

ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԻՎԱՌԵԱՆ

ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

ԵՒ

**ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ**

Գ. ՀԱՏՈՐ

**ՄԻԱՅԵԱԼ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ**

ՆԻՒ ՃԸՐՈՂԻ - 2018

**ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ
ԵՒ
ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ**

**ՄԻԱՅԵԱԼ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ**

ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԻՎԱՌԵԱՆ

ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

ԵՒ

**ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ**

Գ. ՀԱՏՈՐ

**ՄԻԱՅԵԱԼ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ**

ՆԻԼ ՃԸՐԳԻ - 2018

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԹԷՔԷԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Copyright © 2017 by Hagop Vartivarian.

All rights reserved under international and Pan-American
Copyright Conventions.

Printed in the United States of America

Library of Congress Control Number: 2014919491

Vartivarian, Hagop

Travelers of the Great Dream and Comprehensive History of the Democratic Liberal Party
Volume 3

ISBN: 978-1-931834-43-8

Mayreni Publishing, Inc.
P.O. Box 5881
Monterey, California 93944

2016

Ռամկավար մեր համբուրելի ընկերներուն

Որոնք տարածեցին եւ կիրարկեցին

Ռամկավարական գաղափարախօսութիւնը եւ

սկզբունքները՝

Հայ կեանքէն ներս

Մնալով Ազատագրական Շարժումին մեծ

ռաիվիրաները:

Երրորդ ձևորեն սեփականությունը էս, երկրորդին նման, սիրաքոյար կերպով քանջն առին

Աջգնացին սեփականին բարերար

Տեր և Տիկին Նաճար և Արցեսիս Նաճարեաններ

Ի քիւնսակ հրէնք ժողով

Լեւոն և Սաթէնիկ Նաճարեաններին,

Որոնք տնային տնային ու քերս բարեկամները

Ռաւաւար Այսպակաւ Կոնսուլատին

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ա. Բաժին – Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւն - 1908	17
Բ. Բաժին – Չանազան Վաւերագրեր	27
1. Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեան Յաւելուած Յայտարարութիւնը	29
2. Գաղափարակցական Միութեան Նամակը Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան	30
3. Ատենագրութիւն – Գաղափարակցական Միութեան Եւ Գահիրէի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան	31

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՈՎՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ա. Բաժին – Կարեւոր Թուականներ Եւ Դէպքեր	35
1. Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն – 1906	37
2. Օսմանեան Սահմանադրութեան Հռչակում – 1908	40
3. Ազատութիւն Եւ Համաձայնութիւն (Իթիլաֆականներ) – 1911	42
4. Ազգային Պատուիրակութիւն – 1912	43
5. Հայկական Բարենորոգումներ – 1912-1914	45
6. Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը Եւ Հայաստանը – 1914-1918	46
7. Հայկական Կամաւորական Շարժում – 1914-1918	50
8. Ռուս-թրքական Համաձայնագիր – 1914	52
9. Իթթիհատի Գաղտնի Ժողովի որոշումը՝ Պետական Ծրագիրը – Հայութեան Ցեղասպանութիւնը - 1915	54
10. Սալթս-Փիթոյի Համաձայնագիր – 1916	56
11. Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութիւն – 1916	57
12. Արեւմտահայերու Համագումարներ – 1917 եւ 1919	60
13. Հայ Ազգային Միութիւն – 1917	62

14. Հայ-Թրքական Համաձայնագիր – 1918	66
15. Պրեսթ-Լիտովսկիի Հաշտության Պայմանագիր – 1918	67
16. Մուտրոսի Չինադադար – 1918	69
17. Ազգային Համագումար – 1919	70
18. Ամերիկեան Նպաստամատույց Վարչութիւն – 1919	73
19. Ազգերու Լիկան Եւ Հայկական Հարցը – 1919	73
20. Մայիս 28-ի «Աքտ»ը – 1919	76
21. Միացեալ Եւ Անկախ Հայաստանի Գործը Եւ ՀՅԴ – 1919	77
22. Վերսայի Վեհաժողովը Եւ Խաղաղութեան Դաշնագիրը – 1919	78
23. Զեմալական Շարժումը – 1919	80
24. «Բաց ու Գոց»ի Խնդիր – 1919	82
25. Սան Ռեմոյի Համաժողով – 1920	84
26. Հայկական Խորհրդային Հանրապետութիւն – 1920	86
27. Ատրպեյճանի Յեղափոխական Կոմիտէի Հռչակագիրը Հայաստանի Մէջ Խորհրդային Իշխանութեան Հաստատման Առթիւ – 1920	91
28. Համաձայնագիր Հայաստանի Հանրապետութեան Եւ Ռուսական Խորհրդային Հանրապետութեան Միջեւ – 1920	92
29. Սելրի Հաշտութեան Պայմանագիր – 1920	93
30. Հայ Ազգային Համագումար – 1919 եւ 1920	96
 Բ. Բաժին – Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւն	99
Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան Զայլերգը	141
 Գ. Բաժին – Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան Մասնաճիւղեր	143
1. Աղեքսանդրիա	145
2. Ամերիկա	149
3. Գահիրէ	161
4. Այնթապ	173
5. Ատանա եւ Կիլիկիա	177
6. Երեւան	183
7. Հաճըն	199
8. Խարբերդ	201
9. Պոլիս	203
10. Կովկաս	209

11. Մարաշ	217
12. Մուսա Լեռ	221
13. Վասպուրական	223
14. Ֆրեզևո	245
 Դ. Բաժին – Մեծ Եղեռն	247
1. Սիոնիստական Շարժումը Եւ Հայերը – 1899	249
2. Հայկական Ցեղասպանություն – 1915	251
3. Տեր-Չօր - 1915	255
 Ե. Բաժին – Կարեւոր Իրադրծումներ	259
1. Վանի Ինքնապաշտպանությունը – 1915	261
2. Մուսա Լեռան Հերոսամարտը – 1915	273
3. Ամանոսի Կորիւններ – 1915-1921	281
4. ՀՍՌԿ Մասնակցությունը Կովկասեան Կամաւորական Շարժման – 1915-1916	285
5. Ռամկավար Օդային Տորմիդ – 1920	287
 Զ. Բաժին – Ռամկավար Մտածողութեան Երեք Կերտիչները	291
1. Միհրան Տամատեան	293
2. Վահան Թեքէեան	323
3. Լեւոն Մկրտիչեան	373
 Է. Բաժին – Ականաւոր Սահմանադրական Ռամկավարներ	381
1. Արշակ Ալպոյաճեան	383
2. Երուանդ Պէյ Աղաթօն	391
3. Արամ Ամիրխանեան	395
4. Փրոֆ. Մարտիրոս Յ. Անանիկեան	397
5. Մկրտիչ Անդրանիկեան	401
6. Վեր. Տիգրան Անդրեասեան	407
7. Տոքթ. Յովհաննէս Ասլանեան	409
8. Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեան	411
9. Իսրայէլ Արսլան	413
10. Էօժէն Բաբազեան	415
11. Լեւոն Բաշալեան	427
12. Տոքթ. Նազարեթ Գալուստեան	435

13. Յակոբ Գ. Գապպենճեան	437
14. Ալեք Գլըճեան	439
15. Մեսրոպ Կ. Գույումճեան	443
16. Յովսէփ Գույումճեան	447
17. Հմայեակ Գրանեան	451
18. Եսայի Եաղուպեան	455
19. Յակոբճան Կարապետ Եաղուպեան	461
20. Վահան Զարդարեան	463
21. Հայկակ Էկինեան	467
22. Ռուբէն Էճգաճեան	473
23. Տոբթ. Տիգրան Էնֆիեճեան	475
24. Բարթողիմէոս Ծ. Վրդ. Թագաճեան	479
25. Սարգիս Թաթարեան	483
26. Մեթր Միհրան Թելեան	485
27. Լեւոն Թիւթինճեան	487
28. Սահակ Թիւրապեան	493
29. Վահան Թոթովեց	495
30. Յակոբ Թորոսեան	499
31. Հազարապետ Պօղոս Պէյ Թուրսարգիսեան	501
32. Դոկտ. Յակոբ Թօփճեան	503
33. Փրոֆ. Մ. Ժամկոչեան	507
34. Զօրա Իսկենտէրեան	509
35. Վեր. Հայկակ Խազոյեան	511
36. Սեդրակ Կեպենլեան	513
37. Վեր. Արսէն Կեօրկիզեան	519
38. Վահրամ Կեօքճեան	521
39. Միքայէլ Ս. Կիրճեան	523
40. Լեւոն Կոկանեան	525
41. Տիգրան Հաճընլեան	529
42. Գուրգէն Համալեան	533
43. Վահէ Հայկ	535
44. Ռուբէն Հերեան	539
45. Շաւարշ Հովիւեան	545
46. Գրիգոր Հովիւ Հովուեան	551
47. Մանուկ Գ. Ճիզմեճեան	553

48. Վահան Մալեզեան	557
49. Նշան Մաղաթեան	565
50. Հրաչեայ Մարալ	569
51. Գասպար Մենակ	571
52. Աւետիս Զաւուշ Միքայելեան	579
53. Մլեհ	583
54. Փրոֆ. Յովհաննէս Յակոբեան	587
55. Ալեքսան Յովակիմեան	589
56. Տոբթ. Ֆիլիփ (Գունտագճեան) Յովնանեան	591
57. Ա. Ն. Նազար	595
58. Կիւլենիա Ա. Նազար	599
59. Յարութիւն Ս. Նաշալեան	601
60. Գրիգոր Նշանեան	603
61. Աղեքսանդր Շաքլեան	605
62. Մարտիրոս Ոսկեան	607
63. Յովհաննէս Սանտալճեան	611
64. Օննիկ Զիֆթե-Սարաֆ	613
65. Վարդան Պապիկեան	615
66. Սուրեն Պարթեւեան	617
67. Ապահ Պետրոսեան	623
68. Առաքել Պետրոսեան	629
69. Եղիազար Պենլեան	635
70. Սերովքե Պերպերեան	637
71. Տոբթ. Խաչիկ Պողոսեան	639
72. Դոկտ. Յակոբ Պ. Պողոսեան	649
73. Յովհաննէս Պողոսեան	651
74. Յովհաննէս Սանտալճեան	665
74. Փրոֆ. Գեորգ Ա. Սարաֆեան	667
75. Մուշեղ Արք. Սերոբեան	669
76. Յովհաննէս Սեքսենեան	679
77. Հրանդ Գ. Սիւլահեան	681
78. Միսաք Սուրեան	685
79. Կարապետ Սրապեան	687
80. Տոբթ. Նազարեթ Տաղաւարեան	689
81. Դաւիթ Տէր Մովսեսեան	697

82. Սարգիս Տեր-Յակոբեան	699
83. Ղեւոնդ Տեր Պետրոսեան	701
84. Մարտիրոս Տեր Ստեփանեան	703
85. Միհրան Տեր Ստեփանեան	705
86. Եփրեմ Վարդանեան	709
87. Պետրոս Տմլաքեան	711
88. Գաբրիէլ Ս. Փափագեան	713
89. Յակոբ Փափագեան	715
90. Տիրան Թելեկեան	719
91. Բիւզանդ Թէչեան	725
92. Տոբթ. Զրանդ Ս. Թեպապճեան	729
93. Արտաշէս Յ. Թեօլեան	733
94. Վահան Մ. Թիւրքճեան	735
95. Յակոբ Օհանեան	743
96. Երուանդ Օտեան	745
97. Նազարէթ Ֆըստըզճեան	751
 Ե. Բաժին – Ազգային Զերոսը՝ Զօր. Անդրանիկ	757
Զօրավար Անդրանիկ	759
 Ը. Բաժին – Սահմանադիր-Ռամկավար Մամուլը	767
Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Մամուլը	769

ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ա. Բաժին – Կարեւոր Թուականներ Եւ Դեպքեր	775
1. Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրին Վերաքննութիւնը – 1921	777
2. Փետրուարեան Ապստամբութիւնը – 1921	778
3. Լոնտոնի Խորհրդաժողովը – 1921	779
4. Հ.Հ իարստութիւնը ՀՅԴ կը փոխադրէ Պարսկաստան – 1921	780
5. Չանգեզուրի Արկածախնդրութիւնը – 1921	782
6. Ղարաբաղի, Չանգեզուրի Եւ Նախիջեւանի Հարցը – 1921	783
7. Կիլիկիոյ Պարպումը – 1921	785
8. Թալաաթի Սպանութիւնը – 1921	788

9. «Ալեքսանդրապոլի Պայմանագիրեն Մինչեւ Փետրուարեան Ապստամբութիւնը Եւ Թալաթի Սպանութիւնը» - Շահան Նաթալի - 1921	789
Բ. Բաժին Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն	793
Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն	795
Գ. Բաժին - Մասնաճիւղեր	821
1. Ալեքսանդրիա	823
2. Ատանա	825
3. Գահիրէ	827
4. Իզմիր	835
5. Իսկէնտէրուլ	837
6. Մերսին	839
7. Պուլկարիա	841
8. Տօրթ-Եօլ	843
9. Փարիզ	847
Դ. Բաժին - Կիլիկիոյ Միօրեայ Անկախութիւնը	855
Կիլիկիոյ Միօրեայ Անկախութիւնը - 1920	857
Ե. Բաժին - Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Մամուլը	879
Հայ Ռամկավար Մամուլը	881
ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ	
Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւն	885
ՓՈԽԱՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ	
1. Շնորհաւորագիր Վաչէ Արք. Յովսէփեանէն	915
2. Շնորհաւորագիր Ամերիկայի Հայոց Արեւելեան Թեմի Առաջնորդէն	916
3. Շնորհաւորագիր Ամերիկայի Հայոց Արեւմտեան Թեմի Առաջնորդէն	917
4. Շնորհաւորագիր Հայ Ուսումնասիրութիւններու եւ Հետազօտութիւններու Ազգային Ընկերակցութենէն (NAASR)	918
5. Հատուածներ գրախօսականներէ	919

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

6. Գնահատական Գիրքեր	926
7. Նուիրատուութիւններ	931

**ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ**

Ա. ԲԱԺԻՆ

ՄԻՍՏԵՍԻ ԶԱՅ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Աղեքսանդրիա, Սեպտեմբեր 15, 1908

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆՆԵՐ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Արմենական Կազմակերպությունը եւ Հայ Յեղափոխական Միությունը 1907 տարուան Օգոստոսին իրարու հետ միանալով՝ կազմած էին «Գաղափարակցական Միություն», իր յատուկ Ծրագրով եւ Հիմնական Կանոնագրով:

Այս առթիւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութիւնը փութացած էր Նոյն տարուան Սեպտեմբեր 4 թուակիր Նամակով մը յանուն Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան՝ շնորհաւորել կատարուած միութիւնը, միանգամայն ջերմ փափաք յայտնելով որ Միացեալ Կազմակերպութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան միջեւ եւս միութիւն մը յառաջ գար. քանի որ կարեւոր տարբերութիւն մը չկար երկու կազմակերպութեանց հայեացքներուն մէջ:

Գաղափարակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը համար 12 եւ 15 Նոյեմբեր 1907 թուական պաշտօնագրով մը պատասխանած էր թէ՛ սիրով կ'ընդունէր եղած միութեան առաջարկը եւ թէ՛ որոշած էր այդ նպատակաւ բանակցութիւններ վարելու համար լիազօր մը ղրկել Եգիպտոս:

Գաղափարակցական Միութեան լիազօրը՝ Գրիգոր Պետրիկեան Նոյն տարուան Դեկտեմբերին հասնելով Եգիպտոս, Նախնական բանակցութեանց ձեռնարկեց Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Յանձնախումբին հետ:

Երկարատեւ եւ բազմակողմանի խորհրդակցութիւններէ եւ կարծիքներու փոխանակութիւններէ յետոյ, որոնց շնորհիւ պարզուեցան երկու կուսակցութեանց Ծրագիր, Կազմակերպութեան

եւ Գործելակերպի վերաբերող բոլոր կէտերը, տեսնուեցաւ որ արդարեւ ոչ մի հիմնաւոր տարբերութիւն չկար երկու կուսակցութեանց հայեացքներուն մէջ, որ կարողանար արգելք հանդիսանալ ցանկալի միութեան:

Ուստի 1908 Փետրուար 5ին ձեռնարկուեցաւ միութեան պաշտօնական բանակցութեանց եւ կազմուեցաւ մանրամասն արձանագրութիւն:

Գ. Պետրիկեան Ներկայացուց Գաղափարակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան 1907 Նոյեմբեր 5 թուակիր վկայականը, որով իրեն լիազօրութիւն կը տրուէր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան հետ բանակցութիւններ վարելու երկու կուսակցութեանց միջեւ միութիւն կայացնելու նպատակաւ:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան լիազօրները բացատրեցին թէ՛ Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի վերջին Նահանգային Պատգամաւորական Ժողովներու որոշմամբը եւ միւս բոլոր շրջանակներուն հաւանութեամբը իրենց կուսակցութեան ընդհանուր ղեկավարութիւնը, մինչեւ ընդհանուր ժողովը, յանձնուած էր Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեանց, որոնք խորհրդակցաբար կը վարեն կուսակցութեան գործերը Կեդրոնական Յանձնախումբ անուան տակ: Ըստ այնմ, Ներկայացուցին համար 11 Յունուար 1908 թուակիր վկայագիր մը, որով Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը՝ իբր լիազօրիչ մաս Կեդրոնական Յանձնախումբի, Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեան իր պաշտօնակիցներուն լիազօր իրաւասութիւն կու տար Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէն կատարելու միութեան բանակցութիւնները Գաղափարակցական Միութեան հետ:

Սոյն վկայագիրը կը կրէր Նաեւ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Կիլիկիոյ Շրջանային Ներկայացուցիչ Դաւիթ Մելքոնեանի ստորագրութիւնը,

յանուն իր պատկանած Շրջանակին:

Բանակցութեանց մասնակցեցաւ նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Փոքր-Հայքի գործիչներէն՝ Ժիրայր-Վաչէն:

Այս կերպով Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ներկայացած կը լինէր իր ամբողջ կազմով:

Ըստ այնմ բանակցող կողմերը կազմուեցան հետեւեալ կերպով.

Գաղափարակցական Միութեան կողմէն՝ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ եւ լիազօր՝ Գ. Պեօզիկեան իրեն խորհրդական ունենալով Միքայէլ Նաթանեան եւ Յարութիւն Պելլարեան:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէն՝ Կեդրոնական Յանձնախումբի անդամներէն լիազօր Տոքթ. Տ. Էնֆիեճեան, Մ. Տամատեան, Կ. Գրիգորեան, Շ. Հովիւեան եւ Փոքր-Հայքի գործիչ Ժիրայր-Վաչէ:

Հասկնալի է որ բանակցող երկու կողմերէն իւրաքանչիւրը կը ներկայանար մէկ-մէկ հաւասար ծայնով:

* * *

Բանակցող երկու կողմերն ալ կ'առաջնորդուէին այն հաստատ համոզումով թէ՝ Տաճկահայ ժողովրդի ներկայ ճգնաժամային դրութեան հանդէպ՝ հայ յեղափոխական գործը կը կարօտէր աւելի քան երբեք մեծ ճիգերու եւ միահամուռ գործակցութեանց: Անհրաժեշտ էր ուրեմն որ Տաճկահայ դատի համար կազմուած առանձին առանձին կուսակցութիւնները ի մի համախմբուէին եւ միացնէին իրենց ջանքերը:

Այս պահանջը աւելի հրամայողական կը դառնար մանաւանդ այն կազմակերպութեանց համար, որոնք գործելով ազգայնական հողի վրայ եւ չունենալով հայեացքներու զգալի տարբերութիւններ, կարող էին բոլորովին ի մի ձուլուիլ եւ կազմել միակ յեղափոխական մարմին մը: Այս կերպով միայն կարելի պիտի ըլլար առաջ բերել համազգային մի գօրեղ յեղափոխական կազմակերպութիւն, որուն անշուշտ ժողովուրդը պիտի

տար իր օժանդակութիւնը աւելի մեծ հաւատքով եւ աւելի մեծ չափով:

Ուստի պէտք էր անպայման առաջ բերել այդ ցանկալի միութիւնը, եթէ Նոյնիսկ փոխադարձ ծանր զիջումներ պահանջէր այն:

Այս զիջումներու իբր առաջին պայման կը ներկայանար անշուշտ միացող մարմիններուն անուններուն մի կողմ թողուիլը եւ մի նոր անունով հրապարակ գալը. զիջողութիւն՝ որուն յօժարակամ համաձայնեցան բանակցութեանց լիազօրները, առանց կանգ առնելու այն նկատումին վրայ թէ՝ պատմական կապերու եւ յիշատակներու երկար շարք մը նուիրագործած էր իւրաքանչիւրին համար իր կուսակցութեան անունը: Եթէ հայրենիքի եւ հայութեան ընդհանուր եւ գերագոյն շահերը պէտք էր վեր նկատել կուսակցական ոեւէ նկատումէ կամ հաշիւէ, ապա ուրեմն եւ միութեան սուրբ անունը եւ անոր համազգային դրօշը պէտք էր անպայման վեր բռնել ամէն անունէ եւ ամէն հատուածական դրօշէ:

Այս կետը սկզբամբ ընդունուելով՝ կազմակերպութեան նոր անունի որոշումը թողուեցաւ մինչեւ բանակցութեանց յաջող վերջաւորութիւնը:

* * *

Այնուհետեւ ձեռնարկուեցաւ երկու կուսակցութեանց Ծրագրին ու Հիմնական Կանոնագրին ուսումնասիրութեանն ու բաղդատութեանը, որոնք իբր հիմ պիտի ծառայէին միացեալ կազմակերպութեան նոր Ծրագրին եւ Հիմնական Կանոնագրին կազմութեանը:

Երկու կուսակցութեանց նպատակը ընդհանուր գիծերով միեւնոյնն էր. բայց բանակցող կողմերը ի նկատի ունենալով Տաճկահայաստանի ազգագրական մասնաւոր կազմը, որ անհրաժեշտ կը դարձնէր որոշել այնտեղ ապրող տարբեր ցեղերու հանդէպ մեր ունենալիք դիրքը, թէ՛ յեղափոխական գործունեութեան ընթացքին եւ թէ՛ մեր նպատակի իրագործման պարագային, միացեալ կազմակերպութեան նպատակը սահմանեցին հետեւեալ կերպով.

ԼՊԱՏԱԿ

Ազատել Տաճկահայաստանը Օսմանեան բռնակալութենէն եւ հիմնել այնտեղ անկախ ինքնավարութիւն մը, հաստատուած սահմանադրական լայն հիմունքներու վրայ, որ ապահովէր միանգամայն այնտեղ ապրող միւս բոլոր ցեղերու բարօրութիւնը եւ ազատ ու խաղաղ կուլտուրական զարգացումը՝ համաձայն իրենց առանձնայատուկ ընդունակութեանց: Բացայայտ է ուրեմն որ ինքնավար Հայաստանի մէջ՝ Հայերու հետ միւս բոլոր ցեղերն ալ՝ պահելով հանդերձ իրենց ազգային ինքնուրոյնութիւնը, իրաւունք պիտի ունենան անխտիր մասնակցելու երկրին ընդհանուր վարչական եւ օրէնսդրական գործերուն:

Կազմակերպութիւնը իր այս հիմնական նպատակին իրագործումը հետապնդելով հանդերձ, կը ջանայ քաղաքական հանգամանքներու համաձայն վարչական բարենորոգումներ ձեռք բերել Տաճկահայաստանի մէջ, հիմնուելով եւրոպական պետութիւններէն հաստատուած միջազգային դաշնադրութիւններու վրայ:

ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Երկու Ծրագիրներով գծուած միջոցներուն մէջ կարելոր տարբերութիւններ չգտնուելով՝ զանոնք իրարու կատարելապէս համաձայնեցնող բարեփոխումներ նշանակուեցան, Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութեան թողլով այդ բարեփոխումներու հիման վրայ կարգաւորել միացեալ կազմակերպութեան միջոցները:

Ուզելով աւելի որոշ պատկերացնել միացող կուսակցութեանց հայեացքները եւ առաջնորդող սկզբունքները հայ ժողովրդի զանազան դասակարգերուն վերաբերութեամբ, հարկ դատուեցաւ Նոր Ծրագրի Միջոցներու բաժնին մէջ աւելցնել հետեւեալը.

Նկատելով որ հայկական դատը առաջնապէս քաղաքական հանգամանք ունի, ըստ որում Տաճկահայաստանի ամբողջ հայ ժողովուրդը հաւասարապէս կը ճնշուի ու կը տառապի բռնակալ րեժիմի ներքեւ եւ այնտեղ գոյութիւն չունին դասակարգային որոշ շերտաւորումներ եւ հակա-

մարտ շահեր, միացեալ կազմակերպութիւնը կը մերժէ դասակարգային ամէն խտրութիւն. ընդհակառակը պիտի ջանայ, իբր յաջողութեան առաջին պայման, հայ յեղափոխութեան շուրջը համախմբել հայութեան բոլոր կենսունակ տարրերը եւ կարելի եղած լայն չափով ապահովել անոնց ամենուն աջակցութիւնն ու գործակցութիւնը:

* * *

Թէեւ երկու Ծրագիրներու մէջ ալ միատեսակ էր գծուած յեղափոխական գործելակերպը, սակայն ի նկատի ունենալով անոր աւագ կարելորութիւնը, հարկ դատուեցաւ առանձին կերպով ծանրանալ հետեւեալ միջոցներու վրայ. թէ՛ ընդհանուր գաղափար մը տալու համար միացեալ կազմակերպութեան գործելակերպի մասին եւ թէ՛ աւելի որոշ կերպով լուսաբանելու համար այն կետերը՝ որոնք բաւականաչափ պարզուած չէին յիշեալ Ծրագիրներուն մէջ:

Տաճկահայ ժողովուրդը պատրաստել ունէ պատահականութեան առաջ կազմակերպեալ դիմադրութեան եւ *ինքնապաշտպանութեան*:

Երկրի մէջ ապստամբական ոյժ գոյացնելով՝ քաղաքական նպաստաւոր թոպէին ի գործ դնել *ընդհանուր ապստամբութեան*:

Զգուշացնել վաղաժամ եւ աննպատակ ցոյցերէ եւ մասնակի շարժումներէ (ցուցական գործունեութիւն), որոնք կարող են կասեցնել ապստամբական ոյժի պատրաստութեան կանոնաւոր ընթացքը եւ անջատ-անջատ ուժերու ջլատումովը վտանգել բուն իսկ Գործի ապագայ յաջողութիւնը:

* * *

ՕՏԱՐ ՑԵՂԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՇԵՈՒԹԻՒՆ

Հիմնական սկզբունք. Միացեալ կազմակերպութիւնը սկզբունքով կ'ընդունի օտար ցեղերու հետ համերաշխութեան գաղափարը, պայմանով սակայն որ ամէն պարագայի տակ անխախտ պահուին հայկական դատի ինքնուրոյն գոյութիւնը եւ դաշնագրերով հաստատուած մեր իրաւունք-

ները եւ չստորադասուին անոնք Թուրքիոյ վերանորոգութեան կամ անոր ամբողջութեան եւ անկախութեան պահպանման հարցին:

Այս հիմնական սկզբունքի պայմանին տակ՝ կազմակերպութիւնը կը ձգտի՝

Ա. Աշխատիլ Տաճկահայաստանի մէջ հայերու վիճակակից միւս հպատակ ցեղերու (Քիւրտ, Ասորի, Եզիտի եւն.) համակրութիւնը շահելու դէպի հայկական դատը, որ իրենց ազատագրութեան դատն է, ջանալով զանոնք աստիճանաբար մեզ համերաշխելու եւ գործակցելու այդ դատի յաջող լուծման համար:

Բ. 1. Թուրք ժողովուրդի մոլեռանդութիւնը գրգռող արարքներէ զգուշանալ եւ ջանալ գոնէ անոր բարեացակամ չեզոքութիւնը ձեռք բերել:

2. Տաճկահայաստանի մէջ երբ տեղական ազգաբնակչութիւնը կառավարական բռնութիւններու կամ տնտեսական ճնշումներու դէմ բողոքներ կազմակերպէ, կազմակերպութիւնը ոյժ կու տայ այդ շարժման անուղղակի կերպով՝ տալով անոր ժողովրդական գոյն:

3. Եթէ պատահի որ Թուրքիոյ զանազան մասերուն հետ Տաճկահայաստանի մէջ եւս բռնապետական ռեժիմի փոփոխութեան եւ ընդհանուր բարենորոգութեան լուրջ եւ վստահելի շարժումներ յառաջ գան, կազմակերպութիւնս իր նպատակի երկրորդ հատուածի եւ համերաշխութեան վերոյիշեալ հիմնական սկզբունքի համաձայն կ'աջակցի այդ ժողովրդական շարժման միայն այն ժամանակ, երբ համոզում գոյացնէ թէ՛ հայկական նահանգներուն ինքնավարութեան դաշնագրական իրաւունքը պիտի պահուի եւ յարգուի նոր ռեժիմի տակ, եթէ նոյնիսկ Հայաստանը այս կերպով շարունակէ մնալ իբր բաղկացուցիչ մասը Օսմանեան պետութեան: Այդ աջակցութիւնն ու գործակցութիւնը երբ բոլորովին կարճ եւ հրամայողական պահանջկոտութեան բնաւորութիւն մը չունի, տեղի կ'ունենայ տեղական ձեռնհաս մարմիններուն եւ Կեդրոնական Վարչութեան համաձայնութեամբը, պայմանով դարձեալ որ նախաձեռնութիւնը Թուրքերու կողմէ ըլլայ եւ մասնակցութիւնը տեղական հայ ժողովրդի անունով կատարուի:

Գ. Տաճկահայաստանէն դուրս Օսմանեան լուծը թօթափելու ձգտող միւս ցեղերու եւ ազգութիւններու հետ (Մակեդոնիա, Ալպանիա, Արաբիա եւայլն) եւս կ'ընդունի ալ համերաշխի կամ դաշնակցի, միաժամանակ ապստամբութիւն առաջ բերելու համար, իւրաքանչիւրը իր պահանջներուն, ձգտումներուն, ինչպէս նաեւ գործելակերպի մասին պահելով իր կատարեալ ազատութիւնը:

Դ. Օսմանեան ընդդիմադիր տարրերու ընդհանուր քօնկրէի սկզբունքը կ'ընդունուի մի միայն վերագրեալ վերապահումներու պայմանին տակ:

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐ

Յեղափոխական գործունեութեան վայրն է ընդհանրապէս Տաճկահայաստանը եւ Կիլիկիան:

Տաճկահայաստան ըսելով կը հասկնանք վեց վիլայէթները (Էրզրում, Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ, Խարքերդ եւ Սեբաստիա իրենց հետ անմիջական ազգագրական կապ ունեցող հայաբնակ գաւառները):

Նոյնպէս, Կիլիկիա ըսելով կը հասկնանք Ատա-Նայի եւ Հալէպի վիլայէթներու հայաբնակ մասերը:

Կիլիկիան պիտի նկատուի իբր դաշնակից Մեծ-Հայաստանին եւ միեւնոյն կազմակերպութեան ղեկավարութեան տակ ոյժ պիտի տայ Մեծ-Հայաստանի շարժումներուն, միաժամանակ տեղական առանձին բարենորոգումներ պահանջելով Մեծ-Հայաստանի պահանջներու հիման վրայ:

Գործելավայր ըսելով կը հասկնանք ինքնապաշտպանութեան եւ ապստամբութեան վայրեր, որոնք կ'որոշուին տեղական յարմարութեանց համաձայն, երկրի ձեռնհաս մարմիններու եւ Կեդրոնական Վարչութեան համահաճ կարգադրութեամբ:

Ինքնապաշտպանութեան վայրերը իրենց տեղական ինքնապաշտպանութեան պահանջները լրացնելէ յետոյ, կարելիութեան սահմանին մէջ, իրենց նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական ոյժերը կը տրամադրեն բուն ապստամբութեան վայրերուն:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐ

Երկու կազմակերպություններուն ալ կազմակերպական դրութիւնը կը յենու *չափաւոր կեդրոնացման* վրայ: Ըստ այնմ միացեալ կազմակերպութեան մէջ իւրաքանչիւր շրջանակ իր տեղական ներքին խնդիրներու համար կը վայելէ ինքնավարութիւն, թէեւ պատասխանատու է Կեդրոնական Վարչութեան, իսկ ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող ամեն խնդիրներու համար ենթարկեալ է Կեդրոնական Վարչութեան իրաւասութեան:

Կեդրոնական Վարչութիւնը իր կարգին պատասխանատու է համարատու է ամբողջ կազմակերպութեան՝ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի միջոցաւ: Կեդրոնական Վարչութիւնը անկարող է Երկրի վերաբերեալ, նա մանաւանդ ապստամբութեան նման ծանրակշիռ խնդիրներու մէջ՝ բացարձակ որոշում կայացնել, առանց Երկրի ձեռնհաս մարմիններու խորհրդակցութեան եւ համաձայնութեան:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Երկու կուսակցութեանց վարչական կազմակերպութիւնը, որ նոյնպէս համապատասխան է, հիմնուած է ընտրական սկզբունքներու վրայ եւ աստիճանաբար կը բարձրանայ հետեւեալ կարգով.

Խումբ, որ կազմակերպութեան կորիզն է, կ'ունենայ իր ընտրեալ խմբապետը.

Մասնաճիւղ, կազմուած խմբերէ, կունենայ ընտրեալ վարչութիւն:

Նահանգային Շրջանակ, կազմուած զանազան մասնաճիւղերէ եւ որ կ'ունենայ իր նահանգային կամ շրջանային վարչութիւնը, ընտրուած նահանգային պատգամաւորական Ժողովէն.

Կեդրոնական Վարչութիւն, ընտրուած Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովէն.

Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողով, որ կազմակերպութեան գերագոյն օրէնսդիր մարմինն է, կազմուած շրջանակներու ներկայացուցիչներէն: Շրջանակները մէկ կամ աւելի պատգամաւոր կ'ուղարկեն Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին համեմատութեամբ իրենց անդամներու թուական

առաւելութեան, Հիմնական Կանոնագրով նախագծուած սահմանաւորումներու համաձայն:

Կազմակերպութեանս այս զանազան կարգերու իւրաքանչիւրի պարտք եւ իրաւունքները, փոխադարձ յարաբերութիւնները եւ առ հասարակ զանոնք ղեկավարող ընդհանուր սկզբունքները եւ օրէնքները մանրամասն գծուած են երկու կազմակերպութեանց իրարու համեմատուած եւ պատշաճեցուած Հիմնական Կանոնագրին մէջ:

Կազմակերպութեանս շրջանակները կազմակերպական հիմնական կէտերու համապատասխան լինելով հանդերձ կրնան մանրամասնութեանց մէջ տարբերիլ իրարմէ տեղական պայմաններու համաձայն. նոյնպէս արտասահմանի Մասնաճիւղերու կազմակերպութիւնը կը տարբերի Երկրի Մասնաճիւղերի կազմակերպութենէն: Թէ՛ Երկրի եւ թէ՛ արտասահմանի իւրաքանչիւր շրջանակ ինքն կը պատրաստէ իր ներքին Կանոնագիրը եւ Կեդրոնական Վարչութեան վաւերացումէն վերջ գործադրութեան կը դնէ զայն:

ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՊԱՐՏՔՆ ԵՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ

Ընկերներու պարտքն ու իրաւունքը որոշող օրէնքները երկու կազմակերպութեանց մէջ ալ գրեթէ համանման լինելով՝ երկուստեք թեթեւակի բարեփոխումներով հաստատուեցան:

Ընդունուեցաւ Գաղափարակցական Միութեան Ծրագրին մէջ գծուած ընկերներու *ինքնագինման դրութիւնը*, որով ամեն մէկ ընկեր պարտաւոր է կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ ունենալ զէնք կամ զինել իւր փոխարէն մի ուրիշը, հատուցանելով զէնքի համար որոշուած գումարը:

Ինքնագինման դրութիւնը գործադրութեան դնելու համար, Կեդրոնական Վարչութիւնը կը սահմանէ որոշ կանոններ:

* * *

ՊԱՏԺԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Միացեալ կազմակերպութեան Կանոնագրին մէջ գոյութիւն պիտի ունենան, նայելով յանցանքի

աստիճանին կամ կարեւորութեանը, հետեւեալ պատիժները. նկատողութիւն, յանդիմանութիւն, տուգանք, շարքերէ ժամանակաւոր արտաքսում, ի սպառ արտաքսում. իսկ ամենածանր պարագային, ինչպէս մատնութիւն, դաւադրութիւն եւն. մահուան պատիժ:

Վերոգրեալ պատիժներու գործադրութեան վերաբերեալ մանրամասն տրամադրութիւններ երկու կուսակցութեանց ճրագիրներու մէջ ալ զօնուած լինելով՝ գրեթէ նոյնութեամբ ընդունուեցան:

ՀԱՄԱԿԻՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐ ԿԱՍ ԽՈՒՄԲԵՐ

Բոլոր անոնք որ չենթարկուելով կազմակերպութեան կանոններուն, կը համակրին անոր ճրագրին եւ յօժարակամ կը նպաստեն անոր զարգացմանն ու զօրութեանը, թէ՛ բարոյապէս՝ իրենց խորհուրդներով, եւ թէ՛ նիւթապէս՝ իրենց պարբերական նուիրատուութիւններով, կը համարուին *համակիր* կամ *քաջալերող* անդամներ:

Համակիրները կարող են վերածուիլ խումբերու, որոնց համար կը մշակուի առանձին կանոնագիր:

Համակիր խումբեր կրնան կազմուիլ նոյնպէս իզական սեռէ:

ՀԱՍՈՅԹԻ ԱՐԲԻՒՐՆԵՐ

Միացեալ կազմակերպութեան հասոյթի աղբիւրները պիտի լինին անդամական վճարներ, ինքնագինման (արշաւ), համակիր անդամներու կամ խումբերու կանոնաւոր վճարումները, կամաւոր նուէրներ, գաղտնի հանգանակութիւն իսկ արտասահմանի այն երկիրների մէջ, ուր որ քաղաքական հանգամանքները կը ներեն, նաեւ յայտնի հանգանակութիւն, ներկայացում, վիճակահանութիւն եւայլն:

Բացարձակապէս արգիւտած է բռնի դրամ պահանջելը:

Իւրաքանչիւր Շրջանակ իր հասոյթի մէջէն հոգալէ վերջ տեղական անհրաժեշտ ծախքերը, մնացեալին 30%ը կ'ուղարկէ ամէն վեց ամիսն անգամ մը Կեդրոնական Վարչութեան. իսկ 70%ը

կը հասցնէ Գործերու վայրը Կեդրոնին միջոցաւ կամ նորա ցոյց տուած եղանակաւ, յստակացուելու համար ինքնապաշտպանութեան կամ ապստամբական ուժի պատրաստութեանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆ

Միացեալ կազմակերպութիւնը կ'ընդունի թէ առանց արտասահմանի մէջ հզօր եւ յարատեւ ջանքերու անկարելի է երկրի յեղափոխական գործին անհրաժեշտ օժանդակութիւնը ստեղծել:

Արտասահմանեան գործունեութեան միջոցներն են.

ա. Գրաւոր եւ բերանացի բրօքականտ.

բ. Դիւանագիտական յարաբերութիւններ եւ քաղաքական հանգամանքներու լուրջ ուսումնասիրութիւն.

գ. Ի նպաստ հայկական դատի հասարակաց կարծիքը պատրաստել հրատարակութիւններով եւ դիմումներով.

Գրաւոր եւ բերանացի բրօքականտ. Կազմակերպութիւնս սկզբունքով ընդունած է՝

Ա. Բերանացի բրօքականտ գործիչներով ինչպէս նաեւ քաղաքական հանգամանքներու ներածին չափ հրապարակային ժողովներով.

Բ. Գրաւոր բրօքականտ.

ա. Գաղտնի շրջաբերականներով.

բ. Կիսապաշտօնական կամ գաղափարակից թերթերու միջոցաւ.

գ. Պրօշիւրներով.

դ. Պաշտօնական օրկանով:

Ծանօթութիւնք.

Ա. Արտասահմանի նահանգային շրջանակները եթէ յարմար տեսնեն, կարող են հրատարակել կիսապաշտօնական թերթ, Կեդրոնական Վարչութեան հաւանութեամբը, պայմանով սակայն որ ծախքերը հոգացուին բաժանորդագրութեամբ եւ չծանրանան կազմակերպութեան գանձին վրայ:

Բ. Կիսապաշտօնական թերթերու ուղղութիւնը պէտք է համապատասխանէ կազմակերպութեան ընդհանուր հայեացքներուն եւ սկզբունքներուն, միանգամայն մնալով գաղափարական պայքարի բարձրութեան վրայ. հակառակ (պարա-

գային) Կեդրոնական Վարչութիւնք ունի փոխելու խմբագրական մարմինը Նահանգային Վարչութեան միջոցաւ, կամ նոյնիսկ թերթը դադրեցնելու իր կիսապաշտօնական հանգամանքէն:

Գ. Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը միայն ունենալով կիսապաշտօնական օրկան, սկզբունքով կ'ընդունուի նորա գոյութեան պահպանութիւնը, իսկ անունը պահելու կամ փոխելու, ինչպէս նաեւ խմբագրական կազմը ընտրելու իրաւասութիւնը կը պատկանի Միացեալ Մարմնոյ նորընտիր Նահանգային Վարչութեան, որ հաւաքաբար պատասխանատու է թերթին ուղղութեանը:

Դ. Միացեալ կազմակերպութիւնը սկզբամբ կ'ընդունի թէ՛ անպայման հարկաւոր է ունենալ պաշտօնական օրկան, հրատարակուած Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ եւ անոր ուղղակի պատասխանատուութեան տակ. բայց եթէ Կեդրոնական Վարչութիւնը ի վիճակի չլինի անմիջապէս իր պաշտօնական օրկան ունենալու, կարող է կազմակերպութեան օրկանի հանգամանքը առժամապէս տալ Ամերիկայի կիսապաշտօնական թերթին, այդ մասին նախապէս համաձայնութիւն կայացնելով միացեալ կազմակերպութեան նորընտիր Նահանգային Վարչութեան հետ:

* * *

ՀԱՉԱԿԵԱԼ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ՀԱՄԵՐԱՇԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գաղափարակցական Միութեան լիազօրը եւ իր խորհրդականները, որոնց հաղորդուեցաւ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան միջեւ կնքուած Համերաշխութեան Դաշինքը եւ այդ առթիւ կազմուած արձանագրութիւնը, ընդունեց այդ Դաշինքի օգտակարութիւնը, եւ հետեւաբար որոշուեցաւ որ Միացեալ Կազմակերպութիւնն եւս պահպանէ ու գործադրէ զայն մինչեւ առաջիկայ Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողով, որու իրաւասութեան կը վերաբերի վերահաստատել, բարեփոխել կամ քականել զայն:

Այս որոշումը պիտի հաղորդուի Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան Միացեալ Կազմակերպութեան Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ, անմիջապէս որ միութիւնը յայտարարուի:

ԱՌԺԱՄԵԱՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բանակցող երկու կուսակցութիւնները ի մի ձուլելու եւ վերագրեալ հիմունքներու վրայ մի կատարեալ ամբողջութեան եւ միակ կազմակերպութեան մը վերածելու համար, ղեկավարող մամուլ մը անմիջական կազմութիւնը անհրաժեշտ նկատուեցաւ. ուստի որոշուեցաւ կազմել Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութիւնը, որ լրացներ այդ պետքը եւ միանգամայն վարէր Միացեալ Կազմակերպութեան գործերը մինչեւ առաջիկայ Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովը:

Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութիւնը պիտի կազմուի հետեւեալ կերպով. Գաղափարակցական Միութիւնը իսկապէս բաղկացած լինելով դեռ նոր միացած երկու կազմակերպութիւններէ (Արմենական եւ Միութենական) եւ իր առժամեայ Կեդրոնական Վարչութիւնը կազմուած ըլլալով այդ երկու կազմակերպութեանց մէկ մէկ լիազօրներէն, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնն եւս կ'ընտրէ իր լիազօր, եւ այս երեքը կը լինին Միացեալ Կազմակերպութեան Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ: Սակայն անհրաժեշտ նկատելով որ Կեդրոնական Վարչութիւնը բաղկանայ հինգ անդամէ, որոշուեցաւ որ այդ երեք լիազօրները միաձայնութեամբ ընտրեն երկու անդամ եւս, մէկը Գաղափարակցական թեւէն եւ միւսը՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութենէն:

ԱՌԱՋԻԿԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Նկատելով որ երկու կուսակցութեանց շարքերուն միաձուլումը եւ ցրուած ոյժերուն վերանորոգումը ժամանակի կը կարօտի, որոշուեցաւ թուականէս մօտ տարի մը վերջ գումարել Միացեալ Կազմակերպութեան անդրանիկ Պատգամաւորա-

կան Ընդհանուր Ժողովը, այսինքն դեպի 1909 տարուայ գարունը. բայց ոչ անելի ուշ քան այդ պայմանաժամը:

ԱՆՈՒՆ

Միացեալ կազմակերպութեան անունը որոշուեցաւ

«ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱԼ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ»

Այս կերպով միանգամ ընդ միշտ կը դադրին առանձին գոյութիւն ունենալէ «Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն», «Գաղափարակցական Միութիւն», կամ այս վերջնոյն բաղկացուցիչ մասերն եղող «Արմենական Կազմակերպութիւն» եւ «Հայ Յեղափոխական Միութիւն» կուսակցութիւնները:

Իբր բացատրութիւն «Միացեալ» բառին, որոշուեցաւ մինչեւ առաջիկայ Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովը՝ նոր անուան տակ փակագծի մէջ նշանակել միաձուլուող երեք կազմակերպութեանց նախկին անունները:

ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐԵԼՈՒ ԿԵՐՊԸ

Բանակցող լիազօրները իւրաքանչիւրն իր պատկանած կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմնոյն պիտի ծանուցանեն միութեան կնքուիլը. Կեդրոնական Մարմինները իրենց կարգին պիտի յայտարարեն միութիւնը իրենց Շրջանակներուն եւ թերթերուն:

Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութեան կը մնայ՝

ա. Կատարուած միութիւնը ի գիտութիւն ծանուցանել հայ յեղափոխական միւս կուսակցութիւններուն.

բ. Բանակցութեանց ներկայ Ամփոփումը հաղորդել Միացեալ Կազմակերպութեան բոլոր Շրջանակներուն եւ ձեռք առնել շարքերուն միաձուլման բոլոր գործնական միջոցները.

գ. Պատրաստել Միացեալ Կազմակերպութեան նոր Ծրագիրը եւ Հիմնական Կանոնագիրը եւ գործադրութեան դնել զանոնք:

* * *

Միութեան բանակցութեանց ընդարձակ ատենագրութիւնը՝ որ հիմ պիտի բռնուի նոր Ծրագրի եւ Հիմնական Կանոնագրի պատրաստութեան, մէկ օրինակ խմբագրուելով ու բանակցող լիազօրներէն ստորագրուելով կը դրուի Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութեան տրամադրութեան տակ:

Ադեքսանդրիա, 15 Սեպտեմբեր 15, 1908

Գաղափարակցական Միութեան Լիազօրներ
Միք. Նաթանեան Գ. Պեօզիկեան
Վերակազմեալ Հնչակ. Կուսակցութեան
Լիազօրներ
Մ. Տամատեան Շաւարշ Հովիւեան
(Կնիք)

Բ. ԲԱԺԻՆ

ՉԱՆԱՉԱՆ
ՎԱԲԵՐԱԳՐԵՐ

ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՎՈՒԾ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աղեքսանդրիա, Հոկտեմբեր 31, 1908

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Գաղափարակցական Միութեան (Արմենական-Միութենական) միութեամբ կազմուած «Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութիւնը» Օսմանեան Սահմանադրութեան նոր պայմաններու բերմամբ՝ որչափ ատեն որ մեզմէ անկախ հանգամանքները մեզ չպարտաւորեցնեն՝ դադրած ըլլալով այլեւս յեղափոխական կազմակերպութիւն մը լինելէ, իր ամբողջ կազմով կը միախառնուի «ՀԱՅ ՍԱՅՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԱԿԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» անունով քաղաքական կուսակցութեան մէջ որը հիմնուած է միացող կուսակցութիւններու կողմէ հրաւիրուած լուրջ եւ գիտակից անձնաւորութիւններէ:

Աղեքսանդրիա, 31 Հոկտեմբեր 1908

Ի դիմաց

Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեան

Գաղափարակցական Միութեան

Լիազօրներ

Միք. Նաթանեան – Գ. Պետրիկեան

(Կնիք)

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան

Լիազօրներ

Մ. Տամատեան – Շաւարշ Հովհիւսեան

(Կնիք)

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿՐ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԳաՀիրէ, Դեկտեմբեր 6, 1908

Սիրելի ընկերներ,

Ստացած ենք Դեկտեմբեր 2 թուակիր Ձեր պաշտօնական գրութիւնը. ներփակ բանակցութեանց ամփոփումի ստորագրուած եւ կնքուած մէկ օրինակը:

Փոխադարձաբար կը դրկենք Ձեզ ատոր ուրիշ օրինակ մը, ստորագրուած Գաղափարակցական Միութեան լիազօրներիս կողմէն եւ կնքուած Արմենական Կազմակերպութեան կնիքով. (Գաղափարակցական Միութիւն առանձին կնիք չունի) որով փոխանակուած կ'ըլլան երկու կողմի լիազօրների միջեւ Միութեան արդիւնքն եղող պաշտօնական արձանագրութիւնները:

Կը ցաւինք որ, հակառակ մեր ջերմ փափաքին, կարելի չեղաւ մեզ մինչեւ այսօր (Կիրակի) գումարել Գաղափարակցական Միութեան եւ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Գահիրէի մասնաճիւղերի անդամների միացեալ ընդհանուր ժողով, հաղորդելու համար անոնց Միութեան վերջնական կնքումը եւ Միացեալ Կազմակերպութեան «Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան» մեջ միախառնուիլը: Յառաջիկայ Չորեքշաբթի օրուան յետաձգուած է ժողովը, որու համար լինելիք նախապատրաստութիւնները ձեռք առնուած են արդէն: Այս օրուան գումարուելիք Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան ժողովին հետեւաբար չի պիտի կրնան ներկայ ըլլալ Միացեալ Կազմակերպութեան տեղւոյս ընկերները. բայց չենք կարծեր որ այդ արգելք կրնայ ըլլալ ժողովի աշխատանքներին եւ որոշումներին:

Վստահ ենք, որ դուք եւս, համաձայն ընկեր Տամատեանի ունեցած մեր տեսակցութեան, հրաւիրած էք մեր կողմէն տեղւոյդ մեր ընկերները ներկայ ըլլալու Միացեալ Կազմակերպութեան անդամակցութեան ընդհանուր ժողովին եւ յայտնելու հարկ եղածները: Մեր կողմէ գրուած է արդէն:

Ընկերային սիրալիր բարեւներով

1908 թ. Դեկտ. 6 Գահիրէ Աղեքսանդրիա

Գաղափարակցական Միութեան
Լիազօրներ
Միք. Նաթանեան - Գ. Պեօզիկեան
(Կնիք)

ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԳԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԼՆԻՐԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՆՆՁՎԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԳաՀիրէ, Դեկտեմբեր 10, 1908 (Նոր Տոմար)

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Գաղափարակցական Միութեան «Արմենական եւ Միութեան» կազմակերպութեանց միջեւ, Միութեան առթիւ եղած բանակցութիւնները յաջողութեամբ աւարտելէ վերջ, Միութեան պաշտօնական կնքմամբ, դադրելով իւրաքանչիւր իբր ուրոյն կազմակերպութեան գոյութիւն ունենալէ, համաձայն կուսակցութեանցս Լիազօրներուն համախոհ կարգադրութեան եւ հրահանգին, Միացեալ երկու Մարմիններուն ընկերական ընդհանուր ժողովը տեղի ունեցաւ այս երեկոյ, Վերկզմ. Հնչ. Մասնաճիւղի ժողովասրահին մէջ ատենապետութեամբ ընկեր Պեօզիկեանի:

Ժողովը ունկնդրելէ վերջ Միացեալ Մարմիններուն բերանացի եւ գրաւոր տեղեկութիւններն ու հրահանգներն սրտագին ուրախութեամբ ողջունեց «Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան անունով քաղաքական կազմակերպութիւնը», զոր Վերկ. Հնչ. եւ Գաղափարակցական Միութեան Լիազօրները ուրիշ անկախ հայրենասէր մտաւորականներու ջանքերով ու գործակցութեամբ կազմած էին, օժտելով զայն Ազգային արդի պահանջմանց եւ ռամկավարական սկզբունքներու համապատասխան լայնիմաստ Ծրագրով մը, որուն շուրջ յօգուտ ազգային վերածնութեան հնարաւոր պիտի լինէր համախմբուիլ յեղափոխականներու հետ, ազգային պարտաճանաչ անհատներն ու խմբակցութիւններն ալ:

Հետեւաբար լինելով անդամները նոյն ազգային քաղաքական կուսակցութեան, այսօրու(ը)նէ իսկ լուծեալ կը համարենք Վերկ. Հնչ. Յեղափոխական Կուսակցութիւն ու Գաղափարակցական Միութիւն անունով ուրոյն կամ միացեալ մասնաճիւղերու գոյութիւնը ու անունները եւ սիրայօժար որդեգրելով կը համախմբուինք Հայ Սահմանադրական Ռամկավար քաղաքական Նոր կազմաւորեալ համայնավար Ազգային դրօշի անուան տակ, զայն հաստատուն հիմերու վրայ բարձրացնելու առաջադրութեամբ ու զօտեպնդուած:

Գաղափարակցական Միութեան
Լիազօրներ

Գ. Պեօզիկեան - Միք. Նաթանեան
(Կնիք)

Ի դիմաց Գահիրէի Վրկ. Հնչ. Մասնաճիւղի
Ատենադպիր Ատենապետ
Փ. Պալունի - Սմբատ-Հրանդ
(Կնիք)

**ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-
ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ**

Ա. ԲԱԺԻՆ

ԿԱՐԵՒՈՐ
ԹՈՒՎԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ
ՂԵՊՔԵՐ

Դեպքեր, դեմքեր, կազմակերպություններ եւ իրադարձություններ, որոնք ունեցան իրենց բացասական թե դրական ազդեցությունը կազմակերպության անցած ճանապարհին վրայ: Ամփոփ կերպով կը ներկայացնենք զանոնք, ընթերցողին դիւրութիւն տալու՝ հետագայ էջերուն մէջ արձանագրուած պատմութեան աւելի լաւ թափանցելու համար:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Գահիրէ, Ապրիլ 15, 1906

ՀԲԸՄ-Ի ԾՆՈՒՆԴԻՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ազգային յեղափոխական շարժումին, ընդհանուր եւ մասնակի կոտորածներուն, թրքական կառավարութեան որոշակի հակահայ հալածանքներուն ու Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բնակող տարբեր փոքրամասնութիւններուն նկատմամբ ցուցաբերուած անարդարութիւններու եւ հալածանքներու հետեւանքով, Արեւմտեան Հայաստանի հայաբնակ վիլայէթներու (Նահանգներու) մէջ 1860ական թուականներէն սկսեալ արդէն մէկ առ մէկ ազգային կրթական ու տնտեսական կեանքի մը վերականգնումի բոլոր ձեռնարկները քանդուած էին: Աղքատութիւնը եւ թշուառութիւնը դարձած էին համատարած ու մանաւանդ կրթական ընկերակցութիւնները խափանուած էին: Հայ ազգաբնակչութեան թիւը սկսած էր նուազիլ, որքան կոտորածներու, նոյնքան նաեւ զանգուածային արտագաղթերու հետեւանքով: Պետութիւնը ոչ միայն կը թոյլատրէր այլ նաեւ՝ կը քաջալերէր նման գաղթեր, աստիճան մը եւս պակսեցնելու համար հայութեան ստուար նշանակութիւնը եւ մասնակցութիւնը Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ:

Եւ այսպէս, 20րդ դարու սկիզբը արդէն արտասահմանի հայութեան թիւը սկսած էր աճիլ մեծ համեմատութիւններով: Կազմուած էին բազմամարդ գաղութներ Եւրոպայի զանազան շրջաններու, ի մասնաւորի՝ Պալէստինեան երկիրներու մէջ: Հոծ համայնքներ կազմուած էին Եգիպտոսի, Կիպրոսի եւ մանաւանդ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու տարածքին: Գաւառի հայութեան

աչքը սեւեռած էր դէպի Աւետեաց երկիր:

19րդ դարու աւարտին, Համիտեան հալածանքներու հետեւանքով, արտասահման փոխադրուած էր հայութեան մտաւորական դասը: Չանազան հայաշատ ուտաններու մէջ լոյս սկսած էին տեսնել հայերէն մամուլ եւ պարբերական, որոնք ազատօրէն կ'արտայայտուէին ազգային հարցերու, ցաւերու, իղծերու մասին:

Կազմակերպուիլ սկսած էին նաեւ կուսակցական մասնաճիւղեր, ինչ որ ընթացք սկսած էր տալ հակամարտութիւններու եւ վեճերու, նոյնիսկ՝ եղբայրասպան արարքներու: Բացի գաղափարական պայքարներէ, այդ անլուծելի հարցերը երբեմն նաեւ կը դառնային անձնական կիրքերու թատերաբեմ:

Վերջապէս միասիրտ, միակամ ու միաձոյլ հայկական համայնքներ տակաւին գոյութիւն չունէ-

ին: Նոյն մտահոգություններով իրենց գալառեն ու գիւղէն հեռացած այս երիտասարդները, մոռցած չարիքին իսկ պատճառը, կը մարտնչէին իրարու դէմ:

Ազգը կարծես այլեւս մոռցած էր իր տոհմային առաքինութիւնը – չարիքին դիմաց ըլլալու միակամ, կողք կողքի եւ փոխադարձ օգնութեամբ զիրար բարձրացնելու եւ վերբերը դարմանելու:

Այս տխուր պարագաներու տակ եւ անոնցմէ գոյանալիք վտանգը այնքան յստակ էր, որ սրտցաւ ազգայիններէն շատեր կը բաղձային կեդրոնական մարմնի մը ստեղծումը, մարմին մը՝ որ ո՛րեւէ ձեւի տակ առանցք մը, միութեան կապ մը դառնար ազգին ցրուած հատուածներուն համար, իր շուրջը կարենար համախմբել զանոնք եւ անոնց միացումով գոյանալիք ոյժը, նիւթական ինչպէս բարոյական, իմաստուն տնտեսութեամբ մը յատկացներ միանգամայն մերձաւոր եւ հեռաւոր՝ բայց էապէս շինիչ նպատակներու, առաւելապէս մայր երկրի մէջ, ուր հայրենաքնակ մեր ժողովուրդը շատ աւելի ծանօթըն հալածուած էր կոտորածներուն եւ հալածանքներուն հետեւանքով: Եւ զարմանալի ալ չէր որ Նոյնիսկ կարգ մը յեղափոխականներ այս մտածումին յանգած էին, վերջ ի վերջոյ, իրենց արկածախնդիր գործունեութեան ողբալի արդիւնքը տեսնելով:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ԱՅՍ ՆՊԱՏԱԿԻՆ ՀԱՄԱՐ

Անպայման պէտք է յիշենք մեր ընկերներէն Արփիարեանի ներդրումը այս նպատակին համար, որ կը դառնար առաջին դայեակներէն Բարեգործականի գաղափարի ծնունդին:

Ընկեր Արփիարեան Վենետիկէն, ուր կը գտնուէր տարագրութեան պայմաններու տակ, ՀԲԸՄի կազմութենէն երկու տարի առաջ, Յունուար 6, 1904 թուակիր Նամակով մը կը գրէր ընկեր Վահան Մալեգեանին օրուան ազգային կացութեան տխուր վիճակը պատկերացնող նամակ մը.

... Կը խորհէի թէ արդեօք աւելի օգտակար պիտի չ'ըլլար հիմնել «Ազգային Ընկերութիւն» մը,

նպատակ ունենալով «Հայոց տնտեսական եւ մտաւորական զարգացման նպաստել», առանց սակայն «քաղաքական եւ յեղափոխական ձեռնարկներու»: Այս խնդրին վրայ ինքնիրենս շատ մտածեցի, անոր ամենամեծ օգտակարութիւնը ըմբռնեցի, բայց միեւնոյն ատեն յանգեցայ այն եզրակացութեան՝ թէ այդպիսի ընկերութիւն մը շատ արգելքներու պիտի հանդիպի, որոնց գլուխը պիտի ըլլայ անշուշտ գոյութիւն ունեցող կուսակցութեանց կողմէ ձեզի դէմ ամենասաստիկ հալածանք մը որ մինչեւ մարդասպանութիւն պիտի կարենար յառաջանալ: Այսպիսի պայմաններու մէջ լաւագոյն է «Կրթասէր»ին համեստ ծրագրին մէջ պարփակուիլ, գործունեութեան ասպարէզը նահանգ մը ընել, (Արփիարեան աչքի առջեւ ունէր Կիլիկիան- Յ.Վ.), հեռաւոր նպատակակետի մը ժամանումի հաստատ առաջադրութեամբ: Ընկերութեան յաջողութիւնը եւ ապագան բոլորովին կախում ունի իր կազմակերպական նկարագրէն: Ինչպէս որ այս մասին խօսեցանք, իմ կարծիքս է թէ՝ տեսակ մը oligarchie կազմելու է: Հիմնադիր անդամները զիրար լաւ ճանչնալու են, իրարու վրայ փոխադարձ վստահութիւն ունենալու են:

Յատկանշական է որ յեղափոխական Արփիարեանը եւ հանրային գործիչը, որ կը հաւատար ժողովրդավարական յեղաշրջումին, յանկարծ այս Նամակով կու տայ իր կեանքին փոփոխուած դաւանանքը, մէկ կողմ դրած իր բոլոր պայքարներուն դրօշակը, յանձնարարելով «սակաւապետութեան» մը յանձնել ստեղծուելիք Ընկերութեան կազմութիւնն ու վարչութիւնը:

Արփիարեան խորապէս կը հաւատար այդ պայմաններով ստեղծուելիք կազմակերպութեան մը պէտքին, բայց դեռ թերահաւատ էր կարելիութեան: Զաղթենի տարրը միայն կրնար իրականացնել այդ սակաւապետութիւնը, եւ Արփիարեան իր անձին իսկ օրինակով, գիտէր մտաւորական ու երիտասարդ սերունդին սովորական անվստահութիւնը «մեծ-աղա»ներու նկատմամբ, որոնց ընթացիկ խոհականութիւնը յաճախ այնքան սխալ կերպով կը շփոթուէր անտարբերութեան, անզգայութեան, Նոյնիսկ յետադիմական միտումներու

հետ: Կը զգար մանաւանդ յեղափոխական կազմակերպութիւններէն գալիք ընդդիմութիւնը, իր բոլոր վտանգներով – ինչպէս պատահեցան Ունճեանի եւ Թաւշանճեանի նման հայերու սպանութիւնները:

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Գահիրէի մէջ, Ապրիլ 15, 1906ին, հաշուի առնելով Զամիտեան հալածանքներու սարսափը, արտասահմանի հայութեան փոթորկող բուռն պայքարները, որ յաճախ արիւնալի հետեւանքներու կը յանգէին, «միութիւն» խորհրդանշող կազմակերպութիւն մը ստեղծելու յաւակնութիւնը արդէն ինքնին պարզապէս յանդգնութիւն մըն էր, եւ տիրող մտայնութեան մէջ՝ յանդգնութենէ աւելի բան մը կը դառնար այս կազմակերպութիւնը սակաւապետական դրութեան մը վրայ հիմնելու եւ այդ դրութեամբ վարելու որոշումը:

Այսպէս, վերոյիշեալ քաղքենիները դարձան հիմնադիրները Զայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, կազմելով առաջին Կեդրոնական Վարչական Ժողովը. Պօղոս Նուպար փաշա՝ ատենապետ, Եագուպ Արթին փաշա եւ Երուանդ Աղաթօն պէյ՝ փոխ ատենապետներ, Մկրտիչ Անդրանիկեան՝ գանձապահ, Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան՝ ատենադպիր, Կարապետ պէյ Շիրիտճեան, Գրիգոր Եղիայեան, Առաքել պէյ Նուպար, Մկրտիչ Մարկոսօֆ ու Յովհաննէս Յակոբեան (որ շաբաթ մը վերջ կը հրաժարէր)՝ անդամներ: Երկու տարի ետք կը միանար Վահան Մալեգեան որպէս ատենադպիր ու Ընդհանուր Զարտուղար:

Անոնք արդէն Նախաքննած էին ծրագիրը, զոր մշակած էր Պօղոս փաշա, Նախաձեռնարկ Աղաթօն պէյի եւ փաստաբան Ատտայի հետ, ներշնչուելով Ալիանս Իսրայելիդի հիմնադիրէն:

Միութեան Առաջին Ատենագրութիւնը կը կարդանք վերոյիշեալներու ստորագրութեամբ.

Այսօր, 15 Ապրիլ 1906, Ս. Չատկի առաջին օրը, ստորագրեալքս համախմբեալ ի Գահիրէ, Նորին Վսեմ. Պօղոս բաշայի ապարանքը, կազմեցինք ընկերութիւն մը «Զայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն» անուամբ, ըստ տրամադրութեան եւ պայմանոց վերոգրեալ կանոնագրին որ կը

Զ.Բ.Ը.Մ.ի հիմնադիր Նախագահը՝ Պօղոս Նուպար

կրէ այսօրուան թուականն եւ մեր ստորագրութիւնը: Ընկերութեան Վարչական առաջին Ժողովը բաղկացած է Կանոնագրիս 10րդ Յօդուածին մէջ նշանակուած 10 անդամներէն եւ այսօրուընէ Ընկերութիւնը կազմակերպեալ հռչակուած է:

Հիմնադիր անդամներէն Երուանդ Աղաթօն պէյ, Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան եւ Վահան Մալեգեան անդամ են Զայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան:

Եգիպտոսի մէջ հանրօգուտ ընկերութեանց մասին օրէնք չըլլալով հանդերձ, օրուան Նախարարապետ Մուսթաֆա փաշա Ֆեհմի Մայիս 7, 1906 թուական պաշտօնագրով մը կը շնորհաւորէ հիմնադիր անդամները: Այդ թուականէն ալ սկսեալ Եգիպտոսի կառավարութիւնը միշտ համակրական վերաբերմունք ցուցաբերած է Միութեան նկատմամբ:

Պէտք է խոստովանիլ թէ հիմնադիրները գլխաւորաբար ներշնչուեցան «Ալիանս Իսրայելիդ Իւնիվերսել»ի (Alliance Israelite Universelle) կանոնագրէն եւ հիմնական սկզբունքներէն: Նուպար փաշան իր իրաւագէտին՝ Մեթր Սեզառ Ատտայի հետ համախորհուրդ հիմը դրաւ Զ.Բ.Ը.Միութեան, բայց հրեայ իրաւագէտին Նախագծած կանոնագիրը պահած էր իր ցեղին ոգին, առանց նկատի առնելու հայ ազգին մասնայատկութիւնները, որոնց այնքան ալ տեղեակ չէր: Պէտք եղաւ որ Տոքթ.

Նազարեթ Տաղաւարեան եւ ուրիշներ հայադրոշմ բարեփոխութիւններ ներմուծեն այդ կանոնագրի տրամադրութեանց մէջ: Դիտելի է որ Զրեական Ալիանսի որդեգրած նպատակները նոյնութեամբ չեն արձանագրուած զգուշաւոր վերապահութեամբ մը, որ այն ատեն չա՛տ հասկնալի էր: Մեզի բախտակից ու մեզի նման հալածուած ու 2000ամեայ սփիւռքը ճաշակած ժողովուրդին նախաձեռնութենէն առաջնորդուելով վստահաբար դիմուեցաւ այդ կանոնագրին կարգ մը տրամադրութիւններուն:

ԶԲԸՄի հիմնարկութիւնը գնահատութեամբ ողջունուեցաւ սկսելով ազգային բարձր շրջանակներէն մինչեւ մեր ժողովուրդին համեստ խաւերը: Անոր ծնունդը մեր պատմութեան հոյակապ էջերէն մին նկատուած է: Ազգային մեծ կազմակերպութեան մը իտեալը, որ 1860ականներէն սկսեալ ազգասէր մտաւորականները կը փափաքէին ունենալ, վերջապէս կ'իրականանար այնպիսի ատեն մը, երբ հայութիւնը կ'ալեկոծեր քաղաքական ցաւագին գալարումներու մէջ: Եւ Միութիւնը կու գար, ազգին ճգնաժամային ամենէն մռայլ եւ տխուր շրջանին բարեգուշակ դեր մը ստանձնելու: Զաւատարիմ իր առաքելութեան կոչումին, անիկա տասնամեակներ ամբողջ ոգի ի բռին օգնեց հայրենի հողին վրայ հալածուած ու տառապած եւ ապա՝ սփիւռք դարձած ժողովուրդին: Ան եղաւ օգնութեան փարոս մը, որուն լոյսը առաջնորդեց նաւաբեկեալները եւ որուն յառած մնացին տառապեալներուն յուսալից աչքերը:

Ինչ որ երազեց Արփիարեաններու սերունդը, ԶԲԸՄի հիմնադիրները իրականացուցին անհամեմատ աւելի ընդարձակ ասպարեզի մը մէջ, ծնունդ տալով ոչ միայն ազգային, այլ մանաւանդ համագալին կազմակերպութեան մը, որ մնաց մեծագոյնը անցնող 110 տարիներու իր փառաւոր պատմութեամբը, մեր իրականութեան մէջ թէ՛ իր անդամներուն թիւովը, թէ՛ իր տեւականութեամբ եւ թէ մանաւանդ իր տուած աննախընթաց արդիւնքներով: Ան դարձաւ նախախնամութեան պարգեւը հայ ժողովուրդին համար:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը եւ

անոր բաղկացուցիչ տարրերը առաջին օրէն գուրգուրացին նախամեծար այս Միութեան տարածման, ծրագիրներուն եւ իր ողջ մտաւորակա-նութիւնը ամբողջութեամբ տրամադրելով ԶԲԸՄի կրթական, բարեսիրական, երիտասարդական ու մշակութային բոլոր աշխատանքներուն:

* * *

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄ

Կ. Պոլիս, Յուլիս 11, 1908

Ինչպէս Անատոլիոյ եւ Օսմանեան Կայսրութեան այլ շրջաններ, այնպէս ալ Մակեդոնիոյ շրջանը իր դժգոհանքը կը յայտնէր սուլթանական կառավարութեան հարստահարութիւններուն դէմ եւ այդ կը դառնար համատարած երեւոյթ մը: Եւրոպական այդ շրջանին մէջ ժողովուրդը միշտ վառ կը պահէր յեղափոխութեան կրակը իր սրտին մէջ:

Մակեդոնիան կրկին ապստամբական շարժումի կը դիմէր քաջալերանքովը Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ, որոնք կը ջանային Օսմանեան Կայսրութեան եւրոպական տարածքները եւ ի մասնաւորի՝ Մակեդոնիան անջատել Օսմանական Թուրքիայէն: Սակայն Երիտասարդ Թուրքեր (երիտթուրքեր կամ *ժեօս* թուրքեր) դէմ էին նման անջատողական քաղաքականութեան մը: Անոնք չէին ուզեր որ Անգլո-ռուս այդ թաքուն ծրագիրը յաջողէր, որով սկիզբ մը պիտի ըլլար Կայսրութեան մասնատումին: Մինչ այդ, Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. հաշտուած էր այլեւս եւրոպական ուժերու ճնշման տակ ստեղծուած կացութեան հետ՝ չվտանգելու իր գահը: Ան կը վախնար որ Մակեդոնիոյ հարցը կրնար դուռ բանալ նոր պատերազմի եւ պատճառ ըլլալ սուլթանական միապետութեան կործանման: Չզուշաւոր քաղաքականութիւն մը կը վարէր Մակեդոնիոյ մէջ զսպողական քաղաքականութեան մը գործադրման համար:

Միւս կողմէ, սակայն, Մակեդոնիոյ թրքական բանակին սպայակոյտը երիտթուրքերու նման նոյն քաղաքականութիւնը ուներ եւ որեւէ զիջում ընելու պատրաստ չէր: Անոնք միանալով երիտթուրքե-

րուն՝ կը պահանջէին հրատարակել Միտհաթեան Սահմանադրութիւնը եւ ընդհանուր բարենորոգումներով բաւարարել նաեւ մակեդոնացիները: Բանակի բարձրագոյն ղեկավարութեան մէջ կը գտնուէին նաեւ Էնվերն ու Նիազի, որոնք ի վերջոյ յաջողեցան ապստամբութեան դրօշ պարզել Սուլթանին դէմ եւ իրենց տրամադրութեան տակ եղող բանակը շարժման մէջ դնել 1908ին դէպի մայրաքաղաք՝ Կ. Պոլիս:

Այսպիսով ապստամբ բանակը, իր յաղթական երթի ընթացքին, ամենուրեք գտաւ ժողովրդական համակրութիւն: Բանակը կը մտնէ Կ. Պոլիս եւ շուտով տէր կը կանգնի զինուորական կացութեան: Ներքին այս յեղափոխութիւնը յաղթանակած կը թուի եւ քաղաքը կը ծփայ անսախընթաց ու ոգեւոր խանդավառութեան մէջ: Տեղի կը սկսին ունենալ հսկայ միթիւնկներ եւ կը կազմակերպուին ժողովրդական ցոյցեր: Ու այս համընդհանուր խանդավառութեան մէջ՝ ժողովուրդը կ'եղբայրանայ՝ քրիստոնեայ եւ իսլամ, իրարու հետ կ'ողջագուրուին: Նոր արշալոյս մը ծնած ըլլալու հեռանկարով լաւատեսութեան ալիք մը կը սկսի սաւառնիլ Օսմանեան կայսրութեան երկնակամարին վրայ...: Բանտերու դռները կը բացուին եւ բոլոր քաղաքական բանտարկեալները ազատ կ'արձակուին: Հայրենիք վերադառնալ կը սկսին նաեւ բոլոր փախստական յեղափոխականները եւ կուսակցական հայ գործիչները:

Թուրքիան կը յայտարարուի սահմանադրական երկիր եւ կը հռչակուի Միտհաթ փաշայի եւ Գրիգոր Օտեանի կազմած սահմանադրութիւնը, որուն համաձայն ժողովուրդը ընտրելու էր իր (ներկայացուցիչները) երեսփոխանները եւ ղրկելու՝ Օսմանեան խորհրդարան: Երկիրը կը շարունակէր մնալ Օսմանեան Կայսրութիւն:

Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած այս նոր սահմանադրական փոփոխութիւնները մեծապէս բարձրացուցին կայսրութեան վարկը եւրոպական աշխարհին մէջ, ուր կը կարծուէր թէ սուլթանական բռնատիրութեան շուտով պիտի յաջորդէր ժողովրդավար (ռամկավար) արդար վարչաձեւ մը՝ եւրոպական հասկացողութեամբ հանրապետու-

Օսմանեան կեղծ Սահմանադրութեան հռչակումը

թիւն մը: Բոլոր երկիրներու յառաջդիմական ու ազատական շրջանակները ուրախութեամբ ողջունեցին թրքական այս սահմանադրութիւնը՝ կարծելով թէ ժամանակը եկած էր որ «Եւրոպայի այս հիւանդ մարդը» առողջանար ... Եւ իր պատուաւոր տեղը գրաւէր քաղաքակրթուած ազգերու ընտանիքէն ներս:

Պրիւսիոյ մէջ Հոկտեմբեր 10, 1908ին կայացած Ընկերվարական Միջազգայինի Բիւրօն համակրութեամբ կ'ողջունէր Թուրքիոյ այս ազատագրութիւնը եւ սահմանադրական-խորհրդարանական նոր վարչաձեւը: Այդ Բիւրոյին մաս կը կազմէին Քարլ Քաուցքի, Վիքթոր Տլէր, Վայեան, Ռուպանովիչ, Լենին եւ Պլէխանով:

Այս սահմանադրութեամբ բոլոր քաղաքական (թուրք, հայ, արաբ, յոյն...) կուսակցութիւնները, մամուլը եւ բեմն ու խօսքը ազատ յայտարարուելով՝ Կ. Պոլիս կը հաւաքուին հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ղեկավարները, որոնք կը սկսին նոր աշխուժութեամբ մը խանդավառ գործունեութեան, հաստատելով իրենց մամուլը, մասնաճիւղերը, ժողովները: Կ. Պոլիս կը վերադառնան Ս.Դ.Հ. Կուսակցութեան, Հ.Յ.Դ.ի եւ Վերակազմեալներու ղեկավարները:

Այդ օրերու երկրին կացութեան տէրն էին Թալաաթ, Էնվեր, Ճեմալ, Պեհաեւտտին Շաքիր եւ Տոքթոր Նազըմ, որոնք կը նկատուէին արդէն ազգային մեծ հերոսներ...: Իթթիհատ իր մաս-

* * *

Նաճիւղերը տարածեց եւ ակումբներ բացաւ Կայսրութեան բոլոր շրջաններուն մէջ, որոնց շուրջ հաւաքուեցան երկրի «ազատատենչ» եւ «յեղափոխական» տարրերը: Տեղի կ'ունենային հրապարակային հաւաքներ՝ կարգախօս ունենալով «Ազատութիւն, Հաւասարութիւն եւ Եղբայրութիւն» նշանաբանը: Իթթիհատականներ կը դառնան տէրը բովանդակ կայսրութեան:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը արդէն Փարիզի մէջ 1907ին կայացած Օսմանեան Քոնկրետին ընդունած էր Իթթիհատականներուն թեզը՝ ազգային մեր հարցին նկատմամբ: Ան յանձն առած էր չհետապնդել «անկախ Հայաստանի եւ անջատ Հայկական Դատի հարցը» եւ ընդունած էր Իթթիհատի բանաձեւը՝ «գործել համապետական գծով»՝ զոհանալով ընդհանուր բարենորոգումներով՝ ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն եւ Իթթիհատի իշխանութեան գլուխ անցնելէ յետոյ, Դաշնակցութիւնը մնաց հաւատարիմ իր յանձնառութիւններուն եւ եղաւ Իթթիհատի թիւ մէկ բարեկամը՝ մնայուն ու մտերիմ յարաբերութիւններ մշակելով Թալաաթի, Էնվերի եւ Ճեմալի հետ...: Դաշնակցութիւնը այդ օրերուն լայն ասպարեզ գտաւ Իթթիհատի փրօփականտը ընելու եւ ամենուրեք յայտարարելու թէ՝ «ինք է բերած Օսմանեան Սահմանադրութիւնը»: Անշուշտ այս ընելով Դաշնակցութիւնը առանձնաշնորհումներ կ'ակնկալէր Իթթիհատականներէն՝ ազգային քաղաքական կեանքէն ներս:

Ժողովրդական կոյր խանդավառութեան ու գինովութեան այդ օրերուն՝ ընդդիմադիր տարր մնացին Հնչակեան, Վերակազմեալ Հնչակեան եւ անլի ուշ Հ.Ս. Ռամկավար կուսակցութիւնները: Յառաջացող դէպքերը եկան ապացուցանելու որ Դաշնակցութիւնը սխալած էր եղբայրանալով Իթթիհատին հետ: Ու առաջին առթիւ իսկ Ատաւայի 1909ի ջարդը, որ տեղի ունեցաւ Սահմանադրութեան հռչակումէն հազիւ ինն ամիս ետք, եկաւ հաստատելու այս տխուր իրողութիւնը. Վերակազմեալներուն նախատեսութիւնները ճիշդ էին ելած:

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ - «ԻԹԻԼԱՖ» ԹՐԶԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ 1911

Աւելի Իթիլաֆականներ անունով ծանօթ (Hurriet ve Itilaf) կուսակցութիւնը ստեղծուեցաւ 1911ին՝ 1908ի Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ յառաջացած ընդդիմադիր փոքր կուսակցութիւններու եւ խմբաւորումներու մէկտեղումով: Այս կուսակցութեան կը միանան ազգային փոքրամասնութիւններու գրեթէ բոլոր քաղաքական կազմակերպութիւնները: Անոնց աջակցութիւնը ստանալու եւ անոնց հետ դաշինքը պահպանելու նպատակով, Իթիլաֆը իր ծրագրին մէջ ներառած է ազգային մարզերու ինքնավարութեան եւ Օսմանեան կայսրութեան վարչական ապակեղորոնացման սկզբունքը՝ տարածքային ամբողջականութեան պահպանմամբ: Դեկտեմբեր 1911ին հրապարակուած 71րդ ծրագրի յօդուածով կը հռչակուի սահմանադրութեան պաշտպանութիւն, ազատական կարգերու ամրապնդում, ապակեղորոնացման եւ մասնաւոր նախաձեռնութեան սկզբունքներու իրականացում: Գլխաւոր նպատակը երիտթուրքերու բռնապետութեան տապալումն էր:

1912-13ին Թուրքիոյ իշխանութեան գլուխը կանգնած էր Իթիլաֆականներու աջակցութիւնը վայելող կառավարութիւնը: Յունուար 23, 1913ի երիտթուրքերու (Իթթիհատականներու) զինուած պայքարէն ետք, Իթիլաֆականները կը բաժնուին երեք մասի: Արմատական թեւը շարք մը մահափորձեր կը կազմակերպէ երիտթուրքերու առաջնորդներուն դէմ. Յունիս 11, 1913ին կը սպաննեն մեծ վեզիր Մահմուտ Շեքեթ փաշան, որմէ յետոյ երիտթուրքերը զանգուածային հալածանքի կը սկսին ընդդիմութեան դէմ, բանտարկելով 300 յայտնի գործիչներ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին, երբ Թալաաթի կառավարութիւնը կը հրաժարի, Իթիլաֆականներու ազդեցութիւնը վերստին կը մեծնայ: Անոնց ստեղծած կառավարութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ կը կազմակերպէ երիտթուր-

քերու դատավարությունը (1919-20): Այնուհետև քեմալական շարժումին յադթանակով եւ հանրապետութեան հռչակումէն յետոյ, Ազատութիւն եւ Համաձայնութիւն քաղաքական կուսակցութիւնը ինքզինք կը լուծարէ:

* * *

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Փարիզ, Նոյեմբեր 1912

Հայկական Հարցը միջազգային տարբեր համաժողովներու եւ բանակցութիւններու մէջ արծարծելու եւ պաշտպանելու համար հայ քաղաքական եւ եկեղեցական շրջանակներէ կազմուեցան զանազան պատուիրակութիւններ: Ինչպէս անցեալին՝ պէտք է առանձնապէս արձանագրել իրենց բեղուն գործունեութեամբ Խրիմեան Հայրիկի գլխավորած 1878ի Պերլինի Վեհաժողովին մասնակիցները: Ու հիմա, 1912-13ի Պալքանեան Պատերազմի ժամանակ հայկական բարենորոգումներու նոր արծարծման շրջանին ստեղծուած Պօղոս Նուպար փաշայի պատուիրակութիւնը, որ իր գործունեութիւնը շարունակեց նաեւ յետպատերազմեան շրջանին (Փարիզի Հաշտութեան Համաժողով 1919-20, Սան Ռեմոյի Համաժողով 1920, Լոնտոնի Համաժողով 1921, Լոզանի Համաժողով 1922-23), ինչպէս նաեւ Աւետիս Ահարոնեանի Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը, որ 1919ին միացաւ Պօղոս Նուպարի Ազգային Պատուիրակութեան:

Պօղոս Նուպար փաշայի պատուիրակութիւնը կազմուեցաւ 1912 Նոյեմբերին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ի կոնդակով՝ Պալքանեան Պատերազմի ընձեռած բարենպաստ պայմաններուն ներքեւ Հայկական Հարցը Պերլինի Վեհաժողովին մասնակից պետութիւններու ուշադրութեանը ներկայացնելու նպատակով: Բանակցութիւններու եւ հայկական բարենորոգումներու շուրջ ստեղծուած դիւանագիտական ամբողջ քաջքշուքի ընթացքին Ազգային Պատուիրակութիւնը (որուն անդամ էին նաեւ Գեորգ Արք. Իւթիւճեան, Յակոբ Արթին փաշա, Մինաս Չերազ եւ Յարութիւն

Ամենայն Հայոց Հայրապետ Գեորգ Ե. Կաթողիկոս Սուրենեանց

Սօստիչեան), գործունեութեան կեդրոն ունենալով Փարիզը, մնայուն յարաբերութեան մէջ էր եւրոպական պետութիւններու գլխավոր պետական դէմքերու եւ ազդեցիկ շրջանակներու հետ: Նպատակն էր նպաստաւոր հանրային կարծիք ստեղծել Արեւմտեան Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միւս հայաբնակ վայրերու մէջ բարենորոգումներու օգտին: Այս պատուիրակութեան առաքելութիւնը աւարտեցաւ հայկական բարենորոգումներու վերաբերեալ 1914ի Ռուս-թրքական Համաձայնագրի ստորագրութեամբ, որ կ'ընդգծէր Ռուսաստանի դեկլարար դերը Հայկական Հարցին կապակցութեամբ:

Սակայն բռնկած Համաշխարհային Պատերազմը ոչ միայն պատճառ եղաւ այդ համաձայնագրին չիրագործման, այլեւ եղաւ նոր փորձանք մը հայ ժողովուրդին՝ զայն մատնելով տեղահանութեան եւ աննախադէպ ջարդերուն: Ստեղծուած միջազգային նոր հրամայական պահանջներուն դիմաց, Ազգային Պատուիրակութիւնը ջանաց Անթանի օգնութեամբ ազատագրել Արեւմտեան Հայաստանը Օսմանեան տիրապետութենէն: Գե-

րազանցապես Պատուիրակութեան եւ անոր Նախագահ Պօղոս Նուպարի ջանքերով էր որ կազմակերպուեցաւ Արեւելեան կամ «Հայկական Լեզոն»ը, որ ֆրանսական բանակի կազմէն ներս մասնակցեցաւ շարք մը կարեւոր ճակատամարտերու Պաղեստինի եւ Սուրիոյ մէջ եւ պատերազմի աւարտին ռազմական կարեւոր դիրքեր գրաւեց Կիլիկիոյ մէջ: Պատուիրակութիւնը շրջանի մը համար աջակցեցաւ Նաեւ Գ. Փաստրմաճեանի Ամերիկայի առաքելութեան, 1918ին, ստանալու Միացեալ Նահանգներէն օգնութիւն կովկասեան ճակատը պահող հայկական զինուած ուժերուն համար:

1918ի աւարտին Պօղոս Նուպար կրկնապատկեց իր ջանքերը՝ Հայաստանի համար «պատերազմող կողմի փոքր դաշնակից» կարգավիճակ ապահովելու եւ եկող հաշտութեան վեհաժողովին տեղ ստանալու համար: Նոյեմբեր 30ին ան հայ ժողովուրդի անունով հռչակեց Հայաստանի պատմական տարածքներու միաւորումը եւ յայտարարեց որ իր գլխաւորած պատուիրակութիւնը հայութեան անունով հանդես պիտի գայ հոգատարութիւն մը ապահովելու Հայաստանի համար: Այսպիսով, 1919ի սկիզբը ան Փարիզի մէջ կազմակերպեց «Հայ Ազգային Համագումար»ը, ուր կարեւոր ձեռնարկներէն մէկը եղաւ Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան ընտրութիւնը Պօղոս Նուպարի եւ Աւետիս Ահարոնեանի համաՆախագահութեամբ եւ Նախապես պատրաստուած ու 1919ի Փետրուար 12ին Փարիզի Հաշտութեան Համաժողովին ներկայացուած հայկական պահանջներու համատեղ յուշագրի վաւերացումը, որ կը հիմնաւորէր հայկական անկախ պետութեան ստեղծման անհրաժեշտութիւնը եւ ճշդումը անոր տարածքին Արեւմտեան Հայաստանի եօթը վիլայեթներու (Ներառեալ Տրապիզոնը)՝ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Կիլիկիոյ միացումով:

Միացեալ Պատուիրակութիւնը Փետրուար 26ին ներկայացաւ Տասի Խորհուրդի նիստին՝ կրկնելով յուշագրին հիմնական պահանջները: Ապրիլ 17, 1919ին Պատուիրակութիւնը ընդունուե-

ցաւ Նաեւ Նախագահ Ուիլսընի կողմէ, որ հաւաստիացուց որ ամէն ջանք պիտի թափէ հայերու տարածքային պահանջները պաշտպանելու համար: 1920 Յունուար 19ին Փարիզի Հաշտութեան Համաժողովը *տը ֆաքթօ* (իրողապես) ճանչցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Յաջորդած Սան Ռեմոյի Համաժողովին, 1920, նոյնպէս ճանչցուեցաւ, երբ կը քննարկուէին Հայաստանի վերաբերեալ հարցերը. հրաւիրուած էր Միացեալ Պատուիրակութիւնը: Համաժողովը դիմեց Նախագահ Ուիլսընին՝ Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնելու եւ որպէս միջնորդ անոր սահմանները ճշդելու խնդրանքով: Այստեղ հաստատուեցաւ Թուրքիոյ հետ հաշտութեան պայմանագրի Նախագիծը, որ տարուեցաւ Սելրի Պայմանագրին որպէս առաջարկ: Հայաստանը կը ճանչցուէր որպէս դաշնադիր կողմ. կը ստեղծուէր Միացեալ Հայաստան:

1920ի ամրան ու աշնան իրադարձութիւնները (քեմալական Թուրքիոյ պատերազմը Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ, Խորհրդա-թուրք ամրապնդող դաշինքը, Անթանիքի երկիրներուն հաշուենկատ «խաղերը» Անգարայի կառավարութեան հետ, եւայլն) հիմնովին փոխեցին ուժերու յարաբերութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի տարածքին եւ 1921ի Լոնտոնի Համաժողովին դրուեցաւ Սելրի պայմանագրի վերանայման հարցը: Հայկական Պատուիրակութիւնը այդ Վեհաժողովին ի զուր կը փորձէր վերադարձնել բռնազրաւուած Արեւմտեան Հայաստանն ու Կարսի մարզը եւ հայկական «վարչական ինքնավարութիւն» ստանալ Ֆրանսայի գրաւած Կիլիկիոյ համար:

Յաջորդ՝ Լոզանի Համաժողովին (1922-23) Ազգային Պատուիրակութիւնը, որ արդէն կը գլխաւորէր Գաբրիէլ Նորատունկեանը - Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան՝ որպէս վերջ գտած պետութեան (1920ի Նոյեմբեր 29ին հաստատուէր էր Խորհրդային իշխանութիւնը) ներկայացուցիչի մասնակցութիւնը մերժուէր էր - ապարդիւն կը փորձէր Հայկական Ազգային Օճախ հիմնելու իրաւունք ստանալ Արեւմտեան Հայաստանի կամ Կիլիկիոյ մէջ: Լոզանէն յետոյ ժամանակ

մը եւս Ազգային Պատուիրակութիւնը փոխուած կազմով անպաշտօն ձեւով կը մասնակցէր Ազգերու Լիկայի նստաշրջաններուն, ուր Հայկական Հարցը արդէն վերածուեր էր գաղթականութեան տեղաւորման հարցի:

Ռամկավարներ առաջին օրէն թիկունք կանգնեցան Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան՝ բերելով անմիջական գործակցութիւն բոլոր բնագաւառներէն ներս:

* * *

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ 1912-1914

Պերլիսի Դաշնագրի (1878) 61րդ յօդուածին հիման վրայ Օսմանեան կայսրութեան հայաբնակ վայրերուն մէջ գործադրելու նպատակով ռուսական դիւանագիտութեան եւ հայ հասարակական շրջաններու համատեղ ջանքերով պատրաստուած միջոցառումներու ծրագիր: 1912-13ի Պալքանեան պատերազմները բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին Հայկական Հարցի վերաբացման համար: Հայեր շահագրգռուած էին: Անոնց իրաւագուրկ եւ ճնշուած վիճակը Արեւմտեան Հայաստանի մէջ կը շարունակէր մնալ նոյնութեամբ նոյնիսկ համիտեան վարչակարգի տապալումէն յետոյ՝ երիտթուրքերու տիրապետութեան օրով: Եռեակ համաձայնութեան պետութիւնները (առաջին հերթին՝ Ռուսաստանը) կ'ընդդիմանային Գերմանիոյ տնտեսական եւ քաղաքական ներթափանցումներուն Օսմանեան կայսրութենէն ներս:

Ռուսական դիւանագիտութեան քաջալերանքով Գեորգ Ե. Տփղիսեցի (Սուրենեան) կաթողիկոսը 30կտեմբեր 2, 1912ին Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Տաշքովի միջոցով կը դիմէ ցարական կառավարութեան՝ խնդրելով միջամտել ու աջակցիլ Արեւմտեան Հայաստանի բարենորոգումներու հարցը դարձեալ արծարծելու համար: Միաժամանակ ան յատուկ կոնդակով Պօղոս Նուպար փաշան կը լիազօրէ պաշտպանելու Հայ Դատը եւրոպական մեծ պետութիւններու մօտ: Ռուսական կառավարութիւնը տերութիւններուն կը

ներկայացնէ հայկական բարենորոգումներու իր նախագիծը, որ կը բննարկուի Կ. Պոլսոյ դեսպաններու ժողովին, Յուլիս 3-24, 1913ին:

Նախագիծը, որ կազմեր էր ռուսական դեսպանութեան առաջին թարգման Ա. Մանտելշտայմը 1895ի Մայիսեան Բարենորոգումներու եւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի կազմած նախագիծի հիման վրայ, կ'առաջարկէր հայկական վեց վիլայէթներէն (Էրզրում, Վան, Պիթիս, Տիարպէթի, Խարբերդ, Սեբաստիա) ստեղծել մէկ նահանգ: Ընդհանուր նահանգապետը պետք էր ըլլար քրիստոնէայ օսմանեան հպատակ կամ, որ ւաւելի ընդունելի էր, եւրոպացի, որ նշանակուելու էր 5 տարուան ժամկետով, մեծ պետութիւններու համաձայնութեամբ: Անոր կը պատկանէր նահանգի ամբողջ գործադիր իշխանութիւնը, բոլոր վարչա-

կան պաշտոնեաները (նաեւ դատաւորները) նշանակելու եւ արձակելու իրաւունքը: Ոստիկանութիւնը եւ ժանտարմները ենթարկուելու էին նահանգապետին, հարկ եղած պարագային անոր տրամադրութեան տակ պիտի դրուէր զօրքը: Ընդհանուր նահանգապետին առընթեր պիտի գործէին վարչական խորհուրդ, եւ վեց խորհրդականներ (3 մահմետական եւ 3 քրիստոնէայ)՝ ընտրուած նահանգային ժողովէն, ուր մահմետականներն ու քրիստոնէաները ունենալու էին հաւասար աթոռներ: Այս սկզբունքը պահպանուելու էր նաեւ նահանգի բոլոր պաշտօններու բաշխման ժամանակ, ներառեալ դատաւորները, ոստիկանութիւնը, ժանտարմները: Օրէնքները, հրամաններն ու որոշումները պէտք է հրապարակուէին երեք հիմնական լեզուներով՝ թրքերէն, հայերէն եւ քրտերէն: Իւրաքանչիւր ազգութիւն իրաւունք ունէր հիմնելու իր մասնաւոր դպրոցները իր մայրենի լեզուով եւ կառավարելու զանոնք: Անձեռնմխելի կը համարուէին 1860ի Ազգային Սահմանադրութեամբ հայերուն տրուած իրաւունքներն ու արտօնութիւնները: Կը նախատեսուէր նաեւ արձակել քրտական «համիտի» հեծելազնւորները, վերադարձնել հայերէն խլուած հողերը կամ վճարել անոնց համարժեքը, ինչպէս նաեւ արգիլել Պալքանեան երկիրներէ գաղթած մահմետական մուհաճիրներու բնակեցումը հայկական նահանգներու մէջ: Պետութիւնները պէտք է հետեւէին որոշումներու իրագործման:

Անգլիան եւ Ֆրանսան սկզբունքային կերպով համաձայն էին ռուսական ծրագրին, իսկ եռեակ միութեան պետութիւնները, յատկապէս Գերմանիան, վճռականօրէն ընդդիմացան ռուսական նախագիծի հիմնական տրամադրութիւններուն (միասնական հայկական նահանգի ստեղծումին, ընդհանուր նահանգապետի նշանակումին պետութիւններու համաձայնութեամբ, նահանգային ժողովներու եւ պաշտօններու բաշխման ժամանակ հաւասարութեան սկզբունքի գործադրութեան, եւայլն)՝ առաջարկելով քննարկման հիմք ընդունիլ բարենորոգումներու թրքական ծրագիրը, որ կը պահէր իր վիլայէթներու կազմակերպման նախկին

ձեւը եւ հետեւաբար կը խուսափէր օտար երկիրներու հսկողութենէն: Այսպիսով բարենորոգումներու հարցին շուրջ ստեղծուեցաւ դիւանագիտական քաջքշուք, որու ընթացքին Ռուսաստանը գերմանական խմբաւորման ճնշումին տակ եւ իր այսպէս կոչուած «դաշնակիցներու» կրաւորական քաղաքականութեան պայմաններուն տակ ստիպողաբար սկսաւ տեղի տալ:

Ի վերջոյ Ռուսաստանը յաջողեցաւ Թուրքիոյ պարտադրել Զայաստանի բարենորոգումներու վերաբերեալ համաձայնագիր մը, որով Արեւմտեան Զայաստանը կը բաժնուէր երկու հատուածներու (Էրզրում, Տրապիզոն, Սեբասիա եւ Վան, Պիթիս, Խարբերդ, Տիարպէթիր), որոնց կառավարումը կը յանձնուէր երկու ոչ թուրք ընդհանուր տեսուչներու՝ նշանակուած մեծ տերութիւններու հաւանութեամբ: Անշուշտ Առաջին Զամաշխարհային Պատերազմին թրքական կառավարութիւնը չէղեալ յայտարարեց այս համաձայնագիրը:

* * *

ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՄԱՇԽԱՐՅԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՉՍԸ ԵՒ ԶԱՅԱՍՏԱՆԸ 1914-1918

Պատերազմը սկսաւ Օգոստոս 1, 1914ին պետութիւններու երկու հզօր խմբաւորումներու Գերմանա-Աւստրիական պլոքի (Գերմանիա, Աւստրո-Յունգարիա, Թուրքիա, 1915ին կը միանայ Պուլկարիա) եւ Անթանդի (Մեծն Բրիտանիա, Ռուսաստան, Ֆրանսա, 1917ին կը միանայ Միացեալ Նահանգներ, ընդամենը՝ 34 պետութիւն): Պատերազմին գլխաւոր պատճառն էր աշխարհի վերաբաժանումը, ուր իւրաքանչիւր մասնակից ունէր իր պետական շահերը: Օսմանեան կայսրութեան մասնակցութիւնը ունէր գլխաւոր նպատակ՝ Գերմանիոյ օգնութեամբ իրագործել բանթուրանական իր դարերու երազը՝ տիրանալու Անդրկովկասէն մինչեւ Միջին Ասիոյ թրքախօս երկիրներուն ու ժողովուրդներուն: Ու այդ երազին հասնելու համար կը մնար լուծել այդ ճամբուն առաջին պատնէշը - «Զայկական Զարց»ը -

Հայկական Բարձրաւանդակէն մաքրելու հայութիւնը՝ գործադրելով հրէշային իր ծրագիրը՝ Ցեղասպանութիւնը:

Ռուսաստանն իր կարգին ուներ իր հեռակա ծրագիրը՝ հասնիլ հարաւի տաք ջուրերուն, որով անխուսափելի կը դառնային ռուս-թրքական առճակատումներն ու բախումները: Պատերազմն ու Թուրքիոյ մասնակցութիւնը անելի բարդացուցին արեւմտահայերու վիճակը: Իթթիհատականներու հայերը իրենց կողմը հրաւիրելու ծրագրին մաս կը կազմեր նաեւ կամաւորական ջոկատներու ստեղծումը թրքական բանակին կից, ինչպէս նաեւ՝ արեւելահայերը Ռուսաստանի դէմ լարելու ամէն փորձ: Սակայն անոնց բանակցութիւնները ազգային կուսակցութիւններու հետ ի վերջոյ որեւէ արդիւնք չտուին:

Պատերազմը երբ սկսաւ, Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական շրջանակները կազմակերպեցին Հայկական Կամաւորական շարժումը: 1914ի աշնան Կովկասեան ռազմաճակատին վրայ սկսան պատերազմական գործողութիւնները՝ Սեւ ծովէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճ, 720 քիլոմէթր երկարութեան վրայ: Պաշտօնական տուեալներով Ռուսաստանի իւրաքանչիւր 100 հայէն 13ը կը միանայ ռուսական բանակին՝ անելի քան 200 հազար հայ զինուոր: Միւս կողմէ, ռուսական իշխանութիւնները օժանդակեցին հայկական կամաւորական զօրամասերու ստեղծման ռուսական բանակի կազմէն ներս:

Պատերազմի սկիզբէն իսկ թուրք կառավարութիւնը ձեռնամուխ եղաւ դեռ 19րդ դարու աւարտին ծրագրուած Հայկական Հարցին վերջնական լուծում տալու աշխատանքին: Պատեհ առիթն էր այս գործադրելու իր այդ երազը երիտթուրքերու իշխանութեան օրով, որովհետեւ պատերազմը թուրքերուն կ'ընծեռեր ամբողջութեամբ ազատ գործելու հնարաւորութիւնը: 1914ի աշնան եւ 1915ի սկիզբը թրքական իշխանութիւնները սկսան զօրակոչի հրաւիրել երիտասարդ հայերն ու հատուածաբար ոչնչացնել եւ ապրողներէն մնացեալ մասը ճանապարհներու վրայ աշխատցնել որպէս պարտադիր զինուորական ծառայու-

թիւն: Զօրահաւաքի ենթարկուեցան 15-20 եւ 45-60 տարեկան այրերը:

Պատերազմական իրավիճակը օգտագործելով, իթթիհատականները 1915ի սկիզբին կայացած կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան գաղտնի նիստի ընթացքին կ'որոշեն արեւմտահայութեան բնաջնջումը եւ կը կազմակերպեն տեղահանութեան ծրագիրը: Առաջնորդուելով այդ ժողովի որոշումէն, Ապրիլ 15ին տեղական իշխանութիւններուն Թալաաթի, Էնվերի եւ Նազըմի ստորագրութեամբ գաղտնի հրամանագիր դրկուեցաւ, ուր կ'ըսուէր, թէ օգտուելով պատերազմի ներկայացուած հնարաւորութիւններէն, անհրաժեշտ է վերջնականապէս բնաջնջել հայերը՝ զանոնք աքսորելով արաբական անապատի խորերը: Տեղական իշխանութիւնները կը գործադրեն վերին իշխանութիւններու հրահանգները: Հայերը իրենց նահանգներէն ու գաւառներէն զանգուածային տեղահանութեան կը մատնուին դէպի անապատ քշուելով:

Երիտթուրքերու կողմէ կազմակերպուած համատարած ջարդերու այդ պայմաններուն տակ, արեւմտահայերը, իրենց հայրենիքի կարգ մը շրջաններուն մէջ, անհաւասար ինքնապաշտպանական մարտեր մղեցին, ընդհանրապէս առանց ծրագրի: Հերոսական այդ պայքարին շնորհիւ տասնեակ հազարաւոր հայերու կեանքը փրկուեցաւ:

Կովկասեան ճակատին վրայ ռազմական գործողութիւնները ընդհանրապէս տեղի ունեցան Արեւմտեան Հայաստանի տարածքին վրայ: Պատերազմը սկսաւ թրքական զօրքերու նախայարձակմամբ եւ ասոր որպէս արդիւնք ռուսական զօրքը նահանջեց՝ հեռանալով Ալաշկերտի դաշտէն: Էնվեր Դեկտեմբեր 1914ին ձեռնարկեց Սարիղամիշի յարձակումին՝ Կարսը գրաւելու նպատակով: Սակայն այս յարձակումը ձախողեցաւ, ռուսական բանակը հակադարձակումի անցնելով ջախջախիչ պարտութեան մատնեց թուրքերը, որոնք կորսնցուցին 70 հազար մարդ եւ ստիպուած՝ նահանջեցին: Ապրիլ 1915ին ռուսական բանակը նոր յաղթանակ տարաւ Դիլմանի

ճակատամարտի ընթացքին, ուր որոշիչ դեր խաղաց Անդրանիկի հայ կամաւորներու ջոկատը եւ որուն շնորհիւ կանգ առաւ թրքական բանակին առաջխաղացը դէպի Թաւրիզ՝ ռուսական բանակի թիկունքը:

Կովկասեան ճակատի ռազմական գործողութիւններու առաջին իսկ շրջանին թրքական իշխանութիւնները սկսած էին հայ ազգաբնակչութեան բռնի տեղահանումը Արեւմտեան Զայաստանի պատերազմի շրջաններէն: Բովանդակ Թուրքիոյ տարածքին ծաւալեցաւ կատաղի հակահայ քարոզչութիւն: Յերիւրանքի գլխաւոր ազդակը արեւմտահայերու «դաւաճանութիւնը» եւ թրքական բանակէն անոնց «զանգուածային դասալուծութիւն»ն էր: Մինչդեռ պատերազմի սկիզբը թրքական բանակին արձանագրուած հայերուն թիւը մօտ 60 հազար էր, որոնք շուտով զինաթափուեցան եւ ուղարկուեցան շինարարական ծանր աշխատանքի, եւ այնուհետեւ ծրագրեալ կերպով ոչնչացուեցան: Այդպէս ալ Թուրքիոյ հայ բնակչութիւնը զրկուեցաւ իր մարտունակ երիտասարդ սերունդէն:

Օգտուելով պատերազմին ընձեռած հնարաւորութենէն՝ երիտթրքական կառավարութիւնը, սկսած 1915ի Ապրիլէն, ճակատի սահմանակից գօտիի «անվստահելի» նկատուած հայ բնակչութեան տեղահանութեան պատրուակով, ձեռնամուխ եղաւ հայերու բարբարոսական բնաջնջման. այդ կանխամտածուած Ցեղասպանութեան գոհ գացին 1,5 միլիոն անմեղ հայեր: Օսմանեան Կայսրութեան հայաբնակ կարգ մը շրջաններու մէջ հայ բնակչութիւնը դիմեց ինքնապաշտպանութեան եւ դիմադրեց թուրք ջարդարարներուն, ինչպէս՝ Վանի հերոսամարտը, Մուշի գոյամարտը, Սասունի ինքնապաշտպանութիւնը, Ուրֆայի հերոսամարտը, Շապին Գարահիսարի հերոսամարտը եւ Ֆընտընճագի ինքնապաշտպանութիւնը, բոլորն ալ 1915ին

1915ի գարնան ռուսական բանակը յարձակման ենթարկեց Վանի եւ Ուրմիոյ լիճի շրջանները՝ ազատագրելով Վան քաղաքը, ուր զօրքը մնաց 80 օր: Վանի գրաւումով անխուսափելի

ջարդերէն փրկուեցան հազարաւոր վասպուրականցիներ, որոնք այնուհետեւ նահանջող ռուսական զօրքերուն հետ գաղթեցին Արեւելեան Զայաստան եւ Անդրկովկաս: 1915 Յուլիս-Օգոստոսին Ալաշկերտի մարտերու ընթացքին ռուսական բանակը պարտութեան մատնեց հակառակորդը, առաջքը առնելով Կարսի ուղղութեամբ Կովկասեան ճակատը ճեղքելու թրքական հրամանատարութեան ծրագրին եւ ատով ալ թեթեւցուցած եղաւ անգլիական բանակին գործողութիւնները Միջագետքի մէջ:

1915ի Դեկտեմբեր-1916ի Փետրուար ամիսներուն, ռուսական բանակը Գնդ. Եուստենիչի հրամանատարութեամբ յաջողութեամբ իրականացուց Էրզրումի յարձակումը, որու հետեւանքով ռուսական զօրքերը Փետրուար 3, 1916ին գրաւեցին Էրզրումը: Ռազմաճակատի գիծը կայունացաւ Էրզրումէն դէպի արեւմուտք 70-100 քիլոմետր

**NOT CHARITY —
But A Chance**

**400,000 ORPHANS
IN THE
EASTERN
WAR ZONE**

**WILL
PERISH
WITHOUT
AMERICAN
AID**

Are They Worth It ?
Is there a red blooded man or
woman with a mother heart who
can't find a way to help these
exiled children?

ARMENIAN AND SYRIAN RELIEF
One Madison Avenue, New York City

Every Penny for Relief — All Expenses Met Privately

երկարութեամբ: Միաժամանակ ռուսական բանակին այլ զօրամասերը Սեւ ծովու ափին անցան յարձակման եւ գրաւեցին Ռիզէ եւ Տրապիզոն նաւահանգիստները:

1916ի ամրան արդէն Արեւմտեան Հայաստանի մեծ մասը գրաւուած էր ռուսական բանակին կողմէ: Կովկասեան ճակատին վրայ ռուսական բանակին արձանագրած յաջողութիւնները խթանեցին անգլո-ֆրանսական բանակցութիւնները Օսմանեան կայսրութեան ասիական տարածքները, այդպիսով՝ Արեւմտեան Հայաստանը բաժանելու շուրջ եւ յանգեցան 1916ի «Սայքս-Փիքո» համաձայնագրին կնքման:

1916ի Յունիսին ռուսական բանակին գրա-

ւած Արեւմտեան Հայաստանի տարածքին ստեղծուեցաւ «Թրքահայաստանի ընդհանուր նահանգապետութիւն»: Ռուսական կառավարութիւնը կը մշակէր Արեւմտեան Հայաստանի հայաթափ հողերը ռուսերով վերաբնակեցնելու ծրագիրներ, աչք դրած ըլլալով գրաւեալ տարածքի տնտեսական կարելիութիւններուն եւ զայն վերածելու Ռուսաստանի մէկ ծայրագաւառը: Այդպիսով ալ ի դերեւ ելան Արեւմտեան Հայաստանի մէջ գեթ ինքնավարութեան հայութեան երազը եւ ձեւով մը հայկական պետականութիւնը վերականգնելու հայ կուսակցութիւններու յոյսերը:

Մայիս 1917ին ռուս-թրքական ռազմաճակատին վրայ փաստացի զինադադարի վիճակ ստեղծուած էր. պաշտօնապէս զինադադարը ստորագրուեցաւ Դեկտեմբեր 18, 1917ին, Երզնկայի մէջ:

Ռուսաստանի մէջ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութենէն յետոյ ռուսական բանակը սկսաւ լքել Արեւմտեան Հայաստանը: Օգտուելով առիթէն՝ թուրք հրամանատարութիւնը, խախտելով զինադադարը, յարձակումի անցաւ ամբողջ ճակատով ու ետ մղելով ռազմաճակատը պահող փոքրաթիւ հայկական ազգային զօրամասերը՝ թուրքերը վերագրաւեցին Արեւմտեան Հայաստանը, Մայիս 1918ին Ալեքսանդրապոլը, հասան Ղարաբաղիսա (այժմ՝ Վանաձոր), ապա Երեւանի մերձակայ շրջանները: Վտանգուած հայրենիքը փրկելու համար ոտքի ելած հայ ժողովուրդը կասեցուց թրքական զօրքերուն յառաջխաղացքը, այսպէս՝ Սարդարապատի, Ղարաբաղիսայի եւ Բաշ Ապարանի ճակատամարտերով, կանխեց հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող վտանգը եւ պայմաններ ստեղծեց հայ պետականութեան վերականգնման համար:

Յունիս 4, 1918ի Պաթումի պայմանագրով Կարսէն ու Արտահանէն բացի, Թուրքիոյ կը յանձնուէր Սուրմալուի, Շարուրի, Նախիջեւանի գաւառներու մեծ մասը: Յունիս-Հոկտեմբեր 1918-ին Հայաստանի Հանրապետութիւնը ըստ էութեան կը գտնուէր Թուրքիոյ վերահսկողութեան տակ: Եւ միայն Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին

Թուրքիոյ պարտութենէն ու 1918ի Մուտրոսի զինադադարէն յետոյ թրքական բանակը կը հեռանայ Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքէն ու Կարսի մարզէն եւ կը վերականգնուի 1914ի ռուս-թրքական սահմանը: Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը չեղեալ յայտարարեց Պաթումի պայմանագիրը:

Պատերազմէն ետք կարգաւորման ժամանակ, Հայկական Հարցը Անթանքի երկիրներու օգնութեամբ լուծելու Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան եւ արեւմտահայերու քաղաքական շրջանակներու եւ կուսակցութիւններու փորձերը անցան ապարդիւն:

* * *

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱԴՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ 1914-1918

Հայրենասիրական շարժում՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ Կովկասեան ռազմաճակատի մէջ գործող ռուսական բանակը համախմբելու եւ Արեւմտեան Հայաստանը թրքական լուծէն ազատագրելու նպատակով: Հայ հասարակական ու քաղաքական շրջանակները տակաւին պատերազմէն առաջ, նկատի ունենալով ցարական կառավարութեան Յուլիս 23, 1914ի՝ ռուսական բանակը կամաւորներով համալրելու մասին որոշումը, եւ յոյս ունենալով, որ ռուսական բանակին մէջ հայկական զինուած ջոկատներու ստեղծմամբ կը նպաստեն Արեւմտեան Հայաստանի ազատարումին, բանակցութիւններ սկսան Կովկասի փոխարքայ Ի. Ի. Վորոնցով-Տաշքովի հետ:

Յարական կառավարութիւնը հետամուտ ըլլալով իր շահերուն Մերձաւոր Արեւելքի թէ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, եւ վստահելով Ռուսաստանի հանդէպ հայ ժողովուրդի համակրանքին, 1914ի Սեպտեմբերին թոյլատրեց կազմակերպել հայկական կանոնաւոր ջոկատներ՝ անշուշտ խոստանալով Արեւմտեան Հայաստանի ապագայ ինքնավարութիւնը: Հայկական ազգային կուսակցութիւնները, հաւատալով ցարական կա-

Շոր. Անդրանիկ եւ իր կամաւորները

ռավարութեան հաւաստիացումներուն եւ մեկնելով հայ ժողովուրդի շահերէն, եռանդուն գործունեութիւն ծաւալեցին այդ ուղղութեամբ:

Ռուսական կայսրութեան մէջ ապրող երկու միլիոն հայերէն ցարական բանակ զօրակոչուեցաւ 250 հազար զինուոր: Հայ աշխարհիկ եւ հոգեւոր շրջանակներու ներկայացուցիչները փոխարքայի խորհուրդով գաղթավայրերէն ներս իրենց հայրենակիցներուն կոչ ըրին Արեւմտեան Հայաստանը թրքական լուծէն ազատագրելու նպատակով կամաւորներով համալրելու Անթանքի երկիրներու բանակները:

Կամաւորական ջոկատները կազմակերպելու, գանոնք զէնքով եւ զինամթերքով ապահովելու համար ստեղծուեցաւ ռազմական խորհուրդ, որ ուներ իր ներկայացուցիչները կայսրութեան բազմաթիւ հայաբնակ վայրերուն մէջ, իսկ հայոց Ազգային Բիւրոն իր ենթաբաժիններն ուներ Մոսկուայի, Փետրեպոլսի, Պաքուի, Թիֆլիսի մէջ, կային նաեւ Նիւ Եորքի, Լոնտոնի հայկական կոմիտէները: Չէնքով, ռազմահանդերձանքով օգտակար կը դառնար ցարական կառավարութիւնը:

Առաջին օրերուն կազմակերպուեցան կամաւոր չորս ջոկատներ: Հրամանատարներ նշանակուեցան Անդրանիկը (առաջին ջոկատ), Դրաստամատ Կանայեանը (Դրօն, երկրորդ ջոկատ), Համազասպ Սրվանձտեանը (երրորդ ջոկատ), Արշակ Գաւաթեանը (Քեռին, չորրորդ ջոկատ): Աւելի ուշ ստեղծուեցան հինգերորդ ջոկատը

(հրամանատար՝ Ա. Չանփոլատեանը), վեցերորդ եւ եօթներորդ ջոկատներ: 1915ի վերջին կամաւորներու ընդհանուր թիւը մօտ 10 հազար հոգի էր: Վեցերորդ ջոկատի հրամանատարն էր Գրիգոր Ավարեանը, որ զոհուելէ ետք (1915ի Յունուարին), զինք փոխարինեց Հայկ Բժշկեանը (Գայ): Եօթներորդ ջոկատը կազմակերպուեցաւ 1915ի աշնան՝ Յովսէփ Արղութեանի հրամանատարութեամբ:

Կամաւոր առաջին ջոկատները ռազմաճակատ մեկնեցան 1914ի Նոյեմբերին: Առաջին ջոկատը կը կռուէր Խոյ-Դիլիջան-Վան, երկրորդ՝ Իգդիր-Պայազիտ-Բերկրի-Վան, երրորդը՝ Կադզուան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բաղէշ, չորրորդը՝ Սարիղամիշ-Էրզրում ուղղութիւններով: Հայ կամաւորները կը կռուէին քաջութեամբ: Մարտական սիրանքներով յատկապէս յիշատակելի է կամաւորական առաջին ջոկատը: 1915ի յաղթական կռիւները մղեց Սալմաստ գաւառի կեդրոն Դիլման քաղաքի մօտերը՝ Վանի ուղղութեամբ, եւ ռուսական զօրքերու հետ ջախջախեց Խալիլ պէյի 12 հազարնոց բանակը: Այդ յաղթանակով առաջը առնուեցաւ թուրքերու ներխուժումին դէպի Անդրկովկաս: Անդրանիկի ջոկատը, հետապնդելով Խալիլ պէյը, անցաւ թուրք-պարսկական սահմանը, Նոր հարուած հասցնելով թուրքերուն Խանասորի լեռնանցքը եւ մտաւ Բաշկալէ: Անով իսկ կանգ առաւ Վանի վրայ յարձակող ճեւտէթ պէյի զօրամասին օգնութեան հասնելու թրքական ծրագիրը: Նմանօրինակ յաղթական կռիւներ ունեցան կամաւորական միւս ջոկատները:

1915ի Յուլիս 9ին, թրքական երրորդ բանակի աջ թեւին ստեղծուած հարուածային զօրախումբը (մօտ 11 տիվիզիա) յարձակման անցաւ ռուսական կովկասեան 4րդ բաժնին դէմ՝ Կոփ-Մանազկերտ-Ալաշկերտ-Կադզուան ուղղութեամբ, ճեղքեց ռուսերու պաշտպանութիւնը, առաջ շարժեցաւ՝ ստեղծելով Վանի շրջապատման լուրջ վտանգ: Ռուսական զօրքերը նահանջեցին: Սկսաւ Վասպուրականի հայերուն գաղթը Անդրկովկաս: Այդ օրհասական պահին օգնութեան հասան կամաւորները, որոնք Վասպուրական նահանգի 200 հազար գաղ-

Հայ կամաւորներու երթը

թականները հասցուցին ռուս-թրքական սահման:

1915-16 թուականներուն, ջոկատները շօշափելի ծառայութիւն մատուցեցին ռուսական կովկասեան բանակին՝ Արեւմտեան Հայաստանի մեծ մասը ազատագրելով: Ռուսական բանակի հրամանատարութիւնը, բարձր գնահատելով հանդերձ հայ կամաւորներու օժանդակութիւնն ու նուիրումները, անվստահութեամբ կը վերաբերէր անոնց նկատմամբ: Ցարական իշխանութիւններու ծրագրին մեջ չէր մտնէր Արեւմտեան Հայաստանը ինքնավար տեսնելու հեռանկարը: Այդ պատճառով ալ դէմ էին հայկական կամաւորական ջոկատներու միութեան: Աւելին, Դեկտեմբեր 1915ին գլխաւոր հրամանատարութիւնը ցրուեց կամաւորական ջոկատները եւ անոնց հիման վրայ ռուսական զօրամասերու կազմէն ներս ստեղծեց հայկական հրաձգային գումարտակներ: Այս քաղաքականութիւնը յառաջ բերաւ խիստ դժգոհութիւն հայ կամաւորներու շարքերէն ներս: Անով հանդերձ նորաստեղծ հայկական գումարտակները, որոնք կը հաւատային ռուսական զինուորական յաղթանակին, գործօն մասնակցութիւն ունեցան 1916-17ի Արեւմտեան Հայաստանի ու Պարսկաստանի կռիւներուն ընթացքին: Հայկական կամաւորական ջոկատները հերոսաբար կը կռուէին նաեւ Անթանի երկիրներու բանակներէն ներս:

Հայ կամաւորներէ կազմուած Հայկական Լեգէոնը (կամ Արեւելեան Լեգէոնը) մասնակցեցաւ

Արարայի ճակատամարտին, ինչպես նաև՝ Լիբանան-Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մարտերուն, արձանագրելով հերոսական յաղթանակներ:

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութենէն յետոյ ռուսական բանակի հրամանատարութիւնը, մեկնելով ռազմաճակատը պահելու անհրաժեշտութենէն, լրացուցիչ միջոցներու ձեռնարկեց հայկական զումարտակները համալրելու եւ սպառազինելու ուղղութեամբ: Հոկտեմբերեան Յեղափոխութենէն յետոյ Ռուսաստանը դուրս ելաւ պատերազմէն եւ իր զօրքերը դուրս բերաւ կովկասեան ճակատամարտէն:

Նախկին կամաւորական ջոկատներէն եւ ռուսական բանակին մէջ ծառայող հայ զինուորականներէն (մասամբ նաեւ ռուսերէն) ստեղծուած կանոնաւոր զօրաջոկատները որոշ ժամանակ մը անհաւասար կռիւներով դիմադրեցին թուրքերուն: Խախտելով Դեկտեմբեր 5, 1917ի կնքուած Երզնկայի Չինադադարը՝ թրքական զօրքերը յարձակման անցան եւ վերագրաւեցին Արեւմտեան Հայաստանը:

1918ի աշնան առաջին Համաշխարհային Պատերազմը հասաւ աւարտին եւ վերջ գտաւ Անթանի յաղթանակով եւ Թուրքիոյ պարտութեամբ:

Հայ համայնավարները (պոլշեւիկները) դեմ էին հայ կամաւորական շարժումին՝ զայն դիտելով որպէս հայ պուրժուազիայի եւ անոր կուսակցութիւններու արկածախնդրութեան արգասիք, անոնց կողմէ թրքական լուծէն արեւմտահայերու ազատագրման՝ ժողովուրդին մէջ լայն արծագանգ գտած գաղափարի չարաշահում:

Հայ կամաւորական շարժումին նման գնահատականը կու գար համայնավար այն սկզբունքէն թէ հայ եւ միւս ժողովուրդներու ազատագրման միակ ուղին սոցիալիստական յեղափոխութիւնն է, իսկ կամաւորական շարժումը դրականօրէն կը նպաստէ ռուսական բանակի յաղթանակին, հետեւաբար՝ ցարիզմի ամրապնդման:

Մինչդեռ իրականութեան մէջ հայկական կամաւորական ջոկատներու եւ հետագային ստեղծուած հայկական կանոնաւոր զօրամասերու հիմնական նպատակը հայ ժողովուրդի ֆիզիքական

գոյութեան պահպանումն ու Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրումն էր:

* * *

ՈՒՄ-ԹՐԵԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Փետրուար 8, 1914

Հայկական բարենորոգումներու վերաբերեալ այս համաձայնագիրը կը ստորագրուի Փետրուար 8, 1914ին, Կ. Պոլսոյ Ռուսական Կայսերական հաւատարմատար Կ. Կուկելիչի եւ թուրք արտաքին գործոց նախարար, մեծ վեզիր Սայիտ Հալիմ փաշայի կողմէ՝ աւելի քան մէկ տարի տեւած բանակցութիւններէն յետոյ:

Համաձայնագրով Արեւմտեան Հայաստանի եօթը վիլայէթներէն կազմուած էր երկու հատուած (առաջինը կ'ընդգրկէր Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Սեբաստիոյ -Սվազ-, երկրորդը՝ Վանի, Պիթիսի, Խարբերդի եւ Տիարպեթիի վիլայէթները), որոնց կառավարումը կը յանձնուէր երկու ոչ թրքահպատակ ընդհանուր տեսուչներու իրաւասութեան, պէտք եղած պարագային անոնց տրամադրութեան տակ կը դրուէին զինուորական ուժեր:

Այսպիսով՝ ընդհանուր տեսուչները իրաւունք ունէին իրենց պաշտօնէն ազատ արձակել անկարող կամ անբարոյական պաշտօնեաները, դատի տալով պատիժի ենթակայ յանցանքներու մէջ մեղադրուողները, ստորին պաշտօնեաները փոխարինել նորերով, ինչպէս նաեւ առաջարկութիւններ ընել թրքական կառավարութեան՝ բարձր պաշտօններու նշանակման վերաբերեալ, առանձին դէպքերու պարագային անյապաղ պաշտօնէն ազատելու դատական անփոփոխելի պաշտօնեաները:

Հոդային վեճերը պէտք է լուծուէին տեսուչներու անմիջական վերահսկողութեամբ: Օրէնքները, հրովարտակները եւ պաշտօնական հաղորդագրութիւնները իւրաքանչիւր յօդուածի մէջ պէտք էին հրապարակուիլ տեղական լեզուներով: Ընդհանուր տեսուչին հայեցողութեամբ իւրաքանչիւր կողմ դատարանի թէ վարչական հիմնարկներու մէջ կրնար օգտուիլ մայրենի լեզուէն:

Դատավճիռները կազմուելու էին թրքերէնով, եւ ըստ հնարաւորին՝ թարգմանուելու էին կողմերու լեզուներով:

Վիլայէթի ժողովրդական կրթութեան պիւտ-
ճէին մէջ իւրաքանչիւր ցեղային տարրի (ունսուր)
բաժինը պէտք է որոշուի այդ նպատակով անոր
վճարած հարկերուն համապատասխան: Կեդրո-
նական կառավարութիւնը պէտք չէր արգիլեր
հաւատակիցներուն համայնքներէն ներս հոգալ
իրենց դպրոցներու ծախսերը:

Խաղաղ ժամանակ իւրաքանչիւր օսմանեան
հպատակ իր զինուորական պարտականութիւնը
կատարելու էր այն զինուորական շրջանէն ներս,
ուր ան կը բնակէր: «Համիտիէ» հեծելազունդէրը կը
փոխուէին պահեստի հեծելազօրքի, անոնց
զէնքերը պահուելու էին զինապահեստներու մէջ:

Մինչեւ երկու հատուածներէն ներս եղած
տարբեր կրօններու, ազգութիւններու եւ լեզուներու
յարաբերակցութիւնը վերջնականապէս պարզելը
(որ տեղի պիտի ունենար մարդահամարի միջոցով՝
ընդհանուր տեսչութիւններու հսկողութեամբ)
Վանի եւ Պիթիսի վիլայէթներու մէջ ընդհանուր
խորհուրդներու (մեճլիս) մէջ եւ կոմիտէներու
անդամները ընտրուելու էին հաւասար թիւով՝
մահմետականներէն եւ ոչ մահմետականներէն
բաղկացած:

Էրզրումի վիլայէթին մէջ (եթէ մէկ տարուայ
ընթացքին մարդահամար տեղի չ'ունենար) ընդ-
հանուր խորհուրդի անդամները պէտք է ընտրուէ-
ին հաւասարութեան նոյն սկզբունքով:

Սվազի, Խարբերդի եւ Տիարպէթիի ընդհա-
նուր խորհուրդներու անդամները սկիզբէն ըն-
տրուելու էին համեմատական սկզբունքով, եւայլն:

Բոլոր վիլայէթներուն մէջ, ուր ընդհանուր
խորհուրդները կ'ընտրուէին համեմատական
սկզբունքով, փոքրամասնութիւնը կոմիտէներուն
մէջ պիտի ունենար իր ներկայացուցչութիւնը:
Վարչական մարմիններու մէջ անդամները ըն-
տրուելու էին կէս առ կէս՝ մահմետականներէն եւ ոչ
մահմետականներէն: Եթէ ընդհանուր տեսուչները
յարմար նկատէին, հաւասարութեան սկզբունքը
կ'իրագործուէր նաեւ երկու հատուածներու ոստի-

Սայիտ Հալիմ փաշա

կանութեան հաւաքագրման ժամանակ: Հաւասա-
րութեան սկզբունքը պէտք էր գործադրուէր նաեւ
երկու հատուածներու միւս պաշտօններու բաշխ-
ման դէպքի պարագային:

Ընդհանուր առմամբ Ռուս-թրքական Համա-
ձայնագիրին ստորագրումը կարելոր իրադար-
ձութիւն էր հայ ժողովուրդի կեանքին համար:
Առաջին անգամ ըլլալով Արեւմտեան Հայաստանի
բարենորոգումներու հարցը, որ միջազգային
իրաւունքի առարկայ էր դարձած դեռեւս 1878ի
Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր (դաշնագրի 61րդ
յօդուածով), դարձած էր յստակ արտայայտութիւն
մը միջպետական պայմանագրին մէջ:

Հայկական վիլայէթներու կառավարումը կը
դրուէր օտար երկրացիներու (որոնք նաեւ բարձ-
րագոյն կառավարիչներն էին տուեալ վիլայէթ-
ներու) հսկողութեան տակ: Կ'ընդգծուէր Ռուսա-

տանի կարելոր դերը Հայկական Հարցին մեջ (անով ալ թերեւս հաստատելով Սան Սթեֆանոյի պայմանագրի 16րդ յօդուածը), ինչ որ նպաստաւոր պայմաններ կ'ապահովէր թրքական լուծէն Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրման համար:

Համաձայնագիրը արեւմտահայերուն չէր տար ինքնակառավարման լայն իրաւունքներ, ինչ որ անոնք կ'ակնկալէին: Ան նոյնիսկ քայլ մը ետ էր քննարկման ներկայացուած նախագիծէն, որ կը նախատեսէր հայկական միասնական մէկ նահանգի ստեղծում վեց վիայէթներէն (անոնք կը բաժնուէին երկու մասի՝ իրենց մեջ ներառելով Նաեւ գլուտ մահմետականներով բնակեցուած շրջաններ, ինչպէս Նաեւ Տրապիզոնի վիայէթը ամբողջութեամբ), եւրոպական պետութիւններու վերահսկողութիւն բարենորոգումներու կատարման նկատմամբ, կես առ կես՝ քրիստոնեաներէն ու մահմետականներէն ընտրուած նահանգային ժողովի մը գումարումը, հայերէն խլուած հողերու վերադարձը կամ անոնց հատուցում, մուհաճիւրներու եւ գաղթականներու – (Պալանեան երկիրներէն գաղթած մահմետականներ) վերաբնակեցման արգելքը Արեւմտեան Հայաստանի մեջ, բարենորոգումներու տարածումը Նաեւ հայաբնակ այլ վայրերու, մասնաւորապէս՝ Կիլիկիոյ վրայ եւայլն:

Հետագային թրքական կառավարութիւնը մշակեց եւ Կ. Պոլիս ժամանած ընդհանուր տեսուչներ Հոֆին (նորվեկիացի) եւ Վեստենենկին (հոլանտացի) յանձնեց անոնց իրաւասութեանը վերաբերող «հրահանգ», որ աւելիով կը սահմանափակէր տեսուչներու իրաւունքները՝ զանոնք փաստօրէն վերածելով թուրք հասարակ պաշտօնեաներու: Այդ պակասաւոր բարենորոգումներու ծրագիրը նոյնպէս մնաց թուրքի վրայ, որովհետեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը սկսելուն պէս, Թուրքիան չեղեալ համարեց Ռուս-թրքական Համաձայնագիրը, իսկ նշանակուած ընդհանուր տեսուչները չկրցան հասնիլ իրենց պարտականութիւններուն:

* * *

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԳԱՐՏՆԻ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ՝ ՊԵՏԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ – ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Փետրուար 8, 1915

Փետրուար 8, 1915ին գործադրութեան յանձնուեցաւ հայ ժողովուրդը բնաջնջելու թրքական պետութեան ցեղասպանութեան ծրագիրը: Օսմանեան Կայսրութեան տէրը դարձած իթթի-հատական կառավարութեան պարագլուխները գաղտնի ժողովի կը հրաւիրէն իշխող կուսակցութեան կեդրոնական մարմնի անդամները՝ հայ ժողովուրդի բնաջնջման ցեղասպանական իրենց ծրագիրը գործադրութեան յանձնելու պատմական որոշումը կայացնելու համար:

Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը այդ օրերուն կը ղեկավարուէր եռապետութեամբը Մեհմետ Թալաաթի (վարչապետ ու ներքին գործոց նախարար), Իսմայիլ Էնվերի (պատերազմական նախարար) եւ Ահմետ Ճեմալի (ծովուծի նախարար եւ Սուրիոյ զինուորական կառավարիչ): Կառավարութեան եւ իշխող կուսակցութեան վրայ իրենց ամբողջական հակակշիռը հաստատած փաշաները, որոնք Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մեջ միւրճած էին Օսմանեան կայսրութիւնը, խուճապահար վիճակ ունէին:

Այսպէս, թրքական պետութիւնը ի՞նք պատերազմ յայտարարած էր Ցարական Ռուսաստանի դէմ, 1914ի աշնան թրքական զօրքը սկսած էր իր արշաւանքը, բայց Յունուար 1915ին արդէն սկսած էր նահանջել եւ ռուսական զօրքերուն ու հայ կամաւորական զունդերուն զիջիլ Արեւմտեան Հայաստանի հայաբնակ նահանգները:

Եւ այսպէս, այդ պայմաններու մեջ, թրքական պետութեան ղեկավարութիւնը գաղտնի ժողովի հրաւիրեց Իթթիհատ վէ Թերաքքը (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի կազմը:

Փետրուար 8ին գումարուած այդ գաղտնի ժողովին (որուն մանրամասնութիւնները բացայայտուեցան Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին իթթիհատական իշխանութիւններու յանցանքները մերկացնող՝ Դաշնակից ուժերու

հսկողութեամբ կատարուած օսմանեան դատավարութեան ընթացքին), Էնվէր փաշա ահազանգ հնչեցուց թրքական պետութեան սպառնացող «օրհասական վտանգին» դէմ:

Արեւմուտքէն եւ հարաւէն՝ Անգլիան ու Ֆրանսան, իսկ հիւսիսէն ու արեւելքէն՝ Ռուսաստանը պաշարման օղակը սկսած էին ծայր աստիճան սեղմել թրքական պետութեան շուրջ, որուն ուժասպառ անկումը անխուսափելի դարձած էր՝ արագացնելով Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջական անդամահատումը:

Ահա՛ նման ահազանգով՝ Թալաաթ-Էնվէր-ճեմալ եռապետութիւնը Երիտթուրք կուսակցութեան ղեկավարներէն պահանջեց գործադրութեան յանձնել հայ ժողովուրդի բնաջնջման նպատակով տարիներ առաջ իրենց մշակած ցեղասպանական ծրագիրը:

Իթթիհատի Կեդրոնական Կոմիտէին որոշումով տարի մը առաջ արդէն, 1914ի Փետրուարին, ստեղծուած էր այսպէս կոչուած «Երեքի Գործադիր Կոմիտե» մը՝ Տոթթ. Նազըմի, Պեհաետին Շաքիրի եւ Միտհաթ Շիւքրիի մասնակցութեամբ: Հայ ժողովուրդի բնաջնջման ծրագրին գործադրութիւնը մանրամասնօրէն նախապատրաստելու կոչուած էր այդ մարմինը, որ կառավարող եռապետութեան՝ Թալաաթի, Էնվէրի եւ ճեմալի անմիջական հսկողութեան տակ, լծուած էր Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ հայութեան տեղահանութիւնն ու ջարդը կազմակերպելու աշխատանքին:

Կոմիտէն օժտուած էր ամենալայն լիազօրութիւններով: Մանրամասն մշակած էր հայերու տեղահանութեան եւ ոչնչացման բոլոր գործնական քայլերը՝ յստակացնելով տեղահանման ժամկետները ըստ շրջաններու, տեղահանման ուղիները եւ վայրերը, ոչնչացման նպատակով անոնց կեդրոնացման վայրերը, եւայլն:

Տոթթ. Նազըմ եղաւ Փետրուար 8, 1915ի Իթթիհատի ղեկավարութեան այդ գաղտնի ժողովին գլխաւոր զեկուցաբերը, որ հայ ժողովուրդի դէմ մշակուած ցեղասպանութեան պետական ծրագիրը գործադրութեան յանձնելու «հրամայական»ը

Իթթիհատականներ

շեշտեց հետեւեալ խօսքով. «Հայ ժողովուրդը պէտք է ոչնչացնել հիմնովին, որպէսզի ռեւէ հայ չմնայ մեր երկրին մէջ եւ մոռցուի այդ անունն իսկ: Հիմա պատերազմ է եւ այսպիսի յարմար առիթ այլեւս չի գար: Մեծ տերութիւններու միջամտութիւնը եւ համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքները աննկատ կ'անցնին, իսկ եթէ նոյնիսկ անոնք իմանան իրականութիւնը, արդէն դրուած կ'ըլլան կատարուած փաստի առջեւ եւ, այդպիսով, հարց չի մնար: Այս անգամ մեր գործողութիւնները պէտք է կրեն հայերու ամբողջական ոչնչացման բնոյթ. անհրաժեշտ է ոչնչացնել բոլորը, մինչեւ վերջին մարդը ... Ես կ'ուզեմ, որ այս հողին վրայ թուրքը եւ միայն թուրքը ապրի ու անբաժանելիօրէն տիրապետէ: Թող կորչին բոլոր ոչ-թուրք տարրերը, ինչ ազգութեան եւ կրօնի ալ պատկանին անոնք»:

Ցեղասպան այս տրամադրութեամբ էր, որ Իթթիհատի ղեկավարութեան գաղտնի ժողովը որոշեց տխրահռչակ «Երեքի Կոմիտե»ի տրամադրութեան տակ դնել այսպէս կոչուած «Յատուկ Կազմակերպութիւն»ը, որ պիտի ստանձնէր հայերու ցեղասպանութիւնը իրագործելու պարտականութիւնը: Անոր անմիջական ղեկավար նշանակուեցաւ Պեհաետին Շաքիրը: Յատուկ Կազմակերպութիւն»ը կազմուեցաւ բանտերէն որոշապէս այդ նպատակով ազատ արձակուած քրեական յանցագործ ոճրագործներէ, չեթէներէ եւ աւազակախումբերէ, որոնք ընդունակ էին ամենադաժան ոճիրներու իրագործման:

Եւ Պեհաւետոսին Շաքիրի գլխաւորութեամբ՝ թրքական պետութեան «Յատուկ Կազմակերպութիւն»ը Փետրուար 8ով կանաչ լոյս ստացաւ անցնելու ... գործի: Առաջին հերթին սկսան հայ պետական պաշտօնեաներու պաշտօնատրկումները, օսմանեան բանակի հայ սպաներուն ձերբակալութիւնները, զինաթափուած հայ զինուորներով բանուորական վաշտերու կազմութիւնը:

Պատահական չէր, որ թուրք ղեկավարութիւնը հայերու ցեղասպանութեան ծրագրին գործնական կիրարկումը սկսաւ առաջին հարուածը հասցնելով բանակ զօրակոչուած հայ զինուորներուն: Այդ քայլով թրքական պետութիւնը կը ձգտէր հայերը զրկել իրենց զինուորական՝ դիմադրական ներուժէն: Թուրքիոյ ռազմական նախարար Էնվերի կողմէ նոյն օրը արձակուած հրամանով՝ բոլոր հայ զինուորները զինաթափուեցան եւ, բաժնուելով 50էն 100 հոգինոց խումբերու, իբր բանուոր աշխատանքի տարուելու պատրուակով հեռացուեցան ու սպաննուեցան:

Նպատակը հայութիւնը սկիզբէն իսկ զրկելն էր իր զինուորական ուժէն, որպէսզի ոչ ոք կարենար պաշտպանել հայերը, անոնց տունը, ունեցուածքը եւ բնակավայրերը:

Հայոց բնակավայրերու մէջ պետք է մնային միայն ծերունիները, հիւանդները, կիները, երախաները եւ դեռահասները:

Այսպէ՛ս սկսաւ Փետրուար 8ին թրքական պետութեան մշակած հայ ժողովուրդի ցեղասպանութեան ծրագրին գործադրութիւնը:

Թրքական պետութիւնը կը հիմնուէր պատեհապաշտ այն հաշուարկին վրայ, որուն համաձայն՝ Եւրոպա օրին պիտի չկարենար միջամտել, որովհետեւ արդէն պատերազմի մէջ էր թուրքերուն դէմ: Իսկ պատերազմի աւարտին, Թուրքիա յաղթած ըլլար թէ պարտուած, թրքական պետութիւնը փաստօրէն յաջողած պիտի ըլլար հայ ժողովուրդը բնաջնջելու իր ծրագրին գործադրութեան մէջ:

* * *

ՍԱՅՔՍ-ՓԻՔՈՅԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Լոնտոն, Մայիս, 1916

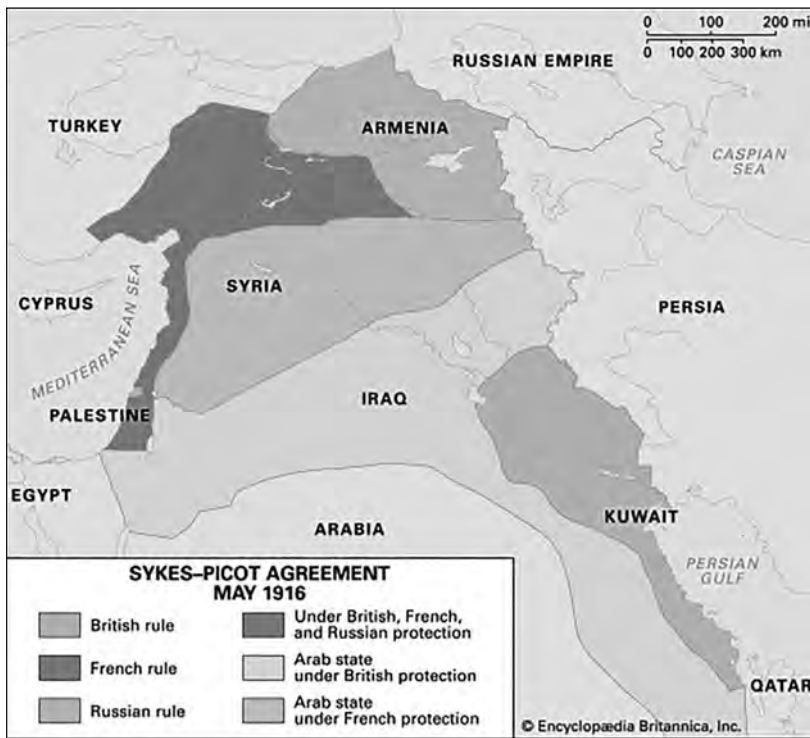
Գաղտնի համաձայնագիր Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ՝ Օսմանեան կայսրութեան ասիական հողերու բաժանման մասին: Ստորագրած են Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար Է. Կրէյն ու Ֆրանսայի դեսպան Պ. Գամպոնը Լոնտոնի մէջ, 1916 Մայիսին: Կը կոչուի այս համաձայնագրի նախագիծը պատրաստած դիւանագետներու՝ Մ. Սայքսի (Մեծ Բրիտանիա) եւ Ժ. Փիքոյի (Ֆրանսա) անունով:

1916ի սկիզբը Կովկասեան ճակատին վրայ ռուսական զօրքերուն յաջողութիւնները վերստին աշխուժացուցին Թուրքիոյ տարածքին բաժանման անգլո-ֆրանսական բանակցութիւնները:

1916ին անոնց միջեւ կայացած համաձայնութեան մասին տեղեակ պահուեցաւ նաեւ Ռուսաստանի կառավարութիւնը: Վերջինս դժգոհութիւն յայտնեց այս առթիւ, որ ըստ նախագիծի Անգլիա ու Ֆրանսան ձեռք կը ձգէին թրքական մեծ տարածքներ: «Հայաստան» ու «Հայկական Հարց» ընդհանրապէս կը բացակայէին փաստաթուղթերուն մէջ, որովհետեւ այդ հարցը Եւրոպական պետութիւններու դիւանագիտական յատուկ քննարկման առարկայ էր: Անգլիական կառավարութեան լիազօր Մ. Սայքսը Ռուսաստանի Անգլիոյ դեսպան Շ. Պիքենինին յղած (Մարտ 12, 1916) գրութեան մէջ անհնար կը նկատէր հայկական պետութեան մը ստեղծումը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի յանձնումը Ռուսաստանին:

Ստանալով Թուրքիոյ բաժանման վերաբերեալ Ռուսաստանի համաձայնութիւնը՝ դաշնակիցները հաւաստիացուցին անոր իրաւունքները Կ. Պոլսոյ եւ նեղուցներու նկատմամբ, որոնք նախատեսուած էին 1915ի Անգլո-ֆրանս-ռուսական համաձայնագրով, ինչպէս նաեւ անոր խոստացան Արեւմտեան Հայաստանի նահանգները (Էրզրում, Տրապիզոն, Վան, Պիթիս) եւ Զիւրտիստանի մէկ մասը:

Սայքս-Փիքոյի Համաձայնագիրը կը նախատեսէ ստեղծել հինգ գօտիներ. «կապոյտ», որ կ'ընդգրկէ Արեւմտեան Սուրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան՝ հարաւ արեւելեան Անատոլիայի (Այնթապ, Ուրֆա,

համաձայնագրին պատճենը եւ զայն չեղեալ կը համարէ: Դաշնակիցներու միջեւ ստեղծուած ուժերու նոր յարաբերութեան պայմաններով համաձայնագիրը վերանայուեցաւ յօգուտ Անգլիոյ, ինչպէս 1920ի Սան Ռեմոյի համաժողովով եւ 1920ի Սելրի Զաշտութեան պայմանագրով:

* * *

ՎԱՐԴԱՆԱՑ ԱՍԴԵՏՆԵՐՈՒ ԵՂԲԱՅՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆ 1916

Մայիս 27, 1916ին, ազգային առաջնորդութիւն տուող փոքր խումբ մը ամերիկահայեր, Ֆիլատեֆիոյ Պինկհըմ Տան խորանին առջեւ ուխտեցին իրենց ազգային ծառայութիւնը մատուցել Զայաստանեայց Եկեղեցւոյ ու ազգին: Զոն, այդ պահուն ծնունդ առաւ Վարդանաց Ասպետներու Եղբայրակցութիւնը (ՎԱ): Ան ծնունդն էր հայ ժողովուրդի օրուան ապրումներուն Ցեղասպանութենէն անմիջապէս ետք: Ան բողոք մըն էր թուրքերու հանդէպ, որոնք անարդար կերպով գործադրեցին Մեծ Եղեռնը իր հայրենիքին մէջ ապրող փոքրամասնութեան՝ հայ ժողովուրդին նկատմամբ:

Դժբախտաբար քաղաքակիրթ աշխարհը մնաց լուռ այս եղելութեան նկատմամբ ու հայ ժողովուրդը մնաց առանձինն պայքարելու իր ճակատագրին համար: Անշուշտ Միացեալ Նահանգներու մէջ, օրը-օրին մեր հայրենակիցները ապրեցան այն ահաւոր վիշտը լսելով իրենց հարազատներուն ահաւոր վիճակը երկրին մէջ: Այլեւս ժամանակը եկած էր ՎԱին ծնունդ տուող ազգայիններուն համար, որ ճակատագիրը մեր ազգային հարցին մասը նոյնինքն հայ ժողովուրդին ձեռքերուն մէջ:

Վեր. Զայկակ Խազոյեան խորհրդակցելով Բաբգէն Եպս. Կիլիսեւերեանի եւ այլ ազգային ծանօթ դեմքերու հետ, կը հասնի այն եզրայանգումին,

Մարտին, Տիարպեքիր եւ Զաքիարի) հետ, եւ կ'անցնէր Ֆրանսային, «կարմիր», որ կ'ընդգրկէր Զարաւային ու Կեդրոնական Իրաքը, Պաղեստինի Զայֆա եւ Աքքա նաւահանգիստները եւ կ'անցնէր Անգլիային, «դարչնագոյն» գօտիին մէջ (Պաղեստինի մնացած մասը) Ռուսաստանի եւ միւս երկիրներու համաձայնութեամբ կը հաստատուէր միջազգային կառավարում: Արեւելեան Սուրիան եւ Մուսուլը կը մտնէին Ֆրանսայի ազդեցութեան պլոքին մէջ («A» գօտի): Անդրյորդանանն ու Պաղտատի վիլայեթի հիւսիսային մասը՝ Անգլիոյ ազդեցութեան գօտիին մէջ («B» գօտի): Ռուսաստանին անցնող տարածքները (այդ շարքին Արեւմտեան Զայաստանը) պէտք է կազմէին «դեղին» գօտին: Իտալիայի՝ Գերմանիոյ դէմ պատերազմ յայտարարելէն տարի մը վերջ Օսմանեան կայսրութեան քարտեզի վրայ երեւցան նաեւ «կանաչ» գօտին (հարաւ արեւմտեան Անատոլիա) եւ «C» գօտին (Անատոլիոյ արեւմտեան եւ կեդրոնական մասը), որոնք կը նախատեսուէին տալ Իտալիոյ:

1917ի Նոյեմբերի աւարտին Խորհրդային կառավարութիւնը կը հրապարակէ Սայքս-Փիքոյի

որ ժամանակը հասած է մեկտեղելու ցրուած հայութիւնը կազմակերպութեան մը շուրջ, որ պիտի կարենար տալ վերածնունդ մը հայկական իմացական կեանքին:

Համոզուած այս վեհ գաղափարներուն, վերջապէս Փետրուար 28, 1916ին տեղի կ'ունենայ խորհրդակցական հանդիպում մը Ուստրի Կարապետ Քինյ. Մանաւեանի բնակարանին մէջ, ուր ներկայ կը գտնուին Եղբայրակցութեան հիմնադիր անդամները՝ Բաբգէն Եպս. Կիւլեսերեան, Վեր. Հայկակ Խազոյեան, Վեր. Խաչատուր Պեննէեան, Վեր. Անդրանիկ Ա. Պետիկեան, Միհրան Գալայճեան, Փրոֆ. Մարտիրոս Անանիկեան (ռամկավար), Փրոֆ. Յարութիւն Տատուրեան, Փրոֆ. Վահան Պապասինեան, Գարեգին Մ. Կիրակոսեան, Կարապետ Փուշման եւ Նազարեթ Կիւմիւշկերտեան:

Ժողովը երկարօրէն կը քննարկէ անհրաժեշտ եւ գլխաւոր հեռանկարները նման կազմակերպութեան մը հիմնադրութեան համար: Խորհրդաւոր այս Եղբայրակցութեան՝ Վարդանանց Ասպետներու հեռանկարային գլխաւոր աշխատանքի դաշտը պիտի ըլլար պահպանումը ազգային արժէքներու եւ աւանդութեանց, այսինքն՝ հայերէն լեզուի, մշակոյթի եւ գրականութեան: Որոշում կ'առնուի ստեղծելու յատուկ յանձնախումբ մը, որ պիտի միտէր ամուր հիմերու վրայ դնելու նորաստեղծ կազմակերպութիւնը՝ ուսումնասիրելով նմանօրինակ այլ օտար եղբայրակցական կազմակերպութիւններու օրինակը:

Բաբգէն Սրբազան յանձն կ'առնէ գլխաւորել յանձնախումբը եւ շուտով պատրաստել նախնական ծրագիր-կանոնագիր մը:

Մայիս 27, 1916ին, հիմնադիր 12 անդամները կը հաւաքուին Պինկիլմ Տան մէջ շրջապատելով ՌԱԿի մայրուն եւ ջերմ բարեկամը՝ Բաբգէն Եպս. Կիւլեսերեանը, եւ Ֆիլատեֆիան կը դարձնեն ծննդավայրը Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան: Այնուհետեւ հիմնադիր անդամներուն կը միանան Վեր. Հայկ Ատատուրեան, Վեր. Մարտիրոս Պաղտասարեան, Տոքթ. Անդրանիկ Այվազեան, ռամկավար ծանօթ գործիչ Տիրատուր Տիքիճեան, Տոքթ. Տիգրան Թեպապճեան, Տոքթ.

Կարապետ Գալուստեան եւ Միհրան Գարակէօգեան:

Այսպիսով այս նոր կազմակերպութիւնը կ'ընտրէ իր աւագ Դիւանը հետեւեալ կազմով. Վեր. Հայկակ Խազոյեան՝ Աւագ Սպարապետ, Գալայճեան քահանայ՝ Աւագ Դեր Սպարապետ, Բաբգէն Եպս. Կիւլեսերեան՝ Աւագ Երեց, եւ անդամներ՝ Վեր. Հայկ Ատատուրեան, Վեր. Կարապետ Մանաւեան, Վեր. Խաչատուր Պեննէեան, Փրոֆ. Տատուրեան, Տոքթ. Տիգրան Թեպապճեան, Տոքթ. Կարապետ Գալուստեան: Առաջին Աւագ Դիւանը կը պաշտօնավարէ երեք յաջորդական տարիներ: Արդէն շուտով կը կազմուին հայաշատ կեդրոններու մէջ դահլիճներ, ինչպէս՝ առաջինը՝ Պոստոն, այնուհետեւ՝ Ուստր, Նիւ Եորք, Ֆիլատեֆիա, Թրոյ, Շիքակօ, Նիւ Հեյվըն, Ուաշինկթըն Տի Սի, Ֆրէզսօ եւ Լոս Անճելըս:

Ամուր հիմերու վրայ դնելու համար եղբայրակցութիւնը, Աւագ Դիւանը կը ստեղծէ կիսազինուորական կարգ ու սարք եւ կը ստեղծէ պաշտօններու դասաւորում մը: Նոր դիւանը կը գծէ Եղբայրակցութեան ընդհանուր ծրագիր մը եւ կանոնագիրը: 1919ին Նիւ Եորքի մէջ կը գումարուի ՎԱԻ անդրանիկ պատգամաւորական ժողովը՝ Աւագ Դահլիճը, որ կանոնական զանազան փոփոխութիւններէ ետք, ի վերջոյ 1931ին կ'որոգեգրէ ներկայ

գերագոյն մարմինն՝ Աւագ Դիւանին կառոյցը: Անգլերէն լեզուով նաեւ 1942ին լոյս կը տեսնէ կազմակերպութեան կանոնագիրքը, որ իր կարգին փոփոխութեանց կ'ենթարկուի 1956ին եւ 1966ին:

Շուտով տարածուն ընդունելութիւն կը գտնէ Եղբայրակցութիւնը ամերիկահայ կեանքէն ներս: 1944ի Աւագ Դահլիճը կ'որդեգրէ Եղբայրակցութեան հետեւեալ ծրագիրները.

ա. Օգտակար ըլլալ ամերիկահայ նոր սերունդին ազգային մշակոյթին ու հայ հաւատքին ամրապնդման.

բ. Պատրաստել մշակոյթի գործիչներ,

գ. Օգտակար ըլլալ մեր եկեղեցիներուն հոգեւոր եւ ուսումնական դաստիարակութեան,

դ. Օգտակար ըլլալ Յետ Զամաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի հայ զինուորներուն ու բանակին ծառայողներուն:

Այս նպատակներուն համար նուիրահաւաքի արշաւ մը սկիզբ կ'առնէ ու կը գոյանայ 17,065.50 տոլար: Այնուհետեւ, կրթական նպատակներու այս դրամագլուխը ժամանակի ընթացքին եւս կը շարունակուի բազմապատկուիլ եւ իր նպատակին ծառայել:

Աւագ Դահլիճներու օրակարգի նիւթ դարձած է մշտական կերպով կազմակերպութեան գաղտնապահութեան դրութիւնը եւ 1965ին 44րդ Աւագ Դահլիճին որդեգրած բանաձեւը այս հարցին նկատմամբ կը յանձնուի բոլոր դահլիճներու սպարապետներուն:

Մինչ այդ, 1927ին գումարուած 9րդ Աւագ Դահլիճը կ'որդեգրէ որոշում մը՝ մեծարելու իր նախկին աւագ սպարապետներն ու դահլիճներու նախկին սպարապետները: Կը հաստատուի նախ 25 եւ ապա 30 տարիներ ծառայութիւն ունեցող սպայետներուն համար մասնաւոր մետալներ շնորհելու դրութիւն: 47րդ Աւագ Դահլիճը կ'որոշէ 40 եւ 50 տարիներ բոլորած անդամներուն նուիրել յաջորդաբար յուշատախտակ եւ վկայագիր:

1933ին Աւագ Դահլիճը որոշում կ'առնէ ծնունդ տալ Եղբայրակցութեան կողքին Դստերք Վարդանանց (ԴՎ) առանձին կազմակերպութեան՝ բաղկացած ասպետներու կողակիցներէն: Առաջին ԴՎ

Բաբգէն Եպսկ. Կիլիսեւեան

օթեակը կը կազմուի Դեկտեմբեր 18, 1933ին, 18 անդամուհիներէ բաղկացած: Այսօր արդէն տիկիներուն թիւը կ'անցնի հազարը: Տարիներու ընթացքին ԴՎ անդամուհիները զանազան միջոցներով եղան օգտակար մեր եկեղեցիներուն ու դպրոցներուն, ինչպէս նաեւ՝ զանազան այլ կազմակերպութիւններու, գլխաւորաբար Զայրենիքին:

Առաջին անգամ Վարդանանց Ասպետներու սեղմ պատմութիւնը, անդամներու տրամադրութեան համար միայն, լոյս կը տեսնէ կազմակերպութեան հիմնադրութեան 75ամեակին առթիւ: Այդ չի հրապարակուի մամուլով կամ այլապէս: Նշմարելի է որ իր հիմնադրութեան առաջին տարիէն՝ 1916էն սկսեալ ՎԱՆԵՐՈՒ աւագ նուիրումն ու պարտականութիւնը եղած է ազգապահպանումը՝ տակաւին երկրի մեր հայրենակիցներէն մինչեւ Սուրիական անապատները տեղահանուած բազմաչարչար մեր հարազատներուն եւ Միջին Արեւելքի մեջ կայք

հաստատած մեր համայնքներու անհամար կարիքներուն հասնելու նպատակով:

Վարդանանց Ասպետները 1944ին Եկեղեցւոյ Միութեան համար որդեգրեցին մասնաւոր որոշում, սակայն Անթիլիասի մէջ Եկեղեցին դէպի պառակտում տանող շարժումին դէմ կենալով, Յունուար 1958ին Աւագ Դիւանը հրապարակած է մասնաւոր շրջաբերական մը Եկեղեցւոյ հետ կապուած իր քաղաքականութիւնը բացայայտող, ուր յստակօրէն կը քննադատէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պառակտման գործին լծուած քաղաքական կազմակերպութիւնը, պաշտպանելով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գերագահութիւնն ու անսասանութիւնը:

Վարդանանց Ասպետները ձեռնամուխ եղած են նաեւ կարեւոր հրատարակութիւններու, որոնք ցրուած են ամերիկահայ դպրոցներու աշակերտութեան: Հրատարակեց նաեւ իր հիմնադիրին՝ Բաբգէն Եպս. Կիւլետրեանին Kachn Vartan, Տոքթ. Կարապետ Բայելեանի Landmarks of Armenian History գործերը, Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեանի եւ Տիգրան Պոյաճեանի թարգմանութեամբ Yeghisheh պատմագիրքը, Բաբգէն Աթոռակից Կաթողիկոսի Pillars of the Armenian Church եւ Տիգրան Պոյաճեանի The Case for a Forgotten Genocide աշխատութիւնները: Ձանազան տարիներուն լոյս ընծայած է հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ մշակոյթին նուիրուած բազմատասնեակ գրքոյկներ պատրաստուած ռամկավար ծանօթ գործիչներ Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեանի, Տիգրան Պոյաճեանի, Վահան Զուրկենցի եւ Գրիգոր Գալուստեանի ու Յարութիւն Շալեանի կողմէ:

Եղբայրակցութիւնը մեծ դեր ունեցած է նաեւ Նիւ Եորքի առաջնորդանիստ Ս. Վարդան Մայր Տաճարի շինութեան օրերուն, մասնակցելով տաճարի համար եղած հանգանակութեան արշաւին. առաւելաբար իր անդամներուն քաջալերանքով ալ տաճարը մկրտուեցաւ Սուրբ Վարդան անունով, որուն համալիրին մէջ առանձին սրահ մը կոչուեցաւ "V. Hall", «Վարդանանց» հաւաքավայր, որ Մեծագոյն Նիւ Եորքի դահլիճներուն ժողովներուն թէ արարողութիւններուն համար լաւագոյնս կը

ծառայէ որպէս հաւաքատեղի:

Կարեւոր աշխատանքներէն կը մնան, անկասկած, Դեկտեմբեր 7, 1988ի Լենինականի եւ Սպիտակի ահաւոր երկրաշարժին նիւթապէս օգտակար ըլլալու զանազան նախաձեռնութիւնները: Առաքումներ կատարած է ժամանակաւոր տնակներու, դեղորայքի, հիւանդանոցի սարքաւորումներու: Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոչին ընդառաջելով ՎԱ կ'ըլլայ առաջին կազմակերպութիւններէն, որ ամենայն նուիրուածութեամբ մասնակից կը դառնայ համահայկական այդ մեծ աշխատանքին: Մեծ թիւով անդամներ ու անդամուհիներ Վարդանանց Ասպետներէն թէ Դստերք Վարդանանցէն կը մեկնին Հայաստան եւ կը կատարեն ցրուումի աշխատանքները: Այս առթիւ նաեւ կը մշակեն ծրագիրներ դպրոցաշինութեան եւ կամ հին վարժարաններու նորոգման:

Վարդանանց Ասպետներու ծրագրին մաս կազմած է նաեւ Ցեղասպանութեան յիշատակին ու Հայ Դատի պահանջատիրութեան նուիրուած ամենամեայ միջոցառումը, ամէն Ապրիլ 24ի, Նիւ Եորքի կեդրոնական հրապարակին՝ Թայմզ Սքուէրի վրայ, ուր հազարաւոր հայեր կը մկտեղուին եւ ուր ելոյթներ կ'ունենան ամերիկացի քաղաքական դէմքեր՝ նահանգապետ, քաղաքապետ, ծերակուտական թէ գոնկրեսական: Այս գործին մէջ մեծ եղած է դերը Սեմ Ազատեանի եւ Հրանդ Կիւլեանի:

Իրենց պատմութեան բովանդակ տարիներուն ռամկավար ազատականներ առաջին օրէն մաս կազմած են Եղբայրակցութեան եւ պահած կազմակերպութեան հայրենասիրական ու Էջմիածնական ուղեգիծը, որքան հորհրդային Հայաստանի օրերուն, նոյնքան նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան մեր օրերուն: Դուրեան Սրբազանի նահատակութեան օրերուն, կազմակերպութեան գլուխը անցած Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան կը կատարէ մեծ աշխատանք Եկեղեցին պառակտել ջանացող դաշնակցականներուն դէմ, պահելով ՎԱի ազգանուէր ուղղութիւնը լայն գործակցութեան սկիզբ մը տալով Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հետ:

Իրենց ծառայություններով բացի որպես աւագ սպարապետ Տոթթ. Յ. Ծովիկեանէն (1927-1931, 1937-1939 եւ 1950-1951) ամենէն երկար ժամանակով ծառայած՝ անսակարկ մասնակցութիւն կը բերեն նաեւ Վարդանանց Ասպետներու գերագոյն մարմնէն ներս որպէս աւագ սպարապետ փաստաբան Տիգրան Պոյաճեան (1935-1936 եւ 1961), ինչպէս նաեւ՝ Տոթթ. Միսաք Օտեան, Տիգրան Սմարեան, Արա Աւագեան: Նշենք նաեւ որ ազգային բարերար Ալէք Մանուկեան 1943-1945 եղած է աւագ սպարապետ: Վերջին տարիներուն ՌԱԿի բարեկամ ազգայիններ՝ Գեղամ Չոլաքեան եւ Դոկտ. Տենիս Փափագեան եղան աւագ սպարապետներ:

* * *

ԱՐԵՒՍԱՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՍԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐ ԵՐԵՒԱՆ, 1917 ԵՒ 1919

Փախստականներու առաջին համագումարը տեղի ունեցաւ Մայիս 2-11, 1917ին, Երեւանի մէջ: Կը մասնակցին 59 պատգամաւորներ եւ մօտ 400 հիւրեր՝ քաղաքական կուսակցութիւններու, հոգեւորականութեան, արեւմտահայութեան գաղթականներուն օգնող ռուսական, անգլիական եւ ամերիկեան հայանպաստ կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներ: Համագումարի պատուոյ նախագահ կ'ընտրուի Զօր. Անդրանիկ:

Կը քննարկուին արեւմտահայերու ֆիզիքական գոյութեան պահպանման, տնտեսական վերականգնման, Արեւմտեան Հայաստանի վերաշինման, նոր սերունդի կրթութեան եւ դաստիարակութեան հարցերը: Եւ այդ կապակցութեամբ միջոցներու մշակումը համագումարը կը համարէ Հայկական Հարցի լուծման նպաստաւոր ուղի, քանի որ արեւմտահայերու ճակատագիրը կը դրուէր որպէս Հայկական Հարցի մաս:

Համագումարը կ'ընդունի որ Հայկական Հարցի արծարծումը պէտք է վստահուի Եւրոպայի Ազգային Պատուիրակութեան, ուր մաս կը կազմեն նաեւ արեւմտահայեր: Կ'որոշուի յատուկ յանձնաժողովին յանձնարարել մշակել եւ ներկայացնել

Արեւմտեան Հայաստանի բարենորոգումներու ծրագիրը: Համագումարի ընթացքին որոշապէս ի յայտ կու գան արեւմտահայ եւ արեւելահայ կազմակերպութիւններու միջեւ եղած տարակարծութիւնները: Կ'ընտրուի Արեւելահայ Ազգային Խորհուրդը, 15 անդամներով, որուն 8ը՝ դաշնակցական, մնացածը՝ ռամկավար, հնչակեան, սոցիալ-դեմոկրատ եւ պոլշէիկ: Խորհուրդին մաս կը կազմեն Անդրանիկը, Զապէլ Եսայեանը, Ա. Թերզիպաշեանը, Գ. Հայկունին, Լեւոն Շանթը, Կարօ Սասունին, Ս. Բորոյեանը, Արտակ Դարբինեանը, Յ. Գալիկեանը եւ ուրիշներ:

Համագումարը ողջոյնի հեռագիր կը դրկէ Ռուսաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան քննարկելով Փետրուարեան Յեղափոխութենէն յետոյ Հայաստանի մէջ ստեղծուած իրավիճակը, կ'առաջադրէ նպաստել հայ ժողովուրդի ուժերուն համախմբումին՝ գաղթականներուն օգնելու եւ Հայկական Հարցի լուծման գծով, դատապարտելով թրքական իշխանութիւններու կազմակերպած Հայկական Ցեղասպանութիւնը:

Երկրորդ Համագումարը տեղի ունեցաւ Փետրուար 6-13, 1919ին: Կը մասնակցին 55 պատգամաւոր: Կը քննարկեն արեւմտահայ գաղթականներու քաղաքական ծրագիրներու մշակումը, անոնց հայրենիք վերադարձի, ներկայացուցչական մարմին ստեղծելու եւ այլ հարցեր: Համագումարին ընդունուած որոշումներուն վրայ իր ազդեցութիւնը կ'ունենայ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը՝ կապուած Հայկական Հարցի լուծման գործին մէջ Անթանթի երկիրներու հետ յոյսեր կապելու եւ յատկապէս Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին Թուրքիոյ պարտութենէն յետոյ ստեղծուած քաղաքական նոր պայմաններու հետ:

Համագումարի ելոյթներուն յոյս յայտնուած է նաեւ որ յետպատերազմեան պայմաններու մէջ, Հայկական Հարցը կը ստանայ իր արդարացի լուծումը: Որոշում կ'ընդունուի՝ հարցադրել Փարիզի մէջ սկսուող խաղաղութեան համաժողովին առջեւ՝ ստեղծել միասնական մէկ հայկական

պետութիւն, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Անդրկովկասի մէջ արդէն գոյութիւն ունեցած Հայաստանի Հանրապետութեան միաւորման ճանապարհով: Կ'որոշուի մինչ այդ հարցերու լուծումը ապահովել աջակցելով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ձեռնարկած միջոցառումներուն՝ գաղթականներուն օգնութիւն կազմակերպելու գործով, ինչպէս Անդրկովկաս գտնուող դաշնակիցներու հրամանատարութենէն օգնել հայ գաղթականներուն՝ յատկապէս անոնց հայրենիք վերադառնալու հարցով: Գաղթականներու հետ տարուող աշխատանքին համար կ'ընտրուի գործադիր մարմին մը:

* * *

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Գահիրէ, 1917

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՊԱՏԿԵՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՔ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը կը շարունակէր իր աւերը գործել եւրոպական ու միջին արեւելեան ցամաքամասերուն վրայ: 1917ին այդ քանդումի ու աւերումի գործը Նոյն կատաղութեամբ կը շարունակէր հնոցի վերածել աշխարհը:

Անթանդի (Համաձայնական) պետութիւններու կողքին կռուող 16-18 ազգերու բանակները չէին կրնար Գերմանիան հարուածել: Անգլիան էր միայն որ շնորհիւ իր ծովուծին կրցած էր փակել եւ կամ շղթայել գերմանական բոլոր նաւահանգիստները, իսկ անոր բոլոր առետրական նաւերը գրաւած եւ կամ ծովամոյն ըրած էր:

Ամերիկա տակաւին չէզոք հանդիսատեսի դիրքի մէջ կը գտնուէր: Մայիս 7, 1915ին «Լուզիթանիա» նաւը յարձակում կրեց գերմանական սուզանաւին կողմէ, 1200 անձերէն 114ը ամերիկացիներ՝ ծովամոյն եղան: Այդ թուականէն ի վեր Ամերիկայի նախագահ Ուիլսոն ծանուցագրեր կը փոխանակէր Գերմանիոյ Վիլհելմ կայսրին հետ, եւ կը շարունակէր բողոքել միջազգային օրէնքներու բռնաբարումին դէմ եւ արդէն Ամերիկայի հանրա-

յին կարծիքը բորբոքած էր, սակայն Ուիլսոն տակաւին սպասողական քաղաքականութիւնը կը շարունակէր:

Ֆրանսա եւ Անգլիա միացած՝ երեք տարուան ընթացքին անկարող եղած էին գերմանական բանակը հեռացնելու ֆրանսական հողէն: Գերմանական ուժերը ջախջախած էին ռուսական զօրաւոր բանակները եւ գրաւած ամբողջ Լեհաստանը, իսկ գերմանացիները հասած էին Փեթրոկրատի եւ Մոսկուայի պարիսպներուն առաջ: Ռուսիոյ այս պարտութիւնը եւ բանակին ջախջախումը առիթ ստեղծած էր ներքին յեղափոխութեան մը: Ձարը գահազուրկ եղած ու գաղտնօրէն սպաննուած էր: Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեամբ ընկերվարականներ կառավարութեան ու բանակին գլուխը անցած՝ յուսահատ պայքարներ կը մղէին գերմանացիներուն դէմ եւ յուսալքուած ու այլասերած ռուս զինուորներ՝ ռազմական ճակատներէն գունդ առ գունդ տուն կը փախչէին:

Մինչ այդ, գերման լեգեոններ Աւստրիոյ ճակատէն յարձակած էին նաեւ Իտալիոյ վրայ եւ ամբողջ թերակղզին կը սարսափէր գերման վրէժ-խնդրութենէն: Իտալացի զինուորները փախած ապաստան առած էին Վենետիկի պարիսպներուն տակ:

Անգլիան, Տարտանելի ճակատին վրայ, 100 հազար զինուոր զոհ տալով՝ լքած ու նահանջած էր: Գերման բանակը նաեւ՝ Պուլկարիոյ եւ Աւստրիոյ օգնութեամբ քալած ու աւերակ դարձուցած էր ամբողջ Սերպիան եւ բացած էր ազատ երթելեկութեան ճամբան դէպի Կ. Պոլիս, որ շատ կարճատեւի մէջ գերմանական քաղաքի մը վերածուած էր: Այսպէս Գերմանիա ցամաքի վրայ ճգմած էր գրեթէ բոլոր Դաշնակից բանակները:

Դաշնակիցներու միակ յաջողութիւնը ցամաքի վրայ ռուսական բանակին յառաջխաղացումն էր դէպի թրքական հողերը: Ռուսերը գրաւած էին Վանը, Երզրումը, Երզնկան, Մամախաթունը եւ Սեւ ծովու վրայ մինչեւ Տրապիզոնը:

Թուրքիա՝ Անգլիոյ Տարտանելի ճակատէն քաշուելէն եւ ցամաքի վրայ գերմանական ուժերուն յաջողութենէն քաջալերուած, ամբողջութեամբ

նետուած էր Գերմանիոյ գիրկը: Երեք տարուան մէջ՝ 1914էն մինչեւ 1917 աշխարհի պատմութեան մէջ գործադրուեցաւ առաջին ցեղասպանութիւնը ծրագրուած թուրքերու եւ քաջալերուած գերմանացիներուն կողմէ:

Այս էր քաղաքական ու պատերազմական կացութիւնը 1917ին:

ՄԵՐ ԱԶԳԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Թրքահայաստանի նահատակուած ժողովուրդին դժոխային կացութեան նկատմամբ եւրոպական եւ ամերիկեան հեղինակաւոր անձեր ու մարդասէրներ յաճախ կատարած են դիմումներ Դաշնակից եւ չեզոք կառավարութիւններու դահլիճներուն եւ օգնութիւն խնդրած հայերու համար. սակայն ո՛չ մէկ դրական պատասխան, ոչ մէկ օգնութիւն կը հասներ անոնցմէ:

Յուսախաբութիւնը դարձած էր համատարած: Ամէն հայ այլեւս կ'ապրէր անձկութեան, յուսալքութեան, տառապանքի ու սուգի օրեր: Մէկ ու կէս միլիոն հայութեան ջարդին ու տարագրութեան ցաւին կ'աւելնային՝ Կովկասի կամաւորական շարժումներուն ապարդիւն եւ անօգուտ զոհողութիւնները, Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյին շահագործումներն ու զեղծումները: Ու դեռ այս ամէնուն զուգահեռ՝ Վանի քանիցս կրկնուած նահանջներն ու անոր յաջորդող համաճարակն ու սովը:

Կային ու կը մնային արտասահմանի եւ մանաւանդ ամերիկահայ կուսակցութիւններու ազգավնաս պայքարները, հակառակութիւններն ու անհամաձայնութիւնները, կը տիրէր կատարեալ քաոս մը ազգային կեանքէն ներս:

ՎԵՐՋԱՊԵՍ ԼՐՋԱԽՈՅՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԱԲԵՏԵՆ ԵԳԻՊՏՈՍԵՆ – ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Այս անորոշութեան, նաւաբեկումի եւ ծանր օրերուն, վերջապէս կ'աւետեն համագործակցութեան, համերաշխութեան յուսալի ծայներ, կը լսուին նոր գործունեութեանց, նոր շարժումի կենդանացնող բարի լուրեր: Եւ այս ծայները այս անգամ կը հնչեն Եգիպտոսէն: Յուսալքուած

Միհրան Սկազլը կամ Սվազլեան

հայութեան սրտին մէջ լոյսի միակ կայծ մը՝ Կիլիկիոյ ազատագրութիւնը:

1917ի սկիզբը Եգիպտոսի թերթերը կ'աւետեն թէ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, եկեղեցիներն ու Բարեգործականը միանալով կազմած են Հայ Ազգային Միութիւնը եւ նոյն նպատակով ներկայացուցիչներ կը դրկուին Ամերիկա:

Կասկած չկար թէ միջազգային ջուրերու մէջ լողացող սուզանաւերու այդ վտանգաւոր ժամանակին Եգիպտոսէն մինչեւ Ամերիկա երեք հոգինոց պատգամաւորութեան գալը ունէր որոշակի նշանակութիւն եւ նպատակ հայութեան ճակատագրին նկատմամբ:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

Անոնք կը հասնին Ամերիկա Մարտի սկիզբները: Երեք կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ՝

Ս. Սապահ-Գիւլեան (ՍԴՀԿ), Արտաւազդ Զանգւեան (ՀՅԴ) եւ Միհրան Տամատեան (ՀՍՌԿ):

Նկատելով որ ՀՍՌԿը որոշիչ դեր ունեցաւ Հայ Ազգային Միութեան նախաձեռնութեան, ինչպէս նաեւ անոր աշխատանքներուն եւ ծրագիրներուն մէջ, լայնօրէն կ'արձանագրենք Ազգային Միութեան հետ կապուած աշխատանքները: Կուսակցական գործունեութեան կից, ՀՍՌԿի մասնակցութիւնը համազգային այս մարմինն նկատառելի եղաւ ազգին ամենէն ճգնաժամային պահուն:

Արդարեւ, պատուիրակութիւնը խանդավառութիւն եւ ոգեւորութիւն կը յառաջացնէ բովանդակ ամերիկահայութեան մօտ, ինչպէս կը նախատեսուէր եւ անոնց ներկայութիւնը պահ մը կը դադրեցնէր կուսակցական պայթարը, հակառակութիւնն ու ռիսը եւ կրցաւ Հայ Ազգային Միութեան գաղափարին շուրջ համախմբել բոլորը:

Պատգամաւորները ներկայացուցին այս առաքելութեան նպատակը, այսպէս՝

Հայութեան հետ համակրութիւն ունեցող պետութիւնները դրական չէին մօտենար հայութեան ներքին անմիաբանութեան ու պառակտումներուն ի տես. անոնք կ'ուզէին հայութիւնը տեսնել միացեալ ու համերաշխ իր քաղաքական բոլոր հոսանքներովն ու հատուածներով:

Պատերազմի առաջին օրերուն Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի զանազան խմբաւորումներու՝ ինչպէս նաեւ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ լուրջ դիմումներ եղած էին Դաշնակից պետութեանց մօտ ֆիզիքական աջակցութիւն ստանալու համար անոնցմէ, երբ իրենք Թուրքիոյ մէջ պատերազմական գործողութիւններու ձեռնարկէին: Դաշնակիցները սակայն թելադրած էին սպասել յարմարագոյն րոպէին:

Սակայն 1915 Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն Մուսա Լերան ինքնապաշտպանութիւնը, որու շնորհիւ հայեր ազատած էին եւ ֆրանսական Նաւերով փոխադրուած Փորթ Սայիտ, դաշնակիցներուն ուշադրութիւնը գրաւած էր եւ հայերու զինուորական յատկութիւններով լաւ տպաւորուած էին:

Քանիցս ֆրանսական եւ անգլիական իշխանութիւններ ձեռնարկած էին զինուորական մարմ-

նամարզանքի ենթարկել յիշեալ կիլիկեցիները եւ օգտուիլ անոնցմէ:

Միւս կողմէ, մուսալեռցի կռուողներն ալ դիմում ըրած էին Ֆրանսայի կառավարութեան իր դրօշին տակ կռուելու համար Կիլիկիոյ մէջ: Նաեւ՝ սուրիացիներ եւս առաջարկած էին կամաւորներ տալ այն պարագային երբ Ֆրանսան արշաւանքի սկսէր սուրիական հողերուն վրայ:

Ֆրանսա եւ Անգլիա այս խնդիրները լրջօրէն նկատի առած էին եւ որոշած էին կազմել «Արեւելեան Լեգէոն» մը հայ եւ սուրիացի կամաւորներէ բաղկացած, որոնք պիտի գործէին ֆրանսական դրօշին տակ: Յայտնի է որ Սուրիա եւ Կիլիկիա սահմանուած էին ֆրանսական ազդեցութեան շրջանակին մէջ:

ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ԼԵԳԵՈՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Այս հանգամանքներու լոյսին տակ ահա՝ ծագում կ'առնէր «Արեւելեան Լեգէոն»ը: Այս նպատակով ալ Ֆրանսա Եգիպտոս կը դրկէ Արեւելեան զինուորական առաքելութեան պետը իր սպայակոյտով: Ազգային Պատուիրակութիւնը Փարիզի պատկան իշխանութեան հետ նախապէս համաձայնած էր կամաւորական գործին մանրամասնութեանց եւ զխաւոր պայմաններուն նկատմամբ, եւ իր հրահանգներն ու թելադրութիւնները դրկած էր Եգիպտոս ծանօթ կուսակցական առաջնորդներուն:

Նոր ժամանած Ֆրանսայի զինուորական պետը կը տեսակցի ազգային իշխանութիւններու եւ քաղաքական կուսակցութիւններու առաջնորդներուն հետ եւ կը պարզէ իր նպատակը: Անոնք արդէն ծանօթ Ազգային Պատուիրակութեան կնքած համաձայնութեան, խանդավառութեամբ կը գնահատեն Ֆրանսայի այս ձեռնարկը, եւ օգտակար կը գտնեն մեր ազգային գերագոյն շահերուն համար:

Եգիպտոսի մէջ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը կը շեշտուի եւ կը կազմուի Եգիպտոսի «Հայ Ազգային Միութիւն»ը: Արդ, այս Միութեան պատուիրակութիւնը Ամերիկա հասնելով կը տեղեկացնէ ֆրանսական եւ անգլիական

պետություններեն որոշ եւ դրական խոստումները, որուն համաձայն կամաւորները պիտի ծառայէին հայ ազգային ազատագրութեան համար, եւ անոնք պիտի գործածուէին միայն ֆրանսական ազդեցութեան շրջանակին վերաբերող Կիլիկիոյ մէջ: Ապա հայերուն պիտի տրուէին ընդարձակ քաղաքական պատեհութիւններ: Յաղթական պատերազմէն յետոյ կամաւորները պիտի ծառայէին իբրեւ քաղաքապահ զինուորներ նորակազմ հայկական ազատ գօտիին:

Պատուիրակները հաղորդեցին թէ ինչպէս հայ զինուորները պիտի մարզուէին ֆրանսական սպաներու կողմէ: Հայ զինուորներուն պիտի վճարուէր ֆրանսական զինուորներու նման, եւ հաշմանդամ եւ կամ վիրաւորուած զինուորներուն հոգատարութիւնը պիտի ստանձնէր ինք ֆրանսական կառավարութիւնը, ինչպէս նաեւ Ամերիկայէն գացող կամաւորներուն ճանապարհածախսերը պիտի հոգար:

Այսպիսով ալ ամերիկահայը մէկ սիրտ ու մէկ հոգի ընդառաջ կ'երթար իր պարտականութիւնը կատարելու:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ

1917 Մարտ 16էն մինչեւ 26, եօթը նիստերու մէջ Ամերիկայի չորս քաղաքական կուսակցութիւններ կը համաձայնին հիմնական սկզբունքներու շուրջ: Ապրիլ 2ին ալ կը հրաւիրեն երկու եկեղեցիներուն (Հայ Առաքելական եւ Հայ Աւետարանական), ՀԲԸՄի լիազօր ներկայացուցիչները, ընդամենը 18 ներկայացուցիչներ, միաձայնութեամբ կ'որոշեն կազմել «Հայ Ազգային Միութիւն Ամերիկայի» անունով կեդրոնական մարմինը:

Միութիւնը անմիջապէս կ'ընտրէ դիւան մը վեց անդամներէ բաղկացեալ, որ միանգամայն կ'ըլլայ Ազգային Միութեան Գործադիր Մարմինը, հետեւեալ կերպով.

Միհրան Սվազլը՝ ատենապետ, Վեր. Կ. Մանավեան՝ փոխ-ատենապետ, Մանուկ Համբարձումեան՝ Ա. ատենադպիր, Ե. Սիրվարդ եւ Ս. Մալեմեզեան՝ Բ. ատենադպիր, Գարեգին Կիրակոսեան՝ գանձապահ եւ Մ. Տէր Մանուէլեան՝

հաշուապահ:

Ազգային Միութիւնը կ'որոգեգրէ հետեւեալ գլխաւոր նպատակները.

Հայկական Ազատագրութիւն, Կիլիկեան Կամաւորական Ձեռնարկ

Հայաստանի Վերաշինութիւն եւ Երկրի Կարօտելոց Անմիջական Օգնութիւն

Դիւանագիտական Ձեռնարկ եւ Հայանպաստ Պրոպականտ

Միութիւնը իր երկրորդ նիստին (Ապրիլ 4, 1917) նկատի կ'առնէ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան հիմնական ծրագիրը եւ միաձայնութեամբ կ'ընդունի զայն, եւ ինքզինք կը կապէ անոր գործունեութեան հետ: Ազգային Միութիւնը իր նպատակները, գործունեութեան պայմաններն ու սահմանները ճշդելու համար կը խմբագրէ կանոնագիր մը: Ի վաւերացում եւ ի վկայութիւն վերոյիշեալներուն՝ կը ստորագրեն լիազօր ներկայացուցիչներ, Օգոստոս 28, 1917ին.

Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ՝ Մուշեղ Արք. Սերոբեան, Շահէ Ծ. Վրդ. Գասպարեան, Մարկոս Տէր Մանուէլեան, Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ՝ Պատ. Կ.Մ. Մանավեան, Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութեան՝ Յակոբ Յ. Բարեջանեան, Մարգար Ձագիկեան, Հ.Յ.Դաշնակցութեան՝ Մանուկ Համբարձումեան, Միհրճան Օզանեան, Չաւէն Նալպանտեան, Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան՝ Միհրան Սվազլը, Տոթթ. Յովհաննէս Ծովիկեան, Հրաչ Երուանդ, Հայ Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութեան՝ Արմենակ Ն. Նազար, Միքայէլ Յովհաննէսեան, Սարգիս Մալեմեզեան, Հայ Բարեգ. Ընդհ. Միութեան՝ Բաբգէն Եպս. Կիւլեսերեան, Գարեգին Մ. Կիրակոսեան, Յակոբ Գ. Դերձակեան:

Պէտք է արձանագրել նաեւ որ չորս քաղաքական կուսակցութեանց ներկայացուցիչները Մարտ 26, 1917ի ժողովի մէջ ընդունած ու ստորագրած էին հետեւեալ բանաձեւը.

«Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութիւնը յարաբերութիւն պիտի պահէ Եգիպտոսի Հայ Ազգային Միութեան հետ եւ իր գործունեութիւնը պիտի համաձայնեցնէ Ազգային Պատուիրակութեան ընդհանուր ուղղութեան, կանոնաւոր յարաբերութիւն

պահելով անոր հետ. միև կողմէ՝ Միութիւնը պիտի նկատուի Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ մարմինը Ամերիկայի մէջ»:

Արդարեւ ամերիկահայ գաղութին մէջ առաջին անգամն էր որ անկեղծ ու ընդհանուր միութեան մը հիմը կը դրուէր եւ մասնակից կազմակերպութիւնները առաջին օրէն միահամուռ կերպով կը լծուին գործի եւ կը կազմեն 187 մասնաճիւղեր, հանգանակութիւնները ուժեղ թափով առաջ կ'ընդանան: Միութիւնը կը փութացնէ կամաւորներու կազմութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ մղում կու տայ վերաշինութեան եւ դիւանագիտական ձեռնարկներու:

Միութեան կոչին անսալով կ'արձանագրուին կամաւորներ ... ու դեռ Ամերիկա ծնած երիտասարդներ, բարեկեցիկ կեանք ապահոված տղաք կը միանան շարժումին: Այս եղբայրակցութեան եւ սիրոյ մթնոլորտը արդիւնքն էր մասնաւորապէս կուսակցական առաջնորդներու անկեղծ միաբանութեան, արդիւնաւոր ջանքերուն ու յամառ աշխատանքին:

Ամերիկահայը տուաւ ըստ Ազգային Միութեան Տեղեկագրին (Յունիս 9էն Նոյեմբեր 3, 1917) 1172 կամաւորներ: Ամերիկահայ գաղութին համար թեւ աննշան թիւ մըն էր, սակայն այդ թիւը պիտի բազմապատկուէր եթէ առաջին օրէն իսկ Ֆրանսայի կողմէ դժուարութիւն չյարուցանէին կամաւորներու փոխադրութեան համար: Անոնք փոխադրուեցան 17 խումբերով: Հասկցուեցաւ ապագային որ Ֆրանսան ներթուստ դեմ էր զօրաւոր «Արեւելեան Լեգէոն»ի մը կազմութեան, որուն նախապէս ջատագովն էր եղած: Անոնք ժողովուրդին հիացման ու խանդավառութեան առարկան կը դառնան, «Վիվ լ'Արմէնի» բացականշութիւններով կը ծափահարուին ամենուրեք ... ու Ֆրանսայէն կ'անցնին Կիպրոս՝ մարզուելու:

* * *

ՀԱՅ-ԹՐԶԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Պաթում, Յունիս 4, 1918

Հաշտութեան եւ բարեկամութեան պայմանա-

գիր Օսմանեան Կայսերական կառավարութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ, կնքուած Յունիս 4, 1918ին, Հայաստանի Հանրապետութեան անկախացումէն վեց օր ետք: Թուրքիոյ կառավարութեան անունով պայմանագիրը կը ստորագրեն Խալիլպէյը եւ Վեհիպ Մեհմետ փաշան իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան անունով՝ դաշնակցական Հ. Զաքաղունիին եւ ժողովրդական կուսակցական Մ. Պապաջանեանը:

Պայմանագիրը պարտադրուած աթաք էր ռազմական գերակշռութիւն ունեցող Թուրքիոյ կողմէ եւ ստորագրուէր Է Անդրկովկասի մէջ թուրքերու յարձակման պայմաններուն բերումով: Տակաւին 1918 Մայիս 14ին, թրքական պատուիրակութիւնը Սեյմին հետ բանակցութիւններու ընթացքին կը պահանջէր հնարաւորութիւնը ունենալ «բարեկամաբար օգտագործելու Ալեքսանդրապոլ-Զուլֆա երկաթուղագիծը»: Հսպասելով պատասխանի՝ թրքական զօրքը յաջորդ օրը կը գրաւէ Ալեքսանդրապոլը:

Մայիսի 15ին Ն. Ժորտանիան եւ գերմանացի Ժեներալ Ֆոն Լուսովը, մինչեւ Սեյմի պաշտօնական ցրումը, կը համաձայնին Վրաստանը անկախ հռչակելու մասին: Այդպիսի համաձայնութիւն կար նաեւ մուսավաթականներու եւ Թուրքիոյ միջեւ Ատրպէյճանի անկախութեան վերաբերեալ:

Մայիսի 26ին Սեյմը կը յայտարարէ լուծման մասին իր որոշումը: Այդպիսի պայմաններու մէջ Հայաստանը եւս Մայիս 28ին, կը հռչակէ ինքզինքը անկախ պետութիւն եւ կը սկսի իր առանձին բանակցութիւններուն:

Պաթումի Պայմանագիրը կը բաղկանար 14 յօդուածներէ: Առաջին յօդուածով կը հռչակուէր «խաղաղութիւն եւ յարատեւ բարեկամութիւն» երկու կառավարութիւններու միջեւ: Երկրորդ յօդուածով կ'որոշուէր Օսմանեան Կայսրութեան եւ Վրաստանի, Հայաստանի ու Ատրպէյճանի միջեւ սահմանը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքը, որ կը պարփակուէր Երեւանի գաւառի մէկ մասով եւ յարակից մի քանի շրջաններով. ընդամենը՝ 10 հազար քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ:

Չորրորդ յօդուածով կը նախատեսուէր Թուրքիոյ ռազմական օգնութիւնը, եթէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խնդրէր թուրքերէն՝ «երկրէն ներս կարգն ու հանգստութիւնը ապահովելու համար»: Այս յօդուածը հնարաւորութիւն կ'ընձեռէր Թուրքիոյ՝ ցանկացած ատեն առիթը օգտագործելու Հայաստան մտնելու համար:

Հինգերորդով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը պարտաւորուէր թոյլ չտալ իր տարածքին վրայ հակաթուրք զինուած խումբերու կազմաւորումը:

Վեցէն տասներորդ յօդուածները ընդհանրապէս հիմնականին մէջ կ'ուղղուէին Հայաստանի մէջ ապրող մահմետական բնակչութեան իրաւունքներու պաշտպանութեան, երկաթուղիներու օգտագործման, փոստ-հեռագրային հարցերուն:

Տասնմէկերորդ յօդուածով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը պարտաւորուէր պայմանագրի ստորագրութենէն ամիս մը ետք, առանց յապաղումի Պաթումէն դուրս բերել բոլոր զինուած ուժերը: «Պրեսիի Հաշտութեան» պայմանագրի այն բոլոր յօդուածները, որոնք պիտի չհակասէին Պաթումի Պայմանագրին, կը մնային ուժի մէջ (12րդ յօդուած): Պայմանագրի վաւերացման պայմանները կը սահմանուէին 14րդ յօդուածով: Կը կնքուին նաեւ լրացուցիչ պայմանագրեր Հայաստանի խճուղային ճանապարհներու օգտագործման, հայկական ռազմական ուժերու անյապաղ զօրացուման վերաբերեալ:

Թրքական կառավարութիւնը ինքզինքնին իրաւունք կը վերապահէր Հայաստանի մէջ ունենալ իր ռազմական ներկայացուցիչները, որոնք պիտի հետեւէին խճուղային ճանապարհներով թրքական զօրքերուն անարգել փոխադրումներուն:

Նոյն օրը թրքական կառավարութիւնը պայմանագիր կը կնքէ նաեւ Վրաստանի հետ, որով Թուրքիոյ կ'անցնին Կարսը, Արտահանը, Պաթումը, Ախալքալաքն ու Ախալցխան:

Պաթումի Պայմանագիրը Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին արտաքին քաղաքականութեան աքթն էր: Այս պայմանագիրով Հայաստանի Հանրապետութիւնը կախուած կը մնար

Համայնապատկեր Պաթումի, 20-րդ դարասկիզբին

Թուրքիայէն: Պաթումի Պայմանագիրը, սակայն, երկար կեանք չունեցաւ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի մէջ Թուրքիոյ պարտութիւնը, 1918ին կնքուած «Մուտրոսի Չինադադար»ը եւ Պրեսի-Լիթովսքի պայմանագրի չեղեալ յայտարարուիլը հնարաւորութիւն տուին որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրաժարի Պաթումի Պայմանագրէն: 1918ի Դեկտեմբերին սկիզբը թրքական զօրքերը դուրս դրուեցան Անդրկովկասէն եւ 1919ի Ապրիլին հեռացան Կարսի մարզէն:

* * *

ՊՐԵՍԹ-ԼԻԹՈՎՍԿԻ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ Մարտ 3, 1918

Կնքուեցաւ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ դիմացի կողմի՝ Գերմանիոյ, Աւստրո-Հունգարիոյ, Պուլկարիոյ ու Թուրքիոյ միջեւ, Մարտ 3, 1918ին, Պրեստ-Լիթովսկի (այժմ՝ Պելառուսի Հանրապետութեան Պրեստ քաղաքը): Խորհրդային կողմէ պայմանագիրը ստորագրեցին Գ. Սոկոլնիկովը (պատուիրակութեան նախագահ), Գ. Չիչերինը, Լ. Կարախանը, Գ. Պետրովսկին, իսկ միւս կողմէն՝ Ռ. Կիւլմանը, Մ. Հոֆմանը (Գերմանիա), Օ. Չերսին (Աւստրո-Հունգարիա), Ա. Տոշեւը (Պուլկարիա), Ի. Հաքքը փաշան (Թուրքիա):

Պայմանագրի ստորագրման կը նախորդեն երեք փոփոխութիւններ: 1917ի Դեկտեմբեր 9էն մինչեւ 15, 1917 Դեկտեմբեր 27էն

1918 Յունուար 29 եւ 1918 Մարտ 1էն՝ 3:

Հայկական հարցը կը դրուէր բանակցութիւններու բոլոր փուլերուն ընթացքին, ինչպէս նաեւ գերմանա-աւստրո-հունգար, ինչպէս նաեւ գերմանա-աւստրո եւ ռուս-թրքական քաղաքական յանձնաժողովներու նիստերուն:

Խորհրդային Ռուսաստանի կողմէ որպէս պայման ներկայացուած են հետեւեալ սկզբունքները.

ա. թոյլ չտալ պատերազմի ժամանակ գրաւուած տարածքներու բռնի միացում,

բ. զօրքերու հեռացում,

գ. վերականգնել պատերազմի ընթացքին իրենց քաղաքական ինքնութիւնը կորսնցուցած ժողովուրդներու իրաւունքները,

դ. մինչեւ պատերազմը քաղաքական ինքնուրոյնութիւն չունեցող ազգային խմբաւորումներուն տալ հանրաքուէի միջոցով իրենց հետագայ ճակատագիրը տնօրինելու երաշխիք, որ հնարաւորութիւններ կը ստեղծէր Հաշտութեան պայմանագրի, Ռուսաստանի ժողովուրդներու իրաւունքներու յայտարարութեան, Արեւելքի մահմետական աշխատաւորներուն ուղղուած ՌԽՖՍՀ (Ռուսական Խորհրդային Ֆետերացիայի Սոցիալիստական Հանրապետութիւն) ժողկոմխորհուրդի (ժողովրդային կոմիտէի խորհուրդի) դիմումի հռչակած պարտաւորութիւններու ոգիով Հայաստանի հարցը լուծելու համար: Սակայն խորհրդային առաջարկները կը մերժուին Գերմանիոյ եւ անոր դաշնակիցներուն կողմէ:

1917 Դեկտեմբեր 14ին խորհրդային պատուիրակութիւնը քննարկման կ'ենթարկէ ապագայ պայմանագրին առաջին յօդուածին հետեւեալ նախագիծը. Ռուսաստանի բանակը կը քաշուի Աւստրո-Հունգարիայէն, Թուրքիոյ եւ Իրանի իր գրաւած տարածքներէն, իսկ Քառեակ դաշինքի երկիրները՝ Լեհաստանէն, Կուռլանտիայէն եւ Ռուսաստանի շրջաններէն: Խորհրդային նախագիծին մէջ կը նախատեսուէր այդ տարածքներու բնակիչներուն հնարաւորութիւն տալ, կարճ ժամկետով մը որոշել այս կամ այն պետութեան մը հետ միաւորուելու եւ ինքնուրոյն պետութիւն մը ստեղծելու հարցը: Այս առաջարկը

Պրետթ Լիթովսկի քաղաքը անցնող դարասկիզբին

եւս չընդունուեցաւ: Քառեակ դաշինքի ներկայացուցած նախագիծին մէջ կը ճանչցուէր Լեհաստանի, Լիտվիայի, Կուռլանտիայի եւ Էստոնիայի ու Լիվլանտիայի մաս մը ժողովուրդներուն ինքնուրոյնութիւնը եւ Ռուսաստանի Ֆետերացիայէն անոնց դուրս գալը, սակայն Հայաստանի մասին ոչինչ կ'ըսուէր:

Շարունակուող բանակցութիւններու ընթացքին խորհրդային կողմին կը ներկայացուին աւելի խիստ պահանջներ, ուր նորէն կ'անտեսէին Արեւմտեան Հայաստանի մասին խորհրդային պահանջները: Գերմանիոյ ներկայացուցիչը նոյնիսկ պահանջած է հանել Հայկական Հարցը յանձնաժողովի աշխատանքներէն, որուն դէմ բողոքած է խորհրդային պատուիրակութիւնը՝ յայտարարելով, թէ ինք չի կրնար անտարբեր մնալ Լեհաստանի, Լիտվիոյ, Լատվիոյ, Կուռլանտիայի եւ Հայաստանի ճակատագրին հանդէպ, եւ որ թրքական կողմի հետ բանակցութիւններու ժամանակ «Հայկական Հարցը կը խաղար կարեւոր դեր»: Խորհրդային պատուիրակութիւնը կը յայտարարէ նաեւ, որ Արեւմտեան Հայաստանի նկատմամբ կ'առաջադրէ պատերազմէն տուժած ռուսական պետութեան տարածքներու նկատմամբ կիրարկելի սկզբունքները. այսինքն՝ քաղաքական ինքնուրոյնութեան վերականգնում:

1918 Փետրուար 21ին, Ռուսաստանի վրայ գերմանական զօրքերու նոր յարձակման ազդեցութեան տակ, աւելի խիստ պահանջներ ներկայացուեցան, որով Ռուսաստանը, մասնաւորապէս, պարտաւոր էր Թուրքիոյ վերադարձնել անոր «անատոլական նահանգները», այսինքն՝ Արեւ-

մտեան Հայաստանի վիլայեթները:

Գերմանիան Ռուսաստանէն նաեւ պահանջեց դուրս հանել զօրքերը Արեւմտեան Հայաստանի Կարսի եւ Արտահանի շրջաններէն, Պաթումէն, որ փաստօրէն կը նշանակէր Թուրքիոյ կողմէն այդ շրջաններու գրաւումը: Գերմանական զօրքերու յարձակման եւ ռուսական տնտեսական ծանր վիճակի պայմաններուն տակ, խորհրդային կառավարութիւնը, ձգտելով ամէն միջոցով պահել իր իշխանութիւնը, կ'ընդունի Քառեակ Դաշինքի բոլոր պայմանները եւ Մարտի 3ին կը ստորագրէ պայմանագիրը:

Պրեստի 4րդ յօդուածով եւ ռուս-թրքական լրացուցիչ պայմանագրով Թուրքիոյ կ'անցնէին Արեւմտեան Հայաստանը եւ Կարսի ու Արտահանի մարզերը: Ռուսաստան կը պարտաւորուէր իր զօրքերը անյապաղ դուրս հանել այդ մարզերէն, կազմալուծել հայկական կամաւորական ջոկատները, Կովկասի մէջ պահել միայն մէկ զօրաբաժին (մինչ Թուրքիան ունէր իրաւունք պատերազմական վիճակի մէջ պահելու իր բանակը), ճանչնալ 1877ի սահմանները:

Պայմանագրի ստորագրման ժամանակ խորհրդային պատուիրակութիւնը բողոք յայտնեց Գերմանիոյ կողմէ Կարսի, Արտահանի եւ Պաթումի շրջանները «Թուրքիոյ օգտին» գրաւելու կապակցութեամբ՝ անոնք գնահատելով որպէս Ռուսաստանի համար կարեւոր ռազմավարական կետերու «բռնի գրաւում»:

1918ի Սեպտեմբեր 20ի եւ Հոկտեմբեր 10ի Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ ուղղուած յայտարարութիւններով խորհրդային կառավարութիւնը վճռական բողոք կը յայտնէ Կովկասի մէջ թուրքերու կողմէ պրետսթան պայմաններու խախտումին համար, հայ ժողովուրդի իրաւունքի ոտնահարման եւ գրաւեալ շրջաններու մէջ հայ ազգաբնակչութեան նկատմամբ թուրքերուն բռնութիւններու կիրարկման դեմ՝ պահանջելով Հայաստանը մաքրել թրքական զօրքերէն եւ ունենալ ազատ հանրաքուէ գաղթականներուն մասնակցութեամբ: Աւելին, չնայած ռուս-թրքական լրացուցիչ պայմանագրին, խորհրդային կառավարութիւնը 1918

Մարտ 16ին կը պնդէ, որ «հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները իրաւունք ունենան ազատօրէն կազմակերպելու հայկական կամաւորական ջոկատներ»: Իսկ շրջաններու մէջ խորհրդային մարմիններուն հրահանգ տրուեցաւ չարզիլել այդ ջոկատներուն Հայաստան մեկնումը՝ որովհետեւ անոնց նպատակը պիտի ըլլայ պաշտպանել իրենց հայրենիքը թուրք-գերմանական բռնութիւններէն:

1918 Նոյեմբեր 13ին խորհրդային կառավարութիւնը չեղեալ յայտարարեց Պրեստի Հաշտութեան Պայմանագիրը, անվաւեր ճանչցուեցան տարածքային բոլոր զիջումները: Թուրքիան իր կարգին Պրեստը չեղեալ համարած էր արդէն Սեպտեմբեր 20ին: Ռուսաստանէն անջատուած շրջաններու բնակիչները պետք է իրենք վճռէին իրենց ճակատագիրը:

Մինչեւ 1921ի ռուս-թրքական Մոսկուայի պայմանագիրը ՌԽՖՍՀ կառավարութիւնը Անդրկովկասի մէջ օրինական համարեց 1914ի սահմանները:

* * *

ՄՈՒՏՐՈՍԻ ՁԻՆԱԴԱՂԱՐ

Հոկտեմբեր 30, 1918

Կը կնքուի Լեմնոս կղզիի Մուտրոս նաւահանգիստին մէջ, Դաշնակից պետութիւններու (Անթանոյ) ներկայացուցիչներու եւ Թուրքիոյ միջեւ: Հայաստանի շահերը անմիջականօրէն չօշափող հարցերուն մէջ կը յիշուէր, որ ռազմագերի հայերը

Մուտրոսը գիւնադադարի շրջանին

պետք է հաւաքել Կ. Պոլիս՝ զանոնք առանց դժուարութեան դաշնակիցներուն յանձնելու համար (յօդուած 4):

Յօդուածով կը նախատեսուէր թրքական զօրքերու հեռացումը Անդրկովկասէն, ըստ որուն՝ մնացած զօրքերը պետք է հեռացուէին, «եթէ դաշնակիցները պահանջեն այդ՝ վայրերու մէջ իրավիճակը ուսումնասիրելէն յետոյ»: Յօդուած 16ով կը նախատեսուի թրքական զօրքերու հեռացումը նաեւ Կիլիկիայէն: Յօդուած 24ով կ'ըսուէր, որ «Հայկական նահանգներէն որեւէ մէկուն անկարգութիւններուն պարագային դաշնակիցները իրենց իրաւունք կը վերապահեն գրաւելու այդ տարածաշրջանէն մաս մը»:

Մուտրոսի Չինադադարի պայմանները դաշնակիցներու անունով Թուրքիոյ կը թելադրէր անգլիացի ծովակալ Քալթորպը՝ առանց համաձայնեցնելու Անթանդի միւս անդամներուն հետ: Այդ պայմանները քննարկման առարկայ դարձան 1919 Յունուար 18ին Փարիզի մէջ բացուած հաշտութեան վեհաժողովին: Յունուարի վերջին Անթանթի գերագոյն խորհուրդը որոշում կ'առնէ Օսմանեան Կայսրութենէն Հայաստանի, Սուրիոյ, Պաղեստինի, Արաբիոյ եւ Միջագետքի անջատման մասին: Սակայն հետագային Անթանթի պետութիւնները ոչ մէկ լուրջ քայլի ձեռնարկեցին իրագործելու Մուտրոսի Չինադադարի այն պայմանները, որոնք կը նպաստէին Հայկական Հարցի արդարացի լուծման: Անգարայի մէջ կազմուած թրքական կառավարութիւնը կը մերժէ Մուտրոսի Չինադադարը եւ կը հասնի անոր փաստական վերացման:

* * *

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

Փարիզ, Ապրիլ 2, 1919

Ազգային Պատուիրակութեան հեղինակութիւնը տակաւ զօրացաւ շնորհիւ ամերիկահայ, եգիպտահայ եւ այլ միութիւններու յարումին: Ապրիլ 2, 1919ին, Փարիզի մէջ կայացաւ Ազգային Համագումարի ընդհանուր ժողովը, ուր հայկական

գրեթէ բոլոր գաղթածախներէն պատգամաւորներ ղրկուեցան համագումարին մասնակցելու համար: ՀՍՌԿը իր մասնակցութիւնը համագումարին բերաւ մի քանի պատգամաւորներով. Եգիպտոսէն ընտրուեցաւ Վահան Թէքէեան, Կ. Պոլիսէն՝ Գ. Տէր-Յակոբեանը: Ամերիկայի ռամկավարները կը պաշտպանէին ամերիկահայութեան կողմէն ընտրուած չորս պատգամաւորներ, որոնցմէ Յովհաննես Խան Մասեհեան անցեալին եղեր է Պարսկաստանի դեսպանը Գերմանիոյ մէջ, ապա Անգլիա, Կարապետ Թումայեան՝ անցեալին Մարզուանի գլխի ուսուցչապետը, սուլթանի կողմէ դատապարտուած մահուան, յետոյ անգլիացիներու միջամտութեամբ ազատ արձակուած ու Թուրքիայէն վտարուած, Երուսաղէմ պէյ Աղաթօն՝ ՀԲԸՄի հիմնադիրներէն եւ Միհրան Տամատեան՝ ՀՍՌԿի հիմնադիրներէն:

Բոլորն ալ բոլորանուէր կերպով մասնակցեցան Ազգային Համագումարին եւ իրենց ներդրումը ունեցան անոր ընդունած որոշումներուն մէջ:

Ազգային Համագումարի նախապատրաստական աշխատանքներու շրջանին Փետրուար 4, 1919ին Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը Ալետիս Ահարոնեանի գլխաւորութեամբ կը ժամանէ Եգիպտոս: Այս այցելութիւնը ինքնին դժգոհութիւն յառաջացուց ինչպէս Ազգային Պատուիրակութեան, այնպէս ալ, բնականաբար, այն կուսակցութիւններուն մօտ, որոնք կը պաշտպանէին Պօղոս Նուպարի Ազգային Պատուիրակութիւնը: ՀՍՌԿը այդ կուսակցութիւններուն մաս կը կազմէր:

«Կատարեալ համերաշխութեամբ եւ միաձայնութեամբ» Ազգային Պատուիրակութեան անդամ ընտրուեցան Պօղոս Նուպար փաշա (ՀԲԸՄ), Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբեան, Արշակ Զօպանեան եւ Վահան Թէքէեան (ռամկավարներ), Գ. Փաստրմաճեան եւ Տոքթ. Նելրուզ (դաշնակցականներ): «Նորընտիր պատուիրակութիւնը, միացած կովկասեան պատուիրակութեան, պիտի կատարէ բանակցութիւններ ընդհանուր հայութեան անունով, օտար պետութեանց մօտ, եւ պիտի վարէ

*Խմբակար Ազգային
Համագումարի
պատգամաւորներու: Առաջին
շարքին կ'երեւին Փրոֆ.
Աբրահամ Տէր Յակոբեան,
Վահան Թէքեան, Գաբրիէլ
Նորատունկեան, Եղիշէ Արք.
Դուրեան, Պօղոս Նուպար, Գ.
Ֆնտրգլեան եւ Արշակ
Զօպանեան:*

ազգին ղեկը առժամաբար, մինչեւ ամբողջական Հայաստանի միացեալ կառավարութեան կազմութիւնը»:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱԻԵՏԻՍ ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆԻ ՀԵՏ

Վանի նախորդ քաղաքապետ եւ Կովկասի արեւմտահայ գաղթականութեան գործերը վարելու պաշտօն ունեցող Արեւմտահայ Խորհուրդի անդամ ընկեր Աւետիս Թերզիպաշեան, Կ. Պոլիս գտնուած օրերուն, վերադարձած ըլլալով Փարիզէն, ուր գացած էր մասնակցիլ Ազգային Համագումարի իբր պատգամաւոր, կ'ունենայ հետեւեալ հարցազրոյցը Կուսակցութեան «Ժողովուրդի Ձայնը» պաշտօնաթերթի աշխատակիցին հետ:

Թերզիպաշեան, արմենականներու ճառագայթող դէմքերէն, կը տպաւորէ իր շուրջ բոլորը: Անոր նայուածքը փայփայող սակայն ճշգրտօրէն յառող շեշտ մը ունի, որ երեւան կը բերէ իր թափանցող հոգին. անիկա ցած ձայնով կը խօսի, սակայն քառորդ ժամուան մէջ կրնայ ամփոփել ու յստակօրէն հասկցնել խնդիր մը զոր ուրիշներ ժամեր պիտի ուզէին լուսաբանելու համար:

Թերզիպաշեան կը ներկայանայ իբրեւ ուժերէն մէկը Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան, որուն

տեսակետները Ազգային Համագումարին մէջ պաշտպանելու եւ ընդունիլ տալու աշխատութեան մեծ բաժինը վիճակած է իրեն:

Ան տեսակցութեան ընթացքին ըսաւ.

- Համագումարը իր առաջին աշխատութիւնները լրացուց Ապրիլի վերջերը ընտրելով յանձնաժողով մը որ պիտի պատրաստէր ապագայ Հայաստանի սահմանադրական օրէնքին *բրոժէն*, նկատի առնուելու համար Համագումարի Բ. նստաշրջանին, որ պիտի գումարուի ըստ հրաւիրագրի պայմաններուն, երբ հայկական հարցը վերջնական կերպով վճռուի խաղաղութեան *քօնֆերանսէն*: Դժբաղդաբար Ամերիկայի մէջ ազգերու լիկի դաշնագրութեան առթիւ տիրող տարակարծութիւնը յապաղեցուց հայկական հարցին վերջնական ձեւաւորումը, եւ Համագումարը պարտաւորուած է իր երկրորդ նստաշրջանը յետաձգել Նոյեմբերի վերջերուն, որ այն ատեն հայկական հարցը կը ստանայ իր վերջնական ձեւը:

Հարցում. Գաբրիէլ Նորատունկեանի Փարիզէն մեկնումը եւ յետոյ վերադարձը կրնա՞ք լուսաբանել:

Պատասխան. Երբ Համագումարը լրացուց իր առաջին նստաշրջանը, Գ. Նորատունկեան մեկնեցաւ Լոզան իր ընտանիքին մօտ, իսկ երբ երկրորդ նստաշրջանի յետաձգման պատճառով Համագու-

մարի անդամները ստիպուած էին մեկնիլ Ազգային Պատուիրակութեան հրաւերով Փարիզ վերադարձաւ:

Հարցում. Համագումարի կազմին դէմ եղած քննադատութիւնները որ աստիճանի հրաւացի են:

Պատասխան. Տուեալ պայմաններու մէջ ներկայացուցական աւելի ուժեղ կազմ մը կարելի չէր ունենալ. այս հանգամանքը առաջին օրէն իսկ ամենուն կողմէ ընդունուեցաւ եւ անկէ վերջ էր որ աշխատութեան ձեռնարկուեցաւ:

Հարցում. Միացեալ Հայաստանի կառավարութեան մասին գոյութիւն ունեցող անհամաձայնութեան գլխաւոր պատճառը ի՞նչ էր:

Պատասխան. Նախ ըսեմ որ բոլորովին սխալ է միութեան մասին հակառակութիւն եղած ըլլալու գրոյցը: Ազգային Պատուիրակութիւնը ինք առաջին օրէն պաշտօնապէս յայտարարեց միութիւն եւ զայն շեշտեց զանազան առիթներով: Գալով միացեալ կառավարութեան հարցին, Համագումարի մեծամասնութիւնը այն կարծիքին էր որ «միացեալ կառավարութիւնը ստեղծելու է այնպիսի ձեւով մը, որ հայկական անկախութեան գաղափարը շփոթելու բնոյթը չունենայ», որովհետեւ, ինչպէս գիտէք, ազգերու դաշնակցութեան պայմանագրին 22րդ յօդուածով հայկական հարցը վճռուած է որպէս թուրքիոյ ապագայ ճակատագրին հետ առնչութիւն ունեցող խնդիր: Համագումարի մեծամասնութիւնը կը կարծէր որ մեր հարցի ծանրութեան կեդրոնը փոխադրելով Ռուսաստան, ան կ'ենթարկուի նոր բարդութիւններու եւ ձգձգումներու: Այս առթիւ, ինչպէս գիտէք, կարելի եղաւ համաձայնութեան եզր մը գտնել հայկական հանրապետութեան պատուիրակներու հետ եւ հրապարակուեցաւ ծանօթ զեկոյցը ստորագրուած Պօղոս Նուպար փաշայէ եւ Աւետիս Ահարոնեանէ: Ես կը հաւատամ որ լիակատար հասկացողութեան կը հասնին շուտով:

Հարցում. Ըիջող է որ Բուլաքի կառավարութեան Փարիզի ներկայացուցիչները համակիր են Միացեալ Հայաստանի կազմութեան:

Պատասխան. Բուլաքի ներկայացուցիչները հայերու հանդէպ համակրութիւն ունին, բայց ոչ մէկ

փաստ ունիմ ձեզ ըսելու համար թէ՛ այդ համակրութիւնը կ'երթայ մինչեւ հայերու միացեալ անկախութիւնը:

Հարցում. Հայկական հարցը ե՞րբ կը կարծէք որ վճռուի:

Պատասխան. Հայկական հարցը, սկզբունքով վճռուած է խաղաղութեան դաշնագրով, հոգատարութեան (մանտա) եւ այլ հարցերը կը կարծեմ թէ վճռուին այն ատեն երբ Ամերիկա իր վերջին խօսքը կ'ըսէ խաղաղութեան դաշնագրի մասին, ինչ որ չեմ կարծեր որ աւելի ուշանայ քան նոր տարին:

Հարցում. Գնդապետ Հեսթէլի եւ Զօր. Հարպըրտի պաշտօնին մասին Փարիզի պատուիրակութիւնը ի՞նչ տեղեկութիւն առած է պաշտօնապէս:

Պատասխան. Գնդապետ Հեսթէլ չորս պետութիւններու ներկայացուցիչն է: Զօր. Հարպըրտ եւս նոյն հանգամանքը ունենալու է: Չեմ յուսար որ պատուիրակութիւնը պաշտօնական աւելի տեղեկութիւն մը ունենայ քան ինչ որ թերթերու մէջ երեւցաւ ցարդ:

Հարցում. Ի՞նչ է ձեր կարծիքը Պօղոս փաշայի մասին:

Պատասխան. Պօղոս փաշա մեծ յարգանք կը վայելէ դաշնակիցներու շրջանակներուն մէջ իբրեւ «թորեքթ» քաղաքագետ եւ աննկուն գործիչ. վերջին տեսակցութեանս պահուն միացեալ կառավարութիւն կազմելու հարցին առթիւ խնդրեց ինէ յայտնել կաթողիկոսին որ իր միակ փառասիրութիւնն է հայկական հարցը ցանկացուած նպատակին հասցնելը, որմէ վերջ իր դերը լրացած պիտի համարէ եւ հանգիստի պիտի քաշուի իր 68 տարիներու հետ:

Հարցում. Ի՞նչ պայմաններու տակ կազմուեցաւ Ազգային Ազատական Միութիւնը:

Պատասխան. Ինչպէս գիտէք մենք ոչ միայն պէտք ունինք անգլիացի ու ամերիկացի մեր բարեկամներուն համակրանքին, այլ նաեւ անոնց դրամագլուխին. իսկ օտար դրամագլուխը չի մտներ մեր երկիրը որքան ատեն որ օտարները կը կարծեն թէ հայերու մեծամասնութիւնը ընկերվարական է: Օտար դրամագլուխին համար լաւագոյն ապահովութիւնը պիտի ըլլար այն որ հայ «պուր-

ժուլագիւ»ն փութար Հայաստան փոխադրուելու. այդ հայ «պուրժուագիւ»ն եւս կը խրտչի ընկերվարութենէ: Ուստի մեր երկրին հանդէպ թե՛ օտարներու եւ թե՛ նոյնիսկ հայերու վստահութիւնը աւելցնելու համար պէտք էր կազմակերպել հակաընկերվարական տարրերը: Միսալ կարծիք է թէ հայերը մեծամասնութեամբ ընկերվարական են. ընդհակառակը: Սակայն անկազմակերպ մեծամասնութիւն մը ուժ չի կրնար ունենալ: Փարիզ վերջապէս հասկցաւ այս կազմակերպութեան պէտքը եւ ձեռնարկեց ուժեղացնելու եւ միացնելու ոչ ընկերվարական տարրերը:

* * *

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՆՊԱՍԱՍԱՏՈՅՑ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ (AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION)

Փետրուար, 1919

Այս կազմակերպութիւնը հիմնուած է Ամերիկայի Գոնկրետին կողմէ, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ Եւրոպայի եւ Մերձաւոր Արեւելքի տուժած բնակչութեան օգնութիւն ցուցաբերելու բարի նպատակով: Գոնկրետը 100 միլիոն տոլար յատկացուց օժանդակելու համար Եւրոպայի ժողովուրդներուն, ինչպէս նաեւ «ներկայիս կամ անցեալին Փոքր Ասիոյ Թուրքիոյ հպատակ հայերուն, սուրիացիներուն, յոյներուն եւ այլ քրիստոնէայ ու հրեայ ազգաբնակչութեանց»: Այս վարչութեան վարիչ կը նշանակուի Հ. Հուվըրը:

Հայաստան ուղարկուած առաջին նաւը Պաթում կը հասնի 1919ի Ապրիլին, մինչեւ Օգոստոսի վերջը կը հասնի նաեւ 7 նաւ: Հայաստանի կառավարութիւնը իր ստացած իւրաքանչիւր նաւի ապրանքներուն դիմաց ստորագրած է պարտամուրհակ: Ըստ հրապարակուած վերջնական տուեալներու, Ամերիկեան Նպաստամատոյց Վարչութիւնը (ԱՆՎ) Հայաստան ուղարկած է 50.6 հազար թոն ապրանք (ալիւր, սերմնացու ցորեն, կաթ, սիսեռ, բրինձ, շաքար, օճառ եւլն.)՝ 10.6 միլիոն տոլար ընդհանուր արժողութեամբ: Հայաստանի համար նախատեսուած ոչ բոլոր ապրանքներն են, որ բաշխուեցան երկրէն ներս, ալիւրը բաժնուեցաւ

Անդրկովկասի եւ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ապրող հայերուն, իսկ որոշ մթերքներ տրուեցան վրացական եւ ատրպէճանական կառավարութիւններուն՝ տարանցիկ արտօնագրութիւններու եւ նավթի դիմաց, ինչպէս նաեւ որպէս ամերիկեան բարի կամքի արտայայտութիւն:

Գոնկրետի 100 միլիոն տոլարի յատկացումը սպառեցաւ 1919ի ամբողջ, որմէ յետոյ Ա.Ն. Վարչութեան Անդրկովկասի մէջ ունեցած ապրանքներն ու ինչքը փոխանցուեցաւ «Օգնութիւն Մերձաւոր Արեւելքի»ն ("Near East Relief") կազմակերպութեան: Մինչեւ ԱՆՎ ստեղծումը, Հայաստանի ամերիկեան օգնութիւն եկած էր ոչ կառավարական նպաստամատոյց կազմակերպութեան՝ «Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Օգնութեան» միջոցով: Կոմիտէն մէկ տարուան ընթացքին հանգանակած էր 20 միլիոն տոլար, 1919ին ԱՆՎ եւ Ամերկոմը Հայաստան ուղարկած են 83,964 թոն ապրանք, 20,231,000 տոլար արժողութեամբ:

Այս օգնութիւնը բաւարար էր, որպէսզի յաղթահարուէր 1915ի Ցեղասպանութեան եւ թրքական աւերումներու զգալի մասին յառաջացուցած աղետն ու սովը:

* * *

ԱԶԳԵՐՈՒ ԼԻԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ժընեւ, 1919

Ազգերու Լիկան կը ստեղծուի Փարիզի խաղաղութեան ժողովին որոշումով, 1919ին, խաղաղութիւնը պահպանելու եւ ժողովուրդներու

միջեւ համագործակցութիւն զարգացնելու նպատակով: Ազգերու Լիկայի կեդրոնատեղին կը գտնուէր Ժընեւի մէջ, ուր կը գումարուէին նաեւ անոր համաժողովները: Լիկային մէջ որոշիչ դեր կը խաղային Մեծն Բրիտանիան ու Ֆրանսան: Միացեալ Նահանգներ չմտաւ այդ կազմակերպութեան մէջ, իսկ Խորհրդային Միութեան թոյլատրուեցաւ անդամակցիլ միայն 1934ին: Լիկան գոյութիւն ունեցաւ մինչեւ 1939ը. Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի արգելիչ պայմաններով դադրեցաւ գործել, անկարող ըլլալով կատարել իր հիմնական դերը՝ խաղաղութեան պահպանումը: Պաշտօնապէս լուծարուեցաւ Պատերազմէն յետոյ՝ 1946ին:

Ազգերու Լիկան յաճախ անդրադարձած է Հայկական Հարցին: Ժողովներուն դրուած է Հայաստանի Հանրապետութեան դիմումը մաս կազմելու կազմակերպութեան, քննարկուած են Հայաստանի համար *մասնաւոր*՝ հոգատարութեան հաստատման, 1920ի թուրք-հայկական պատերազմի, Թուրքիոյ մէջ այսպէս կոչուած «Հայկական Ազգային Օճախ»ի ստեղծման, հայ գաղթականներուն օգնութիւն կազմակերպելու եւ այլ հարցեր:

ԴԻՄՈՒՄ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ԼԻԿԱՅԻՆ

Հայաստանի Հանրապետութիւնը Ազգերու Լիկային մէջ ընդունելու դիմումին համար հայկական կառավարութիւնը կը ներկայանայ 1920ի Մայիսին, ի մտի ունենալով որ միջազգային հանրութիւնը կը պարտադրուի պաշտպանել Հայաստանի Հանրապետութեան անդամակցութիւնը Լիկայէն ներս՝ Թուրքիոյ ոտնձգութիւններէն պաշտպանելու համար: Այդ դիմումը քանի մը ամիս քննարկուելէ եւ քաջշուքներէ ետք կը մերժուի: Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ ներկա-

Ազգերու Լիկայի կեդրոնատեղին

յացուցիչները կ'եզրակացնեն. «Ներկայիս ցանկալի չէ այդպիսի քայլ մը», որովհետեւ 1920ի Սեւրի Հաշտութեան Պայմանագիրը, ուր Հայաստան արդէն ճանչցուած էր անկախ պետութիւն, տակաւին վաւերացուած չէր:

ՈՒՒԼՍԸՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ

Բացի այդ, Վուտրօ Ուիլսընի գծած Հայաստանի սահմանները այնքան ընդարձակուած էին, որ Ազգերու Լիկայի անդամ պետութիւնները «ներկայ պայմաններու տակ դժուարութեամբ կրնային ստանձնել զանոնք երաշխաւորելու կամ պաշտպանելու պատասխանատուութիւնը»: Իրականին մէջ այդ մերժումը պայմանաւորուած էր նախ եւ առաջ Թուրքիոյ շահերը պաշտպանելու՝ Մեծն Բրիտանիայի եւ Ֆրանսայի ձգտումով. Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ մերձեցումը արդէն անհանգստացնել սկսած էր Ազգերու Լիկայի մեծ տերութիւնները, որոնք կը վախճային կորսնցնել իրենց ազդեցութիւնը Թուրքիոյ մէջ:

Հայաստանի հոգատարութիւնը Ամերիկայի յանձնելու հարցը Ազգերու Լիկայի օրակարգին վրայ դրուած է 1919ին: Սակայն փոխուող քաղաքական իրադարձութիւնները, ինչպէս՝ Խորհրդային կարգերու հաստատումը Հայաստանի մէջ եւ Ամերիկայի Գոնկրետի բացասական որոշումը այդ հարցի նկատմամբ, նախագահ Ուիլսընը հարկադրեցին հրաժարիլ հոգատարութիւնը ստանձնելու մտքէն:

1920ի Յոկտեմբերին, երբ քեմալական Թուրքիոյ զօրքերը յարձակեցան Յայաստանի վրայ եւ կը սպառնային անոր գոյութեան, Յայաստանի Յանրապետութեան կառավարութիւնը դիմեց Ազգերու Լիկային՝ օգնութեան խնդրանքով: Դիմումը քննարկուելէ յետոյ, 1920ի Նոյեմբեր 25ին, Ազգերու Լիկայի խորհուրդը որոշեց դիմել Լիկայի անդամ պետութիւններուն ու Ամերիկային՝ փորձելով պարզել, թէ այդ երկիրներէն որեւէ մէկը առանձին կամ ուրիշներու հետ միասին կը համաձայնի՞ արդեօք միջոցներու ձեռնարկել երկու պետութիւններու միջեւ ռազմական գործողութիւնները դադրեցնելու համար: Նախագահ Ուիլսըն պատրաստակամութիւն յայտնեց միջնորդ ըլլալ, որ միւս տերութիւնները բարոյական եւ դիւանագիտական աջակցութիւն ցոյց տան իրեն: Տակաւին երբ հարցը կը քննարկուէր Ազգերու Լիկայէն Ներս, Յայաստան պարտութիւն կրեց քեմալականներու հետ պատերազմի ընթացքին եւ հարկադրուած ստորագրեց 1920ի Ալեքսանդրապոլի Պայմանագիրը, իսկ 1920ի Նոյեմբերին ալ հաստատուեցաւ Խորհրդային իշխանութիւն: Այնուհետեւ Ազգերու Լիկան քննարկեց Յայկական Յարցը եւ Դեկտեմբեր 16ին ընդունեց բանաձեւ մը, որով Ամերիկան պատրաստակամութիւն կը յայտնէ ջանքեր գործադրելու հայ ժողովուրդը փրկելու եւ կայունութիւնը ապահովելու Յայաստանի մէջ: Բանաձեւը կ'ընդունուի այդ ժամանակ, երբ արդէն Յայաստանի Յանրապետութիւնը գոյութիւն ունենալէ դադրած էր:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՃԱԽ

Յայկական Յարցը Ազգերու Լիկայի փաստաթուղթերուն մէջ յիշատակուած է «Յայկական ազգային օճախ»ի մը գաղափարի քննարկման ժամանակ: Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան շրջանի կամ Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ սահմաններուն վրայ հայերու համար այդպիսի «ազգային տուն» ստեղծելու գաղափարը տուած էր Մեծն Բրիտանիան եւ զայն պաշտպանած էին եւրոպական միւս պետութիւնները, երբ պարզուեց, որ 1920ի Սեւրի Յաշտութեան Պայմանագրի՝ Յայաստանին վերաբերող բանաձեւերը չէին կատարուեր, իսկ

Ֆրիտյոֆ Նանսէն

Անթանի պետութիւնները համաձայն են անոնց փոփոխութեան: Սակայն Թուրքիոյ խիստ բացասական դիրքորոշումը Յայկական Յարցով, որ ըստ էութեան շահախնդրօրէն պաշտպանեցին Նաեւ եւրոպական կարեւոր պետութիւնները, բերին այն եզրակացութեան, որ այդպիսի «օճախ» ստեղծելու գաղափարը գործնական զարգացում չ'ունենար: Այդ օճախը հետագային բարեբախտաբար ստեղծուեցաւ Խորհրդային Միութենէն Ներս՝ ծնունդովը Խորհրդային Յայաստանին:

ՆԱՆՍԵՆԵԱՆ ԱՆՑԱԳՐԵՐ

Ազգերու Լիկայէն Ներս բաւական երկար քննարկումներ եղան աշխարհի զանազան երկիրներէ Ներս ցրուած գաղթական հայերուն օգնութիւն կազմակերպելու հարցով: Այդ ուղղութեամբ ջանքերը Նոյնպէս քիչ արդիւնք տուին: 1922ին Ազգերու Լիկան փախստականներու եւ քա-

ղաքացիություն չունեցող հայերու համար որոշեց, այսպես կոչուած «Նանսէնեան անցագրեր» շնորհել բոլորին իր անձը հաստատող ժամանակաւոր վկայականներ, որոնցմէ ստացան մօտ 320 հազար գաղթական հայեր: 1925ին Ազգերու Լիկան քննութեան առաւ Ֆ. Նանսէնի գեկուցագիրը՝ խորհրդային Չայաստան այցելութեան արդիւնքներու մասին (եկած էր իր գլխաւորած յանձնախումբով՝ պարզելու Չայաստանի հնարաւորութիւնները փախստականներուն ընդունելու վերաբերեալ): Չեկուցման մէջ կը նշուէր, որ անհրաժեշտ օգնութեան դէպքի պարագային խորհրդային Չայաստան ի վիճակի է ընդունիլ 25-30 հազար գաղթականներու: Համոզուելով որ Ազգերու Լիկան կը ձգձգէ հարցի լուծումը, Նանսէն ձեռնամուխ կ'ըլլայ իր սեփական միջոցներով այդ մարդասիրական օգնութիւնը կազմակերպել: 1929ին ան կ'առաջարկէ հարցին քննարկումը, եւ Սեպտեմբեր 21ին Լիկայի համագումարը հարցը օրակարգէն դուրս կը հանէ:

* * *

ՄԱՅԻՍ 28-Ի «ԱՔՏ»Ը

Երեւան, Մայիս 28, 1919

*«Ո՛վ ազատութիւն, ի՛նչ ոճիրներ
կը գործուին քու անունովդ»*

Մատամ Ռոլան

Չայաստանի անկախութեան առաջին տարեդարձին օրը, Մայիս 28, 1919ին, Չայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ինքզինք կը հռչակէ Միացեալ Անկախ Չայաստանի կառավարութիւն վարչապետ Ա. Խատիսեանի բերնով. «Չայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումը ապահովելու համար՝ Չայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքին ու ցանկութեան, յայտարարում է որ այսօրուանից *Չայաստանի բաժան բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն ...* Այսպեսով ներկայումս Չայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի տերն ու տնօրէնը, եւ Չայաստանի

Վարչապետ Ա. Խատիսեան

պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են Միացեալ Չայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւն»:

Այս «Աքտ»ին դեմ, որ գործն էր Դաշնակցութեան, բողոքած էին թէ՛ տարբեր հոսանքներու եւ թէ՛ ժողովրդական Կուսակցութեան պատկանող խորհրդարանի եւ Դահլիճի անդամները: Ժողովրդական Կուսակցութիւնը դահլիճէն քաշեց իր նախարարները՝ Ս. Յարութիւնեան, Ս. Էնֆիեճեան, Գ. Մելիք-Ղարաբեօզեան եւ Զ. Վերմիշեան:

Երկրորդ հետեւանքը այն եղաւ, որ Յունիս 21, 1919ին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրութիւններուն չմասնակցեցան ժողովրդականները, ռամկավարները, հնչակեանները եւ այլն, եւ մալգերիստական տիպար ընտրութիւններու շնորհիւ Դաշնակցութիւնը տէր դարձաւ խորհրդարանի 80 աթոռներէն 72ին (մնացեալ 8էն 4ը գնաց «Էսեռ»ներուն, 3ը թուրքերուն եւ մէկը անկուսակցական Գիւղց. Միութեան): Այս ձեւով ալ սկսաւ դաշնակցական մենատիրութիւնը երկրին մէջ, եւ Դաշնակցութեան վրայ պիտի ծանրանար պատասխանատուութիւնը՝ հետագայ արկածախնդրութեանց եւ աղիտալի սխալներու:

Նոյն օրերուն ալ Երեւանի մէջ տեղի կ'ունենար ԶՅԴ 9րդ համագումարը, ուր քննարկման յանձնուեցաւ նաեւ բանակցութիւններու պայմաններուն մշակումը: Վերջինիս տուած եզրակացութեան հիման վրայ Զայաստանի կառավարութիւնը նշանակեց պատուիրակութիւն մը Սիմոն Վրացեանի նախագահութեամբ:

Նոյնպէս թէ՛ արտասահմանի եւ թէ՛ Ամերիկայի հայութեան մէջ, որ պահ մը կամաւորական եւ վերաշինութեան հարցերու շուրջ միացած՝ համերաշխութեամբ կը գործէին, յառաջ եկան բռնութիւն, աղիտայի եւ աղմկայոյզ պայթարներ: Դուռ բացուեցաւ շահախնդրութեանց ու շահագործումի: Զայութիւնը ներկայացնող մարմիններու երկուութիւն մը ստեղծուեցաւ Փարիզի մէջ, ազգային շահերու խաչածեւումներ յառաջ եկան թրքահայ եւ ռուսահայ երկու պատուիրակութեանց միջեւ: Պայթարը շարունակուեցաւ ամենաբռնութեամբ կերպով Դաշնակցութեան եւ Ռամկավար կուսակցութեանց միջեւ: Այդ տիտուր թուականէն վերջ, Դաշնակցութիւնը հեռացաւ Ազգային Միութենէն եւ սկսաւ դաւել անոր դէմ:

Դաշնակցութիւնը Զայաստանի Զանրապետութեան այս «աթոս»ը կը բերէ Ամերիկայի Ազգային Միութեան մէջ եւ կը պահանջէ որ Միութիւնը պաշտօնապէս ճանչնայ իբրեւ Միացեալ Անկախ Զայաստանի կառավարութիւն, ինչպէս արդէն ԶՅԴ իր 25րդ Պատգամաւորական Ժողովին որոշումով հեռագիր մը յղած էր Արարատեան Զանրապետութեան, յանձնարարելով որ «իրենց հաշտութեան բանակցութեան մէջ չմոռնան Տաճկահայաստանի դատն ալ կարգադրել»:

Ազգային Միութիւնը, իբրեւ Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորած Թրքահայ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ, այդ նորաստեղծ Զանրապետութիւնը կը գտնէ պատերազմի պարագայական քաղաքականութեան իբր հետեւանք Կովկասեան շրջանի գործ, որ չի կրնար իրաւասութիւն ունենալ եւ Նոյնանալ Թուրքահայ հարցին հետ:

Այս «աթոս»ին ուրիշ տիտուր մէկ հետեւանքն ալ եղաւ այն, որ դժուարացաւ գործակցութիւնը Ազ-

գային Պատուիրակութեան եւ ԶՅ Պատուիրակութեան միջեւ: Տարակարծութիւնները ակնհայտ դարձած էին եւ կրնային վնասել մեր դատի հետապնդման, եւ այդ պատճառով ալ փորձ կատարուեցաւ բանակցութիւններով յանգելու իրերհասկացողութեան մը: Հոկտեմբեր 29-Նոյեմբեր 7, 1919ին Երեւանի մէջ տեղի ունեցան բանակցութիւններ ընդմէջ Զայաստանի կառավարութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներու, որոնց մաս կը կազմէր նաեւ Վահան Թէքէեան, սակայն ապարդիւն անցան անոնք, քանի մենատիրութեան համը առած դաշնակցականները կը մերժէին որեւէ զիջում ընել:

Դաշնակցականներ Միացեալ Անկախ Զայաստանի մը կառավարութեան թեզը պատճառ բռնելով կը լքեն Միութիւնը եւ ներքնապէս կ'աշխատին որ եկեղեցւոյ ներկայացուցիչներն ալ իբր ոչ-քաղաքական կազմակերպութիւն՝ ձգեն Միութիւնը. եւ արդէն Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը ուրիշ պատրուակով բաժնուած էր: Դաշնակցութեան համար նոր արգասաբեր դաշտ մը բացուած էր խօսելու ու գործելու Միացեալ Անկախ Զայաստանի կառավարութեան անունով: Ազգային Բիւրոյի եւ Կովկասեան կամաւորներու ի նպաստ բացուած հանգանակութիւններով հարստացած, աւելի մեծ առիթը ստեղծուած էր այժմ, Զայ կառավարութեան եւ Զայ բանակին անունով հանգանակութիւններու ձեռնարկելու, երբ մանաւանդ Ամերիկան ալ կը ճանչնայ Զայաստանի Զանրապետութիւնը իբրեւ «տը ֆաթօ» կառավարութիւն:

* * *

ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱՆ ԶԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾԸ ԵՒ Զ.Յ.ՂԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ 1919

Փաստօրէն ԶՅԴ ստանձնեց Միացեալ եւ Անկախ Զայաստանի պետութիւնը կազմակերպելու գործը: Անցեալի ֆետայական, հայդուկային կազմակերպութիւնը դարձեր էր օրինական կառավարութիւն եւ կը ղեկավարէր Զայաստանի պետական կեանքը: Շատ ծանր բեռ մըն էր առած

իր ուսերուն վրայ: Միև կուսակցութիւնները հեռուէն եւ վերապահութեամբ կ'օժանդակէին անոր:

Սոցիալիստ յեղափոխականները եւ սոցիալ դեմոկրատները սկիզբէն մերժեցին կառավարութեան մաս կազմել, բայց խորհրդարանին մէջ ունէին քանի մը երեսփոխաններ, որոնք ընդդիմադիրի դեր կատարեցին: Ժողովրդական Կուսակցութիւնը սկիզբները մտաւ կառավարութեան մէջ, բայց տարակարծութիւններու հետեւանքով հեռացաւ:

Դաշնակցականները գործ տեսնելու մեծ խանդավառութիւն կը ցուցաբերէին: Բայց իրենց երեկուան գործելակերպի շունչը մեծապէս զգալի էր: Անոնք միշտ իրենց մենատիրութենէն առաջնորդուելով կը շարունակէին իրենց առաջադրանքը: Կային նաեւ կարգ մը իրողութիւններ, որոնք իրենց կարգին տկարացուցին կառավարութեան հեղինակութիւնը: Օրինակ, գիւղերու մէջ շատ անգամ «խմբապետ» մը, «մաուզերիստ» մը, «տեռորիստ» մը աւելի ազդեցութիւն կ'ունենար քան իշխող կառավարութիւնը կամ օրէնքը: Կառավարութիւնը անշուշտ կը ցանկար սանձել այս տարրերը եւ ժողովուրդին դժգոհութիւններուն վերջ դնել, բայց չէր կրնար: Քաոսային վիճակի մէջ գտնուող երկրին պայմանները աւելի կը քաջալերէին այդ սանձակոտոր տարրերը: Դրացի երկիրներուն եւ Հայաստանի միջեւ ծագած պատերազմները, տեղական մահմետական տարրերու եւ հայկական կառավարութեան միջեւ պարբերաբար հրահրուող ընդհարումները ասպարեզ կու տային այդ «կուսակցական անկախ ուժերուն» շփանալու եւ շարունակելու իրենց շահատակութիւնները:

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը ուներ իր մէջ հին թէ նոր գաղափարական, մաքուր ուժեր, որոնց համար թանկ էին իրենց կուսակցութեան պատիւն ու հեղինակութիւնը, որոնք կը փափաքէին իրենց ամէն կարելին ընել կարգ ու կանոն ստեղծելու, պետական ստեղծագործական ու շինարարական աշխատանքներ կատարելու համար, բայց անոնց թիւը շատ փոքր էր: Յետոյ՝ դաշնակցական մտաւորականները ընդհանրապէս միայն քարոզչական աշխատանքի ընդունակ էին, ուսուցչական, հրա-

պարակագրական կամ գրական ասպարեզի վրայ աւելի կրնային աշխատիլ, պետական, վարչական մեքենան կազմակերպելու եւ ղեկավարելու ձեռնհասութիւն չունէին:

Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան կամ անոր հանդէպ վստահութիւն ունեցող շրջանակներուն մէջ համեմատաբար աւելի ձեռնհաս ուժեր կային: Ասոնք ռուսական տիրապետութեան շրջանին պետական զանազան վարչական հաստատութիւններու մէջ ձեռք բերած փորձառութիւններով եւ հմտութիւններով՝ աւելի ձեռնհասութեամբ կրնային աշխատիլ այդ մարզերուն վրայ, բայց անոնցմէ շատերը չէին վստահեր իրենց աշխատակցութեան բաժինը բերելու կառավարութեան մը, որ Հ.Յ.Դաշնակցութեան ղեկավարութեան տակ կը գտնուէր: Կային արգելակիչ ուրիշ իրողութիւններ ալ:

Ռուսահայկական ազգային, մշակութային, քաղաքական, հասարակական կեանքի կեդրոնը Թիֆլիսն էր եղած միշտ, Հայաստան այդ օրերուն տակաւին անզօր էր իրեն մօտեցնելու Երեւանէն հեռու գտնուողները:

Հայաստանի մէջ, վերջապէս, կ'իշխէր դաշնակցական կուսակցական «դիկտատուրա»ն: Մայիս 1ի առթիւ, երբ Հայաստանի մէջ գտնուող հայ համայնավարները փորձեցին պետական յեղաշրջում առաջ բերել, ՀՀԴն բիրտ միջոցներու դիմեց:

* * *

ՎԵՐՍԱՅԼԻ ՎԵՐԱԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Վերսայլ, Յունիս 28, 1919

Յետ պատերազմեան միջազգային քաղաքական կեանքին մէջ արձանագրուած մեծագոյն իրագործութիւնը կ'ըլլայ Փարիզի արուարձաններէն՝ Վերսայլի մէջ, Յունիս 28, 1919ին ստորագրուած դաշնագիրը: Պալատին լոյն դահլիճին մէջ՝ Ֆրանսայի վարչապետ Զլեմանսօ Գերմանիոյ կը պարտադրէր Նուաստացուցիչ դաշինքը:

Վերսայլի դաշնագրով կը կազմալուծուէին գերմանական, աւստրո-հունգարական եւ օսմանեան կայսրութիւնները, եւ «ինքնորոշման» իրա-

լունքի սկզբունքին վրայ, բազմաթիւ նախկին հպատակ ժողովուրդներ կը դառնային անկախ եւ կը տիրանային իրենց սեփական ազգային պետութեանց: Այդ ժողովուրդներէն մէկն էր հայ ժողովուրդը, «փոքր դաշնակից»ը՝ որ յարաբերաբար ամենէն սուղը վճարած էր իր իրաւունքին համար: Վերսայլի դաշնագիրը այսպիսով հանդիսաւորապէս կը ճանչնար հայկական պետութեան հաստատումը, միայն թէ ... նկատի ունենալով որ Օսմանեան Կայսրութեան լուծարքէն յառաջացած բարդ հարցերու կարգադրութիւնները կը կարօտէին հետագայ խորհրդածողովի մը գումարման, եւ նկատի ունենալով որ նորաստեղծ հայկական պետութեան մը սահմանները յստակ ըլլալէ հեռու էին, նախագահ Ուիլսըն պաշտօն կը ստանձնէ զբաղելու հայկական հարցով եւ յետ քննութեան ճշդելու Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները:

Մինչեւ այդպիսի սահմանագծում, սակայն, ծայր տուաւ եւ արագօրէն ծաւալեցաւ «քեմալական» կամ «միլլի» շարժումը Անատոլի մէջ: Շարժում՝ որ ծառացաւ սուլթանական կառավարութեան «դասալքութեան, դաւաճանութեան եւ անձնատուութեան» դէմ, որ մերժեց հաշտուիլ թրքական պետութեան քայքայումին հետ, որ արժանացաւ թուրք ժողովուրդի քաջալերութեան, որ շահագործեց դաշնակիցներու տարակարծութիւնները եւ սովետներու դիրաւհաւատութիւնը, որ վերջապէս դարձաւ պատուհաս հայկական հարցին:

Նախ քան Փարիզի համագումարը, Ազգային

Պատուիրակութեան կողմէ մշակուած ծրագրին համաձայն, Փետրուար 12, 1919ին հաշտութեան վեհաժողովին ներկայացուած էին մեր պահանջները՝ Ազգային Պատուիրակութեան եւ ՀՀ Պատուիրակութեան կողմէ:

1. «Ճանաչումը հայկական անկախ պետութեան, որ պիտի բաղկանար՝ ա. Վանի, Պիթիսի, Տիարպեքիի, Խարբերդի, Սվազի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի եօթը վիլայեթներէն ... բ. Կիլիկիոյ չորս սանճաքներէն՝ Մարաշ, Սիս, Ճեպէլ-Պերեքէթ եւ Ատանա՝ Ալեքսանտրեթով հանդերձ, գ. Կովկասի հայկական հանրապետութիւնը՝ Երեւանի ամբողջ նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային մասը, Եդիսաբեթպոլի նահանգի հարաւ-արեւմտեան մասը, Կարսի նահանգը...»:

2. «Հայկական պետութիւնը կը դրուի դաշնակից պետութեանց եւ Միացեալ Նահանգներու կամ Ազգերու Լիկայի երաշխաւորութեան տակ»:

3. «Կը պահանջուէր Հայաստանի համար ապահովել մեծ պետութեան մը հովանաւորութիւնը (մանտան) 20 տարուան համար»:

4. «Հատուցում ջարդերու, տարագրութեանց, յափշտակութեանց եւ աւերումներու պատճառած վնասներու: Հայաստանը պատրաստ է իր բաժինը ստանձնելու օսմանեան նախապատերազմեան պարտքէն»:

5. «Մանտա առնող պետութիւնը պետք է ստիպէ թուրքերը պարպել հայկական հողերէն, ձեռնարկէ բնակչութեան ընդհանուր զինաթափութեան, պատժէ ջարդարարները եւ հայերու

Վերսայլի խաղաղութեան Վեհաժողովի մասնակից ղեկավարներ

վերաբերմամբ անիրաւութիւն գործողները, երկրէն հեռացնէ կարգը խանգարող տարրերը, իրենց տեղերը ուղարկէ մուսափիրները եւ այլն ...»:

Վերսայի մէջ գումարուող վեհաժողովի ղեկավարները, անգլիացի Լոյտ ճորճի, ֆրանսացի Զլեմանսոյի եւ ամերիկացի Ուիլսընի գլխաւորած պատուիրակութիւնները բարեացակամ ընդունելութիւն վերապահեցին հայկական դիմումագրին եւ սկզբունքով համաձայն եղան ընթացք տալու հայոց արդար պահանջներուն: Դաշնակից վերաբերումը կը հիմնուէր Միացեալ Նահանգներու Նախագահ Վուտրո Ուիլսընի Յունուար 8, 1918ին հռչակած նշանաւոր «14 կետերէն» 12րդ կետին վրայ, ուր կ'ըսուէր. «Օսմանեան Կայսրութեան տաճկական մասերը իրենց ժամանակակից կազմով պէտք է ստանան ապահովուած ու հաստատուն վեհապետութիւն: Իսկ ներկայիս թուրքերու իշխանութեան տակ գտնուող միւս ազգութիւնները պէտք է ստանան աներկբայ երաշխիք իրենց զոյութեան համար, այլեւ բացարձակապէս անխախտելի պայմաններ՝ ԻՆՔՆՕՐԵՆ ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ...»: Այսպէս, ինքնորոշման անվիճելի իրաւունքի տիրացած կ'ըլլար հայ ժողովուրդը:

Նկատի ունենալով որ Վերսայի վեհաժողովը առաւելաբար պիտի առաջնորդուէր Նախագահ Ուիլսընի «14 կետերով», հայոց պահանջագիրը ինքնաբերաբար օրակարգի վրայ կը դրուէր եւ ի նախագունէ արժանի կը սեպուէր նպաստաւոր նկատառման: «Զորս մեծերու» (Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Միացեալ Նահանգներու եւ Իտալիոյ) խորհուրդը անմիջապէս ճանչցած էր արդէն հայ ժողովուրդի սեփական պետութիւն ունենալու եւ կազմակերպելու իրաւունքը, եւ որոշած էր նշանակել միջազգային յանձնախումբ մը, որ ճշգրիտ տեղեկութիւններ պիտի հաւաքէր «Օսմանեան Կայսրութենէն անջատուելիք հողամասին վրայ» ապրող ազգաբնակչութեան կարիքներուն մասին: Սակայն այդ յանձնախումբը չէր հաւաքուած, եւ միայն ամերիկացիները ձեռնարկած էին քննութիւններու, որոնք տեւեցին 1919 Յունիսէն մինչեւ Յուլիս 21, եւ որոնց արդիւնքը ամփոփուեցաւ տեղեկագրի մը մէջ:

* * *

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

1919

Le glaive de la Justice frappe parfois les innocents, mais le glaive de l'Histoire frappe toujours les faibles Cité par Benoist-Méchin dans "Mustafa Kemal"

Albin Mishel

Քեմալական շարժումը սկսած էր 1919ի գարնան: Թուրքիոյ անձնատուութենէն ետք՝ Կ. Պոլսէն փախուստ տուած էին Տեղասպանութեան դահիճները՝ Թալաաթ, Էնվեր եւ միւսները, եւ քաղաքի անգլիական գրաւումէն ետք մեծ եպարգոս նշանակուած էր Տամատ Ֆերիտ փաշան: 1919ի սկիզբները Մուսթաֆա Քեմալ փաշան Անատոլիոյ ղրկուած էր եպարգոսին կողմէ՝ իբրեւ քննիչ Յրդ բանակին: Նշանակալից է անշուշտ, որ Յրդ բանակը չէր զօրացրուած. դաշնակիցները չէին քայքայած օսմանեան բանակները եւ չէին գերեվարած թուրք զինուորները: Բան մը՝ զոր պէտք էին ընել անպայման, սակայն չըրին յետին միտքերով: Եւ այս իրողութեան մէջ պէտք է փնտռել Քեմալի յաջողութիւնը կարելոր մասամբ: Անիկա գնաց Անատոլիոյ, կացութիւնը քննեց եւ երբ տեսաւ թէ պատրաստ զօրք կար, կազմակերպուած բանակ կար, համոզուեցաւ որ իր շարժումը զինուորական խարիսխ պիտի ծառայէր, ուստի յանդգնութեամբ

Մուսթաֆա Քեմալ եւ թրքական ազգայնամիտութեան այլ ջատագույններ

շղթայազերծեց «միլի» կամ ազգայնական պայթարը:

Վերսայի դաշնագրեն շուրջ ամիս մը ետք՝ Մուսթաֆա Զեմալ իբրեւ թուրք ազգայնական շարժումի պետ նախագահեց Էրզրումի Զոնկրէին (Յուլիս 23, 1919), որ որդեգրեց Վերսայի որոշումները մերժող յայտարարութիւն մը, մասնաւորաբար հակահայկական-հակայունական կեցուածքներով: Այդ յայտարարութեան կամ ուխտին առաջին յօդուածը ժխտումն իսկ էր հայոց դատին: Այսպէս. - «Յօդուած 1. Տրապիզոնի վիլայէթը, ճանիկի սանճաքը, Նոյնպէս Էրզրումի, Սվազի, Տիարպէթի, Մամուրէթ իւ-Ազիզի, Վանի, Պիթիսի վիլայէթները եւ այս տարածութեան վրայ գտնուած բոլոր գաւառները, իրենց ամբողջութեան մէջ, կը կազմեն պլոք մը, զոր ոչ մէկ համոզիչ կամ երեւակայական պատրուակ չի կրնար անջատել Օսմանեան Կայսրութենէն կամ անդամահատել զայն: Յօդուած 3. Հողային ամէն գրաւում, Նոյնպէս ամէն միջամտութիւն, պիտի նկատուին փորձեր, որոնք նպատակ ունին հաստատելու յունական կամ հայկական կազմակերպութիւն մը, որով ընդունուած է պաշտպանութեան եւ դիմադրութեան սկզբունքը: Պիտի չթոյլատրուի որ քրիստոնէայ տարրերը ձեռք բերեն առանձնաշնորհումներ, որոնք բնոյթն ունենան հարուածելու քաղաքական վեհապետութիւնը եւ ընկերային հաւասարակշռութիւնը»:

Այսպիսով արդէն յստակ կը դառնան «միլի» շարժումին քաղաքական մտածողութիւնը եւ առաջադրութիւնները: Զեմալ բացայայտօրէն արդէն ցցուած էր դաշնակիցներուն դէմ: Զանի մը շաբաթ ետք, Սվազի Զոնկրէին մէջ նման կեցուածքներ շեշտելէ ետք, ազգայնական պարագլուխները սուլթանական կառավարութեան յղեցին երկար հեռագիր մը, ուր ի միջի այլոց կ'ըսուէր. «Յօդուած 3. Անկարելի է որ մեր վիլայէթներէն բթամատ մը հող յատկացուի Հայաստանին եւ կամ ուրիշ պետութեան մը: Երդումով յանձն առած ենք եւ խստօրէն վճռած ենք երբեք զենքերը վար չդնել, որքան ատեն որ պիտի շարունակուի օտար գրաւումը կամ վարչութիւնը շրջանի մը - ըլլայ

Մուսթաֆա Զեմալ Աթաթիւրք

ամենէն յետամնաց հողամասը մեր նախնիքներուն - որ կը գտնուի Մուսուլի հիւսիսային մասէն մինչեւ Ալեքսանտրէթի ծոցը երկարող գիծին հարաւը: Յօդուած 4. Եթէ եւրոպական պետութիւնները իսկապէս ունին իրենց քարոզած մարդասիրական զգացումները ... պէտք է անմիջապէս հեռացնեն իրենց զօրամասերը մեզի պատկանող հողերէն, ինչպէս Ատանայէն, Իզմիրէն եւ այլն»:

Այսպիսով Զեմալական շարժումը կը մերժէր Վերսայի վճիռը: Դեմ էր ելած դաշնակիցներուն, հիմնովին կ'ընդդիմանար հայկական պետութեան եւ Կիլիկիոյ գրաւումին, ինչպէս նաեւ յունական բոլոր ծրագիրներուն: Սակայն դաշնակիցներ այս շարժումը զսպելով՝ արդարութիւն ըրած պիտի ըլլային իրենց յաղթանակին:

Սակայն չեղաւ այդպէս. Զեմալական շարժումին առաջքը չառնուեցաւ: Ընդհակառակը, բազմաթիւ պետութիւններ փաստօրէն քաջալերեցին

Քեմալը, ուժ տուին անոր եւ օգնեցին որոշապէս: Անգլիան, Իտալիան ու մասնաւորաբար Ֆրանսան որոշեցին ուժ տալ քեմալական շարժումին:– Նոյնիսկ հրաժարելով Կիլիկիայէն ու Եդեսիայէն եւ իրեն սահմանուած «ազդեցութեան գօտիներէն», որոնք կ'երկարէին մինչեւ Վան ու Սվազ: Ֆրանսական մենաշնորհեալ մեծ ընկերութիւնները կը յուսային նեղը դնել Անգլիան եւ Նոյն ատեն ապահովել մենաշնորհներ Նոր Թուրքիոյ մէջ: Իրենց կարգին, Քեմալին ուժ տուին սովետները: «Երբ քու թշնամիդ մեր ալ թշնամիս է՝ ուրեմն մենք բարեկամներ ենք» սկզբունքին հետեւելով եւ յուսալով որ Քեմալական Շարժումը կրնար լուրջ գլխու ցաւ պատճառել Անգլիոյ եւ միւս «կայսերապաշտական պետութեանց»: Լենինի կառավարութիւնը լայն բացաւ իր գրպանը եւ Քեմալին հասցուց ոսկի դրամ: Սովետները ունէին այն միամտութիւնը, որ Քեմալական շարժումը յառաջդիմական շարժում էր խորքին մէջ, հակա-կայսերապաշտական շարժում էր, որուն հետ կրնային գործակցիլ:

Զօրացած այսպիսի թիկունքներով, եւ վայելելով թուրք մոլեռանդ ամբոխներուն հաւատարմութիւնը, քեմալական իշխանութիւնը տակաւ զօրացաւ, ի վիճակի զգաց ինքզինք հակադրելու սուլթանական իշխանութեան, եւ դարձաւ յանդուգն ու նախայարձակ: Քեմալական չեթէները ամեն տեղ գործի անցան 1920ի գարնան եւ ամրան, իսկ կանոնաւոր բանակները պատրաստուեցան դիմակալելու «հայկական, յունական, անգլիական եւ այլ վտանգները»:

Սելրի դաշնագիրը պատռելով եւ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ հաշուեյարդարի նստելէ առաջ, քեմալական իշխանութիւնը արդէն իսկ պատերազմ շղթայազերծեց Կիլիկիոյ վրայ:

* * *

«ԲԱՅ ՈՒ ԳՈՅ»Ի ԽՆԴԻՐ **1919**

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք, արդէն դաշնակցական գործիչներ հաստատուած էին Կ. Պոլիս եւ սկսած էին անօ-

րինակ սիրաբանութիւն մը Իթթիհատի առաջնորդներուն՝ Թալաաթի, Էնվերի, Ճեմալի եւ այլ երիտթուրքերու հետ: Ատանայի ջարդին առթիւ (1909) Պատրիարքարանի եւ ազգային իշխանութիւններու միանուագ բողոքի մը արժեքը նսեմացնելու եւ դժուարացնելու համար ուղղակի եւ անուղղակի միջոցներով արգելք կը հանդիսանային եւ դժուարութիւն յարուցանելով Ազգային Կեդրոնական ու Խորհրդարանի ժողովներէն ներս խլտումներ, աղմկարարութիւն եւ դաւադրութիւն կը յառաջացնէին:

ՀՅԴ իր դիրքը զօրացնելու եւ նաեւ՝ Փարիզի Քոնկրէին մէջ իթթիհատականներու հետ եղած համաձայնութեամբ իրեն եղած որոշ խոստումներն ու յանձնառութիւնները գործնականացնելու նպատակով, առանց դոյզն կարելորութիւն ընծայելու Ազգային գերագոյն իշխանութիւնը ներկայացնող Պատրիարքին եւ կամ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան, Ատանայի կոտորածէն անմիջապէս յետոյ, յանուն հայ ազգին Նոր համաձայնութիւն մը եւս կը կնքէ Իթթիհատին հետ:

Դաշնակցութեան օրկան «Ազատամարտ» համաձայնութեան խեղաթիւրուած տարբերակը եւ «Ժուրնալ տը Սալօնիք» անոր բնագիրը կը հրատարակեն, որ աւելի ուշ լոյս կը տեսնէ նաեւ Մուշեղ Արք. Սերոբեանի «Հայկական Մղձաւանջը» գիրքին մէջ: Դաշնակցութիւնը Ատանայի ջարդը պարզապէս «*Արեան տուրք*» նկատելով ... հաշիւը կը ջանայ փակել: Իթթիհատի հետ Դաշնակցութեան համաձայնութեան մասին ազգը տեղեակ չէր, մանաւանդ որ ան հայութեան անունով կը գործակցէր իթթիհատականներուն հետ: Բայց ըստ երեւոյթին յստակ էր որ ան միջամուխ կ'ըլլար ու կը ջանար իր ազդեցութեան տակ առնել ազգային բոլոր հաստատութիւնները, կազմակերպութիւնները եւ աւելի առաջ երթալով՝ պատրիարքներն ու անոնց տեղապահները: Ու ասոր հետեւանք՝ Կ. Պոլսոյ ազգային գործերը կատարելապէս քառասային վիճակ մը սկսած էին ունենալ «շնորհիւ» դաշնակցական լիտըրներուն՝ Ակնունիի, Չարդարեանի, Վռամեանի, Շահրիկեանի, Չաւարեանի, Բարսեղ Շահպազի եւ ուրիշներու: Այլեւս յստակ էր

որ այդ գործիչները հովանաւորուած էին իթթիհատէն՝ ջանալով պատրիարքարանը ամբողջութեամբ կուսակցականացնել: Այդ օրերուն ալ Տիգրանակերտի Հայ Երիտասարդաց Միութենէն (իմա Դաշնակցական տեղական կոմիտէ) կու գայ հետեւեալ հեռագիրը. «Կը պահանջենք կրօնական իշխանութեան ջնջում, կը պահանջենք աշխարհական պատրիարք»:

Դաշնակցականներ կ'ուզէին որ մեր եկեղեցիները բացուին իրենց քաղաքական բրօքականտին համար: Ահա՛ «բաց ու գոց»ի հարց մը սկսաւ ծաւալիլ եւ որ ազգը տարի մը ամբողջ անով զբաղեցուց: «Բաց ու գոց»ի կռիւը Կ. Պոլսէն անցաւ Իզմիր եւ շուտով՝ գաւառները: Իզմիրի եկեղեցին իրենց քաղաքական նպատակին ծառայեցնելու մտադրութեամբ Վռամեան հոն գնաց եւ գտաւ իր դէմ կանգնած կազմակերպուած զօրաւոր հոսանք մը՝ Հայ Սահմանադրական-Դամկավար Կուսակցութիւնը, որ բռնու կերպով արգելք կը հանդիսանայ այս ոտնձգութեան: Այսպէս՝ առտու մը կռիւ կը սկսի եկեղեցիին մէջ եւ երկու ռամկավարներ զոհ կ'երթան դաշնակցական խուժանավարութեան: Նահատակուած ռամկավարներուն՝ Գեորգ Զէշիշեանի եւ Պետրոս Հալաճեանի արեամբ սրբագործուած ու նուիրագործուած եկեղեցիները ի սպառ կը փակուին դաշնակցականներու եւ կամ այլ քաղաքական կազմակերպութիւններու առջեւ:

Դաշնակցականներ նոյն բռնութիւնը կը շարունակեն նաեւ Կ. Պոլսոյ մէջ երբ ՀՅԴի ընթացքը քննադատող անձեր դէմ յանդիման կը գտնուին նոյն բիրտ ուժին զանոնք լռեցնելու, նոյն տխուր *սօփան*ներուն կ'արժանանան «Բիւզանդիոն»ի խմբագիր Բիւզանդ Զէչեան, «Կավոօշ»ի խմբագիր Երուանդ Թոլայեան եւ Ազգային Վարչութեան ատենապետ Տոթթ. Լեւոն Սեդրոսեան:

Իսկ գաւառի հայութեան վիճակը աւելի անտանելի էր երբ Դաշնակցութեան գործակալները կը ջանային թունաւորել նորահաս սերունդը ըմբոստութեան, անկարգապահութեան ու «ազատ սեր»ի նման արտառնոց գաղափարներով: Որդին հօրը դէմ, եղբայրը եղբօր դէմ, ընկեր ընկերոջ դէմ լարելով՝ կը քարոզեն ընդվզում հայ ընտանեկան

սրբութեանց դէմ, հալածանք եկեղեցականութեան ու Հայաստանեայց Եկեղեցիին դէմ ... ուղղելով քանդիչ գործունեութիւն մը ազգին բարոյական դարաւոր աւանդութիւններուն:

Զբաւարարուելով ազգը ներսէն քանդելու իրենց ընկերվարական քաղաքականութեամբ, անոնք սկսան ռուսական իշխանութեան դէմ հանրային կարծիք ստեղծելու նպատակով չարախօսել, այսպիսով հայ ազգին դիրքը կասկածելի դարձնելով յաջա ցարական կառավարութեան: Անտեղի քաղաքական շարժում մը՝ Կ. Պոլսոյ իթթիհատականներէն վստահաբար թելադրուած, երբ ամբողջ արեւելահայութիւնը կը շարունակէր մնալ ռուսական իշխանութեան տակ: Այս արկածախնդրութեամբ խնդրոյ առարկայ կը դարձնէին նաեւ ռուսահայ ամբողջ հայրենաբնակ ժողովուրդ մը:

Օրինակ տալով՝ Բերայի եկեղեցիին մէջ Դաշնակցութեան կողմէ սարքուած ժողովի մը միջոցին, դաշնակցական ատենախօսներ կը յայտարարէին թէ իրենց պայքարը պիտի շարունակեն ռուս կառավարութեան դէմ: Մինչ Ակնունին կը յանձնարարէր Իզմիրլեանին. «Դաշնակցական բանակը հոն, իրեն՝ հետ, իրեն կողքին պիտի կենար ընդդէմ հայերը հարստահարող ռուս կառավարութեան եւ այլն...»:

Հայութեան անունով Դաշնակցութեան այս յայտարարութիւնները անշուշտ ամբողջութեամբ քաջալերուեցան ու գնահատուեցան իթթիհատականներէն, որոնք ամէն կերպով ուժ կու տային ՀՅԴին ու կը մատակարարէին զայն: Երիտասարդ Թուրքերուն բարեկամական ու ընկերական կեղծ յարաբերութիւնները վերջապէս պետական նեցուկ կը հանդիսանային Դաշնակցութեան, որ կը գործէր ու կը խօսէր անսանձ ու անկաշկանդ:

Պէտք է արձանագրել նաեւ որ ՀՅԴի վարիչները միայն ներազգային չարիք մը չեղան, այլ մանաւանդ թուրք իթթիհատականներուն աչքը բացին, տուին ամէն գաղտնիք, մեր ազգային ձգտումներուն նշանակութիւնը հասկցուցին անոնց եւ ի վերջոյ Ցեղասպանութեան առաջնորդեցին մեր ժողովուրդը...:

«Բաց ու գոց»ի այդ օրերուն, Կ. Պոլիս կը

հասնին ռամկավար ծանօթ առաջնորդներ Վահան Մալեզեան, Վահան Թեթեան, Միհրան Տամատեան, Սուրեն Պարթևեան եւ ուրիշներ: Ողջմիտ դասակարգը, որ պահ մը տարուած Դաշնակցութեան խոստումներէն սկսած էր տեսնել իրականութիւնը՝ ազգաբանդ, քաղաքականութիւնը, շուտով կը շրջապատէ ռամկավար առաջնորդները, որոնք կը սկսին ղեկավարել ազգային կեանքը: Անոնք Երեսփոխանական Ժողովին մէջ կը յաջողին իրենց շուրջը հաւաքել Նաեւ գիտակից դասակարգը եւ կազմել կեդրոնի խմբակցութիւնը: Այսպիսով անոնք քուէներու մեծամասնութեամբ սանձ կը դնեն Դաշնակցական մենատիրական քայլերուն ու ձգտումներուն. բան մը, որ երբե՛ք Դաշնակցութիւնը չէր սպասէր:

* * *

ՍԱՆ ՌԵՄՈՅԻ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ 1920

Անտանթի պետութիւններու Գերագոյն Խորհուրդի Նիստը տեղի կ'ունենայ Իտալիոյ Սան Ռեմօ քաղաքը Ապրիլ 19-26, 1920ին, Թուրքիոյ հետ հաշտութեան պայմանագրի նախագիծի մը մշակման, արաբական երկիրներու նկատմամբ Ազգերու Լիկայի որոշումներու բաժանման նպատակով, եւայլն: Կը մասնակցին Մեծ Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ վարչապետները, ճաբոնի եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու ներկայացուցիչները՝ որպէս դիտորդներ: Յունաստանի եւ Պելճիքայի ներկայացուցիչները միայն իրենց երկիրներուն վերաբերող հարցերու քննարկման ժամանակ կը ներկայանան:

Հայաստանի հարցերը քննարկելու համար համաժողովը կը թոյլատրէ որ Ազգային Պատուիրակութեան ղեկավար Պօղոս Նուպար եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ղեկավար Ա. Ահարոնեան մասնակցին: Թուրքիոյ հետ հաշտութեան պայմանագրի համաժողովին հաստատած նախագիծը հիմք կը հանդիսանայ աւելի ուշ 1920ի Սեւրի Հաշտութեան պայմանագրին համար:

Սան Ռեմոյի համաժողովի մասնակիցներ

Հայաստանի հարցը քննարկելով դաշնակից երկիրներու ներկայացուցիչները, չնայած իրենց ելոյթներով հայերու ճակատագրի նկատմամբ հնչած մտահոգութիւններուն, փաստօրէն հայ ժողովուրդը պաշտպանելու պատրաստակամութիւն չցուցաբերեցին: Միայն թէ Համաժողովը դիմեց Ամերիկայի Նախագահ Վուտրօ Ուիլսոնին՝ ընդունելու Հայաստանի մանտաղը եւ միջնորդ ըլլալու անոր սահմանները գծելու:

Սան Ռեմոյի մէջ մշակուած պայմանագրի նախագիծը սուլթանական Թուրքիոյ կառավարութիւնը չընդունեց:

* * *

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ Նոյեմբեր 29, 1920

*Ու չմեռած դեռ տեսնեն պիտի, արդար
պատուհաս,*

*Ծաղկիլը մեր աշխարհին զոր թողուցիր
աւերակ,*

*Ու ցնծութիւնը մերին՝ քու ըստրուկի աչքիդ
տակ...:*

ՎԱՀԱՆ ԹԵԹԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆԱՑՈՒՄԷՆ ԱՌԱՋ

1920ի աւարտին յդի էր ազգային քաղաքական կեանքը նորագոյն զարգացումներով, որոնք

խմորում էին Անատոլի մեջ Քեմալական Շարժումին որպես հետեւանք: Այլեւս ազատութեան եւ անկախութեան մասին խօսումը ճառերը անիմաստ դարձած էին երբ հայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը դարձած էր խնդրոյ առարկայ:

Այս մտահոգութեամբ ալ ԶԶ դաշնակցական իշխանաւորները պետք էին իրատես եւ իրապաշտ ըլլալ, եւ հայ ժողովուրդի ապահովութեան հոգը պետք էին վստահիլ հայ խորհրդային իշխանութեանց, քանի իրենք ի վիճակի չէին զսպելու Քեմալական յառաջխաղացքը: Դժբախտաբար քաղաքական այդ իմաստութիւնը չունեցան դաշնակցական «մինիստրներ»ն ու խմբապետները, ու ժամանակին լեզու չգտան խորհրդային ուժին հետ, որ դառնալ սկսած էր տիրական՝ որքան Ռուսաստանի տարածքին, նոյնքան ալ Կովկասի մէջ: Այդ իրապաշտութիւնը ցոյց տուաւ նոյնինքն սովետներու ռիսերիմ թշնամի եղող անգլիացի Սթոքսը, որ խորհուրդ տուաւ դաշնակ կառավարութեան լեզու գտնել, իրարհասկացողութեան գալ խորհրդային իշխանութեան հետ՝ գէթ փրկելու համար ժողովուրդը ֆիզիքական բնաջնջումէ: Այս իմաստութիւնը ցոյց տուաւ նաեւ սովետներէն «պուրժուա ու պահպանողական» նկատուած Պօղոս Նուպար փաշան, որ իր կարգին խորհուրդ տուաւ համաձայնիլ ռուսներուն հետ:

Հայ ողջմիտ քաղաքական միտքը, այդ փորձանաւոր օրերուն Երեւանէն դուրս քաղաքական պատկերը պիտի տեսներ այսպէս. Առաջին՝ ջախջախուած էր հիւսիսային Կովկասի սպիտակ-ռուս ուժը եւ կարմիր զինուժը տեղաւորուած էր շրջանին մէջ: Երկրորդ, բանդուած էր դաշնակիցներու կողմէ Սովետական Ռուսիոյ շուրջ քաշուած «առողջապահական գօտի»ին կովկասեան օղակը, անգլիացիները պարպած էին իրենց զօրքը Անդրկովկասէն եւ հաշտուած էին Անդրկովկասը խորհրդային ուժին զիջելու գաղափարին հետ: Երրորդ, Ապրիլ 28, 1920ին կարմիր բանակը մտած էր Պաքու եւ Ատրպէյճան խորհրդայնացած էր. այսինքն, ի միջի այլոց, կարմիր բանակին կողմէ արեւելքէն եւ հարաւ-արեւելքէն կատարուած էր Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանցումը, եւ

չկար ուժ մը որ կարենար կեցնել անոր ծաւալումը դէպի արեւմուտք: Չորրորդ, Քեմալական իշխանութիւնը փաստօրէն տէր դարձած էր Անատոլիին, կը վայելէր թէ՛ Ռուսաստանի, թէ՛ Ֆրանսայի եւ թէ ալ պետութիւններու քաջալերութիւնը, եւ ի վիճակի էր զինուորական ուժով զգետնելու հայկական բանակը. եւ այս՝ հակառակ յունական արշաւանքին արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ եւ Քեմալական ուժերու ժամանակաւոր ընկրկումին: Հինգերորդ, դաշնակիցները՝ յատկապէս Անգլիա եւ Ֆրանսա սուր հակամարտութիւններ ունէին, եւ կարելի չէր անոնցմէ որեւէ չափով զինուորական օգնութիւն ստանալ: Ֆրանսական կառավարութիւնը արդէն իսկ հասկացողութեան եկած էր Քեմալի հետ: Վեցերորդ, Միացեալ Նահանգները քաշուած էր իր պատեանին մէջ եւ մերժած էր զբաղիլ հայկական հարցով: Եօթերորդ, թէ՛ շատ տկար էին եւ թէ ալ օգնելու պատրաստակամ չէին Հայաստանի Հանրապետութեան միւս երկու դրացիները՝ Վրաստան եւ Պարսկաստան. հայոց պետութիւնը բոլորովին կղզիացած էր եւ մնացած էր առանց զինակիցի ու բարեկամի: Ուրերորդ, նորակազմ Ազգերու Լիկան ոչինչ կրնար ընել՝ օգնութեան փութալու համար, ինչպէս տեսանք: Իններորդ, հանրապետութեան ներքին կացութիւնը, բանակի մէջ բարոյական կորովի եւ կարգապահութեան խախտում, ժողովրդային դժգոհութիւններ, կուսակցական պայքարներ, մալգերիստական չափազանցութիւններ եւ այլն, - բնաւ ձեռնտու չէր արտաքին խոշոր ճիգ մը ընելու եւ միասնական կռիւներ մղելու թշնամիին դէմ:

1920-Ի ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍՈՍԿՈՒՄՅԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այս բոլորին լոյսին տակ, Հայաստանի Հանրապետութեան Երեւանեան իշխանաւորները գործնական քայլեր կրնային առնել եւ համաձայնութեան գալ խորհրդային իշխանութեանց հետ, որովհետեւ միայն անոնք կրնային կեցնել Քեմալական մահասփիւռ արշաւը: Եւ իրողութիւնը այն է որ յարմար առիթներ ներկայացուեցան Երեւանի դաշնակցական իշխանաւորներուն՝

որպեսզի գոյանար փրկարար համաձայնությունը:

Այսպես, Հայաստանի մեջ համայնավարներու «մայիսեան ապստամբութեան» արիւնոտ զսպումէն միայն շուրջ երկու շաբաթ ետք իսկ Մոսկուայի իշխանութիւնները պատրաստակամութիւն յայտնեցին բանակցելու Երեւանի դաշնակցական իշխանաւորներուն հետ: Եւ Մայիսի վերջաւորութեան Մոսկուայի մեջ բանակցութիւններու համար Լեւոն Շանթի գլխաւորած պատուիրակութիւնը գործի էր անցած: Սկիզբը բարեյաջող էին խօսակցութիւնները, սակայն յետոյ խանգարուեցան անոնք՝ մէկ կողմէ Շանթի պատուիրակութեան դիմափոխութեան եւ անտրամաբանական Նոր պահանջներուն պատճառաւ, եւ միւս կողմէ ատրպէյճանական ճնշումներուն որպէս հետեւանք: Տեղին է նշել թէ այս խօսակցութիւններուն մեջ կարելորդ էր խաղաց կարող եւ ազդեցիկ հայ դիւանագետ մը, Լեւոն Գարախանը, որ Շանթի պատուիրակութեան հրամցուց ընդարձակ հայկական պետութեան մը քարտէսը, - Պաթումը ներառեալ, - եւ շեշտեց թէ Լեւիսի կառավարութիւնը պատրաստ էր զայն իրագործելու՝ եթէ երեւանեան իշխանութիւնները ընդունէին Մոսկուայի պայմանները: Շանթ հրահանգ ստացաւ մերժելու Չիչերինի առաջադրած պայմանները եւ աղուոր առիթ մը եւս կորսուած եղաւ ընդարձակ հողերու տէր դառնալու եւ կամ՝ գէթ կացութիւնը փրկելու:

Բ. ԼԵՎՐԱՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այսպիսով, Շանթի պատուիրակութիւնը ձեռնունայն վերադարձաւ Մոսկուայէն, երբ արդէն Օգոստոս 10ին՝ Սեւրի դաշնագրին ստորագրութեան օրն իսկ, Թիֆլիսի մեջ երեւանեան ուրիշ պատուիրակութիւն մը, Ա. Չամալեանի գլխաւորութեամբ, Շանթի առաջարկուածներէն նուազ նպաստաւոր պայմաններով համաձայնեցաւ սովետական պատուիրակութեան հետ, զոր կը գլխաւորէր Լըկրանը: Թիֆլիսի այս համաձայնութեամբ Ռուսիա կը ճանչնար Հայաստանի Հանրապետութիւնը, վերջ կը դնէր երկուքին միջեւ կռիւներուն շանգեզուրի եւ Նախիջեւանի մեջ, եւ այլն:

Երեւանեան իշխանութիւններուն հետ ուղ-

ղակի բանակցութիւններ վարելու դիտաւորութեամբ՝ Հոկտեմբեր 11ին Թիֆլիսէն Երեւան կու գայ Բ. Լըկրանի գլխաւորած շուրջ յիսուն հոգինոց պատուիրակութիւնը, որուն մաս կը կազմէին Նաեւ Սահակ Տէր Գաբրիէլեանն ու Աշոտ Յովհաննիսեանը, որոնք աւելի ուշ կարելորդ էր խաղացին Խորհրդային Հայաստանի կեանքին մեջ:

Լըկրանի պատուիրակութեան եւ դաշնակցական կառավարութեան միջեւ սկզբնական համաձայնութիւն մը գոյացաւ Հոկտեմբեր 28ին, - Կարսի անկումէն երկու օր առաջ, - սակայն կարելի չեղաւ յստակ պայմանագիր մը կնքել: Լըկրանի պատուիրակութեան առաջարկները խորքին մեջ կը վերաբերէին Հայաստանի խորհրդայնացման, որ ի միջի այլոց պիտի նշանակէր քեմալական խումբերու կասեցումը, եւ գուցէ անոնց մասնակի նահանջը:

ԿԱՐՍԻ ԵՒ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՒ ԶԵՄԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԿԸ ԴԵՊԻ ԵՐԵՒԱՆ

Օրերը կ'անցնէին: Ճանր ու մահաբէ՛ր օրեր էին եւ գահավիժօրէն կը յաջորդէին Կարսի ու ապա Ալեքսանդրապոլի անկումը եւ թրքական եաթաղանը կը հասներ Շիրակ եւ քեմալական ուժերը կը մօտենային Երեւան: Իսկ դաշնակցական իշխանութիւնները կը յամառէին հետեւիլ ամբողջութեամբ անիրատես, անզիջող եւ հայրենավնաս վարքագիծի մը:

Նոյեմբեր 11ին Մոսկուա դարձեալ կը դիմէ երեւանեան եւ քեմալական իշխանութիւններուն եւ կ'առաջարկէ միջնորդել ու հաշտեցնել երկու կողմերը: Միայն Նոյեմբեր 19ին էր, որ դաշնակցական իշխանաւորները լուրջ բանակցութեանց սկսան Լըկրանի հետ, որ առաջին իսկ առիթով յայտնեց թէ իր կառավարութիւնը որոշած էր ստիպել թուրքերը նահանջելու 1914 թուականի ռուսերօրէք սահմանը (Կարսէն եւ Արտահանէն արեւմուտք): Դաշնակցականները տնտնացին դարձեալ եւ ձգձգեցին խօսակցութիւնները, - մինչ Զարապէթի բացայայտօրէն կը ջանար օր առաջ, նախքան ռուսական միջամտութիւնը, նպաստաւոր պայմաններ կորզել երեւանեան տկար ու

շուարած կառավարութենէն: Քարապետի շատ լաւ գիտէր, թէ ժամանակի դէմ արշաւ մըն էր իր փորձածը, եւ կ'ուզէր կատարուած իրողութեան առջեւ դնել խորհրդային իշխանութիւնները, որոնք կրնային անյապաղ տեղաւորուիլ Երեւանի մէջ:

ԵՐԵՎԱՆԵԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

Լըկրանի նկատմամբ պահանջկոտ եւ անզիջող եղող դաշնակցական իշխանաւորները մէկ շաբթուան մէջ ծունկի եկան Թուրքիոյ ջարդարար փաշային առջեւ, ընդունեցին անոր անկարելի պայմանները, եւ ապօրինի կերպով ստորագրեցին Ալեքսանդրապոլի ահաւոր դաշինքը: Եւ այս՝ յետին միտքով անշուշտ, քանի նոյն օրը (Դեկտեմբեր 2, 1920) առտուն ժամը 10ին վերջապէս համաձայնութեան եկած էին Ռուսիոյ պատուիրակութեան հետ, եւ մէկ կողմէ Լըկրան ու միւս կողմէ՝ Վրացեանի կառավարութեան անունով Դրօ եւ Համբարձում Տերտերեան ստորագրած էին «Երեւանեան Համաձայնութիւն»ը, որուն կարեւոր կետերը հետեւեալներն են.-

Հայաստանը յայտարարում է *անկախ ընկերվարական հանրապետութիւն*:

Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ճանաչում է իբրեւ Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութիւն տերիտորիայի անվիճելի մասեր – Երեւանի նահանգը, Նրա կազմի մէջ մտնող բոլոր գաւառներով միասին, Կարսի նահանգի մէկ մասը, որ պիտի ապահովէ զայն զինուորական տեսակէտից ..., Գանձակի նահանգի Չանգեզուր գաւառը, նոյն նահանգի Ղազախի գաւառի մէկ մասը ... Եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք գտնուում էին Հայաստանի տիրապետութեան տակ մինչեւ Սեպտեմբեր 8, 1920:

Դաշնակցութեան եւ Հայաստանի միւս ընկերվարական կուսակցութեանց անդամները չեն ենթարկուիր որեւէ հալածանքի՝ այդ կուսակցութեանց պատկանելու պատճառով:

Ռազմայեղափոխական կոմիտէի մէջ

մտնում են՝ հինգ անդամ Կոմունիստ կուսակցութեան կողմից, նշանակովի եւ երկու անդամ ծախակողմեան դաշնակցականների խմբակից:

Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք բերում անմիջապէս կեդրոնացնելու զինուորական ուժեր, որոնք անհրաժեշտ են Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութեան անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

Պերճախօս են այս յօդուածները իրենք իրենց, եւ կարիք չեն ձգեր յաւելեալ մեկնաբանութիւններու: Կը մնայ շեշտել թէ դաշնակցական իշխանաւորները կրնային եւ պէտք էին, սկզբունքով ստիպուած էին խուսափիլ Ալեքսանդրապոլի դաշինքը ստորագրելէ, բայց չէին կրնար այլեւս լեզու չգտնել խորհրդային իշխանութիւններու հետ, քանի անխուսափելիս պատահած էր արդէն:

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 29, 1920 – ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՆԱՅ

Արդարեւ, Նոյեմբեր 29, 1920ին, Իջեւանի եւ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան միւս շրջաններուն մէջ ապստամբութիւն բռնկած էր Երեւանի դաշնակցական իշխանութիւններուն դէմ, եւ ապստամբները հռչակած էին խորհրդային իշխանութեան հաստատումը Հայաստանի մէջ: Նոյեմբերի վերջերը կազմուած «Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէ»ն, նախագահութեամբ Սարգիս Կասեանի, նոյն օրը պաշտօնական յայտարարութեամբ մը կ'ըսէր.- «Հայաստանի ապստամբ աշխատաւոր ժողովրդի կամքով ու ցանկութեամբ, Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշեւիկների) կուսակցութիւնը այսօրուանից Հայաստանը յայտարարում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն»: Եւ նոյն օրը հիւսիս-արեւելքէն Հայաստան մտած էին 11րդ կարմիր բանակի զօրամասերը, որոնք յաջորդ օրն իսկ գրաւած էին Դիլիջանը, ապա ուղղուած էին դէպի Երեւան, Կարմիր բանակի առաջնորդներէն էր Անաստաս Միկոյեանը, իսկ հեծելազօրաց

ջոկատի երիտասարդ հրամայողներեն մին էր Յովհաննես Բաղրամեանը:

Խորհրդային զինուժի միաւորներ Երեւան հասան Դեկտեմբեր 4ին, եւ երկու օր ետք հոն հասան նաեւ Խորհրդային Յայաստանի առաջին վարչապետ Կասեանը, արտաքին գործոց նախարար Ալեքսանդր Բեգզադեանը եւ միւս նախարարները, որոնց միացան ծախ-դաշնակցական նախարարներ Դրօն ու Տերտերեանը, եւ երկիրը օժտուեցաւ նոր իշխանութեամբ ու դահլիճով: Մեր ժողովուրդին գերագոյն շահը կը պահանջէր որ հայկական պետութիւնը խորհրդայնանար: Ի վերջոյ ողջմիտ դաշնակցական վարչապետ Յովհաննես Բաջազնունին իսկ տեսաւ այդ փոփոխութեան անխուսափելիութիւնը:

Պետք է աւելցնել թէ Երեւանի դաշնակցական իշխանաւորները եթէ Դեկտեմբեր 2էն միայն երեք ամիս առաջ խելամտէին ու հասկնային, որ անհրաժեշտ էր փոխանցել իշխանութիւնը խորհրդային ուժին՝ յանուն մեր ժողովուրդի եւ պետութեան փրկութեան, այն ատեն խնայուած պիտի ըլլային մեզի քեմալական նախճիրը եւ անհաշիւ թալանը, եւ կորսնցուցած պիտի չըլլայինք Կարսն ու Արտահանը եւ այլ հողամասեր:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՏՐՊԵՅՃԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ԿԸ ՅԱՆՁՆԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆ ԳՐԱԻԵԱԼ ԻՐ ՀՈՂԵՐԸ

Համայնավար-ծախ դաշնակցական խառն դահլիճը տակաւին պաշտօնի չանցած եւ վարչապետ Կասեան տակաւին Երեւան չհասած, Մոսկուայի պաշտօնաթերթ «Փրաւտան» (Դեկտեմբեր 4, 1920ի թիւով) կը հաղորդէր հետեւեալ լուրը.- «Դեկտեմբեր 1ին Սովետական Ատրպէյճանը յօժարակամ հրաժարոււմ է վիճելի գաւառներից եւ յայտարարոււմ է Չանգեզուրը, Նախիջեւանը, Լեռնային Ղարաբաղը Սովետական Հայաստանին յանձնելու մասին»: Խորհրդային Ատրպէյճանի ղեկավար Նարիմանովի բերնով կատարուած այս խոստումը բարեդէպ էր ամեն տեսակետով, սակայն չգործադրուեցաւ դժբախտաբար, - Փետրուար 18ի դաշնակցական արկածախնդրութեան եւ ատրպէյճանցիներու խոստումադրժութեան հետե-

ւանքով: Հետագային, Մայիս 12, 1921ին, սովետական ներկայացուցիչները վճռեցին թէ՛ «Չանգեզուրը եւ Լեռնային Ղարաբաղը, որպէս Հայաստանի անքակտելի մասեր, պիտի մտնեն նրա մէջ»: Հակառակ այս յայտարարութեան սակայն՝ Լեռնային Ղարաբաղը մնաց Ատրպէյճանի տիրապետութեան տակ...:

ՄԵՐԺՈ՛ՒՄ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ

Ալեյի կարեւոր հարց էր անշուշտ Ալեքսանդրապոլի ապօրինի դաշնագիրը եւ Կասեանի դահլիճը իր առաջին գործերէն մին ըրաւ ջնջել՝ այդ ստրկացուցիչ պայմանագիրը: Այսպէս, հայկական կառավարութիւնը Դեկտեմբեր 10, 1920ին իսկ պաշտօնական «նոթայով» չեղեալ՝ հռչակեց Ալեքսանդրապոլի դաշինքը, եւ քեմալական կառավարութենէն պահանջեց նոր ժողով ու վերաքննութիւն: Եւ շուտով Խորհրդային Հայաստանի ու Քեմալական Թուրքիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող հողային վիճելի հարցերը փոխադրուեցան Մոսկուայի սովետ-թրքական խորհրդածողովի քննարկման: Կասկած չկայ որ Մոսկուայի կառավարութիւնը տրամադիր էր հայկական տեսակետը պաշտպանելու եւ թուրքերուն զիջումներ պարտադրելու: Այդ ուղղութեամբ հայկական կառավարութիւնը յարաբերութեան մէջ էր Հիչերիսի հետ, եւ արտաքին գործոց նախարար Բեգզադեանը շուտով պիտի մեկնէր Մոսկուա՝ մասնակցելու համար ժողովին եւ ներկայացնելու հայկական պահանջները: Տեղի չունեցաւ սակայն Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին հիմնական վերաքննութիւնը, որովհետեւ դաշնակցականները սարքեցին Փետրուար 18, 1921ի բոլորովին ազգավնաս արկածախնդրութիւնը՝ «ապստամբութիւն»ը, որ «ժողովրդական տարերային պոռթկում» չէր, ինչպէս կը սիրէն ըսել դաշնակցականները...:

ՕՐՀՆԵՐԳ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Սովետական ազատ աշխարհի Հայաստան,
Բազում դարեր դաժան ճամբայ դու անցար,
Զաջ որդիք քո մաքառեցին քեզ համար,

Որ դառնաւ դու մայր հայրենիք հայութեան:

Կրկներգ.

*Փառք քեզ, միշտ փառք, Սովետական Հայաստան,
Աշխատասէր, ճարտարագործ-շինարար,
Ժողովրդոց սուրբ դաշինքով անսասան,
Դու ծաղկում ես եւ կերտում լոյս ապագայ:*

Լենինն անմահ մեզ հուրն անշէջ պարգեւեց,
Մեր դէմ շողաց երջանկաբեր այգաբաց,
Հոկտեմբերը կործանումից մեզ փրկեց,
Եւ տուեց մեզ նոր, պայծառ կեանք փառապանծ:

Կրկներգ

Մեծ Ռուսիան մեզ եղբայրութեան ձեռք մեկնեց,
Մենք կերտեցինք ամրակուռ նոր պետութիւն,
Լենինեան մեր կուսակցութիւնն իմաստուն,
Յաղթօրէն մեզ դէպ կոմունիզմ է տանում:

Կրկներգ

ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՈՐԴԵԳՐԱԾ ԴԻՐՔԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը փակուեցաւ Դեկտեմբեր 3, 1920ին: Նոյեմբեր 7ի նիստին մէջ որոշուած էր որ Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը հաստատուի Երեւանի մէջ, բայց Հայաստանի խորհրդայնացումով ոչ թէ միայն այդ որոշումը անգործադրելի պիտի մնար, այլ արտասահմանի յարաբերութիւնը չափով մը պիտի խզուէր Հայաստանի հետ:

Խորհրդայնացած Հայաստանը կղզիացած էր, միայն Ատրպեյճանի եւ անոր վրայով Մոսկուայի հետ կրնար յարաբերիլ: Հայաստանի մասին լուրերը Կ. Պոլիս կը հասնէին Թիֆլիսէն եւ Պաթումէն գլխաւորաբար հայ, յոյն, հրեայ առեւտրականներու միջոցով, որոնք կու գային Կ. Պոլսէն ապրանք տանելու Վրաստան, որ դեռ խորհրդայնացած չէր:

Հեռագրային գործակալութիւններէ եւ գաւազան աղբիւրներէ Ազգային Պատրիարքարանը, մեր թերթերուն խմբագրատուները հասած տեղեկութիւնները չէին տարբերեր ճամբորդներուն տուած լուրերէն: Շատ գայթակղեցուցիչ էին հայ

պոլշեւիկներուն մասին տարածուող լուրերը: Այսպէս՝

Թուրքերը հայ պոլշեւիկներուն օգնութեամբ գրաւեցին Կարսը: Անոնք հայ չէն, մարդկային զգացում չունին, կը զարնեն, կը ջարդեն, կը կողոպտեն քաղաքները եւ գիւղերը, անոնց նպատակն է հայերը ռուսերուն մէջ ծուլել, ջնջել հայ լեզուն, անհետացնել հայ անունը, հայ ազգը եւ Հայաստանը:

Ամբողջ Դեկտեմբեր եւ յաջորդ ամիսներուն այս լուրերն էին որ կը մթագնէին պոլսահայ մթնոլորտը: Անշուշտ այդ տխուր լրատուութեան մէջ քիչ չէր դերը իր իշխանութիւնը կորսնցուցած Դաշնակցութեան:

Ժողովուրդը շփոթած էր. կը նկատէր թէ այդ գոյնզգոյն լուրերուն մէջ խեղաթիւրումներ, չափազանցութիւններ եւ յերիւրանքներ շատ կան, բայց չէր կրնար ճշդել բուն իրողութիւնը:

ՀՌԿի Կեդրոնական Վարչութիւնը Դեկտեմբերի առաջին կեսին ամէն օր ժողով կ'ունենար Հայաստանի անցուդարձերուն, Կ. Պոլիս հասած լուրերուն, իր ընելիքին եւ Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ որդեգրելիք դիրքին շուրջ խորհրդակցելու համար:

Տարբեր տեսակետներ կային Կեդրոնէն ներս՝ Ռամկավար Կուսակցութիւնը ազգային հողի վրայ կանգնած՝ զուտ թրքահայերէ կազմուած ապադասակարգային, քաղաքական կազմակերպութիւն էր, որուն հետապնդած միակ նպատակակէտը մեր ազգային հարցն էր եղած, այսինքն թրքահայերու ազգային ազատագրութեան հարցը: Մարքսիզմով չէր զբաղած, տեսած էր Լենինեան յեղափոխութեան հետեւանքով թրքահայութեան հարցին կրած ծանր հարուածը, իսկ այդ յեղափոխութեան բերած սկզբունքները կը գտնէր անընդունելի ընդհանրապէս հայ եւ մասնաւորապէս թրքահայ ժողովուրդին համար: Աւելցնենք ասոնց վրայ Հայաստանի տիրացող հայ պոլշեւիկներուն մասին Կ. Պոլիս հասած այլանդակ լուրերը:

Բայց պետք էր հանգամանօրէն նկատի առնել բոլոր իրողութիւնները:

Եւրոպական պետութիւններուն աջակցու-

թիւնն ակնկալող թրքահայ ժողովուրդը 40 տարի պատրանքներով մնուելէ եւ այս պատերազմին մէջ ալ անդարմանելի կորուստներու ենթարկուելէ յետոյ կը տեսներ թէ իր ազգային հարցին լուծումը նորէն օդին մէջ կախուած կը մնար: Իսկ թուրքերը պատերազմի ընթացքին իրենց լուծին տակ ապրող Հայաստանը ամայացնելէ յետոյ՝ այժմ ալ մտած էին կովկասեան Հայաստանը միեւնոյն նպատակով: Արիւնաբամ կովկասահայութիւնը բնաջնջումէն ինքզինք փրկած էր ռուս բանակին պաշտպանութեան ապաւինելով:

Ահա այս իրողութիւններուն առջեւ Ռամկավար Կեդրոնը պետք էր պատրաստէր իր ընելիքին նախագիծը, ճշդէր իր դիրքը հորհրդային Ռուսիոյ եւ խորհրդայնացած Հայաստանի նկատմամբ: Սթափումով եւ իրատեսօրէն պետք էր կշռէր իրողութիւնները կուսակցութեան դիրքը ճշդելու համար: Ահա ո՛րքէ կը ծագէին տարակարծութիւնները:

Բայց վերջապէս Դեկտեմբեր 13, 1920ին ԶՌԿի Կեդրոնական Վարչութեան ժողովը միաձայնութեամբ խմբագրեց իր թիւ 3 հետեւեալ Շրջաբերականը՝ ուղղուած Կուսակցութեան Շրջանային Վարչութիւններուն:

13 Դեկտեմբեր 1920, Կ. Պոլիս

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը քննելով վերջին անցքերը, միջազգային քաղաքականութեան, ինչպէս նաեւ Հայաստանի քաղաքական կացութեան մէջ յառաջ եկած փոփոխութիւնները, գտաւ՝

Ա. Որ Սեւրի դաշնագրով Թուրքիոյ հանդէպ ցոյց տրուելիք վճռականութեան յենարանը համարուող յունական քաղաքականութեան մէջ Վէնիզելոսի անկումով առաջ եկած փոփոխութիւնը, ինչպէս նաեւ քէմալական ուժերու ներխուժումով Հայաստանի սահմաններէն ներս՝ հայկական բանակի կրած անդարմանելի պարտութիւնը, դաշնակիցներու քաղաքականութեան մէջ կարեւոր փոփոխութիւններ յառաջ բերած են ի նպաստ Թուրքիոյ,

Բ. Որ դաշնակիցները ստեղծուած կացութեան բերումով Ուիլսոնի սահմանագծումը Թուրքիոյ

պարտաւորեցնելու անկարողութեան հանդէպ՝ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ միջնորդութեամբ իրաւախոհութիւնը յառաջ բերելու մասին միայն կը խորհին այժմ,

Գ. Որ Թուրքիա խորհրդային Ռուսաստանի եւ դաշնակիցներու միջեւ գոյութիւն ունեցող պայքարը կը շահագործէ իրեն առաւելագոյն շահը ապահովող կողմը նկատուելու համար,

Դ. Որ Անդրկովկասի ներկայ պայմաններու մէջ հայերը Թուրքիոյ եւ թաթարներու սպառնալիքին հանդէպ իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ, կարելի է ըսել, քաղաքական իրաւունքները ապահովելու համար ուրիշ ոեւէ կողմէ գործնական օգնութիւն չեն կրնար ակնկալել, եթէ ոչ Ռուսաստանէն միայն,

Ե. Որ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը հայկական ներկայ ճգնաժամային կացութեան առջեւ իր ուշադրութիւնը գերազանցապէս կեդրոնացուցած է հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան եւ անոր քաղաքական իրաւունքներու պաշտպանութեան շուրջ, ուրեմն եւ ներկայ անցողական շրջանին մէջ երկրորդական նշանակութիւն կրնայ տալ խորհրդային Ռուսաստանի յեղափոխութեան Հայաստանի ընկերային կարգերու վրայ առաջ բերած ազդեցութիւններուն,

2. Որ խորհրդային Ռուսաստանը այժմ տողորուած լինելով հանդերձ ընկերային յեղափոխութեան հեռանկարներով՝ միաժամանակ հարկադրուած է հետապնդել իր ազգային-քաղաքական շահերը, որ անգամ մը եւս կը շեշտէ մեր կուսակցութեան ազգային տեսակետը,

Կեդրոնական Վարչութիւնս կուսակցութեանս վարիչ շրջաններուն նկատողութեան կը յանձնէ վերոյիշեալ տեսակետները եւ կը յանձնարարէ՝

Որ կուսակցութեան օրկանները, ռուսական օգնութիւնը Հայաստանին՝ ընդունելով իբր միակ կրթնելիք իրական ոյժ՝ ներկայ պայմաններու մէջ, զգուշանան անխոհեմ արտայայտութիւններէ ռուսական օգնութիւն ենթադրող ոեւէ փաստի կամ երեւոյթի դէմ, շարունակելով հանդերձ պաշտպանել մեր շահած քաղաքական

իրաւունքները:

Աչքի առաջ ունենալով դաշնակիցներու անգործութիւնը այժմ հայերու ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար, ինչպէս նաեւ Արեւելքի մէջ տիրող քաոսը, համաձայն Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին քուէարկած բանաձեւին, որուն պատճէնը ձեզի դրկուած է, կը յանձնարարենք ձեզ զգուշանալ գրգռել մահմետականները ընդհանրապէս եւ թուրքերը մասնաւորապէս:

Այս շրջաբերականը կուսակցութեան անդամներուն համար էր. պէտք էր ժողովուրդին ներկայացնել անոր հիմնական միտքերը մամուլին եւ բեմին միջոցով:

Տնցում մը երեւան եկաւ պոլսահայ հանրային կարծիքին մէջ, «Պուրժուա ռամկավարները պոլեւիկ են դարձեր» կը յեղեղուէր ամէն տեղ:

Ռամկավար-դաշնակցական պայքարը կը մտնէր նոր փուլի մը մէջ:

* * *

**ԱՏՐԱՅԵՃԱՆԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՀՈԶԱԿԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԽՈՐՀՐԱՅԻՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԱՌԹԻ-
Նոյեմբեր 30, 1920**

Խորհրդային Ատրպեյճանի կառավարութիւնը խորին բերկրանքի զգացումով ողջունում է այն հերոսական ջանքերը, որ այս պահին հայ ժողովուրդն է գործադրում աւելի քան երկու տարուայ ընթացքում Հայաստանին ի սպառ քայքայման ու յուսահատութեան հասցրած դաշնակ կառավարութեան աստելի լծի դէմ մղուող պայքարում: Դաշնակների տիրապետութեան շրջանը արիւնայի նախճիրի, ազգամիջեան սպանդի մի շրջան է, որի ընթացքում հեղուել է հայ եւ մահմետական ժողովուրդների արիւնը: Մուսավաթականների եւ դաշնակների՝ Անթանթային ծախու դարձած կառավարութիւնները ժողովուրդներին վերածել են վերջինի ձեռքի կոյր գործիքի եւ իրենց իմբերիալիստական փափաքներին հասնելու համար

Ատրպեյճանի ղեկավար Նարիման Նարիմանով

ժողովուրդներին լարել իրար դէմ՝ յարուցելով Ղարաբաղի, Չանգեզուրի, Նախիջեւանի ու տարածքային այլ հարցեր, որոնք չէին լուծուի դաշնակ-մուսավաթական ռեակցիայի ջանքերով:

Հարիւրաւոր աւերուած գիւղեր, տասնեակ եւ հարիւր հազարաւոր մերկ, սովեալ, իրենց հարազատ օջախներից զրկուած մարդիկ. ահա ոչ հեռաւոր անցեալի վկաները, անցեալ, որը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս մի խումբ աւազակներ՝ համաշխարհային բուրժուազիայի լաքեյները, իրենց անձնական շահերի պատճառով տասնեակ եւ հարիւր հազարաւոր մարդկանց մատնել են սովի, ցրտի ու մահուան:

Խորհրդային Ատրպեյճանը, ընդառաջելով Հայաստանի եւ Չանգեզուրի սահմաններում մեր լաւագոյն կոմունիստ ընկերների անմեղ արիւնը թափած եւ թափող դաշնակների իշխանութեան դէմ եղբայրական հայ աշխատաւոր ժողովրդի

պայքարին, յայտարարում է, որ այսուհետեւ ոչ մի տարածքային հարց չի կարող դառնալ երկու դարաւոր դրացի ժողովուրդների՝ հայերի եւ մահմետականների փոխադարձ արհեստագործական պատճառ: Չանգեզուրի եւ Նախիջեւանի նահանգների տարածքները կազմում են Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի աշխատաւոր գիւղացիութեանը տրւում է ինքնորոշման լրիւ իրաւունք, Չանգեզուրի սահմաններում բոլոր ռազմական գործողութիւնները դադարեցւում են, իսկ Խորհրդային Ատրպէյճանի գործերը՝ հանւում:

Բացի այդ, Խորհրդային Ատրպէյճանը Խորհրդային Հայաստանի առջեւ լայնօրէն բացւում է նաւթի եւ այն բոլոր մթերքների անսպառ պաշարների դարպասները, որոնցով օժտուած է:

Այդ հարստութիւնները, որոնք կորզուել են համաշխարհային իմպերիալիզմի գիշատիչների կողմից, եւ յանուն որոնց արիւնալի խրախճանքներ են սարքուել Անդրկովկասի տարածքում, այսուհետեւ կը դառնան Ռուսաստանի, Խորհրդային Ատրպէյճանի եւ Խորհրդային Հայաստանի աշխատաւորների սեփականութիւնը, որոնք համախմբուելով, կուռ շարքեր կազմած, կը քայլեն մինչեւ համաշխարհային կոմունիզմի վերջնական յաղթանակը:

Կեցցէ՛ Խորհրդային Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի աշխատաւորութեան եղբայրական դաշինքը:

Կեցցէ՛ համաշխարհային յեղափոխութիւնը, որը բերում է խաղաղութիւն, եղբայրութիւն եւ ազատութիւն աշխարհի ճնշուածներին:

* * *

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

Դեկտեմբեր 2, 1920

ՌԻՏԺՍՅ լիազօր ներկայացուցիչ Լեկրանը ՌԿԿԿի (Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէ) լիազօրութեամբ՝ ի դէմս Ռուսաստանի խորհրդային կառավարու-

թեան եւ ՀՀ ռազմական Նախարար Դրոն (Դրաստամատ Կանայեան ու ՀՀ Ելեւմտական (Ֆինանսների) Նախարար Համբարձում Տերտերեանը՝ ի դէմս Հայաստանի Հանրապետութեան Նոյեմբեր 30, 1920ին կը սկսին բանակցութիւններու եւ Դեկտեմբեր 2, 1920ին, կը կնքեն համաձայնութիւն հետեւեալ տրամադրութիւններով.

1. Հայաստանը կը յայտարարուի անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն:

2. Մինչեւ Հայաստանի խորհուրդներու համագումարի հրաւիրումը, կը կազմուի Ժամանակաւոր ռազմայեղափոխական կոմիտէ, որուն կ'անցնի Հայաստանի ամբողջ իշխանութիւնը:

3. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը կ'ընդունի, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերու մէջ անվիճելի կերպով կը մտնեն՝ Երեւանի Նահանգը՝ իր բոլոր գաւառներով, Կարսի Նահանգին մէկ մասը, որ զինուորական տեսակէտէն երկաթուղիին տիրապետութիւնը, Ձաջուռ կայարանէն՝ Արաքս կայարանը, Գանձակի Նահանգի Չանգեզուրի գաւառը, Ղազախի գաւառին մէկ մասը՝ Օգոստոս 10ի համաձայնութեան սահմաններուն մէջ, եւ Թիֆլիսի Նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ կը գտնուէին մինչեւ Սեպտեմբեր 28, 1920:

4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չենթարկուիր պատասխանատուութեանը այն գործերուն համար, որ կատարած է բանակայինները մինչեւ Հայաստանի մէջ Խորհրդային Հայաստանի յայտարարումը:

5. Դաշնակցութեան եւ այլ սոցիալիստական կուսակցութիւններու (սոցիալ-յեղափոխական, սոցիալ-դեմոկրատ) անդամները ոչ մէկ հալածանքի պիտի չենթարկուին կուսակցական պատկանելիութեան, կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներուն մասնակցելու եւ Խորհրդային Հայաստանի յայտարարութենէն առաջ կատարուած գործերուն համար:

6. Ռազմայեղափոխական կոմիտէի մէջ կը մտնեն հինգ անդամներ՝ Նշանակուած կոմունիս-

տական կուսակցության կողմեն, երկու անգամ՝ ծախ դաշնակցականներու խմբակեն՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակցության հետ:

7. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությանը միջոցներ կը ձեռնարկէ անմիջապէս կեդրոնացնելու համար Հայաստանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության անկախության պաշտպանության համար անհրաժեշտ ուժը:

8. Այս համաձայնագիրը ստորագրուելէն յետոյ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը կը հեռանայ իշխանութենէն: Ժամանակաւոր կերպով՝ մինչեւ յեղափոխական կոմիտէի գալը, իշխանութիւնը կ'անցնի զօրահրամանատարութեանը, որուն գլուխը կը կանգնի Դրոն: ՌԽՖՍՀ կողմէն Հայաստանի զօրահրամանատարութեանը կից կոմիսար կը նշանակուի Սիլինը:

Պատրաստուած են երկու օրինակներ,

ՌԽՖՍՀ լիազօր ներկայացուցիչ՝ Լեկրան

Հայաստանի Հանրապետության

կառավարութեան լիազօրութեամբ՝ Դրո,

Տերտրեան:

1920, Դեկտեմբեր 2ի նիստին Հայաստանի հանրապետության կառավարութիւնը կը հրաժարէր, երբ արդէն Նոյեմբեր 29ին Հայաստան խորհրդայնացած էր:

* * *

ՍԵԼԻԻ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

Օգոստոս 10, 1920

Ստորագրուեցաւ Օգոստոս 10, 1920ին Փարիզի մօտ Սելի մէջ, Թուրքիոյ սուլթանական կառավարութեան եւ 1914-1918ի Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին յաղթական դաշնակից պետութիւններու՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Ճափոնի, Պելճիքայի, Յունաստանի, Լեհաստանի, Փորթուգալի, Ռումանիոյ, Հայաստանի, Չեքոսլովաքիայի, Սերպերու, Խրուադներու եւ Սլովեններու թագաւորութեան, Հիւնանի միջեւ: Հայաստանի Հանրապետության անունով պայմանագիրը ստորագրեց Աւետիս Ահարոնեանը:

Դրո (Դրաստամատ Կանայեան)

Հայկական զոյգ պատուիրակութիւններու ղեկավարները՝ Ահարոնեան եւ Պօղոս Նուպար դաշնակից պետութիւններու հետ կնքած են լրացուցիչ պայմանագիր փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու, դիւանագիտական եւ առեւտրական յարաբերութիւններու վերաբերեալ: Միջազգային իրաւունքի տեսակետէն Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որպէս պայմանագրի մասնակից, արդէն օրինաւորապէս կը ճանչցուէր միւս բոլոր պետութիւններուն կողմէ:

Սելիի Հաշտութեան Պայմանագրին մէջ դրուած էին 1916ի Սայքս-Փիքոյի Համաձայնագրին դրութիւններն ու 1920ի Սան Ռեմոյի Համաժողովին որոշումները: Պայմանագիրը բաղկացած էր 13 մասերէ ու 423 յօդուածներէ, որոնք կը վերաբերէին սահմանային եւ բաղաբական փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան, ռազմական ծովային եւ օդային, գերիներու եւ պատիժ-

ներու, տնտեսական եւ ֆինանսական, օդային նաւագնացութեան, ջրային եւ երկաթուղային ճանապարհներու, աշխատոյժի հարցերուն: Պայմանագրին համաձայն Թուրքիոյ կը մնային Կ. Պոլիսն ու շրջակայքը, կ'ապառազմականացուէին նեղուցները եւ կը դրուէին միջազգային կառավարման ներքեւ: Թուրքիան կը հրաժարէր իր գերիշխանութենէն Թրակիայի վրայ, Եգեական ծովու կղզիներէն, Կիպրոսէն, Եգիպտոսէն եւ արաբական տէրութիւններէն: Յունաստանը պիտի կառավարէր Իզմիրն ու անոր շրջակայքը եւ կրնար տիրել այդ տարածքին, եթէ ան ուզէր բնակչութեան մեծ մասը: Ասիական Թուրքիան կը սեղմուէր մինչեւ Արեւմտեան Անատոլիոյ սահմանը: Հիճազը անկախութիւն կը ստանար, իսկ Եգիպտոսը, Պաղեստինը, Սուրիան ու Միջագետքը (Իրաք) Ազգերու Լիկային միջոցով որպէս ենթամանտաղային տարածք կը յանձնուէին Մեծ Բրիտանիային ու Ֆրանսային: Պայմանագիրը շատ պարագաներու կը դիւրացնէր Մերձաւոր Արեւելքի շարունակուող շահագործումը եւրոպական պետութիւններու կողմէ եւ ճամբայ կը բանար լրացուցիչ վարչական, իրաւաբանական եւ տնտեսական վերահսկման համար:

Սելրի Հաշտութեան Պայմանագիրը «Հայաստան» բաժնին մէջ կ'ընդգրկէր 88-93րդ յօդուածները: Թուրքիան Հայաստանը կը ճանչնար որպէս «ազատ ու անկախ պետութիւն»: Թուրքիան եւ Հայաստանը կը համաձայնէին Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթիսի նահանգներուն (վիլայեթներ) երկու պետութիւններու միջեւ սահմանագատումը թողուլ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու որոշումին, եւ ընդունիլ ինչպէս անոր որոշումը, նոյնպէս եւ բոլոր առաջարկները Հայաստանին դէպի ծով ելք տալու եւ յիշեալ սահմանագիծին յարող օսմանեան բոլոր տարածքներու ապառազմականացման վերաբերեալ: Ատրպեյճանի եւ Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանները որոշուելու էին այդ պետութիւններու հետ ուղղակի բանակցութիւններու միջոցով: Եթէ այդ պետութիւնները չյաջողէին համաձայնութեան գալ, ապա զվաւոր դաշնակից պետութիւնները խնդիրը

պետք է լուծէին յատուկ յանձնաժողովի օգնութեամբ: Պայմանագրին համապատասխան յօդուածները կը թոյլատրէին բնակչութեան կամաւոր փոխանակում, 18 տարեկանէն բարձր տարիք ունեցող անձեր կրնային քաղաքացիութիւն ընտրել տարածաշրջանի որեւէ մէկ երկրին մէջ՝ համապատասխան իրենց ազգութեան կամ կրօնական պատկանելիութեան, ուր որ անոնք մեծամասնութիւն կը կազմէին: Այդ մարդիկ կը պահպանէին իրենց իրաւունքը անշարժ գոյքի նկատմամբ, բայց կը պարտաւորուէին մէկ տարուան ընթացքին իրենց շարժական գոյքը փոխադրել այն երկիրը, որ կ'ընտրէին:

Անօրինական կը յայտարարուէր լքեալ գոյքի մասին օսմանեան կառավարութեան 1915ի օրէնքը: Թուրքիա մնացած փոքրամասնութիւններու պաշտպանութիւնը, կեանքը, ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը օրէնքին առջեւ պետք էր ապահովուէր կառավարութեան կողմէ. «Պատերազմի ժամանակ Թուրքիոյ բնակչութեան նկատմամբ կատարուած վայրագութիւններու պատճառած չարիքը առաւելագոյն չափով քաւելու համար օսմանեան կառավարութիւնը կը պարտաւորուի իր եւ օսմանեան իշխանութիւններու կողմէն ցոյց տալ ամէն տեսակ աջակցութիւն՝ 1914 Նոյեմբեր 1էն յետոյ անհետացած, առեւանգուած, ազատագրուած ամէն ցեղէ եւ ամէն կրօնէ մարդերը որոնելու եւ ազատելու համար»:

«Պատիժներ» մասին մէջ թրքական կառավարութիւնը կը ճանչնար դաշնակից պետութիւններու իրաւունքը՝ ռազմական ատեանի յանձնելու պատերազմի օրէնքներն ու կանոնները խախտած մեղաւոր անձերը, կը համաձայնէր նաեւ յանձնել այդ մարդոց, ինչպէս եւ անոնց կատարած ոճրագործութիւններու վերաբերեալ տեղեկութիւններն ու փաստաթուղթերը. «...Այդ մարդիկ պատասխանատու են կատարուած ջարդերու համար այն ժամանակ, երբ երկիրը կը գտնուէր պատերազմի վիճակին մէջ այն տարածքին վրայ, որ կը կազմէր թուրքական կայսրութեան մասը 1914 Օգոստոսի 1ին»: Դաշնակիցները կրնային ատեան նշանակել այդ մարդիկը դատելու համար:

Պայմանաւորուածութեամբ Վրաստանը, Հայաստանը, Ատրպէյճանը եւ Պարսկաստանը Պաթումի նաւահանգիստով ազատ մուտք ունեցան դէպի Սեւ ծով: Դաշնակիցները բարեացակամօրէն կը վերաբերէին Կարսէն ճորոխի հովիտով դէպի Պաթում «Հայկական միջանցքի» գաղափարին, սակայն պայմանագիրը ստորագրելու պահուն հայերուն առաջարկեցին երկաթուղի կառուցել Վրաստանի տարածքով: Եւ քանի որ տակաւին յայտնի չէր Տրապիզոնի նաւահանգիստին Հայաստանի մաս կազմելը, յատուկ յօդուածով Հայաստանի կու տային տարանցումի արտօնութիւններ եւ այդ նաւահանգիստի մշտական վարձակալութիւն:

Մինչեւ Պայմանագրին ստորագրումը նախագահ Ուիլսոնի նշանաւոր յանձնաժողովը կ'ուսումնասիրէր տեղագրութիւնը, տնտեսութիւնը, փոխադրամիջոցները, ջրային պահեստները, առետրական ճանապարհները, ժողովուրդին կեցութիւնն ու միւս խնդիրները, որոնք պէտք է հաշուի առնուէին նախ քան սահմանները որոշելը: Յանձնաժողովը իր յանձնարարականները ներկայացուց Սեպտեմբեր 1920ին, իսկ նախագահն ալ իր որոշումը եւրոպական տերութիւններուն յանձնեց Նոյեմբերին: Անոր որոշումին համաձայն, Հայաստանը պէտք էր ստանար Վանի եւ Պիթիսի նահանգներու երկու երրորդը, Տրապիզոնի նահանգին մեծ մասը՝ ներառեալ նաւահանգիստը: Ընդհանուր առմամբ այդ տարածքը կը կազմէր մօտ 100 հազար քառակուսի քիլոմէթր: Միանալով Անդրկովկասի մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող Հայաստանի Հանրապետութեան հետ՝ հայկական անկախ պետութիւնը պիտի ունենար շուրջ 160 հազար քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն՝ դէպի Սեւ ծով ելքով:

Սեւրը կրնար նպաստել Հայկական Հարցին լուծման եւ հայ ժողովուրդին տրամադրել ազգային համախմբման համար բաւարար տարածք:

Պայմանագիրը մնաց թուղթի վրայ: Ան չվաւերացուեցաւ Նոյնիսկ սուլթանական կառավարու-

թեան կողմէ: Քեմալականները դիմեցին անոր հաստատումը կանխող բոլոր միջոցներու եւ որպէս առաջին քայլ՝ Նոր արշաւանք սկսան Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ՝ զայն ոչնչացնելու մտադրութեամբ: Յաջորդ տարուայ ընթացքին քեմալականները, օգտուելով միջազգային Նոր կացութենէն, որ արդէն ստեղծուէր էր հորիզոնային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիոյ մերձեցման հետեւանքով, հասան Պայմանագրի վերանայման եւ փաստօրէն անոր վերացման:

Այս իր արտայայտութիւնը գտաւ, աւելի ուշ, 1923ի Լոզանի պայմանագրով: Դաշնակիցները ճանչցան Մուսթաֆա Քեմալի Անգարայի կառավարութիւնը եւ անոր իրաւունքը Արեւելեան Թրակիայի, Իզմիրի, Կիլիկիոյ նկատմամբ, բոլոր այն տարածքներու նկատմամբ, որոնք անցեր էին Հայաստանին Սեւրի Հաշտութեան Պայմանագրով: Աւելին, անոնք ճանչցան Թուրքիոյ Նոր սահմանները, որոնք կ'ընդգրկէին Արեւելեան Հայաստանի նախկին շրջանները՝ Կարսը, Արտահանը, Սուրմալուն: Այդ Թուրքիոյ լիակատար յաղթանակն էր:

Պատմական Հայաստանի փոքրիկ մէկ մասը շարունակեց գոյութիւն ունենալ որպէս հորհրդային Հայաստան, բայց հայերու մեծ մասը մնաց ցրուած սփիւռքի տարածքին: Սեւրը այսօր ալ կը մնայ որպէս յուշագիր Հայկական Հարցի արդարացի լուծման հասնելու հայ ժողովուրդի իրաւունքին մասին:

* * *

ՀԱՅ ԱՉԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

Փարիզ, 1919 եւ 1920

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

Տեղի ունեցաւ Փետրուար 24-էն մինչեւ Ապրիլ 22, 1919-ին, Փարիզի մէջ: Համագումարը նախաձեռնած էր Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութիւնը նպատակ ունենալով որոշել «հայ ազգին միակամ իղծերը»: Գաղթահայութիւնը կը ներկայանար 38 պատուիրակներով եկած՝ Կ. Պոլսէն, Եգիպտոսէն, Պարսկաստանէն, Հնդկաստանէն, Անգլիայէն, Ֆրանսայէն եւ Ամերիկայէն, ինչպէս նաեւ՝ Կովկաս ապաստանած գաղթահայերէ: Խորհրդակցական ծայներով կը մասնակցին Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան անդամներ Ա. Ահարոնեան ու Հ. Օհանջանեան:

Հայ Ազգային Համագումարի նախագահ ընտրուեցաւ Գ. Նորատուհնեան եւ փոխ նախագահներ՝ Փրոֆ. Ա. Տէր-Յակոբեան եւ Ա. Զօպանեան: Կը գումարուի 38 նիստ:

Համագումարը կը վաւերացնէ նախապէս պատրաստուած եւ 1919-20-ի Փարիզի Հաշտութեան Գոնֆերանսին ներկայացուած հայկական պահանջներու յուշագիրը, ուր համառօտ շարադրուած էր Հայաստանի մէջ Օսմանեան վեց դարերու վրայ երկարող տիրապետութեան «արիւնայի պատմութիւնը», հայերու մասնակցութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին Անթանդի դաշնակիցներու կողքին եւ անոնց խոստումները՝ Հայաստանը թրքական բռնապետութենէն ազատագրելու եւ անոր անկախութիւն տալու մասին: Ըստ յուշագրին, Հայաստանը պէտք է ամփոփէր հայկական եօթ նահանգները (ներառեալ Տրապիզոնը), Կիլիկիան՝ Ալեքսանտրեթ նաւահանգիստով, Կովկասի մէջ՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, ներառեալ Երեւանի նահանգը, Լոռին, Ախալքալաքը, Կարսի մարզը՝ առանց Հիւսիսային Արտահանի:

Համագումարը քննարկեց, վաւերացուց եւ Հաշտութեան Գոնֆերանսին ներկայացուց յիշա-

տակագիր մը՝ Թուրքիոյ եւ Կովկասի մէջ պատերազմի ժամանակ կոտորածներու, տեղահանութեան եւ այլ աղետներու հետեւանքով հայ ազգի կրած վնասներու հատուցման մասին, որու համաձայն այդ վնասներու ամբողջական գումարը կը կազմէր 19 միլիառ 140 միլիոն ֆրանսական ֆրանք, 14 միլիառ Արեւմտեան Հայաստանի եւ 4.5 միլիառ Արեւելեան Հայաստանի տրամադրելի:

Ապրիլ 2-ի նիստին կ'ընտրուի Նոր Ազգային Պատուիրակութիւն՝ Պօղոս Նուպարի նախագահութեամբ եւ մասնակցութեամբ՝ Ա. Տէր Յակոբեանի, Ա. Զօպանեանի, Գ. Փաստրմաճեանի, Յ. Ներսիսեանի եւ Վ. Թէքէեանի:

Այս Հայաստանի Հանրապետութեան հետ պիտի կազմէր «Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւն»ը եւ անոր հետ ջանար «ծեռք բերել Յուշագրով բանաձեւուած հայկական պահանջներու գործադրութիւնը եւ հետապնդելու էր ազգային դատի յարակից բոլոր հարցերու դրական լուծումը»:

Զանազան հարցերու հետ Համագումարը զբաղեցաւ նաեւ հայկական հողերու զինուորական գրաւման, Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ մէջ ապրող տարագիր հայերու ապահովութեան, Արեւելեան Հայաստանի սովեալ ժողովուրդի պարէնաւորման եւ այլ խնդիրներով, լսեց Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչին զեկոյցները Հաշտութեան Գոնֆերանսին իրենց գործունեութեան մասին:

Վերջին նիստի ընթացքին Համագումարը Ամերիկայի նախագահ Ուիլսոնի, Ֆրանսայի նախագահ Գլեմանսոյի, Անգլիոյ վարչապետ Լոյտ ճորճի եւ Իտալիոյ վարչապետ Օրլանտոյի ուղղուած ողջոյնի ուղերձներով, յատուկ կոչով դիմեց դաշնակից ազգերուն, անգամ մը եւս յայտարարելով «հայ ազգին կամքը ազատ հայրենիք ունենալու՝ անկախ պետութեան մէջ իր բոլոր հողերուն միացումով», եւ կը խնդրէր անոնցմէ «իրենց ձայնը միացնելու մերինին՝ պահանջելու համար հաշտութեան վեհաժողովէն, որ փութացնէ Հայկական Հարցի լուծումը»:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

Տեղի ունեցավ Մայիս 5-ին Յուլիս 13, 1920-ին, Փարիզի մեջ, 24 պատգամաւորներու մասնակցութեամբ: Առանձին նիստերուն ներկայ գտնուեցան նաեւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչները: Կը կայանայ 31 նիստ:

Նստաշրջանի նախագահ կ'ընտրուի դարձեալ Գաբրիէլ Նորատունկեան եւ փոխ նախագահ՝ Գրիգոր Սևապեան: Բացման խօսքին մեջ Նորատունկեան կոչ կ'ընէ միութեան եւ համերաշխութեան՝ որպէս Հայկական Հարցի լուծման յաջողութեան գերագոյն պայմաններ: Ողջոյնի խօսք կ'ուղղէ Պօղոս Նուպար փաշան:

Համագումարը կը քննարկէ օրակարգին վրայ նախատեսուած բոլոր հարցերը՝ Ազգային Պատուիրակութեան գեկուցումը, պատուիրակութեան բժշկական, քարոզչական, ելեւմտական եւ կազմակերպչական կանոնադրային յանձնաժողովներու տեղեկագիրները եւ Ազգային Պատուիրակութեան վերակազմութիւնը:

Ազգային Պատուիրակութեան գեկուցումը կը կատարէ Արշակ Զօպանեանը. պատուիրակութիւնը գործած է կարգ մը բնագաւառներու մեջ, ինչպէս՝ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան հետ Փարիզի Գոնֆերանսի մասնակից պետութիւններուն համատեղ ներկայացուցած են դիմումներ, յուշագրեր, վարած են բանակցութիւններ՝ «Հայոց ազգային ծրագիրներուն իրականացման համար»: Նաեւ լուսաբանուած է այն նոր իրադրութիւնը, որ այլեւս անյոյս դարձեր է Ամերիկայի հովանաւորութեամբ միացեալ Հայաստանի մը ստեղծումը, որով միացեալ պատուիրակութիւնը կը ստիպուի «ազգային պահանջները պատշաճեցնել իրերու նոր այս կացութեանը»:

Ազգային Պատուիրակութիւնը աշխատանք կը տանի հայ-պոնտական (յունական) յարաբերութիւններ ստեղծելու, հայ քրտական համաձայնութիւն գոյացնելու եւ այլ հարցերու կապակցու-

Նախագահ Վուդրո Ուիլսոնի իրաւարարութեամբ
Նախատեսուած Հայաստանի սահմանները

թեամբ: Սան Ռեմոյի Համագումարին բանակցութիւն վարած է Վրաստանի եւ Ատրպեյճանի պատուիրակութիւններուն հետ սահմանային եւ այլ հարցերու շուրջ:

Ժողովին քանի մը նիստեր կը նուիրուին Կիլիկիոյ կացութեան եւ ձեռնարկուելիք միջոցառումներուն: Կ'ընտրուի յանձնաժողով թուրքիոյ հետ կնքուելիք հաշտութեան պայմանագրի նախագիծը ուսումնասիրելու համար: Կը պատրաստուի յուշագիր մը, որ միացեալ Հայաստանի պատուիրակութիւնը կը ներկայացնէ դաշնակից երկիրներու Գերագոյն խորհուրդին:

Յուլիս 3ի նիստին գաղտնի բուէարկութեամբ կ'ընտրուի Ազգային Պատուիրակութեան նոր կազմը՝ Պօղոս Նուպար փաշա, Գրիգոր Սևապեան,

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵՒՈՐՆԵՐԸ

Լեւոն Մկրտիչեան եւ Յակոբ Ներսիս:

Համագումարին կ'ըլլան ուղերձներ նուիրուած
Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարու-

թեան բանակին, Կիլիկիոյ հայութեան, Մերձաւոր
Արեւելքի նպաստամատոյց յանձնախումբին՝ հա-
յութեան օգնելու համար:

Բ. ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-

ՈՍԽԱՎԱՐ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հոկտեմբեր 26, 1908

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԵՆ ԵՏՔ

Յստակ էր արդէն որ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը պառակտուած էր: Ամեն ջանք ապարդիւն եղաւ վերամիաւորելու չափաւորական ու արմատական թելերը: Այս պառակտումին անդրադարձը շատ արագ կերպով հասաւ նաեւ Եգիպտոս ու Կ. Պոլիս:

Արգուեանականներ կը դիմէին ամէն միջոցի, որ շատ անգամ անյարիր էր վերակազմեալներու աշխատելաոճին հետ: Պառակտման շրջանին (1906-1907) Աբիկ Ունճեանի (Կ. Պոլիս) սպա-

նութեան օրէն ի վեր արտասահմանի, մանաւանդ Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի, շրջանակները յուզուած՝ տագնապալի շրջան մը կը բոլորէին: Դժբախտաբար, հայ ունեւորներ յեղափոխութեան անունով սպառնական գիրեր կը ստանային եւ այս ամէնուն զուգահեռ կուսակցական ներքին պայքարներու վրայ կ'աւելնային Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ներքին պառակտումի կռիւներն ու մերկացումները:

ՆԱԽ ԶԱՆ ՀՍՈՒԿ-Ի ԿԱԶՄԱԴՈՐՈՒՄԸ

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակ-

ցութեան (ՀՍՈԿ) ծնունդը թէեւ ուղղակի արդիւնքն էր 1908ին Թուրքիոյ մէջ հռչակուած Օսմանեան Սահմանադրութեան, սակայն նախ քան անոր կազմութիւնը, 1908ին տեղի ունեցաւ ազգային աւանդական կուսակցութիւններու ուրիշ կարեւոր նախաձեռնութիւն մը եւս, որ սահմանադրական ռամկավարներուն բերաւ կազմակերպուած, փորձառու, պատրաստուած եւ նուիրեալ այնպիսի ուժեր եւ տարրեր, որոնք միանալով անկախ եւ չէզոք շատ մը ազգայիններու, նոր կազմութիւն կուսակցութեան տուին քաղաքական կազմակերպութեան մը կարեւոր գործօնի դերը:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

Ամերիկայի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՎՀԿ) հատուածը իր «Ազգ» թերթով լիազօրութիւն տուած էր Յունուար 1, 1908 թուակիր պաշտօնական նամակով Եգիպտոսի շրջանակին, որ միութեան ենթահող մը մը գտնեն Արմենականներու (կեդրոնն էր Վան) եւ Միութենականներու (կեդրոնն էր Պուլկարիա) հետ, որ 1907 Օգոստոսին միանալով կազմած էին Գաղափարակցական Միութիւնը:

1908ի սկիզբները խորհրդակցութիւն կը կատարուի այս երեք հատուածներուն միջեւ. Գաղափարակցական Միութեան կողմէ լիազօրներ կը նշանակուին Գրիգոր Պեօգիկեան եւ Միքայէլ Նաթանեան, վերակազմեալներէն՝ Մ. Տամատեան, Կ. Գրիգորեան, Տոթթ. Ա. Էնֆիեճեան, Շ. Հովիւեան ու Փոքր Հայքի գործիչ Ժիրայր Վաչէ:

Օգոստոս 24, 1908ին, Վահան Մալեգեան Գահիրէի մէջ խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ իր գաղափարակից բարեկամները, որուն նպատակն էր կազմակերպել ազգային ծրագիրով քաղաքական նոր միութիւն: Միութեան նպատակը պիտի ըլլար. «Օրինական միջոցներով երաշխաւորել Հայոց ցեղային ինքնութիւնը եւ դաւանական անկախութիւնը, պաշտպանել անոնց ազգային եւ անհատական իրաւունքները, պահպանել լեզուն, պատմութիւնը եւ գրականութիւնը, ապահովել

անոնց դերն ու դիրքը հանրային ու զինուորական կրթութեան մէջ եւ հետապնդել անոնց բարօրութիւնը Օսմանեան հայրենիքին ընդհանուր յառաջդիմութեան մէջ»:

Յաջորդ խորհրդակցութիւնը տեղի ունեցաւ Սեպտեմբեր 11, 1908ին: Այստեղ Մալեգեան կը պարզաբանէ իր նպատակը եւ կը ներկայացնէ իր իսկ կողմէն «Յառաջդիմասէր եւ Ազատական Հայոց Միութիւն» անուանած ստեղծուելիք կազմակերպութեան ծրագիրը:

Բանակցող երկու կողմերն ալ, կը գրէ միութեան Սեպտեմբեր 15, 1908 թուակիր տեղեկագիրը, կ'առաջնորդուէին այն հաստատ համոզումով թէ՝ տաճկահայ ժողովուրդի ներկայ ճգնաժամային դրութեան հանդէպ Հայ Յեղափոխական գործը կը կարօտի աւելի քան երբեք մեծ ճիգերու եւ միահամուռ գործակցութեանց: Անհրաժեշտ էր ուրեմն որ տաճկահայ դատին համար կազմուած անջատ կուսակցութիւնները ի մի համախմբուէին եւ միացնէին իրենց ջանքերը:

«Այս պահանջքը աւելի հրամայական կը դառնայ մանաւանդ այն կազմակերպութեանց համար, որոնք գործելով ազգայնական հողի վրայ եւ չունենալով հայեացքներու զգալի տարբերութիւններ, կարող էին բոլորովին ի մի ձուլուիլ եւ կազմել յեղափոխական մարմին մը: Այս կերպով միայն կարելի պիտի ըլլար առաջ քշել համագգային զօրեղ յեղափոխական կազմակերպութիւն մը, որուն ժողովուրդը պիտի տար իր օժանդակութիւնը աւելի մեծ հաւատքով եւ աւելի մեծ չափով»:

Բանակցութիւնները տեղի կ'ունենան Ադեբասանդիա Միհրան Տամատեանի տան մէջ: Բանակցութիւններուն կը մասնակցէր նաեւ Յակոբ Փափագեան որպէս խորհրդական:

Զանի մը օր բաւական էր արդէն գաղափարներու նոյնութիւնը եւ անկեղծ տրամադրութիւնը, ինչպէս նաեւ ազգային հրապարակին վրայ հաւասարակշռուած քաղաքական ուժ մը ունենալու տրամադրութիւնը միացնելու այս երեք հատուածները «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն» անունով:

Համաձայնագիրը կը ստորագրեն վերակազմեալ հնչակեաններու կողմէ Միհրան Տամատեան, Կարապետ Գրիգորեան եւ Շաւարշ Հովհեան, իսկ Գաղափարակցական Միութեան կողմէ՝ Գրիգոր Պետրոսեան եւ Միքայէլ Նաթանեան:

Կը գծուին միութեան ծրագիրը եւ կանոնագիրը, որոնց մէջ երեւան կը բերուին հայ ազգայնական այն ձգտումները, որոնք շփոթութեան մատնած էին Դաշնակցութիւնը եւ հնչակեանները՝ որոնք լծուած էին միջազգային ընկերվարական սկզբունքներ կիրարկելու եւ յարմարցնելու մեր ազգային պահանջատիրութեան եւ ինքնորոշման քաղաքականութեան:

Կազմակերպութեան նպատակը կը հրապարակուի.

Ա. «Ազատել Տաճկահայութիւնը Օսմանեան բռնակալութենէ եւ հիմնել այնտեղ անկախ ինքնավարութիւն մը, հաստատուած սահմանադրական լայն հիմունքներու վրայ, որ ապահովէր միանգամայն այնտեղ ապրող միւս բոլոր ցեղերու բարօրութիւնը եւ ազատ ու խաղաղ մշակութային զարգացումը՝ համաձայն իրենց առանձնայատուկ ընդունակութեանց:

Բ. Քաղաքական հանգամանքներու համաձայն, վարչական բարենորոգումներ ձեռք բերել Տաճկահայաստանի մէջ, հիմնուելով եւրոպական պետութիւններէն հաստատուած միջազգային դաշնագրութիւններու վրայ»:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ
ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութեան կեանքը երկար չտեւեց, որովհետեւ Յուլիս 3, 1908ին երիտասարդ թուրքեր (երիտթուրքեր) Օսմանեան բանակին օգնութեամբ կազմակերպեցին ապստամբութիւն, հասան մայրաքաղաք՝ Կ. Պոլիս, եւ ստիպեցին Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.ին վերահռչակել Միտհաթ փաշայի 1876 թուականի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը: Սուլթանը հարկադրաբար կը կատարէ իթթիհատականներու կամքը եւ Յուլիս 24ին կը ստորագրէ խորհրդարանի գումարման

հրամանագիրը, որ ի վերջոյ թրքական բռնատիրութիւնը պիտի դարձնէր սահմանադրական միապետութիւն առանց լուրջ փոփոխութիւններու, որոնք չէին արձանագրուած հասարակ ժողովուրդին կեանքին համար:

Միւս կողմէ, սակայն, վերահռչակուած միտհաթեան սահմանադրութիւնը, յատկապէս քաղաքական հայ գործիչներուն պատկերացումով՝ կ'արդարացներ համիտեան բռնակալութեան տապալումը:

Թուրքիոյ Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս յետոյ, երբ իրաւունք կը տրուէր բոլոր քաղաքական կազմակերպութիւններուն Օսմանեան սահմաններէն ներս գործելու օրինաւոր կերպով, բացայայտօրէն եւ առանց հետապնդումներու՝ տարբեր գաղափարներու արտայայտիչներ, եգիպտաբնակ մտաւորականներ, առաջնորդութեամբ ու թելադրութեամբ Վահան Մալեգեանի, որ ՀԲԸՄի կողմէ նոր կոչուած էր ընդհանուր քարտուղարութեան պաշտօնին, գաղափարը կը յղանան նոր կազմակերպութեան մը ծնունդին, որուն խորհրդակցութեան կը մասնակցին Նաեւ նոր կազմուած Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութեան ներկայացուցիչներ ու ազդեցիկ ազգայիններ:

Օր մը գահիրեաբնակ ազդեցիկ ազգայիններ Մալեգեանի ստորագրութեամբ հրաւիրագիրներ կը ստանան, ազգային քաղաքական կացութեան շուրջ խորհրդակցութեան մը համար: Հրաւիրուած էին Նաեւ հայ կուսակցութիւնները:

Խորհրդակցութիւնները, որոնք տարուեցան մասնաւոր հետաքրքրութեամբ, տեղի կ'ունենան «Թեաթը Ապպաս»ի (յետոյ՝ «Ամերիքըն Կոզմուկրաֆ») կից գտնուող լսարան-ընթերցատան սրահին մէջ:

Սասունի 1894ի կոտորածին, անոր յաջորդող 1895-1896ի ընդհանուր ջարդերուն պատճառով արիւնաքամ եւ լքուած հայութիւնը, 1900ի առաջին տասնամեակին, անդրադառնալ սկսած էր արկածախնդրական եւ անհեռատես հետեւանքներուն՝ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Դաշնակցութեան գործունեութեանց, որոնց յախուռն ու

վնասակար ընթացքով ժողովուրդը յուսախաբուրենէ յուսախաբութիւն առաջնորդուած էր:

Միտքերու մէջ որոշ յեղաշրջում մը սկսած էր: Մասնաւորապէս Եգիպտոս գտնուող լուրջ մտաւորականներու խմբակ մը կը խորհէր, արդարեւ, թէ հնար չէր ազգին բախտը թողուլ անփորձ եւ ոչ շրջահայեաց յեղափոխականներու ձեռքը, որոնց գործունեութիւնը այնքան սուղ նստած էր մեր երկրաբնակ ժողովուրդին:

Արդէն նոյն օրերուն՝ 1906ին, ծնունդ առած էր ԶԲԸՄը Գահիրէի մէջ, որուն շուրջ բոլորուած էին ողջամիտ տարրերը այդ ազգայիններէն:

Թրքահայութեան ողբալի կացութիւնը միայն սահմանափակ մտաւորականները եւ սրտցաւ ազգայինները չէր որ կը յուզէր: Լրջախոհ հնչակեաններէն ու դաշնակցականներէն տարբեր՝ ուրիշ կուսակցութիւններու եւ խմբաւորումներու ներկայացուցիչներ եւս սկսած էին մտահոգուիլ եւ շարժիլ:

Խորհրդակցութեան ներկայ կ'ըլլան Զ.Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներ Տոքթ. Ներուզ, Ա. Զանըմեան եւ «Մանթաշօֆ»ի տան քարտուղար Յ. Ասատուրեան, որ իր կուսակցութեան կողմէ բացարձակապէս կ'ընդդիմանայ նոր քաղաքական կուսակցութեան մը կազմութեան գաղափարին, առարկելով թէ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով նման գաղափարի մը ծնունդը այլեւս անիմաստ կը դառնայ եւ Ասատուրեան կ'աւելցնէ. «Մեզի համար չկայ տարբերութիւն Ալիի մը եւ Թորոսի մը միջեւ՝ որպէս տարբեր ազգութեանց ներկայացուցիչներու: Մեր յառաջիկայ պայքարը պիտի ըլլայ բռնաւոր կապիտալիզմի դէմ, ով որ ալ ըլլայ զայն ներկայացնողը՝ Ալին թէ Թորոսը...»:

Հարցը այս կերպով դրուած՝ այլեւս անօգուտ կը դառնար ոեւէ վիճաբանութիւն:

Առանց կարելորութիւն տալու Դաշնակցական ներկայացուցիչին, խորհրդակցութիւնները կը շարունակուին յաջորդական հինգ նիստերով ոգեւորուած մթնոլորտի մը մէջ՝ բազմաթիւ չէզոք ազգայիններու եւ նորակազմ Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութեան ներկայացուցիչներուն միջեւ: Ի վերջոյ անոնք կու գան համա-

ծայնութեան մը հասարակաց գաղափարական գետին մը գտնելով: Հոկտեմբեր 2ին կ'որոշեն հրապարակել նոր միութեան հիմնադրութիւնը, սակայն նոյն օրերուն Աղեքսանդրիայէն Մ. Տամատեանի եւ Տոքթ. Էնֆիեճեանի ստորագրութեամբ նամակ ստացուած ըլլալով կը հաղորդուէր թէ նոյն ծրագրով մշակումներ հոն եւս կը կատարուին:

1908 Սեպտեմբեր 15ին հռչակուած Վերակազմեալ Հնչակեան եւ Գաղափարակցական կազմակերպութիւններու միացումով ծնունդ առած նոր կազմակերպութիւնը Միացեալ Հայ Յեղափոխական Միութիւն անունով կը գործէ մինչեւ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան կազմաւորումը, անկէ ետք ալ կարճ շրջան մը գործելով որպէս առանձին գործակից կազմակերպութիւն:

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Միացեալ Հայ Յեղափոխական կազմակերպութեան հիմնադրութենէն անմիջապէս յետոյ, Միհրան Տամատեան, Վահան Թէքէեան եւ Մուշեղ Եպս. Սերոբեան կը մտածէին միացեալ կազմակերպութեան վարդապետական (գաղափարական) խորքին մասին: Եւ յատկապէս Տամատեան ամբողջութեամբ նուիրուած էր այդ աշխատանքին պատրաստելով ռամկավար ծրագրի մը նախագիծը, որ Աղեքսանդրիոյ մասնաճիւղին անունով կ'ուղարկէ միւս մասնաճիւղերուն եւ անհատ կուսակցական գործիչներու: Փաստօրէն Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մասնաճիւղերը առանձին-առանձին սատարեցին ազգային նոր կուսակցութեան ստեղծումի գաղափարին: Մալեգեան ու Պեօզիկեան կը մեկնին Աղեքսանդրիա խորհրդակցութեան համար:

Տամատեանի ռամկավարական եւ Մալեգեանի սահմանադրական գաղափարակից խմբակցութիւններու միջեւ տեղի կ'ունենան բանակցութիւններ, որոնք կ'աւարտին համախոհութեամբ: Տամատեանի նախագիծը հիմք ընդունելով եւ Մալեգեանի ծրագրին կարգ մը կէտերուն յաւելումովը ծնունդ կ'առնէ նոր կուսակցութիւնը:

Նորաստեղծ կուսակցության վերջնական կազմը կը հռչակուի Զոկտեմբեր 26, 1908ին, Վահան Մալեգեանի տունը գումարուած հիմնադիրներու համագումարին մէջ: Պետք է արձանագրել որ նոր կազմակերպութեան ուժն ու զօրավիգը կը հանդիսանան Արմենական ու Վերակազմեալ ընկերները:

Նոր կուսակցութեան կազմական տեղեկագրին իբր յաւելուած կը գտնուի Զոկտեմբեր 31, 1908 թուակիր հետեւեալ յիշատակութիւնը, որ ստորագրուած է Զայ Յեղ. Միացեալ Կազմակերպութեան լիազօրներէն՝ Մ. Տամատեանի, Գ. Պեօգիկեանի, Կ. Գրիգորեանի, Շ. Զովիւեանի եւ Մ. Նաթանեանի կողմէ:

«Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան եւ Գաղափարակցական Միութեան (Արմենական, Միութեանական) միութեամբ կազմուած Զայ Յեղ. Միացեալ Կազմակերպութիւնը Օսմանեան Սահմանադրութեան նոր պայմաններու բերմամբ, ՈՐՉԱՓ ԱՏԵՆ ՈՐ ՄԵՉՄԷ ԱՆԿԱԽ ԶԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐ ՄԵՉ ՉՊԱՐՏԱԻՈՐԵՑՆԵՆ՝ դադրած ըլլալով այլեւս յեղափոխական կազմակերպութիւն մը լինելէ, իր ամբողջ կազմով կը միախառնուի Զայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւն անունով քաղաքական կուսակցութեան մէջ, որ հիմնուած է միացող կուսակցութիւններու լիազօրներուն կողմէ հրաւիրուած լուրջ եւ գիտակից անձնաւորութիւններէ»:

Այս միութիւնը սիրով ընդունուեցաւ հաւասարապէս Վանի, Պուլկարիոյ, Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ միւս շրջանակներու ընկերներուն կողմէ, ռամկավարութիւնը սկսաւ կանոնաւորապէս զարգանալ ու զօրանալ ամենուրեք:

ԶԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

(Նախ լոյս տեսած Իզմիր հրատարակուող «Արեւելեան Մամուլ» շաբաթաթերթի 1908 տարուան թիւ 47էն (Նոյեմբեր 18) եւ յաջորդ թիւերէն՝ 48, 49, 50 եւ 51, եւ աւելի ուշ՝ 1908ին Կ. Պոլսոյ մէջ լոյս տեսած առանձին գրքոյկէն առնուած: Ստորեւ տրուած փաստաթուղթը – որուն

լեզուն եւ ուղղագրութիւնը կը պահենք հարազատօրէն – գաղափար մը կու տայ, ուրեմն մեր կուսակցութեան ծնունդ տուող կազմակերպութիւններէն մէկուն իտեալներուն ու գործելակերպին մասին):

Կազմութիւն եւ ընդհանուր աշխարհահայեացք

Օսմանեան բռնապետական ռեժիմին տապալումովը եւ Սահմանադրական օրէնքին հաստատութեամբը, թէ՛ ընդհանրապէս Պետութեան եւ թէ՛ մասնաւորապէս բաղկացուցիչ բոլոր ազգութիւններու համար՝ բարօրութեան եւ յառաջդիմութեան նոր թուական մը բացուեցաւ:

Յայտնի է թէ՛ ռեժիմի այս փոփոխութենէն առաջ, եւ նոյնիսկ այսպիսի յեղաշրջում մը առաջացնելու համար, երկրին մէջ գոյութեան իրաւունք ունէին – եւ գոյութիւն ունեցան իսկ – ամէն ազգէ յեղափոխական մարմիններ եւ գաղտնի կազմակերպութիւններ: Բայց հիմա, երբ արդէն որոշ թափով քաղաքացիական իրաւունքներ ձեռք բերուած են, եւ ամէն մարդ ազատ է իր կարծիքները յայտնելու, եւ վիճաբանելու Պետութեան եւ ժողովուրդին շահերը շօշափող բոլոր խնդիրներու վրայ, բնական է որ բուն յեղափոխական կուսակցութիւններու գոյութեան եւ գործունեութեան պէտքը ինքնին դադրած է այլեւս:

Ասոր հակառակ, միշտ կարելի եւ օգտակար է՝ քաղաքական որոշ ծրագրով եւ գործելակերպով օրինական (legal) կուսակցութեանց կազմութիւնը, որոնց իւրաքանչիւրը՝ իր սկզբունքներուն համաձայն՝ ջանար կազմաւորել եւ լուսաւորել հանրային կարծիքը եւ ներգործել կառավարութեան վրայ, որուն վարչութիւնը եւ աշխարհավարութիւնը՝ արտայայտուած հանրային կարծիքի զանազան ուղղութիւններուն արդիւնարարը (résultante) պէտք է որ ըլլայ սահմանադրական-ռամկավարական երկիրներու մէջ:

Զանրային կարծիքը – ընկերային յառաջդիմութեան այս կենսական զսպանակը եւ կառավարութեանց իբր հակակշիռ ծառայող այս ամենակարեւոր ազդակը – չի կրնար կազմուիլ եւ գիտակցաբար ու հրամայողականօրէն արտայայտուիլ, առանց *կազմակերպեալ քաղաքական*

կուսակցություններու գոյութեան եւ յարաջան գործունեութեան:

Անկազմակերպ եւ անգիտակից ամբոխը, թէեւ ունենայ անարդար պահանջներ, յաճախ կը մատնուի յուսախաբութեան, շահագործումի ու պարտութեան, ենթարկուելով՝ շողոքորթ եւ ազդեցիկ պաշտօնակալութեան (bureaucratie) կամ պոռոտախօս ամբոխավարներու խաբկանքին: Կազմակերպուած մարմիններն են միայն որ կը ներկայացնեն իրական ուժ եւ կրնան յոյս ունենալ յաջողցնելու իրենց պահանջներուն իրագործումը կամ ողջունելու իրենց գաղափարին յաղթանակը:

Այս տեսութեամբ, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր, Թուրքիոյ բաղկացուցիչ ամեն ազգերուն մէջ սկսան կազմուիլ օրինական *քաղաքական կուսակցություններ*, որ հետզհետեւ իրապարակ կը հանեն իրենց ծրագիրները:

Հայերուս համար ալ – այն օրէն երբ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութեամբը եւ Սահմանադրական Րէժիմի անխախտ պահպանութեան եւ իրապէս գործադրութեան ակնկալութեամբ եւ հետապնդումով, Նախկին հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները կը վերածուէին Նոյնպէս օրինական քաղաքական կուսակցություններու, մասնաւորապէս զգալի եղած էր կազմութիւնը այնպիսի քաղաքական կուսակցութեան մը, որ հեռու մնալով ծայրայեղ աշխարհայեացքներէ եւ վիճելի ընկերային վարդապետութիւններէ, հայ իրականութեան մէջ գործէր՝ ժողովուրդի գիտակից մասին հարազատ բաղձանքներուն համաձայն, եւ ժամանակի պահանջմանց համապատասխան՝ տարամերժօրէն օրինական միջոցներով: Այսպիսի կուսակցութիւն մը միայն պիտի կրնար համախմբել իր շուրջ հայ ազգին գիտակից եւ կենսունակ տարրերը, առանց դաւանական կամ դասակարգային խտրութեամբ:

Այս համոզումով եւ այս նպատակով, ստորեւ յիշատակուած հայ յեղափոխական Նախկին կազմակերպութեանց Նախաձեռնութեամբ, ամիսներէ ի վեր բանակցութիւններ եւ ընդարձակ խորհրդակցութիւններ կատարուեցան թէ՛ կու-

սակցական եւ թէ՛ ոչ-կուսակցական բազմաթիւ հայ անհատներու միջեւ, միանգամայն դիմուելով կարեւոր հայ մտաւորականներու եւ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններու կարծիքներուն եւ խորհուրդին՝ թէ՛ հայրենիքին եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ:

Այս բանակցութեանց եւ խորհրդակցութեանց իբր արդիւնք՝ կազմուեցաւ ներկայ Ծրագիրը, որուն շուրջ այսօրու ընտելացող բոլորով զաղափարակիցներու ընդարձակ շրջանակ մը «ՀԱՅ ՍԱՀ-ՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ» անուան տակ:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան կազմին մէջ վերջնականապէս ծուլուած միախառնուած են՝ արդէն Նախապէս իրարու մէջ միութիւն կնքած հետեւեալ մարմինները – *Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն* (իր «Ազգ» թերթով) եւ *Գաղափարակցական Միութիւն* (Նախկին Արմենական եւ Միութենական Կազմակերպութիւններ):

Վստահ ենք որ մեր սկզբունքները եւ մեր որդեգրած ուղղութիւնը պիտի արժանանան բոլոր լրջախոհ, ձեռնհաս եւ պարտաճանաչ ազգայիններու հաւանութեան, եւ այսպիսիներու համակրութեամբ եւ գործակցութեամբը՝ Կուսակցութեանս ծրագիրը իրապէս պիտի կրնայ նկատուիլ իբր *Ազգային Ծրագիր*:

Նոյնչափ վստահ ենք որ մեր պահանջներուն եւ հետապնդումներուն բանաւորութիւնը եւ երկրին ընդհանուր շահերուն տեսակէտէն օգտակարութիւնը՝ աւելի պիտի դիւրացնեն մեր եւ օսմանեան միւս ժողովուրդներու քաղաքական կուսակցութեանց միջեւ համերաշխութիւն մը, որ ամեն կերպով բաղձալի է եւ որ կրնայ ուժգնապէս նպաստել Սահմանադրական Րէժիմը ամրապնդելու, ինչպէս եւ երկրին տեւական անդորրութիւնը եւ բարօրութիւնը համեմատօրէն քիչ ժամանակի մէջ ապահովելու:

Ծրագրին մէջ արդէն պարզուած են Կուսակցութեանս հայեացքները եւ հիմնական սկզբունքները. Բայց եւ այնպէս աւելորդ չենք համարեր այս տեղ քիչ մը աւելի ընդլայնել ու բացատրել անոնք:

Կուսակցությունս, ներշնչված 20րդ դարու լուսաւոր գաղափարներէն, իր քաղաքական դաւանանքին իբր հիմ եւ իր գործունեութեան իբր գլխաւոր նպատակակէտ կ'ընդունի *Ժողովուրդին Գերիշխանութիւնը*:

«Կառավարութիւնը *Ժողովուրդն է*» - ահա՛ նշանաբանը ամէն ռամկավարական երկիրներու. նոյնը պարտի ըլլալ եւ Օսմանեան Պետութեանը:

Օսմանեան Պետութիւնը բաղկացած ըլլալով բազմազան տարրերէ, որ ծագմամբ, լեզուով, կրօնքով, աւանդութիւններով եւ սովորութիւններով իրարմէ կը տարբերին, ասոնց մէջ *միաձուլում* առաջ բերելու ձգտող քաղաքականութիւն մը ո՛չ միայն անիրականանալի պիտի ըլլար, այլ եւ մեծապէս վնասակար Օսմանեան Պետութեան շահերուն:

Այս զանազան ազգութիւնները՝ իբր օսմանեան քաղաքացիներու որոշ համախմբումներ՝ ընդունելով երկրին ամբողջութիւնը եւ քաղաքական անբաժանելիութիւնը – իբրեւ հասարակաց հայրենիք՝ որուն հանդէպ ունին նոյն հաւասար իրաւունքները եւ պարտականութիւնները, - միեւնոյն ժամանակ պէտք է որ պահպանեն եւ երաշխաւորութեան տակ դնեն իրենց ազգային առանձնայատկութիւնները եւ իրաւունքները: Մեծամասնութիւն կազմող տարրը պէտք է որ յարգէ փոքրամասնութիւններու այս կարգի անվիճելի իրաւունքները՝ ազգութեանց հաւասարութեան սկզբունքով: Արդարեւ, Սահմանադրական-Ռամկավարական սկզբունքները չեն ժխտեր ազգերու ինքնորոշման իրաւունքը, ասոնց ներքին կամ տեղական իրաւասութիւնները. ընդհակառակը՝ այս իրաւունքներուն ապահովումն է եղած միակ միջոցը՝ բազմազան ազգութիւններէ կազմուած Պետութիւններու անդորրութեան եւ յառաջդիմութեան:

Այս տեսութեամբ, Օսմանցի հայութիւնը կը ներկայանայ՝ երկու որոշ հանգամանքով – իբրեւ *Օսմանեան Քաղաքացիութիւն* եւ իբրեւ *Հայ Ազգայնութիւն*: Այս երկու հանգամանքները պէտք է որ միասին գոյութիւն ունենան, առանց իրարու հետ շփոթելու, առանց իրար հակասելու:

Հարկ չի կայ ըսել թէ ազգային անհատականութեան պահպանման եւ զարգացման պահանջը երբեք ազգայնամոլ եւ այլամերժ ինքնասիրութիւն մը չէ եւ ո՛չ ալ իբր *անջատողական ձգտում* պէտք է որ մեկնուի. այլ նոյն ազգային ինքնագիտակցութեան եւ զարգացման իրաւունքները պէտք է որ վայելեն անխտիր եւ հաւասարապէս՝ օսմանեան հայրենիքին բաղկացուցիչ բոլոր մեծ եւ փոքր ազգութիւնները. եւ ասոնց բոլորին լայնախոհ համերաշխութեամբը եւ ազատամիտ եղբայրակցութեամբն է որ կարելի պիտի ըլլայ իւրաքանչիւրին առանձին եւ ազատ զարգացումը, ինչ որ ամենէն ապահով միջոցն է ընդհանուրին զարգացմանը եւ երկրին ընդհանուր բարգաւաճմանը:

Այս սկզբունքով է որ Կուսակցութիւնս կը կանգնի ջատագով՝ *ազգային իրաւունքներու պահպանման* եւ *զուտ վարչային ապակեդրոնացման դրութեան*:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը, ձգտելով առնել ազգային կուսակցութեան մը նկարագիրը եւ հանդիսանալ հայ ժողովուրդի *ազգային քաղաքականութեան* արտայայտիչը, իրեն մշտաջան գործ պիտի ընէ համերաշխութիւն գոյացնել հայ ազգին բոլոր դաւանական յարանուանութիւններուն եւ բոլոր դասակարգերուն մէջ, եւ կարելիութեան սահմանին մէջ ներդաշնակել անոնց շահերը: Առանց այդպիսի ազգային համերաշխութեան մը՝ դժուար պիտի ըլլար ապահովել մեր ազգային շահերու պաշտպանութիւնը, եւ անպայմանօրէն պիտի տապալէր մեր բնատոհմիկ յառաջդիմութեան գործը: Կուսակցութեանս դրօշին տակ, պարտաճանաչ հայ հարուստը, ժրաջան հայ աշխատաւորը եւ գիտակից հայ մտաւորականը՝ ազգային ընդհանուր շահերու անձկոտ կամաւորութեամբ մը՝ ձեռք ձեռքի տուած պիտի քալեն դէպի ընդհանուր նպատակը.՝ եւ մենք ո՛չ միայն կը հաւատանք այսպիսի երեւոյթի մը կարելիութեանը այս պատմական բնորոշիչ վայրկեանին մէջ, այլ եւ վստահ ենք որ ազգային այդ համերաշխ գործակցութիւնը կրնայ շարունակել դեռ ամբողջ

սերունդներ, շնորհիւ մեր ժողովուրդի բնածին ռամկավարական խառնուածքին եւ մեր ազգայնկրօնական հաստատութեանց մէջ արդէն տիրող ռամկավարական ոգիին:

Տնտեսականի մէջ, Կուսակցութիւնը պիտի ջանայ աստիճանաբար ձեռք բերել այն ամէն բարենորոգումները՝ որ կը նպաստեն աշխատաւոր դասակարգին եւ գիւղացիութեան նիւթական վիճակին բարւոքմանը, առանց սակայն դժուարացնելու դրամագլուխի մուտքը եւ արդիւնագործութեան զարգացումը մեր երկրին մէջ, ինչ որ անհրաժեշտ է Նոյնիսկ աշխատաւոր ժողովուրդին շահերուն տեսակետով:

Արդարեւ, օսմանեան երկիրներու տնտեսական զարգացման արդի վիճակը հեռու է ընկերվարական սկզբունքներու կիրառութեան կռուան ընծայելէ: Այս հանգամանքներու մէջ, օսմանեան ժողովուրդին բարօրութեան ձգտող բոլոր ձեռնարկները կրնան պարփակուիլ ռամկավարական ծրագրի պահանջներու սահմանին մէջ:

Գործելակերպի տեսակետով, Կուսակցութիւնս ազատ եւ անկաշկանդ բրոքականտը միայն կ'ընդունի իբրեւ միջոց հանրային կարծիք պատրաստելու, եւ հանրային կարծիքին ուժովը եւ ծրագրին մէջ նախատեսուած միջոցներով միայն կը հետապնդէ իր պահանջներուն իրականացումը: Կը մերժէ՝ կարծիքի ու գաղափարի տարբեր հոսանքներու դէմ անհաշտ եւ աններող ոգին, մամուլի ու կարծիքի ազատութիւնը խափանելու միտող բռնութեան եւ ապօրինի միջոցները: Կուսակցական դիկտատորութիւնը եւ ամբոխավար բռնապետութիւնը (despotism démagogique) կը նկատենք միապետական բռնակալութեան համահաւասար չարիք մը՝ Սահմանադրական հանրային կեանքին մէջ: Ընդհակառակը, Կազմակերպութեանս առաջնորդող սկզբունքներէն մին պիտի ըլլայ մնալ միշտ գաղափարական բարձրութեան վրայ եւ ետ կենալ կուսակցական անազնիւ պայքարէ, ինչպէս նաեւ ջանալ յանգիլ որոշ համերաշխութեան եւ գործակցութեան երկրին մէջ գործող ուրիշ – Նոյնիսկ ընկերվարական – կուսակցութեանց հետ, ամէն անգամ որ՝ ազգային եւ

քաղաքական կռուանի վրայ կարելի ըլլայ հաշտեցնել ընդհանուրին հայեացքները եւ ժամանակաւոր գործելակերպը, եւ մանաւանդ երբ հարկը ներկայանայ համագործակցելու (այլօք կազմելու) յետադիմական տարրերուն եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան թշնամիներուն դէմ:

Վերջապէս, Կուսակցութիւնս հետամուտ պիտի ըլլայ՝ իր բերանացի բրօքականտով եւ իր հրատարակութիւններով՝ սահմանադրական-ռամկավարական սկզբունքները ժողովուրդականացնել, քաղաքացիական իրաւունքներու եւ պարտականութիւններու գիտակցութիւնը զարգացնել հայ ժողովուրդին մէջ, եւ վարժեցնելով ան հանրային-քաղաքական կեանքի, պատրաստել օսմանեան երկրին օգտակար քաղաքացիներ եւ հայ ազգին պիտանի անհատներ:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար
Կուսակցութեան
Հիմնադիրներ
Կ. Պօլիս, 18/31 Հոկտ. 1908

Հ.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐ

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը, հաստատուած ռամկավարական յայտնի սկզբունքներու վրայ, ամէն կառավարութեան իբրեւ հիմ կը նկատէ *Ժողովուրդի Գերիշխանութիւնը* (Souveranité du Peuple):

Կ'ընդունի անհատներու ազատութեան եւ հաւասարութեան յարակից՝ ազգութիւններու ինքնուրոյնութիւն եւ հաւասարութիւն:

Կը դաւանի թէ՝ Օսմանեան Պետութեան քաղկացուցիչ տարբեր ազգութիւնները – իբրեւ օսմանեան քաղաքացիներու որոշ համախմբումներ, իբրեւ առանձին միութիւններ կամ պատմական անհատականութիւններ – հաստատ պահելով հանդերձ Օսմանեան Հայրենիքին միութիւնը եւ ամբողջութիւնը, պարտին ո՛չ միայն պահպանել, այլ եւ երաշխաւորուած տեսնել իրենց ազգային գոյութիւնը՝ համահաւասար իրաւունքներու վրայ կրթած:

Կը մերժէ, հետեւաբար, օսմանեան ազգու-

թիւներուն թե՛ միաձուլումի եւ թե՛ անջատողութեան ոգին, ինչպէս նաեւ ազգայնամոլ եւ այլամերժ ո՛րեւ ձգտում:

Իր ազգային բնաբանն է – *Հայութիւնը (հայ կամ հայութիւն, բառերը գործածուած են ներկայ ծրագրին մէջ միայն օսմանցի հայերու վերաբերմամբ - ՅՎ) Օսմանցիութեան հետ:*

Կը ներկայանայ, մասնաւորապէս Հայկական ներքին կեանքին մէջ, իբրեւ *ազգային կուսակցութիւն*, համախմբելով իր շուրջ Հայութեան բոլոր գիտակից եւ կենսունակ տարրերը՝ առանց դաւանական եւ դասակարգային խտրութեան, եւ ընդգրկելով Հայ ազգային, քաղաքական, ընկերային, մտաւորական եւ տնտեսական զարգացման վերաբերեալ բոլոր երեւոյթները:

Կը կանգնի կեանքի իրականութեան պահանջներու վրայ, մնալով հեռու եւ անկախ՝ ընկերային վիճելի վարդապետութիւններէ:

Կ'որդեգրէ, գործնականին մէջ, *«Դրամագլուխի, Աշխատութեան եւ Տաղանդի կամաւոր ընկերակցութեան»* (Association volontaire du capital, du travail et du talent) սկզբունքը:

Կը հանդիսանայ պաշտպան՝ տնտեսական բարենորոգումներու հետամտութեամբ՝ առհասարակ աշխատաւորներու շահերուն, ինչպէս քաջալերող՝ դրամագլուխի արդիւնաբերութեան, գոհացելու համար երկրին արդի անմիջական պետքերը՝ առանց շեղելու ռամկավարական սկզբունքներէն:

ՆՊԱՏԱԿ

Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութիւնը, հաւատարիմ վերոյիշեալ սկզբունքներուն եւ հետամուտ անոնց յաղթանակին, հետեւեալ կերպով կ'ամփոփէ իր նպատակը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿ

Ա.- Ձեռք բերել Օսմանեան Սահմանադրութեան լայն իմաստով վերաքննութիւնը, եւ վերածել ան Ռամկավարական Սահմանադրութեան մը:

Բ.- Ապահովել – իբրեւ երաշխաւորութիւն Օսմանեան Պետութեան քաղաքական անկա-

խութեան եւ հողային ամբողջ(ական)ութեամբ – զուտ վարչային ապակեդրոնացումի (Décentralisation) դրութիւնը, աստիճանաբար ընդարձակելով բոլոր համայնքներու եւ նահանգներու (հետեւաբար նաեւ հայաբնակ նահանգներու) տեղական իրաւասութիւնները:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆՊԱՏԱԿ

Ա.- Հսկել Հայոց օրինապէս հաստատուած ազգային իրաւունքներուն անվթար պահպանումին, իբրեւ երաշխիք՝ կրօնական ազատութեան եւ կրթական զարգացման:

Բ.- Համաձայնեցնել Ազգային Սահմանադրութիւնը վերաքննութեամբ՝ ժամանակակից պահանջներու:

Գ.- Աշխատիլ Հայ Դաւանական Հասարակութեանց զուտ եկեղեցական գործերը անջատելով՝ անոնց ազգային վարչական կազմէն, եւ առաջ բերելու ազգային եւ կրթական միացեալ վարչութիւն:

Դ.- Պահպանել եւ ժողովրդականացնել Հայ լեզուն, պատմութիւնը եւ գրականութիւնը, եւ ապահովել ազգային յիշատակարաններու անեղծ պահպանումը:

ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ

Ա.- Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութիւնը կը գործէ, սահմանադրական ռեժիմի տակ, իբրեւ քաղաքական օրինական կազմակերպութիւն, եւ ո՛չ իբրեւ յեղափոխական-ապստամբական գաղտնի մարմին:

Բ.- Իր գործունեութեան եւ բրոքականտի միջոցներն են – Մամուլ (լրագիր եւ ուրիշ հրատարակութիւններ), ազգային եւ ընդհանուր հրապարակային զումարումներ եւ հրապարակախօսութիւններ, ընտրական եւ խորհրդարանական պայքար, ժողովրդային զգացման խաղաղ արտայայտումներ, եւլն.:

Գ.- Հին բռնապետական ռեժիմը վերահաստատելու եւ ընդհանրապէս անգամ մը ձեռք բերուած սահմանադրական իրաւունքները ետ խլելու կամ վտանգելու ո՛րեւ փորձի դէմ, Կուսակ-

ցութիւնը պիտի կռուի իր բոլոր ուժով եւ գործելակերպով, ինչպէս նաեւ, ի հարկին, բացառիկ միջոցներու կիրառութեամբ:

Դ.- Կուսակցութիւնը պիտի ուսումնասիրէ եւ հետազօտէ ընդհանրապէս Օսմանեան Հայրենիքի եւ մասնաւորապէս Հայ ժողովուրդի կեանքի պայմանները եւ անմիջական պահանջները, որոնց պիտի համաձայնեցնէ իր գործունեութիւնը՝ աստիճանական յառաջխաղացութեամբ:

Ե.- Պիտի ջանայ Օսմանեան բաղկացուցիչ ազգութիւններու հետ մշակել եղբայրակցութեան ոգին, եւ՝ իր ծրագրին սահմանին մէջ՝ համերաշխաբար գործակցիլ անոնց քաղաքական կուսակցութեանց հետ:

ՅԱՏԱԿԱԳԻԾ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԵՐԱՇԽԱԴՐՈՐԹԻՒՆՆԵՐ

Հ.Ա.Ռ. Կուսակցութիւնը կ'ընդունի, իբրեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան երաշխաւորութիւն, հետեւեալ անվերաքննելի եւ անբռնաբարելի սկզբունքները:

Ա.- *Քաղաքային Իրաւունքներ* (Droits Civils) .- Հաւասարութիւն եւ Ազատութիւն

Բ.- *Քաղաքական Իրաւունքներ* (Droits Politiques).- Ժողովուրդի գերիշխանութիւն եւ ձայնին գերակշռութիւն:

Գ.- *Պետական Կազմ*. - Խորհրդարանի օրէնսդիր իշխանութիւն եւ նախարարութեան պատասխանատուութիւն:

Դ.- *Սահմանադրական Րեժիմ*.- Սահմանադրութեան մասնակի կամ ամբողջովին դադարումը, ինչպէս նաեւ Սահմանադրական Օրէնքին ամբողջական վերաքննութիւնը, բացարձակապէս անկարելի է:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՐԱԴՈՒՆՔՆԵՐ

Ա. ՀԱԻԱՍՏԱՐՈՐԹԻՒՆ

1) Հաւասարութիւն ամէն անհատի՝ Պետութեան եւ Օրէնքի առջեւ:

2) Հաւասարութիւն ամէն ազգութեան: Ոչ մէկ ցեղ ո'ւնէ գերիշխանութիւն կամ առաւելութիւն չունի:

3) Քաղաքական իրաւունքները իրենց հակալէիժ ունին քաղաքացիական պարտականութեանց կատարումը (տուրք, զինուորութիւն, օրէնքի հնազանդութիւն): Այդ պարտքերը չի կատարող համայնքները կը կառավարուին առժամեայ եւ բացառիկ օրէնքներով:

4) Բոլոր օսմանեան քաղաքացիները անխտիր, իրենց արժանիքին եւ ընդունակութեան համաձայն, պիտի կրնան պաշտօնի ընդունուիլ կառավարական բոլոր ճիւղերուն մէջ: (Ստորադաս պաշտօններու բաշխում մրցումի դրութեամբ):

Բ. ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

1) Ազատութիւն ամէն անհատի՝ օրէնքի եւ հաւասարութեան սահմանին մէջ:

2) Անձեռնմխելիութիւն անձի, եւ անբռնաբարելիութիւն՝ բնակարանի, նամակագրութեան եւ սեփականութեան: Բացառութիւն՝ հանրօգուտ շինութեանց համար արդար հատուցումի փոխարէն սեփականագրկումը (Expropriation):

3) Ազատութիւն խիղճի, մամուլի, պաշտամունքի եւ ուսուցումի:

4) Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, հաւաքումի եւ ընկերակցութեան: (Անդամնալի ջնջում գրաքննութեան: Հաւաքումները՝ առանց զէնքի):

5) Ազատութիւն աշխատութեան, առեւտուրի եւ տեղափոխութեան: (Չնջում ներքին անցագրի):

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Օսմանեան Պետութեան Վեհապետը կը կոչուի «Կայսր Օսմանցիներու»:

Վեհապետին անձին անձեռնմխելիութիւնը եւ անպատասխանատուութիւնը երաշխաւորուած են Սահմանադրութեամբ:

Կայսրը կ'երդնու յարգել Սահմանադրութիւնը եւ Օսմանեան ժողովուրդին օրէնքները, պահպանել օսմանեան անկախութիւնը եւ հողային ամբողջութիւնը:

Կայսերական հրովարտակը, որ ժողովուրդին որոշման վաւերագիրն է, պարտի յետստորագրուիլ ձեռնհաս նախարարին կողմէ՝ որ ատով պատասխանատու կը կանգնի:

Օրենսդրական իշխանությունը կը պատկանի հաւաքաբար Կայսեր եւ Խորհրդարանին (Երեսփոխանական Ժողով եւ Ծերակոյտ), իսկ Նախաձեռնությունը՝ անջատաբար՝ իւրաքանչիւրին, ինչպէս նաեւ Նախարարական Դահլիճին:

Կայսրը եւ Նախարարությունը կը ներկայացնեն Գործադիր իշխանությունը:

Նախարարական առանձին եւ հաւաքական համերաշխ պատասխանատուութիւն՝ Խորհրդարանին առջեւ: (Դահլիճը պարտի Երեսփոխանական Ժողովին մեծամասնությունը վայելել):

Նախարարական Դահլիճը իւրաքանչիւր տարուան ելմտացոյցը (Budget) կը հրատարակէ՝ Խորհրդարանին վաւերացումը ստանալէ վերջ:

Խորհրդարանի անբռնաբարելիությունը (Inviolabilité Parlementaire) հաստատուած է՝ անդամներուն իրենց պաշտօնին բերմունքով վայելած անպատասխանատուութեան սկզբունքին վրայ:

Երեսփոխանական Ժողովին անդամներուն թիւը կ'որոշուի 25,000 օսմանեան արու քաղաքացիի փոխարէն մէկ անդամի համեմատութեամբ: Անդամները կ'ընտրուին ընդհանուր, հաւասար, գաղտնի եւ ուղղակի քուէարկութեամբ (Suffrage Universel): Միեւնոյն Նահանգին բոլոր Ընտրողական Շրջանակները՝ Նահանգին ամբողջ Երեսփոխանները միանգամայն կ'ընտրեն: 21 տարին լրացուցած եւ քաղաքական իրաւունքներէ չի զրկուած ամէն օսմանցի այր ընտրող է իր բնակավայրին մէջ. իսկ 30 տարին լրացուցած՝ ընտրելի է իր բնակավայրէն ինչպէս նաեւ տարբեր շրջանակներէ:

Նախարարութեան դիմումին վրայ՝ Վեհապետը կրնայ լուծել Երեսփոխանական Ժողովը, պայմանով որ՝ մինչեւ երեք ամիս նոր ընտրութեանց կատարումը հրամայող հրովարտակը միանգամայն հրատարակուի: Միեւնոյն պատճառին համար՝ Երեսփոխանական Ժողովը մէկ անգամ միայն կրնայ լուծուիլ:

Ծերակոյտի անդամներուն թիւը Երեսփոխանական Ժողովին անդամներուն թիւին մէկ երրորդին հաւասար է: Ծերակուտականները (40 տարին լրացուցած ըլլալու պայմանաւ)՝ բ. կարգի

քուէարկութեամբ՝ Նահանգային Ընդհ. Ժողովներու կողմէ կ'ընտրուին, ինը տարուան ժամանակամիջոցի համար: Ծերակոյտի անդամներուն մէկ երրորդը երեք տարին անգամ մը կը վերանորոգուի. առաջին երկու անգամին համար՝ դադարեալները կ'որոշուին վիճակով:

Իւրաքանչիւր Նահանգ կանխաւ կ'որոշէ տեղական զանազան ազգութեանց պատկանող Խորհրդարանական անդամներու թիւը, հիմ բռնելով անոնց իւրաքանչիւրին բնակչական համեմատությունը:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

Դատաստանական իշխանությունը անկախ է վարչական իշխանութենէն:

Դատաստանական դրութեան հիմնական բարեկարգում, մասնաւորապէս՝

Ա) Նոր դատաւորները կ'ընտրուին վկայեալ իրաւագէտներէ:

Բ) Իրաւագիտութեան վկայական ունեցող դատաւորներու պաշտօնը մշտնջենաւոր է (օրենքի սահմանին մէջ):

Գ) Հաստատում հաշտարար, մանդատ (Sommatoire), ռէֆէթէ եւ Ժիւրիի դատարաններու: Վերջինը՝ հասարակ ոճիրներու, քաղաքական ու մամուլի դատերու յատուկ:

Դ) Կարօտ դատարաններու (Justiciable)՝ դատաստանական օգնութիւն (Assistance Judiciaire):

Ե) Անուանում տեղական լեզուներու ծանօթ կառավարական թարգմաններու՝ դատարաններու մօտ:

2) Դատական յայտարարությունները տեղական գլխաւոր լեզուներով եւս:

3) Օրենքներու կատարելագործում, մասնաւորապէս՝

Ա) Ձևը մը քաղաքային իրաւունքներէ զրկումի, տանջանքի, ինչքերու գրաւումի, եւ օտար երկիր արտաքսումի (օսմանեան քաղաքացիներու):

Բ) Արգիլում մուրացկանութեան եւ դատարկաշրջութեան:

Գ) Օրինագրում՝ կտակի, ժառանգութեան եւ վաքֆի:

Դ) Ձերբակալութիւն՝ օրինական պատճառի համար միայն, առանց ընդհանուր դատախազի հրամանագրի՝ 24 ժամէն աւելի չի տեւելու պայմանով:

Ե) Բանտային բարենորոգում՝ խցկային (cellulair) դրութեան եւ բանտարկեալներու աշխատութեան կազմաւորումով:

2) Հատուցում վնասներու (Dommages-intérêts)՝ անխոհեմաբար կամ գիտակցօրէն եւ ուղղակի կամ անուղղակի տեղի ունեցած, ըլլա՛յ անհատին կամ անհատականութեան, ըլլա՛յ կառավարութեան կողմէ:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Ուսուցումը ազատ է, ամէն Օսմանցի իր ծախքով կրնայ վարժարաններ բանալ:

Նախնական կրթութիւնը ձրի եւ պարտաւորիչ է:

Իւրաքանչիւր ազգութիւն իրաւունք ունի վարելու իր նախնական վարժարանները՝ Պետութեան կրթական պիւտճէին ստանալով իր համեմատական ծախսաբաժինը:

Պետութեան լեզուն (թուրքերէն) պարտաւորիչ է ծխական նախակրթարաններու մէջ՝ տարրական դասընթացքէն վերջ:

Ծխական վարժարան չի գտնուած տեղեր՝ պետական նախակրթարաններու մէջ, թուրքերէնէն զատ, տեղական գլխաւորագոյն լեզուներու եւս աւանդում:

Կրթական բոսկրամի միաձեւութիւն եւ կառավարական վերին հսկողութիւն՝ պետական եւ ծխական նախակրթարաններու եւ երկրորդական վարժարաններուն մէջ:

Կառավարական բոսկրամէն դուրս կը մնայ իւրաքանչիւր ազգութեան յատուկ մայրենի լեզուի, կրօնագիտութեան, ազգային պատմութեան եւ գրականութեան ազատ ուսումը եւ ծաղկումը:

Պետութիւնը կը ստանձնէ բարձրագոյն եւ մասնագիտական կրթութիւնը: Պետական այդ կարգի հաստատութիւնները բաց են անխտիր ամէն անհատի համար:

ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ամէն օսմանեան քաղաքացի եւթական է զինուորագրութեան:

Զինուորական ծառայութիւնը երկու տարի:

Խաղաղութեան ժամանակ զօրքերը նախընտրապէս իրենց բնակավայրին մօտ ծառայեցնել:

Բարութեամբ զօրքերու կենցաղի պայմաններուն:

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Վարչային, ընտրական, կրթական եւ տնտեսական պահանջներու համաձայն՝ նահանգային նորագոյն բաժանում եւ սահմանագծում, համայնքներու մէջ համացեղ տարրերու միաձոյլ խմբակցութիւնը հիմ բռնելով:

Վարչային ապակեդրոնացումի հիման վրայ՝ նահանգային իրաւասութեանց ընդարձակում: Իւրաքանչիւր նահանգ, ինչպէս եւ համայնք, ինք կը վարէ տեղական գործերը:

Նահանգներու ընդհանուր ժողովները, ինչպէս նաեւ տեղային միւս ժողովները, կ'ընտրուին ժողովուրդին կողմէ. իրենց նիստերը իրապարակային են եւ անդամները կը ստանան չափաւոր վարձք:

Նահանգներու հասոյթներու կանխորոշ մէկ մասը՝ նահանգային ընդհանուր ժողովներէն հաստատուած եւ իրապարակուած պիւտճէին համաձայն՝ պիտի յատկացուի զուտ տեղական պետքերուն:

Պաշտօնական յայտարարութիւնները՝ պետական լեզուին հետ միանգամայն՝ տեղական գլխաւոր լեզուներով եւս:

Ոստիկաններու եւ հարկահաւաքներու ընտրութիւնը կը կատարուի տեղական զանազան ազգութիւններու ծոցէն՝ ասոնց իւրաքանչիւրին թիւին համեմատութեամբ:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

Խորհրդարանը միայն կրնայ հաստատել կամ բարեփոխել պետական տուրքերը:

Հարկային դրութեան հիմնական բարեփոխում: Աստիճանաբար հաստատում յառաջատուական (Progressif) սիստեմի, նպաստաւորելու համար քիչ շահ կամ քիչ եկամուտ ունեցող հարկատուները:

Տասանորդը մինչև տասը տարի *թախմիսի* դրուեամբ գանձելի, եւ յետոյ հաստատում *գատասաթոյի*:

Հարկավարձներու (միւլթեզիմ) դրուեան բացարձակ ջնջում:

Շնորհում յետամնաց թուրքերու՝ նախկին ռեժիմի օրով հարստահարուած եւ կարօտութեան մատնուած վայրերու մասնայատուկ:

Գիւղացիներու եւ առհասարակ աշխատաւորներու վիճակին բարւոքում, եւ անոնք նպաստաւորող աշխատութեան օրէնքի հաստատում:

Աժան եւ մատչելի վարկերու հաստատում:

Հողագործներու ապրուստի բաւական հող մատակարարել դիւրամատչելի պայմաններով:

Պետական հողերու բաւարար բաշխում՝ մասնաւորապէս վերջին բռնապետութեան երեսն փճացած գիւղացիներուն:

Նախկին ռեժիմին պատճառաւ գաղթած գիւղացիները եւ աշխատաւորները պետական ծախքով վերադարձնել իրենց բնակավայրերը:

Նոր գաղթականութեանց տեղաւորումը կ'ենթարկուի տեղական ժողովներու որոշումին:

Յետադարձում իր նախատիրոջ՝ նախկին ռեժիմին օրով ո'ւէ կերպով գրաւուած եւ յափշտակուած անշարժ կալուածներու, տեղական քննիչ յանձնաժողովներու միջոցաւ:

Բացարձակ ջնջում պետական եւ համայնական տարապարհակ աշխատանքներու:

Տեղական Անանուն Ընկերութեանց եւ Երկրագործական Դրամատուներու յատուկ օրէնքներու կազմութիւն՝ դիւրացնելու համար այդպիսի հանրօգուտ ձեռնարկներ:

Ձնջում մենաշնորհի եւ աստիճանական պետականացում հին մենաշնորհներու:

ԶԱՂԱԶԱԿՐԹԻՉ ԲԱՅԱՌԻԿ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Երկրին մշտական խաղաղութիւնը եւ դրացի ժողովուրդներուն եղբայրակցութիւնը ապահովելու համար, անհրաժեշտ է հետեւեալ բացառիկ միջոցներու անմիջական կիրառումը՝ որ կը լրացնէ քաղաքակրթութեան հրամայողական պահանջն իսկ:

Ձնջել Աշիրեթի դրութիւնը, եւ Պէյերը ու Աղաները օրէնքին հպատակեցնել:

Ձնջել թափառաշրջիկ եւ վաչկատուն ցեղերու ապօրէն եւ վտանգաւոր դրութիւնը, եւ վարժեցնել անոնք հաստատուն բնակութեան եւ պարկեշտ աշխատութեան:

Ձնջել Համիտի զօրագունդերը:

Ձնջել Պէյերու եւ Աղաներու աւատական իրաւունքները եւ կամայական հարկահանութիւնները:

Չինաթափ ընել թափառաշրջիկ եւ առհասարակ ասպատակող ցեղերը – եւ մինչեւ կատարեալ զինաթափութիւն՝ ո'ւէ զինով պաշտպանել դրացի խաղաղ ժողովուրդները եւ արտօնել ասոնք ինքնապաշտպանութեան համար զէնք գործածելու:

Կառավարել այդպիսի ցեղերը բացառիկ օրէնքներով եւ միջոցներով, մինչեւ որ օրինապահութեան շաւիղին մէջ մտնելով՝ կատարեն իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան կրնայ անդամակցիլ ամէն հայ՝ առանց դաւանանքի եւ դասակարգի խտրութեան:

Իւրաքանչիւր անդամ կը ստորագրէ մասնաւոր տոմարի մը մէջ՝ խոստանալով հաւատարիմ մնալ Կուսակցութեան ծրագրին եւ օգտակար ըլլալ անոր նպատակին՝ նիւթական եւ բարոյական աջակցութեամբ:

Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան կեդրոնն է Կ. Պօլիս:

Կուսակցութիւնը կ'ունենայ հայրենիքի եւ արտասահմանի հայաբնակ վայրերու մէջ Ակումբներ:

Կ. Պօլսի Կեդրոնական Ակումբը կը զբաղի ընդհանուր բրօքականտով, եւ կը ներշնչէ իր խորհուրդներն ու թելադրութիւնները բոլոր տեղական Ակումբներուն: Տեղական Ակումբները պարտաւոր են իրենց գործունեութեանց եւ տեղական հանգամանքներու մասին պարբերաբար տեղեկութիւններ հաղորդել Կեդրոնական Ակումբին՝ իրենց դիւանին միջոցաւ:

Տեղական Ակումբները իրենց շրջանակին մեջ ինքնավար են եւ կը մատակարարուին տեղական միջոցներով:

Իւրաքանչիւր Ակումբ ինք կը պատրաստէ իր Ներքին Կազմական Կանոնագիրը եւ կը հաղորդէ Կեդրոնական Ակումբին:

Ընդհանուր Ժողովը կը բաղկանայ Ակումբներու պատգամաւորներէն եւ կը գումարուի երկու տարին անգամ մը, իսկ արտասովոր կերպով՝ Կեդրոնական Ակումբին եւ կամ Տեղական վեց Ակումբներու պահանջին վրայ:

Ընդհանուր Ժողովը Կուսակցութեան օրէնսդիր եւ համարառու մարմինն է: Կուսակցութեան գործելակերպին ընդհանուր գիծերը կը նախասահմանուին Ընդհանուր Ժողովի կողմէ՝ իւրաքանչիւր Ժամանակաշրջանի համար:

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐԿԱՅ ԾՐԱԳՐԻ

Ներկայ Ծրագիրը՝ իր հիմնական սկզբունքները անփոփոխ մնալու պայմանով՝ վերաքննելի է Ընդհանուր Ժողովին կողմէ:

* * *

Պետք է արձանագրուի որ ռամկավար առաջնորդները բացառապէս արեւմտահայեր ըլլալով, մօտէն ծանօթ էին թրքական բռնատիրութեան, անոնցմէ շատերը զոհ էին դարձած այդ իրականութեան, եւ ՀՍՌԿի ծրագրին խմբագրութեան մէջ, անկասկած, հաշուի կ'առնէին այն բոլոր հնարաւորութիւններն ու խոչընդոտները, որոնք կը նպաստէին կամ արգելք կ'ըլլային իրենց մտադրութիւններուն իրականացմանը: Ասկէ մեկնելով այդ ծրագիրը ներկայացուեցաւ իրատեսական, գործնական եւ կիրարկելի ոգիով մը:

Հ.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԳԻՐԸ ԹՐՔԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐՈՒՄ

Արդէն դեր եւ բաժին կը վերցնէ Օսմանեան քաղաքական եւ ընկերային կեանքէն ներս, տալով երկու պարագայ կազմութեան սկզբնական շրջանի օրերէն՝ լրագրող Հասան Ֆեհմիի սպանութեան եւ Ընկերակցութեանց Օրէնքին հետ

կապուած, պարզապէս դրսեւորելով քաղաքական հասունութիւնը կուսակցութեան ղեկավարութեան:

Կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Ակումբը պաշտօնագիրով մը Մարտ 29, 1909ին կը տարածէ հետեւեալ լուրը թրքական թերթերուն մէջ.

«Հայ Սահմ.-Ռամկ. Կուսակցութիւնը, որ իբրեւ քաղաքական կուսակցութիւն՝ Թուրքիոյ մէջ առաջին անգամ կազմուած է, իր Կեդր. Ակումբին միջոցաւ բուռն կերպով կը բողոքէ՝ իր գաղափարներուն պատճառաւ նահատակուող քաջարի խմբագրին՝ Հասան Ֆեհմի պէյի սպանութեան համար: Հ.Ս.Ռ.Կ.ը, որուն ծրագրին գլխաւոր սկզբունքներէն մէկն է մամուլի ազատութիւնը՝ չէր կրնար խստիւ չդատապարտել տրուած այս վայրագ հարուածը Օսմ. Սահմանադրութեան ամենէն նուիրական տրամադրութիւններէն մէկուն»:

Նոյնպէս Հ.Ս.Ռ.Կ.ի Գահիրէի Ակումբը հեռագրաւ բողոքած էր Հասան Ֆեհմի պէյի սպանութեան համար, միեւնոյն ատեն իր ցաւակցութիւնները յայտնելով հանգուցեալին ընտանիքին եւ ամբողջ օսմանեան մամուլին:

Այս առթիւ Կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ Կեդր. Ակումբը Չատկի առաւօտ ընդհանուր կոչ մը ցրուեց պոլսահայութեան:

Օսմանեան կուսակցութիւններու Ընդհանուր Միութեան ժողովներուն Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութիւնը պաշտօնապէս հրաւիրուած եւ մասնակցած է:

ԽՆԴՐԱԳԻՐ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԾԵՐԱԿՈՅՏԻՆ

Հարազատ թարգմանութիւնը այն խնդրագրին, որ Հայ Սահմ.-Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական ակումբը յանձնած է Օսմ. Ծերակոյտին Օգոստոս 1, 1909 թուականով, Ընկերակցութեանց օրէնքին 4րդ յօդուածին առթիւ:

«Օսմանեան Պետութեան մէջ քաղաքական ընկերակցութեանց կազմութեան պայմաններուն վերաբերեալ օրինագծին երեսփոխանական Ժողովոյ կողմէ քննութեան պահուն՝ ազգային հիմ եւ անուն ունեցող ընկերակցութեանց արգիլումը

տրամադրող չորրորդ յօդուածին նոյնութեամբ ընդունուիլը՝ զանազան ցեղերէ կազմուած օսմանեան տարրերուն ցաւ պատճառաւ է՝ իբր անվստահութեան արտայայտութիւն մը իրենց դէմ, եւ մեր կուսակցութիւնն ալ՝ որ նոր թեժմի հաստատումէն վերջ՝ միմիայն Սահմանադրութեան եւ ազատութեան պահպանման ու ամրապնդման նպատակով կազմուած է, միեւնոյն ցաւին մասնակից գտնուելով՝ ներկայիս կը խնդրէ պատուարժան Ծերակոյտէն որ՝ նոյն օրինագիծը քննելու պահուն յիշեալ յօդուածը ջնջէ, հիմ քննելով հետեւեալ նկատողութիւնները զորս պատկառելի ժողովիդ ուշադրութեան կը յանձնենք:

«Մինչդեռ բոլոր օսմանցիները օրէնքի առջեւ ազատ եւ հաւասար են եւ ազգայնութեանց գաղափարը Պետութեան կողմէ ժխտուած չէ, այլ ընդհակառակն Օսմանեան Պետութեան հանդէպ իր քաղաքացիական պարտականութիւնը անկեղծօրէն կատարող ամէն անհատ արտօնուած է իր պատկանած ցեղին լեզուն, պատմութիւնը եւ յիշատակները ազատօրէն պահպանելու,- ազգային հիմ եւ անուն ունեցող ընկերակցութեանց ընդհանուր կերպով արգիլումը՝ ինչ նկատումի վրայ ալ հիմնուած ըլլայ՝ արդարութեան եւ հաւասարութեան սկզբանց համապատասխան չէ: Ինչպէս որ ամէն ազատ մարդ՝ պետութեան հիմնական անուններուն հակառակ չըլլալու պայմանաւ, իր ուզած ձեւովը եւ անունովը քաղաքական ընկերակցութիւն կազմելու արտօնութիւնը կը վայելէ, նոյնպէս բացայայտ է որ զանազան ազգութեանց եւ ցեղերու պատկանեալ օսմանցիներն ալ իրաւունք ունին այս միեւնոյն սկզբունքէն օգտուելու: Կառավարութեան կողմէ ուշադրութեան առնուելիք պարագան՝ քաղաքական ընկերակցութեան մը միայն մէկ ցեղի պատկանող օսմանցիներէ կազմուած ըլլալը կամ չըլլալը չէ՝, այլ օսմանցիութեան եւ օսմանեան հայրենիքին անբաժանելիութեան սկզբունքին հակառակ նպատակ մը հետապնդելն կամ չհետապնդելն է: Օրինակի համար, ինչպէս որ հանդէսի մը մէջ գտնուող օսմանցիներուն միայն մէկ ազգութեան պատկանիլը չի կրնար արգիլուիլ, նոյնպէս քաղաքական օրինաւոր նպատակի մը

իրագործման աշխատող օսմանցիներուն միայն մէկ ազգութեան պատկանիլը չի կրնար արգիլուիլ: Միայն նպատակին ապօրինութիւնն է որ կրնայ արգելքի տեղի տալ: Վեց հարիւր տարուան հաւաքական կեանքի մը շնորհիւ՝ այսօր օսմանեան տարրերը միացեալ մարմնի մը անդամները կամ մեծ գերդաստանի մը ճիւղաբաժանումները կը նկատուին: Միեւնոյն ազգին պատկանող անհատներու միջեւ լեզուի եւ ըմբռնումներու տեսակետով զօրաւոր կապեր գոյութիւն ունենալով, ասոնց՝ օսմանեան հայրենասիրութեան սահմանին մէջ քաղաքական ընկերակցութիւն կազմելն արգիլելը՝ քաղաքական յառաջդիմութեան դէմ արգելիչ թումբ մը կանգնել կը նշանակէ: Մեր սրբազան հայրենիքին մէջ ազատութեան, հաւասարութեան, եղբայրութեան գաղափարներուն տարածումը եւ Սահմանադրական սկզբանց ամրացումը քաղաքական ընկերակցութեանց կազմութեամբը կարելի կը դառնայ: Երեսփոխանական ժողովէն կ'սպասուէր ուրեմն որ, ո՛չ թէ արգելիչ որոշումներ տար, այլ ընդհակառակը քաջալերէր այս կարգի օրինական ընկերակցութիւնները: Ասկէ զատ, ըստ որում այսպիսի արգելքի մը իրատարակումը անվստահութեան վերագրուելով՝ զանազան ազգութիւնները այն տպաւորութիւնը պիտի ունենային թէ հաւասարութեան բարիքներէն անխտիր օգտուելու իրաւունքէն զրկուած են, հաւանական է որ՝ հին թեժմի օրով տեսնուածին պէս՝ նորէն գաղտնի ընկերակցութիւններու կազմութեան տեղի տրուած պիտի ըլլայ, որու հետեւանքով ոստիկանութիւնը պիտի հարկադրուի դարձեալ խուզարկութիւններ եւ հետապնդումներ կատարել, ինչ որ բացայայտ է թէ հին թեժմի վարչական սիսթեմին վերահաստատումը կը նշանակէ:

«Ուշագրաւ պարագայ մ'ալ այն է որ, թէեւ քաղաքական ամէն ընկերակցութիւն սկզբունքով անկախ է, բայց Սահմանադրութեան ծառայելու եւ ազատութիւնն ու իրաւունքը պաշտպանելու պէս բոլորէն ընդունուած նպատակներու համար, բնականաբար անոնք կը ձգտին իրարու հետ միաբանիլ (bloc կազմել). այս կերպով զանազան տարրերու համերաշխութիւնը՝ փոխանակ անհատ-

ներու միաբանութեան, ընկերակցութիւններու միաբանութեամբը ձեռք կը բերուի: Այլացեղ ազգաբնակչութիւններէ բաղկացած օտար երկիրներու մէջ, մասնաւորապէս Աւստրիոյ մէջ, ընկերվարական կուսակցութիւններն անգամ, որոնք ազգայնական կապերէ զերծ պէտք է համարուին, ազգի անունով կազմուած են, եւ ըստ ազգի կազմուած այս կարգի կուսակցութեանց գործակցութիւնը, կամ «պլօք» կազմելն է, որ անոնց ընդհանրական հանգամանք մը կ'ընծայէ: Մեր մէջ եւս մէկ տարրուան փորձառութիւնը՝ ազատութեան գաղափարին եւ սահմանադրական սկզբունքին ընդհանրացմանը համար քաղաքական ընկերակցութեանց կազմութիւնը քաջալերելու պէտքն եւ զանազան ազգութեանց պատկանող այսպիսի ընկերակցութեանց գոյութեան՝ օսմանեան եղբայրակցութեանց ամրապնդման տեսակետով՝ օգտակարութիւնը կ'ապացուցանէ, ըստ որում բնական է որ այդ ընկերակցութիւնները իրենց մէջ կապակցութիւններ պիտի հաստատեն:

«Օրէնքը կառավարութեան կատարեալ արտօնութիւն կու տայ Սահմանադրութեան եւ օսմանցիութեան միութեան եւ Օսմանեան Պետութեան անբաժանելիութեան սկզբունքներուն հակառակ ընթացքի մէջ գտնուողներուն դէմ հետապնդումներ կատարելու, եւ արդէն՝ օրինազօին երրորդ յօդուածն ալ այս կէտը կը հաստատէ: Հետեւաբար, յիշեալ չորրորդ յօդուածին ջնջումը խնդրելուս առթիւ, կը յիշեցնենք թէ՛ ազգերու հանդէպ ինչ աստիճան արդարութիւն եւ ազատամիտ վերաբերում ցոյց տրուի, նոյն համեմատութեամբ կը փութացուի եւ կը դիրանայ օսմանեան համերաշխութեան անկեղծօրէն իրականացումը եւ թէ՛ ինչպէս որ բացայայտ է թէ ո եւ է ազգութիւն մը՝ իրեն ազատ կեանք երաշխաւորող միջավայրէ մը բաժնուիլ չուզեր, նոյնպէս պատմականօրէն ապացուցուած է թէ ճնշումը բոլորովին հակառակ միտումներու ծնունդին տեղի կու տայ»:

կազմուեցան աւելի ուշ Իզմիրի, Խարքերդի, Տիգրանակերտի, Կիլիկիոյ զանազան աւաններու, Եգիպտոսի եւ Միացեալ Նահանգներու տարածքին:

Մտաւորական ղեկավարներ ուշադրութիւն դարձուցին իրենց շարքերուն եւ ընդհանրապէս երիտասարդութեան մտաւոր զարգացումին եւ Վանի մէջ 1909ին հիմնեցին «Մկրտիչ Աւետիսեան» գրադարան-ընթերցարանը: Վանի Կեդրոնական վարժարանին համար տեսուչ բերին Կ. Պոլսէն կրթական մշակ Յովսէփ Գոյումճեանը, որ ունեցաւ իր դրական ազդեցութիւնը երիտասարդներու կրթական աշխատանքներուն գծով: Այնուհետեւ ՀԲԸՄի աջակցութեամբ հիմնուեցաւ նշանաւոր վարժապետանոցը, որուն նպատակն էր ուսուցիչներ պատրաստել տեղի դպրոցներու մէջ դասաւանդելու համար:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊԵՐ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵՆԵՆ ՆԵՐՍ

Կուսակցութեան ծնունդին հետ զուգահեռ քաղաքական իրադարձութիւններ տեղի ունեցան երբ արդէն 1908ին Միտհաթեան Սահմանադրութիւնը կը վերահռչակուէր, որ տեսակետով մը Սահմանադրական միապետութեան մը սահմանումն էր, որ կը պահէր Համիտի առանձնաշնորհումներէն մաս մը, ինչպէս՝ ռազմական եւ ծովային նախարարները նշանակելու իրաւունքը: Սակայն, 1909ի սկիզբը այդ սահմանադրութիւնը երիտթուրքերու կողմէ վերաքննուելով սուլթանը զրկուեցաւ այդ նշանակումներու առանձնաշնորհումներէն, եւ ասոր արդիւնք որպէս Համիտ Մարտ 31, 1909ին բողոք ներկայացուց: Առանց ընթացք տալու, որպէս արդիւնք՝ անմիջապէս բանակին միջամտութեամբ սուլթանը գահընկէց հռչակուեցաւ:

Նոր սուլթանը՝ Մեհմետ Ռեշատ Ե., մնաց մինչեւ իր գահակալութեան վերջը, 1918 թուականը:

ԱՅԼ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՄԱՍՆԱԳԻՒՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Կ. Պոլսէն դուրս Կուսակցութեան ակումբներ

ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Նոր սուլթանը տխուր դերակատարութիւն ունեցաւ ազգային մեր կեանքին մէջ ու սահմա-

Նադրութեան հռչակումէն տարի մը չանցած արդէն թրքական իշխանութիւններուն հետ գործակցաբար կազմակերպեց Ատանայի կոտորածը, որուն զոհ գացին շուրջ 30 հազար հայեր:

1909ի Չատկուայ շաբթուան թուրք խուժանը կը յարձակի հայերու վրայ, կը կողոպտէ բոլոր խանութներն ու հարստութիւնը, կը կոտորէ անգէն ու անպաշտպան ժողովուրդը՝ առանց խնայելու կիներուն ու փոքրիկներուն:

Այս կոտորածը կը սահմռկեցնէ ու կը հիասթափեցնէ բովանդակ հայութիւնը: Սահմանադրական ընթիմը Թուրքիոյ մէջ յայտարարուելէ յետոյ, մեծ էր թիւը անոնց որոնք չափազանց լաւատեսութեամբ ու վստահութեամբ ողջունած էին Նոր կարգերը: Օրուան մեր ղեկավարները փոխանակ խոհականութեամբ ու շրջահայեցողութեամբ պատրաստելու եւ զգուշացնելու միամիտ ու անգիտակից հայ ժողովուրդը, իրենց կարգին լաւատեսութեամբ տարուեցան սահմանադրութեան շնորհիւ խոստումներէն ու տարուեցան հոսանքէն:

Ատանայի կոտորածը սթափեցուց առաջնորդներէն շատեր: Պատրիարքարանի իշխանութիւններէն մինչեւ յետին հայը միաճակատ՝ բոլուն կերպով բողոքեցին իթթիհատականներու այս դաւաճանական ու նենգ կանխամտածուած կոտորածին դէմ: Ազգային պաշտօնական աղբիւրներ պատասխանատու կը նկատէին Ատանայի կուսակալ ճեվտէթ պէյը, Օսմանեան Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն բոմիթէն, անոր գործակալները եւ վերջապէս թուրք ամբոխը, որոնք հին ընթիմի օրերէն սկսեալ ատելութեամբ լեցուն՝ կը դաւէին հայոց դէմ՝ կողոպտելու ու կոտորելու զանոնք:

Կիլիկիոյ համար կանխամտածուած այս կոտորածին ետքիւնը կը յստականայ ներքին գործոց խորհրդական Ատիլ պէյի մէկ հեռագրով՝ զոր ջարդի պահուն փութացուցած էր Կիլիկիոյ շրջանի բոլոր թուրք պաշտօնէութեան. *«Մեծագոյն ուշադրութեամբ հոգ տարուի, որ վնաս չի հասնի օտար կրօնային հաստատութեանց եւ հիւպատոսարաններուն»:*

Կեդրոնական կառավարութիւնը վերջապէս

Ատանայի կուսակալը՝ ճեվտէթ

տեղի կու տայ հայոց այս ուժգին բողոքին, խառն Յանձնաժողով մը կը դրկէ Ատանա թրքասեր ճանչցուած հայու մը՝ Յակոբ Պապիկեանի առաջնորդութեամբ, որպէսզի տեղւոյն վրայ քննէ եւ ճշդէ կոտորածին պատասխանատուները:

Էտիքնէի երեսփոխան Յ. Պապիկեան խղճմտօրէն կը կատարէ իր վրայ դրուած պարտականութիւնը, իր տեղեկագիրը կը ներկայացնէ կառավարութեան, հաստատելով, թէ ջարդին ու աւարառութեան կազմակերպիչները եղած են կառավարութեան պաշտօնեաները, կուսակալէն սկսեալ, զինուորական հրամանատարը, եւ թուրք հարուստներ, որոնք զէնք բաշխած էին խուժանին եւ քաջալերած զանոնք որ ջարդէն ու թալանէն հայերը:

Պապիկեան իր այս ցնցող ու արդարակորով տեղեկագիրը ներկայացնելէ ետք յաջորդ օրն իսկ յանկարծամահ կ'ըլլայ եւ մեծ շուքով կը կատարուի

իր ազգային յուղարկաւորութիւնը: Հանրութեան հաստատ համոզումը այն կ'ըլլայ թէ թուրք կառավարութիւնը՝ ըստ աւանդական սովորութեան՝ նենգամտօրէն թունաւորած էր Պապիկեանը որպէս վարձատրութիւն իր կատարած խղճամիտ ու արդար քննութեան...:

Ատանայի կոտորածները եկան հաստատելու ՀՍՌԿի զգուշաւորութիւնը իթթիհատականներու նկատմամբ: Այսպիսով ռամկավարները առաւել համոզում գոյացուցին որ անհրաժեշտ է նոր թափ տալ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան գործին: Ու ատկէ մեկնելով ալ, ռամկավարներու Ամերիկայի շրջանակը Կուսակցութեան Առաջին Պատգամաւորական Ժողովին մասնակցող իր պատգամաւորը՝ Միքայէլ Յովհաննէսեանը, լիազօրած էր, որ ի գին ամեն զոհողութեան ընթացք տայ ինքնապաշտպանութեան գործին:

ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎԸ - Կ. ՊՈԼԻՍ, ՅՈՒԼԻՍ 1911

Ազգին եւ Կուսակցութեան առջեւ եղող նոր մարտահրաւերները կը ստիպէին որ աշխարհատարած իր շրջանակներու պատգամաւորներուն մասնակցութեամբ գումարուէր առաջին պատգամաւորական ժողովը եւ ռամկավարական սկզբունքներով ալ ծրագիրներու եւ գործունէութեան աշխատանքային դաշտին ուղեգիծը դրուէր:

Ատանայի կոտորածին գնահատանքը, ինքնապաշտպանութեան գործին զարկ տալու անհրաժեշտութիւնը, իթթիհատականներու քաղաքականութեան զարգացումները, ՀԲԸՄի նկատմամբ Կուսակցութեան վերաբերմունքը, միւս ազգային քաղաքական կազմակերպութիւններու հետ յարաբերութիւններու մշակումը, եւ վերջապէս, Կուսակցութեան ներքին կառոյցն ու շրջանակներու զօրացումը կը հարկադրէին որ Կ. Պոլսոյ կեդրոնական ակումբը առաջին պատգամաւորական ժողովի հրաւիրէ իր շրջանակները:

Հակառակ զանազան նիւթական ու կազմակերպական դժուարութիւններու, Յուլիս 1911 ին, Կ. Պոլսոյ Ալպանական Բլիւպին (Ակումբ) մէջ գումարուեցաւ ՀՍՌԿի Առաջին Պատգամաւորական

Ժողովը մասնակցութեամբ 25 ընկերներու: Այսպէս՝ Ամերիկայէն՝ Միքայէլ Յովհաննէսեան եւ Շաւարշ Հովիւեան, Վասպուրականէն՝ Գրիգոր Պեօգիկեան, Յարութիւն Կաքաւեան եւ Յովսէփ Գոյումճեան, Եգիպտոսէն՝ Վահան Մալեգեան եւ Զրիստափոր Ճեճիգեան, Փոքր Հայքէն՝ Սուրէն Պողպատ, Կիլիկիայէն՝ Գաբրիէլ Խանճեան, Կ. Պոլսոյ արուարձաններէն՝ Ինկիլիգեան, Նալբանդեան եւ Ե. Փափագեան: Իսկ Կեդրոնական Վարչութեան անդամներէն ներկայ էին՝ Արշակ Ալպոյաճեան, Արշակ Տիրատուրեան, Արամ Շիշեան, Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Լեւոն Շիրինեան, Միհրան Յովհաննէսեան, Յակոբ Փափագեան, Յովհաննէս Յակոբեան, Պարոյր Զէչեան, Վահան Թէքեան, Տիրան Զէլէկեան, Օննիկ Թաշճեան եւ Օննիկ Զիֆթէ-Սարաֆ: Ժողովին բացառաբար հիւրաբար ներկայ գտնուեցաւ Նաեւ Թիֆլիսէն «Մշակ» թերթի խմբագիրներէն Համբարձում Առաքելեան, որ կարեւոր խնդիրով Կ. Պոլիս կը գտնուէր:

Դիւանը կազմուեցաւ հետեւեալ կերպով. Միքայէլ Յովհաննէսեան՝ Ա. Ատենապետ, Վահան Մալեգեան՝ Բ. Ատենապետ, Գաբրիէլ Խանճեան՝ Ա. Ատենադպիր, Արամ Շիշեան՝ Բ. Ատենադպիր: Ժողովը ունեցաւ 20 յաջորդական նիստեր, որոնց մէջ տրուեցան շահեկան ու լուրջ որոշումներ:

Պատգամաւորներ միաձայնութեամբ որոշում կ'անցնէին թեւ եւ թիկունք կանգնելու Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ), որ «իբր իրեն ուղեկից, եթէ ոչ քաղաքական, ապա ազգային դրօշի տակ պիտի կրնան ծառայել հայ ժողովուրդին»:

Պատգամաւորական Ժողովէն անջատ, կը գումարուի գաղտնի ժողով մը սահմանափակ ընկերներով, քննելու համար հայոց ինքնապաշտպանութեան գործը հայաբնակ վիլայէթներու եւ Կիլիկիոյ մէջ: Ժողովականներ նկատի ունենալով կառավարութեան հետապնդած ծուլումի քաղաքականութիւնը Թուրքիան բաղկացնող տարրերու եւ ի մասնաւորի հայերուն հանդէպ, երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ կ'որոշուի «Ամեն հնարաւոր միջոցներ ձեռք առնել ներքին գաւառներու

հայրերինը զինելու, ապագայ հաւանական ինքնապաշտպանութեան պէտքին համար»:

Միաձայնութեամբ տրուած այս որոշումը անմիջապէս գործնականացնելու համար, ներկաներէն Գրիգոր Պետրիկեան եւ Յարութիւն Կաթաւեան կ'առաջարկէն Նախապատուութիւնը տալ Վասպուրականին, որովհետեւ ան աշխարհագրական դիրքով շատ մը առաւելութիւններ ունենալէ բացի, մնալով սահմանակից Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի, բաւական դիւրութիւններ պիտի ունենայ զէնքերու ներմուծման աշխատանքին մէջ, որուն փորձը իրենք երկուքը անձամբ տեսած էին Արմենականութեան շրջանին: Այս բանաւոր առաջարկը լոյս տեսնելու համար սիրուելէ ետք, որոշուեցաւ առաջնութիւնը տալ Վասպուրականին, որուն պիտի յաջորդէին Տարօնն ու մնացեալ բոլոր գաւառները:

Տրուած որոշումին գործադրութեան համար անհրաժեշտ էր Նախ ամենէն կենսականը՝ դրամը, զոր իւրաքանչիւր գաւառ միայն իր միջոցներով պիտի դժուարանար հոգալ: Նոյնքան դժուար էր Կ. Պոլսոյ մեր ազգայիններուն վրայ յոյս դնել, քանի որ անոնք ընդհանրապէս Ատանայի եղեռնէն ու սահմանադրութեան փթացնող հովերէն վերջն ալ տակաւին շատ բան կ'ակնկալէին Իթթիհատ-Դաշնակցութիւն եղբայրակցութենէն: Այդ պարագային ինքնապաշտպանութեան խօսքն ընելը առնուազն *Արկածախնդրութիւն* պիտի նշանակէր: Կը մնար ուրեմն արտասահմանը, տակաւին այդ ուղղութեամբ չարտայայտուած, Ամերիկայի Շրջանակի լիազօրը՝ Միքայէլ Յովհաննէսեան, իր պատկանած շրջանակի ընկերներուն զոհողութեան եւ անձնութեան դրուատիքն ընելով խոստացաւ Ամերիկա վերադարձին առաջին առթիւ հազար ոսկի փութացնել գործին Նախաձեռնութեան համար: Ժողովը ուրախ տրամադրութեան տակ վերջանալով, արդիւնքը կը հաղորդուի Կեդրոնական Վարչութեան: Վերադարձէն ետք ամերիկաբնակ ընկերներ կ'ընդունին խնդրանքը եւ կ'ողջունեն ու կը սկսին ձեռնարկել հանգանակութեան:

Պատգամաւորական Ժողովէն վերջ մասնաւոր առաքելութեամբ Նախ Յ. Կաթաւեան եւ յետոյ ալ Մ.

Ալպանական ակումբը

Յովհաննէսեան մեկնեցան Կ. Պոլսէն, առաջինը Վան իսկ երկրորդը Սամսոն-Սեբաստիոյ գծով Խարբերդ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ – Կ. ՊՈԼԻՍ ՅՈՒԼԻՍ 1913

Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան Պատգամաւորական Ա. Ժողովէն ետք, արագընթաց ազգային վերիվայրումներէն ու զարգացումներէն ետք Ժամանակն էր վերատեսութեան ենթարկել կուսակցութեան կառոյցները, ապագայի ծրագիրները, դիմակալելու համար սպասուող մեծ արհաւիրքը, ինչպէս Նաեւ՝ ազգային կեանքին մէջ գործող միւս կուսակցութիւններու հանդէպ որդեգրելու յարաբերութիւններու նոր գործընթաց մը: Այսպիսով Կեդրոնական Վարչութիւնը հրաւիրեց Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովի՝ քննելու կուսակցութեան առաջ դրուած նոր մարտահրաւերները, որոնք կապուած էին յատկապէս քաղաքական աշխարհի առաջ օրը օրին խորացող բեւեռացման հետ:

Կ. Պոլսոյ մէջ Յուլիս 1913ին գումարուեցաւ ՀՍՌԿի Պատգամաւորական Ժողովը, օրակարգ ունենալով՝

Ա. Թուրքիոյ ներքին վիճակը եւ միջազգային դրութիւնը

Բ. Իթթիհատական կուսակցութեան դիրքը արդի փուլին մէջ

Գ. Իթթիհատ-Դաշնակցութիւն համագործակցութիւնը

Դ. Հայկական Հարցը ներկայ փուլին մեջ

Ե. Հայկական կուսակցությունները եւ անոնց փոխարարներությունները

2. Ինքնապաշտպանության վիճակը եւ այդ ուղղությամբ իրականացուող միջոցառումները:

Ժողովին կը նախագահէր ՀՍՌԿի Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ Տիրան Զէլէկեան, որ կը ներկայացնէ իր գլխաւորած վարչութեան տեղեկագիրը:

Անոր համաձայն՝ Երիտթուրքերու վեց տարիներու վրայ երկարող կառավարման շրջանին եւրոպական մեծ պետութիւններու ազդեցութիւնը Թուրքիոյ վրայ աւելի բացայայտ էր դարձած: Այդ առաւելաբար կը վերաբերէր կայսերական Գերմանիոյ: Իսկ Պալքանեան պատերազմի հետեւանքով Նոր տարածքներ արդէն անջատուած էին Օսմանեան կայսրութենէն: Կը նշուէր որ Երիտթուրքերը յոյս ունէին, թէ Դաշնակցութիւն-Իթաիհատ համագործակցութիւնը վերջ պիտի դնէր հայերու բողոքներուն եւ պահանջատիրութեան եւ ի վերջոյ պիտի յաջողէին Թուրքիոյ ազգային միւս փոքրամասնութիւններուն հետ միասին հայերը եւս միաձուլել օսմանցիութեան մեջ եւ այսպիսով վերջ դնել օտար պետութիւններու միջամտութեան Թուրքիոյ տարածքին անոր ներքին գործերուն: Բայց իթաիհատականները ի վերջոյ յուսախաբ եղած էին:

Պատմական իրողութիւն է որ ՀՍՌԿը երբե՛ք համագործակցութեան իր ձեռքը չերկարեց իթաիհատականներու թէ իթիլաֆականներուն: Ան հեռու մնաց այդ դիւանագիտական արկածախնդրութենէն: Համաձայն կուսակցութեան որդեգրած սկզբունքներուն՝ հայերը կը մնային «օսմանցի», այսինքն հայ ժողովուրդը կը մնար «օսմանեան» ժողովուրդի բաղկացուցիչ մէկ մասը, իսկ Արեւմտեան Հայաստանը՝ Օսմանեան կայսրութեան անբաժան մասը, բայց ասով հանդերձ, միւս ազգային փոքրամասնութիւններու հետ պիտի ունենային հաւասար իրաւունքներ, իսկ երկիրը իրապէս պիտի որդեգրէր ռամկավարական կարգերն ու սկզբունքները: Կը շեշտուէր որ թէեւ կուսակցութիւնը յոռետես չէր իթաիհատական-

ներու իշխանութեան գալու առաջին տարիներուն, բայց փաստերը եկան ապացուցանելու, որ երիտթուրքերու նկատմամբ վերապահ դիրքորոշումը ճիշդ քաղաքականութիւն էր որդեգրուած կուսակցութեան կողմէ: Ատանայի եղեռնը եւ յաջորդող 3-4 տարիներու իթաիհատականներու վարած հակահայ քաղաքականութիւնը վերահաստատեցին կուսակցութեան որդեգրած վերապահութիւնը Իթաիհատին նկատմամբ:

Յայտնի փաստ էր, որ 1912ին դարձեալ սեղանի վրայ էր եկած Հայկական Հարցը եւ միջազգային տարբեր ատեններու մեջ հայոց շահերը կը ներկայացնէր Ամենայն Հայոց Հայրապետին ներկայացուցիչ Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութիւնը: Հայկական Հարցի եւ պատուիրակութեան մասին ժողովին զեկուցեց Արշակ Ալաօյանձեանը: Ան մանրամասն ներկայացնելով խնդիրը՝ ընդգծեց որ թէեւ Ազգային Պատուիրակութեան ծաւալած գործունեութիւնը որոշակի յոյսեր կը ներշնչէ, սակայն մեծ տերութիւններու միջինարեւելեան քաղաքական մրցակցութիւնը դժբախտաբար կրնայ աւելի դժուարութիւններու դուռ բանալ Հայկական Հարցին առջեւ: Ասկէ մեկնելով ալ, պատգամաւորական ժողովին կողմէ կոչ կ'ուղուէր բոլորին ըլլալ առաւել զգոյշ եւ խոհեմ:

Տիրան Զէլէկեան ըրաւ ակնարկութիւններ մօտալուտ համաշխարհային պատերազմի մը հաւանականութեան մասին, նշելով այն ազդակները, որոնք կարող էին առիթ տալ Նոր պատերազմի: Ահա՛ հոս էր որ Զէլէկեանի խորաթափանց միտքը զգաստութեան հրաւիրեց ժողովականները՝ որոշում առնելու Արեւելեան Նահանգներու մեջ մղում տալու ինքնապաշտպանութեան գործին, որովհետեւ՝ «եթէ վերահաս պատերազմի մը բերած փոթորիկէն կարողանայ ազատիլ հայ ժողովուրդը, այնուհետեւ փրկուած կ'ըլլայ ընդմիշտ»:

Պատգամաւորական ժողովին կը քննարկուի միւս կուսակցութիւններու հետ փոխադարձ յարաբերութիւններու եւ համերաշխութեան հարցը: Կեդրոնական Վարչութիւնը եւ տարբեր շրջանակներէ եկած պատգամաւորները կը հաստա-

տեն, թե իրենց բոլոր փորձերը ռամկավար-դաշնակցական համագործակցություն ստեղծելու առնչությամբ արդիւնք չեն տուած, որովհետեւ ՀՅԴ համագործակցություն ըսելով կ'առաջնորդուէր այն մտայնութեամբ թէ համերաշխութեամբ ռամկավարները իրենց ազդեցութեան պէտք էր ենթարկել:

Իսկ Վահան Թէքեանի կողմէ ՍԴՀԿ եւ Վերակազմեալ Հնչակեան հատուածին մասին տրուած զեկոյցէն կը պարզուէր թէ ՍԴՀԿ իր պառակտումէն յետոյ դադրած էր արդէն մեծ դեր մը կատարելէ հայ կեանքին մէջ: Սոցիալ Դեմոկրատ յորջորջումը ի սկզբանէ անուանական էր, ու տակաւին այդ անանդութիւնը կը պահուի գոհացում տալու համար շարքերուն կուսակցական պատուախնդիր զգացումին: Հետզհետէ նկատելի կը դառնայ վարիչ շրջանակներուն մէջ լռութիւն, ինքնաճանաչում եւ իրատեսութիւն, բայց քանի մը պատեհապաշտ մակաբոյժներ տակաւին իրենք զիրենք կը պարտադրեն եւ արգելք կը հանդիսանան այդ կուսակցութեան ապաքինման:

Վերակազմեալ հնչակեաններուն մասին Թէքեանի զեկոյցը կը պարզէր թէ այս հատուածը ունի իր մէջ հայրենասէր, լուրջ եւ պարկեշտ ղեկավարներ, բայց անցեալին մէջ գործուած քանի մը սխալներուն հետեանքով երկու կողմերն ալ կ'ուզէն մտալ իրարմէ հեռու: Մասնաւորապէս Ամերիկայի մէջ ՀՍԴԿի եւ ՎՀԿ միջեւ մօտիկ անցեալի դառն յիշատակներ ու զգացումներ կը շարունակէն մնալ: Այլապէս ոչ թէ համերաշխութիւն, այլ կարելի պիտի ըլլար նոյնիսկ միութիւն ունենալ այս երկու կազմակերպութիւններուն միջեւ:

Պատգամաւորական Բ. Ընդհանուր Ժողովը կուսակցութեան յառաջիկայ գործունէութիւնը ճշդող վիճաբանութիւններէն յետոյ, համապատասխան յանձնաժողովին բերած առաջարկներուն լոյսին տակ տուաւ, ի միջի այլոց, հետեւեալ որոշումները.

Ա. Սպասել մեծ տէրութիւններու Հայկական Հարցի վերաբերեալ մօտալուտ հաշտութեան վեհաժողովի որոշումներուն, իսկ մինչ այդ

առաջնորդուիլ կուսակցութեան ծրագրին եւ Պատգամաւորական Ա. Ժողովին ցուցմունքներով եւ պահանջներով:

Բ. Որոշուեցաւ շարունակել ընդդիմութիւնը Հ.Յ. Դաշնակցութեան, մանաւանդ Ակնունիներու, Շահրիկեաններու, Վառմեաններու ցուցաբերած քաղաքականութեան դէմ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը «աշխարհականացնել»ու եւ «Բաց ու Գոց»ի խնդիրներուն համար: Այդ պայքարներուն ալ զոհ էին գացած Պետրոս Հաճեան եւ Գեորգ Զէշիշեան Իզմիրի մէջ, որպէս «կղերամիտ, յետաշրջական եւ պուրժուա նացիոնալիստ» ազգայիններ. այս՝ ցոյց տալու ռուս ընկերվարականներուն թէ դաշնակցականները անոնցմէ աւելի «ուղղափառ» ընկերվարականներ են:

Առանձնապէս ու մասնաւորապէս խորհրդակցութեան առարկայ եղաւ Բարեգործականը: Պատգամաւորներէն ոմանք խնդրեցին Վահան Թէքեանէն, որ մօտէն իրազեկ ըլլալով անոր գործունէութեամբ ու ծրագիրներուն, առարկայօրէն ներկայացնէ անոր ծնունդն ու պայմանները: Թէքեան որ միշտ եղած է զուսպ ու սակաւախօս կ'ըսէ հետեւեալը. «Կարելի է ըսել թէ այդ կազմակերպութիւնը հիմնելու գաղափարին յղացումը կը պատկանի ողբացեալ Արփիար Արփիարեանին եւ մեր ընկերներէն Վահան Զիրքեանին: Ասկէ տասնեակ մը տարի առաջ, յանուն հայ ազատագրական շարժումին, տեսակ մը քառս կը տիրէր նաեւ եգիպտահայ գաղութին մէջ, ուր ունէինք բարեկեցիկ դասակարգ մը: *Ազգային Յեղափոխական Ընդհ. Միութիւն* մը կազմելու գաղափարին շուրջ 1905ի վերջերը յիշեալները մտերմական շրջանակի մէջ քանի մը խորհրդակցութիւններ ունեցան, որոնք թէեւ ելքի մը չանգեցան, բայց այս շրջանին կը զուգադիպին այն խորհրդակցութիւնները, որոնց նախաձեռնութիւնը ստանձնեց բարեկեցիկ դասուն ներկայացուցիչ Պօղոս Նուպար: Եւ ահա 1906ի Ապրիլին հրապարակ եկաւ *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն* անունով կազմակերպութիւն մը, որուն հիմնադիրներն եղան Պօղոս Նուպարի հետ Եագուպ Արթին փաշա, Ե. Աղաթօն, Անդրանիկեան,

Յակոբեան եւ ուրիշ քանի մը տնտեսական բարձր դիրք ունեցող անհատներ»:

«Հիմնադիրները կը խուսափէին յեղափոխական գործունեութենէ, չէին ուզեր նաեւ զանազան անուն կրող իրենց ծանօթ ու անծանօթ խմբակցութիւններուն եւ անհատներուն իրենցմէ պահանջած գումարները վճարել: Որոշեցին ստեղծել կազմակերպութիւն մը, որ «Բարեգործական» անունին տակ պիտի տար իր աջակցութիւնը հայ ժողովուրդին»:

Միեւնոյն եգիպտոսի մէջ հիմնուած Հայ Սահմ.-Ռամկավար Կուսակցութեան հիմնադիրները առաջին օրէն որոշեցին թեւ եւ թիկունք կանգնիլ Բարեգործականին, որ իբրեւ իրենց ուղեկից՝ եթէ ոչ քաղաքական, այլ ազգային դրօշին տակ պիտի կրնան ծառայել հայ ժողովուրդին:

Այս տրուած ընդարձակ տեղեկութիւններէն յետոյ Պատգամաւորական Ժողովը վերահաստատեց իր նախորդին որոշումը եւ յանձնարարեց Նոր ընտրուելիք Կեդրոնական Վարչութեան՝ շրջաբերականներով դարձեալ հրահանգել բոլոր Շրջանային Վարչութիւններուն, աջակցիլ Բարեգործականի ծաւալման եւ ուժեղացման գործին:

Միւս կողմէ, Էրզրումի եւ Վանի Շրջանակներուն տեղեկագիրները Ժողովին ուշադրութիւնը հրաւիրեցին ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան հարցին վրայ, ինչպէս նախորդ Ժողովին մէջ եղած էր:

Ժողովը նկատի ունենալով որ Պալքանեան պատերազմը Եւրոպայի քաղաքական մթնոլորտը աւելի կը ծանրացներ եւ Նոր պատերազմի մը պայթումը մօտիկ ապագայի մէջ անհաւանական չէր համարուեր, որոշեց, մասնաւորաբար Արեւելեան Նահանգներու մէջ, մղում տալ ինքնապաշտպանութեան գործին:

Ժողովը, Նոր պատերազմի մը հեռապատկերին հանդէպ՝ նկատի ունէր մասնաւորապէս Արեւելեան պատերազմը (1877-78), որուն ընթացքին քիւրտերը պատուհաս դարձած էին հայ ժողովուրդին՝ իրենց կողոպուտներով, սպանութիւններով եւ տասնեակ հազար հայեր գաղթի մղելով:

ՆՈՐ ՅԱՆՁՆԱՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ ԵՒ ԹԱՓՈՎ ԴԷՊԻ ՆՈՐ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄ ԵՒ ՏԱՐԲԵՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Կ. Պոլիս գտնուող պատգամաւորներ առիթէն օգտուելով ունեցան առանձին հանդիպումներ, մանաւանդ որ անոնցմէ շատեր առաջին անգամ է որ Ժողովի ընթացքին կը ծանօթանային իրարու: Տիրական դէմքը անկասկած կը մնար թուրքերէն լեզուով ամենաազդեցիկ թերթի՝ «Սապահ»ի խմբագիրը՝ Տիրան Զէլէկեանը, որ կը վայելէր յարգանք թուրք պետական շրջանակներէն. ան եղած էր ուսուցիչ օսմանեան համալսարանին մէջ իթթիհատական դեկավարներէն շատերուն: Ժողովականներէն Շիկահեր (Գ. Պեօզիկեան) եւ Արտակ Դարբինեան կ'ունենան խորհրդակցական քանի մը հանդիպումներ: Զէլէկեան դարձեալ կը կրկնէր մօտալուտ պատերազմի մը վախը:

Ռուբէն Չարդաբեան

Յարուօին Շահրիկեան

Ժողովին եւ յաջորդող օրերուն այդ պատգամաւորներէն ոմանք այցելեցին Նաեւ ՀՅԴ պաշտօնաթերթին՝ «Ճակատամարտ»ի խմբագրատունը, ուր տեսնուեցան Էրզրումի պատգամաւոր Գ. Շիշեանի ու Ռ. Չարդարեանի հետ: Վերջինս չէր փափաքեր որ ընդլայնուէր խօսակցութիւնը հայ քաղաքական կազմակերպութիւններուն շուրջ. ըրաւ սրտառուչ ներբողանք մը այդ կազմակերպութիւններուն համերաշխութեան գաղափարին, համոզել ջանալով թէ առանց դաշնակցական «դիւանագիտութեան» դիմելու՝ ան իր անձնական խորունկ ու ջերմ համոզումն էր որ կ'արտայայտէր: Ու երբ խօսակցութիւնը փոխադրուեցաւ Հայաստանի ժողովուրդին – Մուշի, Էրզրումի, Վանի, Վարազի, Խրիմեանի շուրջ, Չարդարեան նոր կը մտնէր իր «տան» մէջ, ոգեւորուած...:

Քանի մը օր ետք այդ տեսակցութենէն, Չարդարեան իր խմբագրականին նիւթ կ'ըներ

արծարծուած հարցերը: Տեսակցութիւններ տեղի ունեցան Նաեւ կովկասահայ դաշնակցական Շահրիկեանին հետ, որ որքա՛ն տարբեր էր մտայնութեամբ արեւմտահայ դաշնակցականներէն, բայց ան իր կարգին խստօրէն կը քննադատէ իթթիհատականներուն քաղաքականութիւնը: Նաեւ տեսակցեցան՝ հնչակեաններ Յ. Աւետիսեանի (Արծրունի), Մուրատի (Համբարձում Պօյաճեան), Փարամազի, որ դատարկամիտ թափառաշրջիկի մը տպաւորութիւնը թողած էր Պեօզիկեանի եւ Դարբինեանի վրայ եւ Յարութիւն Ճանկիւլեանի հետ, որուն մէջ չկային անցեալի յեղափոխաշունչ Վանի «Հաճի Ամպօ»ն կամ Գում Գաբուի Պատրիարքարանի «հերոս»ը: Հանդիպումներ տեղի ունեցան Նաեւ Բիւզանդ Զէչեանի հետ:

Պատգամաւորական Ընդհանուր Բ. Ժողովէն ետք, ակնյայտ եղաւ որ պոլսահայ մտաւորականութեան մեծագոյն մասը իր հայեացքներով կը մօտենար Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար

Փարամազ

Կուսակցութեան որդեգրած սկզբունքներուն եւ գործելակերպին, բայց անոնցմէ շատ քիչերն էին որ մտած էին կուսակցութեան մէջ. միւսները կը գոհանային յայտարարելով. «Բոլոր քիչ թէ շատ գիտակցութիւն ունեցող հայերը, ի՞նչ դասակարգի ալ պատկանին, իրենց մտայնութեամբ ռամկավար են, բայց անհրաժեշտ չէ կուսակցութեան մէջ մտնել, կուսակցութենէն դուրս մնալով կարելի է նորէն անոր գաղափարները պաշտպանել:

Անկուսակցական մտաւորականները ընդհանրապէս ծանօթ էին միջազգային խնդիրներուն, հայերէն այբուբենի պէս գիտէին օսմանեան պատմութիւնը, տեղեակ էին վերջին դարու ընթացքին եղած բարեկարգչական ձեռնարկներուն, կու տային այս ու այն սուլթաններու, մեծ եպարքոսներու, արտաքին գործոց նախարարներու մանրամասն կենսագրութիւնները, ընդհանուր կերպով յոռետես էին Թուրքիոյ վերանորոգումին մասին, իթթիհատ-դաշնակցական գործակցութեան մասին վրդովումով կը խօսէին, դաշնակցականներու վրայ համարում չունէին: Ըստ շատերուն. *«Պոլսեցի հայ փերեզակ մը շատ աւելի քան կը հասկնայ միջազգային խնդիրներէն եւ մանաւանդ Թուրքիոյ ներքին եւ արտաքին կացութենէն, քան դաշնակցական լիտըր մը»:*

Ազգային կեանքով հետաքրքիր կուսակցականները եւ անկուսակցականներէն շատեր ընդհանրապէս գաւառացի էին ու հասակ առած՝ Կ. Պոլսոյ մէջ: Բնիկ պոլսեցի համարուած հայերու վերնախաւը «գործի մարդիկ» ըլլալով, կ'ըսէին թէ իրենք շատ չեն զբաղիր ազգային գործերով, իսկ վարի խաւերն ալ նոյնպէս չէին հետաքրքրուեր այդ խնդիրներով, անոնք ալ իրենց գործին ետեւէն կը վազէին, օրուան ապրուստը շահելու համար:

ԱԲԵԼԻ ԹՈՅԼԱՏՈՒ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՀԱՄԱՐ

Սահմանադրական եօթնամեայ շրջանին մեր ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան գործը կերպով մը դիւրացած էր: Եթէ նիւթական միջոցները աւելի թոյլատու ըլլային, համեմատաբար աւելի դիւրութեամբ կարելի պիտի ըլլար զինել

ժողովուրդը: Տրապիզոնի ճամբայով դիւրացած էր արտասահմանէն Վան զէնք մտցնելը, ինչպէս նաեւ Կովկասէն՝ Իգդիրի ճամբայով: Մաքսանենգութիւնը դիւրացած էր, անպաշտօն կերպով զէնքի վաճառում կը կատարուէր Վանի շուկային մէջ, թէ՛ թուրքերու, թէ՛ քիւրտերու եւ թէ՛ հայերու մէջ կային զէնքի առետուրով զբաղող վաճառականներ:

Դաշնակցականները կը յայտարարէին թէ իրենք ոչ թէ միայն տեղւոյն վրայ կատարած գնումներով տասնապատկած են քաղաքին եւ գիւղերուն մէջ իրենց զէնքերուն քանակը, այլ նաեւ Դաւոյի դաւաճանութեամբ թուրք կառավարութեան հաւաքած բոլոր զէնքերը կրցած են վերստանալ:

1914ի Փետրուարի վերջերը Վան հասած ուրախ տեղեկութիւնները Հայաստանի բարենորոգման հարցին շուրջ խանդավառած էին հայութիւնը: Վերջապէս Փետրուար 8ին ստորագրուած էր Հայաստանի բարենորոգման ծրագրին շուրջ գոյացած համաձայնութիւնը: Բարենորոգումներու ծրագիրը պիտի գործադրէին երկու քրիստոնեայ կառավարիչներ՝ թուրք կառավարութեան վերին հսկողութեան տակ:

Ինչպէս որ ալ բացատրուէր այդ ծրագիրը իր ետեւեան մէջ, յոյս կը ներշնչէր հայութեան: Նոյն տարուան Յուլիսին հոլանտացի Հոֆ ճամբայ կ'ելլէր դէպի Վան ու երբ նոր հասած էր, արդէն Օգոստոս 2ին կը հռչակուէր համաւերոպական պատերազմը: Հոֆ իր ճամբորդական պայուսակները դեռ չբացած՝ Կ. Պոլսէն հասած հրամանով մը կը ստիպուէր վերադառնալ...:

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՆ ԱՌԱՋ, ԱԶԳԱՅԻՆ

ՄԻԱՍՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐ

ԵՒ ՀԱՄԱԽՄԲՈՒՄ ԱԶԳԻՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ

ՇԱՀԵՐԵՆ ԹԵԼԱԴՐՈՒՄԸ

«Ազգ»ը 1914 թուականի սկիզբէն շեփորած է ազգային միասնականութեան հիմնահարցը հիմնաւորուելով կարգ մը ազգայիններու այն կարծիքին դէմ թէ հայերուն վիճակը ոչ թէ արդիւնք է հայկական կուսակցութիւններու գոյութեան ու գործունեութեան, այլ ծնունդ է «Համիտի

հայահալած քաղաքականության, ջարդերու, հողային խնդրոյն, արտագաղթի եւ մինչեւ այսօր իթթիհատի հետապնդած հակահայ ուղղութեան: Բուն գաղտնիքը հոս է ահա եւ ոչ թէ հայոց բողոքի ցոյցերուն կամ յեղափոխական գործունեութեան մէջ»: Եւ վերջապէս. «հայ յեղափոխութիւնը հայահալած քաղաքականութեան ծնունդն է», ընդունելով որ հայկական շարժումները պէտք եղած շրջահայեցողութեամբ չղեկավարուեցան եւ յեղափոխութեան անունով «տեղ-տեղ ոճիրներ գործուեցան», բայց այդ սխալները երբե՛ք պատճառ պէտք չէ դառնան որ հայ կեանքի այս կամ այն խաւին համար դատապարտելու է այն գործը, որ հայ ազատագրական իրա՛ւ պայքարն է: Այդպէս ալ ՀՍՈՒԿ պաշտօնաթերթը իր Յունուար 7, 1914ի խմբագրականով կը շեշտէ, որ քանի դեռ հայ ժողովուրդը իր սեփական ճակատագրին դէկը չէ վերցուցած իր ձեռքը եւ իր ամբողջ ուժը չէ կեդրոնացուցած անոր շուրջ, ապա՝ «Հայկական Հարցը ամէն ատեն տառապանքի, արիւնի եւ աւերի գնով երեւան պիտի գայ պետութեանց մասնաւոր շահերուն ծառայելու համար: Պէտք է միանգամ ընդմիշտ իմանանք, որ մարդկային ու ազգային բոլոր իրաւունքները հիմնուած են շահի վրայ ու զանոնք ձեռք ձգելու համար սեփական ուժն է միակ դարմանն ու միջոցը, ուժ՝ խելքի, ուժ՝ սրտի, ուժ՝ շրջահայեցողութեան, ուժ, բազուկի ու զէնքի»: Ու այս ամէնը առանց անտեսելու արտաքին օգնութեան կամ դիւանագիտական աջակցութեան դերը:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին արեւմտահայ կեանքէն ներս կար շարժում մը համատեղելու ազգին բոլոր ուժերը, յաճախ բացայայտ կերպով ալ այդ կը կատարուէր, սակայն 1908ի սահմանադրութեան հռչակած ազատութիւնները մեծագոյն հարուածը հասցուցին արեւմտահայ ազգային ուժերու համախմբման փորձերուն: Սակայն, անշուշտ, շատ քիչ ժամանակ ետք, երբ Իթթիհատը ցոյց տուաւ իր նենգ կերպարանքը՝ ոչ թուրք ժողովուրդները ծուլելու, անոնց հարստահարումներն ու կեղեքումները շարունակելու եւ անելի խորացնելու քաղաքական

վարքագիծը, արեւմտահայ ազգային ուժերու համախմբման գաղափարը կրկին հրապարակ եկաւ: Եւ անշուշտ այդ ծրագրին համար առաջին հերթին արտայայտուեցան քաղաքական բոլոր կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ բարձրաստիճան հայ հոգեւորականները, որոնք եւս մտահոգ էին կուսակցութիւններու անհամաձայնութեան համար, երբ իւրաքանչիւր ուժ կը ջանար այդ համախմբումը իրագործել իր ղեկավարութեամբ:

Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքը յաճախ դատապարտած է միջկուսակցական պայքարը, ան «կ'ուզէր տեսնել ամէն կուսակցութիւն եւ կազմակերպութիւն իր սկզբունքին եւ ուղղութեան բարձրութեան վրայ եւ համախմբուած ազգին շահին շուրջ»: Բացի Հայ Պատրիարքարանէն, համախմբումի ծրագրին համար դրական արտայայտութիւններ եղան Թիֆլիսի մտաւորականութեան կողմէ եւ յատկապէս՝ «Մշակ»ի, որ դատապարտելով հանդերձ ժողովուրդին ճակատագրին մէջ կուսակցութիւններու ունեցած որոշակի տիտուր դերին ներքին երկպառակութիւններ ստեղծելու համար, դրուատեց այս նոր համախմբման գաղափարը ողջունելով զայն: Նոյնը՝ «Արեւելք»ը, որ անհրաժեշտութիւն համարելով կուսակցութիւններու գոյութիւնը ազգային կեանքին մէջ, կ'եզրակացնէր որ համախմբման գաղափարը ոչ միայն վերջ պիտի դներ «միջկուսակցական անօգուտ, վրդովեցուցիչ եւ ջլատիչ պայքարներուն», այլեւ պիտի նպաստէր այդ կուսակցութիւններու համագործակցութեան, ուժ տալով «անոնց յարատեւմանը եւ հզօրացմանը»:

Արեւմտահայ մտաւորականութիւնը եւս ողջունեց ազգային ուժերու եւ հայկական կուսակցութիւններու համախմբման գաղափարը, ինչպէս Օսմանեան խորհրդարանի անդամ եւ հրապարակախօս ու գրող Գրիգոր Չօիրապը: Ան նոյնիսկ փորձեց ստեղծել հայ կեանքի տարբեր խաւերու եւ կուսակցութիւններու գործիչներէն բաղկացած «պլոք» մը, առանց միջամուխ ըլլալու իւրաքանչիւրին գաղափարական-վարդապետական համոզումներուն եւ սկզբունքներուն: Բայց իր

ջանքերը, իր իսկ խոստովանութեամբ «որեւէ արդիւնքի չանգեցան»:

Միւս կողմէ, սակայն, հայկական կուսակցութիւնները եւս, իրենց կարգին, հանդէս եկան ազգային ուժերու համախմբման կոչերով: Ռամկավարամիտ «Բիւզանդիոն»ը կը գրէր, որ Դաշնակցութիւնը «յորդոր կը կարդայ հայ բաղաբական կուսակցութիւններուն ձեռք ձեռքի տալու եւ հանրութեան կենսական շահերուն ի պաշտպանութիւն միաբանութեամբ գործելու, որուն նախաձեռնութիւնն ինքն իր վրայ կ'առնէ...»:

Վերակազմեալ հնչակեաններու վարչութիւնն ալ աւելի ուշ կը դիմէ դաշնակցականներուն իր «Ձայն Յայրենեաց» պաշտօնաթերթով ու կը գրէ. «Մենք ինչո՞ւ հակառակութիւններ ունենանք իրարու հետ: Չէ՞ որ միեւնոյն ազգին զաւակներն ենք, որ իրարու բով կ'ապրինք մայր հայրենիքին մէջ: Մենք, որ իբրեւ դաշնակցական կամ հնչակեան ու ռամկավար, միասին ապրեցանք տառապած հայրենիքին մէջ, միասին տանջուեցանք, բանտարկուեցանք, ինչպէս նաեւ միասին կռուեցանք յաճախ, ինչո՞ւ այժմ ալ միասին չգործենք»: Ու այս բոլոր բարի մտածումները դեռ 1909ին:

Իսկ 1913-1914 թուականներուն Կուսակցութիւններու եւ ազգային ուժերու համախմբման կոչերով բազմիցս հանդէս եկաւ նաեւ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը: Չանագան բեմերէն տարբեր վարչութիւններ տուին իրենց խօսքը: Անոնցմէ ամենէն յատկանշականն էին Վանի մասնաճիւղի գործիչներն ու պարբերականները, որոնք յաճախակիօրէն կը հնչեցնէին առաջարկներ համախմբուելու, միասնաբար գործելու անհրաժեշտութեան մասին: Իսկ 1914, Յունուար 26ի ռուս-թրքական համաձայնագրի կնքումէն յետոյ, Ամերիկայի ՀՍՌԿի պաշտօնաթերթ «Ազգ»ը աւելի հրատապ կը համարէր ինքնապաշտպանութեան եւ ազգային կուսակցութիւններու հետ համերաշխութեան հարցերը, որովհետեւ լուրջ կասկածներ ունէր, որ ինչպէս 1894-1896ին, այնպէս ալ 1914ի համաձայնագիրը հայկական բարենորոգումներու վերաբերեալ կրնար յանգեցնել «միեւնոյն արիւնտ արդիւնքին»:

Ի վերջոյ կուսակցութիւններու կոչերն ու բանակցութիւնները իրենց լրումին հասան եւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրէին Կ. Պոլսոյ մէջ ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոն, ՍԴՀԿի Կեդրոնական Վարչութիւնը, ՀՍՌԿի Կեդրոնական Ակումբը եւ Վերակազմեալ Հնչակեաններու Կեդրոնական Վարչութիւնը յայտարարեցին, որ այսուհետեւ համերաշխ պիտի գործեն ազգային հարցերուն մէջ, համատեղ հանդէս պիտի գան Օսմանեան Խորհրդարանի երեսփոխաններու ընտրութեան ժամանակ, եւ մանաւանդ՝ ամենակարեւոր՝ միասնաբար պիտի գործեն հայկական նահանգներու բարենորոգումներու իրականացման համար ծաւալուած պայքարին մէջ: «Միջկուսակցական այս համերաշխութեան թիւ մէկ նպատակն է բոլոր ուժերն ի նպաստ դնել հայկական բարենորոգումներուն...», ինչպէս կը գրէր ՀՅԴ պաշտօնաթերթը՝ «Դրօշակ»ը: Նոյն ժամանակ թերթը կը նշէր, որ պետք է վերջացնել տարիներ շարունակ ձգձգուող, ազգային ուժերը պառակտող սին ու վնասակար վեճերը:

Եւ այսպէս արդէն Յունուար 21, 2014ին «Ազգ»ի մէջ կը հրապարակուի հայ կուսակցութիւններու կեդրոնական վարչութիւններու միջեւ կայացած համերաշխութեան մասին յայտարարութիւնը, ուր կ'ըսուի թէ համերաշխութեան միակ նպատակը կուսակցութիւններու միջեւ վեճերու եւ ընդհարումներու վերացումն է եւ իրենց բոլոր ուժերը Հայկական Հարցի համար ծառայեցնելը:

ՀՍՌԿը կ'ողջունէ լոյս տեսած համերաշխութեան յայտարարութիւնը, շեշտելով որ ան «անվերապահօրէն ոյժ պիտի տայ անոր ոգին ծաւալելու հայ ժողովուրդին մէջ»: Պատերազմի նախօրէին հայ ազգային կուսակցութիւններու միջեւ սկսած համագործակցութեան շարժումը երթալով կը խորանայ ու նոր թափ կը ստանայ: Նոյեմբեր 12, 2014ին ՀՅԴ, ՍԴՀԿ, Վերակազմեալ Հնչակեան եւ ՀՍՌԿ կուսակցութիւններու մասնաճիւղերը Սուշեղ Սերոբեանի տունը կը գումարեն համատեղ ժողով եւ կ'առնեն հետեւեալ որոշումները.

«Աջակցիլ հայ ազատագրութեան համար

ներկայ պատերազմին առթիւ ըլլալիք համազգային ջանքերուն»:

«Չինեալ շարժում առաջ բերել, երբ կարելի ըլլայ դաշնակից պետութեանց հաւանութիւնը եւ օժանդակութիւնը ստանալ»:

«Դիւանագիտական հանդիպումներ կատարել»:

Այսպիսով, Առաջին Զամաշխարհային Պատերազմի նախօրէին ռամկավարները հանդէս կու գան միասնաբար գործելու, արհաւիրքը դիմակալելու, միասնական ճակատ ստեղծելու օգտին: Միեւնոյն ժամանակ, որպէս «երկրացիներ» անոնք այնքան ալ մեծ վստահութիւն չունէին բարենորոգումներու նկատմամբ, գտնելով որ մօտեցող ահեղ անակնկալները դիմագրաւելու համար առաջին հերթին պէտք է առաջ տարուի ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումի գործը: Այդպէս ալ «Ազգ»ը կը գրէր. «Մեզի համար բարենորոգումները, ընդհանուր քննիչներու եւ Բարձր. Դռան միջեւ կատարուած բանակցութիւնները քաշկռտելէն շատ ավելի կարելոր է մտահոգուիլ ու պատրաստել այն միջոցները, որոնցմով մեր գոյութեան առաջիկայ պայքարին մէջ պիտի դիմագրաւենք ամեն վտանգ ու պատահականութիւն»:

Անշուշտ հետագայ դէպքերը եկան ապացուցանելու եւ հաստատելու որ ռամկավարները ճիշդ կը տեսնէին պատկերը եւ նախատեսուած արհաւիրքը:

Այս բոլորով հանդերձ, պէտք է ընդունիլ որ Առաջին Զամաշխարհային Պատերազմէն առաջ, ընդհանրապէս արեւմտահայ ազգային ուժերն ու մասնաւորապէս կուսակցութիւնները այնքան ալ համերաշխ ու միասնական չէին: Դեպք մը միայն կարելի է յիշել ցոյց տալու համար դիւրաբեկ այդ միասնականութեան պատկերը: Այսպէս, թէեւ կուսակցութիւններու վարիչներուն միջեւ հանդիպումներ տեղի կ'ունենային, կը ստորագրուէին միջկուսակցական համաձայնագրեր, սակայն 1914ի սկիզբները, երբ հրապարակ եկաւ Օսմանեան Խորհրդարանի պատգամաւորներու ընտրութեան հարցը, հայկական կուսակցութիւնները վերսկսան իրենց պայքարին իրարու դէմ:

Անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ձգտէր առաջադրել ու յառաջ քշել հնարաւորութեան սահմանին մէջ իր ներկայացուցիչները: Իրենց նպատակին հասնելու համար դաշնակցականները կը դիմեն Նոյնիսկ բռնարարներու, իսկ ԶՍՌԿ եւ հնչակեանները 1914ի Ապրիլին անոնց վերջնագիր կը ներկայացնեն, պահանջելով դադրեցնել այդ ամէնը, սպառնալով որ հակառակ պարագային 24 ժամ յետոյ կը խզեն բարեկամական յարաբերութիւնները եւ չեղեալ կը յայտարարեն համագործակցութեան համաձայնագիրները: Դժբախտաբար այդ վերջնագիրը չունեցաւ որեւէ նշանակութիւն:

Հայկական կուսակցութիւններու համախմբման հարցը Նոր ուժ ստացաւ յատկապէս Առաջին Զամաշխարհային պատերազմի նախօրէին, երբ այլեւս հայութեան առաջ կանգնած էր ապրելու եւ գոյատեւելու խնդիրը: Բոլոր կուսակցութիւնները, նաեւ՝ ԶՍՌԿը, այդ ճակատագրական պահուն ավելի կարելոր եւ անհրաժեշտ համարեցին համախմբումը, այն հեռանկարով որ այդ պիտի նպաստէ ազգին գոյութեան ճակատագրին:

Հայկական կուսակցութիւններու համախմբումը բարդ ու դժուարին գործ էր, անկասկած: Անշուշտ կային այդ համախմբման համար իրական պայմաններ: Հայ ժողովուրդին բոլոր խաւերը եւ զանոնք ներկայացնող կուսակցութիւնները կը շահագրգռուէին ժողովուրդին ապահովութեան ու հայրենիքի փրկութեան էական հարցով: Անոնք բոլորը կը պայքարէին թրքական վայրագ տիրապետութեան դէմ: Կուսակցութիւններու ծրագիրներն ու գործելակերպը ունէին կարգ մը Նոյնութիւններ եւ հասարակաց ընդհանրութիւններ:

Այս բոլորով հանդերձ, արեւմտահայ ազգային ուժերու եւ կուսակցութիւններու համախմբման ճամբուն վրայ կային նաեւ լուրջ այլ խոչընդոտներ: Նախ եւ առաջ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ կար թրքական իշխանութիւններու կողմէն կանխամտածուած կերպով Նոր վարչական համակարգ մը եւ հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով փոքրացած էր այլեւս հայերու մեծամասնութիւնը: Արեւմտեան Հայաստանի վեց վիլայէթներու մէջ: Այսինքն՝ կը կատարուէր ամեն ինչ, որ բարեփոխ-

ման արդիւնքի պարագային, որեւէ վարչական միաւորի մէջ հայը մեծամասնութիւն չկազմէր: Եւ այդ մահմետական ծովուն մէջ համախմբման ճիգը կը խանգարէին հայութեան ցրուածութիւնը, անոր դասակարգային շերտաւորումները, տարբեր հասարակական խաւերու իրարամերժ շահերն ու ձգտումները, եւ վերջապէս՝ կուսակցութիւններու ծրագիրներու, գործելակերպի տարբերութիւնները: Եզրակացնելով, տարանջատող ու բաժանող գործօնները աւելի հզօր էին, քան միաւորողները: Այս իսկ պատճառով հասարակական տարբեր շրջաններու ու կուսակցութիւններու ձգտումները ազգային ուժերու համախմբման ուղղութեամբ ապարդիւն անցան:

Իսկ համախմբումը շատ կարեւոր ու նշանակալից էր հայ ժողովուրդի գոյատեւման համար իր հողերուն վրայ: Ան պիտի նպաստէր արեւմտահայ տնտեսական ու մշակութային յառաջընթացին ու զարգացումին, անոր ազատագրական պայքարին պիտի տար կազմակերպուած բնոյթ, պիտի մեղմէր ընդհանրապէս կուսակցութիւններու թշնամական ու իրարու հանդէպ անհանդուրժողական երեւոյթները, պիտի հիմնաւորէր ժողովուրդին կարողութիւնները, պիտի ամրապնդէր անոր դիմադրական ճակատը, ու այս բոլորին հետեւանքով արհաւիրքի օրերուն համեմատաբար աւելի քիչ պիտի ըլլար նահատակներուն թիւը:

Ու կարեւոր է ընդգծել որ թուրքերուն կողմէ կազմակերպուած տեղահանութիւնը, աքսորը, համատարած կոտորածները եւ յատկապէս եղեռնը, անակնկալ էին գրեթէ բոլոր ազգային հասարակական եւ կուսակցական կազմակերպութիւններուն ու գործիչներուն համար, որոնք դժբախտաբար տարբեր աշխարհներու մէջ անիրատես երազներու հետամուտ, կը շարունակէին մնալ իրենց թմբիրին մէջ:

ՌՈՒՄ-ԹՐԶԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը երբ սկսաւ, Վանի հայութիւնը թեւեւ շուարումի եւ ահաբեկումի մէջ էր, սակայն սրտապնդուեցաւ այն

յոյսով թէ՝ Թուրքիա պիտի պարտուի, ինչպէս Նախորդ թուրք եւ ռուս պատերազմներուն պատահած էր եւ այլեւս այս անգամ Արեւմտեան Հայաստանը ի վերջոյ պիտի մտնէ ռուսական իշխանութեան ներքոյ: Բայց պետք էր կազմակերպել ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան գործը՝ պատերազմէն եկած անակնկալներուն դէմ: Վերջապէս այս կանխամտածումը բերաւ քով քովի Վանի մէջ գործող կուսակցութիւնները՝ միասին ծրագրելու եւ գործելու նպատակով: Եւ դաշնակցականներ ու ռամկավարներ միեւնոյն մտահոգութիւններէ թելադրուած կ'առաջնորդուէին նոյն ձեւով:

Բայց ՀՅԴ վերին մարմինը՝ Արեւելեան Բիւրոն, Թիֆլիսի մէջ հաստատուած էր: Ան պիտի չուզէր գոհանալ արեւելեան եւ արեւմտեան Հայաստաններու կցումով, այլ կը խորհէր անկախ Հայաստանի մէջ պետականութիւն մը ստեղծել:

Այդ նպատակով էր որ Սուրենեանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը դիմում ըրաւ Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Տաշքովին: Ստորեւ կը հրատարակենք վեհափառին դիմումագրին վերջին հատուածները:

Հոս անպայման պետք ենք արձանագրել որ միշտ ալ հայութեան երազն է եղած պահել մնայուն բարեկամութիւնը Ռուսաստանի եւ ռուս ժողովուրդին հետ: Միշտ ալ, մեր ժողովուրդին ճակատագրական պահերուն, Ռուսաստանն է հասած օգնութեան: Սուրենեանց Կաթողիկոսին այս դիմումը թող գրաւոր փաստ ծառայէ հետագայ մեր պատմութեան մէջ դեր ու բաժին վերցնել ուզող քաղաքական ուժերուն եւ դէմքերուն համար:

«Այսօրուան մեծ պատերազմը Հայերու եւ Նոր բարենորոգումներու ճակատագիրը կ'ենթարկէ Նոր փորձութիւններու:»

«Առանց յուզումի չէ որ իբրեւ իմ ժողովուրդիս հովիւը, թոյլ կու տամ ինքզինքիս ցուցնել Ձերդ վստմութեան թէ Թուրքիոյ հայ ժողովուրդին կը սպառնան մռայլ օրեր, եթէ Ռուսիա իր ուշադրութենէն ձգէ Հայկական Հարցը, նոյն իսկ առժամապէս:»

«Ես կը կարծեմ թէ ռուս կայսերական կառա-

Փոխարքայ Վորոնցով-Տաշքով

վարությունը համոզուած է, որ Թուրքիոյ վրայ բարեկամական կերպով ազդելու իր բոլոր փորձերը ոչ մէկ դրական արդիւնք պիտի տան:

«Բ. Դուռը, գաղտնապէս քաջալերուած Գերմանիոյ կողմէ, ջնջեց այս տարուան Յունուար 26ի (Փետրուար 8, 1914) պայմանագրութիւնը եւ ատոր համար ալ պատրաստուած բարենորոգումները ոչ ոք կրնան գոհացնել:

«Հիմնուելով Պոլսոյ Պատրիարքարանէն եւ Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովէն ստացուած բազմաթիւ փաստերու վրայ, կու գամ այն եզրակացութեան թէ, ոչ մէկ կերպ կարելի է հաւատալ որ Թուրքիա իր ներկայ կառավարութիւնով ուզէ գործադրել ոեւէ բարենորոգում Հայերու կացութեան բարւոքման համար, բացի այն պարագայէն, երբ մասնաւոր եւ ուղիղ երաշխիքներով ապահովուած կ'ըլլայ անոր իրականացումը:

«Որքան ատեն որ Թրքահայաստան պիտի

մնայ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, ամբողջ հայ ժողովուրդին համար խիստ հրատապ այս խնդրին լուծման համար իմ անձնական, ինչպէս նաեւ ամբողջ հայ ժողովուրդի կարծիքը կը պարփակուի հետեւեալ կէտերուն մէջ.

Ա. Անատոլիոյ բոլոր հայկական նահանգներէն կազմել անբաժան շրջան մը:

Բ. Այդ շրջանի կառավարութեան գլուխը դնել քրիստոնէայ մը, Բ. Դուռէն անկախ, տիտղոսաւոր բայց բարձրաստիճան անձ մը եւ ընտրուած Ռուսիոյ կողմէ:

Գ. Տալ այդ շրջանին ինքնավարութիւն մը, հիմնուած ներկայացուցչական դրութեան վրայ, քրիստոնէայ եւ իսլամ հաւասար ներկայացուցիչներով:

Դ. Որպէսզի հայ ժողովուրդը վստահութիւն ունենայ նոր կազմակերպութեան եւ կառավարական ձեւին վրայ, բարենորոգումներու ներմուծման ու իրականացման հակակշռի իրաւունքը պէտք է բացառապէս վստահիլ Ռուսիոյ:

«Նման վարչական ձեւի մը ստեղծումը կարելի պիտի ըլլայ միայն ներկայ պատերազմին վերջանալէն յետոյ: Սակայն Թուրքիոյ մէջ տրուած զօրահանութեան հրամանը ահուդող պատճառած է եւ հայ ժողովուրդը կը վախնայ նոր դժբախտութիւններէ, հետեւաբար փափաքելի է որ Ռուս կառավարութիւնը հիմակուրնէ իսկ ներկայացնէ թուրք կառավարութեան կորովի պահանջներ, որպէսզի.

Ա. Միջոցներ ձեռք առնէ պաշտպանելու համար Հայերու կեանքն ու ինչքը:

Բ. Ընդի. քննիչները անմիջապէս վերահաստատուին իրենց պաշտօններուն մէջ եւ կարելի ըլլայ կիրարկել 1914 Յունուարի համաձայնագիրը:

«Խոնարհաբար կը խնդրեմ Նորին Վսեմութենէն, մատուցանել յոտս կայսերական գահոյից, մեր ամենասիրեցեալ Կայսեր, իր հաւատարիմ հպատակներուն անձնուիրութեան հաւաստիքը, ինչպէս իմ, նոյնպէս իմ հօտիս կողմէ եւ Թուրքիոյ հայ ժողովուրդի անկեղծ զգացումները, եւ միջնորդել միեւնոյն ժամանակ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան մօտ, որպէսզի բարեհաճի

պաշտպանել եւ հովանաւորել Թրքահայերը, նը-
պաստել իրենց յոյսերուն իրականացման, երաշ-
խաւորել իրենց ճակատագիրը:

«Կ'ուղղեմ Ամենաբարձրեալին իմ ջերմ
աղօթքներս, խնդրելով անկէ ձեզի շնորհել երկար
եւ բեղուն կեանք մը եւ պատիւ ունիմ ըլլալու Ձերդ
Վսեմութեան խոնարհ ծառան առ Աստուած.

ԳԷՈՐԳ Ե.

Կաթողիկոս Ամենայն հայոց
Էջմիածին, 5 Օգոստոս 1914

Վորոնցով-Տաշքով կը պատասխանէ այս
դիմումին: Սակայն այդ պատասխանին շուրջ
զանազան հակասական եւ խորհրդաւոր գոյցներ
հրապարակ կը հանուին, որոնց նպատակն էր
հաւաստել թէ փոխարքան կայսրին դիմած է եւ
հայերուն համար «անկախութեան» խոստում
առած է: Արտասահմանեան մամուլին մէջ երեւցած
փոխարքայական պատասխանը հետեւեալն է, որ
կը կրէ 1914 Սեպտեմբեր 2 եւ 1569 թիւը:

«Սուրբ Օծութիւն,

«Պատիւ եւ հաճոյք ունիմ ձեզի յայտարարելու
թէ նախարարապետին յանձնեցի ձեր նամակին
ընագիրը, որով կը խնդրէիք Թրքահայերու պաշտ-
պանութիւնը եւ անոնց փափաքներուն իրականա-
ցումը:

«Ներկայիս, Պ. Կօրեմբին, արտաքին գործերու
նախարարը, ինծի տեղեկացուց թէ ոչ մէկ պա-
րագայի տակ ռուս կառավարութիւնը զիջումներ
պիտի ընէ Հայկական Հարցին մէջ, Թուրքիոյ
հայկական նահանգներուն մէջ բարենորոգում-
ներուն մասին, համաձայն ռուսական նախնական
ծրագրին եւ միայն Ռուսիոյ հակակշռին տակ:

«Նախարարապետին հաւաստիացումը զիս
լիովին կը համոզէ թէ Հայկական Հարցը նպաս-
տաւոր լուծում մը պիտի ստանայ: Սակայն ան-
հրաժեշտ կը դատեմ ծանուցանել թէ որքան մեր
հայերուն, նոյնքան սահմանին այն կողմը գտնուող
հայերուն վարմունքները պէտք է համաձայն ըլլան
իմ հրահանգներուս, որովհետեւ, նկատի ունենալով
Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ յարաբերութիւններու

ձգտումը, խիստ կարելոր է, քաղաքական տեսա-
կետով, որուն համամիտ են նաեւ մեր դաշնակից-
ները, որ Թուրքիոյ հետ պատերազմը անոր կողմէ
սկսուի եւ ոչ թէ մեր վարմունքին հետեւանքով.
այսպէս երբեք փափաքելի չէ, պիտի ըսեմ նոյնիսկ
վտանգաւոր, թրքահայերու ըմբոստութիւն մը:

«Միեւնոյն ժամանակ պիտի խնդրէի խոնար-
հաբար Նորին Սուրբ Օծութենէն, իբրեւ եզրակա-
ցութիւն վերոյիշեալ նկատումներուն, օգտուելով իր
հօտին վրայ ունեցած իր բարձր հեղինակութենէն,
որպէսզի ռուսահայերը միացած սահմանակից
երկիրներու հայերուն, պատրաստ ըլլան ինչպէս
այսօր, երբ Թուրքիոյ դիրքը անորոշ է, նոյնպէս
պարագային, թրքօռուս պատերազմի մը պահուն,
կատարելու այն առաքելութիւնները, զոր նկատի
ունենալով ներկայ պայմանները, պիտի ցոյց տան
իրականացնելու համար եւ որոնց գործադրութեան
համար պէտք պիտի ունենամ իրենց:

ԿՈՄՍ ՎՈՐՈՆՑՈՎ –ՏԱՇԵՐՈՎ
Թիֆլիս»

Իսկ ցարին անունով հայերուն ուղղուած կոչն
ալ կը գտնենք ստորեւ, Սեպտեմբեր 17, 1914
թուակիր:

«Հայե՛ր,

Վեհ սլացքով մը Մեծ Ռուսիոյ ժողովուրդները,
արեւմուտքէն արեւելք, ոտքի կանգնեցան լսելով իմ
ձայնս: Հայերը հիկն դարերու բռնապետական
լուծէ մը յետոյ, որու ընթացքին ձերիններէն այնքան
զոհեր ինկան եւ որուն տակ ձերիններէն շատեր կը
կրեն տակաւին էն գէշ անարգանքները, ահա հնչեց
վերջապէս ձեզի համար ազատութեան ժամը:
Ռուսական ժողովուրդը առանց հպարտութեան չէ
որ կը յիշէ անունները նշանաւոր հայորդիներուն:
Լազարեֆները, Մելիքօֆները եւ ուրիշներ կռուե-
ցան իրենց սլաւ եղբայրներու կողքին, հայրենիքի
մեծութեան համար:

«Ձեր դարաւոր հաւատարմութիւնը կը
վստահեցնէ զիս թէ այս հանդիսաւոր օրերուն դուք
պիտի գտնաք ձեր ամբողջ պարտականութիւնը,
անխախտ հաւատքով մը մեր գէնքերուն եւ մեր
արդար դատին վերջնական յաղթանակին վրայ:

«Հայեր, միացած ձեր արենակից եղբայրներուն՝ Ցարերու մականին տակ, դուք պիտի գիտնաք վերջապես ազատութեան եւ արդարութեան բարիքները»:

ՆԻՔՈԼԱ Բ.

Ցար բոլոր Ռուսներուն»

Անշուշտ անկախութեան կամ ինքնավարութեան խօսք չկայ պատգամագրին մէջ, այլ հրաւեր մը ցարական մականին տակ միացնելու բոլոր հայերը: Կովկասի փոխարքան կրցաւ փաղաքել դաշնակցական գործիչները, միեւնոյն ժամանակ արտօնելով որ բանտարկուած, աքսորուած կամ արտասահման փախած դաշնակցականները իրենց ազատութեան տիրանան: Ու ասոր ալ որպէս արդիւնք ՅՅԴԻ Թիֆլիսի հայկական «Ազգային Բիւրոն» ձեռնարկեց հայ կամաւորական գունդեր կազմելու:

Դաշնակցականներ, ինչպէս յայտնի է, փակուղիի մը մէջ նետուեցան, մէկ կողմէ գործակցելով իթթիհատականներուն եւ միւս կողմէ Կովկասի մէջ՝ ռուսներուն: Այնքան մը որ երբ պատերազմը ծագեցաւ, իթթիհատականները դիմում ըրին Էրզրումի մէջ գումարուող ՅՅԴ Ը. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, խնդրելով կամաւորներ դրկել Ռուսիոյ դէմ եւ խոստանալով թէ երբ Կովկասին տիրանան՝ հայերուն ինքնավարութիւն պիտի տրուէր...: Անշուշտ ՅՅԴ կը մերժէր նման առաջարկ մը: ՅՅԴԻ նախաձեռնութեամբ շարունակուեցաւ Կովկասի կամաւորական գունդերու կազմակերպումը, որմէ անշուշտ Իթթիհատական կառավարութիւնը բոլորքած սաղմնաւորել սկսաւ դիւային ծրագիր մը պատժելու «դաւաճան» հայերը:

ԿԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՄԱՍԻՆ ՀՍՈՒԿԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Պատերազմի սկիզբին ռամկավարները դէմ եղան կամաւորական շարժումին: Կուսակցութեան ղեկավարներէն Արտակ Դարբինեան դաշնակցական Արամ Մանուկեանի հետ հանդիպումներու ժամանակ յաճախ շեշտած է թէ ՅՅԴ ռազմաքաղաքական սխալ ընթացքի մէջ է, թէ «կամաւոր

րական շարժումը աւելի պիտի բորբոքէ թուրքերու մինչեւ այժմ զսպուած բարբարոսական կիրքը եւ այս անգամ թրքահայութիւնը անխնայօրէն պետք է ջարդուի ամէն տեղ, մանաւանդ որ ինքնապաշտպանութեան միջոցներէն լրիւ զուրկ է»: Դարբինեանի իսկ վկայութեամբ՝ իրեն համար անսպասելի այդ կարծիքին համաձայն էին Արամն ու Վռամեանը: Այդ հարցին, թէ ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը դիմեց այդ քայլին, Արամը կը պատասխանէ, որ իրենք անտեղեակ են, իսկ որոշումը տրուած է Թիֆլիս հաստատուած ՅՅԴ Բիւրոյին կողմէ:

Այսուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ քննադատելով Դաշնակցութիւնը եւ յատկապէս անոր ղեկավար գործիչները, Դարբինեանը կ'աշխատի մնալ անկողմնակալ: Օրինակ՝ Արամը շարք մը առիթներով ան քննադատած է, բայց ընդհանրապէս անոր մասին ունեցած է նաեւ դրական կարծիք: Ան գնահատած է Արամին՝ դաշնակցական գործիչին, որ 10 տարի ապրելով Թուրքիոյ մէջ, կրցած է ուսումնասիրել հայերու դժուարութիւնները, մասնաւորապէս Վանի մէջ, ճիշդ ըմբռնելով տեղական պայմանները, ընդհանրապէս ճիշդ գործունեութիւն ծաւալելով եւ կատարած է շատ անգամ պատճառաբանուած որոշումներ: Թէեւ սկիզբի օրերուն ան ունեցած էր տիտուր դերակատարութիւն, բայց ժամանակի թաւալքին հետ ճանչցած էր արեւմտահայութեան ներքին ցաւը:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

Փետրուար 6-13, 1919ին, Երեւանի մէջ գումարուեցաւ Արեւմտահայերու երկրորդ համագումարը: Օրակարգի հիմնական հարցը՝ Արեւմտեան Հայաստանէն մազապուրծ ազատած զաղթականութեան խնդիրը: Անոնք կը գտնուէին վատառողջ պայմաններու տակ: Բացի ընկերային ու տնտեսական դժուարութիւններէն, կային զանազան այլ խնդիրներ: Համագումարին նպատակն էր որոնել ուղիներ անոնց վիճակը տանելի դարձնելու համար, ինչպէս նաեւ՝ վերացնել հայութեան երկու հատուածներուն միջեւ յառաջացած խոր տարակարծութիւնները, արեւմտահայութիւնը աւելի մօտեցնել եւ մասնակից դարձնել Հայաստանի

Հանրապետության ներքին կեանքին, կազմակերպել ներգաղթ զանազան վայրերէ, եւայլն:

Համագումարին ՅՍՌԿԻ կողմէ կը մասնակցէին հինգ պատգամաւորներ, որոնցմէ Յարութիւն Վարդանեան համագումարի քարտուղարներէն մէկն էր: Փետրուար 12ին համագումարը ընդունեց քաղաքական բանաձեւ, ուր կ'որոշուէր Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի անկախութեան գաղափարը: Սակայն այս բանաձեւին մէջ նկատելի էր որոշակի հակասութիւն. մէկ կողմէն բանաձեւը կը յայտարարէր «լիակատար վստահութիւն Պօղոս Նուպարի անդրանիկ դահլիճին» (հոս Սիմոն Վրացեան կը պարզաբանէ, որ այդ ժամանակ Հայաստանի մէջ լուրեր կը շրջէին, թէ Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւնը կազմուելու է Պօղոս Նուպարին կողմէ, եւ անոր նախագահութեամբ, իսկ միւս կողմէ ընտրուած գործադիր մարմին կը պարտադրէր «գործնական քայլեր կատարել Արարատեան Հանրապետութեան եւ խորհրդարանի հետ Միացեալ եւ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը հաստատելու համար»):

Այստեղ ակնյայտ էր երկու հակադիր տեսակետներու արհեստական համատեղում-միացում: Ռամկավարները, որոնք կը պաշտպանէին Ազգային Պատուիրակութեան տեսակետները, բնականաբար չէին կրնար համաձայնիլ, որ Միացեալ եւ Ազատ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը ընէր Արարատեան Հանրապետութիւնը, այդ պատճառով համագումարի քաղաքական բանաձեւի այս կետին դէմ արտայայտուեցան ռամկավար հինգ պատգամաւորներ, եւ այդ մասին համապատասխան յայտարարութիւն հրապարակելով, հեռացան նիստերու դահլիճէն:

Փետրուար 13ի նիստին գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուեցաւ «Արարատեան Հանրապետութեան մէջ ապրող արեւմտահայ հատուածի գործադիր մարմին՝ բաղկացած ինը հոգիներէ՝ Ս. Բորոյեան, Խ. Բոնապարտեան, Ստ. Սասունի, Գ. Պուլղարացի, Վ. Տէրոյեան, Ռ. Դրամբեան, Վ. Զրմոյեան, Վ. Հոխիկեան, Ա. Կիտուր»:

Շուտով արեւմտահայ գործադիր մարմինը դիմեց հանրապետութեան կառավարութեան, որով

անհրաժեշտ կը համարէր յայտարարել Հայաստանի երկու հատուածներու միացումը: Փետրուար 25, 1919ին կառավարութիւնը, քննարկելէ ետք գործադիր մարմինն դիմումը, միաձայնութեամբ որոշեց ընդառաջել եւ ընդունիլ դիմումը:

Մայիս 28ին, կառավարութիւնը կը հրապարակէ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի «աքտ»ը, որ կ'ունենայ թեր ու դեմ կարծիքներ:

ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԽԱՌՆ ԴԱՅԼԻԾԻ
ՄԸ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԶԱՏԱԳՈՎԸ

Ազգային Պատուիրակութիւնը, որուն մէջ ռամկավարները ունէին կարեւոր դերակատարութիւն, նկատելով բաժանեալ մարմիններու (ընդհանրապէս ստեղծուած «Մայիս 28, 1919ի «աքթ»ով) անհամաձայնութիւնները եւ անկէ առաջ եկած ազգային աղէտները, կ'աշխատի անգամ մը եւս փոխադարձ համաձայնութեան եւ իրաւախոհութեան եզր մը գտնել Հանրապետութեան կառավարութեան հետ՝ կազմելու Խառն Դահլիճ մը եւ միացնելու զոյգ Պատուիրակութիւնները: Այս նպատակով համաձայնութիւն մը կը գոյանայ երկու Պատուիրակութեանց միջեւ, այն է՝ մասնաւոր առաքելութիւն մը դրկել Երեւան, ուղղակի կառավարութեան հետ հասկացողութեան մը գալու համար: Պատուիրակութեան մաս պիտի կազմէ Վահան Թեքեան: Երկուստեք համաձայնութեամբ ՀՀ Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեան կը հեռագրէ հետեւեալը վարչապետ Ալ. Խատիսեանին.

«Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որ կը ներկայացնէ Թուրքիոյ հայերը, անընդունելի կը գտնէ այն պայմանները որոնց մէջ եղած է Մայիս 28ի յայտարարութիւնը: Իբր դարման մեզի կ'առաջարկէ կարգադրութեան ձեւ մը, որպէսզի կարելի ըլլայ փոխադարձ համաձայնութեամբ կազմել մէկ կառավարութիւն եւ միակ խորհրդարան ամբողջական Հայաստանի համար: Հետեւաբար ձեզմէ կը խնդրենք յետաձգել յիշեալ յայտարարութեան վաւերացումը նոր խորհրդարանին կողմէ եւ սպասել ժամանման այն պատուիրակներուն, որոնք

շուտով կը մեկնին Երեւան, իրենց հետ ունենալով մանրամասն հրահանգներ մեր եւ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ: Ա. Ահարոնեան»

Պօղոս Նուպար Նաեւ կը ստորագրէ թէ Ազգային Պատուիրակութիւնը կատարելապէս համաձայն է այս հեռագրին:

Մինչ այդ, Ա. Ահարոնեան երբ մէկ կողմէն համաձայնած՝ կը հեռագրէ, անկէ անմիջապէս յետոյ Օգոստոս 7, 1919 թուակիր մտերմական Նամակով մը կը գրէ Խատիսեանին.

«...Ինչպէս տեսնում էք, մենք կարողացանք համոզել որ փաշայի պատուիրակութիւնը չքողոքէ Մայիս 28ի ակտի դէմ, այլ այն պայմանների, որոնց մէջ կատարուել է յիշեալ ակտը: - «Ազգային Պատուիրակութիւնը անընդունելի է գտնում այն պայմանները, որի մէջ, Երեւանում, յայտարարուել է Մայիս 28ի ակտը»: - Հաւատացած ենք որ այդ հեռագիրը Ձեզ մեծ դժգոհութիւն է պատճառել, բայց խնդրում ենք հաւատալ որ այլ հնար չկար այս յամառ ծերունին յետ պահել իր հրահրած վնասակար քայլերից, որ Նա անպատճառ իրագործելու է, քանի որ պատասխանատուութեան մասին շատ Նախնական ու շատ սահմանափակ հասկացողութիւն ունի»: Այս բոլորը կարելի է կարդալ «Ազգ. Պահակ»ի Յունիս 13, 1922ի համարով:

Անշուշտ Ահարոնեան գիտէր թէ բաւական ապօրինի եւ թերի էր Մայիս 28ի «աքտ»ը, եւ թէ անով որքա՞ն դժգոհութիւն ու քննադատութիւններ յառաջ եկած էին հայ ժողովուրդին մէջ, թէ ինչպէս Դաշնակցութիւնը պատասխանատու կը Նկատւեր այս ռուսահայ-թրքահայ պայքարներուն ու վեճերուն, թէ ինչպէս, երբ մէկ կողմէն կը բանակցէր Փարիզի մէջ Նուպար փաշայի հետ համաձայնութեան եզր մը գտնելու, միւս կողմէն ալ անընդհատ տեղեկութիւններով ու հեռագիրներով կը Նախապաշարէր Երեւանի վարիչները, մանաւանդ անուանարկելով թրքահայ գործիչները, եւ կը հրահանգէր կառավարութեան, որ կարեւորութիւն չտան Փարիզի մէջ գոյացած համաձայնութեան եւ իրենց ուզածին պէս վարուին, այլապէս ձախողութեան մատնեն բանակցութիւնները:

Այս բոլոր դաւադրութիւններուն անշուշտ որ

ռամկավար ղեկավարութիւնը լաւատեղեակ էր եւ մի՛շտ ալ զգուշացուցած էր փաշային որ թերահաւատութեամբ ընդունէր Դաշնակցութենէն եկած ամէն երկարող ձեռք, որովհետեւ անցեալի փորձառութենէն օգտուելով մի՛շտ ալ Նման փորձութիւններու դէմ յանդիման գտնուած էին Ռամկավար ու զինք բաղկացնող կուսակցութիւնները: Բարեբախտաբար ալ, ռամկավարներու փորձառութենէն օգտուելով Պօղոս Նուպար փաշան կը մնար զգուշաւոր եւ իր շուրջը կը հաւաքէր մեծ թիւով փորձառու ռամկավար գործիչներ: Բայց Ահարոնեան գիտէր թէ փաշան շրջապատուած էր բանիմաց ռամկավարներով ու զգուշաւոր էր ան, մանաւանդ ապրելով արտասահման՝ Երեւանեան միապետական շրջապատէն դուրս:

Ահարոնեան արդէն կը գրէր Խատիսեանին իր Օգոստոս 2 եւ 7, 1919 Նամակներով. «Մայս 28ի «աքտ»ը պիտի լինի Պարլամենտի միաձայնութեամբ եւ կամ ճշող մեծամասնութեամբ եւ ոչ թէ կառավարութեան յայտարարութեամբ անգամ եթէ այդ կառավարութիւնը օժտուած լինի օրէնսդրական իրաւունքներով, բոլոր կուսակցութիւնների միակամ եւ սերտ համաձայնութեամբ»:

Նոյնպէս ան կը գրէ Օգոստոս 17, 1919 թուակիր Նամակով հետեւեալը.

«Ցաւում ենք սակայն որ մեր այդ խորհուրդը Երեւանում իրագործուել է մի քանի ձախող պայմաններում ինչ որ առաջ էր բերել այստեղ մի շարք անպատեհութիւններ:

«... Ինչեւէ, փաստը Մայիս 28ի «ակտ»ը կատարուած է, մենք այստեղ ի հարկէ Պապաջանեանից բացի որի մասին յետոյ կը գրեմ, մեզ թոյլ չենք տուել քննադատել այդ ակտի որեւէ թոյլ կողմը, այլ յայտարարել ենք որ դա իրական է: Այս քննադատութիւնները քեզ եւ ընկերներին գրում ես confidential եղանակով:

«... Սրա հետ ներփակ դրկում եմ Նաեւ պատճենը Ազգ. Պատուիրակութեան ամբողջական ծրագրի: Ինչպէս կ'ընդունէք Նրանց պայմանները, այդ ձեր կառավարութեան եւ պարլամենտի գործն է, որ միակ տէրն ու տնօրէնն է Հայոց աշխարհի եւ հայ ժողովրդի խնդրի:

«... Բայց պարտք ենք համարում ասել որ, մենք համարում ենք փաշային չափազանց վտանգաւոր մարդ, այդքան իրաւունքներ տալու համար, մենք որպէս փոքրագոյն չարիք կարող ենք համաձայնուել որ նա դառնայ ապագայ միացեալ պատուիրակութեան միակ նախագահը, եւ այդ էլ, ինչպէս ասացի, միայն նրա համար որ այլապէս նա կարող է ազգը պառակտել եւ մեծամեծ չարիքներ գործել: Սակայն պատուիրակութեան մէջ էլ չի կարելի թոյլ տալ որ նա մեծամասնութիւն ունենար այնպիսի հլու եւ աննկարագիր անձերով, ինչպիսիք են Պ. Ա. Զօպանեան, Վ. Թէքէեան, Պրոֆ. Տէր Յակոբեան, որոնց վրայ յենած ի հարկին նա ընդունակ է ինքզինքը Թիւրքահայոց պաշտօնական ներկայացուցիչ հռչակել, նախագահ անգամ միացեալ ժամանակաւոր կառավարութեան: Բայց ինքնիշխան բնաւորութեան տէր լինելով, Փաշան, ինչպէս գրել եմ նախանցեալ զեկոյցիս մէջ, վատ քաղաքագէտ է եւ միանգամայն անձանօթ մեր իրականութեան, անզգայ մեր ցաւերին, եւ Եգիպտոսցի, որին մի արտասուելի դիպուած այս մեր պատասխանատու օրերին դրել է մեր ժողովրդի ճակատագրի վարիչների առաջին կարգին:

«... Երբ այսօրից մեկնելու լինի դէպի ձեզ եկող միսսիան, կը գրեմ պատուիրակութեանս կարծիքը նոր պատուիրակութեան կազմի եւ անդամների մասին. առ այժմ այս բոլորը պարտք համարեցի հաղորդել Ձեզ ի գիտութիւն:

«... Եթէ այդ միսսիան մեկնելու լինի մենք կը գրենք ձեզ պատուիրակութեան ցանկալի կանտիտատների անունը:

«... Այստեղ ահագին դեր ունի Փաշայի տիրական, բռնապետական խառնուածքը եւ դրան համապատասխան աշխարհայեացքը. ապա մեն մինակ դեր կատարելու իր անսանձ, նոյն իսկ ամօթալի սնափառութիւնը, որ յաճախ այս եօթանասունամեայ ծերունուն դարձնում է ծիծաղելի: Պետական ըմբռնումներից զուրկ, դեմոկրատ հոգուց ի սպառ թափուր այդ մարդը բուռն ատելութիւն ունի դէպի ռամկավար կարգերը եւ նրանց վարիչ կուսակցութիւնները. այս զգացումը բնականապէս նրան խոցելի է դարձնում մեր

իրականութեան մէջ գործող բոլոր դեմոկրատիկ եւ յեղափոխական կուսակցութիւններին, լինին նրանք սօցիալ-յեղափոխականներ, սօցիալ-դեմոկրատներ եւ մանաւանդ դաշնակցութիւն, որպէս ամենից հզօրը, եւ որի մասին իր արքանեակներն եռանդով պարծենում են այժմ ամէն տեղ թէ բոլշեւիկ է, ինչպէս եւ նրանից ծնուած կառավարութիւնը:

«... Մ. Պապաջանեանը Պոլսից ի վեր ըստ իս աւելի եւս գլուխը կորցրել է. նա այլեւս իր մտածումների դեկը կորցրել է, եւ նոյնիսկ մեզնից դուրս անձանց ապշութիւն է պատճառում: Ես վերստին կրկնում եմ. ինչ ասել եմ առաջ հէնց քեզ, որ նա մի հիւանդ մարդ է, որ շուտով պէտք է մի խաղաղ անկիւն գնայ հանգստանալու, եւ յամենայն դէպս մի անգամ ընդ միշտ պիտի վազ գայ ազգային հասարակական գործերից: Ամենամեծ սխալն եղաւ նրան երկրորդ անգամ պատուիրակութեան մէջ առնելը: Ես դրանում մասամբ ինքս եմ մեղաւոր: Ինչ եւ լինի, նա նոր պատուիրակութեան մէջ միանգամայն անօգուտ, յաճախ վնասակար է լինելու: Առ այժմ ըստ իս ամենավատ եւ անարժան դերի մէջ է: Լինելով կառավարութեան ներկայացուցիչ մեր պատուիրակութեան մէջ, ապրելով պետական հաշուով, նա միաժամանակ ամենայն անբարեխղճութեամբ, որ հասնում է ցինիզմի, այդ կառավարութեան տակն է փորում, վարկաբեկելով ամէն տեղ եւ ամէնքի մօտ... Նա չքաշուեց յայտարարել փաշայի ժողովականների առաջ թէ Մայիս 28ի «աքտ»ը c'est un coup d'etat (պետական հարուած մըն է):... Ըստ իս սա արդէն մի անարժան ընթացք է: Հաւատացած եմ սակայն որ Պապաջանեանին դժուար է հակառակը համոզել, եւ մենք չենք փորձում այդ անել, խոյս ենք տալիս վէճերից, մի նոր փորձանք չպատրաստելու համար գլխներիս: Կրկնում եմ, սա հիւանդ մարդ է, որ պէտք է թողնի հասարակական եւ քաղաքական կեանքի ասպարէզը»:

Ահա՛ այսպիսի վերաբերմունք են ունեցած Հայաստանի Հանրապետութեան դաշնակցական ղեկավարները ՀԲԸՄի նախագահին՝ Պօղոս Նուպար փաշայի թէ ռամկավարներ՝ Վահան

Թեթեանի, Արշակ Զօպանեանի ու Ժողովրդական Կուսակցութեան առաջնորդներէն Միքայէլ Պապաջանեանի նկատմամբ: Այս էր վերաբերմունքը ընդհանրապէս եւ տիրող կացութիւնը այդ օրերուն. վերջապէս մենատիրական իրենց գործելակերպէն ոչ մէկ զիջում:

Ըստ զոյգ Պատուիրակութեանց որոշումին, երկու միսիաներ Թեթեան եւ Ստեփանեան կը մեկնին Երեւան բանակցելու կառավարութեան հետ «քօալիսիոն» դահլիճ մը կազմելու, ստեղծելու համար միացեալ անկախ Հայաստանի կառավարութիւն մը, ազատ ու անկախ որեւէ կուսակցական եւ կամ գաղտնի ազդեցութիւններէ:

Ահարոնեան միսիաներուն հետ Երեւան կը փութացնէ Փրոֆ. Խաչատուրեան, բերանացի ու գրաւոր հրահանգներով, որպէսզի Երեւանի մէջ կարելորութիւն չտան Փարիզի մէջ գոյացած համաձայնութեան եւ իրենց ուզածին պէս վարուին:

Այս ամբաստանութիւնը ըրած էր Նոյն ինքն Թեթեան՝ թէ՛ պաշտօնապէս եւ թէ՛ մամուլի միջոցաւ, հակառակ անոր որ իրենք (միսիաներ) Երեւանի բանակցութեան ընթացքին աւելի զիջում ըրած էին քան ինչ որ Ահարոնեան ընդունած էր Փարիզի մէջ, դարձեալ համաձայնութիւն գոյացնել կարելի չէ եղած:

Թեթեան Երեւանի կառավարութեան – իմա՛ր Դաշնակցութեան – հետ երկար բանակցութիւններէ յետոյ, համաձայնութեան եզր մը գտնելէ յուսահատ՝ վերադարձած էր Փարիզ, բերելով իրեն հետ կառավարութեան առաջարկը, այն էր, տասնեւմէկ նախարարական աթոռէն վեցը յատկացնել դաշնակցականներու եւ հինգը թողուլ Ազգային Պատուիրակութեան տնօրինութեան:

Ազգային Պատուիրակութիւնը նկատի առնելով ազգային գերագոյն եւ անյետաձգելի շահերը, կը հեռագրէ Ա. Միխիթարեանի եւ Սամսոն Յարութիւնեանի.

«Թէ ընդունած է կառավարութեան պայմանները անփոփոխ. անմիջապէս փութացէք Երեւան՝ կառավարութեան հետ ձեւակերպելու գոյացած համաձայնութիւնը»:

Սամսոն Յարութիւնեան

Միխիթարեան, հիւանդութեան պատճառով, անկարող կ'ըլլայ Երեւան մեկնիլ, գրաւոր կերպով լիազօրութիւն կու տայ Ժողովրդական Կուսակցութեան ղեկավարներէն Սամսոն Յարութիւնեանի, որ բանակցութիւնները վարէ: Յարութիւնեան 1920ի Մարտ 9ին եւ 10ին, կը ներկայանայ վարչապետ Ա. Խատիսեանի եւ կը խնդրէ որ փութացնեն խորհրդակցութիւնները:

Երեւանի «Ժողովուրդ» թերթին մէջ Սամսոն Յարութիւնեան հետեւեալ յայտարարութեամբ կը բացատրէ, թէ ինչպէս ձախողեցաւ «քօալիսիոն» (համախոհական) դահլիճ մը կազմելու փորձը Երեւանի մէջ: Կ'արտատպենք Նոյնութեամբ.

«Թէ՛ Երեւանի մէջ անմիջապէս եւ թէ՛ դուրսէն նամակներով, հեռագրով շատերը կը դիմեն ինձ եւ կը հարցնեն, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ են բանակցութիւնները քօալիցիոնի կառավարութիւն կազմելու

ամթիւ: Հասարակութեան հետաքրքրութիւնը շատ բնական է:

«Հնարաւորութիւն չունենալով բոլորին բաւարարութիւն տալ ու ցանկալով որ այս խնդրի շուրջը խեղաթիւրումներ տեղի չունենան այստեղ եւ արտասահման եւ հասարակութիւնը իմանայ իսկութիւնը հարազատութեամբ, հարկ կը համարենք երկտողովս յայտնել Հայաստանի մէջ քօւլիցիոնի կառավարութիւն կազմելու երկրորդ փորձի վախճանը:

«Երբ անցեալ տարւոյ Հոկտեմբերին բանակցութիւններուն ժամանակ այդ խնդրի ամթիւ չգոյացաւ համաձայնութիւն Հայաստանի կառավարութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներուն միջեւ, պարապմունքները ընդհատուեցան եւ պատուիրակութեան ներկայացուցիչները ներկայացուցին կառավարութեան առաջարկած պայմանները Ազգ. Պատուիրակութեան: Միաժամանակ կառավարութեան կողմէն դիմում ըրաւ վարչապետ Պ. Ա. Խատիսեան Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Բաշային, որ պատուիրակութիւնը համաձայնի ընդունիլ կառավարութեան պայմանները քօւլիցիոն կազմելու մասին:

«Ազգային Պատուիրակութիւնը ի նկատի առնելով մեր ազգի գերագոյն շահերը եւ մեր ապրած վայրկեանը, ընդունած է կառավարութեան առաջարկը անփոփոխ, որու մասին գործը արագացնելու նպատակով, հեռագրով հաղորդած է կառավարութեան վարչապետին եւ լիազօրած է զիս եւ Պ. Ա. Մխիթարեանը ուղեւորուիլ Երեւան եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ յետ ձեւակերպել եւ իրագործել գոյացած համաձայնութիւնը. այն է կառավարութեան մէջ 11 նախարարական աթոռէն վեցը յատկացնել դաշնակցականներու, 5ը թողուլ Ազգ. Պատուիրակութեան տնօրինութեան, ընտրել թեկնածուներ նախարարութեան համար, եւ երկու արտասահմանեան հայկական պատուիրակութիւններէն կազմել մէկ պատուիրակութիւն:

«Պ. Ա. Մխիթարեան լուրջ հիւանդութեան պատճառով անկարող եղաւ գալ Երեւան եւ իր լիազօրութիւնը յանձնեց ինձ գրաւոր կերպով: Ես

եկայ Երեւան Մարտ 9ին եւ 10ին պաշտօնապէս ներկայացայ Պ. Վարչապետ Ա. Խատիսեանին. ներկայացուցի հարկաւոր վաւերաթուղթերը, յայտնեցի իմ պաշտօնս եւ խնդրեցի փութացնել խորհրդակցութիւնը կառավարութեան հետ:

«Որովհետեւ այս խնդրի շուրջը դաշնակցական շրջանակներու մէջ տարաձայնութիւններ ծագած էին, ես ստիպուած եղայ սպասել մինչեւ Մարտ 25, երբ ստացայ հրաւեր ներկայ ըլլալու խորհրդակցութեան: Խորհրդակցութիւնը բացաւ Պ. Վարչապետը, ներկայ էինք ես՝ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէն եւ Պ. Ս. Վրացեանը՝ կառավարութեան կողմէն:

«Պ. Վրացեան յայտնեց, որ առաջուան բանակցութիւններուն միջոցաւ այժմ շատ հանգամանքներ փոխուած են, որ դաշնակցական շրջաններու մէջ, շնորհիւ այն մթնոլորտի, որ ստեղծուած է արտասահման Պ. Վ. Թէքէեանի եւ միւսներու բռնած դիրքէն, դժգոհութիւն կայ քօւլիցիոն կառավարութիւն կազմելու ամթիւ, ուստի որոշուած է հրաւիրել դաշնակցական քոնֆերանս երեք շաբաթէն կամ մէկ ամիսէն յետոյ եւ այդ քոնֆերանսին առաջարկել խնդիրը. որմէ յետոյ կառավարութիւնը կու տայ իր պատասխանը:

«Ես բացատրեցի, որ Պ. Վրացեանի բերած առարկութիւնը հիմնաւոր չեմ գտներ, որովհետեւ Դաշնակցութեան աւելի հեղինակաւոր մարմինը՝ ընդհանուր համագումարը, դեռ անցեալ տարի տուած է իր համաձայնութիւնը, որ ներկայ պարագային բանակցութիւնները պէտք է կատարուին երկու պաշտօնական մարմիններու մէջ՝ Հայաստանի կառավարութիւնը ըրած է առաջարկութիւն իր վարչապետի միջոցով պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Բաշայի եւ վերջինս ընդունած է անփոփոխ, հետեւապէս համաձայնութիւնը արդէն գոյացած պէտք է համարել եւ այժմ կը մնայ իրագործել զայն, եւ կառավարութիւնը ո՛չ մէկ հիմք ունի հրաժարելու իր առաջարկութենէն, իսկ կուսակցական քոնֆերանսի խնդիրը առաջ բերելը պէտք է ընդունիլ իբրեւ մերժման ձեւ մը: Երկու կողմերը չը կարողացան զիրար համոզել: Ուստի ես յայտնեցի թէ պէտք է համարել, որ բանակցու-

թիւները չեղեալ են եւ ինձ կը մնայ այս բոլորի մասին հաղորդել Փարիզ Ազգային Պատուիրակութեան որ ինքը որոշէ իր վերաբերմունքը դեպի Պ. Կրացեան ըրած յայտարարութիւնը, ընելիքը եւ բռնելիք դիրքը:

«Ահա ամբողջ իսկութիւնը:

Փարիզի Հայոց Ազգային
Պատուիրակութեան Լիազօր
Սամսոն Յարութիւնեան
(Աղբիւր՝ «Ազգ», Մայիս 28, 1920)

1919 Օգոստոս 1ին բացուած Եր Հայաստանի Խորհրդարանը. ընտրուած ներկայացուցիչներուն 89 անդամին 72ը դաշնակցականներ էին եւ Դահլիճը նոյնութեամբ անցած էր դաշնակցականներուն ձեռքը:

Ամերիկայի բեմերու վրայ մի ոմն դաշնակցական գործիչ Ս. Սնար, այսպէս կը բացատրէր Դաշնակցութեան դիրքը Խառն Դահլիճի ծախողութեան մասին.

«Զօալիցիոն նախարարութիւնը եւ կամ Խառն Դահլիճի խնդիրը որ կ'առաջարկուի յետադիմականներու եւ պահպանողականներու կողմէ, մեծ նշանակութիւն ունի Դաշնակցական Կուսակցութեան համար: Դաշնակցութիւնը գտաւ Հանրապետութիւնը եւ ան պիտի պահէ իբր մի ոսկի ժամացոյց. ամէն անոնք որ կ'աշխատին ձեռք ձգել այդ ոսկի ժամացոյցին եւ տիրանալ անոր, Դաշնակցութիւնը լախտի հարուածներով աջէն ու ձախէն պիտի ճզմէ անոնց գլուխները եւ դուրս վռնտէ, ինչպէս ըրաւ Թէքէեանին եւ Ստեփանեանին: Դաշնակցութիւնը պայքար մղած է երեսուն տարիէ ի վեր պահպանողականներու, յետադիմականներու, պատուելիներու դէմ, այսօր նոյն պայքարն է որ կը մղէ եւ իրենք պատնէշին վրայ են...:

«Դաշնակցութեան բանակը քիչ ատենէն պիտի արշաւէ Թուրքիա եւ պիտի գրաւէ Հայաստանի հողերը...»:

Այսպէս՝ անկարելի եղաւ Դաշնակցութեան վարիչներուն հետ համաձայնութեան եզր մը գտնել միացեալ հայկական կառավարութիւն մը ստեղծելու համար եւ Խառն Դահլիճ մը կազմել Թրքահայ

ներկայացուցիչներով: Ահարոնեան սկսած էր ինքնագլուխ աշխատիլ արդէն եւ խաչածեւել Ազգային Պատուիրակութեան աշխատանքները եւ սկսած էր վտանգել անջատ իր գոյութեամբն ու աշխատանքներովը ազգային դատը:

Միւս կողմէ, Երեւանի դաշնակցականները, երբ մերժեցին Ազգային Պատուիրակութեան եղբայրական ձեռքը, սկսան թրքասիրական (թրքական օրիենտացիա) քաղաքականութիւն մը հետապնդել: Ու այս առաջին անգամը չէր...: Անոնք բացայայտ կերպով կ'արհամարհէին Ռուսաստանը՝ որպէս թշնամի Հայաստանի: ՀՀԴ Երեւանի օրկան «Յառաջ»ի Նոյեմբեր 20, 1920ի թիւէն կ'արտատպենք հետեւեալը.

«Եթէ Հայաստանը կամենում է ապրել՝ իբրեւ պետութիւն, ամէն կերպ նա պիտի խուսափի լինել մեծ հիւսիսային հարեւանի՝ Ռուսաստանի խաղաղիքը:

«Միւս կողմից՝ մեր դարաւոր թշնամին, Տաճկաստանը, կարող է ի վերջոյ հաշտուել մեր պետական գոյութեան հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք մի անգամ ընդ միշտ կը հրաժարուենք Ռուսական օրիենտացիայից:

«Ռուսերի հետ լինելով չէ, որ Հայ ժողովուրդը կարող է ապահովել իր եւ իր պետութեան գոյութիւնը: Որովհետեւ Ռուսների տիրապետութիւնը Անդրկովկասում, միջազգային ներկայ պայմանների մէջ յարատեւ չի կարող լինել, եւ նա վաղ թէ ուշ պիտի վերանայ անխուսափելիօրէն, հէնց որ լուծուի Ռուսական խնդիրը:

«Իր փրկութեան համար Հայաստանը ունի միայն մի ճանապարհ – գտնել անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեզու իր հարեւանի՝ Թուրքին հետ:

«Եթէ Հայ ժողովուրդը կամենում է ապրիլ եւ ապահովել իր պետական ու ֆիզիքական գոյութիւնը յարատեւօրէն, նա պետք է ունենայ ոչ թէ Ռուսական, այլ Թուրքական օրիենտացիա:

«Եւ եթէ Հայ ժողովուրդը վերջին համերոպական պատերազմի ժամանակ չ'ունենար Ռուսական օրիենտացիա, այլ լինէր Թուրքին հետ առանց վերապահութեան, ամենայն հաւանականութեամբ, նա խուսափած կը լինէր կոտոր

րածներից եւ նրա դրութիւնը Վրացիներից էլ լաւ կը լինէր:

«Ամէն մի օտար միջամտութիւն մանաւանդ Ռուսների միջամտութիւնը, կարող է միայն վնասակար լինել Հայ եւ Թուրք ժողովրդների յարատեւ խաղաղացման համար:

«Մինչդեռ Հայ ժողովուրդը, ինչպէս եւ Թուրք ժողովուրդը, կարօտ է յարատեւ հաշտութեան:

«Բաւական է, ինչքան խաբուեցինք օտարներից»:

Մինչ այդ Ռամկավար Կուսակցութիւնը չէր կրնար անտարբեր մնալ եւ դիտել Դաշնակցականներու յեղեղուկ ու հակասական քաղաքականութիւնը եւ անոնց յառաջ բերած ներքին չարիքները Երեւանէն մինչեւ Ամերիկա: Ռամկավար մամուլն ու բեմը միանուազ՝ Տաճկահայ դատին պաշտպանութեան համար ծայն կը բարձրացնէին, կը քննադատէին ՀՀ տխուր քաղաքականութիւնը Թրքահայ դատը Հանրապետութեան հետ կցելու:

Ռամկավար Կուսակցութիւնը թարգմանը հանդիսացաւ հայ ժողովուրդին ու ազգու կերպով պաշտպանեց Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան Թրքահայերու ներկայացուցչական անուրանալի իրաւունքն ու հանգամանքը եւ անոր ընդգրկած իրապաշտ քաղաքականութիւնը:

Ամերիկայի Ռամկավար շրջանակը Ազգային Պատուիրակութեան դիրքը ամրապնդելու համար իր նիւթական եւ բարոյական ուժերը տրամադրելէ անկախ՝ Թաւրիզ կը դրկէ Փրոֆ. Անանիկեան, իր հետ տանելով ամերիկահայ գաղութին եւ Ռամկավար Կուսակցութեան համակրութեան եւ գնահատանքի հաւաստիքները, իր հետապնդած քաղաքականութեան եւ իր մատուցած անխոնջ ծառայութեանց համար:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕԳՆԵԼՈՒ
ՀԱՄԱՐ

Սեպտեմբեր 5, 1920ին մամուլով ու հաղորդագրութիւններով լոյս տեսաւ քաղաքական չորս կուսակցութիւններու կոչը թրքահայութեան՝ նիւ-

թապէս սատար հանդիսանալու Հայաստանի Հանրապետութեան.

ՀԱՅԵՐ

Բաղդաւոր հայեր, ձեր դարերու երազը իրականութիւն մըն է այսօր: Հինգ հարիւր տարուան ստրկացումէ մը ետք, հիմը դրուեցաւ մեր սեփական ազգային տունին:

Բախտաւոր ենք որ կը տեսնենք այս խնկելի օրերը:

Բախտաւոր ենք որ վերապրեցանք տարագրութեան նախճիրներէն, արաքական անապատներէն, կախաղաններէն ու բանտերէն:

Բայց այս բախտը դուն ինքդ կերտեցիր, Հայ ժողովուրդ, դարերու ոգորումը պատնիշեցիր, ստեղծեցիր յեղափոխական մարտիկներդ, ծնունդ տուիր քաջ բանակիդ, հրաշքներ գործեցիր ֆրանսական ճակատներէն Արարա, Սարըղամիշի անտառներէն Վանայ ծովեզերքը, Շ. Գարահիսարէն Ուրֆա, Ղարաբաղէն Օլթի, Ղազախէն Նախիջեւան:

Չկայ ազգ մը, որ քու զոհաբերութեանդ չափով բամած ըլլայ իր արիւնը: Պատմական ահեղ փոթորիկները, որոնք եկած են եւ անցան քու գլխուդ վրայէն, վաղուց պատմական անունի վերածած պիտի ըլլային ուրիշ ոեւէ ազգ:

Բայց դուն, շնորհիւ քու առանձնայատուկ կենսունակութեանդ ու զոհողութեանդ, յաջողեցար յաղթահարել այն տեսակ դժուարութիւններ ու վտանգներ, որոնց նմանները ոեւէ ազգի վիճակուած չէ երբեք:

Բայց դուն մնացիր դեռ կանգուն: Փետրաթափ այլ կենսունակ, ճղակոտոր բայց հպարտ, դուն դեռ կը շնչես: Յոյսի շրջանն է որ կը բացուի քու առջեւ, մինչ քու թշնամիներդ սկսած են գալարուիլ յուսահատ:

Ազատ ես այսօր, աւելի ազատ քան քու երէկի կեղեքիչներդ:

Սակայն բաւական չէ ձեռք բերել ազատութիւնը, հարկ է պահպանել զայն:

Թշնամիներդ անթիւ են, դեռ մէկ քանի ժանիքներ ունին, բոլոր ճանկերը բթացած չեն, երէկի ախորժակը դեռ սուր է: Դուն պիտի պաշտ-

պանեւ ինքզինքդ, դուն դեռ դասեր պիտի տաս քու բանակովդ:

Տանդ հիմունքը դրուած է, բայց դեռ պարտական ես շէնքը կառուցանել, շինարար աշխատանքի լծուած բոյնդ պիտի կերտես:

Քու յոյսդ դուն ես: Օտարէն անվերջ կարելի չէ յուսալ:

Ահա գեղեցիկ առիթ մը:

Հայկական կառավարութիւնը հրապարակ հանած է ներքին փոխառութիւն մը, Անկախութեան, Ազատութեան փոխառութիւնը, ինքնապաշտպանութեան, շինարար աշխատանքի փոխառութիւնը: Անոր յաջողութիւնովն է որ պայմանաւորուած են մեր ներկան ու ապագան:

Ի զուր է վեր հանել այդ փոխառութեան տնտեսական առաւելութիւնները, մատնանշելով կոյս ու դրախտանման Հայաստանի բնական անհաշուելի հարստութիւնները, հանքերը եւ հոսանքները, որոնցմէ պիտի օգտուին փոխառութեան մասնակցողները: Անկախութեան յաջողութիւնը գոյութեան ու չգոյութեան խնդիր մըն է մեզ Հայերուս համար:

Հայրենակիցներ, այսօր քննութեան մը հրաւիրուած ենք: Մեր նախնիքը, մեր ապագայ սերունդը, իր կեանքը հայրենիքին սեղանին վրայ դնող զինուորը ու օտարները իրենց աչքերը դէպի մեզ յառած են ու պատասխանի կը սպասեն: Կ'ուզէ՞ք գործով ցոյց տալ որ արժանի յաջորդներն ենք մեր ազնուական նախնիքներուն: Կ'ուզէ՞ք գերծ մնալ ապագայ սերունդին նախատինքնն ու դատապարտութենէն: Կ'ուզէ՞ք կենդանի օրինակով ցոյց տալ օտարին թէ մենք արժանի ենք ազատութեան, անկախութեան եւ օտար աջակցութեան եւ վերջապէս ապրելու: Կ'ուզէ՞ք Հայաստանի սահմաններուն վրայ իր կեանքի գնովը մեր պատիւը, իրաւունքը եւ ապագան փրկելու գերազանցապէս վսեմ պաշտօնը իր վրայ առնող անձնուրացին փառքին մասնակից ըլլալ: Կ'ուզէ՞ք այդ անձնուէր կորիւններուն ըսել. «Մենք ձեզ հետ ենք հոգիով ու սրտով»: Տուէք անկախութեան փոխառութեան այն ինչ որ կրնաք, ո՛չ աւելին, ձեր կրցածէն ալ աւելին:

Հայեր, բախտաւոր Հայեր,

Յիշեցէք որ երեք չորս տարի առաջ ձեր բոլոր ստացուածքն ու հարստութիւնը ձերինը չէին եւ դուք ձերինը չէիք նկատեր:

Կ'ուզէ՞ք որ այդպիսի դրութիւն չստեղծուի մեզի եւ ձեր ապագայ սերունդներուն համար, տուէք փոխառութեան, գրուեցէք:

Ձեր դրամները չպիտի կորսուին, ընդհակառակը ձեր կեանքի եւ ապագայի ապահովութեան պիտի ծառայեն, ու դուք ձեր տան մէջ պիտի ապրիք, բարգաւաճ, ձեր վաստակին տէր:

ԳՐՈՒԵՑԷՔ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԵԱՆ

Ս.Դ.ՀԼԶ. ԿՈՒՍԱԿՑ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑ.

Հ.Յ. ԴԱՇՆԱԿՑ.

Հ.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑ.

Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե. Կաթողիկոսը եւս կոչ կ'ընէ հայութեան մասնակցելու Միացեալ, Անկախ եւ Ազատ Հայաստանի վերաշինութեան համար կառավարութեան բացած 20 միլիոն տոլարի Փոխառութեան երկրի տնտեսական վիճակը բարութելու, արդիւնաբերութիւնը զարգացնելու, մեր դրամի արժէքը բարձրացնելու եւ ապրուստի պայմանները դիւրացնելու նպատակով:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԸ ԱՌԺԱՄԱՊԵՍ Կ.

ՊՈԼՍԵՆ ԿԸ ՓՈԽԱՌՈՒԹԵԱՆ ԵԳԻՊՏՈՍ

Պատերազմի ընթացքին՝ Կ. Պոլիս հաստատուած ու գործող Հ.Ս.Ռ.Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը լուծուէր էր եւ անոր դերը փոխանցուէր էր Եգիպտոսի Շրջանային Վարչութեան:

Չինադադարէն յետոյ կազմուէր էր Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութիւն մը, որուն գլխաւոր գործը եղած էր Շրջանակներուն հետ յարաբերութիւն վերահաստատել, Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին գումարման համար անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքները կատարել, Կ. Պոլսոյ կազմալուծուած ակումբները վերակազմել, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին մէջ Կեդրոնի խմբակցութիւնը զօրացնել,

Ռամկավար Ուսանողաց Միութիւնը շարժման մեջ դնել, կուսակցութեան համար թերթ մը ունենալ: Այս նպատակով այնտեղ հրատարակուող «Ժողովուրդի Ձայնը» անկուսակցական օրաթերթը գնած էր Սահակ Մեսրոպէն եւ կուսակցութեան պաշտօնաթերթ դարձուցած էր պատասխանատու խմբագրի

պաշտօնին կոչելով Յովհաննէս Յակոբեանը, որուն յաջորդած էին Յ. Թօփճեան, Յովհաննէս Պօղոսեան: Իսկ Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի օրերուն արդէն թերթին գլուխը անցած էր Վահան Թէքէեան, որ խմբագրութիւնը վարեց մինչեւ 1922:

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅԼԵՐԳԻ

Եկեք, բոլորովին մեր սուրբ ուխտին շուրջ,
Մեր գործն է վըսեմ, մեր պայքարն է լուրջ
Վառուած ողջամիտ սկզբունքներով,
Մեր պարտքն անվըհատ կատարենք սիրով:
Նոր սիրտ, նոր հոգի, նոր խանդ առէք, Հա՛յք,
Ռամկավարութեան ծագեցաւ մեզ այգ:

Ցրուած Հայութեան սիրտերէն բաժան,
Բառնանք թունաւոր քէն ու ոխ դաժան
Չանանք փոխարկել բիրտ նիւթը՝ լոյսի
Եւ թող միտքն ըլլայ ուղեցոյց յոյսի:
Նոր սիրտ, նոր հոգի, նոր խանդ առէք, Հա՛յք,
Ռամկավարութեան ծագեցաւ մեզ այգ:

Իջնե՛նք ռամկին մօտ, ժողովուրդին մէջ,
Ձեռքերնիս բռնած լոյսի ջահն անշէջ.
Քննենք, պրպտենք ցաւոց աղբիւրն յորդ,
Նոր կեանքին ըլլանք խիզախ ռահայորդ:
Նոր սիրտ, նոր հոգի, նոր խանդ առէք, Հա՛յք,
Ռամկավարութեան ծագեցաւ մեզ այգ:

Հերիք՝ տարուեցանք պատրանքներով սին,
Հերիք սնուցիք կեղծ յոյսեր մթին,
Հասած է արդէն ողջմտութեան ժամ
Մէկդի՛ վանեցէք երազներ ունայն:
Նոր սիրտ, նոր հոգի, նոր խանդ առէք, Հա՛յք,
Ռամկավարութեան ծագեցաւ մեզ այգ:

Գ. ԲԱԺԻՆ

Հ.Ս.Ռ.

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍՆԱՃԻՂԵՐ

Ն.Ս.Բ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԲԵՐՔՄԱՆԻՐԻՈՅ ՄԷՋ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ «ՅԱՅՏԱԳԻՐ»Ը

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեին հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպելու համար ազգային կուսակցությունները կը ձեւաւորեն Ազգային Ինքնապաշտպանության Կոմիտէ մը: Այդ կապակցութեամբ ռամկավարները հանդէս կու գան յայտարարութեամբ, ուր Օսմանեան Սահմանադրութեան յաջորդ չորս տարիները բնորոշելով որպէս հայ ազգային յուսախաբութեան շրջան, որու զէնիթը դարձաւ Կիլիկիոյ աղէտը, իրենք կը մնան այն համոզումին վրայ, թէ կարելորագոյնը ինքնապաշտպանութեան խնդիրն է, որ սակայն իրենց իսկ կարծիքով, կը գտնուի թերի վիճակի մէջ, ինչպէս կը հաստատէ Պետրոս Տէփոյեան իր Ատոմ Ասլանեանի նուիրում գիրքին մէջ: Այդ բացը լրացնելու համար ալ կազմուած էր Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն: Կոմիտէի նպատակն էր ազգին ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը, որ պէտք էր իրականացուէր «Կուսակցական նեղմիտ մտածումներէ բարձր գետնի մը վրայ ամէն խաւերու համերաշխութեան ստեղծումով»: Փաստաթուղթին մէջ, զոր ռամկավարները «Յայտագիր» կ'անուանեն, նշուած է, որ հնարաւորութեան պարագային պէտք է աշխատիլ ձեռք բերելու ինքնավարութիւն, իսկ նուագագոյն պարագային «Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ բարենորոգումներ գործադրել տալու եւրոպական մեծ պետութեանց կամ անոնցմէ մէկուն հակակշռին տակ»:

Ապա կը շեշտուի, որ ազգային ինքնապաշտպանութեան գործի նիւթական աջակցութիւնը կը դրուի հիմնականին մէջ արտասահմանի հայութեան ուսերուն վրայ, որովհետեւ Երկրի հայութիւնը կը գտնուի նիւթական ծայրայեղ ծանր վիճակի մէջ: Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի կարելոր խնդիրներէն մէկն էր ազգին բոլոր խաւերուն ներգրաւումը ինքնապաշտպա-

նութեան գործին մէջ: Փաստաթուղթի աւարտին կը նշուի որ հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան խնդիրը անյետաձգելի նշանակութիւն ունի եւ այդ ուղղութեամբ աշխատանքները պէտք է ծաւալին անմիջապէս, քանի որ, ըստ ռամկավարներուն՝ Թուրքիոյ քաղաքական ծանր կացութենէն անկախ՝ աւելի կարող են տուժել հայերը: «Յայտագիրը» կը հրապարակուի Ադէքսանդրիոյ մէջ, 1913ի Յունուարին:

ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՀՍՈԿ-Ի ԵՒ ՍՂՀԿ-Ի ՄԻՋԵՒ

Մայիս 20, 1915ին, երբ արդէն Համաշխարհային Պատերազմի սահմանները կ'ընդլայնուէին եւ կը շարունակուէին արեւմտահայութեան տեղահանութիւնն ու կոտորածները, օրուան պահին լրջութեան գիտակցութեամբ՝ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար եւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւններու Եգիպտոսի մասնաճիւղերը Ադէքսանդրիոյ մէջ կը կնքեն համաձայնագիր մը, որ արդիւնք էր մինչեւ պատերազմի սկիզբը երկու կուսակցութիւններու միութեան շարժումին:

Փաստաթուղթի նախաբանին մէջ կ'ըսուի որ համատեղ համաձայնագիրը չի հակասեր իւրաքանչիւր կուսակցութեան ինքնուրոյն գոյութեան ու գործունեութեան եւ չի խոչընդոտեր զանոնք: Համաձայնութեան հիմունքները կ'ամփոփուին հետեւեալ կէտերով. «Համաձայնող երկու կողմերու մօտաւոր նպատակն է հետապնդել ինքնավար Հայաստան եւ Կիլիկիա»: Կ'ընդգծուի որ ինքնավար Հայաստանն ու Կիլիկիան պէտք է դրուին Անթանի կամ Ռուսաստանի հովանաւորութեան (protéctorat) ներքեւ, առանց հաշուի առնելու, թէ քաղաքական իրադրութիւնը ինչպիսին է: Յայտարարութեան մէջ կը նշուի, որ կողմերը բացարձակապէս դէմ են «Ինքնավար Հայաստանի (Կիլիկիոյ հետ միասին) գաղափարի իրականացման՝ թրքական գերիշխանութեան ներքեւ»: Եթէ ստացուի

այնպես, որ պետութիւններու փոխյարաբերութիւններու արդիւնքով ինքնավար Հայաստանը «կցուի Ռուսաստանին, ապա համաձայնող կողմերը այդ բանին պիտի չհակառակին»: Համաձայնագրին մէջ չէ արձանագրուած «կցում»ի հասկացողութիւնը, սակայն կարելի է հասկնալ Հայաստանի ինքնավարութեան գոյավիճակը Ռուսական պետութեան կազմէն ներս:

Համաձայնագրի 6րդ կետով կ'ըսուի, որ եթէ իրադարձութիւնները այնպիսի ընթացք առնեն, որ անհնար ըլլայ Հայաստանը եւ Կիլիկիան «միատեղ ինքնավար դարձնելը» եւ հնարաւոր ըլլայ միայն Կիլիկիոյ ինքնավարութիւնը, ապա կողմերը պիտի պաշտպանեն նաեւ այս դրոյթը: ՀԱՌԿը եւ ՍԴՀԿը ինքնավար Հայաստանի քաղաքական կառուցուածքը ապագայի համար կը պատկերացնեն խորհրդարանական ռեժիմով եւ ռամկավարական հաստատութիւններով:

Համաձայնագրի «Տակտիկա» բաժնին մէջ ըսուած է, որ համաձայնող կողմերու ընդհանուր գործունեութեան մարտավարութիւնը պիտի ըլլայ յեղափոխական-ապստամբական եւ դիւանագիտական: Կը շեշտուի, որ երկու կուսակցութիւններու Եգիպտոսի շրջանակները, ելլելով իրենց աշխարհագրական դիրքերէն, գործունեութեան հիմնական ասպարեզ կը յայտարարեն Կիլիկիան եւ «ամէն ջանք պիտի թափեն իրենց արեւմտեան բոլոր շրջանակներն ալ (Ամերիկա, Եւրոպա) համախմբել իրենց կիլիկեան գործունեութեան մէջ»: Իրենց մօտակայ նպատակին հասնելու համար կուսակցութիւնները պարտաւոր են գործադրել բոլոր միջոցները, որ անհրաժեշտ կը գտնեն: Համաձայնող կողմերը կը պատրաստուին զօրակցիլ Պօղոս Նուպար փաշայի պատուիրակութեան, իսկ փաշան պիտի յայտարարուի ապագայ միջազգային վեհաժողովին երկու կողմերու թեկնածու, որպէս հայկական պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչ:

Համատեղ գործերը վարելու համար երկու կուսակցութիւնները կ'ընտրեն վեց հոգիէ բաղկացած մարմին մը իր ատենապետով: Նորակազմ այդ մարմինը, որ ստացաւ Գործակցող Կուսակցու-

թիւններու Եգիպտոսի Վարիչ Մարմին անունը (ծանօթ նաեւ՝ Չինուորական Վարիչ Մարմին անունով) իրաւասութիւն ստացաւ իր կազմէն ներս ներգրաւելու նաեւ վերոյիշեալ կուսակցութիւններուն ոչ անդամ փափաքողները: Վարիչ մարմնի նպատակներէն մէկը պիտի ըլլար երկու կուսակցութիւններու միւս շրջանակներու, ինչպէս նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան համախմբումը համատեղ ծրագրի մը շուրջ եւ այնուհետեւ կազմութիւնը ամբողջական մարմնի մը, որ պիտի հաստատուէր Եգիպտոսի մէջ, որովհետեւ Եգիպտոսի աշխարհագրական դիրքը կը նկատուէր ամենայարմարը եւ հայրենամերձը:

Համաձայնագիրը Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Եգիպտոսի ակումբին կողմէ ստորագրեցին Ա. Պետրոսեան, Մ. Տամատեան, Վ. Թեքէեան, Լ. Մկրտիչեան, իսկ ՍԴՀԿի Եգիպտոսի պատասխանատու մարմնին կողմէ՝ Ստ. Սապահ-Գիւլեան:

Գործակցող Կուսակցութիւններու Վարիչ Մարմինը 1915ի աշնան կը նախաձեռնէ Եգիպտահայերէն կամաւորական ջոկատներու ստեղծման գործին եւ բաւական լաւ կը կազմակերպէ այդ աշխատանքը: Գահիրէի մէջ կազմուած վարիչ մարմնի օրինակով փորձ կը կատարուի ստեղծել նաեւ Աղեքսանդրիոյ մէջ:

Մայիս 1915ին Ապահ Պետրոսեանին ուղղուած նամակին մէջ Լեւոն Մկրտիչեան կը գրէ. «մեր (ռամկավարներու) եւ հնչակեաններու միջեւ համերաշխութիւն գոյացած է: Համաձայնութիւնը երկուստեք ստորագրեցինք: Որպէսզի սպասուելիք հանդէսը յաջող ու օգտակար ըլլայ, պէտք է, որ ռամկավար ընկերները հրաւիրենք եւ պարզենք մեր եւ հնչակեաններու միջեւ եղած համաձայնութիւնը»: Նոյն նամակէն պարզ կը դառնայ նաեւ, որ այդ օրերուն համաձայնութիւն կայացած է Եգիպտոսի վերակազմեալներու եւ ռամկավարներու միջեւ եւս եւ այդ կապակցութեամբ տեղի ունեցած է հանդիսութիւն:

Աւելի ուշ, Փետրուար 21, 1916ին, Ապահի ուղղուած Մկրտիչեանի կողմէ գրուած այլ նամակէ մը արդէն ի յայտ կու գայ, որ ռամկավարները

ձեռնամուխ կ'ըլլան ահաբեկիչ խումբերու կազմութեան, որոնք պէտք է գործէին թշնամին թիկունքէն հարուածելու, կամուրջներ եւ երկաթուղիի գիծեր պայթեցնելու եւ այլ տեսակ գործողութիւններ կատարելու ուղղութեամբ: Մկրտիչեան կը գրէր. «Հիմա ուրիշ խնդիր մըն ալ կայ, այս մարդերը յառաջիկային պոմպա նետողներու ալ պէտք պիտի ունենան, ուստի կը հարցնէին, թէ արդեօք չենք կրնար քանի մը հոգի իրենց տրամադրել, պոմպա նետելու բացարձակ կարող: Իրենց գործը պիտի ըլլայ երկաթուղիի գիծեր փծացնել եւ կամուրջներ օդը հանել ծանօթ երկրին մէջ (իմա՝ Թուրքիան): Հաճէ իմացնել, թէ այս գործին համար մարդեր կա՞ն ի Գահիրէ եւ որքան մարդ կրնանք տրամադրել այս նպատակով»:

ՏԱՄԱՏԵԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԿԸ ԳՏՆԷ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ՄԱՅՈՒՆ ԲԱՐԵԿԱՍԸ

Ինչպէս հայ ազգային միւս կուսակցութիւնները, այնպէս ալ ռամկավարները մտահոգող կարեւոր խնդիրներէն մէկը Թուրքիոյ ապագայ քաղաքական կառուցուածքի հարցն էր, որմէ անմիջականօրէն կախուած էր արեւմտահայութեան ճակատագիրը: Այս գլխաւոր հարցին նուիրուած ՀՍՌԿի հիմնադիրներէն եւ ռամկավարութեան գաղափարախօսութիւնը հայ կեանքին մէջ տարածող գլխաւոր դէմքերէն Միհրան Տամատեան, թէեւ ոչ իբրեւ պաշտօնական կեցուածք ՀՍՌԿի, լոյս կ'ընծայէ այդ յօդուածաշարքը «Արեւ»ի 1916 Օգոստոս 4ի, 7ի եւ Հոկտեմբեր 16 թիւերուն մէջ, նուիրուած «Ասիական Թուրքիոյ ապագայ»ին:

ՀՍՌԿի տեսաբանը կը գրէ, որ Թուրքիոյ համար լաւագոյն քաղաքական կառուցուածքը անոր վերածումն է Չուիցերիոյ նման պետութեան մը: Ան ցոյց կու տայ նաեւ, որ թրքական իշխանութիւնները, անկախ սուլթանական կամ սահմանադրական վարչաձեւի դրութենէն, անկարող են բաւական հանդուրժելի պայմաններ ստեղծել այդ երկրի հպատակ ժողովուրդներու կեանքէն ներս եւ կառավարութիւններու վարած քաղաքականութիւնը «մշտական պատճառ մը դարձաւ ճնշումի եւ

ըմբոստացումի դժգոհութեան, թշուառութեան, դաւադրութեան եւ ապստամբութեան»: Ան ճշմարտացիօրէն նկատած է, որ դարերու փորձառութիւնը մէկ անգամ եւս ապացուցած է, որ թուրքերը ի վիճակի չեն ուրիշ ժողովուրդներ կառավարելու «եւ ոչ իսկ ինքզինքնին կառավարել»: Հոսկէ մեկնելով ան կը հետեւցնէ, թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Եւրոպայի ապահովութեան համար անհրաժեշտ է, որ Թուրքիոյ համար նշանակուին եւրոպական կառավարիչներ, որ պիտի ըլլայ Թուրքիոյ տարածքին ապրող ժողովուրդներու անդորրութեան ու բարօրութեան երաշխիքը: Տամատեան ցոյց կու տայ, որ եւրոպացի կառավարիչներու նշանակման խնդիրը պիտի բախի լուրջ դժուարութիւններու, որովհետեւ «Եւրոպական զանազան պետութիւններ առանձին զօրաւոր շահեր ունէին այդ երկրին մէջ»:

Այնուհետեւ Տամատեան կանգ կ'առնէ իւրաքանչիւր պետութեան Թուրքիոյ մէջ ունեցած շահերու հարցին վրայ եւ մէկ առ մէկ կը լուսաբանէ այս խնդիրը: Այսպէս, օրինակ կու տայ. Ռուսաստանը կը ձգտի գրաւել Կ. Պոլիսն ու նեղուցները, Ֆրանսան՝ Կիլիկիան եւ Սուրիան, Իտալիան՝ իր բաժինը ցամաքային Թուրքիոյ մէջ ու Հոտոս կղզին, Յունաստանը՝ Իզմիրը իր շրջակայքով: Ան ցոյց կու տայ նաեւ, որ եւրոպական պետութիւններու միջեւ կային լուրջ տարակարծութիւններ:

Տամատեան քննարկման առարկայ կը դարձնէ նաեւ արեւմտահայութեան քաղաքական կողմնորոշման հարցը: Ան ցոյց կու տայ, որ հայ ժողովուրդի համակրանքը Ռուսաստանի կողմն է եւ մէկ առ մէկ փաստերով կը պատճառաբանէ այդ իրողութիւնը: Ան կը գրէ. «1877-78ին արեւելեան պատերազմէն յետոյ մինչեւ ներկայ րոպէն եթէ եղեր են Թուրքաց Հայաստանի համար ազատարար ձեռնարկներ, անոնց նախաձեռնութեան պատիւը կը պատկանի մասնաւորապէս Ռուսաստանին: Թէ՛ Սան-Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածը, թէ՛ 1912ի Հայաստանի ինքնանկախ ծրագիրը ամէն դէպքերով մեզի հետ եղած է Ռուսաստանի նախաձեռնութիւնն ու աջակցութիւնը»: Տամատեան կը նշէ, որ անգլիացիներու եւ ֆրանսացիներու

հանդեպ հայ ժողովուրդը նույնպես համակրանք ցոյց կու տայ, որ անոնք եւս անտարբեր չեն եղած հայ ժողովուրդի նկատմամբ, բայց ան կ'ընդգծէ այն միտքը, որ հայ ժողովուրդը աւելի համոզուած է որ առանց Ռուսաստանի բարեացակամութեան «պղատոնական կը դառնայ այդ համակրանքը»:

«Թրքահայերը դեպի Ռուսաստան ունեցեր են դարաւոր, անայլայլ համակրանք եւ այսօր անոնք իրենց ակնկալութիւնները իրականացած տեսնելու հաւանականութիւնը կը փնտռեն ամենէն առաջ Ռուսաստանի մօտ»:

Ն.Ս.Բ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԲԱՐ ԻՐ ՄԱՍՈՒՆՈՎ ԿՈՒ ՏԱՅ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԻՐ ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԸ

Ամերիկայի կուսակցության շրջանակի գործունեությունը լայնօրեն տեղ կը գտներ ՀՍՌԿ Ամերիկայի շրջանի պաշտոնաթերթ «Ազգ» թերթին մեջ: Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովէն ետք տարբեր ակումբներէն ներս տեղի ունեցան ժողովներ, ուր գրական-քաղաքական ու ազգային հարցերու շուրջ քննարկումներ եղան: Շեշտը դրուեցաւ արեւմտահայերուն օգնելու համար հանգանակություններու կազմակերպումի անհրաժեշտութեան վրայ: Այդ օրերուն էր նաեւ որ ռամկավարները ծնունդ տուած էին «Անահիտ» անունով թատերախումբի մը, որ յաճախ, տարբեր հայաշատ քաղաքներու մէջ կու տար ներկայացումներ ի նպաստ հանգանակութեան արշաւին:

«Ազգ» կու տար ընդարձակ տեղեկություններ Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներու ընկերային դրութեան, արեւմտահայութեան քաղաքական, տնտեսական, կրթական ու մշակութային վիճակին մասին: Թերթին «Միջազգային» բաժինին մէջ առաջնահերթ տեղ կը գրաւէին հայկական բարենորոգումներու խնդրին լուսաբանումը, Օսմանեան Խորհրդարանի գործունեությունը եւ այլն:

Յաճախ վերլուծելով հայերու վիճակը Թուրքիոյ մէջ, «Ազգ» ցոյց կու տայ, որ երիտթուրքերու տնտեսական քաղաքականությունը հայերու նկատմամբ կանխամտածուած ու ծրագրուած նպատակներ կը հետապնդէր զանազան ծանր տուրքերով ստիպել տալու հայերուն արտագաղթը Թուրքիայէն, պարպելու համար հայաշատ աւաններն ու գիւղերը իրենց հայ ազգաբնակչութենէն, այսինքն՝ պարպել Արեւմտահայաստանը հայերէն:

Թերթը կը շօշափէր նաեւ Օսմանեան բանակէն ներս զինուորագրումի հարցը: Կ'ընդգծէր թէ թրքական բանակէն հայ զինուորներուն դասա-

լութեան պատճառը պարզապէս հայերու նկատմամբ գործադրուող ազգային-կրօնական խտրականությունն էր՝ «իսլամի եւ քրիստոնեայի չարաբաստիկ խնդիրը, որ կը տանի մինչեւ զօրանոցները», եւ թուրքերու կիրառած խստութիւնները արտասահմանէն Թուրքիա վերադարձող հայերու նկատմամբ: Վերլուծելով թուրքերու գործադրած բռնությունները հայ զինուորներու եւ զինակոչի տարիքին հասած հայերու նկատմամբ, խմբագիրը կը գտնէ, որ երիտթուրքերը դիտաւորեալ կերպով կը դիմեն նման միջոցներու, որպէսզի ըստ բարենորոգումներու ծրագրին՝ երբ եւրոպական պաշտօնեաներու հսկողութեամբ հայաբնակ նահանգներէն ներս մարդահամար կատարուի, «ապա արդիւնքին մէջ որ չափ կարելի է, հայերը պակաս թիւ մը ներկայացնեն»: Վերջապէս այն եզրակացութեան կու գայ թերթը, որ իրթիհատականները պիտի չկրնան հաշտուիլ «հայ գաղութներէն դէպի երկիր վերադարձի իրական շարժման հետ ... եւ թերեւս պիտի փորձեն արգելքներ յարուցանել: Իրենց քաղաքականությունը միշտ պիտի ձգտի քաջալերել արտագաղթը եւ այս տեսակետով զինուորագրությունն իրենց ձեռքը յարմարագոյն միջոց ու ազդակ մըն է»:

Ամերիկայի ռամկավարները իրենց մամուլով կոչ կ'ուղղէին հայութեան չլքելու Արեւմտեան Հայաստանը, որովհետեւ արտագաղթը արդէն բերած էր հայապարպում գաւառի հայութենէն, միւս կողմէ արտասահմանի մէջ անգործ ու անտուն երիտասարդությունն ու պանդուխտները կը հրաւիրէր վերադառնալ ծննդավայր:

Կ'անդրադառնար Օսմանեան սահմանադրութեան եւ խորհրդարանի ընտրություններուն, «Ազգ»ը կը գրէր, որ սահմանադրությունը ոչ միայն Օսմանեան պետութեան կազմին մէջ գտնուող ժողովուրդներուն, այլեւ Նոյնիսկ թուրք աշխատաւոր ժողովուրդին յատկանշական բարեփոխում կամ նորություն մը չէր բերած. «Սահմանադրական

յորջորջուած ռեժիմը հին, փտուկ ապականած դրութիւնն է, որ տարբեր անունի եւ բառերու տակ կը շարունակուի»: «Ազգ»ը կը գտնէ, որ ստեղծուած դրութիւնը պիտի չփոխուի, եթէ ընտրութիւններու ժամանակ նոյնիսկ 10-20 հայ երեսփոխաններ ընտրուին: Կրնա՞ն արդեօք բարելաւել գաւառահայութեան վիճակը, կրնա՞ն դադրեցնել պաշտօնեաներու կամայականութիւնները, աւատատէրերու ու աւազակներու հարստահարութիւնները, կրնա՞ն լուծել հողային խնդիրը եւ պաշտպանել հայ կնոջ պատիւը: «Ազգ»ը այս հարցերը հանրութեան ուշադրութեան յանձնելով խմբագրութիւնը կու տար իր պատասխանները: «Զենք կարծեր, որ գտնուի տարրական ողջամտութեան տէր մէկը, որ այս բոլոր հարցումներուն ժխտականէն տարբեր պատասխան մը տալ մտքէն անցնէ ... ընդհակառակը մեպոսարանի (խորհրդարանի) ընտրութիւնն հայկական բարենորոգումներու առջեւ խութիւն ու խոչընդոտ մը ստեղծելէ տարբեր նպատակ չունի»:

Վերջին հաշուով, ռամկավարները թերահաւատութեամբ կը մօտենային Թուրքիոյ մէջ բարեփոխումներ կատարելու հարցին: Իսկ ինչ կը վերաբերի հայկական վիլայեթներէն ներս բարենորոգումներու խնդրին, ապա սահմանադրական ռամկավարները այդ հարցին շուրջ միասնական տեսակետ չունէին: Ռամկավար գործիչներու մէկ մասը այդ կը համարէր յառաջդիմական, միւսը՝ յետադիմական: Օրինակ՝ Լեւոն Մկրտիչեանը (նախապէս վերակազմեալ հնչակեան), որ յաճախ հանդէս կու գար «Ազգ»ի սիւնակներէն իր վերլուծական (խմբագրական) յօդուածներով, բարձր կը գնահատէր բարենորոգումներու դերը: Ըստ իրեն՝ եթէ նոյնիսկ այդ միջոցառումները ըլլան ոչ արմատական, ապա միեւնոյնն է, ատոնք դէպի յառաջդիմութիւն տանող քայլեր են, հաւասարապէս ծառայելու ինչպէս հայ, այնպէս ալ կայսրութեան թուրք եւ քիւրտ բնակչութեան շահերուն:

Դարձեալ կարդալով «Ազգ»ի մէջ լոյս տեսած յօդուածը, անկախ բարենորոգումներու իրագործումէն, հայ ժողովուրդին ապահովութիւնը կախում ունէր իր մարտական կամքէն: Թերթը կը կասկածի

թէ նոյնիսկ եթէ բարենորոգումները գործադրած ըլլային անաչառ կերպով ու ամբողջութեամբ, կարելի պիտի ըլլար ապահովել հայերու կեանքն ու գոյքը: Իսկ քաղաքական տուեալ իրադրութեան մէջ «Ազգ»ի խմբագրականին մէջ կայ հետեւութիւն, որ հայ ժողովուրդի ազգային գոյութիւնը ոչ միայն չէ ապահովուած, այլ անոր գոյութեան պայթարը տակաւին նոր է որ պիտի սկսի «մինչեւ հիմա եղածէն աւելի բուռն կերպով»: «Մեքսիկական պատերազմի դասերը» խմբագրականին մէջ կը յիշատակուի, որ ոչ թէ պետք է անշարժ մնալով յոյսը կապել այս կամ այն իշխանութիւններու կամ պետութիւններու հետ, այլ իւրաքանչիւր հայ, իբրեւ անհատ, ինքը նախ պետք է բարեփոխուի եւ անկէ ետք է որ միայն ամբողջ ազգը կրնայ փրկուի:

Նոյն թերթը «Կուսակցութիւններն ու կուսակցականները» յօդուածով խստօրէն կը քննադատէ Կ. Պոլսոյ ու արտասահմանի ունեւոր եւ նիւթապէս ապահով հայերը, որոնք աւելորդ եւ վնասակար կը համարեն հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու գոյութիւնն ու գործունեութիւնը եւ «սոսկ դիւանագիտական ձեռնարկներու եւ խաղաղ զարգացումի կը հաւատան»: «Խաղաղ զարգացում ... բայց ո՞ր եւ ինչպէ՞ս» - կը հարցնէ յօդուածագիրը: «Հացեդ կտրելով եկեղեցի, դպրոց շինէ, որպէսզի հրոսակ մը գայ գիշեր մը, կրակի տայ, քարութանդ ընէ եւ անցնի երթայ: Տարիներով տքնաջան սպասումներով եւ տաժանքով մարդ կրթէ ու հասցուր, որ օր մը, աւազակի մը գնդակը կամ դաշոյնը անկենդան գետին փռեն զայն: Մեքենաներ բեր ու գետեղէ, որպէսզի օրին մէկը տգետ խուժան մը գայ եւ ջարդ ու փշուր ընէ զանոնք»: Այս կ'ընդգծէ արդէն, որ հայերու վիճակը ոչ թէ արդիւնք է հայկական կուսակցութիւններու գոյութեան ու գործունեութեան, այլ ծնունդ է «Համիտի հայահալած քաղաքականութեան, ջարդերու, հողային խնդրին, արտագաղթի եւ մինչեւ այսօր իթթիհատի հետապնդած հակահայ ուղղութեան: Բուն գաղտնիքը հոս է ահա եւ ոչ թէ հայոց բողոքի ցոյցերուն կամ յեղափոխական գործունեութեան մէջ»: Այստեղէն ալ կը հետեւցնենք թէ «հայ յեղափոխութիւնը հայահալած քաղաքակա-

նութեան ծնունդն է»: Յօդուածագիրը կ'ընդունի, որ հայկական շարժումները պետք եղած շրջահայեցութեամբ չղեկավարուեցան եւ յեղափոխութեան անունով «տեղ-տեղ ոճիրներ գործուեցան», բայց այդ սխալները երբեք պատճառ պիտի չդառնան հայ հասարակութեան այս կամ այն խաւի համար դատապարտելու «Գործը»՝ հայ ազատագրական պայքարը:

«Ազգ»ի 1914 Յունուար 7ի խմբագրականին մէջ կը նշուի, որ քանի դեռ հայ ժողովուրդը իր սեփական ճակատագրին դէկը չէ վերցուցած իր ձեռքերուն մէջ, ամբողջ ուժը տակաւին չէ կեդրոնացած անոր շուրջ, «Հայկական հարցը ամէն ատեն տառապանքի, արիւնի եւ աւերի գնով երեւան պիտի գայ պետութեանց մասնաւոր շահերուն ծառայելու համար: Պետք է մէկընդմիջտ իմանանք, որ մարդկային ու ազգային բոլոր իրաւունքները հիմնուած են շահի վրայ ու զանոնք ձեռք ձգելու համար սեփական ուժն է միայն դարմանն ու միջոցը, ուժ խելքի, ուժ սրտի, ուժ շրջահայեցութեան, ուժ բազուկի ու զէնքի»: Ընդգծենք նաեւ, որ առաջնորդող յօդուածին մէջ կ'անտեսուէր արտաքին օգնութեան կամ դիւանագիտական աջակցութեան դերը:

ԶԱՏԱԳՈՎԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Ինչպէս Կովկասի ու Եգիպտոսի, այնպէս ալ Կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանակը յետ Մեծ Եղեռնի արհաւիրքին, ջատագովեց ազգային միասնականութիւնը: 1916ին, որոշ ընդմիջումէ յետոյ լոյս կը տեսնէ Պոստոնի «Ազգ»ի բացառիկ համարը: Այստեղ «Թէ ի՞նչ կրնանք ընել» վերլուծական յօդուածով հանդէս կու գայ Փիթսպորկի համալսարանի դոկտոր Ա. Լուսեանը, որ ցոյց կու տայ հայ իրականութեան հետեւեալ կողմերը, որոնք մեծապէս նպաստած են հայերու կոտորածներուն՝

ա. Համազգային շահեր արտայայտող եւ ազգային պաշտպանութիւնը կազմակերպելու ընդունակ կեդրոնական կազմակերպութեան բացակայութիւն:

բ. Ազգային կուսակցութիւններն իրենց

անջատ-անջատ գործունեութեամբ, անհրաժեշտ ու սպասուած քայլեր չձեռնարկուեցան: «Երեւան եկաւ ազգային քաղաքագիտական խնդիրներու մէջ մեր սոսկալի տգիտութիւնը» («Ազգ» 1915-1915 Բացառիկ):

Ան կը գտնէ, որ արտասահմանի հայերը պետք չէ իրենց համակրանքն ու աջակցութիւնը յայտնեն դաշնակից երկիրներուն եւ զինուորագրուէին անոնց բանակներուն, որովհետեւ անով «թուրք եւ գերման սեւ ծրագիրներուն գործադրութեանը առիթ մատուցեցինք»: Անշուշտ Լուսեան, այս պարագային, իրաւացի է այն հարցին մէջ, որ «Տաճկաստանի մեր եղբայրներուն ապահովութեան համար ձեռք առնուած միջոցները» խիստ անբաւարար եղան, սակայն «արտասահմանի հայութեան կողմէն դաշնակիցներուն զօրավիգ ըլլալը չէր այն հիմնականը, որ պատճառ դարձաւ հայութեան մեծ կորուստին»:

Լուսեան ի՞նչ միջոցներ ու լուծումներ կ'առաջարկէ.

ա. Արեւմտահայութեան կոտորածներէն ու գաղթէն յետոյ «Տաճկահայ մարմինը պիտի սկսի կեդրոնանալ Կիլիկիոյ եւ Միջագետքի մէջ: Ասոնք տնտեսապէս եւ աշխարհագրական տեսակէտէն աւելի նպաստաւոր պայմաններ ունին, քան Հայաստանը:

բ. Մեր ազգային ինքնուրոյնութիւնը անվնաս պահելու էական պայմանն է՝ մշակել եւ զօրացնել մեր ազգային մշակոյթը իր երկու արմատական ճիւղերով՝ ազգային դաստիարակութիւն եւ ազգային եկեղեցի»:

Ազգային դաստիարակութեան խնդիրը, ըստ համալսարանի դասախօսին՝ դրուած է Ամերիկայի եւ Եւրոպայի մէջ կրթուած հայ երիտասարդներու ուսերուն: Ինչ կը վերաբերի եկեղեցիին, մենք դեռ պատմութեան այն հոլովոյթին մէջ կ'ապրինք, որ եկեղեցին պետք է ըլլայ մեր ազգութեան հիմնական զօրը: Հեղինակը զարգացած եւ հզօր ազգերու օրինակով ցոյց կու տայ, որ պատմութեան շրջադարձային եւ բախտորոշ պահերուն անոնք ոչ թէ եկեղեցին մեկուսացուցած են պետութենէն, այլ ան դարձուցած են ազգային կրօնական դաստիա-

րակութեան հզօր միջոց եւ ծառայացուցած եւ իրենց շահերուն:

ԺԴ.-ԲԴ ՊԱՏԳԱՍԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

ՅՈՒԼԻՍ 1-4, 1917

Ամերիկայի Շրջանակի ԺԴ. Պատգամաւորական Ժողովը գումարուեցաւ 1917 Յուլիս 1-4ին Պոստոնի մէջ, ուր ներկայ գտնուեցան Կուսակցութեան առժամանակեայ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Միհրան Տամատեան ու Վասպուրականի Շրջանակի գործիչ Շաւարշ Յովհանէս: Ժողովի ատենապետ նշանակուեցաւ Ռուբեն Յերեան, փոխ ատենապետ՝ Համազասպ Բարունակեան:

Ժողովը շնորհաւորական հեռագիրներ եւ գրութիւններ դրկեց Ազգային Պատուիրակութեան, Փարիզ, Կովկասի նորակազմ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան, Թիֆլիս եւ Հայ Ազգային Միութեան: Շնորհաւորութեան եւ եղբայրական սերտ գործակցութեան հեռագիր մը ստացուեցաւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութենէն, Փրաւիտընս, Նամակ մը Նաեւ՝ ՂՅԴԵՆ:

Կուսակցութեան յառաջիկայ գործունեութեան մասին յատուկ յանձնախումբին կողմէ ներկայացուեցաւ մշակուած ծրագիրը՝ եօթ յօդուածներ, որոնք վաւերացուեցան պատգամաւորներուն կողմէ: Ընդունուեցաւ Նաեւ Կուսակցութեան վարչական դրութեան բարեփոխութեան մասին ծրագիրը:

Վարչութեան ատենապետ Մ. Յովհաննեսեան մանրամասն բացատրութիւններ տուաւ Հայ Ազգային Միութեան՝ անոր նպատակին, անոր մէջ ՀՍՌԿի մասնակցութեան եւ յիշեալ մարմնին ունեցած գործունեութեան մասին՝ եւ պատասխանեց ընկերներու կողմէ եղած զանազան հարցումներուն: Ժողովը խանդավառութեամբ գնահատեց Ազգային Միութեան գաղափարը, նպատակն ու գործը եւ զանոնք կատարելապէս համապատասխան գտաւ կուսակցութեան հետապնդած սկզբունքներուն եւ առաջին օրէն փայփայած ազգային համերաշխութեան բաղձանքներուն, որոնց պսակումը նկատեց հայ ազգին

այսօրուան ներկայացուցած ընդհանուր եղբայրակցութիւնն եւ գործակցութիւնը: Ժողովը որոշեց որ Կուսակցութեան բոլոր ակումբները պէտք է սատար հանդիսանան Հայ Ազգային Միութեան եւ անոր պահպանման ու յարատեւութեան համար՝ նուիրեն իրենց բոլոր ջանքերը եւ նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնը:

Առժամանակեայ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Մ. Տամատեան բերանացի համարատուութիւն ըրաւ կուսակցութեան կեդրոնի գործունեութեան եւ ժողովը միահամուռ վստահութեամբ գնահատեց Կեդր. Վարչութեան կատարած աշխատութիւնները: Տամատեան առաջարկեց յոտնկայս յարգանքի արտայայտութիւն ընել Նահատակ ընկերներու՝ սկսեալ Չիթճեանէն ու Միսոյէն մինչեւ Վանի հերոսական ինքնապաշտպանութեան մէջ ինկող մեր ընկերները, Կեդր. Վարչութեան եւ երկրի մեր կազմակերպութիւններու Նահատակուած կամ հալածուած ընկերները:

Պատգամաւորական Ժողովը գնահատեց կուսակցական գործիչներու, «Ազգ»ի աշխատակիցներու, Շաւարշ Յովհանէսի եւ անխտիր բոլոր ազգային անկեղծ գործիչներուն ազգօգուտ գործը:

Նորընտիր Նահանգային Վարչութեան ուխտը առաւ Միքայէլ Յովհաննեսեան, Տամատեան խօսեցաւ ուղերձը: Նորընտիր անդամներն են Փրոֆ. Մ. Մինասեան (բրոքականտի պատասխանատու քարտուղար), Ա. Ն. Նազար (խմբագրական քարտուղար), Վ. Գրիգորեան, Մ. Ճիզմեճեան եւ Հ. Բարունակեան:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

ՀՍՌԿ համագործակցելով ամերիկահայ ազգային բոլոր միւս կազմակերպութիւններուն հետ հիմը դրած էր Ամերիկահայ Ազգային Միութեան Մարտ 1917ին: Կուսակցութեան կողմէ լիազօրուած ներկայացուցիչներն էին Արմենակ Ն. Նազար, Միքայէլ Յովհաննեսեան եւ Սարգիս Մալեմեճեան:

Ազգային Միութիւնը «Արեւելեան Լեզուն»ը

*Ռամկավար դեկավարներու
հաւաք Պոստոնի մէջ: Չախէն
աջ, կանգնած՝ Լ. Եսայեան, Յ.
Պէրպէրեան, Մ. Գ. Ծիգմեճեան,
Յ. Տէր Յակոբեան, Ա. Նազար, Յ.
Տէմիրճեան, Կ. Մուշեղեան, Յ.
Ուլահաճեան: Նստած՝ Ս.
Մալեմեճեան, Յովհ.
Միքայէլեան, Միհրան
Տամատեան, Վ. Գրիգորեան եւ
Շ. Յովիւեան: Առաջին շարք՝ Զ.
Թաթարեան եւ Դ.
Բարունակեան:*

կազմող ամերիկահայ կամաւորներու գործը աւարտելէ ետք, իր ընդգրկած ծրագրի եւ գործունեութեան պահանջները գոհացնելու համար կը ձեռնարկէ մէկ միլիոն տոլարի հանգանակութեան:

Եգիպտոսէն եկող ներկայացուցիչներէն Միհրան Տամատեան եւ Արտաւազդ Յանըմեան, իրենց առաքելութիւնը լրացուցած ըլլալով՝ կը մեկնին Եւրոպա, իսկ Սապահ-Գիւլեան կը մնար Ամերիկա իբրեւ խմբագիր «Երիտասարդ Հայաստան»ի եւ գործիչ ՄԴՀԿի:

Միութիւնը Մարտ 1918ի իր պաշտօնական զեկոյցին մէջ կը յայտարարէ այսպէս.

«Միութիւնս իր վերջին նիստին մէջ որոշեց անմիջապէս ձեռնարկել ընդհանուր հանգանակութեան, նպատակակէտ ունենալով երեք տարուան ընթացքին մէկ միլիոն տոլարի գումար մը գոյացնել»: Եւ կ'աւելցնէ, «Այսքանը կ'ուզենք յայտարարել որ յառաջիկայ Ապրիլ ամսոյ սկիզբէն մինչեւ Յունիսի վերջը, երեք ամսուան ընթացքին, պիտի դադրին հատուածական բոլոր հրապարակային ժողովները, հանգանակութեան բնոյթ կրեն անոնք թէ ոչ»:

Այս հրապարակային խոստումներէն ու յայտարարութենէն յետոյ, զանազան հոսանքներ կը սկսին դաւադրել Միութեան ձեռնարկներուն

դէմ, անոնք կը դրժեն իրենց խոստումները եւ Միութեան ներքին կեանքին մէջ կը ստեղծեն անտանելի քաշքշուքներ, հատուածական ու անձնական որոշ հաշիւներով կը դժուարացնեն Միութեան գործունեութիւնը: Ազգային Միութեան Տեղեկագրէն (1917-1921) կ'արտատպենք հետեւեալ մասը ցոյց տալու հոսանքներու անհամերաշխ ոգին եւ անոնց հետեւած հատուածական շահերը:

«Միութեան ներքին կեանքը արժանի՝ Է ուշադրութեան, որովհետեւ տարբեր կուսակցութեանց եւ կազմակերպութիւններու գործակցութիւնը Ազգային Դատին շուրջ՝ գործնական փորձ մըն էր ցոյց տալու համար թէ ժողովուրդին զանազան խաւերուն ներկայացուցիչները ի՞նչ կերպով կրնային գործակցիլ իրարու հետ եւ միաբանիլ, առանց հետապնդելու կուսակցական եւ անձնական շահեր եւ նկատումներ»:

«Միութեան խանդավառութիւնը տեւական չեղաւ, որովհետեւ կուսակցական զգացումը չկրցաւ զսպուիլ գործակցութեան ընթացքին: Թէ՛ Միութեան նիստերուն մէջ յարուցուած կուսակցական դժուարութիւններ եւ թէ՛ թերթերու մէջ Միութեան դէմ եղած յարձակումներ կոտորեցին առաջին խանդավառութեան թափը»:

Ս.Դ.Յ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

«Այսպես ՍԴՀԿը, առաջին վայրկեանէն ջանաց Ազգային Միութեան հանդէպ ժողովուրդին մէջ արտայայտուող ոգեւորութիւնը շահագործել:

«Այդ կուսակցութեան ներկայացուցիչները ուզեցին որ չեզոքացնեն իրենց կեդրոնին ինչ ինչ ձեռնարկները, որոնք հակառակ էին Միութեան կողմէ ընդունուած սկզբունքներուն եւ կանոններուն բայց չաջողեցան, եւ այս պատճառով ալ անոնք պաշտօնական եղան եւ անոնց տեղ այնպիսիներ ներկայացուցիչ նշանակուեցան, որոնք իբրեւ թէ կարող պիտի ըլլային գործել Միութեան մէջ համաձայն իրենց կուսակցական շահերուն եւ դժուարացնել Միութեան գործունէութիւնը»:

Հազիւ ամիս մը անցած էր Միութեան կազմութեան վրայ, երբ ՍԴՀԿի կեդրոնը շրջաբերականով հրահանգ տուաւ իր կոմիտէներուն, որպէսզի աւելի ոյժ տան կուսակցութեան զօրացման քան Ազգային Միութեան, մինչ պարտաւոր էին հրահանգ տալ, որ կոմիտէները աշխատին Միութեան եւ գործակցութեան ոգին տարածելու գաղութներու մէջ:

«Իսկ Սապահ-Գիւլեանի առաջնորդութեամբ տեղ տեղ հանգանակութիւններ եղան (Սենթ Էրֆուս, Սենթ Էթերինա, Նիակարաֆուզ եւ Միլֆըրտի գաղութներուն մէջ) եւ ատոնց արդիւնքը մտաւ ՍԴՀԿի մտուակը, մինչ Միութեան կազմութենէն ետքը, որեւէ կուսակցութիւն այլեւս պիտի դադրէր հանգանակութիւն ընելէ ժողովուրդին մէջ: Միութեան 1917 Մայիս 8ի եւ Յունիս 26ի նիստերուն մէջ խնդրոյ առարկայ եղան այս հանգանակութիւնները, եւ որոշուեցաւ որ հաւաքուած դրամները բերուին յանձնուին Հայ Ազգային Միութեան գանձապետին: Չյարգուեցաւ տրուած որոշումը:

«Ազգային Միութեան Ընդհանուր Ժողովին մէջ մեծամասնութեան քուէով երկու անձ կ'ընտրուին իբրեւ օժանդակ անդամներ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան: ՍԴՀԿը ընդունելով հանդերձ ընտրութեան օրինաւորութիւնը, զոի չէր մնացած արդիւնքէն, որովհետեւ ընտրեալներուն մէջ

հնչակեան մէկը չկար: Այս պատճառաւ կը պնդեն որ Նոր ընտրութիւն կատարուի, եւ երբ ժողովը տեղի չի տար, դժգոհ կը մեկնին ժողովէն:

«ՍԴ հնչակեաններ միեւնոյն ոգիով եւ կերպով կը վարուին Չորսերու ընտրութեան առթիւ, որոնք պիտի երթային Փարիզի Համագումարին մասնակցելու համար Ամերիկայի հայերուն կողմէն: Վերջապէս բոլորովին կը հրաժարին Միութենէն:

«ՍԴ հնչակեաններու այս մտայնութիւնը վնասեց իրենց կուսակցութեան, որ անդամալոյծ եղաւ իր ներքին պառակտումներուն մէջ: ՍԴ հնչակեաններ Եգիպտոսի մէջ ալ ուզեցին խանգարել Ազգային Միութիւնը, որ սակայն կերպով մը հեռացուց զանոնք կախակայելով անոնց անդամները:

«Եգիպտոսի Ազգային Միութիւնը 1918 Մարտ 18 թուակիր գրութեամբ իր այդ կարգադրութիւնը հաղորդեց Ամերիկայի ՀԱՄԻՆ, որ ցաւօք արձանագրեց զայն իր 1918 Յուլիս 12ի նիստին»:

Հ.Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնն ալ առաջին օրէն շատ աւելի կարեւորութիւն եւ նախանձախնդրութիւն ցոյց տուաւ Հայ Ազգային Միութեան մէջ իր կուսակցական քաղաքականութեան եւ շահերուն, քան թէ Նոյնիքն Միութեան:

«Միութեան Նոյնիսկ Բ. եւ Գ. Նիստերուն մէջ (1917 Ապրիլ 4 եւ 10) խնդիր եղաւ, որ Դաշնակցութիւնն Միութեան յանձնէ այն գումարներուն հաշիւը, զոր հանգանակած էր յանուն կամաւորներու եւ Կովկաս փախչող հայերու: Դաշնակցականներ դժկամեցան, եւ Միութիւնը բաւականացաւ այդ հաշիւներուն փոխանցման մասին կոչ ընելով Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի բարեացակամութեան:

«Դաշնակցութիւնը իր 25րդ Պատգամաւորական Ժողովին որոշումով հեռագիր մը քաշեց Արարատեան Հանրապետութեան, յանձնարարելով որ *իրենց հաշտութեան բանակցութեան մէջ չմոռնան Տաճկահայաստանի դատն ալ կարգադրել:*

«Միութիւնը պիտի հետեւէր Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան քաղաքականութեան, այս էր Ազգային Միութեան հիմնական սկզբունքներէն մէկը: Արդ՝ Դաշնակցութեան Պատգամաւորական Ժողովին հեռագիրը ո՛չ միայն հակառակ էր այդ քաղաքականութեան, այլ նաեւ հակառակ էր Միութեան պայմաններուն. վասնզի Միութիւնը բաղկացնող մարմիններէն եւ ո՛չ մէկը իրաւունք ուներ Միութեան վերաբերեալ քաղաքական եւ ազգային գործ մը ընել իր կողմէն եւ ի՛ր տեսակետով:

«Դաշնակցութիւնը, իր Պատգամաւորական Ժողովին այդ գործով, պաշտօնապէս ցոյց տուաւ թէ ինք թեւեւ Միութեան մէջ է, բայց Միութեան հետ չէ:

«Եւ որպէսզի Միութեան հետ ըլլայ, աշխատեցաւ, որ Միութիւնը բերէ իր ուղղութեան. այս պատճառաւ ուզեց Ամերիկայի Զայոց Առաջնորդարանը ձեռք առնել եւ այդ կերպով, Միութեան Զայոց. Եկեղեցւոյ Ներկայացուցիչները նշանակել տալ իր ուզած անձերէն:

«Արսէն Վարդապետ, որ 1917 Փետրուար 18ի Երեսփոխանական Ժողովին մէջ իրաժարեցուցուած էր իր առաջնորդական պաշտօնէն եւ քաշուած էր ազարակ մը, մինչեւ վերջը պաշտպանուեցաւ դաշնակցական երեսփոխաններու կողմէն, եւ երկու տարի ետքը՝ դուրս բերուեցաւ ազարակէն, որպէսզի ձեռնարկէ բոլորովին Դաշնակցական եւ դաշնակցականներու համակիր անձերէ Երեսփոխանական Ժողով մը գումարել տալու Փրաւիտէնսի մէջ: Գումարուած ապօրէն ժողովն ալ իր կարգին վերահաստատեց Արսէն վարդապետը առաջնորդական պաշտօնին մէջ: Նաեւ ընտրեց կեդրոնական վարչութիւն մը, եւ այսպիսով հակաթոռ առաջնորդութիւն մը ստեղծեց Փրաւիտէնսի մէջ, երբ անդին Ուստրի մէջ կա՛ր Զայոց Առաջնորդարան եւ Առաջնորդական Տեղապահ: Դաշնակցութիւնը այս արհեստական երկպառակութիւնը կազմակերպեց, որպէսզի Զայոց. Եկեղեցւոյ կողմէ Ազգային Միութեան գործակցող երեք Ներկայացուցիչները ընտրուած ըլլան Փրաւիտէնսի «առաջնորդարան»ին կողմէ. եւ

իրապէս ալ Փրաւիտէնսէն յանուն Եկեղեցւոյ եկած երեք Ներկայացուցիչները (տես ԻԸ.-ԼԳ. Նիստերուն արձանագրութիւնները 1918 Յոկտեմբեր 25 եւ 30, Նոյեմբեր 1, 4, 8 եւ 15) Միութեան կողմէ մերժուեցան, որովհետեւ որովհետեւ Միութեան մէջ արդէն կային Զայոց. Եկեղեցւոյ Ներկայացուցիչներ՝ ընտրուած Ուստրի օրինաւոր Առաջնորդարանին կողմէ:

«Երբ այս ջաջողուեցաւ, դաշնակցականներ առաջարկեցին որ երկու առաջնորդարաններուն Ներկայացուցիչներն ալ չընդունուին Միութեան մէջ, եւ *Միութիւնս քայլեր առնէ ընդհանուր եւ խառն Երեսփոխանական Ժողով գումարել տալու համար* եւայլն (Նիստ ԼԲ., 1918 Նոյեմբեր 8): Սակայն այս առաջարկն ալ նկատի չառնուեցաւ, որովհետեւ Միութիւնը իր կարծիքը յայտնած ըլլալով, չուզեց ոեւէ կերպով ձեռնամուխ ըլլալ Առաջնորդարանի գործերուն:

«Թեւեւ Դաշնակցութիւնը ջաջողեցաւ այս կերպով իր ազդեցութիւնը բանեցնել Միութեան վրայ, բայց իր երկպառակած Առաջնորդարանը մնաց Փրաւիտէնսի մէջ:

«Ինչպէս որ կ'երեւի, Դաշնակցութիւնն այն ցաւալի խնդրով զբաղեցուցած է Միութիւնը իր ուրը Նիստերուն մէջ, ի գո՛ւր վատնելով եւ վատնել տալով թէ՛ կորով եւ թէ՛ ժամանակ:

«Դաշնակցութիւնը դժգոհ Զայ Ազգային Միութենէն, հեռացաւ, եւ վերադառնալու համար երկու պայման առաջարկեց որուն գիսաւորն էր Ժողովրդական քուէով ընտրել Ազգային Միութեան անդամները»:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Միութիւնը սկզբունքով եւ համագործակցութեան սիրոյն ընդառաջ գնաց թէ՛ Դաշնակցութեան եւ թէ՛ ՄԴԶԿին: Ազգային Միութիւնը բաւական կարելոր կերպով ձեռնարկած էր Ամերիկայի հայերուն մարդահամարը պատրաստելու եւ ընտրութիւնը լրանալէն անմիջապէս յետոյ, Փարիզի մէջ Համազգային Ժողովին մասնակցելու համար 1919 Փետրուարին կը ձեռնարկէ ամերիկահայ չորս պատգամաւորներու ընտրութեան:

Բայց արդեն ծնունդ առած էր Հայաստանի Հանրապետությունը:

Երկու զորաւոր հոսանքներ – Ռամկավար եւ Դաշնակցական – բուռն պայքարներ կը մղէն յաջողցնելու համար իրենց թեկնածուները, իսկ հնչակեաններ խանդավառութիւն չեն ցուցաբերեր, մնալով կարգ մը շրջաններու մէջ ձեռնպահ:

Համազգային նման ընտրութիւն մը ամերիկահայ տարեգրութեան մէջ անսախաղէպ էր, սակայն ինչ որ կ'ենթադրուէր՝ իրականացաւ: Ամերիկայի բոլոր կողմերէն բողոքներ ու մերկացումներ կը հասնին Միութեան կեդրոնատեղին: Դաշնակցականներ եղծանած են ընտրութիւնները մանաւանդ երկրին հեռաւոր անկիւնները ցրուած համայնքներէն ներս: Միութիւնը ի վիճակի չէր քննիչ յանձնախումբեր հասցնելու ամենուրեք: Օրինակ մը տալով՝ Միութիւնը դատական խառն յանձնախումբ մը կը դրկէ (մէկ ռամկավար, մէկ դաշնակցական եւ մէկ վերակազմեալ հնչակեան) Պրատոք (Փենսիլվանիա) քաղաքը որ ունի 218 հայեր, սակայն դաշնակցականներ իրենց թեկնածուներուն հաշուոյն դրկած էին 450 քուէ:

Ձեղծումներով լեցուն այս ընդհանուր ընտրութեամբ՝ պատուիրակներ կ'ընտրուին՝ Մ. Համբարձումեան, Ա. Միքայէլեան, Զ. Մաթիկեան եւ Ե. Աղաթօն:

Դաշնակցական թեկնածուներու յաջողութեան գաղտնիքը այս էր – անոնք՝ իրենց համակիրներով միասին, կեդրոնացուցին իրենց քուէները դաշնակցական թեկնածուներուն վրայ: Ռամկավար Կուսակցութիւնը, առաջին օրէն իսկ կը նախընտրէր պատգամաւորները նշանակել Երուպայէն, որոնք էին Յովհաննէս խան Մասեհեան, Փրոֆ. Կ. Թումայեան, Երուանդ պէյ Աղաթօն, Միհրան Տամատեան, քան թէ դրկել Ամերիկայէն: Իսկ վերակազմեալ հնչակեաններուն թեկնածուներն էին Հրաչ Երուանդ եւ Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան: Հակառակ որ անոնց քաղաքական ուղղութիւնն ու ձգտումները եական տարբերութիւն չունէին, այսու հանդերձ անկարելի եղաւ ՀՍՌԿի եւ Վերակազմեալ Հնչակեան (ՎՀԿ) կուսակցութիւններու միջեւ համաձայնութեան եզր մը

գտնել: Իսկ անիրազեկ ժողովուրդը եւ կամ անհետաքրքիր չէզոքը, երբ անականկալօրէն ինքզինք գտաւ համազգային ընտրութեան մը առաջ, ցրուեց իր քուէները, առանց նկատի առնելու անձին ու ձեռնարկին մեծ նշանակութիւնը եւ այդ առթիւ ձեռք առնելիք լուրջ միջոցները:

Դաշնակցական թեկնածուները մեկնեցան Փարիզ մասնակցելու 1919ի սկիզբը տեղի ունեցող Համագումարին:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԴԻՎԱԼԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

Պատերազմէն անմիջապէս ետք Հայ Դատը կը գտնուէր միջազգային նպաստաւոր հանգամանքի մէջ: Անշուշտ որ, ազգային միացեալ կուռ ճակատ մը, Հայ Դատին վերջնական փուլին մէջ, պիտի կրնար մեծապէս նպաստել եւ հասնիլ դրական արդիւնքներու ի նպաստ հայութեան: Դժբախտաբար՝ այնքան անկեղծ միացումով մը հիմնուած Հայ Ազգային Միութիւնը կը սկսի տկարանալ անմիաբանութեամբ ու պառակտումներով: Դաշնակցականներ եւ ՄԴ հնչակեաններ կը լքեն Միութիւնը եւ կը սկսին հետապնդել հատուածական իրենց շահերն ու դիրքերը:

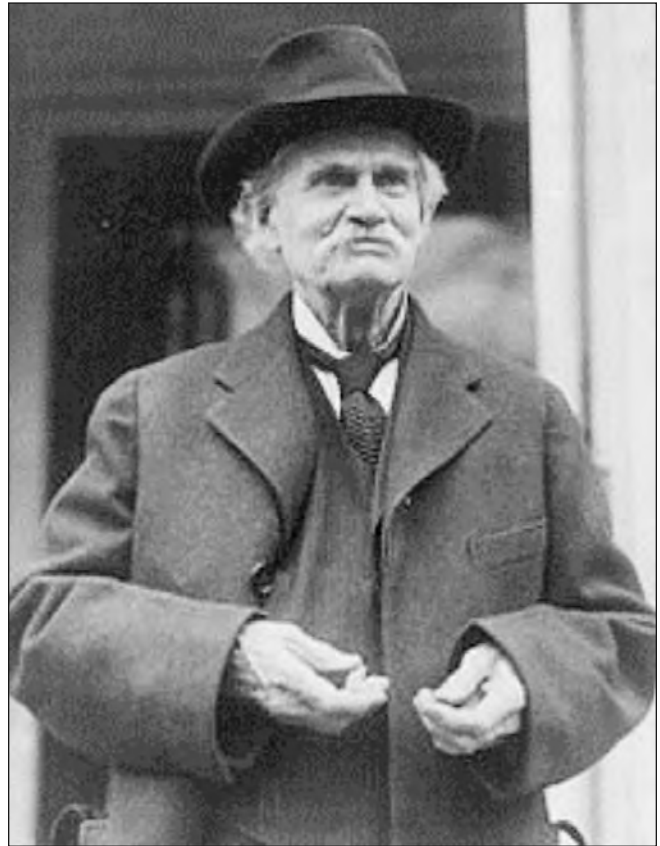
Միւս կողմէն Միութիւնը թէեւ տկարացած՝ սակայն կը շարունակէ դիւանագիտական աշխատութիւնները, համաձայն Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան ընդգրկած քաղաքականութեան: Ազգային Միութիւնը հաստատած էր գրասենեակ մը Ուաշինկթընի մէջ, ուր կը գործէր Միութեան ատենապետ վերակազմեալ հնչակեան Միհրան Սվազլը: Սվազլը անմիջապէս յետոյ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի կողմէն ներկայացուցիչ կը նշանակուի Ուաշինկթընի կառավարութեան մօտ: Մինչ այդ Միութիւնը Ամերիկեան մամուլին մէջ հայանպաստ հանրային կարծիք կը ստեղծէ մամուլ գրասենեակէն, որուն վարիչն է Վահան Գարտաշեան: Գրասենեակը 17 հազար տողար կը ծախսէ այս նպատակին համար: Նիւ Եորքի մէջ այս մամուլ յանձնախումբին մաս կը կազմեն Վեր. Միհրան Գալայճեան, Տոքթ. Ռաֆայէլ Կոստանեան,

Ուլոթըր Ճորճ Սմիթ

Վարդան Մալքում, Տոթ. Արշակ Մահտեսեան (անմիջապէս կը հրաժարի), Տոթ. Մովսէս Յովսէփեան, Վեր. Խաչատուր Պենսէեան եւ Վահան Քիրքեան: Այս նորակազմ յանձնախումբը իր 1920 Մարտ 16ի նիստին մէջ կ'որոշէ ազդեցիկ եւ հայասեր ամերիկացիներէ կազմել մեծ մարմին մը, որ պիտի հետեւէր Ազգային Պատուիրակութեան քաղաքականութեան՝ Հայ Ազգային Միութեան հետ խորհրդակցելով եւ Ազգային Պատուիրակութեան լիազօրին հետ գործակցելով: Ազգային Միութիւնը կ'ընդունի այս ծրագիրը եւ անմիջապէս 15 հազար տոլարի գումար մը կը յատկացնէ այս ծրագրին համար եւ կը կազմուի Armenia-America Society-ն նախագահութեամբ Ֆիլատելֆիայէն ծախօթ իրաւագետ եւ հայասեր Ուլոթըր Ճորճ Սմիթ:

Այս ընկերութիւնը կ'աշխատի ի նպաստ Հայ Դատին ամերիկացի ժողովուրդին թէ կառավարութեան մօտ, կեդրոնացնելով իր աշխատանքը Ուաշինկթընի մէջ, ուր կը գտնուէր հայ ժողովուրդի

Ճան Շարբ Ուիլիըմս

մեծ բարեկամ նախագահ Վուտրօ Ուիլըն: Նախագահը Չոր. Ճոն Հարպըրտի առաջնորդութեամբ Հայաստան կը դրկէ քննիչ յանձնաժողով մը, տեղւոյն վրայ քննելու հայկական կոտորածներն ու տեղահանութիւնը. իսկ միւս կողմէ Ծերակոյտին Արտաքին Յարաբերութեանց Յանձնաժողովը ունկնդրութիւն կը շնորհէ հայ ներկայացուցիչներու եւ հայասեր ամերիկացիներուն Սեպտեմբեր 29, Հոկտեմբեր 2 եւ 10, 1918ին: Այս Ենթայանձնաժողովին նախագահն էր ծերակուտական Ուորըն Հարտինկ (Ապա՝ 29րդ նախագահը Ամերիկայի), իսկ անդամները՝ ծերակուտականներ Հերիս Ս. Նիւ եւ Ճան Շարբ Ուիլիըմս: Յանձնաժողովի նիստերուն կը լսուին խօսքերը Միութեան ատենապետ Միիրան Սվազլի եւ ամերիկացիներ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան օգնական Ուիլիըմ Ֆիլիպսի, Կարմիր Խաչի կողմէ Այնթապ գործուղուած Ճ. Պ. Հայտի, Մարտ 1919ին Հովարդի կողմէ Հայաստան դրկուած Ա. Թիւլէնի. ինչպէս նաեւ՝ Չոր. Թոր-

գովի, Նիր Իսթի կողմէ Երեւան եւ Իգտիր այցելած Ո. Ճ. Սմիթի եւ ուրիշներու...: Խօսք կ'առնեն Նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին վարչապետ Յովհաննէս Զաքարյանին, որ կը խնդրէ Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչումը Ամերիկեան կառավարութեան կողմէ եւ օգնութիւն՝ Հայաստանի համար, Տոքթ. Կ. Փաստրմաճեան, որպէս ՀՀ դիւանագիտական ներկայացուցիչ Ուաշինկթընի մօտ եւ Վ. Գարտաշեան Հայաստանի անկախութեան Յանձնաժողովին կազմէն՝ Նախ ճեյմս ճերարտի (Նախկին ամերիկեան դեսպան Պերիլի մէջ) կողմէ յիշատակագիր մը կը ներկայացնեն եւ կը շեշտեն Զաքարյանի խնդրանքները:

Այս ունկնդրութեանց արդիւնքը կը հրատարակուի անմիջապէս (1919ին) Ուաշինկթընի կառավարութեան տպարանէն, որուն վերնագիրն է. “Maintenance of Peace in Armenia Hearings before a subcommittee of the Committee on Foreign Relations U.S. Senate sixtysixth Congress. First session on – S.J.R. 106 a joint resolution for the Maintenance of Peace in Armenia.”

Ծերակուտական ճան Ուիլիլմս (Յանձնաժողովի միակ դեմոկրատ անդամը) կը գծէ բանաձեւուած որոշմագիրը հայերուն նպաստաւոր, սակայն քանի կ'առաջարկուէր դեմոկրատի մը կողմէ, չի ղրկուիր Արտաքին Յարաբերութեանց Յանձնաժողովին, կը նուազեցնէ խնդիրին կարեւորութիւնը, եւ հոն ալ կը թաղուի: Միւս կողմէ հանրապետական ծերակուտական Հարտինկ, Նախագահը այդ ենթայանձնախումբին, կը գծէ ուրիշ որոշմագիր մը, բոլորովին տարբեր Ուիլիլմսի որոշմագիրէն եւ կը ղրկէ Ծերակոյտին եւ որովհետեւ Ծերակոյտին մեծամասնութիւնը հանրապետականներ էին, կը վաւերացուի այդ առաջարկը, Մայիս 13, 1920ին: Ամերիկայի հանրապետական կառավարութիւնը մէկ կողմ կը դնէ բուն Հայ Դատը, բայց կը ճանչնայ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իբրեւ *տըֆաթթօ* կառավարութիւն:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԴԱՏԻՆ Ի ՆՊԱՍՏ
Treatment of Armenians in the Ottoman Empire

– ճեյմս Պրայս, 1915-16, Լոնտոն

Armenian Poems – Ալիս Սթոն Պլէքուէլ, 1917, Պոստոն

The Tragedy of Armenia – Պերթա Փափագեան, 1918, Պոստոն

Why Armenia should be free – Տոքթ- Կ. Փաստրմաճեան, 1918, Պոստոն

The Armenians in America – Վարդան Մալքոմ, 1918, Պոստոն

The Armenian Herald – հրատարակութիւն՝ Միութեան Դեկտեմբեր 1917-Ապրիլ 1919

Միութիւնը Ուաշինկթընի մէջ կը հրատարակէ ու կը ցրուէ 100 հազար օրինակ Զոլոնէլ Էտ. Լիթըլի հայանպաստ մէկ ճառը, զոր խօսած էր Գոնկրեսին մէջ:

Միութիւնը կը հոգայ Նաեւ կարգ մը հայանպաստ հրատարակութիւններու ծախսերը:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԵՆԵՆ ՆՊԱՍՏԱԲԱՇԽՈՒՄ

Ազգային Միութիւնը, վերջապէս իր հինգ տարուան ընթացքին ունեցած է 931,843.93 տոլարի մուտք: Այս գումարէն ծախսած է հետեւեալ նպատակներուն.

Կարօտեալներուն՝ 503,042.93, ազատագրութեան՝ 216,615.15, բրոքականտի՝ 123,842.65, վերաշինութեան՝ 20,242.84 եւ գրասենեակի՝ 64,100.36:

Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը Հայ Ազգային Միութիւնը ճանչցած է իբրեւ գաղութը ներկայացնող մարմին մը, եւ պաշտօնապէս յարաբերութիւններ ըրած է անոր հետ:

Միութիւնը անցագրի համար վկայականներ տուած է երկիր մեկնող հայերուն եւ այդ վկայականները ճանչցուած էին թէ Ամերիկեան եւ թէ Եւրոպական պաշտօնատարներէն: Ու այս բոլոր իրագործումները հակառակ ՀՀԴԻ եւ ՍԴՀԿԻ յարուցած հազարումէկ դժուարութիւններուն, անսակարկ նուիրումով կատարեցին Հայ Սահմանադրական- Ռամկավար եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնները, մեկնելով միայն ազգային գերագոյն շահերէն:

Ազգային Միության ընդարձակ Տեղեկագրեն, 1917-1921, Պոստոն, կը քաղենք այս բոլոր տուեալները:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻ
ԿԵՑՈՒԱԾԸ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏԱՄԱՐ

Ռամկավարները իրենց մամուլի էջերով հետեւողականօրէն կը շարունակէին քննադատութեան ենթարկել ընկերվարութիւնը եւ պոլշեիկները, այնպէս ինչպէս՝ Կովկասի ռամկավար պաշտօնաթերթը: Այս յստակ կերպով կ'երեւայ Պոստոն հրատարակուող «Ազգ» պաշտօնաթերթի Փետրուար-Մարտ, 1918ի համարով. «Ինչո՞ւ կը հակառակիք հայերու մէջ ընկերվարութեան պրոպականտին» խմբագրական յօդուածաշարքին մէջ:

Ռամկավարները կը գրեն թէ իրենք կողմ են աստիճանական բարեփոխումներու եւ դեմ յեղափոխութեան:

«Ազգ» կը գրէ. «Անժխտելի ճշմարտութիւն մըն է թէ ընկերվարական նիւթապաշտական քարոզչութիւնները հակակրօն ոգի մը կը ներշնչեն ժողովրդային զանգուածին, հետեւաբար ժողովուրդի կրօնական ու բարոյական կենաց նախանձախնդիր հայրենասէր անձնաւորութիւններ պարտին ուժեղ դիմադրութիւն մը ցոյց տալ ընկերվարութեան ծաւալման դէմ»:

«Ազգ»ը կը դատապարտէ պոլշեիկները, որ իրենց քարոզչութեամբ կազմալուծեցին ինչպէս գերմանական (արեւմտեան), այնպէս ալ Կովկասեան ճակատը: Կը դատապարտէ նաեւ անոնց առաջ քաշած գաղութատիրական պատերազմը քաղաքացիականի վերածելու սկզբունքը:

Ռամկավարները համոզուած էին, որ Կովկասի պոլշեիկները կը շարունակեն Ռուսաստանի պոլշեիկներու քաղաքականութիւնը: Պաշտօնաթերթը եւս, ինչպէս «Վան-Տոսպ»ը, կը դատապարտէ Պրեսթ-Լիթովսկիի պայմանագիրը, զայն համարելով «Յուդայական խաղաղութիւն»: «Ազգ»ը կ'ընդգծէ, որ այդ պայմանագրով պոլշեիկները Գերմանիոյ յանձնեցին ոչ միայն իրենց հողերը եւ ազատութիւնը, այլեւ հայ ժողովուրդը եւ «պետք

չկայ ըսելու, թէ ինչ պիտի պատահի հայ ժողովուրդին:

Անտարակոյս, որ հայ ազգի բեկորներն ալ սուրբ պիտի անցուին»: Պաշտօնաթերթը յոյս կը յայտնէ, որ դաշնակիցները եւ Միացեալ Նահանգներ պիտի յաղթեն Գերմանիոյ այդ «տեւտոնական հրեշիւն», յաղթանակ որմէ մեծապէս կախուած է նաեւ հայ ժողովուրդի բախտը: «Ազգ»ը կը դատապարտէ *պրոլետարիատի դիկտատուրայի* գաղափարը, ընդգծելով, որ ան կը ժխտէ ռամկավարութեան սկզբունքը:

«ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔ»

ՀՍՌԿը կը նախաձեռնէ ամերիկահայութեան մօտ «Ազգային տուրք»ի հանգանակութեան: Յունուար 31, 1918ի «Ազգ»ի «Ազգային տուրք» խմբագրականով կոչ կ'ըլլայ ամերիկահայութեան կանոնաւոր, ամիս առ ամիս, Ազգային տուրք վճարել, ըստ ցանկութեան, որ այսպիսով գոնէ թերեւցնէ Միջագետքի եւ Կովկասի մէջ ապաստան գտած հայ ազգին բեկորներուն դրութիւնը: Այս ուղղութեամբ կուսակցութիւնը լայն քարոզչական եւ գործնական աշխատանք կը ծաւալէ Ամերիկայի տարածքին վրայ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ
ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

1918 տարուան ընթացքին Միացեալ Նահանգներու կարգ մը հայաշատ քաղաքներու՝ Նիւ Եորքի, Պոստոնի, Փրաւիտենսի, Լոս Անջելեսի եւ այլ շրջաններու մէջ, անկուսակցականներէ կը կազմակերպուի ժողովրդական Կազմակերպութիւն Միութիւնը:

Գաղափարական ու ծրագրային առումով այս կազմակերպութիւնը շատ մօտ էր ռամկավարներուն, այդ պատճառով ալ 1918 Սեպտեմբերին ՀՍՌԿ Ամերիկայի Շրջանակի ԺԵ. Պատգամաւորական ժողովին հինգ հոգիէ բաղկացած յանձնախումբ մը այդ Միութենէն լիազօրուած կը ներկայանայ ժողովին այս յայտարարութեամբ. «Ռամկավարական սկզբունքներու համաձայն, մեծ ու զօրաւոր ազգայնական կուսակցութիւն մը կազ-

մելու համար ջանալ եւ բանակցութիւններ վարել այդ գաղափարին համակիր բոլոր մարմիններուն եւ անհատներուն հետ:

Միաւորման համար շահագրգռուած Ժողո-

վրդական Կազմակերպութիւնն ալ այդ նպատակով կը ստեղծէ Ժողովրդական Յանձնախումբը, որ միաւորուելու համար կը դիմէ վերակազմեալներուն եւ ռամկավարներուն»:

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԳԱՀԻՐԵԻ ՄԷՋ

ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ
ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵՆԵՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ՔԱՆԻ ՄԸ
ՄԱՍԵՐ ԵՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ Ն.Ս.Ռ.
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳԱՀԻՐԵԻ ԱԿՈՒՄԲԻ

Նիստ Ա. Դեկտեմբեր 6, 1908

Ն.Ս.Ռ. Կուսակցության գահիրեաքնակ հիմնադիրները Նիստ գումարեցին Վ. Մալեգեանի բնակարանին մեջ, Դեկտեմբեր 6, 1908 (հին տոմար), կիրակի իրիկուն ժամը 4ին:

Օրակարգ

Ա. Վաւերացում կուսակցության հիմնական կանոնագրին: Բ. Գահիրեի Ակումբին կազմութիւնը: Գ. Վաւերացում Գահիրեի Ակումբին ներքին կանոնագրին: Դ. Ընտրութիւն Գահիրեի Ակումբի Դիւանին: Յիշելէ վերջ ներկաներուն անունները, ատենագրութիւնը կը յաւելու:

Ա. Վահան Մալեգեան բացատրեց թէ կուսակցության ծրագիրը 28 Հոկտեմբեր 1908ի հիմնադրական ժողովին մեջ վաւերացուած ըլլալով, Առժամեայ Յանձնախումբը, որուն գահիրեաքնակ անդամներն էին Գ. Պեօգիւկեան եւ Վ. Մալեգեան, զբաղեցաւ նախնական գործողութիւններով – ծրագրի խմբագրութիւնով, թարգմանութիւն եւ հրատարակութիւն – եւ թէ նոյն Յանձնախումբը պատրաստած ըլլալով նաեւ կուսակցության կազմակերպութեան վերաբերեալ հիմնական կանոնագրի մը ուրուագիծը կ'ենթարկէ ներկաներուն քննութեան եւ վաւերացումին:

Յիշեալ հիմնական կանոնագիրը կարդացուելէ ետք ինչ ինչ փոփոխութիւններով ընդունուեցաւ:

Բ. Վ. Մալեգեան առաջարկեց հիմնել Գահիրեի Ակումբը նկատելով որ Գահիրեի մեջ այլեւս հիմնադրական գործողութիւնները աւարտած են: Ներկաները կազմուած հռչակեցին Գահիրեի Ակումբը:

Գ. Այնուհետեւ Վ. Մալեգեան կարդաց Գահիրեի Ակումբին յատուկ ներքին կանոնագրի մը ուրուագիծը, որ մի քանի փոփոխութիւններով վաւերացուեցաւ:

Դ. Օրակարգի վերջին խնդիրը Գահիրեի Ակումբին Դիւանի ընտրութիւնը ըլլալով, գաղտնի քուէարկութիւն կատարուեցաւ: Առ այս նախապէս Վ. Մալեգեան խնդրեց ներկաներէն իրեն քուէ չտալ, խոստանալով անպաշտօն կերպով աշխատակցիլ: (Ան արդէն պաշտօնի կոչուած էր ՀԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական Ժողովին կողմէ – ՅՎ):

Քուէից մեծամասնութեամբ Ակումբի Դիւանին անդամ ընտրուեցան հետեւեալները. Տիրան Զելէկեան, Հայկ Ինայէթճեան, Տիգրան Հաճնլեան, Թորգոմ Ֆիշէնկճեան եւ Միքայէլ Նաթանեան:

Հիմնադրական Առժ. Յանձնախումբին անդամ Վ. Մալեգեանի եւ Գ. Պեօգիւկեանի պաշտօն տրուեցաւ շարունակել հիմնադրական ընդհանուր գործողութիւնները միւս ընկերակիցներու հետ համաձայնաբար...:

... Վերջին պահուն Գ. Ազնաւուր առաջարկեց շնորհակալութեան քուէ տալ Վ. Մալեգեանին, որ ամիսներէ ի վեր, յարատեւ աշխատութեամբ փա-

րեցաւ կուսակցութեանս կազմութեան գործին:

Ներկաները համամտութիւն յայտնեցին Գ. Ազնաւուրի եւ ծափահարութեամբ գործադրեցին եղած առաջարկը:

Նիստը փակուեցաւ իրիկուան ժամը 7 ու կեսին...»:

«ԱՐԵՒ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

«Արեւ» սկսաւ լոյս տեսնել Մայիս 11, 1915ին, շաբաթը երեք թիւով, որպէս պաշտօնաթերթ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան: Աւելի ուշ 1922ին վերածուած է «ազգային, գրական եւ քաղաքական օրաթերթ»ի, որպէս պաշտօնաթերթ ՌԱԿի Եգիպտոսի շրջանակին: Սկիզբը լոյս տեսած է Աղէքսանդրիոյ մէջ ու ապա տեղափոխուած՝ Գահիրէ: Առաջին խմբագիրը եղած է Վահան Թէքէեան՝ 1915-1920 տարիներուն:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՋԱՏԱԳՈՎ

ՀՍՌԿի բոլոր շրջանակները, յետ եղեռնեան ողբերգութեան, առաջնահերթ նկատեցին ազգային միասնականութիւնը եւ իրենց մամուլով շեփորեցին անոր անյետաձգելի կարեւորութիւնը: Ռամկավար ծանօթ տեսաբաններ ու մտաւորականներ ամենուրեք ջատագովեցին միասնականութեան խնդիրը, ձեռք երկարելով միւս ազգային քաղաքական կազմակերպութիւններուն:

1916ին, երբ արեւմտահայութեան մեծագոյն մասը տարագրուել էր հայրենիքէն եւ ջարդուել, անդրադառնալով ազգային միասնութեան խնդիրին, ՀՍՌԿ յայտնի գործիչ Վահան Թէքէեան կը գրէ «Արեւ»ի Օգոստոս 4, 1916ի թիւով. «Ամէն բանէ առաջ ... մեր համերաշխութեան նպատակը պիտի ըլլար ժողովուրդին հասկցնել աղէտին մեծութիւնը, ընդհանուր յուզումի, գթութեան եւ վրէժխնդրութեան այնպիսի ոգի մը առաջ բերել, որ ոչ ոք կարենայ իր պարտականութիւնը կատարելէ փախուստ տալ, որով միացած մարմիններն ալ կարենան ըստ արժանւոյն հայրայրեւ թէ գթութեան եւ թէ կռուի գործին իրենց օժանդակութեան

մեծագոյն բաժինը»:

Թէքէեան՝ տեսաբաններէն կուսակցութեան, ցոյց կու տայ, որ իւրաքանչիւր համազգային նշանակութիւն ունեցող խնդրի նկատմամբ իրարու շուրջ համախմբուելու հրամայականին եւ անով բռնուցք կազմելու փոխարէն, ապարդիւն վեճերով աւելի խորացուցին պառակտումը կուսակցութիւններու միջեւ: Ան օրինակ կը բերէ Եգիպտոսի ազգային կուսակցութիւններու կողմէ ձեռնարկուած կամաւորական շարժումին համար հանգանակութեան խնդիրը, գրելով. «Այս ոգիով ալ վիճեցան երկար առանց որոշումի հանգելու՝ թէ կամաւորներու համար հաւաքուած դրամը Ազգային Բիւրոյին, թէ կաթողիկոսին միջոցով պիտի հասցուէր իր նպատակին: Նոյնիսկ համաձայնութեան մը չյանգեցան որոշելու համար թէ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէն որո՞նք մաս պիտի կազմէին այստեղի խառն մարմինին»: Հեղինակը խոր ցաւով ու ափսոսանքով կը գրէ, որ այս աղմկայարոյց հանգանակութեան արդիւնքը «ողբալի գումար մըն է բաղդատմամբ պետքին եւ Եգիպտահայ կարողութեան»: Այստեղ, անշուշտ Թէքէեան իրեն յատուկ անաչառութեամբ չի փորձեր արդարացնել ռամկավարներու դիրքը, այլ ապարդիւն պայքարին համար կը մեղադրէ բոլոր կուսակցութիւնները հաւասարապէս:

Թէքէեանէն բացի, նոյն ոգին ունի ուրիշ ծանօթ ռամկավար առաջնորդ մը՝ Վահան Մալեգեան: Ան կը գրէ. «Եթէ չկրցանք ազգային աննախընթաց դժբախտութեան սա ճգնաժամային շրջանին մրջիւններու պէս քով քովի գալ եւ իբրեւ մէկ մարմին ճգնիլ ու տքնիլ, եթէ չի կրցանք գոնէ նպաստի գործը վեր բռնել ամէն կիրթ եւ հաշիւէ՝ ի սեր տառապակոծ գաղթականներուն եւ տարագրեալներուն, ո՞ր ժամուն, ո՞ր գործին առթիւ պիտի յաջողինք ինքզինքնիս ընդունակ ընծայել լաւագոյն համագործակցութեան»: Մալեգեան դրուատանքով կը խօսի հասարակ ժողովուրդի ծոցէն դուրս ելած մարդոց մասին, որոնցմէ շատերը «եղբայրական օգնութեան նուիրականութենէն զգացուած, երբեմն գերագոյն զոհողութեանց մէկէ աւելի գեղեցիկ օրինակ պարզեցին»: Միւս կողմէ

յօդուածագիրը ցաւով կը նշէ, որ այդ օրինակները բնաւ «չի ցնցեցին մեր հարուստներուն անողոք սիրտերը: Արդարեւ, անոնցմէ շատ քիչեր երեւան բերին պատուաբեր վեհանձնութիւն մը, եւ սակայն չի գտնուեցաւ մեր մէջ հարուստ մը, որ բառին բուն իմաստովը գոհողութիւն մը ըներ ներկայ դժոյակ պարագաներուն մէջ»: Ան օրինակ կը բերէ Ֆրանսա հաստատուած հարուստ հայ մը, որ իր ամբողջ կարողութիւնը տրամադրած է իր ժողովուրդի պաշտպանութեան գործին:

Տակաւին ՅՍՌԿԻ հիմնադիրներէն ԼԵՆՈՆ Մկրտիչեան կը գրէ, թէ անհնար է պատկերացնել ազգային միասնութիւն առանց ներքին կրօնադաւանական համերաշխութեան:

Անդրադառնալով հայ կաթօլիկներու հարցին, ռամկավար ղեկավար ընկերը ցաւով կը նշէ, որ անոնք ազգութենէն վեր կը դասեն իրենց կրօնական դաւանանքը, եւ այս տխուր հանգամանքը անշուշտ կ'ազդէ հայ ժողովուրդի միասնականութեան ոգիին:

Ան հայութեան համար ամենածանր պահերուն կը դիմէ հայ կաթօլիկ համայնքին, մասնաւորապէս եգիպտահայ, յիշեցնելով անոնց ազգային ծագումին եւ ազգային մէկ դրօշակի ներքեւ համախմբման անհրաժեշտութեան մասին, ժամանակաւորապէս մոռնալով դաւանաբանական վեճերը: Մկրտիչեան փաստերով ցոյց կու տայ, որ կրօնական տարբերութիւնները նշանակութիւն չունեցան կոտորածներու եւ տեղահանութեան ժամանակ, որ թուրքերը հաշուի առին նախ եւ առաջ ազգային հանգամանքը. ի վերջոյ, թուրքերուն համար կաթօլիկ, աւետարանական կամ առաքելական ըլլալէ անկախ, նախ եւ առաջ կարեւոր էր հայ ըլլալու հանգամանքը:

Հայ ազգային կուսակցութիւններու միութեան մասին Գահիրէի «Արեւ» թերթին մէջ հանդէս կու գայ ԼԵՆՈՆ Մկրտիչեանը, որ կը գտնէ, որ անկախ իրենց ազգօգուտ գործունեութենէն, հայ ազգային կուսակցութիւններու անջատ գործելակերպը ազգին համար տուեալ պահուն օգտակար չէ: Մկրտիչեան յառաջ կը քշէ Ազգային Միացեալ Կուսակցութիւն ստեղծելու գաղափարը, ուր բոլորը

պետք է համախմբուին գլխաւոր նպատակի մը շուրջ՝ արեւմտահայութեան փրկութեան համար: Սակայն ռամկավար տեսաբանը կը նշէ, որ այդ դիւրին լուծելի խնդիր չէ ու կարելի է թերեւս կուսակցութիւնները չծուլել, այլ համախմբել բոլորին ուժերը եւ մէկ ճակատ կազմել: Յօդուածի վերջաւորութեան Մկրտիչեանը հարց կու տայ. «Ինչո՞ւ համար մեր կուսակցութիւնները ցարդ չի համերաշխեցան եւ արդեօք դժուա՞ր կամ անկարելի՞ է այս բանը»: Ու անմիջապէս ինք ալ կու տայ անոր պատասխանը. «Մեզի իրարմէ բաժնողը, մեր համագործակցութիւնը արգիլողը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մեր կուսակցական էսը»:

ՍՐԲԱԶԱՆ ՄԻՈՒԹԻԻՆԸ

Անհուն ուրախութեամբ հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս եւ եգիպտահայ գաղութը մասնաւորապէս ողջունեց սպասուած ազգային կուսակցութիւններու միութիւնը, որ հայ ժողովուրդին յղած կոչով կու տար այդ աւետիսը Նոյեմբեր 26, 1916 թուակիր:

Հայրենակիցներ,

Պատմական բացառիկ թոյլները բացառիկ պարտականութիւններ կը դնեն մէն մի Հայու վրայ:

Բոլոր կամքերը, բոլոր տրամադրութիւնները, բոլոր կորովները՝ հայրենիքի գերագոյն շահերուն ի սպաս:

Հայ ազատագրութեան նուիրական հետապնդումին համար ճամբաները մինչեւ այսօր կրնային տարբեր ըլլալ. այսօր մէկ ճամբայ միայն կը բացուի ամենքին առջեւ, մէկ միջոց, մէկ նպատակ՝ ու բոլորը պետք են համախմբուիլ այդ նպատակին շուրջ՝ ձեռք ձեռքի, սիրտ սրտի, համերաշխ միակ ճակատ մը պարզելու համար Դաշնակից Եւրոպայի առջեւ եւ միացած միակ կամք մը՝ դիմագրաւելու համար աննախընթաց աղետը եւ զօրավիգ հանդիսանալու համար Հայկական Դատի յաջողութեան:

Խորապէս համոզուած որ մէն մի Հայու վրայ ծանրացող այս նուիրական պարտականութիւնը առաւելապէս եւս կը ծանրանայ Հայ Զաղաքական Կուսակցութեանց ուսերուն վրայ:

Գիտակ ընդհանուր պարտադրած հրամայական պահանջներուն, Հայ Զաղաքական Կուսակցութեանց Եգիպտոսի պատասխանատու մարմինները, սրտի անհուն թեթեւացումով ներկայիս կուգան հաղորդել հայ ժողովուրդին՝ որ համերաշխութիւնն ու միութիւնը կատարուած իրողութիւն մըն է արդէն այսօր իրենց միջեւ:

Իբրեւ նուիրագործում իրենց կնքած դաշինքին եւ իրագործելու համար բաղձացուած համագործակցութիւնը, կուսակցութիւնները իրենց ծոցէն ծնունդ տուին «Հայ Զաղաքական Կուսակցութեանց Եգիպտոսի Միացեալ Մարմին» եւ անոր պաշտօն յանձնեցին տարածել այս համերաշխութիւնը ամէն ուր որ կարելի է՝ միեւնոյն ժամանակ նորանոր աջակցութիւններ աշխատելով ապահովել անոր՝ առաւելագոյն չափով կարենալ բաւարարելու համար ներկայի անյետաձգելի պահանջները:

Հայրենակիցներ,

Ամէն հոսանքի, ամէն ուղղութեան, ամէն դասակարգի պատկանող հայ եղբայրներ, հայ ընկերներ՝ ձեզի կը մնայ հիմա յուսադրուիլ եւ ձեր հաւատքի ու կորովի մեծագոյն բաժինը բերել այս նուիրական միութեան մէջ:

Արիւնագանգ հայրենիքը, այսօր, ամէն բանէ առաջ, ան կը պարտադրէ մեզի:

Եգիպտոս, 26 Նոյեմբեր, 1916

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Եգիպտոսի
Գործադիր Յանձնախումբ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եգիպտոսի Կոմիտէ
Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան Եգիպտոսի ընկեր-
ներ

Հ. Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութեան Առժ.
Կեդր. Վարչութիւն

ՀԱՅ ԿԱՄԱԴՐՈՐՆԵՐՈՒ ԲՈՂՈՔԻՆ ԱՌԹԻ

Կուսակցութեան ղեկավարներէն Լեւոն Մկրտիչեան հետեւեալ բաց նամակով հայրաքար կը խրախուսէ Եգիպտոս հաւաքուած հայ կամաւորները, որոնք Փորթ Սայիտէն նամակ մը ուղղած էին «Արեւ»ի խմբագրութեան Մայիս 1919ին:

«Կատարելապէս կ'ըմբռնեմ ձեր հոգեկան

վիճակը եւ գանգատները զոր կ'ուղղէք այս թերթին միջոցաւ մեր պատկան մարմիններուն:

«Ինծի համար մեծ հաճոյք եւ պարտականութիւն պիտի համարէի Նոյնութեամբ հրատարակել ձեր նամակը *Արեւ*ի մէջ եւ յետոյ կետ առ կետ անոր պատասխանել, բայց կը ցաւիմ որ իմ կամքէս անկախ պատճառներով այդ բանը կարելի չէ:

«Անշուշտ ինչ ինչ խնդիրներու մէջ ձեր եւ իմ միջեւ տեսակետի տարբերութիւններ կրնան գոյութիւն ունենալ, որոնց մասին երկուստեք պիտի արտայայտուիք երբ օրին մէկը բաղդը ունենամ ձեր ձեռքերը սեղմելու, բայց ընդհանուր առմամբ կը զգամ թէ դուք իրաւունք ունիք:

«Կը սխալիք, սակայն, սիրելիներ՝, ենթադրելով թէ ազգը չի գնահատեր կամ չի գնահատեց իր անձնուէր կամաւորներուն մատուցած անհուն ծառայութիւնները հայրենիքին: Ատիկա անճշդութիւն մը եւ անիրաւութիւն մըն է միանգամայն: Բայց այս գնահատումը չոր խօսքով պիտի ըլլայ միայն, կը մտածեք անշուշտ:

«Զէ՛, բարեկամներս, չոր խօսքով չպիտի ըլլայ այլ գործքով ալ, այն օրէն սկսեալ երբ ազգը իր ճակատագրին տէրը դառնայ...:

«Դուք կը տրտնջաք, յաճախ, Հայ Ազգային Միութեան դէմ, անոր գուցէ իսկ կը վերագրէք անհոգութիւն, անտարբերութիւն, սառնասրտութիւն:

«Սխալ է, բարի՛ տղաքս, ձեր այդ մտածումը: Այս տողերը ստորագրողը, որ յոյժ անարժանաբար յիշեալ Մարմին անդամներէն մէկն է՝ կրնայ ձեզի վկայել եւ հաստատել թէ՛ Հայ Ազգային Միութեան ալ դատն է, ու մանաւանդ անո՛ր դատն է:

«Անիկա իր բարոյական ամբողջ միջոցներն եւ հեղինակութիւնը ի սպաս ձեզի դրած է ընդ առաջ երթալու համար ձեր օրինական եւ բանաւոր բաղձանքներուն, բայց տարբեր խնդիր՝ եթէ ամէն անգամ եւ ամէն տեղ չի յաջողիր իր ձեռնարկներուն մէջ, զի պէտք չէ մոռնաք, սիրելի՛ հայրենակիցներ, որ արտասահմանի մէջ մանաւանդ, Հայ Ազգային Միութեան հեղինակութիւնը սոսկ բարոյական է:

«Եւ ձեզմէ պիտի խնդրէի, յանուն այն հայրենիքին որուն ազատագրութեան համար

կռուեցաք, համբերել տակաւին քիչ մըն ալ, եւ տանիլ այն առաւել կամ նուազ անխուսափելի դժուարութիւնները որոնցմով շրջապատուած էք այժմ, վստահ ըլլալով թէ հեռու չէ ժամանակը երբ դժգոհութեան տեղի տուող բոլոր պատճառները պիտի բարձուին:

«Սպասումի այս կարճ շրջանին մէջ ձեր բռնելիք խոհական եւ համբերատար ընթացքը ազգին համար ա՛յնքան գնահատելի պիտի ըլլայ որքան Արարայի յաղթանակը, զի եթէ ձեր ֆիզիքական քաջութիւնը Հայոց ռազմական արժանիքը նուիրագործեց՝ ձեր համբերատար կեցուածքը հոմանիշ պիտի ըլլայ ազգին քաղաքացիական հասունութեան: Եւ այս երկու անհրաժեշտ եւ զիրար ամբողջացնող յատկութիւններն են որ մեզի արժանի պիտի ընեն միացեալ Հայաստանի անկախութեան:

«Մի՛ մոռնաք, բարի տղաքս, որ մեր շուրջը երեւելի եւ աներեւոյթ թշնամիներ ունինք որոնք մեզի ծուղակներ կը լարեն:

«Ձեր հայրենասիրութիւնը կը պահանջէ որ, ի զին ձեր անձին զոհողութեան, այդ ծուղակներուն մէջ չիյնաք, այլ, ընդհակառակը, ձեր յոյժ օրինակելի կարգապահութեամբ եւ չարքաշութեամբ լռեցուցէք չարախօս բերանները եւ անգամ մըն ալ աշխարհին ապացուցանէք թէ՛ այս ցեղը ամեն տեսակետով արժանի է կատարեալ անկախութեան:

Ընդունեցէ՛ք, հայ պատուական կամաւորներ, իմ խորունկ սէրս եւ հիացումս»:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲՈՂՈՔԸ

Կուսակցութեան Գահիրէի Ակումբը իր Հոկտեմբեր 19, 1919ի նիստին մէջ անպատասխանատու խմբակցութեան մը՝ ՀՅԴի կողմէ հրապարակային ժողովի մը համար ստացած հրաւերին վրայ խորհրդակցական ժողով մը ունեցաւ:

Ժողովը նկատելով որ նախաձեռնող յանձնախումբը հակառակ իր մասնակի հանգամանքին՝ շահագործելով Գահիրէի հայութեան անունը՝ կը

յաւակներ հրապարակային ժողովին համազգային երեւոյթ մը տալ, ստուգելով որ այդ հրապարակային ժողովի սարքումին ոչ Ազգային Միութիւն ոչ ալ Ազգային Իշխանութիւն իրենց հաւանութիւնը տուած էին, նկատելով որ յանձնախումբի ետին կեցող յայտնի խմբակցութեան նպատակը թէեւ Երեւանի Հանրապետութեան համակրանք եւ հաւատարմութիւն յայտնել էր, բայց եւ այնպէս Ազգային Պատուիրակութիւնը անտեսուելով անոր պաշտպանած դատը կը վտանգուէր, նկատելով մանաւանդ որ այսօրինակ ցոյցեր հակառակ էին երկու Պատուիրակութեանց հրահանգին, միաձայնութեամբ որոշեց բողոքել Ազգային Միութեան իր թոյլ կեցուածքին համար, բողոքել Երեւանի Հանրապետութեան Փարիզի պատուիրակութեան յայտնի խմբակցութեան մը այս արարքին դէմ, որով ան երիցս տարբեր դիմակներու տակ կ'անգոսներ սպասումի հրահանգը յայտնել անվերապահ եւ լիալիր վստահութիւն Ազգային Պատուիրակութեան եւ անոր պետին եւ խնդրել որ նա կոթնելով իր ետին եղող ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ յարատեւէ պայքարը եւ ձեռք ձգէ ազգային դատի յաղթանակը:

Հ.Ս.Ռ.Կուսակցութեան
Գահիրէի Ակումբ

Հետեւեալներն են Ազգային Պատուիրակութեան Պետին եւ Երեւանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Նախագահին ուղղուած հեռագիրներու թարգմանութիւնը:

Պօղոս Նուպար,

Կը վստահեցնենք Ձեզ թէ Աղեքսանդրիոյ եւ Բօր Սայիտի մէջ Կովկասի համակիր միութիւններէ վերջ այսօր Գահիրէի մէջ ալ գումարուածը անպատասխանատու փոքրամասնութեան մը ներկայութեան, երբեք չի ներկայացներ ընդհանուրին կարծիքը: Խռովութիւններէ խուսափելու համար որոշեցինք խմբովին ներկայ չըլլալ: Պատուիրակութեան կը յայտնենք մեր յարգանքներն ու հաւատարմութիւնը: Բողոքեցինք Ահարոնեանին:

Հ.Ս.Ռ.Կուսակցութեան
Գահիրէի Ակումբ

Ահարոնեան,

Նախ կը բողոքենք վիճելի խնդիրներու շուրջ փոքրամասնութեան մը(*) ներկայութեան Աղէքսանդրիոյ, Բօր Սայիտի եւ Գահիրէի մէջ գումարուած **միթինկ**ներու դէմ, որոնք կազմակերպուած են Դաշնակցութեան կողմէ դրդուած անձերու նախաձեռնութեամբ, հակառակ երկու Պատուիրակութիւններու որոշ հրահանգներուն: Որոշումները երբեք մեծամասնութեան կարծիքը չեն ներկայացներ. խմբովին բացակայեցանք խոռովութիւններու տեղի չտալու համար:

Յ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան
Գահիրէի Ակումբ

(*) Ստուգեցինք որ Գահիրէի շուրջ 7000 հայ բնակչութենէն միայն 3-400 հոգի այս **միթինկ**ին ներկայ եղած են անչափահասներն ալ մէջը ըլլալով:

ԽԱՏԻՍԵԱՆԻ ԱՅՏԸ ԳԱՅԻՐԵԻ ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԱԿՈՒՄԲԸ

Երբ յաճախ կ'արձանագրենք որ ՌԱԿը միջոց ալ իր բարի յարաբերութիւնները պահած է Հայաստանի երեք հանրապետութիւններու իշխանութիւններու հետ, սխալած չենք ըլլար հրատարակելով կուսակցութեան բարի գալուստի այս խօսքը Խատիսեանի ՀՌԿի ակումբի այցելութեան առթիւ, Օգոստոս 22, 1920ին.

«Ողջո՛յն, մեր հանրապետութեան Լիազօր պատուիրակին, Երեւանէն՝ հեռաւոր Եգիպտոսի հայրենատենչ հայ գաղութին առաջին անգամ այցելող հայ քաղաքացիին, ողջո՛յն:

«Դարեր պէտք եղան, սերունդներ անհետացան, մայրեր այրիացան, կոյսեր լլկուեցան, ու հայ կտրիճներ հերոսացան, անմահացան յեղափոխութեան եւ պատերազմի դաշտերուն վրայ, մինչեւ մեզի՝ ներկայ սերունդին տրուեցաւ, անճառելի եւ անբացատրելի բերկրանքը, նորէն կարենալ ունենալու Հայ կառավարութիւնը: Անկախ Հայաստանի ճակտին փառապսակ: Եւ ինչ աւելի մեծ օր քան այսօրը երբ Հայ Հանրապետութեան Վսեմաշուք Պատուիրակը Պ. Խատիսեան, դժուարին

օրերու ղեկավարողը հայ նաւուն, կու գայ մեզի հայրենիքի վերականգնումի իբրեւ կենդանի օրինակ. մեզի խօսելու Հայկական Կառավարութեան անունով: Երազ պիտի կարծէին շատեր, բայց չէ՛, ան կրանիթ իրականութիւնն է, հայ հերոսներու արիւնով շաղախուած, նահատակներու ոսկորները ունենալով իրեն պատուանդան, չէ՛, նա այն աստղն է, որուն տարիներ ամբողջ սեւեռած մնացին հայուն աչքերը, ու չղաղրեցան անոր նայելէ, երբ թուրքին եաթաղանին պաղ ու հատու հպումն իսկ զգացին իրենց վզին, չէ՛, ազգային իղծերուն կերտուածքն է անիկա, իղծեր, որոնց համար տարիներով ջարդուեցանք, սզացինք ու տուայտեցանք, այլեւ կռուեցանք արիւնին ամենէն անարատովը ոռոգելու եւ արդիւնաւորելու հայրենի հողը, Կիլիկիայէն մինչեւ Երեւան: Երբե՛ք, երբե՛ք չտարակուսեցանք, թէ օր մը, մեծ օրը պիտի գար հայ փառքի կոթողը տնկելու, հոգ չէ թէ ուշ կամ կանուխ, հիւսիսէն թէ հարաւէն: Յոյսի ջահերը միշտ վառ մնացին մեր մէջ, երբեք չնուազեցան անոնք, անոնց փայլը մնաց կարմիր ու հրավառ, որովհետեւ անոնք, այդ ջահերը շինուած էին հայ կոյսին եւ հայ ռազմիկին արիւնովը միանգամայն:

«Ողջո՛յն Ձեզ, ողջո՛յն, Գահիրէի Ռամկավար ակումբի անունով, որ պարտականութիւն սեպեց անհատական հայու իր տարազէն դուրս, Ռամկավարի անունով ալ բարի գալուստի սրտաբուլիս այս քանի մը տողերը ուղղելու Ձեր հասցէին, ապահովցնելու համար, եթէ հարկ է տակաւին, Ռամկավարներու սրտին մէջ հայրենի կառավարութեան հանդէպ սնուցած սերը անկեղծ է եւ անարատ, բայց սրտերը ուռած են հայրենիքի սիրովը եւ Դուք հոն անձնագոհութեան գերագոյն որոշումները անսալու պարտականութիւնը կը տեսնէք միայն. Հայ Կառավարութիւնը մերն է եւ մերը պիտի ըլլայ, ինչ գոյն եւ ուղղութիւն ալ ունենայ անիկա:

«Թոյլ տուէք մեզի, որ ազգային ղեկավարող ուժին Ձեր Պատուիրակի հանգամանքը, շրջանակուած տեսնենք անհատական այն ամենափայլուն արժանիքով, որուն կարկառուն գոհարներէն են Ձեր ճշմարտախօսութիւնը եւ անձնագո-

հողովրդինը: Չենք գիտեր, եթե երբեք առիթը ունեցած էք հրացանը Ձեր ձեռքին կոուելու հասարակաց թշնամույն դեմ, բայց գիտենք վստահաբար, եւ ասիկա բաւական է զՁեզ մեր հիացումին կուռքն ընելու, թէ ամենադժուարին պարագաներու մէջ, ստանձնելով Յայ Կառավարութեան վարչապետի ամենադժուարին պաշտօնը, արիօրէն մաքառեցաք արտաքին եւ ներքին թշնամիներուն դեմ, մինչեւ այն օրը, երբ հարկ դատեցիք նաւուն դէկը յանձնել ուրիշին, հայրենիքին ծառայելու բարձր սերէն մղուած: Ու այսօր որ քարքարուտ հայրենիքին վերաշինութեան համար, պանդուխտի ցուպն ձեռքերնիդ, քաղաքէ քաղաք կը շրջագայիք հայ լուման ժողովելու հայ օճախին վերականգնումին համար անշուշտ վայրկեան մ'իսկ չի կրցաք տարակուսիլ այն բարոյական օժանդակութեան զոր Դուք պիտի կրնայիք գտնել Գահիրէի հայութեան մէջ ընդհանրապէս եւ Ռամկավար շրջանակներու մէջ մասնաւորապէս:

«Հա՛րկ է արդեօք կրկնել անգամ մը եւս, թէ պետական շահը կուսակցական շահերէ եւ նկրտումներէ գերազանց համարելու ժամը հասած է շատոնց եւ մենք Գահիրէի ռամկավարներս կը հաւատանք ատոր, քան ինչ որ մեր Կեդր. Խորհուրդը այնքան ազգասիրօրէն որոշեր էր: Մեր բարոյական աջակցութիւնը անպայման նուիրուած է Ձեր միսին յաղթանակին ու յաջողութեան: Քալէնք ձեռք ձեռքի, համերաշխ անձնանուէր, ատոր մէջ կը տեսնենք հայրենի վերականգնումին հիմերուն անհրաժեշտ ատաղծը:

«Օտարներ կրնան քննադատել մեզի, մեր սխալները խոշորացոյցով դիտելով, որովհետեւ այդ էր պահանջքը թերեւս իրենց արդէն իսկ պարարտ քսակներուն շահին: Չենք կրնար ընդունիլ որ սխալներ չունենանք մեր անկախութեան հռչակումէն ի վեր, բայց կ'ընդունինք որ ատոնք անխուսափելի սայթաքումներ եղած ըլլան Յայ Պետական կեանքին առաջին քայլերուն մէջ: Ըսէք կ'աղաչեմ, ո՞ր ազգը պիտի կրնար պատմական տարեգրութեանց մէջ նմանը չտեսնուած զուլումի շրջանին դիմադրելէ վերջ, դարձեալ գլուխ բարձրացնել եւ պոռալ ամբողջ Եւրոպայի ճակատին թէ

Ալեքսանդր Խատիսեան

Հայը չէ մեռած ու պիտի չմեռնի: Հայաստանը, այդ հանգրուանը մեր իղծերուն, այսօր ոտքի է կանգնած իր իսկ բանակին սուրհմներուն կռթնած, հայ զինուորը, պատառոտի զգեստներով իսկ, միշտ պատնէշին վրայ է, արհամարհելով ցուրտը եւ սովը՝ հրացանին փողը կը փայփայէ, անարգ թշնամիին ակնդէտ, ըսէ՛ք կ'աղաչեմ, ըսէ՛ք հայորդիներ, ո՞ր ազգը պիտի կրնար, դարաւոր գերութենէն ջարդի ու ալան թալանի դժոխքէն դուրս սլանալ, առաջուրնէ աւելի չմեռնելու աննկուն կամքով մը օժտուած, հիմնելու անկախ Յայ Կառավարութիւնը: Եւ ըսէ՛ք կ'աղաչեմ, ո՞ր հայը պիտի կրնայ այս ամենքէն վերջ անտարբեր մնալ Յայ Կառավարութեան օգնութեան կոչին: Չէ՛, մենք արտասահմանի հայերս անկարելին պէտք է ընենք եւ պիտի ընենք, մեր հպատակութեան բաժինը բերելու Յայ Կառավարութեան:

«Հայ Կառավարութիւնը, ինչպէս ըսինք այսօր

իրականություն մըն է, բայց դժբախտաբար ատիկա բաւարար չէ անխառն կերպով հրճուելու, քանի Չայաստանէն կարելոր մաս մը ճնշուած կը մնայ թրքական լուծի տակ, Նոյնիսկ դաշնակիցներու ստորագրութենէն վերջ: Բացատրեցէք, հասկցուցէք խնդրեմ, Չայ Կառավարութեան որ մեր իղծն է տեսնել Չայաստանի ամենէն կարկառուն եւ կորովի դեմքերը գործի գլուխ, առանց կուսակցական եւ դաւանանքի խտրութեան, հոտ է միայն ազգային իղծերու իրականացումի ճամբան, անով միայն կրնայ ստեղծուիլ Նոր Չայաստանը: Չէ՞ք կարծեր որ մեզի, արտասահմանի հայութեան շատ անելի անուշ պիտի հնչէր Ձեր պատուիրակի այլապէս հաճելի ծայնը, **երբ անիկա իրեն աղբիւր ունենար միջկուսակցական կառավարութիւնը, յենած իրապէս ամբողջ Չայաստանի ժողովուրդը ներկայացնող խորհրդարանի մը:**

«Ասոնք իղծեր ու փափաքներ են, եւ ոչ պայմաններ, հայ քաղաքացին պայման չի դնէր իր օժանդակութիւնը բերելու իր կառավարութեան, մեր պարտքն է Նախ մեր պարտականութիւնները կատարել, սպասելով որ կառավարութիւնը ընդ առաջ երթայ ժողովուրդի փափաքներուն:

«Չենք կարծեր թէ երբ ամէն հայու սիրտը կը տրոփէ Չայաստանով, մոռնալ հարկ կ'ըլլայ Չայաստանի Ալգաս-Լօրէնը, Կիլիկիան որ այսօր ապստամբութեան դրօշակը պարգած, չ'ուզէր վերստին իյնալ գիրկը բարբարոսներու, որոնք կ'ուզէին Կիլիկիան նետել դիւանագիտութեան անհասկնալի խաղերուն մէջ. ի՞նչ, այսքան սպասումներէ եւ սպառումներէ յետոյ վերստին դառնալ հոն, ուր մահ կայ միայն եւ կոտորած, հոն ուր կառավարութիւնը ագռաւներու հանգոյն դիակներէ միայն կ'ախորժի, չէ՛, ո՞ր հայը պիտի կրնար այդ հաւանականութեան առջեւ չունենալ հերոսական ընդվզում մարդկային խիղճը բռնաբարող օրէնքներուն դէմ եւ չպարզել այն եռագոյնը հայկական որ Երեւանի մէջ սրբագործուեցաւ, եւ որ այսօր կը ծածանի Կիլիկիոյ ապստամբներու ճակտին, իբր փառապսակ իր ծախքերուն մէջ պահելու, պարփակելու հայ աննկուն ոգին ի տես որուն թուրքը թիկունքն է դարձուցեր արդէն:

«Ի հարկէ չե՞նք սպասեր որ մէկ օրէն միւսը մեր իղծերը իրականութիւններ դառնան, վասնզի գիտենք թէ ինչ են ներկայ դիւանագիտութեան միջոցներն ու ճաշակները, բայց պիտի ունենանք զայն միշտ ի մտի եւ պիտի գիտնանք սպասելով հանդերձ աշխատիլ եւ ջանալ, եթէ Նոյնիսկ այդ իրականութիւնը հեռաւոր ապագայի իտեալը նկատենք, որովհետեւ եթէ Երեւանը գլուխ եղաւ Չայաստանին, Կիլիկիան երբեք չի դադրեցաւ անոր սիրտը ըլլալէ, եթէ Կովկասը զարնող, կռուող ջախջախող ուժը եղաւ հայ կեանքին, Կիլիկիան չի դադրեցաւ երբեք շտեմարանը ըլլալէ, ոչ թէ Չայաստանի եւ այն Տաճկաստանին որ միայն կողոպտել գիտէ. Ֆրանսան որ գիտցաւ հինգ տասնեակ տարիներ սպասել Ալգաս-Լօրէնի վերադարձին, մենք պիտի գիտնանք անելին իսկ ընել, վերջնականապէս տերը դառնալու համար հողամասի մը, որ ծուլէն մըն է հայրենի հողէն եւ որուն համար տարիներով երգեցինք *Յանկամ տեսնել զ'իմ Կիլիկիան*:

«Չենք կրնար զատուիլ Կիլիկիայէն, ինչպէս չենք կրնար զատուիլ Կովկասէն ու Չայաստանի որեւէ մասէն, առժամաբար կրնանք հանդուրժել որ այս ու այն կարգադրութիւնները ճանչնան այդ հողամասերու վրայ հայկական իրաւունքները, ներկայ եւ ապագայ Չայ Կառավարութիւններու ձգելով մեր իղծերուն վերջնական իրականացումի գործը:

«Դարերու ստրկութիւնը, զանազան դպրոցներու մեր հետեւողութիւնը, իրենց դրոշմը դրեր են հայութեան զանազան հատուածներուն վրայ, բայց հայկական անկախութիւնը որուն տարեդարձը մենք հոս տօնեցինք իբր համագգային ցնծութեան տօն, առանց կուսակցական եւ դաւանանքի խտրութեան, եկաւ մասամբ վերջ տալու հիւանդոտ մտայնութիւններու, ամէն հայ վայրկեանին վեհութենէն առինքնուած, մոռցաւ իր հին ստրուկի կեանքը, եւ հայ քաղաքացիի տարազը հագած, հրապարակ իջաւ իր զոհողութեան բաժինը բերելու հասարակաց սեղանին: Այս ուղղութեամբ ջանքեր ընել հարկ է տակաւին բացարձակ բաղձածուածին հասնելու համար: Այսօր երջանիկ ենք,

որքան ալ տակաւին զոհողութեանց հեռապատկերը ունենանք վերջնական տերը դառնալու համար մեր հայրենիքին, վասնզի այսօր հպարտութենէ ուռած սրտով, հայ ծնած ըլլալու պատիւովը վահանաւորուած, ազատօրէն կրնանք պոռալ, Կեցցէ Անկախ Հայաստան, Կեցցէ իր Պատուիրակը՝ Պարոն Աղեքսանդր Խատիսեան»:

Ուղերձը կ'ընդունուի ծափահարութիւններով: Բեմ կու գայ Խատիսեան եւ պետական մարդու վայել անաչառութեամբ, իր տեսակետները կը պարզէ զանազան հարցերու շուրջ, որոնք կ'ամփոփենք հետեւեալ կերպով:

«Պիտի չխօսիմ այնպիսի նիւթերու շուրջ զորս արդէն իսկ շօշափած եմ, այլ պիտի պարզեմ իմ կարծիքներս Ձեր յայտնած ցանկութիւնների ուրիշ հարցերի մասին:

«Մենք նկատած ենք Ռամկավար կուսակցութեան մէջ իսկապէս խորունկ համոզում Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի մասին, զօրաւոր սեր անոր հանդէպ եւ անխախտ կամք անոր վերաշինութեան փարելու: Այս ըսածս պէտք չէ զարմացնէ Ձեզ, որովհետեւ Կովկասի մէջ կան կուսակցութիւններ, որոնց ներկայացուցիչները նոյն իսկ Բարլամենդի մէջ, հակառակ կ'արտայայտուէին անկախութեան գաղափարին: Այդպիսիներու համար մի անգամ որոշուեցաւ վտարել զանոնք, բայց այդ քայլը նկատուելով անսահմանադրական, ի գործ չդրուեցաւ:

«Մի կուսակցութիւն որ չի գործեր Հայաստանի սահմաններուն մէջ, որ չ'աշխատիր անոր վերականգնումին, իրաւունք չունի ունենալու պահանջները, Կովկասի մէջ օրինակի համար հնչակեանները գոյութիւն չունին, ոչ ունին կոմիտէ, ոչ ունին գործունէութիւն եւ ոչ ալ հետեւողներ: Բայց միեւնոյնը կարելի չէ ըսել Ռամկավար կուսակցութեան համար որովհետեւ անոր անդամները, դաշնակցականներու նման, զոհուած են պատերազմի դաշտերի վրայ, տքնում են, աշխատում հայրենիքի վերաշինութեան համար, եւ ես գիտեմ ռամկավար ականաւոր գործիչներ, որոնք Երեւանում գործում են: Այս հիման վրայ, ես արդարացի կը գտնեմ որ Ռամկավար կուսակցութիւնը ունենայ պահանջ-

ներ, ցանկութիւններ:

«Եւ արդէն ինչո՞վ է տարբերում Ռամկավար կուսակցութիւնը Յեղափոխականներից, միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գաղափարի մասին, չի հաշուելով սոցիալիստական տեսակետները: Անով որ, երկու կուսակցութիւններ կը հետապնդեն միեւնոյն նպատակը, բայց տարբեր միջոցներով: Ես ուշի ուշով կը հետեւիմ Կիլիկեան վերջին իրադարձութեանց: Եւ ես կարող եմ ըսել թէ Ռամկավար կուսակցութիւնը հոն ցոյց տուաւ իսկապէս յեղափոխական ոգի: Տարբերութիւնը ուրեմն ժամանակի, պարագաներու, միջոցի մէջ է:

«Ես կը ճանչնամ ռամկավար գործիչներ, հարուստներ, որոնք այս փոխառութեան համար ինծի մեծ համակրանք ցոյց տուին: Առանց այդ համակրանքների ալ, կը բաւէ նկատի առնել Երեւանի Ռամկավար Խորհրդոյ որոշումը ինծի համար հաւաստիք մըն է որ ամէն տեղ ջերմ ընդունելութիւն պիտի գտնեմ, եւ փոխառութիւնը պիտի յաջողի: Եւ Ռամկավար կուսակցութենէն կարելի չէր ուրիշ բան սպասել: Ան բռնեց այն դիրքը զոր պարտ է բռնել ոեւէ ռամկավարական կուսակցութիւն:

«Կիլիկիոյ համար մեր բաղձանքն ալ միեւնոյնն է: Բայց Հայաստանի Հանրապետութիւնը ի վիճակի չէր - եւ ներկայիս ան ի վիճակի չէ, ըլլայ իր բանակով, ըլլայ իր դրամով Կիլիկիոյ օգնութեան հասնելու:

«Ես կը խօսիմ մեր կառավարութեան թերութիւններին վրայ ալ: Առաջինը այն է որ մենք չունինք տաճկահայ նախարար: Այդ իսկ անգործնական կը դարձնէր Մայիս 28ի աթոյր: Բայց պէտք է ըսել թէ մենք գրեցինք Նորատուփեանի, Մարտիկեանի եւայլն, որոնք չընդունեցին: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հեշտ չէր մէկ ու կէս անգլիական ոսկիով նախարարական պաշտօն ստանձնել (խոնարհաբար նկատել կու տանք թէ մերժումը չենք յուսար որ յառաջ եկած է դրամի նուազ քանակէն, միակ կուսակցութեան մը ձեռքը ըլլալուն պէտք է վերագրել - ՅԿ): Արդար ըլլալու համար ըսենք թէ մենք գրեցինք յայտնի տաճկահայ դաշնակցականներու որոնք պատասխանեցին թէ պատրաստ չեն:

«Մի ուրիշ թերութիւնը այն է որ **մեր Խորհրդարանը չի ներկայացներ ժողովուրդը: Ան կազմուած էմեծաւ մասամբ դաշնակցականներէ: Մենք կը ցաւինք որ Ռամկավար կուսակցութիւնը այլ եւ այլ նկատումներով ի սպառ հրաժարեցաւ ընտրութեան մասնակցելէ:** Այնուամենայնիւ ես ձեզ կ'ըսեմ թէ մօտ է ժամանակը, երբ Տաճկահայաստանն ալ գրաւուի, ըստ որում ներկայ Խորհրդարանը լուծուած պիտի հռչակուի, եւ տեղի պիտի ունենան նոր եւ ամբողջական ընտրութիւններ:

«Մենք Հանրապետութեան նախագահ չունինք, որովհետեւ չենք գիտեր թէ ինչ տեսակ Սահմանադրութիւն պիտի ըլլայ մերինը: Այդ պիտի որոշուի երբ կազմուի Սահմանադիր ժողովը: Չենք գիտեր թէ Ամերիկեան հանրապետական ձեւը պիտի որդեգրուի թէ Գաղիականը: Ներկայիս կառավարութեան նախագահը կը ներկայացնէ Վերին Իշխանութիւն»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ «ՈՍԿԻԻ ՖՈՆՏ»ԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐՈՒՄԸ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Օգոստոս 1920ին Ալ. Խատիսեանի Եգիպտոս այցելութեան առթիւ ռամկավարները ցուցաբերեցին աննախադէպ ընդունելութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակին համար: Արդէն առանձինն Գահիրէի Ակումբին մէջ սարքուած ընդունելութեան անոնք յայտնեցին իրենց սիրալիր վերաբերմունքը եւ գործակցութեան իրենց անկեղծ ձեռքը երկարեցին Հայ Կառավարութեան:

Այցելութեան գլխաւոր շարժառիթն էր կազմակերպել նուիրահաւաք Եգիպտոսի գաղութէն ի նպաստ Հայաստանին:

Աղեքսանդրիոյ ու Գահիրէի մէջ տեղի կ'ունենան ժողովրդական հանգանակութիւններ Հայաստանի Հանրապետութեան «Ոսկիի Ֆոնտ»ին ի նպաստ: Այս հաւաքներուն կը մասնակցին կուսակցութիւններու, միութիւններու վարիչներն ու թեմակալ առաջնորդ Թորգոմ Արք. Գուշակեան եւ Տելեմաք պէյ Թիւրքմենեան:

Դրամական փոխառութեան համար կը կազմուի մասնաւոր յանձնախումբ մը յարգուած ազգայիններէ՝ Յ. Մութաֆեանց՝ ատենապետ, Տ. Թիւրքմենեան՝ ատենադպիր: Գահիրէի մէջ արդէն հաւաքուած էր 1700 ոսկի: Աղեքսանդրիոյ մէջ եւս տեղի ունեցաւ հանգանակութիւն: Հայ կիներու ոսկեղէն զարդեր, գոհարեղէններ, անգլիական մետաղեայ ոսկիներ, եգիպտական թղթեայ դրամներ կը տեղային ամէն քսակէ: Յուզիչ տեսարաններ ներկայացուեցան երբ 3-4 տարեկան աղջնակ մը բեմ բարձրանալով իր ոսկի օղերը յանձնեց, հրճուանքէ ճառագայթող իր աչքերով: Ու դեռ գաղթական հայուհի մը՝ Էլմաստ Կեմիճեան անուանով աքսորի ճանապարհին իր միակ ունեցած հարստութիւնը՝ ոսկեայ մատանին, անապատներուն մէջէն քաշքշուելով քալած էր իր բերնին մէջ լեզուին տակ պահած, որպէսզի թուրքերը չափշտակեն զայն, կը նուիրէր Հայաստանի Հանրապետութեան: Այդ գիշեր եւս հաւաքուեցաւ մեծագումար հանգանակութիւն: Շնորհակալութեան խօսքով հանդես կու գայ Խատիսեան, որ նոյն օրն իսկ իր տիկնոջ հետ կը մեկնին Չմիւռնիա, նոյն առաքելութեամբ: Տէր եւ Տիկին Ալ. Եւ Քսենիա Խատիսեաններ չմեկնած Աղեքսանդրիայէն Օգոստոս 24, 1920 թուակիր հետեւեալ նամակը կ'առաքեն Գահիրէի Ռամկավար Ակումբին. «Մեր սրտերը լեցուն են ձեր ջերմ ընդունելութեան քաղցր յիշատակներովը, սրտագին շնորհակալութիւններ կը յայտնենք, եւ կը մաղթենք որ ձեզ բոլորդ ալ տեսնենք սիրելի Հայաստանի մէջ»:

«Ոսկեդրամի Ֆոնտ»ը Եգիպտոսի մէջ կը հաւաքէ մօտաւորապէս 4200 ոսկի: Այս գումարէն՝ 2500 ոսկի գոյացաւ Աղեքսանդրիոյ Ալիամպրայի երկու հաւաքոյթներուն մէջ, 1700 ոսկի հաւաքուեցաւ Գահիրէ եւ 100՝ Թանթայի մէջ: Խատիսեան իր հետ կը տանի 2300 ոսկի, իսկ մնացածը կազմուած է գանձելի գումարներէ եւ ոսկեղէն զարդերէ:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԶԵԿՈՅՑԸ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Գ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

Կ. Պոլիս Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր 1920ին
գումարուած Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր

Պատգամաւորական ժողովին Եգիպտոսի պատգամաւոր Խ. Գուրեան հետեւեալ զեկոյցը կը ներկայացնէ ժողովին:

Ազգային Պատուիրակութիւնը 1917ի սկիզբները յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Եգիպտոսի կուսակցական շրջանակներուն հետ, հաղորդելով ֆրանսական կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց արդիւնքը, կ'առաջարկէ Ազգային Միութիւն մը կազմել եւ Միջագետքի անգլիական բանակին քով կազմուելիք Արեւելեան Լեզեոնին տալ հայ կամաւորներ: Հայերուն կողմէ կատարուելիք այս ծառայութեան փոխարէն՝ եթէ պատերազմը վերջանար դաշնակից պետութիւններուն յաղթանակովը Ֆրանսայի հոգատարութեան պիտի յանձնուէր Կիլիկիան եւ հայերը հոն պիտի ունենային տեղական ինքնավարութիւն:

Երեք կուսակցութիւնները՝ Ռամկավար, Դաշնակցական եւ Հնչակեան՝ ասոնց հետ միանալով նաեւ երեք յարանուանութիւններուն եւ ՀԲԸՄի ներկայացուցիչները, կը կազմեն Եգիպտոսի Ազգային Միութիւնը:

Նորակազմ այս միութիւնը իր պաշտօնին զլուխը անցնելուն պէս, կը ձեռնարկէ Հայ Լեզեոնի կազմութեան, միեւնոյն ժամանակ երեք պատուիրակներ՝ Մ. Տամատեան, Ա. Հանըմեան եւ Սապահ-Գիւլեան կ'ուղարկուին Ամերիկա, հոն եւս կազմելու նման միութիւն: Եգիպտահայութեան մէջ գործող այս բոլոր կազմակերպութիւնները սկիզբը կը գործեն համերաշխաբար մինչեւ երկու պատուիրակութիւններու միջեւ սկսած տարակարծութիւնները:

Եգիպտոսի ռամկավար շրջանակը մինչեւ զինադադարի կնքումը կը դառնայ կուսակցու-

թիւնը առաջնորդող գլխաւոր տարր:

ԱՐԱՐԱՅԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ՅՈՒՇԱՀԱՆԴԵՍ

Արարայի ճակատամարտին մէջ 23 նահատակուած հայ մարտիրոսներու յիշատակին նուիրուած հանդեսին մեծ թիւով ընկերներ ու ներկաներ ներկայ կը գտնուին Սեպտեմբեր 19, 1920ին, Գահիրէի Ռամկավար ակումբի սրահներուն մէջ: Այս առթիւ յատկապէս կը հրաւիրուի Ապահ խօսելու Կիլիկեան գոյամարտին եւ իր առաջին զոհերուն մասին: Կը գործադրուի զեղարուեստական յայտագիր:

Եգիպտոսի Ռամկավար Կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ հանգանակուած դրամով նահատակներուն աճիւնները փոխադրուեցան Երուսաղէմ 1927ին եւ ամփոփուեցան փառաւոր յուշարձանով մըն ալ պատուուեցան:

Արարայի նահատակներուն աճիւնները կը հանգչին Երուսաղէմի մայրավանքէն ներս:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՌՈՒԲԵՆ ՀԵՐԵԱՆԻ ՀԵՏ

Նոյեմբեր 23, 1920ին Ակումբի վարչութիւնը ունեցաւ հանդիպում Հերեանի հետ, որ մասնաւոր առաքելութեամբ կը մեկնէր արտասահման: Ան մասնակցած էր Կիլիկիոյ վերջին կռիւներուն եւ երեք անգամ ստոյգ մահէ ազատած: Յաջորդաբար խօսք առին ընկերներ Սեյօնքեան, Գուրեան, Բաբազեան եւ Դարբինեան: Յաջորդ օր Հերեան մեկնեցաւ Փորթ Սայիտ, ուրկէ մեկնեցաւ Փարիզ, Ազգային Պատուիրակութեան մօտ կարելոր պաշտօնով, որմէ յետոյ՝ Ամերիկա, ազգանուէր մեծ ձեռնարկի մը ի նպաստ մի քանի ամիսներ աշխատելու համար:

Արարայի Նահատակներու յուշարձանը

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹՊԻ ՄԷՋ

1908ին Եգիպտոսի մեջ հիմնադրուած Ռամկավար Կուսակցութիւնը 1915էն առաջ չունէր իր մասնաճիւղը Այնթապի մէջ: Այդ տեղի պիտի ունենար միայն Դաշնակիցներու յաղթանակներէն ետք: 1918ի վերջաւորութեան, Համաշխարհային Առաջին պատերազմը վերջ կը գտնէր: 1919ի սկիզբը, թրքական գեղեցնէն ազատած եւ ողջ մնացած հայերու կարգին, Այնթապի հայերն ալ խումբ առ խումբ կը վերադառնային իրենց ծննդավայրը: Անոնք կը կազմէին բովանդակ այնթապահայութեան մնացորդացը միայն: Ամէն տուն ու ընտանիք ունէր իր կորուստներն ու մօտաւոր թէ հեռաւոր հարազատներու եւ սիրելիներու կորուստը: Սակայն, այս ամէնով հանդերձ, տուն դարձի ճանապարհին հայը ունէր այն համոզումը, թէ քրիստոնէայ Դաշնակիցներու յաղթանակը էր նաեւ իրենց յաղթանակը: Չէ՞ որ մեր լեգէոնական կամաւորները կռուած էին կողք-կողքի այդ յաղթական զօրքերուն հետ ու արծանագրած փառապանծ Արարայի յաղթանակը: Հետեւաբար այս խոր հաւատքէն մեկնելով, ապագայի լա՛ւ օրերու մասին յուսալիւր, սկսած էր վերաշինելու եւ շէնցնելու իր ծննդավայրի նախկին ակերուած բոյնը ու սկսած էր լծուիլ իր առօրեայ աշխատանքին: Այնթապցին՝ ի ծնէ գործնական, ձեռներեց ու գործարար, որոշած էր վերակառուցել իր քաղաքը:

Այնթապ օր ըստ օրէ սկսաւ ցոյց տալ իր նախկին ոգեւորութիւնը. եկեղեցիները դարձեալ լեցուիլ սկսան հայ հաւատացեալներով, կրթական գործը, միացեալ մէկ-երկու դպրոցներով վերսկսաւ իր առաքելութեան: Յեղասպանութենէն ճողոպրած երիտասարդութիւնը, իր առօրեայ աշխատանքին առընթեր՝ սկսաւ ազգին օգտակար դառնալ եւ լծուիլ ծառայութեան:

Այս օրերուն էր որ Եգիպտոսէն քաղաք կը ժամանէր Վարդանեան Կրթարանի նախկին սաներէն Դ. Ադամեան՝ զոյգ պաշտօններով,

ՀԲԸՄի կողմէ որպէս կազմակերպիչ վերադարձող ժողովուրդին, ինչպէս նաեւ կրթական եւ նպաստամատոյց ծրագրի մը պատրաստութեան համար տեղեկաբեր մը, սպա նաեւ Եգիպտոսի Ռամկավար Կեդրոնին յանձնարարութեամբ՝ այցելելով Կիլիկիոյ զանազան քաղաքները՝ կազմելու Ռամկավար ակումբներ:

Ադամեանի իր հետ բերած Կուսակցութեան Ծրագիր-Կանոնագիրը ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանար Այնթապի բանիմաց ազգայիններուն կողմէ: Երիտասարդութիւնը Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան նկատմամբ սկսած էր բացարձակ հաւա՛տք ունենալ, որովհետեւ իր ուղեգիրը ան գծած էր ազգային մտահոգութիւններէ առաջնորդուած եւ ոչ միւս երկու կուսակցութիւններու նման՝ ընկերվարական վարդապետութենէ թելադրուած:

ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱԿՈՒՄԲԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Քաղաքի մտաւորական տարրը 1919ի առաջին ամիսներուն մեկտեղուած կազմեց Ռամկավար առաջին ակումբը: Հիմնադիրները եղան Ն. Ֆըստըզճեան, Ե. Բանճարճեան, Յակոբճեան Եաղուպեան, Տիգրան Խրլոբեան, Տ. Տեմիրճեան, Ե. Պէլլեան, Ե. Տեմիրճեան, Յ. Նաշալեան եւ Յ. Գ. Գապպէնճեան: Մտաւորական ծանօթ այս լուրջ ու սիրուած ազգայիններու համախմբումով, Այնթապի Ռամկավար անդրանիկ ակումբի կազմութիւնը գրաւական էր եւ ամէն յոյս ներշնչող թէ ակումբը կարճ ժամանակի ընթացքին պիտի յառաջդիմէր ու պիտի ընդարձակուէր:

Կարճ ժամանակ ետք, Ռամկավարներու ակումբը հանդիսացաւ տեղոյն երիտասարդութեան սիրուած ժամադրավայրը: Իրապէս ալ, շնորհիւ հիմնադիր անդամներու առինքնող անհատականութեան, ակումբի կազմութենէն մինչեւ Այնթապի հերոսամարտին բռնկումը, որ

միայն 15 ամիսներու կարճ տեւողութիւն մը ունեցաւ, կուսակցականներուն թիւը հասած էր քառասուն անդամի: Տակաւին առանց նկատի ունենալու բազմահարկիւր համակիրները, որոնց իւրաքանչիւրին որակը ինքնին կ'արժէտորէր հմայքը կուսակցութեան: Անոնք բոլորն ալ ուսեալ եւ յաջողած ազգայիններու համախմբում մըն էին:

Ռամկավար ակումբի կազմութեան առընթեր, անդամական ժողովի որոշումով, երեք-չորս ամիս յետոյ, կազմուեցաւ նաեւ Ռամկավար Կանանց մասնաճիւղ մը, որուն վարչութիւնը ստանձնեցին Ազգային Հայկանուշեան աղջկանց վարժարանի ուսուցչուհիները եւ ընթացաւարտ օրիորդներն ու տիկիները, տարածելով՝ ռամկավարական սկզբունքները իգական սեռի շրջանակներուն մէջ, այսպիսով զոյգ ակումբները զիրար կ'ամբողջացնէին եւ կը ներկայանային ազգային ծառայութեան դաշտին վրայ:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԿՈՒՄԲԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցւոյ թաղին մէջ 200 հոգի ընդունելու բաւարար սրահ մը արդէն վարձուած էր որպէս հաւաքավայր կամ ակմբատեղի եւ ընկերներու զոհողութեամբ, եւ կարելիութեան սահմանին մէջ, սարքաւորուած էր: Հոն կու գային ռամկավար օրկաններն ու լրագիրները՝ ընթերցողներուն համար: Հոն ալ տեղի կ'ունենային կուսակցութեան ընկերական հաւաքոյթները, դասախօսութիւնները: Կար նաեւ լսարան մը ժողովուրդին համար, Կիրակի օրերուն բանախօսութիւններով ու լրագրական տեղեկութիւններով դաստիարակելու սովորական քաղաքին ժողովուրդին զաւակները: Չմոռնանք որ, ամբողջ չորս տարիներու տարագրութեամբ, անոնք մտաւոր սնունդէն զրկուած հեռու էին ազգային կեանքի առօրեայէն: Ակումբ ընկերներուն ջերմ վերաբերմունքը կ'երջանկացնէր անոնց իւրաքանչիւրը:

Ռամկավար ակումբը իր գործունեութեան կարճ շրջանի տեւողութեան երկու յիշատակելի համաժողովրդային հաւաքոյթներ ունեցաւ: Ներկայացում մը ցերեկով, խումներամ բազմութեան մը ներկայութեան, եւ երկրորդը՝ Նոր Տարուան

շրջանին տօնածառի շուրջ, տօնախմբութիւն, որ իր տեսակին մէջ եզակի հաւաքոյթ մըն էր, ներկայութեամբ՝ բացի ընկերներէ, Այնթապի հայ ժողովուրդի ընտրանին: Այս զոյգ հաւաքոյթ-հանդեսները տեղի ունեցան Ազգային Հայկանուշեան աղջկանց վարժարանի ընդարձակ սրահին մէջ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՐՈՒՆ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ռամկավար կուսակցութիւնը իր բոլորանուէր մասնակցութիւնը բերած է նաեւ Այնթապի ազգային գործերուն մէջ թէ՛ ծրագիրներով եւ թէ՛ գործնականապէս իր ընկերներուն ներկայութեամբ, ինչպէս՝ դպրոցի հոգաբարձութեան մէջ կամ Ազգային Միութեան աշխատանքներուն բերելով առաջնորդողի դեր:

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻՆ Հ.Ս.Ռ.Կ.-Ի ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

1919ի վերջին ամիսներուն, սկսած էին տեղի ունենալ Մարաշի դէպքերը եւ օրը-օրին արդէն տխուր լուրեր կը հասնէին Այնթապ: Նորէն վրդովիլ սկսած էր հայ կեանքը Կիլիկիոյ մէջ: Հայութեան կեանքի ապահովութիւնը դարձեալ վտանգուած էր:

Այնթապ կ'ապրէր իր երկունքի օրերը, վտանգը մօտալուտ էր եւ ինքնապաշտպանութեան կենսական խնդիրը անյետաձգելի էր: Կը սկսին կազմակերպչական աշխատանքները. անհատ թէ կուսակցական դէմքերու հանդիպումներ, խորհրդակցութիւններ ամէն օր: Անկուսակցականները արդէն կուսակցութիւններու կողքին են, առանց բացառութեան Ռամկավար, Հնչակեան թէ Դաշնակցական կուսակցութիւնները ինքնապաշտպանութեան ի խնդիր միաձուլուած են. պէ՛տք էին ազատել տարագրութեան գեհէնէն հրաշքով ողջ մնացած հայ ժողովուրդին վերջին մնացորդացը:

1920 Ապրիլ 1ին թուրքեր առաջին պայթումով կու տան կռուի ազդանշանը եւ Այնթապի հայութեան գոյամարտի զանգը կը հնչէ:

Ռամկավար ակումբը իր ընկերներով կը տրամադրուի ազգին. իւրաքանչիւրը անոնցմէ, իր

Այնթապի երեւելիներու ներկայութեան բրիտանական զօրավարը Կիլիկիայէն քաշուելու առիթիւ ձեռքը կը սեղմէ ֆրանսական զօրավարին

ունեցած ընդունակութեան համաձայն, զինուորական եւ քաղաքական իշխանութիւններու մէջ, կը ստանձնէ իր աշխատանքի բաժինը, որպէս պարզ զինուոր, խմբապետ, յիսնապետ, Չինուորական Կեդրոնի անդամ, ոստիկան, զինամթերանոցի տնօրէն եւ աշխատաւոր, պարէնաւորումի եւ դատարանի անդամ...:

Ռամկավար ակումբի սրահը կը տրամադրուի Չինուորական Կեդրոնական մարմնին որպէս կեդրոնատեղի: Եգիպտոսի Ռամկավար կեդրոնէն ստացուած նիւթական օգնութեամբ, եօթ գերմանական հրացաններ, նոյնիսկ կռուի միջոցին, թուրքերէն գնուելով, կը տրամադրուին Չինու-

որական Կեդրոնական Մարմնին, զէնքի աղբատ պահեստին վրայ կարելոր յաւելում մը ունենալով:

Կարելի է արձանագրել որ Այնթապի հերոսամարտը, որ տեւեց գրեթէ տարի մը, *ժողովրդական ամբողջական յաղթանակ մը* նկատուեցաւ: Հոն կուսակցութիւնները թէեւ աւելի կամ նուազ չափով ունեցան, սակայն կ'արժէ շեշտել որ շարժումը համաժողովրդական էր եւ հեռու՝ հատուածական ոգիէ:

Այդքա՛ն նիւթական թէ բարոյական զրկանքներու ի գին շահուած յաղթանակէն յետոյ, նոր ու անակնկալ դառն հարուածներ կը սպասուէին, ինչպէս բովանդակ Կիլիկիոյ հայութեան, նոյնպէս

եւ Այնթապի ժողովուրդին: Դժբախտաբար, հայութեան դաշնակից Ֆրանսան Կիլիկիան պարպելու որոշում տուաւ, թուրքերուն հետ խուլ քաղաքական եւ տիտղոս համաձայնութիւն կնքելով:

1921ի կեսէն սկսեալ արդէն կարգ մը ընտանիքներ կը հեռանային, մինչեւ համաձայնութեան գործադրութիւնը Այնթապի հայութեան կեսը ինքնաբերաբար կը լքէր իր ծննդավայրը: Ակումբի ընկերներն ալ ստիպողաբար ցրուեցան Սուրիոյ եւ Լիբանանի զանազան քաղաքները, հոն արդէն գոյութիւն ունեցող ակումբներուն միանալով, իսկ

ակումբ չգտնուող քաղաքներուն մէջ ալ ռամկավար ազատական նոր ակումբներ հիմնելով, ինչպէս Դամասկոսի եւ Պէյրութի մէջ, հաւատարմօրէն ծառայեցին իրենց կուսակցական ուխտին:

Հոս, կուսակցութեան տարեգրութեան մէջ պէ՛տք է արձանագրել, որ Այնթապի Ռամկավար ակումբը, իր կեանքի շատ կարճ տեւողութեան ընթացքին ու հակառակ իր առաջ ցցուած օրուան բազմապիսի դժուարութիւններուն, իր ազգային պարտաւորութիւնները պատիւով կատարեց Այնթապի հայութեան համար:

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՏԱՆԱԳՐՈՒՄ ԵՒ ԿԻՒԼԿԻՈՅ ՄԷԶ

ԿԻՒԼԿԻՈՅ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ Ա.

ՊԱՏԳԱՄԱԲՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Հայ Ռամկավար Կուսակցության Կիլիկիոյ Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովը սկսաւ գումարուիլ Ատանայի մէջ, Դեկտեմբեր 25, 1919ին:

Ժողովին կը մասնակցէին Մերսինի, Տարսուսի, Ատանայի, Սիսի, Տէօթ-Եօյի, Առաջին եւ Երկրորդ, Օսմանիյէի, Պահիչէին, Ամանուսի եւ Հալէպի ակումբները իրենց ուղղակի ղրկած կամ նշանակովի պատգամաւորներովը: Չէին կրցած մասնակցիլ, Մարաշի եւ Այնթապի ակումբները:

Իբր խորհրդական, ժողովի կարելոր նիստերուն մասնակցեցան ընկերներ Ռ. Հերեան, Գ. Սօստիչեան, Հ. Պարսումեան եւ Պրն. Խ. Գռուզեան:

Օրակարգի նիւթերն էին.

Ա. Ծանօթ կուսակցութեանց միացման առթիւ Փարիզ գումարուելիք համագումարի Կիլիկիոյ ներկայացուցիչին յայտնուելիք բաղձանքներուն խմբագրութիւնը.

Բ. Սեփական օրկանի եւ բրորականտի խնդիրը.

Գ. Կուսակցութեան դիրքը՝

1. Ֆրանսացիներու հանդէպ,
2. Հարեւան ցեղերու հանդէպ,
3. Միւս կուսակցութեանց հանդէպ,
4. Կիլիկիոյ Ազգային Իշխանութեանց հանդէպ.

Դ. Անապահովութեան եւ ինքնապաշտպանութեան խնդիրներ.

Ե. Դէպի Կիլիկիա ներգաղթի մասին կուսակցութեան տեսակետը.

2. Խմբագրութիւն Շրջանակային ներքին կառնագրի.

Ե. Ընտրութիւն Նոր Շրջանակային Վարչութեան.

Ը. Չանագան ակումբներու կողմէ ըլլալիք առաջարկներ:

Որոշեալ օրը պատգամաւորներու մեծամասնութիւնը ներկայ ըլլալով, Նախապէս երկու

խորհրդակցական նիստերէ յետոյ, սկսաւ իր աշխատանքներուն:

Ժողովը բացաւ կուսակցութեան Եգիպտոսի Առժամեայ Կեդրոնի Կիլիկիոյ պատուիրակը, որ բարի գալուստ մաղթելէ յետոյ բոլոր պատգամաւորներուն, բացատրեց այն բացառիկ հանգամանքները որոնց մէջ գումարուած էր Շրջ. Պատգամաւորական Ժողովը, ինչպէս նաեւ այն կարելոր խնդիրները որոնց լուծման համար նիստի հրաւիրուած են ներկայ պատգամաւորները:

Այս ժողովը, ըսաւ, սահմանուած է պատմական ըլլալու, ոչ միայն կուսակցութեան, այլ նաեւ Կիլիկիոյ հայութեան տարեգրութեան մէջ, ու բարեմաղթեց որ ժողովը արդիւնաւոր կերպով կատարէ իր աշխատանքները:

Ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ իր Դիւանը կազմելէ յետոյ պաշտօն յանձնեց անոր խմբագրելու ու ժողովի վաւերացման ենթարկելէ յետոյ իրենց հասցէներուն ղրկելու Կիլիկիոյ վերին կառավարիչ Պ. Պրեմոնի, Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ Նուպար փաշայի, Ազգ. Պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչ Պ. Մ. Տամատեանի, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, Հ. Ռ. Կուսակցութեան Կեդրոնին ու զանազան Շրջանակներուն ինչպէս նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կիլիկիոյ Նահանգային Վարչութեան ղրկուելիք նամակներն ու հեռագիրները: Նմանապէս պաշտօն յանձնուեցաւ Դիւանին խմբագրելու, ծանօթ կուսակցութեանց ձուլման առթիւ Փարիզ գումարուելիք Կիլիկիոյ ներկայացուցիչին յայտնուելիք բաղձանքները: Ասոնք բացի այս վերջինէն, ժամանակին հրատարակուած են արդէն:

Շրջ. Պատգմ. Ժողովը, Նախ նկատողութեան առաւ սեփական օրկանի եւ բրորականտի խնդիրը, ու առ այդ ըրաւ պատշաճ կարելոր կարգադրութիւններ:

Անցնելով օրակարգի Գ. խնդրին, ժողովը հետեւեալ կերպով կը բնորոշէ կուսակցութեան

դիրքը ֆրանսացիներու հանդեպ – սերտ յարաբերութիւն մշակել ֆրանսական կառավարութեան հետ, ազգային իրաւունքները պաշտպանելու տեսակետէն, միանգամայն, աշխատելով անոնց ծանօթացնել ու արժեցնել կուսակցութեան հայ իրականութեան մէջ ունեցած դերն ու գործունեութիւնը:

Հարեւան ցեղերու հանդեպ մեր դիրքը այսպէս կ'որոշէ. Միջցեղային բարութ յարաբերութիւններ մշակել անոնց հետ, պայմանաւ որ այդ յարաբերութիւնները ազգային իրաւունքները խաթարելու բնոյթը չունենան, միանգամայն սպասելով որ արդարութեան գործը, օրինական եւ վարչական ճամբով հետապնդուի:

Միւս կուսակցութեանց հանդեպ ժողովը կ'որոշէ. Համերաշխութեան ոգիէն առաջնորդուիլ անոնց վերաբերմամբ, նկատի ունենալով մանաւանդ, քաղաքական ներկայ կացութիւնը շարունակելով միեւնոյն ժամանակ, մշակելու այն ազգային քաղաքական ուղղութիւնը որ կուսակցութեանս ծրագրին մօտ կը կազմէ:

Իսկ Վերակազմեալ Հնչակեաններու հետ համախոհ ընթանալ ազգային բոլոր խնդիրներու մէջ սպասելով ցանկալի միութեան եւ նկատի ունենալով երկու կուսակցութեանց սկզբունքներու եւ նպատակներու համանմանութիւնը:

Կիլիկիոյ Ազգային Իշխանութեանց մասին ժողովը թեր եւ դեմ վիճաբանութենէ յետոյ կ'եզրակացնէ. Ազգային Քաղաքական իբր միակ իշխանութիւն ճանչնալ Ազգային Միութիւնը Ամբողջական Հայաստանի Կիլիկիոյ ներկայացուցիչի հեղինակաւոր իշխանութեան ներքեւ, պայմանաւ որ այդ Միութիւնը կազմուած ըլլայ յարանուանութեանց, կուսակցութիւններու եւ Հ.Բ.Ը.Միութեան ներկայացուցիչներէն:

Կաթողիկոսութիւնն ու Առաջնորդարանները կը նկատուին հոգեւոր իշխանութիւններ:

Ժողովը լռօրէն զբաղեցաւ անապահովութեան խնդրովը ու, նկատի առնելէ յետոյ այդ մասին ստացուած տեղեկութիւնները, ցաւով հաստատեց որ ցարդ կատարեալ ապահովութիւն չէ տիրած Կիլիկիոյ մէջ: Սակայն յոյս կը յայտնէ միեւնոյն

ժամանակ որ ֆրանսական վարչութիւնը, գէթ ասկէ յետոյ, պիտի կարողանայ զայն վերահաստատել: Ու առ այդ կը քաջալերէ հայ երիտասարդութիւնը մասնակցելու ժանտարմըրիի ու ոստիկանական կազմակերպութեանց եւ եթէ ազգային իշխանութիւնները նպաստաւոր համարեն նաեւ Հայկական Լեզեոնին:

Գալով ինքնապաշտպանութեան կարեւոր խնդրին, ժողովը կ'ընդգծէ, այդ մասին, լուրջ բրոքականտի մը անհրաժեշտութիւնը եւ կ'ընէ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ:

Ներգաղթի խնդրի մասին, կ'որոշէ. Ամէն կերպով քաջալեր հանդիսանալ ներգաղթի շարժման դէպի Կիլիկիա ու պարտք կը դնէ բոլոր ակումբներու վրայ այդ մասին կազմակերպուած աշխատանքի մը ձեռնարկելու:

Կարդաց ու վաւերացուց շրջանակի համար մասնաւոր Յանձնախումբի մը կողմէ նախապէս պատրաստուած ներքին կանոնագիր մը:

Քննելէ յետոյ կուսակցութեան Կիլիկիոյ շրջանակի օրկանը եղող «Հայ Ձայն»ի հաշիւները, կը քուէարկէ կուսակցութեան 1920-1921 տարեշրջանի նախահաշիւը, ու կը լսէ զանազան ակումբներու առաջարկները որոնց մասին կ'ընէ պատշաճ կարգադրութիւններ:

Ժողովը ապա կ'ընտրէ նոր Շրջանային Վարչութիւն մը եօթը հոգիէ բաղկացած, որուն հետ կ'ունենայ խառն նիստ մը:

Օրակարգի նիւթերը սպառելէ յետոյ ժողովը լիակատար նիստի մը մէջ կը կարդայ ու կը վաւերացնէ բոլոր որոշումները:

Վերջին նիստը յատկացուած էր հրաժեշտի արտայայտութեանց:

Ժողովի ատենապետ ընկեր Ռ. Գեղունի խորախուսիչ խօսքերէ յետոյ փակուած յայտարարեց նիստերը, որոնք, այնքան կանոնաւորութեամբ ընթացած էին ու տեւած տասը օր:

Այս առթիւ խօսք առին նաեւ ընկեր Յ. Փորսուզեանը, Մերսինի պատգամաւոր, որ ծանրացաւ հայութեան ապագայի տեսակետէն Կիլիկիոյ կարեւորութեան վրայ ու շեշտեց որ արտասահմանցի հայը պէտք է օժանդակէ անոր

վերականգնումին: Եգիպտոսի Առժամայ Կեդրոնական Ակումբի պատուիրակը խօսք առնելով՝ վստահեցուց զիրենք որ Կիլիկիան ամեն արտասահմանցի հայուն գուրգուրանքին առարկան է ու ամեն կերպով պետք է վստահ ըլլալ, անոնց օժանդակութեան: Ան ապա շնորհակալութիւն յայտնեց բոլոր պատգամաւորներուն, իրենց աշխատութեանց համար, ու ողջերթ մաղթեց բոլորին, յոյս յայտնելով որ յաջորդ Պատգամաւորական Ժողովը գումարուի ազատ ու անկախ Կիլիկիոյ հողին վրայ ուր, այլեւս վերջնականապէս դադրած ըլլան ջարդերն ու աներները:

Ժողովին յատուկ տեղ տրուեցաւ Ռուբէն Գեղունիի կողմէ, որ կը ներկայացներ Ամանուսի շրջանը: Կուսակցութեան պատգամաւորականը սեղանի վրայ ունէր Կիլիկիոյ ամբողջական պատկերը եւ բախտորոշ շրջանի բոլոր դժուարութիւնները: Իոն՝ ընկեր Էճգաճեան տուաւ ընդհանուր պատկերը Հասան Պէյլիի, Պախչէի, Հարունիէի, Էքպէզի, Գեյլիի, Օսմանիյէի եւ այլ հայաբնակ գիւղերու: Ընկեր Վահրամ Կեօքճեան պատկերացուց իրական վիճակը Սիսի, Կարս Պագարի, Վահկայի, Երեւաքանի, Գարաքէօյի, Տերեքէօյի, Հաճընի եւ Շարի: Ընկեր Սեդրակ Կեպեկեան ուրուագծեց իրական կացութիւնը Ատանայի, Միսիսի, Շէյխ Մուրատի, Ապտօղլուի եւ շրջակայքի հայաբնակ վայրերուն: Ընկեր Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան ընդարձակ տեղեկութիւններ տուաւ Տօրթ-Եօլի, Էօզերլիի, Նաճարլի, Օճակլի, Ալէքսանտրէթի, Պէյլանի եւ շրջակայքի հայութեան շուրջ: Ընկեր Փորսուգեան ներկայացուց Մերսինի եւ Անթալիոյ սահմանամերձ շրջաններու վիճակը: Ընկեր Լեւոն Աճեմեան խօսեցաւ Տարսուսի եւ իր այցելութիւն ու տպաւորութիւններու վրայէն, իսկ ընկեր մը, տեղեկութիւններ տուաւ Մարաշի եւ

Համայնապատկեր Ատանայի հայկական թաղամասին

Այնթապի կազմակերպական աշխատանքներու առնչութեամբ:

Պատգամաւորական ժողովը տեւեց գրեթէ շաբաթ մը, օրական 2-3 նիստերով: Քանիցս կ'ունենային խորհրդակցական, խառն նիստեր ոչ պատգամաւոր ղեկավար ընկերներու մասնակցութեամբ: Մէկէ անէլի անդամներ պատգամաւորներուն հետ կ'ըլլար Միհրան Տամատեան: Ժողովականները ընդհանրապէս լաւատես էին՝ հակառակ ֆրանսական իշխանութիւններու բացասական դիրքին: Կ'առնուին լուրջ որոշումներ, կը մշակուին կարելոր ծրագիրներ, որոնք կը շեշտէին ոյժերու մեկտեղում, մարտական ոգիի զօրացում, գրաւման ոյժերու հետ բարոյք յարաբերութեան ուժեղացում, ջիղերու զսպում եւ պատրաստութիւններ երկարատեւ պայքարի մը համար, նոյնիսկ անտես առնել օտար ձեռնտուութիւններ:

Պատգամաւորականը կը վերջանար Տամատեանի գօտեպնդիչ պատգամով, եւ պատգամաւորներ կը մեկնէին իրենց հետ տանելով թափուած արիւնը ի պահանջել հարկին նոր արիւնով արդիւնաւորելու ուխտը:

Հ.Ռ.Կուսակցութեան Ատանայի Ակումբը ի պատիւ պատգամաւորներուն սարքած էր թէյասեղան մը որուն հրաւիրուած էին մասնակցելու Նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան

Կիլիկիոյ Նահանգային Վարչութիւնն ու Ատանայի Մասնաճիւղի Վարչութիւնը: Այս առթիւ շատ սիրալիր ու մտերմական արտայայտութիւններ եղան երկու քոյր կուսակցութեանց ապագայ գործունեութեան մասին:

Պատգամաւորները ապա լուսանկարուեցան:

Տասնօրեայ ժողովի աւարտին հետեւեալ հեռագիրը յղուեցաւ Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեան:

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Կիլիկիոյ Շրջանի Ա. Պատգամաւորական Ժողովը գումարուած Ատանա, խանդավառութեամբ կ'որոշէ իր սրտագին եւ անկեղծ բարեւները ուղարկել Եգիպտոսի մեր սիրելի ընկերներուն: Ի բոլոր սրտէկը բաղձայ շուտով իրականացած տեսնել մեր դարաւոր երազը, Միացեալ Ամբողջական Հայաստանի վերջնական ազատագրութեամբ, կարենալ տօնելու համար իր սրտահատոր հայրենաբաղձ ընկերներու շուտափոյոջ վերադարձը դէպի Մայր Երկիր եւ ձեռք ձեռքի տուած կարենալ վերաշինելու բիրտ ձեռքերէ բար ու քանդ մեր սեփական Հայրենիքը:

Ի դիմաց Հ.Ռ. Կուսակցութեան

Կիլիկիոյ Շրջանային Ա. Պատգամաւորական Ժողովի

Ատենադպիր՝ Յ. Փորսուգեան

Ատենապետ՝ Ռ. Գեղունի (Էճգաճեան)

Գ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ՉԵԿՈՒՑՈՒՄԸ

1920 Սեպտեմբեր-Դեկտեմբերին, Կ. Պոլիս գումարուող Կուսակցութեան Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին Կիլիկիոյ պատգամաւորներէն ընկերներ Սեդրակ Կեպեւելեան եւ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան կու տան զեկոյցներ, որոնց վրայ լրացուցիչ տեղեկութիւններ կու տան Ամերիկայէն Կիլիկիա ուղարկուած ընկերներ Հ. Բարունակեան եւ Տոքթ. Ա. Գուլումճեան. վերջինս մասնաւորաբար Ամերիկեան Կարմիր Խաչի գործունեութեան վրայ:

Կիլիկիոյ մէջ հայերու շարժումը իր սկիզբն առաւ 1915 Ապրիլ ամիսին, երբ թուրք կառա-

վարութիւնը ձեռնարկեց հայերու տեղահանութեան: Չէյթունցիները ուզեցին ընդդիմանալ այս հրամանին, բայց հաւատալով Հալէպի գերման հիւպատոսին եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին հաւաստիացումներուն թէ իրենց զինաթափութեամբ պիտի կրնան զերծ մնալ տեղահանութենէն, յանձնեցին իրենց զէնքերը, բայց յետոյ տեղահան եղան: Սուլէիոյ հայկական վեց գիւղերը, որ ունէին մօտ 6000 բնակչութիւն, տեսնելով զչէյթունցիներուն եղած հաւաստիացումներուն արժէքը՝ որոշեցին ընդդիմանալ եւ քաջուեցան Մուսա լեռան վրայ: Քառամսեայ դիմադրութենէ մը յետոյ առաջնորդութեամբ ընկեր Եսայի Եաղուպեանի յաջողեցան ֆրանսական զրահանաւով փոխադրուիլ Փորթ Սայիտ:

Այս վրանաքաղաքին մէջ պատրաստուած մարզիկները ֆրանսական սպաներու դէպավարութեան տակ Կիպրոսի մէջ մարզուեցան իբր զինուորներ, որոնք կորիզը պիտի ըլլային քիչ յետոյ սուրիացիներէ եւ հայերէ կազմուելիք Արեւելեան Լեգէոնին: Այս բոլոր շրջանին ռամկավարները ունեցան բացարձակ մասնակցութիւն եւ օժանդակութիւն մեր գաղթական ժողովուրդին նկատմամբ:

Ազգային Պատուիրակութեան նախաձեռնութեամբ եւ Եգիպտոսի ու Ամերիկայի Ազգային Միութիւններուն, ուր ռամկավարներ առաջնորդի դերին մէջ գտնուած են, աջակցութեամբ Արեւելեան Լեգէոնի մէջ մտած 3000ի չափ հայ զինուորները պատուաւոր կերպով կատարեցին իրենց պարտականութիւնը Արարայի ճակատամարտին մէջ եւ արժանացան ընդհանուր հրամանատար Չօր. Ալէնպիի գնահատանքին:

Միջագետքի մէջ թուրքերը պարտուելէ յետոյ երբ ետ քաջուեցան, անգլիացիները տիրացան Կիլիկիոյ եւ յետոյ յանձնեցին ֆրանսական զինուորական իշխանութեան:

Յաղթական դաշնակիցներու եւ մասնաւորապէս ֆրանսական իշխանութեան կողմէ եղած հաւաստիքներէն քաջալերուած՝ ցիրուցան եղած կիլիկեցիները իրենց տեղերը վերադարձան, կեանքը սկսաւ վերակենդանանալ: Միայն Ատանայի մէջ հայերուն թիւը հասաւ մօտ 50 հազարի,

Մարաշի, Յադընի, Այնթապի մեջ նոյն համեմատութեամբ մեծցաւ հայերու թիւը: Կուսակցութիւնները վերսկսան իրենց գործունեութիւնը, ունեցան իրենց թերթերը, ռամկավարները՝ «Հայ Ձայն»ը, կազմուեցաւ Ազգային Միութիւն: Ընկեր Տամատեան իբրեւ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Ատանա եկաւ եւ իր այդ հանգամանքով պաշտօնական յարաբերութիւն պահեց ֆրանսական զինուորական իշխանութեան եւ Հայ Ազգային Միութեան հետ եւ ընդհանուր վստահութիւն եւ համակրանք կը վայելէր ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ:

Ֆրանսայի կառավարութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ գոյացած հասկացողութեան համաձայն՝ Կիլիկիա Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ պիտի մնար եւ հայերն ալ տեղական ինքնավարական իրաւունքներէն պիտի օգտուէին: Այդ համաձայնութեան հիման վրայ հայ կամաւորները հաւաքուեցան Արեւելեան Լեզեոնի մէջ: Այս հաւաստիքն էր՝ որ հայերը վերահաւաքեց իրենց հայրենի օճախները:

Բայց շատ երկար չտեւեց այդ խանդավառութիւնը: Հետզհետէ միլիական-չեթեական խումբեր սկսան երեւնալ Կիլիկիոյ զանազան շրջաններուն մէջ, ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնները սկիզբէն վարանոտ վերաբերում ցոյց տուին դէպի չեթեական շարժումները: Չենք կրնար զսպել, պատասխանեցին այդ մասին եղած հայերու դիմումներուն: Իրողութիւնը այն էր որ չէին ուզեր զսպել: Այս կացութիւնը հետզհետէ մտահոգիչ կը դառնար, մանաւանդ երբ կը տեսնուէր որ դուրսէն եկած չեթեւներուն կ'օգնէին եւ կը միանային տեղացի թուրքերը: Մարաշի վրայ եղած յարձակումը այլեւս կասկած չէր թողուր որ թուրքերը յենարաններ ունէին, որովհետեւ ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնները վստահեցուցած էին հայերը թէ այլեւս հայկական ջարդերը պիտի չկրկնուին, բայց կրկնուեցան անոնց ներկայութեան: Մարաշին յաջորդեց Յադընի ջարդը: Հայերուն դիմումները ապարդիւն անցան նորէն, մերժեցին նոյնպէս զենք տալ հայերուն՝

անոնց ինքնապաշտպանութեան համար: Ֆրանսական զինուորական իշխանութեան երկդիմի այս դիրքին հանդէպ՝ Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսը, Հայոց Չաւէն պատրիարքը եւ հայ կաթողիկներու պատրիարքական պատուիրակ Նազլեան եպիսկոպոսը անցան Փարիզ, Ազգային Պատուիրակութեան հետ խորհրդակցութիւններ ունեցան, ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութեանց դռները ծեծեցին, Լոնտոնի եւ Փարիզի անկլիքան եւ կաթողիկ եկեղեցական պետերուն դիմեցին, բայց ի զուր: Ապարդիւն անցան նոյնպէս Ամերիկայի հայ վեթերաններուն եւ հայ կանանց դիմումները ամերիկեան կառավարութեան քով:

Հայերուն կը մնար ապաւինիլ իրենց սեփական միջոցներուն: Յադընի ջարդին ատեն ֆրանսական իշխանութիւնները համաձայնեցան ինքնապաշտպանութեան համար զենք տալ Կիլիկիոյ լեռնային շրջանի հայերուն, որպէսզի դաշտային Կիլիկիոյ ճամբան փակեն թուրք չեթեւներուն առջեւ: Յադընէն յետոյ թուրքերը իրենց յարձակողականները ուղղեցին Նաեւ դէպի Մերսին, Սիս, Ատանա:

Ազգային Միութիւնը այս ծանր կացութեան հանդէպ՝ ֆրանսական զինուորական իշխանութենէն պաշտօնապէս խնդրեց որ հայ ժողովուրդի ապահովութիւնը երաշխաւորուի: Պատասխանուեցաւ թէ ի վիճակի չեն: Այդ օրերուն սկսան յամառ լուրեր տարածուիլ թէ ֆրանսական կառավարութեան եւ թուրքերու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակուին: Հայերուն կը

Ատանա. ընդհանուր տեսարան Սեյհունի

մնար զօրացնել իրենց ինքնապաշտպանութեան ուժը Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ առ հասարակ Եւրոպայի հայ գաղութներուն նիւթական եւ դուրսէն եկող կամաւորներու օժանդակութեամբ: Զօր. Անդրանիկ Ամերիկայէն ճամբայ ելաւ իրեններով Կիլիկիա մտնելու համար, ընկեր Յերեան, որ մինչեւ այդ ատեն որբերը հաւաքելով կը զբաղէր, կամաւորներուն գլուխն անցաւ, Վանի հերոսամարտի ղեկավարներէն ընկեր Ա. Եկարեան Կ. Պոլսոյ Ռամկավար վարչութեան միջոցով Երեւանէն կանչուեցաւ, Եգիպտոսէն եկան ընկերներ Ապահ եւ Լեւոն Աճեմեան եւ մեծ թիւով ռամկավարներ կամաւորներուն գլուխը անցան, Աւետիս Զաւուշ, Մարտիրոս Ոսկեան, Գ. Սարայտարեան, Զրաչեայ, Ս. Տ. Յակոբեան, Ս. Կեպենլեան եւայլն:

Բայց դեռ դուրսէն կանչուած ուժերը Կիլիկիա չմտած՝ Օգոստոս 4ին Կիլիկիոյ բոլոր քրիստոնեայ ցեղերը միացած՝ Կիլիկիան Թուրքիայէն անկախ «Ազատ Երկիր» հռչակեցին:

Այս պաշտօնաթուղթը երբ գնդապետ Պրեմոնիս յանձնուեցաւ եւ ընկեր Տամատեան ալ կուսակալի պաշտօնատունը գնաց, ի պատասխան՝ իսկոյն՝ հեռաձայնի թելերը կտրուեցան եւ Գնդ. Պրեմոնիս հրամանով Տամատեան հեռացուեցաւ կուսակալի պաշտօնատունէն եւ հալածանքներ սկսան Զայ Ազգային Միութեան անդամներուն եւ ղեկավար դեմքերուն դէմ: Ասոնցմէ շատերը աքսորուեցան Ալճերիա, ուրիշներ անցան Եւրոպա: Տամատեանի պաշտօնական դիրքը տկարացաւ եւ անոր դիմումները ապարդիւն անցան:

Գնդապետ Պրեմոն

Կիլիկիոյ այս զեկոյցը տուող ընկեր պատգամաւորները՝ Ս. Կեպենլեան եւ Մ. Տէր Ստեփանեան՝ Ազգային Միութեան անդամներ էին եւ հալածուած ֆրանսական զինուորական իշխանութեան կողմէ:

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՆԱԳԻՂԻՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Ցեղասպանութենէն ետք Վասպուրականի եւ Արեւմտահայ Հայաստանի այլ շրջաններու հայաթափութեան պատճառով Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը կազմալուծուած վիճակ մը ունէր: Կուսակցականներէն շատեր զոհ զացին կոտորածին կամ մեռան սովի եւ համաճարակի հետեւանքով, ինչպէս՝ վերջերան կուսակցականներ Յովհաննէս Գուլօղլեան եւ Կարապետ Աճեմ-Խաչատուրեանը, որոնք մահացան Երեւանի մէջ: Ուրիշներ տեղափոխուեցան Թաւրիզ ու Եգիպտոս, ինչպէս՝ Յովսէփ Գույումճեանը:

Ահա՛ այսպիսի պայմաններու տակ, Ապրիլ 4, 1917ին Երեւանի Խրիմեանի անուան դպրոցի սրահին մէջ գումարուեցաւ ՀՍՌԿի անդրանիկ ժողովը (սկիզբը անուանուեցաւ ՀՍՌԿ Վասպուրականի շրջանի ժողով): Ներկայ էին 180 անդամ: Կը նախագահէր Կ. Գարախանեանը: Ժողովը կ'ընտրէր Կուսակցութեան Հայաստանի Ժամանակաւոր Խորհուրդը անունով մարմին մը, որ թէեւ հանդէս եկաւ շարք մը գրաւիչ առաջարկութիւններով ու յայտարարութիւններով, սակայն իրականին մէջ որեւէ լուրջ գործունեութիւն չծաւալեց:

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ

Ռամկավարները լայն մասնակցութիւն ունեցան 1917 Մայիսին Երեւանի մէջ գումարուած Արեւմտահայ առաջին համագումարի աշխատանքներուն: Համագումարին կողմէ ընտրուած Արեւմտահայ Խորհուրդի 15 անդամներէն չորսը ռամկավարներ էին. Արտակ Դարբինեան, Վարդան Պապիկեան, Աւետիս Թերզիպաշեան եւ Ն. Յակոբեան: Երեւանի մէջ կը վերաբացուի ռամկավարներու «Մ. Աւետիսեան» գրադարանը, ուր արդէն հաւաքուած էին 1000է աւելի գիրք ու պարբերական մամուլ:

Ռուսական Փետրուարեան Ցեղափոխութենէն

անմիջապէս ետք «Վան-Տոսպ» ռամկավարներուն պաշտօնաթերթը կը պաշտպանէր գաղթականներու համար համագումար հրաւիրելու կոչը:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՁԱՅՆ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կարճատեւ ընդմիջումէ մը յետոյ, Մարտ 24, 1919ին, ռամկավարներու եւ անոնց համակիրներու նիւթական օժանդակութեամբ Երեւանի մէջ սկսաւ վերահրատարակուիլ ՀՍՌԿի Հայաստանի շրջանակի պաշտօնաթերթ «Վան-Տոսպ»ը՝ անուանափոխուած «Հայաստանի Ձայն»ի: Մինչ այդ Թիֆլիսի մէջ լոյս տեսնող «Վան-Տոսպ»ի հրատարակութիւնը ընդհատուած էր հայ-վրացական յարաբերութիւններու անբարենպաստ զարգացումներուն հետեւանքով: Որպէս «Հայաստանի Ձայն»ի պատասխանատու խմբագիր, Կուսակցութեան Հայաստանի Խորհուրդի հրաւերով պիտի աշխատէր Արտակ Դարբինեանը, որ մինչ այդ Թիֆլիսի մէջ յաջողութեամբ կը վարէր «Վան-Տոսպ»ի պատասխանատու խմբագրի պաշտօնը:

Թերթին հրատարակութեան աջակցելու ՀՍՌԿի Հայաստանի Կեդրոնական Խորհուրդի կոչին սիրով արձագանգեցին կուսակցութեան զանազան շրջանակները, որոնք Երեւան ուղարկեցին իրենց հնարաւորութիւններու ներածին չափով նիւթական միջոցներ: Իր պատրաստակամութեամբ կ'արժէ առանձնացնել կուսակցութեան Ռոստովի ակումբը, որուն ուղարկած միջոցներով ալ հիմնականին մէջ յաջողեցաւ թերթին հրատարակութիւնը:

«Հայաստանի Ձայն»ը իր առաջին համարի՝ Սեպտեմբեր 3, 1919ի առաջնորդողին մէջ կը ներկայացնէ իր նպատակները.

Ա. *Չբաղուել արեւմտահայութեան հարցերով:*
Բ. *Պաշտպանել արեւմտահայութեան շրջանում մեծ տարածում գտած տեսակետը, որի համաձայն Միացեալ Հայաստանի «խարիսխը» պէտք*

Է ընդունել Արեւմտեան Հայաստանը, որպէսզի «Ռուսաստանը եւ ռուսական հարցը պատճառ չդառնայ դաշնակից պետութիւններուն քով թրքահայ հարցին լուծումը յետաձգելու»:

Գ. Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան եւ նրա ստեղծած վարչական միւս մարմիններու ու պաշտօնեաներու թոյլ տուած սխալների ու թերութիւնների բացայայտումն ու քննադատութիւնը, այլ կերպ ասած, ՀՍՌԿ պաշտօնաթերթը որդեգրում էր կառուցողական ընդդիմութեան մարտավարութիւն:

Թերթը հրատարակուեցաւ մինչեւ 1920 թուականը:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋ

Այս շրջանին Հ.Ս.Ռ.Կուսակցութիւնը Հայաստանի մէջ այնքան ալ բարուք վիճակի մէջ չէր. փոքրաթիւ անդամներով անոնք մեծ ուժ մը չէին ներկայացներ: Դարբինեանի իսկ խոստովանութեամբ. «Թուրքահայերէ եւ քանի մը անհատներէ կազմուած հատուած մը կը ներկայացնէինք այն կուսակցութեան մէջ, որուն կեդրոնը պատերազմէն առաջ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, իսկ պատերազմի ընթացքին անոր դերը առժամապէս փոխանցուած էր Եգիպտոսի Շրջանային Վարչութեան»:

1919ի դրութեամբ կուսակցութեան Հայաստանի շրջանակը փաստօրէն առանձին կը գործէր, քանի որ Ա. Դարբինեանի եւ միւսներու վկայութեամբ՝ պատերազմի, եղեռնի, գաղթի բազմաթիւ ու բազմապիսի դժուարութիւններու պատճառով տակաւին հնարաւոր չէր եղած կապ հաստատել ոչ Կ. Պոլսոյ եւ ոչ ալ Եգիպտոսի ու Միացեալ Նահանգներու մէջ գործող մասնաճիւղերուն հետ: Շրջանակը իր գործունեութիւնը կը ծաւալէր ուղեւիշ ունենալով 1911 եւ 1913 տարիներու ընդհանուր պատգամաւորական ժողովներու ընդունած որոշումները:

ՀՍՌԿ-Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ Բ. ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Դեկտեմբեր 21-27, 1919ին, Երեւանի մէջ գու-

մարուեցաւ ՀՍՌԿի Հայաստանի Շրջանակին Բ. Համագումարը: Համագումարը ժողովի բացման օրը ողջոյնի հեռագիրներ կ'ուղարկէ ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսեանին, Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե. կաթողիկոսին, բանակի հրամանատար Թ. Նազարբէկեանին, Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան ղեկավար Պօղոս Նուպարին եւ Զօր. Անդրանիկին:

Համագումարի օրակարգին մէջ կ'ընդգրկուէին հետեւեալ հարցերը.

ա. Գաղթականութեան խնդիրը,

բ. Ազգային ռամկավար կուսակցութիւններու միաւորման ընթացքը,

գ. Զաղաքական իրավիճակը տուեալ պահուն,

դ. Միացեալ Հայաստանի եւ Միացեալ կառավարութեան նկատմամբ վերաբերմունքի մշակումը եւ ընթացիկ հարցեր:

Գաղթականական հարցին շուրջ Ն. Մարտիրոսեանի տուած զեկոյցին հետեւելով կետերուն շուրջ վիճաբանութիւնները վերջանալէ յետոյ ընդունուած բանաձեւը կը դնենք.

Ա. Գաղթականներու օգնութեան գործը թէեւ լայն ծաւալով առաջ տարուած է, սակայն գաղթականներուն մնայուն տեղափոխութիւնը, Ամերիկեան օգնութեան գործին նպաստող ղեկավարներուն անծանօթութիւնը մեր ժողովուրդի պայմաններուն, կառավարութեան խնամատարական բաժնի անուանական հետաքրքրութիւնը, բարբերու ալլասներումը եւ խնամատարական պաշտօնեաներու զեղծարարութիւնը պատճառ կ'ըլլան որ օգնութեան գործը վրիպի իր գլխաւոր նպատակէն:

Բ. Գաղթական Թրքահայութիւնը ներկայիս իրաւագուրկ դրութեան մէջ կը գտնուի, որպէս Հայաստանի քաղաքացի: Օրինակները բազմաթիւ են, ինչպէս՝ 1. Ալեքսանդրապոլի մէջ տեղաւորուած գաղթականութիւնը դէպի պօլիկաններ (քաղաքէն դուրս գտնուող ամայացած զօրանոցներ) արտաքսելը. 2. Չինուորական մարմիններուն կողմէ ցոյց տրուած կամայականութիւնները՝ ծեծ, բանտարկութիւն, ոչ-զինուորական ֆրօնտի՝ առաջապահ դիրքերը ուղարկելը եւայլ:

Գ. Ան կը մերժէ ճանչնալ այս կառավարու-

թիւնը որպէս Միացեալ Ռայաստանի կառավարութիւն:

Դ. Փաստօրէն եւ իրաւական տեսակետով որպէս երկու Ռայաստաններու միութիւնը, ինչպէս նաեւ Միացեալ Ռայաստանի կառավարութիւնը, գոյութիւն չունի, ուրեմն եւ թրքահայերը չեն կարող համարուիլ Միացեալ Ռայաստանի քաղաքացիներ:

Ե. Չինուորական մարմինները մասնաւոր սառնութեամբ կը վերաբերուին դէպի թրքահայ զինուորները (փոխադարձ անհասկացողութիւններու պատճառաւ):

2. Ռուսերէն լեզուն ճշող դրութեան մէջ կը դնէ թրքահայ զինուորը. այս հանգամանքը մասնաւոր սառնութիւն ստեղծած է նաեւ թրքահայ մտաւորականներուն մէջ ռուսահայ մտաւորականներու հանդէպ, որոնք թէ՛ ռուսերէն լեզուի եւ թէ զանազան կապերու շնորհիւ կարճ ժամանակէն կ'արժանանան ուշադրութեան եւ փոխանակ ճակատ երթալու՝ մայրաքաղաքի փողոցները կը չափչփեն:

Ե. Յիշեալ պատճառներէն դրուած թրքահայ շատ զինուորներ կը խուսափին զինուորագրութենէն եւ յաճախ (սոյնիսկ զինուորական մարմիններու մեղսակցութեամբ) կը դիմեն ապօրինի միջոցներու, կամ շատեր կը նախընտրեն թողուլ Ռայաստանը եւ օտարութեան մէջ ապրի:

Ը. Այս պայմաններուն տակ, թրքահայերու պարտաւորիչ զինուորագրութիւնը ապօրինի, աննպատակայարմար եւ ապարդիւն է:

Ե. Նպատակայարմար է առ այժմ թրքահայերէն միայն ժամանակաւորապէս ծառայել կրցողները մտցնել զօրամասերուն մէջ իբրեւ կանոնաւոր զօրք:

Ահա՛ նաեւ ժողովի վիճաբանութենէն ստացուած եզրակացութեան բանաձեւը.

«Ժողովը լսելով թրքահայ գաղթականներու դրութեան եւ անոնց զինուորագրութեան խնդրի մասին տրուած զեկուցումը եւ անոր շուրջ կատարուած վիճաբանութիւնները, որոշեց՝ 1. Դիմել հնարաւոր միջոցներու, որպէսզի տարագրութեան մէջ հալումաշ եղող գաղթականներու ֆիզիքական գոյութեան ծանր պայմանները մեղմացուին: 2. ԶԶ կառավարութեան որոշումը՝ թրքահայերու իբրեւ

Արտակ Դարբինեան

Միացեալ Ռայաստանի քաղաքացիներու զինուորագրութեան մասին՝ տուեալ պայմաններուն մէջ համարել ապօրինի եւ աննպատակայարմար»:

Կուսակցութեան Երեւանի ակումբի կողմէն կը զեկուցէ Յարութիւն Վարդապետեանը: Ան կը նշէ, որ Երեւանի ակումբը կազմակերպուած է Ապրիլ 4, 1917ին: 1918ի ընթացքին փաստօրէն կազմալուծուած թեւ դարձեալ սկսեր է իր աշխատանքներուն միայն 1919ի սկիզբը: Այնուհետեւ զեկուցաբերը կը նշէ, որ Երեւանի ակումբը մասնակցած է Արեւմտահայերու Բ. Զամագումարին (Փետրուար, 1919), որու կողմէ ընդունուած «քաղաքական հարցի բանաձեւին դէմ ըլլալով, կը հեռացնէ իր ներկայացուցիչները, համարելով այդ քայլը վաղաժամ եւ վտանգաւոր թրքահայ դատի տեսակետէն» (խօսքը կը վերաբերի Միացեալ եւ Անկախ Ռայաստանին): Իսկ թէ ինչո՞ւ կուսակցութեան Ռայաստանի Շրջանակը Կովկաս փո-

խաղրուելու պահին մինչև այս համագումարը թեև գործած է որպես կուսակցության մեկ հատուածը, սակայն խուսափել է քաղաքական լայն գործունեութենէն, ընկեր Վարդապետեան հետեւեալ պատճառաբանութիւնները կու տայ.

«ա. Հայաստանի Խորհուրդը եւ ջարդերէն ազատուած թրքահայ ժողովուրդի բեկորները կ'ապրին իրենց հայրենիքէն դուրս, օտար հողի վրայ եւ աննպաստ պայմաններու մէջ:

բ. Հայաստանի Խորհուրդը կուսակցութեան մէկ մասն է միայն եւ մինչև այժմ հնարաւորութիւն չէ ունեցած կապ եւ յարաբերութիւն պահել կուսակցութեան միւս ճիւղերուն հետ. ուրեմն եւ իրաւունք չունէր կուսակցութեան անունից քայլեր ընել»:

Իր տեղեկագրով զեկուցաբերը կը բացատրէ, որ Երեւանի մասնաճիւղը Ապրիլ 1919ին կազմակերպած է ռամկավար աշակերտական միութիւնը, գտնելով թէ ան «անհրաժեշտ պահանջ է ներկայ հասարակական կեանքին մէջ»: Չեկուցողը կը շեշտէ, որ ՀՍՌԿի Երեւանի մասնաճիւղը լուրջ աշխատանք ծաւալած է, մասնակցած է միջկուսակցական երկու խորհրդակցութեան, ուր որոշած է Հայ ժողովրդական Կուսակցութեան ներկայացուցիչներու հետ միասին բողոքել Մայիս 28, 1919ի ՀՀ կառավարութեան հրապարակած «աքթ»ի դէմ: Չեկույցէն կը պարզուի որ ՀՍՌԿ Երեւանի մասնաճիւղը ունէր 25 անդամ: (նշենք որ կուսակցութեան Հայաստանի շրջանակ կամ խորհուրդ անուանումները իրականին մէջ նոյնն են:)

Այնուհետեւ զեկուցեց Աշտարակի նորակազմ ակումբի ներկայացուցիչը եւ տեղեկացուց որ իրենց ակումբը շուտով որակական եւ քաղաքական կտրուկ աճ պիտի ունենայ: ՀՍՌԿ Ռոստովի մասնաճիւղի յանձնարարականով ելոյթ ունեցաւ Արտակ Դարբինեան եւ նշեց, որ կուսակցութեան Ռոստովի ակումբը հիմնադրուած է 1916ին. ու թեւ ալ այնքան ալ բազմամարդ չէ, սակայն զգալի աշխատանք կատարած է Ռուսաստանի մէջ ապաստանած արեւմտահայերուն նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն ցոյց տալով, «Վան-Տոսպ» Երեւանի մէջ վերահրատարակելու եւ այլ դրական ձեռնարկներով:

ՀՍՌԿ Հայաստանի Կեդրոնական Խորհուրդի (Վարչութեան) զեկուցումով հանդէս կու գայ Արտակ Դարբինեան, որ կ'անդրադառնայ կուսակցութեան անցած ճամբուն, կը ներկայացնէ ՀՍՌԿի ընկերային կեանքի պատկերը, ըստ որու՝ կուսակցութեան 52 տոկոսը արիեստաւորներ ու գործաւորներ են, 18 տոկոսը՝ առեւտրականներ, 15ը՝ ծառայողներ (ուսուցիչ, պաշտօնեայ եւայլն) 11ը՝ գիւղացիներ:

Գաղթականութեան հարցի վերաբերեալ լսուած զեկուցումէն յետոյ, տրուած՝ Ն. Մարտիրոսեանի կողմէ, ընդունուած բանաձեւին մէջ կ'արձանագրուի, որ գաղթական հայութիւնը կը գտնուի գրեթէ իրաւագուրկ դրութեան մէջ (նոյնպէս Հայաստանի քաղաքացի), կ'ենթարկուի Հայաստանի զինուորական իշխանութիւններու կամայականութիւններուն: Բանաձեւին մէջ կ'ընդգծուի որ Հայաստանի կառավարութիւնը ի վիճակի չէ ապահովելու գաղթական զինուորներու ընտանիքներուն հոգը, հետեւաբար զինուորական ծառայութիւնը անոնց համար պիտի ըլլայ կամաւոր: Դարձեալ բանաձեւին մէջ կ'ըսուի, որ պէտք է շուտով միջոցներ ձեռք բերել մեղմացնելու համար տարագրութեան մէջ գտնուող արեւմտահայ գաղթականութեան վիճակը: Եւ անշուշտ բանաձեւին մէջ կը ներկայացուին պատերազմական ժամանակաշրջանի դժուարութիւնները, տեղացի-գաղթական տխուր հակադրութիւնները, գաղթականութեան ծանր դրութիւնը անտեսելու փաստը, որու մէջ մեղսակցութեան բաժին ունէին արեւելահայ գործիչներն ու դաշնակցական պատասխանատուները:

Համագումարի օրակարգին կարելոր բաժինը եղաւ ազգային ռամկավար կուսակցութիւններու միացման հարցին վերաբերեալ զեկուցումը, որ տրուեցաւ Արսէն Կեօրկիզեանի կողմէ:

«Հայաստանի անկախութեամբ քաղաքական կուսակցութիւններու գոյութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը անվիճելի կը դառնայ: Հայաստանի վարչութեան նաեւ ազգային-կուլտուրական կեանքի վերաստեղծման գործը վերապահուած է ազգային ռամկավար քաղաքական կազմակեր-

պուրիսներու: Հասունցած է արդէն նման սկզբունքներ եւ գործելակերպ ունեցող ապահասակարգային կուսակցութիւններու միացման խնդիրը: Եգիպտոսի եւ Պոլսոյ ռամկավար մարմինները կը տեղեկացնեն թէ միացման շուրջ բանակցութիւններ սկսած են Ռամկավար, Ժողովրդական եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններուն, ինչպէս նաեւ Փարիզ կազմուած Ազատական Միութեան միջեւ: Ժողովրդական եւ Ռամկավար կուսակցութեանց միութեան անմիջական գործնականացումը հնարաւոր եւ նպատակայարմար չէ գլխաւորապէս, քաղաքական, իրաւական եւ տեխնիկական պատճառներով. այդ պատճառները կը վերաբերուին երբ՝ Ա. Լուծուի Հայկական հարցը Միացեալ Հայաստանի անկախութեամբ. Բ. Երբ թիրաքահայ ժողովրդի հետ Ռամկավար կուսակցութիւնն ալ երկիր կը մտնէ եւ իր ոտքի տակ հող կ'ունենայ. Գ. Երբ ծրագրային, ինչպէս նաեւ գործնական արժէք ունեցող կարգ մը խնդիրներ ինքնին կը լուծուին եւ վեճի ու բանակցութիւններու նիւթ չեն դառնար: Արեւելահայ ժողովրդական եւ Արեւմտահայ Ռամկավար կուսակցութիւններու միացումը այն ատեն իրական կ'ըլլայ եւ կ'ապահովուի երբ պարզուին վերջնականապէս Ռուսաստանի եւ Ռուսական Հայաստանի փոխ-յարաբերութիւնները»:

Համագումարը միաձայնութեամբ կ'ընդունի Ազատականներու եւ Վերակազմեալ Հնչակեաններու հետ միանալու սկզբունքը, իսկ Ժողովրդականներու հետ միաւորման հարցին մասին կ'ըլլան հարցադրումներ եւ ձայներու մեծամասնութեամբ, ըստ Ա. Դարբինեանի՝ 13 դէմ, 5 կողմ, 1 ձեռնպահ, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան հետ միացման հարցը կը յետաձգուի: Կ'ընդունուի հետեւեալ բանաձեւը. «Ժողովը քննելով ազգային ռամկավար կուսակցութիւններու միացման հարցը, սկզբունքով գտաւ անհրաժեշտ այդ միացումը, միայն միութիւն Ժողովրդական կուսակցութեան հետ պէտք է յետաձգել մինչեւ հայկական հարցին լուծումը, իսկ մինչ այդ պէտք է ուժեղացնել սերտ համագործակցութիւն երկու կուսակցութիւններու միջեւ»:

Համագումարին մասնակցող Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան (ՀԺԿ) ներկայացուցիչ Հ. Ստեփանեան կը շեշտէ, որ իր հերթին ՀԺԿ համագումարը Սեպտեմբեր 7, 1919ին սկզբունքով ընդունած էր ռամկավարներու հետ միացման անհրաժեշտութիւնը: Պաշտպանելով համագումարին փոքրամասնութեան կարծիքը, Ստեփանեան կը նշէ, որ իրենք կողմնակից չեն ռուսական կողմնորոշման (սկատի կ'առնուէր պոլշեփեան Ռուսաստանը) եւ առաջինը եղած են առաջարկելու Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի գաղափարը: Սակայն, ինչպէս արդէն նշուեցաւ, ՀԺԿի հետ միանալու հարցը կը յետաձգուէր: Փաստօրէն, եթէ նկատենք ՀԺԿի ներկայացուցիչ Ստեփանեանի կողմէ ռամկավարներու համագումարին մէջ ռուսական կողմնորոշումէն հրապարակով հրաժարելու փաստը, ապա այս ապացոյցը անուղակիօրէն կը վկայէ, որ այդ օրերուն ռամկավարները ունեին արեւմտեան որոշ կողմնորոշում:

Համագումարին քաղաքական իրավիճակին մասին զեկուցումով մը ելոյթ կ'ունենայ Նշան Յակոբեան, որ արտայայտուեցաւ ի միջի այլոց, հետեւեալ միտքերուն շուրջ.

«Թիրաքահայութիւնը այս պատերազմին մէջ ինկաւ հակառակ իր կամքին եւ համազգային շահերուն:

«Ռուսահայ քաղաքական կազմակերպութիւնները - Դաշնակցութիւնն ու Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Պիւրօ կոչուած անպատասխանատու մարմինը - բռնաբարած են թիրաքահայ ժողովուրդի իրաւունքն ու կամքը, ենթարկուելով եւ գործիք դառնալով Սազանովի եւ Վորոնցով-Տաշքովի Ռուսական քաղաքական ծրագիրներուն եւ մեքենայութիւններուն: Հայութեան բոլոր հատուածները անխտիր պէտք է հետապնդեն միայն մէկ նպատակ - ստեղծել մէկ, միացեալ եւ անկախ Հայաստան»:

Զեկոյցին շուրջ կատարուած վիճաբանութիւններէն յետոյ Ժողովը միաձայնութեամբ կ'ընդունի հետեւեալ բանաձեւը.

«Համագումարը լսելով քաղաքական մօմէնտի մասին տրուած զեկուցումը եւ անոր շուրջ արտայայտուած միտքերը, ինչպէս նաեւ յենուելով հայ-

կական հարցին մասին ստացուած պաշտօնական եւ անպաշտօն տեղեկութիւններուն վրայ, յոյս կը յայտնէ որ այս անգամ խաղաղութեան բօնֆերանսը դրապէս լուծում պիտի տայ Միացեալ Ռայաստանի անկախութեան դատին, որով կ'իրագործէ այն ձգտումներն, որոնց համար հայ ազգը տուած է անհամար զոհեր եւ զոհողութիւններ ըրած է:

«Համագումարը իր վստահութիւնը կը յայտնէ Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան՝ հայ դատին համար կատարած իր աշխատանքներուն համար եւ կը յուսայ որ Ռայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը կարելի պիտի ընէ աւելի սերտացնելու բարեկամական յարաբերութիւններ դրացի պետութիւններուն հետ եւ աւելի լուրջ միջոցներու կը դիմէ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ համագործակցութիւնը ուժեղացնելու համար»:

Միացեալ Ռայաստանի եւ միացեալ կառավարութեան հարցին շուրջ Մ. Մալոյեանի տուած զեկոյցին շուրջ կատարուած երկար վիճաբանութիւններէն յետոյ կ'ընդունուի հետեւեալ բանաձեւը.

«Միացեալ եւ անկախ Ռայաստանի գաղափարը շերմապէս կ'ողջունենք եւ մեզմէ կախուած բոլոր միջոցները ի գործ կը դնենք այդ գաղափարին իրականացման համար: Միացեալ կառավարութեան գաղափարը նոյնպէս ողջունելի է, բայց, ցորչափ դրականապէս չէ լուծուած մեր հարցը եւ փախստական թրքահայութիւնը չէ վերադարձած իր հայրենիքը եւ միւս կողմէ ցորչափ ռուս քաղաքացիական կռիւները վերջ չեն գտած եւ Ռուսիոյ դիրքը անյայտ կը մնայ Ռայաստանի հանդէպ, միացեալ կառավարութեան անմիջական իրագործումը մենք կը գտնենք անուանական, անօգուտ եւ վտանգաւոր եւ այն կարծիքին ենք թէ միացեալ կառավարութիւնը պէտք է կազմել այն ժամանակ, երբ վճռուած կը լինի հայկ. Հարցը եւ երկու Ռայաստանները փաստօրէն կը լինեն միացեալ եւ ազատ»:

Միացեալ եւ անկախ Ռայաստանի խառն (քօալիցիոն) դահլիճի, ինչպէս նաեւ Փարիզի մէջ գործող զոյգ պատուիրակութիւններու միութեան հարցերուն շուրջ ժողովը նոյնպէս երկար խորհրդակցութիւն ունեցաւ, նկատի առաւ ընկ. Վ.

Թէքէեանի զեկոյցը, որ տուած էր մեր ընկերներու սեղմ շրջանակին մէջ Ռայաստանի կառավարութեան հետ ունեցած բանակցութիւններուն ծախողանքէն յետոյ, եւ յենելով այն իրողութեան վրայ որ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը այս պարագային ալ կառչած կը մնայ իր յաւիտենական մենատիրութեան, որոշեց պաշտպանել Ազգային Պատուիրակութեան տեսակետները այս հարցերուն շուրջ:

Համագումարը զբաղեցաւ նաեւ կուսակցութեան Ռայաստանի Շրջանակի կազմակերպական ներքին խնդիրներով, ի միջի այլոց, միաձայնութեամբ վաւերացուց յատուկ յանձնաժողովի մը կողմէ պատրաստուած շրջաբերականը եւ յանձնարարեց նորընտիր Ռայաստանի Կեդրոնական Խորհուրդին տպագրել եւ ժողովուրդին մէջ տարածել՝ գաղափար մը տալու համար Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան դաւանանքին եւ հիմնական սկզբունքներուն մասին:

Նկատի ունենալով որ հետաքրքրուողին համար այժմ շատ դժուարութեամբ կարելի պիտի ըլլայ ձեռք բերել այդ շրջաբերականը՝ նոյնութեամբ պիտի լոյս ընծայենք այս հատորով:

Երկրորդ Համագումարի օրակարգի հարցերուն մէջ չմտցուեցաւ «ռուսական հարցը»՝ հետեւեալ նկատումներով.

Ռուսիա դեռ քաղաքացիական կռիւներու մէջ է եւ յայտնի չէ թէ յաղթանակը ո՞ր կողմին պիտի մնայ: Յետոյ՝ Անդրկովկասի ժողովուրդներուն՝ հայերու, վրացիներու եւ ատրպէճանցիներու մէջ տիրող համոզումն այն էր թէ կռուող կողմերէն մէկը կամ միւսը պիտի չուզէ այլեւս Կովկասեան լեռնաշղթայէն այս կողմը անցնիլ, մանաւանդ եթէ այդ յաղթանակը Խ. Ռուսիոյ մնայ, որ որդեգրած է ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը, մասնաւորապէս հայերու համար կար Լենինեան դեկրետը: Եւ վերջապէս այդ օրերուն, այսինքն՝ Թուրքիոյ պարտութենէն յետոյ, հայերը առաջնորդուած էին այն յոյսով թէ իրենցմէ մէկուն ժամանակաւոր հոգատարութեան տակ յաղթական դաշնակից պետութիւնները պիտի ստեղծեն անկախ Ռայաստան տաճկական Ռայաստանի հողին վրայ, որուն Ռուսիոյ համաձայնութեամբ կրնայ կցուիլ նաեւ կովկասեան Ռայաս-

տանը եւ կազմել ամբողջական Հայաստան:

Դեկտեմբեր 26ին տեղի ունեցած վեցերորդ նիստին քննարկումի առարկայ կը դառնայ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովի գումարման ժամանակի հարցը: Չեկուցող Յարութիւն Վարդապետեան կը նշէ, որ մինչեւ օրս կուսակցութիւնը ունեցեր է երկու ընդհանուր ժողովներ՝ 1911ին եւ 1913ին, եւ նոր համագումարի մը անհրաժեշտութիւնը կայ, ու ՀՍՈԿ Հայաստանի Շրջանակը հաղորդած է կուսակցութեան միւս շրջանակներուն, ընդգծելով, որ նախընտրելի որ այդ գումարուի Երեւանի կամ Կիլիկիոյ մէջ: Պատերազմի պատճառով Կ. Պոլսէն Եգիպտոս տեղափոխուած կուսակցութեան ժամանակաւոր Կեդրոնական Վարչութիւնը 1919 Նոյեմբերին իր շրջաբերականով կը յայտնէ, որ ժողովը պիտի գումարուի Կ. Պոլիս: Հայաստանի շրջանակը կը յայտնէ իր անհամաձայնութիւնը եւ Դեկտեմբեր 17ին նամակ կը ստանայ համագումարի յետաձգման մասին:

Օրակարգի հարցերու սպառումէն յետոյ կը սկսին Կեդրոնական Խորհուրդի (Շրջանային Վարչութեան) ընտրութիւնները: Առաջարկ կու գայ որ, որ այդ բաղկացած ըլլայ 21 հոգիներէ, որոնցմէ 5ը կամ 7ը պիտի ընտրուին Երեւան գտնուող գործադիր մարմինէն: Գաղտնի քուէարկութեամբ կ'ընտրուին Մկրտիչ Աճեմեան, Մկրտիչ Աբգարեան, Աբրահամ Աւետիսեան, Ահարոն Պաղտասարեան, Նշան Գրիգորեան, Արտակ Դարբինեան, Արմենակ Եկարեան, Վահան Թոթովեց, Տիգրան Թուրունճեան, Արսէն Կեօրկիզեան, Աւետիս Թերզիպաշեան, Աղաբէկ Համբարեան, Նշան Յակոբեան, Միհրան Միրաքեան, Ռուբէն Յովնանեան, Կարապետ Սարուխանեան, Յարութիւն Վարդապետեան, Յակոբ Տէր-Չաքարեան: Խորհուրդը պիտի գումարուէր տարին չորս անգամ, մասնակցելու էին Հայաստան, Վրաստան ու Ատրապէճան բնակող ընկերները:

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՂԻ.
ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ, ԵՐԵՒԱՆ, 1919

Այս շրջաբերականին պատրաստութեան ժա-

մանակ մասնաւոր յանձնախումբը աչքի առջեւ ունէր կուսակցութեան Ծրագիր-Կանոնագիրը եւ այն պատկերը որ կ'ուրուագծուէր այդ օրերու ստեղծուելիք Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի մէջ: Շրջաբերականը տպուած էր փոքրածաւալ պրոշիւրի ձեւով, «Հայրենիք»ի տպարան, Ազատութեան փողոց:

Շրջաբերականին իբր յառաջաբան գրուած է հետեւեալը.

Համերոպական պատերազմի հետեւանքով, Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան հին ծրագրի, թէեւ երկրորդական՝ բայց մեծագոյն մասը իր գոյութեան իրաւունքը կորսնցուցած ըլլալով, կուսակցութեանս Հայաստանի Կեդր. Խորհուրդը, Շրջանային Պատգամաւորական ժողովի որոշման համաձայն, անհրաժեշտ համարեց ներկայ Շրջաբերականով համառօտակի ուրուագծել կուսակցութեանս գլխաւոր սկզբունքները, ուղեցոյց ծառայելու համար ընկերներուն իրենց գործունեութեան մէջ, ինչպէս նաեւ դէպի կուսակցութիւնս արթնցած հետաքրքրութիւն ցոյց տուողներուն՝ որոշ գաղափար տալու ռամկավարութեան էական սկզբունքներուն մասին, մանրամասնութիւնները թողնելով կուսակցութեանս ապագայ Ընդհանուր ժողովին, երբ Խաղաղութեան վեհաժողովը վճռած կը լինի բովանդակ աշխարհի հետ նաեւ Հայաստանի վիճակը, եւ մեզ հնարաւորութիւն տուած կը լինի ստեղծուած պայմաններու մէջ, ճշդելու այն շօշափելի ձեւերը, որով մեր դաւանած սկզբունքները արտայայտութիւն պիտի գտնեն մեր հայրենիքին մէջ:

Հայ Ռամկ. կուսակցութեան նպատակը

Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը կազմուած լինելով Թուրքիոյ Սահմանադրութեան վերահաստատումէն յետոյ՝ 1908 թ. Իրեն մերձաւոր նպատակ ընտրած էր օրինական միջոցներով ձեռք բերել թրքահայերու համար ազգային լայն իրաւասութիւններ Օսմանեան պետութեան մէջ: Բայց այժմ, երբ մէկ կողմէ բարբարոս թուրք պետականութիւնը վերջնականապէս քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ ապացուցեց, որ ինքը անկարող է

ուրիշները կառավարել, միւս կողմէ, երբ համեարմանական պատերազմի ստեղծած պայմանները եւ մեր ըրած զոհողութիւնները չեն ժխտիր մեր ազգային իտեալի իրականացման հնարաւորութիւնը՝ Ռամկավարութիւնը կ'ընդունի եւ կը հետապնդէ ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը, դաշնակից պետութիւններէն մէկի ժամանակաւոր հովանաւորութեան տակ:

Ինչ է Ռամկավարութիւնը

Ռամկավարութիւնը (Դեմոկրատիա, Դեմոկրասի) կը նշանակէ ժողովուրդի գերիշխանութիւնը: Մի քաղաքական սկզբունք է այդ, որու համաձայն՝ ժողովուրդի մը համար չկայ ուրիշ աւելի բարձր հեղինակութիւն, քան նոյն այդ ժողովուրդի կամքը: Այս սկզբունքովը չէ որ կառավարուած է աշխարհը ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ: Երկար դարերու ընթացքին ժողովուրդները կառավարուած են ազնուապետական եւ միապետական սիստեմով, որ ամբողջ ժողովուրդը կ'ենթարկէր մէկ կամ մի քանի անհատներու բացարձակ եւ անսահման տիրապետութեան: Միապետը կամ ազնուականը կը համարուէր Աստուծոյ ներկայացուցիչը երկրի վրայ, եւ անոր հրամանները նուիրական եւ անառարկելի էին բոլորի համար: Ժողովուրդի կամքը ոչ մի նշանակութիւն չունէր: Երկար դարեր ժողովուրդները կրեցին այդ մեծ ու փոքր բռնակալներու լուծը, մինչեւ որ հետզհետէ ուժեղանալով, տնտեսապէս եւ բարոյապէս, ըմբոստացան միապետներու դէմ եւ պահանջեցին, որ ժողովուրդը ինքը լինի ինքզինքը կառավարողը եւ ոչ թէ ենթարկուի իրմէ անկախ մէկ կամ մի քանի անհատներու քմահաճոյքին: Երկարատեւ եւ ծանր կռուով, արիւնի գետերով ժողովուրդները յաջողեցան իրենց բռնակալներէն զրաւել իշխանութիւնը, աւելի կամ նուազ լիակատար ձեւով: Անկատար ձեւը եղաւ սահմանադրական միապետութիւնը, որմով իշխանութիւնը չի պատկանիր ամբողջութեամբ ոչ միապետին եւ ոչ ալ ժողովուրդին, այլ բաժնուած է անոնց մէջ եւ իւրաքանչիւր կողմի իրաւունքներու եւ պարտականութիւններու սահմանը որոշուած է մի պետական

պայմանագրութեամբ որ կը կոչուի Սահմանադրական Օրէնք: Իսկ աւելի լիակատար ձեւը եղաւ հանրապետութիւնը, որով բոլորովին ջնջուեցաւ միապետի եւ առ հասարակ ժողովուրդէն չընտրուած իշխանութիւնը եւ ժողովուրդը ինքը դարձաւ իր միակ կառավարիչը: Ինքզինք կառավարելու համար ժողովուրդը ստեղծեց իր ազգային խորհրդարանը, բարլամենթ, որ կազմուած է բոլոր քաղաքացիներէն ընտրուած երեսփոխաններէն, եւ կը կազմէ ամենաբարձր հեղինակութիւնը բովանդակ ազգին մէջ, որ կու տայ բոլորի համար պարտադիր օրէնքներ ու որոշումներ եւ զանոնք գործադրել կու տայ իրմէ ընտրուած եւ իրեն ենթարկուող մի նախարարական մարմնի միջոցով: Այս կերպով վերցուեցաւ իշխանութեան գերբնական, աստուածային հանգամանքը եւ ժողովուրդները տէր դարձան իրենց ճակատագրին, ազատուեցան իրենց ստրկական դրութենէն, ճանչցուեցան բոլոր մարդոց հաւասարութիւնը օրէնքի առաջ եւ մարդիկ ազատ համարուեցան ընելու ինչ որ հաճելի էր իրենց, պայմանով միայն, որ այդ արարքները չվնասէին ուրիշներու շահերուն կամ ազատութեան:

Մարդկութեան համար նոր դարագլուխ էր սա, ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան դարագլուխ:

Ռամկավարութիւնը այդ սկզբունքի արտայայտութիւնն է: Նա կը պահանջէ որ ունիցէ երկրի մէջ, պետական ամենաբարձր իշխանութենէն սկսած մինչեւ ամենայետին գիւղական կամ թաղական իշխանութիւնը, ստանձնեն միայն ժողովուրդի քուէով ընտրուածները, նա կը պահանջէ որ բոլոր չափահաս քաղաքացիներու քուէն լինի վերջին հեղինակութիւնը հասարակական բոլոր խնդիրներու կարգադրութեան մէջ: Ռամկավարութեան քաղաքական իտեալն է բացարձակ հանրապետութիւն, իսկ սահմանադրական միապետութիւնը կ'ընդունի իբրեւ անցողական եւ ժամանակաւոր երեւոյթ:

Ինչ կը պարտադրէ Ռամկավարութիւնը

Քանի դեռ ձեռք չէ բերուած ժողովուրդի գերիշխանութիւնը, ազգ. Գերիշխան խորհրդարանը,

բանի դեռ չկայ ազատ արտայայտություն եւ գործելու հնարաւորութիւն, ռամկավարութիւնը կ'ընդունի յեղափոխական գործունեութիւնը, բռնի ոյժի կիրարկումը պետական կազմը փոխելու համար, բայց երբ հաստատուած է ընդհանուր եւ ազատ քուէարկութիւն, երբ երկրի վերին հեղինակութիւնը կը կազմէ ազգ. խորհրդարանը եւ անոր առջեւ պատասխանատու նախարարութիւնը, ռամկավարութիւնը, հետեւողական իր սկզբունքներուն, կը մերժէ որեւէ յեղափոխական կամ բռնի գործողութիւն, որ պիտի նշանակէր փոքրամասնութեան տիրապետութիւնը մեծամասնութեան վրայ եւ բռնակալութեան հին սկզբունքի յարուրթին առնելը Նոր ձեւի տակ: Ռամկավարութիւնը կը պահանջէ որ պետութեան եւ հասարակութեան բոլոր գործերը, նախարարական իշխանութենէն սկսած մինչեւ քաղաքապետութիւնները, քաղաքներու, գիւղերու եւ թաղերու համայնական գործերը, ինչ որ ալ ըլլան, կառավարուին միայն ժողովուրդի ուզած ձեւով եւ անոր ընտրած անձերով, իսկ ժողովուրդի քուէն շահելու համար՝ թոյլատրելի է միայն ազատ պրոպականտը: Այդպէս նաեւ հանրային բոլոր հաստատութիւններու վերաբերմամբ այն ժողովուրդներուն, որ չունին սեպհական քաղաքական անկախութիւն: Բռնութիւնը, սպառնալիքը եւ ամէն կարգի արգելիչ միջոցներ, որոնց կողմէ ալ ըլլան եւ ինչ լաւ նպատակներ ալ վերագրեն իրենց, բացարձակ ոճիր են ռամկավարութեան դէմ եւ ժողովուրդը կը տանին դէպի ստրկացում եւ հին բռնապետութիւնը, որմէ ազատուելու համար հարկ կ'ըլլայ վերանորոգել անցեալի մէջ թափուած դարերու հերոսական ճիգերը եւ արեան հեղեղները:

Ռամկավարութիւնը ազատ պրոպականտի կուսակցութիւն է

Որպէսզի որեւէ ժողովուրդի ինքնիշխանութիւնը արդիւնաւոր ըլլայ, պէտք է որ նա մտաւորապէս եւ բարոյապէս ի վիճակի ըլլայ իր խօսքն ըսելու իր կեանքին հետ կապ ունեցող բոլոր խնդիրներու մասին: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է, որ ժողովուրդի մէջ տարածուի պարտադրիչ

կրթութիւն, որպէսզի ոչ ոք անգիտակցաբար չտայ իր քուէն: Անհրաժեշտ է անընդհատ մարգել ժողովուրդի միտքը, զգացումներն ու կամքը, որպէսզի նա կարողանայ օգտագործել իր ինքնիշխանութիւնը եւ ամուր պահել ու զարգացնել իր վայելած բարիքները: Անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի միջոցներ, որ ժողովուրդի բոլոր անհատները, եւ ոչ թէ միայն անոր մէկ մասը, կարողանան վայելել բնութեան բարիքները, իրենց աշխատանքին արդիւնքը: Իսկ այդ բոլորը կը պահանջեն ժամանակ, յարատեւ աշխատանք, ընդարձակ եւ բարդ ուսումնասիրութիւններ, նիւթական եւ բարոյական ահագին զոհաբերութիւններ, մի մշտական վերելք դէպի կեանքի լաւագոյն ձեւերը, որուն եւ նուիրուած են իսկական ռամկավարական կուսակցութիւնները բոլոր երկիրներու մէջ:

Ռամկավարութիւնը բնաշրջական (Էվոլյուսիոնիստ) կուսակցութիւն է

Ռամկավարութիւնը, չընդունելով ազատ կարգերու մէջ բռնի յեղափոխական գործողութիւններ, կը թողու որ ժողովուրդի հետզհետեւ զարգացող գիտակցութիւնը իր ազատ կամքով ստեղծէ իրեն համար կեանքի աւելի լաւ ձեւեր, համոզուած լինելով, որ մարդկային ընկերութիւնը, ինչպէս բուսական եւ կենդանական աշխարհը, կը յառաջդիմէ դանդաղ բնաշրջումով, ուստով չկայ պատմութեան մէջ, եւ ամէն յեղափոխութիւն կամ բռնի արարք, որով փոքրամասնութիւնը կը յաջողի ձեռք բերել այս կամ այն կարգադրութիւն, հակառակ մեծամասնութեան կամքին, առաջ կը բերէ անբաղձալի ցնցումներ եւ անկարգութիւն ժողովուրդին մէջ, կը խանգարէ անոր յառաջդիմութեան բնականոն ընթացքը, առանց հասնելու իր փափաքած արդիւնքին, որովհետեւ անխուսափելի հակազդեցութիւնը (ռեաքսիոն) կու գայ ոչնչացնել՝ մէկ վայրկեանի համար ձեռք բերուած այդ յաջողութիւնը եւ վերստեղծել իրերու նախկին դրութիւնը:

Մարդկութիւնը կը յառաջդիմէ ոչ ատրճանակով եւ ոչ ռումբով: Գիտութիւն, գրականութիւն, ընտանիք, դպրոց, կրօն, ազատ քուէարկութիւն,

տնտեսական գործունեություն, վերջապես խաղաղ կուլտուրական յարատև աշխատանք – այդ ճանապարհով է որ ժողովուրդներ ձեռք կը բերեն յառաջդիմություն եւ բախտաւորություն եւ ոչ թէ յանկարծական բռնի միջոցներով, որոնց սիրահար են այնպիսի տարրեր եւ կուսակցություններ, որ ընդունակություն չունին նուիրուելու ծանր եւ համբերատար աշխատանքի, այլ կ'ենթադրեն երկնքի թագաւորությունը բերել երկրի վրայ մէկ հարուածով, ժողովրդական զանգուածներու՝ կամ անոնց մէկ մասի թոպեական բռնկումներով:

Ռամկավարությունը համաժողովրդական կուսակցություն է

Ռամկավարությունը իբրեւ քաղաքական միություն, կ'ընդունի բովանդակ ազգը եւ թէ անոր այս կամ այն դասակարգը, եւ իր ջանքերուն առարկան կ'ընէ այդ ազգին եւ ոչ թէ միայն անոր այս կամ այն դասակարգին շահը, ինչպէս որ մարդու ձգտումներուն առարկան իր ամբողջ մարմինն է, եւ ոչ թէ անոր միայն այս կամ այն անդամը կամ գործարանը: Ազգին մէջ թէեւ կան զանազան դասակարգեր, հողագործ, արհեստաւոր, վաճառական, բանուոր, մտաւորական եւ այլն, բայց այս բոլորը իրենց սեպիական, առանձնա-յատուկ շահերը կարող են ապահովել մի միայն այն ատեն, երբ բովանդակ ազգի, զայն բաղկացնող բոլոր տարրերու անհրաժեշտ շահերը ապահովուած են: Այս դասակարգերը կարող են ներքեւապէս մասնակի հակադիր շահեր եւ հակամարտություններ ունենալ իրարու հանդէպ, բայց ունին նաեւ ընդհանուր շահեր, որոնք անհրաժեշտ է պահպանել միացեալ ուժերով, որոնց կորուստը կործանարար է բոլորին համար, ինչպէս որ նաւի ընկղմումը կործանարար է բոլոր իր մէջ գտնուողներու համար, ինչքան ալ անոնք իրարու թշնամի եղած լինէին: Ռամկավարությունը հաւատք ունի որ ժողովուրդի բոլոր դասակարգերն ալ կը պարունակեն իրենց մէջ ողջամիտ անհատներ, որ ընդունակ են իրենց նեղ եսէն վեր բարձրանալու եւ իրենց շահերը պատշաճեցնելու միւս դասակարգերու շահերուն, մասնաւոր շահի ետեւէն նկա-

տելու բովանդակ ազգի շահը: Նա ամէն ջանք կը թափէ որ այդ գիտակցութիւնը գրաւէ հետզհետէ ժողովուրդի աւելի լայն խաւեր: Այդ գիտակից տարրերուն վրայ է որ կը յենուի ռամկավարութիւն. նա հաւատք ունի մարդկային բանականութեան եւ ժողովրդական բոլոր տարրերու համերաշխ գործակցութեան վրայ:

Կան քաղաքական կուսակցություններ (ընկեր-վարականներ) որոնք իրենց գործունեութեան նպատակը կը դնեն միայն ժողովուրդին մէկ դասակարգը, բանուորութիւնը, եւ անոր մասնակի շահերէն զատ ուրիշ շահ չեն ուզեր ճանչնալ: Բայց այդպիսիները անպատասխանատու քարոզիչներ են, որոնց քարոզի սխալ լինելը եւ անոր վտանգաւոր հետեւանքները ակնյայտնի չեն ըլլար միայն խաղաղ ժամանակները, երբ վտանգը ծածկուած է, մասնաւոր ուրիշ աւելի զօրեղ եւ կառավարութեան գլուխը գտնուող կուսակցություններու աշխատանքի շնորհիւ, որոնք կը ղեկավարուին լայն ժողովրդական տեսակետներով: Ընդհանուր երեւոյթ է որ ամէն անգամ, երբ ընկերվարական անհատներ անցած են կառավարական գործերու գլուխը, թողած են իրենց նեղ դասակարգային տեսակետը եւ սկսած են աշխատիլ համաժողովրդական ծրագրով: Իրերու ընթացքը, կեանքի մօտիկ շփումը երեւան հանած է իրենց նախկին տեսակետի սխալ լինելը: Մարդիկ հարկադրուած են ընդունիլ որ անկարելի է ապահովել դասակարգերու շահը եւ զանց առնել ազգը, ինչպէս անկարելի է զբաղուիլ միայն անոր մէկ մասի ապահովութեամբը եւ նկատի չունենալ ամբողջը: Սոսկ դասակարգային շահերը նկատի ունեցող կուսակցությունները այն օգուտը միայն ունին, որ ուշադրութիւն դարձնել կու տան այդ դասակարգերուն աննպաստ վիճակին վրայ եւ կը ստեղծեն անոր ի նպաստ շարժուն տրամադրութիւն. բայց այդ կերպ կուսակցու-թիւններ օգտակար կարող են ըլլալ միայն այն պարագային, երբ գոյութիւն կ'ունենայ ուժեղ ռամկավարական մի կուսակցութիւն, որ կը միացնէ ժողովուրդի բոլոր խաւերու ձգտումները մի ընդհանուր ուղղութեան մէջ եւ կը վարէ ազգի նաւը: Առանց այդ կերպ միացնող կեդրոնի, սոսկ դասա-

կարգային կուսակցությունները կը հանդիսանան քայքայիչ եւ ոչ թէ շինող, դրական ազդակներ ազգերու կեանքին մէջ:

Ռամկավարութիւն ազատական կուսակցութիւն է

Ռամկավարութիւնը չէր կարող յեղափոխական չըլլալ, եթէ ազատութիւնը ապահովուած չլիներ ժողովուրդի համար: Ազատութիւնը ռամկավարութեան գոյութեան անհրաժեշտ պայմանն է, միայն ազատութեան մէջ հնարաւոր է ժողովուրդներու խաղաղ եւ արագ յառաջդիմութիւնը: Այս պատճառով ալ ռամկավարութիւնը իր սկզբունքներուն հիմնաքարը դարձուցած է ազատութիւնը: Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, ժողովներու, միութիւններու, գործադուլներու: Ազատութիւնը այնքան անհրաժեշտ է ժողովուրդներուն, ինչքան իրենց շնչած օդը: Սա այսօր անվիճելի ճշմարտութիւն կը համարուի բոլորի կողմէ, բայց յաճախ միայն թուղթի վրայ: Մենք Հայերս գիտենք թէ ի՞նչպէս մեր մէջ նոյնիսկ յեղափոխութեան եւ ազատութեան անունով գործողները իրենց կարգին հանդիսացած են ազատութեան սպանիչները, արգիլելով հակաճառութիւններ, բռնի միջոցներու դիմելով ժողովուրդի եւ իրենց զաղափարական հակառակորդներու հանդէպ, նախատելով, սպառնալով, ծեծելով, սպաննելով, եւ այդ կերպով իրենց կամքը բռնի պարտադրելով ժողովուրդին: Ռամկավարութիւնը ժողովուրդի եւ ազատութեան հանդէպ ամենաձանր ոճիր կը համարի այդ կարգի բոլոր արարքները եւ իր բովանդակ միջոցներով կը կռուի բռնապետութեան այդ զգուելի մնացորդներուն դէմ:

Իբրեւ ազատութեան եռանդուն պաշտպան՝ ռամկավարութիւնը սովորութիւն է եղած կոչել նաեւ ազատական (լիպերալ) կուսակցութիւն:

Ռամկավարութիւնը ազգային կուսակցութիւն է

Վերը ըստածներէն յայտնի է ինքնին, որ ռամկավարութիւնը ազգային է, այսինքն կը պաշտպանէ ազգի շահը իբրեւ հաւաքական

միութեան շահ: Նա ազգային զգացումը կը համարի մի դրական եւ ստեղծագործող ազդակ մարդկային պատմութեան մէջ եւ զայն ջնջելու ձգտումը ապարդիւն եւ վնասակար: Բնութեան մէջ աւելորդ ոչինչ չկայ. հայրենիքի, ազգի սերը, նոյնպէս իրենց ներկայ դրութեան անխուսափելի մէկ արտայայտութիւնն է որ իր սեպհական դերն ունի կատարելու ընկերային յառաջդիմութեան մէջ:

Ազգայնականութիւնը չի նշանակեր ատելութիւն միւս ազգերու հանդէպ, ինչպէս ընտանեւորութիւնը չ'ենթադրեր ատելութիւն դէպի ուրիշ ընտանիքները: Ազգերը մեծ ընտանիքներ են եւ անոնց զաւակները իրենց առաջին պարտականութիւնը համարելու են աշխատելու նախ իրենց ընտանիքին համար եւ ապա միւսներուն, որոնք ունին արդէն իրենց համար աշխատողներ: Աշխատելով իրենց ազգին համար՝ մարդիկ աշխատած կը լինին մարդկութեան համար: Չկայ մարդկութեան ոեւէ մաս որ չ'ներկայանայ այս կամ այն ազգի ծելի տակ, եւ անհատը մարդկութեան օգտակար լինելու համար պէտք է օգտակար լինի անհրաժեշտօրէն ոեւէ ազգի, իսկ անհատի համար գործունեութեան ամենայարմար գետինը իր ազգութիւնն է, որուն լեզուն, բարքերը, հոգեբանութիւնը ծանօթ են իրեն, որուն վրայ ազդելու համար նա ունի բազմաթիւ միջոցներ եւ յարմարութիւններ:

Յարձակողական ազգայնութիւնը, շովինիզմը, ազգային ողջմտութենէ շեղումն է, հիւանդոտ այլասերումն է: Ռամկավարութեան նշանաբանն է՝ յարգանք բոլոր ազգերու ազգային իրաւունքներուն եւ ազատ ազգերու եղբայրական դաշնակցութիւն:

Ռամկավարութիւն եւ Ընկերվարութիւն

Դրամագլուխը եւ մեքենական արդիւնաբերութիւնը, մանաւանդ վերջին դարու ընթացքին, առաջ բերին քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ հարստութեան հսկայական աճումն, բայց այդ հարստութեան անհամաչափ բաշխումը դրամատերներու եւ գործաւորներու մէջ՝ առաջիններուն տուաւ կեանքի ամեն տեսակի բարիքներու անլուր ճոխութիւն, իսկ վերջիններուն՝ ապրուստի ամեն

միջոց է զրկուած ընչազուրկ (պրոլետար) գործաւորներուն՝ մի խեղճ եւ չարքաշ կեանք, եւ որովհետեւ մեքենայի հանդէս գալով՝ ժողովուրդի խիստ բազմաթիւ տարրերը զրկուած էին իրենց փոքրիկ արհեստանոցներէն եւ ապրուստի միջոցներէն եւ գործաւոր դարձած դրամատիրութեան, ստեղծուեցաւ մի գործաւորական հարց, որ քաղաքակրթուած մարդկութեան այժմեայ ընկերային ամենակենսական հարցն է: Ի՞նչպէս վերացնել գործաւոր դասի թշուառութիւնը: Այս հարցին օրինաւորութիւնը կ'ընդունի ռամկավարութիւնը, եւ ամէն ջանք կը թափէ անոր բաւարար լուծում տալու: Իբրեւ առաջին եւ ամենաուժեղ զէնք, ռամկավարութիւնը կատարեալ ազատութիւն կու տայ բանուորին խօսելու, գրելու, միութիւն կազմելու, գործադուլ ընելու: Հոգեպէս զարգանալով եւ միութիւններ կազմելով՝ բանուորները կը դառնան ոչ թէ այլեւս դրամատիրերու ամէն քմահաճոյքին, ամէն անարդար կարգադրութեան հիւստիւններ, այլ մի մեծ ուժ, որ իր կարգին՝ գործադուլի սպառնալիքով, կը ստիպուի դրամատիրին չափաւորել իր ախորժակները եւ կը կորզէ անկէ հետզհետէ նոր զիջումներ: Բանուորական միութիւնները այդ կերպով կը դառնան բանուորներու ձեռքին մի ուժեղ զէնք, որով անոնք իրենց սեպհական միջոցներով կարող կ'ըլլան բաւարարել իրենց պահանջները: Բայց միայն բանուորներու սեպհական աշխատութիւնը չի բաւեր բանուորական հարցը արմատապէս լուծելու համար, անհրաժեշտ կը դառնայ ե՛ւ կառավարութեան միջամտութիւնը: Ռամկավարութիւնը, մեկնելով համաժողովրդական տեսակէտէ եւ խնդրի բաւաւոր եւ հասունցած լինելը կամ ոչ մանրակրկիտ քննութեան ենթարկելով, ըստ այնմ կ'որոշէ կառավարութեան կողմէ ըլլալիք կարգադրութիւնը կամ յայտարարուելիք օրէնքը: Ռամկավարութիւնը չ'ընդունիր որ ընկերային հարցը կարելի է դիւրութեամբ արմատապէս լուծել, այլ կը բարձրանայ միշտ բարելաւումէ բարելաւում, հաւատալով որ միայն այդ կերպով, միայն բնաշրջական աստիճանական վերելքով կարելի է յաղթել այն ենթակայական եւ առարկայական արգելքները, որ կը

խափանեն ընկերային-տնտեսական խնդրի վերջնական եւ իտեալ լուծումը: Ռամկավարութիւնը դէմ է, ընկերային հարցը լուծելու նպատակով, դիմելու բռնութիւններու կամ տալու յախումն որոշումներ, կատարելու յանկարծական ոստոմներ, ոչ թէ դէմ լինելով բանուորներու դրութեան անմիջական բարելաւումին, տնտեսական անհաւասարութեան մեծ հարցի արմատական լուծումին, այլ որովհետեւ հաւատացած է որ բուն իսկ բանուորութիւնը նման անխորհուրդ կարգադրութիւններէ ոչինչ չշահելէ զատ՝ մեծապէս պիտի վնասուի: Հասարակական կեանքը չափազանց բարդ եւ կնճռոտ է. անոր որեւէ մասի վրայ եղած հիւանդութիւնը դարմանելու համար՝ պէտք է իսկական բժշկի պէս քննել ամբողջ մարմինը, ուսումնասիրել հիւանդութեան ծագման պատճառները, գիտնալ թէ ի՞նչ յարաբերութիւններ գոյութիւն ունին հիւանդ եւ առողջ մասերու մէջ, գիտնալ գործածուելիք դարմանի յատկութիւնները եւ անոր թէ՛ հիւանդ մասին եւ թէ ամբողջ մարմնի վրայ ունենալիք ազդեցութիւնը եւ այլն:

Այս կերպ գիտական բարեխղճութեամբ կը մօտենայ ռամկավարութիւնը ընկերային խնդրին. նա չի կրնար, ինչպէս յաճախ խորհուրդ կու տան, կը սպառնան զանազան ծայրայեղ կուսակցութիւններու անպատասխանատու շէֆերը եւ բանուորական տգէտ կամ թերուս խմբակցութիւնները, գոհացնել յայտնուած բոլոր պահանջները եւ կայացնել յախումն որոշումներ, ինչպէս այդ սովորութիւն է բոլոր տգէտ եւ յանձնապաստան բժիշկներու: Այդ տեսակ չմտածուած քայլեր, կեանքի զարգացման անհամապատասխան կարգադրութիւններ, ծանր խառնաշփոթութիւն կը ստեղծեն ժողովուրդի հասարակական, տնտեսական կեանքին մէջ, երեւան կու գան այնպիսի անպատեհութիւններ, որ առաջուց անհնար էր նախատեսել, կը սկսի ընկերային, տնտեսական կազմալուծումը, որմէ կը տուժէ ամենէն առաջ ինքը բանուորութիւնը եւ ահագին վնասներէ յետոյ հարկ կը լինի վերադառնալ նորէն նախկին դրութեան:

Ռամկավարութիւնը համամիտ է ընկերվարական կուսակցութիւններուն, ցորչափ անոնք կը

պահանջեն բանուորական պահանջներու աստիճանական բաւարարում, բայց դեմ է անոնց զուտ դասակարգային նեղ տեսակետէ բղխած մաքսիմալ պահանջներուն եւ չ'ընդունիր ընկերային հարցի ապագայի նկատմամբ անոնց այժմէն կազմած ծրագիրը, որուն համաձայն պիտի վերնայ մասնաւոր սեպհականութիւնը, արդիւնաբերութեան բոլոր միջոցները պիտի գրաւուին եւ անցնին կառավարութեան ձեռքը եւ կառավարութիւնն ինքը պիտի ստանձնէ արդիւնաբերական ձեռնարկներու եւ ապրանքներու կանոնաւոր արտադրութիւնն եւ բաշխումի հսկայական գործի բացարձակ տիրապետութիւնը: Իբրեւ բնաշրջական կուսակցութիւն, ռամկավարութիւնը չի կրնար ընդունիլ ապագան մեր քմահաճ ծրագիրներուն ենթարկելու կարելիութիւնը. նա աւելորդ կը համարի կազմել հեռաւոր ապագայի մասին որեւէ ծրագիր, հաւատալով որ ապագան պիտի կազմուի այնպէս, ինչպէս որ կեանքը իր աստիճանական զարգացումով կը ստեղծէ զայն եւ ոչ թէ մարդոց *ափրօրի* կայացուցած որոշումներով:

Դրամատիրութիւնը բարիք է

Ընկերվարական մամուլը եւ աժանագին հրատարակութիւնները ժողովուրդին թերուս մասին մէջ այն համոզումը գոյացուցած են, թէ դրամատիրութիւնը (կապիտալիզմ), բուրժուական կարգերը, մեծ, սոսկալի չարիք են: Բայց դա վերին աստիճանի սխալ եւ յետադիմական կարծիք է: Բովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ այսօր կը տիրեն բուրժուական կարգեր, բայց ոչ ոք չի համարձակիր ըսելու, որ Եւրոպան եւ Ամերիկան աւելի գէշ դրութեան մէջ են, քան այն նախնական, տնտեսապէս յետամնաց երկիրները, ուր այդ կարգերը շատ թոյլ են արտայայտուած, օրինակ՝ Թուրքիան, Պարսկաստան, Աֆղանիստան եւլն.: Արեւմտեան երկիրներու բովանդակ քաղաքակրթութիւնը, որ մեզ համար երազ կը թուի, երկաթուղիներ, գործարաններ, մեքենաներ, համալսարաններ, հանրային, գիտական եւ գրական հաստատութիւններ եւայլն, բոլորը ստեղծուած են դրամատիրութեան ուժով եւ մեքենական արդիւն-

նաբերութեան հաստատումով: Ուր որ դրամագլխի ոյժը կը մտնէ, հոն կը մտնեն նաեւ գիտութեան եւ բազմադարեան քաղաքակրթութեան բոլոր բարիքները, այդ գործօնը, իր սեպհական շահին համար միայն ստեղծագործելով, կը գործէ անգիտակցաբար բովանդակ հասարակութեան համար եւ իր զարգացումովն իսկ կը հարկադրուի ծառայել պատմական յառաջդիմութեան: Անոր գէշ կողմերը յարատեւ չեն, անոնք իրենց ձեռքերովը կը փորեն իրենց սեպհական գերեզմանը:

Ռամկավարութիւնը, ուրեմն ոչ թէ կը կռուի բուրժուական կարգերու հաստատման եւ զարգացման դեմ, այլ ամբողջ ոյժովը կը ձգտի նպաստել ատոր, իբրեւ բացարձակապէս միակ միջոցի, որ կարող է ստեղծել հասարակական հարստութիւն, յառաջդիմութիւն եւ բաղդաւորութիւն:

Ընկերվարութիւն եւ Թիւրքահայաստան

Նկատի ունենալով մասնաւորապէս Թիւրքահայաստանի մինչ այժմեան նահապետական, աւանդական կարգերը եւ վերջին բնաշնչող ջարդերու եւ քանդումներու հետեւանք եղող համատարած ամայութիւնն եւ նիւթական ստեղծագործութիւններու բացարձակ ոչնչացումը, ռամկավարութիւնը բոլորովին անտեղի, յետադիմական եւ կործանարար կը գտնէ որեւէ դասակարգային կռիւ, ընկերվարական պրոպականտ կամ հակառակութիւն դրամատիրութեան դեմ: Կործանարար կը գտնէ թիւրքահայութեան զանազան խաւերուն մէջ արուեստական կերպով բացուող պառակտումներն եւ ընդհակառակն՝ ամեն միջոցներով կը ձգտի իրականացնել հայ գործօն ոյժերու ընդհանուր միութիւնը մի ազգային, համաժողովրդական մեծ կուսակցութեան մէջ, համոզուած լինելով որ միայն այդ կերպով կարելի կ'ըլլայ հայ կեանքէն անհետացնել գաղափարազուրկ եւ ջլատող թայիֆականութիւնը, որ անցեալին մէջ բաժան բաժան ըրաւ մեր ոյժերը զօրեղ եւ նենգամիտ թշնամիի հանդէպ եւ այժմ, հայ կեանքի ամենաբախտորոշ վայրկեանին, կը սպառնայ միեւնոյն եղանակովը վատնել մեր արնաքամ եղած ժողովրդի վերջին ոյժերը եւ թոյլ

տալ, որ Հայը չունենալով անհրաժեշտ միութիւնն ու կորովը, ընկճուի զինք շրջապատող աննպաստ պայքարներու յամառ ճնշումէն, եւ նորէն հայրենիքէն դուրս փնտռելով իր ապահովութիւնն եւ առաջդիմութիւնը, անհետանայ ընդ միշտ աշխարհի երեսէն, ուր ուժեղներու եւ կեանքին յարմարողներու համար միայն տեղ կայ:

Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը համոզուած է թէ անկարելի է մէկ կողմէ քարոզել «դասակարգային անհաշտ պայքար» եւ միւս կողմէ համախմբել հայ ժողովուրդի բոլոր տարրերը մի նպատակի շուրջ, ինչպէս կը յայտարարեն ոմանք, համոզուած լինելով որ միեւնոյն կուսակցութիւնը չի կրնար ունենալ երկու իրարու հակառակ ուղղութիւն, եւ որ այդ կուսակցութեան կողմէ մղուած անհաշտ դասակարգային պայքարը անկարելի է որ անհաշտ տրամադրութիւն եւ թունաւոր պառակտումներ չստեղծէ հայութեան մէջ եւ զերոյի չվերածէ այն ազգային միացեալ գործունեութիւնը, որ իւր ազգային վերածնունդի շեմքին կանգնած մեր ցեղին համար մահու եւ կենաց խնդիր է:

Հայ Ռամկավարութիւնը կոչ կ'ուղղէ ամբողջ հայութեան, անխտիր – ուսուցիչ, քահանայ, քաղաքացի, գիւղացի, գործաւոր, հարուստ, աղքատ, բոլորուիլ մեր ազգի ֆիզիքական եւ հոգեկան պահպանման, հայ ազատագրութեան, մեր աւերուած հայրենիքի վերաբնակեցութեան եւ վերաշինութեան գործին շուրջ, Հայ Ռամկավար կուսակցութեան դրօշակին տակ, որ համաժողովրդական է, որ միութեան եւ գործի նշանաբանն է եւ ոչ թէ կեղծ – դասակարգային սպանիչ ատելութիւններու եւ քայքայման:

Կուսակցական սնափառութիւնը չէ որ մեզ այս յայտարարութիւնն ընել կու տայ, այլ ազգային միութիւն, կեդրոնական – համաժողովրդական կուռ կազմակերպութիւն մը ունենալու հրամայողական կարիքը, եւ որովհետեւ հայ ընկերվարական կուսակցութիւնները չեն համաձայնիր – զէթ մինչեւ այսօր – թողնել իրենց հեռաւոր նշանաբանները եւ մօտաւոր նպատակին համար կազմել մի համազգային կուռ միութիւն, մենք ուրիշ ճամբայ չենք տեսներ, բայց եթէ հրապարակ գալ

առանձին, մեր սեպհական կուսակցութեան անունով եւ յորդորել հայ ցիրուցան հատուածներուն միանալ այդ կազմակերպութեան շուրջը, ոյժ տալ անոր, ամրացնել անոր շարքերը եւ ձեւացնել այդ կերպով այն ուժեղ կեդրոնական կուսակցութիւնը, որու չգոյութիւնը, վերջին քառորդ դարու մեր ազատագրական ձգտումներու շրջանին, հայ ժողովուրդը մատնեց անպատասխանատու, ծայրայեղ տարրերու կործանիչ գործունեութեան: Այժմ հայ ժողովուրդի ինքնապահպանման բնագոյն պէտք է խօսի: Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը ունեցեր է ցարդ ոչ մեծաթիւ հետեւողներ եւ այդ շատ հասկնալի պատճառներով: Մեզ շրջապատող խաւարը եւ աննորմալ պայմանները մթնեցուցած են մեր ժողովուրդի գիտակցութիւնը եւ աւելի ասպարէզ տուած են անոնց, որ ամբոխին հաճելի խօսքեր ըսելու եւ զայն պատրանքներով սնուցանելու գաղտնիքին մէջ փնտռած են իրենց յաջողութիւնը: Իսկ յաջողութեան արդիւնքը այն դառն պտուղներն են, որ այսօր կը վայելէ հայ ժողովուրդը, ենթարկուելով պատմութեան մէջ աննախընթաց թշուառութեան: Բայց այդ պարագան մեզ չէ յուսահատցուցեր, մենք պէտք է խորհինք ոչ թէ այն մասին թէ ի՞նչ ենք, այլ ի՞նչ պէտք է ըլլանք: Մենք եւ հայ ժողովուրդի հսկայ մեծամասնութիւնը, որ կողմնակից ենք համազգային միութեան, որ դեմ ենք դասակարգային անժամանակ եւ անիմաստ պառակտումներու, իրաւունք չունինք անգործ նստելու մեր ուժերու եւ յարմարութիւններու անբաւականութիւնը նկատի ունենալով: Որեւէ ժողովուրդ իր ոյժերը իր մէջէն քաղելու է, ինչ նիւթական-բարոյական դիրքի վրայ ալ որ գտնուի: Հայութեան այն մասն ալ, որ անձկութեամբ գործունեութեան նոր ուղիներ փնտռելու ետեւէ է, առանց վարանելու համախմբելու է իր ոյժերը կազմակերպութեան մը մէջ: Այդ համախմբումն է որ պիտի ստեղծէ հարկաւոր եղած հեղինակութիւնը բարոյական ու նիւթական ոյժը եւ հնարաւորութիւն տայ գործնական մանրամասնութիւններով զարգացնելու այն ուղղութիւնը, որուն գլխաւոր ձեւերը պարզեցինք ներկայ շրջաբերականով:

Քիչ շատ ուշադիր դիտողութիւն մեր կեանքի վերջին տարիներու իրադարձութիւններուն վրայ՝ պիտի համոզէ իւրաքանչիւր Հայը, որ կազմակերպութիւնը միակ ամուր ձեւն է հասարակական գործունեութեան: Անկազմակերպ մասսայի բոլոր դժգոհութիւնները, ալեկոծումները, բողոքները, քամիի պէս կ'անցնին եւ կեանքը կը մնայ հոն ուր որ էր: Հայութիւնը պետք է զգայ այժմ այդ ձեւի գործունեութեան անօգուտութիւնը, պետք է համոզուի որ առանց կազմակերպութեան նա ոչինչ կ'արժէ, թէեւ հարիւր հազարներ ունենայ, պետք է գիտնայ թէ միայն կազմակերպուած գործունեութիւնն է, որ հետք կը թողնէ կեանքի վրայ եւ կը յարատեւէ տարիներու ընթացքին մէջ, դառնալով ժողովուրդներու յառաջդիմութեան մեծագոյն ազդակներէն մէկը:

Թիւրքահայ ժողովուրդը, եթէ կ'ուզէ վերջապէս պատկանիլ մի կազմակերպութեան, եթէ կ'որոշէ հետեւիլ մի նշանաբանի, ուրիշ նշանաբան չի կրնար ունենալ, բացի Հայ ռամկավարական կուսակցութեան նշանաբանը: Անոր համաժողովրդական սկզբունքն է միայն, որ կը համապատասխանէ հայ ժողովուրդի բնագոյնը զգացած, բայց ցարդ գոհացում չգտած հայ ազգային միութեան պահանջին:

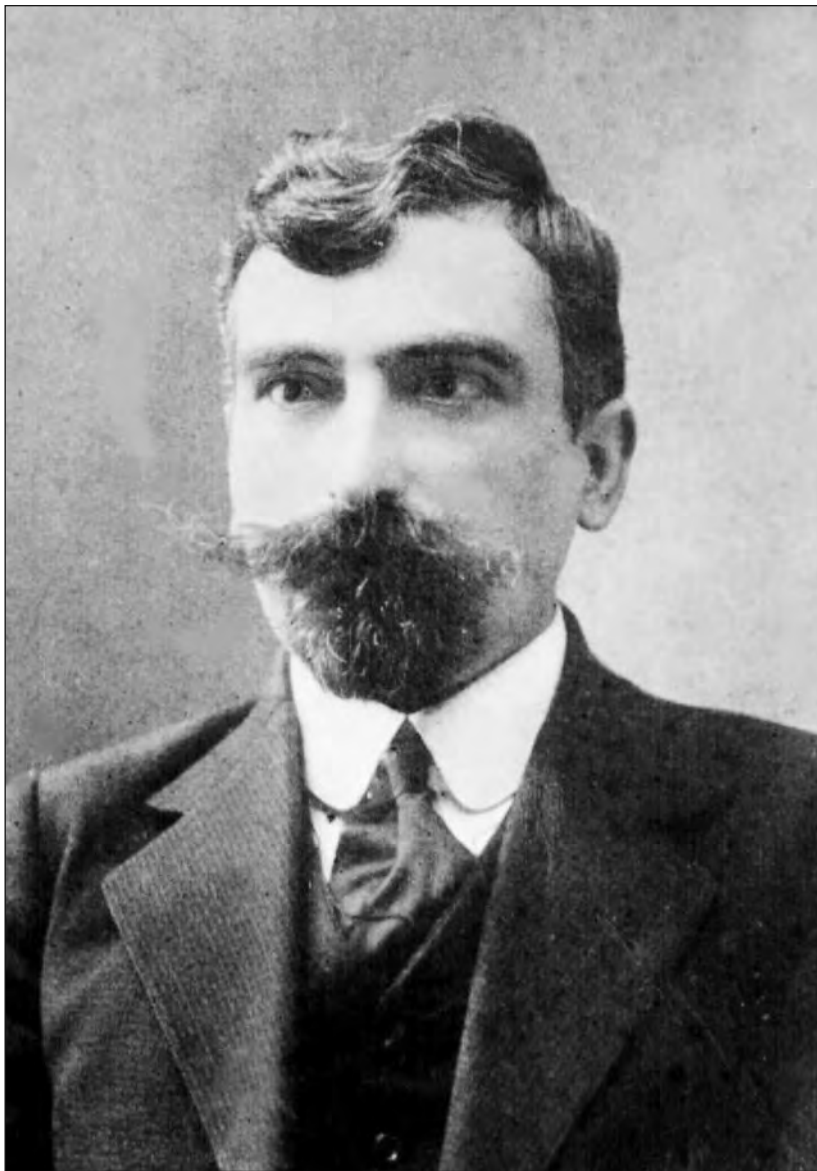
ՉՈՅԳ ՄԱՅԵՐ ՀՅԴԻ ԴԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՔԵՐԷՆ ՆԵՐՍ

Այդ օրերուն կը մահանային աչքառու դաշնակցական գործիչ եւ ՀՅԴ հիմնադիր երրորդութեան անդամ Ռոստոմ (Ստեփան Չորեան 1867-1919)՝ զոհ երթալով թիֆլիսի համաճա-

Ռոստոմ (Ստեփան Չորեան)

րակին եւ Արարատեան Հանրապետութեան ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկեանը (Սարգիս Յովհաննիսեան 1879-1919): Ռամկավար մամուլը ցաւակցաբար կը գուժէր այդ զոյգ կորուստներուն տխուր լուրը. անոնք ազգային կուսակցական ուլեղափոխական կեանքին բերած էին իրենց լայն մասնակցութիւնը հաւատարմօրէն ծառայելով ՀՅԴի դրօշին ու գաղափարին:

Արամ Մանուկեան

Ն.Ս.Բ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱԾԸՆԻ ՄԷՋ

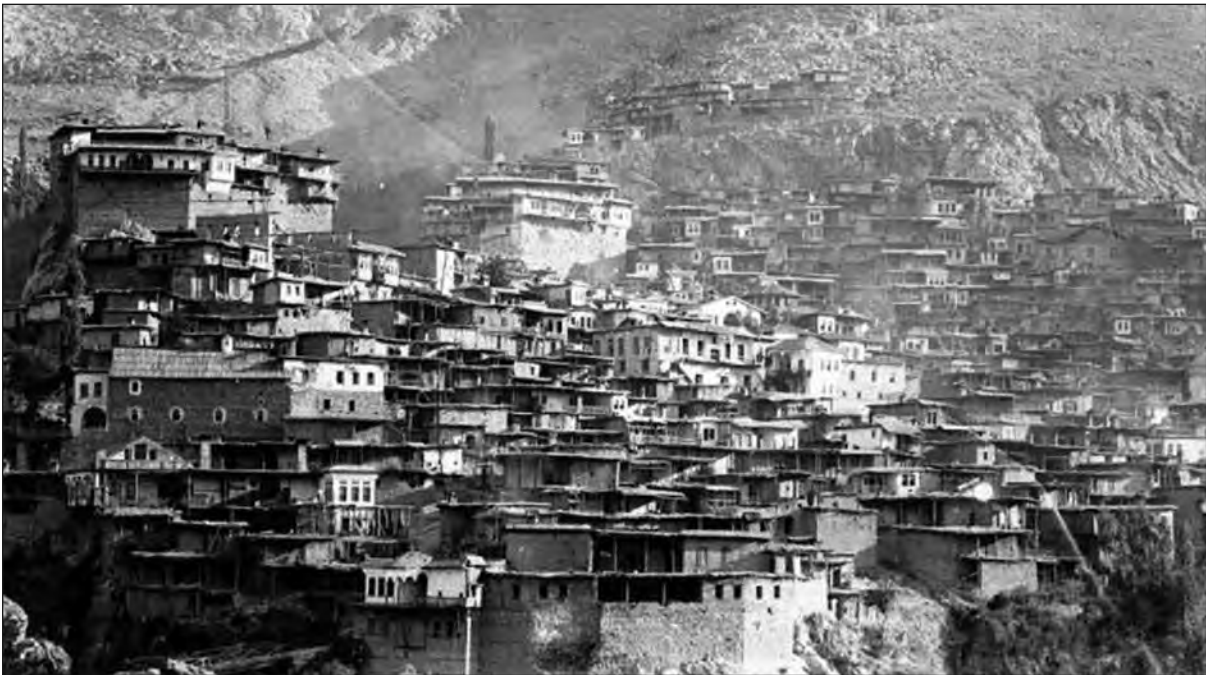
1900 թուականներուն Վերակազմեալ Հնչակեանները Յակոբ Արթինեան անունով գործիչ մը կը դրկեն, որ իբրեւ կաթոլիկ կու գայ եւ կը հաստատուի Հաճընի մէջ, առետրական գործ բանալով: Իրական անունը՝ Լեւոն Փափագեան, որ քանի մը տարի Հաճըն կը մնայ, սակայն ռուս շօշափելի գործ չ'ունենար:

Հաճընցիներէն Մարտիրոս Ոսկեանը (Կաճեան) եւ Յովհաննէս Սէքսէնեանը անդամակցած են Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան, սակայն անոնք երբեք Հաճըն մուտք չեն գործած:

Հաճըն ամէն բանէ առաջ եւ աւելի Հնչակեան էր: Այդ անունին մէջ յանկուցիչ բան մը կար իրեն

համար եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ վերջ: Այս հաւանաբար, որովհետեւ Հայ Յեղափոխութեան աննկուն առաջնորդներէն Պօյաճեան երկու հարազատներ՝ Ժիրայր (Մարտիրոս) եւ Համբարձում կամ Մուրատ, ինչպէս նաեւ՝ Աղասի (Կարապետ) Թուրսարգիսեան կը պատկանին ՍԴՀԿԻ ու փառաւոր էջ մը կը գրաւեն այդ կուսակցութեան յեղափոխական պատմութեան մէջ:

Հաճըն, Չէթունի նման, բառին իսկական առումով՝ կը մնար ինքնավար ու ազատ հայաքաղաք մը, եւ ամէն հաճընցիի սրտին մէջ բարձր էր ազատութեան եւ արիութեան ոգին:

Համայնապատկեր Հաճընի

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽԱՐԵՐՈՂԻ ՄԷջ

Ս.Դ. Ջնչակեան եւ Յ.Յ. Դաշնակցութիւն քաղաքական կազմակերպութիւնները Օսմանեան Սահմանադրութենէն տարիներ առաջ արդէն հաստատուած էին Մեզիքէ-Խարբերդ քաղաքի եւ գիւղերու զանազան շրջաններուն մէջ եւ ունէին գաղտնի գործունէութիւն՝ մասնաւորապէս ինքնապաշտպանութեան պատրաստելու համար հայ անգէն եւ անտէր հասարակութիւնը, որ պատիւի, ինչքի եւ կեանքի ծանր անապահովութեան մէջ կ'ապրէր եւ ամէն օր դառն օրինակներ կը տեսներ իր առաջ:

Ո՛չ եւրոպական պետութիւններ, որոնք պատմական դաշնագիրներով խոստացեր էին Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց, մասնաւորապէս հայերու ապահովութիւնը իրենց հսկողութեան առարկայ ընել, եւ ո՛չ ալ բարեկարգութիւն խոստացող թրքական կառավարութիւնը նոյնիսկ փոքր բարեկարգութեան մը յոյսը կը ներշնչէին:

1895ի հայկական ընդհանուր կոտորածներն ու անոնց յաջորդող տեւական հալածանքները բնագաւառի զանազան շրջաններուն մէջ այլեւս համոզած էին մեր քաղաքական կազմակերպութիւնները՝ թէ փորձանքներէ փրկուելու եւ ապա կողոպուտի եւ թալանի լուծը հեռացնելու միակ կերպը ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն դիմելն էր:

Այս գաղափարը աւելի լայն ծաւալ գտաւ հայ զանգուածներուն մօտ, երբ Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք ալ, 1909ին Ատանայի մէջ Երիտասարդ Թուրքերու «սահմանադրասէր» կառավարութեան «ազատութեան, եղբայրութեան եւ հաւասարութեան» լոզունգներուն տակ 30 հազար հայեր նահատակուեցան:

1908էն ետք էր որ Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւնը մուտք գործեց ներքին գաւառներուն մէջ եւ հասաւ Խարբերդ, Մալաթիա, Տիգրանակերտ եւ այլուր:

Աւելի չափաւոր եւ խաղաղ միջոցներու հաւա-

տամբը այս կուսակցութեան շուրջ համախմբեց ուսումնական եւ առեւտրական շրջանակէն մեծ թիւով ազգայիններ, որոնք ազգային ցաւը կը հասկնային եւ տրամադրութիւն ունէին գործելու, սակայն անոնք ծայրայեղ միջոցներու յարելուն կը մնային հակառակ, այն մտայնութեամբ թէ անգոր եւ անպաշտպան հայութեան համար, գաւառի մութ շրջաններու մէջ որեւէ ազգային շարժում կրնար ծանր վտանգներ հրաւիրել եւ աղիտալի դառնալ մեր ազգին գլխուն:

Ոմանք նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան բնական անհրաժեշտութիւնն ալ անտեսելով խաղաղ աշխատանքի եւ համակերպութեան գաղափարին փարած կը մնային: Այս վերջիններուն մէջ կային ծանօթ մտաւորականներ, համալսարանական փրոֆեսօրներ, քարոզիչներ, առեւտրականներ:

Չափաւոր քաղաքականութեան յարող սահմանադրական ռամկավարներ Խարբերդի մէջ, պահպանողական դասը չկրցան շահիլ: Ոմանք միայն համակրանքով դիմաւորեցին զիրենք բայց նախընտրեցին մնալ հեռու: Պարզ ինքնապաշտպանութեան բնագոյն էր այս տիպարով հայերու մօտ մնաց անտարբերութեան եւ կրաւորական դիրքի մէջ:

1910ին Ամերիկայէն Խարբերդ կը ժամանէ յայտնի մտաւորական Յակոբ Օղասափեան: Անիկա պատանեկան խումբեր կը ջանայ կազմել Թլկատինցիի վարժարանին մէջ, ուր ուսուցիչ էր բարձրագոյն կարգերու: Կը վերադառնան Նաեւ ուրիշներ, որոնք պանդուխտ կեանքի դժուարութիւններէն ծանձրացած եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն հմայուած՝ կու գային միանալու իրենց ընտանիքներուն, ծնողքին եւ հարազատներուն:

Ամերիկայէն վերադարձող հայերն ալ ազգային քաղաքական կեանքի աշխատանքներուն, առ հասարակ, մօտէն ծանօթ կը մնային: Անոնք իրենց

պատկանած կուսակցությանը խառնուելով ուզեցին օգնել գաւառի հայութեան:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցության յարողներուն թիւը քիչ մը աւելի զգալի դարձաւ: Խարբերդ քաղաքին, Մեզիրիի եւ քանի մը գիւղերու մէջ համեստ թիւով հետեւորդներ եղան: Այս վերջիններն ալ չկրցան թափանցել ծայրայեղ զգուշութիւն քարոզող ստուարագոյն մասին, որ թէ՛ քաղաքական հայեացքով կամ դաստիարակութեամբ չէր հետաքրքրուեր եւ թէ՛ կը հաւատար թէ թուրքը լաւ կը ճանչնար զիրենք եւ իրենց անմեղութիւնը պիտի գնահատեր: Այս մարզին մէջ աշխատողներէն կարելի է յիշել Խաչատուր Զաքիլեան, Մեսրոպ Սահակեան, Վահան Թաշճեան, Ա. Գասապեան եւ ուրիշներ:

Բայց մեղք որ աննկարագրելի տանջանքներու եւ տաժանակիր մահերու առաջին զոհերը եղան իրենք եւ իրենց միամիտ հետեւորդները, որոնք ամենաստուար մեծամասնութիւնը կը կազմէին իմացականութեան փարոս դարձած Խարբերդի եւ անոր ոսկեղէն դաշտին:

Յակոբ Օղասափեան պահ մը ուսուցչութեան պաշտօն վարեց Խարբերդի Ս. Յակոբայ թաղին Կեդրոնական վարժարանէն ներս, որուն անուանի տնօրէնն էր եղերաբախտ Թլկատինցին, գաւառի

մեծ գրագետը՝ Յովհաննէս Յարութիւնեանը:

Օղասափեան իր կարճ պաշտօնավարութեան ընթացքին խօսեցաւ, հրահանգեց, կազմակերպեց, նորահաս սերունդի մէջ կարելի չափով արթնցուց ազգային քաղաքական գիտակցութիւն: Խարբերդի դաշտին մէջ ալ տարաւ դժուար աշխատանք եւ ապա մեկնեցաւ Տիգրանակերտ, կրկին ուսուցչութեան պաշտօնով, եւ հոն ալ նահատակուեցաւ 1915ին:

Վարդան Շահպագեան եւս, որ Բազմաշէնէն կու գար Եփրատ Գոլէճ ուսանելու, Յակոբ-Յաբէթի եղերական պատմութեան մէջ ունեցաւ մեծ գործ եւ անձնուէր աշխատանք:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը վերջին տարիներուն աւելի հակեցաւ Իթիլաֆ թրքական կուսակցութեան, այս վերջինին մէջ տեսնելով բուռն հակասութիւն Իթթիհատ կուսակցութեան դէմ, որ Երիտթուրքերու սուտ ազատասիրութիւնն էր դրած իր դէմքին, սուլթաններու կառավարութիւնը առած էր իր արիւնոտ ձեռքերուն մէջ եւ անկաշկանդ կերպով կը վարեր Թուրքիոյ ազգայնամոլ քաղաքականութիւնը:

Իթիլաֆականները երեւութապէս Թուրքիոյ փոքրամասնութիւններուն հանդէպ ցոյց կու տային սիրալիր ընթացք եւ չափաւորութիւն: Անոնք որոշ ոյժ մը չէին ներկայացներ թրքական քաղաքական հրապարակին վրայ: Ոմանք թերեւս անկեղծօրէն կը հաւատային բարեկարգութեան եւ եղբայրութեան, սակայն կառավարութեան բարձրագոյն դիրքերէն վտարուած էին եւ երբ կոտորածի եւ տարագրութեան զարհուրելի գահավէժն հասաւ, անոնք անհետացան եւ խառնուեցան արիւնարբու խուժանին եւ աւարառու կողոպտիչներուն:

Թլկատինցիի կեդրոնական Վարժարանի աշակերտները խուլավանքի հնօրեայ գերեզմանաքարերուն մէջ քննութեան ելած

Ն.Ս.Բ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՒՏԶ ԿԸ ԳՈՐԾԷ
ՊՈԼԻՍ ԵՒ Կ՝ՈՒՆԵՆԱՅ ԿԱՐԵՒՈՐ ԵՒ
ՀԱՒԱՍԱՐԱԿՇՈՐ ԴԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԷ
ՆԵՐՍ

Ռամկավար ընկերներ ապագայի մեծ յոյսերով խանդավառուած՝ Վահան Թեթեան եւ Միհրան Տամատեան Եգիպտոսէն, Սուրեն Պարթեւեան, Լեւոն Փափազեան, Յակոբ Օղասափեան եւ ուրիշներ կը մեկնին Կ. Պոլիս: Ու այսպէս, հակառակ դաշնակցականներու ցուցամոլութեան, ռամկավար առաջնորդներ կ'աշխատին գինովցած ժողովուրդը առաջնորդել խոհականութեան, զգուշութեան եւ լրջախոհութեան, որ այդ օրերուն տակաւին կը շարունակուէր խելայեղօրէն:

Կ. Պոլսոյ ցոյցերուն ամենէն նշանակալին եղաւ *երկաթէ պատրիարք*՝ Իզմիրլեան Սրբազանի աքսորէն վերադարձն ու արքայական շուքով ընդունելութիւնը: Ծովածաւալ բազմութիւնը խանդավառութեամբ ընդունեց եւ ողջունեց իր աքսորական հոգեւոր հայրը, երբ անդին՝ այս մեծաշուք ընդունելութեան հանդիսատես կ'ըլլար նաեւ Սուլթան Համիտ իր Երլտըզի պալատին մէջ, շրջապատուած՝ մոլեռանդ յետադիմականներէ եւ ծանօթ ազատասէր կոչուած երիտթուրքերէ, որոնք թերեւս... կը ծիծաղէին հայերու միամտութեան ու դիւրահաւատութեան վրայ, որովհետեւ պիտի չուշանար 1919ի Չատկին Ատանայի կոտորածը:

Եգիպտոսի մէջ ծնունդ առած Սահմանադրական-Ռամկավարութիւնը կը կազմակերպուի Կ. Պոլսոյ մէջ, ժամանակի նոր իրադարձութիւններուն բերումով:

Դաշնակցութիւնը չխրատուած այն փորձառութենէն զոր Կովկասի մէջ ունեցած էր, կը գործէր այնպիսի եղանակով մը, որ իր գործիչներուն գրկաբաց ընդունելութենէն յետոյ կամաց կամաց կը սկսէր դժգոհանքը եւ զգուանքը:

Ռուսական յեղափոխութենէն յետոյ միեւնոյն երեւոյթը Կովկասի մէջ պիտի պատահէր: Ժողո-

վուրդին համակրանքին առարկայ ըլլալէ յետոյ, զգուելի արարքներու եւ տխուր գործունեութեանց հետեւանքով անիկա պիտի դառնար ատելութեան առարկայ:

Նոյնը պատահեցաւ նաեւ Թուրքիոյ մէջ, ուր Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք եկան իրենց գործիչները՝ մեծ ու փոքր: Անոնցմէ ոմանք հերոսի կեղծ փառքով ազատութիւն բերելու սնապարծութեամբ, դիմակազերծուեցան եւ սկսան իրենց իրական պատկերը ցոյց տալ եւ պոլսեցիին շուտով արդէն սկսաւ դիրքաւորուիլ անոնց դէմ:

Դաշնակցութիւնը կռնակը տուած Իթթիհատին, սկսած էր իր սանձարձակ գործունեութեան, որոնք ատելութիւն յառաջացուցին իրենց հանդէպ Կ. Պոլսոյ ողջամիտ շրջանակէն ներս:

Ահա այդ օրերուն՝ 1909ի ամառը, Վահան Մալեզեան կու գայ Կ. Պոլիս:

Ատանայի ջարդին հետեւանքով հայերու յուսախաբութիւնը ակներեւ էր եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան սնանկութիւնը՝ բացորոշ: Բայց Դաշնակցութիւնը տակաւին կը մնար Իթթիհատին հաւատարիմ, առանց վարանելու կը յայտարարէր իր վստահութիւնը անոր, որուն մասնակցութիւնը Ատանայի ջարդին որոշ էր եւ ապացուցուած: Դաշնակցութեան գերագոյն նպատակն էր Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ աթոռներ ապահովել իր ընկերներուն համար: Նոյնիսկ ժողովուրդը այլեւս կը տեսնէր դաշնակցականներուն գործակցութիւնը իթթիհատականներուն հետ, ջանալով նուազեցնել Պատրիարքարանին հեղինակութիւնը եւ ջնջել՝ անոր առանձնաշնորհումները:

Հետեւաբար, ամէն անոնք որ Հ.Յ. Դաշնակցութեան դէմ կանգնեցան՝ շուտով Ռամկավարութեան դրօշին տակ իրարու միացան եւ ամենակարճ ժամանակի մէջ կուսակցութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ ունեցաւ անդամներու ստուար թիւ մը: Եւ այդ եղաւ բարիք մը, որովհետեւ Դաշնակցութեան

սանձարձակությունը կասեցնող գլխավոր ուժը Ռամկավարությունը եղաւ:

Իթթիհատին հաճելի երեւնալու Դաշնակցութեան անհեռատես քաղաքականությունը այնքան առաջ կ'երթար որ ԶՅԴ մեր ժողովուրդին մէջ հանրային կարծիք կ'ուզէր ստեղծել Ռուսաստանի դէմ եւ հայութեան համար տակաւին կանխահաս ընկերվարական վարդապետութեան մտածողությունը կը պարտադրէր հայկական աւաններէն ներս: Կը ջանար ազգային իշխանությունը քայքայել, որպէսզի դպրոցներէն ներս ընկերվարական քարոզչությունը, ազատ սիրոյ բրոքականտը ընելով սիրաշահի նոր սերունդը: Ու դեռ կ'ուզէր եկեղեցիները կուսակցական ակումբներու վերածել...: Նման ընթացքի դէմ ժողովրդային պոռթկում տեղի պիտի ունենար եւ ունեցաւ:

«Բաց ու գոցի» խնդիրը երեւան եկաւ: Դաշնակցությունը իր հեղինակութեան դէմ հարուած մը նկատեց եկեղեցիներու գոցուիլը քաղաքական բանախօսություններու համար եւ սկսաւ իր սովորական մեթոտին՝ *սօփային* դիմել, օգտուելով մասնաւորապէս Դուրեան Պատրիարքին ներողամիտ վերաբերումէն:

Կառավարությունը իրենց հետ էր, հետեւաբար անոնք անվախ էին: Պատրիարքը իրենց կողմը հակած էր ստիպողաբար: Այդ խնդրին Իգմիրի մէջ զոհ կ'երթան երկու ռամկավարներ՝ Գեորգ Զեշիշեան եւ Պետրոս Յալաճեան:

Այս իսկապէս *քրիթիկական մոմենտ*ին, ռամկավարությունն էր որ սրտապնդեց ու քաջալերեց Կ. Պոլսոյ վախկոտ քաղքենին, պարկեշտ արհեստաւորը, իր ազգին ու եկեղեցիին անձնուէր քաղաքացին, որպէսզի չվախնայ եւ արիաբար մաքառի Դաշնակցութեան անխորհուրդ քայլերուն դէմ:

Ռամկավար երեսփոխաններն էին որ կազմակերպեցին Կեդրոնի խմբակցությունը, որ կրցաւ պատնէշ մը կազմել Դաշնակցութեան դէմ՝ Ազգային Երեսփոխանական ժողովին մէջ իր շուրջը համախմբելով մեծամասնությունը եւ իր քուէներու ուժովը հարկադրելով իր կամքը Դաշնակցութեան եւ անոր յենարանը եղող Իթթիհատին առջեւ խոնարհող ակնկալութիւններ եւ թեկնածուներ բաղ-

կացեալ Ազատական կոչուած խմբակցութեան:

Դուրեան հարկադրուեցաւ հրաժարիլ եւ ազգային իշխանութեան մէջ գերակշիռ ծայն եւ հեղինակություն ունեցան անոնք որոնք միայն ազգային շահերու պահպանութեան նախանձախնդիր էին, առանց աթոռներու եւ լիաթոշակ պաշտօններու ակնկալությունը ունենալու:

Ասիկա առաջին հարուածն էր հասած Զայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութենէն: Դաշնակցությունը ոչ մէկ օր մոռցաւ զայն, որովհետեւ ատիկա իր փառքի զենիթէն գահավէժ անկումը եղաւ եւ իր հմայքին ու դիրքին խորտակումը՝ թրքահայ գաւառներու մէջ:

Ռամկավարությունը այդ թուականէն յետոյ գլխաւոր հակակշռող ուժը եղաւ Դաշնակցութեան եւ անոր ազգավնաս գործունեութեան:

ԹՈՒՐԶ ԽՄԲԱԳԻՐ ԶԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

ԶՍՌԿԻ Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Ակումբը հետեւեալ պաշտօնագիրը հրատարակեց Մարտ 20, 1909ին մայրաքաղաքի թրքական թերթերուն մէջ.

«Զայ Սահմ.-Ռամկ. Կուսակցությունը, որ իբրեւ քաղաքական կուսակցություն՝ Թուրքիոյ մէջ առաջին անգամ կազմուած եւ իր գոյութիւնը օրինաւորապէս ծանուցած է, իր Կեդր. Ակումբին միջոցաւ բուռն կերպով կը բողոքէ՝ իր գաղափարներուն պատճառաւ նահատակուող քաջարի խմբագրին՝ Զասան Ֆեհմի պէյի սպանութեան համար: ԶՍՌԿը որուն ծրագրին գլխաւոր սկզբունքներէն մէկն է մամլոյ ազատությունը՝ չէր կրնար խստիւ չդատապարտել տրուած այդ վայրագ հարուածը Օսմ. Սահմանադրութեան ամենէն նուիրական տրամադրություններէն մէկուն»:

Նոյնպէս ԶՍՌԿԻ Գահիրէի Ակումբը հեռագրաւ բողոքած էր Զասան Ֆեհմի պէյի սպանութեան համար, միեւնոյն ատեն իր ցաւակցությունները յայտնելով հանգուցեալի ընտանիքին եւ բոլոր օսմանեան մամուլին:

Ըսենք որ Օսմանեան կուսակցություններու Ընդհանուր Միութեան ժողովներուն ԶՍՌԿը պաշտօնապէս կը հրաւիրուէր ու կը մասնակցէր:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ
ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ Կ. ՊՈԼԻՍ

Հ.Ս.Ռ.Կուսակցության հիմնադիր ժողովի որոշումին համաձայն՝ Կուսակցության ղեկավարներն Մ. Տամատեան, Գ. Պեօզիկեան, Լ. Մկրտիչեան եւ Վ. Մալեգեան անցան Կ. Պոլիս, կեդրոնը հոն հաստատելու համար նախապատրաստական աշխատանքներ կատարելու նպատակով: Տակաւին թոյլատու պայմաններ չկային Կ. Պոլսոյ մէջ հայ քաղաքական կազմակերպութիւններուն համար՝ ունենալու ազատ գործունեութիւն: Իրերայաջորդ ցոյցերը, Պանք Օթոմանի գրաւումը եւ յաջորդող կոտորածներն ու կառավարութեան ճնշումները չնչահեղծ ըրած էին պոլսաբնակ հայութիւնը:

Դիւրին չեղաւ ռամկավար ղեկավարներուն սկզբնական աշխատանքը, որովհետեւ ընդհանրապէս ամեն ոք կը խուսափէր առնչուիլ ոչ միայն յեղափոխական, այլ նաեւ՝ քաղաքական օրինաւոր կազմակերպութիւններու հետ, գերադասելով մնալ չէզոք գետնի վրայ եւ անաչառապէս իրենց ազգային պարտականութիւնը կատարել:

Դժուարութեամբ կեդրոնը Աղէքսանդրիայէն տեղափոխուեցաւ Կ. Պոլիս՝ ծաւալելու ազգանպաստ գործունեութիւն: Ղեկավարութեան առաջնահերթ պարտականութիւնը եղաւ կուսակցական շարքերը հրաւիրել պոլսահայութիւնը եւ յաջողեցաւ հայաշատ թաղերու մէջ մի քանի ակումբներ հիմնել: Դարձեալ ղեկավարութիւնը ամեն ջանք թափեց Արեւմտեան Հայաստանի, Թուրքիոյ ու աշխարհի զանազան մասերու մէջ ապրող հայեր համախմբել իր դրօշակին ներքեւ, սակայն մեծ յաջողութիւններու չհասաւ քանակական առումով, թէեւ որակը մնաց իր բարձրութեան վրայ. ղեկավարները վայելեցին ոչ միայն պոլսահայութեան այլ նաեւ ընդհանրապէս հայութեան յարգանքը:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
«ՎԵՐԱԾՆՈՒՆՂ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ ՄԱՅԻՍ 1912-ԻՆ

Կ. Պոլսոյ մէջ, 1912ին խումբ մը ուսանողներ հիմը կը դնեն Կուսակցութեան ուսանողական միութեան: Նախաձեռնողը կ'ըլլայ կարնեցի Արամ

Խմբագիր Հասան Ֆեհմի

Շիշէեանը, որուն կը միանան որպէս գործունեայ անդամներ Լեւոն Աճեմեան, Գասպար Մովսեսեան, Ասատուր Ասատուրեան, Յովսէփ Յովսէփեան, Յարութիւն Գափուքճեան, Արմենակ Հայկունի եւ ուրիշներ:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Ուսանողական Միութիւնը կը սկսի հրատարակել «Վերածնունդ» անունով ամսաթերթ մը: Պարբերականի առաջին համարը լոյս կը տեսնէ Մայիս 1912ին՝ 32 էջերով: Կը թղթակցին Տ. Քելէկեան, Վ. Թէքեան: Բայց «Վերածնունդ»ը երկար կեանք չ'ունենար, ընդամենը 4 թիւ: Այսուհանդերձ, այդ զգալի ներդրում մը կ'ունենայ պոլսահայ երիտասարդական շրջանակներէն ներս ռամկավարական գաղափարախօսութեան տարածման գործին մէջ: ՀՍՌ Ուսանողական Միութիւնը եւս երկար կեանք չ'ունեցաւ, սակայն հայրենիքին ու մեր ազգին ծառայելու պատրաստակամութիւն սերմանելու գործին բե-

րաւ ներդրում: Անոր անդամներէն շատեր ու համակիրներ՝ յատկապէս պոլսեցի ուսանողներէն միացան ՀՍՌԿի շարքերուն:

«ԺՈՂՈՎՈՐԴԻ ԶԱՅՆ» ԹԵՐԹԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մուտրոսի գինադադարէն յետոյ, 1918ին, Կ. Պոլսոյ մէջ կը սկսի հայկական թերթերու վերահրատարակութիւնը: Ռամկավարներու «Ժողովուրդի Զայն» թերթը կը հրատարակէն Յովհաննէս Պողոսեան, Վահան Թոթովեց, Լեւոն Թիւթիւնճեան եւ Սահակ Մեսրոպ: Սահակ Մեսրոպի հեռանալէն յետոյ, խմբագրապետի պաշտօնը կը ստանձնէ Կովկասէն ժամանած Յովհաննէս Յակոբեանը, իսկ Յովհաննէս Պողոսեան կը դառնայ խմբագրութեան քարտուղար: Յովհաննէս Պողոսեան կուսակցութեան Շրջանային Վարչութեան հետ ունեցած տարակարծութիւններու պատճառով կը հեռանայ ուսանելու համար Փարիզ մեկնելով Օգոստոս 1920ին եւ խմբագրի պաշտօնին կու գայ Վահան Թեքեան:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ՇԱՐԺՈՒՄԸ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԵՋ

Լեւոն Թիւթիւնճեանի այս գրութիւնը կը պարզաբանէ պոլսահայութեան մէջ կուսակցական կեանքին նկատմամբ եղած զգուշաւոր երեւոյթը եւ ռամկավար շարժումին նկատմամբ եղած ընդունելութիւնը:

Յաճախ քննադատուած է պոլսահայութիւնը իբրեւ անտարբեր, իբրեւ հանրային շարժումներու անձեռնամուխ, իբրեւ «անգիջող», «թոյլ», «անտարբեր» եւայլն:

Այս քննադատութիւնները որքան ալ չափազանցուած ըլլային, գոնէ իրենց մեղմ համեմատութիւններուն մէջ ճշմարտութեան հիմ մը կը պարունակէին:

Ամէն երեւոյթ իր հոգեբանական պատճառն ունի: Պոլսահայութեան մէջ, գլխաւորաբար քաղաքական կազմակերպութիւնը, կուսակցական ձեւառումը ասկէ առաջ շատ դանդաղ կ'ընթանար ա'յն պատճառով որ՝ սեփական հայրենիքի եւ պետական կեանքի ծնունդ է քաղաքական խմբաւորումը:

Եւ Կ. Պոլիսը, իբրեւ գաղութ, այդ պայմանները չէր լրացներ, թէեւ իբրեւ թրքահայ մշակութային կեանքի ոստան, քիչ ու շատ պահանջ մը ստեղծէր այդ մասին:

Երկրորդ պատճառ մըն ալ, եւ գուցէ գլխաւորը՝ այն երեսնամեայ հասկացողութիւնն էր որ թիւր կերպով մտած էր մեր մէջ՝ յեղափոխական քոմիւթներու եւ քաղաքական կուսակցութեանց գաղափարներուն իրարու հետ շփոթուելէ:

Ամէն հայ չէր կրնար յեղափոխական ըլլալ, յեղափոխական կոմիտէի մը պատկանիլ: Եւ հայութեան մէջ կոմիտէները՝ հայութիւնը արտաքին լուծէ ազատագրելու պայքարէն զատ միջամուխ ըլլալով ներքին ազգային հարցերու, այն շփոթ հասկացողութիւնը առաջ եկած էր ժողովուրդին մէջ թէ՛ հանրային հարցերու մէջ կազմակերպուած *քարթի* (կուսակցութեան) ձեւով հրապարակ գա'լն ալ «յեղափոխութիւն» Է...: Տակաւին այս թիրիմացութիւնը կը շարունակուի «չեզոքներու մէջ, որոնք կուսակցական բառին իմաստը խեղաթիւրուած կերպով կը հասկնան՝ «յեղափոխական»:

Չինադադարէն ի վեր պոլսահայութեան մէջ հետզհետէ կը գտուին հասկացողութիւնները, քաղաքական կուսակցութեան ընկերային ըմբռնումը կը ստանայ իր ճշմարիտ իմաստը:

Ժողովրդական լայն խաւերը հետզհետէ կ'ըմբռնեն թէ՛ ռամկավար ոգիով կառավարուող ազգ մը, որ իր ճակատագրին, իր ազգային ընկերային գործերուն ուղղութիւնը վերէն տրուած հրամանէ մը չի սպասեր, այլ ի'նքն է որ զայն կը ձեռնարկէ, այդ բանը կրնայ ընել մի միայն քաղաքական կուսակցութիւններու միջոցաւ:

Քաղաքական կուսակցութիւնները կը կազմուին ուղղակի ժողովուրդէն, եւ ժողովուրդն է որ այդ կազմութեանց գոյն եւ ձեւ տալով՝ կը յայտնէ իր կամքը իր ընկերային եւ հանրային հիմնարկութեանց (insitutions) մասին:

Այս գիտակցութեան եւ թիւր ըմբռնումներու այս ուղղումին մեծապէս սատարեց Հայ Ռամկավար քաղաքական կուսակցութիւնը, իբրեւ առաջինը թրքահայոց մէջ:

Մեր նախկին յեղափոխական կազմակերպու-

թիւներն ալ, տեղի տալով պատմական անհրաժեշտութեան առջեւ, ժամանակի ընթացքին պիտի գտուին եւ դասաւորուին իբրեւ ընկերային-քաղաքական կուսակցութիւններ:

1890էն ի ի վեր թրքահայութիւնը իր ռամկավար կարգերը ունի շնորհիւ Ազգային Սահմանադրութեան, որ մեր ներքին վարչական ու մշակութային կեանքի օրէնքն էր: Եւ եթէ այդ օրերէն ի վեր ժողովրդական գիտակցութիւնը չէ ունեցած իր համապատասխան զարգացումը, պատճառը պէտք է փնտռել երեսունհինգամեայ համիտեան սարսափներուն եւ անոնց յաջորդող իթթիհատական նախճիրներուն մէջ:

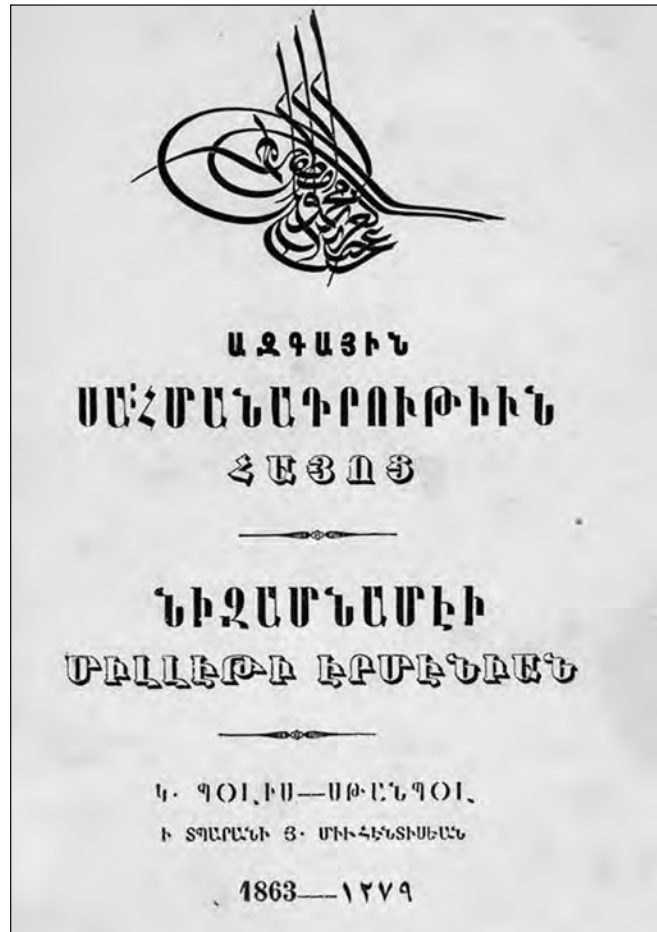
Չինադադարէն ի վեր, ռամկավարութիւնը կը ջանայ դարմանել կասումը եւ տրուած ըլլալով հայ ժողովուրդին ինքնածին ռամկավարական ուղին, Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան ջանքերը կը պսակուին յաջողութեամբ, դատելով այս կարճ ժամանակամիջոցին ձեռք բերուած արդիւնքներէն:

Բայց մեր առօրեայ ներքին հանրային աշխատանքէն, ազգային անկախութեան նուիրագործուած յոյսն ալ մեզմէ կը սպասէ քաղաքական պատրաստութիւն: Գաղթային ոստաններու մէջ համախմբուած հայութեան մէկ մեծ մասը կ'ուզէ իր սեփական հայրենիքը վերադառնալ իբրեւ պետական գործօն:

Երբ կ'ըսենք թէ մեր մշակոյթը, մեր պատմութիւնը, մեր քաղաքակրթութիւնը իրաւունք կու տան մեզի անկախ կեանքի, պէտք է անհրաժեշտօրէն մարգուած ըլլանք կառավարելու մեր պետութիւնը: Պէտք է գծուած ըլլան այն ծրագիրները որոնցմով կը փափաքինք մեր պետական-ընկերային մեքենան կառուցուած տեսնել:

Մինչեւ հիմա յօրինուած ցնորային (utopique) ծրագիրներէն ետք, հայ ժողովուրդը Ռամկավար Կուսակցութեան մօտ է որ կը գտնէ իր հայրենիքին համար ամենէն գործնական ու միանգամայն ազատական ծրագիրը:

Եւ ահա պոլսահայութիւնն ալ, ամերիկահայութեան, եգիպտահայութեան եւ միւս գաղութներուն եւ Կիլիկիոյ հետ կը փարի քաղաքական առողջ ու բանաւոր սկզբունքներու, որոնցմով

պիտի կրնայ իր սեփական հայրենիքը կառավարել արեւմտեան ռամկավարութեան ամենէն ազատ կարգերով:

Մանաւանդ Հայաստանի վերջին աղետները ցնցած ըլլալ կը թուին պոլսահայութիւնը, եւ ամենէն «անտարբեր» կարծուած թաղերն իսկ հիմա սկսած են գրեթէ ինքնաբերաբար շարժիլ: Եւ պէտք է որ այդպէս ըլլար արդէն, որովհետեւ ժողովրդապետական ոգիով տոգորուած ամէն հայ պէտք է իր սեփականութիւնը համարէ հանրային գործը եւ ըստ այնմ մասնակցի անոր ուղղութիւն տուող աշխատանքին:

Վերջերս Պալաթէն ու Գումգաբուէն ետք, գնահատելի են ջանքերը Սամաթիոյ, Գատըզիւղի եւ Պէշկիթաշի ժողովուրդին, որոնք խանդավառօրէն եւ գիտակցաբար անցած են գործի:

Պոլսահայութիւնը իր այս վերաբերումով կը յայտնէ թէ կ'ուզէ վերջ տալ հիւանդոտ վեճի մը, որ

«կազմակերպուած փոքրամասնութեան» եւ «ան-կազմակերպ մեծամասնութեան» պայթարը կը ստեղծէ:

Ինչ որ ալ ըլլայ, հայ ժողովուրդի ստուար մեծամասնութիւնը պէտք է համոզուի թէ ազգային քաղաքական ըմբռնումները պիտի գտուին ու դասաւորուին եւ ազգային կամքը պիտի յայտնուի

որոշ ու ճշդուած կերպով, ներքին պայթարները իրենց սաստկութիւնն ու դառնութիւնը պիտի կորսնցնեն եւ ազգային ճակատագիրը իր պատասխանատու ժողովրդական իր վարիչ մեծամասնութիւնը պիտի գտնէ ա՛յն օրը երբ հայ ժողովուրդը իր անտարբերութեան ախտէն բուժուի: Երեւոյթները յուսատու են հիմա:

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

«ՎԱՆ-ՏՈՍԱԿ»-Ի ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վանի գաղթով 1915ի աշնան ռամկավարները եւս փոխադրուեցան Թիֆլիս: Արտակ Դարբինեան ձեռնամուխ եղաւ Վանի մէջ սկսած կուսակցութեան պաշտօնաթերթին՝ «Վան-Տոսակ»-ի վերահրատարակութեան, սակայն նիւթական միջոցներու անբաւարարութիւնը թոյլ պիտի չտար որ անմիջապէս կարենար յաջողցնել անոր լոյս ընծայումը: Դարձեալ կը դիմեն կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանակին, ուրկէ պատերազմի հետեւանքով յարաբերութիւններու դժուարութեամբ պատասխան կը ստանան երկու ամիսներ ետք միայն: Մինչեւ Ամերիկայի օգնութեան գալը, Ռոստովէն օգնութեան կը հասնին ռամկավար ծանօթ դէմքերէն Տիգրան Թիւթիւնճեանը եւ քաղաքի միւս ռամկավարները: Վերջապէս «Վան-Տոսակ»ը 1915 Նոյեմբերին կը սկսի վերահրատարակուիլ Թիֆլիսի մէջ: Թերթին պատասխանատու խմբագիր Արտակ Դարբինեան Նոյեմբեր 29, 1915ի առաջին թիւի խմբագրականին մէջ կը գրէ, որ «տաճկահայութեան ողջակիզման ողջ պատասխանատուութիւնն ընկնում է երիտթուրքերի վրայ» եւ կը շեշտէ լոյս տեսնող այս թերթին նպատակները.

1. *Հրդեհուող հայրենիքի մոխիրների տակից լսողո՞ղ տառապանքի ճիչը ու բողոքը հասցնել հայութեան եւ նրա բոլոր բարեկամների ու թշնամիների մտքին ու սրտին: «Վան-Տոսակ»ը պիտի լինի թուրքահայութեան տառապանքների հայելին, նրա տանջանքների արձագանքը, իսկ նրա մտասէլեռման կենտրոնն ընդհանրապէս մեր ազգային կեանքը եւ «մասնաւորապէս տաճկահայ հարցը պիտի լինի»:*

2. *Դառնացած եւ յուսահատուած որոշ արեւմտահայ ռամկավար գործիչներ տուեալ պահին դէպքերի թարմ տպաւորութիւնների ազդեցութեան ներքոյ երբեմն անապացոյց մեղադրանքներ էին բարդում քաղաքական միւս ուժերի եւ կուսակցու-*

թիւնների վրայ: Նմանատիպ դրսեւորում էր նաեւ այն, որ «Վան-Տոսակ»ը գրում էր. «Կովկասահայութեան առջեւ պարզել տաճկահայերի ազատագրութեան գործում ռուսահայ բոլոր կուսակցութիւններու եւ խաւերու ունեցած բացասական դերը (հնչակեաններ, դաշնակցականներ, մշակականներ»: Դարբինեան կ'ընդգծէ, որ պատասխանատուութենէն զերծ էին մնալու «փոքրաթիւ ընկերվարականները (սոցիալ-դեմոկրատները եւ սոցիալ-յեղափոխականները), որոնք սկիզբէն դէմ էին ռուսահայերու միջամտութեանը թրքահայ շարժումին մէջ»:

3. *Մասնաւորապէս պարզել ՀՀԴ պատասխանատուութիւնը «կամաւորական շարժման թուրքահայութեան գլխուն պայթած աննախընթաց աղետին մէջ». անոնք կարծես մոռանում էին, որ կամաւորական շարժումն ունեցաւ նաեւ դրական նշանակութիւն. Վասպուրականի հայութեանը փրկեց բնաջնջումից եւ շատ անգամներ պաշտպանեց արեւմտահայ գաղթական զանգուածներին քրտական յարձակումներից:*

4. *«Կովկասում ապաստանած մօտ 250 հազար թուրքահայ գաղթականների ցաւերուն արձագանգ դառնալ եւ դարման փնտռել: Այսինքն ռամկավարները նպատակ ունէին մամուլի միջոցով կովկասահայութեան լայն զանգուածներին ներգրաւել գաղթականութեան օգնութեան գործում:*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱՇԻՆԱՑ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

Կոտորածներու առաջին օրէն արդէն սահմանադրական ռամկավարները կը փոխեն իրենց վերաբերմունքը եւ կը սկսին սատարել կամաւորական շարժումին եւ կը ձեռնարկեն գործնական քայլերու: Յունիս 1915ին ՀՍՌԿ Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը կովկասահայութեան կամաւորական շարժումին աջակցելու նպատակով շրջաբերական նամակով կը դիմէ իր ակումբներուն: Կոչ կ'ըլլայ նիւթական եւ այլ հնարաւոր

միջոցներ հանգանակել, ինչպես նաեւ հաւաքագրել մարտական խումբ մը եւ զայն ուղարկել Վասպուրական: «Նահանգային Վարչութիւնը սկզբունքով ընդունեց իր վերջին Նիստի մէջ խումբ մը դրկել Վան, ընկեր Անուշաւան Տէր-Մկրտիչեանի ղեկավարութեամբ»: 1915 Օգոստոսի վերջին կամաւորներու խումբը Նիւ Եորքէն ռուսական ռազմանաւով կը հասնի Աբխազիա, այնտեղէն ալ՝ Թիֆլիս:

Վանի վերագրաւումը Նոր յոյսեր կու տայ ռամկավարներուն: Անոնց եւ մշակականներու նախաձեռնութեամբ 1915 Սեպտեմբերի աւարտին Թիֆլիսի մէջ տեղի կ'ունենայ խորհրդակցութիւն, որուն կը մասնակցին «Մշակ»ի կողմէ Զ. Առաքելեան, Փրոֆէսէօրներ Ս. Մալխասեան, Լ. Եղիկեան, ռուսական տումայի անդամ Մ. Պապաջանեան: Ռամկավարներէն՝ Ա. Եկարեան, Յ. Գոյումճեան, Փրոֆ. Յ. Մինասեան, Զ. Կաթաւեան, Ռ. Զովնանեան եւ ուրիշներ: Որոշում կ'առնուի կազմել վերագրաւում Վանի վարչական եւ պաշտօնական մասնաւոր մարմին, որու հսկողութեանը պիտի ենթարկուէին նաեւ Արեւմտեան Զայաստանի միւս գրաւուած տարածքները: Այս կը ստանայ «Զայաստանի Վերաշինաց Յանձնաժողով» անունը:

Յանձնաժողովին նպատակն է աջակցիլ վասպուրականցի եւ թրքահայ մտաւորականներուն՝ հայրենիքի վերաշինութեան սուրբ գործին, իսկ սկզբնական շրջանին յանձնաժողովը կը հայթայթէ երկրացիներէ կազմուած երկրապահ զուլդի պահպանման բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, մինչեւ որ կառավարութիւնը իր վրայ վերցնէ այդ հոգը: Իսկ ապագային Զայաստանի Վերաշինաց Յանձնաժողովի (ԶՎՅ) անոր մասնակցութիւնը պիտի հանդիսանայ սաղմը ապագայ այն մեծ գործին, որ պիտի պահանջէ մեր աւերակ դարձած հայրենիքը կովկասեան հայ զանգուածէն եւ արտասահմանեան գաղութներէն, որոնք փորձեցին ղեկավարել արեւմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը, սակայն յաջողութեան չհասան:

ԶՎՅը կ'ընտրէ գործադիր մարմին մը հետեւեալ կազմով. Ատենապետ՝ Մ. Մինասեան, որ Վանի տեղահանութենէն առաջ Վանի Կեդրոնական

Վարժարանի տեսուչն էր, քարտուղար՝ Ս. Մալխասեան, խորհրդականներ՝ Լ. Եղիկեան, Ա. Տէր-Մկրտիչեան (ռամկավար) եւ վերակազմեալ հնչակեաններու ներկայացուցիչ Պ. Տեփոյեան:

Գործադիր մարմինը կը վաւերացուի փոխարքային կողմէ: Օրակարգի գլխաւոր հարցերն էին Վանի եւ միւս գրաւուած տարածքներու վարչական ու տնտեսական գործերու վարումը, գաղթականութեան տեղաւորումը եւ օգնութեան կազմակերպումը: Կը կազմուի ոստիկանական ջոկատ հրամանատարութեամբ՝ Ա. Եկարեանի, իսկ տեղակալը՝ վերակազմեալ Ճիմ Զանգալեան: Շուտով Եկարեանը 50 ձիաւորներով եւ Զանգալեանը 45 հոգիէ բաղկացած հետեւակով կը մեկնին Վան: Զոս անոնք կը ցուցաբերեն օգտակար գործ արժանանալով ռուսական իշխանութիւններուն գնահատանքին:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵՋ ՉԱՆԱՉԱՆ

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿԸ ՎԱՐԷ Զ.Ս.Ռ.

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Զ.Վ. Յանձնաժողովը եւ Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոն առաջին օրէն հակասութիւններու մէջ կը մտնեն: Ա. Տէր-Մկրտիչեանի ներկայութեամբ, Թիֆլիսի Բիւրոն կը պահանջէ, որ ԶՎՅ մտնէ իր ենթակայութեան տակ, սակայն կը մերժուի եւ այդ երկու մարմիններու միութիւնը եւ համատեղ աշխատելու նպատակը չ'իրականանար:

Այդ օրերուն ռամկավարները մնայուն շփումներու մէջ կը մտնեն կովկասահայութեան տարբեր շրջանակներու եւ գործիչներու հետ, գլխաւոր նպատակ ունենալով թրքահայ փախստականներուն համար օգնութեան միջոցներ որոնել: «Մեր անելիքը եւ ապագան» խմբագրականը պաշտօնաթերթ «Վան-Տոսպ»ի մէջ կու տայ ռամկավարներու ծրագիրը, որ է ստեղծուած պայմաններուն մէջ հայութեան բոլոր խաւերը պետք է անդուլ աշխատանքով սպիացնեն վերբերը: «Աշխատանք» ըսելով կը պատկերացուին այնպիսի գործողութիւններ, ինչպէս՝ օժանդակել գիւղացիութեան տնտեսութեան վերականգման գործին, բանալ դպրոցներ եւ մատաղ սերունդը դաստիարակել

հայրենասիրության ոգիով, զարգացնել մամուլն ու գրականությունը, վսեմություն եւ սրբություն ներարկել եկեղեցիին, արծարծել հոգեւոր հայրենիքի գաղափարը. վերջապէս ահա՛ մեր ընելիքն ու ապագան:

Գաղթականներուն վիճակին, կեցութեան եւ այլ հարցերով ՀՍՌԿը Արեւելեան Հայաստանի եւ Ռուսաստանի տարբեր շրջաններու մէջ կը ցուցաբերէ ոչ միայն հետաքրքրութիւն, այլեւ՝ կ'առնէ գործնական քայլեր, ինչպէս՝ կը բացուին դպրոցներ, որբանոցներ, որոնք ընդհանրապէս կը ֆինանսաւորուէին ամերիկահայութեան մեր շրջանակի նիւթական հանգանակութիւններով, գործակցութեամբ՝ բարեսիրական եւ նպաստամատոյց միութիւններու: Կուսակցութեան վարիչները այցելելով գաղթավայրեր մանրամասնօրէն կ'արծանագրեն իրենց պաշտօնաթերթին մէջ հայութեան կենցաղային դրութիւնը եւ կու տան պատկերը իրենց կարիքներուն եւ հարցերուն, ժողովուրդը իրազեկ դարձնելու թրփահայութեան վիճակին մասին:

Ամերիկացի թէ այլ երկիրներէ եկած միսիոնարներու մասին կ'անդրադառնան իրենց մամուլով՝ նշելով այն շնորհալի աշխատանքը զոր կը տանին անոնք: Յատկապէս կ'ընդգծեն ամերիկեան նշանաւոր հայասէր բժիշկներու՝ Ռէյնոլտսի, Ուիլյամսի եւ Մթթալմի մարդասիրական գործունեութիւնը, անոնց խանդավառութիւնը հայերու արծանագրած իւրաքանչիւր յաջողութեան համար, իսկ ժողովուրդի դժուարութեան պահերուն՝ անոնց սիրալիր, հոգատար վերաբերմունքը:

Երբ թրփահայ գաղթականութիւնը Կովկաս առաւ իր շունչը, Ամերիկայի մարդասերները չմոռցան զայն իր թշուառութեան մէջ, իսկոյն հանգանակեցին խոշոր գումարներ եւ յատուկ պատուիրակութեան մը յանձնելով Կովկաս գործուղեցին: Իսկ երբ սկսաւ գաղթականներէ ոմանց վերադարձը հայրենիք, վերոյիշեալ միսիոնարները անմիջապէս Պարսկաստանէն եզներ գնելով երկիր մտցուցին եւ սկսան բաժնել գիւղացիութեան, կապելու համար զիրենք հայ ազգին արմատին՝ իր կենսատու հողին հետ:

Ի հարկէ միսիոնարներու մեծագոյն խնդիրը բոլորովին տարբեր էր:

ՀՍՌԿ-Ը ՄԻՋԿՈՒՄԱԿՑԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐՈՒ ՉԱՏԱԳՈՎՈՐԸ

Եգիպտոսի օրինակով, Սեպտեմբեր 1915ին Թիֆլիսի մէջ եւս կը գումարուի միջկուսակցական խորհրդաժողով, որուն կը մասնակցին Ս.Դ. Հնչական Կուսակցութենէն Ս. Հովեան (Տաշիր), Գ. Մնացականեան, Լազօ, վերակազմեալներէն՝ Պ. Տեփոյեան, Ն. Դշոյեան, ռամկավարներէն՝ Ա. Տէր-Մկրտիչեան, Ա. Եկարեան, Ռ. Յովնանեան: Ժողովի ժամանակ հնչակեանները կը մերժեն Վանի ներկայացուցիչներն ընդունիլ գործադիր մարմին մէջ հաւասար ձայնի իրաւունքով: Հնչակեանները կը համաձայնին միայն Ամերիկայի ռամկավարներէն Ա. Տէր-Մկրտիչեանի եւ վերակազմեալ Պ. Տեփոյեանի թեկնածութեան: Սակայն գործադիր մարմնի մէջ հաւասար թիւով ներկայացուցիչներ ունենալու ռամկավարներու եւ վերակազմեալներու առաջարկը հնչակեանները կը մերժեն եւ միջկուսակցական ժողովը կանգ կ'առնէ:

Հակառակ այս միջկուսակցական ժողովի անյաջող աւարտին, ռամկավարները երբեք համագործակցութեան յոյսը չեն կորսնցուցած: Աւելին, պաշտօնաթերթ «Վան-Տոսպ» Յունուար 10, 1916 համարով կը գրէր, որ թրփահայ գաղթականները ամէն իրաւունք ունին կովկասահայ պատգամաւորներէն ակնկալելու, որ վերջինները իրենց հարցը պատշաճ կերպով բարձրացնեն Ռուսաստանի Պետական Տումայի մէջ: Այդ կը վերաբերի Միքայէլ Պապաջանեանին, որու հետ ռամկավար գործիչներուն մեծ մասը սերտ յարաբերութիւններու մէջ էր:

«Վան-Տոսպ» յաճախ կ'անդրադառնայ արեւմտահայ գաղթականներու տխուր վիճակին, որուն ճակատագիրը երբեմն կը տնօրինուէր կովկասահայ այնպիսի գործիչներու կողմէ, որոնք ծանօթ չէին հայոց պատմութեան, նոյնիսկ հայերէն լեզուին: Եւ բնական է, որ այդպիսիները պիտի չկարողանային հասկնալ օրուայ պահանջները եւ ըմբռնել պատմական հանգամանքները:

Պաշտօնաթերթը իր քննադատությունը կ'ուղղեր ՀՀԴի դեմ: Միջ կուսակցական անհանդուրժողականությունը ինչպես միև կուսակցություններու, այնպես ալ ռամկավարներու մօտ կը գորանայ եւ յատկապէս պատերազմի դժուար տարիներուն, երբ մամուլով բացայայտօրէն զիրար կ'ամբաստանէն: Ռամկավարները քննադատութեան թիրախ կը դարձնէին ոչ թէ Դաշնակցութիւնը ընդհանրապէս, այլ անոր գործելակերպի շարք մը երեւոյթները. մասնաւորապէս անոր ցուցամոլութիւնը, փառասիրութիւնը, ամէն ինչ իրենց վերագրելու մոլուցքը, եկեղեցիի նկատմամբ անյարգալից վերաբերմունքը, անհանդուրժողականութիւնը միև կուսակցություններուն նկատմամբ, եւայլն: «Դուրս եկէք կախարդական շրջանից» յօդուածին մէջ լոյս տեսած «Վան-Տոսպ»ի Նոյեմբեր 29, 1915ի թիւով ռամկավար խմբագիրը՝ Վարդան Պապիկեան, հայութեան կրած անդուլ տառապանքներու համար մեղքի բաժին կը յատկացնէ Նաեւ հայ կուսակցություններուն ու անոնց գործունեութեանը: Պապիկեան կ'ուզէ անցեալի տխուր փորձառութենէն դասեր քաղել եւ հեռու մնալ ցուցամոլութիւններէ եւ կոչ կ'ընէ որ ժողովուրդի ճակատագիրը պէտք է յանձնուի դեմոկրատական ու ազատական ըմբռնողութեամբ գործող կուսակցություններու, ապահովելու համար ազգին գոյութիւնը: Հեղինակին կարծիքով հայ ժողովուրդի այս տխուր վիճակին կարելոր է օգտագործել բոլոր խաւերու հնարաւորութիւնները՝ Նախ ազգին գոյութիւնը ապահովելու համար, որ ընկերային վերափոխություններու կոչերը (որոնք անցնող աւելի քան երկու տասնամեակներու կը հրապարակուէին ՍԴՀԿ եւ ՀՀԴ կուսակցություններէն) ժամանակավրէպ են եւ ապագայի խնդիր: Պապիկեան կը դատապարտէ Նաեւ անոնք, որոնք ազգային խնդիրներու մէջ կ'որոգեգրեն չեզոք դիրքորոշում: «Այդպիսիները արժանի են խորին արհամարհանքի», քանի որ կը փակեն իրենց աչքերը չարիքին դեմ կռուելու փոխարէն, եւ «կը բաւականանան միայն քննադատելով»:

Այս ամենէն անկախ, տակաւին ՀՍՌԿը յառաջ

կը մղէ համերաշխութեան եւ համագործակցութեան գաղափարը: Մինչ այդ, «Վան-Տոսպ»ը կը հրապարակէ Արշակ Զօպանեանի մէկ նամակը, որ կոչ կ'ընէ բոլոր կուսակցություններուն. «Ժամանակաւորապէս մոռնալ վեճ ու կռիւ եւ համերաշխ մթնոլորտով դարմանել վերքերը»:

Ռամկավարները կը գտնէին Նաեւ որ, բացի կուսակցություններէն իրենց ուժերը պէտք է միաւորեն Նաեւ բարեգործական մարմիններու մէջ: Այս առումով «Վան-Տոսպ»ը կը գրէր. «Ունինք բազմաթիւ գաղթական մարմիններ: Եղբայրական օգնությունը, Պաքուի կոմիտէները եւ կանանց, օրիորդաց եւ այլ բազմաթիւ միութիւններ, ու ասոնց վրայ աւելցած դեռ օտար մարմիններ, որոնք բոլորն ալ Նոյն նպատակի կը ծառայեն»: Կուսակցությունը կոչ կ'ընէ միաւորուիլ եւ համախմբել իրենց աշխատանքը:

ԱՐԵՒՏՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ

ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՇՈՒՐՁ

Հայկական Հարցի հետ կապուած յետադարձ ակնարկով մը, ռամկավար մամուլը, ամենուրեք կու տայ իր կողմնորոշումները եւ վերաբեւոյժումները: Օրինակ, դարձեալ Պապիկեան արտայայտուելով ռամկավարներու տեսակետներուն այդ հարցին նկատմամբ, միակողմանիօրէն չի դիտեր եւրոպական դիւանագիտութեան դերը հայկական խնդրին շուրջ, բացարձակօրէն չ'արդարացներ եւ չի դատապարտեր անոր միջամտությունը Հայկական Հարցին հետ կապուած, այլ կը փորձէ ամէն ինչ տեսնել իր տեղի ու ժամանակի իրապաշտ համայնապատկերին մէջ: «Կարելի 'է քննարկել օտար դիւանագիտութեանը դիմելու հայերու քայլը» հարց տալով ինք կը պատասխանէ, որ այսօր կարելի է, բայց մինչեւ Եղեռնը հայ ժողովուրդը չ'էր կրնար ունենալ աւելի քաղաքական իմաստութիւն եւ գուշակել հեռաւոր ապագան: «ԶԷ՞ որ ժողովուրդներն ալ ունին իրենց անփորձութեան շրջանները, որոնց մէջ անոնց գործած արարքները կարելի չ'է չափել հետագայ տարիներու չափով»: Հետագայ տարիներուն հայերը արդէն համոզուե-

ցան, որ Եւրոպայի պիտի չփրկէր, բայց Պապիկեան կ'ընդգծէ գրելով. «Եւրոպայի սարսափն էլ միայն բաւարար է, որ արգելում էր թուրքին մահացու վերջին հարուածը հասցնելու հայ ժողովրդի գլխուն»:

Միւս կողմէ, Պապիկեան չի մեղադրեր Պօղոս Նուպարին բարենորոգումներու խնդրով եւրոպական երկիրներուն դիմելու փորձը, գտնելով, որ «ան չէր կրնար վնասակար հետեւանք ունենալ եւ կրնար նոյնիսկ օգուտ բերել, եթէ չծագէր պատերազմը»: Շարունակելով վերլուծել, յատկապէս Ատանայի կոտորածէն յետոյ արեւմտահայութեան մէջ արմատաւորուեցաւ այն մտայնութիւնը, որ հետագայ աղետներէն փրկուելու համար նախ անհրաժեշտ է զարկ տալ ինքնապաշտպանութեան եւ ապաւինիլ սեփական ուժերուն ու միջոցներուն: Այդպէս ալ ռամկավարներու մօտ, յատկապէս՝ Վասպուրականի մէջ, մեծ թիւով գործիչներ արդէն համոզուած էին անոր: Դժբախտաբար դիւանագիտական տարբեր միջոցներով տարուած «կառավարութիւններուն ռոմանթիկ առաքելութիւններ վերագրելով» հայեր մոռցան «ուժերու իրական յարաբերութիւնները», եւ փոխանակ ողջամիտ հաշուարկին ապաւինելու եւ հեռու մնալու վտանգաւոր արկածախնդրութիւններէն, տուրք տուին զգացումներու, կազմակերպեցին կամաւորական խումբեր եւ փորձեցին ապստամբութիւն կազմակերպել: Այս, ի հարկէ նորութիւն չէ, որքան ալ կամաւորական շարժումը ժողովուրդին հոգեկան զգացումներուն դրսեւորումն էր, այնքան ալ խորքային պատճառներ ուներ. նախ ան իսկապէս ժողովուրդի կամքի արտայայտութիւնն էր եւ յետոյ՝ անոր մէջ առկայ էր օտար պետութիւններու դաւադիր ձեռքը: Ու Պապիկեան կ'եզրակացնէ իր եւ կուսակցութեան միտքերը այդ ուղղութեամբ գրելով. «ա. Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ապստամբական շարժումներ հայերու կողմէ բոլորովին գոյութիւն չեն ունեցած, այդ թրքական կողմի, անոր դիւանագիտութեան հրահրածն էր: Հայերը ջանացեր են դիմել ինքնապաշտպանութեան՝ թրքական հալածանքներու ու հարստահարումներու դէմ եւ բ. ինչ կը

վերաբերի կամաւորական շարժումին ու հայկական կոտորածներուն, ապա իրաւացիօրէն կը գտնեն, որ մեր պարտքն էր խուսափիլ թշնամիին ոեւէ առիթ ներկայացնելէ եւ գործել ծայրայեղ աշալոջութեամբ, «բայց այդպէս չստացուեց: Աղմուկով, ցոյցով, սահմանից այն կողմի վիճակը հաշուի չառնելով, լայն խորհրդակցութեան չենթարկած գործ ձեռնարկուեց եւ յանգեցրեց կատարուած իրողութեանը»:

Վերջապէս հետագայ գործելակերպին հետ կապուած, ՀՍՌԿի տեսակետը այդ օրերուն, այն էր որ կ'առաջարկէր արեւմտահայերուն ու արեւելահայերուն գործել տարբեր ուղղութիւններով. այսինքն, «Երկրի» գործերուն մէջ առաջնորդութիւնը տալ արեւմտահայերուն, իսկ Կովկասի մէջ՝ արեւելահայերուն: «Տեղացին աւելի լաւ կ'իմանար իր շրջանը»:

ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԸ ԿԸ ՄԼԱՅ ՀԱՅՈՑ ՄԼԱՅՈՒՆ
ԲԱՐԵԿԱՍԸ Կ'ԵԶՐԱԿԱՑՆԷ ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԸ
«ՎԱՆ-ՏՈՍՊ»-Ը, ԶԳՈՒՇԱՑՆԵԼՈՎ ԸՐՏԱԿԱՆ
ՀԱՐՑԵՆ

Եգիպտոսի ռամկավար շրջանակին ու Տամատեանի նման Կովկասի ՀՍՌԿի կառոյցը եւս այս հարցին նկատմամբ կը բաժնէ նոյն տեսակետը: Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը այս հարցին կ'անդրադառնայ «Թուրքաց Հայաստանի ապագայի մասին» առաջնորդողով, ուր ցոյց կը տրուի, որ արեւմտահայութիւնը իր ազատագրական յոյսը կապած է Ռուսաստանին, ոչ թէ Անգլիոյ կամ Ֆրանսայի հետ: Իր այս տեսակետը կը հաստատէ պատմական համառօտ յետադարձ ակնարկ մը ու փաստերու համադրանք մը կատարելով, կը նկարագրէ հայ-ռուսական յարաբերութիւնները մինչեւ 1877-78 թուականները, ռուս-թրքական պատերազմը, ապա անոնցմէ ետք կը յիշէ Ռուսաստանի հայանպաստ դիրքորոշումը ինչպէս Սան-Ստեֆանոյի ու Պերլինի պայմանագրերու ընթացքին, այնպէս ալ 1912ին ներկայացուցած հանրայայտ ինքնավարութեան ծրագրով: «Թրքահայերը դէպի Ռուսաստան ունեցած են դարաւոր անայլայլ համակրանք եւ այսօր անոնք իրենց

ակնկալությունները իրականացած տեսնելու հաւանականութիւնը կը փնտռեն ամենէն առաջ Ռուսաստանի մօտ» կը գրէ «Վան-Տոսպ»ը իր Օգոստոս 28, 1916ին:

Որպէս հաւատարմութեան գրաւական թերթը կը զգուշացնէ հայերու երկարամեայ դաշնակից Ռուսաստանը հրատապ հարցի մը, կարելոր ինդիքի մը կապակցութեամբ. այդ կը վերաբերի ռուսական բանակի թիկունքին գրաւեալ տարածքներու մնացած քիւրտերուն հարցին: Հեղինակը «ծոցում պահուած օծերի» հետ կը համեմատէ զանոնք, որոնք ձեւականօրէն յայտնելով իրենց հնազանդութիւնը Ռուսաստանին, յարմար պահուն «նամարդ բորենու նման յարձակում են երեկուայ իր կեանքը բաշխողի վրայ, յօշոտում» անոր, կողոպտելով, ջարդելով առանց խնայելու եւ «աւելի մեծ վտանգ են դառնում բանակի համար, քան թէ առջեւի թշնամին»: Այդ վտանգը չէզոքացնելու համար խորհուրդ կը տրուի կիրարկել վճռական միջոցներ, հաւաքել քիւրտերու ձեռքը կուտակուած զէնքերը, «ոճիրների առթիւ մի քանի ազդեցիկ դասեր տալ», քանի որ այդ «զազրելի վայրենին» միայն ուժի առջեւ խոնարհիլ գիտէ: «Պետք է անվնաս դարձնել այդ օծերը կամ հակառակ պարագային, ջախջախել նրանց գլուխը», եւ եզրակացնելով որ այդ կը պահանջէ ռուսական բանակի շահը, հաւատարիմ ռուսասեր հայու շահը եւ վերջապէս արդարութիւնը:

Հայ-քրտական յարաբերութիւններու, հայկական կոտորածներու ընթացքին քիւրտերու խաղացած բացասական դերին ու քրտական ազգային զարթոնքի հարցերուն անդրադարձած է ՀՍՌԿի գաղափարախօսներէն Վահան Մալեզեանը: Խօսելով քրտական շարժումին եւ անոր «Քիւրտիստան» կիսամեայ թերթին մասին, Մալեզեան 1917 թուականին «Վան-Տոսպ»ին մէջ լոյս տեսած յօդուածաշարքով կը գրէ, որ այդ թերթը հրատարակուած է 20 տարիներ առաջ Կ. Պոլսի մէջ, ապա Չուիցերիա եւ այնուհետեւ երկար դադարէ յետոյ կրկին վերահրատարակուիլ սկսած է «քիւրտերու դատը պաշտպանելու համար»:

Հեղինակը տարակուսանքով ու միաժա-

մանակ զայրոյթով կը նշէ, որ «ազատութեան ու մարդասիրութեան քարոզիչ» այդ թերթը բացարձակ լռութիւն կը պահպանէ հայկական կոտորածներու մասին եւ այդ այն ժամանակ, երբ ամբողջ աշխարհը կ'արծարծէր այդ հարցը: Աւելին, անդրադառնալով «Քիւրտիստան»ի քաղաքական ծրագրին, Մալեզեան կը գրէ, որ թէեւ այդ տակաւին յստակացուած չէ, սակայն թերթի յառաջաբանին մէջ բացայայտուած է «քիւրտ ռահվիրաներուն պահանջը» որն է՝ «քնական իրաւունքներ եւ վարչական ազատութիւն»: Սկզբունքօրէն դեմ չըլլալով քիւրտերու ազգային ինքնավարութեան ձգտումին, հեղինակը ուշադրութեան կը հրաւիրէ այն հարցը, թէ արդե՞օք քիւրտ ժողովուրդը ունի բաւականաչափ քաղաքական հասունութիւն «ինքնավարութեան արժանի նկատելու համար»: Մինչդեռ յայտնի է, որ «բացի քանի մը զարգացած քիւրտերէ, որ մատի վրայ կը համրուին եւ երկրէն դուրս կ'ապրին, քիւրտ ժողովուրդը կը բաղկանայ մեծ մասամբ վաչկատուն եւ ասպատակ ցեղերէ, որ ցարդ գրեթէ ինքնագլուխ ապրած են, կողոպտելով, կեղեքելով եւ կոտորելով դրացի անմեղ համայնքները, յատկապէս՝ հայերը»: Ու ան կ'եզրակացնէ, որ որքան գովելի է քիւրտերու ազատութեան եւ ինքնավարութեան ձգտումը, այնքան գործնականին մէջ «ծիծաղելի է Քիւրտիստանի մը գաղափարը, քանզի ո՞ր են քիւրտ գործիչները եւ վարիչները, որ ժամանակի ոգւոյն համաձայն կարող պիտի ըլլային կառավարել երկիրը լաւագոյն պայմաններով», որ անոնք գործիք չդառնային թուրքի ձեռքին: Ան չի տարակուսիր, հաստատելով այն իրողութիւնը, որ քիւրտ ժողովուրդը բազում մղոններով հեռու է քաղաքակրթութենէն, չունի քաղաքական որեւէ գիտակցութիւն, իսկ տգիտութիւնը աչքի զարնող միակ երեւոյթն է, որ «կը տարածուի ամբողջ քիւրտ աշխարհին վրայ»: Արտայայտելով ՀՍՌԿի տեսակէտը, Մալեզեանը կ'եզրակացնէ, որ հայերը պէտք է ուշադրութիւն դարձնեն քրտական շարժումին, քանզի քիւրտերը հայ ժողովուրդի անմիջական հարեւաններն են, շատ յաճախ կ'ապրին խառն եւ անհրաժեշտ է մշակել ու զարգացնել հայ-քրտական յարաբերու-

թիւները հայ ազգային շահերուն համապատասխան:

ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ Ա. ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ապրիլ 24, 1917ին Թիֆլիսի մէջ կը գումարուի ՀՍՌԿի Կովկասի եւ գրաւուած վայրերու Առաջին Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովը: Երկար քննարկումներէ յետոյ ժողովի մասնակիցները կ'որոշեն այսուհետեւ հրաժարիլ երոպական պետութիւններու օգնութեան գաղափարէն եւ Հայաստանի ապագայի հարցով յոյս դնել միայն դեմոկրատական Ռուսաստանի օգնութեան վրայ: Ասոր մասին կը վկայեն Ռուսաստանի Ժամանակաւոր կառավարութեան եւ իշխան Լվովին հասցեագրուած հեռագիրները. «Վստահ ըլլալով, որ մեր դժբախտ հայրենիքի՝ Հայաստանի ապագայ բախտաւորութիւնը կախուած է ռուսական յեղափոխութեան բարեյաջող վիճակէն, մենք կը միացնենք մեր ձայնն ու ուժը բոլոր անոնց, որոնք տոգորուած են վերածնունդ Ռուսաստանի ուժերու ամրապնդման գաղափարով»: «Ռուսական յեղափոխութեան բարեյաջող վախճան» ըսելով, ռամկավարները նկատի ունին արեւմտաեւրոպականի նման սահմանադրական հանրապետութեան հաստատումը: Ընդհանրապէս, ռուսական փետրուարեան յեղափոխութեամբ ոգեւորուած ՀՍՌԿը, վերոնշեալ ժողովին մէջ եւս փառաբանելով Փետրուարը եւ անոր բոլոր նուաճումները, միեւնոյն ժամանակ, անտեղի յետադիմական ու կործանարար կը համարէր դասակարգային կռիւը եւ ընկերվարութեան քարոզչութիւնը:

Ժողովին որոշումով Վանի շրջանային ակումբը կը վերափոխուի Ռամկավար Կուսակցութեան Հայաստանի Կեդրոնական Խորհուրդի:

ՀՍՌԿ-Ի ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՓԵՏՐՈՒՄՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱԲԵԼԻ ՈՒՇ՝ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ

Կուսակցութիւնը կը պաշտպանէր ապագայ ժողովրդավարական Հայաստանի մը գաղափարը

եւ դասակարգային պայքարէ կը հրաժարէր, նկատի ունենալով՝ Թրքահայաստանի նահապետական-աւատապետական կարգերը, ջարդերու հետեւանքով համատարած ամայութիւնն ու նիւթականի անբաւարարութիւնը: Հակառակ կուսակցութեան դասակարգային պայքարի մերժումին, ՀՍՌԿը կը նկատուէր տակաւին յետադիմական, պահպանողական, պուրժուական պիտակներով: Ճիշդ էր որ ռուսական փետրուարեան պուրժուա դեմոկրատական յեղափոխութեան յաղթանակէն յետոյ ընկերվարական յեղափոխութիւնը կը մերժէր, սակայն այդ հետեւանք էր կուսակցութեան իրատեսութեան, իր մորթին վրայ զգալով ռուսական դարասկիզբի յեղափոխութեան հետեւանքները, եւ ռամկավարները բաւական լաւ կը ճանչնային աշխարհի հզօր պետութիւնները, որոնք միայն սեփական շահերէ առաջնորդուած ոտնակոխ ըրած էին մարդկային ամենավսեմ գաղափարները եւ իրենց կատարած խոստումները:

Միւս կողմէ ռամկավարները սարսափած էին ռուսական բանակի քայքայումէ: Ռամկավարներուն համար պարզապէս անընդունելի էր, որ զօրքին մէկ մասը թողած իր կարելոր գործը՝ պատերազմը իր յաղթական աւարտին հասցնելը, զբաղած էր քաղաքական գործերով, իսկ ուրիշ մէկ մասը կը վերադառնար իր գիւղը, որ մասնակցի հողի բաժանման գործողութիւններուն ... հրապուրուելով պուշեւիկներու կոչերէն, պատրաստ է տապալելու ազատամիտ միասնութիւնը եւ ստեղծելու ընկերվարական կարգեր: Այս վիճակէն ալ ի յայտ կու գայ ռամկավարներու գաղափարական հարկադրական վերադարձը դէպի նախա-յեղափոխական օրերը, երբ իրենց կարծիքով անհրաժեշտ է որոշել Հայաստանի ապագան:

Այս հարցերու կապակցութեամբ կրնանք կարդալ Արտակ Դարբինեանի ամփոփիչ պատասխանը. «Ուրեմն մեզի համար ձեռնտու չէր կարող համարուիլ այդ յեղափոխութիւնը, մենք պիտի ուզէինք, որ դեռ ցարական իշխանութիւնը մնար եւ ռուս բանակի կողմէն գրաւուած Հայաստանի հողերը կցուէին Կովկասեան Հայաստանին՝ Ռուսական տիրապետութեան տակ: Այդպէս կը

մտածելնք մենք՝ ռամկավարներս, այդպես կը մտածէր ողջ թուրքահայութիւնը: Բայց ռուս յեղափոխութիւնը հայերու համար չէր, որ բռնկած էր»:

Ռուսական յեղափոխութիւններէն յուսախաբուած Դարբինեանը ծայրայեղութեան մէջ կ'իյնայ, որովհետեւ փետրուարեան յեղափոխութեան արդիւնքով ստեղծուած ժամանակաւոր կառավարութիւնը ինքնավարութիւն անգամ չէր տար Արեւմտեան Զայաստանին, ու ապա հաստատ պիտի միացնէր այդ Ռուսաստանին, որպէս գրաւեալ տարածք:

«Վան-Sոսպ» պաշտօնաթերթը կը շարունակէ մերժել դասակարգային պայքարը եւ հակադրուիլ անոր կողմնակիցներուն: Թերթը կ'ընդգծէր, որ հայ ժողովուրդի ունեցած պայմանները առանձնայատուկ ըլլալով կը յայտարարէր թէ ռուսական յեղափոխութեան խնդիրներն ու նպատակները տարբեր են, խորթ հայկական իրականութեանը եւ հայ ժողովուրդի քաղաքական նպատակներուն:

Սակայն ռամկավարները որոշակի յոյսեր կը կապէին ռուսական յեղափոխութեան հետ: Ապրիլ 24ին ժամանակաւոր կառավարութիւնը իշխան Լվովին ուղղուած իր հեռագրով կը նշէր, որ Զայաստանի ապագայ բախտը կախուած է ռուսական յեղափոխութեան ելքէն, իսկ ԶՍՌԿը իր աջակցութիւնն ու զօրակցութիւնը կը յայտնէ «վերածնող Ռուսաստանի ամրապնդման բոլոր կողմնակիցներուն»:

Ռամկավարները լրջօրէն կ'անհանգստացնէին ռուսական սոցիալ-դեմոկրատներու պոլշէիկեան թելի եւ անոր գաղափարախօս Լենինի հակապատերազմական կոչերը, որոնք, փաստօրէն կը տանէին դէպի բանակին քայքայումը:

1917ի աշնան քաղաքական եւ տնտեսական ճգնաժամի խորացումը Ռուսաստանը առաջնորդեց դէպի ժողովրդական յեղափոխութիւն: Զոկտեմբեր 25ին պոլշէիկները անցան իշխանու-

թեան գլուխ. ծանօթ որպէս «Զոկտեմբերեան Յեղափոխութիւն» տարագումով: Ի հակադրութիւն համաեւրոպական պատերազմի շրջանին, պոլշէիկները «Դեկրետ հաշտութեան առանց ռազմատուգանքներու եւ բռնագրաւումներու» կարգախօսով առաջ քշեցին անջատ հաշտութեան քաղաքականութիւն մը, ինչպէս գերմաններուն հետ Պրեսթի պայմանագիրը՝ Մարտ 3, 1918ին, որ ունեցաւ ծանր հետեւանքներ հայ ժողովուրդին համար: Այդ հաշտութեամբ թուրքերը ոչ միայն վերագրաւեցին Արեւմտեան Զայաստանը, այլեւ՝ Կարսի եւ Պաթումի շրջանները: Ճիշդ է որ Դեկտեմբեր 29, 1917ին, Ռուսաստանը հրապարակեց «Թրքահայաստանի մասին» դէկրետը, բայց Ա. Դարբինեան նկատէր էր. «Այդ դէկրետը խմբագրուելէ առաջ արդէն հայ ժողովուրդը ողջակիզուած էր: Եւ իբրեւ թուղթի կտոր, այդ դէկրետն ալ պիտի դատապարտուէր մոնետլու դիւանագետներուն զբաղում հայթայթող տոքիւմաններու տրցակին մէջ, ուր մտած էին Պերլինի 61րդ յօդուածը, 1895ին եւ 1914ի հայկական բարենորոգումներու ծրագիրները, ուր պիտի գար մոնետլու նաեւ Սելրի դաշնագիրը»: Շարունակելով իր միտքը, Դարբինեան կը գրէ, որ այդ դէկրետը պիտի կարենար գործադրուիլ, եթէ Անդրկովկասը չխզէր իր կապը «Զոկտեմբերեան Ռուսիոյ հետ, եթէ Կովկասեան բանակն ալ ամուր կանգնած մնար իր գրաւած հողերուն վրայ, մինչեւ հաշտութեան կնքումը»:

1918ի գարնան թրքական բանակի արշաւանքի եւ Արեւմտեան Զայաստանի վերագրաւման հետեւանքով հայոց ազգային խորհուրդի գործունեութիւնը կազմալուծուած էր: Անոր համար ալ ռամկավարները ձեռնամուխ կ'ըլլան իրենց խնամքին տակ գտնուող որբանոցները Զիւսիսային Կովկաս տեղափոխելու գործին: Այդ նպատակով արագօրէն Արմաւիր եւ Ռոստով կը մեկնի Ա. Դարբինեան:

Ն.Ս.Բ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՐԱՇԻ ՄԷՋ

Թէեւ մասնաճիւղ չէ ունեցած մեր կուսակցութիւնը Մարաշի մէջ, առաւելաբար հնչակեան շարքերուն միացած ըլլալով, սակայն Հնչակեան պառակտումէն ետք շատ մը հնչակեաններ միացած են Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ ՀՍԴԿի եւ այնուհետեւ՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան շարքերուն: Փունջ մը այդ ընկերներէն իրենց կենսագրական գիծերով:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ԲԱՐԵՉԱՆԵԱՆ

Մարաշ, 1885 – Հալէպ – Պէյրութ, Նոյեմբեր 11, 1932

Ծնած է Մարաշի Չափուշլու թաղը՝ 1885-ին: Նախնական ուսումը Մարաշ ստանալէ ետք կ'աշակերտէ Տարսնի Գոլէճին, շրջանաւարտ կ'ըլլայ Յունիս 5, 1913ին: Ուսուցչական պաշտօններ կը վարէ Մարաշի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ եւ Կեդրոնական վարժարաններէն ներս եւ Չի-նադադարէն ետք՝ Ատանայի մէջ:

1922ին կը հաստատուի Սուրիա եւ կ'ուսուցանէ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի որբանոցներուն մէջ: 1930ին Տնօրէն-ուսուցիչ կը դառնայ Նոր Մարաշի վարժարանին, պաշտօն զոր խղճմտութեամբ կը վարէ մինչեւ իր մահը, որ քաղցկեղի պատճառաւ տեղի կ'ունենայ Նոյեմբեր 11, 1932ին:

Բարեջանեան թէ՛ Նոր Մարաշի եւ թէ Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցիին շինութեան աշխատած է: Աշխատակցած է ռամկավար ազատական մամուլին, ինչպէս Հալէպի «Եփրատ» եւ Պոստոնի «Պայքար» թերթերուն:

ԱՍԼԱՆ (ՄԻՆԱՍ) ԷԼՄԱՍԵԱՆ

Մարաշ, 1870 – Փրաւիտընս, 1918

Ծնած Մարաշ 1870-ին եւ ուսած Ս. Աստուածածին Ծաղկոցը: Կը սորվի իօրը արհեստը, փոսթալ կարել: 1890ին կ'արձանագրուի հնչակեան:

Ասլան կուսակցութեան գաղտնի թղթատարութեան վտանգաւոր գործը կը կատարէ մինչեւ 1895, երբեւեկելով Մարաշէն Հալէպ:

1895ի գարնան Աղասին զինք կ'առաջնորդէ Չէթուն, ուր կը մասնակցի կռիւին՝ առաջնորդելով արշաւախումբեր: Մարաշի 1895ի ջարդէն օր մը առաջ Չէթունէն Մարաշ նամակ կը բերէ՝ թուրք զինուորի տարագով ծպտուած:

Մարաշէն կ'անցնի Տօթ-Եօլ՝ Փանոս անուն կրող ընկերոջ հետ: Չէթունի պատերազմը հաշտութեամբ վերջանալէ ետք, Ասլան 1897ին կ'անցնի Կիպրոս, կը միանայ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան եւ 1899ին Ամերիկա գալով կը հաստատուի Փրաւիտենս: 1904ին կը դրկուի Մարաշ՝ մասնաճիւղ կազմելու համար, կը հասնի Մարաշ, սակայն ընկերները քաղաքական հետապնդումներու պատճառաւ կը թելադրեն որ ան հեռանայ. կը վերադառնայ Ամերիկա: Եւ, 1912ին, երբ Մարաշցիական անդրանիկ ընկերութիւնը կը կազմուի՝ կ'անդամակցի վարչութեան:

Կը հիւանդանայ 1917ին եւ տարի մը ետք կը մահանայ 48 տարեկան հասակին մէջ:

Ասլան քաջ եւ անձնուէր յեղափոխական մըն էր:

* * *

* * *

ՏՈՔԹ. ՍՄԲԱՏ Գ. ԲԱՐԵՉԱՆԵԱՆ

Մարաշ, 1880ական – Ուստր, ?

Ծնած՝ Մարաշ 1880ական թուականներին: Ուսանած է Ս. Ստեփանոսի նախակրթարանին, Կեդրոնական եւ Ակադեմիա վարժարաններուն մէջ: Այնուհետեւ կ'աշակերտէ Տարսոն-Գոլէճին, զոր կ'աւարտէ 1899ին:

1900ին կու գայ Ամերիկա եւ 1908ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ Եյլ

Համալսարանի բժշկական ճիւղէն: 1911ին կը մեկնի Մարաշ, ուր թէ իբրեւ բժիշկ եւ թէ իբրեւ ազգային գործիչ կը մատուցանէ կարեւոր ծառայութիւն: 1913ին Ատանայի մէջ կ'ամուսնանայ Օր. Սիրվարդ Մ. Ճեւանի հետ: 1914ին, հակառակ ամերիկեան քաղաքացի ըլլալուն, կը ստիպուի թուրք բանակին մէջ բժշկական պաշտօն վարել՝ գտնուելով Տարտանէլի, Կալիցիոյ, Պաղեստինի ճակատները: Գերի կ'իյնայ անգլիացիներուն ձեռքը եւ կը պաշտօնավարէ Անկլո-եգիպտական հիւանդանոցին մէջ:

1919ին Չօր. Ալէնպիի հրամանով կը մեկնի Կիլիկիա, կ'ունենայ բժշկական եւ ազգային գործունեութիւն եւ 1921ին ֆրանսացիներու Կիլիկիան պարպելու պատճառաւ ընտանեօք կը վերադառնայ Ամերիկա: Կը հաստատուի Ուստր: Ան անդամ էր Ամերիկեան Բժշկական Ընկերութեան եւ Մասաչուսեցի Բժշկական Ընկերութեան: Տարիներով ծառայեց Վերակազմեալ Հնչակեան եւ ապա՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեանց:

* * *

ՎԵՐ. ԱՅԱՐՈՆ Ա. ՇԻՐԱՃԵԱՆ

Ծնած է Մարաշ: Ուսանած է Մարաշի Հայ Աւետարանական վարժարաններուն մէջ: Յետոյ կ'աշակերտէ Այնթապի Գոլէճին, ուրկէ ընթացա-

ւարտ կ'ըլլայ 1886ին: Աստուածաբանութեան կը հետեւի Մարաշի ճեմարանին մէջ, զոր կ'աւարտէ 1889ին: Հոս կը ձեռնադրուի Աւետեաց Բ. եկեղեցիին, ուր կը պաշտօնավարէ 25 տարի:

Կը մեկնի Անգլիա, եւ երկու տարի կ'ուսանի Էտիսպըրկի Նիւ Գոլէճին մէջ: Ատեն մը կը մնայ Լոնտոն եւ կ'այցելէ Նաեւ եւրոպական զանազան ուրիշ քաղաքներ ու յետոյ կ'անցնի Եգիպտոս եւ շուտով կը վերադառնայ Մարաշ:

1915ի Ապրիլին վերջերը կը տարագրուի Մարաշէն Հալէպ, ուր Նոյն տարուան Յուլիս 31ին կը սկսի Հայկական Որբանոցը, զոր կը շարունակէ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի բովանդակ տարիներուն եւ ապա, 7 տարի պաշտօնավարելէ ետք հրաժարելով կը հաստատէ պատասպարան մը անտէր հայ աղջիկներու համար: Որբախնամ այս գործունեութեան շրջանին, երկար կամ կարճ ժամանակով 12 հազար որբեր եւ որբուհիներ եղած են իր վարած հաստատութեանց մէջ:

Վեր. Ա. Ա. Շիրաճեան 1894-1918 տարիներուն տասը անգամ բանտարկուած է, ամենէն երկայնը՝ 6 ամիս եւ ամենէն կարճը՝ մէկ օր, բայց երբեք դատապարտուած չէ: 1895ի կոտորածին յաջորդող բանտարկութեան ընթացքին ենթարկուած է սոսկալի չարչարաններու:

Հալէպի մէջ Աղջկանց Պատասպարան-Աշխատանոցը վարելով հանդերձ՝ կը գործակցի Հալէպի Հայ Ազգային Կարմիր Խաչին, Ծերանոց-Անկէլանոցին, գաղթականաց գործերուն եւ ՌԱԿի «Եփրատ» թերթի վարչութեան: Ունի գրական ու պատմաբանասիրական գործեր: Կը մահանայ Հալէպ:

* * *

ՓԱՆՈՍ ՊԻԼԵԶԻՔԵԱՆ

Մարաշ, 1868 - ?

Ծնած Մարաշ՝ 1868ին: Հօր անունը՝ Կարապետ, եւ մօրը՝ Խաթուն: Նախակրթութիւնը առած է Ս. Սարգիս եկեղեցիի ծաղկոցը՝ ուսուցիչ ունենալով Յովհաննէս Գալֆան (յետոյ՝ Խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեան): 1882ին կ'աշակերտէ Կեդր. Վարժարանին, ուր կ'ուսուցանէին Սարգիս Սամուէլեան, Ղեւոնդ Զինյ. Նահապետեան եւ Սմբատ Բիւրատ: 1885ին Կեդր. Վարժարանի 50 աշակերտներով կը կազմուի Կրթասիրաց Ընկերութիւն մը Մարաշի մօտ Թաշ-Օլուզ թրքախօս գիւղին պատանիներուն հայեցի կրթութիւն տալու նպատակով: Պիլէզիքեան կ'անդամակցի այդ ընկերութեան:

1888ին կը միանայ Արմենական կուսակցութեան եւ 1890ին կ'արձանագրուի հնչակեան: Իբրեւ հնչակեան կը գործէ Գիւմալթ թաղի մէջ՝ տրամադրութեան տակ ունենալով 125 հնչակեաններ: 1895-1897 թուականներուն կ'ապրի փախստականի կեանք մը եւ 1897ի ընդհանուր ներումէն օգտուելով կ'անցնի Լարնաքա, Կիպրոս, ուր Անգլիական Որբանոցին 15 որբերուն կօշկակարութիւն կը սորվեցնէ:

1899ին կու գայ Ամերիկա եւ կը հաստատուի Պրիմուլթըր: 1901ին կը միանայ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ կ'ըլլայ ատենապետը Պրիմուլթըրը մասնաճիւղին:

1902ին իր ջանքերով կը կազմուի որբախնամ մը, որ երկու զեյթունցի որբեր կ'որդեգրէ՝ Կ. Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանի միջոցով՝ Օրմանեան Պատրիարքի օրով: 1912ին, լոս անճեղքսաբնակ Աւետիք Փոլատեանի գործակցութեամբ, կը նախաձեռնէ Մարաշի Կրթասիրաց ընկերութիւնը, որմէ յետոյ՝ Հայրենակցական Միութիւնը, եւ իբրեւ

ատենապետ կը ծառայէ 12 տարի: Յաճախ եղած է ատենադպիր Կեդրոնական վարչութեան:

Միշտ ծառայած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան:

* * *

ՆՇԱՆ Պ. ՍԱԱԹՅԵԱՆ

Մարաշ, 1895 – Հալէպ, ?

Ծնած Մարաշ՝ 1895ին. ուսանած Ազգային եւ Բողոքական Նախակրթարաններուն մէջ եւ յետոյ շրջանաւարտ՝ Կ.Թ. Գոլէճէն (1906): Մ ա ս ն ա լ ո Ր ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած է բարոյագիտութիւնը եւ կրօնի պատմութիւնը եւ աւելի ուշ՝ մայրենի լեզուն: Հայրենիքի մէջ ծառայած է կրթական գործին թէ՛ վարչական գործունեութեամբ եւ թէ իբրեւ այցելու ուսուցիչ:

1920-1922 երկու տարի տնօրէն Հալէպի Ազգային երկսեռ վարժարանաց. յետոյ՝ չորս տարի կրթական վարիչ եւ փոխ-տեսուչ ՀԲԸՄի Պէյրութի երկսեռ որբանոցին: 1927-28ին կրկին տնօրէն որպէս կը կանչուի Հալէպի Ազգային երկսեռ վարժարան: 1906էն սկսեալ թղթակից ռամկավար ազատական մամուլին՝ «Բիւզանդիոն», «Յուսաբեր», «Արեւ», «Եփրատ», ինչպէս նաեւ՝ «Նոր Աւետաբեր» եւ «Հայաստանի Կոչնակ» թերթերուն *Գուշակ*, *Կիլիկեցի* եւ *Ռշտունի* ստորագրութիւններով: Ունի անտիպ աշխատասիրութիւններ՝ «Գործնական Բարոյագիտութիւն», «Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութիւն» եւ «Կիլիկեան Գիւղը» անուններով:

1928էն սկսեալ կը դասաւանդէ մայրենի լեզու Հալէպի Ամերիկեան Բարձր. Վարժարանէն ներս,

թե մանչերու եւ թե աղջկանց բաժիններուն մէջ:

Կը մահանայ Հալէպ:

Համայնապատկեր Մարաշի

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈՒՍՍ ԼԵՐԱՆ ՄԷՋ

Մուսա Լերան մեջ Վերակազմեալներու ռամկավար թելին հիմնադիրը կը հանդիսանայ Չօրա (Միսաթ) Իսկենտերեանը: Ան 1911ին Ամերիկայէն կը վերադառնայ իր գիւղը, Հաճի-Հապիպլի, եւ այդ տարին իսկ, իր նախաձեռնութեամբ հիմը կը դնէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղի մը: Միւս գիւղերուն մէջ շատ տկար կազմակերպութիւն մը կ'ունենայ ան: Վերակազմեալները, որոնք աւելի ուշ կ'որդեգրեն ռամկավարութիւնը, առաւելաբար կը զբաղին ինքնապաշտպանութեան եւ ուսումնական հարցերով:

Վերահաս վտանգներէ զերծ պահելու համար իրենց շրջանը, անոնք կը ձեռնարկեն զենքի մատակարարման շարժումի մը եւ անմիջապէս կը հիմնեն ակումբ մը:

Անոնք, Մուսա Լերան մէջ առաջին անգամ ըլլալով, Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ եւ Մուսա Լերան բարբառով կը բեմադրեն Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի «Կոռնակ»ը: Թատերախաղը ժողովուրդին մէջ կը գտնէ լայն ընդունելութիւն: Եողուն-Օլութէն եւ միւս գիւղերէն բազմաթիւ անձեր ներկայ կ'ըլլան ներկայացումին:

Քաջալերուած այս ձեռնարկին գտած յաջողութենէն, 1913 Փետրուարին, անոնք կը բեմադրեն Սուրեն Պարթեւեանի «Աւարայրի Արծիւ»ը, նոյնպէս Մուսա Լերան բարբառով (վերածում՝ Վարդան Քինյ. Վարդերեսեանի): Իսկ 1924ին, «Աւարայրի Արծիւ»ը կը կրկնուի գոլէճին ընդարձակ սրահին մէջ, այս անգամ հայերէն լեզուով:

Ռամկավարները, ՀԲԸՄի հետ համագործակ-

Հաճի Հապիպլիի գոլէճին մէջ «Աւարայրի Արծիւ» թատերախաղի դերակատարները, 1924

ցաբար, մեծ զարկ կու տան մատաղ սերունդին դաստիարակության գործին:

Հետագային, անոնք սերտ յարաբերություն կը մշակեն նաեւ նորակազմ Լեզեոնական Միության հետ, որուն գաղափարական տարածման ու կեն-

սագործման կը բերեն իրենց մասնակցությունը: Դժբախտաբար Լեզեոնական Միությունը չ'ունենար երկար կեանք: 1939ի գաղթականության հետ ան կը քայքայուի շուտով եւ անգամ մըն ալ ոչ ոք կը ստանձնէ զայն կեանքի կոչելու ծանծրոյթը...:

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կ. Պոլսոյ մէջ գումարուած Ընդհանուր Պատգամաւորական Բ. Ժողովէն անմիջապէս ետք, 1913ի Յուլիսին Կուսակցութեան Վասպուրականի Շրջանային Վարչութեան կողմէ եղած կրկնակ հրաւերին վրայ Շաւարշ Յովիւեան նախ քան իր մեկնումը կը տեսակցի Տիրան Զէլէկեանին հետ, որ կու տայ իր խորհուրդները: Մանրամասնօրէն կը բացատրէ թուրք հոգեբանութիւնն ու անկէ բխող կառավարութեան որդեգրած ձուլումի ու բնաջնջման քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերուն հանդէպ: Մեծագոյն դժուարութիւնը հոն է որ անոնք բերող ներսէն առնելու համար յաջողած են իրենց գործակից ունենալ ՅՅԴ փառատենչիկ պետերը. ուրեմն Իթթիհատը ձեռք անցուցած է հայերուն համար զենքերու ամենէն վատն ու վտանգաւորը, եւ եթէ օր մը այդ բախտախնդիրները հրաշքով մը իրական հայրենասէրներ դառնան, անոնք դարձեալ վտանգաւոր ըլլալու սահմանուած են, քանի որ իրենք ոչ թուրքը եւ ոչ ալ Թուրքիան ուսումնասիրած են: Զէլէկեանի տուած խորհուրդներն ու հրահանգները մեծապէս նպաստեցին մանաւանդ կառավարական պաշտօնէութեան հետ ունենալիք յարաբերութեանց մէջ:

Յովհաննեսեան նախապէս եղած կարգադրութեան համաձայն 1912 Փետրուարի 6ին կը հասնի Թիֆլիս, ուր մասնաւոր տեսակցութիւններ կ'ունենայ «Մշակ»ի խմբագրութեան հետ եւ անմիջապէս յաջորդ օրն իսկ կը շարունակէ իր ճամբորդութիւնը դէպի Վան, ուր կը հասնի Մարտ 16ին:

Մինչ այդ, արդէն 1911ին, տեղի կ'ունենայ ՅՍՌԿի Վանի շրջանի ժողովը: Կ'ընտրուի դիւանի կազմը հետեւեալ անդամներով. Յովսէփ Գոյումճեան՝ ատենապետ, Յարութիւն Կաթաւեան՝ քարտուղար եւ խորհրդականներ՝

Կիրակոս Սարուխանեան, Նազարէթ Պուռնուրեան, Նշան Յակոբեան, Անուշաւան Տէր Մկրտիչեան, Կարապետ Կարախանեան, Արմենակ Տէր Պողոսեան, Շաւարշ Յովիւեան: Վանի շրջանի (կամ Վասպուրականի՝ երկու ձեւով ալ կը յիշատակուին այս տեղանունները) այս ժողովին մէջ կ'որոշեն ունենալ թերթ, որ պիտի դառնար Կուսակցութեան խօսափողը:

«ՎԱՆ-ՏՈՍՊ»Ի ԶՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ
ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1912-ԻՆ

1912 Դեկտեմբերին ՅՍՌԿ Վասպուրականի շրջանի համար պաշտօնաթերթ կը դառնայ «Վան-Տոսպ»ը:

Վասպուրականի ազգային կեանքը Իթթիհատական-Դաշնակցութեան քմահաճ կամքէն կախուած ըլլալով, հետզհետէ սկսած էր դառնալ անհանդուրժելի ու այս պատճառ կ'ըլլար որ մուրփն մէջ գործուած անլուր շահատակութիւնները ոչ միայն անարձագանգ մնան, այլ նաեւ անոնց տարբեր գոյն ու տարազ հագցնելով անորոշութեան մատնեն, որպէսզի ժողովուրդը չկարենայ որոշել թէ անոնք գործող երեք կուսակցութիւն-

«Վան Տոսպ»ի 1912 թուականի համարի անուանաթերթէն հատուած մը

ներեն որո՞ւն գործն է: Դաշնակցութիւնը այդ հնարամտութիւնը կը պարտէր իր «Աշխատանք» շաբաթաթերթին:

Այս պարագան պատճառ եղաւ որ ռամկավար շրջանակն ալ իր պաշտօնաթերթը ունենայ, որուն անունը պիտի ըլլար «Վասպուրական»: Կուսակցութիւնը պաշտօնապէս կը դիմէ կուսակալին, որ կը խոստանայ յիսուն օսմանեան ոսկիի փոխարէն տալ արտօնութիւն հրատարակութեան համար: Այս պայմանը ձեռնտու չըլլալով, շրջանակը կը դիմէ Երիտասարդ Զրիստոնեայ Ընկերութեան իրենց «Վան-Տոսպ» թերթը ու տպարանային կազմը գնելու, որու հրատարակութիւնը դադրեցուցած էին բաւական ատենէ ի վեր: Ռամկավարները փոխանցման գործողութեան համար աննշան գումար մը միայն կառավարութեան պիտի վճարէին:

Երիտասարդ Զրիստոնեայ ընկերութիւնը հրատարակած է նաեւ այլ հրատարակութիւններ. 1909ին *միմիակրաֆ*ով հրատարակած է «Օվասիս» անունով ամսաթերթ մը՝ 12 թիւ, իսկ յաջորդ տարի՝ 1911ին՝ մէկ թիւ: Ապա կ'ունենայ իր փոքրիկ տպարանը ամբողջ կազմուածքներով եւ կը հրատարակէ «Վան-Տոսպ» անունով կիսամսեայ թերթը, գլխաւորաբար նախաձեռնութեամբ Յովհաննէս Աւագեանի, Միհրան Միսիկեանի, Լեւոն Շահպազլեանի եւ Կարապետ Յարութիւնեանի:

Բերանացի պայմանաւորումէն քանի մը ժամ վերջ դաշնակցական գոյգ պետերը՝ Իշխան եւ Արամ, վրդոված կը դիմեն Ե.Զ. Ընկերութեան եւ կ'առաջարկեն 125 ոսկիի իրենց ծախել թերթն ու անոր վերաբերող գոյքերը, բայց կը մերժուին: Հակառակ որ անոնք թերթ ունէին եւ թէ տպարան, անոնք այդ աւելորդ միջոցներն յօժար էին, պարզապէս իրենց շահատակութիւններն ու ոճիրները դիմահարող ու խարանող ոյժ մը երեւան չբերելու համար: Միեւնոյն ժամանակ անոնք քաջ գիտէին թէ ռամկավարներուն մէջ կային խիզախ գրողներ, որոնք կրնային սանձ դնել իրենց սանձարձակ լեզուին ու ընչաքաղց ախորժակին:

Ընկերութեան հետ վերջնական համաձայնութենէ վերջ, մէկ գիրի փոփոխութեամբ «Վան-Տոսպ»ը պաշտօնապէս կը փոխանցուի ՀՍՈՒԿի

Վասպուրականի Շրջանակին ու կը դառնայ անոր պաշտօնաթերթը, որուն արտօնատէրը կ'ըլլայ Վարչութեան ատենապետ՝ Ռուբէն Յովնանեան (հետագային Մարսելլ հաստատուած), իսկ յաջակառավարութեան՝ պատասխանատու խմբագրապետ Նշան Յակոբեան (զաւառական գործիչ Վանի շրջանակին, սպաննուած Թիֆլիսի մէջ, պոլշեւիկեան յեղափոխութեան ժամանակ): Իսկ թերթին գործակատար՝ Միքայէլ Պարոնիկեան:

«Վան-Տոսպ»ի իսկական խմբագրական մարմինը կը կազմուի հետեւեալներէ. Վարդան Պապիկեան՝ խմբագրապետ (սպաննուած ռուս եւ թուրք սահմանագլուխի դիւցազնական կռուին մէջ), Տաճատ Ախիկեան՝ օգնական խմբագիր եւ Հայկ Տէր Մկրտիչեան (հետագային՝ կը հաստատուի Գեյմպորիճ)՝ սրբագրիչ եւ արտագրող:

Այս մարմինէն անջատ, խմբագրականները կը գրէր Արտակ Դարբինեան: Պապիկեան եւ Ախիկեան զանազան կեղծ անուններով կը կերակրէին թերթը եւ բոլորն ալ նուիրումով առանց նիւթական ակնկալութեան կ'աշխատակցէին թերթին: Շնորհիւ այս անուններուն թերթը մեծապէս գնահատուեցաւ թէ՛ Կ. Պոլսոյ եւ թէ՛ արտասահմանի իր ընթերցողներուն կողմէ: Արտակ Դարբինեան կատարեց մեծ ծառայութիւն թերթը կուսակցութեան սեփականութիւնը դարձնելով նաեւ Կովկասի մէջ:

Վանի մէջ Նոյեմբեր 1912ին, խմբագրատան առջեւ ժողովրդային հաւաքի մը ընթացքին ռամկավարներու արտասովոր ոգեւորութեան ի դէմ Արամ Մանուկեան, որ աչքի գործողութեամբ Ամերիկեան հիւանդանոց կը գտնուէր, հրահանգ կու տայ դաշնակցական իր տղոց փակելու «Վան-Տոսպ»ը. սակայն ռամկավարներ մնայուն կերպով կը պաշտպանեն տպարանն ու խմբագրատունը:

Թերթը հրատարակութենէն՝ Դեկտեմբեր 1-13, 1912էն երկու ամիս ետք արդէն շնորհիւ իր ազգայնական ուղղութեան ու ճոխ պարունակութեան դարձած էր Վասպուրականի հայութեան սիրելի ու փնտռուած թերթը, դառնալով ժողովուրդի իրաւունքներուն պաշտպանն ու զգացումներուն հարազատ արտայայտիչը, քաջալերելով նիւթապէս եւ բարոյապէս: Այս ուշագրաւ պարագան կը գերա-

գրգռե դաշնակցականներու կիրքն ու ատելութիւնը եւ կ'որոշեն թերթին գրաշարը սպաննել եւ յետոյ տպարանի խնդիրը կարգադրել ...: Տոբթ. Ըջըր տեղեկացած ըլլալով «Վան-Տոսթ»ը դադրեցնելու Դաշնակցութեան տուած որոշումին, կ'առաջարկէ ռամկավարներուն տպարանը ուրիշ տեղ փոխադրել կանխատեսուած նախագգուշութեամբ: Վերջապէս տպարանը կը փոխադրուի Քէնտրքի ըսւած թաղը, որ Այգեստանի կեդրոնը կը համարուի:

Տերօրական խումբը, 12 դաշնակցականներէ բաղկացած, յարձակում կը կատարէ Զայկ եւ Երուանդ. Տէր Մկրտիչեան եղբայրներուն դէմ, տպարանէն տուն դարձի ճամբուն վրայ Աւետիս Թերզիպաշեանի տան առաջ, սակայն անակնկալ յարձակման կ'ենթարկուի: Զայկ կը վիրաւորուի եւ երկու եղբայր կը յաջողին Յունիս 13, 1913ին ապահով անցնիլ Կովկաս:

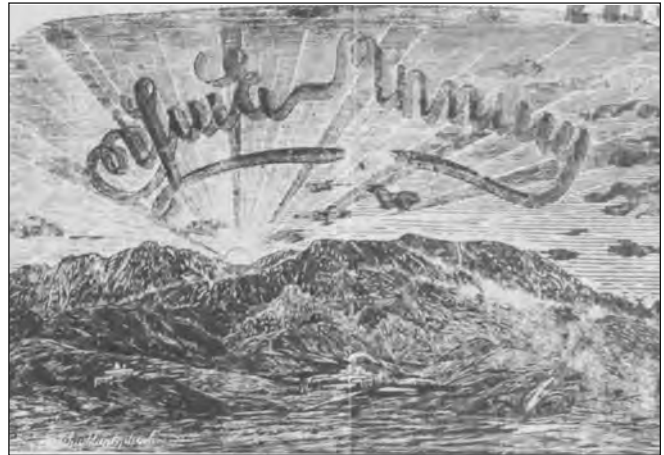
Դաշնակցական այս «երկուորեակ» շէքերը որ ամէն աշխատանքի լծուած էին «Վան-Տոսթ»ը դադարեցման դատապարտելու զանազան դաւադրական միջոցներով, երբ կը նկատեն թէ մէկի դէմ հինգ վիրաւոր եւ մէկ մեռեալ ունեցած են ապշութեամբ եւ հիասթափութեամբ կը դիմաւորեն լուրը:

Քանի մը ամիսներու ընթացքին, Վանի քաղաքապետ եւ ԶԲԸՄի Վասպուրականի նախագահ Պետրոս պէ Գափամաճեանէն սկսեալ այս չորրորդ սպանութիւնն էր որ կը կատարուէր միեւնոյն փողոցին մէջ Դաշնակցութեան ձեռքով ու պատճառով, որուն համար այս փողոցը կոչուեցաւ «*գանլը սօթաթ*» - արիւնոտ փողոց:

ԱՐՏԱԿ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ՎԱՆ ԿՈՒ ԳԱՅ
ՉԵԿՈՒՅԵԼՈՒ ՊԱՏԳԱՄԱԴՈՐԱԿԱՆ Բ. ԺՈՂՈՎԻՆ
ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Վան վերադառնալով Արտակ Դարբինեան կու տայ զեկոյց Բ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին մասին Վանի Շրջանային Վարչութեան:

Կուսակցականները շատ գոհացուցիչ չհամարեցին Կեդրոնական Վարչութեան երկամեայ գործունեութեան տուած արդիւնքը: Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող մթնոլորտին լոյսին տակ Դարբինեան կը ջանայ տալ իրողութիւնները: Դաշնակցականներու

«Վան Տոսթ»ի 1914 թուականի համարի անուանաթերթէն հատուած մը

աղմկարար գործունեութիւնը ժողովուրդին մէջ վերապահութիւն մը ստեղծած էր ընդհանրապէս բոլոր կուսակցութիւններուն հանդէպ, որմէ աւելի տուժողը պիտի ըլլար ԶՍՌԿը, որ իր որդեգրած գործելակերպով պիտի չուզէր շեղիլ իր ճամբայէն:

Աւելի քաջալերական համարուեցան Վանի մէջ «Զայկական հարց»ի մասին հետզհետէ Կ. Պոլսէն հասած տեղեկութիւնները, թեւ զաւառները միշտ հեռու մնացած էին կեդրոնի մէջ տիրող լաւատեսութենէն: Ընդհանուր Պատգամաւորական Բ. Ժողովը Նորէն ծանրացած էր ինքնապաշտպանութեան հարցին վրայ, բայց հակառակ զաւառներու ակնկալութեան՝ ան իր ունեցած միջոցներով չէր կրնար նիւթական աջակցութիւն ընել զաւառական շրջանակներուն. կը գոհանար գնահատական բանաձեւեր քուէարկելով, մասնաւորապէս Վանի Շրջանակին հասցէին, իր ըրած ջանքերուն եւ զոհողութիւններուն համար, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի Շրջանակին՝ իր բերած նիւթական աջակցութեան համար, որմէ աւելի կարելոր բաժինը Վանին կը տրամադրուէր:

Շրջանային Վարչութիւնը կ'որոշէ իր սեփական միջոցներով մղում տալ ինքնապաշտպանութեան գործին:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ ՆՈՐ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՁԵԻՒ ՈՐԴԵԳՐՈՒՄ

Վանի մէջ տեղի ունեցող խորհրդակցութիւն-

ներե ետք, նկատի ունենալով մանաւանդ թրքական կառավարութեան քաղաքականութիւնն ու նաեւ՝ Ատանայի կոտորածը, ռամկավարներ հետեւելով օրուան իշխանութեան՝ Իթթիհատի որդեգրած հակահայ ընթացքին, կ'որոշեն փոփոխութեան ենթարկել կուսակցութեան ծրագրի ու կանոնագրին հիմնական կետերը. այսինքն՝ հրաժարելով օրինական (լէկալ) ուղղութենէն, որդեգրել նախկին գաղտնի եւ դաւադրական գործելակերպը:

Վերոգրեալ ուղղութիւնը աստիճանաբար գործնականացնելու համար նախ Վան քաղաքի եւ Այգեստանի հինգ շրջանակները՝ իրենց ենթակայ ակումբներովը՝ կը վերածեն խմբապետական (Արմենականութենէն եկած հին ձեւին) դրութեան, այդպիսով փոխանակ նախկինին նման մօտ հինգ հարիւր ընկերներով ընդհանուր ժողով գումարելու եւ անոնց քուէներով վաւերացնելու ծանրակշիռ հարցեր, այժմ կը բաւարարուէին երեսուն խմբապետներով, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իրեն հետ կը բերեր տարիներու փորձառութեան արդիւնքը եղող լուրջ եւ գործնական թելադրութիւններ: Միեւնոյն ուղղութեան հետեւեցան, այնուհետեւ, նաեւ գաւառի եւ գիւղերու ակումբները:

ՀՍՌԿի գործելակերպի այս հիմնական փոփոխութիւնը կարելի եղաւ միշտ պահել գաղտնի կառավարութենէն մինչեւ յարաբերութեանց վերջնական խզումը:

Վասպուրականի Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան ունեցած գործունեութեան անդրադառնալէ առաջ պէտք է արձանագրել այդ նահանգին մէջ երեւան եկած տխուր պատահարները, որոնք տարերային չէին: Առաջին առթիւ անշուշտ տակաւին կը շարունակուէր քիւրտերու եւ կառավարութեան պաշտօնեաներու բացայայտ կողոպուտը, կեղեքումն ու թշնամական վերաբերմունքը հայերուն նկատմամբ, որ արդէն ծանօթ էր. հիմա անոնց կ'աւելնար նաեւ՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողոպուտը, որ աւելի ծանր էր եւ ճշդով միւս երկուքէն:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՀԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

Ռամկավարները կողմնակից եղան ժողովուրդին աստիճանական զարգացման, քննադատելով

բոլոր անոնք որոնք Թուրքիոյ մէջ քարոզեցին կանխահաս ընկերվարական գաղափարները, գիտակցելով որ նման անժամանակ գաղափարական մարզանքներու համար պարարտ ագգային ենթահող չկար: Անոնք երկրի տնտեսական զարգացումին համար առաջնահերթ կը նկատեն մեքենայական արտադրութիւնը: Պարբերաբար կ'անդրադառնան իրենց պաշտօնաթերթով հայ ժողովուրդի կեանքին դժուարութիւններուն, որ բաղդատմամբ միւս փոքրամասնութիւններուն համեմատաբար եղած է ամենէն ծանրը Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս: Սկզբնական շրջանին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով այդ կարելի պէտք է ըլլար բարութել, հակառակ որ միշտ ալ այդ բարի տրամադրութեամբ յառաջ քաշած գաղափարին ռամկավարները կը մօտենային վերապահութեամբ: Անոնք նկատի ունէին պաքստեան պատերազմէն ետք, յուսախաբ անցեալի փորձառութենէն՝ երբ Թուրքիա կը խոստանար մեծ պետութիւններուն կատարել բարենորոգումներ հայկական վիլայէթներէն ներս. այսպիսով կուսակցութիւնը ստիպուած կ'ըլլար զգուշաւոր լաւատեսութեամբ մօտենալու Սահմանադրութեան կիրառումին: Այդպէս ալ «Վան-Տոսպ»ի խմբագրականին մէջ կ'ընդգծեն թրքական կողմի սա խօսքը. «Սպասեցէք քիչ մը, պատերազմը անցնի, անգամ մը ինքզինքնիս գտնենք, յետոյ Ձեր մասին բան մը կ'ընենք անպատճառ»:

Սկզբնական շրջանին ռամկավարները հանդէս եկան չափաւոր պահանջներով այնպէս մը, որ հայոց պահանջները կրնային օգտակար ըլլալ նաեւ թուրքին: Առիթով մը պաշտօնաթերթը կը գրէր, որ հայ ժողովուրդի նպատակը ոչ թէ ապստամբութեան միջոցով կայսրութենէն անջատուիլն է, այլ անոր ինքնուրոյն զարգացումը՝ «նորոգուած եւ բարեկարգ Օսմանեան պետութեան մէջ»: ՀՍՌԿը կու տար Հայկական Հարցի լուծումին համար իր բանաձեւը, որ կը խտանար «կեանքի, գոյքի եւ պատիւի անձեռնմխելիութեան սրբազան իրաւունք»ին մէջ:

Երբեմն կ'արծարծէր նաեւ արտագաղթի

խնդիրը, ցոյց տալով անոր վնասակար հետեւանքները մասնաւորաբար երկրաբնակ հայու-թեան համար:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՆԵՐԴՈՇՆԱԿ
ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏԱՑՈՂԸ ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ

Մի՛շտ ալ կը շեփորուէր առանձնայատուկ կերպով հայկական ազգային կուսակցութիւններու համերաշխութիւնը եւ անոնց բարի համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը ի խնդիր ազգային գերագոյն շահերու հետապնդման:

Արդէն «Վան-Տոսպ»ը 1913ին իր 4-րդ թիւով կոչ կ'ըներ կուսակցութիւններուն մէկ կողմ դնել ներքին տարակարծութիւնները եւ համախմբուիլ «տաճկահայութեան հարցին շուրջը»: Հրազդան ծածկանուծով յօդուածագիրը Հայկական Հարցի վերանայումը ընդհանրապէս վտանգաւոր կը նկատէ հայութեան համար, նկատի ունենալով պատմական անցեալի դառն փորձառութիւնը, ակնարկելով 1890ականներու Հարցի բռնութիւններուն, երբ մի՛շտ յաջորդած են կոտորածներ ... եւ այսպէս 1913ին լոյս տեսած այդ յօդուածին հեղինակը կը պարզաբանէ, որ «մարգարէ դառնալու կարիք չկայ գուշակելու համար *արիւնտութեան մեծ հաւանականութիւնը*: ... Արդէն թրքական զինուորական վարժարանէ շրջանաւարտ սպայ մը օր ցերեկով կը գրէր. «Պատերազմէն յաղթական ելլենք, թէ ոչ, զիտենք ինչ դաս պիտի տանք անհաւատարիմ հայերուն եւ քիւրտերուն»:

Թեեւ թերթին յայտնած այս տեսակետը հեռու չէր ճշմարտութենէն, սակայն, քանի որ Հայկական Հարցը դարձեալ կը վերաբացուէր այս անգամ Ռուսաստանի նախաձեռնութեամբ, ասոր համար ալ մեր ազգային շրջանակները չէին կրնար անմասն մնալ: Իսկ ինչ կը վերաբերի Ցեղասպանութեան, ապա դեռ 1911ին երիտթուրքերու Սալոնիկի համագումարը ծրագրած էր արեւմտահայերու նոր կոտորածները եւ Հայկական Հարցի միջազգայնացումը այլեւս այնքան ալ մեծ նշանակութիւն չունէր:

Ու դեռ, «Վան-Տոսպ»ի 1913 թուականի 6րդ թիւով զետեղուած «սրտցաւ ազգասէրի» յօդուածը ուղղուած էր Եգիպտոսի մէջ լոյս տեսնող «Լուսաբեր-Արեւ»ի մէջ հրապարակուած Սուրէն Պարթեւեանի քննադատութեան, ուր կ'ըսուէր թէ իբրեւ թէ ռամկավարները դեմ են կուսակցութիւններու համերաշխութեան եւ յանուն այդ համերաշխութեան պիտի չքննադատեն Դաշնակցութիւնը: Հեղինակը ռամկավարներու գործունեութիւնը կը համարէ ծառայութիւն պուրժուագիւղին եւ նմանօրինակ յերիւրանքներ կը հնչեցնէ անոնց հասցէին: Անշուշտ «Վան-Տոսպ»ը կը հերքէ «Լուսաբեր Արեւ»ի մեղադրանքները, գրելով, որ ռամկավարութեան գործունեութիւնը հիմնուած է ոչ թէ աղայական խաւի կամ պուրժուաներու վրայ, այլ ընդհանրապէս իսկական արեւմտահայ ժողովուրդի վրայ, իսկ ռամկավարները «ճամբու ծախս չեն ստանար եւ չեն հովանաւորուիր մեծահարուստներէն»:

Իսկ ինչ կը վերաբերի միջկուսակցական համերաշխութեան խնդրին, ապա ընդդիմախօսներու հետ բանավիճելով հանդերձ, ռամկավարները պատրաստակամութիւն կը յայտնէին իրենց գաղափարական հակառակորդներուն «ձեռքը սեղմելու», եթէ հայրենիքի շահը կը պահանջէ եւ եթէ «անոնք բարեհաճին մեզ հետ գործել այդ ուղղութեամբ»:

«Վան-Տոսպ»ի 1913 թուականի 12րդ համարով լոյս տեսած խմբագրականին մէջ կը կարդանք. «Մենք խորապէս համոզուած ենք, թէ կուսակցութիւններու համաձայնութիւնը Վասպուրականի հայ կեանքը կը դնէ գործունեութեան եւ յառաջացումի լաւագոյն պայմաններու մէջ, եւ անոր արդիւնքը պիտի չուշանայ ինքզինք յայտնելու»:

Ռամկավարներու այս յայտարարութիւններուն կը հետեւին գործնական քայլերը: Օրինակ՝ Վանի մէջ ռամկավարները միշտ համերաշխ գործակցութիւն ունէին Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան հետ, հակառակ անոր ունեցած փոքրաթիւ անդամակցութեան, որոնք որոշիչ ուժ մը չէին ներկայացներ, սակայն բարոյական զգալի դեր մը կը խաղային ընդհանրապէս

ազգային քաղաքական կեանքին ներս: Կամ Օսմանեան հորհրդարանի ընտրութիւններու ժամանակ ռամկավարները կոչ կ'ընեն իրենց շարքերուն ու համակիրներուն ծայն տալ Դաշնակցութեան թեկնածու Վռամեանի օգտին եւ այլն:

Այսուհանդերձ, գաղափարական, կուսակցական հակամարտութիւնը ՀՀԴԻ հետ կը մնար ռամկավարներու գործունեութեան քնորոշ գիծերէն մին: Մասնաւորապէս «Վան-Տոսպ»ը կը դատապարտէր կուսակցական *տիքթաթորութեան* (բռնատիրութեան) երեւոյթը հայ իրականութեան մէջ, երբ որեւէ կուսակցութիւն մնացեալներուն կը պարտադրէ իր գաղափարական տեսակետները եւ գործելակերպը: Դաշտօնաթերթը այդ կը համարէ «ժողովրդապետական սկզբունքի ոտնահարում եւ ռամկավարութեան նշանաբանին հակասող դիրք»:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՉԱՐԱՇԱՀՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՎԱՍԴՈՒՐԱՎԱՆԻ ՄԷՋ

Թէեւ մեր առաջին հատորով՝ Արմենական Կազմակերպութեան պատմութեան ներկայացումով տուած ենք կարգ մը պատկերներ Վասպուրականի հայութեան մէջ գործող դաշնակցականներու գործունեութենէն, սակայն այդ աղերս ունենալով նաեւ առաւելաբար ՀՍՌԿի Վասպուրականի կեանքին հետ, կու տանք քանի մը նմոյշներ այդ չարաշահութիւններու մասին:

Մօտաւորապէս 1890ականներուն եր որ դաշնակցական ծանօթ գործիչներէն Վարդգէս Վան կը հասներ եւ կը դիմաւորուէր հոն իբր Արմենականութեան ծրագրին ու գործունեութեան հիացող, հանդիսաւորապէս հաւատարմութեան ուխտն ու երդումը կատարելով կը մտնէ անոնց շարքերուն մէջ եւ ամենաեռանդուն կերպով կը գործակցի արմենականներուն հետ մինչեւ իր թաքուն նպատակներուն իրագործումը: Եւ յանկարծ երբ օր մը բաւականաչափ մտերիմներու շրջանակ մը կ'ունենայ իր տրամադրութեան տակ, փայլուն խօսքերով ու խոստումներով զանոնք կը համոզէ անջատ կերպով նոր ուղղութեամբ գործելու, ու արդէն դիմակազերծ՝ կը դառնայ դաշնակցական եւ միանգամայն ընդդիմադիր ոյժ

մը Արմենական Կուսակցութեան դէմ. եւ ի վերջոյ կը յանգի դառնալու արմենականներու ոխերիմ թշնամին:

Վասպուրականի մէջ Դաշնակցութեան տարածած սարսափը, սակայն, ընդհանրապէս կը սկսի Իշխան Միքայելեանի եւ Արամ Մանուկեանի Վան հաստատուելէն ետք:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՈՃԻՐՆ ՈՒ ԿՈՂՈՊՈՒՏԸ

Անպայման Վանի ու մասնաւորաբար Աղթամարի սեւ տարեգրութեան մէջ կ'անցնի այն դէպքը, որ պատահեցաւ այսպէս: Աղթամարի երբեմնի կաթողիկոսանիստ հոյակապ վանքը դժբախտութիւնը կ'ունենայ այցելութիւնը ընդունելու Իշխան Միքայելեանի, որ կաթողիկոսական տեղապահ Արսէն վարդապետի կողմէ արտասովոր ընդունելութենէն շփացած՝ փոխանակ պատմական մենաստանի անցեալովն ու ներկայովը հետա-

Իշխան Միքայելեան

քրթրուելու, փոխանակ իբրեւ հայ հնադարեան այդ հոյակապ եկեղեցւոյ ճարտարապետական կառուցուածքին եւ անոր գեղակերտ քանդակներովը յափշտակուելու, որ օտարներու անգամ սքանչացման առարկան դարձած է միշտ, իր աչքերը կը սեւեռէ վանքապատկան թանկագին անօթներու եւ գոյքերու վրայ, որոնք դարերէ ի վեր մասնաւոր ինամքով ու գուրգուրանքով պահպանուած էին իրարու յաջորդող վանականներու կողմէ, կրկնակ արժեքաւոր հնութիւններ, որոնք ընծայաբերուած էին Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հարստութեանց ժամանակ:

Իշխան ազգային ու մարդկային ամօթը մէկ կող դրած, Արսէն վարդապետի կ'առաջարկէ վանքապատկան բոլոր գոյքերը Այգեստան փոխադրել ապահովութեան համար: Արսէն վարդապետ կը մերժէ առաջարկը, ըսելով թէ այդ եկեղեցապատկան գոյքերը չի կրնար յանձնել որեւէ մէկու, եթէ Նոյնիսկ Առաջնորդարանի կողմէ պաշտօնապէս Ներկայացած ըլլայ:

Կ'անցնին քանի մը ամիսներ եւ Իշխան զանազան միջոցներով կողոպուտի առաջարկը կը կրկնէ Արսէն վարդապետին, որ կը մնայ անդրդուելի: Դաշնակցական լիտըրը ընդվզած այդ մերժումէն՝ «գօրաւոր» կուսակցութեան դէմ եղած նախատինք սեպելով ... 14 դաշնակցականներու զլուխը անցած 1904 Յուլիսի վերջերը, կես գիշերին կը հասնի Աղթամար եւ կը մտնէ Արսէն վարդապետի ու քարտուղար Միհրանի ննջասենեակ ու հրաման կու տայ հետեւիլ իրեն ու զանոնք վանքի այգին տանելով կատարեալ սառնասրտութեամբ կը մորթէ: Այնուհետեւ՝ ազատօրէն տեր կը դառնայ վանքի հարուստ աւարին ... իր տունը զարդարելով ու խաչատուր Կաթողիկոսի ադամանդակուռ խաչը իր կնոջ որպէս կուրծքի զարդ Նուիրելով:

Աղթամարի այս գոյգ զոհերուն լուրը կատարեալ սարսափի կը մատնէ Վասպուրականի հայ ժողովուրդը, բայց միայն արմենականները Կ. Պոլսոյ Ազգային Իշխանութիւններուն կը տեղեկագրեն ոճիրը: Նոյնիսկ դաշնակցականներ բողոքի հանրագրութիւններ ստորագրել կու տան Իշխանի

կատարած կողոպուտի եւ սպանութեանց առթիւ: Տեղի կ'ունենան առճակատումներ եւ ռամկավար Անուշաւան Տէր Մկրտիչեան բանտ կը նետուի իբր քաւութեան Նոխազ, ուր կը մնայ երկու եւ կես տարի, որու ընթացքին տեղի կ'ունենայ Թուրքիոյ ռեժիմին փոփոխութիւնը, որով ՀՍՌԿի Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ դատական նախարարութեան եղած դիմումներուն շնորհիւ եղած դատավարութիւնը Վանի մէջ քննուելով Անուշաւանի անմեղութիւնը երեւան կու գայ եւ անպարտ կ'արձակուի բանտէն ... մինչ ոճիրներու իսկական հեղինակը՝ Իշխան Միքայէլեան, ազատ ու դատական հետապնդումներէ զերծ կը մնայ շնորհիւ Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան մասնաւոր ջանքերուն:

ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՂԱՅՐԱՍՊԱՆ ՏԵՌՈՒՐ ԱՐԱՐՔՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Դժբախտաբար շարունակուեցաւ այսպէս կոչուած «մարտական կուսակցութեան»՝ ՀՅԴի ազատ ու անարգել ոճիրներու շարքը մասնաւորաբար Վասպուրականէն Ներս, անշուշտ միշտ ապաւինած Իթթիհատին: Դաշնակցութիւնը կը միտէր իր ազդեցութիւնը տարածելու հայաշատ այս շրջանէն Ներս, թէեւ ամէն անգամ ալ իր ենթադրեալ հմայքէն բան մը եւս կորսնցնելու ի խնդիր: Ծանօթ իր գործիչները փոխանակ իրենց բանականութեան տեղ տալու կը գործեն իրենց բնագոյով, որուն արդիւնքը եղաւ հիասթափութիւն: Նոյնը եղաւ նաեւ «Վան-Տոսպ»ը դադրեցման դատապարտելու համար իրենց դարբնած դաւադրութեան արդիւնքը: Դաշնակցութեան գոյգ պետերը դէպքէն մի քանի ժամ վերջ ապրեցան զգալի այն հիասթափութիւնը, երբ իմացան թէ մէկի դէմ հինգ վիրաւոր եւ մէկ մեռեալ ունեցած են: Մթութեան մէջ ի գործ դրուած ծրագիրներուն արդիւնքը այսպէս մութին մէջ սահմանուած էր պատասխանուելու: «Վան-Տոսպ»ը տարբեր մղձաւանջ մը սկսած էր դառնալ, ի վերջոյ, Դաշնակցութեան համար: Մի քանի ամսուան ընթացքին քաղաքապետ եւ ՀԲԸՄի հիմնադիր ու Վասպուրականի ատենապետ Պետրոս պէյ Գափամաճ-

Եանեն սկսեալ արդէն չորրորդ եղբայրասպանութիւնն էր որ կը կատարուէր միեւնոյն փողոցին մէջ Դաշնակցութեան ձեռքով ու պատճառաւ, եւ ինչպէս վերեւ յիշեցինք, որուն համար ալ փողոցը կոչուեցաւ «գանլը սօքաթ» - արիւնոտ փողոց: Կարծես բաւական չըլլային Վասպուրականի գիւղերուն եւ գաւառներուն մէջ քիւրտերու եւ կառավարութեան պաշտօնեաներուն կողմէ գործադրուած խստութիւններն ու շահատակութիւնները, դաշնակցականներ եւս մրցակցութեամբ մը կը գերազանցէին զանոնք, աւելի վայրագ միջոցներու դիմելով. անոնք ինքնապաշտպանութեան անունով ահաբեկիչ խումբերու յանձնած էին գիւղերէն ու գաւառներէն դրամ հաւաքելու գործը, կատարեալ ազատութիւն տալով անոնց եւ այդ խումբերէն մէկուն ղեկավար նշանակած էին անարգ վայրագութիւններով ծանօթ Ղազարը: Օրինակ՝ վերջալոյսէն քիչ յետոյ զինուած կը մտնեն Մարմետ գիւղը, կը հաւաքեն գիւղին մինչեւ 17 տարեկան արուները եկեղեցւոյ մէջ, ժողովի հրաւիրելով, բացականները յետոյ սպաննելու սպառնալիքով: Ղազար կը սկսի հանգանակութեան եւ որոնք որ դրամ չունին, ստիպուած կ'ըլլան իրենց եզն ու ոչխարը ծախելով բաւարարութիւն տալ դաշնակ աւագակներուն: Ղազար կը կատարէ Նաեւ դատավարութիւն գիւղացի Արշակին հետ, որ չէր ուզեր եկեղեցի գալ, եւ ան դատավարութենէն ետք կը սպաննէ Արշակը: Արշակի հարազատները կը դիմեն Առաջնորդարան, ուր ոճիրին հրահանգ տուող Իշխանին կողմէ բրտօրէն կը վնասուին: Յուսահատ կը դիմեն հնչակեաններուն ու ապա՝ ռամկավարներու ակումբը: Շաբաթ մը վերջ Արշակի հայրը՝ Աբրահամ Բրուտեան, արդէն կը խելագարի: Ոճիրը կը շարունակուի Կեմ գիւղին մէջ եկեղեցւոյ քահանան խարազանելով ժողովուրդին ներկայութեան եւ ժողովուրդը կը դիմէ ռամկավարներուն եւ հնչակեաններուն, այս անտանելի դրութեան դարման մը ճարելու ակնկալութեամբ: Կուսակցութիւնները Նամակ կը գրեն ՀՅԴԻ պատասխանատուներուն. դժբախտաբար, այդ դիմումները արդիւնք չեն ունենար: Եւ դեռ շարունակելով, Ալիւր հայաբնակ գիւղի ոճիրը մեծ

Պետրոս Գալիամանեան

ընդվզում կը յառաջացնէ: Գիւղը 484 տուններէ բաղկացած, բաղդատմամբ ուրիշ գիւղերու, աչքառու էր իր բարեկեցիկ վիճակով, զարգացումով եւ ընդհանրապէս ժողովուրդին զուարթ եւ համարձակ բնաւորութեամբ. այս վերջինը պէտք է վերագրել խաղողի առատ բերքին: Ալիւրի մէջ տիրող կուսակցական վեճերն ու պայքարը պատճառ եղած էին ժողովուրդին հետ Նաեւ եկեղեցիներու բաժանման, որոնցմէ մին դաշնակցականներու տրամադրութեան տակ կը գտնուէր իր քահանայով, իսկ միւսը՝ ռամկավարներուն: Ու կարգը եկած էր վարժարանին, որ բաւական բարդ խնդիր էր բաժնելու համար ու ժողովուրդը խռնուած էր հոն, բաւական գրգռուած: Ռամկավար գործիչ Շաւարշ Յովիւեան, որ իր ընկերներով Ալիւրէն անցնելով պիտի երթար Լիմ անապատ, կը դիմաւորուի գիւղացիներէն կազմուած խառն պատգամաւորութեամբ մը, խնդրելով որ անոնք

անձամբ միջամտելով կարգադրութիւն մը ընեն իրենց համար խիստ կնճռոտ այս խնդրին լուծման համար: Կը ներկայանան նաեւ գիւղի դաշնակցական քահանան ու գիւղապետը, որոնք կը պարզեն թէ գիւղի դաշնակցական խմբապետը՝ Սողոմոն, կը դիմէ երիտասարդ դաշնակցականի մը հօր, որպէսզի իր այգին նուիրէ դաշնակցական «Լոյս» գրադարանին: Հայրը կը մերժէ եւ ստահակ տղան իր մայրը տանը մէջ եւ հայրն ալ այգիին մէջ սպաննելով, կ'երթայ կը միանայ Դաշնակցութեան ահաբեկիչ խումբին:

Այս կրկնակ ոճիրները աննկարագրելի յուզումի ու սարսափի կը մատնեն գիւղի հայութիւնը: Քահանան եւ գիւղապետը կը փութան եւ Առաջնորդարան դիմելով, Սարաճեան սրբազանի եւ դաշնակցական ծանօթ գործիչ Իշխանի կը պարզեն պատահածը, որոնք կշտամբելով կը վտարեն զիրենք ըսելով թէ ինչո՞ւ քաղաքական խնդիրներու միջամուխ կ'ըլլան: Այնուհետեւ դաշնակցական ահաբեկիչ խումբը եկեղեցիին դռները կտորելով կը մտնէ ներս ու զոյգ նահատակեալ դիակները դուրս հանելով անմիջապէս իրենց հագուստներով կը թաղեն, հակառակ ժողովուրդին փափաքին զիրենք հանդիսաւոր արարողութեամբ թաղելու որոշումին:

Գիւղացիներ կը վկայեն թէ այդ ծնողասպան տղան, նախ քան իր գիւղին ենթակոմիտէին միանալը, եղած էր համեստ որդի մը:

Ու այս տխուր արարքները եւ կուսակցական պայքարը բռնն հանգամանք ստանալով, այս անգամ, շուտով տարածուեցան ՍԴՀԿԻ եւ ՀԶԴԻ միջեւ, երբ Արամ Բրուտեան Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ «Աշխատանք»ի մէջ *Նկուղային դաւաճան* անուանեց Արամ փաշան: Այս որակումը նորութիւն մը չէր վանեցիներուն համար, անոնք Արամ-Դաւոյի ժամանակ սոսկումով հանդիսատես եղած էին այս քստմնելի մատնութեան ու դաւաճանութեան, որ առանց ամօթի ու խղճի խայթի կատարուած էր Արամի կողմէ, երբ Արամէն բացի ոչ ոք գիտէր զենքերուն թաքստոցը: Արամի եւ իր 17 ընկերներու դատաւարութեան ներկայ կ'ըլլայ միակ հայ մը, Նազարէթ Թուրթուխեան, իր

թաղապետի հանգամանքովը: Ահա թէ ինչո՞ւ Բրուտեան *Նկուղային դաւաճան* կ'անուանէր:

Տարիներ վերջ, 1914ի ընդհանուր պատերազմի շրջանին, երբ ռուսերը Վանի կը մօտենան Սարայ հասնելով, այս անակնկալ լուրը թուրքերէն շատերը խուճապի կը մատնէ, մանաւանդ անոնք, որ 96ի դէպքին կողոպուտ եւ սպանութիւն ըրած էին, ընտանիքով կը հեռանան Վանէն: Այս պատմական օրերուն էր երբ սրճարանի մը մէջ Դաշնակցութեան շուրջ կատարուած վիճաբանութեան պահուն Ն. Թուրթուխեանի առիթ կը տրուի որ Արամի ըրած մատնութիւններն ու դաւաճանութիւնները մանրամասնօրէն հրապարակէ, որու դէմ կարելոր դաշնակցական գործիչներէն Սահակ Շեկոյեան զայրացած կը հեռանայ: Նոյն գիշերը Դաշնակցական ահաբեկիչ խումբէն մէկը մութի մէջ, ոստիկանի հագուստով Թուրթուխեանի դուռը բաղխելով կնոջը թրքերէն լեզուով կ'ըսէ թէ կուսակալը իր ամուսինը կառավարչատուն կը կանչէ: Թուրթուխեան հագիւ քանի մը քայլ առած՝ վրայ կը հասնին կարմիր տետրները, եւ ձեռքերը կապելով դէպի այգիները տանիլ կ'ուզեն: Կ'աղաչէ գէթ իր զաւակներուն սիրոյն թողուլ զինք, բայց դաշնակցականներ շրջակայ տուններու բնակիչներու ներկայութեան կը մորթեն զինք ու կը թաղեն: Յաջորդ առաւօտ երբ լուրը կը տարածուի Կեդրոնական Վարժարանի տեսուչ Յովհաննէս Գուլօղլեան կ'ըսէ թէ ասիկա Շեկոյեանի գործն է, որովհետեւ նախորդ երեկոյեան ինք եւս ներկայ էր վիճաբանութեան: Չոհը իր պաշտօնին բերումով Վանի մէջ մեծապէս օգտակար էր եղած իր հայրենակիցներուն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒԼԵՈՒԹԻՒԼՆ - ՇԱՏԱԽԻ
ԵՒ ՎԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒԼՆԵՐՈՒ ԱՌԹԻՒ ՀՍՈՎԻ
ՊԱՅՄԱՆՈՒԿ ԿՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՔՔԸ ՊԵՅ ԿԸ
ՀՐԱԺԱՐԻ

Վարչապետ Զեամիլ փաշայի դահլիճին յայտարարութենէն ետք, հագիւ յոյսի նշոյլներ սկսած էին նշմարուիլ բնակչութեան մօտ Թուրքիոյ մէջ բնականոն կեանքի մը համար, յանկարծ Վանի մէջ լուր կը տարածուի թէ քիւրտ աւազակապետ

Միր Միեն յիսունի չափ հեծեալներով Շատախը պաշարած եւ գիւղերուն մէջ սպանութիւններ գործած է:

ՀՍՌԿի Վասպուրականի Շրջանային վարչութեան ատենապետ Ռուբէն Յովնանեանի հետ Շաւարշ Հովիւեան կը դիմէ կուսակալ Իսմայիլ Հաքբը պէյին, որոշ տեղեկութիւններ ստանալու: Անշուշտ ան խնդիրը մեղմացնելով՝ կը պատասխանէ թէ արդէն հարկ եղած միջոցները այդ ուղղութեամբ ձեռք առնուած են: Պատասխանատու ընկերներ հեռագրով կը դիմեն Շատախի ակումբի վարչութեան, խնդրելով կացութեան պարզաբանումը: Պատասխան որպէս. «Կացութիւնը ծանր է, հայերս եօթը սպաննուած եւ մէկ վիրաւոր ունեցանք, օգնութեան հասէք»:

Շրջանային Վարչութեան մի քանի պատասխանատուներ՝ Հովիւեան, Արմենակ Տէր Պօղոսեան եւ իրենց քաջութիւններով ծանօթ Զեօմիւր Վարդան եւ շատախցի Թովմաս Գալուստեան, կը մեկնին Շատախ: Անոնք կ'այցելեն վիրաւոր Մանուկին տեղեկութիւններ ստանալու համար: Ռամկավար պատասխանատու Արոյեանի հետ կ'այցելեն գայմագամին (գաւառապետին), որ կը նկարագրէ պատահարը, դէպքին ամբողջ պատասխանատուութիւնը բեռցնելով կուսակալին վրայ, որ իր ստիպողական նամակներն ու հեռագրերը անպատասխանի թողուցած էր, գիտնալով հանդերձ թէ վտանգը անխուսափելի էր:

Այս բոլորին լոյսին տակ Շրջանային Վարչութիւնը պաշտօն կու տայ Շահէն Արոյեանի եւ Թովմաս Գալուստեանի՝ մօտէն զբաղելու այս հարցով:

Վանի մէջ անոնք կը ներկայանան կուսակալին յայտնելով թէ պատասխանատուութեան բաժին մը վերցուցած է ինք եւս, եւ բանավէճ կը սկսի: Կ'առաջարկեն որ կուսակալը Շատախ հասցնէ ոստիկան զինուորներ կամ զէնք տրամադրէ շատախցիներուն, որպէսզի կարենան իրենց անձը պաշտպանել քիւրտերուն դէմ: Կուսակալը կը մերժէ օժանդակութիւն հասցնել «այդ ըմբոստ ժողովուրդին» համար: Գիշդ այդ միջոցին հարիւրաւոր հայեր իրենց խանութները փակած՝

Հաքբը պէյ

կառավարչատան առջեւ բողոքի հաւաք մը կը կազմակերպեն: Անոնք կը բողոքէին օր մը առաջ երկու անմեղ հայերու սպանութեան դէմ, սայլի մը վրայ դիակները դրած բերելով կառավարութեան դուռը:

Շրջանային Վարչութիւնը կը պահանջէ որ կուսակալը հրաժարի իր պաշտօնէն: Ան կը հրամայէ որ մեր ընկերները դուրս ելլեն կառավարչատունէն: Անմիջապէս հեռագրով կը դիմեն Ներքին Գործոց նախարար Մուխթար փաշայի, Ազգային Պատրիարքարանի եւ ՀՍՌԿ Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ Տիրան Զէլէկեանի, պարզելով Վասպուրականի հայութեան անտանելի դրութիւնը, սպանութիւններն ու կողոպուտը, մանաւանդ կուսակալին անտարբերութիւնն ու ապիկարութիւնը:

Այս կրկնակ դէպքերուն առթիւ, ռամկավարներուն միջամտութիւնը, մինչեւ Կ. Պոլիս հեռագիրներով դիմումները եւ մանաւանդ շատախցիներու ինքնապաշտպանութեան համար կուսակալէն զէնք պահանջելու յանդգնութիւնը կուսակալին չափ զայրացուցած էին Դաշնակցութեան զոյգ պետերը, որոնք ուղղակի հարուած մը կը

Նկատելիս իրենց հեղինակութեան յաչս հայ ժողովուրդին եւ իթթիհատին, որ իրենց դաշնակիցն էր, որուն կը պատկանէր նաեւ կուսակալը:

Դաշնակցականներ այս հարուածին ազդեցութիւնը մեղմելու համար, կը ստիպէն որ Առաջնորդ Սարաճեանը կուսակալին ներկայանալով ըսէ. «Ինքն է Վանի ժողովուրդին միակ եւ օրինաւոր ներկայացուցիչը, ռամկավարները ոչ մի իրաւասութիւն չունին յանուն ժողովուրդին խօսելու եւ գործելու»: Բայց, անշուշտ, այդ մետասաներորդ ժամու դարմանումը ոչ մէկ դրական արդիւնք ունեցաւ, չորս օր վերջ կուսակալի պաշտօնական կտրուկ արդէն շրջան ընել սկսած էր հայ եւ թուրք ժողովուրդին մէջ: Օր մը վերջ կուսակալին գոյքերը աճուրդով ծախուիլ սկսան ... Իսմայիլ Զաքքը պէյ պաշտօնակ եղած էր:

ՀՍՌԿ ՆՈՐ ԿՈՒՍԱԿԱԼԻՆ ՀԵՏ

Շուտով կը հասնի նորընտիր կուսակալը՝ ծագումով քիւրտ իթթիլաֆական Իզգէթ պէյը: Կառավարութեան կողմէ կուսակցութեանց ղրկուած հրաւիրագիրներուն համաձայն ՍԴՀԿի կողմէ Փարամազ եւ Աբրահամ Բրուտեան, իսկ ՀՍՌԿի կողմէ Ռուբէն Յովնանեան եւ Շաւարշ Հովհեան ներկայ կը գտնուին ընդունելութեան հանդէսին, ուր ռամկավար ղեկավար Աւետիս Թերզիպաշեան հայ թէ թուրք ներկաները կը ծանօթացնէ նոր կուսակալին: Բացակայ էին Դաշնակցութեան վարիչները:

Իզգէթ պէյի հրաւերով հնչակեաններէն Փարամազ եւ Հրանդ Գոնտաքճեան եւ ռամկավարներէն Յարութիւն Կաթաւեան ու Հովհեան կ'այցելէն կուսակալին բնակարանը, ուր համախմբուած էին քիւրտ աշիրաթապետներ, որոնցմէ կուսակալը խոստում առած էր որ յետ այսու այլեւս ոչ մէկ անախորժ դէպք պիտի չպատահի ամբողջ կուսակալութեան մէջ ի վնաս հայերուն: Ան կը խնդրէր որ հայկական այս երկու կուսակցութիւններու պատասխանատուները երոպական կարեւոր թերթերու մէջ դրուատելին զինք, ըսելով. «Այժմ շնորհիւ նորընտիր կուսակալ Իզգէթ պէյի քանքերուն, անդորրութիւնը կատարեալ է ամբողջ կուսակալութեան մէջ»: Անոնք կը պատասխանեն

Քէմիլ փաշա

որ այդ առաջարկը կը փոխանցեն կուսակցութիւններու կեդրոնական վարչութեանց: Չիրար հասկցած էին ... Բայց շատ կարճ տեւեց Իզգէթ պէյի պաշտօնավարութիւնը, դաւիլիճը կրկին իթթիհատականներու իշխանութեան ձեռքը անցնելով, Իզգէթ պէյի կը յաջորդէ Թահսին պէյ, կեղծիքի մարմանցում մը:

ԻԹԹԻՀԱՏ-ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՍՌԿ

ՆԱԽԱՆՁԱԽՆԴԻՐ ԱՉԳԱՅԻՆ ԻՐԱԴՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Անշուշտ որ իթթիհատականներուն համար Քէմիլ փաշայի դաւիլիճը ուղղակի հարուած մը կը նկատելիս իրենց մշակած համաթուրանական ծրագրին դէմ: Ու այսպիսով ալ իթթիհատականները իրենց այդ քաղաքական ծրագրին անմիջական գործադրութեան համար կը դիմեն նաեւ սեւազրեքեան գործելակերպին, նախ քան դաւիլիճին տապալումը, որուն կը զուգադիպի Ա. Վռամեանի

կրկին անակնկալօրէն Վան հասնիլը: Անոր այցը կասկածով դիմաւորուեցաւ վանեցիներուն կողմէ եւ արդէն իր ժամանումէն քանի մը օր վերջ դաշնակցականներ միօրինակ մը կազմակերպեցին Արարուց գերեզմանատան մէջ, որուն նախագահեց վանեցիներու ծանօթ «խելօթ Դաւիթը»՝ Գագիկ Թոխմախեանը եւ ուր ատենախօսեց Ա. Վռամեան, նիւթ ունենալով Քեմիլ փաշայի ապիկարութիւնն ու վնասակար գործունեութիւնը: Ու դեռ, նախապէս իրօթհատականներու կողմէ պատրաստուած բանաձեւը նոյնութեամբ կը քուէարկուի 92 անձերու կողմէ, որոնք կարծես Վանի ամբողջ հայութիւնը ներկայացնէին:

Վռամեան յիշեալ բանաձեւը Առաջնորդ Սարաճեանին տանելով կ'առաջարկէ վաւերացնել, թէեւ սրբազանը շատ մը հարցերու բերումով ենթարկուած էր դաշնակ պետերու կամքին, բայց այս նուրբ խնդրին մէջ զօրաւոր կերպով կ'ընդդիմանայ, որով Վռամեան առանց վաւերացումի, հեռագիրը կը հասցնէ Կ. Պոլիս:

Այս առթիւ յանուն ՅՍՌԿԻ դիմում կ'ըլլայ սրբազանին բացատրութիւն խնդրելու: Ան կը հերքէ այդ ապօրինի գրութիւնը վաւերացնելը, եւ կ'ըսէ թէ իր համոզումով, այդ գրութիւնը որեւէ արժէք կամ օրինական բնոյթ չէր կրնար ունենալ: Ռամկավարները կ'առաջարկեն որ Վանի հայութիւնը, որպէսզի կառավարութեան կասկածներէն զերծ մնայ, գոնէ կատարուածը նոյնութեամբ պատրիարքարանին տեղեկացուի: Սարաճեան Առաջնորդ ռամկավարներուն կ'ըսէ. «Կ'ուզե՞ք որ կեանքս ալ վրայ տամ»: Այդ պարտականութիւնը ՅՍՌԿը կը կատարէ, ամբողջ եղելութիւնը մանրամասնօրէն տեղեկագրելով Պատրիարքարան:

Անշուշտ շատ են օրինակները Դաշնակցութիւն-Իրօթհատ գործակցութեան: Ինչպէս՝ Հայկավանուց հայկական գերեզմանատան մէկ մասը թրքական կառավարութեան փոխանցելու Արամի կարգադրութիւնը, հոն քաղաքապետարան մը կառուցելու ծրագրով:

Դաշնակցութեան այս անպատասխանատու ընթացքը ժողովրդական ըմբոստութեան մը կը հրաւիրէ նաեւ կարգ մը դաշնակցականներ, որոնք

Արամին եւ Իշխանին դիմելով բացատրութիւն կը պահանջեն: Բողոքներ կը ներկայացուին ՅՍՌԿԻ եւ ՍԴՀԿԻ կողմէ կուսակալին, Քաղաքական Ժողովին եւ Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմիններուն, ազգային սեփականութիւնը պետութեան յանձնելու ծրագրին համար: Փորձեր կը կատարուին Քաղաքական Ժողովին կողմէ ըսելով թէ այդ մասը կը յանձնեն մնացեալին համար օրինական վաւերագրեր ստանալու համար ... եւ այլ նենգաւոր չքմեղանքներ: Բարեբախտաբար Լիմ անապատի ծերունի վանահայրը՝ Յովսէփ Եպիսկոպոս, կը սկսի պրպտել գաղտնի պահարանին հնութիւնները, որոնց մէջէն կը գտնէ պահուած «հեօճճէթ»ը՝ Հայկավանուց գերեզմանատան վաւերագիրը, որ մօտ 350 տարուան հնութիւն մըն էր:

Յաջորդ առաւօտ փոխ վանահայր Յովհաննէս վարդապետ կու գայ Այգեստան եւ ռամկավարներուն կը յանձնէ յիշեալ վաւերագիրը: Ան կը նկարագրէ վանահօր եւ վանականներուն յուզումն ու ջանքերը «հեօճճէթ»ը գտնելու համար, որով միայն կարելի պիտի ըլլար պարտութեան մատնել Իրօթհատ-Դաշնակցութիւն դաւերը:

Ռամկավարներու հմուտ թրքագետ Աւետիս Թերզիպաշեան վաւերագիրը քննելով կը ճշդէ գերեզմանատան սահմանները, ինչպէս նաեւ պաշտօնական անձերուն կնիքներով կը հաստատէ անոր հայկական գերեզմանատուն ըլլալը: Կուսակալին կը յանձնուի վաւերագրին լուսապատճենը, խնդրելով որ ժողովուրդին հանդարտեցնելով վերջ դնէ յուզումին: Պատճենը տեսնելով կը զայրանայ, սակայն ռամկավարները կը հաստատեն թէ ունին բնօրինակը եւ ի պահանջել հարկին կը խոստանան տրամադրել զայն իրեն:

Մինչ այդ Արամ Նորաշէնի եկեղեցիին մէջ հրապարակային ժողով մը կը սարքէ ժողովուրդին յուզումը հանդարտեցնելու համար: Ան կը յայտարարէ որ վալին՝ Թահսին պէյը, խոստացած է որ գերեզմանի հարցով այժմ որեւէ նոր կարգադրութիւն պիտի չկատարէ: Արամին հաւաստիացումները արդիւնք չեն ունենար ժողովուրդին մօտ: Շաբարեան քահանան յանուն ժողովուրդին կը

բողոք է Զաղաքական ժողովին դաւաճանական դերին դէմ, որ ինքնին ոտնձգութիւն մըն էր Վեհափառ Հայրապետի իրաւասութեան: Այնուհետեւ խօսք կ'առնէ «Վան-Տոսպ»ի խմբագիրներէն Վարդան Պապիկեան, որ վեր կը հանէ Հայկավանուց գերեզմանատան ազգային նշանակութիւնը, իսկ Հովիւեան ծանօթ վաւերագրի պարունակութեամբ կը պատռէր այս սեւ քօղը, որ իբր դիմակ կը ծառայէր Զաղաքական ժողովին ամօթալի արարքը սքօղելու: Սակայն Արամ տակաւին շարունակել կ'ուզէ իր դաւադրութիւնը ժողովուրդէն քանի մը անձերով բաղկացած պատուիրակութիւն մը Վալիին կը ներկայանայ խնդիրը անուշութեամբ լուծելու համար եւ անոնք ուշատեն կառավարական վարչատունէն կը վերադառնան առատ խոստումներով:

ՀՍՌԿ այդ կեղծ խոստումներուն առանց վստահելու կը հեռագրէ Վեհափառ Կաթողիկոսին, Ազգային Պատրիարքարանին, ՀՍՌԿ Կեդրոնական Ակումբին եւ Ներքին Գործոց նախարարութեան: Կէս գիշերին, սակայն, թուրքեր կառուցուելիք քաղաքապետարանի սոր շէնքին հիմերը կը փորեն եւ քարեր կը բերուին գերեզմանատուն: Արամ խաբած էր ժողովուրդը:

Ռամկավարները անմիջապէս արտասովոր ժողով մը կը գումարեն «Վան-Տոսպ»ի խմբագրատան մէջ, ուր կ'որոշուի թաղէ թաղ շրջելով չափահաս կիներ ու տղաներ առաջնորդել դէպի գերեզմանատուն՝ կասեցնելու շինարարական աշխատանքը: Արշալոյսին արդէն հարիւրաւոր կիներ ու տղաներ գործի անցած կը կեցնեն այդ աշխատանքը:

Այս գործողութենէն ետք վալիին ու Արամ փաշան կը համոզուին թէ իրենց կողմէ ժողովուրդին հրամցուած խոստումները արժէք չէին ներկայացներ: Վալիին շփոթած էր, որովհետեւ Արամն ու Իշխանը զինք ապահովցուցած էին Դաշնակցութեան ունեցած ուժին եւ կարողութիւններուն մասին...:

Թէեւ միջանկեալ դէպք մըն է այս գերեզմանատան մէկ մասի յանձնումին պարագան, սակայն ցոյց կու տար Վանի հայութեան ազգային

իրաւունքներու համար պաշտպանութեան նախանձախնդրութիւնը եւ ռամկավարներու նախածեռնութիւնը:

ՀՍՌԿ ՁԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆԸ ԵՒ ՉԵՆՔԵՐՈՒ ՀԱՅԹԱՅԹՈՒՄԻ ՀԱՐՑԸ

ՀՍՌԿի 1911ի Կ. Պոլիս գումարուած Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին ներքին հայաբնակ գաւառները ըստ կարելիին զինելու եւ ինքնապաշտպանութեան մղում տալու բացառիկ որոշումին համաձայն, որուն գործադրութիւնը Վասպուրականէն պիտի սկսէր, արդէն փորձառու ընկերներէ կազմուած Չինուորական Մարմին մը ամիսներէ ի վեր կ'աշխատէր, բայց իր այդ ջանքերը զանազան դժուարութիւններու հանդիպելով, կարելի եղած չէր գործնականացնել, մասնաւոր գէնքերու հայթայթումը Վանի մէջ կեդրոնացած էր շահադէտ եւ անվստահելի մարդոց ձեռքերու մէջ, որոնց հետ այդ խնդիրով յարաբերիլն իսկ տեսակ մը արկածախնդրութիւն պիտի նշանակէր:

Ըստ Չինուորական Խառն ժողովի տնօրինութեան, աւելի նպատակայարմար սեպուեցաւ անոնց հայթայթումը ուղղակի Կովկասէն կատարել, շատ հաւանաբար աւելի նպաստաւոր պայմաններով: Այս որոշումին գործադրութիւնը ըստանձնեցին Հովիւեան եւ Մարգար Տէր Բարսեղեան, որ երկարատեւ թիֆլիս ապրած ըլլալով, ծանօթ է քաղաքին պայմաններուն եւ ռուսերէն լեզուին:

Դեկտեմբեր 22, 1912ին կը մեկնին Վանէն: Պալքանեան պատերազմի պատճառով թուրքառուսական սահմանագլուխներուն վրայ բաւական դժուարութիւններու հանդիպելէ վերջ, շնորհիւ կաշառքի, հինգ օր վերջ կը յաջողին անվտանգ հասնիլ Թիֆլիս, ուր նոյն երեկոյեան կ'ունենան հանդիպում տեղւոյն ռամկավար ակումբի պատասխանատուներուն հետ, որոնք Արմենականութեան շրջանէն ետք միշտ գաղտնի յարաբերութեան մէջ մնացած էին ՀՍՌԿի Վասպուրականի Շրջանային Վարչութեան հետ:

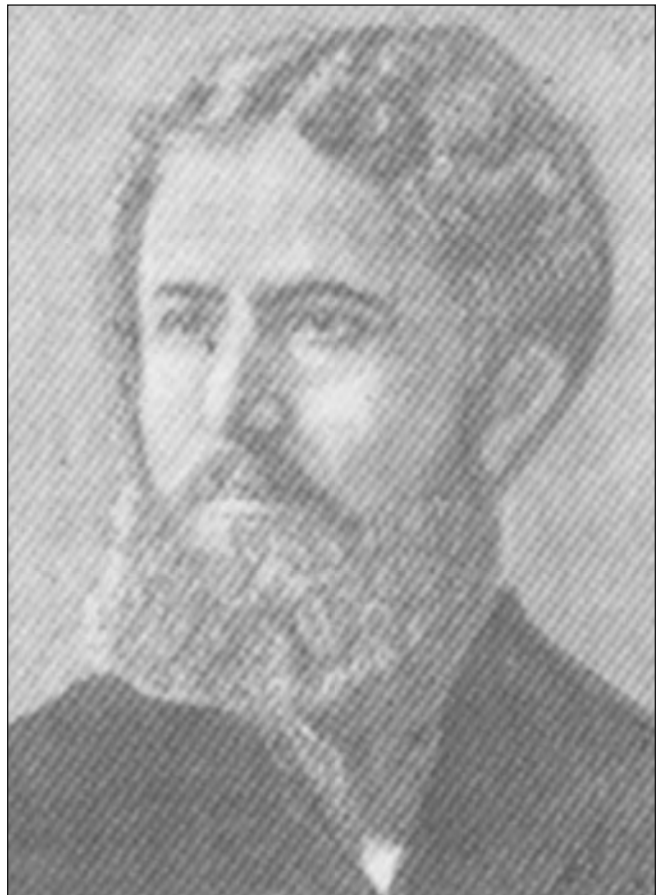
Յաջորդ օրն իսկ ռամկավար Ղազար Շիրակեանի հետ կը ներկայանան «Մշակ»ի խմբագրու-

թիւն, ուր կը տեսակցին Ալեքսանդր Զալանթարի եւ Յովհաննէս Տէր Մարկոսեանի հետ: Կը բացակայէր Համբարձում Առաքելեան, որ Պօղոս Նուպար փաշայի հրաւերով Փարիզ մեկնած էր: Անոնք կը յանձնեն Վասպուրականի Շրջանային Վարչութեան կողմէ գրուած երկու նամակներուն հետ նաեւ առաքելութեան պատճառը բացատրող յանձնարարագիրը: Երեկոյեան խմբագրատան մէջ աւելի լայն շրջանակին կու տան յաւելեալ բացատրութիւններ Վանի հայութեան մասին եւ ներկաները կը խոստանան հնարաւոր ամէն աջակցութիւն բերել ՀՍՌԿի միջոցով Վասպուրականի հայութեան մարդասիրական թէ զէնքի հայթայթման կարիքներուն: Կ'առաջարկեն սպասել քանի մը շաբաթ, մինչեւ Առաքելեանի վերադարձը Փարիզէն:

Ռամկավար պատուիրակները «Մշակ»ի խմբագրատան մէջ կը հանդիպին Գասպար Իփէկեանին, որ եկած էր Աղեքսանդրիայէն. ան խմբագիր եղած էր ՀՅԴ «Ազատամարտ»ի եւ բարեկամը իրօթիհատականներուն: Հոն կը հանդիպին նաեւ ռամկավար գործիչ Մուշեղ Արք. Սերոբեանին:

Երեք շաբաթ սպասումի փոխարէն Հովիւեան Տէր Բարսեղեանի ու Շիրակեանի խորհուրդով կը մեկնի Տրապիզոն, ուր ըստ ոմանց հաւաստիացումին աւելի դիւրութիւններ պիտի ունենային ամէն տեսակ զէնքեր գտնելու եւ զանոնք ապահով Վան փոխադրելու հնարաւորութիւն: Կը հանդիպի ռամկավար ընկերներ Հմայեակ Խուշպուլեանին ու Պետրոս Մարիմեանին: Անոնց կը պարզէ ինքնապաշտպանութեան գործին համար պետք եղած զէնքերու մատակարարման հարցը: Անոնք հրճուանքով կ'ողջունեն ծրագիրը ... վերապրելով քառորդ դար առաջ երիտասարդական այն խանդավառ օրերը, երբ ծնունդ առած էր Հայաստանի ազատագրութեան վսեմ ու նուիրական գաղափարը: Կը խոստանան ամէն հնարաւոր միջոցներով օժանդակել զէնքերու հայթայթման գործին:

Այդ տեսակցութիւնները յաճախ կրկնուեցան: Խուշպուլեանի քեռայրը՝ Միհրդատ, յանձն կ'առնէ առանց որեւէ փոխարինութեան զէնքերու գնումը, միանգամայն դիւրացուցած ըլլալով զանոնք մինչեւ

Ալեքսանդր Զալանթար

Վան փոխադրելը, պայմանաւ որ Կարինի մէջ վստահելի մէկը ունենան, որ իր կարգին դիւրացնէր անոնց Վան հասնիլը: Հովիւեան կ'ապահովցնէ այդ, որովհետեւ ռամկավարները հոն ունին Միհրան Միրաքեանի նման գիտակից, ճարպիկ եւ անձնուէր ընկեր մը: Միհրդատի հետ քանի մը տեսակցութենէ վերջ Հովիւեան քօղարկուած նամակներով կը տեղեկացնէ իր գտած յաջողութիւնը ՀՍՌԿի Ամերիկայի Շրջանային Վարչութեան եւ Միհրան Միրաքեանին՝ Կարին: Յունուար 28, 2013ին կը վերադառնայ Թիֆլիս, ուր կ'իմանայ Վանի քաղաքապետ Պետրոս պէյ Գափամաճեանի անարգ սպանութիւնը դաշնակցականներու ձեռքով: Թիֆլիսի «Հորիզոն»ականները ուրախ էին, մինչ «Մշակ»ականները զայն աղետ մը կը նկատէին: Թիֆլիս եկած էր, այդ օրերուն, Ա. Վռամեան:

Կը հանդիպի Թիֆլիսի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսին եւ կը խնդրէ որ իր ունեցած

մտերմութենէն օգտուելով Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Տաշքովէն սահմանակից թրքահայոց համար մաս մը զենք տրամադրէ: Սրբազանը լրջօրէն կը հետաքրքրուի Վասպուրականի հայութեան վիճակով եւ ինքնապաշտպանութեան գործով: Սակայն Վռամեանի այցելութենէն ետք Առաջնորդին, անոր տրամադրութիւնները փոխուած էին: Սրբազանը ցաւ կը յայտնէ թէ դժբախտաբար պիտի չկարենար այլեւս այդ կարեւոր խնդրով զբաղի: Այս անսպասելի մերժումէն վերջ Տէր Բարսեղեանի հետ խորհրդակցելով, Յովհէան մասնաւոր յանձնարարականով մը զինք կ'ուղարկէ Յիւսիսային Կովկաս (Ռոստով, Խարկով, Ուզովկա), ուր կային բաւական անձնուէր ռամկավարներ, որոնք թեւեւ ցրուած, սակայն կը պահէին իրենց կապը ՅՍՌԿի Վասպուրականի Շրջանային Վարչութեան հետ: Ընկեր Տիգրան Թիւթունճեան, ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ զենքերու ապահովման ու գնման համար իր մասնաւոր դերը կ'ունենայ:

Համբարձում Առաքելեան Թիֆլիս վերադառնալով կը հանդիպի Յովհէանին ու տեղեակ կը դառնայ անոր առաքելութեան: Ան կ'անդրադառնայ ներքին համերաշխութեան կենսական հարցին, զայն կը նկատէ մեծագոյն ազդակը ինքնապաշտպանութեան փրկարար գործին: Սակայն կը քննադատէ, միւս կողմէն, կուսակցութիւններն ու ազգային մարմինները, որոնք տասնեակ տարիներէ ի վեր չփորձեցին ասորիներու, եգիպտացիներու եւ զանազան քիւրտ աշիրեթներու հետ մտերմական կապեր հաստատել: Մինչ քիւրտ աւազակապետ Սմկոն Թիֆլիս գալով փոխարքային կողմէ պատիւներու կ'արժանանայ: Կ'իմանայ Նաեւ զենքերու հայթայթման ռամկավարներուն կատարած աշխատանքը եւ Տրապիզոնի մէջ եղած կարգադրութեան մասին, կը մնար դրամի փոխադրութեան խնդիրը, զոր Առաքելեան յանձն առաւ Կիւլպէնկեաններու միջոցով կատարել: Նաեւ կ'ունենան նման խորհրդակցական հանդիպումներ «Մշակ»ի խմբագրատան մէջ, որուն կը մասնակցէին Հ. Առաքելեան, Ալ. Զալանթար, Յովհաննէս Տէր Մարկոսեան եւ Վարդ

Արշակ Վռամեան

Հայկազն, որոնք «Մշակ»ի չորս սիւները կը համարուէին: Քանի մը տարի ետք, Մարտ 16, 1917ին, արդէն հիմը դրած պիտի ըլլային Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան: Հայկազնը իբրեւ պոլսեցի վաղածանօթ բարեկամ մը ըլլալով Վանէն ժամանած պատուիրակութեան, մասնաւոր եռանդով գործին փարեցաւ:

Առաջարկը բաւական լուրջ եւ փափուկ խնդիր մը ըլլալով եւ լսելով բոլոր մանրամասնութիւնները, կարելի չէր անմիջական կարգադրութիւն մը ընել, հետեւաբար ներկաներուն միաձայն որոշումով գործը կը յանձնուի Զալանթարի ուշադրութեան:

Այս հանդիպումէն քանի մը օր վերջ Զալանթար կը պարզէ փոխարքային դէպի հայերը ունեցած բարեացակամութիւնը եւ չափով մը հաւանական կը գտնէ այս դիմումին յաջողութիւնը: Վերջնական դիմումին պատասխանատուութիւնը կը յանձնուի Զալանթարին, քանի որ ներկաներուն մէջ իր պաշտօնին բերմամբ միակ անձն էր կառավարական պաշտօնեաներուն հետ յարաբերութիւն ունեցող: Ան Կովկասի Գիւղատնտեսու-

թեան որպէս Ընդհանուր Տնօրէն, շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցած էր երկրին ու մանաւանդ՝ գիւղացիութեան: Այսպիսով ան մասնաւոր համակրանք կը վայելէր կառավարութեան մօտ: Ան իբրեւ զգուշաւոր մարդ, վարանումով կը ստանձնէ այս պարտականութիւնը, պայմանաւ որ եղած կարգադրութեանց մասին որեւէ հրապարակում չըլլայ:

Քալանթար կը դիմէ Վորոնցով-Տաշքովի եւ պատշաճ կերպով անոր նկատառման կ'ենթարկէ դէպի Վան զենքեր հայթաթելու խնդրանքը: Փոխարքան բաւական բարեացակամութիւն ցոյց տալէ վերջ, ամիս մը կը յետաձգէ վերջնական պատասխան մը տալը:

Վերջապէս Քալանթար փոխարքային յանձնարարութեամբ կը տեսնուի բարձրաստիճան պաշտօնեայի մը հետ, որ հարկ եղածը պիտի տնօրինէր: Կայացուած որոշումի մը համաձայն՝ ինք պատրաստ է զենքերը իրենց փամփուշտներով յանձնել թրքական սահմանին մօտ, պայմանաւ որ իւրաքանչիւր մօսիկի համար հինգ եւ «պէրտանկ»ներու համար ալ երկու թուրքի վճարուի: Երկրորդ, ան կ'առաջարկէ իբր պայման, որ Քալանթարը անձնապէս ապահովցնէ զինք, թէ այդ զենքերէն եւ *ոչ մէկ հատ պիտի վաճառուի կամ տրամադրուի Դաշնակցութեան*: Պաշտօնեային այս վերջին պայմանը բոլորովին տարօրինակ թուելով Քալանթարի, կ'ուզէ կերպով մը հասկնալ այս արգելքին բուն պատճառը: Պաշտօնեան կը պատասխանէ թէ, այդ կուսակցութիւնը ըլլալով արկածախնդիր ու պատեհապաշտ, անհաւանական չէ որ անոնք օր մը իթթիհատականներու խորհուրդով կամ ստիպմամբ ռուսերու դէմ դարձնեն այդ զենքերը, սահմանագլուխի վրայ նորանոր դժուարութեանց պատճառ դառնալով, ինչպէս պատահեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ: Հոն անոնք առանց որեւէ շարժառիթի ու պատճառի Իթթիհատի հետ նոյնացած՝ Բերայի եկեղեցւոյ բեմէն անլուր հայիոյ յանքներ տեղացուցին Ռուսիոյ հասցէին, առանց նոյնիսկ անդրադառնալու թէ իրենք այդ մեծ կայսրութեան մէջ մօտ երկու միլիոն ազգակիցներ ունին, որոնք շատ աւելի բարգաւաճ վիճակ մը կը ներկայացնեն քան թրքահպատակ հայեր թուրքիոյ

մէջ: Քալանթար նոյնութեամբ յանձն կ'առնէ առաջարկուած պայմանները:

Այս տեսակցութենէն անմիջապէս ետք «Մշակ»ի խմբագրատան մէջ Քալանթար մանրամասնօրէն կը հաղորդէ իր տեսակցութեան արդիւնքը: Ժողովականներուն ուրախութիւնը չափ չունէր եւ Հայկազնը կ'առաջարկէ որ խմբագրութիւնը մի քանի բարեկեցիկ հայերու դիմելով, զենքերուն վճարուելիք դրամը ապահովուի: Ներկաները յանձն կ'առնեն կատարել այդ դիմումը:

Յաջորդ օր Առաքելեան կը հաղորդէ արդէն թէ ՀՍԴԿի Ամերիկայի Նահանգային Վարչութեան կողմէ կարելոր գումար մը ստացած է յանձնելու Վանէն եկած պատասխանատու ընկերներուն: Այս երկրորդ անգամն էր որ Նահանգային Վարչութիւնը ըստ իր յանձնառութեան դրամ դրկած էր եւ գումարը հազար ոսկիի պիտի հասներ:

Սակայն Վան վերադարձի Նախօրեակին, յանկարծ նոյն օրուան թերթերէն ոմանք Եգիպտոսէն հասնող միջկուսակցական նորագոյն համերաշխութեան մը լուրը կը սփռէին: Վանէն եւս կը ստացուին նման լուրեր, մաղթելով որ այս անգամ այդ համերաշխութիւնը ըլլայ անկեղծ ու տեսական:

Քանի մը օր ետք Քալանթար կը ներկայանայ ռուս պաշտօնեային զենքերու կարգադրութեան համար. պաշտօնեան ցաւ կը յայտնէ ըսելով թէ ստացուած հրահանգի մը համաձայն ստիպուած են անորոշ ժամանակի մը համար յետաձգել զենքերու յանձնումը: ... Համերաշխութիւնը արդէն իր արդիւնքը տուած էր: Չենքերու հայթայթումը, որուն համար ռամկավարները տարած էին մեծ աշխատանք, վերջ գտած էր այս հանգրուանին: ՀՍԴԿի ներկայացուցիչները Վան կը վերադառնան ձեռնունայն:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄՏԱՎԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Երբ երեսփոխանական ընտրութիւններուն առթիւ Վասպուրականի մէջ դաշնակցականներու կատարած շահատակութեանց մասին Վանէն զանազան թղթակցութիւններ լոյս տեսան պոլսա-

հայ թերթերու մէջ, յանկարծ խեղաթիւրուած արտայայտութիւններ սկսան լոյս տեսնել ԶՅԴ «Ազատամարտ» պաշտօնաթերթի սիւնակներուն մէջ, ուր բոլոր կերպով բողոքելով կը պահանջեն հաստատել կամ ժխտել այդ ամբաստանութիւնները: Կարնոյ Դաշնակցութեան «Յառաջ»-ին մէջ եւս «մարտական» կուսակցութիւնը սրտակեղեք հառաչանքներով կ'աւաղէր կուսակցութեան համբաւին արատաւորուիլը: Իսկ Վանի «Աշխատանք»-ը իր թղթակիցներու բերանով արտասովոր աշխատանք կը թափէր ետ առնել տալու համար Ռամկավար Կուսակցութեան կողմէ իրենց երեսին նետուած ձեռնոցները: Այսպէս ուրեմն, կը շարունակուէր սուր տագնապ մը ԶՅԴի եւ ԶՍՌԿի միջեւ:

Վասպուրականի Ռամկավար Շրջանային Վարչութեան համար կարեւոր էր ճշդել իր դիրքը, ուստի իր պաշտօնաթերթ «Վան-Տոսպ»-ի մէջ յայտարարեց ըսելով թէ, Վասպուրականի մէջ պատահած ոճիրները «մենք *մէպուսական* ընտրութեանց չէինք վերագրած, կը սպասէինք որ այդ առթիւ Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմինը պաշտօնապէս հրապարակ գալով պահանջեր պետք եղած լուսաբանութիւնները, թող որ այդ քստմնելի ոճիրները կատարուեցան այն օրէն սկսեալ երբ Ա. Վռամեան Վան ոտք կոխեց»:

Շրջանային Վարչութեան այս կարճ պատասխանը դադրեցուց դաշնակցականներու անկաշկանդ ու համարձակ լեզուն, որմէ ետք ոչ պաշտօնական եւ ոչ ալ կիսապաշտօնական պահանջագիրներ ներկայացուեցան հրապարակաւ, «որովհետեւ, մենք իրենց անձեռնմխելի *մէպուսին* վրայ ձեռք դրած էինք իբրեւ հասարակ ոճրագործ մը»:

Շրջանային Վարչութեան պաշտօնապէս հրատարակած այս իրական ամբաստանագիրը առիթ տուաւ Վանի «Աշխատանք» թերթին որ անտեղի պայթեար մը բանայ «Վան-Տոսպ»-ի դէմ եւ ան ալ՝ փոխադարձաբար եւ դրական փաստերու վրայ հիմնուած: Կուսակալը յարմար առիթ մը համարելով այս պարագան, Զովիւեանն ու «Վան-Տոսպ»-ի պատասխանատու խմբագիրը՝ Արմենակ Տէր Պօղոսեան, կառավարչատուն հրաւիրելով, քիչ մը խիստ կերպով կը զգացնէ որ յետ այսու Դաշնակ-

ցութեան դէմ յարձակումները դադրեցնեն, որովհետեւ ըստ իրեն, անոնք չափով մըն ալ Իթթիհատի ուղղուած պիտի ըլլային, քանի որ Իթթիհատ եւ Դաշնակցութիւն միացած են: Մէկ խօսքով, կուսակալը բացորոշ կերպով կ'ազդարարէր թէ անաստելու պարագային թերթը փակել պիտի տար: Ռամկավար պատասխանատուները կարճ պատասխանով մը կը բաւականանան ըսելով թէ «թերթը մերը չէ այլ ժողովուրդին բերանն է եւ անոր իրաւունքներուն պաշտպանը»: Զոս եւս ակնյայտօրէն ցոյց կը տրուի Իթթիհատ-Դաշնակցութիւն «եղբայրակա՛ն» գործակցութիւն ... ու ա՛յս՝ պատերազմէն քիչ առաջ:

ԶԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Տակաւին Թուրքիա պաշտօնապէս չմասնակցած պատերազմի, արտակարգ խստութեամբ զօրահաւաք սկսաւ Վասպուրականի մէջ: Զայերու այս մղձաւանջի օրերուն՝ երբ միութեան եւ համերաշխ գործակցութեան հրամայական անհրաժեշտութիւնը կար, դժբախտաբար կուսակցական կեանքը աւելի լարուած ու փոթորկած էր, մանաւանդ Զայկավանուց գերեզմանատան հետեւանքով:

Վանի հայ երիտասարդութիւնը Թուրքիոյ այլ փոքրամասնութիւններու մէջ եղաւ առաջինը ցուցաբերելու անսահման լաւատեսութիւն զինուորագրուելով բանակին. այս աշխատանքին մէջ մեծ դեր ունեցաւ Արամ Մանուկեանը երիտասարդութիւնը փողով ու թմբուկով դէպի զինուորական արձանագրութեանց պաշտօնատունը առաջնորդելով, հոն՝ հայ երիտասարդներէն շատեր իրենց կարգին սպասելու համար անքուն մնացին մինչեւ առաւօտ: Զակառակ հայերու ցոյց տուած այս անկեղծ ու տաք վերաբերումին, զգալի փոփոխութիւն մը նշմարուեցաւ թուրքերուն վարուելակերպին մէջ՝ դէպի հայերը, ու այդ արդիւնք էր կեդրոնէն տրուած հրահանգներու: Այս ուշագրաւ փոփոխութիւններուն հակառակ, կուսակալէն սկսեալ մինչեւ ոստիկանապետը արտասովոր սիրալիր յարաբերութեան նոր զարկ մը տուած էին

դեպի Դաշնակցութեան պետերը: Թուրք կառավարութեան կեղծիքի այս շռայլ յարաբերութիւնը անշուշտ որ այս անգամ եւս բացարձակ վերապահութեամբ դիմաւորուեցաւ Վասպուրականի ռամկավար առաջնորդներուն կողմէ:

Անշուշտ չուշացաւ թուրքին խորամանկութեան բացայայտումը երբ շուտով կը հրամայուի հայ զինուորներուն զէնքերը յանձնել եւ կոպիտ աշխատանքի մղուիլ, այն ալ անկիրթ ու գռեհիկ թուրք զինուորներու քմահաճոյքին ենթարկուելով: Ատելութեամբ լեցուած բաժակը յորդելով, անոնք խումբերով կը հեռանան բանակէն եւ տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետք անվտանգ կը վերադառնան Վան:

Այս պարագան ամիթ կ'ըլլայ որ կուսակալ Ահմետ Ճէվտէֆ փաշա աւելի վայրագ միջոցներու դիմէ հայերուն հանդէպ, մանաւանդ Վասպուրականի հեռաւոր գիւղերու եւ գաւառներու մէջ, որոնց աղիտալի լուրերը օրը-օրին կը հասնէին Վան, հայութիւնը յուզումի մատնելով:

Ահաւասիկ քանի մը վայրերու անուններ, որոնք առանց ոեւէ պատճառի սպանութեան, ամեւանգումներու, կողոպուտի ու հրկիզման ենթարկուեցան 1914 Նոյեմբեր ամիսէն սկսեալ Պօղազ-Քեսէն, Բելու, Աթանանց, Պաշ-Քալէ եւ Սարայի գիւղերը: Յիշեալ վայրագութիւններէն զերծ չմնացին Նաեւ քիւրտերը զօրակոչի պատճառաւ, որով հետեւ անոնցմէ շատերը առաջին առթիւ իսկ խոյս տուին զինուորագրութենէն:

Այս սարսափի օրերուն ոչ մէկ պաշտօնական յարաբերութիւն կար այլեւս կառավարութեան հետ: Սակայն կուսակալը իր կեղծ բարեկամութիւնը կը շարունակէր Դաշնակցութեան պետերուն եւ մասնաւորաբար Ա. Վռամեանի հետ իբրեւ Օսմանեան մէպուս, որուն յաճախ կ'ընկերակցէր ռամկավար Աւետիս Թերզիպաշեան, իբր թուրքերէնի հմուտ եւ թուրք պաշտօնեութեանց հոգեբանութեան ծանօթ: Ըստ Թերզիպաշեանի յայտարարութիւններուն, Ճէվտէֆի յարաբերութիւնները եղած էին մերթ սիրալիր ու բարեացակամ եւ երբեմն ալ կոպիտ ու ջղագրգիռ, մեկնելով իր անցեալի անսանձ կիրքէն, երբ Համիտեան շրջանին՝ իր պաշտօնավարու-

թեան ժամանակ՝ զանազան պատիժներ գործադրած էր հայերու վրայ:

Կուսակալը կը պահանջէր դասալքուած զինուորներուն վերադարձը դեպի բանակ ու կը սպառնար այրել իւրաքանչիւրին տունը: Իսկ Թերզիպաշեան եւ Վռամեան կը ջանային համաձայնութեան եզր մը գտնել եւ դրամական փոխարինութեամբ մը համաձայնիլ: Դաշնակցութեան պետերը շուարած էին: Պետք էր կարգադրութիւն մը ընել, ուստի երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ կ'որոշէն թէ, ամէն պարագայի մէջ պետք չէ հայերու կողմէ ոեւէ պատճառ տրուի Ճէվտէֆին՝ Նոյն իսկ եթէ յիսունի չափ տուններ այրուին կառավարութեան կողմէ:

Իրենց կայացուցած այս որոշումը ռամկավարներուն ալ հաղորդուելով խնդրուեցաւ որ ռամկավարներն ալ իրենց շարքերուն վրայ ազդեն, որպէսզի դասալիքներու տունները հրկիզելու պարագային ո'չ անհատապէս եւ ոչ ալ հաւաքաբար ընդդիմութիւն ցոյց չտան մինչեւ որ վերահաս վտանգը չէզոքացուի:

Ըստ Վանի ռամկավար ղեկավարներուն, Դաշնակցութեան կողմէ այսքան զգուշաւորութիւն ու խոհեմութիւն առաջին անգամ էր որ ի յայտ կու գային, եւ այն ալ սահմուկած երեւոյթով մը: Թերզիպաշեան Վռամեանի վարանոտ ընթացքէն հետեւցնելով կ'ենթադրէր թէ, դաշնակցականները ամէն բանէ աւելի ինքնապաշտպանութեան միջոցներէ զուրկ ըլլալուն համար էր որ թրքական ձգձգելու քաղաքականութեան հետեւելով կը դեղեւէին վճռական քայլ մը առնել, իրենց միակ յոյսը դնելով ռուսական բանակին եւ հայ կամաւորներուն վրայ, ամէն օր անոնց գալուստին սպասելով:

Այսուհանդերձ, ռամկավարներուն համար միսիթարական էր ՀՀԴի վարիչներու կողմէ առնուած դիմումի այս քայլը, որ կրնար հետզհետէ կուսակցական համագործակցութեան գետին մը գոյացնել, գետին մը՝ որուն այնքան պետք ուներ հայ ժողովուրդը՝ զգուած կուսակցական ամուլ ու ապարդիւն պայքարներէ: Հակառակ որ Ս.Դ. հնչակեանները ուղղափառ սոցիալիստներ կը դաւանին, տեղական ազգային խնդիրներու մէջ

իբր ազգայնականներ կը գործակցէին ռամկավարներուն հետ, բայց պատերազմի նախօրեակին դժբախտ պարագաներու բերումով, անոնց ուշագրաւ եւ գործօն անդամներէն Տիգրան Օտեան, (Ասօ) Աբրահամ Բրուտեան, Արտաշէս Սօլախեան, Կարապետ Տանդօեան եւ Հայկ Արամիշեան բանտարկուած եւ խիստ հսկողութեան տակ գտնուելով բացարձակապէս անհնար էր անոնց հետ յարաբերիլ: Այս դրութիւնը թէեւ զիրենք հոգեպէս ընկճուած ու սրտաբեկած էր, սակայն ներկայ հրամայական պայմանները նկատի ունենալով, առաջուան նման կը գործակցէին ռամկավարներուն հետ աւելի անվերապահ ու համերաշխ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԿԸ ՍԿՍԻ

Առաջին պատեհութեամբ, թուրք կառավարութիւնը հրապարակ եկաւ հայերուն նկատմամբ իր հին ծրագրին գործադրութեան աշխատանքին սկսելով՝ տնտեսապէս փճացնելու հայութեան հարստութիւնը: Ինչպէս Թուրքիոյ տարածքին, այնպէս ալ Վանի մէջ «թէքէալիֆը հարպիէ» անունով մարմին մը ստեղծեց երաշխաւորելու համար յափշտակուած ապրանքներու փոխարէն թուղթի կտորով մը, իբր ստացագիր: Մէկ առ մէկ հայ վաճառատուներն ու խանութները մտնելով՝ յանուն օսմանեան բանակին՝ կը կողոպտէր բոլոր այն կրպակներն ու խանութները, որոնք աւելի արժէք կը ներկայացնէին, հոգ չէ թէ ատոնք բնաւ պետք չըլլային բանակին: Այս պաշտօնական աւազակները մտան նաեւ հայոց մառանները եւ պարտադրեցին որ հայ կիները բանակի զինուորներուն համար գուլպաներ պատրաստեն:

Թուրքերու այս կողոպուտին կը միանան նաեւ դաշնակցականներ: Հայ վաճառականներ կարելի միջոցներու մէջ կը ջանան իրենց մօտ մնացած ապրանքները ապահովութեան համար տեղափոխել հայաբնակ շրջանները: Կառավարութիւնը կռահելով այս՝ կը սկսի հսկողութիւններ կատարել հայաբնակ Այգեստանի ճամբուն վրայ: Այս անգամ կառավարութեան յաջորդեց Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, որուն քաղաքամէջի ենթակոմիտէն նշմարելով կարգ մը ունեւոր հայերու ունեցած հարստութիւնը,

գիշերապահ ընկերներու միջոցով ամբողջութեամբ կը կողոպտեն անոնց ունեցուածքը: Բողոքներ կ'ըլլան Ազգային Առաջնորդարան, որ չ'ուզէր միջամտել: Այդ կողոպտուած վաճառականներէն Յ. Փափագեան կը դիմէ Նոյնիսկ Ա. Վռամեանին, որ յանձն կ'առնէ անձամբ քննութիւն կատարել: Երկու ռամկավար վկաներ կը ներկայանան, սակայն անոնք աւելի ուշ, տրուած հրահանգով, խարազանի անխնայ հարուածներու տակ կը ստիպուին տարբեր խոստովանութիւն ընել:

Դատարանի արդիւնքէն անճրկած, իբր վերջին փորձ դիմել կ'ուզէ ռամկավարներուն միջամտութեան, որպէսզի կողոպտուած ապրանքները վերադարձուին, ու այդ ծառայութեան փոխարէն՝ ինք կը յօժարէր դրամական փրկագին մը վճարել: Կուսակցականները Վռամեանի հրամանով դաշունահարուած իրենց երկու ընկերներով մտահոգ ՀՍԴԿի ղեկավարութեան ներկայանալով Դաշնակցութենէն կը պահանջեն հատուցում: Ընկերներէն մէկուն վիճակը ծանր էր իսկ եթէ մահանար՝ այն ատեն այդ հաշիւը իրենք անձամբ պիտի տնօրինէին: Խնդիրը բարդացած էր եւ կնճռոտած: Շրջանակային Վարչութեան հետ երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, որոշուեցաւ ամենախիստ պահանջագրով դիմել Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմնին, պարտադրելով որ անմիջապէս տիրոջը վերադարձուին յափշտակուած ապրանքները. երկրորդ մեր անիրաւօրէն խարազանուած ընկերներուն նիւթական եւ բարոյական փոխարինութիւններ ըլլան: Որոշուեցաւ նաեւ որ կտրուկ կերպով դիմուի Առաջնորդական Փոխանորդ Եզնիկ վարդապետ Ներկարարեանին, քանի օր ծանօթ գողութեան պատասխանատուութիւնը մեծ մասամբ իր եղբօր Կարոյին վրայ կը ծանրանար, իբր միեւնոյն թաղի գիշերապահը:

Առաջնորդարանի մէջ Ա. Վռամեանի, Գեորգ Ճիտեճեանի եւ Համազասպ Պօղոսեանի հետ ռամկավարները կ'ունենան բռն վիճաբանութիւն ... որ կրնար կռուի ու ոճիրի վերածուիլ, որովհետեւ Վռամեան իր ձեռքը գրպանի ատրճանակին երկարած էր ու ռամկավարներն ալ անոր օրի-

Նակին հետեւած էին: Վռամեան իբրեւ «մեպուս» արտայայտուելով կը պահանջէր որ անպայման իրեն ենթարկուին...: Ներկաներուն միջամտութեամբ երբ գողութեան դէպքը անհատական հանգամանքի վերագրուեցաւ՝ պահ մը հանդարտութիւնը վերագտաւ ու ռամկավարները ըսին իրեն. «Եթէ այս խնդիրը մեր դրկած պահանջագրի համեմատ չկարգադրուի, ստիպուած պիտի ըլլանք ձեզ մեպուսական անձեռնմխելի դիրքէն վար առնելով՝ իբր գողութիւն քաջալերող մը, դատարանի յանձնել, որպէսզի ձեր այդ յաճախակի շեշտած մեպուսական հանգամանքէն օգտուելով՝ կառավարութեան մօտ միջնորդի դերին մէջ չմտնէք: Այս խնդրոյն մէջ դուք ձեր ընթացքով, ո՛չ միայն մեր երկու անմեղ ընկերները խարազանել տալով՝ մահամերձ վիճակի ենթարկած էք, այլ նաեւ Ռամկավար Կուսակցութեան պատուոյն հետ խաղալ ուզած էք: Գիշդ այդ պատճառով ալ մենք վերջնականապէս որոշած ենք դատի դիմել, եթէ մինչեւ վաղը կեսօրէ վերջ ժամը 2ին ապրանքները ամբողջութեամբ տիրոջը յանձնուին»: Ան կու տար մէկ պատասխան թէ առաջնորդարանը չէ վայրը կատարելու նման յայտարարութիւն մը, այլ Իթթիհատի Զըլան էր այդ տեղը:

Յաջորդ առաւօտեան Փափագեանի ապրանքները մեծաւ մասամբ կը վերադարձուին եւ ան մասնաւոր շնորհակալութիւն կը յայտնէր Զ. Ս. Ռամկավար Կուսակցութեան, խնդրելով միանգամայն որ մնացեալ ապրանքներու մասին այլեւս հետապնդումներ չկատարուին, քանի որ զանոնք ինք իբր փրկագին իրենց թողած էր:

ՎԱՆԻ 1915-Ի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տեսնել առանձին գլուխով

ՀՍՈՎ ԵՒ ԿԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Կովկասի կամաւորական շարժումին նկատմամբ առ հասարակ ռամկավար շրջանակներն ու ղեկավարները վերապահութեամբ մօտեցած են եւ իրենց մամուլով ալյաճախ արծանագրած են անոր տուն տուող դրդապատճառները: Դարբինեան որոշակիօրէն այդ դիրքորոշումը եւ արտա-

յայտութիւնը ունեցած է: Այդ շարժումը չէր կրնար անհետեւանք անցնիլ հայերու համար եւ չբորբոքել թուրքերու մոլեռանդութիւնը: Վանի կուսակալ ճեվտէթ պէյ ըսած էր ամերիկեան միսիոնար Ըշըրին եւ Վանի իտալական հիւպատոս Սպորտոնիին. «Ըսէք հայերուն, թող չկարծեն թէ չենք գիտեր Թուրքիոյ հանդէպ իրենց թշնամական դիրքը ... գաղտնիք մը չէ այդ մեզի համար: Չինուած խումբեր կը պտտցնեն, զինավարժութիւններ կը կատարեն: Մեր զօրքերը հայերու դէմ է, որ կը կռուին աւելի քան ռուսերու, հայ կամաւորներու գնդակներէն է, որ կը սպաննուի մեր զօրքերուն մեծ մասը: Ռուսին գնդակը մեր ոտքը կը ծակէ, իսկ հայոց գնդակները մեր սիրտը: Թող լաւ գիտնան հայերը, երբ ջարդ սկսուի հայերու՝ նախորդի նման չպիտի ըլլայ բնաւ: Այս անգամ կիներուն ու երախաներուն ալ չպիտի խնայենք: Այս երկիրը կամ մուսուլմաններուն պիտի ըլլայ բոլորովին, կամ քրիստոնեաներուն»:

Անդրադառնալով կամաւորական շարժումին, բացի Դարբինեանէն Փրոֆ. Մ. Մինասեան եւս լոյս ընծայած է «Վան-Տոսպ»ի սիւնակներուն մէջ «Անարդար դատողութիւններ» յօդուածաշարքը, որ կը ցոլացնէ ռամկավար մտածողութիւնը այս հարցին կապուած: Հեղինակը կը քննարկէ կոտորածներու շարժառիթները եւ յստակօրէն կը մեղադրէ ազգային միւս երկու կուսակցութիւնները՝ ՀԶԴՆ եւ ՍԴՀԿը «թուրքին շարժառիթներ տալու» համար, բայց հայութեան կոտորածները ան չի պայմանաւորեր անոնցմով միայն: Ըստ հեղինակին, նմանատիպ ցուցադրական ելոյթները նպաստած են թուրքերուն աւելի գրգռութեան պատճառ դառնալուն: Հոս անոր իր այս խօսքը կը վերաբերի նաեւ կամաւորական շարժումին: Ան կը նկարագրէ թէ ինչպէս Սարիղամիշի ճակատին պարտուած եւ նահանջող թուրքերը Կարսի մէջ լուրեր կը տարածեն, որ իրենց դէմ կռուած են միայն թրքահպատակ հայերը՝ թրքական խորհրդարանի պատգամաւոր Գ. Փաստրմաճեանի (Արմէն Գարօ) հրամանատարութեամբ, որոնք կոտորած են նաեւ խաղաղ թուրք ու քիւրտ բնակչութիւնը եւ ասով ալ արեան վրեժի կոչ ըրած

են բոլոր թուրքերուն: Ու այս վերջիններն ալ կ'օգտագործեն առիթը եւ կը սպաննեն մեծ թիւով անմեղ ու անպաշտպան հայեր:

Բայց եւ այնպէս, հայկական կոտորածները վերագրել միայն հայ քաղաքական ուժերուն կամ կամաւորական շարժումին, ճիշդ պիտի չըլլայ: Վստահաբար այդ թրքական իշխանութիւններու կողմէն կանխամտածուած պետականօրէն ծրագրուած եւ գործադրուած քաղաքականութիւն էր: Ցեղասպանութիւն:

ՎԱՆԻ ԵՐԿՐԱՊԱՅ ԳՈՒՆԴԸ

Ռուսական զօրքերը 1915ի Սեպտեմբերին կրկին գրաւեցին Վանը: Կուսակալ նշանակուած Գևորգ Տերմենը կ'որոշէ իր հետ տանիլ հայկական երկրապահ գունդը, որ պէտք էր ապահովէր տեղւոյն կարգն ու կանոնը: Նախապէս ծանօթանալով «Մշակ»ի խմբագիր Զամբարձում Առաքելեանին հետ, ան ցանկութիւն կը յայտնէ, որ գունդին հրամանատարը ըլլայ տեղացի, վստահելի ու

փորձառու անձ մը: Առաքելեան կ'առաջարկէ Եկարեանին անունը: Եկարեան Վանի երիտասարդութենէն կը հաւաքէ քանի մը հարիւր հոգի եւ կը կազմէ իր ջոկատը: Սակայն զէնքի հարցով ան դժուարութեան առջեւ կը գտնուի: Զակառակ որ ռուսական իշխանութիւնները խոստացած էին զէնք տալ, վերջին պահուն մերժած էին ու այս ծրագիրը ձախողած էր:

Ստիպուած խումբը կ'արձակուէր ու այս անգամ կը հաւաքուէր Նոր խումբ մը, ուր կրնային արձանագրուիլ միայն անոնք որ սեփական զէնք ունէին: Պէտք է նշել որ Տերմենը գոհունակութեամբ կ'արտայայտուի այս երկրապահ գունդին մասին: Յունուար 5, 1916ի Զ. Առաքելեանին ուղղուած նամակին մէջ ռուս գնդապետը կը գրէ. «Ահագին օգուտ կը բերեն ինծի երկրապահ կամաւորները, որոնք կը փոխարինեն պակսող զինեալներուն: Անոնց խելացի եւ նպատակայարմար աշխատութիւնը ինծի կու տայ լիակատար յոյս՝ նպաստաւոր հետեւանքի հասնելու»:

Խուլսը մեջ ռաամկավար ընկերները մեկտեղուած Տիրատուր Տիբիճեանի Ֆրեզսո այցելութեան ընթացքին, 1920ին:
Ապրիլին մեջ կ'երեւին Տիրատուր Տիբիճեան (1, Սանուկ Ճիզվեճեան (2), Փրոֆ. Միքայել Միմասեան (4),
Անուշաւան Տեր Սկրտիչեան (9), խմբագիր Արամ Ամիրխանեան (12) եւայլն:

Ն.Ս.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՅՐԷՋՆՈՅԻ ՄԵԶ

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԽԱՄԲՈՒՄ ՖՐԷՋՆՈՅԻ ՄԵԶ

1900ականներին Վերակազմեալ Հնչակեանները արդեն սկսած էին համախմբուիլ Գալիֆորնիոյ հայկական համայնքներու մէջ, Յակոբ Նշիկեանի, Հայկակ Էկինեանի եւ անոնց գործակիցներուն առաջնորդութեամբ: Մինչեւ 1908ը ՎՀԿը բաւական տարածուեցաւ եւ ամրացաւ Գալիֆորնիոյ մէջ:

1908ի Հոկտեմբեր 1ին, Եգիպտոսի մէջ հիմնուեցաւ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը, գլխաւորութեամբ Միհրան Տամատեանի, Վահան Թէքեանի, Լեւոն Մկրտիչեանի, Տիրան Զէլէկեանի, Վահան Մալեգեանի եւ ուրիշ մտաւորական եւ մարտական ծանօթ դէմքերու: Միացեալ Նահանգներու մէջ ալ, գործելակերպի տարակարծութեան իբրեւ հետեւանք, Վերակազմեալ Հնչակեան հոսանքէն բաժնուողներ կազմեցին Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւնը:

1914ին, Վարդան Շահբազեան եկաւ Ֆրէզնո եւ Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնին հրահանգով շրջան մը ծառայեց իբրեւ գործիչ եւ կազմեց Նաեւ Ֆաուլըրի, Բարիլըրի, Սենկըլ-Տէլ-Բէյի ակումբները: 1915ին Ֆրէզնո այցելեց Խաչատուր Զաքիկեան, որ կազմեց Ռիտլիի ակումբը: Եւ յաջորդ տարիներուն՝ Ռամկավար ակումբներուն ցանցը հետզհետէ տարածուեցաւ մինչեւ Եդեմ, Թուլարի, Սան Ֆրանսիսկո եւ Լոս Անճելըս: Այդ շրջանին Գալիֆորնիա այցելեցին ծանօթ ռամկավարներ Վահրամ Գրիգորեան, 1917ին, Փրոֆ. Միքայէլ Մինասեան, Փրոֆ. Գեորգ Սարաֆեան, վերջին երկուքը Նաեւ իբրեւ «Նոր Կեանք»ի խմբագիր: Հրաչ Երուանդի մեկնումով տկարանալ սկսած էր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը մինչեւ Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեանի այցը՝ 1918ին: Ըսենք որ հայեր Գալիֆորնիա սկսած են գաղթել 1880ական տարիներուն:

«ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Թէեւ հիմնուած Հայկակ Էկինեանի կողմէ,

1914ին, Ֆրէզնոյի մէջ, 1919ին Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը կը շարունակէ զայն լոյս ընծայել, որ հետագային՝ 1920ին միանալով 1918ին հիմնուած «Սիսուան» շաբաթաթերթին, լոյս կը տեսնէ «Նոր Կեանք-Սիսուան» անունով: Խմբագիրներ եղած են Միքայէլ Մինասեան, Գեորգ Սարաֆեան, Տոքթ. Յակոբ Պօղոսեան եւ Արմէն Ամիրխանեան, 1920-1921 տարիներուն: Թերթի սիւնակներուն մէջ յաճախ կը վերլուծուէին ժամանակակից դէպքերն ու եղելութիւնները եւ ի վերջոյ կը յանգէին իրատեսական եզրակացութիւններու: «Չինադադարէն մէկ տարի անց» խմբագրականին մէջ, թերթը, Նկարագրելով Թուրքիոյ կեդրոնական շրջաններու մէջ Մուսթաֆա Զեմալի գլխաւորած թուրք ազգայնականներուն՝ միլի շարժումի խժոժութիւնները, դարձեալ կը կրկնէ թէ թուրքը վազ չէ անցած իր թրքութենէն, թէ «թուրքին չարագործութիւնները նորութիւն չեն»:

«Նոր Կեանք» կը դատապարտէ դաշնակիցները, որոնք իրենց «յոռի ընթացքով ուղղակի կամ անուղղակի քաջալերեցին զայն ու կը քաջալերեն տակաւին»: Շարունակելով այս միտքը՝ թերթը կը գրէ. «Եթէ օր մը քօղը վերցուի Փոքր Ասիոյ գործերուն վրայէն ու հոն կատարուող ողբերգութիւնը իր բովանդակ մերկութեամբ երեւան գայ, ապագայ պատմագիրը նողկանքով պիտի լեցուի միջազգային շահախնդրութեանց ու դաւերու պատմութիւնը գրել ստիպուելուն համար»:

Թերթը զայրոյթով կը գրէ դաշնակիցներու իրարու դէմ լարած դաւերու մասին, փոխանակ համերաշխ գործելու ընդհանուր թշնամիին դէմ, այսպէս՝ «իտալացին յոյնի դէմ, անգլիացին ֆրանսացիին դէմ, ու վերջապէս գինակիցը գինակիցի դէմ, ի՞նչ ամօթալի պատկեր մը ցուցադրեցին Թուրքիոյ արիւնոտ թատերաբեմին վրայ»: Չարագնէլով թեման, թերթը կ'եզրակացնէ, որ բացի անուանումներէ բան չէ փոխուած, որ ամէն ինչ նոյն ճամբով կ'ընթանայ, եւ ամենէն սարսափելի այն է,

որ հայրության հրաշքով փրկուած բեկորներն ալ կը դրուին պատմութեան զոհասեղանին ու զգօնութեան կոչ կ'ընեն «հայոց բոլոր մարդերուն»:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅ ՇՐՋԱՆԱԿԸ
«ՄԱՅԻՍ 28 «ԱԲՏ»ԻՆ ԱՌԹԻՒ

ՀՍՌԿ Գալիֆորնիոյ «Նոր Կեանք»ով կը բացայայտէ իր դիրքորոշումը «աքտ»ին մասին, յստակօրէն ընդգծելով որ Ամբողջական Հայաստանի անունով խօսելու իրաւունքը կը պատկանի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմէն հաստատուած եւ դաշնակից պետութիւններու կողմէն ճանչցուած Ազգային Պատուիրակութեան: Միեւնոյն ժամանակ, քանի տակաւին ՄԵԾ Հայաստանի մը ու Կիլիկիոյ վիճակը անկայուն է ու քաղաքականապէս անորոշ է թէ ապագան ի՞նչ կը սպասէ, Ամբողջական Հայաստանի կառավարութիւն կազմելը ճիշդ չէ եւ նպատակայարմար չէ: Բացի այդ Միացեալ Հայաստանի կազմութիւնը կախում

ունի նաեւ հովանաւորող պետութեան դիրքէն, որ տակաւին չէ որոշուած: Յայտնի չէին նաեւ ապագայ Հայաստանի սահմանները:

Ահա այս պատճառաբանութեամբ Ամերիկայի ռամկավարները «Երեւանի կառավարութեան յայտարարութիւնը կը համարեն անհիմն եւ արժեզուրկ»: Այս հարցին հետ կապուած Ամերիկայի ռամկավարները կ'արտայայտեն նաեւ իրենց վերաբերումը հայ-ռուս-թրքական յարաբերութիւններու նկատմամբ: «Պէտք է մի անգամ ընդ միշտ խոստովանիլ, թէ մենք թշնամի ենք միայն ցարական Ռուսիոյ բռնապետական վարչութեան, բայց միշտ բարեկամ եղած ենք ազատական ռուս վարիչներու ծրագրին ու գործունեութեան («Նոր Կեանք», Յուլիս 30, 1919): Եւ կ'երագէ տեսնել Հայաստանի սահմանի դրացիութեամբ բարգաւաճ եւ հզօր Ռուսաստան մը, որ «միշտ թշնամի եղած է մեր դահիճ թուրքերու հայահալած քաղաքականութեան»:

Դ. ԲԱԺԻՆ

ՄԵԾ

ԵՂԵՈՆ

ՍԻՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ՎԱՅԵՐԸ

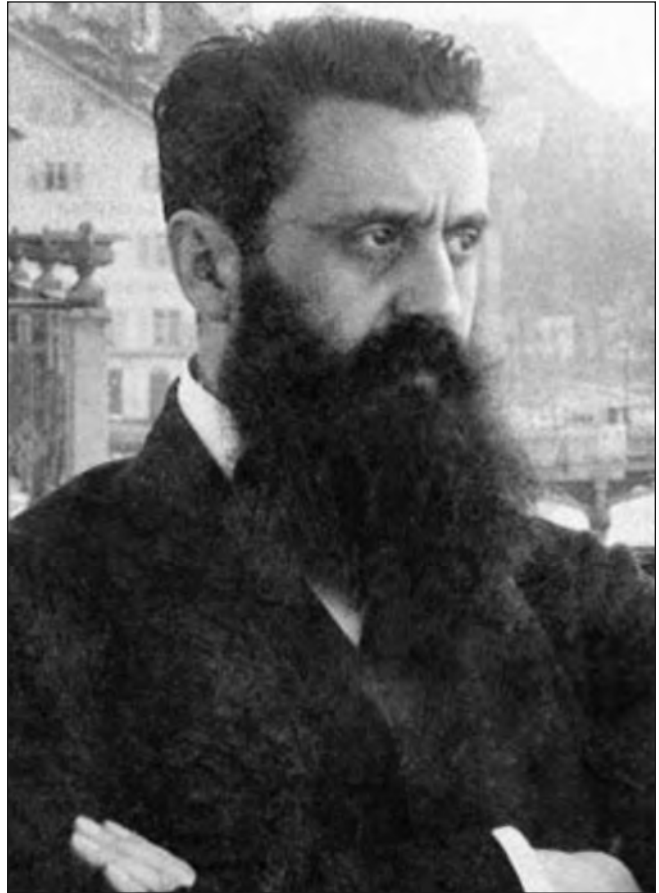
1899

*Պիտի իյնանս, կ'իյնաս ալ ... Բայց որպէս զի դեռ
ճանչնաս
Քու անարգ սիրտըդ ծածկող մեծագոյն ցաւը
վերջին՝
Պիտի զարնեն քեզ անո՛նք որ քեզ յաճախ
փրկեցին...:
ՎԱՅԱՆ ԹԵՐԵԵԱՆ*

1890ականներէն սկսած թուրքերու կողմէ կիրարկուող հայերու զանգուածային սպանութիւնները եւ Հայկական Հարցը միշտ ալ ուշադրութեան արժանացած են սիոնիստական շարժումին, նոյնիսկ Սիոնիստական Առաջին Համագումարէն առաջ: Շարժումին հիմնադիր Թէոտոր Հերցելի քաղաքական ռազմավարութիւնը հիմնուած էր փոխանակման գաղափարին շուրջ, այսինքն՝ Պաղեստինի ճանաչումին եւ հրեական պետութեան մը հաստատման մեծ պետութիւններու համաձայնութեան դիմաց հրեաները պետք է մոռնային Օսմանեան Կայսրութեան ահռելի պարտքը:

Հերցել անօգուտ ջանք կը թափէր Սուլթան Համիտ Բ.ը համոզելու որ ընդունի այդ առաջարկը: Այս մասին իսրայելեան «Հաարէթ» օրաթերթին մէջ Երուսաղէմի Հրեական համալսարանի կրթութեան եւ մշակոյթի պատմութեան պատուաւոր փրոֆեսէօր Ռէյչըլ Էլպոյմ-Դորը կը գրէ. «Սուլթանին դրամ առաջարկելու փոխարէն՝ տուէք անոր Հայկական Հարցի քաղաքական աջակցութիւն, եւ ան շնորհակալ կ'ըլլայ եւ կ'ընդունի ձեր առաջարկը՝ զոնէ մասամբ»: Հերցելի խօսքն է իր դիւանագիտական գործակալ Ֆիլիփ Մայքըլ Նելլիսկիին, որ նաեւ եղած է սուլթանին խորհրդականը:

Եւրոպայի քրիստոնէայ երկիրները քննադատականօրէն կը մօտենային մահմետականներուն կողմէ քրիստոնէաներու սպանութիւններուն, եւ տարբեր վայրերու մէջ հայերուն օժան-

Թէոտոր Էրցել

դակող մարմիններ կը ստեղծէին, Եւրոպայի մէջ հայկական ապստամբութեան ղեկավարներուն համար առաջարկելով ապաստարաններ: Այս վիճակը կը բարդացներ Թուրքիոյ՝ Եւրոպական դրամատուներէն վարկեր ստանալու գործը:

Հերցել անմիջապէս կ'ընդունի խորհուրդը: Ան կը զգար որ պետք է փորձէր հրեական պետութեան հաստատման արագացման համար դիմել ամէն միջոցի: Այդպիսով ան կը համաձայնէր սուլթանին համար դառնալ գործիք եւ հայ ապստամբ առաջնորդները կը փորձէր համոզել, որ եթէ իրենք յանձնուին, ապա սուլթանը կը կատարէ իրենց որոշ պահանջները: Հերցել նաեւ կ'աշխատէր Արեւ-

մուտքին ցոյց տալ, որ Թուրքիան փաստօրէն աւելի մարդկային է, քան կը պատկերացուի: Ելք չունէր սուլթանը, բացի նման վերաբերում ցուցաբերել՝ ձգտելով քաղաքական համաձայնութեան: Մեծ ջանքերու շնորհիւ, ան Մայիս 17, 1901ին հանդիպեցաւ սուլթանին հետ:

Սուլթանը յոյս ունէր որ յայտնի լրագրող Զերցել կը յաջողի փոխել Օսմանեան կայսրութեան բացասական կերպարը: Եւ այսպէս՝ սուլթանին ցանկութիւնը կատարելու համար Զերցել անմիջապէս լուրջ գործի անցաւ՝ որպէս խաղաղութեան միջնորդ: Ան կապեր հաստատեց եւ գաղտնի հանդիպումներ ունեցաւ հայ ապստամբներու հետ՝ փորձելով զանոնք համոզել որ վերջ տան բռնութիւններու: Սակայն հայերը համոզուած չէին որ ան անկեղծ է եւ չէին վստահեր սուլթանին խոստումներուն: Այս նպատակով Զերցել նաեւ եռանդուն փորձերու կը ձեռնարկէր իր ուզածին հասնելու իրեն ծանօթ դիւանագիտական կապերով:

Ինչպէս բնորոշ է իրեն՝ ան ուրիշ սիոնիստական առաջնորդներու հետ չէր խորհրդակցեր եւ իր գործունեութիւնը գաղտնի կը պահէր: Բայց օգնութեան կարիք ունենալով՝ ան կը գրէ Մաքս Սիմոն Նորտոյին՝ զայն այդ գործին մէջ ներգրաւելու նպատակով: Նորտոյը կը պատասխանէ. «ոչ»: Թուրքերէն Պաղեստինի հրովարտակը ստանալու իր ջանքերուն յաջորդող տարեկան սիոնիստական համագումարի ընթացքին, հակառակ ներկայացուցիչներու ընդդիմութեան, Զերցել հրապարակով կը յայտարարէ թէ սիոնիստական շարժումը իր հիացմունքն ու շնորհակալութիւնը կ'արտայայտէ սուլթանին:

Այս հարցին նկատմամբ Զերցելի գլխաւոր հակառակորդը Պեռնար Լազարէն էր՝ ֆրանսացի հրեայ մտաւորական, ծախակողմեան, յայտնի լրագրող եւ գրաքննադատ, որ բացայայտօրէն պայքարէր Եր Երեմիսներու դատի դէմ եւ հայկական գործին աջակից էր: Չինք այնքան մը բարկացուցած էր Զերցելի գործունեութիւնը, որ դուրս կու գայ սիոնիստական կոմիտէն եւ 1899ին ընդհանրապէս կը լքէ շարժումը: Լազարէն բաց նամակ մը կը գրէ Զերցելին, ուր հարց կու տայ թէ ինչպէ՞ս իրենք՝ ներկայացուցիչները հին ժողովուրդի մը, որուն պատմութիւնը գրուած է արիւնով, կրնան բարեկամական ձեռք երկարել մարդասպաններուն, եւ ինչպէս սիոնիստական Զամագումարին ոչ մէկ ներկայացուցիչ իր բողոքը կը բարձրացներ:

Զերցել համամարդկային արժեքները ստորադասած էր արդէն յանուն հրեական պետութեան մը ստեղծումին եւ ծառայած եղաւ թուրք իշխանութիւններուն, այս ինքնին արդէն պարզապէս քաղաքական նպատակներու եւ բարոյական արժեքներու բախումին յաճախ կրկնուող դէպքերէն մին կարելի է նկատել: Իսրայէլը անընդհատ գտնուած է նման ողբերգական երեւոյթներու առաջ, որու վկայութիւնն է Զայոց Ցեղասպանութեան պաշտօնական երկարատեւ մերժումը, ինչպէս նաեւ կարգ մը այլ որոշումներ, որոնք կը դրսեւորեն լարուածութիւն համամարդկային արժեքներու եւ քաղաքական նկատառումներու միջեւ: Այսպէս ալ Զերցել ծախած եղաւ հայերը՝ հրեական պետութիւն մը ստեղծելու համար:

ՆԱԶԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս, Ապրիլ 24, 1915

*Ահաւոր բան մը այնտեղ կը կատարուի մութին
մէջ.*

*Կ'սպաննեն ազգ մը այնտեղ որ կեանք ունէր եւ
շընորհ,*

*Ունէր հանճարն ապրելու, նորոգելու ալ ինքզինք,
Գեղեցկացած էր տակաւ ու թարմացած, ահ,
որքան ...*

*Եւ այդ ազգը մերինն էր, եւ կ'սնաննեն զայն հիմա,
Չայն կ'սպաննեն ... Օգնութի՛ն, ահ, օգնութի՛ն,
օգնութի՛ն...:*

ՎԱՅԱՆ ԹԵՔԵԵԱՆ

ՄԵԾ ՈՃԻՐԻՆ ՀՐԱՄԱՆԸ

1915ի Ապրիլի սկիզբները, երբ տակաւին կը շարունակուէր Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը, Երիտասար թուրքերու կուսակցութեան «յատուկ կազմակերպութիւնը» (Դաշքիլաթի Մախսուսէ) սկսաւ գործողութիւններու: Յատուկ կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ մտան ամբողջ ոստիկանական կազմերը եւ բանտերէն ազատուեցան քրեական յանցագործները եւ անոնց ներում շնորհելով կազմակերպեցին զինուած խումբեր եւ այս բոլորին պատասխանատու նշանակեցին Իթթիհատ կուսակցութեան զլխաւոր քարտուղար Նազըմը: Ան կը գործէր Կ. Պոլսոյ զինուորական նահանգապետ ճաւատ պէյի հետ, որ պիտի կազմակերպէր ջարդերու ծրագիրը:

Երիտասարդ թուրքերու յատուկ կազմակերպութեան յանձնախումբի պատասխանատուները Ապրիլի կեսերուն կը զեկուցեն Իթթիհատի ղեկավար եմեակին՝ Թալաաթ, Էնվեր եւ ճեմալ փաշաներուն, «օգտուելով համաշխարհային պատերազմէն, որմով զբաղուած պիտի մնար Եւրոպայի միտքը», դիմել բիրտ ուժի, որոշելու «հայ ժողովուրդի չլուծուած հարցերը»:

Ապրիլ 15ին կը հաստատուի եւ տեղական իշխանութիւններուն կ'ուղարկուի հետեւեալ հրա-

հանգը արեւմտահայերու տեղահանման եւ ապա կոտորածներու մասին: Բնաջնջման ծրագրին գործադրման համար որպէս դրդապատճառ նկատի կ'ունենան՝ ա. հայկական կամաւորական ուժերը, որոնք կը ծառայեն թշնամի բանակներու մէջ, բ. երկրէն ներս գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները, որոնք կազմակերպուած են թրքական բանակի թիկունքին հարուած հասցնելու նպատակով, գ. երկրէն ներս ամենուրեք յայտնաբերուած եւ բաժնուած անհամար քանակութեամբ զէնքն ու զինամթերքը:

Հրահանգը կը գրէ. «Այսպիսով, կառավարութիւնը եւ Իթթիհատի կեդրոնական կոմիտէն կը հրահանգէ ձեզի ձեր տրամադրութեան տակ եղած բոլոր ուժերով աջակցիլ Միասնութեան եւ Յառաջդիմութեան տեղական օրկաններուն, որոնք Ապրիլ 24ի արեւածագին հետ, գաղտնի հրահանգի համաձայն, պիտի ձեռնարկեն այս հրամանին կատարմանը»:

«Ամէն պաշտօնական կամ մասնաւոր անձնաւորութիւն, որ կ'ընդդիմանայ այս սրբազան ու հայրենասիրական գործին եւ չի կատարեր իր վրայ դրուած պարտականութիւնները կամ ոեւէ եղանակով կը փորձէ պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հայը, կը ճանչցուի հայրենիքի ու կրօնի թշնամի եւ անոր համապատասխան կը պատժուի»: Հրահանգը կը ստորագրեն Ներքին Գործերու նախարար՝ Թալաաթ, Ռազմական նախարար՝ Էնվեր եւ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն յանձնախումբի կեդրոնական քարտուղար՝ Նազըմ:

Տարիներու ընթացքին ձեռք բերուած զանազան փաստաթուղթերը եւ վաւերագիրները Թիֆլիսի, Պաքուի, Երեւանի ու Մոսկուայի պետական արխիւներէն հաւաքուած, կը հաստատեն այս հրահանգին վաւերականութիւնը:

1915 Ապրիլին, հայկական կոտորածները սկսելու նախօրեակին օսմանեան բանակի

զինուորները եւ Կովկասի մահմետականները աւելի գրգռելու հեռաւոր նպատակով, Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան կոմիտէին տարածած բազմաթիւ կոչերէն մէկը կ'ըսէ. «Եղբայրներ, մահմետականներ, Ալլահի կամքով եւ մարգարէի լեզուով կը յայտարարենք, որ այժմ հասած է այդ օրը ... հարիւր հազար ասկերներ արդէն անցեր են սահմանը, մտեր Կովկաս, որ ազատագրեն մահմետականները»: Կոչը կը հաւատացնէ, որ հայերը եւ ռուսերը մահմետականներու հաւատքի եւ արեան թշնամիներն են. «ուստի անհրաժեշտ է անոնց յայտարարել *սրբազան պատերազմ* (ճիհատ)», որ «անոնցմէ պէտք է մաքրուիլ, յանուն որուն իրենց արիւնը կը թափեն Մոհամմետի զաւակները»:

Այսպիսի կոչերով ոչ միայն հայոց տեղահանութեան եւ սպանդին համար թուրք եւ մահմետական ժողովուրդը կը գրգռուէր, այլեւ՝ որպէս հետագայ քաղաքական ծրագիր հանրային կարծիք կը ստեղծուէր մտնելու Կովկաս:

Կ.ՊՈԼՍՈՅ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԱՐԻՒՆՈՏ ՉԱՏԻԿԸ

Կասկած չկար որ հայ կեանքին տրոփուն սիրտը Կոնստանդնուպոլիսն էր: Հոն հաւաքուած էր արեւմտահայութեան ծաղիկ սերունդը, հայ ժողովուրդի հոգեւոր ու մտաւոր կեանքը կերտող մտաւորականութիւնը իր 196 գրողներով, 168 նկարիչներով, 575 երաժիշտ-երգահաններով, 336 մասնագէտ բժիշկներով, 176 ուսուցիչ-դասախօսներով, 160 իրաւաբաններով, 62 ճարտարապետներով ու 64 դերասաններով: Ամբողջ հարստութիւն մը:

Կ. Պոլսոյ 600 հազար ընդհանուր բնակիչներէն 150 հազարը հայեր էին եւ արիւնոտ այդ Չատկի Կիրակիի նախորդ գիշերը անդոր կը տիրէր: Այա Սոֆիայի մօտ եղող ոստիկանական կեդրոնին մէջ կէս գիշերէն ետք երիտասարդ թուրքերու «յատուկ կազմակերպութեան» անդամները ստանալով հայ մտաւորականներու ցուցակները՝ իրօթիհատական ոստիկանները կ'ուղղուէին դէպի այդ հասցէները:

Ապրիլ 24ի գիշերը թուրք զինուած ջոկատ-

ները կը բախեն հայ մտաւորականութեան բնակարաններու դռները: Այսպէս՝ Կոմիտասը կը տանին ոստիկանատուն՝ «կարեւոր գրոյցի համար», եւ հոնկէ Կ. Պոլսոյ կեդրոնական բանտը: Նոյնպէս՝ ընկեր Տիրան Քելեկեանը՝ ֆրանսական ակադեմիայի զիտնականը, տասնեակ թերթերու խմբագիր, հրապարակագիր, հայ ազատագրական պայքարի կարեւոր տեսաբաններէն եւ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան ղեկավարներէն:

ԴԵՊԻ ՆԵՐՔԻՆ ԳԱԻԱՌՆԵՐԸ

Ոստիկանները հայ մտաւորականութեան գրեթէ բոլոր լաւագոյն ներկայացուցիչները բանտ կը տանին եւ ապա կ'աքսորեն ներքին գաւառները. այսպէս՝ պետական երեսփոխան եւ արձակագիր Գրիգոր Չօհրապ կը սպաննուի աքսորավայրի մէջ, բանաստեղծ Ատոմ Եարճանեանը (Սիւսմանթօ) կը գնդակահարուի Էնկիւրիի մէջ, Գրող Ռուբէն Չարդարեանը կը գնդակահարուի Ուրֆայի մէջ, պետական երեսփոխան եւ ՀՍՌԿի ղեկավարութեան անդամ Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեանը կը գնդակահարուի Ուրֆայի ճանապարհին, Եսովբ Շահէնը՝ Էնկիւրի ... Սմբատ Բիւրատ, Գրիգոր Թորոսեան, Աբրահամ Շահրիկեան, Դանիէլ Վարուժան, Ռուբէն Սեւակ, Արտաշէս Յարութիւնեան, Երուխան, Մելքոն Կիւրճեան, Տիգրան Չեօկիւրեան...: Եւ դեռ հնչակեան քսան կախաղաններու նահատակները՝ Սուլթան Պայազետի հրապարակին վրայ:

ՋԱՐԴԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Կ. Պոլսով արեւմտահայութեան ուղեղն ու սիրտը գլխատուած էր: Ահազանգը տրուած էր արդէն: Իրօթիհատական ոճրագործները մայրաքաղաքէն անդին ծաւալեցին իրենց տխուր գործը դէպի հայաբնակ նահանգներն ու գաւառները:

Կ. Պոլսէն արդէն Ապրիլ 8ին ոստիկանութիւնը ընդհանրումներ սկսած էր ունենալ Չէթունի ըմբոստ հայերուն հետ: Չէթունը ծանօթ իր մարտունակութեամբ պատերազմի սկիզբէն կը պատրաստուէր դիմադրութեան թրքական զինուած ջոկատ-

ներուն դեմ: Այդպէս ալ եղաւ երբ թուրք ոստիկանները ասպատակելով Կիլիկիոյ կարգ մը հայկական գիւղեր՝ կը մտնեն Չէյթուն...:

Մայիս 15ին կը սկսի Կարինի եւ Կարնոյ դաշտի հայ բնակչութեան տեղահանութիւնը: Թուրք ոստիկանութիւնը հայ գիւղացիները կ'արտաքսէ բոլոր գիւղերէն ու գիւղաքաղաքներէն, ամայացնելով ամբողջ հովիտը. բնակչութեան որոշ մասը կը տեղաւորուի Կարին, իսկ մեծամասնութիւնը կը բռնէ աքսորի ճանապարհը, որ ի վերջոյ զանոսք պիտի տանէր գերեզման:

Մայիս 27ին թուրք զինուորական նախարարութիւնը, բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւնը եւ ներքին գործոց նախարարութիւնը միասին կը քննեն կացութիւնը: Կարգ մը շրջաններու մէջ հայերը սկսած էին դիմադրական շարժումի եւ ոստիկանութիւնը յաճախ կը դժուարանար կատարել տեղահանման եւ ոչնչացման հրահանգը. ուստի անհրաժեշտ կը նկատուի օսմանեան բանակի կանոնաւոր զօրքերու օգնութիւնը: Կառավարութիւնը օրէնք կ'ընդունի, որով զինուորական մարմիններուն լիազօրութիւն կը տրուի ամեն տեսակի օգնութիւն ցոյց տալ ոստիկանական ջոկատներուն՝ հայերու տեղահանման եւ աքսորի մասին հրահանգները կատարելու համար:

Յունիս 1ին կը սկսի Խարբերդի հայութեան բռնագաղթը, որ կը տեւէ մէկ ամիսէն աւելի: Ամերիկայի հիւպատոսը Յունիս 11, 1915ին կը կազմէ զեկուցագիր մը թէ ինչպէս տեղի ունեցաւ Խարբերդի հայոց բնաջնջումը:

Խարբերդի կոտորուած հայերուն մէջ կը գտնուէին Թլկատիւնցի, Եփրատ գոլէճի դասախօսներ Մ. Որբերեան, Գ. Նախնիկեան, Գ. Պոյկանեան եւ Ն. Թենքէճեան:

Յունիս 7ին կը սկսի Երզնկայի հայութեան բռնագաղթը: Յունիս 10-14ին աւելի քան 25 հազար հայեր կեդրոնացած էին Քեմախի կիրճին մէջ: Անապաստան, սոված, զրկուած տուն վերադառնալու հնարաւորութենէն: Հայերու ուղեկցող ոստիկանական զօրքերը կոտորեցին 25 հազար անգէն հայ բնակչութիւնը եւ Քեմախը դարձաւ բաց գերեզմանը հայ նահատակներուն:

Յունիս 14-15ին հայերէն պարպուեցաւ Կարինը, Էրզրում նահանգի կեդրոնը: Էրզրում նահանգի հայերու ողբերգութեան մասին եւս կան բազմաթիւ զեկոյցներ ու վկայութիւններ:

Յունիս 24ին տեղի ունեցաւ Շապին-Գարահիսարի հայերու աղետը: Անդրանիկի հայրենակիցներուն մղած հերոսամարտը եւ անոնց կրած տառապանքները արձանագրուած են տարբեր պատմագիրքերու մէջ:

Այսպէս կը շարունակուի ... Յունիս 1ին կարգը կու գայ Տրապիզոնի հայութեան: Ամերիկայի հիւպատոսը այսպէս կ'արձանագրէ իր զեկոյցը, որմէ հատուածներ լոյս կը տեսնեն մամուլին մէջ: Կու տանք մաս մը օտար դիւանագետին զեկոյցէն, ցոյց տալու համար կանխամտածուած այս ծրագրին համար կատարուած աշխատանքը:

«1915 թուականի Յունիսի 26ի պաշտօնական յայտարարութիւն մը կը ծանուցէր, որ բոլոր հայերը պէտք է քաղաքէն հեռանան: Յունիսի 1ին բոլոր փողոցները գրաւուած էին զինուած ոստիկաններով: Հարիւրական հոգիէ բաղկացած հայերու խումբեր քաղաքէն դուրս առաջնորդուեցան, ուր փոքր խումբերը միանալով կազմեցին մօտ 2000-նոց մեծ խումբ մը եւ ճամբայ հանուեցան. եւ այսպէս ամեն երեք օրը անգամ մը, ընդամենը 6000 հոգի վտարեցին ...

«Հայերը ոչ մէկ պաշար ունէին, որովհետեւ կուսակալը Յունիս 25էն սկսած խստիւ արգիլած էր, որ հայերու հետ որեւէ առեւտուր տեղի ունենայ, որով հայերը ոչ կրնային գնել եւ ոչ ծախել: Այսպիսով անոնք ստիպուեցան թողուլ իրենց տոմսերուն մէջ իրենց բոլոր ունեցածը: Արդէն 5-8 ամիսէ ի վեր Տրապիզոնի ամբողջ առեւտուրը կանգ առած էր եւ այդ շրջանի մարդիկ իրենց խնայածն ալ սպառած էին, որով բոլորը կը մեկնէին քաղաքէն առանց բան մը ունենալու...

«Հայոց բոլոր տոմսերը ոստիկաններու կողմէ իրենց բոլոր կահ-կարասիներէն դատարկուեցան առանց ոեւէ հաշիւ կամ ցուցակ բռնելու: Արժեքաւոր իրերը կուտակուեցան խանութներու մէջ, իսկ ինչ որ մնաց՝ խուժանին կողմէ կողոպուտի ենթարկուեցաւ: Խուժանը գայլերու վոհմակի նման

քշուող հայերու կարաւաններուն կը հետեւէր յափշտակելու համար դեռ ինչ որ կարելի էր: Ամէն օր փողոցներուն մէջ այս տեսարանին հանդիսատես կ'ըլլայինք: Հայոց տուններուն դատարկումը եւ կողոպուտը ամբողջ շաբաթներ տեւեց...»:

Յուլիս 1ին թուրք ոստիկանները կը շրջապատեն Պայագիտը, կը ձերբակալեն [հայ] տղամարդիկը եւ քաղաքէն դուրս տանելով, խումբ-խումբ կը զնդակահարեն. կիներն ու երախաները կ'ուղարկեն դէպի արաբական անապատները:

Յուլիսի 1-5ին տեղահանուեցաւ Սեբաստիոյ հայ բնակչութիւնը եւ ենթարկուեցաւ անողոք ջարդերու:

Ու դեռ, Յուլիս 18ին կոտորածներ կազմակերպուեցան Բաբերդի, Երզնկայի եւ Դերջանի մէջ. հայ բնակչութենէն այդ քաղաքներուն մէջ մնացած վերջիներուն ջարդն էր:

Յուլիս 10ին, արեան մէջ կ'ողողուին Մուշի փողոցները: Մշոյ դաշտը տակաւին անվնաս մնացած էր: Այլ գաւառներէն տեղահանուծ հայերէն ոմանց համար կարելի եղած էր ապաստանիլ Մուշ: Բայց Յունիսի վերջերը հերթը կը հասնի Մուշին: Յուլիս 30ին 200 զինուած ոստիկաններ կը ներխուժեն Մուշ: Յուլիս 15ին Երիտասարդ Թուրքերու խմբակներ կ'աւերեն Մալաթիան եւ տեղահան կ'ընեն եւ կ'ոչնչացնեն այնտեղի հայերը:

Յուլիսի 27ին թրքական ոստիկանութիւնը բռնագաղթի կ'ենթարկէ Կիլիկիոյ ծովափնեայ բնակավայրերը եւ Անտիոք քաղաքը: Յուլիսի 28ին տեղի ունեցան Այնթապի, Զիլիսի եւ Ատըեամանի

հայ բնակչութեան տեղահանութիւնը, աքսորը եւ զանգուածային ջարդերը: Յուլիս 30ին տարագրութեան կ'երթան Մուսա Տաղի սուէտիացիները: Օգոստոս 5ին Սասունի հայութեան դիմադրութիւնը ընկճուելով, թուրքեր կը ներխուժեն քաղաք եւ կը բնաջնջեն իրենց ձեռքը ինկած բոլոր հայերը, չխնայելով ծերերուն եւ երեխաներուն:

Օգոստոս 6ին աւերակներու կոյտի կը վերածուի Ֆընտըճաք աւանը եւ կը կոտորուին տեղացի հայերը: Օգոստոս 12-19ին Պարտիզակ, Պուրսա, Ատաբազար, Իզմիտ եւ Նիկոմեդիայի շրջանի միւս բնակավայրերէն կ'արտաքսուին բոլոր հայ բնակիչները:

Օգոստոս 16ին կը կատարուի Մարաշի եւ Գոնիայի հայութեան գաղթը: Օգոստոս 19ին Եդեսիայի հայութիւնը կը կնքէ իր մահկանացուն, բայց ոչ բնական մահով, այլ՝ իթթիհատական ոստիկաններու եւ ասկերներու եաթաղանով:

Օգոստոս 31ին Թալաաթ հանդիպում կ'ունենայ օտար պետութիւններու դեսպաններուն հետ ու կը յայտարարէ, թէ *«այլեւս Հայկական Հարց գոյութիւն չունի, քանի հայ չէ մնացած...»*:

Այսպիսով, 1915-ի Ապրիլ-Օգոստոս ամիսներու ընթացքին թուրք կառավարութիւնը Արեւմտեան Հայաստանը կ'ամայացնէ երեք հազարամեայ իր տիրոջմէն՝ հայ ժողովուրդէն: Ինչ որ կը մնայ հայու բեկորներէն ու խլեակներէն՝ կը քշուի դէպի արաբական անապատ, դէպի Տէր Չօր ու Ռաս ուլ Այն...:

ՏԵՐ-ԶՕՐ

1915

Ձօն՝ մօրենական մեծ մօրս՝ Թագուհիին, որ իր ծննդավայր Իսմիտեն քալեց մինչեւ Տեր-Զօր ու վերապրեցաւ հայու պատիւով ու կապմեց իր ընտանեկան բոյնը՝ ծնունդ տալով երկուորեակ քոյրերու՝

**մօրս՝ Անահիտին եւ մօրաքրոջս՝ Ալիսին:
Քեզ կը յիշեմ իմ անուշիկ մեծ մայրիկ:**

Տեր-Զօր ... Տեղահանութեան, աքսորի եւ եղեռնի տարիներէն մեզի հասած այդ անունը սարսափով լսուեցաւ բովանդակ հայութեան այդ օրերուն ապրած ու անոր յաջորդած բոլոր սերունդներուն կողմէ: Ցեղասպանութեան հետ

ապրուած անուն մը անկասկած որ մինչեւ այսօր սեւ տառերով կ'արձանագրուի իւրաքանչիւրիս ներաշխարհին թէ հատորներու էջերուն ու մամուլին սիւնակներուն մէջ:

Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան նուիրուած պատմութեան այս էջերուն մէջ, անպայման արձանագրութիւն մը պէտք էինք թողուլ ի յիշատակ մեր այն հոգեհարազատներուն, որոնք Եփրատի ափով անցան Սուրիական անապատ ... ու Տեր-Զօր: Վերապրող մայրեր իրենց զաւակներուն անապատի աւազներուն վրայ հայոց այբուբենը տրվեցուցին ու քաջաբար տարին Հայոց Գողգոթան ... նոյնքան ահեղ՝ որքան Զրիստոսինը:

Ցեղասպանութեան զոհերու մասունքներու յայտնաբերումը Տեր-Զօրի մէջ

Տեր-Զոր պիտի մնայ բոլոր գալիք սերունդներուն համար սրբազան այն վայրը, ուր խաչուեցաւ ինքը՝ Հայ ժողովուրդը:

Եւ լաւագոյնս պիտի ըլլար, հրատարակութեան տալ ռամկավար քաղաքական, հասարակական ու մտաւորական դէմքին՝ Մարտիրոս Ոսկեանի մէկ գրութիւնը նուիրուած այդ գեղեցիկ: Ոսկեան նահատակուեցաւ Տէօթ-Եօլի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն:

Պատիւ նահատակ մեր ընկերոջ:

Մեր մտածումները յաճախ անոր եղբրական սարսուռներովը արբեցած, հեւ ի հեւ դէպի հոն կը դիմեն...:

Երկար է ճամբան մինչեւ հոն, քարքարուտ եւ օձապտոյտ, ուրկէ մահը կը վազէ յաղթական իր արիւնաթաթաւ պինչերը լիզելով, ուր ոճիրը գեհեւաձաւ կը մնայ եւ որուն հարթութիւնը եղբայրական պաշտելի ոսկորներով է սալարկուած...:

Կեցի՛ր հող, ուղեւոր. տարագրեալներու կարաւանն է որ կ'անցնի: Կեանքին ու տառապանքին ծանրութեանը տակ կքած կորաքամակ ծերունիներ, ճակատագրին դէմ ըմբոստ ու ռիսակալ, կը քալեն դէ՛մ: Հոն են, դիտէ՛, մահուան դալուկին մէջ հրեշտակային մեղրիկ աչքերով մանուկները, բոկոտն ու մերկանդամ, անօթութեան հետ եղբայրացած, որ կը քալեն մահուան դէմ, ապրիլ կը տենչան, չեն ուզեր մեռնիլ. իրենց ցեղին հոգիին անմեղութիւնը կ'առկայծի անոնց մէջ: Ծիւրած մայրերու խորացող ակնարկները կը վազեն կը պարպուին այդ պզտիկներուն տակաւ մթազնող ակնարկներուն մէջ, քիչ մը լոյս, քիչ մը ժպիտ դնելու այնտեղ, եւ անոնց քաղցրութեանը տակ երջանիկ մայրերը մեռնիլ պիտի ուզէին յետոյ...:

Կ'անցնի կարաւանը.- Չուլումի կարաւանն է այդ, անտիրական, թողլթուն: Ու շարքերը կը նօսրանան, դիակներ աչ ու ծախ, անոնց ոտքերուն տակ, ետեւը, ամեն կողմ, իրարու թով, իրարու վրայ, իրարու պլլուած՝ եղբրական ու զարհուրելի գիրկընդհառնումը մահուան: Դիակներ կան որ կը շարժին տակաւին, կը գալարուին փոշիին մէջ, ու իրենց շրթունքը դէպի կապոյտ անհունը բացած՝

գերագոյն ճիգի մը մէջ «պուտ մը ջո՛ւր, պատառ մը հաց...» կ'աղերսեն: Ո՞վ սիրտ ունի սակայն անոնցմով զբաղելու. մահը մարդոց մէջ բնութիւն է դարձեր, եւ իրենք արդէն մահն իսկ են:

Քայլ մը անդին՝ մերկ դիակներու վրայ խարազաններու մահառիթ հարուածը կը սեւնայ. բազուկները ջղապրկօրէն դէպի երկինք կ'երկարին՝ մահէն վերջ իսկ արեւէն կեանքի լոյս մը կորզելու կարծես մոլեգին յամառութեամբ...:

Ժայռերը՝ արիւնով օծուած՝ իրենց դաժան սիլուէթը կը ցցեն, անոնց կատարը հիմա սեւ բուեր կը թառին եւ անոնց կուրծքին վրայ դեռ նոր անցնող կարիճի մը սողիւնը իր բարակ հետքը կը դնէ...:

Ու այսպէս ճամբան կ'երկարի օձապտոյտ, գալարուն, մինչեւ անապատը մռայլ, մինչեւ հանգրուանը մահաստուեր, մինչեւ Տեր-Էլ-Զոր:

Քալէ՛, ուղեւոր, մի՛ վիատիր, ամեն բան չի լմացաւ, չի մեռաւ. դեռ կարաւանին ձայնը կու գայ հեռունէն, մութին մէջէն, որ կը քալէ, կը քալէ...: Դեռ մանուկներ կան մայրերու գրկին մէջ, որ կու լան: Լկուած բայց արի կոյսերու հեծկտանքները չի մարեցան դեռ, ցեղիդ վաղուան յոյսը հոն է, աւագութիւն վրայ, յօշոտուած, փեթտուած, բզիկ-բզիկ եղած, բայց կենդանի...:

* * *

Տեր-Էլ-Զոր ... Անապատն է, բաց անապատը, ուր գիշերը կ'իջնէ գերեզմանի կափարիչի մը պէս ծանր՝ խեղդելու, շնչասպառելու, մահացնելու համար դեռ ինչ որ կը մնայ այնտեղ ... Ու քամին է, սառեցնող պաղ քամին, տեղատարափ անձրեւէն վերջ՝ որ աւազը ակօսեց՝ հոն թաղելու այդ անապատի անընտել ու օտարոտի ուրուական-հիւրերը: Բայց թէ՛, ձայները չեն լռեր, լացի կոծի եւ գալարատանջ ողբերու ձայները, խաւարին հոծութեանը մէջ աւելի ուժգին, աւելի խռովիչ ու զարհուրելի կը դառնան...:

Մօտեցի՛ր, ճամբորդ. աւագին վրայ հեք մայր մըն է՝ տղաբերքի ցաւերովը կաշառուն, որ կը տուայտի, կը տապալտկի ու հողը կը ճանկնուի: Ոչ ոք ունի իրեն օգնող, ոչ ոք կը լսէ զայն, ու հեծկտանքին աղեգալար ճիչերը կ'երթան խառնուիլ համայնա-

կան այն մեծ ողբին՝ որ անապատը կը լեցնէ...: Հարս մըն է այնտեղ, մինակուկ, խոնջանքէն ու անօթութենէն ուժասպառ, իր մանուկը կուրծքին ուժգնօրէն սեղմած, որ ծիծերուն մէջ քարացող կաթին տեղ, իր տակաւ սպառող հոգիին աւիշը կ'ուզէ փոխանցել հոն, ապրեցնելու համար իր զաւակը ... իր օճախին վաղուան լոյսը:

Ալեւոր հայրեր ու պառաւ մամեր, իրենց սիրելիներուն մահը տեսնելէ վերջ, անօթութեան ահաւոր ուրուականին վրայէն – իրենք ալ արդէն ուրուականներ – դեռ կեանքին կը պլլուին...:

Դահիճներու արիւնածարաւ ակնարկէն հագիւ ուրեմն վրիպած քանի մը վտիտ տղեկներ, զուլումի այդ ահատեսիլ խաժամուժին մէջ անօթութեան անօգուտ աղաչանքներէն վերջ՝ թարմօրէն մեռած դրացի դիակի մը շուրջ կը բոլորին ... ուրկէ ազաւներն անգամ ոչինչ պիտի կրնային կտցել:

Տէր-Էլ-Զօր ... Մահագոյժ զանգակի մը սարսաղութիւն դողանջն է այդ որ կը բարձրանայ, կը տարածուի եթերի անհուն խաւերուն մէջ, անկէ սուզելու համար մեր հոգիներուն խորը...:

Տէր-Էլ-Զօր ... Գերեզման մըն է ան, հայ տառապանքին փարած գերեզմանը: Հոն կը պառկի ցեղիս ծաղիկ մանկութիւնը, իր ակնարկը, դեռ անհունօրէն լայնաբաց, մութին մէջէն արշալոյսին բեւեռած՝ որ չի ծաղկիր...:

Ի՞նչ յոյսեր մարեցան, ի՞նչ երազներ փշրուեցան, ի՞նչ աստուածութիւններ թաղուեցան այնտեղ, աւազի այն լայնատարր եւ ալեծփուն խաւերուն տակ...:

Ի՞նչ գեղեցիկ արեւներ, իրենց առաւօտին մէջ յանկարծ մթազնեցան, ի՞նչ ապագաներ իրենց երազներուն խորտակումին առջեւ դաշունահար

սպաննուեցան...: Ի՞նչ փառքեր, ի՞նչ հանճարներ, դաժան ձիերու սմբակին տակ տրորուած, կտորկտոր հոմիկ, ջուրին ու անձրեւին խառնուեցան...:

Տէր-Էլ-Զօր ... Խաւարին հետ Անօթութիւնն ու Մահը կը քալեն անկէ ձեռք-ձեռքի՝ հրճուագին: Դիակներ ուրուրներ կը թառին այնտեղ եւ բորենիները հոն, իրարու թով սարսափահար սեղմուող եղբայր հոգիներու տառապանքին վրայ կը ծիծաղին...: Բայց զգո՛յ՛ք քալէ, ուղեւոր, կոխած հողիդ իւրաքանչիւր հիւլէն՝ եղբօր մը, քրոջ մը, ալեւոր հօր մը, պառաւ հանիի մը կամ մանուկ հրեշտակի մը արիւնէն արիւն, միսէն միս, ըղեղէն ըղեղ եւ ծուծէն ծուծ կը պարունակէ...: Գլուխդ բա՛ց, ընկեր, ցեղիդ սրբազան մասունքը կը պահուի այս աւազներուն մէջ. սրբատուփ մըն է ան, սկիի մը, սկիիդ ինքն իսկ՝ իր նիւթին մէջ ցեղիդ արիւնովը շաղախուած...:

Մութ է, ծայն-ծպտուն չկայ: Ու այս անապատը արիւնոտ առեղծուածի մը պէս կը փռուի անյայտ աւազի ալիքներուն մէջ քնամուխ...: Ո՞վ կրնայ խորհիլ թէ, աւազի այդ հանդարտ ալիքներուն մէջ Մահն է, որ կը պառկի, եւ ո՞վ կրնայ չափել հոն քստմնող Չարիքին մեծութիւնը:

Մի՛ յուսալքուիր սակայն՝ ուղեւոր, քալէ՛, աստղերը ահա՛ խաւարը պատռելով վար կը սահին...: Քալէ՛ դէպի Անապատը, հռնդիւններ կը լսուին, հեծկլտանքներ, ողորումներ. կեանքեր կան այստեղ: Տե՛ս, հունաբարի վրայ, *սյուէտի* մը քնարը կայ փշրուած, անոր կտրտուած լարերը օդին մէջ կը տնկուին, ողորբիչ հովը կը շարժէ զանոնք...: Մտիկ ըրէ՛. ծայներ կը լսեմ ես.- Ո՛հ այդ փշրուած քնարը՝ հովէն տաղուած՝ Վերջին երգը կ'երգէ, Արեւին երգը, Երգը Կեանքին ու Յոյսին...:

Ե. ԲԱԺԻՆ

ԿԱՐԵԻՈՐ
ԻՐԱՐԱՆՈՐԾՈՒՄՆԵՐ

ՎԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎՈՐՈՇՊՈՒԹԻՒՆԸ

Ապրիլ-Մայիս 1915

... Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապած,
Իր քաջ որդւոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած ...
Միքայել Նալպանտեան

Լայնօրէն արձանագրած ենք Վանի ինքնապաշտպանութեան ամբողջական նկարագրականը մեր հատորաշարքին առաջին գիրքին մէջ Արմենակ Եկարեանի կեանքին ու գործին նուիրուած աշխատասիրութեամբ (էջ 174-200): Աւելի ամփոփ գիծերով կը ներկայացնենք ինքնապաշտպանութեան այս բաժինը կրկնութիւններէ խուսափելու դիտաւորութեամբ:

ՎԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉԸ ՈՒՂՈՒԱԾ ԹՈՒՐԶ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ

Կռիւի առաջին օրն իսկ, հետեւեալ կոչը կը խմբագրուի եւ անմիջապէս հրատարակութեան կը տրուի: Այս կոչը ուղղուած էր Վանի թուրք ազգաբնակչութեան:

«Թուրք հայրենակիցներուն,

«Արիւնշուտ առնաւուտ (ալպանացի) կուսակալ մը, երկիրը պատերազմի աղետներուն ենթարկելէ եւ անմիտ յարձակումներով մեր մօտաւորապէս 10,000 զինուորներու արիւնը ի զուր տեղ հոսեցնելէ ետք, այսօր կ'ուզէ այդ անզգամութիւնը ծածկել վանեցիներու արեան մէջ:

«Ասոր համար է, ահա, որ սահմանին վրայ գտնուող զինուորները քաշելով՝ տեղւոյս անմեղ ժողովուրդը ոչնչացնել կ'ուզէ: Խորհեցէ՛ք թէ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, *ասիկա այս երկրին մէջ ձի մը ունի միայն*. հետեւաբար անիկա երկու ազգերուն արիւնը հոսեցնելէ ետք, իր ձին հեծնելով՝ երկրէն դուրս կ'ելլէ ու փախչելով՝ երկիրն, ու մանաւանդ ձեզ, սահման անցնող թշնամիներուն ձեռքը պիտի յանձնէ: Գիտէք, որ այս կուսակալը ծառէն ճիւղ մը

կտրելու համար կացինը արմատին կը զարնէ: Ծառին մէկ ճիւղն ալ դուք էք: Ծառ լաւ կրնաք հասկնալ, որ ճիւղերն ալ միասին պիտի իյնան: Հետեւաբար, թէ՛ ձեր եւ թէ՛ ձեր զաւակներու իրաւունքն ու պահպանութիւնը չապահովող այս անիրաւ կռիւին եթէ մասնակից ըլլաք, երկու ազգերուն միջեւ ահարկու անդունդ մը բանալուն օգնած կ'ըլլաք:

«Դուք ալ ձեր կեանքը վտանգի ենթարկելէ ետք, շատ մօտիկ ժամանակին, ձեր վրայ պիտի հրաւիրէք անհաշիւ պատասխանատուութիւն մը եւ անոր չարաղետ արդիւնքը: Մէկ խօսքով, եթէ երկրի փրկութեան եւ երջանկութեան փափաքող էք, անմիջապէս գործի սկսեցէք: Ըսէք ճեպտեթ պէյին, թէ տեղէ մը կառավարութիւնը կրնայ վերցուիլ, բայց ազգերը մնայուն կը մնան: Ըսէք, թէ երկու ազգերը պէտք չէ իրար զարնել տան: Ըսէք, դուք հիւր էք, իսկ մենք ընդմիշտ այս երկրին մէջ պիտի ապրինք, հետեւաբար պահանջեցէք, որ նա այս երկրէն ելլէ երթայ, պաշարումը վերցնելէ եւ զաւառներու մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն անմիջապէս վերջ տայ: Հակառակ պարագային՝ գործը իր ելքին պիտի յանգի եւ վախճանը աղետալի պիտի ըլլայ»:

Այս կոչը կռուի առաջին օրուան ընթացքին, զանազան միջոցներով փորձուեցաւ ցրուել մօտակայ թուրք թաղերը: Կռիւներէն ետք ստուգուեցաւ, որ ստացած էին:

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻՆ ԿՈՉԸ

Միեւնոյն ատեն զինուորական մարմինը հետեւեալ կոչը կ'ուղղէ Վանի կռուող զինուորներուն:

«Ռազմիկ ընկերներ,

«Պզտիկ յաջողութիւն մը թող չի հեռացնէ զձեզ խոհեմութենէ, ամէն բանի վերջն է գովելի. մեր թշնամին ուժով է եւ խորամանկ. ձեր անվեհեութեան միացուցէք զգուշութիւն եւ խոհեմութիւն:

Մի հայիոյէ թշնամիի կրօնքին, աստիկա անվայել է մեզի համար: Եղէք ճշդապահ եւ մեզի դրկած ձեր տեղեկութիւնները զերծ ըլլան չափազանցութիւններէ: Եղէք կարգապահ»:

ԸՆԹԱՑՈՂ ԴԵՊԵՐԸ

Վանի կուսակալ ճեվտէթ պէյի հայերուն ուղղած պահանջը՝ կամաւոր զինուորներ տալու թրքական բանակին, կը մերժուի Վանի թէ՛ դաշնակցական ղեկավարներէն (Արամ, Իշխան, Վռամեան) եւ թէ՛ ռամկավարներէն: Մինչ այդ թուրքեր եւ քիւրտեր արդէն զօրակոչին ընդառաջելով զինավարժութիւններ սկսած էին կատարել եւ վտանգը կը մօտենար Վանի ու Վասպուրականի հայութեան:

Վերջապէս 1915ի ձմրան ազգային կուսակցութիւնները ձեռնամուխ կ'ըլլան ինքնապաշտպանութեան գործին: Կը կազմուի միջկուսակցական մարմին մը, որ պիտի կազմակերպէր ժողովրդական հանգանակութիւն, զէնքի ու զինամթերքի մատակարարում, ինքնապաշտպանութեան խումբերու կազմութիւն եւ հին խումբերու վերակազմակերպում, եւայլն: Միջկուսակցական մարմինն անդամներն էին ռամկավարներէն՝ Ռուբէն Յովնանեան եւ Յովսէփ Գույումճեան, դաշնակցականներէն՝ Արամ Մանուկեան եւ Գարեգին Ճիտեճեան, հնչակեաններէն՝ Զրանդ Գալիկեան: Վանի դաշնակցականներն ու ռամկավարները ինքնապաշտպանութեան տենդագին նախապատրաստութիւններ կը կատարէին. Այգեստանի ու Քաղաքամէջի ճակատներուն վրայ պատնէշներ կը կառուցուէին ու խրամատներ կը փորուէին: Ապրիլի սկիզբը արդէն թրքական զօրամասերը դիրքաւորուած էին Վանի շրջակայքը:

Իշխանի սպանութենէն ետք, Ապրիլ 17, 1915ին, կուսակալ ճեվտէթ իր մօտ խորհրդակցութեան կը կանչէ դաշնակցական առաջնորդներ Արամ Մանուկեանը, Վռամեանը, ինչպէս նաեւ՝ Աւետիս Թերզիպաշեանը: ճեվտէթը կը պահանջէ 24 ժամուան ընթացքին յանձնել թրքական բանակէն դասալքուած հայ զինուորները, այլապէս կը սպառնայ քաղաքը քարութեան դնել եւ կոտորել

բոլորը: ճեվտէթի պահանջը քննարկելու համար կը գումարուի խորհրդակցական ժողով, որուն կը մասնակցին Վանի երեւելիները, բոլոր կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները եւ այլ ազգայիներ: Զոն ալ կ'իմացուի Իշխանին սպանութեան լուրը: Ժողովուրդը կը պահանջէ չխոնարհիլ թուրքերուն առաջ եւ պատրաստուիլ ինքնապաշտպանութեան: Վանի հայութիւնը ուրիշ ընտրանք չունէր՝ պէտք է կռուէր եւ պատիւով մեռներ: Եւ այս խորհրդակցութեան ընթացքին կը կազմուի զինուորական մարմին մը նախկին արմենական Արմենակ Եկարեանի (Վան, 1870-Գահիրէ, 1925) հրամանատարութեամբ:

Վանի մէջ ծնունդ առաւ փայլուն եւ օրինակելի համագործակցութիւն, այնպէս ինչպէս միշտ երազած էր հայութիւնը: Ծնունդ առաւ միջկուսակցական մարմին մը: Ինքնապաշտպանութեան համընդհանուր ղեկավարութեան գործը յանձնուեցաւ Արամ Մանուկեանին, իսկ ռազմական գործողութիւնները ղեկավարելու գործը յանձնուեցաւ Արմենակ Եկարեանին: Պէտք է ի յառաջագունէ նշել որ Եկարեան զինուորական մարմնի միւս անդամներուն հետ փայլուն կերպով ղեկավարեց Վանի գոյամարտը:

Միջկուսակցական զինուորական մարմինն միւս անդամներն էին Պուլկարացի Գրիգոր եւ Կայծակ Առաքել (դաշնակցական): Եկարեան ուներ հմայք մը որպէս հին արմենական ժողովուրդին մօտ, իսկ Կայծակ Առաքելը՝ դաշնակցական ռազմիկ մը եղած էր Անդրանիկի քաջ զինուորներէն Սասունի մէջ: Պուլկարացի Գրիգորը ռազմիկ մը չէր, զինագործ էր, եւ կռիւի ընթացքին անոր աշխատանքը պիտի կեդրոնանար ռումբերու եւ զէնքերու կարգաւորման եւ թնդանօթի պատրաստութեան շուրջ. ան վերջապէս, ռամկավար Արտակ Դարբինեանի իսկ վկայութեամբ, «պարկեշտ եւ գործունէ այլակտիւ դէմք մըն էր»: Չինուորական մարմինն խորհրդականներն էին Գաբրիէլ Սեմերճեան (ռամկավար), Յ. Գալիկեան (հնչակեան), Փանոս Թերլէմէզեան (նախկին արմենական եւ աւելի ուշ՝ միութենէն ետք՝ ռամկավար): Կ'ընտրուի նաեւ զինուորական յանձնախումբ մը, որ պէտք է

ստուգեր զենքերուն ու դիրքերուն վիճակը եւ պարզաբաներ իւրաքանչիւրի պարտականութիւնները:

Պարենաւորման մարմինը պետք է կազմակերպէր դրամի ու մթերքի հանգանակութիւն՝ զայն կեդրոնացնելով խիստ հսկողութեան ներքեւ, որպէսզի ժողովուրդը սովի պատճառով անձնատուր չըլլար: Վանի ամերիկեան միսիոնարներու ներկայացուցիչ Տոքթ. Ըշըրը հայերուն յանձնած էր իր տնօրինութեան տակ գտնուող ամերիկեան հիւանդանոցն ու հոն եղող դեղորայքը:

Մասնաւոր հրահանգով կը հաւաքուին բոլոր 78 խմբապետները, զինուորական մարմնի բոլոր անդամներն, ու քաղաքացիները: Հաւաքին ելոյթ կ'ունենայ Արամը եւ քաջալերական խօսքեր կ'արտասանէ ... թէեւ հիւանդագին՝ իր զոյգ գործակիցներուն՝ Իշխանի եւ Վռամեանի սպանութեան լուրերով ազդուած:

Եկարեան կը պարզաբանէ ստեղծուած կացութեան լրջութիւնը եւ անկէ առաջնորդուած խնդիրները՝ պաշտպանութեան գործին հետ կապուած: Ան նոյնպէս կը քաջալերէ բոլորը, կոչ ընելով չլուսահատիլ թշնամիին ունեցած ուժերու առաւելութենէն, կռուիլ անոնց դէմ նախկինի օրինակով, պատուաւոր մահը նախընտրելով անպատիւ ներկայ գոյութենէն: Ըստ Եկարեանի տուեալներուն՝ ռամկավարներն ունէին 141 հրացան եւ 145 մաուզեր, դաշնակցականները՝ 133 հրացան եւ 150 մաուզեր (տասնոց), չէզոքները՝ 18 հրացան եւ 23 մաուզեր, հնչակեանները՝ 8 հրացան, 7 մաուզեր: Բացի այս ժամանակակից զենքերէն կային նաեւ պերթան եւ այլ տեսակի հին հրացաններ, Կոլտ Էնտ Սմիթ տեսակի ատրճանակներ: Եկարեան կը գրէ. «Այս էր մեր ունեցած ամբողջ զինական ուժը, ասով պիտի պաշտպանուէինք մօտ 4 ժամուան տարածութեան մը վրայ շարուած մեր դիրքերը կանոնաւոր եւ անկանոն ստուար ուժերու դէմ»:

Կռիւի ընթացքին կը ստեղծուի փամփուշտի արհեստանոց, կը կազմակերպուի վառօդի արտադրութիւն: Շատ կարեւոր դեր կը կատարէ «ամրաշէն ջոկատ»ը, որ կը ղեկավարէր Շաւարշ Յովիւեանը: Այս ջոկատը խրամատներ կը փորէր,

Արմենակ Եկարեան

պատնէշներ կը սարքէր, գնդակներու տարափին տակ, կը վերանորոգէր թնդանօթներու ռումբերէն քանդուած դիրքերը, եւայլն»: Կռիւի ընթացքին աչքի ինկած մարտիկները Արամէն կը ստանային յատուկ պատրաստուած շքանշաններ:

Բացի ինքնապաշտպանութեան հետ եղած գործողութիւններէն, կարեւոր դեր կատարեցին վարչական-կազմակերպչական գործերու մէջ: Կազմուած էին ոստիկանական, դատական, թաղապետական վարչութիւններ իրենց ստորադաս պաշտօնեաներով: Ստեղծուած էր նաեւ Խնամակալ մարմին մը, որ պիտի հոգար գիւղերէն Այգեստան եկող հայերու կարիքները: Այգեստանի մէջ փաստօրէն ստեղծուած էր իշխանութիւն մը՝ իր զինուորական, քաղաքական եւ տնտեսական ենթաբաժանումներով: Կրնանք ըսել որ համախմբուած ու միասնական ջանքերու շնորհիւ հայերը ցուցադրեցին աննախադէպ կամք, հերոսացան

թե՛ կռիւներու ընթացքին եւ թե՛ առօրեայ կեանքին մէջ եւ տարին փայլուն յաղթանակ, ապահովելով Վան հաւաքուած հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը:

7-8 Մայիս 1915ին ռուսական բանակը մտաւ Վան: Մէկ ամիս տեւող հերոսամարտի շնորհիւ բնաջնջումէն փրկուեցաւ Վանի եւ շրջակայ բնակավայրերէն 150 հազար հայութիւն: Այս գործին մէջ զգալի ներդրում ունեցաւ, անկասկած, ՀՍՌ Կուսակցութիւնը: Վերլուծելով Վանի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ հայերու արծանագրած յաջողութեան պատճառները, ռամկավար ղեկավար Արտակ Դարբինեան կը գրէ որ անոր նպաստեցին լաւ կազմակերպութիւնը, հայկական կուսակցութիւններու համերաշխութիւնը եւ ժողովուրդին ամուր համոզումը, թէ անհաւասար կռիւի միջոցաւ ալ կարելի է փրկութեան յոյս ունենալ: Աւելի ուշ անդրադառնալով այս հարցին, Դարբինեան կը քննադատէ պատմաբաններ Ատոն ու Օննիկ Մխիթարեանը, թէ Վանի հերոսամարտին դափնեպսակը ամբողջութեամբ վերագրած են Դաշնակցութեան եւ Արամին, նսեմացնել ջանալով ռամկավարներու կատարած դերը: Անշուշտ որ զնահատումները պէտք է ըլլան պարկեշտ եւ հեռու կուսակցական նեղ հաշիւներէ: Վանի առաջին եւ երկրորդ ինքնապաշտպանութեան մարտերուն մէջ արմենականներն ու ռամկավարները ունեցան առիւծի մասնակցութիւն՝ առաջնորդելով մեր ժողովուրդը դէպի յաղթանակ:

Մայիսի 30ին հայ կամաւորական երեք ջոկատներ կը մտնեն Վան: Յունիսի 19ին Վան կը մտնէ Նաեւ ռուսական բանակը Չօր. Նիկոլաեւի հրամանատարութեամբ: Ռուսական իշխանութիւնները կը կազմեն Վանի նահանգային վարչութիւնը, իսկ Արամ Մանուկեանը կը նշանակեն Վանի ժամանակաւոր նահանգապետ: Նահանգային վարչութեան անդամներ կը դառնան Նաեւ ՀՍՌԿի անդամներ, իսկ Արմենակ Եկարեան կը նշանակուի Վանի երկրապահ գունդի հրամանատար: Վերջապէս Վանի մէջ կեանքը իր բնականոն հունին մէջ կը սկսի մտնել: Դժբախտաբար այդ կանոնաւոր ընթացքը շուտով պիտի խաթարուէր:

Յուլիս 1915ին ստացուեցաւ ռուսական բանակին յանկարծակի նահանջի լուրը: Վանի մէջ դարձեալ խորհրդակցութեան կու գան ազգային կուսակցական ղեկավարները՝ Արամ, Եկարեան, Վարդան Մեհրապեան եւ ուրիշներ: Եկարեան կը յայտարարէ որ հայ կամաւորական գունդերը պէտք է մնան Վան ու ռուսական բանակին հետ պէտք չէ նահանջեն, անոնք վանեցի մարտիկներուն հետ կրնային պաշտպանել Վանն ու շրջակայքը եւ Նոյնիսկ օգնութեան հասնիլ լեռներու վրայ ապաստանած Մուշի եւ Սասունի հայութեան բեկորներուն: Եկարեանին համամիտ էր Վարդան Մեհրապեանը: Բայց ի վերջոյ կամաւորները կ'ենթարկուին ռուսական բանակի հրամանատարութեան նահանջի հրահանգին:

Յուլիս 18, 1915ին Վանի հայութիւնը մէկ շաբթուան պաշար վերցնելով կը բռնէ նահանջի ճանապարհը: Մօտ 120 հազար հայ պէտք էր 7-8 օրուան ընթացքին անցնէր 200 քիլոմէթր ճամբայ հասնելու Իկտիր: Դարբինեան կը գրէ. «Հոգեկան եւ ֆիզիքական ի՛նչ ահաւոր նոր տառապանք, հերոսամարտով շահուած յաղթանակէն յետոյ»:

«ԵԹԵ ՄՈՌԱՅԱՅ ՉԲԵՉ ՎԱՍՊՈՒՐԱՎԱՂ...»

Կ'արծանագրենք Վեր. Արսէն Ա. Կեօրկիզեանի սա պատգամը. «Պատմութեան մէջ կան դէպքեր, որոնք երբեք անցեալ չեն դառնար, քանի որ այդ իրադարձութիւններէն ամէն մէկուն մէջ իւրովի կը դրսեւորուի ժողովուրդի մը հարազատ, ամբողջական նկարագիրը:

Այդ եղելութիւններէն մէկը 1915 թուականի Ապրիլեան Եղեռնն է, որ մեր ազգային պատմութեան մէջ ոչ միայն աննախընթաց ողբերգութիւն մը եղաւ, այլ նաեւ երեւան բերաւ անոր հերոսական ոգիին արտայայտութիւնը, անոր դիմադրական կորովին, մարտական ոգիին եւ ստեղծագործական հանճարին ամենէն ուժեղ մէկ ցուցանիշը: Այդ դառն ու կսկծալի օրերուն, Վասպուրականի հայութիւնը, Թուրքիոյ հայասպան քաղաքականութեան դէմ ծառացաւ եւ մղեց գերազանցապէս ժողովրդական հերոսամարտ մը, եւ հայրենիքի հողին վրայ, իր զաւակներու միակամութեամբ եւ յօժա-

րական զոհաբերությամբ, հերոսաբար կանգնեցաւ ու մաքառեցաւ թուրք դահիճներու գերագանգ ոյժերուն դէմ եւ պարտութեան մատնեց զայն, ֆիզիքական բնաջնջումէ փրկելով հարիւր հազարաւոր հայերու կեանքը:

Այդ հերոսամարտը մեր ազգի Նորագոյն պատմութեան փառաւոր դրուագներէն մէկն է անտարակոյս: Անով վասպուրականցիները յաղթանակի անթառամ պսակ մը վաստկեցան եւ յանձնեցին զայն հայոց պատմութեան: Մանաւանդ մենք, ապրող ու վտարանդի վասպուրականցիներս, ջերմ ոգեւորութեամբ եւ հիացմունքով վերոյիշեր ենք դէպքը անցնող 50 տարիներու շրջանին, եւ անոր յիշատակը միշտ թարմ կը մնայ մեր միտքերուն մէջ»:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆԻ ԿՈՒՆԵՐՈՒՆ

Քաղելով Վանի Ռամկավար պաշտօնաթերթը «Վան-Տոսպ»-էն կ'արձանագրենք ժամանակագրութիւնը Վանի հայութեան հերոսական կռիւներուն:

Ապրիլ 3, 1915

Իշխան իր երեք ընկերներով կը մեկնի Շատախ եւ գիշերը Յիրճ գիւղին մէջ կը սպաննուի:

Ապրիլ 4

Կուսակալը կը կանչէ Վռամեանը եւ իր քովը կը բանտարկէ: Կը պահանջէ որ բոլոր զինուորացու հայերը իրենց զէնքերովը գան յանձնուին: Այլապէս կը սպառնայ 24 ժամուան մէջ Վանը քար ու քանդ ընել: Կը հասնի Իշխանի սպանութեան լուրը:

Ապրիլ 5

Նախապատրաստական աշխատութիւններ կը կատարուին կռուելու համար: Կառավարութիւնը թնդանօթներ կը դնէ Թօփրաթ-Գալէի եւ Յաճի-Պէքիրի զօրանոցներուն մօտ: Ուրբաթ առտուի կողմերը պահակներ կը շրջին: Կ'ընտրուի զինուորական մարմինը, բաղկացած Արմենակ Եկարեանէ, Պուկարացի Գրիգորէ եւ Առաքել «աղա»-է:

Ապրիլ 6

Հայերը խառն ժողով մը կը գումարեն Նորաշէնի մէջ եւ մի քանի պատուիրակներ կը դրկեն Ճեվտէթի մօտ՝ հաշտարար կարգադրութեան մը յանգելու համար: Ճեվտէթ խուսափող պատասխաններ կու տայ: Ամերիկեան եւ գերմանական միսիոնարներուն կ'առաջարկէ զինուորներ լեցնել իրենց շրջանակները, բայց անոնք կը մերժեն: Հայերը կը պատրաստուին բռնի արգիլել այդ տեսակ փորձ մը: Ճեվտէթ կախաղանի սպառնալիքով կը հրամայէ խաչ փողոցի օթելը գտնուողներուն, որ պարպեն զայն եւ իրեն յանձնեն. հայերը կը մերժեն: Կը կազմուի «Կարմիր խաչ»-ի յանձնախումբ, հայթայթիչ յանձնախումբ եւ այլ յանձնախումբեր:

Ապրիլ 7, Երեքշաբթի

Կռիւը կը սկսի Ուրբաթ Առուի մօտէն. առաջին զոհերը կը լինին Յակոբ Տիւրգեան եւ Եղիա Նախշունեան: Թնդանօթաձգութիւն եւ յարձակում զանազան դիրքերու վրայ: Գիշերը ահռելի հրացանաձգութիւն: Շահպէնտերենց դիրքը կը լքուի հայերու կողմէ, յետոյ Նորէն կը գրաւուի Ն. Պուռնութեանի խումբին կողմէ:

Ապրիլ 8

Իրիկուան կողմ հայերը կ'այրեն զօրանոցի վերածուած Անգլիական հիւպատոսարանը: Հոն գտնուող ոստիկանները կը փախչին: Այգեստան կ'ապաստանին փախստական Հայոց-Ձորեցիները իրենց զէնքերովը: Շահպէնտերենց դիրքը Նորէն կ'իյնայ թուրքերուն ձեռքը: Համուտ-աղէնց զօրանոցը թուրքերը կը գրաւեն եւ շրջակայ տուններու շարքը կը հրդեհեն, այսպիսով՝ ազատ յարաբերութիւն կը հաստատեն դուրսի հետ:

Ապրիլ 9

Ստորերկրեայ անցքով Համուտ-աղէնց զօրանոցի տակը դրուած ռումբը կը պայթի, բայց վնաս չի տար: Գիշերը զօրանոցը կ'այրի: Մեջիները կը փախչին Համուտ-աղէնց զինուորներուն հետ:

Ապրիլ 10

Հայերը կը հրդեհեն Համուտ-աղենց երեք տունները: Չորս հայեր կը յառաջանան մինչեւ Թօփրաք-Գալէի զօրանոցը, հակառակ բուռն կրակին, եւ կը վերադառնան, բացի մէկէն: Ճեվտե՛թ՝ Հեռ Սփորտոնի նամակին կը պատասխանէ սպառնալիքներ տեղալով հայերու գլխուն, եթէ անոնք առանց պայմանի չանձնուին իրենց զէնքերովը: Արարքի կողմը կը գրաւուին եւ կ'այրուին մի քանի թուրք դիրքեր: Սահակ-Պէյենց դիրքի դիմաց թուրք դիրք մը կը հրդեհուի:

Ապրիլ 11

Անձրեւոտ օր մը, կարեւոր դէպք մը չի պատահիր:

Ապրիլ 12

Խարակոնիսէն, Աւերակիէն, Սեւանէն եւ շրջակայ գիւղերէն քաղաք կը թափուին մի քանի հազար գիւղացիներ – մարդ, կին, տղայ, առանց պատառ մը հացի: Կը ռմբակոծուին Արարքի եւ Սահակ-Պէյի դիրքերը: Եկարեան մի քանի ընկերներով գիշերանց կը մեկնի Տարման գիւղը, անկէ Չրուանդանց եւ Ձորավանց թուրք գիւղերուն վրայ յարձակելու համար:

Ապրիլ 13

Տարման գիւղ մեկնող արշաւախումբը Կուռուպաշ գիւղի մօտերը կռուի կը բռնուի հարիւրաւոր ծիաւոր քիւրտերու հետ եւ մի քանի հոգի սպանելով կը ցրուէ: Տարման գիւղացիները, առանց սպասելու Վանէն ղրկուած ուժերուն, յարձակում կը գործեն Ձորավանց թուրք գիւղին վրայ, բայց քաղաքէն օգնութեան ղրկուած թուրք զինուորներուն հասնելովը ետ կը քաշուին, ինչ որ կը ձախողցնէ թուրքերը յանկարծակիի բերելու ծրագիրը: Տարման գիւղը կը պաշարուի թուրքերու կողմէ, բայց Եկարեանի խումբը հասնելով, պաշարումը կը ցրուէ եւ գիւղը կ'ազատէ: Հայերը ստորերկրեայ ճամբայով կը հրդեհեն Թիւթինճեանէնց դիմացի Թօփալ Մոլլայի թշնամի դիրքը, թուրք հակաակաւսափորը սպաննելէ յետոյ: Կը հրդեհուին նաեւ Ա-

րարքի մերքեզի տակի խանութները, բայց տեղացող անձրեւը հրդեհը կը մարէ եւ մերքեզը կ'ազատուի:

Ապրիլ 14

Ուժեղ թնդանօթածգութիւն Սահակ-Պէյի դիրքերուն դէմ: Միլլիներու խումբեր կ'երեւին Վարազի եւ Շուշանցի մէջտեղները: Իրիկունը Խառակոնիսցի Շիրինը խումբով մը կը մեկնի Շուշանց գիւղը եւ ճամբան պաշտպանելու համար:

Ապրիլ 15

Սահակ-Պէյի դիրքին ռմբակոծութիւնը կը շարունակուի առաւօտէն մինչեւ իրիկուն: Եկարեանի խումբը կը վերադառնայ: Կը հրդեհուին թշնամիի երեք դիրքեր – Արարուց մերքեզը, Խաչ փողոցի խլու տունը եւ Շան թաղի Ահմետէնց տունը:

Ապրիլ 16

Օրն ի բուն ռմբակոծութիւն Սահակ-Պէյենց դիրքին դէմ, որմէ յետոյ թշնամին կը դիմէ յարձակումի, բայց երեք սպաննուած տալով ետ կը քաշուի:

Ապրիլ 17

Սահակ-Պէյի եւ Տեր Թոմագեանէնց դիրքերու ռմբակոծութիւնը կը շարունակուի անընդհատ: Վերի յարկերը բոլորովին կը քանդուին: Հայերու վառօդի աշխատանոցին մէջ կ'էս լիտրէ աւելի վառօդ կը պայթի՝ առանց անձի կորուստ պատճառելու: Կը ստացուի կուսակալի պատասխանը իտալական փոխ-հիւպատոսին. կ'ըսէ թէ ժողովուրդին պիտի խնայէ՝ եթէ անձնատուր ըլլան. միայն խռովարարները պիտի պատժէ:

Ապրիլ 18

Թշնամին կը շարունակէ Սահակ-Պէյի դիրքին ռմբակոծութիւնը: Կը ռմբակոծուին նաեւ միւս դիրքերը: Մեր կողմէ Սիգա ղրկուած խումբ մը, օգնական ուժեր չստանալով՝ կը ստիպուի լքել գիւղը: Թշնամին կը գրաւէ զայն: Կը փորձուի հակայարձակումով ետ առնել գիւղը, բայց անկարելի կ'ըլլայ:

Ապրիլ 19

Թուրքերը ընդհանուր յարձակում կը գործեն հայերու դիրքերուն վրայ: Տհերցի-Սարգսի եւ Սահակ-Պէյեսնց դիրքերէն մինչեւ Խաչ փողոց եւ անկէ մինչեւ գերեզմանոցի շէնքին մօտերը կը շրջափակեն թնդանօթներու օգնութեամբ: Յարձակումը աւելի բուռն կ'ըլլայ Թագա, Քայրեզի եւ Զիւսեանէնց այգիին ամբողջ գծին վրայ: Ոչ մէկ տեղ չեն յաջողիր: Թուրքերը կ'ունենան 40ի մօտ սպաննուած, իսկ հայերը՝ մէկ:

Ապրիլ 20

Ռմբակոծութիւնը կը շարունակուի, գլխաւորաբար Սահակ-Պէյի, Թագա-Քայրեզի եւ Զիւսեանէնց այգիի դիրքերուն դէմ: Յարձակումները ետ կը մղուին: Գիշերը ահռելի հրացանաձգութիւն կ'ըլլայ թուրքերու կողմէ, աննպատակ:

Ապրիլ 21

Ընդհանուր եւ ուժեղ յարձակում հայերու բոլոր դիրքերուն վրայ, թնդանօթներով եւ հրացաններով, մասնաւորապէս շէշտուած Շահպէստերէնց եւ Մեօլաճի Մարգարենց դիրքի վրայ, որ վերադարձուած է Զամուտ-Ադենց զօրանոցին այրուելէն ի վեր: Կեսօրէն վերջ հայերը կը յաջողին ետ մղել բոլոր յարձակումները, սպաննելով 50է աւելի թուրքեր: Թօփրաք-Գալէի վրայ: Թուրքերը կը յաջողին գաղտնի մօտենալ Գալիկեանէնց դիրքին եւ կը փորձեն ներս մտնել, բայց հայերը շուտով կը հասնին եւ ետ կը մղեն զանոնք, հինգ հոգի սպաննելով: Նորէն գիշերային մրրկանման հրացանաձգութիւն, աննպատակ:

Ապրիլ 22

Զանդարտ կ'անցնի, մինչեւ իրիկուն միայն մի քանի թնդանօթի հարուածներ կ'արձակուին: Եւէվտէթ Զեռ Սփորտոնի նամակ մը գրած է, ուր կ'ըսէ թէ քաղաքամէջիները որոշած են առանց պայմանի անձնատուր ըլլալ կառավարութեան, թէ ռուսերը Սալմաստի մօտ պարտութիւն կրած են եւ անոնցմէ առնուազն երեք թնդանօթներ շուտով Վան պիտի բերուին: Շատախէն սուրհանդակ կու

գայ եւ կ'իմացնէ որ իրենք կը շարունակեն յաջողապէս դիմադրել:

Ապրիլ 23

Բաւական հանդարտ կ'անցնի: Գիշերը մերոնք Սահակ-Պէյի դիրքէն յարձակում կը գործեն դիմացի Ատալուխէնց եւ Զամզենց թուրք դիրքերու դէմ, որոնց ուղղուած ական մը փորեր էին օրերով: Առաջին դիրքը կը գրաւուի եւ կ'այրուի, բայց երկրորդը ոչ: Թուրքերը կը վերագրաւեն իրենց այրուած դիրքը: Մերոնք կ'արձակեն նոր շինուած փոքրիկ թնդանօթը մի քանի անգամ, առանց ոեւէ արդիւնքի:

Փախստական Ալիւրցիները Այգեստան կու գան: Գիշերը ամենաբուռն եւ աննպատակ հրացանաձգութիւն:

Ապրիլ 24

Խաղաղ կ'անցնի: Կողպանց գիւղէն կը հաղորդեն որ Քաղաքամէջէն երկու հայեր փախչելով հոն հասած են եւ շուտով Այգեստան պիտի գան: Քաղաքամէջի անձնատուր ըլլալու լուրերուն սուտ ըլլալը կը հասկցուի եւ ժողովուրդին տրամադրութիւնը կը բարձրանայ: Իրիկունը կու գան այդ երկու հայերը եւ կը հաղորդեն հետաքրքրական մանրամասնութիւններ Քաղաքամէջի կռիւներէն, որոնք նպաստաւոր եղած էին հայերուն մինչեւ այն ատեն:

Ապրիլ 25

Թշնամին յանկարծական յարձակումով մը կը գրաւէ Շուշանց գիւղը, Շիրինի եւ իր խումբին անհոգութեան երեսէն: Կիներն ու տղաները Այգեստան կը թափուին, գիւղը կը հրդեհուի մի քանի տեղէ, ինչպէս նաեւ Կարմրուորի վանքը: Սաստիկ սրտաբեկութիւն մը ժողովուրդին մէջ:

Յորեկը դիրքերու վրայ յարձակում տեղի կ'ունենայ: Առաւօտը մերիկները, կարծելով թէ Սիւգա գիւղը պարպուած է թշնամիին կողմէ, կը փորձեն գրաւել զայն, բայց ընդդիմութեան հանդիպելով ետ կը դառնան: Իրիկունը թուրքերու կողմէ յարձակում կ'ըլլայ Թագա-Քայրեզի մեր դիրքերուն վրայ, բայց ետ կը մղուի:

Ապրիլ 26

Վարագի, Տարման գիւղի, Կողպանցի, Ս. Գրիգորի, Շուշանցի մարդիկ, թե՛ անգլեններ եւ թե՛ զինուածները, մի քանի հազար հոգի քաղաքը կը թափուին, անելցնելով անօթիներու թիւը: Թշնամին կը գրաւէ բոլոր այդ տեղերը:

Բաւական խաղաղ կ'անցնի: Մի քանի թնդանօթներ Արարքի եւ Տէր Թովմագեանի եւ շրջակայ դիրքերուն դէմ: Իրիկուան դէմ Այգեստանը կը լեցուին Հայոց Ձորի եւ Արտամետի փախստական հայ կիներն ու տղաները, առանց հացի, կու գան նմանապէս Արճակի կիներն ու տղաները, Քաղաքամէջի հայերու կողմէ մերժուելէ յետոյ: Սովը ակներեւ կ'ըլլայ:

Ապրիլ 27

Խաղաղ կ'անցնի, թոյլ թնդանօթածգութիւն:

Թշնամին ամենաբուռն յարձակումը կը գործէ ամբողջ Չաւուշ Պաշիի եւ շրջակայ դիրքերու վրայ, չորս թնդանօթներու օգնութեամբ, որ միաժամանակ կը կրակեն Թօփրազ-Գալէն: Կռիւրը կը տեւէ մինչեւ իրիկուն, եւ թշնամին կը ստիպուի ետ քաշուիլ 25էն անելի սպաննուածներ տալով, առանց որեւէ արդիւնքի: Կը ռմբակոծուին Նաեւ՝ թեթեակի՝ Արարքի եւ Սահակ-Պէյի դիրքերը առանց հետեւանքի:

Ապրիլ 29

Հանդարտ կ'անցնի: Թնդանօթը կը գործէ Քաղաքամէջի վրայ: Կը լսուի թե՛ թուրքերը կը փախչին եւ Չինուորական Մարմինը հրահանգ կու տայ թեթեւ յարձակումներ գործել տեսնելու համար թե՛ թուրք դիրքերու մէջ մարդիկ կա՞ն թե՛ ոչ:

Ապրիլ 30

Բոլորովին խաղաղ կ'անցնի: Քաղաքամէջը կը ռմբակոծուի ուժգնութեամբ: Տօսի գիւղէն կու գան մեծ թիւով ասորիներ բաժնելու այգեստանցիներու առատ պաշարը: Գիշերը խաչ փողոցի օթելին վրայ թուրքերու կողմէ յարձակում կը գործուի, բայց ետ կը մղուի:

Մայիս 1

Խաղաղ կ'անցնի: Ժողովուրդը սովէն է որ կը վախնայ:

Մայիս 2

Մեկնող սուրհանդակները կէս ճամբէն վերադառնալով լուր կը բերեն թե՛ թուրքերը եւ քիւրտերը կը փախչին ամէն կողմ եւ թե՛ ռուսերը կը մօտենան: Խանդավառութիւն Այգեստանի մէջ: Հաճի-Պէքիրի զօրանոցն երկու թնդանօթներ ռումբեր կը նետեն ամբողջ Այգեստանի եւ մի քանի հատ ալ միսիոնարական շրջանակներու վրայ:

Մայիս 3

Հաճի Պէքիրի զօրանոցն թնդանօթները կը շարունակեն մինչեւ իրիկուն ռումբեր արձակել ամբողջ Այգեստանի վրայ:

Իրիկուան կողմը, Չավուշ-Պաշիի կողմէն Ռուբէն Հիւսեանի խումբը եւ Շահալէստերէնց եւ շրջակայ մի քանի դիրքերու զինուորներ, յարձակումով կը գրաւեն Թօփրազ-Գալէի մեծ զօրանոցը, որու մէջ միայն երկու հիւանդ թուրքեր կը գտնեն: Կ'այրեն զայն, յետոյ կը բարձրանան Թօփրազ-Գալէի գլխի պահականոցը եւ զայն ալ կ'այրեն: Կը հասկցուի որ թուրքերը փախած են: Հայերը կ'ելլեն իրենց դիրքերէն եւ կը յարձակին թուրք թաղերու վրայ: Ոչ ոք կը գտնեն դիմադրող: Գիշերը կը վառեն թուրքերու դիրքերը եւ տունները: Եկարեանի ղեկավարութեամբ յարձակումով կը գրաւուի Հաճի-Պէքիրի մեծ զօրանոցը, ուր մի քանի թուրքեր յուսահատ կռիւ մը կը փորձեն եւ կը սպաննուին: Չօրանոցը կրակի կը տրուի, կը գրաւուի հին ոճով մեծ թնդանօթ մը:

Մայիս 4

Այգեստանցիները կը հասնին Քաղաքամէջը: Այնտեղի հայերը գրաւած են բերդը ռազմամթերքներով եւ թնդանօթներով, առանց կռուի: Թուրքերուն տունները կը քանդուին եւ կը հրդեհուին: Իրիկուան կողմը Չրուանտանց թուրք գիւղին մէջ մերիկները կռուի կը բռնուին տան մը մէջ ամրացած 5-6 թուրքերու հետ եւ կարճատեւ կռիւէ մը

Ռամկավար Գալուստ Միրիջանեանի խումբը

Ռամկավար Արտաշես Յիւսեանի խումբը

Ռամկավար Գաբրիի խումբը

յետոյ, կը սպաննեն զանոնք, զոհ տալով իրենցմէ Արտաշէս Ռէս Աւետեանը, վերջինը հայ զոհերուն:

Մայիս 5

Թուրքական Նորշէն թաղին մէջ, բուռն կռոււ մը յետոյ, հայերը կը յաջողին բնաջինջ ընել 40ի մօտ թուրքեր, ունենալով իրենցմէ միայն մէկ վիրաւոր եւ երկու սպաննուած անզեններ: Թաղերու մէջ տեղի կ'ունենան մանր մուկ կռիւներ:

2000ի մօտ կամաւորներ քաղաքը կը մտնեն: Հանդիսաւոր եւ խանդավառ ընդունելութիւն:

Մայիս 6

Կու գան Նոր կամաւորներ եւ ռուսական բանակը՝ Զօրավար Նազարբէկի առաջնորդութեամբ: Անսահման խանդավառութիւն: Ընդունելութիւն խաչ փողոցի մէջ:

Ապրիլի մղձաւանջը վերջ կը գտնէր:

ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Մայիս 3ի գիշերը, Մայիս 4 եւ 5, ամբողջ երեք օր, ամբողջ Վանի մէջ հրդեհ էր եւ կողոպուտ ... Կը կողոպտուէր ու կը հրդեհուէր այն ամէնը, ինչ որ երէկի բարբարոս թշնամին խլած էր հայերէն: Այդ հրդեհումներն ու կողոպուտները որքան ալ տարերային ըլլային, սակայն ունէին Նաեւ քաղաքական իմաստ: Ամենէն առաջ անհրաժեշտ էր կերակրել շուրջ 40 հազար սոված գաղթականութիւն, որուն հայրենի գիւղը կողոպտուած էր մինչեւ վերջին թելը:

Անհրաժեշտ էր Նաեւ ոչնչացնել թրքական զօրանոցները, ոստիկանատուները, դիրքերը, կառավարչատունը, որպէսզի թուրքը որեւէ անակնկալի պահուն յենարան չունենար այլեւս: Անհրաժեշտ էր կողոպտել եւ հրդեհել թրքական թաղերը, որպէսզի թուրք ազգաբնակչութիւնը այլեւս վերադարձի յոյսեր չկապէր Վանի հետ: Թուրքերուն բնակավայրը աւելի անդին, Անատոլիոյ խորերը պիտի ըլլար, բայց ո՛չ հայկական Այգեստանը: Անհրաժեշտ էր կողոպտել, որովհետեւ, լաւագոյն պարագային, ռուս բանակը պիտի գար եւ պիտի իւրացներ այն ամէնը, որպէս պետութեան աւար թուրքը թողած

էր Վանի յաղթական հայութեան...:

Ատոնցմէ անկախ, վանեցիներուն ծեռքը կ'անցնէին բազմաթիւ գերիներ, մեծ մասամբ անզէն բնակիչներ, կիներ, ծերեր, Նոյնիսկ լքուած երախաներ, որոնց վրայ վանեցին զէնք չբարձրացուց, ընդհակառակն զանոնք առաջնորդեց ամերիկեան եւ գերմանական շրջանակները եւ անոնց մարդասիրական խնամքին յանձնեց, ուր անոնք խնամուեցան մինչեւ Վանի Մեծ Նահանջը:

Վանի հայութիւնը իր յաղթութեան երրորդ օրը՝ Մայիս 5ի երեկոյեան դիմաւորեց հայ կամաւորական խումբ մը: Սակայն յստակօրէն բնորոշելու համար Վանի ապրիլեան կռիւներուն յաջորդող վերջին երեք սրբազան խնկութեան օրերը եւ այդ օրերուն պոռթկացող ժողովրդական անհուն գինովութիւնն ու բերկրանքը, անհրաժեշտ է Նոյնութեամբ ներկայացնել Վանի Արմենակ Եկարեանի գլխաւորած Զինուորականն Մարմնի վերջին կոչ-դիմումը հայ ժողովուրդին: Այդ դիմումը ո՛չ միայն հարազատ պատկերացումն է այդ օրերու Վանի հայութեան ապրած գերագոյն խանդավառութեան, այլեւ կանխատեսութիւն մը հետագայ ազատ Հայաստանին: Ահա այդ կոչը.

«Հայ ժողովուրդ,

«Ահա կը բոլորենք մեր ամսօրեակը – ամսօրեակը պայքարի ու փառքի, մահուան ու յարութեան մեր ցեղին: Ամսօրեակը Նաեւ հայութեան առաջին եւ պայծառ գարունին:

«Ամիս մը առաջ, այսօր, երբ թշնամին վատարար կռիւ յայտարարեց քաղաքակրթութեան եւ արդարութեան դէմ, մեր դէմ, մենք հաւատքով փարեցանք մեր զէնքին եւ մեր հոգիի խորերէն զգացինք, որ յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ այս կռուին մէջ, վասնզի մեր կռիւը խաւարին դէմ էր, տգիտութեան ու բռնութեան դէմ՝ ճշմարտութեան ու արդարութեան համար:

«Եւ վերցուցինք զէնքը, կուրծք տալու համար թշնամիի գնդակներուն եւ ռումբերուն, որոնք կու գային վերջնական հարուածը հասցնելու մեր կորացած մէջքին, որոնք գետին ծռել կ'ուզէին ճակատը մեր երիտասարդութեան եւ քանդել ակնադրիւրները վերածնունդ մեր ցեղին: Եւ

կուրծք տուի՛նք մենք թշնամիի մոլեգին եւ ամբարտաւան յարձակումներուն եւ մեր հերոսական ու պատմական մարտնչումներու ընթացքին՝ ո՛չ մէկ տեղ եւ ո՛չ մէկ վայրկեան թշնամին չտեսաւ մեր զինուորը պարտուած եւ մեր դիրքը լքուած:

«Ամսօրեայ պայթարը, զոր տարինք փառքով ու պատուով, այսօր իր կատարելիութեան մէջ կը վայելենք ահա մեր յաղթանակներով արբած հայ ժողովուրդին հետ:

«Մեր զինուորի արի ու անսասան դիմադրութիւնը ամէն տեղ թշնամիին զգացնել տուաւ, որ մեր երակներուն մէջ չէ դադրած, կը հոսի տակաւին արիւնը ազատութեան ու կռուի, եւ այդ աստուածային արիւնն է, որ աղմկայոյզ ու սրբանուէր բռնկումով, գիտէ գլխապտոյտ ու անձնատուր փախուստի մատնել երեկի անբարտաւան ու ամենազօր, բայց այսօրուայ վախկոտ ու ստորուկ թշնամին ...

«Երեք օր է ահա, որ յաղթանակի խենթութիւնը բռներ է մեզ ... Չօրանոցներու գեղատեսիլ հրդեհներու եւ բոլոր դահճապետներու որջերու ճարճատումներու առջեւ մենք կեցած ենք հիացումով ու արբած...

«Արբած ենք մենք եւ աստուածային խենթութեամբ լեցուած, որովհետեւ հազարաւոր տարիներու մեզ թալանող-կողոպտող, խաչողն է, որ գլխապատառ կը փախչի այսօր եւ հազարաւոր տարիներու մեզի թալանողին եւ խաչողին է որ կը թալանենք, կը կոտորենք, կը խաչենք մենք...

«Վրէժի անողորմ բայց արդար աստուածն է, որ նստած է մեր ներսը ու մեր գլխավերելը: Վրէժի ձայնն է որ կը լսենք մենք հիմա եւ այդ ձայնը կու գայ հազարաւոր տարիներու ընթացքին սրախողխող հայ սերունդներու, թոնիրի մէջ խորովուող մանուկներու եւ բռնաբարուած կոյսերու սասանեցնող եւ աղէկտուր կանչերու մէջէն:

«Այսօր ահա հայկական դրօշակն է, որ հազարաւոր տարիներու ընթացքին, առաջին անգամն է որ կը ծածակի, բռնութիւնը, հայ զինուորի գնդակէն հալածական, կը փախչի ինչքով, ընտանիքով եւ իշխանութեամբ...

«Եւ այսօր, երբ փառաւոր պայթարն մեր ետին,

լիակատար յաղթանակն է որ կ'ապրինք եւ վերջնական ազատութիւնն է մեր առջեւ, մենք գիտակցութիւնը ունինք աւելի երջանկաբեր ու պայծառ հանգրուաններու մեր յուսառատ ու երազող ցեղին համար...

«Մեր հերոսական կռիւներով մենք արդէն հիմը դրինք այն հոյակապ ազատութեան, որուն երազեցին մեր հանճարները, մեր ժողովուրդին հետ. որուն համար երեսնամեայ կռիւներով միլիոնաւոր կեանքեր զոհաբերեցինք եւ որոն առաջին արշալոյսը կը ծագի ահա բախտաւոր Վասպուրականի հպարտ լեռներուն վրայ...

«Այսօր, ուրեմն, տօնն է ո՛չ միայն մեր ամսօրեայ պայթարին եւ յաղթանակներուն, այլեւ նախատօնը Հայկական Ազատութեան բոլոր բռնաւոր լուծերէն, բոլոր յօշոտող ճիրաններէն...

«Կեցցէ՛ Հայկական Ազատութիւնը,

«Փա՛նք ինկածներուն,

«Կեցցէ՛ Վասպուրականի մարտնչող երիտասարդութիւնը,

«Կեցցէ՛ Հայկական Բանակը...»

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

6 Մայիս, Վան-Այգեստան

Ի վերջոյ, այսպիսով յաղթանակած էր մեր ժողովուրդին անդրանիկ յեղափոխական շարժումի երախտաւորներուն՝ Արմենականներու ոգին:

Նոյն օրն իսկ, հայ կամաւորական հեծելազունների շղթան կը ձգուէր Շահապահ գիւղի սպիտակ բլրակներուն վրայ եւ տակաւ կը մօտենար Այգեստանի դուռներուն: Մինչ այդ, Վանի պատմական Ակոբիի քարերուն տակ ազատութեան, յաղթութեան եւ երջանկութեան սարսուռներով դողահար՝ Վանի ամբողջ ժողովուրդը կը սպասէր իր հարազատներուն առաջին հանդիպումին, գրկախառնումին եւ համբոյրին: Զինուորական մարմինը, շրջապատուած Այգեստանի հերոսամարտը կերտող մարտիկներով, մաուզեր ատրճանակներով եւ հրացաններով զինուած, բանուորները, արհեստաւորները, գիւղացիները, առեւտրականները, ուսանողները, մտաւորականները, վերջապէս բոլորը, ամբողջ Այգեստանը կին ու աղջիկ, ծեր ու մանուկ,

բնիկ թե՛ գաղթական ... երգեցին Միքայել Նալ-
պանտեանի հոյակապ երգը.

... Մեր հայրենիք շղթաներով

*Այսքան տարի կապկապած,
Իւր քաջ որդւոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած ...*

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՎԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐ

1915

*Օրինեալ ձեր հողն ըլլայ միշտ
Ձի Հայաստանն ալ ամբողջ
Ինքզինք ճանչցաւ ձեր վրայ...:
ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵԵԱՆ*

ՎԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՆ ԱՌԱՋ

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով, ինչպէս բովանդակ թուրքիոյ, այնպէս ալ Սուէտիոյ (Ճեպէլ Սուսա) շրջանին մէջ, մեծ ոգեւորութիւն մը ծայր տուաւ: Քաղաքական բանտարկեալները ազատ արձակուեցան, պանդուխտ եւ փախստական հայերը իրենց հայրենի օճախները վերադառնալու ազատութիւն ստացան եւ յեղափոխական-կուսակցականի (գոմիթեճի, սիւսի) սարսափազդու ամբաստանութիւնները վերջ գտան: Տնծութեան մէջ էր ժողովուրդը: *Հիւրիւրէթ, Ատալէթ, Մուսալաթ* (Ազատութիւն, Արդարութիւն, Հաւասարութիւն) բառերը որպէս կարգախօս կը շրջէին Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին: Հայրենասիրական երգեր կ'երգուէին: Թերթերը սկսած էին խօսիլ նոր կեանքի մը դարաշրջանի մասին:

Սակայն յանկարծ կը մթազներ պայծառ նկատուող հորիզոնը եւ խոստացուած բարիքներու փոխարէն վրայ կը հասներ Կիլիկիոյ Աղէտը, ուրկէ իր բաժինը կը ստանար նաեւ Անտիոքի հայութիւնը, որուն 100 տնուոր գաղութէն հազիւ թէ տասնեակ մը այրեր կ'ազատէին հրաշքի համազօր պարագաներու տակ: Այս արդէն առաջին յուսախաբութիւնն էր:

Մուսա Լեռը Հալէպի նահանգի Անտիոք գաւառի Սուէտիա քաղաքին մօտ է: Լեռան շուրջը կային վեց հայկական գիւղեր՝ Քեպուսիէ, Վազըֆ, Խտրպէկ, Եօղուն Օլոք, Հաճի Հապիպի, Պիթիաս, որոնց բնակիչները՝ աւելի քան վեց հազար հոգի, կը զբաղէին երկրագործութեամբ, շերամապահութեամբ, մեղուաբուծութեամբ, ունէին իրենց

Մուսա Լեռ

դպրոցները, եկեղեցիները: Գիւղախումբի հայութիւնը կողմացած էր եւ գրեթէ կապ չունէր միւս հայաբնակ շրջաններուն հետ:

1914ին կը բռնկէր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը եւ նոյն տարուան վերջերը թուրքիա կը դիրքորոշուէր Գերմանիոյ կողքին ըլլալու եւ զօրաշարժի կ'ենթարկէր իր քաղաքացիները: Այս անակնկալ լուրին հետեւանքով, անմիջապէս Անտիոք կը փութային Մուսա Լեռան վեց գիւղերու *մուխթար*ները՝ առաջնորդական տեղապահէն եւ ազգի ղեկավարներէն ուղղութիւն ստանալու համար: Կառավարութեան պահանջն էր մինչեւ 45 տարեկան այր մարդոց զինուորագրումը բանակին: Կացութիւնը հետզհետէ կը ծանրանար: Անհրաժեշտ եղած էր խումբ մը փախստականներ ետ զինուորական իշխանութիւններուն յանձնել: Սակայն անոնք Անտիոք հասնելէ ետք փոխանակ *սեվզիթ* փոխադրուելու, բանտ դրուած էին, իսկ հետեւեալ օրն ալ՝ Հալէպ դրկուած: Հակառակ այս բոլոր զոհողութիւններուն եւ օրինապահ ընթացքին՝ թրքական իշխանութիւնները միշտ կասկածանքով կը դիտէին հայերը:

Ապրիլ 10, 1915ին, իր թրքական լաչակին տակ դեմքը ծածկելով Անտիոքի կամուրջէն

անցնելու պահուն՝ կասկածի տեղի տալով կը ձերբակալուի Դշխոյ Գազանճեանը: Զետը կը բռնուի երեք քիւօ վառօդ: Ասոր վրայ կը ձերբակալուին Նաեւ որդին՝ Պետրոսը եւ ամուսինը՝ Եսային, եւ Զալէպ կը դրկեն՝ պատերազմական ատեանին առջեւ դատուելու համար: Պետրոս Գազանճեան զենքերու փոխադրութեան գլխաւոր գործակատարն էր եղած: Զետզիտէ սեւ ամպեր սկսած էին կուտակուիլ Մուսա Լեւան վրայ: Չինուորական փախստականներ զինուորական պատրաստութիւններով կը զբաղէին:

1915ի գարնան կը սկսէր Արեւմտեան Զայաստանի եւ կայսրութեան տարբեր շրջաններու հայ բնակչութեան տեղահանութիւնն ու բնաջնջումը: Սուէտիոյ հայութիւնը կ'իմանայ դրացի գաւառներու հայութեան տեղահանութեան լուրը: Յուլիս 29ին Եօղուն Օլութի մէջ տեղի կ'ունենայ վեց հայկական գիւղերու ներկայացուցիչներու խորհրդակցութիւնը, ուր կ'որոշուի դիմել ինքնապաշտպանութեան՝ կազմակերպուելով Մուսա Լեւան վրայ:

Դժբախտաբար բոլորը չէ որ ենթարկուեցան տրուած որոշումին: Խումբ մը հոգեւորականներ եւ հարուստներ կը փորձեն համոզել թէ իրենց փրկութիւնը միայն հպատակութեան մէջ է: Բայց Յուլիսի 30ին հայերուն հրաման կու գայ թրքական իշխանութիւններէն ձգելու իրենց բնակավայրերն ու գաղթելու: Անտիոքի Կազային գայմագամ Մաարուֆ հետեւեալ յայտարարութիւնը կը ցրուէ ժանտարմներու միջոցաւ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

1. Նկատելով որ յայտարարութեանս թուականէն սկսեալ մինչեւ եօթը օր՝ Անտիոքի Կազային մէջ բնակող բոլոր հայերը պիտի լքեն Անտիոքը եւ անոր պատկանող գիւղերը՝ պէտք է որ նոյն հրամանին ենթակայ ամէն անհատ յիշեալ ժամանակամիջոցին կարգադրէ իր անձնական գործերը եւ փոխադրութեան միջոցները:

2. Զայերուն՝ կառավարութեան կողմէ որոշած տեղեր դրկուելու միջոցին, եւ ճամբորդութեան ընթացքին խաղաղութիւնն ու հանգստութիւնը եւ

ամէն տեսակ կեղեքումի դէմ պաշտպանութիւնը ժանտարմներու միջոցով պիտի ապահովուի:

3. Աղքատութիւնը ստուգուած ընտանիքներուն փոխադրութեան միջոցները եւ սնունդը կառավարութեան կողմէ պիտի հոգացուի:

4. Զոս մնալիք ստացուածքներն ու գոյքերը մէկիկ-մէկիկ, իրենց տեսակներովը, տետրակի մը մէջ պիտի արձանագրուին եւ կառավարութեան կողմէ ապահով տեղեր պիտի դրկուին ու պաշտպանուին, եւ վերջէն՝ անոնց վաճառումով գոյացած գումարը իրենց տերերուն անունով իբր աւանդ կառավարական սնտուկը պիտի դրուի եւ իրենց պիտի դրկուի:

5. Գաղթողներուն բոլոր անձնական իրաւունքները պիտի պաշտպանուին, քանի որ իրենց դրկուելիք տեղերը հանգստաւետ կերպով պիտի բնակեցուին:

6. Իմ նախագահութեանս տակ յանձնախումբ մը կազմեցի, որպէսզի առաքումի գործը բարուք կատարուի ու կառավարուի, անձնական իրաւունքները պաշտպանուին եւ ստացուածքները ու շարժուն գոյքերը տետրակներու մէջ արձանագրուին:

7. Պէտք է որ տեղափոխութեան ենթակայ անհատներ կատարեալ վստահութեամբ սիրտ կապեն կառավարութեան գործողութեանց, եւ ուրիշ օսմանեան հպատակներ յարգեն ու նկատեն այս իրաւունքը որ ամէն կերպով պաշտպանուած է, քանի որ գործադրուելիք տեղափոխութիւնը հասարակ գաղթումի գործողութիւն մը պիտի ըլլայ:

8. Կը ծանուցանեմ թէ, ըլլայ ժողովուրդէն, ըլլայ կարգապահական կամ այլ պաշտօնեաներէն, ով որ այս խնդիրներուն մէջ զանցառու գտնուի՝ անմիջապէս պիտի ձերբակալուի եւ զինուորական ատեան պիտի դրկուի:

16 Յուլիս, 331
(1 Օգոստոս 1915)

Այս քաղաքավարական ու պաշտօնական ոճով գրուած եւ կեանքի ու գոյքի ապահովութիւն «երաշխաւորող» յայտարարութիւնը որեւէ պատ-

ճառաբանություն չէր տար, սակայն, գաղթի որոշումը արդարացնող: Բնական է ոչ ոք կը խաբուէր ապահովութեան ի խնդիր տրուած խոստումներէն:

Կառավարութիւնը ի վերջոյ իր դիմակը պատռած էր: Քանի մը օրէն ժողովուրդը իր որոշումը պետք էր տար: Թէեւ Եօղուն Օլուքի ժողովին մէջ լեռ բարձրանալու տրամադրութիւնը գերակշռող դարձեր էր, սակայն վերջնական որոշում, կազմակերպութիւն եւ գործելակերպ գոյութիւն չունէին: Անտիոք գացած տղոց պատուիրակութիւնը տակաւին չէր վերադարձած:

Այս ահաւոր անորոշութեան մէջ, սակայն, մեր ժողովուրդը իր բնագոյին ապաւինելով կ'ըսէ իր վերջին խօսքը: Յուլիս 30ին Անտիոքէն կը վերադառնար պատուիրակութիւնը՝ մերժուած ու բարոյալքուած եւ շուարած: Բայց արդէն ժողովուրդը տուած էր իր որոշումը:

ԴԵՊԻ ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ

Բնակիչներուն մէկ մասը կ'ենթարկուի թրքական հրամանին եւ կը բռնէ գաղթի ճանապարհը: Անոնցմէ շատեր զոհ կ'երթան Մեծ Եղեռնին: Մնացածը՝ մօտ հինգ հազար հոգի, մեծամասնութեամբ կիներ եւ երախաներ, կը դիմեն զենքի՝ բարձրանալով Մուսա լեռ, որ շուտով կը վերածուի ռազմական ճամբարի:

Հերոսամարտը եղաւ համաժողովրդական մակարդակով եւ կարելի է արձանագրել որպէս հաւաքական գործելակերպի օրինակելի դէպք: Իրողութիւններու այս լուսարձակին տակ կուսակցական որեւէ գունաւորում տալ Մուսա Լեռան հերոսամարտին, կամ կուսակցութեան մը նախաձեռնութեան վերագրել զայն ճիշդ պիտի չըլլար, սակայն պատմական իրողութիւն է որ կը ստեղծուի յատուկ զինուորական մարմին՝ ռամկավար քաջ գործիչ Եսայի Եաղուպեանի ղեկավարութեամբ: Կարելոր դեր կը կատարեն Նաեւ ուրիշ ռամկավարներ, ինչպէս՝ Պետրոս Տմլաքեանը, Պետրոս Տուտազլեանը, Վեր. Տիգրան Անդրեասեանը եւ ուրիշներ:

Չինեալները ընդամենը 600 ռազմիկներ էին՝ սահմանափակ զենքերով ու փամփուշտներով:

Թաղմանական արարողութիւն

Որքան ալ ոմանք կը ջանան կուսակցական գոյն չտալ հերոսամարտին, սակայն մեր կուսակցութիւններու շարքայիները պատուով, անձնուիրութեամբ ու գիտակցութեամբ կատարեցին իրենց գործը Եաղուպեանի հրամանատարութեան ներքոյ: Մեր կուսակցութիւնները կարելոր աշխատանք տարին լեռ բարձրացող ժողովուրդը զինելու ուղղութեամբ: Կուսակցականները ըլլալով աւելի երիտասարդ եւ քաղաքական ու կազմակերպչական կեանքի մէջ փորձառութեանց տիրացած անձեր, կռիւներու ընթացքին ժողովուրդին դիմադրական ոգին բարձր բռնելով՝ գնահատելի դեր կատարեցին:

Ժողովուրդը կը խմբուի լեռան չորս տարբեր վայրերու մէջ. Գըզըլճա, Գուզ-ճըզազ, Տամլաճըզ եւ Գափլան-Տուզաղը, ուր ամրացան Նաեւ մարտական ջոկատները: Անհրաժեշտ էր այս վայրերուն մէջ յառաջ բերել վարչական մարմիններ, որպէսզի թէ՛ ինքնապաշտպանութեան եւ թէ՛ ժողովուրդի կառավարման գործով զբաղին: Վարչական գործերով կը մասնակցին Վեր. Տիգրան Անդրեասեան, Մովսէս Տեր Գալուստեան, Մովսէս Գապայեան, Հաճի Խաչեր Մարտիրեան, Վարդան Վարդերեսեան, Պատ. Գեորգ Նոյսուտեան, Սողոմոն Շերաթեան եւ ուրիշներ:

Օգոստոս 7ին թշնամին կը սկսի իր առաջին յարձակումը կատարել, բայց կը հանդիպի դիմադրութեան եւ վեց ժամ տեւող մարտերէն յետոյ, կորուստներ տալով, կը նահանջէ դէպի իր նախկին

դիրքերը: Օգոստոս 10ին թուրքեր դարձեալ կը յարձակին հինգ հազար հաշուող զօրքով՝ այս անգամ թնդանօթներու ընկերակցութեամբ: Կացութիւնը բաւական ծանր կ'ըլլայ սուէտիացիներուն համար, 12 ժամ անհաւասար ճակատումէ ետք թուրքերը ետ կը մղուին, տալով ծանր վնասներ:

Օգոստոս 19ին, թուրքեր կը ձեռնարկեն անելի խոշոր յարձակումի՝ 9 հազար կանոնաւոր զօրքով ու հրոսակախումբերով: Կռիւղ կը շարունակուի երկու օր, անընդմեջ: Թուրքեր քանի մը կետերու վրայ կը ճեղքեն հայերուն պաշտպանութեան գիծը, բայց լոյս յաջողութեան չեն հասնիր, տալով 1000է անելի մարդկային զոհեր ու դարձեալ կը նահանջեն: Այս մարտերուն հայեր կը վերցնեն բաւականաչափ ռազմական աւար:

Երկու օրուայ կռիւներու ընթացքին մուսալեռացիներ կ'ունենան 14 մեռեալ (Ճապրա Խայոյեան, Յովհաննէս Գոճայեան, Գրիգոր Նգրուրեան, Պաղտասար Մարտիկեան, Միսաք Պայրամեան եւայլն) եւ 6 վիրաւոր:

Կիներու մասնակցութիւնը հերոսամարտի բովանդակ տեւողութեան հոս եւս կ'արժեւորուի: Հայ կնոջ մարտնչումներն ու հայրենի ազատութեան բազինին առջեւ անոր զոհողութիւններուն վկան են սուէտացիները: Հաւատարիմ հայ կնոջ հերոսական անանդութեանց, Մուսա Լերան բարձունքներուն վրայ, ան լիովին արժեւորեց ինքզինք: Գուպարին իրենց մասնակցութիւնը կարգ մը կիներ զէնքով բերին (հերոսուհիներ՝ Մանուշակ Մանուկեան, Վարդեր Չէթլեան, Եղիսաբէթ Սըգայեան), ուրիշներ օգտակար հանդիսացան գրութեան քոյր դառնալով, իրենց եղբայրները, զաւակներն ու ամուսինները ոգեշնչելով եւ գօտեպնդելով, կռուողներուն պաշար, ջուր եւ զինամթերք տանելով:

Թուրքեր չկարողանալով կոտրել մուսալեռացիներու դիմադրութիւնը՝ կը հրաժարին յարձակում կատարելէ, բայց կ'որոշեն լեռը պաշարելով սովամահ ընել հայերը: Թրքական բանակը լեռան ստորոտին կը կեդրոնացնէ 15 հազար հաշուող զօրք: Անշուշտ ժողովուրդին վիճակը կը ծանրանայ. գրեթէ վերջ կը գտնեն պարէնն ու ռազմա-

մթերքը: Պետք էր օգնութեան դիմել: Ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները յոյս ունէին օգնութիւն ստանալ ծովէն, ուր կրնային երեւիլ դաշնակիցներու մարտանաւերը: Որպէս ազդանշան լեռան ծովահայեաց եզրին կը բարձրացնեն սաւաններով պատրաստուած երկու դրօշակներ, որոնց վրայ նկարուած էին կարմիր խաչեր եւ գրուած՝ «Քրիստոնեաները վտանգի մէջ են»: Ասոնց շուրջ կը վառեն խարոյկներ՝ անցնող նաւերուն ուշադրութիւնը գրաւելու համար: Բացի այդ, դաշնակիցներու մարտանաւ նկատելու պարագային զինեալներէն Մովսէս Կըրըքեան պետք է լողար դէպի նաւը եւ իր հետ տանէր նախօրօք պատրաստուած թիթեղէ տուփի մէջ դրուած յատուկ անգլերէն լեզուով գրուած դիմում-աղերսագիր մը:

Դժբախտաբար, երկար ժամանակ հորիզոնին վրայ մարտանաւ չէր յայտնուեր, մինչ այդ թուրքերը բազմաթիւ անգամներ կը դիմէին հայերուն՝ անձնատուր ըլլալու առաջարկով: Մուսալեռացիները վճռակամօրէն կը մերժեն անոնց բոլոր վերջնագիրերը եւ պահպանելով իրենց ռազմական դիրքերը, կը շարունակեն նոր ուղիներ որոնել. քանի մը մարդ ղրկուեցան Հալէպ ու Ալեքսանդրիա՝ դաշնակիցներուն հետ կապուելու յոյսով, սակայն անոնք ապարդիւն դարձան:

Վերջապէս Սեպտեմբեր 5ին ծովուն բացերը երեւաց «Կիշէն» ֆրանսական ռազմանաւը:

Տեղի կ'ունենայ չորրորդ ճակատամարտ մը եւս Սեպտեմբեր 9ին: Այս անգամ հրահրելով Հարաւային Թուրքիայէն եւ սուրիական անապատէն հաւաքուած վաչկատուն պաշըպոզուքները՝ զանոնք դարձուցած էին իրենց արշաւանքին օժանդակողներ: Հայ մարտիկները ռազմավարութիւն ընելով կը ձգեն որ թշնամին մօտենայ՝ ձեւացնելով թէ լքած ու հեռացած են իրենց դիրքերէն: Թշնամին կը յառաջանայ մինչեւ ամրացուած կիրճը, երբ հայ մարտիկները մահաբեր համազարկ կը բանան վարձկաններուն եւ թուրք *ասկէար*ներուն վրայ: Անակնկալի եկած թշնամիին շարքերուն մէջ չտեսնուած շփոթութիւն մը ծայր կու տայ եւ անոնք շուտով ու անկարգ կերպով կը նահանջեն: Հայ հերոսները կը հալածեն զանոնք անվրէպ կրակելով

մինչեւ իրենց որջը՝ Գապագը, ու ապա կը վերադառնան իրենց դիրքերը: Այս մարտին կը նահատակուին Պետրոս Յաւթեանը եւ Յովհաննէս Լուրջեանը: Այս ճակատամարտին իրենց քաջութեամբ աչքի ինկան Եսայի Եաղուպեան, Պետրոս Տմլաքեան, Մարտիրոս Յապէշեան եւ Պետրոս Գալուստեան:

Սեպտեմբեր 10ի առտուն փրկութեան ափը կը խարսխէին միաժամանակ «Կիշէն» եւ «Տէւէքս» մարտանաւերը, որոնք մակոյկ ուղարկեցին դէպի ափ եւ վերցուցին ժամապահները: Իմանալով հայերու դրութեան մասին՝ ռազմանաւի հրամանատարութիւնը հրաման արձակեց ռմբակոծել թրքական դիրքերը, հայերուն օգնութեան հասնելու խոստումով: Յաճանաւերը իրենց ցռուկները ուղղելով Սուէտիոյ (Լեուշիէի) ուղղութեամբ, իրենց թնդանօթներու ռումբերուն թիրախ դարձուցին թրքական զօրանոցը, կառավարչատունը եւ ուրիշ ռազմագիտական կարեւորութիւն ներկայացնող

կէտեր: Շատեր կը հեռանան գիւղէն եւ կը փորձեն շրջակայ ժայռերուն արանքներուն մէջ պահոււթիլ: Ձիաւորներու խումբ մըն ալ փախուստի ճամբան կը բռնէ: Թշնամիին կորուստը կ'ըլլայ մեծ:

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԸ ԿԸ ՀՆՉԷ

Սեպտեմբեր 10ի գիշերը, ֆրանսական Գ. Նաւաբաժնի հրամանատարութեան դիմում կ'ըլլայ զէնք, ռազմանիւթ ու օգնական ուժեր տրամադրելու մարտիկներուն ու առիթ տալու որ կռիւը շարունակուի թշնամիին դէմ, մինչեւ որ անգէն ժողովուրդը ապահով տեղ մը գաղթէ: Հրամանատարութեան որոշումը Վարչական Մարմնին կ'ըլլայ այն, թէ յարմար չէր տեսնուած զինամթերք ու պաշար տալ հայ ըմբոստներուն եւ ո՛չ ալ ցամաքահանում ընելով Նոր ճակատ մը բանալ այդ ափերուն վրայ. անոնց փոխարէն սակայն պատրաստ էին ժողովուրդը եւ մարտիկները ապահով վայր մը փոխադրելու:

Խումբ մը փրկուած մուսալեռցիներ ֆրանսական ռազմանաւի տախտակամածին վրայ՝ դէպի Բորթ-Սայիտ

Առանց վերջնական որոշումի իսկ սպասելու, ժողովուրդը երկու օրէ ի վեր ծովեզերք իջած էր արդէն եւ անհուն ուրախութեան մէջ կը սպասէր փոխադրուելու բարեբաստիկ որոշումին: Ան իր հետ բերած էր իր անասունները եւ բոլոր շարժական իրերը: Հայ մարտիկները մնացին իրենց պարտականութեան վրայ մինչեւ վերջին ժամը, մինչեւ որ ժողովուրդը նաւերը լեցուեցաւ. անկէ ետք միայն անոնք եւս, խոր յուզումով եւ սակայն պարտականութիւնը պատուով կատարած մէկու մը գոհունակութեամբ, միացան ժողովուրդին՝ նաւերուն մէջ: Սրտառուչ, խորապէս սրտամորմոք շէշտ մը կար այս բաժանման մէջ: Ժողովուրդը ստիպուած էր հեռանալ իր նուիրական լեռնէն որ գորովոտ մօր մը պէս քառասունհինգ օր շարունակ զինք պահէր, պահպանէր էր իր գոգին մէջ, միասին ապրէր էին չարքաշութեան բոլոր ստորոգելիները, միասին տառապէր, զրկանքի ու զարհուրանքի պահէր էին ճանչցեր, սակայն ոչ մէկ ատեն չէին յանձնուեր յուսահատութեան դաժան ճիրաններուն:

Մուսալեռցիները Փորթ Սայիտ փոխադրելու համար ֆրանսական 5 յածանաւեր խարսխած էին փրկութեան ափը: Փրկութեան մակոյկները գործի կը ձեռնարկէին Սեպտեմբեր 12, Կիրակի օր: Արգիլուած էր որեւէ իրեղէն միասին տանիլ բացի հագուստեղէնէն: Ժողովուրդը դէպի նաւերը փոխադրելու գործին մէջ մեծ անձնուիրութիւն ցուցաբերեցին նաեւ մուսալեռցի երկու խիզախ հայորդիներ՝ Գեորգ Տարագճեանը եւ Սարգիս Տըգ-զանեանը:

Վերջապէս խոր երախտագիտութեամբ պետք է յիշել անունը արժանաւոր հայորդի ծովասպայ Տիրան (Շարո) Թեքէեանին, որ նախախնամական զուգադիպութեամբ մը, այդ ճգնաժամային օրերուն, կը գտնուէր ֆրանսական «Տեսէքս» յածանաւի սպայից կազմին մէջ: Թեքէեան ցամաք ելլելով կը ձեռնարկէ ժողովուրդը նաւերը փոխադրելու աշխատանքներուն: Պարպումը կը կատարուէր զիւղ առ զիւղ: Առաջին օրը 3000 հոգի նաւերուն մէջ տեղ կը գրաւէր. երկրորդ օրը՝ ժողովուրդին մնացեալ մասը եւ ամենէն վերջը՝ մարտիկները:

Թուրքերը կը փորձէն նոր յարձակում մը, որ շուտով ետ կը մղուի: Նաւերը կը յառաջանան դէպի Փորթ Սայիտ: Դէպի նոր հորիզոններ...:

ՖՐԱՆՑ ՎԵՐՖԵԼԻ ՎԵՊԸ

Անկասկած, Մուսա Լեռան հերոսամարտը հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրական շարժումին փայլուն յաղթանակներէն է: Հերոսամարտը գեղարուեստական գրականութեամբ կը գրաւէ միջազգային հանրութեան ուշադրութիւնը Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վէպով, որ կը թարգմանուի բազմաթիւ լեզուներու:

ՄՈՒՍԱՏԱՂՏԻՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋ

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ շատ մուսալեռցիներ Լիբանանէն, Եգիպտոսէն եւ այլ հայաշատ գաղութներէ ներգաղթեցին Խորհրդային Հայաստան ու հիմնեցին Էջմիածնի շրջանի Մուսալեռ աւանը, որտեղ կանգնեցուցին յուշարձան նուիրուած հերոսամարտին, ի պատիւ Մուսա Լեռան պաշտպաններուն:

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻՆ ՆՈՒՐՈՒՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հմայեակ Գրանեան

*Իբրեւ Հայ Վըրեժ՝ տարիք սարէ սար:
Տարի՛ք ձորերուն, երկնքին անհուն.
Հպարտութեամբը ձեր քաջ պապերուն:
Փոր Սայիտ, 1917*

Վահէ-Վահեան

*Ճէպէլ Մուսա՛, Ճէպէլ Մուսա՛ ... դուն նոր վերք՝
Հին վերքերու դեռ միացող ցաւին քով ...
Արիւնազանգ յանգով հիւսուած դիւցազներգ,
Ու չերգուած սուգի՛ ծով:
1939*

Յովհաննէս Շիրազ

*Ինչ էլ լինի, հաւատում եմ, Մուսալեռը կը
տեսնեմ,
Եաթաղանի լեզուն կտրող հայոց ձեռք կը
տեսնեմ,*

Ես չտեսնեմ, որդիքս կան, թոռիս թոռը կը
հասնի,
Երբ էլ լինի Մասիսն ի վեր հայ անմեռը կը
տեսնեմ:

Գառնիկ Ադարեան

Սփիւռքն ամբողջ՝ Մուսա լէռ է հիմա, տղան,
Մուսա լէռ մը անծայրածիր,
Ուր ամէն ծերայ
Կարծես ձեռք է մարտնչումի,
Ամէն բարձունք՝
Դիմադրական դիրք մը անհաս, Եւ ամէն
ժայռ՝
Խիզախումի՜ փամփշտակալ:
Պէյրուս, 1964

Սիլվա Կապուտիկեան

Մուսա Լէռ:

Հիմա էլ արծիւները ճախրում են նրա բար-
ձունքներին, Միջերկրականի ալիքները զարկում են
ստորոտին, բայց լեռան տները այնտեղ չեն այլեւս
... Հիմա ամայացել են Մուսա Լէռը եւ նրա
շրջակայքը, ու մենակ մնալով՝ կնճռոտել-ծերացել է
Խտրբեկ գիւղի վիթխարահսկայ սօսին: Հիմա կայ
միայն Մուսա Լեռան Հայրենակցական Միութիւնը,
կայ միայն յիշատակը Նուիրական սօսու, եւ նրա
շուքի տակ խաղացող երեխաները, որ սփռուած են
աշխարհում եւ արդէն հայրեր են դարձել, հիմա լոկ
այդ յիշատակի շուքի տակ են մեծացնում իրենց
զաւակները:

Նազեմ Ճապրի

Մասիս լեռնէն, լոյսեր տեսայ,
Երեւանի բարձունքներէն, արբեցնող բոյրեր
առի,
Ու կեցած հոն, ես քեզ տեսայ, ճեպել Մուսա,
Տեսայ լեռդ, ամբողջ կարմիր, հուր գեղանի,
Ձի վարդերդ բուրումնաւետ, արիւն խմած
էին.
Դեռ տաք էին...:
Հալէպ, 1965

Ժագ Յակոբեան

Բիրտ բռունցքին դեմ նիզակը Հայկեան.
Սուրբ սերն Արայի, դաշտը Աւարայր,
Եւ Մուսա-Տաղի յաղթ քառասնօրեան՝
Այդ մեր հոգին է – ըմբոստ, անառիկ
Հոգին Հայկական:

Յաբէթ Մ. Իսկենտերեան

Կարգը Սուէտիայինն էր:

Վճռեցին: Ու հայրենի սարալանջերուն վրայ
թառեցան կիներն ալ, ծերերն ալ, երիտասարդներն
ալ, պզտիկներն ալ, բոլորը, բոլորը, ներկելու հա-
մար զայն վարդակարմիր արիւնով – որուն ծարաւի
էր թուրքը՝ ծարաւի ալ մնաց – եւ կամ պատուաւո-
րապէս ազատելու համար: Ինչ բան կայ աւելի
Նուիրական քան ինքնապաշտպանութեան պաշ-
տելի կռիւը, բռնութեան դեմ դիւցազնական մար-
տնչումը, պատուի համար ռազմի դաշտ իջնելը. եւ
սուէտիացին ասոնց համար կոռուեցաւ ահա:

Մովսէս Տէր Գալուստեան (Ա. Լեյլանի)

Այդպէս կը պատմէր իմ հանիս, մեր տնակի
վառ ակութիւն առջեւ, դադրելով աղէկատը դար-
ձնելէ ...

Այդպէս կը պատմէր, ու կը հաւատար, թէ
Խղճմտանքը կ'ապրի դեռ Արտաստուող Ապառաժին
մէջ ու Նորէն դուրս պիտի գայ՝ յարութիւն տալու
Առաքիւնութեան Ոգիին եւ խաղաղութիւն եւ
երջանկութիւն պարգեւելու համար մարդկութեան,
միայն այն ատեն, երբ թագաւորներ ու իշխաններ
գոյութիւն չունենան երկրի վրայ եւ երբ Սէրը
տիրապետէ բոլոր հոգիներուն:

Եզնիկ Պոյաճեան (Ե. Ծիրկաթին)

Մուսա Լեռան դիւցազնամարտի հերոսներ՝
Եսայի Եաղուպեանի եւ Պետրոս Տալաթեանի
Անթառամ ու խնկելի յիշատակին:
Ոչ, չի՛ մոռնար հայը երբեք
Եաթաղանը, սուրը թուրքին
Որ անճիտեց մեզ յամբօրէն
Ու աղարտեց պատիւն հայուն:
Մենք չենք մոռնար...:

Մարտիրոս Ս. Իսկենտերեան

*Ստածումիս անձնատուր՝
Քեզ կը տենչամ այս գիշեր,
Կարօտակէզ ու տիտւր
Յաւերժական Մուսա Լեռ:*

Մարտիրոս Գուլագճեան

*Մեծ հօրս կանխատեսութիւնը ուղիղ դուրս
եկաւ: Արեւմտեան շահախնդիր դիւանագիտու-
թիւնը արծուերոյն Մուսա Լեռը «պարգեւեց» մեր
դարաւոր թշնամիին:*

ԱՄԱՆՈՍԻ ԿՈՐԻԿՆԵՐ

1915-1921

Ի յիշատակ՝
Հասան Պելլիի Մեծ Հորս
Յակոբին

Ռամկավարներուն դերը մեծ եղաւ Ամանոսի լեռներու ինքնապաշտպանական կռիւներուն մէջ: Կ'արձանագրենք Լեւոն Աճեմեանի Փետրուար 1925ի այս գրութիւնը, որ կու տայ մասնակի մէկ պատկերը Ամանոսի մեր կորիւններուն եւ անոնց քաջարի առաջնորդին՝ Աւետիս Զավուշին:

Երկու շաբաթ առաջ Ալեքսանտրէի մէջ «թու-նաւոր տենդ»ին զոհ գացեր է կտրիճ երիտասարդ մը, անսման ընկեր մը – Աւետիս Զավուշը:

Աւետիս Միքայէլեան – այս է իր բուն անունը – կտրիճ մըն էր, հերոս մը՝ բառին իսկական իմաստովը, որուն նմանները, աւա՛ղ, այնքան հազուա-գիւտ են հիմա մեր մէջ, որովհետեւ խիստ շատ են այնպիսիներ, որոնց առ ի չգոյէ ուրիշ հեգնական բացատրութեան ըսինք՝ «հերոս» է...:

Աւետիս Զավուշը, սակայն, անոնցմէ՛ր էր որոնց նմանները քիչ անգամ նոյն իսկ Ամանոսի լանջե-րուն վրայ – զի պէտք է գիտնալ նա բնիկ կիլիկեցի էր ու Ամանոսի, Հայ Լեւոն, Կեափուր Տաղիի զաւակ:

Կեափուր Տաղի կամ Ամանոսը, կիլիկեցի հայը գիտէ ան. զայն կը ճանչնան նաեւ անոնք՝ որոնց տարագրութեան կամ զինուորական պարտակա-նութեան սեւ ճամբան այդ ահաւոր լեռներէն ան-ցաւ: Հին Ամանոսը, երէկի ու այսօրուան Կեափուր Տաղին ու ամէն ժամանակուան Հայ Լեւոն, կը ճանչ-նայ նոյն իսկ թուրքը, քիւրտը, սուրիացին, ֆրան-սացին: Այդ անունը խորհրդանշէ մըն է արդէն...:

Այս լեւոն զաւակն է Աւետիս Զավուշը, հսկայ՝ անոր հինաւորց մայրիկներուն պէս, անխարդախ՝ անոր թաքստոցներուն նման ու մաքուր նկարագ-րով՝ անոր բիրտ վճիտ աղբերակներուն հանգոյն: Հայրենի ջինջ երկինքը՝ այդ երկնամերձ լեռներուն,

Ամանոս - Հասան Պելլի

իր հմայքէն շող մը ունէր դրած խոշոր ու ծակի աչքերուն մէջ Աւետիսին՝ որուն առնագեղ պարթեւ հասակը այնպէս գեղեցիկ էր, այնպէս տպաւորիչ էր որ կարծես հին դարերու մեր առասպելական հերոսներէն մէկը ըլլար դեմդ կեցողը, այնպէս բարձրէն վրադ նայողը:

Չի լսեցի՞ր բնաւ իր մասին: Չի լսեցի՞ք բնաւ այն կտրիճի մասին որ հրաշիւք իմն ազատած եա-թաղանէն, տարագրութեան ու ջարդի այդ ահաւոր ու երկարածիճ թուականներուն իր երէք կամ չորս տասնեակ կորիւններովը այնպէս թնդացուց Ամա-նոսը իր առասպելական դիւցազներգութիւննե-րովը, որոնց արձագանգէն կը սարսռայինք տաճիկ բանակի հայ սպաներս Արեւելքի, Արեւմուտքի ու բոլոր ճակատներուն վրայ...: Եթէ դուք չլսեցիք իր մասին, լսեցին սակայն մինչեւ իսկ գերմանացիք: Դուք իր մասին չիմացա՞ք նոյն Կիլիկեան վերջին ոգորումներու ժամանակ, որոնց մէջ նոյնքան արհուրած ու խիզախութիւն ցուցուց ան: Եթէ դուք չիմացաք իր մասին, լսեցին սակայն մեր բոլոր թշնամիները, ու Ֆրանսա զինքը աստիճանի բարձրացմամբ եւ շքանշանով պատուեց: Ու յետոյ, ես չեմ զարմանար եթէ դուք չի լսեցիք իրական ու արժանաւոր հերոսներու մասին, որովհետեւ ձեր

ականջը լեցուած էր պոռոտախօսներու աղմուկով եւ ոչ միւսներուն՝ որոնք լուռ ու անշշուկ գործեցին, առանց գնահատանքի սպասելու:

Մօտ 10 տարի թշնամի անթիւ գնդակներու կտրծք տուող Աւետիս Չավուշը այսպէ՛ս պիտի մեռներ ուրեմն: Մալարիան պիտի յաջողէր զգեստնել Նոյն իսկ այս երկաթեայ մարդը – Աւետիս փաշան – ինչպէս զինքը կ’անուանէին թուրքերը:

1919ի աշնան, կուսակցական պաշտօնով մը Կիլիկիա էի: Հարկ եղաւ գիշեր մը Ամանոս մնալ (Հասան Պէյլի) այցելելու համար տեղւոյն մեր ընկերներուն: Իջեւանած էի Պետրոս աղա Քէշիշեանի տունը – Պետրոս աղան իր մեծահամբաւ հօրը մահէն յետոյ այդ կողմերու հայութեան իշխանը ըլլալով:

Կես գիշերին, երբ այլեւս կը պատրաստուէինք Նիրիէլու, դուռը կը ծեծուի, ու քիչ յետոյ Ներս կը մտնէ հսկայ մը զինավառ ու սովորական մարդ մը՝ Նոյնպէս հրացանաւոր:

Կը զարմանանք, կը խօսակցինք ու կը մտերմանանք: Աւետիս Չավուշն էր, Աւետիս փաշան: Հայերէն չէր գիտեր, ոչ իսկ գրել կարդալ: Սակայն այս ուրիշ բան ըսել չէր, բայց եթէ այն որ, ուրեմն, աւելի անապակ հայ մըն էր ան, ինչպէս են առ հասարակ գրեթէ բոլոր լեռնցիները: Հազար ստիպումով, հազար աղաչանքով խօսիլ տուինք Ամանոսի չորսամեայ հերոսութիւններուն մասին: Ան միշտ խուսափեցաւ ինքնագով մը ըլլալէ եւ միշտ իր ընկերներուն վերագրեց իր գործերուն պատիւը: Բայց ան, այդ գիշերը, երկու-երեք կռիւներու մասին պատմեց, մինչդեռ իրենց չորս տարուան *ֆետայի* կեանքը՝ Ամանոսի այդ գազաթներուն վրայ, ամենօրեայ գուպարի մը կեանքը եղած էր, տեսակ մը շարժական իշխանապետութիւն, որուն սիրովը ինքզինքնին կ’ենթարկէին Նոյն իսկ թուրք եւ քիւրտ զիւղացիները: Այսպէս էր որ իր առջեւ միշտ բաց էին այդ տարրերուն մառանն ու շտեմարանը. երբ անոնք այնքան պինդ կը գոցուէին Նոյն իսկ թուրք օրինաւոր իշխանութեանց առաջ:

Պէ՛տք է գրի առնել այդ դիւցազնական պայքարներու ամբողջութիւնը, որովհետեւ անոնք տա-

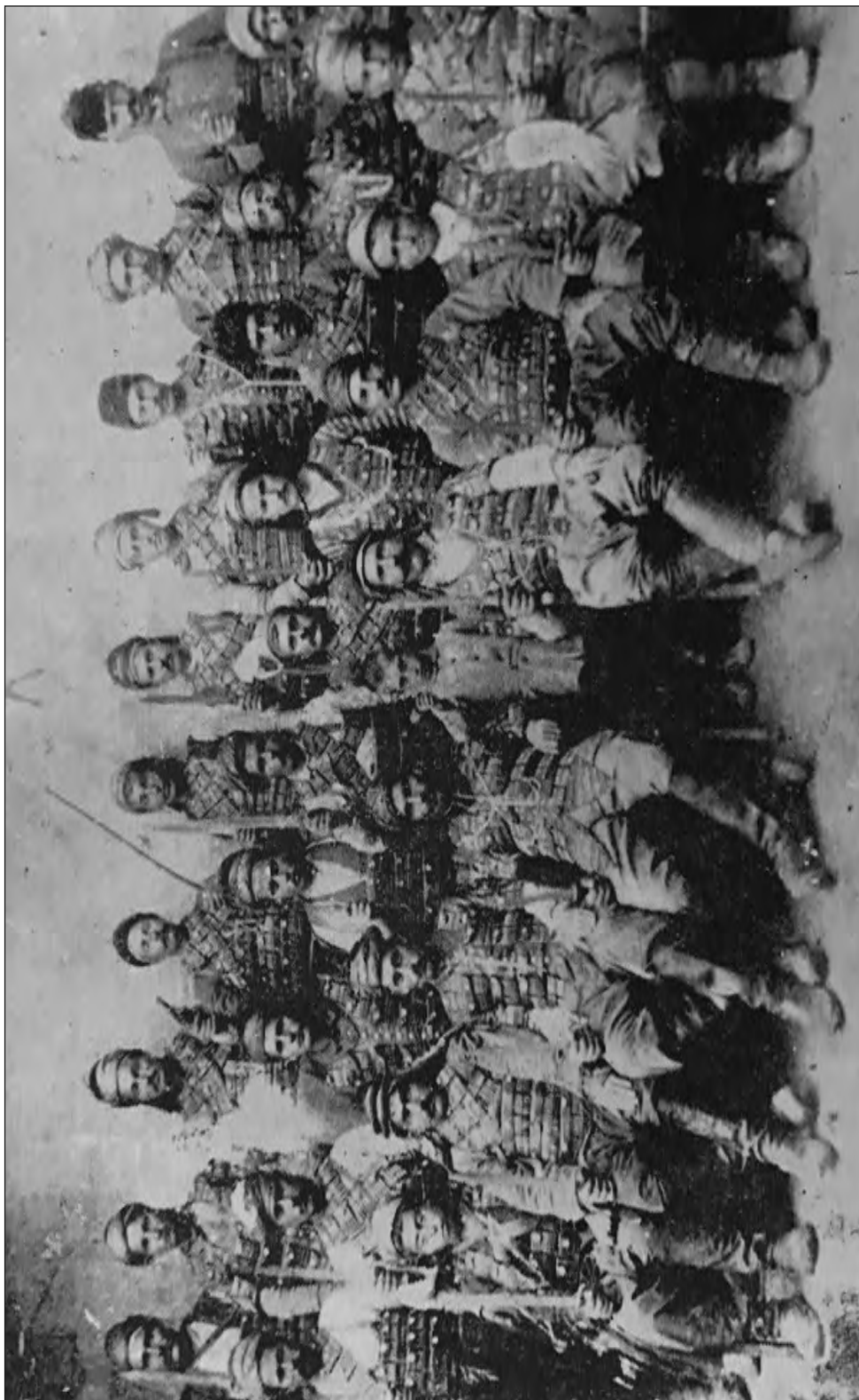
րագրութեան ճամբաներու երկայնքը Նահատակուած ամբողջ ժողովուրդի մը վրէժխնդիր ոգիներու արարքներն են, արդար ու նուիրական իրենց չափազանցութեանց մէջ իսկ:

Չինադադարէն յետոյ, այս առասպելական խումբին փառաւոր մուտքը ի Հալէպ եւ օրինաւոր իշխանութեանց անձնաւորութիւնները դեռ թարմ է յիշողութեան մէջ խիստ շատերուն:

1920ին դարձեալ Կիլիկիա էի: Հայ արիւնը սկսած էր արդէն ուղիսօրէն հոսիլ լեռնային Կիլիկիայէն դէպի վար, դէպի դաշտերը, ուր, տեղ տեղ, հայ ազգաբնակչութիւնը պինդ փակած իր հողին, գերմարդկային ճիգեր ի գործ կը դնէր ի դերեւ հանելու համար Նամերտ թշնամիներու մեքենայութիւնները: Չէյթուն, Հաճըն, Սիս, Ամանոս պաշարուած էին: Պէտք կար հսկայական ճիգերու, պէտք կար ձեռնհաս մարդոց, կռիւի գործերուն համար: Աւետիս Չավուշի անունը գրեթէ այն միակ անունն էր որ կու գար բոլորիս շրթներուն վրայ կարեւոր ձեռնարկներու համար: Բայց ան փայլեցաւ Օսմանիէի երկարատեւ պաշտպանողական կռիւին միջոցին ուր ֆրանսական թնդանօթները կրցան տոկալ մի միայն Աւետիսի եւ մեր միւս խիզախ ընկեր Մեսրոպ Չավուշներու հսկայ ճիգերուն շնորհիւ:

1921ին՝ Կիլիկիոյ ֆրանսացիներէն թողքման չարաշուք թուականին, իրենց հանդիպեցայ Տօրթ Եօլի մէջ: Կը խորհէինք վերջին փամփուշտնիս այդ քաղաքէն արձակել՝ ու այնպէս հեռանալ հայրենի երկրէն: Ամեն օր Աւետիսին հետ էի: Արիւնը եռ եկած էր իր մէջ Նորէն. խօսած ատեն բարկութենէն ձայնը կը դողար, երեսները եւ խոշոր աչքերը կը կարմրէին: Պատրաստ էր ձգելու իր պաշտօնը – ոստիկան-զինուորներու յիսնապետ էր – պատրաստ՝ ձգելու կինը, տունն ու տեղը, միանալու համար մեզի, երբ առաջին ծուխը երեւար: Բայց աւա՛ղ, Տօրթ Եօլ չդիմացաւ, եւ օր մըն ալ ինքզինքնիս մինակ գտանք, ու մեր բոլոր պահեստները գրաւուած...:

Ալէքսանտրէթի մէջ Աւետիս ատեն մը լքուեցաւ ֆրանսացիներէն եւ յուսատու կեանք մը ապրեցաւ, տրամադիր միշտ վերադառնալու պատերազմական շրջանի իր ինքնիշխան կեանքին...:

Աւետիս Չափուշի ղեկավարութեան սերժէն մարտնչող ամանասոցի հերոսներ

Հիմա ան կը գոցէ իր աչքերը դրան շեմին վրայ
իւր հայրենիքին՝ Կիլիկիոյ, կարօտը կուրծքին, փա-
փաթները ջազեցած:

Ու կտրիճի կեանքին խաւարումին գիշերը
մայրիները երկնամերձ Ամանոսին տխուր սիւգով
մը հառաչեցին անշուշտ ու երգեցին հերոսին կնոջը
համար.

Վուշ-վուշ, Անուշ,

*Վուշ-վուշ քուրիկ,
Վուշ քո սէրին, քո եարին,
Վուշ-վուշ, Սարօ,
Վուշ-վուշ, իգիթ,
Վուշ, քո սիրած սարերին....:*

Հանգի՛ստ ոսկորներուդ, սիրելի Աւետիս
Չավուշ:

ՆՍՐԿ ԵՐԱՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻՆ ԿԱՄԱՆՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ

1915-1918

Պատերազմի առաջին օրէն ամերիկահայ խումբ մը ազգայիններու ջանքերով կարելի դարձած էր համախմբել հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչները, մասնաւորաբար շնորհիւ Մուշեղ Եպս. Սերոբեանի ջանքերուն: 1914 Նոյեմբերին, Պոստոնի մէջ միջկուսակցական խորհրդաժողովին կը մասնակցէին ՍԴԴԿ, ԶՅԴ, ՎԿԶ եւ ԶՍՌԿ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները, թէեւ Զ.Ս.Ռ. Կուսակցութիւնը այդ ծրագրին առանձնապէս կողմնակից չէր եւ անոր անմիջական անհրաժեշտութիւնը չէր տեսներ: Կուսակցութիւնը տեղեակ էր թէ Կովկասի մէջ չէին պակսեր կամաւորներ: Սակայն եթէ նիւթական օգնութիւնը աւելի անհրաժեշտութիւն մը կը նկատուէր, նախընտրելի էր կեդրոնական հանգանակութեան արշաւի մը իրագործման վրայ:

Միւս կողմէ նաեւ ռամկավարները վստահութիւն չունէին ԶՅԴ Ազգային Բիւրոյի նկատմամբ, քանի որ կը կասկածէին թէ անիկա կամաւորական շարժումը պիտի գործածէր զուտ կուսակցական շարժառիթներու, բրոքականտին եւ շահագործումներու իբրեւ լաւագոյն միջոց:

Այսուհանդերձ, Կովկասի կամաւորական շարժումին ծաւալման զուգահեռ, ռամկավար ղեկավարութիւնը, իր իսկ գնահատումով «հանրային կարծիքի եւ օրուան պահանջի մղումին տակ կ'որոշէ այդ շարժումին տրամադրել ուժ մը իր հայրենասէր շարքերէն». մասնաւորապէս՝ Ամերիկա գաղթած վանեցիներէն: Ըստ անհրաժեշտութեան, կամաւորներու շարքերը ենթակայ էին համալրման:

Անուշաւան Տեր-Մկրտիչեանի ղեկավարութեամբ, 1915ի Օգոստոս 5ին, ռամկավար կամաւորներու խումբը ռուսական նաւով կը մեկնի Արխանգելսկ եւ անկէ՝ դէպի Փեթրոկրատ: Այնուհետեւ տեղւոյն հայութեան ներկայացուցիչ Ալեքսանտր Ասրեկեանէն կը ստանան 700 ռուբլի նուէր եւ խումբը կը մեկնի դէպի Թիֆլիս:

Կ'առաջարկուի որ անոնք կռուին Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյի հովանիին տակ: Վանի առաջին նահանջէն յետոյ մանաւանդ արդէն ակնյայտ էր որ Ազգային Բիւրօն կը գործէր միայն ԶՅԴի հրահանգներով: Ռամկավար ներկայացուցիչը այդ մասին կը հաղորդէ Ամերիկայի Կուսակցութեան կեդրոնը՝ շեշտելով, որ «ամերիկահայ կամաւորներու պետքը չի զգացուիր Կովկասի մէջ»:

Միաժամանակ, ԶՍՌԿի Ամերիկայի շրջանակը Միքայէլ Յովհաննեսեանի ղեկավարութեամբ Ուաշինկթընի մէջ կը կազմակերպէ շատ գաղտնի ժողով մը եւ կ'որոշէ հոգալ նաեւ Վանի ինքնապաշտպանութեան նիւթական ծախսերը: Անոնք իրենց գործունէութիւնը կը համակարգեն «Մշակ» թերթի խմբագիր Զամբարձում Առաքելեանի հետ, իսկ Վանի մէջ՝ Շաւարշ Զովիւեանի հետ:

Պէտք է արձանագրել որ ռամկավարներուն անադմուկ կազմակերպած շրջանային հանգանակիչ հաւաքներուն՝ Լորենսի, Զեյվըրիի, Նաշուայի, Պոստոնի, Լիննի, Նիւ Փորթի, Զըլսիի եւ այլ վայրերու մէջ կը մասնակցին մեծ թիւով նուիրատուներ: ԶՍՌԿ Ամերիկայի վարչութիւնը Վանի ինքնապաշտպանութեան ռազմական կարիքներու համար երկու անգամ հանգանակեց օսմանեան հազար ոսկի:

Շուտով Թիֆլիսի մէջ կը կազմուի Զայաստանի վերաշինաց յանձնաժողովը, որ Վանի գիւղացիութեան հետ միասին կը դիմէ եւ կը ստանայ կովկասեան իշխանութեան արտօնութիւնը՝ ստանձնելու Վանի տեղական ոստիկանութեան դերը, ինչպէս նաեւ օգնելու քաղաքապետութիւն հաստատելու ծրագրին: Վանի կառավարիչի պաշտօնին համար դաշնակցական Արամ Մանուկեան փոխարինած էր ռուս նահանգապետ Գնդ. Տերմէնին, քաղաքապետ դարձած էր ռամկավար Աւետիս Թերզիպաշեանը. իսկ ոստիկանապետն էր ռամկավար Արմենակ Եկարեանը:

Եկարեանի գլխաւորութեամբ կազմուեցաւ 200 հոգիներէ բաղկացած ոստիկանական ջոկատ, որու կորիզը դարձան Պօղոս Նուպարի կոչով Ամերիկայէն ճիմ Չանգալեանի ղեկավարութեամբ ժամանած խումբ մը վերակազմեալ հնչակեան կամաւորները: Ռամկավար կուսակցութիւնը ներկայացուած էր քաղաքապետութեան, ոստիկանութեան, ինչպէս նաեւ հաշտարար դատարանի համար եղող թեկնածուներով:

1915 Յոկտեմբերի վերջերը ՍԴՀԿ եւ ՀՍՌԿ կուսակցութիւններու օժանդակութեամբ եւ խումբ մը արհեստաւորներու ու գիւղացիներու մասնակցութեամբ ոստիկանութիւնը Թիֆլիսէն կը շարժի դէպի Վան: Արդէն 1916ի ամրան Վան վերադարձողներուն թիւը կը հասնի 40 հազարի: Ճիմ Չանգալեան իր սահուն անգլերէնով եւ ազնուութեամբ շահեր էր կառավարիչ Տերմէնի համակրանքը: Մանաւանդ երբ նկատի ունենանք որ ցարական գնդապետը խստապահանջ վերաբերում ուներ հայ կամաւորներու նկատմամբ ընդհանրապէս: Այսպէս Չօր. Անդրանիկի իսկ բնութագրութեամբ. «Տերմէն այն կարծիքէն է, թէ հայ կամաւորները՝ իրենց տիսիբլինի պակասովը, գէշ օրինակներ եղած են ռուս զինուորին համար, եւ անոր այս կարծիքը՝ առանց դերի չէ մնացած կամաւորական խումբերը լուծելու եւ զանոնք ռուս բանակին մէջ ձուլելու

որոշումին մէջ»: Ամերիկայէն եկած մեր վերակազմեալ հնչակեան եւ սահմանադրական ռամկավար ընկերները անոր հակառակը ապացուցանեցին իրենց կարգապահութեամբ:

Սակայն եւ այնպէս, 1915ի կեսերէն ցարական կառավարութիւնը զանազան միջոցներով հայկական կամաւորական գունդերը կը ցրուէ եւ զանոնք ռուսական բանակին մէջ կը ձուլէ: 1915ի Դեկտեմբերի կեսին ցարը, բարձր գնահատելով հանդերձ կովկասեան ճակատի հայ կամաւորական գունդերու կարեւոր դերը, մասնաւոր հրամանագրով կը ցրուէ զանոնք պատճառաբանելով հայ կամաւորներուն անկարգապահութիւնը: Մանաւանդ որ Էրզրումի գրաւումով, երբ ռուսական բանակի տիրապետութեան տակ կ'անցնէր հայկական բարձրաւանդակի զգալի կարեւոր մասը, կամաւորական առանձին գունդերու գոյութիւնը այլեւս կը դառնար անիմաստ եւ անհրաժեշտութիւն չէր այլապէս:

Կամաւորական գունդերու լուծարքը ձգձգուեցաւ մինչեւ 1916ի Մարտ ամիսը, մինչեւ որ ռուսական գլխաւոր հրամանատարութեան եւ Թիֆլիսի իշխանութիւններուն միջեւ եղած համաձայնութիւն մը գոյացաւ 6000 կամաւորները ներառելու ռուսական բանակի կազմէն ներս՝ որպէս հայ հրացանաձիգ գունդեր:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ՕՂՅԻՆ ՏՈՐՄԻՂ

1920

Խառնիսեանի Ռամկավար Կուսակցութեան Գահիրէ ակումբ այցելութեամբ յստակ էր որ ռամկավարները, հակառակ Զայաստանի Զանրապետութեան իշխանութեան միահեծան իշխանութեան հանգամանքին, կ'ուզէին իրենց դրական ու ամբողջական ծառայութիւնը բերել մեր նորակախ հանրապետութեան բանակին ու ժողովուրդին: Աւելի քան սկզբունքային պարտականութիւն սեպած՝ այդ կապակցութեամբ Երեւանի կառավարութեան հետ շփումներ հաստատած էին եւ Դրամական Փոխառութեան հարցով ալ մասնակցութիւն բերած էին մասնաւորաբար Եգիպտոսի հայաշատ քաղաքներէ ներս:

Ռամկավարները արտասահմանի բոլոր երկիրներուն մէջ երբ խստիւ կը քննադատէին այսպէս կոչուած «Դաշնակցական կառավարութեան» կուսակցականացած աղիտաբեր ընթացքն ու գործունէութիւնը, միւս կողմէ հայրենասիրական գերագոյն պարտականութեան դիմաց ամէն ջանք կը թափէին օգտակար ըլլալու Զայաստանին:

Եգիպտոսի Շրջանակին ռամկավարները ցոյց կու տան իրենց պարտաւորութիւնը. կը բանակցին ու կը յաջողին գնել անգլիական կառավարութենէն (առաջին յայտարարութեան մէջ ապահովութեան նկատումներով չի յիշուիր Անգլիոյ անունը, այլ՝ մեծ տէրութիւն մը միայն) քսան զինուորական սաւառնակ, օժտելու համար Զայաստանի բանակը օդային տորմիդով մը:

Ահա՛ պաշտօնական զեկոյցը Ռամկավար Օդային Տորմիդին.

«Այսօր, անհուն բերկրանքով կը ծանուցանենք եգիպտահայ հասարակութեան որ ամիսներէ ի վեր թափուած եւ լռին ու յարատեւ մեր ջանքերը յաջողութեամբ պսակուած են եւ այդ կարելիութիւնը փոխուած է իրականութեան, շնորհիւ Զայաստանի համակիր հզօր Տէրութեան մը անգնահատելի

բարեացականութեանը:

«Եգիպտահայութեան կը մնայ սակայն, եւ կ'իյնայ, ամբողջացնել այս մեծ նուիրատուութիւնը ստանձնելով դոյզն զոհողութեան բաժին մը, որ ոչինչ է բաղդատմամբ մեզի տրամադրուած մէն մի սաւառնակի իսկական արժէքին:

Ըստ որում, խորհրդապահութեան հասկնալի պատճառներով, չենք կրնար հրապարակաւ մանրամասնութիւններ տալ սաւառնակներու քանակին եւ նուիրատուութեան պայմաններուն մասին, կը խնդրենք ամէն անոնցմէ որոնք կը փափաքին իրենց հայրենիքին նուիրել մէկ կամ մէկէ աւելի օդանաւեր, դիմել Եգիպտոսի Ռամկավար ակումբներուն ուղղակի կամ «Արեւ»ի հասցեով:

Ռամկավար օդային Տորմիդին իւրաքանչիւր միաւորը պիտի կրէ նուիրատուին անունը եւ կամ իր կողմէ առաջարկուած ճէ՛՛՛՛՛՛՛ վերտառութիւն

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Եգիպտոսի Կեդրոնական Ակումբ»

Առաջին իսկ առթիւ այս նպատակին համար մէյ մէկ սաւառնակ նուիրեցին՝ Լեւոն Մկրտիչեան, Երուանդ Կամսարական, Յովհաննէս Քարբերդեան, Յակոբ Փափագեան, Տիգրան Զաճընլեան եւ Յարութիւն Չայքեան:

Օդային Տորմիդի մը լուրը երբ պաշտօնապէս կը հաղորդուէր Փարիզ Աւետիս Ահարոնեանի, ան սառն անտարբերութեամբ կը վերաբերի կատարուած իրողութեան հետ. առանց շնորհակալութեան ու գնահատանքի խօսք ըսելու Եգիպտոսի ռամկավարներուն ցուցաբերած հայրենասնունէր ու գնահատելի այս նախաձեռնութեան:

Մասեհեան խան դիտել կու տայ թէ Զայաստանի բանակը դժբախտաբար սաւառնորդներ չունի իր տրամադրութեան տակ օգտագործելու համար պատերազմական սաւառնակները: Ռամկավարները կը դիմեն Ամերիկայի ու Իգմիրի

Ռամկավար շրջանակներուն, որպէսզի երիտասարդ աշակերտներ վարժեցնեն եւ առ նուազն յիսուն վարպետ սաւառնորդ պատրաստեն յիշեալ քսան սաւառնակներուն համար, զոր Կուսակցութիւնը պիտի նուիրէր Զայկական բանակին:

Հազիւ Ռամկավար շրջանակները օտար սաւառնորդներ գտնելու եւ հայեր վարժեցնելու աշխատանքին հետամուտ էին, շուտով Զայաստանի Հանրապետութեան ճակատագիրը կը փոխուի: Թրքական արշաւանքէն յետոյ (1920), Զայաստան խորհրդային Ռուսիոյ մէկ անկախ նահանգը կը դառնայ եւ անգլիական իշխանութիւններ թոյլ չեն տար այլեւս որ սաւառնակները դրկուին Զայաստան:

Մինչ այդ, Դաշնակցութեան Եգիպտոսի պաշտօնաթերթ «Յուսաբեր» կը սկսի անուանարկել Ռամկավար Կուսակցութիւնը եւ կը ջանայ արդարացնել իր յայտարարութիւնը թէ սաւառնակներուն համար ժողովուրդէն հաւաքուած դրամները իր նպատակին չեն յատկացուած:

Առ այդ, ի տես այս տխուր զրպարտութիւններուն, Եգիպտոսի Ռամկավար Շրջանակը կարողալով դաշնակցականներու անուանարկութեանց իսկական շարժառիթը, որոնք միշտ զանազան անուններով ժողովուրդէն հաւաքած ֆոնտերը ծածկել ուզած ու հաշիւ տուած չեն, Եգիպտոսի «Արեւ» թերթին մէջ կը հրատարակէ վաւերաթուղթեր կապուած օդային տորմիդին հետ, ներառելով նիւթական հաշուեցուցակ մը:

Կ'արձանագրենք զայն արտատպելով «Ազգ-Պահակ» թերթի Սեպտեմբեր 30, 1922 համարէն:

«Մենք ճակատաբաց կը յայտարարենք թէ՛ ազգին կենսական շահերուն նուիրուած կուսակցութիւն մը որպիսին է մերինը՝ անընդունակ է զեղծումի, ու մեր հակառակորդները ի զուր մեր շարքերուն մէջ պիտի փնտռեն անհաւատարմական արարքներ հանդէպ ժողովուրդին:

«Գաւթ հիմա սաւառնակներուն: Անոնք ընդամենը քսան հատ են եւ ընտրանօք զատուած են Անգլիական օդային տորմիդին լաւագոյն սաւառնակներուն մէջէն, հատը հարիւր եգիպտական

ոսկիի, ընդամենը երկու հազար ոսկի, ամբողջովին վճարուած մեր կողմէ Բանակի Գանձապետին:

«Ինչպէս մեր ընթերցողներուն յայտնի է՝ Ռամկավար Կուսակցութիւնը Անգլիական զինուորական իշխանութեանց հետ իր բանակցութիւնները սկսաւ 1920 Ապրիլին եւ վերջացուց նոյն տարւոյ Օգոստոսին: Այդ ժամանակամիջոցին մէջ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը գաղտնի քննութեան ձեռնարկած էր մեր Կուսակցութեան հետեւած քաղաքական ուղղութեան եւ անոր վարիչներուն բարոյականի մասին եւ իր ստացած յոյժ նպաստաւոր տեղեկութիւններուն վրայ՝ արտօնած էր սաւառնակներու վաճառումը մեր Կուսակցութեան:

«Այս արտօնութիւնը հասածին պէս՝ մեր Կուսակցութիւնը աչքէ անցուց տրամադրելի սաւառնակները եւ համաձայնեցաւ իշխանութեանց հետ որ իրաւունք պիտի ունենար գնելու տասնէն մինչեւ հարիւր սաւառնակ, իր միջոցներուն ներած սահմանին մէջ, իւրաքանչիւր սաւառնակը հարիւր եգիպտական ոսկիի: Այս գործիքներուն մէջ կային որ մինչեւ երկու հազար ոսկի արժած էին անգլիական կառավարութեան, իսկ միջին հաշուով անոնցմէ ամէն մէկը կ'արժէր հազար ոսկի, այնպէս որ մեր գնած քսան սաւառնակները կ'արժէին նուազագոյն քսան հազար եգիպտական ոսկի, զոր անգլիական կառավարութիւնը մեր Կուսակցութեան կը ձգէր երկու հազար ոսկիի: Մեր ընթերցողները կրնան ուրեմն երեւակայել թէ ի՞նչ թանկագին նուէր մըն էր որ կ'ըլլար մեր Կուսակցութեան ու մեզմով մեր սիրելի Զայաստանին:

«Այս քսան սաւառնակներուն տասին դրամը վճարեցինք 1920 Յոկտեմբեր 5ին, իսկ միւս տասինը 1920 Նոյեմբեր 27ին:

«Ու եթէ չի կրցինք զանոնք Զայաստան դրկել՝ յանցանքը անշուշտ մերը չէ, այլ այն կուսակցութեան որ հայ ժողովուրդին ճակատագիրը դժբախտաբար իր ձեռքին մէջ ունէր եւ որուն յանձնապատասխան եւ ամենատիւնար քաղաքականութեան շնորհիւ Թրքական արշաւանքը տեղի ունեցաւ 1920 Յոկտեմբերին վերջերը եւ Զայաստան սովիէթացաւ ամիս մը յետոյ: Յայտնի բան էր թէ

Հայաստանի սովիէթացումէն յետոյ, անգլիական իշխանութիւնք չէին կրնար այլեւս թողնալ որ այդ սաւառնակները խորհրդային Հայաստանին դրկէինք, որոնց այլեւս պէտք ալ չունէր այս վերջինը:

«Ապա ուրեմն այն յոյժ գնահատելի ծառայութիւնը զոր մեր Կուսակցութիւնը կը փափաքէր մատուցանել Հայաստանի՝ չէզոքացուեցաւ դաշնակցական վարիչներու ապիկարութեամբ եւ քաղաքական անմարսելի սխալներովը:

«Հիմա մեր քսան սաւառնակները կը մնան Մուսաբէր Ապուբիրի օդային ընդարձակ մարզարանը, իսկ անոնց մեքենաները Ապպասիէ մարզարանը:

«Կուսակցութիւնը շատոնց աշխատեցաւ սաւառնակները վերադարձնել կամ ծախել եւ անոնց փոխարժէքը Հայաստանի պէտքերուն յատկացնել, այս մասին նուիրատուներու համաձայնութիւնը ստանալէ վերջ, բայց չի յաջողեցաւ, վասնզի ասանկ ձեռնարկ մը հազարաւոր դժուարութիւններով շրջապատուած է: Մեր այս ջանքերը ապացուցանող վաւերաթուղթեր ունինք զորոնք ի հարկին պատրաստ ենք դնել մեր հասարակութեան տրամադրութեան տակ:

«Մենք ստորեւ կու տանք մանրամասնութիւնները այն արդարացուցիչ թուղթերուն, որոնցմէ կը հաստատուի թէ անգլիական իշխանութիւններէն գնած ենք քսան սաւառնակները եւ անոնց դրամը վճարած:

ՀԱՇՈՒԵՑՈՒՑԱԿ, 5 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, 1920-Ի – Ապուբիրի Տէքօ, թիւ 986

Առ Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւն

5 սաւառնակ A.W. առանց մեքենայի

5 սաւառնակ S.E. 5, առանց մեքենայի

Ընդամենը 10 սաւառնակ (Դրամը գանձուած):

ՀԱՇՈՒԵՑՈՒՑԱԿ, 27 ՆՈՅԵՄԲԵՐ, 1920-Ի – Ապուբիրի Տէքօ, թիւ 1172

5 սաւառնակ A.W

5 սաւառնակ S.E. 5

Ընդամենը 10 սաւառնակ (Դրամը գանձուած):

ՀԱՇՈՒԵՑՈՒՑԱԿ 5 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, 1920-Ի – Ապպասիէի Տէքօ 987

5 հատ սաւառնակի Beardmore մեքենայ A.W. սաւառնակի յատուկ.

5 հատ սաւառնակի Hispano-Suiza մեքենայ, S.E. 5 սաւառնակի յատուկ:

Ընդամենը 10 հատ (Դրամը գանձուած):

ՀԱՇՈՒԵՑՈՒՑԱԿ 27 ՆՈՅԵՄԲԵՐ, 1920-Ի – Ապպասիէի Տէքօ 1172

10 հատ սաւառնակի Beardmore մեքենայ, A.W. սաւառնակի յատուկ.

5 հատ սաւառնակի Hispano-Suiza մեքենայ,

S.E. 5 սաւառնակի յատուկ.

Ընդամենը 10 հատ (Դրամը գանձուած):

Կը հրատարակենք նաեւ այստեղ ստացագիրներուն պատճենները.

Գահիրէ, 23 Դոկտեմբեր 1920, թիւ 1004

*Ստացայ Զայ Սահմանադրական Ռամկավար
Կուսակցութենէն հազար եգիպտական ոսկի,
տասը սաւառնակի փոխարէն*

Գանձապետ՝ Է. Ս. Բաուէլ

Գահիրէ, 27 Նոյեմբեր 1920, թիւ 1261

Ստացայ Զայ Սահմ. Ռամկ. Կուսակցութենէն

հազար եգիպտ. Ոսկի, տասը սաւառնակի փոխարէն:

Գանձապետ՝ Է. Ս. Բաուէլ

«Բոլոր այս վաւերաթուղթերը կը դնենք հայ ժողովուրդի եւ մանաւանդ սաւառնակի Նուիրատուններուն տրամադրութեան տակ, որոնց շարքին, չի մոռնամ ըսել, կը գտնուին նախ Զայ Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութիւնը եւ յետոյ Կուսակցութեան աջբառու անդամները կարելոր գումարներով: Նոյնը չեն կրնար պարծիլ. կարծենք, կուսակցութիւններ իրենց հաւաքած դրամներուն համար»:

2. ԲԱԺԻՆ

ՈՍՍԽԱՎԱՐ
ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԵԱՆ
ԵՐԵՔ ԿԵՐՏԻՉՆԵՐԸ

ՄԻՋՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Կ. Պոլիս, 1864 – ԳաՀիրէ, Օգոստոս 12, 1945

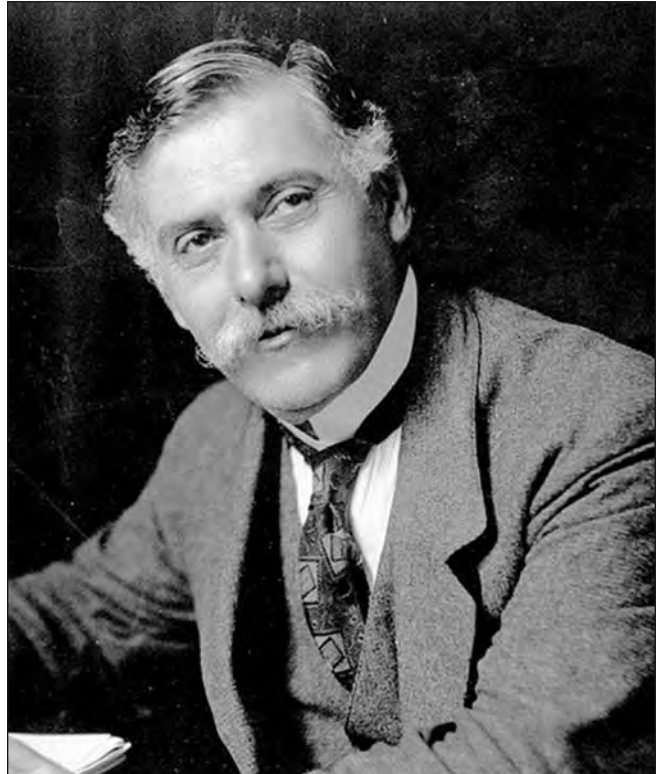
*Հայ աղբրոտիք, ջան աղբրոտիք,
Տալտրիկի զաւակ եմ քաջ,
Ազատութեան սիրոյն համար
Եկէք դէպ ինձ յառաջ, յառաջ:
Միհրան Տամատեան*

ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ
ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Ծնած է 1864ին Կ. Պոլիս, Սերովբէ եւ Իսկուհի (Թամպուրաճեան) Տամատեանի բոյնին մէջ: Հինգերորդը՝ վեց զաւակներուն: Մկրտուած է Բերայի Ս. Յովհան Ոսկեբերան եկեղեցւոյ մէջ: Նախակրթութիւնը ստացած է 1872ին Բերայի Ս. Յակոբ եւ Բանկալթի Վիեննական Մխիթարեաններու վարժարաններուն մէջ: Պատանի Միհրան կ'ուղարկուի Վենետիկ՝ աշակերտելու Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը, երբ Ս. Ղազարու աբբա-հայրն էր Յ. Գեորգ Վ. Հիւրմիւզ եւ վարժարանին տեսուչը՝ Յ. Իգնատիոս Վ. Կիւրեղեան: Հայ կաթողիկէ ընտանիքի զաւակ, ընդհանրապէս իր կեանքին դաւանանք ընտրած էր օգտակար ըլլալ ազգային հասարակական, քաղաքական ու կրթական կեանքին, բերելով հաւասարակշռուած ներդաշնակութիւն մը այլապէս ալեկոծ մեր կեանքին ու դաւանական եւ յարանուանական խնդիրներուն մէջ:

1878ին «Բազմավէպ»ին մէջ լոյս կը տեսնէ Տամատեանին առաջին գրական գործը՝ «Ի համբարձումն Փրկչին նուագ» ոտանաւորը: Իր պատանի տարիքէն արդէն քերթողութիւնը մեծապէս հետաքրքրած է զինք: 1880ին Վենետիկէն շրջանաւարտ Միհրան Տամատեան կը վերադառնայ ծննդավայր եւ ուսուցչական պաշտօններ կը ստանձնէ Բանկալթի Մխիթարեան վարժարանի, Բողոքականաց Հայկեան վարժարանի եւ Բանկալթի Սուրենեան վարժարանին մէջ: Յաջորդ տարի ան ուսուցիչ է Բերայի Նարեկեան վարժարանը:

1882ին տարիով մը կը մեկնի Ատանա, ուր

որպէս աւագ ուսուցիչ Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց Աբգարեան վարժարանին մէջ կը դասաւանդէ: Կը վերադառնայ Կ. Պոլիս 1883ի սկիզբները եւ կը շարունակէ իր ուսուցչական ասպարէզը Պէոյիւք Տերէի հայ կաթողիկէ դպրոցէն ներս:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1880ին, Կ. Պոլսոյ մէջ հերթաբար կը կազմուին զանազան ընկերութիւններ՝ Դպրոցասէր, Արատեան, Արեւելեան, Կիլիկեան, որոնք յետոյ միաձուլուելով կը կազմեն Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը. ու դեռ՝ Ասիական, Արուեստասիրաց, Թորգոմեան, Ազգանուէր Հայուհեաց, Դպրոցասէր Հայուհեաց եւ այլ բազմաթիւ ընկերութիւններ: Անոնց կազմութեան առաջնորդող հիմնական

գաղափարն այն էր, որ ժողովուրդ մը յեղափոխական շարժման ձեռնարկելէ առաջ, պէտք է նախապէս արթնցնէ իր զաւակներուն ազգային գիտակցութիւնը դաստիարակութեամբ եւ միւս կողմէ հանգամանքներուն ներած չափով բարութէ իր նիւթական վիճակը:

Այս շարժումը պէտք է որակել նաեւ ինքնին յեղափոխական շարժում մը, եւ ոչ թէ լոկ՝ կրթական, յառաջդիմական, ազատական: Այդ օրերուն տակաւին յեղափոխական կազմակերպութիւններ իսկութեան մէջ գոյութիւն չունէին:

Տամատեանի ազգային հրապարակ գալու օրերուն, 19րդ դարու վերջին քառորդին, սկսած էր ազգային վերագարթումը հայ բանաստեղծներու հայրենասիրական երգերով, Ծերենցի եւ Րաֆֆիի ազատաշունչ վէպերով, այլ ազգերու՝ յոյներու, ռումանացիներու, սերպերու, պուլկարացիներու, կրետացիներու ազատագրական շարժումներով, եւրոպական եւ ռուսական յեղափոխութիւններով, Ազգային Սահմանադրութեան հաստատումով եւ Չէյքովսկի յաջորդական խլրտումներով:

Այդ շրջանին (1878) կը ստորագրուին հայա-նպաստ Պերլինի Վեհաժողովի, Սան Սթեֆանոյի եւ Կիպրոսի դաշնագրերը, որոնք առաջին անգամ ըլլալով Հայկական Հարցը բերած կ'ըլլային միջազգային ատեան: Եւ վերջապէս 1880ին կու գար ծանուցագիրը, որով Եւրոպայի վեց մեծ պետութիւնները միասնաբար կը պահանջէին Սուլթանէն խոստացուած բարեկարգումներու շուտափոյթ գործադրութիւնը:

Խրիմեան Հայրիկի Շերեփի քարոզը եւս արթնութեան նոր հունտեր սկսած էր նետել երիտասարդութեան միտքերուն մէջ, ընդ որում տակաւ սկսան յառաջ գալ առաջին յեղափոխական խմորումները: Բայց ի վերջոյ թրքական յարաճուն ճնշումները եւ հարստահարութիւններն էին որ մեծապէս զարկ տուին այս տակաւին տարտամ յեղափոխական ձգտումներուն:

ՏԱՄԱՏԵԱՆ ԴԵՊԻ ՄՈՒՇ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆԸ ԿԱՐՆՈՅ ՄԷՋ

Եւ այս օրերուն ալ Միհրան Տամատեան

1884ին Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց (Պէտք է գրուի Ընկերութիւն, բայց Տամատեան միշտ կը գրէ Ընկերութեանց) առաջարկով կը մեկնի երկիր, որպէս անագ ուսուցիչ Մշոյ բարձրագոյն վարժարանի, որ շուտով պիտի կոչուէր «Ներսէսեան», ի յիշատակ նոր վախճանեալ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի:

1880ի ամրան, առաջին անգամ ըլլալով, Կարնոյ մէջ իբրեւ նորարարութիւն ի յայտ կու գայ հայ յեղափոխական անդրանիկ կազմակերպութիւն մը՝ որուն առաջնորդող դէմքերէն էին Խաչատուր Կերեքցեան, Տէր Մելիքսէթ քահանայ եւ մի քանի ուսուցիչներ, եւ որուն մեծագոյն մասը կը կազմէին Կարնոյ կօշկակարները, դարբինները եւ ծիթահողցի հասարակ գիւղացիները: Ասոնք ունէին տարրական կանոնագիր եւ երդմնագիր մը: Բայց Մելիքսէթ քահանայի մատնութեան պատճառով այս ընկերակցութիւնը երեւան հանուեցաւ եւ 70ի չափ ձերբակալութիւններ եղան: Դեռ գրաքննութիւն չէր հաստատուած եւ այս լուրը, Կ. Պոլսոյ հայ թերթերուն մէջ հրատարակուելով, խորունկ տպաւորութիւն թողած էր հայ երիտասարդութեան միտքերուն մէջ: Մտաւորական տղաք, մէջը ըլլալով Տամատեան, ամօթով մնացին երբ իմացան թէ պարզ կօշկակարներ եւ տգետ գիւղացիներ նման շարժումի մը գլուխ անցած են, փոխան իրենց նման զարգացած երիտասարդներու:

Ներսէս Պատրիարքի երկարատեւ դիմումներուն եւ ջանքերուն շնորհիւ, բանտէն կը հանուին եւ ներողութեան կ'արժանանան այս «յեղափոխականներ»ը եւ 1884ին ալ Օրմանեան Սրբազան արտօնութիւն կը ստանայ վերադառնալու Կարնոյ առաջնորդութեան իր նախկին պաշտօնին:

Յիշեալ կազմակերպութիւնը այս կերպով վերջ գտաւ եւ անկէ ետք Կարին յեղափոխական առումով հանրային ուշադրութիւն իր վրայ չհրաւիրեց մինչեւ 1890 թուականը:

ՀԱՅՈՑ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

80ական թուականներուն Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը Հայաստանի մէջ կը բանայ բազմաթիւ վարժարաններ, որոնց թիւը հետզհետէ 40ի կը

բարձրանայ: Այս վարժարաններուն մէջ առաջնակարգ դիրք մը կը գրաւէր Վանայ վարժապետանոցը, որուն տնօրէնն էր մեծ հայրենասէր Մկրտիչ Փորթուգալեան: Գրեթէ նոյնքան կարեւորութիւն ունէին Միացեալի Մշոյ Ներսէսեան վարժարանը եւ Ազգանուէր Հայաստանի բոլոր Միացեալ Ընկերութեան վարժարաններուն ընդհանուր տեսուչն էր Մկրտիչ Սարգեան եւ օգնական տեսուչը՝ Մարկոս Նաթանեան:

ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ ԵՒ ԽՐԻՄԵԱՆ ՎԱՆԷՆ ԿԸ ԶԵՌԱՑՈՒԻՆ

Ազգայնական խմորումներով դաստիարակութեան, յեղափոխական սաղմնային մտորումներու եւ ազատական թերթերու տարածումին համար թրքական կառավարութիւնը Փորթուգալեանը պատուաւոր կերպով Վանէն Կ. Պոլիս կը փոխադրէ եւ անկէ վերջ ալ խրիմեանը Սուլթանին հրաւերով Պոլիս կը կանչէ, նոյնիսկ զայն կ'արժանացնէ պատուասիրութեան եւ «կը վարձատրէ» պետական ռոճիկով:

Փորթուգալեան շուտով կ'անցնի Մարսել եւ ծնունդ կու տայ «Արմենիա»ին, որ թէեւ յեղափոխական գաղափարներով մտուցուած առաջնորդութիւն մը կ'ուզէր տալ իր ընթերցողներուն, սակայն, ի վերջոյ, խաղաղ յառաջդիմական ընթացք մը կ'որդեգրէ:

Փորթուգալեանի՝ յեղափոխական շարժումին հանդէպ որդեգրած այս ժխտական վերաբերումին հետեւանքով, ժընեւի ուսանողաց խումբը, որուն զլուխը կը գտնուէր Ալետիս Նազարբէկ, 1887ի Նոյեմբերին հրապարակ կ'իջնէ եւ Դեկտեմբերին լոյս կ'ընծայէ «Հնչակ»ի առաջին թիւը: «Արմենիա» եւ «Հնչակ» արտասահմանի մէջ երեւոյժ միակ յեղափոխական թերթերը չէին սակայն. անոնցմէ առաջ կամ անոնց կողքին արդէն հրապարակի վրայ էին Վառնայի «Իրաւունք» թերթը, հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով, Յ. Պոնճուզեանի խմբագրութեամբ, Լոնտոնի «Լը Հայաստան»ը, հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով, խմբագրութեամբ զոյգ փաստաբաններ Ժան Պրուսայիի եւ Միհրան

Սվազլի, ու քիչ ետք դարձեալ Լոնտոնի մէջ, «Արմենիա» անգլիագիր թերթը՝ խմբագրութեամբ Մինաս Չերագի: Լոնտոնի այս թերթերէն ալ առաջ, այնտեղ կը գործէր Կարապետ Յակոբեան անուն հայ հայրենասէրը, որ անգլիական թերթերու մէջ պարբերաբար հայանպաստ յօդուածներ կը հրատարակէր, Արեւմտահայաստանի ժողովուրդին վրայ կատարուած հարստահարութեանց մասին դիմումներ կատարելով անգլիական կառավարութեան եւ ճէյմս Պրայսի նման անգլիացի հայասերներու մօտ:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ ՉՈՐՍ ՏԱՄԱՏԵԱՆԸ ԴԱՐՁՈՒՑԻՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ

Հայկական շարժումին երեք կռուանները անկասկած եղան Հայաստանի մէջ Կարնոյ, Վանայ եւ Բաղէշի (Մուշ, Սասուն) վիլայէթները, զորոնք կարելի է նկատել յեղափոխական գաղափարի խանձարուրը: Կարինը ուներ պատկառելի թիւով գիտակից եւ միաբան հայութիւն մը, զոր թերեւս չափազանցութիւն չըլլար նկատել հայ ժողովուրդի պատուական տարրը: Վան Հայաստանի ամենէն հայաշատ նահանգը ըլլալու առաւելութեան կը միացնէր իր մէջ պատրաստուած, զարգացած եւ եռանդուն երիտասարդութիւն մը ունենալու հանգամանքը. սակայն, միւս կողմէ, ամենէն անմիաբանն էր ան: Իսկ Մուշ-Տարօնի (Տուրուբերան) դաշտն ու Սասնայ լեռները հարկւրէ աւելի հայաբնակ գիւղերով ամենէն հարստահարուած ու ճնշուած վայրն էին: Տարօնը իր երակներուն մէջ ուներ Մամիկոնեաններու ազնուական արիւնը:

Տամատեան այս միջավայրին մէջ կը սկսի իր առաքելութեան նուիրուիլ: Ան կ'անցնի Վան ու կը շարունակէ իր ճանապարհը դէպի Վասպուրականի այլ շրջաններ: Վերջապէս կը ճանչնայ հայրենի աշխարհը՝ Սիփանէն Վարազայ վանք, Վանայ ծովէն կը տեսնէ Արարատի ձիւնափառ զոյգ գագաթները:

1886ին Միացեալ Ընկերութեան ընդհանուր տեսուչը՝ Մկրտիչ Սարգեան, Ալաշկերտի մէջ եւ օգնականը՝ Մարկոս Նաթանեան, Մուշի մէջ

միաժամանակ կը ձերբակալուին առանց յայտնի պատճառի: Անոնք Փորթուգալեանի նման Վանայ վարժապետանոցին օրինակով իրենց տնօրինութեան տակ եղող վարժարանները յեղափոխական մտքի վառարաններու չէին վերածած: Ունեին լաւագոյն յարաբերութիւններ կառավարական պաշտօնեաներու հետ եւ մշակած էին սիրալիր գործակցութիւն:

Երկուքն ալ կ'աքսորուին: Սարըեան՝ Կարնոյ բանտ, ապա Չանդըրը (Քասթեմունիի վիլայէթ) ապա Ելտըզ (Կ. Պոլիս): Իսկ Նաթանեան կ'աքսորուի Կարին, ապա Տրապիզոն ու հոնկէ Կ. Պոլիս եւ վերջապէս՝ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց հայկական վանքը: Միայն Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, Սարըեան կ'անցնի Իզմիր, իսկ Նաթանեան՝ Փարիզ, ուր կը մահանայ 1933ին:

Չոյզ ձերբակալութենէն ետք, Տամատեան, առաջքը առնելու համար Միացեալի կրթական գործին սպառնացող քայքայումին, առանց իսկ սպասելու կեդրոնի հրահանգներուն, կը ստանձնէ վարժարաններու ընդհանուր տեսչութեան պաշտօնը եւ մօտ 40 վարժարաններուն պէտք եղած հրահանգները կու տայ: Մուշէն յատուկ շրջաբերականներու շնորհիւ կը պահպանուին վարժարանները՝ փակման վտանգին առաջքը առնելով: Ըստ կարելիին, բնականոն կերպով, գործին ղեկավարութիւնը կը կեդրոնանայ Մուշ՝ Տամատեանի մօտ:

Տամատեան կը նշանակէ օգնականներ երեք տարբեր շրջաններու համար: Անշուշտ Օսմանեան իշխանութիւնները հաշտ աչքով չեն նայիր այս նոր կարգադրութիւններուն, սակայն օրուան պատրիարք Յարութիւն Արքեպիսկոպոս ամէն ջանք կը թափէ բաց պահելու Միացեալ Ընկերութեան վարժարանները: Անգուզական գործ տեսաւ այս ընկերութիւնը նոր սերունդի դաստիարակութեան համար:

Տամատեան արդէն 1880ին, երբ Վենետիկէն կը մեկնէր որպէս շրջանաւարտ, Ալիշանի բերնէն լսած էր հայրենաշունչ խօսքեր եւ Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանի վերատեսուչ Իգնատիոս Կիւրեղեան Աբբահօր ալ բերնէն հետեւեալ

յատկանշական խօսքերը. «Չաւակնե՛րս, ասկէ առաջ Եւրոպայի թերթերուն մէջ երբ հայերու մասին կը խօսուէր, *Հայկական գործեր* վերնագիրը կը դնէին. հիմա հայկական լուրերը կը տրուին *Հայկական խնդիր* խորագրին տակ: Մի՛ մոռնաք ուրեմն, որ այսօր Հայկական խնդիր մը գոյութիւն առած է, ու դուք՝ Մխիթարեան Միաբանութեան ձեռնասուններդ պէտք չէ՛ անտարբեր մնաք այս նորածին խնդրոյն հանդէպ»: Դեռ 18 տարեկան պատանի՝ անշուշտ Տամատեան չէր կրնար ըմբռնած ըլլալ այս վերջին խօսքերուն ամբողջ տարողութիւնը. այնպէս որ 1880ին Պոլսոյ երիտասարդական ընկերութիւններ կազմելու տենդին ինքն ալ մասնակցելով հանդերձ, իր հայրենասիրութիւնը շատ ուրիշներու զգացումներուն նման ռոմանթիք բնոյթ մը ունէր, եւ այնպէս ալ մնաց մինչեւ 1884ին իր Մուշ մեկնիլը իբրեւ տնօրէն Հայոց Միացեալ Ընկերութեան Ներսէսեան վարժարանին:

Այդ թուականէն մինչեւ երկու տեսուչներուն ձերբակալութիւնը, Տամատեանն ալ խաղաղ յառաջդիմութեան ուղեգծին հետեւողներէն էր, գէթ իբր նախապատրաստական շրջան ապագայ ազատագրական շարժումներուն: Մուշի մէջ իր տեսած անլուր հարստահարութիւնները, ինչպէս նաեւ Մուշի եւ Վանի վերոյիշեալ անցուդարձերը եւ անոնց նմանները աստիճանաբար յեղաշրջեցին իր մտածելակերպը. իսկ տեսուչներու անարդար ձերբակալութիւնը եւ կրթական գործին արմատապէս վտանգուիլը զինք վերջնականապէս մղեցին դէպի յեղափոխական գաղափարը:

Այսպէս ալ, 1886ի աշնան, Տամատեան, վանեցի վարժապետ Հայրապետ Ճանիկեան, առաջնորդարանի քարտուղար Գեղամ Տէր Կարապետեան, Վերին թաղի Ստեփան վարժապետ եւ Ճկրաշէն թաղէն Խաչիկ Մինասեան մեկտեղ գալով Մշոյ մէջ հիմնեցին յեղափոխական գաղտնի կազմակերպութիւն մը:

Տամատեան Կ. Պոլսոյ մէջ յեղափոխական խմորումներ ունեցող զանազան դէմքերու հետ յարաբերութիւն կը հաստատէ, անոնց մէջ ըլլալով Համբարձում Պոյաճեանը, որ յետոյ անմահ

Մուրատը պիտի ըլլար: Իսկ Հայրապետ ճանիկեան Նոյն յարաբերութիւնները կը հաստատէ Վանի յեղափոխական իր հայրենակիցներուն հետ:

Մշոյ այս կազմակերպութիւնը ունէր գաղտնապահութեան ուխտագիր մը. ասկէ զատ, անոր անդամները իրարու անծանօթ պիտի մնային՝ բացի այն անդամէն, որ զիրենք արծանագրած էր: Հակառակ գաղտնապահութեան այս խիստ պայմաններուն, տրուած ըլլալով մէկ կողմէ տեղացիներուն տգիտութիւնը եւ միւս կողմէ ստեղծուած ընդհանուր խանդավառութիւնը՝ այս կազմակերպութիւնը բոլորովին անսպասելի կերպով ծաւալեցաւ Մշոյ թաղերուն եւ շատ մը գիւղերու մէջ, ու ամէն կողմէ տասնեակներով անդամակցողներու ցանկեր կը հասնէին:

Կազմակերպութեան նախաձեռնողները այս անակնկալ երեւոյթին հանդէպ շուարած սկսան խորհիլ այն լուրջ վտանգներուն վրայ, որոնք կրնային առաջ գալ պատահական անգաղտնապահութենէ մը կամ մատնութենէ մը, եւ այս՝ կազմակերպութեան նախաքայլերուն մէջ իսկ. ուստի հարկ դատեցին կազմակերպչական աշխատանքները հետզհետէ դանդաղեցնել եւ այս կերպով Նուազեցնել անդամներուն թիւը: Ժամանակ չափելու համար որդեգրուած այս ընթացքը յաջողեցաւ եւ Նոյնիսկ անդամակցողներէն շատերը մոռցան այսպիսի շարժումի մը գոյութիւնն իսկ: Այս կերպով, առանց վտանգաւոր պայթումի մը անցաւ 1886-1887ի ձմեռը:

Այս միջոցին հայութիւնը կը կեդրոնացնէ իր ուշադրութիւնը աւազակապետ Մուսա պէյի խնդրին վրայ, որ մեծ յուզում կ'արթնցնէ իւրաքանչիւր հայու սրտին մէջ: Անոր շահատակութիւններուն լուրը սկսած էր անհանգստացնել բոլորը: Ասոնք չէին բաւեր, երբ Կիւիւզարի առեւանգման լուրը կը հասնի: Այս մասին Արմենականներու բաժնին մէջ ընդարձակօրէն կայ գրութիւն: Մուսա պէյ վերջապէս կը ձերբակալուի եւ Կ. Պոլիս կը բերուի եւ հանրային դատարանի կ'արժանանայ, բայց քստմնելի ոճրագործութիւններով տարիներէ ի վեր Մշոյ դաշտի հայութեան պատուհասը դարձած այս թշուառականը անպատիժ կը մնայ:

Մուրատ

Անգլիական դեսպանը սա լակոնական հեռագիրը կ'ուղղէր իր կառավարութեան. «Օսմանեան արդարութիւնը այսօր պոռնկացաւ մայրաքաղաքին մէջ. Մուսա պէյ ազատ արձակուեցաւ»: Այսպէս դիմակազերծ կ'ըլլայ Սուլթանին կառավարութիւնը եւրոպայի առջեւ:

Այդ օր հայ յեղափոխական գաղափարը կ'ունենար իր գոյութեան անժխտելի պատճառը եւ իրաւունքը:

Ծայր կու տան առաքելական եւ կաթոլիկ հայերու գծտութիւնները Մշոյ մէջ, ուր Տամատեան կ'ունենայ բարերար դեր: Նոյնիսկ ծախող մահափորձ մը կը կատարուի Յովհաննեսեան Գերապայ-ծառին դէմ: Տամատեանին դէմ անհիմն կասկածներ եւ դաւադրութիւններ կը սարքուին, որոնք կը ծառայէին միայն որպէս ազգադաւ միջոցներ յեղափոխական աշխատանքը դանդաղեցնելու:

ՏԱՄԱՏԵԱՆ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ Կ. ՊՈԼԻՍ ՈՒ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲ

1888ին Տամատեան կը վերադառնայ Կ. Պոլիս: Տոթթ. Թիրեաքեանի ատենապետութեան օրով, կը ներկայանայ Կեդրոնական Ոստմնական Խորհուրդին եւ յետ քննութեան, Խորհուրդի անդամները կ'ուզեն առաջին աստիճանի ուսուցիչի վկայական տալ, բայց երբ կ'իմանան թէ կաթոլիկ է, կ'ուզեն միայն արտօնագիր տալ, զոր սակայն կը մերժէ Տամատեան: Էտիրնէէ եւ ուրիշ տեղերէ կը խնդրուի իբրեւ ուսուցիչ, չի կրնար երթալ ազգային վկայական չունենալուն համար եւ կը պարտաւորուի գոհանալ ստանձնելով ուսուցչական պաշտօն Օրթագիւղի հայ կաթողիկէ դպրոցին մէջ, զոր կը վարէ տարի մը միայն 1889-1890:

1889ին կը միանայ Յնչակեան կուսակցութեան եւ Գում Գաբուի ցոյցէն ետք (Յուլիս 15ին՝ հին տոմարով) կը հարկադրուի հեռանալ Երկրէն ու կ'երթայ Աթէնք, ուր կապ կը հաստատէ յոյն, մակեդոնացի ու կրետացի յեղափոխականներու հետ:

Սակայն մինչեւ Յնչակեան Կուսակցութեան իր անդամակցութիւնը կ'արժէ տալ այդ օրերու յեղափոխական խմորումներու պատկերացումը, մանաւանդ գաւառներու եւ Կ. Պոլսոյ մէջ:

Արդէն 1880-89ի պատահած դէպքերը աստիճանաբար զարգացուցած էին յեղափոխական տրամադրութիւնները քիչ մը ամէն կողմ: Բացի Մուշի եւ Վանի յեղափոխական եռուզեռէն, Հայաստանի արեւմտեան շրջաններուն (Երզնկա, Խարբերդ, Սեբաստիա, Տիգրանակերտ իրենց գաւառներով, ինչպէս՝ Արաբկիր, Տիվրիկ, Արմտան, Շապին Գարահիսար եւայլն), Փոքր Ասիոյ (Մարգուան, Ամասիա, Թոգաթ, Կեսարիոյ եւ Եոզկատի շրջանները) եւ Կիլիկիոյ շրջաններուն մէջ չէին պակսեր նմանօրինակ դէպքեր կամ նոյն ձգտումներով տոգորուած դէմքեր, եւ թէ ամենէն խաղաղ կարծուած շրջաններուն մէջ իսկ կ'արծանագրուէին յեղափոխական խմորումներ:

Շարժումը արդէն սկսած էր դառնալ համազգային: Նոյնիսկ մայրաքաղաքին մէջ, ուր մինչեւ այդ օրերը հայեր համեմատաբար աւելի լաւ կ'ապրէին եւ գանգատելու յատուկ պատճառ

չունէին Օսմանեան իշխանութենէն, Հայաստանի նահանգներու դէպքերը խոր տպաւորութիւն թողած էին, շնորհիւ այն հանգամանքին՝ որ Կ. Պոլիս ամբողջ արեւմտահայութեան մշակութային եւ վարչական կեդրոնն էր ու պաշտօն ունէր ամփելու գաւառի հայերուն ցաւը: Առաջնորդաւորաններ իրենց գաւառներու անցուդարձերը կը տեղեկագրէին ազգային պատրիարքարան: Ասկէ բացի, Կ. Պոլիս գտնուելով ամէն գաւառէ եւ քաղաքէ հոծ թիւով ազգայիններ, որեւէ գաւառի մէջ պատահած աննշան դէպքն անգամ շուտով կը տրուէր այնտեղ եւ անոր լուրը բերնէ-բերան կը տարածուէր մայրաքաղաքի բոլոր հայերուն մէջ:

Տամատեան Կ. Պոլիս վերադարձէն ետք, անձնական ծանօթութիւն կը հաստատէ Համբարձում Պոյաճեանի հետ, որուն անունը լսած էր Մուշէն: Գաղափարակիցներու թիւը հետզհետէ ընդլայնելով՝ կազմուեցաւ կանոնաւոր ժողով մը, որուն անդամներն էին Համբարձում Պոյաճեան (հաճընցի), Յարութիւն Ճանկիւլեան (վանեցի), Գրիգոր Աչըքպաշեան (արաբկիրցի), Գրիգոր Գլըճեան (տիվրիկցի), Գրիգոր Ամպարճեան (պոլսեցի), Յակոբ Գազանճեան (արտանուճցի) եւ Միհրան Տամատեան, որ կը նկատուէր մշտեցի: Եօթ հոգիներէ բաղկացած այս վարչութեան քիչ ետք կու գար միանալու Հայաստան հետազօտական պտոյտէ մը նոր դարձած Մարգար Վռամեան (որ կեղծ անունով յետոյ եղաւ Ատոմ Ասլանեան): Այս վարչութիւնը, ըստ յարմարութեան, երբեմն ձեւակերպեց ուրիշ թաղերու մէջ կանոնաւոր ժողովներ, մշակեց ծրագիր-կանոնագիր, ձեւակերպեց գաղտնի կազմակերպութեան ուղեգիծ մը՝ տասնապետական դրութեամբ: Շնորհիւ իր մէջ զանազան գաւառներէ անդամներ ունենալուն, այդ մարմինը շուտով կանոնաւոր յարաբերութիւններ հաստատեց Կարնոյ, Վանայ, Մշոյ, Արաբկիրի, Տիվրիկի եւ ուրիշ քաղաքներու հետ ու կարճ ատենէն Պոլսոյ գլխաւոր յեղափոխական մարմինը եղաւ: Թէեւ կային այլ անջատ խումբեր: Տամատեան եւ ընկերները կը ջանային այդ խումբերը միացնել:

Մարտիկոյ «Արմենիա»ն եւ Լոնտոնի «Հայաստան»ը այնքա՛ն ալ չէին հրապուրեր, բացի տալէ

անոնց ազատասիրական զգացումներ: Հայկական Հարցը միջազգային հարց դարձած ըլլալով, տարբեր աշխատանք էր պետք: Պատրիարքարանի Ազգային Կեդրոնական Վարչությունը չէր զբաղեր Հայկական Հարցով եւ չէր ուզեր կազմել յեղափոխական մարմին մը: Հայկական Հարցը ձգուած էր իր բախտին, անոնց իսկ կողմէ՝ որոնք անոր դիւանագիտական սեղանի վրայ դրուելուն նախաձեռնողները եղած էին: Այս խումբը կը վայելէր բարոյական ու նիւթական աջակցութիւնը Թիրեաքեանի, որ Կետիկ Փաշայի իր բնակարանին մէջ կ'ընդունէր զիրենք: Կար նաեւ Արփիար Արփիարեանի խումբը (Արփիար, Լեւոն Բաշալեան եւ մի քանի ուրիշներ), որուն հետ Նոյնպէս Տամատեան կ'ունենար կանոնաւոր յարաբերութիւն: Իսկ երրորդ խումբ որպէս կը բաղկացնէին Երուսաղէմ, Շիրան Թէլէկեան, Ազըրգութեան (Խիլատուփեան), որոնց հանդիպելու առիթը ունեցած էր: Այս ազգայններէն ո՛չ մէկը խիզախութիւն կամ քաղաքացիական արիւնքիւն ցոյց կու տար անվերապահօրէն լծուելու յեղափոխական գործին եւ ձեռք առնելու այդ շարժումին ղեկավարութիւնը: Այդ օրերուն յեղափոխութիւնը դիւրագին փառքի տիտղոս մը չէր, այլ փշապսակ մը:

Ամայութիւն մը կը տիրէր մինչ այդ: Ժողովուրդը կը հաւաքուէր ամէն Կիրակի այն եկեղեցին, ուր Խրիմեան պիտի քարոզէր: Երիտասարդութիւնը զքօսավայրերու եւ սրճարաններու մէջ կը տազնապէր իր ցաւը յայտնելով ու ինք լսելով:

Այս խումբը Գերմանիոյ Վիլհելմ Կայսեր 1898ի աշնան Կ. Պոլիս Սուլթանին այցելութեան օրերուն աղերսագիր մը կը պատրաստէ ու կը յանձնէ անոր, որմէ կը վիրաւորուի Սուլթանին արժանապատուութիւնը:

Տամատեանի այս խումբը կը բաղկանար մի միայն արեւմտահայ յեղափոխականներէ, որոնք չէին ժխտէր Կովկասի հայ յեղափոխականներու հետ գործակցութեան գաղափարը: Այս խումբին նպատակն էր Արեւմտահայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ յեղափոխական գործունեութեամբ Պերլինի դաշնագրով խոստացուած բարենորոգումներու գործադրութիւնը կատարել, այդ աշխատանքը

նկատելով ազգային ազատագրութեան շարժումին առաջին քայլը, որ հայ ժողովուրդը հանգրուանէ հանգրուան պիտի առաջնորդէր դեպի ազգային ինքնավարութիւն եւ ի վերջոյ ազգային անկախութիւն, որ կը կազմէր իրենց իտեալը կամ հեռաւոր նպատակը: Դիւանագիտական աշխատանքները թէեւ չէին արհամարհէր, Նոյնիսկ կը գնահատէին, բայց զանոնք կը նկատէին իբրեւ երկրորդական միջոցներ, բնաւ համամիտ չըլլալով անոնց, որոնք կը կարծէին թէ մի միայն դիւանագիտական միջոցներով կարելի էր հասնիլ բարձրագոյն նպատակին: Ուրախ էին որ այդ ուղղութեամբ կային աշխատող մեծ թիւով հայեր Լոնտոնի եւ Փարիզի մէջ:

Անոնք չունեցան դասակարգային կամ դաւանական որեւէ խտրութիւն: Կը հաւատային որ ազգը կրնայ ազատիլ միայն միահամուռ գործակցութեամբ եւ հաւաքական ճիգով. կղերական թէ աշխարհական, հարուստ թէ աղքատ, մտաւորական թէ տգէտ գիւղացի՝ ամէն հայ հաւասար էր իրենց աչքին: Չէին շահագրգռուած թէ ապագայ ազատագրուած Հայաստանը թագաւորակա՞ն պիտի ըլլայ, թէ հանրապետական եւ թէ երկրի մէջ ի՞նչ տնտեսական կարգեր պիտի հաստատուէին: Անոնք պարզապէս ապագայի խնդիրներ էին:

Շատ քիչ գաղափար ունէին ընկերվարութեան մասին, քանի որ Եւրոպայի մէջ ուսանող արեւմտահայ երիտասարդներէն ոչ ոք կը հետեւէր ընկերային գիտութիւններու ճիւղին, որոնց այնքան ալ առաջնակարգ կարեւորութիւն չէին ընծայէր, որքան սակայն կովկասահայ համալսարանականները: Տամատեաններ ազատագրական պայքարի իբրեւ նախատիպար ունէին Յունաստանի, Ռումանիոյ, Սերպիոյ, Գարատաղի, Պուլկարիոյ եւ Կրետէի օրինակները: Այս բոլորին միակ նպատակն էր թրքական լուծէն ազատումը իրենց հայրենիքին եւ ոչ թէ այնտեղ ապագային հաստատուելիք քաղաքական եւ տնտեսական իրաւակարգերը:

ՏԱՄԱՏԵԱՆ ԿԸ ՄԻԱՆԱՅ ՀՆՉԱԿԵԱՆ

ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հնչակեան կուսակցութիւնը կազմուած էր

Ժընեւի մէջ Աւետիս Նազարբէկեանի, Մարոյի, որ քիչ ետք կ'ըլլար Տիկին Նազարբէկեան, Գաբրիէլ Կաֆեանի (Շմաւոն), Սազոյի, Ռուբէն Խան-Ազատի (Նշան Կարապետեան) եւ մի քանի ուրիշներու կողմէ:

1889ին, Յնչակեան այս խումբէն մի քանիներ կու գան Թուրքիա, այնտեղ գաղափարակից եռանդուն անդամներ գտնելու եւ մասնաճիւղեր կազմելու դիտաւորութեամբ: Կու գան Տրապիզոն եւ Կարին, նաեւ՝ Կ. Պոլիս: Խանազատ, Կաֆեան, Մեղաւորեան եւ պարսկաստանցի Ռաֆայէլ կը հանդիպին զանազան խմբապետներու հետ, սակայն Տամատեանի խումբը կը մնար ամենէն կազմակերպուածը: Տեղի կ'ունենան բանակցութիւններ: Սակայն սոցիալիզմի (ընկերվարական) հիմունքները հեռու էին պոլսահայ յեղափոխականներու երազած գաղափարներէն: Ի վերջոյ հեռաւոր նպատակ որպէս անոնք ընդունեցին միանալ եւ մաս կազմել Յնչակեան Կուսակցութեան:

Ահա՛ այսպէս, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ այս միաձուլումով կեանքի կոչուեցաւ Յնչակեան կառնաւոր մասնաճիւղ մը 1889ի վերջերը: Կ. Պոլսոյ Տամատեանի խումբը բաւական նիւթական միջոցներ ուներ, ուստի այդ միացումէն ետք, անոր առաջին գործը կ'ըլլայ «Յնչակ»ին կանոնաւոր հրատարակութիւնը, որուն շնորհիւ նիւթական ապահովելով գումարներ պիտի դրկէին Ժընեւ: Մինչ այդ, թերթը անձուկ վիճակ մը ուներ եւ փակուելու սեմին էր հասած: Այսպիսով էր որ 1890ի սկիզբը «Յնչակ» դարձաւ ամսօրեայ հրատարակութիւն մը եւ պաշտօնական օրկանը Յնչակեան Յեղափոխական կուսակցութեան: Իսկ 1890 Յուլիս 15ի Գում Գաբուի ցոյցէն ետք, «Յնչակ»ը հրատարակուեցաւ Նոյնիսկ իբրեւ շաբաթաթերթ:

1890էն սկսեալ հայ իրականութեան մէջ երեւան եկաւ իրապէս կազմակերպեալ եւ ճիւղաւորեալ հայ յեղափոխական կուսակցութիւն մը – Յնչակեան Կուսակցութիւնը – իր Կեդրոնով, օրկանով եւ մասնաճիւղերով, որոնց ցանցը պիտի տարածուէր ո՛չ միայն Հայաստանի, Փոքր Հայքի,

Կիլիկիոյ եւ Թուրքիոյ զանազան հայաշատ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, այլեւ՝ Կովկասի, Պարսկաստանի ու Եւրոպայի մէջ եւ մինչեւ Ամերիկա:

1890-96 տարիներուն, Յնչակեան Կուսակցութիւնը ունեցաւ տենդոտ գործունեութիւն մը, յառաջ բերելով յեղափոխական գործերու երկար շարք մը, ինչպէս՝ Կարնոյ դէպքը, Գում Գաբուի ցոյցը, տեռորական գործողութիւններ, Փոքր Հայքի յայտարարութիւնները (*Եսֆթա*), Սասունի ապստամբութիւնը, Պապը Ալիի ցոյցը, Չէյթունի ապստամբութիւնը:

ԱՅՏԸ ՍԱՍՈՒՆ

Մինչ այդ, 1891ին, Տամատեանի առաջարկութեամբ եւ Յնչակեան կուսակցութեան կեդրոնի որոշումով, Սեպտեմբերին Տամատեան Մելքոն Խուրշիտ կեղծանունով ճամբայ կ'իյնայ դէպի Սասուն՝ անցնելով Կիլիկիայէն, ուր կ'այցելէ զանազան քաղաքներ եւ բազմաթիւ ազգային թէ յեղափոխական գործիչներու: Տամատեանը՝ Մելքոն Աւատա աղա եւ այլ ծածկանուններով՝ Սասնայ գիւղերը շրջագայելով, հետամուտ էր ընդհանրապէս ապստամբութեան կազմակերպման գործին:

1892ի ծմբան Տամատեան ֆրանսերէն լեզուով ընդարձակ տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ Կարինի անգլիական հիւպատոսարանին, նկարագրելով հայ ազգաբնակչութեան ծանր վիճակը, միաժամանակ անդրադառնալով բանտերուն մէջ տառապող հայ արգելափակեալներուն դաժան կեանքին:

Նոյն օրերուն Մուշ կը գտնուէին այլ գործիչներ՝ Մխիթար Շէխիկեան, Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ) եւ Հալեպէն՝ Գեորգ Չաւուշ: Մուրատ կ'անցնի Պարսկաստան, ապա Կովկաս, նպատակ ունենալով զէնք տեղափոխել Մուշ եւ Սասուն: Մինչ այդ, Միհրան Տամատեան, 1891ին, Սասունի դպրոցներուն ծանօթանալու նպատակով երբ Սասուն կը հասնի, կը խորհրդակցի լեռնականներու իշխաններուն հետ, անոնց հաղորդելով իր ծրագիրները: Այդ ժամանակ Սասունի Կելիէկուզան եւ Տալուրիկ գիւղերու իշխաններու միջեւ վեճեր կային: Ան կը յաջողի հարթել այդ վեճերը եւ բարեկամացնել իրարու: Տամատեան ազատօրէն

կը շրջէր Սասունի գիւղերուն մէջ կազմակերպելով ժողովրդային ապագայ ապստամբութիւնը: Անտոք գիւղին մէջ ան կը հրաւիրէ Սասունի բոլոր իշխանները եւ հոգեւոր պետերը խորհրդակցական ժողովի մը համար: Ժողովին կը խօսուի ազատ հայրենիք ունենալու եւ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան միջոցով փրկելու մասին:

Այդ օրերուն Տամատեան կը գրէ Նաեւ բանաստեղծութիւններ մեծ մասամբ սասունցիներու բարբառով «Ներշնչումներ» ընդհանուր խորագրի տակ, Նաեւ կը կատարէ թարգմանութիւններ:

Մինչեւ 1890ականները Սասունի մէջ թրքական պաշտօնեաներ չկային: Թրքական կառավարութեան զինուորական առաջին ուժերը դէպի Սասուն բարձրացան 1891ին, սակայն անոնք Սեմալ գիւղէն անդին չանցան: Դարերով կիսանկախ վիճակի մէջ ապրող Սասունը թրքական զօրքեր ու պաշտօնեաներ չէր տեսներ: Թրքական կառավարութեան համար այդ երեւոյթը ցանկալի չէր, ան ամէն գնով կ'ուզէր հասնիլ Սասուն: Լեռնական իշխանները գիտէին խուսափիլ թուրքերէն: Նոյնպէս քրտական աշիրէթները կ'ուզէին հասնիլ հայաբնակ Սասուն: Այսպիսով թրքական իշխանութիւնները սկսան շրջակայ քրտական ցեղերը գրգռել սասունցիներուն դէմ: Սակայն միշտ չէ որ թուրքեր այս քաղաքականութեան մէջ յաջողեցան: Բայց թուրքերը կրօնական բնոյթ տալով, այս անգամ յաջողեցան քիւրտերը իրենց կողմը քաշել:

Ընդհանրապէս մեր պատմագրութեան էջերուն մէջ սովորաբար ընդունուած է խօսիլ միայն Սասունի 1894ի ապստամբութեան մասին, սակայն իրականութեան մէջ այդ սկսած է 1891ի վերջաւորութեան, ինքնապաշտպանութեան կռիւներով, ժողովուրդը պատրաստելով հերոսական դիմադրական կռիւներուն: Ահա՛ հոս ալ կը կայանայ Տամատեանի կարեւոր դերակատարութիւնը:

1891ի Յունիսին քրտական զինուած ուժերը կը շարժին Տալուրիկ, Անտոք եւ Ծովասար, ուր կը հանդիպին լեռնականներու յամառ դիմադրութեան

եւ անոնք սխալած էին իրենց հաշիւներուն մէջ, որովհետեւ առաջին առճակատումը ցնցեց անոնց բարոյական ուժը: Սասունցիները դիմադրութեան ընթացքին կը կռուէին երգելով Տամատեանի հեղինակած «Տալուրիկի կտրիճ» երգը:

Այդ երգը ժամանակին տարածուած էր ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ:

1891ին յամառ կռիւներ կը մղուէին ոչ միայն Տալուրիկի, այլեւ՝ Ծովասարի, Կելիէկուզանի, Վերին Խուլքի եւ Անտոքի մէջ: Լեռնագաւառի բնակիչները կատաղի դիմադրութիւն ցոյց տուին: Թրքական կառավարութիւնը, տեսնելով սասունցիներու դիմադրութիւնը, կը խորհի խորամանկաբար ձերբակալել ինքնապաշտպանութեան ղեկավարները: Այդ նպատակով զանոնք հրաւիրեց Մուշ: Սակայն ղեկավարները չներկայացան, ուղարկեցին գիւղերու այլ ներկայացուցիչները: Բայց կառավարութիւնը զանոնք չբանտարկեց:

Այսպէս, ուրեմն, 1891ի գարնան թրքական ոստիկանական մի քանի վաշտեր քրտական ուժերու հետ միասին սկսան պաշարողական դրութեան մէջ պահել սասունցիները: Անոնք չորս կողմէն պաշարեր էին Սասունը: Ոստիկանական վաշտերու հրամանատարը սասունցիները կը փորձէր խաբել, որ կառավարութիւնը ոչ մէկ վատ նպատակ ունի Սասունի բնակիչներուն նկատմամբ: Ոստիկանական ուժերը կը փնտռեն Հնչակեան Կուսակցութեան գործիչ Միհրան Տամատեանը եւ կը խնդրեն տեսակցութիւն ունենալ իշխան Պետոյի եւ Գրգոյի հետ: Բայց երբ ոստիկանները սկսան բարձրանալ սարերը, թրքական ոստիկանները, ինչպէս միշտ, դրժելով իրենց խոստումը, ձեռնարկեցին բանտարկութիւններու՝ գործադրելով ձերբակալուածներու հանդէպ բարբարոս եւ վայրագ միջոցներ: Անոնցմէ մէկը կ'ըլլայ Աղոն, որ արիաբար կը տանէր իր տանջանքները: Կը քաշէն ակռաները եւ կը տաղեն մարմինը ... բայց Աղոն արիաբար կը տանի տանջանքները: Ապա Մուշ տեղափոխելով զինք կը մահանայ, ըսելով. «Ահա իմ մահը, Սասունին դաւաճանել չեմ կրնար, *զինչ որ կ'ուզէք՝ էն էլ ըրէք*»:

Սասունի լեռնականները կ'ուզէն հարուածել

թրքական ոստիկանները: Բայց իշխանները ժամանակաւորապէս կը զսպէն զիրենք: Անոնք չէին ուզեր նախայարձակ ըլլալ եւ առիթ տալ թրքական կառավարութեան Սասուն մտնելու:

Թրքական իշխանաւորներու կողմէ կանխորոշուած ծրագրի մը համաձայն Սասունի արեւելեան կողմէն լեռնականներու վրայ պետք է յարձակեր Զաքէոյի քայմաքամը, բայց վերջինիս կոչերը նոյնիսկ արծագանգ չգտան այդ շրջանի քրտական ցեղերուն մէջ, որոնք բոլորովին ալ վրեժով չէին լցուած դէպի հայերը եւ բարեկամական կապերու մէջ էին սասունցիներու հետ: Զաքէոյը Սասունին շատ մօտիկ գտնուող գիւղաքաղաք էր, Սասուն գաւառի կառավարչութեան նստավայրը, որ կը գտնուէր Զիւսիսային Փսանաց եւ Սասունի գաւառներու, արեւելքէն Խարզանի, իսկ հարաւէն Պշերիկի եւ արեւմուտքէն Խուլքի գաւառներուն մօտ: Անոր քիւրտ եւ հայ բնակիչները զբաղած էին երկրագործութեամբ, կը ցանէին ցորեն, գարի, ոսպ: Անոնց այգիներուն մէջ կ'աճէին ընկոյզ, նուռ, խաղող, ծիրան, սերկելի: Գիւղացիներուն մօտ զարգացած էր ջուլիակութիւնը, գինեգործութիւնը, կօշկակարութիւնը: Անոնք զբաղած էին նաեւ կաշիի եւ բամպակի առեւտուրով:

1891ին Զաքէոյի քայմաքամը հրաման կը ստանայ տուրքեր հաւաքելու պատրուակով զինուած ուժերով անցնիլ Սասանայի կամուրջով եւ մտնել Տալուրիկի գաւառակը: Այս կ'ըլլար առաջին թրքական ոստիկանական խումբի մը մուտքը Տալուրիկ: Օսմանեան տիրապետութեան ամբողջ ժամանակամիջոցին այսպիսի բան չէր պատահած: Կը սկսի տաք կռիւ իր զարմանալի դէպքերով: Քայմաքամը իր ուժերով կը շարժի դէպի Սպաղանք եւ Խոծոծվանք գիւղերը, կարենալ հնազանդեցնելու ժողովուրդը եւ հարկեր հաւաքելու: Այդ գիւղերու բնակիչները իշխան Մակարի գլխաւորութեամբ կը յարձակին ոստիկաններուն վրայ, կը սպաննեն տաս զինուոր, եւ կը վնասեն միւսները: Այս դէպքերէն յետոյ իշխան Գրգոն իր խումբով կը շրջեր իր լեռներուն վրայ եւ կը հասկցներ բոլոր քիւրտներուն, որ տեղի ունեցած իրադարձութիւնները կառավարութեան կողմէ

կազմակերպուած խաղ մըն էին, անհրաժեշտ է ապրիլ խաղաղ, որ պետք չէ յարձակիլ հայ գիւղացիներու վրայ, ստիպել հայերը, որ ինքնապաշտպանութեան դիմեն եւ ցոյց տան իրենց զենքի ուժը:

1892ին Զաքէոյի քայմաքամը օգնական ուժեր ստանալով, սկսաւ իր նոր արշաւանքը դէպի Խոծոծվանք եւ Խնծորեսկ գիւղերը, որոնց բնակիչները նախորդ տարուան դէպքերէն յետոյ քրտական բնակչութեան հետ նախապատրաստուէր էին պաշտպանական մարտերուն: Զայքրտական միութեան այս էջերը միշտ ալ չեն լուսաբանուած: Յիշենք, որ գոնէ անգամի մը համար թրքական այդ ուժերուն դէմ կը պայքարէին նաեւ քրտական կարգ մը ցեղեր: Խոծոծվանքի եւ Խնծորեսկի հայերն ու քիւրտերը կոտորեցին թրքական ոստիկաններուն ջոկատները, գերի վերցուցին քայմաքամը եւ զայն լաւ ծեծելով դուրս նետեցին իրենց գիւղերէն: Այսպիսով, 1892ին, Սասունի մէջ հայ-քրտական ուժերու միասնակաւորութեամբ այս անգամ ալ թրքական կառավարութեան ուժերը ստիպուեցան հեռանալ այդ կողմերէն: Նշուած այս դէպքերը 1892ի Մայիսին արձանագրուեցան «Յնչակ» թերթին մէջ, որ կը գրէր. «Յատուկ թղթատարով մեծ եւ ծանր լուր հասաւ վերջին վայրկեանին – Յնչակեան Յեղափոխական կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ Մայիսի առաջին օրերը Սասնայ գաւառին եւ Մշոյ դաշտի քանի մը գիւղեր ապստամբեր են կառավարութեան դէմ: Մի քանի անգամ Մուշէն եւ Բաղէշէն զօրքեր ուղարկեր էին ապստամբներուն վրայ, որոնք ջարդուէր էին»:

Սասունի լեռնականներու եւ քրտական ուժերու 1892ի միացեալ պայքարը եւ յաղթանակը կը բարձրացնեն անոնց հեղինակութիւնը: Այդ իրադարձութիւնները միաժամանակ շատ մեծ մտահոգութիւն պատճառեցին Օսմանեան կառավարութեան, որ նպատակադրած էր հնազանդեցնել քրտական ցեղերը, ոտնակոխ ընել ու կրունկի տակ պահել անհնազանդ Սասունը: Այդ նպատակին հասնելու համար կառավարութիւնը 1892ի կռիւներէն յետոյ Սասունը կը պահէր պաշարուած վիճակի մէջ եւ սկսաւ զօրացնել

«բաժնե՝ որ տիրես» քաղաքականությունը: Ան կրցաւ թշնամութիւն յառաջացնել կարգ մը քրտական ցեղերու եւ սասունցիներու միջեւ: Կառավարական պաշտօնեաներ զանազան խաբէութիւններու միջոցով յաջողեցան Պալաքցի քիւրտերը անջատել հայերէն: Այնուհետեւ, անոնք սկսան Սասունի հայերը իրարու դէմ հանելու քաղաքականութեան:

Սեմալի իշխան Գուրգէնը կը գտնուէր Մուշի բանտին մէջ: Օսմանեան իշխանաւորները կը խոստանային, որ եթէ Միհրան Տամատեանը բանտարկուի, ապա ան ազատ կ'արձակուի: Երկար աշխատանքէ յետոյ անոնք կրցան իրենց կողմը գրաւել Սեմալի իշխանին եղբայրը, որ Միհրան Տամատեանը կը յանձնէ թրքական ոստիկաններուն: 1893ի գարնան Միհրան Տամատեան կը տեղափոխուի Մշոյ բանտը, ապա՝ Պիթլիս: Ձերբակալուած Տամատեան Մուշ հասնելով կը դիմէ այնտեղի հայերուն. «Հայեր մի՛ յուսահատիք: Ես կը մեռնիմ, բայց իմ տեղս ուրիշ մը կու գայ: Կեցցե՛՛ յեղափոխութիւնը»:

Պիթլիսի ճանապարհին ոստիկանի ձին կը հարուածէ Տամատեանի ոտքին եւ կը վիրաւորէ: Բայց ոստիկանները հաշուի չառնելով անոր այդ վիճակը, բանտին մէջ կը սկսին խոշտանգել: Մ. Տամատեանի հետ Պիթլիսի բանտ կը տարուին նաեւ 25 սասունցիներ: «Իւրաքանչիւրին զոմ մը տարած են – կը գրէ ականատեսը – հինգ-տաս երիտասարդ կալանաւորներ բոլորն ալ իրարու շղթայակապած, բոլորն ալ ջարդուած գանակոծումներէ, կղպուած են սրահի անկիւններուն խրուած երկաթեայ ցիցերու օղակներու մէջ»: Ականատես Գ. Շերենցը, որ այդ օրերուն գիշեր մը եղեր է Բաղէշի բանտը եւ տեսեր է Սասունի բանտարկուած լեռնականներու թշուառ վիճակը, կը գրէ. «Եւ այսպէս՝ Սասունի արծիւները թափա-հարուած ինկած էին Գառիգիւղի (Կեփէկուզան) մէջ. նոցա կցկտուր եղերական ախ ու վախի ձայները, որ կը շնչէին՝ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ արհամարհական ցոյց մը աշխարհիս անիրաւութեան դէմ...»: Միհրան Տամատեան հինգ ամիս Բաղէշի բանտը մնալէ յետոյ կը տեղափոխուի

Կոստանդնուպոլիս եւ ապա ազատ կ'արձակուի:

Դաւաճանաբար Միհրան Տամատեանը թրքական իշխանութիւններուն յանձնելը իր բացասական հետեւանքներով հանդերձ աւելի ու աւելի կը զգաստացնէր Սասունի իշխանները, որոնք Տամատեանի բանտարկութենէն յետոյ կը դեկավարէր Հրայրը:

Նշուած բանտարկութենէն ալ առաջ Միհրան Տամատեանի հետ միասին որոշեցին մի քանի հոգի Մուրատի գլխաւորութեամբ ուղարկել Կովկաս, այնտեղի հայերէն նիւթական օգնութիւն ստանալու համար: Մուրատը մի քանի մշեցիներու հետ կը հասնի Թիֆլիս: Սկիզբը ան կը դիմէ Ղազարոս Աղայեանին, անկէ ետք կ'երթայ դաշնակցական գործիչ Սիմոն Չաւարեանի մօտ, որուն կը պատմէ Սասունի բնակչութեան դժնդակ վիճակը եւ կը խնդրէ անոր որ օգտակար դառնայ: Չաւարեան անոր կը պատասխանէ. «Ապստամբութիւնը համարել որպէս դաշնակցութեան գործ, այն ատեն ձեզ կը բաւարարենք, այլապէս ոչինչ չենք կրնար ընել»: Պատասխանէն կ'երեւար որ ՀՅԴ ամենէն առաջ կը հետաքրքրուէր ոչ թէ ապստամբութեան ելքով, այլ այն բանով թէ այդ ապստամբութիւնը ինչ չափով կը պատկանի իրենց կուսակցութեան, որ բարձրացնէ Դաշնակցութեան հեղինակութիւնը որպէս ապստամբութիւնը նախապատրաստող: Յուսահատած Սիմոն Չաւարեանի վերաբերմունքէն, Մուրատ կը հեռանայ Թիֆլիսէն ու կը վերադառնայ Սասուն: Մուրատ Կովկասէն կը վերադառնայ չորս ընկերներով եւ մի քանի զէնքերով: Ահա այն, ինչ ան ստացաւ Կովկասի դաշնակցականներէն:

Այդպիսով, 1892ի դեպքերէն ետք թուրք կառավարութիւնը ձեռնարկեց Տամատեանը ձերբակալելու: Զիւրտ աշիրէթները, թուրք ոստիկան-գինուորներու հետ, հրաման ստացեր էին պաշարելու Սասունի գիւղերը: Արդարեւ, Տամատեան ձերբակալուելով կը բերուի Մուշ կիսամերկ ու կը հանուի ատեան: 1893ի գարնան քրտական ուժերը կ'անջատուին հայերէն: Այս իրադարձութիւններէն յետոյ կառավարութիւնը սկսաւ կրօնական պատերազմի կոչերով քրտական ցեղերը ուղղել

Սասունի հայերուն դեմ եւ Սեմալը անջատեց Սասունէն:

Քանի որ Սեմալի իշխանին եղբօր միջոցով Տամատեանը յանձնուեցաւ Օսմանեան կառավարութեան, մնացած սասունցիները վրէժով լեցուեցան այդ գիւղին հանդէպ: Հաւաքներու ժամանակ անոնց մօտ Նոյնիսկ առաջադրութիւններ կ'ըլլային յարձակիլ այդ գիւղին վրայ եւ կործանել զայն: Անոնք գիւղը կ'անուանէին պիղծ: Սակայն լեռնականներուն մէջ կային ողջմիտ մարդիկ, որոնք շատ շուտով հասկցան, որ այդ քայլով անոնք կը կատարեն Օսմանեան կառավարութեան ցանկութիւնը՝ հայերը կռիւի հանելու իրարու դեմ, որով կը դիւրացնեն Սասունի հպատակեցումը:

ԱՅՏԸ ԿԻԼԻԿԻԱ

Սասունի մէջ իր կեցութեան այդ Նոյն օրերուն, Մարաշի մօտ Զերիսանի իր վեհարանին մէջ Տամատեան առիթը կը ստեղծէ տեսակցութիւն մը ունենալու Սոյ Աթոռի (Մեծի Տանն Կիլիկիոյ) Մկրտիչ Զեյֆսիզեան կաթողիկոսին հետ: Վեհափառը իրագել կը դառնայ Կ. Պոլսոյ մէջ խմորուող շարժումներուն, տեղւոյն մտայնութեան, Նոյնիսկ Միւսա Չերազի նման դէմքերու արեւելումներուն, որոնք հեռու էին յեղափոխական շարժումի մը ծրագրէն:

Բաղէշի իր բանտարկութենէն ետք, Տամատեան արդէն կը վերադառնայ Կ. Պոլիս, սակայն Գում Գաբուի ցոյցէն ետք, Յուլիս 15ին՝ հին տոմարով, կը հարկադրուի հեռանալ Պոլսէն ու երթալ Աթէնք, ուր կապ կը հաստատէ, ինչպէս գրեցինք վերը, մակեդոնացի ու կրետացի յեղափոխականներու հետ:

ՀԼՉԱԿԵԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ

Կուսակցութեան շարքերուն մէջ դժգոհութեան խորունկ պատճառներ յառաջանալ սկսած էին: Անշուշտ առաջին հերթին սոցիալիզմի գաղափարաբանութիւնը ժամանակին ընդունելի չէր արեւմտահայ յեղափոխականներուն համար: Ապա Փոքր Հայքի *եաֆթա*-ի գործը, որ Սուլթանէն հրաժարական կը պահանջէր, Սասունի եւ

Չէյթունի ապստամբութեանց ներքին ծախքերը, Գարակեօզեանի Կ. Պոլսոյ մէջ սպանութիւնն ու այդ ոճիրին ջատագովումը կուսակցութեան պաշտօնական օրկանին մէջ (Արփիարեանի իսկ գրիչով), ինչպէս նաեւ՝ վարչական եւ հաշուական ուրիշ կարելոր տնօրինումները ընդվզեցուցած էին ինչակեան շարքերը: Ընդհանուր ժողովի մը հրամայականին տակ կը դրուէին Նազարբեկեանները:

Ընդհանուր պահանջին գոհացում տալու իբրեւ նախաքայլ, կուսակցութեան կեդրոնը, որ Լոնտոն փոխադրուած էր, հրաւիրեց Տամատեանն ու Անտոն Ռշտունին (երկուքն ալ Աթէնքէն), Արփիարեանը, որ Դաշնակցութեան կողմէ մահափորձի ենթարկուելով Լոնտոն անցած էր, Նոյնպէս կիւրինցի Սուրէն Սուրենեանը (Կալոզեան) եւ Չէյթունի գործիչներ Աղասին, Ապահն ու Հրաչեայ Մարալը: Գարեգին Չիթճեան Ամերիկայի Հնչակեան մասնաճիւղերու կողմէ յատուկ պաշտօնով Նոյնպէս հասած էր Լոնտոն, ուր կը գտնուէր նաեւ Հնչակեան ռուսահայ գործիչ Արտաւազդ Օհանջանեան (Արթուր):

Յստակ էր այլեւս Նազարբեկեաններուն համար, որ բոլորն ալ կեդրոնի նախորդ գործունեութիւնը քննադատող էին, այլեւ բոլորն ալ *սոցիալիզմի* հակառակ էին ու կը պահանջէին անոր բարձումը Հնչակեան ծրագրէն, մինչդեռ այդ սոցիալիզմը կը կազմէր եութիւնը Նազարբեկեաններուն:

Միւս կողմէ, արեւմտահայ գործիչներու մէջ եւս համաձայնութիւնը կատարեալ չէր: Արփիարեան եւ Սուրենեան կը ձգտէին դաւադրական միջոցներով տապալել Նազարբեկեանները: Մնացեալները կ'ուզէին քալել օրինական ուղիով եւ եթէ հնարաւոր էր՝ առաջքը առնել կուսակցութեան պառակտումին, թէեւ իրենք ալ շատ յոյս չունէին յաջողութեան հասնելու:

Կ. Պոլսոյ Հնչակեան մասնաճիւղը, որ հզօրագոյնն էր, երկու տարբեր հոսանք ունեցաւ: Մեծամասնութիւնը հանրայայտօրէն կը սպասէր Լոնտոնի խորհրդակցութեան արդիւնքին: Փոքրամասնութիւնը՝ Նազարբեկեաններու դեմ գերագրգռուած, անօգուտ կը նկատէ սպասողական դիրքի մէջ մնալը եւ կ'որոշէ դաւադրութեամբ մը

Աւետիս Նազարբեկեանը մեջտեղէն վերցնել:

Նախագգուշութեան համար, ու այս միջադէպին հետեւանքով, օրինաւոր միջոցներով միայն պայքարող գործիչները միասնաբար Արփիարեանն ու Սուրենեանը կուսակցութենէն արտաքսուած կը հռչակեն:

Մինչ այդ օրերը կ'անցնէին եւ Նազարբեկեան կը տատամսէր ընդհանուր ժողովի հրաւերներ ուղղելու մասնաճիւղերուն: Բացայայտօրէն որոշ էր թէ Նազարբեկը կը խրտչէր գործիչներէն եւ արտասահմանեան մասնաճիւղերէն, որոնք բոլորն ալ սոցիալիզմի հակառակ էին:

Այս կէտին շուրջ Նազարբեկ եւ գործիչները չկրնալով համաձայնիլ, Նազարբեկ հրաւիրեց միայն երկրի եւ Կովկասի պատգամաւորները, իսկ Տամատեանէ, Ռշտունիէ եւ Զիթճեանէ բաղկացած մասնախումբ մը հրաւիրեց նաեւ արտասահմանի բոլոր մասնաճիւղերը: Երբ պատգամաւորները հասան Լոնտոն, տեսնուեցաւ որ մեծամասնութիւնը ազգայնական էր ... Եկած էին Յակոբ Օհանջանեանը՝ Կիլիկիայէն, Միհրան Սվազլըն՝ Կիպրոսէն, Կարապետ Փափագեանը՝ Ամերիկայէն, եւայլն:

Ժողովէն առաջ, առաջքը առնելու գալիք պառակտումի մը, ջանքեր թափուեցան: Սակայն՝ ապարդիւն: Յամառօրէն Նազարբեկ սոցիալիզմի հարցը առաջ կը քաշէր: Ժողովականները երկուքի բաժնուեցան եւ երկու տարբեր վայրերու մէջ գումարեցին իրենց ժողովները: Երկու ժողովներն ալ իրենք զիրենք կը նկատէին հարազատ հնչականներ եւ օրինաւոր տերերը Հնչական Կուսակցութեան: Զիչ ժամանակ անց, Նազարբեկի հետեւորդները պիտի որակուէին հին հնչական, իսկ ազգայնականները՝ վերակազմեալ հնչականներ:

Վերակազմեալներու առաջին ժողովին իսկ ինդիր ծագեցաւ ժողովի հրաւիրել նաեւ Արփիարեանն ու Սուրենեանը, որոնց կուսակցութենէն արտաքսումին շուրջ Նազարբեկեանի հետ համամիտ գտնուած էին նաեւ գործիչներէն ոմանք: Այս պահանջքն էր Կ. Պոլսոյ եւ Եգիպտոսի մասնաճիւղերուն, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի մասնաճիւղերէն ոմանց: Այս երկուքին արտաքսման վճիռին մասնակցած գործիչները յանուն համերաշխու-

թեան ստիպուեցան տեղի տալ ներկայացուած պահանջքին, այն մտահոգութեամբ որ՝ հակառակ պարագային՝ կուսակցութիւնը կրնար ոչ թէ երկուքի, այլ երեքի բաժնուիլ, ինչ որ պիտի ըլլար լրումն չարեաց: Ուրեմն Արփիարեան եւ Սուրենեան եւս հրաւիրուեցան մասնակցելու ժողովին:

Այսպիսով վերակազմեալները կը դրուէին զուտ ազգայնական հիմունքին վրայ: Սակայն այս մեծ պառակտումէն ետք, թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր հնչականները շատ բան կորսնցուցին իրենց ժողովրդականութենէն արեւելեան Արեւմտահայաստանի մէջ, ի բաց առեալ Վանէն, ուր Դաշնակցութեան հետզհետէ զօրացող կազմին առընթեր հնչականները կը շարունակէն պահել հնչական մարմին մը եւ կը շարունակէն գործել Արմենական գաղտնի կազմակերպութեան անդամները, որոնք յետոյ պիտի միանային Վերակազմեալ Հնչական կուսակցութեան:

Ըսելու հարկ չկայ որ արտասահմանի մէջ ալ, ինչպէս երկրին մէջ, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը երթալով աւելի կը զօրանար եւ կը յայտնաբերէր աւելի կուռ ու ներդաշնակ կազմակերպութիւն մը: Իսկ Կովկասի մէջ գոյութիւն չունէր նոր Հնչական Կուսակցութիւն մինչեւ ապագայ ժողովրդական Կուսակցութեան կազմութիւնը եւ ի վերջոյ գործակցութիւնն ու միաձուլումը նոր հնչականութենէ բխած Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հետ:

Մինչ այդ, Հնչական Կուսակցութեան ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը՝ իր աշխատութեանց աւարտին՝ Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ ընտրած էր Միհրան Սվազլըն, Լեւոն Մկրտիչեանը, Միհրան Տամատեանը, Արփիար Արփիարեանը եւ Սուրեն Սուրենեանը, կուսակցութեան կեդրոնը պահելով Լոնտոն, ուր մնացին Տամատեան եւ Արփիարեան, իսկ միւս անդամները կարելոր պաշտօններով տարբեր երկիրներ գացին:

ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ, ԱՅՍ ԱՆԳԱՄ, ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Դժբախտաբար, Վերակազմեալ Հնչական

Կուսակցության մեջ ալ պառակտում մը յառաջացաւ ծայրայեղ յեղափոխականներուն պատճառով, որուն գլուխն էր Ալեքսան (Վահէ) Արզուման, որ յեղափոխութեան համար ամեն միջոց ներելի եւ գործադրելի կը դաւանէր, ինչպէս՝ սպառնալիքով եւ ի հարկին սպանութեամբ, Նոյնիսկ հարուստներէն մեծաքանակ գումարներ պահանջելով ու ամեն կարգի արկածախնդրութեանց մէջ նետուելով:

Զափաւորականներ Տամատեանի գլխաւորութեամբ կը դաւանէին թէ կայ սահման մը, որմէ անդին չի կրնար անցնիլ յեղափոխութիւնը՝ առանց շփոթելու բախտախնդրութեան, աւազակութեան եւ ոճրագործութեան հետ:

Մեծագոյն դժբախտութիւնը այն էր, որ այս անխորհուրդ խմբակը կը գործէր Հնչակեան Կուսակցութեան անունով, չնայելով որ թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր հնչակեանները կը դատապարտէին անոնց այս գործունեութիւնը, զոր սակայն խափանելու միջոցներէ զուրկ էին: Կեդրոնը եւ Տամատեան լուրջ մտահոգութեան մատնուած էին այս կացութեան հանդէպ:

ԿԸ ՀՐԱՃԱՐԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԻՐ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐԷՆ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ

1898էն ետք Տամատեան կը հրաժարի հնչակեան կեդրոնէն եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ գումարուած Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Ընդհանուր Ժողովէն դժգոհ՝ կը հրաժարի Նոյնիսկ կուսակցութենէն եւ Նոյն քաղաքի մաքսատան մթերանոցներու ընկերութեան մօտ կը դառնայ հաշուակալ, առանց սակայն հրաժարելու ազգային կեանքին իր մասնակցութիւնը բերելէ:

1899ին, Գահիրէի մէջ լոյս կը տեսնէ Տամատեանի «Ներշնչումներ» բանաստեղծութիւններու գիրքը Պերճ գրական գրչանունով: Դարասկիզբին՝ 1900ին, կ'ամուսնանայ յեղափոխական ընկերոջ՝ Յակոբ Փափազեանին քրոջ՝ Զարուհիին հետ, որմէ կ'ունենայ Շաքէ եւ Նուարդ դուստրերը:

1904ին կը դառնայ քարիւղի Մանթաշէֆ ընկերութեան Աղեքսանդրիոյ գրասենեակին պետը. պաշտօն՝ զոր կը վարէ մինչեւ 1917: Նոյն տարին

կը միանայ կուսակցութեան վերակազմեալներու չափաւորական հատուածին:

ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԷՆ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐԱԿԱՆ-ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հոկտեմբեր 31, 1908ին, Տամատեան հոյլ մը գաղափարակիցներով կը դառնայ հիմնադիրներէն Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան (ՀՍՌԿ), որուն դրօշին տակ որոշած էին մէկտեղուիլ արմենականներ, վերակազմեալ հնչակեաններ եւ ռամկավարներ: Թեքեան, Մալեգեան, Բաշալեան, Մկրտիչեան, Գույումճեան, Արտակ Դարբինեան եւ միւս մեծերը կը միանան ՀՍՌԿին: Նոյն տարուան Օգոստոսին Թեքեանի հետ կ'անցնի Կ. Պոլիս, իսկ եւս հիմնելու ՀՍՌԿի մասնաճիւղեր: 1909ին դարձեալ կու գայ Կ. Պոլիս՝ կազմակերպչական աշխատանքներուն հետամուտ ըլլալով:

1910ին Աղեքսանդրիոյ մէջ լոյս կը տեսնէ Տամատեանին «Ռամկավարութիւն» աշխատասիրութիւնը: Կը շարունակէ իր կուսակցական ղեկավարի առաքելութիւնը. 1912 Սեպտեմբերէն 1913 Յուլիս Տամատեան մնայուն ճամբորդութեան մէջ է՝ Աթէնք եւ Տեղթ-Եօլ, անցնելով Պէյրութէն ու Հալէպէն՝ Կիլիկիոյ գանազան շրջաններ, ինքնապաշտպանութեան գործով: 1914ին Մանթաշէֆի Տան գործերով Տամատեան կ'անցնի Սուրիա: 1915ին կը դառնայ հիմնադիրներէն ռամկավարներու «Արեւ» պաշտօնաթերթին:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Կարելոր ու անկիւնադարձային կ'ըլլայ ապագայ քաղաքական զարգացումներուն համար, երբ 1916ին Տամատեան կը դառնայ Նաեւ հիմնադիրներէն Եգիպտոսի Հայ Ազգային Միութեան: Ան իբրեւ ռամկավար ներկայացուցիչ՝ Նոյն շրջանին տեսակցութիւններ կ'ունենայ անգլիացի Սըր Մարք Սայքսի եւ ֆրանսացի Գնդ. Պրեմոնի հետ, հայկական կամաւորական շարժումի կազմակերպման ի խնդիր: Մինչ այդ, անգլիական գաղտնի սպասարկութիւնը գտած էր փողոցի վրայ գտնուած հայ լրտեսներ, որոնք բախտախնդիրներ ըլլալով

ծերբակալուած էին եւ կախաղան հանուած: Անոնք Ալեքսանտրէթի անգլիական նախկին հիւպատոս Քաթոնի կողմէ Եգիպտոս դրկուած էին: Տամատեան կը զգուշացնէ անգլիացի Սայքսը, որ այնուհետեւ նման ծրագիրներու համար Անգլիա դիմելու է հայ կուսակցութիւններուն:

Տամատեան նաեւ կը ներկայացնէ ծրագիր մը Թուրքիան ներսէն հարուածելու, որուն համար Կիլիկիոյ մէջ ուժեր հաւաքելու կարելորութիւնը շեշտած էր: Դժբախտաբար, Նոյնիսկ Սուէտիան եւ Քեսապը զօրացնելու եւ միջնաբերդի վերածելու Տամատեանի ծրագիրներն աննկատ կը մնան, ուր կ'ապրէին տակաւին 10 հազարէ աւելի հայեր:

Սըր Մարք Սայքս հազիւ Անգլիա հասած էր, երբ Եգիպտոս լուր հասաւ որ թուրքերը Սուէտիոյ եւ Քեսապի հայերն ալ տեղահան ըրեր են, 1915 Յուլիսի վերջերը: Սուէտիոյ գիւղերուն հայերը Մուսա Լերան վրայ ապաստանելէ ետք ֆրանսական մարտանաւերու միջոցաւ ազատած եւ Փորթ Սայիտ հասնելու վրայ էին:

Եգիպտահայութիւնը ամէն կողմերէ փութաց օգտակար ըլլալ անոնց տեղաւորումին եւ կրթական օճախներ հաստատեց: 1916ին, սուէտիացիները հանրագիրով մը դիմում ըրին ազատարար Ֆրանսային, որ զիրենք զինելէ ետք վերադարձնէր իրենց հայրենիքը: Ֆրանսա եւ Անգլիա, որոնք պատերազմի սկիզբէն իսկ հայերու կողմէ եղած դիմումներուն հանդէպ խուլ մնացած էին, այս անգամ արծագանգ տուին կրակի փորձէն ելած այս կտորիճներուն դիմումին:

1916ի աշնան Ադեքսանդրիոյ մէջ ֆրանսական զինուորական առաքելութիւն մը կը յայտարարէր թէ Ֆրանսա որոշած էր հայերէ բաղկացած լեգէոն մը կազմել, որպէսզի անոնք երթան զինու զօրութեամբ ազատելու իրենց հայրենիքին արեւմտեան հողամասը՝ Կիլիկիան: Նոյն գիշերն ու յաջորդ օրը՝ ռամկավար պետերէն Միհրան Տամատեան եւ Լեւոն Բաշալեան, Ադեքսանդրիոյ Ազգային իշխանութեան թելադրութեամբ՝ տեսակցութիւններ ունեցան ֆրանսական հիւպատոսին եւ առաքելութեան պետին հետ: Այս վերջինը գնդապետ Պրեմոնն էր, որ խոստումներ

կ'ըներ յանուն ֆրանսական կառավարութեան եւ յոյս կը յայտնէր որ հայեր մեծ եռանդով կամաւոր պիտի արձանագրուին: Տամատեան եւ Մկրտիչեան պատասխանելով անոնց ըսին, թէ թէպէտ հայերու հայրենասիրութիւնը եւ դէպի Ֆրանսա եւ դաշնակիցները համակրութիւնը ամէն կասկածէ վեր են, բայց կամաւորական այսպիսի ձեռնարկի մը հայերու կողմէ միահամուռ որդեգրումին ամենամեծ երաշխիքը կրնայ ըլլալ Ազգային Պատուիրակութեան Փարիզ գտնուող նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի ընդհանուր հայութեան ուղղած կոչ մը: Ուստի անոնք կ'ըսեն, որ ֆրանսական կառավարութիւնը լաւ կ'ընէ բանակցելով այս մասին փաշային հետ:

Պրեմոն կը յայտնէ ֆրանսական արտաքին նախարարութեան հետ իր ունեցած հանդիպումը: Մկրտիչեան եւ Տամատեան անմիջապէս պետք եղածը կը գրեն Պօղոս փաշային, որմէ շուտով պատասխան կը ստանան թէ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան հետ բանակցութեան մտած են կամաւորական ձեռնարկին շուրջ:

Ռամկավարները, որոնք այդ միջոցին բուռն պայքարի մէջ էին դաշնակցականներուն դէմ, անմիջապէս բանակցութեան կը մտնեն անոնց հետ ու շուտով երկուստեք կը համաձայնին համերաշխ գործակցութիւն մը հաստատել իրարու միջեւ, ինչպէս նաեւ ինչակէաններուն հետ, որոնց հետ անմիջապէս կը յարաբերին երկու կողմերը միասին ու կ'առնեն անոնց ալ համաձայնութիւնը: Երեք կուսակցութեանց մասնաճիւղերը նախ կը կազմեն միջկուսակցական մարմին մը, բայց քիչ ետք աւելի ընդարձակելով համերաշխութեան սահմանները, կը համաձայնին Գահիրէի եւ Ադեքսանդրիոյ երեք հայ յարանուանութեանց պաշտօնական մարմիններու եւ ԶԲԸՄի հետ, եւ բոլորը միասին կը կազմեն Եգիպտահայ Ազգային Սիութիւնը:

Պօղոս Նուպար կը շարունակէ իր բանակցութիւնները նախ ֆրանսական նախարարութեան եւ յետոյ ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութեանց պաշտօնական ներկայացուցիչներուն հետ, եւ վերջապէս Լոնտոնի ֆրանսական դեսպանա-

տան մեջ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ ներկայացուցիչներուն եւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին միջեւ կատարեալ համաձայնութիւն գոյանալով, այս վերջինս Լոնտոնէն կը հեռագրէ Եգիպտոսի Ազգային Միութեան. «Կարելի եղածին չափ մեծ թիւով կամաւոր արձանագրեցէք»:

Ազգային Միութիւնը՝ զօտեպնդուած այս լուրէն, կը դիմէ Փորթ Սայիտի սուլտիացիներուն, զինուորական տարիքին մէջ գտնուող բոլոր կտրիճները կամաւոր արձանագրելու: Նոյնպէս արձանագրուեցան Եգիպտոսի գաւառական քաղաքներէն ու գիւղերէն հայեր, ինչպէս նաեւ պաղեստինեան բանակի անգլիացիներուն ձեռքը ինկած հայ գերիները:

ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՒ ԳԱՅ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆՈՒՄԸ

Եգիպտոսի Ազգային Միութիւնը կամաւորական շարժումին ծաւալ տալու համար պատուիրակութիւն մը ղրկեց Փարիզ Պօղոս Նուպար փաշայի մօտ, մասնակցութեամբ՝ Արտաւազդ Յանըմեանի (ՀՅԴ), Ս. Սապահգիւլեանի (ՄԴԿ) եւ Միհրան Տամատեանի (ՀՍՌԿ):

Բաւական դժուարութեամբ Տամատեան Նիւ Եորք կը հասնի, որովհետեւ պատերազմի պատճառով անապահով էր ճամբորդութիւնը: 1917ի Յունուարին սկիզբը պատուիրակները Փարիզէն կը մեկնին Վիկօ (Սպանիա) նաւահանգիստը, Պօղոս փաշայի թելադրութեամբ իսկ, եւ կ'ուղեւորուին նախ Զուպա եւ հոնկէ Նիւ Եորք, ուր կը դիմաւորուին Ռուբէն Յերեանի կողմէ:

Հանդիպում կ'ունենան նախ Ուաշինկթընի ֆրանսական դեսպանատան հետ, որովհետեւ տակաւին Միացեալ Նահանգներ չէր մասնակցած պատերազմին եւ զինուորագրեալներուն հարցը կրնար քաղաքական անպատեհութիւն յառաջացնել: Ուաշինկթընէն գալով կը տեսակցին Պոստոնի մէջ Ամերիկայի կեդրոնական մարմիններուն՝ Հայ Առաքելական, Հայ Աւետարանական եկեղեցիներու եւ ՀԲԸՄի կազմին հետ, որպէսզի ծնունդ տան Եգիպտոսի օրինակով՝ Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան:

Պատուիրակները կու տան լայն բացատրութիւններ հայ ազատագրութեան համար ներկայ պատերազմին առթիւ ըլլալիք համազգային ջանքերուն աջակցելու կարեւորութեան մասին:

ա. Օգնել երկրի մէջ կռուող խումբերուն,

բ. Չինեալ շարժում առաջ բերել եւ Դաշնակից Պետութեանց հաւանութիւնը եւ օժանդակութիւնը ստանալէ ետք մեկնիլ ճակատ

գ. Դիւանագիտական հետապնդումներ կատարել

1914 Դեկտեմբեր 16ին թէեւ կազմուած էր Ազգային Պաշտպանութեան Ամերիկայի Յանձնախումբ մը, որ չէր կրցած շարունակել համերաշխօրէն իր վրայ դրուած պարտականութիւնները, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը իր առանձին գործունեութիւնը կը շարունակէր ունենալ եւ կամաւորական շարժումին ի նպաստ իր առանձին հանգանակութիւնը կատարել: Այսպիսի տարտամ դրութեան մը մէջ էր ամերիկահայութիւնը, երբ կը հասնէին Եգիպտահայ պատգամաւորները: Դաշնակցականներ, որոնք Ազգային պաշտպանութեան Յանձնախումբէն բաժնուելէ ետք որոշած էին անգամ մըն ալ չհամագործակցիլ ազգային միւս կազմակերպութիւններուն հետ՝ առանց իրենց տեղական ընդհանուր ժողովին հաւանութեանը, նկատի ունենալով սակայն գործին բացառիկ կարեւորութիւնն ու ստիպողականութիւնը, առանց ընդհանուր ժողով գումարելու ձեւակերպութիւններով ժամավաճառ ըլլալու՝ խոստացան իրենց բոլորանուէր մասնակցութիւնը բերել:

1917 Մարտ 16էն մինչեւ 26ը խորհրդակցութեանց արդիւնքը կ'ըլլայ Ազգային Միութեան կազմութիւնը գործադիր մարմինով՝ Միհրան Սվազը՝ ատենապետ (Վերակազմեալ Հնչակեան), Վեր. Կ. Մանասարեան՝ փոխ ատենապետ (Հայ Աւետարանական), Մանուկ Համբարձումեան՝ ա. ատենադպիր (ՀՅԴ), Եղիա Սիրվարդ՝ դեր ատենադպիր (ՄԴԿ), Սարգիս Մալեմեզեան՝ դեր ատենադպիր (Սահմանադրական Ռամկավար), Գարեգին Կիրակոսեան՝ գանձապահ (ՀԲԸՄ), Մարկոս Տէր Մանուէլեան՝ հաշուապահ (Հայ Առաքելական):

Ազգային Միութեան մնացեալ անդամները, որոնք վերոյիշեալ դիւանի անդամներուն հետ միասին պիտի կազմէին Միութեան Ընդհանուր Ժողովը, իրենց պատկանած մարմիններուն կարգով հետեւեալներն էին. Հայ Առաքելական Եկեղեցի՝ Մուշեղ Արք. Սերոբեան եւ Շահէ Ծ. Վրդ. Գասպարեան, ՍՂՀԿ՝ Յակոբ Բարեջանեան, ՀՅԴ՝ Մերութեան Օգանեան եւ Չաւեն Նալպանտեան, Վերակազմեալ Հնչակեան՝ Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան, Սահմանադրական Ռամկավար՝ Արմենակ Ն. Նազար եւ Միքայէլ Յովհաննէսեան, ՀԲԸՄ՝ Բաբգէն Եպս. Կիւլետեան եւ Յակոբ Դերձակեան:

Չորս կուսակցութեանց ներկայացուցիչները Մարտ 26ին Ամերիկայի Ազգային Միութեան կազմութեան շուրջ իրարու միջեւ ստորագրած էին համաձայնագիր մը:

Ազգային Միութիւնը կ'որդեգրէ հետեւեալ գլխաւոր նպատակները.

ա. Հայկական ազատագրութիւն, կիլիկեան կամաւորական ձեռնարկ

բ. Հայաստանի վերաշինութիւն եւ երկրի կարօտելոց անմիջական օգնութիւն

գ. Դիւանագիտական ձեռնարկ եւ հայա-նպաստ փրօփականտ:

Միութեան կազմութենէն ետք մասնաճիւղերու թիւը կը հասնի 187ի: Արդէն Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ կը յայտարարէր պատերազմ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ դէմ: Հիմա որ Ամերիկան մտած էր պատերազմի մէջ, անպատեհութիւն չկար որ հայերը սկսէին կամաւորներ արձանագրել Արեւելեան Լեզեոնի համար: Չորս ամսուան ընթացքին 1200ի չափ կամաւորներ արձանագրուեցան:

1917 Յուլիսի վերջը Հանըմեան եւ Տամատեան իրենց առաքելութիւնը լրացուցած համարելով՝ Ամերիկայէն մեկնեցան Փարիզ Ազգային Պատուիրակութեան յանձնելու իրենց տեղեկագիրը: Սապահգիւլեան մնաց Ամերիկա որպէս հնչակեան գործիչ: Ան Նոյնիսկ հնչակեաններու կողմէ Ազգային Միութեան համար հանգանակուած գումարները չյանձնեց Ազգային Միութեան գանձանակին: Մինչ այդ, Դաշնակցութիւնը եւ միւս երկու քաղաքական կուսակցու-

թիւները, ընդհանուր առմամբ, աւելի ուղղամիտ ընթացք ունեցան Ազգային Միութեան մէջ. գոնէ այդպէս էր կացութիւնը մինչեւ Հանըմեանի եւ Տամատեանի մեկնումը:

Սակայն, աւելի ուշ, Դաշնակցութեան կողմէ ստեղծուած առաջնորդական ընտրական հարցի տագնապի մը պատճառով պառակտուեցաւ Ազգային Միութիւնը, որ չէր ուզեր միջամուխ ըլլալ եկեղեցական վարչական ներքին գործերուն:

Բայց եւ այնպէս, Ազգային Միութիւնը այդ երկու տարիներուն կատարեց լուրջ գործեր. Հայկական Դատին փրօփականտին համար հրատարակեց մօտաւորապէս 15ի գիրք, օգնեց «Տիւ Նիւ Արմինիա» Նիւ Եորք հրատարակուող թերթին (խմբագրութեամբ՝ Արշակ Մահտեսեանի): Նախագահ Ուիլյամսին տուաւ երկու աղերսագիր, ստորագրուած՝ 15,000 ամետարանական եւ կաթոլիկ եկեղեցականներէ, 75 եպիսկոպոսներէ, 35 նահանգներու կառավարիչներէ, 200 գովէմներու եւ համալսարաններու նախագահներէ, որոնք կը խնդրէին որ նախագահը Խաղաղութեան Ժողովին մէջ իր վերջին ճիգը թափէ՝ անկախ Հայաստանի մը կազմութեան համար:

Ազգային Միութիւնը հինգ տարուան ընթացքին մուտք ունեցած է 920,000 տոլար: Այս գումարէն ծախսած է (կլոր հաշուով) կարօտեալներու՝ 503,000, ազատագրութեան՝ 217,000, փրօփականտի՝ 125,000, վերաշինութեան՝ 20,300 եւ գրասենեակի՝ 64,700. ընդհանուր գումար՝ 930,000 տոլար:

1917ին Ռուսիոյ մէջ տեղի ունեցաւ յեղափոխութիւն եւ յեղաշրջում Լենինի եւ Թրոցքիի նախաձեռնութեամբ: Ռուսական բանակը կը վերադառնայ բոլոր ճակատներէն դէպի հայրենիք: Այս ընթացքը բռնեցին Նաեւ Արեւմտահայաստանի մէջ յաղթականօրէն մինչեւ Երզնկա յառաջացած ռուսական բանակները՝ իրենց բոլոր զէնքերը, պաշարը եւ ռազմամթերքը պատերազմի դաշտին վրայ ձգելով: Գերմանիա շունչ առած էր եւ Ռուսիոյ հետ զինադադարի կնքումին շնորհիւ իր արեւելեան ճակատին վրայ ծանրացող ճնշումէն ազատած՝ իր արեւելքի բոլոր բանակները շուտով փոխադրեց

արեւմտեան ճակատ եւ իր ճնշումը սաստկացուց ֆրանսական ռազմաճակատին վրայ: Բարեբախտաբար Ամերիկա պատերազմ յայտարարած էր Գերմանիոյ դէմ եւ օրական 33 հազար զինուոր ճամբայ հանած դէպի Ֆրանսա, որ կ'ընէ ամիսը մէկ միլիոն զինուոր:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ

1918ին Հայկական Լեգեոնը Կիպրոս կու գայ եւ Օգոստոսին ճամբայ կը հանուի Պաղեստին ու վերջապէս Սեպտեմբեր 19ին ան կը ստանայ կրակի մկրտութիւնը՝ Արարայի բլուրին վրայ թրքական ուժերը իրենց անխորտակելի համարուած դիրքերէն փախուստի մատնելով:

Զօր. Ալենսպի՝ Պաղեստին ճակատի ընդհանուր հրամանատարը, այս փառաւոր յաղթանակը կ'աւետէ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան 1918 Յոկտեմբեր 12 հեռագիրով. «Հպարտ եմ յայտնելու որ ձեր հայրենակիցները գործնական մասնակցութիւն ունեցան մեր կռիւներուն եւ յաղթանակներուն մէջ: Արեւելեան Լեգեոնի Ֆրանսայի հրամանատարը եւս գոված է տոկունութիւնն ու եռանդը հայ զինուորներուն, որոնց հաւատարմութիւնը դաշնակիցներու հանդէպ ամէն կասկածէ վեր է»: Ուրիշ հեռագրով մը Զօր. Ալենսպի կը գրէ. «Ես հպարտ եմ իմ հրամանատարութեան տակ հայ զօրամաս մը ունենալու: Անոնք կռուեցան փայլուն կերպով եւ մեծ բաժին մը ունեցան յաղթանակին մէջ»: Հայկական Լեգեոնը 3000 հոգիէ կը բաղկանար: 23 հոգի նահատակուեցան եւ աճիւնները 1927ին փոխադրուեցան Երուսաղէմի հայոց վանքը: Լեգեոնական շարժումին մասին տարբեր գլուխներու տակ գրած ըլլալով, հոս կը խուսափինք կրկնութենէ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉԸ ԻՏԱԼԻՈՅ ՄԵՋ

Նիւ Եորքէն վերադառնալով, Տամատեան կը մնայ Փարիզ՝ իբրեւ խորհրդական Ազգային Պատուիրակութեան եւ ներքին խմբագիր «Լա Վուա տը Լ'Արմէնի»ին:

Այնուհետեւ, 1918ի Սեպտեմբերին կը մեկնի Իտալիա, իտալական կառավարութեան մօտ

ներկայացնելու Ազգային Պատուիրակութիւնը: Կ'անցնի Թորին, ուր կը տեսակցի Տոքթ. Նշան Տ. Ստեփանեանի եւ Տոքթ. Փազարճեանի հետ, որոնք Իտալիոյ Հայկական Զոմիթէի անդամներն էին, եւ անոնց հետ միասին կ'անցնի Միլան, ուր կը տեսակցի նոյն քաղաքին մէջ կազմուած Հայաստանի Անկախութեան Զոմիթէի միւս անդամներուն հետ: Անցնելով Զոմ, յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Հայկական Զոմիթէի նախագահ Զոնթ Զոլոնսա Տէ Սեզարէի հետ, նոյնպէս՝ մօտիկ յարաբերութիւն կը հաստատէ նախկին նախարար, նշանաւոր հայասեր Լուիճի Լուծաթիի հետ: Կ'ընդունուի արտաքին գործոց նախարարի ենթաքարտուղար Մարթիզ Պորսարէլլիէն: Ամենուրեք կը կատարէ փրոփականտի մեծ աշխատանք: Նափոյի, Ֆիորենցէ, ուր Կոստան Զարեան կը կատարէր նաեւ փրոփականտի աշխատանք: Նաեւ՝ Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ շրջանակներէն ներս ան կը կատարէ նոյն աշխատանքը:

Դաշնակից պետութիւններուն մէջէն միայն Իտալիան էր որ կը պատասխանէ Ազգային Պատուիրակութեան յուշագրին, ըսելով որ նկատի ունէր անոր բովանդակութիւնը:

1918 Յոկտեմբերին կը կազմակերպուի թէյասեղան Զոմի «Էքսէլսիոր» պանդոկին մէջ, որուն կը հրաւիրուին նախարարներ, նախկին նախարարներ, ծերակուտականներ, երեսփոխաններ, հրապարակագիրներ եւ օտար թղթակիցներ: Նախագահութիւնը կը ստանձնէ Լուիճի Լուծաթին: Խօսք կ'առնեն Կարպիս Տիլիգեան՝ իտալերէն եւ Միհրան Տամատեան՝ ֆրանսերէն: Ներկայ կ'ըլլայ Մարք Սայթս, որ պատահմամբ Զոմ կը գտնուէր:

Այս հաւաքոյթէն տաս օր ետք, Տամատեան Աղեքսանդրիա գտնուող Լեւոն Մկրտիչեանէն կը ստանար նամակ մը, որուն մէջ յիշեալը կը պատմէր Օսմանեան զինադադարի կնքման լուրը:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԵՒ ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ԲԱՆԱԶԵԻԻ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ ԻՏԱԼԻՈՅ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԿՈՂՄԷ

1918 Նոյեմբեր 10ին իտալացիները Վիթթօ-

րիօ Վենետիկի մէջ տարած էին ջախջախիչ յաղթանակ մը անտորիական բանակին վրայ, որ գործնականապէս քայքայուած եւ ցրուած էր, իտալացիներու ձեռքը թողելով բազմահազար գերիներ, հազարաւոր թնդանօթներ ու խորտընկեցներ եւ ուրիշ պատերազմական ակարներ: Յաջորդ օր Գերմանիա ֆրանսական ճակատին վրայ պարտութիւն յայտարարեց, որով 1918 Նոյեմբեր 11ին պատերազմի բոլոր ճակատներուն վրայ զինադադար հռչակուեցաւ:

Այս փառաւոր յաղթանակին առիթով Տամատեան յանուն հայութեան շնորհաւորական հեռագիրներ դրկեց Իտալիոյ թագաւորին, զօրավար Տիաօին, Նախարարապետ Օրլանտոյին:

Հայաստանի Անկախութեան Իտալական Քոմիթէին Նախաձեռնութեամբ՝ իտալացի խումբ մը երեսփոխաններու կողմէ պատրաստուեցաւ Հայաստանի անկախութեան ի նպաստ բանաձեւ մըն ալ, որ տարբեր խորհրդարանական կուսակցութեանց երեսփոխաններու հաւանութեան ենթարկուելէ եւ 333Է ակելի երեսփոխաններու ստորագրութիւններով ծածկուելէ ետք, ներկայացուեցաւ Երեսփոխանական Ժողովին Նիստին, որուն մէջ կը վիճարկուէր կառավարութեան արտաքին քաղաքականութիւնը: Երբ կարդացուեցաւ, բոլոր երեսփոխանները յոտնկայս ու ծափահարութիւններով ընդունեցան ներկայացուած բանաձեւը «Կեցցէ՛ Անկախ Հայաստան» աղաղակներու մէջ: Լուիճի Լուծաթիի յանձնուած էր բանաձեւը ժողովին մէջ պաշտպանելու համար ճառախօսութիւն մը ընել: Ծառ արժանացաւ համակրական ընդունելութեան: Տամատեան եւ Տ. Ստեփանեան ժողովարահն էին եւ ընդունեցին երեսփոխաններու շնորհաւորանքը:

Վենետիկի հայերը ի պատիւ Տամատեանին տուին ողջերթի հանդիսութիւն մը: Հոն էր Տամատեանի ուսուցիչներէն Հայր Մինաս Նուրի-խան ծերունագարդ վարդապետը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՖՐԱՆՍԱ

1919 Փետրուարին Պօղոս Նուպարի առաջարկով կը վերադառնայ Փարիզ, մասնակցելու

համար հոն կայանալիք Հայկական Համագումարին, որ պիտի ընտրէր Ազգային Պատուիրակութեան նոր կազմը:

Վերսայի մէջ բացուեցաւ Խաղաղութեան Վեհաժողովը, ուր եղան հանդիսաւոր յայտարարութիւններ: Ֆրանսայի Հանրապետութեան Նախագահ Ռեմոն Փուանքարէի ճառը կը բովանդակէր, ի միջի այլոց, հետեւեալ պարբերութիւնը. «Արաբիա, Արմենիա (Հայաստան), Լիբանան ու Սուրիա, Պաղեստին, Բուրիա, բոլոր ճնշուած ազգութիւնները Դաշնակիցներուն դիմեցին իրենց ազատագրութեան ի խնդիր»: «Ռեյթըր» եւ «Սթեֆանի» մամուլ գործակալութեանց հեռագիրները Փուանքարէի յայտարարութեան այս պարբերութիւնը ամբողջութեամբ արտագրած էին, բայց «Հաուասի» գործակալութիւնը հեռագիրին մէջ «Արմենիա» բառը զանց առած էր: Այս պարագան Տամատեանի ուշադրութենէն չվրիպելով՝ Տ. Ստեփանեանի եւ ուրիշներու հետ աչքէ անցուեցան ֆրանսական թերթերու Նոյն օրերու հաղորդագրութիւնները եւ տեսնուեցաւ որ անոնց բոլորին մէջ Նոյնպէս զանց առնուած էր Հայաստանի անունը: Յայտնուեցաւ որ Ֆրանսայի մէջ խեցեվճիռ մը տրուած էր «Հայաստան» եւ «Հայ» անուններուն դէմ: Ֆրանսան հայոց անուններուն նկատմամբ պոյթօթ յայտարարած էր: Տամատեան Լուիճի Լուծաթիի մօտ այս իրողութիւնը պարզելով խնդրեց որ իրողութիւնը պարզէ Հռոմի ֆրանսական դեսպան Պառէրէն: Պարզուէր է որ «մենք կ'ապրինք հայեր ու կը մեռնինք հայեր. կեցցէ՛ Հայաստանը» լոզունգն է որ ունեցան հայեր պատերազմի տեւողութեան, մինչ յիբանանցիները կ'ըսէին՝ «մենք ապրեցանք Ֆրանսացի ու կը մեռնինք ֆրանսացի. կեցցէ՛ Ֆրանսան»: Ինչպէս կ'երեւի, յիբանանցիներու, սուրիացիներու եւ հայերու Ֆրանսայի հանդէպ բռնած դիրքերուն այս տարբերութիւնը հայերու նկատմամբ սխալ մեկնաբանութիւններու տեղի տուած է Ֆրանսայի մէջ:

Ինչպէս վերը յիշուեցաւ, 1919ի Փետրուարի սկիզբը Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ Պօղոս փաշա Նուպար Տամատեանը ետ կը կանչէ Իտալիայէն՝ մասնակցելու համար Փարիզի մէջ

կայանայիբ Հայկական Համագումարին:

Մինչ այդ Կովկասի մէջ մեծ փոփոխութիւններ կ'արձանագրուին: Չանգեզուրի մէջ Անդրանիկ իր կամաւորներով կը շարունակէ կռուիլ թուրք բանակներուն դէմ, ոչինչ համարելով թուրքոյ եւ Հայաստանի միջեւ Յունիս 4ին Պաթումի մէջ կնքուած հաշտութեան բանակցութիւնները: Մայիս 28ին Հայոց Ազգային Կեդրոնական Խորհուրդը կը վճռէր Հայաստանը հռչակել անկախ հանրապետութիւն, երբ 26ին Վրաստանը եւ 27ին Ատրպէյճանը Սեյմէն քաշուելով արդէն յայտարարած էին իրենց անկախութիւնը: Մայիս 26ին տեղի ունեցած էր Սարդարապատի ճակատամարտը եւ հայութիւնը կասեցուցած էր թրքական ներխուժումը:

Հայաստանի նոր կառավարութիւնը, յոյս դրած դաշնակիցներու հայանպաստ խոստումներուն վրայ, դէպի Եւրոպա ճամբայ կը հանէ պատուիրակութիւն մը՝ բաղկացած Աւետիս Ահարոնեանէ, Միքայէլ Պապաջանեանէ եւ Տոքթ. Համագասպ Օհանջանեանէ, որոնք 1919ի սկիզբը կը հասնին Փարիզ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Երբ Հայաստանի Պատուիրակութիւնը հասաւ Փարիզ, այնտեղ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ հրաւիրուած Հայկական Համագումարը արդէն սկսած էր իր նիստերը գումարելու: Համագումարի առաջին նիստերուն՝ դաշնակցականները թիւով 14, Ժողովին մեծամասնութիւնը կը կազմէին, մնացեալ Ժողովականները՝ ռամկավար, հնչակեան եւ անկուսակցական, էին ընդամենը 13 անձեր, որոնք իրարու հետ գաղափարական կամ խմբակցական կապ չունէին: Դաշնակցականներ իրենց թուական այս առաւելութիւնը ջանացին օգտագործել ի նպաստ իրենց կուսակցական տեսակետներուն եւ այնպիսի այլամերժ ընթացք մը բռնեցին, որ փոքրամասնութեան բոլոր տարբեր հատուածները ստիպուեցան միաբանիլ եւ համերաշխ զանգուած մը կազմել՝ պաշտպանելու համար իրենց համահայկական տեսակետները:

Քիչ յետոյ անկուսակցական ուրիշ պատգամաւորներ ալ հասնելով՝ անոնք եկան ստուարա-

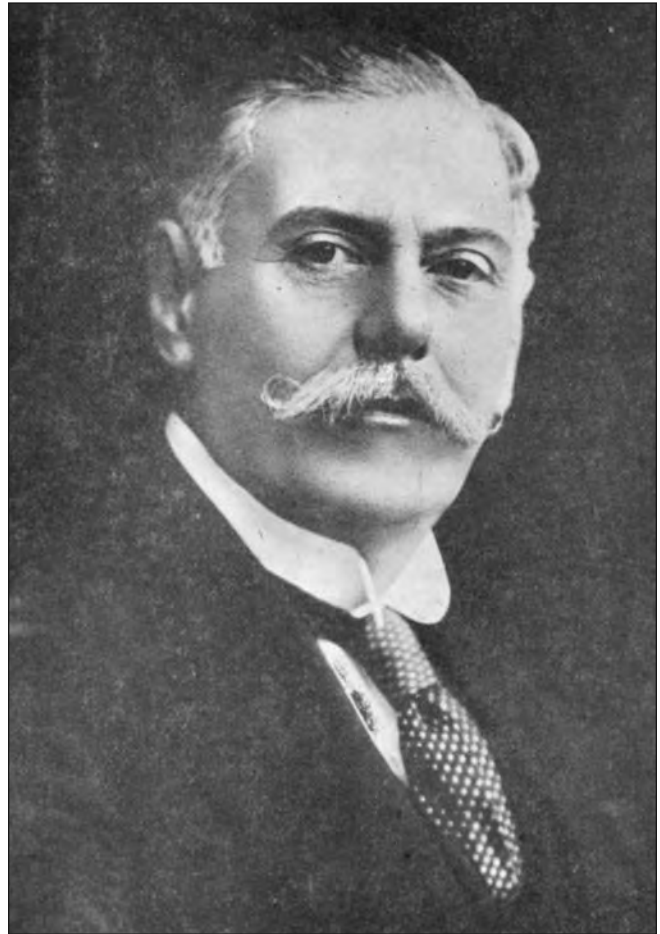
ցուցին համագգային շահերու պաշտպան զանգուածին թիւը, որով Ժողովին մէջ հոսանքներու հաւասարակշռութիւնը հաստատուեցաւ, եւ Նոյնիսկ կշիռը հակեցաւ ոչ դաշնակցական զանգուածին կողմը: Հայաստանի Պատուիրակութեան անդամներէն Ահարոնեան եւ Օհանջանեան այդ ժամանակամիջոցին ներկայ ըլլալով Փարիզ, կը մասնակցէին համագումարի նիստերուն: Համագումարը քննարկեց եւ վաւերացուց Ազգային Պատուիրակութեան պատրաստած հայկական պահանջագիր-յիշատակագիրը՝ որ արեւմտահայ դատի ամբողջական մէկ պատկերացումն էր եւ որուն կցուած էր պատերազմի յեղաշրջութիւններէն ծնունդ առած եւ մարմնաւորուած Հայկական Հանրապետութեան իրողապէս գոյութեան հարցն ալ:

Դաշնակից պետութիւններու թելադրանքով՝ Համագումարը նաեւ պատրաստեց պատերազմի եւ տեղահանութիւններուն ու ամէն կարգի խժժութեանց պատճառով հայ ազգին կրած ահաւոր կորուստներուն եւ վնասներուն տեղեկագրութիւնը՝ վնասուց հատուցումի պահանջներով: Հայաստանի հոգատարութեան խնդիրը կարեւորութեամբ վիճաբանութեան նիւթ եղաւ եւ Համագումարը սկզբունքով ընդունեցաւ հոգատարութիւնը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու յանձնելու պարագան: Քննուեցան նաեւ Ալեքսանտրէթ համախմբուած հայ լեզեռնականներու հարցը, զինաթափութեան խնդիրը, Էմիր Ֆէյսալի արաբ զօրքերուն Հալէպի մէջ հայերու վրայ յարձակման հարցը եւ Պատուիրակութեան կողմէ Կիլիկիա լիազօր ներկայացուցիչ մը ղրկելու կարեւորութիւնը:

Համագումարին անդամները Պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչի այս փափուկ պաշտօնին համար յարմար կը նկատէին Տամատեանը, որ սակայն կը դժկամէր ընդունիլ այդ պաշտօնը, որովհետեւ բացորոշ կ'երեւէր ֆրանսացիներու անբարեացակամութիւնը հանդէպ հայերուն, եւ ինք վստահ չէր որ Ազգային Պատուիրակութիւնը պիտի կրնար զօրավիճ կանգնիլ՝ երբ ինք անոնց կողմէ դժուարութեան հանդիպէր:

Մինչ այդ նոր Ազգային Պատուիրակութիւն մը

ընտրելու կարեւորագոյն հարցը քննարկուեցաւ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ Պօղոս Նուպար նշանակուած էր այդ պաշտօնին համար: Ժողովը ձեռնարկեց Նոր պատուիրակութեան ընտրութեան: Դաշնակցականները կը պահանջէին որ պատուիրակութեան հինգ անդամներէն երկուքը դաշնակցական ըլլան: Մնացեալ ժողովականները կ'ուզէին մէկ դաշնակցական եւ չորսը տարբեր հոսանքներէ: Ժողովականներ պահանջեցին կարեւորութիւն չտալ Դաշնակցութեան պահանջին: Տամատեան, Թեքեան եւ Տ. Ստեփանեան թելադրեցին բանակցութիւնները շարունակել դաշնակցականներուն հետ մինչեւ համաձայնութեան մը գոյանալը: Տուին բացատրութիւններ եւ պատճառաբանութիւններ եւ անկուսակցականներ տեղի տալով շարունակեցին բանակցութիւնները, որով կարելի եղաւ համաձայնութեան յանգիլ՝ ընտրելով երկու դաշնակցական եւ չորս ոչ-դաշնակցականներ: Այս վերջին տեսակի ընտրեալները եղան՝ Պօղոս Նուպար փաշա, Փրոֆ. Աբրահամ Տ. Յակոբեան, Վահան Թեքեան եւ Արշակ Զօպանեան, իսկ դաշնակցականներէն ընտրուեցան Գարեգին Փաստրմաճեան (Արմէն Գարօ) եւ Տոքթ. Ներսիս:

ՏԱՄԱՏԵԱՆ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ ԵԳԻՊՏՈՍ

Ազգային Պատուիրակութեան ընտրութենէն անմիջապէս յետոյ, Տամատեան ընտանեկան պատճառներով կը մեկնի Փարիզէն եւ կը վերադառնայ Եգիպտոս 1919 Ապրիլի վերջերը, երբ արդէն Եգիպտոս անկախութիւն ձեռք բերած էր, Անգլիոյ դէմ յեղափոխութիւն պայթեցնելով: Ան հազիւ կրցած էր հասնիլ Աղեքսանդրիա իր ընտանիքին մօտ:

Հազիւ իր անձնական գործերը դասաւորելու վրայ էր, երբ 1919 Յունիսի սկիզբները Պօղոս Նուպար փաշայէն կը ստանայ հեռագիր մը՝ իրեն իմաց տուող թէ գոյգ պատուիրակութիւնները՝ ի մի ձուլուած Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւն անուան տակ, զինք կարգած էին լիազօր ներկայացուցիչ Կիլիկիոյ, եւ թէ մի քանի օրէն «Մեսաժըրի» շոգենաւով իրեն պիտի հասցնէին իր հաւատարմագիրներն ու Պատուիրակութեան

հրահանգները, եւ թէ Կիլիկիոյ մէջ անհրաժեշտ նկատելով իր անմիջական ներկայութիւնը՝ հարկ էր Նոյն շոգենաւով ճամբայ ելլել, օր առաջ այնտեղ հասնելու համար:

Տամատեան Աղեքսանդրիայէն մեկնելէ առաջ, Կամսարական Արմենակ պէյի գրասենեակին մէջ գեկոյց մը ըրաւ Ամերիկայի եւ Փարիզի ազգային կացութեան մասին, ինչպէս նաեւ դաշնակից պետութեանց դէպի հայերը ունեցած վերաբերմունքին շուրջ, եւ հոն առաջին անգամ Աղեքսանդրիոյ հայ երեւելիները Տամատեանի բերնէն լսեցին որ Ֆրանսայի վերաբերումը մեր ազգային բաղձանքներուն հանդէպ յուսալի փոփոխութիւն մը կրած էր, Նոյեմբեր 11ի զինադադարէն ի վեր:

ՏԱՄԱՏԵԱՆ ԴԵՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ ՊԵՅՐՈՒԹԻ ՎՐԱՅՈՎ

Երբ շոգենաւը կը հասնի Պէյրութ, Տամատեան

ստանալով Պատուիրակության հրահանգները, կը մեկնի մեկնի Մերսին իրեն հետ տանելով իր Շաքէ դուստրը: Նոյն շոգենաւին մէջ էին Գնդ. Ֆլի Սենթ Մարի, որ Կիլիկիա կ'երթար Գնդ. Տը-Փիեփոփին յաջորդելու՝ Հայկական Լեզենի հրամանատարութեան մէջ, եւ քափիթէն Լաֆարկ, որ Ատանայի կառավարիչ նշանակուած էր:

Պէյրութի մէջ Տամատեան կ'այցելէ Ֆրանսայի Բարձր Զոմիսէր Ժորժ Փիթոյի, որ զինք լաւ կ'ընդունի եւ կը խոստանայ իր գալուստը Գնդ. Պրեմոնին իմացնել: Պէյրութի մէջ Տամատեան կը տեսնուի Ազգային Միութեան ատենապետ Տոթթ. Պաղտասար Մելքոնեանի, Սարաֆեան եղբայրներուն, Հաճի փաշա Կիլպէնկեանին, Գեորգ Ալճեանին եւ որբանոցի տնօրէն Խաչատուր Գռուզեանին հետ: Կ'այցելէ Հայ Երիտասարդաց Միութեան լսարան-ընթերցարանը, ուր պաշտօնական ընդունելութեան կ'արժանանայ եւ կը բանախօսէ:

Մերսին հասնելուն Տամատեան ընդունուեցաւ Մէթր Աղազարմի, Ալատիւնի եւ Ատանայի Առաջնորդ Գեորգ վրդ. Ասլանեանի, ինչպէս նաեւ՝ բաղաքի երեսէլիներուն կողմէ, մինչ հայ վարժարաններու երկսեռ աշակերտները «Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ» կիլիկեան երգով կը դիմաւորեն զինք:

Տամատեանին յաջորդ հանգրուանը կ'ըլլայ Ատանա այցելել: Կայարանին մէջ զինք կը դիմաւորեն ազգայիներ, Գնդ. Պրեմոն, Տոթթ. Ռուլան եւ Տեղակալ Կանիէօ: Գնդ. Նորման բարի գալուստ մաղթելով ըսաւ. «բարի եկաք Հայկական Կիլիկիան»: Յաջորդ օր Տամատեան իր հաւատարմագիրները կը յանձնէ Պրեմոնին, որ կը խոստանայ ամէն դիւրութիւն ընծայել իր պաշտօնին կիրառութեանը համար: Նոյն օրը Տամատեան կ'այցելէ անգլիացի ճէներըլ Մեօճին, որ Կիլիկիոյ անգլիական ուժերուն վերին հրամանատարն էր եւ անգլիական կառավարութեան դէպի հայերը լաւագոյն տրամադրութիւններու հաւաստիքը կ'ընծայէ իրեն:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Այդ օրերուն, Կիլիկիոյ մէջ օրուան ծանրակշիռ

հարցը հայ լեզենականներու խնդիրն էր: Ֆրանսական իշխանութիւնները լեզենականներէն մաս մը Ատանայի մէջ պահելով՝ մնացեալները երկաթուղիի հեռաւոր կայարանները կը ցրեն եւ ասկէ զատ՝ լեզենականներուն կը յայտնեն որ իրենցմէ անոնք որոնք կ'ուզեն զինուորական ծառայութենէ ազատ կացուցուիլ, իրենց խնդրանքին վրայ գոհացում պիտի տրուի իրենց փափաքին: Լեզենականներէն շատեր՝ արդէն դժգոհ հայոց եւ յատկապէս իրենց նկատմամբ ֆրանսացիներու անսպաստ վերաբերումէն՝ այս զեկոյցին վրայ դիմում կատարած կամ կատարելու վրայ էին զինուորութենէն ազատ կացուցուելու համար: Տամատեան լեզենականներու այս արձակումը ազգային շահերու համար վնասակար նկատելով՝ այս մասին տեսակցութիւններ ունեցաւ մէկ կողմէ լեզենականներու ենթասպաներուն հետ, որոնք իրենց գանգատները յայտնելով հանդերձ ֆրանսացիներու վարմունքէն, խոստացան լեզենականները ետ կեցնել Լեզենի քայքայումի առաջնորդող այդ վնասակար քայլէն, միւս կողմէ՝ Զոլոնէլ տէ Փիեփոփի, Զոլոնէլ Ֆլի Սենթ Մարիի, ինչպէս նաեւ Զոլոնէլ Պրեմոնի հետ: Փիեփոփ գանգատ ներկայացուց կարգ մը հայ լեզենականներու անկարգ վերաբերմունքէն եւ Տամատեանին ներկայացուց որոշ վաւերաթուղթեր, որոնցմէ մէկը լեցուն էր ֆրանսացիներու հանդէպ հայիոյալից գրութիւնով մը՝ գրուած մի քանի լեզենականներու կողմէ, որոնք դասալիք եղած էին: Սակայն Պրեմոն, Կիլիկիոյ վարիչը, ինքն ալ յայտարարեց թէ ընդհանուր առմամբ գոհ էր հայ զինուորներէն եւ ինք ալ կողմակից չէ Հայկական Լեզենին ցրուումին: Լեզենականներուն եղած թելադրութիւնները իրենց արձակումը խնդրելու մասին՝ զինուորական իշխանութեան կողմէ եղած է անկախ իր կամքէն:

Այսպէս, Լեզենի քայքայման անմիջական վտանգին առաջքն առնուեցաւ Տամատեանի միջնորդութեամբ եւ լեզենականներն ալ իրենց կարգապահութեամբն ու անձնուիրութեամբը ոչ միայն շահեցան ֆրանսացիներուն համակրանքը, այլեւ իրենց վրայ վստահութիւնը վերահաստատեցին:

**ԿԻԼԻԿԻԱ ԿՈՒ ԳԱՅ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ
ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ**

Տամատեանի Կիլիկիա ժամանումէն քիչ ետք, Պաղեստին, Սուրիա եւ Կիլիկիա այցելեց Ամերիկեան քննիչ յանձնախումբը, հասկնալու համար թէ ի՞նչ էին անոնց քաղաքական ցանկութիւնները եւ թէ ո՞ր դաշնակից պետութեան հոգատարութիւնը կը նախընտրէին: Յանձնախումբը կ'առաջնորդէր քրեյն եւ անդամներէն էր ծերակուտական Քիսկ Սոնթկոմըրի, որ որպէս հայասեր ամերիկացի մը նախագահ Ուիլսընի հետեւորդներէն ըլլալով՝ Փարիզէն ծանօթ էր Տամատեանին: Տամատեան, Ազգային Միութեան եւ յարանուանական ներկայացուցիչներ հանդիպում կ'ունենան եւ կը յայտարարեն, թէ կը փափաքին որ Կիլիկիան վերածուի հայկական ինքնավար նահանգի մը: Գալով հոգատարութեան հարցին, յայտնելով հանդերձ իրենց երախտագիտութիւնը հանդէպ դաշնակից պետութիւններուն եւ մասնաւորաբար Ֆրանսայի, որ ներկայիս Կիլիկիան կը կառավարէ արդար կերպով, կ'ըսեն թէ Հայկական Պատուիրակութիւնը Դաշնակից պետութեանց իսկ թելադրութեամբն ու խորհուրդովը Ամերիկայի հոգատարութիւնը ուզած է Հայաստանի համար, իրենք ալ նոյնը կ'ուզէին Կիլիկիոյ համար, որ սահմանուած է ուշ կամ կանուխ Հայաստանի բաղկացուցիչ մասերէն մին ըլլալու: Աւելի ուշ կու գայ Չօր. Հարպըրտ քննելու հարցը:

Ի յայտ կու գայ որ Ամերիկան այնքան ալ հետաքրքրուած չէր Փոքր Ասիոյ ճակատագրով եւ Հայաստանի հոգատարութեան հարցն ալ կը մերժուէր Ծերակոյտին կողմէ: Ասիկա տեսակ մը արկածախնդրութիւն նկատուեցաւ ըստ Մընրոյի վարդապետութեան, հակառակ հին աշխարհի մէկ հեռաւոր անկիւնին մէջ այդպիսի քաղաքական կամ մարդասիրական ձեռնարկութիւն մը ըլլալուն: Այդպիսով առաջարկն ալ մերժուեցաւ 1920 Ապրիլ 26ի նիստին:

**ԱՏԱՆԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ԴԱՐՄԱՆԱՏԱՆ
ԲԱՏՈՒՄԸ**

Ազգային Պատուիրակութիւնը Կիլիկիա դրկեց

բժշկական առաքելութիւն մը Տոքթ. Ղազարոսեանի գլխաւորութեամբ Ատանայի մէջ դարմանատուն մը բանալու առաքելութեամբ: Տամատեան կատարեց բացումը ի ներկայութեան ֆրանսացի զինուորական ու քաղաքական պաշտօնատարներուն: Տամատեան իր ճառին մէջ ըսաւ. «Թուրք կառավարութիւնը հայերը հալածեց ու ջարդեց: Այդ ջարդերուն եւ հալածանքներուն դէմ հայ ազգին վրէժխնդրութեան մէկ կոթողն է այս հայկական հիւանդանոցը, որուն դարմանատան մէջ եղբայրաբար եւ անխտիր պիտի խնամուին ու դարմանուին հայերու եւ ուրիշ տեղացի բնակիչներու հետ՝ նաեւ թուրք հայրենակիցները: Հարիբի դէմ բարիք՝ ա՛յս է մեր վրէժխնդրութիւնը»: Այս հիւանդանոցը իր գոյութիւնը պահպանեց Կիլիկիոյ ֆրանսական գրաւումին լաւ ու գէշ օրերուն մէջ եւ իր դռները փակեց միայն այն ժամանակ, երբ Կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով հայերը միահամուռ կը մեկնէին Ատանայէն:

1919ի ամրան, Ատանայի մէջ արկածով կը մահանայ բժշկապետ Տոքթ. Ռոլան, որ բոլոր հայերուն սիրտը գրաւած էր: Մարմինը կը թաղուի Աբգարեան վարժարանի բակին ճիշդ մէջտեղը: Ատանան այդպիսի մեծաշուք արարողութիւն մը երբեք չէր տեսած եւ գուցէ երբեք ալ պիտի չտեսներ: Այս յուղարկաւորութիւնը ֆրանքօ-հայկական եղբայրակցութեան մէկ գերագոյն արտայայտութիւնը եղաւ, փարատելով ֆրանսացիներուն եւ հայերուն միջեւ կանխաւ առաջ եկած բոլոր անհասկացողութիւններն ու թիւրիմացութիւնները:

1919ի ամրան եղանակին, ֆրանսացիները շարունակեցին Սուրիայէն Կիլիկիա փոխադրել հայ տարագրեալներու մնացեալ մասը: Այս կերպով՝ նոյն տարուան աշնան՝ Կիլիկիոյ հայերու թիւը հասած էր 140-150 հազարի, մէջը ըլլալով Զիլիսի, Այնթապի եւ Մարաշի հայերը, ինչպէս նաեւ զէթունցիները, որոնց վերապրողները կրկին տեղաւորուած էին իրենց արծուաբոյնը: Անգլիական եւ ֆրանսական ուժերը մինչեւ Չէթունի բարձունքը հասած չէին, ոչ ալ այդ բարձրութիւններուն մէջ մնացած էին օսմանեան զօրք ու կառավարական իշխանութիւն: Այսպէս, 1919ի աշունէն սկսեալ՝

Չէյթուն արտաքին յարաբերութենէ զուրկ՝ կը վայելէր տեսակ մը ինքնիշխան կեանք:

ԱՆԳԼԻԱ ԿԸ ԶԱՇՈՒԻ ԿԻԼԻԿԻԱՅԵՆ

1919 Յոկտեմբերին լուր տարածուեցաւ թէ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ կնքուած նոր համաձայնութեան մը հետեւանքով, անգլիական զօրքերը պիտի քաշուին Կիլիկիայէն, Մարաշի եւ Այնթապի շրջանէն, ինչպէս նաեւ Սուրիայէն ու Լիբանանէն, եւ ամբողջ այդ շրջանները ֆրանսական գրաւման տակ պիտի անցնէին:

Այս համաձայնութիւնը դեռ գործադրութեան դրուած չէր, երբ Յոկտեմբերին մէջ տեղի ունեցաւ առաջին թուրք ասպատակային (չէթեական) շարժումը Կիլիկեան դաշտին մէջ: Ֆրանսական բանակն ու Ատանայի հայերը կրցան կասեցնել այս թրքական արշաւանքը:

Յանկարծական ու հրոսակային այս միջադէպը արդէն խուճապային դրութիւն մը յառաջ բերած էր Ատանայի մէջ, երբ Մարաշէն հասած խումբ մը հայ պատգամաւորներ Տամատեանին դիմելով յայտնած էին թէ Մարաշի թուրքերը լսած ըլլալով անգլիական զօրքերու մօտալուտ մեկնումը, սկսած են հայերուն սպառնալ որ իրենցմէ ոչ մէկը ողջ պիտի ձգեն անգլիացիներուն մեկնումէն ետք: Պրեմոն Տամատեանը հանգստացուց որ այդպիսի ծրագիր մը չկայ Կիլիկիան թուրքերուն յանձնելու: Յոկտեմբերի աւարտին անգլիական բանակները Կիլիկիայէն ամբողջովին քաշուեցան:

ՄԱՐԱՇԸ ԿԸ ՅԱՆՁՆՈՒԻ ԹՈՒՐԵՐՈՒՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՆԱՅԱՆՁՈՎ

Քիչ ժամանակ անց, Չէյթունի եւ Ֆնտըճաքի կողմերէն լուրեր կը հասնին որ թուրքեր հրոսակային շարժումներու սկսած են: Հայեր կը բողոքեն դարձեալ Պրեմոնին այս խժոժութիւններուն համար եւ Տամատեան հարց կու տայ. «Կ'ուզէիք իմանալ թէ այս եղած պատահարով, անկարգութիւններու ընթացքին ի՞նչ եղած է ֆրանսական իշխանութիւններու կողմէ զինուած քիւրտ եւ չերքեզ կամաւոր գունդերու նկատմամբ բռնած դիրքը»: Գնդապետը, որ կ'երեւի մոռցած էր առաջին

տեսակցութեան մէջ իր ըրած յայտարարութիւնը եւ Տամատեանի զարմացական պատասխանը, հարցուց անոր թէ ի՞նչ կամաւոր գունդերու մասին է խօսքը: Տամատեան պատասխանեց. «Այն գունդերուն մասին, որոնց ֆրանսական իշխանութիւններու կողմէ կազմուած ու զինուած ըլլալը յայտարարեցիք մեր վերջին տեսակցութեան ընթացքին»: Գնդապետը հերքեց իր ըսածը, սակայն ... 1920ի Յունուարի սկիզբը Մարաշի թուրքերը, ինչպէս կանխաւ հայերուն ազդարարած էին, ապստամբեցան ֆրանսական իշխանութիւններուն դէմ եւ իրենց թաղերուն ու տուններուն մէջ դիրք բռնելով՝ սկսան կրակել ֆրանսացիներու եւ հայերու վրայ: Ֆրանսական ուժերը կը բաղկանային մի քանի վաշտ ալճերիացի եւ սենեկալցի զօրքերէ, հայ Լեզեռնի փոքր զօրամասէ մը եւ վաշտ մըն ալ ֆրանսացի զինուորներէ: Ասոնք ճակատեցան թուրք ապստամբներուն դէմ, մարաշցի հայերն ալ իրենց տուններուն մէջ ամրանալով, իրենց զենքերը դարձուցին թրքական թաղերուն վրայ: Քաղաքը երկու ընդդիմամարտ ճակատներու բաժնուած եղաւ:

Ֆրանսացի հրամանատարը՝ Ժեներալ Զերէթ, հեռագրեց Ատանա պարզելով կացութիւնը: Ատանա կը գտնուէր ֆրանսական գրաւման բանակին գլխաւոր հրամանատարը՝ Ժեներալ Տիւֆիէօ, որ հասած էր Կիլիկիա անգլիացիներու մեկնումէն ամիս ու կէս ետք: Ժեներալը ճշմարտամիտ, ուղղամիտ եւ արդարասէր էր: Ան Ատանայէն դէպի Մարաշ ճամբայ հանեց ուժեղ զօրասիւն մը՝ Զոլունէ Լորմանի հրամանատարութեան տակ: Ֆրանսական բանակը կը ռմբահարէ թրքական դիրքերը եւ հակառակ անոր որ ֆրանսացիներ յաղթանակ կը տանին, սակայն նոյն օրը հրաման կը ստանան Մարաշէն, որպէսզի անմիջապէս նահանջեն: Ֆրանսացիներու Մարաշէն մեկնելու կարգադրութիւնը առաջին իսկ րոպէէն կարծուեցաւ որ Ժեներալ Տիւֆիէոյի կողմէ դասաւորուած էր, զօրասիւնի հրամանատար Զոլունէ Լորմանին կողմէ տրուած գրաւոր մէկ հրամանագրով: Հայերէն ոմանք ալ այդ կարգադրութիւնը վերագրեցին Մարաշի ֆրանսական ուժերու հրամանատար Զօր. Զերէթին, որ սակայն ցաւած է Մարաշի կռիւին

տրուած այս անփառունակ վախճանին համար: Բայց հրամանագիրը Արեւելքի ֆրանսական ուժերու հրամանատար եւ Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ Բարձր Զոմիսէր Չօր. Կուրոյէն էր, հետեւաբար անառարկելի էր եւ վերջնական:

Ֆրանսացիներ Փետրուար 2ին գաղտնօրէն կը պատրաստուին մեկնիլ գիշերով, իրենց հետ տանելով հայ լեզոնականները: Սկիզբ կ'առնէ Նահանջի շարժումը: Միայն քաղաքի ծայրամասերու հայերը տեսնելով ֆրանսացիներու մեկնիլը, իրենցմէ շատեր իրենց ունեցած ամբողջ ինչքը ձգելով՝ խուճապահար կը հետեւին ֆրանսացիներուն եւ այս կերպով չորս հազարի չափ հայեր կ'ընկերանան Նահանջող զօրքերուն:

Ֆրանսացիներու այս յանկարծակի Նահանջովը, հայեր յուսախաբութեան կը մատնուին, հակառակ իրենց յաղթական ցնծութեան, զոր կը փոխուի կոտտանքի եւ յուսահատութեան, իսկ թուրքերը յանկարծ կը մոռնան իրենց պարտութեան խոստովանութիւնը եւ անձնատուութեան պատրաստութիւնները, ու կը վերսկսին Նախկինէն աւելի բռն կերպով յարձակումներ կատարել հայկական թաղերուն վրայ: Մէկ-երկու օրուան մէջ 8-10 հազար հայեր կը ջարդեն. ու ջարդերը պիտի շարունակուէին մինչեւ վերջին հայը, եթէ քաղաքի քրիստոնէայ հոգեւորականները՝ հայ կաթողիկոսներու առաջնորդ Աւետիք Արք. Արփիարեանի եւ լատինաց հոգեւոր պետերու հետ չփութային, ժողովուրդին փրկութեան համար, ստորագրելու թուրք ապստամբներու կողմէ ներկայացուած զոջումի հեռագիր մը՝ զայն ուղղելով Կ. Պոլսոյ ներքին գործոց Նախարարին եւ յայտարարելով. «Ֆրանսացիներ այս երկիրը գալով, դարերէ ի վեր իրարու հետ եղբօր պէս ապրող իսլամներն ու քրիստոնէաները իրարու ձգելէ ետք՝ կորսուեցան զացին»...:

Յուրտ օդին ու ձիւնին տակ Մարաշէն փախուստ տուող հայերէն շատեր ձիւնին տակ թաղուեցան: Նոյնպէս ափրիկեցի զինուորներէն շատեր ցուրտէն սառած մնացին կէս ճամբան:

Զանի մը օր ետք, Տամատեան գնդապետ Պրեմոնին ուղղեց Նամակ մը, բողոքելով Մարաշի

«գայթակղալի Նահանջին դէմ, վեր հանելով ֆրանսացիներու մեկնումին պատճառով» իսկ քաղաքին մէջ տեղի ունեցած կոտորածը, որ խլած էր տասնեակ հազարաւոր հայերու կեանքը: Գնդապետը այդ տեղեկագիրը զգուանքով կը հաղորդէ Չօր. Տիւֆիեյի: Տիւֆիեո կը պատասխանէ ներփակելով պատճենը մարաշցի հայերուն «զոջումի հեռագիր»ին, զոր ուղղած էին ներքին գործոց Նախարարին:

Տամատեան պատասխանելով այսպէս գրեց. «Իմ քաղաքականութիւնս որեւէ փոփոխութիւն կրած չէ: Եթէ այս քաղաքականութիւնը ձեզի հաճելի չէ, ինծի կը մնայ մեկնիլ այստեղէն: Եթէ Մարաշի Նահանջը գայթակղալի կոչեցի, այդ որակումը միայն անոր համար չէր, որ անոր պատճառով հայեր այնքան մարդկային եւ նիւթական կորուստներ կրեցին, այլ Նաեւ այն բանին համար, որ անոնք բարոյապէս Նուաստացումի ենթարկուեցան: Զոյունէլ Պրեմոն առանց մեկնաբանութեան ինծի կը հաղորդէ պատճենը երեւութապէս ստրկական հեռագրի մը, զոր Մարաշի հոգեւոր պետերը՝ իրենց ժողովուրդը կոտորածներէ ազատելու համար՝ ստիպուէր են ուղղել Թուրքիոյ ներքին գործոց Նախարարութեան եւ որով կ'այապանէն ֆրանսացիները: Այդ հեռագիրը ստորագրողները հարազատ ֆրանսացիներ են, անոնցմէ մին, օրինակի համար Արփիարեան Արքեպիսկոպոս, հայ կաթողիկ պատրիարքոս եկեղեցական մըն է, որուն ֆրանսասիրութիւնը ամէն կասկածէ վեր է եւ որ սակայն կատարուած այս Նահանջին հետեւանքով այդ բարոյական Նուաստացման ենթարկած է ինքզինք՝ իր ժողովուրդին բնաջնջումը կասեցնելու իբրեւ վերջին միջոց»:

Չօրավարը հայոց ներկայացուցիչներու հաւաքաբար հայերու նիւթական ապահովութեան ֆրանսացիներու կողմէ երաշխաւորուելուն եական հարցին կ'անդրադառնայ յայտարարելով թէ Կիլիկիոյ ֆրանսական գրաւումը չ'ենթադրեր որ Ֆրանսա պատրաստ է ամէն պարագայի մէջ երաշխաւորել գրաւուած հողամասերու բնակիչներուն կենաց եւ ինչքերու ապահովութիւնը, որ

կախեալ է ապահովական պարագաներէն: Ներկայ կացութիւնը պատերազմական կացութիւն մըն է, եւ ինչպէս որ Ֆրանսայի մէջ պատերազմի ընթացքին բանակը երբ ստիպուի քաղաք մը, դիրք մը լքել՝ նկատի չ'առնելը լքուած տեղի բնակչութեան ապահովութիւնը, նոյնպէս է նաեւ պարագան Կիլիկիոյ քաղաքներու հայ բնակչութեան, որ կրնայ տուժել զինուորական գործողութիւններու կամ նահանջներու հետեւանքով:

Մարաշի նահանջին առիթով տեղի ունեցած այս բանավեճերուն պատճառով, հայ երեւելիները համոզում գոյացուցին թէ իրենց ժողովուրդին կեանքը եւ նիւթական ապահովութիւնը երաշխաւորուած չեն ֆրանսական գրաւումին պարզ իրողութեամբը, այլ թէ իրենք պետք է միշտ պատրաստ ըլլային զենքի ուժով ապահովելու իրենց ինքնապաշտպանութիւնը:

Ուր որ թուրքեր ապստամբական կամ չէթեական շարժումներու սկսան, իրենց դէմը գտան ոչ միայն ֆրանսացի զօրքեր, այլեւ հայ կամաւորական ուժեր, որոնք մեծապէս օգտակար եղան՝ կասեցնելու թրքական շարժումին յառաջխաղացքը:

ԿԱՐԳԸ ԿՈՒ ԳԱՅ ԶԱՃԸՆԻՆ

Փետրուարին, Զաճընէն հասած լուրերը կու գան հաստատելու որ թուրք չէթեներ եւ միլի զինուորներ յարձակած են Վահկայի, Շար-Տերէի, Թումլուի եւ ուրիշ շրջակայ գիւղերու եւ գիւղաքաղաքներու վրայ ու կը պատրաստուին պաշարելու Զաճընը: Զաճընցիները նիւթական օգնութիւն եւ ռազմամթերք կը պահանջեն՝ դիմադրելու համար իրենց վրայ յարձակողներուն:

Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը՝ Տամատեան, եւ Ազգային Միութիւնը կը դիմեն Զոլոնէլ Պրեմոնիին, որ անմիջապէս 800 մավգեր եւ 900,000 փամփուշտ ճամբայ կը հանէ դէպի Զաճըն եւ անկէ զատ՝ Զաճընի հայ կառավարիչը՝ որ թուամորթ մըն էր, պաշտօնական ընելով՝ անոր տեղ իբրեւ կառավարիչ կը դրկէ՝ դիմողներուն առաջարկութեամբը՝ փաստաբան Կարապետ Զալեանը, որ կորովի անձնաւորութիւն մըն էր

(ինչպէս): Նաեւ գովելով հաճընցիներու դիմադրութեան պատրաստակամութիւնը՝ իր կողմէ կը խոստանայ անոնց շուտով օգնութեան հասնիլ:

Քանի մը օր ետք Ատանա հասան Զաճընի Առաջնորդ Սարաճեան Պետրոս Եպիսկոպոս, Զայ Աւետարանականներու քարոզիչ եւ ուսուցիչ Շմաւոն Փոսթոյեան, որոնք գլուժեցին, թէ թուրքերը սկսած են ամէն կողմէ պաշարել Զաճընը:

Փետրուարէն Օգոստոս ամիսներուն մէկ առ մէկ ինկան Կիլիկիոյ հայկական աւաններն ու գիւղերը: Ֆրանսացիները դաւաճանած էին իրենց փոքր դաշնակիցին՝ քրիստոնեայ հայութեան...:

ԱՆԿԱԽ ԿԻԼԻԿԻԱ

Տամատեան կը յաջողի բերել քով-քովի հայ, յոյն, ասորի ու արաբ կիլիկեցիները եւ 1920 Օգոստոս 4ին, հռչակել Կիլիկիան անկախ, իր վարչապետութեամբ: Բայց այդ երազն ալ հազիւ օրուան մը կեանքը կ'ունենայ, որովհետեւ ֆրանսական կառավարութեան տիտուր քաղաքականութիւնը կասեցուցած էր Զօրավար Անդրանիկի եւ Արմենակ Եկարեանի մուտքը Կիլիկիա եւ անդամալուծած՝ հայ կամաւորները: Տամատեան տարի մը կը մնայ արգելափակուած եւ 1921ին կը վերադառնայ Եգիպտոս: Նոյն տարուան Զոկտեմբեր 1ին, Կ. Պոլսոյ մէջ արդէն կը գումարուէր ՌԱԿԻ հիմնադիր ժողովը:

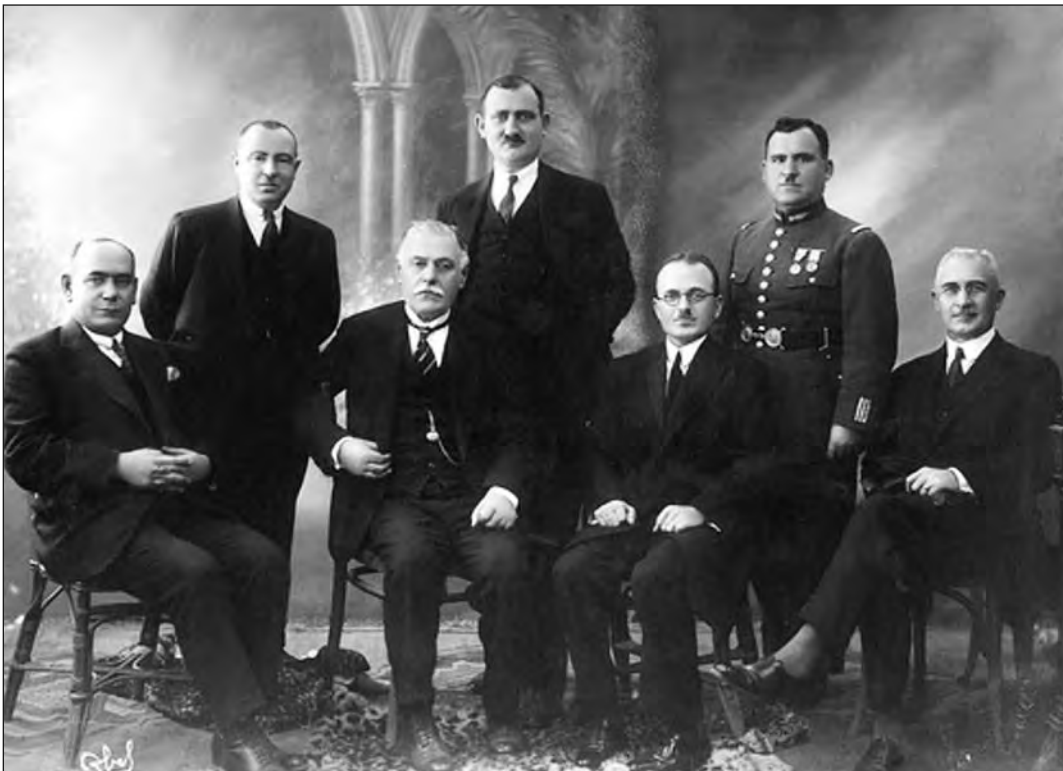
ՏԱՄԱՏԵԱՆ ԿՈՒ ԳԱՅ ՊԵՅՐՈՒԹ

Եգիպտոսի Մանթաշէֆի ընկերութիւնը 1922ին Տամատեանը կը գործուղէ Պէյրութ վարելու համար ընկերութեան Լիբանանի մասնաբաժնի տնօրէնութեան պաշտօնը:

Պէյրութի մէջ կը հաստատէ ծխախոտի արտադրութեան գործարան մը եւ կը դառնայ ազգային կեանքին մղում տուող գլխաւոր ուժերէն մին:

Լիբանանի համար օրհնութիւն մը կ'ըլլայ անոր Պէյրութ բնակութիւնը:

Զեւոգիտէ կարեւորութիւն սկսած էր առնել արդէն Լիբանանի հայ գաղութը եւ հոն ալ սկսած էին մէկտեղուիլ տեղահանութենէ ճողոպրած հայութեան թեկորները:

*ՀԲԸՄԻ Պեյրուքի
Մասնաժողովը
1930ին: Նստած,
ձախեն աջ՝ Տոթթ.
Յակոբ Թովմեան,
Սիիրան Տամատեան
(Ա.պետ), Վեր. Ենովք
Կեթկեօզեան եւ
Կարապետ
Քացախեան: Ուղի,
ձախեն աջ՝ Տոթթ.
Պաղտասար
Մելքոնեան, Հմայեակ
Գրանեան եւ
հարիւրապետ Պողոս
Թուրսարգիսեան:*

Մասնակից է ՀԲԸՄԻ Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան կազմութեան Բաբգէն Աթոռակից Կաթողիկոսի, Դոկտ. Յակոբ Թովմեանի եւ այլ հիմնադիրներու հետ:

Ուժ կու տայ տեղւոյն ՌԱԿԻ ակումբին եւ կը յղանայ գաղափարը, թերթով մը ամբողջացնելու այդ աշխատանքը, զոր հետագային կ'իրականացնեն Վահան Թեքեանն ու Բարունակ Թովմասեանը, հիմնելով ՌԱԿԻ պաշտօնաթերթը՝ «Չարթօնք»ը:

1936ին, Տամատեանի առողջական վիճակը կը վատթարանայ եւ վիրահատութեան պատճառով կը կորսնցնէ 43 տարիներ առաջ Սասունի մէջ վիրաւորուած աջ սրունքը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԳԱՀԻՐԷ

Կը վերադառնայ Գահիրէ եւ իր տունէն մօտէն կը հետեւի ազգային ու կուսակցական կեանքին: ՌԱԿԻ Կեդրոնի ժողովները ընդհանրապէս կը կայանային իր տան մէջ: Կու տայ իր փորձառութենէն եկած խորհուրդները եւ կը դառնայ դայեակներէն մին Հայ Ազգային Հիմնադրամի

ծնունդին, որ կ'ըլլայ օրինութիւն մը՝ հասնելու Կուսակցութեան գործունեութեան եւ հրատարակութեան բիւր կարիքներուն:

ՄԱՅԸ ԵՒ ՅՈՒՐԱՐԿԱԴՐՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սիիրան Տամատեան կը մահանայ Գահիրէի մէջ, Կիրակի լուսաբացին, Օգոստոս 12, 1945ին, իր տան անկողնին մէջ, 82 տարեկանին:

Յուդարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Օգոստոս 14ին Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Եկեղեցիին մէջ, ուր փութացած էին ամեն կողմէ եկած գաղափարի ընկերներ եւ բազմութիւն մը ամբողջ:

Ներկայ էին Թեմական Խորհուրդի անդամներ, Ս.Դ.Հ. Կուսակցութեան եւ Բարեգործականի ներկայացուցիչներ:

Թաղմանական Կարգը կը կատարուի նախագահութեան ներքեւ Եգիպտոսի Հայոց Առաջնորդ Մամբրէ Արք. Սիրունեանի, որ գեղեցիկ դամբանականով վեր կ'առնէ հանգուցեալին ազգանունը եւ անբասիր գործիչի առաքինութիւնները եւ գործունեութիւնը, որոնք անմահ կը դարձնեն զինք

մեր պատմութեան մէջ:

Յուդարկաւորութենէն ետք, երիտասարդ ընկերներ ուսամբարձ դագաղը կը տանին բակ, ուր խմբուած սգակիրներուն առջեւ խօսք կ'առնէ ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ Էօթէն Բաբազեան:

Մարմինայի Ազգային գերեզմանատան մէջ, ուր ան կը թաղուի, խօսք կ'առնեն գաղափարի ընկերներ Կ. Մկրտիչեան, Յ. Արամեան եւ Յ. Գարայեան, իսկ յանուն Հնչակեան Կուսակցութեան՝ Մանուէլ Պէլլէրեան:

Յաւակցական հեռագիրներ կը տեղան աշխարհի բոլոր կողմերէն՝ ազգայիններէ թէ կուսակցականներէ, ինչպէս՝ Գարեգին Յովսէփեանց Կաթողիկոսէն, Ճիմ Զանգալեանէն, Հրաչ Երուանդէն, Միքայէլ Նաթանեանէն, Բարունակ Թովմասեանէն, Վահան Մալեգեանէն եւ ուրիշներէ:

Յաջորդ օր վերջ կը գտնէր Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմը եւ Նացի Գերմանիան կը կնքէր պարտութեան գիրը, յաղթանակովը Ֆրանսայի, Անգլիոյ ու Ամերիկայի, նաեւ՝ ու անկասկած՝ Կարմիր Բանակի քաջարի հայ զինուորներուն, որոնք Պերլին մտնող առաջիններէն եղած էին:

Հետագային, Միհրան Տամատեանի յիշատակը վառ պահելու համար զանազան ակումբներ կոչուեցան իր անունով:

* * *

ՏԱՍԱՏԵԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ՔԵՐԹՈՒԹՆԵՐԵՆ, ՈՐՈՆՔ ՈՐՊԵՍ
ՅԵՐԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ Կ'ԵՐԳՈՒԻՆ ՄԻՆԶԵՒ
ԱՅՍՕՐ

Հեռաւոր երկիր նստած դու Նժդէհ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԶԱՅԼԵՐԳԸ

Հեռաւոր երկիր նստած դու Նժդէհ,
Հայրենեաց բախտին մօտուց ես տեղեակ,
Քարոզ քաջարի նոր սկզբանց վեհ,
Յեղափոխութեան ծայնատու Հնչակ:

Նոր գաղափարի քո ցանած սերման,
Ազնիւ պտուղներ հասուննան արագ.
Կարին ու Պոլիս որոտման նման՝
Անդրանիկ շարժմունք ծնաւ քեզ, Հնչակ:

Զար բռնակալը հայոց կեղեքիչ՝
Վախէն պահուղտեցաւ ոսկէ գահին տակ,
Խուլ Եւրոպայի թընդաց մեծ դահլիճ,
Հայը ցնցուեցաւ, կարմրեցաւ Հնչակ:

Այսօր քո սերմանց նոր պտուղը ահա՝
Հասան, կարմրին, արեան նմանակ,
Կենաց եւ մահու սուրբ ժամ մերձենայ,
Կարմիր հրաւերիդ ակն ունինք, Հնչակ:

Կոչնակ հնչեցո՛ւր, հնչեցո՛ւր արագ,
Թո՛ղ հայք ոտք ելնեն – ծագէ մինչեւ ծագ.
Փշրէ՛ ժանտ շղթան, ծագէ նոր արեւ,
«Ազա՛տ ենք», հնչէ՛, ոսկեզօծ Հնչակ:

Տալլորիկի կտրիճ եմ՝ խորդ

ՏԱԼԼՈՐԻԿ

Տալլորիկի կտրիճ եմ խորդ,
Քաղքցու պէս չեմ թուլամորթ.
Սարի զաւակ, քարի որդի՝
Հին քաջ հայոց եմ մընացորդ:

Տալլորիկցի զաւակ եմ քաջ,
Զեմ խոնարհիւր թուրքին առաջ,
Քարուտ լերանց ես ազատ լաճ՝
Զեմ տեսեր ոչ արօր, ոչ մաճ:

Յորդորակ

Հայ աղբըրտիք, ջան աղբըրտիք,
Տալլորիկցի զաւակ եմ քաջ,
Ազատութեան սիրոյն համար,
Եկէ՛ք դէպ ինձ յառա՛ջ, յառա՛ջ:

Երբ իմ աչեր բացի յաշխարհ,
Ազատ տեսայ մեր սար ու քար.

Մինչեւ փակեմ աչքըս խաւար,
Պիտ չի կոխեւ հոս ոտք օտար:

Իմ մամ ծնաւ զիս պալու ծոց,
Ընկուզի կոճղ մ'եղաւ օրրոց,
Տըկլոզ ծընած՝ մեծցայ տըկլոզ,
Կեանքիս բաժինն է կռիւ ու բոց:

Յորդորակ

Ոտքըս բոպիկ, սիրտըս միշտ բաց,
Ի՛նչ փոյթ թէ քոյրս ալ մերկ մընաց,
Իմ մօտ մէկ է՝ արեւ, բուր, ցուրտ,
Բա՛ւ է, չիշխեր հոս թուրք կամ քիւրտ:

Իմ կեանքըս խիստ է եւ չարքաշ,
Փափուկ կեանքի վայլից չեմ վարժ,
Բընակարանս է ապառաժ,
Ընկերս՝ մորիկ ու երկրաշարժ:

Յորդորակ

Թող այլք բնակին հովիտ ու դաշտ,
Վատ անգութին հետ լինին հաշտ,
Ես պիտի մնամ միշտ անսուած,
Թէեւ վըրաս գայ քըսան վաշտ:

Իսկի չքաշեմ բանի մ'կարօտ,
Քանի ունիմ զընդակ, վառօդ,
Ազատ ապրիմ, մեռնիմ ազատ,
Սասնոյ որդին եմ հարազատ:

Յորդորակ

Յորենի տեղ կ'ուտեմ կորեկ,
Երկաթ ծեծեմ գիշեր ցերեկ,
Շինեմ փետատ, խոփ, խաչ-երկաթ,
Ծանր է դատումս, բեմ ազատ:

Հարըստութիւն, ուսում, հանճար,
Պատիւ եւ փառք չեն ինձ համար,
Բա՛ւ է ունիմ տեգ, թուր, խանչար,

Բնաւ չի կոխեր հոս ոտք օտար:

Յորդորակ

Չենքն է միակ իմ խաղալիք,
Կ'ատեմ հանդարտ կեանք խաղալիք,
Կը սիրեմ որս, կըռիւ, աւար,
Կը սպասեմ երբ ընկնի հաւար:

Գիշերն ալ զենք վըրաս քընեմ,
Երագիս մէջ կըռիւ կ'ընեմ.
Կըռուիլն ինծի մօտ խաղալ է,
Կըռուով մեռնիլը հալալ է:

Յորդորակ

Կըռուի մէջ մեռաւ իմ պապ,
Այդ կերպ մահն է անուշ մըրափ,
Կ'ուզեմ ես ալ մահ մէջ կըռուի,
Որ իմ անուն անմահ գըրուի:

Այս քարուտ տեղ խիստ դժուարին,
Իմ քաջ պապեր երբ ընտրեցին,
Ըսին՝ ազա՛տ որդոց որդի
Քաջաց սերունդ թո՛ղ հոս ապրի:

Յորդորակ

Եւ իմ խելօք ջոջ պապ Յարե,
(Աստուած հոգին լուսաւորե)
Ինձ կ'ըսէր միշտ. «Աղքատ ապրե՛,
Բայց մի՛ ծռէ վիզ, հարկ մի՛ վճարե»:

Սակայն մի՞թէ կրնայ աղքատ
Կոչուիլ այն մարդ որ է ազատ.
Մի՞թէ կայ բան մ'աւելի թանկ՝
Քան անիշխան եւ ազատ կեանք:

Տալորիկն է սեւ սարեր,
Խոր, մութ ծործորք, սեպ-սեպ քարեր,
Վերեւ ջուխտակ ծեր Մարաթուկ,
Հոգիս մատա՛ղ մեր Մարաթուկ:

ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

Մենով պարծի այսօր Սասուն,
Մենք ենք խրախոյս հայոց նըկուն,
Տալուորիկ սար, Հեռուա Չէյթուն,
Տան իրարու ազա՛տ ողջոյն:

Հա՛յ աղբըրտիք, ջա՛ն աղբըրտիք,
Տալուորիկի գաւակ եմ քաջ,
Ազատութեան սիրոյն համար
Եկե՛ք դէպ ինձ յառա՛ջ, յառա՛ջ:

Յորդորակ

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵԱՆ

Օրթաքեոյ (Կ. Պոլիս), Յունուար 21, 1878 – ԳաՀիրէ, Ապրիլ 4, 1945

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Հին տոմարով Վահան Թեքեան ծնած է Կ. Պոլսոյ Օրթաքեոյ թաղամասը Յունուար 21, 1878ին, իսկ նոր տոմարով՝ Փետրուար 4ին, կեսարացի ծնողքէ, որոնք շատոնց Կ. Պոլիս հաստատուած էին: Իր ծնունդը զուգադիպած ըլլալով Վահան Գողթնացիի տօնին՝ մկրտուած է Վահան անունով: Հայրը՝ Գալուստ, իսկ մայրը՝ Եղիսաբէթ (ծնեալ՝ Արզըեան): Վահան իր ծնողքին հինգ զաւակներուն վերջինն է: Ունէր երեք եղբայրներ եւ քոյր մը: Հայրը, որ մահացած է երբ Վահան 9-10 տարեկան էր, որոշ ազդեցութիւն մը չէ ունեցած իր վրայ: Մայրն էր տան վահանը: Տան մէջ տիրող լեզուն թրքերէնն էր եղած: Քոյրը՝ Նուրիցա (յետոյ՝ տիկին Պոտոսեան) եւ երեք եղբայրները՝ Տիգրան, Ճիվան եւ Արթաքի:

Թեքեան շառաւիղն է երկու շատ ազդեցիկ կեսարացի ընտանիքներու: 1850ի ատենները Կեսարիոյ մէջ ազգապետի (միլլէթ պաշը) պաշտօնը վարած են հաճի Մուրատ Թեքեանը՝ իր հօրը հայրը եւ Սարգիս Արզըեանը՝ իր մօրը հայրը: Թեքեանը ճանչցած չէ իր «ազգային» պապերը, սակայն անոնցմէ ժառանգած ըլլալ կը թուի կարեւոր գիծեր նկարագրի:

Վահան շատ փոքր էր, երբ իր ծնողները փոխադրուեցան կեսարացի հայոց նախընտրած եւ իրենցմով լեցուած Սկիւտարի Իճատիէ թաղը, դրացի ունենալով Եղիա Տեմիրճիպաշեանը: «Չկար հայ գրող մը, որուն անձնական յիշատակը այնքան յուզէ եւ թանկագին ըլլայ ինծի՝ որքան Եղիա Տեմիրճիպաշեանինը», գրած է Թեքեան:

Վահան իր մանկութիւնը անցուցած է խաթունիկ ընտանիքի մը, զուտ հայաբնակ թաղի մը եւ բնութենէն գեղեցկօրէն օժտուած միջավայրի մը մէջ. այսպիսին էր Սկիւտարը, որ իր ամենէն փայլուն օրերը կ'ապրէր այն ատեն: Խրիմեանը

Սկիւտարի Գուզկունճուքի, Ալեաթեանը՝ Սելամսըզի եւ Իզմիրլեանը՝ Ենիմահալէի եկեղեցիներուն քարոզիչներն էին: Սկիւտարի ժողովուրդը, իր կարգին, տարբերութիւն մը կը ներկայացներ Պոլսոյ այլ թաղերու բնակիչներէն՝ իր պերպերեանցի ուսուցիչներու առատութեամբ, եւ հայ իգական սեռի մէջ Մեզպուրեանէն վկայուած պատրաստուած կիներու գոյութեամբ: Այդ օրերուն Օրդ. Եւփիմէ Զօպանեան եւ Օրդ. Չապէլ Եսայեան (Սիպիյ) Սկիւտար կը բնակէին: Սկիւտար ունէր իր դպրոցները, թատրոնները եւ Վահան Թեքեան հասակ կը նետէր այս կենսունակ եւ աշխոյժ միջավայրին մէջ:

Ան զրկանքով ապրող տղայ մը չէ եղած, ընդհակառակը, ունեցած է վայելքներ՝ շնորհիւ իր հարուստ ազգականներուն, որոնք ունէին պետք եղածէն աւելին: Ան կը մնար իր մօրեղբօր՝ Մանուկ Արզնեանի տունը, ուր որպէս լաւագոյն միջավայր, անուղղակիօրէն իր մանկութեան առաջին օրերէն իսկ կը կազմուէր իր նկարագիրը: Այդ տան մէջ ալ հետաքրքրութիւն պիտի ունենար գիրքերու նկատմամբ: Ան հազիւ 10-12 տարեկան՝ պիտի կարդար Ալիշան ու Նարայէ գրաբար ու գրաբարխառն դասականները: Պիտի դիտէր Վոսփորը եւ վայելէր անոր գեղեցկութիւնը: Իր լաւ օրերէն էին Նաեւ մօրաբոջ այցելութեան Գնալը կղզիի արծակուրդի օրերը: Իր առաջին դառնութիւնը պիտի ըլլար իր տան հրկիզումը Դեկտեմբեր 18, 1894ին:

Ան 4 տարեկանին դրկուած է Փեշտիմալճեան վարժարան, որուն հնաքոյր մթնոլորտին մէջ ալ կը սորվի կարդալ-գրել ու որմէ ետք՝ Իճատիէի Ներսէսեան-Էրմոնեան վարժարանը եւ վերջապէս 1887ի Սեպտեմբերին՝ Պերպերեան, դասընկեր ունենալով Սուրէն Պարթեւեանը: Ան առաջին տարին իսկ սկսած է գրել ոտանաւորներ, զորս իր հետ կը պտըտցնէր վախճալով որ ... կ'այրին կամ կը կորսուին:

ՊԵՐՊԵՐԵԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՐԸ ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅԾԵՐԸ

Պերպերեանի մէջ, իր գրական եւ ազգային հետաքրքրութիւնները կ'ընդարձակուին: Թէքեան հոն գրական-հրապարակագրական առաջին փորձերը կը կատարէ ձեռագիր ամսաթերթ մը հրատարակելով՝ «Սիւզ» անունով: Յիշենք որ իւրաքանչիւր դասարան ունէր իր թերթը: Անիկա կամապաշտ հակումներ եւ քմահաճ վերաբերումներ ցոյց տալ կը սկսի Նոյնիսկ դասերուն հանդէպ. օրինակ՝ կ'որոշէ թրքերէն դաս չառնել: Անշուշտ ասոնք արտաքին ազդեցութիւններու մէկ նշանն էին:

Յեղափոխութեան նախանշաններով լեցուն էր պոլսահայ մթնոլորտը եւ անիկա պիտի ունենար իր առաջին պոռնկումը 1890 Յունիս 15ին, *Զուրպան*

Պայրամին օրը, պատրիարքարանին ցոյցով: Ինք հազիւ 13 տարեկան պատանի կը կարդար արմենական հերոսներէն Գուլագսըզեանի եւ Ագրիպպասեանի թուրք ոստիկաններու հետ ընդհարման եւ մահուան մասին: Կարդալ սկսած էր «Արմենիա»ն, ուր գուշակութիւններ կային թէ քանի մը տարիէն Հայաստանի ազատութիւնը պիտի ողջունուէր...:

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՐԸ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ԻՆ ՄԵՋ

Նեղացած տնօրէն Ռ. Պերպերեանէն, Թէքեան 13 տարեկան հասակին կ'որոշէ արձանագրուիլ Կեդրոնական, հակառակ Սկիւտարէն Ղալաթիա երթալ-գալու անպատեհութեան: Կեդրոնականի տնօրէնը՝ Յարութիւն Մօստիչեան, զինք կ'ընդունի, պայմանաւ որ նախորդ վարժարանէն բարի վարուց վկայական բերէ: Կը դիմէ Պերպերեանին, որ կը մերժէ տալ զայն, սակայն քանի մը օրեր ետք դարձեալ դիմելով կը ստանայ: Թէքեանին համար Նոր միջավայր էր այս Նոր դպրոցը եւ պիտի տար իր առաջին շրջանաւարտները՝ Արշակ Զօպանեան, Երուանդ Մանուէլեան եւ ուրիշներ:

Ան 1889ին արդէն ընթերցող էր «Մասիս»ի, զոր Արփիարեան կը խմբագրէր Լեւոն Բաշալեանին հետ, եւ ուր կ'երեւէին Զօհրապը, Հրանդն ու Կամսարականը: Երբ Կեդրոնականի ուսանող կը դառնայ, կ'ըլլայ ընթերցողը Նաեւ «Հայրենիք»ին, որ Նոյն տարին՝ 1891ի ամառը, կը սկսէր հրատարակուիլ Արփիարի խմբագրապետութեամբ եւ Նոյն անձերուն աշխատակցութեամբ: Արփիարի խմբագրականներով տպաւորուած «քիչ-քիչ կը դառնար *ազգայինճի*»: Յաջորդ տարի իր դպրոցակից ընկերներէն Արշակ Ծիսեանց զինք «Հայրենիք»ի խմբագրատունը տանելով կը ներկայացնէ Արփիարին ու Բաշալեանին: Կը կրէ առաջին պարտութիւնը հրապարակագրութեան եւ գրականութեան ճակատին վրայ, երբ իր յօդուածն ու բանաստեղծական փորձերը լոյս չեն ընծայեր անոնք:

Նախ քան Կեդրոնականը ձգելը, «Կաղանդը Կեսարիոյ մէջ» խորագիրով յօդուած մը կը գրէ ու

կը դրկէ «Չայրենիք»ին, 1894ի կաղանդի թիւին համար: Յօդուածը կը հրատարակուի Յունուար 1ի թիւով Բ.Կ.Ս. ստորագրուած: Այս անգամ ալ «կրակի մկրտութիւնն» է որ կ'ընդունի Թէքէեան, որովհետեւ յօդուածը Կեսարիոյ վրայ եւ կեսարացիներուն դէմ եղած է կերպով մը, աւելի ճիշդ՝ բառով մը միայն, եւ այդ բառը զինք ենթարկած է նշանաւոր կեսարացիի մը՝ «Մանգումէի Էֆէտար»ի խմբագիր Կարապետ Փանոսեանին, շանթերուն: Թէքէեան «դժ ... կամ բարեբախտաբար կեսարացի չեմ» գրելով սկսած էր կեղծանունով յօդուածը, որ իր մօրմէն լսուած կեսարական Կաղանդի նկարագրութիւնն էր: Թէքէեան տարիներ ետք ունեցաւ զոջումը իր արարքին:

Արտաքին աշխարհը ունեցաւ մեծ ազդեցութիւն ուսանողութեան երեք տարիներուն (1891-1894) ընթացքին, երբ Պոլսոյ հայկական կեանքը արտասովոր յեղաշրջումի մը մէջ էր եւ անշուշտ Կեդրոնականը զերծ չէր մնացած այդ մթնոլորտին ազդեցութիւնը կրելէ: Դուրսի կիրքեր դպրոց եկած էին երբ Մելքոն Կիւրճեան դէմ կ'արտայայտուէր Արփիարեանին: Յնչակեանի եւ Դաշնակցականի տարորոշումներն ու անջատումները կ'ուրուագծուէին երիտասարդ դարձող ուսանողութեան երեւակայութեան մէջ: Անոնք կ'անջատէին երկու կուսակցութիւնները իրարմէ: Պոլսոյ հայ կեանքը յեղափոխական խմորումի մը մէջ էր եւ Կեդրոնականին մթնոլորտը լեցուն՝ այդ խմորումի նշաններով, որոնք դպրոցը դարձուցած էին կասկածելի՝ թուրք ոստիկանութեան աչքին:

Այս պատճառով ալ Թէքէեան իր ուսանողութեան վերջին տարին (1894), օր մը Սկիւտարի շոգենաւին մէջ, հայ երիտասարդի մը կողմէ հարցաքննութեան կ'ենթարկուի: Իրեն կը հարցնէ ան թէ հայոց պատմութեան դաս կ'առնէ՞ն թէ ոչ, հայերէն ի՞նչ երգեր կ'երգեն, եւայլն: Թէքէեան պատահածը կը պատմէ տնօրէն Յարութիւն Մօստիչեանի:

Կեդրոնականին մէջ Վահան Թէքէեան, հակառակ իր փոքր տարիքին, ուշագրաւ աշակերտ մը եղած է, ո'չ միայն իր մտաւորական ձիրքերուն, այլ թերեւս նաեւ իր ընտանեկան դաստիարակութեան

համար: Ան հոն ինք իր մէջ ամփոփուած, բայց ո'չ անհաղորդ իր շրջապատին՝ կը նուիրուի իր նախասիրութեան համաձայն իր գրական պաշարը զարգացնելու եւ իր նախափորձերը ընելու գործին: Անյազ ընթերցող էր, իր ունեցած բոլոր դրամներով զիրք կը գնէր ... մեր զարթօնքի սերունդին դասականներուն գործերը ան ոչ միայն կը կարդար, այլեւ՝ կ'ընդօրինակէր հատուածներ անոնցմէ: Եղիա Տեմիրճիպաշեանը որպէս տիպար մը քանդակուած էր իր մտքին մէջ: Լսած էր ճառերը եւ կարդացած՝ անոր գործերը:

1893-94 դպրոցական տարեշրջանի կիսուն՝ Մարտ ամսուն Թէքէեան կը լքէ Կեդրոնականը, ըսելով. «Դպրոցը ... կը լքէի՝ աշխարհը կամ *բուն կեանքը* իմ տասնվեց տարեկանի աչքերովս ճանչնալու հետաքրքրութենէն մղուած, դպրոցի ամբողջ շրջանին կեսը միայն լրացուցած բայց տգիտութեանս համար չցաւելով՝ որովհետեւ բաղդատմամբ կը զգայի թէ դպրոցը ա'լ պիտի չտար ինծի բան մը զոր առանձին չկարենայի ստանալ ընթերցումներով»: Այսքան ինքնավստահ էր ան այդ տարիքին իսկ:

Քաջալերուած է Վահան Չարդարեանէն եւ նոյն տարին՝ 1894ին, Չարդարեանի ձեռնարկած «Տեսարան» անունով հաւաքածոյին մէջ, որ պրակ առ պրակ լոյս պիտի տեսնէ, Թէքէեան կը հրատարակէ երկու գրութիւններ: Մէկը արձակ, միւսը՝ ոտանաւոր: «Տեսարան»ին աշխատակցած են՝ Սրմաքէշխանլեանէն զատ՝ Լեւոն Մկրտիչեան, Ռուբէն Որբերեան, Արտաշէս Յարութիւնեան (Կարօ), Ռուբէն Չարդարեան, Տիրան Չրաքեան, Ասատուր Կեզիւրեան (ապա՝ Չարմայր ծ. վրդ.), Միհրան Յովհաննեսեան արդէն ծանօթ կամ յետոյ մեր գրականութեան մէջ տեղ գրաւած անուններ:

Յաջորդ տարի Արշակ Չօպանեան կը նախաձեռնէ հրատարակութեան «Ծաղիկ» գրական հանդեսին, որ գրասէր երիտասարդութեան կողմէ խանդավառութեամբ կը դիմաւորուի, սակայն կարճատեւ կ'ըլլայ անոր կեանքը իր Փարիզ մեկնումով: Թէքէեան արդէն ծանօթացած էր Չօպանեանին եւ մտած անոր «սպայակոյտ»ին մէջ:

Թէքէեան, Չօպանեանէն ետք, կարճ ժամա-

Նակ մը միայն կը մնայ Կ. Պոլիս եւ իբր վտանգուած յեղափոխական ինքզինք արտասահման կը Նետէ, Մայիսի 1896ին, հեռանալով իր սիրած Սկիւտարէն:

ԹԵՔԵՏԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԸ

Վահան Թեքեան դեռ եւս Կեդրոնականին մէջ, որ ելեքստրականացած էր յեղափոխաշունչ մթնոլորտով, արդէն առաջին սաղմերը ստացած կ'ըլլար յեղափոխականութեան եւ տարուած էր ամբողջ Կ. Պոլսոյ այդ օրերու երիտասարդութիւնն ու պատանեկութիւնը խանդավառող գաղափարներով:

1894ին երբ Կեդրոնականը կը ձգէր, ամէն հայ երիտասարդ յեղափոխական էր եւ «սուրբ գործ»ին համար հանգանակութիւններ կը կատարուէին տուն-տուն, խանութ-խանութ պտըտելով: «Կարմիր կնիք»ով թուղթերով յեղափոխական ընկերութիւնները ամէնը տուրքերու կ'ենթարկէին: *Տէրոյն*եր կը կատարուէին մատնիչ հայերու եւ ժլատ հարուստներու դէմ: Այսպէս՝ Մաքսուտ Սիմոն պէյ՝ Զաղաքական Ժողովին ատենապետը, Սուբիաս Զինկ, Մայր Եկեղեցիին աւագերէցը, ոստիկան Խաչիկ, Նախկին վարդապետ Մամբրէն, Թիւթիւնճիէֆը մահափորձի կ'ենթարկուէին Ժողովուրդը խանդավառելով՝ իբր յեղափոխական յաղթանակներ:

Յեղափոխական այս գործերուն լուումը կ'ըլլար, Իզմիրլեանին պատրիարքութեան խանդավառ օրերուն, 1895 Սեպտեմբեր 18ին, Պապը Ալիի ցոյցը, որուն կը մասնակցին բազմահարիւր պոստեցի եւ զաւառացի հայեր: Այդ օրը Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին անգամ ջարդ մը կը գործադրուի եւ բազմաթիւ հայեր կը սպաննուին: Թեքեան այդ օրերուն հիւանդ պառկած կը մնար ... ստոյգ մահէ փրկուելով երկուքուկէս ամիս անկողնոյ ծառայելէ ետք: Ան անգիտակ մնաց Պապը Ալիի ցոյցէն. ո՛չ անոր կազմակերպութեան մասնակցեցաւ եւ ո՛չ ալ տեսաւ ցոյցը:

Թեքեան, որ արդէն լեցուած էր դպրոցէն եւ ազդուած Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող մթնոլորտէն, ատակ էր օրուան հոսանքէն քաշուելու. առիթն մըն էր որ Նախապէս չէր ներկայացուած:

Այդ պատեհութիւնը չ'ուշանար: 1894 մարտին Կեդրոնականը ձգելէ ետք, հազիւ 16 տարեկան պատանի մը, իր մօրեղբայրը՝ Մանուկ Արզընեան, որ իր խնամակալը եղած էր՝ հօրը կանխահաս մահուան պատճառով, զինք որպէս անթոշակ պաշտօնեայ կը տանի Ղալաթիա, «Նորթ Պրիթիջ» ապահովագրական ընկերութեան գրասենեակը:

ՎԱՅԱՆ ԹԵՔԵՏԱՆ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ԶՆՉԱԿԵԱՆ

Ընկերութեան ընդհանուր գործակալը՝ Գառնիկ Սերոբեան, ունէր երկու շոգենաւ, առնելիքի փոխարէն գրաւուած իր մօրեղբօրմէն՝ Յովսէփ Գավաֆեանէն, որ իր միջոցներով շինած էր այդ Նաւակները իր Ոսկեղջիւրի Նաւագործարանին մէջ եւ չէր միտարարուէր զանոնք կորսնցուցած կամ կորսնցնելու վրայ ըլլալուն համար: Ահա՛ այդ շոգենաւերը պատճառ կ'ըլլան որ օրուան երկունքէն բռնուած՝ հնչակեան դառնայ Վահան Թեքեանը:

Թեքեան այսպէս պիտի գրէր աւելի ուշ «Արեւ»ին մէջ. *«Անոնց Նաւապետներն ու պաշտօնեաները կու գային գրասենեակ՝ իրենց ամսականը առնելու: Մէկուն հնոցպանը հայ երիտասարդ մըն էր, ինծի տարեկից գրեթէ, որ գլուխը փափախ կը դնէր՝ փոխանակ քասթթի: Փափախը՝ յեղափոխականութեան նշան էր այդ տարիները: Նշմարեցի քանի մը անգամ, որ տղան թերթ մը կու տար իմ պաշտօնակիցիս եւ պետիս եւ ետ կ'առնէր անկէ: Օր մըն ալ աչքիս դպաւ թերթին անունը՝ Զնչակ: Ինծի անծանօթ չէր ան. մէկ կամ երկու տարի առաջ, ուսուցիչս Մելքոն Կիւրճեան (Յրանդ) թիւ մը տուած էր անկէ որ կարդամ, փառաբանելով զայն խմբագրող Նազարբէկ ամուլը: Այն ատեն ինքը Զնչակեան է եղեր եւ վերջէն է որ Դաշնակցական դարձեր է, ինչպէս շատ ետքը պիտի լսէի:*

«Ես ալ ուզեցի եւ կարդացի Զնչակը: Այս անգամ ալ, ինչպէս առաջ, անոր ընթերցումը շատ չխանդավառեց զիս իբրեւ գրականութիւն, բայց յուզեց իր տուած ջարդի լուրերուն (96ի սկիզբն ենք) եւ իր պարունակած վրէժխնդրութեան, ապստամբութեան ոգիին հետեւանօք: Դուն կը խօսուէր, Նաեւ, Չէյթունի մասին: Այնպէս որ՝ երբ հարցում մը ուղղեցի տղուն, ան զիս հրաւիրեց

Պալաթ, յաջորդ կիրակիի համար: Ընդունեցի: Ինծի պիտի սպասեր կամուրջին վրայ:

«Նաւամատոյցին մօտ՝ մեծ սրճարան մը կը մտնենք: Տախտակէ նստարաններ, պատին երկայնքը: Ծուխին մէջէն՝ կը տեսնենք բազմութիւն մը կէս-աղբատիկ երեւոյթով մարդոց: Հնոցապանը հոն զիս կը յանձնէ երիտասարդի մը՝ Գեղամը կամ ընկեր Ներսէսը պիտի ըլլար: Իրմէ աւելի՝ զիս տպաւորողը եղաւ բազմութիւնը: Կարծեցի թէ անոնք ամենքը Հնչակեան էին եւ Գեղամ չհերքեց կարծիքս, ընդհակառակն հաստատեց զայն: Յետոյ պարզուկ բայց ոգեւորիչ խօսքեր ըրաւ: Խոնարհաբար մտիկ կ'ընէի, հազիւ մերթ ընդ մերթ նոր լուսաբանութիւն մը խնդրելով: Կը յիշեմ որ հարցուցի թէ ինչ պիտի ըլլար պարտականութիւնս իբրեւ յեղափոխական: Պատասխանեց թէ ատիկա յառաջիկային պիտի ըսուէր ինծի: Հարցուցի նաեւ՝ թէ ատրճանակ մը, իմ դրամովս, պիտի չտրուէ՞ր ինծի: Ո՛չ պէտք չկայ առ այժմ, ըսաւ: Գեղամ, զիս քիչ մը յուսախար ընելով...:

«Այսուհանդերձ, երբ յաջորդ օրը, շոգենաւին հնոցպանը ուխտագրի մը պատճենը բերաւ՝ ընդօրինակեցի եւ ստորագրեցի զայն, առանց առարկութեան: Անունիս քով՝ պէտք էր աւելցնէի ծածկանուն մը, զոր ընտրեցի այդ վայրկեանին՝ առանց կանխաւ խորհած ըլլալու ... եւ չհանելով՝ զոջացի յաջորդ օրը, բայց ուշ էր արդէն...: Հիմա կ'երթար Զարաթոյի կամուրջին վրայէն եւ փափախաւոր երիտասարդ մը գրպանին մէջ, իմ ստորագրութիւնս եւ ծածկանունս կրող այդ պզտիկ թուղթը՝ **հայ հայրենիքին համար արեանս մինչեւ վերջին կաթիլը թափելու** յանձնառութիւնս կը յայտնէր:

«Ան կրնա՛ր բռնուիլ եւ զիս բռնել տալ: Բայց, թերեւս ատոր համար իսկ, քիչ ուրախ կամ ... հպարտ չէի զայն ստորագրած ըլլալուս: Այսպէ՛ս էին, այն ատեն, պոլսեցի նորահասները, որոնք ո՛չ գովել ոչ դատապարտել կրնամ հիմա...»

Այսպէս Վահան Թէքէեան կ'ըլլար յեղափոխական: 1896ի սկիզբները կը ստանայ ան «Հնչակեան զինուոր»ի մկրտութիւնը եւ ուխտագիր մը կը ստորագրէ Պալաթի (Ոսկեղջիւր) մէջ, Սկիւտարէն

կիրակի օր մը հոն երթալով:

Կը լսէ, առաջին անգամ ըլլալով, ընկերվարութիւն բառը հնչակեան ընկերոջմէ մը, նաեւ՝ տերորիսթներու արկածախնդրութիւնները ... եւ Վահան Թէքէեանի հնչակեանի յեղափոխական կեանքը շատ կարճ կը տեսէ, սակայն: Անյարիր էին այդ գործողութիւնները իր ներաշխարհին ու մտածումներուն հետ: Եւ պոլսեցի այս փափուկ տղան, որ հերոսութեան երազն ուներ եւ գրքունակ հայրենասիրութեամբ լեցուած էր, կը բռնէ փախուստի ճամբան ... մոռնալով երկար ատեն յեղափոխականութիւնը, որուն կոչումը չունէր:

Արդէն ոստիկանութիւնը սկսած էր խուզարկութիւններու փնտռելով հնչակեան յեղափոխականներ: Խորհուրդ կը տրուի հեռանալ Կ. Պոլիսէն: Մօրեղբօրը թելադրութեամբ, Բաբայեանի ընկերութեան «Այա Սոֆիա» առաջին շոգենաւով կը մեկնի Լիվըրքուլ (Անգլիա), առանց անցագրի,

միանալու ամենտրական իր եղբոր:

Պոլիսէն իր մեկնումին նախորդ օրը դիպուածով կը տեսնէ Զրանդը, որուն շատ քիչ կը հանդիպէր Թէքէեան վերջին շրջանին, դարձեալ արտաքին ազդեցութեան տակ պաղած ըլլալով անկէ, որովհետեւ իր մեկնումէն քանի մը ամիս առաջ «Հայրենիք»ին ու Արփիարեանին դէմ անոր մղած ծածուկ պայքարը, որուն մասին հրապարակով զինք նշաւակած էր Երուանդ Օտեանը Նոյն «Հայրենիք»ին մէջ, բաւական փոխած էին իր մասին Թէքէեանին զգացումները: Ասով հանդերձ Թէքէեան կը յայտնէ իրեն թէ Եւրոպա պիտի մեկնի:

Զրանդի պատասխանը կ'ըլլայ. «Գնա՛, տե՛ս զիրենք ... ըսէ Արփիարին, ըսէ Լեւոնին (Բաշալեան) որ պիտի հասկցնեմ իրենց ..., որ պիտի ... այս ընեմ, պիտի ... ա՛յն ընեմ ... պիտի խայտառակեմ ... Արփիարին թող պիտի չտամ», կը գոռայ Կիւրճեանը:

Թէքէեան բնաւ այդ բաները ըսելու առիթը չի փնտռեր, հակառակ անոր որ արտասահմանի մէջ շատ անգամներ կը ներկայանայ այդ առիթը: Թէքէեան բնագոյաբար կարծեք չէր իյնար ծուղակը: Այն երկու տարիներուն (1894-1896) ընթացքին, ուր ան իբր ապահովագրական ընկերութեան պաշտօնէյ մնաց Կ. Պոլիս, տարուեցաւ ընդհանուր հոսանքէն եւ տկարութիւնը ունեցաւ, հակառակ իր ընտանիքի անդամներուն՝ ծառայելու «խենթ» գաղափարներու, որոնցմէ հեռու էին իր ընտանեկան պարագաները:

Վահանը կանխահաս հասունութեամբ մը անհատականութիւն ցոյց կու տար եւ ունէր իր սեփական դատողութիւնը:

Այդ միջոցին Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուող թերթերուն՝ «Հայրենիք»ին եւ «Արեւելք»ին նկատմամբ ունէր իր համոզումները: «Հայրենիք»ին մարդիկը՝ Արփիարը եւ իր ընկերները, իրեն համար ժողովրդականութեան ու ազատականութեան ախոյեաններ էին, իսկ «Արեւելք»ը եւ իր խմբագրապետը համակրելի չէին իրեն համար, իբրեւ «մեծ-աղայական», «պահպանողական»:

1894-1895ի Պոլսոյ Գարաթօյի կամուրջին Ղալաթիոյ կողմի գլուխը Զալաճեան Խանին տակ գտնուող հայկական ճաշարանի մը մէջ կը ճաշէր

Թէքէեանը եւ հոն կը պատահէր հանդիպիլ «Արեւելք»ի խմբագիր Բիւզանդ Զէչեանին, եւ հոն ալ կազմած էր անոր նկատմամբ գէշ տրամադրութիւն. կարծեք մինչեւ իր մահը այդ մնաց անջնջելի Զէչեանի նկատմամբ:

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԵՋ

Թէքէեան 18 տարեկան անփորձ պատանի մը, 1896 Մայիսին ա՛յսպէս կը հարկադրուի հեռանալ Կ. Պոլսէն եւ ուղղակի կ'երթայ Լիվըրքուլ իր եղբոր քով, 21 օրուան 18 օրերը ծովախտէ բռնուած պառկած մնալով:

Լիվըրքուլ իրեն համար կ'ըլլայ մեկուսացման կայան մը, եղբայրը միակ հայը ըլլալով՝ եղբորը պաշտօնէան կ'ըլլայ: Մէկ կողմէն առանձնութիւնը, միւս կողմէն եղբորը նկարագիրը պատճառ կ'ըլլան որ Թէքէեան որոշէ հեռանալ: Թէքէեանի ապագայ կեանքին անհաստատ ու երերուն վիճակին պատճառը կ'ըլլայ Կ. Պոլսոյ մօրեղբայրը՝ Մանուկ Արզընեանը իր անխորհուրդ ընթացքով հանդէպ Թէքէեանին:

Լիվըրքուլէն կը գրէ Լոնտոն, «Յնչակ»ին իր ծառայութիւնը կ'առաջարկէ եւ ջերմ փափաք կը յայտնէ այդ պահուն Լոնտոն գտնուող Չէյրունի ապստամբութեան վարիչները՝ Ադասին, Ապահը, Զրաչեան եւ Մլեհը, անձամբ տեսնելու...: Պատասխան կը ստանայ թէ պետք չունին իրեն ու կը յորդորեն չշարժիլ տեղէն: Նոյն դիմումը կ'ընէ Մինաս Չերագին եւ Փրոֆ. Կարապետ Յակոբեանին, որ հրատարակիչ էր, երկուքն ալ Լոնտոն էին, ու Նոյն պատասխանը կը ստանայ երկուքէն: Պոլսէն մեկնած ատեն Գեղամը իրեն ըսեր էր թէ Լոնտոնի Զնչակեան Կեդրոնը զրկաբաց կ'ընդունի ընկերները...: Այժմ երեսը Նայոդ չկար:

Իր Լիվըրքուլ գտնուած միջոցին է որ Պանքայի դէպքը եւ Պոլսոյ ջարդը կը պատահէր (1896 Օգոստոս 16): Թրքահայոց կեանքը կը կրէ մեծ եւ քայքայիչ հարուած մը, զոր յետոյ Օրմանեան պատրիարքը 12 տարի պիտի աշխատի կիսամիջոցներով դարմանել եւ չարիքը չափաւորել: Այս աղետը իր խորունկ հակազդեցութիւնը կ'ունենայ աշխարհի ամեն կողմ գտնուող հայերուն վրայ:

Փորձառու եւ քիչ-շատ թուրքն ու անոր հոգեբանութիւնը ճանչցող անձեր շատ յստակ կը տեսնէին թէ ի՞նչ կը սպասէր հայութեան, իսկ երազատեսներ յաճախ յեղափոխականի անտրամաբան խանդովը կը սոնքային ու կը կարծէին թէ իրենց յիմարութիւններովը ազգը փրկելու վրայ են:

Թէքէեան քանի մը ամիսը անգամ մը կ'երթայ Մանչեսթըր եւ հոն կը տեսնէ իր բարեկամներէն Միքէաս Արաբեանը, Աղեքսանդր Շաքլեանը եւ Գառնիկ Ֆնտգլեանը, բոլորն ալ Կ. Պոլսէն ծանօթ գրական դէմքեր, եւ անոնց հետ հանդիպումներ կ'ունենայ: Զոն կ'ապրէր Նաեւ մօրաքրոջ տղան՝ Միհրան Մանուկեան: Առիթ կ'ըլլար մանչեսթըրահայերու հետ հանդիպելու:

Տարի մը այսպէս մեկուսացած մնալէ յետոյ որպէս պիտակուած հնչակեան յեղափոխական մը՝ առանց գործունեութեան, 1897 Օգոստոսին կը թողու Լիվըրքուլը, կ'անցնի Մարսել, ուր կը կանչէր իր հօրեղբորորդին: Թէքէեան կը մնայ հինգ տարի Մարսելի մէջ (1897-1902): Զոն է որ կը ճանչնայ «կեանքը ինչպէս որ է»: Մարսելը եռուն վիճակ մը ուներ: Ուներ եկեղեցի եւ լրագիր մը՝ Փորթուգալեանի «Արմենիա»ն (հիմնուած 1885ին) եւ շարունակ Կ. Պոլսոյ հետ պահպանուող յարաբերութիւն:

Թէքէեան հոն կը շարունակէ գրել 1898ին մանչեսթըրի մէջ Շաքլեանի եւ Պարթեւեանի Նախաձեռնութեամբ հիմնուած «Վաղուան Ձայնը» ամսաթերթին: 1897ի վերջերը Սուրէն Պարթեւեան՝ սրտի բուռն տագնապի մը հետեւանքով զացած էր բարեկամին՝ Աղ. Շաքլեանի մօտ: Դժբախտաբար բոլորովին նոր լար մը հնչեցնելու կոչուած այս թերթը միայն չորս թիւ կրցաւ հրատարակուիլ, հետաքրքրական պայմաններու մէջ: Թէքէեան դպրոցակիցն էր եղած Կ. Պոլսոյ մէջ Պերպերեանի եւ Կեդրոնականի մէջ, Պարթեւեանի, ինչպէս Սինանեանի եւ Զանըմեանի: Թէքէեան այս նոր ուղի բացող հանդեսին գրական էջերով կ'աշխատակցի *Վահան Տիրանեան* կեղծանունով: Ան դարձած էր արդէն «մեր նորագոյն սերունդին լաւագոյն, ամենէն խոստացող ուժերէն մէկը»:

Պարթեւեան՝ իրենցմէ ամենէն խիզախը՝

տապալել կը յանդգներ ժողովուրդին կուռքը՝ Խրիմեանը, արդէն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, որ հակառակ իր զանազան տկարութիւններուն՝ ուներ հմայք մը ժողովուրդին վրայ: Պարթեւեան զայն կը դաւանէր հայրենասէր, հանճարեղ խօսող կամ գրող, բայց երբե՛ք լաւ առաջնորդ, լաւ պատրիարք, լաւ պատուիրակ, լաւ կաթողիկոս: Այս պատճառով Հայրիկ թշնամութիւն յարոյց իրեն ու թերթին դէմ:

«Վաղուան Ձայնը» դադրելէ ետք, անոր շուրջ բոլորուածներէն ոմանք 1898ի Նոյեմբերին, սկսան հրատարակել «Անահիտ»ը: Թէքէեան կ'աշխատակցի անոր եւ Մարսելի մէջ անոր պատուակալ գործակալութիւնը կը վարէ:

1899ին Միքայէլ Շամտանճեան Արամ Անտոնեանի գործակցութեամբ հնօրեայ «Մասիս»ը կը վերածէ շաբաթաթերթի: Թէքէեան, որ պատանեկութեան օրերէն մտերմական յարաբերութիւններ ունեցած էր Շամտանճեանի հետ եւ զայն իբրեւ երեց իրեն մենտոր ունեցած, Մարսելէն կ'աշխատակցի այս շաբաթաթերթին: Լոյս կը տեսնէ Նաեւ «Ժողովուրդին Համար»ը, որ աւելի լուրջ ու անձկոտ մտահոգութիւններով կ'առաջնորդուէր ի տարբերութիւն «Վաղուան Ձայնը» բնորոշող ժխտական առաջադրութիւններուն: Թէքէեան կ'աշխատակցի անոր ալ, բայց այս ամսաթերթն ալ «Վաղուան Ձայնը»ին նման, երկար կեանք չ'ունենար: Հազիւ վեց թիւ կը հրատարակուի: Թէքէեան հոն ալ կը ստորագրէ Վ. Տիրանեան կամ Վ.Տ., մինչ այդ շրջանին պոլսական թերթերու մէջ ալ կը գրէ յօդուածներ իր իսկական ստորագրութեամբ, մասնաւորապէս «Բիւզանդիոն»ին մէջ, որուն ընթերցողն էր, հակառակ Քէչեանի հանդէպ միշտ ունեցած կասկածամտութեան, պահելով հակառակութիւն եւ կը գրէ. «Երկար ժամանակ, զայն համարելով փակուած «Հայրենիք»ի տեսակ մը շահագինը, Բարթողիմէոսներու միջոցաւ ստացուած նուէրը Ապտիլ Համիտէն»:

Այս սխալ դատողութիւնը հետեւանքն էր հին Նախապաշարումի մը, որ տարիներով պահած էր ինք, մինչեւ որ Տրեյֆիւսի խնդրին առթիւ (Աֆրետ Տրեյֆիւսը -1859-1935- հրեական ծագումով ֆրանսացի այն սպան է, որ 1894ին անիրաւ ամ-

բաստանութեամբ մը դատապարտուեցաւ բանտարկութեան՝ 1895ին: Հետագային, յատկապէս Էմիլ Չոլային դրդումով բացուած քննութիւնները առաջնորդեցին նոր դատաւարութեան մը, 1899ին, եւ ի վերջոյ 1906ին Տրեյֆիւսը հռչակուեցաւ անպարտ ու վերադարձաւ բանակային ծառայութեան՝ ստանալով Պատուոյ Լեգէոնի շքանշան: Եւրոպական մամուլը ատենին երկար ժամանակ զբաղեցաւ Տրեյֆիւսին խնդիրով: Չօհրապին դէմ հասգիւղի ջարդին մէջ հրեաներու ապաշնորհ ընթացքը յիշեցնող Զէչեանին յանդուգն տողերը կարդալով համիտեան ռեժիմի այդ խստագոյն օրերուն կը հիանայ, հակառակ որ Թէքէեանն ալ տրեյֆիւսեան մըն էր եւ Մարսելի մէջ ամէն օր կը կռուէր թե՛ հայերու, թե՛ ուրիշ օտարներու եւ թե՛ մանաւանդ ֆրանսացիներու դէմ: Այսպէս հեռուէն կը հաշտուի Բիւզանդ Զէչեանին հետ, որ անշուշտ չէր ճանչցած Թէքէեանը, որ իր կարգին շատ դիւրաւ քէն պահող մըն էր եղած: Զէչեան չէր նկատած Թէքէեանի իրեն դէմ քէնտած ըլլալը:

Թէքէեան Մարսելէն կ'աշխատակցի Մարի Պելլերեանին (կուսակցական անունով՝ Սօնէ, կորովի կին մը, հնչակեան, 1902-1903ին Եգիպտոսի մէջ «Արտեմիս»ը հրատարակած էր իբր օրկան Ի. դարու հայ կանանց: Նահատակուած է 1915ին) ամսաթերթին 1902ին, ուր հրատարակուած իր մէկ վիպակը՝ «Քրջամու կինս», պոսական բարքերու եւ սովորութիւններու պատկերացում մըն էր եւ ուներ ազգագրական կարեւորութիւն, անջատ այն հոգեբանական վերլուծումէն կանացի ախտաժէտ տիպարի մը, որուն ամէնուրեք կը հանդիպինք:

Մարսելի մէջ ապրած շրջանին՝ 1899-1903, Թէքէեան կարճ այցելութիւններ կու տայ Փարիզ, որուն հմայքը մեծ էր, եւ այդ օրերուն արտասահմանի հայերուն համար եղած է կեդրոն մը, ուր կը գտնուէին իր Կ. Պոլսոյ բարեկամներն ու ընկերները: Հոն էին իր դպրոցական ընկերներէն Սուրէն Պարթեւեան, Արտաւազդ Հանըմեան եւ ուրիշներ, որոնց մէջ՝ Երուանդ Օտեանը, որ այն ատեն կը հրատարակէր, Արփիարեանին եւ Բաշալեանին հետ, «Ազատ Խօսք»ը ... ոչ ոքի հաճելի ըլլա-

լու առաջադրութեամբ: Թէքէեան 1901ին Փարիզ քիչ մը աւելի երկար կը մնայ, հսկելու համար իր անդրանիկ հատորին՝ «Հոգեր»ուն (ոտանաւոր եւ արձակ գրուածներ) տպագրութեան: Այս հատորը բաւական ուշադրութիւն կը գրաւէ եւ շատ թերթեր անոր կը նուիրեն գրախօսականներ, որով իր գրական համբաւը աւելի կը տարածուի:

Ըսենք որ Թէքէեան Մարսելի մէջ ուներ կերպով մը նիւթական անկախութիւն, ապրելով իբր առեւտրական պաշտօնեայ իր հօրեղծօրորդուն՝ Մարսելի հայ գաղութին ամենէն աչքառու անդամներէն Միհրան Թէքէեանին առեւտրական տան: Վահան Թէքէեան ապրած է Ֆրանսայի մէջ իր այն ատենուան տարիքը ունեցող երիտասարդի մը վայելչասիրութեամբ եւ բծախնդիր արդուգարդով, որուն մէջ ոչ-նուազ տեղ ունէին իր ճաշակն ու գեղագիտութիւնը:

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԻՆ ՀԵՏ

Մարսելի մէջ 1897ին անձամբ առիթը կ'ունենայ ճանչնալու Փորթուգալեանը, որուն անունը տակաւին 10-12 տարեկան տղայ՝ Պերպերեանի գրասեղաններուն վրայ լսած էր եւ մասնաւորապէս անոր վերագրուած մարգարեութեամբ մը խանդավառուած էր այդ օրերուն: Ան Մարսելի իր եռանդուն եւ երազող տարիներուն գործելու, գրելու, արտադրելու սիրով լեցուն՝ Փորթուգալեանի թերթին կը բերէ իր աշխատակցութիւնը, հակառակ անոր, որ բազմաթիւ անգամներ անոր հանդէպ վերապահումներ ունեցած էր: Թէեւ միշտ կը մնար յարգելի ազգասէր մը՝ մինչ մարսիլիահայութեան համար ան կը նկատուէր փորձանք ու վտանգ մը:

Թէքէեան ներողամիտ ոգիով դատած է դարձեալ Մկրտիչ Փորթուգալեանը, անոր մահուան օրերուն գրելով. «Փորթուգալեան հին, հին սերունդին կը պատկանէր, որուն առջեւէն նորերը կ'անցնէին գլխի յարգալի խոնարհումով մը, պէտք չզգալով եւ ժամանակ ալ չգտնելով իրենց յարգանքին բնոյթը բացատրելու, այնքան գրաւուած էին ուրիշ աւելի այժմեական մտահոգութիւններով»:

Թեթեան անմեկնելի կը գտնէ կարգ մը երեւոյթներ, որոնք այնքան ալ շփոթեցուցիչ չէին այնպէս ինչպէս ինք կը կարծէր: «Անկողմնակալ դիտողի մը համար, որ հետեւած էր Փորթուգալեանի վերջին 25 տարուան լրագրական գործունեութեան – միակ գործունեութիւնը գոր ունէր – շփոթեցուցիչ բան մը կար Վանի վարժապետանոցի իր նախկին աշակերտներուն կրած խանդավառ տպաւորութեան պարբերաբար դեռ լսուող արձագանգին եւ այդ հրապարակագրութեան ուղղակի թողած տպաւորութեան միջեւ: Ազգային կեանքը կը վազեր կ'երթար յորձանապտոյտ թաւալումներով եւ յեղակարծ շրջումներով, ուր մարդիկ եւ նոր համախմբումներ կու գային վճռական դեր մը խաղալու անոր ընթացքին մէջ, նոր թերթեր կը ծնէին ու կը մեռնէին՝ յաճախ իրենց ազդեցութիւնը գործելով անոր վրայ եւ միայն *Արմէնիան* էր որ կը մնար միշտ նոյնը, ստուերի եւ հանդարտութեան մէջ՝ կարծես թէ վաղուց արդէն հրաժարած ըլլար ազգը առաջնորդելու նպատակէն: *Արմէնիան* կը մնար սակայն, երբ *Հնչակն* ու *Դրօշակը* այլեւս չկային եւ այս, ինքնին, նպատակ մը ըլլալ կը թուէր անոր հիմնադիրին համար ու իր մեծագոյն գոհացումը՝ ապահովաբար»:

Հարց կը տրուի թէ ինչո՞ւ Թեթեան կը մտածէր թէ ասիկա այլեւս պարզ խանութի հաշիւ մըն էր, ապրուստի հարց մը, ինչպէս երբեմն կուսակցական մամուլը կը դառնայ խանութ մը կուսակցականներէն ոմանց համար: Եթէ Փորթուգալեան ապրուստի միջոց մը ունեցած ըլլար, շատոնց պիտի դադրեցներ իր թերթը, որովհետեւ Փորթուգալեան այնքան անողջամիտ մէկը չէր չտեսնելու համար թէ սխալ ըմբռնուած յեղափոխութիւն մը կամ ցուցարարութիւն մը ո՞ր առաջնորդած են ազգը եւ դեռ ո՞ր կրնային առաջնորդել:

Ճիշդ է թէ «Վանի մէջ յեղափոխական սերունդ մը պատրաստէր էր Փորթուգալեան: Ան իր վարպետը կը դաւանէր զինք ու կ'ուզէր որ իր վարիչն ալ ըլլար: Վարպետը գուցէ վախցած էր տեսաւ իր ցանած հովին իբր փոթորիկ ծլիլը, մերժեց այդ տիտղոսը, ուզեց արգիլել անգամ որ իրենք զիրենք *Արմենական* կոչեն իր աշակերտ-

ները եւ սկսաւ ըսել թէ ինք յեղափոխութեան պատրաստուիլ միայն քարոզած էր: Յարգելի խղճահարութիւն՝ որուն առջեւ շատ խոր պիտի խոնարհէինք այսօր, եթէ վերջին տաս-տասնըհինգ տարուան մէջ *Արմէնիա*-ի տերը զայն դարձուցած չըլլար տեսակ մը կիսապաշտօն օրկանը անհաշիւ եւ անպատրաստ յեղափոխականութեան («Ժողովուրդի Ձայն» 16-29 Սեպտեմբեր 1921, թիւ 904):

Փորթուգալեան եթէ չէր կրցած բոլորովին ազատ եւ անկաշկանդ արտայայտուիլ ու անկեղծօրէն իր մտածածը ըսել եւ իր *Արմէնիան* կիսապաշտօն օրկանը դարձած էր Դաշնակցութեան, ատոր ալ շարժառիթը պէտք չէ այլուր փնտռել, այլ՝ հացի խնդրին մէջ, որ բնական է շատ ծանր ճնշած էր իր վրայ, որ հաց ուտող ընտանիք մը ունէր:

Թեթեան, որ ականատես եղած էր Փորթուգալեանի տուայտանքներուն եւ արդէն իսկ գրած էր, բնաւ զարմանալի պէտք չէր գտներ այս

երևոյթը: Վահան Թեքեան եթէ իբր հրապարակագիր չէր զիջած իր իսկական համոզումները ծածկելու եւ անոնց հակառակները պաշտպանելու, յանուն կուսակցականութեան կամ կարգապահութեան, կամ հացի համար, շատեր կան ազգային թատերաբեմին վրայ – մէկն ալ Փորթուզալեանը – որ ունեցած են նոյն վերաբերումը: Թեքեան տեսած էր այն ճնշիչ պայմանները, որոնց մէջ կ'ապրէր Փորթուզալեանը եւ հետեւաբար պետք չէր շփոթեցուցիչ գտներ այս պարագան:

Թեքեանին Մարսելի կեանքին իբր մէկ դրուագը հոս ըսենք նաեւ թէ ան 1902ի գարնան Մարսելէն ծախող գաղափարը կ'ունենայ Կ. Պոլիս դառնալու, թերեւս իր պարագաներու խնդրանքներուն ընդառաջ երթալով:

Թեքեան ցամաք ոտք կոխելուն կը ձերբակալուի եւ 15 օր բանտի հիւրասիրութիւնը, ինչպէս ինք կ'ըսէ, միայն վայելելէ ետք, ետ կը դրկուի «եկած տեղը...», սակայն Մարսելի մնար եւ կ'անցնի Գերմանիա ու Զամպուրկ կը հաստատուի իբր առետրական: Զոն կը մնայ մօտաւորապէս մէկուկէս տարի, դարձեալ մեկուսացած եւ հայ շրջանակէ հեռու:

Իր Եւրոպա անցուցած օրերուն, այսինքն 1896-1903, բնաւ կուսակցական գործունեութեան չի մասնակցիր եւ հեռու կը մնայ այդ շրջանակէն:

ՀԼՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՌԱՎՏՈՒՄԸ

Նազարբէկը եւ Մարօն Զնչակեան կուսակցութիւնը իրենց չարաշահութեան առարկայ ըրած էին, ուստի անոնց դէմ դարձած էին հնչակեաններէն շատեր ու անջատուած՝ Զնչակեանութենէն: Անոնցմէ մէկն էր Ալեքսան Արզուեանը (Վահէ), որ անգամ մը արտաքսուելէ ետք՝ գաղտնաբար Կ. Պոլիս մտնելով հոն վերակազմած էր մասնաճիւղ մը Նազարբէկեանին Կեդրոնէն անկախ գործելով: Արփիարը, որ Կ. Պոլսէն հեռանալէ ետք Լոնտոն գացած էր եւ Նազարբէկին հետ գործակցած, մօտէն տեսնելով անոր գործունեութիւնը՝ կռուած էր անոր հետ եւ քաշուած Փարիզ:

Դժգոհութիւնը հետզհետէ կը մեծնար: Պոլսէն արտասահման ապաստանած հնչակեաններ ու

Ամերիկայէն եկած պատգամաւորներ 1896 Սեպտեմբեր 9ին Լոնտոնի մէջ ընդհանուր ժողով մը գումարելով արտաքսած էին Նազարբէկն ու իր կինը՝ Մարօն: Անոնք ընտրած էին Նոր Կեդրոն մը, որուն անդամներն էին Միհրան Սըվազլեան, Միհրան Տամատեան, Արփիար Արփիարեան, Լեւոն Մկրտիչեան եւ Սուրէն Սուրենեան:

Այսպէս, Կուսակցութիւնը բաժնուած էր երկուքի, որովհետեւ Նազարբէկը իր համախոհներով կը շարունակէր պահել Ս. Դ. Զ. Կուսակցութիւնը, իսկ Նազարբէկը արտաքսած մեծամասնութիւնը Կուսակցութեան յեղափոխական գործը կը շարունակէր Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութիւն անունով՝ զուտ ազգայնական գետնի վրայ: Սակայն այս վերջիններն ալ չէին կրցած համերաշխաբար գործել եւ իրենց (մասնաւորաբար Արփիարին եւ Տամատեանին) միջեւ ծագած վեճերը այնպիսի համեմատութիւն առած էին, որ սահմանուած երեք տարուան շրջանը չլրացած՝ կ'որոշուէր 1898ին գումարել Նոր պատգամաւորական ժողով մը Ադրբայճանի մէջ:

Այս ժողովին մէջ կը կազմուէր Նոր Կեդրոն մը, որուն անդամ կ'ընտրուէին Միհրան Սըվազլեան, Կարապետ Փափագեան, Փառնակ Ադամեան եւ Արփիարեան, որ կը մնար հոգին այս Կեդրոնին եւ՝ Լեւոն Բաշալեանին հետ՝ հրատարակիչը «Նոր Կեանք»ին:

Նազարբէկ Արփիարին Լոնտոն հաստատուիլն ու «Նոր Կեանք»ը հրատարակելը չհանդուրժելով, կը սկսի սեւացրեքեան աշխատանքի ու կարծեք մոռնալով Արփիարին իբր մեծ գործիչի երբեմն ըրած գովեստները՝ կը սկսի զինք ներկայացնել իբր Նազըմ Փաշայի կողմէ արտասահման դրկուած լրտես մը: Զակառակ այս սեւացրեքին, Վերակազմեալ Զնչակեանութիւնը յաջողած էր հիմնաւորուիլ՝ շնորհիւ Վահէ Արզուեանին եւ Գարեգին Զիթեանին, որոնք Ամերիկայի մէջ քանի մը ամիս քաղաքէ քաղաք շրջելով կազմակերպէր էին մասնաճիւղեր:

Արզուեան, որ տիրական նկարագիր ուներ, միեւնոյն ատեն դաւած էր Արփիարին դէմ եւ գործունեութեան Նոր ծրագիր մը պատրաստելու

համար Լինի (Միացեալ Նահանգներու մէջ այդ օրերուն հայաշատ գիւղաքաղաք մը) գումարած էր նոր պատգամաւորական ժողով մը, որ Արփիարը անկարող հռչակած եւ անոր անունին շուրջ տարածուող զրոյցները նկատի առնելով որոշած էր զայն հեռացնել Կուսակցութենէն: Կազմուած էր նոր Կեդրոն մը, որուն անդամ էին Վահան Շահրիմանը, Վահրամ Գրիգորեանը եւ Վահէ Արզուեանը:

Մինչ այդ, Ս. Դ. Յնչակեանները, որ սկսած էին զգալիօրէն տկարանալ, միութեան նոր առաջարկով մը յայտնուեցան: Քանի մը ամիսներու բանակցութիւններէ ետք, Մայիս 17, 1902ին իբր թէ այդ միութիւնը կատարուած էր՝ քանի մը ամիս ետք քայքայուելու եւ եղբայրասպան ոճիրներու տեղի տալու համար:

Վերակազմեալ հնչակեաններէն սպաննուած էին Միսո Շահէնը եւ Գարեգին Չիթճեանը, իսկ հին հնչակեաններէն՝ Սագունին, Յամրը, Որսորդը, մինչ տերորի ենթարկուած էին Սապահ-Գիւլեանը եւ Նազարբէկը:

Յնչակեան միութենէն անմիջապէս ետք Եգիպտոս եկած էին Վահէն եւ քանի մը գործիչներ, որոնք Կիլիկիա պիտի մտնէին Կիպրոսի ճամբով: Այս յանդուգն ծրագիրը այնքան հրապուրիչ թուած էր Բարսեղ Օհանեանին՝ Վահան Թէքէեանին հօրեղբոր թոռան (տարի մը առաջ Եգիպտոս հաստատուած), որ անիկա մտած էր Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութեան մէջ եւ Շաւարշ Յովհաննէսին ու Օսնիկ Թաշճեանին հետ կազմակերպած էր Աղէքսանդրիոյ մասնաճիւղը, ապա նաեւ Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութիւնը, որ 1903էն մինչեւ 1906ի պատգամաւորական ժողովը աջակցեցաւ Արզուեանի Կեդրոնին, որուն վարիչը՝ Վահէն, հնչակեան բաժանումէն ետք նորէն Աղէքսանդրիա եկած եւ հարուստներէն սպառնալիքով կամ համոզելով գումարներ առած էր՝ ծանր քննադատութիւններու տեղի տալով: 1903էն մինչեւ 1906ի պատգամաւորական ժողովը Եգիպտոսը գլխաւոր յենարանն էր արզուեանականներուն եւ ուժ կու տար անոնց գործունեութեան: Եգիպտոսի հարուստ հայերը կը նպաս-

տէին արզուեանականներուն՝ Վահէի անձէն հմայուած կամ վախի ազդեցութեամբ, ըստ Օհանեանին:

Արզուեան հիւանդ կը մնայ պահ մը պանդոկի մը անկիւնը, մինչ Արփիարեանը, Վահէ Արզուեանին պահանջումով վտարուած Վերակազմեալ Յնչակեան Կեդրոնին անդամակցութենէն եւ «Նոր Կեանք»ին խմբագրապետութենէն՝ զոր միակը կը հրատարակէր Բաշալեանին մեկնումէն ետք, 1903ին Վենետիկի մէջ կը հրատարակէ «Հայ Հանդէս»ը ու կը կրկնապատկէ իր յարձակումները՝ սպառնալով կռուիլ իր Նախկին ընկերներուն դէմ: Անոնք կը պատասխանեն Արփիարեանին այս յանդգնութեան զայն մահափորձի ենթարկելով 1905ին Վենետիկի մէջ: Կը լսուի թէ ահաբեկիչը Եգիպտոսէն դրկուած էր:

Ասիկա սկիզբը կ'ըլլայ Արզուեանին անկման: Իսկ 1905 Օգոստոս 13ին Աբիկ Ունճեանին սպանութիւնը, որ նոյնպէս Արզուեանը սարքած էր, իբր աններելի ոճիր մը, որ ազգին խղճմտանքին դէմ էր, թէեւ սարսափ կը տարածէ հարուստներու մէջ, բայց Արզուեանին բարոյական վարկն ալ կը սպաննէ ու աստղը կը խաւարեցնէ:

ԹԵՔԵԵԱՆ ԿՈՒ ԳԱՅ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ ԵՒ ԿԸ ՅԱՐԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒՆ

Թէքէեան 1904ին Եգիպտոս կու գայ՝ Լիվրբուլ, Մարսէյլ եւ Համպուրկ առանց ազգային կեանքին անտարբեր մնալու վեց տարի ապրելէ ետք: Իբր հնչակեան, Եւրոպայի այդ գաղութներուն մէջ իր կուսակցութեան պատկանող որեւէ մարմնի չէր հանդիպած ան: Այնպէս որ երբ Եգիպտոս կը հասնի, արդէն սկսած էին Յնչակեանութեան մէջ դէպքեր պատահիլ. կուսակցութիւնը պառակտուած էր երկուքի, սակայն տակաւին այս աններելի ոճիրները չէին գործուած եւ Արզուեանը փառքի կատարն էր: Անիկա արտասահմանի մէջ, ինչպէս Եգիպտոս գալէն ետք, լսած էր այն բոլոր խայտառակութիւնները, զորս Նազարբէկ ամուլը գործած էր, ուստի հնչակեան երկու բաժանումներէն կը յարի վերակազմեալ հնչակեաններուն, որոնց ազգայնական ծրագիրները իրեն անելի

նպատակայարմար կը թուէին անշուշտ:

Այս յարումին մէջ կարելոր դեր ունեցած է հաւանօրէն իր ազգականը՝ Բարսեղ Օհանեանը, որ Արզուեանէն հրապուրուած՝ վերակազմեալ եղած էր եւ իբր զոհաբերող դէմք մը շատ գործօն մասնակցութիւն մը ունէր Կուսակցութեան մէջ: Ան ատենապետն էր Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեան: Թէքէեան Եգիպտոսի անծանօթ միջավայրին մէջ աւելի մօտիկ մէկը չունենալուն, շատ քնական էր որ անոնք միասին պիտի գործակցէին:

Օհանեան գնած էր Միհրան Ասքանազին եւ ապա «Արաքս»ին տպարանը, ուր կը տպէր Երուանդ Օտեանը իր հիմնած «Ազատ Բեմ»ը շատ անկանոն կերպով՝ Նիւթական պատճառներով: Օհանեան ինք էր ստանձնած «Ազատ Բեմ»ին կանոնաւոր հրատարակութիւնը՝ Օտեանը պահելով իբր խմբագիր, սակայն թերթը դարձնելով վերակազմեալներուն կուսակցական անպաշտօն օրկանը:

Թէքէեանին Եգիպտոս հասած շրջանին Երուանդ Օտեանը Հնդկաստան, իր եղբօրը թով գացած էր, եւ «Ազատ Բեմ»ը կը խմբագրէին Միքայէլ Կիւրճեանն ու Բարսեղ Օհանեանը, որ *Արա* ստորագրութեամբ յօդուածներ կը գրէր:

Օհանեան թերթին խմբագրութիւնը կը յանձնէ Թէքէեանին, ինչ որ յաւելեալ պատճառ մը կ'ըլլայ որ ինք յարի այդ կուսակցութեան եւ անոր մէջ որպէս մտաւորական ուժ մը գործօն դեր մը կատարէ: Այնպէս որ շատ չանցած կ'ընտրուի Կուսակցութեան Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեան անդամ: Ըսենք որ Վահան Թէքէեան իբրեւ կուսակցական ծածկանուն օգտագործած է *Չանգը*: Աւելի ուշ եւ երկար ժամանակ գործածած է նաեւ *Ասուպ* ծածկանունը: Այսպիսով, ան, հակառակ իր երիտասարդ տարիքին, կը գրաւէ ուշագրաւ տեղ մը Աղէքսանդրիոյ հայ համայնքին մէջ, իբր մտաւորական եւ իբր կուսակցական, այնպէս որ իրեն կը վիճակուին երբեմն դերեր, որոնք այնքան ալ համապատասխան չէին իր ճաշակին ու նկարագրին:

Ան կը խառնուի ազգային կեանքի առօրեային: Աղէքսանդրիա արդէն դառնալ սկսած էր կուսակցական կեանքի քանի մը կարելոր թատերաբե-

մերէն մին: Յաճախակի այցելութիւններ մտաւորական թէ պարզ շարքայիներու առիթ կու տային ստեղծելու անսովոր եռուզեռ մը, մերթ դրական ու շատ յաճախ տխուր պատահարներով ու անակնկալներով լեցուն:

Օրինակ, թաղային ընտրութեան մը յառաջացուցած վերքը կը դառնար համայնքային մեծ դէպք մը, երբ եկեղեցւոյ հետ կապուած կանոնական (սահմանադրական պիտի որակուէր աւելի ուշ) հարց մը կը խռովէր «Ազատ Բեմ»ը, որ կուսակցական թերթ մը ըլլալով, չէր կրնար Աղէքսանդրիոյ մէջ այն ատեն յուզուած սահմանադրական պայքարին չխառնուիլ՝ իբր տեղական ազգային կարելոր խնդիր:

Սահմանադրականները՝ Տամատեան, Էնֆի-Էճեան եւ ուրիշներ, պայքարելով Կարապետ պէյ Ռէյիզեանի դէմ, կազմած էին թաղական խորհուրդ մը, որ Օրմանեան պատրիարքին կարգադրութեամբ տեղը տուած էր Բարթող փաշային Նախագահած խնամակալութեան, որուն դէմ անոնք բռնն պայքար կը մղէին՝ այս անգամ սահմանադրական կարգեր հաստատելու պահանջով: Արդէն Բարսեղ Օհանեան՝ իբր կուսակցական ղեկավար՝ սահմանադրական պայքարին ծագման օրերէն, անոր դրօշակակիրներէն մէկը եղած էր Երուանդ Օտեանին հետ, որ մէկ կողմէ Օհանեանին «Ազատ Բեմ»ին մէջ կը գրէր, միւս կողմէ՝ իր «Ազատ Խօսք»ին: Ըսենք որ Օհանեան այս պայքարին համար ալ հրատարակել կը սկսի նաեւ «Օրէնք» անունով թերթ մը՝ Օտեանի եւ Թէքէեանի խմբագրութեամբ:

Թէքէեան երբ կը ստանձնէ «Ազատ Օր»ի խմբագրութիւնը, ինք եւս կը ստիպուի շարունակել պայքարը Օհանեանին եւ միւս սահմանադրականներուն հետ, որոնց հաւաքավայրն էր Տիգրան Երկաթ ակումբը, որ 1903ին Օհանեանը, Շաւարշ Հովիւեանի եւ Օննիկ Թաշճեանին հետ վերակազմած էր իբր լսարան-ընթերցարան, Նուպար փողոցին վրայ, շէնքի մը առաջին յարկը: Անոնք այս հաւաքավայրը հիմնած էին անկուսակցական հողի վրայ, զայն տրամադրելով մշակութային ու քաղաքական ամեն հաւաքոյթի եւ հանդէսի, մինչեւ

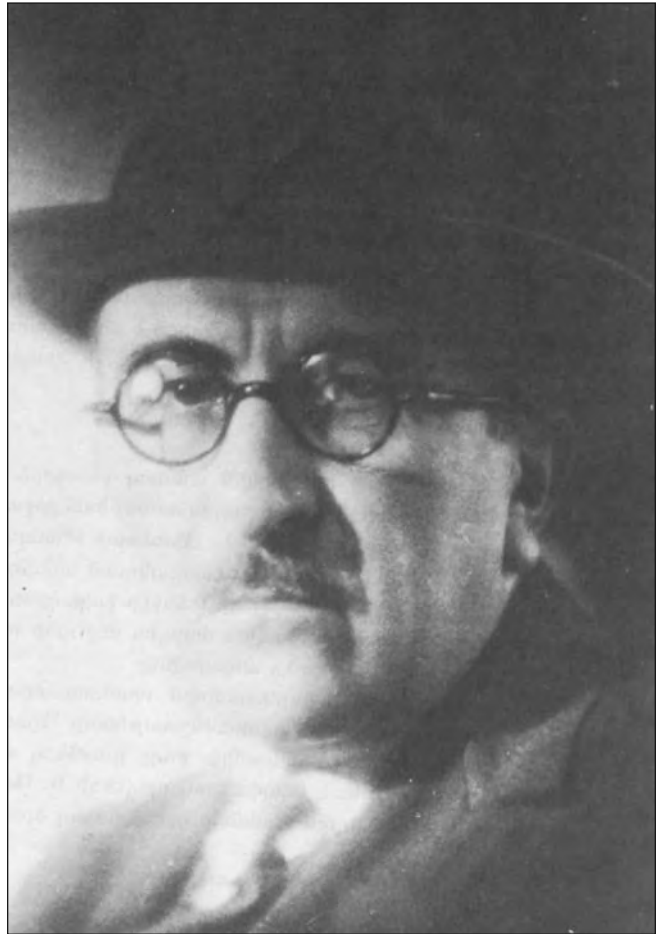
իսկ դաշնակցականներու դասախօսութիւններու:

«Ազատ Բեմ»ի խմբագրականները կը գրէր Վահան Թեքեան մինչեւ իր մեկնումը Գահիրէ Փետրուար 1908ին: Աղեքսանդրիայէն հեռանալէն ետք ալ կը շարունակուի սահմանադրական պայքարը, մինչեւ որ Նոր ընտրութիւններով Գառնիկ Զպուքճեանին ատենապետութեամբ Զաղաքական Ժողով մը կու գայ գործին գլուխը:

Կ'ԱՆՏՆԻ ԳԱՅԻՐԷ ԵՒ ԿԸ ՍԿՍԻ ԶՐԱՏԱՐԱԿԵԼ «ՇԻՐԱԿ»Ը

Վահան Թեքեան մնալով հանդերձ կուսակցական այս խառնակ վիճակին եւ կուսակցական, քաղաքական ու տեղական գործերուն շուրջ, գրգռութիւններու եւ զգուշութիւններու ժամանակամիջոցին, Միքայէլ Կիւրճեանին հետ, գրական մտահոգութիւններէ թելադրուած, 1905 Յունուար 1էն սկսեալ կը ձեռնարկէ հրատարակելու Նաեւ «Շիրակ» ամսաթերթը, Տիգրան Կամսարականին ու անոր քանի մը բարեկամներուն, ինչպէս Նաեւ Պօղոս Նուպար փաշային նիւթական աջակցութեամբ: Իրենց առաջադրութեան համաձայն, «Շիրակ» իբր ուղղութիւն կ'ընդգրկէ «գրագետներու ընտրելախումբի մը օգնութեամբ աշխատիլ հայ դպրութեանց վերականգնումին արտասահմանի մէջ: ... պիտի ընէ ազգային գրականութիւն մը, առանց մտնելու կուսակցական նկատումներու եւ մասնաւորութեանց մէջ. լայն պիտի բանայ իր էջերը բոլոր ճշմարիտ եւ վաւերական գրագետներուն առջեւ...»:

Արդարեւ, «Շիրակ»ը արտասահմանի մէջ հրատարակուած հանդեսներուն մէջ ուշագրաւ տեղ մը կը գրաւէ, որովհետեւ վաւերական գրագետ խմբագիրները կը յաջողին իրենց հանդեսին տալ պահանջուած լոջութիւնն ու բովանդակութեամբ զայն դարձնել ամէն կերպով ներկայանալի: Իրենց առաջին գործակիցը կ'ըլլայ Երուանդ Օտեան, որ դեռ Հնդկաստան էր: Ան՝ Կիւրճեանին հրաւերով՝ որուն աւելի մօտ էր այն ատեն, «Շիրակ»ին առաջին թիւին մէջ կ'երեւի իր «Ազգային բարերար» գործով: Նոյնպէս հեռուէն իր աշխատակցութիւնը կը բերէր «Շիրակ»ի առաջին թիւէն, Արփիար

Արփիարեանը, որ այդ շրջանին Վենետիկ կը գտնուէր տազնապալի կացութեան մէջ, մատնուած ըլլալով նիւթական անկայունութեան, որովհետեւ Վենետիկի մէջ իրեն դեմ գործադրուած մահափորձէն ետք ականայ ստիպուած էր դադարեցնել «Հայ Հանդես»ը եւ «Բանբեր»ին, «Գեղունի»ին, «Բազմավէպի»ն ու «Մշակ»ին իբր աշխատակից ստացած շատ դոյզն վարձատրութեամբ ապրիլ:

Անոր վիճակը տազնապալի էր: Թեքեանը, հակառակ Արփիարին նկատմամբ իր կուսակցութեան տածած կատաղի հակառակութեան, կը փափաքի որ Կիւրճեանը գրէ Վենետիկ եւ Արփիարը հրաւիրէ որ աշխատակցի «Շիրակ»ին բոլոր թիւերուն, ինչպէս թելադրած էր Տիգրան Կամսարականը: «Շիրակ»ի խմբագիրները իրեն կը դրկեն իբր պատուագին իւրաքանչիւր յօդուածի համար մէկ անգլիական ոսկի՝ կրկնապատիկը

իրենց ուրիշներու տուած բարձրագոյն պատուագին: Ան «Շիրակ»ի մէջ կը սկսի զմայլելի շարքը «Հողվրտիք»ին, ուր կը խօսուէր ժամանակակից մեռեալներուն վրայ, իրեն յատուկ ոճով եւ ժամանակակից դէպքերու վրայ լայն ծանօթութիւններով լեցուն: Արփիարեան «Շիրակ»ի մէջ ունի նաեւ Կովկասի հայոց վրայ այդ միջոցին տիրող յուզումներուն վերաբերեալ գրութիւններ, զորս երբեմն կը ստորագրէր իր հին կեղծանունով՝ *Յրագրաւ:*

«Շիրակ»ին այս երկու հեռակայ աշխատակիցները, որոնք թերթին խմբագիրներուն չափ գրեթէ աշխատանք ունին այս հանդէսին վրայ եւ անոր փառքին կերտողները եղած են, իրարու ետեւէ եգիպտոս կու գան: Օտեան Թէքեանի եւ Կիւրճեանի հետ կը գործակցի նաեւ գաղափարական գետնի վրայ՝ «Ազատ Բեմ»ին մէջ սահմանադրական պայքար մղելով: Օտեան Նշանաւոր կը դառնայ «Ազատ Բեմ»ին մէջ Բարթող փաշային դէմ իր գրածներով: Օտեան Ապրիլ 20, 1906ին կրկին հրատարակել կը սկսի «Ազատ Խօսք»ը իբր շաբաթաթերթ, որ անկանոն կերպով կը հրատարակուէր նախապէս Փարիզի մէջ, մօտաւորապէս տարի մը, մինչեւ 1907 Մարտ 2, 38 թիւ միայն: Երեքը կը դառնան մտերիմներ:

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ԿՈՒ ԳԱՅ ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ «ՇԻՐԱԿ»Ի ԴԱԴԱՐՈՒՄԸ

Գալով Արփիարին, անկա 1905ին Վենետիկի մէջ մահափորձի ենթարկուելէ ետք անձուկ տնտեսական վիճակ մը ունէր եւ «Շիրակ»ին խմբագիրներուն կը գրէ թէ կ'ուզէ Եգիպտոս գալ եւ անոնցմէ քաջալերական պատասխան ստանալով՝ 1905ի Օգոստոսին Վենետիկէն Աղէքսանդրիա կ'անցնի: Արփիարեան կը վարանէր մտնել զինք մահափորձի ենթարկած վերակազմեալ հնչակեաններուն պատկանող թերթի մը՝ «Ազատ Բեմ»ի խմբագրատունը:

Արփիար հազիւ 2-3 ամիս կը մնայ Աղէքսանդրիա: Գիշոյ այդ միջոցին է որ Պոլսոյ մէջ կը սպաննուի Աբիկ Ունճեանը, որուն դէմ գործուած այդ ոճիրը Արփիարին բարոյական յաղթանակը

կ'ըլլայ, որովհետեւ իր հակառակորդները բոլորովին կը վարկաբեկուին: Արզուեան անկանգնելի անկումի մը կ'ենթարկուի: Արփիարը մեծ չափերով կ'օգտագործէ Ունճեանին սպանութիւնը՝ իր հմայիչ գրիչով բոլորովին վարկաբեկելու համար Արզուեանը, որմէ շատեր, - ինչպէս նաեւ Թէքեանը, - կը բաժնուին:

Թէքեանին՝ վերակազմեալներէն հեռանալէն եւ «Ազատ Բեմ»ին խմբագրութիւնը լքելէն ետք, Աբիկ Ունճեանին սպանութենէն յետոյ Աղէքսանդրիա ապաստանած եւ ոճիրին մասնակից Լեւոն Զիրիշճեանը կը ստանձնէ «Ազատ Բեմ»ի խմբագրութիւնը՝ կարգադրութեամբը Բարսեղ Օհանեանի, որ տակաւին հաւատարիմ կը մնար Արզուեանին, որ այն ատեն կը սպառնար Եգիպտաբնակ բարեկեցիկ ազգայիններու, սկսեալ Պօղոս Նուպար փաշայէն, եւ կը պահանջէր հազարաւոր ոսկիներ՝ Ունճեանին եւ Թաւշանճեանին սպանութիւնները օրինակ ցոյց տալով:

Այն քանի մը ամիսներու ընթացքին որ Արփիարը կը մնայ Աղէքսանդրիա, Թէքեան հազիւ մէկ-երկու անգամ անոր հետ կը տեսակցի ճաշարանը, ուր մօտէն կը ծանօթանայ անոր այնքան սրամիտ ու հրապուրիչ խօսակցութեան: Հոն ալ երկուքին միջեւ կը հաստատուի հոգեկան կապ մը:

Արփիար Սեպտեմբեր 4, 1905ին կու գայ Գահիրէ, ուր կը ստանձնէ «Լուսաբեր»ին խմբագրութիւնը, շարունակելով իր աշխատակցութիւնը բերել «Շիրակ»ին: Այսպիսով «Շիրակ»ի խմբագիրները իրականութեան մէջ չորս էին: Կ'աշխատակցին Թուրքիա գտնուողներէն՝ Ռուբէն Չարդարեան՝ Էժտահար, Տիրան Չրաքեան՝ Ինտրա, Գրիգոր Չօիրապ՝ Արտաւազդ եւ Սարգիս Թիւթիւնճեան՝ Շարասան. իսկ արտասահմանէն՝ Ատոմ Եարճանեան, Միքայէլ Նաթանեան, Տոքթ. Մ. Սմբատ Գաբրիէլեան, Գ. Ճիլէրճեան եւ ուրիշներ:

«Շիրակ»ը ամէն կերպով ներկայանալի հանդէս մըն էր, որ դժբախտաբար հազիւ 11 թիւ հրատարակուած է: Հոկտ.-Նոյեմբեր 10-11 միացեալ թիւը իր յաջորդը չէ ունեցած: Հրատարակութեան ընդհատումին մէջ դեր ունեցած է Աղէքսանդրիոյ հայոց մէջ տիրող կուսակցական

պայթարը: Տեղական վեճին՝ սահմանադրական պայթարին խառնուած էին «Շիրակ»ի հիմնադիրները եւ իրենց գլխաւոր աշխատակից Երուանդ Օտեանը, որ կը շարունակէր պայթարը 1905ին աւելի քան երբեք: Նոյնիսկ յարձակում տեղի ունեցած էր «Շիրակ»ի տպարանին վրայ:

ՆԵՐՔԻՆ ԿՈՒՄԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆԵՐ

Նոյնքան ճնշիչ ազդեցութիւն մը ունեցած է վերակազմաւորումն մէջ ծագած պառակտումը՝ Արզուեանի որոշումով Ունճեանի սպանութեան հետեւանքով: Թեքեանը առաջիններէն մէկը կ'ըլլայ հեռացողներուն՝ Մ. Կիւրճեանի հետ: Անկախ նաեւ «Շիրակ»ին առաջին տարուան 12 թիւերը մէկ պակասով հազիւ լրացուցած՝ ոչ միայն կը դադարեցնէ զայն, այլեւ կը լքէ «Ազատ Բեմ»ը, որովհետեւ Ունճեանի սպանութիւնը զինք կը մղէ մեկուսացումի:

1906 Փետրուարին Թեքեան կու գայ Գահիրէ եւ Մելգոնեան գործատան մէջ կը դառնայ գրասենեակի պաշտօնեայ եւ միայն ուր ամիս քարտուղարութեան պաշտօն կը վարէ մինչեւ 1906 Յոկտեմբեր 12ը: Այդ միջոցին Արփիարեան արդէն 4-5 ամիսէ ի վեր կ'աշխատակցէր «Լուսաբեր»ին (Յոկտեմբեր 17, 1905էն սկսեալ), որուն գլխաւոր աշխատակիցը եւ հիմը՝ Վահան Զիւրթեան, Գալուստեան վարժարանի տնօրէնութիւնը ստանձնած ըլլալով՝ չէր կրնար թերթով զբաղիլ:

«Լուսաբեր»ը, որուն հրատարակութիւնը սկսած էր Դեկտեմբեր 1, 1904ին, անկուսակցական նկարագիր ունէր: Հազիւ տաս ամիս անց էր որ Արփիարեան նշանակուած էր խմբագրութեան պաշտօնին եւ ան կ'ենթարկուի կուսակցական ճնշումներու ու հարկ կը համարէ հրաժարիլ խմբագրի իր պաշտօնէն ու կը դառնայ պարզ յօդուածագիր: Թերթին պատասխանատուները չէին ուզէր թերթը կուսակցական օրկանի վերածել այդ օրերուն, ուր «հայկական ընդհանուր միութեան» մը գաղափարը մարմին առած էր եւ արդէն իսկ 1905 Դեկտեմբերէն ի վեր բազմաթիւ հայեր արձանագրուիլ սկսած էին այդ միութեան՝ անոր վերջնական կազմակերպութենէն – որ 1906

Ապրիլ 6ին պիտի ըլլար – առաջ:

Հետեւաբար, «Լուսաբեր»ի վարիչները կը զգուշանային իրենց թերթին տալ կուսակցական գոյն եւ կ'ուզէին պահել իր անկուսակցական հանգամանքին մէջ, ինչ որ դժուար էր՝ եթէ Արփիարը ըլլար անոր խմբագիր: Սակայն միւս կողմէ, անոնք համաձայն էին որ պայթար բացուի Արզուեանի «դրամաշորթ» խմբակին դէմ: Արփիար լաւագոյն ղեկավարը կրնար ըլլալ այդ գործին համար: Արդարեւ, Արփիար ահարկու պայթար կը սկսի արզուեանական խմբակին դէմ, որ յեղափոխութեան անունով դրամ կը պահանջէր Եգիպտոսի հայ հարուստներէն: Մինչ Լեւոն Լարենց «Ազատ Բեմ»էն բուռն կերպով կը դատապարտէ Արփիարը՝ զինք իբրեւ մատնիչ ներկայացնելով:

Թեքեան, որ բոլորովին քաշուած էր վերակազմաւոր հնչակեաններէն՝ Ունճեանի սպանութենէն գայթակղած, Մելգոնեանին պաշտօնեայ ըլլալէ ետք, դարձեալ հրապարակագրութեան կը մղուի պայթարի մէջ մտնելով: Թեքեան կը յարի Արփիարեանի տեսակետին եւ դէմ կը կանգնի Արզուեանին: Ասիկա կը ստեղծէ իրենց միջեւ գաղափարակցութիւն: Ծայր կու տայ հրապարակագրական պայթար մը «Ազատ Բեմ»ի եւ «Լուսաբեր»ի միջեւ:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՀԱՄԱՐ ՆՈՐ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները կոտորակուած էին եւ իրարու գործունեութիւնները կը խաչաձեւէին: Մասնաւորաբար անոնցմէ ոմանց ապերասան ընթացքը մտատանջութիւն կը պատճառէր ամէն դասակարգէ հայոց: Որոշ ձգտում մը կար հայ յեղափոխական շարժումին տալու համերաշխ ուղղութիւն մը: Այս նպատակով զանազան ձեռնարկներ կը կատարուէին ազգային ընդհանուր բարիքին համար:

Այսպէս՝ արմենականները ձեռնարկներ կ'ընէին որոշ հասկացողութիւն մը ստեղծելու համար կազմակերպութեանց միջեւ եւ առաջ բերելու ուժ մը, որ իր հեղինակութեամբ կարո-

ղանար չեզոքացնել ժողովուրդը նեղող եւ յեղափոխական գործին մասին անոր հաւատքը խախտող վնասակար ազդեցութիւնը: Անոնք արմենական Գրիգոր Պեօզիկեանը (Շիկահեր) իբր ներկայացուցիչ ղրկած էին Պուկարիա, կեդրոնը միութենականներուն: Երկու մարմինները 1907 Օգոստոսին միացած էին «Գաղափարակցական Միութիւն» անունով:

Արզուեանէն բաժնուած Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամները, որոնք Նոյն անունը կը պահէին Եգիպտոսի մէջ անջատ մարմին մը կազմելով, 1907 Սեպտեմբեր 4ին հաղորդագրութեամբ մը կը շնորհաւորեն այս միութիւնը, ջերմ փափաք յայտնելով որ վերակազմեալներու իրենց հատուածին հետ եւս միութիւն մը յառաջ բերելու համար ներկայացուցիչներ որոշուին, «որովհետեւ կարեւոր տարբերութիւն մը չկար երկու կազմակերպութեանց հայեացքներուն միջեւ»:

Ճիշդ այդ միջոցին (1907 Նոյեմբեր) Եգիպտոս կու գայ Համբարձում Պօյաճեան (Մուրատ), որ ափրիկեան Թրիփոլիի մէջ (այժմ՝ Լիպիա) 13 տարուան տաժանակիր աքսորէն ազատելով արտասահման կ'անցնէր եւ Մարսէլ ու Փարիզ երթալով հրապարակ կը նետէր հայ յեղափոխական քոնկրետի մը առաջարկը, որպէսզի բոլոր կուսակցութիւնները, որոնք կ'աշխատէին թրքահայ ազատագրական դատին համար, միասին եւ համերաշխ գործէին: Բայց այս ներկայացուած առաջարկը կը ձախողի Դաշնակցութեան ծանօթ այլամերժ քաղաքականութեան հետեւանքով եւ իր Վիեննայի Դ. Ընդհանուր Ժողովին որոշումով ՀՅԴ կը մերժէ մասնակցիլ այս տեսակ միութեան մը: Մուրատ ասկէ յուսախաբ կու գայ Եգիպտոս՝ տեղեկանալով տրամադրութեան նման միութեան մը ծրագրին:

Մուրատը Եգիպտոսի մէջ կը յաջողի երկուքի բաժնուած հնչակեանները համերաշխեցնել: 1907 Նոյեմբեր 24ին կը կնքուի «Համերաշխութեան դաշինք» մը Հնչակեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններուն միջեւ, ինչ որ կը խանդավառէ արտասահմանի հայութիւնը:

«ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇԻՆՔ»
ՀՆՀԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ
ՀՆՀԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ ԵՒ ԾՆՈՒՆԴԸ
ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ

Այս համաձայնութեան կնքման ատեն ոչ-արզուեանական վերակազմեալներու ներկայացուցիչներն էին Միհրան Տամատեան, Վահան Թէքեան եւ Լեւոն Մկրտիչեան, որոնք կը համաձայնէին Մուրատին հետ ստեղծել գործակցութիւն եւ համերաշխութիւն երեք հիմնական կետերու շուրջ, որոնք էին՝

ա. Ազգային անկախութեան ծրագիրը

բ. Կազմակերպութեան կեդրոնացման տեսութիւնը

գ. Պատրաստութիւն ընդհանուր ապստամբութեան եւ մերժում ցուցարարական գործունեութեան:

Հազիւ այս համերաշխութիւնը ստեղծուած՝ Գաղափարակցական Միութեան իբր լիազօր Գրիգոր Պեօզիկեան Դեկտեմբերին կու գայ Եգիպտոս՝ վերակազմեալներու հրաւերին ընդառաջելով:

Հոս Շիկահերին հետ Նոյն կազմակերպութիւնը կը ներկայացնէ նաեւ արմենական Միքայէլ Նաթանեանը, որ արդէն Եգիպտոս կ'ապրէր: Իսկ վերակազմեալ հնչակեաններու կողմէ լիազօր կը կարգուին Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ Տոքթ. Տ. Էնֆիեճեան, Մ. Տամատեան, Կարապետ Գրիգորեան, Շաւարշ Հովիւեան ու Փոքր Հայքի գործիչ Ժիրայր Վաչէն:

Հնչակեաններուն ընկերվարական վարդապետութիւնը խոչընդոտ մըն էր կատարեալ միութեան մը, ուստի Մուրատ երկու կուսակցութիւններու համերաշխութեամբ միայն գոհացած եղաւ: Իսկ այս Նոր բանակցութիւններուն մէջ այդ արգելքը գոյութիւն չունէր, ուստի խօսակցութիւնները միութեան հիման վրայ առաջ կը տարուին յաջողութեամբ:

Անոնք աւելի մղում կը ստանան երբ իր լիակատար հաւանութիւնը կը յայտնէ նաեւ Ամերիկայի վերակազմեալներու վարչութիւնը Յունուար 1, 1908ի պաշտօնագրով:

Քանի մը օրեր բաւական կ'ըլլան կազմելու եւ հռչակելու համար միութիւնը, որ անունի նոր փոփոխութեամբ «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն» կը կոչուի:

ԾՆՈՒՆԴ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Այս միութեամբ կը զօրանային Արզուեանի հակառակորդները, որոնք կը սրտապնդուէին նաեւ այս տազնապալի օրերուն 1906 Ապրիլ 6ին կազմուած «Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն»ի գոյութեամբ:

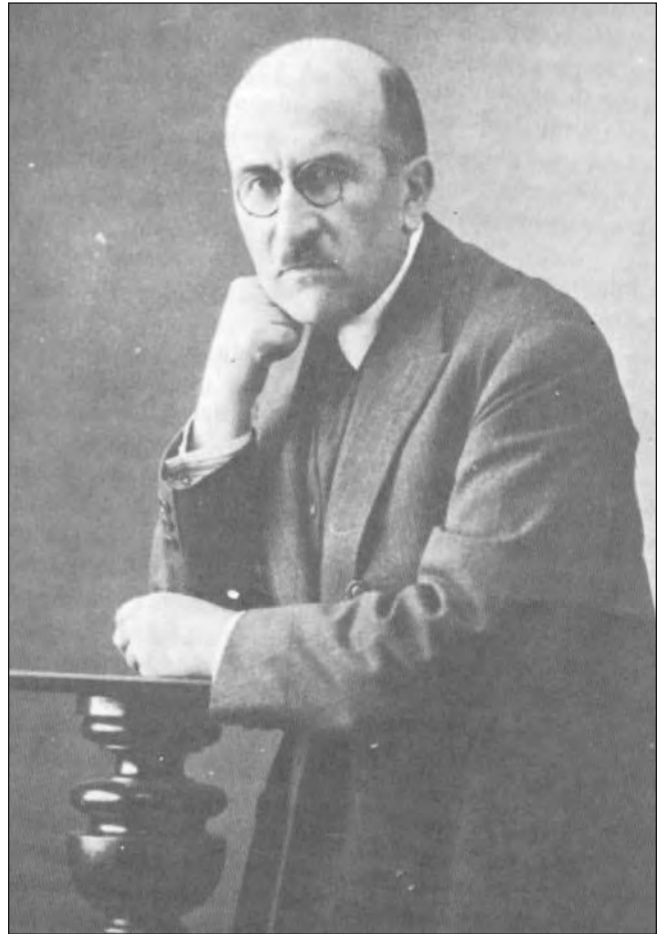
Այս միութիւնը, որուն նախաձեռնողի պատիւը իրարու ձեռքէ իւլել ուզած են շատեր (այսպէս՝ Երուանդ Աղաթօն, Մկրտիչ Անդրանիկեան, Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան, Վահան Զիւրքճեան – բոլորն ալ ռամկավարներ), իրապէս ծնունդն էր ժամանակի պահանջներուն: Նման բարեսիրական կազմակերպութիւն մը շատերու մօտ արդէն հրամայական որպէս պահանջք մը կը նկատուէր: Անշուշտ այս ջանքերն ու տեսիլքը պիտի չիրականանային եթէ Պօղոս փաշա Նուպար չ'անցնէր զլուիւր այս գործին՝ կարենալ համոզելով լրջախոհ, հեռատես եւ իմաստուն ազգայիններ:

Արփիարեան այս յաջողութենէն խանդավառ՝ թէ՛ «Լուսաբեր»ին, թէ՛ «Շիրակ»ին եւ թէ՛ «Մշակ»ին մէջ կը ներքողէ Հ.Բ.Ը.Միութիւնն ու անոր կը հանդիսանայ սատար:

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵԵԱՆ ԿԸ ՎԵՐԱՄԻԱՆԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻՆ

Թեքեան, իր կարգին, Գահիրէի երիտասարդական ոգեւորեալ շարժումին կը խառնուի եւ կը մասնակցի հանրային կեանքին, անդամակցելով Լսարան-Ընթերցասրահի Ընկերութեան, ուր 1906-1907ի ընթացքին կ'ունենայ բանախօսութիւններ զանազան նիւթերու շուրջ: 1907ին ան նոյնիսկ կ'ընտրուի այդ Միութեան ատենադպիր:

Այս շրջանին ազգային իշխանութեան մէջ ալ հանրային ծառայութեան մը սկզբնաւորութիւնը կ'ունենայ 1906ին անդամակցելով Գահիրէի Ազգային Գալուստեան վարժարանի Հոգաբարձու-

թեան, որուն ատենապետն էր Առաքել պէյ Նուպար եւ անդամ՝ Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան, որ այդ ժամանակ ինքնագլուխ կը վարէ Հոգաբարձութեան գործերը, ինչ որ կ'անհանգստացնէ Թեքեանը, որ շուտով կը յանձնէ իր հրաժարականը:

Այդ միջոցին Թեքեան կը պաշտօնավարէ Պէյն էլ Սուրէնի մէջ, ճիվանեանի մօտ իբր վարիչ հաստատութեան այդ մասնաճիւղին: Ընկերութեան մօտ, այդ օրերուն, պաշտօնավարած է նաեւ Երուանդ Սրմաքէշխանլեան (Երուխան):

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թեքեան Աղեքսանդրիա այս գործով փոխադրութեան պատճառով կը դադրի Արփիարին բնակակից ըլլալէ, սակայն իր կապը կը պահէ Արփիարին հետ, որուն հետ է ամէն իրիկուն ճաշարան ու սրճարան, մինչեւ անոր եղերական

մահուան օրը՝ Փետրուար 12, 1908, երբ ինք առաջիններեն մեկը կ'ըլլայ վազող դեպի Ապտինի ոստիկանատունը, Արփիարի դիակին մօտ:

Արփիարին սպանութեամբ կը չքանայ գեղեցիկ ծրագիր մը Միութեան շուրջ հաւաքելու մտաւորականութիւնը՝ համերաշխութեան եւ գործակցութեան մթնոլորտ մը ստեղծելու հայ դրամատերերու հետ: Արփիար իր շուրջ ուներ օրուան կարեւոր մտաւորականներէն Թէքէեանը, Երուանդ Օտեանը, Միքայէլ Կիւրճեանը, Տիգրան Կամսարականը, Միքայէլ Նաթանեանը եւ ուրիշներ:

Սակայն Արփիարին երազներէն մին էր եղած ունենալ լուրջ թերթ մը: Բարեգործականի ամենէն հաւատաւոր առաքեալներէն Մկրտիչ Անդրանիկեան Յունուար 1, 1908 թուականով յայտարարութեամբ մը կ'առաջարկէ հայերէն ճոխ եւ շահեկան բովանդակութեամբ մեծ օրաթերթի մը հրատարակութիւնը, Կ. Պոլսոյ «Արեւելք»ին նման: Գաղափարը կրնար Արփիարով իրականանալ՝ եթէ ան չսպաննուէր: Այս ոճիրը ամէն ինչ կը խանգարէ եգիպտահայ գաղութէն ներս:

Անոր նահատակութիւնը կը զգաստացնէ ոմանք: Վահան Մալեգեան եւ քանի մը ուրիշներ, որոնք կը մնային արգուեանական, կը հեռանան Ալեքսան (Վահէ) Արգուեանէն:

Թէքէեան Արփիարի դագաղին վրայ կը խօսի շատ ազդու դամբանական մը, որ խորունկ ազդեցութիւն կը թողու ներկաներուն վրայ:

ԹԵՔԵԵԱՆ ԿԱՐՆ ՇՐՋԱՆՈՎ ԽՄԲԱԳԻՐ ԳԱՅԻՐԵԻ «ԼՈՒՍԱՔԵՐ»-Ի

Ոճիրին անմիջական հետեւանքով ապագայ մեծ լրագրի մը ծրագիրը իրագործելէ առաջ արդէն պէտք կ'ըլլայ գոյութիւն ունեցող «Լուսաբեր»ին հրատարակութիւնը ապահովել Արփիարեանի գաղափարակից եւ մտերիմ ընկերը՝ Վահան Թէքէեանը հրաւիրելով խմբագրութեան:

Թերթի հրատարակիչ Տոքթ. Զեչեճեան կ'առաջարկէ Թէքէեանին գործը շարունակել, սակայն ան զբաղած ըլլալով Ճիվանեանի գործով կ'ընդունի երկօրեայ «Լուսաբեր»ին շաբաթը երկու խմբագրական տալ, երրորդին համար յանձնա-

րարելով Երուսիանը: Թէքէեան պիտի հսկէր նաեւ թերթին բովանդակութեան, սակայն Վահան Մալեգեան ինքնամատոյց կը սկսի հրապարակել ոճիրին եւ անոր քննութեան մասին լուրեր եւ Արփիարին դիակը «կամուրջ ծառայեցնելով» ԶԲԸՄի մօտենալ եւ Յուլիս 10/23, 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն եւ Տոքթ. Տաղաւարեանին Կ. Պոլիս մեկնումէն ետք, Միութեան ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնը ձեռք բերել:

Այս բոլորով հանդերձ Թէքէեան կը գրէ խմբագրականներ, որոնց առաջինը կ'ըլլայ «Յեղափոխութիւն եւ ոճիր» խորագրեալը, որ լոյս կը տեսնէ Փետրուար 1908ին: Կը գրէ նաեւ քրոնիկներ՝ Ասուպ ստորագրութեամբ:

Թէքէեան, որ կուսակցական տարակարծութեամբ շատոնց արդէն դադրած էր «Անահիտ»ին աշխատակցելէ, հրապարակով Զօպանեանին դէմ կ'ելլէ Արփիարի սպանութենէն ետք, «Լուսաբեր»ին մէջ գրուած քանի մը վիրաւորական յօդուածներով (մասնաւորապէս՝ «Մատնութիւն եւ Արփիարի մատնութիւնները»):

Թէքէեան աւելի նեղ կացութեան չմատնելու համար թերթին հրատարակիչները, կամովին կը հրաժարի:

Արշակ Զօպանեան, որ հայ իրականութեան մէջ մեծ գրագետ մըն էր եւ անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած էր հայ ազգին՝ Եւրոպական մտաւորականութեան ծանօթացնելով հայ մշակոյթը եւ փոխադարձաբար, մինչ այդ հեռու էր քաղաքական եւ կուսակցական իրական կեանքէն, մինչեւ իսկ, երբեմն, երազային տեսիլքներով առաջնորդուած: Սակայն աւելի ուշ, միայն ՌԱԿի միութենէն ետք, Զօպանեան արդէն իբրեւ կազմաւորուած կուսակցական գործիչ կու գայ ազգային հրապարակ: Ան մինչ այդ կը պաշտպանէր Արգուեանականութիւնը, ու այս պատճառով յարձակումի ենթարկուեցաւ ինչպէս Թէքէեանի նոյնպէս ուրիշներու կողմէ:

Այսպէս Զօպանեան-Թէքէեան խզումը աւելի կը խորանայ եւ յաջորդ տաս տարիներուն անոնք կը մնան իրարմէ խզուած:

Թէքէեան մինչեւ այդ թուականը եւ անկէ ետք

ալ մինչև իր Եգիպտոսէն մեկնումը Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումով, կը մնայ աշխատակից «Լուսաբեր»ին: Մինչ այդ իր բարեկամները՝ Օտեան եւ Կիրճեան, Աղէքսանդրիոյ մէջ 1908 Մայիսի կեսէն սկսեալ սկսած էին հրատարակել «Արեւ»ը

Այս ժամանակամիջոցին Թէքէեան լուրջ շահագրգռութիւն ցոյց կու տայ հանդէպ Խրիմեան Հայրիկին յաջորդին ընտրութեան հարցին: Օրմանեան ջանքեր կը թափէր իր ընտրութիւնը յաջողցնելու համար:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ Կ. ՊՈԼԻՍ

Արդէն սահմանադրութեան վերահռչակումով խոշոր յեղաշրջում մը կը պատահէր. արտասահմանի գաղութները կ'անշքանային եւ Կ. Պոլիս կը վերահաստատէր իր ազգին ղեկավարի դիրքը: Մտաւորականութիւնը կը վերադառնայ Կ. Պոլիս: Այնպէս ալ Արփիարին սպանութեամբ թերեւս մասամբ լքուած Եգիպտոսի մէջ մեծ հայ լրագրի մը հիմնադրութեան գաղափարը՝ ծրագրուած Մկրտիչ Անդրանիկեանէն, բոլորովին մոռացութեան կը մատնուի:

Եգիպտոսէն դարձողներուն մէջ անդրանիկը կ'ըլլայ Երուխանը՝ Օգոստոս 8, 1908ին, որուն քանի մը օր յետոյ կը հետեւի Թէքէեանը՝ Օգոստոս 14, 1908ին, որ օսմանցի տարագրեալներուն համար վարձուած «Ռումանիա» շոգենաւով կը մեկնի Աղէքսանդրիայէն դէպի Կ. Պոլիս:

Կ. Պոլսէն Թէքէեան կը շարունակէ աշխատակցիլ «Լուսաբեր»ին:

ԹԵՔԵԵԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՄԵԶ

Երուխանէն ետք, որ անմիջապէս ստանձնած էր «Արեւելք»ի խմբագրութիւնը, Թէքէեան կը հասնի Կ. Պոլիս, ուր որպէս կուսակցական նոյնիսկ չէր ճանչցուած: Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, ազգային քաղաքական հրապարակը անցած էր Դաշնակցութեան, որ կը գործակցէր Իթթիհատ Վե Թերաքքըի քոմիթէին հետ եւ կը յայտարարէր ամենուրեք թէ «սահմանադրութիւնը բերող» եղած էր: Հնչակեանները երբեմն կը յիշատակուէին...:

Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութիւնը հազիւ թէ ծնած՝ մեռած էր, որովհետեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը գաղտնի եւ ստորագետնեայ կուսակցութիւնները կը դարձնէր աւելորդ: Թէքէեան ասկէ մեկնելով կ'աշխատի Վերակազմեալ Հնչակեանութիւնը վերակենդանացնել՝ ներկայանալով այդ կուսակցութեան անդամ:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԻՆ

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Այդ օրերուն, Գրիգոր Չօիրապի նման ողջմիտ մտաւորականներ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը դարձակէտ մը կը համարէին հայ յեղափոխութեան համար՝ մտած անելէն դուրս գալու: Արդարեւ, Օսմանեան Սահմանադրութիւնը սահմանուած էր դարձակէտ մը ըլլալու, սակայն դժբախտաբար նորէն հին ուղղութեամբ ու գործելակերպով կը գործէին մեր կուսակցութիւնները՝ իրենց իսկ անուններովը հրապարակ գալով, ինչպէս վերակազմեալ հնչակեանները իրենց երկու ճիւղաւորումներով, սակայն իրարու հետ անհամաձայն:

Այդ ճիւղերէն մին, որ արգունեանականներու խմբակին հետ կապ ուներ, իբր գլխաւոր դէմք ուներ Երուանդ Չավուշեանը՝ մաքուր յեղափոխական մը, որ Լեւոն Լարենցիին ազդեցութեանը տակ կը գտնուէր եւ անոր հետ կը գործէր: Իսկ Տամատեանին գլխաւորած խումբէն Կ. Պոլսոյ մէջ գործողներու գլխաւոր դէմքն էր Վահան Թէքէեանը, որ կը ջանար վերակենդանացնել այս կուսակցութիւնը, անոր նոր վարկ ու պատիւ ապահովել աշխատելով:

Հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը, որ Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուեցաւ, կը հաստատէ ասիկա:

«Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ վարչութիւնը՝ Կեդրոնական Յանձնախումբի, Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ Պուլկարիոյ ներկայացուցիչներուն հետ խորհրդակցաբար ներկայիս կը յայտարարէ:

Ա. Թուրքիոյ մէջ սահմանադրական ընդմիջին հաստատմամբ՝ կուսակցութիւնը դադրած է իր դաւադրական գործունէութենէն եւ մտած է քաղաքական գործունէութեան օրինական սահմանին մէջ իբրեւ ազգային-ռամկավարական կուսակցութիւն մը, որ կը մերժէ պետական կազմէն անջատողական ամէն դիմում եւ կը ձգտի՝ օսմանեան ազատ-քաղաքական համահաւասար իրաւունքներու վայելումին մէջ՝ պահպանել եւ զարգացնել Հայ ազգին պատմա-անհատական ինքնութիւնը, առանց խզելու անոր ներքին միութիւնը դասակարգային ընդդիմամարտութիւններով:

Բ. Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը եւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը տարիէ մը ի վեր համերաշխութեան դաշինք կնքած ըլլալով՝ Թուրքիոյ ներքին իրականութեան մէջ կը շարունակեն գործել համերաշխաբար, երկու թուրք քոմիւնիստներու հետ ալ խորհրդակցական յարաբերութիւններով:

Գ. Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ունի Կեդրոնական Յանձնախումբ մը, որուն հասցէն է՝ Միհրան Տամատեան՝ Աղէքսանդրիա (Եգիպտոս), իսկ Կ. Պոլսոյ Վերակազմեալ Հնչակեան վարչութեան հասցէն է՝ Թարաք-ճըլար, Մաթիես խան, թ. 25:

ի դիմաց

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան

Ատենադպիր Ատենապետ

Վահան Թէքեան Մ. Սուրեան

Կ. Պոլիս, 16/29 Սեպտ. 1908թ»

Միւս կողմէ, սակայն, Արգունեանական թելը (Ազատական), որ սեփականացուցած էր Վերակազմեալ Հնչակեանութիւնը, ինք ալ լծուած աշխատանքի, բնական է նոյն անունով վերելի հաղորդագրութիւնը հաշտ աչքով պիտի չդիմաւորէր, մանաւանդ որ արտասահմանէն գալով այդ նոր կազմակերպութեան մօլիչ ուժը Թէքեանն էր, ուստի անոր դէմ կը սկսի յարձակում՝ սեւացրեքեան դրութեամբ:

Արդէն սկսած էր վերակազմեալ հնչակեան անունը վարկաբեկուիլ Կ. Պոլսոյ ազգային

շրջանակէն ներս: Տամատեան ու Թէքեան կը փորձեն հասկացողութեան մը գալ Հնչակեան Կուսակցութեան հետ, որ տակաւին կը պահէր հմայք մը՝ անցեալէն եկած: Հետեւաբար, անոնք Կ. Պոլսոյ մէջ կը ձեռնարկեն իին հնչակեաններու հետ համերաշխ գործակցութեան գետին մը գտնելու, սակայն արդիւնք չի տար այդ, որովհետեւ հնչակեաններ կը մերժեն նոյնիսկ ժամանակաւորապէս հրաժարիլ իրենց ընկերվարական սկզբունքներէն: Այս ծախողութենէն ետք, Տամատեան կը վճռէ միանգամընդմիջտ հրաժարիլ «հնչակեան» անունէն եւ կազմել ռամկավարական սկզբունքներով նոր կուսակցութիւն մը:

ՍԿԻԶԲ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Այս նպատակով Վահան Մալեգեան նախաձեռնարկ կ'ըլլայ խորհրդակցութեան հրաւիրելու հայ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները եւ այլ ծանօթ ազգայիններ 1908-1909ի ձմեռը Եգիպտոսի մէջ: Դաշնակցականներ կ'ընդդիմանան նոր կուսակցութեան մը կազմութեան գաղափարին, սակայն գոյութիւն ունեցող Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութեան (Մեծն Մուրատի նախաձեռնած) ներկայացուցիչներու եւ անկուսակցական ազգայիններու միջեւ տեղի ունեցող խորհրդակցութիւններէն ծնունդ կ'առնէ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը (ՀՍՌԿ), որուն կորիզը կը կազմէր նախկին արմենականներէն եւ բաժնուած վերակազմեալներէն բաղկացած Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութիւնը, որուն վարիչներն էին՝ Տամատեան, Պեօգիկեան, Գրիգորեան, Հովիւեան, Նաթանեան:

Անոնք 1908ին հետեւեալ յայտարարութեամբ կու գան հրապարակ.

«Օսմանեան Սահմանադրութեան նոր պայմաններու բերմամբ որչափ ատեն որ մեզմէ անկախ հանգամանքներ մեզ չպարտաւորեցնեն՝ դադրած ըլլալով այլեւս յեղափոխական կազմակերպութիւն մը չի նշել, իր ամբողջ կազմով կը միախառնուի Հայ Սահմանադրական Ռամկա-

վար կուսակցութիւն անունով քաղաքական կուսակցութեան մէջ, որ հիմնուած է միացող կուսակցութիւններու լիազօրներուն կողմէ հրաւիրուած լուրջ եւ գիտակից անձնաւորութիւններէ»:

Վահան Թեքեան այդ օրերուն Եգիպտոս չէր, այնպէս որ ՀՍՌԿի կազմակերպութեան համար Եգիպտոսի մէջ դեր չունեցաւ, սակայն երբ Վահան Մալեգեան Կ. Պոլիս կ'երթայ այս կազմակերպութեան հիմը դնելու համար, Թեքեան, որ Եգիպտոսի մէջ գործակցած էր արդէն Մալեգեանի եւ Տամատեանի հետ՝ Կ. Պոլսոյ մէջ անոնց հիմնած Նոր կուսակցութեան գլխաւոր սիւներէն մէկը կը հանդիսանայ: Երբ Տամատեան եւ Մալեգեան կը դառնան Եգիպտոս, Թեքեան կը մնայ Կ. Պոլիս գրեթէ միա՛կ գլխաւոր դեմքը ՀՍՌԿի:

Մինչ այդ Արգունեանական ազատական վերակազմեալներ (Լեւոն Լարենց, Երուանդ Չափուշեան, Չարեհ Գոչեան) Կ. Պոլսոյ մէջ կը հրատարակեն «Ձայն Հայրենեաց» շաբաթաթերթը՝ իբր օրկան վերակազմեալ հնչակեաններու. սակայն իրենց հին մեղքերը հետզհետէ աւելի հրապարակուելով՝ քաղաքին մէջ բոլորովին կը վարկաբեկուին, մինչ Վահան Թեքեան արդէն կազմած էր իր լուրջ շրջանակը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆՆԵՐ ԵՒ
ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՇԻՐԱԿ»Ի

Առաջին խմբագրական պաշտօնը, որ Թեքեանին կ'առաջարկուի, Երուանդ Սրամբէշխանլեանի միջոցով, կ'ըլլայ «Արեւելք»ի խմբագրութիւնը, որ շրջան մը կը խմբագրէր Դոկտ. Յակոբ Թօփճեան: Սակայն Թեքեան սկիզբը կը մերժէ՝ թերթին արտօնատէր Պոյաճեաններուն իբրեւ մատնիչ վարկաբեկուած ըլլալուն համար:

Չօհրապին աստղը սկսած էր փայլիլ այդ օրերուն: Շրջապատուած ըլլալով հայ վաճառականներէ, ինքզինք կը պատրաստէր «մեպուսական» աթոռին եւ կը հրատարակէր «Նոր Օր» անունով օրաթերթ մը: Կը հրաւիրէ թերթին խմբագրութեան Ռուբէն Չարդարեանն ու Վահան Թեքեանը, իսկ քարտուղարութեան՝ Արամ Անտոնեանը: Թերթին կ'աշխատակցի Չապել Եսայեան:

Թերթը դադրեցաւ երբ հայ վաճառականներ ջարգեցին Չօհրապին տուած իրենց խոստումները:

Հետեւաբար Թեքեան շրջան մըն ալ կ'ունենար հաստատուն խմբագրական պաշտօն մը «Նոր Օր» օրաթերթին մէջ եւ կը շարունակէ պատահական աշխատակցութիւն բերել Նոր հաստատուած «Ժամանակ»ին, որ «Մանգումէ»ի նախկին խմբագրապետը՝ Միսաք Գոչունեանը (Զասիմ) սկսած էր հրատարակել Հոկտեմբեր 15/28, 1908էն սկսեալ:

ՀՍՌԿ պետք ունէր, սակայն, սեփական օրկանի մը: Թէեւ «Բիւզանդիոն»ը համակրութիւն ցոյց կու տար դէպի այս կուսակցութիւնը, որուն ուղղութիւնը կը բռնէր, սակայն Բիւզանդ Քէչեան տրամադիր չէր կուսակցութեան ենթարկուելու, վրայ տալով իր ազատութեան:

Հետեւաբար Թեքեան կը ծրագրէ գոնէ շաբաթաթերթ մը հրատարակել եւ իր Կ. Պոլիս

հասնելն մօտաւորապէս եօթ ամիս անց, Փետրուար 7, 1909ին, կրկին հրատարակել կը սկսի «Շիրակ» շաբաթական հանդէսը՝ գրական եւ քաղաքական:

Չօհրապի օգնութեան կը դիմէ Թէքէեան թերթին հրատարակութեան արտօնութիւնը ձեռք բերելու համար եւ ան անձամբ երաշխաւոր կը դառնայ պետութեան մօտ, բայց ասիկա պատճառ չ'ըլլար որ Թէքէեանը չկճէ Չօհրապը՝ հանրային գործունեութեան մէջ անոր ցոյց տուած խարխափումներուն համար:

Ահա՛ այսպիսով Կ. Պոլսոյ մէջ կը հրատարակուին հետեւեալ կուսակցական օրկանները. «Ձայն Յայրենեաց» (վերակազմեալ հնչակեաններու, սկսած՝ Յոկտեմբեր 23, 1908), «Ազդակ» (դաշնակցական երեք երիտասարդներու, սկսած՝ Դեկտեմբեր 16, 1908), «Ազատամարտ» (դաշնակցականներու, սկսած՝ Յունիս 10, 1909), «Նոր Յոսանք» (սոցիալ դեմոկրատ հնչակեաններու, սկսած՝ Մարտ 28, 1909): Անշուշտ կային անհատներու պատկանող այլ լրագրեր ու հանդէսներ:

«Շիրակ»ին այս երրորդ շրջանին խմբագրապետն է Թէքէեանը՝ մինակը, թէեւ թերթին ճակատը կը յիշատակուի նաեւ անունը Միքայէլ Կիւրճեանի:

Թէքէեան թերթի առաջին թիւին սկիզբը Արփիար Արփիարեանին՝ առաջին շրջանի գլխաւոր աշխատակիցին եւ երկրորդ շրջանի խմբագիրին՝ «սգաւոր յիշատակին ու յարգանքի ... հարկը կը մատուցանէ»: Թէքէեանին դեր մը, դժբախտաբար, կու տային ոմանք Արփիարի սպանութեան հետ կապուած:

«Շիրակ»ին մնայուն կերպով կ'աշխատակցին օրուան արեւմտահայ գրական ուժերուն ամենէն հանրայայտները՝ Երուանդ Օտեան, Սուրեն Պարթեւեան, Տիրան Զրաքեան, Աղեքսանդր Շաքլեան, Միքայէլ Կիւրճեան, ու պատահականօրէն կ'աշխատակցին՝ Գառնիկ Ֆետիքեան, Զիֆթե-Սարաֆ, Մաննիկ Պերպերեան, Վահան Մալեգեան, Արշակ Ալպոյաճեան, Միքայէլ Նաթանեան, Լեւոն Մկրտիչեան, Միհրան Տամատեան, Յովհաննէս Պեգիրճեան, Զ. Սիմոն Երամեան (Ատրուշան), Յովհաննէս Սեթեան...:

«Շիրակ» թէեւ գրական թերթ՝ սակայն ուներ նաեւ քաղաքական առաքելութիւն մը, եւ մասնաւորապէս Մարտ 31, 1909ի յետաշրջական շարժումէն ետք անելի որոշ կերպով իր քաղաքական դիմագիծը ցոյց տալ կը սկսի՝ հրատարակելով Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան գործունեութեան մասին տեղեկութիւններ:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Դաշնակցութիւնը գործակցելով իթթիհատականներուն հետ, կը մնար կացութեան տէր, հակառակ Կիլիկիոյ արիւնալի դէպքերուն, որոնք նոր խրամատներ կը բանային հայ-թրքական յարաբերութիւններուն մէջ. ՀՅԴ կը շարունակէր պահել այդ ուժը՝ կռթնելով իթթիհատ վէժերաքիի հետ ունեցած համաձայնութեան:

Մթնոլորտը փոխուած էր եւ «Շիրակ»ի հրատարակութիւնը այլեւս երկրորդական կը դառնար քաղաքական բեմահարթակին վրայ: 1909էն թերթը լոյս կը տեսնէ անկանոն եւ ընդհատումներով, մինչեւ Օգոստոս 15, 1909ին 25-26 միացեալ թիւով կը դադրի:

ՀՍՌԿը հակակշռելու համար Դաշնակցութիւնը օրաթերթի մը պէտք ուներ, որովհետեւ համակիր օրաթերթեր կատարեալ գոհացում չէին կրնար տալ, մանաւանդ «Ազատամարտ»ին հրատարակութենէն ետք:

1891-1895ին հրատարակուած «Հայրենիք» օրաթերթին տէրը՝ Յովհաննէս Շահնազար, 13 տարուան դադարումէն ետք կը ծրագրէ վերահրատարակել թերթը իրեն հետ Մանչեսթըրէն բերելով տեղւոյն հայերու կողմէ տրամադրուած մամուլ մը: Իրեն օգնական կը նշանակէ Երուանդ Օտեանը եւ թրքերէնէ թարգմանիչ՝ Յովհաննէս Պօղոսեանը:

Թերթը նախ կը հրատարակուի անկախ ուղղութեամբ, սակայն շուտով զգալի կը դառնայ որ թերթը պէտք ուներ յենարանի մը եւ յարմարագոյնը նկատուեցաւ ՀՍՌԿը: Արդ, կը հրաւիրուի Վահան Թէքէեանը, որ Օտեանի հետ ամէն ճիգ կ'ընէ թերթը դարձնելու շահեկան, ինչպէս նաեւ կը ջանայ թերթը դարձնել ՀՍՌԿի ու ՀԲԸՄի որդեգիրը՝ անոնց նիւթական աջակցութիւնը ապահովելով:

Թեթեան կը գրէ ՎԷ.ԹՕ եւ Ասուպ ստորագրութեամբ խմբագրականներ ու քրոնիկներ: Թերթին նիւթականը ապահովելու համար ան կ'այցելէ Եգիպտոս եւ կը յաջողի Բարեգործական-Ռամկավար շրջանակներէ 250 եգիպտական ոսկիի օժանդակութիւն մը ապահովել: Այդ շրջանին կը սպաննուի Եգիպտոսի Նախարարապետ Պուրթոս փաշա Ղալին (Փետրուար 9/22, 1910) եւ Թեթեան կը դրկէ թղթակցութիւն մը:

Կ. Պոլիս վերադառնալէն ետք կը զբաղի թերթով, սակայն դժբախտաբար, հակառակ իր եւ հրատարակիչին ջանքերուն, կարելի չ'ըլլար շարունակել «Հայրենիք»ի հրատարակութիւնը՝ նիւթական պատճառներով: Անոր դադարումէն ետք Թեթեան կ'աշխատակցի պոլսական անկուսակցական մամուլին:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՍԿԻՒՏԱՐ

Վերստին կը հաստատուի իր մանկութեան օրրանը՝ Սկիւտար, բանաստեղծական միջավայրին մէջ շրջապատուած մտաւորականներով եւ Նախկին պերպերեանցիներով՝ Միքայէլ Շամտանճեան, Տիրան Զրաքեան, Ատոմ Եարճանեան, Օննիկ եւ Շահան Պերպերեաններ, Մաննիկ Պերպերեան, Ստեփան Բաբելեան, Լեւոն Թաշճեան, Գեղամ Գավաֆեան եւ ուրիշներ, որոնք կը կազմակերպէին մշակութային հաւաքոյթներ: Թեթեան կը սիրէր այս կեանքը իբր մտաւորական ու հաճոյք կը ստանար այս միջավայրէն ու անձերէն, հակառակ ազգային կեանքին հանդէպ իր ունեցած շահագրգռութեան, որ միւսները չունէին այլապէս: Ազգին ապագայի տեսիլքով լեցուած կուսակցականը, արտասահմանի մէջ արդէն ապրած ըլլալով կուսակցականի կեանքը, Կ. Պոլսոյ մէջ կը շարունակէր զայն, այս անգամ իբր անդամը Նորակազմ ՀՍՌԿի:

Հ.Ս.Ռ.Կուսակցութեան հիմը Կ. Պոլսոյ մէջ դնելէ ետք, Տամատեան ու Մալեգեան կը վերադառնան Եգիպտոս, վստահելով Թեթեանին կուսակցութեան պատասխանատուութիւնը՝ ընդհանուր քարտուղար եւ գործավար որպէս: Թեթեան շուրջը կը հաւաքէ մայրաքաղաքին

հանրային կեանքին մէջ տեղ գրաւող ազգայիններ, մինչեւ որ Կուսակցութիւնը կ'ունենայ իր մէջ Նոր ուժեր, որոնք պիտի կարենային անոր յարատեւութիւնը ապահովել:

Թեթեան չի մնար միայն կուսակցական սահմանափակ կեանքէն ներս, այլ կ'ունենայ մասնակցութիւն Նաեւ ազգային գործերու մէջ: Կ'ըլլայ հոգաբարձու Ներսէսեան-Էրմոնեան վարժարանի, Գուգկունճուգ-Իճատիէի թաղական խորհուրդի եւ Կեդրոնական Վարժարանի խնամակալութեան անդամ:

ԿՈՒՄԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Իբր կուսակցութեան վարիչ՝ Թեթեանի գլխաւոր գործը կ'ըլլայ ՀՍՌԿի Կ. Պոլսոյ մէջ կազմակերպութիւնը, միացնելով անոր կարեւոր դեմքեր ինչպէս՝ ծանօթ փաստաբան Դաւիթ Տեր Մովսէսեանը, որ բարեկեցիկ դասակարգին մէջ ունէր համակիրներ: Ան յարելով կուսակցութեան, գործօն դեր կը ստանձնէ, իր բարեկամները կը մօտեցնէ կուսակցութեան. ասոր համար ալ Կուսակցութիւնը կը նկատուի «պուրժուա»ներու կուսակցութիւն: Անոր յարիւր օգտակար կ'ըլլայ: Երբ դաշնակցականները կառավարական ուժին կոթնած տէր կ'ուզէին դառնալ ազգին ղեկավարութեան, Նոյնիսկ մեր դարաւոր առանձնաշնորհումները զոհելու գնով հաճոյակատար կ'ուզէին ըլլալ Իթթիհատին եւ կը բռնակալէին ազգային գործերու մէջ՝ Նոյնիսկ իրենց *սուփան* եւ խարազանը եւ զանազան սպառնալիքները կիրարկելով հակառակորդներուն դէմ, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին ոչ-կուսակցական անդամները – մեծ մասամբ վախկոտներ – շուարումի մատնուած էին իբր անդէկ Նաւ մը, Դաւիթ Տեր Մովսէսեան անոնց զլուխը կ'անցնի առանց զանոնք ռամկավարներուն մէջ ամենելու, կը յաջողի զանոնք իր շուրջը հաւաքելով Երեսփոխանական Ժողովին մէջ կազմել Կեդրոնի խմբակցութիւնը: Այսպէս անոնց քաջութիւն կը ներշնչէ:

Թեթեան Տեր Մովսէսեանին հետ Ռամկավար Կուսակցութեան վարչական գործերուն համար 1909էն 1913 գրեթէ ամենօրեայ յարաբերութեան

մեջ կը գտնուի անոր Գևորգեան Խանի գրասենեակին մեջ մինչեւ այն օրը, 1913ին, երբ աննշան պատճառով մը կը դադրի իր քով յաճախելէ՝ քէն ընելով, սակայն միշտ անոր մասին արտայայտուելով բարեացակամ ոգիով եւ սրտով: Ըստ Թեքեանին, ան «շատ գաղափարական, թունդ ազգասէր, բայց յաճախ անհանդուրժելիօրէն յամառ մարդ էր»: «Ահարկու վիճաբանող եւ ամեն բանի հակառակ խօսող» ըստ Օտեանին: Թեքեան, որ իր կարգին բաւական նեղսիրտ ու ջղային էր եւ շատ հանդուրժող չէր, հանդուրժած է Տէր Մովսէսեանին սիրողաբար:

Դաշնակցութեան դէմ պայքարի շրջանին՝ մանաւանդ *բաց ու գոցի* խնդրոյն ատեն, կարեւոր դեր կատարած են Տէր Մովսէսեան, Թեքեան եւ Հայկ Խօճասարեան, իրենց շուրջ համախմբելով Ներսէս Օհանեանին, Հեթում Սեթեանին, Բարսեղ Աւետիսեանին, Թագուր Արեւեանին նման՝ թաղերու մեջ ժողովրդական դէմքեր, ինչպէս նաեւ Եղուարդ Գարակէօզեանը, Արտաշէս Ֆնտրգլեանը, Յակոբ Գազազեանը:

Թեքեանին այս շրջանի հանրային գործունեութեան մեջ ամենէն նշանակելին կը նկատուի կուսակցական աշխատանքը: Եւ այսպիսով ՀՍՌԿ 1908էն 1914 ազգային կեանքէն ներս կը կատարէ բարերար դեր՝ Իթթիհատին հաճոյանալու համար ազգային իրաւունքները, պատրիարքարանին առանձնաշնորհումներն ու ազգային կրթական հաստատութիւններն իսկ զոհելու աստիճան առաջ գացող կուսակցական յիմարութեանց արգելք ըլլալով:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՆԴԱՄ

Ասիկա կը յաջողի կատարել Ռամկավարութիւնը ո՛չ թէ իր սեփական ուժով, այլ անոր համար որ ան կը հանդիսանայ ղեկավարն ու կազմակերպողը անկուսակցական եւ շփոթ զանգուածներու եւ մանաւանդ կը յաջողի առաջնորդել Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին մեծամասնութիւնը ներկայացնող աջակողմը: Անոր այս դերը շատ լաւ կը հասկնային ծախակողմեանները եւ

ասոր համար է որ թիրախ կ'ընէին իրենց յարձակումներուն, թէ՛ իրենց մամուլով եւ թէ՛ ժողովին մեջ:

Թեքեան, հակառակ իր դիւրագրգիռ եւ ջղախոտ բնաւորութեան, Երեսփոխանական Ժողովին մեջ շատ քիչ անգամ իր հանդարտութիւնը կորսնցուցած է: Ան Կ. Պոլսոյ Երեսփոխանական Ժողովին մեջ եղած է հազուագիւտ բացառութիւն կազմող երեսփոխաններէն մէկը, որ իր պաշտօնը կատարած է պարտաճանաչութեամբ եւ ոչ թէ պատուակալ կերպով: Ան Կեդրոնի Խմբակցութեան կազմութենէն ետք, իբրեւ անոր երկու վարիչներէն մէկը, իր պատասխանատու դերին կատարեալ գիտակցութեամբ շարժած է:

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք Ազգային Ընդհանուր Ժողովը վերակազմուած՝ Հոկտեմբեր 3, 1908էն ի վեր կը գումարուէր, երբ Թեքեան Եգիպտոսէն երեսփոխան կ'ընտրուի: Ան 1909-1910 նստաշրջանին 78 երեսփոխաններու 69ին քուէով կ'ընտրուի առեւտրային Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին (Հոկտեմբեր 16, 1909): Ատանայի աղետէն ետք, հակառակ լրագրող ըլլալուն, կը բողոքէ որ լրագրողները չեն յարգեր գաղտնապահութեան յորդորները եւ դժուար կացութեան կը մատնեն ազգային պատրիարքարանին ներկայացուցիչները Ատանայի մեջ:

ԷԶՄԻԱՃՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐ

Մանկունի Արքեպիսկոպոսի տեղապահութեան շրջանը, որ Փետրուար 1911էն մինչեւ Դեկտեմբեր, աւելի քան տաս ամիս կը տեւէ՝ Դուրեան պատրիարքին հրաժարելէն ետք, իսկապէս առերեւոյթ խաղաղութեան շրջան մը կ'ըլլայ, որովհետեւ կիրքերը բաւական հանդարտած էին: *Բաց ու գոցի* վեճին եւ անոր յաջորդող պատրիարքական տաճնապին ամենէն տաք օրերուն վախճանած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մատթէոս Իզմիրլեանը (Դեկտեմբեր 10, 1910):

Ինչպէս Խրիմեանի եւ Իզմիրլեանի ընտրութեանց պարագային՝ Պոլսեանի տրամադրու-

թեանց համաձայն յատուկ պատգամաւորականներով մասնակցած էին թրքահայերը եւ, հետեւաբար, նոյն եղանակով էր որ դարձեալ պիտի մասնակցէին: Նախքան Թէքէեանի մեկնումը որպէս պատգամաւոր, Ազգային Ժողովին մէջ տեղի կ'ունենան բուռն վիճաբանութիւններ. հարցը կը վերաբերէր Մաղաթիա Օրմանեան, Եղիշէ Դուրեան եւ Գեորգ Սուրենեանց սրբազաններու միջեւ եղող մրցակցութեան: Կը թուէր թէ Վահրամ Արք. Մանկունիի դերը մեծ պիտի ըլլար այս ընտրութեան մէջ, որովհետեւ չկար միակ ընտրելի մը:

Ընտրուած պատգամաւորներէն մէկն էր Թէքէեանը, որ Եգիպտոսի վիճակը պիտի ներկայացնէր եւ դժուարին կացութեան մատնուած էր. Եգիպտոս հակառակ էր Դուրեանին, որ այդ օրերուն դաշնակցականամիտ կը նկատուէր: Պոլսոյ պատգամաւոր կ'ընտրուի Օսնիկ Զիֆթէ-Սարաֆը: Դաշնակցականներու թեկնածուն Դուրեան Սրբազանը կը նկատուէր որպէս հաւանական յաջորդ կաթողիկոսը, մինչ ռուսահայոց թեկնածուն կը նկատուէր Օրմանեանը: Պոլսէն մեկնող պատգամաւորները, որոնց մէջ էր Թէքէեանը, Նոյեմբեր 23/6 Դեկտեմբերին նաւ կը մտնեն դէպի Սամսոն, Տրապիզոն եւ վերջապէս Պաթում:

1911 Դեկտեմբեր 7ին 114 պատգամաւորներով Էջմիածնի մէջ կը սկսին գումարուիլ խորհրդակցական նախապատրաստական ժողովները, ուր արդէն իսկ կարծիքներու անհամաձայնութիւնը շեշտուած հանգամանք կ'առնէ: Երկու կողմերը չորսական հոգի կ'որոշեն չեզոքի մը հետ գումարուելու եւ համաձայնութեան մը եզրերը գտնելու համար: Մեծամասնութեան՝ այսինքն Դուրեանի կուսակիցներուն կողմէ կ'որոշուին Թորգոմ Եպս. Գուշակեան եւ Երեք ուրիշներ. իսկ փոքրամասնութեան՝ այսինքն օրմանեանականներու կողմէ՝ Բաբգէն Եպս. Կիւլետեան, ինչպէս նաեւ՝ Համբարձում Առաքելեան եւ Երկու ուրիշներ:

Համաձայնութեան չգալով՝ առանձին խորհրդակցական ժողովներ կը գումարուին: Թէքէեանի գլխաւոր մտահոգութիւնն էր չվշտացնել ռուսահայերը, մանաւանդ որ ինք ալ համաձայն չէր Դուրեանի թեկնածութեան:

Դեկտեմբեր 12, 1911ի Համազգային Ա. Նիստին բացումէն անմիջապէս ետք Սուբիաս Արքեպիսկոպոս կը յայտնէ որ կարգ մը միաբաններ եւ աշխարհական պատգամաւորներ «չկամենալով իրենց վրայ առնել այս ժողովի արդիւնքի համար պատասխանատուութիւն, հրաժարում են ժողովի մասնակցելուց եւ ներկայացնում են իրենց պատճառաբանուած բողոքը, որ խնդրում են մտցնել ընտրական ժողովի օրակարգի մէջ բառ առ բառ՝ Նորան օրինական ընթացք տալու համար»:

Այս յայտարարութենէն ետք 28 պատգամաւորներ դուրս կ'ելլեն: Սամսոն Յարութիւնեանը, որ նախագահն էր Դեկտեմբեր 10ին պատգամաւորներու լիազօրութիւնները քննելու համար Նշանակւած ժողովին, այդ բողոքին անհիմն ըլլալու մասին առարկութիւն կ'ընէ, ինչ որ կ'որոշուի կցել բողոքին: Ժողովականները միաձայնութեամբ կը հաստատեն Ս. Յարութիւնեանի յայտարարութեան ճշմար-

տուրթիւնը: Ժողովը կը շարունակէ իր նիստը:

Հակառակ անոր որ ամէն երեւոյթ ի նպաստ էր Դուրեանին իբր առաջին թեկնածուի ընտրութեան, վերջին պահուն եղած խաղով մը առաջին ընտրելի կ'ըլլայ Գեորգ Արք. Սուրենեանցը 58 եւ երկրորդ ընտրելի՝ Եղիշէ Արք. Դուրեանը 57 քուէով: Ռուսահայերը գոնէ այս կերպով վրէժ կը լուծեն թրքահայերէն, որոնք իրենց բաղձանքները չէին ուզած նկատի առնել:

Նոյնիսկ պատգամաւոր մը՝ Դուրեանին ընտրութիւնը վիժեցնելու համար՝ ձախող քայլ առած էր քուէատուիին մէջ նետելով թուղթ մը, որուն վրայ գրուած էր. «Դուրեան Ս. դաշնակցականների ընտրելին է»: Այս կերպով անոնք կը ջանային կառավարական միջամտութիւն հրաւիրել:

Բայց կառավարութիւնը ուշադրութիւն չի դարձներ այս գրգռութիւններուն, մանաւանդ որ արդէն ձախողած էր ձեռնարկը թրքահայ պատգամաւորներու այն խումբին, որ արհամարհած էր ռուսահայոց թուական գերակշռութիւնը եւ օրէնքին մէկ անհրաւ կարգադրութենէն օգտուելով ուզած էր իր կամքը պարտադրել այնքան անփափկանկատ կերպով եւ պարտուած էր նոյնքան անուղիղ կերպով:

Երկու մեծ պայքարներուն հակամարտութենէն շահողը երրորդ մը՝ Գեորգ Սուրենեանցը կամ անոր կուսակցութիւնը կ'ըլլար, որ միայն մէկ հոգի՝ Մանկունի Եպիսկոպոսը իրեն համակիր ուներ թրքահայոց մէջ:

Թեքեանը չէր կրնար, հակառակ իր փափաքին, Մայր Աթոռին մէջ համերաշխութեան մը միջնորդ ըլլալ: Հոն կովկասահայ շրջանակներուն հետ շփումներ ունենալէ ետք Վահան Թեքեան կը դառնայ Կ. Պոլիս:

ԴԱՐՁԵԱԼ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԵՋ

Գեորգ Ե. կաթողիկոսի ընտրութենէն քանի մը ամիս ետք կը սկսի հայ ազգային կեանքին մէջ վիատութիւն մը: Օսմանեան Սահմանադրութիւնը յուսախաբութիւն մը եղած էր ազգին համար, որուն վիճակին սպասուած բարուքումը չէր բերած իրթիհատական կառավարութիւնը, որ չէր կրցած

«տիրող ազգի» եւ հպատակի կամ ռայայի խնդիրը վերացնել ու Օսմանեան Կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերուն միջեւ կատարեալ հաւասարութիւն ստեղծել:

Այս շրջանին ալ կը սկսի Պալքանեան պատերազմը եւ Թուրքիոյ պարտութենէն ետք վերստին եւրոպական դիւանագիտութեան օրակարգին վրայ կու գայ կարեւոր տեղ գրաւել Արեւելեան Հարցը, որուն մէկ մասն էր Հայկականը:

Ազգային Ժողովը 1909էն մինչեւ 1912 կը զբաղի Հայաստանի մէջ տիրող անբաղձալի վիճակով: Օսմանեան Սահմանադրութենէն յուսախաբութիւնը, 1909ի Ատանայի ջարդով սկսած, հետզհետէ աւելի շեշտուած էր եւ համօրէն ազգը համոզուած էր թէ թուրք մտայնութեան մէջ ոչինչ փոխուած էր, եւ ինչպէս Գրիգոր Զօհրապ Ազգային Ժողովին մէջ շատ բացորոշ յայտարարած էր՝ Սահմանադրութիւնն ընդունելով երկիրը սահմանադրական չէր եղած եւ կ'իշխէր դեռ հին մտայնութիւնը:

Պալքանեան Պատերազմը առիթ մը կ'ըլլայ որ հայերը կրկին յոյս դնեն օտար միջամտութեան վրայ: Պոլսոյ Արշարունի պատրիարքը անհատական նախաձեռնութեամբ գաղտնի խնդրանք կը ներկայացնէ Գեորգ Ե. կաթողիկոսին, որ եթէ հնար է՝ Ռուսիոյ ուշադրութեան ներկայացնէ Հայաստանի կացութիւնը եւ խնդրէ ռուսական պաշտպանութիւն:

Կաթողիկոսը կը յաջողի ապահովել ռուս կառավարութեան բարեացակամութիւնը եւ անշուշտ անոր հաւանութեամբ, եթէ ո'չ թելադրութեամբ, կազմել Պօղոս փաշայի նախագահութեամբ Ազգային Պատուիրակութիւնը՝ եւրոպական կառավարութեանց օժանդակութիւնն ալ ապահովելու համար, որպէսզի Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածը գործադրութեան դրուի:

Թեքեանը, որպէս գործօն կուսակցութիւններու պետերէն մէկը, ինչպէս նաեւ Ազգային Ժողովի աջակողմեան խմբակցութեան առաջնորդներէն մին, այդ օրերուն կարեւոր դեր կը կատարէ ազգային շրջանակին մէջ: Մայիս 11, 1912ին, Ազգային Ժողովի նոր նստաշրջանին

սկիզբը, Թեթեան կրկին ատենադպիր կ'ընտրուի առաւելագոյն քուէով, սակայն հաւասար քուէ ստացած ըլլալով նաեւ Երուանդ Պէյազճեանը, Թեթեան կը դառնայ Բ. ատենադպիր: Ասոր վրայ Թեթեան կը հրաժարի: Բայց եւ այնպէս, Թեթեանը 1912-1913 եւ 1913-1914 նստաշրջաններուն, որոնք նշանակելի ժամանակամիջոցներ եղած են հայութեան համար, արժանաւորապէս կը կատարէ իր երեսփոխանի պաշտօնը:

Կային խմբակցութիւններ՝ ազատական, դաշնակցական, կեդրոն եւ անկախ: Ազգային ժողովին ամենէն կարեւոր դէմքերն էին՝ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան (ռամկավար, կեդրոն), Պարգեւ Փափազեան (կեդրոն), Ստեփան Գարայեան (ազատական), Աբրահամ Տէր Յակոբեան (անկախ), Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան (ռամկավար, կեդրոն), Վահան Թեթեան (ռամկավար), Ռուբէն Չարդարեան (դաշնակցական), Մանուկ Ազատեան (անկախ), Համբարձում Պոյաճեան [Մուրատ] (ինչակեան):

Թեթեան որպէս ռամկավար մաս կը կազմէ նաեւ Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողովին, ուր իրեն հետ պաշտօնի վրայ էին Ազգային ժողովին խմբակցութեանց գլխաւորները՝ Գրիգոր Չօհրապ՝ Ազատական խմբակցութիւն, Յարութիւն Շահիրիկեան՝ դաշնակցական, Պետրոս Գալֆայեան՝ ինչակեան եւ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան՝ Կեդրոնի խմբակցութիւն:

Չաւէն պատրիարքին ընտրութիւնը յաջողցնելէ երկու օր ետք, Սեպտեմբեր 2, 1913ին, Վահան Թեթեան կը մեկնի Կեսարիա, ստանձնելու համար Ս. Կարապետ վանքի վարժարանին տնօրէնութիւնը, եւ այս առթիւ իր երեք ամսուան բացակայութիւնը կը հաղորդէ Ազգային ժողովին:

Ազգային ժողովին հաւանութեամբ Թեթեանին տեղը կը բռնէ այդ յանձնաժողովին մէջ Հայկ Խօճասարեանը, ամենապարկեշտ երեսփոխան մը, զոր Թեթեանը այս առթիւ յաջողած էր համոզել որ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան միանայ եւ իր դերը կատարէ Ազգային ժողովին ու Խորհրդարանական Յանձնաժողովին մէջ:

Էջմիածնէն Կ. Պոլիս դառնալէն ետք, մօտաւորապէս քսան ամիսներու շրջանին, ազգային այս գործունեութենէն զատ Թեթեանը իբր անհատական զբաղում ունեցած չէ տեւական եւ հաստատուն գործ մը: Ան աշխատակցած է պոլսահայ մամուլին յօդուածներով ու գրական էջերով: Պահ մը եղած է խմբագիր «Լուսարձակ»ին, զոր 1912ին Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը ... իբր Ռամկավար Կուսակցութեան օրկան սկսած էր հրատարակել իր իսկ տէր եւ տնօրինութեամբ ու միանգամայն խմբագրապետութեամբ: Թեթեանի պաշտօնակից եղած է հոն դարձեալ Յովհաննէս Պօղոսեանը, որ «Հայրենիք»ին մէջ իրեն հետ եղած էր խմբագիր:

Տէր Մովսէսեանին ձեռքին տակ հազիւ երկու ամսուան կեանք ունեցած է «Լուսարձակ»ը: Ան որպէս միշտ հոսանքն ի վեր թիավարող անձ մը, Պալքանեան Պատերազմի օրերուն կեղծ-թրքասիրութիւն ցոյց տալով սպանած էր թերթը: Ապահովաբար ան այս ձախողութիւնը պիտի չունենար՝ եթէ իր արտասովոր յամառութիւնը թոյլ տար թերթին խմբագրութիւնը վստահելու Թեթեանին:

Վահան Թեթեան այս կարճատեւ խմբագրական պաշտօնէն անջատ զբաղած է նաեւ ուսուցչութեամբ Յովհաննէս Հինդլեանի եւ Գալուստ Մաղաթեանի «Նոր Դպրոց»ին մէջ: Թեթեան «Պերպերեան»ի մէջ ալ դասաւանդելու հրաւիրուած է եւ միայն երկու դաս կրցած է տալ, որովհետեւ Ետի Գուլէի Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցին Կ. Պոլսոյ կեդրոնական գրասենեակին տեսչութեան պաշտօնին կոչուած է. բայց հազիւ տարի մը վարած է զայն, երբ հրաւիրուած է Կեսարիա ու ժամանակաւորապէս պոլսահայ ազգային շրջանակէն բաժնուած:

ՎԱՀԱՆ ԹԵԹԵԱՆ ՏՆՕՐԷՆ ԿԵՍԱՐԻՈՅ Ս.

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻՆ

Կեսարիա կը մեկնի Սեպտեմբեր 2, 1913ին: Հակառակ անոր որ Թեթեան ուսուցչական լայն փորձառութիւն չունէր եւ կրթական հաստատութիւն մը չէր վարած, սակայն երեւան կու գայ անոր խոհական ու զգուշաւոր վարուելակերպը եւ

ողջմտութիւնն ու նրբամտութիւնը այս դժուարին պաշտօնին պատասխանատուութեան մէջ: Միջադէպի տեղիք չէ տուած, հակառակ անոր որ ուսանողները՝ հասուն տղաք՝ օրուան հայ կեանքը յատկանշող ծայրայեղութիւններուն ենթարկուելու տրամադիր էին:

Անփորձ՝ տնօրինելու համար վարժարան մը, որուն գիշերօթիկ հանգամանքը յաւելուածական դժուարութիւն մըն էր, իրեն դեմ ծառացող խոչընդոտներուն կրցած է յաղթել ողջմտութեամբ, որ կը կազմէ մանկավարժութեան հիմը: Ողջմտութիւն եւ *թաքթ* մեծագոյն ստորոգելիներն են դպրոցական հաստատութեան վարիչներուն համար: Թէքէեանը այս երկուքն ալ ունէր եւ կը յաջողի դժուար ժամանակի մը մէջ կառավարել այդ երկրորդական վարժարանը, բոլոր ուսուցիչներուն, ինչպէս նաեւ ուսանողներուն սերն ու յարգանքը շահելով:

Վարժարանը, զոր ան միայն հինգ ամիս կը կառավարէ, եօթնամեայ *խտատիի ալի* աստիճան ունէր, մինչեւ 1911 ունեցած էր 90 աշակերտ, 1200 օսմանեան ոսկիի տարեկան պիւտճեով: 1913ին, Թէքէեանին տնօրինութեան օրով, աշակերտներուն թիւը պահ մը 130ի կը հասնի եւ կը մնայ 120ի վրայ:

Թէքէեանը, որ խանդավառուած էր իր այս պաշտօնով, դառնութեամբ կը յիշէ թէ այդ վարժարանը, այն պատճառով գուցէ որ Տրդատ Եպիսկոպոսի ձեռակերտն էր, անոր մեկնումէն 4-5 տարի ետք ալ կը մնար կարծէք տրդատեան եւ հակատրդատեան կողմերուն միջեւ մղուած յայտնի կամ ծածուկ պայքարին գետին: Բացի քանի մը աղաներէն, կուսակցականներն ալ հակատրդատեան էին ընդհանրապէս եւ համակիր վերաբերում չունէին վարժարանին նկատմամբ:

Այսպէս, Վահան Թէքէեանը իր ծնողներուն հայրենիքին մէջ հինգ ամսուան բնակութիւն մը ունենալէ ետք, Փետրուար 1914ին կը կանչուի Կ. Պոլիս, ընտրուած ըլլալով Երուսաղէմի մէջ Ազգային ժողովի ներկայացուցիչի պաշտօնին:

ԿՐԿԻՆ ՊՈԼՍՈՅ ՄԵՋ

Թէքէեան Կեսարիայէն Կ. Պոլիս կը հասնի

Փետրուար ամսուն եւ հոն մնալ կը հարկադրուի երեք ամիս: Այդ առթիւ, Պոլսոյ տենդոտ եւ կրթայոյզ միջավայրէն հեռու, Կեսարիոյ մէջ ապրած շրջանին ստացած հանդարտութեան շնորհիւ կարծէք ան ուրիշ կերպով կը դիտէ հարցերը: Յարութիւն Շահրիկեանի հետ սկսած էր յարաբերութիւններու կամուրջ մը հաստատել. ան արդէն Չօհրապին նկատմամբ վերապահ ըլլալով սրտբացօրէն կ'արտայայտուէր Թէքէեանին: Ազգային ժողովէն ներս անձեռնհասութիւնն ու անգաղտնապահութիւնը տիրապետող տարրեր դարձեր էին:

Այդ միջոցին Կ. Պոլսոյ վարչական շրջանակին մէջ ստեղծուած էր կասկածի մթնոլորտ մը եւ հայկական բարենորոգմանց գործին մէջ ամենէն աւելի երեւցողը Չօհրապն էր, որ մէկ կողմէ բարենորոգումներ կը պահանջէր Ռուսաստանէն՝ դեսպանատան եւ պատրիարքարանին միջեւ բանազնացի դեր կատարելով, միւս կողմէ մնայուն կերպով բարի յարաբերութիւններ կը պահէր թուրք վարիչներու, մանաւանդ Իթթիհատի գլխաւոր դեմքերուն հետ, որոնց հետ ժողովներ կ'ունենային դաշնակցական շէֆեր իր տան մէջ: Թուրքեր Ռումելի կորսնցուցած ըլլալով պետք ունէին հայերուն՝ եւրոպական միջամտութիւններու արգելք ըլլալու հեռանկարով, Նոյնիսկ կ'առաջարկէին պատրիարքարանին որ Պօղոս փաշա Նուպար Կ. Պոլիս հրաւիրուի եւ ուղղակի իրաւախօհութիւն մը գոյանայ:

Թէքէեան տեղեակ էր որ Թալաաթը, Ճեմալը, Խալիլը Պետրոս Յալաճեանի, Չօհրապի եւ Վարդգեսի տուններուն մէջ կը բանակցէին Ակնունիին, Շահրիկեանին, Փաստրմաճեանին, Վարդգեսին եւ Չօհրապին հետ: Անոնք կ'առաջարկէին որ թրքահայեր Պօղոս Նուպարի հանգամանքը ժխտեն, սակայն ոչ ոք կը համակերպէր: Այս բանակցութիւններու միջոցին սայթաքողներ կամ խղճահարութեան զգացումներ ունեցողներ կրնան գտնուած ըլլալ, ապագայ աղետի մը պատասխանատուութեան սարսափն ունենալով թերեւս:

Ահա այդ օրերուն է որ կը զուգադիպի Թէքէեանին ժամանումը Կեսարիայէն:

Թէքէեան կը հանդիպի իր կուսակցական

ընկերներուն՝ Տիրան Թելեկեանին, Հայկ Խօճասարեանին եւ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանին, «որոնք չկըրցան որոշ բան մը ըսել, բայց որոնք բոլորովին չէին ալ պաշտպաներ կամ արդարացներ Չօհրապը, շատ բարդ գտնելով իր կապերը զանազան բարձր հաստատութեանց եւ անձերու հետ»։ Չօհրապ կ'առաջարկէր որ Բ. Դուռը ինք քննիչներ ուզէր եւրոպական կառավարութիւններէն. այս առաջարկին կը հակառակէր Շահրիկեան։

Թէքէեան կը դիմէ Չօհրապին եւ կը համոզուի որ այդ բոլորը ամբաստանութիւններ են. «կարելի չէր որ Չօհրապ իր ազգին դէմ գործէր»։

Թէքէեանը հարկադրաբար Փետրուարէն Ապրիլ Կ. Պոլիս մնալէն օգտուելով, կը հրատարակէ իր բանաստեղծութիւններու երկրորդ հատորը՝ «Հրաշալի Յարութիւն»ը։

Այնուհետեւ կը մեկնի Երուսաղէմ Օրմանեանին հետ եւ իրեն համար կը սկսի Նոր Էջ մը, որ բարեբախտ ճակատագրականութեամբ մը իր կեանքին փրկութեան պատճառ կ'ըլլայ։

ԹԵՔԵԵԱՆ ԴԵՊԻ ԵՐՈՒՄԱՂԵՄ

Բայց մինչեւ իր Երուսաղէմի մէջ Ազգային Ժողովի ներկայացուցիչ ընտրուիլը, պէտք է ներկայացնել համառօտակի երկար տարիներէ ի վեր ազգը զբաղեցնող եւ ազգին բոլոր խաւերը շահագրգռող Երուսաղէմի խնդիրն ու անոր հանդէպ Թէքէեանի 1908էն ետք բռնած դիրքը։

Դեռնոյ Վրդ. Մաքսուտեան, Երուսաղէմի վանքին ելեմտից տեսուչը, իրեն գործակից քանի մը միաբաններով,- անոնց գլխաւորը ըլլալով Երուսաղէմի Կ. Պոլսոյ փոխանորդ Գեորգ Եպս. Երեցեանը,- ո'չ միայն զեղծումներ ըրած էր, այլեւ տարիներով իր մատակարարութեան հաշիւը չէր ներկայացուցած, օգտուելով Կ. Պոլսոյ մէջ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին նիստերուն արգիլուած ըլլալէն։ Միաբաններէն մաս մը աւելի «մեղրի կարաս»էն իրենց հեռու մնալէն քան անկեղծ Նախանձախնդրութեամբ մը, հաշիւ պահանջած էին եւ, այսինքն, միաբանութիւնը երկուքի բաժնուած էր՝ «հաշուէխոյս» եւ «հաշուէպահանջ» կոչումներով։

Երուսաղէմի խնդիրը մեծ համեմատութիւններ առած եւ հանրային կեանքին մէջ տեղ գրաւած էր եւ Սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք դարձած էր ներքին կեանքի գլխաւոր հարցերէն մին։ Նոյեմբեր 21, 1908ին կ'որոշուի ստեղծել Երուսաղէմի Հաշուց Քննիչ Յանձնաժողով։ Այս թուականէն ետք գրեթէ Ազգային Ժողովի բոլոր նիստերուն Երուսաղէմէն եկած հեռագիրներ ու պաշտօնագրեր կը զբաղեցնեն Ժողովը, ինչպէս նաեւ ազգը, որ իրապէս յուզուած էր Սուրբ Զաղաքին մէջ տիրող վիճակին համար, որ հետզհետէ աւելի տագնապալի կը դառնար։

Ազգային Ժողովը կը ձեռնարկէ քուէարկութեան եւ Վահան Թէքէեան կ'ընտրուի պատուիրակ Երուսաղէմ մեկնելու 30 քուէներով, մինչ Օրմանեան, որ կը պատրաստուէր մեկնիլ, կը ստանար 15 քուէ միայն։

Պատուիրակութեան մաս կը կազմեն Թէքէեան, Օրմանեան եւ Կիւրեղան եւ Չմիւռնիայէն ճամբայ ելլելով Եաֆա կը հասնին Մայիս 5/18, 1914ին։

Օրմանեան, ինչպէս Թէքէեան կ'ըսէ իր մէկ Նամակին մէջ, կ'ուզէր հոն *տիքթայթոր* դառնալ եւ այս մտայնութեամբ ալ կը սկսի կամաց կամաց տէր դառնալ վանքին, գլխովին հակառակ գործելով Կեդրոնական Վարչութեան հրահանգներուն, անպատիժ թողելով Սարգիս Վրդ. Աճեմեանի զրպարտիչները, Պարգեւ Փափագեանը ծեծող վարդապետները...։ Օրմանեան մաքիավեւական քաղաքականութեամբ մը վարուած է Թէքէեանին հետ, սակայն իբրեւ ազնիւ մարդ Թէքէեան բնաւ առարկութիւն չէ ըրած իրեն դէմ գործուած ապաշնորհութիւններուն համար վանքէն ներս եւ կարծէք մոռացութեան տուած է զանոնք մինչեւ 1929 թուականը, երբ ստիպուած կ'ըլլայ Երուսաղէմի տագնապին զանազան փուլերուն մասին արտայայտուիլ այն բանէն ետք, երբ մարդիկ լոյս կ'ընծայեն Օրմանեանի գիրքը։ Թէքէեան կը գրէ. «Կը կարծէի, արդարեւ, թէ 1914էն ի վեր մեր ազգային կեանքին մէջ պատահած այլապէս կարեւոր դէպքերը եւ Դուրեան պատրիարքի ընտրութենէն ասդին

Երուսաղեմի վանքին ստացած բարեփոխեալ վիճակը իմ վրաս պարտք կը դնէին անցեալը չուզել եւ *մոռնալ* ինծի դէմ եղած բարոյական եւ նիւթական անիրաւութիւնը ինչպէս մոռնալ ուզած եւ մոռցած եմ անկէ վերջ պատահած ուրիշ *չմոռցուելիք* բաներ ալ: Հիմա կը սկսիմ մտածել՝ թէ քանի որ կան մարդիկ որոնք ներողամտութիւնը տկարութիւն կը մեկնեն, պէտք է միշտ նախ դիմակազերծ ընել, ծաղկել կամ պատժել յանցաւորները եւ յետոյ միայն ներել»: Արդարեւ իր յօդուածաշարքին մէջ իրապէս դիմակազերծ կրցած է ընել Օրմանեանին մաքիավելլական *միջասահմանը* եւ պարզել բովանդակ դաւը որ իր պաշտօնին դէմ սարքած էին:

Բայց ինչպէս որ ամէն չարիքէ բարիք մը կը ծնի, այդ չարիքն ալ, որ իր դէմ գործեցին, պատճառ կ'ըլլայ որ Թեքեան իր կեանքը փրկել Ապրիլ 24ի աղետէն:

Երուսաղեմի մէջ Զննիչ Յանձնաժողովին պատուիրակութեան ծախողութիւնը Թեքեանը կրկին կը բերէ Եգիպտոս:

ԿՐԿԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ «ԱՐԵՒ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թեքեան կու գայ Եգիպտոս այն յոյսով որ հոնկէ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին հետ բանակցելով պիտի կարենար Ազգային Ժողովէն իրեն տրուած պաշտօնը արժեցնել. բայց դէպքերը կը գահավիժին ու Թեքեան կը հարկադրուի սպասել աշխարհի կացութեան պարզութիւն: Ան կը ստիպուի մնալ Եգիպտոս ու դարձեալ խառնուիլ օրուան կեանքին, որովհետեւ հոն ունէր ծանօթներ, որոնք զինք չէին ձգեր մեկուսի եւ զինք կը մղէին հանրային գործունեութեան: Եգիպտահայ ներքին տագնապը վերջ գտած էր Պօղոս Նուպարի միջամտութեան շնորհիւ եւ Թորգոմ Եպս. Գուշակեան Գահիրէ կու գար որպէս առաջնորդական փոխանորդ: Սակայն համեմատական խաղաղութիւնը երկար չի տւեր եւ խռովայոյճ նոր տագնապներ շարունակաբար կ'ալեկոծեն ազգային կեանքը Եգիպտոսի մէջ:

Մղուող պատերազմին կապուած էր Ազգային

Հարցը եւ յոյսեր կը սնուցուէին: Այսպիսով ալ կը ծնի կուսակցական տիրակալութեան պայքար մը, որ կ'անդրադառնայ նաեւ տեղական գործերուն վրայ, որոնց շուրջ ալ կուսակցական պայքար մղուիլ կը սկսի:

Յայտնի էր նաեւ որ պայքարի զենքերուն գլխաւորը գրիչն էր, որ իրեն համար իբր ասպարեզ կրնար ունենալ միայն լրագրութիւնը: Եւ մաքառող կողմերը, Եգիպտոսի մէջ սահմանափակուած, որովհետեւ արտասահմանի եւ մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ թերթերուն մէջ իրարու դէմ պայքարելու պատեհութենէ զրկուած էին, լրագիրներու պէտք կ'ունենան: Ան կը պակսեր երկու կուսակցութիւններուն ալ եւ նոր արտօնութիւն ստանալու հնարաւորութիւն չկար, որովհետեւ կառավարութիւնը կը մերժէր պատերազմի շրջանին նոր թերթերու արտօնութիւն տալ:

Պատերազմի օրերուն կը հրատարակուէր միայն մէկ թերթ՝ «Յուսաբեր»ը, Արմենակ Մեօթեմետեանի կողմէ, առանց կապ ունենալու որեւէ կուսակցութեան հետ: Այս թերթը, արդէն տաս տարեկան, Գահիրէի մէջ սկսած էր հրատարակուիլ Դեկտեմբեր 1, 1904ին Վահան Զիւրքճեանի խմբագրութեամբ «Լուսաբեր» անունով: Այս թերթին միացած էր 1908ին «Արեւ» օրաթերթը, զոր Երուսաղ. Օտեան կը հրատարակէր Աղեքսանդրիոյ մէջ Մայիս 11ին, Միքայէլ Կիւրճեանի, Լեւոն Մկրտիչեանի եւ ուրիշներու աշխատակցութեամբ: Այս միացումը անհրաժեշտ նկատուած էր երբ «Լուսաբեր»էն Թեքեանն ու Երուսաղեմը, իսկ «Արեւ»էն Օտեանը բաժնուած եւ Կ. Պոլիս անցած էին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով: Ան «Լուսաբեր-Արեւ» անունով հրատարակուած էր 1908էն 1912, երբ 42րդ թիւէն սկսեալ թերթը իր անունը փոխած ու կոչուած էր «Յուսաբեր», լոյս տեսնելով Արմենակ Մեօթեմետեանին կողմէ մինչեւ 1915, միշտ պահելով իր անկուսակցական հանգամանքը:

Թէ՛ դաշնակցականները եւ թէ՛ ռամկավարները օրուան պահանջներուն բերումով իրենց օրկանները ունենալու կարիքը կը զգային: Հետեւաբար արդէն գոյութիւն ունեցող այս միակ

թերթը գնելու եւ իրենց օրկանը դարձնելու հետամուտ կ'ըլլան: Դաշնակցականները կը յաջողին իրենց սեփականութիւնը դարձնել «Յուսաբեր»ը, զոր Մարտ 30, 1915էն սկսեալ կը հրատարակեն իբր նոր շրջան առժամաբար Նախկին տիրոջ արտօնատիրութեամբ մինչեւ փոխանցման գործողութիւններու աւարտը: Նոյն տարուան Նոյեմբեր 15ին, երբ տնօրինութիւնը կ'անցնի Աւետիք Լալայեանցին:

Անգամ մը որ դաշնակցականներ կ'ունենան իրենց օրկանը, կը սկսին բուռն պայքար մը մղել ընդդէմ ռամկավարներուն, Ազգային Պատուիրակութեան պետ Պօղոս փաշա Նուպարին, «Ազգային շահերու պաշտպանութեան» հանգանակութեան, Զ.Բ.Ը.Միութեան, Եգիպտոսի առաջնորդ Թորգոմ Եպիսկոպոսին եւ այլոց: Անհրաժեշտ էր մեր ճակատին համար ունենալ թերթ մը:

Ռամկավարները կը դիմեն Պօղոս Նուպարին առժամաբար դադրած «Արեւ»ի վերահրատարակութեան համար միջամտելու: Ներքին գործոց Նախարարին մօտ: Փաշան կը հաւանի եւ կը յաջողի իր բարեխօսութեամբ արտօնութիւն ստանալ: Մկրտիչեան կ'ըլլայ արտօնատէրը, Տամատեան,- որ ունէր սեփական տպարան,- կ'ըլլայ հրատարակիչը, իսկ Թեքեանը՝ տնօրէն խմբագրապետ. գլխաւոր աշխատակից կը դառնայ Միքայէլ Կիւրճեանը: Այս կերպով երկու գլխաւոր կուսակցութիւնները կ'ունենան իրենց օրկանները եւ կերպով մը հաւասարակշռութիւն կը հաստատուի:

«Արեւ», որ միանգամայն բերանը պիտի ըլլար Եգիպտոսի *պուրժուազիին*, ԶԲԸՄի եւ բոլոր անկուսակցականներուն, լոյս կը տեսնէ ոչ իբր կուսակցական թերթ, այլ իբր օրկան ազգային շահերու: Թերթին իրենց նիւթական օժանդակութիւնը կը բերեն Պօղոս փաշա Նուպար, Տիգրան Կամսարական եւ ուրիշ դրամատէր դասակարգէն ազգայիններ:

«Արեւ»ը կը հրատարակուի իբրեւ երկօրեայ թերթ Աղեքսանդրիոյ մէջ. առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Մայիս 11, Երեքշաբթի օր, հազիւ քառասուն օր ետք «Յուսաբեր»ին Դաշնակցութեան փոխան-

ցուելէն՝ Մարտ 30, 1915: Առաջին խմբագրականը կը գրէ Վահան Թեքեան:

Հատուած մը իր անդրանիկ խմբագրականէն.

«Չենք յարգեր յետոյ այն հայերը, ինչ դիրքի եւ մտքի տէր ալ ըլլան, որոնք զուրկ են ազնուութեան, զոհողութեան եւ ժողովրդասիրութեան ոգիէ: Կ'ատենք մանաւանդ վատութիւնը, նկարագրի տկարութիւնը, եւ կը պաշտենք յանդուգն ու քիչ մըն ալ խիզախ բնաւորութիւնները որոնք իրենց գաղափարին պաշտպանութեան համար ամէն նկատում ոտքի տակ կ'առնեն, իրենց բարեկամները վշտացնելէ չեն վախնար եւ անժողովրդական ըլլալը հոգերնին չեն ընէր: Ազգ մը որ այսպիսի անհատականութիւններ շատ չի հաշուէր իր ծոցին մէջ, դժբախտ ազգ մըն է, եւ մեր ազգը այս տեսակէտով ալ քիչ մը շատ դժբախտ է»:

«Արեւ»ի հրատարակութիւնը կը զուգահիւսէր ժամանակամիջոցի մը, ուր հայ ազգը իսկական

ճգնաժամի մը մէջ էր: Ապրիլ 24, 1915ին արդէն կատարուած էր Կ. Պոլսոյ մէջ հայ մտաւորականներու ձերբակալութիւնը, որ սկիզբն էր Հայ Յեղասպանութեան: «Արեւ» ուրախ լուրեր չունէր հաղորդելիք իր ընթերցողներուն: Թերթը, Թէթեանին խմբագրապետութեամբ, իբր ազգային շահերու նուիրուած հրատարակութիւն, իսկապէս իր առաջադրած նպատակին ծառայեց՝ կուսակցականէն աւելի ազգային ուղղութեամբ մը խմբագրուելով: Սակայն ասով հանդերձ «Արեւ»-ի էջերուն մէջ չէին պակսեր «Յուսաբեր»-ին ու անոր ետին կեցած կուսակցութեան դէմ գրուած խմբագրականները, որոնք զգաստութեան կը հրաւիրէին այդ օրերուն զանոնք համախմբուելու, միանալու եւ ուժ դառնալու: Լայն արծազանգուած են Մեծ Եղեռնի դէպքերը, ազատագրական պայքարի մարտնչումները, Բարեգործականի եւ Ազգային Պատուիրակութեան կատարած ազգօգուտ աշխատանքները, Մուսա լեւոյն գաղթականներու վրանաքաղաքի կեանքը, Լեզեռնական շարժումը, Եգիպտոսի թեմական կեանքը...:

ԿԸ ԳՈՒՐԳՈՒՐԱՅ ԻՐ «ՄԵԿ ՀԱՏԻԿԻՆ»

Կարգ մը մարդոց անցեալին գործած սխալներուն սրբագրում կ'ուզէր Թէթեանը հայ կեանքին մէջ: Ժողովուրդը սխալ տեղեր առաջնորդող կա'րգ մը սնապարծ մարդերէն զգուշացում: Իր այս ուզելուն մէջն իսկ, ճիշդ տեսած էր պատմութիւնը, մեր դպրութիւնը ու հեղինակներու գաղափարաբանութիւնը: Պահեց միշտ սիրոյ ու փոխադարձ հասկացողութեան ոգին՝ յանուն վաղուան մեր մեծ երագին: Քննադատեց, այո՛ ... վասն արդարութեան ու նոր սերունդի անկաշկանդ աճումին:

Անշեղօրէն մնաց նոյն Թէթեանն ու ստորագրեց խմբագրական մը «Արեւի» էջերուն համար 1916ին «Լե'ռն ենք, ո'ւր ենք» խորագրով, որուն հետեւանքով փողոցը, Աղեքսանդրիա, խմբագրատունէն տուն դարձին, կ'ենթարկուի անխիղճ յարձակումի մը եւ կը կորսնցնէ իր մէկ աչքին տեսողութիւնը: Աչքին հարուածողը Արամ Անլեան կուսակցամոլ մարդուկ մը՝ թելադրուած էր իր պատկանած ՀՅԴ-ի օրուան վարիչներէն:

Թէթեան կ'ուզէր որ ազգին ղեկավարները ըլլան արդարադա՛տ: Հայ բեկորները ըլլան միակա՛մ, միասի՛րտ եւ միախո՛հ ի շահ ազգին ու հայրենիքի՛ն: Կը հաւատար ազգին ու հայրենիքին յաւերժութեան: Կ'ուզէր որ տղաք չթուլնա՛ն: Զվախնա՛ն կեանքի ու բնութեան տուած հարուածներէն: Զիւնձի՛ն ու չըլլա՛յ որ չորցնեն իրենց տաղանդը:

ՎԱՅԱՆ ԹԵՔԵԱՆ ՓԱՐԻԶԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱԿԻՑ ԱՆԴԱՍ

Պատերազմի տարիներուն, Եգիպտոսի մէջ կը կազմուի Ազգային Միութիւնը կուսակցութիւններու եւ բարեսիրական միութիւններու գործակցութեամբ, որ կատարեալ համերաշխ մթնոլորտի մէջ կը շարունակէ իր գործը մինչեւ 1918 Նոյեմբեր 11ի զինադադարը եւ Թէթեան այդ համերաշխութիւնը եղծանելու որեւէ քայլ չ'առնէր:

Պօղոս Նուպարի նախագահութեան տակ գտնուող Ազգային Պատուիրակութիւնն ալ ամեն ջանք կը թափէ որ արտասահմանի մէջ Եգիպտոսի օրինակով եւ անոր իսկ թելադրութեամբ, ինչպէս Ամերիկայի Ազգային Միութիւնը, կազմուած միւս ազգային միութիւնները անվթար պահուին ո՛չ միայն կամաւորական շարժումին ուժ տալու համար, այլ նաեւ իր կազմը զօրացնելու եւ զինք ազգային կամքին արտայայտիչը ըլլալու դիրքին մէջ դնելու՝ ազգային ընդհանուր հաւանութեամբ:

Այս նպատակով ալ պատուիրակութիւնը 1917էն ի վեր իր շուրջ համախմբած էր ռամկավար, դաշնակցական եւ հնչակեան գործիչներ, ինչպէս նաեւ անկուսակցական ազգային դէմքեր: Նկատի ունենալով Դաշնակիցներուն արդէն ուրուագծուող յաղթանակը, Պատուիրակութիւնը՝ զինք շրջապատող գործիչներուն հետ խորհրդակցաբար՝ բանաձեւելու վրայ էր հայ ժողովուրդին քաղաքական պահանջները, զանոնք ներկայացնելու համար խաղաղութեան Համաժողովին:

Թէթեան այդ կուսակցական գործիչներէն մէկն է որ Սեպտեմբեր 1917ին Փարիզ գացած էր, Ազգային Պատուիրակութեան մօտ գլխաւորապէս զբաղելու կամաւորական խնդիրներով եւ հոն մնացած էր ուրբ ամիս, պատերազմի ընթացքին,

Չերազի եւ Տամատեանի հետ բնակելով Պուլվառ Մոնթառնասի վրայ պանդոկի մը մէջ: Պատերազմը կը շարունակուէր եւ Փարիզ կը ռմբակոծուէր:

Այդ օրերուն իսկ, Թէքէեան իբր ազնիւ մարդ դարձեալ ցոյց կու տայ անյիշաչարութեան գեղեցիկ օրինակ մը՝ Չօպանեանին իր մասին գրած տողերը մոռնալով եւ Չօպանեանին ձեռք երկարելով, երբ Չերազը իբր անծանօթներու զանոնք իրարու կը ներկայացներ Փարիզի մէջ: Անոնք միասին կը գործակցին Ազգային Պատուիրակութեան իբր օժանդակ, զանազան աշխատանքներու մէջ:

Ութ ամիս Փարիզ Ազգային Պատուիրակութեան մօտ գտնուելէ ետք, անոր առաջարկին ընդառաջ կ'երթայ՝ ընդունելով դէպի Երուսաղէմ ճամբորդել, իոն օգնելու համար Միաբանութեան, որ իր բոլորովին քայքայուած ու անօթի վիճակը կրկնակի հեռագրերով ծանուցեր էր Պատուիրակութեան եւ թախանձագին անոր օգնութիւնը կը խնդրէր:

Յունիս 1918ին, վեց օր ընդծովեաներու վտանգին մէջէն ճամբորդելով Թէքէեան կը հասնի Աղէքսանդրիա. ուղղակի Երուսաղէմ երթալ կարելի չէր, Պաղեստին պատերազմական շրջանի մէջ գտնուելով:

ԻՐԵՒԵՐ ԵՐՈՒՄԱՂԵՍԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ԿԸ ՄԵԿՆԻ ԴԱՐՁԵԱԼ ՊԱՂԵՍՏԻՆ

Թէքէեանի ժամանումէն առաջ Երուսաղէմ կու գայ Թորգոմ Եպս. Գուշակեան, որ հազիւ ամիս մը առաջ դարձած էր Յնդկաստանի առաքելութենէն: Ան անգլիական իշխանութիւններուն արտօնութեամբ Ապրիլ 29, 1918ին հասած ըլլալով Երուսաղէմ՝ անգլիական գրաւումէն ետք առաջին զատկուան հանդիսութեանց պիտի նախագահէր եւ վանքին մէջ ազգային ներկայացուցիչի հանգամանքով պիտի գտնուէր, որովհետեւ վանքը անգլուիս մնացած էր Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեանի Երուսաղէմէն Դամասկոս (Նոյեմբեր 19, 1917) մեկնումէն ետք:

Թորգոմ Սրբազան կը սպասէր Թէքէեանին Եգիպտոսի ազգային իշխանութեան ներկայացուցիչ Ստեփան Եսայեանի հետ: Թէքէեան առանց

վայրկեան մը իսկ անդրադառնալու սրբազանին իր հետ ունեցած անցեալի անհամաձայնութեան, երկու ամիս անընդհատ կը մտահոգուի ու կ'աշխատի հազարաւոր գաղթականներու տիտուր պայմաններուն դարման գտնելու միջոցներուն վրայ:

Թէքէեան այս կերպով Կ. Պոլսոյ Ազգային Ժողովէն իրեն վստահուած ներկայացուցիչի պաշտօնը կը վերստանձնէր: Այս անգամ բարեբախտաբար առանց անհամաձայնութեան Թորգոմ Եպիսկոպոսն ու Թէքէեանը կարելոր ծառայութիւն մը կը մատուցեն վանքին եւ ազգին. երկուքը գործակցաբար կը յաջողին անփոփոխ պահել Երուսաղէմի սրբատեղիներուն մէջ ազգին իրաւունքները, ինչպէս նաեւ վանքին մէջ ստեղծել պատասխանատու վարչութիւն մը Եղիշէ Եպս. Չիլինկիրեանին նախագահութեամբ, մինչեւ Նոր պատրիարքի ընտրութիւնը վարելու վանքին ներքին գործերը:

Երուսաղէմի առաջին կառավարիչ Սթորսը իր բարեացակամ վերաբերումով օգտակար կ'ըլլայ: 1918 Յունիս 7ին վանք այցելելով պատասխանատու վարչութեան մը կազմութիւնը կը յանձնարարէ ան: Ապա Յունիս 16ին անգամ մը եւս վանք կ'այցելէ Պաղեստինի ճակատին հրամանատար Չօր. Ալէնպիին հետ:

Մինչ այդ Եգիպտոսի գոյգ թեմական խորհուրդներու եւ ազգայիններու մասնակցութեամբ վանքին տազնապալի կացութեան իբր անմիջական դարման կ'որոշուի տրամադրել 5000 եգիպտական ոսկի:

Թորգոմ Սրբազան ու Թէքէեան՝ նկատելով թէ վանքին մատակարարութեան համար կազմուած էր վարչական ժողով՝ աւելորդ կը նկատեն իրենց ներկայութիւնը իոն եւ Օգոստոս 1, 1918ին միասին կը դառնան Գահիրէ:

Մինչեւ իր մեկնած օրը Թէքէեան կը կատարէ նաեւ կարելոր դեր Երուսաղէմ հաւաքուած գաղթականութեան մէջ:

Եգիպտոսի մէջ դարձեալ կը շարունակուին միջկուսակցական խլրտումները եւ պատճառ կը դառնան Ազգային Միութեան կազմին տկարացումին, որով առաջնորդարանի եւ Միութեան միջեւ անհամաձայնութիւններ կը սկսեին:

Թեթեան Դեկտեմբեր 3/16ին Փարիզ կը մեկնի եւ 1918ին իր հոն բնակութեան շրջանին կը հրատարակէ բանաստեղծութիւններու երրորդ հատորը՝ «Կես Գիշերէն Մինչեւ Արշալոյս»:

ԱՆԴԱՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԵՐԵՒԱՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՎԱՐՈՂ

Հայաստանի Հանրապետութեան անակնկալ հռչակումով՝ Մայիս 28, 1918ին, Ազգային Դատին հետապնդումին շուրջ կը ստեղծուի երկուութիւն մը եւ անոր վարիչները՝ դաշնակցականները, այս առիթէն օգտուելով կ'ուզեն իրենց մենաշնորհին տակ ամռնել Հայկական Հարցին ղեկավարութիւնը, մեկուսացնել ջանալով Պօղոս փաշա Նուպարի գլխաւորած պատուիրակութիւնը, ո'չ թէ անպայման ազգային շահերէն առաջնորդուած, այլ տղայական-անձնական փառասիրութիւններէ մղուած, ցոյց տալու համար թէ միայն իրենց գործը ըլլալու էր ազգային ազատագրական գործը:

Այս տագնապին մէջ շատ տխուր դեր ունեցաւ Աւետիս Ահարոնեանը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան պետը, որ իր հետեւորդներով (Համօ Օհանջանեան եւ Միքայէլ Պապաջանեան [սկիզբի շրջանին միայն]) Փարիզ հասած էր՝ արտաքուստ Ազգային Պատուիրակութեան հետ իբր թէ համերաշխութիւնը պահելով, բայց ներքնապէս անոր հակառակ գործելով:

Ահարոնեան գրագետին արժանիքները առանց ուրանալու, ան կը մնար ապիկար մը որպէս քաղաքագետ՝ *էնթրիկան* դիւանագետ մը, վերջապէս տիրացուի մտայնութեամբ քաղաքական գործիչ մը: Հետագային իր նամակները, որոնք համայնավարներուն ձեռքը անցնելով հրատարակութեան կը տրուին, ցոյց կու տան իր ոչ յանձնարարելի նկարագիրը եւ ի յայտ կը բերեն իր պզտիկութիւնը, որ կը հաստատուի նաեւ Ձաւէն պատրիարքին յուշերուն զանազան էջերով:

Նուպար այս տագնապալի կացութեան մէջ ազգային շահերու նպատակով՝ աշխարհի բոլոր կողմերու գաղութներուն ներկայացուցիչներով Ազգային Համագումարը կը հրաւիրէ Փարիզի մէջ:

Համագումարը կը բացուի Փետրուար 24,

1919ին եւ իր նիստերը կը շարունակէ մինչեւ Ապրիլ 22: Այս ժամանակամիջոցին կը գումարէ 38 նիստեր: Այս համագումարին կը նախագահէ Գաբրիէլ Նորատուկեանը եւ ատենադպրութիւնը կը կատարէ Վահան Թեթեանը:

Նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը կը հանդիպի դժուարութիւններու: Դաշնակցականներ պահանջ կը դնեն որ նոր կազմին մէջ իրենք մեծամասնութիւն կազմեն, ինչ որ տարօրինակ եւ անընդունելի կը թուի Համագումարին անդամներէն շատերուն: Համագումարը երկուքի կը բաժնուի եւ անկուսակցական մեծամասնութիւնը՝ ձանձրացած երկարածիգ սակարկութիւններէն՝ կը սկսի հակիլ նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը առանց դաշնակցականներու մասնակցութեան կատարելու կողմը: Կը կատարուին երկար բանակցութիւններ, որոնց մէջ իբր միջնորդ ամենակարեւոր դերը կը կատարէ Թեթեանը, իր ընկերներէն Տամատեանին ու Զօպանեանին հետ, եւ վերջապէս կը գտնուի համաձայնութեան եզր մը, որուն հիման վրայ կը կատարուի նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը 1919 Ապրիլ 29ին՝ փոխարարձ զիջողութեամբ:

Գոյացած համերաշխութեան հիման վրայ Պօղոս փաշա Նուպար կը մնայ Պատուիրակութեան պետ. իսկ անոր անդամ կ'ընտրուին՝ Թեթեանէն զատ՝ Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, Արշակ Զօպանեան, դաշնակցականներէն՝ Տոքթ. Յակոբ Ներսիսեան ու Գարեգին Փաստրմաճեան (որ կը հրաժարի ինն ամիս ետք):

Փարիզի Համագումարը իր նստաշրջանը փակելէ առաջ բաղձանք կը յայտնէ երկու պատուիրակութիւնները միաձուլելու «Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւն» անունին տակ:

Սակայն Ահարոնեան որոշած ըլլալով իր գիտցածէն չչեղիլ, ուստի անգործադրելի ձգելու համար համագումարին այս որոշումը, որոնք իր պատուիրակութեան վերջ կրնային տալ, գաղտնի կը հրահանգէ Երեւանի Հանրապետութեան վարիչներուն որ կանխեն եւ իրենք ստանձնեն Հայկական Խնդրին հետապնդումի գործը, Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնը աւելորդ դարձնե-

լով: Երեւանի կառավարութիւնը կը խանգարէ այս գործակցութիւնը Մայիս 28, 1919ին Միացեալ և Անկախ Հայաստանի հռչակման աթոյժ, տեղի տալով պառակտումի եւ մեծ վեճերու, ինչպէս նաեւ լարելով Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան յարաբերութիւնները:

Ահարոնեան ու իր Փարիզի գործակիցները, կատարեալ դերասանութեամբ, ինքզինքնին բոլորովին անգիտակ ձեւացնելով Երեւանի յայտարարութեան, զոր իրենք թելադրած էին, կը գործակցէին Ազգային Պատուիրակութեան եւ փաշային հետ: Դարձեալ կը սկսին բանակցութիւններ Փարիզի մէջ զոյգ պատուիրակութեանց միջեւ՝ պարզապէս օրօրելու համար Ազգային Պատուիրակութիւնը: Մինչ այդ Երեւանի կառավարութեան հետ բանակցող պատուիրակութիւն մը ղրկելու պետքը կը ներկայացուի: Ահարոնեանի այդ խարդաւանքն ալ կը յաջողի: Ազգային Պատուիրակութիւնը այդ պաշտօնը կը վստահի Թէքէանին, ընկեր տալով Նշան Տէր Ստեփանեանը: Երեւանի մէջ իրենց պիտի միանային Կովկասէն Ժողովրդական Կուսակցութեան վարիչներէն Սամսոն Յարութիւնեան ու Ա. Մխիթարեան:

Թէքէան ու Տէր Ստեփանեան Սեպտեմբեր 17, 1919ին կու գան Կ. Պոլիս եւ ուղղակի Ղալաթիոյ խորհրդարանը երթալով կը տեսակցին Չաւեն Պատրիարքին հետ ու ապա Քաղաքական Ժողովին կու տան բացատրութիւններ: Անոնց կարծիքները ստանալով, Հոկտեմբեր 1ին կը մեկնին Պաթում, ուրկէ Թիֆլիսի ճամբով կը հասնին Երեւան, ուր իրենց եղած ընդունելութիւնը ցոյց կու տայ թէ ի՞նչ էր Հայաստանի կառավարութեան տրամադրութիւնը պատուիրակներուն հանդէպ...: Ահարոնեան կը դաւեր միշտ գործին դէմ եւ դժբախտաբար Երեւանի կառավարութիւնը կը գտնուէր անոր ազդեցութեան տակ: Ահարոնեան Թէքէանի ու Տէր Ստեփանեանի ետեւէն Փրոֆ. Ա. Խաչատրեանը Երեւան կը ղրկէր բերանացի հրահանգներով:

Խատիսեան՝ իլու կամակատար՝ բանակցութիւններուն ուշ կը սկսի. պատուիրակներու ժամանումէն 15 օր ետք՝ Հոկտեմբեր 29, 1919ին: Բանակցութեանց որպէս արդիւնք՝ շատ յստակ էր

որ Երեւան՝ թելադրուած Ահարոնեանէն՝ բնաւ անկեղծօրէն դիտում չունէր պատուաւոր համաձայնութեան մը յանգելու եւ ազգին մէջ առաջ եկած բեկումը եւ պառակտումը բառնալու: Հետեւաբար պարզ ձեւակերպութիւն մըն էր կատարուածը:

Թէքէան հետագային թէ՛ Համագումարին մէջ եւ թէ՛ մամուլի միջոցաւ կը յայտարարէ թէ, հակառակ անոր որ իրենք Երեւանի բանակցութեանց ընթացքին աւելի զիջում ըրած են քան ինչ որ Ահարոնեան ընդունած էր Փարիզի մէջ, բայց դարձեալ համաձայնութիւն գոյացնել կարելի չէր եղած:

Երեւանի մէջ Թէքէան առիթ կ'ունենայ տեսնուելու Չօր. Սմբատին հետ, որ այդ օրերուն դաշնակցական ըլլալուն, կը յայտնէ իր դառնութիւնը կառավարութենէն, եւ Թէքէանին գլխաւորած առաքելութեան օգնելու պատրաստակամութիւն ցոյց կու տայ:

Ահարոնեան, որ դաշնակցական կառավարությանը խրախուսած էր կացութիւնը ի նպաստ իրեն վերագրելով եւ պատճառ եղած էր երկու պատուիրակութիւններու չմիաձուլուելուն ու խառն դահլիճ մը չկազմուելուն Երեւանի մէջ, այնքան այս նպատակներուն իրագործման մօտենալէ ետք, շատ շուտով յուսախաբ կը դառնայ եւ կը ջանայ բանակցութեանց ձախողումին պատասխանատուութիւնը բեռնել Վահան Թեքեանին վրայ: Ահարոնեան պարզապէս իր խարդաւանքներուն մէջ յաջողած էր եւ կրցած էր վիժեցնել պատուիրակութեանց միացման գործը, մինչեւ որ Հայաստանը խորհրդայնացած էր՝ Նոյեմբեր 29, 1920ին եւ դադրած էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը գոյութիւն ունենալէ:

Հետեւաբար, եթէ Երեւանի բանակցութիւնները ձախողեցան, Թեքեանը անոր մէջ ոչ մէկ պատասխանատուութիւն ունէր: Նոյնիսկ կարելի է ըսել թէ Խաղիսեանը եւս պատասխանատու չէր այլեւս, ըսելով «Դաշնակցութեան ծառան ընտրող մարմնոյն կը թողուր վերջին խօսքը»: Այսպիսով Պիղատոսի պէս ձեռքերը կը լուար...:

Թեքեան Նշան Տէր Ստեփանեանի հետ Պոլսոյ ճամբով կը դառնայ Փարիզ, ուր կը ներկայացնէ իր համարատուութիւնը եւ կը շարունակէ աշխատակցութիւնը Ազգային Պատուիրակութեան ու փափուկ այլ առաքելութիւններու ալ կը մասնակցի: Այսպէս, ինք, Տոքթ. Ներուզ ու Միքայէլ Պապաջանեան կը ներկայանան Ազգերու Լիկային Նախագահ Լեոն Պուրժուային, 1920 Ապրիլի սկիզբները, եւ կը խնդրեն որ Լիկան ստանձնէ Հայաստանի հոգատարութիւնը: Այս տեսակցութեան միջոցին Պուրժուան դժուարութիւններէն մէկը կը համարէ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ տիրող կացութիւնը, որուն համար ճիշդ նոյն օրերուն (Ապրիլ 7) Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար Լորտ Զըրզընը իր դժգոհութիւնը յայտնած էր Չաւեն Պատրիարքին, Պօղոս փաշա Նուպարին եւ Ահարոնեանին, երբ անոնք հաւաքաբար իրեն ներկայացած էին արտաքին գործոց պաշտօնատան մէջ:

Բայց ո՛չ Զըրզընի եւ ո՛չ ալ Պուրժուայի

զգաստութեան հրաւերները կը չափաւորեն մեր ինքնակալ վարիչները, որոնք անձնական փառասիրութիւններով, կուսակցական նեղ հաշիւներով եւ այլ պզտիկ նկատումներով կը շարունակեն իրենց ճամբան, ստեղծելով, ազգային ճակատագիրը վճռող օրերուն իսկ, պառակտում ու վեճ:

Այս ցաւալի կացութեան մէջ Մայիս 5, 1920ին Փարիզի մէջ կը կայանայ Հայ Ազգային Համագումարի Բ. նստաշրջանը, 24 պատգամաւորներու մասնակցութեամբ: Բացման ներկայ կ'ըլլան Չաւեն պատրիարքը, Կաթողիկէ հայոց Թերզեան պատրիարք-կաթողիկոսը եւ Նազլեան գերապայծառը: Համագումարին դիւանը կը կազմուի այսպէս՝ Նախագահ՝ Գաբրիէլ Նորատունկեան, փոխ նախագահ՝ Գրիգոր Սինապեան եւ ատենադպիր՝ Գառնիկ Ֆնտզեան:

Ապրիլ 2, 1919ին ընտրուած Ազգային Պատուիրակութիւնը, որուն անդամ էր Նաւե Թեքեանը, իր համարատուութիւնը կը ներկայացնէ Համագումարին՝ իր հրաժարականին հետ, Յունիս 21, 1920ին: Փաշան կ'ուզէ բոլորովին քաշուիլ եւ իր հրաժարականը կը հաղորդէ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին, որովհետեւ ան էր ներկայացուցիչը արեւմտահայոց:

Փարիզի Համագումարը, որուն նիստերը կը շարունակուին մինչեւ Յունիս 13, կը մերժէ Պօղոս փաշայի հրաժարականը եւ իր Յունիս 3ի նիստով կ'ընտրէ Նոր պատուիրակութիւն մը գաղտնի քուէարկութեամբ:

Այդ պատուիրակութիւնը կը բաղկանար Պօղոս փաշայէն, Գր. Սնապեանէն, Լեւոն Մկրտիչեանէն եւ Տոքթ. Յակոբ Ներուզէն:

Թեքեան, որ այլեւս Փարիզ մնալու պատճառ մը չունէր, մի քանի ամիս եւս հոն մնալէ ետք այս անգամ իր կուսակցութեան որոշումով կը դառնայ Կ. Պոլիս, Նոյեմբեր 19, 1920ին, ընկերակցութեամբ Աւետիս Թերզիպաշեանի եւ Տոքթ. Գույումճեանի:

ԴԱՐՁԵԱԼ Կ. ՊՈԼԻՍ

1914ին Կ. Պոլսէն ու անոր եռուզեռէն հեռանալէ ետք, Թեքեան արտասահմանի ազգային կեանքին խառնուած էր գրեթէ տենդագին գործու-

Նեոլթեամբ մը Երուսաղէմէն Եգիպտոս, Եգիպտոսէն Փարիզ, Երեւան անընդհատ երթելէկի ու գործի վրայ: Սեպտեմբեր 1919ին Փարիզէն Երեւան երթալու ատեն ան պահ մը երեւցած էր իր ծննդավայրի միջավայրին. այդ միջոցին քաղաքը կը ներկայացներ ոգեւորուած եւ խանդավառ վիճակ մը՝ ապագայի մեծ յոյսերով:

Հակառակ յոռետես ըլլալու ամէն պատճառի, ընդհանուր համոզումը այն էր թէ հայոց արեան զոհողութիւնը աննկատ պիտի չմնար դաշնակիցներուն կողմէ եւ պիտի պատժուէր Թուրքիան:

Այս եռուզեռին մէջ կուսակցական պայքարն ալ ուներ իր տեղը՝ շահելու համար հանրային կարծիքը իրենց ի նպաստ: Դաշնակցականները կանխած էին բոլոր միւս կուսակցութիւնները՝ հրատարակելով իրենց «ճակատամարտ» օրկանը: Կային ուրիշ թերթեր եւս՝ Տիգրան Չաւենի «Ժողովուրդի Ձայն»ը, Երուսաղէմէն Մանգրեասեանի «Նոր Կեանք»ը եւ Հրաչեայ Տէր Ներսէսեանի «Վերջին Լուր»ը եւայլն:

Ռամկավարները, որոնք ետ մնալ չէին ուզեր, չէին կրնար ասպարեզը թողոյլ ՀՀԴին, թէւ 1908-1914ին փորձեր կատարած էին թերթ հրատարակելու:

Առանց ժամանակ կորսնցնելու պետք էր գործէին եւ նոր լրագրի մը արտոնութիւնը առնելու տեղ, դիմեցին Տիգրան Չաւենին ունենալու իր «Ժողովուրդի Ձայն»ը եւ յաջողեցան առնել 1919 Յուլիսին:

Ռամկավարները Օգոստոս 29, 1919ին կը սկսին հրատարակել «Ժողովուրդի Ձայն»ը, ուր Թեքեան Երեւանի ճամբուն վրայ կը գրէ Ասուպ ստորագրութեամբ «Գրականութիւն» խորագրով յօդուած մը:

1920ին Թեքեան կուսակցական գործով Կ. Պոլիս կը դառնար եւ պատրաստ էր նուիրուելու հանրային ծառայութեան: Վերջին անգամ կը հանդիպէր Փարիզի իր գործընկերներուն, ինչպէս նաեւ՝ Չաւեն պատրիարքին, Թերզեան պատրիարք-կաթողիկոսին, Նազլեան գերապայծառին եւ ապա նաեւ Սահակ կաթողիկոսին, որ Կիլիկիայէն Փարիզ փութացած էր:

Թեքեանին Կ. Պոլիս հասնելէն առաջ, 1920 Յուլիս-Օգոստոսին խմբագրապետի պաշտօնէն հրաժարած էր Յովհաննէս Յակոբեան, եւ Յովհաննէս Պօղոսեան կը վարէր թերթը: Այս ժամանակամիջոցին էր որ «Ժամանակ» օրաթերթին հրատարակութիւնը անկարելի դառնալով, «Ժողովուրդի Ձայն»ին հետ միանալով ան Յուլիս 2/15, 1920էն սկսեալ կը հրատարակուէր իբրեւ «Ժողովուրդի Ձայն-Ժամանակ»:

1920ի վերջերը Յովհաննէս Պօղոսեան Փարիզ կ'անցնի հետեւելու համար քաղաքական գիտութեանց, որուն շրջանը պիտի աւարտէր 1923ին:

Ուրեմն Թեքեան Կ. Պոլիս կը հասներ, երբ թերթը պատասխանատու խմբագիր չուներ: Հետեւաբար իրեն կը յանձնուի կուսակցութեան պաշտօնաթերթին խմբագրապետութիւնը, 1920ի Դեկտեմբերին: Ան թերթը կը վարէ մօտաւորապէս երկու տարի, մինչեւ Կեդրոնականի տնօրէն ընտրուիլը (Սեպտեմբեր 1922): Մինչ այդ, թերթը ներկայանալի կերպով կը հրամցուի հանրութեան: Թեքեան որպէս խմբագիր իր անհատականութեամբ ուներ կշիռ հանրային կարծիքին վրայ:

Նոյն ատեն իբր երեսփոխան եւ Ազգային Ժողովին մեծամասնութիւնը ներկայացնող հատուածին լիտըրներէն մին, հանրային կեանքին մէջ ալ աչքառու դեր մը կ'ունենայ հակառակ իրերայաջորդ յուսախաբութիւններուն՝ պահելով իր լաւատեսութիւնը: Երբ հարց կը ծագէր Ազգային Պատուիրակութեան առաքելութեան շարունակութիւնը ապահովելու, քուէարկութեամբ կը վաւերացուէր եւ փաշան կը վերահաստատուէր իր պաշտօնին մէջ: Յուզումնալից նիստեր տեղի կ'ունենան Կարսի եւ Հաճընի անկումներուն վերաբերող, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին հետ կապուած եւայլն: Ընդհանուր Ժողովը կ'ընտրէ յանձնաժողով մը քննելու այս հարցերը. կ'անդամակցին՝ Թեքեան, Եղիշէ Եպս. Դուրեան, Գրիգոր Սինապեան, Պատուելի Յովսէփ Ճեճիշեան, Արամ Ինճիճեան եւ Հրանդ Գալիկեան, որոնք Դաշնակցութեան փոքրամասնութեան ապերասան ընթացքին պատճառով կը դիմագրաւեն դժուարութիւններ:

Միևս կողմէ Պօղոս Նուպարի որոշումին վրայ հիմնուելով կը կազմուի նոր պատուիրակութիւն մը, որուն կը մասնակցին Նորատունկեան, Սինապեան եւ Պապաջանեան: Մինչ այդ Ազգային Ժողովին մէջ ընդդիմադրութիւնը շարունակ կ'ուզէր արգելք ըլլալ Քաղաքական Ժողովին գործունեութեան՝ նորանոր խնդիրներ յարուցանելով. սակայն Տէր Մովսէսեան կը շարունակէր իր ճամբան, բաւականէն աւելի արմատական քայլեր առնելով: Ան ուներ ծրագիրներ, որոնք տրամաբանական էին, սակայն անոնց գործադրութիւնը զերծ չէր դժուարութիւններէ: Թէեւ կը հրաժարի, սակայն իր գործը կ'ունենայ արդիւնք. այսպէս՝ Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան հարցով, ան կը յաջողի անգլիական Բարձր Զոմիսէրութեան հետ բանակցութիւններով արտօնութիւն ստանալ՝ ընտրութիւնը Կ. Պոլսոյ Երեսփոխանական Ժողովին մէջ կատարելու վերջին անգամ մըն ալ: Թէքէեան հակառակ բժշկական արգելքին (Ս. Փրկիչ հիւանդանոցը վիրահատական գործողութեան ենթարկուած) ներկայ կը գտնուի Ժողովին, Եղիշէ Արք. Դուրեան կ'ընտրուի պատրիարք Երուսաղէմի:

ՏՆՕՐԷՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

Թէքէեան, այսպէս, ազգային կեանքի մէջ կը կատարէ կարեւոր դեր մը, գրեթէ ամենէն պատասխանատու պաշտօնները ստանձնելով: Իբր խմբագիր, կուսակցական ղեկավար եւ հասարակական գործիչ, իր այս բազմազբաղ վիճակին մէջ չի լքեր ոչ-նուազ պատասխանատու, այլ սակայն կարեւոր գործ մը՝ Կեդրոնականին ինամակալութեան անդամակցութիւնը: Միա՛կ ազգային երկրորդական վարժարանը պէտք էր պահել ազատ՝ արտաքին կուսակցական ազդեցութիւններէն, որոնց զայն ենթարկել կ'ուզէին դաշնակցականները, որոնք պատերազմէն առաջ աշակերտական ցոյցերու թատերավայր դարձնել կրցած էին դպրոցը:

1921 Յոկտեմբերին սկիզբը Վահան Թէքէեան կը վերընտրուի անդամ նոր ինամակալութեան: Կեդրոնականի տնօրէնութեան պաշտօնէն կը

հրաժարի Գեղամ Գալաֆեան եւ յարմար թեկնածու մը կարելի չ'ըլլար գտնել: Օգոստոս 2ի նիստին ինամակալութեան 6 անդամներէն 5ը Թէքէեանին կ'առաջարկեն այդ պաշտօնը՝ պահելով ինամակալութեան այդ պաշտօնը, ինչպէս երբեմն եղած էին Չերազն ու Յ. Մօստիչեանը: Թէքէեան կը համաձայնի եւ կը հրաժարի «Ժողովուրդի Ձայնը»ին խմբագրութենէն

Դժբախտաբար, հազիւ երկու ամսուան պաշտօնավարութենէ մը ետք Թէքէեան կը պարտաւորուի անցնիլ արտասահման, որովհետեւ բոլոր յոյսերն ու երազները կը քանդուին եւ Մուսթաֆա Քեմալին ստեղծած «միլլի» շարժումը պարտուած Թուրքիան կը դարձնէ յաղթական ու գրաւելէ ետք Իզմիրը (Սեպտեմբեր 9, 1922) կը սպառնայ Կ. Պոլսոյ, որուն ոչ-թուրք բնակչութիւնը խուճապի մատնուած՝ կը հեռանայ դէպի արտասահման: Այս եղաւ նուէրը Արեւմուտքին երբ մրցակցութեան մէջ կ'ուզէր սիրաշահիլ Քեմալը....:

Այդ երկու տարիներուն Թէքէեան չափազանց ծանրաբեռնուած անվիատ գործի կ'անցնի նոյնիսկ անտեսելով այն դժբախտութիւնը երբ Օգոստոս 2/15, 1921ին Սկիւտարի մէջ աղիտալի հրդեհով հրոյ ճարակ կ'երթային 2000 տուններ, մոխիրի վերածելով նաեւ Վահան Թէքէեանի տունը՝ իր արժեքաւոր յիշատակներովն ու մանաւանդ գիրքերովը, որոնց համար այնքան գուրգուրանք եւ զանոնք հաւաքելու համար այնքան աշխատանք տարած էր:

ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԷՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Թէքէեան Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութենէն ներս, բացի խմբագրական աշխատանքէ, նաեւ կը տեսնենք բեմերու վրայ. կուսակցական ակումբներու եւ այլ հաւաքոյթներու մէջ հանդէս գալով բազմաթիւ բանախօսութիւններով եւ դասախօսութիւններով: Հազիւ Կ. Պոլիս հասած՝ կը հրաւիրուի զանազան ակումբներէ, ինչպէս Դեկտեմբեր 19, 1920ին Սկիւտարի Երիտասարդաց Ակումբէն:

Թէքէեան՝ այս մարզէն ներս՝ կը բերէ աշ-

խատակցութիւնը իր պատկանած կուսակցութեան՝ (Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան, որուն Կեդրոնական վարչութեան ատենապետն էր) վարչական եւ կազմակերպչական գործերուն՝ իբր պատասխանատու ղեկավար ընկեր:

Այս աշխատանքները, որոնք յաճախ հանրութեան անհաղորդ կը մնան, որովհետեւ անոք իբր ներքին գործեր կուսակցութիւնները չեն հրապարակեր, ունին սպառնիչ բնոյթ եւ մայրուն հետք մը շատ քիչ անգամ կը թողուն մեր կեանքէն ներս:

Ասոնցմէ կարելորագոյնը կ'ըլլայ գրեթէ համանման ծրագիրներով եւ առաջադրութիւններով գոյութիւն ունեցող երկու կուսակցութիւններուն՝ ռամկավարներու եւ ազատականներու միութիւնը, որ բաւական երկար բանակցութիւններէ ետք հրապարակուեցաւ Հոկտեմբեր 1, 1921ին:

Այս կարելոր գործին մէջ իր առիծի բաժինը կ'ունենայ Վահան Թեքեանը՝ իբր ամենէն հեղինակաւոր անդամներէն մէկը Հ. Ս. Ռամկավար Կուսակցութեան: Ան արդէն կը դառնար Նաեւ առաջին ատենապետը Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: Այս արդէն ապացոյցն է Թեքեանի ներկայացուցած կշիռին:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ա. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը կը գումարուի Կ. Պոլսոյ Հայ Կղզիին մէջ մասնակցութեամբ 17 պատգամաւորներու եւ Յունիս 26, 1922ին կ'ընտրէ իր անդրանիկ Կեդրոնական Վարչութիւնը, որուն ատենապետութիւնը կը վստահուի Վահան Թեքեանի, իսկ ատենադպրութիւնը՝ Հրաչ Երուանդին: Անդամ կ'ընտրուին Աւետիս Թերզիպաշեան, Տ. Յակոբեան եւ Տոթթ. Յակոբ Թօփճեան:

«ԲԱՐՁՐԱՎԱՆՔ» ՀԱՆԴԵՍԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Օրուան պահանջներուն եւ միտքերուն ստացած տրամաբանութեան եւ հակումներուն համաձայն, յիշեալ հասարակական, քաղաքական ու կուսակցական գործերուն առընթեր, իր գործունէ-

ութեան այս ամենէն բեղմնաւոր շրջանին, Թեքեան հեռու չի մնար Նաեւ զուտ գրական-գեղարուեստական կեանքէն:

Ան հիմնադիրներէն կը հանդիսանայ 1922ին գրական մտահոգութիւններով հիմնուած «Բարձրավանք» հանդէսին, որ դժբախտաբար ունեցաւ կարճ կեանք: Այս հանդէսին գործակցած են օրուան մեր իրա՛ւ մտաւորականները՝ Կոստան Չարեան, Գեղամ Գալաֆեան, Յակոբ Օշական, Շահան Պերպերեան եւ ուրիշ համբուրելի անուններ:

Թեքեան, որ գիտէր արուեստն ու գրականութիւնը հեռու նկատել կուսակցութենէն, այս երկամեայ շրջանին կը մասնակցի Հայ Արուեստի Տան հիմնարկութեան: Այս գաղափարը ծնունդ կ'առնէ առաջին անգամ թշնամեղանի մը պահուն, զոր Թիֆլիսի Հայ Արուեստի Տան Նախագահ Յովհաննէս Թումանեանը կու տայ ի պատիւ Պոլսոյ հայ մտաւորականութեան, Նոյեմբեր 26, 1921ին, իր այցելութեան առթիւ:

Արուեստի Տունը կը հաւաքէ ամէն հոսանքէ եկած մտաւորականներ, կազմակերպելով դասախօսական շարքեր եւ հանդիպումներ:

Թէքէեան իբր կուսակցական գործիչ եւ աչքառու դէմք մը, որ այնքան գործօն մասնակցութիւն ունեցած էր հայ հանրային կեանքին մէջ, անկարելի էր որ մնար Կ. Պոլիս, «միլլի» իշխանութեան հոն հաստատուելէն կամ քաղաքը վերստին թուրքերուն ձգուելէն ետք:

Ան 1922 Նոյեմբերի վերջերը կը հեռանայ Կ. Պոլսէն:

ԹԵՔԵԵԱՆ ԱՄԵՆՈՒՐԵՔ

Պուկարիա՝ Ժամանակաւոր կայք

Կ. Պոլսէն հեռանալէ ետք, առաջին կայանը կ'ըլլայ Վառնա (Պուկարիան), ուր ապաստան կը գտնեն Չաւէն Պատրիարք եւ այլ կուսակցական ծանօթ դէմքեր, մտաւորականներ ու արուեստագէտներ, սպասելով Նոր կացութեան զարգացումներուն: Թէքէեան անգործ սպասողական վիճակի մը մէջ կը մնայ:

Լոզանի դաշնագիրը տակաւին չէր կնքուած, սակայն բանակցութիւնները սկսած էին Նոյեմբեր 20, 1922ին: Կարելոր էր Լոզանը մանաւանդ եւրոպական պետութիւններու վարկին համար: Կ'ըլլան ընդհատումներ եւ ի վերջոյ Յուլիս 24, 1923ին կը ստորագրուի Լոզանի դաշնագիրը՝ դառնալով Հայկական Հարցին դամբարանը:

«Միլլի» բանակներուն յաղթանակէն ետք ազգային իշխանութիւնները խոհեմաբար կը ձեռնարկեն թրքական սահմաններէն հեռացնելու հայ որբերը: Գործը յանձնուած էր Ամերիկեան Նիւ Իսթ Ռիլիֆին, որ տիսուր պայմաններու տակ գանոնք յոյն որբերու հետ խառն Նոյեմբեր-Դեկտեմբերին կը փոխադրէր Յունաստան բոլորովին անկազմակերպ, ինչ որ կը վերագրուէր այն խուճապին, որ ստեղծուած էր Զեմալի յաղթանակներով: Սակայն անհանդուրժելի էին կարգադրութիւնները: Ռիլիֆը, ամերիկեան մտայնութեամբ, կ'անտեսէր հայ որբերուն ազգութիւնը եւ զանոնք իբր յոյն նկատելով կ'ապագայնացներ:

Հայ որբերուն ֆիզիքական գոյութիւնը փրկել

միայն բաւարար չէր. պէտք է որ անոնք հայ մեծնային: Ազգային դաստիարակութիւնը բոլորովին անտեսուած կը մնար: Ոչ դասագիրք, ոչ դպրոցական կարգ ու սարք եւ ոչ ալ կանոնաւորութիւն կար: Կ. Պոլսոյ մէջ խոստմնալից տղաք լքուած էին:

Այս վիճակը կը տեղեկացուի որբերուն ընկերացող ուսուցիչներուն կողմէ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին եւ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան, որուն գլուխը կը գտնուէր այդ պահուն իբր փոխ-նախագահ Գաբրիէլ Նորատունկեան. Պողոս փաշա Նուպար ֆիզիքական տկարութեան պատճառով ժամանակաւորապէս հեռացած էր:

Ազգային Պատուիրակութիւնը տեղւոյն վրայ անկողմնակալ եւ անաչառ քննութեամբ մը իրազեկ դառնալու համար տիրող վիճակէն, կը հրահանգէ 1923ի Մարտին որ Վահան Թէքէեանը Յունաստան եւ Սուրիա այցելէ ու տեղւոյն վրայ քննէ որբանոցներուն եւ գաղթակայաններուն վիճակը ու տեղեկագրէ: Թէքէեան այս հրահանգէն առաջ արդէն ինքնաբերաբար մեկնէր էր Աթէնք, Վառնայէն ճամբայ ելլելով Մարտ 7ին:

Յունաստան՝ որբանոցներու վերաքննիչ

Թէքէեան իսկապէս կը ներկայացներ յարմարագոյն անձը նման քննութեան մը համար, քանի որ արդէն ան ապացուցած էր ինքզինք որպէս լուրջ ու անկողմնակալ գործիչ: Ան կը շրջի բոլոր որբանոցներն ու գաղթակայանները: Ապրիլ 1923ին ան Գորֆուի մէջ պատահական հանդիպում մը կ'ունենայ երբեմնի ընկերներու եւ բարեկամներու, ինչպէս՝ Արշակ Ալաօյաճեանի, Օսնիկ Զիֆթե-Սարաֆի, Թեոդիկի հետ: Կ'այցելէ նաեւ Կասթուրի:

Թէքէեան արդէն կազմած էր իր տպաւորութիւնը, որ նպաստաւոր չէր երբեք Ռիլիֆի գործին նկատմամբ: Կը հաստատէ այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք Կ. Պոլսոյ, Եգիպտոսի եւ այլ վայրերու հայ մամուլին մէջ արձագանգ գտած էին, թէեւ իր այցելութիւնը ոգեւորած էր որբերը: Մասնաւորապէս իր վրայ խորապէս ազդած էր երկրորդական ուսում ամնելու վրայ եղող որբերուն

փճացման ճամբու մեջ ըլլալը, ինչ որ զինք մղեց անոնց փրկութեան նախաձեռնութիւնը ստանձնելու: Նոյնիսկ Ապրիլ 24, 1923ին Գործուի մեջ կազմակերպուած սգահանդէսին տուաւ բանախօսութիւն:

Ան կը յուսար հանդիպում մը ունենալ Ռիլիֆի ընդհանուր տնօրէն Վիքրիին հետ, Ազգային Պատուիրակութեան խոստացած էր ազգային դաստիարակութեան ծրագիր մը կազմել: Վիքրիին խուսափած էր հանդիպում ունենալէ Թէքէանի հետ: Յունաստանի առաջնորդ Կարապետ Եպս. Մազլումեան պնդած էր որ այս օտարացումի քաղաքականութեան դէմ կը մնար որքերը յանձնել հայ ազգին: Սկիզբը Միհրան Սվազլիին վրայ կեդրոնացած էր առաջնորդին յոյսը, սակայն երբ նկատած էր թէ ան անձնական հաշիւներով սկսած էր շարժիլ՝ կը կորսնցնէ վստահութիւնը եւ նոյնիսկ զայն կը հեռացնէ այդ գործէն:

Թէքէան իրեն վստահուած պաշտօնը խղճմտութեամբ կատարելէ ետք կը դառնայ Աթէնք, ուր կը հիմնէ Յունաստանի Որբախնամ Միութիւնը, որուն ծրագիրը ինք կը պատրաստէ: Սակայն աւելի ընդարձակելով իր նախաձեռնութիւնը, իր ուշադրութիւնը կը դարձնէ Եգիպտոսի հայութեան վրայ: Այս ուղղութեամբ կը գրէ յօդուածներ «Արեւ»ի մէջ հրատարակելի:

Ազգային շրջանակներու մէջ յարուցուած աղմուկը անհետեւանք չի մնար ու Վիքրիին Յունիս 2, 1923ին Փարիզ կ'երթայ եւ երեք անգամ խորհրդակցական հանդիպումներ կ'ունենայ Ազգային եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւններուն եւ ՀԲԸՄի ներկայացուցիչներուն հետ: Այդ խորհրդակցութեանց առարկաներն էին՝

ա. Որբերու եւ որբանոցներու տեղափոխութիւնը Խորհրդային Հայաստան

բ. Որբերու պահպանման եւ դաստիարակութեան հարց

գ. Գաղթականներու վիճակը եւ զանոնք տեղափոխելու պարագան

դ. Քննադատութիւններ եւ ցանկութիւններ Ռիլիֆի գործունէութեան մասին:

Վիքրիի Փարիզ ժամանումէն առաջ արդէն Թէքէանը իր քննութիւնը աւարտած եւ իր տեղեկագիրը Ազգային Պատուիրակութեան հասցուցած էր եւ Ռիլիֆի ներկայացուցիչներուն անդորրեցուցիչ հաւաստիքները արդէն անտեղի էին եւ ոչ համոզիչ:

Եգիպտոս ու ապա՝ Սուրիա՝ որպէս քննիչ

Յունաստանէն դէպի Սուրիա ճամբուն վրայ Թէքէան Օգոստոս 5ին կ'անցնի Գահիրէն, ուր կու տայ բանախօսութիւն մը որբախնամ գործի մասին ու ապա կ'այցելէ Պէյրութ, Դամասկոս, Հալէպ եւ Ալէքսանտրիէ: Այս շրջապատոյտի աւարտին, Սեպտեմբեր 22ին Պէյրութէն ուղղակի կը մեկնի Մարսէյ:

Ֆրանսա՝ ՌԱԿի Բ. Ընդհանուր

Պատգամաւորական Ժողովի մասնակից

Թէքէան, այսպէս, ազգային շահագրգռութեան եւ մեր ազգին ապագային հետ կապ ունեցող գործի մը զլուխը կանգնելէ եւ զայն արդիւնաւորութեան ճամբուն մէջ դնելէ ետք Մարսէյէն կ'անցնի Փարիզ, ուր 1924 Յունուարին կը մասնակցի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Բ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին:

Թէքէանը Փարիզ կը մնայ մինչեւ 1924ի վերջերը:

Այդ միջոցին է որ ՌԱԿԵՆ կը հրաժարի եւ կը մեկուսանայ չիրապարակուած պատճառներով, որոնք հաւանօրէն ուղղութեան տարակարծութենէ մը յառաջ կու գային: Այսպէս մտածել կու տան իր «Բիկմալիոն» ստորագրութեամբ «Վերջին լուր»ին մէջ գրածները, որոնց մէջ «լորձնաշուրթն» եւ «փորի վրայ պառկելով» փառաբանանքները կը քննադատէր: Թերեւս ասոնք խնդրոյ առարկայ եղած են եւ գլխաւոր պատճառը՝ իր Կուսակցութենէն ալ քաշուելուն:

Իր հեռացումը կուսակցութենէն մասնաւորապէս իր Եգիպտոսի շրջանակի ընկերներուն մէջ, որոնք իր մասին հիացում եւ սեր ունէին, սրտաբեկութեան պատճառ կ'ըլլայ:

ՌԱԿ Բ. Ընդհանուր Պատգամաւորական

Ժողովը Փետրուար 5, 1924ին, 12 պատգամաւորներով ընտրեց Նոր Կեդրոնական Վարչութիւն մը ատենապետութեամբ Զրաչ Երուանդի եւ անդամակցութեամբ Արտակ Դարբինեանի, Յովհաննէս Պօղոսեանի, Միհրան Սվազլի եւ Տոթթ. Տիգրան Էնֆիեճեանի եւ Աթենքը ընտրեց որպէս Կեդրոնի նստավայր: Անդամներէն ոմանք, մանաւանդ ատենապետը, կուսակցութեան միութենէն առաջ Վերակազմեալներու ազատական թելին մաս կը կազմէին, մինչ Վահան Թէքէեան արմատական մնացած էր, այսինքն՝ ռամկավար:

Եգիպտոսի Շրջանային Վարչութիւնը, որ այն ատեն կարելոր դեր մը կը կատարէր իր նիւթական օժանդակութեամբ Կեդրոնին, իր Շրջանակին մէջ տիրող հոգեբանութեան արծագանգ հանդիսանալով, նախաձեռնութիւնը կը ստանձնէ Թէքէեանը վերստին Կուսակցութեան մէջ ունենալու ձեռնարկ մը ընելու՝ իր կողմէ մասնաւոր դիմում մը կատարելով: Այս նպատակով կը գրուի իր անձնասիրութիւնը գգուող նամակ մը, որ սպասուած արդիւնքը կ'ունենայ, եւ Վահան Թէքէեան վերստին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ կը մտնէ:

Գահիրէի իր բարեկամները, մասնաւորապէս Տիգրան Զաճընլեանը, որ մտերմական յարաբերութիւն ուներ իր հետ, նկատելով որ Փարիզի մէջ որոշ գործ մը չունէր, զինք կը հրաւիրեն Եգիպտոս:

Թէքէեան Դեկտեմբեր 1924ին Փարիզէն Եգիպտոս կու գայ իր ընկերներու շրջանակին մէջ ապրելու:

ԿՈՒ ԳԱՅ ԴԱՐՁԵԱԼ ԵԳԻՊՏՈՍ

Եգիպտոս Վահան Թէքէեանին համար եղած էր երկրորդ հայրենիք:

Եւրոպայէն դարձէն ետք պահ մը հեռու կը մնայ ան կուսակցական գործերէ, քանի որ Եգիպտոսի կուսակցական մարմինները արդէն կազմակերպուած կը գործէին եւ մինչեւ անոնց Նոր ընտրութիւնը իրեն պաշտօն մը տալ կարելի չէր:

Սակայն այդ շրջանին ձեռնունայն չի մնար եւ կը նախաձեռնէ Կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան կազմութեան: Կը կազմակերպէ հան-

գանակութիւն Ս. Կարապետ վանքի անօթի եւ կիսամերկ որբերուն ի նպաստ:

Նոյն օրերուն, իր Գահիրէ վերադարձէն օգտուելով յաճախ կը հրաւիրուի մշակութային մարմիններէ դասախօսութիւններու եւ բանախօսութիւններու համար, ինչպէս Ապրիլ 22, 1926ին, Ժողովրդային Սրահին մէջ կը խօսի «Գրականութեան դերը հայութեան ճակատագրին վրայ» նիւթով: Կ'աշխատակցի «Արեւ»ին, որուն խմբագրապետութիւնը կը վարէր 1922էն սկսեալ Փրոֆ. Յովհաննէս Յակոբեան: Դաշնակցականներու թերթին գլուխն էր Վահան Նաւասարդեան՝ խմբագրութիւնը խռովարարութեան հետ շփոթող, կիրքերը յուզող եւ կռիւի ու վեճի մարդ մը, որ ամէն միջոց ներելի կը համարէր եւ չէր վարանէր ամէն սուտ, զրպարտութիւն, գռեհիկ յարձակում գործադրել պայթարի մէջ: Այդպէս ալ կը սաստկանայ լրագրական պայթարը, որ արդէն վաղուց կը մղէին երկու կուսակցութիւններու թերթերը՝ «Արեւ»ն ու «Յուսաբեր»ը:

Այս տիպուր պայթարին դաշնակցականները մաս դարձուցած էին Նաեւ Եգիպտոսի առաջնորդ Թորգոմ Արք. Գուշակեանը: Այս պայթարի շրջանին եւ կռիւի օրերուն, երբ ՌԱԿը Գահիրէի առաջնորդարանին մէջ տիրապետող դիրք ուներ, Ապրիլ 15, 1926ին կ'ընտրուի Նոր Քաղաքական Ժողով մը ատենապետութեամբ Վահան Թէքէեանի. հոն գերակշիռ ներկայութիւն մը կը կազմեն ռամկավարները:

Արդարեւ, Թէքէեանը մէկն էր կուսակցական այն հազուագիւտ դէմքերէն, որոնք մնալով հանդերձ իրենց կուսակցականի դիրքին մէջ՝ ընդհանուր ազգային շահերը երբեք չեն շփոթած կուսակցական հաշիւներու հետ, առանց խօսք ընելու անձնական շահախնդրութիւններու, որոնք իր նկարագրէն բոլորովին հեռու կը մնային:

ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ԿՏԱԿԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ան իր աջակցութիւնը կը բերէ Հայաստանի Երկրաշարժի Աղիտեալներու Օգնութեան Յանձնախումբին, որուն կազմութեան նախաձեռնութիւնը ստանձնած էր ԶԲԸՄը: Ու դեռ, Եգիպտոս

գտնուած շրջանին տենդագին բանակցութիւններ կը կատարուէին Մելգոնեան կտակի նուիրատուութեան փոխանցման շուրջ: Թեքեան անոնցմով շահագրգռուիլ կը պարտաւորուի զանազան հանգամանքներով. նախ՝ իբր խմբագիր թերթի մը, որ Եգիպտոս կը հրատարակուէր, եւ Մելգոնեան հաստատութիւնը Եգիպտոսի հայ համայնքին տնտեսական կեանքի խարխսիւններէն մէկն էր: Անկախաբար ասոնցմէ, ան բարեկամն էր Տիգրան Յաճընկեանին, որ գլխաւոր դերակատարներէն էր Մելգոնեան կտակի նուիրատուութեան գործով զբաղողներուն մէջ: Այսպիսով, Թեքեան շատ մօտէն կը հետեւի գործի ընթացքին:

Պահ մը կը խորհուի նուիրատուութիւնը փոխանցել Երուսաղէմի վանքին: Կարապետ Մելգոնեանի յանձնարարութեամբ Թեքեան կ'այցելէ վանք, կը տեսակցի Դուրեան պատրիարքին հետ, սակայն առաքելութիւնը ապարդիւն կ'անցնի:

Երկրորդ անգամ մը ՅԲԸՄին փոխանցուած Մելգոնեան գործատունը վաճառելու ձեռնարկին առիթով Թեքեան յանուն Մելգոնեանին կ'երթայ Փարիզ, Փետրուար 18, 1927ին Զաննի մէջ գումարուելիք Բարեգործականի Շրջանակային Յանձնաժողովին, հասկցնելու համար որ առաջարկուած գումարը աւելցնելու է:

Թեքեանն ու Յայկ Ինայթեանը Փետրուար 9, 1927ին Փորթ Սայիտի ճամբով կը մեկնին Եւրոպա, Պօղոս Նուպար փաշային մասնաւոր հրաւերով խորհրդակցութեան համար եւ կը տեսակցին Զաննի մէջ փաշային հետ: Թեքեան ամիս ու կէս մնալէ ետք, կը վերադառնայ Եգիպտոս:

ԹԵՔԵԱՆ ԴԱՐՁԵԱԼ «ԱՐԵՒ»Ի ԽՄԲԱԳԻՐ

Այս ծանրաբեռնուած վիճակէն թեթեւացում մը կ'ըլլայ վերադարձը դէպի իր սիրած ասպարէզը՝ խմբագրութիւնը: Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Եգիպտոսի Շրջանային Վարչութիւնը Յունիս 1927ի սկիզբը Թեքեանին կ'առաջարկէ մասնակցիլ «Արեւ»ի խմբագրական կազմին՝ իբր իր ներկայացուցիչը: Իր դերը պիտի ըլլար հակաւշմել «Արեւ»ի խմբագրին՝ Յովհաննէս Յակոբեանին գրութիւնները, որոնք որոշ հակում մը ցոյց կու

տային, անհամապատասխան՝ խորհրդային Յայաստանի նկատմամբ կուսակցութեան ընտրած վերապահ ուղղութեան: Հակառակ իր փափաքին եւ կամքին, Թեքեան կ'ընդունի առաջարկը:

Այսպէս, Թեքեան անգամ մըն ալ կը դառնայ «Արեւ»ի խմբագրապետ, այնպիսի ժամանակ մը, երբ ատենապետն էր ազգային իշխանութեան, պայքարելու համար ամենէն գռեհիկ մարդուն՝ Նաւասարդեանի դէմ, որ խմբագիր-կուսակցական գործիչն էր ՅՅԴին:

Վերջապէս Զաղաբական Ժողովի իր պաշտօնէն կը հրաժարի եւ քանի մը օր ետք Յունիս 23, 1928ին կը մեկնի Եւրոպա երեք ամիս հանգիստ ընելու համար եւ Նոյեմբեր 7ին կը դառնայ Գահիրէ եւ կը շարունակէ «Արեւ»ին խմբագրապետութիւնը: Ան տարեկան արծակուրդները կ'անցնէր Եւրոպայի մէջ եւ Փարիզ հաստատուելու մտադրութեամբ ալ կը հեռանայ Գահիրէէն Յունիս 6, 1929ին:

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԵՋ

Թեքեան Եւրոպայի մէջ, մասնաւորաբար Փարիզ, ապրած է Յունիս 1929էն մինչեւ Յունուար 1931: Իր բաղձանքին համապատասխան վիճակ մը չէ ունեցած: Իր փափաքն էր որ Բարեգործականը բարեսիրական ու աղքատախնամ գործէն դուրս նպաստէր նաեւ մշակութային զարգացման ու այս Միութեան վարիչներուն կողմէ թերահաւատութեամբ նկատի առնուած է, հետեւաբար Թեքեան եղած է դժգոհ Փարիզի մէջ եւ ապա՝ դարձած է Եգիպտոս, ուր դարձեալ ընդունուած է սիրալիր կերպով:

Իր բացակայութեան՝ «Արեւ»ին խմբագրութիւնը վարած էին Յովհաննէս Սեքսէնեան եւ Օննիկ Մահտեսեան, որոնք գոհացում չէին կրցած տալ թերթի ընթերցողներուն: Եգիպտոսի ազգային կեանքը հանդարտած էր համեմատաբար անցեալին:

Բարեգործականին նուիրուած խմբագրականներու շարք մը կը գրէ 1931 Մայիսին. «Բարեգործականի Յոբելէանը» խորագրուած 8 նոր յօդուածներով: Նոյնպէս տեսակ մը վերագնահա-

տութեան հարց կը դառնայ թուրքեւիայ յարաբերութիւններու խնդիրը եւ իրապաշտ ուղղութեամբ 9-10 խմբագրականներ լոյս կ'ընծայէ 1931 Մարտին: Ասկէ ետք իր ուշադրութեան առարկան կ'ըլլայ համերաշխութեան հարցը, որուն մասին ալ ունի լրջախոհ յօդուածներ: Կարճ շրջան մը դարձեալ խմբագիր ըլլալէ ետք, ան Յուլիսին վերջերը իբր կուսակցութեան Եգիպտոսի Շրջանակին պատգամաւորը Փարիզ կը դրկուի Եգիպտոսի Շրջանակին պատգամաւորական ժողովին որոշումով, մասնակցելու համար Օգոստոս 10, 1931ին գումարուելիք Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ե. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին, որ 20 օր կը տեւէ, ինչպէս արձանագրուած կ'ըլլայ Հայ Ժողովուրդին ուղղուած յայտարարութեան մէջ Սեպտեմբեր 9, 1931 թուակիր:

Ըստ երեւոյթին իբր Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ ստիպուած կ'ըլլայ մնալ Փարիզ, ուր այս պատեհութենէն օգտուելով կը հրատարակէ 1933ին իր բանաստեղծութիւններուն չորրորդ հատորը՝ «Սեր»ը:

Կուսակցութեան մէջ իր ստանձնած պաշտօնին վերջ գտնելէն ետք իրեն համար հաստատուն պաշտօնի մը պետքը կը ներկայանայ, որովհետեւ, ինչպէս գրեթէ բոլոր մտաւորականներուն ճակատագրուած է, կարելի չէր ապրիլ գրականութիւն ընելով:

Այս անգամ Բարեգործականի վարիչ պատուիրակը՝ Վահան Մալեգեան՝ իր վաղեմի ընկերն ու բարեկամը, կը թելադրէ զինք Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն հրաւիրելու Կրթական Հաստատութեան տնօրէն Գրիգոր Կիրակոսեան Թեքէեանը կը նշանակէ Վարժապետանոցի տեսուչ եւ գրականութեան ուսուցիչ:

Թեքէեան կ'ընդունի այս պաշտօնը, որովհետեւ իրեն համար նախասահմանուած «Արեւ»ին խմբագրապետութիւնը իր Փարիզ մեկնումէն ետք կարճ ժամանակներով Յակոբ Փափագեանն ու Օննիկ Մահտեսեանը վարելէ ետք, 1932ին զայն ստանձնած էր Յովհաննէս Պօղոսեան, Ֆրանսայէն գալով, եւ կը վարէր աշխոյժով ու եռանդով:

ՅՈՐԵԼԵԱՆԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԵՋ

1933ին կը նշուի Թեքէեանի քառասնամեայ գրական գործունեութեան յոբելեանը Փարիզի մէջ, Բարեգործականի նախաձեռնութեամբ եւ Լեւոն Կիւմիւշկերտանի կողմէ գլխաւորուած Կեդրոնական Յանձնախումբին կողմէ: Այս առթիւ լոյս կը տեսնէ բովանդակալից գրքոյկ մը, ուր Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան ունի խօսք մը, Յակոբ Օշական՝ ուսումնասիրութիւն մը, եւ օրուան մտաւորականներէն ոմանք՝ գնահատական խօսքեր:

ՏԱՐԵՇՐԶԱՆ ՄԸ ԿԻՊՐՈՍ, ՈՐՊԷՍ ՏԵՍՈՒՉ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆԻ ՎԱՐՃԱՊԵՏԱՆՈՑԻ

1934ին կու գայ Եգիպտոս, ուր կը մնայ կարճ շրջան մը ու ապա կ'անցնի Կիպրոս, Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն, ուր կատարելու կոչուած էր թերեւս իր իտեալներուն համապատասխան, աւելի գաղափարական եւ աւելի խանդավառող գործ մը. հոն իր պարտականութիւնը պիտի ըլլար ապագայ սերունդին, մանաւանդ ապագայ սերունդներու դաստիարակ դառնալու կոչուած տղոց սիրցնել հայ գրականութիւնը, որուն նկատմամբ ունէր պաշտամունք, հակառակ անոր որ իր քայքայուիլ սկսած առողջութեան եւ զինք չարչարող հազին համար դասախօսութիւնը յոգնեցուցիչ էր ու վնասակար:

Գրիգոր Կիրակոսեանի իսկ վկայութեամբ. «Իր ներկայութիւնը որքան մեծ ուժ մը, թեթեւացում մը եւ բաղք վայելք մըն էր ինծի համար, նոյնքան խանդավառութեան մշտական աղբիւր մը եղաւ աշակերտութեան համար»:

Այդ շրջանին Թեքէեան վերահսկած է դասագիրքերու պատրաստութիւնը:

Թեքէեանին Կիպրոսէն մեկնելէն քիչ ետք հաստատութեան տնօրէն Կիրակոսեան եւս կը հեռանար Կիպրոսէն եւ հաստատութիւնը անշուշտ կը սկսէր հեռզիտէ իր անցեալի փայլքը կորսնցնել, մինչեւ որ Համաշխարհային Բ. Պատերազմը կու գար աւելի սահմանափակելու անոր առաքելութիւնը:

Թեքէեան իր աշակերտներուն վրայ թողած է խորունկ տպաւորութիւն: Ան իբր ուսուցիչ

նուիրուած էր անոնց հոգին շինելու, զանոնք զրահաւորելու:

Ան Կիպրոսէն հեռացաւ կարծէք կիսատ ձգելով սկսուած գործ մը, զոր եթէ լրացնել կարէնար՝ աւելի իր իտեալին ծառայած պիտի ըլլար:

Նախախնամութիւնը Թէքէեանին ճակատագիրը կարծէք այնպէս տնօրինած է որ ան շարունակ տեղէ տեղ փոխադրուի, շարունակ ճամբորդէ մէկ քաղաքէն միւսը, հակառակ իր կամքին ու փափաքին, ինչպէս տեսնուեցաւ: Այդպէս ալ իր հակառակորդները զինք քաշքշած են ըսելով «ազգային թուրիսթ»:

ՌԱԿ.Ի ԿԵՂՐՈՆԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այդ թուականներուն ՌԱԿի Կեղրոնը պարագաներու բերումով կը փոխադրուի Գահիրէ: 2. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը կը գումարուի Գահիրէի մէջ, Օգոստոս 1934ին եւ Էօթէն Բաբազեանը կ'ընտրէ ատենապետ: Նոյն ժողովին Վահան Թէքէեան եւս կ'ընտրուի անդամ Կեղրոնական Վարչութեան՝ Միջին Արեւելքի մէջ բնակող այլապաշտի գործիչներու հետ:

Վահան Թէքէեան այս իսկ պատճառով կը պարտաւորուի Կիպրոսէն վերադառնալ Եգիպտոս: Այդ շրջանին ան կ'աշխատակցի «Արեւ»ին յօդուածներով, որոնք ընդհանրապէս շաբաթօրուան թիւով լոյս կը տեսնէին: Մինչ 3. Պօղոսեան մոլեռանդ կուսակցականի մը յամառութեամբ անվիատ պայքարը կը շարունակէ «Յուսաբեր»ին դէմ, վեց տարի անընդհատ:

ԱՌԱՔՈՒՄ ԼԻԲԱՆԱՆ ԵՒ ԶԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ «ԶԱՐԹՕՆՔ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Մօտաւորապէս երկու տարի Եգիպտոս մնալէ ետք, ՌԱԿ Կեղրոնական Վարչութեան կողմէ կը դրկուի Լիբանան, հոն սկսելու եւ վարելու համար ՌԱԿի Լիբանանի Շրջանակին նոր օրկանը՝ «Զարթօնք», որ մեծ ոգեւորութեամբ Շրջանակը գլուխ պիտի հանէր, բայց չունէր յարմար խմբագիր մը:

Թէքէեան արդէն 1936ի ամառը Լիբանան գտնուած էր եւ լիբանանահայ համակիր շրջանա-

կին հետ յարաբերութիւն մշակած: Այդ առթիւ ալ Զոկտեմբեր 18, 1936ին Պէյրութի ԶԵԸի Զարեհ Նուպար ակումբին մէջ ի պատիւ իրեն գրական երեկոյթ մը տրուած էր:

Եղած զոհողութիւնները արժեցնել տալու համար նոր թերթը, որ պիտի հրատարակուէր, պէտք է ըլլար ներկայանալի՝ հակակշռելու համար դաշնակցականներուն եւ անոնց ուղեկիցներուն լրագիրները, որոնք տարիներէ ի վեր գրաւած էին լիբանանահայ մամուլի հրապարակը եւ տեղ գրաւած էին Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն բազմահայ Սուրիոյ եւ Լիբանանի գաղութներուն մէջ:

Թէքէեան, հետեւաբար, 1937ի ամառը կ'երթայ Պէյրութ եւ այս նոր թերթին նախնական կազմակերպութեան գործին կը բերէ իր աջակ-

ցույթիւնը:

«Չարթօնք»ի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Սեպտեմբեր 26, 1937ին, Վահան Թեքէեանի խմբագրապետութեամբ:

«Չարթօնք»ին հրատարակութիւնը կը կատարուէր Թեքէեանի հասունութեան, լիութեան եւ փորձառութեան ունեցած լիարժէք գիտակցութեան մը ժամանակամիջոցին, եւ առիթ մը կ'ըլլայ որ Թեքէեան իր հրապարակագրական եւ խմբագրական դաւանանքը, իր «հաւատամք»ը ներկայացնէ:

Այդ դաւանանքը ուշագրաւ է այն իմաստով որ հիմնուած պիտի ըլլար իր ազգային եւ խմբագրական-հրապարակագրական ամբողջ փորձառութեան վրայ: Հոն ո'չ կիրք, ո'չ ատելութիւն եւ ո'չ ալ քէն կայ, այլ հասուն փորձառութիւն մը, որ հանդարտութեամբ կ'արտայայտուի: Հոն Թեքէեանը իր կատարելիութեան եւ գերագոյն փթթումին մէջ երեւան կու գայ իբր փորձառու խմբագիր մը, որ այլեւս ուրիշ հեռապատկեր չունի, եթէ ոչ իր ազգին ապագան եւ անոր բարձրացումը: Հետեւաբար զայն կու տանք ամբողջութեամբ:

«ՉԱՐԹՕՆԷ»

Բաւական մը մտածելէ վերջ է, որ խումբ մը հայ մարդիկ մէջտեղ կը հանեն այս նոր լրագիրը:

Չայն մէջտեղ կը հանեն, ի հարկէ նախ լուր տալու, յետոյ լոյս տալու եւ ատոնց հետ միասին՝ խաղաղութիւն բերելու համար շուրջի եւ հեռուի հայ ժողովուրդին:

Աւելի ճիշդը՝ օգնելու համար խաղաղութեան եւ ոչ թէ կռիւի գործին, որմէ կշտացած եւ ուժասպառ է հայ կեանքը:

Խաղաղութիւն՝ առանց ծուլութեան եւ տկարութեան, խաղաղութիւն՝ առանց մտքերը զարգացնելէ եւ զօրացնելէ դադրելու, ճշմարտութեան վրայ հիմնուած եւ հայութիւնը մաս-մաս ու հաւաքաբար կազդուրելու եւ մեծցնելու ձգտող խաղաղութիւն մը:

Մեր ազգային դաստիարակութիւնը – որ մարդկայինին մէկ ճիւղն է եւ անկէ կը սնանէր – կիսատ մնաց երբ դէպքերը, մեզմէ կանչուած կամ

ոչ, մեզ իրենց յորձանքին մէջ առին եւ քառասուն տարիէ աւելի է որ, ահա, մեզ կը նետեն ապառաժէ ապառաժ կամ ճահիճէ ճահիճ, մեզ արիւնելով ու հատցնելով հարկաւ...

Այդ ազգային դաստիարակութիւնն է – քաղաքացիական, քաղաքական, ընդհանուր մարդկային եւ, կը կրկնենք, ընդհանուր մարդկայինէն բխած հայ-ազգային դաստիարակութիւնը – որ պէտք է շարունակուի ամէն բանէ առաջ, որպէսզի կարենայ մեր ժողովուրդը ապագայ մը յուսալ, այն ապագան որուն ամէն մէկ հայ անհատ սրտովին կը ցանկայ:

Բարդ եւ դժուար չէ այդ դաստիարակութիւնը: Ան կը կատարուի օրը օրին, անզգալի կերպով: Պայմանով մը միայն որ գիտնանք թէ պէտք ունինք անոր եւ չդիմադրենք անոր, չփախինք անկէ:

Ուրիշ պայմանով մըն ալ որ մնանք հանդարտ, որովհետեւ մշտագրգիռ, մշտաշարժ վիճակի մէջ չէ՝ որ մարդ կը սորվի եւ սորվածը միտք կը պահէ:

Երրորդ պայմանով մը.- որ մեր սեփական, ազատ եւ արթուն մտքովը ընդունինք, մարտնք եւ հետզհետէ գործածենք, պէտքին համաձայն, մեր ստացած այդ ազգայնա-մարդկային դաստիարակութիւնը՝ փոխանակ միշտ հետեւորդ մնալու, միշտ ուրիշին խելքովը դատելու:

Ճիւղէրը այդ դաստիարակութեան.- Պատմութիւնը, նախ, մեր եւ ուրիշ՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի ազգերուն պատմութիւնը:

Յետոյ, այսօրուան աշխարհը՝ իր ցեղային ու տնտեսական այլազան դիրքերով, շահերով եւ կապերով:

Յետոյ մեր՝ հայ ժողովուրդին հայրենիքին այսօրուան կացութիւնը, շահերն ու կապերը աշխարհի մէջտեղ:

Եւ ի վերջոյ, այս հետզհետէ աւելցող ծանօթութիւններէն օգտուելու եղանակը՝ որ բուն ազգային դաստիարակութիւնն է, որուն ալ տարրերն են, ըստ մեզ.-

Ա) Զրիստոնէական բարոյական սա՛մ պարզ օրէնքները՝ անհատական եւ հաւաքական-ազգային կեանքի մէջ. իրար չխաբել, իրարմէ չգողնալ, իրար չսպաննել, ընդհակառակն՝ անկեղծ ըլլալ

իրարու հանդեպ, օգնել իրարու, սիրել զիրար՝ բոլոր օտարներեն առաջ:

Բ) Պահել մեր իրական, տեւական արժէքները, անոնք որ մեզի ծառայած են մեր գոյութեան պահպանումին մէջ, ինչպէս՝ մեր լեզուն, մեր գրականութիւնը, մեր եկեղեցին, մեր ընտանիքը, մեր դպրոցը եւ մեր բարեգործական ու կրթական հաստատութիւնները, որոնց վրայ յօժարակամ պիտի աւելցնէինք մարզականէն զատ քաղաքական ընկերակցութիւններն ալ, եթէ անոնցմէ իւրաքանչիւրն իր գործին մէջ, ու հոգ չէ թէ միւսներէն քիչ մը տարբեր եղանակով, մտար միշտ ազգային շրջագծին մէջ ու միշտ ազգին պատրաստութեանը ձգտեր. անոր մտային, ոգեկան, ֆիզիքական պատրաստութեան:

Գ) Զգոհանալ այս արժէքներուն պահպանութեամբը միայն, այլ՝ զանոնք մաքրել եւ յղկել, նորոգել ու թարմացնել, զօրացնել ու քալեցնել ժամանակին հետ, զանոնք մէկ բառով՝ երիտասարդացնել:

Դ) Յատուկ խնամք, աշխատութիւն եւ զոհողութիւն թափել, վատնել նոյնիսկ, բոլորովին անտեսուած, արհամարհուած գործի մը վրայ՝ որ կրթուած երիտասարդներ ազգային ծառայութեան մէջ առնելն է, անոնց առջեւ ասպարէզ բանալը, զանոնք հոն պահելն եւ հոն գնահատելն է, հասկցած, այլեւս, թէ մեր այս ցրուած վիճակին մէջ այլապէս կարելի չէ բոլորանուէր եւ հետեւողական ծիգով եւ ուղղութիւնով վարիչներ ունենալ, թէ հիները պիտի չմնան վաղը եւ նորեր պէտք են նոր եկածներուն ու գալիքներուն իբրեւ պահապան, իբրեւ առաջնորդ:

Այսքանը կը բաւէ: «Չարթօնք»ի հիմնադիրները, ամենուն գիտցած ու սիրած այս նպատակներն ու միջոցները ամենուրեք բայց մասնաւորապէս Լիբանո-Սուրիական շրջանին մէջ ապրող հայութեան մտքին եւ կեանքին մէջ զարթեցնելու պիտի ջանան:

Աւելցնենք, թէ իր այս ներքին յարատեւ աշխատանքի ուղղութեան իբրեւ լրացուցիչ՝ «Չարթօնք» պիտի ունենայ իր այս ծնած երկրին՝ Լիբանանի պետութեան հանդեպ հաւատարիմ եւ ուղղամիտ

քաղաքացիի, անոր բոլոր ժողովուրդներուն հանդեպ սրտակից բարեկամի դիրքը, - դիրք մը զոր նոյն անկեղծութեամբ պիտի պահէ նաեւ այն միւս դրացի արեւելեան ժողովուրդներուն հանդեպ - Սուրիոյ, Պաղեստինի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի եւն, - ուր Հայեր կան եղբայրաբար ընդունուած:

Իսկ հանդէպ Խ. Հայաստանի եւ անոր ժողովուրդին, ուրիշ ի՞նչ դիրք կրնանք ունենալ՝ եթէ ոչ հեռուէն իր բարիքին ու մեծութեան միայն ցանկացող, միայն ջանացող զաւակներուն դիրքը:

Գործի՛, ուրեմն, Աստուծոյ եւ բոլոր համախոհներու օգնութեամբ:

«Չարթօնք»ին հրատարակութենէն հազիւ ամիս մը ետք, Հոկտեմբեր 24ին, Թեքէեան կը հիւանդանայ եւ այդ վիճակին մէջ Հոկտեմբեր 30ին կը դառնայ Եգիպտոս, թերթին խմբագրութիւնը յանձնելով իր մեկնումէն օր մը առաջ ժամանած Լեւոն Թիւթիւնճեանին:

Թեքէեան ուրեմն կը հրատարակէ «Չարթօնք»ին առաջին 28 թիւերը՝ բացի երկու թիւէ միւսներուն մէջ կանոնաւորապէս խմբագրականներ գրելով, ինչպէս նաեւ «Նշմարներ» ընդհանուր վերնագրով 10 տոմսեր՝ «Ասուպ» ստորագրութեամբ:

Եգիպտոս իր դարձէն քիչ ետք «Չարթօնք»ի խմբագրապետութիւնը ստանձնելու համար Յովհաննէս Պօղոսեանը Լիբանան դրկել հարկ դատուած ըլլալով, Լեւոն Թիւթիւնճեանին տեղ, որ առժամապէս կը վարէր այդ պաշտօնը, Թեքէեան վերստին, չորրորդ անգամ ըլլալով կը ստանձնէ «Արեւ»ի խմբագրապետութիւնը, զոր կը վարէ մինչեւ իր մահը այս անգամ, Ապրիլ 4, 1945, ոչ կանոնաւորապէս եւ ընդհատաբար, որովհետեւ արդէն ֆիզիքապէս քայքայուած էր իր քրոնիկ ցնցղատապին հետեւանքով:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ԸԼԼԱԼՈՎ

ԳԱՅԻՐԵՒ ՄԵՋ

Իր հիւանդագին վիճակը զինք կ'ընէ աւելի սրտնեղ եւ դիւրագգաց, կարծէք աւելի խստասիրտ ու աններող:

Այս շրջանին ան միայն կը զբաղի Հայ Ազգային Հիմնադրամի գործերով՝ իբր անոր հիմնադիրներէն եւ վարչութեան անդամներէն մէկը, եւ անշուշտ հակառակ իր թերահաւատութեան անոր հիմնաւորումն ու ամուր հիմերու վրայ դրուիլը տեսնելով, բնական է թէ իր հոգին կը խայտայ, իբր մէկ իրագործումը իր այնքան պաշտպանած ու այնքան բաղձալի գաղափարին:

1943ին Հայ Ազգային Հիմնադրամին կողմէ Հելսինկիյի մէջ կալուածի մը գնումը սփոփանք բերած է իրեն:

Անշուշտ իրեն համար հպարտութիւն մըն էր նաեւ այն հրաւերը, որ 1938ին Հայաստանի գրողները ըրած էին, իոն երթալու համար, սակայն Թէքէեան երկար ատեն տատամսեցաւ գլխաւորաբար առողջապահական պատճառներով: Նոյնպէս ան երջանիկ էր Շահան Շահնուրի մասին գրած իր սրտառուչ տողերով ապահովուած ժողովրդային ինքնաբեր նուիրատուութեան համար, որ իր խմբագրական կեանքին վերջալոյսին՝ իր ստեղծած մէկ գործը կ'ըլլայ, հայ գրագետին սփոփանք մը տալու համար:

Իր մահէն առաջ, շնորհիւ իր բարեկամին՝ Հրանդ Նասիպեանին, որ այդ շրջանին մեծ հոգածութիւն ունեցած է ֆիզիքապէս տկարացած Թէքէեանին նկատմամբ, հրատարակուեցան յաջորդաբար երկու բանաստեղծութիւններու հատորները, 1943ին «Հայերգութիւն»ը եւ 1944ին «Տաղարան»ը, որ իր վերջին երկը եղաւ:

ԹԵՔԵԵԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԵՒ ՄԱՅԸ

Թէքէեան՝ հակառակ իր արտաքինին, որ անթերի վայելչութեամբ մը կը ներկայանար իր հագուստ-կապուստին մէջ՝ կանոնաւոր ու չափուած-ծելուած կեանք մը չէ ունեցած եւ իր առանձնութեան տաղտուկը փարատելու համար յաճախ գիշերները ուշ տունէն դուրս մնացած է, ժամանակ սպաննելով վատառողջ մթնոլորտով սենեակներու մէջ, թղթախաղի սեղաններու շուրջ: Նոյնիսկ շատ օրեր մինչեւ լոյս, ամբողջ գիշերներ անցուցած է եւ միայն արշալոյսին անկողին մտած: «Ծխախոտը՝ որուն երբեմն բաւական մոլին էր, իր

ոչ առողջապահիկ կեանքին, իր ֆիզիքականին վրայ գործած աւերներուն մէջ, ոչ նուազ վնասակար դեր մը կատարած է», ինչպէս պիտի գրեր իր կենսագիրը՝ Արշակ Ալաօյաճեան:

Անխոհեմութիւններ, անզգուշութիւններ, երբեմն չափազանցութիւններ, զրկանքներ եւ անձկութիւններ, հոգեկան խռովքներ եւ կեանքի դառնութիւններ իրենց կարգին, անշուշտ, իրենց ազդեցութիւնը ունեցած են իր ֆիզիքականին վրայ, որ վերջապէս ընկճուած եւ քայքայուած է: Գլխաւորաբար զինք կը նեղէր եւ կը տառապեցներ սոսկալի հազը ու Թէքէեան միայն այն ատեն էր որ հրաժարեցաւ ծխախոտի գործածութենէն ... երբ արդէն ուշ էր: Կը տառապէր քրոնիկ ցնցղատապէ (*պրոնշիթ-էմֆիզիմա*):

Թէքէեան, հակառակ անոր որ կը զգար իր մօտալուտ մահը, միշտ կը յուսար ապրիլ, թէեւ կը պատրաստուէր մահուան՝ նոյնիսկ իր յուղարկաւորութեան մասին կարգադրութիւններ ընելով:

1945 Մարտի սկիզբը կը փոխադրուի Գահի-րէի ֆրանսական հիւանդանոցը՝ դարմանուելու համար, սակայն վիճակը կը ծանրանայ: Բժիշկներու հաւանութեամբ, կը փոխադրուի Հելսինկիյի իր բնակարանը:

Իր մտերիմը՝ Միքայէլ Կիւրճեան, Աղեքսանդրիայէն կու գայ Գահի-րէ եւ կը բնակի իր զարմուհիին տունը, միեւնոյն շէնքին մէջ, որուն առաջին յարկը կը գտնուէր այն սենեակը, ուր իր բարեկամը ապրեցաւ, երազեց, գրեց ու մեռաւ:

Իր մահէն օր մը առաջ Թէքէեան կը խնդրէ Կիւրճեանէն որ սափրիչ մը բերել տայ: Խորքին հետ ձենն ալ այնքան սիրով եւ ճաշակով մշակող, յարդարող բանաստեղծը, սիրահար ... մաքրութեան, վայելչութեան:

Թէեւ ցաւատանջ, իր քովը ապրողներէն ո'չ ոք կը կարծէր թէ վախճանը այնքան մօտ էր: Ապրիլ 3ի իրիկունը, բազմաթիւ բարեկամներ կը շրջապատէին զինք իրենց հոգածութեամբը, երբ կը մեկնէին իր քովէն ուշ ատեն, բնաւ չէին կրցած նախատեսել այնքան յանկարծահաս վախճան մը, եւ ոչ իսկ զինք դարմանող անձնուէր բժիշկը:

Սակայն մահը Ապրիլ 4ի առաւօտեան, ժամը

4:30ին, յանկարծակի հասած էր:

Փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը, հակառակ իր կամքին, որ կ'ուզէր մէկ քահանայով տունէն ուղղակի Մարմինա տարուիլ եւ թաղուիլ, առանց դամբանականի եւ ծաղկեպսակներու, իր վերջին վարձատրութիւնը եղաւ:

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՆԵՐ ԹԵՔԵՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արշակ Զօպանեան. «Թէքէտանի հատորներուն մէջ շատ աւելի բազմաթիւ են ու բազմազան՝ ազգային կեանքէ ներշնչուած էջեր. «*Հրաշալի Յարութիւն*» հաւաքածոյին վերջին շարքն իր Հայաստան ճամբորդութեան ատեն գրուած, հայրենի բնակարանները երգող, հայ վաղնջական յիշատակները, հեքեթային մեծ հին դէմքերը ոգող, հայ լեզուն փառաբանող գեղեցիկ տաղերէ կը բաղկանայ»: («Ապագայ»):

Թեոդիկ. «...Թէքէտան փրփրում չունի. նա՛խ աներեւակայելի կերպով երկչոտ է, ինչ որ է գրիչը, նոյնն է իր անձը: Երկերեսութեան այս չգոյութիւնն է որ անկեղծի դրոշմ մը տուած է իր տաղերուն, ու կրակը որով կը տաքնայ բանաստեղծին խոհոցքը՝ ցարտումէ զուրկ է կարծես: («Մանգումէի Էֆթար»):

Հ. Բալուեան. «Թէքէտանը մեր մէջ միակ արուեստագետն է, որ իր յուզումները սրտին տանելէ առաջ կ'անցնէ իր ուղեղէն ու իր յղացումներն ալ զգացումի յորդահոս աղբիւրներ ըլլալէ աւելի, մտքի կառկառներ են: («Զուարթնոց», 1929):

Մ. Յ. Անանիկեան. «Բոլոր բանաստեղծներուն պէս՝ ան ալ կ'արձանագրէ իր մտքին թափառայածութիւնները: Բայց բանաստեղծներէ աւելի՝ Թէքէտան անխոնջ եւ անյազ հայրենասիրութեան բանաստեղծն է»: («Քննական ուսումնասիրութիւններ»):

Յ. Ճ. Սիրունի. «Վահան Թէքէտան, արեւմտահայ բանաստեղծութեան ապրող մեծագոյն վարպետը: Ան կը պատմէ ալիքներէն ճողոպրած ու Աստուծոյ հետ հաշտուելու զացող հոգին, որ կեանքին վրայ ա՛լ քիչ մը վերէն կը նայի, ու հեզնու-

թեամբ՝ հաճոյքներուն վրայ. բանաստեղծի ծուատուած սիրտը՝ որ կը խամրի չազեցած, ինչպէս բանաստեղծը ինքը կ'ըսէ»: («Արագ»):

Յովհաննէս Աւագեան. «... Ամենէն լայնապարփակ նիւթն անգամ մէկ քանի էջերու մէջ խտացնելու ճարտարութիւնն ունի Թէքէտան: Զերթուածը յանկարծակի չի ցնցեր ընթերցողը, անտարակոյս կոչում կ'ընէ անոր ազնուագոյն ճաշակին, ու հաղորդակից կ'ընէ զայն բանաստեղծի զգացման խորութեանը: («Հայաստանի Կոչնակ»):

Վահէ-Վահեան. «Թէքէտան գիտէ, շնորհիւ յարատեւ խորացումներու, ի սպաս կանչել իրեն՝ մեր լեզուին մթերուած ուժերը, զանոնք աղեղի մը նման եւ արծակել հիմնական ճշմարտութիւններ, ա՛յն աստիճան նորօրինակ ուժգնութեամբ, որ կը զարմացնէ իր շարժումներուն հետեւող իմացականութիւնը: Եւ գերագոյն բանաստեղծութիւնը չէ սնուցած փառասիրութիւն մը աւելի մեծ: Սրբազան է կրակը՝ որ ստեղծագործ հիացումը կը բոցավառէ իր երկրպագուներուն հոգիին մէջ...: («Սիոն»):

ԹԵՔԵՏԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

1947ին, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի աւարտին, Լիբանանի մէջ ռամկավար գաղափարակից խումբ մը ընկերներ, առաջնորդութեամբ Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեանին, ծնունդ կու տան Մեծ Բանաստեղծին անունը կրող մշակութային միութեան՝ Թէքէտան Մշակութային Միութեան (ԹՄՄ), որ կարճ միջոցին իր մասնաճիւղերը կը բանայ Միջին Արեւելքի, Եւրոպայի, Ամերիկաներու եւ Աւստրալիոյ մէջ եւ վարժարան մը՝ Պէյրութի մէջ Վահան Թէքէտան անունով: Հայաստանի Երրորդ Հանրապետութեան գոյառումով՝ վերջապէս ԹՄՄ եւս կ'արձանագրուի Երեւանի մէջ, կ'ունենայ իր վարչութիւնը, Թէքէտան Կեդրոնը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ հինգ ու Արցախի մէջ մէկ վարժարան կը մկրտուին Վահան Թէքէտանի անունով:

Յետ պատերազմեան սերունդը իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ անմահացնելով Թէքէտան անունը հայ կեանքէն ներս՝ Հայաստանի թէ Սփիւռքի տարածքին:

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

Վերջապես, 1947-ին ի վեր սերունդներ ամբողջ դաստիարակութեամբ եւ հայ մշակոյթին ու հասակ առին Թեքէեանի շունչով, գաղափարական դպրութեան ծառայելու գիտակցութեամբ:

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

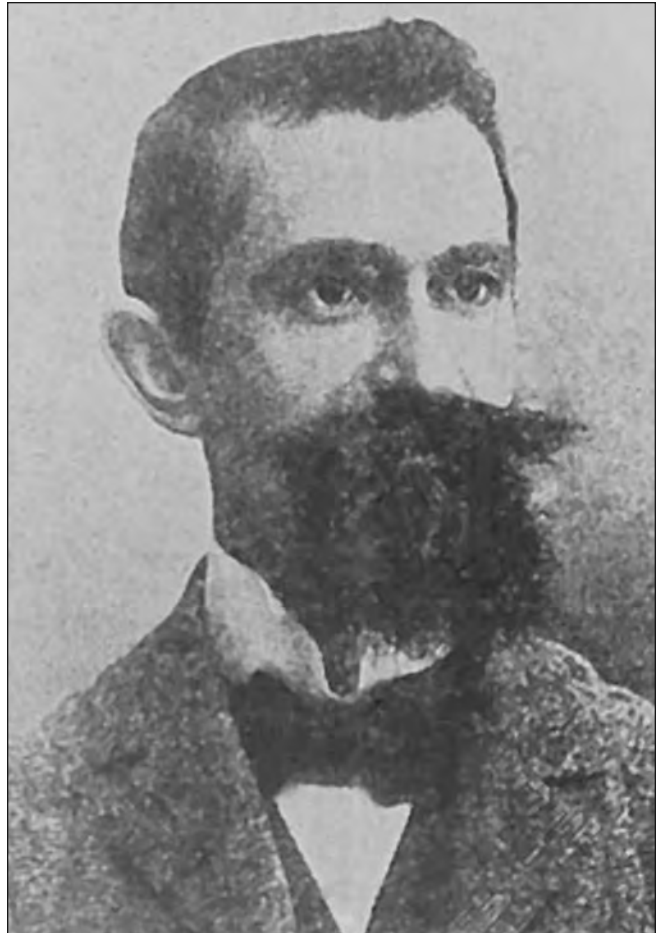
Կ. Պոլիս, 1867 - Աղեքսանդրիա, Մարտ 29, 1932

*Հայաստանի ժողովրդին ֆիզիքական
գոյությունը, տնտեսական եւ մշակութային
զարգացման եւ վարչային ինքնավարության
կարելիությունները՝ կախում ունին միայն
դրացի ռուս պետության բարեացակամ
օժանդակությունէն եւ պաշտպանությունէն
Լեւոն Մկրտիչեան*

ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Լեւոն Մկրտիչեան ծնած է Կ. Պոլսոյ արուար-
ձաններէն Վոսփորի Ռումելի Հիսար գիւղը, 1867ին:
Իր հայրը սակարանական ձախող գործառնու-
թիւններու մէջ կը կորսնցնէ գրեթէ իր ամբողջ
հարստութիւնը – ժամանակին համար պատկա-
ռելի գումար մը – երբ Լեւոն տակաւին երախայ էր:
Այս յանկարծահաս դժբախտութիւնը անկասկած
աղետ մը պիտի ըլլար Մկրտիչեանի ապագային
տեսակետով եթէ իր մայրը՝ Արեգնազ, չըլլար
կտրիճ, կորովի եւ իմաստուն հայուհիի այն
հազուադիւտ տիպարներէն, համակ ծնողական
սեր եւ զոհաբերութեան ոգի, որոնք նախախնա-
մութիւնն են բախտէն հարուածուած եւ տապալած
ընտանիքներուն եւ անոնց եւ անոնց վերա-
կանգնումին կենդանի եւ յարաշարժ լծակը:

Այս կամքի ու սրտի տէր սքանչելի մօրն է որ
Լեւոն Մկրտիչեան կը պարտի ուրեմն այն
խնամեալ – ու ժամանակին ու միջավայրին համար
կատարեալ – կրթութիւնը, զոր ստացած է համբա-
ւաւոր Ռուպերթ Գոլէճին մէջ, ուր իր մայրը յաջողած
է զինքը տեղաւորել հակառակ ամէն դժուարու-
թեանց եւ հակառակ, մա՛նաւանդ, յորդորներուն եւ
առարկութիւններուն բոլոր այն բանգետներուն –
ազգական, բարեկամ – որոնք խորհուրդ կու տային
իրեն իր մէկ հատիկ գաւակը կարելի եղածին չափ
շուտով գործի հրապարակը հանել, շուկացի մը
ընել կանուխէն կամ արհեստաւորի աշկերտ,
որպէսզի կարող ըլլար անմիջապէս օգնել իր

կարօտեալ ընտանիքին:

Շնորհիւ իր արտակարգ ուշիմութեան եւ բարի
վարքին, պատանի Լեւոն իր ուսանողութեան վեր-
ջին տարիները կը յաջողի բոլորել իբր քսակաւոր
(կրթաթոշակ ստացող) աշակերտ, որուն շնորհիւ
մայրական զոհողութեան բեռը կը թեթեւայ քիչ մը:
Շրջանաւարտ կ'ըլլայ 1886ին:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉԻ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Ի
ՅԱՅՏ ԿՈՒ ԳԱՆ ԵՐԴՈԿԻՈՅ ՄԵՋ

Հանրային գործիչը, հանրանուէր մարդը ծայր
կու տայ իր մէջ այդ թուականէն առաջ, դպրոցի
գրասեղաններուն վրայէն իսկ:

Ուսանող Լեւոնը սիրայօժար կը ստանձնէ դասաւանդել Ռուսիոյ Զիսարի թաղային վարժարանի բարձրագոյն կարգի աշակերտներուն, այն վարժարանին որուն պահապան հրեշտակն էր թունդ ազգասէր եւ ժրաջան առեւտրական մը, Գր. Սէֆերեան, զոր տարիներ յետոյ պիտի ներկայացնէր «Արեւ»ի ընթերցողներուն, նկարչագետ եւ համով-հոտով յօդուածներու շարքի մը մէջ:

Հագիւ շրջանաւարտ՝ թոքատցի ազդեցիկ վաճառականի մը՝ ճգնաւորեանի յանձնարարութեամբ՝ կը հրաւիրուի Եւդոկիա, ուր կը պաշտօնավարէ երկու տարի տեղոյն վարժարանին մէջ եւ ուր կը թողու անմոռանալի յիշատակը «անզուգական» դաստիարակի մը՝ խոր համակրանք, մանաւանդ յարգանք եւ վստահութիւն ներշնչելով թէ՛ իբր ուսուցիչ թէ իբր մարդ՝ աշակերտներուն, ծնողաց, ազգային իշխանութիւններուն մօտ անխտիր – որոնց ոչ մէկուն յարելու իմաստութիւնը կ'ունենայ – այդ սուղ ժամանակամիջոցին մէջ տալով արդիւնքներ, ցանելով սերմեր, որոնք պիտի բեղմնաւորուէին տարիներու ընթացքին:

Մալարիայի տենդէն կը բռնուելու պատճառով հարկ էր հեռանալ Եւդոկիոյ աննպաստ կլիմայէն, ուստի Լեւոն կը ստիպուի, ի ցաւ քաղաքի ազգաբնակչութեան, լքել իր պաշտօնը, որուն համար գերազանց աստիճանով ունէր պետք եղած մտաւոր ձիրքերն ու պարտրաստութիւնը՝ ինչպէս նաեւ նուիրումը:

Իր մօրը հետ կը վերադառնայ Կ. Պոլիս 1888ին, ուր անմիջապէս հրապարակին վրայ հանրածանօթ Մանուկեան Տան գլխաւոր գրագիրի պաշտօնին կը կոչուի:

Մանուկեան Տունը կը շահի այսպէս անզուգական պաշտօնեայ մը երկու-երեք պաշտօնեայի գործ տեսող, իսկ ազգը՝ կը կորսնցնէ մեծ ուսուցիչ, դաստիարակ մը, ապագայ ուսուցչապետ մը ապահովաբար:

«Մանուկեան Տան» ծառայութեան մէջ կը մնայ մինչեւ Պոլսէն իր փախուստի թուականը, շարունակելով մինչեւ վերջը վայելել իր մեծաւորին յարաճուն համակրանքը, յարգանքը եւ անսահման վստահութիւնը:

Քանի՞ հայ վաճառականի վիճակուած է արդեօք Մկրտիչեանի խմորէն եւ տիպարէն պաշտօնեայ մը ունեցած ըլլալու բախտը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ Կ. ՊՈԼԻՍ ՈՒՐ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ԾԱՆՕԹ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԳՈՐԾԻՉ

Մկրտիչեան թեւակոխած է արդէն հանրային գործունեութեան ասպարէզը: Մաքրըզիւղի մէջ, ուր եկած էր հաստատուիլ Եւդոկիայէն վերադարձին, կ'անդամակցի թաղային վարժարանին հոգաբարձութեան եւ մեր անդրանիկ յեղափոխական կազմակերպութեան՝ Հնչակեան Կուսակցութեան, որուն իբրեւ Կ. Պոլսոյ կեդրոնի վարիչներէն մէկը, կը ներկայացնէ իր կուսակցութիւնը Իզմիրլեան պատրիարքին մօտ:

Կ'աշխատակցի այդ շրջանի լաւագոյն օրաթերթին՝ Շահնագարի «Հայրենիք»ին, զոր կը խմբագրէին հնչակեանամիտ Նոր սերնդականներ, ինչպէս՝ Արփիարեան, Կամսարական, Բաշալեան, Թեքեան, Մկրտիչեան, որոնք բոլորն ալ աւելի ուշ հեռացան ՍԴՀԿԻ շարքերէն ու կազմեցին Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

Պապը Ալիի հնչակեաններու կազմակերպած ցոյցին՝ Սեպտեմբեր 18, 1895ին, Մկրտիչեան անդամ էր վարիչ մարմնին, որ Թուրքիոյ մէջ յեղափոխական աշխատանքներուն ընթացք կու տար: Միւս անդամներն էին Սուրէն Սուրենեան, փաստաբան Գուրգէն Էֆենտի, Վահէ Արզուեան, Ա. Օհանջանեան:

1895ին, պանքայի ցոյցէն քանի մը ամիս առաջ, կ'ամուսնանայ վարժարանին մանկապարտեզի ուսուցչուհիներէն Ազնիւ Յակոբեանի հետ, եւ յիշեալ ցոյցէն երկու շաբաթ վերջ՝ նախապէս կարճատեւ բանտարկութիւն մը կրելէ եւ արձակուելէ յետոյ, վերահաս Նոր ձերբակալութեան մը, այս անգամ աւելի ծանրակշիռ հանգամանքներու տակ, առաջքը առնելու համար՝ Պոլսէն խոյս կու տայ եւ կ'ապաստանի Աթէնք:

Ի ՎԵՐՋՈՅ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ԵԳԻՊՏՈՍ ՈՒ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ

Քանի մը ամիս կը դեգերի Աթէնք եւ տեսնելով

որ գործ գտնելը դժուար է այդ օտար քաղաքին մեջ, կ'որոշէ Պոլկարիա անցնիլ: Իր ընկերներէն Անտոն Ռշտունի, որ հոն կը գտնուէր այդ միջոցին, զինք կը տարհամոզէ եւ խորհուրդ կու տայ Եգիպտոս գաղթել, ուր իր կարծիքով՝ Մկրտիչեանի պէս բազմակողմանի զարգացում ստացած եւ եւրոպական կարեւորագոյն լեզուներուն տեղեակ երիտասարդի մը համար շատ անելի դիրքին էր գտնել գոհացուցիչ զբաղում մը:

Մկրտիչեան կը մեկնի Եգիպտոս, ուր կը հաստատուի վերջնականապէս: Ատեն մը կը պարապի անգլերէնի եւ ֆրանսերէնի մասնաւոր դասեր տալով, միեւնոյն ատեն հայ վաճառականի մը քով աշխատելով իբրեւ այցելու գրագիր, մինչեւ որ Առաջնորդարանի այն ատենուան քարտուղարը, Պաղտատլեան, եղերական արկածի մը զոհ գացած ըլլալով, իր բաց թողուցած պաշտօնին կը կոչուի Մկրտիչեան, որ գիտցած էր տեղացի ազդեցիկ հայերու համակրանքն ու յարգանքը շահիլ իր մտաւորական արտակարգ կարողութիւններուն եւ ուղիղ եւ կորովի նկարագրին շնորհիւ:

Ինչպէս իր նախորդ դիրքերուն մէջ, «ազգային» այս պաշտօնին մէջ ալ Մկրտիչեան կը յայտնուի տիպար, եզական պաշտօնեայ մը, կատարելապէս ձեռնհաս, եռանդուն, խղճամիտ, յամառ եւ անխոնջ աշխատող, եւ ասիկա՝ այնպիսի ատեն մը երբ, պանքայի դէպքին վաղորդայնին՝ գաղթականական ահեղ հոսանքը սկսած էր Եգիպտոս խուժել մշտաթաւալ ալիքներով:

Առաջնորդարանի քարտուղարութիւնը հեռու էր հանգիստ վայր մը ըլլալէ: Ան վերջին աստիճան փշալից, դժուարին, յոգնեցուցիչ, նոյնիսկ վտանգալից (սպառնալիք, յարձակում, կռիւ անպակաս էին այդ երանելի օրերուն) պաշտօն մըն էր որ կը պահանջէր, կարեկից «մարդասէր» սրտի մը հետ, այնքան աչալրջութիւն եւ դիւանագիտութիւն որքան հեղինակութիւն, ձեռներեցութիւն, հաւատարմութիւն եւ քաջութիւն. այս յատկութիւնները բարեբախտաբար Մկրտիչեանի մտքին ու նկարագրին զխաւոր գիծերը կը կազմէին եւ կազմած են մինչեւ վերջը:

ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԽԱՌՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՊԱՇՏՏՈՆԵԱՆ

Գրեթէ վեց տարի կը պաշտօնավարէ Առաջնորդարանի մէջ եւ կը ստիպուի հրաժարիլ իր պաշտօնէն երբ յետ երկարատեւ դժնդակ պայքարի մը, որուն մէջ Մկրտիչեան դիրք կը բռնէ ընդդիմադիրներուն դէմ, նոր ընտրութեանց մէջ կը պարտուի այն ատենուան թաղական խորհուրդը: Աղէքսանդրիոյ Պետական Խառն Դատարանաց Վերաքննիչ Ատենին անդամ Կարապետ պէյ Ռէյիզեան, որ ատենապետն էր այդ թաղական խորհուրդին եւ քարտուղար Մկրտիչեանի հետ յարատեւ շփմամբ մօտէն ճանչցած էր զինքը եւ մեծապէս գնահատած անոր մտքի արտասովոր ծիրքերը, աշխատանքի անսահման կարողութիւնը եւ ուղղամտութիւնը, իր յարգանքին եւ բարեացակամութեան ամենամեծ ապացոյցը կու տայ զինք անուանել տալով խառն դատարաններու

մօտ փորձագետ հաշուակալի կարելու պաշտօնին, իրեն տալով այսպես հոյակապ փոխարինություն մը իր կորսնցուցած համեստ պաշտօնին համար, փառաւոր դաս մը անհատական եւ կուսակցական կիրքերով կուրցած հակառակորդներու, ու միեւնոյն ատեն պարգեւելով Նուպար փաշայի կողմէ հիմնուած դատական այդ մեծ հաստատութեան ամենէն ձեռնհաս, փայլուն, հեղինակաւոր եւ արդարակորով գործակալը (սինտիկոս), զոր անկա ճանչցած ըլլայ իր հիմնարկութենէն ի վեր:

Ոչ միայն իրեն եւ իրեններուն, այլեւ ամբողջ եգիպտահայութեան համար գերազանցապէս պատուաբեր է Լեւոն Մկրտիչեանի բազմամեայ գործունեութիւնը իր փափուկ եւ դժուարին ասպարեզին մէջ, ուր սկիզբէն մինչեւ վերջ անկա ճանչցուեցաւ եւ մնաց մենաշնորհեալ սինտիկոսը, որուն կը յանձնուէին նախընտրաբար ամենէն բազմակնճիռ, ամենէն կարելու եւ ծանր գործերը, փորձագիտութեան թէ սնանկութեան, այնքան մեծ էր եւ խորունկ՝ բոլոր շահագրգիռ կողմերուն – դատաւոր, փաստաբան, պարտատէր եւ պարտապան – վստահութիւնը իր խելքին, կարողութեան եւ պատուաւորութեան վրայ: Ասոր շնորհիւ է, եւ ո՛չ թէ իր պաշտօնին – որքան որ ալ կարելու ըլլար ան – այսինքն՝ զայն կիրարկելու մագիստրական ձեւին շնորհիւ է որ Մկրտիչեան քիչ ժամանակուան մէջ դարձաւ ու եղաւ միջազգային շատ ծանօթ եւ յարգուած դէմք մը Աղեքսանդրիոյ դատարանական, փաստաբանական եւ առեւտրական շրջանակներուն մէջ, բան մը՝ որուն պերճախօս ապացոյցն է հետագային իր յուղարկաւորութեան փութացող օտարազգի ամէն դիրքի եւ աստիճանի անձնաւորութեանց բազմութիւնը:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԳՈՐԾԻՉԸ

Իր հանրային գործունեութիւնը Եգիպտոսի մէջ բաւական հանրածանօթ է:

Հնչակեան բաժանումէն ետք, քանի մը տարի եղած է Հնչակեան Կեդրոնի անդամ՝ Արփիարեանի, Կ. Փափագեանի, Սուրեն Սուրենեանի եւ այլոց հետ: Այնուհետեւ քաջուած էր կուսակցական կեանքէն, մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան

հռչակումը 1908ին՝ երբ դարձաւ հիմնադիրներէն մէկը Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան:

Միեւնոյն ատեն կ'աշխատէր Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան համար: Նոյն ատեն եղած էր Աղեքսանդրիոյ Թեմական Ժողովի, Զաղաքական Ժողովի անդամ եւ ատենապետ:

Մէկն էր այդ թուականէն քիչ առաջ սկսած եւ քանի մը ամիս միայն լոյս տեսած Օտեանի փոքրիկ «Արեւ»ին վարչութեան: Այդ հանգամանքով եւ Պօղոս փաշա Նուպարի երաշխաւորութեամբ է՝ որ 1915ին, պատերազմի ատեն, իր անունին տրուեցաւ արտօնութիւնը ներկայ «Արեւ»ին, զոր սկսան հրատարակել ինք, Տամատեան եւ Թեքեան, Աղեքսանդրիոյ մէջ, իբրեւ երկօրեայ թերթ:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆԻ

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻՆ

Ամբողջ պատերազմի շրջանին եւ զինադադարէն յետոյ մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը, եօթ տարի Մկրտիչեան իր գործէն աւելի զբաղեցաւ ազգային գործով Ազգային Միութենէն ներս յանուն կուսակցութեան: Խելքը եւ եռանդը տրամադրելով այդ գործին, կանոնաւոր աշխատանքի մարմնացումը եղաւ ան: Երբեմն շաբաթական քանի մը անգամ Աղեքսանդրիայէն կ'անցնէր Գահիրէ: Կամաւորներու համար դիմումներ ֆրանսական հիւպատոսարանը, ժողովներ, յարատեւ թղթակցութիւն, յօդուած եւն., ամէն ինչ կրնար ընել այս նիհար, վատառողջ մարդը, որ մեծ ընտանիքի մը հայրն էր միաժամանակ:

1920ին, Փարիզի Ազգային Բ. Համագումարը Պօղոս Նուպարի առաջարկով զինք անդամ ընտրեց Ազգային Պատուիրակութեան, եւ ընդհանուր քարտուղար, պաշտօն մը զոր գնաց եւ վարեց վեց ամիսի չափ ու վերադարձաւ Եգիպտոս:

Հրապարակագիր Մկրտիչեանը հատորներ լեցնելու չափ բան գրած է Կ. Պոլսոյ եւ արտասահմանի հայերէն թերթերուն, յետոյ Աղեքսանդրիոյ Réformesի մէջ Armenus ստորագրութեամբ:

եղած է «Բիւզանդիոն»ի մէջ տնտեսական եւ ելեւմտական նիւթերու վրայ գրող «Պրոքըր»ը:

Մէկ խօսքով, վերջապէս, իբր Զնչակեան նորակազմ կեդրոնին անդամ, իբր Ռամկավար Կուսակցութեան հիմնադիր եւ ղեկավար, իբր ԶԲԸՄի գոյառութեան եւ զօրացումին սատարող, իբր հոգաբարձութեանց եւ թեմական ժողովներու անդամ եւ ատենապետ, իբր պատերազմի սկիզբէն մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը Եգիպտոսի մէջ գործող Ազգային Միութեան անդամ, իբր Ազգային Պատուիրակութեան անդամ եւ ընդհանուր քարտուղար, իբր մասնակցող բոլոր ազգային պայքարներուն եւ ձեռնարկներուն, որոնք աւելի քան երեսուն տարուան շրջան մը կ'ընդգրկեն. վերջապէս իբր գրող, իբր հրապարակագիր, Լեւոն Մկրտիչեան, անձնական ծանրածանր զբաղումներով եւ մեծ ընտանիքի մը հոգերովը բեռնաւորուած այս մարդը, շատ աւելի աշխատած, ծառայած, յոգնած է ազգին համար, շատ աւելի արդիւնքներ տուած է եւ արտադրած է քան արհեստով ու պաշտօնով շատ մը հանրային գործիչներ:

Աւելցնենք նաեւ որ հարուստ մը չըլլալով հանդերձ, շատ մը ունեւորներէ աւելի առատաձեռնօրէն «տուած» է ազգային բոլոր կարիքներուն, հանրօգուտ բոլոր հաստատութեանց եւ ձեռնարկներու համար, այնքա՛ն մեծ էր իր մէջ զոհաբերութեան ոգին, եւ այնքան այլազան ձեւերու տակ ի յայտ կու գար:

ՄԱՅԸ

Շուրջ 15 տարիներէ ի վեր Մկրտիչեան կը տառապէր լեարդի բարդութիւններէ եւ տարի մըն ալ սրտի անբուժելի հիւանդութենէ մը, որ պատճառ եղաւ վաղահաս դառնաղետ մահուան: Ան իր ետին կը թողու այրի մը եւ երեք մանչ զաւակներ՝ Ժիրայր, Շաւարշ եւ Գրիգոր:

Կը մահանայ Աղեքսանդրիոյ մէջ Մարտ 29, 1932ին: Յաջորդ օր՝ Մարտ 30ին կատարուեցաւ յուղարկաւորութիւնը Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցւոյ մէջ, ուր հաւաքուած էին ազգային կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչները, հայ թէ օտար ու եգիպտացի բարձրաստիճան անձնաւորու-

թիւներ, գաղափարի ընկերներ եւ Մկրտիչեանը սիրող ու յարգող ազգայիններու մեծ թիւ մը:

Այսպէս ի՞նչ էին Փոլ Պենետուլչի՝ Աղեքսանդրիոյ առեւտրական խառն դատարաններուն նախագահը, Մոնթէրո՝ Աղեքսանդրիոյ խառն դատարանի նախագահը, փաստաբանական կաճառի նախագահներ ու անդամներ:

Եկեղեցական արարողութեան նախագահեց առաջնորդական փոխանորդ Մամբրէ Ծ. Վրդ. Սիրունեան, որ յատկապէս Գահիրէէն եկած էր. ան խօսեցաւ դամբանականը:

Մարմինը առաջնորդուեցաւ Շաթալիի հայոց գերեզմանատունը, ուր յանուն ՌԱԿի գաղափարի ընկերներուն խօսք առաւ «Արեւ»ի խմբագիր Յովհաննէս Պօղոսեան, ըսելով. «Յարգելի՛ ընկեր, այն գաղափարի գործը, որուն դրօշակակիրը եղար, պիտի տանինք մենք, մնացողներս, ներշնչուած քու օրինակէդ եւ լեցուած քու հաւատքովդ:

«Դո՛ւն այսօր փակած ես աչքերդ, բայց հոգիդ կը հսկէ մեր վրայ: Ներե՛ որ չունենամ ափ մը հող Զայաստանէն բերուած, խառնելու համար հողակոյտիդ: Այդ նուիրական հողը պիտի սեղմէիր կուրծքիդ եւ սառած սիրտդ պիտի տաքցնէիր անով, դուն որ Զայաստանի վերածնունդը ողջունած էիր պայծառ տեսողութեամբդ եւ հայրենասերի խանդավառութեամբ:

«Քու օրինակդ թող վարակէ բոլոր անոնք որ քու շուրջդ են հիմա եւ իրենց մէջ պահեն քու յիշատակդ հայրենիքի սերէն անբաժան:»

Փոխան ծաղկեպսակի նուիրատուութիւններ կատարուեցան ի նպաստ «Արեւ» օրաթերթին:

Յաւակցական հեռագիրներ դրկած էին Փարիզէն ՌԱԿի Կեդրոնական Վարչութիւնը, ՌԱԿի եւ ԶԲԸՄի զանազան երկիրներու շրջանակները, ՍԴԶԿի վարիչ մարմինը եւ այլ ազգայիններ:

ԿԱՐԳ ՄԸ ՑԱԻԱԿՑԱԳԻՐԵՐ

Միհրան Տամատեան (Պէյրութ). «Մեծ հայրենասէրին, բարեկամիս եւ ընկերոջս անդարմանելի կորուստէն մեծապէս յուզուած եմ»:

Սեդրակ Կեպէնլեան (Նիկոսիա). «Ժողովուրդ եւ կուսակցութիւն մէկ կողմէն կ'ողբան մահը

Մկրտիչեանին, միւս կողմէն կ'օգտուին եւ կը ներշնչուին անոր անմահ յստակատեսութենէն եւ ազգանուէր ծառայութիւններէն»:

Արշակ Զօպանեան (Փարիզ). «Մեր ազգը, մեր կուսակցութիւնը շատ կարեւոր ուժ մըն է որ կը կորսնցնէ: Ես ինքս կը գրկուիմ ընդ միշտ իմ ամենէն շատ յարգած ու սիրած մէկ բարեկամէս»:

Թորգոմ Արք. Գուշակեան (Փարիզ). «Ժիր, մտացի, նուրբ, կարգապահ, կորովի, զարգացած, իր որոշ աշխարհահայեացքն ունեցող եւ անվիճելի ողջմտութեամբ ազգասէր հայն է որ կը խօսի ու կը լսէ ինծի. իր խիստ գիծին տակ՝ բարի եւ ազնիւ մարդը, բարձր մտաւորականին մէջ՝ բարի գործիչը, իր ճշմարտութեանց գեղումներուն մէջ ալ միշտ բարեսէր եւ բարենկատ»:

Վահան Մալեգեան (Փարիզ). «Ազգը իրմով կը կորսնցնէ ճշմարիտ հայ մը՝ որ կեանքն ի բուն հոգեւին նուիրուեցաւ անոր ազատագրումին, եւ մեր Միութիւնն ալ անփոխարինելի բարեկամ մը՝ որուն մատուցած ծառայութիւնները երախտագիտութեամբ պիտի յիշուին միշտ»:

Տիգրան Կամսարական (Փարիզ). «Իր մտքին բացառիկ կորովը ու իր ազնիւ նկարագիրը հիացում ու յարգանք կ'ազդէին ամենուն եւ ամեն տեղ»:

Լեւոն Թիւթիւնճեան (Լոզան). «Ի՛նչ օգուտ ունին սակայն խօսքերը եւ բառերը բիրտ իրականութեան առջեւ»:

ՄԱՃԾՈՒՄՆԵՐ ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻԶԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Վահան Թեքեան. «Մարդը հայ էր եւ՝ ինչ որ լաւագոյն է՝ Զայը մարդ էր Մկրտիչեանի մէջ, մանաւանդ իր կեանքին վերջին քսան տարուան շրջանին: Խելացի էր, հանդարտ եւ լռամիտ: Բարեսիրտ ու ազնիւ ծայրայեղօրէն: Առատաձեռն՝ շատ մը հարուստներէն աւելի: Անոնցմէ էր, որոնք եւրոպական ազգի մը մէջ, ողնայարը կը կազմեն ազգին, ծանօթ են ամբողջ ժողովուրդին, կը սիրուին, կը մեծարուին անկէ, որովհետեւ անոր համար աշխատած են միշտ՝ անշահախնդրօրէն եւ արդիւնաւոր կերպով: Իմ համոզումս է, որ եթէ մենք տասը Մկրտիչեան ունենայինք Պոլսոյ մէջ 1908-

1914ին եւ Փարիզի մէջ՝ 1910ին, այսպէս չէինք իյնար կամ իյնալէ վերջ՝ կրնայինք աւելի դիւրաւ վերականգնիլ այսօր»:

Միհրան Տամատեան. «Մկրտիչեան մեծ հայրենասէր մըն էր, ու գերազանցապէս հայ: Այսպէս՝ 1909 թուականն էր, Օսմանեան խաբուսիկ Սահմանադրութեան խանդավառ երազներուն յաջորդած էր Ատանայի եղեռնին աննկարագրելի հիասթափութիւնը: Մեր յուսախաբութիւնը եւ սեւ սուգը կարծես բաւական չէին, եւրոպական կաշառակեր թերթեր՝ կեղծ կարեկցութեան բառերու ընդմէջէն հայերը կը մեղադրէին՝ անոնց վերագրելով նախայարձակ ըլլալու յանցանքը, մզկիթներու հրկիզումը եւ նման խժոժութիւններ, եւ այս յերկրանքներուն արձագանգ կ'ըլլային երբեմն Եգիպտոսի ֆրանսական եւ անգլիական թերթերը...: Մկրտիչեան անհունօրէն դառնացած ու զայրացած՝ օրին մէկը Աղեքսանդրիոյ «Լա Ռեֆորմ» թերթին մէջ «Արմենիոս» ստորագրութեամբ՝ որ իր ծանօթ ծածկանունն էր՝ հրատարակեց բացնամակ մը՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

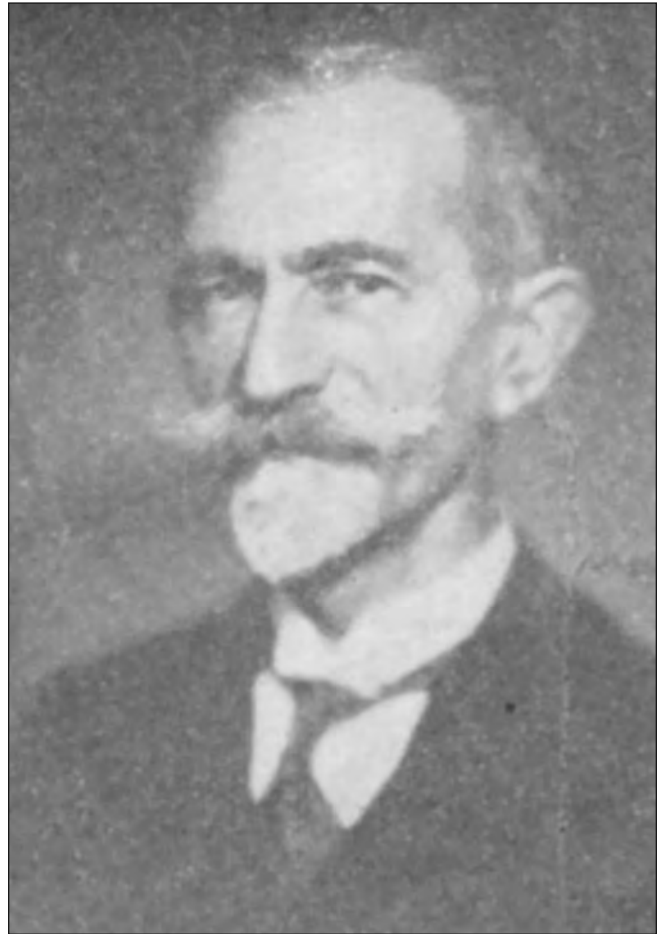
Պարո՛ն եւրոպացիներ, դուք վերջերս քիչ մը շատ կը զբաղուիք մեզի՝ հայերուս՝ վերաբերեալ խնդիրներով ու մեր ցաւերով. ի սէր Աստուծոյ, տեղերնիդ կեցէք ու մեզ հանգիստ ձգեցէք: Մենք պետք չունինք ո՛չ ձեր գովեստին, ո՛չ ալ ձեր գուրին: Դուք մարդ էք, գացէք մարդերով զբաղեցէք, մենք մարդ չենք, հայ ենք»:

Արտակ Դարբինեան. «Ուներ նուրբ, թափանցիկ եւ տրամաբանող միտք. իր արտայայտութիւնները զարմանալիօրէն յստակ էին անպայման, եւ մանաւանդ անսթեւեթ, բայց գրաւիչ եւ ազդու: Եթէ չէինք կրնար համաձայնիլ իր այս կամ այն մտքին հետ, բայց պիտի հիանայինք միշտ իր տրամաբանելու կարողութեան, իր հմտութեան զոր կը ցուցնէր առ հասարակ ազգային, քաղաքական, ընկերային, հասարակական խնդիրները քննելու եւ վերլուծելու ատեն: Մկրտիչեանի մէջ ես առաջին թրքահայ քաղաքական-կուսակցական գործիչն եմ տեսած որ կը բաժնուէր արեւելահայ քաղաքական-կուսակցական գործիչներէն իր հարուստ մտապաշարով եւ ինքնուրոյն դատողութիւններով, իսկ

արեւմտահայ նոյն գործիչներէն իր անշնչիւ, անարուեստ, բայց բովանդակալից եւ խորունկ արտայայտութիւններով»:

Վահան Մալեզեան. «Շատ քիչեր կրցան իրենց պաղարիւնութիւնը պահել որքան Մկրտիչեան. հոն ուր շատերը, ու երբեմն ժողովուրդը գրեթէ ամբողջովին, խելայեղ ուստումով բռնկեցան, անկարելի պայքարին մէջ կամ անհաւատալի յաղթանակին հանդէպ, իր ժպիտը, քաղցր ու մեղմ այն ժպիտը որ բարութեամբ եւ ազնուութեամբ թրծուած էր, կու գար սանձահարել հրկիզող կրակն ու հալածող կիրքը: Հանդարտ ու ժպտագին, ան ունէր իր կտորով խօսքը, տրամաբանութեան անհերքելի շեշտովը հրամայական, որ կու գար ոգեւորել երբ վարանումը կը տատամսէր կամ կու գար կասեցնել, երբ յիմարութիւնը կը խոյանար, հատիկ բառերով, իր խօսքը յաճախ նշդրակի դերը կը կատարէր: Մեծ հոգեբան մըն էր նաեւ այդ խոր իրատեսը: Մե՛ղք որ, արդարեւ, մեր ազգը չունեցաւ իր ալեկոծութեան միջոցին բազմաթիւ Մկրտիչեաններ»:

Միքայէլ Կիւրճեան. «Հզօր եւ պայծառ իմացականութիւն, հարուստ, կենսալիք, լաւատես խառնուածք եւ ամրախարիսխ հաստատագիծ նկարագիր, ներուժ կերպով եւ պողովատիկ կամք, ողջմտութիւն որ մտքին առողջութիւնն է եւ ուղղամտութիւն, որ սրտինն է: Նիւթական արժէքներուն ստորադասումը՝ իմացական, հոգեւոր

արժէքներուն: Ամէն բանէ առաջ, Մկրտիչեան մարդ մըն էր, եւ նշանաւոր բարձր մարդ մը: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ համար եղաւ *նշանաւոր հայ մը, բարձր ազգասէր մը*»:

Համայնապատկեր Պոլսոյ

2. ԲԱԺԻՆ

ԱԿԱՆԱԲՈՐ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՈՍՄԱՎԱՐՆԵՐ

ԱՐՇԱԿ ԱՊՈՅԱՆԵԱՆ

Կ. Պոլիս, Յունիս 17, 1879 - ԳաՀիրե, Յունիս 24, 1962

*«Կարծես թէ՛ Արքեմետեսի լծակը եւ
Յերթիւլեսի ոյժը իրենն ըլլային»*

ՊՈԼՍՈՅ ՄԵՋ ԱՆՑՈՒՅԱԾ ԻՐ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Արշակ ծնած է Աստուածատուր Ալպոյաճեան կրթասեր ընտանիքին յարկին տակ Յունիս 17, 1879ին, Կ. Պոլսոյ Սկիւտար հայաշատ շրջանին մէջ: Ծնողքը կեսարացի, ունեցած են չորս զաւակներ, որոնց երրորդը եղած է Արշակ: Ուսումը ստացած է Պոլսոյ Պերպերեան վարժարանը դասընկեր ունենալով Ղեւոնդ Արք. Դուրեանը (Նախկին Նահատակ առաջնորդը Ամերիկայի Զայոց) եւ Գրիգոր Նշանեանը, ծանօթ՝ Մոնագլ գրչանունով, որ աշխատակցած է «Մանգումե»ին եւ լրագրական կեանք մտած՝ խմբագրապետ Քասիմի քաջալերութեամբ: Սահմանադրութենէն ետք հրատարակած է «Վերջին Լուր» անկախ ժողովրդային օրաթերթը եւ հիմնադիրներէն եղած է Սկիւտարի ՌԱԿի Ակումբին:

Արշակ յաճախած է Նաեւ Ազգային Կեդրոնական վարժարանը, որ 1895ին կիսատ ձգելով մտած է կեանքի ասպարեզ: Խորթ թուացած է իրեն առեւտրական գործը եւ այդ իսկ պատճառով մտած է «Բիւզանդիոն» օրաթերթի (հիմնուած՝ Նոյեմբեր 4, 1896ին) խմբագրութեան մէջ իբրեւ վարչական պաշտօնեայ՝ խմբագրապետ Բիւզանդ Քէչեանի վերահսկողութեան տակ:

Գրական ասպարեզ կը մտնէ 1897ին՝ տպագրելով յօդուածներ «Բիւզանդիոն» օրաթերթին մէջ, որ լոյս կը տեսներ երեկոյեան: Զանդէս կու գայ «Ս. Անգեղացի» եւ «Շաւարշ» ծածկանուններով՝ «Զանդէս Ամսօրեայ», «Կոչնակ», «Բիւրակն», «Մասիս», «Ծաղիկ», «Սուրհանդակ» եւ այլ պարբերականներու մէջ: Կը գործակցի Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»ներուն, մանաւանդ՝ 1920-1922 տարիներուն: Զրապարակագրական իր աշխատանքներուն համար երկու անգամ «Միւտիրիթ» (ոստիկա-

նութիւն) տարուելով հարցաքննուած է:

Գրած է Նաեւ ՌԱԿի «Ժողովուրդի Ձայնը» քաղաքական եւ հասարակական օրաթերթին մէջ, որ կը հրատարակուէր Ղալաթիոյ Պիլլուր թիւ 10 փողոցին վրայ: Նախ՝ անկախ, ապա՝ պաշտօնաթերթ Զայ Ռամկավար Կուսակցութեան: Արտօնատերն էր Ա. Ինճեճիկեան:

1910ին ընտրուած է երեսփոխան Պոլսոյ Ազգային Ժողովին: Երկրորդ անգամ ընտրուած է Նոյն պաշտօնին՝ 1922ին:

Մտած է Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարան 1910ին եւ որպէս դիւանի տնօրէն պաշտօնավարած՝ մինչեւ 1922 թուականը: Ան, Նոյեմբերին,

քեմալականներու Պոլիս մուտքէն առաջ, հեռացած է Պոլիսէն ու անցած՝ Սելանիկ, ուր մնացած է ժամանակ մը, ապա՝ Աթէնք եւ հոնկէ՝ հազարաւոր որբերու հետ Գորֆու, ուր իբրեւ ուսուցիչ պաշտօն վարած է որբանոցներու մէջ: Որբերու ցրուումէն ետք փոխադրուած է Գահիրէ:

ԳԱՅԻՐԷՆ ԿԸ ԴԱՐՁՆԷ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

1923ին հեռանալով Յունաստանէն, վերջնականապէս հաստատուած է Գահիրէ, ուր եղած է ուսուցիչ Ազգային Գալուստեան վարժարանին (հիմնուած 1854ին) եւ ապա՝ դիւանապետ 1924-1935 տարիներուն Եգիպտոսի Հայոց Ազգային Առաջնորդարանին:

Հրատարակած է «Ազատ Միտք» (1936-1937) շաբաթաթերթը, «Գրասերի Առաջնորդ» (1938-1949) պարբերականը եւ Դ. Շահլամեանի հետ՝ «Կեանք եւ Գիր» (1948) տարեգիրքը: 1941ին կը հիմնէ հայ տպարան մը, որպէսզի իր հրատարակած թերթերն ու գիրքերը կարենայ տպագրել:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ

Իր ողջութեան ընկեր Արշակ Ալպոյաճեան հրատարակած է 22 արժեքաւոր աշխատասիրութիւններ, որոնք անկասկած արդիւնք են իր ջանասիրութեան եւ վաստակին: Հայ բանասիրութեան մէջ ան ծանօթ է ազգային ականաւոր գործիչներու կեանքին ու գործունեութեան նուիրուած մեծարժեք գործերով: Ստորեւ կը ներկայացնենք հրատարակած իր գիրքերուն ցանկը.

Կենսագրած է «Ուսումնասիրութիւն Սրբուհի Տիւսաբի» (1901 - Վենետիկ), «Գրիգոր Զօհրապ» (մեծադիր 350 էջ - 1919 - Կ. Պոլիս), «Գրիգոր Կեսարացի պատրիարք եւ իր ժամանակը» (1936 - Երուսաղէմ), «Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան» (1940 - Գահիրէ), «Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապէշիստան ԺԷ դարուն» (1946), «Մինաս Զերազ» (1927 - Գահիրէ): Մամուլի մէջ հրատարակած է «Անհետացող դէմքեր», որ իր ժամանակաշրջանի հայ մշակոյթի նշանաւոր գործիչներու վերաբերեալ առանձին հանրագիտարան է:

Հայագիտութեան բնագաւառին մէջ Ալպոյաճեանի մեծագոյն ներդրումը կ'ըլլան հայ գաղթավայրերու պատմութեան նուիրուած մեծածաւալ գործերը: Այդ ուսումնասիրութիւններէն առաջինն է՝ «Հայք ի Ռումելի» (անտիպ), որ 1905ին արժանացեր է Իզմիրլեան գրական մրցանակին: Այնուհետեւ, լոյս տեսան իր «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ» երկու հատորով (1937), «Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց» (1952), «Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը» (1960), «Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց» (1961), «Յուշամատեան Կուտինահայերու» (1961) աշխատութիւնները: Այս գործերուն մէջ կ'ընդգրկուին համապատասխան շրջանի աշխարհագրութիւնը, մշակոյթը, հասարակական եւ տնտեսական կեանքը, հայերու տեղահանման եւ աշխարհով մէկ սփռուելու պատմութիւնը եւ բազմաթիւ անուանի մարդոց կենսագրութիւնները: Նշենք որ հրատարակած է նաեւ «Պուլկարաց պատմութիւն» (1910 - Վառնա), «Յաւիտենական Երուսաղէմ» եւ ֆրանսերէն լեզուով՝ "Les Armeniens et l'Imprimerie" հայ տպագրութեան 100ամեակին նուիրուած գիրքը (70 էջ):

Ալպոյաճեան գրած է նաեւ հայկական գաղթավայրերու առաջին ամբողջական պատմութիւնը՝ «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան» երեք հատորներով (առաջինը՝ 1941ին, երկրորդը՝ 1955ին, երրորդը՝ 1961ին - Գահիրէ), չորրորդը՝ անտիպ (1941-1961): Ան դրած է նաեւ հայ դպրոցի լիակատար պատմութիւն ստեղծելու հիմքը՝ «Պատմութիւն հայ դպրոցի» առաջին հատոր, երկրորդը՝ ձեռագիր վիճակի մէջ է տակաւին (1946):

Լոյս տեսած կարեւոր աշխատասիրութիւններ են «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց 1908, 1909 եւ 1910» (Կ. Պոլիս), «Օսմանեան կայսրութեան Սահմանադրութիւնը», «Քննական ակնարկներ»:

Ան եղաւ առաջին հեղինակը, որ կազմեց Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւնը, զայն հասցնելով մինչեւ մեր օրերը:

Ըսենք որ Ալպոյաճեան հեռու մնալով հանդերձ Գահիրէի առանձնաշնորհեալ բարձր խաւի մար-

դոցմեն, պահելով իր գիտական կեանքի լայն հետաքրքրություններն ու մնալով իր ստեղծած աշխարհին մեջ, իր աշխատություններու հրատարակութեան մեծ մասին համար դիմած է սփիւռքահայ բարերարներու նիւթական աջակցութեան:

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐԸ

Արշակ Ալպոյաճեանի մահէն յետոյ, շնորհիւ «Արեւ» օրաթերթի խմբագիր ընկեր Երուանդ Ազատեանի գործնական ու անձնական միջամտութեան, իր գրադարանը, դիւանը եւ արխիւային հաւաքածոյին մէկ մասը, պատրաստուած մասնաւոր սնտուկներով, Աղեքսանդրիոյ վրայով, այդ օրերուն տեղի ունեցող Ներգաղթի շարժումին հետ նաւով կը տեղափոխուի Հայաստան եւ կը պահուի Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ:

Արխիւէն ուրիշ մաս մը, որ տակաւին կը գտնուէր մայեսթրօ Եղուարդ Յակոբեանի մօտ, 1982ին, ընկեր Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան անձամբ կը տանի Հայաստան եւ կը յանձնէ Մատենադարանին, ինչպէս որ ընկեր Ալ. Սարուխանին արխիւէն մաս մը նոյն ժամանակ կը յանձնէ Գրականութեան Թանգարանին: Անոր ձեռագիրներուն մէջ կան շատ կարեւոր ուսումնասիրություններ եւ անտիպ գործեր, որոնք կը սպասեն հրատարակութեան: Յիշենք անոնցմէ.

«Հայերը Բիւզանդական երկիրներու մէջ», «Իրանի հայերը», «Պաղտատի հայերը», «Կիպրահայ գաղութը», «Պրուսայի հայերը», «Տրապիզոնի հայերը», «Սպանիա եւ հայերը», «Ամերիկա եւ հայերը», «Պատմութիւն Սուրբ Փրկչեան Ազգային Հիւանդանոցի 100ամեակին առթիւ», «Տպագրութեան արուեստը ի հայտ», «Հայ եւ թուրք յարաբերություններ», «Պատմութիւն հայ ազատագրութեան», «Պատմութիւն հայ տպագրութեան», «Ժամանակակից պատմութիւն հայոց», «Կարապետ Փանոսեանի կեանքն ու գործը», «Կարապետ Իւթինճեանի կեանքն ու գործը», «Արմենակ Հայկունիի կեանքն ու գործը», «Յիշատակներ»:

Տարիներ ետք, Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ Ալպոյաճեանի «Վա-

հան Թեքեանի հանրային գործունեութիւնը» երկասիրութիւնը:

Հրաշքներու հաւատացող մտաւորականը այսպէս կ'արտայայտուի. «Հակառակ այն համոզման թէ արտասահմանի մէջ ալ՝ շատ հեռաւոր ապագային հայ ծագումով այլ ոչ հայու զգացմամբ միայն խլեակներ պիտի մնան, պետք չէ յուսահատիլ եւ որչափ հնար է երկարել օրհասը՝ սպասելով հրաշքի մը, որ կրնայ պատահիլ»: Իր անուանակից Արշակ Զօպանեանէն աւելի լաւատես եղաւ ինք, երբ Փարիզի մեր ընկերը 1930ին կը կրկնէր յաճախ թէ Ֆրանսայի մէջ դժուար թէ հայութիւն մնայ մինչեւ քսան տարի...: Սխալած էր Զօպանեան, եւ հրաշքի սպասող Գահիրէի Արշակին համար իր Վահան Թեքեանի նուիրուած երկասիրութիւնը արդէն լոյս կը տեսնէր երիտասարդ մտաւորականի մը կողմէ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԵՋ

Երիտասարդ տարիքէն, տակաւին Պոլիս, ան արդէն անդամակցած էր Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան (ՀՍՌԿ), որ 1911ին կը գումարէր իր անդրանիկ Պատգամաւորական Ժողովը: Կուսակցութեան շարքերուն կը միանային առիւնքնող մեր ազգային մեծ դէմքերը՝ Վահան Թեքեան, Միհրան Տամատեան, Արշակ Զօպանեան, Տիրան Զելէկեան, Վահան Մալեգեան:

Մասնակցած է ՀՍՌԿ Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, որ կը գումարուէր Պոլսոյ մէջ, Սեպտեմբեր 1920ին, Արտակ Դարբինեանի, Վահան Թեքեանի, Յովսէփ Գույումճեանի, Մարտիրոս Տէր Ստեփանեանի, Գրիգոր Պեօգիկեանի, Լեւոն Թիւթիւնճեանի, Աւետիս Թերզիպաշեանի եւ այլ պատուական ընկերներու կողքին:

Կը գործակցէր Վահան Թեքեանին հետ, մա՛նաւանդ իր աշխատակցութիւնը բերելով այդ օրերու Միջին Արեւելքի մեր մեծագոյն օրկանին՝ «Արեւ» օրաթերթին, որուն երկարամեայ խմբագիրն էր Վահան Թեքեան: Ալպոյաճեանի գործերէն շատեր եւ յօդուածներէն մեծ թիւ մը լոյս տեսած են Գահիրէի մեր թերթին մէջ, որմէ հետագայ տա-

րիներու ընթացքին օգտուած ու արտատպած են ռամկավար ազատական մամուլի մեր միւս թերթերը՝ Պոստոնի «Պայքար»ը, Ֆրեզնոյի «Նոր Օր»ը, Պեյրուօի «Չարթօնք»ը, Յալէպի «Եփրատ»ն ու Փարիզի «Ապագայ»ն:

1925ին, արդէն ազգային եկեղեցական կեանքը սկսած էր փոթորկիլ մա՛նաւանդ Զ.Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան միջեւ: Հակամարտ քաղաքական այս երկու ուժերու պայքարը շարունակուեցաւ մինչեւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ 1956ի վերջնական երկփեղկումը, որ տակաւին մինչեւ օրս կը շարունակուի, պահելով հանդերձ Եգիպտոսի թեմը օրինապահ, մնալով՝ հաւատարիմ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի:

Նոյն տարին, 1925ին, ՌԱԿը կը ներկայանայ Գահիրէի Ազգային Զաղաքական Ժողովին իր թեկնածուններով եւ Արշակ Ալաօյաճեան, որ այլապէս ալ, Պոլսոյ օրերէն ծանօթ էր եկեղեցական կարգ ու սարքին եւ մա՛նաւանդ՝ օրէնքներուն, կ'ընտրուի Ժողովի անդամ ու ապա՝ ատենադպիր: Նոյն տարին Զաղաքական Ժողովի ատենապետութեան աթոռը կը գրաւէ Վահան Թեքեան:

1955ին կ'ընտրուի պատուիրակ Էջմիածնի կաթողիկոսական ընտրութեան՝ ներկայացնելու Եգիպտոսի թեմը: Վազգէն Ա. Պալճեան կ'ընտրուի Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան 130րդ Կաթողիկոսը: Գեորգ Զ. Չեօրեքճեան վախճանած էր 1954ին:

Դարձեալ 1955ին, ազգային եկեղեցական պայքարի ամենէն սուր օրերուն, Ալաօյաճեան կ'ընտրուի անդամ Գահիրէի Թեմական Ժողովին եւ փոխ ատենապետ նոյն Ժողովին:

Գնահատելով ազգին ընծայած իր օգտակար ծառայութիւնը՝ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը վարձատրած է զինք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ շքանշանի Ա. աստիճանով ու շնորհած՝ մասնաւոր հայրապետական կոնդակ:

Ալաօյաճեան 1959ին «ուխտի կ'երթայ» իր պաշտած հայրենիքը՝ Խորհրդային Հայաստան եւ Էջմիածին: Ալաօյաճեան Երեւանի մէջ կ'արժանանայ մեծ ընդունելութեան: Իր այցելութեան առթիւ,

տեղի կ'ունենան խորհրդակցական հանդիպումներ գիտական թէ ակադեմական մակարդակով, զանազան խնդիրներու շուրջ: Գահիրէ կը վերադառնայ այն խոր համոզումով, որ Հայաստանը նախկին խեղճ, անօգնական եւ անզօր երկիրը չէ այլեւս, թէ ան ներկայիս արդէն կը քալէ դէպի նոր աննախընթաց փայլուն ժամանակաշրջան:

Դեռ 1922ին, Արշակ Ալաօյաճեան կը գրէր Խորհրդային Հայաստանի մասին. «Համոզուած՝ թէ ո՛րքան ալ այսօր Հայաստանի անկախութիւնը խնդրական է, սակայն Հայոց հաւատքն անսասան է հայրենիքի մը կազմութեան համար, կ'ըսենք Անկախ Հայաստանի մը համար»: Եւ կամ՝ 1923ին դեռ կը գրէր. «Իրապաշտօրէն արձանագրելու ենք որ [խորհրդային կարգը] խաղաղութիւն բերաւ, որուն շնորհիւ կազդուրման շրջան մը պիտի բոլորէ մեր հայրենիքն ու իր ժողովուրդը...»:

Գիրերու Գիւտի 1600ամեակին առթիւ եւս, 1962ին, հրաւեր կը ստանայ ներկայ գտնուելու հանդիսութիւններուն, սակայն առողջական պատճառներով, վերջին պահուն, ստիպողաբար կը հրաժարի մեկնել:

Ուղիղ նկարագրի տէր եւ անկեղծ մարդ էր ան: Առանց շողոքօրթելու բացայայտօրէն ամենուն երեսին կու տար իրենց թերութիւնները: Անվիատ աշխատող մը եղած է ան ազգային կեանքին մէջ եւ աշխատանքը իր փառքը նկատած է միշտ, կեանքին իմաստը փնտռած եւ գտած է օգտաշատ աշխատանքի մէջ:

ԵԹԷ ՊԵՏՔ ԸԼԼԱՐ, ՆՈՅՆԻՍԿ ԳՐԻԳՈՐ
ՉՕՐԴԱՊԻ ԹԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿՐՆԱՐ
ՄԱՏՆԱՆՇԵԼ

Իր «Անձեր եւ անցինք» յօդուածով եթէ պետք ըլլար կրնար նոյնիսկ մերկացնել Գրիգոր Չօհրապը. այնքան անկեղծ էր ինքզինքին հետ: Կարդանք այս քանի մը պարբերութիւնները, ցոյց տալու իր անկողմնակալութիւնը:

«Իմ 60 տարուան գործօն կեանքիս ընթացքին տեսածներուս վրայ հիմնուելով կրնամ ըսել, թէ՝ ազգային պատուակալ պաշտօններու կոչուած բոլոր հայ անհատները մեծ մասամբ բարեմտու-

թեամբ աշխատողներ եղած են. սակայն շատ քիչ անգամ օգտակար եղած կամ կրցած են ըլլալ շատ մը պատճառներով, զորս մի առ մի բացատրել շատ երկար աշխատութիւն մը պիտի ըլլար: Այդ պատճառներէն մէկը, մեր ազգային գործերու մատակարարութեան ողբալի վիճակին գլխաւոր պատճառը, մեր ազգային գործերու վարիչներուն անկարողութիւնն է»:

«Ամենէն ուշիմներէն, ամենէն ճարտասաններէն, վերջապէս ամենէն արժեքաւորներէն մէկը, իբրեւ իմացականութիւն, Գրիգոր Չօիրապ, որուն համար ամենքն ալ հիացում ունէին, թերեւս անհաւատալի ըլլայ եթէ ըսեմ թէ դժբախտաբար մէկն էր անոնցմէ, որոնք Ազգային Սահմանադրութիւնն իսկ չեն կարդացած, ուր մնաց ուսումնասիրելը: (Չօիրապ ասպարեզով փաստաբան էր.- 34): Քանի քանի անգամներ վիճաբանութեան առարկայ հարցի մը համար խօսք առած է եւ յայտարարած, թէ այս մասին Սահմանադրութեան տրամադրութիւնը չի գիտեր, սակայն տրամաբանութիւնը կը պահանջէ որ այդպէս ըլլայ: Չօիրապ իր պերճախօսութեամբ եւ օրէնսգիտական հմտութեամբ կը պարտկէր իր պակաս կողմը, իսկ մեծամասնութիւնը մեր երեսփոխաններուն, որոնք իրեն պէս անգիտակ էին այն օրէնքին, որուն ուժով պաշտօնի կոչուած էին, ոչինչ ունէին փոխարինելու համար իրենց տգիտութիւնը եւ ծիծաղելի կ'ըլլային»:

Հոս արձանագրելու ենք որ Ալլայաճեան հրապարակագրութեան մէջ եղաւ մաքուր, պարկեշտ, սակայն աններող. բնաւ չվարանեցաւ մտրակելու հակահայաստանեան տարրերը իր կճող յօդուածներով:

Անոր պատմական պրպտումները եղած են ճշգրիտ, վաւերական եւ անանձնական, այդ իսկ պատճառով, իր հեղինակութիւնը եղաւ մեծանձն եւ գնահատութիւնը իր գործերուն եղաւ համահայկական, հասնելով մինչեւ մայր հայրենիքի ծոցը:

Կը պակսէր իրեն ունենալ օգնական քարտուղար մը, աւելի կազմակերպուած կերպով եւ հաւանաբար ալ աւելի ներկայանալի մատուցելու իր երկերը. բան մը, որ օրին Անթիլիասի մայրավանքին մէջ ըրաւ Սիմոն Սիմոնեան որպէս գիտական

աշխատակիցը Գարեգին Յովսէփեանց Կաթողիկոսին:

ՀԱՅ ՌԷՍՈՒՑԻՉԸ

Ազգային խանդավառ եռուզեռ մը կ'ապրէր եգիպտահայութիւնը յետ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին: Նիւթապէս աւելի բարեկեցիկ էր եգիպտահայուն կեանքը եւ ազգային հաստատութիւններու նիւթական պարտաւորութիւնները աւելի նուազ էին բաղդատմամբ շրջանի այլ գաղութներուն, շնորհիւ եգիպտոս հաստատուած աղա-փաշաներուն:

Արշակ Ալլայաճեանի տարիներու վրայ երկարող ուսուցչական ասպարեզը մեծապէս գնահատուեցաւ որքան դպրոցի հոգաբարձուներուն, նոյնքան՝ ուսանողութեան կողմէ: Իր բազմահարկը նախկին աշակերտները հպարտութեամբ եւ մեծ հաճոյքով կը յիշեն ուսանողութեան այն օրերը, ուր Պարոն Ալլայաճեանը ունեցած են իբրեւ ուսուցիչ եւ դաստիարակ:

ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԻՐ

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՄՏԱԻՌՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

Աւելի քան 60 տարիներու նամակագրութիւն մը պահած է Ալլայաճեան: Առանձինն այդ արդէն կ'արժէր հրատարակել լոյս աշխարհի բերելու ամբողջ ժամանակաշրջանի մը կենդանի ազգային կեանքը իր տխուր ու երջանիկ օրերով, իր յուսահատութիւններով ու ձեռքբերումներով: Իր նամակները, իր աշխատութեան պէս, կենսալից էին եւ անսպառ ոյժի մը, կորովի մտքի մը արտայայտութիւնը:

Հոս կ'արձանագրենք նիւ-եորքաքեանկ մտաւորական Միհրդատ Թիրեաքեանին 1952ին գրած նամակէն հատուած մը, ցոյց տալու Ալլայաճեանի յարաբերութեան անկեղծութիւնն ու մտերմութիւնը հեռաւոր մէկ բարեկամին հետ:

«Դժուար պայմաններու մէջ եմ եւ գլուխ քերելու իսկ ժամանակ չունիմ: Թոգատի հայոց պատմութիւնը աւարտելու վրայ է եւ հետեւաբար ամբողջ ժամանակս կը գրաւէ: Գարեգին Կաթո-

ղիկոս (Յովսէփեանց) եղեր ըսեր է «շուտ ըրէ՛ք, ժամանակ չկայ» ... քիչ մը ուշ իմացուած ճշմարտութիւն մը, արդարեւ, մեծ իրողութիւն մըն էր որ իրմէ չէր ըմբռնուած իր ժամանակին: Ես ալ ինքզինքիս կ'ըսեմ ամէն օր. «շո՛ւտ ըրէ» որպէսզի կիսահատ բան մը չթողում եւ ասոր համար շատ կը տառապիմ եւ ամէն օր սոսկում ունիմ թէ օր մը պիտի այպանուիմ: Անով հանդերձ կ'աշխատիմ կարծես թէ շտապով, ճիշդ այս պատճառով»:

Նշենք որ Միհրդատ Թիրեաքեանին հօր՝ Տոքթ. Յարութիւն խան Թիրեաքեանի կենսագիրը եղած է Ալայօյաճեան: Այդ աշխատութիւնը լոյս տեսած է 1927ի Թեոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը»ին մէջ, Ս. Անգեղեաց գրական ծածկանունով: Ան գրի առած է խանին քաղաքական գործունեութիւնը 1883-1891 թուականներուն, երբ Պոլսոյ մէջ վարած էր Ազգային Ժողովի ատենապետութիւնը Ներսէս Վարժապետեանի, Յարութիւն Վեհապետեանի եւ Խորէն Աշըքեանի (Նարպէյ) պատրիարքութեան ժամանակ:

Սակայն բոլորովին ալ ճիշդ չէր իր ցատումը. բաղդատմամբ իր սերունդէն շատ-շատերուն, ան տուաւ լիաբուն եւ բոլորանուէր հայրենասիրութեամբ, նախանձախնդիր հայ վաւերական արժէքներու գնահատման եւ տարածման՝ տարաւ մեղուաջան աշխատանք, մնալով լուրջ եւ խոհական իր դատումներուն մէջ:

ԻՐ ՏԵՂԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

Ալայօյաճեան մեր պատմութեան էջերուն մէջ պիտի յիշատակուի որպէս պատմաբան, բանասէր, մանկավարժ ու հասարակական գործիչ:

Պոլսոյ այն սերունդին մտաւորականներէն էր, որ մինչեւ Մեծ Եղեռնը արեւմտահայ ազգային եւ իմացական կեանքը վարեցին, զայն լուսաւոր կերպով ընծայելով: Մեծ Եղեռնէն ետք մատի վրայ համրուող վերապրող դէմքերը օղակեցին խզուած շղթան իր ամբողջութեանը մէջ՝ իրենց ազգային գործունեութեամբ, փորձառութեամբ, քիւրեղացած հասունութեամբ: Ալայօյաճեան այն գործիչներէն էր, որոնց վաստակը ազդու նպաստ մը կը հանդիսանար Նոր կեանքի մը համար:

Ալայօյաճեան ամենէն աւելի սիրեց իր պատմագրի կոչումը, կեանքը տրամադրեց իր վաստակին, զայն ընդունեց որպէս տիեզերականին արծագանգը ընդգրկող հսկայ մը: Ան ապրեցաւ իր իմացական կեանքով, հայեցողական զգայնութեամբ ապրեցաւ հայուն 60 դարերու կեանքը, սերունդ առ սերունդ, եւ ահա՛ հոս հայ ուսուցիչը իր *մատենը* ընծայեց՝ ապագայ սերունդներուն մատչելի դարձնելով կարելիութիւնը Նոյն ապրումներուն, որպէսզի Նորեր այդ դարերուն վրայ տարածեն իրենց կեանքի հորիզոնը եւ պատմութեան հետ յառաջանան, ամենայն վստահութեամբ, դէպի պայծառ ապագան:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Արշակ Աննիկը տեսած էր Կետիկ Բաշայի իր բարեկամին տունը. կարուհի էր, բարձրահասակ թուխ աղջիկ մը: Արշակ միշտ իր վրայ կը գուրգուրար: Բարձր նկարագրի տէր Արշակ եւ Աննիկ 1909ին ամուսնացան եւ երջանիկ ընտանիք մը կազմեցին: Ունեցան մասն աւաւկ մը՝ Սիմոն անունով:

Դժբախտաբար, աւելի ուշ, իր կեանքը թունաւորուած է իր կնոջ՝ Աննիկին հիւանդագին վիճակին պատճառով, սակայն ան իբրեւ տիպար ամուսին, առանց զանգատելու եւ առանց յուսահատելու, տարիներ շարունակ եւ անօրինակ համբերութեամբ եւ նուիրումով դարմանած, խնամած, պահած ու պահպանած է իր կեանքին ընկերը, մինչեւ անոր վերջին շունչը՝ 1941: Այդ իսկ պատճառով ալ իր բովանդակ ժամանակը կ'անցներ իր տան մէջ, մէկ կողմէն խնամելով կինը եւ միւս կողմէն կարդալով ու գրելով: Նիւթական անբաւարար վիճակը թոյլ չէր տար որ ամբողջական ժամանակով օգնական մը կարենար ունենալ տան մէջ:

ՄԱՅԸ

Կը մահանայ 83 տարեկանին, Յունիս 24, 1962ին Գահիրէի մէջ, երեկոյեան ժամը 7ին, իր աշխատութեան սեղանին առջեւ եւ գրիչը ձեռքը: Սրտի կաթուածով վերջ կը գտնէ Արշակ Ալայօ-

յաճեանի այնքան օգտակար եւ արդիւնաւետ հարուստ կեանքը: Ի գնահատութիւն իր վաստակաշատ անցեալին, կատարուեցաւ ազգային յուղարկաւորութիւն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարին մէջ: Թեմակալ Առաջնորդ Մամբրէ Արք. Սիրունեան խօսեցաւ դամբանականը, որակելով ողբացեալ ընկերը որպէս «աշխատանքի հերոս»:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԻՐ ՕՐԵՐՈՒ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՆԵՐԷՆ

Լեւոն Թիւթիւնեան (Լոգան). «Այդ երկունքի սեմին, երբ մեր կեանքը, մեր մտածողութիւնը, մշակոյթի լուծը պիտի ստանձնէր ան, իբրեւ հեղինակաւոր բանասէր, պատմաբան, հրապարակագիր, արդէն իսկ համբաւ մըն էր, որուն կը վիճակուէր շարունակել եւ զարգացնել բեղուն ասպարէզ մը, եւ ոչինչ այլեւս պիտի կրնար կասեցնել անոր աշխատանքի ոյժը, մտքի արգասաւորութիւնը, Չինադարի յուսախաբութիւններէն ետք, մեր «կամաւոր աքսորի» սա քառասուն տարիներու ընթացքին»:

Մինաս Ճիհանեան (Փարիզ). «Ան 20րդ դարու հայոց պատմութիւնը չգրեց միայն, ան դարերու շրջանի մոխիրներէն դուրս բերաւ, տարիներու տքնաջան աշխատանքով, այն ինչ որ հայկական կոչուած էր, ուսումնասիրուած եւ բաղդատական որոնումներէ ետք, լոյս աշխարհի բերաւ իրականը եւ խիստ համոզումներէ ետք միայն մամուլին յանձնեց արժեքաւոր գործեր»:

Կարօ Գեորգեան (Պէրյուք). «Ճգնաւորի մը տքնումով, հայկական պատմագիտութեան եւ մատենագրութեան կտակեց իր արժեքաւոր եւ մեր հեռաւոր ու մօտաւոր անցեալի մէկ մասին վրայ լոյս սփռող երկասիրութիւնները, որոնք կը կազմեն այլեւս իր փառապսակը: Իր մահով հայկական պատմագիտութիւնը անփոխարինելի կորուստ մը ունեցաւ»:

Փրոֆ. Աշոտ Աբրահամեան (Երեւան). «Մեծագոյն վաստակը՝ կապուած է հայ գաղթավայրերու պատմութեան ուսումնասիրութեան հետ: Ան այդ նիւթին վրայ աշխատեւ է աւելի քան 40 տարի: Այդ գաղութներու պատմութիւնը, պէտք է ըսել որ, հայ ժողովուրդի պատմութեան անբաժանելի մասը կը

հանդիսանայ: Յայտնի է սկսած ԶԱ Դ. դարէն, հայոց պատմութիւնը այլեւս հայրենիքի մէջ ապրող ժողովուրդին պատմութիւնը չէ միայն, այլ, ինչպէս ճիշդ բնորոշեր է պատմաբան Լեօն, իր մէջ կ'ընդգրկէ պատմութեան չար բախտով ջարդուած եւ արտասահման նետուած թափառական հայութեան պատմութիւնը:

Եթէ քով-քովի բերելու ըլլանք Ալպոյաճեանի գործերը, հարուստ գրադարան մը նուիրած կ'ըլլանք հայոց գաղթօճախներուն»: [Այլապէս յարգելի հայրենի պատմաբանը՝ Փրոֆ. Աշոտ Աբրահամեան, մեծապէս օգտուած է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան պահ դրուած Ալպոյաճեանի անտիպ գործերէն եւ արխիւէն]:

Բանասէր, պատմաբան, ազգային գործիչ, կրթական մշակ ու հրապարակագիր Արշակ

Ալպոյաճեան կը պատկանի շարքին սփիւռքահայ
այն մտաւորականներուն, որոնք եղան հոգեպէս
կապուած հայրենի երկրին՝ Խորհրդային Չայաս-

տանին, հետեւելով անոր զարգացումին ու բար-
գաւաճումին եւ ուրախացան իրենց արեւակից
հարազատներու յաջողութեամբ:

ԵՐՈՒԱՆԻ ՊԷՅ ԱՂԱԹՈՆ

Խասագիւղ (Կ. Պոլիս), Փետրուար 17, 1860 - Նիս, Յուլիս 14, 1935

Բարեգործականը չի սիրողը ճշմարիտ հայ չէ
Երուանդ Պէյ Աղաթօն

ՈՐԲ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ

Չաւակը Գրիգոր Աղաթօնի, որ եղած էր Ազգային Սահմանադրութեան հիմնադիրներէն, Երուանդ եղաւ թելադրիչը Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան կազմութեան: Գրիգոր Աղաթօն դարձած էր Օսմանեան Կայսրութեան առաջին քրիստոնէայ նախարարը:

Երուանդ Աղաթօն ծնած է Կ. Պոլսոյ Խասագիւղի թաղամասը Փետրուար 17, 1860ին: Իր հօրը՝ Աղաթօն Էֆենտիի մահուամբ որք կը մնայ, ութ տարեկան հասակին: Վարժարանէ վարժարան դեգերելով յաճախէր է նաեւ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանը, որուն հիմնադիրն էր Պօղոս Նուպարի հայրը: Ի վերջոյ, կը յաճախէ Կալաթա Սերայի Լիսէն, որուն շրջանը աւարտելէ ետք կ'անցնի Կրիսիոնի (Ֆրանսա) Երկրագործական վարժարանը, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ելլէ եւ կարճ շրջան մը կ'աշխատի Հարաւային Ֆրանսայի Նիս քաղաքը, որպէս երկրագործ: Տոհմային ասպարեզ եղած է երկրագործութիւնը իրենց ընտանիքին մէջ ու Երուանդ ալ միշտ սիրած է երկրագործութիւնը, եւ տակաւին իր հիւանդութեան օրերուն իսկ անկողինին մէջ կը պատրաստէր երկրագործական գիրքեր, զորս տպագրելէ վերջ ձրի կը բաժնէր:

ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ Կ. ՊՈԼԻՍ

1883ին երկրագործական վկայականը առնելով ծննդավայր կը վերադառնայ եւ հետզհետէ կարելոր պետական պաշտօններ վարելէ ետք կը նշանակուի Հալաքլի երկրագործական բարձրագոյն վարժարանի դասախօս, Երկրագործական Դրամատան վարչական ժողովի անդամ եւ կայսերական ազարակներու ընդհանուր քննիչ: Իր

բոլոր պաշտօնավարութիւններուն միջոցին, անկեղծ ու անշահախնդիր, հողագործ գիւղացիին բարեկամը եղած է:

ԿԸ ՓԱԽՉԻ ՓԱՐԻՉ ՈՒ ԱՊԱ Կ'ԱՆՑՆԻ ԵԳԻՊՏՈՍ

1896ի Պանք Օթոմանի դէպքին Աղաթօն Պէյ մագապուրծ կ'ազատի խուժանին ձեռքէն եւ խոյս կու տայ դէպի Փարիզ, ուր իր հօրը բարեկամը՝ մեծանուն Նուպար փաշա, սիրալիր ընդունելութիւն կու տայ իրեն: Ապա Եգիպտոս կու գայ, ուր Պօղոս Նուպարի ազարակներուն քննիչի պաշտօնը կը վարէ երեք տարի:

1900ին Աղեքսանդրիոյ մէջ կը հիմնէ «Իւնիոն տը լ'Ակրիքիւթիւր» սենտիքան, որ կը զբաղէր երկրագործական մշակութեամբ, եւ որուն կը նախագահէ երկար տարիներ:

Իր երկարամեայ փորձառութեան եւ իր շահած անունին շնորհիւ, իշխան Զիւսէն Զեամիլ, Իպրահիմ Զալիմ եւ Մահմուտ Մուխթար փաշաներու եւ խտիվ Ապպաս փաշայի ագարակներուն գիտական քննիչի պաշտօնը կը յանձնուի իրեն եւ գնահատուելով իր ծառայութիւնները, պէյութեան տիտղոս կը շնորհուի իրեն Խտիվէն:

Թագուր փաշա Յակոբեանի Սէկինի ագարակին տնօրէնութիւնը յանձնուած է իրեն եւ տոյն ագարակը աւելի ուշ նուիրուած է Զ.Բ.Ը.Միութեան, շնորհիւ Աղաթօն պէյի ջանքերուն:

Երուանդ Աղաթօն Օսմանեան կառավարութենէն «Միւթամայիզ»ի աստիճան եւ «Մեծիտիե»ի 3րդ կարգի պատուանշան, եւ ֆրանսական կառավարութենէն Երկրագործական եւ Արժանիքի պատուանշան ստացած է: Ինք իր հօր նման պարզասէր, երբեք հետամուտ չէ եղած աստիճաններու եւ փափկութեամբ մերժած է «Ուլայ Էվէլ»ի աստիճանը:

Առաջին Զամաշխարհային տարիներուն Աղաթօն Ֆրանսայի Նիս քաղաքը կը հաստատուի եւ կը մնայ իրեն մինչեւ իր մահը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԵՉ

Ազգային պաշտօններու մէջ իր գլխաւոր գործը կ'ըլլայ Զայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադրութիւնը, Պօղոս փաշա Նուպարի եւ ուրիշներու հետ: Սակայն եղած է թեմական խորհուրդի եւ կալուածոց յանձնախումբի անդամ:

Զ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԶԻՄՆԱԴԻՐ ԱՆԴԱՄ ՈՒ ՓՈԽ ՆԱԽԱԳԱՅ

Անկասկած, սակայն, Աղաթօնի ազգային գործունեութեան հիմնական դաշտը կը դառնայ Բարեգործականը: Անոր ջանքերուն շնորհիւ կը հիմնուին Միութեան շարք մը մասնաճիւղերը Եւրոպայի մէջ, անոր քարոզչութեան արդիւնք էին Բա-

րեգործականի անունով ձեւակերպուած մեծագումար կտակները, ինչպէս՝ Երեւանի մէջ կառուցուած Դարուհի Յակոբեան մայրանոցը: Այս նոյն նպատակին ծառայեցուցած է իր գրած բազմաթիւ յօդուածները ռամկավար ազատական մամուլի էջերուն մէջ, պարզաբանելով՝ Միութեան նպատակը, խնդիրները, դժուարութիւններն ու յաջողութիւնները: Անոր հաւատարմութիւնը Միութեան գործին մէջ վերածուեցաւ իսկական *ֆանատիզմի*, որուն դրսեւորումն էր իր յայտարարութիւնը, թէ՛ *Բարեգործականը չի սիրողը ճշմարիտ հայ չէ*: Մեջբերելով իր այս խօսքը, Վահան Մալէգեան, ինք, այս անգամ կը շարունակէ. «Զափագանցութիւն անտարակոյս, բայց իրեն համար մոլեռանդ դաւանանք, որուն ինք հաւատարիմ մնաց մինչեւ իր վերջին շունչը, իր ազգասիրութիւնը, իր հայրենասիրութիւնը շփոթելով Զ.Բ.Ը.Միութեան հետ, ծուլուելով անոր մէջ, եւ անոր մէջէն միայն ուզելով տեսնել իր ազգը եւ իր հայրենիքը, զոր անշուշտ հոգեւին կը սիրէր, եւ որոնց օգտակար ըլլալու յարմարագոյն միջոցը, ամենէն գործնական խողովակը կը համարէր սակայն Միութիւնը»:

Փարիզի «Ապագայ»ի Նոյեմբեր 12, 1927ի համարով տպուած Վահան Զիւրքճեանի յօդուածին մէջ կ'ըսուի. «Աղաթօն Պէյ յիշած է թէ ինք եւ Վսեմ Պօղոս փաշան առաջին համակարծիքները եղած են հիմնելու այս կարեւոր հաստատութիւնը: Կը հաւատամ թէ ճիշդ է, բայց եթէ հանգուցեալ Տոքթ. Տաղաւարեան ողջ ըլլար, ան ալ պիտի ըսէր թէ գաղափարի առաջին յղացումը իրմէ էր, ինչ որ ինծի ըսած էր օր մը»:

Ֆրանսայի մէջ Բարեգործականի առաջին մասնաճիւղերը շնորհիւ Երուանդ Աղաթօնի ջանքերուն հիմնուեցան. 1910ին՝ Մարսելի, 1911ին՝ Փարիզի, եւ աւելի ուշ 1927ին՝ Նիսի, 1928ին՝ Լիոնի մէջ, եւայլն: Ու դեռ Թորոնթոյի (Գանատա) մասնաճիւղը կազմուած է Աղաթօն պէյի ջանքերով եւ տեղւոյն յայտնի ազգայիններէն Լեւոն Պապայեանի նախաձեռնութեամբ:

Ազգային եւ գեղարուեստական ձեռնարկները միշտ գնահատող, կը սիրէր ու կը քաջալերէր գիտական լուրջ գործերը ու Միութեան պաշտօնա-

թերթին մեջ գրած է գեղեցիկ յօդուածներ: Աշխատակցած է նաեւ «Արեւ»ին եւ ուրիշ թերթերու:

Ունի գրքոյկ մը նուիրուած Բարեգործականի ծնունդին եւ գործին՝ «Պոլսոյ 1860ի եւ Գահիրէի 1906ի Բարեգործականներուն ծնունդը եւ Պատմութիւնը» անունով:

ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԷՆ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՈՒՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀԲԸՄԻ միւս հիմնադիր անդամներուն՝ Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեանի եւ Մկրտիչ Անդրանիկեանի հետ 1908ին, Գահիրէի մէջ, եղաւ հիմնադիրներէն մէկը: Անոր սերտ յարաբերութիւնները Միհրան Տամատեանի եւ Լեւոն Մկրտիչեանի հետ մնացին միշտ հեզասահ: Գործակցեցաւ Միութեան Ընդհանուր Տնօրէն Վահան Մալեգեանի հետ Բարեգործականը հետաքրքրող զանազան բնագաւառներէ ներս: Մնաց համեստ շարքային ռամկավար ազատականը, հաւատալով կուսակցութեան հայրենաշէն գաղափարներուն, ու այս մինչեւ իր կեանքին աւարտը: Խորհրդային Հայաստանի վերածնունդին ջերմեռանդ հաւատաւոր մը եւ Նուպարաշէնի յառաջացման ջերմ հիացող մըն էր:

Այսպէս կը գրէ Մալեգեան Աղաթօն պէյի մասին ՀԲԸՄԻ «Ոսկեմատեան»ին մէջ.

Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդր. Վարչ. Ժողովին Փոխ-Ատենապետը, միշտ օրուան մարդն է Բարեգործականի լայն շրջանակին մէջ, շնորհիւ իր անխոնջ ու անդադրում գործունէութեամբ:

Առաջին տպաւորութիւնը զոր կը կրէք Ե. Աղաթօն պէյէն՝ հին տոհմիկ Հայու արդիականացած հազուագիւտ տիպարի մը թափանցող, համակող հմայքն է: **Աղա** մարդու, **քիպար** մարդու, **պապա** մարդու շնորհն է որ կ'արտացոլայ իր անձէն:

Լեզուանի, տաքարիւն, դիւրահաղորդ, Ե. Աղաթօն պէյ իտեալ փրոփականտիսթ է Հայկական Միութեան: Ու փրոփականտիսթ աւելի բան մը եղաւ անոր, - ճշմարիտ **առաքեալ** մը:

Հ.Բ.Ը. Միութեան հիմնադրութենէն ի վեր տարի մը չէ անցած որ Աղաթօն պէյ նուիրատուութեան նոր հունձքով մը Միութեան կեդրոնը չի վերադառնայ իր բացակայութիւններէն, երբեմն

իր մասնաւոր ճամբորդութիւններէն՝ զորս անձնուիրաբար կը կատարէ դէպի զանազան հայ գաղթավայրեր, եւ որոնք մէյմէկ նուաճումներ եղած են Միութեան համար: Ինք կազմակերպեց Իզմիրի Մասնաժողովը՝ տեղացի զմայլելի Հայու մը՝ Տոքթ. Պ. Կոնստանդի աջակցութեամբ, ինչպէս նաեւ ուրիշ կարեւոր Մասնաժողովներ Եւրոպայի մէջ:

Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդր. Վարչ. Ժողովը, գնահատելով իր մատուցած անգին ծառայութիւնները, 1912ին, Միութեան Բարերար Անդամ հռչակեց զինքը:

Միութեան դատին որքան անձնուէր, կեանքի պայքարին մէջ որքան չարքաշ ու կտրիճ, հանրային մարզին վրայ Ե. Աղաթօն պէյ կը զգուշանայ տարապայման խիզախումներէն. թերեւս իրեն կը պակսի պայքարի ջիղը, որ գերազանց արժանիքը կը կազմէ Միութեան Կեդրոնական Ժողովոյ իր միւս գլխաւոր գործակիցին՝ Տիար Մ. Անդրանիկեանի: Իր խառնուածքը չի կրնար հանդուրժել հանրային բուռն հակառակորդութիւններու:

Ե. Աղաթօն պէյ մոզական յատկութիւնն ունի ժողովուրդին բարձրագոյն դասերէն մինչեւ խոնարհագոյն խաւերն ինքզինքը սիրցնելու, ամենուն սրտին ճամբան գտնելու, ամենուն լսելի ընելու իր կոչը, որ հոգեգրաւ ու անվիատ հրաւեր մըն է Հայկական Միութեան շուրջը բոլորուելու ազգովին:

Ե. Աղաթօն պէյ՝ ունենալով հանդերձ ազգային քաղաքական իր որոշ համոզումներն ու դաւանանքը՝ պիտի չի կրնար ըլլալ գաղափարական որոշ հոսանքի մը կամ կուսակցութեան մը մարդը: Անիկա պիտի նախընտրէր միշտ ամբողջ ազգին հետ հաշտ ու համերաշխ ըլլալ:

Այս հանգամանքը կրնայ ոմանց անհաճոյ ընծայած ըլլալ զինք, բայց պէտք է լաւ ծանօնալ մարդը իր մտերմութեանը մէջ, հասկնալու համար իր սրտին գերազանց ազնուութիւնը, իր բնութեան անսպառ ու սիրալի վեհանձնութիւնը:

... Եւ իրաւունք ալ ունի թերեւս: Արդարեւ, ի՞նչ մնաց, ի՞նչ կը մնայ ա՛յնքան պայքարներէն, որ մղուեցան գաղափարի ու սկզբունքի անունով ... Դառնութիւններ, արիւնի հետքեր, վատնուած ահագին կորուկներու մորմոքը, եւ հազիւ դոյզն գի-

*տակցութիւնը Ազգը շիտակ ճամբէն առաջնորդած
ըլլալու...*

*Ե. Աղաթօն պէյ անոնցմէ Է, հանրային կեան-
քին մէջ այն շատ սակաւաթիւ բախտաւորներէն,
որոնք իրենց երկնած, փայփայած, մեծցուցած
գործին վրայ մինչեւ վերջը պիտի կրնան նայիլ
խորունկ սփոփանքով, սրտապինդ երանութեամբ,
անդորր խղճմտանքով ու արդար հպարտու-
թեամբ....:*

1934ին կատարուեցաւ իր 75ամեայ յօբելեա-
նը Ֆրանսայի, Գահիրէի, Նիւ Եորքի մէջ եւ հա-
յութիւնը անվերապահ համակրութիւնը մատուցեց
մեծանուն հայուն: Երուանդ պէյ կ'ունենայ երկու
զաւակներ, որոնցմէ երեցը՝ Գրիգոր, միջազգային
համբաւ շահած Է ատրճանակով իբրեւ առաջին
կարգի նշանառու եւ դարձած՝ աշխարհի ախոյեան:

Կը մահանայ Նիսի մէջ Յուլիս 14, 1935ին:

ԱՐԱՄ ԱՄԻՐԽԱՆԵԱՆ

Հազարի գիւղ (Չմկաժագ), Մայիս 23, 1882 – Ֆրեզնո, Յուլիս 5, 1933

Արամ՝ աւագանի անունով Համբարձում, ծնած է 1882ի Մայիս 23ին, Չմկաժագ քաղաքի Հազարի գիւղը, ուր կը ստանայ իր նախնական կրթութիւնը: Կ'անցնի Կ. Պոլիս, ուր կը հետեւի իրաւաբանական բարձրագոյն դասընթացքներու Թուրքիոյ Համալսարանին մէջ: Յաջորդող տասը տարիներուն կը զբաղի ուսուցչութեամբ: Կ'ամուսնանայ Օր. Մաքրուհի Անդրեասեանին հետ եւ կ'ունենայ եօթ զաւակներ, որոնցմէ վեցը զոհ կ'երթան Տեղասպանութեան եւ համաճարակի:

Հայրենի երկրին մէջ, Ամիրխանեան ժողովուրդէն լայնօրէն յարգուած ու գնահատուած էր իր խղճամիտ ծառայութեամբ: Շնորհիւ հայերէն, թրքերէն ու ֆրանսերէն լեզուներուն իր հմտութեան՝ ան 1905ին կ'ընտրուի անդամ Խալաթի բարձրագոյն դատարանի: Աւելի ետք, Մամուրէթիլ-Ազիզի կուսակալութեան վճռաբեկ ատեանին անդամ կը նշանակուի եւ այդ պաշտօնը կը շարունակէ մինչեւ հայերու տեղահանութիւնն ու ջարդերուն սկիզբը:

1915ի Մեծ Եղեռնի ընթացքին, իր ընտանիքով ապաստան կը գտնէ Տերսիմ, բարեկամ քիւրտերու մօտ: Ռուսական բանակի յառաջխաղացքէն օգտուելով՝ ան փախստական կ'անցնի Երզնկա, Կարին, եւ ապա Ալեքսանդրապոլ (Լենինական, Կիւմրի): Յաջորդ տարիներուն ան կը լծուի հանրային արդիւնաւոր գործունեութեան, հազարաւոր արեւմտահայ գաղթականներու հոգածութեան համար: Նոյն ատեն, ան հարիւրաւոր որբ տղաք ու աղջիկներ կ'ազատէ ու կը տեղաւորէ որբանոցներուն մէջ:

Արամ Ամիրխանեան տարիներ ետք, 1919ին, Ֆրեզնո կը հաստատուի ու կը սկսի խմբագրել նախ «Նոր կեանք-Սիսուան»ը եւ յետոյ «Նոր օր»ը, մինչեւ 1931: Իրեն գործակից խմբագիր կ'ունենայ Վահէ Հայկ, 1922էն 1925: Իր խմբագրական եւ հանրային ծառայութեան զուգընթաց՝ ան կը գրէ կը հրատարակէ քանի մը հատորներ. «Ռուս-Թուրք զինադադար», «Սիրոյ զոհեր» եւ «Հայ ազատագրութեան ճամբին»:

Կը մահանայ Յուլիս 5, 1933ին, Ֆրեզնոյի մէջ:

Փոռֆ. Մարտիրոս Յ. Անանիկեան

ՓՐՈՅ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ Յ. ԱՆՆԻԿԵԱՆ

Սեբաստիա, Դեկտեմբեր 25, 1875 – Դամասկոս, Օգոստոս 3, 1924

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ծնած է Սեբաստիա Դեկտեմբեր 25, 1875ին: Փոքրիկ հասակին կը կորսնցնէ իր ծնողքը, կը մեծնայ իր մեծ հոր եւ հորեղբոր՝ Ոսկորիոս Վարդապետի հոգատարութեան տակ: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Սեբաստիոյ Թարգմանչաց, Պատուելի Մ. Նորհատեանի եւ Յիսուսեանց վարժարաններուն մէջ: 1891ին կը մտնէ Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը, Այնթապ: Ընթացաւարտ կ'ըլլայ 1895ին եւ միսիոնարուհի Տիկին Շեքըրտի հետ Ամերիկա կու գայ 1897ին:

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ՄԷՋ ԿԸ ՀԵՏԵԻԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

Տարի մը կը յաճախէ Սբրինկֆիլտի Ինքըրնէշընը Գոլէճը, եւ 1898ին կը մտնէ Հարթֆըրտի Աստուածաբանական Վարժարանը, ուրկէ ընթացաւարտ կ'ըլլայ 1902ին: Վարժարանին պատուաթշակով կ'երթայ Լայբցիկի համալսարանը: 1905ին Ամերիկա կը վերադառնայ եւ Հարթֆըրտի Աստուածաբանական Վարժարանին մէջ օգնական գրադարանապետութեան պաշտօնը կը ստանձնէ:

1910ին կ'ամուսնանայ Օր. Հեղինէ Ճիւնիշեանի հետ, դուստրը՝ քնիկ մարաշցի Պատուելի Ճիւնիշեանի:

1911ին վարժարանին մէջ կը դասաւանդէ արեւելեան լեզուներ եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութիւն: 1913ին կը կարգուի օգնական ուսուցիչ եւ 1920ին կ'ըլլայ ուսուցչապետ համալսարանին Արեւելեան լեզուներու եւ պատմութեան կաճառին:

ԱՆԴԱՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հ.Յ.Դաշնակցութեան Ամերիկայի 25րդ Պատգամաւորական Ժողովին կը կարդացուէր այն

հեռագիրը թէ դաշնակցականներ՝ յենած Հայաստանի (Արարատեան) Հանրապետութեան 1918 Մայիս 28ի *աքտին*, լքած էին Պօղոս Նուպարի Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ չէին ճանչնար զայն իբրեւ պաշտպան ու ներկայացուցիչ Տաճկահայ Դատին, եւ հեռագրած էին Հայաստանի Հանրապետութեան՝ յանձնարարելով որ «իրենց հաշտութեան մէջ չմոռնան Տաճկահայաստանի դատն ալ կարգադրել»:

Վերոյիշեալ հեռագիրը, որ ազգին ներքին ճակատին մէջ բացած էր անդարմանելի ճեղք մը, պատճառ հանդիսացաւ նաեւ ներքին աղիտալի պայթարներու, խաչաձեւումներու:

Իրերու այս կացութեան մէջ, չէզոք հայրենասերներ, որոնք հեռու մնացած էին ազգային կեանքէն, կ'ըմբռնէն կացութեան ահեղութիւնը, կ'ըմբռնէն անհրաժեշտութիւնը ազգայնական մեծ ու հզօր կուսակցութեան մը, որ կենար կողքին թէ՛ Ազգային Միութեան եւ թէ՛ Ազգային Պատուիրակութեան: Այս պէտքը կը շեշտուէր օրէ օր: Նիւ Եորքի, Պոստոնի, Փրաւիտենսի, Ուստրի, Լոս Անջելեսի, Ֆիլատէֆիոյ, Ֆրեզնոյի եւ այլ հայաբնակ քաղաքներու մէջ չէզոքներ կազմակերպուած էին «Ժողովրդական Կազմակերպութիւն» անունով:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանակի 15րդ Պատգամաւորական Ժողովն ալ 1918 Սեպտեմբերի Նիստին մէջ կու տայ հետեւեալ որոշումը. «Նկատի ունենալով ազգային կեանքին վերջին իրադարձութիւնները եւ ազգային ծրագրով եւ ռամկավարական-քաղաքական սկզբունքներով զօրաւոր կուսակցութեան մը գոյութեան անհրաժեշտութիւնը, ընտրեց հինգ հոգիէ բաղկացեալ լիազօր յանձնախումբ մը, պաշտօն տալով անոր ռամկավարական սկզբունքներուն համաձայն, մեծ ու զօրաւոր ազգայնական կուսակցութիւն մը կազմելու համար ջանալ բանակցութիւններ վարել այդ գաղափարին համակիր բոլոր մարմիններուն եւ անհատներուն հետ եւ այդ գործը յաջող ելքի մը յանգեցնել»:

Այդ շրջանին Նաեւ որոշ բաղձանքներ կային միութիւն մը յառաջացնելու Վերակազմեալ ու Ռամկավար կուսակցութիւններու միջեւ: Պատգամաւորական Ժողովին լիազօր յանձնախումբը ժողով կը գումարէ եւ նկատի կ'առնէ Նախ՝ կարգ մը կարեւոր ու ազդեցիկ ազգայններու թելադրութիւնները, որոնք կը խոստանային Վեր. Հնչակեաններու միութեան պահուն՝ իրենց բոլոր ազդեցութիւնը ի գործ դնել որ Նոր ուժերու մասնակցութեամբ իրապէս Ժողովրդային միութիւն մը երեւան գայ: Յանձնախումբը, սակայն, առանց սպասելու դուրսէն գալիք ուժերուն իրականացման, ուղղակի խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ Վեր. Հնչակեան Նահանգային Վարչութիւնը, Սեպտեմբերի վերջերը:

Այս Նամակը տակաւին Նամակատուն ջանձնուած՝ Նիւ Եորքի մէջ կազմուած Ժողովրդական Յանձնախումբին կողմէ Նամակ մը կը հասնի Հայ Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութեան Նահանգային Վարչութեան: Այդ Նամակը կը շնորհաւորէ կուսակցութեան Պատգամաւորական Ժողովին մէջ միութեան ի նպաստ տրուած որոշումը եւ կը հրաւիրէ կուսակցութեան կողմէն ներկայացուցիչներ կարգել իրենց հետ բանակցելու համար. Նոյն իմաստով Նամակ մը եւս դրկուած էր Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան:

Պոստոնի մէջ Նոյեմբեր 29, 1918ին կը գումարուի խառն ժողով մը՝ Ռամկավարական, Վեր. Հնչակեան եւ Ժողովրդական Յանձնախումբի կողմէ: Ժողովրդական Յանձնախումբը կը ներկայացնեն Մ. Վարդան Մալքում, Փրոֆ. Մ. Անանիկեան, Վահան Զիւրաբեան եւ Տիրատուր Տիքիճեան: Յաջորդական ժողովներու մէջ յայտնի կ'ըլլայ որ Վեր. Հնչակեաններ «Երրորդ» տարրով եւ հաւասար ծայնով կազմուելիք միութեան մը համամիտ չեն. միւս կողմէ, Ռամկավար ներկայացուցիչներ նկատի ունենալով ազգային-քաղաքական պահանջներն ու Ժողովուրդին միութենասէր տրամադրութիւնը, Նաեւ նկատելով թէ՛ հաւասարապէս կ'ընդունուի ռամկավար սկզբունքն ու ծրագիրը, կը համաձայնին Ժողովրդական Յանձնախումբին հետ ընդհանուր միացման համար քայլեր առնել:

Առժամեայ Յանձնախումբի խառն Վարչութիւն մը կը վարէ Նոր կազմակերպութեան գործերը եւ կ'աշխատի ընդարձակել իր ուժերը: 1919 Յուլիսին Նիւ Եորք գումարուող Պատգամաւորական անդրանիկ Ժողովին մէջ միութիւնը կը նուիրագործուի եւ կ'որդեգրուի **Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւն** անունով:

Կուսակցութեան մէջ ծանօթ մտաւորականներու երեւումը կ'ունենայ իր բարերար ազդեցութիւնը. կազմակերպութիւնը գօտեպնդուած Նոր ուժերով՝ կ'առաջնորդէ գաղութին մեծ մասը բերելու համար իր նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը ազգային գերագոյն շահերուն: Այսպիսով ալ, Անանիկեան 1919ին կ'անդամակցի Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան:

Ռամկավար եւ Ազատական (Վեր. Յնչակեան) կուսակցութեանց միացումը, 1921ի աշնան, ազգային քաղաքական կեանքի ամենէն յատկանշական դեպքը կը հանդիսանայ: Միացման նախաքայլի թուականն է Սեպտեմբեր 1, Ամերիկայի Աշխատանքի Օրը, երբ այս զոյգ համանման հատուածները իրենց ուրոյն պատգամաւորական ժողովներով զբաղած էին Պոստոնի մէջ: Երկու կողմէն ալ արդէն ներկայացուցիչներ պատրաստուած էին նման միութիւն մը յառաջացնելու գաղափարով, թափտել նախորդ տարիներու մէջ քանիցս ջանքեր ու բանակցութիւններ կատարուած էին միութիւն մը գոյացնելու երկու վաղեմի ընկերներու միջեւ, բայց անկարելի եղած էր համաձայնութեան եզր մը գտնել: Սակայն ուժերու բաժանման եւ չեզոքացման ողբալի քաղաքականութիւնը աղիտալի եղած էր մեր ազգային կեանքին ընդհանրապէս, իսկ Ամերիկայի հայ կուսակցական գործունէութեան՝ մասնաւորապէս, հետեւաբար հարկ էր կորովի ջանքեր թափել:

Ազատականներու Պատգամաւորականին անմիջապէս երկու բանաձևացներ կ'ընտրուին յանձին Վահէ Զայկի եւ Մանուկ Տերեցեանի, որոնք ուղղակի Ռամկավար Պատգամաւորական ժողովին կը ներկայանան եւ անոնց կը հաղորդեն միացման բաղձանքը: Ապա հրաւեր կը տրուի որպէսզի երկու կողմէն ալ երեքական ներկայացուցիչներ կարգուին անմիջապէս բանակցութիւնները վարելու եւ միացման հիմնական պայմանները գծելու համար

Ռամկավարներու կողմէ կ'ընտրուին Փրոֆ. Մ. Յ. Անանիկեան, Սարգիս Մալեմեզեան եւ Կարապետ Յ. Փափագեան. իսկ Ազատականներու կողմէ՝ Տոքթ. Լիւսի Կիւլեզեան, Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան եւ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան:

Բանակցութիւնները տեղի կ'ունենան «Պահակ» թերթի խմբագրատան մէջ եւ կարճ ժամանակէն համաձայնութիւնը կը գոյանայ: Բանակցութիւնները կը շարունակուին Պոլսոյ մէջ: Բանակցութիւնները յաջողութեամբ վերջանալով, երկու կուսակցութեանց լիազօրները կը համաձայնին վերջնական միութեան՝ **Ռամկավար Ազատական**

Կուսակցութիւն անունին տակ:

Այսպիսով Անանիկեան կ'արժանանար կուսակցութեան միութեան դայեակներէն մէկը ըլլալու հանգամանքին: Երկիցս. առաջինը՝ 1919ին Նիւ Եորքի եւ ապա՝ 1921ին Պոստոնի մէջ:

ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐՈՒ ԿԵՑՈՒԱԾԶԸ ՓԱՐԻԶԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՔԻՆ

ՌԱԿը չէր կրնար անտարբեր հանդիսատեսի դերին մէջ մնալ, եւ դիտել Դաշնակցութեան հակասական, յեղեղուկ քաղաքականութիւնը եւ յառաջացուցած կրկնակի չարիքները:

Երբ արեւելահայ գործիչներ, իրենց հետ կաթողիկոս ու պատրիարք, երոպական դաւիթներու դռները ափ առած՝ տարագիր ու աքսորեալ մեր ժողովուրդի բեկորներուն, մարտիրոսացած հայութեան համար վեհաժողովներու եւ կամ խորհրդաժողովներու մէջ գծուած ու հաստատուած դաշնագիրներու գործադրութիւնը կը հետապնդէին, Դաշնակցութիւնը անդին սկսած էր հետեւիլ այլ քաղաքականութեան, հակասական ու խաչածեղոյ, կամայական եւ վերջապէս հակառուս ու թրքասեր:

Ռամկավար մամուլն ու բեմը միանուագ՝ Արեւելահայ Դատին պաշտպանութեան համար ձայն կը բարձրացնէին, կը քննադատէին Զայաստանի հանրապետութեան անմիտ քաղաքականութիւնն ու յաւակնութիւնը Արեւելահայ Դատը Զանրապետութեան հետ կցելու, կը բացայայտէին Դաշնակցութեան կամայականութիւնը ու անկէ առաջ գալիք վնասները: ՌԱԿը իբր թարգման հայ ժողովուրդին՝ ազդու կերպով կը պաշտպանէր Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան արեւմտահայերու ներկայացուցչական անուրանալի իրաւունքն ու հանգամանքը եւ անոր ընդգրկած քաղաքականութիւնը:

Ամերիկայի Ռամկավար շրջանակը, Ազգային պատուիրակութեան դիրքը ամրապնդելու համար, իր նիւթական եւ բարոյական ուժերը տրամադրելէ բացի՝ 1922ին Փարիզ կը դրկէ Փրոֆ. Անանիկեան, որ իր հետ կը տանի Ամերիկահայ գաղութին եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան համա-

կրուբեան ու գնահատումին հաւաստիքները, իր հետապնդած քաղաքականութեան եւ իր մատուցած անխոնջ ծառայութեանց համար: Ան պատգամաւոր կը դրկուի Նաեւ Եւրոպա եւ Պոլիս:

ՄԱՅԸ

Վերջին անգամ, 1923ին Սքուլ աֆ Միշլընսի եւ Մր. Բոպերթ Կերեթի կողմէ կը դրկուի Մերձաւոր Արեւելք արժեքաւոր ձեռագիրներ հաւաքելու համար: Կ'այցելէ Փարիզ, Եգիպտոս, Պաղեստին եւ Սուրիա: Սրտի հիւանդութեամբ անկողին կ'իյնայ Դամասկոսի մէջ, ուր մահկանացուն կը կնքէ Օգոստոս 3, 1924ին եւ կը թաղուի տեղւոյն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ բակին մէջ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՄԻՏՔԵՐԵՆ

Հիմա, սակայն, անագորոյն հարուածով մը կը խլեն մեր ակնկալութիւնները՝ եւ անոնց հետ մեր ապագայ խնդիրները: Նոր տեղահանութիւնները տարիէ մը աստի յառաջ կը տարուին հիներուն թափով եւ գրեթէ հիները բնորոշող աննկարագրելի տմարդութեամբ: Ի մօտոյ կարգը պիտի գայ Պոլսոյ եւ քիչ վերջն ալ Սիւրիոյ: Եւ մենք այս քստմնելի աղետին տակ ընկճուած՝ ունինք գոնէ սա միսիթարութիւնը թէ աստանդական հայուն ոտքին ներքեւ բացուող ամեն ճամբայ դէպ ի Հայաստան կ'երկարի:

Ասոնք են իրողութիւնները դառն ու թախծալից բայց ոչ բոլորովին անտանելի: Կացութիւնը ասպարեզ կը կարդայ մեր բովանդակ ազգասիրութեան, բայց անիկա չ'անցնիր մեր կարողութեան սահմաններէն անդին: Մեր ծրագիրը այլեւս չի կրեր ոչ մեր ուժերուն համեմատութիւնն անգիտացող նպատակներ եւ ոչ ալ շփոթ ու անստոյգ գծեր ու պիտի ընենք ինչ որ մեր ակներեւ պարտա-

կանութիւնն է: Միջազգային մարզին մէջ՝ պիտի մշակենք վստահութիւնը եւ բարի կամեցողութիւնը մեր անմիջական դրացիներուն՝ որոնց շահերը կարելի է հաշտեցնել մերինին հետ: Ուստի պիտի յենունք Ռուսական դաշնութեան, պիտի դիւրացնենք Հայաստանի բնական հարստութեանց շահագործումը, եւ ապրուստի միջոց պիտի հայթայթենք անոր բնիկներուն եւ գաղթականներուն՝ զարգացնելով անոր հողամշակութիւնը եւ ճարտարարուեստը: Պիտի ջանանք աճեցնել հայութեան թիւերը եւ բարձրացնել անոր մտաւոր եւ բարոյական մակարդակը, մինչեւ որ անիկա կարող ըլլայ իր ներքին ուժերուն եւ արժեքին անունով՝ պահանջել յարգանքի իր բաժինը եւ իր վաղեմի իրաւունքները՝ որոնցմէ անկարելի է հրաժարիլ ի սպառ:

Մենք համոզուած ենք թէ այս է բնական ճամբան որուն պէտք է հետեւիլ, այս է նպատակը զոր պարտինք հետապնդել, այս է ողջմիտ աշխատանքը՝ որուն պէտք է լծուինք: Այս է հեռապատկերը որ շատ հեռու չէ եւ զոր իրականացնելու համար մեր ուժերը լիապէս կը բաւեն մեզի: Այս է ազգային որոշ կոչումը որ մեզ պիտի տանի աշխարհիս ամեն մէկ անկիւնը եւ որ մեզի պիտի ներշնչէ նոր աշխոյժ եւ նոր կազմակերպական ծրագիրը:

Մենք արդէն երբեք չենք կորսնցուցած մեր հաւատքը մեր ճակատագրին վրայ: Բայց հիմա եկած է ժամանակը որ այդ հաւատքը բոցավառի եւ ակնախտիդ ջահի մը պէս լոյս հեղու մեր նոր ուղիին վրայ:

Մենք որ սերունդ մը ամբողջ պայքարեցանք անկարելիին դէմ, հիմա՝ արդեօք խոյս պիտի տանք աշխատութեան եւ զոհաբերութեան դաշտէն որ կը խոստանայ գեղեցիկ հունձք մը:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՆՈՐԱՆԻԿԵԱՆ

ԵՔՆԻ Գաբու (Կ. Պոլիս), Սեպտեմբեր 16, 1851 – ԳաՀիրէ, Յունուար 3, 1939

ԿԵԱՆՔԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Անդրանիկեան Մկրտիչ ծնած է Կ. Պոլիս, ԵՔՆԻ Գաբու թաղին մէջ, Սեպտեմբեր 16, 1851ին: Իր մկրտութեան անունն է Տիգրան, սակայն ի վերջոյ փոխուած է Մկրտիչի: Իր նախնական ուսումը կը ստանայ ԵՔՆԻ Գաբուի Ազգային վարժարանին մէջ, 1856էն սկսեալ մինչեւ 1865: Իր գիրին մաթրութեան պատճառաւ զինքը թաղին աղջկանց վարժարանի գեղագրութեան ուսուցիչ կարգած են, եւ ինք երեք տարի առանց վարձատրութեան վարած է սոյն պաշտօնը:

1865ին Ազգային վարժարանը թողելով Կալաթայի «Սէնթ Փիէր» անունով ֆրէրներու դպրոցը մտած է մինչեւ 1867: Սոյն թուականին էր որ ֆրանսական եւ թուրք կառավարութեանց միջեւ կայացած համաձայնութեան մը հետեւանքով Պոլսոյ Կալաթայի կողմը հաստատուած է «Կալաթա Սերայ» անուն երկրորդական վարժարանը, ուր մտնող առաջին աշակերտներէն մին եղած է Անդրանիկեան: Լիսէի ուսմանց ծրագիրը կ'աւարտէ 1871ին եւ պաքալորէայի քննութիւնը կ'անցնէ:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՅ

Այն ատենները, Թուրքիոյ մէջ բարձր ուսման համար ուրիշ վարժարան գոյութիւն չունենալու պատճառով, Կալաթա Սերայի շրջանաւարտները

անմիջապէս կառավարական պաշտօններու կ'ընդունուէին, հետեւաբար Հանրօգուտ շինութեանց պաշտօնատան մէջ գծագրիչ եւ arpanteurի (արտաչափի) պաշտօնին կը կոչուի:

1873ին Նոյն պաշտօնով Անատոլիոյ երկաթուղիներու շինութեան համար Սարըճա կը դրկուի եւ 1874ին Նորէն Նոյն պաշտօնով Պաքանները կը դրկուի, Բումէլիի երկաթուղիի շինութեան համար, ուր երկու տարի կ'աշխատի Գեորգ Էֆ. Ասլանեանի հետ, իբր օգնական *Էնժէնիօր* եւ գծագրիչ:

1876ին ռուսերօրք պատերազմին պատճառաւ շինութիւնները կը դադրին եւ կը վերադառնայ իր նախորդ պաշտօնին:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐԻ ԳՈՐԾԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1878ի սկիզբները Պօղոս փաշա Նուպար (որ այն ատեն տակաւին պէյ էր) թուրք կառավարութենէն առանձնաշնորհում մը առած էր Քավալայի հռչակաւոր ծխախոտ արտադրող հողերուն քով գտնուող Բռավուշտա անուն լճակը չորցնելու եւ անոր հողերը շահագործելու նպատակաւ, եւ քարտուղար մը կը փնտռէր իր գործերուն համար: Գեորգ Էֆ. Ասլանեան գիտնալով Մկրտիչի ուղղամիտ գործունեութիւնը՝ կը յանձնարարէ Պօղոս պէյին, որ զինքը պաշտօնի կոչէ որպէս օգնական:

Մեկուկես տարի կ'աշխատի հոն Քավալայի մեջ այդ լճակին հողերուն եւ զանոնք ծովէն բաժնող բարձր լեռան յատակագիծերը պատրաստելու եւ տակէն փապուղիի մը միջոցաւ լճակի ջուրերը ծովը թափելու համար:

1880ին Նուպար պէյ Անդրանիկեանը Գահիրէ կը կանչէ եւ պաշտօն կու տայ Sté du Bahera ընկերութեան մէջ, համոզուած ըլլալով թէ իրեն հետ գործակցելու շատ յարմարութիւններ ունէր ան, եւ իրապէս ալ կէս դարու չափ միասին աշխատեցան Նուպար փաշա եւ Անդրանիկեան:

1889ին Խտիվ Թէվֆիք փաշան այցելութիւն տալով սոյն հաստատութեան՝ ուրիշ գլխաւոր պաշտօնեաներու հետ, Անդրանիկեանին կը շնորհէ «Մեծիտիյէ» պատուանշանը:

Մինչեւ 1895 կ'աշխատի Պէհերա Ընկերութեան մէջ, զբաղելով նաեւ փաշային անձնական գործերովը: Նուպար կարող ճարտարապետ մը ըլլալէ բացի իբր ելեւմտագետ ու գործի մարդ, շատ մը ընկերութիւններու կ'անդամակցէր եւ իր անձնական գործերով զբաղելու ժամանակ չէր ունենար: Այդ նոյն թուականին է որ Ընկերութիւնը ձգելով Պօղոս փաշայի գործերով միայն կը զբաղի եւ 1897ին ալ Նուպար փաշա իր հողերուն մատակարարութիւնը կը յանձնէ Անդրանիկեանին:

1899ին նոր կարգադրութեամբ մը եւ պայմաններով Նուպարեան ընտանիքին ընդհանուր փոխանորդութիւնը (*վեքիլ*) կը ստանձնէ, իսկ 1907ին իր անձնական գործերու աճման պատճառաւ մասամբ ազատութիւն կը ստանայ Պօղոս փաշայէն: 1914ին բոլորովին քաշուելով միայն իր անձնական գործերով կը զբաղի, պահելով իր վրայ միայն պատուակալ փոխանորդութիւնը, զոր կը պահէ մինչեւ իր մահը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԵՋ

Հակառակ իր ծանրաբեռնուած զբաղումներուն Մկրտիչ Անդրանիկեան կը հետաքրքրուի նաեւ ազգային կեանքով եւ Առաջնորդարանի մէջ կ'ունենայ զանազան պաշտօններ – Գահիրէի Թեմական Խորհուրդի անդամ, երբ Պօղոս եւ Տիգրան փաշաներ փոխն ի փոխ կը վարէին ատենապետու-

թիւնը: Կը դառնայ կալուածոց դիւանի ատենապետ եւ կ'առաջարկէ անբարեբեր հողերը վաճառել եւ Գահիրէի մէջ շէնքեր կառուցել, որպէսզի Առաջնորդարանի համար դիւրին ըլլայ հսկելը եւ եկամուտներ գանձելը: Դժբախտաբար ծրագիրը կը վիժի եւ այդ որոշումին հակառակ գործադրութիւնը աննպաստ կ'ըլլայ Առաջնորդարանին համար:

ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԷՆ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՈՒՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հ.Բ.Ը. Միութեան ձեւաւորման պահուն հիմնադիրներէն ոչ մէկը հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու անդամ էր: Որոշ ժամանակ ետք միայն անոնցմէ Աղաթօն, Անդրանիկեան եւ Տաղաւարեան կը դառնային ռամկավար: Օրուան քաղաքական պահանջն էր եւ անոր համար ալ մեծ թիւով ուսեալ, գիտակից եւ սրտցաւ ազգայիններ Եգիպտոսէն մինչեւ Միացեալ Նահանգներ ու Ֆրանսա ու Պոլիս միացան Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան:

Վերել յիշուած Բարեգործականի երեք կարկառուն անձնաւորութիւններն ալ՝ ՀԲԸՄի Փոխ Նախագահ Երուանդ Պէյ Աղաթօն, Գանձապետ Մկրտիչ Անդրանիկեան եւ Ընդհանուր Տնօրէն Վահան Մալեգեան եղան հիմնադիրներէն Գահիրէի մէջ հիմնուած Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան: ՀԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական Ժողովի ատենադպիրն էր Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան, որ դարձեալ հիմնադիրներէն էր ՀՍՈԿի:

Պօղոս Նուպարով սկսած այդ բարի աւանդութիւնը շարունակուեցաւ հետագայ տարիներուն եւս, ու մինչեւ այսօր: ՌԱԿը իր լաւագոյն ուժերը տրամադրած է Բարեգործականի վարչամեքենային, շատ անգամ նաեւ իր տրամադրութեան տակ եղող մտաւորական անդամներու իմացական կարողութիւնը եւ բարեկեցիկ անդամներու կտակները յատկացուցած է Միութեան պայծառութեան: Բարեգործականը շահած է միայն անոնցմէ:

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ հիմնադիրներէն մի քանին՝ Պօղոս Նուպարը, Եաղուպ Արթինը (հայ կաթողիկէ), Գեորգ

Եղիայեանը չէին տիրապետած մայրենի լեզուին եւ կը դժուարանային արտայայտուիլ Նոյնիսկ հայերէնով: Սակայն մեր ընկերներուն ծաւալած գործունեութիւնը ԶԲԸՄի հիմնադրման առաջին իսկ օրէն կ'ապացուցէ անգամ մը եւս մեր մայրենիի պաշտպանութեան կարեւորութիւնը:

ՏԵՂԸ՝ ԶԲԸՄ-Ի ՎԱՐՉԱՄԵԶԵՆԱՅԻՆ ՄԷՋ

Պօղոս Նուպար Զ.Բ.Ը. Միութեան հիմնադրութեան կարեւորութեան գիտակից էր, այլեւ անոր կազմակերպչական մեքենան ամուր հիմքու վրայ դնելու գիտակցութիւնը ունէր: Զետագայ տարիները ցոյց տուին որ ան յաջող ընտրութիւն մը կատարած էր վստահելով Նորաստեղծ կազմակերպութեան վարչական ծառայութեան ղեկավարումը Մկրտիչ Անդրանիկեանին, իսկ աւելի ուշ՝ Վահան Մալեգեանին:

Չէր կրնար սխալիլ Անդրանիկեանի պարագային: Տակաւին 1878 թուականէն ան Կ. Պոլիսէն տեղափոխուած էր Գահիրէ՝ Պօղոս Նուպարի հրաւերով եւ որոշ ատեն ետք ստանձնած էր անոր տնտեսական եւ առեւտրական գործերու կառավարիչի (վեքի) պաշտօնը: Այդ օրերուն Անդրանիկեան ապացուցած էր իր բացառիկ կարողութիւնը վարչական եւ հաշուական բնագաւառներէն ներս, այնպէս որ Նուպար զինք ոչ միայն ընդգրկեց Միութեան կանոնագրքի խմբագրական աշխատանքին, այլեւ՝ հիմնադիրման մարզին մէջ: Այդ ընտրութիւնը չէր թելադրուած միայն մասնագիտական կարողութիւններէն, այլեւ նկատի ունենալով Մալեգեանի կողմէ յատկանշուած եւ այդ օրերուն կարեւոր պայմաններէն ելող խնդրարկունքներուն մերժելու ունակութենէն: Այդ դժուար պահանջք մըն էր, որ միայն Անդրանիկեան կրնար կատարել:

Կ'արձանագրենք ամբողջութեամբ ԶԲԸՄի Պատուոյ Անդամ եւ գանձապետ, Միութեան Կեդրոնական Վարչական Ժողովի Մկրտիչ Անդրանիկեանի նուիրուած Վահան Մալեգեանի այս գրութիւնը, արտատպուած ԶԲԸՄի «Ոսկեմատեան»էն – 1906-1913:

«Դեմքեր կան որոնք դիմակներ են յաւետ, բնատուր կամ կամաւորապէս առնուած դիմակներ,

որոնց ներքեւ առեղծուած մը կը դառնայ հայ մարդուն բարոյական ինքնութիւնը, եւ որոնք բոլորովին անիմաստ կ'ընծայեն արդէն տարակուսելի իմաստութիւնը ժողովրդային առածին՝ «դեմքը հոգւոյն հայելին» կը դաւանի:

Այս դժուարութեանց մասքերէն է Զ.Բ.Ը. Միութեան Գանձապետը, եւ մարդը, որ այնքան խոշոր տեղ մը գրաւած էր մինչեւ վերջերս եգիպտահայ հանրային կեանքին, այլ մանաւանդ ազգային վարչական կալուածին մէջ:

Քիչ մը այլամերժ, կարծես վանողական դրսերեւոյթ մը – որուն ներքնապէս հաճած, կամ զոր՝ իրերու անխուսափելի բերումով մը՝ գուցէ համակերպած ըլլար պահել – նպաստած չէ, անշուշտ, անհունօրէն յեղեղուած իր անունին շուրջը դիւրին համակրութիւններ դիզելու:

Տիար Անդրանիկեան անոնցմէ է որոնք՝ իրենց գրաւած դիրքին, իրենց ստանձնած դերին մէջ՝ կամաւոր զոհերը կ'ըլլան, բարոյապէս, ուրիշներու հմայքին:

Նուպարներու նախկին վեքիը տեսակ մը պատուար եղած է՝ անկեղծ կարօտութեան՝ այլ անկուշտ ցանկութեան ալ՝ այն յարայոյժ ու ամեհի ալիքներուն դէմ որոնք հայկական խեղճութեան ծովէն եկած են, ու կու գան միշտ, խուժելու Նուպարեան Սեմին վրայ ... Ու երբ ներսը գուշակուած բարիքի անսպառ ու յորդահոսուն աղբիւրներէն բաւական կամ բնաւ յագուրդ չէ գտած ոմանց աղերսը կամ պահանջը, բոլոր պատմութիւնները, բոլոր ռիսերն ու ատելութիւնները դարձած, ծառայած են պատուար մարդուն դէմ, որուն անկարեկիր եւ անողոք հոգի մը վերագրուած է տարապարտուց:

Ու մարդ – պէտք է ըսել ի պատիւ իրեն – երբեք չէ զիջանաձ իր արդարացումին յամենալու, երբեք խնամքը չէ ունեցած ինքզինքը չքմեղելու, երբեք երդում-պատառ չէ եղած իր ազնուութեանը կամ բարեացակամութեանը համար:

Նկարագրի արտակարգ ուժ մը չ'ենթադրէր այս անայլայլ դիմագրաւումը՝ տասնեակ տարիներէ ի վեր՝ անիրաւումի եւ ուրացման խուլ ու անվերջ մռունչներուն:

Բայց աւելին կայ՝ Տիար Անդրանիկեանի պարագային մէջ: Ամէն մարդ՝ աւելի կամ նուազ չափով՝ պէտք ունի ինքզինքն իրեն հետ հապտումի եկողներուն: Անդրանիկեանի քօթերնոյն ժխտական հանգամանք մը ունի կարծես: «ԶԷ» ըսելու ձեւ մը կայ որ դիմացինիդ մէջ կը մեղմացնէ, տանելի, հանդուրժելի կ'ընծայէ մերժումի մը մորմոքը: «Կը ցաւիմ, սիրելիս, շատ կը ցաւիմ, որ չեմ կրնար»ի պէս պարապ խօսքերով իր քան դիւրին է մարդ մը ճամբու դնել ... Բայց Անդրանիկեանի խառնուածքը կը խորշի այս պայմանադրական կեղծիքէն: Իր «Ո՛չ կարեմք»ը կտրուկ ու վերջնական շեշտ մը ունի որ վարանումի, տատանումի տեղի չի ձգեր եւ յոյսին բոլոր դռներն ու հորիզոնները կը գոցէ խնդրարկուին առջեւ:

Տիար Մ. Անդրանիկեան անոնցմէ չէ, սակայն, որոնք բախտին շփացածները կ'ըլլան կեանքին մէջ, եւ իրենց «աղուոր աչքերուն» համար յաջողութեան ամէն դուռ բաց կը գտնեն իրենց առջեւ: Ամէն բան այդ խստամբեր դեմքին վրայ կը վկայէ թէ մարդը իր ճիգին, իր աշխատութեան, իր արժանիքին շնորհիւ հասած է այդ դիրքին:

Գործնական միտք ու էնթելը նկարագիր, Տիար Մ. Անդրանիկեան Նուպարեան Տան անպայման վստահութիւնը գրաւած է, իրեն համար մեծագոյն յանձնարարութիւնն է, անշուշտ, այդ վստահութիւնը ցարդ անվերապահօրէն վայելած ըլլալը: Բարոյական այս վարկը շնորհակալութիւն մը չէ եղած այլ տարիներով մատուցուած դրական ծառայութիւններու արդար փոխարինութիւնը:

Եգիպտահայ հանրային կեանքին մէջ Տիար Անդրանիկեան իր համոզումներուն ու պատասխանատուութեան բաշխութիւնն ունեցող մարդու տիրական կերպարանքը ցուցադրած է: Սամաթիացի «ազգայինճի»ի ազնիւ ու կորովի տիպարն է զոր հաճոյքով կը վերագտնէք իր մէջ:

* * *

Յ.Բ.Ը.Միութեան Կեդրոնին մէջ եօթ տարիէ ի վեր իր ստանձնած ու խղճի մտօք կատարած դերը – առանց չափազանցելու կրնանք ըսել – **կենսական** նշանակութիւն ունի այս հաստատութեան

համար: Տիար Մ. Անդրանիկեան «Բարեգործական»ին Կեդր. Վարչութեան այն անդամն է որ տարին 365 օր շարունակ հետաքրքրուած է Միութեան վարչական գործառնութիւններովը: Միութեան մեծագործութիւններու համբաւումին մէջ իր անունը չի գար յաճախ հնչել ականջներուն: Ժխտքերու եւ փառաւորումներու մարդը չէ ան: Բայց ինքն է որ՝ ժողովներու, հաւաքումներու եւ հանդէսներու պանծալի մթնոլորտէն դուրս, գրասենեակին լռութեան ու մեկուսացմանը մէջ, օրը օրին, կը դարձնէ Միութեան կնճռոտ ու բազմապահանջ մեքենան: Երուանդ Աղաթօն պէյ խանդավառ առաքեալ մը, ներշնչող մը, հրճիգ մըն է, երկրէ երկիր կը սուրայ, նուաճումէ նուաճում կը թռչի, Անդրանիկեանին ու Մալեգեանին ձգելով համբերատար ու գուրգուրոտ աշխատանքը ձեւակերպելու, իրագործելու եւ վարելու ծրագրուած կամ թելադրուած գեղեցիկ առաջադրութիւնները: «Բարեգործական»ին Կեդրոնէն բան մը չի մտնէր ելլէր առանց Անդրանիկեանի հակակշռին ու նկատառութեանը ենթարկուելու: Ան ուշի ուշով կը կարդայ առօրեայ զանգուածեղ թղթակցութիւնը, հաշիւները կը քննէ ծայրագոյն խղճմտութեամբ, գանձումներն ու առաքումները կը կատարէ ջերմեանդ հոգածութեամբ մը, ու Միութեան Ընդհանուր Զարտուղարին ու գրասենեակի պաշտօնեաներուն հետ անընդհատ կը գործակցի այնպիսի եռանդով ու անձնուիրութեամբ մը զոր մարդ պիտի չի դնէր իր սեփական գործին մէջ: Ու այս բոլորը՝ առանց յոխորտանքի, առանց ցուցամոլիկ ծեփծեփման, համեստօրէն, պարզօրէն, այնպիսի անշուք ձեւով մը, որ կը զգաս թէ մարդը ներքին անհուն գոհունակութիւն մը, գերագոյն միջոցարարութիւն մը կը գտնէ ցեղին դրականօրէն ծառայելու գիտակցութեանը մէջ:

Ու պատահած է մեզի Անդրանիկեանի դեմքին վրայ յանկարծակիի բերել այնպիսի խանդաղատագին արտայայտութիւններ, որոնց ամենահեռաւոր ընդունակութեան կասկածն իսկ չի տար ան իր սովորական լրջութեամբ, չըսելու համար խոժոռութեանը մէջ: Այդ հազուադէպ վայրկեաններուն պատշաճ, գրեթէ մանկական բան մը ունի իր

Անդրանիկեան Բարեգործականի իր գործակիցներուն հետ, Սարուխանի վրձինով

ժպիտը, որ մեծ վիշտի մը կամ սուգի մը մէջէն առաջին անգամ խնդացող դէմքի մը ցաւագին կծկումն ալ կը յիշեցնեն, երբ Անդրանիկեան Միութեան ապագային վրայ կը խօսակցի իր շուրջը գտնուողներուն հետ, անոնց աչքին՝ խորհրդապահօրէն, կարծես վեհերոտօրէն՝ նշմարելի ընծայելով՝ գործի մարդուն, պայքարի մարդուն իր կեղեւին մէջէն՝ իտեալի մարդն ալ որ անակնկալ ու հմայիչ յայտնութիւն մը կ'ըլլայ:

Եթէ Անդրանիկեանի նկարագիրը բնորոշելու սահմանուած ալպօմ մը երկնցնէին մեր առջեւ, անոր մէջ պիտի գրէինք. - «Ինքզինքը սիրցնել գիտնալը կրնայ աղէկ յատկութիւն մը ըլլալ հանրային մարդուն համար, բայց առանց ժողովրդականու-

թեան աժան փառքին կառչելու՝ հանրային կեանքին ծառայելն գերազանց առաքինութիւն մը կ'ենթադրէ, անկասկած»:

ՍԱՀՆ ՈՒ ՅՈՒՐԱՐԿԱԴՐՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Եգիպտահայ գաղութին ամենէն հին եւ պատկառելի դէմքերէն Մ. Անդրանիկեան կը մահանայ Յունուար 3, 1939ին, Գահիրէի մէջ: Յուլարկաւորութիւնը կատարուեցաւ Յունուար 4ին, նախագահութեամբ Առաջնորդական Փոխանորդ Մամբրէ Եպիսկոպոսին: Ներկայ էին բացի ԶԲԸՄի Եգիպտոսի շրջանակի եւ Թեմական ու Քաղաքական Ժողովոյ անդամներէն, գաղափարի իր ընկերները, յանձին ՌԱԿի Եգիպտոսի Շրջանային վարչու-

թեան, ակումբներու վարչութեանց, երեց ու երիտասարդ ընկերներու բազմութեան:

ՀԲԸՄի կողմէ խօսք կ'առնէ ճանիկ Չաքըր եւ ՌԱԿի կողմէ՝ Էօթէն Բաբագեան, որ կ'ընդգծէ վերերան ընկերոջ այն յատկանշական պարագան՝ թէ Անդրանիկեան եղած է անոնցմէ որոնք հաշտեցուցած են իրենց մտքին, սրտին ու աշխատանքին

մէջ բարեսիրական ու քաղաքական գործունէութիւնը: ՀԲԸՄը եւ ՌԱԿը իրեն համար երկու ջահեր էին: Մէկ ձեռքը տուաւ Բարեգործականին, զայն վեր բարձրացնելու համար, միւսը իր կուսակցութեան՝ զայն եւս վեր բռնելու համար: Աչքին լոյսը կը թափէր երկուքին համար ալ եւ կը վազէր երկուքին ալ գործին:

ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Եռոդուն-Օլուք (Ճեպել Մուսա), 1888 – 1962

Ծնած է Ճեպել Մուսայի Եռոդուն-Օլուք գիւղը, 1888ին: Հայրը անգրագետ սանտրագործ էր, սակայն կը գնահատէր ուսումը: Փոքրիկ Տիգրանը մանուկ հասակէն ցոյց կու տայ ուսման խոր փափաք եւ ընդունակութիւն: 14 տարեկանին ան կ'ուղարկուի Այնթապ, ուր յաջողութեամբ աւարտելէ ետք երկրորդական ուսման շրջանը, քանի մը տարի կը զբաղի ուսուցչութեամբ:

Ուսման եւ հոգեւոր կեանքի սերը զինք նորէն կ'առաջնորդէ դէպի ուսումնարան, եւ 1911ին ան աւարտելով Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճը կ'ուղարկուի Հասան-Պէյի (Ամանուս):

Նոյն տարուան աշնան ան կը մտնէ Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանը, զոր յաջողութեամբ կ'աւարտէ 1914ին: Նոյն տարին ամուսնանալով, կը ստանձնէ Չէթունի Հայ Աւետարանական համայնքի հովուութիւնը:

Տարին դեռ նոր վերջացած, կը սկսի տարագրութեան շարժումը: Ան իր ժողովուրդին հետ կը բռնէ տարագրութեան դժբախտ ճամբան: Նախ Մարաշ, անկէ ալ ընտանիքին հետ կը փոխադրուի իր ծննդավայր գիւղը՝ Եռոդուն-Օլուք: Տարագրութեան հրահանգը հասած էր նաեւ հոն: Պատուելի Տիգրան Անդրեասեան, իբր ականատես հերոսական Չէթունի ողբերգութեան, ժողովուրդին աչքը կը բանայ եւ կը դառնայ ջերմ կողմնակիցներէն եւ քարոզիչներէն մէկը ժողովուրդի լեռ բարձրանալուն:

Ան պատասխանատու գործ կը կատարէ հերոսամարտի կազմակերպութեան ու ղեկավարութեան առնչութեամբ, սերտօրէն գործակցելով իր գաղափարի ընկերոջ՝ Եսայի Եաղուպեանի հետ: Ինքնապաշտպանութեան կեդրոնական մարմնին ատենապետութեան ամենապատասխանատու պաշտօնին կը կոչուի ան, պաշտօն՝ զոր բացառիկ խիզախութեամբ գլուխ կը հանէ:

Երբ մուսալեռնցիները Փորթ Սայիտէն կը վե-

րադառնան տուն, 1919ին Վեր. Տիգրան Անդրեասեան հովուական ծառայութեամբ կը ծառայէ Սուրիոյ հայ համայնքներէն ներս՝ Զեսապ եւ Հալէպ, մինչեւ 1957 թուականը:

1957ին կը փոխադրուի Պէյրութ ապա Այնճար՝ ըլլալով իր հայրենակիցներուն հետ:

Կը վախճանի 1962ին Պէյրութ եւ մարմինը կը փոխադրուի Այնճար:

Վեր. Տիգրան Անդրեասեանէն, իբր գրական համեստ ժառանգ, կը մնան «Չէթունի Տարագրութիւնն ու Սուէտիոյ Ապստամբութիւնը» եւ «Քրիստոնեական»ը:

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

1967ին, Հայաստանի Գիտություններու Ակա- անոր «Սուլեւիայի Բարբառը» արժեքաւոր ուսում-
դեմիայի Լեզուի Ինստիտուտը հրատարակեց նասիրությունը:

ՏՈՒՐ. ՅՈՎՆԱՆԷՍ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

Մունճուսուն, Դեկտեմբեր 3, 1873 – Աթէսք ?

Ծնած է Մունճուսուն, Դեկտեմբեր 3, 1873ին: Նախնական կրթութիւնը ծննդավայրին Մծքնեան վարժարանին մէջ ստանալէ յետոյ, տեղւոյն բողոքական քարոզիչէն անգլերէն դասեր կ'առնէ եւ 1888ին կը մտնէ Մարգուանի Անատոլիա Գոլէճը, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ըլլայ 1893ին: 1893-1894ին անգլերէնի որպէս դասախօս կը դասաւանդէ Ս. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանին մէջ: Յետոյ Պէյրուս գացած է իբր վաճառականի գրագիր, սակայն տարին չլրացած մտած է Ամերիկեան Համալսարանը՝ հետեւելու բժշկութեան: 1899ին բժիշկ կը վկայուի եւ Կ. Պոլսոյ մէջ քննութիւն տալէ յետոյ կ'անցնի Կեսարիա, ուր կը գործակցի Թալասի Ամերիկեան հիւանդանոցի բժշկապետներուն՝ տոքթորներ Տատտի եւ Փոսթի:

1908ին կը տեղափոխուի Օրտու: 1910ին կ'երթայ Փարիզ, ուր ձեռք կը բերէ վիրաբոյժ-կնախտաբոյժի վկայականը, երկու տարի հոն աշխատելով:

1912ին կը հաստատուի Թալաս: 1914ին կը զինուորագրուի եւ կը զրկուի Կովկասի ճակատ, եւ կ'ըլլայ Մամախաթունի հիւանդանոցին բժշկապետը, եւ թիւֆուսէ վարակուած կը դառնայ Երզնկա: Յետոյ կը զրկուի Սեբաստիա, ուրկէ կը յաջողի դառնալ Թալաս, պաշտօնով, սակայն երկու ամիսէն կը զրկուի դարձեալ ճակատ:

Չինադադարին Կարս Էր, եւ կու գայ Կ. Պոլիս ու ապա՝ կ'անցնի դարձեալ Թալաս՝ ուրկէ իր ընտանիքը առնելով կ'երթայ Էրեյլի ճամբով Ատանա, ուր կը ստանձնէ ֆրանսական հիւանդանոցին բժիշկի պաշտօնը, նոյն ատեն դարմանելով Նիր Իսթ Բիլիֆի որբանոցներուն երկսեռ հայ որբերը:

Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ կ'երթայ Կ. Պոլիս եւ դարձեալ Նիր Իսթ Բիլիֆի որբանոցներուն մէջ կը պաշտօնավարէ:

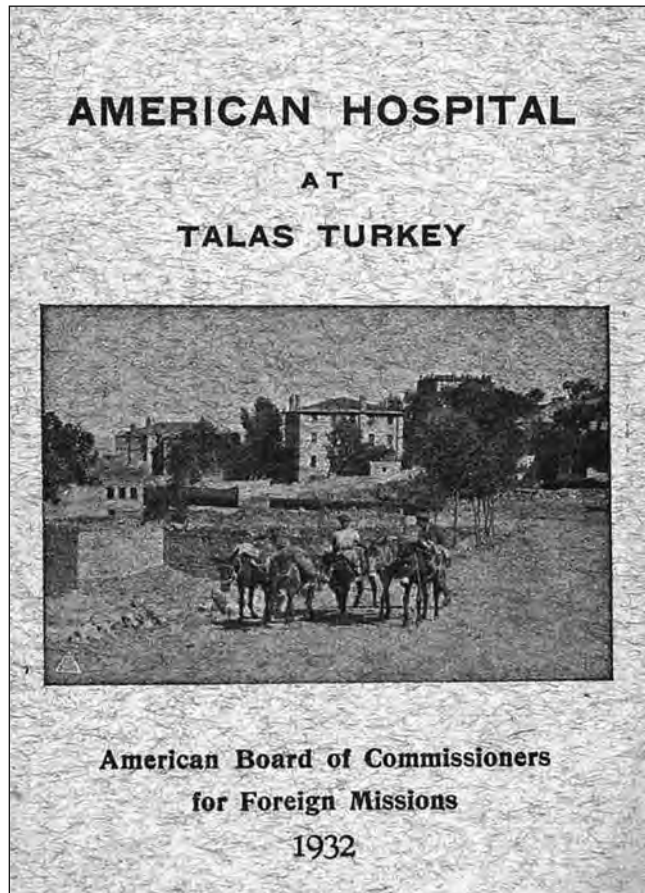
1922ի Նոյեմբերին որբերու կարաւանին հետ կ'անցնի Քորֆու, ուր որբանոցներուն իբր բժիշկ կ'աշխատի, իսկ անոնց փակումէն յետոյ, American Women's Hospital կազմակերպութեան կողմէ կը կոչուի Սելանիկի հիւանդանոցին մէջ պաշտօնի եւ կ'ըլլայ միեւնոյն ատեն Ամերիկեան հիւպատոսարանի բժիշկը:

Կեսարիոյ մէջ անդամակցած է Գաւառական Ժողովին, Ատանայի մէջ՝ Ազգային Խորհուրդին եւ եղած է ատենապետը Կեսարիոյ Հայրենակցականին, Սելանիկի մէջ ՀՕԿի վարչութեան ատենապետն էր:

Ան նախ Ազատական ու ապա՝ Ռամկավար Կուսակցութեան կ'անդամակցի ու միութենէն ետք կը միանայ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, Յունաստանի շրջանակէն ներս ստանձնելով կարեւոր պաշտօններ: Մարգուանի Անա-

թուլիա Գոլէճի տպարանէն հրատարակած է իբր «Նոր-Այգ»ի մատենաշար փոքր տետրակ մը «Զուլե-

րա» խորագրով, 1910ին, եւ ունի յօդուածներ ռամկավար ազատական մամուլի էջերուն մէջ:

*Թալասի ամերիկեան հիւանդանոցը տակաւին կը
գործէր նաեւ 1930-ականներուն եւ իր անձնակազմը
կ'ընդգրկէր հայ հիւանդապահուիչներ*

ՓՐՈՅ. ՆԱՅԿ Ա. ԱՐԱՄԵԱՆ

Զեյթուն, 1889 – Սալզպուրկ 1974

Հայկազուն ծնած է Զեյթուն, 1889ին։ Պատանի հասակին նախ տարուած է Երուսաղէմ, գերմանական որբանոցը։ Չուիցերիացի բարերարուհի մը կ'որդեգրէ Հայկը, որ կը յաջողի վարժապետանոց մտնել եւ փայլուն յաջողութեամբ աւարտել դասաշրջանը։

1906ին կը հրաւիրուի Խարբերդ, Մեզիւրի Գերման վարժապետանոցը, ուր կը ստանձնէ մանկավարժութեան, աշխարհագրութեան, գերմաներէն լեզուի եւ երաժշտութեան դասեր։ Մրցմամբ կը շահի նաեւ թրքական Սուլթանիէ վարժարանին այցելու ուսուցչութիւնը։

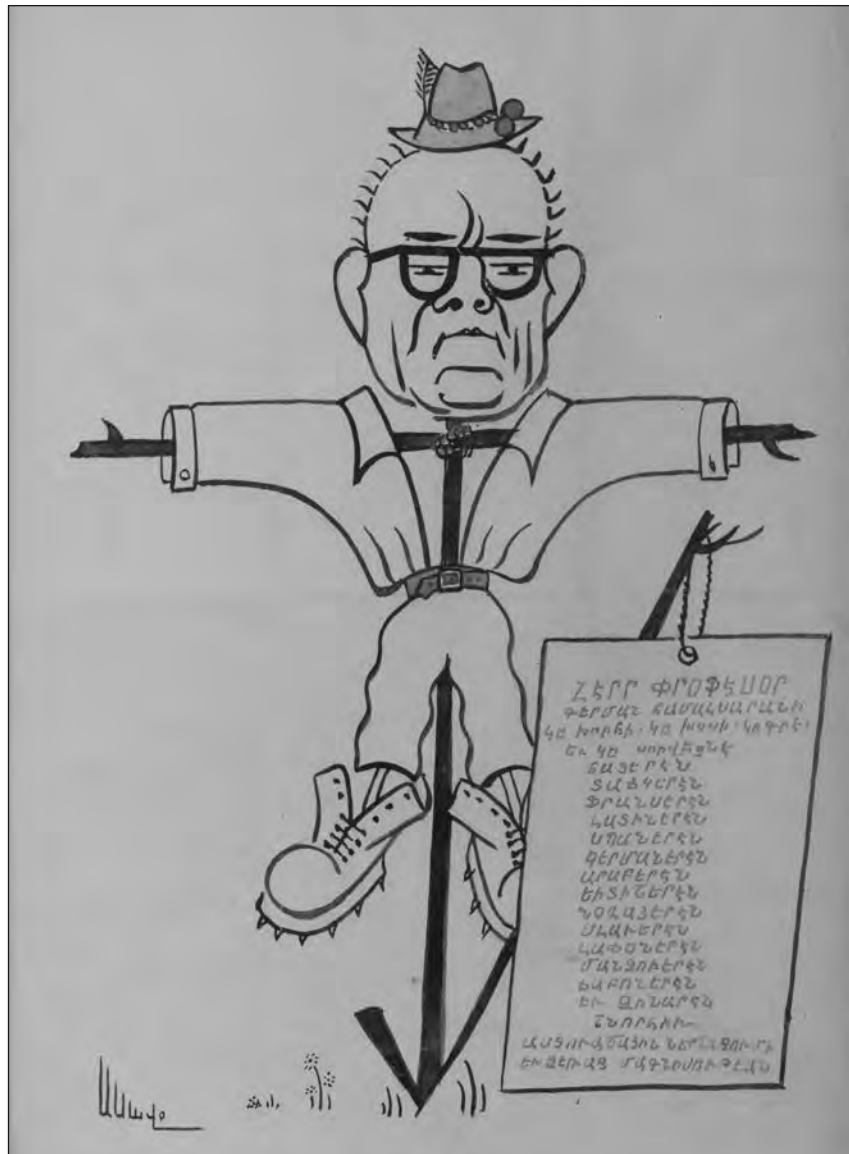
Տարի մը յետոյ Խարբերդի Կեդրոնական վարժարանին մէջ ֆրանսերէն լեզու դասախօսելու կը հրաւիրուի Թվատինցիի կողմէ։

Ութ տարի Խարբերդի շրջաններուն մէջ ուսուցչական կեանք մը անցընելէ եւ գիւղի եւ մանաւանդ Ծովքի բնական գեղեցկութիւնները վայելելէ յետոյ, 1914ին կը մեկնի Ատանա, հոն Սուլթանիէի մէջ ուսուցանելու։ Վրայ կը հասնին զօրաշարժը եւ համաշխարհային պատերազմը։

Չին ա դ ա դ ա ր է ն յետոյ պահ մը կը կապուի Պօղոս Նուպարի պատուիրակութեան իբրեւ դեր-քարտուղար, անկէ ետք կը նուիրուի կրկին լեզուներու ուսուցման գերմանական ու աւստրիական զանազան կաճառներու եւ վարժարաններու մէջ։

Աշխատակցած է հայ թերթերու, մանաւանդ՝ ռամկավար ազատական մամուլին, ազգային եւ հասարակական նիւթերով։

ԻՐԱՅԷԼ ԱՐՍԷԼ

Մունճուսուն (Կեսարիա) Օգոստոս 15, 1879 – Պուլնոս Այրես, Սեպտեմբեր 7, 1952

Եղբայրը ծանօթ ռամկավար ղեկավար Տոբթ. Յովհաննես Ասլանեանի՝ ծնած է Օգոստոս 15, 1879ին Մունճուսուն: Իր նախակրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրին Մծբնեան վարժարանը, ուրկէ կը փոխադրուի Ս. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանը, որուն երկրորդ շրջանաւարտներէն մին կ'ըլլայ (1894) եւ իբր Գեորգ Էսաեան սան ըստ իր յանձնառութեան կ'ընդգրկէ ուսուցչութեան ասպարէզը, ստանձնելով պաշտօն Կեսարիոյ հայկական վարժարանին մէջ, եւ երկու տարի յետոյ կ'ըլլայ տնօրէն նոյն վարժարանին եւ երեք տարի (1897-1900) կը վարէ այդ պաշտօնը:

1900-1901 դպրոցական տարեշրջանին կը վարէ Մարգուանի, 1901-1903 երեք տարիներուն՝ Օրտուի ազգային երկսեռ վարժարաններու տնօրէնութիւնը:

1903ին՝ Օրտուի վարժարանէն առաջին շրջանաւարտները տալէ յետոյ կը մեկնի Մունճուսուն, ուր կը մնայ տարի մը իր ծնողքին մօտ:

Կ'անցնի Փարիզ եւ կը մտնէ ճարտարապետութեան վարժարան: 1909ին վկայականը ստանալէ յետոյ նոյն տարուան Դեկտեմբերին կը մեկնի Պուլնոս Այրես ուր կը մնայ մինչեւ իր մահը:

Ազգային Միութիւնը Արժանթինի մէջ 1920-1922 թուականներուն անգործ վիճակ մը կը ներկայացնէր: Մատի վրայ համրուող եւ իրենք

իրենց բարեկեցիկ նկատող հայեր չէին օժանդակեր նոր գաղթականներուն, իսկ իին գաղթականներն ալ չէին հետաքրքրուեր ազգային մարմիններով, որովհետեւ ապրուստի մտահոգութիւնը մոռցնել տուած էր նոյնիսկ արտ քաղելու դատապարտուած Պաղտասար Քին. Պաղտասարեանը:

Բայց եւ այնպէս, Հայ Ազգային Միութեան գլխաւոր գործունէութիւնը կը կայանար ցոյցի մը կազմակերպման մէջ, Պուլնոս Այրեսի բոլոր հայերը համախմբելով իր շուրջ. այդ տեղի կ'ունենար Համաձայնական պետութեանց յաղթանակին առիթով: Հայեր իրենց կարգապահութեամբ ու միատեսակ հագուստով կը զանազանուէին ծովածաւալ բազմութեան մէջ, ներկաները հիացումի աղաղակներով կը քաջալերէին անոնց շքերթը:

Չինադադարի պատճառով Պուլնոս Այրես դարձած էր գաղթակայան: Արսլան իոն նեցուկ ու պաշտպան կը հանդիսանայ գաղթական հայերուն: Աշխատանքի դիւրութիւններ պէտք էին ստեղծել: Ան Պերկամալիի հետ զուլիս գլխի տուած 1922ին կ'որոշէ հիմնել Հայ Գաղութային Ընկերութիւնը, որուն միակ նպատակն էր բանալ եկեղեցի, օժանդակել ներգաղթող ազգակիցներուն, որոնք ոչ լեզուին եւ ոչ ալ տեղական պայմաններուն ծանօթ էին:

Եւ յաջողեցան: Զահանան գիւղէն եկաւ եւ կրօնական հազուստ հազաւ: Սան Խուան փողոցի փոքրիկ սրահ մը եկեղեցիի գոյն առաւ, անոր յարակից սենեակը դարձաւ գրասենեակ, ուր տեղի կ'ունենային վարչական ժողովները: Այս սրահին մէջ, շաբաթ գիշերները մինչեւ լոյս հարսանիք տեղի կ'ունենար եւ անկէ յետոյ Ս. Պատարագ...:

1921ին այսպէս կը հիմնուի Գաղութային Կեդրոնը: 1924ին ան կը սարքէ թեյասեղան մը ու կը հրաւիրէ գաղութահայութիւնը արձանագրուելու Յայ Գաղութային Ընկերութեան որպէս անդամ: Կը դիմէ նաեւ հոն գոյութիւն ունեցող երկու կուսակցութիւններուն՝ Սոցիալ Դեմոկրատ Յնչակեան Կուսակցութեան եւ Յայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, պահանջելով անուանացանկը եւ հասցէները իրենց անդամներուն:

Դիտել տրուեցաւ իրեն որ տեղը ծանր նստի եւ ազգային գործերու միջամուխ չըլլայ: Սակայն Արսլան չյուսահատեցաւ երբեք եւ շարունակեց իր ազգաշէն գործը:

1929ին այդ ընկերութիւնը կը կոչուի Յայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւն:

1930ին շինել կու տայ Յայ Կեդրոնի շէնքը, որ կը պարունակէ թատերասրահ մը, վարժարանի յատուկ մաս մը՝ ուր ուսում կ'առնեն 300է անէլի երկսեռ ուսանողներ, ուրիշ սրահ մը՝ ուր առժամապէս կը կատարուին եկեղեցական արարողու-

թիւները, ազգային մատենադարան եւ տպարան՝ ուր կը տպուին «Յայ Կեդրոն» եւ «Նոր Սերունդ» ամսաթերթերը: Եւ որպէսզի իր անունը յաւիտեան ապրի Պուէնոս Այրեսի հայ տարեգրութեան էջերուն մէջ, կը բարձրացնէ երկու դպրոց եւ կը մկրտէ զանոնք «Արսլանեան» եւ «Արծրունի» անուններով:

Այնուհետեւ կը բարձրացնէ Վարագայ Ս. Խաչ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարը (1938) եւ Արմէն Պերկամալի պալատը:

Իսրայել Արսլան կը մնայ անդամ Պուէնոս Այրեսի Յայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան եւ ՀԲԸՄի: Այդ օրերուն տակաւին ՌԱԿը չէր կազմակերպուած Հարաւային Ամերիկայի մէջ, սակայն ան ազգային ուղեգիծը կը ստանար կուսակցութեան օրուան ղեկավարութենէն ու կը կիրարկէր զայն ի հեճուկս ՀՅԴի միջամտութիւններուն, պահելով գաղութը հաւատարիմ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի և պահպանելով սերը հանդէպ Խորհրդային Հայաստանի:

Ինքն է որ 1932 Հոկտեմբերին հիմնած է «Յայ Կեդրոն» ամսաթերթը եւ զայն խմբագրած 13 երկար տարիներ: Իսրայել Արսլան իբր անհատականութիւն կը գրաւէ Հարաւային Ամերիկայի գաղութին մէջ պատուաւոր դիրք մը:

Կը մահանայ Պուէնոս Այրես Սեպտեմբեր 7, 1952ին:

ԻԾԺԷՆ ԲԱՔԱՉԵԱՆ

Իզմիր, Դեկտեմբեր 11, 1887 – ԳաՀիրե, Դեկտեմբեր 9, 1963

*Հայնրտ եղէք ձեր հայ ըլլալուն եւ ծառայեցէք
ինչպէս որ ես ջանացի ծառայել
Էօժէն Բաքաչեան*

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԻԶՄԻՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

Ծնած է Իզմիր, Դեկտեմբեր 11, 1887ին, սաքսոնացի (գերմանացի) մօրմէ։ Մայրը տակաւին չամուսնացած Մամուրեանէ հայերէն դասեր առած էր ու իր բնաբանը ըրած՝ «Հայ ընտանիքի մէջ կը մտնեմ ոչ թէ բաժնետէլ, այլ աւելի միացնելու համար զայն»։ Հայրը թոռն էր Տէր Կարապետ քահանային, որ հակառակ իր համեստ տնտեսութեան, կրցած էր իր երեք մանչերը դրկել Կ. Պոլսոյ Ռապըրթ Գոլէճը։

Մայրը անունը դրած է Էօժէն, որովհետեւ աստորիացի իշխան մը՝ Զօր. Էօժէն, ԺԸ. դարուն սկիզբը, առաջին անգամ ըլլալով, Վիեննայի դռներուն առջեւ պարտութեան մատնած էր թուրքերը եւ կասեցուցած անոնց մակընթացութիւնը դէպի Արեւմտեան Եւրոպա։ Այդ թուականէն ալ կը սկսէր Օսմանեան Կայսրութեան աստիճանական տեղատուութիւնն ու փլուզումը։ Մայրը այդ անունով մկրտած էր զինք մտածելով. «Այդ անունը տուինք քեզի, որպէսզի մեծնալուդ միշտ յիշես թէ հայա-հալած թուրքը անպարտելի չէ...»։

Մեծ հայրը Ամերիկա գաղթած է եւ մասնակցած՝ Ամերիկայի քաղաքացիական եղբայրասպան կռիւներուն 1860-1865։ Աւելի ետք Իզմիր վերադառնալով ընտանիք կազմած ու հաստատուած է ան։ Ընտանեկան պարագաներու մէջ գտնուած են գրողներ, լրագրողներ, թարգմանիչներ, թատրոնի նուիրեալ գործիչներ. վերջապէս մտաւորական յարկէ մը ներս կը ծնի Էօժէն։ Այդ թարգմանական ժառանգութեան տիրացած է ապագային Բաքաչեանի դուստրը՝ Լուսին, որ թարգմանութիւններ կատարած է Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա Լերան

Քառասուն Օրերը» վէպի գերմաներէն բնագրէն։

Էօժէնի հայրը՝ երաժշտասէր արհեստագետ մը, 1880ին վաճառատուն մը բացած էր Իզմիրի մէջ եւ դաշնակներու յարդարումի համար շրջապտոյտներ կատարած էր դէպի Կիպրոս, Ատանա, Մերսին, Պէյրութ եւ Ադեքսանդրիա։ Իսկ 1895ին, թրքական անտանելի մթնոլորտին հետեւանքով վերջնականապէս փոխադրուած ու հաստատուած է Ադեքսանդրիա, ուր այդ օրերուն միայն վաթսուն հայ ընտանիքներ կային։

Համայնքը կը ղեկավարուէր Ռեյիզեան «աղա-յական» թաղականութեամբ, որուն քարտուղարը եղած էր Լեւոն Մկրտիչեան ծանօթ հրապարակա-

գիրը եւ Յնչակեան նախկին ղեկավար, որ Տամատեանի հետ Աթէնք-Լոնտոն եւ ի վերջոյ Աղէքսանդրիա փոխադրուած էր: Այդ շրջանին արդէն իսկ գոյութիւն ունէր լուռ պայքար մը «սահմանադրասէր» հոյլին եւ դաշնակցական կեդրոնականացի ուսուցիչներու միջեւ, որ շուտով նոր թափ պիտի ստանար գաղթականներուն գալով:

Աղէքսանդրիոյ մէջ ան կը յաճախէ Պօղոսեան վարժարան, ուր իր մէջ կ'արթննայ հայ լեզուի եւ պատմութեան հանդէպ բուռն հետաքրքրութիւն: 1895-1896ի աղետէն ճողոպրած հայ գաղթականներ կը հասնին Աղէքսանդրիա եւ կարճ ժամանակի մը մէջ կը փոխեն գաղութին նկարագիրը: Ի տես գաղթականութեան անբարունակ վիճակին, անոր մէջ կը զօրանայ ազգային կեանքին հանդէպ խորունկ սէր, որ պիտի մար Բաբազեանի հետ առ յաւետ: Պօղոսեանի մէջ աշակերտած էր Մ. Ասքանազի:

Պօղոսեանէն ետք, կը յաճախէ Ֆրերներու Սէնթ Զաթրին Վարժարանը: Այս շրջանին կը սկսի կարդալ պատմական վէպեր՝ Րաֆֆի գործերը, եւ աւելիով իր մէջ կը խմորուի ազգային գիտակցութիւնը: Կաթոլիկ քահանաներ զինք կրօնափոխ կ'ուզեն ընել, բայց ինք կ'ըմբոստանայ եւ գիրքերը ժողովելով կը հեռանայ դպրոցէն: Հոս է որ ամենէն աւելի ի յայտ կու գան երաժշտութեան մէջ ունեցած իր հակումները, եւ հետզհետէ կը զարգանայ անոր տաղանդը այս մարզին մէջ՝ նրբաճաշակ եւ քաղաքավար իր կենցաղը: Փորձարկութեան կը սկսի դնել նուագելու իր ճարտարութիւնը: Իր ստացած հարուստ դաստիարակութեան շնորհիւ, տարիներու ընթացքին կը տիրապետէ ոչ միայն յունարէն, իտալերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, արաբերէն լեզուներուն, այլեւ՝ անոնց մշակութային հարստութեան. մինչեւ իր խոր ծերութիւնը դասընթացքներու կը հետեւի ամրապնդելու իր գիտութիւնը եւ սորվելու անգլերէն լեզուն:

ՀԵՏԱԶՐԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՈՎ

Հետաքրքրութիւն ցոյց կու տայ Տիգրան Երկաթ Միութեան հանդէպ, իր մասնակցութիւնը

բերելով անոր մշակութային ձեռնարկներուն: Կ'ուսումնասիրէ կուսակցութիւններուն կեանքը եւ զանազանութիւնը, Վերակազմեալ Յնչակեան եւ Դիօշակեան կուսակցութեանց գործունեութիւնը: Դժգոհ կը մնայ դաշնակցականներու աղմկալի, հակակրօն եւ սեւացրեքեան գործելակերպէն: Դժգոհ կը մնայ նաեւ Վեր. Յնչակեաններու ղեկավարական տկարութիւններէն ու անհամաձայնութիւններէն, սակայն գոհ կը մնայ այս վերջիններուն ուղղութենէն, ի տարբերութիւն միւս երկու կուսակցութիւններուն ՀՅԴԻ եւ ՍԴՀԿԻ սոցիալիստական եւ հակակրօն գործունեութեան:

Դեպքերու արագ զարգացման շրջանին անհրաժեշտութիւն կը նկատէր որոշում առնել կուսակցութեան մը անդամագրուելու համար, ուստի կը դիմէր վարժարանի աւագ ուսուցիչ Յ. Աղասերին, որուն նկատմամբ յարգանք ունէր. ժամեր տեւող տեսակցութենէ ետք, ուսուցիչը կը թելադրէ անդամակցիլ Վեր. Յնչակեան Կուսակցութեան: Շատ զգուշութեամբ կը հասկցնէ որ Դաշնակցութիւնը որոշ բարեշրջութիւններու պէտք ունէր եւ թէ իր տեղը հոն չէր: Ահա թէ Էօժէն Բաբազեան ի նչպէս կը մտնէ Վերակազմեալ Յնչակեան ազգայնական կուսակցութեան դիօշին տակ երբ տակաւին 16-17 տարու էր, դաշնակցականի մը յանձնարարութեամբ: Հետագային Աղասեր եւ ուրիշներ արդէն իսկ կը հեռանան ՀՅԴէն:

Այդ օրերը ոգեւորութեան եւ նուիրումի հրաշալի օրեր էին: Կուսակցական կեանքը եռուզեռի մէջ էր: Կ. Պոլսէն արտասահման անցած Վահէ Արզուեան մեծ հերոս մըն էր բոլորին աչքին: Ան «Լոնտրա գացած ու փրկած էր կուսակցութիւնը ապիկար ղեկավարութենէ մը»: Կիպրոսի մէջ Շահիրման եւ Մ. Սվազլը կը ղեկավարէին Փոքր Հայքի եւ Կիլիկիոյ կազմակերպչական գործը: Բաբազեան 24 նորագիրներ կ'արձանագրէր Վեր. Յնչակեան կուսակցութեան մէջ: Երիտասարդ Էօժէնին երկու առաջին մտատիպարները կ'ըլլային Միհրան Տամատեանն ու Շաւարշ Հովիւեանը:

Մինչ այդ փորձեր ալ կ'ըլլային վերամիացնելու կուսակցութիւնը, եւ միւս կողմէն Վերակազմեալ հատուածէն Զիթեանի եւ Միս Շահէնի սպանու-

թիւները տակն ու վրայ ըրած էին ամեն ծրագիր: Վեր. Յնչակեան Կուսակցութիւնը կը մնար տիրակալութեան տակ Վահէ Արզուեանի, որ դժբախտաբար Արփիար Արփիարեանը չեզոքացուցած էր Կեդրոնէն (ու ի վերջոյ՝ 1908ին սպաննել տուած Գահիրէի մէջ): Պատահեցաւ որ Արզուեանի գլխաւորած կուսակցութիւնն ալ պառակտուէր եւ բաժնուէր երկուքի:

Մ. Տամատեան-Յ. Փափագեան, յոգնած տեղական սահմանափակ պայքարներէն, ընդառաջ գացին Ամերիկայի վերակազմեալներու կարելոր հատուածին խնդրանքներուն, եւ Վանի Արմենականներու եւ Պուլկարիոյ Միութենականներուն ներկայացուցիչ Շիկահերի դիմումներուն: Ու քաջալերուած Արզուեանի նոր մեկուսացումէ մը, կրկին կուսակցական գործի անցան կազմելու ազգայնական-յեղափոխական ծրագիր մը: Դիմեցին Մուրատին ու Սապահ-Գիւլին եւ կարելի չեղաւ համաձայնութեան մը գալ:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Առաւելաբար Մ. Տամատեանի եւ Վ. Մալեգեանի գործակցութեամբ ծնունդ առաւ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը: Հիմնադրման ժողովին կը մասնակցէին Արմենականներ Միքայէլ Նաթանեան եւ Գրիգոր Պեօզիկեան (Շիկահեր), որոնք եղան նաեւ բանագնացները Պուլկարիոյ Միութենականներուն: Միհրան Տամատեան, որ կը ներկայացներ Վեր. Յնչակեան Կուսակցութիւնը, համաձայն էր Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութեան մը ստեղծումին: Անդրանիկ մարմինը ծնունդ կ'առնէր եւ դիւանը կը կազմուէր հետեւեալներէ՝ Տիրան Զելէկեան, Հայկ Ինայեթեան, Միքայէլ Նաթանեան, Տիգրան Հաճընլեան եւ Թորգոմ Ֆիշէնկճեան: Զսան հոգի մասնակցած էին այս հիմնադիր ժողովին: Չուգահեռաբար, Տամատեան, Աղեքսանդրիոյ մէջ կը մշակէր նոր օրինական կուսակցութեան ծրագիրը համախորհուրդ Մալեգեանի, իր գլխաւորած նորակազմ Հայ Յեղ. Կազմակերպութիւնը կը միացներ՝ վերջնականապէս ծնունդ տալով ՀՍՌԿին, որուն

կու գային միանալ նաեւ հոյլ մը մտաւորականներ, մեծամեծներ՝ Աղաթօն, Անդրանիկեան եւայլն:

Անսահման խանդավառութիւն մը կը տիրէր ամենուրեք: ՀՅԴ միայն վերապահ էր, որովհետեւ անկախ համաձայնութիւն մը կնքած էր Իթթիհատ վէ Թերաքըը տաճիկ կուսակցութեան հետ ու յաղթապանծ մուտք կը գործէր Կ. Պոլիս:

Թուրքիա վերադառնալու փափաքը համատարած էր: Հազիւ կուսակցութիւնը օրինականացած, Տամատեան կ'անցնէր զուլիը հայրենադարձի կարաւանին, որ 1000ի չափ հայ կը փոխադրէր Կ. Պոլիս...:

ԲԱԲԱՉԵԱՆ ԵՐԱԺԻՇՏ

Այս տաք օրերուն, Էօթէի հետաքրքրութիւնը կ'երթայ նաեւ երաժշտութեան: Կը դասաւանդէ Աղեքսանդրիոյ երաժշտանոցին մէջ դաշնակ ու երաժշտութիւն: Կու տայ իր Նուագահանդեսը 1911ին, Լէֆոնթիի սրահին մէջ. այս առթիւ Լեւոն Մկրտիչեան (Սֆինքս կեղծանունով) կը գրէ փառաքական յօդուած մը:

Նոր կազմակերպութեան համար ալ Բաբագեան հեղինակեց կուսակցական քայլերգ մը, «Հեռաւոր Երկիր»ի եւ «Տալուրիկ»ի հեղինակ Տամատեանի հետեւեալ հրավառ բառերուն վրայ.

*Ո՛վ հայեր, ա՛լ ելլենք մենք ոտքի,
Միացած մէկ մարմին մէկ հոգի,
Եւ կռուինք միևեւ որ մեր երկրէն
Նետենք դուրս թշնամին անօրէն:*

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, իբր օրինական կուսակցութիւն, իմաստ չունէին անշուշտ վերոյիշեալ «յեղափոխական» ոգի կրող խօսքերը: ՌԱԿի միութենէն ետք, Յովհաննէս Պողոսեանին վիճակուեցաւ պատշաճ խօսքերով օժտել Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Զայլերգը, երբ հայութեան քաղաքական ծանրութեան կեդրոնը ազգովին խորհրդային Հայաստան փոխադրուեցաւ այլեւս: Զայլերգին երաժշտութիւնը՝ ստեղծագործութիւնն է Էօթէն Բաբագեանի:

*Ընկերներ Ռամկավար եւ Ազատ
Հայրենի զաւակներ հարազատ*

*Չրահուած հայրենեաց հաւատքով,
Անվեհեր կը քալենք քովէ քով:
Դարերով սեւ օրեր ապրեցանք
Ա՛յ բաւ է լաց ու կոծ, տառապանք
Օ՛ն ուխտենք աչքերնիս վեր յառած
Ծառայել ձեզ Մասիս, Արագած:
Չինուոր եմք Ռամկավար եւ Ազատ
Հայ ցեղի զաւակներ հարազատ
Չրահուած հայրենեաց հաւատքով
Օ՛ն քալենք անվեհեր քովէ քով:*

Տարիներ ետք, յատկապէս Հայաստանի անկախացումէն ետք, յաճախ խնդրուեցաւ Համբարձում Պերպերեանէն վերանայիլ Բաբազեանի այս քայլերգին յօրինողութեան, սակայն ան թելադրեց ամբողջութեամբ նորը յօրինել, որովհետեւ երաժշտականօրէն մեր քայլերգը չէ կշռաւորուած երաժշտական հիմունքներու վրայ եւ թէ դպրոցական քայլերգի մը հնչողութիւնը ունի: Խնդրուեցաւ նաեւ ռամկավար ազատական մեր բանաստեղծներէն՝ Ալեք Գլըճեանէն, Չարեհ Մելքոնեանէն, Վարուժան Պետիկեանէն գրել նոր բառերը կուսակցութեան քայլերգին. այդ ալ, սակայն, չիրագործուեցաւ: Այսօր կը բաւարարուինք մեր ունեցածով:

ԹՈՒՐԹ-ՊԱԼԵԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԲԱԲԱԶԵԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

1912-1913 պայթեցաւ Պալքանեան պատերազմը, որու ընթացքին Օսմանեան Կայսրութեան հպատակ երեք պալքանեան երկիրներ դիմեցին անկախութեան: Այդ ունեցաւ համատարած իր ազդեցութիւնը երկրի ու Կիլիկիոյ հայութեան վրայ, որովհետեւ պատերազմի աւարտին վերաբնութեան ենթարկուեցաւ թրքական կայսրութեան ճակատագիրը:

Անդրանիկ արդէն Մակեդոնիա էր եւ հայկական զինուորական գունդի մը գլուխը անցած կը կռուէր պուլկարական ուժերու կողքին: Մինչ Տամատեան, մեծ գաղափարապաշտ մը, որ նոյն ատեն իրապաշտ ըլլալէ չէր դադրեր, մեծ հայրենասէր, բարձր բաղաժապական միտք, զուսպ, բայց ի հարկին աւելի քան յանդուգն, կատարելապէս կ'անհանգստանար: Ու կարճ ժամանակի մը մէջ

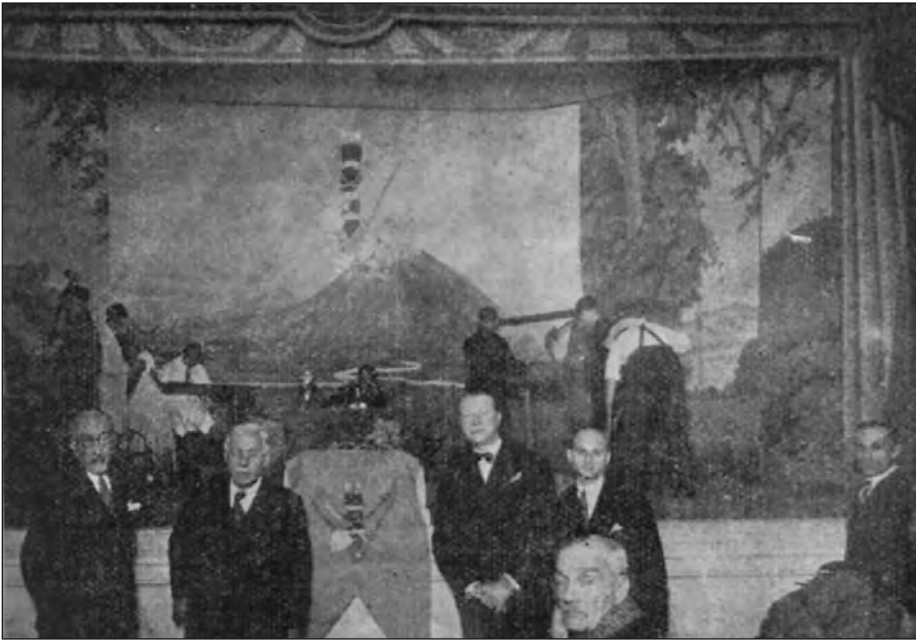
կազմուեցաւ Հայ Ինքնապաշտպանութեան Մարմին մը որ պետք էր պարփակել բոլոր կուսակցական եւ անկուսակցական համակիր ուժերը:

Տամատեան Յունաստան մեկնեցաւ ապահովելու համար օժանդակութիւնը Կիլիկեան ցամաքահանումի մը առաջադրութեամբ, հայ գերիներ զինուորագրելու արտօնութիւն ձեռք բերելու համար: Պետք էր նոյն ատեն Պուլկարիա երթալ, նախարարապետ Կէօֆի հրամանով Անդրանիկ եւ իր ջոկատները Կիլիկիա դրկել կարենալու համար:

Տամատեանի Յունաստանէն վերադարձին, Բարսեղ Օհանեան եւ Էօթէն Բաբազեան յաջորդաբար մեկնեցան Յունաստան, հայ գերիներէն լաւագոյնները ջոկելու, զէնքերը նաւ փոխադրելու եւ ճամբայ դնելու համար դէպի Կիլիկեան ծովափը, ըստ կանխորոշուած ծրագրի մը: Էօթէնին վիճակուած էր Աթէնքէն դէպի Բիրեայի նաւահանգիստը զէնքեր փոխադրելու պատասխանատու եւ վտանգաւոր գործը: Նաւը մեկնեցաւ բեռցուած 2000ի մօտ հրացաններով, 2 միլիոնի չափ փամփուշտներով, ուժանակներով, զանազան պիտոյքներով, մթերքով եւ քաջարի հայորդի զինուորներով:

Բաբազեան պետք էր շուտով Սոֆիա մեկնէր Սելանիկի վրայով, Պուլկարիոյ վարչապետին հանդիպելու եւ անկէ ետք Չօր. Անդրանիկին մեկնումը ապահովելու համար դէպի Կիլիկիոյ հայկական ռազմադաշտը: Վերջին հանգրուանը պիտի ըլլար Կ. Պոլիս, ապահովել ջանալու համար նաեւ ոչ ռամկավարներու գոնէ բարոյական գործակցութիւնը: Ան կը շրջի: Պուլքերէշի մէջ կը հանդիպի երեք կարեւոր դաշնակ դէմքերու՝ Շահրիկեանի, Լիպարիտ Նազարեանցի եւ Վ. Փափագեանի: Իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ կը հանդիպի Դաշնակցութեան ֆեսաւոր ներկայացուցիչին, որ գոհ չէր բնաւ Կիլիկեան ձեռնարկէն:

Դժբախտաբար, ցամաքահանումը Կիլիկիա տեղի չէր ունենար: Տամատեան Չորք-Մարզպանէն ձեռնունայն կը վերադառնար: Ան գացած էր գաղտնի, կազմակերպելու համար գալիք արշաւախումբին ընդունելութիւնը: Այս մեծ ձեռնարկը ձախողութեան մատնուեցաւ, շաբաթներ ամբողջ

*ՌԱԿԻ հիմնադրության
30ամեակը Գահիրեի Լիսե
Ֆրանսեի սրահին մեջ:
Կուսակցության
խորհրդապատկերին առջեւ
կանգնած են օրուան չորս
բանախօսները: Չախէն աջ՝
Վահան Թէքէեան, Միհրան
Տամատեան, Էօժէն Բաբազեան
եւ Շաւարշ Սեյժոքեան:*

գերմանական յաճանաւի մը պատճառով, որ տեւապէս իբր պահակ՝ կը հետախուզէր Կիլիկեան ծովափը, արգիլելու համար հայկական հաւանական Նոր ցամաքահանում մը: Իրականութիւն մըն է, սակայն, որ հազուագիւտ ու թերեւս մեր յեղափոխական տարեգրութեանց մէջ բացառիկ ու միակ ճակատագրական պատեհութիւնն էր, զոր չկրցաւ օգտագործել Հայ Ազատագրական Շարժումը:

Այս կ'ըլլայ Էօժէն Բաբազեանի կուսակցական առաջին կարեւոր պարտականութիւնը:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԾԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Դաշնակցութիւնը, մեծապէս յուսախաբ իր վարած տիտուր եւ ազգակործան քաղաքականութենէն, Կիլիկեան ջարդի արհաւիրքը ապրելով ու Պալքանեան Պատերազմին հետեւանքով, սկսաւ իր ապակողմնորոշուած վիճակէն դուրս ելլել եւ փորձել տարբեր քաղաքական ուղղութիւններ որոնել:

Այսպէս, Դաշնակցութեան ծանօթ գործիչ Ակնունի առաքուեցաւ Եգիպտոս, Պատերազմի վաղորդայնին՝ 1913ի ընթացքին, ձեռքը «ծիթենիի ճիւղ մը բռնած» բանակցութեանց համար: Մեծ

միթինկներ կազմակերպուեցան Եգիպտոսի զոյգ հայահոծ քաղաքներուն մէջ, ուր Տիգրան Կամսարականի նախագահութեան տակ, Գահիրեի մեծ ժողովին, Ակնունիի առաջարկով երգուեցաւ Տամատեանի հեղինակած հնչակեան քայլերգը՝ «Հեռաւոր Երկիր»ը:

Պատերազմի ընթացքին, Եգիպտահայ կեանքէն ներս, Էօժէն Բաբազեան հետզհետէ կը դառնար տիրական դէմք մը. մանաւանդ երբ 1918ին Գահիրէ (որ արդէն դարձած էր գաղթահայութեան սիրտը, մանաւանդ ՀԲԸՄԻ հիմնադրութենէն ետք) կը փոխադրուի, ընտանեօք, ա'լ աւելի կը մխրճուի ազգային քաղաքական կեանքին մէջ, իբրեւ ղեկավար տարրերէն մէկը, շուտով կազմուելիք ՌԱԿԵՆ ներս, ոյժ կու տայ Հայաստանի ու ապա Հայկական (Խորհրդային) հանրապետութիւններուն, որդեգրելով բարեացակամ վերաբերում:

Այդ շրջանը եղաւ տազնապալի մեր ժողովուրդին համար: Հայ մտաւորականութեան տարեգրութեան առաջին զոհերէն մին Նոյնիսքն Ակնունին եղաւ: Դեռ կը յամենային ֆրանսական խոստումները Կիլիկիոյ մասին եւ կամաւորական շարժումը: Կը կատարուէր Տամատեան-Հանըմեան-Սապահ Գիւլեան եռեակին այցը Ամերիկա՝ կազմակերպելու համար այդ շարժումը: Տեղի

կ'ունենային Արարայի ճակատամարտը, Վանի ինքնապաշտպանությունը եւ ազատագրումը: Անդրանիկի հերոսամարտը: Այա՛ Ռուսիոյ ներքին յեղափոխութիւնն ու Նահանջը, Կովկասեան ժողովուրդներու «անկախութեան» հռչակումը Թուրքիոյ ստիպման տակ եւ դեմ՝ Երեւանի Նահանգին անկախութեան հռչակումը, իբր «Անկախ Հայաստան», թուրքերուն գեհեկային յղացումով՝ զայն Ռուսիայէն բաժնելու եւ «Հայկական Հարց»ին միջազգային հանգամանքը թաղելու: Հակառակ այդ դժբախտ իրականութեան ալ, ռամկավարները կատարեցին հանգանակութիւն Խատիսեանի կառավարութեան համար գնելով 20 սաւառնակ անգլիական օդուժէն: Դաշնակցութեան հեռացումը Հայաստանի Հանրապետութենէն եւ Նորաստեղծ Խորհրդային Հայկական Հանրապետութեան ծնունդը եղան իրերայաջորդ ու արագ զարգացող դէպքերը, որոնց համար եգիպտահայ գաղութը եղաւ օգտակար օրը-օրին: Էօժէն Բաբազեան Սահմանադրական ռամկավար իր ընկերներով կը վազէր ամէն տեղ հասնելու մեր ժողովուրդին բիւր կարիքներուն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ

Բաբազեան քաջածանօթ անուն մըն էր Եգիպտոսի եկեղեցական կեանքէն ներս: 1926ի Մարտին ան կ'ընտրուի Գահիրէի Թեմական Ժողովի անդամ իբր երեսփոխան, ու այսպէս կը վերընտրուի մինչեւ 1955 երբ ՌԱԿի հրահանգով կը դադարեցնէ այլեւս թեկնածութիւնը դնելէ, «անկախ» ազգայիններուն թողելով ազգային տեղական գործերու մատակարարութիւնը:

Իսկ Գահիրէի Քաղաքական Ժողովին անդամ եղած է գրեթէ միշտ 1924էն 1946: Եղած է Նաեւ ամուսնալուծման դատական ատենի անդամ՝ մօտ 10 տարի, մինչեւ որ Եգիպտական Կառավարութիւնը ջնջեց փոքրամասնութիւններու այդ առանձնաշնորհումը:

Ինք եւ ՌԱԿը մեծ դեր կ'ունենան Թորգոմ Սրբազանի (Գուշակեան) պաշտպանութեան մէջ, երբ 1930ին, զայն Եգիպտոսէն վտարել տալու բոլուն աշխատանք կը թափուէր հակառակորդ-

ներուն կողմէ, սրբազանը որակելով «բոլշեւիկ» ծառայ Մոսկուայի: Ամօթալի նման պայթարներ քիչ չեն եղած Եգիպտահայ պատմութեան մէջ, երբ հակառակորդ կողմը (Դաշնակցութիւնը) պարտութեան պարագային դիմած է ոչ-բաղձալի եւ հակաօրինական միջոցառումներու, «դաս մը տալու համար» հակադաշնակ զանգուածին: Էօժէն Բաբազեան միշտ պատնէշի վրայ կանգնած՝ անխռով ու անընկճելի, պայթարած է արդարութեան սիրոյն եւ շատ յաճախ յաղթական դուրս եկած է այդ մարտնչումներէն:

Ըստ ներքին համաձայնութեան մը, 18 երեսփոխաններու վրայ տեղ կը տրուէր որոշ կուսակցականներու եւ Նոյնքան մըն ալ անկախներու: Դաշնակցականներ դժգոհ կը մնային այս կացութենէն, որովհետեւ գիտէին թէ անկախները շարունակ համամիտ կը գտնուէին ռամկավար ազատականներուն եւ հետեւաբար՝ մեծամասնութիւն կը գոյացնէին, ընդդէմ դաշնակցական տեսակետներուն:

Դաշնակցութիւնը Հայաստանի իշխանութիւնները կորսնցուցած «անելիք» կ'որոնէր...: Արտասահմանի մէջ գաղթահայութիւնը պետք էր Խորհրդային Հայաստանի դէմ հանել: Պետք էր ձեռք ձգէր գաղութները, հետեւաբար պետք էր գրաւէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Նուիրապետական ու առաջնորդական աթոռները եւ եկեղեցիները: Պետք էր խորտակէր ՌԱԿը, ջախջախէր ՀԲԸՄը, սարսափեցնելու անկախները: Յաջա Արեւմուտքին Հայաստանը ազատելու էին պոլշեւիկեան «լուծ»էն:

Դիմեցին ամէն միջոցի. օրինակ՝ Յունաստանի Առաջնորդ Մազլումեան Արքեպիսկոպոսին մօրութիւն խուզումը՝ 1924-25ին: Յունաստանի մէջ Մարտիրոս Աղամեանի եւ Սարգիս Գլըճեանի, իսկ Պէյրութի մէջ Սարգիս Տիւրունիի եւ Աղազարեանի ահաբեկումները: Գիշերային յարձակում Ադեբսանդիոյ մէջ անկարգապահ դաշնակ Տելեմաք Թիւթիւնճեանի վրայ դաշնակ խումբի մը կողմէ՝ գլխաւորութեամբ Վահան Նաւասարդեանին...:

Այս է ահա Բաբազեանի առաջին տարիներու ազգային դաշտէն ունեցած փորձառութիւնը: Վերջապէս այսպէսով Դաշնակցութիւնը կ'ունենար

թե՛ «անելիք» եւ թե՛ ապրելու միջոց: Ու ահա՛ այս չարիքին դեմ էր որ ամենօրեայ պայքարի մեջ մտան ռամկավարները հայ գաղութներէն ներս:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ

Իր արդար ու փաստացի պնդումներուն վրայ է, որ Սուրի (Լիբանան) գաղթական ժողովուրդը Այնճարի համահաւասար օժանդակութիւն ստացած է եգիպտահայութենէն, այն նեղ օրերուն, երբ հայութեան նուազ բախտաւոր համայնքները կը տառապէին թշուառութեան ճիրաններէն: Սուէտիոյ (Մուսա Տադ) տեղահանութենէն ետք, հայութեան դաշնակցական թելը հաստատուած էր Այնճար, իսկ ռամկավար հատուածը՝ Սուր:

Իր միջամտութիւններուն շնորհիւ է որ բազմաթիւ զրպարտութիւններու առաջքը առնուած էր, եւ աւերի մը յառաջացումէն առաջ կասեցուած վտանգը՝ պետական շրջանակներու մէջ: Դժբախտաբար, Եգիպտոս թատերաբեմը հանդիսացաւ կուսակցական սուր պայքարներու, այնքան մը, որ յաճախ գաղութին հայրենասէր զանգուածները իրենց ամբողջ ժամանակը վատնած ու սպառած են դեմ դնելով Դաշնակցութեան «ազգափնաս խաղերուն»: Եւ նորէն դժբախտաբար, Եօթէն Բաբազեան, մեր միւս ղեկավար ռամկավարներու յուշագրութեան նման, լայն տեղ յատկացուցած է «հակադաշնակ» պայքարին, զայն վերածելով գլխաւոր գործունեութեան մը, սփիւռքը գերծ կացուցանելու հաւանական վտանգներէ ու դժուարութիւններէ: Եգիպտոսի մէջ, մանաւանդ միամիտ եւ մանկամիտ Ֆարուք թագաւորի օրերուն, Դաշնակցութիւնը օգտագործելով ժամանակի վախերն ու կասկածները, սկսած էր վախ ու սարսափ սփռել ոչ-դաշնակցական շրջանակներէ ներս, նախ տկարացնելու համար «թշնամիներու դիրքերը» ու ապա իր շուրջ բոլորելու համար շուարած ու սարսափած ժողովուրդը:

Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի հետ Բաբազեանի ունեցած մէկ տեսակցութեան ընթացքին, ահա՛ թէ ինչպե՛ս արտայայտուած է ծերունազարդ կաթողիկոսը զինք հալածողներուն

նկատմամբ. «Թո՛ւ ... Էդ խուլիզաններին: Ինձ իբր բոլշեւիկ են ամբաստանում, որովհետեւ անցագիրս սովետական է: Չեն ամաչում: Թո՛ւ ... Էդ անպիտանները: Աստուած մի քիչ էլ կեանք տայ ինձ, մինչեւ որ ինձ յաջողուի այս աթոռը հաստատ հիմունքներու վրայ դնել: Ուրիշ բան չեմ ուզում Աստծուց»: Յետոյ, Եօթէն Բաբազեան կ'աւելցնէ. «Պէյրութէն մեկնելէս քանի մը ամիս վերջ, առի իր վախճանման լուրը»:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ Ռ.Ա. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Փարիզի մէջ գումարուած ՌԱԿ 2. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը, Օգոստոս 6-16, 1934ին, կ'որոշէ կուսակցութեան կեդրոնը փոխադրել Գահիրէ եւ Եօթէն Բաբազեանը կ'ընտրէ Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ: Միջին Արեւելքի հետզհետէ աճող գաղութները մեծ ապագայ մը սկսած էին խոստանալ կուսակցութեան համար, հակառակ որ Միացեալ Նահանգներ 72 ակումբներով ամենաստուար շրջանակը կը կազմէր:

Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի վաղորդայնին, ՌԱԿը իր գործունեութեամբ եւ ժողովրդականութեամբ հասած էր գագաթնակէտի. Սուրիա, Լիբանան, Յորդանան, Պաղեստին, Եգիպտոս եւ այլուր, անոր ազդեցութեան սահմանները հետզհետէ կը տարածուէին իր վարած համահայկական, անսակարկ ու բոլորանուէր քաղաքականութեան համար: Սակայն, միջկուսակցական գործակցութեան առնչութեամբ թափուած ջանքերուն մասին իրեն վստահուած պատասխանատուութիւնը կատարեց շնորհիւ քանի մը դաշնակցականներու մօտ իր ունեցած զօրաւոր ազդեցութեան: Նախապատերազմեան, ինչպէս պատերազմի շրջանին ձեռք ձգուած համագործակցութենէն կրկնակիօրէն կ'օգտուին հայրենիք եւ սփիւռք, որովհետեւ ստեղծուած տրամադրութեան համաձայն, հակահայաստանեան եւ հակասովետ աշխատանքներուն վերջ կը տրուի աստիճանաբար, առկայ ուժը կեդրոնացնելով զուտ ազգանպաստ աշխատանքներուն վրայ:

Ատկէ տարի մը առաջ, 1938ին, Երուսաղէմի Պատրիարք Թորգոմ Գուշակեանի հարցին առնչութեամբ Էօժէն Բաբազեան ունեցած էր ճակատագրական դեր մը, անոր դէմ շղթայազերծուած խաչակրութիւնը կասեցնելով: Գուշակեան անընկճելի կը մնար իր դիրքին վրայ եւ չէր ուզեր ենթարկուիլ Դաշնակցութեան ճնշումներուն: Բայց այս առթիւ տեղի կ'ունենայ անհաճոյ հակամարտութիւն, որուն ակամայ մաս պիտի կազմէր Բաբազեան, մինչեւ իսկ ստիպուելով Երուսաղէմ ճամբորդել:

ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ

ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ

Նիւթական հասութաբեր եւ մնայուն դրամագլուխի մը անհրաժեշտութիւնը տակաւ զգալի կը դառնար, մանաւանդ եթէ մշակութային եւ կրթական կեանքէն ներս, սփիւռքի տարածքին, ներկայութիւն մը պիտի ուզէր դառնալ ՌԱԿը: Մինչ այդ, ունեւոր ռամկավարներ իրենց կտակները, իրենց ողջութեան կատարած նուիրատուութիւնները եւ թողօնները միայն կու տային Հայաստանեայց Եկեղեցիին ու ՀԲԸՄին: Այդ փոխանցումները որքան ալ գիտակցական նուիրաբերումներ էին յիշեալ ազգային այլապէս յարգելի զոյգ կազմակերպութիւններուն, սակայն նոր ժամանակներուն հետ աւելի քան անհրաժեշտութիւն դարձեր էր որ կուսակցութիւնը ունենար իր հիմնադրամը:

Էօժէն Բաբազեան Կեդրոնական Վարչութեան իր ատենապետութեան շրջանին բախտաւորութիւնը կ'ունենայ իրականացնելու իր երազը՝ Հայ Ազգային Հիմնադրամի (ՀԱՀ) հաստատումովը 1942ին, որուն շուրջ պիտի հաւաքուէին շրջանին երեւելիները իբրեւ հիմնադիր անդամներ. անոր մաս կը կազմէին Լեւոն Կոկանեան, Վահան Թէքեան, Տիգրան Ալեքսանեան, Միհրան Տամատեան, Աշոտ Գասապեան, Մկրտիչ Մսրըլեան, Մեթր Շաւարշ Սեւոյնքեան, Պետրոս Տեփոյեան, Հայկ Վառվառեան:

Հիմնադրամը ունեցաւ իր փայլուն շրջանները շնորհիւ Էօժէն Բաբազեանի անհատնում ջանքերուն ու զոհաբերութեան: Յիշենք, 1944ին, ՀԱՀի

սրահին մէջ, Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան կազմակերպութեամբ տեղի ունեցած շքեղ եւ աննախընթաց ընդունելութիւնը ի յարգանս Եգիպտոսի Սովետական Միութեան դեսպան Ն. Նովիքովին, որուն վստահութիւնն ու բարեկամութիւնը ապահոված էր հայրենասէր ճակատը: Չմոռնանք որ սովետական Կարմիր Բանակը Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմէն բացարձակ յաղթական դուրս ելած էր գրաւելով Պերլինը, ուր առաջին գծի վրայ մուտք էին գործած հայ զինուորները: Եւ այս բարեկամութիւնն էր, որ աւելի ետք պիտի չարաշահուէր հակառակորդներու կողմէ, աքցանի մէջ առնելու համար հակադաշնակ զանգուածային հայրենասէր գործունեութիւնը, մանաւանդ Ցուրտ Պատերազմին հետեւանքով:

Հայ Ազգային Հիմնադրամի օգնութիւնը Եգիպտոսէն դուրս ծաւալեցաւ, յատկապէս Լիբանանի մէջ, օգտակար ըլլալով Թէքեանի հին շէնքին գնման ու Վահան Թէքեան վարժարանի հոգատարութեան աշխատանքներուն մէջ:

ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան թուականը որոշուած ըլլալով, 1945ին, Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ թեմական խորհուրդներու համագումարին կողմէ Էօժէն Բաբազեան եւ ճանիկ Չաքըր կ'ընտրուին պատգամաւոր, մասնակցելու համար Էջմիածնի մէջ կատարուելիք կաթողիկոսական ընտրութեան: Նկատի առնելով յետպատերազմեան շփոթ օրերը եւ ճամբորդութեան հնարաւորութիւնները, որոնք այնքան ալ ձեռնտու չէին, Բաբազեան եւ պատգամաւորներու խումբը ճամբայ կ'ելլէն Պէյրութէն ու կ'անցնին Դամասկոսի, Պաղտատի, Թեհրանի, Թաւրէթի վրայով հասնելու Երեւան: Այս առթիւ ան վերահասու կ'ըլլայ Թեհրանի հայկական ու կուսակցական կեանքին ու իր յուշերուն մէջ մեծ խանդավառութեամբ կ'արձանագրէ զանոնք:

Անշուշտ Երեւանի մասին հիացական արտայայտութիւններով կ'արձանագրէ արձանագրելով. «Մենք սեփական հող ունինք եղեր»: Առիթ կ'ըլլայ

Էջմիածնի Մայր Տաճարին առջև, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության մասնակցող ռամկավար պատգամաւորներ: Չախէն աջ՝ Գալէմբերեան (Պուլկարիա), Եազըճեան (Թալիֆորսիա), Թերեան (Նիւ Եորթ), Մարլեան (Լիբանան), Բաբազեան (Եգիպտոս), Չանգալեան (Նիւ Եորթ), Արամեան (Եգիպտոս), Ֆէնէրճեան եւ Մալումեան (Ֆրանսա):

խորհրդակցութեանց ռամկավար ազատական պատգամաւորներու հետ՝ Պուլկարիայէն՝ Գալէմբերեան, Գալիֆորսիայէն՝ Եազըճեան, Նիւ Եորթէն՝ Պ. Թերզեան, Լիբանանէն՝ Մ. Մարլեան, Եգիպտոսէն՝ Յ. Արամեան, Ֆրանսայէն՝ Ֆէնէրճեան եւ Մ. Մալումեան, Յունաստանէն՝ Տոթթ. Վառվառեան: Առիթ կ'ունենայ ծանօթանալու Վարպետին՝ Աւետիք Իսահակեանին եւ խորհրդային Հայաստանի օրուան վարիչներուն:

Գետրգ 2. Չեօրեճեան կ'ընտրուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս եւ հետագային գործակցութեամբ Կիլիկիոյ Աթոռի կաթողիկոս Գարեգին Ա. Յովսէփեանցի կը յաջողի լաւագոյն կերպով ճշդելու զոյգ Աթոռներու յարաբերութիւնները եւ իշխանութիւններու բաժանումները:

ՓԱՐԻԶԻ ՌԱԿ «ԱՅՍՕՐ-ԱՊԱԳԱՅ» ԹԵՐԹԻՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՁԵՌՆԱՐԿ

Բաբազեան, 1952ին, ի վիճակի կ'ըլլայ Փարիզի մէջ հաստատել տպարան մը «Այսօր-Ապագայ» մամուլի հրատարակութիւնը ամուր հիմքերու վրայ դնելու մտահոգութեամբ: Այդ օրերուն, տակաւին Փարիզ կը մնար ռամկավար ազատական հին սերունդի մտաւորականութեան կեդրոնը Ա. Չօպանեանի, Վ. Մալեզեանի, Ա. Դարբինեանի, Յ.

Պօղոսեանի, Ա. Թերզիպաշեանի, Գնդունիի, Ճիւմպիւշեանի, եւ ուրիշներու ներկայութեամբ: Ֆրանսայի հայութիւնը մշակութային լճացումէ փրկելու անոր ջանքերուն մասնակից կ'ըլլան Լոնտոնի, Մանչեսթըրի, Պաղտատի, Պէճիքայի, Չուիցերիոյ, Իտալիոյ, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի բարեկամ շրջանակները: Սակայն պետք է հաստատել դարձեալ, որ բեռնի գլխաւոր ծանրութիւնը Բաբազեան ինքը յանձն կ'առնէ Յ. Պօղոսեանի եւ Շ. Սեյօնթեանի գործակցութիւնը ապահովելով հանդերձ:

Դժբախտաբար, սակայն, այնքան խանդավառութեամբ ու յոյսով սկսուած գործը հազիւ տարի մը կը տեւէ, երբ մատնութիւններու պատճառաւ ֆրանսական իշխանութիւններ դադրեցնել կը հրահանգեն թերթը, սրտի արտակարգ ճմլում եւ ցաւ պատճառելով Բաբազեանին, անոր գործակիցներուն եւ նաեւ ամբողջ շրջանակին: Այս առնչութեամբ Բաբազեան կը պատմէ, թէ 1950-ականներուն ինչպիսի միջոցներու կը դիմէին դաշնակ հակառակորդները «Արեւ»ը գոցել տալու համար. կ'ըսուի յաճախ թէ «Արեւ»ը Մոսկուայի իբրեւ ուղեկից ցոյց տալ փորձելով, պետական գրասենեակներու կը ներկայացուէին «Արեւ»էն թարգմանութիւններ, իւրաքանչիւր յօդուածին մէջ

երեւոյդ Հայաստան բառին կցելով «սովետ» որակականը, որպէսզի միտքեր պղտորէին ի վնաս մեր մամուլին:

Որքան Բաբազեան աշխատեցաւ եգիպտահայ գաղութին, Նոյնքան Նաեւ՝ այլ գաղութներու բարօրութեան համար: Յաճախակի շրջապտոյտներն ու ստանձնած առաքելութիւնները թուել անկարելի է այս սահմանափակ էջերուն մէջ: Անոր արծանագրած յուշագրութիւնը կը Նպաստէ կուսակցական գրականութեան զարգացումին եւ կը մնայ յատկանշական ու եզակի: Իր Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետութենէն հրաժարումէն ետք ալ մնաց պատնէշի վրայ եւ տեղի չտուաւ իր եւ իր պատկանած կուսակցութեան դէմ արծակուած անիմաստ եւ երբեմն թունալի նիզակներուն ի տես, քանի որ ան փոքր տարիքէն իսկ խորապէս համոզուած էր Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան վարած ազգասէր ու ազգօգուտ քաղաքականութեան ճշմարտութեան, եւ տարիներու ընթացքին պատճառ մը չունեցաւ Նահանջելու իր դիրքէն: Մինչ այդ, արուեստագետ մարդու հետաքրքրութիւնը միշտ ծուլած էր գիրին հանդէպ իր ունեցած անպարփակ սերին հետ, եւ այդ ձեւով դարբնած անգուգական համադրում մը:

Բաբազեան իր ազգասիրութիւնը այսպէս կը յայտնէ. «Մատուռ մը, դպրոց մը կամ ոեւէ մշակութային հաստատութիւն մը կանգնելը, իր զաւակը հայկական դպրոց դրկելը, տան մէջ հայերէն խօսիլն անգամ իրենց ազգասիրական ոգիի կերտիչ դերը ունին: Լաւ եւ առողջ ապրիլը, լաւ շնչել, լիաթոք՝ իբր հա՛յ շնչելն իսկ՝ քաջառողջ եւ լաւագոյն զինուորացու մը կ'ապահովէ՝ հայկական ինքնապաշտպանութեան պատնէշին ետին»:

ՅՈՒՄՈՐԻՍՏԻԿ

Մայիս 1962ին, փառաշուք հանդիսութեամբ կը տօնուի Էօժէն Բաբազեանի ազգային ու գաղափարական ծառայութեան 60ամեայ յոբելէանը Նախաձեռնութեամբ՝ Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան, Կոկանեան սրահին, «Տիգրան Երկաթ» Հայ Մշակութային Միութեան, Հայ Ազգային Հիմնադրամին եւ Ռամկավար Ազատական Կու-

սակցութեան: Հանդիսութիւնը կը հովանաւորէ Առաջնորդ Մամբրէ Արք. Սիրունեան: Պէյրութէն յատկապէս այս առթիւ կու գայ Մեթր Հրաչեայ Սեդրակեան, որ կը փոխանցէ ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան խօսքը: Հանդիսավարը կ'ըլլայ Վարդգէս Գարտաշեան: Խօսք կ'առնեն Ալեքսանդր Սարուխան, Սահակ Թիւրապեան, Միհրան Թոքաթեան եւ Համբարձում Գարայեան: Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմէ շնորհուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ շքանշանը Առաջնորդը կը յանձնէ յոբելէարին: Հանդիսութեան աւարտին խօսք կ'առնէ Էօժէն Բաբազեան:

ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ ԽՕՍԹԵՐ ԲԱԲԱԶԵԱՆԻՆ ՏՐՈՒՄԸ

Վահան Մալեզեան. «Անձնապէս, տխուր եմ սակայն որ շա՛տ հեռու կը գտնուիմ, մինչդեռ Նոյնիսկ իբրեւ բազմամեայ Եգիպտահայ Ներկայ ըլլալու էի եւ ժամանակակից եւ գաղափարակից երիցագոյն ընկերի եւ բարեկամի ծայնս այսօր լսելի ընելու էի: Աւելի քան կէս դար մօտէն ճանչցած եւ սիրած եմ քեզ, Նաեւ գիտակցօրէն գնահատած եմ ազգանուէր գործունեութիւնդ, մասնաւոր վերջին պատերազմէն ասդին քեզ նկատելով Մերձաւոր Արեւելքի եւ առաւելապէս Եգիպտոսի ազգային կեանքին բազմարդին գործիչը»:

Արշակ Ալպոյաճեան. «Իր ամենէն նշանաւոր գործը, զոր մարդս կը մղուի հրաշք մը համարել, Հայ Ազգային Հիմնադրամին ստեղծումն է եւ որ մեր ազգային տարեգրութիւններուն մէջ աննախընթաց գործ մըն է, պատուաբեր՝ զայն յղացողին եւ կերտողին»:

Հրաչ Երուանդ. «Ան այդ բոլոր դժուար տարիներուն հաւաքական եութեան հանդէպ իր պարտաւորութեան բերաւ մշակուած մտքի մը շնորհներուն հետ ղեկավարական կարողութիւն, լաւատեսութեան հակող յստակատեսութիւն, աննուաճելի կամք, եւ լաւատեսութեան եռանդուն ու Ներշնչիչ ոգի, որ տառապէս կը հեզներ տարիներու թիւը»:

Մեթր Հրաչեայ Սեդրակեան. «Մասնաւորաբար Լիբանանի մեր շրջանակին կենսունակու-

թեան եւ նուաճումներուն մէջ ընկեր եօթէն Բաբազեանի դերը վեր է ամէն գնահատանքէ»:

Երուանդ Ազատեան. «Ազնուական խորք, գերակիրթ վերաբերմունք եւ ծաւալուն համբերութիւն, - գործիչը կը դարձնեն իսկապէս շինարար եւ զարգացուցիչ գործօն, աղբիւր եւ գործիք յառաջդիմութեան կերտումին»:

Ալ. Սարուխան. «Ունեցած է որոնող միտք եւ չէ եղած հինի մարդը, միշտ ուզած է նորութիւն տալ: Դեռ պատանի, իբրեւ երաժշտութեան ուսանող, կ'ուզէ բարեփոխել հնգագիծը եւ զայն վեցի կը վերածէ»:

Համբարձում Գարայեան. «Կրնանք կարգ մը յատկանշական դէպքեր վեր առնել, ուր ի յայտ կու գայ Բաբազեան որպէս կուսակցական պայքարելու հայկական իրաւունքներուն յաղթանակին համար, միշտ հայ ոգիով եւ ազգային մտածումով»:

ՄԱՅԸ

Կը մահանայ Գահիրէի իր բնակարանին մէջ երկուշաբթի, Դեկտեմբեր 9, 1963ին: Թաղմանական կարգին կը նախագահէ Առաջնորդ Մամբրէ Արք. Սիրունեան, ներկայ կ'ըլլայ Աղէքսանդրիայէն պատուիրակութիւն մը գլխաւորութեամբ Զաւէն Ծ.

Էօթէն Բաբազեան... Արեւը ճեղք չի՞ ցնդեր, Տօբթոր:
Տփր. Ե. Խաթանասեան... Ո՛հ ես ԱՐԵՒԷՐ շա՛տ
 եմ սիրում:
Էօթէն... Այդ Ի՞նչ ՅՈՒՍԱԳԵՐ խօսւմ է, Տօբթոր...

Վրդ. Զինչիսեանի: Դամբանականներ խօսած էին յանուն Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան՝ Վահագն Տեփոյեան, ՌԱԿԻ Եգիպտոսի շրջանակին՝ Միհրան Թոգաթեան: Իսկ Մարմինայի Ազգային գերեզմանատան մէջ յաջորդաբար խօսք առած են Ալ. Սարուխան եւ «Արեւ»ի խմբագիր Էտմոն Կոտալազեան (հետագային ծանօթ՝ Երուանդ Ազատեան անունով), որ եօթէն Բաբազեանի դագաղին վրայ ափ մը հայրենի հող ցանելով կ'ըսէ. «Բայց գիտեմ, ունեիք վերջին բաղձանք մըն ալ - պիտի ուզեիք վերջին շունչը փչած ըլլալ հայրենի հողին վրայ, որուն ազատութեան համար զինուորագրուած էիք դուք: Պիտի ուզեիք թաղուիլ Արարատի փեշերուն կամ Արաքսի ափին եւ ձեր սիրտը

լուծել սրբազան հողին մեջ»:

Ցաւակցական հեռագիրներ ուղարկած էին Արաբական Միացեալ Զանրապետութեան (Եգիպտոս) Զանրապետութեան Նախագահ Կամալ Ապտէլ Նասեր, ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը եւ ՌԱԿի բոլոր Շրջանային Վարչութիւններն ու ակումբները: ԶԲԸՄի, ՍԴԶԿի եւ ԹՄՄի մարմինները եւ մեծ թիւով ընկերներ:

Իր զաւակը՝ Էօժէն կրտսեր կը շարունակէ

հօրը ճամբէն ընթանալ: Երկար տարիներ ան կը ծառայէ ԶԲԸՄի Չուիցերիական գրասենեակին, Ժընեւ, որպէս վարիչ տնօրէն, մօտէն աշխատելով Եւրոպայի ՌԱԿի շրջանակէն ներս:

Էօժէն Բաբազեանի յիշատակը կը մնայ այսօր ալ անմար շնորհիւ զանազան ակումբներուն, որոնք իր անունով մկրտուած են. այսպէս՝ Երուսաղէմի, Զալէպի, Մոնթրէալի եւ Լոս Անճելըսի ակումբները կը կոչուին իր անունով:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

Սկիւտար, Սեպտեմբեր 24, 1868 – Փարիզ, Փետրուար 2, 1943

Անկախ Հայաստանի զինուորները, հրով եւ սրով ստեղծելու են մեր հայրենիքը, որ պիտի իրականացնէ Հայութեան Յոյսերը իրենց լրջութեամբը:

Լ. Բաշալեան, Յոկտեմբեր 18, 1920

ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ծնած է Սկիւտար ճարտարապետ բնիկ քալուցի (Խարբերդ) հօր յարկին տակ Սեպտեմբեր 24, 1868ին: Սկիւտարի Ալեմտաղ կը ծնէր Լեւոն, երբ նոյն միջոցին ճարտարապետ հայրը կը գտնուէր հոն եւ կը կառուցէր Սուլթան Ազիզի Սերայը: Յաճախած է ծննդավայրի յայտնի Պերպերեան միջնակարգ վարժարանը, աշակերտելով համանուն վարժարանի հիմնադիր եւ տնօրէն, անուանի մտաւորական ու մանկավարժ դաստիարակ Ռեթնոս Պերպերեանի, որ իր խոր դրոշմը թողած է պատանի Լեւոնին ներաշխարհին կոփման վրայ:

Դժբախտաբար, Լեւոն Բաշալեանի մանկութեան եւ պատանեկութեան շրջանի յուշերը կը պակսին, կարենալ տալու համար անհրաժեշտ մանրամասնութիւններ: Այս ձեւով մը ընդհանուր երեւոյթ է իր սերունդին պատկանող միւս մեր ծանօթ դէմքերուն մօտ եւս:

Բաշալեան արդէն ընթացաւարտ է Պերպերեան վարժարանէն Օգոստոսի 1883ին: Հմուտ՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներուն, արդէն 15 տարեկանէն: Առեւտրական տան մը մէջ իբր պաշտօնեայ գործ գտնելու յոյսով կը դիմէ զանազան հասցէներու, նման՝ իր սերնդակիցներուն: Այդ շրջանին կը տիրապետէ նաեւ անգլերէն լեզուին:

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԻ ԱՇԽԱՐՀԵՆ ՆԵՐՍ

Իր բարեկամներէն Կարապետ Գարակիւլեան, որ խմբագիրն էր «Բուրաստան Մանկանց»ի եւ

հրատարակիչը՝ «Ընտանիք» շաբաթաթերթին, կը թելադրէ որ ան ներկայանայ «Մասիս» օրաթերթի խմբագրութեան: Յաջորդ օրն իսկ կը ներկայացնէ անգլերէն «Թայմզ» եւ ֆրանսերէն «Թան» թերթերէն երկու կարճ լուրերու յաջող թարգմանութիւնը: Այսպիսով, իր առաջ կը բացուի լրագրական ասպարէզը: Իր մուտքը կը սկսի 1884ի Յունուար 1էն «Մասիս» շաբաթաթերթով, նախ հայացնելով Էօթէն Պլեռայէն նորավեպ մը՝ «Սիւզան»ը, եւ այնուհետեւ շարունակելով այլ գործեր:

Արփիար Արփիարեանի եւ Գրիգոր Զօհրապի հետ իր մտերմութիւնը եւ մա՛նաւանդ ներդաշնակութիւնը զինք կը կապեն սերտօրէն, «Մասիս»էն

ետք, «Արեւելք»ին, ուր 1885ին կը գրախօսէ Զօհրապի «Անհետացող Սերունդ Մը» վէպը:

ԿԸ ՍԿՍԻ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՆ

Իր առաջին գրական գործը կ'ըլլայ «Մասիս»ի մէջ 1888ին լոյս տեսած նորավէպը՝ «Հմայաթափ»ը, որուն կը յաջորդեն 1889ին երկու պատմուածք՝ «Ղալաթիոյ Րեսթը» եւ «Դրացուհին», զոր կը ձօնէ Եղիա Տէմիրճիպաշեանին: Բոլորն ալ գրաբառախառն: Զիչ ետք արդէն պիտի ձգէր այդ լեզուն եւ պիտի սկսէր գրել մաքուր աշխարհաբարով:

1890էն կը սկսի գրել ժողովուրդին համար, մեր ժողովուրդին ամենօրեայ կեանքի ապրումներէն քաղելով իր նիւթերը: Իր ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ համեստ ժողովուրդի մեր զաւակներուն իրական կեանքին վրայ: Ասկէ ալ մեկնելով՝ իր իրապաշտ գրականութեան յարումը եւ լրագրութեան ճամբով մեր գրականութեան մէջ իր յաղթական մուտքը, որ իր նորավէպերուն եւ պատմուածքներուն բերաւ նոր շունչ ու ոգի:

Արփիարեան անվարան կերպով Բաշալեանի մասին գրեց. «Նրբահեղութիւն, սրտաբուխ կորով, բանաստեղծական ներշնչում, անստգիւտ ոճ ու պերճ հայերէն, որոնք իրօք եղան իր գլխաւոր յատկութիւնները»:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՈՒ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Կ'անդամագրուի Հնչակեան Կուսակցութեան դեռ վաղ երիտասարդ տարիքին: 1887էն մինչեւ 1896 ՍԴՀԿի դէպք ամուր կերպով հսկողութեանը տակ մնացած է Նազարբէկեան ամուլին, որոնք զոհողութիւններու գինով Լոնտոնի մէջ կուսակցութեան վարկը հասցուցած էին միջազգային եւ քաղաքական աշխարհին: Անոնք որդեգրած էին սոցիալիստական ծրագիր եւ գործունեութիւն, որուն դէմ սկսան ճակատ ըլլալ մասնաւորաբար թրքահայ մտաւորականները: 1896ի Չէթունի յաղթական հերոսամարտէն ետք կուսակցութեան կեդրոնի պառակտումը ակնյայտ դարձաւ եւ տազնապը տեսց մինչեւ 1901: Գլխաւոր ընդդի-

մադիրներուն՝ Արփիար Արփիարեանի, Միհրան Տամատեանի, Միհրան Սվազլի, Լեւոն Մկրտիչեանի, Անտոն Ռշտունիի, Աղասիի, Ապահի հետ Բաշալեան եւ ճակատ պարզեց: Իսկ կեդրոնի մէջ Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեաններուն հետ մնացին Ռուբէն Խանազատ, Ռուբէն Բերբերեան, Սազունի:

Ընդդիմադիրները ձեռք ուզեցին ձգել կուսակցութեան «Հնչակ» պաշտօնաթերթը, սակայն անգլիական դատական իշխանութիւններու որոշումով թերթը մնաց Նազարբէկին մօտ:

Լեւոն Բաշալեան բուն խանդով կը վարէր կազմակերպչական գործերը՝ մինչեւ 1896: Ըստ ՍԴՀԿ պատմագիրքին. «Ափսո՛ւ, որ հետագային ան դարձաւ դասալիք քաղքէնի մը...»

1896ին Նազարբէկեան կը հրաժարէր Կեդրոնական Վարչութեան իր պաշտօնէն եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ 1898ին, ՍԴՀԿ կուսակցութենէն տարբերուելու համար երբեմնի ընդդիմադիրները կը հիմնեն Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը: Նոր Կեդրոնի անդամ կ'ըլլան Մ. Սվազլի, Ա. Արփիարեան, Կ. Փափագեան, Փ. Աղամեան եւ Շահնազարեան: Որպէս օրկան կ'ունենան Նախ «Մարտ»ը Եգիպտոսի մէջ եւ ապա՝ «Նոր Կեանք»ը խմբագրութեամբ Բաշալեան-Արփիարեան զոյգին: Նոր կուսակցութիւնը դէմ էր սոցիալիստական գաղափարաբանութեան, ինչպէս որ դէմ էր եղած Խրիմեան Հայրիկ երբ 1889ի ամառը Ռուբէն Խանազատ Պոլսոյ մէջ կը ջանար համոզել զինք:

Բաշալեան 1908ին ոյժ կու տայ իր գաղափարի ընկերներուն՝ Մալեգեանին, Տամատեանին, Թեքեանին, Եգիպտոսի մէջ հիմնելու Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը, որուն հիմնադիրներն ու անդամները Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան առաւելաբար մեղմ, խաղաղ եւ գաղտնի գործելակերպի, դիւանագիտական աշխատանքի եւ ազգային գաղափարով տոգորուած կուսակցականներն էին: Միւս թելը՝ յեղափոխական կամ մարտական նկատուած ընկերները, աւելի ուշ 1914ին կը հիմնէին Ազգային Ազատական Կուսակցութիւնը:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան

Խոսք Լեւոն Բաշալեանի
մասին, այս պատմական զեղանքը
չի կարող չլինել իմ համարը:
Տրամադրեցի որ Լեւոն Բաշալեանի
հիշատակը չմոռցնեմ:
6 հոկտ. 1920

ԽՄԲԱԳԻՐ ՊՈԼՍՈՅ
«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»
ՕՐԱԹԵՐԹԻ ՈՒ
ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՒՐՈՊԱ

Կը դառնայ խմբագիր
Պոլսոյ այս յարգուած
թերթին՝ «Հայրենիք»-ին, եւ
կ'անցնի եռանդուն աշխա-
տանքի, կը գրէ առա-
տօրէն: Յիշենք որ «Հայրե-
նիք»-ը Հնչակեան Կուսակ-
ցութեան մարտական ու-
ժի խօսնակն էր, ուր կը

միութենէն ետք, 1921ին, նկատի ունենալով
Բաշալեանի խիստ, նուրբ ու պատասխանատու
պաշտօնները ՀԲԸՄի մէջ, ան հեռու մնաց բա-
ցայայտօրէն որպէս Կուսակցական գործիչ կամ
ղեկավար դեմք տեսնուելէ, սակայն անոր կատա-
րած աշխատանքները անուղղակիօրէն ՌԱԿի
դաւանանքին, գործին ու առաքելութեան հետ կը
համընկնէին: Ձեռով մը բոլոր ազգային ու հայրե-
նական մեծ ծրագիրները, զորս ՌԱԿը կ'որդեգրէր,
սակայն նիւթական անբաւարար պայմաններով կը
դժուարանար իրագործել, կ'իրագործուէին ՀԲԸՄի
կողմէ, որուն ղեկավարները բացարձակ վստահու-
թիւն ունէին ՌԱԿի անդամ Վահան Մալեգեանի,
Լեւոն Բաշալեանի, Վահան Զիւրաբեանի, Միքայէլ
Նաթանեանի եւ այլ գործիչներու ձեռներեցութեան,
հաւատարմութեան եւ ոգիին ու ծառայութեան
վրայ: Գործակցութիւն մը, որ շարունակուեցաւ
ՀԲԸՄի հետագայ նախագահներու օրով եւս:

Ան յարգուած անդամը միշտ մնաց ՌԱԿի
Փարիզի ակումբին:

ԿԱՐՑ ՇՐՋԱՆՈՎ Կ'ԱՆՑՆԻ ԵՒՐՈՊԱ

Պատրիարքարանի Օգոստոս 15, 1890ի
ցոյցէն ետք, Լեւոն Բաշալեան խուսափելու համար
Օսմանեան կառավարութեան հետապնդումներէն,
կ'ապաստանի Փարիզ, ուրկէ 1891ին կը շարու-
նակէ իր աշխատակցութիւնը բերել Յովհաննէս
Շահնազարի եւ Արփիար Արփիարեանի «Հայրե-
նիք»-ին: Փարիզ երկար չի մնար եւ շուտով կը
վերադառնայ Կ. Պոլիս:

համախմբուէին Չօիրապ, Բաշալեան, Սուրէն
Պարթեւեան:

Անկախ խմբագրական ծանր բայց արդիւնա-
ւետ աշխատանքէն, մինչեւ 1896ի տիսուր դէպքերը,
Բաշալեանի կեանքը եղաւ հեւ ի հեւ վազք մը:
1896ին յաջորդեց հեղձուցիչ ու մահաբոյր մթնո-
լորտ մը, որ իջաւ պոլսահայ օրուան ծանօթ
մտաւորականներու կեանքին վրայ:

Լեւոն Բաշալեան թրքական գրաքննութեան
կողմէ կը հետապնդուէր, ուստի կը լքէ Պոլիսը ու
կ'ապաստանի Լոնտոն, ուր Արփիարեանի հետ
գործակցաբար 1897ին կը հիմնէ «Մարտ» ամսա-
գիրը, իսկ տարի մը ետք, կը հիմնէ «Նոր Կեանք»
երկշաբաթաթերթը, որուն խմբագրական առաջ-
նորոգութիւնը կը վարէ մինչեւ 1900ի Ապրիլ ամիսը,
երեք ամբողջական տարիներ հայ լրագրութեան եւ
խմբագիրի տարապայման խաչելութիւններով
կեանք մը ապրելով Լոնտոնի այս ցուրտ շրջա-
նակէն ներս:

Հոս գրեց «Կաղանդ»-ը նկարագրական էջը եւ
«Հայրենի Հողը», ինչպէս նաեւ այլ յօդուածներ ու
քրոնիկներ, Լեւոն Չարթումեան ծածկանունով:
Լոնտոնի իր խցիկէն գտաւ ժամանակ գրելու
Փարիզ հրատարակուող Արշակ Չօպանեանի
«Անահիտ» գրական հանդեսին համար իր «Յեղին
Ձայնը» գեղեցիկ պատմուածքը – իր գլուխ գոր-
ծոցը: Ինչպէս իր սերնդակիցը՝ Տիգրան Կամսարա-
կան հրապարակ բերաւ իր «Վարժապետին
Աղջիկը»: Նորավեպի երեք հսկաներէն երրորդը՝

անկասկած՝ Գրիգոր Չօիրապը եղաւ հայ գրականութեան անդաստանին մէջ:

Կուսակցական անխոնջ պայքարի եւ գրական հանգանակի այս երկու նուիրեալները՝ Արփիարն ու Լեւոնը, 1901ին կը լքեն Լոնտոնը: Արփիարեան կ'անցնի Նախ Փարիզ, ապա կարճ ատեն մը Վենետիկ եւ հոսակ՝ Գահիրէ, ուր վատօրէն վերջ կը տրուէր իր վաստակաբեկ կեանքին, հայանուն դաւադիրի մը գնդակին զոհ երթալով: Իսկ Բաշալեան կ'անցնի Պաքու (Կովկաս), քարիւղի ֆրանսական ընկերութեան մէջ տնօրէնի պաշտօն մը վարելով:

ԿԵԱՆՔԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵՋ

Քարիւղի օտար ընկերութեան մը վարչական փայլուն ու հանգստաւետ գրասենտանին առջեւ կռնակ չդարձուց ան իրմով սկզբնաւորուած արեւմտահայ իրապաշտ վիպագրութեան: Այս շրջանին, Լեւոն Բաշալեանի մօտ կը դադրի ստեղծագործական եռանդը եւ կը բաւականանայ հին օրերու փառքը պտտցնել «Մասիս»ի եւ «Հայրենիք»ի մէջ երեւցած քանի մը նորավէպերու արտատպումներով 1901-1903 թիֆլիս հրատարակուող Լեւոն Սարգիսեանի «Մուրճ» ամսագրին մէջ, ուր լեզուական վերամշակումներով լոյս կը տեսնեն «Ղալաթիոյ Րեսթը», «Խաչախճին», «Աղաւնիները», «Վերջին Համբոյրը» եւ «Տերտերին Ուխտը»: Ուշագրաւը այն է որ հին կրակին առկայծումները զինք մօտը կը պահեն Պաքուի գրական համախմբումին:

Վահրամ Փափագեան գեղեցկօրէն նկարագրելով Բաշալեանը կը գրէր. «Պոլսոյ մայրերի զաւակ այդ մարդու համար նաւթի խառնարանը նեղ էր ու տհաճ: Նա ծառայում էր Մանթաշոփի գրասենեակում, որպէս պաշտօնեայ: Թէ ինչ էր այդ ծառայութիւնը՝ դժուարանում եմ ասել, բայց հաստատ գիտեմ, որ նա խեղդում էր այդ ծուխ ու մուրից եւ նրա միսթարանքը՝ գրիչն էր:»

Պաքուի մէջ, մա'նաւանդ օտար շրջանակներէ ներս եւս, Բաշալեան կենցաղագետ մարդու նուրբ ուսումով, իր եւրոպացիի տիպար կեցուածքով կը հիացնէր իր խօսակիցները:

1909ին, քանի մը օրուան համար կու գայ

Պոլիս հանդիպելու Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան իր ընկերներուն, որոնք կ'ունենային իրենց Ա. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը: Կ'այցելէ Նաեւ «Վերջին Լուր»ի խմբագրատունը հանդիպելու Երուանդ Օտեանին: Այս առթիւ կ'այցելէ Եղլտըզի Քեօշը՝ տպաւորապաշտ էջի մը նիւթ դարձնելու համար այս եւ հետագայ տարիներու թափառկոտ կեանքի պատմութիւնը:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմին, որպէս թրքահպատակ Փեթրոկրատի (աւելի ուշ՝ Լենինկրատի ու այժմ՝ Սան Փեթերսպուրկի) մէջ, հսկողութեան տակ կ'առնուի, այնուհետեւ ամբարական մեծ ընկերութեան մը կողմէ կը դրկուի Լոնտոն, ուր տաս ամիս մնալէ ետք, 1915ի Հոկտեմբերին կը վերադառնայ Փեթրոկրատ, ուր դարձեալ կը բանտարկուի անցագրին մէջ օրինական թերացում մը նշմարուելով:

Բաշալեան եւս իր գաղափարի հին ու նոր ընկերներուն՝ Չերազի, Չօպանեանի, Կամսարականի, Պարթեւեանի, Թէքեւեանի ... նման, Նախախնամութեան մէկ բարի տնօրինումով կ'ազատի Ապրիլ 24ին պոլսահայ մտաւորականներուն դիմագրաւած ճակատագրէն:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆԱՊԵՍ ՓԱՐԻԶ

Չինադադարէն ետք, 1920ի աշնան, Լեւոն Բաշալեան թիֆլիսէն կ'անցնի Պոլիս, ուր կը հանդիպի Երուանդ Օտեանին ու Յակոբ Օշականին: Սակայն Կ. Պոլիս այլեւս չի խօսիր իր սրտին: Նոյն տարուան վերջը կ'անցնի Փարիզ, ուր կ'ապրի ու կը գործէ մինչեւ իր մահը, ունենալով ազգային ու հասարակական օգտակար, բեղուն եւ արդիւնաւետ գործունեութիւն մը: Այսպէս, քառորդ դարու մօտ, կեանքին մնացեալ մասը 1920-1943, առաւելաբար փորձ մը ըրաւ գրականութենէ աւելի դէպի խմբագրութիւն՝ քաղաքական ձգտումներով խանդավառուած:

ԿԸ ՆՈՒՐՈՒՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԻ

ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄԻՆ

1922ին մաս կը կազմէ Ազգային Պատուիրա-

կուրսի խորհրդականներու ժողովին, որ Լոզանի խաղաղութան ժողովին պիտի ներկայացնէր Հայկական խնդիրը: Սակայն անգլիական եւ թրքական չարանենգ կեցուածքին պատճառով Ազգային Պատուիրակութիւնը կը ծախողի իր առաքելութեան մէջ:

Ասոր իբրեւ հետեանք, կը ստեղծուի Հայ Գաղթականներու Կեդրոնական Յանձնաժողովը, որուն ընդհանուր քարտուղարութիւնը կը վարէ ան երկարատեւ:

Բաշալեան եղած է ՀԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական ժողովի մնայուն խորհրդական, Պօղոս Նուպարի նախագահութեան օրերուն: Կեդրոնը Փարիզ տեղափոխուելէ ետք, շրջան մը եղած է նաեւ Կեդրոնին վարիչ տնօրէնը:

Փարիզի կեդրոնը գաղափարը յղացած էր արտասահմանի մէջ Հայաստանի համար կտակուած գումարները երկիր փոխադրելու: Բաշալեան ձեռնամուխ եղաւ անոնց գործադրութեան:

1924ին, Բարեգործականի նախագահ Պօղոս Նուպար Փաշայի հրամանով Մարկոսեան եւ Կիւլպէնկեան կտակներու յանձնաժողովին կողմէ որպէս բանագնաց կը դրկուի Երեւան բանակցելու համար Հայաստանի շինարարական եւ հրատարակչական գործունեութեան իրենց ընծայելիք նպաստին շուրջ: Փարիզ կը վերադառնայ իր հետ բերելով համաձայնագիր մը: Պատուիրակները կը քննարկեն նաեւ Դարուի Յակոբեան եւ Մեօթեմեան կտակները:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՐԲԵՐՈՒ ՄԱՏՈՒՑԱԾ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Որբերու Կիրակիի վերաբերեալ Պօղոս Նուպարի կոչերը լայն արձագանգ կ'ունենան Սփիւռքի մէջ, յատկապէս Միջին Արեւելքի մէջ – Հալէպ, Պէյրութ, Դամասկոս, Ադեքսանդրիա...: 1923ի նիւթական հասոյթները կ'ուղարկուին Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան: Ամերիկայի մէջ աւելի ինքնամեղ կերպով կազմակերպուեցան այդ աշխատանքները ծնունդ տալով Կեդրոնական Յանձնախումբի մը, առաջնորդութեամբ բարերար Միհրան Գարակէօզեանի: Անոնք գործակցեցան

Ամերիկեան նպաստամատոյց կազմակերպութեան հետ:

Հետագայ տարիներուն պարզ դարձաւ որ սփիւռքահայերու վերաբերմունքը այդ միջոցառման միանշանակ չէ, Դաշնակցութեան քաղաքական խուլ հաշիւներէն մեկնած: Ծատ բաղձալի արդիւնք չտուաւ, օրինակ, 1927ի նուիրահաւաքը:

Երուանդ Աղաթօն 1926ի Հոկտեմբերին նամակով մը կը յայտնէ որ «Near East Relief»ի ժողովին Վիքրի իր նոր յայտագիրը կը պարզէր հասնելու նաեւ Ռուսիոյ, Լեհաստանի, Չեխիայի եւ Աւստրիոյ որբերուն ալ: Բաշալեան եւ Քիւրքճեան կը հակառակին սոյն գաղափարին, ըսելով որ այդ հակաօրինական քայլ մը պիտի ըլլար «Բիլիֆ»ին կողմէ: Եւրոպական երկիրներու այդ որբերը ունին իրենց կառավարութիւնները, մինչ հայերը չունին այդ միջոցները: Թէ գործը սկսաւ հայերու համար եւ պէ՛տք է շարունակուի այդպէս: Ժողովէն ետք, Պրն. Վիքրի Բաշալեանին իրաւունք կու տայ եւ կը թելադրէ ժողովի ընթացքին ձայն բարձրացնել: Տեղին է յայտնել որ այս ժամանակամիջոցին Պէյրութի եւ Հալէպի գաղթականներուն մէջ գտնուած 37 հազար հայ գաղթականները անօթի եւ հիւանդ կը մեռնէին ամէն օր:

1923ի ամրան, որբերու տեղափոխութեան եւ տեղաւորման հետ կապուած հարցեր Հայաստանի կառավարութեան հետ քննարկեցին ՀԲԸՄի պատուիրակները՝ Լեւոն Բաշալեան եւ Գ. Ասատուր:

Նոյն տարուան աշնան որբախնամ աշխատանքներ տանող կազմակերպութիւններու մօտ գաղափարներ գոյացած էին Սուրիոյ որբանոցները գտնուող որբերը տեղափոխելու Սովետական Հայաստան: Աղաթօն այդ աշխատանքը կ'ուզէր արագօրէն կազմակերպել, բայց եւ այնպէս, բնակարանային սուր ճգնաժամի հետեւանքով այդ պահուն այդ աշխատանքը տանիլ բացարձակապէս անհնար էր: Արդէն 1300 որբեր գոյութիւն ունէին այդ օրերուն Հայաստանի մէջ, մասնաւորաբար հաւաքուած Լենինականի մէջ եւ հայրենի կառավարութիւնը չէր կրնար ծանրաբեռնուիլ նման յաւելեալ ծախսով մը:

ԻՐ ՆՊԱՍՏԸ ԱՌԱՋԻՆ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ

Յունաստանէն եւ Պոլկարիայէն Հայաստան ներգաղթի գործին մէջ գլխաւոր դժուարութիւնը տեղափոխման միջոցներու՝ շոգենաւային հարցն էր: Միութեան վարիչ պատուիրակ ընկեր Վահան Մալեգեանին ընկերակցութեամբ Գաղթական-ներու Կեդրոնական Յանձնաժողովի ընդհանուր քարտուղար ընկեր Լեւոն Բաշալեան (որ միաժամանակ Միութեան պատուիրակն էր ժընեւ տեղակայուած ԶԲԸՄի միջազգային կազմակերպութեան) ժընեւի մէջ հանդիպում կ'ունենան Պոլկարիոյ եւ Յունաստանի վարչապետներուն՝ Ա. Մալինովի եւ Է. Վենիզելոսի հետ, որոնք կը խոստանային իրենց կառավարութիւններէն օժանդակութիւն յատկացնել շոգենաւերը հայ գաղթականներուն ձրի տրամադրելու գործին մէջ:

Բանակցութիւններ տեղի ունեցան նաեւ Նանսենեան գրասենեակին, Միջազգային Կարմիր Խաչի եւ բարեսիրական այլ կազմակերպութիւններու հետ, որոնց արդիւնքով հնարաւոր դարձաւ յաղթահարել հազարաւոր գաղթականներու փոխադրման հետ կապուած շարք մը դժուարութիւններ:

ԿԸ ՇԱՐՈՒՄԱԿԵ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆԸ

1927ին կը գրէ «Լտուտը», որ դրուագ մըն է իր մանկութեան յիշատակներէն: Իսկ 1928ին, իրմէ լոյս կը տեսնէ «Ժանպալայա» պատմութեամբ՝ Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» տարեգիրքին մէջ: 1928-34 Բաշալեան Փարիզի մէջ կը վարէ խմբագրութիւնը «Լը Ֆուայե» ամսագրին, հայերէն եւ ֆրանսերէն բաժիններով:

1934ին կը տօնուի Լեւոն Բաշալեանի գրական գործունեութեան յիսնամեակը Փարիզի Հայ Գրողներու Ընկերակցութեան նախաձեռնութեամբ: Իր կողմէ այս յոբելեանական հանդիսութեան արտասանուած ճառը, որ լոյս տեսած էր Նոյն տարուան Զօպանեանի «Անահիտ» գրական հանդեսին մէջ, իր երախտագիտական խօսքին հետ կարելոր էջ մը կը կազմէ որպէս ինքնակենսագրութիւն:

1939ի Պոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի Մարտի թիւին մէջ կը տպուի իր ինքնակենսագրական

մէկ դրուագը՝ «Թրքահպատակի մը արկածները Մեծ Պատերազմի ատեն» խորագրով: Բաշալեանի գործածած ծածկանունները եղած են Լեւոն Զարթումեան, Ծիծեռնակ, Թափառիկ եւ Ասպետ:

ԶԲԸՄի Փարիզի Կեդրոնական Վարչական ժողովը պատերազմի տարիներուն, 1940էն մինչեւ 1944ի վերջը, դժուարին պայմաններով իրագործեց Միութեան Մելգոնեան մատենաշարի հրատարակումը՝ ընդ որում՝ Արշակ Զօպանեանի «Հայրեններու Բուրաստան»ը, Լեւոն Բաշալեանի «Նորավեպեր եւ Պատմութեանքներ»ը, Նիկողայոս Ադունցի «Histoire d'Arménie» եւ Ա. Սազըզեանի «Pages d'Art Armenien» աշխատութիւնները: Նոյն օրերուն, Նիւ Եորքի մէջ կը հրատարակուի Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի «Armenia and Byzantine Empire» մենագրութիւնը: Այս լուրջ հրատարակչական աշխատանքին մէջ եւս մեծ կ'ըլլայ դերը Բաշալեանին:

Բաշալեան մասնակցած էր նաեւ Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէին (ՅՕԿ) աշխատանքներուն, նպաստելով հայրենիքի եւ սփիւռքի կապերու ամրապնդման:

Մեծ կարելիութիւններով օժտուած, բայց իր լաւագոյնին մէկ մասը միայն տուած ազնուագոյն սերունդին այս խիզախ զաւակը կը մահանայ 1943, Փետրուար 2ին Վիշիի (Ֆրանսա) մէջ, 75 տարեկանին, Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ամենէն տաք օրերուն ու կը թաղուի Փարիզ: Դժբախտաբար, Լեւոն Բաշալեանի համար, Նիւթալեան իր բարեկեցութիւնը գրգռ մը չեղաւ, իր ողջութեան, հատորի մը մէջ ամփոփելու իր ցանուցիր էջերը: Միայն 1943ին, իր մահէն ետք, ԶԲԸՄ Մելգոնեան մատենաշարը հրատարակութեան տուաւ շնորհալի գրագետին լաւագոյն էջերը «Նորավեպեր եւ Պատմութեանքներ» խորագրով եւ Արշակ Զօպանեանի ներածութեամբ: Իսկ աւելի ետք, 1945ին, Հալեպահայ Ուսուցչական Միութիւնը հրատարակեց Լեւոն Բաշալեանի «Պատմութեանքներ»ը Յակոբ Օշականի յառաջաբանով: Վերջին հրատարակութիւնը համեմատաբար աւելի խնամեալ գործ մը եղաւ Երեւանի Հայպետհրատի կողմէ, 1962ին լոյսին բերելով Բաշալեանի

Բաշալեանի ծննդավայրը՝ Սկիւտար

«Ընտիր Երկեր»ը, զոր խղճմտօրէն կազմած, ծանօթագրած եւ խմբագրած է Վ. Տաթևեան:

Լեւոն Բաշալեան իր սերնդակից Տիգրան Կամսարականի նման երկարակեաց եղաւ:

Ունի ստուար հատոր մը լեցնող խմբագրական եւ առաջնորդող յօդուածներ, գրադատական եւ հրապարակագրական տեսութիւններ, ազգագրական եւ կենցաղային յօդուածներ եւ քրոնիկներ:

Սերը հայ լրագրութեան նկատմամբ եղած է ամբողջական: Երբ անգլիացի տպարանատէրը կը նկատէ որ Բաշալեան կը շարէ իր ձեռագիրները, կը կապէ երկաթ թերթերը եւ կը տանի տպարան ձեռնասայլակի վրայ, բարձրանալով զառիվեր փողոցներէ ... կը հիանայ անոր ոգիին եւ Լոնտոնի իր տպարանին դռները լայն կը բանայ անոր առջեւ:

ՏԵՂԸ ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Լեւոն Բաշալեանի մուտքը գրական ասպարէզ

եղաւ յանդուգն ու ճակատագրական, որքան «Հայրենիք»ի, Նոյնքա՛ն անուն շինած եւ վերէն Նայող «Մասիս»ի գրական շրջանակին մէջ, Նախ որպէս թարգմանիչ եւ յօդուածագիր, ապա գրական քննադատ, մինչեւ վերջնական իր կազմաւորումը գեղարուեստական գրականութեան փայլուն եւ հիւրիչ գործերով:

Բաշալեան Նորավիպագիրը մի՛շտ ալ պիտի փնտռուի Չօհրապին հետ: Իր սահուն եւ սքանչելի արձակը արժանի իր տեղը ունի մեր գրականութեան մէջ: Իր թարգմանութեամբ, հաղորդական ջերմութեամբ եւ ազնուագոյն զգացումներով բաբախուն էջերը՝ դեռ այսօր ալ կը կարդացուին հետաքրքրութեամբ:

Իր պատմութեան ու Նորավեպերը պիտի մնան մեր գրականութեան գեղեցկագոյն քանդակները: Իրապաշտ գրականութեան առաջաւոր ներկայացուցիչը Նորավեպի ինքնատիպ վարպետը

մնաց եւ աշխարհաբար լեզուի «նրբարուեստ ոսկերիչը:»

Թեոդիկ այսպէս գեղեցկօրէն կը բնութագրէ Բաշալեանը. «Սոխակներու հայրենիքը աշխարհ եկած Լեւոն եթէ բնութենապաշտ մը չեղաւ եւ չգրեց վարդն ու սէրը, ատկից աւելին եղաւ ու ըրաւ. բնապաշտ դպրոցի վարպետներէն մին եղաւ իր նորավեպերով, բայց մանաւանդ Հայրենիքի սէ՛րը վառեց սիրտերուն մէջ:»

Բաշալեանի կէս դարու գրական շրջանը եղաւ

ժլատ, հակառակ իր բնատուր տաղանդին, սակայն իր գործերը հաճոյքով կարդացուեցան: Ան գրական աշխարհ մուտք գործեց 1885ին «Մասիս»ի սիւնակներուն մէջ, երբ 18 տարեկան էր: Տարեց գրչեղբօր՝ Եղիա Տեմիրճիպաշեանի ուշադրութեան արժանացաւ ու անոր քաջալերանքով շարունակեց իր գրական աշխատանքները:

Բաշալեանի գործերը թարգմանուած են ռուսերէնի, ֆրանսերէնի, արաբերէնի եւ այլ լեզուներու:

ՏՈՒԹ. ՆԱԶԱՐԻԹ ԳԱՆՈՒՍԵԱՆ

Ատանա, 1874 – Ատանա, 1911

Ծնած է Ատանա, 1874ին եւ Ամերիկա գաղթած՝ 1891ին, ուսանելու: Բժշկական վկայականը կը ստանայ 1896ին: Կը միանայ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան 1903ին, հին Հնչակեան Կուսակցութեան պառակտումէն քիչ ետք: Ան կ'ունենայ իր որոշակի գործօն դերը կուսակցութեան վարչական գործերուն մէջ, մնայուն կերպով շինիչ ու օգտակար հանդիսանալով իր պատկանած կուսակցութեան կեանքէն ներս:

Չոհեւը ըմբռնումը եղած է խոր ու պարտականութեան գիտակցութիւնը այնքա՛ն լայն իր մէջ, որ ազգային եւ կուսակցական աշխատանքներուն ծառայութեան յօժարակամ տրամադրած է ինքզինքը, տալով իր տաղանդը, ժամանակն ու նիւթական միջոցները:

1910ին ռամկավար գործօն ընկերներ սկսան մեկնիլ հայրենիք: Լեւոն Փափագեան հաստատուած էր Ատանա, Լեւոն Յովհաննեսեան կը մնար Կիլիկիա, Յ. Օղասափեան Խարբերդ եւ յետոյ Տիգրանակերտ, իսկ Տոքթ. Նազարեթ Գալուստեան կը պատրաստուէր մեկնիլ Կիլիկիա:

Ատանայի ջարդին վաղորդայնին իսկ ծրագիր մը մշակած էր Ամերիկայի Նահանգային վարչութիւնը, որուն մէկ անդամն էր Տոքթ. Գալուստեան, որ ատանացի ըլլալով լաւապէս ծանօթ էր թուրքին հոգեբանութեան: Ուստի ան յանձն առաւ անձամբ հսկել ու գործադրել որոշուած ծրագիրը:

Ամերիկայի Նահանգային վարչութիւնը ծրագրին գործադրման համար հարկ եղած բոլոր նիւթական ու բարոյական միջոցները կը տրամադրէ իրեն: Ան թէեւ տուն տեղ էր եղած, ամուսնացած ամերիկուհիի մը հետ եւ զաւակներու տէր դարձած, սակայն յանձն կ'առնէ քակել տունն ու տեղը եւ մեկնիլ Կիլիկիա իր ընտանիքով:

1910 Ապրիլի սկիզբները Նազարեթ կը թողու Ամերիկան: Կ'անցնի Եգիպտոս, եւ կը տեսակցի ռամկավար վարիչներուն եւ Կեդրոնական Վարչու-

թեան հետ, կը ներկայացնէ անոնց Ամերիկայի շրջանակին ծրագիրը: Եգիպտոսի ընկերները կը գնահատեն իր գոհողութեան ոգին, քաջալերելով զինքը իր հետապնդած նպատակին մէջ: Ան կը հաստատուի Ատանա, եւ կ'անցնի Կ. Պոլիս իր բժշկական վկայականը հաստատելու համար, սակայն ամերիկեան իր հպատակութիւնը պահելուն համար, թուրք կառավարութիւնը չ'արտօներ բժշկութեամբ զբաղիլ:

Տոքթորը առանց յուսահատելու իրեն դեմ հանուած այս դժուարութիւններէն ու արգելքէն, ծանօթ անհատներու միջամտութեամբ ու ազդեցութեամբ, «Թեզքերի Օսմանի» մը հանելով ձեռք

կը ձգէ իր արտօնագիրը: Ան նախ իր դիրքը հաստատելու համար Սուլթանիէի վարժարանին մէջ 10 ոսկի ամսականով անգլերէն լեզուի դասատու կը նշանակուի: Հագիւ մէկ ու կէս ամիս այս պաշտօնը կը վարէ: «Մէարիֆ Միւտիրի»ի կողմէն ուրիշ մէկը կը դրկուի այդ պաշտօնին համար:

Կ'արձանագրենք իր Սեպտեմբեր 22, 1910 թուակիր նամակէն հետեւեալ շահեկան լուրերը, որ շատ բան կը պարզեն իրեն դէմ հանուած դժուարութիւններուն մասին:

«Դաշնակցականներ հոս իրենց մարդերուն (Գըլընճեանի) գրեր են թէ ես 1000 տոլար առած եմ եւ իբր բրոքականտիստ հոս եկած եմ»:

«Դաշնակցութիւնը ամբողջ Թուրքիոյ մէջ թուրք տիրող տարրին կամ կուսակցութեան (Մ. Եւ Յ. Զօմիթէ) պաշտպանութիւնը եւ հովանաւորութիւնը կը վայելէ: Դաշնակցականները ամէն ստորութեան եւ մատնութեան կը զիջանին: Անցեալները բարեկամներէս մին Վալիին (Ճեմալ պէյ) հետ իր առաջին տեսակցութեան ատեն մեծապէս յարգուած եւ մինչեւ իսկ իր տունը ճաշի հրաւիրուած է Վալիին կողմէ: Երկրորդ տեսակցութեան միջոցին թէեւ քաղաքավար գտնուած է, սակայն իր յարաբերութեան մէջ յայտնի եղած է թէ քիչ մը պաղ ընդունելութիւն կ'ընէ եւ բացէ ի բաց ալ հարցուցած է բարեկամիս թէ ինչո՞ւ ինք Դաշնակցութեան հակառակ է: Այնպէս կը հասկցուի թէ դաշնակցականները իրեն մասին անմիջապէս պետք եղած

տեղեկութիւնները տուած են Վալիին»:

«Վալիին դաշնակցականներուն քանիցս ըսած է որ քիւպներ բանան, բայց հակառակ Վալիին պաշտպանութեան դեռ չեն համարձակիր շարժիլ հոս, որովհետեւ ժողովուրդը ահռելիօրէն հակառակ է իրենց»:

«Վահագն ըսուած դահիճը հոս է իբր պետական քննիչ Օսմանեան որբանոցներու: Անցեալները Կաթողիկոսին ներկայացաւ եւ ջանաց զայն համոզել՝ որպէսզի որբանոցները կառավարութեան յանձնեն, աւելի օգտակար է ըսելով: Կաթողիկոսը երկրորդ անգամ մերժեց տեսնուիլ այդ մարդուն հետ, ազգին դահիճը նկատելով զինքը: Այստեղի որբանոցը հիմա պաշտօնապէս կառավարութեան անցաւ, եւ այդ Վահագն ըսուածը հիմա Տէօթ-Եօլ գնաց, որ հոն ալ որբանոցները կառավարութեան տրամադրութեան տակ առնէ»:

Տոքթ. Գալուստեան արդէն ընկճուած էր այն բոլոր արհաւիրքներէն, թշուառութիւններէն ու սոսկալի տեսարաններէն, որոնք Ատանայի ահաւոր ջարդին արդիւնքն էին: Որբեր ու որբեւայրիներ, աղքատութիւն ու ամայութիւն ամենուրեք կը տիրէր: Գրեթէ ոչինչ մնացեր էր: Կը յուսահատի իր ունեցած դառն վիճակէն ու իրեն դէմ յարուցուած նպատակաւոր արգելքներէն ու դժուարութենէն: Ընկճուած, կը հիւանդանայ, կը բռնուի ուղեղային ծանր հիւանդութենէ մը եւ կը մահանայ 1911ի սկիզբները:

ՅԱԿՈԲ Գ. ԳԼՊՊԵՆՃԵԱՆ

Այնթապ, 1889 – Դամասկոս, ?

Ծնած է 1889ին Այնթապ: Իր ուսումը ստացած է տեղւոյն Վարդանեան Կրթարանին մէջ: 1903ին աւարտելէ ետք կը նուիրուի ուսուցչութեան ասպարեզին: Այնթապի առաջնակարգ «Կ. Գարամանուկեան եւ Որդիք» վաճառատան մէջ ստանձնած է գրագիր-հաշուակալի պաշտօնը եւ շարունակած զայն մինչեւ 1915ի տարագրութեան տարին:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին իր ծնողքին հետ տարագրուած է Համա (Սուրիա) եւ 1919ին վերադարձած՝ Այնթապ: Ունեցած է ազգային բեղուն գործունեութիւն, որպէս Ազգային Միացեալ Վարժարանի հոգաբարձու եւ ծննդավայրի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան ակումբի հիմնադիրներէն մին: Հերոսամարտին վարած է պատասխանատու պաշտօններ որպէս յիսնապետ, խմբապետական ժողովի ատենապետ, ապա Չինուորական Մարմնի անդամ ու Մթերապետ:

1921ին ինք եւս յուսահատ Այնթապի կացութենէն, Կիլիկիոյ պարպումի նախօրէին, կը հաստատուի Դամասկոս կազմելով ՌԱԿի տեղական ակումբը: Այնուհետեւ կը նետուի առեւտրական գործի մէջ: Եղած է նաեւ Պէյրութի ՌԱԿի ակումբի հիմնադիրներէն մին: Նաեւ հիմնադիրներէն է Այնթապի Հայրենակցական Միութեան եւ ՀԲԸՄի (կազմալուծուած) մասնաճիւղին:

1925ին Դամասկոսի դէպքերուն եղած է «Համազգային Կարօտեալներու» մարմնի ատենադպիր, յաջորդաբար ընտրուած եւ մասնակցած է Դամասկոսի ազգային հետեւեալ մարմիններուն՝

Ազգային Միութեան, թաղականութիւններուն, դպրոցի հոգաբարձական կազմերուն, Բարեգործականի մասնաժողովներուն, ընդհանրապէս ատենապետի կամ ատենադպիրի պաշտօններով, ինչպէս նաեւ՝ Այնթապի Հայրենակցական վարչութեանց եւ Ազգային Գաւառական ժողովին:

Դամասկոսը 1920ականներուն

ԱԼԵՔ ԳՐԾԵԱՆ

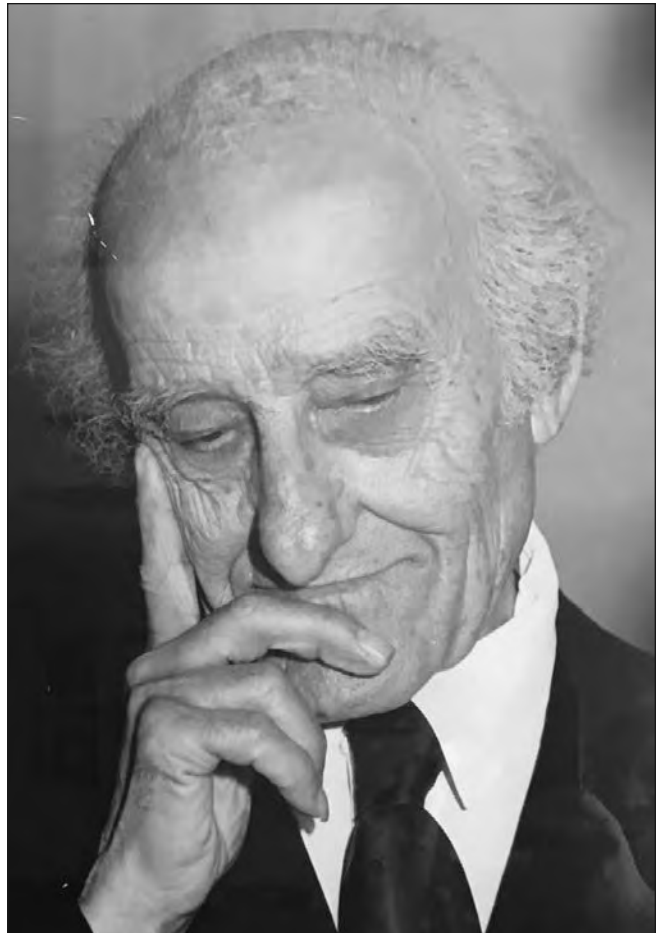
Զորք Մարգարան, Դեկտեմբեր 20, 1900 – Լոս Անճելես, Դեկտեմբեր 19, 1999

*Ես կը խորհիմ, թէ մեր կուսակցութիւնները
հակառակ իրենց կարգ մը աննշան
թերութիւններուն, մեծ դեր խաղցած են մեր
ազգային կեանքին մէջ: Ասիկա պէտք է
խոստովանինք եւ արդարօրէն գնահատենք:
Ալեք Գրծեան*

Աւագանի անունով Ալեքսանդր, ան ծնած է Զորք Մարգարան (Տօրթ-Եօլ), Դեկտեմբեր 20, 1900ին, Եսայի եւ Թագուհի Գրծեաններու յարկէն ներս, ըլլալով 10րդը 12 զաւակներուն մէջ: Ատանայի ահեղ կոտորածներուն բերումով, ծնողքը կը հաստատուի Ամանոսի լեռներէն հայաբնակ գիւղ մը՝ Պաղչէ, ուր կը ստանայ իր նախնական կրթութիւնը տեղւոյն Ազգային Կեդրոնական վարժարանին մէջ, ուր կը յաճախէր կրտսեր եղբօր հետ:

Անաւարտ, կը ստիպուի ընտանիքի միւս անդամներուն հետ բռնել 1915ի աքսորի ճամբան: Հալէպի վրայով կ'անցնին սուրիական անապատի մէջ եղող վրանաբաղաք մը: Տեղահանութեան օրերուն, Ալեք կը կորսնցնէ ծնողքը: Ան կը դառնար ականատեսը Մեծ Եղեռնի արհաւիրքին: Մօտ երեք տարիներ անցընելէ ետք անապատային կեանքին մէջ, եղբօր հետ կ'որոշէն վերադառնալ իրենց ծննդավայրը, ուր գրեթէ ւերուած կը գտնեն իրենց պապենական տունը: Անոնք որոշում կ'առնեն հաստատուիլ Ալեքսանտրէթ, ուր արդէն հայկական կեանքը սկսած էր իր թափը առնել: Առիթ պիտի ըլլար այս տեղափոխութիւնը Գրծեանի համար շարունակելու իր կիսատ թողած ուսումը տեղւոյն կրթարանէն ներս, գոնէ վկայական մը ձեռք ձգելու համար: Ան տաս տարեկանէն ետք միայն սորված է մեր մայրենին: Ընտանիքը եղած էր թրքախօս:

Պատերազմէն ետք, Չինադադարին, ըստ ֆրանսացիներու մնայուն խոստումներուն, հայ լեզունականները կը տեղափոխուին Ալեքսանտրէթի շրջան եւ անոնցմէ ոմանք կու գան Տօրթ-Եօլ ու

Ատանա: Երիտասարդ Ալեք, հազիւ դպրոցական վկայականը ստացած, ուրիշներու նման, խանդավառ կը միանայ անոնց ու իրեն հետ նաեւ բազմաթիւ չորք-մարգպանցիներ, որոնք պատրաստ էին ապստամբութեան: Երիտասարդ Ալեք զենքը ձեռին կը մասնակցի Զորք Մարգարանի երրորդ ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն: Ան կը հանդիպի ռամկավար ծանօթ յեղափոխական Սլեհին (Ասատուր Տամդաճեանի), ու 1920ին կը միանայ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան, եւ այնուհետեւ կը ծառայէ ծննդավայրի ինքնապաշտպանութեան ճիգերուն: Գրծեանի համար ցմահ անմոռանալի եւ յիշատակելի

անուններ կը մնան մեր երկու մեծ յեղափոխական դեմքերը՝ Միհրան Տամատեանն ու Արմենակ Եկարեանը, որոնց հետ ծանօթանալու առիթը ունեցեր էր իր երիտասարդութեան:

Կիլիկիոյ անարգ «վաճառք»էն ետք Ալեք 1921ին կ'անցնի Միացեալ Նահանգներ, հաստատուելով Մեսչուսէց Նահանգի Լովէլ քաղաքը, ուր կ'ապրէին մեծ եղբայրը, ինչպէս նաեւ մեծ թիւով հայ բանուորներ: Զոն ան կը հետեւի American International College of Springfield հաստատութեան գիշերային դասընթացներուն, իսկ ցերեկները կ'աշխատի որպէս բանուոր, ապահովելու համար իր օրապահիկը: 1926ին կը ստանայ այդ հաստատութեան համապատասխան վկայականը՝ ծանօթանալով երկրի լեզուին:

Կարճ ժամանակ ետք կը տեղափոխուի Նիւ Եորք: Այդ մեծ ուստանը հրապուրիչ էր հայերուն եւ օտարներուն համար: Ու հոս ալ կը նուիրուի կուսակցական կեանքին: Նիւ Եորքի մէջ ան կեանքի ընկեր կ'ընտրէ Սիրանոյշը ու անւոյ ուշ անոնք կը բախտաւորուին երկու մանչ զաւակներով՝ Զրաչ եւ Երուանդ, յաւերժացնելով կուսակցութեան մեծ առաջնորդին՝ Զրաչ Երուանդին անունը:

Ալեք ինքնաշխատութեամբ կը տիրապետէ հայոց լեզուին ու գրական փորձերով հանդէս կու գայ «Պայքար» օրաթերթի էջերուն մէջ: Ան կը դառնայ ռամկավար ազատական մեր շնորհալի երիտասարդ սերունդին հոյլ մը տղաներէն մին: Բանաստեղծ որպէս, ան կու գայ հրապարակ: Կ'աշխատակցի Բենիամին Նուրիկեանի «Նոր Գիր»ին, որուն շուրջ հաւաքուած էին այդ օրերու ռամկավար մեր մտաւորական ընկերները:

Նիւ Եորքի կուսակցական շրջանակէն ներս ան կը հանդիպի ու կը մտերմանայ Անդրանիկ Անդրեասեանին, որուն հետ մինչեւ մահ կը մնայ հարազատ ընկեր: 1935ին, Անդրեասեանի հետ կը մեկնի Խորհրդային Զայաստան, ուր կը ծանօթանայ երկրի վարիչ Ազասի Խանճեանին, որուն հայրը եղած էր Զայ Ժողովրդական Կուսակցութեան առաջնորդներէն: Կը մասնակցի Զայաստանի խորհրդայնացման 15ամեակին նուիրուած տօնակատարութեանց, սեղանակից ըլլալով Զա-

րենցիկն եւ այլ մեր մեծերու:

Զայրենիքէն վերադարձին, երկու անբաժան ընկերներ, կը նուիրուին մեր գրական անդաստանին, մամուլին տալով անդադրում կերպով իրենց տպաւորութիւնները եւ Զայաստանի մասին:

1938ին, Նիւ Եորքի մէջ իր «Երգեր ուրացման եւ զոջումի» բանաստեղծական հատորը լոյս կը տեսնէ Պոստոնի «Պայքար» տպարանէն եւ այդ օրերուն կը նկատուի ամերիկահայ գրականութեան եզակի գործերէն մին:

1939ին ընտանիքով կը տեղափոխուի Գալիֆորնիա, ուր կը սկսի Ալեքի նոր կեանքին ազգային հանգրուանը: Կեանքի ասպարէզ կ'ընտրէ դերձակութիւնը, որպէս ապրուստի միջոց: Սակայն կը շարունակէ մնալ ազգային կեանքէն ներս ծանօթ ռամկավար ազատական գործիչը: Իրմէ առաջ, արդէն իր մնայուն ընկերը 1937ին հաստատուած էր Ֆրեզնո, ուր խմբագիրն էր «Նոր Օր»ին:

Ալեք կը մտնէ ազգային հասարակական կեանքէն ներս: Բացի կուսակցական գործունեութենէն, ան բոլորանուէր մասնակցութիւն կը բերէ ԶԲԸՄէն եւ մանաւանդ Լոս Անճելըսի Ս. Յակոբ եկեղեցիէն ներս:

1937էն ասդին, ՌԱԿի Արեւմտեան Ամերիկայի Շրջանային Վարչութիւնը, որ կը գործէր իր կեդրոնատեղիէն՝ Ֆրեզնոյէն, ունէր երկրորդ ակումբ մը Լոս Անճելըսի մէջ, ուր Ալեք կ'ունենար աշխոյժ գործունեութիւն:

60ական թուականներէն սկսեալ, շնորհիւ Ալեք Գլըճեանի, Գրիգոր Սառնեցեանի, Խորէն Գրիգորեանի նման հաւատաւոր կուսակցական ղեկավարներու, կուսակցութեան կեդրոնն ու թերթին խմբագրութիւնը կը տեղափոխուէին Լոս Անճելըս, ուր արդէն կամաց-կամաց նոր տեսք սկսած էր առնել Լոս Անճելըսի հայ համայնքը Միջին Արեւելքէն եկած հոծ թիւով եգիպտահայերու, սադիմահայերու եւ պէյրութահայերու հոսքով:

Ալեք անդամ է արդէն ՌԱԿ Արեւմտեան Ամերիկայի Շրջանային Վարչութեան ու ձեւով մը *տեղն ու տիրականը* «Նոր Օր»ին:

1969ին ան որպէս պատգամաւոր կը մեկնի Լիբանան ներկայացնելու իր շրջանակը ՌԱԿ ԺԳ.

Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին: (Որպէս Լիբանանի մէջ ապրող իր միա՛կ հարազատը, կ'ըլլայ հիւրը աներ-հօրս՝ տօթ-եօցի Մովսէս Միքայէլեանին ու ընտանիքին:)

Վերադարձէն քանի մը տարի ետք, Գլըճեան արդէն կը կոչուի հանգստեան ու կը հաստատուի Սանթա Մոնիքա ծովեզերեայ արուարձանին մէջ: Ան կը հետեւի առօրեայ մեր մամուլին եւ երբեմն կը բերէ իր աշխատակցութիւնը ռամկավար ազատական մամուլին:

1985ին լոյս կը տեսնէ իր բանաստեղծական երկրորդ հատորը՝ առաջինի հրատարակութենէն մօտ կէս դար յետոյ, «Երգեր հողի եւ հատուցման», Պէյրութի մէջ, շնորհիւ ԲԺ. Թորոս Թորանեանի ջանքերուն ու նախաձեռնութեան:

1992ի Մայիսին, ԹՄՄ Լոս Անճելըսի մասնաճիւղին մէկ միջոցառման ընթացքին, Գլըճեան կ'արժանանայ Վազգէն Ա. Վեհափառի կոնդակին ու շքանշանին, ի ներկայութեան Հայաստանի Գրողներու Միութեան նախագահ Վարդգէս Պետրոսեանին, որ շուտով որպէս ՀՌԱԿի պատգամաւոր (երեսփոխան) մաս պիտի կազմէր Ազգային Ժողովին:

1997ին, յառաջացեալ իր նահապետական տարիքին, Ալեք Գլըճեան կը փոխադրուի «Արարատ» տարեցներու տունը (ծերանոց), ուր աւելի խնամքի ու հոգատարութեան առարկայ կը դառնայ, մնայուն կերպով հիւրընկալելով տօթ-եօցի մտաւորական ու ռամկավար ազատական իր գաղափարի ընկերները:

1998ին, ԹՄՄի հրատարակութեամբ լոյս կը տեսնէ Ալեքի երրորդ եւ վերջին հատորը՝ «Թափառիկ խոհեր», ուր կողք-կողքի կ'երեւան անոր քերթուածները:

Վերջապէս, Հալէպէն ծանօթ գրող Թորոս Թորանեան լոյս կ'ընծայէ «100ամեայ ապրող բանաստեղծը – Ալեք Գլըճեան» խորագրով՝ 80 էջերու սահմանի մէջ իր աշխատասիրութիւնը, զոր իր ողջութեան կը տեսնէր 99ամեայ ալեհեր մեր ընկե-

Հորք Մարգարանի կեդրոնը 1974ին

րը: Այդ հրատարակութենէն հազիւ ամիս մը ետք, Դեկտեմբեր 19, 1999ին, ան յաւիտենապէս կը փակէր իր աչքերը:

Բանաստեղծ Ալեք Գլըճեանի տողերը ալեկոծ են: Ու ինչպէս Մինաս Գոճայեան համաքաղաքացին ու Ալեքի երիտասարդ գաղափարի ընկերը պիտի գրէր. «Անոնք ճենճերող հոգիի մը աղաղակն են, որ կրնան գալ միայն հողը կորսնցուցած եւ այդ հողին արժէքը օրըստօրէ աւելի խորութեամբ զգացող բանաստեղծէն, գրողէն, հայ մարդէն»:

Ալեքին սիրտը կը բաբախէ ոչ միայն հայուն, այլեւ բոլոր ճնշուածներուն համար: Ան կ'երգէ հայրենի բանուորին աշխատանքը, որով կը շէնցնէ ու կը ծաղկեցնէ հայրենիքը: Ալեք Գլըճեանի սիրտը նաեւ խորապէս համամարդկային է: Իր ոճը՝ սեղմ, ջղուտ եւ առնական:

Իր ծննդեան դարադարձի օրերուն ան հեռացաւ իր գաղափարի ընկերներէն ու գրչեղբայրներէն՝ բարեւ տալով ծննդավայր Տօթ-եօին, պահելով մնայուն յարգանք Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան նկատմամբ:

Նուպար Յակոբեանի եւ Լուսինի Թապագեանի հետ «Նոր Օր»ին իր տուած հարցազրոյցէն, Սեպտեմբեր 5, 1998ին, 98ամեայ ընկերոջմէն քանի մը աղուոր միտքեր կը յանձնենք թուղթին.

«Շատ բան կը պարտիմ մեր շրջանակին, մեր առաջնորդներուն, անոնց տուած դաստիարակութեան, ուղղութեան, պետք է ըսեմ, որ վրաս խորապէս ազդած են Միհրանը, Մարտիրոսը (Տէր Ստեփանեաններ) եւ Արիս Շաքլեանը, այս վերջինը

դասընկերս եղած է ու միասին կուսակցական եղած ենք: Պետք է ըսեմ, որ Տէր Ստեփանեանները, որպէս իմացական առաջնորդներ, մեծ դեր խաղացած են տեօրթ-եօլցիներու այդ շրջանին յառաջդիմութեան մէջ»:

ՄԵՍՐՈՊ Կ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

Կեսարիա, Սեպտեմբեր 4, 1897 – Գազիբե, Օգոստոս 22, 1983

*Կարելի չէ երբեք անտեսել Մեսրոպ
Գույումճեանի արժանիքները, որոնք ի յայտ կու
գան հայ մշակոյթին ընծայած իր
ծառայութիւններով:
Բարսեղ Թուղլաճեան*

Ծնած է Կեսարիա Սեպտեմբեր 14, 1897ին: Հայրը արհեստով եազմա շինող էր: Մայրը, դուստրը Պոյաճեանի, կրթասեր եւ ուսումը սիրող հայ կին: Ան իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Կեսարիոյ Յիսուսեաններէն. ապա կը յաճախէ հայ բողոքականներու Արգեսեան Բարձրագոյն վարժարանը, ուրկէ կ'անցնի գերմանական լիսէն:

Ուսման ծարաւը անմար` ան կը մեկնի Գոնիա, ճէնանեան Գոլէճին մէջ շարունակելու իր մտաւորական պատրաստութիւնը եւ ապա կը մեկնի Կ. Պոլիս եւ 1915 թուականին կ'ընդունուի Սպայից վարժարանը, զոր նոյն տարին` 1916ին կ'աւարտէ:

Օսմանեան պետութիւնը պատերազմի մէջ էր: Մեսրոպ, մեքենարար, պահեստի սպայ էր: Բայց շուտով կը դրկուի Պաղեստինի ճակատը: Իր գունդը կը պաշարուի անգլիական բանակէն եւ գերի կ'իյնայ: Մեսրոպին հայ ըլլալը ապացուցուելէ ետք, բրիտանական զինուորական իշխանութիւնները կ'ուզեն օգտուիլ իր կարողութիւններէն եւ անգլերէն լեզուի իր հմտութենէն:

Գույումճեան բրիտանական բանակին կ'ընկերանայ անոր արշաւանքին ընթացքին մինչեւ Ուրֆա եւ անոր հետ ալ կը մտնէ Կ. Պոլիս, որ գրաւուած էր Դաշնակիցներէն: Պատերազմը վերջ գտած է, բայց խաղաղութեան համաժողովները կը շարունակուին. կը դատուին պատերազմի ոճրագործներն ու պատասխանատուները, աներուած երկիրները ձեռնարկած են վերակառուցման: Գույումճեանին պաշտօն յանձնուած է Դաշնակիցներու Ոստիկանական Կազմակերպութեան մէջ, իբրեւ թարգման:

Այս պաշտօնին վրայ գտնուած միջոցին է, որ կը հրաւիրուի, ուրիշներու կարգին, թարգմանի դատաւարութեան ընթացքին: Այդ օրերուն էր, որ Կ. Պոլսոյ մէջ Միսաք Թորլաքեան սպաննեց Պաքուի հայութեան դահիճ ճիվանշիր Բեհրուժ խանը: Միսաք անպարտ կ'արձակուի: Գույումճեան պաշտօնի կը կոչուի Դաշնակիցներու Մամլոյ Դիւանին մէջ, յատկապէս տաճկական թերթերու հաղորդագրութեանց համար, Համաձայնական ոստիկանութեան մօտ թարգմանի պաշտօն վարելու:

Դաշնակիցները կը ձգեն Կ. Պոլիսը եւ Գույումճեան, բազմահազար հայերու նման, կը ծրագրէ

հեռանալ Թուրքիայէն: Թուրքերը տեսնելով, կ'որոշէն զինքը սպաննել եւ ուրեմն կը ստիպուի անմիջապէս Կ. Պոլսէն նաւ բարձրանալ դէպի Յունաստան, երթալու Եգիպտոս ու հոն հաստատուելու համար: Կը զբաղի առետուրով, նախ՝ աշխատելով հայրենակիցներու մօտ, յետոյ՝ առանձին: Կը մնայ գործարանատէր:

Գոյումճեան կանուխէն հետաքրքրութիւն ցոյց տուած էր ազգային կեանքի նկատմամբ, սկսած՝ Գոնիայէն, մասնակցելով ԶԲԸՄի կեանքին:

Կ. Պոլսոյ մէջ յարած է Զայ Ռամկավար Կուսակցութեան եւ իր գործօն անդամի հանգամանքը պահած է Եգիպտոսի մէջ եւս: Այդ թուականէն ալ կ'անդամագրուի իբր ռամկավար ազատական եւ շուտով իրեն կը վստահուին ամենադժուար պաշտօնները, զորս ամենափայլուն կերպով կը յանձանձէ եւ շնորհիւ իր կարողութիւններուն, կը դասուի ամենաառաջաւոր շրջանակին մէջ:

Կոչուած է կուսակցական պատուակալ պաշտօններու: Ազգային քաղաքական ժողովի անդամ եղած է 1956ին:

1948ին եւ անկէ վերջ, եգիպտահայ գաղութին համար վտանգաւոր դառնալ սկսող ԶՅԴ Բիւրոյի (որ այն ատեն նստավայր ունէր Գահիրէն) միջամտութիւնները հեռու պահելու համար թեմական ընտրութիւններէն եւ ազգային հաստատութիւններէն Գոյումճեան կը միանայ գաղափարի իր ընկերներուն ու կը տանի պայքար:

Պէտք է վկայել, որ Գոյումճեան, իր տասնեակ մը գաղափարակիցներուն հետ, ազգային պայքարի այդ օրերուն, ցոյց տուաւ քաղաքացիական արիութիւն, արհամարհեց իրեն դէմ եղած ամէն սպառնալիք, եւ աշխատեցաւ, որ եկեղեցին ու ազգային հաստատութիւնները զերծ ու անաղարտ պահուին արհեստով կուսակցականներու շահատակութիւններէն:

Դաշնակցական Բիւրօն, այդ թուականին, մեծ «ժողովրդականութիւն» գտած էր մէկէն հակառուս դարձած Արեւմտեան Դաշնակիցներու մօտ, ի հեճուկս նացիներու հետ 1942ի իր գործակցութեան: Զայրենասէր ճակատը տեղեակ էր, որ Դաշնակցական Բիւրօն համոզած էր դաշնակից կարգ մը

ղեկավարներ, թէ ոչ միայն ամբողջ գաղութահայութիւնը, այլ նաեւ Զայաստանի ժողովուրդին ջախջախիչ տոկոսը հակասովետ է եւ պատրաստ է «պոլշեւիզմը հարուածելու» եւ «պոլշեւիկեան միքրոպ»ը ամենուրեք մաքրելու, «աստուածահաճոյ» ծրագրին մաս կը կազմէր – ըստ Բիւրոյի տեսութեան – ջախջախել գաղութահայ բոլոր այն ոյժերը (ԶԲԸՄ, ՌԱԿ, ՍԴԶԿ, Վարդանանց Ասպետներ, Վերածնունդ Միութիւն, Զայրենակցականներ, Զայ Բողոքականներ եւայլն), որոնք չէին յօժարեր *հնազանդի* Բիւրոյին: Զարկ էր ապացուցանել, թէ իսկապէս՝ գաղութահայութիւնը «ԶՅԴի հետ էր»: Զարկ էր գրաւել բոլոր գաղութներու եկեղեցիներն ու ազգային իշխանութիւնները եւ զանոնք հակադրել Ս. Էջմիածնին ու Երեւանին, որոնք «կալանաւոր գործիք» են Զրեմիինի ձեռքին մէջ, «պառակտելու» համար հայութիւնը եւ հայութեան միջոցաւ՝ «ամբողջ աշխարհը»:

Այս հիւանդագին մտայնութեան եւ ազգակործան արշաւին չէր կրնար հանդուրժել այնքան հալածանք եւ աքսոր, դժուարութիւններ անցուցած Մեսրոպ Գոյումճեանը: Ան մնաց պատնէշին վրայ, հայրենասէր ճակատին մասնակից: Վերջապէս ճակատը ողջունեց յաղթանակը. չարոյժը ձախողեցաւ իր հակազգայնական ծրագիրներուն մէջ եւ ազգային մեքենան մնաց ազատ կաշկանդումներէ եւ տիրապետութենէ:

Եղած է գլխաւոր հիմնադիրներէն Զայ Ազգային Զիմնադրամի, որուն բազմարժան ղեկավարը ան եղաւ դառնալով գործավարը Վարիչ Մարմին:

Ան ընտանիքի պատուական հայր էր, ամուսնացած՝ 1929ին, Գահիրէ, Միլնէթեան ընտանիքէն Արաքսիին հետ: Կ'ունենայ երկու մանչ զաւակներ՝ Կարօ եւ Նուպար, որոնց տուած է բարձր կրթութիւն:

Սակայն իր յարատեւ գործը եղաւ բառարանագրութիւնն ու անոնց հրատարակութիւնները, որոնց թիւը, զանազան մասնայատկութիւններով եւ մասնագիտականացումներով, կը հասնի տասնի: Զրատարակած գործերը՝ «Ընդարձակ Բառարան Զայերէն-Անգլերէն», 1950 եւ 1961, «Զամարական Առաջնիւնի եւ Ասացուածք Անգլերէն-

Հայերեն», 1967, «Ընդարձակ Բառարան Յատկաբանութեան եւ Առաժնետու (անգլերէն-հայերէն), 1969, «Գրականի Նոր Բառարան անգլերէն-հայերէն», 1973, «Բազմալեզու Իրաւաբանական Բառարան (անգլերէն, ֆրանսերէն, հայերէն, թրքերէն լեզուներով), 1979: Մասնաւորապէս Ամերիկայի մէջ այդ բառարաններէն հազարաւոր օրինակներ կը ծառայեն հայ ընտանիքներուն եւ ուսանողներուն:

Մայիս 24, 1980ին, Հելիոպոլսոյ Կոկանեան սրահին մէջ տեղի ունեցաւ անոր ազգային հասարակական գործունեութեան եւ բառարանագրութեան յոբելեանական շքեղ հանդիսութիւնը, կազմակերպութեամբ Հայ Ազգային Հիմնադրամի Կեդրոնական Վարիչ Մարմին:

Կը մահանայ Գահիրէի մէջ Օգոստոս 22, 1983ին: Յուդարկաւորութիւնը կը կատարուի Օգոստոս 24ին, Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ

մայր տաճարին մէջ, ուրկէ մարմինը կը տարուի Հելիոպոլսոյ Ամենայն Սրբոց Ազգային գերեզմանատունը, ուր կ'ամփոփուի ընտանեկան դամբանին մէջ:

Առ ի գնահատանք Գոյումճեանի հասարակական եւ գրական գործունեութեան, տեղի ունեցաւ ազգային Յուդարկաւորութիւն Նախագահութեամբ Եգիպտոսի Թեմի առաջնորդ Չաւէն Արք. Չինչինեանի, որ խօսեցաւ դամբանական քարոզը: ՌԱԿի ամբողջ ընտանիքին կողմէ դամբանական արտասանեց Վահագն Տեփոյեան, ըսելով. «Ան եղաւ գաղափարականի նուիրեալ մը եւ ամբողջ կեանք մը անսակարկ ի սպաս դրաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հայրենանուէր ծառայութեան: Տասնեակ տարիներ շարունակ մնաց ղեկավար, անվարան վտանգելով իր ապահովութիւնն ու հանգիստը, միշտ համեստ, եւ ըրած ծառայութիւնները պահելով գաղտնի»:

Պիթլիս

ՅՈՎՍԵՓ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

Պիթիա, 1877 - ԳաՀիրէ, Մարտ 27, 1934

*Իր քաղաքական համոզումներուն մէջ
հաստատ, էականին համար ոեւէ զիջում չընող
բայց անոնց ներկայացման եւ պաշտպանութեան
ծելին մէջ միշտ ժպիտ եւ քաղցրութիւն դնող
կուսակցականն էր:
Վահան Թեքեան*

Ծնած է Պիթիա 1877ին, ուրկէ անցած է Կ.
Պոլիս 8 տարեկան հասակին եւ ապա յաճախած
Կեդրոնական Վարժարան:

ՅԻՄՆԱԴԻՐԸ՝ ԶԲԸՄ-Ի ՎԱՆԻ ՄԱՍՆԱԾԻՂԻՆ

1909ին կ'անցնի Վան որպէս տնօրէն տեղւոյն
Կեդրոնական Հայկազեան վարժարանին: 1910,
Ապրիլ 30ին իր նախաձեռնութեամբ կը կազմուի
Վանի ԶԲԸՄի մասնաճիւղը: Մասնաճիւղին անդ-
րանիկ վարիչ մարմինը կ'ընտրուի նոյն տարուան
Մայիս 14ին, Պետրոս Պէյ Գափամաճեանի ատե-
նապետութեամբ: Յովսէփ Գոյումճեան մաս կը
կազմէ վարչութեան, որմէ ետք Միութեան Կեդրո-
նին կողմէ պատուիրակ կը կարգուի ուրիշ շրջան-
ներու համար դառնալով կրթական արդիւնաւոր
գործիչ մը:

1911ին սկիզբները ԶԲԸՄի Կեդրոնական
Վարչական Ժողովը կ'որոշէ Վանի մէջ հաստատել
Վարժապետանոց մը, որուն տեսչութիւնը կը վարէ
Գոյումճեան: Վանի Վարժապետանոցը՝ դժբախ-
տաբար՝ իր հաստատման նախօրեակին իսկ,
Դաշնակցութեան կողմէ անօրինակ արգելքներու
եւ հալածանքներու մատնուեցաւ, զայն իրենց դա-
ւանած սկզբունքներու ազատ կիրառման խոչըն-
դոտ համարելով: Զ.Բ.Ը.Միութեան եւ Միացեալ
Ընկերութեան կողմէ լաւագոյն կարգադրութեամբ
մը անոր հոգաձութիւնը յանձնուեցաւ կարող եւ
կորովի անձի մը՝ Յովսէփ Գոյումճեանի, որ արհա-
մարհելով ամէն ոտնձգութիւն ու սպառնալիք,
կրցաւ ձեռնհասօրէն վարել իր տնօրէնութեան

յանձնուած հաստատութիւնը եւ աշակերտներուն
տուաւ ինամեալ տոհմային դաստիարակութիւն
մը: Գոյումճեանին յաջորդեց ծանօթ դաստիարակ
Փրոֆ. Միքայէլ Մինասեանը:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆԸ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան
հռչակումէն անմիջապէս վերջ, Պոլսոյ Ազգային
Ժողովին մէջ, Գոյումճեան Օրթագիւղէն երեսփո-
խան կ'ընտրուի. նոր էր ազգային հասարակական
կեանքի բեմին վրայ ու այսպէս նոր փափաք մը իր
մէջ կ'արթնայ խօսելու: Ան չէր թերանար խօսք
ուզելու եւ խօսքը բաւականին իր վրայ պահելու:

Երբեմն խօսելու իր ծեփծեփուն եղանակը, յետոյ ծայնին չափազանց ելեւեջաւոր, սուր շեշտերը այնքան ալ հաճելի չէին ունկնդրուել այդ առաջին օրերու հասարակական կեանքի մէջ տարիներու վրայ երկարող փորձառու դեմքերուն կողմէ, ինչպէս որ Թէքէեան պիտի վկայակոչէր աւելի ուշ: Սակայն, այսուհանդերձ, մտքի անկախութիւն ցոյց կու տար եւ արդէն իսկ գիտէր գլուխ բռնել օրուան հոսանքին դէմ: Եգիպտոսի թեմէն երբ Վահան Թէքէեան ժողովի անդամ ընտրուեցաւ, արդէն Նոյն տեսակետները բաժնելով կը դառնային գաղափարակից կուսակիցներ:

1909ի գարնան, Գույումճեան Վան կը մեկնէր հետեւեալ պարագաներու մէջ: Վանի Արմենական կազմակերպութիւնը, որ Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար-Կուսակցութեան մէջ ձուլուելու եւ անոր Վասպուրականի Շրջանակն էր դարձեր, տեղւոյն Կեդրոնական վարժարանին համար տեսուչ մը կ'ուզէր եւ Թէքէեանէն կը խնդրէին վստահելի եւ կարող կրթական մշակ մը: Վահան Թէքէեան կ'առաջարկէր Գույումճեանը, որ ընդունեց եւ մեկնեցաւ:

Թէ՛ կուսակցական շարքերը եւ թէ՛ անկուսակցական վանեցիները շատ գոհ եղան այս ընտրութենէն: Յաջորդ տարի վերանորոգուեցաւ իր պայմանագրութիւնը: Յայտնի էր իր Ռամկավար կուսակցականի հանգամանքը եւ ակնյայտ՝ աշակերտութեան դէպի կուսակցական շարժում խանդավառութիւնը: Սակայն Գույումճեան որբան յամառ կուսակցական էր դպրոցէն դուրս, Նոյնքան կատարեալ ուղղամտութեամբ իր կոչումին կը հետեւէր դպրոցէն ներս: Այդ կերպով հակառակ հոսանքէն՝ դաշնակցական ընտանիքներէ եկած աշակերտներն ալ զինք շատ կը սիրէին:

Երրորդ տարին՝ Միացեալ Ընկերութիւնը ստանձնեց այդ վարժարանին հոգը եւ Հ.Բ.Ը. Միութեան աջակցութեամբ վերածեց Վարժապետանոցի ու Գույումճեանին տալով Բարձր Հայքի իր բոլոր վարժարաններուն ընդհանուր տեսչութիւնը՝ Ամերիկայէն Նոր Պոլիս հասած «Լոյս»ի խմբագիր Միհասեանը կոչեց Վարժապետանոցի տնօրէնու-

թեան: Ան գրեթէ անծանօթ մըն էր Վանին ու ընդհանրապէս գաւառի հայութեան:

Մեծ պատերազմը սկսած էր. Գույումճեան, որ այդ ատեն իբր ընդհանուր քննիչ գաւառի Միացեալի դպրոցները կը շրջէր, 1915ի սկիզբը Վան եկաւ: Ալեկոծուած էր այդ օրերու Վանի կեանքը: Ճակատագրական օրերը կը մօտենային: Կը պայթէր «Կարմիր Ապրիլ»ը Վասպուրականի մէջ: Գույումճեան, այլեւս այս անգամ իր ուսուցիչի եւ դաստիարակի դերը պիտի կատարէր հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ: Մնաց հաւատարիմ զինակիցը Վանի Չինուորական Մարմնի պետ Արմենակ Եկարեանին, ինքնապաշտպանութեան բոլոր օրերու ընթացքին: Թէեւ տկարակազմ եւ փափկակեաց էր, բայց այդ օրերուն մոռցեր էր ինքզինքը: Ուսուցիչը դարձեր էր խրամի զինուորը: Գիշեր ցերեկ շարժման մէջ էր: Ռազմական դիրքերու եւ խրամներու մէջ, մարտիկներու քով միշտ զուարթ ու ժպտուն՝ թնդանօթներու ռումբերուն, հրացաններու համազարկերուն տակ կ'ոգեւորէր, կը խանդավառէր զինուորները: Կ'արհամարհէր մահը: Կռիւներուն մէջ իբրեւ խիզախ ռազմիկ, Վարազայ դիրքերուն եւ Չաւուշ-պաշիի խրամներուն մէջ անոր անվեհերութիւնը զինք շրջապատող զինուորներու կողմէն արժանացաւ ամենաբարձր հիացումի:

Այգեստանի թրքական կեդրոնական զօրանոցը հրկիզուել էր վանեցիներուն կողմէ: Չօրանոցին շուրջը գտնուող հայկական երեք վտանգաւոր դիրքերէն մէկուն՝ Չանթիկեանէնց այգիին մէջ կը կռուէր իր գունդը: Երեք գիշեր ու ցերեկ կռիւներէ ետք, Գույումճեան խումբը կ'առաջնորդէր Թօփ-րաք-Գալէի թրքական զօրանոցի թնդանօթներու հարուածներէն տկարացած դիրք մը, ուր հայ ռազմիկներ սկսած էին նահանջել: Ինք Նոր հակահարուածով մը կը սկսի իր խումբին հետ դիմադրական արշաւի. փրկուած էր պաշտպանողական ամենակարեւոր դիրքերէն մէկը:

Վանի գրաւումէն ետք՝ ռուսական բանակին նահանջը իրեն ալ ստիպած էր, ինչպէս ամբողջ Վասպուրականի հայ ժողովուրդին, Կովկաս անցնիլ: Թիֆլիսի մէջ կը վերակազմուի Վասպուրա-

կանի Ռամկավար շրջանակը: Այս աշխատանքներուն մէջ Գույումճեան կ'ունենայ գործօն մասնակցութիւն: 1917ի վերջերը, անցնելով Շուէտէն եւ Անգլիայէն, կու գայ Ֆրանսա՝ իր խաթարուած առողջութիւնը դարմանելու համար:

Փարիզ բնակութեան օրերուն, շրջանի մը համար (1929-1931) մաս կը կազմէ ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան, գործակից ունենալով այդ օրերու պատուական մեր ղեկավար ընկերները՝ Աւետիս Թերզիպաշեան, Արշակ Զօպանեան, Յովհաննէս Պօղոսեան, Միքայէլ Պապաջանեան (վերջինիս մահով՝ կը միանայ Վահան Թէքեան):

Յետ Լոզանի յուսախաբութեան, արտասահմանի հայ գաղութները կարգի դնելու եւ հակադաշնակ քարոզչութեան աշխատանքն է որ կատարեց:

Յովսէփ Գույումճեանի նկարագիրը կազմուած էր որպէս ուսուցիչ, սակայն նկարագրի նոյն կէտերը պահեց իր կուսակցական կեանքին մէջ: Անիկա կուսակցական չէր դպրոցին մէջ, բայց ուսուցիչ եղաւ միշտ կուսակցական կեանքին մէջ, հաւատացած ըլլալով կուսակցութեանց դաստիարակչական դերին: Կուսակցութիւնն ալ՝ իր տեսակետով՝ դպրոց մըն էր, ուր տարիքաւոր աշակերտներ շատ բան ունեին սորվելիք՝ իբրեւ պարկեշտ մարդ եւ պարտաճանաչ քաղաքացի պատրաստուելու համար:

Կուսակցական ժողովներու մէջ իր խօսքերը աւելի խրատականներ էին, չըսելու համար դասախօսութիւն կամ բարոյախօսութիւն: Ասոր համար երիտասարդ սերունդը կը սիրէր զինք մտիկ ընել, եթէ նոյնիսկ իր խօսքերը խիստ ըլլային անոնց համար, հայրաբարոյ խստութեամբ մը սակայն, որ չէր վիրաւորեր: Արդէն Գույումճեան վիրաւորանք հասցնող մը չեղաւ:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ՄԱՍՈՒԼԻ ԳՈՐԾԻՉԸ

Կովկասի մէջ գործօն մասնակցութիւն բերած է հասարակական, քաղաքական, գրական «Վան-Տոսփ» շաբաթաթերթի վերահրատարակութեան աշխատանքներուն. թերթը ձեւով մը դարձած էր Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն անունով ծանօթ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցու-

թեան, կիսապաշտօնաթերթը: Արտօնատեր-հրատարակիչը եղած է Տիգրան Նազարեան եւ պատասխանատու խմբագիրները՝ Նշան Յակոբեան, Արմենակ Տէր Պօղոսեան, Արտակ Դարբինեան եւ Վարդան Պապիկեան: Հրատարակուեցաւ 1915-1918 թուականներուն:

1923ին անցած ըլլալով Փարիզ, շրջան մը վարած է «Ապագայ»ի խմբագրութիւնը 1923էն մինչեւ Յունիս 1924:

Գույումճեան բանաստեղծ էր միեւնոյն ատեն: Զիչ ստեղծագործած է – հազիւ քանի մը ոտանաւոր, որոնք լոյս տեսած են «Վան-Տոսփ»ի եւ հին հանդէսներու մէջ: Անոնք գնահատուած են օրին ծանօթ գրողներու կողմէ:

ԳԼԽԱԳԻՐ ՀԱՅ ՌԻՍՈՒՑԻՉԸ

Շրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ մօտ 12 տարի պաշտօնավարած է իբրեւ ուսուցիչ նոյն վարժարանին՝ Ազգային Կեդրոնականին մէջ, յետոյ անցած է գաւառ իբրեւ տնօրէն, ուսուցիչ եւ Միացեալ Ընկերութեանց կրթական տեսուչ:

1908ի Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբերին Կ. Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական վարժարանը վերաբացուեցաւ նոր տեսուչով մը որ Յովհաննէս Հինդլեանն էր: Յովսէփ Գույումճեան կը պահէր իր պաշտօնը: Հազիւ երկու ամիս անցած – թերեւս աւելի պակաս – Հինդլեան իրաւասութեան վեճ մը կ'ունենար վարժարանի խնամակալութեան հետ եւ բողոքելով կը հրաժարէր: Գույումճեան կ'որդեգրէր Հինդլեանի դատը, զոր արդար կը գտներ եւ ինք ալ իր հրաժարականը կը ներկայացնէ՝ հակառակ որ դպրոցական տարեշրջանը սկսած էր արդէն եւ յոյս չունէր նոյն տարին ուրիշ պաշտօն մը ստանձնելու: Այս հարցը տարի մը մնաց Ազգային ժողովի օրակարգին վրայ, առանց պատասխանի եւ վիճաբանութեան: Այնքան այլ հարցեր կային այդ օրերուն, որ մոռցուեցաւ Հինդլեանէն բերուած հարցը:

Վանի գաղթականութեան հետ Յ. Գույումճեան կ'անցնի Կովկաս եւ յետոյ Փարիզ, ուրկէ 1918ի ամառը կը հասնի Ադրբայճանի եւ երկու տարի կը վարէ Պօղոսեան Ազգային վարժարանի տնօրէնի պաշտօնը:

1920ի վերջը կու գայ Կ. Պոլիս եւ կը վերստանան Կեդրոնական Վարժարանի մէջ իր ուսուցչական նախկին պաշտօնը, զոր կը պահէ մինչեւ 1922 տարեշրջանը, երբ արդէն տեսչութիւնը Վահան Թեքէեանին վստահուած էր:

1923ին, քեմալական գրաւումէն ետք, ինք ալ կը հեռանայ Կ. Պոլիսէն եւ կ'անցնի Ֆրանսա:

1923ին կու գայ Փարիզ եւ 1925ին Մարսելյի մէջ Դպրոցատէրի վարժարանին ուսուցիչ կը կարգուի: Դպրոցը Փարիզ փոխադրուելուն առթիւ, Յ. Գույումճեան կրկին կը դառնայ Փարիզ, ուր կը մնայ մինչեւ 1933, երբ Գահիրէի Նուպարեան վարժարանի հոգաբարձութեան կողմէ կը հրաւիրուի Զէյիոպոլսոյ Ազգային վարժարանին տեսչութեան պաշտօնին: Ան ունէր իր գործին սերը եւ կը խոստանար Նուպարեան վարժարանին ուսման մակարդակը բարձրացնել, երբ վրայ կը հասնի հիւանդութիւնը եւ կը փոխադրուի հիւանդանոց:

Ան ուսուցիչ մըն էր կոչումով, խառնուածքով եւ տրամադրութեամբ: Սկիզբէն, այսինքն դպրոցական տարիքէն հաւատարիմ մնաց այդ կոչումին, Նոր սերունդին հետ ինքն ալ հասակ նետելով իոն, ուր ստացած էր իր ուսումը: Ու այսպէս «այս կեդրոնականացին եղաւ մինչեւ վերջ նաեւ կեդրոնականացի»:

Ուսուցիչ Գույումճեանի ի պատիւ յիշուելու է որ ան երբեք կուսակցական չեղաւ դպրոցէն ներս: Իրեն համար, ինչպիսի պատասխանատու պաշտօններ ալ ստանձնած ըլլար կուսակցութեան մէջ, դպրոցին սեմէն ներս կուսակցութիւն գոյութիւն չունէր: Ու անոր համար ալ աշակերտութեան մէջ չդրաւ խտրականութիւն, հաւասարապէս դաստիարակեց բոլորը, որ գաղափարի ընտանիքէ ալ որ գային անոնք:

Ա՛յնքան լաւ ուսուցիչ էր, որ իր բոլոր նախկին աշակերտները տարիներ ետք դեռ երախտագիտութեամբ ու գորովով կը յիշէին զինք:

Այս, անշուշտ, ի տարբերութիւն ա՛յն ուսուցիչներուն, որոնք տակաւին իբրեւ ազգային պատմութեան դրուագ Պանք Օթոմանի դէպքը կամ Խանասորի արշաւանքը կը սորվեցնեն...: Գույումճ-

եան այդ տեսակ ուսուցիչներու հակառակ էր համոզումով եւ սկզբունքով: Իրեն համար տոհմային դաստիարակութիւնը պէտք էր հիմնուած ըլլար առողջ տրամաբանութեան վրայ, որուն շնորհիւ միայն կարելի է դասեր քաղել անցեալէն՝ ներկային համար:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երկու ամիս Գահիրէի ֆրանսական հիւանդանոցը դարմանումի ենթարկուելէ ետք, Յովսէփ Գույումճեան կը մահանայ Մարտ 27, 1934ին: Մարտ 28ին, Չորեքշաբթի օր տեղի ունեցաւ յուղարկաւորութիւնը Գահիրէի հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ, առաւօտեան ժամը 10:30ին: Ներկայ էին հանգուցեալին բացի գաղափարի ընկերներէն, Թեմականի, Քաղաքական ժողովի եւ հոգաբարձութեանց անդամներ, ԶԲԸՄի եւ այլ միութեանց ներկայացուցիչներ, հայ դպրոցներու սաներ եւ ուսուցիչներ: Մամբրէ Եպիսկոպոս կ'արտասանէ դամբանականը:

Դագաղին պատուոյ պահակներ կեցած էին իր մտաւորական ընկերները եւ ծոպերը բռնած՝ կարգով Բ. Կեօզիւպէութեան, Ա. Սանտալեան, Յ. Պօտուրեան, Յովհ. Պօղոսեան, Շահան Պերպերեան, Վ. Չարդարեան, Լ. Կոկանեան եւ Լ. Թաշճեան:

Դագաղը կը տարուի Մարմինայի հայոց գերեզմանոցը, ուր կ'առաջնորդուի հայ մտաւորականներու թաղը: Զոն, Արփիարեանի, Օտեանի, Եկարեանի եւ ուրիշներու կողքին կը յանձնուի հողին: Խօսք կ'առնեն զանազան ազգայիներ կրթական շրջանակէն, ինչպէս նաեւ՝ «Արեւ» օրաթերթի խմբագրապետ Յովհաննէս Պօղոսեանը յանուն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, որուն հաւատաւոր եւ անձնուէր զինուորը եղած էր հանգուցեալը: Պօղոսեան կ'ըսէ թէ անիկա պայքարի մարդ չէր, այլ սիրոյ եւ համերաշխութեան քարոզիչը, որ գիտցաւ սահման մը գծել դպրոցին եւ կուսակցութեան միջեւ:

«Արեւ»ի միջոցաւ բացուեցաւ հանգանակութիւն մը Յովսէփ Գույումճեանի շիրմաքարի մը շինութեան ֆոնտին:

ՆՄԱՅԵԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ

Տարօն, 1891 – Պեյրուժ, Ապրիլ 8, 1969

*Հայ Եկեղեցւոյ կողքին կանգնեցաւ,
պաշտպանեց զայն, երբ վտանգ կը սպառնար
անոր միասնականութեան: Կանգնեցաւ
Էջմիածնի կողքին, եղաւ Էջմիածնի հարազատը
եւ սիրտը տրոպեց Էջմիածնի համար:
Հայրենասէր՝ հաշտութեան, խաղաղութեան եւ
համերաշխութեան սերմեր ցանեց:
Գնէլ Եպս. Ճերեճեան*

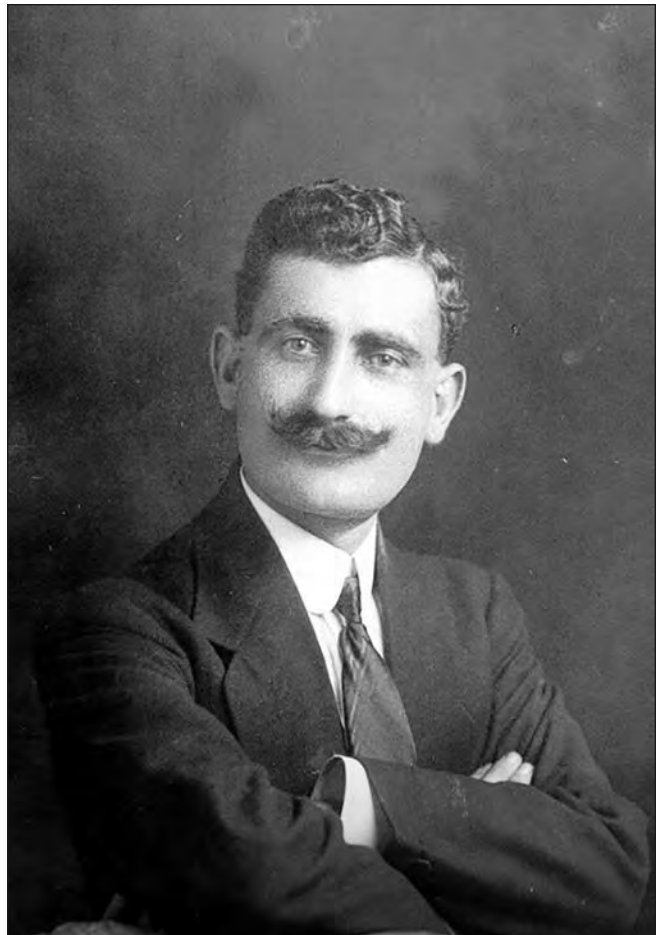
ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՈՒՍՈՒՄԸ

Ծնած է 1891ին, Տարօնի Պուլանըխ գաւառի գիւղերէն մէկուն մէջ, Մուշի մօտերը: Մանկութեան առաջին տարիներուն աշակերտած է հայրենի ծանօթ բանաստեղծ Սողոմոն Տարօնցիի հօրը՝ Սահակ Մովսէսեանի: Եօթ տարեկանին կը թողու իր ծննդավայրը եւ կ'անցնի Իզմիր, ուր կը գտնուէր հայրը՝ Գարեգին Գրանեան: Տեղւոյն Մեսրոպեան վարժարանին մէջ իր նախնական ուսումը աւարտելէ ետք 1905ին պատանի Գրանեան կ'ուղեւորուի Երուսաղէմ, ուր Սրբոց Յակոբեանց վանքի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ կը լրացնէ իր երկրորդական ուսումը, 1909ին:

1909ին կը վերադառնայ Իզմիր եւ հոն կը յաճախէ Ֆրէրներու գոլէճը, մասնագիտանալու համար ֆրանսերէն լեզուի եւ հաշուակալութեան ճիւղերուն մէջ, միեւնոյն ժամանակ պաշտօնավարելով, իբրեւ հաշուակալ, տեղւոյն առետրական կարեւոր հաստատութեան մը մօտ:

ԿԸ ՄԵԿՆԻ ԵԳԻՊՏՈՍ

1911ի վերջաւորութեան, պարտադիր զինուորական ծառայութիւնը դաժան գտնելով, կը թողու Թուրքիան ու կը մեկնի Եգիպտոս, ուր տարի մը զբաղելէ ետք հաշուապահութեամբ, 1913-1915 տարեշրջաններուն քարտուղարութեան պաշտօնին կը կոչուի Յ.Բ.Ը. Միութեան կեդրոնական գրասենեակին մէջ:

Կ'ամուսնանայ Օր. Մարիին հետ 1916ին Գահիրէի մէջ եւ կը բախտաւորուին չորս գաւակներով՝ Լորիս, Սոնա, Սօսէ եւ Ասպետ:

1916էն մինչեւ 1922, Գրանեան կազմակերպած ու շարունակական կերպով վարած է Յ.Բ.Ը. Միութեան «Սիսուան» վարժարանը Փորթ Սայիտի եւ «Սիսուան» որբանոցը Տեօրթ-Եօլի մէջ:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Իր գործի ասպարէզին ամենէն բեղուն ու շահաբեր շրջանը պիտի ըլլար երկար պաշտօնավարութիւնը Պեյրուժի Մանթաշէֆ քարիւղի ընկերութեան գրասենեակներուն մէջ, ուր մնաց 1922էն

սկսեալ մինչեւ 1951: Նախապէս, այս ընկերութեան ընդհանուր տնօրէնն էր Միհրան Տամատեան, որուն մեկնումէն ետք Գրանեան կը շարունակէ աշխատիլ իբրեւ ընդհանուր հաշուակալ ու փոխ տնօրէն, վայելելով այդ շրջանի մարդոց ու անձնակազմին բացարձակ վստահութիւնն ու համարումը: Տարիքի բերումով հանգստեան կը կոչուի 1951ին:

ԳԵՊԻ ՌԻՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԷԶ

Գործունեայ ու ծառայելու յօժարակամ մտաւորական Գրանեան չէր կրնար անգբաղ անցընել իր թանկագին ժամանակը, ուստի դարձեալ կը նետուի իր սրտին խօսող ուսուցչական ասպարէզ եւ 1956էն 1967 անընդհատ կը պաշտօնավարէ տարի մը Հայկազեան Գոլէճին եւ ապա ՀԲԸՄի Դարուհի Յակոբեան Աղջկանց Երկրորդական վարժարանին մէջ:

Հ.Բ.Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՍԸ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵՆԵՆ Ի ՎԵՐ

Բարեգործականի հիմնադրութեան եւ անոր կազմակերպչական աշխատանքներուն իր մասնակցութիւնը բերած է մեծ խանդավառութեամբ: Միութեան անդամագրուած է 1910ին, Իզմիր: Վարած է Գահիրէի Կեդրոնին քարտուղարութիւնը եւ ապա գործած է իբրեւ կրթական գործիչ:

Լիբանան հաստատուելէն ետք, անդամակցած է Միութեան Պէյրութի մասնաժողովներուն, վարելով պատասխանատու պաշտօններ, իբրեւ ատենապետ, ատենադպիր կամ գանձապահ: Մանաւանդ 1926-1930 շրջանին, գործօն դեր ունեցած է Միութեան անդամներու բազմացման աշխատանքին մէջ: 1945ին նշանակուած է պատուակալ ատենապետ՝ նոյն տարին կազմուած Միութեան Լիբանանի առաջին Շրջանակային Յանձնաժողովին: Վերերանի վկայականը ստացած է 1948ին:

ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԵՆ ՆԵՐՍ

Դեռ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կու-

սակցութեան կազմութեան օրերէն Գրանեան անդամակցած է մեր շարքերուն եւ բոլորանուէր ու բազմակողմանի գործունեութիւն ծաւալած է կուսակցութենէն ներս: Ան մինչեւ իր մահը մնաց գաղափարական ճիշդ ուղիին վրայ: Մնաց պատնէշի վրայ եւ կատարեց հայրենասիրական պարտականութիւնը՝ առաւելաբար իր գրիչով իբրեւ զէնք, պաշտպանելու համար մեր ժողովուրդին շահերը. քարոզելով առողջ հայրենասիրութիւն եւ ազգասիրութիւն: Ստանձնած է պատասխանատու պաշտօններ ՌԱԿԷՆ ներս մաս կազմելով Պէյրութի անդրանիկ մասնաճիւղին՝ մայրաքաղաքի Չարթօնք ակումբի հիմնադրութեան:

1937ին, եղած է հիմնադիրներէն մին «Չարթօնք» օրաթերթին ու աշխատակցած է անոր մինչեւ իր մահը: Անիկա մնայուն եւ փնտռուած աշխատակից եւ մեկնաբան մըն էր ոչ միայն ռամկավար ազատական մամուլին, այլեւ՝ հայրենասէր կամ եկեղեցասէր բազմաթիւ պարբերականներու:

Գրանեան իր անունով կամ Վանատուր, Գլակ եւ այլ ծածկանուններով ունի հարիւրաւոր մեկնաբանութիւններ, յօդուածներ, յուշագրութիւններ ու քերթուածներ «Չարթօնք»ին մէջ, դառնալով թերթին ամենէն հին, ամենէն տոկուն եւ ամենէն աշխատասէր աշխատակիցներէն մէկը: Ան եղած է ընկերական եւ զուարթախոհ նկարագիրով ընկեր մը:

1918ին հրատարակած է «Սիսուան» խորագիրով հայերէն լեզուի դասագիրք մը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԵՉ

Եղաւ յարգուած անուն մը Լիբանանի ազգային կեանքէն ներս: Երկար տարիներ վարած է ազգային պատուակալ պաշտօններ, անդամակցելով Լիբանանի թեմին Գաւառական, Քաղաքական եւ Ազգային Ընդհանուր Ժողովներուն: 1941ին, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կանոնադրութիւնը պատրաստող պատգամաւորական ժողովի դիւանին ատենադպիրը եղած է:

Գրանեան ուներ իր ինքնուրոյն տեղը լիբանանահայ ազգային շփոթ կեանքի կերտումին եւ ձեւաւորումին մէջ եւս: Անիկա քանի մը կաթողիկոսներու խորհրդատու եւ գործակից եղած էր:

Բազմիցս ատենապետած է ազգային իշխանութեանց բազմաթիւ մարմիններու, ուր իր կշռադատ խօսքն ու լայնախոհ դիրքը զինք սիրելի ու յարգելի դարձուցած էին նոյնիսկ գաղափարի իր հակառակորդներուն: Ռամկավար Գրանեան փնտռուած անձն էր դաշնակցական շէֆերուն: Երկու ճակատներու վրայ իր եւ իր նմաններուն դիրքն ու լայնախոհ վերաբերումն էր, ինչպէս նաեւ համագործակցութիւնը, որ լիբանանահայ գաղութը հաւասարակշռուած պահեց 1933-1956 (Աղագարեանի սպանութենէն մինչեւ Անթիլիասի կաթողիկոսական ընտրութիւն) շրջանին խնայելով եղբայրասպան արինահեղութիւն:

Գրանեան միշտ ջատագոված է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միասնականութիւնը, հայ կղերի մաքրակենցաղութեան սկզբունքը, Հայ Երուսաղէմի շահերը եւ աննահանջօրէն պաշտպանած է Ս. Էջմիածնի իրաւունքները:

Իր կեանքի վերջին տարիներուն, թէեւ յոգնած եւ ուժասպառ, սակայն Գրանեան մնաց միշտ ազգային նուիրեալ մարդը, չկորսնցուց բնաւ իր կորովն ու լաւատեսութիւնը, անեղծ պահելով պատկառելի անձնաւորութեան մը հրապուրիչ հմայքը եւ սուր հեգնանքի եզական ծիրքը:

ՍԱՀՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրանային գեղեցիկ օր մը, Ապրիլ 8, 1969ին, Հմայեակ Գրանեան հրաժեշտ տուաւ այս աշխարհին, իր ընտանեկան, ազգային ու մարդասիրական պարտականութիւնները անթերի կատարած ըլլալու ներքին գոհունակութեամբ:

Յուդարկաւորութիւնը տեղի ունեցաւ Չորեքշաբթի, Ապրիլ 9ին, Նոր Հաճնոյ Ս. Գեորգ եկեղեցիին մէջ, որ լեցուն էր հոծ բազմութեամբ, մտաւորականներով, խմբագիրներով, առեւտրական գօտիի անձնաւորութիւններով, Գրանեանի հայրենակիցներով եւ գաղափարի ընկերներով: ՀԲԸՄի Յովակիմեան-Մանուկեան մանչերու եւ Դարուիի Յակոբեան աղջկանց երկրորդական վարժարաններէն խումբ մը աշակերտներ որպէս պահակախումբ կը հսկէին դագաղը: Յուդարկաւորութեան արարողութիւնը կատարեց Գնէլ Եպս. Ճերեճեան,

որ իր շուրջ ունէր Գեորգ Ծ. Վրդ. Կարախեանը, ինչպէս նաեւ քահանայ հայրերը:

Արարողութեան աւարտին Սրբազան Հայրը զգացուած դամբանական մը արտասանեց, ընդգծելով մեծութիւնը վերջերան ընկերոջ, որ մեծ էր ո՛չ թէ տարիներու գումարով ու մարմնով, այլ հոգիով, մտքով ու սրտով: Ան ծանրացաւ այն դերին վրայ, զոր ան ունեցած էր լիբանանահայ ազգային-թեմական կեանքին կազմակերպման մէջ: Սրբազանը անդրադարձաւ նաեւ Գրանեանի աւանդապահ կեցուածքին ի շահ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միասնականութեան:

Յուդարկաւորներու թափօրը երբ շարժեցաւ դէպի գերեզմանատուն, յուզիչ երեւոյթ մը պարզուեցաւ յատկապէս երբ դագաղը ուսամբարձ կը տանէին իր ուսանողները: Ինքնաշարժներու թափօրը ուղղուեցաւ Ֆըրն Շըպպէի Ազգային գերեզմանատունը, ուր խօսք առին կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներ: Յանուն Հ.Բ.Ը. Միութեան խօսք առաւ Միութեան Կրթական Յանձնախումբի ատենապետ Տոքթ. Տիգրան Վարժապետեան, ՌԱԿի կողմէ խօսք առաւ Փանոս Թիթիզեան եւ անկախ կուսակցական նկատառումներէ Գրանեանի 45 տարիներու բարեկամը՝ Մեթր Խոսրով Թիթիւնճեան: Այնուհետեւ հանգուցեալին հարազատները, ընկերներ ու բարեկամներ ափափ ցանցեցին հող, անոր միախառնելով ափ մը հայրենի հող ու տաք արցունք:

ՍԱՐԴԸ ԱՅՆՊԵՍ ԻՆՉՊԵՍ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԵՑԱՒ

Պէյրութաբնակ վերջերան կուսակցական Վ. Կեսարացի Հմայեակ Գրանեանի մահուան քառասունքին առթիւ այսպէս կը ներկայացնէ ու կը նկարագրէ զայն.

«Յաղթ կառուցուածքով, պարթեւ հասակով, շնորհալի եւ արի կեցուածքով, պատկառազու անձնաւորութիւն մըն էր անիկա: Տասնեակներով պատահական անցորդներու մէջէն դիւրաւ կրնայիր զատորոշել այս մէկը, որ օրուան որեւէ ժամուն յամրաբար կը յառաջանար իր տան մերձ պողոտաներէն, միշտ գլուխը վեր բռնած, ինքնավստահ քայլերով:

«Եւ ընկեր Յմայեակ Գրանեան, ուր որ ալ գտնուէր, ինչ գործով ալ զբաղէր, քալած թէ նստած ատեն միշտ միեւնոյն լուրջ եւ զուսպ անձնաւորութիւնն էր, ցուցաբերելով իր ամէն մէկ շարժումին մէջ, պարզ եւ զգաստ պաշտօնականութիւն մը:

«Լայն ճակատ, թաւամագ ունքեր, խորագին վառ աչքեր, անվեհեր ակնարկ ու գրեթէ անժպիտ շրթունքներ, ահաւասիկ գլխաւոր դիմագիծերը կորով եւ հաստատամտութիւն ներշնչող իսկական հայ մարդու մը:

«Իբր լաւ մշակուած միտք, պարկեշտ մարդ եւ կենցաղագիտութեան օրէնքները լիովին ըմբռնած մէկը, Գրանեան կանուխէն ճանչցաւ ու գործակցեցաւ մեծանուն եւ ականաւոր ազգայիններու հետ, որոնք Պօղոս Նուպար Փաշայէն սկսեալ մինչեւ Մալեգեանն ու Տամատեանը, Թէքեանն ու Չօպանեանը, Նաթանեանը եւ ուրիշներ մեր երեկի սերունդին ամենալուսաշող հոյը կը կազմէին:

«Մեղմ ձայնով, չափուած ու ձեւուած, կիրթ բառերով արտայայտուելու յատուկ ձեւ մը ունէր ան եւ երբեմն համբերութեամբ ու ներողամտութեամբ մտիկ կ'ընէր աջէն ու ձախէն արծակուած անտեղի ճոռմաբանութիւնները: Բայց, ուշադրութիւն, չըլլայ թէ մէկը որեւէ ձեւով փորձէր անողոք կարծիք մը, եզրակացութիւն մը գլտորելով ջղայնացներ այս պաղարիւն անձնաւորութիւնը: Այն ատեն միշտ նոյն հանդարտ թոնով, բայց սուր հեզնանքով, Հ. Գրանեան անգթօրէն կը խայթէր դիմացինին ինքնասիրութիւնը եւ պատշաճ կերպով իր տեղը կը նստեցներ զայն:

«Իր դաւանած գաղափարական ու դաւաճական սկզբունքներէն երբեք չզիջելով հանդերձ, ընկեր Գրանեան եղաւ մեր դեկավար ընկերներուն ամենէն ազատամիտը, ամենէն լայնախոհը: Դեմ էր ծայրայեղութիւններու, կ'ատէր բռնութիւնները, կը խորշէր իր ճամբուն վրայ ամէն ինչ ջարդ ու փշուր

ընելու ջղագար մտայնութենէն: Ասոր համար ալ միշտ կը խորշէր հակառակորդին գործածած զենքերով պայթարելու խակ եւ անմիտ քաղաքականութենէն:

«Եւ մեռաւ գնաց, ու երբեք չզիջեցաւ իր հոգեկան մեծութենէն»:

Ահա՛ այս էր Յմայեակ Գրանեանը:

ԾԱՇԱԿ ՄԸ ԻՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵՆԷՆ

Տաղ առ Հայաստան

***Մեղա՛յ, մեղա՛յ Արարատին
ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ***

Հայաստան, հորդ երանական, հորդ դրախտավայր.

Ուր հարքըն մեր կեցին, եւ ի դաշտն յԱւարայր՝

Յակունըս ջուրցն՝ վարդավառեալ յայն հոսանուտ,

Վիսատառեալ՝ կերտեցին զմեր հաւատն անսուտ,

Առ ափն, ի հուն՝

Տղմուտ գետոյն,

Մամիկոնեանց՝

Տոհմին ազանց:

Եռախորհուրդ երանութեանց դու սուրբ Բագին,

Յորում հարանց մերոց ոգիքն երկրպագին,

Եւ յիշատակք, եւ քաջութիւնք արքայադիրք,

Տան մեզ յիշել զխորենացոյն մեծ պատմագիրք,

Նոցա ի սէր՝

Ձայնիւ կերկեր,

Երգեմք խրախճան՝

Չփառսդ անվախճան:

ԵՍԱՅԻ ԵԱՂՈՒԳԵԱՆ

Եողուն-Օլուզ (Մուսա Լեռ), 1878 – ՀաՀումեան, Ապրիլ 5, 1957

*«Չէ՞ կը պալլըք. տուգայ, իս քառսուն
հիգգու քաղէք կ'առնիմ...
Եսայի Եաղուպեան*

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

«Ի՞նչ կը կարծէք, ես քառսուն հոգիով Ան-տիոքը կը գրաւեմ» - ահա՛ այս էր Մուսա Տաղի հերոսը: Կը հաւատար դիմադրութեան եւ ազա-տագրական պայքարին:

Համեստ ընտանեկան երդիքի մը պայմանե-րուն տակ, Եսայի ծնած է Մուսա Լեռան Եողուն-Օլուզ գիւղը, 1878ին: Տղայ տարիքէն նշմարելի էր անոր մէջ ընդվզումի եւ մարտնչումի ոգի մը: Դեռ պատանի՝ մասնակցած է հայդուկային կեանքին, ինչ որ բնական պատկերը կը կազմէր՝ որքա՛ն Պատմական Հայաստանի երիտասարդութեան մօտ, նոյնքա՛ն՝ Կիլիկիոյ զանազան շրջաններուն նորահաս սերունդի հայութեան:

ԳԱՐԹ ԴԵՊԻ ԱՍԵՐԻԿԱ ԵՒ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՔԵՐԸ

Թրքական կառավարութեան կողմէ հալածուե-լով, 1902ին մեկնած է Ամերիկայի Միացեալ Նա-հանգներ, ուր Նիւ Ճըրզիի մէջ աշխատած է հիւսուածեղէնի գործարան մը, նիւթապէս հաս-նելու իր գիւղը մնացած հարազատներուն առօր-եայ ապրուստին: Այս մեծ ուստանին՝ Նիւ Եորքի մէջ կը միանայ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցու-թեան, ուր կը թրծուի առողջ ազգային ու յեղափո-խական գաղափարներով: Կը դառնայ վերակազմ-եալներուն գործօն երիտասարդներէն մին:

Թրքական Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, կարճ ժամանակով մը վերադարձած է ծննդա-վայր, մա՛նաւանդ միջավայրի գործարանային վատառողջ պայմաններն ալ նկատի առած: Կը նուիրուի հողագործութեան: Չօրա Իսկէնտերեանի գլխաւորութեամբ արդէն կազմակերպուած էր իր

դրացի գիւղերէն՝ Հաճի Հապիպլիի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղը, որուն կը միանայ Եաղուպեան: Ապա կրկին կը մեկնի Ամերիկա՝ իր եղբօր քով: Ամերիկեան քաղքէնի միջավայրը այնքա՛ն ալ դիւր չի գար կրակով լեցուն ազատամարտիկի աշխարհահայեցողութեան, ուս-տի Համաշխարհային Մեծ Պատերազմի օրերուն, այլ հայորդիներու նման, ինք դարձեալ կը վերա-դառնայ գիւղ՝ Մուսա Տաղ:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՄՈՒՍԱ ՏԱՂ ԵՒ ՆՈՒՐՈՒՄ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ

Իսկէնտերեանի հետ կը շրջի շրջանի գիւղերը

ազատագրական շարժումի նպատակով հանգանակություններ կատարելու: Եաղուպեան Ամերիկայի մեջ շահած դրամները կը յատկացնէ այդ նպատակին: Գիւղերու ազգաբնակչութիւնը զինելը կը մնայ իրենց գլխաւոր մտահոգութիւնը, սակայն ապսպրուած ու զնուած զէնքերը կ'ուշանան գիւղ հասնելու:

Չէնքի սիրահար Եաղուպեանի սրտին միշտ մօտիկ եղած էր ապստամբութեան գաղափարը: Արդէն 1915ի կոտորածներն ու տեղահանութիւնն ու աքսորը սկսած էին մտահոգել մուսա-տաղցիները: Միւս կողմէն, Վանի հերոսամարտն ու Չէյթունի ապստամբութիւնը կը դառնան հայրենասիրութեան ներշնչումի ազդակներ, եւ կը վճռեն անոնց օրինակով զինուիլ եւ ապստամբիլ: Շուտով տարագրութեան հրահանգը կը հասնէր նաեւ ճեպէլ Մուսա:

Անոնց գուշակութիւնը ճիշդ էր: 1915ի Յուլիսին, Անտիոքի կուսակալը կը հրահանգէր պարպել Սուէտիան ու Քեսապը հայ ազգաբնակչութենէն: Մուսա Լեռը Կիլիկիոյ Տաւրոսեան լեռնաշղթային հարաւարեւելեան մասը կը կազմէր:

Եողուն-Օլուզի մեջ, տեղւոյն հայկական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ, ծանօթ ազգայիններ ու եկեղեցականներ ժողով գումարելով որոշում կ'առնեն դիմադրական շարժումին ու ռազմագործողութիւններու մասին: Կը կազմուին մարմիններ ինքնապաշտպանութեան գործը յաջողութեամբ պսակելու: Կը կազմուին Գերագոյն Մարմին մը, որ պիտի համադրէր բոլոր գործողութիւնները Վեր. Տիգրան Անդրեասեանի ատենապետութեամբ, եւ Վերահսկիչ-Պարենաւորման մարմին մը Մովսէս Տէր Գալուստեանի ղեկավարութեամբ:

Ասոնց կողքին, Եաղուպեանին կը վստահուի ասպատակային խումբերը ղեկավարելու պարտականութիւնը, իրեն օգնական ունենալով Պետրոս Տուտազլեանն ու գաղափարի ընկեր ռամկավար Պետրոս Տվաթեանը, որ թէ՛ հմուտ էր ֆրանսերէն լեզուին եւ թէ՛ փորձառու որպէս զինուորական:

Եսայի Եաղուպեան կ'ըլլայ առաջիկաներէն մին որ ոգի ի բռին կը ջատագովէ ինքնապաշտպա-

նութեան սկզբունքը: Եւ խօսքէն գործի անցնելով խումբի մը հետ կը քաշուի ճեպէլ Մուսայի անմատչելի բարձունքները: Գիւղերու բնակչութիւնը, հետեւելով խիզախ խումբին օրինակին, կը սկսի բարձրանալ Մուսա Լեռ: Ըստ զանազան աղբիւրներու 4200էն մինչեւ 6000 գիւղացիներ կը բարձրանան լեռ: Այսպիսով ան կը դառնայ գլխաւոր դերակատարներէն մին Մուսա Լեռան հերոսամարտին:

Պարենաւորումը կը կազմէր պատասխանատուներուն գլխաւոր մտահոգութիւնը, որովհետեւ դիմադրական շարժումը կրնար երկար տեւել: Ուտելիքի եւ դեղորայքի մթերքը ապահովելէ ետք, կը մնար շարունակական զէնքի եւ փամփուշտի մատակարարումը ապահովել:

Հերոսամարտի առաջին օրերուն, սուէտիացիներ, աննպաստ օդին պատճառով, չէն կրնար ակնկալուած յաջողութիւնները ապահովել: Կը ղրկուի սուրհանդակ մը դէպի Հալէպ՝ փոխանցելու մանրամասն տեղեկութիւններ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներուն: Միւս կողմէ թրքական բանակը ի զօր կը փորձէ բարձրանալ լեռ: Տեղի կ'ունենան անհամեմատ մարտեր, որոնց ընթացքին Եսայի Եաղուպեան քանիցս հրաշքով կրցած է փրկուիլ ստոյգ մահէ:

Եղանակի փոփոխութեան հետ, սուրհանդակը կը մեկնի Հալէպ, տեղեկագրելով որ յատուկ հեռագիր մը ուղղուի Փարիզ գտնուող Պատուիրակութեան նախագահ Նուպար փաշային: Պատերազմի օրեր ըլլալուն, Միջերկրականի այդ ափին ֆրանսական ռազմանաւեր յաճախ կը շրջէին, ապահովելու համար իրենց դիրքերը գերման-թուրք ճակատին դէմ: Ֆրանսայէն տրուած հրահանգի մը անսալով այդ նաւերը կ'ուղղուին դէպի Իսկէնտէրուն եւ հեռուէն կը հետեւին դիմադրական շարժումի եւ դէպքերու զարգացումներուն:

1915ի Սեպտեմբերին սկիզբն էր, որ կը խարսխէր Սուէտիա նաւահանգիստին ափին «Կիշէն» փոքրիկ թորփիլանաւը, Մուսատաղի վրայ նշմարելով կարմիր խաչով մեծ դրօշակ մը, որ օգնութեան կոչ մըն էր: Յետոյ կը հասնի «Ժան տ'Արք» զրահաւորը, որուն վրայ կը գտնուէր

Միջերկրականի ֆրանսական հրամանատարը՝ Տարթիժ տը Ֆուլե: Տմլաթեան, քանի մը մարտական ընկերներու հետ, Սեպտեմբեր 5ի առաւօտեան, կրնայ հասնիլ ծովափ: Ան կը տեսակցի ֆրանսական մարտանաւերու ընդհանուր հրամանատարին հետ, կը բացատրէ ժողովուրդին կացութիւնը եւ զէնք կը խնդրէ շարունակել կարենալու համար կռիւը:

Հասած էր նաեւ «Տըսէքս» յաճանաւը, որուն վրայ կը գտնուէր, իբրեւ սպայ, Շարլ Տիրան Թէթեան, եւ որ Մուսա Տաղի հայութեան փրկութեան գործին մէջ շատ կարեւոր դեր մը պիտի կատարէր:

Հրամանատարը յանձն կ'առնէ մուսա-տաղցիները մարտանաւով փոխադրել ապահով վայր մը: Այսպիսով, երկու հանգրուաններով ժողովուրդին մէկ մասը կ'իջնէ Կիպրոս, իսկ մնացեալ մասը՝ Փորթ Սայիտ, Եգիպտոս:

Ֆրանսական ծովային հրամանատարութիւնը, որպէս արժանիք եւ գնահատանք, միայն Եաղուպեանին կը թոյլատրէ պահել իր զէնքը, եւ մասնաւոր խցիկ մը կը տրամադրէ մարտանաւին մէջ, մինչեւ որ ժողովուրդը ցամաք կ'ելլէ Փորթ Սայիտ:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԳՈՐԾԻՉԸ ԵՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԳԻՒՂ

Այնուհետեւ, Եաղուպեան միշտ ապրեցաւ շուքի մէջ՝ որպէս խոնարհ հերոս մը: Անոր սրտին մէջ կը կոտտար վերք մը, որուն յաճախ կ'անդրադառնար ցասումով ու տամկացած աչքերով: Ան յարաբերութեան մէջ կը մնայ Եգիպտոսի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան ընկերներուն հետ:

Եաղուպեան կ'անցնի Իսկէնտէրուն, շարունակելու ազատագրական ու դիմադրական պայքարը, հոն հաստատուած ռամկավար ազատական գաղափարի իր ընկերներուն հետ:

1917ին, ան իրեն հետեւորդ գաղափարի ընկերներով կը կազմէ կորիզը Հայկական Լեգէոնին, որուն արդէն սկսած էին միանալ Ամերիկայէն եւ Եւրոպայէն եկող հայ կամաւորները: Արարայի յաղթանակէն ետք, որպէս կուսակցական գործիչ կը շրջի Կիլիկիոյ հայաբնակ բոլոր շրջանները: Ան

Մուսալեան հերոսամարտի վիպագիրը՝ Ֆ. Վերֆէլ

մնայուն ներկայութիւն մըն է ազգային եւ կուսակցական աշխատանքներուն թէ նախաձեռնութիւններուն մէջ: Տամատեաններու, Կեպէլեաններու, Մլեհներու, Ապահներու եւ այլ ռամկավար գործիչներու նման կը հաւատար դաշնակից պետութիւններու եւ ի մասնաւորի Ֆրանսայի ասպետականութեան: Սակայն ինք եւս ապրեցաւ մեծ յուսախաբութիւնը, երբ նոյն ինքն ֆրանսացիներու հրամանով պարպուեցաւ Կիլիկիան:

Չինադադարէն ետք, կը վերադառնայ իր գիւղը, որ անցած էր Սանճագի հոգատարութեան ներքեւ: Եաղուպեան դարձեալ կ'ուզէ կազմել իր ընտանեկան բոյնը իր Մուսա Տաղին մէջ: Ահա՛ դարձեալ տեղահանութիւն, դարձեալ պիտի պարպուէր Սանճագը, Մուսա Տաղը, իր գիւղերով եւ զանոնք փրկելու ճիգերը անցած էին ապարդիւն: Այս գիւղերու մնացորդ բնակչութիւնը դարձեալ ստիպուած էր հեռանալ իր սիրելի հայրենիքէն: Ու

եկած էր «վրան զարնելու» պահը Պեյրուֆի Նահրի աւագուտքին վրայ, մարդկային խլեակներու պէս: Նոր վրանաքաղաք մը...: Եսային ալ հեռացած էր իր գիւղէն:

1939ի վերջնական պարպումովը Ալեքսանտրէի Սանճագին, ահա՛ այսպէս գրեց Եաղուպեան. *«1914ի պատերազմին՝ որսի հրացաններով եւ բոլորովին նախնական ու սակաւ զինամթերքով ծունկի բերինք մեր դարաւոր թշնամին, ազատութեան դրօշակը վերստին պարզելով ճեպէլ Սուսայի խորհրդաւոր գազաթին վրայ...: Բայց 1939ի պարպումը՝ որպէս պարտադրութիւն միջազգային քաղաքականութեան, զիս դառն յուսահարութեան մղեց: Ճեպէլ Սուսացին որ այս անգամ զինուած էր արդիական զէնքերով եւ կը հաշուէր վարժ ռազմիկներ, աւա՛ղ ... առանց գնդակ մը պարպելու անդառնալի կերպով լքեց իր լեռը, բռնելով աքսորի ճամբան: Ճեպէլ-մուսացիին առջեւ երկու ուղիներ կը գտնուէին. կամ ծովը թափուիլ եւ կամ հայրենիքի ճամբան բռնել»:*

ՍՈՒՐ ԶԱՂԱՔԻ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԻ ՀԱՄԵՍՏ ԲՆԱԿԻԶԸ

Մեր ցեղին եւ մանաւանդ վերածնած հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ Եսայի Եաղուպեան անսահման սէր ուներ:

Փառքի ճամբան, որ լայնօրէն բացուած էր այս պատուական ազատամարտիկին առջեւ, կրնար զինք առաջնորդել նախանձելի դիրքի մը: Բայց անկէկա իր երջանկութիւնն ու հանգիստը կը գտներ իր ժողովուրդին եւ հայրենիքին ազատութեան խտելին մէջ:

Սանճագի գաղթականներուն մէկ մասը կարելի եղաւ տեղաւորել Լիբանանի Սուր քաղաքի ծովեզերքը, ուր ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ կառուցուեցան մօտ երկու հարիւր տնակներ, մէկ սենեակ, խոհանոցով եւ փոքրիկ պարտեզով: մը: Սանճագի օգնութեան հայկական յանձնախումբը, որուն կը նախագահէր Կաթողիկոսական Տեղապահ Սարաճեան Սրբազան, եւ որուն ատենապետի պաշտօնը ստանձնած էր «Չարթօնք»ի խմբագիր եւ ռամկավար ազատական գործիչ Յովհան-

նէս Պօղոսեան, կրցան աւելցնել մօտ երեսուն նոր տուններ, որոնց մէջ կրցան բնակեցնել Եսային, Թորոս Լուսինեանը, Յեսու Յովսէփեանը եւ ուրիշներ: Այդ աշխատանքը կարելի եղաւ նախաձեռնել շնորհիւ Պոստոնի «Պայքար» օրաթերթի կատարած հանգանակութեան յայտարարութեան, երբ կարծ շրջանի մը մէջ հանգանակուեցաւ 10 հազար տոլար:

Փակուած էր այլեւս ազատագրական պայքարի ի՛ր էջը: Եաղուպեան հաստատուեցաւ Սուր քաղաքը, ուր վարեց իր ընտանեկան խաղաղ կեանքը:

ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐԶԸ

Երբ հնչեց հայրենադարձի ձայնը, որուն ակնդետ կը սպասէր, Եսայի Նաւ բարձրացողներուն մէջ առաջինը հանդիսացաւ: Ու աւելի քան տասը տարի այդ սգաւոր այլ հպարտ ֆետային իր քրտիկներ խառնեց հայրենիքի աշխատաւորներու քրտիկներ, հայուն դարաւոր երագին իրականացումին մէջ իր բաժինը բերելու վճռականութեամբ:

Եաղուպեան 1947ին հայրենիք ներգաղթեց ընտանիքով: Իր զաւակը, ընթացք տալով հօրը փափաքին, ընդգրկեց զինուորական ասպարէզը եւ աւարտելով Մոսկուայի զինուորական վարժարանը, դարձաւ հրամանատար-սպայ Հայաստանի զինուժին մէջ:

Դժբախտաբար, համայնավարական շրջանի ա՛յդ ղեկավարութիւնը չունէր սփիւռքահայութեան եւ մա՛նաւանդ հայրենադարձ հայուն այն հայրենասիրութեան խոր ապրումներն ու տոհմային արմատները եւ Եաղուպեանի հանդէպ եղաւ ժլատ եւ ցուցաբերեց ոչ բարեացակամ վերաբերմունք: Պահակութեան պաշտօն մը միայն սահմանած էին իրեն իր ապրած մայրաքաղաքի Շահումեանի շրջանի միջնակարգ վարժարանին մէջ: Այդ «պաշտօն»ով ալ կը փակէ իր աչքերը Ապրիլ 5, 1957ին, 80 տարեկան ալեւոր հասակին:

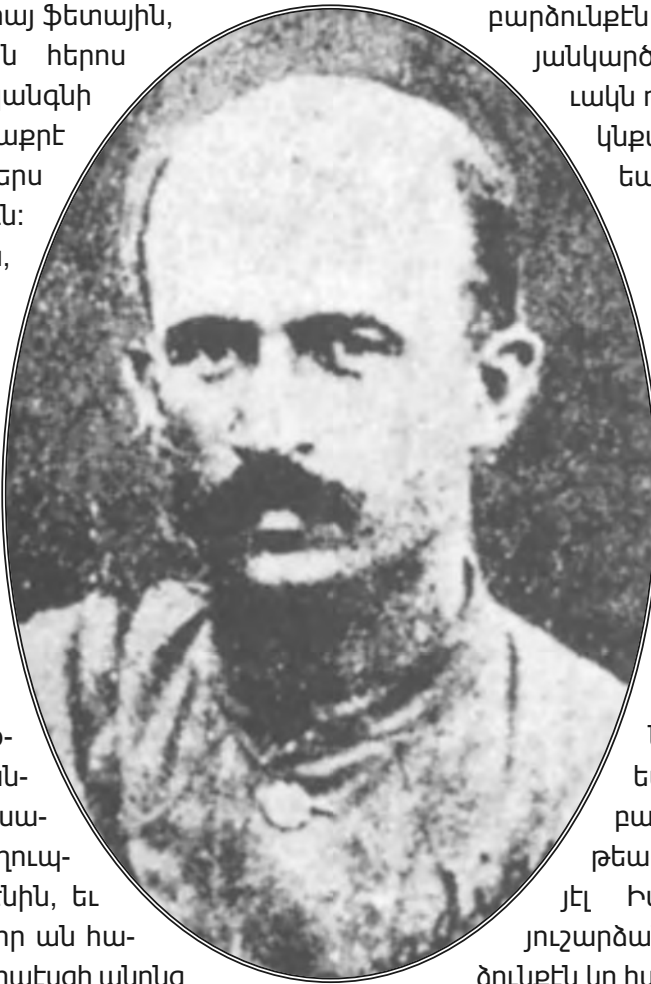
Կ'արձանագրենք ահաւոր պատկեր մը իր վերջալոյսի օրերէն. Ձմրան ցուրտ օր մը, երբ յիշեալ վարժարանին մուտքն ու բակը ձիւնով էր ծածկուած, վարժարանին տնօրէնը՝ Գառնակերեան, կը

հրահանգե որ 75ամեայ հայ ֆետային, ռամկավար ազատական հերոս ծերունի պահակը կանգնի դպրոցի դարպասին եւ մաքրե կօշիկները բակէն ներս մտնող աշակերտներուն:

Դառնացած ծերունին, որուն արժանապատուութիւնը ոտնակոխուած էր, աշակերտութեան առջեւ կ'ապտակէ տնօրէնը: Քաջ ֆետային կը ձերբակալուի եւ կը տարուի ո ս տ ի կ ա ն ա տ ու ն : Ոստիկանապետը ծանօթ ըլլալով Եաղուպեանի ազգային ազատագրական փառաւոր անցեալին, կը կանչէ տնօրէնը, անոր կը յայտնէ անհրաժեշտը եւ կ'արձակէ Եսային: Զանի մը օր ետք, Եաղուպեան կը մօտենայ տնօրէնին, եւ վեհանձնօրէն կը խնդրէ որ ան հաւաքէ աշակերտութիւնը, որպէսզի անոնց ներկայութեան ներողութիւն խնդրէ տնօրէնը ապտակած ըլլալուն համար, եւ այդպիսով ցոյց տայ յարգանք հայ դաստիարակին նկատմամբ:

Եաղուպեանի թաղման ներկայ կը գտնուին վարժարանի 200 սաները իրենց տնօրէնին հետ. տնօրէն Գառնակերեան կ'ըլլայ գլխաւոր դամբանախօսը:

1965ին, Մեծ Եղեռնի յիսնամեակի ոգեկոչումի աւարտին, երբ ժողովուրդը Ծիծեռնակաբերդի

բարձունքէն կը վերադառնար քաղաք, յանկարծ կը յայտնուին Պարոյր Սեւակն ու Եաղուպեանի թոռներուն կնքահայր՝ Սիլվա Կապուտիկեան:

Սեւակ կոչ կ'ընէ, որ ժողովուրդը մէկ մարդու նման հետեւի իրեն՝ երթալ խոնարհելու ազգային հերոս Եսայի Եաղուպեանի շիրիմին առջեւ:

Բազմութիւնը կը հետեւի Պարոյրին, դէպի Շահումեանի շրջանի գերեզմանատունը:

Աւելի ուշ, հետագային, մուսա-տաղցի ներգաղթողներու եւ ուսանողներու լումաներով, Եաղուպեանի աճիւններուն վրայ կը բարձրացուի 17 ոտք բարձրութեամբ, ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելեանի մտայղացած յուշարձանը, որ մինչեւ այսօր, բարձունքէն կը հսկէ եւ կը յաւերժացնէ հոգին Եսայի Եաղուպեանի:

Այդ կը դառնայ իրա՛ւ սրբավայրը հերոսական Մուսա Տաղին:

ՌԱԿԻ Արեւելեան Միացեալ Նահանգներու եւ Գանատայի Շրջանային Վարչութիւնը անմահացնելու համար հերոսին անունը, Թորոնթոյի մեր վաստակաշատ անդամներէն մուսատաղցի Եզնիկ Պոյաճեանի առաջարկով ակումբը կը մկրտէ «ՌԱԿ Թորոնթոյի Եսայի Եաղուպեան Ակումբ»:

Մատուռ Փորթ Սայիտի վրաններէն մէկուն տակ

ՅԱԿՈԲՈՍ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՐԱՌԻՊԵՆ

Այնթապ, 1885 – Երուսաղեմ, Մարտ 22, 1951

Ծնած է Այնթապ, 1885ին: Նախնական ուսումը կը ստանայ իր ծննդավայրին մէջ, Ադենական վարժարանը, եւ ապա Արմաշի Դպրեվանքը՝ 1897-1903, եւ ուրարակրութեան աստիճանն աւարտելէ վերջ կը ձգէ դպրեվանքը եւ կը վերադառնայ ծննդավայր:

Ուսուցչական պաշտօններ կը վարէ Այնթապի Վարդանեան Կրթարանին, Անտիոքի եւ Ակնայ ազգային վարժարաններուն մէջ 1903-1914 թուականներուն: Թրքական բանակին մէջ կը ծառայէ իբրեւ յիսնապետ 1916-1919: 1919-21 դարձեալ կը դառնայ ուսուցչութեան Այնթապ: Իր դասաւանդութիւններուն գլխաւոր նիւթերը կ'ըլլան՝ հայերէն լեզու, գրականութիւն, ազգային եւ կրօնական պատմութիւն եւ ֆրանսերէն լեզու: Ան եղած է սիրուած ուսուցիչ մը:

1914ին կ'ամուսնանայ Մարիցա Կ. Եագուպեան այնթապցի օրիորդի մը հետ: Հազիւ տարի մը ետք կը տեղահանուի Այնթապէն ու կինը կը մեռնի Աճուլի մէջ ժանտախտէն:

Զինադարէն յետոյ կը վերադառնայ Այնթապ եւ 1920ին կրկին կ'ամուսնանայ այնթապցի Երանուհի Տեմիրճեանի հետ, որմէ կ'ունենայ երկու աղջիկ եւ մէկ մանչ զաւակ:

Հիմնադիրներէն է Այնթապի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան ակումբին Նազարէթ Ֆըստըզճեանի, Ե. Բանճարճեանի, Յարութիւն Նաշալեանի, Յ. Պ. Գապպենճեանի, Տիգրան Խրլոբեանի եւ Ե. Տեմիրճեանի հետ: Այս խումբը կարճ ժամանակուան ընթացքին կուսակցականներու թիւը կը հասցնէ 40ի: Կ'ունենան սրահ, ուր տեղի կ'ունենար դասախօսութիւններ եւ հաւաքոյթներ:

1922ին կը հրաւիրուի Եղիշէ Դուրեան Սրբազանի կողմէ ստանձնելու Երուսաղեմի Պատրիարքութեան դիւանատան հայերէն թղթակցութեանց քարտուղարութիւնը, որուն վրայ յետոյ կ'աւելնայ

նաեւ «Սիոն» Ամսագրին քարտուղարութեան պաշտօնը: 1939ին կ'անցնի Ելեւմտական դիւանը, վարելու գլխաւոր հաշուակալի պաշտօնը:

Ունի Այնթապի հայոց բարբառի եւ բարբերու մասին ազգագրական ուսումնասիրութիւն մը, որ լոյս կը տեսնէ «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» պատմագրքին ազգագրական բաժնին մէջ:

Աշխատակցած է ազգային եւ կուսակցական կարգ մը օրաթերթերու եւ հանդէսներու, ինչպէս Ատանայի «Հայ Ձայն»ին (1919), Ասպետ Եաղուպեան գրչանունով եւ Երուսաղեմի «Սիոն» պաշտօնաթերթին (1931) Յակոբ Դպիր ստորագրութեամբ: Աւելի կանուխ, Այնթապի մէջ 1912-13ին

խմբագրած է իր «Ղազանտոս» երգիծաթերթը, որ սակայն դադրած է թրթական ընդհանուր զօրաշարժի յայտարարութեամբ: 1920ին վերսկսած է նոյնը խմբագրել «Նոր Ղազանտոս», որ դարձեալ քաղաքական խառնակ կացութեան պատճառով չէ շարունակուած:

Ունի քանի մը անտիպ բանաստեղծութիւններ եւ թարգմանութիւններ: Իր մասին համառօտ կենսագրական տեղեկութիւններ տրուած են «Հայ Հանրագիտակ»ին մէջ, իսկ մահուան առթիւ

«Սիոն» կը նուիրէ մահագրական սիւնակ մը:

1951, Մարտի սկիզբը պաղաճութեամբ կը հիւանդանայ եւ կը փոխադրուի Երուսաղէմի Օգոստոս Վիքթորիա հիւանդանոցը եւ կ'ենթարկուի կուրաղիքի վիրահատութեան, սակայն կը մահանայ Մարտ 22ին: Յուղարկաւորութիւնը սաղիմահայ կուսակցական իր գաղափարի ընկերները կը կատարեն մեծ հանդէսով եւ մարմինը կ'ամփոփեն Ս. Յակոբայ Վանուց առժամեայ գերեզմանատան մէջ:

ՎԱՅՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Կ. Պոլիս, 1871 – Գազիբե, Նոյեմբեր 4, 1945

*Իրաւ է, շահագործուեցանք ու
շահագործուեցան անոնք ալ: Բայց անուրանալի է
որ անոնցմէ շատեր անկեղծ հայրենասէրներ էին:
Վահան Զարդարեան*

Ծնած է Կ. Պոլիս 1871ին: Ան եղբօրը՝ Պիմէնի հետ կը հիմնէ «Զարդարեան Գրատուն»ը Պոլսոյ մէջ: Այս գրատունը, ժամանակաշրջանի մտայնութեանց հակառակ, հասարակ գրախանութ մը ըլլալէ շատ հեռու էր: Անիկա ոչ միայն ժամադրավայրն էր մտաւորական ընտրանիին (եւ այդ պատճառով ալ կասկածելի՝ յաչս ոստիկանութեան), այլեւ հանդիսացաւ հրատարակչական կարեւոր տուն մը: Այս գրատան կը պարտինք Միսաք Մեծարենցի տաղարաններուն հրատարակութիւնը այնպիսի ատեն մը, ուր մեծ քերթողը հասկցողներու թիւը քիչ ըլլալով հանդերձ, զայն հալածողներու բանակը այլանդակօրէն մեծ էր:

Զարդարեան առաջին հնչակեաններէն էր: Իր անունը հռչակ ստացաւ 1895 Սեպտեմբեր 16ի Պապը Ալիի Զնչակեան մեծ ցոյցէն ետք: Այդ ցոյցին մասնակցողները Զամիտի ոստիկանութեան սուլիներէն հալածուեցան եւ ապաստանեցան Գում-Գափուի Մայր եկեղեցիին, Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ եւ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիներուն մէջ: Ոստիկանները եկեղեցի չմտան, այլ գոհացան զանոնք պաշարելով, որովհետեւ գիտէին թէ ցուցարարները ուտելիք չունենալով՝ անձնատուր պիտի ըլլային ուշ կամ կանուխ:

Զարդարեան վտանգը արհամարհելով, շրջակայ տուններէն գաղտագողի կ'անցներ ու կը մտներ եկեղեցիները՝ հնչակեաններուն ուտելիք հասցնելով եւ զանոնք խրախուսելով: Ի վերջոյ, օտար դեսպանատուներու առժամեայ միջամտութեանց վրայ ապաստանեալները մէկիկ մէկիկ դուրս հանուեցան եկեղեցիներէն եւ իրենց տունները դրկուեցան: Բայց ոստիկանութիւնը, որ օգնութեան

կանչած էր հայ խաֆիէներ, արծանագրած էր բոլորին անունները, եւ քանի մը օր ետք զանոնք բոլորը ձերբակալեց:

Զարդարեան ցոյցին օրը Պապը Ալիի հրապարակին վրայ ձերբակալուած բայց հ ն ա ր ա մ տ ու թեամբ մը կրցած էր օձիքը ազատել:

Բայց ետքը երբ հաստատուեցաւ որ հնչակեան խմբապետ էր եւ օգնութիւն հասցուցած էր ցուցարարներուն, իր կարգին ձերբակալուեցաւ: Զաքմաքճըլարի աղբիւրին վրայի իր գրավաճառատան խուզարկութեամբ հոն յայտնաբերուեցան քանի մը երգարաններ եւ Զնչակեան Կուսակցութեան կանոնագիրքը: Անիկա պատճառ եղաւ որ ծեծի ենթարկուի ու խոշտանգուի Զարդարեան՝ համիտեան բանտին մէջ:

1896 Դեկտեմբերին՝ Մաղաթիա Օրմանեան Պատրիարք յաջողեցաւ ներում ստանալ սուլթանէն Զնչակեան բանտարկեալներուն համար: Զարդարեան եւս ազատ արձակուեցաւ ու վերաբացաւ իր խանութը, դարձեալ Զաքմաքճըլար թաղամասին մէջ, այս անգամ աղբիւրին դիմաց, անկին մը:

Շրջանի բոլոր մտաւորականները կը վկայեն որ Զարդարեան պարզ գրավաճառ մը չէր, այլ մտաւորական աշխատանքներով զբաղող մարդ մը: Անընդհատ կը կարդար եւ ծանօթ էր իր վաճառած կարեւոր գիրքերուն բովանդակութեանը, ու այս մասին տեղեկութիւն կրնար տալ իրեն այցելող գրողներուն, ամէն մէկուն իր մասնագի-

տուրքեան մասը ուշադրութեան առարկայ դարձնելով:

1898ին Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանը հայերէն աշխարհաբարի դասատու չունէր: Խնամակալութեան անդամ եւ ուսողութեան դասատու Յովհաննէս Մուրատեանին կը ներկայանան խումբ մը կեդրոնականացի աշակերտներ որ հայերէն դասատուի պաշտօնին հրաւիրուի դարձեալ Խնամակալութեան անդամ գրագետ-քերականագետ Զրանդ Ասատուր: Այս վերջինը, սակայն, կը մերժէ Խնամակալութեան առաջարկը: Տղաքը խումբով կ'երթան Վ. Չարդարեանին, որ մտերիմ բարեկամն էր Զրանդ Ասատուրին: Չարդարեան կը յաջողցնէ գործը: Ասատուր կը դառնայ սիրուած դասատու: Ասիկա բարիք մըն էր, որ տարածուեցաւ Կեդրոնականի գրասեղաններէն անցնող հարիւրաւորներու վրայ:

Կը նուիրուի մտաւորական աշխատանքի: Այս շրջանին իր «Յիշատակարան» հատորը կը պարփակէ նշանաւոր հայերու կենսագրութիւնները եւ կ'արժանանայ Իզմիրլեան մրցանակին: Իր հրատարակած գրացուցակները խիստ հետաքրքրական են:

Չարդարեան 1895ին սկսած էր հրատարակել Նաեւ պարբերական մը՝ «Տեսարան» անունով, որ միայն հինգ թիւ լոյս տեսած է, եւ որուն մէջ երեւցած են Երուխան, Վահան Թէքէեան, Տիրան Զրաքեան, Ռուբէն Չարդարեան, Արտաշէս Յարութիւնեան, ամենքն ալ գրողներ զորս քաջալերած է Չարդարեան, նոյնիսկ պատուագին վճարելով անոնց: Վահան Թէքէեան կ'ըսէր թէ պատուագին տալու սովորութիւն գրեթէ չկար այն ատեն:

Իր «Յիշատակարաններ»ու հրատարակութիւնը կը յանձնէ Վենետիկի Մխիթարեան հայրերէն Զ. Սիմոն Երեմեանի, որպէսզի առանց գրաքննութեան զայն տպել տայ: Պոլսոյ մէջ հայու մը մատնութեամբ թէ հոն լոյս պիտի տեսնեն հայ թագաւորներու լուսանկարներ, ոստիկանութիւնը անգամ մը եւս Վահանը կը ձերբակալէ Յունուար 1901ին, երբ արդէն Մխիթարեանները կը տօնէին Մխիթար աբբաօր 200ամեայ յոբելեանը: Ուր ամիս ետք միայն տեղի կ'ունենայ իր դատավարու-

թիւնը, մինչ այդ իրմէ ոստիկանութեան կողմէ գրաւուած երկու կառք թուղթերն ու ձեռագիրները այրել կու տայ:

1912-1913ին Չարդարեան ԶԲԸՄի հրաւերով կը մեկնի Ամերիկա եւ տասնեւչորս քաղաքներու մէջ կը ցուցադրէ չայրած լուսանկարներէն ոմանք՝ խանդավառելով հասարակութիւնը:

Առաջին Պատերազմի նախօրեակին Չարդարեան դժբախտութիւնը կ'ունենայ այցելելու Կ. Պոլիս, եւ ամբողջ պատերազմի ընթացքին կը մնայ այնտեղ, ճաշակելով աքսորի, զինուորութեան, դատապարտութեանց եւ բանտի նոր դառնութիւնները: Ահռելի ճակատագիր, արդարեւ, 1922ի արտագաղթին ինք ալ կ'անցնի Գահիրէ:

«Յիշատակարան»ը գնահատուած է բոլորէն: Վատիկանի Թանգարանի մատենադարանապետ Յ. Թեսարանի ձեռամբ դրկուած է Ս. Պապի գնահատանքը եւ օրհնութիւնը: Միլանոյի մատենադարանապետ Զ. Ռաթթի շնորհաւորած է Չարդարեանը: «Արեւ»ի 25ամեակին առթիւ՝ խմբագրապետ Յովհաննէս Պօղոսեանի քաջալերութեամբ եւ Երուանդ Աղաթօն պէյի ու Գալուստ Կիւլպէնկեանի, քանի մը ազգայիններու եւ ժողովուրդին օժանդակութեամբ 1933ին Չարդարեան կը վերահրատարակէ իր «Յիշատակարան»ը ճոխացուած եւ ամբողջացած ձեւով: 1940ին կը հրատարակէ Նաեւ նոյնանուն տարեգիրք մը, նոյն շահեկան բովանդակութեամբ:

Յնչակեան Կուսակցութենէն հրաժարելէն ինն տարի ետք միայն Չարդարեան կը վերադառնայ կուսակցական կեանքին: 1908ին կ'արձանագրուի Ռամկավար, հիմնադիրներէն ըլլալով Պոլսոյ Ակումբին: Գահիրէի մէջ եղած է տեղական ակումբին ատենապետը, անդամ Շրջանային Վարչութեան եւ մասնակցած Շրջանային Պատգամաւորական ժողովներուն:

Չարդարեան առօրեայ բնոյթով յօդուածներու կարգին ընդհանրապէս պատմական եւ բանասիրական բովանդակութեամբ գրութիւններ տուած է պոլսական եւ արտասահմանեան թերթերու: Մնայուն կերպով աշխատակցած է «Արեւ»ին:

Գահիրէի մէջ յարաբերաբար խաղաղ կեանք

մը կը վարէ ու աւելի ուշ կը փակէ իր գրատունը ըսելով. «որովհետեւ հայ հասարակութիւնը հայ գրատուն մը պահելու չափ գրասէր չէր հոս»:

Լայնախոհ կուսակցական էր: Միանգամընդ-միջտ վերագնահատութեան էր ենթարկած իր յեղափոխական գործունեութիւնը, պահելով մէկտեղ յեղափոխական գործի հանդէպ ակնածանքի զուսպ կեցուածք մը: Այս պատճառով էր որ չէր կրնար յարգալիր ընթացք ցոյց չտալ հանդէպ նաեւ դաշնակցական յեղափոխականներու յիշատակին:

Չարդարեան, որ վտիտ էր առողջութեամբ, կը մահանայ Նոյեմբեր 4, 1945ին, Գահիրէի մէջ:

Յաջորդօր իր յուղարկաւորութեան կը մասնակցի՝ բոլոր հայ խաւերէն՝ խումներամ բազմութիւն մը: Ներկայ էին մտաւորականներ ու իր աշակերտները: Դամբանականներ կը խօսին Գրիգոր Յամբիկեան (Բօնշօն), Յ. Արամեան եւ Մանաւեան:

Կուսակցական ծայրայեղութիւններէն կը խորշեր: Ձերմ ջատագովն էր Խորհրդային Յայաստանին գոյատեւման եւ բարգաւաճման կենսական նպատակին: Ու ինք ալ կ'ուզէր այդ պաշտելի երկիրը տեսնել ու այնպէս մեռնիլ: Ափսո՛ս, սակայն, Վահան Չարդարեան չկրցաւ ապրիլ այս վերջին երջանկութիւնը:

ՎԵՅԻԿ ԷԿԻՆԵԱՆ

Տիգրանակերտ, 1865 – Ֆրեզնո, Մարտ 25, 1919

*Սուրի դեմ հրացան, սիգակին՝ վառող,
Թոքի զենքերուն դեմ ռումբ, թնդանօթ,
Յանուն մեր երկրի՝ առնենք եւ ի սեր,
Մեր Սուրբ Հայրենեաց կռուինք անվեհեր,
Եւ մեռնինք Հայեր
Հայկակ Էկինեան*

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԷԿԻՆԵԱՆՆԵՐԸ

Ծնած է Տիգրանակերտ 1865ին: Իր նախնիները 17րդ դարուն Տիգրանակերտ գաղթած են Ակնեն: Էկինեանի հայրը՝ Յարուֆին, առետրական եղած է, իսկ մօրենական ընտանիքը՝ կերպասի գործով զբաղած: Բարեկեցիկ ընտանիք մը եղած ըլլալու Է Էկինեանի ընտանիքը, որովհետեւ ականատեսներ իրենց յուշագրութիւններուն մէջ կը յայտնեն, թէ Էկինեանները մեծ եւ ընդարձակ բնակարան մը ունեցած են, գեղեցիկ պարտեզով ու շատրուանով, իսկ շէնքը կառուցուած է տաշուած քարերով:

Ընտանիքին մէջ ունեցած են զարգացած եւ ուսեալ անձեր՝ ուսուցիչ, բժիշկ եւ գրագիր, ինչպէս Հայկակի քեռայրը՝ Յարուֆին Գասապեան, որ Տիգրանակերտի ֆրանսական հիւպատոսին թարգմանը եղած է: Սօր ընտանիքը առետրականներէ բաղկացած է, մասնաւորաբար գորգագործներէ եւ կերպաս ծախողներէ: Թեւ Էկինեանի հայրն ալ կերպասի ու կտորի գործով զբաղած է եւ եղած է ջուլիակ:

Հաւանական է, որ Հայկակ իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ ծխական դպրոցին մէջ, որովհետեւ այդ եկեղեցւոյ շատ մօտիկը եղած է իրենց բնակարանը: Իսկ յստակ է որ տաս տարեկանին սկսած է յաճախել Տիգրանակերտի Հայոց Հայրենասիրական Միութեան նախակրթարանը, որ բացուած էր 1875ին, Նոյն եկեղեցւոյ կից: Վարժարանին ուսուցիչը՝ Սիմոն Էֆ. Հաքիմեան, փափաքած է աշակերտներուն

մկրտութեան անուանները փոխել հայ պատմական անուններու, ուստի ցանկ մը պատրաստած է եւ վիճակ քաշելով Նոր անուններ տուած պատանիներուն: Էկինեան կը վերակոչուի Հայկակ (աւագանի անունը եղած ըլլալով Յովհաննես):

Կանուխ տարիքէն Հայկակ թրքերէն կը սկսի սորվիլ, սակայն ուսումը ընդհատուելով, 1878ին, ներքին խնդիրներու պատճառով վարժարանը կը փակուի եւ Հայկակ կ'անցնի հօրը քով աշխատանքի, տակաւին 15 տարիքը չթեւակոխած: Նոյն ժամանակ ինքնաշխատութեամբ կը շարունակէ սորվիլ թրքերէն ու շնորհիւ իր թրքագիտութեան, գրաշարը կը դառնայ «Տիարպէիր» թրքերէն

թերթին, որ կը հրատարակուէր քաղաքապետութեան կողմէ: Այս միակ թերթին խմբագիրն իրականութեան մէջ եղած է Սահակ Էֆ. Շիշմանեան: Այդ շրջաններուն մէջ հրատարակուող թերթերն թերթերուն արտօնատերերը թուրքեր եղած են, ինչպէս նաեւ խմբագիրները՝ անունով միայն: Իրականութեան մէջ խմբագիրները հայեր եղած են:

Գրաշարական ու լրագրական փորձառութիւնը զինք կը կոփէ այդ մարզէն ներս, նկատի առնելով որ աշխատանքին մեծ մասը ինք կը կատարէ չորս տարի: Տեսնելով որ ապագան այնքան ալ լուսաւոր պիտի չըլլայ իրեն համար Տիգրանակերտի մէջ, Հայկակ կ'որոշէ ու կը ծրագրէ Ամերիկա գաղթել իր քանի մը ազգականներուն հետ:

ԿԸ ԳԱՂԹԵ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐ: ՄՈՒՏԹԸ ԼՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ՝ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՔԱՋԱԼԵՐԱՆՔՈՎ

1883ին կու գայ Ամերիկա 19 տարեկանին, իր մօրեղբոր՝ Յակոբ Արագչինճեանի եւ այլ ազգականներու հետ: Անմիջապէս աշխատանքի կը մտնէ ֆրանսացի Շաֆանճոնի հիւսուածեղէնի գործարանը, ճըրզի Սիթի Հայթը, ապա Սթերլինկ, ուր փոխադրուած էր գործարանը: Իբրեւ ոստայնանկ աշխատած է երկար ժամեր, իսկ գիշերները հետեւած է անգլերէն լեզուի դասընթացքներու՝ տիրապետելու այն զէնքին, որուն շնորհիւ հետագային պիտի կարենար յաջող կեանք մը ունենալ Ամերիկայի մէջ: Սակայն պարագաները տարբեր կերպով դասաւորուեցան:

Այս շրջաններուն Արփիար Արփիարեանի քաջալերութեամբ կը սկսի աշխատակցիլ Պոլսոյ «Արեւելք»ին, որուն խմբագիրն էր Արփիար: Յօդուածներով ու թղթակցութեամբ կ'աշխատակցի Գրիգոր Ածորունիի «Մշակ»ին (Թիֆլիս), ինչպէս նաեւ՝ Պոլսոյ «Մասիս»ին, Մարսիլիոյ «Արմենիա»ին եւ այլ թերթերու, երբեմն ծածկանունով, յաճախ իսկական անունով:

Հայկակ Էկինեան իր գրական շնորհն ու ճաշակը ցուցաբերած է առաւելաբար իր հրատա-

րակած թերթերուն մէջ, ինչպէս՝ «Սուրհանդակ»ին մէջ լոյս տեսած է, մաս առ մաս, իր «Վահան-Հայկանուշ» ազգային բովանդակութեամբ նորավեպը: Էկինեանի հրատարակած գործերէն յիշենք «Կսկծանք» (Ա. տետր), «Դայլայիկ» (1890), «Լոյս եւ հաւար» (1891):

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՌԱՅՎԻՐԱՅ, ԱՌԱՋԻՆ ԹԵՐԹԸ՝ «ԱՐԵԳԱԿ»

Էկինեան եղած է ամերիկահայ լրագրութեան ռահվիրան, անկասկած: Ան յանդուգն, կորովի եւ չափազանց աշխատասէր անձ մը ըլլալով՝ կարողացած է հիմնել, խմբագրել, շարել ու հրատարակել ամերիկահայ առաջին թերթը՝ «Արեգակ», որ իբրեւ շաբաթաթերթ սկսած է հրատարակուիլ 1888ի Մայիսին: Աշխարհի մէջ առաջին հայերէն թերթը՝ «Ազդարար», լոյս տեսած է 1794ին Մատրաս (Յնդկաստան):

Չորս տարի Ամերիկա ապրելէ յետոյ, 23ամեայ երիտասարդը քաջութիւնը կ'ունենայ տեսնելու անհրաժեշտութիւնը հայ մամուլին եւ աննահանջ՝ Նախապատրաստական աշխատանքներ կը կատարէ լոյս ընծայելու ամերիկահայ անդրանիկ թերթը՝ լաւ գիտնալով որ փոքրաթիւ գաղութ մը ունէր ան միայն, եւ իր ճանապարհին՝ խոչընդոտներու շարան մը պիտի դիմաւորէր զինք:

«Արեգակ» շաբաթաթերթը սկսաւ հրատարակուիլ Ուեսթ Յոպոքըն (Նիւ ճըրզի), ուր կ'աշխատէր Էկինեան ֆրանսացիին մետաքսի գործարանին մէջ: Այդ գործարանին մէջ բաւական թիւով պանդուխտ հայեր կ'աշխատէին, առաւելաբար տիգրանակերտցիներ, մարաշցիներ եւ կեսարացիներ, որոնք հազիւ գրել-կարդալ գիտէին: Դժուարին պայմաններու մէջ եւ անհաւատալի միջոցներով լոյս կը տեսներ իր թերթը: Էկինեան օրական տաս ժամ աշխատելէ յետոյ գործարանին մէջ, երեկոյեան կը զբաղէր թերթով: Յօդուածները կը գրէր, կը շարէր զանոնք, կը սրբագրէր, տպագրութեան կը պատրաստէր: Քանի մը բարեկամներու եւ ազգականներու օգնութեամբ, մամուլի զլանները կը դարձնէին ձեռքբերով ու լոյս աշխարհ կը բերէին «Արեգակ»ը:

Գործարանին Սթերլինգ (դարձեալ Նիւ Շրոքի) փոխադրութեամբ, Էկինեան թերթն ալ կը փոխադրէ հոն, ու քանի մը ամիս ապրեցնելով «Արեգակ»ը նոյն տարուան Սեպտեմբերին, ընթերցողներուն յանձնելէ ետք 16րդ թիւը, ստիպողաբար կը փակէ զայն: Այդ օրերուն, թերթին տարեկան բաժնեգինս էր մէկ տողար, իսկ հատավաճառի գինը՝ երկու սենթ:

ԺԹ. ԴԱՐՈՒ ԱԲԱՐՏԻՆ ՆԻԻ-ԵՈՐՔԱՅԱՅ ԿԵԱՆՔԸ

Թէեւ զանազան կազմակերպութիւններ գոյութիւն ունէին այդ շրջանին, սակայն ամերիկահայ կեանքը ազգային, ընկերային կամ քաղաքական կառոյց չունէր տակաւին: Քանի մը գործօններ կային միայն: Էկինեանի «Արեգակ» շաբաթաթերթն ալ իբրեւ «քաղաքական-ազգային» հրատարակութիւն մը, կը հետապնդէր որոշ նպատակներ, բայց երբեք չունէր յաւակնութիւնը ամերիկահայ գաղթականական կեանքին մէջ զգալի բարեփոխութիւններ ներմուծելու, մանաւանդ անոր համար որ այդ ժամանակ հազիւ 3-400 պանդուխտ հայեր կ'ապրէին Նիւ Եորքի ու Նիւ Շրոքի շրջանները, մեծամասնութեամբ անգրագետ, ամուրի երիտասարդներ, որոնք մետաքսի կամ մետաղի գործարաններու մէջ գիշեր ցերեկ չարքաշ աշխատանքով հազիւ կ'ապահովէին իրենց օրապահիկը: Անձանօթ էին Նոր Աշխարհի լեզուին, բարբերուն ու սովորութիւններուն, կ'աշխատէին այն յոյսով, որ օր մը *երկիր* պիտի վերադառնային՝ որոշ գումար վաստակելէ յետոյ, հոն մասնակցելու ազատագրական շարժումներուն:

Էկինեան նպատակ ուներ տարտղնուած պանդուխտներու միջեւ կապ հաստատել ու կարելի եղածին չափ տեղեկութիւններ փոխանցել անոնց:

ԱՅՍ ԱՆԳԱՄ ԿԸ ԶՐԱՏԱՐԱԿԷ «ՍՈՒՐՅԱՆԴԱԿ»Ը ԵՒ «ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ»Ը

Առաջին այդ լրագրին դադրելէն քանի մը ամիս ետք, 1889ի Փետրուարին, Նիւ Եորքի մէջ հրապարակ կը հանէ ուրիշ ամսաթերթ մը՝ «Սուրհանդակ»՝ լրագիր ազգային, երկու էջերէ բաղկացած: Իր առաջին «երկու խօսք»ին մէջ կը գրէր.

«միակ նպատակն է Ամերիկահայ գաղթականութեան մէջ յարաբերութիւն կապել»: Թերթը լայն ժողովրդականութիւն վայելած ըլլալու է, որովհետեւ Էկինեան 9րդ թիւէն սկսեալ զայն շաբաթաթերթի կը վերածէ: Սեպտեմբեր 21, 1889ին, եւ խմբագրութիւնն ու տպարանը կը տեղափոխէ 827-829 Փելիսթըց փողոց, Ուեսթ Յոպոքըն, Նիւ Շրոքի:

Խմբագրական աշխատանքներուն կ'օժանդակէ նաեւ Խաչատուր Ոսկանեանը, որ Նիւ Եորքի ամերիկեան «Յերըլտ» օրաթերթին սիւնակագիր-յոդուածագիրներէն էր: The Sultan and His People գիրքը, լոյս տեսած՝ 1857ին, Ամերիկայի մէջ հայու մը կողմէ անգլերէնով գրուած առաջին հրատարակուած հատորն է: Էկինեան իր գրական շնորհները երեւան բերած է «Սուրհանդակ»ի էջերուն մէջ:

Երբ ամիս իբրեւ շաբաթաթերթ լոյս տեսնելէ յետոյ, «Սուրհանդակ»ը Դեկտեմբեր 14, 1889ին անունը կը փոխէ եւ կը մկրտուի «Ազատութիւն»:

Թերթին անունին ներքեւ կը գրուի հետեւեալ կարգախօսը *Ազատութեան գինը Արիւն է միայն*: Քաջալերուած արծանագրած աննախընթաց յաջողութենէն, Էկինեան զայն կը վերածէ եռօրեայի (լոյս կը տեսնէ Չորեքշաբթի եւ Շաբաթ օրերը) 1890ի Յունուար 18էն սկսեալ: Սակայն դժուարութիւնները կրկին երեւան կու գան, ու ժամանակաւոր այդ յաջողութիւնը կ'ըլլայ կարճատեւ: Երկու ամիս ետք, Մարտ 20, 1890ին, կը շիջի «Ազատութիւն»ը: Թերթը ուներ անելի խիզախ ուղղութիւն, բաղդատած նախորդ թերթերուն: Այլեւս յեղափոխաշունչ պատգամներ կը սկսէր արձակել: Սուրհանդակին դէմ գրութիւնները տեղական ամերիկեան թերթերու մէջ իսկ կ'ունենան իրենց արձագանքները:

ԱՐԴԵՆ ՅՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԸ ԶՐԱՏԱՐԱԿԷ «ՏԻԳՐԻՍ»Ը, ՈՐ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ «ԶԱՅՆ ԶԱՅՐԵՆԵԱՅ»

Էկինեան մինչ իր անձնական գործը կը շարունակէ, քանի մը տարի ետք դարձեալ կը ձեռնարկէ Նոր թերթի մը հրատարակութեան. այս անգամ «Տիգրիս» անունով ազգային, գրական եւ

քաղաքական բովանդակությամբ շաբաթաթերթ մը, Նիւ Եորքի 628 Third Avenue-էն: Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Նոյեմբեր 13, 1897ին: Խմբագրական աշխատանքներուն կը մասնակցէր Թովմաս Չար-շաֆեան, որ Դաշնակցական կուսակցութեան կը հակէր, իսկ Էկինեան արդէն Յնչակեան ուխտը տուած էր: Այս երկուքին միջեւ յաճախ գաղափարական հարցեր կը ծագէին, որովհետեւ թերթին Նոյն թիւին մէջ գաղափարաբանական ու քաղաքական հակոտնեայ յօդուածներ կը հրատարակուէին, մանաւանդ ազգային ազատագրական պայքարի կապակցութեամբ:

Էկինեան ծախու կ'առնէ թերթը եւ քանի մը ամիս յետոյ 1899ին, կը ծախէ թերթը Գարեգին Չիթճեանին, որ Նոր անունով՝ «Ձայն Յայրենեաց», կը շարունակէ հինգ ամիս Նիւ Եորքի մէջ, ապա զայն կը փոխադրէ Ուստոր, ուր աւելի թիւով հայեր կ'ապրէին այդ ժամանակ: Սակայն, քանի մը շաբաթէն Չիթճեան թերթը կը փոխադրէ Պոստոն, Յոկտեմբեր 1900ին ու քանի մը ամիս ետք, չդիմանալով նիւթական ծանր բեռին ու պարտաւորութեանց՝ թերթը կը փոխանցէ Յնչակեան Նահանգային Վարչութեան, որ իբրեւ կուսակցական թերթ կը շարունակէ հրատարակութիւնը մինչեւ 1906:

Չարշաֆեան, որ բաժնուած էր Էկինեանէն, 1899ի Մայիս 1ին կը հրատարակէ «Յայրենիք» շաբաթաթերթը դաշնակցական խումբ մը ընկերներով: Աւելի ուշ այդ թերթը Պոստոն փոխադրուելով կը դառնայ ՅՅԴ Ամերիկայի օրկան, որ լոյս կը տեսնէ մինչեւ այսօր:

ԷԿԻՆԵԱՆ ՖՐԵԶՆՈՅԻ ՄԵՋ ԼՈՅՍ Կ'ԸՆԾԱՅԷ «ՔԱՂԱՔԱՑԻ» ԹԵՐԹԸ

1899ին Յայկակ կը մեկնի Ֆրեզնո (Գալիֆորնիա), սկսելու Նոր լրագրի մը հրատարակութեան:

Գալիֆորնիոյ հայ գաղութը 1890ականներուն կը սկսի ձեւ ու կերպարանք ստանալ, հակառակ անոր որ առաջին հայերը Ֆրեզնո հաստատուած են 1881ին: Զանի մը տարի ետք կրօնական արարողութիւններ տեղի կ'ունենան եւ 1884ին հայ աւետարանականներ կը կազմակերպուին եւ պաշտամունքի վայր մը կ'ունենան: Այդ ժամա-

նակաշրջանին հայերուն թիւը 300ի կը հասներ: 1892ին կը կազմուի Յայոց Գրադարանի Միութիւն մը, որ դասախօսութիւններ եւ այլ ձեռնարկներ կը կազմակերպէ: Բաւական թիւով հայեր սկսած էին Ֆրեզնո գաղթել 1896ի ջարդերէն ետք, ինչպէս Նաեւ Ամերիկայի արեւելեան Նահանգներէն հայեր՝ որոնք Գալիֆորնիոյ ոսկեհանք ըլլալուն հանգամանքը նկատի ունենալով, դէպի արեւմուտք սկսած էին տեղափոխուիլ, ինչպէս շատ մը ամերիկացիներ կ'ընէին: Զսաներորդ դարասկիզբին շուրջ երեք հազարի կը հասներ հայութեան թիւը: Կիլիկեցի հողագործներ էին առաւելաբար՝ Մուշէն, Խարբերդէն, Մարաշէն, Ատանայէն, Վանէն եկած:

1899ին Ֆրեզնո հաստատուելէն յետոյ, Էկինեան կը ծրագրէ լրագիր մը սկսիլ եւ Օգոստոս 16, 1902ին լոյս կ'ընծայէ «Քաղաքացի» շաբաթաթերթը: Թեւեւ անհատական Նախաձեռնութիւն մը կ'ըլլայ, սակայն իր քաղաքական-ազգային արեւելումը կը թեքի Ռամկավար Սահմանադրականներու կողմը: Շուրջ տաս տարի կը հրատարակուի «Քաղաքացի»-ն. կը դադրի 1912ին: Շրջան մը «Նոր Սերունդ» անունով կը շարունակուի եւ վերջապէս «Նոր Կեանք» շաբաթաթերթին կը վերածուի 1915ին (կամ 1913) եւ կը շարունակուի մինչեւ Էկինեանի մահը:

Բացի խմբագրական աշխատանքէ, Էկինեան հաստատած է փոքրիկ մատենաշար մը եւ տպած՝ քանի մը գիրքեր: Նոյնպէս գրած է բազմաթիւ ոտանաւորներ, որոնցմէ ոմանք ժամանակակից երգարաններուն մէջ իրենց տեղը գրաւած են: Անոնց ընթերցումով կը հաստատենք բանաստեղծի հոգի մը, որ եթէ չէ տիրացեր իր մշակած սեռին արուեստի գաղտնիքին ու նրբութեանց, որոնց մտահոգութիւնը ապահովապէս չունէր ան, սակայն իր յուզումնախառն շունչով կը վարակէ հայութիւնը եւ հայրենասէր գործիչին հարուստ ներաշխարհը կը բանայ մեր հիասքանչ Նայրուածքին դէմ:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿ-ՅԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿ

Յայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակ-

ցութիւնը Գալիֆորնիոյ մէջ թէեւ գործունեութեան լայն ասպարեզ ուներ (ակումբներ կամ մասնաճիւղեր կային Ֆաուլըր, Ֆրեզնո, Փարիէր, Սենկըր, Ռիտլի, Թուլարի, Եդեմ եւ Լոս Անճելըս), սակայն չունէր իր պաշտօնաթերթը եւ Հայկակ Էկինեանի «Նոր Կեանք»ը կը կատարէր այդ պարտականութիւնը:

Հայկակ Էկինեան համայնքային ու ընկերային կեանքի մէջ եղած է գործունեայ: Ղեկավար դիրքերու վրայ գտնուած է ազգային հաստատութիւններու, միութիւններու եւ կուսակցութեան մէջ: Ժողովի մը ընթացքին հանդիպած է ապագայ կողակիցին՝ Ազնիւ Ալթունեանին, որուն հետ ամուսնացած է Սեպտեմբեր 7, 1902ին, Ֆրեզնոյի մէջ: Բախտաւորուած են երկու աղջիկներով՝ Չապել եւ Նուարդ: Տիկին Էկինեան մահացած է 1951ին Ֆրեզնոյի մէջ:

Իբրեւ ազգային ղեկավար դեմք, 1893ի Մարտ 29ին, Յովսէփ Սարաճեան վարդապետի կողմէ կը հրաւիրուի Ուստըր, հաշտեցնելու համար կողմերը՝ Հայկական Կաճառի հոգաբարձական ժողովին, ուր կռիւներ պատահած էին եւ անել վիճակի մը մատնուած: Էկինեան կը միջամտէ եւ հարցերը լուծումի մը կը յանգեցնէ:

Էկինեանի մահէն ետք, թերթը կը դառնայ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար կուսակցութեան պաշտօնաթերթը, որուն խմբագրի պաշտօնը կը վարէ Փրոֆ. Գեորգ Սարաֆեան, 1919ի Յուլիսէն մինչեւ 1921ի Օգոստոսը:

Վերակազմեալ Հնչակեան (Ազատական թեւի) կուսակցութիւնը 1920ի սկիզբներուն կը ձեռնարկէ «Արօր» շաբաթաթերթի հրատարակութեան՝ խմբագրութեամբ Հրաչ Երուանդի, որ Նախապէս 1917ին եւս քանի մը ամիսով այցելած էր Ֆրեզնո՝ կուսակցական գործունեութիւն ծաւալելու Նպատակով:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար եւ Վերակազմեալ (Ազատական) կուսակցութիւններու միջեւ միացումի բանակցութիւնները կը սկսին 1919ին, սակայն աշխատանքները դանդաղ կ'ընթանան: Այս շրջանին, Սահմանադրական- Ռամկավար կուսակցութիւնը կը զօրանայ բազմաթիւ

նորագիր անդամներով: Այս խումբը կը հրատարակէ «Սիսուան» թերթը, որ միանալով 1919ի վերջերը «Նոր Կեանք»ին, կը սկսի լոյս տեսնել որպէս «Նոր Կեանք-Սիսուան» մինչեւ Հոկտեմբեր 18, 1921, խմբագրութեամբ Արամ Ամիրխանեանի:

Երբ 1921ին երկու կուսակցութիւններու միութիւնը տեղի կ'ունենայ վերջապէս իբրեւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն, բնականաբար թերթերն ալ կը միանան եւ «Նոր Կեանք-Սիսուան-Արօր» անունով լոյս կը տեսնէ պաշտօնաթերթը, որ 1921ի Հոկտեմբերի 28ի յաջորդ թիւէն ետք կը վերածուի «Նոր Կեանք-Արօր»ի եւ շրջան մը իբրեւ երկօրեայ, երբեմն եռօրեայ լոյս տեսնելէ ետք, վերջապէս 1923ի Յունուար 8ին կը դառնայ «Նոր Օր» Վահէ Հայկի խմբագրութեամբ: «Նոր Օր» որպէս պաշտօնաթերթ ՌԱԿ Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանին կը սկսի հրատարակուիլ Օգոստոս 6, 1937էն սկսեալ, խմբագրութեամբ Անդրանիկ Անդրեասեանի:

Ահա՛ այն դժուարին ճանապարհը «Նոր Օր» պաշտօնաթերթին, սկսած Հայկակ Էկինեանով ու հասած՝Անդրանիկ Անդրեասեանի:

ՄԱՅՐԸ

Հայկակ Էկինեան այն գաղափարապաշտ հայն էր, որ հաւատքով կը սպասէր Հայաստան աշխարհի մէջ ծագելիք ազատութեան արշալոյսին եւ պատրաստ էր՝ նոր տողաշար մը շալկած՝ վերականգնած հայ պետութեան մը սահմանէն ներս մնայուն բնակութիւն հաստատելու, երբ Ֆրեզնոյի մէջ Մարտ 25, 1919ին, չարաշուք Երեքաբքի կէսօրին, սիրտի կաթուածի մը հետեւանքով անշունչ կ'իյնայ իր սիրական գրաշար մեքենային վրայ...:

Կ'ունենայ ժողովրդական, փառաշուք յուղարկաւորութիւն մը եւ կը թաղուի Ֆրեզնոյի հայոց Արարատ Գերեզմանատան մէջ: Իր հողաթումբին վրայ իբր տապանագիր արձանագրուած են Իմ Կտակը խորագրեալ ոտանաւորին վերջին երկու տուները:

*Երբ մարմինս անշնչանայ՝ ամփոփեցէք զայն
ի հող*

*Շիրիմիս վրայ տապանագիր գրեք միայն
երկու տող*

*Ըսեք թե հոս կը ննջէ մի Զայ որ կարօտով իր
երկրին*

*Իր հայրենեաց, իր սիրելեաց փչեց գշունչ իւր
յետին:*

Իսկ տապանաքարի ճակատին փորագրուած

է՝

Յովի. Զայկակ Էկինեան

Զայր Ամերիկահայ լրագրութեան

Իր երեսնամեայ հանրային ու լրագրական
վաստակէն թելադրուած՝ Զայկակ Էկինեանի մէջ
եղան նկարագրի ուշագրաւ գիծեր՝ լուսատենչ ոգի,
օրինակելի ժրաջանութիւն, տոկուն հաւատք եւ
գիտակից գոհողութիւն: Իրերայաջորդ դժուարու-
թիւնները չկրցան ընկճել անոր կամքին ուժը եւ
ցամբեցնել՝ վարարուն հայրենասիրութեան ակը:

Ատլանտեանի եւ Խաղաղականի ափերուն վրայ՝
եօթ թերթեր հրատարակեց ու խմբագրեց առան-
ձին, իր հանգիստէն ու քունէն գրկելով, իր նիհար
քսակէն խնայելով, իր ընտանիքին ու զաւակներուն
հետ միատեղ ըլլալու երջանկութենէն կամաւորա-
բար գրկելով ինքզինք. հակառակ բարեկամներու
ու գաղափարի ընկերներու չափաւորութեան
յորդորներուն եւ օտարներու կողմէ իրեն եղած
համեմատաբար հանգիստ, ապահով ու շահաբեր
գործի առաջարկներուն, ան մնաց իր կոչումին
հաւատարիմ գործիչը եւ հայ գիրի մշակը:

Զայկակ Էկինեանի նուիրուած հանդիսու-
թեան, Լոս Անճելըսի մէջ օրուան որպէս գլխաւոր
բանախօս հանդէս կու գայ «Տիը Արմինիըն
Օպզըրվըր» շաբաթաթերթի խմբագիր Փրոֆ. Օշին
Քէշիշեան, որ 1968-1970 տարիներուն վարած է
«Նոր Օր» եռօրեայի խմբագրի պատասխանատու
պաշտօնը:

ՌՈՒՐԵՆ ԻՃԶԱՃԵԱՆ

Նիկտե, 1878 – Պեյրուիթ, 1930

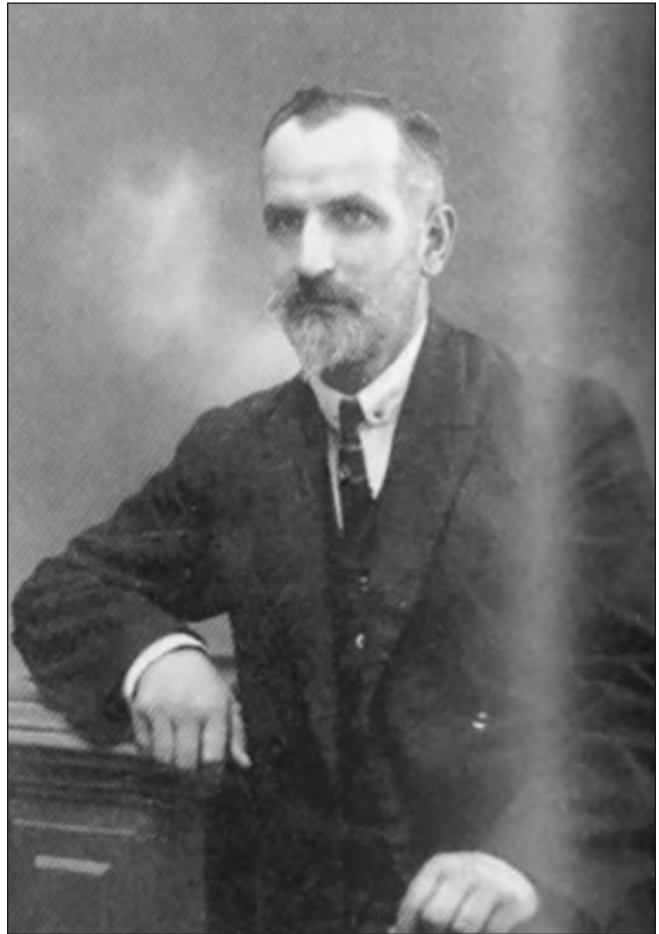
Ծնած է Նիկտե, 1878ին: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրին մէջ, ապա կը յաճախէ Տարսոնի գոլէճը, ուրկէ կ'անցնի Պեյրուիթի Ամերիկեան Համալսարանը եւ 1901ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ դեղագործական բաժինէն:

Կ'ամուսնանայ Հալէպի ծանօթ ընտանիքներէն Սաթենիկ Թովփեանի հետ եւ կ'ունենան եօթ զաւակներ, որոնցմէ Աստղիկ (տիկին Աւետիս Մանուկեան) կը շարունակէ իր հօր կուսակցական ուղին:

Էճզաճեան կը պաշտօնավարէ Հալէպի «Փայփըրի» հիւանդանոցը՝ որպէս դեղագործ: Այնուհետեւ կ'ունենայ իր սեփական դեղարանը Նախ Հալէպ, ապա Պեյրուիթ: Կը զբաղի հնութիւններու գործով եւս եւ կը ճանչցուի որպէս հմուտ հնագետ:

Իր անձնական գործերուն առընթեր, Ռուբէն Էճզաճեան կ'ունենայ բազմամեայ եռանդուն ազգային գործունէութիւն: Աշխարհաւեր Առաջին Մեծ Պատերազմի տարիներուն կը ծառայէ թրքական բանակին մէջ որպէս դեղագործ, սպայի աստիճանով: Այդ շրջանին է որ ան կարելոր աջակցութիւն կ'ընծայէ հետզհետէ Սուրիա նետուած հայ գաղթականական զանգուածներուն: Անձնուիրութեամբ կը լծուի գաղթականներու տեղաւորման եւ որբահաւաքի աշխատանքներուն: Կը շրջի Կիլիկիոյ զանազան շրջանները եւ ի զին մեծամեծ վտանգներու, տեղեկութիւններ կը հաւաքէ ու կը դրկէ Հայ Ազգային Կեդրոնական Մարմին՝ Փարիզ:

ՀԲԸՄին կ'անդամագրուի Հալէպի մէջ, Միութեան հիմնադրութենէն անմիջապէս յետոյ: Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ եղած է Միութեան անաչառ քարոզիչը, համոզուած ըլլալով որ այդ կազմակերպութիւնը հայ ժողովուրդին համար Նախահնամական դեր մը ստանձնելու կոչուած է: Անշահախնդիր ձեռներեցութեամբ լծուած է կազմակերպչական գործի եւ կազմած է Միութեան Սու-

րիոյ վարչական մարմինները: Հիմնած է Հալէպի ՀԲԸՄի մասնաճիւղը եւ եղած՝ անոր երկարամեայ վարչական անդամը: Քանիցս վարած է Նաեւ Շրջանային Վարչութեան ատենապետութիւնը:

1925ին ընտանիքով փոխադրուած է Պեյրուիթ, ուր կարգ մը գաղափարի ընկերներու գործակցութեամբ, կազմակերպած է Պեյրուիթի Բարեգործականի մասնաճիւղը: Այդ օրերուն իր եւ իր ընկերներուն նուիրեալ ջանքերուն շնորհիւ զգալի կերպով աճած է միութեան անդամներուն թիւի 21էն բարձրանալով 521ի:

Էճզաճեան եղած է նոյնպէս Սուրիոյ եւ Լիբանանի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան

հաւատաւոր առաջնորդներէն մին եւ կուսակցութենէն ներս վարած է պատասխանատու պաշտօններ: Պէյրութի Մերձաւոր Արեւելքի որբերու նպաստամատոյց ընկերակցութիւնը եւս շատ բան կը պարտի այս բարեսիրտ գաղափարի մարտիկին: Իր նախաձեռնութեամբ կազմուած է յիշեալ ընկերութեան կեդրոնական հոգատար մարմինը: Այս ընկերութեան լուծարքէն յետոյ, զայն ԶԲԸՄի փոխանցելու գործին համար աշխատող գլխաւոր դերակատարներէն մին եղած է:

Կը մահանայ կանխահաս՝ 1930ին:

Ռուբէն Էճգաճեան սիրուած ու յարգուած դէմք մըն էր ոչ միայն իր գաղափարակիցներէն, այլեւ անխտիր բովանդակ Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայութենէն: Յետ մահու, իր գաղափարի ընկերները իր հողակոյտին վրայ յիշատակարան մը կանգնեցին Ֆըրն Շպպէի հայ աւետարանական գերեզմա-

նատան մէջ, շիրմաքարին վրայ փորագրել տալով հետեւեալ արձանագրութիւնը.

*ՄԱՅԱՐՁԱՆ
ՌՈՒԲԷՆ ԷՃԶԱԾԵԱՆԻ*

1878-1930

*Ընտանիքի ով դու հայր պատուական
Որբի, այրիի յարատեւ պաշտպան
Զ.Բ.Ը.Միութեան անխոնջ ախոյեան
Անբասիր գործիչ գաղափարական*

*Ընկերք վշտագին
Բարեկամք մտերիմ
Քո յիշատակին
Կանգնեն զայս շիրիմ*

ՏՈՒԹ. ՏԻԳՐԱՆ ԷՆՖԻԺԵՆՆ

Կ. Պոլիս 1872 (?) – Աթենք, Փետրուար 21, 1939

Կ. Պոլիս ծնած՝ մեր հաշուարկումներով 1872ի շուրջ ծնած ըլլալու է ան:

Էնֆիեճեան նախ Զիլիսի ու ապա Տիգրանակերտի մէջ գործունեութիւն ծաւալած է որպէս հնչակեան վարիչ, շատ կարեւոր դեր կատարելով 1895ին Տիգրանակերտի ջարդի ընթացքին պաշտպանութեան գործին մէջ եւ որուն որպէս հետեւանք՝ երկարատեւ բանտարկութիւն մը կրած է:

Քանի մը տարի ետք կ'անցնի Եգիպտոս՝ Աղեքսանդրիա, ուր կը հաստատուի իր բժշկատունը: Նախապէս գտնուած էր նաեւ Ատաբազար, Կէլիպոլու կամ Տարտանէ, իբրեւ թաղապետական բժիշկ, երբ դեռ նոր վկայուած էր Պոլսոյ վարժարանէն:

Աղեքսանդրիոյ մէջ, 1900էն վերջ քանի մը տարի շարունակ Առաջնորդարանի շուրջ մղուող պայքարին իր մասնակցութիւնը բերած էր Էնֆիեճեան, որ ոգի ի բռին՝ Տամատեանի, Շնորհքեանի, Թուրշուճեանի, Պէքեարեանի, Սուրաֆօֆի եւ այլոց հետ, ընդդէմ նախ Պօղոս եւ յետոյ Բարթող փաշայի բացարձակապետութեանց, պահանջած է Ազգային Սահմանադրութեան գործադրութիւնը, դա՛տ մը որ պիտի յաղթանակէր վերջ ի վերջոյ, 1907ի Թեմական Ժողովին հաստատութեամբը:

Աղեքսանդրիայէն վերջ, կ'երթայ Փարիզ ու կը հետեւի ակնաբուժութեան: Վերադառնալով Եգիպտոս, շրջան մը Թանթայի մէջ կը գործէ: Օսմանեան Սահմանադրութիւնը նոր հռչակուած՝ կ'երթայ Թուրքիա, ուր ատեն մը Պոլսոյ եւ Թոքատի մէջ կը խնամէ իր առողջութիւնը եւ ապա կը հաստատուի Իզմիր, ուր կը մնայ մինչեւ պատերազմի վախճանը: Չինադադարէն ետք, Բարեգործականը Կիլիկիոյ մէջ բժշկական առաքելութիւն մը իրեն կը յանձնէ, զոր աւարտելէ ետք կը վերադառնայ Եգիպտոս - ուր ամուսնացած էր 1907ին - եւ անկէ ալ կ'երթայ, 1922ին, վերստին Իզմիր, աղետէն քիչ առաջ, եւ

հոն կորսնցուց բոլոր ունեցածը, հազիւ իր կեանքը միայն ազատելով եւ հասցնելով Յունաստան, հազարաւոր յոյներու եւ հայերու հետ:

Աթենքի մէջ իբրեւ ակնաբոյժ կը գործէ, մինչեւ իր մահէն քանի մը տարի առաջ՝ երբ յունական կառավարութիւնը ըստ օրինի թոշակ կը յատկացնէ իրեն. իսկ ինք՝ Իլիոպոլիսի բարձունքին վրայ կառուցած տունը քաշուելով կ'անցնէ իր ծերութեան վերջին տարիները:

Տոքթ. Էնֆիեճեան իր երիտասարդական տարիներուն Յնչակեան Կուսակցութեան անդամագրուած է եւ յեղափոխական գործօն դեր մը կատարած է 1896էն առաջ Զիլիսի եւ Տիգրանակեր-

տի մեջ մասնաւորաբար: 1904-ին վերջ, Աղեքսանդրիոյ մեջ, դարձաւ վերակազմեալ հնչակեան եւ անոր նահանգային Վարչութեան անդամ, կարճ ժամանակ մը միայն: Մասնակցեցաւ, յետոյ, Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան որ կը հիմնուէր 1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումովը: 1921ի միութենէն ետք, միացաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, որուն Կեդրոնական Վարչութեան անդամ եղաւ 1924-1926 տարիներուն, Հրաչ Երուանդի ատենապետութեան շրջանին, երբ Կուսակցութեան Կեդրոնատեղին փոխադրուած էր Աթէնք:

1923-ին ետք, երբ մեր կուսակցութիւնը օգնեց ՀՅԿերու (Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ) կազմութեան աշխատանքին, Էնֆիեճեան ստանձնեց անոր Աթէնքի մասնաճիւղին նախագահութիւնը եւ այլեւս տարիներով նուիրուեցաւ այդ գործին, ներգաղթի եւ Խորհրդային Հայաստանի օգնութեան աշխատանքներուն մեջ գտնելով իր իրապաշտ հայրենասիրութեան գոհացումը եւ աչք զոցելով ուրիշ ամէն բանի որ դեմ էր իր գաղափարներուն, իր ուղղութեան: Խանդավառօրէն կը հետաքրքրուէր Խորհրդային Հայաստանով, զոր կը սիրէր՝ հակառակ *րեժիմ*ին բոլոր թերութիւններուն՝ իբր միակ քաղաքական ու ցեղային կազմակերպուած իրականութիւնը զոր ունեցանք:

1923ին, իր ատենապետութեան օրով, Ազգային Վարչութիւնը պատրաստած էր Յունահայոց կանոնադրութիւնը, որ ներշնչուած էր լայն ռամկավարական սկզբունքներէ: Այդ կանոնադրութիւնը կրնար իբրեւ տիպար ծառայել ուրիշ գաղութներուն համար ալ, եթէ համապատասխանէր մեր ժողովուրդին պայմաններուն եւ զարգացումի աստիճանին: Այդ կանոնադրութեան համաձայն կազմուած պատգամաւորական ժողովները եւ թաղային մարմինները բաւական զխու ցաւ պատճառեցին իրեն ալ, եւ վերջ ի վերջոյ քաշուեցաւ ազգային գործերէն, գրեթէ զգուած:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը զօրացնելու մտահոգութիւնը զինք կը տանջէր անկեղծօրէն: Գաղթական ու ցրուած հայութեան մեջ կը նկատէր միութեան գիծ մը, իր առողջ

գաղափարներով, իր հայաստանեան ուղղութեամբ եւ անշահախնդիր գործունեութեամբ: Կը մտածէր միայն թէ այսպիսի կազմակերպութիւն մը պետք էր օժտուէր նիւթական անհրաժեշտ միջոցներով եւ ունենար հաստատուն դրամագլուխ եւ եկամուտ, բացի իր անդամներուն վճարումներէն:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՐՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կը մահանայ Աթէնքի իր տան մեջ, Փետրուար 21, 1939ին: Ան բաւական երկար կը տառապէր զինք հիւժող հիւանդութեամբ: Ամէնօրեայ իր այցելուներն էին իր գաղափարի ընկերները՝ Տոքթ. Մինասեան, եւ Տոքթ. Մարտիկեան, որոնք տեւականօրէն զինք խնամեցին:

Փետրուար 22ին տեղի ունեցաւ ազգային յուղարկաւորութիւնը նախագահութեամբ Առաջնորդ Մազլումեան Սրբազանի: Ներկայ էր Աթէնքէն եւ թաղամասերէն եկած խումռն բազմութիւն մը: Ներկայացուցիչներ կային ամէն հոսանքներէ, «Նոր Օր»ի խմբագրութենէն, «Վերածնունդ» թերթէն, ինչպէս նաեւ բժշկական եւ առեւտրական դասերէն: Առաջնորդը «մեծութեան չափանիշը ծառայելն է» բնաբանով դամբանական մը խօսելէ ետք կ'աւելցնէ թէ ան մեծ հայրենասէր մըն էր իր ամբողջական իմաստով: Սրբազանէն ետք, յանուն ՌԱԿի դամբանական խօսեցաւ Առաքել Պետրոսեան:

Դագաղը ուսամբարձ եկեղեցիէն դուրս կը հանեն ընկերներ Տոքթ. Մինասեան, Պետրոսեան, Տիշչէքեան, Մարտիկեան, Տէր Յակոբեան, Կեօվօղլանեան եւ կը դնեն մեռելակարգին վրայ:

Իյիպոլսոյ գերեզմանատան մեջ խօսք կ'առնեն ընկերներ Տոքթ. Մարտիկեան ու Միրաքենց եւ Չաւարեան վարժարանի տնօրէն Արսէն Պալեան:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՏՈՔԹ. ՏԻԳՐԱՆ ԷՆՖԻԵՃԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Վահան Թէքեան. «Այն Պոլսեցիներէն եղաւ որոնց գաղափարական հայրենասիրութիւնը մղեց զիրենք գործնականապէս ծառայել Հայութեան իր հայրենիքին մեջ իսկ, անտրտունջ յանձն առնել տալով այդ ծառայութեան բոլոր անհանգստու-

թիւներն ու վտանգները: Ինչպէս Փորթուգալեան, Տամատեան եւ ուրիշներ ուսուցչութեամբ՝ ինք մտադիր էր բժշկական մասնագիտութեամբ երթալ գաւառ: Անոնք ժողովուրդին միտքը, իսկ ինք՝ մարմինը խնամել ուզեր էին, միաժամանակ հրահրելով ժողովուրդին մէջ ազգային զգացումը, զայն մղելու ինքնապաշտպանութեան եւ ի հարկին՝ ապստամբութեան գործին»:

Առաքել Պետրոսեան. «Կ'ողբանք իբրեւ գաղափարի ընկեր իր կորուստը, բայց կը հրճուինք մտածելով որ ան աչքերը կը փակէ՝ իբրեւ հայ իր ազգային պարտականութիւնը լիովին եւ անբասիր կերպով կատարած ըլլալու անհուն գոհունակութեամբ:

Դոկտ. Գ. Ամատեան. «Անկախ անհատակա-

նութիւն մը ուներ եւ համարձակ ու անվախ կը պաշտպանէր իր տեսակետները: Իբրեւ կուսակցական մեղմ եւ ճկուն էր եւ երբեք մոլեռանդութիւն չունէր: Գուցէ այդ էր պատճառներէն մին որ գրեթէ բոլոր միւս կուսակցութիւններէն կը յարգուէր»:

Յովհաննէս Պօղոսեան. «Տոքթ. Էնֆիեճեան արմատական գաղափարներ ուներ: Համոզումով *լայիք* մըն էր եւ հոգեւորականներուն աշխարհական գործերով զբաղելուն հակառակ»:

Արշակ Զօպանեան. «Տոքթ. Էնֆիեճեան յունահայ գաղութին ամենէն յարգուած դէմքերէն մէկն էր: Պատեհութիւնը չեմ ունեցած անձամբ զինք ճանչնալու, բայց իր մասին գովեստ միայն լսած եմ զինքը մօտէն ճանչցող բոլոր բարեկամներէս ու ընկերներէս:

Աթենքի Օմոնիա հրապարակը 1930ականներուն

ԲԱՐԹՈՂԻՄԻՍ Ծ. ՎՐԻ. ԹԱԳԱՃԵԱՆ (ՎԵՂԱՐԱՊՈՐ ՆԵՐՈՍ)

Ֆռտնոցի ԵՔնիճԷ-Գալէ (Ձէյթուն), 1849 – Երուսաղէմ, Մարտ 10, 1937

«Յայրենասիրութիւնը իրեն համար ոչ երգի խաղ էր, ոչ ծառի կտոր եւ ոչ այս կարգի ուռուցիկ ու տափակ որեւէ բան: Յայրենասիրութիւնը իրեն համար կեանք էր, նպատակ»
Թորգոմ Արք. Գուշակեան

ԴԺԲԱԽՏ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ծնած է 1849ին Ձէյթունի հարաւ արեւմտեան կողմը գտնուող եւ Կիլիկեան հայ իշխանութեան օրերէն մնացած Ֆռտնոցի ԵՔնիճԷ-Գալէ գիւղին մէջ, համեստ ընտանիքի մը մէջ: Հօր անունն էր Սուքիաս, իսկ մօրը՝ Մարիամ: Փոքր հասակէն որբ մնալով, կը բերուի Ֆռտնոցի Ս. Կարապետ վանքը, ուր կը մեծնայ իր հօրեղբոր՝ Ֆռտնոցի հռչակաւոր միաբաններէն Յովհաննէս վարդապետ Թագաճեանի հայրական խնամքին տակ: Մանուկն Մինաս (այս էր իր աշխարհական անունը) հակառակ իր մատղաշ տարիքին կը մշակէ վանքին այգիները:

Իր ստացած դաստիարակութիւնը կը պարտի իր հօրեղբոր, որ միեւնոյն ժամանակ եղած է իր կեանքին ալ ուղեցոյցը, իր հայրը, իր պաշտպանը, անոր գաղափարներով ու զգացումներով ալ տոգորուած:

ԴԵՊԻ ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆ ԿՈՉՈՒՄ

Հակառակ ուսման հանդէպ իր ունեցած մեծ փափաքին եւ Երուսաղէմի ժառանգաւորաց մտնելու համար թափած ջանքերուն, Նիւթական եւ այլ դժուարութիւններ պատճառ կ'ըլլան որ այդ պակասը գոնէ մասամբ լրացնելու նպատակով, աշխատի իր հօրեղբոր մօտ պարզ ընթերցում մը եւ գրել կարողալ մը սորվելու Ս. Գիրքէն: Այս կերպով կը սահին իր պատանեկութեան տարիները մինչեւ որ վանքին միաբանութեան եւ Ֆռտնոցի ժողովուրդին կողմէ յայտնուած միահամուռ բաղձանքին տեղի տալով, վարդապետ կը ձեռնադրուի, Ֆռտնոցի

Առաջնորդ Նիկողայոս Եպս. Խորխոռունիէն, եւ կը կոչուի Բարթողիմէոս, Ֆռտնոցի վանքին փոխ-վանահայրի պաշտօնով:

Իր վարդապետութեան շրջանին է որ մասնաւորապէս կը փայլի՝ իբր արժանավայել եկեղեցական եւ կտրիճ հայրենասէր:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՎԵՂԱՐԱՊՈՐ ՀԵՐՈՍԸ ԵՒ ՁԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ

Ան, 1890-91ին Ձէյթունի ազգային խնդիրներուն պատճառով շրջան մը կը ձերբակալուի Հալէպի մէջ:

Հայր Բարթողիմէոս էր որ Ձէյթունի չորս իշ-

խաններեն միակ վերապրող Նազար Իշխան Շորվոյեանի կողմէ մասնաւոր պաշտօնով կը դրկուի Գարանլըք Տէրէ կոչուած ծորը, հնչակեան վեց գործիչներուն թագատոցը, անոնց հետ տեսակցելու եւ արդիւնքը հաղորդելու իշխանին: Ինքն էր դարձեալ որ 1896ի պատերազմը մղեց յեղափոխականներ Աղասիի, Ապահի, Զրաչեայի, Մլեհի, Կարախի եւ Բենիամինի, ինչպէս նաեւ բովանդակ Չէթունի քաջամարտիկ ժողովուրդին հետ, եւ յաջողեցաւ յաղթանակով պսակել իր վտանգաւոր յարձակումները: Ինքն էր Ապահի հետ Ֆռնուզէ եւ մինչեւ Անտրուն, Չէթունէն երեք օրուան ճանապարհ արշաւողը՝ սակաւաթիւ խումբով մը, տեղւոյն Գայմագամը փախցնողը, կառավարատունը գրաւողը, հարիւրէ աւելի հայ բանտարկեալները ստոյգ մահուընէ ազատողը եւ հազարաւոր թուրք գնդակներու տեղատարափին տակէն դուրս ելողը:

Ինքն էր վերջապէս որ իր հաւատքին վահանովը պատսպարուած ու զենքին ապաստանած, հազարաւոր քաջերու գլուխ անցած, իր անձով ու իր կեանքով խրախուսեց զէթունցիները կռուելու երեք օր շարունակ, պաշարեց եւ հուսկ ուրեմն յամառ յարձակումով գրաւել տուաւ Չէթունի զօրանոցը, թուրք բռնակալութեան այդ անառիկ բերդը...: Ու երբ զօրանոցը գրաւուեցաւ, անոր դրան առջեւ կեցած, իր եւ հնչակեան յեղափոխական գործիչներուն բարձրացուցած կայծակնացայտ սուրբերուն տակէն, գլխիկոր անցան եօթը հարիւր թուրք գերի զինուորները, իրենց հրամանատարներով, կիներով եւայլն, որոնք իր կուրծքի լանջախաչը համբուրելով, բարեւեցին յեղափոխականներու դրօշակը...:

Այս յաղթական կռիւներէն վերջ, պատուաւոր հաշտութիւն մը կնքելու համար Զալէպէն Չէթուն փութացող մեծ տէրութեանց հիւպատոսներուն հիացմունքին եւ համակրանքին եւս արժանացած է ան:

Հաշտութենէն վերջ, նենգութեամբ Մարաշ կ'առաջնորդուի, ուր ամիսներով տեղւոյն բանտին մէջ կը քաւէ իր հայրենասիրութիւնը, եւ ի վերջոյ, Զալէպի եւրոպական հիւպատոսներուն միջամտութեամբ կը յաջողի ազատ արձակուիլ:

ԿՈՒ ԳԱՅ ԵՐՈՒՄԱՂԷՄ ՈՒ ԱՊԱ Կ'ԱՆՅՆԻ ԵԳԻՊՏՈՍ

Ֆռնուզի իր գիւղին եւ համանուն գիւղի Ս. Կարապետ վանքին համար շատ զոհաբերուած եւ տառապած է Բարթողիմէոս վարդապետ: Վանքը 1895ի կռիւին ատեն քանդուած էր ու կը մնար աւերակ վիճակի մէջ:

1897ին ուխտաւորութեամբ կու գայ Ս. Յակոբի վանքը, անկէ կ'անցնի Եգիպտոս, ուր կը մնայ 11 տարի (1898-1908): Աղէքսանդրիոյ մէջ մասնաւորաբար կը քաշկռտէ իր պանդխտութիւնը, իր աքսորը, հալելով ու մաշելով իր հայրենիքին կարօտովը եւ հսկայական ճիգերով կը յաջողի հազիւ փոքրիկ գումար մը (200 ոսկիի չափ) հանգանակութեամբ հաւաքել իր վանքին համար: Կը վերահաստատէ իր երբեմնի բարեկամութիւնները Նախկին հնչակեան ու արդէն Վերակազմեալ Հնչակեան ու ապա Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան միացած իր երբեմնի ընկերներուն հետ, մասնակցելով անոնց շարունակած յեղափոխական ու ազատագրական գործին:

Իր աքսորավայրի դառնութեան մէջ իսկ չի մոռնար իր ծննդավայրը եւ քանի մը բարեկամներու աջակցութեամբ կը յաջողի հիմնել Չէթունի Բարեսիրաց Ընկերութիւնը Նախ Աղէքսանդրիա, ապա մասնաճիւղ մը՝ Գահիրէի մէջ: Հաւաքուած ամսավճարներով ապրեցնել կու տայ Չէթունի արհեստանոց-որբանոցը, ամսէ ամիս դրամական նպաստներ հասցնելով հոն՝ Օրմանեան Պատրիարքի ձեռամբ:

Կ'ԱՆՅՆԻ Կ. ՊՈԼԻՍ ՈՒ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ ՖՈՆՈՒԷ ԵՒ ԱՆԿԷ ԱՔՍՈՐ

Եգիպտոսէն կ'ուղեւորուի Վառնա (Պուլկարիա), ապա Կ. Պոլիս: Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ կ'անցնի Իզմիր, Չէթուն վերադառնալու համար: 1910ին Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կոնդակով, ի նպաստ Սոյ Աթոռին, հանգանակութեան համար կրկին կ'ուղեւորուի Իզմիր, քաղաքական դէպքերու բերումով չի կրնար ձեռնարկել հանգանակութեան եւ նոյն տարին կը վերադառնայ Ֆռնուզ, որուն վանահայ-

րութիւնը դարձեալ կը վարէ 1910էն 1915:

1911ին Սոյ վանքին մէջ ծայրագնութեան աստիճան կը ստանայ Սահակ Բ. Յայրապետէն:

Արտասահմանի մէջ իր ջանքերով գոյացած նպաստներով, մասամբ նորոգել կու տայ վանքը, եւ երբ գիւղն ու վանքը հետզհետէ շէնսալու վրայ էր, վրայ կը հասնի 1915ի աղիտալի տարին: Տեղահանութեան նախօրէին, երբ Չեթունի յեղափոխական փոքրամասնութիւնը պայքարելու եւ աղայական մասը հլու հնազանդութեան կողմն էին, Բարթողիմէոս վարդապետ ֆռնուզէն Չեթուն կ'անցնի եւ կը ջանայ այս կողմերը հաշտեցնել, ինչ որ անկարելի կ'ըլլայ: Վեհափառ Կաթողիկոսին հնազանդութեան յորդորը կը ստիպէ զինքը տեղի տալու:

Չեթունցիներու հետ կ'աքսորուի Յալէպ: Չեթունցիները կը դրկուին Տեր-Զօր ու կը ջարդուին մեծամասնութեամբ: Վարդապետը ծերութեան պատճառով կը մնայ Յալէպ, յետոյ Սահակ Կաթողիկոսին հետ կը դրկուի Յալէպի մօտ Իտլիպ, ուր կը մնայ պատերազմի այդ շրջանին:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Տարագրութեան սարսափներէն վերապրելով, ուր մինչեւ իսկ անլուր տանջանքներու եւ մահուան սպառնալիքի ալ կ'ենթարկուի, 1919-1920ին դարձեալ կը դառնայ Չեթուն, ծառայելու համար իր հօտին «մնացորդացներուն»: Սակայն 1921ին Չեթունի վերջին նահանջին առթիւ, Միլլի կառավարութեան յանձնուելու ստիպուած գեթունցիները կ'առաջնորդէ Մարաշ: Չեթունցիները հնազանդութեան հրաւիրելու համար ետ կը դրկուի, սակայն մարտիկներու խումբը չի յանձնուիր, որմէ գոհ կը մնայ առիւծասիրտ ծերունագարդ եկեղեցականը: Ինքը մեծամասնութեամբ ծերերէ, կիներէ եւ փոքրիկներէ բաղկացած շուրջ 600 գեթունցիներով կու գայ Մարաշ, ուր իր ժողովուրդին հետ կը մնայ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին արգելափակուած, Ամերիկեան Նպաստամատոյցէն օժանդակութիւն ստանալով:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՔՍՈՐ ՈՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍ

Իր ժողովուրդին կ'ընկերանայ այս երկրորդ

աքսորին առթիւ՝ Մարաշէն Պեհեմնի, Մալաթիա, Տիգրանակերտ եւ Զերմուկ գաւառը, ուր դարձեալ իր ժողովուրդը հովուելով՝ անոնց հետ կը վերադառնայ Յալէպ: Յետոյ կ'ապաստանի Երուսաղէմ, Ս. Յակոբայ վանքը, ծառայելով Ս. Տեղեաց: Իբր հիւր եկեղեցական մը, իր վերջերը ունեցած յօդացաւին համար կը նշանակուի խոստովանահայր, պաշտօն մը որ շատ կը յարմարէր իր տարիքին եւ իր հայրական պատկառելի երեւոյթին ու խառնուածքին:

Բարթողիմէոս Վարդապետ Երուսաղէմի մէջ իր պարապոյ ժամերը կը յատկացնէ այցելութիւններու, զորս կու տար առանց խտրութեան հիւանդներու եւ ծանօթներու, մասնաւորապէս իր հայրենակից գեթունցիներուն, վանքին մէջ ու դուրսը, իր ամենէն աւելի սիրած հայրենիքին յիշատակները ապրելու եւ ապրեցնելու կարօտով, անոնց Յայրենակցական Միութեան մէջ:

Երուսաղէմի Չեթունցիներու Յայրենակցական Միութիւնը (որ կազմուեր էր 1927ի ամրան, Ապահի ընտանեօք Երուսաղէմ այցելութեան առթիւ), զինքը ցկեանս պատուակալ նախագահ ընտրած էր, պատուելու համար «վեղարաւոր հերոսը», իր խոր ծերութեան հասակին մէջ:

Վարդապետին կրած այն հրաշագործ լանջախաչը, որ իր պատմութիւնը ունի եւ պատմական դարձած է Չեթունի մեծ ապստամբութենէն ի վեր, իբրեւ պատմական օրերէն մնացած միակ նշխարը (անոր կեդրոնական մասին մէջ ագուցուած է Ս. Ստեփաննոսի մասունքը) անբաժան կը մնար իրմէ մինչեւ վերջին օրերը, յետ մահու գայն կտակած ըլլալով Չեթունի Յայրենակցական Միութեան:

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Չեթունի Յայրենակցական Միութեան ջանքերուն շնորհիւ 1933ին, Սրբոց Յակոբեանց տպարանէն լոյս կը տեսնէ Բարթողիմէոս վարդապետին ընդարձակ ինքնակենսագրութիւնը, խմբագրութեամբ Գ. Մխալեանի, շահեկան բովանդակութեամբ ու պատկերազարդ: Հոն պետք չէ փնտռել լեզուի, գրական դարձուածքներու կամ գաղափարներու արտայայտութեանց կամ ոճի վե-

մութիւն: Ան իր պարզութեանը մէջ անգամ յանկուցիչ բնոյթ մը ունի: Այս հրատարակութեամբ ան իրագործուած կը տեսնէր տարիներու իր փափաքը, որ ո՛չ միայն տալ էր իր անձին հետ աղերս ունեցող դէպքերուն նկարագրութիւնը՝ ապագայ պատմութեան համար, այլեւ իր ունեցած քրիստոնէական միամիտ ու զօրաւոր հաւատքին ուժով ձեռք բերած հրաշագործութեանց արձանագրութիւնը կը կատարէր նորահաս սերունդին, անկէ ներշնչուելու եւ օրինակ առնելու:

Բացի իր ինքնակենսագրութենէն, իր մասին գրած են շատեր, ինչպէս՝ Մաշթոց Զինյ. Ոսկերիչեան «Հայրենասէր եւ Անբասիր Եկեղեցականը», Մնացական Սեմերճեան՝ «Չէթունի անցեալէն ու ներկայէն», Գրիգոր Գալուստեան՝ «Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Չէթուն», ինչպէս նաեւ Սմբատ Բիւրատ՝ «Վեղարաւոր Հերոսը», «Չէթունի Վրէժը» եւայլն, անմահացնելով զայն իր վեպերուն մէջ:

ԱՊԱՅԻ ԶԱԲԱՆԵՐՈՒՆ ԿՆՔԱՅԱՅՐ

Գաղափարի ու գէնքի իր ընկերոջ՝ Ապահի այցելութիւնը Երուսաղէմ կը մնայ վարդապետին կեանքին յիշատակելի եւ յուզիչ պահերէն մին: 1927ի ամրան, ան Երուսաղէմի մէջ վերջին հանդիպում մը կ'ունենայ Ապահի եւ ընտանիքին հետ, որուն եօթը զաւակներուն մկրտութեան կնքահայրութիւնը եւս իրեն պիտի վիճակուէր կատարել, բացառիկ եւ հազուադէպ հանդիսութեամբ մը՝ Յորդանան գետի եզերքը...:

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Բարթողիմէոս Ծ. Վրդ. Թագաճեան այնուհետեւ հետզհետէ պիտի հիւծէր, հակառակ իր առողջ կազմին եւ ժուժկալութեան, ու տարիներու բերան տակ կբած, այլեւս անշարժութեան պիտի դատապարտուէր:

Վերջին օրերուն մնունդ չէր ստանար: 88-ամեայ վարդապետը կը փակէ իր աչքերը Մարտ 10, 1937ին, պարտականութեան դաշտին վրայ, հայրենիքին ու եկեղեցիին հանդէպ իր պարտքը լիովի կատարած զինուորի մը պէս ու այնուհետեւ Սուրբ Տեղեաց նուիրական հողը կը պարուրէ իր մէջ աճիւնները այս ճշմարիտ հայ յեղափոխականին ու քրիստոնեային:

Յուդարկաւորութեան նախագահեց եւ վերջին օծումը կատարեց Հայ Երուսաղէմի Պատրիարք Թորգոմ Արք. Գուշակեան եւ արտասանեց դամբանականը: Վանաքնակ եկեղեցականներ ու սահմահայեր յուզումով յանձնեցին «Վեղարաւոր Հերոս»ին մարմինը Սուրբ Փրկչի գերեզմանատան, Արարայի յուշարձանին մօտիկ:

Կրօնական արարողութեան վերջաւորութեան արտասանուեցան նոր դամբանականներ: Յանուն Չէթունի Հայրենակցական Միութեան Կարապետ Անդրեասեան (աւելի ուշ քահանայ, ծանօթ Չէթունցի Կարապետ), իսկ յանուն Երուսաղէմի հայ համայնքին խօսեցաւ ուսուցիչ Հայկազուն Քէշիշեան:

Հրաժէշտ տուին սգակիրները «Իմ հայրենեաց հոգի Վարդան» հայրենասիրական երգով:

ՍԱՐԳԻՍ ԹԱԹԱՐԵԱՆ

Կարին, 1862 – Սան Ֆրանսիսկո, 1937

Թաթարեան ծնած է Կարին 1862ին: 16 տարեկանին գաղթած է Կ. Պոլիս, ուր ուներ շատ մը հայրենակիցներ, որոնցմէ շատեր նախանձելի դիրքերու տիրացած էին իմացական ու առեւտրական ասպարեզներու մէջ: Իր ազգային հետաքրքրութիւնը եւ բնածին ըմբոստ ոգին Շապին Գարահիսարի հայրենակցական ջերմանոցին մէջ ջերմութիւն ու սնունդ կը ծծէ ու կը նուիրուի ազատագրական գաղափարին եւ տեղւոյն ազգային, յեղափոխական ներքին գործունեութեան առաջին պարագլուխներէն մին կը դառնայ: Կազմակերպական գործին մէջ գնահատելի դեր կը կատարէ, յաճախ կասկածանքի առարկայ կ'ըլլայ յանդգնութեան ու անհեռատեսութեան հետեւանքով: Իր եւ իր գործակիցներուն շնորհիւ էր որ Շապին Գարահիսար դարձաւ հայութեան մէկ պարծանքը թուրք բռնութեան դէմ ինքնապաշտպանութեան քաջարի կեցուածքով եւ պանծացուց Շապին Գարահիսարի անունը:

1892ին դժբախտաբար քաղաքը գաղտնի բերուած զէնքերը կը բռնուին կառավարութեան կողմէ: Թաթարեան կը հետապնդուի, բայց ընկերներու խորհուրդով ու բարեկամ թուրք պաշտօնէայի մը աջակցութեամբ կը յաջողի գիշերուան մէջ խոյս տալ քաղաքէն, լքելով ընտանիքն ու գործը, կը հասնի արտասահման եւ անկէ՝ Ամերիկա:

1893-94 շրջանին Ամերիկայի մէջ Հնչակեան Կուսակցութեան գործունեութիւնը եռուզեռի մէջ էր: Կիլիկիոյ, մասնաւորաբար Չէթունի յեղափոխութեան ծրագիրը ոգեւորած, խանդավառած էր հնչակեան երիտասարդութիւնը եւ համակիր շրջանակը:

Զիջեան քաղաքէ քաղաք իր հայրենաշունչ քարոզչութեամբ խանդ ու ոգի կը փոխանցէր գաղութներուն մէջ, միւս կողմէ Նշան Կարապետեան, Նազարբէկի կեդրոնէն դրկուած գործիչը՝ իր կովկասահայ հմայքով ու կուսակցութեան հիմնադիրի

հեղինակութեամբ՝ հաւատք ու վստահութիւն կը ներշնչէր դեռ անփորձ բայց մաքուր, ազատասէր թրքահայ երիտասարդութեան: Թաթարեանի ազգային ոգին ու յեղափոխական խառնուածքին գոհացում տուող մթնոլորտ մը ստեղծուած էր, երբ ինք Ամերիկա ոտք դրաւ: Առաջին օրէն յեղափոխական շարքերուն մէջ իր տեղը գրաւեց, իր հմայքն ու ազդեցութիւնը զգալի էր իբր երկրէն եկող, թուրքի ու զէնքի հետ շփում ունեցող յեղափոխական: Լուրջ էին ու կշռուած իր արտայայտութիւնները ժողովներու մէջ, բայց բարկութեան պահերուն սուր եւ հարուածող էր լեզուն:

Իր ընտանիքը եւ զաւակները գաղթած էին Եգիպտոս, ինքն ալ 1900ին հոն գնաց եւ կուսակցութեան տեղական գործերուն մէջ բաժին ու պատասխանատուութիւն ստանձնեց: Երկու տարի ետք, 1902ին, Տիկին Թաթարեան կը մեռնի եւ ինք զաւակներով կրկին կը դառնայ Ամերիկա:

Եգիպտոսէն վերադարձին՝ հնչակեան մասնաճիւղերը կը հրաւիրեն զինք ընկերական ու հրապարակային ժողովներուն (թէեւ հրապարակային ժողովներուն խօսիլ շատ չէր սիրէր) երկրի եւ Եգիպտոսի կուսակցական գործերու շուրջ տեղեկութիւններ ստանալու ու ոգեւորուելու համար: Իր ներկայութիւնը շինիչ էր ու օգտակար, յեղափոխական անցեալ ունեցող իբր փորձառու տարեց ու լուրջ ընկեր:

1906ի կուսակցական ներքին անհամաձայնութիւնն ու պառակտումը արգիլելու փորձերուն մէջ իր աշխատութիւնն ու ջանքը չիսնայեց, եւ այդ նպատակով գումարուած Եգիպտոսի Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին գացող պատգամաւորներէն մէկն էր: Ամերիկա վերադարձին՝ շրջան մը գործօն բաժին ունեցաւ կուսակցական շարժումներուն մէջ, բայց տարիքին ծանրութեան տակ հետզհետէ քաշուեցաւ աչքառու դեր մը ստանձնելէ: Սակայն կուսակցութեան ու ազգին տուած էր

իր արժանաւոր զաւակները՝ Չարեհը եւ Գուրգէնը, երկուքն ալ հաւատաւոր, խանդոտ ու գիտակից կուսակցականներ, ակումբային գործունեութեանց մէջ միշտ առաջին գծին վրայ զոհաբերուող, նուիրուող ընկերներ: Չարեհը շրջան մը «Ազգ»ի գործավարութիւնը յաջողութեամբ վարող պաշտօնեան էր:

Սարգիս Թաթարեան Պոստոն եւ Լին եղած կարճ ժամանակաշրջանին շրջակայ համայնքներէն ներս լաւածանօթ անուն մը դարձած էր:

Բայց զաւակներուն հետ տեղափոխուեցաւ Գալիֆորնիա:

Իր կեանքի վերջալոյսին թէեւ յուսախաբ Թրքահայաստանի ճակատագրով, սակայն հրճուեցաւ ու մխիթարուեցաւ Արարատեան պզտիկ Հայաստանի ազատութիւնով:

Կը մահանայ 1937ին: Իր կամքին համաձայն մարմինը հրկիզուեցաւ եւ աճիւնը փոխադրուեցաւ Խորհրդային Հայաստան:

ՄԵՐ ՄԻՐԱՆ ԹԵԼԵՆ

Սկիւտար, Կ. Պոլիս, 1869 – Աղեքսանդրիա, 1937

*«Եւ այսօր կը զգամ թէ Եւրոպական
դիւանագիտութիւնը ոչ թէ պաշտպանեց
հայութիւնը, այլ դատապարտեց. որքան
իրաւունք ունէր հէք Թելեան»*

Վահան Չարդարեան

ԹԵԼԵԱՆ ԲԱՐԵՅԱՄԲԱԲ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

Թելեան եթէ ամիրայական գերդաստանի մը
չէր պատկաներ, սակայն իր մեծ հօրեղբայրը՝ Թելլի
Արթին վայելած էր Պէզճեան Ամիրայի մտերմու-
թիւնը եւ երեք Արթինները, Գազէզ, Քիւթիւկ եւ
Թելլի Արթիններ, եղած են մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի, ու
այն ամէն բարիքները զոր Պէզճեան յիշատակ թո-
ղուց, երեքին միակամ խորհուրդովը գործուած են:

Իսկ հօրեղբայրը՝ Բարթող Թելեան, անձնուէր
եւ սիրուած դիւանապետն էր Կ. Պոլսոյ Ազգային
Պատրիարքարանին, որ վայելեց բոլոր Պատրի-
արքներուն, ի մասնաւորի Երկաթէ Պատրիարքին
վստահութիւնը, որ ազգային ամենէն փափուկ
շրջաններուն մէջ կրցաւ տոկալ մէկ կողմէն
Օսմանեան Կառավարութեան պահանջներուն եւ
միւս կողմէ կործք տալ Իզմիրլեան Պատրիարքին
ամուր կեցուածքին ու յեղափոխական մարմին-
ներուն պահանջներուն: Ու հոս է որ փայլեցաւ
Միհրան Թելեանը, հազիւ երիտասարդ դեմք մը,
անծանօթ, տակաւին նոր փաստաբան մը՝ գրաւեց
վստահութիւնը Իզմիրլեանին, անոր համար որ
սերած էր Թելլի Արթինէն՝ Պէզճեանի մտերիմը եւ
Բարթող Թելեանի եղբորորդին:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԵՉ

Ծնած է Կ. Պոլսոյ Սկիւտար հայաշատ թա-
ղամասը 1869ին: Իր նախնական կրթութիւնը
ծննդավայրի Ազգային Վարժարանին մէջ ստանալէ
ետք, կը յաճախէ Կալաթա Սերայի Լիսէն, ուր
հայերէն լեզու ուսանած է Թովմաս Թերզեանին
մօտ եւ ինքնաշխատութեամբ ճոխացուցած է զայն:

Կալաթա Սերա-
յէն շրջանաւարտ
կ'ըլլայ 1887ին եւ
1889ի վերջերը
կը մտնէ Կ. Պոլ-
սոյ Իրաւաբանա-
կան վարժարա-
նը, որուն հոգին
էր Կարապետ
Շահպազ (յետոյ՝
Ալի Շահպազ) եւ
Թելեան երկու-
քին ալ՝ Թերզեա-
նի եւ Շահպազի,
շունչին տակ
հայրենասիրու-
թեան հուրը ըս-
տացաւ ու պա-
հեց մինչեւ վերջ:

Իրաւաբանական վարժարանէն շրջանաւարտ
ըլլալէն ետք Մերթ Զեաթիպեան գնահատելով
Միհրանի արժանիքները՝ զինք կ'առաջարկէ Պատ-
րիարքարանի մասնաւոր քարտուղարի պաշտօ-
նին համար, զոր վարեց մինչեւ իր Կ. Պոլսէն փա-
խուստը (1896):

ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԵՆ ՆԵՐՍ

Միհրան Թելեան կրցաւ արժեցնել իր պաշ-
տօնը, աջակցութեամբ Յարութիւն Մօստիչեանի,
Տիրան Զելէկեանի ինչպէս նաեւ Գառնակերեանի,
որ Թելեանի հետ գիշերները կը լուսցնէր մեքենա-
գրելու համար դիւանագիտական մարմինն ղրկուե-
լիք գրութիւնները: Ան գաղտնապահ եւ լուրջ էր
նմանօրինակ փափուկ պաշտօնի մը համար եւ
Թելեան միւսներուն հետ կրցաւ արժեցնել այս
փափուկ պաշտօնը:

ԿԸ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՆԱՅ ՊԵԼՃԻՔԱՅԻ ՄԵՋ ՈՒ Կ'ԱՆՑՆԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

Կը մեկնի Պրիւսէ, ուր դեր մը ունեցած է պելճիքական մամուլին հաղորդելով մանիֆեսթ մը Յնչակեան Կուսակցութեան կողմէ:

Իւնիվերսիթէ Լիպըը իրաւաբանական տոքթորայի քննութիւն անցնելով՝ 1901ին կը վերադառնայ Աղեքսանդրիա եւ Եգիպտական *պառն* կ'արձանագրուի 1902 Ապրիլին: Այնուհետեւ, Թելեան Գաղթականաց Յանձնաժողովին մէջ աշխատանք մը կը ստանձնէ:

1901-1908 թուականներուն Աղեքսանդրիոյ ազգային վարչական գործերուն նուիրուած է եւ գրեթէ միշտ վարած է ատենադպրութիւնը ազգային մարմիններու մէջ, բժախնդրութեամբ եւ ուղղամտութեամբ:

1908ին Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան հիմնադիրներէն մին եղած է եւ միութենէն ետք, մինչեւ վերջ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան կողքին՝ գնահատած է կուսակցութեան շինարար աշխատանքը եւ պաշտօնաթերթ «Արեւ»ի ուղղութիւնը:

Սուրեն Պարթեւեան շատ բնորոշիչ կերպով պատկերացուցած է զինքը. *«Սկեպտիկ, բայց այնքան որքան անհրաժեշտ է, ժպտուն սկեպտիկութեամբ մը, որ մինչեւ ժխտամոլութիւն, արհամարհանք, եւ ոչնչապաշտութիւն չ'երթար: Մէթր Թելեան ընկերական դառնութիւններ չի ճանչցաւ, ու միշտ պահեց իր հոգեկան պայծառութիւնը: Չեմ կարծեր որ մէկը կարենայ յաւակնիլ տեսած ըլլալու իր բարկութիւնը կամ խոժոռումը: Անոնցմէ եղաւ, որոնք միշտ կը ժպտին կեանքին, ժպիտներ քաղելով անկէ, եւ որոնք իրենց սովորական մտերմութիւններուն մէջ իսկ անձնատուր չեն ըլլար այլոց անխորհրդապահ հետաքրքրութեան: Մէթր Թելեանի դերը եգիպտահայ պաշտօնական մարզին մէջ խիստ ծանօթ է»:*

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅ ԱՉԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵԱՅ ԴԵԿԱՎԱՐԸ

Եղած է երկու շրջաններ Աղեքսանդրիոյ

Թեմական Խորհուրդի անդամ եւ ատենադպիր, Քաղաքական Ժողովի անդամ ու ատենադպիր, տիպար ազգային երեսփոխան, որ միայն հանդիսաւոր նիստերուն չէ որ ներկայութիւնը կը բերէ, այլ առօրեայ թանկագին ծառայութիւններով օգտակար կ'ըլլայ համայնքին վարչական հաստատութիւններուն, իբրեւ հմուտ իրաւաբան եւ նոյնքան ալ անձնուէր ժողովական:

Ան ամենուն բարիք ըրած է եւ վայելած է մեծ ժողովրդականութիւն համայնքէն ներս: Գաղթական հայեր զինք կը ճանչնային եւ ամենքն ալ երախտագիտութեամբ կը յիշէին իր անունը: Ոմանց գործ, ոմանց ապրուստ հոգացած է եւ թերեւցուցած է անոնց տառապանքը: Եղած է փաստաբանը Բարթող փաշային, Ռեյզեան պէյերու եւ բոլոր մեծատուններու եւ միանգամայն եղած մտերիմը Օտեանի, Պարթեւեանի եւ նոյնիսկ ամենէն յետին խանութպանին եւ աղքատին: Ժողովուրդի համեստ դասակարգը ոտքի կ'ելլէր երբ ան կ'անցներ Ապուտարտարէն, երթալու համար Ազգային Առաջնորդարան:

Գնահատուած էր նաեւ Արմենակ պէյ Կամսարականէն, որ իրեն յանձնած էր իր գործերուն յանձանձումը: Արդէն պէյին գնահատումը իրեն համար լաւագոյն յանձնարարականն էր: Եղած է նաեւ Մեծլիսի Հասպիի անդամ Հայոց Առաջնորդարանին կողմէ եւ ՀԲԸՄի խանդավառ անդամ, ինչպէս նաեւ Միութեան Աղեքսանդրիոյ տեղական մասնաճիւղի ատենապետ:

Թելեան եղած է գրասէր եւ քաջալերող ամեն գրական գործերու: Թարգմանած է հրատարակած է Օքթավ Ֆեյթի «Մեռեալ Կինը» վէպը, 1893 թուականին:

ՄԱՅԸ

Ան կը մահանայ Աղեքսանդրիոյ մէջ Ապրիլ 21, 1937ին: Ազգային յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի Ապրիլ 22ին Շաթալի Հայոց Գերեզմանատան մէջ: «Արեւ»ի խմբագիր Յովհաննէս Պողոսեան Գահիրէն գալով ներկայ կը գտնուի յուղարկաւորութեան:

ԼԵՈՆ ԹԻԹԻՆՃԵԱՆ

Կ. Պոլիս, Դեկտեմբեր 24, 1892 - Լոզան, 1976

*«Վերջին փափաք մը ունիմ՝
տեսնել վերականգնուած Հայաստանս»*

ԾՆՈՒՆՂՆ ՈՒ ՌԵՍՈՒՄԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

Ծնած է Դեկտեմբեր 24, 1892ին, Կ. Պոլսոյ Գատը գիւղ հայաբնակ թաղամասը: Յաճախած է Վենետիկի Մխիթարեան հայրերու Քաղկեդոնի վարժարանը, որմէ անմիջապէս ետք՝ Պոլսոյ համալսարանի իրաւաբանական ֆակուլտետը:

Հայրը՝ Ռուբէն եղած էր 1876ի առաջին 16 հայ շրջանաւարտներէն, Կ. Պոլսոյ Նորաբաց իրաւաբանական վարժարանին, որ ատենին հաստատուած էր Բ. Բարձրագոյն Դրան կողմէ որպէս վարչապետարան:

Գրասէր էր եղած, Նոյնիսկ գրած էր թատերգութիւն մը՝ «Չապէլ Թագուհին»:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմին՝ Լեւոն, ըստ զօրաշարժի պայմաններուն, կը մտնէ Կ. Պոլսոյ ենթասպաներու վարժարանը: Իթաիհատականներու Ներս թափանցումով երբ հակաքրիստոնէայ շարժումը կը սկսի Օսմանեան կայսրութենէն Ներս, հայրը՝ փորձառու իրաւաբան, կը հեռացնէ իր զաւակը Պոլիսէն: Ան 1915ի Փետրուարին, արկածալից պայմաններու մէջ, «Ժօրեա» շոգենաւով կը հասնի Պուրկազ Նաւահանգիստ Պուլկարիոյ Սեւ Ծովու ափին: Լեւոն իրն է որ Յուլիսին կը լսէ պոլսահայ մտաւորականութեան աքսորումն ու Նահատակութիւնը:

Պուլկարիայէն կ'անցնի Կովկաս, երբ Չօր. Անդրանիկ արդէն վերադարձած էր ճակատէն, վերակազմակերպելու իր գունդը: Լեւոն մեծ խանդավառութեամբ կը մտնէ Անդրանիկի կամաւորական շարքերը: Օր մը Անդրանիկ փաշան կամաւորական կարգադիր մարմնի շէնքին մէջ կը Նշմարէ արծուաչերով երիտասարդ Լեւոն Թիւթինճեանը եւ կը հրաւիրէ զինք իր մօտ: Ու այն օրուընէ սկիզբ կ'առնէ Լեւոն Թիւթինճեանի

մտերմութիւնը հայոց հերոսին հետ եւ 1916էն ետք հետզհետէ կը սկսի առաւել մտերիմ ջերմութիւն մը ստանալ այդ բարեկամութիւնը: Այդպիսով ալ Չօր. Անդրանիկ կը վստահի իր Նախաձեռնած «Հայաստան» օրաթերթի խմբագրութիւնը Վահան Թոթովենցին եւ Լեւոն Թիւթինճեանին:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ

Շատ երիտասարդ տարիքին սկսեր է իր հրապարակագրական հետաքրքրութիւնը, դեռ 1912ին, աշխատակցելով Պոլսոյ «Ժամանակ» օրաթերթին: 15-16 տարեկանին ան գրած է Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան

Վասպուրականի Շրջանակի պաշտոնաթերթին՝ «Վան Տոսպ»ին, «Հորիզոն», եւ «Մշակ» թերթերուն եւս:

Թիւթիւնճեան ամբողջութեամբ հրապարակագրութեան կը նուիրուի 1917 Մայիսին, Թիֆլիսի մէջ, Չօր. Անդրանիկի հիմնած «Հայաստան» օրաթերթին ծնունդով, որուն մէջ մեծ դեր ունեցաւ ինք՝ Վահան Թոթովենցի կողքին: Ըսենք նաեւ որ խմբագրական կազմի անդամներէն էին Գարեգին Լեւոնեանը, Ներսէս Դշխոյեան եւ Յովսէփ Պարսամեան: Ան զուգահեռաբար կ'աշխատակցի նաեւ Վանէն Թիֆլիս փոխադրուած հայ Սահ. Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ «Վան Տոսպ»ին, որուն խմբագիրներէն էին Նշան Յակոբեան, Արմենակ Տէր Պօղոսեան եւ Արտակ Դարբինեան, ինչպէս նաեւ՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան «Հայկաշէն» ամսագրին, որուն խմբագիրներն էին Ն. Դշխոյեան եւ Պետրոս Տէփոյեան: Աշխատակցած է նաեւ Թորգոմ Ծերունեանի «Հրազդան» շաբաթաթերթին:

Պատերազմէն ետք կը վերադառնայ իր ծննդավայրը՝ Պոլիս եւ կ'աշխատակցի «Ժողովուրդի Ձայն»ին, «Կեանքը Կովկասի մէջ հայ արհաւիրքի օրերուն» յուշագրական ճիւղին, որ ձեւով մը ազատագրական պայքարի օրերու պատմագրութիւնն է եղած մեր բոլոր կուսակցութիւններու պարագային: Ու մեզի համար՝ այդ շնորհալի աշխատանքը կատարած են Արտակ Դարբինեանը, Միհրան Տամատեանը եւ Գասպար Մենակ: Թիւթիւնճեան այդ շարքերը կը հասցնէ առաջին մասով՝ 1917-1918 իրադարձութիւնները Կովկասի մէջ:

Պոլսոյ կարճ իր բնակութեան օրերուն, 1918-1922 թուականներուն կը խմբագրէ Երուանդ Ջոփուրեանի եւ Հրանդ Գալիկեանի հրատարակած «Երկիր» թերթը եւ կուսակցութեան հրաւերով 1922ին կը միանայ Հայ. Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտոնաթերթին՝ «Ժողովուրդի Ձայն»ի խմբագրական կազմին: Նոյն տարին այս թերթը միանալով Միսաք Զասիմ եւ Սարգիս Գօջունեաններու «Ժամանակ»ին, կ'անուանուի «Ժողովուրդի Ձայն-Ժամանակ», որ կը դառնայ

ՌԱԿի կազմութենէն ետք պաշտոնաթերթը մեր կուսակցութեան, Արամ Ինճիկեանի արտոնատիրութեամբ: ՌԱԿի պաշտոնաթերթ հանդիսանալու տարիներուն թերթը կը խմբագրեն ընկերներ Վահան Թեքեան 1920-1922 եւ Հրաչ Երուանդ 1922-1924: Հոս նշենք որ 1924ին երկու թերթերը կը բաժնուին եւ նոյն տարին կը սկսի վերահրատարակուիլ ու մինչեւ այսօր Պոլսոյ մէջ լոյս կը տեսնէ «Ժամանակ» օրաթերթը, Արա Գօջունեանի խմբագրութեամբ:

Շարունակել գրելով իր հրապարակագրական աշխատանքին մասին, ան այդ տարիներէն աշխատակցած է ռամկավար ազատական մամուլին. Պոստոնի «Պայքար» օրաթերթին եւ ապա՝ «Պայքար Տարեգիրքին», Փարիզի «Ապագայ» եւ «Երկիր» թերթերուն, Գահիրէ «Արեւ» օրաթերթին, Գալիֆորնիոյ «Նոր Օր»ին, Հալէպի «Եփրատ»ին: Գրած է նաեւ՝ Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»ին մէջ: 1937-1938 տարեշրջանին եղած է խմբագիր Պէրուի «Չարթօնք» օրաթերթին յաջորդելով Վահան Թեքեանին: Կես տարի մըն ալ, 1948ին, խմբագրած է Փարիզի «Ապագայ»ն, դոկտ. Նուպար Պերպերեանի Գահիրէ մեկնումին պատճառով:

Իր սիրած թերթերէն է եղած Պոստոնի «Պայքար» օրաթերթը, որուն 45ամեակին առթիւ ալ գրած է հետեւեալը. «Պայքար ազգային կերպով պիտի հետեւի հողովոյթին, որուն ընթացքին աւելի եւս պիտի արդարացնէ իր անունը, յանուն ազգի մը դարաւոր մշակոյթին, որ իր պատմութեան մէջ միջնարար չէ տեսած»:

Համակ կեանք մը ան ընթացաւ Տիրան Զէլէկեանի լրագրական ճանապարհով: Նուիրեց ամբողջ կեանք մը հայ լրագրութեան: Թրքերէն լեզուն լա՛ւ ճանչնալուն քաջածանօթ էր նաեւ թուրք հոգեբանութեան: Լաւ գիտէր օտար լեզուներ, մանաւանդ ֆրանսերէն: Որպէս անյազ ընթերցասեր՝ կրնար միջազգային քաղաքական վերլուծումներ կատարել ու զանոնք տալ հայ ընթերցողին:

ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լեւոն Թիւթիւնճեան ունի պոլսահայ կեանքը նկարագրող, մանաւանդ ամիրաներու շրջանին

պատկանող, գեղեցիկ էջեր, որոնցմե մեկը լոյս տեսած է Թեոդիկին հրատարակած 1924ի «Ամենուն Տարեցոյց»ին մէջ, «Թիւթիւրտակըք» խորագրի տակ: Ունի նաեւ Յարութիւն ամիրա Պեգճեանի մասին հատորիկ մը:

Ունի յուշագրական տպաւորութիւններ Պաքուի Կոմիսար եւ համայնավար մեծ գործիչ Ստեփան Շահումեանէն:

Գրած է յիշատակներ կովկասահայ կեանքէն եւ հայ կամաւորական շրջանէն, որոնց մէկ մասը հրատարակուեցաւ «Կարնոյ անկումի ողբերգութիւնը» խորագրին տակ:

Իր գրիչին կը պատկանին «Յ.Յ. Դաշնակցութիւնը իբրեւ պետական գործօն», «Քաղաքական մահափորձ Երեւանի մէջ» եւ «Չարթօնք»ի հրատարակութեամբ՝ «Հայաստանեայց մեծածաւալ գործերը», երբեմն գործածելով Բիւզանդացի ծածկանունը:

Անոր ընտրած սիւրբերը եղած են պատմութեան, ազգային եկեղեցական խորհրդածութիւններ, պատմաբանասիրական երկեր եւ կարեւոր մաս մը՝ քաղաքական բնոյթով յօդուածներու եւ տեսութիւններու:

«Անկախ Հայաստան» խորագրով ուսումնասիրութիւնը Թեոդիկի 1926 տարեցոյցին մէջ կը գրէ. «Ապացոյցն է տեսնելու մշուշի ընդմէջէն խորհրդային վարչակարգի - Հայաստանի իրականութիւնը»: Ան իր ազգային բովանդակութեամբ յօդուածներով քաջալերած է հայրենադարձութիւնը:

Գնահատանքը ընելով անոր գրական աշխատանքին Ռամկավար ազատական մամուլի անխոնջ մշակը՝ Յովհաննէս Պօղոսեան վեր կ'առնէ Թիւթիւնեանի «Կուրծօ» խորագրով գրութիւնը, լոյս տեսած Փարիզի «Արագած» կիսամեային մէջ, Մարտ 5, 1926ի թիւով գրելով թէ այդ Թիւթիւնեանի լաւագոյն գրական գործն է:

1975ին, Լիբանանի մէջ Թեքեան Մշակութային Միութիւնը կը հրատարակէ Լեւոն Թիւթիւնեանի մէջ ուշագրաւ գործը, «Յուշեր-վաւերագրական իրողութիւններ արհաւիրքի ու ազատագրական պայքարի տարիներէն» խորագ-

րով: Գիրքին յառաջաբանը գրած է ռամկավար ազատական մամուլի ուրիշ երախտաւոր մը՝ Անդրանիկ Անդրեասեան, որ կը գրէ 83ամեայ իր ընկերոջ մասին. «Հատորին յաւելեալ արժանիքն է նաեւ, որ Լեւոն Թիւթիւնեան յաջողեր է խուսափիլ կուսակցական քարոզչութենէն: Ան եղեր է ՌԱԿի մէջ ականաւոր առաջնորդ, խմբագիր ու գրող: Դեպքերը կը ներկայացնէ առարկայական դատումով: Գործուած արարքներն են, կատարուած ձեռնարկներն են միայն, որ իրենց ժխտական ու վնասարար, կամ դրական ու բարերար բնոյթով պարսաւ կամ ներքող կը ցոլացնեն զանոնք կատարողներուն վրայ»:

Իր այս գիրքը կը յատկանշուի նաեւ անով որ կան վաւերագրական կուսակցական բաժիններ: Մեծերը կը խօսին. ու այսպէս «... եւ յանկարծ Անդրանիկ խօսք առաւ կրկին, կարծես հետեւած ըլլար մեր մտքերուն, ըսաւ. զիս թաղեցէք անոնց ոտքին, ո՛չ թէ որպէս անոնց պետը, ո՛չ տղաք, այլ որպէս զինուոր'ը անոնց»: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ բովանդակ հայութիւնը ազգովին սիրեց Արծիւը Հայոց:

Տանք Թիւթիւնեանի խօսքը. «Ինծի համար մեծ հպարտութիւն է ծառայել ազգային դպրութեան. կը մաղթեմ որ նոր սերունդը քալէ այս ճամբով»:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՈՒ

Դժուար ու ազգային հասարակական փշոտ կեանքին նետուեցաւ շատ կանուխէն, հազիւ 23 տարեկան հասակին: 1915-1916 գալով Թիֆլիս կ'ընտրուի Թրքահայ Միութեան վարչական խորհուրդի անդամ եւ 1916ին կը մեկնի Սալմաստ Պարսկաստան Ատրպատական կազմակերպելու համար դպրոցներն ու որբանոցները: Նոյնհետայն ան կը վերահսկէ գաղթակայաններու գոյավիճակին: Հաշտարար դատարանի իբր անդամ կ'աշխատի շրջան մը:

Չինք կը տեսնենք Գործու կղզին Յունաստան, 1922ին, մաս կազմելով որբերու Ազգային Խնամատարական դիւանին, որուն տնօրէնն էր Պետրոս

Տեփոյեանը, Թիւթիւնճեան զբաղեցաւ որբանոցներու հսկողութեամբ: Շրջան մըն ալ ուսուցչութեամբ զբաղեցաւ Թեոդիկի եւ Յովհաննէս Ասպետի Չիֆթէ Սարաֆի հետ: Երիտասարդ իր տարիքին Լեւոն Թիւթիւնճեան յանձնառու եղած էր արդէն բաւական պատասխանատու աշխատանքներու:

1924ին կը մեկնի Չուիցերիա, այն օրերուն երբ կարգ մը որբեր Գորֆուի որբանոցէն կը մեկնէին հոն, յանձնուելու համար զուիցերիական խնամատարութեան:

1937ի Սեպտեմբեր 19էն Զոկտեմբեր 24 օրերուն մասնակցած է Գահիրէի մէջ գումարուող ՌԱԿ Է. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, որ փոթորկոտ անցած է, որովհետեւ կուսակցութեան միասնութեան պահպանման խնդիրը, մա՛նաւանդ Արեւմտեան Եւրոպայի եւ Ամերիկայի շրջաններուն մէջ շարժընթացքներու բերումով: Ընդհանուր ժողովը Սեպտեմբեր 26ին քուէարկած էր հետեւեալ բանաձեւը. «Զրահանգել շրջանակներու մեր բոլոր ընկերներուն մնալ Կուսակցութեան հակակշռին տակ. հեռու այն բոլոր կազմակերպութիւններէն որոնք Կուսակցութեանս տուած որոշումներուն գործադրութեան արգելք կը հանդիսանան, վտանգելով Կուսակցութեանս ներքին միութիւնը: Ըսենք նաեւ որ Վահան Թէքէեան կը վերստանձնէր ՌԱԿի Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետութիւնը իրեն ատենադպիր ունենալով ընկեր Շաւարշ Սեյօսեանը:

Ընդհանուր ժողովէն անմիջապէս ետք Լ. Թիւթիւնճեան արդէն կը մեկնէր Պէյրութ ստանձնելու համար ՌԱԿի Լիբանան-Սուրիոյ շրջանակի պաշտօնաթերթ՝ «Չարթօսե» օրաթերթի խմբագրութեան պաշտօնը, որովհետեւ Վահան Թէքէեան կը վերադառնար Գահիրէ առողջական պատճառներով: Փաստօրէն ընկեր Թիւթիւնճեան կրնանք ըսել թերթին առաջին խմբագիրն էր եղած:

Ու այս ամէնը ան ըրաւ տուն-տեղ ձգած, հակառակ որ իր ընտանեկան պայմանները թոյլ չէին տար հեռանալու Լոզանէն: Ամուսնացած էր դաշնակահարուհի, լեհ ազնուական ընտանիքէն Մարի Եարասլուայի հետ: Անոր կանխահա

սիւանդութիւնը եւ մահը խորապէս կ'ազդէն Թիւթիւնճեանի հոգեկան աշխարհին վրայ: Շրջած է հայ գաղութները Երեւանէն՝ Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիսէն Վլատիվոստոկ, Աթէնք, Գահիրէ, Սալմաստ, Մակեդոնիա, Թրակիա, Փարիզ ու Պէյրութ:

1939ին թերթերու որպէս խմբագրի հանգամանքով Ազգերու Լիկայի մէջ կը վարէ սփիւռքահայութեան յառաջդիմական մամուլի ներկայացուցչութիւնը եւ Խորհրդային Միութեան առընթեր՝ ԶՕԿի Զայ Օգնութեան Կոմիտէի ներկայացուցիչի պաշտօնը:

1947ին, պատրաստ եղած է Լոզանէն ներգաղթել Խորհրդային Զայաստան, հայրենադարձութեան 1947-1948 տարիներուն, սակայն, դժբախտաբար կնոջը հիւանդութեան պատճառով չէր կրցած իր այդ երազը իրականացնել:

Շատ յստակ կերպով ան դիրքաւորած եղաւ բովանդակ ազգային քաղաքական իր ծառայութեան տարիներուն Զ.Յ. Դաշնակցութեան կամայական քաղաքական մտածողութեան թէ աշխատանքի եղանակին դեմ: Ու այսպէս ալ գրեց. «ԶՅԴի համար տրամաբանական ոչինչ կայ, ամէն ինչ տարերային է»: Կամ «ԶՅԴ հակասութիւններու լաբիրինթոսի մը մէջ լողալու վարժ կազմակերպութիւն մըն է»: Եւ վերջապէս Վանի ինքնապաշտպանութեան ժամանակաշրջանին համար Թիւթիւնճեան կը գրէր. «Արմենականները եւ կովկասահայ դաշնակցականները - վերջինները՝ ամբոխավար, իսկ արմենականները՝ երկրի պայմաններէն ծնունդ առած՝ կանխագուշական, համբերատար պատրաստութեան ուղին ընդգրկեր էին: Այդ է որ կարելի ընծայեց Վանի ինքնապաշտպանութիւնը եւ փրկեց ժողովուրդը, միա՛կը ամայացած ժողովուրդէն»:

Լեւոն Թիւթիւնճեան իր ազատ ժամերուն կը զբաղէր նկարչութեամբ: Ցուցադրուած են իր 1928-1949 տարիներուն արուեստի գործերը, 6է աւելի: Աւելի ուշ ընկեր Լ. Թիւթիւնճեան իր գրադարանը, ամբողջութեամբ կը յանձնէ Երեւանի պետական թանգարանին:

Չինք մօտէն ճանչցող ընկեր, Իտալիոյ Լաւենօ քաղաքէն Տ. Գ. Տեմիրճեան կը բնութագրէ զինք.

«Լուրջ ու ծանր է ան իր տեսակցութեանց ատեն, այնպես՝ որ կարճ ժամանակի մէջ կը գրաւէ համակրութիւնը իր խօսակիցին: Հանդարտաբարոյ է ան իր ընդդիմախօսներուն հանդէպ, կը յիշէ իր բանաւոր փաստերը, առանց կիրքի եւ առանց վրդովումի: Այսպէս կը ջանայ համոզել զանոնք տրամաբանութեամբ»:

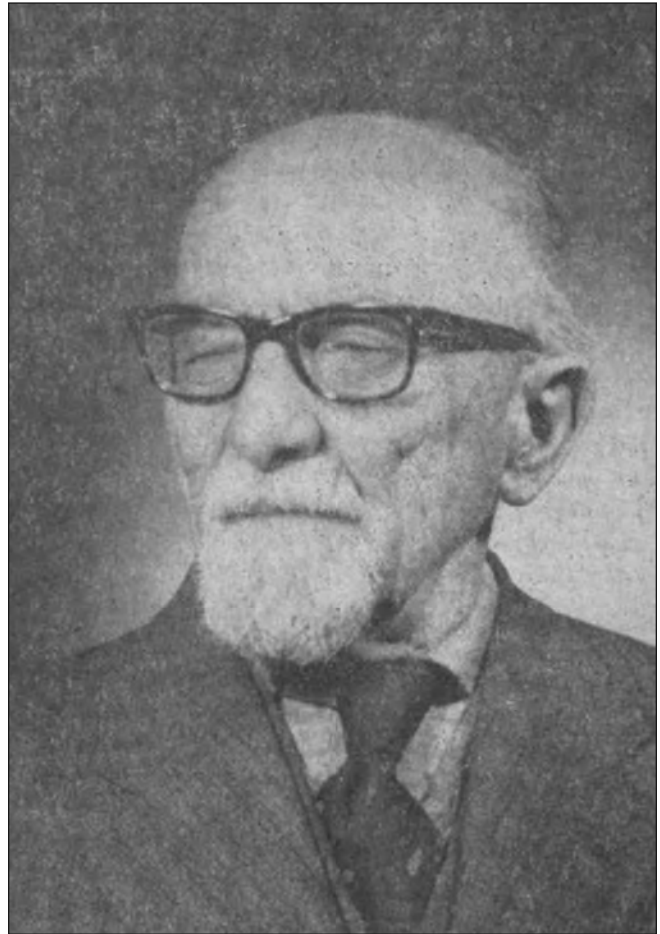
Ու ան մնաց հաւատարիմ իր սկզբունքներուն եւ համոզումներուն մէջ:

Իր վերջին օրերուն, թէեւ անդամալոյծ, մնայուն երազն էր. «Աչքերս տկարացած են, առողջութիւնս՝ քայքայուած - վերջին փափաք մը ունիմ՝ տեսնել վերականգնուած Հայաստանս. ինծի կը մնայ սպասել եւ յուսալ...» Միթէ այդ չէ՞ր երազը ամբողջ սերունդի մը, տասնամեակներ շարունակ, որոնք ապրեցան արհաւիրքը, գաղթականութիւնն ու սպանդը եւ դիմաւորեցին մեր երկրի արշալոյսը, մանաւանդ տեսնելով որ փիւնիկի նման վերապրող Հայութիւնը իր հայրենիքի մէջ հիմնած է պետականութիւն, ակադեմիա, համալսարան եւ օփերա:

ՄԵԾԱՐԱՆՔ ԻՐ ՈՂՋՈՒԹԵԱՆ

Նշուեցաւ ընկեր Լեւոն Թիւֆինճեանի ազգային-գրական գործունեութեան 50ամեայ յոբելեանը Մարտ 15, 1968ին, Չուիցերիահայ Միութեան նախաձեռնութեամբ, Ժընեւի Աթենէ սրահին մէջ եւ այս առթիւ օրուան գլխաւոր հիւր բանախօս հրաւիրուեցաւ Գահիրէէն Համբարձում Գարայեանը՝ ներկայացնելու վաստակաւոր ընկերոջ հինգ տասնամեակներու վրայ երկարող ազգային, գրական, լրագրական, հասարակական ու կուսակցական կեանքի ճանապարհը: Գոհ մնաց յոբելեարը այս մեծարանքի հանդիսութենէն, լսելու իր մասին ի՛ր ողջութեան:

Իրողութիւն է որ Լեւոն Թիւֆինճեան, հակառակ ստացած ըլլալուն օտար բարձրագոյն կրթութիւն եւ մանաւանդ՝ իրաւաբանական վկայական կրնար փայլիլ օտար հորիզոններու եւ միջազգային դատական ատեաններու մէջ, տիրապետած ըլլալով նաեւ օտար լեզուներուն: Իր փաստաբանական վկայականով կրնար ընդար-

ծակ դաշտ մը բանալ իր առաջ, մանաւանդ Եւրոպայի մէջ երբ երկու համաշխարհային պատերազմներու միջեւ ինկած տարիներուն բաւական մեծ կարելիութիւններ կային այդ ասպարեզին մէջ արձանագրելու ուշագրաւ յաջողութիւններ:

Կը մահանայ Լոզանի մէջ, 1976ին, 86 տարեկան հասակին:

Այնքան հարուստ չէ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնական պատմագրութիւնը: Դժբախտաբար, մեր նորահաս սերունդին համար չկայ պէտք եղած կուսակցական ու գաղափարական գրականութիւնը, հակառակ որ ռամկավար ազատական մեր դպրոցին մաս կազմեցին շատ աւելի գրողներ, մտաւորականներ ու պատմագիրքեր, քան՝ աւանդական միւս երկու քաղաքական մեր կազմակերպութիւնները:

Ռամկավար Ազատական դէմքեր դժբախտաբար պէ՛տք եղած խորութեամբ, ամբողջականու-

թեամբ եւ լրջութեամբ չեն ներկայացուած. դէմքեր, որոնք,- բացի ըլլալէ կուսակցութենէն ներս գաղափարական ու քաղաքական առաջնորդութիւն տուող ղեկավարներ, առ հասարակ ազգային ծանօթ դէմքեր են եղած եւ ամբողջ ժամանակահատուածի մը վրայ երկարող մնայուն ներկայութիւն՝ սփիւռքեան կեանքի բեմահարթակին վրայ. լրջախոհ եւ յարգուած դէմքեր, որոնց մասին այլապէս ալ արծանագրելու էինք պարտն ու պատշաճը:

Այս դէմքերուն կարգին, անկասկած, կու գայ Լեւոն Թիւթիւնճեանը. անուն մը, որ աւելի քան վաթսուն տարի մնաց ազգային կուսակցական բեմի վրայ որպէս խմբագիր, գործիչ ու պատմագիր:

Պոլսահայ այն սերունդին կը պատկանի ան, որ ազատած՝ Եղեռնի արհաւիրքէն, բովանդակ կեանք մը նուիրաբերեց Հայոց Դատին, դառնալով ե՛ւ կամաւոր, ե՛ւ հրապարակագիր, խմբագիր ու ազգային գործիչ:

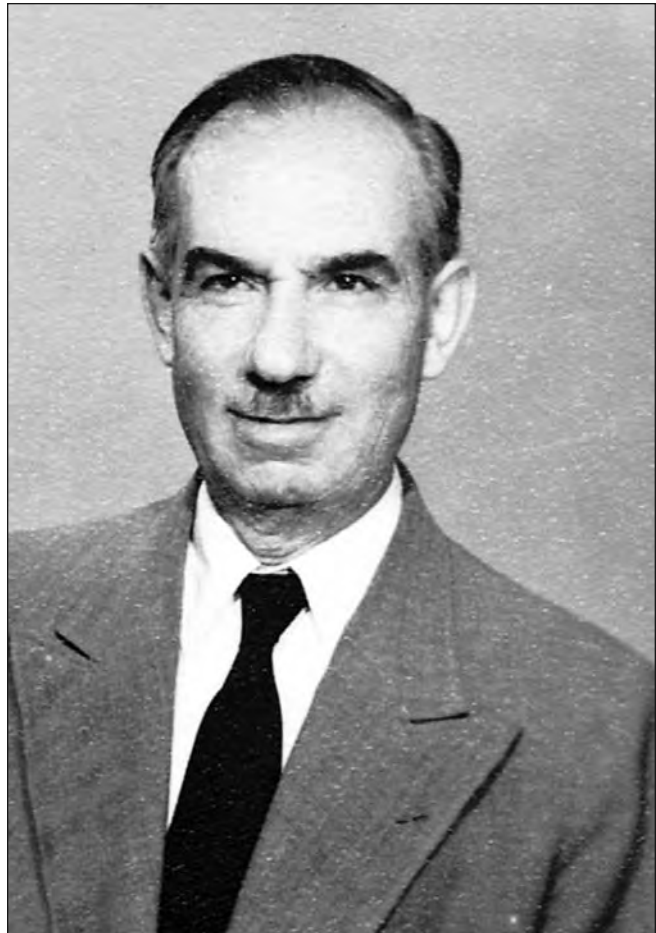
ՍԱՀՄԱ ԹԻՐԱՊԵՆ

Արաբկիր, 1878 – Լենինական, Մարտ 17, 1971

Ծնած է 1878ին, Փոքր Հայքի Արաբկիր քաղաքը: Հայրը նախապես գործի համար եկած է Կարս եւ կամաւոր արձանագրուած է Լորիս Մելիքովի եւ Զօրավար Տեր-Ղուկասեանցի բանակին մէջ: Վեց-եօթ տարեկանին կ'ապրի Արաբկիրի 1895ի ահաւոր ջարդին տխուր օրերը, երբ կ'աւերուին ու կ'այրին քաղաքի հայաբնակ շրջանները, դառնալով թափառական: Շրջանի մը համար դարձեալ կը վերադառնայ Արաբկիր, սակայն այլեւս անհանդուրժելի պայմաններու ստեղծումով 1899ին կը փոխադրուի Եգիպտոս:

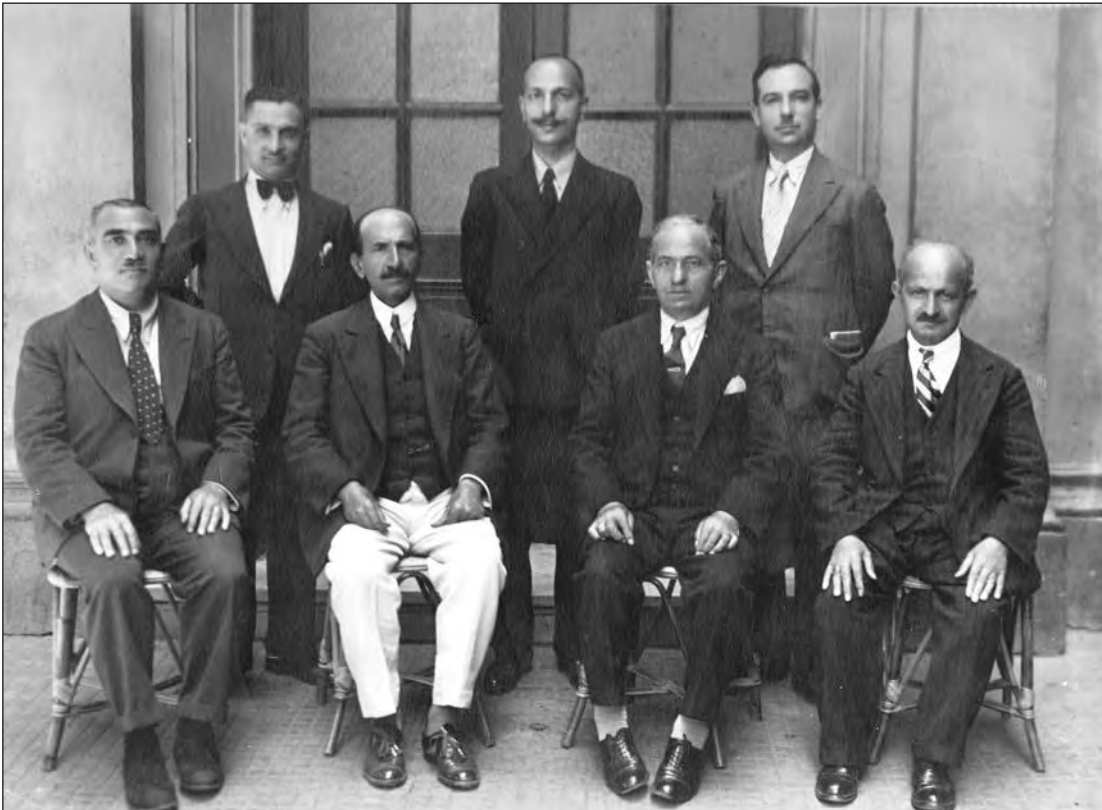
Փոքր տարիքէն թիւրապեան կը մասնակցի Գահիրէի բոլոր ազգային ձեռնարկներուն: Հիմնադիրներէն է Գահիրէի Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան, որ 1936ին զինք կը պարգեւատրէ ոսկեայ շքանշանով, իր անձնուրաց նուիրումին համար:

Երկարամեայ անդամն է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, դառնալով անոր Եգիպտոսի Շրջանային Վարչութեան ատենապետը: Աշխատակցած է «Արեւ» պաշտօնաթերթին: Լայնօրէն մասնակցած է եգիպտահայ ազգային, կուսակցական եւ թատերական բոլոր կարեւոր ձեռնարկներուն: Ունի շահեկան յուշեր Կոմիտասէն (1910ի այցել եւ համերգներէն), Շիրվանզադէէն, Յովհաննէս Աբելեանէն (որուն հետ բեմ բարձրացած է), Վահան Թեքեանէն, Միհրան Տամատեանէն եւ ուրիշ դեմքերէ: Շրջան մը թիւրապեան մասնակցած է նաեւ Արաբկիրի Հայրենակցական Միու-

թեան Գահիրէի մասնաճիւղի վարչութեան:

1964ին Եգիպտոսէն Սահակ Թիւրապեան իր ընտանիքին հետ կը ներգաղթէ Հայաստան, ուր սկզբնական շրջանին կը բնակի Լենինական, ուր կը մահանայ Մարտ 17, 1971ին:

Սահակ Թիրապեան եգիպտաբնակ ռամկավար ազատական ընկերներու հետ

ՎԻՆԵ ԹԹՈՎԵՆՑ

Մեզիրե, Յուլիս 7, 1894 – Սիպերիա, 1937

ԹՈՐՈՎԵՆՑԻ ԸՆՏԱՆԻԸ

Վահան ծնած է Խարբերդ գաւառի Մեզիրե գիւղը Յուլիս 7, 1894ին եւ կարգ մը այլ աղբիւրներու համաձայն՝ Սեպտեմբեր 1, 1889: Հայրը՝ Յովհաննէս, գաւակն էր Թորթվայենցներու ունեւոր ընտանիքին, որ գաղթած էր Ակնէն 18րդ դարուն՝ այլ ընտանիքներու հետ: Վահանի տունը Մեզիրեի մայր փողոցին վրայ Նայող կառոյց մըն էր. հոնկէ կ'անցնէին արտասահմանեան երկիրներէ եկող կարաւանները: Այդ մայրուղին մնացած էր հռովմեական շրջանի օրերէն:

ՈՒՍՈՒՄԸ

Կ'աւարտէ Խարբերդի Ազգային Կեդրոնական գոլէճը 1907ին՝ աշակերտելով Յ. Թվատինցիի: Վարժարանը դարձած էր նշանաւոր մանաւանդ իր կրթական միւս մշակներով՝ Պսակ ծ. վրդ. Խորէնեանի, Երուխանի, Սիմոն Յակոբեանի, Ռուբէն Չարդարեանի եւ այլոց պաշտօնավարութեամբ: Թորթվենցի հետաքրքրութիւնը առաւելաբար կ'երթար հայերէն լեզուի: Կը սկսի իր Նախափորձերը գրել գոլէճի խմորատիպ ամսաթերթին մէջ Գույումճեան կեղծանունով: Աւարտական դասարանին յաճախած է Խարբերդի ծանօթ «կարմիր վարժարան»ը, ուր հետեւած է հայ գրականութեան եւ եղած՝ երկրպագուն Դուրեանի եւ Մեծարենցի, որոնք տուած են ներշնչում հակելու դէպի քերթողութիւն: Շրջան մը եղած է ուսուցիչ Ծովբ/Կեօլճիւք գիւղի Ս. Նշան դպրոցը:

1909ին կը մեկնի Փարիզ, ուրկէ կ'անցնի Նիւ Եորք եւ 1912ին կ'ընդունուի Ուիսքոնսըն համալսարանը հետեւելու գրականութեան, պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան դասընթացներուն: Հոս Վահան կը սորվի անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուները եւ կ'ուսումնասիրէ համաշխարհային դասական գրականութիւնը: Ուսանողութեան տարիներուն ապահովելու համար կրթաթոշակը

որպէս բանուոր կ'աշխատի գործարաններու մէջ, բայց առաւելաբար՝ հօրեղբօր արեւելեան գորգի խանութին մէջ:

ԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՎԱՍՏԱԿԸ

Իր առաջին գործը՝ «Արտոսրի կայլակներ» բանաստեղծութիւնը, լոյս կը տեսնէ Չմիւռնիոյ «Արեւելեան մամուլ»ին մէջ, 1907ին: 1908ին կը մեկնի Կ. Պոլիս, ուր կը հրատարակէ իր առաջին գիրքը՝ «Աւերակներ» եւ 1909ին երկրորդը՝ «Սրինգ»:

1916-20ին կը հրատարակէ «Իմ հօրաքոյրը» (1916), «Տոնոն» (1917) ընկերային վիպակները,

«Ողբ անմահութեան» (1917), «Արեւելք» (1918) բանաստեղծութիւնները, «Տոբթ. Պուրպոնեան» (1918) երգիծական վէպը եւ այլ արձակ բանաստեղծութիւններ, բանասիրական ու գրականագիտական յօդուածներ, որոնց մէջ կ'արտայայտէ մտահոգութիւն հայ ժողովուրդի ազգային քաղաքական ճակատագրին նկատմամբ:

ԿԸ ՄԱՍՆԱԿՑԻ ԿԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԳՈՒՆԴԵՐՈՒՄ

1915ին Միացեալ Նահանգներէն 400է աւելի ամերիկահայերու հետ կ'արձանագրուի դէպի Կովկաս գացող կամաւորական խումբերուն որպէս կամաւոր: Ան կռուի ճակատին վրայ է Չօր. Անդրանիկի կողքին: Այնուհետեւ, գաղթականներու տեղաւորման աշխատանքին մասնակիցներէն է Յովհաննէս Թումանեանի կողքին:

Թիֆլիսի մէջ կը հրատարակէ 1917-1918ին «Հայաստան» օրաթերթը, որ խօսափողն է եղած Չօր. Անդրանիկի շարժումին: Խմբագրական կազմին մաս կը կազմեն Լեւոն Թիւթունեան եւ Յովսէփ Պարսամեան. շրջան մը առանձինն կը խմբագրէ թերթը: Նոյն միջոցին մասնակից է կովկասահայ գրական ու մշակութային կեանքին:

ԱՆԴԱՄ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ամերիկա իր ուսանողութեան օրերուն արդէն որպէս կուսակցական կ'աշխատակցի մեր մամուլին, Կովկասի մէջ առաւել եւս ան կը դրսեւորէ իր գործունեութիւնը կուսակցութեան (աւելի ծանօթ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն անունով) շարքերէն ներս: Մաս կը կազմէ Կուսակցութեան Հայաստանի Շրջանակի պատգամաւորական զոյգ ժողովներուն:

Դեկտեմբեր 21-27, 1919ին Երեւանի մէջ կը գումարուի պատգամաւորական ժողով, որու աւարտին կը կատարուի կեդրոնական խորհուրդի ընտրութիւնը: Կ'առաջարկուի որ խորհուրդը կազմուի 21 անդամներէ, որոնց 5ը կամ 7ը պիտի ընտրուին Երեւան ապրող գործադիր մարմինէն: Վահան Թոթովենց կ'ընտրուի այդ խորհուրդի անդամ, ծանօթ ռամկավարներ Արտակ Դարբին-

եանի, Արմենակ Եկարեանի, Նշան Գրիգորեանի, Աւետիս Թերզիպաշեանի, Արսէն Կեօրկիզեանի եւ այլոց կողքին:

Ուղենիշ ունենալով այս համագումարը՝ 1920ի մայիսեան դէպքերու ժամանակ ՀՍՌԿ հանդէս կու գայ ժողովուրդին ուղղուած կոչով, ուր կը դատապարտէ հայ իրականութեան մէջ գործող, բայց «հայ ոգիին ու զգացումներուն խորթ խմբակները», որոնք փոխանակ Հայաստանը պաշտպանելու թրթռական վտանգէն, «կողմնակից յայտարարեցին զիրենք այդ հայադաւ շարժումին եւ Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի մէջ դիմեցին եղբայրասպան կռուի»: Կոչը կը խարազանէր ապստամբ համայնավարները, անոնց շարժումը համարելով «խելագար», որովհետեւ, ըստ ռամկավարներուն, «այդ կերպով վերջին անբուժելի հարուածը կու տային լուծման օրերուն մէջ գտնուող Հայկական Հարց»ին: Միաժամանակ կը յայտարարէ թէ Ռամկավար կուսակցութիւնը պատրաստ է իր ուժերը տրամադրելու՝ հայրենիքին սպառնացող վտանգը չեզոքացնելու համար:

Հայ ժողովրդական Կուսակցութեան անդամներուն հրաժարումով Դաշնակցութիւնը մենատիրութիւն ստեղծած էր Հայաստանի կառավարութենէն ներս եւ ամէն միջոցի դիմած՝ քայքայելու ընդդիմադիր որեւէ շարժում: Չօր. Անդրանիկ արդէն դժգոհ ՀՀԴի աշխատանքէն ու վարած քաղաքականութենէն կը հեռանար դաշտէն եւ Նոյնը՝ Թոթովենց, որ արդէն հիասթափուած էր Դաշնակցութեան տիրապետութենէն:

ԿՈՒ ԳԱՅ Կ.ՊՈԼԻՍ

Թոթովենց կը թողու Կովկասը եւ Մայիս 1920ին կը հաստատուի Կ. Պոլիս:

1920ին ան մեծ ոգեւորութեամբ կը դիմաւորէ Հայաստանի խորհրդայնացման լուրը: Կը հրատարակէ «Փոթորիկին մէջ» (1922) վէպը, ուր կ'անդրադառնայ համաշխարհային պատմական մեծ իրադարձութեանը՝ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան յաղթանակին եւ որոշում կ'առնէ հաստատուելու Երեւան:

ՎԵՐՋՆԱԿԱՆԱԴԵՍ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1923ին Երեւանի մէջ կը խմբագրէ «Շեշտ» երգիծական ամսագիրը: 1924-26ին կ'աշխատի Երեւանի համալսարանի անձնակազմի եւ «Սովետական Հայաստան» թերթի խմբագրութեան մէջ:

Այս շրջանին կը հրատարակուին իր «Մահուան պատալիոն» (1923), «Պողպատի ճաշ» (1924), «Նոր Բիւզանդիոն» (1923), «Սասնայ ծռեր» (1925), «Հրդեհ» (1927) թատերական ստեղծագործութիւնները, «Նիւ Եորք» (1927), «Կոմսոմոլ Կարոյի արկածները» (1927), «Գիւմրի-Նիւ Եորք» (1929-ին, Ե. Չուբարեանի հետ) վիպակները, բազմաթիւ ակնարկներ, պատմուածքներ եւ յօդուածներ:

Իր «Նոր Բիւզանդիոն» թատերախաղը կ'արժանանայ համամիութենական մրցանակի, կը թարգմանուի եւ կը բեմադրուի զանազան բեմերու վրայ, մինչեւ իսկ Փարիզի մէջ: 1934ին Մոսկուայի մէջ կը մասնակցի Սովետական Գրողներու Ա. Համագումարին:

1926-36 տարիներուն իր ստեղծագործական կեանքը աւելի կ'արգասաւորուի. լոյս կը տեսնեն իր «Ամերիկա» (1929) պատմուածաշարքը, «Ասատուր եւ Կլեոբատրա» (1929), «Աղանիներ» (1934), «Բաց կապոյտ ծաղիկներ» (1935) պատմուածքները եւ շատ այլ գործեր:

Անդրկովկասի մէջ դարասկիզբի իրադարձութիւնները արտացոլուած են «Պաթու» (1930-34) եռահատոր վեպին մէջ: Իր լաւագոյն գործերէն են նաեւ «Կեանքը հին Հռովմէական ճանապարհին վրայ» (1933, ռուսերէնով՝ 1963, անգլերէնով՝ 1971) ինքնակենսագրական վեպը, «Հրկիզուած թղթեր» (1934), «Յովնաթան որդի Երեմիայի» (1934) վիպակները, «Երկու սուր» (1930) «Պաթու-Լոնտոն» (1932), «Մոխրակոյտ» (1936) թատերական կտորները:

Գրեր է «Աստղածոր» օփերայի բառերը, ունի

գրականագիտական ուսումնասիրութիւններ եւ հրապարախօսութիւններ՝ «Ալ. Շիրվանզադէ» (1930), «Յովհաննէս Թումանեան» (1931), «Հայ ազգի *փրկիչ* դաշնակները» (1931): Թարգմանած է Շեքսպիրի «Ռիչարդ Երրորդ», «Անտոնիոս եւ Կլեոպատրա» ողբերգութիւնները, Յ. Ճաւիտի «Սէյափուշ» պատմական չափածոյ թատերախաղը:

1937ին, այլ մտաւորականներու հետ զոհը կը դառնայ Ստալինի «անձի պաշտամունքի» տիսուր դէպքերուն եւ կ'աքսորուի Սիպերիա, ուր կը մահանայ դժբախտ պայմաններու մէջ: Կարգ մը աղբիւրներու համաձայն մահուան թուական կ'արձանագրուի Յուլիս 19, 1938:

Տարսնի Սէնթ Փղզ Գղէճը

ՅԱԿՈԲ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Տարսոն, 1885 – Պեյրուժ, 1957

Ծնած է Տարսոն, 1885ին: Նախնական ուսումը ստանալի է ետք ծննդավայրին ազգային վարժարանին մեջ, յաճախած է Տարսոնի Սեյնթ Փոլզ գոլէճը ուրկէ շրջանաւարտ է եղած: Շրջան մը նշանակուած է Մերսինի ազգային վարժարանին տնօրէն: Փնտռուած անձնաւորութիւն մը եղած է իբր վարժարաններու հոգաբարձու եւ իբր ժրպշան անդամ ազգային զանազան մարմիններու: Յարատեւ նուիրում ցուցաբերած է իր ազգային եռուն գործունեութեան ընթացքին:

Կիլիկիոյ պարպումին, հաստատուած է Պեյրուժ ուր հիմնած է ատաղձի իր վաճառատունը: Միանգամայն շարունակած է բերել իր արդիւնաւետ գործակցութիւնը ազգային եւ հասարակական շարժումներուն:

Հաստատ համոզումի եւ գաղափարի տեր մարդ՝ Յակոբ Թորոսեան ընտրած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը որպէս ազգին օգտակար ըլլալու լաւագոյն միջոցը:

ՀԲԸՄին անդամագրուած է անոր հիմնադրութեան առաջին օրերուն, Մերսինի մեջ: Բազմիցս եղած է Պեյրուժի մասնաժողովի անդամ. 1941-45 շրջանին գանձապահի հանգամանքով:

Մասնակցած է զանազան հանգանակութիւններու, սակայն, «Զարթօնք» օրաթերթի հիմնադրութիւնը մնացած է իր կարեւորագոյն աշխատանքներէն մին, երբ իր գաղափարի ընկերներով

մասնակցած է անոր հիմնադրութեան ծանր աշխատանքին:

Կը մահանայ 1957ին, Պեյրուժ:

Օսմանեան Չինուորական Վարժարանը

ՆԱԶԱՐԱՊԵՏ ՊՕԴՈՍ ՊԷՅ ԹՈՒՐԱՐԳԻՍԵԱՆ

Հաճրն, 1890 – Պեյրուիթ, 1958

Ծնած է Հաճրն, 1890ին: Նախնական կրթութիւնը ստանալէ ետք տեղւոյն հայրենի վարժարանին մէջ, ընդունուած է Օսմանեան Չինուորական վարժարանը, ուրկէ ելած է շրջանաւարտ որպէս սպայ: Երկար տարիներ մնացած է զինուորական ասպարէզին մէջ Առաջին Աշխարհամարտի օրերուն, Օսմանեան բանակէն անցնելով ֆրանսական բանակ:

Պօղոս պէյ ունեցած է զինուորական, ազգային, ընկերային եւ կուսակցական բեղուն գործունեութիւն:

Կիլիկիոյ գրաւման շրջանին, Հաճնոյ, Սիսի եւ Ատանայի ժանտարմըրիի հրամանատար, ապա Կիլիկիոյ ֆրանսական կառավարիչ Թայարտայի օգնական եղած է:

Որպէս հայ կամաւորական գունդերու հրամանատար, ֆրանսական գրաւման շրջանին մասնակցած է զանազան ճակատամարտերու եւ վերքեր ստացած, այդ իսկ պատճառաւ արժանացած է շքանշաններու:

1921ին Կիլիկիոյ պարպումին ժամանակ ֆրանսական կառավարութեան Սուրիոյ եւ Լիբանանի բարձր քովսէր Զօր. Կուրոյի հրամանագրով փոխադրուած է Լիբանան որպէս սպայ, ուր իր մատուցած 25 տարիներու ծաւալուն ծառայութեան իբրեւ վարձատրութիւն ստացած է զանազան շքանշաններ եւ բարձրացած հազարապետի աստիճանին:

Յետ մահու գնահատուած եւ արժանացած է լիբանանեան առաջին կարգի շքանշանին:

Ազգային կեանքէն ներս ունեցած է օգտակար ու դրական ծառայութիւններ:

Պօղոս պէյ Թուրսարգիսեան գաղափարի մարդ էր. իր ազգին լաւագոյնս ծառայելու միտումով իբրեւ միջոց ընտրած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, որուն շարքերուն մէջ երկար տարիներ օգտակար աշխատանք տարած է:

«Չարթօնք» օրաթերթի արտօնագրի ստացման հարցին մէջ կարելոր դեր կատարած է: Այդ օրերուն, ինչպէս այսօր ալ, Լիբանանի մէջ դիւրին չէր թերթի արտօնութիւն ձեռք ձգել, այն ալ կուսակցական օրկանի պարագային:

Հազարապետ Թուրսարգիսեան կանուխէն անդամագրուած է ՀԲԸՄի եւ անոր հաւատաւոր եւ գործօն մէկ անդամը եղած է: 1930ին մաս կազմած է Միհրան Տամատեանի ատենապետութեամբ Բարեգործականի Պեյրուիթի մասնաճիւղին վերակազմակերպումին աշխատանքներուն, որուն մէջ մեծ դեր ունեցան պեյրութահայ ռամկավար ազատականները՝ Տոքթ. Յակոբ Թօփճեան,

Կարապետ Քացախեան, Հմայեակ Գրանեան եւ Պօղոս պէյ Տամատեանի կողքին: Հիմնադիրներէն է ՀԲԸՄի Վեթերաններու եւ Բարերարներու Համախմբումին: Մանաւանդ իր վերջին տարիներուն, ՀԲԸՄի շրջանակէն ներս ան ունեցած է եռուն եւ աչքառու գործունեութիւն:

Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան հիմնադիրներէն մէկը ըլլալով՝ եղած է այս միութեան պատուոյ նախագահը: Հաճնոյ Ս. Գեորգ եկեղեցւոյ շինութեան յանձնախումբի նախագահ ընտրուած է եւ նուիրումով աշխատած է եկեղեցւոյ կառուցման համար:

Ամուսնացած է. կնոջ անունն է Ասթինէ եւ զաւակները՝ Անժել (տիկին Միհրան Պէյլերեան), Մարի (տիկին Մարտիրոս Իսկէնտերեան), Նուպար (յայտնի փաստաբան) եւ Լեւոն (ծանօթ վաճառական):

Կը մահանայ Պէյրութ, 1958ին:

Որդին՝ Մեթր Նուպար Թուրսարգիսեան (Պէյրութ, 1922- Սան Ֆրանսիսքօ, 2007) քաջածանօթ անուն մը կը դառնայ 40ական թուականներէն սկսեալ, լիբանանեան քաղաքական ու իրաւական, ինչպէս նաեւ լիբանանահայ ազգային կեանքէն ներս՝ որպէս յաջող փաստաբան:

Անոր անվիճելի ներդրումները եղան, ընդհանրապէս «անտեսանելի» ու հրապարակային ցոյցերէ հեռու, օժանդակութիւնները ազգային կառոյցներուն, որոնք պետական արտօնագրի կարիքն ունէին, որեւէ ձեւով, երբ օրինական

խոչընդոտներու դէմ յանդիման կը գտնուէին: Անոր օրինակներէն եղած է Թէքէեան Մշակութային Միութեան *վերանորոգելի* արտօնագիրը (որ դժուարին մարտահրաւէր մըն էր՝ մանաւանդ Յո՛ւրտ Պատերազմի օրերուն) եւ (Խորհրդային) Հայաստանի Համալսարաններէ Շրջանաւարտներու Միութեան օրինականացումը (որ շնորհիւ իր տենդագին ճիգերուն իրականութիւն դարձաւ):

Մեթր Թուրսարգիսեան հեռատես էր, նաեւ՝ իրատես: Իր սկզբունքն էր.- Լիբանանի մէջ կան *իրաւունքներ*, պէտք է օգտուի անոնցմէ լիբանանահայութիւնը: ՌԱԿի ղեկավարութեան հետ ունէր աւելի քան ջերմ, անկեղծ ու մնայուն կապեր, յաճախ խորհրդակցելով ԹՄՄի կառոյցներու օրինականութեան պահպանման մասին, պահանջելով հետեւողականութիւն եւ աչալրջութիւն, միշտ իր անվերապահ նեցուկը յայտնելով անոնց բարգաւաճումին ի խնդիր:

ՌԱԿի որպէս թեկնածու ան ներկայացած է Լիբանանի երեսփոխանական ընտրութիւններուն, հայ կաթողիկէ համայնքէն ընդդէմ հայազգի Ժողով Շատըրի, որ կը մնար մնայուն կերպով Փիէր Ժեմայելի գլխաւորած Լիբանանեան Փաղանգաւոր Կուսակցութեան թեկնածուն: Դժբախտաբար, յայտնի ոտնձգութիւններու եւ դուրսէն ալ եկած զանազան միջամտութիւններու պատճառով Մեթր Նուպար Թուրսարգիսեան չէր կրցած ընտրուիլ:

Կը մեկնի Միացեալ Նահանգներ իր հարազատներուն մօտ ու հոն ալ կը մահանայ:

ԴՈԿՏ. ՅԱԿՈԲ ԹՕՓՈԹԵԱՆ

Այնթապ, Նոյեմբեր 22, 1878 – Պեյրուժ, Մարտ 7, 1951

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Ծնած է Նոյեմբեր 22, 1878ին, Այնթապ: Նախնական ուսումը ստացած է ծննդավայրին Ադե-նական վարժարանին մեջ, Յակոբ Պեթեարեանի տես-չութեան օրով: Էջմիածնա-կան մը, որ պատճառ ու միջոց կ'ըլլայ Յակոբին Էջմիածին առաքման: Յակոբ – տեղական հնչումով Եագուպ – դպրոցին մեջ կը կոչուէր Զամագասպ:

1889ին կը յաջողի իբրեւ սան ընդունուիլ Էջ-միածնի Գեորգեան ճեմա-րան, զոր կ'աւարտէ 1898-ին «Գերագանց վարուք եւ յառաջդիմութեամբ»: Ճեմա-րան աշակերտելու ընթացքին ի յայտ կու գայ Թօփճեանի գրելու ձիրքը, կ'աշխատակցի Մայր Աթոռի «Արարակ» պաշտօնա-թերթին, նաեւ՝ Թիֆլիսի քանի մը թեր-թերուն, ինչպէս՝ Արծրունիի «Մշակ»ին, Աբգար Յովհաննեսեանի «Արծագանգ»ին եւ Սպենդեր-եանի «Նոր-Դար» թերթերուն, առաւելաբար բանա-սիրական ուսումնասիրութիւններով եւ յօդուած-ներով: Նոյն միջոցին աշխատակցած է Մայր Աթոռի պաշտօնաթերթ «Արարատ» ամսագրին:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՈՒՍՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԿԸ ՄԵԿՆԻ
ԳԵՐՄԱՆԻԱ

1899ին Խրիմեան Հայրիկէն եւ իր ուսուցիչ-ներէն քաջալերուելով կը մեկնի Գերմանիա, ուր կը մտնէ Հալէի հռչակաւոր համալսարանը եւ կը

հետեւի փիլիսոփայութեան, պատմու-թեան, մանկավարժութեան, համե-մատական լեզուաբանութեան եւ աստուածաբանութեան ճիւղե-րուն: 1904ին, կը ստանայ Դոկտոր Փիլիսոփայութեան եւ Մագիստրոս Գեղեցիկ Արուեստից տիտղոսները: Ան միաժամանակ կ'աշ-խատակցի գերմանա-կան եւ հայկական ուսումնաթերթերու եւ գիտական պարբերա-կաններու:

Ուսանողութեան շրջանի իր ուսումնասի-րութիւններէն յատկա-նշական գործերէն են.

ԿԸ ՀՐԱԿԻՐՈՒԻ Կ. ՊՈԼԻՍ

1904ին Օրմանեան Պատրիարքի հրաւերին ընդա-ռաջելով կու գայ Կ. Պոլիս: Հոն դէմ յանդիման կու գայ Համիտեան հա-լածանքներուն եւ կը բանտարկուի: Ար-

դէն անդամագրուած էր Հնչակեան Կուսակ-ցութեան: Ապա Օրմանեան Պատրիարքի միջա-մտութեամբ ազատ կ'արձակուի եւ կը դրկուի Արմաշ, ուր ուսուցչական պաշտօնով տարի մը մնալէ ետք կը պատրաստէ «Արմաշի Ձեռագիր-ներու Ցուցակ»ը, որ այժմ Երուսաղէմ կը գտնուի: Դուրեան Պատրիարք խնդրած էր հեղինակէն յղել այս ձեռագիրը Երուսաղէմ հրատարակուելու համար, քանի որ Արմաշի ձեռագրերը ոչնչացած էին եւ միայն այս ցուցակն էր որ կը պահէր անոնց պարունակութիւնը: Դոկտ. Թօփճեան Արմաշի մեջ ասորերէն դաս տուած է Եղիշէ Արք. Դուրեանին եւ

գերմաներեն դասեր՝ Շահե Եպս. Գասպարեանին:

1906ին կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ կը սկսի վարել ուսուցչական պաշտօններ՝ Կեդրոնական, Պերպերեան եւ Կարապետեան վարժարաններու մէջ:

Պոլիսէն կ'աշխատակցի Բաբգէն Վարդապետի «Լոյս»ին, Բ. Զէչեանի «Բիւզանդիոն»ին, «Աւետաբեր»ին: Խմբագիր կ'ըլլայ «Արեւելք» թերթին, զոր կը վարէ մինչեւ 1908 թուականը: Կը վարէ նաեւ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան «Ժողովորդի Ձայն» օրաթերթի պատուակալ խմբագրապետութիւնը եւ կ'աշխատակցի անոր:

Կ'անդամակցի Պատրիարքարանի Ուսումնական Խորհուրդին եւ կ'ընտրուի Ազգային Երեսփոխան:

Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք, արդէն Հայ Սահմանադրական Ռամկավար որպէս գործիչ ան ազգային կեանքի հրապարակին վրայ է: Ուսուցչական ասպարէզը թողած 1908էն սկսեալ կը նուիրուի լրագրութեան, իբրեւ թղթակից Եւրոպական զանազան թերթերու՝ «Լոթայ Անցայկեր», «Պերլիներ Թակեալաթ», «Զրիստլիխե Վելզ» եւ այլ լրատու ընկերութիւններու:

Կ'աշխատակցի «Աժանս Հավաս»ի ներկայացուցիչ Սորիին, «Թայմզ»ի թղթակիցին եւ այլոց:

Միաժամանակ կը վարէ նաեւ մի քանի օտար ընկերութիւններու գրասենեակի տեսչութիւնները, ինչպէս՝ Պոլսոյ թրամուէյի, թիւնէյի եւ Էլէկտրական ընկերութեան ընդհանուր գրասենեակի եւ մամուլի դիւանին:

Կ'ամուսնանայ եւ կ'ունենայ երկու զաւակներ՝ Արա (Երկարամեայ տնօրէնը Պէյրութի ՀԲԸՄի Յովակիմեան-Մանուկեան Երկրորդ Վարժարանի) եւ Անահիտ՝ կողակիցը՝ բանաստեղծ Վահէ-Վահեանի:

Կ'ԱՔՍՈՐՈՒԻ ԶԱՆԿԸ

1915 Ապրիլի 24ին, Թօփճեան եւս մաս կը կազմէ պոլսահայ այն հոյլ մը մտաւորականներուն, որոնք Իթթիհատի կողմէ ծրագրուած ու հրահանգուած կը բռնեն աքսորի ճամբան երթալու դէպի նահատակութիւն: Կ'աքսորուի Զանկըրը՝

պոլսահայ մտաւորականներու հետ եւ հրաշքով կ'ազատի, շնորհիւ անոր ստացած գերմանական ուսումին եւ այսպիսով ալ կ'ազատի սպանդէ:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ

Զինադադարի միջոցին՝ Պոլսոյ մէջ, 1919-1921, Տիգրան Չայեանի հետ կը հրատարակէ «Ռընեսանս» ֆրանսերէն թերթը, հայկական շահերը պաշտպանելու առաջադրութեամբ:

Հիմնադիրներէն եղած է պոլսահայ Զիւլալին, որ նպաստած է հայկական դատի փրփակման:

1922ին, երբ Զեմալականները կը մտնեն Կ. Պոլիս, իր ընտանիքով կը մեկնի Փարիզ, ուր եղած է կազմուած առաջին Ուսումնական Խորհուրդի ատենապետ ու միաժամանակ մասնակցած է ազգային պատուիրակութեանց գումարած խորհրդակցութիւններուն եւ այլ ժողովներու: 1925ին առեւտրական գործով կու գայ եւ կը հաստատուի Պէյրութ:

ՈՒՍԿԱՎԱՐ ԳՈՐԾԻՉԸ

Գերմանական դաստիարակութեամբ, կրթական արեւելումով, կեդրոնական Եւրոպայի խստապահանջութեամբ, նկարագրի տոկոսնութեամբ, հարցերուն մօտենալու առարկայականութեամբ, հետաքրքրութիւններու բազմերանգութեամբ, քաղաքական հայեցողութեամբ Թօփճեան տարբեր էր մեր միւս դասական ղեկավարներէն, որոնք առաւելաբար դաստիարակուած էին Փարիզի մէջ եւ կամ՝ ժամանակի ընթացքին՝ ինքնաշխատութեամբ: Ու այդ անոնցմէ հակոտնեայ տարբերութեամբ ալ ան գիտակցաբար կը ջանար յաճախ տեղի տալ իր կուսակցական ընկերներուն պատրաստած քաղաքական ծրագիրները, որոնք երբեմն Թօփճեանի մտասէւեռումներուն եւ աշխարհահայեացքին խոտոր ալ կը համեմատէին:

Սակայն, այս ամենով հանդերձ ունեցաւ ՌԱԿի շարքերէն ներս սրտակից գործակիցներ, որոնցմէ Տամատեանը կ'ունենար իր իւրայատուկ տեղը:

Պոլիս սպասման տարիներուն կը գործակցի Յովհաննէս Պօղոսեանի հետ կազմակերպելու համար Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կու-

սակցութիւնը, որ գրեթէ դադրած էր քաղաքական գործունեութենէ Տիրան Զելէկեանի նահատակութենէն ետք:

Ան կը դառնայ հիմնադիրներէն ՌԱԿի միութեան, Յոկտեմբեր 1, 1921ին:

Շրջան մը Փարիզի մէջ մօտէն կը հետաքրքրուի ՌԱԿի աշխատանքներուն: Սակայն, իր կուսակցական աշխատանքին դաշտը կը մնայ Կիպրոսի ու Լիբանանի մէջ, նախ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութենէն ներս պահելով ռամկավար ազատական հայրենասիրական ուղեգիծը եւ ապա՝ մանաւանդ Պէյրութի մէջ, ՀԵԸի կեանքէն ներս երբ Երիտասարդաց այս Ընկերակցութենէն հասան ապագայ գիտակից ա՛յն Երիտասարդները, որոնք դարձան կուսակցական եւ ազգային ղեկավարներ: Թօփճեան հեռու կը մնար ցոյցերէ, ցուցական արտայայտութիւններէ, ինքնագովութենէ, կը հաւատար գործին եւ անոր յաջողութեան համար կ'աշխատէր լուռ: ՀԵԸէն կուսակցականներ ներգրաւելու աշխատանքը եւս ան տարաւ քանի մը ընկերներով ու ամենայն շրջահայեցութեամբ, պարզապէս Բարեգործականի շուրջ եղող բարեմիտ ու բարեսիրտ չէզոք ազգայիններն ու բարերարները պահելու բարեկամ ՌԱԿին եւ առիթ չտալու ՀՅԴին անտեղի կերպով չարախօսելու իրենց մամուլի էջերէն մեր ստորգետնեայ ծրագիրներուն մասին:

Տամատեան, Թօփճեան, Կիւլէսէրեան, Նաթանեան ու ապա՝ Թովմասեան ու Սեդրակեան յաջողած էին իրենց առաքելութեան մէջ ՀԵԸէն ներս, մանաւանդ որ շրջան մը յառաջդիմական ու համայնավար հայեր կ'ուզէին ստանձնել պատասխանատու պաշտօններու:

ԹՕՓՃԵԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԵՒ ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԵՋ

Կ'անդամակցի Լիբանանահայ Ուսումնական Խորհուրդին ու կազմակերպչական ծրագիրներուն: Դարձեալ ինք եղած է գլխաւոր աշխատողներէն մէկը որ Բաբգէն Կիւլէսէրեան 1931ին ընտրուի Աթոռակից-Կաթողիկոս եւ որուն հետ

կ'ըլլան գլխաւոր հիմնադիրները ՀԲԸՄ Հայ Երիտասարդ Ընկերակցութեան:

Միւրան Տամատեանին հետ Թօփճեան յարաբերութեան մէջ մտած է Ամերիկեան Նպաստամատոյցէն ապահովելու՝ Անթիլիասի մայրավանքին կալուածը:

1936ին ՀԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական Ժողովին կողմէ կը հրաւիրուի Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան ընդհանուր տնօրէնութեան պաշտօնին, զոր կը վարէ մինչեւ 1944: Իր առաջարկով եւ կազմած կրթական ու ուսումնական ծրագրով Մելգոնեանը կը վերածուի երկրորդական լաւագոյն հաստատութեան, կառավարական վաւերացումով: Կիպրոսի մէջ իր մշակած կրթական ծրագիրը հիմը հանդիսացաւ նաեւ Միջին Արեւելքի կրթադաստիարակչական ծրագիրներուն: Ընտրուած է անդամ Կիպրոսի թեմական ժողովին, որուն առաջարկով խմբագրած՝ թեմին նոր կանոնագրութիւնը:

1945ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսէն կը հրաւիրուի Անթիլիասի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան դարեմանքը՝ դասախօսելու հայ հին մատենագրութեան պատմութիւն, ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, Հայաստանեայց եկեղեցիի պատմութիւն, ընդհանուր ազգաց եւ հայոց պատմութիւններ, զորս կ'աւանդէ մինչեւ 1949 թուականը, երբ հիւանդանալէ ետք կը կոչուի հանգստեան: 1945-46ին վարած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանի «Հասկ» ամսաթերթի խմբագրութիւնը:

Կանուխէն անդամագրուած է ՀԲԸՄի, որուն հաւատաւոր ծառայողներէն եղած է: Երկար ատեն եղած է ատենադպիրներէն Բարեգործականի Պէյրութի մասնաժողովի, կրթական յանձնախումբին: 1925էն 1936 թուականներուն Լիբանանի շրջանի Բարեգործականի ղեկավարներէն է եղած: 1948ին արժանացած է Միութեան վերերանի վկայականին:

ՄԱՅԸ

Յետ երկարատեւ հիւանդութեան մը կը մահանայ Մարտ 7, 1951ին, Պէյրութի մէջ: Յուղար-

կաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ յաջորդ օր, Մարտ 7ին, գաղափարի ընկերներու, Մելգոնեանի նախկին սաներու, բարեկամներու եւ ծանօթներու խումն բազմութեան մը ներկայութեան:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀՈՒՆՁՔԸ

Թօփճեանի պատմա-բանասիրական գործերն են՝ «Տուցակ Ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ Վարդապետի» Մասն Ա., Վաղարշապատ, 1898 եւ Մասն Բ., Վաղարշապատ, 1900, «Տուցակ Սեւանի Վանքին գրչակիրներու» (անտիպ), «Մարիպաս Կատինայի Ատրերգ (Քարցունի) Ժամանակագրութիւնը» գոր գտաւ Փարիզի Ազգային Մատենադարանի ձեռագիրներուն մէջ եւ անոր բնագիրին թարգմանութիւնն ու քննադատութիւնը կը հրատարակէ Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրին մէջ, 1903, "Armenien Vor Und Wahrend Der Araberzeit" (Հայաստան արաբական տիրապետութենէն առաջ եւ անոր միջոցին) հրատարակուած՝ 1904ին, գերմաներէն «Հանդէս Հայագիտութեան» թերթին մէջ, "Die Inneren Zustände Von Armenien Unter Asot I" (Հայաստանի ներքին վիճակը Աշոտ Ա.ի ժամանակ) հրատարակուած՝ 1904ին, նախ Պերլինի Արքայական Սեմինարի պաշտօնաթերթին մէջ, "Die Anfänge Des Armenischen Monchtums Mit Quellenkritik" (Հայոց եկեղեցիի սկզբնաւորութիւնն ու հայ վանականութիւնը) հրատարակուած Zeitschr, Für Kirchengeschichte թերթին մէջ եւ ապա առանձին գրքոյկով 1904ին. նոյն

գործը թարգմանուած է նաեւ հայերէնի («Լոյս» 1905):

"Die Politische Und Kichengeschichte Armeniens Under Asot I Und Smbat I" (Հայաստանի քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութիւնը Աշոտ Ա.ի եւ Սմբատ Ա.ի ժամանակ) նախ հրատարակուած գերման հանդէսներու մէջ եւ ապա առանձին հատորով, 1905ին Պերլինի մէջ: Հայ, արաբ, ասորի, բիւզանդական աղբիւրներու ուսումնասիրութեամբ գրուած իր այս գործը, որ Բագրատունեաց շրջանի պատմութեան համար բերաւ

նորութիւններ եւ արժանացաւ գնահատութեան եւ նախապէս յիշուած «Արմաշ»-ի վանքին ձեռագիրներու ցուցակ»ը (անտիպ):

Այս գործերէն զատ, Դոկտ. Թօփճեան ստորագրած է բազմաթիւ ուսումնասիրական յօդուածներ այլեւայլ հանդէսներու մէջ, ինչպէս՝ «Արարատ», «Հանդէս Ամսօրեայ», «Լոյս», «Հասկ», եւայլն:

Թօփճեան ունի միջնակարգ վարժարաններու յատուկ դասախօսական ձեռնարկներու շարք մըն ալ (հայոց պատմութիւն, հայ մատենագրութեան պատմութիւն, եկեղեցւոյ պատմութիւն, փիլիսոփայութիւն), որոնք կը մնան անտիպ:

Ան բացի ռուսերէնէ եւ գերմաներէնէ գիտէր նաեւ ֆրանսերէն, անգլերէն եւ ասորերէն: Ասորերէնի դասատու եղած է Եղիշէ Դուրեան Սրբազանին (Արմաշ), իսկ գերմաներէն դասաւանդած է Շահէ Գասպարեան Սրբազանին (Անթիլիասի դպրեվանքի տեսուչ):

ՓՐՈՅ. Մ. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

Խարբերդ, 1885 – Պեյրուժ, Մայիս 25, 1935

Ծնած է Խարբերդ 1885ին, նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Ս. Կարապետ վարժարանին մէջ: 1895ին մտած է Խարբերդի Եփրատ Գոլէճը զոր ավարտած է 1902ին: 1902-1910ը պաշտօնավարած է իբր ավագ-ուսուցիչ, տնօրէն-ուսուցիչ Տիգրանակերտ, Մեզիրէ, Մալաթիա, Չմշկածագ եւ Խարբերդի Կեդրոնական վարժարանին մէջ իբր ավագ ուսուցիչ Յովհաննէս Թլկատինցիի տնօրէնութեան օրով:

1910ին մեկնած է Ամերիկա եւ մտած է Ելլ Զամալսարանը հետեւելով դաստիարակութեան դասընթացքին (education), ինչպէս նաեւ ազատ ունկնդիր եղած է մարդաբանութեան, քաղաքական փիլիսոփայութեան, հոգեբանութեան, ընդհանուր պատմութեան ճիւղերու դասընթացքներուն: 1912ին յաջող քննութեամբ մը արժանացած է Պսակաւոր Արուեստից վկայականին:

1912ին Ուստրի մէջ կազմակերպած է «Հայ Մանուկներու Դպրոց» մը: Նոյն տարին մտած է Ուստրի Զլարք համալսարանը աշակերտելով նախագահ եւ աշխարհահռչակ հոգեբան-դաստիարակ Սթանլի Զոլի: Հետեւած է հոգեբանութեան, փիլիսոփայութեան, տղայոց առողջապահութեան, ջղաբանութեան, եւ յառաջ տարած է առանձին ուսումնասիրութիւններ:

1914ին Ամերիկա գտնուած միջոցին ատեն մը զբաղած է «Ազգ»ի խմբագրական գործով: Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան գաւազան մասնաճիւղերու վերակազմութեան գործով պտղտած եւ շրջած է բազմաթիւ քաղաքներ:

1914 Մայիսին մեկնած է Խարբերդ վերադառնալու ծրագրով եւ Հայաստանի վարժարաններուն մէջ պաշտօնավարելու բաղձանքով, Աղեքսանդրիոյ ճամբով: Օրուան քաղաքական եւ թեմական ժողովի հրաւերով դպրոցներու քննիչի պաշտօնը ստանձնած է՝ Պօղոսեան Ազգային Վարժարանի ընդհանուր քննչական տեղեկագիր

մը տալու համար: 1914-1919 վարած է Պօղոսեան Ազգային վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնը, եւ արժանացած գնահատանքի, նոյնհետայն ստանձնած է դասեր:

1917ին, հրաւիրուած է Փորթ Սայիտի Հայկական Գաղթավայրին մէջ «Սիսուան» վարժարանի տնօրէնի պաշտօնին՝ Հ.Բ.Ը.Միութեան կողմէ: Կիլիկեցի ու այլ գաղթականներու, մեծ մասով թրքախօս եւ արաբախօս զաւակներու յաւելումով ընդհանուր աշակերտութեան թիւը կը բարձրանայ 2345 առանց հաշուելու որբերը: Զեմբին ժողովուրդը գաղթելէ վերջ ինքն ալ մեկնած է Կիպրոս, իոնկէ Կիլիկիա մեկնելու մտադրու-

թեամբ: 1921ին ստանձնած է Ատանայի ազգային վարժարանաց վերահսկողի պաշտոնը:

Ֆրանքո-քեմալական համաձայնության կնքումեն վերջ վերադարձած է Լառնաքա (Կիպրոս): 1921ի վերջերը կը մեկնի Պեյրուֆ միանալու համար իր միակ դստեր ուր նոր ազատած էր թրքական եաթաղանէն: 1924ի վերջերը ազգային երկսեռ վարժարանին տնօրէնութեան պաշտօնով կը մեկնի Դամասկոս, սակայն դժբախտաբար

հազիւ տարին լրացած անողոք հիւանդութիւնը (ջղային տկարութիւն) ծայր կու տայ, կ'անդամալուծուի: Բժիշկները կ'արգիլեն իրեն մտաւոր զբաղում եւ ասիկա ծանր հարուած մը կ'ըլլայ իրեն համար:

Տաս երկար տարիներ անկողնոյ ծառայելէ ու տառապելէ յետոյ ժամկոչեան կը մահանայ Մայիս 25, 1935ին եւ մարմինը կ'ամփոփուի Պեյրուֆի Ֆըրն Շըպպէթի Ազգային Գերեզմանատան մէջ:

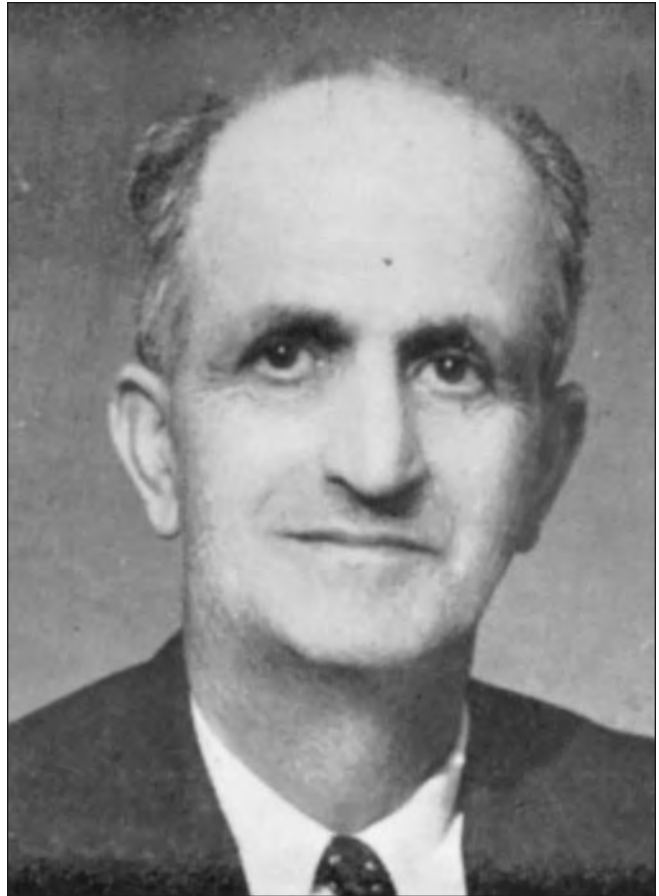
2014 ԻՍԿԵՆՏԻԲԵՆ

Հաճի-Հապիպի (Մուսա Լեռ), 1890 – Պեյրուիթ, 1972 ??

Աւագանի անունով Միսաթ, ծնած է 1890ին, Մուսա Լեռան Հաճի-Հապիպի գիւղը: Իր նախնական ուսումը կը ստանայ տեղւոյն եւ Անտիոքի ծխական վարժարաններուն մէջ: Կը յաճախէ Նաեւ ծննդավայրի Հայ Բողոքականաց դպրոցը, աշակերտելով հմուտ քարոզիչ Կարապետ Իսթամպուլեանի (վերջէն վերապատուելի):

1903-1904, հորը՝ Մարտիր աղային, որպէս յեղափոխական ձերբակալումովը, տուներնին խուզարկութեան կ'ենթարկուի եւ կը ձերբակալուի ինքն ալ եւ Վ. Վրթանեսեանի հետ, գիւղապետ Մովսէս Պաղթիչեանի տունը տարուելով գանակոծութեան կ'ենթարկուի եւ կ'առաջնորդուի Սուէտիոյ կեդրոնի զօրանոցը: Հօրը բանտէն արձակուելէն ետք, ընտանիքին տնտեսական անձուկ վիճակը բարոքելու նպատակով, դպրոցը ձգելով, Մուսա Լեռան բարձունքներուն վրայ կովարածութիւն կ'ընէ: Իսկ յաջորդ երկու տարիները Էքիզ-Քէօփրիյի մէջ, դժնդակ պայմաններու տակ կը ձեռնարկէ գիւղատնտեսութեան: Ապա կը մեկնի Անտիոք եւ կ'աշխատի դերձակ Նազարէթ Շերպէճեանի մօտ, մինչեւ թրքական Սահմանադրութեան հռչակումը:

Անտիոքի 1909 Ապրիլ 6ի ահաւոր կոտորածին, հրաշքով կ'ազատի եւ երկու գիշեր բանտ մնալէ ետք, պատերազմական ատեանին կողմէ հարցաքննութեան ենթարկուելով, կ'ազատի եւ Եգիպտոսի վրայով կը մեկնի Ամերիկա, ուր կը մտնէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերէն ներս: Հոն կը թրծուի յեղափոխական ուղիով եւ 1911ին կը վերադառնայ իր գիւղը, ուր կը հիմնէ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան մասնաճիւղ մը, իր ստացածը աւելիով վերադարձնելով իր ծննդավայրի երիտասարդութեան: Ան կ'ըլլայ հոգաբարձու եւ 1912ին կը հիմնէ ՀԲԸՄի մասնաճիւղ մը, օգտակար հանդիսանալու մտօք դպրոցին հովանաւորութիւնը ստանձնող այդ Միութեան:

1914ի խառնակ օրերուն, Ազգային Իշխանութեան որոշումով, Անտիոքէն, որպէս պատուիրակ, Պատուելի Տիգրան Գունտազճեանի հետ կ'ուղարկուի Քեսապ՝ ուղղութիւն տալու համար շրջանի ազգային հրատապ հարցերուն:

1915ին, Քեսապի տեղահանութեան հրամանը ելած օրն իսկ, Անտիոք ժամանած Քեսապի պատուիրակութեան հետ գումարուած ժողովին կը մասնակցի եւ պատուիրակութեան անդամներէն, Սր. Հրթրըրը, առանձինս Հալէպ դրկելու որոշումին թեր կ'արտայայտուի:

Անտիոքի եւ շրջակայ հայութեան գաղթի հրամանը յայտարարուելէն օր մը ետք, Իսկէնտերեան ձերբակալուելով, Անտիոքի եւ Սուէտիոյ

շուրջ 24 երեւելիներու հետ, կը քշուի Համա:

Համայի մէջ, վատ հայու մը մատնութեամբ կը ձերբակալուի եւ շաբաթ մը բանտարկուելէ ետք, ազատ կ'արձակուի ու կը մտնէ զինուորական վառելանիւթի կապալառու բարի արաբի մը քով՝ որպէս փայտահատութեան գործակատար: Ան իր ճարտարութեամբ ու ճկունութեամբ շուտով կը դառնայ գործին ղեկավարը: Համայի մէջ, ան մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ գաղթական հայութեան բեկորներուն, մասնաւորաբար գործ հայթայթելով իր հայրենակիցներուն: 1917ին կ'ամուսնանայ Լիզպէթ Գարա-եագուլպեանի հետ, որուն անձնական դասատուն եղած էր Երուսաղ Օտեան:

Համայի մէջ կրկին ու կրկին հետապնդուելով, կը փախչի եւ գաղտագողի ու ծպտեալ վիճակով կը հասնի Չահլէ, Լիբանան: Հոս կ'ըլլայ զինուորական մթերանոցի պաշտօնեայ եւ ընտանիքն ալ բերել տալով կը մնայ մինչեւ 1918 Սեպտեմբեր:

Թրքական ուժերու շրջանէն հեռացումի ընթացքին, զահլէաբնակ հայերու կողմէ, ազգային գործերը վարելու համար ընտրուած մարմնին ատենապետը կը դառնայ: Այս շրջանին իր տան մէջ կը հիւրասիրէ ու կը պահէ Փրոֆ. Յակոբ Մարթայեանը (Մուսթաֆա Զեմալի խնդրանքով, հետագային Յակոբ Տիլաչար անունով ծանօթ, կը դառնայ յարգուած անուն մը Թրքական Հանրապետութեան մէջ, որպէս Նորագոյն թրքական լեզուին եւ այբուբենին հիմնադիրը) եւ երկու ուրիշ անտէր հայուհիներ:

Հայկական Լեգեոնին Պէյրութ մուտքին, կը փոխադրուի Պէյրութ եւ Լեգեոնի ղեկավարներուն թելադրանքով կը մեկնի Համա-Հոմա, այդ շրջանին մէջ գտնուող շուրջ 70 հազար հայրենակիցներուն մէջ կը կազմակերպէ հաւաքոյթներ, Ազգային Պատուիրակութեան պետ Պօղոս Նուպարի հայկական դատին ի նպաստ:

Հայկական կամաւորական բանակին Կիլիկիոյ մուտքով խանդավառ, կը մեկնի Տօրթ-Եօլ եւ հոն կարեւոր պաշտօններ կը վարէ Երիտասարդաց Միութեան մէջ: Կ'ըլլայ միջ-կուսակցականի ատենադպիր, ներկայացնելով ռամկավարները հոն,

Լսարանի, թատերախումբի վարիչ եւ ժողովուրդը զինելու գործին գլխաւոր դերակատարը:

Որոշ դեր կ'ունենայ յատկապէս արտասահմանէն մեծաքանակ զէնքերու փոխադրման գործին կապակցութեամբ՝ թէ՛ Տօրթ-Եօլի եւ թէ՛ Մուսա Լեւան շրջանին համար:

Տօրթ-Եօլի շրջանի կառավարիչ Լեոթնան Լըմերի հետ, ազգային հարցերու շուրջ ծագած տարակարծութեան մը որպէս հետեւանք, կ'ունենայ զէնքի բախում մը, որուն պատճառով կը մեկնի Մուսա Լեւ: Հոն կը հաստատուի իր պապենական օճախը շէնցնելու եւ շրջանը զինելու գործին:

Յետոյ կ'անցնի Պէյրութ, ապա Մուսուլ, Պաղտատ եւ հոսկ ապա 1925ին կը հաստատուի Զերքուք: Հոս, Նորակազմ գաղութին դպրոց մը բանալը, կ'ըլլայ իր առաջին գործերէն մէկը: Ապա, իր նիւթական անսախանձելի վիճակին հակառակ, կը գնէ ազգային գերեզմանատան հողը եւ կը հիմնէ ՀԲԸՄի մասնաճիւղ մը:

Գործի մարդու հմուտ ճկնութեամբ ու հերքիլէան ջանքերով, ան կը շինէ իրեն համար պատուաւոր դիրք մը, բարձր վարկ մը ապահովելով տեղւոյն արաբ, քիւրտ ու թուրք ժողովուրդներուն քով եւ վստահելի անուն մը կառավարական թէ զինուորական շրջանակներու մէջ: 1945ին կը փոխադրուի Պաղտատ: 1941ի պետական յեղաշրջումի ընթացքին, անիրաւ ամբաստանութեամբ մը, 17 օր, քննութեան համար, կը բանտարկուի:

1949ին ընտանեօք կը փոխադրուի Պէյրութ եւ կը հաստատէ առետրական իր տունը: Ան պատասխանատու պաշտօններ կը վարէ ՌԱԿի թէ Լիբանանի Թէքէեան Մշակութային Միութեան մէջ: 1959ին, գործունեութենէն դադրած ճեպել Մուսայի Հայրենակցական Միութեան կազմակերպիչներէն մէկը կ'ըլլայ, եւ գնահատելի դեր կը կատարէ «Յուշամատենան Մուսա Լեւան» հատորի հրատարակութեան մէջ:

Իր կեանքի մայրամուտին մօտեցած տարիքին իսկ, ան կը վազէ ուր որ անկ է, օգտակար դառնալու իր գաղափարական ընկերներուն եւ թէ հայրենակիցներուն:

ՎԵՐ. ՆԱԶԿԱԿ ԽԱՉՈՅԵԱՆ

1870 – Դեկտեմբեր, 1940

Ծնած է Արեւելահայաստան 1870ին: Երիտասարդ տարիքէն ուներ կոչում դառնալու եկեղեցական եւ ծառայելու ազգին: Երկրորդական վարժարանը ավարտելէ ետք կը մտնէ Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի աստուածաբանական բաժանմունքը, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ըլլայ: 1892-1895ին որպէս քարոզիչ կը ծառայէ Տիգրանակերտի Զայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ համայնքին:

Այնուհետեւ կու գայ Միացեալ Նահանգներ բարձրագոյն համալսարանական կրթութեան եւ 1895ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ Իւնիըն Աստուածաբանական ճեմարանէն: Կը հետեւի Նաեւ Նիւ Եորքի Զայ Աւետարանական դասընթացքներուն, որուն կը հսկէր Վեր. Կարապետ Ներկարարեան: Ամերիկեան բողոքական պատուելի մը՝ Շոֆֆըր, որուն հայրը եղած էր առաջին միսիոնարներէն Թուրքիա այցելող, կը հրաւիրէ զինք Նիւ Եորքի եկեղեցիներէն մէկուն մէջ ծառայելու: Աւելի ուշ, շնորհիւ իրեն, Նոյեմբեր 14, 1896ին, ծնունդ կ'առնէ Նիւ Եորքի Զայ Աւետարանական Եկեղեցին, որուն առաջին հովիւը կը Նշանակուի ինք:

Աւանդապահ հայ եւ հայկական արմատներուն կառչած հայկականացած համայնք մը կը բերէ եկեղեցիին շուրջ, առաւելաբար պանդուխտ նոր գաղթականները հրաւիրելով: Որպէս առինքնող դէմք կը սիրուի իր շրջապատէն ու ընդհանրապէս հայ կեանքէն: 1896-1901 տարիներուն մնաց նորաստեղծ եկեղեցիին հովիւը: Ան մաս կազմեց Զայկական Գաղթային Ընկերակցութեան, որ ամերիկահայ կեանքի անդրանիկ կազմակերպութիւն-

ներէն էր, որ օգտակար եղաւ հայ գաղթականներուն Ամերիկա բնակութիւն հաստատելու աշխատանքին: Հաստատուած էր Նիւ Եորք 1920ին եւ օգնած հազարաւոր հայ պանդուխտներու ընկերային, բժշկական, օրինական, փոխադրական, կեցութեան, գործ գտնելու աշխատանքին:

Մաս կը կազմէ 1900էն ի վեր Նիւ Եորք լոյս տեսնող «Կոչնակ» հայկական շաբաթաթերթի խմբագրական կազմին: Ունի մեծ թիւով յօդուածներ լոյս տեսած այդ թերթի սիւնակներուն մէջ:

Անոր ազգային գաղափարական հեռանկարները մեծապէս մնացին կապուած ռամկավար գաղափարախօսութեան հետ եւ այդ պատճառով ալ ան հակեցաւ դէպի այս կուսակցութիւնը: Կ'աշխատակցի ռամկավար եւ ազատական մամուլին ու այնուհետեւ ՌԱԿի օրկաններուն: Մաս կը կազմէ 1920ականներուն, Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան դիւանագիտական յանձնախումբին:

Զայ Աւետարանական տարբեր եկեղեցիներու մէջ ծառայելէ ետք կ'անցնի Արեւմտեան Ամերիկայի շրջանը եւ 1905ին կը հիմնէ Կետցեմանէի Զայկական ծուխը Լոս Անճելըսի մէջ. այդ շրջանին եւս կը դառնայ գլխաւոր մղիչ ուժը իր համայնքին՝ կազմակերպելով զանազան շարժումներ:

1894-1896 Համիտեան ջարդերու հետեւանքով, երբ կը մտածուէր ծնունդ տալ բարեսիրական Ընդհանուր Միութեան մը, Գահիրէի մէջ կը հիմնուէր ԶԲԸՄը, 1906ին, Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորութեամբ: Վեր. Խաչոյեան այդ օրերուն կը

դառնար Ամերիկայի մեջ առաջին շեփորողներէն մէկը Միութեան ու անոր առաքելութեան: Ան ծառայեց Միութեան եւ Շրջանակային Յանձնաժողովի տնօրէնութիւնը վարեց շրջան մը, գաղափարակից իր ընկերներուն հետ Ամերիկայի տարածքին վրայ բանալով նոր մասնաճիւղեր եւ հրաւիրելով ամերիկահայութիւնը անդամակցելու ԶԲԸՄին: Անոր միջոցաւ ալ ան հասաւ պանդուխտ շատ մը հայերու: Բարեգործականի Կեդրոնական Վարչական Ժողովը գնահատելով իր տարիներու վաստակը զինք կը պարգեւատրէ Միութեան «Պատուակալ Ցկեանս Անդամ» կոչումով:

1906ին Շիբակոյէն ծանօթ գորգավաճառ Կարապետ Փուշման կը հիմնէ Հայկական Կրթական Ընկերակցութիւնը, հաստատելով «Մերին Լ. Փուշման» Հիմնադրամը, տրամադրելով 25 հազար տողար, որուն տոկոսային եկամուտը պիտի տրամադրուի ամերիկահայ ուսանողներուն: 1910ին այս հիմնադրամին հետեւելով կը հիմնուի Հայ Ուսանողաց Միութիւնը՝ օգտակար ըլլալու հայ ուսանողներու: Այս միութեան համար եւս Վեր. Խազոյեան կը տանի լուրջ աշխատանք:

Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե. Կաթողիկոսը 1912ին Պօղոս Նուպարը նշանակեց Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ պաշտպանելու հայոց իրաւունքները միջազգային ատեաններէն ներս: 1919ին փաշան մեկնեցաւ Փարիզ գլխաւորելով Փարիզի Խաղաղութեան Համաժողովը եւ ներկայացնելու հայկական իրաւունքները: Այս նախաձեռնութեան համար անհրաժեշտ էր մեծագումար նիւթական օժանդակութիւն եւ հոս եւս Խազոյեան, հակառակ տարապայման վիճակին կատարեց իրեն վստահուած գործը զոյացնելով նիւթական ապահովութիւն մը Ազգային Պատուիրակութեան համար:

Ակնյայտ մասնակցութիւն բերաւ 1916ին Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան հիմնադրութեան մէջ. ան եղաւ առաջինը որ գծեց եղբայրակցութեան նախնական ծրագիր-կանոնագիրը: Ատենի Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդ Բաբգէն Եպս. Կիւլէսերեանի, Վեր. Կ. Մանաւեանի եւ այլ

ազգային քաղաքական առաջնորդներու հետ համախորհուրդ այս եղբայրակցութիւնը ծնունդ առաւ, օրուան պահանջներէն թելադրուած, յօգուտ գաղթահայութեան եւ անոր քրիստոնեական հաւատքին: Երկար խորհրդածողովներէ ետք պատուելի Կարապետ Մանաւեանի տան մէջ, Ուստր, Փետրուար 28, 1916ին գումարուեցաւ անդրանիկ հանդիպումը Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան եւ ներկայ գտնուեցան հիմնադիր անդամները՝ Բաբգէն Եպս. Կիւլէսերեան, Վեր. Կարապետ Մանաւեան, Վեր. Խաչատուր Կ. Պեննէեան, Վեր. Հայկակ Խազոյեան, Վեր. Անդրանիկ Ա. Պետիկեան, Վեր. Միհրան Գալայճեան, Փրոֆ. Մարտիրոս Անանիկեան, Փրոֆ. Յարութիւն Տատուրեան, Փրոֆ. Վահան Պապասինեան, Գարեգին Կիրակոսեան, Կարապետ Փուշման եւ Նազարեթ Կիւմիւշկերտան: Մայիս 27, 1916ին, հիմնադիր անդամները Ֆիլատելֆիոյ Պինկիլմ Տան մէջ ծնկաչոք կատարեցին իրենց ուխտը նախագահութեամբ Բաբգէն Սրբազանին: Այդպէս ալ ծնունդ առաւ Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութիւնը:

Առաջին Աշխարհամարտէն ետք, հայ աւետարանականները շարունակեցին իրենց օժանդակութիւնը բերել գաղթականութեան օգնութեան գործին եւ Խազոյեան եղաւ այդ գործին զուկը անցած անձնուրաց նուիրեալը: Հիմնուեցաւ Ամերիկայի Հայ Աւետարանակալական Միութիւնը (Armenian Missionary Association of America – AMAA) Յունիս 7, 1918ին, Ուստրի մէջ: Խազոյեան հոս եւս դարձաւ անոր հիմնադրութեան դայեակներէն մին: Ան մնայուն կերպով ճամբորդեց Ամերիկայի տարածքին, հայաշատ քաղաքէ քաղաք ապահովելու համար նիւթական միջոցներ այս նպատակին համար:

Յոգնիլ չգիտցող ազգասէրն էր ան, եկեղեցւոյն եւ Նաեւ՝ գաղափարի քաջ զինուորը: Ան դարձաւ հոմանիշ յամառ աշխատանքի եւ իրագործումներու: Անոր ներկայութիւնը յոյս կը ներշնչէր իր շուրջիներուն եւ մանաւանդ գործակիցներուն:

Կը մահանայ Դեկտեմբեր 1940ին:

ՄԵՐԻՔ ԿԵՊԵՆԵՆ

Չորք-Մարգպան, 1887 – Նիկոսիա, Դեկտեմբեր 2, 1962

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ծնած է Չորք-Մարգպանի (Տորթ-Եօյ) Օճագլը գիւղը 1887ին: Հայրը՝ Կարապետ աղան, երգախառն հեքիաթներ պատմելու վարպետ էր:

Մեծ թիւ մը ուներ ան թալիսմաններու եւ կը գործածէր զանոնք որպէս տենդի բոլոր տեսակները կտրելու միջոց:

Շատ փոքր տարիքին, 1895ին, Սեդրակ Կեպենլեան ականատես կ'ըլլայ իր ծննդավայրի եւ մօտակայ գիւղերուն մէջ կատարուած թրքական վայրագ յարձակումներուն:

Սասունի 1894ի կոտորածին արդիւնք էին նաեւ Կիլիկիոյ այլ շրջաններու վրայ եղած թրքական յարձակումները, որոնք մեծ յուզում յառաջացուցած էին քաղաքական աշխարհին մէջ:

Այդ օրերուն էր նաեւ որ Վանի անգլիական հիւպատոսը՝ Հովվարտ, իր կառավարութեան կողմէ Բաղէշ եւ Սասուն ղրկուած էր քննութիւն բանալու համար կոտորածներու մասին: Հիւպատոսին տուած տեղեկագիրը աննպաստ էր Օսմանեան իշխանութեանց համար:

Ասոր որպէս հետեւանք՝ անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական կառավարութիւնները տեղւոյն վրայ ղրկեցին Քննիչ Մարմին մը, որ ծնունդ տուաւ Բարենորոգումներու այն հռչակաւոր ծրագրին, որ ծանօթ է «Մայիսեան Րէֆորմներ» անունով:

Ահա՛ այսպիսի շրջանի մը մէջ Կեպենլեան հասակ պիտի առներ:

Քսանմէկ տարեկանին՝ 1908ի ամրան, արդէն իր մէջ կը խմորուէին ապագայ ազգային գործիչ դառնալու հունտերը:

Սիրուած էր իր հայրենակիցներէն: Ինք ալ խանդավառ էր նոր սահմանադրութեամբ եւ Չորք-Մարգպանի վարի եկեղեցւոյ բակին մէջ թրքերէն լեզուով շատ ծափահարուած ճառով ան վեր կ'առներ «ազատութեան, արդարութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան» լրզունգները:

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ ԴԵՊԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

1909ի Մարտ 31ին մայրաքաղաք Պոլսոյ մէջ կատարուած քաղաքական յեղաշրջումով սուլթան Ապտիլ Համիտ կը վերատիրանար Օսմանեան կառավարութեան եւ կառավարութեան գլուխ եղող երիտթուրքերը փախուստ կու տային: Ապրիլ 1ով Ատանայի մէջ սկսած կոտորածները կը տարածուին Կիլիկիոյ զանազան շրջանները: Կեպենլեան Օճագլի իր գիւղին բնակչութեան հետ կ'ապաստանի Չորք-Մարգպան՝ ետին ձգելով այրուող ու հետզհետէ աւերուող հայկական իր գիւղը: Արիւնալի այս յարձակումներուն զոհ կ'երթային 48 հայեր, մեծամասնութեամբ՝ օճագլըցիներ:

Ապրիլ 3ին կը սկսի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը: Հոս պետք ենք արձանագրել որ Չորք-Մարգպանի մէջ նախ հնչակեան գործիչները

կազմակերպած են տեղւոյն քաղաքական եւ ուսումնական կեանքը: Աւելի ուշ քաղաքի հնչակեաններն ու անոնց համակիրները գրեթէ ամբողջութեամբ կը յարին Վերակազմեալ Հնչակեաններուն, իսկ 1908ին, Վերակազմեալներուն մեծամասնութիւնը, միանալով անկուսակցականներու հետ, ծնունդ կու տայ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան, որ բաւական ժողովրդականութիւն կը վայելէր աւանին մէջ: Կային կարգ մը դաշնակցականներ եւս, որոնք համերաշխաբար կը գործակցէին ռամկավարներուն հետ:

Այսպէս ուրեմն, Չորք-Մարգպանի Մեծ Հերոսամարտի վաղորդայնին, քաղաքին մէջ կը տիրէր օրինակելի համերաշխութիւն մը, որ մահու ու կենաց օրերուն պիտի տար իր պտուղները, որոնցմէ պիտի օգտուէին բոլորը: Մինչեւ Ապրիլ 18 տեւող հերոսամարտը զինադադարի կնքումով վերջ կը գտնէ եւ կը ստորագրուի դաշնագիր, ուր Քիլիատես Էֆենտին, որ կը յարէր Երիտթուրքերուն, կը ներկայացնէր նախատեսուած բարենորոգութիւններու ծրագիրը: Մինչ այդ, քանի մը օր առաջ արդէն Երիտթուրքերը վերադարձած էին Պոլսոյ մէջ իրենց իշխանութեան:

Սեդրակ Կեպեկեան մաս կը կազմէր այս հերոսամարտին, որմէ անմիջապէս ետք, 1909ին, Պոլսոյ մէջ հիմնուած Միացեալ Ընկերութեան Որբանոցին առաջին ուսուցիչներէն կ'ըլլայ:

Եգիպտահայ հնագէտ Տիգրան խան Զէլէկեանի բարերարութեամբ Չորք-Մարգպանի մէջ կը հիմնուի նշանաւոր Զէլէկեան որբանոցը, որ կը դառնայ բարիք մը: Բարերարը ծանօթանալէ ետք աւանին կարիքներուն ու տեղեկանալով հարիւրաւոր որբերու գոյութեան մասին, կը հիմնէ որբանոց-կրթարանը:

Յուլիս 22, 1910ին երբ Կարապետ պէյ Շերիտճեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը Գահիրէէն կու գայ Չորք-Մարգպան որբանոցի հողի գնման եւ շէնքի կառուցման նպատակով, կը հիմնուի նաեւ ՀԲԸՄի տեղական վարչութիւնը:

Պէտք է ըսենք որ այս հաստատութեան հիմնադրութեան մէջ խոշոր ներդրում կ'ունենայ ՀԲԸՄը, անմիջական հսկողութեանը տակ ընկեր

Միքայէլ Նաթանեանի: Հոս կը հրաւիրուի Սեդրակ Կեպեկեան ֆրանսերէն լեզու դասաւանդելու: Չինադադարէն ետք, 15 հազար հայութենէ 3000 հայութիւն մը կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, ուր կը վերաբացուի Զէլէկեան որբանոցը ընդունելով մօտ 600 որբեր: Այնուհետեւ կը բացուի նաեւ Սիսուան որբանոցը:

Արձանագրենք որ Սեդրակ Կեպեկեանի ծննդավայր Օճագլի ՀԲԸՄի մասնաճիւղը հիմնուած է 1919 Մարտին եւ զինադադարէն ետք զիւղի 2500 հայերէն վերադարձած էին միայն 600 հայեր, որոնք Կիլիկիոյ պարպումէն ետք վերջնականապէս հեռացան իրենց հայրենի գիւղէն:

Տօրթ-Եօլի մէջ Կեպեկեան հիմնած է «Սիսուան» խմորատիպ թերթ մը գործակցութեամբ ուրիշ պատուական տօրթ-Եօլցի մտաւորական ընկերոջ մը՝ Արիս Շաքլեանի: Այնուհետեւ հաստատուած է Ատանա, փախուստ տալով թրքական պետութեան խժոժութիւններէն:

ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿԷ ՍՈՒՐԻԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱԳԻՐ ԹԵՐԹԸ՝ «ՀԱՅ ՁԱՅՆ» ՕՐԱԹԵՐԹԸ

1918ին կ'անցնի Հալէպ, ուր կը հրատարակէ սուրիահայ տպագիր առաջին պարբերականը հանդիսացող «Հայ Ձայն» ազգային, քաղաքական եւ տնտեսական ամենօրեայ անկախ օրաթերթը, քաջալերութեամբ իր հայրենակիցին ընկեր Մարտիրոս Տէր Ստեփանեանին, որ այս ծրագրին համար կը տրամադրէ 100 օսմանեան ոսկիի նուիրատուութիւն մը: Այդ գումարով Կեպեկեան, բաւական դժուարութիւններէ ետք, կը գնէ Աճեմեաններուն հնօրեայ մէկ մամուլը եւ տառերը, որոնց հարթումին մէջ դեր կ'ունենան Հալէպի նշանաւոր Պարոնները (Մազլումեանները), որոնք ձեռք կը բերեն անգլիական իշխանութիւններէն «Հայ Ձայն» անունով այդ թերթին հրատարակութեան արտօնութիւնը: Թերթը կը գտնէ լաւ ընդունելութիւն: Կ'ունենայ մեծ թիւով աշխատակիցներ, որոնց կարգին ընկեր Միհրան Տէր Ստեփանեանը (Դաւիթ), որ իր առաջին լրագրական փորձերը ... հոն կը սկսի կատարել, տեղական ազգային լրերը սիւնակով կամ որպէս տեղեկաբեր:

Նոյն տարուան Յոկտեմբեր 28ին, անգլիական բանակը արդեն գրաված էր Հալեպը եւ Մուսթաֆա Քեմալ կը նահանջէր իր «Եղլտըրըմ օրտու»ին մնացուկներուն հետ: Եղեմնը վերջացած էր եւ իրենց պահուըտած տեղերէն դուրս կու գային ազգային ծանօթ դէմքերը, որոնց կարգին Սեդրակ Կեպեկեան իր կնոջ Ռեբեկային հետ: Անոնք կը բնակէին Հալեպի մարոնիներու եկեղեցին եզերող Հարըթ Չապալ փողոցին վրայ: Ընդհանուր խնդութեան օրեր էին, վերջապէս:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԵԶ

1919 Յոկտեմբերին լուր տարածուած էր թէ Անգլիա եւ Ֆրանսա կնքած էին համաձայնութիւն մը, որով անգլիական զօրքերը պիտի քաշուէին Կիլիկիայէն, Մարաշի եւ Այսթապի շրջանէն, ինչպէս նաեւ՝ Սուրիա-Լիբանանէն, եւ ամբողջ այդ շրջանները ֆրանսական հոգատարութեան պիտի յանձնուէին: Վստահութիւն մը եկած էր նախկին կիլիկեցի հայերուն մօտ ֆրանսացիներու նկատմամբ, մանաւանդ երբ Յոկտեմբերին թրքական հրոսախումբի մը դէմ ֆրանսական զօրքեր սկսած էին հալածանքներ կատարել:

Կիլիկիա վերադարձի օրերուն, 1919-1920ին, Կեպեկեան «Հայ Ձայն»ը կը փոխադրէ Ատանա, ուր որպէս պաշտօնաթերթ կը ծառայէ Ռամկավար Կուսակցութեան Կիլիկիոյ Շրջանային Վարչութեան: Լոյս կը տեսնէ երկու թիւ միայն: «Հայ Ձայն»ը սկիզբը որպէս անկախ թերթ սուրիահայ մամուլի տպագիր առաջին թերթն էր որ լոյս կը տեսնէր Հալեպի մէջ 1918ին: «Հայ Ձայն»ի առընթեր ան կը հրատարակէ նաեւ «Հայ Ցաւ» անունով հայատառ թրքերէն թերթ մը, հասնելու համար Կիլիկիոյ թրքախօս հայրենակիցներուն:

Դժբախտաբար, Կիլիկիոյ հայերուն երազը անկախութիւն ունենալու կը փլէր ֆրանսական բանակին լուռ ու մունջ նահանջովը Մարաշէն: Նահանջող ֆրանսական ուժերուն եւ անոնց ընկերացող հայերուն ուղեւորութիւնը կատարեալ աղետի մը կերպարանքը կը ստանար: Սեդրակ Կեպեկեան Կիլիկիան թուրքերուն յանձնումին եւ անոր պարպումին առթիւ կը գրէ բուռն յօդուածներ

ֆրանսական իշխանութիւններուն դէմ:

Ատանայի մէջ «Հայ Ձայն»ը կ'ունենայ իր կարեւոր խօսքը եւ Կեպեկեան տիրական ուժերէն էր այդ օրերու ռամկավար շրջանակին: Յաճախակի իր կուսակցական գործիչի հանգամանքով այցելութիւնները Կիլիկիոյ զանազան հայաշատ քաղաքները մղեցին զինք անելի ամուր կերպով փարելու մեր կուսակցական աշխատանքին: Ամանոսի եւ Տօրթ-Եօլի հինգ ակումբներու վրայ շուտով իր աշխատանքին կը միանային Մլէիը, Լեւոն Աճեմեանը, Միքայէլ Նաթանեանն ու Հմայեակ Գրանեանը:

Եռուզեմի տարիներ էին. Կիլիկիան կ'ընդունէր այցելութիւնը ռամկավար ծանօթ գործիչներու՝ Միհրան Տամատեան, Տոքթ. Աւետիս Գույումճեան, Հայկազուն Բարունակեան, Ճիմ Չանգալեան, Արմենակ Եկարեան, Արշակ Զօպանեան եւ ուրիշներ, որոնց կ'ընկերակցէր Կեպեկեան:

Դժբախտաբար, Կիլիկիոյ մէջ ազգային գործերը ընկեր Միհրան Տամատեանի կամքով չէին ընթանար: Ֆրանսական դասալքութիւնը սկսած էր արդեն: Սեւրի դաշնագրով Կիլիկիոյ կեսը կորսնցնելէ ետք, միւս կեսն ալ Անքարայի Յոկտեմբեր 20, 1921ի համաձայնութեամբ քեմալականներուն կը վերադարձուէր: Տամատեան Կիլիկիան փրկելու վերջին փորձ մը ըրած էր Օգոստոս 4, 1920ին անկախութեան յայտարարութեամբ, եւ մեր կուսակցութեան կողմէ ընկեր Սեդրակ Կեպեկեան իբրեւ կրթական «նախարար» մտած էր Տամատեանի միօրեայ այդ դահլիճին մէջ: Այդ անկախութիւնը միայն մէկ օր կեանք ունեցաւ, դժբախտաբար, ֆրանսացիներու տխուր դերակատարութեան որպէս արդիւնք:

Ղեկավար մեր մեծ ընկերոջ՝ Միհրան Տամատեանի, այս վերջին փորձը ծախսողած էր: Ազգային Միութեան ու «դահլիճ»ի անդամներուն կարգին Կեպեկեան եւս վտարուեցաւ Կիլիկիայէն:

Այնուհետեւ, Կեպեկեան կ'անցնի Կ. Պոլիս, Սեպտեմբեր 1920ին, Հայ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին ներկայացնելու Կիլիկիոյ շրջանակը: Ժողովին կը մասնակցէին Վահան Թեքեան,

Արտակ Դարբինեան, Տոթթ. Յակոբ Թօփճեան, Արշակ Ալաթյան, Լեւոն Թիւթիւնեան, Ալետիս Թերզիպաշեան, Կարապետ Փափագեան, Գրիգոր Պեօգիկեան...: Տարի մը ետք, արդէն ծնունդ պիտի առնէր Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը՝ միացումովը գաղափարակից կուսակցութիւններու: Կեպենլեան տարաւ դրական լուրջ աշխատանք միութեան ծաւալման գործունեութեան մէջ:

Հալէպ գալով ան դարձեալ կը նուիրուի խմբագրական լուրջ աշխատանքի: Դարձեալ կը սկսի լոյս ընծայել «Հայ Ձայն»ը: 1930ին կը խմբագրէ Հալէպի «Եփրատ»ը, որ կը վերածուէր ՌԱԿի պաշտօնաթերթի: Գաղութահայ կեանքը արդէն սկսած էր շիկանալ կուսակցութիւններու պայքարին պատճառով: Սուրիոյ մէջ ֆրանսական գաղութատիրական կառավարութիւնը կ'արգիլէ իր կեցութիւնը Հալէպի մէջ՝ հաւատք ընծայելով իր մասին տրուած «համայնավար» զրպարտութեան: Ինչպէս պիտի գրէր ընկեր Միհրան Տամատեան. «Հայկական դաւաճանութիւնը բանած էր»:

Իր Կիլիկիա մեկնումով, «Հայ Ձայն»ի խմբագրութեան պաշտօնին կու գան Հայկազուն Արամեան, Լեւոն Աճեմեան եւ Տոթթ. Զիւրքճեան:

ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ ՌԱԿ-Ի ԿԱԶՄԱԴՈՐՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՄ

Չանագան խորհրդակցական ժողովներէ ետք, դեռ 1923 Յունիս 10ին կը կազմուէր ՌԱԿ Պէյրութի ակումբը ատենապետութեամբ ընկեր Յակոբ Չամսարեանի, սակայն պէտք պիտի ըլլար քանի մը տարի ապահովելու իր բարի երթն ու ներկայութիւնը ազգային կեանքէն ներս: Հակառակ փորձառու ընկերներ Միհրան Տամատեանի եւ Տոթթ. Յակոբ Թօփճեանի Պէյրութ բնակութեան, պէտք եղած ուժգնութեամբ ՌԱԿի շրջանակը չէր կրցած կազմաւորուիլ: Մեր երեք ընկերներու հետաքրքրութիւնը առաւելաբար, այդ օրերուն, կ'երթար Կիլիկեան Աթոռի եւ նորաբաց ճեմարանի աշխատանքներուն:

1929ին, Փարիզի մէջ կը գումարուէր ՌԱԿի Դ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը, ուր Սուրիա-Լիբանանի շրջանակը կը ներկայացնէր

Սեդրակ Կեպենլեան: Ժողովի որոշումներու գործադրման համար ան որպէս Սուրիոյ շրջանի կուսակցական գործիչ կը ժամանէ Պէյրութ Դեկտեմբեր 31, 1929ին, իրեն հետ բերելով Փարիզի Ժողովին տեղեկագիրն ու նորընտիր Կեդրոնի թիւ 2 շրջաբերականը, ինչպէս նաեւ Սուրիոյ Շրջանային Վարչութենէն նամակ մը, ուր կը թելադրուէր Պէյրութի մասնաճիւղին «հարկ եղած օժանդակութիւնը» ընել, որպէսզի Պէյրութի տեղական ակումբի վարչութեան աջակցութեամբ «վերակազմէ ակումբը»:

Յստակ էր թէ կուսակցութեան վերին մարմինները Էական կը գտնէին Պէյրութի շրջանակին «վերակազմութիւնը» եւ ժամանակային սահմանափակումը: Անոնք կեցութեան տեւողութիւն չէին կրնար ճշդել Կեպենլեանի համար, ի խնդիր կարեւոր առաջադրանքին իրականացման:

Վարչական յաջորդող ժողովներուն ընթացքին, գործիչի հանգամանքով կը մասնակցի նաեւ Կեպենլեան, նոր եռանդ տալով շարքերուն ու նոր համակարգ մտցնելով մասնաճիւղին կազմակերպչական կառոյցին ու մա'նաւանդ շարքերուն մէջ: Ամանորի առթիւ կը բանախօսէ եւ Յունուար 26, 1930ին, ընկերական ժողովով մը, ան շարքերը տեղեկ կը պահէ Դ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին առած որոշումներու կապակցութեամբ: Հարկ է նշել, որ առաջին անգամ ըլլալով Կուսակցութեան գերագոյն ժողովին մասնակցող անդամ մը այսքան արագօրէն կը ժամանէր Պէյրութ՝ լուսաբանելու եւ բացատրութիւններ տալու տեղեկագրին եւ շրջաբերականին մասին, դնելով Ակումբի մասնակից 41 անդամները պատգամաւորականի մթնոլորտին մէջ:

Ընկերական այս ժողովը արդէն կը հանդիսանար խթան վարչութեան եւ անդամներուն՝ աւելի եւս կազմակերպուելու եւ կ'որոշուի հաստատել խմբապետական դրութիւն մը:

ՌԱԿ Պէյրութի շրջանակին պատմութեան առաջին հանգրուանի աւարտը կը յատկանշուի Օգոստոս 8, 1930 թուականի ընկերական ժողովով, նոյնինքն կուսակցութեան ակումբին մէջ, ուր գլխաւոր բանախօս Ս. Կեպենլեան կ'անդրադառն

Նայ միջկուսակցական համերաշխական աշխատանքներու երկու երեսներուն. ՍԴՀԿ-ՌԱԿ համագործակցութեան եւ երկրորդ՝ ՍԴՀԿ-ՀՅԴ-ՌԱԿ համերաշխական աշխատանքներուն: Լիբանանի գաղութը արդէն սկսած էր լրջօրէն կազմաւորուիլ, մա՛նաւանդ Անթիլիաս տեղափոխումովը Կիլիկիոյ Աթոռին: Ան կ'անդրադառնայ Նաեւ Լիբանան ներգաղթող Նորեկ գաղթականներու հարցին:

Պէյրուքի մեր ընկերները կ'ունենան մեծ վստահութիւն Կեպէնլեանի նկատմամբ, անոր գործնական մարդու առաջադրանքներէն թելադրուած: Ըստ երելոյթին, Օգոստոս 8, 1930էն Յունուար 23, 1931 ժամանակամիջոցին, Կեպէնլեան, մինչեւ իր Կիպրոս մեկնումը, կազմակերպչական կարելոր ծրագրաւորումները կատարած է, իսկ կառուցային առումով՝ մասնաճիւղը տրոհած երեք ակումբներու՝ աշխարհագրական եւ տարիքային նկատառումներով: Կը թուի Նաեւ, թէ ընդհանուր համախոհութիւն մը գոյացած է մասնաճիւղի անդամներուն միջեւ՝ Պէյրուքի «Խազոր կեդրոնական վարչութեան» եւ Ներկայացուցչական կառոյցին շուրջ, որ հետագային պիտի դառնար Լիբանանի Շրջանային Վարչութեան կորիզը:

Լիբանանի մէջ եւս ան աշխատանք կը տանի Սուր քաղաքի մէջ հաստատուած գաղթական հայերուն ցուցաբերելով ամէն տեսակի օգնութիւն: Այդ հայերը, հետագային՝ 1946-1948 տարիներուն, պիտի գաղթէին կազմակերպուած հայրենադարձութեան (ներգաղթի) շարժումով:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԽՍԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԵՋ

1931ին, Սեդրակ Կեպէնլեան կ'անցնի Կիպրոս, ուր կը մնայ մինչեւ իր կեանքին վերջը:

Անհանդարտ իր կեանքը զինք կը մղէ այս անգամ հրատարակելու «Հայ Կիպրոս» պարբերականը: Նիկոսիոյ մէջ Սեդրակ Կեպէնլեան կը

Ձախէն աջ՝ Կեպէնլեան, Գ. Քեշիշեան և Միհրան Տէր Ստեփանեան, Ձախէ, 1930

շարունակէ Նուիրուիլ հայ գիրին ու մշակոյթին: Իր ջանքերով կը հրատարակուի կիպրահայ այդ փոքրաթիւ գաղութին «Յենարան» թերթը: Կեպէնլեան մամուլ հրատարակելու սերը կրցած է փոխանցել Նաեւ իր աշակերտներուն: Երկար տարիներ ան Կիպրոսի մէջ վարած է ուսուցչական եւ տեսչական պաշտօններ Նիկոսիոյ Մելիքեան Ազգային Վարժարանին մէջ:

Կը հիմնէ իր սեփական փոքրիկ տպարանը, ուրկէ լոյս կ'ընծայէր Նաեւ իր «Յենարան» փոքրածաւալ 2 էջով շաբաթաթերթը: Հրատարակած է թարգմանական եւ ինքնագիր մի քանի գրքոյկներ: Գրած է «Օտարին Սէրը» գրքոյկը, հրատարակած է երգարան եւ թարգմանած է Այնթապի հայութեան քաջածանօթ բժիշկ Տոքթ. Շեփիրտի առողջապահութեան կանոններուն մասին գրուած գրքոյկը:

Աշխարհագրականօրէն Լիբանանի մօտ

ըլլալով, Կեպենլեան յաճախ այցելաբար կու գար Պեյրուֆ, ուր կը գտնուէր ՌԱԿի կեդրոնատեղին: Կու գար նաեւ ամառները Չահլէ գիւղաքաղաքին մէջ անցնելու իր արձակուրդները:

«Յովակիմեան» պանդոկին մէջ կ'ըլլար Պոլսոյ նախկին Չաւէն պատրիարքին եւ Գահիրէէն ընկեր Արշակ Ալպոյաճեանի հետ, որ կը նօթագրէր պատրիարք սրբազան հօր յուշերը Մեծ Եղեռնին ու տեղահանութեան հետ կապուած: Մօտ էր նաեւ Մուշեղ (Արք.) Սերոբեանին, որ եղած էր դասընկերը Չաւէն Պատրիարքին, Արմաշի դպրեւանքի օրերէն:

Տօրթ-Եօլցիներ քանիցս դիմած են Կեպենլեանին արձանագրելու եւ հատորի ձեռով հանրութեան յանձնելու Չորթ-Մարգալանի պատմութիւնը: Ան կը մերժէր այդ առաջարկները: Բարեբախտաբար, այդ պատմագրքին խմբագրումի աշխատանքը կրցաւ գլուխ հանել տարիներ ետք, 2006ին, Լոս Անճելըսէն մեր ռամկավար ընկերներէն Դոկտ. Մինաս Գոճայեանը:

Հայրն էր Շահէնի եւ Գեղծինի: Իր գերդաստանը մնաց անպտուղ: Շահէն կը մահանար Լոնտոնի մէջ, իսկ Գեղծինը Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան սիրուած դաշնակահարուհին էր, Նիկոսիոյ մէջ:

Յուրտ Պատերազմի տխուր օրերուն, Մելիքեան-Ուզունեան վարժարանի իր երբեմնի աշակերտներէն կազմուած դաշնակցական խումբ մը յարձակում գործած է Կեպենլեանի սեփական տպարանին վրայ, որուն իբրեւ հետեւանք ան կորսնցուցած է իր առողջութիւնը: Եկած է Պեյրուֆ բժշկուելու եւ ենթարկուած էր վիրահատութեան:

Կը մահանայ Դեկտեմբեր 2, 1962ին, Կիրակի

օր կեսօրէ ետք յետ կարճատեւ հիւանդութեան մը, Նիկոսիոյ մէջ:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԵՂՐԱԿ ԿԵՊԵՆԼԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Միհրան Տէր Ստեփանեան. « Եղաւ *սելֆ մէյտ մէն* մը մեր ազգային-հասարակական կեանքին մէջ՝ շնորհիւ իր յարատեւ, յամառ եւ նուիրեալ աշխատանքներուն: Պարագանքեր եղան, որ ան իբրեւ դրօշ ծառայեց մեզի, մեր կուսակցութեան Կիլիկեան ապա լիբանանեան շրջանակին մէջ: Հայրենասէր եւ ազգասէր մարդ, ան պատնէշի վրայ ինկաւ: Անոր կեանքն ու գործը թող իբրեւ օրինակ ծառայեն մեր երիտասարդ ընկերներուն:»

«Չարթօնք» օրաթերթ. « Անոր մահով սփիւռքի հայութիւնը կը կորսնցնէ իրատես եւ դրապաշտ մտաւորական մը, ՌԱԿը կը կորսնցնէ հաւատաւոր եւ վաստակաւոր գործիչ մը, հայ կրթութիւնը կը կորսնցնէ անձնուէր մշակ մը:

Արդար չեղաւ կուսակցական մեր պատմագրութիւնը ընկեր Սեդրակ Կեպենլեանի նկատմամբ: Ի՞նք որ եղած էր յառաջապահ ուժերէն, խիզախ խմբագիրներէն եւ բեռնաւորուած ղեկավարներէն Հայկական Կիլիկիոյ կուսակցական շրջանակին կազմակերպական կեանքին թէ ռամկավար ազատական մամուլի լրագրական ասպարեզին. նոյնքա՞ն մը եւս անոր ծառայութիւնը, տասնամեակներու վրայ երկարող, եղաւ բեղմնաւոր ազգային կրթական կեանքէն ներս: Դժբախտաբար, ՌԱԿը չըրաւ (եւ կամ՝ չհասաւ ընել) պէ՛տք եղած արժեւորումը ընկեր Սեդրակ Կեպենլեանի, որ, անվարան կարելի է ըսել, շատ անգամ կատարած եղաւ եզակի աշխատանք մը:

ՎԵՐ. ԱՐՄԷՆ ԿԵՐԿԻՉԵԱՆ

Վան, 1889 – Փրակտենա, 1977

*«Եթե Ամերիկայի Նախագահն ալ հոս ըլլայ,
երբեք չեմ քաշուիր յայտարարելու թէ՛ կը սիրեմ
Ամերիկան իբրեւ իմ որդեգրած երկիրս, բայց նոյն
ատեն եւ հպարտ կը զգամ հայ ըլլալուս եւ կը
սիրեմ իմ Սովետական Հայաստանս»*
Արսէն Կերկիչեան

Ծնած է Վան 1889ին Աղաջան եւ Շուշան (Մուրատեան) Կերկիչեաններու յարկին տակ: Հայրը սկիզբը վաճառականութեամբ պարապած է, սակայն յետագային քառասուն տարի քարոզիչի պաշտօն վարած է Վանի շրջակայքը եւ քաղաքին մէջ: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Վանի Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարանին մէջ եւ մինչեւ 1911 յաճախած է Անաթոլիա Գոլէճը՝ Մարզուման: Բարձրագոյն ուսման համար մեկնած է Գերմանիա եւ ուսանած՝ Պերլինի Ալիանս Սեմինարին մէջ Աստուածաբանութիւն որմէ ետք՝ վերադարձած է Վան եւ հոն վարած է Աղջկանց եւ Տղոց Վարժարանի տեսչական պաշտօնը: Ան հիմնադրած է Տղոց Դպրոցը:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն գաղթականներու առաջին խումբին հետ գտնուած է Կովկաս: Միացած է Ռամկավար Կուսակցութեան շարքերուն: Արեւմտահայութեան դէպի Կովկաս գաղթին եղած է մեծապէս օգտակար, նախ երկու տարի որպէս ուսուցիչ հայերէն լեզուի Պաթուի հայ որբերուն եւ քարոզիչ պաշտօնավարած է Աւետարանական Եկեղեցւոյ մէջ: 1917ին կ'անցնի Երեւան իբրեւ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի պաշտօնեայ Ամերիկեան որբանոցին ու գաղթավայրին մէջ գաղթականներու տեղաւորման ու պարենաւորման գործին համար:

Յաջորդ տարին, ստիպողաբար գացած է Պարսկաստան, ուր պաշտօնավարած է Թաւրիզի ու Համատանի մէջ եւ Թեհրանի Ազգային Խոր-

հուրդին կողմէ իբրեւ Ներկայացուցիչ ուղարկուած է Պաթուլա, Պաղտատի մօտ, անգլիացիներու քով հայ որբերու եւ գաղթականներու տեղաւորման կարգադրութիւններ ընելու համար: Անգլիական զինուորական իշխանութիւններու օժանդակութեամբ հաստատած է գաղթակայաններ, Եղեռնէն վերապրած ու ցիր ու ցան եղած հայու բեկորները պատսպարելու համար. մօտ 750 որբեր: Այնուհետեւ կ'անցնի Պաղտատ, ուր որպէս հոգեւոր սպասարկու կը պաշտօնավարէ Միջագետքի անապատները քշուած 20 հազարէ աւելի գաղթականներուն:

1919ին Կերկիչեան կու գայ Երեւան որպէս

քարոզիչ Հայ Աւետարանական համայնքին: Այդ շրջանին կը միանայ «Հայաստանի Ձայն» օրաթերթի խմբագրութեան եւ Արտակ Դարբինեանի եւ այլոց հետ կը խմբագրէ Հայաստանի Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը: Կը պաշտօնավարէ որպէս Նիր Իսթ Րիլիֆի եւ Լորտ Մէյըրզ Ֆընտի պաշտօնէայ:

Բովանդակ իր պատանեկութեան եւ երիտասարդութեան օրերուն, ան դարձած էր ականատեսը հայկական ողբերգութեան, ցեղասպանութեան, աքսորի, տեղահանութեան ու գաղթականութեան ժամանակաշրջանին, ինչպէս նաեւ՝ Վանի ինքնապաշտպանութեան ու Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումին:

1921ին ան դարձեալ պաշտօնի կը կոչուի Թաւրիզ որպէս հոգեւոր սպասարկու համայնքին եւ պատուելի կը ձեռնադրուի 1923ին:

1923ին կ'անցնի Ամերիկա եւ յաւարտ շրջանաւարտութեան դասընթացքի մը կը հետեւի Փրինսթընի Համալսարանի Աստուածաբանական Դեմարանի դասընթացքներուն: 1925-1935 Հայ Աւետարանական Համայնքին որպէս հոգեւոր հովիւ կը ծառայէ Ուեսթ Նիւ Եորքի եւ Փաթերսընի, Նիւ ճըրզի, համայնքներուն, կազմակերպելով եկեղեցին եւ 1928ին կառուցանելով Հայ Երեցական եկեղեցւոյ կեդրոնատեղին: 1934ին կը ստանայ պսակաւոր արուեստի տիտղոսը Նիւ Եորքի Իւնիըն Աստուածաբանական Սեմինարէն:

1936ին կը տեղափոխուի Ֆրեզնօ, ուր տարի մը հովուական պաշտօն վարելէ ետք հայ աւետարանական համայնքի Պանդիտաց Հայ Ժողովրդական եկեղեցիին մէջ 1937ին կ'անցնի Ֆաուլըր եւ հոն կը մնայ մինչեւ 1942: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի դժուարին տարիներուն, 1943ին, կը վերադառնայ Ամերիկայի Արեւելեան ափ ու կը պաշտօնավարէ Սէյըմ Տիփօ քաղաքին մէջ, ուր հովուական պաշտօնը կը շարունակէ մինչեւ 1953 թուականը: 64 տարեկանին երբ

կը պատրաստուէր հանգստեան կոչուիլ, կը հրաւիրուի Փրաւիտընս որպէս հովիւ ու կը մնայ հոն 15 տարիներ:

Ամերիկա բնակութեան բովանդակ տարիներուն կը շարունակէ բերել իր բոլորանուէր մասնակցութիւնը ՌԱԿի կազմակերպած բոլոր ձեռնարկներուն: Մնայուն կերպով կ'աշխատակցի ռամկավար ազատական մամուլին եւ յատկապէս Պոստոնի «Պայքար»ին, Ֆրեզնոյի ու ապա Լոս Անճելըսի «Նոր Օր»ին: Կը գրէ նաեւ կուսակցութեան բարեկամ թերթերուն ինչպէս՝ «Հայաստանի Կոչնակ»ին: Ան անդամ էր նաեւ Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան:

Կեր. Կեօրկիզեան 1924ին եղած է Ռ.Ա. Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանային Վարչութեան քարտուղար եւ գործիչ:

Ունի հրատարակութիւններ. «Վասպուրականի հերոսամարտը 1915 Ապրիլ 7 – 1915 Մայիս 7» (1965), «Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922 զուլումի տարիներուն» (1967, որ արժանացաւ ԹՄՄ Հայկաշէն Ուզունեան գրական մրցանակին): Այս աշխատութիւնները հիմնուած են հարուստ փաստագրական նիւթերու, ականատեսներու եւ ժամանակակիցներու վկայութիւններու վրայ, նկարագրելով թրքական զօրքերուն եւ խուժանին դէմ հայոց դիմադրական դրուագներն ու պատահարները: Անոնք անկասկած հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրական պայքարի հերոսական էջերը կը կազմեն: Ունի նաեւ «Պաւլիկեան-Թոնթրակեցիներու Շարժումը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ - Եօթներորդէն տասներկրորդ դար» աշխատութիւնը:

Ան մեծապէս շահագրգռուած է հայ ժողովուրդի բարօրութեամբ եւ Սովետական Հայաստանի նուաճումներով:

Կը վախճանի 1977ին, Փրաւիտընս: Յանուն ՌԱԿի դամբանական կը խօսի Պոստոնէն ընկեր Ռաֆայէլ Պրուքեան:

ՎԱՀՐԱՄ ԿԵՔԵՆ

Սիս, Օգոստոս 26, 1894 – Նիւ Եորք, Մայիս 15, 1991

*Եւ այսպէս հայ հողին մէկ մասը՝ Արաքսի եւ
Կուրի միջեւ կը ծաղկի, կը պտղաբերի. իսկ ուրիշ
մէկ մասը՝ Տաւրոսի եւ Ամանոսի միջեւ կը մնայ
այրիացած եւ կը մաշի կարօտովը իր պանդուխտ
զաւակներուն: Երկար ու ծանր եղաւ մեր
Գողգոթան: Բայց Գողգոթան ունի իր
Յարութիւնը...:
Վահրամ Կեքեան*

Ծնած է Սիս, Օգոստոս 26, 1894ին (կարգ մը արձանագրութիւններով՝ 1896): Տեսած եւ կրած է ծանր հետեւանքը 1909ի Կիլիկիոյ ջարդերուն: 1915ի Հայկական Գողգոթային՝ անդոհալից օրեր ապրած է Հալէպի մէջ եւ կորսնցուցած՝ մայր, քոյր, եղբայր եւ շուրջ ութսուն հարազատներ: Ան մազապուրծ ազատած է Իզմիրի աղետէն, երիցս ծով նետուելով, վերջին ազատարար նաւին հասնելու համար:

Նախակրթութիւնը ստացած է Սիսի ազգային վարժարանին մէջ եւ բարձրագոյն ուսումը՝ Տարսոնի ամերիկեան Սէյնթ Փոլզ Գոլէճին մէջ, 1921ին ստանալով Պսակաւոր Արուեստից տիտղոսը:

Գոլէճի գրասեղանէն անցած է Ատանայի «Հայ Զայն» օրաթերթի օգնական խմբագիրի սեղանը: Կիլիկիոյ պարպումին՝ գացած է Իզմիր եւ եղած՝ օգնական խմբագիր «Արեւելեան Մամուլ» օրաթերթին, մինչեւ քաղաքին գրաւումը քեմալականներու կողմէ:

Իզմիրի աղետին Յունաստան ապաստանելով՝ 1923-28ին եղած է կրթական տեսուչը ամերիկեան Նպաստամատոյց ընկերութեան Սիրայի մանչերու որբանոցին:

Հայ որբերու «լուծարք»էն ետք, 1928ին փոխադրուած է Աղեքսանդրիա, տեղւոյն Հափահաս Որբերու Տան տնօրէնի պաշտօնով: 1929ին հրաւիրուած է Ատիս Ապապա, իբր տնօրէն տեղւոյն հայկական կրթարանին, զոր վարած է երեք

տարի: Ապա՝ նետուած է առեւտրական հրապարակ:

1925ին Սիրայի մէջ ամուսնացած է որոշ կրթութեամբ եւ ազնիւ նկարագրով օժտուած ուսուցչուհի Ազնիւ Պաղտասարեանին հետ: Բախտաւորուած են երկու տաղանդաւոր զաւակներով, որոնք ընկերային պատուաբեր դիրքեր գրաւած են: 1955ին Եթովպիայէն փոխադրուած են Միացեալ Նահանգներ եւ մնայուն բնակութիւն հաստատած՝ Նիւ Եորքի մէջ: 1975ին կորսնցուցած է իր կողակիցը:

Վահրամ Կեքեան 1919ին միացած է Ատանայի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսա-

Միս, մայրաքաղաք Կիլիկիոյ Հայոց
Կիլիկիոյ հայոց մայրաքաղաքը՝ Միս

կցութեան ակումբին: Եղած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Շրջանային Վարչութեան անդամ, Աթենքի, Գահիրէի, Ատիս Ապապայի եւ Նիւ Եորքի ակումբներուն դիւանի անդամ: 1931ին անդամակցած է նաեւ Զ.Բ.Ը.Միութեան:

Մասնաւորաբար Նիւ Եորքի մէջ ան քաջալերած է Միջին Արեւելքի Մայր Գաղութներէն Հատուցն Գետի ափերուն հաստատուած գաղափարապաշտ երիտասարդները եւ որպէս հին ու փորձառու կուսակցական ժողովներուն մէջ հսկած է կուսակցութեան հայրենասիրական ուղեգիծը: Փետրուար 24, 1980ին, Նիւ Եորքի ԶԲԸՄի Կեդ-

րոնին մէջ, ԹՄՄ Մեծագոյն Նիւ Եորքի Ակումբը կը մեծարէ Կեօքճեանը 1979ին լոյս տեսած իր գիրքին հրատարակութեան առթիւ: Հատորին խմբագիրը՝ Անդրանիկ Փոլատեան կը ներկայացնէ հեղինակն ու իր գործը: Խօսք կ'առնեն Բենիամին Նուրիկեան, զաւակը՝ Տոքթ. Սամուէլ Կեօքճեան, Մ. Հայկենց, Յակոբ Վարդիվառեան, հեղինակը եւ Առաջնորդ Թորգոմ Արթ. Մանուկեան:

Ան մնայուն կերպով աշխատակցած է Սելանիկի «Նոր Ալիք», Աթենքի «Յաղթանակ», Գահիրէի

«Արեւ», Պէյրութի «Չարթօնք» եւ Պոստոնի «Պայքար» թերթերուն աւագանի իր անունով կամ գրչանուններով:

1979ին Թեքեան Մշակութային Միութիւնը իր 7րդ մատենաշարով եւ ԹՄՄ «Մարտիրոս Տարագճեան Հիմնադրամ»ի մեկենասութեամբ Պոստոնի մէջ կը հրատարակէ Վահրամ Կեօքճեանի շահեկան «Հայկական Կիլիկիոյ ազատագրական պայքարը» գիրքը: 1984ին հրատարակած է անգլերէն լեզուով "The Turks Before the Court of History" գիրքը:

Կը մահանայ Նիւ Եորք, Մայիս 15, 1991ին:

ՄԻՔԱՅԷԼ Ս. ԿԻՐՈՅԷԱՆ

Սկիւտար, 1879 - ԳաՀիրէ, Յուլիս 3, 1965

Կիրոճեան ծնած է Սկիւտար (Կ. Պոլիս), 1879ին: Պերպերեան վարժարանէն շրջանաւարտ ըլլալէ ետք, Պանք Օթոմանի ծանօթ դէպքին՝ մեկնած է Եգիպտոս, ուր բնակած է մինչեւ իր կեանքին վերջը եւ գործած՝ Նախ Աղէքսանդրիոյ խառն դատարաններուն մէջ տաս տարի եւ ապա՝ Օսմանեան Դրամատան մէջ մինչեւ 1935 թուականը: Եգիպտոսի ՌԱԿի «Արեւ» օրաթերթի հիմնադիրներէն է եւ անոր խմբագրապետութիւնը վարած է 1920-1922 տարիներուն:

Աշխատակցած է Արփիարի «Փարոս»ին, «Հոսանք»ին, «Անահիտ»ին, «Բիւզանդիոն»ին, «Շանթ»ին, Երուանդ Օտեանի «Արեւ»ին (Աղէքսանդրիա), «Հայաստանի Կոչնակ»ին, «Անի»ին, «Պայքար» բացառիկներուն, Փարիզի «Այսօր-Ապագայ»ին եւ այլ պարբերականներու:

Իր անդրանիկ գործը՝ «Մարտիկ Աղա», լոյս կը տեսնէ Լոնտոնի Հնչակեան «Նոր Կեանք»ին մէջ Պարոյր ստորագրութեամբ: Իրական կեանքէն առնուած այս երգիծավէպը իր ժամանակին ահագին աղմուկ կը հանէ Եգիպտահայոց մէջ, ինչպէս որ ան պատմած է համեմ ձեւով: Օտեանի հետ կը գրէ «Ֆրանքօ-Թրքական Պատերազմը», ժողովրդական անունով «Չարշըը Արթին Աղա», որ մինչեւ այսօր կենդանի կը մնայ մեր բեմերուն վրայ, ըլլայ սփիւռքի եւ ըլլայ Հայաստանի մէջ, եւ Տիգրան Կամսարականի հետ՝ «Փրկանք» թատերախաղը: Առանձին գրած է «Հերոսախաղ» կատակերգութիւնը եւ «Չարշըը»ի իբրեւ յաւելում՝ «Քսան տարի ետքը» զաւեշտը: Իրն է «Ի խորոց սրտի ընդ պաշտելոյն» հրատարակութիւնները 1960ին: Ստորագրած է Նաեւ արծակ քերթուածներու ժողովածուի մը տակ: Իրն են Նաեւ՝ «Անունին Գիշերը», «Նոր Լաթ», «Տրդատ եւ Տաճատ», «Քեաթիպին Երգը», «Քաղաքագետը», «Փախած Ձիեր», «Սրճարան» եւ «Աղբիւրը» պատմուածքները, ինչպէս Նաեւ «Անջնջելի Մատեանը», «Ընտանիք

Մը» նորավէպը, «Տուրքը» թատերախաղը, «Սուտը Իրաւ, Իրաւը Խելօք» վիպակը եւ բազմաթիւ հրապարակախօսական յօդուածներ, ժամանակագրութիւններ եւ չափածոյ ու արծակ թարգմանութիւններ: Ստեղծագործած է գրական գրեթէ բոլոր սեռերը:

Իրմէ տակաւին անտիպ կը մնան երգիծավէպ մը, կատակերգութիւն մը եւ այլ պատմուածքներ ու յօդուածներ: Իր կատարած յաջող թարգմանութիւններէն պէտք է յիշել Ալֆրես Տոտի «Թարթարէն տը Թարասթոն» երգիծավէպը, ինչպէս Նաեւ Հիւկոյի, Լամարթինի եւ Պոլլէրի հանրածանօթ քերթուածներուն հայերէնի վերածումը:

Միքայէլ Կիրոճեանի գրիչին կը պատկանի «Հրաշքին պատմութիւնը» պատմուածքը:

Կիւրճեան իր լայն բաժինը կը բերէ հայ մամուլին, Թէքէեանի հետ կը հիմնէ «Շիրակ»ը. կ'աշխատակցի բազմաթիւ հանդէսներու եւ թերթերու, մասնաւորաբար «Արեւ»ին: Աշխատակցեցաւ Աղեքսանդրիոյ ֆրանսական թերթերուն (արդէն հայերէնով գրելէ առաջ սկսած էր գրել ֆրանսերէն լեզուով):

Սկզբնական օրերուն կ'աշխատակցի Արփիարեանի «Հայրենիք»ին: Իրն է Պետրոս Ագաթան գրչանունը:

Ան հայ գիրի սպասարկուն հանդիսացաւ աւելի քան վեց տասնամեակ. սակայն չունեցաւ հատոր մը, որ արդարութիւն ըներ իր տաղանդին, ոճին ու վաստակին, բացի իր մահէն քիչ առաջ լոյս տեսած երկու նիւստ տետրակներէ:

Բոլորած էր արդէն իր 86րդ տարիքը, ըստ բաւականի առողջ պայմաններու մէջ, երբ հանրակառքէն վար իյնալով կը մեռնի արկածահար, Յուլիս 13, 1965ին, Հելիոպոլսոյ մէջ, նման Արշակ Չօպանեանին:

ԼԵՈՆ ԿՈԿՆԵԱՆ

Ֆերիքեյ (Կ. Պոլիս), Յունուար 1882 – ԳաՀիրէ, Նոյեմբեր 26, 1949

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Լեւոն Կոկանեան ծնած է Կ. Պոլսոյ Ֆերիքեյ թաղը Յունուար 1882ին: Մկրտուած է թաղի Ս. Վարդան եկեղեցիին մէջ: Իր ծնողքն էին առեւտրական Պետրոս Կոկանեան եւ Մարիամ (Մերճանեան), որոնց հինգ զաւակներէն չորրորդն էր ինք: Իր նախնական ուսումը ստացած է յաջորդաբար Ֆերիքեյի ընտելատան, Բերայի Նարեկեան վարժարանին եւ Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ նախակրթարանին մէջ:

ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՀԵՏ ԿՈՒ ԳԱՅ ԵԳԻՊՏՈՍ

1894ին, Կ. Պոլսոյ դէպքերուն հետեւանքով, իր ընտանիքը կու գայ ապաստանիլ Ադէքսանդրիա, ուր պատանի Լեւոն իր ուսումը կը շարունակէ նախ Պողոսեան Ազգային վարժարանին մէջ (մէկ տարի), ապա Ֆրէրներու Սենթ Զաթրին գոլէճին մէջ, զոր կ'աւարտէ 1900ին: Յետոյ թղթակցութեամբ կը հետեւի Փարիզի Հանրօգուտ Շինութեանց մասնագիտական վարժարանի դասընթացներուն:

Կը մտնէ եգիպտական կառավարութեան ծառայութեան մէջ՝ իբրեւ գծագրիչ: Յետոյ չորս տարի կը պաշտօնավարէ Պեհերիայի ընկերութեան մօտ՝ իբրեւ ճարտարագետ: Ապա կը վերադառնայ կառավարութեան մօտ, ջրաբաշխական ճիւղին մէջ ճարտարագետի պաշտօնով: Եօթ տարի կը վարէ այդ պաշտօնը. այդ տարիներուն ալ կը հիմնէ (1907ին) եղբօր՝ Արմենակին հետ այն մետաղաշինարանը, որ այնքան ակնառու դիրքի մը պիտի հասներ հետագային: Արդարեւ, 1913ին, երբ իր եղբայրը կը մահանայ, Լեւոն կը հրաժարի իր կառավարական պաշտօնէն, ամբողջութեամբ նուիրուելու համար իր գործատան: Այդ գործատունը տարիներու ընթացքին կը դառնայ Եգիպտոսի նմանօրինակ հաստատութիւններուն կարելորագոյններէն մէկը, պատիւ բերելով եգիպտական

ճարտարարուեստին՝ իր բարձրորակ արտադրութիւններով եւ իր արդիական սարքաւորումով. իոն կ'աշխատէին մօտ 400 պաշտօնեաներ ու բանուորներ:

ՌԱԿ-Ի ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԷ ՆԵՐՍ ԻՐ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Լեւոն Կոկանեան գործօն դեր կատարած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ, քանիցս անդամակցելով Հելիոպոլսոյ ակումբի վարչութեան եւ Շրջանային Վարչութեան ու հասնելով Կեդրոնական Վարչութեան: Եղած է հիմնադիրներէն Հայ Ազգային Հիմնադրամին եւ իր կնոջ

հետ կառուցել տուած է «Կոկանեան» սրահը Հելիոպոլսյ մէջ: Բազմաթիւ են իր ծանօթ եւ անծանօթ բարերարութիւնները՝ ի նպաստ համալսարանական եւ այլ ուսանողներու, ազգային բարեսիրական եւ մշակութային բազմաթիւ միութիւններու որոնց բարերար անդամ էր:

Ան եղած է նաեւ «Մասիս» ակումբի հիմնադիրներէն մին եւ վարչութեան ատենապետը: Մաս կազմած է Գալուստեան ազգային վարժարանի հոգաբարձութեան՝ 1921ին: Գահիրէի Թեմական ժողովին անդամ ընտրուած է 1926ին եւ անկէ ի վեր կը մնար ազգային երեսփոխան: Եղած է նաեւ անդամ Ալեքսանդրապոլի երկրաշարժէն աղիտեալներու կեդրոնական յանձնաժողովին: Տիգրան Հաճընլեւանէն ետք, 1942 Օգոստոս 31էն ի վեր կը ստանձնէ «Արեւ» օրաթերթի արտօնատիրութիւնը: Ան ոչինչ խնայած է թերթին մատակարարութիւնը գոհացուցիչ պայմաններու տակ ղնելու համար:

Օգոստոս 3, 1913ին ամուսնացած է Օր. Լուլա (Հռիփսիմէ) Օհանեանի հետ: Ունեցած է չորս զաւակ:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կը մահանայ Գահիրէի մէջ Նոյեմբեր 26, 1949ին: Յուղարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Նոյեմբեր 27ին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Թաղմանական արարողութեան կը նախագահէ Եգիպտոսի Հայոց Թեմի առաջնորդ Մամբրէ Արք. Սիրունեան: Եկեղեցւոյ բակը յանուն ՌԱԿին դամբանական կը խօսի Ալ. Սարուխան: Ռամկավար ազատական երիտասարդներ ուսամբարձ կը տանին դագաղը դէպի մեռելակարգ: Ծոպակիրներն էին Հրանդ Նասիպեան, Չարմայր Բէշիշեան, Պետրոս Տեփոյեան, Ահմետ պէյ Հասան Էլ Ապտ, Սիիրան Թոգաթեան, Տոքթ. Խաչիկ պէյ Սողիկեան: Ս. Մինաս գերեզմանատան մէջ խօսք կ'առնեն Սահակ Թիւրապեան, Մասիս Պետրոսեան եւ Սիիրան Թոգաթեան: Ցաւակցական հեռագիրներ կը տեղան Եգիպտոսի եւ Սփիւռքի ամեն շրջաններէն եկած, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ Աթոռի հայրապետէն՝ Գարեգին Ա. Յովսէփեանցէն:

Յունուար 14, 1950ին, մահուան քառասուն-

Կոկանեան կեդրոնը Հելիոպոլսյ մէջ

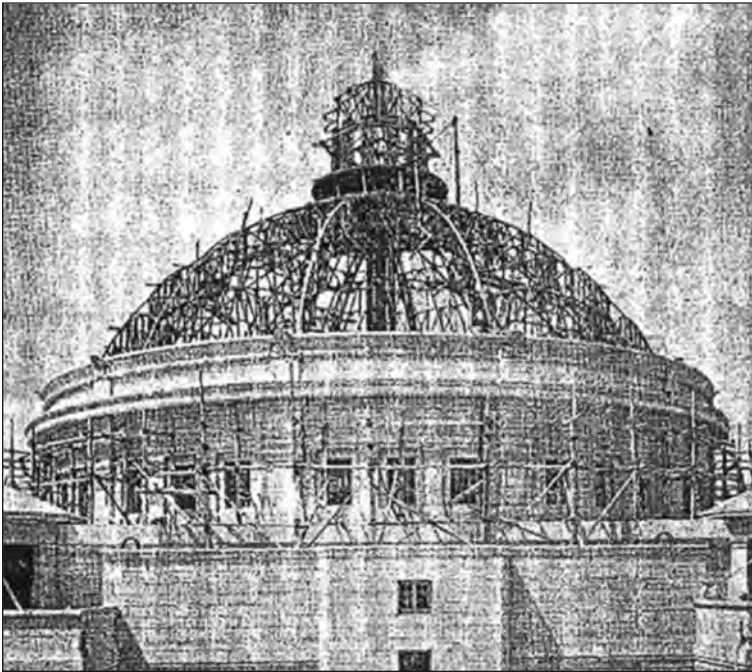
քին առթիւ տեղի կ'ունենայ հոգեհանգիստ ու ապա՝ «Կոկանեան» սրահին մէջ սգահանդէս հովանաւորութեամբ Սիրունեան Սրբազանին եւ նախագահութեամբ՝ Էօժէն Բաբազեանին: Խօսք կ'առնեն Համբարձում Գարայեան եւ Հայկաշէն Ուզունեան (համալսարանական սաներէն կրթաթոշակ ստացող Կոկանեանէն):

ՄԱՅՈՒՄՆ ԱՌԹԻՎ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Պայքար» օրաթերթ (Պոստոն). «Յառաջացած յեղափոխական անցեալէ մը եւ շրջապատէ մը, մեր ողբացեալ ընկերը անխզելիօրէն կապուեցաւ իր կուսակցութեան եւ ազգին, երբ յեղափոխութեան շրջանը փակուած էր եւ քաղաքական առողջ մտածումի մարտահրաւէր մը ուղղուած էր օգտակար ըլլալու ե՛ւ հայրենիքին եւ թէ արտասահմանի հայութեան, որ վերապրելով երկար ատեն դրական ազդակ մը պիտի ըլլայ հայրենիքի ուժեղացումին համար, մինչ ուրիշներ իրենց վրայ առած են զայն այդ դերին անզօր դարձնելու բացասական աշխատանքը»:

Յովհաննէս Պօղոսեան (Փարիզ). «Ըլլա՛յ կուսակցական, ըլլայ հանրային ժողովներու մէջ աւելի կը սիրէր մտիկ ընել քան խօսիլ: Վիճող մը չէր խառնուածքով, ո՛չ ալ յախումն՝ իր կարծիքներուն մէջ: Կը սիրէր աւելի համոզուիլ քան թէ համոզել: Բայց իր մէջ կը խօսէր միշտ ողջմտութիւնը, բնածին, որ իր յաջողութեան ալ գաղտնիքն էր»:

Հայկաշէն Ուզունեան (Պէյրութ). «Ռամկ.

Կիչեի Եգիպտական Համալսարանի գմբեթին երկաթեայ կմախքը, գործն Լեւոն Կոկանեանի, իր ատենին նկատուած աշխարհի մեծագոյն այդպիսի կառոյցը

Ազատ. Կուսակցութիւնը պիտի յաւերժացնէ իր պատմութեան մէջ Լեւոն Կոկանեանը, զայն արձանագրելով իր յուշամատենին մէջ, որպէս ո՛չ միայն տիպար կուսակցական, այլ որպէս տիպար Մարդը եւ մանաւանդ վաւերական հայրը»:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան շարքերուն մէջ եւ բարձրացած ամենապատասխանատու դիրքերուն: Ան եղաւ կուսակցութեան պատուաբեր ղեկավարներէն»:

Սամուէլ Յ. Թումայեան (Պոստոն). «Հնարամիտ եւ ժամանակին հետ քայլ պահող ընկերը, Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին մեծապէս օգտակար հանդիսացած էր անգլիական բանակին հայթայթելով քարիւղի եւ ջուրի երկաթեայ ամաններ, որոնք՝ այլապէս անգտանելի պիտի ըլլային Ռումելի բանակներուն դէմ կռուող դաշնակից ոյժերուն համար»:

Պետրոս Տեփոյեան (Գահիրէ). «Կոկանեան գործի մարդուն զուգընթաց կը մեծնայ ազգային ցաւերով տառապելու ու անոր օգուտին համար գործելու հոգեկան պահանջքով: Այսպէս կատարած էր իր մեջ ամբողջական մարդուն վերելքը»:

Հ. Սարգեան. «Գաղափարի մարդ էր Լ. Կոկանեան: Իր համոզումներուն համապատասխան կազմակերպութեան միջոցով ուզած էր հետապնդել հայ ժողովուրդին շահերը, ահա թէ ինչո՛ւ կանուխէն մտած էր

Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի վարժարանը

ՏԻՊՐԱՆ ՆԱԾՐՆԵԱՆ

Կեսարիա, Ապրիլ 23, 1877 – ԳաՀիրե, Սեպտեմբեր 18, 1942

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Բնիկ կեսարացի, ծնած է Ապրիլ 23, 1877ին, հայրը՝ Բարսեղ: Իր նախակրթութիւնը ստացած է Կեսարիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ յարակից Կիւմշեան վարժարանին մէջ, որուն շրջանը աւարտած 1891ին, եւ յաջորդ տարին մեկնած է Զալէպ իբր պաշտօնեայ Քեհեաեան տան: Երկու տարի Զալէպ մնալէն յետոյ տեղափոխուած է Նոյն առեւտրական հաստատութեան Էսկիշէհիրի ճիւղը (1894): Երկու տարի յետոյ Կ. Պոլիս (1896) կ'երթայ Ամերիկա գաղթելու մտադրութեամբ, սակայն Նոյն թուականին պատահած Պանթայի դէպքը զինք կը հարկադրէ ժամ առաջ Թուրքիայէն դուրս նետուիլ եւ իբր առաջին հանգրուան ինքզինք կը նետէ Աղէքսանդրիա 1896 Սեպտեմբերին, Կ. Պոլսէն մեկնող գաղթականներու հետ:

ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄՕՏ

Աղէքսանդրիա հասնելէն երեք շաբաթ յետոյ համեստ պաշտօնով մը կը մտնէ Մելգոնեան Եղբարց Աղէքսանդրիոյ մասնաճիւղը իբր գրագիր: 1898ին կը փոխադրուի Զակագիկ եւ 1907ին Գահիրե, որովհետեւ Մելգոնեաններու Ֆելումի եւ Զակագիկի գործարանները միասնաբար փոխադրուած էին Գահիրե: 1907էն մինչեւ 1910, հետզհետէ բարձրանալով գրագրութենէ արկղակալութեան եւ անկէ ընդհանուր քննիչութեան, այդ հանգամանքով կը մեկնի Սուտան, ուր կը հաստատէ 1912ին Զաճընլեան-Գրիգորեան տունը, ուր կը ստանձնէ Մելգոնեան տան ներկայացուցչութիւնը եւ մեծ զարկ կու տայ Մելգոնեան գործատան արտադրութեանց տարածման Սուտանի մէջ:

Դարձեալ կը դառնայ Գահիրե (1914), ուր առեւտրական զանազան յաջող ձեռնարկներ կ'ընէ ընդհանուր պատերազմի տարիներուն: 1917ին կը հրաւիրուի Մելգոնեան գործատան օգնական տնօրէնութեան եւ 1918 Օգոստոսին Արթաթի

Մելգոնեանի քաշուելէն յետոյ, Յ. Զայլաքեանի հետ կը ստանձնէ տնօրէնութիւնը, որ կը վարէ մինչեւ 1927 Յուլիս, գործատան վաճառումը՝ Մաթոսեան-Մասքերօ Միացեալ ընկերութեան:

ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԵԱՆ ԻՐ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մելգոնեան Նուիրատուութեան կատարման եւ անոր ԶԲԸՄի փոխանցման գլխաւոր մղիչ ուժերէն մէկը եղած է, անձնական ամէն նկատում եւ շահ անտեսելով, մինչ ցաւով հոս պետք է արձանագրել թէ ԶԲԸՄի քանի մը շահախնդիր անձերու ներսը եւ դուրսը կատարած սադրանքներուն զոհ, իր

կռնակեն կատարուած բանակցութիւնները փութացուցած է եւ ի դերեւ հանած է Զաճընլեանի մշակած ծրագիրը, որ կը ձգտէր աւելի նպաստաւոր պայմաններով կատարել Մելգոնեան գործատան վաճառումը եւ փրկել եւ տեւականացնել հայկական ճարտարարուեստ մը եւ բազմաթիւ հայ ընտանիքներու ապրուստ ապահովող այս հաստատութիւնը, բան մը որուն ԶԲԸՄը նոյնքան փափաքող ըլլալու էր եւ դժբախտաբար չեղաւ: Սակայն Զաճընլեան կրնայ պարծենալ թէ գոնէ իր ջանքերը պատճառ եղան որ 100 հազար ոսկի աւելի վճարէ Մաթոսեան-Մասքերօ ընկերութիւնը, ինչ որ ոչ նուազ կարեւոր ծառայութիւն մըն էր:

ԿԸ ԲԱՆԱՅ ԻՐ ՆՈՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Զաճընլեան Մելգոնեան հաստատութեան վաճառումէն յետոյ կազմել աշխատեցաւ Անանուն ընկերութիւն մը եւ ինչ որ ծրագրած էր Մելգոնեան հաստատութեան գնումովը ընել, փորձեց ընել նոր գործատան մը հիմնարկութեամբ, 1929ին, սակայն դարձեալ հայկական անհամաձայնութիւնը եւ եսապաշտութիւնը արգելք եղան գործին յաջողութեան եւ ընկերութիւնը լուծուելով ինքն մինակ յառաջ տարաւ սկսուած գործը: Սակայն կարգ մը դժուարութիւններու հետեւանքով կարելի չեղաւ իր հիմնած «Էլ Շարք» նոր գործատունը շարունակել:

Աւելի ուշ կը ստանձնէ տեղական դրամագլուխով եւ իշխան Ապպաս Զալիմի նախագահութեամբ հաստատած «Իթթիհատ» գործատան տնօրէնութիւնը:

ՍՈՒՐԵՆ ՊԱՐԹԵԻԲԱՆ ԿԸ ԳՐԷ ԶԱՃԸՆԼԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Զաճընլեան անոնցմէ է, այն խիստ հազուագիւտ էակներէն, որոնք ոեւէ տիտղոս կամ յաւակնութիւն չունին մեր հանրային ուշադրութեան կամ համարումին հարկադրուելու համար, բայց որոնք այլապէս կարելոր տեղ մը կը բռնեն իրենց պատկանած համայնքին մէջ՝ քան շատ մը տիտղոսաւոր ու յաւակնոտ «անձնաւորութիւններ»:

Այլասիրական ամէն ազնիւ գաղափարի կամ գործի՝ ծառայելու համար ասոնց անձնուիրութիւնը

Իշխան Ապպաս Զալիմ

սահման չունի, ու գրեթէ վիրաւորիչ ու անհանգիստ ընող հանգամանք մը կը ստանայ յաջս ուրիշներու, որոնք ներքնապէս չեն կրնար հանդուրժել ասոնց – այս «պօյերներն վեր ապրումներ ուտող»ներուն – տարապայման վեհանձնութեամբ, որովհետեւ ասոր մէջ անխուսափելիօրէն կը ստիպուին հաստատել իրենց հոգեկան անկարողութիւնը:

Զաճընլեաններ «խենթ»ի տեղ կ'անցնին՝ եսականութեան ուխտաւորներու հոծ շրջանին մէջ, անոնք «մարդ պիտի չըլլան» որովհետեւ Լսարանին, Բարեգործականին, Ռամկավարին եւ դեռ չեմ գիտեր քանի հանրանուէր հաստատութիւններու օգտին հեւասպառ վազելու, բոլորանուէր աշխատելու, անհաշիւ զոհելու իրենց յարատեւ կամաւորութեանը մէջ, յաճախ կը մոռնան իրենց անձին, իրենց գրպանին, իրենց «ապագայ»ին – ճվ վսեմ բառ – նուիրական հոգը...:

Խանդաղատումի ու խանդավառութեան ըն-

դունակ հոգիներու յուսահատեցուցիչ բացակայության մեջ զոր մեր հանրային կեանքը կը ներկայացնե այսօր, Տիգրան Յաճընլեանները հրաշալի բացառություններ են որոնց կը կառչիս եւ որոնք քեզ կը սփոփեն շուրջդ պարպուող իտեալի սևակությունէն, համակրության պարապէն ու զգացումի ամլութենէն:

Անոնք կու գան քեզի, անվերապահ ու ինքնամատոյց մերձեցումով մը եւ կարծես սրտերնին ձեռքերնուն մէջ քեզի կ'երկնցնեն, ըսելով.

Նա՛, աւելի բան մը կրնայի՞ բերել քեզի: Տիգրան Յաճընլեանը այս սրտագրաւ երեւոյթներէն է Եգիպտահայ գաղութին մէջ...»:

ԱՁՆՈՒԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱՍԵՐԸ, ՈՐԲԱՆԱԿԱՆ,
ԿՐԹԱՆՈՒԷՐՆ ՈՒ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻՆ ԲԱՐԵԿԱՍԸ

Տիգրան Յաճընլեան սրտի մարդն է եւ իսկապէս ազնուական հոգի մը, որուն կը ներքէ մարդ իր պակասութիւններն ալ եթէ ունի: Իր վեհանձնութիւնը վսեմին կը մօտենայ: Տակաւին կայ ապացոյցը թէ անձնուէր դաշնակցականի մը անշնչացած մարմինը լքուած իրեններէն՝ Յաճընլեանի – որ ռամկավար մըն է – ծախքովը իր վերջին հանգստարանը առաջնորդուած էր:

1923ին, երբ Թեմալական յաջողութիւնները հայ որբերը դուրս կը նետէին Թուրքիայէն եւ ՀԲԸՄը թոպէին պահանջը չէր կրնար տեսնել անոնց հոգածութիւնը իր վրայ առնելու համար որպէսզի օտար կազմակերպութիւններ որբերու խնամածութեան գործը եւ նոյնիսկ որբերու միս ու ոսկորը չչահագործեն, Յաճընլեան միակ մարդն էր որ 500 ոսկի տրամադրեց մէկ անգամէն, խոստմաւիյց որբերու բարձրագոյն ուսումը ապահովելու համար:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒԷՆՈՒԹԻՒՆԸ

Իր երիտասարդութեան Յաճընլեան ունեցած է հանրային գործունեութիւն: Հիմնադիրներէն մէկը եղած է Հայկական Ընթերցասրահին, Սեդրաք Օտապաշեանի, Տիրան Պէյլերեանի, Գարեգին Պահլաւի եւ Կարապետ Երզնկացեանի հետ: Անոնք վարձած են Գոզմուկրաֆի գետինը եւ հոն

կառուցած միայարկ ընդարձակ սրահ մը, Մելգոնեան եղբայրներէն Տիգրան Յաճընլեանի միջնորդութեամբ իբր փոխ առնուած եւ ապա նուէրի վերածուած 150 ոսկի դրամով:

Հոն գրեթէ ամփոփուած էր գաղութին հայկական կեանքը, որովհետեւ հոն կը կատարուէին բանախօսութիւններ, հանդեսներ եւ կը տրուէին թատերական ներկայացումներ, որոնց Յաճընլեան բերած է իր մասնակցութիւնը՝ երբեմն նոյնիսկ բեմ բարձրանալով:

Հաճընլեան միշտ ալ Եգիպտոս այցելող կամ տեղական արուեստագետներու բարեկամը եւ հովանաւորողը եղած է եւ միշտ զանոնք քաջալերած:

Երբ Թորգոմ Արք. Գուշակեան, Գահիրէի մէջ Նախաձեռնարկ եղաւ Պերպերեան վարժարանը հիմնելու, Արմենակ պէյ Կամսարական 300 ոսկի եւ Տիգրան Յաճընլեան 200 ոսկի տուին, իբր առաջին հիմնադրամ նոյն հաստատութեան, որուն բացը գոցելու համար յաջորդ տարիներուն եւս Յաճընլեան ըրած է մեծ զոհողութիւններ: Իսկ իր տուած նպաստները եւ մասնակցութիւնները զանազան հանգանակութիւններու եւ անհատական նուէրները, իսկապէս թիւ չունին:

ՈՒՄԿԱՎԱՐԸ

Հաճընլեան, իբր ռամկավար, Կուսակցութեան Եգիպտոսի շրջանակին ամենէն մեծ ձեռնտուն է եղած նիւթական զոհողութիւններով եւ մեծ նպաստ ընծայած է պատկառելի գումարներով «Արեւ»ի հրատարակութեան համար: Երկարատեւ մնաց անդամ Բարեգործականի Եգիպտոսի Կեդրոնական Վարչութեան:

Ահա՛ թէ ինչ կը գրէ Արշակ Ալպոյաճեան Յաճընլեանի մասին. «Ոչ ոք Եգիպտահայ գաղութին մէջ իրեն դիմած եւ իր կարողութեան սահմանին մէջ եղող խնդրանք մը ներկայացուցած եւ մերժումի հանդիպած է: Եւ յաճախ ծախը չէ գիտցած թէ աջը ինչ տուած է: Իր թանկագին սիրտը սակայն չափազանց խոցուած պէտք է ըլլայ հիմա տեսնելով կռնակ դարձնելը թեւաբախ թիթեռնիկներուն որոնք երբեմն իբր լուսատու ճրագի մը իր շուրջը

Կը դառնային հազար քծնանքներով: Թերեւս շատեր հանրային կարօտութիւններու եւ զանազան հաստատութիւններու առատօրէն տուած են, իրենց աւելորդէն սակայն քիչեր, թերեւս ոչ ոք տուած է իրեն պէս ինքնաբերաբար՝ ակնկալուա-

ծէն աւելի»:

Կը մահանայ Գահիրէ, Սեպտեմբեր 18, 1942ին եւ կը թաղուի Մարմինայի հայոց գերեզմանատունը:

ԳՈՐԳԷՆ ՎԱՄԱԼԵԱՆ

Այնթապ, 1896ին – Պեյրուժ, Հոկտեմբեր 28, 1968

Գուրգեն ծնած է Այնթապ, 1898ին, բարեհամբաւ Զամալեան գերդաստանին յարկին տակ: Զամալեաններ Այնթապէն մինչեւ Զալէպ ու Պեյրուժէն՝ Ամերիկաները մնացած են ՌԱԿի ուղեգիծին հաւատարիմ ազգայիններն ու անոնցմէ շատերը՝ շարքային կուսակցականները:

Նախնական ուսումը կը ստանայ ծննդավայրին Վարդանեան վարժարանին մէջ, ապա կը հետեւի տեղւոյն տորահաստատ Կիլիկեան ճեմարանի երկրորդական ուսմանց դասընթացներուն: Առաջին Զամաշխարհային պատերազմի տարիներուն ընտանիքով աքսորուած է Նիզիպ գիւղաքաղաքը:

Կանուխէն, 1919ին, մտած է Ռամկավար Կուսակցութեան շարքերէն ներս, ու շարունակած է իր անդամակցութիւնը պահել կուսակցութեան միութենէն ետք ալ, 1921ին՝ ՌԱԿի անունին տակ: Վարած է պատասխանատու պաշտօններ: Գործօն մասնակցութիւն բերած է Այնթապի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն: Երկար ու բեղմնաւոր գործունեութիւն ունեցած է հալեպահայ ազգային կեանքին մէջ՝ ներկայացնելով ՌԱԿը զանազան ժողովներու մէջ: Մեծապէս սատարած է Զալէպի ռամկավար ազատական օրկան «Եփրատ» թերթի հաստատման եւ յարատեւումին:

1928էն ի վեր եղած է գործօն ու խանդավառ անդամ ԶԲԸՄի:

Կարեւոր պաշտօններ վարած է նաեւ Զալէպի մէջ Այնթապի Կրթասիրաց երկսեռ վարժարաններու խնամակալութեան որպէս անդամ: Գործօն դեր ունեցած է ներգաղթի շրջանին վարելով Զալէպի Կոմիտէին զանձապահի խիստ փափուկ եւ պատասխանատու պաշտօնը:

1955ին, Ամենայն Զայոց Զայրապետ Վազգէն Կաթողիկոսի ընտրութեան ամթիւ հրաւիրուած ըլլալով Ս. Էջմիածին, Գուրգեն Զամալեան մեծագոյն երջանկութիւնը ապրեցաւ կենդանի աչքերով տեսնելու Խորհրդային Զայաստանի իրականութիւնը: Իր բարի վարքով ու առողջ հայրենասիրութեամբ լաւագոյն օրինակը կը հանդիսանայ իր բոլորտիքին:

Հալեպի Կրթասիրաց Վարժարանը

ՎԼԻՔ ՆԼՅԻ

Խարբերդ, 1896 – Ֆրեզնո, 1983

Ծնած է 1896ին, Խարբերդ: Վահե զաւակն է Տինճեան ընտանիքին: Վահե Հայկ անունը իբր գրչանուն առած է աւելի ուշ, Կ. Պոլիսէն բերած ազատարար անձնաթուղթի մը հիման վրայ:

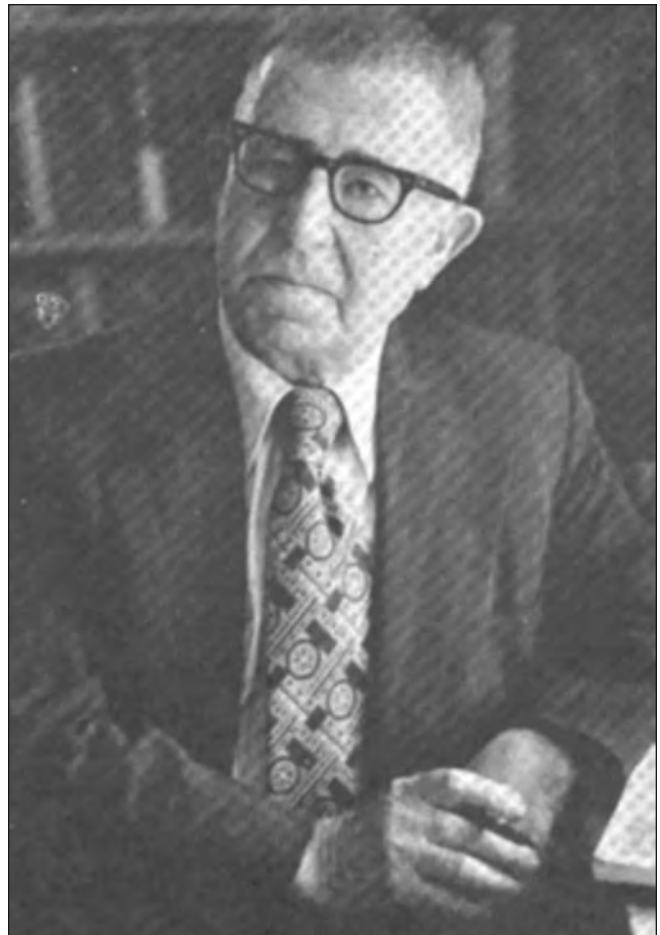
Ծխական Ս. Ստեփանոս վարժարանէն ետք՝ ան շրջանաւարտ կ'ըլլայ հանրածանօթ Եփրատ Գոլէճէն, առանձնայատուկ դասեր առնելով Թլկատիկցիէն: Մեծ Եղեռնի արհաւիրքի օրերուն ան միջոցը գտած էր փախչելու Կ. Պոլիս, ուր մինչեւ Չինադադարը՝ ապաստանած է հայ ընտանիքի մը մօտ, ձեղուններուն մէջ: Հայկ անունով պոլսեցի պատանիի մը ծննդեան թուղթով կը կոչուի Վահե Հայկ:

Նոյն շրջանին ալ արդէն ան կը սկսի գրական գործերով աշխատակցիլ հայ մամուլին: Գրել սկսած է Երուանդ Տէր Անդրեասեանի «Նոր Կեանք» թերթին (1918), Վահան Շահրիկեանի «Արագած» շաբաթաթերթին (1919) եւ «Ժամանակ» օրաթերթին (1919-1920) մէջ: 1919ին արժանացած է «Ժամանակ» գրական մրցանակին:

Պատրիարքարանի կողմէ Ազգային Խնամակալութեան իբրեւ թարգման այցելած է Իզմիր եւ Պարտիզակ, իսկ քեմալական շարժումի սկզբնաւորութեան անցած է Աթէնք, ուր ծառայած ու օգնած է հայ տարագիրներուն:

1920ի սկիզբը ան կը գաղթէ Միացեալ Նահանգներ: Պոստոն Համալսարանին մէջ կը հետեւի գրականութեան, իրաւագիտութեան եւ պատմութեան ճիւղերուն: Աշխատակցած է Միացեալ Նահանգներու հայ մամուլին: Խմբագրած է «Հայաստանի Կոչնակ»ը:

Կուսակցութեան միութեան գծով կը տանի դրական լուրջ աշխատանք՝ ազատականներուն եւ ռամկավարներուն միջև գոյացնելով գործակցութիւն եւ համերաշխութիւն: ՌԱԿի միութենէն ետք, 1922ին, Կուսակցութիւնը զինք Պոստոնէն կը դրկէ Ֆրեզնո իբրեւ խմբագիր Նախ «Նոր Օր-Արօր»ին,

որ հետագային պիտի վերածուէր «Նոր Օր»ի: Այդ աթոռին վրայ կը պաշտօնավարէ Արամ Ամիրխանեանի հետ մինչեւ 1925: Սակայն, այդպիսով վերջ չի գտներ անոր ծառայութիւնը Գալիֆորնիոյ ՌԱԿի պաշտօնաթերթին. յաջորդող տասնամեակներուն, տարբեր առիթներով, երբ խմբագիրներ կազմակերպչական շրջապտոյտներով կը բացակայէին խմբագրատունէն՝ ան սիրալոյսով եւ առանց վարձատրութեան կը կատարէր թերթին բոլոր աշխատանքները:

«Նոր Օր»ը իր հոգեհարազատ տունն էր եղած միշտ, անկասկած:

Վահե Հայկ ամբողջ 60 տարիներ ապրած ու

գործած է Ֆրեզլոյի հայաշատ ընդարձակ ազգային, կուսակցական, մշակութային, բարեսիրական ու եկեղեցական շրջանակին մէջ, Հայ Եկեղեցիի, ՌԱԿի, ՀԲԸՄի եւ զանազան հայրենակցական ու հայրենասիրական կազմակերպութեանց միջոցով, իր ծառայութեան նպաստը ընծայելով Գալիֆորնիոյ հայ համայնքներուն:

Տոգորուած հայ ժողովուրդին ու վերականգնած Հայաստանի հանդէպ ջերմ սիրով՝ ան մասնակցութիւն բերած էր հայրենաշինական, ներգաղթի, ինչպէս նաեւ գաղութահայ ազգային, կրթական ու մշակութային ձեռնարկներուն: Հպարտութեամբ կը նշէր Խորհրդային Հայաստանի տարեդարձները (Նոյեմբեր 29) տօնակատարութիւններու ընթացքին, ատենախօսելով ու գրելով: Քանի մը առիթներով ան հրաւիրուած էր Երեւան, ուր մասնակցէր Եր Հայաստանի Գրողներու Միութեան Համագումարին, յոբելէական հանդիսութիւններու:

Իր հանրային բազմակողմանի գործունեութեան մէջ՝ Վահէ Հայկ գրած ու հրատարակած է տասնեակ մը արժէքաւոր հատորներ, իբրեւ տաղանդաւոր գրագետ:

Անոր գլխաւոր երկերը՝ պատմութեան եւ վիպակներու հինգ հատորներ են «Հայրենի Ծիսան» ընդհանուր խորագիրով, վերջին հատորը լոյս տեսած Պէյրութի մէջ, 1970ին: Նաեւ՝ «Լուսաւոր դէմքեր մեր օրերուն վրայ» (Պէյրութ, 1972), «Հայաստանի մանկական աշխարհը եւ անոր մանկական գրականութիւնը», «1500ամեակ Վարդանանց Պատերազմի», «Յուշարձան Եղեղեցի», «Ֆրեզլոյի հայ գաղութը եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին», եւ «Պատմական այցը Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոսին Գալիֆորնիոյ հայութեանը»:

Իր կարեւորագոյն երկասիրութիւնը կը մնայ «Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը» մեծածաւալ երկը 1500 էջերով: Գործածած է Ս. Վաղինակ եւ Անցորդ գրական ծածկանունները:

Յաճախ կու գար Ուղղորթաուն իր հարազատներուն հետ ըլլալու եւ անպայման կը հանդիպէր «Պայքար», որուն էջերուն, տասնամեակներ շարունակ, տուած է իր աշխատակցութիւնը:

ԹԵ ՎԱՅԷ ՀԱՅԿ ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՆԿԱՐԱԳՐԷ
ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՄ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Հրաչ Երուանդ. «Անոր քննադատութիւնները ինչքան ալ ուժգին ու հարուածող, միշտ վերմաքին գոեհկութեան սահմաններէն: Աժան բառերու եւ հայիոյութեանց կերպերը բնաւ յարգչատան իր մօտ: Սկզբունքին եւ քաղաքական հասունութեան անունով վեր վերցուց մեր ազգային հարցերը եւ զանոնք արկածախնդրութեան եւ բախտախաղի տակ ձգել փորձող շարժումները հարուածեց անխնայ: Խաւար գիշերէն մինչեւ արշալոյս՝ անիկա այսպէս դարբնեց, շինեց, գծեց, վայրկեան մը թուլութիւն չճանչցաւ եւ քալեց մինչեւ իր եւ իր ազգին երազներուն շքեղ իրականացումը, Հայաստանի հրաշափառ Յարութիւնը»:

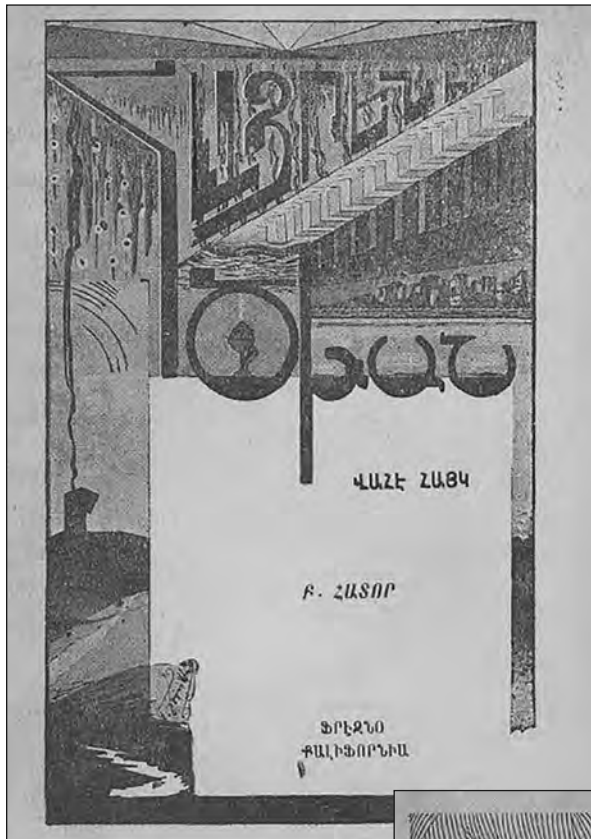
Վահան Թեքեան. «Թեքեան ազգային կեանքի փոթորիկներուն մէջ ալ քալեց իր ցեղին հաւատարիմ ծառայութիւն մը տալու նուիրումով: Խմբագրական կամ հրապարակագրական աշխատանքները զինք առաջնորդեցին պայքարի դաշտ, մանաւանդ այն բախտորոշ եւ ճակատագրական շրջաններուն երբ խօսողներու բազմութիւնը ամէն օր կը շատնար եւ թերխաշ մտածումներ կը սպառնային հրապարակին տէր դառնալու: Ան կրեց մարդկային հարուածներ, որոնցմէ դաժանագոյնը՝ հարուած մըն էր հակառակորդէն որ փճացուց մէկ աչքը, անագորոյն տուայտանքներ պատճառելով եւ *եղբայրասպան* արարքներուն վրայ աւելցնելով նաեւ *աչքասպան* մակդիրը: Թեքեան տարաւ համբերութեամբ եւ գրեց «Մէկ Հատիկս» անսման քերթուածը. ողբալով իր լոյսին խաւարումն ու պաղատելով որ մէկ հատիկն ալ զինք չլքէ»:

Արշակ Զօպանեան. «Զօպանեան յամառ եւ անխոնջ ուղեւորն եղաւ, ժամանակի եւ միջոցի փոյթը չունեցաւ, քալեց, փնտռեց, պեղեց ու քննեց եւ մեր մտածման ու խորհուրդի անցեալ խաւերուն մէջէն դուրս բերաւ՝ մեր ցեղի հոգին ու անոր բազմալար խորքերը լուսաւորող զմայլելի գեղեցկութիւնները»:

Ալեքսանդր Սարուխան. «Ան ալ սրտի նոյն բաբախումով կը քակէ իր գրչին գիծերն ու բառերը,

կը նկարէ մարդոց դէմքն ու հոգին, անոնց մէջ խտացելով հանրային բարօրութեան եւ հասարակական շահերու եւ յառաջդիմութեան կենսական թելադրանքները»:

Խրիմեան Հայրիկ. «Հայ ժողովուրդը իր սրտին ամենէն հարազատ բառով որակեր է այս մեծ եկեղեցականը, հոգեւին սիրեր ու յարգեր է զայն եւ նոյն հարազատութեամբ ալ արձանագրեր է անոր անունը մեր ժամանակակից պատմութեան էջերուն մէջ՝ *Խրիմեան Հայրիկ*: Երկու պարզ եւ սիրակցորդ բառեր, որոնց վրայ հատորներ կրնան գրուիլ եւ սերունդներու դաստիարակ դառնալ»:

Ոուլբեն Ջերեանի ծննդավայրը՝ Եւրոկիան

ՌՈՒԲԵՆ ՆԵՐԵԱՆ

Եւդոկիա, 1868 – ԳաՀիրէ, Յուլիս 7, 1921

*Կեանքս արժէք մը չունի ինձ համար,
ուրախ պիտի ըլլամ եթէ զայն ունէ կերպով
ի սպաս դնեմ Ազգիս ծառայութեան
Ռուբեն Յերեան*

ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԻՐ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Բնիկ եւդոկիացի է: Թէեւ չունինք արձանագրուած իր ճիշդ ծննդեան թուականը, սակայն մեր հաշուարկումներով, որոնք կրնան մէկ կամ երկու տարի տարբերիլ իսկական թուականէն, ծնած ըլլալու է 1868ին: Նախնական ուսումը կը ստանայ Եւդոկիոյ ազգային վարժարանին մէջ: Փոքր տարիքէն ունէր մասնաւոր հակում սորվելու օտար լեզուներ: Աւարտելէ անմիջապէս ետք, կ'անցնի Պոլիս, ուր աւելի քան տասը տարիներ հայրենակից վաճառականներու քով կը պաշտօնավարէ իբրեւ գրագիր եւ գործակատար, եւ իր ուղղամտութեամբ, աշխատասիրութեամբ ու գործունէութեամբ սիրելի կը դառնայ բոլորին:

ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԵՆ ՆԵՐՍ

Կանուխէն, Պոլիս իր քնակութեան առաջին օրերէն անդամակցած է Սոցիալ Դեմոկրատ Յնչակեան Կուսակցութեան: Հաւատալով հնչակեաններու յեղափոխական շարժումին մեծ հաւատք ցուցաբերած ու աշխատած է, սակայն կուսակցութեան հիմնադիրին՝ Աւետիս Նազարբէկեանի հերձուածէն յետոյ անցած է Վերակազմեալ Յնչակեան Կուսակցութեան շարքերը:

ԿԸ ԳԱՂԹԵ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

1900ին Պոլսէն կը գաղթէ Միացեալ Նահանգներ, նման այն բոլոր երիտասարդներուն, որոնք այդ օրերուն սկսած էին գաղթել դէպի Նոր Աշխարհ: Ձեռներեց եւ աշխատասէր Յերեան, Նիւ

Եորթի մէջ, կարճ ժամանակուան մէջ, ինքնաշխատութեամբ եւ ինքնօգնութեամբ նիւթական բաւական կարելոր դիրք մը կ'ապահովէ ինքզինքին համար: Աւելի ուշ կը զբաղի Նաեւ ծխախոտի առետուրով: Այս ճարտարարուեստին կեդրոնը Եգիպտոսը դարձած էր: Տիրապետած էր անգլերէն լեզուին:

ԿԸ ՄԻԱՆԱՅ ՀԱՅ ՈԱՄԿԱԿԱՐ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՔԵՐՈՒՆ

Ամերիկա եկած առաջին օրերէն իսկ մասնակցութիւն բերած էր ազգային շարժումին: 1908էն

յետոյ, երբ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը հիմնուեցաւ, Հերեան անոր ամենէն անձնուէր փրօփականտիստներէն մին եղաւ Ամերիկայի մէջ: Ան յաճախ կ'այցելէր Պոստոն իրազեկ դառնալու համար Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ ազգային ու քաղաքական կացութեան զարգացումներուն, ինչպէս նաեւ՝ յեղափոխական շարժումին մասին հաւաստի լուրեր ստանալու:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկիզբները դաշնակից մեծ պետութիւններէն Մեծն Բրիտանիայէն Հերեանէն խնդրուեցաւ ի սպաս դնելու իր ծառայութիւնները փափուկ պաշտօնով մը: Եգիպտոսէն եկող այդ դիմումին ընդառաջելով «Ազգ» թերթի խմբագիր Ա. Ն. Նազար կը յանձնարարէ որ Հերեան անսայ այդ առաքելութեան: Նազար եւ Հերեան միշտ ալ բարեկամներ մնացած էին եւ ունէին մեկզմէկու հանդէպ մեծ վստահութիւն:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ ԿԸ ԾԱՌԱՅԷ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ

Հերեան առանց վարանումի կը թողու յաջող իր առեւտրական գործը եւ նոյն տարուան զարնան իսկ կը մեկնի Ամսթերտամ, ուրկէ կ'անցնի Միջին Արեւելք: Ծպտուած անգլիացիի մը երեւոյթով ան կը կատարէ իրմէ խնդրուած պարտականութիւնները, պարբերաբար տեղեկութիւններ, թէեւ՝ անմեղ, փոխանցելով նաեւ Գահիրէի ու Պոստոնի իր գաղափարի ընկերներուն:

Չըսելու համար ուներ միամտութիւնը, սակայն, այդ օրերու միւս մեր գործիչներուն նման, հաւատացած էր թէ «Դաշնակիցներուն ծառայելը Ազգին ծառայել է»: Այդ պատճառով ալ ամէն գործ երեսի վրայ ձգելով Եւրոպա անցաւ: Եւրոպայի մէջ ան երեւան հանեց խոշոր դաւադրութիւն մը որ Դաշնակից պետութեան մը հիւպատոսարանին մէջ կը սարքուէր: Այդ Դաշնակից պետութիւնը իր երախտագիտութիւնը յայտնեց օրին իրեն:

Բայց Հերեան գոհունակութիւն չստացաւ այդ չափով: Ան կ'ուզէր իր հարազատ եղբայրներուն անմիջականօրէն օգտակար դառնալ: Ուստի կ'որոշէ Միջագետք երթալ եւ անգլիացիներու օգնութեամբ ազատել տարագրեալ հայերը, որոնք

կը գտնուէին այդ կողմերը: Բայց անգլիացիները «կասկածեցան» եւ անցագիր չտուին անոր Միջագետք երթալու: Ան կը միտէր երկու ռամկավար ընկերներու հետ երթալ Պաղտատ եւ Պաքուպա, վրանաքաղաքներու մէջ աքսորեալ գաղթականներուն օգտակար ըլլալու ամէն հաւանական միջոցներ որոնելու:

Այսպիսով անգլիացիներուն տարի մը ծառայելէ ետք Ռուբէն կը վերադառնայ Միացեալ Նահանգներ, ուր արդէն ամերիկահայ գաղութը զբաղած էր Հայկական Լեգէոնի մեծ ծրագրով:

Ա. ՆԱԶԱՐԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ ՀԵՐԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Հերեանի կեանքին շահեկան մասը կը կազմէ Բրիտանական կառավարութեան իր ծառայութիւնը, ինչպէս յիշեցինք վերեւ. ասոնց պարագաները տուաւ Ա. Նազար «Ազգ»ի մէջ, Յուլիս 16, 1921ին լոյս տեսած, Հերեանի մահուան տխուր առթիւ:

1916ի զարնան Եգիպտոսէն յայտնի Ռամկավար ընկերներու ստորագրութեամբ ինձ ուղղեալ նամակ մը կը հաղորդէր որ Անգղիական իշխանութիւնք իրենց դիմում ըրած էին, խնդրելով որ շատ փափուկ ու կարեւոր պաշտօնի մը համար երկու Հայեր դրուին իրենց տրամադրութեան տակ: Մեր ընկերները խորհած էին որ պահանջուած յատկութիւններով մարդիկ մի միայն Ամերիկայի Հայ գաղութէն կրնային ճարուիլ եւ կը յանձնարարէին ինձ շրջահայեցութեամբ հետամուտ ըլլալ խնդրոյն, աւելցնելով միանգամայն որ այս գործին համար մասնաւոր մէկն ալ նշանակուած էր որ պիտի գար զիս գտնելու եւ տեսակցելու Պոսթոնի մէջ:

Առաջարկուած պաշտօնը դժուար էր եւ պէտք է ըսել, արկածալից ու շատ վտանգաւոր, եւ հետեւաբար պահանջուած այլազան յատկութիւններով մարդիկը գտնել դիւրին գործ մը չէր: Միեւնոյն ժամանակ, ինչպէս Եգիպտոսի նամակն ալ դիտել կու տար, անպատեհ էր Անգղիացւոց ըսել թէ իրենց ուզած մարդիկը չունինք, երբ մեծ ակնկալութիւններ ունէինք Դաշնակիցներու յաղթանակէն եւ շարունակ կը կրկնէինք թէ պատրաստ ենք ամէն կարգի զոհողութիւն ընելու այդ նպատակաւ:

Նամակը ստանալէս յետոյ հազիւ շաբաթ մը

անցած էր, երբ օր մը «Ազգ»ի խմբագրատունէն ներս մտաւ երկարահասակ, գունատ ու նրբակազմ երիտասարդ մը, եւ Անգլերէնով զիս հարցուց: Բնականաբար ըսի թէ ես եմ: Անմիջապէս յստակ թրթրէնով մը յարեց թէ կ'ուզէ բացարձակապէս առանձին տեսնել զիս: Եւ քանի որ հոն անհնար էր, միասին դուրս ելանք եւ գացինք յարմար տեղ մը: Մարդը հոն նախ ուզեց որ ես հաստատեմ իմ ինքնութիւնս եւ երբ այդ մասին գոհացում տուի իրեն, ինձ յանձնեց յանձնարարագիր մը Եգիպտոսի մեր ընկերներէն եւ իր ինքնութիւնը հաստատող փաստեր ու վկայութիւններն ներկայացուց ինձ: Այն Անգղիացի անձնաւորութիւնն էր, որու մասին կը խօսէր Եգիպտոսի նամակը եւ կ'ըսէր թէ պիտի գար զիս գտնելու եւ տեսնուելու Պոսթոնի մէջ:

Բնականաբար մեր խօսակցութիւնը անմիջապէս դարձաւ բուն խնդրոյն շուրջ: Անգղիացին, որ ինչպէս վերջէն հասկցայ, Թուրքիոյ մէջ կարելոր

պաշտօններ վարած էր, սահուն կերպով կը խօսէր Թրքերէն: Ասիկա մեծապէս դիւրացուց մեր տեսակցութիւնը: Ինք կը փափաքէր որ առ առաւելն մինչեւ տաս օր իր ուզած մարդիկը գտնեմ եւ յարաբերութեան դնեմ իրեն հետ: Հասկցուցի թէ թէեւ անձնագոհ Հայեր շատ կային, բայց իր ուզած յատկութիւններով մարդիկը գտնել մասնաւոր խնամք եւ շրջահայեցութիւն կը պահանջէր, եւ այս մասին մէկ քանի օր վերջ միայն կրնայի պատասխանել:

Մեր ընկերներէն Ս. Մալեմէզեանի եւ Մ. Յովհաննէսեանի հետ երկար խորհրդակցութենէ մը յետոյ, ՌՈՒԲԷՆ ՀԵՐԵԱՆ ներկայացաւ մեր մտքին իբրեւ յարմարագոյն ընտրելի մը առաջարկուած պաշտօնին: Որոշեցինք նաեւ Շիքակօ ուրիշ ընկերոջ մը տրամադրութիւնը շօշափել անուղղակի ձեւերով, ինչպէս նաեւ Միհրան Սվազլիի եւս դիմել, խորհելով որ կրնար օգնել մեզ: Շիքակոյէն հաստատական պատասխան ստա-

ցանք: Մ. Սվազլը թեեւ յարմար անձնաւորութեան մը եւ իմ միջեւ տեսակցութիւն մը կարգադրեց, բայց ստացուած պատասխանը եղաւ ժխտական, եւ ուրիշ օժանդակութիւն մը չկրցաւ ընել:

Ռուբէն Յերեան, նոյն պահուն առեւտրական խոստմնալից եւ յաջող գործով մը զբաղած էր եւ Նիւ Եորքի մէջ ունէր լաւ դիրք եւ վարկ, այնպէս որ իր կողմէ այդպիսի պաշտօնի մը յանձնառութիւնը շատ ծանր զոհողութիւն մը կ'ենթադրէր, եւ մենք կը խղճահարէինք այդպիսի առաջարկ մը ընելու իրեն: Յեռագրով զինք Պոսթօն հրաւիրեցինք, նոյն գիշերը հիւր էր մեր տունը: Եւ իրեն բացատրեցի առաջարկուած փափուկ պաշտօնը, անոր դժուարութիւններն ու մահու յայտնի վտանգը, եւ ըսի թէ ես միայն իրողութիւնը կը ներկայացնէի առանց մեր կողմէ ոեւէ խորհուրդի ու թելադրութեան, եւ թէ ինք պէտք էր պաղարիւնով եւ ամէն ստիպումէ ու ազդեցութենէ զերծ խորհէր եւ ազատ ու անկաշկանդ որոշում մը տար:

Գիշերը մինչեւ ուշ ատեն շարունակուեցաւ մեր խօսակցութիւնը: Առտուն նախաճաշի սեղանին վրայ Յերեան պայծառ ու ժպտուն դէմքով մը ըսաւ ինձ, թէ «Կ'ընդունի առաջարկուած պաշտօնը եւ յանձնառու կ'ըլլայ բոլոր հետեւանքներուն»:

Եւ դարձեալ կրկնեցի իրեն թէ այդ խօսքը վերջնական չէի նկատեր, եւ թէ ինք լաւ էր որ մէկ քանի օր եւս մտածէր եւ այդպէս ըսէր վճռական խօսքը: Աննման Ռուբէն, նոյն ժպտուն դէմքով եւ յուզիչ հաստատամտութեամբ մը պատասխանեց.

Կեանքս արժէք մը չունի ինձ համար, ուրախ պիտի ըլլամ եթէ զայն ոեւէ կերպով ի սպաս դնեմ Ազգիս ծառայութեան:

Քանի մը օր վերջ նամակով մը կը կրկնէր թէ անփոփոխ էր իր որոշումը եւ թէ ինք պատրաստ էր, հետեւաբար զինք յարաբերութեան դրի Անգղիացի պաշտօնէային հետ: Մէկ քանի շաբաթ յետոյ նամակ մը ստացայ իրմէ, որ իր մեկնումը կը ծանուցանէր, ուրիշ նամակ մըն ալ ստացայ Ամսթերտամէն: Նիւ Եորքի մէջ իր ամենէն մօտիկ բարեկամներն իսկ կը կարծէին թէ Գալիֆորնիա գացած է օդափոխութեան համար: Չեմ գիտեր թէ Ամսթերտամէն ի՞նչ գնաց եւ ինչ եղաւ: Այս մասին

ոչ ես իրաւունք ունէի բան մը հարցնելու իրեն իր վերադարձէն յետոյ, ոչ ալ ինք իրաւունք ունէր խօսելու: Միայն գիտեմ թէ Անգղիական իշխանութիւնը Եգիպտոսի մեր ընկերներուն մասնաւոր գոհունակութիւն յայտնած էր իր մատուցած կարեւոր ծառայութեանց համար:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԵՆ ՆԵՐՍ

Այնուհետեւ, կ'անցնի Կիպրոս, ուր կը միանայ Հայկական Լեգէոնին իբրեւ կամաւոր: Լեգէոնի հետ կը մտնէ Սուրիա իբր կամաւոր ու կազմակերպիչ՝ դառնալով աչքառու անհատականութիւն մը լեգէոնական իր զինակիցներուն մէջ:

Անկա առաջին օրէն հայ զինուորին ճշմարիտ բարեկամը եղաւ եւ մեծ դեր ունեցաւ զինուորներուն կարգապահութեան եւ իրենց ֆրանսացի «շէֆ»երուն հետ բարուք յարաբերութեան գործին մէջ: Հայկական Լեգէոնի հրամանատարը՝ Փոլս Գնդապետ Ռոմէօ, մեծ յարգանք եւ վստահութիւն ունէր Յերեանի վրայ մինչև Լեգէոնէն իր հրաժարումը: Յերեան մեծ ձեռնհասութեամբ վարեց հայկական Լեգէոնի Չեյթունի (Եգիպտոս) դարմանատունը, որուն ծախսերը կը վճարուէին Եգիպտոսի Հայ Ազգային Միութեան կողմէ:

ՈՐԲԵՐՈՒ ՀԱՅՐԸ

Բայց Յերեանի փառքի անջնջելի տիտղոսը պիտի մնայ իր որբախոյզ գործը Արաբիոյ անապատներուն մէջ, հայկական լեգէոնէն հրաժարելէ յետոյ: Ան իր ջանքին լաւագոյնը նուիրեց այդ վսեմ եւ հոյակապ գործին ու ատով ալ ան անմահացաւ:

Յերեան ծպտուած իբրեւ ամերիկեան միսիոնար եւ կամ անգլիացի պաշտօնէայ, աջակցութեամբ ու օգնութեամբ անգլիական պաշտօնէաներու՝ կ'ազատէ հարիւրաւոր որբեր անապատներու խորերէն, որոնք թաքնուած էին արաբ եւ թուրք տուններու եւ հարեմներու մէջ:

Իր այս յոյժ գնահատելի ծառայութեան համար Յերեան կ'արժանանայ «Որբերու Հայրիկ», «Որբախոյզ Յերեան» տիտղոսներուն:

Տէր Չօրի արաքներուն մէջ ծագած խռովութիւն մը արգելք կ'ըլլայ իր գործին շարունակու-

թեան: Կը կողոպտուի պետեւիներէն, բայց բարեբախտաբար կեանքը կը շարունակէ պահել. այսպիսով հազիւ մահէ ազատած՝ կ'անցնի Կիլիկիա եւ կը մտնէ հայկական խումբերու մէջ:

Կարեւոր պաշտօնով կը մեկնի Իզմիր, Պոլիս, Եգիպտոս, Փարիզ եւ ապա Ամերիկա, ուր իր նախաձեռնութեամբ կը շարունակէ հանգանակութիւն՝ ի նպաստ որբերու ազատագրումին, որմէ յետոյ կը ծրագրէր կրկին անցնիլ Արաբիոյ խորերը:

Այս առթիւ, Ռուբէն այսպէս կը գրէր իր բարեկամուհիին՝ Մետաքսին, Ատանայէն գրուած Դեկտեմբեր 31, 1919 թուակիր. «Ինչ որ կ'ընեմ միայն պարտականութիւնս է որ կը կատարեմ եւ ոչ ուրիշ բան: Գիտեմ թէ ազգը կը գնահատէ ծառայութիւնս, բայց չեմ ծառայեր որ ազգը գնահատէ, այլ կը ծառայեմ որովհետեւ իմ մարդասիրական եւ ազգասիրական բունն զգացումներուս գոհացում տալ կ'ուզեմ»:

Յերեան ո՛չ միայն հարիւրաւոր որբեր ազատեց՝ այլեւ ամէն ջանք ի գործ դրաւ անոնց ապրուստը ապահովելու համար: Անիկա այս նպատակին համար հաւաքոյթներ կը կազմակերպէր, երեկոյթներ կը սարքէր, որոնց կը պատասխանէր ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ: Յերեան այդ հաւաքոյթներուն մէջ կը խօսէր առաքեալի ներշնչումով: Իր պարզ եւ յանկուցիչ ոճով անիկա կը յուզէր, կը զուարճացներ ու կը խանդավառէր: Ու կը պատահէր որ անիկա մէկ երեկոյթի ընթացքին, որբերուն համար 6էն 700 ոսկի հաւաքէր:

ՍԱՀՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յերեանի անժամանակ մահը տեղի կ'ունենայ Յուլիս 7, 1921 ին Գահիրէի մէջ, ուր եկած էր որբահաւաքի գործով: Ան կը մեռնի սրտի հիւանդութենէ՝ *անժին քարտիաք*, որուն առաջին տազնապը տեւած է 6-7 ժամ եւ յաջորդին՝ արդէն հոգին աւանդած, մինչեւ վերջ մնալով իր զգաստութեան եւ գիտակցութեան մէջ:

Յուլիս 10, Ուրբաթ օր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ տեղի ունեցաւ ազգային յուղարկաւորութիւնը, խումն բազմութեան մը ներկայութեան ու նախագահութեամբ՝ Եգիպտոսի Հայոց Առաջ-

Յերեան եւ Ժիմ Հանգալեան

նորդին՝ Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեանի: Սրբազանը յիշեց ողբացեալի սնարին մօտ ունեցած երկու ժամուան խօսակցութիւնը:

Դամբանականէն ետք, դագաղը ուսամբարձ դուրս հանուեցաւ եկեղեցիէն: Հանգուցեալի վերջին կամքին համաձայն արարողութիւնը եղաւ արագ եւ թափօրը քալեց հանդիսաւոր գնացքով:

Գահիրէի մէջ ծանօթ անձնաւորութիւններ գերեզմանատան մէջ իրենց յարգանքի վերջին արտայայտութիւնը բերին: Փոսին շուրջ յանուն Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան խօսեցաւ Խ. Գուրեան ըսելով. «Գահիրէի հայ գաղութը երջանիկ պէտք է զգայ ինքզինք՝ իր մէջ պահելուն համար ոսկերոտիքը անձնուէր հայուն. անոր գերեզմանը ուխտատեղի պիտի դառնայ՝ ուր խումներամ

պիտի դիմեն Արտասահմանէն երկիր վերադարձող
ռազմիկներ՝ իրենց ուխտը կնքելու Մարմինայի մէջ,
Հերեանի շիրիմին վրայ»:

Որբախոյզ Հերեանի մահով, իսկապէս որբ
մնացին իր սիրական որբերը: Անոնք երկրորդ
անգամ որբացան...:

Տարիներ ետք, ՌԱԿի Գալիֆորնիոյ Շրջա-
նային Վարչութիւնը Լոս Անճելըսի իր ակումբներէն
մէկը մկրտեց Ռուբէն Հերեանի անունով, վառ
պահելու անոր յիշատակը ամերիկահայ նոր սե-
րունդին մօտ:

ՇԱԽԱՐՀ ՆՈՎԻԻՆ

Ապուլզկին գիւղ (Ակն), 1862 – Բիշմընտ (Վրժինիա, ԱՄՆ), Մարտ 28, 1937

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Ակնցի էր Շաւարշ, Զօպանեանի ընտանիքէն, ազգական՝ անգուգական գրագետին ու հասարակական գործիչին՝ Արշակին: Ինք իր մականունը կանուխէն հայացուցած էր Յովիւեանի: Ծնած է 1862ին Ակնայ Ապուլզկին գիւղը:

Կանուխէն կու գայ Պոլիս, ուր ժամանակ մը կը հետեւի լուսանկարչութեան ասպարեզին: Պատեհութիւն կ'ունենայ այդ թուականներուն շփում ու ծանօթութիւն ստեղծելու ակնցի ծանօթ ազգականներու հետ: Իր բարեկամներն ու մտերիմներն են եղած առաջին շրջանին Ա. Զօպանեան, Տոքթ. Խորասանճեան, Ա. Արփիարեան, Մ. Տամատեան, Լ. Մկրտիչեան, Զ. Պոյաճեան (Մուրատ) եւ ուրիշներ, որոնք հայ կեանքին մէջ արդէն մեծ համակրութիւն կը վայելէին: Ան եկած սկզբնական օրերէն կը հետեւի ազգային գործերուն: Առաջին իսկ առիթով, 1887ին, կը մասնակցի «Արարատ» ընկերութեան, որուն նպատակն էր դպրոց բանալ հայկական նահանգներուն մէջ եւ պատրաստել ժողովուրդն ու երիտասարդութեան միտքը դէպի յառաջդիմութիւն, զարգացում ու յեղափոխութիւն առաջնորդել:

Քանի մը տարի վերջ, Պոլսոյ մէջ գոյութիւն առնող հայրենասիրական կազմակերպութեան՝ «Գործող»ներու միութեան կը պատկանի եւ իոն կը դառնայ եռանդուն գործողներէն մին: Այս պոլսեցի եւ երկրացի խումբերուն առաջին նպատակն էր համբերութեամբ աշխատիլ, առանց աճապարելու, եւ ապահովել ծրագրով մը ազգային ինքնապաշտպանութիւնը պատրաստել:

ԿԸ ՄԻԱՆԱՅ ՅՆՁՆԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Քիչ վերջ, ժընեւէն դրկուած գործիչները երբ Պոլիս կը հասնին՝ արդէն ամեն բան կարգադրուած էր եւ շատ դիւրութեամբ կարելի կ'ըլլայ գոյութիւն ունեցող խումբերը միացնել եւ Հնչակեան մասնա-

ճիւղը կազմել: Կ. Պոլսոյ այդ մարմինը անմիջապէս կը կապուի Տրապիզոն կազմուած կեդրոնին:

1890 Յունիս 6ին, Կարնոյ գերեզմանատան մէջ գնդակահարուած 140 անգէն հայերու մահուան լուրը առաջին ահազանգը կ'ըլլայ գալիքի պայքարներուն եւ ահա Պոլսոյ ազգային կեանքը յանկարծ երկունքի մը օրերուն կը մօտենայ գահավիժօրէն: Շատեր վաղաժամ կը նկատէին որեւէ շարժումի տեղի տալ, այդպէսով կրնային կառավարութեան ուշադրութիւնը սուր կերպով հրահրել ու վտանգել տակաւին ամրանալու վրայ եղող մարմինը. հետեւաբար, Կարնոյ դէպքին ազգային բողոքը Բարձրագոյն Դրան յանձնելու

գործը կ'առաջարկուի Խորեն Պատրիարք Աշըգեանին, որ հակառակ պարագային՝ պարտաւորուած պիտի ըլլար հրաժարիլ:

Աշըգեան Պատրիարք անմիջապէս Ելտըզ փութացած ու Սուրեյա փաշային յանձնած էր ազգային բողոքը եւ միեւնոյն ատեն իր հրաժարականը ներկայացուցած:

Օրերը կ'անցնին ապարդիւն: Ազգը շատ բան կը սպասէր Պատրիարքէն: Հարկ է ըսել թէ՝ բանականութեան դռները փակուելու դատապարտուած էին ու սկսած էր զգացումը միայն գործել, երբ այլեւս Հնչակեան կուսակցութեան «գործօն» մարմինը կ'որոշէ հրապարակ գալ ժողովրդային զայրոյթը խաղաղ ցոյցով մը արտայայտելու, Աշըգեան Պատրիարքի առաջնորդութեամբ: Այս առաջարկը կը մերժուի Աշըգեանէ եւ տեղի կ'ունենայ 1890 Յուլիս 15, Գում-Գաբուի ծանօթ ցոյցը:

Ցոյցին որպէս հետեւանք շատեր կը սպանուին եւ ոմանք ալ կը ձերբակալուին:

Հնչակեան կուսակցութիւնը սարսափած էր, Թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը դարձած էր ներքին յեղափոխական կազմակերպութեան վրայ:

Շաւարշ Հովիւեան 1891ին, Բերայի Անգլիական հաստատութեան մը մէջ իր ունեցած գործին շնորհիւ, տարիներով ապահով միջնորդ մը եղած է արտասահմանի ու Հնչակեան կեդրոնին հետ յարաբերութեան մէջ: Կուսակցութեան արտաքին թղթակցութիւններն ու նամակները իր միջոցաւ կը փոխադրուէին «Մատամ Վելօ» կեղծ անուան տակ, թերթերը ինք կը ստանար ու կը ցրուէր մասնաճիւղերու, ամէն կասկածէ եւ հետապնդումէ զերծ մնալով, ինչ որ արտասովոր ուշիմութիւն եւ աշայլջութիւն կը պահանջէր Համիտեան շրջանին ու Պոլսոյ պէս տեղ մը, ուր անկարելի կը համարուէր մինչեւ անգամ՝ ճանճ մը փախցնել, թուրք ոստիկանութեան աչքէն: Այսպիսով, Հովիւեան կուսակցութեան ներքին եւ արտաքին յարաբերութեանց գործակատարը դարձած էր:

Գում-Գաբուի ցոյցին հետեւանքով թուրք կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր Կ. Պոլսոյ մէջ գոյութիւն ունեցող յեղա-

փոխական կազմակերպութիւնը արագօրէն ոչնչացնելու նպատակին վրայ: Մինչեւ 1896, Հովիւեան կարելոր աշխատութիւններ տուած է նաեւ յեղափոխական գործին, միաժամանակ պահելով իր գործը Անգլիական վարժարանին մէջ, օգտակար ըլլալով բոլոր գործիչներուն, որոնք իր աջակցութեան կարիքը կ'ունենային:

1895-96ի դեպքերէն յետոյ, Պոլիս ոչ միայն ազգային ազատագրական գործունեութեան, այլ մնալու համար իսկ անկարելի դարձած էր՝ յեղափոխականի հոտ ունեցող մարդոց համար: Հովիւեանն ալ, որ կասկածելիներէն մին սկսած էր համարուիլ արդէն, կը յաջողի ոստիկանական հետապնդումներէ խոյս տալ: Ակամայ կը թողու Կ. Պոլիսն ու կը հեռանայ Յունաստան եւ անկէ ալ Լոնտոն՝ ուր ներկայ կ'ըլլայ Հնչակեան պատգամաւորական ժողովին: Հոն շատերը ճանչցան այդ խորհրդաւոր երիտասարդը՝ որ կը գործէր անադմուկ, վերջին ծայր գաղտնապահութեամբ:

ժամանակ մը Լոնտոն մնալէ վերջ կ'անցնի Փարիզ ու անկէ ալ Եգիպտոս, ուր Թուրքիոյ գանազան կողմերէն փախստականներ կը հասնէին այդ օրերուն, իբրեւ ազատ, ապահով ու մօտիկ երկիր: Շաւարշի առջեւ գործունեութեան խոստմնալից դաշտ մը կը բացուէր: Ան կը պաշտօնավարէ Անգլիական Sailors and Soldiers Institute-ին մէջ, երբ 1903ին կը հանդիպի վաղեմի ընկերոջ՝ Յ. Պոյաճեանին:

ԿԵՐՏԻՉՆԵՐԷՆ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՈՒՄՍԿԱՎԱՐ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Եգիպտոսի մէջ Շաւարշ առաջին օրէն կը նուիրուի իր ուխտած նպատակին, եւ մինչեւ 1911 կը գործէ նոյն ուղղութեամբ եւ արդիւնաւոր կերպով, պատկանելով Նախ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան, որ 1896ին

Լոնտոն գումարուած Հնչակեան Պատգամաւորական ժողովին անցուդարձերէն յետոյ ասպարէզ իջած էր իբրեւ ուրոյն կազմակերպութիւն, զուտ ազգային սկզբունքներով ու առաջադրութիւններով, եւ մեծապէս օգտակար կ'ըլլար այդ նոր միջավայրին մէջ ալ: Ինք, իր բարեմոյն խառնուած-

ԱԿՆ

քով, գիտեր ամեն կարգի ու խաւի ընկերներուն հետ վարուիլ, զանոնք համոզելու եւ առ ինքն յանկուցանելու կերպերը:

Ամենքը կը սիրէին ու կը յարգէին, մանաւանդ՝ իրենցմէ կը համարէին զինքը: Չէնքի ու գրիչի մարդը, արհեստաւորն ու մտաւորականը, իրատես ու շրջահայեաց առաջնորդներ եւ յախուռն ձեռնարկներու տրամադիր խանդաբորբ գործիչներ կը հետեւէին իր առաջնորդութեան եւ ինք ներդաշնակութեան, միութեան գիծ մը, օղակ մը կ'ըլլար ամենուն միջեւ: Եթէ ուսմամբ շատ զարգացած չէր, միտքը մշակուած ու բեղուն էր, խնդիրներն ու կացութիւնը՝ ըմբռնելու, ողջմտութեամբ դատելու, դժուարութեանց մէջէն ելք գտնելու համար ոչ մէկէն ետ կը մնար: Թէեւ զէնքի վարժ չէր, բայց կը հաւատար, իր փոքր՝ ըստ երեւոյթին տկար կազմէն ոչ ոք ֆիզիքական ոյժ ու քաջութիւն կ'ակնկալէր:

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն քիչ յետոյ, Արմենական Կուսակցութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մէկ հատուածին միջեւ տեղի կ'ունենային միութեան բանակցութիւններ:

Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ Տամատեան, Հովիւեան, Տոքթ. Էնֆիեճեան, Յ. Փափազեան եւ Արմենական ներկայացուցիչ Պ. Պեօզիկեան կը յայտարարեն Հ. Ս. Ռամկավար

կուսակցութիւնը Պոլսոյ մէջ: Այսպիսով ալ, երբ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը հիմնուեցաւ, Հովիւեան առաջին օրէն յարեցաւ ու անդամագրուեցաւ այդ կազմակերպութեան:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ Կ. ՊՈԼԻՍ

Հովիւեան կը թողու եգիպտոսը. կը մեկնի Կ. Պոլիս 1908ին, եւ կը զբաղի լուսանկարչութեան գործով:

1909ի Մարտին, Պոլսոյ մէջ կը պայթի թուրք յեղափոխութիւնը եւ դարձեալ ջարդի չարաշուք ուրուականը կը սկսի սաւառնիլ հայաբնակ նահանգներու վրայ: Ատանայի ջարդին լուրը շփոթութեան կը մատնէ ազգային կեանքը: Պոլսէն Յ. Պապիկեան եւ Մկրտիչեան քննութեան համար Ատանա կը դրկուին, ջարդին մանրամասնութիւնները տեղեկագրելու համար: Վերադարձին, Պապիկեան դեռ տեղեկագիրը չանձնած կը թունաւորուի իր բնակարանին մէջ եւ մեռած կը գտնուի:

Բայց Ազգը պետք ուներ այս տեղեկագրին, Կեդրոնական Կառավարութեան սեւ գոյնը դուրս բերելու համար: Իթթիհատի մեպուսները իրենց դաշնակից դաշնակցականները կը ջանային համոզել, որպէսզի այդ տեղեկագիրը հրապարակ չգար:

Այս առթիւ, կ'արձանագրենք նոյն ինքն Հովիւեանի յուշերէն. «Յ. Պապիկեանի մահէն յետոյ,

իր բնակարանը կը հասնին Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ) եւ ուրիշ թուրք մեպուս մը, վերջնոյն կարգադրութեամբ հանգուցելոյն Ատանայի տեղեկագիրն, յարակից գրութիւններով, կ'որոշեն կնքելով տնեցւոց յանձնել, բարեբախտաբար թուրք մեպուսին քով կնիք չգտնուելուն կը բաւականանան Մուրատի կնիքով կնքել ծրարը. այս գործողութենէն քիչ յետոյ Մուրատ Գում-Գաբու կը վերադառնայ, Պատրիարքարանի մէջ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Միհրան Տամատեանի եւ Սարգիս Սիւնիի հետ, որով կ'որոշեն կնքուած ծրարը բանալով լուսանկարել, իրենց այս որոշումը կը ներկայացնեն Նաեւ Ս. Պատրիարքին, Եղիշէ Արք. Դուրեանին, ան եւս իր համաձայնութիւնը յայտնելով անոնք անմիջապէս կը դիմեն ինձ եւ ընկերոջս՝ Հմայեակ Ազատեանի, յիշեալ տեղեկագիրը լուսանկարելու համար: Մենք իսկոյն հարկ եղած գործիքներն առնելով մեկնեցանք Սան Սթէֆանօ՝ ուր կը բնակէր հանգուցեալը ընտանեօք: Քիչ յետոյ Մուրատ եւ Սուին ալ հասնելով մենք գործի կը ձեռնարկենք լուսանկարելով ոչ միայն տեղեկագիրը այլ Նաեւ մատիտով գրուած մի քանի հեռագիրներու օրինակներ, զորս երկու օր վերջ ապակիներով միասին յանձնեցինք Ս. Պատրիարքին»:

Այդ օրէն երբ Շաւարշ Նկատի առաւ Իթափհատ կառավարութեան ջարդարարի պատասխանատուութիւնը, համոզուեցաւ թէ վաղուան ահռելի ուրուականը պիտի հասներ հայ ժողովուրդին գլխուն: Այդ տեղեկագրին մէջ ան կը տեսներ Պոլսոյ Իթափհատի կից, կառավարութեան մեղսակցութեամբ կազմակերպուած ջարդը: Ջարդին համար, Պապիկեանի տեղեկագրին մէջ որոշ կերպով արդէն ամբաստանուած էր Իթափհատը:

Իթափհատը Ավճի Ալային գիշերանց փոխադրեց Ատանա, ուր ան պետական հրացաններով բազմաթիւ հայեր սպաննեց: Այս պարագան անշուշտ Իթափհատի գործին պիտի չգար, հետեւաբար Իթափհատը Պապիկեանի սպանութեամբ խնդիրը ուզեց ծածկել:

Շաւարշ այս դէպքը ցաւ ի սիրտ նօթագրելէ վերջ, սրտաբեկ այդ բռնազբօսիկ Սահմանադրութենէն եւ անոր հաւատացող բախտախնդիրներու

աճպարարութենէն, տակաւին կարիքը կը զգայ ժողովուրդը իրատեսութեան լոյսով առաջնորդելու, վաղուան պատասխանատուութիւնները դիմագրաւելու համար: 1911ի Հ.Ս.Ռ.Կ.-ի անդրանիկ պատգամաւորական ժողովին մէջ մասնաւոր խորհրդակցութեան նիւթ կ'ըլլայ Նաեւ «Ինքնապաշտպանութիւնը ներքին գաւառներուն մէջ»: Հարցին լուրջ խորհրդակցութիւնները դռնփակ տեղի կ'ունենան: Այս նիստին ներկայ կ'ըլլայ Նաեւ «Մշակ»ի խմբագիր Համբարձում Առաքելեան:

«Պատգամաւորական ժողովէն քանի մը ամիս վերջ, կուսակցութեան Վասպուրականի Շրջանային Վարչութեան կողմէ եղած կրկնակ հրաւերին վրայ, կամքէս աւելի սրտիս ծայնին անսալով յանձն կ'առնեմ անմիջապէս մեկնիլ: Քանի որ ստանձնած պարտականութեանս մէջ փորձառութիւնը կը պակսէր ինձ, դիմեցի ընկեր Տիրան Զէլէկեանին իր հրահանգներէն օգտուելու համար. ան մանրամասնօրէն բացատրեց ինձ թուրք հոգեբանութիւնն ու անկից բղխող կառավարութեան որդեգրած ծուլումի եւ բնաջնջման քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերու հանդէպ, Զէլէկեան աւելցուց. – մեծագոյն դժբախտութիւնը հոն է որ՝ անոնք բերող ներսէն առնելու համար յաջողած են իրենց գործակից ունենալ Հ.Յ. Դաշնակցութեան փառատենչիկ պետերը, ուրեմն Իթափհատը ձեռք անցուցած է մեզ հայերուս համար զենքերու ամենէն վատն ու վտանգաւորը: Ընդհակառակը, եթէ օր մը այդ բախտախնդիրները հրաշքով մը իրական հայրենասէրներ դառնան, անոնք դարձեալ վտանգաւոր ըլլալու սահմանուած են, քանի որ իրենք ոչ թուրքը եւ ոչ Թուրքիան ուսումնասիրած են», Կը գրէ Շաւարշ Հովիւեան:

Շաւարշ կը խոստովանի թէ Զէլէկեանի այդ մարգարեական տեսութիւնները պատգամներ եղած են իրեն, երբ 1912 Մարտ 16ին կը հասնի Վան ստանձնելու համար այդ ծանր պարտականութիւնը, որ իր վրայ դրուած էր կուսակցութեան կողմէն:

Մանաւանդ այդ շրջանին երբ դաշնակ եւ թուրք Իթափհատականներ ձեռք ձեռքի տուած էին Վասպուրականի մէջ եւ արդէն հոն շահաստան

դարձած էր դարձեալ «մեծ կուսակցութեան» համար, հոն ուրիշներ իրաւունք չունէին գործելու, անոնք կը վախճային թէ մի գուցէ օր մը այդ ժողովուրդը կրնար իրատես դառնալ:

ՀՈՎԻԷԱՆ ՎԱՆԻ ՄԷՋ ԿԸ ԳՈՐԾԷ ՈՐՊԵՍ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԳՈՐԾԻՉ

Այդ մտածումով դաշնակներ հայ գործիչներէն շատերը սպաննեցին: Միթէ նոյն վատ զենքը չգործածեցի՞ն Շաւարշի վրայ Նաեւ, երբ ան իր երկու ընկերներով Ալիւր գիւղը կ'երթար: Գիշեր ատեն անոնց վրայ կը սկսին համազարկ մը. ինչպէս որ այն ատեն թերթերը գրեցին, «վաթսու-նէն եօթանասուն» գնդակ կը պարպեն Շաւարշին եւ ընկերներուն վրայ, որոնք խոհեմութիւնը կ'ունենան անշարժ գետնի վրայ պառկելու՝ առանց կրակելու, քանի որ գիշերուան մութին մէջ բաց գետնի վրայ վտանգաւոր պիտի դառնար իրենց գտնուած տեղը համազարկի ենթարկելը եւ աւելի դիւրին պիտի կարենային հրացանի պայթումին ուղղութեամբ նշան առնել:

Շաւարշ այդ վայրկեանին կը զգար թէ ինչ տեսակ վատոգի իշխանաւորներու հետ է իր գործը եւ այս սարսափները անոր գործունեութիւնը աւելի խրախուսելու պատճառ դարձան: Հովիւեան այս փորձառութենէն վերջ կարող եղաւ Վասպուրականի շրջանակին մէջ ստեղծել ընդդիմադիր զօրաւոր ոյժ մը, այդ «եղկելի հերոսներուն» ոտնձգութիւնը կաշկանդելու համար, եւ այդ ուղղութեամբ ալ գործը սկսաւ յառաջանալ ու մարմին ստանալ:

Վասպուրականի շրջանակը անհրաժեշտ կը նկատէ առաջին առթիւ իր մամուլն ունենալու հարցը: Կը սկսին հրատարակել «Վան-Տոսպ» թերթը ուժեղ խմբագրական կազմով ու աշխատակիցներով: Դաշնակցական պետերը անոր գոյութիւնը վտանգաւոր կը նկատեն եւ առաջին առթիւ անոր օգնական խմբագիր Հ. Տէր Մկրտիչեանի վրայ տեռորական փորձ կ'ընեն. իրենց այդ անխոհեմ քայլին հետեւանքով երկու դաշնակ տղոց վիրաւորուելուն պատճառ կը դառնան:

Այդ ծանրակշիռ պարագային Հովիւեանի

կացութիւնը եւ իր առաքելութեան ծանրութիւնը շատ աւելի կը սաստկանայ. սակայն Նահանջ չկար, պետք էր ամէն գնով ազգային կեանքին մէջ բոյն դրած այդ փտախտը չէզոքացնել եւ այդ իսկ պատճառաւ պետք էր որ անհկա իր բովանդակ կարողութեամբ գործին ծանրութիւնը տանէր: Մամուլի անհրաժեշտ պետքէն անմիջապէս վերջ ու անյետաձգելիօրէն իրենց առջեւ կը բացուէր ինքնապաշտպանութեան հարցը ըստ պատգամաւորական ժողովին որոշման, եւ հետեւաբար՝ գործադրութեան պետք էր սկսիլ:

Վասպուրականի Չինուորական Խառն Ժողովը երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ կ'որոշէ անմիջապէս զենքի հայթայթման գործը առաջ տանիլ, եւ այդ ուղղութեամբ աշխատութեան գործը կը կը յանձնուի Շաւարշին, իրեն ընկերակից ունենալով Մարգար Տէր Բարսեղեանը, որ Թիֆլիս ապրած ըլլալով՝ ռուսերէն լեզուին ծանօթ էր:

1912 Դեկտեմբեր 23, Վանէն կը մեկնին դէպի Թիֆլիս եւ անմիջապէս տեսակցութիւններ կ'ունենան հոն գտնուող ընկերներու հետ: Իրենց յաջորդ տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ «Մշակ» թերթի խմբագիր Ա. Գալանթարի հետ, քանի որ այդ օրերուն Հ. Առաքելեան բացակայ էր իր Եւրոպա ուղեւորութեան հետեւանքով:

Երկար աշխատանքէ մը վերջ Շաւարշ կը յաջողի մաս մը զենքեր հայթայթել Կովկասէն, եւ Տրապիզոնէն այդ առթիւ իր հեռագիրը Ամերիկայի Շրջանային Վարչութեան ապարդիւն չ'անցնիր, անոր ի պատասխան անմիջապէս կարելոր գումար մը կը հեռագրուի «Մշակ»ի խմբագրութեան: Հարկ եղած զենքերը յաջորդաբար կը փոխադրուին Վան:

Հոս հարկ չենք տեսներ մանրամասնութեան մէջ մտնելու, այս զենքերու կատարած փրկարար դերին մասին, քանի որ անոնք 1915 Ապրիլեան Վանի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ, Արմենակ Եկարեանի ղեկավարութեամբ, կրցան հազարաւորներու փրկութեան պատճառ դառնալ: Միայն հարկ եւ պարտականութիւն կը նկատենք այդ գործին յաջողութեան համար գնահատանքի արժանի բաժին մը տալ Հովիւեանին եւ շատ մը

ուրիշ ընկերներու, որոնք արժանավայել կերպով եւ կատարեալ կարգապահութեամբ տարին իրենց վրայ ծանրացած այդ մեծ պարտականութիւնը:

Ան մնաց Վան որպէս գործիչ: Վանի ինքնապաշտպանութեան օրերուն Շաւարշը ուրիշներու հետ ստանձնած էր կարելոր պատասխանատու գործերէն մին, ընդհանուր կարգապահութեան հսկիչներէն մին ըլլալով այդ մարտական գիծերուն վրայ:

ԴԵՊԻ ԱՄԵՐԻԿԱ

1917ին կը հասնի Ամերիկա: Ազգային կեանքի շատ մը յուսախաբութիւններէն վերջ, կը քաշուի Րիչմընտ, Վըրճինիա, իր քեռորդւոյն՝ Խաչիկ Ժամկոչեանի քով, ուր կ'ապրին միասին: Շաւարշը կը հետեւի ռամկավար ազատական մամուլին եւ կ'օժտուի յօդուածներով շատ անգամներ կը շարունակէ ծաղկել ներքին չարիքը, որուն ականատեսն եղած էր Վանէն մինչեւ Կովկաս, երբ տեսած էր անձամբ այն կործանարար քաղաքականութիւնը, զոր կը վարէին մեծ ու պզտիկ ասպետները:

ՄԱՅԸ

Մարտ 28, 1937ին Շաւարշ Յովիւեան կը մահանայ, եղերաբախտ պարագաներու հետեւանքով, Րիչմընտ, Վըրճինիա նահանգին մէջ, 75 տարեկան ամուրի հասակին մէջ: «Մեմորիըլ» հիւանդանոցին մէջ տեղի կ'ունենայ դիագնոստիկն եւ գնդակները կը հանուին անոր մարմինէն: Կասկածելի սեւամորթը՝ Ուիլիըմ Յենրի Սմոյ, 20 տարեկան, կը ձերբակալուի Մարտ 31ին: Ուաշինկթըն կը դրկուին Յովիւեանի մարմինէն ելած գնդակները, ինչպէս նաեւ քեռորդւոյն բազուկը ծակող գնդակը, որ պատին մէջ խրուած էր: Ձերբակալման օրը, ոճրագործին վերարկուին վրայ արեան բիծեր գտնուած էին: Շաբաթով մը կ'ուշանայ Շաւարշ Յովիւեանի յուղարկաւորութիւնը. Ապրիլ 18ին, Եպիսկոպոսականաց Սէյնթ Փոլ եկեղեցւոյ մէջ տեղի կ'ունենայ Ս. Պատարագի արարողութիւն, որ կը մատուցուի Ամերիկահայոց Առաջնորդական Տեղապահ Մամբրէ Եպս. Գալֆայեանի կողմէ: ՌԱԿԻ Րիչմընտի Ակումբի սգակիր ընկերները ներկայ կը գտնուին:

ԳՐԻԳՈՐ ՆՈՎԻԻ ՆՈՎՈՒՆԵՆ

Խասգիւղ (Կ. Պոլիս) 1849 – Ատիս Ապապա Մայիս 12, 1925

Ծնած է Կ. Պոլիս, Խասգիւղի մէջ 1849ին եւ իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Օրթագիւղի Թարգմանչաց վարժարանը: Սուլթան Ազիզի ժամանակ հետեւած է թրքական զինուորական կաճառին եւ փայլուն կերպով աւարտած է օգնական տեղակալի աստիճանով: Մասնակցած է 1878 ռուս-թրքական պատերազմին եւ Էտիրնէի ու Զորք Զիլիսէի պաշտպանութեան գործը վարած է եւ իբր վարձատրութիւն ստացած է հարիւրապետի աստիճան: Պատերազմէն վերջ զինուորական կաճառին չափական գիտութեանց ուսուցիչ կը նշանակուի. իր աշակերտներուն մէջ կային Մահմուտ Մուխթար եւ Շէքքէթ փաշաները:

Հովուեան Կ. Պոլսէն կ'անցնի Փարիզ, աշակերտելով «Բոնգէշտէ»ի վարժարանին, ուրկէ փայլուն վկայականով կը ստանայ Քաղաքական Երկրաչափի տիտղոսը: Նոյն ատեն կը հետեւի աստղաբաշխութեան եւ շատ մօտիկ յարաբերութիւններ կը մշակէ Ֆլամարիոնի հետ, որուն հետ մինչեւ իր մահը կը թղթակցէր:

Մեքսիքական կառավարութեան հրաւերով պաշտօնի կը կոչուի Նոր Աշխարհ: Կը վերադառնայ Փարիզ, կրկին անգամ մասնաւոր խնդրանքով կ'երթայ Պրագի, ուր Ռիօ տը Ժանէրոյի քարափը եւ Նաւահանգիստը կը կառուցանէ, վարելով Նաեւ սուրճի իր ագարակը: Ամերիկեան սուրճի թըրըսթին կազմութեամբ կ'ենթարկուի մեծ կորուստներու եւ ստիպուած կը վերադառնայ Եւրոպա:

Շուտով կ'անցնի Կովկաս Խրիմեանի կաթողիկոսութեան օրերուն եւ բաւական ատեն կը մնայ Հայաստան, այցելելով զանազան հայկական քաղաքներ, Նաեւ՝ Էջմիածին: Քաղաքական դէպքերու հետեւանքով կը վերադառնայ Ֆրանսա, ուրկէ Եթովպիոյ Մենելիք թագաւորին ժամանակ կ'անցնի Հապէշիստան իբր պետական ճարտարագետ, միեւնոյն ժամանակ աշխատելով աստղաբաշխական տեսութիւններով: Կարգի կը դնէ

հապէշական օրացոյցը ու անոր հետ Գրիգորեան եւ Նոր Տոմարի յարաբերութիւնները կը ճշդէ: Մինչեւ իր մահը կ'աշխատի տարբեր մոլորակներու յարաբերական շարժման տեսութիւններով:

Իր բնակարանը դարձած էր գիտական ժամադրավայր մը, իր ունեցած զանազան գործիքներով, տարրաբանական աշխատանոցով, աստղաբաշխական դիտարանով, երկրաչափական սրահով եւայլն:

Գրիգոր Հովուեան իբր վարձատրութիւն իր աշխատութեանց եւ ծեռք բերած գիւտերուն համար ֆրանսական կառավարութենէն ստացած է «Բալմ Աբատեմիք» եւ «Մերիթ Ակրիքոլ» պատուանշանները:

Կը մահանայ Մայիս 12, 1925ին Ատիս Ապապայի մէջ: Յաջորդ օրը տեղի կ'ունենայ յուղարկաւորութիւնը քաղաքի Նորակառոյց Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ, մեծ հանդիսութեամբ: Դագաղը շրջապատած էին ծանօթ հապէշահայ ազգայիններ ու բարերարներ Պ. Պօղոսեան, Մ. Գեղորքոյ, Գ. Սէֆերեան, Հ. Փափագեան, Ե. Սէֆերեան եւ Գ. Գարակեօզեան:

Հոն էր ազգային Արարատեան վարժարանի երկսեռ աշակերտութիւնը: Դասին պաշտօնական անձնաւորութեանց շարքին էին ֆրանսական ընդհանուր հիւպատոս Պուբուառան, զինուորական կցորդ Կիլլօս եւ Հապէշական կառավարութեան կողմէ քաղաքապետ Նասիպու, գահաժառանգ իշխան Ռաս Թաֆարի եւ այլ պաշտօնատարներ:

Եկեղեցական կարգը կը կատարուի Նախագահութեամբ Յ. Ժ. վրդ. Կարապետեանի, որ կը խօսի դամբանականը: Գիտնականին դագաղը ծածկուած էր ՌԱԿի ծաղկեպսակով: Գերեզմանատան մէջ արտասանուեցան երեք դամբանականներ եւ ի վերջոյ խօսք առաւ ֆրանսական ընդհանուր հիւպատոսը:

Երազն էր թաղուիլ Հայաստան: Իր հարստու-

թիւնը եւ գիտական ինչքերը թողած է ազգային կրթական գործին:

Դրուագ մը 1930ականներու Ատիս Ապապայէն

ՄԱՆՈՒԿ Գ. ՃԻՉՄԷՔԵԱՆ

Խարբերդ, Մարտ 10, 1876 – Ֆրեզնո, Մարտ 1960

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄԸ

Մանուկ ծնած է Մարտ 10, 1876ին, Խարբերդի Ս. Ստեփանոս թաղը: Հայրը՝ Գասպար, մայրը՝ Աննա, երկրորդ անգամ ըլլալով ամուսնացած էին: Իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրին մէջ եւ ապա կ'անցնի Ս. Կարապետի դպրոցը եւ հոնկէ՝ Սմբատեան վարժարան՝ Թլկատինցիի քով, 1884ին: Կը յաճախէ այնուհետեւ Վարի Թաղի Բողբականաց դպրոցը երբ Ազգային Կեդրոնական վարժարանը Վերի Թաղի Ս. Յակոբ փոխադրեցին: Հօրը մահէն ետք, դարձեալ կը փոխէ դպրոց եւ կ'անցնի Լատին կաթողիկոսեան դպրոցը: Մեզիքէն դպրոց այցելելով Գրիգորիս եւ Արփիար գերապայծառները կը համոզեն զինք՝ որ Վենետիկ երթայ ու վարդապետ ձեռնադրուի, սակայն մայրը խստիւ կը մերժէ այդ գաղափարը:

1889-1891 տարիներուն կը դառնայ ուսուցիչ Նախակրթարանի եւ տեսուչներուն հրաժարումով դպրոցին հսկողութիւնը կը մնայ իր վրայ:

ԴԵՊԻ ԱՄԵՐԻԿԱ

Ամերիկա կը մեկնի Ապրիլ 12, 1892ին, 16 տարեկանին: Չորս տարի կ'աշխատի Պոստոնի արուարձաններէն կօշիկի գործարան մը եւ ապա 1896ին եղբօր՝ Յովակիմի հետ կը մտնէ պտղավաճառի առեւտուրի մէջ: Կ'ամուսնանայ 1905ին

ամերիկուհիի մը հետ եւ կը բախտաւորուին մէկ մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներով: Ան կը շարունակէ պտուղի վաճառականութիւնը մինչեւ իր մեկնումը Ֆրեզնո 1919ին: Շրջան մը անշարժ կալուածի գործով կը զբաղի եւ ապա կ'ունենայ իր առանձին խանութը, զոր կը շարունակէ վարել մինչեւ 1947 իր հանգստեան կոչուիլը:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

1892ին գաղափարի ընկերներով Մոլտըն, Մետեչուսեցի մէջ կը կազմէ «Արծիւ Հայաստանի» կազմակերպութիւնը եւ յաջորդ տարի կը միանայ Հնչակեան Կուսակցութեան, որուն գանձապահութիւնը կը վարէ մինչեւ 1896, երբ կը բաժնուի կուսակցութենէն եւ 1898ին կը յարի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան: 1900էն սկսեալ «Ձայն Հայրենեաց»ի հաշուակալութիւնը կը վարէ մինչեւ պառակտում՝ 1905 թուական:

Այնուհետեւ մաս կը կազմէ «Ազգ» շաբաթաթերթի հրատարակութեան երբ 1909ին բողոքողներ կ'որդեգրեն Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան սկզբունքները: Մաս կը կազմէ Նահանգային Վարչութեան որպէս գանձապահ եւ վարչական պատասխանատու «Ազգ»ի մինչեւ 1919 իր մեկնումով Ֆրեզնո:

Մանուկ ճիգմեճեան մաս կազմած է Հայաս-

տանեայց Եկեղեցւոյ, Գրադարանի, Կրթասիրացի եւ այլ հասարակական ու հայրենասիրական գործերու եւ կազմակերպութիւններու մէջ գործօն դեր վերցնելով: Անդամակցած է Պոստոնի եւ Ֆրեզնոյի ԶԲԸՄի տեղական մասնաճիւղերուն:

1920ական թուականներուն, Ամերիկայի արեւելեան շրջաններէն Ֆրեզնո գաղթեցին բազմաթիւ ընկերներ ինչպէս՝ Մանուկ Ճիզմեճեան, Արսէն Տիրան, որոնք երկար տարիներու գործօն վաստակով շարունակեցին վառ պահել կուսակցական կեանքը:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԻՐ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԶԱՄՈՂՈՒՄՆԵՐԸ

Կուսակցական կեանքով խանդավառուած է մամուլի միջոցաւ երբ իր առաջին թղթակցութիւնը լոյս տեսած է Թիֆլիսի «Մշակ»ին մէջ, 1896ին, Մաք Զինլիի նախագահութեան ընտրութեան առթիւ:

Ան խորապէս ազգայնական ու հայրենասիրական ոգիով ու զգացումով խմորուած՝ հաւատացած է թէ հայ ժողովուրդը կարիքը ունի մտքի ու դաստիարակութեան արմատական փոփոխութեան: Ու իր բոլոր յօդուածներն ու գիրքերը այդ ոգիով ալ ան գրած է:

Ճիզմեճեանի հակումը պատմագրութիւնը ըլլալով, մօտիկէն ծանօթ է եղած ժամանակակից բոլոր ազատագրական, յեղափոխական կազմակերպութիւններու եւ կուսակցութիւններու կեանքին: Ռամկավար Ազատական մամուլի մէջ զանազան յօդուածներու հետ Մանուկ Ճիզմեճեան գրեց ու հրատարակեց երկու արժէքաւոր հատորներ. «Պատմութիւն Ամերիկահայ Զաղաքական Կուսակցութեանց - 1890-1925» (Ֆրեզնո, 1930), որ հակառակ նիւթական մեծ վնասներու լոյս կը տեսնէ «Նոր Օր»ի տպարանէն:

Երկրորդը՝ «Խարբերդ եւ իր Չաւակները» անունով, չորս մեծադիր հատոր: Գրած է նաեւ «Հայկական Հարցը» երկու հատորով, որուն առաջինը լոյս կը տեսնէ եւ երկրորդը՝ կը մնայ անտիպ: Իրմէ կայ նաեւ «Ամերիկահայ Ռահվիրայ Հայրենասէրները» (կենսագրական), եւ մեր պատմութեան վերաբերեալ յօդուածներ որոնք հրատա-

րակուած են «Պայքար»ի եւ «Նոր Օր»ի մէջ. դարձեալ՝ անտիպ: Կը մնան անտիպ՝ «Մեր պատասխանատուութիւնը եւ մեր ուղեգիծը» (ընդհանուր պատմութիւն - 1887-1955), «Յուշեր», «Միհրան Տամատեանի կենսագրութիւն (1864-1945)» իր յարակից քաղաքական եւ կուսակցական դեպքերով:

Ան մնաց այդ հաւատքով մինչեւ իր մահը եւ գործեց կուսակցութեան շարքերուն մէջ վարելով պատասխանատու զանազան պաշտօններ:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԻՐ ԳԻՐՔԷՆ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ

«Պատմութիւն Ամերիկահայ Զաղաքական Կուսակցութեանց» իր հրատարակած գիրքին նախաբանէն կու տանք հետեւեալ հատուածը. *Ուսման կը կարծեն, ու ինծի ալ ըսողներ եղան թէ ինչ կ'արժէ մեր կուսակցական պատմութիւնը գրել, քանի որ կուսակցականներ ու հատուածներ խոշոր արատներ գծած են մեր յեղափոխութեան վրայ, հարկ չկայ վերոյիշել անոնց քանդիչ գործունէութիւնը, պէտք չկայ այլեւս քրքրել անոնց ահաւոր ու անհեթեթ սխալները, անոնց միահեծան կամայականութիւնները, պատեհապաշտութիւնը, խուժանավարութիւնը եւ արկածախնդրութիւնը, որոնք պէտք է թաղուած մնան, կը տրամաբանեն անոնք, մեր լրագրական էջերուն մէջ յաւիտեան: Այդպիսիներուն պէտք է ըսել թէ աններելի սխալ եւ միանգամայն անարդարութիւն պիտի ըլլար թողուլ որ ապագայ սերունդը առաջնորդուի միակողմանի մամուլէն ու անոնց հրատարակութենէն: Անոնք դժբախտաբար տակաւին կը շարունակեն գիտակցաբար կամ անգիտակցօրէն ներքողել ու քաջալերել այն անձերը, որոնք այնքան թեթեւութեամբ ու այնքան անխիղճ անպատասխանատուութեամբ վարուեցան ազգին ճակատագրին հետ, եւ դառնութեան նորանոր բաժակներ տուին շարդի ու արհաւիրքի բովերէն անցած հայութեան...:*

Զաղաքական ու ազգային գործունէութեանց այս հակիրճ պատմութիւնը նոր սերունդին համար մանաւանդ, կը կարծեմ թէ պիտի ըլլայ յոյժ շահեկան ու կարեւոր, քանի որ թէ անցեալին մէջ եւ թէ մասնաւորապէս ներկայիս մեր ազգային ու

քաղաքական կեանքի առաջնորդները եղան կուսակցությունները, ուստի հայ ծակատագրով հետաքրքրուող հիներուն հետ՝ նոր հայությունն ալ պարտաւոր է ծանօթանալ մեր յեղափոխական պատմութեան գլխաւոր դէպքերուն ու դէմքերուն մասին:

Մենք ուզեցինք զարդարել պատմությունը հին ու նոր բոլոր ընկերներու պատկերներով, որոնք ծառայած են կուսակցութեան: Ոմանք իբր պատասխանատու անձեր, ըլլան անոնք խմբագիր, գործակատար եւ կամ գործիչ սփիւռքի կամ

հայրենիքի մէջ, հրապարակախօս ու առաջնորդ որոնց ծառայութիւնն ու դերը եղած է նոյնքան գնահատելի եւ օգտակար:

Որպէս հաւաստի սկզբնաղբիւր, ճիգմեճեանի այս աշխատասիրութիւնը եղաւ մեծապէս օգտակար հետագայ մեր բոլոր երիտասարդ կուսակցական խմբագիրներուն թէ գործիչներուն, ինչպէս նաեւ՝ պատմաբանասիրութեամբ հետաքրքրուող ընկերներուն համար:

Ֆրեզկոս վաղ 1900-ականներուն

ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԷՔԵԱՆ

Սուլիսա (Ռումանիա), Սեպտեմբեր 21, 1871 – Նիս, 1966

*Մեր երախտագիտության հաւաստիքն է այն
բացառիկ ծառայությանը համար զոր դուք
մատուցիք մեր Ընկերության, այսինքն՝
անձնուիրությանը եւ հայրենասիրությանը որ
ձեզի ամենամեծ չափով պատիւ կը բերեն: Դուք
լաւագոյնս արժանի եղաք Յ.Բ.Ը. Միության:
Պօղոս Նուպար Փաշա*

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԳՐՈՒՄԸ ԵՒ ՓԱՍՏԱԲԱՆԸ

Վահան ծնած է հորը Ռումանիա պաշտօնա-
վարության մէկ կարճ շրջանին Սուլիսա քաղաքը
Սեպտեմբեր 21, 1871ին: Ան թոռն է յայտնի հայկա-
բան Յովսէփ Մալեզեան պատուելիի (ուսուցիչ) եւ
զաւակը՝ Կ. Պոլսոյ հայ պաշտօնատարներու
շարքին մէջ եղող Տոբթ. Ֆրանկիւ Մալեզեանի, որ
գտնուած է իբր առողջապահական պատուիրակ
Դանուբի Միջազգային Յանձնախումբին մօտ:
Հետագային Կարմիր Ծովու ուխտագնացության
համար կը մեկնի ճէտտե եւ դեռ ուրիշ տեղեր: Իբրեւ
առողջապահական քննիչ, նմանօրինակ բազմա-
թիւ պաշտօններ վարած է Մերձաւոր Արեւելքի
թրքական երկրամասերուն մէջ:

Ընտանիքին հետ շուտով բերուած է Օրթա-
քէօյ, որ լըջօրէն մշակուած հայութիւն մը կ'ամ-
փոփէր այդ օրերուն իր ծոցին մէջ: Պէշիկթաշեան,
Տիկին Տիւսափ, Թերզեան, Աճեմեան, Պարոնեան,
Արփիարեան եւ ուրիշներ ֆրանսական ռոմանթիք
գրականության ազդեցության շունչը կը բերէին
հոն: Եւ Վահանին հոգին հոն բացուեցաւ, այդ
միջավայրի աղուորութեանը մէջ:

Տասնվեց տարեկանին կը կորսնցնէ իր մայրը,
որուն կորուստի հետքը երկա՛ր ատեն պիտի մնար
անոր վրայ, հորը յաճախակի եւ երկարատեւ
բացակայութիւնները սուգը խորացնելու ծառայե-
լով: Վահան իր երկրորդական կրթութիւնը կը
ստանայ Օրթագիւղ, Հայկական Կրթարանին մէջ:

Հայ դասական լեզուին կը տիրապետէ եւ կը դառ-
նայ ներկայ աշխարհաբարին ձեւակերպողներէն
մին՝ արդի մեր զմայլելի աշխարհաբարին, Չօհ-
րապի, Սիպիլի, Հրանդ Ասատուրի եւ ուրիշներու
հետ:

Շրջանը աւարտելէ յետոյ, կը յաճախէ
Կալթաթա-Սերայի Կայսերական Լիսէն, որ երկար
ատեն պետական միակ բարձրագոյն վարժարանն
էր, ուր կը տիրապետէ ֆրանսերէն եւ թրքերէն
լեզուներուն: 1891ին կը փոխադրուի Գատըգիւղ:
Կը յաճախէ Իրաւաբանական վարժարանը: Իր
տունը կը դառնայ ժամադրավայրը այդ օրերու
համալսարանական ուսանողներուն համար:

Սակայն այդ կ'ըլլայ լուսաւոր անցք մը միայն, երբ տակաւ սկսած էին ամպերը մթազնել հայ երկինքը: Սասունի ջարդը առաջին խորշակն էր: 1891ին, Պապը Ալիի դէպքը, 1895ին Օսմանեան Պանքայինը, իրենց չարաղետ հետեւանքներով, արդէն խափանեցին կեանքի բնականոն ու գեղեցիկ արտայայտութիւնները:

1892-1895 տեւող այդ կարճատեւ բայց բեղուն շրջանը ապահովաբար եղաւ Մալեզեանի անձին կազմութեան գեղեցկագոյն ժամանակամիջոցը: 1895ին կ'աւարտէ իրաւաբանական համալսարանը եւ կը նուիրուի փաստաբանական ասպարեզին, մնալով սիրուած բանաստեղծը պոլսահայութեան: Այդ ասպարեզը Կ. Պոլսոյ մէջ շատ կարճ պիտի ըլլար: 1895 Օգոստոս 13ին, մինչ Մալեզեան իր առաջին դատավարութիւնը կ'ընէր Գարթալի նախկին դատարանին առջեւ, Պանք Օթոմանի դէպքը կը պատահէր, արհաւիրք սփռելով ամէն կողմ:

1896ին Վահան իր փաստաբանական գրասենեակը կը փոխադրէ Մերսին, ուր իր հայրը կը գտնուէր պաշտօնով: Պանքայի դէպքին մասնաւորապէս խասգիւղի եւ Ղալաթիոյ հայեր ջարդուած էին անխնայ: Ոչ միայն Գատըզիւղի գրագետներու խումբը, այլեւ մեծ մասամբ Պոլսոյ հայ մտաւորականութիւնը արտասահման կ'ապաստանէր հետզհետէ:

ՄԱԼԷԶԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆ ՈՒ ՌԱՄԿԱԿԱՐԸ

Մերսինի մէջ կեանքը համեմատաբար հանդարտ էր: Մալեզեանի տաղանդը որպէս փաստաբան շուտով ի յայտ կը սկսի գալ: Հաւասար յաջողութեամբ կը գործէր Մերսինի եւ Ատանայի մէջ, որոնք առեւտրական շարժումի կեդրոններ էին, ինչպէս նաեւ՝ հայ կեանքի: Սակայն, դէպքերը եւ անարդարութիւնը խորապէս կը ցնցեն զինք, որուն որպէս հետեւանք ինք ալ կ'երթայ միախառնելու իր ուժերն ու ջանքերը ընդհանուր հոսանքին, իր մէջ զգալով յեղափոխական կայծը որ կը բռնկէր այլեւս:

Այդպէս սկսաւ Մալեզեանի ազգային հասա-

րակական կեանքը՝ Մերսինի մէջ: Անիկա մեծ դեր ունեցաւ տեղւոյն ազգային կեանքին մէջ, հիմը դրաւ Մերսինի Աղքատախնամին, բայց այդ ամէնը չէր գոհացներ իր հայրենասիրական եռանդը: Ինք աւելի կարեւոր, աւելի հիմնական իտեալով մը կը խայտար: Իր սիրած Կիլիկիոյ հողին վրայ գտնուիլը մանաւանդ այլապէս զօրաւոր հանգամանք կու տար իր ներքին կոչումին, որ պահանջ մը կը դառնար:

Ու Մալեզեան բնագործէն կը յարի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան, զոր կը ղեկավարէին Արփիար Արփիարեան՝ Լոնտոնէն, իսկ Լեւոն Մկրտիչեան եւ Միհրան Տամատեան՝ Աղեքսանդրիայէն: Կը ծրագրուէր յեղափոխական շարժում մը ստեղծել Կիլիկիոյ մէջ: Վահան Մալեզեան, իրապէս գերզգայուն, կը խանդավառուի այդ ծրագրով, եւ շուտով, քանի մը համախոհներու հետ, այդ գաղափարին կը լծուի հոգելին:

1895ի վերջերը, երբ Մերսինէն Կ. Պոլիս կ'ուղեւորուէր, մասնակի առաքելութեամբ մը՝ Լարնաքայէն Եւրոպայի մեծ պետութեանց վեհապետներուն եւ վարչապետներուն կը դրկէ Կիլիկիոյ մէջ խմբագրուած այն ցնցող հեռագիրները, որոնց ահազանգը շարժման մէջ պիտի դնէր միջազգային ազդու միջամտութիւններ՝ թրքական կառավարութեան դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզած Չէյթունի պաշարման կապակցութեամբ: Ատոր վրայ՝ Հալէպի իտալական ընդհանուր հիւպատոսին նախաձեռնութեամբ կայացած համաձայնութեան շնորհիւ, կռիւը դադրեցաւ, իսկ Աղասի եւ իր ընկերները Մերսին առաջնորդուելով Թուրքիայէն դուրս հանուեցան:

Դժբախտաբար, շատ չանցած, երկու դաւաճան իտալացի երիտասարդներ, Աղեքսանդրիայէն բարեմտօրէն յանձնարարուած իբրեւ Կարիպալտեան կամաւորներ, յաջողեցան Մերսինի Վեր. Հնչակեաններու գաղտնի շրջանակին մէջ մուտք գործել եւ 1897 Սեպտեմբեր 18ի գիշերը իրենց մատնութեան վրայ՝ Բ. Դուռէն Ատանայի կուսակալին ուղղուած խիստ հեռագրի մը համաձայն, չա'տ ապահով կարծուած Մալեզեանի տան մէջ յանկարծական եւ ահագին թղթածրարներու խու-

գարկութենէ մը եւ ահագին թուղթերու գրաւումէն վերջ, հետեւեալ օրը կը ձերբակալուէին ինք ու իր 25 ընկերները: Մալեգեան, ծանօթէն ամբաստանուած, խորապէս ապրեցաւ համիտեան զնտանին տաժանքները, նախ Մերսինի, յետոյ Էտիրնէի բանտին մէջ, ուր փոխադրեցին զինքն ու իր ընկերները: Իր այս առաջին զոհաբերութիւնը կը սպառնար աղիտալի հետեւանքներ ունենալ, եթէ բարեբաստիկ զուգադիպութեամբ մը՝ ինն ամիս յետոյ, մեծ պետութիւններու եւ մասնաւորապէս Աւստրիոյ դիւանագիտական ազդու միջամտութիւնները մղած չըլլային թուրք կառավարութիւնը ընդհանուր ներում հռչակելու Մայիս 19, 1898ին:

Վահանի յեղափոխական այս կարճատեւ գործունէութիւնը իր ճակատագիրը դարբնող ազդակներէն մէկը եղաւ: Ո՛չ միայն իր ամբողջ նկարագիրը, այլեւ մանաւանդ իր տկար մարմինը կրեցին այդ տառապանքին եւ յուսախաբութեան դառն ներգործութիւնը:

Մալեգեան բանտէն դուրս եկաւ քայքայուած ջիղերով եւ խաթարուած առողջութեամբ, սակայն պէտք էր աշխատութեան լծուէր վերսկսելու ընդհատուած կեանքը. այն ատեն 26 տարեկան էր: Փորձեց հաստատուիլ Սամսոն, ուր կը գտնուէր քոյրը՝ Սաթենիկ Մսրեան: Ան Սամսոնի մէջ նոր ու այլապէս բազմակողմանի կեանք մը ունեցաւ, բաւականին յաջողակ: Կը շարունակէր ստեղծագործել որպէս բանաստեղծ, արտադրելով հետզհետէ լաւագոյն կտորները իր «Կերոններ»ուն, որոնք կը հրատարակուէին Պոլսոյ «Մասիս», «Արեւելք» եւ այլ թերթերու մէջ:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ
ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԷՆ Հ. Ս. ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Սակայն իննամսեայ արգելափակումին գործած աւերը զինք անգամ մը եւս դատապարտեց գործազրկման եւ ծառայելու ակողնին: Ի վերջոյ դարմանուելու համար գնաց Եգիպտոս: Այսպէս ալ Մալեգեան հաստատուեցաւ Եգիպտոս, ուր գտաւ իր ուղին եւ ունեցաւ լայն յաջողութիւններ փաստաբանական թէ հասարակական մարզերուն մէջ:

Հոն արդիւնաւորապէս կիրարկեց իր արուեստը, Աղեքսանդրիոյ Խառն Ատեանին եւ Գահիրէի դատարանին առջեւ, մինչեւ Եգիպտոսէն իր վերջնական մեկնումը, 1923 Ապրիլին:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, 1908ին, եղաւ հիմնադիրներէն Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան, քաջալերելով տեղւոյն մտաւորականներն ու ծանօթ ազգայինները միանալու Կուսակցութեան շարքերուն: Գահիրէի մէջ իր շուրջը համախոհներ հաւաքելով կը կազմէ մարմին մը, հակառակ հոսանքի մը ընդդիմութեան, եւ հիմը կը դնէ «Յառաջդիմասեր եւ Ազատական Միութեան»: Սակայն ճիշդ այդ միջոցն, Աղեքսանդրիոյ մէջ եւս ծանօթ գործիչներ,

որ անդրանիկ յեղափոխականներ եղած էին, կը ջանային, առաջնորդութեամբ Միհրան Տամատեանի եւ Լեւոն Մկրտիչեանի, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը (այսինքն մեծամասնութեան հատուածը) վերածել սահմանադրական լեկալ խմբակցութեան մը, եւ այդ ուղղութեամբ խորհրդակցութիւններ կը կատարուէին, թէ՛ տեղւոյն վրայ եւ թէ հեռուները:

Բարեբախտաբար երկու հատուածները չուշացան միանալու, եւ Մալեգեան Աղեքսանդրիա երթալով ընկերակցութեամբ Գրիգոր Պեօգիկեանի (Շիկահեր), գաղափարի ընկերներու հետ պատրաստեց առաջին ծրագիրն ու կանոնագիրը Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան, որուն մէջ կը ծուլուէին նաեւ համախոհաբար Վանի Արմենականները եւ Միութենականները, ինչպէս նաեւ հետզհետէ մուտք կը գործէին մեկուսացած նախկին յեղափոխականներ եւ հայրենասէր յայտնի մտաւորականներ:

Այդ թուականէն մինչեւ մահը, Մալեգեան հաւատարիմ մնաց իր որդեգրած ազգային եւ քաղաքական հայեացքներուն (ապադասակարգային եւ համաժողովրդային գերիշխանութեան դաւանանքով), եւ իբրեւ հիմնադիր եւ ղեկավար անդամը այդ ազգայնական կուսակցութեան, իբրեւ խմբագիր կամ պատգամաւոր, հաւատքով ու խանդով փարեցաւ տարիներ վերջ (1921ին) նաեւ համաձուլուած ու վերակազմուած Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, որ անկասկած մեր ազգային առողջ եւ գիտակից մեծամասնութեան համոզումները մարմնաւորող կուսակցութիւնը դարձաւ, հետապնդելով ազգապահպանման եւ հայրենաշէն ծրագիրներ: Ինչպէս ի՞նք՝ Մալեգեան պիտի գրէր հետագային. «Ան միա՛կն է որ կարող է եւ ընդունակ հակադդելու իր ազատական եւ ռամկավարական սկզբունքներովը, դասակարգային ու միջազգայնական ձգտումներ ունեցող ծայրայեղ հոսանքներու կամ ամբոխավար խլրտումներու»:

Դարձեալ մէջբերելով իր խօսքերը. «Չարմա-նալի հակառակութեամբ մը, իմ բանաստեղծի խառնուածքս յատկանշող բնածին փափկութիւնը եւ հանդարտութիւնը տեղի տուած է, երկարամեայ

պայքարոտ գործունեութեանս ընթացքին, ոգեւորութեան մը, ոգորումի մը, զոր ա՛յնքան հաւատքս, ո՛րքան եւ դէպքերու յորձանքը, մէջս հրահրեցին յաճախ, այնպէս որ երազի եւ երգի մարդը շատ անգամներ կրկեսին մէջ երեւցաւ բուռն եւ յանդուգն մարտիկը՝ որ գինաթափ ըլլալ չի գիտեր, երբ մանաւանդ իր դիմացը կը գտնէ յախուռն հակառակորդ մը, որ ինքզինքը անկարող կ'ընէ խտելին հմայքը եղող ազնուական կեցուածքի: Ու եթէ իրա՛ւ է որ հակառակորդներս տարիներով ինծի դէմ ուղղեցին իրենց մոլեգին պայքարը, անհերքելի իրողութիւն է սակայն որ ես աւելի՛ համարձակ, ու ճակատաբաց, շարունակեցի գաղափարի կռիւը իմ ընկերներուս եւ գործակից բարեկամներուս հետ, վայրկեան միսկ չընդհատելով այն լուրջ աշխատանքները՝ որոնց հոգեւին լծուած՝ ուրիշ նպատակ չեմ ունեցած, բայց միայն ազգիս ու հայրենիքիս օգուտը, իմ համեստ կարողութիւններուս սահմանին մէջ»:

Մալեգեան երկար տարիներ, գլխաւորաբար ԶԲԸՄի եւ ՌԱԿի, ազգային այդ երկու մեծ՝ բայց մեկզմէկ տարբեր, ու բացարձակապէս անջատ եւ անկախ մարզերուն մէջ ուժերը սրտեռանդ տրամադրեց, առանց իրարու հետ շփոթելու եւ առանց մէկը միւսին կապելու կամ ենթարկելու, ի հարկին շատ բան տուժելով, այն անխախտ համոզումով որ անոնք իրար լրացնելով, ազգապահպանման հրաշալի դերեր կատարած են եւ պիտի կատարեն տակաւին՝ ժողովուրդի հաւաքական բարօրութեան համար: Ու ան յաճախ կը կրկնէր ըսելով ու գրելով. «Պարտք կը սեպեմ շէշտել մանաւանդ Ռ.Ա. Կուսակցութեան բացարձակապէս անշահախնդիր վերաբերումը Զ.Բ.Ը. Միութեան հանդէպ, առաջին օրէն իսկ»:

Մալեգեան եղաւ նախածեռնողներէն մին Ռամկավար Օդային Տորմիդի հանգանակութեան եւ գնումի աշխատանքին: Այդ կատարուեցաւ օգտակար ըլլալու Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային բանակին: Բարենիշ մը եւս արձանագրած եղաւ Յ.Ս.Ռ. Կուսակցութիւնը, նոյնիսկ Հանրապետութեան օրուան վարիչներու քաղաքականութիւնը չբաժնելով հանդերձ, ձեռք երկարեց այդ

նուիրական աշխատանքին բերելու լայն մասնակցություն: Զսան լաւագոյն սաւառնակներ անգլիական օդային տորմիդէն ընտրուած, իւրաքանչիւրը հարիւր եգիպտական ոսկի, ընդամենը երկու հազար ոսկի, ամբողջութեամբ վճարուեցաւ Բանակի Գանձապետին. կեսը՝ Զոկտեմբեր 5, 1920ին, եւ միւս կեսը՝ Նոյեմբեր 27, 1920ին: «Ու եթէ չի կրցինք զանոնք Զայաստան դրկել՝ յանցանքը անշուշտ մերը չէ, այլ այն կուսակցութեան որ հայ ժողովուրդին ճակատագիրը դժբախտաբար իր ձեռքին մէջ ունէր եւ որուն յանձնապաստան եւ ամենատիւմար քաղաքականութեան շնորհիւ թրքական արշաւանքը տեղի ունեցաւ 1920 Զոկտեմբերի վերջերը եւ Զայաստան սովիւթացաւ ամիս մը յետոյ: Յայտնի բան է թէ Զայաստանի սովիւթացումէն յետոյ, անգլիական իշխանութիւնք չէին կրնար այլեւս թոյլատրել որ այդ սաւառնակները խորհրդային Զայաստանին դրկէինք, որոնց այլեւս պետք ալ չունէր այս վերջինը» («Ազգ-Պահակ», Սեպտեմբեր 30, 1922):

Պրիւքսէի մէջ կը կազմէ ՌԱԿի Ակումբը:

1947ի Սեպտեմբերին Փարիզի մէջ մնայուն յարաբերութեան մէջ կը մնայ, Բարեգործականի շրջանակէն դուրս, Կաթողիկոսական Պատուիրակ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանի, Ներգաղթի Պատուիրակ Ա. Զինայէեանի եւ մա՛նաւանդ ռամկավար ծանօթ գործիչներու՝ Էօժէն Բաբազեանի, Արշակ Զօպանեանի եւ Յովհաննէս Պօղոսեանի հետ: Զրաւերներ կը ստանայ խորհրդային Զայաստան այցելելու, մա՛նաւանդ վերջին անգամ վարչապետ Գաբրիէլ Տէր Սահակեանէ՝ Փարիզ իր այցելութեան առթիւ: Մալեգեանի սրտին մեծագոյն ցաւը եղաւ որ հայրենի սրբազան հողը չհամբուրած մահացաւ:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ Կ. ՊՈԼԻՍ

Շատերու նման ինք եւս դարձաւ հայրենադարձ եւ ուղեւորուեցաւ Կ. Պոլիս: Օրուան դատական նախարարը Նեմէտտին Մոլլա՝ որ իր դասընկերն էր եղած, եւ ուրիշներ ուզեցին Պոլիս բերել զինք դատական բարձր պաշտօնով մը եւ վերջն ալ թեկնածու ըրին Վանի մեպուսութեան. թեկնածու-

թիւն, զոր Պատրիարքարանը իւրացուց եւ ներկայացուց: Բայց Դաշնակցութիւնը արգելք եղաւ այդ որոշումին, բարեբախտաբար, որովհետեւ եթէ Մալեգեան Օսմանեան երեսփոխան ընտրուած ըլլար, պիտի բաժնէր թերեւս ճակատագիրը Տաղաւարեաններու, Զելէկեաններու, Չօիրապետրու եւ Վարդգեսներու:

ԵՐԿԱՐԱՄԵԱՅ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՆՈՐԱՍԵՂԾ Զ.Բ.Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Նոյն միջոցներուն, Զայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասին իր գրած յօդուածաշարքը («Աչքի Փուշ») ուշադրութիւնը գրաւած ըլլալով Միութեան վարիչներուն, Մալեգեանին առաջարկուեցան Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեանի Պոլիս մեկնումով բաց մնացած Կերոնական ժողովի ատենադպիրի եւ ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնները:

Զոս կը սկսի գլխաւորաբար Մալեգեանի վարչական կեանքը, իբր Բարեգործականի ղեկավար ուժ:

1913ին կ'ամուսնանայ Իզմիր՝ Օր. Վառայ Սպարթալեանի հետ եւ 1915ին կ'ունենայ իր միակ աղջիկը՝ Ատէլ: Տիկին Մալեգեան զարգացած եւ հայ կնոջ աւանդական առաքինութիւններով լեցուն հայուհի մըն էր:

1923ին, 21 տարուան բեղուն ու բազմակողմանի աշխատութենէ մը ետք, Մալեգեան, յոգնած, իր ընտանիքին խորհուրդով մանաւանդ, կ'որոշէ հեռանալ վերջնականապէս Եգիպտոսէն եւ հաստատուիլ Պրիւքսէլ (Պելճիքա), իր ազգականներուն առետրական գործերուն մէջ, ձերբազատուած Զ.Բ.Ը.Միութեան կամաւոր կաշկանդումներէն, եւ այլեւս գօտեպնդուած իր ընտանիքին ապագային համար աշխատելու կամքովը:

Իր հրաժարումին ու մեկնումին լուրը մեծ ցաւով համակեց իր բոլոր բարեկամները, բայց իր անդրդուելի որոշումին առջեւ բոլոր թախանձանքները տեղի տուին: Ու իր մեկնումը Գահիրէի մէջ տեղի տուաւ համակրանքի ու մեծարանքի աննախընթաց ցոյցերու, հանդեսներու, բանախօսութիւններու, որոնց յիշատակելիներն ամփոփուեցան

*Մալեգեանի ծննդավայր
Ռումանիոյ Սուլինա քաղաքէն
տեսարան մը*

գեղեցիկ ալպոմի մը մէջ, յատկապէս այդ Նպատակին համար իրեն նուիրուած՝ Յ.Բ.Ը. Միութեան Գահիրէի Կեդրոնի պաշտօնէութեան կողմէ:

Բարեգործականի Նախագահ Պօղոս փաշա Նուպար՝ այդ առթիւ Մալեգեանի ուղղած է շատ գեղեցիկ նամակ մը, իբր յարգանքի եւ գնահատութեան բարձր պատգամ մը, որ տիրաբար կը նուիրագործէր Մալեգեանի անձն ու գործը: Մեծ Զայը կը վերջացներ նամակը, յայտարարելով թէ՛ Մալեգեան լիովին արժանի եղած էր Յ.Բ.Ը. Միութեան:

Քանի մը տարուան բնակութենէ մը յետոյ, Պրիւսէ, ուր Մալեգեան կրկին չէր կրցած հեռու մնալ ազգային հասարակական մշտեռանդ կեանքէն, կը փոխադրուի Փարիզ, տեղի տալով Պօղոս Նուպարի ստիպումներուն եւ թախանձանքներուն եւ դարձեալ կը ստանձնէ Միութեան մեքենային ղեկավարութիւնը՝ իբր վարիչ-պատուիրակ Կեդրոնական Վարչական Ժողովի եւ ընդհանուր տնօրէն Բարեգործականի: 1929 Օգոստոսէն սկսեալ, երկու տարի ապրած ու գործած է Նիւ Եորքի մէջ, ուր իր աշխատանքին հետ վայելած է համակրալիք ընդունելութիւններ եւ մեծարանքներ իրեն ի պատիւ: 1936ին այցելած է Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Զաստատութիւն՝ ծրագրուած վերակազմութիւնը նուիրագործելու համար երկրորդա-

կան ուսման հիման վրայ, վերածելով զայն ճեմարանի, Վարժապետանոցի եւ Արհեստանոցի: Զոնկէ կ'անցնի Լիբանան եւ Սուրիա, ուր հանդիպումներ կ'ունենայ Բաբգէն Աթոռակից-Կաթողիկոսին հետ եւ կու տայ 11 բանախօսութիւններ Միութեան 30ամեակին նուիրուած:

Մեծ եղաւ դերը Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներուն Բարեգործականի գրասենեակը առժամաբար Մարսել փոխադրելու աշխատանքին եւ ապա՝ վերջնականապէս Նիւ Եորք տեղափոխելու գործին մէջ: Նաեւ Մալեգեանի ծառայութիւնները ծանօթ են հայրենադարձութեան հետ առնչուած մէկ միլիոն տուարի հանգանակութեան Նախաձեռնութեան մէջ երբ 1947ին դարձեալ կը գտնուէր Նիւ Եորք:

Այդ թուականէն դարձեալ իր ամբողջ ժամանակն ու կարողութիւնները բոլորանուէր տրամադրած է այդ մեծ ու բարդ գործին, որուն հսկայ վերելքին մէջ անուրանալի պիտի մնայ միշտ իր կատարած դերը:

Զբօսաշրջիկի նման եւ հօր օրինակով, այցելած է Թուրքիոյ զանազան քաղաքները, Եգիպտոսի մէկ ծայրէն միւսը, մինչեւ Սուտան ու մանաւանդ Եւրոպայի զանազան երկիրները, ինչպէս նաեւ Միացեալ Նահանգներ:

Կը իրատարակէ ստուար եւ կարեւոր հատոր

մը նուիրուած Բարեգործականի Արծաթեայ տա-
րեդարձին (1906-1931):

Ան եղած է փնտռուած ատենախօս եւ բա-
նախօս. տանք քանի մը օրինակներ՝

Արփիար Արփիարեանի յուղարկաւորութեան
եւ յուշարձանի բացման հանդիսութեան (1908),
Աղաթօն պէյի յորելեանին (1934), Բաբգէն Կաթո-
ղիկոսի սգահանդէսին (1936), Գահիրէի ՌԱԿի
տարեդարձին (1936), Մուրատ Ռափայելեան վար-
ժարանի հարիւրամեակին (1937), ՌԱԿի Արծաթ-
եայ Յորելեանին (1946): Իսկ դամբանականներ
խօսած է, բացի Արփիարեանէ, Գահիրէի մէջ
Եաղուպ Արթին փաշայի, Փարիզ՝ Ռուբէն Որբեր-
եանի, Միքայէլ Պապաջանեանի, Մարսել՝ Իշխան
Արղութեանցի մահերուն առթիւ:

ԿԵԱՆՔԻ ՎԵՐՁԱԼՈՅՍԸ

Վերջապէս կը թօթափէ ծանրահոգ պարտա-
կանութեանց շղթան, եւ 1948 Յուլիսէն ընտանի-
քին հետ կը հաստատուի Զարաւային Ֆրանսայի
Նիս (Գոթ տ'Ազիլը), Միջերկրականի ափի այդ
քաղաքը, վայելելով գեղահրաշ շրջավայրին բարիք-
ները: Ան այնուհետեւ կը նուիրուի գրական աշ-
խատանքի, իոն գտնելով իր երջանկութիւնը:

Անոր կեանքը եղաւ մեր շրջանակին՝ իր լայն
առումովը Բարեգործականի եւ Ռամկավար Կու-
սակցութեան կեանքը, խիստ կարեւոր այդ ժամա-
նակահատուածին մէջ: Ան երկու կազմակերպու-
թիւններու ծնունդը ողջունելէ բացի, բերաւ իր
բոլորանուէր մասնակցութիւնը անոնց արծա-
նագրած յաջողութիւններուն:

Կը մահանայ 1966ին, Նիսի մէջ:

Վ. ՄԱԼԵԶԻԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Տասնեակէ մը աւելի է եղած գրական հունձքը
Մալեզեանի, սկսած՝ քերթուածներով ու շարու-
նակուած՝ արձակով, մենախօսութեամբ, յուշա-
գրութեամբ, ազգային քաղաքական յօդուածներով:

Անոնք են. «Մրմունջք» (ոտանաւոր եւ արձակ,
1890), «Անիծեալը» (մենախօսութիւն ոտանաւոր,
1892), «Յուշարձան Արփիարեանի» (1911), «Կե-
րոններ» (ոտանաւոր, 1912), «Տարագրի մը Յուշա-

տետը (արձակ, 1915), «Անցած Օրեր» (յուշագիրք,
1927), «Կարապի Երգը» (ոտանաւոր, 1949), «Մեծ
Հայրս Յովսէփ Մալեզեան Պատուելի» (1949),
«Հոգիի Ձայներ» (արձակ, 1949), «Ճամբուս վրայ»
(յուշաբաղ, 1950), «Ճամբուս Ծայրը» (յուշաբաղ),
«Հրապարակագրին Ալպօմը» (Ազգային, ընկե-
րային եւ քաղաքական յօդուածներ), "La Corbelle
Fleurie" Poésies de V. Malézien, (հայերէն թարգ-
մանեց՝ Ա. Նաւարեան):

Գողտրիկ բանաստեղծութիւն մը՝ «Բողոք»-էն՝
(վերջին տունը) տալու համար ճաշակը Մալեզեան
բանաստեղծին.

*Ո՛հ, կ'ըսեն, ո՛հ, Աստուած չի կայ:
Եղերաբանիս հայ մայրերուն,
Ըսէ՛, Աստուած, ցաւին վըկայ
Ինչ պատասխան պիտի տաս դուն...*

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ՄԱԼԵԶԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Սուրբ Պարթեւեան. «Որքան ալ զգայնիկ
բանաստեղծ՝ որոշ թափով փիլիսոփայ ալ է, եւ
գիտէ պահել իր հոգեկան պայծառութիւնը կեանքի
ճամբուն մէջ, ժպտուն համակերպութեամբ մը
կրելով, դիմագրաւելով բոլոր արհամարհոտ անգի-
տումներն ու դաժան ուրացումները»:

Արշակ Գարակէօզեան. «Տ. Մալեզեան եղած է
մեր Միութեան ամենէն հին անդամներէն մին,
այնպիսի հին անդամ մը, որ ուրիշ որեւէ անձէ աւելի
տեղակ էր ազգային այս Հաստատութեան պետ-
քերուն, հոգերուն եւ կարեւորութիւններուն»:

Գրիգոր Կիրակոսեան. «Ամբողջ քառասուն
տարի ինք ջերմեռանդ աշխատաւորը եղաւ՝ գործի
վերածելու համար Բարեգործականի մտածում-
ները, այսինքն ծրագիրները, որոնք կը ձգտին միշտ
ծառայելու մեր ամենուս գերազանց իտեալին՝ որ կը
կոչուի Հայ Ազգ»:

Գեորգ Զ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. «Կ'ա-
նէք առաւելագոյնը՝ պսակազարդելու համար Ձեր
բազմամեայ գործունէութեան իտեալները՝ Հայ
Դատի եւ հայ Ժողովուրդի ազգային իդեալների
լիակատար եւ վերջնական յաղթանակը»:

Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան. «Ստուգիւ պարգէւ մըն
էք երկնային, որ ունիք ամենուն հանդէպ ժպիտ մը

սիրոյ եւ համակրութեան, որ գիտէք յեղաշրջել այլոց իսկ անազնիւ տրամադրութիւններն ի բարին, որ գիտցած էք զամենքն դնել ճշմարտութեան եւ արդարութեան արեւուն դիմաց»:

Մուշեղ (Եպիսկոպոս) Սերոբեան. «Կը զգամ, դառնացած բայց մաքուր հոգիիդ բովանդակ սարսուռը, զոր կը կրես քու մեջդ այդ շա՛տ արդիւնաւոր եւ շատ պտղաբեր գործունեութենէդ հրաժարելու գաղափարը յղացած միջոցիդ: Փաշայի մը ոսկեզօծ հմայքը բան մը պիտի չարժէր բնաւ, եթէ քեզի պէս անձնուէրներ իրենց սիրտն ու հոգին չտրամադրէին գործին զարգացմանը, եւ եթէ դուն – մասնաւորապէս – միութեան գիծը չկազմէիր գործունեութեանդ թափով»:

Երուանդ Օտեան. «Մալեգեան աննկուն՝ շարունակած էր իր գործը, առանց շատ կարեւորութիւն տալու իրեն դեմ մղուած պայքարներուն»:

Միհրան Տամատեան. «Պարթեւեան ազնուական վիճաբանող մը չէ, ինչպէս էք դուք: Կը շողոթորթե՞մ արդեօք»:

Գալուստ Կիւլպենկեան. «Ձեր աշխատանքը Միութեան ամենէն հաստատուն եւ եռանդուն գործունեութիւնը եղած է, եւ ամէն անոնց համար որ ձեզ գործի մեջ տեսած են, ձեր մեկնումը պիտի ըլլայ անդարմանելի կորուստ մը»:

Երուանդ Պէյ Աղաթօն. «Ձեր անունը Բարեգործականին հետ նոյնացած է: Ձեզի համար պիտի ըսենք՝ Մալեգեան Բարեգործականի հոգին եղաւ եւ անոր համար իր հոգին տուաւ»:

Վահան Զիւրքեան. «Արժէքիդ եւ արժանիքիդ գնահատողներու թիւը շատ աւելի մեծ է քան որ կը կարծես: Հանրութեան առջեւ Մալեգեան տակաւին ոյժ մըն է Բարեգործականին»:

90-ամեայ Մալեգեան իր ծննդեան տարեդարձին առիթով Նիսի իր բնակարանին մէջ կը կարդայ իր «վերջին խօսք»ը: Հրաշ Զարդարեան եւ Հայկ Արամ կ'երեւին տիկին Մալեգեանի ետին:

Մկրտիչ Անդրանիկեան. «Պետք չէ մոռնալ թէ Մալեգեան ինքը չէ որ Միութենէն խնդրեց այդ պաշտօնը, այլ Միութիւնն էր որ անոր դիմեց, վասնզի երկար փորձառութեամբ գիտեր անոր կարողութիւնը եւ գիտեր թէ, ինչպէս կ'ըսեն անգլիացիք, նա *իւր պաշտօնին յարմար անձն էր* (The right man in the right place):

Թլկատինցի. «Դուք ոսկի կիթառով բանաստեղծ մըն էք»:

Արտաշէս Յարութիւնեան. «Ձեր բանաստեղծութիւնը ունի դիւրագգաց, թրթռուն նկարագիր մը, խորհրդապահ տարտամութեան մտերիմ խորք մը, քաղցր ու արցունքոտ տրտմութիւն մը, ճակատագրական ուժերու առջեւ՝ համակերպօրէն գլուխ ծռող անձկութեան շեշտ մը՝ որ ա՛յնքան չքնաղ ու համակրելի կ'ընծայուի»:

Յակոբ Օշական. «Վ. Մալեգեան իր տեղը ունի շարքին մէջ սա մենագրութիւններուն, վասնզի ունի վկայութիւններ մեր գրական շրջափոխութիւնը լուսաւորող»:

ՆՇԱՆ ՄԱՊԱՔԵԱՆ

Փոքր Արմտան, 1868 – Լին, Դեկտեմբեր 10, 1936

«1888ի ընդվզումի ահաւոր շրջանին քիչեր էին, որոնք ի սպաս դրին իրենց սիրտն ու հոգին, անձնուիրաբար նետուելով անհաւասար պայքարին մէջ: Անոնցմէ մին էր ընկեր Սիմոն Մանիկեանը»

Յովհաննէս Պօղոսեան

ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Ծնած է Փոքր Հայքի Փոքր Արմտան գիւղը 1868ին: Յեղափոխական անունով Սիմոն Մանիկեան: Նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն ծխական վարժարանին մէջ, որ այդ ատեն ուներ Տէր Թորթիկեան հանգամանք եւ ատիկա պատճառ մըն էր որ գաւառացի պատանիներէ ոմանք դպրոց դրկուէին Կ. Պոլիս կամ այլուր, ուր ոմանց հայրերն արդէն առեւտրական գործեր հաստատած, տարիներով զարիպութեան կեանք կ'ապրէին:

Նշանին հայրը՝ Կարապետ աղան, ուսումնական ճանչցուած էր եւ Սկիւտարի մէջ հացագործութեան առեւտուրով հաստատուած՝ բարեկեցիկ վիճակ մը ուներ:

Ինչպէս ամեն գաւառացի հայ, Նոյնպէս Կարապետ աղան կը փափաքէր որ իր գաւակը ուսումնական մը ըլլար: Պատանի Նշան կու գայ Կ. Պոլիս, ուր Սկիւտարի թաղային վարժարանը երկու տարի ուսանելէ վերջ կը դրկուի Ղալաթիոյ Նախկին Կեդրոնականը, հոն երեք տարի ուսումը յառաջացնելէ յետոյ կը վերադառնայ Արմտան եւ կ'ամուսնանայ:

Բոլորէն սիրուած, յարգուած, թուրքերէն լեզուին ծանօթ, Նշան Էֆենտին իր գաւառակին կողմէ կը նշանակուի *խտարէի ազա*, հազիւ տարի մը պաշտօնավարած՝ դարձեալ կը կանչուի Կ. Պոլիս, իր հօրը գործը կառավարելու համար:

Այսպէս էր այդ ժամանակ գաւառացի պանդուխտ հայերուն վիճակը, երբ մեկը հայրենիքէն կը դառնար իր գործին վայրը, յաջորդը կը մեկնէր, եւ փոխն ի փոխ կը շարունակուէր գործը տարիներով

անընդհատ: Կ. Պոլիսը մասնաւորապէս թրքահայութեան ուսման կեդրոն ճանչցուած էր, եւ մեր ազգային բոլոր խնդիրներն ալ հոն կը տարուէին:

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԸ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ օրուան հարցերուն ամենէն կարեւորն ու այժմեականը գաւառներու հարստահարութեան մասին եկած բողոքներն էին:

Ազգային Վարչութիւնը երկուքի բաժնուած էր, - Ազատական եւ Պահպանողական յորջորջումով: Խորհրդարանին մէջ հարցեր իբր վիճաբանութեան նիւթ ծեծուելէ յետոյ, օրուան Պատրիարքը խնդիրը կը տանէր յանձնելու Բարձրագոյն Դրան:

Գաւառացի Նոր սերունդը ուշադրութեամբ կը հետեւէր ազգային հարցերուն, Խորհրդարանին մէջ անոնց ձեւաւորումին եւ տրուած որոշումներուն:

Նշան Մաղաթեան Սկիւտարի կողմը հաստատուած, յաճախ Կ. Պոլիս կ'անցնէր՝ երթալ ունկնդրելու Ազգային Խորհրդարանի ժողովներուն, եւ Փոքր Հայքի պանդուխտներ, արմտանցիներ մասնաւորապէս՝ Նշան Էֆենտիէն կ'ուզէին իմանալ օրուան անցուղարձերը:

Վերազարթնումի նշաններ սկսած էին երեւիլ եւ արմտանցիներ իրենց խումբը կազմած էին, Նպատակ ունենալով Նախ կրթական հարցը, ապա ինքնապաշտպանութեան միջոցներու մասին մտածումը: Նոյն մտահոգութեամբ ալ միւս գաւառացի պանդուխտները կը ծրագրէին Նոյնօրինակ միջոցառումներ:

Կեդրոնական վարժարանին մէջ արմտանցի ուսանողներու թիւը սկսած էր շատնալ:

Նոր երիտասարդութիւն մը մնացած էր հիներու կողքին եւ Նշան Մաղաթեան անոնցմէ շատերուն նիւթապէս ու բարոյապէս օժանդակեց եւ առաջնորդ եղաւ. անոնցմէ ոմանք ի վերջոյ Երի-

գայի, Շապին Գարահիսարի եւ զանազան հայա-
շատ վայրերու մէջ օգտակար ու ազգանուէր
ուսուցիչներ եղան:

Դէպի՛ գաւառ, այս էր այդ օրերու երիտասար-
դութեան կարգախօսը, 1890ի շրջանին: Արթնու-
թեան եւ ինքնագիտակցութեան պետք ունէր
գաւառի հայութիւնը:

ՓՈՔՐ ՀԱՅԺԻ ԱՅՐ ԺԱՄԱՆԱԿՈՒՄԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ԽՍՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

1888-1893ի շրջանին Մնծուրէն մինչեւ Շա-
պին Գարահիսար ու Սեբաստիա, թուրք կառավա-
րութեան դեմ ըմբոստացումի իրական պատկերը
կը սկսի երեւիլ խմբական ցոյցերով: Նշանի երկու
անձնուէր ընկերները՝ Արիսանեան եւ Քէշիշեան
պատուելին կ'որոշէն մեկնիլ Արմտանները՝ իրենց
գործը առաջ տանելու համար:

Նշան Մաղաթեան գործի պատճառաւ կը մնայ
Կ. Պոլիս եւ իր ներքին աշխատանքները կը շարու-
նակէ Սկիւտարէն իր գաւառացի հայրենակիցները
կազմակերպելով:

Փոքր Հայքի զանազան վայրերուն ինչպէս նա-
եւ Արմտաններուն մէջ 1891ին կազմակերպական
գործը առաջացած եւ հասած էր պատրաստու-
թեան վիճակին: Սակայն, զենքի պակասը եւ հայ-
թայթումի պարագաները մտահոգիչ էին:

Արիսանեան Գալուստ իրեն բարոյական եւ
նիւթական միջոցներով կ'օժանդակէր գործին:
Արմտաններու Հնչակեան մասնաճիւղերու կողմէ
կ'որոշուի Քէշիշեան Պատուելին Կ. Պոլիս դրկել ուր
արդէն՝ շնորհիւ Նշան Մաղաթեանի աշխատու-
թիւններուն՝ յաջող վիճակի մը հասած էր կազմա-
կերպական գործը, եւ շատ մը երիտասարդներ
յօժար էին մեկնիլ գաւառներն ու միանալ խմբական
ցոյցերուն, որոնք տեղի կ'ունենային այդ շրջա-
նակին մէջ: Ոմանք Կ. Պոլսէն մեկնեցան ի վերջոյ
միանալու համար Դանիէլ Չաւուշի խումբին, որ իր
ասպատակային կռիւներով սարսափ ձգած էր
Շապին Գարահիսարի եւ Սեբաստիոյ շրջաններուն
մէջ:

Քէշիշեան Պատուելիի «Հրոսակի մը Յիշատա-
կարան»էն հատուկտոր մասեր հրատարակուած

են արդէն 1898 թուականներուն Վեր. Հնչակեան
օրկան «Նոր Կեանք»ին մէջ: Պատուելին գրի առած
է Արմտաններու մէջ պատահած շարժումներն ու Կ.
Պոլսոյ մէջ Նշան Մաղաթեանի հետ իր ունեցած
գործունեութիւնը, երկրի ինքնապաշտպանութեան
հրամայական պահանջներուն գոհացում տալու
համար: Այս պահանջներն էին զենք հայթայթել եւ
Նորահաս երիտասարդութիւնը կազմակերպել:

Պատուելին մաս մը զենքեր Կ. Պոլսէն ճամբայ
հանելէ յետոյ, ինք ալ կը մեկնի դէպի Երկիր:
Կիրասնի մէջ թուրք կառավարութեան կողմէ կը
հետապնդուի եւ սակայն ուշիմութեամբ իր հետքը
կորսնցնելով կը յաջողի դարձեալ գալ եւ միանալ
Գալուստ Արիսանեանի, շարունակելու համար
ազգային ազատագրական գործունեութիւնը:

Թրքական կառավարութեան կողմէ վարձուած
լրտեսները սկսած էին ներքին գործունեութեան՝
որոնց առաջինն էր ջորեպան Էօմէրը: Այս հայա-
խօս թուրքը գիշեր եւ ցերեկ իր հետապնդումներն
ի գործ կը դնէր: Արմտաններու Հնչակեան մարմինը
1892ի աշնան յիշեալ թուրքին սպանութեան վճիռը
կու տայ եւ գործադրութիւնը կը յանձնուի Նաթա-
նին եւ Սարգիսին, որոնք գիշեր ատեն իր տանիքին
վրայ կը սպաննեն Էօմէրը, այրելով անոր դիակը:

Այս սպանութիւնը կատղեցուցած էր թրքա-
կան կառավարութիւնը, պատասխանատու նկա-
տելով Գալուստ Արիսանեանը, Վահան Պէյլերեանն
ու Պատուելի Քէշիշեանը:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄԸ

Երկու յեղափոխականներու ձերբակալման
համար Երիզայէն հրամաններ արձակուած եւ
ընդհանուր դատախազը յիսուն զինուորներով
Արմտանները եկած եւ սարսափ ձգած էր, տեղւոյն
հայերը բռնի խոստովանութեանց մղելով:

Արիսանեան Գալուստ, Քէշիշեան Պատուելին
եւ Չաքար Զըճեան լեռ բարձրացած էին արդէն, եւ
կարճ ժամանակ ետք եկած ու իրենց միացած էին,
Ակնէն ու շրջակայքէն, յեղափոխական երիտա-
սարդներ՝ Մ. Թիւթիւնճեան, ճանիկ, Ժամկոչեան եւ
Ղուկաս:

Խումբը կազմուած եւ սարսափ ձգած էր այդ

կողմերը, որոնք իբր հետեւանք՝ զինուորական պաշարում, հետապնդում, կառավարական սեղմումներ հայ կեանքը անտանելի դարձուցած էին հայաբնակ գիւղերուն մէջ:

Առաջին ընդհարումը տեղի ունեցաւ «Այվազին Ձորը» կոչուած վայրը, Փոքր Արմտանի մօտ: Այս կռիւին թուրքերէն կը վիրաւորուին մի քանիներ. դժբախտաբար ոտքէն կը վիրաւորուի Պատուելին, կը ձերբակալուի Թիւթինճեանը, որ ժամանակ մը երիզայի բանտը մնալէ վերջ Կ. Պոլիս կը բերուի եւ ի վերջոյ ազատելով կու գայ Ամերիկա:

Կռիւի ընթացքին գիշերուան մութէն օգտուելով Պատուելին ընկերները կը յաջողին զինք ազատել ձերբակալութենէ եւ կը փոխադրեն ապաստանարան մը՝ ուր ատեն մը կը խնամուի եւ դարմանուելէ յետոյ խումբին որոշումով կը դրկուի արտասահման:

Այն օրերուն Կուսակցութեան Կեդրոնէն եկած ներքին հրահանգի մը համաձայն թէ «տասն եւ ութը օր եթէ կարենանք դիմադրել փրկուած ենք», ստեղծուած էր յուսադրիչ հոգեբանութիւն մը, մինչ տարի մը անցած էր այն օրերէն եւ տակաւին յոյսի ոչ մէկ նշոյլ կար, հետեւաբար խումբը մատնուած էր անստոյգ կացութեան մը:

Այս պատճառով Պատուելին ծպտուած հովիւի տարագով կը ճամբորդէ եւ Կիրասոնի վրայով կը հասնի Կ. Պոլիս:

Նշան Մաղաթեան (այսուհետեւ՝ Սիմոն Մանիկեան) գաղտնաբար Պատուելին նաւէն դուրս հանելէ վերջ կը տանի իր հետ եւ ատեն մը կը պահէ իր փռատան մէջ, որմէ յետոյ գաղտնի կարգադրութեամբ կը փախցուի արտասահման:

Մանիկեան իր այս աշխատանքի ընթացքին արմտանցի թուրքերու կողմէ կը մատնուի եւ Կ. Պոլսոյ թուրք կառավարութեան կողմէ կը հետապնդուի:

Հնչակեան Կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ Գործադիր Մարմինն կարգադրութեամբ, անկա ձերբակալութենէ խուսափելու համար կը փախչի արտասահման, Կ. Պոլիս թողելով իր երկու փոքր աղջիկները եւ կինը՝ ծերունի հօրը հետ:

ԱՐԴԵՆ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Մանիկեան կը հաստատուի Յունաստանի Փիրեա քաղաքը 1895ին, եւ կը սպասէ իոն ազատագրութեան բաղձալի օրերուն: Ազատութիւնը կ'ուշանայ, կացութիւնն ալ աւելի բարդացած՝ վտանգաւոր կը դառնայ, Կ. Պոլսոյ մէջ սկսած շարժումներուն հետեւանքով:

Եւ ահա յեղափոխական վերթաններ եւ հայ մտաւորականներ ու գաղափարի ընկերներ՝ Միհրան Տամատեան, Անտոն Ռշտունի, Լեւոն Մկրտիչեան, Արփիար Արփիարեան, Երուանդ Օտեան, Կարապետ Սահակեան (Հէյվըրհիլի Կարօ), Շաւարշ Յովիւեան եւ շատեր Կ. Պոլսէն հեռանալով կու գան Յունաստան եւ ապաստանարան կը գտնեն Ս. Մանիկեանի մօտ՝ որ իր բովանդակ կարողութեամբ նիւթապէս ու բարոյապէս օգտակար ու սիրելի կը դառնայ ամենուն:

Նաւաբեկութեան այս հանգրուանին վրայ, անձնուէր յեղափոխականներ տակաւ կը լծուին վաղուան ընելիքներու մտածումին եւ աւելի դրական գործունեութեան մը տրամադրութեամբ կ'որոշեն շարունակել ազատագրական գործը:

Այս առթիւ անոնք իրենց խօսքը կը տանին Լոնտոն Հնչակեան Կեդրոնին, գործը աւելի վստահելի հիմերու վրայ դնելու համար:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ

Հնչակեան նոր Պատգամաւորական Ժողովի որոշումը կը տրուի եւ այդ ուղղութեամբ ընկերներ աշխատանքի կը լծուին: Կը վերակազմուի Կուսակցութիւնը ազգայնական գծի վրայ Վերակազմեալ Հնչակեան անունին տակ, որուն շուրջ կը հաւաքուին թրքահայ ազգայնական մտաւորականները:

Սիմոն Մանիկեան եւ Քէշիշեան Պատուելին արդէն միացած էին այս շարժումին:

Հազիւ երկու տարի կ'անցնի այս թուականէն, 1897ին արմտանցի հերոս Քէշիշեան Պատուելին դժբախտաբար թոքախտի զոհ, կը մեռնի Գահիրէի մէջ: Իր նօթերը ան խտացուցած է քանի մը տետրակներու մէջ, որոնք կորսուած են ընկերներու արխիւներուն մէջ: Կ'արժէ զանոնք գտնել: Կան

մանրամասնություններ այդ ժամանակաշրջանին:

Ս. ՄԱՆԻԿԵԱՆ ԿՈՒ ԳԱՅ ԱՄԵՐԻԿԱ

Մանիկեան տոկաց զրկանքներու եւ դժուարութիւններու, զորս անձնուրացութեամբ տարաւ: Ազատագրական ճամբուն վրայ տառապանքներ, դժուարութիւններ ու զրկանքներ չկրցան իր մաքուր գաղափարական համոզումը փոխել կամ պղտորել: Անիկա մնաց շիտակ համոզումի մարդը՝ մաքուր նկարագրով ու անսեթեւեթ: 1905ին՝ յուսաբեկ իր չորս զաւակներով ու ընտանիքով Ամերիկա եկաւ եւ հաստատուեցաւ Լին, ուր ապրեցաւ տնտեսապէս ընկճեալ եւ անցուկ կեանք մը:

Սակայն այս մեծահոգի եւ չարքաշ արմտանցին գիշերը ցերեկին խառնելով, աշխատեցաւ, իր օրապահիկը ճարեց եւ յարատեւութեամբ յաջողեցաւ ընթացք տալ իր զաւակներու դաստիարակութեան: Մէկ հատիկ տղան՝ Ժիրայրը, ստացաւ համալսարանական կրթութիւն, հանքային ճարտարապետութեան եւ քիմիագիտութեան ճիւղին մէջ: Բաղձանքն էր որ իր զաւակին գաղափարական դաստիարակութիւն տար, դրկէր Խորհրդային Չայաստան, որպէսզի ան օգտակար ըլլար ազգին:

Այդ յոյսով եւ կարօտով անիկա իր աչքերը չփակած, երբ անողոք հիւանդութեան ճիրաններուն մէջ ծանօթէն կը տառապէր, իր վերջին պատգամը տուաւ իր սիրելիներուն ու բարեկամներուն. «Զօրացուցէ՛ք Չայրենիքը, մեր միակ յոյսն ու ապաւենը»:

Մանիկեան կարդալու սիրահար էր: «Պայքար»ի գրադարանին նուիրեց իր գիրքերու հաւաքածոն՝ 100 հատորի մօտ, որոնք պիտի մնան յիշատակ մը իր սիրած գաղափարական կազմակերպութեան՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան:

ՄԱՅԸ

Դեկտեմբեր 10, 1936ին ան կը մահանայ: Դեկտեմբեր 12, Շաբաթ կէսօրին տեղի կ'ունենայ իր թաղման արարողութիւնը ներկայութեամբ զաւակներուն, ազգականներուն, հայրենակիցներուն եւ գաղափարի ընկերներուն, որոնք զանազան վայրերէ եկած էին իրենց յարգանքի բաժինը բերելու պատուական մարդուն եւ անձնուէր ազգայինին, որ իր կեանքի բովանդակ շրջանին եղաւ համակ նուիրում:

ՆՐԱԶԵԱՅ - ՄԱՐԱ

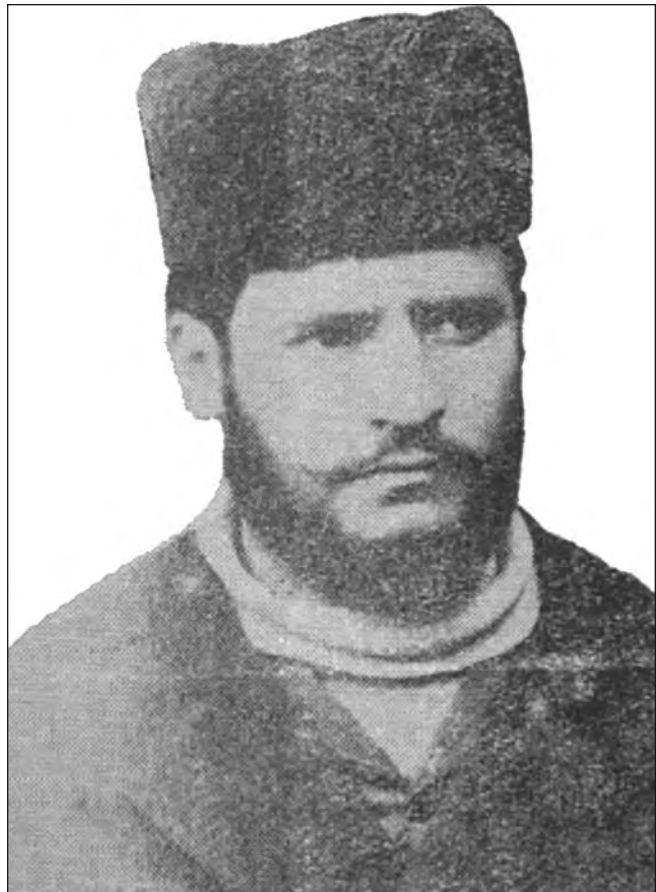
Շապին Գարահիսար

Աւագանի անունով Գրիգոր Ղարիպեան՝ ծնած Շապին Գարահիսար: 1895ի Յուլիսին Ալեքսանտրէթ կու գայ Սմբատ Ռստիկեանի հետ բերելով 600 ոսկի՝ յանձնելու Աղասիին: Ան եղած է պատասխանատուն Ձելլատի հետ Վարդանէնք գիւղի վառօղի մատակարարման: Չէթունի ապստամբութեան մէջ Ապահի, Մլեհի, Միսո-Շահէնի հետ կ'ունենայ որոշիչ դերակատարութիւն Աղասիի գլխաւորութեամբ: Այդ իսկ օրերուն, ան յաճախակի դիմումներ կը կատարէ Մարաշի եւ Այնթապի մասնաճիւղերուն օգնութեան հասնելու: Ի վերջոյ եւրոպական դիւանագետներու միջամտութեամբ ալ վերջ կը գտնէր Չէթունի ապստամբութիւնը հաշտութեան պայմանագրի մը ստորագրութեամբ:

Յունուար 1899ին Լոնտոն գումարուած Յնչակեան Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին կը միանայ Արփիարեանի, Տամատեանի, Սվազլըի, Լեւոն Մկրտիչեանի, Անտոն Ռշտունիի, Աղասիի, Ապահի, որոնք կը կազմէին ընդդիմադիր ճակատը: Անոնք հակառակ էին ռուսահայ հնչակեան կեդրոնին վարած ընկերվարական քաղաքականութեան: Եւ որպէս արդիւնք՝ տաճկահայ հնչակեաններ կը բաժնուին Նազարբէկեանի կեդրոնէն: Սակայն ասկէ առաջ Հրաչեայ մասնակից էր Յնչակեան Մայր Կուսակցութեան Ա. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին գումարուած Սեպտեմբեր 28, 1896ին, Լոնտոն, ուր Խուշպուլեանի հրաժարումով, անոր տեղ Կեդրոնի անդամ միաձայնութեամբ կ'ընտրուէր: Ան արդէն ճանչցուած էր որպէս Չէթունի ապստամբութեան հերոսներէն:

Ան մասնակից դարձաւ Ռուսաստանի զանազան վայրերու մէջ տեղի ունեցող Ժողովներուն եւ այցելեց Կովկաս, ուր հաղորդեց Նազարբէկի հրաժարականը:

Հակասոցիալիստական իր դերակատարութեան համար Հրաչեայ Վերակազմեալ Յնչակեան

«հերձուած»ին մաս կազմելով կ'արտաքսուի Յնչակեան Կուսակցութեան շարքերէն, ինչպէս միւս ծանօթ հնչակեանները՝ Արզուեան, Շահրիման, Մարդուկեւեան, Վահրամ Գրիգորեան, Գարեգին Չիթճեան, Ռստիկեան, Խուշպուլեան...: ՍԴՀԿ Դ. Պատգամաւորական Ժողովով, գումարուած՝ Լոնտոն, Սեպտեմբեր 1903ին կը յայտարարուին այդ արտաքսումները:

Ան կը միանայ Վերակազմեալներուն եւ կը դառնայ գլխաւոր հրամանատարը Կիլիկիոյ եւ երկրի ուժերուն: Կը գործակցի Միհրան Տամատեանին հետ: Սակայն աւելի ուշ կը միանայ ՀՀԴ շարքերուն...:

Չնգուշի հայ կաթողիկէսերու եկեղեցին

ԳԱՍԿԱՐ ՄԵՆԱԿ

Չնգուշ, Սեպտեմբեր 1, 1895 - Պեյրուիթ, Նոյեմբեր 12, 1979

Հայրենասիրության նոր որակ ու ազգասիրության նոր չափանիշ մը հաստատեցին Միացեալ Նահանգներ ապաստանած ա՛յն հայորդիները, որոնք Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի օրերուն արձանագրուեցան Ֆրանսական Լեգե-նական շարժումին, կազմելով Հայկական լեգեոնը եւ ճակատեցան թուրքերուն դէմ ու յաղթական փառապատկը ապահովեցին Արարայի ճակատա-մարտով: Այդ համբուրելի հայրենասերներուն մաս կը կազմէր Գասպար Մենակը:

ԿԵԱՆՔԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Ծնած է 1895ի Սեպտեմբերին, Չնգուշ, ծանօթ ազգային Սարգիս քեհեա Խաչոյեանի եւ Սառա Այվազեան բարեհամբաւ ընտանիքէն ներս: Նա-խակրթութիւնը ստանալէ ետք տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ, զայն յաջողութեամբ կ'աւարտէ 1911-ին: Երկրորդական ու բարձրագոյն ուսման համար կը յաճախէ Խարբերդի Եփրատ Գոլէճը, հանրայայտ մանկավարժ Փրոֆ. Յովհաննէս Պունճիքեանի մօտ, որ եղած է ազգականն ու հայրենակիցը Խաչոյեաններուն:

Կարճ ժամանակ մը Գոլէճի մէջ ուսանելէ ետք, կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, այն հեռանկարով որ պիտի գաղթէ Ամերիկա, հակառակ իր ծնողքին ընդդիմութեան: 1918ի Օսմանական Սահմանա-դրութեան հռչակումէն ետք, գաղթականութեան անսովոր մեծ շարժում մը սկսած էր անցեալ դարու առաջին տասնամեակին, երբ գաւառէն մեծ թիւով երիտասարդներ կը գաղթէին Միացեալ Նահանգ-ներ, իրենց բախտը փնտռելու եւ նիւթապէս օգտա-կար ըլլալու իրենց ծնողներուն եւ հարազատնե-րուն: Մեծ թիւով Չնգուշցիներ եւս կը հետեւին այդ շարժումին: Երիտասարդ Գասպար 1912ին կը գաղթէ Աւետեաց Երկիր:

Անշուշտ դիւրին չ'ըլլար 17ամեայ պատանիի մը ճամբորդութիւնը, մանաւանդ անցնելով թրքա-

կան սահմանը, երբ զինուորական ծառայութենէ փախչողներուն թիւը սկսած էր աւելնալ: Պոլսոյ վրայով կ'անցնի Մարսիլիա, ապա՝ Լիվըրփուլէն դէպի Ֆիլատելֆիա: Ամերիկա արդէն տեղա-ւորուած էին տասնմէկ հօրեղբօրորդիներ, որոնց խորհուրդով նաւահանգիստին մէջ ան կը յայ-տարարէ, թէ քսան տարեկան է:

Կը տեղափոխուի Պոստոնէն ոչ շատ հեռու Լո-րենս քաղաքը, ուր արդէն կ'ապրէին մօտաւորա-պէս 15 չնգուշցիներ: Գասպար շատ շուտ կ'ըն-տելանայ նոր միջավայրին. ցերեկները կ'աշխատի, իսկ գիշերները կ'ուսանի տիրապետելով նաեւ անգլերէն լեզուին, որուն դասընթացքներուն կը

հետեւի երկու տարի: Այդ շրջանին Չանթալեան, Գարակեօզեան, Թագաճեան եւ ուրիշներ կը հիմնեն A.M.A. ընկերակցութիւնը, որուն նպատակն էր հայ երիտասարդներուն զինավարժութիւն սորվեցնել: Ընկեր Մենակ առաջին օրէն կ'անդամակցի յիշեալ ընկերակցութեան Լորենսի մասնաճիւղին, որպէս հասարակ զինուոր: Կարճ ժամանակ ետք ան կը դառնայ յիսնապետ:

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ

1917ի գարնան, Պօղոս Նուպարի փաշայի միջամտութեամբ, ֆրանսական կառավարութիւնը, կ'որոշէ կազմել Հայկական Լեգէոն մը, որ պիտի մասնակցէր Կիլիկիոյ ազատագրութեան, Ֆրանսացի զնդապետ Ռոմէոյի հրամանատարութեան տակ: Հայկական Լեգէոնի առաջին արձանագրութիւնները տեղի կ'ունենան Փոր Սայիտի մէջ մօտ 700 սուլտիացիներով, որոնք մասնակցած էին ճեպել Մուսայի հերոսամարտին:

Հայկական Լեգէոնը ընդարձակելու հեռանկարով Ամերիկա կ'ուղէտորուին ազգային երեք կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները՝ Միհրան Տամատեան, Ստեփան Սապահ-Գիւլեան եւ Արտաւազդ Հանըմեան, Ազգային Միութեան որպէս պատուիրակներ, չորս կուսակցութեանց համաձայնութեամբ: Արձանագրուողներուն թիւը կ'ըլլայ մեծ, սակայն պատերազմական շրջանի փոխադրութեան եւ այլ դժուարութիւններու պատճառով, միայն երկու հազար երիտասարդներ կու գան Կիլիկիա:

Գասպար կու գայ Նիւ Եորք, ուր կ'անցնէ իր զինուորական բժշկական քննութիւնը: Քննիչ բժիշկն է Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեան, որ զինք տկարակազմ գտնելով կ'արգիլէ արձանագրել կամաւորագրութեան: Սակայն Միհրան Տամատեանի միջամտութեամբ Տոքթ. Յովսէփեան կու տայ արտօնութիւն եւ Մենակ Ամերիկայէն մեկնող երրորդ խումբին հետ ֆրանսական շոգենաւով կը հասնի Մարսիլիա:

Գասպար Մենակի առաջին գործը կ'ըլլայ տեսակցիլ անդրանիկ յեղափոխական, ազգային գործիչ եւ «Արմենիա» թերթի խմբագիր Մկրտիչ

Փորթուգալեանին հետ: Երբ ան կը յայտնէ թէ ինք Ամերիկայէն Կիլիկիա գացող կամաւորներէն է, Փորթուգալեան յուզումէն կը սկսի լալ, ու կ'ըսէ. «Այս արցունքները ուրախութեան արցունքներն են: Կը տեսնեմ, թէ ցանած սերմերս ծաղկեր եւ զլուխ կապեր են: Ինչպէ՞ս չլամ»:

Այնուհետեւ վաղեմի յեղափոխականը կը խնդրէ որ ան հանդիպի իր երկու զաւակներուն՝ Վահանին եւ Լեւոնին, որոնք եւս արդէն որպէս Լեգէոնական մեկնած էին: «Թո՛ղ Աստուած ձեզի հետ ըլլայ»: Մենակ արդէն մկրտուած էր այդ պահուն՝ դառնալով յեղափոխական-լեգէոնականը: Իրեն համար կեանքի լաւագոյն փորձառութիւններէն մէկն էր Մարսիլիոյ մէջ այդ անմոռաց հանդիպումը: Համբուրելէ ետք Փորթուգալեանի օրինացիր ձեռքերը ան կը բաժնուի ու կը բռնէ դէպի Կիլիկիա ճամբան:

Ֆրանսայէն կ'անցնի Կիպրոս, լեգէոնականներու խումբին հետ: Ֆրանսերէն չգիտնալուն պատճառով, կը դասուի պարզ զինուորներու շարքին. սակայն շնորհիւ իր բնածին տաղանդին եւ ուշիմութեան, ինքնաշխատութեամբ կը սորվի ֆրանսերէն եւ կը դառնայ սերժանտ: Մարզումի շրջանը աւարտելէ ետք, Եգիպտոսի ու Պաղեստինի վրայով կը փոխադրուի Կիլիկիա:

Այնուհետեւ, առաջին կայանը Փորթ Սայիտը կ'ըլլայ եւ Աղէքսանդրիոյ հայութեան համար լեգէոնականներու ներկայութիւնը ցնծութեան եւ հայրենասիրութեան պահեր կը դառնան:

Ան մնայուն համակրանք ունեցաւ Մուսա Լերան մարտիկներուն նկատմամբ ու այդպէս ալ մնաց միշտ համակրական զգացումներով: Եսայի Եաղուպեանը, օրինակի համար, իրեն համար դարձած էր իսկական հերոս մը: Ու այսպէս ռամկավար թէ դաշնակցական ազատամարտիկները մնացին միշտ իր հիացմունքին առարկան:

Այդ օրերուն Եգիպտոս հաստատուած ամերիկեան մեր գործիչներէն Հմայեակ Գրանեան ներշնչուած ամերիկահայ կամաւորներէն կը գրէ քերթուած մը ձօնելով զայն Գասպար Մենակին.

Երբ կը դիտեմ ձեր տողանցքը խրոխտ ու վէս,

*Անգուսպ խռովք մը Անցեալէն իր յորձանքին
Մէջը կ'առնէ եւ կը խեղդէ ալ կարծես
Ձեզմով լեցուն, ձեզմով հըպարտ իմ հոգին:*

ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԱՐԱՐԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ

1918ին Հայկական Լեզունի առաջին եւ երկրորդ գունդերուն զինուորները Պաղեստինի Նապլուս քաղաքին մէջ կազմ ու պատրաստ հրամանի կը սպասէին՝ յարձակելու համար Արարայի բլուրին վրայ դիրք բռնած թշնամի «Եղլուրըմ» զօրքին վրայ: Ճակատամարտին մասնակցեցան Նաեւ անգլիացի ու ֆրանսացի զինուորներ, հայ լեզունականներու կողքին: Ընդհանուր հրամանատարն էր Չօր. Ալենպի, իսկ ֆրանսական բաժնի հրամանատարը՝ Գնդ. Ռոմեօ:

Սեպտեմբեր 19ի արեւածագին հետ կը սկսի ընդհանուր յարձակողականը: Կարճ ու յուսահատ դիմադրութենէ մը ետք, թուրքեր կը սկսին Նահանջել: Քայքայուած ու կազմալուծուած, թրքական բանակին կորուստը կ'ըլլայ մեծ: Հայեր կ'ունենան 22 Նահատակ եւ 75 վիրաւոր, բոլորն ալ՝ վիրաւոր եւ Նահատակ, զարնուած էին կուրծքէն...:

Ճակատամարտին մասնակցող անգլիացի եւ ֆրանսացի զինուորներ կը հիանային հայերու քաջագործութեանց վրայ: Իսկ Չօր. Ալենպի կը հեռագրէր. «Հպարտ եմ հայ զօրամաս մը ունենալով: Հայեր կռուեցան քաջերու պէս եւ մեծ բաժին ունեցան յաղթանակին մէջ»:

Հայ կամաւորներուն առաքելութիւնը Արարայով վերջ չգտաւ: Անոնք անցան Լիբանան, ուր այցելեցին Անթուրայի վանքը ապաստանած 500 հայ որբերուն, որոնք ցնծութեամբ կը դիմաւորէին հայ զինուորները: Ապա կ'անցնին Սուրիա եւ Կիլիկիա... ու այսպէս Ատանայէն, Պոզանթի, Ճիհան, Էքպէզ, Այնթապ ու Մարաշ, ուր մասնակցեցան բոլոր կռիւներուն: Յանուն արդարութեան, արձանագրելու ենք գոնէ այս մէկ դէպքը, ենթասպայ Պաղտասար Օտապաշեանի եւ իր քսան զինուորներու հերոսութեան հետ կապուած, Մարաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հրդեհին առթիւ, 1920ի Յունուարին, ուր հարիւրաւոր հայեր ապաստանած էին երբ թուրքեր կրակ կու տային

եկեղեցիին. ի պաշտպանութիւն մեր ժողովուրդին Օտապաշեան իր ընկերներով կը մտնեն եկեղեցի եւ կը Նետուին բոցերուն մէջ...:

Լեզունական մեր հերոսներուն արձանագրած յաջողութիւններուն հետ, ինչպէս ինքը ընկեր Մենակ կը խոստովանի, պէ՛տք չէ մոռնալ Նաեւ արաբ եւ հայ Նեղ օրերու բարեկամութեան կարեւորութիւնը: Սերտակցութիւն մը, որ մինչեւ այսօր կը շարունակուի Միջին Արեւելքի մայր գաղութներուն մէջ: Իր իսկ խօսքերով. «Արաբներ իրենց տուներուն մէջ պատսպարած են փախստական տարագիր հայեր: Կիսած են իրենց հացը անոնց հետ: Անոնց ցաւերուն եղած են կարեկից: Կապած են անոնց վերքերը: Այսպիսի սքանչելի, պատուական ժողովուրդ մը, որպիսին է արաբ ժողովուրդը, արժանի է խոր երախտագիտութեան»:

Այս ուղեւորութեան ընթացքին, Մենակ պատեհութիւնը կ'ունենայ ծանօթանալու Նաեւ Ամերիկայէն եկած ռամկավար ազատական կամաւորներուն, որոնց հետ կը պահէ իր յարաբերութիւնները տասնամեակներ ամբողջ: Պէ՛տք ենք յիշել անունները Ճիմ Չանթալեանի, Տիգրան Պոյաճեանի, Պետրոս Սեմերճեանի, որոնք Ամերիկա վերադառնալով շարունակեցին իրենց կուսակցանուէր աշխատանքը:

Ճակատի օրերուն է որ ան կը ծանօթանայ ապագայ իր կնոջ՝ Աստղիկ Չոլաքեանին, շնորհիւ իր բարեկամին՝ Յեսու Յովսէփեանին: Ան կը Նշանուի Յեսուի կնոջ՝ Սիրանոյշի քրոջ՝ Աստղիկին հետ եւ աւելի ուշ (1920) կ'ամուսնանայ Ալեքսանտրէթի մէջ:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒՄ ԿՐԱՅ

Ունի շատ հետաքրքրական յուշագրութիւն մը, որ աւելի ուշ ան ամփոփած է առանձին գիրքի մը մէջ: Գասպար Մենակ կու տայ իր այցերը Էքպէզէն Այնթապ ու ապա՝ Մարաշ, ուր կը ծանօթանայ հերոս Պետրոս Տըմլաքեանին: Կը ծանօթանայ Կիլիկիոյ աշխարհին, անցնելով քաջարի հայ լեռնականներու՝ Ամանուսի կորիւններու լեռներէն, քալելով կը կտրէ հայաշունչ Պաղչէն զինակից ունենալով ճեպէլ Մուսայի հերոսամարտին մասնակից

Տըմաքեանն ու Մովսէս Տէր Գալուստեանը:

Եւ այսպիսով հերոսներու գունդը կը մտնէ Մարաշ: Այս կ'ըլլար լեգէոնականներու վերջին ուրախութիւնը, որմէ ետք Մարաշի հայութիւնը պիտի ապրէր դժոխային օրեր երբ Փետրուար 12, 1920ին մարաշցիներ կը լքէին քաղաքը երթալու Իսլահիէ: Քանի մը հազար հայեր ահաւոր տուայտանքներով կը թաղուին ծիւնին տակ: Ցուրտէն կը սառնէր նաեւ սենեկացի զինուորներ: Այդ ժամանակաշրջանին էր որ ֆրանսացիներ սկսած էին Կիլիկիան յանձնել թուրքերուն:

Վերապրողներուն մեծ մասը իր կեանքը կը պարտի վայրաշարժի վարորդ Սարգիս չաւուշ Միսասեանին, որ յուսատու կանչի մը նման կը հասցնէ կառաշարը: Այդ բարի ձեռքը կեանք կու տայ նաեւ Գասպար Մենակին:

«Ձեռքերս ու ոտքերս բոլորովին սառած են. քունի պէս եկող թմրութիւն մը կը զգեսնէ զիս շատերուն հետ: Անձնուէր զինակից մը, Աւետիս Մուրատեան, վիճակիս ծանրութիւնը զգալով, երեք օրեր կ'օգնէ: Այս սքանչելի հայը պիտի ազատէր իմ կեանքս, ու ինծի նման քսանէ աւելի աղիտեալներուն կեանքը»:

1919ին, պատերազմի վախճանին, Գասպար Մենակ Յալէպի Պատուելի Շիրաճեանի որբանոցին մէջ ողջ կը գտնէր միակ վերապրող ազգականուհին, հօրաքրոջ աղջիկը՝ Սառան եւ դուստրը՝ Վարդանոյշը: Իր մեծ տոհմէն 65 հոգի կը նահատակուին մահասարսում կոտորածին: Կը մնային միայն երկու հարազատներ... Հայոց Պատմութիւն:

1920ի Մարտին կը լրանար Գասպար Մենակի զինուորական ծառայութեան պայմանագրութեան շրջանը եւ բարի վարուց վկայագիրով մը կը պատրաստուէր Ամերիկա վերադառնալ: Հանգստանալու համար ան Ատանա կ'անցնի, ուր զինք տեսնելու համար կու գար իր մօտ ընկերը՝ Ռուբէն Հերեան, «որբերու հայրիկ»ը: Ան եկած էր Ամերիկայէն որբահաւաքի աշխատանքին աջակցելու Մուշեղ Արք. Սերոբեանի հետ: Հերեան զինք կ'առաջնորդէ Միհրան Տամատեանի գրասենեակը:

Տամատեան հայրական ոգիով կը յիշեցնէ անոնց ա'յն օրը, երբ Տոքթ. Մ. Յովսէփեան Նիւ

Եորթի գրասենեակին մէջ խնդրած էր անկէ որ անպայման կամաւոր արձանագրուի, որուն անշուշտ ընդդիմացած էր բժիշկը եւ իր միջամտութեամբ ան արձանագրուած է շարժումին: Այժմ Տամատեան գուրգուրոտ ծայնով կը խնդրէր որ Մենակ մնար Կիլիկիա ու մարզէր թաղերու պաշտպանութեան համար զինուորագրուած անփորձ տղաքը եւ ... ողջունէր Կիլիկիոյ անկախութիւնը: Նշենք որ Ատանայի մէջ կազմուած էր միջկուսակցական կեդրոնական սպայակոյտը մասնակցութեամբ չորս կուսակցութիւններու, որոնք կը գործակցէին օրինակելի համերաշխութեամբ:

Գասպար Մենակ Սասունի մեծ յեղափոխականին կ'ըսէ. «Այս վայրկեանէն սկսեալ Ձեր տրամադրութեան տակ եմ, շարունակելու համար ազգիս ծառայել, Ձեր յարմար դատած ձեւով»:

Այնուհետեւ անոր կը յանձնուին 130 տղաներ, որոնց թիւը ամէն շաբաթ կ'աւելնար եւ քանի մը շաբաթ ետք միջկուսակցական սպայակոյտը իրեն կը վստահէր զէնքերու գնումն ու աւելի նպատակայարմար զէնքերու ապահովումը: Երեք ամիսներ ծառայելէ ետք Մերսինէն նաւ մը առնելով կ'անցնի Ալեքսանտրէթ եւ կը միանայ Նշանածին՝ Աստղիկին:

ՄԵՆԱԿԻ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԸ ԱԼԵՔՍԱՆՏՐԵԹԻ ՄԵՋ

Այսպէս հեռանալով Ատանայէն, 1921 Օգոստոսին կը հաստատուի Ալեքսանտրէթ, ուր շուտով կ'ամուսնանայ Աստղիկի հետ: Միջերկրականի փիին, Կիլիկիոյ պարպումի բերումով այս սիրուն քաղաքը հաստատուեցաւ հոծ հայութիւն մը, շնորհիւ սուրիական կառավարութեան բարեացակամ վերաբերումին ու ֆրանսական հոգատարութեան: Մենակ ապրեցաւ հոն 18 տարիներ, մինչեւ 1938 թուականը:

Եղաւ ընդհանուր ներկայացուցիչը «Միշին» քաուչուքի եւ «Լա Նասիոնալ» ապահովագրական ֆրանսական ընկերութիւններուն: Տնօրէնի պաշտօնը վարեց նաեւ ծխախոտի ռեժիին, որուն համար տարեկան յիսուն հազար քիլօ ծխախոտ կ'արտադրէր՝ ցանել տուած 400 տէսիւմ արտէն:

Գործի ասպարեզին մէջ իր գտած փայլուն

յաջողութիւնը սակայն չի շլացներ զինք: Ան կը մնայ Նոյն ազգասեր ու անձնուէր հայը եւ կը լծուի ազգային ծառայութեան: Այսպէս, ան մեծ դեր կ'ունենայ Զ.Բ.Մ. Միութեան Ալեքսանտրէթի մասնաճիւղին վերակազմութեան գործին մէջ ու կը դառնայ անոր ատենապետը: Կը վարէ թաղական խորհուրդի գանձապահի պաշտօնը մինչեւ սանճաքի պարպումը:

Դժբախտաբար Օգոստոս 1938ին, կը յայտարարուէր Ալեքսանտրէթի սանճաքը Թուրքիոյ յանձնելու համաձայնութիւնը՝ Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ: Թուրքերուն ձգելով տուն, խանութ, կալուած ու արտ կը փոխադրուի Պէյրութ:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՊԵՅՐՈՒԹ

Դժխեմ ճակատագիրը այս չնգուշցի հայը կը նետէ Պէյրութ, բոլոր ալեքսանտրէթցի հայերուն նման: Նոր կեանքի մը սկիզբը կը դնէ Լիբանանի մայրաքաղաք Պէյրութի Պուրճի Նահատակաց հրապարակին վրայ բանալով լումայափոխի իր խանութը: Նոյն շրջանին, ֆրանսական կառավարութիւնը կը հրատարակէր օրէնք մը, ըստ որուն, սանճաքի մէջ կալուած ունեցող ֆրանսացիներու հատուցում պիտի կատարէր: Որպէս ֆրանսահպատակ՝ կառավարութիւնը վճարեց Ալեքսանտրէթի սանճաքին մէջ գտնուող կալուածներուն փոխարժեքը:

1939ի Սեպտեմբեր 2ին կը ծագի Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը: Չէնքի տակ կը կանչուին մինչեւ յիսուն տարեկան բոլոր ֆրանսացիները: Պահեստի ենթասպայ Գասպար Մենակ պարտաւոր էր կատարել զինուորական իր ծառայութիւնը Սուրիա-Լիբանան հաստատուած 16-րդ ֆրանսական զօրաբանակին միջոցով: Կ'անցնի Հալէպ եւ շնորհիւ Հալէպի խառն դատարանի նախագահ Վահան Փորթուգալեանի միջնորդութեան, յանձն կ'առնէ խոհանոցներու վարիչի պաշտօնը որպէս խոհարարապետ ու կ'ազատի ռազմաճակատ մեկնելէ: Երեք ու կէս ամիս Հալէպ մնալէ ետք ազատ կը կացուցուի եւ հրաման կը ստանայ տուն վերադառնալու: Շահած ամսականները եւ զինուորական բոլոր իրաւունքները սիրայօժար կը նուիրէ

ֆրանսական Կարմիր Խաչին:

ՄԱՅՑ ՄԱՅՈՒՆ ԲԱՐԵԿԱՍԸ ԻՐ ԵՐԲԵՄՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱԲՆԱԿ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՄ

Սիրելի անուններ մնացին ընկեր Մենակի բովանդակ կեանքի տեւողութեան ամերիկաբնակ իր հիւն ընկերները, որոնց մէջ խորէն Գրիգորեանը, որ մաս կը կազմէր Նաեւ Լեզենին, մինչեւ անոր լուծարումը 1920թուականը: Մնայուն կերպով յիշեց երգիչներ Շահմուրատեանը եւ Չապէլ Փանոսեանը: 1917ի գարնան Եգիպտոսէն Ամերիկա եկած պատկառելի կուսակցականներու ելոյթները Պոստոնի մէջ, աւելի քան տաս հազար հանդիսականներու առջեւ խորապէս տպաւորած էին զինք:

1963ին կ'այցելէ Ամերիկա եւ կ'առնէ իր կարօտը երբեմնի իր զենքի ընկերներուն՝ Վահան Զուրկենցի, Տիգրան Պոյաճեանի, Օսնիկ Սիւսանեանի եւ չնգուշցի հայրենակիցներու:

Ունի նաեւ քերթուած մը նուիրուած իր հայրենակիցներուն.

*Քաջ ֆետայիներ Չնգուշ մտան
Կեցցէներու մէջ խանդավառ դարձան.
Թշնամին կրեց պատիժն արդար,
Քաջերն լուծեցին վրէժն արիւնի:*

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Կը բախտաւորուի չորս զաւակներով. Սիրան, Սաթենիկ, Սարգիս եւ Սոնա:

Սարգիս կը զարգացնէ հօր սեղանաւորի գործը ու այդ համեստ ձեռնարկը զարգանալով միջազգային առեւտրական շրջանակներու վստահութիւնը շահելով կը վերածուի փայլուն դրամատան մը: Սարգիս շրջանաւարտ կ'ըլլայ ֆրանսական գոլէճէն եւ կը շարունակէ հօր նման ծառայել ՌԱԿին ու ԹՄՄին: Ան մաս կը կազմէ ԹՄՄ Հիմնադիրներու Մարմինին եւ որպէս գանձապահ կ'ըլլայ օգտակար ու այդ պաշտօնը կը վարէ մինչեւ իր մահը: Նոյնը նաեւ միւս դուստրերը՝ մա՛նաւանդ ընկերուհի Սաթենիկը, որ երկա՛ր տարիներ բոլորանուէր ծառայութիւն կը բերէ ՀԲԸՄի եւ ՌԱԿի շրջանակներէն ներս:

**ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԹԵՔԵՏԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ**

Թեեւ ինք մաս չկազմեց 1947ին Պեյրուքի մեջ կազմուած Թեքեան Մշակութային Միութեան Հիմնադիրներու Մարմինին, սակայն Գասպար Մենակի ներդրումը եղաւ անսակարկ: Մանաւանդ Միութեան Պեյրուքի զոյգ կալուածներու՝ Թեքեան Կեդրոնի եւ Վահան Թեքեան վարժարանի հողերուն գնման առնչութեամբ, բարոյական ու նիւթական ամբողջ ուժը նժարին մէջ նետեց ան:

Թեքեան Կեդրոնի կալուածին տերը՝ Ֆաթթալ, իր փաստաբաններուն վստահած էր առուծախի բանակցութիւնները: Անոնք կը մերժէին տրամաբանական գումար մը զեղչել որպէս *ֆլուիդ* ընդհանուր գինէն: Մենակ Չօրա Իսկետներեանը կը լիազօրէ բանակցութիւններուն մասնակցելու համար, նկատի ունենալով անոր երկարամեայ փորձառութիւնը այդ մարզէն ներս: Յետ երկարատեւ խօսակցութեանց, Մենակ ի վերջոյ իր ներկայացուցած պայմաններով կըրցաւ յաջողութեամբ տիրանալ յիշեալ կալուածին արտօնութեան: Բանակցութիւններու այդ միջոցին ալ, որոշ ժամանակ շահեցան Հիմնադիրները մէկ կողմէն Միացեալ Նահանգներու մեր շրջանակէն ապահովելու նիւթական լայն օժանդակութիւն, եւ միւս կողմէն Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ սկսելու հանգանակութեան արշաւի մը:

Նոյնը եղաւ Վահան Թեքեան վարժարանի հողի գնման բանակցութիւններուն մէջ: Հոս արդարութեան համար անպայման պէտք է գրենք, որ դպրոցի կալուածին գնման ու շինարարութեան մէջ եւս Ամերիկայի շրջանակը բերաւ իր առիւծի մասնակցութիւնը, Միացեալ Նահանգներու մեծ ոստաններու մէջ հիմնելով Թեքեան Վարժարանի Օժանդակ մարմիններ:

**ԻՐ ԿԱՐԵՒՈՐ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՊԵՅՐՈՒԹԻ ՎԱՅԱՆ
ԹԵՔԵՏԱՆ ՎԱՐժԱՐԱՆԻՆ**

Կրթանուէր եւ զոհաբերող չնգուշցի հայրենակիցներ թելադրուած մանաւանդ Գասպար Մենակէն, յանձն կ'առնէն Պեյրուքի Վահան Թեքեան

վարժարանի եօթ դասարաններու բարերարութիւնը տրամադրելով հազարաւոր տղարներ: Այսպէս՝ Ատիս Ապեպայէն՝ Մարտիրոս Տարաքճեան, Լոս Անճելըսէն՝ Փերուզ Ֆրենքեան, Շիքակոյէն՝ Ազնիւ Լուրեան, Լորենսէն՝ Սարգիս Գոլումպոսեան, Նիւ Եորքէն՝ Հաճի Թուխմանեան... կը հետեւին իրենց վստահելի բարեկամ Գասպար Մենակին:

**ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱՉԱՏԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ ՆԵՐՍ**

Պեյրուք տեղափոխուելէ ետք, Գասպար Մենակ մնայուն կերպով օգտակար կը դառնայ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: «Չարթօնք» օրաթերթը, որուն գաղափարը յղացած էր Միհրան Տամատեանը եւ գործադրութիւնը կատարած՝ Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեան, մնաց միշտ Մենակին գլուղականքին առարկան: Թերթը միշտ ալ նիւթական միջոցներու համար դիմեց ամենէն ապահով հասցէին՝ Պուրճի հրապարակի իր մնայուն հովանաւորին: Հայ մամուլը միշտ ալ իր գլուղականքին արժանացած է: 1918-ին երբ Կիլիկիա մեկնած էր՝ հոնկէ միանալու լեգեոնական շարժումին, հոն իսկ հրատարակած էր խմորատիպ երգիծական թերթ մը՝ «Հա Պապամ», որուն մէջ կ'երգիծէր «Աստղիկը խնկարկող երկրպագուները»: Ընթերցող էր եւ ամէն առաւօտ կը սպասէր իր «Չարթօնք»ին՝ տեղեակ դառնալու ազգային ու հայրենական կեանքի անցուդարձերուն:

Բայց եւ այնպէս ՌԱԿի քաղաքի «Չարթօնք» ակումբէն ներս եւս ցուցաբերեց մնայուն հետաքրքրութիւն. այդ օրերուն իր գաղափարի ընկերներէն յիշենք Կարապետ Ապաճեան, Գնդ. Պօղոս Թուրսարգիսեան, Միքայէլ Նաթանեան, Ներսէս Շիրինեան, Տոքթ. Յովսէփ Եոզկաթեան... որոնք եղան Լիբանանի մէջ առաջին սերմանողները ռամկավար ազատական մտածողութեան:

Կուսակցութեան կեդրոնը Գահիրէն Պեյրուք փոխադրութենէն ետք, մաս կազմեց ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան եւ որպէս գանձապահ ծառայեց տարիներ ամբողջ:

1969ին, Գասպար Մենակ գրեց իր լեգեոնական տարիներու յուշերը՝ «Կեանքիս Ուղին», որու

խմբագրական աշխատանքին հսկեց ընկեր Երուանդ Պապայեան:

Յ.Բ.Ը.Մ.Ի ԿԵԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ

Գասպար Մենակ Բարեգործականին անդամագրուած է 1920 թուականին Ալեքսանտրէթի մէջ եւ մնացած է հաւատաւոր ու գործօն անդամը: Եղած է վերակազմակերպիչներէն մին տեղւոյն մասնաժողովին, որուն ծառայած է երկար տարիներ իբրեւ ատենապետ եւ գանձապահ: Պէյրուք փոխադրուելէն ետք, մաս կազմած է տեղւոյն մասնաժողովին՝ վարելով գանձապահի պաշտօնը 1939-1944ին ապա՝ ատենապետելով սոյն մասնաժողովին 1945-1947: Միութեան Նպաստից յանձնախումբին գանձապահ եղած է 1940-1944ին: ՀԲԸՄի վերերանի վկայականը ստացած է 1948ին:

ԱՂՈՒՈՐ ՅՈՒՇԵՐ

Պէյրուք, Պուրճի հրապարակին վրայ էր նաեւ հօրս լուսանկարչատունը: Օտար զբօսաշրջիկներ յաճախ դրամատեսային եւ ամերիկեցի էքսպիւրտ չէքերով կ'ընէին իրենց առեւտուրը: Ու զանոնք մանրելու համար միշտ կը դիմէինք Գասպար ու Սարգիս Մենակներուն: Ամառները մասնաւորաբար երբ հօրս գործին օգտակար կ'ըլլայի, այդ օտար դրամանիշներն ու չէքերը անձամբ ես կը տանէի Մենակին: Հօրս լա՛ւ բարեկամն էր եւ հայրս յաճախ կ'այցելէր իր գրասենեակը խորհրդակցելու եւ ապա անցեալի յուշեր իմանալու:

1947ին ծայր տուած քաղաքացիական պատերազմէն առաջ երբ այլեւս ես ստանձնած էի հօրս գործը, յաճախակի առիթներ կ'ըլլային, երբեմն օրական երկու անգամ, ըլլալու նահապետ մեր ընկերոջ մօտ: Գիտէր արդէն որ ՌԱԿի շարքերուն մէջ խանդավառ կերպով մաս կը կազմէի Պէյրուքի «Զարթօնք» ակումբի վարչութեան, ԹՄՄ Լիբանանի վարչութեան եւ ան կը կարդար «Զարթօնք»ի էջերէն իմ առաջին գրութիւններս: Ուրախ էր որ նոր երիտասարդութիւն մը սկսած էր յաճախել

Հորս անբաժան ընկերներ չորս տարբեր հայկական նահանգներէ: Ձախէն աջ՝ այնթապցի սերժանտ Գեորգ Տէր Յարութիւնեան, սուէտիացի սերժանտ թովմաս Աբրահամեան, մշեցի սերժանտ Սմբատ Շահնազարեան եւ չնգուշցի սերժանտ Գասպար Մենակ:

Թէքեան Կեդրոն: Ուրախ էր որ ի՛ր սերունդին գործը շարունակողներ կը հասնէին:

Մեր ակումբի վարչութիւնը ամէն աշխատանք տարաւ որ ունենար լիակատար անդամական ժողով: Մօտ 120 անդամներ ունէինք մեր ակումբէն ներս, որոնք ընդհանրապէս ընդհանուր անդամական ժողովի ներկայ չէին ըլլար: Մեր Կուսակցութեան օրուան ղեկավարութիւնն ու մտաւորական խաւն ու ծանօթ անունները մեր ակումբին կ'անդամակցէին: Անցնելով հեռաձայնին գլուխը, մէկ-մէկ սկսայ հեռաձայնել եւ հրաւիրել եւ խոստում առնել որ անպայման ներկայ գտնուին: Իրապէս ալ, յիշեալ ժողովին 90ի մօտ ընկերներ ներկայ գտնուեցան: Աննախադէպ երեւոյթ մը: Գասպար Մենակը դարձաւ օրուան ատենապետը: Հոն էին Գերսամ Ահարոնեանը, Փրոֆեսէօր Թովմասեանը, Մեթր Սեդրակեանը, Հայկաշէն Ուզունեանը, Յակոբ Դաւիթեանը, Օննիկ Սարգիսեանը, Յակոբ Ղազարեանը... մինչեւ իսկ Սարգիս Զիւրթեանը, որ Գերսամին հետ լաւ յարաբերութեան մէջ չէր 1957էն ի վեր եւ ակումբ ոտք չէր կոխեր: Զաջալերական խօսքեր այդ օր լիցքաւորեցին երիտասարդ կուսակցականի ներաշխարհս եւ այդ պահէն սկսեալ աւելի խոր թափանցեցի կուսակցութեան մէջ:

ԻՆՉՈՐԻ ՄԵՆԱԿ ԱՆՈՒՆԸ

Ամերիկա գտնուող հարազատներուն մէջ Գասպար ամենէն փոքրն էր հօրեղբորորդիներուն մէջ, կոտորածի օրերուն: Յեղասպանութեան տարիներուն, Խաչոյեաններու նահատակութեան լուրը ցնցած էր բոլորը: Երեցները իրենց ահաւոր սուգին մէջ կը շրջապատէին զինք սրտառու աղապատանքով ու կ'ըսէին. «Եաւրում, մենակ մնացիր, ա՛խ մենակ»: Այս արտայայտութեան յաճախակի գործածութեամբ ալ կոչուեցաւ Մենակ:

ՄԱՅՆ ՈՒ ԹԱՂՈՒՄԸ

Գասպար Մենակ կը մահանայ Երկուշաբթի, Նոյեմբեր 12, 1979ին, 84 տարեկանին, Պէյրութի մէջ: Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի օրերուն:

Այդ քանի մը տարիները եղան անողոք՝ մեր շրջանակին հանդէպ: Անհետ բաժնուած էին արդէն Տոքթ. Տիգրան Վարժապետեան, անարգաբար սպաննուած էր Զօհրապ Զէշիշեան, արկածահար էին եղած Գեորգ Ծ. Վրդ. Կարպիսեանն ու Երուանդ Կրպոյեանը ու բազմաթիւ ուրիշներ:

Նոյեմբեր 13, 1979, Երեքշաբթի օր տեղի կ'ունենայ Գասպար Մենակի յուղարկաւորութիւնն ու թաղումը: Վերջին հրաժեշտը տալու Պէյրութի Ս. Նշան Մայր եկեղեցւոյ մէջ հաւաքուած էին գաղափարի ընկերները, ԶԲԸՄ-ի անդամները, ինչպէս նաեւ՝ Հայ Կաթողիկէ եկեղեցիէն Անդրեաս եպս. Պետօղլեանն ու Անդրանիկ վրդ. Կռանեանը: Եկեղեցւոյ մէջ հակիրճ դամբանական խօսք առաւ Դեւոնդ Արք. Չեպէեանը, իսկ եկեղեցւոյ բակին մէջ դամբանականներ խօսեցան ընկեր Երուանդ Պապայեան՝ յանուն ՌԱԿԻ եւ ընկեր Յովհաննէ Թապագեան՝ յանուն ԶԲԸՄի:

Ֆըրն Շըպպէթի ազգային գերեզմանատան մատրան մէջ վերջին դամբանականը խօսեցաւ Գնէլ եպս. Ճերեճեանը:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԸՆԿԵՐ ԳԱՍՊԱՐ ՄԵՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեան. «Ազգասիրութիւնը պարզ խօսք չէր անոր համար, այլ կիրքի էր վերածուած պատանեկան շրջանէն սկսեալ: Ան էր որ մղեց զինք կամաւորական շարժման մաս կազմելու: Աւելի արմատացած ոգին առաջնորդեց զինք ազգային ծառայութեան նուիրուելու՝ խաղաղութեան օրերուն»:

Երուանդ Պապայեան. «Սկրտիչ Փորթուգալեանի օրինութիւնը ստացած եւ Միհրան Տամատեանի շունչով թրծուած՝ Գասպար Մենակ դեռ շատ երիտասարդ, մտաւ ՌԱԿԻ շարքերէն ներս, որուն ամենէն հաւատաւոր ու ջերմեռանդ ղեկավարներէն մէկը հանդիսացաւ»:

Յովհաննէս Թապագեան. «Մենակ այն քիչ հերոսներէն եղաւ, որ հերոսներու սեղանին վրայ իր անձը ընդունելի պատարագ ըրաւ եւ տեսաւ հերոսական կանգնումը իր ժողովուրդին: Չփնտռեց իր տեղը առաջիններուն մէջ, խոնարհ մնաց խոնարհներուն հետ»:

Վահան Կեսարացի. «Ան չչփացաւ ունեցած դրամէն, ոչ ալ հպարտութեամբ վերէն դիտեց զինք ճանչցողները, այլ մնաց պարզ ու շնորհալի մարդը, միշտ յորդ գգացումներով լի, իր ազգին, իր պատկանած հոսանքին ու իրեններուն հանդէպ»:

Կ'եզրակացնենք կրկնելով Յովհաննէս Թապագեանի դամբանականի սա մտածումները. «Ֆրանսական բանակը շքանշաններով զարդարած էր անոր կուրծքը: Սակայն մեր ժողովուրդը շքանշան մը չունեցաւ՝ անոր լամբակին վրայ զետեղելու: Մենակ ինք, սակայն, իր ամբասիր զոհողութեան օրինակով, վաղուան յաղթանակի դրօշին վրայ պիտի մնայ աստղ մը՝ որպէս շքանշան, եւ սերունդներ պիտի գան ներշնչուելու ... Մենակներու ընկերասիրական, հայրենասիրական եւ հայրենանուիրումի մաքրամաքուր աղբիւրէն»:

ԱԼԵՏԻՍ ՉԱԺՈՒՇ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Քելլեր, 1890 - Պելրուվ, 1924

Չելթունի, Յաճընի եւ Տեօթ-Եօլի պարպումներէն ետք, սկիզբ կ'առնէ Ամանոսի տեղահանութիւնը: Առաջին Աշխարհամարտի անստոյգ օրերուն, երբ Իթթիհատականները կը ծրագրէին տեղահան ընել արեւմտահայութիւնը իր հողերէն, կը ջանային նոյն ծրագիրը իրագործել նաեւ Կիլիկիոյ մէջ, Փոքր Ասիոյ մէջ հայկական Յարցէն միանգամընդմիջտ ձերբազատելու նպատակով: Անոնց դիտաւորութիւնն էր մեծ պետութիւններուն ըսել թէ հայկական հողի հարց գոյութիւն չունի, քանի որ այդ հողերուն վրայ ապրող հայութիւն չկայ:

Իբրեւ պատրուակ գործադրուած տեղահանութեան՝ յաջորդեցին ջարդերը: Անօթութիւն, համաճարակ, հալածանք, աքսոր ցիրուցան ըրին ու կոտորակեցին Արեւմտահայաստանի եւ Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութիւնը:

Թուրքերու կողմէ «Կեաւուր Տաղ» Անհաւատ Լեռ յորջորջուած անառիկ հայաբնակ շրջանի Ամանոսի գիւղերը հետզհետէ պարպուած էին հայութենէ եւ ամանոսցիներու մէկ մասը ապաստանած էր Պաղտատի երկաթուղագիծի զանազան կայարաններուն մէջ:

Այդ խլեակները մնայուն ուշադրութեանը կիզակետն էին թուրք կառավարութեան՝ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան:

Արեւմտահայաստանի զանազան քաղաքներէն եւ գիւղերէն տեղահանուած հայ կարաւաններու տխուր պատմութիւնները կը հասնէին երկաթուղիի գիծերուն վրայ աշխատող հայերուն, որոնք մատնուած էին անորոշութեան եւ անապահովութեան:

Ամանոսի անառիկ լեռները ծանօթ էին շրջանի հայութեան: Անոնք անցեալին ապահովութիւն կրցած էին պարգեւել իրենց հայ բնակիչներուն: Պաղչէ, Խառնը, Խսլահիէ, Յասան Պէյ գիւղերու մէջ հայեր տիրական ուժ էին, հակառակ թուրք բնակչութեան ներկայութեան:

Ժամանակը հասած էր ինքնապաշտպանութեան լծուելու: Շարժումը սկիզբ առաւ նախ ամանոսցի հերոս Թփալ Ակոյի (Յակոբ) եւ իր քանի մը զինակից ընկերներուն լեռներ բարձրանալով եւ թուրք իշխանութիւններուն ուշադրութեան առարկան դառնալով իրենց սխրագործութիւններուն հետեւանքով: Շարժումը, սակայն, լայն ժողովրդականութիւն ստացաւ այն ատեն միայն, երբ Աւետիս Չաւուշ Միքայէլեան իր եղբօր՝ Սարգիսի (Պեպէք) եւ քանի մը այլ հայրենակիցներու հետ միացաւ Ակոյին:

Աւետիս Չաւուշ եւ Թփալ Ակօ դարձան սարսափը շրջանի գաւառակներուն:

Լեռնային եւ ճահճային վայրերու մէջ այս խումբը կրցած էր բարոյալքել թուրք ազգաբնակչութիւնը եւ Ամանոս դարձած էր հայ փախստականներու ապաստանարան:

Աւետիս Չաւուշ ծնած էր Քելլեր 1890ին եւ կանուխէն թրծուած էր հայ ազատագրական պայքարի հերոսներէն Միսո Շահէնի շունչով՝ հասակ նետելով Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերուն մէջ: Բուն մականունը Սարգիսեան էր, բայց մայրը ծանօթ հերոս Միքէլ Օղլուի գերդաստանէն ըլլալուն՝ ժամանակի ընթացքին մօրենական մականունով ճանչցուած էր ան: 1909ի կոտորածներու շրջանին, Ամանոսի մէջ ինքնապաշտպանութեան նուիրուած ըլլալով, ծանօթացած էր ան Ֆետայական գործունեութեան եւ դարձած՝ կուռք ամանոսահայութեան:

Ամանոսի իշխաններու (ինչպէս սովոր էին ըսել շրջանի հայերը) այս անաղմուկ ժառանգորդը առիւթնող դիմագիծով, յաղթանդամ մարմնի մը մէջ կը կրէր ազնիւ հոգի մը եւ առիւծի սիրտ: Պատահական չէ, որ համագիւղացիները զինք կը կոչէին Ամանոսի Արսլան՝ առիւծ: Իր քաջագործութիւններուն համբաւը մուտք գործած էր թուրք տուններէն ներս եւ զինք վերածած առասպելական դիւցազնի: Ան նաեւ դարձած էր առնականութեան տիպարը թուրք եւ քիւրտ իգական սեռին համար:

Իր արտայայտութիւններուն մէջ հանդարտ էր ան, որոշումներուն մէջ վճռական, գործադրութեան պահուն՝ յանդուգն եւ արագ: Չէյթունի քաջերէն Նազարէթ Չաւուշի մահուան լուրը զինք առաւել եւս դառնացուցած էր եւ լեցուցած՝ թուրքերէն վրէժ լուծելու վճռականութեամբ: Ուստի, փարելով իր հրացանին, միացած էր Թոփալ Ակոյի խումբին:

Բազմաթիւ կռիւներու մասնակցելէ ետք, Թոփալ Ակո կռիւի մը ընթացքին կը վիրաւորուի ու կը մահանայ: Այնուհետեւ Աւետիս Չաւուշ մինչեւ աշխարհամարտի աւարտը, 1918, իր խումբով կը պաշտպանէ Ամանոսի հայութիւնը: Ան իր քառասուն քաջերով յաջողապէս կը դիմադրէ թուրք երեք հազարանոց բանակը եւ կը դառնայ Ամանոսի Լեռներուն անպարտելի առասպելական դէմքը:

Թուրքեր Չաւուշ կը կոչէին «ալայը»: Ան իրեն միացած քաջերով, պատուհասն էր Ամանոսի փապուղիի շինութեան պաշտպան թուրք բանակին: Թրքական գումարտակներու հետ արիւնալի բախումները կը կրկնուին յաճախ. հարիւրաւոր թուր-

քեր կ'իյնան դիտապաստ այդ ընդհարումներու ընթացքին. կենաց եւ մահու կռիւները միշտ կ'աւարտին յաղթանակովը Ամանոսի առիւծներուն:

Թուրք իշխանութիւնները կը դիմեն իրենց սովորական գէնքին՝ դաւին: Գիւղապետ Ահմետ աղա յանձն կ'առնէ ծուղակ լարել իր երբեմնի բարեկամ Եիկիթ Աւետիսին համար՝ զայն հրաւիրելով իր միակ որդւոյն հարսանեկան խրախճանքին: Աւետիս Չաւուշի չէր պակսեր քաղաքական հոտառութիւն, որ մշակուած էր իր կուսակցական գաղափարախօսական փորձառութեամբ եւ դաստիարակութեամբ: Միամիտ չէր: Գիտէր թուրք բարեկամութեան արժէքը: Գիւղապետն կը խնդրէ որ խնճոյքի իր բաժինը լեռ դրկուի՝ խոստանալով հարուածներով ձայնակցիլ հարսնետուրներուն իր սարերէն:

Ֆելզի փաշա դժգոհ մնալով առաջին անյաջող փորձէն, կը դիմէ ուրիշ թրքատիպ թակարդի մը. տեսակցութիւն ունենալ Աւետիսի հետ: Ամանոսի հերոսը ինք կ'որոշէ հանդիպման վայրը: Նաեւ կ'որոշէ թուրք բանազնացներու թիւը՝ երեք: Հայերը կը բռնեն ռազմական դիրքեր: Որոշեալ ժամուն թուրք պատուիրակութիւնը կը ժամանէ: Պատուիրակներու զինաթափութեան առաջարկին կը պատասխանէ. «Ինչպէ՞ս վստահիլ ձեր պատուոյ խօսքին, երբ դեռ թարմ է Չէյթունի մեծ հերոսին՝ Նազարէթ Չաւուշին հանդէպ ձեր խոստմադրութիւնը եւ զինաթափ հերոսին ցաւալի սպանութիւնը»:

Աւետիս Չաւուշի կեանքի հերոսական դրուագներուն մասին շատ լսած եմ մեծ հօրմէս: Իսկ հօրմէս լսած եմ թէ ան մերժած է թուղթին տալ չորս տարիներու վրայ երկարող ինքնապաշտպանութեան պատմութիւնը: Չէնքի իր ընկերներէն քաղուած հատուկէնս դրուագներ միայն փրկուած են դժբախտաբար:

Տակաւին շատ փոքր, այցի կ'երթայինք Պէյրութի Նոր Ամանոս թաղամասը, ուր բնակութիւն հաստատած էր Աւետիս Չաւուշի այրին՝ Հայկանուշ հանըմ, իր դուստրին՝ Անժէլի հետ: Մեծ հայրս, մեծ մայրս եւ տիկին Հայկանուշ յաճախ կը զրուցէին իրարու հետ թրքերէն լեզուով: Այդ շրջանէն յիշողութեանս մէջ անջնջելիօրէն արձանագրուած են

մեր հայրենակիցներու քաջագործութիւններէն քանի մը դրուագներ: Տարիներ ետք, երբ զեյթունցիներ, այնթապցիներ եւ մուսատաղցիներ իրենց շրջաններու հերոսական ազատագրական պայքարներուն մասին կը խօսէին, հպարտութեամբ կը յիշատակէին Ամանոսի հերոսներուն դրուագները:

Աւետիս Չաւուշ եւ իր կորիւնները մօտաւորապէս չորս տարի Ամանոսի լեռներուն մէջ զիրենք հետապնդող ուժերուն դէմ կռուելէ ետք, փամփշտապատ գրահներով յաղթական մուտք կը գործեն Զալէպ, ուր արդէն հասած էին Չօր. Ալլենայի եւ անգլիական բանակը: Անգլիացիք կը գրաւէին Սուրիան, իսկ ֆրանսացիք՝ Լիբանանը: Ամանոսի առիւծը կը մերժէ իր զենքերը վար դնել մինչեւ թուրքերուն վերջնական պարտութեան մասին ապահովուիլը: Ապա կը ներկայանայ, իր զինեալ խումբին հետ, գրաւման բանակի հրամանատարին եւ արցունքը աչքերուն՝ դաշնակիցներուն կը յանձնէ զենքերը: Ֆրանսացիք սպայի աստիճանով կը պարգեւատրեն հերոսը:

Զալէպը այդ օրերուն ամանոսցիներու համար դարձած էր յաղթանակի տօնախմբութիւն: Խումբը կը փառաբանուէր, խումբին անդամները բոլորին զնահատանքին առարկան դարձած էին: Աքսորէն վերապրող, բարոյալքուած ժողովուրդը կ'ոգեւորուէր եւ ի պատիւ հերոսներուն կը սարքեր խնձոյքներ: Այս տօնական մթնոլորտը հազիւ շաբաթ մը ետք կը վերածուէր յուսախաբութեան մը, երբ անգլիացիներ կ'արգիլէին ի պատիւ հերոսներուն կազմակերպուած յարգանքի ցոյցերը՝ չվշտացնելու համար առերեւոյթ իրենց թշնամին՝ բայց խորքին մէջ իրենց պաշտպանեալ թուրքերը:

Ասոնք եղան այն հերոսները, որոնք արհամարհեցին մահն ու ստրկութիւնը եւ դիմեցին զեն-

Աւետիս Չաւուշն իր եղբոր հետ

քին՝ ՄԵՌՆԻԼ ԳԻՏՏՈՂՆԵՐԸ Կ'ԱՊՐԻՆ ԼԱԻԱԳՈՅՆ ԿԵԱՆՔԸ Նշանաբանով:

Այդ քաջերէն ոմանք 1918-էն առաջ եւ անկէ ետք նահատակուեցան հերոսական մահով. ոմանք ներգաղթեցին Զայաստան, ուրիշներ ցրուեցան զանազան գաղութներ: Անոնցմէ երկուքը անցան Պէյրութ - Սարգիս Չաւուշ Թոփալեան, Թոփալ Ակոյի եղբայրը եւ Մինաս Չաւուշ, որոնց հետ եւս մեծ հայրս՝ Յակոբ աղան կ'ունենար յաճախակի զրոյց եւ որոնց քաջագործութիւններուն պատմութիւնները աղօտ կերպով կը մնան յիշատակներուս մէջ:

Աւետիս Չաւուշ 1918ի զինադադարէն ետք կը վերադառ-

նայ իր ծննդավայրը եւ ֆրանսական բանակին կողմէ կը կոչուի պաշտօնի՝ նախ Իսլաիիէ եւ ապա Օսմանիէ: Ատանայի մէջ ան կ'արժանանայ ամէն կողմէ հոն խոնուած հայութեան խանդավառ ընդունելութեան:

Նոյն շրջանին Ատանա կը գտնուէր Ռամկավար գործիչ ընկեր Պետրոս Տ. Յովհաննէսեան, որ Ամանոսի մեծ հերոսը՝ Աւետիս Չաւուշ կը ներկայացնէ Սասունի մեծ հերոսին՝ ընկեր Միհրան Տեմիրճեանին: Տամատեան համակրութիւն կը ցուցաբերէ Աւետիս Միքայէլեանի եւ կ'առաջարկէ որ իր կնքահայրութեամբ ան ուխտեալ Ռամկավար դառնայ: Աւետիս Չաւուշ կ'ընդունի առաջարկը եւ կը դառնայ ռամկավար ընկեր: Լուրը Ամանոս կը հասնի իր ժամանումէն առաջ:

Աւետիս Չաւուշ կ'ըլլայ տիպար ռամկավար ազատական մը եւ ազնիւ հայրենասէր ու ազգասէր: Ֆրանսացիները կը լքեն զինք Ալեքսանտրէի մէջ եւ թուրքերուն գոհացում տալու համար մինչեւ իսկ զինք կը դրկեն սպայի իր կոչումէն՝ անհուն սիրողներուն:

Աւետիս Չաւուշ կ'ունենայ ռամկավար ազա-

տական մարտիկի մահ: Ան չեղաւ կոռւք մը եւ չունեցաւ քուրմեր՝ աժան փառապսակով անմահանալու համար, մինչ ուրիշներ իրենց չունեցածով հայ ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ կ'արձանագրուին հերոս փաշայի կամ զանազան այլ դափնիներով:

Պէյրուք յաճախ կ'այցելէինք Հայկանուշ հանրամին: Մեր ընտանիքի անդամներուն համար տունը սրբատեղի մըն էր՝ դրան մուտքին դրուած էր Աւետիս Չաւուշի սուրը: Մայրս յաճախ կը յիշատակէր թէ այդ սուրով քանի-քանի թուրքերու արիւն թափած է տիկին Հայկանուշի ամուսինը:

Տիկին Հայկանուշ ծնած էր 1900ին: Իսկ 1915-ին ընտանեօք տեղահանուած էր դէպի Տէր Չօր, ուրկէ հրաշքով փրկուած եւ բերուած էր Հալէպ: Հոն 1919ին ամուսնացած էր Աւետիս Չաւուշի հետ:

Դժբախտաբար հանրմին հինգ տարուան կարճատեւ ամուսնութիւնը կ'ունենար տխուր վախճան մը, երբ 34 տարեկանին կը մահանար Աւետիս Չաւուշ, 1924ին, ետին ձգելով երկու դեռատի զաւակներ՝ Անժէլ եւ Աւետիս: Տիկին Հայկանուշ ինքզինք կը նուիրէ իր զաւակներուն հոգատարութեան եւ դաստիարակութեան:

Մեր երկու ընտանիքները մնացին հարազատ իրարու: Յաճախ տօնական օրերը Պէյրուքի տան մէջ միասին կ'անցընէինք տիկին Հայկանուշի եւ Անժէլի հետ: Աւետիս արդէն մեկնած էր Գանատա: Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի օրերուն մայր եւ դուստր Միքայէլեանները կը միանային զանատաբնակ Աւետիսին:

Օգոստոս 6, 1994ին Հայկանուշ հանրմ կը քաժնուի այս աշխարհէն Թորոնթոյի մէջ:

Անժէլէն իմացած եմ որ տարիներ առաջ, ռամկավար ազատական մարզիչ Յակոբ Աճեմեան ազնիւ գաղափարը ունեցած է հատորի մը մէջ ամփոփելու Աւետիս Չաւուշի դիւցազնական պատմութիւնը հայրենի գրող Գեղամ Սեւանի շարադրութեամբ: Այս նպատակով մասնաւոր հանդիպումներ եղած էին Աւետիս Չաւուշի վերապրող մարտական ընկերներէն Մինաս Չաւուշի, Սարգիս աղայի (Թոփալ Ակոյի եղբօր) հետ: Հայկանուշ հանրմ եւս պատմած էր Ամանոսի հերոսին

կեանքէն բազմաթիւ դրուագներ: Ափսոս որ Գեղամ Սեւան իր բոլոր ծանօթագրութիւններով եւ Հայկանուշ հանրմի տաղաչափեալ «ներշնչում-բանաստեղծութիւններով» լուռ ու մուսջ մեկնեցաւ Հայաստան եւ հոն ալ մահացաւ:

Ամանոսի ծանօթ մանկավարժ, ռամկավար ընկեր Ղեւոնդ Տէր Պետրոսեանի անտիպ գրութիւնները Աւետիս Չաւուշի մասին մնացին սեփականութիւնը կրտսեր որդիին՝ Հրաչի, որ 1996-ին, Գալիֆորնիոյ մէջ մահացաւ կանխահասօրէն:

1973ին, երբ Ամանոսի Հայրենակցական Միութեան Լիբանանի վարչութեան անդամ էի, գործակից ունենալով Միսաք Գոֆթիկեանը, Երուանդ Ակիշեանն ու Տոքթ. Յարութիւն Սաղըրեանը, կը ծրագրէինք լոյս ընծայել ընկեր Ղեւոնդ Տէր Պետրոսեանի «Ամանոսի եւ Շրջակայից Պատմագիրք»-ը: Դժբախտաբար քաղաքացիական պատերազմը պատճառ դարձաւ որ ծրագիրը չիրագործուի:

Ամանոսի իմ հայրենակիցներէն եւ Աւետիս Չաւուշի հարազատներէն պարտականութիւն է տրուած նախաձեռնել այս թանկագին գործին հրատարակութեան: Կ'արժէ նշել, թէ ամանոսցիները ազգային եկեղեցական կեանքին տուած են ծանօթ դէմքեր, ինչպէս այս օրերուն կիլիկեան աթոռի Արամ Ա. Կաթողիկոսը, Գալիֆորնիոյ առաջնորդ Վաչէ Արք. Մանուկեանը, Գանատայի հայոց երջանկայիշատակ առաջնորդ Վազգէն Արք. Զէշիշեանը, Վեր. Յարութիւն Սաղըրեանը:

Անժէլին կուսակցական ուխտը առնուեցաւ Նիւ ճըրզիի մէջ, այդ օրերուն գումարուող ՌԱԿ Պատգամաւորական Ժողովի ընթացքին ու ան այդ երեկոյ ինծի յանձնեց իր հօր ընկեր Աւետիս Չաւուշի սուրը, զորս ցարդ կը պահեմ իմ մօտ, գրադարանիս պատէն կախուած, ամենայն գուրգուրանքով ու պատի՛ւով:

Ամանոսի Առիւծին եւ անոր կորիւններուն հերոսական էջը, անկասկած, շարունակութիւն է Արմենականներէն մեզի ժառանգ ինկած մեր կուսակցութեան՝ ՌԱԿի հերոսական պատմութեան: Մեր նոր սերունդը կատարելո՛ւ է անոր արդար արժեւորումը:

ՄԼԵՔ

Հիսսէյնիկ (Խարբերդ), 1883 – Պոստոն, Դեկտեմբեր 2, 1926

*Բախտը եթէ իրեն ժլատ էր
գտնուած ուսումնական դարձնելու,
բայց բնութիւնը զինք օժտած էր
բարեմասնութիւններով, որոնք
ուսումնական մարդոց քով
կը բացակային յաճախ
Մարտիրոս Տէր
Ստեփանեան*

ԴԱՌՆ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մլէի՝ աւագանի ա-
նունով Ասատուր Տամ-
կաճեան, ծնած է Խար-
բերդի Հիսսէյնիկ գիւղը
80ական թուականներու
կեսերը: Մատղաշ հասա-
կին կը կորսնցնէ հայրը,
իսկ մայրը երկրորդ ամուս-
նութեամբ հարս կ'երթայ
Մօրէնիկ, ուր հասակ կ'առնէ
Նաեւ Ասատուրը: 90ական
թուականներուն սկիզբը պան-
դիստութեան կ'ելլէ ան դէպի Կ.
Պոլիս, ուր ժամանակ մը մնալէ յետոյ
կ'անցնի Ամերիկա:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԷՆ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԱՄԱԴՈՐԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲՈՎ ԿԸ ՄԵԿՆԻ ԴԵՊԻ ՉԷՅԹՈՒՆ

Այդ օրերուն, հայ յեղափոխական շարժում-
ները Նոր սկիզբ առած էին, իսկ յոյսերը բարձր էին
ազգին մօտալուտ ազատագրութեան կապակցու-
թեամբ: Հնչակեան Կուսակցութիւնը մասնաւորա-
բար, ոգեւորեալ գործունեութիւն մը կը ցուցաբերէր
Կիլիկիոյ կողմերը: Սուէտիոյ լեռներու մէջ, ուր կը
գործէր Աղասին իր խումբերով, մինչ՝ Տօրթ-Եօլի ու
Ամանոսի լեռներուն կողմերը կը գտնուէր Միս-
Շահէն: Ամերիկայի Հնչակեան մասնաճիւղերը կը

պատրաստէն ու ճամբայ կը հանեն
խումբ մը, ոյժ տալու համար ֆետա-
յական շարժումներուն: Այս խում-
բին կը մասնակցի երիտասարդ
ու խանդավառ Մլէի, որ
Կիպրոսի ճամբով կը մտնէ
Կիլիկիա. Նախ կ'երթայ
Եդեսիոյ կողմերը կազմա-
կերպական գործով, եւ
ապա կը դառնայ ու կը
միանայ Աղասիի խում-
բին, որ Կիլիկիոյ զանա-
զան քաղաքներէն կա-
մաւորներով ստուարա-
ցած՝ Չէյթունի լեռները
կը գտնուէր ու կը պատ-
րաստուէր 1895ի մեծ
շարժումին: Եդեսիայէն
գալով Մլէի կը հասնի Արեգ,
իսկ Այնթապէն անցնելով,
իրեն հետ կը բերէ Հնչակեան
մասնաճիւղէն կարեւոր Նամակ
մը եւ հարիւր ոսկի դրամ:

Մլէի, Աղասիի, Հրաչեայի ու
Ապահի հետ կը մասնակցի Չէյթունի
ապստամբութեան եւ կռիւներուն: Ներկայ կը
գտնուի զօրանոցին անձնատուութեան, որ միակ ու
անսման դէպքն է, հայ ազատագրական շարժում-
ներու ամբողջ պատմութեան մէջ: Չէյթունի
ապստամբութիւնն ու պատերազմը կը սկսին 95ի
աշնան ու կը տեւեն մինչեւ Փետրուարի կեսերը, եւ
կ'աւարտի եւրոպական պետութեանց միջամտու-
թեամբ, երբ Հալէպի հիւպատոսները խոր ձմրան
մէջ կ'երթան մինչեւ Չէյթուն, հաշտութեան կնքման
միջոցներ որոնելու համար: Այդ հաշտութեան ոյժով
Չէյթուն կը ստանայ կարգ մը տեղական առանձնա-
շնորհումներ, որոնց կարգին՝ այնուհետեւ միշտ

քրիստոնեայ կառավարիչ մը ունենալու իրաւունքը: Իսկ ապստամբութեան համար արտասահմանէն եկող վարիչները՝ ընդհանրապէս հնչակեաններ, որոնց հետ նաեւ Մլեհ, պետութեանց երաշխաւորութեան տակ եւ օտար հիւպատոսներու յատուկ յարգանքը վայելելով կը մեկնին Չեթունէն ու կ'անցնին արտասահման:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԱՄԵՐԻԿԱ

Մլեհ կը վերադառնայ Ամերիկա ու կը վերսկսի իր բանուորական անշշուկ կեանքին Պոսթոնի եւ շրջակայ քաղաքներուն մէջ, միեւնոյն ժամանակ իբրեւ հայրենասէր կատարելով իր պարտականութիւնը Վերակազմեալ Հնչակեան, ապա Ռամկավար Կուսակցութեան մէջ, իր բարեհամբոյր բնաւորութեամբ ու անկեղծութեամբ սիրելի ըլլալով ամենուն:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԴԱՐՁԵԱԼ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Ընդհանուր Պատերազմին սկիզբը եւ իր յառաջացեալ տարիքին մէջ, Մլեհ անգամ մը եւս կը հետեւի կուսակցական պարտականութեան ճամբուն: Եգիպտոսի անգլիական բանակին հրամանատարութիւնը ծրագիրներ կը մշակեր Կիլիկիոյ մէջ զինուորական գործողութեանց ձեռնարկելու համար եւ պէտք ունէր ուղեցոյցներու: Եգիպտոսի մեր շրջանակէն եկած առաջադրանքներուն վրայ Մլեհ մեկնեցաւ Ամերիկայէն դէպի Եգիպտոս: Այդ ծրագիրները անգործադրելի մնացին քաղաքական պատճառներով ու Տարտանելի պատերազմին հետեւանքով: Մլեհ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան մնաց Եգիպտոս, անգլիական բանակին մէջ, հայ կամաւորներու, Սուէտիացիներու Փորթ Սայիտի քէմբին, Սիսուան որբանոցին մէջ, եւ ամենուրեք, իրեն յանձնուած պարտականութիւնները կատարեց խղճմտութեամբ:

Չինադադարէն քիչ ետք, երբ թուրք հրոսակային կռիւները սկսան Կիլիկիոյ մէջ, Մլեհ, իր հին զինակիցին՝ Ապահի ու յաւետ ողբացեալ Մարտիրոս Ոսկեանի հետ անցաւ Կիլիկիա ու նուիրուե-

ցաւ Տօրթ-Եօլի պարէնաւորման ու պաշտպանութեան գործին:

Կիլիկիոյ անխառն հայաքաղաքի՝ Չորթ Մարզպանի (Տօրթ-Եօլի) «ինքնապաշտպանութեան Կոմիտե»ի պետն էր *պապա* (ինչպէս պիտի ըսէին տեղացիները) Մլեհ: Տարիներու բեռը զգալիօրէն ճնշել սկսած էր Մլեհի վրայ, բայց տարիքէն աւելի, երանաւետ երազներու փլուզումն ու «բարեկամ» հսկաներ»ու կողմէ հայ ոգորումներուն չգոյութիւնն էր որ ճերմկացուցած էր իր մազերը: Ինքն էր, սեւ մոյկովը, կոր գաւազանովը ու պարզ զինուորի իր տարազովը՝ Չորթ Մարզպանի մշտաստուեր փողոցներուն մէջ: Մլեհ ունենալով հանդերձ Չորթ Մարզպանի գրեթէ բոլոր մարտիկները, «ինքնապաշտպանութեան Կոմիտե»ի պետի հանգամանքով կրցաւ կենալ իր բարձրութեան վրայ, ուրկէ ան անաչառօրէն հսկեց աջին եւ ձախին, ռամկավարին թէ դաշնակցականին վրայ:

Երբ «հսկայ բարեկամ» Ֆրանսսան որոշեց թողուլ Կիլիկիան, Մլեհ մաղծով լեցուն սրտով մեկնեցաւ, կրկնելով Չեթունէն իր մեկնումի խօսքը. «Դարձեալ խաբուեցանք»: Ան մնաց մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը՝ 1922, որմէ յետոյ յուսահատ վերադարձաւ Ամերիկա ու կուսակցական շրջանակի մէջ շարունակեց իր պարտականութիւնը՝ մինչեւ իր կեանքին վերջին օրը:

ՄԱՐԸ

Մլեհ իր մահկանացուն կնքեց Պոստոնի մեջ, Դեկտեմբեր 2, 1926ին, անակնկալ կերպով, խոր վիշտ պատճառելով բոլոր իր ընկերներուն ու ծանօթներուն: Թաղումը տեղի ունեցաւ Դեկտեմբեր 12ին: Դագադին հետեւեցան բազմաթիւ ընկերներ եւ համակիրներ:

Ան պարզ ու անուս՝ բայց խորապէս հայրենասէր, համեստ՝ բայց նոյնքան անձնուէր ու վաստակաւոր ռամկավար մըն էր, որ իր երիտասարդութեան խանդավառ հաւատացող մը եղաւ Զայկական Ազատագրութեան՝ անոր ի սպաս դնելով կեանքն ու ապագան: Չդադրեցաւ յօժար,

անտրտունջ կատարելէ այն բոլոր ծառայութիւնները, որոնք պահանջուած ու ակնկալուած էին իրմէ:

Իր մահուան առթիւ Ա. Նազար կը գրէ. «Զամեստ ու անաղմուկ, բայց նուիրեալ ու բեղուն կեանք մը: Մեր ողբացեալ ընկերը, եթէ խորհէր թէ բաւական է նիւթականով օգնել հայրենիքին եւ ոչ թէ կեանքով ծառայել, եւ Ամերիկա գալէն յետոյ գործի ու շահու հետեւէր միայն, թերեւս շատ շատերու պէս դիրքի ու հարստութեան տէր պիտի ըլլար: Անիկա նախընտրեց սակայն ծառայել ու տառապիլ, զոհել իր ամբողջ կեանքը, իր ազգին ու հայրենիքին համար»:

Գեորգեան Հոգեւոր Ճեմարանը

ՓՐՈՖ. ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Վան, 1876 – Երեւան, 1938

Ծնած է Վան, 1876ին, ուր ստացած է իր նախակրթութիւնը ու կը շարունակէ իր բարձրագոյն ուսումը 1890ականներուն յաճախելով Գեորգեան ճեմարան Էջմիածնի մէջ։ Աւարտելէ ետք կ'անցնի Թաւրիզ, մի քանի տարի, ուսուցչական ասպարէզով։ Կը մեկնի Ամերիկա համալսարանական ուսման համար եւ 1904ին կ'աւարտէ Ուիսքոնսին Յամալսարանի պատմագրութեան ճիւղը։ Փրոֆեսորի կոչում կը ստանայ «Հայերուն եւ ֆրանքներուն յարաբերութիւնները Լեւոն Բ.ի իշխանութեան օրօք» թեզին համար։

1905-1907ին, Նիւ Եորքի մէջ կը հրատարակէ «Արաքս» ամսագիրը։

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով կու գայ Կ. Պոլիս, վարելու ուսուցչական պաշտօններ Արեւմտեան Հայաստանի եւ այլ հայաբնակ վայրերու մէջ։ Կը դառնայ «Նիւ Եորք Իվընինկ Փոսթ»ի Կ. Պոլսոյ թղթակից։ Հոն իր կեցութեան շրջանին կը գրէ «Ազգերու պատմութիւն» տաս հատորներով ծրագրուած ձեռնարկին երեք հատորները։ 1912ին Էրզրումի Սանասարեան վարժարանի տեսուչ կը նշանակուի։ Միացեալ Ընկերութեան Տնօրէն Ժողովի անդամի հանգամանքով կը ղրկուի Եգիպտոս՝ գաղութին կրթական գործերը կարգաւորելու համար։ Եգիպտոսէն կ'անցնի Վան, ուր կը հիմնէ մանկավարժապետանոց մը։ 1915ին կ'անցնի Ռումանիա եւ ապա Ռուսաստան։ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան կը մնայ Ռուսաստան, հոնկէ անցնելով Հիւսիսային Կովկաս եւ Թիֆլիս, ուր կ'աշխատակցի «Մշակ»ին եւ օգտակար կ'ըլլայ հայ գաղթականներու տեղաւորման հարցերով։ 1918ին կը վերադառնայ Թուրքիա եւ երեք տարի ետք դարձեալ կու գայ Եգիպտոս, ուր 1922-1927 տարիներուն կը ստանձնէ ՌԱԿի Եգիպտոսի շրջանակին պաշտօնաթերթին՝ Գահիրէի «Արեւ» օրաթերթի խմբագրութիւնը։

1927ին հրաւեր կը ստանայ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութենէն եւ ընտանիքով կը փոխադրուի Երեւան, ուր կը նշանակուի Մելգոնեան Ֆոնտի պատասխանատու-քարտուղար, միեւնոյն ատեն դասաւանդելով Մերձաւոր Արեւելքի պատմութիւն Երեւանի Պետական Համալսարանէն ներս։

Ֆոնտին միջոցով կը կառուցէ Ալ. Միասնիկեանի անուան Հանրային Գրադարանի (այժմ՝ Հայաստանի Ազգային Գրադարան) շէնքը։ Իր ջանքերով հիմնադրուած է Երեւանի Պետական Համալսարանի տպարանը, արտասահմանէն բերելով մեքենաներ, գործիքներ եւ թուղթ, ինչպէս

Նաեւ համալսարանի աստղադիտարանը:

Ունի շատ մը աշխատասիրութիւններ. «Գերման դաւը Կովկասի մէջ» (1917) եւ «Թուրքիան Գերման ճանկերուն մէջ» (1918) գիրքերը, որոնք կը վերաբերին Գերմանիոյ ԺԹ. դարու աւարտի եւ Ի. դարու սկիզբի արտաքին քաղաքական խնդիրներուն, մասնաւորապէս՝ գերմանական կայսերապաշտութեան ծրագիրներուն թուրքիոյ եւ Անդրկովկասի նկատմամբ:

Հրատարակած է «Ուղեգրութիւններ»ու երկու

հատորներ, ԺԳ-ԺԹ դարերուն Հայաստան այցելած ճամբորդներուն տպաւորութիւնները Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի մասին, որուն մնացած ձեռագիրները կ'անհետանան անխիղճ ձեռքերու կողմէ, Ստալինեան եսի պաշտամունքի այդ տխուր օրերուն:

Յովհաննէս Յակոբեան անհիմն կերպով կը բռնադատուի Պերիայի իշխանութեան օրով, 1937ին, ուրիշ ականաւոր խորհրդահայ մտաւորականներու կողքին, ու կը գնդակահարուի 1938ին:

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

Մունճուսուն (Կեսարիա) 1885 – Սեպտեմբեր 4, 1924

Ծնած է 1885ին Կեսարիոյ Մունճուսուն գիւղը. 1890ին փոքր հասակէն կը թողու հայրենիքը ու կը մեկնի Եգիպտոս, հոն մի քանի տարի մնալէ ետք, 1908ին կու գայ Ամերիկա եւ կը հաստատուի Չըլսի:

Ան չեղաւ անոնցմէ, որոնք Ամերիկայի նման ազատ երկրի մէջ հանգիստ կեանք մը ապրելով կը մոռնան իրենց ազգն ու հայրենիքը: Ընդհակառակը, ան իր կարելին ըրաւ զանազան ձեռնարկներով ու միջոցներով ազգին ու հայրենիքին ծառայելու եւ միեւնոյն ատեն իր ազգակիցներուն ծով ցաւերը մի քիչ ամոքելու եւ մեղմացնելու:

Ան զօրաւոր հակում մը ուներ դէպի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը եւ այն հաստատ համոզումը ուներ, թէ ազգի մը եւ հայրենիքի մը ծառայելու համար անհրաժեշտ է հաւաքական ոյժ, եւ իր համեստ կարծիքով հայ ազգին մէջ գտնուող հաւաքական ուժերը քաղաքական կուսակցութիւններն էին:

1910ին կը միանայ Հայ Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութեան Չըլսիի Ակումբին:

Ալեքսան Չըլսիի Ակումբին միանալով պարզ շարքային ընկեր մը չեղաւ, այլ կարճ ժամանակի ընթացքին իր ընկերներուն վստահութիւն ներշնչելով դարձաւ գործօն եւ առաջնորդող կուսակցական մը, միշտ հպարտ իր պատկանած կուսակցութեան համար:

Այդ օրերուն եթէ ՌԱԿի Չըլսիի ընկերները կը հպարտանան իրենց այդ օրուայ գործունեութեամբ եւ պատուաբեր քըլըպով, ապա այդ կը պարտին անցեալի մէջ խումբ մը պարտաճանաչ ընկերներու, որոնք իրենց բարոյական եւ մանաւանդ նիւթական զոհողութեամբ նորերուն կտակեցին այս ակումբը:

Ալեքսան մեկն էր անոնցմէ:

Կուսակցութիւնը այնպէս մը մարմնացած էր անոնց մէջ, որ Չըլսիի մէջ ինք կը ճանչցուէր իբր «Ռամկավար Ալեքսան»:

1917ի կամաւորական շարժման ատեն ան եղաւ մէկը այն շատերէն, որոնք նիւթական եւ բարոյական զոհողութիւն յանձն առնելով միացան Կամաւորական շարժումին եւ մեկնեցան պարտականութեան դաշտը:

1920ին Ալեքսան կը մասնակցի Նաեւ Մարաշի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն եւ կը վիրաւորուի ծեռքէն:

Իր պարտականութիւնը մասամբ կատարելէ ետք, երբ Լեզեոնը կը ցրուէր, Ալեքսան Ատանայի մէջ կ'ամուսնանայ Հռիփսիմէ Յովակիմեանի հետ՝ ու յետոյ կը փոխադրուի Եգիպտոս ու անկէ ալ Ֆրանսա՝ իր եղբոր մօտ, Ամերիկա մեկնելու նպատակաւ:

Հակառակ իր փափաքին, 1924 Սեպտեմբեր 4ին, հիւանդութենէ մը վերջ, Լիոնի մէջ կը մահանայ:

Հին նկար մը Հասան-Պէյլիէն: Ձախէն աջ՝ Եւնիկէ Գունտագճեան-Ճեպեճեան, մեծ քոյրը՝ Բերսաբէ, երեցկին Մարիամ, քեռի Օգոստին (սպաննուած Ատանայի ջարդին, Խառնի, 1909ին) եւ բարեկամ մը:

ՏՈՒՐ. ՖԻԼԻՓ (ԳՈՒՆՏԱԳՃԵԼՆ) ՅՈՎՆԵՆԵԼՆ

Հասան Պեյլի, 1880 – Հալեպ, Յունիս 1, 1936

Ֆիլիփ Երկրորդ մանչ զաւակն է Ատանայի Նահանգին Ամանոս լեռնաշղթայի գեղատեսիլ Հասան Պեյլի գիւղի աւետարանական քարոզիչ Վեր. Յակոբ Գունտագճեանի եւ Երեցկին Մարիամ խանումի:

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

1846 թուականին հայութեան մօտ սկիզբ առած Աւետարանական (Բողոքական) շարժումը բեղմնաւորուեցաւ կրթական եռուն գործունեութեամբ: Չանագան հայաբնակ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ հիմնուեցան Նախակրթարաններ, ուսումնական բարձրագոյն հաստատութիւններ, գոլէճներ, որոնցմէ ոմանք ունէին գիշերօթիկ յարմարութիւններ: Աղջկանց համար ալ Նոյնպէս բացուեցան առանձին վարժարաններ բազմաթիւ վայրերու մէջ:

Հասան Պեյլիի քարոզիչ Վեր. Յակոբ Գունտագճեան եւ իր կինը մէկ մասնիկն էին դպրոցական այդ հունձքէն: Ֆիլիփի հայրը 23 տարեկանին խաշնարածութենէն (կով արածել է) հրաժարելով, ուսման հետեւած էր եւ ի վերջոյ դարձած հոգեւոր հովիւ: Դպրոց երթեւեկութիւնը գիւղէն քաղաք կը կատարուէր ջորիի եւ իշու վրայ: Այդ զոհողութիւնը յանձն կ'առնուէր մեծ եռանդով, որովհետեւ այդ օրերուն, անզուգական առանձնաշնորհում մըն էր դպրոց ընդունուիլը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՏԵՆՉ ՀԱՅՐԸ՝ ՎԵՐ. ՅԱԿՈԲ ԳՈՒՆՏԱԳՃԵԼՆ

Գունտագճեաններ ջանք չխնայեցին իրենց զաւակներուն կրթութիւն շնորհելու համար: Բազմանդամ ընտանիք ըլլալով, միջոց չունէին բոլոր զաւակները դպրոց դրկելու: Հոգեւոր պաշտօնեայ մը ըլլալը պատուելիին դիւրութիւններ կը ստեղծէր: Տարեց աղջիկը՝ Կիւլենիա, վկայական կ'առնէ Այնթապի Սեմինարիէն: Երկրորդը՝ Բերսաբէ, եւ

աւելի ետք կրտսերը՝ Եւսիկէ, անոր կը հետեւին:

Այսպէս, 11 տարեկան Եւսիկէ տունէն հեռանալով, Այնթապ կ'երթայ դպրոց յաճախելու մեծ քրոջ հոգածութեան ապաւինելով: Դասարանի աշակերտներու ամենէն փոքրն էր ան: Դասերուն մէջ զինք յատկապէս կը հմայէր երաժշտութիւնը: Եւսիկէի ուշադրութիւնը կը գրաւէր աղջիկ մը՝ Ռոզա Ճեպեճեան անունով: Անոր հետ միասին սովորանօ կ'երգէին: Ան գաղափար մը կը յղանայ Ռոզան ծանօթացնելու Ֆիլիփին, որ բժշկութեան ուսանող էր արդէն: Երկու ընկերուհի 1905ին միասին կ'աւարտեն: Եւսիկէ, որ ստիպուած էր երկու տարի դասաւանդել իր գիւղին մէջ, Հասան

Պեյլի, երկու ցանկութիւն ունէր. Մարաշ մեկնիլ հետեւելու համար բարձրագոյն կրթութեան երաժշտութեան մարզէն ներս, ապա Ռոզան հարս բերել իր եղբօր Ֆիլիփին համար:

1907ին եւնիկէ բախտաւորութիւնը կ'ունենայ Մարաշ երթալու եւ ծանօթանալու Ռոզայի եղբօր Տոքթ. Աւետիս Գեպեճեանին եւ իրեն կը վիճակուի հարս գալու իր մօտիկ ընկերուհիին ընտանիքին: 1908ին զոյգը կու գայ Զալէա հաստատուելու: Այսպիսով կամուրջ մը հաստատուեցաւ Գեպեճեան եւ Գունտազճեան ընտանիքներուն միջեւ:

ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍԱՆՈՂԸ

Վեր. Գունտազճեան իր անդրանիկ որդին՝ Տիգրանը, Մարաշ ուղարկեց աստուածաբանական ուսում ստանալու, իսկ Ֆիլիփի համար որոշեց բժշկական ասպարեզ, որպէսզի ան օգտակար դառնայ գիւղին ու շրջապատին, ուր բժիշկ գոյութիւն չունէր: Պատուելին այս որոշումին յանգած էր ներշնչուելով միսիոնար Տոքթ. Շեփըրտի եւ Տոքթ. Զապիպ Նազարեանի այդ շրջանին մատուցած ծառայութիւններէն, երբ անոնք հերթական այցելութիւններ կու տային Զասան Պեյլի:

Ֆիլիփը Պեյրուք բժշկական ուսանող ուղարկելը ծանր յանձնառութիւն մըն էր իր հօրը համար, որ գիւղի պատուելի մըն էր պարզապէս: Բայց ի գին մեծ զոհողութեան, յաջողութեամբ պսակուեցաւ այդ ձեռնարկը: Վկայականաբաշխութեան ընթացքին, Ֆիլիփ Նոր անունով մը մկրտուեցաւ: «Գունտազճեան»ը փոխուեցաւ «Յովնանեան»ի, որովհետեւ ինք մեծ հօր անունով արձանագրուած էր կառավարութեան մօտ՝ Յովնան օղի: Միւս կողմէ ալ *գունտազ* կասկածելի անուն մըն էր, որ կը նշանակէր գէնքի կոր:

Ֆիլիփ հագիւ շրջանաւարտ 1908ին, լաւ ամսականով մը հրաւեր կը ստանայ Ատանայէն: Սակայն իտեալապաշտ հայրը չօժարեցաւ հոն դրկել զինք, առարկելով թէ ինք նպատակ չունէր քաղաքի բազմաթիւ բժիշկներու վրայ մէկ հատ ալ աւելցնելու, ըսելով. «Ռոդիս բժիշկ ըրած էմ որ կարօտեալներուն հասնի, աշխատի գիւղի մէջ, ուր բժիշկ չկայ ու ծառայէ իր ժողովուրդին»: Ֆիլիփ

կ'ենթարկուի իր հօրը, ինքն ալ Նոյն իտեալէն տարուած:

ԿԸ ՄԵԿՆԻ ԱՅՆԹԱՊ ՈՒ ԱՏԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԸ

Նոր հրաւեր կը ստանայ Այնթապէն, բայց այս անգամ՝ տարբեր: Այս հրաւերը հնարաւորութիւն կու տար երիտասարդ բժիշկին իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու Տոքթ. Շեփըրտի մօտ՝ Այնթապի հանրայայտ հիւանդանոցին մէջ: Զայր եւ որդի կու գան Այնթապ, ուր Ֆիլիփ կը խորացնէ իր բժշկական հմտութիւնը, թէկուզ Նուազ վարձատրութեամբ:

Վրայ կը հասնի Ատանայի կոտորածը, 1909ին: Նախախնամութիւնը զինք պահած էր Զասան Պեյլի, եթէ Ատանա գացած ըլլար, իր կեանքին վերջ մը տուած կրնար ըլլար: Մինչ այդ հայրն ու երկու եղբայրները եւ գերդաստանէն մօտ 25 հոգի խողովուրդուած էին Զասան Պեյլիի շրջանին մէջ: Գիւղը սուգի մէջ էր, տուներ այրուած, քանդուած ու թալանուած էին:

Այս տխուր դէպքերէն անմիջապէս ետք, Տոքթ. Շեփըրտ, իր տիկինը, Ֆիլիփին հետ եկան Զասան Պեյլի: Ամառը հոն անցընելով ծառայեցին շրջանի հայութեան, որ այդպիսի անողոք կոտորածի ենթարկուած էր: Անոնք խնամեցին, սփոփեցին ու օգնութեան փութացին քանդուած օճախներուն, որբերուն եւ այրիներուն:

Ֆիլիփ գիւղը մնացած մայրն ու քոյրը եւ կրտսեր եղբայրը հետը առած կը վերադառնայ Այնթապ, ուր երկու տարի եւս աշխատելով որպէս կայորդ, բացառիկ համակրութիւնը կը շահի ժողովուրդին ու երբ ձեռքը կը խնդրէ իր քրոջ՝ Եւնիկէի բարեկամուհի Ռոզա Գեպեճեանին, չի մերժուիր: Ծնողքը չեն վարանիր տալ իրենց սիրունիկ դուստրը համակրելի բժիշկին, թէկուզ անոր բախտ իյնար ապրիլ գիւղական շրջաններուն մէջ: Կ'ամուսնանան 1912ին:

Այսպէս, փոխադարձ ու զուգահեռ կապ կը հաստատուի երկու ընտանիքներուն միջեւ, քոյրերու փոխանակութեամբ: Գալով Տոքթ. Աւետիս Գեպեճեանին, ան 1911ին Զալէա քաղաքէն հեռանալով, պաշտօնի անցած էր երկաթուղիի ընկերու-

թեան մեջ՝ մօտակայ Զաթմա կայարանը, Ազեզ աւանի մօտ: Ան Զալէայ կը վերադառնայ Զամաշ-խարհային Ա. Պատերազմը չսկսած: Տոբթ. Ֆիլիփս ալ իր կարգին պաշտօնի կ'անցնի երկաթուղիի ընկերութեան մօտ՝ Էյնթիլի:

ԷՅՆԹԻԼԻԻ ՄԵԶ

Շատերու համար «Էյնթիլի» կը նշանակէր Տոբթ. Ֆիլիփ. այնքա՛ն որ հռչակ հանած էր նուիրեալ իր ծառայութիւններով, ըլլա՛յ հարազատ-ներուն, ըլլա՛յ բնիկ ժողովուրդին: Ան արգասիքն էր հօրմէն ժառանգած իտեալին: Թէեւ նոր ամուս-նացած, բայց դէպքերու բերումով դարձած էր բազմանդամ ընտանիքի հայր: Մայրը, քոյրը եւ կրտսեր եղբայրը իր հոգատարութեան տակ էին, Ատանայի դէպքերէն ետք: Անոնց կ'աւելնան, 1915ին, եղբօրը՝ պատուելի Տիգրանին ետին ձգած երեք որբերը: Աւագ եղբայրը, որ Զեսապի Աւետա-րանական համայնքին հովիւն էր, Զամա քշուած ըլլալով, հոն մահացած էր թիֆիսէ վարակուած ըլլալով: Ֆիլիփ երբեք առիթ չստեղծեց որ անոնք որբ զգան: Նոյն ոգիով ալ կը վերաբերէր բոլոր շրջապատին հետ:

Էյնթիլիի Գերմանական Զիւանդանոցը ամէն դիւրութիւն կ'ընծայէր, որ Տոբթ. Յովնանեան փոր-ծառութիւն ձեռք ձգէ: Ան կրցաւ բարդ գործողու-թիւններ կատարել միւսակը, որպէս վիրաբոյժ, բուժքոյրի օգնութեամբ:

ՀԱՄԱՄԱՐԴԱՅԻՆ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԻՐ ԲԱՐՁՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԷՆ ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

Թուրք մը զարնուած, կը դիմէ բժիշկին: Փամփուշտ կար խորը թաղուած մարմնին մէջ: Ֆիլիփ յանձն կ'առնէ հանել զայն: Պատահմամբ, այդ օր քովը կանգնած էր երկաթուղիի ընկերու-թեան տնօրէն Զերր Զեօփիլէ: Երբ ան կը դիտէր բժիշկին թափած ջանքերը, կը նկատէր, որ արտա-սովոր յուզումներ կ'ունենայ ան. ինքնազուսպ կը հեւայ, կը քրտնի...: Երբ կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ այդ-քան ազդուած է. «խորն է վերքը», կը պատասխանէ Ֆիլիփ. «ոչ թէ հիւանդին, այլ իմ մէջ»: «Այս մարդը սպաննած է եղբայրս՝ Ռոպերթը ... ջաղացքի

թաքստոցէն դուրս բերելով գնդակահարած է զինք. անտեսելով անոր պաղատանքը. դիակն ալ թողած է անթաղ...»:

Վիրաւորը հիւանդանոց փոխադրելէ ետք, օրեր խնամելով զինք, Ֆիլիփ կ'արձակէր զայն ըսելով. «Դե՛հ հիմա գնա. եթէ դուք սպաննել գիտէք, մենք ալ գիտենք բուժել...»: Տոբթ. Ֆիլիփ գերագոյն ճիգով մը կրցած էր իր վրէժխնդրութիւնը զսպել, համամարդկային մարդասիրական բարձրագոյն նկարագրով:

ԱՐԴԷՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ՝ ԱՆ ՀԱՍԱՆ ՊԵՅԼԻԻ ԿՏՐԻՃՆԵՐՈՒՄ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՀԱՍՆԻ

Ինկածի հանդէպ արտակարգօրէն վեհ այս ոգին զուգահեռ, Ֆիլիփ իր մէջ կը պահէր կորովի կեցուածք, դեմ յանդիման, անմարդկային վերա-բերմունքի: Արձանագրուած էր Զայ Սահմանա-դրական-Ռամկավար Կուսակցութեան անդամ: Կուսակցութեան տարած աշխատանքը Կիլիկիոյ մէջ բացայայտ էր իր արիւթեամբ: Աւետիս Զաւուշ Միքայէլեանի առաջնորդութեամբ Ամանոսի կո-րիւններու յաղթանակները նոր յոյս ու կորով կու տային շրջանի հայութեան:

Տոբթ. Յովնանեանի Զասան Պէյլիի շրջանէն 30-40 կտրիճներ զէն ի ձեռին, լեռ բարձրացած էին դիմադրելու համար Իթթիհատական կառավարու-թեան կողմէ գործադրուող վայրագութիւններուն: Տոբթօրը քաջութիւնը կ'ունենայ փութալու անոնց օգնութեան, ամէն անգամ որ կարիքն ունենային անոնք: Ան ուժգնօրէն կողմնակից էր ինքնապաշտ-պանութեան: Ամէն վտանգ աչքի առած կ'այցելէր վիրաւորներուն՝ դեղ ու սնունդ տանելով իր հետ:

Պատերազմի (1914-1918) բովանդակ տեւո-ղութեան ան մնաց Էյնթիլի իր պաշտօնին վրայ:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՀԱԼԷՊ

Կիլիկիոյ պարպումէն առաջ ընտանեօք կու գայ Զալէայ: Ունէր մէկ մանչ զաւակ՝ Օգոստին: Զալէայ տեղաւորուելով ան կը բանայ իր դարմա-նատունը: Մինչ այդ, տուն կը վերադառնար Տոբթ. Աւետիս ճեպեճեանն ալ: Արդ, երկու բժիշկներ,

քոյրեր փոխանակած, կը սկսին միասին գործել Նոյն դարմանատան մէջ, հանտէք փողոց:

Սերտ գործակիցներ կը մնան բովանդակ կեանքի ընթացքին: Նոյն ազգին, Նոյն յարանուանութեան պատկանող եւ կրկնակի ազգականական կապերով միացած, տարօրինակ չէր որ ապրէին ու գործէին միատեղ: Տոքթ. Ճեպեճեան իր գրիչով, իսկ Տոքթ. Յովնանեան իր լեզուով ու սրտի խօսող համակիր իր վերաբերմունքով շահեցան գաղթահայութեան մնայուն սերն ու մնայուն յարգանքը:

Քսանական-երեսունական թուականներուն հայ գաղթականութիւնը մեծ մասամբ կ'ապրէր Սովետմանիյէ թաղամասին հանրածանօթ թիթեղաւանի մէջ, առողջապահական յոյժ աննպաստ պայմաններու տակ: «Աքսիոն Զրեթիւն ան Օրիան» միսիոնարական ընկերութիւնը (Միս Պիւ) այդ օրերուն դարմանատուն հաստատած էր քեմբի թշուառ բնակչութեան բժշկական օգնութիւն հասցնելու համար: Բժիշկներ Յովնանեան եւ Ճեպեճեան երկար տարիներ ծառայեցին որպէս այցելուներ այս դարմանատան մէջ: Վիրահատումները կը կատարուէին իրենց հիւանդանոցին մէջ՝ հանտէք փողոց, որ այդ օրերուն մատչելի կեդրոն մը կը հանդիսանար տառապող աղքատ ժողովուրդին համար:

Չոյգ բժիշկները կապերու մէջ էին Ալթունեան Զիւանդանոցին հետ: 1927ին, երբ այստեղ բացուեցաւ բուժքոյրերու դպրոց, անոնք հրաւիրուեցան որպէս դասատուներ օգնելու համար ազգանուէր եզակի այս ծեռնարկին: Անոնք տասնեակ տարիներ դասաւանդեցին Ալթունեան Զիւանդանոցի բուժքոյրերու քառամեայ դպրոցին մէջ, որ այդ օրերուն միակն էր երկրին մէջ:

Ռոզա երկրորդ ծննդաբերութենէն ետք, ունենալով մանչ զաւակ մը՝ Զրայր, առողջութիւնը լրջօրէն խանգարուեցաւ: Տարիներ ամբողջ ան տազնապեցաւ սրտի տկարութեամբ: Կը մահանայ 1926ին: 1928ին Տոքթ. Յովնանեան կը վերամուս-

նանայ Լիտիա Գալֆայեանին հետ: Վերամուսնութիւնը կապուած պահեց Նախկին երկու ընտանիքները:

Երկու բժիշկներու գործակցութիւնը կ'ընթանար համերաշխ: Դարմանատուն դիմող հիւանդները ինքնաբերաբար զոյգ բժիշկներուն խորհրդակցութիւնը կը վայելէին: Միասին ըլլալը սատարեց Նաեւ որ վիրաբուժութիւն ալ ընեն: Ճեպեճեան Զիւանդանոցը այդ մարզին մէջ անգնահատելի ծառայութիւն մատուցանեց: Քաղաքին մէջ երրորդ տեղը կը գրաւէր Ալթունեան եւ Սեն Լուի հիւանդանոցներէն ետք:

1934ին, Պէյրութի Ամերիկեան Զամալսարանէն շրջանաւարտ՝ Տոքթ. Աւետիսի անդրանիկ զաւակը՝ Ռոպերթ (աւելի ուշ Սուրիոյ ՌԱԿի շրջանակի առաջնորդներէն եւ ՌԱԿի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ), եկաւ հիւանդանոցին մէջ հաստատուելու որպէս ակնաբոյժ:

ՄԱՅԸ

1936ի Մայիսին մատեն ստացած աննշան վերքէ մը ետք, Տոքթ. Յովնանեան արեան ծանր թունաւորում մը ունեցաւ եւ Յուլիս 1ին վերջ գտաւ իր կեանքը: 16 տարիներ ետք, 1952ին կը շիջէր Ֆիլիփի տարիներու գործընկերը՝ Տոքթ. Աւետիս Ճեպեճեան:

Ֆիլիփի որդին՝ Տոքթ. Զրայր (1914-2001), դարձաւ Ամերիկայի Զայ Աւետարանական Ընկերակցութեան Նախագահ: Կ'աւարտէ Պէյրութի Ամերիկեան Զամալսարանը եւ կը մասնագիտանայ Ամերիկայի մէջ եւ բարձրաստիճան պաշտօններ կը վարէ Միացեալ Նահանգներու բժշկական-մեքենագիտական տարբեր յայտնի ընկերութիւններու մէջ:

Լիբանանի ՌԱԿ Շրջանային Վարչութիւնը յաւերժացնելու համար յիշատակը Տոքթ. Ֆիլիփ Յովնանեանի, իր շրջանակի ակումբներէն մէկը կը մկրտէ իր անունով:

Ա. Ն. ՆԱԳԱՐ

Այնթապ, 1870 – Պոստոն, Նոյեմբեր 20, 1950

*Հայաստանի մեջ պիտի ստեղծուի ազգային
այնպիսի արժեքաւոր մշակոյթ մը, որուն նմանը
տեսնուած չէր ոչ Արշակունեաց եւ ոչ ալ
Բագրատունեաց շրջանին*
Ա. Ն. Նագար

ՆԱԶԱՐԵԹԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԻՐ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Արմենակ կը սերի Այնթապի հանրածանօթ Նագար Նագարեթեան գերդաստանէն. ծնած՝ 1870ին: Ան Պարսկաստանի հիւպատոս Նագար աղային, այլ յորջորջումով՝ Քարա Նագարին թոռն էր: Անոր հայրը, Նիկողոս աղա, իսկական տաղանդ մըն էր ճարտարապետական մարզին մեջ, որուն արգասիքն է Այնթապի Նորակառոյց մէկ հատիկ Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Այդ տաճարի տարածքին եւ ճարտարապետութեան շուրջ Նիկողոս աղա թէեւ երկար վիճաբանութիւններ եւ տարակարծութիւններ ունեցած է Մկրտիչ Կաթողիկոսի (Քէյֆսիզեան) հետ, բայց վերջապէս իր ծրագիրը յաջողուցած է: Այնթապի այդ կաթողիկէին ճարտարապետութիւնը բոլոր այցելողներու հիացմունքին առարկան դարձած է, որ կը յայտնաբերէ վարպետին հմտութիւնը:

Նիկողոս աղա ո՛չ միայն կառուցած էր այդ կոթողը, այլեւ անոր համար անհրաժեշտ գումարը մեծ մասամբ գանձած էր թուրքերէն: Թէ ինչպէս. ան յաճախ կը պատասխանէր որ երկու թուրքեր իրաւարարական վեճ կամ իրաւական խնդիր կ'ունենային: Անոնք փոխանակ դատարան դիմելու, որովհետեւ իրենք ալ վստահութիւն չունէին թրքական դատարանին վրայ, կու գային Նիկողոս աղային մօտ եւ անկէ արդարութիւն կը հայցէին:

Մինչ այդ, Նիկողոս աղան առիթը յարմար նկատելով, կ'առաջարկէր անոնց. նախ սա մեր որբուկին (սոր շինուող եկեղեցին) բաժին հանեցէք ապա նայիմ ձեր գործին: Եւ այսպիսով իւրաքան-

չիւրէն 100-200 ոսկի կը գանձէր, խնդրոյն տարողութեան համեմատ:

Արմենակ իր ուսումը կը պարտի միայն Այնթապի Վարդանեան կրթարանին, որուն առաջին շրջանաւարտներէն եղած է 1885 կամ 1886 թուականին Վահան Քիւրքճեանի տնօրէնութեան շրջանին: Իր դասընկերներն էին Հրանդ Սիւլահեան, Գեորգ Յարութիւնեան, Արտաշէս Թահթաճեան, Վարագդատ Արսլանեան, որոնք բոլորը իրմէ առաջ հրաժեշտ տուած էին կեանքին:

Ա. Ն. Նագար թէեւ միայն Վարդանեան կրթարանէն շրջանաւարտ, բայց բացառիկ հմտութիւն ձեռք բերած էր ինքնաշխատութեամբ՝ ազգային

եկեղեցական եւ ընդհանուր ազգաց պատմութիւններուն, մատենագրութեան, գրականութեան եւ այլ յարակից գիտութեանց մէջ: Զաղաքական մարզին մէջ մանաւանդ, իր մասին կը վիպէին թէ՛ որեւէ պատերազմի մը սկզբնաւորութեան կրնար գուշակել թէ այդ պատերազմին ելքը ո՛ր պիտի յանգեր:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ԿԸ ՍԿՍԻ ՈՒՍՈՒՑԶԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՎ

Հակառակ գիւղատեր հարուստ հօր մը գաւակը ըլլալուն, Արմենակ կեանքին առաքելութիւն կը համարէ ուսուցչական ասպարէզը եւ կը պաշտօնավարէ նոյն կրթարանին մէջ իրեն յանձնուած տնօրէնութեան պաշտօնով, զոր կը վարէ կատարեալ ձեռնհասութեամբ, մինչեւ 1909: Մինչ այդ, Համիտեան շրջանին, կը ճաշակէ բանտային կեանքի փորձառութիւնը եւ 1895ի ջարդերէն ետք ժամանակաւորապէս կը հաստատուի Հալէպ:

1902ին կ'ամուսնանայ Օր. Կիւլէնիա Մինասեանի հետ եւ կը բախտաւորուի չորս գաւակներով. երկու մանչ եւ երկու աղջիկ: 1906ին տիկնոջ հետ, որ Կ. Պոլսոյ «Դարոցասեր»ի վարժարանէն շրջանաւարտ զարգացեալ կին մըն էր, կը հրաւիրուի ուսուցչութեան Հալէպի ազգային դպրոցը, ուր կը մնայ երկու տարի:

1909ին Կիլիկեան ջարդերէն վերջ՝ յուսալքուած կը թողու Այնթապը եւ 1910ին կը գաղթէ Միացեալ Նահանգներ:

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԵՋ ԽՄԲԱԳԻՐ «ԱԶԳ»-Ի ԵՒ «ՊԱՅՔԱՐ»-Ի

Լրագրական եւ հրապարակագրական իր առաջին քայլերը առած էր ծննդավայրին մէջ, գրելով Կ. Պոլսոյ «Բիւզանդիոն»ին:

Նահանգային Վարչութիւնը կանխորոշ հասկացողութեամբ առաջին առիթով կը հրաւիրէ Նազարը Հայ Սահմանադրական-Դամկավար Կուսակցութեան Ամերիկայի պաշտօնաթերթ «Ազգ»ի խմբագրութեան պաշտօնին, որ Սուրէն Պարթեւեանի հայրենիք մեկնումով, կարճ ատեն մը վստահած էին Երուսաղէմի ճիւղերէնին եւ Գեորգ Սարաֆեանին: Ան ազգօգուտ խմբագրական-

ներով եւ հրապարակագրի խիզախ կարողութիւններով կը նպաստէ թէ՛ ամերիկահայ գաղութին մէջ հանրային կարծիքի ուժեղացման եւ թէ՛ կ'առաջնորդէ ընկերները առաւել հաւատքով ու գիտակցութեամբ փարելու կուսակցութեան:

Պոլսէն մինչեւ ներքին գաւառներ դաշնակցականներ Երիտասարդ Թուրքերու հետ սերտ եղբայրակցած էին եւ միշտ ըմբոստ ու հակառակ դիրք բռնած էին հանդէպ ազգային իշխանութեանց, խոչընդոտելով ներքին ազգային շատ մը հարցերը: Դաշնակցութիւնը, կռթնած Իթթիհատականներու, գիտակցօրէն կը խանգարէր ազգին ներքին ներդաշնակութիւնը:

Դամկավար մամուլին ու առաջնորդներուն կը մնար պայքարիլ այս ներքին «չարիք»ին դէմ, բարձր պահել ազգային իշխանութեանց հեղինակութիւնը եւ պաշտպանել նուիրական դարաւոր իրաւունքներն ու անանդութիւնները եւ միւս կողմէն թրքական վաղահաս վտանգները դիմագրաւել, ազգային ինքնապաշտպանութեան գործին նուիրուիլ եւ այդ նպատակներուն յատկացնել նիւթական եւ բարոյական ամեն միջոց:

Ա. Նազար թէեւ նոր կը ծանօթանար Ամերիկայի կուսակցական կեանքին, սակայն քաջածանօթ էր թրքական նենգամիտ դիւանագիտութեան ու ձգտումներուն: Օրը օրին, դիտելով ու հետեւելով դաշնակցականներու այս ազգաքանդ ու պատեհապաշտ գործունեութեան, «Ազգ»ին մէջ զօրաւոր կերպով կը սկսի փաստացի քննադատութեանց, կը մերկացնէ դաշնակցական գործիչներու ահաւոր շահատակութիւնները, քսան տարուան հայ ժողովուրդին հաւատքի շահատակումները, անոնց եղբայրասպան ոճիրները, յեղափոխութեան անունով իւրացուած հսկայ գումարները, եւ վերջապէս թուրքերու հետ կայացած դաւադրական գաղտնի համաձայնութիւնը:

Այս քննադատութիւնները, որոնք կուսակցական հոսանքի մը ժամանակակից գործունեութեան հակիրճ պատմականն էին, մեծ մասամբ լուսաւորեցին գիտակից ժողովուրդը, ծանօթացուցին իսկական երեւոյթը ՀՅԴին: Միւս կողմէ սակայն՝ այս մերկացումները մղեցին դաշնակցա-

կան մամուլն ու բեմը որ անսանձ ցեխարձակումներ ընեն Ռամկավար Կուսակցության դեմ, եւ ամենուրեք «յետադիմական», «կղերամիտ», «հակայեղափոխական» որակումներով հրապարակ գան: Այս համատարած երեւոյթին մէջ Ա. Ն. Նազարի տրամաբանող ու սուր գրիչով ասպարէզ իջաւ ազգային հրապարակ առաջին իսկ օրէն:

Նազար «Ազգ»ի խմբագրական աշխատանքը կը տանի մինչեւ 1921, երբ ՌԱԿի միութեամբ լոյս կը տեսնէ «Պայքար»ը, որուն խմբագրութեան կը հրաւիրուի Նազար: Կը մնայ որպէս խմբագրապետ «Պայքար»ին մինչեւ 1936 թուականը, որմէ ետք ան մինչեւ իր խոր ծերութիւնն ու մահը կը շարունակէր աշխատակցի իր սիրելի թերթին, աշխատակցութիւններ ղրկելով իր տունէն: Զրաչ Երուանդ կը յաջորդէր Նազարի՝ նստելով խմբագրապետի այդ աթոռին:

Երուանդ ինքնին հաստատութիւն մը պիտի դառնար Պոստոնի հայաշատ ոստանէն ներս, խորհրդանիշ մը՝ խտացուած որոշ սկզբունքներու, գաղափարներու եւ տեսիլքներու:

Նազար հայ ազատագրական շարժումին համոզուած եւ հետեւողական ջատագովներէն հանդիսացաւ: Իր ջերմեռանդ հայրենասիրութիւնն ու բռնութեան դեմ մարտնչումի սրբազան կիրքը հրապարակագրական էջերէն յորդեցնելով՝ ապրեցուց տպաւորիչ վէպի մը մէջ, «Մի՛ լար»:

Վերոյիշեալ ասպարէզներու մէջ ցոյց տուած ձեռնհասութիւններէն շատ անելի գերիվեր կը հանդիսանայ որպէս հրապարակագիր ցոյց տուած իր կարողութիւնը, որուն կենդանի վկաներն են «Պայքար»ի ընթերցողները: Այդ թերթին, ինչպէս նաեւ անկէ արտատպուած միւս ռամկավար ազատական թերթերուն սիւնակներուն մէջ քառասուն տարիներ բերաւ իր աշխատակցութիւնը առաջնորդող յօդուածներով ու խմբագրականներով: Իր յօդուածներուն մէջ ա՛յնքան յաջողապէս յուզուած կ'ըլլային ազգային, քաղաքական, կուսակցական, կրօնական, եկեղեցական եւ այլ հարցեր, որոնք մասնաւոր կերպով կը փնտռուէին ընթերցողներու կողմէ:

1917-1918ին Բաբգէն Եպս. Կիւլետերեանի

(հետագային կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ) հետ կը հրատարակէ Պոստոնի «Տաւրոս» շաբաթաթերթը:

Նազար պատրաստած է նաեւ 1930-31 թուականներուն «Պայքար» բացառիկը՝ հանդէս ազգային, գրական եւ տնտեսական: Եօթ տարի գրած է նաեւ «Հայաստանի Կոչնակ» թերթի խմբագրականները իր կեանքի վերջալոյսի տարիներուն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՅՍՏԱԿ ՈՒՂՈՒԹԻՒՆԸ

Անդամակցած է Հնչակեան Կուսակցութեան, սակայն մերժելով անոր ընկերվարական գաղափարախօսութիւնը, յարած է սահմանադրական ռամկավարութեան:

Երիտասարդ օրերէն մինչեւ իր ալեւոր ծերութիւնը, ան մնաց խանդավառ, հաւատաւոր պաշտպան Հայ Յեղափոխութեան շարժումի ա՛յն ծրագրուած, լուռ ու ծածուկ ձեւին, որ կիրարկուեցաւ Նախ Արմենական կազմակերպութեան ու ապա՝ ՌԱԿը բաղկացնող կազմակերպութիւններու կողմէ, խստօրէն քննադատելով ուրիշ հոսանքներու ցուցադրական վնասաբեր ձեռնարկները:

Հայոց եւ ընդհանուր ազգաց պատմութեան վրայ կեդրոնացուցած ըլլալով իր ուշադրութիւնը, իր հրապարակագրական եւ խմբագրական առաքելութեան գլխաւոր նպատակ ըրած էր, քաղաքական իրատեսութեամբ, հայոց օտար ազգերու հետ ունեցած փորձառութենէն դասեր քաղել: Ազգային հիասթափութեանց ու պարտութիւններուն դէպքերն ու պատճառները ազդեցին իր կեանքին վրայ: Արմենակ Նազարի երկարամեայ խմբագրութեան նիւթը կազմած են այս պատմագրական ճշմարտութիւնները:

Իր տարեկիցներու սերունդին ամենէն արդիական ու յանդուգն մտածողը եղաւ ան, ազատական ռամկավարութեան այնպիսի ամբողջական ըմբռնումով մը, որ ամէն նոր գաղափարի ու ընկերային յեղաշրջումի պատճառներն ու հետեւանքները որոնելու, ճանչնալու ու դատելու ընդունակ կը դարձնէր զինք, ազատ ու անաչառ եզրակացութեանց յանգելու բացառիկ կարողութեամբ

մը: Ըսելիքը կորովի գրիչով կ'ըսեր, չէր բաղձար որ ընթերցողները միտքը գուշակեն: Եւ այս պատճառով ալ դարձած էր շատ ժողովրդական խմբագիր մը:

Մշտական կապի մեջ եղած է Եգիպտոսի ռամկավարներուն եւ յատկապէս՝ Միհրան Տամատեանի հետ եւ անոնց ցուցմունքներով ալ քաջալերած է Նիւ-Եորքաքնակ Ռուբէն Յերեանը նետուելու քաղաքական լուրջ ասպարէզ (Բրիտանական դիւանագիտական շրջանակէն ներս), որուն պիտի յաջորդէր Յերեանի այնքա՛ն շնորհալի եւ ազգանպաստ գործը՝ որբահաւաքի աշխատանքը արաբական անապատներէն ու Կիլիկիայէն:

Հայաստանի ջանքերը տնտեսական եւ մշակութային զարգացման համար իր սիրտը հրճուանքով կը լեցնէին: Համոզուած էր, թէ գալիք կէս դարու ընթացքին «Հայաստանի մեջ պիտի ստեղծուի ազգային այնպիսի արժեքաւոր մշակոյթ մը, որուն նմանը տեսնուած չէր ոչ Արշակունեաց եւ ոչ ալ Բագրատունեաց թագաւորութեան շրջանին»:

Չէր սխալած:

Երբ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որ ի վերջոյ Ազատական անունը տուած էր ինքզինքին, եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ ծնունդ առած Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը որոշեցին միանալ եւ կազմեցին ՌԱԿը, Նազար միացումը ցանկացող եւ անոր իրականացումին սատարող գործիչներէն մին եղաւ:

Քաղաքական մարզէն ներս, Նազարի ցոյց տուած հմտութիւնը իրեն հօրենական ժառանգն էր: Անոր հայրը՝ Նիկողոս աղա, «իւր մատներուն

վրայ կը խաղցներ» Այնթապի բոլոր պետական մարդիկը: Այն *քայմաքանը* որ յանդգներ իրեն դէմ երթալ կամ հայատեաց ընթացք մը բռնած ըլլար, քանի մը օրէն Կ. Պոլիսէն հրահանգ կը ստանար ընթացքը փոխելու կամ պաշտօնանկ ըլլալու:

Ա. Ն. Նազար այդպիսի՝ քաղաքագետ հօր մը զաւակը ըլլալուն փաստը ցոյց տուած է շարունակ՝ ռամկավար ազատական ժողովներու մեջ, լսարաններու բեմերէն եւ թերթերու սիւնակներէն: Անոր խօսքերը յաւիտենական ճշմարտութիւններ ցուցնող պատգամներ էին: Նազար վարած է կուսակցական պատասխանատու պաշտօններ եւս: Այդ օրերուն համատարած երեւոյթ էր ամերիկահայ կուսակցական իրականութենէն ներս բաղդատական մը դնել Կիլիկիայէն եւ Խարբերդէն ներգաղթածներու միջեւ: Եթէ Հրաչ Երուանդ խարբերդցիներու պաշտպան «հայրիկ»ն էր, ապա Ա. Ն. Նազար կիլիկեցիներու ջատագովը:

Կը մահանայ Նոյեմբեր 20, 1950ին Պոստոն, Ուելզի Հիլզի մեջ: Կինը՝ Կիւլէնիա, որ կրթանուէր հայուի մըն էր եւ ՌԱԿի հաւատաւոր անդամուհին, կը մահանայ Փետրուար 15, 1962ին:

Ան իր կեանքի ամբողջ տեւողութեան ինքզինք նուիրաբերեց, վարկ ապահովելով ՌԱԿին ու ամերիկահայ կազմաւորուող գաղութին: Նազար մնաց անմոռաց դէմք մը հայ հասարակական կեանքէն ներս, գրաւելով կարեւոր անկիւն մըն ալ կուսակցութեան տարեգրութեան մեջ: ՌԱԿ Արեւելեան Միացեալ Նահանգներու Շրջանային Վարչութիւնը ընդ միշտ պահելու համար բազմաժառանգ ընկերոջ բարի յիշատակը, Պոստոնի Արանց ակումբը մկրտեց Ա. Նազար անունով:

ԿԻԼԵՆԻԱ Ա. ՆԱԶԱՐ

Այնթապ, 1878 - Պոստոն, Փետրուար 15, 1962

Հոս կու տանք Փրոֆ. Եղիշէ Չրաքեանի (Ուոթթաուն) գրած յօդուածը նուիրուած Կիլենիա Ա. Նազարի մահուան առթիւ, լոյս տեսած Պոստոնի ՌԱԿ «Պայքար» պաշտօնաթերթին մէջ:

Ողբացեալ Արմենակ եւ Կիլենիա Նազարին եւ իրենց չորս զաւակներուն, որոնց քիչ թէ շատ տարեկից էի, առաջին հանդիպումս կը պատահի իրենց Ուոթթաուն փոխադրուելէն ետք, կարծեմ 1920ին, երբ դեռ տեղւոյն բարձրագոյն վարժարանի աշակերտ էի:

Չեմ գիտեր թէ ճիշդ ե՛րբ սկսայ զգալ՝ թե՛ նկատուիլս եւ թէ ես զիս նկատելս իբր մէկ «որդեգրեալ» զաւակը այս պատուական հայ ընտանիքին: Կ'ենթադրեմ, սակայն, որ երիտասարդական ջերմ հետաքրքրութիւնս հայ կեանքի հանդէպ (կը մեծնայի զուտ հայ ընտանեկան եւ զուտ հայ «արտաքին», ըսե՛մ «քնիկ» միջավայրի մը մէջ, բացի յաճախած դպրոցէս...) մեկին դեր մը խաղացած ըլլար երկուստեք այդ փոխադարձ համակրութեան եւ սերտ կապերու սեղմման ու յարատեւման մէջ: Նազարենք, երկուքն ալ հաւասարապէս ըլլալով նուիրեալ մշակներ հայ գիրին եւ նուիրեալ զինուորներ հայ դատին, կարծես լռելեայն կ'ողջունէին այս հակումս: Իսկ ինձ համար Տէր եւ Տիկին Նազար զիրար կ'ամբողջացնէին իբր այր եւ կին, իբր ծնողք, իբր հայ եւ իբր ազգային-հասարակական գործիչներ – նման երկու հոգիներու համադրութիւն մը, այդ օրերուն, հազուադէպ էր հայ ընտանիքէ մը ներս:

Հակառակ երբեմն զաղափարական գետնի վրայ ունեցած մեր ինչ ինչ տարբերութիւններու, հետագային, մեր սերը հանդէպ հայ ժողովուրդին եւ հայ մշակոյթին աւելի քան կը բաւեր անխախտ պահելու ու տարիներու ընթացքին խորացնելու, հարստացնելու մեր անձնական կապերը: Արդ ինձ համար անոնք հայասիրութիւն կը բուրդէին: Եւ ինձ համար նոյնպէս իրականութիւնը որ արժանի էր

որեւէ հայու ուշադրութեան, մեր ժողովուրդի ճակատագրին հետ կապուած էր: Կուսակցական չէի այդ օրերուն, սակայն եւ այնպէս կը բաժնէի նորակազմ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հիմնական տեսակետները թե՛ նորաստեղծ Հայաստանի եւ թե՛ սփիւռքի հայութեան ազգային-բարոյական բարօրութեան ի խնդիր:

Ամենուն ծանօթ եւ մեր հասարակական գործիչներու եւ մտքի մշակներու անձնական եւ ընտանեկան կեանքի այլեւայլ վերիվայրումները, տնտեսական անձկութիւնները: Նազար ընտանիքը բացառութիւն չէր կազմեր. վստահաբար, բազմանդամ ըլլալով շա՛տ աւելի կը զգար: Ազնուաբարոյ (ճէնթի) աւանդութիւն մը այս՝ յատուկ սփիւռքի մեր մտաւորական դասին, թե՛ երեկ եւ թէ այսօր:

Հակառակ նման յուսահատիչ պարագաներու, անոնք ո՛չ միայն գերագոյն յաջողութեամբ մեծցուցին ու կրթեցին իրենց զաւակները, այլ յաճախ հոգատարեցին իրենց յարկին տակ քանիներ որ առժամեայ աջակցութեան կը կարօտէին: Ուսկից դուրս իրենց տունը հանդիպավայր մըն էր, բնականաբար Ռամկավար Ազատական եւ համախոհ մտաւորականներու հոյլի մը: Տիկին Նազարի տիպար հայուհիի հոգեկան եւ առտնին առաքինութիւնները ի յայտ կու գային նման պայմաններու տակ եւս: Յաճախ սեղանակից եղայ ասոնց, հակառակ տարիքիս: Մայրուն բարեկամութիւններ հաստատեցին ասոնցմէ ոմանց հետ եւս:

Բազում յիշարժան ապրումներ ունիմ այդ օրերէն սկսեալ: Անոնցմէ ո՛չ մէկն իսկ չկայ այլեւս: Կիւլենիա Նազար վերջինն էր այդ հոյլին: Անոնք, ինչպէս շատ մը ուրիշներ այդ սերունդէն, անկամրջելի անջրպետ մը կը թողուն իրենց ետեւ մեր գաղութի կեանքին մէջ: Վերյիշում այս տխուր առիթով այս համաստեղութենէն մէկ քանիին: Ասոնցմէ առաջինը որ յաւետ բաժնուեցաւ մեզմէ եղաւ Տոքթ. Հրանդ Քեպապճեանը, հմտալից բժիշկ-վիրաբոյժ եւ պայքարող կուսակցական մը, հազիւ միջին տարիքի սեմին հասած. Բաբգէն Կաթողիկոսը, որուն սրամտութիւնը, հիւմորը, հաճելի անակնկալ մըն էր. Տիրատուր Տիքիճեանը, հեզահամբոյր եւ արդարադատ. Գաբրիէլ Փափազեանը, անվախ, անգիջող վիճող մը. Վահրամ Գրիգորեանը, հանդուրժող ու զուարթասեր. Արմենակ Նազարը ինքը, հայ լեզուին, մշակութային արժեքաց ու եկեղեցւոյ խրոխտ պաշտպանն ու օրինակելի հրապարակագիր. Վահան Մ. Քիւրքճեան, շատերու «փափան» վերջին տարիները, երբեմնի ուսուցիչ Նազարին եւ քեռայրը, խոհուն եւ իրապաշտ մտածող ու պրպտող. Իւրաքանչիւրը թողած է իր անժխտելի սեփական դրոշմը մեր գաղութահայ տարեգրութեան մէջ:

Եւ ահա, ոչ եւս է նոյն այդ սերունդին, նոյն այդ ընտրանիին եւ իր սեռի միակ արժանավայել ներկայացուցիչը: Տիկին Կիւլենիա Նազար ունեցաւ քեզուն կրթական, բարեսիրական եւ եկեղեցական գործունէութիւն աւելի քան կէս դար, սկսեալ իր

ծննդավայրի՝ Այնթապի՝ մէջ հազիւ տասնեութ տարեկան հասակէն: Պատրաստուած, նուիրեալ ուսուցչուհի մըն էր, մեր 19րդ դարու կրթական զարթօնքին իր սեռի առաջին արգասիքներէն: Իր հաղորդական սերը եւ խանդավառութիւնը հայ լեզուին ու գիրին հանդէպ ներշնչումի անսպառ աղբիւր մը եղաւ բոլոր անոնց որ առանձնաշնորհումը ունեցան իրմէ սորվելու այբուբենը – կարդալու եւ գրելու հայերէն, ինչպէս ամերիկածին փոքր քոյրս: Հարիւրաւոր մանուկներ դաստիարակեց Պոստոնի եւ արուարձաններու մէջ, որոնցմէ ոմանք այսօր գործօն դեր կը ստանձնեն մեր գաղութներու այլազան կազմակերպչական կեանքին մէջ:

Նազար ամուլը զիրար ամբողջացուց ազգային դաստիարակչական դաշտին մէջ ալ. իւրաքանչիւրը իւրայատուկ ճանապարհով, նախասիրած միջոցներով, մէկը՝ առաւելապէս իրեն տարեկից, միւսը՝ մատղաշ, նորածին սերունդին, յաջող լծակցութեամբ եւ անյողդողդ գիտակցութեամբ մը տարածեցին առողջ սեր եւ գնահատանք մեր տոհմային աւանդական արժեքաց՝ աւելի քան կէս դար, թէ՛ հոս եւ թէ այլուր:

Շուրջ տարի մը առաջ, երբ Տիկին Նազարի ֆիզիքական վիճակը կը հարկադրէր յարատել մասնաւոր խնամքի, իր զաւակները զինք դրին Պոստոնի Հայ Ծերանոցին մէջ, շարունակելով միանգամայն իրենց գրեթէ առօրեայ այցելութիւնները: Ծերանոցին մէջ վայելեց բացառիկ խնամք ու զուրգուրանք: Սիրուած ու յարգուած էր ամենքէն: Երջանիկ էր խնամատան ընծեռած հայկական մթնոլորտին մէջ:

Վերջին այցելութիւնս իրեն տեղի ունեցաւ մահէն հազիւ երկու շաբաթ առաջ: Որքա՛ն ուրախացուց զիս այս առիթով, երբ դիւրութեամբ յիշեց Եղիշէն եւ կրցաւ անդրադառնալ անցեալէն մէկ քանի ընտանեկան դէպքերու:

Որդիական համբոյրս իր այտերուն բաժանումիս՝ կոչուած էր խորհրդանշել ամբողջ քառասուն տարիներու սիրոյ, յարգանքի ու գնահատանքի զգացումներս հանդէպ այս մեծ հայուհիին – մե՛ծ իբր կին, մեծ իբր մայր, մեծ իբր բարեկամ եւ մեծ իբր դաստիարակչուհի:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ՆԱՇԱԼԵԱՆ

Մարաշ, Ապրիլ 15, 1878 – Պեյրուֆ, Յունիս 15, 1969

Նաշալեան ծնած է 1878 Ապրիլ 15ին, Չատիկի ճրագալոյցին, Մարաշի մէջ: Նախ ուսանած է թաղի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիի Նախակրթարանը ապա՝ Կեդրոնական վարժարան, Աթատեմիայի Բարձրագոյն Վարժարանը եւ անցած՝ Տարսոնի Ամերիկեան Սեյնթ Փոլզ Գոլէճը եւ անկէ շրջանաւարտ եղած է 1902ին:

Ան շուրջ քառասուն տարիներ ուսուցչական պաշտօն վարած է Մարաշ, Բիլիս, Այնթապ եւ երկու տարի Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճին մէջ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին ընտանեօք երեք անգամ տեղէ տեղ տարագրուած է. չորս անգամ բարբարոս թուրքին դանակէն մազապուրծ ճողոպրած, շատ մը վերապրող հայերու նման ինքն ալ ըմպած է դառնութեան բաժակը մինչեւ մրուրը իբր նժդէի տառապելով տարագրութեան եւ աքսորի ուղիներուն վրայ, աւուր հացի ու ջուրի կարօտ:

Պատերազմէն վերջ՝ ընտանիքով վերադարձած է Այնթապ: Հայերու բնաջնջման նպատակով Զեմալական հորդաներու յարձակման շրջանին ֆրանսական ուժերու կողքին՝ հայերու ինքնապաշտպանութեան գոյամարտին Նաշալեան կը ստանձնէ երկու պաշտօն. Նախ Լսարանական Յանձնախումբի անդամակցելով եւ երկրորդ՝ հրշէջ զինուորական գումարտակ մը առաջնորդելով՝ թշնամիին առաջ բերած հրդեհները մարելու համար:

Հիմնադիրներէն է Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Այնթապի ակումբին Նազարէթ Ֆըստըզճեանի, Յ. Գ. Գապայէնճեանի, Յակոբճան Եաղուպեանի եւ այլոց հետ:

Յ. Ս. Նաշալեան Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ երկու տարի պաշտօնավարած է Հ.Բ.Ը. Միութեան Տէօրթ-Եօյի Թէլէկեան-Սիսուան որբանոցներուն եւ Նոյնպէս ուր տարիներ Այնթապի եւ Անթիլիասի Ամերիկեան Նպաստամա-

տոյցի որբանոցներուն մէջ:

Երկար է շարքը այն վարժարաններուն, ուր ան 1927էն սկսեալ եղած է ուսուցիչ. Պեյրուֆի Հայ Աւետարանական Նախակրթարանի, Ս. Նշան Ազգային Նախակրթարանի, Հայֆայի (Պաղեստին) Ազգային վարժարանի եւ Պուրճ Համուտի Նոր Մարաշ թաղամասի Քառասուն Մանկանց եկեղեցւոյ Նախակրթարան, ուր բազմաթիւ ուսանողներ դաստիարակած է՝ յետ աքսորի մատաղ այդ սերունդէն: Նաեւ առողջապահութեան եւ ժուժկալութեան օրէնքներուն լաւապէս գիտակից, զանոնք անթերի կերպով գործադրող մը՝ ջանացած է տալ ցուցմունքներ իր աշակերտներուն եւ գործակիցներուն:

Ան Պեյրուֆ թե Դամասկոս Թաղական Ժողովներուն մէջ պաշտօններ վարած եւ միշտ օգտակար եղած է իր անխոնջ գործունեութեամբ:

Նաշալեան, Նախ՝ սահմանադրական ռամկավար եւ միութենէն ետք ռամկավար ազատական մը, օրինակելի կուսակցական մը եղաւ: Առ ի գնահատանք ազգային եւ կրթական մարզի իր երկար տարիներու նուիրական գործունեութեան՝ կը ստանայ ՌԱԿի «Վերերան Անդամ»ի վկայականը Յունուար 15, 1950ին ՌԱԿ Լիբանան-Սուրիոյ Շրջանային Վարչութեան կողմէ, Դամասկոսի ՌԱԿ «Կիլիկեան» Ակումբի ինն վերերան անդամներու շարքին:

Յարութիւն Ս. Նաշալեան 1943ին ուսուցչական ասպարեզէն հրաժարելով ինքզինք նուիրեց

գրականութեան: Իր նախասիրած գրական ճիւղը եղած է զաւեշտ եւ երգիծանք:

Ունի լոյս տեսած հատոր մը՝ «Հայկական եւ օտար բարոյական զուարճալիքներ» 320 էջերէ բաղկացած՝ ժողովրդային զուարճալիքներու հաւաքածոյ մը: Մինչ իր անտիպ երկերն են՝ «Լուսոյ շաւիղէն՝ հոգեւոր քարոզներ», «Աւանդավէպեր եւ իրավէպեր», Ա. եւ Բ. հատորներով, «Ժողովրդային առածներ, ասացուածներ, խրատականներ եւ օգտակար ասույիսներ», «Մանկապարտեզի երգեր, արտասանութիւններ եւ տրամախօսութիւններ», «Ինքնակենսագրութեան յուշեր» եւ «Ժամանակակից հայ խաչագողներ»:

Կը մահանայ Պեյրուֆ Յունիս 15, 1969ին:

Համայնապատկեր Մարաշի

ԳՐԻԳՈՐ ՆՇԱՆԵԱՆ (ՄՈՆԱԶՆ)

Տերեվանք (Կեսարիա), 1881 – Քոսթանցա, ?

Շատերու թաց աչքերը հոն կ'ուղղուէին սիւսերէ, եւ Աստուածային ամենակարողութեան գաղափարին ազդեցութեան տակ աղօթքի տարտամ վանկեր կը թռչին անոնց շրթունքներէն, առտուան զեփիւռին մեղմ բաբախումովը բեկրեկուած. «մեղան», «Տէր ողորմեա՛...»:

Ծնած է 1881ին Տերեվանք գիւղը (Կեսարիա) եւ նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն վարժարանը, դժբախտ պայմաններու մէջ:

Գրիգոր ինը տարեկան էր երբ գիւղի բնակչութիւնը կուսակցական վեճով մը երկուքի բաժնուած ըլլալով, դպրոցը կը մնայ զօրաւոր խմբակցութեան ձեռքը: Պարտուող կողմը կրթարանի վերածեց մերձակայ Ս. Սարգիս վանքին մէկ մասը: Նշանեան տարի մը գիշերօթիկ մնաց հոն, առտու իրիկուն պարտաւորիչ կերպով մասնակցելով եկեղեցական արարողութեանց: Այդ վիճակէն տաճարին խորհրդաւոր մթնոլորտը խոր տպաւորութիւն գործած է իր տղու մտքին վրայ, հաւատքի եւ հաւատալեաց հուրը վառելով իր ներաշխարհին մէջ:

Կարճ ժամանակ ետք, հօրը հետ Կ. Պոլիս պանդխտելով՝ կը յաճախէ Գուգկունճուզի թաղային դպրոցը, բայց հոգաբարձութիւնը շուտ կը լուծուի, աշակերտութիւնն ալ կը ցրուի: Նշանեան յաճախել կը սկսի Պերպերեան վարժարանը: Իր դասընկերներն էին Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան, Վահան Թօշիկեան, Արշակ Ալպոյաճեան, Չարեհ եւ Ժիրայր Խօրասանճեան եւ ուրիշներ: Զօրը հիւանդութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ չկարենայ դպրոցին շրջանն աւարտել: Ընդհատելով ուսումը, իր հօր գործը՝ ատաղձագործութիւնը կը շարունակէ:

14 տարուան տաժանագին աշխատութեան ընթացքին՝ Նշանեան չէ դադրած ինքնագարգացման ալ հետամուտ ըլլալէ եւ հոգեպաշտ հակումով մը իմաստասիրական հարցերու մէջ խորա-

սուզուելէ: Իր երեւումը «Մանգումէ»ի մէջ՝ անոր խմբագրապետին՝ Քասիմի քաջալերութեամբ, յայտնութիւն մը եղաւ եւ իր գրութիւնները՝ խորհրդապաշտ հոգիի մը արտայայտութիւններ միստիքական շունչով մը, գտան լաւ ընդունելութիւն:

Իր «Քարացածները»էն վերը կ'արտատպենք հատուած մը, գաղափար մը տալու իր ոճին եւ կրօնաշունչ ներշնչումներուն մասին:

Գրիգոր Նշանեան եզական տիպար մըն է արհեստաւոր մտաւորականի մը, որ կրցած է հաշտեցնել գրիչը ու քերիչը: Բազմաթիւ յօդուածներ ունի զանազան թերթերու մէջ աստուածաշնչական ներշնչմամբ եբրայական տօներու եւ հայ եկեղեցւոյ

յայտնի մեծ դեմքերու մասին: Չինադադարէն յետոյ «Վերջին Լուր»ին կ'աշխատակցէր կրօնական յօդուածներով:

Հիւրդիւթէն յետոյ՝ հիմնադիրներէն եղած է Ռամկավար Կուսակցութեան Սկիւտարի ակումբին՝ զոր վարած է մինչեւ 1912:

1922ին Կ. Պոլսոյ անորոշ կացութիւնը զինքն ալ կը քշէ շատերու հետ մինչեւ Յունաստան, ուր Կորնթոս բնակեցաւ պահ մը:

Այդ տոր միջավայրը՝ լեցուն պատմական յիշատակներով եւ դիցաբանական անանդութիւններով, ներշնչեց զինքը գրի առնելու զմայլելի այն շարքը

յօդուածներու, որոնք «Կորնթեան Նամականի» ընդհանուր խորագրով եւ «Մոնագն» ծածկանունով հրատարակուեցան «Վերջին Լուր»ին մէջ:

Գրիգոր Նշանեան, տէրվիշի հակումներով այս արհեստաւոր-մտաւորականը, հեռու մնացած է հանրային աղմկալից կեանքէ, միայն 1908-1912 կարճ շրջան մը խառնուելով անոր իբր հիմնողներէն մին Ռամկավարներու Սկիւտարի Ակումբին:

Կ'անցնի Զոսթանցա, աշխատելով ի հարկին կենսաշահութեան համար, բայց երբեք չմոռնալով մտաւորական զբաղումները, որոք իր նախասիրութիւնը մնացած են միշտ:

ԱՂԵՔԱՆԻ ՇԱՔԵԱՆ

Իզմիր, 1875 – Փարիզ, 1912

Շաքլեանով կ'անհետանայ ո՛չ թե
պարզ
home de letters մը, այլ
gentilhomme de letters մը:
Միքայել Կիրճեան

Ծնած է Իզմիրի գիւղերէն մէկուն մէջ եւ նախնական կրթութիւնը ստացած է Մատթէոս Մամուրեանէն, յետոյ Կ. Պոլիս գալով՝ որպէս գիշերօթիկի աշակերտ ընդունուած է Պերպերեան վարժարան եւ 1893ին ամենափայլուն շրջանաւարտը եղած է: Դասընկեր ունեցած է Սուրէն Պարթեւեանն ու Վահան Թեքեանը, որոնց հետ մինչեւ մահ ապրած է որպէս գրիչի եղբայր եւ գաղափարի ընկեր:

Դպրոցը աւարտելէն ետք կը մտնէ «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը Լեւոն Բաշալեանին որպէս օգնական եւ 1894ի վերջերը կը մեկնի Մանչեսթըր՝ հայ առեւտրական տան մը մէջ գրագրութեան պաշտօնով: Ծնորհիւ իր կորովի անհատականութեան՝ իբր վաճառական կ'ընկերանայ հայու մը, այնուհետեւ ինքնագլուխ գործելով: Կ'ամուսնանայ անգլիուհիի մը հետ:

Գործի կեանքէն դուրս Շաքլեան սիրած է գրականութիւնը, սակաւաթիւ բայց գեղեցկագոյն եւ անմոռանալի էջեր արտադրելով, որոնցմէ կ'արժէ յիշատակել հետեւեալները. «Բարիները», «Նոր հոգիներ», «Պատգարակին աղջիկը», «Հոգեկան վիճակներ», «Մենծ աղա» եւ «Երջանկութեան

վախը»: Ասոնցմով Շաքլեան կը ներկայանայ հայ գրականութեան իբր «հիւմոր»ի վարպետ գրագետ մը՝ որովհետեւ ան կը ծաղկեր, համեղ հարուածներով եւ մանաւա՛նդ իր քնարաշունչ արձակով:

Ան կը յատկանշուէր Տիգրան Երկաթի եւրոպականացած փափուկ ոճով ու անոր նման զգայուն եւ սուր միտքով, դարձեալ անոր նման իր գրիչը ի սպաս դնելով Հայ Դատին, յատկապէս օտար մամուլին՝ Մանչեսթըր հրատարակուող "A t h e n o e u m " ի "Manchester Guardian"ի եւ Ամերիկա հրատարակուող "Armenia"ին մէջ, ուր D. Alexander ծածկանունով ստորագրած է իր յօդուածները:

Աշխատակցած է «Արեւելեան Մամուլ»ին, Զօպանեանի «Ծաղիկ»ին եւ «Անահիտ»ին՝ Չարեհ Վարսամեան ծածկանունով, «Արեւելք»ին, «Ազգ»ին, «Ձայն Հայրենեաց»ին:

Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք կը վերադառնայ ծննդավայր եւ կը հիմնէ «Դաշինք» պարբերականը: Ան Պարթեւեանի եւ Թեքեանի եւ միւս գաղափարի իր ընկերներուն հետ սաղմնեց Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը: Մինչ այդ, Մանչեսթըրի մէջ կը հրատարակէր «Վաղուան Ձայն»ը (չորս թիւ միայն) Շայլօք ծածկանունով եւ 6 թիւ ալ «Ժողովուրդին համար» պարբերականները, աշխատակցութեամբ յայտնի ռամկավար մտաւորականներու, 1911ին:

Տոթթ. Պ. Քոլլլեանի՝ պանդուխտ հայ գրագետ-ներու անձնուէր բժիշկին կը վիճակուի եղբօր մը պէս դարմանել Աղեքսանդր Շաքլեանը իր վերջին

օրերուն:

Կը մահանայ 1912ին Փարիզի Էրինիէ դարմանատունը, 37 տարեկան հասակին:

Համայնապատկեր Իզմիրի

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՈՍԿԵԱՆ

Շար Գիւղ (Հաճընի շրջան), 1890 (?) – Մուժալլա (Տէօրթ-Եօլի շրջան) Օգոստոս 31, 1920

*Համեստ գրողի մը կերպարանքին ներքեւ
ծածկուած այսպիսի հերոսի մը մահն է որ կը
սգանք:
Վահան Թեքէեան*

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Մարտիրոս (ծնեալ՝ Հաճեան) զաւակն է Հաճ-
նոյ շրջակայ Շար գիւղի Տէր Ոսկան Քահանային:
Ծնողքը կորսնցուցած ըլլալով փոքր հասակին մէջ,
իր հօրեղբոր մօտ մեծցած է, իրմէ պզտիկ քրոջը եւ
եղբորը հետ: Թէեւ ծննդեան թուականին արձանա-
գրութիւնը ոչ մէկ տեղ կարելի եղաւ գտնել, սակայն
կեանքի ճանապարհին հետեւելով մեր ենթադրու-
թիւնը պետք է ըլլայ 1890ականներու շուրջ: Ոչ մէկ
տեղ յիշատակուած է անոր մահուան ժամանակ
ունեցած տարիքը կամ ծննդեան թուականը...:

Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն
հայ կաթօլիկ վարժարանին մէջ, ուր սորված է
հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուները: Ուսումի եւ
գիտութեան մասին հազիւ գաղափար կազմած,
շրջանաւարտ կ'ըլլայ եւ ապա ուսուցիչ կը կարգուի
նոյն վարժարանին մէջ: Բնութեամբ խիստ զգա-
յուն, կ'ուզէ երաժշտութեան հետեւիլ եւ *փիսթօն* մը
ծեռք բերելով, կը սկսի վարժութիւններ ընել առանց
ուսուցիչի: Սակայն ռամիկ ժողովուրդը բողոք կը
բարձրացնէ դեռատի ուսուցիչին դէմ թէ՛ վարժա-
պետը պետք չէ *չալղըճը* ըլլայ, եւ Ոսկեան նախա-
մեծար կը համարէ հրաժարիլ իր պաշտօնէն քան
գրկուիլ իր սիրելի *փիսթօն*էն:

ԿՈՒ ԳԱՅ ԵԳԻՊՏՈՍ

Հազիւ տասնեւեօթ գարուններ բոլորած,
կեանքի դժուարութիւններու դէմ յանդիման, կը
հարկադրուի թողուլ գիրքն ու գրիչը, եւ ապա
ասեղն ու թելը ձեռք առած, դերձակութեամբ
զբաղիլ: Ապագայ բանաստեղծին համար իր
ընտրած ասպարեզը շատ նեղ կու գայ, ուստի ան

կը հեռանայ հայրենիքէն, ժամանակ մը Մերսին եւ
Ատանա մնալէ յետոյ, կ'անցնի Եգիպտոս, ուր
միջոցներ կը ստեղծէ իր իտեալին հասնելու համար:

ԽՄԲԱԳԻՐԸ «ԱՐԵԻ» ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹԻՆ ԵՒ
ԳՈՐԾԻՉԸ ՀՍՌԿԻ

Ոսկեան շրջան մը Եգիպտոսի *թրամվայի*
պաշտօնէյ կ'ըլլայ (իր ընկերները կը յիշեն թէ
Մարտիրոս ինչպէս հանրակառքի մէջ իր գիրքերով
զբաղած էր աւելի քան երթելէկող յաճախորդ-
ներով), կարճ ժամանակ ետք կը զգացուի թէ այդ
գործը իրեն համար չէր եւ այդպիսով ան կը
կորսնցնէ իր գործը: Արդէն հասունցած ըլլալով

Իբրեւ գրչի տեր մարդ, Աղեքսանդրիոյ «Արեւ» թերթի կողմէ պատասխանատու պաշտօնի կը կոչուի եւ կատարեալ յաջողութեամբ կը տանի զայն, նոյն ատեն նուիրելով գեղեցիկ եւ ներշնչող էջեր հայ գրականութեան: Ոսկեան օժտուած էր գրելու եւ արտագրելու բնատուր ծիրով եւ մեծ ապագայ կը խոստանար հայ գրականութեան համար: Իբրեւ մնայուն խմբագիր «Արեւ»ին, *Վտարանդի* ստորագրութեամբ իր զգայուն եւ գողտրիկ գրութիւնները մեծ գնահատանքով կ'ըմբռնէին ընթերցողներուն կողմէ: 1915ին հիմնուած «Արեւ»ի խմբագիրը թէեւ Վահան Թեքեանն էր, սակայն անոր յաճախակի բացակայութիւններուն պատճառով, Ոսկեան կը մնար այդ պաշտօնը լեցնող անձը: Թեքեան այդ օրերուն որքան խմբագիր էր, սակայն կրկնապէս ազգային կուսակցական գործիչ էր: Ու Ոսկեանի համար Թեքեանը եղաւ բարի ուսուցիչ մը:

Ոսկեան ոչ միայն «Արեւ»ի շարժիչ ուժն էր, այլ բուն իսկ մղիչ ուժն էր Աղեքսանդրիոյ հայ կեանքին: Ուսանողական միութեան, Երիտասարդացի եւ Գեղարուեստասիրացի ջիղն ու ոգին էր: Իր մեկնումով Եգիպտոսի մէջ ծագեց մեծ բաց մը: Իր ամեն մէկ վայրկեանը գրաւուած էր. ոչ ոք գիտէր թէ երբ կ'ուտէր ան եւ երբ կը քնանար: Մասնայատուկ դասեր կու տար ընտանիքներէ ներս եւ մէկէ անշի կրթական հաստատութիւններու մէջ: Ան կանոնաւորապէս կ'աշխատակցէր Պոստոնի «Ազգ», Ֆրեզ-նոյի «Նոր Կեանք» եւ Կ. Պոլսոյ «Ժողովուրդի Ձայն» թերթերուն եւ ուրիշ գրական հանդէսներու:

ՈՍԿԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ճին Թորոսի եւ ընկերներուն Յաճնոյ մէջ գտած եղերական վախճանին առթիւ հրատարակեց գրքոյկ մը՝ «Հաճընցիին ոճիրը», որ համակ հայրենասիրութիւն կը բուրէր: Իր գործերէն հրատարակուած են «Խռովքի եւ յարութեան երգեր», (Աղեքսանդրիա, 1919), Սուրեն Պարթեւեանի յառաջաբանով, «Խաչուած հաւատքի մը աղաղակը» (Աղեքսանդրիա, 1920) եւ «Եգիպտահայ տարեցոյցը» (1920): Արտադրած է բազմաթիւ փոքր թատերական կտորներ եւ կենդանի պատկերներ,

բոլորը առնուած հայկական կեանքէ, որոնցմէ ոմանք անտիպ են Ատանայի դէպքին թարմ տպաւորութեան տակ հրատարակեց գրքոյկ մը՝ «Արիւնոտ յիշատակներ»:

ՎԵՐՁՆԱԿԱՆԱՊԷՍ ԴԵՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ

Ռամկավար գործիչ Լեւոն Աճեմեանէն երկու օր ետք Ոսկեան եւս կը մեկնի հայրենիք: Իր սիրեցեալ Կիլիկիոյ աղետներուն առթիւ իր վիշտերն ու բողոքի հզօր աղաղակն ալ մամուլին յանձնելէն յետոյ, ան իր տանջուած հայրենակիցներուն օգնութեանը կը փութայ այնպիսի ատեն մը՝ երբ ուրիշներ փախուստի ճամբան բռնած էին:

Եւ Ոսկեան քալեց երգելով իր հոգիին խորերէն.

*Ու կ'անցնիմ ես մոլորահետ ուղեւոր
Լեռնէ ի լեռ, սարէ սար,
Ձայներ կու գան ու կը կանչեն զիս հեռու,
Սահմանէն դուրս, ալ արիւնոտ հողերուս. –
Սիհունն է նախ, յետոյ ճիհունը մռայլ,
Որ ինձ կ'ըլլան ուղեցոյց,
Յետոյ Եփրատը կարմիր՝
Դիակներով կամուրջուած՝
Կ'առաջնորդէ զիս մահուան
Եղեռնաւոր ճամբայէն,
Օ՛, այդ ճամբան. – ինչ հոգ եթէ ան ըլլայ
Արհաւրակոծ, խոժոռցած,
Ինչ հոգ, եթէ ան զիս տանի Գողգոթան
Խաչուած ցեղիս...
Ես պիտի քալեմ մինչեւ մահ:*

ՆԱՅԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Եւ ան քալեց դէպի Գողգոթան իր խաչուած ցեղին եղեռնաւոր ճամբայէն: Ռամկավարներու այն խումբը, որ ժամանակէ մը ի վեր կը գործէր, 1920 Սեպտեմբեր 1ին, Նաճարլիի ու Տէօրթ-Եօլի միջեւ թուրք Միլլիներուն մէկ ծուղակին մէջ իյնալով, ծանր կորուստներու կ'ենթարկուի, որուն պատճառով մենք տուիք հինգ թանկագին ընկերներ, մեջն ըլլալով Մարտիրոս Ոսկեանը, որ Հաճընէն ու Ատանայէն կու գար իր վրայ ունենալով երկու հարիւր ոսկի դրամ եւ կարեւոր թուղթեր: Բախումի

ընթացքին գլուխեն վիրաւորուելով Մարտիրոս կը նահատակուի:

Աւելի ուշ, ազատողները կու տան հետեւեալ մանրամասնութիւնները գաղափարի մեր ընկերոջ՝ Դաւիթ Ադամեանին մասին.

«Մեր խումբը Մութալպ հասած էր՝ երբ թշնամին յանկարծ կրակ բացաւ եւ մեզմէ մի քանի մարտիկներ ինկան: Խումբը՝ զանազան կողմեր ցրուելով՝ սկսաւ ինքնապաշտպանութեան դիմել, եւ հետզհետէ ընկերներ օգնութեան հասան: Ապա մերիկները փնտռողքի ելլելով թուփերու տակ գտան իր ազդրերէն ծանրապէս վիրաւորուած ընկեր Արամ Միրիճանեանը, որ ականատես եղած էր բոլոր տխուր իրադարձութիւններուն. ան մահականացուն կնքեց Սեպտեմբեր 9ին: Նահատակներու մէջ էին նաեւ մեր ընկերներէն Եղիա Սիմոնեան, որ ծանօթ էր իր քաջութեամբ ու անձնագոհութեամբ ինչպէս նաեւ Թադէոս եւ Կարպիս:

ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԶԱՆԴԵՍ

Սեպտեմբեր 5ին, Սիսուանի որբանոցի տնօրէն Զմայեակ Գրանեանի եւ ռամկավար միւս ընկերներու նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցաւ յիշատակի հանդէս ռամկավար մարտիկներու նահատակութեան առթիւ: Տօրթ-Եօլի «Ճերմակ Տուն»ը Զայ Ազգային Ուժերու վերին հրամանատարութեան պաշտօնատեղին էր եւ անոր հրամանատարն էր Յարութիւն Խաչատուրեանը:

Պատարագէն ետք, «Ճերմակ Տան» բակին մէջ սգահանդէսի արարողութիւն տեղի ունեցաւ Ռամկավար Ենթա-Շրջանային Վարչութեան կազմակերպութեամբ, ի յիշատակ Սեպտեմբեր 1ին նահատակուած հինգ ռամկավար երիտասարդներուն: Սգահանդէսը նախագահեց Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան՝ աշխատակից Ատանայի «Զայ Զայն» թերթին: Խօսեցաւ դաշնակցական Տոքթ.

Խաթանասեան եւ վերակազմեալ հնչակեան Փաշալեան: Վերջին խօսք առնողը եղաւ ընկեր Լեւոն Աճեմեան: Ողբացեալ Ոսկեանի հեղինակած «Ատելութիւն»ը արտասանեց ընկեր Եղիշէ Դարբինը: Զէլէեան որբանոցի սաները բարեւի կեցան իբր յարգանք նահատակներուն, նոյնպէս հայ ոստիկանները՝ որոնք զինուած երկու կարգի վրայ մնացին արարողութեան մինչեւ վերջը: Նաճարով-Տօրթ-Եօլ շրջանակը ուներ երեք կուսակցական ակումբներ:

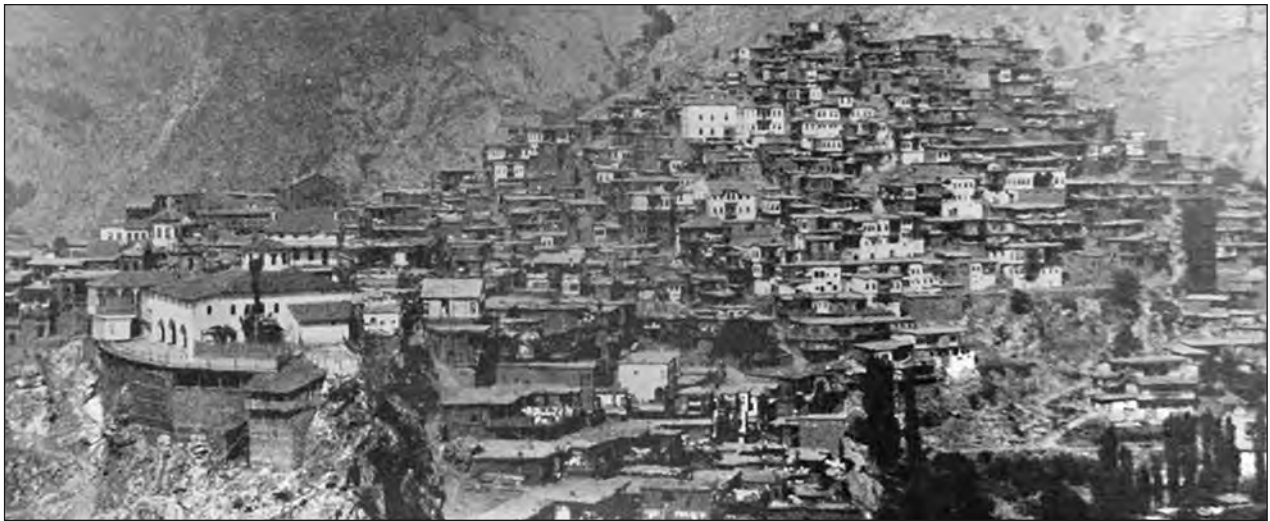
Վերջապէս յարգա՛նք Կիլիկեան մեր հայրենիքին ազատագրութեան պայքարին մէջ ինկած քաջարի ընկերներու սուրբ յիշատակին:

ՌԱԿ Լիբանանի Շրջանային Վարչութիւնը մնայուն որպէս յարգանք նահատակ ռամկավար ընկերոջ յիշատակին իր ակումբներէն մէկը կ'անուանէ «Մարտիրոս Ոսկեան» Ակումբ:

ՃԱՇԱԿ ՄԸ ԻՐ ԶԵՐԹՈՒԿԾՆԵՐԵՆ

Սեպտեմբեր 24, 1918ին Մարտիրոս Ոսկեանի «Արար» քերթուածէն կու տանք վերջին տունը.

*Յո՛ն ե՛ն անո՛նք, խաղաղօրէն քընացած
Կուրծքիդ պեղուած փոսերուն մէջ մենաւոր.
Փոսեր՝ որոնք յորդ աղբիւրներ կը դառնան
Փառքի վճիտ աղբիւրներ –
Որոնց մէջ օր մը աշնան,
Զայ Նեմեսիսն իր դաժան սուրը ջրեց...:
Յո՛ն ե՛ն, հո՛ն ե՛ն, հայրենիքի կուրծքէն վեր
Թեւած զեփիւռ մը գըրթոտ,
Կու գայ յաւերժ օրօրել,
Մօր մը նման խանդակաթ,
Յաղթական նինջը անոնց,
Մինչ քու սեւ հողդ ոռոգուած
Անոնց կարմիր արիւնէն՝
Կը ծըլի վարդ ու շուշան...*

Համայնապատկեր Հաճընի

ՅՈՎԻՆՆԵՍ ՍՆՏԱՎՃԵՆ

Սիվրի-Հիսար, 1870 – ԳաՀիրէ, Մարտ 17, 1937

Յովհաննէս ծնած է Սիվրի-Հիսարի մէջ 1870ին: Յաճախած է տեղւոյն Ներսէսեան վարժարանը եւ նոյն վարժարանին մէջ երեք տարի ուսուցչութեան պաշտօն վարելէ յետոյ մեկնած է Կ. Պոլիս փաստաբանական ճիւղին հետեւելու համար: Սակայն իր Յարութիւն եղբօրը կողմէ Եգիպտոս կը կանչուի եւ 1894էն մինչեւ 1901 Ֆէյումի Մելգոնեան գործատան մէջ կարելոր պաշտօն մը կը ստանձնէ: Վերոյիշեալ տունը Ֆէյումէն Գահիրէ փոխադրուելով, իր որոշումով կը նետուի ազատ ասպարեզ, կը թողու գործատան իր պաշտօնը եւ Չակագիկի մէջ Մելգոնեանի փոխանորդութեան եւ այլ գործերու կը ձեռնարկէ, ստանձնելով նաեւ Մանթաշէֆ տան ներկայացուցչութիւնը, զոր կը շարունակէ մինչեւ իր մահը:

Սանտալճեան Չակագիկի մէջ ազգօգուտ գործունեութիւն մը ունեցած է: Եղած է տեղւոյն Օ շ ա կ ա ն վ ա ռ ժ ա ռ ա ն ի հիմնադիրներէն եւ մինչեւ վերջ Հոգաբարձութեան մէջ պաշտօն վարած է: Եկեղեցիի շինութեան համար հանգանակութեան եւ հողի գնման գործերուն մէջ մասնակցութիւն ունեցած է: Ստանձնած է ՀԲԸՄի ներկայացուցիչի պաշտօնը եւայլն:

1917-1918 շրջանին անդամակցած է Գահիրէի Քաղաքական

Ժողովին, որուն նիստերուն կանոնաւորաբար մասնակցած է ամէն շաբաթ, Չակագիկէն Գահիրէ գալով:

Հաւատաւոր անդամը եղած է ՌԱԿին, որուն անդամակցած է ՀՍՌԿի կազմութեան օրերէն: Ստանձնած է կուսակցական պաշտօններ: Հակառակ հիւանդ վիճակին, ներկայ գտնուած է Գահիրէի մէջ տեղի ունեցող ՌԱԿի վեթերաններու հանդէսին:

Կը մահանայ Մարտ 17, 1937ին եւ յուղարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսութեանց կը նախագահէ Առաջնորդ Մամբրէ Եպիսկոպոս, որ կ'արտասանէ դամբանականը: Դագաղը դէպի Մարմինայի գերեզմանատունը կ'առաջնորդեն Էօժէն Բաբազեան, Մերթ Շաւարշ Սեյօնքեան, Լեւոն Կոկանեան, տղթորներ Զէչէճեան, Սողիկ-

Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

Եան Եւ Ամատեան, Պատուելի Խանդամուր, Ս. Խօսք կ'առնեն Է. Բաքազեան յանուն ՌԱԿին Եւ
Եսայեան Եւ Օ. Պօտուրեան: Գերեզմանատան մէջ Պատ. Խանդամուր ՅԲԸՄի կողմէ:

ՕՆԵԻԿ ԶԻՅԹԷ-ՍԱՐԵԱՅ

Սկիւտար, Հոկտեմբեր 26, 1874 – Ժընեւ Նոյեմբեր 7, 1932

Ծնած է Կ. Պոլսոյ Սկիւտար հայաշատ թաղամասին մէջ: Աւագանի անունով Յովհաննէս Արքիտողմեան Ասպետ: Յաճախած է Նախ Գատըգիւղի Արամեան դպրոցը, ապա՝ Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանը:

Ընտրուած է Տրապիզոնէն ազգային երեսփոխան՝ Ազգային Ժողովէն ներս մասնակցութիւն բերելով:

Վարած է զանազան ազգային եւ մշակութային պաշտօններ, ինչպէս՝ Գատըգիւղի «Հայ Ակումբ»ին ատենապետութիւնը:

1909ին կը մտնէ գրական ասպարէզ, «Սուրհանդակ»ին մէջ հրատարակելով «Նշդրակի Հարսանիքներ»ը: Իր բեղուն գրիչին արտադրութիւնները տուած է հետզհետէ Բ. Զէչեանի «Բիւզանդիոն»ին, Ա. Արփիարեանի «Մասիս»ին, Ա. Անտոնեանի եւ Միքայէլ Շամտանճեանի «Ծաղիկ»ներուն, ինչպէս նաեւ՝ «Հայ Գրականութիւն»ին, Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»ին, «Արեւելեան Մամուլ»ին եւ «Շիրակ»ին: Սակայն մնաց մնայուն աշխատակիցը «Բիւզանդիոն»ի:

Նորաժողով, գրաքննադատական յօդուածներ, ուղեւորի նօթեր, «Պոլսական տեսարաններ», «Մելանի բիծեր» եւ այլ առատ նիւթեր տուած է զաղափարակից թերթերուն: Ունի քրոնիկական էջեր, խորհրդածութիւններ, ծանօթ ինչպէս՝ «Մտքի կաթիլներ», «Ճակատագրական տռամաներ», «Պզտիկ պատկերներ», «Գիւղական եւ պոլսական տեսարաններ», «Սիրուած դէմքեր» խորագիրներու տակ:

1919ին կը դառնայ հիմնադիրներէն «Հայ Միտք» շաբաթաթերթին:

Հեղինակ է «Միամիտի մը արկածները» հատորին, 1908ին, բաղկացած 12 դրուագ-նորաժողով, ուր կը նկարագրուի հարուստ հայ երիտասարդի մը զեխ կեանքը եւրոպական քաղաքներու մէջ, անոր բարոյական վերափոխումը ու դարձը հայրենի տուն, հայրենական աւանդութիւններուն: «Թուրք թերօրի օրերէն»: Թարգմանած է Պուրժէի «Փիլիսոփային աշակերտը»: Ծածկանունն օգտագործած է «Զօտափ» եւ «Յովհաննէս Ասպետ»:

1902-3ին ուսումնասիրութեան համար ճամբորդած է զանազան եւրոպական երկիրներ:

Կը ծառայէ Օսմանեան Բանակին:

Կ'անդամակցի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան եւ մաս կը կազմէ անոր անդրանիկ Շրջանային Վարչութեան:

Աքսորի ու տեղահանութեան օրերուն կը դասաւանդէ Գործուի որբանոցէն ներս: Այնուհետեւ Ֆրանսա տեղափոխուելով կը

դառնայ Մարտենյի ազգային վարժարանի տնօրեն:

Կը մահանայ ժընեւի մէջ Նոյեմբեր 7, 1932ին:

Օսնիկ Զիֆթէ-Սարաֆ

ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

Վան, 1886 – Իգդիր, 1918

Նախնական եւ միջնակարգ կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ: Ինքնաշխատութեամբ ձեռք բերած է մտաւոր լայն պաշար եւ ընդհանուր զարգացում: Կատարելապէս կը տիրապետէր թրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներուն:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Վանի մտաւորական երիտասարդութեան մէջ ամենապատուաւոր տեղը կը գրաւէր Վարդան Պապիկեանը, որ կ'աշխատակցէր Նաեւ ռամկավար թերթերուն՝ գրելով լուրջ բովանդակութեամբ յօդուածներ: Ան ի յայտ եկաւ իբր հրապարակագիր մանաւանդ Կովկասի մէջ, երբ Վանի Ռամկավարները վերահրատարակեցին «Վան-Տոսպ» շաբաթաթերթը, (Թիֆլիս, 1915ի աշունէն 1918ի գարունը), որուն գլխաւոր աշխատակիցը եւ խմբագիրներէն մէկը հանդիսացաւ Վարդան:

Ապրիլեան հերոսամարտի օրերուն ան ոգի ի բռին կ'աշխատէր անծուխ վառօդի պատրաստութեան աշխատանոցին մէջ՝ աջակցելով այդ գործին ղեկավար Փրոֆ. Միքայէլ Մինասեանին: Այս ժամանակ պատրաստած էր Նաեւ կռիւներուն ճշգրիտ օրագրութիւնը:

1918ի գարնան երբ Արեւմտեան Հայաստանը թրքական բանակներու ներխուժման սպառնալիքին տակ կ'ապրէր, Երեւանի մէջ կազմուած Նախկին վանեցիներէ բաղկացած Ա. եւ Բ. գումղերը կը մեկնէին Իգդիր: Այս ատենն է ահա, որ Վարդանը Թիֆլիսէն Երեւան կը հասնի եւ իբր հասարակ կամաւոր զինուոր կը մտնէ յիշեալ զօրքերու առաջին շարքերուն մէջ:

1919ի Ապրիլին Իգդիրի մօտիկ, Օրգօֆ գիւղին լեռնաշղթաներուն վրայ տեղի կ'ունենայ հայ-թրքական զօրամասերու ճակատամարտը, որուն զոհ գացին աւելի քան 120 վանեցի երիտասարդ-

ներ, որոնց մէջ Նաեւ Վարդան Պապիկեանը:

Երբ ծանրապէս կը վիրաւորուի եւ հազիւ կրնայ խօսիլ, ընկերներէն կը խնդրէ, որ իր պայուսակը տանին. «Պայուսակիս մէջ օրագրութիւններ եւ յիշատակարաններ կան, տարե՛ք հետերնիդ», կ'ըսէ Վարդան եւ աչքերը ընդ միշտ կը փակէ: Ընդհանուր խուճապին մէջ ընկերները կը մոռնան պայուսակը մարտի վայրը

Վարդանը դեռ երիտասարդ էր, հազիւ 32 տարեկան, կը խոստանար կուսակցական փայլուն ապագայ:

Արարատ Լեռը դիտուած Իգդիրէն

ՍՈՒՐԵՆ ՊԱՐԹԵՆԵԱՆ

Կ. Պոլիս, Դեկտեմբեր, 1876 – Աղեքսանդրիա, Յուլիս 27, 1921

Ոչ ոք մեր մեջ կրցած է իրենին
հաւասար քնարերգական,
դիւցազներգական աւիւնով մը եւ
գրեթէ յոբնագեան երգիծանքի
մը խարանիչ, խարազանիչ
ուժգնութեամբը, կուռքեր
բարձրացնել ու տապալել,
հմայքներ եւ
աւանդալէպեր ստեղծել
ու քանդել,
փառապսակներ հիւսել
եւ բզիք բզիք ընել:
Միքայել Ս.
Կիւրճեան

Սուրեն Պարթեւեան՝
աւագանի անունով Սի-
սակ Պարտիզպանեան,
ծնած է Գատը-Քէօյ (Կ.
Պոլիս) Դեկտեմբեր, 1876ին:
Տեղւոյն Պերպերեան եւ Կեդ-
րոնական վարժարանները
աւարտելէ ետք, պահ մը կ'ըլլայ
օգնական խմբագիր Արշակ Զօպան-
եանի հրատարակած «Ծաղիկ»ին:
1895ին կ'անցնի Փարիզ, յետոյ Մանչեսթըրի
(Անգլիա) մէջ կը հրատարակէ «Վաղուան Ձայնը»
գրական հանդէսը, 1898ին, աշխատակցութեամբ՝
Աղեքսանդր Շաքլեանի, Լ. Սիւսնեանի, Վ.
Թէքեանի, Ա. Զանըմեանի, Ատոմ Եարճանեանի,
Արտաշէս Յարութիւնեանի, Զ. Եսայեանի, Գ.
Ֆնտալեանի: Կը վերադառնայ Փարիզ 1903ին,
ուրկէ կ'անցնի Միացեալ Նահանգներ:

ԽՍԲԱԳԻՐ «ՁԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ»Ի

Հին Հնչակեաններու կրկնակի՝ Զիթճեանի եւ
Միսո Շահէնի եղբայրասպանութիւնը Ամերիկայի

մէջ Վերակազմեալ շրջանակը տակն ու
վրայ ըրած էր: Այս երկու պատուա-
կան հայրենասէրները Ամերիկա-
յէն կուսակցական առաքելու-
թեամբ ուղարկուած էին
Օտեսա եւ Փոթի, ուր անարգ
կերպով սպաննուած էին:
Ընկերներ՝ շատ մօտէն,
ծանօթ էին անոնց ան-
կեղծութեան ու անձնուի-
րութեան, եւ չէին կրնար
հանդուրժել այսպիսի
ոճրագործութիւն մը:
Անոնք ապրեցան սուգի
եւ ողբի տխուր պահեր,
նոյն ատեն՝ ատելութեան
ու վրէժխնդրութեան
ոգին սկսաւ եռալ իրենց
սրտերուն մէջ:

«Ձայն Հայրենեաց»ի
խմբագրատան մէջ կը տիրէր
ցաւագին կսկիծով վրէժխնդրա-
կան մթնոլորտ մը: Սուրեն Պար-
թեւեան յաճախ կը կարողար Զիթճ-
եանի վերջին նամակը մի քանի ընկեր-
ներու, թէ հնչակեան գաղափարակից ընկեր-
ներն էին Շահէնը ահաբեկողները, խորհուրդ
տալով, թէ «Հայ Յեղափոխութիւնը մաքրագոր-
ծումի պէտք ունի, բարձրացումի, խելքի, խոհակա-
նութեան, փորձառութեան եւ մանաւանդ իրակա-
նութեան ճամբուն մէջ մտնելու»: Ահա՛ այսպիսի
մթնոլորտի մը մէջ Պարթեւեան կը մտնէր ազգային
բաղաքական կեանքէն ներս:

Պարթեւեան խորապէս ազդուած այս
բստմնելի եղբայրասպանութենէն՝ անարգանքի
սիւնին կը գամէր հնչակեան գործիչներ՝ Սապահ-
Գիլեանը, Սագունին եւ Արզումանեանը: Պարթեւ-

եանի գրիչը պահ մը կ'անդրադառնար մեր անհոգ ու անտարբեր ժողովուրդին, որ սահմնված ու զզուած յեղափոխական կարծածներու այս եղեմնէն, ապուշ կտրած էր: Սուրեն Պարթեւեան մամուլով ու բեմով կը խօսէր ժողովուրդին՝ իր թմրութենէն արթնցնելու եւ զայն քաղաքացիական պարտականութեան գիտակցութեան հրաւիրելու:

Արդէն կը կազմուի Վերակազմեալներու թելը եւ ամերիկահայ բեմերուն վրայ կը տեսնուին Սուրեն Պարթեւեան, Վահրամ Գրիգորեան, Սարգիս Մալեւեզեան, Սուրեն Սուրենեան, Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկեան, Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան, Մ. Ծերօն եւ ուրիշներ:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԱՐԿԱԾԱԽՆԴԻՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ԴԵՍ

Դաշնակցութիւնը հրապարակ սկսած էր գալ մասնակի ցոյցերով, երբ տակաւին Հայաստանի մէջ կոտորածներու արիւնը ցամբած չէր: Պոլսոյ Հնչակեան ցոյցերը, Սասունի եւ Չէյթունի ապստամբութիւնները եւ Փոքր Ասիոյ մասնակի ցոյցերը ապարդիւն անցած էին, անհաշիւ արիւն թափուած էր՝ կոտորածներով, սակայն ո՛չ եւրոպական դիւանագիտութիւնը փորձ մը ըրած էր վեց հայկական նահանգներու բարեկարգումը իրականացնելու, եւ ո՛չ ալ սուլթանի բազուկը բռնելու՝ որ գէթ դադարեցնէ հայոց կոտորածները:

Անցեալի դառն փորձերը եւ անվիճելի տուեալները անտեսելով՝ ՀՅԴ կազմակերպած էր «Պանք Օթօման»ի ցոյցն ու գրաւումը, իբրեւ յեղափոխական գործ, որուն որպէս հետեւանք տեղի ունեցաւ Կ. Պոլսոյ ահռելի կոտորածը (1896): Խանասորի արշաւանքը, որով կը պարծենար այդ կուսակցութիւնը եւ մինչեւ այսօր ալ տակաւին կը թմբկահարուի այդ, ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ միակ քիւրտի մը սպանութիւնը: Այսպիսի յեղափոխական գործունեութիւններ շատ սուղի նստած էին հայ ժողովուրդին:

Դաշնակցական այս քաղաքականութիւնը բնականաբար ստեղծած էր զօրաւոր պայքար մը Վեր. Հնչակեաններու կողմէ ընդդէմ Դաշնակցութեան, հակազդելու համար անոնց սխալ ուղղու-

թեան եւ լուսաւորելու ժողովուրդը քաղաքական ու յեղափոխական դէպքերու իրականութեամբ: Պայքարը շատ անգամ յախումն ու վիրաւորիչ հանգամանք կը ստանար, եւ երբեմն կռիւներով վերջ կը գտնէր:

Այլեւս Ամերիկայի կուսակցական հրապարակը՝ մամուլի միջոցաւ՝ երկու հակընդդէմ հոսանքներու մէջ կը տարուբերէր, Վերակազմեալներու կողմէ նախապէս Չիթեան, ապա Սուրեն Պարթեւեան «Ձայն Հարեմեաց»ով, իսկ Դաշնակցականներու կողմէ Վռամեան «Հայրենիք»ով:

Վռամեան կը յարձակէր Վերակազմեալներու վրայ ու անտեղի ցեխարծակումներով կը սեւցնէր Արփիար Արփիարեանը, որ խմբագիրն էր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Լոնտոն հրատարակուող «Նոր Կեանք»ին, որովհետեւ Արփիարեան զօրաւոր հակառակորդ մը եղած էր Դաշնակցութեան գործունեութեանց դէմ Պոլսոյ մէջ, ինչպէս նաեւ՝ Ռուսահայ ինքնակոչ յեղափոխական գործիչներուն դէմ, որոնք առանց ճանչնալու թուրքն ու թուրքիան՝ յաւակնութիւնն ունէին առաջնորդելու Տաճկահայ ազատագրութեան դատը, ու այդպէս ալ կը շահագործէին զայն:

Սուրեն Պարթեւեան իրեն յատուկ սուր գրիչով եւ տրամաբանական հատու փաստերով կը պատասխանէ Վռամեանի եւ կը դատապարտէ մասնաւորապէս Դաշնակցութեան այս «սեւացրեք»եան թաքթիքը, անոնց ցուցամոլութիւնն ու միամիտ ժողովուրդին զգացումներուն ու զոհողութեան շահագործումը:

Անշուշտ, այդ օրերուն դիւրին չէր երբեք Պարթեւեանի գործը, երբ մա՛նաւանդ կը մնար յիշատակը Չիթեանի ու Շահենի նահատակութեան: Յաջորդ գոհը կրնար ըլլալ նաեւ ի՛նք...:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼՆԵՐՈՒ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ 1906-ԻՆ

Առ հասարակ Վերակազմեալ բոլոր գործիչները յեղափոխական գործը անկեղծօրէն կը փափաքէին դնել հաստատ կռուանի մը վրայ: Կիլիկիան էր անոնց յոյսը, անոնց իտեալը տեսնելու՝ Կիլիկիոյ մէջ ազատութեան արշալոյսը:

Խանդավառութիւնը կատարեալ էր ամբողջ

շրջանակին մեջ: Գործիչներ կը մեկնէին անծանօթ վայրեր, ուրիշներ՝ գաղտնի պայթուցիկներու պատրաստութեամբ կը զբաղէին: Այսպէս, ընկերներ եռանդով առաջ կը տանէին յեղափոխական շարժումներու գործը:

Կուսակցութեան այս տենդոտ աշխատութեանց օրերուն՝ հեռագիրները յանկարծ ու անակնկալօրէն կը գուժեն Պոլսոյ մէջ ազգային ծանօթ հարուստներէն Աբիկ Էֆ. Ունճեանի սպանութիւնը, Ամերիկայէն գացող Վերակազմեալ Հնչակեանի մը կողմէ: Շարքերը տակն ու վրայ կ'ընէ այս լուրը եւ Վեր. Հնչակեան Ընդհանուր Ժողովին 1902ին, Լոնտոն գումարուած Կեդր. Վարչութեան անդամ Տոքթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան կը լուծարէ Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը եւ ահա՛ կը սկսի Նոր պայքար:

Հոս եւս Սուրէն Պարթեւեան կը մնայ իր բարձրութեան վրայ: Նորընտիր Նահանգային Վարչութիւնը հազիւ 200 տոլար մը ունենալով իր տրամադրութեան տակ, կ'որոշէ հրատարակել «Ազգ»ը, որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Ապրիլ 20, 1907ին, խմբագրութեամբ Սուրէն Պարթեւեանի:

Վերակազմեալներու բաժանման հետեւանքով յառաջ եկած կռիւներն ու վեճերը տակաւին չվերջացած, Յունիս 22, 1907ին Նիւ Եորքի մէջ անակնկալօրէն կը սպաննուի վաճառական Յովհաննէս Ս. Թաւանճեան, որ երկրի յեղափոխական գործին նիւթական օգնութիւն տալ մերժած էր: Ու ասոր կը յաջորդէ Արփիարեանի սպանութիւնը Գահիրէի մէջ Փետրուար 12, 1907ին:

**ՊԱՐԹԵՎԵԱՆ ՀԱԿԱՌԱԿ Է ՕՍՄԱՆԵԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՀԱԿՈՒՄՈՎ ԹՐԶԱՄԵՏ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ**

Յուլիս 11, 1908ին հռչակուեցաւ Թուրքիոյ Սահմանադրութիւնը:

Այս Սահմանադրութեան շնորհիւ թէ՛ Երիտասարդ Թուրքերու եւ թէ՛ հայ յեղափոխականներու առջեւ, բացուեցաւ ազատ մուտք դէպի Կ. Պոլիս եւ ամբողջ Թուրքիա: Արտասահման գտնուող Երիտասարդ Թուրքեր եւ հայ քաղաքական մեծ ու

Ասիկա Պարթեւեան

փոքր գործիչներ լեցուեցան Պոլիս եւ գաւառները:

Դաշնակցականներ, որպէս մասնակիցներ Փարիզի Քոնկրէին, սկսան յայտարարել. «Սահմանադրութիւնը Փարիզի Քոնկրէին ծնունդն է: Մեր շարքերուն շնորհիւ եւ մեր ուժովն էր որ բերինք Օսմանեան Սահմանադրութիւնը», եւայլն: Այսպիսի սնապարծ խօսքերով եւ յայտարարութիւններով սկսան խաբել Պոլսոյ եւ գաւառի հայ ժողովուրդը, որոնք անգիտակից էին կուսակցութեանց արտասահմանի գործունեութեան:

Դաշնակցական գործիչներ յեղափոխութեան անունով բաւականին հարստացած մտած էին Թուրքիա: Այս պատճառ կ'ըլլայ կուսակցական մրցակցութեան մը երկրի մէջ իրենց շարքերը ստուարացնելու միտումով: Կուսակցական այս ազգավնաս մրցակցութիւնը կուսակցականներէն պատուաստուեցաւ պոլսահայ հրապարակագիրներուն ու մտաւորականներուն մէջ: Հայկական

օրկաններ ու բաւական թիւով հրապարակագիրներ գործիք եղան Դաշնակցութեան:

Սուրեն Պարթեւեան անխնայ հարուածեց թրքամիտ քաղաքականութիւնը Դաշնակցութեան եւ անոր սիրալիր յարաբերութիւնը Երիտասարդ Թուրքերու հետ: «Ազգ»ի Զոկտեմբեր 6, 1908ի թիւով գրած իր «Փոսին մէջէն» թղթակցութեամբ յստակօրէն կը նկարագրէ Նոյն շրջանի պոլսահայ մտաւորականներու ու անոնց հետեւած պատեհապաշտ քաղաքականութիւնը ... որ ա՛յնքան յառաջ կ'ընթանայ որ Նոյնիսկ «ամենէն փայլուն ու հմայքոտ ներկայացուցիչներէն մէկը, Գրիգոր Զոհրապ Էֆէնտին, որ զմայլելի ճկունութեամբ մը հաշտուած կ'երեւի դաշնակցական այս բարքերուն հետ, եւ ինք, որ այնքան բուռն կերպով ծիծաղելիին, այլանդակին ու պոռոտին խորշանքն զգալ ենթադրուած էր, այլապէս չի նեղուիր կոր հիմա Ակնունի-Շահրիկեան ամեհի սպայակոյտին մէջը, շուրջը եւ առջեւը: Մեծ կոչումներու պզտիկ անպատեհութիւններն են ասոնք, որոնց վրայ չ'արժէր թերեւս յամենալ...»:

Իթթիհատականներ առաջին օրէն իսկ յայտարարած էին Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերուն. «որեւէ ազգայնական շարժում հակաթրքական նկատուելով, պիտի չհանդուրժեն որեւէ տարրի որ իր գոյութեան մասին անջատ իրաւունքներ ձեռք բերելու հետամտի. անոնք իբրեւ Օսմանեան քաղաքացիներ, հաւասար իրաւունքներ պիտի վայելէն թրքական օրէնքին տակ»:

Այս յայտարարութենէն շատ առաջ հայեր արդէն ծանօթ էին Երիտասարդ Թուրքերու վրէժխնդիր ու նենգամիտ քաղաքականութեան: Սուրեն Պարթեւեան հրատարակած էր իր ցնցող թղթակցութիւնը Փարիզէն: Ան տեսակցեր էր Ահմետ Բիգայի հետ Սեպտեմբեր 14, 1908ին, Օսմանեան Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Զումիթէին կեդրոնավայրը, Փարիզ: Նոյն տեսակցութիւնը լոյս կը տեսնէ «Բիւզանդիոն»ի Զոկտեմբեր 21ի թիւով:

Ռամկավար ղեկավարներ Վահան Թեքեան եւ Միհրան Տամատեան Եգիպտոսէն, ինչպէս նաեւ՝ Սուրեն Պարթեւեան, Լեւոն Փափագեան, Յակոբ Օղասափեան եւ ուրիշներ Ամերիկայէն՝ ապագայի

մեծ յոյսերով խանդավառուած մեկնած էին Կ. Պոլիս: Զակառակ դաշնակցականներու ցուցամուրթեան, ռամկավարներ կ'աշխատին գինովցած ժողովուրդը առաջնորդել խոհականութեան, զգուշութեան եւ լռախոհութեան:

Պարթեւեան այդ շրջանին Կ. Պոլսոյ մէջ կ'աշխատակցի «Բիւզանդիոն»ին, «Շիրակ»ին, «Արեւելեան Մամուլ»ին եւ «Ժամանակ»ին՝ առաջնորդող յօդուածներով, ուղեւորի նօթերով եւ նորավեպերով:

Պանտրմա-Պալլքէսերէն ազգային երեսփոխան ընտրուած է, բայց հազիւ քանի մը ժողովի ներկայ եղած՝ անցած է Իզմիր, ուր սկսած է խմբագրել «Դաշինք» օրաթերթը, որուն արտօնատերն էր Մատթէոս Մամուրեանի որդին:

ԴԵՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ – ԱՏԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐԸ

Սուրեն Պարթեւեան Ահմետ Բիգայի հետ իր պատմական տեսակցութենէն յետոյ կ'անցնի Եգիպտոս եւ անկէ ալ Պոլիս: Ատանայի ջարդէն յետոյ կը մեկնի Կիլիկիա, տեղւոյն վրայ տեսնելու եւ զգալու համար բոլոր այն արիւնտ արհաւիրքները, որոնք Երիտասարդ Թուրքերու տնօրինութեամբ կրկին ի գործ դրուած էին անզէն հայերու վրայ: Զայ զոհերուն, որբերուն ու որբեւայրիներուն մեռած ու կենդանի ահաւոր մարտիրոսութիւնները տեսնելով կը գրէ իր «Կիլիկեան Արհաւիրք» անուն գեղեցիկ գործը, որ ջարդին ահեղ ու սրտակեղեք մանրամասունքը կը պատկերէ: Ատանայէն, ամիսներ ամբողջ, աշխատակցած է հայ մամուլին, յանձնելով իր փնտռուած գործերը:

Յետոյ կ'անցնի Եգիպտոս, ուր շրջան մը կը զբաղի գրական աշխատութեամբ: Պարթեւեան ներշնչող ու ներշնչուող մը եղած է: Պոլսոյ իր գրչեղբայրները սգաց, Մեծ Եղեռնը եղերեղեց, եւ ջղուտ ու պատկերալից իր ոճով՝ յօդուածներ տեղացուց արտասահմանի իր ազգակիցներուն հայրենասիրական հուրը բորբոքելու համար:

Պարթեւեան կը դառնայ Եգիպտահայ ազգային շարժումի՝ «Ազգային Միութիւն»ի դրօշակակիրներէն: Որպէս քարտուղար Ազգային Միութեան, 1917էն 1918՝ տարի մը անդուլ կը լծուի

ծանրատաղտուկ աշխատանքի, առանց լքելու գրչի իր պարապումները:

Եգիպտահայ ազգային կեանքի այս փողերապետը պատկառելի իր ծախն ալ թրթռացուցած է ամպիոններու վրայէն, Հայ Դատին եւ Հայ Գութին շուրջ դեգերելով շարունակ: Կովկասի կամաւորական շարժումի օրերուն, իր մէկ ատենախօսութիւնը 3000 սթերլինի նպաստ մը ապահովեց իսկոյն այս կոչին ունկնդիր ներկաներէն նուիրուած:

1919ի Հոկտեմբերի սկիզբը Պոլիս գալուն՝ բանախօսեց կրկին, այժմեութիւն ունեցող հարցերու մասին:

ՄԱՅՅՈՒՆ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑԸ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻՆ

Պարթեւեան իր գրիչով մնաց մնայուն ներկայութիւն մը Հնչակեան ու ապա՝ Վերակազմեալ Հնչակեան մամուլին մէջ: Բացի Մանչեսթըրի մէջ իր հրատարակած «Վաղուան Ձայնը»-էն, ան աշխատակցեցաւ Լոնտոնի Արփիարեան-Բաշալեանի կողմէ հրատարակուած «Նոր Կեանք»-ին, եւ Ամերիկայի մէջ իր խմբագրած «Ձայն Հայրենեաց»-ին, «Ազգ»-ին, Իզմիրի «Դաշինք»-ին: Աշխատակցած է նաեւ՝ Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»-ին, 1910ին, Իզմիրէն:

Հրապարակախօսական գործերուն մէջ արծարծեր է ազգային-ազատագրական շարժումին եւ կուսակցական պայքարներու հարցերը: Հնչակեան իրապաշտ դպրոցին կանուխէն կու գայ յարելու Պարթեւեան, որ գրական սահմանէն անդին անցնելով, կը մասնակցի քաղաքական դաւերուն, նսեմացնելով երբեմն իր գրչի փայլը, այլոց հետ: Սակայն ամերիկահայ գրական կեանքէն ներս, տաղանդաւոր գրագետն ու պերճաբարբառ արձակագիրը՝ Պարթեւեան, «Ազգ»-ի էջերու մէջ գրական տաք շունչ մը ծաւալած է:

Գործածած է Տերտունի, Ս. Պարթեւ գրական ծածկանունները:

ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Հայրենասիրական խանդավառ խառնուածքի տէր՝ գրական արտադրութեան մէջ իր նորավեպերը ազգային ու յեղափոխական դիւցազնութիւններուն շուրջ ըլլալով, գրասէր ընթերցողներէ կը լափուէին:

Հրատարակուած ունի «Քայքայում» եւ «Հայուհի»-ն, որոնք պատերազմի ընթացքին արտադրած էր: «Արիւնտ Մատեան»ը փունջ մըն է պատմութիւններու, «Ձայնը հնչեց»ը՝ ժամանակակից ազգային կեանքի թոհուրոհէն քաղուած վէպ: Ունի

«Ձայն Հայրենեաց»-ի եւ «Ազգ»-ի աշխատակիցներ: Կանգնած՝ Կարապետ Մալխասեան եւ Յակոբ Խոհարարեան: Նստած՝ Չաւեն Պայքարեան, Սուրեն Պարթեւեան եւ Պետ. Գաբրիէլեան:

Նաեւ «Անմահ բոցը»՝ տեղահանութեան սոսկում-ներովը հիւստւած տռամը, շարքը հինգ անիծեալ տարիներու «Եգիպտահայ տարեցոյց»ին, «Անապատի յուշարձան»ը երկհատոր գրական հաւաքածոն եւ «Արարա»ն՝ նուիրուած հայ հերոսամարտին մէջ առիւծաբար գուպարող հայորդիներու փառապանծ յիշատակին: Դժբախտաբար կեանքի նիւթական եւ դառն պայմաններու ներքեւ ճնշուած՝ չկրցաւ աւելի խոշոր ու բեղմնաւոր աշխատութիւններ հրապարակ դնել: Մտադիր էր, օրինակի համար, լոյս ընծայելու Իզմիր գտնուած օրերուն՝ «Չմիւռնահայ տարեցոյց» մը:

Վահան Թէքէեանի հետ գործակցաբար թատերախաղի վերածած Է Արփիարեանի յայտնի «Կարմիր Ժամուց» նորավեպը:

ՄԱՅԸ

Դժխեմ պարագաներու տակ էր որ կնքեց իր մահկանացուն, Աղեքսանդրիոյ մէջ, Յուլիս 27, 1921ին: Յուլարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիին մէջ, ուր ներկայ էին մտաւորականներ, գաղափարի ընկերներ եւ սգակիր ժողովուրդ:

Յետ եկեղեցական արարողութեան, եկեղեցւոյ գաւիթին մէջ, յուզիչ եւ ներհուն դամբանական մը խօսած էր Միհրան Տամատեան, որ իր կարգին վերլուծած էր հանգուցեալին գրագիտական, հրապարակագրական եւ հռետորական մեծատաղանդ եւ փայլուն արուեստը եւ ներկայացուցած Պարթեւեանը իբր մարդ եւ հանրային գործիչ: Մարմինը ամփոփուեցաւ ազգային գերեզմանատունը:

Նախ քան մահանալը նորէն Ամերիկա կը փափաքէր գալ, այդ նպատակով ալ իր վերջին նամակը գրած էր Պոստոն Ս. Մալեմեզեանին, որուն մտերմական տողերուն մէջ՝ անվերապահօրէն յայտնած էր իր դառն կացութիւնը եւ ազգային ներկայ պետքերուն ու պահանջներուն մասին

գոյացուցած իր համոզումները:

Սուրբ Պարթեւեան իբրեւ հանրային քաղաքական գործիչ, ամերիկահայ գաղութի պատմութեան մէջ թողուց անմոռանալի յիշատակ մը, իր խանդոտ եւ կեանքոտ գործունէութիւնները հաստատուած էին անկեղծութեան, խոր հաւատքի եւ զոհողութեանց վրայ:

Ունեցաւ անկաշառ ու կորովի նկարագիր մը իր բոլոր դժբախտութեանց մէջ: Իր ամենամեծ առաքինութիւնը նիւթապաշտ հակումներէ խորշիլն էր: Այն բոլոր զոհողութիւնները զորս ըրաւ եւ այն չարքաշ կեանքը զոր ապրեցաւ, ապացոյց են թէ նիւթական ակնկալութիւն եւ կամ վարձատրութիւն չակնկալեց եւ չստացաւ:

Անտարակոյս Պարթեւեան «թրքահայոց Աւետիս Ահարոնեանն է, առանց չափազանցութեան» ինչպէս օրին պիտի գրէր Թեոդիկ: Մե՛ղբ որ արտասահմանի մէջ իր բոլորած կեանքին մէջ՝ միտքն ու եռանդը դրած էր մասնաւորաբար, ի սպաս իր պատկանած Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ յարակից պառակտումներու եւ վեճերու: Իր գրականութիւնը ապահովաբար շատ քան տուժած է անոնց պատճառով. այսուհանդերձ Պարթեւեան չլքեց գրչի կեանքը, հրատարակելով «Աղետի վաղորդայնին» գլխաւոր խորագրին տակ շարք մը նորավեպեր:

Արշակ Զօպանեան Պարթեւեանի մահուան առթիւ կը գրէր. «Կը յիշեմ իր պատանութեան օրերը, ուր իր մատաղ հոգւոյն մէջ տեսած եմ ծիլն ու օրէ օր աճիլը գրականութեան համար ամենէն երկիւղած եւ ամենէն խանդավառ տարփանքներէն մէկուն զոր գիտեմ, կը յիշեմ այն բազմաթիւ գեղեցիկ էջերը, ուժգին ու խոր զգացմամբ լեցուն, արտայայտութեան կենսալից պերճութեամբ հմայիչ, որոնցմով ճոխացուց մեր նոր մատենագրութիւնը եւ մեր նոր լեզուն, եւ կ'ողբամ իր կանխահաս անհետացումը»:

ԼՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Արաբկիր, 1872 – ԳաՀիրե, Մարտ 6, 1928

«Վազրի աչքեր ունի»
Նուպար Փաշա

ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԻԲՐ ՅՆՉԱԿԵԱՆ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՉԷՅԹՈՒՆԻ
ԱՊՍԱՍՄԲՈՒԹԵԱՆ

Աւագանի անունով Աւետիս Գմգմեան ծնած է Արաբկիր 1872ին: Աւարտած է տեղւոյն ազգային վարժարանի շրջանը:

90ականներուն, Մուսա Լերան հայերը բոլորովին մեկուսացած կեանք մը ունէին եւ անծանօթ էին Կիլիկիոյ մնացեալ մասերու հայութեան: Աղասին կ'անցնի Աստիոք եւ ապա՝ Ալեքսանտրէթ եւ Սուէտիա կազմակերպելու ազատագրական շարժումը: Մուսա Տաղի եւ այլ շրջաններու մէջ ան կը սկսի լուրջ աշխատանք տանիլ կազմակերպելով բարոյականական առաջին խումբը, որ կը ստանայ, հետզհետէ, Յնչակեան իր դիմագիծը: Դուրսէն կը հասնին Նաեւ կամաւորներ եւ կ'աշխուժացնեն խումբին խանդավառութիւնը. Ամերիկայէն կու գան խարբերոցի Նագաշեան, իսկ Արաբկիրէն՝ Եղիշէ եւ Ապահ:

1895ին, իբրեւ Յնչակեան, Ապահ կը մեկնի Կիլիկիա եւ Աղասիի հետ կը կազմակերպէ Չէթունի ապստամբութիւնը 1896ի Յունուարին: Այդ թուականէն ասդին՝ ծանօթ է ան Ապահ անունով: Հաստատենք որ Չէթունի ապստամբութեան նախօրեակին Յնչակեան Կուսակցութիւնը շրջանի ամենէն լուրջ եւ ազդեցիկ կազմակերպութիւնն էր: Յնչակեանները ունէին 40 տասնապետ, 8 հարիւրապետ, 4 գործիչ եւ 7 անդամէ կազմուած վարչութիւն:

Չէթունէն Հաճըն կը դրկուի Ապահ, ապահովելու համար Հաճընի օժանդակութիւնը ապստամբութեան գործին համար: Այս ընդհանուր ոգեւորութեան մէջ տարօրինակ կրաւորական դիրք մը բռնած էր Հաճընը: Նոյնիսկ խումբ մը երիտա-

սարդներ, որ պատրաստուած էին կամաւոր երթալու եւ ռումբեր ալշինած էին Ապահի գլխաւորութեամբ, վերջին վայրկեանին ետ կը կենան իրենց մտադրութենէն, որովհետեւ տեղւոյն աղաները արգելք կը հանդիսանան եւ կը հրաժարին եւ սպառնալիքներ կը կարդան:

Այդ օրերուն Չէթունի թուրք զօրքերուն հրամանատար Իֆֆէթ պէյ կը ձեռնարկէ Չէթունի զօրանցին շուրջ խրամներ փորելու: Տեղացիք հրամանատարին ներկայանալով անոր պատճառը կ'ուզեն հասկնալ եւ երբ ան չի պատասխաներ, զէթունցիք սպառնալից ցոյցերով կը հեռանան:

1895 Յուլիսին թուրք կառավարութիւնը կը

ձեռնարկէ Չէթուն գտնուող հնչակեանները հետապնդելու: Տեղացիները բացարձակապէս կը մերժեն հնչակեաններու յանձնումը:

Ամեն անակնկալ դիմագրաւելու եւ ապագայ պատասխանատուութենէն զերծ մնալու համար, Չէթունի շարժումին ղեկավարները կ'որոշեն վերջին անգամ ժողովի նստիլ Ալապաշի Չազըր Տերէ կոչուած տեղը: Ներկայ կ'ըլլան Բարթողիմէոս վարդապետ՝ 40 մարտիկներով, արեգցի Խաչեր Քեհեան՝ 30 հոգիով... ընդամենը 100 հոգի: Նաեւ՝ Ապահ, Աղասի, Մլեհ, Մխո Շահէն, Զրաչեայ:

Անոնք ըլլալով գէթունցիներ, պարտութեան կը մատնեն Էտիեմ փաշայի պաշարող բանակը. թուրք կառավարութեան համար վարկաբեկիչ կ'ըլլայ զօրանոցին անկումը: 1896 Յունուար 11ին, Զալեպի եւրոպական հիւպատոսներ կը հասնին Չէթուն ու անոնց միջամտութեամբ կռիւները կը դադրին. Չէթուն կը տիրանայ ժամանակաւոր ինքնավարութեան՝ հաշտութեան պայմաններ կնքելով: Չոհ կ'երթան 150 գէթունցիներ: Եւրոպական դիւանագետներու հետ հանդիպման կը մասնակցի նաեւ Ապահը: Ապստամբութեան վարիչները, հիւպատոսներու երաշխաւորութեամբ, Նոյն տարուան Փետրուարին կը հեռանան երկրէն:

Արդարեւ, Ապահ դեռ շատ երիտասարդ, ուրիշ քանի մը ընկերներու հետ գրած եղաւ հայ յեղափոխութեան ամենէն շքեղ եւ պատուաբեր էջը: Անշուշտ երբ կ'ըսենք քանի մը ընկերներու հետ միասին, չենք մոռնար Չէթունի հայութիւնը իր վարիչներով, որ գլխաւոր հերոսն է 1896ի սխրագործութեան եւ որուն աւանդական քաջութեան եւ ըմբոստ ոգիին վրայ յենելով է որ Զնչակեան Կուսակցութիւնը հոն կը դրկեր քանի մը հաւատաւոր տղաք՝ զայն վերստին թուրք բռնապետութեան դէմ ոտքի հանելու եւ բողոքի դրօշակը անոր ձեռքով քաղաքակիրթ Եւրոպայի աչքին ծածանեցնելու համար:

Եւ Նազարբեկի կեդրոնին իրենց հայթայթած խեղճուկ միջոցներովն է՝ որ 1896ին Աղասին եւ Ապահը, Մլեհը կրցան գործը կատարել. գո՛րծ մը, որ իր ատենին մեծագոյն նպաստը կը բերեր տասնութ տարիէ ի վեր քնացող 6 լոյ յօդուածով

բանաձեւուած հայութեան դատին՝ ցոյց տալով անոր արդարութեան անմոռաց պահանջքն ու ռազմական կորովը:

Այն իրողութիւնը թէ քաջ Չէթունցիք մինչեւ այսօր յարգանքով կը յիշեն այդ մի քանի երիտասարդները, բաւական է հաստատելու համար թէ անոնք, հակառակ իրենց անփորձութեան, եղած են կացութեան համապատասխան մարդիկ, որոնք գացած էին, այդ ճակատագրական վայրկեանին, հայ ազգին ընդհանուր կամքը շաղկապելու գէթունցիներուն ազատ ապրելու կամքին:

Նոյն այդ գէթունցիներու եւ իր իսկ ընկերներուն վկայութեամբն է՝ որ արձանագրուած մնաց թէ ի՞նչ եղած է Ապահի դերը քառամսեայ կռիւներու շրջանին: Յանդուզն եւ խորագետ միանգամայն՝ ան յաջորդն է Աղասիին եւ մեծ է իր բաժինը բոլոր որոշումներուն, ինչպէս նաեւ անոնց գործադրութեանը մէջ:

Համաձայնութենէն վերջ, Ապահ իր ընկերներուն հետ նաւ կը դրուի Մերսինէն եւ Մարսել ցամաք ելլելէն ետք կը մեկնի Լոնտոն, ուր կը գտնուէր Ալետիս Նազարբեկեանի գլխաւորած ՄԴՀԿ կեդրոնը: Ապա կ'անցնի Փարիզ եւ ի վերջոյ՝ 1898ի վերջերը Եգիպտոս:

ՄԴՀԿ ՆԵՐՔԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ

ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆՁԱՏՈՒՄ

Իր հիմնադրութեան թուականէն՝ 1887էն մինչեւ Չէթունի յաղթական հերոսամարտը՝ 1898, Զնչակեան Կուսակցութիւնը կատարած է իր յեղափոխական գործը Թուրքիայէն ներս:

Նազարբեկի միջազգային սոցիալիզմի գաղափարախօսութեան դէմ էին Պոլսոյ հնչակեան մտաւորականները: Ապահ այդ ընդդիմադիրներու խումբին մաս կը կազմէր եւ աւելի ուշ Զնչակեան Կուսակցութեան երկփեղկման դերակատարներէն մին դարձաւ:

Զնչակեան հիմնադիր թեւը առաւելաբար արեւելահայեր էին. երկրացի ու պոլսեցի հնչակեան գաղափարի ընկերները համոզուած էին որ Եգիպտոսի մէջ խմորուող այդ շարժումը իրենց դէմ, կը մշակուէր Եգիպտոս հաստատուած եւ բարձր

դիրքերու հասած Նուպար, Ապրօ, Եաղուպ, Արթին փաշաներ, Աղաթօն պէյ, որոնք ոչ միայն դրամատեր եւ կալուածատեր էին, այլեւ սերտ յարաբերութիւն կը պահէին միջազգային համանման դասակարգերուն եւ պետական բարձր իշխանութիւններուն հետ: Անոնք շատ մօտէն հետաքրքրուելով՝ լաւատեղեակ էին Յնչակեան գործունեութեան բոլոր մանրամասնութեանց՝ իրենց հարազատ տեղեկատուներու միջոցաւ: Ըստ դասական արեւելահայ հնչակեան գործիչներուն ալ այդ հայ ազդեցիկ դասակարգին համար խռպոտ ծայներ էին «ինքնավար Հայաստան» եւ մանաւանդ «սոցիալիզմ» խօսքերը: Ատոնք «ներմուծուած էին ռուսահայ ինտելիգենցիայի կողմէն, իբր ռուսական դաշոյն՝ Օսմանեան կայսրութեան կուրծքին ուղղուած»...:

Հնչակեան Կուսակցութեան մէջ երեւցած այս գերագրգիռ եւ ճակատագրական կացութեան պատճառով՝ ամէն կողմերէն եկած պատգամաւորներ կը հաւաքուին Լոնտոն, 1899 Յունուար ամիսէն: Այս ժողովին կը մասնակցին «ընդդիմադիր ճակատէն»՝ Արփիար Արփիարեան, Միհրան Տամատեան, Միհրան Սվազը, Լեւոն Մկրտիչեան, Աղասի, Ապահ եւ ուրիշներ: Իսկ կեդրոնէն՝ Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեան, Ռուբէն Խանազատ, Ռուբէն Պերպերեան, Սագունի, Արամ Գրիգորեան...:

Նախապատրաստական ժողովներու պահէն իսկ յստակ էր հականազարբէկեաններու դիրքը ռուսահայ Հնչակեան Կեդրոնին դէմ: Իրենք մեծամասնութիւն ըլլալով, առանց Նազարբէկի որոշում կու տան այսպէս. «...Նկատելով որ սոցիալիզմը աւելորդ եւ վնասակար է հայոց դատին համար, ժողովը որոշում է՝ դադրեցնել այդ գործունեութիւնը եւ պատրաստուիլ ընդհանուր ապստամբութեան»:

Կեդրոնական Նոր վարչութիւնը կը կազմուի հետեւեալ անձերէն. Միհրան Տամատեան, Միհրան Սվազը, Արփիար Արփիարեան, Լեւոն Մկրտիչեան եւ Սուրէն Սուրենեան:

Այս կերպով՝ տաճկահայ հնչակեաններ կը բաժնուին Նազարբէկեանի կեդրոնէն: Չէթունի ապստամբութեան հերոսները՝ Աղասի, Ապահ, Հրաչեայ, Միսօ Շահէն, Մլեհ... Եւս կը բաժնուին:

Հնչակեան Բ. Պատգամաւորական ժողովը գումարուած Լոնտոնի մէջ Հոկտեմբեր 1901ին վճռական որոշումներ կ'առնէ Արփիարեանի, Տամատեանի եւ ասոնց գործակից՝ Ապահի եւ Աղասիի դէմ, հեռացնելով զանոնք հնչակեան շարքերէն: Ապահ այսպիսով կը հեռանայ աւանդական Հնչակեան Կուսակցութեան անդամակցութենէն:

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ ՄԸ ՍԿՍԻ ԳԱՅԻՐԷԻ ՄԷՋ

Ապահ Փարիզի մէջ կը ծանօթանայ Պողոս Նուպարի եւ անոր յանձնարարութեամբ կը հաստատուի Եգիպտոս:

Այստեղ, երիտասարդ տակաւին, երկրաչափ գծագրիչի պաշտօնով կը մտնէ Պետական Երկաթուղային Ընկերութեան վարչութեան մէջ, ուր կը գործէ քսանեւութ տարիներ: Կ'ամուսնանայ Օր. Մարան Եագուպեանի հետ եւ հայր կ'ըլլայ 8 զաւակներու, որոնց 4ը մանչ եւ 4ը աղջիկ, որոնցմէ

ազգանուէր ծառայութեամբ ծանօթ է Մասիսը (Պետրոսեան):

Գահիրէի մէջ՝ Ապահի համար կեանքի նոր շրջան մը կը սկսի: Ո՛չ յուսախաբութեան դառնութիւնով կը համակուի, եւ ոչ ալ իր հերոսական համբաւը կ'ուզէ շահագործել: Լուռ ու մունջ աշխատանքով կը հոգայ իր հետզհետէ բազմացող ընտանիքին պէտքերը: Տարիներու ընթացքին, մէկը որ զինք կը տեսնէ այդ դիրքին մէջ, իբրեւ ընտանիքի հայր, պիտի կարծէր թէ նախկին եռանդը իր մէջ ի սպառ մարած է այլեւս: Այդպէս չէր սակայն:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ ԶԻՄԱԴԻՐՆԵՐԷՆ Յ.Ս.Ռ.ԿՈՒՍԱԿՏՈՒԹԵԱՆ

Ապահ, որ հնչակեան պառակտումներէն վերջ երկար ժամանակ կուսակցական կեանքէն հեռու ապրած էր, կ'անդամագրուի իր հին ընկերներէն ոմանց նման ԶՍՌԿին: Զակառակ բազմանդամ ընտանիքի պարտադրութեանց, Ապահ ամբողջութեամբ չի լքեր ազգային պարտականութիւնները: Հնչակեան Կուսակցութենէն հրաժարելով կը յարի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան 1908ին, իբր անոր հիմնադիր անդամներէն, անոր մէջ գտնելով իր ազգային իտեալներու իրագործման խաղաղ միջոցը, ինչ որ արգելք մը չէ որ, այդ կուսակցութեան մէջ հաւաքուած իր հին եւ նոր ուրիշ ընկերներուն նման, ի հարկին ան նորէն արկածալից կեանքի մէջ մտնէ, մա՛նաւանդ կուսակցութիւններու միութենէն ետք, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ճամբով:

1906ին անմիջապէս յարած է Զ.Բ.Ը. Միութեան: Մի՛շտ պահած է իր բարի յարաբերութիւնները Միութեան հիմնադիր նախագահին՝ Պօղոս Նուպարի եւ Կեդրոնական Վարչական Ժողովի անդամներուն հետ: Անդամակցած է Գալուստեան վարժարանի հոգաբարձութեան:

Երբ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը կը ծագի, Ապահ առաջիններէն է իր բոլորանուէր մասնակցութիւնը տրամադրելու յօգուտ Կիլիկիոյ ազատագրութեան ծրագրուած ձեռնարկի մը, որուն իրագործման անձնապէս աշխատելէ զատ՝

ուրիշ կարեւոր աջակցութիւններ ալ կ'ապահովէ իր հաւատքին ուժովը: Ձեռնարկը դժբախտաբար կը ձախողի՝ իր եւ ամէն հայու կամքէն անկախ:

Կը յիշուին 1918 եւ 1921ին իր կատարած մարդասիրական եւ զինուորական առաքելութիւնները Աթապայի եւ Կիլիկիոյ մէջ:

1918ին, Ազգային Միութեան կողմէ լիազօր-պատուիրակի պաշտօնով կը մեկնի Աթապա, ուր կ'ազատէ եւ Եգիպտոս կը փոխադրէ 500 տարագիրներ:

1921ին՝ ՌԱԿ Եգիպտոսի Շրջանային վարչութեան կողմէ կը դրկուի Կիլիկիա, ինքնապաշտպանութեան գործին նուիրուելու համար: Չինեալ խումբով մը կ'անցնի Ատանայէն Տօրթ-Եօյ, չափազանց վտանգուած ճամբէ մը, որուն վրայ քիչ յետոյ պիտի սպաննուէր տարաբախտ իր գաղափարի ընկերը Մարտիրոս Ոսկեան՝ Միհրան Տամատեանի գործակիցներէն, բանաստեղծ-մարտիկ մը: Ֆրանսացիներու կողմէ Կիլիկիոյ անփառունակ պարպումէն վերջ, Ապահ կը վերադառնայ Եգիպտոս, լծուելու համար ազգային-կուսակցական գործունեութեանց: Կ'ունենայ քարոզչական ելոյթներ Եգիպտահայութեան մօտ ջատագովելով նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանը մի՛շտ կրկնելով. «Հաւաքուինք մեր հայրենի հողին վրայ. հո՛ն է մեր փրկութիւնը»:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ Է

Ապահ 1918ին «Հայ Արծիւներու բոյնը» անունով 140 էջոց հատոր մը հրատարակած է, նուիրուած Չեյթունի 1895ի դէպքերուն: Գրքոյկին մէջ ան կը գրէ. «Խիղճի պարտք կը զգամ այս գրքոյկներուն զուտ հասոյթը յատկացնել՝ չըսեմ ապրեցնելու՝ այլ գէթ զանոնք (իմա՝ թշուառ ու լքեալ վերապրողները) մխիթարելու համար, որպէսզի արտասահմանի պարտաճանաչ հայութիւնը կարենայ առատաձեռն ժեսթով մը արդարացնել իր վրայ դրուած յոյսերը»:

ՄԱՅԸ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՐՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին անգամ 1924ին՝ Ապահ կը զգայ նշանները այն անողոք հիւանդութեան (քաղցկեղ),

որ զինք պիտի ընկճեր: Այդ տարին՝ ժընեւի մէջ կ'ենթարկուի վիրահատական գործողութեան մը: 1927ի ամրան ընտանեօք կը մեկնի Երուսաղէմ, ուր համաձայն իր ուխտին, Յորդանանի մէջ մկրտել կու տայ իր բոլոր զաւակները՝ բացի անդրանիկ զաւակէն:

Վերադարձին, հիւանդութիւնը կրկին կը յայտնուի: Յունական հիւանդանոցին մէջ վիրաբուժական նոր գործողութիւն մը կը կրէ, ուրկէ յետոյ քանի մը ամիս եւս իր տան մէջ խնամուելէ ետք՝ հոգին կ'աւանդէ Մարտ 6, 1928ի կէսօրին:

Մարտ 7ին տեղի կ'ունենայ Ապահի յուղարկաւորութիւնը մեծ շուքով, Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մայր եկեղեցիին մէջ, ուր ներկայ էին պաշտօնական մարմիններու, կուսակցութեանց, ԶԲԸՄի եւ այլ կազմակերպութիւններու կողմէ ղրկուած ներկայացուցիչներ: Թաղման արարողութեան կը նախագահէր Եգիպտոսի Զայոց Առաջնորդ Թորգոմ Արք. Գուշակեան շրջապատուած քահանայ հայրերով: Ան կը խօսի դամբանականը ներկայացնելով Ապահ մարդը եւ ազգային ծառայութեան նուիրուած գործիչը:

Դագաղակիր կառքին առջեւէն կը քալէին ծոպակիրները՝ Տոքթ. Ա. Տէր Մարգարեան, Լեւոն Կոկանեան, Միքայէլ Նաթանեան, Վեր. Զ. Խանդամուր...:

Մարմինը կը յանձնուի Մարմինայի հայոց գերեզմանատունը, ուր կը հանգչին աճիւնները գաղափարի քաջ մեր մարտիկներուն՝ Արփիար Արփիարեանի, Երուանդ Օտեանի, Ռուբէն Զեր-

եանի, Արմենակ Եկարեանի, Կունծիկ աբեղայի: Յանուն ՌԱԿի խօսք կ'առնէ Վահան Թէքեան տալով հանգուցեային եզակի նուիրական գործին պատկերը: Իսկ յանուն Չէթունի Զայրենակցական Միութեան իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ ուրիշ գաղափարի ընկեր մը՝ Օննիկ Մահտեսեան:

Ակեքը 19-րդ դարու աւարտին

ԱՌԱՔԵԼ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Կ. Պոլիս, 1886 - Աթէնք, Դեկտեմբեր 4, 1967

Պետրոսեան ծնած է Կ. Պոլիս 1886ին, Պետրոս Պետրոսեանի յարկին տակ: Հայրը ծանօթ առեւտրական մը եղած էր այդ օրերուն: Կը յաճախէ ծննդավայրին Պերպերեան վարժարանը, ուր կը տիրապետէ օտար լեզուներու եւ գրականութեան: Պատերազմի տարիներուն, որպէս թարգման կը ծառայէ Օսմանեան բանակին: Երիտասարդ տարիքէն կը յարի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան:

Եղեռնէն անմիջապէս ետք, ազգային կեանքին առաջնորդութիւն տուող կազմակերպութիւններու թէ ղեկավարութեան համար, աշխատանքի դաշտը կեդրոնացած էր Յունաստանի վրայ: 1915-1918 թուականներուն, տեղահանութեան պատճառով Յունաստան ապաստան գտած մեր ժողովուրդին վրայ կ'աւելնային նաեւ Չմիւռնիոյ դէպքերու բերումով եկած գաղթականները: Հայ որբերով լեցուն որբանոցներէն Գորֆուն կը մնար խորհրդանիշը այդ սարսափի օրերու համայնապատկերին: Վահան Թեքեան որպէս քննիչ այցելութիւն կու տար ու հայ քնարերգութեան նուիրուած իր լաւագոյն բանաստեղծութիւնները հոն է որ կը ստեղծագործէր: Յունաստանի մէջ կային նոյնպէս Սիրա կղզիի որբանոցը, որուն տնօրէնն էր Կարապետ Խանիկեանը, եւ Կրոնթոսի որբանոցը, որուն տնօրէնուիին ամերիկացի բարեկամուիի մըն էր, օգնական ունենալով Տիկին Սուլթան Խանիկեանը:

Տխուր էր պատկերը: Յունաստան եւ յունահայ գաղութը պատրաստ չէին այս մեծ ողբերգութեան: Չկային կառոյցներ ու մանաւանդ՝ ազգային դէմքեր տէ՛ր կանգնելու համար այս կացութեան:

Գոյութիւն ունեցող եզակի դէմքերէն էր Առաքել Պետրոսեանը: Ռամկավար Ազատական համագումներով ան դարձաւ այն անձը, որ ամբողջ վեց տարի տուաւ ազգային ու կուսակցական առաջնորդութիւն յունահայ գաղութին: Յոգնիլ չգիտցող մեր ղեկավար ընկերը ամէն ժամանակ ներկայ էր

ե՛ւ իր միջոցներով, ե՛ւ ժամանակով ու տաղանդով:

Մասնակցած էր 1920ի Պոլսոյ մէջ կատարուող այն բանակցութիւններուն, որոնք կը միտէին առաջնորդելու Հայ Սահմանադրական եւ Վերակազմեալ Կուսակցութիւնները դէպի միութիւն: Հոն ալ աւելի մօտէն կը ծանօթանայ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հիմնադիրներուն:

Կը սկսի կուսակցական աշխատանքի: Յաճախ այցելութիւն կու տար Սելանիկ, ուր կը հիմնէ ՌԱԿի ակումբ մը Տոքթ. Յովհաննէս Ասլանեանի գործակցութեամբ:

Կուսակցական կեդրոնը փոխադրուած էր

Աթենք եւ Տոքթ. Էնֆիեճեաններու, Յովհաննէս Պօղոսեաններու, Զրաչ Երուանդներու ան դարձաւ մեծապէս օգտակար: Գիտենք թէ Նիւթական ինչ անձուկ պայմաններու տակ էր որ մեր կեդրոնը հոն կը գտնուէր: Զկային Նիւթական բաւարար միջոցներ, չունէինք խոյսիսկ հաւաքավայր ու պանդոկին մէջ, ուր իջեւանած էին մեր Կեդրոնի անդամները, կը գումարուէին այդ ժողովները:

Կեդրոնը փոխադրուած էր Յունաստան փաստօրէն այն պատճառով որ ամենէն աւելի կարիքաւոր գաղթականները հոն ապաստան գտած էին: Մօտ էր Պոլիսին, Միջին Արեւելքի մեր գաղութներուն ու Զայաստանին յատկապէս:

Առաքել Պետրոսեան Նաւային իր աշխատանքային գրասենեակը փոխադրած էր Փիրեայի Նաւամատոյցին մօտ, եւ իր ձեռներեց ու ճարպիկ գործունէութեամբ ալ յաջող ընթացքի մը մէջ էր դրած: Իր յաջողութեան Նպաստած էին Նաեւ հայ գաղթականներու ժամանումն ու մեկնումը Մերձաւոր Արեւելքի երկիրներէն դէպի Ֆրանսա եւ Զիւսիսային ու Զարաւային Ամերիկաները: Ան շահի ակնկալութեամբ չէր որ միայն Նախաձեռնած էր իր այս հաստատութեան: Դարձած էր օրինութիւն մը այդ օրերուն բոլոր անոնց համար, որոնք յունարէն լեզուն չէին գիտեր: Յունաստանի պայմաններուն անտեղեակ մեր գաղթականներուն համար եզակի բարիք մըն էր ան: Նուիրական գործ մըն էր մեր ընկերոջ կատարածը՝ վիզայի, տոմսակի եւ այլ հարկային դժուարութիւնները դիւրացնող: Նիւթական անձկութեան մատնուած հայրենակիցներուն ծառայելու ոգին էր մանաւա՛նդ շեշտուած իր մօտ:

1920ական թուականներուն Աթենք եւ Փիրեա ընդհանրապէս, իրենց արուարձաններով, ընդարձակ գաղթակայան մը դարձած էին, ինչպէս էին Սեյֆիի վրանաքաղաքն ու Պուրճ Զամուտը Լիբանանի համար, իսկ Սուրիոյ համար՝ Նոր Գիւղը: 1922ին Իզմիրէն հասած էին Նոր գաղթականներ, ոտաբոսիկ ու կիսամերկ վիճակի մէջ, աղետէն մագապուրծ փրկուելով:

Ու այս բոլորին Պետրոսեան օգտակար կ'ըլլար, անոնց օրինական փաստաթուղթերը դասաւորելու աշխատանքին մէջ: Նոյն աշխատանքը

Նաեւ կը տանէր յունական կղզիներու մէջ բնակութիւն հաստատած հայ բնակչութեան համար: Բոլոր անոնց համար, որոնք երթալիք հասցէ մը չունէին, ան դարձած էր Ներգաղթողին եւ արտագաղթի պատրաստուող հայուն համար ապահով հայրենակից մը:

Այդ օրերուն, փրկարար յոյս մը ծագեցաւ երբ Դանիէլ Շահվերտեան Փարիզէն անցաւ Աթենք: Աթենքի Զայ Օգնութեան Կոմիտէն (ՅՕԿ), որուն ատենապետն էր ընկեր Տոքթ. Էնֆիեճեան, անմիջապէս ձեռնարկեց դէպի Զայաստան մեկնող առաջին կարաւանին: Շոգենաւերու ապահովութիւնը Փիրեայէն թէ Սելանիկէն դէպի Պաթում վստահուեցաւ Առաքել Պետրոսեանին: Ան մնայուն կապի մէջ մտաւ յունական կառավարութեան հետ Ներգաղթի այս հարցերով: Գտաւ Նիւթական միջոցներ եւ շատ Նպաստաւոր գիտերով 1924-1925 թուականներուն անձամբ սկսաւ ճամբայ դնել հայրենակից գաղթականները դէպի Սովետական Զայաստան: Միւս կողմէ, Սելանիկէն եւ հիւսիսային Մակեդոնեայէն Ներգաղթողներու առաջնորդ հանդիսացած էր մեր ղեկավար ընկերներէն Յակոբ Փորթուգալեան, որ հասակ առած էր ծանօթ ամերիկեան առաջնորդներէն Տոքթ. Գալուստ Ասլանեանի հսկողութեան ներքոյ:

Գաղթականութեան առաջին տարիներուն Յունաստանի մեր շրջանակը ունէր Սելանիկի «Նոր Ալիք» թերթը, որ կը հրատարակէին Գառնիկ Նաւասարդեան, Պտուղեան եւ Փրոքֆ. Յակոբ Ալոճեան: Աթենք Նոյնպէս ունէր «Վերածնունդ» թերթը խմբագրութեամբ ընկեր Յարութիւն Դարբինեանի, որուն կը գործակցէր հնչակեան ղեկավարներէն Արամ Կեօքճեանը, որու հօրեղբօր որդին էր եղած ՌԱԿի առաջնորդող դէմքերէն ընկեր Վահրամ Կեօքճեան՝ մահացած Նիւ Եորք: Պատմութեան համար արձանագրենք որ, աւելի ուշ, Ա. Կեօքճեան ամբաստանուեցաւ որպէս համայնավար գործակալ Գերմանիոյ գրաւման շրջանին, երբ Նացիներուն հետ սերտ գործակցութիւն ունէր Դաշնակցական ղեկավար Արամ Կայծակ: Բարեբախտաբար Նոյեմբեր 29, 1946ին յունական զինուորական կառավարութիւնը, Արամ Կայծակի բացակայութեան

կը դատէ ԶՅԴ-ն եւ զինքը որպէս գործակալներ թշնամի հիթլերական Գերմանիոյ: Ամիսներ ետք, Մակեդոնիոյ քաղաքի մը անտառին մէջ կը գտնուի Արամ Կայծակի դիակը:

ՌԱԿի համար անհրաժեշտութիւն դարձած էր ունենալ իր ծայնը՝ իր թերթը:

1925 թուականի սկիզբը իրականացաւ այդ նախաձեռնութիւնը եւ սկսաւ հրատարակուիլ կուսակցական պաշտօնաթերթը՝ «Արարատ» օրաթերթը, խմբագրութեամբ Յովհաննէս Պօղոսեանի: Առաքել Պետրոսեան, լա՛ւ ճանչնալով Յունաստանի տեղական պայմանները, խնդրեց Կեդրոնական Վարչութենէն որ վարչական պատասխանատուութիւնը յանձնուէր իրեն: Դժբախտաբար, մերժուեցաւ եւ Կեդրոնը չընդառաջեց իր առաջարկին: Ան մեծապէս թեւ ցաւեցաւ, սակայն երբե՛ք իր յարաբերութիւնը չխզեց կուսակցական գերագոյն մարմնի անդամներուն հետ: Գործնական մարդ էր եւ ուներ շուկայի փորձառութիւն եւ հոտառութիւն: Թերթ խմբագրելը տարբեր արժանիք մըն էր, թերթ մը հրատարակելը՝ տարբեր փորձառութիւն: Զինգ ամիս հրատարակուելէ ետք «Արարատ» դադրեցաւ լոյս տեսնել:

Մի՛շտ ալ, սակայն, Աթենքի մէջ կուսակցութիւնը օրկան մը ունենալու ծրագիր կը մշակէր: Անոր անհրաժեշտութիւնը շեշտակի կը դառնար մանաւանդ եկեղեցական տաճնապի բերումով, երբ ԶՅԴ լոյս կ'ընծայէր իր թերթը:

1957ին Լիբանանով սկիզբ առած էր եկեղեցական տաճնապը եւ տարածուած գաղթաշխարհէն ներս ու հասած էր նաեւ Յունաստան: Ընկեր Առաքել Պետրոսեան թերթ ունենալու ծրագիրը այս անգամ իր ուսերուն վրայ առած էր եւ նոյն տարին իսկ կը սկսէր հրատարակել «Երկիր» շաբաթաթերթը, որուն նիւթական ծանր բեռը յանձն առած էր Աթենքի մեր ընկերներէն Սարգիս Խաչատուրեանը: «Երկիր» թերթին պետական արտօնատիրութիւնը Առաքել Պետրոսեանինն էր, իսկ խմբագրութիւնը վստահուած էր Շախալենդեանին եւ Տոքթ. Վահրամ Մարտիկեանին: Սելանիկէն կ'աշխատակցէր Յովհաննէս Պլէճեան, իսկ Աթենքէն՝ Զայկ Զաքիկեան:

Պայմաններու բերումով այս թերթին վիճակուեցաւ ըլլալ պայթարի դրօշակակիրը Էջմիածնասեր թեմի ջատագովներուն, ընդդէմ Յունաստանի հայ գաղութը երկփեղկող հատուածականութեան: «Երկիր» շաբաթաթերթը Պետրոսեանի ճիգերուն կը պարտի իր գոյատեւումը: Ան տաս տարիներ ամբողջ եղած էր շաբաթաթերթի արտօնատէրն ու խմբագիրը: Յիշենք նաեւ որ «Երկիր» թերթին հետ ընկեր Պետրոսեանի հետ գործակցեցան Տոքթ. Միսասեան եւ Ե. Սափրիչեան: Դժբախտաբար, Յունաստանի ներքին քաղաքական կացութեան որպէս հետեւանք թերթը հանդիպեցաւ ընդհատումի 1967ի ամբան: Ինչպէս ծանօթ է, Յուրտ Պատերազմի տիպուր անդրա-

դարձը կը կրծեր ոչ միայն Միջին Արեւելքի երկիրներու մէջ ապրող հայրենասէր եւ Սովետական Ռայաստանը հարազատ հայրենիք նկատող մեր կազմակերպութիւններու ղեկավարներն ու անոնց հետեւորդները, այլեւ՝ Եւրոպայի ու Ամերիկաներու մեր կազմակերպութիւնները, որոնց մէջ մաւանա՛նդ՝ ՌԱԿը, ՍԴԿԿը եւ ԶԲԸՄը:

Ու եկեղեցական տաճնապի հետեւանքով ալ երբ գրաւուեցան Աթէնքի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Եկեղեցին եւ Յունաստանի տարածքին վրայ եղող այլ եկեղեցիներ, Աթէնքի հայրենասէր ճակատը բացաւ իր եկեղեցին՝ Փերեսթերիի Ս. Աստուածածինը:

«Յախումն եւ յանդուգն էր բնաւորութեամբ: Ինչ որ իր մէջ կը յատկանշուէր համոզումի խորութիւնը եւ կարգապահութեան ոգին էր», ինչպէս կը վկայակոչէ Յովհաննէս Պօղոսեան երբ ամփոփ մը կը գրէր ընկեր Առաքել Պետրոսեանի մասին: Իր ազգանուէր բոլոր նախաձեռնութիւններուն ալ ան կ'ունենար Նո՛յն համոզումով գործը յաջողցնելու եւ հետամուտ ըլլալու առաքինութիւնը:

Աշխոյժ գործունեութիւն մը ցուցաբերեց «Արարատ» երիտասարդական եւ մշակութային միութեան ակումբէն ներս Փիրեայի Գոգինիա թաղամասին (այժմ Նիքէա) մէջ, ուր հաստատուած էին Կիլիկիայէն գաղթած մեր հայրենակիցները: «Արարատ» հիմնուեցաւ Նոյեմբեր 11, 1947ին, իսկ յաջորդ տարի՝ 1948ի Ապրիլին վաւերացուեցաւ: Նշենք որ Սարգիս Խաչատուրեան կապի մէջ մտնելով Աթէնքի օրուան ռամկավար ղեկավար ընկերներու, ինչպէս՝ Սարգիս Տէր Յակոբեանի հետ, ներկայացուցած էր «Արարատ»ի ծրագիրը, մա՛նաւանդ որ 1947ին, ներգաղթէն վերջ Զնչակեան Կուսակցութեան ղեկավարները ներգաղթած էին Ռայաստան եւ ազգային դաշտը պիտի մնար միայն Դաշնակցութեան հսկողութեան տակ: Զառասու՛նէ աւելի երիտասարդներ այդ օրերուն եկան ու միացան մեր միութեան: «Արարատ»ի ներկայ հողամասը ՌԱԿի սեփականութեան կը տրուի ընկեր Սարգիս Խաչատուրեանի կողմէ, որ հետագային կը դառնայ ԶԲԸՄի եւ «Արարատ»ի կեդրոնատեղին եւ սրահը կը կոչուի «Անանիա եւ

Վարդուհի Խաչատուրեան» անունով՝ բարերարութեամբ Գրիգոր Խաչատուրեանի, ի յիշատակ իր ծնողաց:

Պետրոսեան ծառայած էր Յունաստանի բանակին որպէս սպայ եւ Չմիւռնիոյ աղետին առթիւ ցուցաբերած իր մարդասիրական ծառայութիւններուն որպէս վարձատրութիւն արժանացած էր պետութեան կողմէ մասնաւոր շքանշանի:

Բացի կուսակցական իր բեղուն գործունեութենէն, լայն մասնակցութիւն ունեցաւ նաեւ Յունաստանի գաղութի ազգային եկեղեցական վարչութեան մէջ եւ Զայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութենէն ներս: Նախաձեռնողներէն է եղած նաեւ ԶԲԸՄ «Գալիաքեան» ամենօրեայ վարժարանին, որ իր դռները բաց կը պահէ, մինչեւ այսօր, շնորհիւ յունահայ կրթանուէր մեր ազգայիններուն:

Ա. Պետրոսեան մասնակցեցաւ Զամաշխարհային Զայկական Խորհուրդի (World Armenian Congress) համագումարին, որ գումարուեցաւ 1947ի Մայիսի սկիզբը, Նիւ Եորքի Ուալտորֆ Աթորիա պանդոկին մէջ: Ասիկա հայրենասէր ճակատին համագումարն էր, որուն կը մասնակցէին բոլոր այն կազմակերպութիւնները, որոնք Սովետական Ռայաստանը կը նկատէին մեր հայրենիքը եւ ազգային պետականութիւնը: Զայկական մեր հանրապետութեան համար իրենց բարոյական ու նիւթական բոլոր միջոցները 1920էն ի վեր, տասնամեակներ ամբողջ ի սպաս դրած կազմակերպութիւններու հաւաքն էր այս, եկած 13 երկիրներէ: Ի միջի այլոց այս ժողովին կը մասնակցէին նաեւ Ամերիկայէն մեր պատուական ղեկավար ընկերները՝ Տոթթ. Յովհաննէս Ծովիկեան, Տիգրան Պոյաճեան, Անդրանիկ Անդրեասեան եւ ուրիշներ: ՌԱԿը այս համագումարը կազմակերպող կուսակցութիւններէն եղաւ եւ կը ներկայանար որպէս «Արմինիըն Նեշընըլ Գաւուսըլ օֆ Ամերիքա» անունով:

Պետրոսեան համագումարին ներկայացուց իր պատրաստած համառօտ տեղեկագիրը յունահայ գաղութին մասին, 1870-1947 տարիներուն, ինչպէս նաեւ՝ նիւթական պատկերը, որ այդ օրերուն

մեր անշարժ կալուածներու արժեքը կը գնահատուէր 17,400 անգլիական ոսկի: Յունաստանի առաջնորդը ա՛յդ թուականին Կարապետ Արք. Մազումեան սրբազանն էր եղած:

Նիւ Եորք իր այցելութեան շրջանին, ան շփումներ կը հաստատէ օրուան ղեկավարութեան, ինչպէս՝ Ամերիկայի Զայոց Առաջնորդ Տիրան Եպս. Ներսիսեանի, ԶԲԸՄի նախագահ Արշակ Գարակեօզեանի եւ ուրիշներու հետ: Կ'ունենայ տեսակցութիւններ ամերիկահայ մամուլին՝ «Պայքար» օրաթերթին եւ «Լրաբեր»ի հետ ու կը ներկայացնէ իրաւ պատկերը յունահայ գաղութին:

Համաշխարհային Զայկական Խորհուրդը, որուն տիրական ոյժը կը հանդիսանար ՌԱԿը, ՄԱԿին կը ներկայացնէ Յուշագիր մը հողային պահանջատիրութեան խնդիրով: Այս դեռ Բ. Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին, երբ այսօր մարդիկ բարձրաձայն կ'արձագանգեն իրենց կատարած ամենաչնչին գործերուն մասին...: Միացեալ Նահանգներու ծերակուտականներ Ըրվինկ Այվըս՝ Նիւ Եորքէն, Գլոտ Փիփըր՝ Ֆլորիտայէն, Էտուին ճոհնսըն՝ Գոլորատոյէն, Ալեքսանտր Սմիչ՝ Նիւ ճըրզիէն եւ շատ մը գոնկրեսմէներ տէր կ'ըլլային այս ներկայացուած Յուշագրին:

Ան կը վերադառնայ Աթէնք լիցքաւորուած:

Կ'ըլլայ ատենապետը 1946-1947 տարիներու Յունաստանի Ներգաղթի կոմիտէին: Այդ տարի-

ներուն, Առաքել Պետրոսեան կը կազմակերպէ 20,000 հայերու ներգաղթը դէպի Սովետական Զայաստան: Զայրենադարձութեան հայրենանուէր իր այս մեծ աշխատանքը ինքնին կը բաւէր ղեկավարի մը համար բնորոշելու անոր խոր հայրենասիրութիւնը եւ մնայուն գործը՝ որ կատարած ըլլար Զայաստանի համար: Այս արդէն հատոր մը լեցնող իր նիւթերով պիտի կարենար արժեւորել Առաքել Պետրոսեանի ազգային կեանքը:

Ըսենք Նաեւ որ Պետրոսեան պահած է մնայուն նամակագրութիւն մեր կուսակցութեան երախտաւորներուն հետ՝ Եգիպտոսէն Լիբանան, Ամերիկայէն Ֆրանսա: Այդ անուններէն յիշենք Միացեալ Նահանգներէն՝ Զրաչ Երուանդ, Արմենակ Նազար, Լիբանանէն՝ Մեթր Զրաչեայ Սեդրակեան, Գերսամ Ահարոնեան, Համբարձում Գումրուեան, Եգիպտոսէն՝ Դոկտ. Նուպար Պերպերեան: Ու դեռ ... ընկեր Սիսակ Քաջիկեանի հետ 1955ին երբ ան կը գտնուէր Թրիփոլի (Լիպիա), ուր կը կարդանք թէ կ'ապրէին այդ օրերուն 60- 70 հայեր:

1955ին կը հիւրասիրէ երեք շաբաթով Յունաստան այցելութեան եկած Աղեքսանդրիոյ ԶՄԸՄ-Նուպար ակումբի խումբը, որ երիտասարդական բաժինն էր ՌԱԿի: Ըսենք որ այդ օրերուն Եգիպտոսի մեր շրջանակը կը մնար ամենէն կազմակերպուած ու աշխոյժ շրջանակներէն մին:

Կը մասնակցի ՌԱԿի գերագոյն ժողովին՝ Ժ.

Պատգամաւորական ժողովին, Յոկտեմբեր 1957ին, Լիբանան: Արդէն եկեղեցական տագնապի տաք օրերն էին եւ ժողովը այդ ուղղութեամբ ալ իր որոշումները կ'առնէր հակաթոռ հռչակելով Անթիլիասը եւ հրաւիրելով սփիւռքահայութիւնը մնալու հաւատարիմ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

Աւելի ուշ կը հրատարակուի «Նոր Աշխարհ» շաբաթաթերթը արտօնատիրութեամբ Առաքել Պետրոսեանի: Իր մահէն վերջ արտօնատիրութիւնը կը ստանձնէ իր տղան՝ Պետրոսը, որուն մահէն ետք յաջորդաբար արտօնատեր կը դառնան փաստաբան Ս. Ֆեսճեան եւ Ներկայիս՝ ընկեր Յակոբ Ֆեսճեանը: Թերթի երկարամեայ խմբագիրն էր եղած Չաւէն Գրիգորեան: Այժմ թերթի տնօրէնն է Սարգիս Խաչատուրեան:

Ընկեր Առաքել Պետրոսեան եղաւ հիմնադիրներէն ՀՄԸՄ-ի, որու վարչութեան ան ատենապետեց երկար տարիներ իրեն գործակից ունենալով ատենադպիր ընկեր Սեդրակ Նիկողոսեան:

Հակառակ շաբաթախտէ տառապելուն, ան տակաւին աշխոյժ էր: Վերջին անգամ եկած էր Փարիզ 1967ին, լոնտոնաբնակ աղջկան այցելութեան եւ տեսնուած՝ Ֆրանսայի մեր ընկերներուն հետ: Առաքել Պետրոսեան կը մահանայ Դեկտեմբեր 4, 1967ին, ինքնաշարժի արկածի հետեւանքով: Յուղարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Դեկտեմբեր 6ին Փերեսթերիի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ: Ներկայ կը գտնուի յունահայ գաղութի Էջմիածնական հատուածը իր բոլոր մարմիններով ու պատասխանատուներով:

Թաղմանական արարողութեան հոգեհանգստեան պաշտօն կը կատարեն Հայ Կաթողիկէ համայնքի հովիւ Խանճեան վարդապետ, Հայ Աւետարանական համայնքիէն վեր. Գրիգոր Տէմիրճեան: Դամբանականներ կը խօսին յանուն ՌԱԿին՝ Սիսակ Զաքիկեան, Էջմիածնական թեմի՝ Պրն. Ս. Ֆեսճեան, Սելանիկի Էջմիածնական համայնքի եւ ՀԲԸՄի՝ Պրն. Յ. Վարժապետեան, «Արարատ» Միութեան՝ Հայկ Զաքիկեան: Ցաւակ-

ցական գիրեր կու գան ՌԱԿի աշխարհատարած բոլոր շրջաններէն թէ զանազան ընկերներէն:

Յունահայ գաղութին հայրիկը կոչուելու արժանի առաջնորդ մը եղած էր ան, որ ճիշդ ատենին գիտցաւ հասնիլ ճիշդ կերպով իր ժողովուրդին եւ կուսակցութեան: Մեծ է դերը անոր այդ գաղութէն ներս եւ քսաներորդ դարու յունահայ կեանքի տարեգրութեան մէջ ամենէն յիշուած անունը մնալու է անկասկած:

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ԻՐ ՄԱՍԻՆ

Յովհաննէս Պօղոսեան. «Յախումն եւ յանդուգն էր բնաւորութեամբ, ինչ որ իր մէջ կը յատկանշէր համոզումի խորութիւնը եւ կարգապահական ոգին»:

Սիսակ Զաքիկեան. «Իր տարիքին խոտոր համեմատող սիրտն ու միտքը՝ անտեսելով ամեն յոգնութիւն ու դժուարութիւն, մղած են զինք հրատարակելու «Երկիր» շաբաթաթերթը Աթենքի մէջ, օրկանը՝ ՌԱԿի, որուն թէ՛ արտօնատեր եւ թէ ալ խմբագիրն էր եղած տասը տարի»:

Առաքել Պետրոսեանի կորուստով կ'անհետանայ կուսակցական նախաձեռնութեամբ ազգային ծառայութեան նուիրուած վեթերան մը, որուն հետ կապուած կը մնան յունահայ կեանքին մեծ նախաձեռնութիւնները:

Որքան կը գրենք մեր անցեալի արժանաւոր ղեկավարներուն մասին, որոնք հայրենիքի սիրով նուիրուեցան կուսակցանուէր ծառայութեան, այնքա՞ն անելի կը հաստատենք մեր համոզումը, որ անոնց աճիւնները փոխադրելու ենք հայրենիք՝ հիմնելով ՌԱԿի դամբարանը, որպէսզի այնուհետեւ ընդմիշտ հանգիստ ննջեն հայրենի հողին վրայ հոգիները Փորթուգալեանի Մարսիլիա, Թէքէեանի, Տամատեանի, Բաբազեանի Գահիրէ, Չօպանեանի, Դարբինեանի Փարիզ, Հրաչ Երուանդի, Ծովիկեանի, Ա. Նազարի, Անդրեասեանի, Բարունակ Թովմասեանի Միացեալ Նահանգներ, Գերսամ Ահարոնեանի, Հրաչեայ Սեդրակեանի Պէյրութ:

ԵՒԻՐՆԵԳԻ ՊԵՆԵՆՆ

Էտիրնէ (Ատրիանապոլիս), 1889 – Արաբ-Քունար, 1944

Ծնունդով Էտիրնէցի (Ատրիանապոլիս – եւրոպական Թուրքիա)՝ 1889ին ծնած: 1913ին կը հաստատուի Այնթապ ամուսնասնալով այնթապցիի հետ եւ այնուհետեւ ամբողջ գիտակցական կեանք մը՝ 30 տարիներ, այնթապցիներու հետ կը գործակցի: Հօրը կանխահաս մահով չորս տարեկանին որբացած, տառապանքի մէջ թրծուած ու ինքնաշխատութեամբ դիրքի մը հասած տիպար հայ մըն էր:

Նախակրթութիւնը կը ստանայ Էտիրնէի Ազգային վարժարանին մէջ, ապա մեծ մօր պաշտպանութեամբ կը մտնէ պետական վարժարան (Սուլթանիէ) իբրեւ գիշերօթիկի սան, աւելի վերջ յաճախելով Նաեւ Կ. Պոլսոյ Երկրագործական վարժարանը եւ հետեւելով Իրաւաբանական դասարանի քանի մը դասերուն:

Եղած է օգնական հաշուէքննիչ Էտիրնէի մէջ, ապա Նախադատ Ատեանի անդամ՝ Օրթագիւղ, աւելի վերջ՝ Ընդհանուր Դատախազ Պաղչէի (Ամանոս), ուրկէ փոխադրուած է Այնթապ, Նոյն պաշտօններով: Պէնլեան չէ տեղահանուած, վայելած ըլլալով վստահութիւնն ու յարգանքը Նոյն իսկ թուրք պաշտօնատարներու:

Պէնլեան հիմնադիրներէն է Այնթապի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան ակումբին, 1919ի սկիզբը, խումբ մը հաւատաւոր ռամկավարներու հետ, ինչպէս Յակոբճան Եադուպեան, Տիգրան Խրլոբեան, Նազարէթ Ֆըստըզճեան եւ ուրիշ ընկերներ:

Անգլիացիներու գրաւման շրջանին կ'ըլլայ ատենադպիր Առաջին Ազգային Միութեան:

Գոյամարտի տարին կը մասնակցի զանազան յանձնաժողովներու, ինչպէս Նաեւ՝ Դատական Մարմնի: Այնթապի պարպումէն վերջ, եղաւ Հալէպ եկողներէն, ուր հաստատեց «Արարա» տպարանը: 1927ին կ'ըլլայ արտօսատէրը «Եփրատ» թերթին, որ կը տպուէր իր տպարանին մէջ եւ որ աւելի ուշ՝

1930ին, պիտի դառնար պաշտօնաթերթը Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Սուրիոյ շրջանակին: Ան գործակցեցաւ կուսակցութեան պատասխանատուներէն Տոքթ. Խաչիկ Պօղոսեանի հետ, որ պիտի նշանակուէր թերթին պատասխանատու տնօրէնը: Պատուակալ խմբագիրի պաշտօնին կու գայ Նազարէթ Ֆըստըզճեան: Սկիզբի տարիներուն Եղիազար Պէնլեան թերթը հրատարակած է իբրեւ իր սեփականութիւնը, պահելով հանդերձ ՌԱԿի գաղափարական ուղեգիծը: Պէյրութի մէջ ալ Նոյնն էր պարագան «Ազդակ» օրաթերթին, որուն սեփականութիւնը երկար ատեն կը պահէր Հայկ Պալեանը, մինչեւ որ

աւելի ուշ այդ թերթը դարձաւ օրկանը ՀՅԴ Լիբանանի Կեդրոնական Կոմիտէին: «Եփրատ»ի հիմնադրութեան մէջ դեր ունեցան Նազարեթ Ֆըստըզճեան, Գարեգին Ա. Զինյ. Պողարեան, Գրիգոր Պողարեան, Վեր. Ահարոն Շիրաճեան, քժշկապետ Ասատուր Ալթունեան, Տոքթ. Խաչիկ Պօղոսեան, Տոքթ. Յովհաննէս Հրեշտակեան, Լեւոն Թամզարեան, Արմէն Մազլումեան՝ «Պարոն», Կարապետ Ապաճեան, Գուրգէն Համալեան եւ ուրիշներ:

Հալէպ հաստատուելէ վերջ կ'ամուսնանայ մօտ քսան տարուան ուսուցչական ու տեսչական պաշտօնավարութեամբ ծանօթ Հրանոյշ Թահթաճեանի հետ եւ կը բախտաւորուի մէկ մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներով:

Պէնլեան անդամ էր Հալէպի Այնթապի Հայրենակցական Միութեան, ինչպէս նաեւ՝ Ա. Ա.

Միութեան Խորհրդական Մարմնին, որպէս քարտուղար ու հաշուապահ: Եղաւ մէկը անոնցմէ՝ որ 1924ին Հալէպի մէջ հիմնեցին Այնթապի Կրթասիրաց Միութիւնը, մանչերու եւ աղջկանց յատուկ զոյգ նախակրթարանով: Եղիազար Պէնլեան սիւներէն եղաւ այդ միութեան եւ մինչեւ մահուան տարին՝ անդամ անոր Հոգաբարձական կամ Խնամակալական մարմիններուն:

Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի տարիներուն երբ թուղթը տարապայման սղեցաւ եւ տպարանական գործերը դադրեցան, Պէնլեան Պետական Պարէնաւորման Մարմնոյն պաշտօնեայ արձանագրուեցաւ: Ղրկուեցաւ Արաբ-Բունար աւանը, ուր, երբ հակակշռողի իր պարտականութիւնը կը կատարէր, դէպի ետ շարժումի մէջ գտնուող բեռնատար ինքնաշարժի մը տակ ճգմուած՝ կը մահանայ 1944ին:

ՄԵՐՈՎԻՔ ԳԵՐՊԻՆԵՆ

Կ. Պոլիս, 1867 – ԳաՀիրէ

Ծնած է Կ. Պոլիս, 1867ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանը եւ ապա Միլքիէ մտնելով շրջանաւարտ եղած է 1887ին:

Երկու տարի (1887-89) աշխատած է Պետական Խորհուրդի օրէնսդրական ճիւղին մէջ եւ յետոյ հաշուակալ կարգուած՝ նորահաստատ Երկրագործական Դրամատան, որուն ընդհանուր տնօրէնն էր Միքայէլ Փորթուգալեան ծանօթ ելեւմտագետը գաւառի իր մասնաճիւղերուն համար պաշտօնեայ պատրաստելու նպատակով դասարան մը հաստատած ըլլալով. Պերպերեան անոր ուսուցչութիւնը վարած է: Եղած է նաեւ այցելու ուսուցիչ (1892-1900) Կեդրոնական վարժարանի տոմարակալութեան եւ վաճառականական գիտելիքներու սիւսթին:

1900ին հեռացած է Կ. Պոլսէն, քննիչ կարգուած ըլլալով Երկրագործական Դրամատան գաւառային մասնաճիւղերուն եւ ութ տարի այդ պաշտօնը վարելէ վերջ, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ (1908) Դրամատան Կեդրոնական Վարչութեան մէջ գործառնութեանց դիւանի փոխ-տնօրէն կը կարգուի, եւ տարի մը վերջ՝ Մալիէի (Ելեւմտական նախարարութիւն) ընդհանուր հաշուակալութեան փոխ տնօրէնի պաշտօնին կը կոչուի եւ մինչեւ 1915 կը մնայ այդ պաշտօնին մէջ:

1915-1918 տարիներուն կ'անդամակցի

բարձրաստիճան պաշտօնատարներէ եւ Եւրոպացի խորհրդականներէ կազմուած Ելեւմտական Բարեկարգութեանց Յանձնաժողովին եւ 1918ին Պերլին կը դրկուի Ելեւմտական նախարարութեան ներքին կազմը ուսումնասիրելու պաշտօնով եւ վերադարձին կը կոչուի համարակալութեան ընդհանուր տնօրէնի պաշտօնին:

1919ին կրկին կ'անդամակցի Ելեւմտական Բարեկարգութեանց Յանձնաժողովին եւ 1921ին պաշտօնէ կը դադրի յիշեալ Յանձնաժողովին ջնջումով:

Շուտով անդամ կ'ընտրուի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Զառաքական Ժողովին եւ Պատրիարքարանի հակակշռի ընդհանուր տնօրէն կարգուելով, կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1922 Յոկտեմբեր 10ը, մեծ ծառայութիւն մատուցանելով Պատրիարքարանի Ելեւմտական բարեկարգութեան գործին մէջ:

Զանի մը ամիս վերջ կը հեռանայ Կ. Պոլսէն եւ Գահիրէ գալով կը կոչուի ՀԲԸՄի հաշուական տնօրէն եւ ընդհանուր քննիչ. կրկնակ պաշտօններ, զորս կը վարէ երկար տարիներ:

Մաս կը կազմէ նաեւ Եգիպտոսի Առաջնորդարանի զանազան ժողովներուն որպէս ներկայացուցիչ ՌԱԿի ընտրական ցանկերուն:

Անդամ է եղած Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան եւ գործօն դեր կատարած Կ. Պոլիս, մասնակցելով վարչական ժողովներուն:

Հալեպի հին պողոտաներէն մին

ՏՈՒԹ. ԽԱՅԻԿ ՊՕԴՈՍԵԱՆ

Կերմիր գիւղ (Կեսարիա) Սեպտեմբեր 15, 1875 – Հալէպ, Մարտ 21, 1955

*Երազները կը նկատեմ ուղեղի մէջ մթերուած
մեր եւ մեր նախահայրերու յիշատակները, որոնք
թաղուած կը մնան միշտ եւ մերթ ընդ մերթ երբ
հոգեկան դրութեան վանողական եւ
գրաքննութեան ուժերը թուլնան, այն ատեն այդ
յիշատակները գիտակցութեան սեմէն դուրս
կ'ելնեն...*

Տոքթ. Խաչիկ Պօղոսեան

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Խաչատուր ծնած է Կեսարիոյ Կերմիր գիւղին մէջ, 1875 Սեպտեմբեր 15ին. երեք քոյրերէ վերջ մանչ զաւակի մը աշխարհ գալը շատ ուրախացնելով ծնողքը: Նախահայրերը գաղթած են 1590ին, Կիլիկիոյ Ֆըրնուզ գիւղաքաղաքէն, Լուսինեան հարստութեան կործանումէն բաւական ժամանակ վերջ: Հայրը ծանօթ է եղած Գըրմըզը Պօղոսեան Կարապետ անուամբ. ան ժամանակին համեմատ քիչ թէ շատ ուսում առած եւ պետական պաշտօններ ստանձնած է: 1884ին զբաղած է թէ՛ կէս փաստաբանութեամբ ու թէ՛ ալ կէս դատական պաշտօնագիրեր լեցնելով ու գրելով:

Հայրը ուսումնասէր մարդ ըլլալուն, 1887ին Խաչիկը Կ. Պոլսէն գիւղ բերել կու տայ դպրոց դնելու համար: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ գիւղի Մեսրոպեան կրթարանին մէջ, որ ատենին նկատուած է Կեսարիոյ Աթէնքը: 1887ին Կ. Պոլիս ղրկուելով կը յաճախէ Ղալաթիոյ Նախակրթարանը, ուրկէ կ'անցնի 1889ին Կեդրոնական Վարժարան, այն օրերուն երբ Պոլսոյ Եղեռնադատ Ատենան անոնք տեղի կ'ունենար հռչակաւոր աւագակ Մուսա Պէյի Կիլիզգարի առեւանգումի դատավարութիւնը եւ Մուսայի անպարտ արձակումը մեծապէս յոռի տպաւորութիւն թողած էր այդ սերունդին երիտասարդութեան մօտ: «Հնչակ» թերթը, հակառակ վարժարանին մէջ դրուած խիստ արգելքին, զաղտնաբար ձեռքէ ձեռք կը պտտցուէր: Այդ օրերուն,

Եղիա Տեմիրճիպաշեան, Միքայէլ Կիրճեան, Թովմաս Թերզեան եղած էին ուսանողութեան պաշտամունքի կուռքերը: Նիւթական անբաւարար վիճակը անբաղձալի ըլլալով, առանց նախաճաշի ան դպրոց կ'երթար:

ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍԱՆՈՂԸ ԵՒ ՊԱՆՔ ՕԹՈՍԱՆԻ ՀԱՇՈՒՌՅՆ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼԸ

Տնօրէն Զերազի Կ. Պոլսէն փախուստով եւ 1892ի Յարութիւն Մօստիչեանի գալուստով, որ անհանդուրժելի վերաբերմունք կը ցուցաբերէր Խաչիկի նկատմամբ, չդիմանալով նաեւ երբեմն անոր կշտամբանքներուն, Պօղոսեան կը լքէ

վարժարանը եւ կը մտնէ իրաւաբանական վարժարան, ու ապա՝ 1894ին բժշկական համալսարան, ուր կը շարունակէ մինչեւ 1897 թուականը:

Մինչ այդ, ան 1895ին Գըր-Շէիիր կ'երթայ մայրն ու երկու քոյրերը Պոլիս բերելու համար:

1896ին, Դաշնակցութեան կողմէ Օսմանեան Պանքայի դէմ եղած անիմաստ ցոյցին յաջորդող ջարդի միջոցին Խաչիկի հայրը եւս Գուլէ-Գաբու թաղի իրենց բնակարանին առջեւ կը սպաննուի վայրագ թուրքերու խուժանին կողմէ: Մահէն քանի մը օր վերջ, ինք ալ կը բանտարկուի եւ 25 օր բանտ մնալէ ետք ազատ կ'արձակուի:

Յօրը մահով ընտանեկան հոգը կը ծանրանայ իր վրայ: Մէկ կողմէ դպրոց յաճախել, միւս կողմէ ընտանիքին ապրուստը հոգալ շատ դժուար կ'ըլլայ իրեն: Բարեբախտաբար, 95-96ի Անատոլիոյ ջարդին հետեւող ամիսներուն, Երոպական մարդասիրական ընկերութիւններու, ընդ որում գերման Տոքթ. Եոհանսէս Լեփսիուսի կազմած Հայաստաններու Միութեան միջոցաւ, ուրիշ որբերու հետ երկու քոյրերը՝ Եսթեր եւ Հայկուհի, Գերմանիա կը տարուին եւ կ'որդէգրուին գերման ընտանիքներու մօտ:

1897ին, Եսթերի ջանքերով եւ Չուիցերիոյ հայաստներու միջոցաւ կազմուած կրթաթոշակէն օգտուելու համար, Խաչիկ Չուիցերիա կը մեկնի, ուր կը մտնէ Լոզանի բժշկական համալսարանը եւ Մայիս 1901ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ: Վերջին տարին, թէ՛ ուսանող եւ թէ՛ օգնական բժիշկ՝ կը մտնէ Լոզանի «Սըրի»ի յիմարանոցը, ուր կը պաշտօնավարէ 15 ամիսներ, որմէ յետոյ միայն բժշկական քննութեան մտնելով շրջանաւարտ կ'ըլլայ: Ուսանողութեան տարիներուն, Չուիցերիոյ մէջ կ'ունենայ սիրահարութիւն ժաննի հետ մինչեւ իր վերադարձը Կ. Պոլիս, Մարսելի վրայով: Կաթուիկ դաստիարակութիւն ստացած օրիորդը իր նամակներէն մեկուն մէջ գրած էր. «Հաճոյքով պիտի ընդգրկեմ քու կրօնքդ, քանի որ իմ պաշտեցեալս կը հետեւի անոր»: Նոյնը չէ՞ր արդեօք Ռուբէն Սեւակի պարագան...: Ժանն Մեծըմոնտ հիւծուած կը մահանար աւելի ուշ, կուրծքին պահելով Խաչիկի վերջին նամակը գրուած

1905ին: Պօղոսեան Չուիցերիա երթալով յաճախ այցելեց ժաննի գերեզմանը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱԲԱՆԱԼՔԸ ՉՈՒԻՑԵՐԻՈՅ ՄԷՉ՝ ԱՌԱՆՑ ՀԱԿԵԼՈՒ ՈՐԵԷ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հռչակաւոր Մուսա Պէյի հարստահարութիւններու դատավարութիւնը կ'ըմբոստացներ զինք: Ասկէ զատ, Կեդրոնական Վարժարանի հայրենասիրական մթնոլորտը իր հոգիին մէջ խորունկ արմատ թողած էր: Նոյնպէս՝ 95-96ի ջարդերը եւ, անշուշտ, Պոլսոյ Օսմանեան Պանքայի վրայ կատարուած յարձակումին հետեւանքով տեղի ունեցող ջարդերը: Այդ թուականին Պոլսոյ մէջ գործող երկու քաղաքական կուսակցութեանց՝ Հնչակեան եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գործունեութիւնը եւս ունեցաւ ազդեցութիւն Խաչիկին վրայ:

Պօղոսեան կը տատանէր երկուքին միջեւ: Հնչակեաններ հայ հարուստներու վրայ իրենց կատարած սպանութիւններով նողկանք կ'ազդէին իրեն, Ունճեաններ, Գարակեօգեաններ, Եսայեաններ, Թաւաճեաններ անոնց զոհերն էին: Կը մնար Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, որ ցոյց տուած էր իր յիմարութիւնը Պանքայի յարձակումով, պատճառ դառնալով իր հօր նման 4000Է աւելի հայերու սպանութեան:

Մի քանի անգամ կ'այցելէ ժննեւ հրատարակուող «Դրօշակ» թերթի խմբագրատունը եւ ժամանակ մը կը հետեւի թերթի բովանդակութեան: Նոյնիսկ օր մը ներկայ կը գտնուի քիմիագիտութեան ուսանող դաշնակցական Արմէն Գարոյի (Գարեգին Բաստրմաճեան) մէկ դասախօսութեան՝ նիւթ ունենալով. «Ընդհանուր ապստամբութիւն թէ՛ մասնակի»: Հոն էին Ակնունին (Խաչատուր Մալումեան), Զրիստափոր Միքայէլեան, Սիմոն Չաւարեան եւ այլ դէմքեր, որոնք իրենց երիտասարդական կորովով, ի վիճակի չէին ունէ ուղղութեան մը առաջնորդել Թրքահայաստանի ազատագրական ծրագիրը: Խաչիկ խօսք առնելով ցաւ կը յայտնէ թէ եղած այլեւայլ փորձերը, ծանօթ «եաֆթա»ները կամ թռուցիկները, ինչպէս նաեւ Պանք Օթոմանի ցոյցը չճառայեցին ազգային

գերագոյն նպատակին՝ հայ դատին, բացի միայն ընդհանուր ջարդերու առաջնորդելէ հայ ժողովուրդը: Այս խօսքը տուն կը բանայ լայն վիճաբանութեան ... ու այս դէպքը, խաչիկի համար կ'ըլլայ առաջին փորձառութիւնը իր ազգային քաղաքական կեանքին:

Հնչակեաններու եւ Դաշնակցութեան մէջ չգտնելով իր փնտռած քաղաքական դաւանանքը, կը վերադառնայ Կ. Պոլիս:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ Կ. ՊՈԼԻՍ

1901 Յուլիսի սկիզբը, հազիւ հասած քարափ, թուրք ոստիկաններ խաչիկը բանտ կ'առաջնորդեն: Ինքնութեան հարցաքննումէ ետք, որ կը տեսէ 17 օր, շոգեւառով Սամսոնի ճամբով, իբր խռովարար եւ դաշնակցական կոմիտէի պատկանող դէպի Կեսարիա կ'աքսորուի, գրպանը կես ոսկիով...: Կեսարիա չհասած, բանտէ բանտ ճամբորդելով կը հասնի Եոզկաթ, ուր ծանօթներու միջնորդութեամբ բանտէն կ'ազատի եւ բժշկութեամբ կը պարապի: Շուտով, դարձեալ բանտարկութիւն ու աքսոր:

Բնականաբար, տառապանքները, աքսորներն ու բանտարկութիւնները տակնուվրայ կ'ընեն խաչիկի ծրագիրները: Սակայն զանազան աղերսագիրներէ ետք, հրաման կը ստանայ Էնկիւրիի ճամբով Կ. Պոլիս վերադառնալու: Հոն իր վկայականը վաւերացնել կու տայ եւ իբր օգնական յիմարաբոյժ կ'աշխատի Ազգային Հիւանդանոցին մէջ 5 ոսկի ամսաթոշակով: Դժուարացած էր իրեն համար բժշկական ասպարեզի մէջ յաջողութիւններ գտնել ուրիշ տեղ:

Չէր բաւեր այս դժբախտութիւնները, հիւանդանոցին մէջ իր ճղճիմ պաշտօնին աչք ունեցող Տոքթ. Պեղազեանի *ժուրնալ*ով կրկին բանտ կ'առաջնորդուի, ուր կը մնայ 27 օր, առանց գիտակցելու շարժառիթին: Ազատ կ'արձակուի ու ահա՝ 10 օր ետք դարձեալ բանտ ... դարձեալ ազատ արձակում: Հիւանդանոց կը մնայ աւելի քան երեք տարի:

Տոքթ. խաչիկ Պողոսեանի մասնագիտական գործերը, այնուհետեւ, կը սկսին ընթանալ աւելի դրական: Իտեալն էր դասուիլ Պոլսոյ հռչակաւոր բժիշկներու կարգին:

1907ի ամառն էր երբ ՀՅԴ սարքեց Երլտըզի Պոմպայի դաւադրութիւնը, որմէ ինք երբեք տեղեկութիւն ունեցած չէր, քանի որ այդ կուսակցութեան հետ որեւէ առնչութիւն ունեցած չէր: Մի քանի օր վերջ, Երլտըզի պալատը կը բանտարկուի 25 օր եւ հարցաքննութեան կ'ենթարկուի եւ ազատ կ'արձակուի ... սակայն տաս օր վերջ վերստին կը բանտարկուի ոստիկանական բանտին մէջ 22 օր: Դարձեալ ազատ կը կացուցուի: Դաշնակցութեան հաշուոյն Պողոսեանի այս յաճախակի բանտարկութիւնները կը դառնան ծիծաղելի...:

Իտալացի բժիշկ Տոքթ. Մոնճերիի մեկնումով կը նշանակուի անոր պաշտօնին Շիշլիի Hospital de la Paixի յիմարանոցի մէջ, ուր արդէն կը դառնայ հանրայայտ բժիշկ հասնելով տարիներու իր երազած բարձրութեան:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՄԱԿՑԱԿԱՆԸ

Օսմանեան Սահմանադրութիւնը հռչակուելուն առթիւ, գրեթէ ամէն տարի Եւրոպա կը գործուողներ գիտական ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար:

Այդ օրերուն ալ, Կ. Պոլսոյ մէջ կը հաստատուի Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը Բիւզանդ. Քէչեանի եւ այլոց նախաձեռնութեամբ: Պողոսեան անսահման համակրանք կը սկսի ունենալ կուսակցութեան ծրագիրներուն նկատմամբ, որովհետեւ խաղաղ միջոցներով էր որ ազգին վիճակը բարւոքել կը ձգտէր:

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, իբր լաւագոյն կերպով կազմակերպուած եւ կարգապահ կուսակցութիւն մը, կ'առաջնորդուէր կովկասահայ գործիչներու եւ տեղացի անփորձ երիտասարդներու կողմէ, որոնք որեւէ կերպով չէին ճանչնար Թուրքիան, թուրքերն ու արեւմտահայերը: Եւ խաչիկ երբեք հաւատք չունէր անոնց նկատմամբ: Ասկէ զատ, ասոնք ընդգրկած էին նաեւ ընկերվարութիւնը, որմէ շատ հեռու էր տակաւին հայ ազգը. նախ պետք էր ազգը ազատել, ապա զանազան քաղաքական դաւանանքներ ստեղծել:

Գալով հնչակեաններուն, ասոնց մէջ յաճախ նշմարուած ըլլալով դաւաճաններ, եղբայրասպաններ, անպետ եւ անիմաստ ոճիրներ, անկէ եւս նողկանք զգացած էր, որ տեւած է մինչեւ վերջ:

Կը մնար միայն իր համակրանքին առարկայ եղող Ռամկավար Կուսակցութիւնը, բայց ատիկա շատ թոյլ էր եւ անկազմակերպ, անձնուէր գործիչներ կը պակսէին հոն տակաւին: Արեւելեան գաւառներու մէջ, ամիսէ մը աւելի մուտք գտած էին դաշնակցականները, իսկ Կիլիկիոյ շրջանին մէջ տարածուած էին հնչակեանները: Դաշնակցութիւնը Փարիզի համաձայնութեամբ Իթաքիատի հետ դաշնակցած, գրեթէ ազգին ղեկը ձեռք առած էր: Ազգային զանազան մարմիններ, թաղական խորհուրդներ, վարժարաններ լեցուն էին իրենց շարքայիններով: Երիտասարդ սերունդը գրեթէ իրենցմէ էր եւ հետզհետէ յառաջ կ'ընթանար: Ասոնք ազգը անգիտակցաբար դէպի խորխորատ կ'առաջնորդէին: Պոլսոյ Իթաքիատի կեդրոնը երկրորդ *գլխաւ* (ակումբ) մը եղած էր դաշնակցականներու համար: Գաղտնի ընկերակցութենէ ելլելով, իրենց ամբողջ գաղտնիքը միամտաբար տուած էին Իթաքիատին:

Կ'անդամակցի 1908ին Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան:

Ատանայի ջարդէն ետք սկսած էր պայքարը Դաշնակցութեան եւ չեզոք դասակարգին միջեւ, բայց անոնք տիրապետելու մարմաջէն տարուած, յաճախ իրենց կուսակցական շահերը գերադաս կը համարէին ազգային ընդհանուր շահերէն:

Մարտ 31ի դէպքերու ընթացքին, Ակնունիին Ռումանիա կը փախցնէր Էնվերը եւ կը պաշտպանէր Թալէաթը. մտերմութիւն կար երկու կուսակցութիւններուն միջեւ:

Ասոնց այսպիսի անիմաստ գործելակերպին դէմ կարելի էր պայքարիլ միայն Ռամկավար Կուսակցութիւնը զօրացնելով, որուն մէջ կարելի էր առնել չեզոքներու մեծագոյն մասը:

Սահմանադրութենէն վերջն էր որ Պօղոսեան կ'անդամակցի Բերայի Աղբատախնամին, Ղալաթիոյ Կեդրոնական Վարժարանի խնամակալութեան եւ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին իբր

Գաղատիոյ Երեսփոխան: Կը հիմնէ ալքովամուլութեան դէմ ընկերութիւն մը, որ իբր օրկան բաւական երկար ատեն կը հրատարակէ «Յոյս» անունով հակաալքուլային եւ առողջապահական 15-օրեայ թերթ մը, որ կը շարունակուի մինչեւ չարաշուք Ապրիլ 23 թուականը:

ԿԸ ՊԱՅԹԻ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Յանկարծ կը պայթի ընդհանուր պատերազմը եւ ամէն բան տակն ու վրայ կ'ընէ: Թուրքիոյ մէջ ընդհանուր զօրաշարժ կը յայտարարուի: Թուրքիա բացայայտ կերպով Գերմանիոյ համակիր կը դառնայ: Պաշտօնավարած իր նոր հիւանդանոցէն Պօղոսեանը կը կանչուի զինուորական ծառայութեան:

Դառնալով Դաշնակցութեան դերին ընդհանուր պատերազմին մէջ, հոս կ'արձանագրենք Պօղոսեանի բառերով իսկ հետեւեալը. *«Օր մը միասին կը գտնուէի Ակնունիի հետ, որ կը ճառէր Իթաքիատի նենգամտութեան վրայ: Իբր օրինակ յիշեց հետեւեալը. Ատանայի ջարդէն վերջ, Պոլսոյ թերթերը քննադատեցին Դաշնակցութիւնը, որ հակառակ այս ջարդին, մենք կը շարունակենք մեր համաձայնութիւնը Իթաքիատի հետ, ինչ որ բաւական վնասեց մեզ: Ասոր դարման տանելու համար, կոմիտէն որոշեց ինձ պաշտօն տալ տեսնուիլ Թալէաթին հետ, որպէսզի յանուն երկու կուսակցութեանց բարեկամութեան, բարուք լուծում տրուի Չարսանճաքի հողային խնդրոյն, որ տարիներէ ի վեր Գորդեան հանգոյց եղած էր Պատրիարքարանի եւ Բարձրագոյն Դրան միջեւ: Թալէաթ եւ Ակնունիի միջեւ հետեւեալ խօսակցութիւնը դարձած էր»:*

Ակնունի- Գիտէք, ընկեր Թալէաթ, թէ Ատանայի ջարդէն ի վեր ահագին պայքար կը մղուի մեզի դէմ հայ թերթերու մէջ, որոնք մեր վարկը քանդելու կը ձգտին: Կարելի չէ որ Չարսանճաքի հողային խնդիրը լուծէք ի նպաստ մեզի, որպէսզի կարողանանք յայտարարել թէ Պատրիարքարանին չկրցածը Դաշնակցութիւնը կատարեց. այս կերպով մեր վարկը պիտի բարձրանայ:

Թալէաթ. Անկարելի է այդ առաջարկը կատարել:

Ակնունի. Այն ատեն, այս պատասխանդ կրնայ երկու կուսակցութեանց յարաբերութիւններու ձգտումին ծառայել:

Թալէաթ. (Յանկարծ բորբոքած). Ակնունի էֆ., մեզի վերջնագիր կու տաք եւ պօմպայրով կը սպառնաք: Եթէ այդպէս է, վստահ եղէք որ թէեւ պօմպայի գործածութիւնը ձեզմէ սորվեցանք, բայց մենք լաւագոյնը կը գործածենք»:

Հակառակ այս նախընթացներուն, Դաշնակցութիւնը կը յոխորտար իր չունեցած ուժին վրայ եւ միամտաբար Իթթիհատին կը հետեւէր՝ յանձնելով իր բոլոր գաղտնիքները: Ահա, այս կերպով է որ Ապրիլ 10/23ին (1915), «Ազատամարտ»ի վարիչներ, կարգ մը դաշնակցական պետեր եւ ուրիշներ յանկարծակիի գալով, կ'աքսորուին Այաշ ու ուրիշ տեղեր եւ կը նահատակուին:

ՊՕՂՈՍԵԱՆԻ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԱՔՍՈՐԸ

Վերջապէս Թուրքիա Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մտաւ: Ազգային Հիւանդանոցի բժիշկ չըլլալուն, Չաւէն Պատրիարքի ցուցմունքով զինուորական ծառայութեան կոչուեցաւ Սիրքեճիի կայարանին մէջ հանգիստ ու ապահով դիրք մը ունենալու հեռանկարով:

Հայերու հանդէպ քաղաքական հորիզոնը տակաւին մթազնած չէր երեւնար, հակառակ հնչակեան 20 կախաղաններու եւ ուրիշներու բանտարկութեան եւ ազատ արձակումին, հայ միտքերը չէին շփոթած: Հնչակեաններու մօտէն գտնուած էր Ռումանիայէն եկած Նամակ մը, որուն մէջ կ'ըսուէր թէ «Եթէ Թալաթը եւ Էնվերը մեջտեղէն վերցնէք, ոսկիներու մէջ պիտի լողաք»: Բնականաբար, որեւէ կառավարութիւն պիտի ուզէր չեզոքացնել այսպիսիներու գործողութիւնը: Հռչակաւոր Սարը Գամիշի պատերազմէն վերջ, կարգ մը շշուկներ լսուեցան թուրք միջավայրերու մէջ, ըստ որում հայ զինուորները կ'ամբաստանուէին իբր Թուրքիոյ պարտութեան պատճառը եղողներ: Ասիկա քիչ մը միտքերը պղտորելու սկսաւ եւ հայկական շրջանակները սկսան մտահոգուիլ թէեւ, բայց զաւառներէ եկած տեղեկութիւնները յուսատու էին, որեւէ հարստահարութիւն չէր

նշմարուեր:

Տարտանելի յարձակումները եւ Սեւ Ծովի մէջ ռուս նաւատորմի կասկածելի պտոյտները, միւս կողմէ, թուրք պետական շրջանակներու մէջ յուզումներու տեղի տուին եւ պատրաստութիւն տեսնուեցաւ սուլթանն ու իշխանութիւնները փոխադրելու դէպի Էսկի-Շէիր:

Չարագուշակ 1915 Ապրիլ 23/24ին, Շաբաթ գիշեր, Պօղոսեան ճաշելէն ետք, կ'երթայ դրացի Տոթթ. Պապայեան Փաշայի տունը, հոն «թավլու»ով եւ դաշնակով ժամանակ անցնելու: Առտուան ժամը մէկուկեսին տուն կը վերադառնայ ու կը պառկի. ամէն ինչ խաղաղ էր տունը եւ դուրսը: Հագիւ պառկած, փողոցի դրան զանգակը ուժգին կերպով երեք անգամ կը հնչէ: Հինուորականներ զինք կ'ուզէին: Ստիպուած տեղի կու տայ: Հինուորական

հագուստը հագնելով վար կ'իջնե, ուր երեք զինուորներ կը յայտնեն թե ոստիկանապետ տեսուչը հիւանդ ըլլալով զինք ոստիկանատուն կը կանչեն: Հոնկէ՝ Կալաթա Սերայ ու ապա՝ Հարպիյէ Նեզարէթի, ուր իրմէ սուրը կ'առնուի:

Կը ստանայ սովորական քաղաքացիական հագուստներ իր տունէն բերուած: Կը տանին «Էմնիյէթի ումուլիյէ»: Առաւօտեան բանտին մէջ կը հանդիպի պոլսահայ մտաւորականութեան վերնախաւին: Ալփասլան (Աղէքսանդր Փանոսեան) Պօղոսեանի կը հաղորդէ թէ նոյն գիշերը ձերբակալուած են Տաղաւարեան, Թորգոմեան, Բ. Զեչեան, Ակնունի, Խաժակ...:

Շաբաթ մը ետք կ'աքսորուին Էնկիւրի, 39 հոգի: Երկու օր վերջ, խումբը երկուքի բաժնուելով 13 հոգի Այաշ եւ մնացածը Չանղըրը կը ղրկուին: Պօղոսեան մաս կը կազմէր առաջին խումբին: Այաշի մէջ նախորդ աքսորեալներու ընտրանիներուն հետ թիւը կը բարձրանայ 85 հոգիի:

Հոն էին Խաժակ (Գարեգին Չագալեան), Ակնունի, Սարգիս Մինասեան, Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեան, Յարութիւն Ճիհանկիւլեան, Ռուբէն Չարդարեան, Շահրիկեան, Դանիէլ Վարուժան, Արիստակէս Գասպարեան, Ժագ Սայապալեան, Սմբատ Բիւրատ, Լիլա, Բարսեղ Շահպագ, Յարութիւն Գալֆայեան (Մագրիգիւղի քաղաքապետ), հնչակեան Յարութիւն Գալֆայեան (Վառնայէն նոր եկած), Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ) եւ շատ մը ուրիշ կարեւոր մտաւորականներ: Մուրատ Կեսարիոյ Պատերազմական Ատեան հանուելով կախաղանի վրայ կը նահատակուի: Իսկ Ակնունի չէր մոռնար «ընկեր Թալէաթ»ը եւ կը կարծէր թէ աքսորէն տեղեկութիւն չունի Թալէաթ, քանի որ ինք անոր կեանքը փրկած էր Մարտ 31ին: Երկու անգամ հեռագիրով դիմում կը կատարէ, բայց ոչ մէկ պատասխան կը ստանայ:

Բանտարկութենէն 5-6 շաբաթ ետք, Էնկիւրիւ մեկնելու հրաման կը ստանայ: Այնուհետեւ, չորս օր ետք, կառք մը վարձելով ըստ հրամանի, Չանղըրը կը մեկնի: Ճանապարհին կը հանդիպին Հայկ Խոճասարեան, Տոքթ. Վահրամ Թորգոմեան, Տոքթ. Յակոբ Թօփճեան, որոնք արտօնուած էին Պոլիս

վերադառնալ: Չանղըրը աւելի հանգիստ տուն մը կը վարձեն Տիրան Զէլէկեանի, Տոքթ. Արմենակ Բարսեղեանի, Գրիգորիս Վրդ. Պալաքեանի, Միքայէլ Շամտանճեանի հետ: 17րդ օր, ոստիկանութենէն տրուած հրամանի վրայ, կը բանտարկուի եւ հետեւեալ օրը Պօղոսեան Էնկիւրիւ կը մեկնի:

Կը ներկայանայ Պատերազմական Ատեան, ուր կը մեղադրուի Փարիզի մէջ ըսելով թէ *թուրք ուղեղը վատաստեալ ըլլալով կարելի չէր ներկայ սերունդով քաղաքակիրթ ցեղ մը յառաջ բերել, եւայլն*: Բնականաբար ան կ'ուրանայ այդ բանախօսութիւնը: Օրեր կ'անցնին, որեւէ որոշում չ'առնուիր իրեն նկատմամբ: Այդ միջոցին էր որ Ռուբէն Սեւակին կը հանդիպի բանտին մէջ, որ Պոլսէն կու գար եւ կը ղրկուէր Չանղըրը: Մի քանի շաբաթ վերջն էր որ Այաշէն բերուեցան Տոքթ. Տաղաւարեան, Ակնունի, Ճիհանկիւլեան, Ս. Մինասեան, Խաժակ, Ռ. Չարդարեան եւ մարդասպաններու յատուկ զնտանի մէջ փակուեցան: Երկու օր վերջ, վեցն ալ ղրկուեցան իբր թէ Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանի մէջ դատուելու համար:

Դեպքերը հետզհետէ կը գահավիժէին. Սեբաստիայէն կը հասնին 7 հայեր, որոնք կը պատմէին թէ 15 հոգի էին եւ ճամբան 8 հոգին՝ գրեթէ իրենց աչքին առջեւ, սպաննուած էին: Նոյնպէս Եոզկաթի կողմերէն կը հասնին 6 հոգիներ շղթայուած, շատ դժբախտ եւ թշուառ վիճակի մէջ եւ նոյն օր ճամբայ կը հանուին անծանօթ ուղութեամբ:

Մինչ այդ Պօղոսեանի բանտարկութիւնը կը շարունակուի: Պատերազմական Ատեանի ալպանացի նախագահ հազարապետ Շէվքի պէյի կինը ջղային տագնապներէ կը տառապէր: Պէյը կը տեղեկանայ թէ բանտին մէջ ջղային հիւանդութիւններու մասնագետ հայ բժիշկ մը հայ: Կինը դարմանելու համար Խաչիկ գրեթէ ամէն օր կանոնաւորաբար իր տունը կ'այցելէ: Այս կերպով կը մտերմանայ ատեանի նախագահին հետ: Օր մը Պօղոսեան հարց կու տայ թէ մինչեւ ե՞րբ բանտ պիտի մնայ: Ի պատասխան գրպանէն երկտող մը հանելով իրեն կը ներկայացնէ. «Էնկիւրիի Պատե-

րազմական Ատեանի բանտին մէջ գտնուող Տոթթ. Պօղոսեանի բնաջնջումը կը յանձնարարուի»:

Կը դիմէ առնաւուտին (ալպանացի) բարեացակամութեան: Ան խորհուրդ կու տայ աղերսագիրով մը դիմել Ատեանին, ժամանակաւորապէս ազատ արձակուելու դրամական երաշխաւորութեամբ: Այս կերպով Նոյն օրն իսկ ազատ կ'արձակուի դեղագործ Բաթիկեանի մը 20 ոսկի դրամական երաշխաւորութեամբ: Այս դեղագործին յանձնարարուած էր Նման յանձնառութեան մը տակ մտնել Շէվքի պէյի կողմէ եւ զոր սպաննեցին Էնկիւրիի ջարդերու առաջին կարաւանին մէջ:

Հետեւեալ օրը, Պօղոսեան կ'այցելէ քաղաքին ծանօթ հայերուն, որոնք մտահոգուած էին Մարգուլանի, Թոքաթի եւ այլ տեղերու հայկական ջարդերով: Երկու օր վերջ, Նոր կուսակալը՝ Աթըֆ անուկով բորենի մը, հետեւեալ օրն իսկ քաղաքին ծանօթ հայերէն 56 հոգի կը ձերբակալէ եւ զանոնք քաղաքէն քանի մը ժամ հեռաւորութեան վրայ սպաննել կու տայ: Շէվքի պէյ խորհուրդ կու տայ չերեւնալ փողոցները: Մի քանի օր վերջ, հրահանգ կու գայ քաղաքի 12 տարեկանէն վեր հայ լուսաւորչականները ձերբակալելու, անխտիր: Ու անոնց ալ ճակատագիրը կ'ըլլայ Նոյնը: Սկիզբը բողոքական ու կաթոլիկ հայերու չեն դանար, սակայն աւելի ուշ անոնք ալ կ'արժանանան Նոյն տխուր ճակատագրին:

Պօղոսեան դարձեալ կը ձերբակալուի: «826 հոգի էին, որոնց մէջ կը գտնուէր վանական հայ վարդապետ մը, կաթոլիկ գերապայծառը եւ շատ մը վարդապետներ: Երկու փոքրիկ սենեակներու մէջ թխմուած երկու օր անցուցինք, որու միջոցին պաշտօնապէս յանձնաժողովի մը առջեւ կողոպտուելէ եւ մեր ժամացոյց, մատանի, դրամը առնուելէ վերջ, 1915 Օգոստոսին, Աստուածածնայ Կիրակի երեկոյ, չորսական հոգի չուանով կապուելով քաղաքէն դուրս առաջնորդուեցանք: Մեզի կ'ընկերանային երեք կառք բահ, բրիչ, թի, կացին եւայլն: Լուսնկայով պայծառ գիշեր մըն էր, 826 հոգինոց կարաւանը դէպի մահ կ'առաջնորդուէր: Յուզումը սոսկալի էր: Վարդապետներու թելադրութեամբ, ողջոյններ եւ Հայր Մերներ, լացեր եւ

կոծեր գիշերուան լռութեան մէջ ահռելի արձագանգներ կու տային: Շատերը իրենց պահած դրամները գետինները կը նետէին: Ճամբու ընթացքին, ոչինչ պատճառաւ, հրացանի հարուածներով սպաննուեցան մենէ 25 հոգիի չափ անձեր, որոնցմէ մին, Նախամեծար համարելով բիրի հարուածներով սպաննուելու տեղ ջուրի մէջ խեղդուիլ, լճի մը եզերքէն անցած պահուն ջուրին մէջ նետուեցաւ, որուն վրայ մի քանի ոստիկաններու համախումբ հրացանաձգութեամբ՝ ջուրին մէջ սպաննուեցաւ: Մեզի կ'ընկերանային 50 ոստիկաններ. խորհեցայ միեւնոյն վայրկեանին իրարու կապերը քակելով 10ական հոգի յարձակելով ոստիկաններու վրայ զինաթափ ընել եւ զէնքերը առնելով լեռը ապաստանիլ: Մի քանի հոգիներու յայտնեցի այս գաղափարը, անոնք մերժեցին, յարելով թէ իրենք Յիսուս առած կամ արձակում ստացած են»:

«Մեր բախտակիցներէն Անտոն Արապաճեան անուն երիտասարդ մը զգուշացուց զիս, ըսելով թէ ասոնք աննկարագիր մարդիկ ըլլալով, կարող են զիս մատնել: Կարաւանին մէջ կը գտնուէին միայն երեք տասնեակի չափ լուսաւորչական եւ բողոքական հայեր, մնացեալը ամբողջովին կաթոլիկներէ կը բաղկանար. ասոնք Գողգոթայի ամբողջ տեւողութեան կը պոռային. մենք հայ չենք եւ 100 տարիէ ի վեր հայութեան հետ կապը խզած ենք: Պահակները անարգանքով միայն կը բաւակաւանային»:

«Վերջապէս, ճամբան 26 հոգիի չափ սպաննուելէ ետք, 18 ժամ քալելէ վերջ կը հասնինք քիւրտի գիւղ մը եւ 50ական հոգինոց խումբերով կը բանտարկեն մեզ տուններու մէջ: Բանտե ազատուած թուրք ոճրագործներ, որոնք դահիճի դեր պիտի կատարէին, մեր շուրջը սկսան սլքտալ. մենք մեր վերջին բոպէները կ'ապրէինք: Ամէն կողմէ լացի ու կոծի աղաղակներ երկինքները կը թնդացնէին: Չեթէներ (աւազակներ) իրենց սուրերը փայլեցնելով եւ բիրերը ճօճելով պատուհաններէ կէս ոսկիի մէկ գաւաթ ջուր կը ծախէին: Ժամ մը տեւեց այս ահռելի շրջանը. կ'երեւի թէ մեզի ընկերակցող ոստիկանութեան գոմիսերը, որ դաժան եւ ոճրագործ դէմք մը ունէր, կը խորհրդակցէր

ժանտարմայի հարիւրապետ չէրքեզի մը հետ, մեզ սպաննելու եղանակներու վրայ»:

«Ճիշդ այդ միջոցին էր որ տունէ տուն շշուկ մը սկսաւ շրջիլ. թէ ձիաւոր ժանտարմա մը հասեր էր արին քրտինքի մէջ եւ հրահանգ մը բերած էր: Անհամբերութիւնը եւ յուսոյ նշոյլ մը պատեցին զմեզ: Վերջապէս մեր բանտարկուած տունը եկան վերոյիշեալ երկու անձնաւորութիւնները եւ հրաման ըրին մեր կապերը քակել: Յետոյ հարիւրապետը խօսք առնելով, ըսաւ. Ձեր կեանքը այլեւս մեր ապահովութեան տակն է, մի վախճաք, ազատ էք գիւղին մէջ շրջելու, լուացուելու եւ ջուր խմելու. մէկ երկու օր հոս պիտի հանգստանաք, եւ յետոյ պիտի խորհինք ձեր մասին: Մեր զգացած ուրախութիւնը չափ ու սահման չունէր. կաթոլիկները սկսան հարիւրաւոր անգամ Յայր Մեր եւ Ողջոյն ըսելու»:

Այս եղաւ գողգոթան Պօղոսեանի: Այնուհետեւ կը քալէ Գըր-Շէիիր, Կեսարիա, ուր հասած օրը կախաղան հանած էին Մուրատը ... ճամբան ականատես կ'ըլլայ ձորերու մէջ պատռած հագուստներու, քահանայի գալիքներու, որոնք ցոյց կու տային թէ նախապէս սպաննուած հայերու սպանդանոցները հեռու չէին: 43 օր քալելէ ետք կը հասնի Տարսոն, որու մօտ՝ Զիւլէկ Սթասիոն ըսուած տեղը վրանաքնակ տարագիրներով կազմուած էր հայաւան մը, ուր կ'ըլլայ օգտակար հայ խլեակներու հիւանդութեանց դարմանումին: Կ'անցնի Օսմանիյէ, ուր անձրեւները սկսած էին եւ օրական հարիւրաւորներ կը մեռնէին, մասնաւորաբար մանուկներ:

Վերջապէս Յալէպ:

ՊՕՂՈՍԵԱՆ ՀԱԼԷՊԻ ՄԵՋ

Թշուառական ու մուրացկանի մը երեւոյթով կը սկսի իր նոր կեանքին: Ինքզինք կը հաւաքէ. բարեբախտաբար, եօթը ամիս հիւրը կ'ըլլայ Տոքթ. Գլըճեանի: Մինչ այդ ականատես կ'ըլլայ 1915-1916 ծմբան Յալէպ հասնող հազարաւոր տարագիր հայերուն, որոնք անձրեւներու եւ ձիւներու տակ դէպի Տեր-Զօր կը դրկուին եւ որոնցմէ հազարաւորներ ճամբաները կը մնան ցուրտէ

սառած կամ անօթի մեռած:

1916ի Ապրիլի վերջը երկրորդ անգամ զինուորական ծառայութեան կը կոչուի: Թալէաթ եւ Պետրի լուր տարածած էին թէ Պօղոսեան մեռած է: Այս պատճառ կ'ըլլայ որ ան ազատօրէն կապ հաստատէ իր ընտանեկան պարագաներուն հետ, որոնց առատօրէն Յալէպէն դրամ կը դրկէր: Կ'աշխատէր Էրեյլիի հիւանդանոցը:

Արդէն ազգային կեանքի մէջ է ան: Ազգային Միութեան անդամ է եւ ծանօթ ազգային մը: Օգոստոս 17, 1919ին Ռամկավար Ակումբին մէջ կ'ամուսնանայ Աստղիկին հետ, ընկերական մթնոլորտի մը մէջ, շրջապատուած գաղափարի ընկերներով: Կը բախտաւորուին չորս զաւակներով. Սոնա (ՀԲԸՄԻ Նիւ Եորքի մշակութային կեանքի առաջնորդներէն), Ֆիմի (Սան Ֆրանսիսքօ), Կարպիս (Հայաստան կը ներգաղթէ, ապա կը հաստատուի Նիւ Եորք, ուր կը պաշտօնավարէ ՀԲԸՄԻ գրասենեակին մէջ) եւ Եղուարդ (Ամերիկա գալով նախ կ'աշխատակցի «Պայքար»ին եւ աւելի ուշ կը հիմնէ ու կը խմբագրէ Նիւ Եորքի մէջ «Տիը Արմինիըն Րիփորթըր» շաբաթաթերթը, հաւատարիմ մնալով իր կուսակցական ուխտին):

Զեմալական շարժումը սկսած էր արդէն եւ ֆրանսացիներու Կիլիկիոյ մէջ հետեւած ընթացքը կասկածելի սկսած էր թուիլ քաղաքական մեր կազմակերպութիւններուն՝ յատկապէս ՌԱԿին: Թուրքերը կը սպառնային երկաթուղիի գիծին քանդումին նախաձեռնարկ ըլլալ: Կ'անցնի Պոլիս: Այնուհետեւ Սեբաստիա, Գանկալ, Կեսարիա:

Վերջնականապէս, 1923ի վերջերը կը հաստատուի դարձեալ Յալէպ:

ՀԱԼԵՊԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ

ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

Պատերազմի վաղորդայնին, Տոքթ. Խաչիկ Պօղոսեան եւ քանի մը ընկերներ՝ Յ. Ոսկան, Ռուբէն Էճգաճեան, Լեւոն Փափագեան, Լեւոն Թամզարեան եւ ուրիշներ, Յալէպի մէջ կը կազմակերպեն Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան մասնաճիւղ մը, ու կը լծուին ազգային-քաղաքական խանդավառ գործունեութեան մը:

Երկար տարիներ կը ծառայէ ՌԱԿին, սերտ գործակցութիւն ունենալով Վահան Թէքէեանի, Միհրան Տամատեանի, Միքայէլ Նաթանեանի, Լեւոն Մկրտիչեանի, Լեւոն Կոկանեանի եւ այլ կուսակցական ղեկավարներու հետ: 1922էն սկսեալ ամբողջ տասը տարի ան եղած է Կուսակցութեան Հալէպի եւ Հիւսիսային Սուրիոյ ակումբներու վարիչը: Բազմիցս ենթարկուած է ֆիզիքական խոշտանգումներու Դաշնակցութեան միամիտ շարքայիներուն կողմէ, ըլլալով հաւատացողը Խորհրդային Հայաստանի իրականութեան:

1929ին Տոքթ. Պօղոսեան կը մասնակցի Փարիզ գումարուող ՌԱԿ Դ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին: Վերադառնալէ քիչ ատեն ետք, ֆրանսական իշխանութիւնները կը ձերբակալեն զինք ու կը բանտարկեն իբրեւ «համայնավար»։ Ֆրանսացիք մտիկ ըրած էին դաշնակցականներու զրաբանութեանց:

1925ին Պօղոսեան հիմնադիրներէն կ'ըլլայ «Եփրատ» թերթին, դառնալով թերթին արտոնատէրն ու տնօրէնը: Խմբագրութիւնը վարած է 1929-1930 տարիներուն: 1949ին, Սուրիոյ բռնատէր Հիւսնի Չայիմի հրահանգով դադրեցուած է թերթին հրատարակութիւնը:

Աշխատակցած է հայ մամուլին եւ մասնաւորաբար ռամկավար ազատական պաշտօնաթերթերուն՝ Պէյրութի «Չարթօնք»ին, Գահիրէի «Արեւ»ին, Փարիզի «Ապագայ»ին եւ Պոստոնի «Պայքար»ին, ինչպէս նաեւ՝ Ճառնկեանի «Նայիրի»ին, եւ վերջապէս՝ «Սուրիահայ Տարեցոյց»ին:

Պօղոսեան համոզուած կուսակցական էր եւ քաղաքական ու քարոզչական պայքար կը մղէր խիզախօրէն. ան իր մտածումները կը յայտնէր աներկդիմի կերպով:

Հիմնադիրներէն է եղած Վերժին Կիւլպէնկեան Մայրանոցին, որուն խնամակալութեան պատուակալ նախագահն ու ատենապետը եղած է մինչեւ իր մահը: Բացումը կը կատարուի Փետրուար 9, 1935ին: Մայրանոցը կը դառնայ իսկական օրինութիւն մը հալէպահայութեան, մանաւանդ չքաւոր դասին համար, երբ տասնամեակներ

ամբողջ բազմահազար հայ մայրեր օգտուած են անոր բարիքներէն ու դիւրութիւններէն: Մայրանոցի սեփականատէրն է, մինչեւ այսօր, Նիւ Եորք հաստատուած «Կիւլպէնկեան» Հաստատութիւնը:

Արտաւազդ Արք. Սիւրմէանի առաջնորդութեան շրջանին եղած է Բերիոյ Թեմի Զաղաքական Ժողովի ատենապետ: 1925ին հիմնած է Հալէպի Կարմիր Խաչը գործակցութեամբ՝ Վեր. Ա. Շիրաճեանի, բժիշկներ Բարսեղ Սեւեանի եւ Յ. Հրեշտակեանի:

Յառաջացեալ տարիքի բերումով՝ կեանքի վերջին տարիներուն ընկերային եւ կուսակցական գործօն կեանքէն կը քաշուի, բայց միշտ կը մնայ անկեղծ ու զոհուող հայրենասէրը, անկեղծ եւ իրատես ազգասէրը: Մինչեւ վերջին շունչը իր մէջ երբեք չի նուազիր հետաքրքրութիւնը ազգային իրադարձութեանց եւ ճիգերուն հանդէպ:

Հաճոյքով կարդացուող հեղինակ մը, իրմէ պիտի մնան՝ «Առեղծուածային պարիկ մը Եղիայի ողբերգութեան մէջ», «Ինչպէս մենամարտեցայ», «Ծոմապահութիւն», «Անձնագիր» եւ «Անմահներու շուքին մէջ» շարքէն «Հռչակաւոր հայ մուրացականներ»ը Եղիա Տեմիրճիպաշեանի եւ Խրիմեան Հայրիկի կեանքէն վերցուած յուզիչ դրուագներ:

Տոքթ. Խաչիկ Պօղոսեան անդամ էր Չուիցերիոյ եւ Փարիզի յիմարաբուժական ընկերութիւններու:

ՄԱՀԸ ԵՒ ԹԱՂՈՒՄԸ

Կը մահանայ Կիրակի, Մարտ 20, 1955ին Հալէպի իր բնակարանին մէջ, 80 տարեկանին: Մահուան լուրը պաշտօնապէս կը գուժեն ՌԱԿ Սուրիոյ եւ Լիբանանի Շրջանային Վարչութիւնը, Սուրիոյ Ենթա-Շրջանային, Հալէպի «Հերեան» Ակումբի, Հալէպի «Տամատեան» Ակումբի եւ Դամասկոսի «Կիլիկիա» Ակումբի վարչութիւններն ու ԹՄՄ Հալէպի Հիմնադիրներու Մարմինը:

Յուզարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Երկուշաբթի, Մարտ 21ին Ս. Զառասնից Մանկանց Եկեղեցին: Յուզարկաւորներու թափօրին առջեւէն կը քալին Կիլիկեան վարժարաններու եւ ՀԲԸՄի

Լազար Նաճարեան վարժարանին երկսեռ ուսանողներն ու ուսուցչական կազմերը, եկեղեցիներու քահանայ հայրերն ու Մայրանոցի հիւանդապահուիները:

Եկեղեցւոյ մէջ դամբանական խօսք կ'առնէ Բերիոյ Թեմի Առաջնորդ Զարեհ Եպս. Փայասլեան, իսկ գերեզմանատան մէջ կը խօսին հանգուցեալին գաղափարի ընկերը Ն. Նարկիզեան եւ Կիլիկեան վարժարաններու տնօրէն Ռ. Տիրարեան:

Խաչիկ Պօղոսեանի այրին՝ Աստղիկ, կը մահանայ Մարտ 24, 1971ին Գալիֆորնիոյ մէջ, իսկ զաւակներէն՝ Կարպիս կը մահանայ Ֆլորիտայի եւ Սոնա ու Եղուարդ՝ Նիւ Ճրքիի մէջ:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՏՈՔԹ. ԽԱՉԻԿ ՊՕՂՈՍԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Խմբագրական «Զարթօնք»ի (Պէյրուզ). «Ընկ. Պօղոսեան համոզուած, նուիրեալ եւ զոհուող կուսակցական էր: Ռամկավար Ազատական Կուսակցութենէն ներս ան վարեց կարեւոր պաշտօններ: Մոլեռանդութիւնը եւ այլատեսացութիւնը խորթ էին իրեն, բայց նոյն ատեն ամուր կը կառչէր մեր սկզբունքներուն, զորս տեւապէս կը պաշտպանէր խօսքով, գրիչով եւ գործով»:

Անդրանիկ Լ. Փոլատեան (Նիւ Եորք) գրած որպէս խմբագրական Պոստոնի «Պայքար»ին համար. «Ընկ. Պօղոսեան խիզախ պայքարող էր, գրիչով եւ խօսքով, ճակատէն հարուածող: Այս իսկ պատճառաւ քանի մը անգամ ենթարկուեցաւ ֆիզիքական խոշտանգումներու, մարտականներով կողմէ: Սակայն անոպայ յարձակումներն ու ստորին զրպարտութիւնները եւ ֆրանսական հոգատար իշխանութեանց բանտարկութիւնները,

միշտ ծանօթ խմբակին ցուցմունքներուն վրայ, մագաչափ չկրցան շեղեցնել՝ իր համոզումներէն, ուխտէն եւ մեր Դատէն»:

Հայկ Պարիկեան (Հալէպ). «Սուրբի պէս մարդ էր: Գիտէր ներել: Հակադարձել չէր գիտէր: Որպէս գաղափարի մարդ՝ հին տիկի անոյշ գինի էր, վարակիչ ու խանդավառող»:

Անդրանիկ Ծառուկեան (Պէյրուզ). «Կեանքի եւ մարդոց ճանաչողութիւնը ունէր եւ գիտէր քանի մը գիծով դէմք մը տալ, դէպք մը ներկայացնել: Գրական որոշ խմոր մը կար իր մէջ, որ մշակուելով ու կաղապարուելով, կրնար իր հարուստ կեանքէն ապրուած էջեր փոխանցել հայ գրականութեան»:

Միհրան Տէր Ստեփանեան (Պէյրուզ). «Հալէպահայութիւնը զօրաւոր պատճառներ ունի երախտապարտ ըլլալու իրեն: Որովհետեւ Տոքթ. Պօղոսեան ո'չ միայն դարմանած է Հալէպի բոլոր յիմարները – որոնց թիւը քիչ ըլլալու չէ, – քաղաքը փրկելով ընկերային տագնապէ մը, այլ նաեւ պատճառ եղած է՝

Լուսահոգի Արտաւազդ Սրբազանին Բերիոյ Առաջնորդ ընտրութեան եւ արդիւնաւոր վաստակին.

Վերժին Կիւլպէնկեան Մայրանոցի հաստատման.

Պօղոսիկ Կիւլպէնկեան վարժարանի բացումին.

Եւ «Եփրատ»ի ամբողջ աւելի քան քսան տարի հրատարակութեան՝ տալով ճիշդ եւ առողջ առաջնորդութիւն.

Ազգին ալ պարգեւած է չորս շնորհալի զաւակներ»:

ԴՈԿՏ. ՅԱԿՈԲ Պ. ՊՕԴՈՍԵԼՆ

Վաճկա, Մայիս 1, 1890 – Փասատինա, Դեկտեմբեր 10, 1959

ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՄԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Յակոբ ծնած է Մայիս 1, 1890ին, Վահկայի մեջ, Կիլիկիա՝ Պողոս եւ Դշխոյն (Տեմիրճեան) Պողոսեանի յարկին տակ: Ան կը որբանայ մանուկ հասակին եւ 1897ին կը մտնէ Զաճնոյ Ամերիկեան Միսիոնարական Որբանոցը, որ կը ճանչցուէր իբրեւ Միսթըր Մարթինի որբանոցը: 1905ին շրջանաւարտ կը դառնայ Զաճնոյ Ակադեմիայէն եւ 1905-1909 կը յաճախէ Տարսոնի Սէյնթ Փոլզ գոլէճը: 1906-1907, տարի մը որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Զաճնոյ Ակադեմիային մէջ:

Կիլիկեան աղետի օրերուն Տարսոնէն մեկնելով՝ 1909-1911ին կը յաճախէ Գոնիայի ճեմանեան գոլէճը, ուրկէ շրջանաւարտ կը դառնայ 1911ին, ստանալով Պսակաւոր Արուեստից տիտղոսը: Զաճնոյ ակադեմիան ինչպէս նաեւ ճեմանեան գոլէճը ան աւարտած է պատուոյ յիշատակութեամբ: 1911-1914ին պաշտօնավարած է գոլէճի մէջ իբրեւ ընդհանուր հսկիչ եւ ուսուցիչ միանգամայն: 1914ին, Առաջին Զամաշխարհային Պատերազմի ընթացքին կը մեկնի Ամերիկա՝ հոգեբանական եւ մանկավարժական ծիւղերը ուսանելու եւ կրկին ճեմանեան գոլէճ վերադառնալու նպատակով:

1914ին կը մտնէյ Նիւ Եորքի Գոլումպիա համալսարանը, ստանալով նոյն համալսարանէն Livingston կրթաթոշակը եւ կ'աւարտէ զայն 1915ին՝ ստանալով մագիստրոս տիտղոսը:

1915-1917ին կը յաճախէ Ուստըրի Գլարք համալսարանը, հոն կատարելագործելու համար միեւնոյն ճիւղերը եւ 1917ին կը ստանայ Դոկտոր Փիլիսոփայութեան տիտղոսը: 1920ին կ'ընտրուի անդամ «Լոնտոնի Արքայական Աշխարհագրական Ընկերակցութեան»:

1921-1924 տարիներուն կ'ուսանի օրէնսգիտութիւն՝ Զարաւային Գալիֆորնիոյ համալսա-

րանը, Լոս Անճելըս, սակայն այդ ճիւղը իր նկարագրին անյարիր նկատելով կը հրաժարի շարունակելէ:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Տարսոն գտնուած օրերուն, 1908-1909ին կը միանայ Զնչակեան Կուսակցութեան Տարսոնի մասնաճիւղին, դառնալով անոր գործիչը: Ատանայի կոտորածին մասին առաջին անգամ լուր կը ստանայ Սարրաֆ Կեմալ անուն հայասեր թուրքէ մը, որ կը յորդորէր զինք Տարսոնէն անմիջապէս Կիպրոս փախչիլ, որովհետեւ նոյն օրը առաւօտ-

եան թուրքերը մտադիր էին սկսելու Տարսուկի ջարդին: Սակայն Յակոբ Պօղոսեան կ'որոշէ մնալ հոն եւ իր ժողովուրդէն քանի մը հարիւր հայեր Ս. Ստեփանոս եկեղեցիի ազգային դպրոցի սրահին մէջ հաւաքելով՝ եղելութիւնը անոնց կը պատմէ, որով նոյն իրիկունը քաղաքը մասնաւոր թաղերու բաժնուելով՝ ինքնապաշտպանութեան կը դիմէ: Աղետի դադարումէն յետոյ կը ստիպուի հեռանալ այդ շրջաններէն:

Միացեալ Նահանգներու մէջ Պօղոսեան 1918ին մաս կը կազմէ Հայ Ազգային Միութեան, ստանձնելով օգնական քարտուղարի պաշտօնը: Նոյն տարին կ'անդամակցի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան եւ կը վարէ զանազան պաշտօններ կուսակցութեան մէջ, ինչպէս Արեւմտեան Շրջանակի Շրջանային Վարչութեան ատենապետութիւնը, ընդհանուր քարտուղարութիւնը: Ֆրեզնոյի մէջ կը վարէ կուսակցութեան «Նոր Կեանք-Սիսուան» պաշտօնաթերթին խմբագրութիւնը:

1921ին կ'ունենայ որոշակի դրական դեր Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան (ազատական թեւի) միացման մէջ, որուն որպէս հետեւանք տեղի կ'ունենայ միութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ:

Տարիներով աշխատակցած է «Պահակ», «Ազգ», «Պայքար», «Կոչնակ», «Սիսուան», «Նոր

Կեանք», «Նոր Կեանք-Սիսուան» թերթերուն եւ Փրոֆ. Մինասեանի «Լոյս»ին, «Հաճըն» թերթին եւայլն:

Հրատարակած է, 1919ին «Հայ ցեղը եւ հալածանքները հոգեբանութեան լոյսին տակ», նաեւ՝ 1920ին «Ռամկավարութեան ոգին կամ անհատականութեան զարգացումը» աշխատասիրութիւնները: Այս բոլորէն անկախ Պօղոսեան ունեցած է 22 անտիպ երկասիրութիւններ, որոնցմէ 7ն գրուած է հայերէն լեզուով, 4ը՝ թուրքերէնով եւ 11ը՝ անգլերէնով: Այս ամբողջ ուսումնասիրութիւններուն մէջ արժեքաւոր երկասիրութիւն է «Ներածութիւն հայ հոգեբանութեան» աշխատասիրութիւնը, որ կը բաղկանայ մօտաւորապէս 2500 մեծադիր էջերէ, որուն համար աշխատած է քսան երկար տարիներ:

Կ'ամուսնանայ 1921ին, Ֆրեզնո, խարբերոցի Վիթթորիա Պեննէեանի հետ եւ կը բախտաւորուի աղջիկ զաւակով մը՝ Գերըլ-Կրէյս եւ մանչով՝ Մելթոն-Փոլ անուններով:

Հասարակական գործունեութենէն ետք կը զբաղի արեւելեան գորգի առեւտրով:

Կը խմբագրէ ու կը կազմէ «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօզան-տաղի հայ գիւղերը» երկասիրութիւնը: Եզակի եւ շնորհալի աշխատանք մը մեր պատմագրութեան նուիրուած:

Ան կը մահանայ Փասատինայի մէջ, Դեկտեմբեր 10, 1959ին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Կեսարիա, 1889 - Փարիզ, Յուլիս 4, 1972

*Ռամկավար Ազատական Կուսակցությունը
եղաւ այն առաջին կազմակերպությունը, որ
ուժգնօրէն հարուածեց պատռելու համար
Հայաստանը պատող խորհրդաւոր մշուշը եւ մեր
Երկրի առաջին խապրիկները բերին մեր այն
գործիչները, որոնք արհամարհելով ամէն
նկատառում եւ վտանգ, գացին Հայաստան եւ
վերադարձան ականատեսի վկայութիւններով:
Յովհաննէս Պօղոսեան*

Յովհաննէս Պօղոսեանի կուսակցական ու խմբագրական կեանքը ամբողջութեամբ աղերս ունեցած եւ ընդելուզուած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հետ անոր ծնունդէն՝ 1921էն սկսեալ, համարեա ամբողջ կէս դար: Այսպիսով, իր կեանքը նկարագրելով, արձանագրած կ'ըլլանք Նաեւ մեր կուսակցութեան պատմութիւնը իր զանազան երեսներով ու շրջանակներով: Անոր կուսակցական ու խմբագրական աշխատանքի դաշտը սկսած է Պոլսիէն ու տարածուած՝ Ֆրանսա, Յունաստան, Եգիպտոս, Ամերիկա, Լիբանան, Սուրիա, Իրաք, Սանճաք ու վերջապէս՝ դարձեալ Ֆրանսա:

Ան եղած է Նաեւ այն եզակի խմբագիրներէն, որոնք երբ պահանջն ու ստիպողականութիւնը կը թելադրէին, կ'ըլլար յանձնառու մեկնելու որեւէ երկիր, ստանձնելու համար խմբագրութեան աթոռը եւ շարունակելու իր առաքելութիւնը, նման ռամկավար ազատական մամուլի մեր միւս մեծերուն՝ ընկերներ Վահան Թեքէեանի, Արտակ Դարբինեանի եւ Հրաչ Երուանդի:

ԶՈՒՆԵՑԱԾ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՅԱՋՈՐՂՈՐ
ՌԻՍՈՒՑԶԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶԸ

Ծնած է Կեսարիա, 1889ին: Հայրը կը սպաննուի 1895ի ջարդի ընթացքին եւ ան որպէս որբ կ'ընդունուի Ս. Կարապետ վանքի Ժառանգա-

ւորաց վարժարանը, Տրդատ Եպս. Պալեանի յանձնառութեամբ: Ան չէ ունեցած բնականոն մանկութեան ան մը եւ մնացած է առանց ընտանիքի: Իրեն համար ընտանիք եղան Ժառանգաւորացի սաներն ու օրուան ուսուցիչները:

1914ին աւարտելէ ետք իր ուսումնառութիւնը, մեծ եղբօր՝ Սարգիսի հետ միասնաբար կը պաշտօնավարէ Նեվշեհիրի, Գոնիայի (1905), Աֆիոն Գարահիսարի (1907) եւ Էսկիշեհիրի (1908) ազգային վարժարաններուն մէջ: Այդ տարիները իրեն համար կ'ըլլան դպրոց մը ամբողջ, իրա՛ն ճանչնալու գաւառն ու հոն հասակ առնող մեր նոր սերունդը՝ երիտասարդութիւնը: Յաջորդող տարիները կ'ը-

լան գրառականը ամբօրէն կապուելու մեր ժողովուրդի առօրեային, մեր ցաւերուն եւ ուրախութիւններուն:

ԿՈՒ ԳԱՅ ՊՈԼԻՍ

1918-ի ամառը, Էսկիշեհիրի մէջ ուսուցչական պաշտօնը թողելով, կ'երթայ Կ. Պոլիս ու կ'արձանագրուի իրաւաբանական վարժարանը, միաժամանակ ստիպուած կ'ըլլայ աշխատիլ ծանօթ փաստաբան Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի գրասենեակը, հոգալու համար իր առօրեայ ծախսերը: Պառնաթեան խանի փաստաբանի գրասենեակին մէջ ընկեր Պօղոսեան կը զբաղէր դատական թուղթեր կամ վճռագրեր ընդօրինակելով:

Փաստաբանին գրասենեակին մէջ, իր առաջին ծանօթութիւնը կ'ունեայ Սիիրան Տամատեանի եւ Վահան Թէքէեանի հետ, որոնք եկած էին Եգիպտոսէն «ազգային առաքելութեամբ» համոզելու Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը օժանդակելու Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան գաղափարները տարածելու աշխատանքին, մանաւանդ որ ան անդամ էր հայոց պատրիարքութեան Ազգային Ժողովին: Թէեւ անոնք Պոլիս հասած էին Օգոստոսին, իսկ Հայ Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութիւնը հռչակուած էր Հոկտեմբեր 31ին, բայց մինչ այդ արդէն Եգիպտոսի մէջ յառաջ կը տարուէին կուսակցութեան հիմնադրութիւնը ապահովող բանակցութիւնները, որոնց նախաձեռնարկ եղած էին նաեւ Տամատեանն ու Թէքէեանը:

ԼՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԵՒ ԻՐ ՍՈՒՏՔԸ ՄԵՐ ՇԱՐՔԵՐԷՆ ՆԵՐՍ ՄԻՆՉԵՒ 1915 ԹՈՒԿԱԿԱՆԸ

Էսկիշեհիր եղած օրերուն իր առաջին փորձերը լոյս տեսած էին «Արեւելք»-ի մէջ եւ անոնց հրատարակուիլը յոյս տուած էր իրեն որ կրնար յաջողիլ լրագրութեան մէջ:

Պօղոսեանին այնքան ալ չէր հետաքրքրէր այդ ձանձրալի պաշտօնը, լրագրութիւնը կը մնար իր նախասիրած ասպարէզը: Արդէն սկսած էր աշխատակցիլ պոլսահայ թերթերուն: Կը դիմէ Յովհաննէս

Շահնազարի, որ սկսած էր վերահրատարակել «Հայրենիք»ը, որուն խմբագիրներն էին Վահան Թէքէեան եւ Երուանդ Օտեան, ստանձնելու թարգմանիչի եւ օգնական խմբագրի պաշտօնը: Թէքէեան կը քաջալերէ իր առաջին գրական փորձերը: «Հայրենիք» ձեւով մը կիսապաշտօնաթերթը դարձած էր ՀՍՌԿի, մանաւանդ որ կը հետեւէր ռամկավար ուղղութեան, որուն կը հսկէր խմբագիրը՝ Թէքէեան:

Ըսեմք որ Իթթիհատականներուն իշխանութեան գլուխը գալով «եղբայրակցութիւն» մը յառաջ կը քշէր Դաշնակցութիւնը, երբ կուսակցական իրենց գործիչներն ու մուլաները քով քովի կ'երեւային բեմերու վրայ եւ ատիկա ընդունելի չէր ժողովուրդին մեծամասնութեան կողմէ: Ազգային Ժողովին մէջ Վահան Թէքէեան, իրեն հետ ունենալով չափաւոր երեսփոխաններ, ինչպէս Դաւիթ Տէր Մովսէսեանն ու Հայկ Խօճասարեանը, ընդդիմադիր դիրքերու վրայ կը մնար, կազմելով Կեդրոնի խմբակցութիւն: Հակառակ ճակատի վրայ՝ Ազատական խմբակին մաս կը կազմէին Գրիգոր Զօհրապ եւ Հմայեակ Խոսրովեան: Պայքարը ստացաւ «բացի-գոցի» անուն եւ այնքան յառաջացաւ որ Իզմիրի եկեղեցիին առջեւ սպանուեցան երկու սահմանադրական ռամկավարներ՝ Պետրոս Հալաճեան եւ Գեորգ Քէշիշեան: Այս պայքարին հետեւանքով Եղիշէ Արք. Դուրեան կը հրաժարէր իր պատրիարքական պաշտօնէն եւ եկեղեցւոյ խորանները պիտի դադրէին, այնուհետեւ, քաղաքական բանախօսութեանց բեմ ծառայելէ:

Ահա՛ այսպիսի շրջանի մը կը զուգարկաբար Յովհաննէս Պօղոսեանի մուտքը ազգային հրապարակ եւ լրագրութեան դաշտ:

Այնուհետեւ Պօղոսեան անհուն յարգանք ցուցաբերեց Վահան Թէքէեանի՝ որքան անոր գրականութեան, նոյնքան՝ ողջմիտ քաղաքական ուղեգիծին նկատմամբ: Ու անկէ ալ ծնաւ համակրութիւնը հանդէպ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան, որուն ան յարեցաւ ամբողջութեամբ:

Դժբախտաբար «Հայրենիք»ը չկրցաւ երկար

տոկալ նիւթական դժուարութեանց եւ զանազան ճնշումներու պատճառով եւ 1910 Ապրիլ 18ին փակուեցաւ: Յովհաննէս Պօղոսեան այնուհետեւ կ'անցնէր «Արեւելք» թերթին, որուն խմբագրապետն էր Երուանդ Սրմաքէշխանլեան եւ ապա՝ «Ժամանակ» թերթին, որուն տէրն էր ծանօթ հրապարակագիր Միսաք Գոչունեան «Զասիմ», որուն արժանաւոր թոռը՝ Արան, մինչեւ օրս կը շարունակէ թերթին հրատարակութիւնը Իսթանպուլի մէջ: Այս թերթերու աշխատակցութիւնը առիթ կ'ըլլայ որ Պօղոսեան կարենայ մօտէն հետեւիլ Ազգային Ժողովի նիստերուն եւ վիճաբանութեանց:

Ուսանողական Միութեան կը մասնակցէին բոլոր խաւերէ եւ բարձրագոյն ուսումնարաններէ եկած ուսանողներ: Կային դաշնակցականներ եւ հնչակեաններ. ու հիմա արդէն կ'աւելնային սահմանադրական ռամկավարներ, որոնց մոլիչ ոյժը Արամ Շիշեանն էր: Աւելի քան տասնեակ մը ռամկավարներ յաճախ կը հաւաքուէին Օրխան Պէյ Խանի կուսակցութեան գրասենեակը քննարկելու համար ազգային հարցերը: Այս խումբը նաեւ կը հրատարակէր «Վերածնունդ» անունով ամսաթերթ մը, որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէր 1912ի Մայիսին: Առաջին խմբագրականը գրած էր Տիրան Զէլէկեան. իր աշխատակցութիւնը բերած էր նաեւ Վ. Թէքէեան: Թերթը լոյս կը տեսնէ չորս թիւ: Անոնք կը քաջալերէին ուսանողները շարունակել աշխատելու Կուսակցութեան շարքերէն ներս:

Ահա՛ այսպիսի ազգային քաղաքական «դպրոց»-ի մը մէջ կը կոփուէր Յ. Պօղոսեան, Զէլէկեաններու եւ Թէքէեաններու շունչին տակ: Կուսակցութեան Պոլսոյ ատենապետն էր ընկեր Տիրան Զէլէկեան, Օսմանեան Կայսրութեան ճանչցուած հրապարակագիրը. իսկ վարչութեան կ'անդամացկէին Թէքէեան, Տէր Մովսէսեան, Խօճասարեան, Միհրան Տէր Յովհաննէսեան, Տիրատուրեան եւ ծանօթ առեւտրական Լեւոն Բանիկեան: Կուսակցութիւնը առաւելաբար համակրանքը կը վայելէր քաղաքի առեւտրական եւ լուրջ շրջանակին:

Պոլսոյ մեր շրջանակը 1912ին եռուզեռի մէջ էր

երբ այցելաբար եկած էին Վահան Մալեգեան՝ Եգիպտոսէն, Վանի կուսակցութեան վարիչներ՝ Շաւարշ Յովիւեան, Յարութիւն Կաթաւեան, մասնակցելու Պատգամաւորական Ժողովին: Նաեւ՝ հանրածանօթ կուսակցական գործիչ Գրիգոր Պեօզիկեանը՝ «Շիկահեր»:

Իրաւաբանական վարժարանը աւարտելէ ետք եւս շրջան մը Պօղոսեան կ'աշխատի Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի գրասենեակը մինչեւ որ 1914-ի գարնան մուտք կը գործէ թղթատարական նախարարութիւն որպէս պաշտօնատան իրաւաբանական բաժնի պաշտօնեայ: Ըսենք որ ատենի նախարարը Ոսկան Մարտիկեանն էր: Այս պաշտօնին շնորհիւ ալ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին սկիզբը ան զերծ կը մնայ զինուորական ծառայութենէ եւ աքսորէ: 1915ին Յովհաննէս Պօղոսեանի համայն ընտանիքը երկրի մէջ զոհ կ'երթար Մեծ Եղեռնին:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ

1918-ի զինադադարէն ետք, Պոլիս վերադարձած էին տարագրութենէ եւ սպանդէ վերապրող մեր մտաւորականները, որոնց կարգին՝ Չաւէն Պատրիարք Տէր Եղիայեանը: Վերադարձողներուն մէջ կային ռամկավարներ՝ Տոքթ. Յակոբ Թօփճեան, Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Արամ Ինճիճեան, Գասպար Մովսէսեան: Քանի մը հանդիպումներէ ետք կը վերակազմուի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Պոլսոյ վարչութիւնը: Հետզհետէ Կովկասէն կը սկսին գալ Յովհաննէս Յակոբեանը, Վահան Թոթովէնցը, Լեւոն Թիւթիւնճեանը:

Սկիզբը որպէս «Ժողովուրդ», Տիգրան Չաւէնի խմբագրութեամբ եւ կարճ ժամանակ ետք, անոր հրաժարումով՝ «Ժողովուրդի Ձայն» անունով, նախ Սահակ-Մեսրոպի հետ Պօղոսեան կը ստանձնէ պատասխանատուութիւնը թերթի խմբագրութեան, որմէ ետք Յովհաննէս Յակոբեան կը ստանձնէ խմբագրապետութիւնը մինչեւ որ ան կը հրաժարի եւ թերթը կը յանձնուի ընկեր Պօղոսեանին, որ զայն կը խմբագրէ մինչեւ Օգոստոս 20, 1920, իր մեկնումը Փարիզ ուսանելու: Թերթը

արդեն դարձած էր կուսակցության պաշտոնաթերթը: Նոյն տարուան ամառը արդեն կնքուած էր Սելրի դաշնագիրը: Կը հրաժարի կառավարական պաշտօնէն եւ կ'արձանագրուի Փարիզի քաղաքական գիտութեանց վարժարանը:

Կամաց-կամաց արդեն սկսած էին բանակցութիւնները միութեան: Մէկ կողմէ՝ Եգիպտոսի մեր ընկերները, ապա՝ Փարիզի ու Ամերիկայի մեր պատասխանատուները հաւատացողն էին նոյն դաւանանքին եւ ազգային քաղաքական արեւելումը բաժնող ընկերներ պիտի միանային իրարու, յայտարարելու համար ՌԱԿ-ի կազմութիւնը 1921ին: Պոլիս ժամադրավայրը արդէն դարձած էր վերակազմաւնէրու, սահմանադրական ռամկավարներու, ազատականներու, ժողովրդականներու, արմենականներու, որոն ամէն ջանք կը թափէին գաղթահայութեան մէջ քաղաքական հաւասարակշռութիւն մը ապահովելու, յօգուտ նորաստեղծ հայրենիքին եւ ազգապահպանման:

ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԵՋ ԵՒ «ԱՊԱԳԱՅ» ԹԵՐԹԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Փարիզ դարձած էր հայ ուսանողութեան ժամադրավայրը արդէն: Տեղահանութենէն եկած ժողովուրդ մը եւս սկսած էր կազմաւորել ֆրանսահայ գաղութը: Հոն կը գործէր Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութիւնը, որուն մաս կը կազմէին Արշակ Զօպանեան եւ Միքայէլ Պապաջանեան:

Նոյն քաղաքական համոզումներով ուսանողական խումբ մը քով քովի գալով առաջին նախաքայլը կ'առնէր կազմելու Փարիզի ակումբը: Սորպոնի փողոցին վրայ «Լիւտօ» սրճարանին վերնայարկը դարձած էր անոնց հաւաքավայրը, ուր կը մասնակցէին Զօպանեան, Թէքէեան, Պապաջանեան, Ն. Տէր Ստեփանեան, Ա. Սաֆրաստեան, Լեւոն Մկրտիչեան, որոնք ի վերջոյ սատար կը հանդիսանային կուսակցական դաստիարակութեան: Երբեմն այցելաբար Ամերիկայի ընկերները եւս ներկայ կ'ըլլային այդ ընկերական հաւաքոյթներուն: Ըսենք որ երիտասարդ ուսանողներու այդ խումբին սկսան մաս կազմել նաեւ գործաւոր

ընկերներ, ինչպէս՝ Զօր. Անդրանիկի զինուոր Միսաք Նուպարեանը:

Կը կազմակերպուէին նաեւ հանդեսներ, ինչպէս ընկեր Ռուբէն Հերեանի այցելութեան առթիւ, որ կը վայելէր Պօղոս Նուպար փաշայի հովանաւորութիւնը: Փաշան քաջալերող էր ռամկավարներու գործունեութիւնը եւ այս տողոց մէջ կը տեսնէր ազնիւ հայրենասիրութիւն:

Այս խումբին կարեւորագոյն գործը եղաւ հիմնել «Ապագայ» շաբաթաթերթը: Առաջին թիւը լոյս տեսաւ Դեկտեմբեր 18, 1920ին, խմբագրութեամբ Յովհաննէս Պօղոսեանի: Այսպէս ուրեմն ան վերջնականապէս մտած կ'ըլլար պաշտօնապէս այդ ասպարէզէն ներս: Մեր թերթը կը գտնէր լայն ընդունելութիւն եւ կը դառնար Հայ Ազգային Պատուիրակութեան եւ ՀԲԸՄ-ի կիսապաշտօնաթերթը, որ լոյս տեսաւ մինչեւ 1922-ի վերջը, երբ ծայր տուաւ Իզմիրի աղետը, որմէ ետք Դաշնակիցները պարպեցին Պոլիսը ու հեռացան:

Մինչ այդ սակայն, 1922ին Պոլսոյ մէջ ունեցած ենք ՌԱԿ-ի Ա. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը, որ ընտրած էր Կեդրոնական Վարչութիւնը ատենապետութեամբ Վահան Թէքէեանի եւ որուն անդամները կ'ըլլային Հրաչ Երուանդ, Արտակ Դարբինեան եւ Աւետիս Թերզիպաշեան, որոնք եւս կը ստիպուէին հեռանալ Պոլսէն եւ Պուլկարիոյ վրայով կը հաստատուէին Փարիզ: Լոյսի Քաղաքը դարձած էր փարոսը հայ քաղաքական գործունեութեան, Բարեգործականին ու Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, միւս կողմէ, ՌԱԿի ղեկավարները արդէն ազգային առաջնորդութեան լծուած էին:

Բազմաթիւ պոլսահայ կուսակցական ընկերներ հաստատուեցան Փարիզ եւ ակումբը այսպիսով բազմամարդ դարձաւ երբ արդէն կը կազմուէր ՌԱԿի Ֆրանսայի Շրջանային Վարչութիւնը: Այս աշխատանքներուն մէջ մեծ եղաւ դերը ընկեր Յովհաննէս Պօղոսեանին: Դարձեալ «Ապագայ»-ն հրատարակելու կարիքը ստեղծուեցաւ եւ այս անգամ Յովսէփ Գոյումճեանին վստահուեցաւ խմբագրութիւնը եւ Պօղոսեան ստանձնեց վարչական պատասխանատուութիւնը՝ նիւթապէս

մատակարարելու համար թերթին ծախսերը: Արդեն Լեւոն Բաշալեան, Շիրվանզադէ եւ միւս դասական գրողները սկսած էին աշխատակցիլ մեր թերթին:

Յ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ ՌԱԿ-Ի ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ ԴԵՄՔԵՐԵՆ

ՌԱԿի Բ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը կը գումարուէր բացառիկ պայմաններու տակ Յունուար 14, 1924ին Փարիզի մէջ, ուր հաւաքուած էին մեր ղեկավար ընկերները: Այդ առթիւ ճշդութեամբ Կուսակցութեան վարչագիծը Հայաստանի նկատմամբ: Ժողովը որոշեց նաեւ Կեդրոնը հաստատել Աթէնք եւ որպէս Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ ընտրութեան Հրաչ Երուանդ, Աւետիս Թերզիպաշեան եւ Յովհաննէս Պօղոսեան՝ Փարիզէն, ինչպէս նաեւ Միհրան Սըվազլը եւ Տոքթ. Տիգրան Էնֆիեճեան, որոնք արդէն Աթէնք կը գտնուէին:

«Պարապ ձեռքերով», ինչպէս ի՞նք կը խոստովանի, կու գան Աթէնք, որ արդէն լեցուն էր Փոքր Ասիայէն եկած գաղթականներով: Օմոնիայի հրապարակին մօտ պանդոկի մը մէջ հազիւ սենեակ մը կ'ապահովէ Արտակ Դարբինեանի հետ, իսկ Հրաչ Երուանդ կը մնար իր մէկ հարազատին տունը: Միհրան Սվազլի բնակարանը կը ծառայէր թէ՛ որպէս Կեդրոնի գրասենեակ եւ թէ՛ Կեդրոնական Վարչութեան ժողովատեղի: Առաջին առաքելութիւնը կ'ըլլայ ծանօթանալ Յունաստանի շրջանակին, ուր կային ակումբներ Զոքիսիա, Ֆիքս, Տուրկուրի եւ այլ վայրերու մէջ: Յունահայ շրջանակի ղեկավարներէն Առաքել Պետրոսեան մեծապէս օգտակար կ'ըլլար Կեդրոնական Վարչութեան ղեկավարներուն՝ Հրաչ Երուանդին Ամերիկա, Ա. Դարբինեանին՝ Եգիպտոս եւ Պօղոսեանին՝ Պալէստինա կուսակցական առաքելութիւնը դիրացնելու աշխատանքներուն: Ասոնք կը կազմէին կուսակցութեան երեք կարեւորագոյն շրջանակները:

Սելանիկի վրայով, Յովհաննէս Պօղոսեան կ'անցնի Պուլկարիա, ուր մեծ թիւով գաղթականներ, աքսորէն ետք, հաստատուած էին: Ի միջի

այլոց Յունաստանի ՌԱԿի մեր շրջանակի միա՛կ թերթը՝ «Ալիք», լոյս կը տեսնէր Սելանիկի մէջ, խմբագրութեամբ ընկեր Գառնիկ Նաւասարդեանի:

ՌԱԿի միութենէն առաջ, Պուլկարիոյ մէջ ունէինք Արմենական, Գաղափարակցական, Հայ Ազգային Ազատական Միութիւն անուններով գանազան խմբաւորումներ որոնք արդէն միացած էին ՌԱԿի կառոյցին: 1924ի Մայիսէն Սեպտեմբեր Պօղոսեան շրջեցաւ Պալէստինա՝ Սոֆիա, Փլովտիւ, Վառնա, Շումլէն, Պուրկազ, Ռուսնոլ: «Պալէստեան Մամուլ»ի խմբագիրին՝ Յարութիւն Պօղոսեանի հետ ունեցած իր յարաբերութեան շնորհիւ այդ թերթը ծառայեց ռամկավար ազատական գաղափարախօսութեան տարածման:

Ներգաղթի աշխատանքները սկսած էին դեպի Հայաստան: Աթէնքի ազգային կեանքը փոթորկած էր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովէն ներս մղուող պայքարներով, որոնց նշաւակ էր մանաւանդ առաջնորդ Կարապետ Եպս. Մազլումեանը:

Հնչակեաններ եւ ռամկավարներ կը պաշտպանէին կորովի հոգեւորականը: Նոյն պայթարը, ինչպէս ամէն գաղութի մէջ, դաշնակցականներ կը մղէին հայրենասէր զանգուածին դէմ: Արտասահմանէն եկող օգնութեան միջոցները անբաւարար ըլլալով, գաղթականներ կը նախընտրէին մեկնիլ Հայաստան: Փարիզի մէջ Մ. Պապաջանեանի եւ Ե. Կարիկեանի ջանքերով ստեղծուած էր Հայ Օգնութեան Կոմիտէն (ՀՕԿ) եւ Աթենքի մէջ ընկեր Էնֆիեճեանի եւ Կարապետ Աղասեանի գլխաւորութեամբ ՀՕԿը կ'ունենար իր մասնաճիւղը, որ պիտի կազմակերպէր ներգաղթը: Զանի մը ամիս յետոյ առաջին կարաւանները մեկնեցան դէպի Հայաստան, յունական շոգեւաւերով:

ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը այս հայրենանուէր աշխատանքին բերաւ առիւծի մասնակցութիւն: Ճիշդ պահուն բարեբախտաբար հոն էր մեր Կուսակցութիւնը:

Այլեւս անհրաժեշտ պահանջ էր կուսակցական օրկան մը ունենալը: Այդ պատճառով ալ Կեդրոնը որոշում կայացուց ձեռնարկել օրաթերթի մը հրատարակութեան: 1925-ի տարեմուտին լոյս տեսաւ «Արարատ» օրաթերթը խմբագրութեամբ Պօղոսեանի եւ օժանդակութեամբ՝ Դարբինեանի, Հրանդ Մամուրեանի եւ Վահան Միրազեանի: ՀՅԴ արդէն ունէր իր «Նոր Օր» օրաթերթը: Այս անգամ եւս նիւթական դժուարութիւններու պատճառով Մայիսին դադրեցաւ «Արարատ»ը լոյս տեսնելէ: Յովհաննէս Պօղոսեան այս ձախողանքին հետեւանքով որոշեց հրաժարիլ եւ վերադառնալ Փարիզ:

1926ի գարնան տեղի պիտի ունենար ՌԱԿի Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը Փարիզի մէջ, ուր հասած էին պատգամաւորները: Կեդրոնը կը փոխադրուէր Փարիզ եւ ինք մաս չէր կազմեր Նոր Կեդրոնական վարչութեան: Կեդրոնը կ'ունենար իր օրկանը՝ «Ապագայ» շաբաթաթերթը, որ շուտով վերածուեցաւ եռօրեայի եւ յանձնուեցաւ Դարբինեանի: Այնուհետեւ, Պօղոսեան աշխատակցեցաւ Փարիզի մեր օրկանին եւ մանաւանդ՝ Պոստոնի «Պայքար»ին:

Այնուհետեւ, շրջան մը ապրուստը գոյացնելու համար բացաւ փոքր տպարան մը, ուր հրատա-

րակեց «Արագած»ը, որ հազիւ ունեցաւ մէկ տարուան կեանք: Տպարանէն լոյս տեսաւ Արամ Երկանեանի «Հայաստանի նկարիչների ավան-նախ» հրատարակութիւնը:

ԴԵՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԻՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Հայրենիքին օգնելու աշխատանքները Նոր թափ մը առած էին շնորհիւ հայրենիքի հետ ՀՕԿի եւ ՌԱԿի ջանքերով սկսած նախաձեռնութիւններուն: Հայրենասիրական միութիւններուն հետ նաեւ ՀԲԸՄ կը բերէր ազգաշէն շինարարական Նոր ձեռնարկներ Հայաստանէն ներս, ինչպէս՝ Երեւանի ակնաբուժարանը, Դարուի Յակոբեան մայրանոցը: Պոստոնի մեր «Պայքար» օրաթերթը 1929ին հրապարակ նետած էր հանգանակութիւն մը, Երեւանի մէջ գիւղատնտեսական վարժարան մը հիմնելու եւ հաւաքուած տաս հազար տոլարով Մ. Պապաջանեանի Երեւանի այգիին վրայ կառուցուեցաւ այդ վարժարանը:

Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ ստեղծուած այս հայրենասիրական հետաքրքրութեան գոհացում տալու համար «Պայքար»ի խմբագրութիւնը, որ ստանձնած էր Ա. Նազար, զինք ուղարկեց Հայաստան, առատ եւ վաւերական տեղեկութիւններ հաւաքելու համար: Յիշենք նաեւ որ ՌԱԿը մասնաւոր առաքելութեամբ, աւելի կանուխ, Պապաջանեանը գործուղած էր Խորհրդային Հայաստան, սակայն ան Երեւան չհասած Թիֆլիսի մէջ հիւանդութեամբ կը մահանար: Այնուհետեւ Երուանոյ, Դարբինեանն ու Թերզիպաշեանը ղրկած էր Հայաստան:

1930 Օգոստոսին Մոսկուայի ճամբով Յովհաննէս Պօղոսեան կը մեկնի Երեւան, հակառակ կնոջ կամքին՝ Սիւզիին անհանգստութեան: Վերադարձին, 1931ին, 500 էջերով, լոյս կ'ընծայէ «Երկու ամիս Հայաստանի մէջ» տպաւորութիւններու գիրքը: Ան կ'ունենայ հանդիպումներ քաղաքական, ՀՕԿի գլխաւոր վարչութեան, ակադեմական թէ մտաւորական, գրական ու գիտական շրջանակներուն հետ:

Սակայն իր իսկ խոստովանութեամբ. «Առանց Հայաստանի վարչապետ Սահակ Տեր Գաբրիելեանին եւ Համայնավար Կուսակցութեան առաջին քարտուղար Աղասի Խանճեանին համակրութեան ու մասնաւոր արտօնութեան՝ այդ առաքելութիւնս պիտի չկարենար տալ այն արդիւնքը, զոր կրցայ ձեռք բերել: Որովհետեւ իմ թղթակիցի հանգամանքիս առընթեր ունեի կուսակցականի հանգամանքը, եւ իմ վրայ պարտք դրուած էր նաեւ որ երկրի վարիչները լուսաբանեմ մեր կուսակցութեան ուղղութեան ու գործունէութեան մասին», կը գրէր ան իր վերադարձէն ետք: Հետզհետէ մեր ընկերոջ մտերմութիւնը մանաւանդ Խանճեանին հետ եղաւ օգտակար. ան այնքան մը համակրած էր ընկեր Պօղոսեանին, որ այլեւս զինք հրաւիրած էր իր տունը խորհրդապահական ժամադրութեամբ մը «առանց Չեկայի պետ Օթեանի ներկայութեան», խորհրդակցելու համար:

Վերադարձին ՌԱԿ-ի Փարիզի ակումբը կը կազմակերպէ բանախօսութիւն մը Սոսիէթե Սավանթի սրահին մէջ, Վ. Թէքէեանի նախագահութեամբ տալու իր առաջին տպաւորութիւնները: Այդ կը կրկնուի նաեւ Ֆրանսայի այլ գաղութներու մէջ ՀՕԿի կազմակերպութեամբ:

ԽՄԲԱԳԻՐ ԳԱՀԻՐԷԻ «ԱՐԵՒ» ՕՐԱԹԵՐՈՅԻ

1931ի Օգոստոսին Փարիզի մէջ կը կայանայ ՌԱԿի Ե. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը եւ ընկեր Պօղոսեան կը վերընտրուի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ:

1932ի Մարտին, ընտանեօք Պօղոսեան ճամբայ կ'ելլէ դէպի Գահիրէ, ստանձնելու համար Եգիպտոսի ՌԱԿի պաշտօնաթերթ «Արեւ»ին խմբագրութիւնը: Ան առաջին օրէն կ'արժանանայ բացառիկ համակրանքին ու հոգածութեան եգիպտահայ մեր բովանդակ շրջանակին: «Արեւ»ի խմբագիր Յովհաննէս Յակոբեանի Հայաստան մեկնումէն ետք, Յակոբ Փափագեան՝ կնոջ եղբայրը Միհրան Տամատեանի, եւս կը ներգաղթէր Հայաստան եւ առժամաբար այդ աշխատանքը կը տանէր Օննիկ Մահտեսեան:

Սուր պայքարի առիթ մը եղաւ 1933 Դեկտեմբեր 25ին Նիւ Եորքի մէջ գործուած սրբապիղծ ոճիրը, որուն զոհ գնաց Ամերիկայի Հայոց առաջնորդ Ղեւոնդ Արք. Դուրեանը: Յայտնաբերուած ոճրագործները ձերբակալուեցան եւ դատապարտուեցան: Բուռն պայքարը ստեղծուած էր նաեւ ՀԲԸՄ-ի շուրջ, երբ հակառակորդ մամուլը յարձակում մը շղթայագերծած էր Բարեգործականին դէմ՝ Սփիւռքի տարածքին: Երկար խմբագրականներու շարքով Յովհաննէս Պօղոսեան պատասխանեց մեր եկեղեցին եւ Բարեգործականը «քանդել» ուզողներուն: Այս առթիւ, Գահիրէի մէջ 1934ին, լոյս տեսաւ իր «Պայքարը Հ.Բ.Ը. Միութեան դէմ» խորագրեալ գրքոյկը:

Ատոր որպէս արդիւնք, դաշնակցական մամուլը Պօղոսեանը իր մամուլով թէ բեմով սկսաւ կոչել «պոլշեկի գործակալ» ու 1938ին երբ ան կարճ շրջանի մը համար Պէյրութ էր գացած ստանձնելու «Չարթօնք»ի խմբագրութիւնը, վերադարձին Գահիրէի մէջ կ'ունենար լուրջ դժուարութիւններ գաղթականաց իշխանութեան հետ իր անցագրին հետ կապուած պայմանաժամային հարցով, հակառակ իր ֆրանսահայատակութեան: Միջամտութեանց շնորհիւ ան կրցաւ ի վերջոյ ընտանեօք վերադառնալ Գահիրէ:

Արձանագրելու ենք նաեւ թէ ՌԱԿի «Ընկերներ Ռամկավար եւ Ազատ» քայլերգին խօսքը գրուած էր Յովհաննէս Պօղոսեանի կողմէ, իսկ երաժշտութիւնը՝ Էօթէն Բաբագեանի: Մինչ այդ Տամատեանի «Հեռաւոր Երկիր» եւ «Տալլորիկ»ի հրավառ բառերով քայլերգները կ'երգուէին մեծ խանդավառութեամբ: Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, 1908ին, իբր օրինական կուսակցութիւն, այլեւս այնքան ալ իմաստ չունէին «յեղափոխական» ոգի կրող այդ խօսքերը, մանաւանդ որ հայութեան քաղաքական ծանրութեան կեդրոնը փոխադրուած էր Հայաստան:

ՈՐՊԵՍ ԿՈՒՄԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ Կ'ԱՅՑԵԼԷ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐ

1934ի ամառը Փարիզի մէջ գումարուեցաւ ՌԱԿ 2. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը,

ուր ներկայ էր նաեւ Յովհաննէս Պօղոսեան: Ամերիկայէն եկած էին Տոթթ. Արշակ Տէր Մարկոսեան եւ Գ. Ս. Փափագեան:

Կուսակցութեան աշխատանքի դաշտը փոխադրուած էր Միջին Արեւելք, ուր եռուն գործունեութիւն կար: Կեդրոնը Փարիզէն Գահիրէ փոխադրուեցաւ: Յաջորդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը գումարուեցաւ 1937ին եւ Միհրան Տամատեան եւ Վահան Թէքէեան անդամ ընտրուեցան Կեդրոնական Վարչութեան:

Նոյն տարին ՌԱԿ-ը կը կորսնցներ իր վաղեմի ընկերներէն Յովսէփ Գոյումճեանը, որ ծանօթ էր Վանի վարժապետանոցի տեսուչի իր պաշտօնին բերումով 1915ի հեղուսական ազատագրական պայքարներուն իր բերած մասնակցութեամբ:

Կեդրոնական Վարչութիւնը Գահիրէ փոխադրուելէն ետք, Կուսակցութեան գործունեութիւնը ընդլայնելու համար, 1935ի Յունիսին Յովհաննէս Պօղոսեանը վեց ամիսով դրկեց Ամերիկա, կուսակցական առաքելութեամբ: Իր առաջին հանգրուանը կ'ըլլար Նիւ Եորք, ուր անմիջապէս կը փոխադրեն զինք որպէս «կասկածելի» Էլլիս Այլընտի կղզին, ուր այցելութեան կու գան ՌԱԿ Շրջանային Վարչութեան ատենապետ Տիրատուր Տիքիճեանը, «Նոր Գիր»ի «տղաներ»էն Բենիամին Նուրիկեանը, Ալեք Գլըճեանը եւ փաստաբան ընկեր Տիգրան Սմսարեանը: Հինգ հարիւր տողարի երաշխաւորութեամբ Յուլիս 2-ին ազատ կ'արձակուի եւ վերջապէս ոտք կը կոխէ Նիւ Եորք եւ ինչպէս ինք կ'ըսէ. «Այստեղ երկար ժամեր անցուցած էի դիտելով Ազատութեան արձանը, որ շատ հեռու չէր, եւ նոյնիսկ անոր նուիրելով բանաստեղծութիւն մը...»:

Նոյն օրերուն կը գումարուէր Ամերիկայի ԺԵ. Պատգամաւորական Ժողովը Տիթորոյիթի մէջ: Գիմ Զանգալեանի եւ Օսնիկ Պետրոսեանի հետ կը հասնի Ժողովին, ուր միաձայնութեամբ կ'ընդունուի տաս հազար տողար դրկել Գահիրէ կուսակցական վերակազմութեան ծրագրի իրագործման համար:

Պօղոսեան Ամերիկայի մէջ կ'այցելէ զանազան հայաշատ համայնքներ, ուր մեր Կուսակցութիւնը ուներ բազմանդամ զանազան ակումբներ: Այսպէս,

Նիւ Եորքի մէջ կը տեսակցի, բացի ղեկավար մեր ընկերներէն, նաեւ ծանօթ ազգայիններու եւ գրողներու հետ: Պոստոն, կը հանդիպի Ռուբէն Մամուլեանին, որ եկած էր «Փորկի եւ Պէս» թատերական ելոյթներուն համար: «Պայքար»ի խմբագրատան մէջ խմբագիրներ ընկերներ Արմենակ Նազարի եւ Երուանդ Մեսիայեանի կը յանձնէ ՌԱԿի միութեան 15ամեակի նուիրուած «Մեր դերը ի՞նչ եղաւ եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ» յօդուածաշարքը, որ անելի ուշ, 1935ին, առանձին հատորով լոյս կը տեսնէ:

Ամառը դաշտահանդեսներու շրջան ըլլալուն՝ կ'այցելէ Ուստըր եւ Փրաւիտենս: Սակայն, արձակուրդները վերջ գտած ըլլալով, Սեպտեմբեր ամսուան Պօղոսեան կ'այցելէ մեր բոլոր ակումբները. Պոստոնի շրջանի մօտ տասը ակումբները, Փրաւիտենս, Նիւ ճըրզի, Նիւ Եորք, Հարթֆըլտ, Ուաշինկթըն, Ռիչմընտ, Ֆիլատելֆիա, Շիքակօ, Գիլվէնտ, Տիթորոյթ ... թիւով 33 քաղաք: Հին ծանօթութիւններ ան կը վերանորոգէ եւ որոնց վրայ կ'անելցնէ նոր անուններ, մաքուր կուսակցականներ, իրա՛ւ ռամկավար ազատականներ՝ Տոթթ. Մովսէս Յովսէփեան, Վահրամ Գրիգորեան, Վահան Զիւրքճեան, Զաւէն Պայքար, Օսնիկ Նորիատ, Նահապետ Աբրահամեան, Սուրէն Սուրենեան, Նազարեթ Փիրանեան, Սմբատ Բարեջանեան եւ ուրիշներ:

«Կուսակցութիւնը կրնար հպարտ ըլլալ անոնցմով, ինչպէս անոնք հպարտ էին Կուսակցութեամբ, որ իրենց նուիրումի դպրոցը եղած էր: Նոյնը կը մնար զոհողութեան ոգին, որ հիներէն կը փոխանցուէր նորերուն: Ատով կ'ապահովուէր նաեւ կուսակցութեան գործունեութեան շարունակականութիւնը»: Այս մտածումներով Պօղոսեան ինքզինք բարոյապէս վարձատրուած կը զգար հնգամեայ առաքելութեան աւարտին:

Փարիզի վրայով կը վերադառնայ Գահիրէ: Փարիզի մէջ կը հանդիպի Հրաչ Երուանդին, որ կը խմբագրէր «Ապագայ» օրաթերթը շատ տիտուր եւ նիւթական անձուկ պայմաններու մէջ: Մինչ այդ արդէն Հիթլերի սպառնալիքները սկսած էին, նոյնիսկ պատերազմի վտանգը ուրուագծուած էր եւ Եգիպտոս վերադառնալու ճամբաները կրնային

փակուի:

Պողոսեանի բացակայութեան՝ «Արեւ»ի խմբագրութիւնը կը վարէր Յակոբ Նալպանտեան: Ազգային կեանքը փոթորկող դեպքերը կը շարունակուէին Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ, ուր կը գործադրուէին քաղաքական եղբայրասպան ահաւոր ոճիրներ, որոնց դէմ ծառացաւ Միհրան Տամատեան, որ մինչեւ այն ատեն կ'ապրէր լուռ, հակառակ որ դաշնակցականներ կ'ակնածէին իր ներկայութենէն:

«Հին օրերու անբասիր յեղափոխականին ելոյթը զգաստութեան կոչ մըն էր եղբայրասպան կիրքով մոլեգնած մթնոլորտի մը մէջ: Այդ կոչը զգաստութեան բերաւ, արդարեւ, եղբայրասպանութեան հեղինակները», կը գրէր Յովհաննէս Պողոսեան:

Այդ օրերուն, Պէյրութի մէջ կուսակցական օրկանի մը անհրաժեշտութիւնը կը զգացուէր եւ Յուլիս 8, 1935ին, ՌԱԿ Լիբանանի եւ Հարաւային Սուրիոյ Շրջանային Վարչութիւնը օրակարգի վրայ կը դնէ այս հարցը: Մինչ այդ, Հալէպի «Եփրատ»ը օրաթերթի վերածելու ծրագրով Կիպրոսէն ընկեր Սեդրակ Կեպէնլեանը կը հրաւիրուէր Հալէպ: Դժբախտաբար, քաղաքական մատնութեան զոհ կ'երթար մեր ընկերը՝ Կիլիկիոյ մէջ իր ունեցած երբեմնի գործունեութեան համար:

Կը գումարուէր ՌԱԿ 2. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը 1937ին, Գահիրէի մէջ, մինչ այդ արդէն Պէյրութի մէջ մեր ընկերները, գլխաւորութեամբ Բարունակ Թովմասեանի, կը ծրագրէին «Չարթօնք»ի հրատարակութիւնը եւ որուն համար Եգիպտոսէն հրաւիրած էին Վահան Թէքէեանը ստանձնելու խմբագրութեան պաշտօնը: Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէր Սեպտեմբեր 26-ին: Թէքէեան կը վերադառնար Գահիրէ եւ մէկ տարուան համար խմբագրութեան պաշտօնին կու գար Լեւոն Թիւֆիւնճեան, որ կ'ուզէր վերադառնալ Լոզան: 1938ին, որպէսզի թերթը չլքուէր իր բախտին, Կեդրոնը կ'որոշէ երեք ամիսով Պողոսեանը գործուղել Պէյրութ՝ առժամաբար «Արեւ»ի խմբագրութիւնը յանձնել Վահան Թէքէեանին:

1938 Յունիսին Յովաննէս Պողոսեան կու գայ

Պէյրութ եւ այդ երեք ամիսը կը տեսնէ երեք տարի, մինչեւ 1941 թուականը:

Պէյրութի մէջ ան կը դիմաւորուի սրտբացօրէն. հոն էին արդէն հին ընկերներէն Նախկին արմենական Միքայէլ Նաթանեանը, Արտաշէս Տէր Գեորգեանը, Կարապետ Ապաճեանը: Բարունակ Թովմասեանին շուրջն էին Մկրտիչ Մսըրլեանը, Յակոբ Թորոսեանը, Տոքթ. Յովսէփ Եոզկաթեանը, Ղեւոնդ Տէր Պետրոսեանը եւ ուրիշներ: Շուտով ան իր սերտ յարաբերութիւնները հաստատեց Կիլիկեան Աթոռի Պետրոս Սարաճեանի, կաթողիկէ Աղաճանեանի եւ Լիբանանի առաջնորդ Կարոյեանի հետ:

Խմբագրական աշխատանքները արգելք չէղան որպէս կուսակցական գործիչ այցելելու Դամասկոս՝ մօտէն ճանչնալու համար Միհրան Տէր Ստեփանեանը, Հալէպ՝ Տոքթ. Խաչիկ Պողոսեանը, Նաեւ Սանճաք Ալեքսանտրէթ, որ շուտով պիտի պատկանէր Թուրքիոյ: Հոն վերահասու եղաւ հայկական կեանքի պայմաններուն եւ ազգային կեանքին: Կրկին առիթը ներկայացաւ հանդիպելու մեր պատուական ընկերներուն՝ Գասպար Մենակի, Գեորգ Դարբինեանի, այնթապցի հերոս Ատուր Լեւոնեանի, Տիգրան Թէշիշեանի: Վերջապէս Մուսա լերան հերոսներուն՝ Եսայի Եաղուպեանին ու Վաղարշակ Օֆլազեանին:

Առիթ եղաւ Նաեւ այցելելու յաջորդ տարուան Փետրուարին Իրաք, ուր ունէինք կազմակերպուած աղուոր շրջանակ մը համախոհ ընկերներու, որոնք անդամներ էին ՌԱԿի եւ Բարեգործականի: Ռամկավարները թէեւ թիւով փոքր էին, բայց համակրանք մը ստեղծուած էր ՌԱԿի նկատմամբ: Բացի Պաղտատէն, ան այցելեց Մուսուլ, Զերթուք, Խորսապատ, Հիլլէ, ուր գոյութիւն ունէին փոքրաթիւ համայնքներ: Փիլիկեան եւ Ուզունեան ընտանիքներու հետ մեր մամուլին համար նիւթապէս օգտակար ըլլալու աշխատանքները ան Իրաքի մէջ եւս շարունակեց:

Յովհաննէս Պողոսեան կարճ ժամանակով կը վերադառնայ Գահիրէ վերստանձնելու համար «Արեւ»ի խմբագրութիւնը, բայց միջազգային քաղաքական դեպքերը կը պարտադրեն որ ան

չկարենար վերահաստատուիլ Գահիրե: Դարձեալ անցագրային եւ վիզայի դժուարութիւններ պատճառ կ'ըլլան որ ան վերադառնայ Նոյն տարուան Օգոստոսին Պէյրութ, վերջնականապէս ստանձնելու «Չարթօնք»ի խմբագրութեան պաշտօնը:

ՍԱՆՃԱՔԻ ՊԱՐՊՈՒՄԸ ԵՒ ՌԱԿ-Ի ՍԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ

Հազիւ հասած Պէյրութ, արդէն քաղաքական դէպքերը ամբողջութեամբ կը գահավիժին երբ պատերազմ կը յայտարարուի Գերմանիոյ դէմ, որ Տանցիկի նրբանցքը գրաւելով կը յարձակեր Լեհաստանի վրայ: Պատերազմի հակազդեցութիւնը չուշացաւ հասնելու Լիբանան: Սանճաքը սկսաւ պարպուիլ եւ 30 հազար Նոր հայ գաղթականներ խուժեցին Լիբանան. բնականաբար, օգնութեան կոչեր ուղղուեցան աշխարհի հայութեան: Առաջինը Ամերիկայի շրջանակը եղաւ օգնութեան փութալու տաս հազար տոլարով: ՀԲԸՄ-ը շարունակեց հանգանակութեան արշաւը, ինչպէս նաեւ՝ Ֆրանսական Բարձր Զոմիսերութիւնն ու Ազգերու Ընկերութեան Գաղթականութեան Մարմինը: Փրոֆ. Բ. Թովմասեանի հետ ընկեր Պօղոսեան մաս կազմեց գործող յանձնախումբին, իսկ Հմայեակ Գրանեանն ու Միքայէլ Նաթանեանը կը ներկայացնէին Բարեգործականը: Գաղթականներու օժանդակութեան եւ տեղաւորման աշխատանքներուն մէջ մեր Կուսակցութիւնը ինքզինք արդարացուց եւ պատուաբեր դեր խաղաց:

Այդ օրերուն, «Չարթօնք» փոխադրուած էր հայ կաթողիկէ Ս. Եղիա եկեղեցւոյ բակին կից արաբական տպարան մը, ոչ հեռու Պուրճի կեդրոնական հրապարակէն: Մեր խմբագրատունը դարձած էր Սանճաքէն գաղթած մեր համակիրներուն եւ ընկերներուն ժամադրավայրը: Յ. Պօղոսեան կրցաւ մեր ընկերները տեղաւորել Սուրի մօտակայքը գաղթակայանի մը մէջ, ուր հաստատուեցաւ դպրոց: Եսայի Եաղուպեան եւս տեղաւորուեցաւ հոն մինչեւ իր հայրենադարձութիւնը: Խմբագրատան մէջ որպէս օգնական կ'աշխատակցէր Գրիգոր Պէքերեճեանը:

Պատերազմի հետեւանքով բոլոր արտաքին յարաբերութիւնները կտրուած էին աշխարհի, նաեւ՝ Կեդրոնին հետ: Մինչ այդ, 1941ին սկսաւ մշակուիլ Կիլիկեան Աթոռի կանոնագրութիւնը եւ Նոր ընտրութեամբ Պետրոս Արք. Սարաճեան շինարար հոգեւորականը կ'ընտրուի կաթողիկոս, որ դժբախտաբար կը պաշտօնավարէ միայն երեք ամիս եւ կը վախճանի՝ առանց կարենալ վաւերացնելու Նոր կանոնագրութիւնը: Իր յաջորդը՝ Գարեգին Յովսէփեանց կը մերժէ վաւերացնել... ու ծանր սկիզբ մը կու տայ եկեղեցական տագնապին Նոր փուլին:

Նոյն օրերուն զուգահիւսեցան Մայր Աթոռին կաթողիկոսական ընտրութիւնները, Խորէն Կաթողիկոսի ցաւալի վախճանումէն ետք: Յովհաննէս Պօղոսեան Խաղ Սրբազանի հետ ներկայացուած երկու պատգամաւորներէն մին էր. Բարձր Զոմիսարութիւնը նախընտրեց Գասպար Իփէկեանը, տալով անոր անցագրի արտօնութիւն: Հոս եւս անարդարութիւն մը ակնայայտ եղաւ պետական իշխանութիւններու միջնորդութեամբ, մեր ընկերոջ նկատմամբ:

Արդէն պատերազմը հասած էր Լիբանան: 1941ի Յունիսին անգլիական ուժերը Կոլիսթ ֆրանսական ուժերու հետ կը գրաւէին Պաղեստինն ու Լիբանանը. Պէյրութի վերջին հրամանատար Զօր. Տենցը՝ բարձր զոմիսերը, մահուան կը դատապարտուէր: Այդ օրերուն, Գահիրէէն Պէյրութ հասան ղեկավար ընկերներ Էօժէն Բաբազեան եւ Մեթր Շաւարշ Սիյօնքեան եւ Թովմասեանի հետ խորհրդակցելով թոյլատրեցին Պօղոսեանին վերադառնալ Ֆրանսա, մանաւանդ որ Պէքերեճեան այլեւս ընտելացած էր խմբագրական աշխատանքին: Ըսենք որ «Չարթօնք» անխափան շարունակուեցաւ պատերազմի տարիներուն, երբեմն մէկ էջով, սակայն լոյս տեսաւ միշտ, շնորհիւ Թովմասեանի վայելած հեղինակութեան եւ յարաբերութիւններուն տեղական իշխանութիւններուն հետ:

ԱՅԱՒՈՐ ՏԱՐԻՆԵՐ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԵՋ

Սուրիա-Լիբանանի ֆրանսացիները մասնաւոր կարգադրութեամբ շոգենաւով փոխադրուեցան Մարսէյ, հակառակ թշիւամիին Միջերկրա-

կանեան մարտանաւերուն ներկայութեան: Դժուար էր Մարսէյի մէջ գտնել ապաստանարան: Նոյնիսկ Վահան Մալեգեանի միջնորդութիւնը օգուտ չըրաւ ու Պօղոսեան կնոջ՝ Սիւզիին ու զաւկին՝ Ժան-Ժաքի հետ ստիպուեցաւ անմիջապէս Լիոն մեկնիլ, ապաստանելու մօտիկ ազգականի մը մօտ: Պետք էր ապրուստի մասին մտածել, որովհետեւ գրեթէ ձեռնունայն եկած էր ան Պէյրութէն:

Կ'աշխատակցի ֆրանսական դիմադրական «Լը Ժուրնալ»ին... Եւ նիւթապէս, անսպասելիօրէն կը վարձատրուի: Այնուհետեւ կ'աշխատակցի կաթոլիկ «Լը Նուվէիսթ» թերթին եւ կը փոխադրուի Վիշի քաղաքը, ուր ծայնասփիւռի սպասարկութիւնը պետք ունէր թրքերէն լեզուի թագմանիչի մը: Կը միանայ կայանին: Նոյն ատեն կը պահէ իր կապերը Հայ Գաղթականաց Գրասենեակին հետ, օգտակար ըլլալով գաղթական ֆրանսահայերուն:

Վիշի բնակութեան շրջանին յաճախ կ'ըլլայ Արշակ Զօպանեանին հետ, որ կ'ընդունուէր անձամբ մարաշախտ Փեթէնին կողմէ, որ միշտ համակրանքով ընդառաջ գացած էր իրեն ներկայացուած խնդրանքներուն, ինչպէս՝ հայ բժիշկներուն աշխատանքի թոյլտուութիւն ստանալու հարցով: Պատերազմական դժուար օրեր էին ֆրանսահայութեան համար: Ու հակառակ այդ արհաւիրքին, Պօղոսեան յաճախ առիթ կը ստեղծէր այցելելու գաւառի շրջաններ՝ Տեսինի, Վիէնի, Սէնթ-Էթիէնի, Վալասնի, Սէն-Շամօնի մեր ընկերներուն, խրախուսելով զանոնք:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՓԱՐԻԶ

1944ի Հոկտեմբերին Պօղոսեան Վիշիէն կը վերադառնայ Փարիզ: Կամաց-կամաց կը վերահաստատուին ընկերական յարաբերութիւնները մանաւանդ Փարիզի ակումբէն ներս: Կը վերահրատարակուի «Ապագայ»ն իբրեւ շաբաթաթերթ, խմբագրութեամբ Արտակ Դարբինեանի:

Հայրութիւնը հպարտ էր տեսնելով Հայկական բանակի զինուորներու յաղթանակները Խորհրդային Միութեան եւ Դաշնակիցներու կողքին: Երուպայի մէջ, մինչ այդ, Մանուշեանի դիմադրական շարժումին զոհողութիւնները նոր վարկ մը կը

բերէին ֆրանսահայութեան:

1946ին տեղի կ'ունենար ՌԱԿ-ի Ը. Ընդանուր Պատգամաւորական Ժողովը Գահիրէի մէջ, սակայն ժողովը կը յետաձգուէր յաջորդ տարուան՝ 1947ի Հոկտեմբերին՝ Փարիզի մէջ շարունակուելու: Ամերիկայէն՝ Հրաչ Երուանդ, Գահիրէէն՝ Էօժէն Բաբազեան եւ Փարիզէն Մեթր Նուպար Պերպերեան կը նշանակուէին Եգիպտոսի շրջանակի ներկայացուցիչներ: Լիբանանէն միայն Հայկաշէն Ուզունեանը կրցած էր ներկայ գտնուիլ: Պատերազմի օրերուն Կեդրոնական Վարչութիւնը իր կարելին ըրած էր կուսակցական աշխատանքները յառաջ տանելու, հիմնելով մասնաւորաբար Հայ Ազգային Հիմնադրամը, որ կը շարունակէ գոյատեւել մինչեւ այսօր:

Էօժէն Բաբազեան կ'ուզէր կեդրոնական թերթի մը ծնունդ տալ: Ծրագրուեցաւ հրատարակել «Այսօր»ը, որուն առաջին թիւը լոյս տեսաւ Յունուար 1, 1951ին, 2000 օրինակով: Կ'առաջարկուի խմբագրութիւնը յանձնել Պօղոսեանին, սակայն ան կը մերժէ, որովհետեւ պետական պաշտօնի կոչուած ըլլալով ան պիտի չհամարձակէր գործը ձգել եւ կրկին դառնալ լրագրական աշխատանքի, անկախաբար ունեցած իր նիւթական մտահոգութիւններէն: Փարիզահայ ընտրանին սիրով կ'ընդունի այս նոր թերթը:

1953ի Յունիսին թերթը դադարման ենթարկուեցաւ: Թէեւ բուն պատճառները տակաւին անծանօթ կը մնան, սակայն այդ դադարման պատասխանատուները լոյսի չբերուեցան: Թերթի պատասխանատուները սկսան անվերջ դիմումներ կատարել պետական պաշտօնեաններու, ոստիկանական սպասարկութեանց, երեսփոխաններու, փաստաբաններու եւ ազդեցիկ մարդոց մօտ, հայ թէ ֆրանսացի: «Յայտնի է որ նախանձը եւ չարութիւնը, ձեռք ձեռքի տուած, ամիսներէ ի վեր աշխատած էին մութին մէջ, մեր գործը քանդելու համար, եւ ի վերջոյ յաջողած»:

Ինչպէս պիտի գրէր թերթին գլխաւոր աշխատակիցը՝ Յովհաննէս Պօղոսեան, թերթը Խորհրդային Հայաստանի համակիր ուղղութիւն մը ունէր եւ հրատարակած էր յօդուածներ, որոնք

«կասկածելի» կը նկատուէին: Յուրտ Պատերազմը սկսած էր արդէն:

Պատմութեան համար արձանագրելու եւք նաեւ, որ «Այսօր» թերթին պատասխանատուներէն Մեթր Շաւարշ Սեյժնեան Ամերիկայէն Փարիզ վերադարձին կը ստիպուի հեռանալ Ֆրանսայէն տեղական պետական իշխանութիւններու հարկադրանքին տակ. վստահաբար այդ մուշ ձեռքերը կը մնան այս հեռացումի պատասխանատուութիւնը ստանձնողները:

Տպարանը կը ծախուէր եւ նոր տէրերը օտարահպատակ ըլլալով՝ կը խնդրեն որ Պօղոսեան շարունակէ վարել տպարանին պատասխանատու վարիչի պաշտօնը օրէնքին առջեւ: Պետական պաշտօնը եւ հանգստեան թոշակի իրաւունքը կորսնցնելէ ետք, ան կը ստիպուէր այլեւս օտարացած ընկերութեան մը մէջ աշխատիլ: Սակայն թոյլ տրուեցաւ իրեն տպարանին մէջ պահել գրասենեակ մը, ուր ան պահեց «Ապագայ»ի եւ «Այսօր»ի շրջաններէն մնացած թուղթեր եւ գիրքեր: Ատոր շնորհիւ շարունակեց աշխատակցութիւնը բերել ռամկավար ազատական մամուլին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԶԲԸՄ-Ի ՄԻՋՈՑՈՎ

ԶԲԸՄի երկարամեայ անդամն էր եղած Յովհաննէս Պօղոսեան: 1949էն ի վեր կ'անդամակցէր Եւրոպայի Կեդրոնական Յանձնաժողովին, վարելով ատենադպիրի պաշտօնը: 1969ին Արամ Թերզեանի հրաժարումով թափուր մնացած Միութեան Փարիզի գրասենեակին վարիչ քարտուղարի պաշտօնին կը հրաւիրուի Պօղոսեան:

Այս շրջանին կը զուգահեռ Միութեան ներքին ծանօթ տաճնապը, Նիւ Եորքի եւ Փարիզի միջեւ ստեղծուած անհարկի վեճի մը պատճառով, կանոնագրական հարցերու շուրջ: Բարեգործականի Կեդրոնական Վարչական Ժողովը կեդրոնացեալ աշխատանք մը տանիլ կը ջանար, մինչ Փարիզ կը հակառակէր անոր: Յովհաննէս Պօղոսեան կը հարկադրուէր իր պաշտօնին բերումով աշխատիլ Փարիզի Բարեգործականի պատասխանատուներու ցուցմունքներուն համաձայն: Ան

հոգեպէս կը տառապէր եւ իր նկարագրին անյարիր, ստիպուած կ'ըլլար կու տալ իր արժանապատուութիւնը անախորժ դէպքերու եւ ելոյթներու առջեւ, այնքան մը որ բժիշկը խորհուրդ կու տար իրեն դադրիլ աշխատանքէ:

Հոս արձանագրելու եւք նաեւ որ՝ 1965ին, ԶԲԸՄի եւ ՌԱԿի նախաձեռնութեամբ, կը հրաւիրուէր Գահիրէէն «Արեւ»ի օրուան խմբագիր Երուանդ Ազատեան Փարիզի մէջ ձեռնարկելու «Նոր Ապագայ» շաբաթաթերթին հրատարակութեան: Ամրան՝ Բիւզանդ Թօփալեանի տպարանէն արդէն լոյս կը տեսնէր առաջին թիւը: Արտօնատէրն էր ընկեր Խաչիկ Զեպապճեանը: Խմբագրութեան պաշտօնին կը հրաւիրուի ընկեր Գեղամ Ֆէնէրճեանը: Թերթը կ'ունենայ երկու տարուան կեանք եւ Փարիզի տաճնապէն ետք, իր առաքելութիւնը աւարտած համարելով, դժբախտաբար, կը դադրի լոյս տեսնելէ: Թերթը կը հովանաւորէին պարոններ Ալեք Մանուկեան եւ Երուանդ Հիւսիսեան:

Միւս կողմէ, տրուած ըլլալով Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեանի գլխաւորած ՌԱԿի Կեդրոնական Վարչութեան կողմնորոշումը՝ ի նպաստ Պր. Ալեք Մանուկեանի գլխաւորած ԶԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական Ժողովին, ընկեր Պօղոսեանի դիրքը դժուարութեան կը մատնուի եւ զինք հակասութեան մէջ կը դնէր ռամկավար ազատական մամուլի ուղղութեան հետ: Ան ստիպողաբար կու տար իր հրաժարականը այդ պաշտօնէն եւ գրասենեակէն, կը քաշուէր 1965ի հոկտեմբեր 1ին: Սակայն ընդառաջելով ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան փափաքին, կը վերադառնայ մեր մամուլին աշխատակցութեան:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԴՐՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յովհաննէս Պօղոսեան ընդմիշտ կը բաժնուէր իր ընտանեկան հարազատներէն եւ գաղափարի ընկերներէն Յուլիս 4, 1972ին Մոնմորանսիի Վալ տէ Ուազ հիւանդանոցին մէջ, Ֆրանսա, 83 տարեկան հասակին: Ան կաթուածահար եղած էր մահուրէն երկու ամիս առաջ:

Յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի Յուլիս 10ին, Երկուշաբթի օր, կեսօրէ ետք ժամը 4ին

Փարիզի ժան Կուժոն պողոտայի հայոց Մայր եկեղեցիին մեջ, իսկ թաղումը՝ Նոյն օրը կեսօրէ ետք ժամը 5:30ին, Անկէլ-է-Պէնի Զիւսիսային գերեզմանատունը:

ՀԱՏՈՐԻ ՄԵՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻԺ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ

«Ատէվիա» վիպակ՝ 1912ին, «Սիրածներուն համար» արձակ բանաստեղծութիւն՝ 1914ին, «Փոթորիկի երգեր» չափածոյ գրքոյն՝ 1920ին, «Արդի Հայաստանը» դասագիրք՝ 1934ին, «Երկու ամիս Հայաստանի մէջ» յուշագրութիւն՝ 1931ին, «Մեր դերը ի՞նչ եղաւ եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ» ՌԱԿի միութեան 15ամեակին առթիւ՝ 1935ին, «Պայքարը ՀԲԸ Միութեան դէմ» եւ «Կուսակցական կեանքի յուշերս» յուշագրութիւն 1987ին, խմբագրութեամբ՝ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի:

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ԸՆԿԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Ի՞նչ երանելի օրեր էին, հակառակ որ օրուան հացի կարօտ էինք: Կը յիշե՞ս, երբեմն Շաքաթ իրիկունները կը հարցնէի քեզի, Բարունակ ի՞նչ է գրպանիդ վիճակը, գրաշարներուն պիտի կարենա՞ս վճարել, եթէ բան մը մնայ զիս մի՛ մոռնար... եթէ չմնաց հոգ չէ, բան մը կ'ընենք», Յովհաննէս Պօղոսեան:

Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեան. «Ժուժկալ բառին ամենէն ազնուագոյն առումով ժուժկալ մարդ էր: Չափաւոր եւ զգաստ: Անշուշտ որ շատ ընկերային, զուարթախոհ եւ փնտռուած ներկայութիւն մըն էր ընկերական շրջանակներէ ներս: Գաշասեղանին շուրջ կատակներն ու սրամտութիւնները անպակաս էին՝ անկախ սեղանի բովանդակութենէն: Ան չունեցաւ նիւթական լայն միջոց, հետամուտ չեղաւ ունենալու, որովհետեւ նախընտրեց ազգային խմբագիրի մը, գործիչի մը վերապահուած փշոտ ճամբան, քան թէ դրամական վարձատրութիւն»:

«Մեր երիտասարդները պէտք է ուսումնասիրեն երեց սերունդին պատկանող ազգային գործիչներու կեանքն ու գործունեութիւնը, ո՛չ թէ անոնց գործելակերպը իւրացնելու համար, քանի

Պօղոսեան, Կերտան եւ Օ. Թադէոսեան Փարիզի Մառի Նուպար Ուսանողական Տան առջեւ

որ ժամանակները փոխուած են, այլ ներշնչուելու եւ առաջնորդուելու համար անոնց հոգեկան ու իմացական արժեքներէն, որոնք դարձեալ ժառանգ մնացած են մեզի մեր նախահայրերէն»:

Միհրդատ Թիրեաթեան. «Իր գրելու ոճը պարզ եւ սահուն էր, ուստի հաճոյքով կը կարդային իր խոհուն յօդուածները: Ան երկար տարիներ իր անվերապահ նուիրումովը ազգին, մասնաւորապէս լրագրական դժուարին ուղիով՝ իբրեւ կարող խմբագիր, իրական հայրենասերի դէմք մը հանդիսացաւ»:

Վահրամ Կեօքճեան. «Ընկեր Պօղոսեանին անկեղծութիւնը իր կեանքի վերջին տարիներուն շատ սուղ արժեք իրեն եւ ՌԱԿին: Ան անարդարօրէն քաջքշուեցաւ երկու հակառակ հոսանքներու կողմէ, հակասական որակումներով»:

Տոքթ. Նուպար Պերպերեան. «Բոլորանուէր գիտութեամբ մը, որուն համար սփիւռքահայ մամուլին ծառայելը առաքելութիւն մըն էր, զոր կարելի չէ սակարկումի ենթարկել: Իր կեանքէն

ջնջեց ամեն ինչ որ էական չէր: Իմաստութիւնը մշակեց իր մէջ սէրը՝ պարզութեան հանդէպ: Ան գեղեցկութիւնը փնտռեց եւ գտաւ պարզութեանց, պարզ ճշմարտութեանց մէջ: Եղաւ պայքարի մարդը, առանց տարուելու չափազանցութիւններէ որոնք մարդ էակը կը հեռացնեն ճշմարտութիւններէն»:

Մնաց ժողովրդական խմբագիրը, մտածելով հանդերձ մեծ մարդոց պէս:

Խմբագրապետ եղած օրերուն, իր խմբագրականները կը գրէր հիւր ընդունած ժամանակ: Օրուան կարեւոր մէկ մասը կ'անցըներ դուրսը, գրաշարին ու խմբագրին աշխատավարձը հոսկէ հոնկէ ճարելու համար:

... Եւ ի՞նք կը մոռնար իր արդար վարձատրու-

թեան բաժինը առնելու իր հաւաքածէն:

Իր առողջ դատողութեամբ, լուսամտութեամբ ու իրատեսութեամբ՝ այդ օրերու ազգային կեանքի եռուզեռին մէջ, ինչպէս նաեւ՝ հարցերուն վերլուծման այժմեականութեամբը, Յովհաննէս Պօղոսեան Խորհրդային Հայաստանի մէջ գտաւ միա՛կ ապահով ու իրական կռուանը մեր ժողովուրդի անսասանութեան համար: Մանրակազմ, նիհար, ժամանակէն առաջ ճերմկած մազերով, ուշիմ եւ ուշադիր նայուածքով, ժպիտը շրթունքին ծայրէն անպակաս, յարաշարժ եւ թեթեւ հոգի Յովհաննէս Պօղոսեան կը մնայ մեր մամուլին ազնուագոյն խմբագիրներէն մին: Թող անոր օրինակը հաղորդական ըլլայ մեզի:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՆՏԱՎՃԵԱՆ

Սիվրի-Հիսար, 1870 – ԳաՀիրէ, Մարտ 17, 1937

Յովհաննէս ծնած է Սիվրի-Հիսարի մէջ 1870ին: Յաճախած է տեղւոյն Ներսէսեան վարժարանը եւ նոյն վարժարանին մէջ երեք տարի ուսուցչութեան պաշտօն վարելէ յետոյ մեկնած է Կ. Պոլիս փաստաբանական ճիւղին հետեւելու համար: Սակայն իր Յարութիւն եղբօրը կողմէ Եգիպտոս կը կանչուի եւ 1894էն մինչեւ 1901 Ֆէյումի Մելգոնեան գործատան մէջ կարեւոր պաշտօն մը կը ստանձնէ: Վերոյիշեալ տունը Ֆէյումէն Գահիրէ փոխադրուելով, իր որոշումով կը նետուի ազատ ասպարէզ, կը թողու գործատան իր պաշտօնը եւ Չակագիկի մէջ Մելգոնեանի փոխաւորութեան եւ այլ գործերու կը ձեռնարկէ, ստանձնելով նաեւ Մանթաշէֆ տան ներկայացուցչութիւնը, զոր կը շարունակէ մինչեւ իր մահը:

Սանտալճեան Չակագիկի մէջ ազգօգուտ

գործունեութիւն մը ունեցած է: Եղած է տեղւոյն Օշական վարժարանի հիմնադիրներէն եւ մինչեւ վերջ Յոգաբարձութեան մէջ պաշտօն վարած է: Եկեղեցիի շինութեան համար հանգանակութեան եւ հողի գնման գործերուն մէջ մասնակցութիւն ունեցած է: Ստանձնած է ԶԲԸՄի ներկայացուցիչի պաշտօնը եւայլն:

1917-1918 շրջանին անդամակցած է Գահիրէի Քաղաքական Ժողովին, որուն նիստերուն կանոնաւորաբար մասնակցած է ամէն շաբաթ, Չակագիկէն Գահիրէ գալով:

Հաւատաւոր անդամը եղած է ՌԱԿին, որուն անդամակցած է ՀՍՌԿի կազմութեան օրերէն: Ստանձնած է կուսակցական պաշտօններ: Հակառակ հիւանդ վիճակին, ներկայ գտնուած է Գահիրէի մէջ ՌԱԿի վեթերաններու հանդէսին:

Հնամենի ակերակներ Սիվրի-Հիսարի մէջ

Կը մահանայ Մարտ 17, 1937ին եւ յուղարկաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսութեանց կը նախագահէ Առաջնորդ Մամբրէ Եպիսկոպոս, որ կ'արտասանէ դամբանականը: Դագաղը դէպի Մարմինայի գերեզմանատունը կ'առաջնորդեն

Էօթէն Բաբազեան, Մեթր Շաւարշ Սեյօնքեան, Լեւոն Կոկանեան, տոթթորներ Քէչեճեան, Սողիկեան եւ Ամատեան, Պատուելի Խանդամուր, Ս. Եսայեան եւ Օ. Պօտուրեան: Գերեզմանատան մէջ խօսք կ'առնեն Է. Բաբազեան յանուն ՌԱԿին եւ Պատ. Խանդամուր ՅԲԸՄի կողմէ:

ՓՐՈՅ. ԳԻՐԳ Լ. ՍԱՐԱՅԵԱՆ

Այնթապ, Մարտ 12, 1889 – Փալմ Սփրինգզ, Յունիս 6, 1975

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

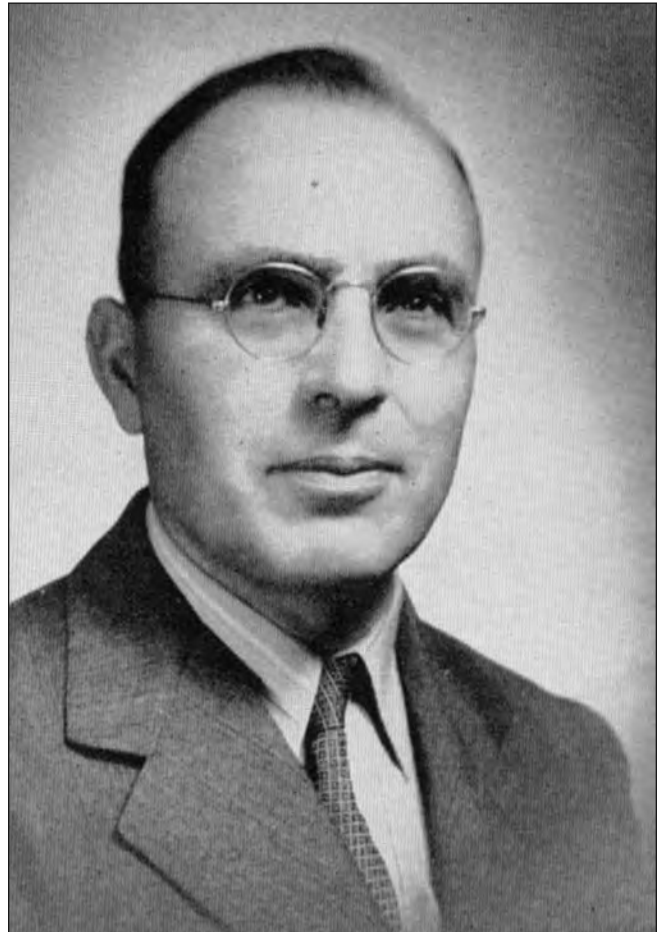
Ծնած է 1889 Մարտ 12ին, Այնթապ: Զօրը անունը եղած է Արմեն: Առաջին բառերը, որոնք արտաբերած են իր մանուկ հասակի շուրթերը, եղած են թրքերենի խեցքեկ բառեր: Բախտաւոր եղած է սակայն, որ ուսումնատենչ մօրը թախանձանքին վրայ, մօրեղբայրը՝ Մովսէս Ա. Զինյ. Ժամկոչեան, Գեորգին թոշակը վճարելով զինք դրկած է հայրենասիրութեան ոգիի հնոց ու հայագիտութեան վառարան՝ Վարդանեան Կրթարանը, որ հաստատուած է Գալուստ աղա Ղազարեանի բարերարութեամբ ու Վահան Զիւրքճեանի տեսչութեամբ:

Կեանքի բարեբախտութիւններէն մին եղած է, որ այս բարձրագոյն դպրոցին մէջ շփման մէջ եղած է Ա. Ն. Նազարի եւ Յարութիւն Արսլանեանի պէս գրագետ ուսուցիչներու հետ: Առաջինը՝ հայերենի եւ երկրորդը՝ ֆրանսերենի սիրով տոգորած է զինք:

ԿԸ ՆԵՏՈՒԻ ՈՒՍՈՒՅԶԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶ

Դպրոցական շրջանը աւարտելով 1905ին, կանչուած է ուսուցչութեան նոյն դպրոցի նախակրթարանին ու շատ չանցած երկրորդական բարձրագոյն ուսումնետու բաժանմունքին որպէս դասատու ֆրանսերենի, հայերենի եւ պատմութեան: Ուսուցչական չորս տարուան պաշտօնավարութեան ընթացքին աննկարագրելի եռանդով ուսումնասիրած է ու մխրճուած հայ ու ֆրանսական գրականութիւններու գեղեցկութեանց մէջ:

Վարդանեան Կրթարանի «Աստղիկ Վարդանեան» պարբերաթերթին մէջ գրելու փորձեր կատարել է ետք սկսած է աշխատակցիլ Տոթթ. Յակոբ Թօփճեանի խմբագրած Կ. Պոլսոյ «Արեւելք» օրաթերթին. անդրանիկ յօդուածը՝ «Ճամբու Նօթեր, Ուղեւորութիւն ի Ճիպին» (Հռոմկլայի մօտ) վերնագրով, կ'երեւայ նոյն թերթին Ուրբաթ, Սեպտեմբեր 21, 1907 թուահամարին մէջ:

ԿԸ ԳԱՂԹԵ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՅԱՆԳՆԵՐ ԵՒ ԿԸ ԶԵՏԵՒԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

1910ին Ամերիկա գաղթելով Սեպտեմբերին ինքզինք կը գտնէ Պոստոն, «Ազգ» շաբաթաթերթի խմբագրական սեղանին առջեւ, ուր 5 ամիս աշխատել է ետք, Պրիմուրքըրի Պետական Ուսուցչանոցը կը մտնէ պատրաստուելու համար, Այնթապի Կիլիկեան ճեմարանին մէջ մանկավարժութիւն ուսուցանելու նպատակով:

Աշխարհաւեր Պատերազմը 1914ին արգելք կ'ըլլայ վկայական ի ձեռին (Նիւ Եորքի Գոլումպիա Զամալսարանէն) Այնթապ մեկնելու իր ծրագրին: Ուստի կը շարունակէ ուսումը նոյն համալսարանին

մեջ, ծառայելով նոյն ատեն իբրեւ ուսանող-օգնական հանրաժանօթ Էտուդրոտ Լի Թիորնտայթի հոգեբանութեան աշխատանոցին եւ նաեւ իրիկուններն ու Շաբաթ օրերը «Կոչնակ»ի խմբագրական կազմին մէջ:

ԽՄԲԱԳԻՐ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
«ԱԶԳ» ԵՒ «ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ» ԹԵՐԹԵՐՈՒ

Յունիս 1915ին Սարաֆեան կը կանչուի Պոստոնի «Ազգ»ի խմբագրութեան, Ա. Ն. Նազարի որպէս գործակից: Այդ շրջանին «Ազգ» կը վերածուի օրաթերթի: Մասնաւորապէս իր դրդումով ու ճիգերով առաջին գրական բացառիկ թիւը լոյս կը տեսնէ «Ազգ»ի տպարանէն, նշանակալի ծաւալով ու աշխատակցութեամբ կարգ մը հանրայայտ գրողներու:

Արդէն ան դարձած էր ռամկավար գործիչ եւ Մեծագոյն Պոստոնի հայաշատ աւաններուն սիրուած ատենախօսը: Եռուն ազգային շրջան մը կը բոլորէր հայութիւնը պատերազմի բովանդակ տարիներուն: Հեւթոտ կեանքին մասնակիցն էր ան:

1916 Յունիս 23ին, Նիւ Բեյքլնի մէջ (Գըլնէթիքըթ) կը պսակուի Օր. Լուսի Ղազարեանի հետ եւ կը բախտաւորուի չորս զաւակներով՝ Մառի, Արմէն, Լուսիլ եւ Կրէյս, բոլորն ալ ուսուցիչ:

Պաշտօնին մէջ ծանր հիւանդութեան մը յանկարծական յարձակումէն հազիւ ճողոպրած 1919 Ապրիլին ինքզինք կը գտնէ Գալիֆորնիոյ արեւին տաքուկ շողերու գգուանքին տակ: Հոն եւս երկու տարի կը վարէ խմբագրութիւնը Ռամկավար Կուսակցութեան «Նոր Կեանք»ի, 1919 Յուլիսէն մինչեւ 1921 Օգոստոս:

ԴԵՊԻ ՌԻՍՈՒՑԶԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԷԶ

Որպէս ուսուցիչ Կիլիկիա մեկնելու յոյսին վերջին նշոյլն անգամ կորսնցուցած՝ 1921ին կը մտնէ ուսուցչական ասպարէզ Սան Տիէկոյի (Հարաւային Գալիֆորնիա) Չինուորական ու Նաւային վարժարանին մէջ, ուսուցանելու ֆրանսերէն եւ սպաներէն լեզուները:

Պաշտօնավարութեան ընթացքին, յառաջացման տենչով կ'ընդունի Լա Վեռն գոլէճի հրաւերը

(1923) որպէս ուսուցչապետ օտար լեզուներու եւ գրականութեան: Հարաւային Գալիֆորնիոյ Համալսարանէն 1929ի Յունիսին կը ստանայ Տոքթոր Փիլիսոփայութեան տիտղոսը եւ կը սկսի դասաւանդել մանկավարժական փիլիսոփայութիւն եւ կը դառնայ մանկավարժական բաժանմունքի ուսուցչապետ մինչեւ 1950: Մօտ հազար ուսանողներ դաստիարակուած են իր մօտ Ամերիկայի եւ Գաւաւտայի զանազան շրջաններէն եկած:

Այս շրջանին է որ գրած է ու հրատարակած անգլերէն մասնագիտական լուրջ հանդեսներու մէջ մանկավարժական առաջնորդող յօդուածներ, որոնցմէ երկուքը Ամերիկայի մէկ ծայրէն միւսը, կը ցնցեն կրթական շրջանակները:

Հակառակ արձանագրած իր բոլոր յաջողութիւններուն Ամերիկայի կրթական համակարգէն ներս, Սարաֆեան երբեք չմոռցաւ հայկական ու կուսակցական ոգին ու լեզուն եւ գրիչով ու խօսքով միշտ ջանք կը թափէր օգտակար ըլլալու հայ արեւակիցներուն:

Հարիւրաւոր յօդուածներէ զատ, որոնք երեւցած են հայ թերթերու թէ ամերիկեան հանդեսներու մէջ, հեղինակած կամ խմբագրած է բազմաթիւ հատորներ: «Հայ Դաստիարակութիւն» 1912, «Նախընծայ» 1912, «Ընտիր Նորավէպեր» 1918, «Պատուոյ Ետեւէն կամ Լիխթընշթայն» (թարգմ.) 1916, "History of Education in Armenia" 1930, "French Educational Theorists" 1933, «Էջեր եւ նիւթեր հոգեբանութեան» 1950, «Էջեր եւ նիւթեր մանկավարժութեան» 1950 - (վերջին երկուքը Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան պատուէրով ու հրատարակութեամբ), «Այնթապի Հայոց Պատմութիւն» (երկու հատոր) 1953 եւ "Historia de Educacion en Armenia" (սպաներէն թարգմանութիւնը) 1953:

Փրոֆ. Գեորգ Ա. Սարաֆեանի տղան՝ Դոկտ. Արմէն Սարաֆեան, կը շարունակէ հօրը աշխատանքը դառնալով նախագահ Փաստափնայի հանրային գոլէճին ու ապա՝ նախագահ Լա Վեռն գոլէճի:

Գեորգ Սարաֆեան կը մահանայ Յունիս 6, 1975ին, Փալմ Սփրինկզի մէջ:

ՄՈՒՇԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՐՈՔԵԱՆ

Նիկոմեդիա, 1869 – Նիկոսիա, Հոկտեմբեր 20, 1951

Արաբկիրի եւ Ատանայի Առաջնորդ
Խիզախ յեղափոխական գործիչ
Մելգոնեան Եղբայրներու կտակը իրագործող
ՌԱԿի Հիմնադիր Ժողովի ատենապետ
Մեծ Եղեռնի Որբահաւաք ու Որբախնամ եւ
Վերջապէս ... Բազմաչարչար աշխարհականը

*Ես կեանքիս մէջ նախընտրած եմ աւելի
քուռն նկատուիլ ու յանդուգն, գաղափարներու եւ
սկզբունքներու արտայայտութեան կերպին մէջ,
քան թէ վատ՝ մարդերու եւ համոզումներու
հանդէպ...*
Մուշեղ Սերոքեան

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐՄԱԾ

Աւագանի անունով Արտաշէս Սերոքեան ծնած է 1869ին, Նիկոմեդիոյ Արսլանպէկ գիւղը, որ տասնամեակներով նշանաւոր էր եղած իր բնակիչներուն յանդուգն ու խիզախ նկարագրով, ինչպէս նաեւ հայդուկային գործունեութեամբ: Փոքրիկն Արտաշէս իր առաջին ազգային ներշնչումները այդ միջավայրին մէջ ստանալէ ետք, 1889ին կը մտնէ Արմաշի Նորաբաց Դպրեվանքը եւ կը դառնայ անոր առաջին շրջանաւարտներէն:

Արմաշը հայ մտքի վառարան էր եղած եւ արեւմտահայ մեր հոգեւոր ծառայութեան Նուիրուած հոյլ մը առաջնորդող դէմքեր տուած, որոնց անունները սերտօրէն կապուած են քաներորդ դարու սկիզբի մեր պատմութեան հետ: 1892 Սեպտեմբեր 26ին կը ձեռնադրուի սարկաւազ եւ 1895ին՝ վարդապետ, այդ ատեն ստանալով իր եկեղեցական Մուշեղ անուանումը:

1895-1896ի Պոլսոյ դէպքերուն հետեւանքով երբ Դպրեվանքը կարճ ժամանակուայ համար կը փակուի, ինք կը մնայ անգործ, մինչեւ որ Օրմանեան Պատրիարք կ'ընտրուի եւ իր աշակերտները կը սկսի զանազան պաշտօններու կոչել եւ զանոնք

մարդել վարչական գործերու մէջ:

Օրմանեանի իսկ վկայութեամբ Արմաշի Դպրեվանքը իր գոյութեան 25 տարիներուն իր առաքելութիւնը ամբողջութեամբ կատարած էր ազգին տալով հոգեւորական սերունդ մը: Իր շրջանաւարտներէն 33 հոգի կուսակրօն եկեղեցական օծուած էին, իսկ մնացեալներէն մեծ թիւով երիտասարդներ նետուած էին ուսուցչական ասպարէզ, որոնք մեկնեցան գաւառ եւ հոն դարձան ուսուցիչ: Օծուած վարդապետներէն հինգը կարգաթող կ'ըլլան, իսկ մնացեալները՝ պատրիարքական գահէն (Չաւէն Պատրիարք) մինչեւ առաջնորդական արժանեւոր կը ծառայեն: Օրմանեանի եւ

Դուրեանի տեսչութեամբ, Աշըբեան Պատրիարքի հովանաւորութեամբ եւ Աբիկ Ունճեանի նիւթական հոգատարութեամբ, Արմաշը եզակի դպրեւանքն էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բերելով առանձնայատուկ կրթական կշիռ մը:

ԱՌԱՋՆՈՐԴ՝ ԱՐԱՔԿԻՐԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Մուշեղ Վրդ. Սերոբեանի նկարագրին ծանօթ ըլլալով, Օրմանեան Սրբազան զինք կը դրկէ ամենէն «անվտանգ» վայրը՝ Իզմիր, իբր առաջնորդի օգնական: Սակայն Մուշեղ Վարդապետ իմանալով որ Ազգային Վարչութիւնը անհնարին դժուարութիւններու մէջ է՝ ջարդուած, կողոպտուած եւ աւերուած Արաբկիրի համար հովիւ մը գտնելու, կը ներկայանայ Պոլսոյ Պատրիարքական Խառն ժողովին եւ կը յայտնէ իր պատրաստակամութիւնը մայրաքաղաքէն Արաբկիր երթալու, երբ տակաւին 28 տարեկան էր:

Ըստ Մուշեղ Վարդապետի «Թուղթ Հոփուական»ին, Արաբկիրի առաջնորդական վիճակը ուներ 16-17 հազար ժողովուրդ, իսկ քաղաքը՝ տաս հազարի մօտ: Իսկ Օրմանեան Սրբազան Արաբկիրի եպիսկոպոսական վիճակին հայութիւնը գնահատած է 18 հազար, կաթոլիկ՝ 500 եւ բողոքական՝ 1,000. գումար՝ 19,500:

Ժողովը, այս անձնագոհողութեան համար իր հիացումը յայտնելով, զինք կը նշանակէ Արաբկիրի Առաջնորդական Տեղապահ: Դպրեւանքի իր եօթ ընկերակիցներուն հետ, Օրմանեան Պատրիարքէն Սեպտեմբեր 21, 1897ին ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան ստանալով, Մուշեղ Ծ. Վրդ. Սերոբեան կը մեկնի Արաբկիր իր պաշտօնատեղին, ուր կը պաշտօնավարէ Սեպտեմբեր 1, 1897էն մինչեւ Մայիս 30, 1903, նախ իբր Տեղապահ եւ յետոյ իբր Առաջնորդ, ժողովուրդին պաշտամունքին առարկան դառնալով: Կը ծառայէ իր ցուցաբերած աշխոյժ գործունեութեամբ ու աննկուն նուիրումով եւ աշխատասիրութեամբ:

Յիշենք նաեւ որ Մուշեղ Սրբազան մտաւորական իր հետաքրքրութիւններուն շնորհիւ, այդ օրերուն, առիթ ունեցած էր գրել ուսումնասիրու-

թիւններու շարք մը, առաւելաբար բանահիւսութեան մասին, ինչպէս՝ «Երգը իբր հոգեկան պետք»:

Հակառակ ընդունուած իրողութեան՝ թէ տեղական քաղաքական պայմանները կը կերտեն հանրային առաջնորդութիւն տուողները, պատասխանատուութեան ծանր բեռին տակ կը յայտնուին անոնց իմացական ու բարոյական կարողութիւնները, ապա նոյնքան ճշմարիտ է, թէ՛ ղեկավար դեմքերն են որ ուղղութիւն եւ կերպարանք կու տան տուեալ ժամանակի մը դէպքերու ընթացքին, ու «կը գրեն» պատմութիւնը իրենց հզօր անհատականութեամբ եւ մահէն ետք իսկ կ'ազդեն նորահաս սերունդներու մտածողութեան վրայ: Այս հասկացողութեամբ ալ, Արաբկիրի պատմութեան մէջ կը մնան երկու եկեղեցականներ՝ Եզնիկ Ապահունի եւ Մուշեղ Սերոբեան սրբազան հայրերը, որոնք անջնջելի կնիքը դրած են Արաբկիրի հայոց ազգային, եկեղեցական ու կրթական կեանքին վրայ, 1878-1903 շրջանին: Երկուքն ալ հասարակաց նոյն գիծերով:

Բարեբախտութիւն մըն է արդարեւ, որ Մուշեղ Սերոբեան գրի առած է իր առաջնորդական վեց տարուան՝ Սեպտեմբեր 1897էն մինչեւ Մայիս 30, 1903 պաշտօնավարութեան պատմութիւնը, որ լոյս տեսած է «Արաբկիր 1897-1903» խորագրով՝ Պէյրութի «Ոսկեգետակ»ի մէջ, 1945ին, ընդառաջելով Պէյրութի արաբկիրցիներու դիմումին:

Մուշեղ Սրբազան բացի ըլլալէ Արաբկիրի ամենէն արդիւնաշատ առաջնորդներէն մէկը, դարձաւ ժամանակակից հայ եկեղեցականութեան ամենէն տիրական դեմքերէն մին: Ան ունեցաւ ալեկոծ կեանք մը՝ որպէս մարդ ու հոգեւորական: Իր յանդուգն եւ խիզախ արարքներով թուրք կառավարութեան աչքին կասկածելի կը դառնայ եւ անոր որպէս հետեւանք Օրմանեան Պատրիարք կ'ուզէ զինք այլուր փոխադրել, իր վրայ սեւեռուած ուշադրութիւնը իր ասպարէզին խորտակման պատճառ չդարձնելու համար: Ըսենք որ Պատրիարքը բացի իր ունեցած դիւանագիտական նրբանկատ կարողութենէն, ունէր քաղաքական սուր հոտառութիւն՝ յատկապէս պատահարներու բերումով յառաջանալիք դէպքերուն նկատմամբ:

Խառնուածքով՝ յախումն ու ըմբոստ, աշխարհահայեացքով՝ ընկերային ու յեղափոխական, նուիրումով՝ աշխատասեր եւ աննիւթապաշտ, ժողովրդականութեամբ՝ նախանձելի, յարգանք ու համակրանք վայելող: Այս արժանիքներով անգնաց ցամաքամասէ-ցամաքամաս, այցելելով գաղութ-գաղութ: Մնաց իր սկզբունքներուն հաւատարիմ, ինչպէս ցոյց պիտի տայ իր կեանքին ընթացքը:

ԱՌԱՋՆՈՐԴ՝ ԱՏԱՆԱՅԻ ՀԱՅՈՑ

Մուշեղ Ծ. Վրդ. Սերոբեան ընթացք տալով իր երբեմնի ուսուցիչին՝ Օրմանեան Պատրիարքին խրատին, կ'երթայ Պոլիս, ուր կը նշանակուի քարոզիչ Մաքըր գիւղի: Այս միջոցին, Մարտ 14, 1904ին, Ատանայի գաւառական ժողովը զինք միաձայնութեամբ առաջնորդ կ'ընտրէ: Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոս այս ընտրութիւնը կը հաստատէ Մարտ 20ին, սակայն Օրմանեան կառավարական պերաթը ինն ամիսէն հազիւ կը ստանայ, որովհետեւ Մուշեղ Վարդապետի Արաբկիրի մէջ ունեցած գործունեութեան դէմ ժխտական ժողովներ ուղարկած էին: Միայն Օսմանեան Կայսրութեան Արտաքին Գործոց Նախարար Գաբրիէլ Էֆենտի Նորատունկեանի անձնական միջամտութեամբ է որ կ'ապահովուի պաշտօնը հաստատող այդ պերաթը՝ կտոր մը թուղթը:

Պահրի փաշան, թելադրուած Օրմանեան Սրբազանէն, կ'որդեգրէ ներդաշնակ եւ հեզասահ գործակցութիւն մը՝ նորանշանակ առաջնորդին հետ: Փաշան նոյնիսկ Եըլտըզի պալատ կը հեռագրէ թէ Մուշեղի համար ըստաճները յերկրածոյ զրպարտութիւններ են եւ թէ՛ փաշան կ'երաշխաւորէ անոր հաւատարմութիւնը ... «Եթէ հակառակը պատահի՝ զինքը կը զնդակահարեմ եւ ես ալ անձնասպան կ'ըլլամ», կը գրէ ան:

Վարդապետը՝ 1904էն սկսեալ, Ատանայի մէջ շատ փայլուն գործունեութիւն կը ծաւալէ, իրեն պաշտպան դարձնելով տեղւոյն կուսակալ քիւրտ Պահրի փաշան: Ան վարժարաններուն մեծ խնամք կը տանի, ազգային կալուածներուն թիւը կը բազմապատկէ եւ ազգային հայկական կեանք մը

Օրմանեան շրջապատուած Արմաշի դպրեմանքէն շրջանաւարտ իր ձեռնասուններով

կը ստեղծէ զարկ տալով մշակութային եռուզեռին: Խստութեամբ կը հալածէ Կիլիկիոյ մայրաքաղաք՝ Ատանայի մէջ բոյն դրած մոլութիւններէն ամենէն զխաւորը՝ խաղամոլութիւնը:

«Լումայ» գրական հանդեսին մէջ 1895ին, Կիլիկիոյ հայ բնակչութեան թիւը ցոյց կը տրուէր 267,150 անձ, մինչ 1912ի պոլսահայ «Արեւելահայ տարեցոյց»ի տուեալներով, թրքական կառավարութեան արտօնութեամբ հրատարակուած՝ անոր թիւը նուազած էր 215,000ի: Ըստ Մաղաթիա Արք. Օրմանեանի Պոլիս տպագրուած «Հայոց Եկեղեցին» գիրքին փակման էջերուն մէջի յիշատակութեան, Կիլիկիոյ Աթոռին թեմական վիճակագրութեան թիւը եղած է 332,400 հայեր, որոնց 31,000ը ապրած են Ատանա: Իսկ Մուշեղ Սրբազանի «Հովիւի մը խրատները» գիրքին տուեալներուն համաձայն, 1908ին հրատարակուած, Ատանայի կուսակալութեան մէջ հայ առաքելականներու թիւը եղած է 18,053, հայ բողոքականներունը՝ 1,123 եւ հայ կաթողիկոսներունը՝ 865:

Սիսի մէջ, Հոկտեմբեր 29, 1906ին Մուշեղ Սերոբեան կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս, ձեռամբ՝ Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսին: Օսմանեան Սահմանադրութեան 1908ի վերահաստատման հռչակագրին ոգեւորութիւնը մեծ կ'ըլլայ Նաեւ Ատանայի մէջ:

Խառնաշփոթ այդ օրերուն՝ Կիլիկիոյ կրթական

գործին մղում տալու նպատակով, Մուշեղ Սրբազան մեկնած էր Եգիպտոս հանգանակութեան արշաւ մը կազմակերպելու համար, մասնաւորաբար Ատանայի մէջ գիշերօթիկ վարժարանի մը հաստատման խնդրով: Զմոռնանք որ այդ օրերուն հայ մեծատուններու բնակութեան վայրն էր Գահիրէն եւ ուր արդէն կազմուած էր Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը 1906ին՝ Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորութեամբ:

Մարտ 31, 1909ին կը պատահէր գահընկէց Սուլթան Ապտուլ Համիտի գլխաւորած յեղաշրջումը Պոլսոյ մէջ եւ Նոյն օրը կը սկսէին Կիլիկիոյ ջարդերը: Լուրը առնելուն պէս Մուշեղ Սրբազան կը փութայ վերադառնալ եւ իր հօտին գլուխը անցնի: Անգլիական դրօշ կրող խտիվական նաւ առնելով կը մեկնի Մերսին, ուր կ'արգիլուի իրեն ցամաք ելլել թելադրութեամբը անգլիական հիւպատոսին, որովհետեւ իր սպանութիւնը ստոյգ էր: Օսմանեան Իթթիհատական իշխանութիւնը իմացեր էր հայոց առաջնորդին նաւով Մերսին գալը եւ զգուշացուցած էր անգլիական հիւպատոսարանը թէ Ատանայի մէջ պատահածներուն նման դէպքեր կրնային պատահիլ Մերսինի մէջ եւս: Ստիպուած Մուշեղ Եպիսկոպոս կը վերադառնայ Եգիպտոս, ուրկէ կ'աշխատի իր հօտին բարօրութեանը համար: Ատանայի Պատերազմական Ատեանը արդէն իր բացակայութեան զինք մահուան կը դատապարտէր:

Անդրադառնալով Ատանայի ահաւոր եղեռնին, ըսենք որ 1909 Ապրիլ մեկէն մինչեւ երեք՝ Ատանան իր շրջակայքերով բոցերու մէջ էր, իսկ փողոցները ծածկուած՝ հայերու դիակներով, որոնց թիւը երեսուն հազարի կը հասներ: Իրարու յաջորդող այս քստմնեցուցիչ հեռագրալուրերը սարսափի մատնած էին Պոլսոյ հայութիւնն ու կուսակցութիւնները, բացառութիւն կը կազմէր միայն ՀԶԴ, որ եղածը արեան տուրք համարելով շարունակեց իր գրկախառնումները իթթիհատականներու հետ. վերջապէս «կուսակցական հզօրացման համար միջոցի խտրութիւն չէր ճանչնար իրենց փլաթֆորմը»:

Մուշեղ Սրբազան ունի արձանագրուած վկայութիւններ Ատանայի աղետին հետ առնչուած,

լոյս տեսած իր «Հայկական հարցը եւ անոր փուլերը» գիրքին մէջ, տպուած Պէյրութ 1937ին: Օսմանեան Սահմանադրական խանդավառութիւններու յիմարութեան շրջանին Յուլիս 10/23, 1908ին, ճեմալ պէյ (յետոյ ճեմալ փաշա երբ Ատանայի ջարդերէն ետք Ատանայի վալի նշանակուեցաւ) կ'ուզէր Սրբազանին հետ բանակցիլ իբր ներկայացուցիչը Վերակազմեալ Հնչակեաններու՝ Իթթիհատի հետ համագործակցութեան հարցին շուրջ [այս մասին աւելի ուշ՝ երբ պիտի անդրադառնանք Մուշեղ Սերոբեանի կուսակցական գործունեութեան մասին]: Եւ Նոյն ճեմալը իր «Յիշատակներուն» մէջ կը գրէր. «Եթէ Ատանայի առաջնորդը ձեռքիս տակ ունեցած ըլլայի, զինքը դէմ առ դէմ պիտի կախէի Պախչէի Միւֆթիին հետ» (Մուշեղ Սերոբեան «Մեր պայքարը»): Մեջբերենք որ միւֆթին դահիճն էր եղած Ամանոսի հայութեան:

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ՀԱՅԸ ՄԵԿ ՑԱՄԱՔԱՄԱՍԵՆ ՍԻՒՍԸ ՃԱՄԱՌՈՐԴԵԼՈՎ

Հաստատապէս կեանքը վտանգուած, դժուար թէ այլեւս ան որպէս եկեղեցական կարենար շարունակել իր պաշտօնը Կիլիկիոյ մէջ: 1909ին Լարնաքայի (Կիպրոս) մէջ կը հիմնէ դպրոց մը՝ «Մուշեղեան ազգային վարժարան», որ 1923ին կը տեղափոխուի աւելի ընդարձակ շէնքի մը մէջ Նախաձեռնութեամբ Ատանայի Կրթական Միութեան եւ երեք տարիներ ետք Կարապետ Մելգոնեանի բարերարութեամբ Նոր յարկ մը կը բարձրանայ շէնքին վրայ եւ վերջապէս 1972ին վարժարանը կը վերանուանուի «Նարեկ»: Այնուհետեւ, կ'անցնի Եգիպտոս ու ապա՝ կ'երթայ Եւրոպա եւ քանի մը ամիս Մանչեսթըր (Անգլիա) մնալէ ետք, կ'անցնի Ամերիկա 1910ին: Ըսենք որ Մանչեսթըրի մէջ կային յաջողած հայեր, որոնք ընդհանրապէս հիւսուածեղէնի առեւտուրով կը պարապէին: Կը հիմնէ իր տպարանը Ֆրեզնոյի մէջ եւ կը սկսի հրատարակչական աշխատանքի, միեւնոյն ատեն իրեն կը վստահուի հովուական պաշտօն:

Հակառակ Կիլիկեան Աթոռի միաբան ըլլալուն, եւ առանց Մայր Աթոռի հաւանութեան Ամերիկա գալուն, կ'ունենայ շինարար եւ օգտակար աշխա-

տանք՝ Արեւմտեան Միացեալ Նահանգներէն ներս: Վիճելի անձնաւորութիւն մը ըլլալով հանդերձ, կը դառնայ առաջնորդական փոխանորդ մինչեւ 1913 թուականը, որմէ ետք զինք կը փոխարինէ Արսէն Վրդ. Վեհուկին: Այդ օրերուն, Ամերիկայի Առաջնորդարանը մէկ էր եւ կեդրոնը կը գտնուէր Ուստըր:

Ֆրեզնոյէն Եդեմ հայաւանը կու գայ Սրբազանը Յունուար 17, 1911ին, հիմնարկէքը կատարելու Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ, որուն օծումը կը կատարէ դարձեալ Մուշեղ Սրբազան Յուլիս 3, 1911ին: Տարի մը ետք, արդէն դպրոցի շրջափակէն ներս կը հաստատուին հայ դպրոցն ու կիրակնօրեայ վարժարանը: Կը հիմնուի տիկնանց օժանդակ մարմինը, որ յետագային որպէս սաղմ պիտի ծառայէր կազմաւորելու Արեւմտեան Ամերիկայի թեմը: Պատմութեան համար, յիշենք նաեւ որ Յուլիս 2, 1898ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Հայրիկի կոնդակով Ամերիկայի թեմը կը հիմնուի, դառնալով Մայր Աթոռի ենթակայ:

Սերոբեան Սրբազան կ'այցելէ նաեւ Արեւելեան Ամերիկա, ինչպէս՝ Սիրաքիւս, Պինկիեմթըն, Նիւ Եորք: Որպէս ձեռներեց անձնաւորութիւն՝ Սերոբեան կ'ունենայ նաեւ առեւտրական ասպարէզէն ներս հետաքրքրութիւններ, ինչ որ, այդ օրերուն, եւ մինչեւ այսօր, խոտոր կը համարուէր հայ հոգեւորականի մը կեանքին ու կենցաղին հետ:

Եգիպտոսի Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէն 1913ին երբ կը կազմուի, իրմէ կը խնդրուի վերադառնալ Կիլիկիա: Մուշեղ Սրբազան իր տպարանը փակելով կը փութայ Եւրոպա եւ 1913ին կ'ուղեւորուի Ռուսիա, ապա հովելու համար Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէին կովկասահայոց օժանդակութիւնը, եւ երբ կը տեսնէ որ ձեռնարկը երազային հանգամանք ունի եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը դեմ է անոր, կը վերադառնայ Ամերիկա, ուր ազգային կամաւորական շարժման մը զլուխը անցնելու յօժարութիւն ցոյց կու տայ, սակայն կուսակցութիւնները երբ իրենց առանձին խումբերը կը կազմեն, ինք ակամայ կը հեռանայ այդ գործէն:

ԱՌԱՋՆՈՐԴ՝ ՊԱՂՏԱՏԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՈՐԲԱՀԱԲԱՔ ՍՐԲԱԶԱՆ ՀԱՅՐԸ

Ֆրանսա վերադառնալով 1917ին եւ Նուպար Փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան որոշումով ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հրամանով, կը կարգուի Պաղտատի Առաջնորդ, ուր կը հաստատուի Մարտ 1918ին: Հոն իր ամենամեծ գործունեութիւնը կ'ըլլայ որբերու ազատագրութիւնը եւ իր խիզախ մաքառումը թուրքերուն առջեւ թնոող անգլիացի պաշտօնակատարներուն դէմ, որոնք խոչընդոտ կը հանդիսանային իր առաքելութեան: 1919ին Կիլիկիա գացած էր որբախնամի գործով, վերադարձին Մայիս 22, 1919ին՝ անգլիական իշխանութիւնները իր մուտքը իրաք կ'արգիլեն:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԿԻԼԻԿԻԱ

Մուշեղ Եպիսկոպոս այնուհետեւ կ'անցնի Կիլիկիա եւ հոն գլխաւոր աջակիցը կը դառնայ Սահակ Բ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսին, եւ եթէ գործերը տարբեր դարձուածք չառնէին, իբր Ատանայի առաջնորդ ան պիտի շարունակէր գործել: Ինչպէս յայտնի է, ֆրանսացիները որոշեցին նպաստել քեմալական թուրքերու յառաջընթացին: Այսպիսով ազգային մեր ծրագիրները չբացան, մէջը ըլլալով կարեւորագոյնը՝ Միհրան Տամատեանի հռչակած Կիլիկիոյ անկախութիւնը: Ֆրանսացիներ ամէն օր քիչ մը աւելի կը դառնային թրքամետ, եւ զգալ կու տային բացայայտօրէն թէ յարաբերութիւնները ուր կ'առաջնորդեն: Մրցակցութիւն մը սկսած էր ֆրանսացիներու եւ անգլիացիներու միջեւ թէ ո՞վ աւելի նպաստաւոր դիրք պիտի ցուցաբերէր թուրքերուն:

Այս դառն կացութեան դարման մը գտնելու նպատակով, Մուշեղ Եպիսկոպոս Յունուար 4, 1920ին կ'երթայ Պոլիս: Ան Ազգային Համագումարի լիակատար նիստին կը ներկայացնէ Կիլիկիոյ կացութիւնը՝ խնամեալ ու ընդարձակ տեղեկագիրով մը, ուր կը շեշտուէր ինքնապաշտպանական մարտերու անհրաժեշտութիւնը:

Պոլսոյ մէջ ընդհանուր հանգանակութեան ձեռնարկը կազմակերպելէ ետք՝ Մուշեղ Սերոբեան

Մարտ ամսուն կը մեկնի Իզմիր, ուր կը գտնուէր մեր ազգային հերոսը՝ Չօրավար Անդրանիկ, որ եկած էր առաջին պատեհութեամբ Կիլիկիա անցնելու ծրագրով:

Սերոբեան կը գրէ. «Պոլսէն եւ Փարիզէն ապարդիւն դիմումներ կատարուած էին զինամթերքի, Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան համար»: Այնուհետեւ կը մեկնի Յունաստան եւ կ'ապահովէ հինգ հազար հրացան եւ երկու միլիոն փամփուշտ:

Նոյն տարին, Օգոստոս 10ին, «Կիրոն» շոգե-նաւով նուիրական աւանդը ճամբու կը դնէ կիլիկեան ծովեզերեայ քաղաքի մը համար: Մուշեղ Սերոբեան չ'ընկերանար զինամթերքին, ընդառաջելով Ազգային Պատուիրակութեան խնդրանքին եւ կը վերադառնայ Իզմիր:

Մուշեղ Արք. Սերոբեանի բացակայութեան՝ Ատանայի մէջ, Սերոբեանի բնակարանին գետնայարկը՝ ռմբաշինութեան զոհ կ'երթայ Սրբազանին եղբայրը՝ Վռամշապուհը: Քարուքանդ կ'ըլլայ բնակարանը Մարտ 13, 1920ին: Ֆրանսական Պատերազմական Ատեանը իր բացակայութեան զինք ալ կը դատապարտէ 10 տարուան տաժանակիր աշխատանքի, Ապրիլ 23, 1920ին եւ կ'արգիլէ մուտքը Կիլիկիա: Անձնապէս ինք կը բողոքէ Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահին: Անշուշտ՝ ապարդիւն:

Միւս կողմէն՝ Իզմիրի եւ թէ Յունաստանի մէջ աշխատանք կը տանի Կիլիկիոյ մէջ թրքական իշխանութեան վերահաստատումը վիժեցնելու Չօր. Անդրանիկի ղեկավարութեամբ: Չօրավարը Մանչեսթըրէն կանչուած էր Փարիզ եւ դրկուած՝ Իզմիր, անկէ Կիլիկիա անցնելու համար: Անդրանիկ Իզմիր կը դրկուէր Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանական կռիւները առաջնորդելու համար հայ կամաւորներով՝ Մուսթաֆա Քեմալի դէմ: Ֆրանսական բանակի ներկայացուցիչներ գաղտնօրէն խոստացած էին Քեմալին՝ Կիլիկիան յանձնել իրեն, պայմանաւ որ վերջինս գրաւելու աշխատանքը զլուխ հանէ: Անդրանիկ դիւստարի մը պէս կը բացազանչէր այս լուրը լսելուն: Ինչ օգուտ, Կիլիկիոյ դռները փակուած էին իր առաջ, ինչպէս՝ Մուշեղ Սերոբեանի համար: Անդրանիկ վերադարձաւ

Եւրոպա, յուսահատ եւ ընկճուած: Իսկ Սերոբեան գնաց Եգիպտոս:

Մուշեղ Սրբազան յաջողեցաւ զէնք ստանալ Հելլէն կառավարութենէն: Սակայն ձախողեցան բոլոր այս ձեռնարկները, որովհետեւ մինչ այդ, պարպուեցաւ Կիլիկիան ու գրաւուեցաւ Իզմիրը:

ՄՈՒՇԵՂ ՍՐԲԱԶԱՆ ԶԱՏԱԳՈՎԸ ՆՈՐԱՍՏԵՂԾ Հ.Բ.Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

«Ազատութեան» տարագիրը Հ.Բ.Ը. Միութեան ծոցին մէջ գտաւ սփոփանքն իր հօտը ձեւաւորող սուգին: Աղէխարշ, գրեթէ եղերական պատահար մը եղաւ Մուշեղ Սրբազանի գործակցութիւնը Բարեգործականի հետ: Որպէս Ատանայի առաջնորդ՝ եկած էր Գահիրէ Միութեան Կեդրոնը համոզելու իր հովուական շրջանին կրթական պահանջները ներկայացնելու, մա՛նաւանդ գիւղատնտեսական վարժարանի մը ծրագիրը պարզելու եւ անով ալ շահագրգռելու Միութեան պատասխանատուները: Բայց հազիւ այս կապակցութեամբ բանակցութիւններու սկսած էր, երբ յանկարծ Ատանայի ջարդին բօթը կը հասնէր ոչնչացնելով ամէն շինարար ծրագիր:

Իր վշտակոծ հոգիին համար Հ.Բ.Ը. Միութիւնը ամոքիչ ապաւէն մը դարձաւ Գահիրէի մէջ: Եկած էր տարբեր նպատակով ու ան հիմա կու գար աջակցիլ Կիլիկեան արհաւիրքին զոհերուն դարման հասցնելու համար: Հանգանակիչ համաժողովներուն ներկայ կ'ըլլար, անհատական դիմումներ կը կատարէր, թախանձագին կոչեր կը խմբագրէր եւ ամենուրեք իր խռովիչ խօսքին ազդու սատարը կը բերէր Միութեան ստանձնած օգնութեան փրկարար գործին:

Բարեգործականի փրոփականտին մասնակցեցաւ այնուհետեւ Եգիպտոսի, Եւրոպայի թէ Ամերիկայի մէջ: ՀԲԸՄի «Ոսկեմատեան»ին (1906-1913) մէջ յստակ կերպով արձանագրուած է. «Առանց վարանելու կարելի է ըսել թէ Մուշեղ Սրբազան ժողովրդային լայն խաւերու մէջ ամենամեծ փրոփականտիստը հանդիսացած է ցարդ Հ.Բ.Ը. Միութեան: Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ իր կազմած ու վերակազմած մասնաճիւղերուն, ինչ-

պես նաեւ իր կատարած բանախօսութիւններուն թիւը թերեւս կրնայ հաւասարիլ Միութեան միւս բոլոր գործիչներէն մինչեւ այսօր ստեղծուած մարմիններուն, կամ քիչ պակաս կը մնայ ատկէ»:

«Այս տենդագին գործունեութիւնը զարմանք եւ հիացում կը պատճառէ, մանաւանդ երբ նկատի առնուի թէ Մուշեղ Արքեպիսկոպոս բացարձակ անձնուիրութեամբ մը օրինակելի հանդիսացած էր այդ ամբողջ առաքելութեան ընթացքին, մինչ իր արժանիքներուն աննշան մէկ մասն իսկ ներկայացնելու անկարող եկեղեցականներ, անդին, դրամ դիզելով զբաղած - իրենց անտարբերութեամբ միայն ուշագրաւ եղան՝ Բարեգործականին հանդէպ»:

Փետրուար 24, 1910ին, Մուշեղ Սրբազան հիմը կը դնէ ԶԲԸՄի Ամերիկայի առաջին մասնաճիւղին՝ Ֆրեզնոյի (Գալիֆորնիա) մէջ, որմէ տարի մը ետք, Յունիս 24, 1911ին Լոս Անճելըսի մէջ, Կեթսեմանէի Զայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ մէջ:

Մուշեղ Արք. Սերոբեանի մատուցած անգնահատելի ծառայութեանց որպէս բարոյական վարձատրութիւն ԶԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական Ժողովը շնորհապարտ զգացումներով զինք կը դասէ Բարեգործականի «Պատուոյ Անդամ»ներու շարքին մէջ:

Կիլիկիա իր մուտքը արգիլուած ըլլալով կու գար Եգիպտոս՝ զբաղելու Մելգոնեանի կտակով: Ընդգծելու ենք որ, Մուշեղ Սրբազան իր կեանքին ամենէն նշանաւոր ծառայութիւնը մատուցած կ'ըլլար իրականացնելով Մելգոնեան եղբայրներու նուիրատուութեան գործը: Մինչ այդ, ան շրջուն կեանք մը ունեցաւ Պոլիս, Իզմիր եւ Եւրոպա եռանկիւնին մէջ:

Նոյեմբեր 28, 1922ին Պոլիսէն կը մեկնի դէպի Եգիպտոս եւ մինչեւ 1924-1925 կը զբաղի Մելգոնեան Կրթական Զաստատութեան շինութեան գործով: Դժբախտաբար կարգ մը *էնթրիկներ*ու պատճառով այս յոյժ կարեւոր գործունեութենէն կը մեկուսացուի, Պօղոս Նուպարի իրաւարարութեան վճիռով, ստանալով հատուցում մը: Այդ կ'ըլլար ազգային իր ծառայութեան խորտակումն ու յուսախաբութիւնը, դժբախտաբար:

ԿԱՐԳԱԹՈՂ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ԶՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆԸ

Մուշեղ Սրբազան Յունիս 25, 1922ին կ'ըլլայ կարգաթող, եւ իբր աշխարհական կը սկսի գործել աւելի ազատօրէն: Ամուսնանալով կը հաստատուի Պէյրութ, եւ տուն տեղ կազմելով ինքզինքը կը նուիրէ գրական աշխատութիւններու:

ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԳԱՐԱՓԱՐԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԱՐՏԻԿՆ ՈՒ ԳՈՐԾԻՉԸ

Մուշեղ Վարդապետ կանուխէն կը միանայ Զնչակեան Կուսակցութեան, Նոյնիսկ Արմաշ երթալէ առաջ, երբ տակաւին Պոլիս կը գտնուէր ու կ'աշխատէր վաճառատան մը մէջ որպէս պաշտօնեայ: Աւելի ուշ Վերակազմեալ Զնչակեան Կուսակցութեան միանալով նախկին ընկերներու հետ գործակցելով հսկայական աշխատանք կը ծաւալէ ազգային կեանքին մէջ:

Ազգային քաղաքական իր գործունեութիւնը կը սկսի որպէս Վերակազմեալ Զնչակեան: Յաճախակի այցելութիւնները Պոլիս եւ Գահիրէ եւ այս ոստաններու մէջ քաղաքական գործիչներու հետ շփումները՝ կ'առաջնորդեն Մուշեղ Սրբազանը եկեղեցական ծառայութեան կողքին նուիրուելու նաեւ ազգային քաղաքական գործունեութեան, որովհետեւ, անցեալ դարու առաջին քառորդին ճգնաժամային տարիները բոլորէն կը պահանջէին անսակարկ նուիրում դէպի հայոց իրաւունքները, դէպի Զայ Դատի փրօփականտը, դէպի յեղափոխութիւն, ի գին կեանքի գնով նուիրուելու ազատագրական պայքարին: Մուշեղ Սրբազան չէր կրնար հեռու մնալ այդ սրբազան աշխատանքէն:

Երբ կը հռչակուէր Օսմանեան Սահմանադրութիւնը 1908ի Յունիսին, Մուշեղ Սրբազան դէպի Պոլիս ճամբուն վրայ կը գտնուէր Գոնիա: Զանի մը օր ետք հրաւեր կը ստանար բանակցելու ճեմալ Պէյի հետ, ինչպէս վերեւ նշած էի: Այդ օրերուն արդէն ինք որպէս վերակազմեալ հնչակեան կ'ունենար բացայայտ քաղաքական գործունեութիւն: Այս բանակցութեան ան պիտի ներկայացնէր իր կուսակցութիւնը: Երեք օրեր տեւող բանակցութիւնները մնացին ապարդիւն: Իթթիհատական

ճեմալ կը պնդեր Փարիզի Գոնկրեսին որդեգրած երեք կետերը որդեգրել, անելցնելով չորրորդ մը - հայ վարժարաններու միացումը թրքական դպրոցներուն: Իսկ ընկեր Սերոբեան կառչած կը մնար Հայ Յեղափոխութեան նպատակով կազմուած միացեալ ճակատի սկզբունքին, պնդելով հայկական բարենորոգումներու մասին՝ Պերլինի 61րդ յօդուածի տրամադրութեան հիման վրայ, եւ վարչական մեքենայի ապակեդրոնացումով:

Այս մտահոգութիւններէն առաջնորդուած՝ Մուշեղ Սրբազան երկար տեսակցութիւններ կ'ունենայ դաշնակցականներ Ակնունիի եւ Ռուբէն Չարդարեանի հետ, խնդրելով որ գոնէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու միջեւ հասկացողութիւն մը ստեղծուի՝ զինելու համար հայ ժողովուրդը, վաղուան հաւանական ջարդերու ընթացքին կարենալ ինքնապաշտպանութեան դիմելու մտահոգութեամբ:

Մինչ այդ Պահրի փաշայի հետ իր բարի յարաբերութիւններուն պատճառով, Սերոբեան իր պաշտպանութեան տակ կ'առնէ Հնչակեան, ապա՝ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան պատկանող ընկերները, միշտ Պահրի փաշայի թոյլտուութեամբ, զանոնք իբր ուսուցիչ տեղաւորելով Ազգային վարժարաններու մէջ:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսէն հրաման կու գար 1908ին, որ Մուշեղ Սերոբեան վերադառնար Ատանա եւ թեմական այցելութեամբ մը կատարեր կացութեան քննութիւն եւ պատրաստեր տեղեկագիր մը՝ մատնանշելով իւրաքանչիւր գիւղի հաւանական ջարդարարներու անուանացանկերը: Ատանա կը հրաւիրէ դաշնակցական գործիչ Սարիատը եւ կ'ուզէ անոր յանձնել ժողովուրդը զինելու գործը:

Հետզհետէ դէպքերը եկան զինք համոզելու թէ Դաշնակցութիւնը չարաչար խաբուած էր Իթթի-հատէն: Միքայել Վարանդեան «Հորիզոն» թերթին մէջ ակնարկելով Իթթիհատ-Դաշնակցութիւն համագործակցութեան, կը գրէր. «Մենք մեղանչել ենք. հարկաւոր է խոստովանիլ այդ»: Եւ երբ 1913ի սկիզբը Մուշեղ Սրբազան Լոզանի մէջ կը տեսնուէր Աւետիս Ահարոնեանի եւ Պոլսոյ մէջ Սիմոն Չա-

ւարեանի հետ, միեւնոյն թոնով կ'արտայայտուէին անոնք Մուշեղ Սերոբեանին: Ու դեռ 1910ին, «Դրօշակ» իր առաջին թիւով կը գրէր. «Դժգոհ ենք ռեժիմից: Դժգոհութիւնը ժեռն-թիւրքերու հետ ծայր է տալիս ամենուրեք»:

Պալքանեան պատերազմի օրերուն, Եգիպտոսի մէջ կը կազմուի բոլոր կուսակցութիւններու համամտութեամբ Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէն: Կոմիտէին նպատակն էր՝ օգտուելով օրուան քաղաքական կացութենէն, ապստամբական շարժում մը ստեղծել Կիլիկիոյ մէջ ... Եւ այդ շարժումին պատասխանատուութեան համար ան կը հրաւիրուի Ամերիկա: Արուեստական յեղափոխութեան մը ձեռնարկելէ առաջ կ'ուզէ տեսնել Կիլիկիոյ ժողովուրդին համագործակցութիւնը եւ նկատելով թէ կարելի չէ յենիլ որեւէ կազմակերպութեան վրայ, կը շարունակէ ժողովուրդը զինելու իր սուրբ աշխատանքը:

Դեպի Ռուսաստան ճամբորդութիւնը կ'ըլլայ վերջին փորձ մը ապստամբութեան հանդէպ Կիլիկիոյ ժողովուրդին չկամութիւնը դարմանելու, տարբեր միջոցներով: Աթենքի մէջ կը տեսնուի պատերազմական նախարարութեան դիւանի պետերուն հետ, ներկայացնելով Տէօթ-Եօլի յունական զօրքերը ցամաք հանելու ծրագիրը, խոստանալով ոտքի հանել կիլիկեցիները: Նախարարութիւնը կը մերժէ:

Ամերիկա իր բնակութեան օրերուն, ան ոյժ կու տայ ռամկավարներու Ազգային Պաշտպանութեան Միութիւն Ամերիկայի մարմին, որ կամաւորներու եւ կարօտեալներու ի նպաստ կատարուելիք հանգանակութեան արդիւնքը պիտի գործածէր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին եւ Փարիզի Նուպար Փաշային Ազգային Պատուիրակութեան միջոցաւ: 1915ի Վանի ինքնապաշտպանութեան շրջանին, Պոստոնի մէջ այս Միութիւնը կ'ունենայ իր անդրանիկ հանգանակութիւնը, աննախընթաց խանդավառութեամբ լեցուն: Դաշնակցութիւնը տեսնելով ժողովրդային այս ինքնաբոլիս զոհաբերութեան ոգին, փողոցներու վրայ կը սկսի թռուցիկներ ցրուել, եւ այս ամէն քաղաքի մէջ, թելադրելով ժողովուրդին չմասնակցիլ հանգանակու-

թեան արշաւին: Մուշեղ Եպիսկոպոս «Ֆրանքիւն Եռնիքըն» ժողովասրահին մէջ տեսնելով խառնակիչներու այս յայտարարութիւնները, յուզուած՝ կը բացագանչէ թէ Դաշնակցութեան ըրածը «սրիկա-յութիւն» է: Ժողովուրդը որոտընդոստ ծափահարութեամբ կ'երկրորդէ Եպիսկոպոսին որակումը եւ կը բերէ հանգանակութեան իր լիառատ նուէրները: Հանգանակութիւնը կատարեալ յաջողութեամբ կը պսակուի: ... Դուրեան սրբազանէն շատ առաջ, եթէ Ամերիկա մնացած ըլլար Սերոբեան, վստահաբար զոհ պիտի երթար ԶՅԴի ոճրային դաւադրութեան:

Մուշեղ Եպիսկոպոս կը նուիրուի նաեւ Ամերիկայի մէջ կամաւորական խումբերու կազմութեան լուրջ աշխատանքին. հոս եւս Ռամկավար Կուսակցութիւնը վստահութիւն չունէր Դաշնակցական Ազգային Բիւրոյին հանդէպ, միջոց կասկածելով որ ԶՅԴ կամաւորական շարժումը պիտի գործածէր որպէս զուտ կուսակցական շարժառիթներու, փրօփականտի եւ շահագործումներու լաւագոյն միջոց: Յուսախաբ այդ գործէն, ռամկավար շրջանակի գործը կը յանձնէ մարտական փորձառութիւն ունեցող ընկերներու՝ Մլէհի, Անուշաւան Տէր Մկրտիչեանի եւ Սմբատ Աճեմեանի:

Հայ լեզունականներու ցրուումին առաջը առնելու փորձերուն մէջ եւս Ատանայէն Ապրիլ 13, 1919 թուակիր նամակով մը Մուշեղ Արք. Սերոբեան Մերսինի Հայ Ազգային Միութեան կը յորդորէր որ Միութիւնը հրահանգէր ու համոզէր լեզունականներուն մնալ իրենց զինուորական տարազներուն մէջ, «յանուն հարիւր հազարաւոր նահատակներուն, յանուն վերապրողներուն փրկութեանը, յանուն մեր ազգին կենսական ու նուիրական շահերուն»:

Արդէն Հոկտեմբեր 31, 1908ին Եգիպտոսի մէջ կազմուած էր Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւնը, առաւելաբար ջանքերովը Միհրան Տամատեանի, Վահան Թէքէեանի եւ Մուշեղ Եպս. Սերոբեանի: Օսմանեան Սահմանադրութեան տրամադրութիւնները նկատի առնելով, կազմակերպութիւնը դարձաւ օրինական ու վերակոչուեցաւ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւն որ 1911ին Պոլսոյ մէջ գումարեց իր անդ-

րանիկ պատգամաւորական ժողովը: Նորահաստատ կուսակցութեան հիմնադիրներուն, վաղեմի ազգային գործիչներուն, անբասիր յեղափոխականներուն ու յարգուած մտաւորականներուն հետ ճամբայ ելան հմայք եւ վարկ վայելող մեր միւս տիտանները՝ Արշակ Զօպանեան, Տիրան Թելեկեան, Լեւոն Մկրտիչեան, Տիգրան Կամսարական, Մկրտիչ Անդրանիկեան, Վահան Մալեգեան, Էօժէն Բաբազեան, Բարսեղ Օհանեան, Լեւոն Բաշալեան:

Իսկ անմիջական ապագային, 1922ին, Պոլսոյ մէջ գումարուած ՌԱԿի Առաջին Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին կը նախագահէ Մուշեղ Սերոբեան: Ընկեր Վահան Թէքէեան կ'ընտրուէր Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳԻՐԹԵՐԸ

Մուշեղ Սերոբեան 1895էն սկսեալ եղած է գրիչի մարդ, գրելով բազմաթիւ յօդուածներ հայ մամուլին մէջ, եւ հեղինակ է մօտաւորապէս 35 հատորներու, որոնցմէ կ'արժէ յիշել. «Պատկերներ» (Պոլիս, 1901), «Հովիւի խրատները ուղղուած Ատանայի ամբողջ թեմական ժողովուրդին» (Պոլիս, 1908), «Նեսափիէ» (Պոլիս, 1908), «Մանչեսթըրի հայ գաղութը» (1911), «Ատանայի ջարդը եւ պատասխանատուները» Ա. հատոր (1911), «Ամերիկահայ տարեցոյց»ները (Պոստոն, 1912 եւ 1913), «Ընկերվարութիւն եւ ընկերվարականներ» (Գահիրէ, 1915), «Հայկական մղձաւանջը և քննական վերլուծումներ» (Պոստոն, 1916), «Մտքի թափառումներ» (1921), «Իրականութեան լոյսին տակ - Մելգոնեան նուիրատուութեան առթիւ» (Գահիրէ, 1926), «Դիտումներ եւ դատումներ և էջեր օրագրէն» (Պէյրութ, 1932), «Հայկական հարցը եւ անոր փուլերը» (Պէյրութ, 1937), «Բարեկարգութիւն եւ ազգային եկեղեցի» (Պէյրութ, 1938) եւ իր ամենէն որակաւոր գործը, որ իր վերլուծումներն են հայկական հարցին շուրջ «Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով» (Գահիրէ, 1948):

«Յեղափոխական Տիպարներ» շարքով ունի մենագրութիւն, ինչպէս՝ Գարեգին Զիթճեանի նուիրումով:

Կեանքի վերջին տարիներուն կը մնայ Կիպրոս, բաժնուած իր կնոջմէն: Իր երկու զաւակները կանուխէն յանձնած էր հողին՝ Ֆըրն Շըպպէի գերեզմանատունը եւ ուներ տուն մը Ալեյի մէջ: Ընդհանրապէս ժամանակը կ'օգտագործեր գրելով եւ իր յուշագրական գործերը ի մի հաւաքելով:

ՎԱԽՃԱՆՈՒՄԸ

Կը վախճանի 30կտեմբեր 20, 1951ին, Նիկոսիոյ մէջ: 30կտեմբեր 20ին, զինք յարգողներու եւ հիացողներու բազմութիւն մը լեցուցած էր Նիկոսիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր կատարուեցաւ յուղարկաւորութեան արարողութիւնը Նոյն օրը վախճանած Մուշեղ Սերոբեանի: Ան մօտ չորս ամիսէ ի վեր անկողնոյ կը ծառայէր, եւ, հակառակ բժշկական խնամքներուն, եւ հակառակ իր ապրելու կամքին չէր կրցած յաղթել զինք չարչարող անողոք ախտին:

Ան վերջին տարուան ընթացքին կը գրէր Նոր գիրք մը՝ «Նոր Քաղաքականութիւնը» եւ կը պատրաստէր իր ինքնակենսագրութիւնը: Երկու գործերն ալ կ'իսաւարտ մնացին: Սկսած էր, եւ հիւանդութենէն ելլելուն պէս պիտի շարունակէր եւ աւարտէր Նաեւ ուրիշ գիրք մը, որ իր վերջին գործը պիտի ըլլար: Այդ գիրքին անունը պիտի ըլլար «2օրավար Անդրանիկ եւ Զ.Յ. Դաշնակցութիւնը»: «Զմեռած, այս գիրքը պէտք է հրապարակ հանեմ», կ'ըսէր յաճախ: Բարեկամներ, մասնաւորաբար Նորայր Զիլինկիրեան, մինչեւ վերջ իրեն այցելեցին եւ աշխատեցան մեղմացնել իր ցաւերը:

Գերեզմանին վրայ, յանուն իր գաղափարի ընկերներուն, խօսք առաւ Սեդրակ Կեպէնլեան, որ վեր առաւ մասնաւորաբար Սերոբեանի նկարագրի գլխաւոր գիծերէն մին՝ հայրենասիրութիւնը: Յիշեց Նաեւ, որ Սերոբեանի անձնական ճիգերով կարելի եղաւ հիմնարկութիւնը Մելգոնեան Կրթական Զաստատութեան: Ըսաւ թէ անոր ապրող գործերուն մեծագոյնն է Մելգոնեան Զաստատութիւնը եւ վերջացուց յարգանք ընծայելով հանգուցեալի ազգօգուտ գործերուն:

«Արեւ» օրաթերթի Նոյեմբեր 3, 1951 թիւով Սերոբեանի գաղափարի եւ գրչի ընկերը՝ Արշակ Ալպոյաճեան, մահուան առթիւ գրած է իր հակիրճ կենսագրականը:

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ՄՈՒՇԵՂ ՍԵՐՈԲԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Անդրանիկ Լ. Փոլատեան. «Իր կոչումը ազգային ծառայութիւնն էր, սքեմը իբրեւ միջոց ընդունած էր իր նպատակին հասնելու համար. անոր համար Սուրբ Պատարագի սեղանը, հանրային բեմը եւ մամուլի էջերը Նոյն արժէքը ունէին: Այդ պատճառով՝ ան Նոյն սրբազան կիրքով բռնեց սկիհը, ատրճանակն ու գրիչը, որոնք հետեւաբար իրեն ապահովեցին գովք ու պարսաւ, բարեկամներ եւ հակառակորդներ»:

Արշակ Ալպոյաճեան. «Մուշեղ Սերոբեան, իր հոգիով եւ իր գաղափարներով յեղափոխական մըն էր, բայց ոչ անոնցմէ որոնք յեղափոխութիւնը արհեստի ու կենսաշահութեան միջոց ըրած են: Ինք համոզումով յեղափոխական մըն էր եւ մինչեւ իր ութսունամեայ հասակը մնաց իր համոզումներուն մէջ անխախտ եւ անզիջող: Եթէ եկեղեցական եղած էր, ոչ թէ իր մէջ կոչումը զգացած էր կրօնաւորութեան, այլ սքեմը միջոց ծառայեցնելու համար էր իր յեղափոխական գործունեութեան: Եւ այն օրը որ սքեմը աւելորդ պատուար մը եղաւ այլեւս, աւելին՝ իր ազատութիւնը կաշկանդող բեռ մը, հեռացաւ եկեղեցականութենէն, Նախընտրելով անկեղծութիւնը կեղծիքէն»:

Վահրամ Կեօքճեան. «Ատանան յոյսի եւ լոյսի շրջան մը կը բոլորէ, կը բացուին հայկական դպրոցներ, որակ կը ստանայ մեր ինքնապաշտպանութիւնը եւ հմայք ու դիրք՝ ազգային իշխանութիւնները»:

Մուշեղ Սերոբեան վաթսուն տարի ազգին ծառայեց իր ֆիզիքական կարողութիւններուն եւ իմացական արժանիքներուն լիւ չափովը, իր անունը հպարտօրէն արձանագրելով ազատագրական պայքարի պատմութեան էջերուն մէջ:

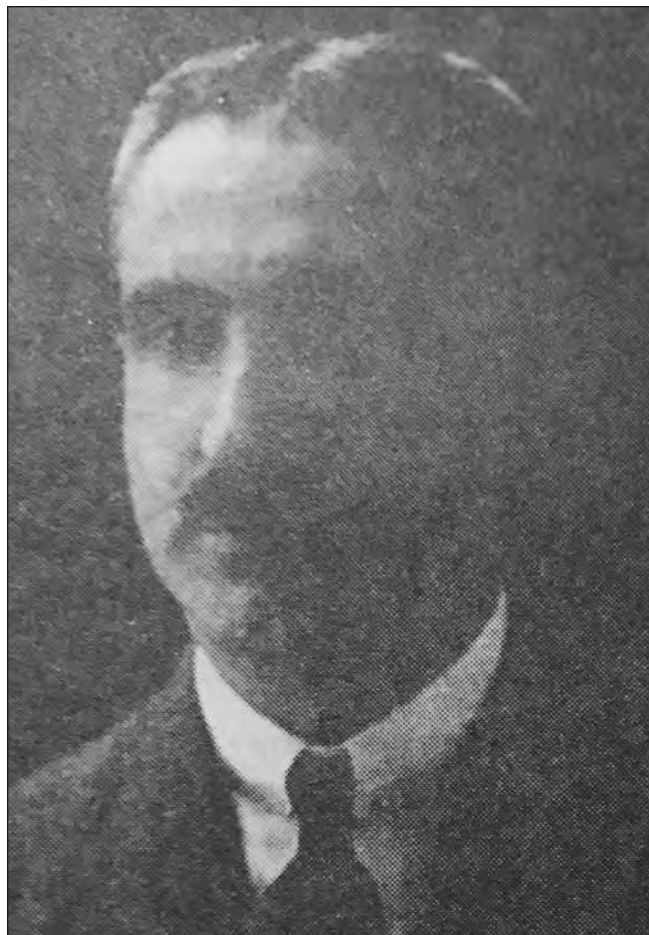
ՅՈՎՆԱՆԷՍ ԱԷՔՍԵՆԸ

Հաճրն, Մարտ 20, 1881 – Պեյրուի

Ծնած է 1881, Մարտ 20ին, Հաճրն: Այնթապի Ամերիկեան Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճի ամենափայլուն շրջանաւարտներէն, որ հօրը թով փաստաբանութեան հետեւելէ վերջ, Մերսին՝ Յովհաննէս Չերչեանի առեւտրական եւ յանձնակատարական հաստատութեան մէջ հաշուակալի եւ թղթակցութեանց պաշտօնը վարած է: Հաճրն եւ Մերսինի մէջ մասնակցած է ազգային կեանքին, նաեւ Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուող հայկական թերթերուն աշխատակցած է:

Եղած է Հնչակեան եւ վարչութեան անդամ, սակայն շուտով անդամակցած է Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան: 1909ի Կիլիկեան ջարդէն յետոյ կառավարական հետապնդումէ խուսափելու համար Եգիպտոս մեկնած եւ «Լուսաբեր-Արեւ»ի խմբագիր եւ Առաջնորդարանի հաշուեքննիչ եղած է, ապա պաշտօնով մեկնած է Խարթում (Սուտան): Առեւտրական սեփական ձեռնարկներ հաստատած է Թուրքիոյ, Սուտանի եւ Եգիպտոսի մէջ:

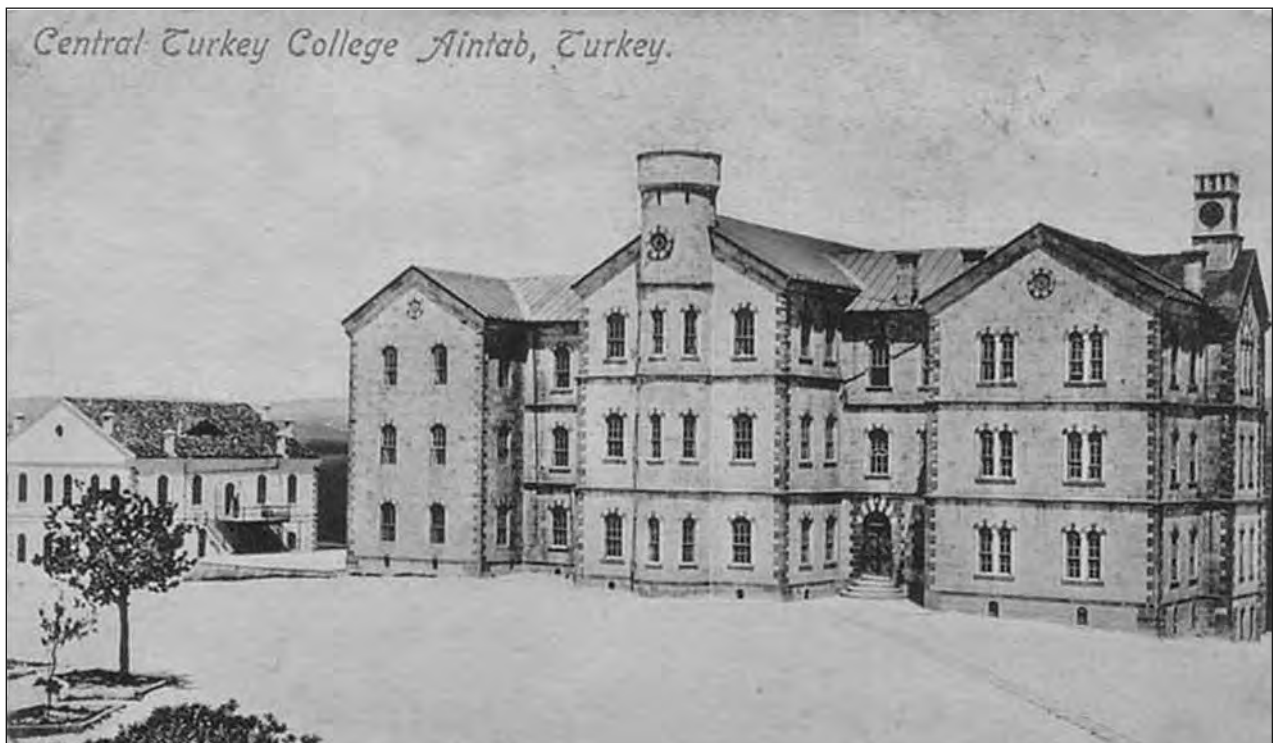
Գահիրէ վերադարձին Հ.Բ.Ը. Միութեան տեղական մասնաճիւղին ատենապետ, Երեսփոխանական Ժողովի անդամ, Քաղաքական Ժողովի փոխ-ատենապետ, Ազգային վարժարաններու Հոգաբարձութեան ատենապետ եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Շրջանային Վարչութեան անդամ ընտրուած է: 1929ին, մեկ տարուան համար ստանձնած է «Արեւ»ի խմբագրութիւնը: Գրած է «Գեթսեմանի» անտիպ երկասիրութիւնը: Թարգմանած է Վիթթորի Հիւկոյի «Ծովու Աշխատաւորները» եւ Սերվանթեսի «Տոն Բիշոյը» (կրճատեայ):

Ծխախոտի եւ սիկարեթի առեւտուրով զբաղելով իր սեփական ծխախոտի պիտակը ունենալով հանդերձ, մաս կը կազմէ միանգամայն «Արեւ»ի խմբագրութեան:

Կ'անցնի Պեյրուի առեւտրական գործով ու հոն եւս կը շարունակէ իր ազգային քաղաքական կեանքը ՌԱԿի միջոցաւ:

Կը մահանայ Պեյրուի մէջ:

Այնթապի Ամերիկեան Կեդրոնական Գոլէժը

ՀՐԱՆՈՒ Գ. ՍԻՒԼԱՆԵԱՆ

Այնթապ, Յունուար 12, 1871 – Ուոթերթաուն, Յունիս 15, 1949

Հրանդի հայրը՝ Գեորգ, ինքնագարգացումով Ս. Գրքի հմուտ, բարեպաշտ մարդ, ժողովրդական հաւաքոյթներու մէջ հոգեւոր խրատներ կը խօսէր։ Իր ողջմտութեան համար ժողովուրդը զինք կը կոչէր «խելօք»։ Ան մաս կը կազմէր Այնթապի Թանգարան Ուսումն. Ընկերութեան կազմութեան, որ 1867ին, Վարդանանց Տոնախմբութեան առթիւ կոչուած էր «Վարդանեան»։ Ան աջակից էր նաեւ Այնթապի հոյակապ եկեղեցւոյ շինութեան մէջ։

Հրանդ ծնած է Այնթապ, Յունուար 12, 1871ին եւ մկրտուած՝ Գրիգոր անունով։ Ան Մեսրոպեան Սանուց դպրոցին մէջ դասընկերը եղած է Ա. Ն. Նազարի։ Այնուհետեւ, դպրոցի փակումէն ետք, կ'անցնի Ազգային Ներսէսեան վարժարանը, ուր դաստիարակ եւ հայերէն լեզուի ու պատմութեան ուսուցիչ ունեցած է Վահան Մ. Քիւրքճեանը, որ կը ջամբէր հայկական ոգի՝ ներշնչելով ուսանողները ազգային զգացումներով եւ ազատութեան ձգտումներով։

Աւարտելէ ետք, Հրանդ կը հետեւի հօրը առեւտրական գործին, իր ծիրքերով եւ ընդունակութեամբ հոն նորութիւններ կիրարկելով։ Սակայն աշխատանքի դաշտը սահմանափակ նկատելով, 1890ին կ'անցնի Կ. Պոլիս։ Այդ թուականներուն Անատոլիոյ հայաշատ շրջաններուն մէջ արդէն կազմակերպուիլ սկսած էին ազատագրական շարժումներ եւ խանդավառութեամբ յառաջ կը տարուէին զանազան ծրագիրներ։ Կիլիկիա, Սասուն, Տարօն, Վասպուրական դարձան հնոցներ ազատագրական գաղափարախօսութեան։

Արտասահմանի մէջ ալ ազատամիտ թերթեր կը հրատարակուէին, դիւանագիտական դիմումներ կը կատարուէին եւ որոնց որպէս արդիւնք սկսած էին գաւառներու մէջ պետական հալածանքը եւ կեղեքումները, իսկ Կ. Պոլսոյ եւ ծովեզերեայ քաղաքներուն մէջ յատուկ խստութիւններ ի գործ կը դրուէին։

Հրանդի նման ուսեալ եւ եռանդով լեցուն երիտասարդ մը որքա՞ն ալ ջանար ինքզինք սահմանափակել առեւտրական ասպարեզին մէջ, թուրք իշխանութեան աչքէն պիտի չվրիպէր եւ մնար հետապնդումներու առարկան. մանաւա՛նդ որ ամենուրեք իբրեւ զսպելու միջոց ու կաշկանդում, հայերու բարուք տնտեսութիւնը քայքայելու ծրագիր կը գործադրուէր։ Հրանդ եւս Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուեցաւ իբրեւ վտանգաւոր հայ մը, քննութենէ եւ խուզարկութիւններէ ետք երեք շաբաթ բանտ նետուեցաւ, սակայն դժուարութեամբ յաջողեցաւ դուրս ելլել։ Այնուհետեւ ան չէր կրնար ազատօրէն մնալ Կ.

Պոլսոյ մէջ եւ շարունակել իր գործը: Կը վերադառնայ Այնթապ 1893-94ին:

Կիլիկիոյ մէջ կանուխէն կազմակերպուած էր Հնչակեան Կուսակցութեան շրջանակ մը՝ զուտ ազգային ազատագրական հիմունքներու վրայ. ընկերվարական երազներով ճամբայ ելած Կեդրոնը չէր առարկած եւ ընդունած էր այս պայմանը Կիլիկիոյ հնչակեաններուն համար: Վարդանեանի ընթացաւարտները կարելոր թիւով անդամ էին եւ կը գործէին նուիրեալ խանդավառութեամբ: Հրանդ անմիջապէս կ'անդամակցի եւ պատասխանատու դիրք կը ստանձնէ կուսակցութեան մէջ:

Կը ծրագրուի հիմնաւոր շարժում մը յառաջ բերել Կիլիկիոյ տարածքին վրայ՝ Չէթունէն եւ Հաճընէն մինչեւ Չորթ Մարգալան: Յայտնի գործիչներ Միսո Շահէն եւ Պատուելի Յակոբ Երեցեան կը գործակցին այս ծրագրին: Աղասի Այնթապ կը գտնուէր եւ կը պատրաստուէր Չէթուն մեկնիլ նիւթական գումարով ու կամաւորներով, իոն Ապահի, Հրաչեայի եւ Մլեհի հետ ազատագրական շարժում մը յառաջ բերելու հեռանկարով:

1895ին Հրանդ կը մասնակցի Հալէպի, Մարաշի, Զիլիսի եւ Այնթապի ներկայացուցիչներու Չէթունի շարժումին համար գումարած ժողովին: Ան կարելոր գործ կը կատարէ այդ նպատակին համար Այնթապի ունեւոր ազգայիններէն շօշափելի գումարներ հանգանակելով եւ վեց զինեալ կամաւորներով ընկերակցելով Աղասիին: Հրանդի տունը հաւաքուած ընկերներ անսահման խանդավառութեամբ կը կարդան Չէթունի զօրանոցին գրաւումէն եւ թուրք զօրքին անձնատուութենէն օր մը վերջ գրուած Աղասիին նամակը, որ կը սկսէր՝ «Յաղթեցի՜նք, յաղթեցի՜նք»: Չէթունի շարժումը յեղափոխական ցոյց մը չէր միայն: Բ. Դուռը մտահոգ, Մարաշի գրաւումը նախատեսելով, հրահանգ տուած էր ատկէ անդին Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ դիրքեր պատրաստել, կասեցնելու զէթունցիներու յառաջխաղացումը դէպի ծով: 1895 Նոյեմբերի Այնթապի կոտորածին, Հրանդ զենքը իր ձեռքին մէջ գլուխը անցաւ հայերու գլխաւոր թաղին պաշտպանութեան:

Համեմատական հանդարտութենէ ետք, ան

1897ին կ'ամուսնանայ քաղաքի ծանօթ գերդաստաններէն Կարապետ Նազարեթեանի դստեր Լեւոնիկի հետ եւ կ'ունենան երեք մանչ եւ մէկ աղջիկ: Մանչերէն Բիւզանդ կը մեռնի կանուխ Հալէպի մէջ: Միւս երկուքը՝ Գեորգ եւ Կարապետ (Հարոյի) եւ դուստրը՝ Մարի (Թօփճեան) կանուխէն եկած էին Ամերիկա:

Թուրք Սահմանադրութեան եւ անոր հետեւող ոգեւորութեան առթիւ, Հրանդ որոշ վերապահութիւն ունեցաւ անոր նկատմամբ: Հազիւ վեց ամիս անց արդէն ի գործ կը դրուէր Կիլիկիոյ աղետը: Ան գործօն դէր ունեցաւ ծննդավայրին պաշտպանութեան կազմակերպութեան աշխատանքներուն մէջ:

1910ին Այնթապէն ներկայացուցիչ ընտրուեցաւ Կ. Պոլիս գումարուող Հնչակեան Համաժողովին: Վերադարձին արդէն աւելի վերապահ էր «սահմանադրական թուրքերու» նկատմամբ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին հայկական տեղահանութիւնը մնայուն կերպով փորձութիւն եւ տագնապ դարձաւ Հրանդին համար: 1915ին իսկ կը ձերբակալուի եւ ամբողջ շաբաթ մը խիստ հարցաքննութենէ ետք, ազատ կ'արձակուի: Յուլիս 17ին Այնթապի հայութեան հետ տեղահան կ'ըլլայ ինք եւս. քանի մը ամիս կը մնայ Հալէպ, միշտ կասկածի եւ հսկողութեան տակ: Նոյն տարուան Հոկտեմբերին Հալէպէն կը տարագրուի Դամասկոս, ուր կը մնայ աւելի ապահով պայմաններու տակ շնորհիւ իր հօրը ծանօթ թուրք դատաւորի մը միջնորդութեան:

Սակայն, իրեն կը սպասէին աւելի ծանր տագնապ ու վտանգներ: 1916 Մարտին դարձեալ կը ձերբակալուի եւ կը դրկուի նախ Այնթապի *Տիվանը Հարապի*, ուրկէ կը յաջողի ազատիլ: Դարձեալ կը ձերբակալուի Յունիս 17ին, այս անգամ Հալէպի *Տիվանը Հարապի*էն: Չինք կը դատեն որպէս պետութեան դէմ դաւադիր: Ամէն օր կախաղանի մտատանջութեամբ, տագնապներով բանտը կը մնայ մինչեւ Նոյեմբեր 20:

Դիմումներ կ'ընէ Կ. Պոլիս, *Տիվանը Ալի*ին եւ կը յաջողի լսելի դարձնել իր ծայնը: Բարեբախտաբար մահավճիռը չեղեալ կը յայտարարուի, հաւանաբար

զինուորական հրամանատար ճեմալ փաշայի միջնորդությամբ, որուն համար սովորական էր նման առիթներով ցոյց տալ թէ թուրքիոյ մէջ պաշտօնատարներ կան, որոնք արդարութեան հետամուտ են եւ գործադրել կու տան արդարութիւն...:

Հրանդ բանտէն իբրեւ կտակ սրտաճմլիկ նամակ մը գրած, իրարու եւ իրենց մօրը հոգ տանելու համար պատուէրներ տուած է իր զաւակներուն: Այս ցոյց կու տայ իր անցուցած տխուր օրերուն մասին ունեցած հոգեվիճակը:

Այնուհետեւ դարձեալ կը նուիրուի ազգային գործունեութեան: Դամասկոսի գրաւումէն ետք, անգլիական զինուորական իշխանութեան կողմէ, որպէս տնօրէն իրեն կը վստահուի հայ տա-

րագիրներու հոգատարութեան գործը: Այլեւս ան արդէն ռամկավար ազատական Կուսակցութենէն անդին նաեւ կ'ունենայ ազգային դրական գործունեութիւն մը: «Պատուոյ անդամ» էր ՀԲԸՄի: Հալէպէն ան պետական երեսփոխան կ'ընտրուի Սուրիական Խորհրդարանին:

Ի վերջոյ պատեհ կը սեպէ վերջնականապէս փոխադրուիլ Ամերիկա իր զաւակներուն մօտ:

Պոստոն կը հասնի Դեկտեմբեր 27, 1939ին եւ կը հաստատուի Ուոթըրթաուն: Ան կը միանայ ՌԱԿի կառոյցներուն: Կեանքի մայրամուտին առողջական պատճառներով (սրտի տագնապներ) կը հեռանայ ազգային եռուն կեանքէն:

Կը մահանայ Յունիս 15, 1949ին, Ուոթըրթաունի մէջ:

Ուղիորդառունը վաղ 1900-ականներուն

ՄԻՍԱԲ ՍՈՒՐԵԱՆ

Արաբկիր, 1878 – Կ. Պոլիս, Ապրիլ 12, 1930

Ծնած է Արաբկիր, 1878ին: Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Թարգմանչաց վարժարանին մէջ: 14 տարեկանին կը մտնէ Արմաշի դպրեվանքը: Վերատեսուչ Օրմանեան Սրբազանի ու Ներքին տեսուչ Եղիշէ Վարդապետ Դուրեանի իմացական եւ հոգեկան գոլորտանքին Ներքեւ՝ կը տիրանայ տոհմային մշակոյթի ու հրաժարելով սքեմ կրելէ՝ կը նուիրուի ուսուցչական եւ գրական ասպարեզներու: Իբրեւ ուսուցիչ եւ տնօրէն պաշտօններ կը վարէ Կ. Պոլսոյ ազգային վարժարաններուն մէջ, Ներշնչելով ազգային ոգի եւ գիտակցութիւն, հակառակ այդ օրերու Ելլտըզի պակուցիչ սարսափին, որ կը պարզուէր բովանդակ Թուրքիոյ տարածքին: Ինքնայատուկ խիզախութեամբ մը կը գտներ միջոցը կարդալու անոնց հատուածներ Րաֆֆիի, Ծերենցի եւ ուրիշ հեղինակներու գործերէն:

Սուրեան ուսուցչական ասպարեզին մէջ սահմանափակուած չմնաց: Շրջան մը իբր պաշտօնեայ կը ծառայէ ապահովագրական ընկերութեան մը մօտ: Յետոյ, Միտհաթեան սահմանադրութեան վերահրատարակութենէն վերջ, կը մտնէ լրագրական ասպարեզ ու մաս կը կազմէ Յովհաննէս Գայսէրլեանի «Մանգումէ» օրաթերթի խմբագրական կազմին եւ ատեն մըն ալ անոր խմբագրապետութիւնը կը վարէ Զասիմէն առաջ: Բացի ինքնատիպ վիպակներէ եւ թարգմանութիւններէ, Սուրեան կը ստորագրէ ազգային եւ ընկերային այժմեական հարցերու շուրջ յօդուածներ:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, բեղուն գործունեութեան կը լծուի Սուրեան եւ կ'արժանանայ լայն ժողովրդականութեան: Կը միանայ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերուն: Կ'ըլլայ խմբագիր «Զայն Հայրենեաց» շաբաթաթերթին: 1909ին կը հիմնէ իր սեփական «Առաւօտ» օրաթերթը: 1909-1911ին մնայուն ուսուցչի պաշտօն կը վարէ Պաթր գիւղի

Տատեան Ազգային վարժարանին մէջ: 1911ին կը ստանձնէ Սամաթիոյ Սահակեան-Նունեան Ազգային վարժարաններու տնօրէնութիւնը:

Տարի մը վերջ կը հրաժարի իր պաշտօնէն եւ միջոց մը կ'ունենայ իր անձնական վարժարանը, նոյն ատեն աշխատակցելով հայ մամուլին: 1910ին անդամ կ'ընտրուի Ազգային Ընդհանուր Ժողովին եւ մաս կը կազմէ անոր խմբագրական դիւանին:

Առաջին աշխարհամարտին կ'աքսորուի Պէյ Պազար, բարեբախտաբար ա'յնպիսի ատեն մը, երբ աքսորի առաջին բուռն թափը անցած էր մասամբ: Հոն կը մնայ եւ կը զբաղի կամուրջներու եւ խճուղիներու շինութեամբ իբրեւ... երկրաչափ, միւսչեւ գինադադար:

Ապրիլեան Մեծ Եղեռնէն վերջ, 1918ին կ'երեւի թրքահայ հասարակական թատերաբեմին վրայ. կը

վերահրատարակե «Առաւօտ» օրաթերթը, որ 1920ին պահ մը օրկանը կը դառնար Ռամկավար Կուսակցութեան, եւ նոյնանուն պատկերազարդ կիսամեայ փոքրագիր հանդէսը՝ նոր սերունդին համար, որ հետագային, 1920ին, կ'անցնի Տոբթ. Ֆ. Ու. Մէքալմի ձեռքը, եւ կը վերանուանուի «Հայ Պատանի», եւ կը խմբագրուի Գրիգոր Հ. Գալուստեանի կողմէ:

1921ին Սուրեան լոյս կ'ընծայէ նաեւ «Առաւօտ» տարեգիրքը: Շրջան մը կը հեռանայ իր սիրած ասպարեզէն եւ իր բախտը կը փորձէ առեւտրական մարզէն ներս: Կարճ ժամանակ ետք կը վերադառնայ իր կոչումին. քանի մը տարի կը պաշտօնավարէ Մխիթարեան Լիսէի մէջ, 1927ին կը ստանձնէ Սկիւտարի ճեմարանին տեսչութիւնը, խղճմտութեամբ եւ անձնուիրութեամբ կը հասցնէ տոհմային շունչով տոգորուած շրջանաւարտներ, մինչեւ իր մահը, որ տեղի կ'ունենայ Ապրիլ 12, 1930ին, Ազգային հիւանդանոցին մէջ:

Սուրեան օժտուած էր գործի մարդու ընտիր յատկութիւններով: Ձեռներէց էր, յանդուգն եւ աշխատանքէ չխուսափող: Բայց ուներ թերու-

թիւններ ալ որոնք կը չեզոքացնէին վերոյիշեալ յատկութիւններն ու կը նուազեցնէին անոնց արժէքը: Գործին տերը չէր: Կարգ ու կանոնաւորութիւն իրեն համար չէին: Հաշիւ ու պիւտճէ ըստածը չէր գիտեր: Իր այս թերութիւնները եղած են իր լրագրական ձեռնարկներուն ծախողութեան գլխաւոր պատճառը:

Հակառակ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եռանդով աշխատանքին, երկու կուսակցութեանց միութենէն վերջ հեռու կը մնայ ՌԱԿԷՆ, բայց միշտ մնալով հաճելի ու հաւատարիմ բարեկամ մը:

1922ի Իզմիրի աղետէն յետոյ երբ անօրինակ խուճապ մը կը տիրէր Կ. Պոլսոյ մէջ եւ ամէն մարդ կ'աճապարէր հեռանալ, ան մնաց հոն:

Կը մահանայ Ապրիլ 12, 1930ին եւ ազգային շուքով իր մարմինը կ'ամփոփուի Պալքըլի Ազգային գերեզմանատունը: Ունէր երկու զաւակներ. ճարտարապետ Չարեհ Սուրեան՝ Նիւ Եորք եւ իրաւաբան Եդուարդ Սուրեան՝ Ուաշինկթըն Տի Սիի մէջ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՐԱՊԵՏ

Լամբրոն, 1885 – Պեյրուժ, 1970

Ծնած է Լամբրոն (Տարսոն), 1885ին: Նախնական ուսումը կը ստանայ տեղւոյն Միացեալ Ընկերութեան նախակրթարանին մէջ: Ապա կը նետուի կեանքի ասպարէզ եւ կը դառնայ մասնագետ ապահովագրիչ եւ վաճառական: Կ'ամուսնանայ Նուարդ-Ալիս Պարտիզպանեանի հետ եւ կ'ունենայ երկու զաւակներ՝ Գրիգոր-Վահէ եւ Նուարդ-Գաբրիէ:

Հայու ճակատագրով նետուած է Կիլիկիա, ապա՝ Դամասկոս, Երուսաղէմ, Կ. Պոլիս, Ռումանիա եւ վերջապէս 1950էն ետք կը հաստատուի Լիբանան:

Անդամագրուած է ԶԲԸՄին 1909ին, Մերսինի մէջ: Եղած է բազմաշխատ եւ հաւատաւոր անդամ մը Միութեան, որմէ ներս ունեցած է բազմամեայ գործունեութիւն մը եւ վարած է զանազան պաշտօններ: Եղած է ատենապետ Կալացի (Ռումանիա) մասնաճիւղին, կազմակերպիչ՝ Ռումանիոյ Իասի եւ Սիլիսթրա քաղաքներու ԶԲԸՄի մասնաճիւղերուն, կազմակերպիչ՝ Լենինականի երկրաշարժին առթիւ կազմակերպուած հանգանակութեան, որմէ գոյացած 1100 սթերլին գումարը դրկուած է Փարիզի Միութեան կեդրոնը: 1945-1949ին Միութեան կեդրոնի ներկայացուցիչ՝ Ռումանիոյ մէջ, կեդրոն ունենալով Պուքրէշը: Իր միջոցաւ Խորհրդային Հայաստան դրկուած են տպագրական մեքենաներ, կօշիկ եւ հագուստեղէն բաժնուած է ներգաղթողներուն, իսկ տեղւոյն աղքատներուն՝ կաթ եւ դեղորայք:

ԶԲԸՄի վեթերանի վկայականը ստացած է 1931ին, Ռումանիա:

Ազգային կեանքին մէջ եւս Կարապետ Սրապեան ունեցած է երկարամեայ ծառայութիւն: Ժամանակագրական կարգով իր ազգային գործունեութիւնը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ:

1909ին, Մերսին, Նոր դպրոցի շինութեան յանձնաժողովի զանձապահ, 1915-16ին Դամաս-

կոսի Տարագրեալներու օգնութեան մասնաժողովի գործօն անդամ, 1915-16 Դամասկոսի Ազգային Միութեան ատենադպիր, 1917ին Երուսաղէմ, Ազգային Միութեան ատենադպիր, 1918-22, Կ. Պոլիս, Կիլիկեան Միութեան Կ. Պոլսոյ մասնաժողովի ատենադպիր, 1921ին, հիմնադիր անդամներէն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան միացեալ պատգամաւորական ժողովին, 1919ին Կ. Պոլսոյ Տրամաթիկ Միութեան զանձապահ, 1930-32 Կալացի հայ երկսեռ նախակրթարանի հոգաբարձութեան ատենադպիր, 1944-45 Պուքրէշի հայ երկսեռ զոյգ վարժարաններու հոգաբարձութեան ատենապետ:

Լիբանանի մեջ եղած է ՌԱԿ Շրջանային Վարչության ղեկավարներէն: 1966ին, իր գաղափարի ընկերները հանդիսաւորութեամբ կը նշեն Կարապետ Սրապեանի ծննդեան 80ամեակը, դրուատելով իր երկարամեայ ազգային-հասարակական ու կուսակցական բեղուն գործունեութիւնը:

Առեւտրական մարզին մեջ իր մատուցած ծառայութեանց համար 1932ին Ռումանիոյ Զարոյթագաւորէն պարգեւատրուած է «Մերիթ Զոմերսիալ» առաջին կարգի պատուանշանով:

Կը մահանայ Պէյրութի մեջ, 1970ին:

Կարապետի փոքր եղբայրը՝ Տաճատ Գ. Սրապեան եւս ունեցած է ազգային լայն գործունեութիւն, մաս կազմելով՝ ԶԲԸՄի Լիբանանի Շրջանակային Յանձնաժողովին, Պէյրութի Ս. Նշան ազգային վարժարանի հոգաբարձութեան (ատենադպիր 1926-29), Մաամլթէյնի (սերկայիս՝ Ազունիէի) ազգային բուժարանին որպէս հիմնադիրներէն:

րէն մին եւ խնամակալ վարչութեան անդամ մօտ 30 տարի շարունակաբար (1930-1959):

Ան եղած է ԶԲԸՄի առաջին Շրջանային Վարչութեան անդամ, Լիբանանի առաջին Գաւառական Ժողովին անդամ եւ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ նշանակուած Զաղաքական առժամեայ ժողովի ատենադպիր, այնուհետեւ ազգային երեսփոխան, Զալէպի Զաղաքական Ժողովի ատենապետ եւ նոյն ատեն տեղւոյն Վերժին Կիւլպէնկեան մայրանոցի խնամակալ մարմնի անդամ: Անթիլիասի Ազգային Կեդրոնական Ժողովի ատենապետ՝ Գարեգին Ա. Յովսէփեանց Կաթողիկոսի Պէյրութ ժամանումէն մինչեւ իր վախճանումը:

Մեկենաս է Օրմանեանի երեք հատորեայ «Ազգապատում»ին, «Հայոց Եկեղեցի»ին եւ այլ գիրքերու: Դրամատան երկարամեայ տնօրէն է եղած եւ ՌԱԿի «Զարթօնք» ակումբէն ներս բերած՝ քաղաքական գործունեութիւն:

ՏՈՒԹ. ՆԱԶԱՐԻԹ ՏԱՂԱՐԵԱՆ

Սեբաստիա, Դեկտեմբեր 25, 1862 - Յունիս 10, 1915

*Այն սերունդն է, որ եթե պայթարի ու
անձնագործության հերոսներ չտուաւ Ազգին,
ապա խաղաղ-զարգացման մէկ քանի
արժանաւոր ռահվիրաներ արտադրեց, եւ ասոնց
կարգին իր տեղն ունի Տոթ. Ն. Տաղաւարեան:
Վահան Մալեզեան*

Ծնած է 1862 Դեկտեմբեր 25ին, Սեբաստիա:
Ծնողքը եղած են Նահապետ Զատրճեան եւ
Մարիամ Գիվելեկեան: Եօթը տարեկանին եկած է
Կ. Պոլիս եւ աշակերտած՝ գլխաւորաբար Ղալաթիոյ
Ամենափրկչեան վարժարանը, ուրկէ շրջանաւարտ
եղած է 1878ին եւ Նոյն տարին իսկ մեկնած
Ֆրանսա, հետեւելու երկրագործութեան:

ՈՒՍՈՒՄԸ

Նախքան բարձրագոյն ուսումի հետեւիլը, տա-
րի մը աշխատած է ագարակի մէջ, ընտելանալու
գործնական երկրագործութեան: Այնուհետեւ
մտած է Մերշինի Մեօզ Երկրագործական Վար-
ժարանը, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է 1881ին:
Սրցակցութեամբ կը մտնէ Փարիզի Երկրագոր-
ծական Բարձրագոյն Վարժարանը եւ երկու տարի
վերջ երկրագործական ճարտարագէտի աստի-
ճանով կ'աւարտէ եւ կը վերադառնայ Թուրքիա:

Փարիզ գտնուած միջոցին հետեւած է ծա-
ռաբուծական եւ այգեբանական վարժարաններու,
որոնցմէ վկայեալ է եւ արժանացած առաջին
մրցանակին:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ Կ. ՊՈԼԻՍ

Քանի մը ամիսներ Երկրագործութեան Նա-
խարարութեան մէջ աշխատելէ ետք, իր հայրե-
նակիցներուն խնդրանքին ընդառաջելով, կը վարէ
Սեբաստիոյ Ազգային վարժարանի տնօրէնու-
թիւնը: Պաշտօնավարութեան շրջանին բացի
բարձրացնելէ վարժարանին կրթական մակար-

դակը, կը հաստատէ Կիրակնօրեայ վարժարան
չափահասներու եւ լսարան մը՝ Զայուհեաց
Ընկերութեան համար, ի նպաստ իգական սեռին
զարգացման:

Տաղաւարեան մեծապէս կը շահի տեղւոյն
կուսակալ Խալիլ Բիւֆաթ փաշայի համակրանքը եւ
առիթով մը անոր մասին իրեն եղած չարախօ-
սութեանց նկատմամբ փաշան իր հետ խօսած
պահուն ըսած է. «Տղաս, կոյրերու շուկային մէջ
դուն հայելի կը ծախես»: Եւ փաշան կ'ուզէ զինք
Սեբաստիոյ մէջ իբր Երկրագործական քննիչ
ունենալ: Տարի մը ետք, 1885ին, անոր յանձնա-
րարականով Տաղաւարեան Պոլիս կը վերադառ-
նայ: Ինք, որ իր գիտական եւ երկրագործական
յօդուածներով համբաւ շահած էր լրագրական

հրապարակին վրայ, հազիւ Կ. Պոլիս հասնելուն՝ կը հրաւիրուի Գատըզիւղի Արամեան վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնը ստանձնելու: Իր Կ. Պոլիս գալու նպատակը մոռնալով կ'ընդունի այս պաշտօնը:

1885ին Տաղաւարեան կը հիմնէ հայերէն առաջին բնագիտութեան հանդէսը՝ «Գիտական Շարժում», որ կը հրատարակուի մինչեւ 1887: Երկու տարի կը մնայ այդ պաշտօնին վրայ, մեծապէս կը բարձրացնէ վարժարանին ուսման մակարդակը:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Եգիպտոսի մէջ կազմուած երկրագործական հայ ընկերութեան մը մէջ ծառայութեան մտնելու հրաւերով՝ Տաղաւարեան հոն կը մեկնի 1886ի վերջերը: Դժբախտաբար անհամաձայնութեան մը պատճառով քանի մը ամիսներ վերջ կը մեկնի Փարիզ 1897ին, ուր անմիջապէս կը սկսի աշակերտել գիտական համալսարանի՝ Սորպոն, եւ բժշկական համալսարանի մէջ, միանգամայն, շարունակելով միեւնոյն ատեն 1885ին Պոլսոյ մէջ հաստատուած «Գիտական Շարժում»ին հրատարակութիւնը, եւ քննութեան պատրաստուող աշակերտներուն արտադասարանային դասեր տալով հոգալ Փարիզ կեցութեան իր ծախսերը:

Այս ծանր աշխատանքներու հեւքին չկարենալ տոկալով իր վտիտ մարմինը՝ կը հիւանդանայ 1889ին եւ կը հասնի մահուան դուռը: Նոյնիսկ Պոլսոյ եւ Կովկասի թերթերը կը գուժեն Տաղաւարեանի մահուան լուրն ու կու տան իր կենսագրական գիծերը: Քանի մը օրեր վերջ Փարիզէն դրկուած հեռագիրներ տրուած լուրին սխալը ուղղելով, «Արեւելք» թերթը «Յարեաւ» խորագրով ճշդումը կը հրատարակէ նիւթ հայթայթելով զանշտաթերթերու:

Նազարեթ Տաղաւարեան ֆիզիքապէս բարեւալուելէ ետք կը վերադառնայ իր հայրենիքը կազդուրուելու եւ 1890ի գարնան վերստին կը մեկնի Փարիզ շարունակելու համար իր ուսումը: 1891ին Սորպոնէն կը ստանայ «ազատ ի գիտութիւն» աստիճանը եւ կը սկսի հետեւիլ Փաթեօրի

մանրեաբանական հաստատութեան դասընթացներուն եւ յաջորդ տարին, 1892ին, կը ստանայ այդ հաստատութենէն եւս վկայագիր եւ տարի մը վերջ ալ, 1893ին կը վկայուի բժշկական համալսարանէն եւ այնուհետեւ կը վերադառնայ Կ. Պոլիս:

ԴԱՐՁԵԱԼ Կ. ՊՈԼԻՍ

1893ին կը հաստատուի Բերա որպէս բժիշկ: 1897ին կ'անուանուի քաղաքի Ֆրանսական Զիւանդանոցին օժանդակ բժիշկ եւ 1899ին Եւտի Գուլէի Ազգային Զիւանդանոցին բժշկապետ, դառնալով այդ հաստատութեան բարեկարգիչը:

Համիտեան օրերու այդ խռովայոյզ շրջանին մէջ, իր ազգին մասին անտարբեր չէր կրնար մնալ Տաղաւարեանի նման ազգային դէմք մը, որուն աշխոյժ գործունեութիւնը կառավարութեան ուշադրութեան յանձնուած էր արդէն: Քանիցս իր բնակարանը խուզարկութեան ենթարկելէ եւ զինք հարցաքննելէ ետք՝ վերջապէս 1896ին կը բանտարկուի եւ չորս ամիս վերջ ընդհանուր ներմամբ ազատ կ'արձակուի:

Ամուսնացած է 1900ին, Պոլիս, Արսինէ Հարենցի հետ: Ունեցած է չորս զաւակներ՝ Անահիտ, Մենուաշ, Աստղիկ եւ Ուրսա: Ըսենք նաեւ որ, 1900ին կրկին կը բանտարկուի ու այս անգամ ֆրանսական դեսպանութիւնը իբր հիւանդանոցի բժիշկ 15 օրէն կը յաջողի ազատ արձակել զինք:

Տոքթ. Ն. Տաղաւարեան Ազգային Զիւանդանոցի բժշկապետի կոչումը ունենալէ ետք, բժշկական վարժարանի աշակերտները՝ անոնք ըլլան հայ, թուրք, յոյն, հրեայ կամ արաբ, կու գան հիւանդանոց գործնական փորձարկումներ կատարելու համար:

Տաղաւարեան սկսած է անոնց բանախօսութիւններ տալ շաբաթը անգամ մը: Ուստիկանութիւնը այս դասախօսութիւնները չարիք մը նկատելով, կ'ազդարարէ Պատրիարքարանին եւ Զիւանդանոցի հոգաբարձութեան հրաժարական պահանջել իրմէ, սակայն երբ ուստիկանութիւնը կը տեսնէ թէ այդ գերագոյն ազգային մարմինները գոհ են Տաղաւարեանէն եւ տրամադիր չեն հրաժարեցնելու, բռնի կերպով անոր կ'արգիլէ հիւանդա-

նոց այցելել: Ֆրանսական դեսպանատունը կը միջամտէ դարձեալ եւ կը յաջողի ետ առնել տալ այդ հրամանը, սակայն Տաղաւարեան տեսնելով որ իր շուրջ ոստիկանական հսկողութիւնը կը սաստկանար եւ մի գուցէ իր պատճառով Ազգային Հիւանդանոցը տուժէր, 1905 Յունուար 1ին անվարան կը ներկայացնէ իր հրաժարականը: Ազգային Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը իր հրաժարականը հաստատելէ ետք, իրեն կը նուիրէ մեծարժէք ժամացոյց մը որպէս յիշատակ, որուն վրայ եղող մասնաւոր արձանագրութեամբ զայն Ազգային Հիւանդանոցի անձնուէր բժիշկ եւ բարեկարգիչ կ'անուանէ: Ասով հանդերձ ոստիկանական հսկողութիւնը չի նուազիր, հետեւաբար ան կ'որոշէ երկրէն հեռանալ, մինչ այդ իր ընտանիքը Պուկարիա դրկելով:

Իր հնէաբանական, քարաբանական քանի մը հազար կտորէ բաղկացած հաւաքածոները, ինչպէս նաեւ մարդկային կմախք մը, քանի մը կենդանիներու զանկեր, եւ կենդանաբանական ու բուսաբանական զանազան առարկաներ կը նուիրէ Կեդրոնական Վարժարանին, ընդամենը քանի մը հարիւր ոսկի արժէքով: Ամիսներ վերջ երբ ինքն ալ կը դատապարտուէր մեկնիլ, կ'իմանայ թէ ոստիկանութիւնը կը շարունակէ զինք փնտռել, անմիջապէս կ'ապաստանի ֆրանսական հիւանդանոցը որպէս հիւանդ: Ոստիկանութիւնը հիւպատոսարանի եւ դեսպանատան միջոցով չկարենալով զինք ձերբակալել՝ հիւանդանոցը պաշարման տակ կ'առնէ... եւ հազիւ չորս ամիս վերջ կարելի կ'ըլլայ զինք փախցնել Մարսիլիա, ուր կ'ապրէր Մկրտիչ Փորթուզալեան:

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԵՆ ՆԵՐՍ

ՌԱԿ-ը բաղկացնող ամենէն ուժական կուսակցութիւնը առանց վարանելու ըսենք որ 1908ին Եգիպտոսի մէջ կազմուած Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնն (ՀՍՌԿ) է եղած, որ շուրջ մէկ ու կէս տասնամեակ, մինչեւ 1921 կու տայ ազգային իրա՛ւ առաջնորդութիւն: Ան ծնունդ էր ազատագրական եւ քաղաքական պայքարի

քառորդ դարու ապարդիւն փորձառութենէ մը անցած քաղաքական դասին: Տարանջատ եւ հակամարտ կուսակցութիւններու եւ խմբակցութիւններ, ինչպէս նաեւ՝ ոչ-կուսակցականներու միջեւ բաղձալի միութեան շեփորոդն էր եղած Արփիար Արփիարեան:

Այդ միութիւնը, ի վերջոյ, կ'իրականանայ շնորհիւ Միհրան Տամատեանի եւ Գրիգոր Շիկահերի հետեւողական աշխատանքներուն եւ լայն մասնակցութեան Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեանի, Տիրան Թելէկեանի, Սուրէն Պարթեւեանի, Վահան Թեքեանի, ինչպէս նաեւ մա՛նաւանդ շնորհիւ Միքայէլ Նաթանեանի եւ Վահան Մալեգեանի յամառ հետապնդումներուն:

Քաղաքական այս միութեան իրականացումը կը զուգարկալէր Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումի օրերուն, Յուլիսի 1908ին:

Տաղաւարեանին դերը մեծ եղաւ նաեւ Վահան Թիւրքմէնի կողմէ հիմնուած Եգիպտոսի «Լուսաբեր» թերթին հրատարակութեան մէջ, որուն շուրջ հաւաքուած էին նոյն գաղափարները բաժնող մեր մտաւորականները, խմբագրութեամբ Արփիարեանի եւ մասնակցութեամբ՝ Մկրտիչ Անդրանիկեանի, Տիգրան Կամսարականի եւ Միքայէլ Նաթանեանի:

Հետագային եւս, Կ. Պոլսոյ ազգային կեանքէն ներս, իր բովանդակ ազգային ծառայութեան ընթացքին, Տաղաւարեան առաջնորդուեցաւ ՀՍՌԿի սկզբունքներով ու մի՛շտ գործակցեցաւ կուսակցութեան վարիչներուն հետ:

Հ.Բ.Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԵՆ

Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեան կը գտնէ իր ընտանիքը եւ Եգիպտոս կ'ուղեւորուի, 1905ի վերջերը: Իբր բժիշկ ան կը հաստատուի Գահիրէ, ուր կը նուիրուի ազգային կրթական գործին, ապա քանի մը ընկերներով եւ Պօղոս Նուպար փաշայի հովանաւորութեամբ՝ Ապրիլ 15, 1906ին ծնունդ կու տայ Հ.Բ.Ը. Միութեան, որուն ատենադպիրն ու վարիչը կ'ըլլայ ան:

Նազարէթ Տաղաւարեան միակն էր Միութեան հիմնադիր անդամներէն, որուն թեկնածութիւնը

առաջարկեր էր ոչ թե Պողոս Նուպարը, այլ Երուանդ Աղաթօնը: Կրկանք ըսել, որ ան նաեւ միակն էր, որ բաջածանօթ էր արեւմտահայ ազգային կեանքին: Տաղաւարեան ԶԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական Ժողովի առաջին ատենադպիրն ու ընդհանուր քարտուղարն էր եղած: Ան այդ պաշտօնին վրայ մնաց միայն երկու տարի. եւ այդ պաշտօնով ան կրցաւ դրսեւորել իր կազմակերպչական եւ գիտական ունակութիւնները:

Պոլիս վերադառնալով, Ն. Տաղաւարեան Թուրքիոյ մէջ սատարեց Միութեան ծաւալած աշխատանքին: «Ոչ միայն Կ. Պոլսոյ մէջ», ինչպէս արձանագրուած է Բարեգործականի «Ոսկեմատեան»-ին մէջ, «խանէ խան պտըտելով անդամ կ'արձանագրէ, ինչպէս սովոր էին արդէն ընելու միութեան հիմնադիր վերջերանները, այլ նաեւ, յաջորդաբար, երկու մեծ առաքելութիւններ կատարեց 1910 եւ 1911 տարիներուն, Միութեան գործերուն համար: 1910, Տաղաւարեան այցելեց երոպական Թուրքիոյ, Փոքր Զայքի եւ Կիլիկիոյ գլխաւոր կեդրոնները եւ մասնաճիւղերը կազմեց Սելանիկ եւ Էտիրնէ, Սամսոն, Ամասիա, Կիւրին, Սիս եւ Ատանա. զօրացուց Թոքատի եւ Սվազի մասնաճիւղերը. դիւրացուց Տարուզանի, Տերինտէի եւ Թարսուսի մասնաճիւղերուն կազմութիւնը»:

«Կեդրոնական Վարչական Ժողովի գանձապահ Տ. Անդրանիկեանի հետ այցելեց նաեւ Պարտիզակ, Նիկոմեդիա եւ Ատաբազար, միշտ Միութեան պրոպականդին համար: Իսկ 1911ին շրջանը ըրաւ Բարձր Զայքի եւ մերձակայ կեդրոններուն եւ մասնաճիւղեր կազմեց Բաքերդ, Մուշ, Պիթիս, Սդերդ, Մալաթիա, զօրացուց Տրապիզոնի, Երզնկայի, Երզրումի, Վանի, Տիարպեթիրի, Խար-

բերդի, Կիւրինի, Սվազի եւ Կեսարիոյ մասնաճիւղերը»:

Անշուշտ իր այս այցելութիւններով ալ մօտէն ուսումնասիրեց իր այցելած վայրերու կրթական եւ երկրագործական պայմանները ու Կ. Պոլիս վերադարձին կեդրոնին տեղեկացուց գաւառի հայութեան իսկական վիճակը: Ըրաւ թելադրութիւններ այդ շրջաններէն ներս Միութեան կատարելիք օգնութեան գործին համար: 1911ին, արդէն Թուրքիոյ մէջ կը գործէր 41 մասնաճիւղ 3778 անդամներով:

Ահա՛ լաւագոյն օրինակը բոլոր մեծախօսիկներուն համար, որոնք այսօր կը ջանան նսեմացնել ռամկավարներուն դերը ԶԲԸՄ-ի ծնունդին ու անոր ընդարձակումին համար կատարուած աշխատանքներուն մէջ: Իր հիմնադրութենէն ի վեր Տաղաւարեանի օրինակով ալ, մեր կուսակցութեան մտաւորականներն ու պատասխանատուները զուգուրացած են Միութեան վրայ: Եթէ չեն ուզած քաղաքական նկարագիր տալ եւ տարազ հագցնել ԶԲԸՄ-ին, պարզապէս անոր համար է, որ ուզած են պահել Միութեան բարեսիրական ու ընդհանրական հանգամանքները: Ո՛չ ոք, երէկ, այսօր կամ վաղը չի կրնար այդ բացարձակ պատմական իրականութենէն տարբեր արձանագրութիւն մը գրել Բարեգործականի տարեգրութեան էջերուն մէջ:

1914ին, Պողոս Նուպար փաշայի թելադրութեամբ գացած է Թիֆլիս Փոխարքայ Վորոնցով-Տաշքովի հետ տեսակցելու՝ Կովկասի մէջ ԶԲԸՄ-ի մասնաճիւղեր հաստատելու խնդրով՝ ապահով-ցնելով, թէ այս ընկերութիւնը միայն բարեգործական նպատակ ունի: Յետոյ այցելած է Էջմիածին Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին եւ Առաջին Զամաշ-

խարհային պատերազմի լուրջ ստանալով վերադարձած է Կ. Պոլիս:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԻ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՈՎ ԻՐ ՆՊԱՍՏԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԷՆ ՈՒ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵՆԷՆ ՆԵՐՍ

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումի առիթէն օգտուելով ընտանեօք Կ. Պոլիս կը վերադառնայ, ուր ընդհանրապէս համակրական ընդունելութեան կ'արժանանայ: Մանաւանդ 1908 Օգոստոս 22-ին, Ազգային Հիւանդանոցին մէջ ընդունելութիւն կը տրուի իրեն ի պատիւ: Կ'ըլլան սրտառուչ խօսքեր, կ'արտասանուին իրեն ձօնուած ոտանաւորներ. կը հռչակուի Ազգային Հիւանդանոցի բարեկարգիչ:

Իբր Սեբաստիոյ եւ Եւդոկիոյ Կաթողիկոսական Պատուիրակ, Կովկաս գտնուած միջոցին կ'ընտրուի Օսմանեան Խորհրդարանի Սեբաստիոյ մէպուս (երեսփոխան): Վերադառնալով Պոլիս, ակամայ կը համակերպի իր հայրենակիցներու կամքին, իր ետին թողելով Եգիպտոսի փայլուն ու ճոխ ընկերային դիրքը:

Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ գլխաւորաբար կը յատկաւշուի իր երկրագործական հմտութեամբ, ամէն տարի ընելով Երկրագործական Նախարարութեան հմտալից հարցապնդումներ: Լուծելու համար կնճռոտ հարցեր, կառավարութիւնը կ'ուղարկէ զինք, օրինակ, Սելանիկի վարժարանի ագարակը, որպէսզի բարելաւման ծրագիր մը իրականացնէ ապա նաեւ Պրուսայի հովիտին մէջ բրինձ մշակելու խնդիրներու նկատմամբ հետապնդումներ կատարէ:

Երկրագործական Յանձնաժողովին ամենակարեւոր անդամն էր՝ երկրագործական, կենդանաբուժական, անտառաբանական, հանքաբանական խնդիրներու համար. ինքն էր նաեւ գիտական եւ առողջապահական խնդիրներու մասին ամենաիշխանակաւոր անձը: Ալթոյի եւ առողջապահական խնդիրներու եւ քաղաքապետական բժիշկներու մասին իր խօսած ճառերը ցոյց կու տան արդէն իր ունեցած լայն գիտական պաշարը:

Թրքական խորհրդարանի անդամ Կարօ Փայլան՝ Տաղաւարեանի նկարը ձեռքին, ելոյթի պահուն

Ան ամենաազգայնականը եղաւ մեր հայ երեսփոխաններու մէջ: Ան էր, որ բարձրագոյն կերպով արձագանգեց հողային հարցի, ինչպէս նաեւ Ազգային Հիւանդանոցի եւ Գալֆայեան Որբանոցի հացի ու միսի նպաստը աւելցնելու կապակցութեամբ: Սիսի մայրավանքի Թլանի ագարակը ազգին վերադարձուելու համար մեծապէս նպաստեց, թուրք եւ հայ թերթերուն մէջ երկրագործական, տնտեսական ու քաղաքական նիւթերու մասին գրեց ու մասնաւոր տետրակներով իր այս տեսութիւնները ծանուցեց ժողովուրդին:

Բոլոր երեսփոխաններէն աւելի ճամբորդեց մօտէն ճանչնալու համար երկիրն ու իր ցաւերը: Իթաիհատականներու կողմէ եղած փայլուն առաջարկները մերժելով, չուզեց մտնել անոնց կուսակցութեան մէջ եւ մինչեւ վերջ հակառակեցաւ, եւ հայերէն ինքը միայն եղաւ Իթաիլաֆի հիմնադիր եւ

անոր վարչական ժողովի անդամ:

1912ի Դեկտեմբերին սկիզբները հայկական Նահանգներու բարեկարգութեան մասին Դահլիճի կողմէ կատարուած խորհրդակցութեանց համար Մեծ Եպարթսին (վարչապետ) մօտ հրաւիրեալ իբր հայու ցաւին ու Հայաստանի վիճակին եւ պահանջներուն հմուտ, չորս անձնաւորութիւններէն մին էր Տաղաւարեան, ուր առաջարկեց իբր հիմնական պայման.

Ա.- Պոլսոյ ժանտարմներուն, սպաներուն եւ դատական քննիչներուն եւրոպացի ըլլալը:

Բ.- Հայ լեզուին դատարաններու առջեւ պաշտօնական ճանչցուիլը:

Գ.- Հողային խնդիրը լուծել հողերը դարձնելով հայ երկրագործին, եւ ժամանակ մը զայն վարողներուն ազատ հողեր կամ դրամ տալ. խաֆիրութեան տուրքը ի սպառ ջնջել, եւայլն:

1912-ի վերջերը Պոլսոյ քաղաքապետութեան օգնական անուանուեցաւ, գլխաւորաբար առողջապահական եւ գիտական խնդիրներու մասին իբր խորհրդատու, եւ 1913ի Մարտի վերջերը Կ. Պոլսոյ քաղաքապետական ընդհանուր քննիչ եղաւ: 1913ին Կ. Պոլսոյ քաղաքապետին բացակայութեան վարեց փոխ-քաղաքապետի պաշտօն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԸ

Տոթթ. Նազարեթ Տաղաւարեան անդամ եղած է Ազգային Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի իբրեւ քննիչ, 1895ին՝ ուսուցիչներու քննիչ յանձնաժողովի, 1895-1897ին՝ Բերայի Ազգային վարժարաններու հոգեբարձութեան եւ այլ մարմիններու:

Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական ժողովի անդամ է 1910-1912ին, որուն միջոցին պատրաստած է հայերու հողային գրաւման լիակատար ցուցակը:

Անդամ է Իզմիրեանց Գրական յանձնաժողովի, 1912ին ընտրուած է ազգային երեսփոխան Սեբաստիոյ վիճակէն: 1912ի շրջանին ընտրուած է Գ. Ատենապետ Ազգային երեսփոխանական ժողովին, եւ 1913ին՝ Բ. Ատենապետ:

Տոթթ. Տաղաւարեան ֆրանսական կառավարութենէն ստացած է 1902ին «Օֆֆիսիէ տ'Աբա-

տեմի» աստիճանը եւ 1910ին արժանացած է երկրագործական արժանեաց ասպետի Մերիթ Ակրիթուի նշանին:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՆՁԸ

Տաղաւարեան գիտական էր բառին ամբողջական իմաստով: Ունի տպագրեալ թէ անտիպ մեծ թիւով գիտական աշխատասիրութիւններ: Կենդանային հիւսուածաբանութեան, մանրէաբանութեան, տիեզերագիտութեան, տարուինաբանութեան, առողջապահութեան, մարդկային մարմնախօսութեան, քարաբանութեան եւ այլ գործերու կողքին նաեւ ունի ազգային շահագրգռութիւն ունեցող գործեր:

Հայ տառերու ծագման, ազգի պահպանութեան, հայոց պատմութեան մինչեւ Ալեքսանտր Մակեդոնացի, հայոց հին կրօններու, հայոց կաթողիկոսութեան, Աղաթոն եւ Տատեան գերդաստաններու պատմութեան վերաբերեալ եւ այլ գործեր: Ունի գործեր ֆրանսերէն լեզուով, որոնք կը մնան

ծեռագիր վիճակի մեջ:

Իր վաղահաս մահը թոյլ չտուաւ, որ կարենայ հրատարակել հայերէն դասագիրքերու շարք մը ազգային վարժարաններու ուսանողութեան համար գրուած: Անտիպ գրութեանց շարքին ունի հայոց պատմութեան շարք մը, կենդանաբուժութեան վեց հատորներ, հայոց իմացական զարգացման պատմութեան նուիրուած չորս հատորներ եւ այլ գործեր:

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՉՈՅԸ

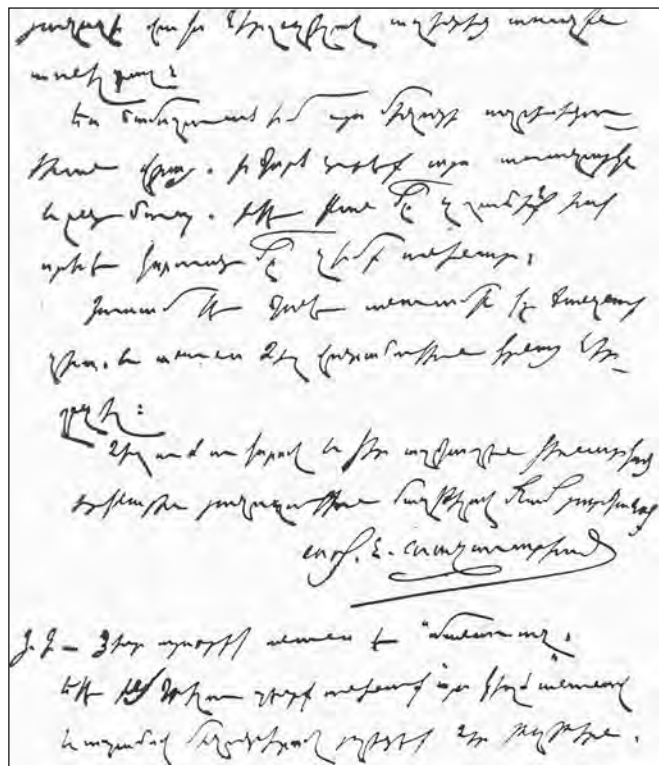
1915 Ապրիլ 24-ի գիշերը ձերբակալուելով՝ Կ. Պոլսոյ այլ մտաւորականներու հետ աքսորուած է Այաշ, յետոյ Տիարաբէրի մէջ դատուելու պատրուակով երկաթուղիով հասած է Զալէպ: Յունիս 10ին, Չօիրապի եւ Վարդգէսի հետ ճամբայ հանուած է դէպի Տիարաբէր: Իր նահատակութեան թուականն ու վայրը անծանօթ են:

1920ին այրի տիկին Արսիսէ Տաղաւարեան իր եղբօր՝ Միհրդատ Զարենցի հրաւերով չորս զաւակներուն հետ կը հաստատուի Նիւ Եորք ուր եւ կը մահանայ Սեպտեմբեր 8, 1924ին:

Պոլսոյ Շիշլիի Զայոց գերեզմանատան իրենց ընտանեկան դամբարանին մէջ, ուր Տոքթ. Տաղաւարեանի հայրը՝ Նահապետ Զատրճեան թաղուած է, յուշարձանին առջեւ, 1951ին մարմարեայ յիշատակարան մը գետնդնեցաւ հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեան ծնեալ ի Սեբաստիա 24 Դեկտեմբեր 1862 - Ապրիլ 1915»:

Տիկին Արսիսէ Տաղաւարեան, Պոլիսէն Ապրիլ 19, 1920ին, Զայ Բժշկական Միութեան միջոցով իր ամուսնոյն՝ Տաղաւարեանի բժշկական գիրքերը նուիրած է Զայաստանի Բժշկական Մատենադարանին: Այս նուէրին համար Բժշկական Միութիւնը տիկին Տաղաւարեանը պատուոյ Անդամ հռչակած է:

Հակառակ քանի մը հանդիպումներու, Նիւ

Տաղաւարեանի ծեռագրով եւ ստորագրութեամբ նամակ մը, ուր իր նամակն ստացող ազգակցին կ'առաջարկէ որ իրեն դիմէ իբրեւ «Մանաւագ» ապագայ թղթակցութիւններու ընթացքին

Եորթի մէջ Աստղիկ Տաղաւարեանի հետ, միշտ յետաձգած եմ ունենալ հարցազրոյց մը նուիրուած իր հօր, ինչպէս կրցած էի հաւաքել յուշերը Շամիրամի՝ Ռուբէն Սեւակի դստերի, Վերոնիքայի՝ Դանիէլ Վարուժանի դստերի, Տոլորեսի՝ Գրիգոր Չօիրապի դստեր: Ափսո՛ս եղաւ:

Տոքթ. Տաղաւարեանի գործածած զանազան առարկաները Սովետական Հայաստանի Պետական Թանգարան ղրկուեցան 1936ին, ինչպէս՝ իր գրիչը, գրչատուփը, Էն Տի կնիքը եւ կարմիր կնքամոմը, իր գործածած մէկ թաշկինակն ու այլ յարգի գործնական իրեր:

Ան մեր կուսակցութեան եզակի դէմքը եղած է, որուն յիշատակը պիտի պահուի, անկասկած, արթո՛ն:

ԴԱԼԻԹ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ

Կերմիր, Նոյեմբեր 23, 1864 – Վիեննա, ?

Ծնած է Նոյեմբեր 23, 1864ին, Կերմիր, ուր առած է իր նախնական կրթությունը՝ Պարթևեան վարժարանի փայլուն շրջանին, երբ այդ հաստատությունը կը հասցներ կրթական մշակներ, որոնք Կեսարիոյ, Եոզկաթի եւ այլ մերձաւոր շրջանակներու մէջ ուսուցչութիւն ընելով բազմաթիւ կրթական վառարաններ հիմնած եւ զարգացուցած են: Դաւիթ աշակերտած է մասնաւորապէս Աբրահամ Տեր-Աբրահամեանի, որ աւելի ուշ Եոզկաթ հրաւիրուելով հոն կազմակերպած է կրթական գործը:

Վարժարանին շրջանը աւարտելէ վերջ ընկերներուն հետ միասին մինչեւ 1883 օգնական ուսուցչութեամբ զբաղած է: Փոքր տարիքէն մօրմէն որք մնացած՝ ազգականներուն տունները ապրած էր: Յունիս 15, 1883ին այս պատճառով ալ կը պարտաւորուի Գըրշէիի տեղափոխուի, հոն գտնուող հօրեղբօր քով բնակելու համար: Հոն Դաւիթ կը բանայ մասնաւոր վարժարան մը որ երկու տարի (1883-85) կեանք կ'ունենայ:

Ուսման փափաքը հետզհետէ աւելի արծարծուելով իր մէջ կու գայ հօրը մօտ Կ. Պոլիս, Յուլիս 4, 1885ին, բարձրագոյն վարժարան մը մտնելու փափաքով եւ արդարեւ տարի մը աշխատելէ յետոյ Նոյեմբեր 5, 1886ին մուտքի քննութեամբ կ'ընդունուի իրաւաբանական վարժարանի առաջին կարգը: Տարի մը վերջ քննութեամբ երկրորդ

կարգին երրորդ աշակերտն էր: Եւ այս չափազանց տխուր պայմաններու մէջ, որովհետեւ օտար միջավայրի մէջ առանց պաշտպան մը ունենալու պարտաւորուած էր ուսման հետեւած ատեն իր օրապահիկն ալ հոգալու եւ ասոր համար կ'աշխատէր փաստաբանի մը գրասենեակին մէջ: Այսպէս անխոնջ աշխատութեամբ աւարտեց իր ուսման շրջանը եւ ստացաւ փաստաբանութեան վկայականը եւ մերժելով դատական նախարարութեան առաջարկած պաշտօնը 1892-ին բացաւ գրասենեակ մը որ շարունակեց մինչեւ 1923, երբ ձգելով Կ. Պոլիսը հաստատուեցաւ Վիեննա:

Դաւիթ Տեր-Մովսէսեան, մինչեւ 1908, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը, հեռու մնացած էր հանրային-հասարակական գործունեութենէ, սահմանափակուելով սոսկ իր գործին մէջ, ուր ուներ շահած գեղեցիկ համբաւ մը իբր ուղղամիտ եւ կորովի փաստաբան մը: Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն յետոյ խառնուեցաւ ազգային կեանքի եւ հոն կատարեց շատ կարեւոր դեր մը:

1908ին, ազգային երեսփոխան ընտրուեցաւ Գում-Գաբուի թաղէն եւ մինչեւ վերջը պահեց իր աթոռը Նոյն ժողովին մէջ ուր կատարեց նշանակալի դեր, իբր պետը՝ իր իսկ կազմակերպած խմբակցութեան որ կը ներկայացներ ժողովի մեծա-

մասնութիւնը: Դաշնակցութեան մենատիրական ձեռնարկներուն կորովի հակառակորդ մը եղած է եւ յաջողած՝ անոնց բազմաթիւ ազգավնաս ձեռնարկներուն թումբ կանգնիլ: Այս ըմբռնումով անշուշտ միացած է Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան, վարելով բարձր պաշտօններ կուսակցութենէն ներս, եւ նոյնիսկ 1912ին ձեռնարկած է հիմնելու «Լուսարձակ» անուն լրագիր մը, որ կարճ ժամանակ մը հրատարակուած է իր վարչութեամբ:

Չինադադարէն յետոյ նոյնքան եռանդով աշխատեցաւ ազգային ու կուսակցական կեանքէն ներս: Հակառակ վարչական ժողովներու չմասնակցելու իր որոշումին, 1921ին Քաղաքական Ժողովը կազմելու համար իրեն եղած առաջարկը կ'ընդունի պայման դնելով որ իր ընկերները ինքն ընտրէ: Ընդհանուր Ժողովը այս առաջարկը ընդունած

ըլլալով առաջին անգամ ինքն այսպիսի բացառիկ վարչութիւն մը կը կազմէ, ինչ որ յետոյ կը շարունակուի:

1923ին Վիեննա քաշուելէն յետոյ ինքզինք կը նուիրէ ընկերաբանական ուսումնասիրութեանց, որոնց մէջ խորանալու համար անհրաժեշտ նկատելով գերմաներէնի ծանօթութիւնը, կ'ուսանի նաեւ այդ լեզուն: Իր ուսումնասիրութիւնները զինք կը հասցնեն այն եզրակացութեան թէ հայ ժողովուրդին մատնուած դժնդակ կացութեան դարմանը թրքահայութեան ցանուցիւր մնացորդներուն ազգահաւաքն է Սովետական Հայաստան՝ հոն մասնակցելու համար սկսուած շատ յուսալից աշխատութեանց: Իր այս տեսութիւնը հանրութեան եւս պարզելու համար հրատարակեց «Գաղութահայութեան համար ելից միակ աղագը» անուն հատորը, 1936ին:

ՍԱՐԳԻՍ ՏԵՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Սիս, 1899 – Աթէնք, 1949

Ծնած է Սիս, 1899ին: Ծնունդով Քաջիկեան, որ հետագային հօր անունին հետետորոգութեամբ փոխած է Տեր-Յակոբեանի: Ամենայն հաւանակա-
նութեամբ 1920ի սկիզբը Ատանայի մէջ հիմնած եւ գլխաւորած է զինեալ գումարտակ, մասնակցելով հայկական շրջաններու պաշտպանութեան աշխա-
տանքին: Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ անցած է Զմիւռնիա, ուր իր մարտախումբով միացած է Զօր. Թորգոմի Զայկական Լեզէոնին: Այնուհետեւ ծա-
ռայած է յունական բանակին որպէս հրամանա-
տար: Այս ժամանակի ընթացքին մեծ խանդավա-
ռութեամբ ան մասնակցած է թրքական բանակի դէմ մղուած մարտական գործողութիւններուն:

Փոքրասիական արշաւանքէն ետք, հաս-
տատուած է Աթէնքի Գոթինիոյ հայաշատ թաղա-
մասը, ուր 1923ին եղած է տնօրէն ԶԲԸՄի վար-
ժարանին. պաշտօն մը, որ վարած է երկար տարի-
ներ: Նոյն վարժարանին մէջ Սարգիս դասաւան-
դած է հայոց պատմութիւն:

Երկրորդ Աշխարհամարտին, յոյն-իտալական
պատերազմի հռչակման տարին՝ 1940ին զօրա-
կոչուած է յունական բանակ որպէս պահեստագոր-
քի սպայ: Տուեալ ժամանակաշրջանին մասնակ-
ցած է ալպանական ճակատին վրայ մղուած
մարտական գործողութիւններուն: Ան մասնակից
դարձած է նաեւ 1941ին Յունաստան ներխուժած
Նացի գերմանական զօրքերուն դէմ մղուած
կռիւներուն:

Գերմանական ներխուժումէն եւ յունական
բանակի կազմալուծումէն անմիջապէս ետք վերա-
դարձած է Աթէնք եւ ուզած է զբաղիլ մանկավար-
ժութեամբ, սակայն բոլոր հայկական դպրոցները
գերման տիրապետութեան ընթացքին փակուած
են եղած եւ վերաբացուած միայն Յունաստանի
ազատագրումէն յետոյ՝ 1945ին:

Պատերազմէն յետոյ կրկին մտած է յունական
բանակի ծառայութեան՝ փոխ-գնդապետի կոչու-

մով: Շարունակած է մանկավարժական զբաղում-
ները եւ կուսակցական գործունեութիւնը Ռամկա-
վար Ազատական Կուսակցութեան շրջանակէն
ներս:

Ամուսնացած է Նուարդիի հետ եւ ունեցած չորս
զաւակներ՝ Կայծակ, Աւետիս, Ազատուհի, Ալիս:
Բոլորն ալ փոխադրուած եւ հաստատուած են
Արժանթինի Գորտոպա քաղաքը: Իր աւագ որդին՝

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

Կայծակ, ծանօթ է որպէս համայնքային գործիչ: 13, 1949ին Աթէնքի մէջ եւ կը թաղուի Յրդ գերեզ-
Սարգիս Տէր-Յակոբեան կը մահանայ Մարտ մանատան զինուորական բաժնին մէջ:

ՂԵՒՈՆՆՈՒ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Մարաշ, Մայիս 24, 1897 – Պեյրուիթ, Օգոստոս 7, 1966

*Ամանոսի մարտական երիտասարդներու մէջ
ապստամբութեան դրօշը պարզելով կռուի դաշտ
նետուելու եւ պայքարելով թուրք դահիճին դէմ
պատուաւոր ապրելու կամ պատուաւոր մեռնելու
զգացումը հետզհետէ կը զօրանայ:
Ղեւոնդ Տեր Պետրոսեան*

Ծնած է Մարաշ, ամանոսցի ծնողքէ, Մայիս 24, 1897ին: Որդին է Պետրոս Զինյ. Տեր Պետրոսեանի: Նախնական ուսումը կը ստանայ Ամանոսի ազգային վարժարանին մէջ, ապա կը յաճախէ Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ եւ Տարսուսի Սէյնթ Փօլզ գոլէճները: Տեղահանութեան պատճառով կ'անցնի Կ. Պոլիս, ուր կը պաշտօնավարէ YMCA-ի մէջ եւ Նոյն ատեն կ'ուսանի Պրաուն գոլէճը: Բաղաքական աննպաստ պայմաններու հետեւանքով կը հեռանայ Կ. Պոլիսէն եւ 1923ին կու գայ Լիբանան, միանալու ծնողքին:

Կանուխէն կ'ընդգրկէ ուսուցչական ասպարեզը՝ ազգին ամենէն էական ծառայութիւնը մատուցանելու համոզումով: 1923էն սկսեալ մինչեւ իր մահը՝ 1966, կը պաշտօնավարէ որպէս ուսուցիչ, աւագ ուսուցիչ եւ տնօրէն: Նախ եօթ տարի ուսուցանած է Ամերիկեան Նպաստամատոյց Ընկերութեան (Նիր Իսթ Բիլիֆի) ճիպէյի, Սայտայի եւ Անթիլիասի որբանոցներուն մէջ, յետոյ, Նոյն ընկերութեան կողմէ կոչուած է վարիչ քարտուղարի պաշտօնին, զոր վարած է չորս տարի: Որպէս բարձր քարոյականի տէր եւ վստահելի անձ, իրեն յանձնուած է հարիւրաւոր որբերու տեղաւորման կենսական գործը: Այդ սերունդէն շատեր ապագային գտնուեցան ազգային առաջնորդող դիրքերու վրայ՝ մտաւորական, կուսակցական թէ առեւտրական դիրքերու մէջ:

Այնուհետեւ, 21 տարի կը պաշտօնավարէ իբրեւ տնօրէն ազգային Մեսրոպեան վարժարանին, շատ խեղճ պայմաններու տակ եւ ի գին ամեն

տեսակի զոհողութեանց: Կեանքին վերջին վեց տարիներու շրջանին կը պաշտօնավարէ Պեյրուիթ Վահան Թէքեան վարժարանին մէջ:

Ամուսնացած է Սառա Տեր Մարկոսեանի հետ, ունենալով երեք զաւակներ՝ Ալպերդ, Մարի եւ Զրաչ: Իր տունը եղած է ազգային տուն, դուռը միշտ բաց ժողովներու եւ նպաստներու բաշխման համար: Զրաչ հետեւած է հօր կուսակցական ուղիին եւ Ամերիկա հաստատուելով եղած է օգտակար Նիւթապէս Գալիֆօրնիոյ ՌԱԿի շրջանակին:

Մշակութային, միութենական, ազգային եւ կուսակցական բեղուն կեանք մը ունեցած է Ղեւոնդ Տեր Պետրոսեան:

ՀԲԸՄԻ անդամագրուած է 1928ին, Պէյրուս: Եղած է հաւատաւոր եւ նուիրեալ անդամը ու հիմնած է քեմբի՝ Ամանոսի եւ Էշրէֆիէի ՀԲԸՄԻ մասնաճիւղերը եւ երկար տարիներ վարած է անոնց մասնաժողովներուն ատենադպիրի եւ գործիչի պաշտօնները: Եղած է հիմնադիրներէն մին եւ քարտուղարը Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան եւ ատենապետը՝ Նախկին Անդրանիկ ակումբի Տեղական Գործադիր Մարմին:

Յիշեալ շրջաններուն մէջ, բազմաթիւ տարիներ կազմակերպած է «Մշակոյթի Օր»ուայ հանգանակիչ յանձնախումբերը եւ մաս կազմած անոնց: Առաջին անգամ ինք հաստատած է «Մշակոյթի Օր»ուայ հանգանակութիւնը Մետրոպէան վարժարանին մէջ: Վարժարանային հանգանակութեան այս գաղափարը որդեգրուած է հետագային ուրիշ դպրոցներու կողմէ:

Բազմիցս բանախօսած է տարեդարձներու առթիւ՝ Պէյրուս, Թրիփոլի եւ Դամասկոս: ՀԲԸՄԻ վերերանի վկայականին արժանացած է 1947ին:

Ազգային կեանքէն ներս, 1929-1931ին վարած է ատենապետութիւնը Էշրէֆիէի Ս. Աստուածածին (այժմ՝ Ս. Յակոբ) եկեղեցւոյ թաղական խորհուրդին: Իր յարատեւ եւ անխոնջ ջանքերուն շնորհիւ գնուած է այս եկեղեցիին ազգապատկան հողը: Ղեւոնդ Տէր Պետրոսեան ուր տարի մասնակցած է Լիբանանի թեմի Գաւառական Ժողովին, ընտրուելով ազգային երեսփոխան Նախ՝ Ամանոսէն, յետոյ՝ Էշրէֆիէի թաղերէն: Այս Ժողովին ատենադպիրը եղած է վեց տարի շարունակ: Իբրեւ պատգամաւոր մասնակցած է Սարաճեան Կաթողիկոսի ընտրութեան:

31 տարիներ շարունակ, եղած է հիմնադիր ատենապետը Ամանոսի եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան վարչութեան եւ որպէս Ամանոսի շինութեան յանձնախումբի ատենադպիր յաջողցուցած է Տորայի Նոր Ամանոս հայաբնակ թաղին

հողին գնումը:

Եղած է անկուն գաղափարի մարդ: 1919ին անդամակցած է Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան, կնքահայրութեամբ՝ ՌԱԿԻ Կիլիկիոյ գործիչ Հայկազուն Արամեանի: Նոյն տարուան վերջերը գործօն դեր կ'ունենայ ղեկավարելով զինեալ խումբեր եւ մասնակցելով թուրքերու դէմ մղուած շարք մը կռիւներու: Չենք փոխադրելու պաշտօնով կը դրկուի Ատանա, Տամատեանի քով: Ճամբան երկաթուղին օդը հանուելով, ան կ'ապաստանի ճիհան եւ ի վերջոյ զենքերը կը վերադարձնէ Տէօրթ-Եօլ: 1920ին կը մասնակցի ՀՍՌԿԻ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին, Կ. Պոլիս, որպէս կիլիկեան պատուիրակ:

Ղեւոնդ Տէր Պետրոսեան գրեթէ կէս դար ծառայած է ազգին: Եղած է ՌԱԿԻ գործիչ եւ վարած է վերին մարմիններու վարչական կարեւոր պաշտօններ:

1932ին հրատարակած է «Որքին գիրքը» հատորը, որ ամփոփ պատմութիւնն է Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյց ընկերութեան որբանոցային կեանքին: Իր երկրորդ հրատարակութիւնը պիտի ըլլար Ամանոսի եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան «Յուշամատեան»ը, որ երկար տարիներու աշխատանք մըն էր, գրեթէ տպագրութեան յանձնուելու վիճակին մէջ:

Սակայն կանխահաս մահը վրայ կը հասնի Օգոստոս 7, 1966ին եւ այդ գործը կը մնայ Ղեւոնդ Տէր Պետրոսեանի գաւակներուն ու թոռներուն մօտ, մնտուկներու մէջ: Ամանոսցի մտաւորական տղաք՝ Երուանդ Ակիշեան, Նուպար Ակիշեան, Տոքթ. Յարութիւն Սաղրեան, Վազգէն Արք. Քէշիշեան եւ Յակոբ Վարդիվառեան յաճախ դիմում կը կատարեն ունենալու այս ձեռագիրները հրատարակութեան տալու համար: Սակայն, յամառօրէն այդ կարեւոր գործը տակաւին ի պահ դրուած կը մնայ...:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Զորք-Մարզպան, 1894 – երեւան, 1960

Ծնած է 1894ին: 1908ին կ'աւարտէ Զորք-Մարզպանի Ազգային վարժարանը, որմէ ետք երկրորդական ուսման համար կը մեկնի Կ. Պոլիս: 1910ին կ'ընդունուի Մաքրի Գիւղի Պեգագեան դպրոցը, զոր կ'աւարտէ յաջողութեամբ, ապա բարձրագոյն ուսումը կը շարունակէ Երկրաչափութեան Բարձրագոյն Վարժարանէն Ներս: 1912ին կը պայթի Պալքանեան պատերազմը, որուն պատճառով կիսատ կը մնայ իր ուսումը եւ կը վերադառնայ ծննդավայր:

ԿԸ ՃԱՇԱԿԷ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԱԺԱՆԸ

Փոքր տարիքէն եղած է կրթական մշակ եւ մամուլի մարդ: 1913-1915 թուականներուն եղած է տնօրէն-դաստիարակ Զորք-Մարզպանի Ազգային Վարժարանին: 1915ին, 21 տարեկան Մարտիրոս կը ձերբակալուի Օսմանեան կառավարութեան կողմէ եւ կը դատապարտուի երկու տարուայ ազատազրկման Ատանայի բանտին մէջ: 1917ին կ'աքսորուի Տեր-Զօր, ուր կ'իմանայ թէ ծնողները արդէն տարի մը առաջ ջարդուած էին թուրք բարբարոսներուն կողմէ:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՌԱԿ-Ի ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԷՆ

1919ին կը վերադառնայ Զորք-Մարզպան ու կը մասնակցի այդ շրջանի ազգային անցուդարձերուն՝ աշխոյժ գործունեութիւն ծաւալելով ՌԱԿԷՆ Ներս: 1920ին կը մասնակցի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովին:

Մարտիրոս Տեր Ստեփանեան 1951ին, կ'ենթարկուի մահափորձի իր գաղափարական հակառակորդներու՝ դաշնակցականներուն կողմէ, որմէ ետք ան թուղթին կը յանձնէ «Զրոյց Ոճրագործ Հայ Եղբօրս Հետ» հրապարակագրական յօդուածաշարքը, որ կը հանդիսանայ սփիւռքահայ լրագրութեան յաջողագոյն գործերէն մէկը: Արդարեւ,

գրական գործ մըն է իր ստորագրածը, հեռու՝ վրիժառութեան զգացումէ, «գրուած անկեղծօրէն, նաեւ եղբայրաբար, հայրօրէն»:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿԸ

Կիլիկիոյ պարպումէն ետք Մարտիրոս Տեր Ստեփանեան իր հայրենակիցներուն հետ կ'անցնի Ալեքսանտրէթ, ուր 1922-1939 թուականներուն ձեռնհասօրէն կը վարէ Հայոց Ազգային Նուաբեան Վարժարանին տնօրէնի պաշտօնը:

Ի պատիւ Մարտիրոսին եւ իրեն հետ գործակցած ուսուցիչներու որակաւոր փաղանգին, Նուաբեան Վարժարանը կը դառնայ հայրենասիրութեան ջերմ բոյն մը, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ելլեն մեր ազգին շնորհալի գործիչներէն եւ մտաւորականներէն շատեր:

Երբ Ալեքսանտրէթն ալ անարդարօրէն կը

յանձնուի քեմալական Թուրքիոյ, տնօրէն Մ. Տէր Ստեփանեան վերջին հեռացողը կ'ըլլայ դպրոցէն, իսկական նաւապետի մը նման՝ արցունքը աչքերուն մէջ:

Ուսուցչական ասպարէզը, այնուհետեւ, կը շարունակէ Լիբանանի մէջ. 1939-1941 թուականներուն կը ստանձնէ Պէյրութի ԶԲԸՄի Դարուհի Յակոբեան աղջկանց երկրորդական վարժարանի վարիչ դաստիարակի պաշտօնը եւ 1948-1950ին կը վարէ Պէյրութի ԶԲԸՄի Մանչերու երկրորդական Վարժարանի (հետագային՝ Յովակիմեան-Մանուկեան անունով ճանչցուած) փոխ-տնօրէնի պաշտօնը:

ԽՄԲԱԳԻՐԸ

Որպէս խմբագիր մեծ է Մարտիրոս Տէր Ստեփանեանի վաստակը սփիւռքահայ մամուլի ասպարէզին մէջ: Այսպէս՝ տակաւին Զորք-Մարգ-պանի մէջ կը մասնակցի «Նուիկ» շաբաթաթերթի հրատարակութեան, իսկ Ալեքսանտրէթի մէջ, Արիս Շաքլեանի գործակցութեամբ կը հրատարակէ «Չարթօնք» շաբաթաթերթը:

1947ին Զալէպի ՌԱԿ «Եփրատ» պաշտօնաթերթի խմբագիրն է: Այս շրջանը կը զուգադիպի Զամաշխարհային երկրորդ Պատերազմի աւարտին ու հայրենադարձութեան տարիներուն: Մարտիրոս իր հայրենաշունչ գրիչով կ'ոգեւորէ ընթերցողները, միաժամանակ իր շուրջ հաւաքելով երիտասարդ գրողներու հոյլ մը:

ԿԸ ՆԵՐԳԱՂԹԷ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԶԱՅԱՍՏԱՆ

Մահափորձէն ետք, 1951ին Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան կը ներգաղթէ հայրենիք, ուր Գեորգ Զ. Կաթողիկոսի մահէն ետք կը նշանակուի Գերագոյն Զոգեւոր Խորհուրդի անդամ, միաժամանակ վարելով Ս. Էջմիածնի Գեորգեան ճեմարանի վերատեսուչի պաշտօնը մինչեւ 1957:

Կը մահանայ 1960ին եւ արժանի կերպով կը թաղուի Ս. Գայիանէ եկեղեցւոյ (Է. դար) բակին մէջ, նշանաւոր «Խենթ»ի գերեզմանին կողքը:

ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԶՈՒՆՁԸ

Իր ողջութեան իրմէ հրատարակուած գործերէն յիշատակելի են «Անդերգ» չափածոյ հատորեակը, ապա «Դրուագ մը հերոսական Զորք Մարգ-պանէն» (յայտնի նաեւ՝ «Քաջերու Զայրենիքը»): Վերոյիշեալ գործերէն զատ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան ունի հարիւրաւոր գրութիւններ «Եփրատ»ի եւ «Չարթօնք»ի մէջ («Կիլիկեան Արիսի», «Կիլիկեան Յուշեր», «Սուլթանին Աղջիկը»), ինչպէս նաեւ հարիւրաւոր էջեր, որոնք անտիպ են ու կը սպասեն (բարի օրուան մը) հրատարակութեան: Կիլիկեան մեր հերոսամարտին ու ինքնապաշտպանութեան, ինչպէս նաեւ՝ քաղաքական գործունեութեան պատմութիւնը խիստ թերի պիտի ըլլար, եթէ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան ատենին թուղթին յանձնած չըլլար իր հարիւրաւոր էջ կազմող եւ խիստ բժախնդրութեամբ պատրաստուած ձեռագիր յուշերը:

ՄԻՆԸ ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Զորք-Մարգպան, Յուլիս 11, 1899 - Պեյրուժ, Դեկտեմբեր 15, 1964

*Ազգային կեանքի աւանդապահ ուստիկանն է:
Օննիկ Սարգիսեան*

Ծնած է Զորք-Մարգպան (Տորթ-Եօյ) 1899ին: Նախնական կրթութիւնը ծննդավայրին Կեդրոնական Բարձրագոյն վարժարանին մէջ ստանալէ ետք կը մեկնի Կ. Պոլիս, ուր իր երկրորդական ուսումը կը ստանայ Պեգազեան Ազգային վարժարանին մէջ, որպէս ուսուցիչ ունենալով Ռուբէն Զարդարեան, Տիրան Զրաբեան (որուն մատներուն ջերմութիւնը մինչեւ մահ կը զգար իր ականջի բլթակին վրայ...) եւ Կոմիտաս Վարդապետ:

1914ին կը վերադառնայ ծննդավայր, ուր դեռ պատանի՝ 15 տարեկան, կը պաշտօնավարէ Ազգային Վարժարանին մէջ: Փոքր տարիքէն անդամագրուած է Ռամկավար Կուսակցութեան շարքերուն: Զօրեղբորորդիին՝ ծանօթ ռամկավար գործիչ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեանի հետ կը հրատարակէ «Նուիկ» անունով շաբաթաթերթը: Ան կը ճաշակէ 1914-1918 տարիներու տարագրութեան, աքսորի ու ցեղասպանութեան արհաւիրքները:

Զորք-Մարգպան վերադարձին, 1921ին, հայրենակից Արիս Շաքլեանին (դարձեալ ռամկավար) միանալով կը հրատարակէ «Սիսուան» շաբաթաթերթը: 1923-1924ին կ'աշխատի Մարտիրոս Տէր Ստեփանեանի կողմէ Ալեքսանտրէթի մէջ հրատարակուող «Զարթօնք» շաբաթաթերթին: Պեյրուքի մէջ լոյս տեսնող «Լիբանան» թերթին մէջ կը ստորագրէ «Օրը Օրին» սիւնակը՝ *Ճկոյթ* ստորագրութեամբ, ապա նաեւ Զալէպի «Եփրատ» եւ կրկին Պեյրուքի «Զարթօնք» օրաթերթերուն մէջ կը հաստատէ երգիծական իր սիւնակը «Պարսատիկէն» խորագրով՝ *Դաւիթ* ստորագրութեամբ, գրելով միջին արեւելեան նշմարներ, քաղաքական վերլուծումներ, քրոնիկագրական էջեր: Միւսին Տէր Ստեփանեանի գրիչին կը պատկանի նաեւ «Ժողովուրդի Ձայն»-ին մէջ *Մուրճ* ստորագրութեամբ

«Սալին Վրայ» սիւնակը:

Միւսին աշխատակցած է նաեւ գրական հանդէսներու՝ Վահէ-Վահեանի Պեյրուքի «Անի» ամսագրին, Անդրանիկ Ծառուկեանի Պեյրուքի «Նայիրի» շաբաթաթերթին, ԹՄՄի Պեյրուքի «Շիրակ»-ին, Բենիամին Նուրիկեանի խմբագրութեամբ՝ Նիւ ճըրզիի «Նոր Գիր»-ին գրական-գեղարուեստական գրութիւններով:

Բեռլին գրիչի տէր եղած է Միւսին Տէր Ստեփանեան: Իր գեղարուեստական գլխաւոր գործերէն է «Նայիրի»-ի մէջ յաջորդաբար տպուած «Զեյնապ» սիրավեպը: Իր ողջութեան, Սիմոն Սիմոնեանի քաջալերանքով (եւ արկածով ալ...) լոյս

տեսած է «Յոյսի Խարոյկներ» պատմուածքներու ժողովածուն: Յետ մահու Միհրանի կուսակցական մտաւորական բարեկամները կը հրատարակեն իր «Երկեր»ը:

Գրած է նաեւ բանաստեղծութիւններ (որոնք արժանացած են Վահան Թեքեանի գնահանքին), պատմուածքներ, վիպակներ, սրամիտ տոմսակներ (որոնք կը մրցին Երուանդ Օտեանի «Վերնատուն»ի էջերուն հետ) եւ յատկապէս քրոնիկներ: Գրական գործերուն նիւթը կը կազմեն ընդհանրապէս ծննդավայրին կենցաղը, հաւատալիքները, սարսափի օրերը, հայուն թափառական կեանքը, հայրենասիրութիւնն ու հայրենադարձը: Թուղթին սեւեռեց մա՛նաւանդ կիլիկեան հայաշխարհին բարբերն ու երգեց անոր մնացորդացին տառապանքն ու յոյսը: Որպէս քրոնիկագիր իր սիւնակներուն գլխաւոր նիւթը եղած են մեր ազգային կեանքի զանազան ծալքերը՝ եկեղեցին, կուսակցութիւնները, հասարակական գործիչները, ձեռնարկները, հայրենադարձութիւնը: Օննիկ Սարգիսեանի իսկ վկայութեամբ. «Բոլոր գրութիւններուն մէջ երակ առ երակ կը շնչէ լաւատեսութիւն մը: Ապագան՝ մահ, ներկան՝ ձանձրոյթ, իսկ անցեալը ափսոսանք չէ իրեն համար: Անցեալը (իր գիւղը եւ Կիլիկիան) ապաժամ թաղուած սիրեցեալն է, ներկան՝ ազգային վերանորոգումի շրջան, ու լուսաշող ապագայի մը հանդէպ լեցուած է հաւատքով եւ վստահութեամբ»:

Երգիծական տոմսակներով ձաղկեց հայ ժողովուրդին գերագոյն շահերը վտանգող Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Յուրտ Տարիներու քաղաքականութիւնը եւ այդ կամակատար աշխատանքին լծուած եւ իրագործող անձերն ու անցքերը, պաշտպանեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի դարաւոր հեղինակութիւնը եւ իսկեց արաբական Արեւելքի հայ հաւաքականութեան անդորրութեան վրայ: Հոկտեմբեր 1957, ՌԱԿ Ժ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին Միհրան Տէր Ստեփանեան կ'ընտրուի անդամ Կեդրոնական Վարչութեան, որ կը բաղկանար Բարունակ Թովմասեանէ (ատենապետ), Գերսամ Ահարոնեանէ (ատենադպիր), Գասպար Մենակէ (զանձապահ) անդամ-

ներ՝ Յակոբ Դաւիթեանէ, Համբարձում Պերպերեանէ, Հրաչեայ Սեդրակեանէ, իսկ հեռակայ անդամներ՝ Էօժէն Բաբազեանէ (պատուակալ նախագահ) եւ Հրաչ Երուանդէ ու Համբարձում Գարայեանէ:

Վերջապէս, ամէն ընթերցող եւ ինչպէս ի՞նք, գիտէն թէ Միհրանին գործերը անպայման կը կարդացուէին, ու շատ անգամ խմբագրականէն առաջ: Կամ՝ կը լարէր իր պարսատիկը, շաչեցնելով երգիծանքի խարազանը:

Ազգային-եկեղեցական կեանքին ու անոր կարգ ու սարքին լաւատեղեակ մը՝ Մ. Տէր Ստեփանեան նուիրեալ եւ սկզբունքի տէր ժողովական մըն էր, որ կը գուրգուրար մեր մայուն արժեքներու, աւանդներու եւ աւանդութիւններու վրայ. կը ջատագովէր օրէնքի, ժողովրդավարական սկզբունքներու գործադրութիւնը եւ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը, ոչ միայն խօսքով եւ գրիչով, այլ՝ գործքով, ֆիզիքական խոշտանգումի ենթարկուելու գնով...: Անիկա Թեմական ու Քաղաքական Ժողովներուն մէջ ինչպէս նաեւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան զանազան համագումարներուն միշտ կը գրաւէր ատենապետի կամ ատենադպիրի պաշտօնները կամ կը գտնուէր բանազնացի առաքելութեան մէջ: Ու իր իսկ բառերով, ինք «կեւծուր տեսակէն Ռամկավար» է՝ ինչպէս կը գրէր Յովսէփ Սվաճեանին ուղղուած նամակի մը մէջ:

Բայց, Միհրան ուներ իր դաւանանքը ազգային կուսակցական գործունեութեան առումով. «... *Ժխտական կամ դրական կարծիքները ո՛չ կը յուսահատեցնեն զիս եւ ո՛չ ալ ձմերուկ կրնան դնել անութներուս տակ: Թէ՛ միւս եւ թէ՛ միւսը հոգս չեն: Անձնապէս եւ ոչ մէկ ակնկալութիւն ունիմ... կուսակցութենէն: Այս վերջինը... պատուանդան ալ չեմ նկատեր հասնելու համար դիրքի, համբաւի եւ հանգիստ կեանքի: Թեկնածու չեմ ո՛չ գործիչութեան եւ ո՛չ ալ կեդրոնի անդամակցութեան, ինչպէս նաեւ «վաստակաւոր» կամ «վերթրան» տիտղոսներուն: Իմ ուզածս կուսակցութիւնը փայլեցնել, իրեն արժանի դերին լծել եւ ատո՛վ ծառայել է այն հոծ զանգուածին որ ապաստան*

գտած է Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ եւ վաղուան համար կարելիութիւններ կը ներկայացնէ: Ճիշդ է, քիչ մը շատախօս եմ եւ երկարաբան, բայց կը յուսամ այդ թերին classer (կը դաստէք) սրտցաւութեան ցուցանակին տակ...»:

Իր ազգային մտածումներուն մէջ մասնաւոր տեղ մը գրաւած էր ԶԲԸՄը: Միութիւնը մարդերու համախմբում մը չէր իրեն համար, ոչ ալ նպաստաբաշխ մարմին մը, «անհատական հաշիւ»ներու, եւ արտաքին չպարսերու «ցուցափեղկ» մը, այլ՝ ազգային նուիրական հաստատութիւն մը. «Բարեգործականը **սուրբ** բան մը պէտք է նկատուի: Բարեգործականը իւրաքանչիւր հայուն քով աւանդ դրուած ազգային գանձ մըն է, որուն վրայ պէտք է գուրգուրաւ եւ ամէն գնով պաշտպանել զայն, նոյնիսկ սեփական գանձին կորստեան գնով...» («Չարթօնք», Ապրիլ 17, 1959, Պէյրութ):

Միհրան Տէր Ստեփանեան Կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով, 1922ին անցած է Դամասկոս եւ մտած՝ Սուրիական կառավարութեան ծառայութեան մէջ իբր Վարչապետարանի պաշտօնէյ, գործելով շուրջ չորս տասնամեակ, եւ հասած՝ «մոհաֆեզ»ի աստիճանին: Իր հաւատարմութեան եւ զուարթախոհ բնաւորութեան շնորհիւ, ան սիրուած էր իր մեծաւորներէն եւ տեղացի արաբ պաշտօնակիցներէն մանաւանդ: Եղած է Homme de Confianceի նախագահը:

Հակառակ պետական պաշտօնատարի դիրքին Միհրան մնաց միշտ խոնարհ եւ միշտ պատրաստակամ ու ծառայասէր: Անիկա ապահով ու վստահելի հասցէ մըն էր, որուն կը դիմէին կառավարութեան հետ որեւէ խնդիր ունեցող ազգայիններ, եկեղեցականներ, վարիչներ ու ուսանողներ որոնք, վերջինները մանաւանդ, «Միհրանին զարմիկներ»ն էին, ինչպէս կ'անկարկէին իր արաբ պաշտօնակիցները: Ան անկեղծ խորհրդատուն էր եկեղեցականներուն: Տէր Ստեփանեան ապրեցաւ ճգնաժամային օրեր, մանաւանդ եկեղեցական տաճնապի օրերուն երբ դամասկահայութիւնը միահամուռ կերպով նեցուկ կանգնեցաւ Մայր Աթոռին հեղինակութեան եւ անսասանութեան ու ստիպուած եղաւ Շաւարշ Սրբազանը բերելու

առաջնորդական աթոռին: Դամասկոսը կը մնայ այն միա՛կ թեմը, մինչեւ այսօր, որ հակառակ Սոյ Աթոռին պատկանելուն, կը շարունակէ իր հաւատարմութիւնը տալ Էջմիածնին, ի հեճուկս Դաշնակցութեան եւ երբեմն ալ սուրիական կառավարութեան կարգ մը միջամտութեանց:

Կիլիկեան երագի հաւատաւոր զինուորեալներէն եղաւ Միհրան, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ տեսնելով բարի օր մը իր երազներուն արդիւնաւորումը: Մեծ Երագի ճամբուն ուղեւորը եղա՛ւ վաստակաւոր ազգային եւ կուսակցական գործիչը:

Այս տաքսիրտ ընկերոջ, կենսասէր մարդուն երջանկութիւնը չտրուեցաւ Հայաստան այցելելու, Նոր Կիլիկիայի մէջ հին Կիլիկիոյ նարնջաստանին բուրմունքը վայելելու... ու կը գրէ Միհրան Տէր Ստեփանեանի յանձնարարագրով Ամերիկա եկող յաւերժ երախտաւոր ընկերը՝ Փոլատեանը. «Թո՛ղ հիւրընկալ Լիբանանի մայրիները իրենց սօսափով մրմնջեն հին երգի մը մէկ տողը շրջելով, իր բացատրութեամբ, նորաբաց իր գերեզմանին վրայ, - *Եկուր մայր իմ քու որդւոյդ այցելութեան*»:

Բայց ունեցաւ փառաշուք յուղարկաւորութիւն մը, որ պերճախօս վկայութիւնն է Միհրանի մատուցած բիւր ծառայութեանց, վայելած լայն ժողովրդական համակրանքին ու ռամկավար ազատական գաղափարի տոկոսնութեան:

Ֆրանսայի մէջ ակումբներէն մէկը, ի յիշատակ Միհրան Տէր Ստեփանեանի, կ'անուանուի իր անունով:

ԶԱՆԻ ՄԸ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ԴԱԻԹԻ ՊԱՐՍԱՏԻԿԵՆ

Յունիս 16, 1964 (Մեծ Եղեռնի 50ամեակի նախօրէին). «Հայկական Դատի, այսինքն՝ *իմ*, ժառանգորդներս եւ դատախազներս ներկայացնող բոլոր կողմերը, ամէն բանէ առաջ պարտին միացնել, առնուազն ներդաշնակել իրենց պահանջները, զայն ներկայացնելէ առաջ միջազգային դատական ատեանին, որմէ արդարութեան եւ իրաւունքի ճանաչում կ'անկնկալուի: Բաժան բաժան ուժերով եւ զիրար հակասող պահանջներով

դատ չի շահուիր: Անոնք զիրար կը չեզոքացնեն, հակառակորդ կողմի հացին իւղ ու կարագ կը քսեն եւ ճամբայ կը բանան որ դատաւորները Պիղատոսը կրկնեն»:

Յունիս 5, 1960 (Հայաստանի Պետական Ասսամպլի այցելութեան օրերուն՝ դաշնակ մամուլի գրութիւններուն ի պատասխան). «Լափալիսեան ճշմարտութիւնները մենք յարմար տեսանք անգամ մը եւս կրկնել ի պէտս մեր արի եւ բարի ընթերցողներուն: Հասկցողին՝ մօեղի հանած ձայնը Երգ ու Պարի Համոյթին... *Ղափամայի*ն համազօր կրնայ ըլլալ»:

Ապրիլ 17, 1959 (ՀԲԸՄի տարեդարձին առթիւ). «Բարեգործականը այն միակ միութիւնն է, որ «Աքիլլէսի կրունկներ» պէտք չէ ունենայ: Բարեգործականը «արջի ձագ չէ որ, մայրերը զայն սեղմեն իրենց կուրծքին վրայ՝ սպաննելու աստիճան»: Այո, Բարեգործականը ոչ ոքին Արջի Ձագն է: Բարեգործականը *Փէւշըն Հաուզ* մը չէ: Բարեգործականը **սուրբ** բան մը պէտք է նկատուի: Բարեգործականը **միջոց** չէ: **Նպատակ** է:

Ապրիլ 22, 1959 (Ուղղուած՝ ՌԱԿի իր սանիկներուն, որոնց ուխտը առաւ). «Ռամկավարութիւնը ՈԳԻ է, ՍԻՐՏ է եւ ՄԻՏԶ: Ռամկավարութիւնը ժայռի վրայ հաստատուած ՀԱՒԱՏԶ է հանդէպ մարդուն եւ մարդկային ընկերութեան, համերաշխութեան, համագործակցութեան եւ խաղաղ գոյակցութեան՝ անհատներու եւ հաւաքականութիւններու միջեւ: Ռամկավարութիւնը կաղնի եւ եղեգ է միանգամայն: Ռամկավարութիւնը միշտ վերանորոգուող բան մըն է: Փիւնիկ թռչուն է»:

Նոյեմբեր 30, 1938 (Խորհրդային Հայաստանի տարեդարձին առիթով). «Մեզի համար Հայաստանը Հայաստանն է ինչ գոյն որ ալ ունենայ անոր դրօշակը, ու՝ Հայ Ժողովուրդը հայ ժողովուրդ է, ինչ տեսակ դրութեամբ որ կառավարուի: Մենք Հայաստանը կը սիրենք, որովհետեւ Հայաստան է.

Հայութիւնը կը սիրենք որովհետեւ մեր արիւնէն, մեր միսէն եւ մեր ոսկորէն է: Ու երբ ներկայ ըլլանք ոեւէ տարեդարձային հանդիսութեան, մեր ականջները լսել կ'ուզեն միայն ու միայն Հայաստանի եւ Հայ Ժողովուրդի փառաբանանքը: Աւելին խորթ է»:

ՅՈՒՇԵՐ

Պէյրութի մէջ, մեր ընտանիքները, քանի մը տարի, եղած են դռնից դրացիներ Պապ Իտրիսի թաղամասին մէջ: Առաջին յիշողութիւններս կ'երթան շա՛տ փոքր տարիքիս, երբ դէպի «Չարթօնք» ճամբուն վրայ ան անցնելու էր (ինչպէս գրեթէ արեւելեան պէյրութաբնակ մեր բոլոր ընկերները) հօրս վաճառատունին առջեւէն: Տեսակ մը հո՛ն կայք էր եղած բոլոր անցորդներուն համար: Տէր Ստեփանեան մի՛շտ ունէր բան մը ըսելու... եւ ես իր «բերնէն կախուած» երբեմն ալ առանց հասկնալու կը լսէի եւ կը միացնէի խնդուքս հօրս եւ իր լայն ժպիտին...:

Տարիներ ետք, Միհրանի երկու դուստրերուն հետ Նիւ Ընրզիի մէջ եղանք գործակիցներ ու ընտանեկան բարեկամներ: Տիկինը՝ ընկերուհի Ալիս, ազնուական հայուհի մը եւ երաժշտութեան հետեւած տաղանդաւոր դաշնակահարուհի մըն էր: Իրման՝ վկայեալ փաստաբան եւ տնտեսագետ, ֆրանսական դրամատան մը փոխ նախագահը եւ Էլլիս Այլընտի Յանձնախումբին միա՛կ հայ անդամուհին եւ 1995ի Լարնաքայի մէջ գումարուած ՌԱԿ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովով ընտրուած՝ առաջին ընկերուհին ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան: Իսկ Սիլվան՝ կրթական մշակ, Առաջնորդարանի կրթական բաժանմունքի երկարամեայ տնօրէնուհին եւ գիրքերու հեղինակ է: Վերջապէս, Մայր Աթոռին բարերարներ են: Երեքն ալ Միհրանին ազգային գաղափարական համոզումներուն հաւատարիմ մաս կազմած՝ ՌԱԿի մնայուն շարքերուն:

ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Ռումյու գիւղ (Հաճրն), 1890 – Աթէնք, 1964

Ծնած է Հաճրնի Ռումյու գիւղը 1890ին: Աւագանի ազգանունով կոչուած է Ուլուգուշեան: Եփրեմ 1907ին աւարտած է Այնթապի Վարդանեան վարժարանը, ապա 1907-08 թուականներուն յաճախած Հաճրնի ամերիկեան բարձրագոյն դպրոցը եւ ապա՝ 1908-09ին, Ատանայի ազգային վարժարանը: Եգիպտոս մեկնելով 1909-10ին հետեւած է մասնաւոր դասընթացներու:

Եգիպտոսի մէջ կը ծանօթանայ սահմանադիր-ռամկավար ծանօթ դեմքերու եւ կ'արժանանայ Միհրան Տամատեանի խնամքին:

Արկածախնդիր կեանքը զինք նետած է Կովկաս, ուր 1910-12ին աշխատակցած է Թիֆլիսի «Մշակ»ին Քանթունի ծածկանունով: Կատարած է թարգմանութիւններ յունարէն եւ անգլերէն լեզուներէ: Հոն հաստատած է ընկերական ու քաղաքական իր կապերը Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան անդամներուն հետ:

1912ի վերջաւորութեան կու գայ Կ. Պոլիս եւ կ'աւարտէ սպայից դպրոցը (Հարպիէ), ստանալով պահեստանոցի հրամանատարի կոչում: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն՝ 1915ին, կը զօրակոչուի Օսմանեան բանակին:

Ցեղասպանութեան ժամանակ ուրիշ հայ սպայի մը հետ բանակի ծառայութենէն փախուստի դիմելով կ'անցնի Կիլիկիա: Կ'իմանայ թէ Ռումյու գիւղի իր բոլոր հարազատները զոհ դարձած են Մեծ Եղեռնին: Ռումյուի մէջ հայերու կողքին Եփրեմ եւս կրցած է մազապուրծ փրկուիլ:

Չինադադարէն յետոյ հաստատուած է Ատանա, ուր պաշտօնավարած է տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ, մաս կազմելով ազգային կեանքին, ինչպէս նաեւ Հայ Սահմանադիր-Ռամկավար Կուսակցութեան վերակազմութեան գործին:

Կ'աշխատակցի պաշտօնաթերթին՝ «Կիլիկիոյ Սուրհանդակ»ին, որուն խմբագիրն էր Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան:

Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ, 1920ին կ'անցնի Աթէնք, ուր կը զինուորագրուի յունական բանակին: Կը կազմէ իր ընտանիքը եւ կը բախտաւորուի երկու զաւակներով՝ Արմէն ու Անահիտ:

Որպէս Զօր. Թորգոմի առաջին գործակից, 1922ին կը նշանակուի Նորաստեղծ Հայկական Լեզեռնի կամաւորներու զօրակոչման պատասխանատու ներկայացուցիչ Աթէնքի եւ ընդհանրապէս Ատտիկէի (Ակներկէի) շրջանին, հետեւեալի աւագ հրամանատարի կոչումով:

Այդ օրերուն մասնակցած է թրքական բանակին դեմ մարտերուն, ուշագրաւ քաջագործութիւն-

ներ ցուցաբերելով յատկապես Չմիւռնիայէն (Իզմիր) նահանգի ընթացքին:

Հայկական Լեզեոնի կազմալուծումէն յետոյ՝ 1922 Նոյեմբերին, ստացած է յունական բանակին կողմէ գնահատագիր իր ցուցաբերած ծառայութեան համար եւ արժանացած է կանոնաւոր թոշակի: Յունական կառավարութեան կողմէ նուէր ստացած է նախկին Տուրքոլոս փաշայի տունը, որ երբեմն տրամադրած է հայ գաղթականներու բազմանդամ ընտանիքներուն:

Պաշտօնավարած է Ֆիսքի ազգային վարժարանէն ներս 1924-1935 տարիներուն: Լայն մասնակցութիւն բերած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան առաջին տարիներու կազմու-

թեան շրջանին Աթէնքի եւ ընդհանրապէս Յունաստանի կուսակցական կեանքէն ներս: Մաս կազմած է նորահաստատ Յունաստանի Շրջանային Վարչութեան: Իր ջանքերով կը կազմուի Սելանիկի ակումբը եւ կը հրատարակէ գաղափարախօս պարբերական մը:

1935ին կը թողու կրթական գործը եւ կը հրաւիրուի յունական բանակի սպայակոյտի վարժարանին որպէս անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներու դասախօս:

Օժանդակութիւն կը բերէ 1946-48 տարիներու հայրենադարձութեան շարժումին:

Կը մահանայ 1964ին Աթէնք եւ կ'արժանանայ ազգային թաղումի:

ՊԵՏՐՈՍ ՏՄԼԱՔԵԱՆ

ԽՆԴՏՐՐ ՊԵԿ ?? – Մարաշ, 1921

Փոքր տարիքին կը կորսնցնէ իր հայրը եւ տարիքով փոքր ըլլալով երեք քոյրերէն, կը մնայ մօր խնամքին տակ եւ անելի ուշ կը դառնայ ընտանիքին յոյսը:

Կը մտնէ Խնդտըր ՊԵԿի Լատինաց վարժարանը, ուր կը գրաւէ ուշադրութիւնը աստորիացի Փաթրիկին որպէս խիզախ բնատրուրեամբ եւ ուշիմ նկարագրով պատանի մը:

Տմլաքեան որբան կը մեծնար, նոյն համեմատութեամբ ալ իր մէջ կ'աճէր ազատ լեռնականի ըմբօստ ոգին եւ նաեւ՝ ընտանիքին պատասխանատուութեան զգացումը: Պարագաներու բերումով, սակայն, ուսումը կիսատ կը թողու եւ կը մեկնի Ամերիկա, ապահով ապագայ մը կերտելու հեռանկարով: Հոն կը մտնէ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերը, ուր իր մէջ կը յայտնաբերէ ի ծնէ ունեցած ըմբօստ լեռնականի գիծը:

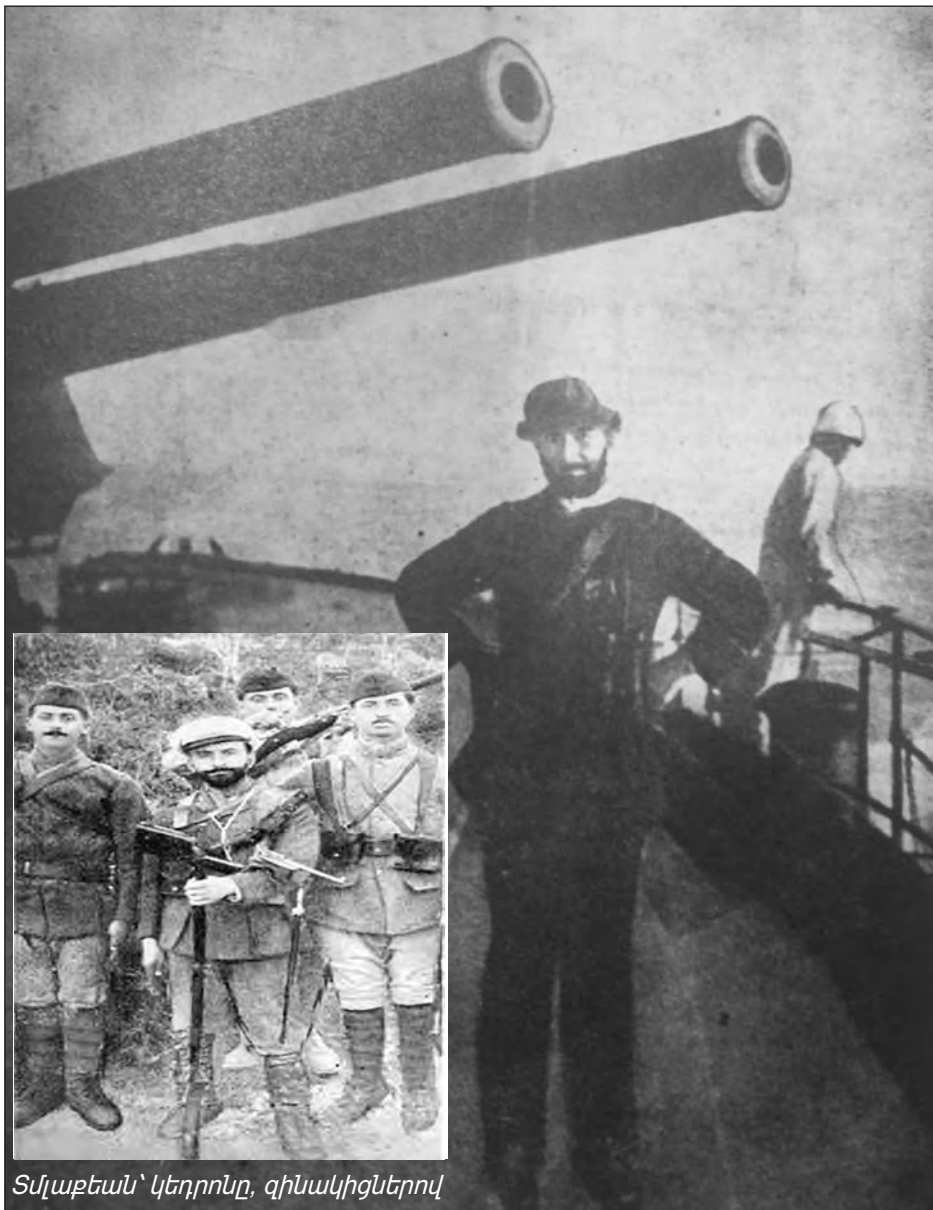
Անելի ուշ կը հակի Վերակազմեալներուն:

1912ին կը վերադառնայ Մուսա Լեռ եւ երիտասարդները կը մղէ զինուելու եւ պատրաստ ըլլալու որեւէ անակնկալի առաջ: Անշուշտ ան չէր սխալած իր կանխատեսութեան մէջ:

1914ին կը բռնկէր Առաջին Համաշխարհային Պա-

տերազմը եւ սկիզբ կ'առնէին հայկական կոտորածները:

Տմլաքեան առաջին իսկ օրէն կը դառնայ դրօշակակիրներէն մէկը ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան սրբազան գործին առաջնորդող՝ իբ-

Տմլաքեան՝ կեդրոնը, զինակիցներով

Տմլաքեան «Կիշէն» յաճանաւին վրայ

րել Մուսա Լերան հերոսամարտի չեթեական երեք խումբերեն մեկուն խմբապետը:

Հայկական Լեգեոնի կազմության ժամանակ, 600 սուլտացիներու հետ Պետրոս առաջիններեն մեկը կ'ըլլայ դրապես պատասխանող Լեգեոնի կազմության կոչին:

1921ին իր պարտականության վրայ կ'իյնայ թուրքին գնդակով, Մարաշի ճակատին վրայ, երբ այդ կոտորածը պատճառ դարձաւ 20 հազար հայերու նահատակության:

ԳԱՔՐԻԷՒ Ս. ՓԼՓԼՁԵԱՆ

ՊԵՂԵԿԵՍԻ 1887 – ՊՈՍՏՈՆ, 1949

Գաքրիել ծնած է 1887ին Սերոբ եւ Կիլիադիր Փափագեաններու յարկէն Ներս: Հայրը ուսումնատենչ մարդ մը եղած է: Գաքրիել շրջանաւարտ կ'ըլլայ Թալասի մօտ Ամերիկեան վարժարանէն եւ բարձրագոյն ուսման համար կը մտնէ Մարգուանի Ամերիկեան Անաթոլիա գոլէճը (1906-1911) եւ Նոյն գոլէճին մէջ կը դասաւանդէ 1911-1914 տարիներուն:

Կու գայ Ամերիկա Ուիսգանսըն համալսարանին մէջ իր մասնագիտութեան հետեւելու: Երազն էր վերադառնալ հայրենիք եւ որպէս ուսուցիչ դաստիարակել Նոր սերունդը:

Վերահաս Առաջին Համաշխարհային Պատերազմն ու Հայոց Յեղասպանութիւնը արգելք կը հանդիսանան Գաքրիելին հետագայ ծրագիրներուն իրագործման:

Այս անգամ իր ուշադրութեան կիզակետը կը դարձնէ ազգային քաղաքական կեանքն ու Նաեւ՝ հայ լրագրութիւնը: Կը միանայ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերուն եւ 1918-1920ին մաս կը կազմէ Պոստոն լոյս տեսնող «Ազգ» պաշտօնաթերթին խմբագրական կազմին: Այդ թուականներուն ան փայլատակող ու խոստմնայից ուժերէն էր ամերիկահայ գաղութին: 32 տարեկանին արդէն կ'ընդգրկուէր Վարդան Մալգոմի 1919ի հրատարակած «Հայերը Ամերիկայի մէջ» գրքին սիւնակներէն Ներս որպէս արժանաւոր հայ ազգային մը:

Ան կը հանդիսանայ դայեակներէն մին կուսակցութեան միութեան՝ կատարելով հաշտարար դեր ազատականներու եւ ռամկավարներու միջեւ: Որպէս պատգամաւոր 1921ին կ'անցնի Կ. Պոլիս եւ կը մասնակցի միութեան առաջին ժողովին: 1932ին չորս տեսլապաշտներէն մին էր Պոստոնի մէջ որոնք լոյսին կը բերէին առաջին անգիտատառ «Տիգր Արմինիդն Միրըր-Սփէթլէրը» շաբաթաթերթը:

Հրատարակած է երկու գիրքեր անգլերէն լեզուով. 1934ին՝ "Patriotism Perverted", որ կը վերաբերի ժամանակակից հայկական քաղաքական կեանքի անցուդարձերուն եւ յետ մահու՝ 1979ին "Merchants from Ararat", որ պատմականն է հայ վաճառականութեան աշխարհի ամէն կողմերու:

Իր փոքրիկ ծննդավայրը՝ Պելեկեսի, մեր կազմակերպութեան տուած է ուրիշ ազգային դէմքեր եւս:

Կը մահանայ Պոստոնի մէջ 1949ին:

Մարզուանի Ամերիկեան Անաթոլիա գոլէճը

ՅԱԿՈԲ ՓԼՓԼՁԵԱՆ

Կ. Պոլիս 1874 – Երեւան, Օգոստոս, 1954

Ծնած է Կ. Պոլիս 1874ին: Պեոյիւք-Տէրէ իր թաղի նախակրթարանի շրջանը աւարտելէ ետք, ուսումը շարունակած է Շալճեան, Գատը-Գիւղի Արամեան եւ Օրթա-Գիւղի Գուրգէնեան վարժարաններուն մէջ:

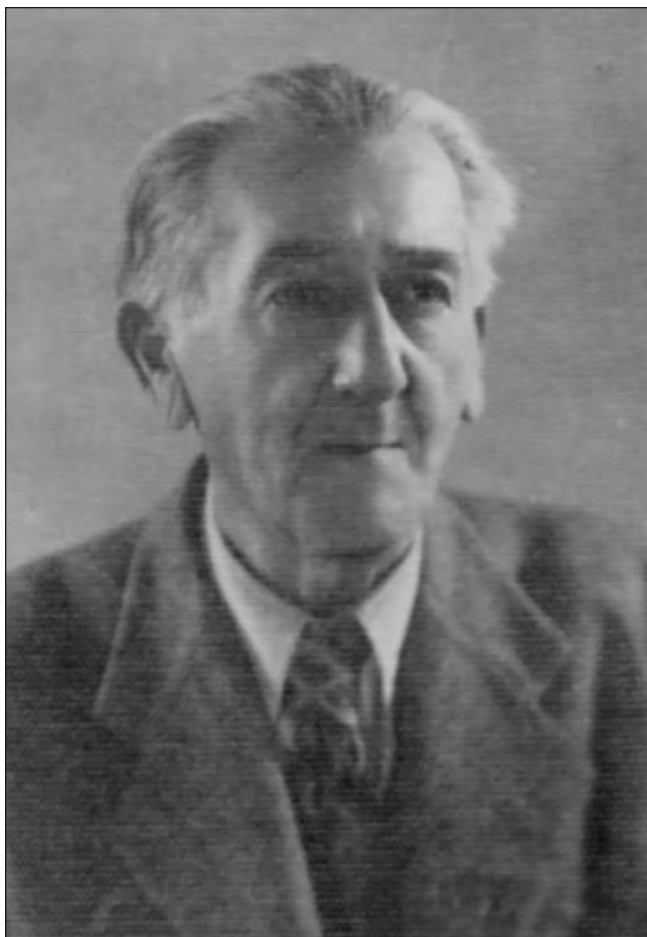
Աւելի ուշ ուսանած է Կեդրոնական վարժարան, յատկապէս սկզբնական այն փայլուն շրջանին, երբ հոն կը դասաւանդէին շուրջ երկու տասնեակ հայ եւ օտար համբաւի տիրացած ուսուցիչներ:

Դժբախտաբար մտաւոր ընդունակութեամբ օժտուած պատանի Յակոբ, Նիւթական անձկութեան պարտադրութեամբ եւ ընտանիք ապրեցնելու մտահոգութեամբ, ստիպուած եղած է թերաւարտ դուրս գալ վարժարանէն: Այս բացը, սակայն, ան ամբողջացուցած էր յամառ ինքնաշխատութեամբ Պերպերեան գրատան մէջ:

Դեռ Կեդրոնականի աշակերտ, Չերազներու հայրենասիրական մթնոլորտի ներշնչումով կը նետուի յեղափոխական շարժումներու խանդավառ յորձանուտին մէջ եւ կը գործէ երիտասարդի աշխուժութեամբ:

Մաս կազմած է Հնչակեան Կուսակցութեան յեղափոխական շարժումներուն, մասնակցելով Էրզրումի դէպքերուն եւ Գում-Գաբուի ցոյցերուն, ձերբակալուած եւ բանտարկուած է, սակայն ազատ արձակուած է դեսպանատան մը միջամտութեան շնորհիւ: «Պանք Օթոման»ի ցոյցին երկրորդ անգամ ըլլալով ձերբակալուած է, բայց յաջողած է փախչիլ:

Բնականաբար յաճախ վտանգած է ինքզինք թուրք ոստիկանութեան խիստ հսկողութեան առջեւ: Եւ այդ իսկ պատճառով, ինչպէս ուրիշներ, ինքն ալ 1895ին իր ընտանիքով խոյս տուած է Կ. Պոլիսէն եւ ապաստանած՝ Ադեքսանդրիա, առանց հրաժարելու իր ուխտէն եւ յեղափոխական պարտականութիւններէն:

Եւ սակայն հարկաւոր էր ապրիլ եւ ընտանիք ապրեցնել միաժամանակ: Ադեքսանդրիոյ մէջ չափազանց համեստ ամսաթոշակով գրասենեակային պաշտօն մը կ'ապահովէ Գասպար Իփէկեանի եւ ապա Յովսէփ Չերքեզեանի ծխախոտի հաստատութիւններուն մէջ: Զիչ ետք, այս պաշտօնին առընթեր, կը ստանձնէ Ադեքսանդրիոյ Ազգային Առաջնորդարանի մէջ հաշուեքննիչի գործն ալ:

Այս յանձնառութեան մէջ էր, երբ Կամսարական պէյ կը ծանօթանայ Փափագեանի կարողութեան եւ իր ծխախոտի հաստատութեան մէջ պաշտօնի կը կոչէ զինք:

Կարճ ժամանակաշրջանէ մը ետք, Կամսարական պէյ իր հաստատութեան տնօրէնի պաշտօնը կը վստահի երիտասարդ Փափագեանին: Ան նախ Չակագիկ կը հաստատուի եւ յետոյ Նոյն պաշտօնով կը փոխադրուի Աղեքսանդրիա եւ երկար տարիներ կը տանի Նոյն իր աշխատանքը արդիւնաւոր կերպով:

Անձնական յաջողութեան ամենափայլուն եւ հանրային-կուսակցական ամենաբեղուն ժամանակաշրջանը կը կազմեն իր կեանքի այդ խանդավառ տարիները:

Յակոբ Փափագեան եղած է Արմենականներու եւ Միութենականներու հետ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ բանակցող պատուիրակներէն մէկը, որով Միհրան Տամատեանի (որուն տիկնոջ եղբայրն էր ան), Վահան Մալեգեանի եւ ուրիշներու նախաձեռնութեամբ հետագային պիտի կազմուէր Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութիւնը:

Պալքանեան պատերազմի ժամանակ Միհրան Տամատեանի, Էօժէն Բաբագեանի եւ ուրիշներու հետ գաղափարը ունեցած է Կիլիկեան շարժումին եւ Յունաստանէն դէպի Տօրթ-Եօլ զենքերու փոխադրութեան: Մասնակցած է նաեւ Կամաւորական Շարժումին:

Փափագեան իր նիւթական վիճակի բարւոքումով չմոռցաւ, ինչպէս նախապէս պատահած էր շատերու կեանքին մէջ, իր ազգային իտեալներն ու յեղափոխական ուխտը:

Ան Ռամկավար Կուսակցութեան ներքին գործունեութեան մէջ իր ղեկավարութեան շրջանի աշխատանքներով որոշ դեր մը կատարեց: Տենդագին նուիրումով իր աշխատութիւնը կը տրամադրէր իր, ուր անհրաժեշտ կը զգար: Խաղաղ աշխատանքի թէ ընտրութիւններու ատեն միշտ ալ իր մասնակցութեան բաժինը բերած էր հանրային գործերուն:

Իր անձնուէր մասնակցութիւնը տրամադրեց նախ՝ Աղեքսանդրիոյ «Տիգրան Երկաթ» Հայ Մշակութային Միութեան, որուն ղեկավար ու պատուոյ անդամներէն եղաւ, ապա՝ Գահիրէ՝ Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան: Ան գեղարուեստա-

կան եւ մասնաւորաբար թատերական մարզին մէջ ունեցաւ ներոյժ գործունեութիւն: Մասնաւոր հիացում ունէր արուեստագետներու հանդէպ, զորս կը քաջալերէր իր կարեւորութեան սահմանին մէջ:

Հայերէն ու մասնաւորապէս ֆրանսերէն ընտիր գիրքերու գրադարանին օգտագործումը իր մտաւոր զարգացման ապացոյցներէն մէկը կը կազմէ: Կուսակցական խորհրդաժողովներու թէ պատգամաւորական ժողովներուն մէջ իր բովանդակային արտայայտութիւնները անհերքելի ապացոյցը կու տային իր տրամաբանող եւ մշակուած մտքին:

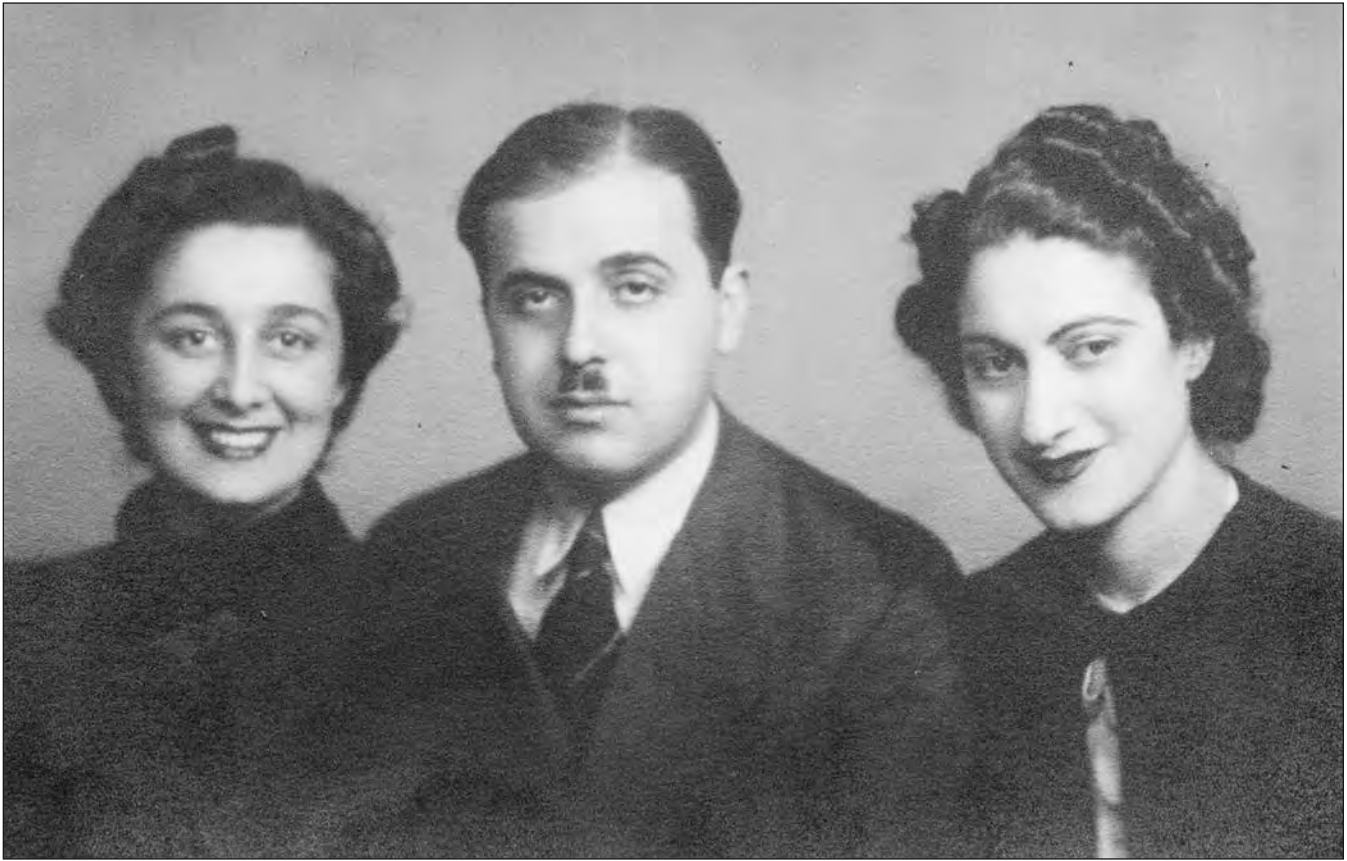
Իր անձկութեան օրերուն գիտցաւ իր տառապանքը անթեղել առանց ուրիշներու սեփականութիւնը դարձնելու զայն:

Ինչպէս վերը ակնարկուեցաւ, իր աշխատանքին եւ միջոցներուն առաւելագոյնը տրամադրեց իր Կուսակցութեան օրկանին՝ «Արեւ»ին: Իր նիւթական առատաձեռնութեամբ տուաւ առանց սակարկելու եւ առանց իր փառասիրութիւնը գրգռող փոխարինութիւն մը սպասելու: Իր միակ փառասիրութիւնը եղաւ տալու հաճոյքին վայելքը ապահովել:

Զսանական թուականներուն, գործով կը մեկնի Պրիւքսէլ մշակելու ծխախոտի արտադրութեան ծրագիր մը ծանօթ ազգային եւ Պօղոս Նուպարի փեսային՝ Չամբերթեանին հետ: Դժբախտաբար, այդ նախաձեռնութիւնը նիւթական մեծ վնասով աւարտ մը կ'ունենայ եւ գրեթէ սնանկացած ան կը ստիպուի վերադառնալ Եգիպտոս:

Փափագեան ո'չ միայն գործի մարդ էր, այլեւ ճաշակ ունեցող լուրջ մտաւորական մը: Իրերը յստակօրէն բնորոշող եւ վճռականօրէն ճակատէն հարուածող, թէեւ զուսպ լեզուով, հրապարակագիրը դուրս եկաւ երբ 1931ին ստանձնեց «Արեւ»ի խմբագրութիւնը: 1923ին ան արդէն ստանձնած էր «Արեւ»ի արտօնատիրութիւնը:

1932ին ներգաղթեց Հայաստան: Մնացած կեանքն ալ հայրենիքին մէջ անցընելու եւ իրեն վիճակուած աշխատանքը կատարելու: Հոն Փափագեան ամուլը, մին անգլերէն լեզուի ուսուցչուհի, իսկ Յակոբն ալ որոշ աշխատանք մը ստանձնած

Երեք զարմիկ՝ Սոնա Տիլեկեան, Երուանդ Փափագեան եւ Նուարդ Տամատեան

ծխախոտի գործարանի մը մեջ՝ իրենց մնացած կեանքը յատկացուցին հայրենիքի ծառայութեան: Սկզբնական շրջանին, անոնք Հայաստանի մեջ իրենց կեանքը անցուցին յարաբերաբար նպաստաւոր պայմաններու տակ:

Դժբախտաբար, առանց հիմնաւորուած փաստերու, տարիով մը Յակոբ Փափագեան կ'ազատագրուի: Բանտէն ազատ արձակուած օրը, կինը՝ Չարուհին, որ ունէր երոպական նուրբ զարգացում, չղիմանալով այդ օրերու հայրենի համայնավար ոստիկանութեան անտեղի հետապնդումներուն, մա՛նաւանդ ամուսնոյն հետ կապուած անարդարութեան՝ ինքզինք կախելով անձնասպան կ'ըլլայ: Բայց իրենց երազը իրականացած էր. անոնց աճիւնները ամփոփուեցան հայրենիքի նուիրական ծոցին մեջ:

Փափագեանի որդին՝ Երուանդ, քալեց իր հօր ազգային եւ հրապարակագրական նոյն ճամբէն:

Երուանդ ծնած էր Աղեքսանդրիա, 1909ին: Ուսումը ստացած էր Եգիպտոսի եւ Պելճիքայի մեջ: 1963ին փոխադրուած էր Ֆրանսա, ստանձնելով ՀԲԸՄի Ֆրանսայի վարիչ-տնօրէնի պաշտօնը: 1963-1970 տարիներուն վարած էր Նուրիան Ֆրէնկեան հաստատութեան վարչական տնօրէնի պաշտօնը: 1971էն 1976 վարած էր Ֆրանսայի ՀԲԸՄի վարիչ-քարտուղարի պաշտօնը, նոյն ատեն ըլլալով ՀԲԸՄի Փարիզի մասնաճիւղի ատենապետը:

1978ին հաստատուեցաւ Մոնթրէալ, մաս կազմելով «Ապագայ» շաբաթաթերթի խմբագրական մարմին: 1979 Մայիսէն ստանձնեց թերթին խմբագրութիւնը մինչեւ իր մահը, միաժամանակ թերթը օժտելով ֆրանսերէն եւ անգլերէն բաժիններով: Եղաւ նաեւ Քեպեքի էթնիք լրագրողներու միութեան հիմնադիրներէն: Կը մահանայ աշխատանքի սեղանին վրայ, տանը մեջ, 1982ին, Մոնթ-

ՄԵԾ ԵՐԱՉԻ ՃԱՄԱՌԻՆ ՈՒՂԵԻՈՐՆԵՐԸ

րեալ: Երուանդ Փափագեանի դուստրը՝ Նիքոլ կը ստանձնելով մինչեւ օրս «Ապագայ»ի ֆրանսական շարունակէ մեծ հօր ու հօր առաքելութիւնը, բաժնի խմբագրութիւնը:

ՏԻՐԱՆ ՔԷԼԵԱՆ

Սեպտեմբեր 20, 1862 Կեսարիա - ՆաՀատակուած՝ Ապրիլ, 1915

*Անհկա մանաւանդ որպէս հայ
կուսակցապետ, իր արիւնի տուրքը վճարեց, զոհ
երթալով թրքական արիւնոռչտ
բարբարոսութեան:
Վահան Մալեգեան*

ԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ
Ծնած է Սեպտեմբեր 20, 1862ին, Կեսարիա:
Ընտանեօք Կ. Պոլիս փոխադրուած է՝ երբ վեց
ամսու էր տակաւին: Ուրեմն աշխարհին առաջ իր
աչքերը իրաւ կը բանայ հայաշունչ Վոսփորի ափին:
Նախնական կրթութիւնը ստացած է Հասթէոյի
Ներսէսեան վարժարանը, յետոյ՝ Մեզպուրեան եւ
Սուրենեան վարժարանները: Բարեկեցիկ եւ
բարեհամբաւ Քելեկեան ընտանիքի 18 տարեկան
երիտասարդը 1880ին կը դրկուի Մարսել բարձ-
րագոյն ուսման՝ վաճառականական գիտելիքնե-
րուն մեջ հմտանալու համար:

Երկրորդական վարժարանի ուսանող՝ 17
տարեկանին կը սկսի հրատարակել «Անցեալն եւ
ապագան կամ ազգային վերակազմութիւն»
տետրակը, երբ ազգային իտեալներով խանդավառ
պատանիին, ինչպէս այդ օրերու առ հասարակ
լուսաւորեալ երիտասարդութեան համար անսա-
խընթաց ազգային օրեր էին: 1878ի Պերլինի վեհա-
ժողովը յոյսի նաեւ շատ շուտով յուսախաբութեան
օրեր ապրեցուցած էր:

Ուսանողական այդ տարիներուն արդէն
յօդուածներ ստորագրած է «Մանգումէի Էֆթար»
ազդեցիկ թերթին, որուն խմբագիրը կը դառնար
Պոլիս վերադարձին երեք-չորս տարի, մինչեւ
թերթին անկումն ու փակումը:

ԴԵՊԻ ԼՐԱԳՐԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶ

«Մանգումէի Էֆթար»ով արդէն իր անունը
լուրջ ուշադրութեան առարկան դարձած էր որբան
մեր ազգային կեանքի հրապարակին վրայ,

Նոյնքան եւ աւելի՝ Օսմանեան պետական ու
քաղաքական շրջանակներուն մէջ: Իր լրագրական
ասպարեզէն ներս, իր անունին նկատմամբ լրջու-
թիւն մը ստեղծած էր ան ինչպէս նաեւ՝ նաեւ դիւա-
նագիտական զանազան օտար շրջանակներու
մէջ:

Կը նախաձեռնէ հրատարակութիւնը «Ծիհան»
հայատառ-թրքաբարբառ շաբաթաթերթի մը՝
1883ին, բոլոր անոնց համար որոնք այնքան ալ
վարժ չէին հայերէն լեզուի գործածութեան:
Օգտակար աշխատանք մը, որ կ'ունենայ մէկ

տարուան կեանք: Նոյն օրերուն Զամիտ Վեհափ անուն թուրք ծանօթ գրագետը կը սկսի հրատարակել «Սաատէթ» թերթը, որուն թարգմանիչն ու խմբագրականները գրողը կը դառնայ երիտասարդ Զէլէկեան: Այնուհետեւ, թերթին որպէս խմբագիր կը նշանակուի այն շրջանին, երբ արդէն 1894ի դէպքերը վրայ կը հասնին:

Կը մեկնի Յունաստան եւ ապա՝ Մարսել: Դիւրաբեկ առողջութիւն մը՝ կուրծքի հիւանդութեամբ Զէլէկեանը կազդուրման պարտադրեալ շրջանի մը կ'ենթարկէ: Մարսելյին ծանօթ էր ան դեռ ուսանողութեան օրերուն, ուր արդէն հաստատուած էր Մկրտիչ Փորթուգալեանը: Փարիզէն աւելի Մարսելյն էր կազմակերպուած որպէս ֆրանսահայ ազգային համայնք:

Մօտ հինգ ամիս բացակայութենէ ետք, դարձեալ կը դառնայ Կ. Պոլիս:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԷՆ ՆԵՐՍ ԶԷԼԷԿԵԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ ՄԸ ՆԱԽ ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ԱՊԱ՝ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

Անմիջապէս կը հրաւիրուի «Ճերիտէի Շարգիէ» եւ «Սաատէթ» թերթերու աշխատակցութեան: Իր ստորագրած յօդուածները կ'արժանանան բոլորին գնահատանքին եւ կը դառնայ փնտռուած սիւնակագիրն ու առաջնորդող թուրք մամուլին: Տեղին է նշել որ Սուլթան Զամիտի առտուան առաջին գործը կ'ըլլար կարդալ Տիրան Զէլէկեանի խմբագրականը եւ անկէ ետք կ'անցնէր պալատական կամ կառավարական իր աշխատանքին: Ձեռով մը Սուլթանին ենթագիտակցութեան մէջ եւ գործերու դասաւորման հետ կարելոր էին հայ մեծ լրագրողին կուռ տրամաբանուած սիւնակները: Ու այս կ'ըլլար հանապազօրեայ ընթերցումը նաեւ նախարարներու, քաղաքական խմբաւորումներու, դիւանագիտական կազմերու, կրօնական մարդոց ... մինչեւ Երիտթուրքերու «բարեկամ» կարծուած դահիճներուն համար:

Կը ստանձնէ նաեւ «Թարիգ»ի խմբագրութիւնը:

Այս նոր շրջանը կը յատկանշուի երբ Իգմիլեան Պատրիարքի օրով կը հրաւիրուի ստանձ-

նելու պատասխանատուութիւնը Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռի Առաջին Թարգմանի կարելոր պաշտօնին:

Խուսափելու համար Զամիտեան ջարդերէն՝ Պոլսոյ մտաւորականութեան հետ կ'անցնի Եւրոպա կնոջ՝ Նոյեմիին հետ:

Դարձեալ մուտք կը գործէ լրագրական ասպարէզ ու այս անգամ եւրոպական մամուլին: Ինք տիրապետած ըլլալով թրքերէնին ու հայերէնին, Նոյնքա՛ն վարժ էր ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ անգլերէն լեզուներուն քաղաքական-լրագրական նրբութիւններուն: Անոր քաղաքական վերլուծումներն ու տեսութիւնները լայնօրէն դիմաւորուեցան Եւրոպայի հասարակութենէն, սովորական ընթերցողէն անդին՝ պետական ու կառավարական շրջանակներէն, որովհետեւ Օսմանեան կայսրութեան հետ յարաբերութիւններու ծաւալուն այդ շրջանին, Զէլէկեան կը մնար ապահով գրիչ մը Նոյնութեամբ ու հարազատութեամբ ներկայացնելու փտած կայսրութեան մը վեհապետին ու կառավարական կազմերու գործունեութիւնը:

Կը գրէ «Նայնթիսթի Սենչըրի»ի մէջ, ուր իր մէկ յօդուածը՝ «Թուրքիա եւ իր Վեհապետը» կ'արժանանայ շատերու լուրջ ուշադրութեան: Նոյնպէս Զէլէկեանի «Կեանքը Եղլորդի մէջ» յօդուածը լայնօրէն կը կարդացուի «Զօնթեմբըրըրի Ռըվիու»ի սիւնակներէն: Այս զոյգ յօդուածները կը վերատպուին շատ մը եւրոպական պարբերականներու մէջ:

Կը դառնայ պաշտօնական աշխատակիցը «Տէյի Մէյ»ին, որուն արեւելեան լուրերուն բաժնին կ'օժանդակէ եօթը ամիսներ: Այսպէս նաեւ «Տէյի Կռէֆիքս» եւ այլ անգլիական թերթեր:

1898ին, Եւրոպա եւ այլուր գտնուող օսմանեան հպատակներու մասին հրապարակուած կայսերական ներումէ մը օգտուելով կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ դարձեալ կ'աշխատակցի «Սապահ» օրաթերթին Տալ-Զիաֆ (Տ.Զ. կարճանունով): Այդ միջոցին էր որ թրքական կառավարութիւնը կ'որոշէ խմբագիրներու համար «Խազինէի Խասա»ի (Ապահովութեան սնտուկ) հաստատել եւ Զէլէկեան կը կարգուի քարտուղար:

ԴԵՊԻ ԵԳԻՊՏՈՍ

Տակաւին մթնոլորտը կը մնար ոչ բաղձալի, մա՛նաւանդ հրապարակին վրայ գործող մարդոց համար, որոնց անունները ամէն օր, այսպէս կամ այնպէս, կը նշուէին: Զաղաքական պարագաներու ստիպողութեան տակ, կրկին կը ձգէ Կ. Պոլիսը եւ կու գայ Եգիպտոս: 1901-1907 տարիներուն դարձեալ ամբողջութեամբ կը նուիրուի մամուլի ծառայութեան:

Քելէկեան կը հրաւիրուի որպէս խմբագիր Գահիրէի «Ժուռնալ տիւ Գեռ»ի, ապա կը նշանակուի խմբագրապետ «Պուռնս Եժիքսիէն»ի, միաժամանակ թղթակիցը կը դառնայ Վիեննայի «Զեյթունտէն Պիւռն»ի եւ Փարիզի «Բոնս Ասօսիէ»ի: Կ'աշխատակցի նաեւ՝ «Ժուռնալ տէ Լոբաթեռ»ի. ա՛յս՝ երբեմն գործակցութեամբը հին հնչակեան Գր. Գալֆայեանի:

Այնուհետեւ, նախ կը հրատարակէ «Էճիբշըն Կռէֆիք» անգլերէնով թերթը մէկ տարի, յետոյ «Եէնի Ֆիքիք» թուրք ազատական երկշաբաթաթերթը երկու տարի:

ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԷՆ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Եգիպտոս իր բնակութիւնը զինք անելի կը մօտեցնէ ազգային քաղաքական կեանքին եւ Եգիպտոսի մէջ, 1908ին, կը դառնայ հիմնադիրներէն Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան, որ ծնունդն էր ազատագրական եւ քաղաքական պայքարի շուրջ քառորդ դարեան ապարդիւն փորձառութենէ մը հանուած քաղաքական դասին:

Հայկական տարանջատ եւ մինչեւ իսկ հակամարտ կուսակցութիւններու եւ խմբակցութիւններու միջեւ բաղձալի այս միութիւնն ու միասնութիւնը ստեղծելու եւ անոր մէջ մէկտեղելու համար նաեւ ոչ-կուսակցական հոսանքներն ու ազգայինները՝ աշխատանքի լծուեցան ժամանակի մեր ամենէն կորովի, հեռատես եւ փորձառու ղեկավարները՝ կուսակցական թէ անկուսակցական: Այսպէս՝ երախտագիտութեամբ պէ՛տք է յիշենք անունները Արփիար Արփիարեանի, Վահան

Քիւրքճեանի, Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեանի, Սկրտիչ Անդրանիկեանի, Տիգրան Կամսարականի ու Միքայէլ Նաթանեանի, որոնք եղան դայեակները նման կուսակցական աշխատանքի:

Այդպէս ալ, նման իրենց ու գաղափարակիցներուն, 1906ի Ապրիլին հիմնուեցաւ նախամեծար բարեսիրական հաստատութիւնը՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը:

Վերադառնալով ՀՍՌԿի՝ այդ իրականութիւն դարձաւ շնորհիւ Միհրան Տամատեանի եւ Գրիգոր Շիկահեթի հետեւողական աշխատանքներուն, շնորհիւ Միքայէլ Նաթանեանի եւ Վահան Մալեգեանի յամառ հետապնդումներուն եւ շնորհիւ գործակցութեան Տիրան Քելէկեանի, Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեանի, Վահան Թէքէեանի եւ Սուրէն Պարթեւեանի:

1908ի Յուլիսին ծնած այս նոր կազմակերպութիւնը կ'անցնէր արտօնեալ գործունեութեան եւ կը միաւորուէին առաւելաբար աշխարհի զանազան շրջաններու գաղափարակից ընկերները:

Ահա՛ թէ ինչ կը գրէր Քելէկեան. «Կարելի է օգտուիլ Օսմանեան սահմանադրութենէն եւ հայոց իրաւունքները թուրքիոյ մէջ պաշտպանելու համար պէտք էր կազմել նոր հայեացքներով եւ ծրագրով քաղաքական կուսակցութիւն մը»: Նորակազմ կուսակցութեան շուրջ անսովոր խանդավառութեամբ շուտով բոլորուեցան նախկին յեղափոխականներ, ինչպէս նաեւ՝ բազմաթիւ մտաւորականներ եւ մեկուսացած ազգային ակաւաւոր անձնաւորութիւններ:

Տիրան Քելէկեան կուսակցութեան Գահիրէի անդրանիկ ակումբին նախագահութիւնը կը ստանձնէր: Տարիներ վերջ ալ իր ունեցած այդ հանգամանքին պատճառով դաւաճանօրէն տարագրուեցաւ եւ նահատակուեցաւ:

1913ին ՀՍՌԿ Բ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը կը գումարուէր Պոլսոյ մէջ: Քելէկեան կ'ընտրուէր ժողովի ատենապետ:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ Կ. ՊՈԼԻՍ

Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս ապրող ամենէն դիւանագետ հայն անգամ Օսմանեան Սահմանա-

դրութեան հռչակումէն գիտովցած կ'ուզէր վերադառնալ Կ. Պոլիս:

1910ի վաղորդայնին, Պոլիս եռուզեռի մէջ էր իր մտաւորականութեամբ, ազգային հանդէսներով, հրատարակութիւններով, թատերական ու մշակութային ելոյթներով: Պոլիսը կ'ապրէր իրաւ ոսկեդար մը:

Քէլէկեան եւս կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ անմիջապէս, Մարտ 31ի վաղորդայնին, կը կարգուի խմբագրապետ «Սապահ» օրաթերթին: Այդ տարիներուն սիրայօժար, ինչպէս ինք պիտի սիրէր ըսել *ամաթօն* որպէս, աշխատակցած է Չոհրապի «Մասիս»ին, Շամտանճեանի «Ճաղիկ»ին ու «Մասիս»ին, Գօշուկեաններու (Քեասիմ) «Ժամանակ»ին եւ Թեոդիկի «Տարեցոյց»ին: Որպէս ծածկանուն գործածած է «Գլանիկ», զոր Երոպայի մէջ ալ գործածած էր «Վիթօլ տը Գլանիկ» ձեւին տակ: Ունէր վեցեակ մը այլ ծածկանուններ եւս: Աշխատակցած է նաեւ «Սուրհանդակ» թերթին «Սիրայր» ծածկանունով: Ան տխուր «Ժուռնալ»ի մը (մատնութեան) հետեւանքով պահ մը կը դադրի գրելէ, սակայն յետոյ վերստին կը շարունակէ գրելու «Տիոնքէ» ծածկանունով:

Թուրք նախարարներ թէ զօրավարներ բացառիկ յարգանքով կը մեծարէին Քէլէկեանը. երբեմն ոմանց կառքը կանգ կ'առնէր «Սապահ»ի խմբագրատան առջեւ, ողջունելու եւ ողջագոյրելու համար իրենց նախասիրած հեղինակաւոր Տալ-Քիաֆը:

Քէլէկեան ունէր իր քաղաքական արեւելումները թրքական քաղաքական դաշտին վրայ: Նախ դասախօս Օսմանեան Համալսարանին եւ Սպայկոյտի վարժարանին մէջ: Սերտ յարաբերութեան մէջ էր Իթիլաֆի հետ, բայց վստահելի էր թէ՛ Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի, Իթթիհատի հերոսին, թէ՛ Եպարթոս Քեամիլ փաշային, Իթթիհատի հակառակորդին, նաեւ գահաժառանգ Եուսուֆ Իզզետին Էֆենտիին, որ չէր համակրած Թալաթ-Էնվեր խմբակին, որուն զոհը եղաւ ի վերջոյ: Թէեւ ֆրանսասէր եւ անգլիասէր ճանչցուած էր, սակայն թրքական թերթի խմբագրի իր հանգամանքը դիւրացուցած էր յարաբերութիւնը պահել նաեւ

գերման դեսպան Վանկէնհայմին հետ: Քեամիլ փաշա իր վերջին եպարթոսութեան օրով Քէլէկեանը Սուլթան Րէշատի ներկայացնել տուաւ, որպէսզի Կայսեր բերնէն լսելիք խօսքերը թուրք հասարակութեան հաղորդէր, ոյժ տալու համար Իթիլաֆի կառավարութեան:

Հեղինակած է ֆրանսերէնէ թուրքերէն բառարան մը:

1909ին, Տիրան Քէլէկեան կը հրաւիրուի դասախօսելու Միւլքիէ վարժարանէն ներս որպէս ուսուցիչ քաղաքական պատմութեան: Թրքական հասարակական կեանքէն ներս եւս բեղուն մասնակցութիւն կը բերէ, ինչպէս՝ Փետրուար 7, 1910ին երբ կը բացուի Օսմանեան երկրագործական ակումբին ճըղալ Օղուի կեդրոնատեղին (Կ. Պոլիս), դասախօսներէն մին կը հանդիսանայ Ահմետ Րիզա պէյի եւ Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեանի հետ:

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Քէլէկեան երկու տարբեր շրջանի մէջ ծառայեց թուրք մամուլին: Ստիպուած թրքական թերթերուն գրելու՝ հնարը կը գտնէր, սակայն, Ազգային Դատին դէմ բան չգրելու, թողելով այդ գործը թուրք լրագրողներուն:

Համիտի օրերու առաջին շրջանն էր, Հայկական Հարցին սկիզբները, երբ Հնչակեան հովը գերակշիռ կը փչէր Գումգափուի Պատրիարքարանին մէջն ու շուրջը, երբ իբր թարգման-բարտուղար Իզմիրլեան Պատրիարքին քով կը գտնուէին Յարութիւն Մօստիչեան եւ Տիրան Քէլէկեան: Սասնոյ ջարդը տեղի ունեցած էր, բայց համատարած Եղեռնը սկսած չէր: «Մայիսեան» Բարենորոգմանց Ծրագիրը կը ծեծուէր մինչ այդ: Բայց երբ Համիտ իր կռնակը Ռուսիոյ տուած եւ Գերմանիոյ հակայեղափոխական եւ հակահայ դիրքէն քաջալերուած արեան հեղեղներու մէջ խեղդեց Հայկական խնդիրը ... Քէլէկեան մեկնեցաւ Գահիրէ:

Կարծեցեալ «Ազատութենէն» ետք Քէլէկեան վերադարձաւ Պոլիս եւ «Սապահ»ին գլուխը անցաւ մինչեւ 1915ի *Կարմիր Կիրակին* երբ հայ մտաւորականներուն հետ ինք եւս տարագրուեցաւ:

Անոնք որ հայ թերթերուն մէջ միայն գրած էին, կը զարմանային իրենց հետ նոյն խստութեան ենթակայ տեսնելով Զեյթեանը, որ ծառայած էր թրքական մամուլին, պատրաստած էր թուրք նոր մամուլի աշխատակիցներ եւ եղած անոնց ուսուցիչ:

Չանկըրըի զօրանոց-բանտին մէջ նոյն սենեակը կը գրաւէին Զեյթեան, Կոմիտաս վարդապետ, Պալաթեան վարդապետ, Յովհան վրդ. Կարապետեան, Վեր. Զերովբեան, Տոքթ. Թորգոմեան, «Բիւզանդիոն»ի հիմնադիր-խմբագիր՝ Բիւզանդ Զեյեան (1896-1916), որ եղած էր նաեւ խմբագիրը «Մասիս»ի եւ «Արեւելք»ի 1879-1896 տարիներուն:

Տեղւոյն կառավարիչը Տախիլիյէի (Ներքին Գործոց Նախարարութիւն) եկած հեռագրի ռժով ջանք թափեց ազատել քանի մը հոգի սպասուող մահէն: Կոմիտաս վարդապետի, Վեր. Զերովբեանի եւ այլ վեց հոգիներու հետ, Տիրան Զեյթեան այդ խումբին մաս կը կազմէր. պայմանաւ որ ան «հայաբնակ գաւառ»ներէն դուրս ո՛ւր որ ուզէ բնակիլ, ընտանիքով ալ, եթէ փափաքի...: Իր պատասխանը կ'ըլլար. «Սըկից հունա չեմ երթար: Չիս հոս նետեցին, թո՛ղ այս տեղէն վերցնեն Պոլիս դարձնեն: Ինչէ՞ն ես ինքս պիտի որոշեմ եղեր իմ աքսորավայրս: Ի՞նչ ըրեր եմ որ զիս կ'աքսորեն: Ո՞վ դատեր է զիս»: Ըստ այդ հեռագրին ան կրնար ընտրել Իզմիրը, Պէրոսը, Չալէպը: Չանկըրըն լոկ թրքական քաղաք էր, խուլ անկիւն մը նետուած, մինչ միւս քաղաքներու մէջ գոնէ եւրոպացիի աչքեր կային:

Զեյթեան չհամոզուեցաւ, որովհետեւ յոյսը դրած էր անգոր Եուսուֆ Իզգետտին իշխանին ու անարգօրէն հայատեաց Վանկէնհայմին վրայ, որ զինք ալ խաբած էր չարաչար:

Զեյթեան նոյն խրոխտ կեցուածքը պահեց մինչեւ վերջ: Թալէաթ ինչպէս որ Չօհրապի եւ Վարդգէսի ջնջումը ծրագրած էր Տիարաթիի զինուորական ատենը դրկելով զանոնք, Զեյթեանի համար ալ Սվազ դրկելու հրահանգ կու տար: Կը պատմուի թէ ճամբան չէրթեզ գայմագամ մը եւ ոստիկան մը աչք կը գոցեն զինք փախցնել ուզող թուրքերուն, բայց ինք յանձն չ'առնէր: «Ես կրնամ ինքզինքս պաշտպանել Սվազի պատերազմական

ատենանին առջեւ» ըսելով: Հետեւեալ օրը իր գործը կը լմնցնեն Չամըլ Պէլ չհասած, Հայկական Բարձրաւանդակը ոտք չկոխած...:

Այս խումբէն Վարուժանն ու Սեւակը միատեղ կը Նահատակուին Էնկիւրիի ճամբուն վրայ, տնօրէնութեամբ իթթիհատական գործիչ Շեմալ Օղուզի, ինչպէս 1920ին պարզուած էր նոյն իսկ Պոլսոյ պատերազմական ատենանին առջեւ:

Պոլիսէն երկու անգամով տարագրեալներու թիւը 300 էր, որոնցմէ հազիւ քառասունը ողջ մնացին: Նահատակներուն «յանցանքը» ի՞նչ էր...: Զեյթեան մանաւանդ ինչո՞վ կը մեղադրուէր: Ըսուեցաւ թէ իր իթիլաֆականութիւնն ու գահաժառանգին բարեկամութիւնը փուշ էին Իթթիհատի աչքին: Երբ ոստիկանութիւնը ծանօթ գիրքը հրատարակեց «Հայ յեղափոխական արարքներու» վրայ, ուր գրուած է թէ Զեյթեան ամբաստանուէր է, իբր վերջին ատենապետ Պոլսոյ Հայ Ռամկավարներուն, ստորագրելուն համար «ազգային ինքնապաշտպանութեան եւ համերաշխութեան» գիրք միւս երեք կուսակցութեանց հետ: Դաւիթ Տ. Մովսեսեան ազատեր է հետապնդումէն, որովհետեւ Ռամկավարներուն ատենապետ եղած էր առաջին շրջանին մէջ միայն, երբ Պոլսոյ Ռամկավարները կազմուած էին ո՛չ թէ համերաշխութեան, այլ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դեմ պայքարի համար: Բայց եթէ Զեյթեան կը սպաննուէր Դաշնակցութեան հետ համերաշխելուն համար, յանցանքը ի՞նչ էր թունդ հակադաշնակցական Արիստակէս Գասպարեանի, ծանօթ փաստաբան եւ ազգային երեսփոխան, որ Այաշի տարագիրներուն հետ կորաւ:

Այրին՝ Նոյեմի Զեյթեան կը մահանայ Յուլիս 14, 1921ին Գահիրէի մէջ: Անոր առողջութիւնը խանգարուած էր իր կողակիցին եղերական մահէն յետոյ: Ան ծնեալ Գօնչեկիւ՝ կը պատկանէր Պոլսոյ հայ ծանօթ ընտանիքներէն մէկուն ու զարգացած ու աշխարհիկ կանանց մէջ կը փայլէր իր ձիրքերովը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԽՐԱՏՆԵՐ ԹԵԼԵԿԵԱՆԵՆ

«Անձնական պայքարները հանրային կարծի-

քին գրգռումին ատեններուն՝ կրնան մեծ շահեկանություն ընծայել, բայց գրեթե միշտ նողկանք կը յաջորդէ այդ հիւանդոտ հետաքրքրութեան: Գաղափարի պայքարն ընդհակառակն երբ հանրութեան շահը կը շօշափէ եւ այն համոզումը կը ներշնչէ թէ անձնական նկատումներէ գերիվեր է, մնայուն ազդեցություն մը կը գործէ»:

«Ճշմարիտէն մի՛ գատուիր, սակայն ճշմարտութիւնը ժողովրդեան գլխուն մի՛ նետեր: Երբ ճշմարտութիւն մը անհաճոյ է ընթերցողին, զայն ներկայացո՛ւր այնպէս՝ ինչպէս բարեկիրթ մարդ մը սրահին մէջ կը ներկայացնէ իր համակրելի ընծայել ուզած մէկ անծանօթը»:

«Չգացումը մեծ ազդակ մըն է. սակայն պէտք չէ անոր դիմել, եթէ գործունէութեան հետեւանքը պիտի չվաւերացուի միտքին կողմէ»:

«ՏՐՈՒՄ ԵԹԷ ՕՐԱԳՐՈՂ ՄԸ ԸԼԼԱՅ»

Հոս կ'արձանագրենք Օգոստոս 27, 1911ին ընկեր Տիրան Բէլէկեանի ցուցմունքները, որոնք այսօր ալ կը պահեն իրենց թարմութիւնն ու այժմեականութիւնը: Ինք որ եղաւ գրեթէ ամենէն բազմաբեղուն մեր խմբագիրը, մա՛նաւանդ՝ որ օտար մամուլին ալ բերած եղաւ վաստակաշատ ծառայութիւն, վստահաբար ստորեւ տրուած խրատական խօսքերը որպէս ուղեցոյց կրնան ծառայել մեր մամուլի նոր աշխատակիցներուն համար եւ դառնալ օգտակար:

Երէկը վերլուծէ, Վաղը գուշակէ, սակայն Այսօրը գրէ: Օրաթերթը Այսօրը կը մարմնացնէ գերադրապէս:

Ընթերցողին համար գրէ եւ ոչ թէ քեզ համար: Օրագրող մը որ ընթերցողներուն հոգիին չխօսող

եւ շահերը չշօշափող նիւթերով կը զբաղի, չաջողիր:

Շահագրէ՛, սակայն մի՛ խաբեր: Հանրային մարդու մեծագոյն ոյժն՝ իր խօսքին վստահութիւն ներշնչելն է:

Հանրային կարծիքին գերին մի՛ ըլլար. մի՛ ընդունիր երբեք որ անիկա ուղղէ զքեզ. սակայն մի՛ երբեք անարգեր զայն: Հանրային համոզումներն արհամարհողի դիրքին մէջ մի՛ գտնուիր, նոյնիսկ եթէ սխալ ըլլան անոնք: Օրագրելը խօսակցութիւն մըն է ընթերցողին հետ. խօսակցութիւն մը պէտք չէ հեռանայ կենցաղագիտութեան օրէնքներէն:

Երբեք քու անձիդ վրայ մի՛ խօսիր, եւ ջանա՛ կարելի եղածին չափ խօսիլ ուրիշներուն անձին վրայ: Անձը ընթերցողին շահեկան ընծայելու միակ միջոցը՝ յօդուածներուդ հրապուրանքն է:

Գրական ձեւը խնամէ՛, սակայն գրականութիւն մի՛ ըներ: Օրաթերթը գրական կարողութեանց փորձաքար մը չէ: Մեծագոյն գրագետներ ամենապարզ ոճով կը գրեն եւ օրաթերթի յօդուած կը խմբագրեն:

Կարճ գրէ՛, երկար յօդուածները հանդէսներու միայն կը յարմարին:

Երբեք դաստիարակի դիրք մի՛ առնէր հանրութեան հանդէպ. դուն ընթերցողին հետ խօսակից մըն ես միայն. կրնայ ըլլալ որ յաջողիս իրական ազդեցութիւն մը ունենալ անոր վրայ. սակայն զգուշացիր միշտ այդ ազդեցութիւնը զգացնելէ:

ԲԻՅՈՒՆԻ ՔԵՅԵՆ

Գրում Գաբու, Օգոստոս 8, 1859 – Պոլիս, Յունիս 30, 1927

*Ու մտածել թե այսօր, վեց տարի ետքը,
Մեծ Պատերազմին ետքը, նամանաւանդ,
Համաձայնական Տէրութեանց յաղթանակէն
ետքը, դեռ վերջը չեկաւ երկունքներուն... ու
վիժմունքներուն ալ:*

Քէչեանի նուիրումը այս բաժինով, կը ներկայացնենք նաեւ պոլսահայ մամուլին ամփոփ նկարագրականը՝ ցոյց տալու համար մասնաւորապէս հայ լրագրութեան անցած ճամբան տուեալ ժամանակահատուածին, երբ Բիւզանդ քէչեան նկատուեցաւ հայ լրագրութեան հայրը, որուն մասնակցութիւնը եղաւ ամբողջական «Մասիս»էն մինչեւ «Արեւելք» ու «Բիւզանդիոն»:

Կեսարացի ծնողքէ Բիւզանդ ծնած Է Օգոստոս 8, 1859ին Գրում Գաբու, Կ. Պոլիս: Շատ պզտիկ էր երբ հայրը՝ Յովհաննէս քէչեան, նախապէս վաճառական մը եւ յետոյ տասանորդի վարձակալ, իր գործերուն բերումով ընտանիքը Կ. Պոլսէն Կեսարիա կը փոխադրէ: Քէչեան այս առթիւ պատեհութիւնը կ'ունենայ աճելու Կեսարիոյ մէջ: Հոն ալ ան առաջին անգամ դպրոցի մը երեսը կը տեսնէ: Դժբախտաբար այնքան փոքր էր որ իր յիշողութեան մէջ մեծ տեղ մը չէ գրաւած Կեսարիան, որմէ շատ քիչ բան գիտէ:

Այնուհետեւ՝ Ամասիա, ուր կը շարունակէ իր ուսումը մինչեւ 1872, տեղւոյն Ս. Յակոբեան վարժարանին մէջ, մինչեւ որ իր ծնողքը կը վերադառնան Կ. Պոլիս եւ կը հաստատուին Գրում Գաբուի թաղը:

Քէչեան կը յաճախէ Մայր-Վարժարան, ուր ուսման հետեւելով հանդերձ կը շարունակէ խմբագիրի տղայական փորձերը, որոնք մանկութեան թուականներուն արդէն ընել սկսած էր ի ծնէ խմբագիր այս պատանին, որուն մէջ կար բնագոյնին խմբագիր դառնալու գաղափարը, լրագիր

հրատարակելու փափաքը, որուն նախապատրաստութիւնները տեսնել կը սկսի Մայր-Վարժարանի մէջ կանոնաւոր տետրակներու մէջ հաւաքելով իր ապագայ թերթին նախասահմանուած նիւթեր եւ գրութիւններ:

Մայր-Վարժարանը աւարտելէն յետոյ, թուրքերէնի, ֆրանսերէնի եւ տոմարակալութեան դասեր տալ կը սկսի «սպասելով լաւագոյնին»: Իր նիւթական վիճակին անձկութիւնը հարկադրած էր զինքը Նոյնիսկ աշակերտութեանը միջոցին ուսման ժամերէն գողնալով օգնական-դասատուի պաշտօն վարել: Դպրոցէն ելլելէն յետոյ ալ Հրանդ Ասատուրին մասնաւոր դասեր տուած է:

Պալատական պատերազմը սկսած էր երբ ան 1876ին կը մտնէ խմբագրական ասպարէզ: Նոր լրագիրները – որոնք շահեկանութիւն կը ստանային – արագօրէն լոյս կը տեսնէին, սակայն կարճ կեանք կ'ունենային. անոնց վարիչներէն շատ քիչեր գործին տէրն էին եւ լրագրող ըլլալու ծիրքը ունէին: Միևս Գափամաճեան կը ձեռնարկէ 1876 Սեպտեմբերին հրատարակելու օրուան լուրերուն համար «Մասիս»ի արտօնութեամբ «Ռուզնամէի Մասիս» անուն հայերէն փոքր օրաթերթ մը, որուն ֆրանսերէնի եւ թուրքերէնի թարգմանիչ կ'ըլլայ 18 տարեկան պատանի Բէչեան, որ քանի մը ամիս միայն կրնայ այս պաշտօնը պահել, որովհետեւ թերթը կը խափանուի:

Բէչեան այս անգամ կը գործակցի Վարդան փաշայի, որ այդ թուականներուն օրուան քաղաքական փոթորկոտ դէպքերու տպաւորութեան տակ վերստին խմբագրական ասպարէզ կու գար եւ կը վարձէր Գեորգ Այվազեանի երգիծաթերթ «Մամուլ»ը, որպէսզի զայն վերածէր հայատառ թերթէն քաղաքական օրաթերթի մը: Բէչեան օգնական-խմբագիրը կ'ըլլայ այս թերթին: Երբ 1877ին ամբողջ Վարդան փաշա կը վարձէ Անտոն Սաքաեանի «Թերճիմանը Էֆթար» օրաթերթը, Բէչեան նաեւ միասին կ'անցնի իր: Իր գործակցութիւնը Վարդան փաշայի հետ ունեցած է ճակատագրական հետեւանք Բէչեանի վրայ, որ անոր խորհուրդով ինքնաշխատութեամբ սորվիլ սկսած է անգլերէնը եւ նախասիրել անգլիական լրագրական մեթոտները եւ անգլէսաբոսն կեանքը ու կենցաղը:

Իր յամառ աշխատութեամբ եւ իր յարատեւելու նկարագիրով, կարճ ժամանակի մէջ այնքան կարողութիւն եւ ձեռնհասութիւն ցոյց կու տայ, այնքան կը գրաւէ ուշադրութիւն, որ երբ Վարդան փաշա կը մեռնի (Մարտ 28, 1879), թէպէտեւ Բէչեան արդէն հեռացած «Թերճիմանը Էֆթար»էն, թերթին նոր վարիչը՝ Տիգրան Ճիվէլեկեան, կը դիմէ Բէչեանի, որպէսզի ինքը շարունակէ խմբագրականները, եւ Բէչեան հեռուէն կը վարէ թերթը, առանց շատ զգալի ընելու Վարդան փաշայի պէս փորձառու խմբագրի մը պակասը: Բէչեանի հայա-

տառ-թուրքերէն լրագրութեան մէջ շինած համբաւը եւ ցոյց տուած կարողութիւնը ուշագրաւ կը դարձնեն զինքը, եւ Իւթիւճեանի սրատես աչքերէն չեն վրիպիր Բէչեանի ծիրքերը եւ ընդունակութիւնները: Ուստի 1879 Յունուար 1ին երբ «Մասիս»ը կը վերածէ օրաթերթի, Բէչեանը օգնական-խմբագիր կ'առնէ իր մօտ, Միևս Զերագի յանձնարարութեամբ: Բիւզանդ Բէչեան «Մասիս»ի մէջ կը վարէ խմբագրապետի դեր եւ անոր վարիչը ինքն կ'ըլլայ, եւ 1879էն մինչեւ 1884 զայն կը դարձնէ հայ թերթերուն լաւագոյնը, որուն շուրջը հաւաքուած էին ժամանակի ձեռնհաս գրիչները:

Վարդան փաշա իրեն ցոյց տուած էր լաւ լրագրող ըլլալու ճամբան, Իւթիւճեան անոր տուաւ ազգային կեանքի ծանօթութիւնները, եւ մանաւանդ անոր փոխանցեց հայ լեզուն եւ աշխարհաբարը կանոնաւորելու համար իր նախանձախնդրութիւնը որ մինչեւ վերջը Բէչեանի ալ մտատանջութիւններէն մէկը եղաւ:

Յունուար 2, 1884ին երբ խումբ մը եռանդուն երիտասարդներու ջանքերով «Արեւելք»ը հրատարակուիլ սկսաւ, անոր քաղաքական բաժինին խմբագրութիւնը Բէչեանին վստահեցան: Իր հեռացումը «Մասիս»էն հարկադրեց Իւթիւճեանը քանի մը ամիսէն անձնատուր ըլլալու եւ իր լրագիրին հրատարակութիւնը դադրեցնելու որոշ ամսականի մը փոխարէն զայն տրամադրելով «Արեւելք»ի վարչութեան:

Բէչեան «Արեւելք»ի մէջ պահ մը սահմանափակուեցաւ միայն քաղաքական մարզին մէջ, ուր տիրակալեց գրեթէ առանձին: 1884-86ին, Բէչեան կը վարէ նաեւ «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբագրապետութիւնը:

«Արեւելք»ի փայլը եւ Բէչեանի ա՛լ անելի ժողովրդականացումը կը տեսնէ վեց տարի (1884-1890) որմէ յետոյ կը քայքայուի «Արեւելք»ի խումբը, եւ 1890ին կը հիմնուի «Հայրենիք» օրաթերթը, ուր իբր ժողովրդական օրաթերթ, նոյնիսկ «Արեւելք»ի շուրջը համախմբուած երիտասարդներէն ոմանք իրենց գրողութիւնները կը հրատարակէին:

«Արեւելք» կը դառնար անհատական սեփականութիւն եւ Բէչեան կ'ըլլար անոր խմբագրա-

պետը: Այս ձեռով անիկա գրեթե միևնույն կը շարունակէ թերթը վարել մինչեւ անոր խափանումը, Յ.Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպած Օսմանեան Պանթայի դէպքի օրերուն: Այդ օրերուն ոչ մէկ հայ թերթ մնացեր էր հրապարակի վրայ, բացի «Ճերիտէի Շարքիէ»էն եւ «Փունջ» շաբաթաթերթէն: Կ. Պոլսոյ կացութիւնը այնքան յուսահատական էր եւ Զեյեանի վիճակը այնքան անհաստատ – որովհետեւ հասագիւղի մէջ իր տունը կողոպտուած է ինք՝ անգործ էր – կ'որոշէ հեռանալ Կ. Պոլսէն եւ երթալ հաստատուիլ Լոնտոն: Այս մտադրութիւնը կը յայտնէ Պատրիարքական Տեղապահ Բարթողիմէոս Եպիսկոպոսին որ Լուրեանի հետ այս հեռացումին մէջ վտանգ մը տեսնելով, Զեյեանին կը խոստանան թերթի մը արտօնութիւնը ձեռք բերել որպէսզի չմեկնի, եւ արդարեւ կը յաջողին ստանալ «Բիւզանդիոն»ի հրատարակութեան հրամանը: Զեյեան Նոյեմբեր 1, 1896ին կը սկսի հրատարակել իր հայատառ թերթը, սակայն վերջին պահուն պատրուակ մը ստեղծելով Նոյեմբեր 4, երկուշաբթի օրուան կը յետաձգէ, որպէսզի այն օրերուն ուր պատրիարքական ընտրութիւն պիտի կատարուէր, չհարկադրուէր Տեղապահին ի նպաստ հրատարակութիւն ընելու: Եւ արդարեւ, առանց այս մասին ոեւէ արտայայտութեան ժամանակ ունենալու, Օրմանեան Պատրիարք ընտրուեցաւ:

Օրմանեան Սրբազան իբր պետ ազգային իշխանութեան, գործադիր մարմինին գլուխն էր եւ իրեն օժանդակ պէտք էր ունենար հանրային կարծիքը՝ զոր ղեկավարելու դերը կը ստանձնէր Զեյեան միակ հայ օրաթերթին իբր վարիչ: Այս երկու մեծատաղանդ անձերը, որոնք նկարագրի զարմանալի նմանութիւններ ալ ունէին, բացառիկ կերպով անբնականոն պայմաններու մէջ, իրարու օժանդակելով առանց բնաւ պաշտօնական կամ պայմանադրական համաձայնութեան մը, կատարեցին նշանակալի դեր մը: Երկուքն ալ հասուն միտք, երկուքն ալ զօրաւոր դատողութեան տէր, երկուքն ալ հմուտ, երկուքն ալ մեթոտի մարդ, իրենց առաջին գործը եղաւ տիրող յուսահատութեան եւ բարոյալքման դէմ մաքառիլ եւ հաւատք ու յոյս ներշնչել ժողովուրդին, վիատուած ու շփոթած

զանգուածները ոգեւորել եւ խրախուսել:

Ինք արտօնատէր, խմբագիրներ եղած են Պարոյր եւ Աշոտ Բ. Զեյեաններ, Արշակ Ալաօյաճեան ու Վաղարշակ Գալբաթեան: Աշխատակցած են Տոքթ. Յակոբ Թօփճեան՝ գերմանական քաղաքականութեան մասին եւ աստուածաբանական յօդուածներով, Աւետիս Կեօզիւրեան՝ օգնական որպէս քաղաքական բաժնի եւ լրագրէր, Բիւզանդ Պօզաճեան՝ թերթօն, Նաեւ՝ Մ. Նալպաստեան, Գ. Չարուհի, Տ. Եւքենճեան, Զիֆթ-Սարաֆ, Տ. Զիթճեան, Կորիւն Վարդապետ, Թաւշանճեան: Հասցէն է եղած Սուլթան Համամ, Մօլլա Թաղը:

Արդէն կը կազմէ իր ազգային քաղաքական գիծը, յարելով ու գործակցելով ռամկավարներուն, առանց իր կուսակցական պատկանելիութիւնը բացայայտելու, որպէսզի կարենար շարունակել իր առաքելութիւնը մամուլին միջոցով:

Առաջին երկու տասնամեակներուն (1896-1908) մէջ «Բիւզանդիոն» կը հանդիսանայ ուրեմն Կ. Պոլսոյ հայ մամուլին ամենէն պատկառելի, ամենէն իւրայատուկ դիմագիծով լրագիրը, որ իսկապէս դրական դեր մը կը կատարէ: Իսկ Յուլիս 23, 1908ին հռչակուած Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, որ մամուլին ազատութիւն կու տար, «Բիւզանդիոն»ի համար կը բանար Նոր շրջան մը, ուր խմբագիրը իր հմտութեան լիութեամբ երեւան կու գար եւ իր լրագիրը կը դարձնէր պատկառելի:

Թերթը կը խմբագրէ մինչեւ 1916. հիւանդութեան պատճառով ասպարէզէն կը քաշուի:

Զեյեան երկասիրած է ու հրատարակութեան տուած է կոթողական գործ մը՝ «Ազգային Հիւանդանոցի Պատմութիւնը», որ հաստատութեան յիսնամեակին առթիւ հոգաբարձութիւնը պատրաստել տուած էր: Այս հատորին մէջ Զեյեան ազգային փորձանաւոր այս հիմնարկութեան պատմութեան հետ համընթաց կը խօսի Նաեւ ազգային յիսնամեայ կեանքին վրայ: Զեյեան անունը կցուած է Նաեւ Տիմոթէոս Դետքոմի «Ընկերային Նամականի» ընդհանուր խորագրով լոյս տեսած գիրքին իբրեւ թարգմանիչ: «Առ Երիտասարդս, առ Օրիորդս եւ առ դեռատի ամուսնացեալս ուղղեալ» գործը հրատարակած է «Տպագրական Միութիւն Հայ

Երիտասարդաց ի Կ. Պոլիս» կոչուած մարմնի մը կողմէ:

Ապրիլ 24ի ձերբակալեալներով ան եւս հայ մտաւորականութեան հետ աքսորուեցաւ: Սակայն, արտօնութիւն կը ստանայ Մայիս 7, 1915ին Թալաթ փաշայի մասնաւոր հեռագրով վերադառնալու Կ. Պոլիս: Կը թողու Չանկըրըն Մայիս 11ին եւ հին տոմարով Մայիս 1ին կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ Սեպտեմբերին կ'անցնի Փլովտիւ (Ֆիլիպէ), ուր կ'ապաստանի մինչեւ պատերազմի աւարտը, մինչեւ 1919:

«Բիւզանդիոն» կը շարունակէ իր լոյս ընծալումը մինչեւ Դեկտեմբեր 1918, առանց իր անձնական մասնակցութեան:

Քէչեան, այնքան ընկճուած եւ ցնցուած էր որ, 1918 Յոկտեմբերին երբ զինադադար եղաւ, չկրցաւ իր մէջ զգալ բարոյական ոյժ եւ պետք եղածին չափ կորով, գալու համար անմիջապէս Կ. Պոլիս եւ ստանձնելու իր թերթին ղեկավարութիւնը: Իր տարիքը եւ առողջական վիճակը ձեռնտու չէին որպէսզի անիկա կրկին փորձեր հիմնել օրաթերթի մը նման բազմապահանջ գործ մը: Հետեւաբար Նախընտրեց աշխատակցիլ պոլսական մամուլին, մասնաւորապէս «Վերջին Լուր»ին եւ յետոյ «Նոր Լուր»ին, ինչպէս նաեւ պահ մը աշխատակցեցաւ «Հ. Կոչնակ»ի, Փաւստոս Բիւզանդ ծածկանունով:

Իր մասնակցութիւնը բերած է Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան գաղափարախօսութեան, առանց որ մասնաւոր կուսակցական պաշտօն ստանայ: Սակայն իր տղան՝ Պարոյր Քէչեան, մաս կազմած է ՀՍՌԿ Անդրանիկ Պատգամաւորական Ժողովին, 1911, եւ ընտրուած՝ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ: Միքայէլ Յովհաննեսեանի ատենապետութեամբ Ժողովը կը գումարուէր Կ. Պոլսոյ Ալպանական Ակումբին մէջ ի ներկայութեան 23 պատգամաւորներու:

Կ. Պոլսոյ մէջ ՀՍՌԿ ուներ ստուար թիւով մտաւորականներ, որոնք բոլորն ալ «ազգային» կեանքով կը հետաքրքրուէին, «ազգայինճի» էին, բայց անոնց խոշոր մեծամասնութիւնը կուսակ-

ցական շրջանակներէ հեռու կ'ապրէր:

Քէչեանի լեզուն իր գրիչին նման յորդահոս աղբիւր մըն էր եղած: Ան միւս կողմէ, սակայն, ուներ իր տեսակետները եւ վերապահումները ընդհանրապէս կուսակցութիւններու նկատմամբ: Թէեւ առաձգական բնութագրով մը կար իր տեսակետներուն մէջ, սակայն ան կ'ընդունէր որ կուսակցութիւնները անխուսափելիօրէն պետք էին հայ կեանքին համար: Թէեւ Ռամկավար Կուսակցութեան մասին աւելի դրական էր իր մօտեցումը, սակայն կը գտնէր թէ կուսակցութիւններն ընդհանրապէս պառակտումի ծառայեցին հայ իրականութենէն ներս: Իր տեսակետով կուսակցութիւնները պիտի կարենային ամբողջ հայ կեանքը միացնել Կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի ունեցած հեղինակութեան, անոր վարկը աւելի բարձրացնելով յաջա թուրք կառավարութեան, օտար պետութիւններու եւ հայ ժողովուրդին:

Քէչեան հայ իմացական հորիզոնին վրայ հսկայ մըն էր իր ահագին հմտութեամբ, որ ձեռք բերած էր ինքնաշխատութեամբ – դպրոցներու լաւագոյնով – եւ կրնար մրցիլ համալսարանականներու հետ: Նշմարելի են իր յարատեւ եւ յամառ ջանքերը, անվիատ ջանադրութիւնները եւ անսման կորովը:

Քէչեանի խօսքերով իսկ. «Կուսակցութիւնները ազգը կը բաժնեն իրարու թշնամի հատուածներու, կը հարկադրեն իրենց անդամները ենթարկուիլ կուսակցութեան պահանջած կարգապահութեան: Այդ կերպով կուսակցութեան մը պատկանողը կը կորսնցնէ իր անկախութիւնը, կամքը, ազատութիւնը եւ անաչառութիւնը»: Այդ օրերուն ալ պոլսեցի հայերուն արդարացումը այսպէս կը բնութագրուէր. «Ինչո՞ւս պետք կուսակցութիւնները: Ինչո՞ւ գէշ մարդ ըլլամ իմ չպատկանածս կուսակցութեանց մարդոց քով: Նախընտրելի է ճկունութիւն ցոյց տալ բոլորին քով եւ ամենքին ալ բարեկամութիւնը շահիլ»:

Կը մահանայ Կ. Պոլսոյ իտալական հիւանդանոցին մէջ Յունիս 30, 1927ին:

ՏՈՒՐ. ՆՐԱՆԻ Ս. ՔԵՊԼՊՃԵԱՆ

Էսկիւրի, Յունուար 19, 1893 – Պոստոն, Մայիս 4, 1930

ՈՒՍԱՆՈՂՆ ՈՒ ԲԺՈՇԿԸ

Ծնած է 1893 Յունուար 19ին, Էսկիւրի, բնիկ Սեբաստացի ծնողքէ: 1909ին կը մտնէ Մարգուանի Անաթոլիա Գոլէճը: Իր ուշիմութեամբ, խանդավառութեամբ եւ լոջութեամբ ուշադրութիւնը կը գրաւէ բոլոր դասախօսներուն: Գոլէճը կ'աւարտէ 1913ին եւ Նոյն տարին կու գայ Ամերիկա գրպանին մէջ ունենալով միայն 20 տոլար: Առանց որեւէ հասոյթի ու աջակցութեան ակնկալութիւն մը ունենալու կը մտնէ Զարվըրտ Զամալսարանի բժշկական ճիւղը: Թէ՛ իր ապրուստին եւ թէ՛ դպրոցին թոշակին ու ծախսերուն համար ապաւինած էր միայն իր հազուագիւտ, անխոնջ ճարպիկութեան ու ջանքերուն:

1913-1918, իր ուսանողութեան շրջանին, ամէն դժուարութեան կուրծք կը պարզէ արիաբար, ամէն զրկանք զուարթութեամբ կը կրէ, ամենէն աժան ապրելու կերպով կը խորհի ու կը գործադրէ, քարէ քար կը զարնէ ինքզինք, եւ պարբերաբերութեամբ աշխատակցելով, բժշկական գիրքեր ու գործիքներ վաճառելով իր դասընկերներուն, եւ երեկոները Սիմֆլի Զոլի մէջ ծառայելով, յաջողութեամբ կ'աւարտէ իր ուսման շրջանը 1918ին: Այս մանրամասնութեանց վրայ կանգ կ'առնենք, վեր հանելու իր եւ իրեն հայրենակից ուսումնատենչ սերնդակիցներուն այն դժուարին օրերը, երբ տակաւին գոյութիւն չունէին ազգային հաստատութեանց ու բարեսիրական միութիւններու կրթաթոշակները: Ամենէն Նեղ օրերուն մէջ իսկ, երբ ստիպուած էր (էին), ձմեռ ատեն, խեղճով տան մը ձեղնայարկին մէջ, տաքութենէ ու կանոնաւոր սնունդէ զրկուած ու վերմակին պլլուած ծանր քննութեանց պատրաստուիլ, ան (ու անոնք) ոչ կը յուսահատի, եւ ոչ իսկ կը դժգոհի, ընդհակառակը, գոհ էր, մինչեւ անգամ հպարտ էր ու կը պարծենար որ այդպիսի պայմաններուն մէջ ինք կ'իրագործէ իր նպատակը:

Կ'անցնի Նիւ Եորք, ուր քաղաքային հիւանդանոցներու մէջ կը ծառայէ իր վարժութիւնն ու փորձառութիւնը կատարելագործելու համար, միեւնոյն ատեն կը հետեւի մանկաբարձութեան ճիւղին: Նոյն տարին տիրող ինֆլուէնզայի համաճարակին պատճառով, ինք ալ կը հիւանդանայ ծանր թոքատապով եւ հազիւ կ'ազատի՝ իր երիտասարդութեան ու առողջ մարմնին շնորհիւ: Նիւ Եորքէն կ'անցնի Պաֆլօ իբրեւ քաղաքային բժիշկ, ուր տարի մը մնալէ ետք, կը վերադառնայ Պոստոն:

Բժշկական իր ասպարէզը կ'ըլլայ հարուստ եւ կ'ունենայ շահաւէտ պաշտօններ, հասնելով մինչեւ վիրաբուժապետութեան:

Չինադադարեն ետք, հոգևոր ու մարմնով կը նուիրուի Կիլիկիոյ մէջ արդիական ամեն կատարելագործութիւններով օժտուած հիւանդանոց մը հաստատելու գաղափարին: Վերջէն կը փափաքէր նոյն նպատակով ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար Հայաստան այցելել: Իր այս բաղձանքը իրականացնելու ժամանակ չունեցաւ, բայց ատոր կառչած մնաց միշտ:

Պոստոն հաստատած էր իր գրասենեակը, եւ կարճ ժամանակի մէջ արդէն իսկ տիրացած էր դիրքի ու համբաւի, թէ՛ հայկական եւ թէ՛ ամերիկեան շրջանակներուն մէջ:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՄԱՐԴԸ

Իր մէջ լուրջ էր ազգին սերը եւ անոր ծառայելու ու օգտակար ըլլալու կիրքը, որ իր ժամանակին եւ ոյժին կարելորագոյն մասը յատկացուցած էր հանրային գործերու, եւ շատ անգամ իր կարգի դրած գործը խանգարելով, կը ստանձնէր ազգային պաշտօններ, եւ իր ուրախութիւնը չափ ու սահման չէր ունենար, երբ յաջողութեամբ կը պսակէր զանոնք:

Իր ուսանողութեան տարիներէն սկսեալ Տոքթ. Քէպպաճեան լեցուն էր ազգային հետաքրքրութեամբ, թունդ ազգայնական եւ ռամկավար ազատական գաղափարներու հաւատացող, տակաւին կուսակցական շարքերուն մէջ չմտած, սերտ շփման ու յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր այդ ուղղութեան հետեւող տարրերուն ու կազմակերպութիւններուն հետ:

Ամերիկայի հայ թերթերուն մէջ իր առաջին գրութիւնը հրատարակեց «Ազգ», 1917 թուականին, գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը Խաչակիրներու եւ Կիլիկիոյ հայ իշխանութեան յարաբերութեանց մասին: Այդ գրութիւնը այնքան սուր ու թափանցող մտքով պատրաստուած էր, եւ այնքան շիտակ ու լուրջ եզրակացութեանց կը յանգէր, որ դժուար էր իր տարիքէն ակնկալել, մանաւանդ որ գրուած էր Մարգուանի իր ուսանողութեան շրջանին:

Հարվըրտի իր առաջին տարիներէն իսկ, Քէպպաճեան գործունեայ մէկ անդամը եղաւ Ամերի-

կահայ Ուսանողական Միութեան եւ ամեն աշխատանք տարաւ այս կազմակերպութիւնը ծաւալելու եւ գործնական արդիւնաւոր ճամբու մէջ դնելու համար:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ

1919ին, երբ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան եւ խումբ մը մտաւորական ու ազգասէր անձնաւորութեանց մասնակցութեամբ կազմուեցաւ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւնը, Տոքթ. Հրանդ Ս. Քէպպաճեան անդամագրուեցաւ ատոր եւ իսկոյն ուշագրաւ դիրք գրաւեց իր եռանդուն գործունեութեամբ: Հանգիստ կամ յոգնութիւն նշանակութիւն չունէին իրեն համար, ուր որ կը մտնէր, կուսակցական ի՛նչ տեսակ գործ ալ յանձն առնէր, հոն կը ստեղծէր շարժում, ոգեւորութիւն եւ կու տար արդիւնք: Ընթացիկ խնդիրներով ու գործունեութեամբ չէր զոհանար, միշտ նոր խնդիր մը կ'արծարծէր, նոր գաղափար մը կը յղանար ու կը ներկայացնէր խնամքով ու շրջահայեցութեամբ պատրաստուած ծրագրով մը: Իր անձնական անձանձիր աշխատութիւնը եւ նիւթական զոհողութիւնը սիրայօժար կը տրամադրէր բոլոր իր գծած ծրագիրներուն յաջողութեան համար:

Տոքթ. Հ. Քէպպաճեանի ամենէն գեղեցիկ ու խոստմնալից ձեռնարկներէն մէկը եղաւ Կիլիկեան Դարմանատունը: Կուսակցութիւնը այդ ձեռնարկին համար նուիրեց ամեն տեսակի դիւրութիւն ու աջակցութիւն, ինքն էր սակայն որ գործը ստեղծեց ու յառաջ վարեց ձեռնհասութեամբ, եւ յաջողեցաւ կարճ ժամանակի մէջ անոր շուրջ համախմբել հայ եւ ամերիկացի ականաւոր անձնաւորութիւններ ու կարող ուժեր: Իր նպատակն էր Կիլիկիոյ մէջ հաստատել մեծ ու արդիական հիւանդանոց մը, ուր պիտի երթար ինքն ալ ծառայելու: Ձեռնարկը խափանուեցաւ քաղաքական դժբախտ դէպքերու բերումով, բայց ինք չյուսահատեցաւ ... իսկ այդ փափաքը մնաց սրտին մէջ միայն:

Քէպպաճեան սկիզբէն ի վեր ջերմ ջատագով մըն էր ազգայնական երկու կուսակցութիւններու միութեան, եւ ատոր յաջողութեան մէջ շատ գործօն

ու կարելոր դեր ունեցաւ: Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հիմնաւորման ու զարգացման մէջ ոչ մէկ ճիգ ու զոհողութիւն խնայեց ան, այլ անընդհատ անդամ վերընտրուեցաւ Շրջանային Վարչութեան, եւ խորհուրդներով ու գործով մեծ օգտակարութիւն ունեցաւ ամէն ուղղութեամբ: 1929ին մեկնեցաւ Փարիզ ու մասնակցեցաւ ՌԱԿ Դ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին՝ իբրեւ պատգամաւոր Ամերիկայի Շրջանակին, եւ արդիւնաւոր կերպով կատարեց այդ պաշտօնը:

Ան ունեցաւ նաեւ հրապարակագրական բեղուն գործունեութիւն մը, «Ազգ»ի, «Ազգ-Պահակ»ի, «Պայքար»ի, ինչպէս նաեւ «Կոչնակ»ի մէջ, հաւասար կարողութեամբ գրելով ազգային, բժշկական Ամերիկեան-քաղաքական ու տնտեսական խնդիրներու շուրջ:

Լեզուն պարզ էր ու ժողովրդական, ոճը՝ կուռ ու կտրուկ, եւ տրամաբանութիւնը՝ զօրաւոր: Բանավեճի բնոյթ կրող գրութեանց մէջ իր արտայայտու-

թիւնները զուսպ՝ բայց փաստերը հատու էին: Իր յօդուածները միշտ ուշադրութիւն կը գրաւէին ու խորհրդածութեան առարկայ կ'ըլլային ամէն դասակարգի ազգայիններուն մօտ:

Բացի ՌԱԿԷՆ յարատեւ աշխատող մըն էր ԶԲԸՄի համար, որուն Նիւ Ինկլընտի վարչութեան անդամ էր: Զանիցս անդամակցած է Պետական Կարմիր Խաչի վարչութիւններուն, երբ կեդրոնը Պոստոն էր:

ՄԱՅԸ

Այսքան արդիւնաւոր, այսքան խոստմնայից կեանքէ մը ետք, անոր կեանքը շիջեցաւ անողոք հիւանդութեան մը հարուածին տակ: Արագ ու փութկոտ էր ինք ամէն գործի մէջ, արագ ու փութկոտ եղաւ իր մահն ալ: Տառապեցաւ ամբողջ շաբաթ մը ու մահացաւ Մայիս 4, 1930ին: Մարմինը կ'ամփոփուի Գէյմպրիճի գերեզմանատան մէջ:

Նիկոմիդիան անցեալ դարասկիզբին

ԱՐՏԱՇԻՍ Յ. ՔԵՐԵՔԵԱՆ

Նիկոմիդիա, 1883 – Պոստոն, 1924

Բազմանդամ գերդաստանի զաւակ: Իր նախահայրերը չորս դարեր առաջ Հայաստանէն մագապուրծ կ'իյնան Կ. Պոլսոյ շրջակայքը եւ անլի ներսերը երթալով Նիկոմեդիոյ ետեւ բարձրացող լեռներու կողքին քանի մը ազգակիցներով կը հիմնեն գիւղ մը, ճիշդ այն տեղ, ուր դարեր առաջ ազգ մը արդէն ապրած ու անհետացած էր: Զեօլէեան մականունը անոնք առած են խորհրդանշական իրենց ազգին ու հայրենիքին մատուցած անգին ծառայութիւններուն համար:

Արտաշես իր մանկութենէն մինչեւ մահը ժիր եւ եռանդուն ապրած է, զինք շատեր կը ճանչնային, սակայն քիչեր հասկցած էին: Անոր ուշիմութիւնը մանկութեան տարիներէն ի յայտ կու գայ, հազիւ 14 տարեկան, իր ծննդավայրին մէջ հաշուագիտութեան քաջատեղեակ անձնաւորութենէ մը մասնակի դասեր առած ըլլալով տեղւոյն Ազգային վարժարանին դասատու կը նշանակուի եւ իր ուրիշ կարգ մը կարողութիւններուն շնորհիւ համբաւ կը վայելէ, եւ ամէնուն սիրելի կը դառնայ. սակայն ոմանց սրտին մէջ նախանձի որդը կը մտնէ եւ ան կ'ամբաստանուի իբր ըմբոստ, կառավարութիւնը ականջ կու տայ հակառակ կողմին անհիմն, կեղծ զրպարտութեանց. գիւղը տակն ու վրայ կ'ըլլայ, երկուքի կը բաժնուի, եւ տեղի կ'ունենան տագնապալից վիճաբանութիւններ 14 տարեկան տղու մը շուրջ... Խնդիրը ծանր հանգամանք մը ստանալով խոհեմութիւն կը սեպուի ենթական հեռացնել գիւղէն:

Ա. Յ. Զեօլէեանի առաջին գաղթավայրը կ'ըլլայ Կ. Պոլիս. հոն երկու տարիի չափ կը մնայ վաճառականի մը քով հաշուապահութիւն ընելով, բայց հետզհետէ այդ տեղի մթնոլորտն ալ հեղձուցիչ կը դառնայ, կը ճնշուի սիրտը, եւ սահմանափակ կացութեան մը մէջ ապրիլ անկարելի դառնալով իր ազատատենչ թռիչքներուն ու զարգացումին համար յարմար վայր կը նկատէ Ամերիկան: Արտաշես

Նոր աշխարհի կու գայ 1899ին, Նոր յոյսերով, ուր ո՛չ ոք պիտի նախանձեր, ոչ ոք իր ազատ զգացումներուն առջեւ թումբեր պիտի կանգնէր:

Ամերիկայի իր 25 տարիներու ընթացքին կը վայելէ յարգանք: Ան իր կեանքին նպատակ ըրած չէր աշխատիլ, շահիլ եւ հարստութիւն դիզել, ան իր բնական ուշիմութեան եւ ինքնօգնութեան ազնիւ քանքերուն շնորհիւ տեղական լեզուին կը տիրապետէ եւ կը դառնայ մշակուած ու փայլուն անհատականութիւն մը: Իր մէջ կային ուրիշ յատկութիւններ զորս կ'աշխատի մշակել, բարձր ու մաքուր միջավայրի մը մէջ նախանձելի կեանք մը ապրելով, իր ուղղամտութիւնը եւ պարզութիւնը

առաւել կը բարձրացնեն զինքը. սակայն իր հայրենասիրութիւնը օտարութեան հարստութիւնները արհամարհած ըլլալուն համար՝ մնացած է մինչեւ իր վերջին օրը օրապահիկ ճարող գործաւոր մը:

Հոկտեմբեր 25ին տեղի կ'ունենայ թաղման արարողութիւնը: Օրուան դամբանախօսը՝ ճորճ Թօփաքեան կ'ըսէր. «Ան մաքուր հայրենասէր մըն էր, կը գրէր, կը խօսէր, ժամերով կը խոկար, շատ անգամ իրիկունները կու գար իմ գրասենեակս, կ'անցնէր սեղանին առջեւ, ու մինչեւ ուշ ատեն կ'աշխատէր, իր հիւանդագին վիճակը մէկդի դրած ինչպէս ընտանեկան հոգը»:

Արտաշէս ինքնազարգացումով սորված անգլերէնով տեղական թերթերուն մէջ ժամանակ առ ժամանակ յօդուածներ կը գրէր, եւ տասնեակ մը դեռ անոնցմէ անտիպ կը մնային: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ատեն ալ ան Ամերիկայի կառավարութեան բրոքականտիստ մըն էր հայրենասիրական ժողովներու մէջ խօսելու համար, եւ այդ միջոցներուն երբեք չէ մոռցած իր ազգին դատին ի նպաստ ակնարկութիւններ ընել:

Արտաշէս փառքի եւ մրցանակի համար չէ աշխատած, սակայն իր նիւթական միջոցներն ալ այնքան ձեռնտու չեն եղած: Արտաշէս գեղեցիկին ու վսեմին սիրահար էր, եւ հիացող մը, ան կրցաւ մշակել իր մէջ գեղեցիկն ու գեղարուեստը, եւ եղաւ գնահատող մը: Անիկա միայն չճառեց, այլ գործեց, միայն չհիացաւ, այլ նաեւ արտադրեց, փարեցաւ այս ամենուն մաքուր ու անկեղծ սերով մը, իր կարողութիւնը զինքը կ'առաջնորդէր հաւատքով սրբացած: Երկար ատեն մաքուր, բարձր ներշնչումներով տոգորուն յաղթանակեց ծանր ու թանձր մթութեան մը, որ, օր ըստ օրէ, յամրաբար կը խստանար, իր կեանքին, իր յոյսերուն, իր բարկ արեւուն շուրջ:

Հաւատքը իր մէջ զօրաւոր էր, երկաթէ կամբ ունէր, ազնիւ հոգին ու բարի մտածումները զինքը միշտ բարձր պահեցին, ապրիլ կ'ուզէր, խօսիլ, բողոքել կը բաղձար անիրաւուած հայրենիքի դատին համար:

Ան ապրիլ տենչացող սիրահար մըն էր, գեղն ու բոյրը իր սիրտն ու հոգին պարուրած աստղերուն նայեցաւ, անհունութենէն հզօր կամքի տոկունութիւնը առաւ, օրինակելի բարութեամբ եւ ուղղամտութեամբ կեանքի մէջ վերելք մը ունեցաւ, բարձրին ու վսեմին ցանկալով ստրկութենէ խորշեցաւ:

Արտաշէս կը պատկանէր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ու անոր միութենէն ետք ան շարունակեց ՌԱԿի միջոցով մնալ անոր վաղեմի գործիչներէն մին:

Արտաշէս շրջագայած է գրեթէ ամբողջ Եւրոպան, եւ Ամերիկայի ընդարձակածաւալ երկրին երեք քառորդը: Եւրոպայի շրջագայութիւնը անձնագիտողութեան, անձնութեան եւ պարտակաւորութեան վառ ու հզօր գիտակցութեան ներշնչումներուն արդիւնքն է, իբր սրբազան ուխտի մը առաքեալը:

Անոր թուղթերուն դեզերուն մէջ կ'երեւին հազարաւոր նամակներու օրինակներ ու պատասխաններ, անոնք դրկուած են «մեծ մարդոց» ի շահ հայ ազգին դատին:

Կուսակցական ղեկավարի հանգամանքը պահ մը մէկդի դնելով, ինքը անձնապէս ջանացած է միշտ օգտակար բան մը ընել ազգին դատին համար, որուն լուծումին միլիոնաւոր հայեր դարերէ ի վեր անհամբեր կը սպասեն:

Իր գործունեութիւնը անադմուկ, հանդարտ եղած է, սակայն կամքի յամառ ուժգնութեամբ, յառաջ գացած է:

ՎԱՀԱՆ Մ. ՔԻՐՔԵԱՆ

Հալեպ, Նոյեմբեր 16, 1863 – Նիւ Եորք, Հոկտեմբեր 30, 1961

*Մեր մեծագոյն փառքը այն չէ, որ անկում
չունեցանք, հապա այն է որ անկումէն վերջ
վերականգնինք միշտ: Մեծութիւնը եւ զօրութիւնը
հօրենական ժառանգութիւն չեն միշտ. անոնք
յաճախ արդիւնք են իմացական եւ հոգեկան
կարողութեանց...:
Վահան Մ. Քիրքեան*

ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Ծնած է Հալեպ, 1863 Նոյեմբեր 16ին: Աւագանի անունն է Մովսէս: Տակաւին մօրը գիրկը ան ծնողքին հետ փոխադրուած է Այնթապ: Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Այնթապի Ներսէսեան եւ Գիշերօթիկ վարժարաններուն մէջ: Իսկ երկրորդական ուսման համար կը հետեւի Ամերիկեան Գոլէճ, որուն շրջանը աւարտելէ ետք կ'անցնի Կ. Պոլիս եւ Պատրիարքարանէն կը ստանայ Ուսուցչական Վկայագիր:

ՔԻՐՔԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ԿՐԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿ

1882ին Գալուստ աղա Ղազարեանի եւ գործակիցներուն հետ հիմը կը դնէր Այնթապի Վարդանեան Կրթարանին: Այնթապ վերադարձին կը ստանձնէ Վարդանեան վարժարանի տեսչութիւնը՝ 1884ին: Ուսման այս կեդրոնին առաջին հունձքը ընծայուած է ազգին: Առաջին շրջանաւարտներուն մէջ փայլած են Ա. Ն. Նազարի պէս հրապարակագիր մը, Թաթուլ Քիւփէլեանի պէս յեղափոխական մը, Հրանդ Սիւլահեանի նման հռետոր մը, ազգային գործիչ ու Սուրիական Խորհրդարանի անդամ մը եւ վերջապէս Պերճ Մոմճեանի նման ուսուցիչ մը: Այս դպրոցը ազգին տուած է Բաբգէն Կիլեսերեան Աթոռակից Կաթողիկոսը, Փառէն Եպիսկոպոս, Շահէ Արքեպիսկոպոս երբեմնի տեսուչը Անթիլիասի դպրեվանքի, ու դեռ ուրիշ ծանօթ գրողներ Փրոֆ. Գեորգ Սարաֆեան, Յարութիւն Արսլանեան, Գեորգ Պապոյեան, Յ. Յ. Սարգիսեան,

Գրիգոր Պողարեան, Վահէ Կիլեսերեան եւ ուրիշներ: Տարակոյսէ վեր է որ Քիրքեան՝ առաջին տնօրէնը, իր անձնաւորութենէն մասնիկ մը, իր տաղանդէն ճառագայթ մը, իր սրտէն ջերմութիւն մը փոխանցած է այս դպրոցին:

ՍՈՒՏԵԸ ՄԱՍՈՒԼԻ ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Քիրքեանի առաջին յօդուածը կը տեսնուի Կ. Պոլսոյ «Լրագիր» օրաթերթին մէջ, 1879ին, Նիկողոս Թիւլպէնտճեանի խմբագրութեան օրով: Խորագիրը «Առ Կիլիկեան Ընկերութիւն Մրմունջ»: Միեւնոյն տարին, 1879ին, Կ. Պոլսոյ «Փունջ» շաբաթաթերթին մէջ հրատարակուած է անստորա-

գիր իր մեկ նամակը, քննադատութիւն Յալէպի Առաջնորդ Մովսէս Ծ. Վրդ. Կեօմրիքեանի պաշտօնավարութեան: Այդ տարին ինք գրագիրն էր Առաջնորդին եւ օգնական դասատուն՝ Ազգային Վարժարանին: Բարեկամներու դրողմով գրուած այդ նամակին համար հետագային կը զոջայ դեռ, 15 տարեկան հասակին:

Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի ուսանողութեան միջոցին՝ կանոնաւոր կերպով աշխատակցութիւնը կը շարունակէ բերել «Փունջ»ին եւ ապա կը սկսի գրել Կ. Պոլսոյ «Մասիս» օրաթերթին, անստորագիր: Լրագրական թղթակցութեան պատճառով զգայնութիւններ կը ստեղծուի Կիլիկիոյ Մկրտիչ Կաթողիկոսին հետ մա՛նաւանդ Մկրտիչ Սեմերճեան կարգալոյծ եպիսկոպոսի հիմնած Անկլիքան-Հայկական եկեղեցիին պատճառով, որ այդ օրերուն արագօրէն սկսած էր աճիլ ու ծաղկիլ:

ԱՐԴԷՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Երկրորդ անգամ ըլլալով կ'ուղեւորուի դէպի Կ. Պոլիս 1886ի վերջերը, այն ծրագրով որ Այնթապի մէջ տպարան բանալու արտօնութիւն ձեռք պիտի կարենար բերել: Կրթութեան նախարարը, այնթապցի Միւնիֆ փաշա, ծանօթ որպէս յառաջդիմական մարդ, կը քաջալերէ զինք, բայց չի յաջողիր դիմադրել խափանարար ոյժերուն, իրմէ վեր ու իրմէ վար:

Յուսահատ կ'անցնի Լոնտոն անգլիական կրթական համակարգը ուսումնասիրելու նպատակով: Իրեն յանձնուած յանձնարարականներուն շնորհիւ կը ծանօթանայ ազդեցիկ շրջանակներու: Կը հետեւի վարժապետանոցի մը (Թրէյնինկ գոլէճ) դասընթացքներուն, սակայն հոս եւս բախտը չ'ունենար շարունակելու իր կրթական ծրագիրը եւ ստամոքսային խիթի մը պատճառով կը ստիպուի վերադառնալ Կ. Պոլիս եւ անկէ Այնթապ:

Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութիւնը զինք կը նշանակէ Կիլիկիոյ Վարժարանաց Այցելու Քննիչ, որով դարձեալ կը խրախուսուի շարունակելու իր ծառայութիւնը բերել կրթական ասպարեզին եւ այսպիսով կը վերստանան տեսչական պատասխա-

Համայնապատկեր Յալէպի

նատուութիւնը: Նոյն միջոցին, 1888ի վերջերը, կ'ամուսնանայ Օր. Չմրուխտ Նազարեթեանի հետ:

Այդ ժամանակաշրջանին, Այնթապ կը նկատուէր Կիլիկիոյ մտաւորականութեան կեդրոնը, ամբողջ այնթապցի սերունդ մը Վահան Զիւրքճեանի նկատմամբ երախտապարտ կը զգար՝ անկէ իւրացնելով տոհմային դաստիարակութիւնն ու մայրենի լեզուն:

Դժբախտաբար հնարաւոր չ'ըլլար վարժարանի պիւտճէին հաւասարակշռումը հաստատ պահել: Այդ իրողութիւնը, առաւել կառավարական խստութեանց աճումը պատճառ կ'ըլլան որ ուսուցչական ասպարեզէն հեռանալով մեկնի Կ. Պոլիս, իբրեւ ներկայացուցիչը կրտսեր եղբօր, որ հոն ունէր առեւտրական կապեր: Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքը կը հրապուրէր զինք: Շրջան մը հոն մնալէ ետք՝ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Այնթապ, Կ. Պոլիս հրաւիրելու կինը եւ նորածին աղջիկը՝ Արշալոյսը: Սակայն տուն հասնելէ առաջ՝ 1892ին վերջերը կը կատարէ ուխտագնացութիւն մը դէպի Երուսաղէմ, ուր կը գտնուէր Խրիմեան Հայրիկ, որուն հաւանութեան կ'արժանանայ Զիւրքճեանի մեկ ծրագիրը, Կիպրոսի Ս. Մակար վանքին կապակցութեամբ:

Այնթապ ժամանումէն քիչ ետք կը խուզարկուի Վահանի բնակարանը եւ իր մօտէն կը գտնուին Հայրիկի նամակները: Հրաշքով մը այդ նամակները կը փրկուին, բարեբախտաբար: Այս դէպքը կը յեղաշրջէ երիտասարդ կրթական մշակին ներաշ-

խարհն ու ապագայի իր ծրագիրները: Ան կը զգայ ազատ հողի կարօտը: Նոյն տարուան Մայիսին (1893) Իսթենտերունի նաւահանգիստէն կը մեկնի Ադէքսանդրիա: Փոխանակ ճամբան շարունակելու մինչեւ Կ. Պոլիս:

ԿԱՐՑ ԺԱՄԱՆԱԿՈՎ ԿԸ ՆԵՏՈՒԻ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

Թղթակցութեամբ եղբորը հետ կը համաձայնի անցնիլ Լոնտոն: Հոն ինքզինք կը ներկայացնէ առեւտրական խոր ընկերութեան մը: Տարին հազիւ բոլորուած՝ Կ. Պոլսոյ ընկերը անկարող կ'ըլլայ վճարելու կարեւոր մուրհակ մը, իսկ ինք եղբոր հեռագրին վրայ կը փութայ վերադառնալ Կ. Պոլիս: Տեղի կ'ունենայ մեծ երկրաշարժը, 1894 Յուլիս 15ի: Շէնքերու փլուզումին կը յաջորդէ մի քանի առեւտրական հայ տուներու խախտումը, որոնց կարգին Զիւրթեաններու գրասենեակը: Պոլսոյ ընկերը, վանեցի հայ մը, տնտեսապէս քայքայուած էր: Վահան Զիւրթեանին կը մնար վերադառնալ Լոնտոն: Բայց իմանալով որ անցագիրը քննութեան տակ է՝ փախուստ կու տայ, Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեանի հնարքով, մինչ անդին, ոտքը հազիւ ֆրանսական շոգենաւի վրայ կը դնէր՝ ոստիկաններ արդէն այնթապցի վաճառականի մը սենեակին մէջ փնտռած են զինք հեւ ի հեւ:

ԼՈՆՏՈՆԻ ՄԵՋ ԱՊԱ ԿԻՊՐՈՍ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՌԱՐԱՆ ՄԸ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ԾՐԱԳԻՐ

Այդ օրերէն սկսեալ՝ հայագիտական ուսումնասիրութեանց կը հետեւի Լոնտոնի Պրիթիշ Միւզիքմի Մատենադարանին մէջ: Միեւնոյն ատեն թրքերէն կ'ուսուցանէ մի քանի անգլիացի պաշտօնակալներու: Շուտով կը հասնի ժամանակը՝ վաղնջական երագի մը իրագործման փորձ մը կատարելու: Կիպրոսի մէջ հայկական մշակութային վառարան մը հիմնելու առաջադրութեամբ կը կազմուի եռանդամ յանձնախումբ մը՝ Մինաս Զերագէ, Կ. Գ. Կիւլպենկեանէ եւ իրմէ բաղկացեալ:

Նախապատրաստական միջոցները գործադրելու պաշտօնով ճամբայ կ'ելլէ, Իզմիրլեան Պատրիարքէն յանձնարարական մը ձեռնին: Համակիր-

ներ կը գտնէ Փարիզ, Մարսէյ, Ադէքսանդրիա եւ Գահիրէ: Նիկոսիա (Կիպրոս) կը հասնի 1897 Փետրուար 1ին: Ս. Մակար վանքին հասոյթները յատկացուած էին Նիկոսիայի վարժարանին, ուստի անկէ Նիւթական ապահովելու յոյսը կը կորսնցնէ: Կը կազմէ հոգաբարձութիւն մը, ատենապետութեամբ Ա. Թիւթինճեանի (կառավարական աւագ թարգման):

Թուրքիոյ 1895ի եւ 1896ի ջարդերէն որբացած մանչեր կը բերուին, կ'ընդունուին թոշակաւոր ուսանողներ, ընդհանուր ուսանողութեան թիւը հասնելով 40ի, ու այսպիսով կը հիմնուի Կրթարան-Որբանոցը: Լոնտոնի յանձնախումբին կը յաջորդէ Մանչեսթըրի խնամակալութիւնը, որ օժանդակ մասնաճիւղերու գործակցութեամբ եօթ տարի կը պահէ Հաստատութիւնը: Հոն կը հաստատէ Նաեւ աղբատիկ տպարան մը, ուր լոյս ելած է համեստ

մամուլ մը, ուրկէ Բակուրան ծածկանուկով լոյս տեսած են շահեկան ու կուռ ուսումնասիրութիւններ, ինքզինք ապացուցելով այնքան քաջակորով գրագետ՝ որքան բանիմաց դաստիարակ:

Կարճ ժամանակ ետք, Կրթարան-Որբանոցը կը փակուի, որովհետեւ թուրք ոստիկաններ կը սկսին արգիլել հայ տղոց Կիպրոս մուտքն ու ելքը, թէեւ անգլիական հիւպատոսը Լոնտոնի հրահանգով կը պաշտպանէր զանոնք: (Տարիներ ետք՝ Յ.Բ.Ը. Միութեան յանձնուեցաւ Կրթարան-Որբանոցին պահեստի գումարը, 5300 տուլար, տոկոսներով միասին):

ԻՐ ԱՉԳԱՅԻՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԵՋ ԵՒ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԵՆ
ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Կիպրոսէն կը փոխադրուի Գահիրէ: Բարեկամներու աջակցութեամբ 1904 Դեկտեմբեր 1ին կը սկսի հրատարակել «Լուսաբեր» երկօրեայ թերթը, Կիպրոսի փոքրիկ տպարանէն որ խնամակալութեան հրահանգով փոխադրուած էր Գահիրէ: Թերթը կը ջատագովէր երկու հիմնական խորհուրդ. ա. դադրեցնել քաղաքական ցոյցերը եւ ահաբեկչական արարքները, որոնք կը գործադրուէին Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան կողմէ եւ բ. հիմնել Հայկական Միութիւն մը: Այս վերջինին առնչութեամբ առնուեցաւ քայլ մը 1905 Հոկտեմբեր 26ին, տասնչորս հոգինոց ժողովի կողմէ: Երկրորդ ժողովի մը պէտք չմնաց սակայն. Պօղոս փաշա Նուպար որ «Լուսաբեր»ը կը քաջալերէր ամսական 10 ոսկի յատկացումով, հաւանած էր զլուի կանգնելու Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, որ պաշտօնապէս հռչակուեցաւ 1906 Ապրիլ 15ին: Վահան Զիւրթեան՝ իբրեւ հրապարակագիր՝ կարելորդեր մը ունեցաւ ՀԲԸՄի ծնունդին ու գոյառումին մէջ: «Լուսաբեր»ը՝ կարելի է ըսել՝ առաջին օրկանը եղած է Բարեգործականին:

Գահիրէի ազգային Գալուստեան վարժարանին տնօրէն կը նշանակուի 1905ին:

«Լուսաբեր»ի խմբագրութեան գործը կը յանձնուի Արփիար Արփիարեանին, որ այդ նպատակով

կը հրաւիրուի Վենետիկէն: Վարժարանի հոգաբարձութեան ատենապետն էր՝ Առաքել պէյ (ապա փաշա) Նուպար: Հրաժարեալ երկու անդամներուն տեղ կ'ընտրուին Աղաթօն պէյ եւ Տոթթ. Նազարէթ Տաղաւարեան, որով վարժարանը կ'անցնէր Վերակազմեալ Հնչակեաններու տիրապետութեան տակ: Հրաժարեալները, որոնց դէմ Զիւրթեան դատ կը բանայ զրպարտական գրութեանց համար լոյս տեսած «Ազատ Բեմ»ին մէջ, չէին հանդուրժէր որ դպրոցի տնօրէնը արտայայտուի կուսակցական ոճրագործութեան դէմ, որուն վերջին զոհերն էին Պոլիսէն Ունճեանը եւ Նիւ Եորթէն Թաւշանճեանը, երկուքն ալ վերակազմեալ հնչակեաններ:

1898ի Վերակազմեալ Հնչակեաններու պահպանողական թելին՝ ռամկավարներու կուսակցական աշխատանքներուն բերած է կարելորդ ներդրում եգիպտոս կեդրոնացած միւս վերակազմեալ հնչակեաններուն հետ:

Երկու տարի իբրեւ տնօրէն պաշտօնավարելէ ետք կը ներկայացնէ իր հրաժարականը, Ամերիկա փոխադրուելու համար: Դաշնակցականներ եւ հնչակեաններ կը ծրագրէին *տեռորի* ենթարկել Զիւրթեանը: Յաջորդ նշանակետը Արփիարեանէն ետք ինք պիտի ըլլար: Որքան ալ զգուշաւոր էր եւ ընկերներ զինք շրջապատած, սակայն, ան կը մնար տակաւին հաւանական զոհը դառնալ եղբայրասպան գնդակին: Կինը կ'աճապարէր, լսած ըլլալով որ ամուսնոյն կեանքը վտանգի տակ է: Իրաւ է որ սպառնական անստորագիր նամակ ալ ան ընդունած էր: Ուստի՝ ընկերներու խորհուրդով դատը եգիպտական ատենանէն ետ կ'առնէ եւ կը յանձնէ Պատուոյ Ատենան մը որ զրպարտիչները կը դատապարտէ 20 ոսկի տուգանքի: «Ազատ Բեմ» չվճարելով այդ գումարը, ոչ ալ կը հրատարակէ Պատուոյ Ատենանին վճռագիրը:

Զիւրթեան, այնուհետեւ, զանց կ'ընէ արձանագրումը յարակից դէպքերու, որոնք կը բովանդակէին գաղտնիքներ ալ: Իր Պոստոն ժամանումէն տասնմէկ շաբաթ ետք, 1908 Փետրուար 12, Ա. Արփիարեան սպաննուեցաւ Գահիրէ...: Զիւրթեան կը գրէ. « Կան բաներ որոնք կրնան ըսուիլ, բայց չգրուիլ: Կան բաներ ալ, որ թէեւ ճշմարիտ, ո'չ

կրնան ըսուիլ եւ ոչ ալ կրնան գրուիլ: Այս կարգի երկու բաներ կան, որոնց վրայէն անցայ լռութեամբ: Ատոնցմէ մին կը վերաբերի Ամերիկայէն եգիպտոս դրկուած ահաբեկիչներուն որոնց դրամաշորթական փորձը ծախողեցաւ: Երկրորդը կը վերաբերի հանգուցեալ եղբօր Յովհաննէսի առետրական գործի խանգարումին, ոչ երբեք դատարանի ներկայացուած: Հոս տեղն էր հանրային կարծիքի դատարանին առջեւ բերել այն անձերը որ իմ անունս փսփսկեով խառնեցին եղբօր վաղանցուկ դժբախտութեան հետ»:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ ԵՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿ ԿԵԱՆՔ ՍԸ ԿԸ ՆՈՒՐԱԲԵՐԷ Հ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱԼ

Զիւրքեանները Ամերիկա կը հասնին 1907 Նոյեմբեր 22ին: Պոստոնի եւ Ուստըրի իրենց ազգականները, աշակերտները, բարեկամներն ու գաղափարի ընկերները սիրալիւր կ'ընդունին զիրենք: Զենեկային՝ Ալետիս Սելեանի օժանդակութեամբ յիսունի սեմին հասնող ուսանողը՝ Զիւրքեան կը հետեւի Հարթֆըրտի Համալսարանի օրէնսգիտական դասընթացքին եւ իբրեւ փաստաբան անկախ դիրք մը ստեղծելով ինքզինքին Պոստոնի նման յառաջադէմ կեդրոնի մը մէջ կ'ապրի: Հետեւեալ տարին, երբ Գաբրիէլ Նորատունկեան էֆենտի Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց նախարարն էր՝ Պոստոնի Օսմանեան հիւպատոսարանին թարգման կը նշանակէ Զիւրքեանը: Աւելի առաջ՝ Պոստոնի գիշերային դպրոցին մէջ ան հայ ուսանողներուն անգլերէն լեզուի դասախօս կարգուած էր:

Յիշեալ զբաղումներուն զուգընթաց կը կատարէր Բարեգործականի բրոքականտը: Ատլանտեան ովկիանոսին վրայ նաւարկելէ առաջ՝ հանդիպած էր Փարիզ, հրաժեշտի ողջոյնը մատուցելու Պօղոս փաշա Նուպարին: Երբ Զիւրքեան իրեն կը ներկայանայ՝ ան չի ծածկեր իր տիաճութիւնը Գահիրէն մեկնումին համար, բայց զինք լսելէ ետք թոյլատու կը գտնուի, միայն թէ իբրեւ «յանցանքին քաւութիւն» իր վրայ պարտք կը դնէ Նոր Աշխարհին մէջ ալ շարունակել ծառայութիւնը «իւնիոն»ին, այսինքն Բարեգործական Միութեան: Ամերիկայի

մէջ Վահանէն առաջ Միութեան ծնունդը ողջունած էին տեղական ծանօթ ազգայիններ, ինչպէս՝ Տոքթ. Գաբրիէլեան եւ Ալետիս Սելեան: Սակայն, Զիւրքեանով սկսաւ ՀԲԸՄի կազմակերպումը Ամերիկայի տարածքին ամերիկահայ տարագրութեան խրամատուած շարքերուն մէջ: Իսկապէս քաջութիւն պէտք էր այդ առաքելութիւնը ստանձնելու համար ա'յնպիսի ատեն մը երբ ամերիկահայ երիտասարդութիւնը գրեթէ բոլորովին տարուած էր յեղափոխական հուժկու բրոքականտի մը անտեղիտալի շունչէն:

Այդ քաջութիւնը չպակսեցաւ Զիւրքեանին, որ եթէ Ամերիկայի մէջ հրաշքներ չի կրցաւ գործադրել մինչեւ օսմանեան Նոր ռեժիմին հռչակումը, գրեթէ միևնաձէ մաքառեցաւ Բարեգործականի աղերսը լսելի ընելու համար ամերիկահայ հասարակական կեանքի ընդհանուր դաժան ժխորին մէջէն, եւ ճամբայ հարթեց իրմէ վերջ հասնելիք ուրիշ հմայքոտ ու պերճախօս ծայներու, ինչպէս՝ Մուշեղ Արք. Սերոբեան:

Միացեալ Նահանգներու անդրանիկ մասնաճիւղը կը հիմնուի Պոստոն, 1909ին, ուր կը հրատարակուի «Հայ» ամսագիր մը մէկ տարի կեանքով, որ զգալապէս կը նպաստէ Միութեան ծաւալումին, եւ մասնաւոր Կիլիկիոյ կոտորածէն վերապրող աղիտեալներուն օգնելու գործին: Յետոյ Պոստոնի մէջ կը գումարուի Ամերիկայի անդրանիկ համագումարը 1912ին, երբ մասնաճիւղերուն թիւը հասած էր 60ի: Այդ համաժողովն էր որ ընտրեց Ամերիկայի Շրջանակային առաջին Յանձնաժողովը:

Հետագային, Զիւրքեան երեք անգամ իբրեւ պատգամաւոր կը մասնակցի Միութեան Ընդհանուր Ժողովներուն Գահիրէ, Լոզան եւ Փարիզ: Առաջին Պատգամաւորական Ժողովին կողմէ, 1921ին, պատուիրակի պաշտօնով կ'այցելէ Կիլիկիա, երբ ֆրանսական զրաւումին ներքեւ էր, չէթէներու պատուհասին ենթակայ: Յետոյ կ'անցնի ծննդավայրը՝ Հալէպ, ուր կ'ապաստանէին հայ գաղթականները, հոգեպէս եւ մարմնապէս չարատանջ: Անոնցմէ շատեր կ'օրհնէին Բարեգործականը իր արագահաս նպաստներուն համար, եւ կը

սրտապնդուեին իրենց մեջ տեսնելով Ամերիկայի հայ եղբայրներուն եւ քոյրերուն մէկ ներկայացուցիչը: Հալէպէն կ'անցնի Երուսաղէմ, Պաքուպա, Պաղտատէն սպասուած 800 որբերուն տեղաւորման նախապատրաստութեանց համար: Փարիզ վերադարձին՝ փաշային հրահանգով կ'այցելէ Լոնտոնի եւ Մանչեսթըրի մասնաճիւղերը:

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆԻ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՄԱՍՆԱԳԻՒԴԵՆ ՆԵՐՍ

Նիւ Եորքի մասնաճիւղը կը հիմնուի 1910ին: Միհրան Գարակէօզեան այն ատեն ջերմապէս շահագրգռուած էր Գաղթային Ընկերութեան, Կրթական Հիմնարկին եւ շաբաթաթերթ «Կոչնակ»ի գործերով: Իր ժողովակիցներն էին Վեր. Պեննէեան, Կ. Թ. Փուշման: Երբ իրեն կը ներկայանայ փաշային յանձնարարականով՝ ան անմիջապէս կ'անդամագրուի Բարեգործականի եւ առատօրէն կը վճարէ մուտքի գումարը: Աւելի ետք իրմէ կը խնդրուի որ մասնաճիւղի գանձապահի պաշտօնն ալ ընդունի. կը հաւանի, այն պայմանով որ Զիւրքճեան ստանձնէ ատենադպրութեան պատասխանատուութիւնը: Կ'անդամակցի վարչութեան իբրեւ օգնական ատենադպիրին՝ Տոքթ. Մ. Ս. Գաբրիէլեանին: Կը խնդրուի իրմէ բերել աշխատակցութիւնը «Կոչնակ»ին: Այդ թուականին Յ.Բ.Ը. Միութեան Ամերիկայի Շրջանակին կեդրոնը Պոստոնէն փոխադրուած էր Նիւ Եորք: Նոյն տարին, Միութեան երկրորդ Համաժողովին մէջ Կեդրոնական Յանձնաժողովի գանձապահ կ'ընտրուի Միհրան Գարակէօզեան: Բարեկամներու խորհուրդով՝ Զիւրքճեանն ալ իր բնակութիւնը կը հաստատէ Նիւ Եորք 1914ի Հոկտեմբերին: Արդէն ազգային կեանքի ամենէն հրատապ շրջաններէն մին էր որ կ'անցընէր հայութիւնը ընդհանրապէս:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԾԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Առաջին Մեծ Պատերազմը կը մղուէր: Իթթի-հատական Թուրքիան Գերմանիոյ կողմը կը հակեր: Դաշնակիցները կը յաղթեն վերջապէս, բայց Թուրքիոյ հայ տարրը բնաջնջուած էր: Ամերիկայի հայ

համայնքէն կը սպասուէր շատ բան կատարել, Բարեգործականի նախաձեռնած հանգանակութենէն բացի: Կը հիմնուի Հայկական Միութիւնը (կուսակցութիւններու, եկեղեցիներու եւ Բարեգործականի ներկայացուցիչներէն բաղկացած), յետոյ Ազգային Շահերու Պաշտպանութեան Միութիւնը, Հայկական Խժդժութեանց Ամերիկեան Յանձնախումբը որ դարձաւ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց: Միհրան Գարակէօզեանի նախաձեռնութեամբ կը ծնի Ամերիկեան-Հայկական Նպաստամատոյցը որ կը հրատարակէ տետր մը The Cry of Armenia (Հայաստանի ճիչը) եւ որ կը լուծուի վերինին մէջ: Յետոյ՝ Արմենիա-Ամերիկա Ընկերութիւնը, որուն տնօրէն՝ Տոքթ. Մոնթկոմըրի, 1922ին կը դրկուի նախ՝ Երեւան եւ Մոսկուա, ապա Ժընեւ, Հայկական Դատի բարեկամներուն օգնելու եւ նախագահ Վուորո Ուիլսոնի ձեռքով 1920ին գծուած բարտեսին որդեգրումը ջատագովելու:

Հ.Բ.Ը. Միութեան Ընդհանուր Զարտուղարի կամ Վարիչ-Տնօրէնի հանգամանքով վերոյիշեալ մարմիններու մէջ Զիւրքճեանի ծառայութեան բաժինը կ'ըլլայ մեծ: Բարեգործականի այդ պաշտօնէն կը հրաժարի 1939ին, յառաջացած տարիքին պատճառով: Ամերիկայի նոյն տարուան Համաժողովը զինք կը վարձատրէ Կեդրոնական Յանձնաժողովի «Ցմահ Անդամ»ի տիտղոսով: Իսկ Կեդրոնական Վարչութիւնը, այն ատեն Փարիզ, Ամերիկայի Յանձնաժողովին բաղձանքը իւրացնելով՝ իրեն յատկացուց թոշակ մը: Կեդրոնին Նիւ Եորք փոխադրումէն ետք ալ իրեն ընծայուեցաւ «Պատուակալ Խորհրդական»ի իրաւունք մասնակցելու ժողովի նիստերուն: Միութիւնը զինք շքեղ հանդիսութեամբ մը կը պատուէ:

ԹԵՐԹԵՐՈՒ ԱԾԽԱՏԱԿԻՑՆ ՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳԻՐՋԵՐԸ

Յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ ու աշխատասիրութիւններ ունի բազմաթիւ թերթերու մէջ. «Արեւելք», «Արեւելեան Մամուլ», «Երկրագունդ», «Բանասէր» (Փարիզ), «Մշակ» (Թիֆլիս), «Մանգումե» (թուրքերէն), «Արմենիա (Մարսէյ)», «Արաքս» վեցամսեայ (Սան Փեթերբուրկ), «Թա-

րիք» (օսմաներեն), «Գոնկրեկեշնեյիս» (Պոստոն), «Պայթար», «Նիւ Եորթ Թայմզ», «Նիւ Եորթ Սըն», «Պոստոն Յերոլտ», «Ուլլոլտ» (Նիւ Եորթ): «Կոչնակ»ի աշխատակցութիւնը իբրեւ յօդուածագիր կամ խմբագիր սկսաւ 1910ին եւ դադրեցաւ 1945ին, ԶԲԸՄի «Յուշարար»ին խմբագրութիւնը՝ 1912-1916, 1923-1939:

Քիւրքճեանի գործերէն նշենք. *Մենտոր* կիսամեայ, հայերէն եւ թրքերէն, Կ. Պոլիս 1886, *Պատմութիւն Արեւելեան Հին Ազգաց* դասագիրք, Կ. Պոլիս, 1892, *Կիլիկիա* Փորձ Աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, Սան Փեթերզպուրկ, 1894, *Լուսաբեր, Գրական Հաւաքածոյ* Ս. Էջմիածնի 1600ամեակին առթիւ, Նիկոսիա, 1903, *Կիպրոս Կղզի* Նիկոսիա, 1903, *Մի Տեսութիւն Հայկական Կիլիկիոյ իշխանութեան վրայ* Նիկոսիա 1904, *Վահան Մամիկոնեան* Նիւ Եորթ, 1917, *Հայկական Կիլիկիա* Նիւ Եորթ, 1919, *Ասպետ Լիպարիտ* պատմական վեպ, Նիւ Եորթ, 1924, *Ազատ Դիտարան* Նիւ Եորթ, 1925:

Իսկ անգլերէն լեզուով ունի. Armenian Kingdom of Cilicia, Boston, 1919, Sahak and Mesrop, "The Illuminators of the Armenian Mind, New York, 1934, The Epic of St. Vartan, New York, 1951

ՄԱՅՐԸ

ՌԱԿԻ եւ ԶԲԸՄի բազմավաստակ մշակին՝ Վահան Քիւրքճեանի մահը պատահեցաւ Հոկտեմբեր 30, 1961ին, իր բնակարանին մէջ, Նիւ Եորթ: Յուշարկաւորութիւնը կը կատարուի, Ուրբաթ, Նոյեմբեր 3, 1961ին Նիւ Եորթի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ: Կը թաղուի Սիտըր Կրով գերեզմանատան մէջ:

Կարգ մը վկայութիւններ Քիւրքճեանի մասին.

Վահան Մալեգեան. «Մտաւորական իր տաղանդին՝ Քիւրքճեան միացուց կամքի անսովոր ուժ մը, որուն մէկէ աւելի տիրական ապացոյցները տուած եղաւ կրթական-հասարակական եւ կուսակցական գործիչի իր երկար ու բեղմնաւոր ասպարեզին մէջ»:

Բենիամին Նուրիկեան. «Վահան Քիւրքճեանի մահով՝ ամերիկահայ մշակութային կեանքին ամենէն արժեքաւոր եւ սակաւաթիւ դեմքերէն մէկն

եր որ անցաւ այս արեւոտ աշխարհէն, իր տեղը պարապ ձգելով: Պարապութիւն մը՝ որ երբեք պիտի չլքուի, մանաւանդ մեր գաղութին ազգային Հոգիին այս վերջալուսային օրերուն:

Նշան Պ. Սաաթճեան. «Ան շատ կանուխէն միացած էր Հնչակեան ուղեգիծին եւ ապա՝ Վերակազմեալ Հնչակեաններու եւ Սահմ. Ռամկավարներուն միջոցով եղած էր հաւատարիմ շարքային մը Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: Անոր իմաստուն դատումներն ու շինիչ խորհուրդները միշտ լսելի դարձած են իր ընկերներուն կողմէ»:

Գերսամ Ահարոնեան. «Արշակ Զօպանեանի, Միքայել Նաթանեանի նման, Վահան Քիւրքճեան եւս իր կեանքին ու գործունեութեան զսպանակը դարձուցած է ազգին սերը. անիկա իր բոլոր գործերուն մէջ միշտ առաջնորդուած է ազգին սիրովը, միշտ խուսափելով փառքէ ու պատիւէ»:

Փրոֆ. Գեորգ Ա. Սարաֆեան. «Հայ Ազգի
իմացական պանթեոնին մեջ, Քիւրքճեան շահած է
իր պատուոյ աթոռը, որպէս ներշնչող դաստիա-

րակ, շնորհալի եւ բանիմաց գրագետ, ու որպէս
բազմալաստակ ազգային գործիչ: Անիկա արժանի
է երախտագիտական ամեն ցոյցի»:

ՅԱԿՈԲ ՕՒՆԵՆԸ

Կեսարիա - Պաղտատ

Կեսարացի Յարութիւն աղա Օհանեանին երեց որդին՝ Յակոբ, ծնած է Կեսարիա եւ փոքր տարիքին եկած՝ Ատանա, ուր ստացած է իր նախնական կրթութիւնը: Խումբ մը ատանացի ուսանողներու հետ անցած է Կ. Պոլիս՝ Պերպերեան վարժարան, ուր մնացած է գիշերօթիկ: Վարժարանի շրջանը փայլուն կերպով ավարտած է:

Կանուխէն մտած է Յնչակեան Կուսակցութեան մէջ: Երբ Սուլթան Զամիտ Բ. կը սկսի հետապնդել *գոմիթաճիները*, կառավարութեան հետապնդումէն ազատուելու համար, Մերսինէն ալքոլի տակառի մը մէջ մտնելով կ'անցնի Կիպրոս ու անկէ Եգիպտոս, ուր Մելգոնեան ծխախոտի գործարանին իբր տնօրէն կը պաշտօնավարէ: Այնուհետեւ իր պաշտօնը Տիգրան Զաճընլեանին փոխանցելով, կ'անցնի ազատ ասպարեզի: Այդ միջոցին՝ 1908 թուականի Օսմանեան կեղծ Սահմանադրութիւնը կը հռչակուէր: Այս բացառիկ առիթէն օգտուելով, իր ծնողքին տեսութեան համար Ատանա կու գայ եւ մեծ ցոյցերով կը դիմաւորուի ատանացիներէն եւ իր գաղափարակից ընկերներուն կողմէ: Կարճ բնակութենէ ետք, կրկին Գահիրէ կը վերադառնայ գործերը կարգի դնելու եւ վերջնականապէս իր սիրած ու պաշտած Կիլիկիա հաստատուելու մտադրութեամբ:

Օհանեան հայերէն լեզուէն բացի տիրապետած էր ֆրանսերէն, անգլերէն, արաբերէն, թուրքերէն լեզուներուն եւ կը խօսէր իտալերէն եւ յունարէն: Ան բաւական բարձր աստիճանի ազատ որմնադիր (free mason) էր: ԶԲԸՄի եւ մանաւանդ Զայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան կազմութեան մէջ մեծ դեր ունեցած է եւ Պօղոս Նուպար փաշայի բարձր գնահատանքին արժանացած:

Երբ Ատանա կու գայ վերջնականապէս հաստատուելու, կարճ ժամանակ ետք կը սկսի Առաջին Զամաշխարհային Պատերազմը: Աքսորի ժամա-

նակ, օրուան կուսակալն էր Զագը Պէյը եւ ոստիկանապետը չէրքէզ Ճեմալ պէյը, այս երկուքին ազատ որմնադիր ըլլալէն օգտուելով, ժողովուրդին տեղահանութեան կ'օգնէ դիւրացնելով անոր այլապէս դժուարին աքսորը:

Ապա Յակոբ Օհանեան Զալէպի կուսակալին ուղղեալ մասնաւոր յանձնարարականով կը մեկնի Զալէպ, ուր ժամանակ մը մնալէն յետոյ, Նորեկ կուսակալը զինք եւ ատանացի Զաքարիա Պզտիկեանը Գոնիա կը դրկէ: Գոնիայի հայութիւնը փոքրաթիւ ըլլալուն եւ աքսորի հրամանը հոն չհասնելուն, ժամանակաւորապէս եւ համեմատաբար հանգիստ կեանք մը կ'ունենայ: Դժբախտաբար այդ

հանգիստ կեանքը երկար չի տևել: Գոնիայի հայատեաց կուսակալը՝ Մուամեր պեյը, Գոնիա պաշտօնի կու գալ քննելու հայ ազգայինները: Առաջին առթիւ կը հրահանգէ Օհանեանը եւ Պզտիկեանը դրկել Մուսուլ, ճամբան Չօհրապի եւ Վարդգէսի նման մաքրել տալու համար: Երբ Ատանա կը հասնին, երկու կալանաւորները, իրենց ընկերացող ոստիկանները կաշառելով, քանի մը օր խեղճ մօրը հիւրը կ'ըլլան: Ապա Յալէպէն կ'անցնին Մուսուլ, որ շուտով անգլիական բանակին կողմէ կը գրաւուի:

Շնորհիւ իր զարգացումին եւ ձեռնհասութեան, իրեն համար նոր ասպարէզ մը կը բացուի, անգլիական բանակին հայթայթելով զանազան անհրաժեշտ ապրանքներ: Իր այս զբաղուած վիճակին մէջ, որբահաւաքութեան գործին մղում կու տայ եւ հարիւրաւոր որբերուն ծախսերը ինք կը հոգայ:

ՀԲԸՄԻ հիմնադրութեան մէջ իր ունեցած

դերին եւ որբահաւաքումի գործին բարոյապէս եւ նիւթապէս օգնած ըլլալուն համար, Միութիւնը զինք բարերար անդամ կ'արձանագրէ:

Շատ կը սիրէր Կիլիկիան եւ հայ կամաւորներով Կիլիկիոյ գրաւումը ապագայի մասին իր մէջ մեծ յոյս արթնցուցած էր: Ստածած էր Ատանայի մէջ ՀԲԸՄԻ հովանաւորութեան տակ աղջկանց բարձրագոյն վարժարան մը հիմնել: Բոլոր յոյսերն ու ծրագիրները օդը ցնդեցան Ֆրանսայի նենգ քաղաքականութեան պատճառով:

Մուսուլէն Պաղտատ կը վերադառնայ եւ Ս. Յակոբի անուանակոչութեան տօնին առթիւ մեծ ընդունելութիւն մը կը սարքէ, օտար եւ հայ բարեկամներուն: Այս միջոցին, աներձագին հետ նարտ խաղացած ժամանակ, կը կքի աթոռին վրայ, սրտի կաթուած մը վերջ կու տայ այս տիպար հայուն եւ կուսակցականին հոգիին:

ԵՐՈՒՆԻ ՕՏԵՄ

Կ. Պոլիս, Սեպտեմբեր 19, 1869 – ԳաՀիրէ, Հոկտեմբեր 3, 1926

*«Սիրելի Երուանդ, հանգչէ, մոռցիր մեզ, մենք
միևնեւ մեր վերջին օրը եւ մենէ վերջը ապագան՝
պիտի յիշենք ու պիտի սիրենք քեզ»*
Վահան Թեքեան

Ծնած է Կ. Պոլիս, Սեպտեմբեր 19, 1869ին։ Երուանդ Օտեան ծանօթ ընտանիքի մը յարկին տակ ապրած ու դաստիարակուած է, ինչպէս՝ Գրիգոր Էֆենտի Օտեան, որ ընտրուած էր Ազգային ընդհանուր ժողովին ատենապետը, Կ. Պոլսոյ մէջ։ Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է հօրաքրոջ՝ Եւփիմէ Օտեանի մօտ։ Ան ստացած է խնամեալ կրթութիւն մը՝ մեծ մասամբ մասնաւոր ուսուցիչներու եւ դաստիարակներու հսկողութեան տակ։ Միայն տարի մը՝ 1832ին ան յաճախած է Պերպերեան վարժարանը, ուր հանդիսացած է դպրոցին առաջնակարգ աշակերտներէն մէկը։ Բայց հիւանդութեան պատճառով դպրոցէն դուրս կը մնայ ու կը շարունակէ իր ուսումը մասնաւոր ուսուցիչներով։ Կը տիրապետէ տոմարակալութեան, ֆրանսերէն եւ այլ լեզուներու։ Ան իր այլազան հետաքրքրութիւնները ձեռք կը ձգէ կեանքի դպրոցէն ներս, այսինքն՝ ինքնաշխատութեամբ։ Մտաւոր զարգացումը հետաքրքրած է զինք։ Վերջապէս գրական ասպարէզ կը մտնէ որպէս գիտնական-բանասէր ու գրական քննադատ։

1892ին Արփիարեանի «Հայրենիք»ին մէջ լոյս կը տեսնէ Օտեանի նորավեպը՝ «Սիրոյ նահատակ» ու այդ կ'ըլլայ սկիզբը հրապարակ գալու որպէս գեղարուեստական ստեղծագործութիւն։ Զաջալերանքովը Արփիարեանի, այնուհետեւ, կը դառնայ թերթին գլխաւոր աշխատակիցներէն մէկը, իսկ 1895ին կը դառնայ թերթին խմբագիրը եւ իր երգիծական գործերը կը գրաւեն ուշադրութիւնը թերթին ընթերցողներուն ու պոլսահայութեան լայն զանգուածներուն, եւ ան արդէն որպէս Յակոբ Պարոնեանի յաջորդը մեծ հետաքրքրութիւն կը

ստեղծէ երգիծանքի ճանապարհով ըսելու իր տեսակետները։

Համիտեան ծանր տարիներուն երբ ջարդի ուրուականը ամէն տեղ վախի ու սարսափի մթնոլորտ մը ստեղծած էր, Արփիարեանի «Հայրենիք»ը կը մնար միակ թերթը, որ պոլսահայ մամուլին մէջ որոշ կենդանութիւն ու թարմութիւն կը մտցնէր եւ անոր շուրջը կը համախմբուէր նոր, կենսունակ ուժեր, որոնք պիտի դառնային իրապաշտ գրական շարժումին հիմնադիրները։

1896 թուականին Համիտ արդէն սկսաւ գործադրել իր ոճրային հալածանքները։ Եւրոպական դիւանագիտութեան կողմէ քաջալերուած Սուլթանը ամէն պատրուակ կը փնտռէր նոր ջարդի մը

սկսելու համար: Այդ պատմության մեջ յայտնի է Պանք Օթոմանի յայտնի դեպքը, որուն յաջորդեցին զարհուրելի կոտորածները: Օտեան մազապուրծ կ'ազատի ոստիկանական հետապնդումներէն եւ ֆրանսական Նաւ մը նետուելով, կը փախի արտասահման: Այդ թուականէն կը սկսի իր կեանքի տարագրութեան շրջանը, որ կը տեւէ 12 տարի: «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս» յուշագրական էջերը կը պատմեն անոր կեանքի այդ շրջանը:

Արտասահմանի մէջ կարգ մը յեղափոխական շարժումներուն ու մասնաւորաբար Դաշնակցութեան եւ Զնչակեան կուսակցութեան պատասխանատուներու գործունեութեան մօտէն աւելի ծանօթանալու առիթը կ'ունենայ եւ կը գրէ իր «Արիւնոտ յիշատակները», «Յեղափոխութեան մակաբոյժները» եւ «Փորբականտիստը» գործերը: Ան կը մերկացնէ զանոնք իրենց գործերուն մէջ, եւ երբեմն՝ անխնայ կերպով: Ու այս պատճառով ալ, 1898ին, Նոյնիսկ դաշնակցական ճանկիւլեան կը փորձէ զինք տեռորի ենթարկել, որ բարեբախտաբար չի յաջողիր:

Օտեան լայնօրէն հետեւած է Ռուսաստանի մէջ խմորուող քաղաքական ու ապա յեղափոխական շարժումներուն: Յաճախ երգիծած է անորակ եկեղեցականութիւնն ու անոնց անվայել կեանքը: Ունեցած է յարգանք ռուս գրողներէն Լ. Թոլսթոյի եւ Ֆ. Տոստոյեվսքիի նկատմամբ: Իր 1901ին անստորագիր խմբագրականով՝ «Ռուսիոյ յեղափոխական տագնապը», Նոյնիսկ հրապարակով պաշտպանած է Լեւ Թոլսթոյն ու Մաքսիմ Կորբին:

Այդ շրջանին Օտեան լոյս կ'ընծայէ շարք մը երկեր՝ «Ազգային բարերարը», «Չարշըլը Արթին աղա...» կատակերգութիւնը (Միքայէլ Կիւրճեանի հետ), «Ոսկեմոլը» պատմուածքը, «Ուսումնասիրութիւն ժողովուրդի վրայ» յօդուածը եւ այլ, կը հանդիսանան անոր քաղաքական ազատական հայեացքներու լաւագոյն արտայայտութիւնը:

Եգիպտոսի ազգային կեանքէն ներս եւս, մեծ եղաւ դերը Օտեանին, որ քաջալերեց եգիպտահայ ժողովուրդը ընդունելու տարիներէ ի վեր հաստատուած Ազգային Սահմանադրութիւնը եւ զայն գործադրութեան դնելու: Արփիարեան գնահատե-

լով Օտեանի ունեցած դերը ազգային կեանքին մէջ, զինք կը համարէր՝ «Եգիպտոսի բարձրագոյն իշխանութիւն»ը իր ամենագոր Ազատ բեմովը հանդերձ:

Եգիպտահայ զանազան շրջանակներ Մարտ 9, 1905ին յարձակում կազմակերպեցին անոր թերթերուն՝ «Ազատ բեմ» եւ «Օրէնք» տպարանին վրայ՝ նպատակ ունենալով տպագրական մեքենաներուն վնաս հասցնել եւ տառերը ցրուել: Ու չբաւականանալով, երկու օր յետոյ Մարտի 11ին վարձկաններու միջոցով անոնք փորձեցին տեռորի ենթարկել Օտեանը:

1908ին Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցող պետական յեղաշրջումէն ետք Օտեան՝ նման այլ թրքահայ մտաւորականներու Փետրուար 1908ին կը վերադառնայ Կ. Պոլիս: Օտեանի համար Պոլիսը մնացած էր Նոյնը. «Ի զուր աչքս չորս կողմէ կը պտտցնէի, Նորութիւն մը, բարեւաւորութիւն մը նշմարելու համար ... տպաւորութիւնս պարզապէս դժնդակ եղաւ»:

Հազիւ Կ. Պոլիս հասած 1909ի Մարտի սկիզբը կը հասնի Ատանայի ջարդը: Երիտասարդ Թուրքերը ցոյց տուին արդէն թէ տարբեր չէն Ապտիւլ Համիտէն: Օտեանը եղաւ առաջինը մերկացնելու անոնց դէմքը գրելով «Չայլեղբայրներ» (իմա՝ գայլեղբայրներ) երգիծական գործը: Ան հակառակ էր դաշնակցականներու «եղբայրական» այն մտերմութեան, զորս կը ցուցաբերէին երիտասարդ թուրքերու նկատմամբ: Օտեան մէկ կողմէ կը պայքարէր իթթիհատականներուն դէմ, միւս կողմէ՝ դաշնակցութեան:

1908էն մինչեւ 1914՝ համաշխարհային առաջին պատերազմի սկիզբը, Օտեանի համար բեղուն ստեղծագործական շրջան մը եղաւ: Այդ տարիներուն ան հրապարակ եկաւ արտասովոր գրական գործերով՝ արտադրելով իր լաւագոյն գործերը: Օրինակ՝ «Ապտիւլ Համիտ եւ Շերիւկ Հոլմս» (երեք հատոր), «Սալիհա հանըմ» (երեք հատոր) պատմական վէպերը: Ու դեռ՝ «Ես դրսեցի չեմ առներ», «Ընտանիք, պատիւ, բարոյական», «Թաղականին կնիկը», «Վաճառականի մը Նամակները», «Ճուղուարիստ եւ ընկ.» վէպերն ու վիպակները, «Ընկեր

Փանջունի» (առաջին եւ երկրորդ մաս), «Մեր երեսփոխանները», «Տասնըներկու տարի Պոլսէն դուրս»ը եւայլն:

Այդ ժամանակամիջոցին հրատարակեց չորս երգիծաթերթ: Միաժամանակ եղաւ «Արեւելք» օրաթերթի խմբագիրը: Թղթակցած է Պոլսոյ այլ թերթերուն ու հրատարակութիւններուն: Եղաւ Ազգային Ժողովի երեսփոխան եւ ստանձնեց այլ կուսակցական պաշտօններ:

Այդ տարիներուն կը թարգմանէ Թուրքոյէն եւ Տոստոյէսկիէն («Աննա Զարենիւնա», «Յարութիւն», «Յիշողութիւններ մեռելներու տունէն», «Քրոտկայա»): Գրած է կատակերգութիւններ՝ «Չավալըն», «Սահմանադրութեան 67րդ յօդուածը: Նաեւ՝ «Վարդան Մամիկոնեան» ողբերգութիւնը, «Հայկական խնդիրը» ուսումնասիրութիւնը: Վերջին երկու գործերը համաշխարհային պատերազմի հետեւանքով ձեռագիր մնացած են ու շատ հաւանաբար, ընդմիշտ կորսուած:

Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ 1915ի Մայիսին Երուանդ Օտեան եւս կը ձերբակալուի եւ ժողովուրդի մնացորդացին հետ կը քշուի արաբական անապատի խորերը՝ մինչեւ Տեր Չօր:

1918ի զինադադարէն ետք, պատահականօրէն Ցեղասպանութենէն ազատած Օտեան Կ. Պոլիս կը վերադառնայ, քայքայուած առողջութեամբ: Կը վերադառնայ ու կը շարունակէ իր պայքարը՝ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցական, դարձեալ մեր գոյգ յեղափոխական կազմակերպութիւններուն եւ յաղթանակած պետութիւններու անարդարութիւններու եւ թրքական ջարդարարներու դէմ: Դժբախտաբար, անկախացած Հայաստանի մը գոյութիւնը չի խանդավառեր զինք, նկատելով այդ շտապ ծնունդ առած ու արդէն շուտով վիժած հիւանդ հայրենիք մը պարզապէս: Սակայն լաւատեսութեամբ ալ կը դիմաւորէ Հայաստանի խորհրդայնացումը, հո՛ն տեսնելով ուժեղ բարեկամ ժողովուրդի մը բարեկամութիւնը եւ վաղուան մեր երազներուն իրականացման համար միա՛կ ապահով ենթահողը:

Բարեկամ էր Շիրվանզատի, Թումանեանի եւ

այլ խորհրդահայ աւագ սերունդի լաւագոյն ներկայացուցիչներու հետ:

1918-1922 տարիներուն, մինչեւ իր երրորդ ու վերջնական գաղթը իր ծննդավայրէն, Օտեան գրեց «Անիծեալ տարիներ», «Գրական յիշատակներ», «Թիւ 17 Խաֆիէն» (երեք հատոր), «Կանաչ հովանոցով կինը», «Մարգարիտ մանեակ», «Տալիտա», «Նոր հարուստները», «Կաւէ հերոսներ կամ մեր ազգային ճինները», «Հայ կուլտուրականները» եւ այլ վեպեր: Այդ ժամանակամիջոցին բացի «Շաւիղ»էն ան հրատարակեց նաեւ «Իգնատ աղա» երգիծաթերթը:

1922ին հայերու նկատմամբ սկսուած նոր հալածանքներու հետեւանքով, Օտեան դարձեալ կը հեռանայ Պոլսէն ու կ'անցնի Պէյրութ, ապա Պոլսէն քրջան մը եւ 1925ին կը վերահաստատուի Եգիպտոս, որ արդէն դարձած էր երկրորդ հայրենիք մը, ինչպէս մեծ թիւով այլ մեր ընկերներուն համար:

Այդ շրջանին կ'աշխատակցի «Նոր Կեանք», «Արշալոյս» թերթերուն եւ «Արեւ» ռամկավար պաշտօնաթերթին, ուր լոյս կը տեսնէ իր վերջին վեպը՝ «Հայ տիասբորա»ն:

Կեանքի վերջին տարիները Օտեան կ'անցընէ Գահիրէի հիւանդանոցին մէջ: Այդ ժամանակ ան ծեւական խմբագիրը կը համարուէր «Հայկական սինեմա» երգիծաթերթին: Ստորագրած է երեքմս Երօտ ծածկանունով:

Օտեան կը մահանայ Զոկտեմբեր 3, 1926ին ու կը թաղուի իր վաղեմի գաղափարի ընկերոջ ու բարեկամին Արփիար Արփիարեանի շիրմին կող-

քին՝ Գահիրեի Մարմինայի Ազգային գերեզմանատան մեջ: Դամբանականը կը խօսի Վահան Թեքեան: Մեջբերելով այդ դամբանականէն. «Ճիշդ է, իր հեգնութեան ալիքը երբեմն կը ծեծէր զանոնք, իր երգիծանքին փոփուրը երբեմն կը պայթէր անոնց վրայ, բայց – թող վկայեն բոլոր անոնք որ մօտէն զինքը ճանչցան – Երուանդ Օտեան երբեք ատելութիւն, երբեք ո՞խ չպահեց իր սրտին մէջ ընդդէմ մարդոց, բացի այն մարդերէն որոնք թշնամիներն էին իր ազգին: Անոնցմէ զատ Օտեան ոչ ոքի թշնամի եղաւ եւ կարծեմ թէ ոչ ոք լռջօրէն եւ քիչ մը երկարօրէն թշնամի եղաւ իրեն»:

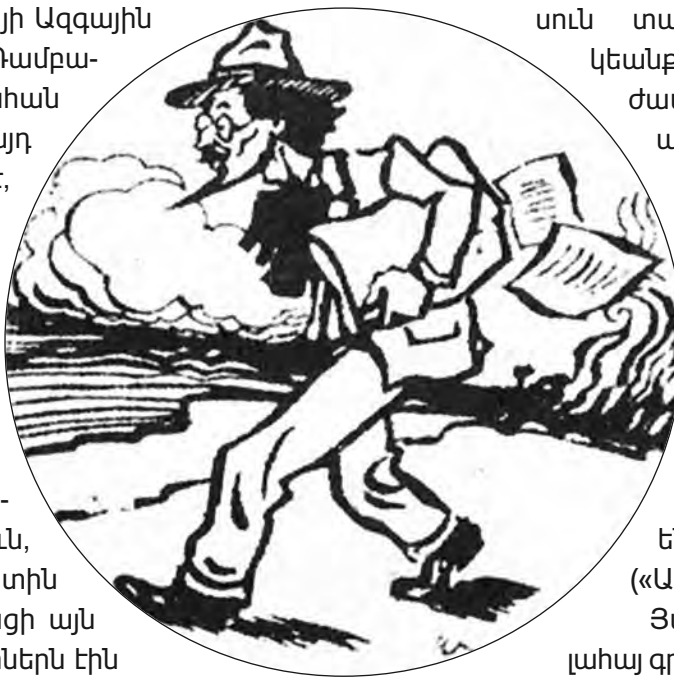
Ան մնաց մինչեւ իր վերջին շունչը յարգուած ու սիրուած գրողը ու վայելեց իր ընկերական շրջանակին յարգանքը:

ԳԼԱՅԱՏԱԿԱՆ ԽՕՍԹԵՐ ՄԵԾ ԵՐԳԻԾԱԲԱՆԻՆ ՈՒ ՅԱՆՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉԻՆ

Արշակ Զօպանեան. «Երուանդ Օտեան տասը տարիէ ի վեր կը բռնէ առաջին տեղերէն մին Թրքահայոց գրականութեան մէջ. իր «Հայրենիք»ին յօդուածներն, ինչպէս եւ հեգնական բազմաթիւ էջերը, զինքը կացուցած էին Պարոնեանի յաջորդը...» («Անահիտ», 1901):

Լեւոն Բաշալեան. «Բայց օր մը անշուշտ պիտի ըսեն թէ ի՞նչ ազնիւ, ի՞նչ ուրախ, ի՞նչ համով, ի՞նչ առողջ ու զմայլելի մարդ մը կար իր մէջ, զոր իրեն հետ ապրող ընկերները միայն ճանչցան եւ զոր պիտի չմոռնան մինչեւ վերջ» («Արեւ», Նոյեմբեր 20, 1926):

Արշակ Ալայօյաճեան. «Բարոյախօսէն աւելի իր մէջ նկարողը, գծողը եւ պատկերացնողը, բայց մանաւանդ դիտողն է որ անսման է: Վերջին քառա-

Օտեանի Փանջունիկն

սուն տարիներուն փոթորկալից կեանքը եւ այդ խռովայոյզ ժամանակներու երեւոյթները պատկերացնել նկրտողները, յառաջիկային պետք պիտի ունենան ներկայացնել ժամանակը եւ այդ ժամանակին մէջ գործող մարդիկը, որ այնքան սքանչելի նկարուած իր գրչի տակ, իր տիպարներովը, որոնք անմահացուցած են իրենց մեծ հեղինակը» («Արեւ», Զոկտեմբեր 6, 1926):

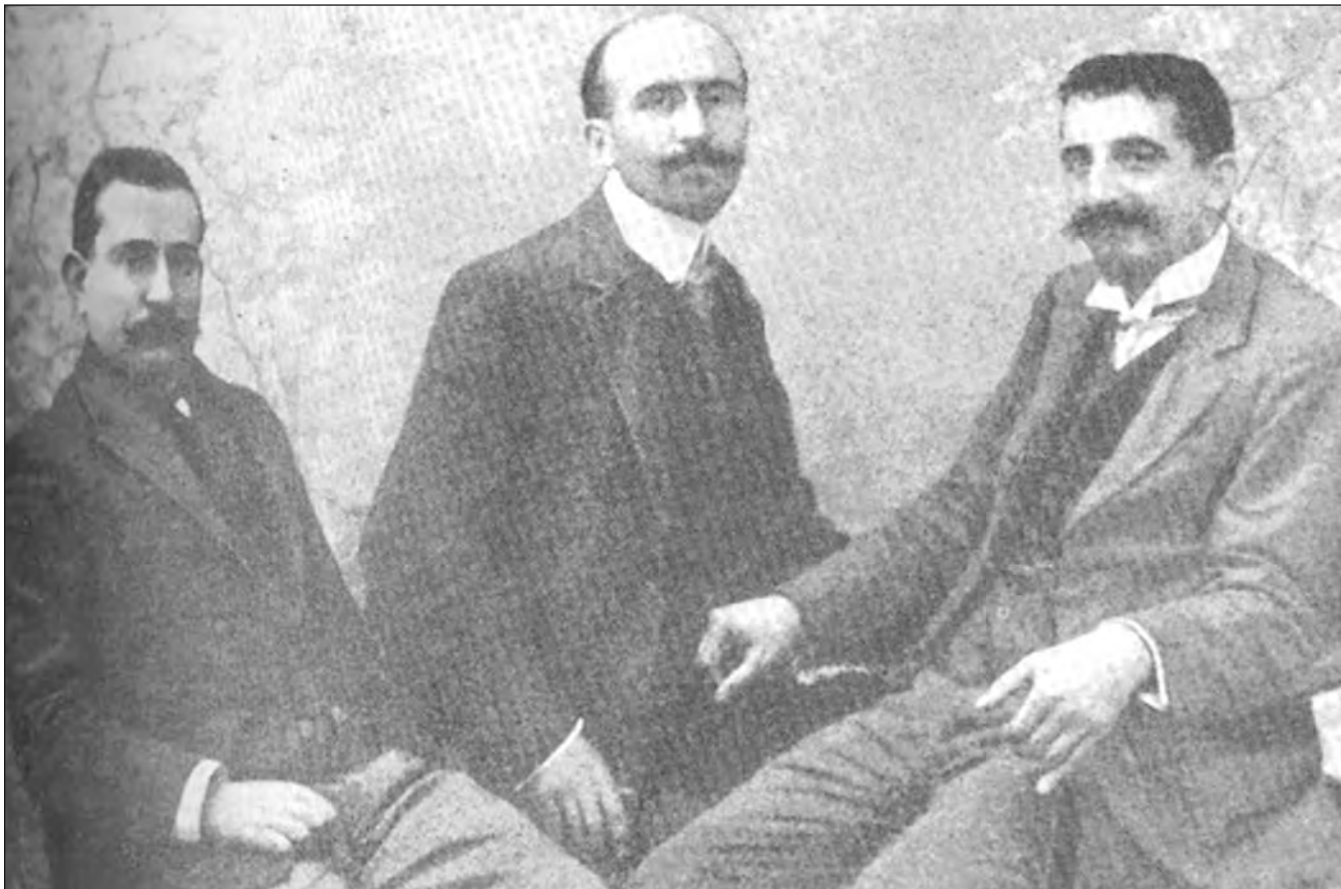
Յակոբ Օշական. «Արեւելահայ գրականութեան մէջ ամենէն շատ մելան սպառած մարդերէն մէկը: Մէկը Նոյն ատեն այն բացառիկ գրական խառնուածքներէն, որոնք քանի մը սերունդի հետ կարենալ ըլլալու ճկունութիւնը մեղքի չեն վերածեր, քանի որ իրերուն բերումն է ընել ատիկա, երբ այդ իրերը մեզ կ'առնեն իրենց հոսանքին մէջ» («Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան» Ը. հատոր):

Ալեքսանտր Սարուխան. «Օտեան տուած է ողբերգական այդ ահաւոր ճշմարտութիւնը քանի մը պատկերներով, ամենապարզ ոճով եւ – ինչ որ իր մէջ երեւան կը բերէ հանճարեղ արուեստագետը – այդ բոլորը երգիծական ձեւի տակ»:

Յակոբ Սիրունի. «Մէկ չէ, քանի մը հոգի կը ճգմուին Օտեանի գրածներուն դէպին տակ»:

Շահան Շահնուր. «Բացորոշ է թէ Օտեան կողմնակալութիւն մը ի յայտ կը բերէ, երբ ամեն ձեռնարկ կը յանգեցնէ աղետի: Մենք գիտենք թէ գեշին հետեւանքը միշտ գեշ չ'ըլլար կեանքին մէջ՝ որ օրէնք չի ճանչնար: Փանջունիին անխելք մտածումը կրնայ նաեւ յանգիլ լաւ եւ բարի գործի մը, կը բաւէ որ միջամտէ անակնկալը, անսախատեսելին, այսինքն անծանօթը: Այդպէս է Տօն Քիշոթին եւ Թարթառէին մէջ» («Արեւ», Զոկտեմբեր 1938):

Ճեք Անդրեասեան. «Օտեան մեռաւ կես դար

Ձախեն աջ՝ Միքայել Կիրճեան, Վահան Թէքեան եւ Երուանդ Օտեան

առաջ, բայց հաւանաբար Փանջունի մեզի հետ պիտի մնայ յաւիտեան» (1977):

Մուշեղ Իշխան. «Օտեան մեր գրականութեան մէջ պիտի ապրի աւելի իբրեւ երգիծաբան քան թէ վիպագիր: Իր *Փանջունին* անմահ տիպար մըն է» (1974):

Սիմոն Սիմոնեան. «Պետք է քաջութիւն ունենալ Երուանդ Օտեանը ընդունելու նաեւ սովետական ժամանակներու երգիծաբան» (1969):

Լեւոն Հախվերտեան. «Արեւմտահայ գրականութեան ամենամեծ անունն էր Երուանդ Օտեանը, ուստի եւ նա եղաւ Պոլսում Թումանեանի հիմնած Հայ արուեստի տան («Հայարտուն») նախագահը» (1989):

Ալ. Շիրվանզադէ. «Երուանդ Օտեանն առանձնապէս անգուր էր հայ կուսակցութիւնների վերաբերմամբ: Հարցրի ես. – Ի՞նչ կարծիքի էք հնչակեան կուսակցութեան մասին: Պատասխան. – Ձգեք,

ճանըմ, գոչեց Օտեանը, ձեռքով մի արհամարհական շարժում անելով: - Ի՛նչ հնչակեան: Դաշնակցութեան հարազատ եղբայրը, նոյն արմատէն ելած, նոյն որովայնէն ծնած: Անոնց կռիւը դաշնակցութեան հետ հացի խնդիր է, կը ջանան իրենք ալ դգալ մը ունենալ կաթնապուրին մէջ: Կը խաբեն, ըսելով, թէ պայքարը գաղափարական է: Անոնք իրարու մէջ ալ կը կռուին, ալ հին հնչակեան, ալ վերակազմեալ, ալ սոցիալ-դեմոկրատ: Երուանդ դուք խօսեցիք դաշնակցականների ու հնչակեանների մասին, իսկ ռամկավարները, չէ՞ որ մի այդպիսի կուսակցութիւն ալ կայ: - Ատիկա կուսակցութիւն չէ, այլ փրկութիւն հոգւոյն իմոյ, մնդուկի: - Չեմ հասկնար: - Պարզ է լոյսի պէս: Աղաներ են, միացել են՝ իրենց գրպանները դաշնակցական եւ հնչակեան արշաւներէն պաշտպանելու ու անոնց քթին ծիծաղելու համար: Անոնք խելօք են, չեն ուզեր ազգին անունով փարա տալ, ուստի միացեր են ու

զիրենք քաղաքական կուսակցութիւն յայտարարեր, ըսելով՝ *Տեսէք, մենք ալ գաղափարականներ ենք, թողէք մեզի հանգիստ*: Անոնք ալ ունին պարբերականներ հոս ու հոն, որոնք կը պաշտպանեն անոնց գրպանները: Տեսակ մը գամբռեր են տէրերու դռներուն առջեւ: Ամսական կը ստանան, կ'ապրին, աջ ու ձախ ոռնալով ու խաժնելով: Եգիպտոս կը հանդիպէք, Ամերիկա ալ: Իկնատ աղան կ'ըսէ. անոնց որովայնին մի զարներ, լեցուն է, կը ճայթէ ու գէշ հոտ կը տարածէ...»:

ԵԹԷ ԻՐԱ՛Ւ Է ԳԻՏԷ ԻՐ ԳՆԱՅԱՏԱՆՔԸ ՏԱԼ
ՆՈՅՆԻՍԿ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆԻՆ

Սիմոն Չաւարեանին. «Ու հիմա այդ ծայնը կը լռէ ի սպառ, ամբողջ Հայութիւնն է, որ կ'արտասուէ, որովհետեւ Չաւարեան Դաշնակցականէ մը անելի՛ Հայ էր եւ Հայէ մը անելի՛ Մարդ մը, մին այն Տիպար-Մարդերէն, որ բնութիւնը երբեմն կը ստեղծէ, իբրեւ օրինակ ծառայելու համար եւ որոնցմէ, ամսո՛ւս չենք կրնար օգտուիլ յաճախ» («Ճակատամարտ» 1913):

ՆԱԶԱՐԻԹ ՖԵՍՏՐՈՒՆ

Այնթապ, 1883 – Հալեպ, Հոկտեմբեր 22, 1946

*Սխալ է թողնում տալ որ Դաշնակցությունը
միահեծան կերպով «ծիրիտ» խաղայ առանձին՝
ազգային գործերու անդաստանին վրայ: Չարիքի
նուազեցումն իսկ՝ շահ մըն է ազգին համար
Նազարեթ ֆեստրոմեան*

ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԵՒ
ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶԸ

Ծնած է 1883ին, Այնթապ: Վարդանեան Կրթարանի 1898ի երեք շրջանաւարտներէն մէկն է Նազարեթ, միւս երկուքն ըլլալով Արմենակ Զամիչեան եւ Խորէն Վարժապետեան, որոնցմէ երկուքը ծրիավարժ եւ երրորդը՝ կիսաթոշակ: Դժուար պիտի չըլլայ երեւակայել թէ բացառիկ ի՞նչ մեծ գոհողութիւն յանձն առած է դպրոցը, թերաւարտ չձգելու համար խոստմնալից այդ երեք երիտասարդները – երեքն ալ իսկապէս բազմաթիւն եւ ազգանուէր, իրենց ապագայ կեանքով:

Նազարեթ՝ Վարդանեանը աւարտելէ վերջ, Ա. Զամիչեանի հետ միասին յաճախած է Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ, որու ընթացքը աւարտած է 1902ին: Անոնց Գոլէճի դասընկերներէն Զամբարձում Պերպերեան, որ տնօրէն էր Ազեգի Ազգային Վարժարանին, այսպէս կը պատմէ. «Մէճէլէի քննութիւնը տուած էինք: Փրոֆ. Չենոբ Պեզճեան իր քով կանչեց զիս ու Ն. Ֆեստրոմեանը եւ յայտնեց մեզի որ իրաւաբանութեան ճիւղին հետեւինք, շեշտելով Ազգին ունեցած պէտքը օրէնսգետներու եւ փաստաբաններու» («Եփրատ», Ի. Տարի, թիւ 2808):

Եւ իրականացաւ Փրոֆ. Չենոբի փափաքը: Տարիներ վերջ, թէ՛ Պերպերեան եւ թէ Ֆեստրոմեան եղան իրաւագետ-փաստաբաններ եւ մեծ օգտակարութիւն ունեցան ազգին: Ֆեստրոմեանի քեռին, Նազարեթ Զիլմի Ներսեսեան, իրաւագետ-փաստաբան մըն ալ, Իզմիր հաստատուած, օգտակար ներգործութիւն մը ունեցաւ Նազարեթին վրայ:

Ֆեստրոմեանի հայրը հացագործ էր, զուրկ՝ իր զաւակը համալսարան դրկելու հնարաւորութիւններէն, ուստի Ֆեստրոմեան պարտաւորուեցաւ ուսուցչական ասպարէզ մտնել եւ դրամ խնայել՝ օր մը իրականացնելու համար իր երազը եւ մօրեղբօր փափաքը: Ուր տարի պաշտօնավարեց Վարդանեան Կրթարանին մէջ, նաեւ՝ իբր աւագ ուսուցիչ 1903-1906 տարիներուն, Ա. Ն. Նազարի տեսչութեան օրով, եւ ապա, անոր մէկնումէն վերջ, իբր տնօրէն 1906-1911 տարիներուն:

ՇՐՋԱՆԱԲԱՐՏ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԻՐԱԲԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԵՆ ԵՒ ՁԻՆՈՒՐԱԿԱՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ

Խնայած դրամին շնորհիւ, 1911ին կրցաւ մէկ-

նիլ Կ. Պոլիս եւ մտնել Օսմանեան Իրաւաբանական Համալսարանը: 1915ին վկայեալ փաստաբան, բայց չի կրնար Այնթապ վերադառնալ. պատերազմի եւ տեղահանութեանց պատճառով: Կը մտնէ բանակ, պատերազմի ընթացքին, իբրեւ սպայ՝ թրքական բանակի պիտոյից ճիւղին մէջ, ազատ մնալով տարագրութենէն:

Չինադադարէն վերջ կը վերադառնայ ծննդավայր եւ կը զբաղի փաստաբանութեամբ: 1921ին կը նշանակուի Այնթապի Վերաքննիչ Ատենի անդամ: Գոյամարտի տարիներուն Այնթապի ղեկավար դէմքերէն մէկը կը դառնայ իբրեւ ատենադպիր, 1920-1922ին Ազգային Միութեան: Ինք եղած է գլխաւոր խմբագիրը թրքերէն լեզուով կատարուած թղթակցութիւններուն, յաճախ անդամակցելով նաեւ բանագնաց մարմիններուն հետ:

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

1919ին, հիմնադիրներէն կ'ըլլայ Այնթապի Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան ակումբին: Հերոսամարտի միջոցին, ճկուն բանագնաց մը եղած է հայերու եւ ֆրանսացիներու, հայերու եւ թուրքերու միջեւ եւ մեծ օգուտ ընծայած, որպէսզի նահանջը ըլլայ նուազագոյն կորուստով:

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՀԱԼԵՊ ԵՒ ԿԸ ՆՈՒՐՈՒԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ

Կիլիկիոյ պարպումէն ետք կը հաստատուի Հալէպ, ուր կը զբաղի փաստաբանութեամբ:

1922-1923 տարիներուն Հալէպի մէջ վարած է ՀԲԸՄի Կիլիկեան որբանոց-արհեստանոցի տեսչութիւնը: 1924 Յուլիսին կ'ըլլայ Նախաձեռնող հիմնադիրներէն մէկը Հալէպի մէջ հաստատուած Այնթապի Կրթասիրաց Վարժարանին, որ ցարդ կը պահէ իր գոյութիւնը: Ֆրստըզճեան 20 տարի կը ծառայէ այդ հաստատութեան, որուն արտօնատերն էր, տարի մը իբրեւ ուսուցիչ, ապա մնայուն անդամ ու ատենապետը անոր հոգաբարձութեան եւ խնամակալութեան, եւ իբրեւ ատենապետը՝ Ընդհանուր Ժողովի Մայր Դիւանին:

Անդամակցած է նաեւ Ազգային Վարչութեան

առաջին Ուսումնական Խորհուրդին, 1925ին, Ազգային Հայկազեան եւ միանգամայն Պօղոս Կիլիկեան վարժարաններու հոգաբարձութեանց: Եղած է Դատաստանական Խորհուրդի անդամ, Կիլիկեան մայրանոցի խնամակալութեան ատենապետ:

1932էն մինչեւ իր մահը՝ 1946 անդամ էր Հալէպի Գաւառական Ժողովին, ինչպէս նաեւ Քաղաքական Ժողովին, մի քանի շրջանով: 1940ի Մայիսին պատգամաւոր Սարաճեան Կաթողիկոսի: Ատենապետն էր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Ազգային Ընդհանուր Ժողովին, եւ իր այդ հանգամանքով Ազգին անունով բարի գալուստի ուղերձն ըրաւ Գարեգին Ա. Յովսէփեանց Վեհափառին, ընտրութեան առթիւ, երբ Վեհը 1945ին Ամերիկայէն Անթիլիաս կը հասներ: 1941էն ի վեր ատենապետ Սուրիոյ եւ Լիբանանի Ազգային Ընդհանուր Ժողովին: 1942-1944 ատենապետ Հալէպի Քաղաքական Ժողովին:

Հալէպ հաստատուելէն վերջ, Ն. Ֆրստըզճեան ինքնաշխատութեամբ տիրացած էր արաբերէն լեզուին, ինչ որ պատեհութիւն տուաւ իրեն փաստաբանութիւնը շարունակելու Սուրիոյ մէջ:

ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ Ռ.Ա.ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆԵՆ ՆԵՐՍ

Նազարէթ եղաւ ոչ միայն կրթանուէր ու ազգանուէր ժողովական մը, այլեւ՝ ճկուն, դիւանագետ ու քաղաքագետ կուսակցական ղեկավար մը: Եղաւ վարժ ատենախօս մը եւ խմբագիր մը: 1927ին երբ Հալէպի մէջ հիմնուեցաւ ՌԱԿի պաշտօնաթերթ «Եփրատ» թերթը, անոր պատուակալ առաջին խմբագիրը դարձաւ: Երբեմն կը գործածէր Արթուն գրչանունն ալ:

«Եփրատ» ազգային, քաղաքական, գրական եւ գիտական երկօրեայ, ապա եռօրեայ, անլի ուշ շաբաթաթերթ եւ վերջապէս՝ օրաթերթ լոյս տեսած է 1927-1949 թուականներուն, յաճախակի ընդհատումներով, առաւելաբար քաղաքական հակադիր կազմակերպութեան՝ ՀՅԴի մատնութիւններուն պատճառով, երբ ՌԱԿի Սուրիոյ մեր շրջանակի ղեկավարութիւնը որպէս համայնավար պետութեան մօտ կը պիտակուէին:

Հրատարակիչն էր Սուրիահայ Հրատարակչական Ընկերության, որովհետեւ ՌԱԿը պաշտոնապես արձանագրուած կազմակերպութիւն մը չէր Սուրիոյ մէջ, ինչպէս պարագան է բոլոր մեր միւս ազգային կուսակցութիւններուն: Հիմնադիրներն էին՝ Նազարէթ Ֆըստըզճեան, Գարեգին Ա. Զիւլ. Պողարեան, Գրիգոր Պողարեան, Վեր. Ահարոն Շիրաճեան, Տոքթ. Յովհաննէս Հրեշտակեան, Տոքթ. Խաչիկ Պողոսեան, բժշկապետ Ասատուր Ալթունեան, Կարապետ Ապաճեան, Լեւոն Թամզարեան, Արմէն Մազլումեան «Պարոն», Գուրգէն Համալեան եւ ուրիշներ: Հալէպի մէջ կարելոր ներկայութիւն մը եւ ոյժ մը կը կազմէին այնթապցիները:

Արտօնատերն էր Եղիազար Պէնլեան եւ պատասխանատուն տնօրէնը՝ Տոքթ. Խաչիկ Պողոսեան: Պատուակալ խմբագիրը՝ Նազարէթ Ֆըստըզճեան: 1930ին վերածուած է ՌԱԿի պաշտօնաթերթի:

Օրէնքի մարդ էր Ֆըստըզճեան, եւ օրէնքի սահմանին մէջ մնաց, որքան գաղափարական ու կուսակցական կեանքէն ներս, նոյնքան՝ իր անհատական, ազգային, հասարակական գործունեութեանը ընթացքին: Օրէնքն եղաւ իր ներշնչարանը ու վահանը՝ ո՛չ միայն դատարանային, կուսակցական թէ ազգային բեմերուն վրայ: Բառին տառացի իմաստովը ան ժողովական էր, իր ամբողջական իմաստովը: Փորձառու դիւանագետի ձիրքերով օժտուած կ'առաջնորդուէր դրական ելքեր գտնելով իւրաքանչիւր հարցի նկատմամբ:

Ճիշդ է որ օրէնքի տառն ու ոգին պահելու համար կը վիճէր ինք երկար, բայց այդ վիճաբանութիւնը չունէր ոեւէ յետին միտք՝ ձախողցնելու արդար սկզբունք մը կամ յաջողեցնելու անարդար տեսակետ մը: Ընդհակառակը, իր յամառութիւնը յառաջ կու գար համոզումէն եւ այդ համոզումը արդիւնքն էր տարբեր տարբեր տեսակետներու ծառայող ժողովականներուն միջեւ հասկացողութիւն ստեղծելու օգտակարութիւնը գնահատելուն:

Ա՛յս էր պատճառը այն արտաքին պաղուծեան, որ կը նշմարուէր երբեմն գաղափարակից ժողովականներու եւ իր միջեւ:

Իր ըմբռնած ձեւով ազգասիրութիւնն էր

անշուշտ, որ զինք կը մղէր մերթ ընդ մերթ դէմ կենալու նոյնիսկ իր գաղափարակիցներուն պաշտպանած թեզին ազգային ժողովներուն մէջ, ուր մանաւանդ վերջին քառեակ մը տարիներու ընթացքին, «համերաշխութիւն» կոչուած աղանիւն բազմիցս վիրաւոր ինկաւ՝ «փայտս փայտ է» ըսող ժողովականներու պատճառով:

Ան համոզուած ռամկավար ազատական մըն էր, ինք ըլլալով հիմնադիրը Այնթապի ՌԱԿի Ակումբին եւ ներկայացուցիչը մեր Կուսակցութեան Այնթապի գոյամարտին մէջ:

Իրեն տեղ ուրիշ որեւէ կուսակցական՝ շատո՛նց ոտքերու փոշին թօթափելով պիտի հեռանար խորքով սակաւապետական, արտաքինով «ջախջախիչ մեծամասնութիւն»ով մը շաքարուած հալէպահայ ազգային մարմիններէն: Ինք մնաց անոնց մէջ, իբրեւ **միակ ընդդիմադիր ժողովականը** այդ Դաշնակցական խումբէն ներս:

Եւ ազգին շահը պաշտպանելու անշեղ հա՛ւատքով էր որ մնաց ան պատնէշի վրայ, հակառակ մեղադրանքներու, թէ ան կը գործակցի դաշնակցականներուն հետ: Այդ գործակցութիւնը, ըսինք արդէն, ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ կարելի եղածին չափ խափանէր չարը: Հալէպի Առաջնորդարանին ու ժողովասրահներուն պատերը լեզու ունենալու են, խօսելու համար Նազարէթին ռամկավար ազատականի վայել ընդվզումները մեծամասնութեան մը մենատիրական ձգտումներուն դիմաց: Տարբեր հարց որ այդ մեծամասնութիւնը յաճախ ի նպաստ իրեն շահագործեց իր գործակցութիւնը, ժողովուրդին աչքին փոշի ցանելու համար: Փափաք ունէր իր ընտանիքով ներգաղթելու Սովետական Հայաստան, այն համոզումով որ «Հայը Հայ կրնայ մնալ միայն Հայաստանի մէջ»:

Ամուսնացած էր Արուսեակի հետ եւ հայր՝ երեք մանչերու՝ Շահնուր, Արթուն եւ Գեղամ, բոլորն ալ յաջողած ճարտարարուեստականներ:

Թոռը՝ Նազարէթ, կրթանուէր ազգային մը, կ'ապրի Նիւ Ճըրզիի մէջ եւ անդամ է ՀԲԸՄի Կեդրոնական Վարչական Ժողովին եւ քերմ բարեկամը՝ ՌԱԿին:

ՄԱՅՆ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կը մահանայ Երեքշաբթի, Յոկտեմբեր 22, 1946ին, Հալեպի իր բնակարանին մէջ: Անողոք կաթուածն էր որ հարուածեց անոր ուղեղը, անշարժութեան մատնելով նախ ամբողջ մարմինը, ապա՝ սիրտը:

Յաջորդ օր կատարուեցաւ Նազարէթ Ֆըստըզճեանի ազգային յուղարկաւորութիւնը, բացառիկ շուքով: Սգակիր բարեկամներու խումն բազմութիւն մը լեցուցած էր Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Թաղմանական արարողութեանց կը նախագահէր Առաջնորդ Չարեհ Ծ. Վրդ. Փայասլեան (հետագային կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ), որ գեղեցիկ դամբանականով մը՝ վեր առաւ ընկերոջ արժանիքները, անոր նուիրումը, անշահախնդրութիւնը, քաղաքացիական արիութիւնը: Բնաբան ունենալով *խորհուրդ մարդկան՝ կամք Աստուծոյ* ծանօթ խօսքը, Առաջնորդ հայրը մեկիկ մեկիկ թուեց այն յիշատակելի գործերը, որոնց մէջ Ֆըստըզճեան ունեցած էր կարեւոր դեր մը:

Ապա խօսք առաւ Տոքթ. Ատուր Գապագեան, որպէս Գաւառական Ժողովի ատենապետ եւ ուրուագծեց ողբացեալին դէմքը, հայրենասէր գործիչի անոր ապրումները:

Գերեզմանին մէջ դամբանականներ խօսեցան Գրիգոր Պողարեան՝ Կրթասիրաց Ընկերութեան, Արմէն Տատեան՝ հայ փաստաբաններուն եւ Յ. Պուրնսուգեան՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան կողմէ:

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ՄԱՅՈՒՄՆ ԱՌԹԻՒ

«Արեւելք» (ՀՅԴ օրկան). «Ֆըստըզճեան կը պատկանէր մեզի հակառակորդ կուսակցութեան մը: Յաճախ պայքարած էր մեր դէմ, բուն ու անհաշտ, ու երբեմն գործակցած մեզի հետ: *Մեզի հետ՝* անկաշառ քննադատ մըն էր, *մեզի դէմ՝* պարկեշտ ընդդիմադիր մը: Իրմէ անբաժան մնաց ազգային շահերու բարձրագոյն ըմբռնումը: Մարդ մըն էր՝ որուն հետ կրնայիր տարակարծիք ըլլալ, վիճիլ, պայքարիլ՝ բայց եւ ի վերջոյ հասկնալ ու հասկցուիլ: Հեզահամբոյր բնաւորութեամբ, լայնախոհութեամբ եւ լրջութեամբ՝ գրեթէ միշտ հաշտու-

թեան գործաւորն էր ու միութեան շաղախը, ազգային կեանքի փոթորկոտ պահերուն: Կիլիկեան Թեմը շա՛տ բան կը պարտի Ֆըստըզճեանին եւ ուղղամիտ պատմաբանը դժուարութիւն պիտի չկրէ երեւան հանելու իր կատարած *դրական* դերը՝ Կաթողիկոսարանի կազմակերպութեան մէջ: Մենք, Նազարէթ Ֆըստըզճեանի գաղափարական հակառակորդներս, յարգանքով կը խոնարհինք իր յիշատակին առջեւ ու կը վկայենք, թէ հաւասարապէս բախտաւորութիւն էր պայքարիլ կամ գործակցիլ իրեն հետ...»:

Գրիգոր Պողարեանի դամբանականէն (Հալեպ). «Ո՛ր որ մտաւ, ո՛ր որ գործեց, Ֆըստըզճեան բան մը ձգեց իրմէ: Իբրեւ նախկին ուսուցիչ եւ տնօրէն, ան քաջ կը հասկնար կրթական գործէն: Խոհուն եւ ուղղադատ մարդ, ան գիտէր նաեւ օգտակարապէս վարել գործը՝ որ իրեն կը վստահուէր – յատկանիշներ՝ որ քիչերուն էր տրուած որպէս շնորհ:»

Ուիլյըն Թամզարեան (Տէր Չօր). «Մեր տունը կու գար կուսակցական եւ ազգային խնդիրներու, Հայ Դատի եւ անձնական գործերու շուրջ խորհրդակցելու համար հայրիկիս հետ: Տարիներ շարունակ պայքարեցան Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, Բարեգործականի, եւ ազգային գործերու բարուք յանձանձումին համար: Հայրենիքին շահերը բարձր բռնեցին ամէն բանէ աւելի: Շատ աշխատեցան, եւ զոհողութեանց ենթարկուեցան, բայց աւա՛ղ, Հայաստանը չտեսան: Չինք միշտ կը լսէի բեմերէն. «Օրէնք եւ Հայրենիք» կը քարոզէր»:

Ռշտունի (Հալեպ). «Ֆըստըզճեան իրողութիւնները կը դիտէր յարաբերական իմաստով եւ պարագաներու հրամայողական առնչութեամբ: Անոր համար ամէն մարդ համոզումի մը ասպետն էր եւ այդ համոզումէն զինքը դարձնելու համար, հարցը ուրիշ անկիւնէ մը եւ տարբեր ակնոցով մը դիտելու կարելիութիւնը ընծայել հարկ էր: Ֆըստըզճեան այսպէս կը մօտենար վիճաբանութեանց, չէր նախատեր տարբեր խորհող մը, իրաւունք կու տար անոր, իր տեսակետը համոզումով հրապարակելու քաջութեան համար, բայց կը

մօտենար անոր, հակափաստերու շարքով մը եւ կը ճզվէր վիճաբանողը համոզելու որ անգամ մըն ալ այդ անկիւնէն դիտէր խնդիրը»:

Յ. Պուրնսուզեանի դամբանականէն (Հալէպ).
«Որպէս քաղաքական ուղղութիւն ան նախընտ-

րած էր Ռ.Ա. Կուսակցութիւնը: Ան ապրած ու ապրեցուցած է Ռ.Ա. Կուսակցութեան վեհ սկզբունքները, որոնք մղիչ ոյժը եղած են անոր գործունեութեան»:

Է. ԲԱԺԻՆ

ԱՉԳԱՅԻՆ
ՀԵՐՈՍԲ՝
ԱՆԴՐԱՆԻՆԿ

ՉՕՐԱՎԱՐ ԱՆԻՐԱՆԻԿ

Շապին Գարահիսար, Փետրուար 25, 1865 – Չիկո, Օգոստոս 31, 1927

«Ոչ մի՛ թշնամու փամփուշտ ինձ չի կանխ,
Եթե այդ փամփուշտը հայը չարձակի»
Անդրանիկ

Ան թե՛ել մաս չկազմեց ռամկավար ազատական շարքերուն կամ ՌԱԿի միութենէն առաջ զայն քաղկացնող մեր միւս յեղափոխական կազմակերպութիւններուն՝ Արմենական կամ Վերակազմեալ Հնչակեան, սակայն մնաց մնայուն բարեկամը եւ ազատական ու ռամկավար մեր գաղափարախօսութիւնը բաժնող յեղափոխականը մինչեւ Հայաստանի անկախութիւնը, որմէ ետք ան մօտիկ գործակցութիւն ցուցաբերեց օրուան մեր ղեկավարութեան հետ ազգային գրեթէ բոլոր հարցերուն մէջ բաժնելով մեր տեսակետները, կեցուածքը, քաղաքական ուղեգիծը, վերջապէս մեր հասկացած հայրենասիրութիւնը որդեգրեց, այնուհետեւ ու դարձնելով իրը: Ան հաւատաց մեր կուսակցութեան կատարած աշխատանքին Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան մէջ, Հայ Դատի համար կատարած աշխատանքին ու քաղաքականութեան, ինչպէս նաեւ՝ որդեգրած ազգապահպանման ջանքերուն եւ միջոցներուն ու հայրենիք-սփիւռք սիրալիր կապերուն յետ Հայաստանի խորհրդայնացման տարիներուն:

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆԱԽԱՖԵՏԱՅԱԿԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Անդրանիկ ծնած է Սեբաստիոյ գաւառի Շապին Գարահիսար քաղաքը Թորոս եւ Մարիամ Օզանեաններու յարկին տակ: Մէկ տարեկանին կը կորսնցնէ մայրը եւ կը յանձնուի մեծ քրոջ՝ Նազելիի խնամքին: Համեստ ընտանիքի գաւազ՝ Անդրանիկ կը յաճախէ տեղւոյն Մուշեղեան նախակրթարանը, ուր տարրական ուսում ստանալէ ետք գործի կը լծուի, օգնելու համար իր ատաղձագործ հօրը:

Ան փոքր տարիքէն յայտնի կը դարձնէր իր

արտասովոր նկարագրի գիծերը՝ ուշիմ ու ըմբոստ բնաւորութեամբ: Խաղընկերներուն հետ միշտ առաջնորդողի դերին մէջ ունէր նախաձեռնութեան ոգի եւ իշխելու եւ հրամայելու արժանիք: Իր ներաշխարհին մէջ հայրենասիրութեան զգացումներ արթնցնողը կ'ըլլար Շապին Գարահիսարի մէջ, Նազարեթ Զինյ. Զիպարեանը, որ Հետագային պիտի դառնար Ֆրանսայի Հայոց Առաջնորդ Վռամ-Հապուհ Արք. Զիպարեանը:

1885ին, ծննդավայրին մէջ կը սկսի յեղափոխական շարժում մը եւ ինքնապաշտպանութեան խումբեր կը կազմուին: Յատկանշական է որ այդ

շարժումը կը սկսի յեղափոխական կուսակցութիւններու ծնունդէն առաջ: Անդրանիկ կ'ըլլայ առաջիններէն միացող այդ շարժումին: Քիպարեան, Երիտասարդները գիշերով, գաղտնի կը տանի Զագին քարը, Ս. Սարգիսի ուխտատեղին եւ ծունկի բերելով յեղափոխական կը մկրտէ զանոնք, կ'օրհնէ անոնց զենքերը եւ կը քարոզէ յեղափոխութեան մասին: Սակայն իսկական յեղափոխական մկրտութիւնը կը ստանայ 1891ին ծերունի հնչակեան գործիչ Զաքի Պետրոս աղայէն:

Անդրանիկ 17 տարեկանին կ'ամուսնանայ եւ տարի մը ետք ծննդաբերութեամբ կը մահանայ կինը ու շաբաթ մը ետք կը կորսնցնէ իր մանուկը: Այլեւս ան իր կեանքին մէջ զաւակ չ'ունենար: Յեղափոխական երդումը իրեն մոռցնել պիտի տար իր կնոջ եւ երախային կորուստներուն պատճառած վիշտը:

Իր առաջին յեղափոխական գործը պիտի ըլլայ երբ թուրք մը անարդարօրէն ծեծած ու վիրաւորած էր իր հայրը: Անդրանիկ կը մտադրէ լուծել վրէժը եւ գիտնալով ոճրագործին ուր ըլլալը, կը հետապնդէ ու զաւազանով ուժգին կը հարուածէ. թուրքը տեղւոյն վրայ կը մեռնի: Անդրանիկ չի փախչիր եւ ոստիկանները զինք կ'առաջնորդեն բանտ: Յեղափոխական իր ընկերները կը յաջողին կաշառել բանտապահը եւ դուրս բերել զինք:

Անդրանիկ կ'անցնի Կ. Պոլիս եւ կ'ունենայ թափառական կեանք մը մինչեւ որ կը հանդիպի հայ յեղափոխական ընկերներու: Քաղաքի իր հնչակեան ընկերները կ'որոշեն ահաբեկել թուրք ոստիկան մը: Անդրանիկ անձամբ կը կատարէ ահաբեկումը եւ անկէ յետոյ կ'անցնի Պաթում:

ՍԵՐՈՒ ԱՂԲԻՒՐԻ ԶԵՏ ՖԵՏԱՅԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄԻՆ ՄԵՋ

1894ին, անուանի յեղափոխական Զրայր-Դժոխք (Արմենակ Ղազարեան), Տարօնէն, Պաթումի վրայով կ'անցնի Կ. Պոլիս եւ անկէ Ռումանիա, հայ կտրիճներ զինուորագրելու ֆետայական գործին համար: Արմենակի զինուորագրած տղոց մէջ ամենէն աչքառու երիտասարդն էր Սերոբ Աղբիւր, բուն անունով՝ Սերոբ Վարդանեան, ու անոր շուրջ

հաւաքուած երիտասարդ նուիրեալներէն էր Անդրանիկ Օզանեանը:

Անդրանիկի յեղափոխական ասպարեզի սկզբնական շրջանին շատ կարեւորութիւն չէին տուած իրեն: Չէնք կրելու արտօսութիւն չունէր, քանի որ դրսեցի էր եւ փորձուած չէր: Վստահութիւն ալ չունէին իր ռազմիկի կարողութեանը վրայ: Բեռնակիրի պաշտօն կը կատարէր, շալկելով մարտիկներուն պարէնն ու պայուսակները:

Այնքան ատեն որ Սերոբ Աղբիւր ողջ էր, Անդրանիկ հնազանդ կ'ենթարկուէր ամէն հրամանի: Անդրանիկի համար երջանիկ օր եղաւ երբ վերջապէս արժանի նկատուեցաւ զենք կրելու: Առաջին հրացանը, որ Անդրանիկի յանձնեցին, հնաճեւ պատրուգաւոր հրացան մըն էր: Ան այնքան ուրախ էր այդ հրացանին համար, որ օր մը պիտի ըսէր. «Զետագային ինչ տեսակ հրացան որ ձեռքս անցաւ, առաջին հնամենի հրացանին ուրախութիւնը չպատճառեց ինծի»:

Սերոբ Աղբիւր իր բնածին ռազմունակու-

թեամբ եւ խիզախութեամբ մեծ սարսափ տարածած էր քիւրտերուն մէջ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ

Վերադառնալով հայրենիք կը մասնակցի հասարակական կեանքին: Այնուհետեւ կ'անդամակցի ԶՅԴԻՆ, որմէ կը հեռանայ առաջին անգամ 1907ին, կը վերականգնուի իր կուսակցական հանգամանքը 1914ին եւ երկրորդ անգամ ու վերջնականապէս կը հեռանայ 1917ին: 1890ականներէն ան արդէն զինուորագրուած է հայդուկային շարժումին, նախ՝ շարքային հայդուկ, ապա՝ տասնապետ, խմբապետ՝ ինչպէս Սերոբ Աղբիւրի խումբերուն մէջ, նաեւ՝ Ապրոյի եւ Գուրգենի:

Չէնք ծեռք բերելու, ազատագրական ուժերը համախմբելու նպատակով գտնուած է Սեւաստապոլ, Եալթա, Պաթում, Թիֆլիս, Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Էջմիածին, Երեւան, Նախիջեւան, Թաւրիզ, Սալմաստ: Զանգրուան առ հանգրուան համագործակցած է Դժոխք Զրայրի, Նիկոլ Դումանի, Մեծն Մուրատի հետ: Աղբիւր Սերոբի մահէն յետոյ, 1899ին (որուն մահուան վրէժը լուծած է սպաննելով զայն սպաննող Պշարա Խալիլը), Անդրանիկ Վասպուրականի եւ Սասունի մէջ գործող հայդուկային խումբերով կը մասնակցի թրքական կանոնաւոր զօրքերու եւ քրտական հրոսակախումբերու դէմ բազմաթիւ կռիւներուն, հանդէս բերելով անձնական արիւթիւն եւ զօրավարական հմտութիւն:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԴԱՇՏԻՆ ԿՐԱՅ

Անդրանիկին անունին մեծ համբաւ կը բերեն Առաքելոց Վանքի կռիւը (1901) եւ Աղթամարի կռիւը (1904), որոնց անդրադառնալով եւրոպական եւ ռուսական մամուլը լայնօրէն նշած են Անդրանիկի թրքական գերակշիռ ուժերու դէմ մղած հերոսական մարտերը: 1904ի աւարտին դուրս կու գայ Արեւմտեան Զայաստանէն, կ'անցնի Պարսկաստան, Պաքու, Թիֆլիս եւ կը հանդիպի այդ վայրերու հայ հասարակական քաղաքական գործիչներուն հետ, ապա կը հաստատուի Ժընեւ: Զոս կը հրատարակէ իր հայդուկային կռուին ռազմացոյցը՝

«Մարտական հրահանգներ» (1906) կանոնագիրքը:

1907ին կը տեղափոխուի Պուլկարիա: Ան ուշադրութեամբ կը հետեւի հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրական շարժումի զարգացումներուն, հայ քաղաքական կուսակցութիւններու գործունեութեան: Ան դէմ էր երիտթուրքերու հետ դաշնակցականներու գործակցութեան, կը գտներ, որ իւրաքանչիւր նման քայլ թոյլ պիտի տայ աւելի տխուր գոյավիճակ մը արեւմտահայերու ֆիզիքական գոյութեան եւ հարուած մը՝ Զայ Դատին: Պետք է յիշատակել որ այս տեսակէտը ան արտայայտած է ԶՅԴԻ 1907ին Վիեննայի մէջ գումարուած Թ. Զամագումարին:

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԻՐ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Պալքանեան առաջին պատերազմին ժամա-

Նակ Անդրանիկ եռանդագին կը մասնակցի հայկական կամաւորական վաշտի ձեւաւորման աշխատանքներուն, որ հետագային Գարեգին Նժդեհի (վաշտի պետն էր) գլխաւորութեամբ (Անդրանիկ եղեր էր վաշտի աւագը) կը մասնակցի թրքական զօրքերու դէմ կռիւներուն:

ՀԵՌՈՒ ԿԸ ՄԼԱՅ ԱԹՈՒՆԵՐԷ

Երիտթուրքերու յեղաշրջումէն ետք, Երեսփոխանական այլ ընտրութեան մը առիթով, ՀՀԴ հիմնադիրներէն Սիմոն Չաւարեան հետեւեալ նամակը կը դրկէ Անդրանիկին. «Սիրելի՛ Պարոյր (Անդրանիկի կեղծանունը), Մուշի եւ Սասունի ժողովուրդը այս անգամ իր ցանկութիւնը կը յայտնէ ձեզ ընտրել Օսմանեան փարլամենթի անդամ...: Կը փափաքինք որ խոստովնդ տաս»:

Չաւարեանի կրկնակ դիմումներուն վրայ, Անդրանիկ կը պատասխանէ. «Սիրելի՛ ընկեր, նամակներդ ստացած եմ եւ զարմանքով կարդացած. ես ո՛ւր, Օսմանեան փարլամենթի անդամ ըլլալը ուր: Այդ ոճրագործներու վոհմակները, որոնք հող չստած են, ես անոնց չեմ հաւատար եւ երկրորդ, որ իմ գործս չէ հող գալ եւ այդ աթոռին վրայ նստիլ: Ես կը փափաքիմ, որ օր մը պատուով մեռնիմ: Ոչ այդ աթոռը եւ ոչ ալ 50 օսմ. ոսկի ամսականը կ'ուզեմ: Չիս հանգիստ ձգեցէք իմ պուկարական համեստ հիւղակիս մէջ: Ես կը նախընտրեմ հոս ճակտիս քրտիկնքով եւ բազուկիս ուժով ցորեն, գարի, լութիա եւ գետնախնձոր ցանել եւ մշակել քան թէ փարլամենթի անդամ ըլլալ: Բոլոր ընկերներուն բարեւ

Ձերո՛ Պարոյր»:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԾԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկիզբին Անդրանիկ կը մեկնի Թիֆլիս եւ կը նշանակուի հայկական կամաւորական առաջին ջոկատի հրամանատար, կովկասեան ռազմաճակատի ռուսական բանակի կազմին մէջ կը ցուցաբերէ իր հերոսական առաջնորդութիւնը յատկապէս Վանի, Պիթլիսի, Մուշի գրաւման ժամանակ, ինչպէս նաեւ՝ 1915 Ապրիլի տեղի ունեցող Տիւմանի ճակատա-

մարտին:

Հետագային, վրդոված հայկական կամաւորական ջոկատներու հրամանատարութեան անվստահութենէն, 1916ի Մարտին Անդրանիկ կը հրաժարի եւ կը հեռանայ ռազմաճակատէն:

1916-17ին Թիֆլիսի Հիւսիսային Կովկասի մէջ մեծ աշխատանք կը կատարէ հայ գաղթականներուն բազմակողմանի օգնութիւն կազմակերպելու գործին մէջ, մասնակցելով Արեւմտահայերու առաջին համագումարին, կը նախաձեռնէ «Հայաստան» թերթի (1917-1918) հրատարակութեան:

1918 Յունուարին Էրզրումի շրջանը թրքական յարձակումներէն պաշտպանելու համար Անդրանիկ կը նշանակուի Նոր ձեւաւորուած հայկական բանակի երկրապահ բաժանմունքի հրամանատար: Նոյն ամսուն Կովկասեան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը Անդրանիկին կը շնորհէ Չօրավարի կոչում: Կովկասեան ռազմաճակատի փլուզման, ռուսական զօրքերու հեռանալու, թրքական գերակշիռ ուժերու յարձակման պայմաններու մէջ, Անդրանիկի ռազմական ջոկատը հարկադրուած կը նահանջէ Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Վորոնցովկա ուղղութեամբ դիրքաւորուելով Չալալօղլիի մէջ՝ գլխաւորապէս հետամուտ ըլլալով թրքական զօրքերու յառաջխաղացքը արգիլելու դէպի Երեւան:

Յունիսին հայկական առանձին հարուածային ջոկատը (Անդրանիկ հրամանատար նշանակուեցաւ Ապրիլին) կը նահանջէ Դիլիջան, Սեւան, Նոր Պայագիտ, Սելիմի լեռնանցքով դէպի Չուֆա եւ Խոյ (Պարսկաստան)՝ հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ կուտակուած հայ գաղթականներուն, ինչպէս նաեւ Վանի հայ բնակչութեան օգնելու նպատակով:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԿՈՉԸ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 22, 1917-ԻՆ

«Մենք կեցած ենք, հայ տառապած ժողովուրդ, հայկական պատմութեան այնպիսի փոթորկուն էջի վրայ, ուր մեր ժողովուրդը կ'ապրի կամ իր վերջին օրերը եւ կամ կը գտնուի վաղուան ազատութեան նախօրեակին: Վայրկեանը, ներկայ օրերը մեզ չեն ցուցներ միջին ճանապարհ: Վաղուան պատասխանը հայ ժողովրդին պիտի լինի այդ՝ կամ

Անդրանիկ Էջմիածնի մեջ

ո՛չ: Իմ խօսքս կ'ուղղեմ այն բոլոր մարդոց, որոնք խոր գիտակցութիւն ունին հայ ժողովրդի լայնածաւալ տառապանքին, որոնք ունին մարդասիրական սիրտ, ամէն ազգէ, ըլլան անոնք յոյն, եգիպտացի, ասորի, քիւրտ, իսլամ կամ ոչ իսլամ, որոնք ենթակայ եղած են օսմանեան բռնակալ կառավարութեան անմարդասեր սարսափներուն:

«Կոչ կ'ընեմ բոլոր զէնքի ընդունակ՝ առանց դասակարգերու խտրութեան, գիւղացիէն, արհեստաւորէն մինչեւ բարձր դասու մտաւորականութիւնն ու հարուստը միանալո՛ւ:

«Ես կոչ կ'ընեմ բոլոր չափահաս դպրոցականներուն, որոնք կը բաղձան ծաղկաւետ տեսնել վաղուան մշակոյթի դաշտը, թող դիմեն զէնքի, թող վազեն դէպի ճակատ:

«Ուղղելով իմ խօսքս մեր բոլոր մայրերուն եւ քոյրերուն՝ կը յորդորեմ որ չընդունին իրենց սրբազան յարկի տակ յուղաներն ու դաւաճաններն, թող թքեն անոնց երեսին եւ դրկեն դէպի զօրանոց: Դաւաճան է այն մայրը, որ կը քաջալերէ իր զաւակը, ամուսինը կամ եղբայրը մնալու տուն, իբրեւ կորովագուրկ, որբացած ազատութեան սերէն:

«Երեկ կռուող ուժը իր կարելին ըրաւ՝ կուրծքը տալով թշնամուն, այսօր ալ մեր մտաւորականու-

թիւնը պիտի յայտնաբերէ ինքզինք կռուող դասակարգին արժանի:

«... Հայ ժողովուրդ, եթէ հաւաքական կերպով չպատասխանես այս կոչիս, եթէ պայծառ գիտակցութիւնը չունենաս հայրենիքի եւ փախստական ժողովրդի, բզկտուած մայրերու, թաղուած փոսերէն դուրս եկող տղամարդկանց, բռնաբարուած հայ կոյսերու ներկայ սարսափելի մահուան սերերագին, որ կը սաւառնի մեր բովանդակ հայ ժողովրդին վրայ, եթէ դուն հասկացութիւնը չունենաս ստեղծուած ծանր րոպէին, ետ առ ինձմէ հօրս անունը, զոր դուն ես տուած, եւ իրաւունք մի ունենար վերցնելու իմ դիակը, իրաւունք մի ունենար իմ վրայ արտասուելու, թող թաղէ զիս այն կողակը, որ երեկ իմ կողքին կուրծքը կու տար մեր թշնամուն եւ ծորերը մնացած հայ որբուկները կը գրկէր ու կը գգուէր:

«Հայ հարուստ, աւելորդ է ընել քու երեք տարուան պատմութիւնը, հայ հարուստ, այդ պատմութիւնը թող չկրկնուի... թող չկրկնուի երբեք ձեր երեք տարուան պատմութիւնը, որում կողոպտեցիք պետական գանձարանները եւ լեցուցիք ամէն ինչ կլանող մեղուկները: Հայ հարուստ, քեզի է խօսքս, արժանի եղիր այս մեծ րոպէին...»:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՕՐԵՐՈՒՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵՋ

Հանդիպելով թրքական զորքերուն դիմադրութեանը՝ Անդրանիկի ջոկատը կը վերադառնայ Նախիջեւան՝ զայն յայտարարելով Խորհրդային Ռուսաստանի անբաժան մաս:

Անդրանիկ Պաքուի կոմունայի ղեկավար Ստեփան Շահումեանին կը հեռագրէ, որ իր ջոկատը կը դնէ Խորհրդային Ռուսաստանի կեդրոնական կառավարութեան տրամադրութեան տակ: Այս բարդ իրավիճակին մէջ Անդրանիկ կ'անցնի Գորիս, ապա՝ Սիսիան, ուր տեղաւորուած էր իր զօրամասն եւ անոր հետեւող հայ գաղթականութիւնը: 1918ի Նոյեմբերին իր ջոկատով կ'անցնի Ղարաբաղ՝ թուրքերէն եւ մուսավաթականներէն պաշտպանուելու համար, բայց Կովկասի մէջ անգլիական հրամանատարութեան պահանջով, որ կը խոստանար հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով, Անդրանիկ կը յուսախաբուի Հայաստանի նկատմամբ Անթանիքի քաղաքականութենէն եւ հարցեր ունենալով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան հետ, 1919ի Ապրիլին իր զօրամասը կը բերէ Էջմիածին, կը զօրացրէ, իսկ ինք կ'անցնի արտասահման:

ԻՐ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵՆԵՆ

Ի վերջոյ, վերջնականապէս Անդրանիկ յուսախաբ ՀՅԴի քաղաքական ուղեգիծէն եւ մանաւանդ անոր թրքամետ քաղաքականութենէն կը հրաժարի Դաշնակցութեան շարքերէն: Ու ատոր որպէս արդիւնք հետեւեալ տխուր հեռագիրը կ'առաքուի Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ:

«Նորին գերագանցութիւն

*Մեծարգոյ Օսմանեան կառավարութեան
զինուորական մինիստր՝ Էնվեր փաշային*

Կոնստանդնուպոլիս

Հայաստանի հանրապետութեան կառավարութիւնը պատիւ ունի յայտնելու ձերդ գերագանցութեանը, յանուն մեր բարեկամութեան, իրազեկ դարձնել ձեզ այն մասին, որ Անդրանիկ փաշան խոստալով է մեր կառավարութիւնից, իմանալով, որ զինուորական դատի պիտի ենթարկուի մեր

զինուորական մինիստրին չենթարկուելուն համար:

Անդրանիկ փաշան տաճկահպատակ հայերից կազմել է առանձին զօրաբանակ, նպատակ ունենալով անցնել Զուլֆայի կամուրջը եւ Խոյի ու Սալմաստի շրջանում միանալ Վանից Նահանջող ժողովուրդին: Նա մտադիր է ուժեղ բանակ կազմել, ստեղծել սեպարատ պետութիւն եւ յարձակուել ձեր վրայ: Խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել նրան վերջնականապէս ջախջախելու համար:

*Հայաստանի հանրապետութեան
կառավարութեան Նախագահ՝*

Յ. Քաջազնունի

Հայաստանի Հանրապետութեան

զինուորական Մինիստր՝

Արամ Փաշա Մանուկեան

Հայաստանի կառավարութեան

խորհրդի Նախագահ՝

Սահակեան

Յուլիս 17ին, 1918 թ.»:

Թէեւ այս հեռագիրը շրջանառութեան մէջ դրուեցաւ Զոն Կիրակոսեանի կողմէ, Խորհրդային Հայաստանի պատմագրութեան օրերուն, երբ Դաշնակցութիւնը 60ական թուականներուն՝ Յուրտ Պատերազմին հետեւանքով չէր վարաներ Խորհրդային Հայաստանը վարկաբեկելէ ամենուրեք, սակայն այս հեռագրին հետ կապուած արխիւային փաստաթուղթ չէ ներկայացուած ցարդ: Հայաստանի Հանրապետութեան յիշեալ պետական մարդոց հանգամանքները ճիշդ չեն արձանագրուած, ինչ որ կասկածի դուռ կրնայ բանալ: Չենք տարակուսիր, միւս կողմէ, որ Դաշնակցութիւնը իր ունեցած կարելիութեան սահմանին մէջ, կը ջանար արժեգրել Անդրանիկի վարկը իր իշխանութեան օրով:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՐՏԱՍԱՀՅԱՆԻ ՄԵՋ

Կու գայ Ֆրանսա ու ապա՝ Անգլիա եւ կը մշակէ ծրագիրներ Կիլիկիոյ հայերու ազատագրական պայքարին օժանդակելու համար:

1922էն կ'ապրի Միացեալ Նահանգներ շարունակելով բերել իր օգնութիւնը սփիւռքահայ գաղթականներուն: Ան յաճախ կոչ ըրած է միաւորելու

մեր ժողովուրդին բոլոր ուժերը՝ հասնելու համար մեր ժողովուրդին սպասած նպատակներուն:

1920ին Անդրանիկ կ'այցելէ Եգիպտոս: Իր շքախումբին մաս կը կազմէին Տոբթ. Հայկ Պոնաբարթեան ու Ճիմ Զանգալեան: Ռամկավարները կը կատարեն թանկարժէք սուրի տուչութիւնը 150 ազգայիններու ներկայութեամբ: Անդրանիկ իր շքեղ սուրը 1927ին ՀՕԿի այդ օրերու ներկայացուցիչ Գրիգոր Վարդանեանի միջոցաւ կը նուիրէ Հայաստանի Պատմութեան թանգարանին:

1921ի գարնան Անդրանիկ կ'ամուսնանայ Նուարդ Զիւրթեանի հետ, Փարիզի մէջ կնքահայրութեամբ՝ Պողոս Նուպար փաշայի:

ՄԱՅԸ

Տաղտկալի կեանք մը կ'ունենայ Ամերիկայի մէջ: Ֆրեզնոյի մէջ իր բնակարանը զոհ կ'երթայ հրդեհի եւ կարգ մը թանկարժէք իրեր ու վաւերաթուղթեր հրոյ ճարակ կը դառնան: Գալիֆորնիոյ հայութիւնը իրեն կը նուիրէ խանութ մը եւ եկամուտով բնակարան մը, որպէսզի ազգային հերոսը նիւթական կարիք չունենայ: Անդրանիկ կը շրջի ամերիկահայ համայնքները:

Անդրանիկ կը մահանայ Գալիֆորնիոյ Զիկո կազդուրման վայրին մէջ: Կը թաղուի Ֆրեզնո: Մտերմիկներու շրջանակին մէջ կ'ըսէր. «Մենք բոլորս ալ մահկանացուներ ենք... Մահուանս պարագային մարմինս ոչ մէկուն կը պատկանի. Ան կը պատկանի հայ ժողովուրդին, իմ անձնուէր ու զոհաբերող զինուորներուն, Հայաստանին... Զեմ փափաքիր որ վրաս ճառախօսութիւններ ըլլան. փոխան ծաղկեպսակի դրամական նուէրները յատկացուին իմ զրկուած, վիրաւոր ու անկար զինուորներուն եւ իրենց ընտանիքներուն»: Կը մահանայ Օգոստոս 31, 1927ին:

Սեպտեմբեր 7ին տեղի կ'ունենայ յուղարկաւորութիւնը: Սգակիրներու թափօրը աւելի քան 10 հազար հայրենակիցներ եկած էին այդ օր դազաղը տանելու «Արարատ» գերեզմանատունը: Զինակիցներու կողմէ կ'երգուի հերոսին երգը: Սգակիրներու թափօրը արծազանգ կու տայ երգին թնդացնելով.

Անդրանիկ Ֆրեզնո բնակող մշեցիներու հետ, 1920

*Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք գետին տենչավառ.
Քաջ անունդ պիտի յիշուի դարե դար,
Հսկայ լեռինք քեզ ապաստան, Անդրանիկ:
Քիւրտ ու տաճիկ երբ լսեն քո անունը,
Օձերի պէս պիտի սողան իրենց բոյնը,
Երակներիդ ազնիւ քաջի արիւնը
Չի ցամաքէ մինչ՝ յաւիտեան, Անդրանիկ:
Հայոց կուսանք դափնեայ պսակ թող հիւսեն,
Քնքոյ ձեռամբ քո ճակատը պսակեն,
Գոհարներով անվախ կուրծքդ զարդարեն,
Հայրենիքի տէր ու պաշտպան, Անդրանիկ:
Հայաստանի սոխակները քեզ համար,
Թող դայլայլեն գիշեր ցերեկ անդադար,
Անյաղթ մնա դու քաջ կռուի սիրահար,
Կեցցեն յաւետ դու անսասան, Անդրանիկ:*

1928ին Անդրանիկի աճիւնը կը տեղափոխուի Փարիզ ու կ'ամփոփուի Բեռլինի Շէգի գերեզմանատունը, առանց որ հասած ըլլար Երեւան, օրուան կառավարութեան Մոսկուայէն ստացած հրահանգին հետեւանքով: Հայաստանի Երրորդ հանրապետութեան հռչակումէն ետք միայն Անդ-

րանիկի աճիւնները կը տեղափոխուին Եռաբլուր, Երեւան:

Անդրանիկ կը մնայ հայ ժողովուրդի Ազգային իրա՛ւ Հերոսը:

Ը. ԲԱԺԻՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԳԻՐ
ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ՄԱՄՈՒԼԸ

ՆԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ՄԱՍՈՒԼ

Համակիր պարբերական Հրատարակութիւններով մէկտեղ

**ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ ՀԱՅ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹԵՐՈՒ**

ԼՈՒՍԱԲԵՐ (1904-1908) – Լրագիր ազգային, քաղաքական, տնտեսական եւ գրական: Երկօրեայ: Հրատարակութիւն Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեան: Խմբագիրներ՝ Վահան Զիւրաբեան, Երուսիման, Վահան Թէքեան, Նազարէթ Տաղաւարեան եւ Արփիար Արփիարեան: Լոյս կը տեսնէ Գահիրէ եւ 1908ին կը միանայ «Արեւ»ին, կազմելով «Լուսաբեր-Արեւ» թերթը:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ (1909-1910) – Լրագիր քաղաքական, ազգային եւ առեւտրական, ապա օրագիր ազգային, գրական եւ քաղաքական: 1909-1940ին՝ Նոր շրջան, արտօնատեր՝ Յովհաննէս Շահնազար, խմբագիրներ՝ Վահան Թէքեան, Երուսիման Օտեան եւ Յովհաննէս Գազանճեան: Վահան Թէքեանի խմբագրապետութեան շրջանին նկատուած է կիսապաշտօնաթերթ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան:

ՊԱՇԻՆՔ (1909-1914, 1919) – Քաղաքական եւ գրական օրաթերթ: Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան օրկան: Արտօնատեր՝ Հրանդ Մամուրեան, խմբագիր՝ Սուրեն Պարթեւեան: Լոյս տեսած է Նաեւ «Արձագանգ», «Արեւելեան Մամուլ» եւ «Արշալոյս» անուններով: Չմիանիւ:

ԼՈՒՍԱՐՁԱԿ (1911-1913) – Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ: Հիմնադիրներ՝ Ժիրայր Շիրակացի եւ Արտաշէս Գալփագճեան: Արտօնատեր՝ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան: Խմբագիրներ՝ Չեօմէքեան, Գալփագճեան, Դաւիթ Տէր Մովսէսեան եւ Յովհաննէս Պողոսեան: Կ. Պոլիս:

ՎԱՆ-ՏՈՍԲ (1911-1914) – Կիսամեայ Հանդէս: 1912էն հանդիսացած է Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Վասպուրականի Շրջանակի պաշտօնաթերթը՝ վերածուելով գրական, կրօնական շաբաթաթերթի: «Վան-Տոսպ»ի տպարանն ու թերթը կը պատկանէին Վանի հայ բողոքական երիտասարդութեան, որ ժամանակ մը թերթը հրատարակելէ յետոյ դժուարութեան կը հանդիպի եւ տպարանն ու թերթին արտօնութիւնը կը ծախեն ճամկավարներուն: Խմբագիրներ՝ Նշան Յակոբեան, Վարդան Պապիկեան եւ Յովհաննէս Աւագեան:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ (1912-1913) – Օրկան Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Ուսանողական Միութեան: Պատասխանատու տնօրէն՝ Սահակ Մեսրոպ, ապա՝ Սահակ Տիրակերեան, տնօրէն՝ Արմենակ Հայկունի, ապա՝ Արամ Շիշեան: Խմբագիրներէն՝ Տիրան Զէլէկեան, Կ. Պոլիս:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ (1914) – Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ: Խմբագիր՝ Սեդրակ Տիրակերեան: Կ. Պոլիս:

ԱՐԵՎ (1915-) – Սկսած է լոյս տեսնել Մայիս 11, 1915ին, շաբաթը երեք անգամ, որպէս պաշտօնաթերթ Հայ Սահմանադիր-Ռամկավար Կուսակցութեան: 1922ին վերածուած է «ազգային, գրական եւ քաղաքական օրաթերթ»ի, որպէս պաշտօնաթերթ ՌԱԿԻ Եգիպտոսի Շրջանակի: Թերթը մինչեւ 1924 լոյս տեսած է Աղեքսանդրիոյ մէջ, որմէ ետք փոխադրուած է Գահիրէ, շարունակելով լոյս տեսնել մինչեւ այսօր: «Արեւ»ի խմբագիրներ եղած են Վահան Թէքեան (1915-1920), Միքայէլ Կիւրճեան (1920-1922), Յովհաննէս Յակոբեան (1922-1927), Վահան Թէքեան (1927-1929), Յովհաննէս Սէքսէնեան (1929), Օննիկ Մահտեսեան (1930-

1931), Վահան Թեքեան (1931), Օննիկ Մահտես-
եան (1931-1932), Յովհաննես Պողոսեան (1932-
1938), Վահան Թեքեան (1938-1945), Յակոբ
Արամեան (1945-1947), Պետրոս Տեփոյեան (1947-
1948), Նուպար Պերպերեան (1948-1958),
Երուանդ Ազատեան (1958-1967), Աւետիս
Եափուճեան (1967-1990), Աւետիս Սափսըզեան
(1990), Յովհաննես Տէր-Պետրոսեան (1990-),
Ասպետ Արթինեան (-): Ի բացակայութեան խմբա-
գիրներու, Լեւոն Մկրտիչեան, Յակոբ Նալպանդ-
եան եւ Համբարձում Գարայեան ժամանակաւոր
կերպով կատարած են խմբագրի պարտակա-
նութիւններ: 1998էն ի վեր կը հրատարակուի նաեւ
«Արեւ»ի արաբերէն յաւելում՝ ամսագիրը՝ խմբա-
գրութեամբ Մոհամետ Ռիֆաաթ Էլ-Իմամի:

ՎԱՆ-ՏՈՍՊ (1915-1918) – Վանէն Թիֆլիս կը փո-
խադրուի: Հասարակական, քաղաքական, գրա-
կան շաբաթաթերթ: Պաշտօնաթերթ Հայ Ռամկա-
վար Կուսակցութեան: Արտօնատէր-հրատարա-
կիչ՝ Տիգրան Նազարեան: Առաջին տարին թերթին
պաշտօնական խմբագիրը կ'ըլլայ Նշան Յակոբ-
եան, որ թերթին վարչական գործերով կը զբաղէր
եւ մնայուն կերպով խմբագրատունը կը մնար:
Անոր հրաժարելէն յետոյ Արմենակ Տէր Պողոսեա-
նին կը յանձնուի նոյն պաշտօնը: Սակայն խմբա-
գրականները ընդհանրապէս կը գրէր Արտակ
Դարբինեան: Թերթին գլխաւոր աշխատակիցներն
էին Տաճատ Ախիկեան եւ միայն Ն. Յակոբեանն էր
որ վճարում կը ստանար:

ՄԻՍՈՒԱՆ (1918-1920) – Գրական եւ հասարա-
կական շաբաթաթերթ: Հայ Սահմանադրական
Ռամկավար: Հրատարակութիւն՝ «Միսուան» Հրա-
տարակչական Ընկերութեան: Խմբագիր՝ Միքայէլ
Մինասեան: Ֆրէզնո:

ԺՈՂՈՎՈՐԴԻ ԶԱՅՆԸ (1919-1920) – Զաղաքա-
կան եւ հասարակական օրաթերթ: Նախ՝ անկախ,
ապա՝ պաշտօնաթերթ Հայ Ռամկավար Կուսա-
կցութեան: Խմբագիրներ՝ Տիգրան Չաւէն, Սահակ-
Մեսրոպ, Յակոբեան, Յակոբ Թօփճեան, Վահան

Միրազեան, Յովհաննես Պողոսեան, Վահան Թեքե-
եան: Կ. Պոլիս: Յետագային միացած է «Ժամա-
նակ»ին, անուանակոչուելով՝ «Ժողովուրդի Ձայնը-
Ժամանակ»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՅՆ (1919-1920) – Պաշտօնա-
թերթ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Երեւանի
Խորհուրդի: Օրաթերթ: Խմբագիրներ՝ Արտակ
Դարբինեան եւ Վեր. Արսէն Կեօրկիզեան: Երեւան:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ (1919-1920) – Հայ Ռամկավար
Կուսակցութեան Աշակերտական Միութեան կի-
սամսեայ թերթ: Երեւան:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ (1920-1921) – Վերա-
կազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ ապա
ՀՌԿԻ Կիլիկիոյ Շրջանակին պաշտօնաթերթը լոյս
տեսած է Ատանայի մէջ, նախ եռօրեայ, ապա՝
երկօրեայ: Թերթին արտօնատէրը եղած է Վ. Մար-
տիկեան, խմբագիրը՝ Կարօ Խապալեանց:

* * *

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱԿԻՐ ՄԱՍՈՒԼԻ

ՎԱՂՈՒԱՆ ԶԱՅՆ (1898) – Հանդէս ամսօրեայ,
ազգային եւ գրական: Խմբագիր-տնօրէն՝ Սուրէն
Պարթեւեան եւ Աղեքսանդր Շաքլեան: Մանչեսթըր
(Անգլիա):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ (1900-1967) – Ազգային,
քաղաքական, տնտեսական, գրական, գեղարուես-
տական եւ կրօնաբարոյական շաբաթաթերթ,
ապա ամսաթերթ: Լոյս տեսած է նաեւ «Կոչնակ» եւ
«Կոչնակ Հայաստանի» անուններով: Խմբագիր-
ներ՝ Յովհաննես Աւագեան, Խաչատուր Պէննեան,
Յովհաննես Սանդիկեան, Վահան Զիւրքճեան,
Մարտիրոս Անանիկեան, Վահէ Հայկ, Արմենակ
Նազար եւ ուրիշներ: Պոստոն եւ Նիւ Եորք:

ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ (1906) – Շաբաթաթերթ: Խմբագիր՝ Վահան Թեքեան: Միայն երկու թիվ լոյս կը տեսնէ: Գահիրէ:

ՕՐԵՆՔ (1905) – Շաբաթաթերթ: Ազգային Սահմանադրութեան կողմնակիցներու օրկան: Տնօրէն՝ Բ. Օհանեան, խմբագրական մարմին՝ Երուանդ Օտեան, Վահան Թեքեան եւ Միհրան Տամատեան: Լոյս կը տեսնէ Աղեքսանդրիայէն:

ԱՐՁԱԳԱՆԳ (1906) – Ամենօրեայ լրագիր: Արտոնատէր՝ Զրանդ Մամուրեան, խմբագիրներ՝ Զրանդ Մամուրեան, Սուրէն Պարթեւեան, Վահան Թօշիկեան եւ Զայկանուշ Մառք: Կը հրատարակուի Զմիւռնիա:

ԼՈՒՍԱՔԵՐ-ԱՐԵՒ (1908-1913) – Երկօրեայ: Խմբագիրներ՝ Վահան Զիւրթեան, Լեւոն Մկրտիչեան, Յովհաննէս Սեքսենեան եւ Սուրէն Պարթեւեան: Աղեքսանդրիա:

ԼՈՒՍԻՆ (1911) – Օրաթերթ: Տէր եւ Տնօրէն՝ Ս. Պոյաճեան: Խմբագրապետ՝ Երուանդ Օտեան: Կ. Պոլիս: Կը փոխարինէ «Արեւելք» թերթը:

ՄԱԼԵՇ (1911-1912) – Եօթնօրեայ զանգուարթերթ: Խմբագիր՝ Գրիգոր Զամբիկեան (Բօնշօն): Գահիրէ:

ՈՍՏԱՆ (1911-1912, 1919-1922) – Եռամսեայ մեծ պարբերագիրք արուեստներու, գրականութեանց եւ գիտութեանց: Յետագային՝ կիսամսեայ: Խմբագիրներ՝ Միքայէլ Շամտանճեան եւ Տիգրան Զեօկիւրեան: Կ. Պոլիս:

ՍԵՒ ԿԱՏՈՒ (1912-1913) – Գրական-երգիծական շաբաթաթերթ: Տնօրէն: Գրիգոր Գալֆայեան, խմբագիր՝ Երուանդ Օտեան: Լոյս կը տեսնէ Կ. Պոլիս:

ՀՈՍԱՆՔ (1912) – Գրական եւ հասարակական շաբաթաթերթ: Տէր եւ խմբագիր՝ Սուրէն Պարթեւեան եւ Ա. Զալաճեան: Կը հրատարակուի Գահիրէ:

ՇՈՒՇԱՆ (1913) – Կը հրատարակուի Կ. Պոլիս, խմբագրութեամբ՝ Երուանդ Օտեանի եւ Սուրէն Պարթեւեանի:

ՄԱՆԱՆԱՅ (1913-1914) – Խմբագիր՝ Երուանդ Օտեան: Կ. Պոլիս:

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ (1914-1921) – Հիմնուած է Զայկակ Էկինեանի կողմէ, 1914ին, Ֆրեզնօ: 1919ին Զայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը կը շարունակէ լոյս ընծայել թերթը, որ 1920ին միանալով 1918ին հիմնուած «Սիսուան» շաբաթաթերթին, լոյս կը տեսնէ «Նոր Կեանք-Սիսուան» անունով: Խմբագիրներ եղած են Միքայէլ Մինասեան, Գեորգ Սարաֆեան, Տոքթ. Յակոբ Պօղոսեան եւ Արմէն Ամիրխանեան: Թերթը շարունակած է այնուհետեւ մինչեւ Միտլիքին՝ 1921:

ՆՈՒԻԿ (1914-1915) – Շաբաթաթերթ: Խմբագիրներ՝ Միհրան Տէր Ստեփանեան եւ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան: Տէօրթ-Եօյ:

ԵԳԻՊՏԱԿԱՅ ՏԱՐԵՑՈՅՑ (1914-1918, 1919-1925-1926) – Կազմող եւ խմբագիրներ՝ Սուրէն Պարթեւեան (1914-1918), Մարտիրոս Ոսկեան (1919) եւ Լեւոն Աճեմեան (1925-1926): Գահիրէ՝ 1914-1916, Աղեքսանդրիա՝ 1917-1919 եւ 1925-1926:

ԱՆԱՊԱՏԻՅՈՒՇԱՐՁԱՆ (1916-1917) – Գահիրէն լոյս կը տեսնէ, Սուրէն Պարթեւեանի խմբագրութեամբ:

ԵՐԵՒԱՆ (1918-1920) – Անկախ հայերէն թերթ: Կիրակնօրեայ լրագիր (ապա՝ Երկուշաբթի օրուայ): Տնօրէն-խմբագիր՝ Մկրտիչ Կապրաշ: Կ. Պոլիս:

ՀԱՅ ԶԱՅՆ (1918-1919) – Կը հրատարակուի Սեդրակ Կեպէնլեանի խմբագրութեամբ: Հալէպ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻԱՐՁԱԳԱՆԳ (1919) – Քաղաքական եւ հասարակական օրաթերթ: Տէր եւ Տնօրէն՝

Սիմոն Ուշագլեան: Խմբագրապետ՝ Տիգրան Չալեն: Կ. Պոլիս: Լոյս տեսած է մեկընդմեջ «Ժողովուրդ» եւ «Ժողովուրդի Ձայն» թերթերու փոխարէն:

ՇԱԻԻՂ (1919-1920) – Գրական, քաղաքական եւ երգիծական անկախ հայաթերթ: Տէր եւ պատասխանատու-տնօրէն՝ Լեւոն Շաթրեան, խմբագիր՝ Երուանդ Օտեան: Կ. Պոլիս:

ԻԳՆԱՏ ԱՂԱ (1919-1920) – Երգիծական պատկերազարդ շաբաթաթերթ: Լոյս կը սկսի տեսնել Զոկտեմբեր 4, 1919էն սկսեալ: Արտօնատեր-խմբագիր՝ Երուանդ Օտեան: Զրատարակիչներ՝ Գ. Նազարեան, Կ. Տէրհեմճեան: Կ. Պոլիս:

ՇԱԻԻՂ-ԻԳՆԱՏ ԱՂԱ (1920-1922) – Շաբաթաթերթ (երգիծական): Խմբագիրներ՝ Երուանդ Օտեան եւ Լեւոն Շաթրեան: Կ. Պոլիս:

**ՀԱՅ
ՌԱՄԿԱԿԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ**

Ա. ԲԱԺԻՆ

ԿԱՐԵԻՈՐ
ԹՈՒՎԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ
ՂԵՊՔԵՐ

Դեպքեր, դեմքեր, կազմակերպություններ եւ իրադարձություններ, որոնք ունեցան իրենց բացասական թե դրական ազդեցությունը կազմակերպության անցած ճանապարհին վրայ: Ամփոփ կերպով կը ներկայացնենք զանոնք, ընթերցողին դիտություն տալու՝ հետագայ էջերուն մէջ արձանագրուած պատմութեան աւելի լաւ թափանցելու համար:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

1921

Քեմալական Թուրքիոյ աւագ մտահոգութիւնն էր արգիլել Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին (ստորագրուած՝ Դեկտեմբեր 2էն 3 լուսցող օրը, 1920ին Յայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան ղեկավար Ալեքսանդր Խատիսեանի եւ Թրքական կողմի ներկայացուցիչ Քեազըմ Զարապեքիւրի միջեւ) վերաքննութիւնը, եւ այդ պատճառով ալ կը փափաքէր այդ օրերուն Երեւանի մէջ ունենալ «ունելի» մը, եւ Սիմոն Վրացեանի «Փրկութեան Կոմիտէ»ն սիրով յանձն առաւ ծառայութիւն մատուցանել թուրքերուն, փոխարէնը անոնցմէ յուսալով դրական օգնութիւն ընդդէմ խորհրդային իշխանութիւններուն: Եւ այդ նպատակով ալ Վրացեան հեռագիրներ յղեց Լոնտոն եւ Մոսկուա, ուր խորհրդաժողովներ տեղի կ'ունենային՝ քննելու համար Թուրքիոյ հետ կապ ունեցող հարցերը:

Մինչ դաշնակցական Աւետիս Ահարոնեան Լոնտոնի խորհրդաժողովին առջեւ կը պոռար թէ «իր կառավարութիւնը բացարձակապէս կը մերժէր Ալեքսանդրապոլի դաշինքը», նոյն կուսակցութեան մէկ ուրիշ ներկայացուցիչը՝ Վրացեան, նոյն խորհրդաժողովին հեռագիր կը հասցնէր՝ շեշտելու համար թէ «իր կառավարութիւնը եղածին պէս կ'ընդունէր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը...»:

Նման ծառայութիւն մատուցանելէ ետք Քեմալական Թուրքիոյ, Վրացեան երեք օր ետք, Մարտ 13ին, հեռագրով կը դիմէ Թուրքիոյ Միլլի Մեծ Ժողովին եւ կը խնդրէ վարձատրութիւն – ռազմամթերք եւ ռազմական այլ կարգի օգնութիւն: Բայց անօգուտ: Թուրքը ձեռք ձգած էր իր ուզածը. ապահոված էր իր ուզած հեռագիրը եւ շահագործած էր

զայն՝ Ալեքսանդրապոլի մահալի դաշինքին վերաքննութիւնը խանգարելու համար: Եւ այլեւս պէտք չունէր Երեւանի «Փրկութեան Կոմիտէ»ին, այլ կրնար զայն գործածուած թաշկինակի պէս մէկդի նետել: Անշուշտ Քեմալ Վրացեաններու սիրոյն, այս պահուն, պիտի չհամարձակէր բախում ունենալ Ռուսաստանի հետ:

Կարելորդ այն էր սակայն, որ հայերուն համար աղետը պատահած էր արդէն: Մոսկուայի ժողովը չկրցաւ հիմնովին վերաքննել Ալեքսանդրապոլի դաշինքը, եւ թուրքերը սահմանային հարցին մէջ, իրենց ծրագիրը իրագործեցին: Արդարեւ, Մարտ 16, 1921ին կնքուած Մոսկուայի ռուսեւթուրք համաձայնութեամբ գրեթէ անփոփոխ մնացին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով ճշդուած հայկական պետութեան արեւմտեան սահմանները. կորսնցուցինք Կարսը, Արտահանը, Սուրմալուն, Արարա՛տը...: Իսկ Յրդ յօդուածը կը ճշդէր. «Երկու պայմանագիր կողմերը համաձայն են որ Նախիջեւանի շրջանը ներկայ պայմանագրի Ա. Յօդուածի (Բ.) մէջ ցոյց տրուած սահմաններուն մէջ կողմ է ինքնավար հողամաս Ատրպէյճանի հովանաւորութեան տակ, պայմանով որ Ատրպէյճանը չգիջի իր թելարկութիւնը որեւէ երրորդ պետութեան» (այսինքն հայկական պետութեան):

Ճիշդ է որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով ճշդուած թրքական «հովանաւորութիւնը» եւ միջամտութեան իրաւունքները ջնջուեցան, եւ Թուրքիա կորսնցուց իր միջամտութիւնը հայկական հարցերու մէջ կատարելու առանձնաշնորհումը, բայց սահմանային տեսակետով մեծապէս տուժեցին: Շնորհիւ «փետրուարեան ապստամբութեան» ղեկավարներու քաղաքական խակութեան, թուրքը կատարուած իրողութիւն ապահովեց եւ պարտա-

դրեց իր տեսակետը եւ Մոսկուայի համաձայնութիւնը հաստատուեցաւ Զոկտեմբեր 13, 1921ին կնքուած Կարսի դաշնագրով, որուն տակ ստորագրեցին Երեւանի, Թիֆլիսի եւ Պաքուի ներկայացուցիչները եւս: Ահա այդ դաշինքն է, որ ի զօրու է մինչեւ այսօր, եւ ատով է որ ճշդուած են Նախ հորհրդային Զայաստանի եւ ապա՝ Զայաստանի Զանրապետութեան սահմաններն ու Նախիջեւանի այլանդակ օրինավիճակը:

* * *

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ԱՊՍԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երեւան, Փետրուար 18, 1921

Դաշնակցութիւնը Փետրուար 18, 1921ին սարքեց ազգավնաս արկածախնդրութիւնը եւ պատճառ դարձաւ որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին հիմնական վերաքննութիւնը տեղի չունենայ: Անշուշտ «Ժողովրդական տարերային պոռթկում» չէր այդ ապստամբութիւնը՝ ինչպէս գրեցին ու դեռ կը գրեն դաշնակցական յուշագրողներն ու մամուլը: Ատիկա կանխամտածուած գործողութիւն էր, որուն մէջ մատ ունէին մէկէ աւելի օտար ուժեր եւ պարագաներ: Անիկա առաջին հերթին Անդրկովկասի մէջ տվետական ազդեցութիւնը կասեցնելու դաշնակիցներու վերջին մէկ ճիգն էր: Անիկա կը վայելէր վրացի մենշեւիկներու համակրութիւնը: Անիկա կը վայելէր մանաւանդ քեմալական Թուրքիոյ քաջալերութիւնը: Թուրքերը կը փափաքէին ամեն գնով Երեւանի մէջ հաստատուած տեսնել իշխանութիւն մը կամ կառավարութիւն մը, որ Մոսկուայի ժողովի օրերուն առանց վերապահութեան ընդունէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, եւ ձախողցներ անոր վերաքննութեան պահանջքը: Տակաւին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքումի պահուն՝ այդպիսի իրադրութիւն կամ կացութիւն Նախատեսուած էր. Զայաստանի իշխանութիւնը կորսնցուցած Վրացեան-Խատիսեան դաշնակցական պարագլուխները յետին միտքով համաձայն եղած էին տխուր դաշնագրի ստորագրութեան. անոնք հաշուած էին թրքական հետագայ օժանդակութեան վրայ, եւ թուրքերը

յօդուած 5ով յստակօրէն խոստացած էին բաղձացուած «աջակցութիւնը»:

Փաստօրէն, եւ անվիճելիօրէն, դաշնակցական պատասխանատուներուն մեծ մասը փրօթուրք դարձած էին: Անոնք որդեգրած էին այդ *օրհէնթացիան* («պետք է հաշտուիլ եւ գործակցիլ թուրքին հետ ունէ գնով»)՝ Ռուբէն Դարբինեան), եւ անբնական ոչինչ կը գտնէին Թուրքիոյ դիմելուն մէջ: Իսկ քեմալականները, որոնց Երեւանի ներկայացուցիչը դարձած էր ծանօթ բորենի Պեհաետտին Շաքիրը՝ շռայլ խոստումներով կը քաջալերէին ապստամբութիւնը: Միւս կողմէ, 11րդ կարմիր բանակը զբաղած ըլլալով Վրաստանի մէջ խորհրդային իշխանութեան յաղթանակը յաջողցնելու գործողութիւններով, Զայաստանի մէջ յառաջացած էր զինուորական պարագայութիւն, եւ ուրեմն ատենը յարմար էր ըմբոստութեան համար:

Խլրտումները սկսան Փետրուար 13ին, թափ առին 15-16ին, եւ Փետրուար 18ին Երեւան ինկաւ ապստամբներուն ձեռքը: Կազմուեցաւ «Զայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»՝ Սիմոն Վրացեանի գլխաւորութեամբ: Տապալած էր խորհրդային իշխանութիւնը, որ սակայն իր ձեռքը կը պահէր երկրին մէկ մասը:

«Զայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն, կացութեան տէր դառնալէ ետք, իր «մեծ յաղթանակ»ը հեռագիրներով աւետեց Եւրոպական մայրաքաղաքներուն, ամբողջ աշխարհին, յուսալով որ դրական ու խանդավառ արձագանգներ պիտի ստանար ամեն կողմէ: Եւրոպա «անտարբեր» մնաց, ըստ Վրացեանին, «եւ քաշուած հեռագիրներն ու կատարուած դիմումները մնացին ձայն բարբառոյ յանապատի, Զայաստանը բոլորովին կտրուած էր դրսի աշխարհից»: Եւ տարբեր ալ չէր կրնար ըլլալ, ոչ ոք կրնար տէր ելլել այդքան անիմաստ եւ անտրամաբանական արկածախնդրութեան մը: Արկածախնդրութիւն մը՝ որ միայն թուրքերուն կրնար օգտակար ըլլալ:

Փետրուար 25ին Վրաստան խորհրդայնացաւ, եւ Զայաստան հիւսիսէն եւս շրջանցուեցաւ: Շուտով վերադարձան կարմիր բանակի միաւորները, հայկական խորհրդային իշխանութիւնը իր ուժերը

վերակազմակերպեց եւ Մարտի կեսերուն սկսաւ գրողը «Փրկութեան Կոմիտե»ի ուժերուն դէմ: Կռիւր անհաւասար էր անշուշտ, եւ դաշնակցականները պարտուեցան: Ապրիլ 2, 1921ին կարմիր բանակայինները մտան Երեւան, եւ վերջ գտաւ «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտե»ի իշխանութիւնը: Վրացեան եւ իր գործակիցները շուրջ 22 հազար զաղթականներով փախչեցան դէպի Չանգեզուր, ուր սեփական իշխանութիւն հաստատած էր «սպարապետ» Նժդեհը: Չանգեզուրեան իշխանութիւնը իր կարգին տեւեց մինչեւ Յուլիս 13՝ երբ դաշնակցական պարագլուխները շուրջ 10 հազար փախստականներով անցան Պարսկաստան:

Այս ձեւով վերջ գտաւ «Փետրուարեան ապստամբութիւն»ը, որ ամեն տեսակետով վնաս պատճառեց հայ ժողովուրդին: Նախ, այդ ապստամբութեան հետեւանքով ծայր տուած եղբայրասպան կռիւներուն զոհ գացին շուրջ 20 հազար հայորդիներ: Վեցամեայ Եղեռնէն ու նախճիրէն արիւնաքամ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ այդպիսի ահաւոր եւ բոլորովին անելորդ նոր արիւնահեղութեան եւս: Ապա, երկիրը ենթարկուեցաւ նոր քանդումներու եւ տնտեսական վնասներու: Երրորդ, մեր ժողովուրդի զանազան հատուածներուն միջեւ յառաջացաւ խոր ատելութիւն. ատելութիւն՝ որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Զորրորդ, ապստամբութիւնը պատճառ եղաւ, որ չվերաքննուէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ մենք կորսնցնէինք ընդարձակ հողամասեր:

* * *

ԼՈՒՏՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Փետրուար 21-Մարտ 14, 1921

Այս ժողովը, ի միջի այլոց, վերաքննութեան պիտի ենթարկէր Սեւրի դաշնագրին կարգ մը տրամադրութիւնները, որոնց կարգին նաեւ Հայաստանի վերաբերող յօդուածները: Պոլսահայութեան, ինչպէս նաեւ ամբողջ հայութեան ուշադրութիւնը սեւեռած էր դէպի Լոնտոն: Այս ժողովին յաղթական պետութիւններու կողքին հրաւիրուած էին նաեւ Էնկիւրիի ներկայացուցիչները, Պօղոս Նուպարը եւ

Ա. Ահարոնեանը:

Փետրուար 21ին Էնկիւրիի ներկայացուցիչ Պէքիր Սամի պէյը յայտարարեց թէ Թուրքիա կը պահանջէ իր 1913ի սահմանները, այսինքն Արեւելեան Թուրքիան, ուր արդէն թուրքերը մեծամասնութիւն կը ներկայացնէին, Փոքր Ասիոյ սահմաններէն դուրս կը թողու միայն այն հողերը, ուր արաբները մեծամասնութիւն կը կազմէին, Կիլիկիան եւ անկէ հիւսիս գտնուող տարածութիւնները, ինչպէս նաեւ Իզմիրը եւ շրջակայ յունական գրաւման շրջանները, ուր նոյնպէս թուրքերը մեծամասնութիւն կը կազմէին: Պէտք է Թուրքիոյ մնան նաեւ Անատոլիոյ արեւելեան սահմանը, թուրք-պարսկական սահմանագիծը, որուն շարունակութիւնը կը կազմէ Երեւան եւ Էնկիւրիի կառավարութիւններուն միջեւ Ալեքսանդրապոլի մէջ Դեկտեմբեր 2, 1920ին ճշդուած սահմանագիծը:

Փետրուար 26ին խօսք տրուեցաւ Պօղոս Նուպարին, որ խօսեցաւ Թուրքիոյ հայոց անուով, առաջարկեց որ նոյնութեամբ գործադրուին Սեւրի դաշնագրին մէջ հայկական հարցին մասին տրուած որոշումները: Ան շեշտեց թէ Ռուսիոյ վերատիրացումը կովկասեան Հայաստանին՝ չի կրնար արգելք դառնալ թրքական Հայաստանի մասին Սեւրի մէջ ընդունուած որոշումին գործադրութեան: Թէեւ քեմալականները բռնութեամբ տիրեցին թրքական Հայաստանին, սակայն Պօղոս Նուպար շեշտեց թէ Թուրքիան կը մնար յաղթական պետութիւններու հսկողութեան տակ:

Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Նուպար կը յիշէ թէ զինադադարէն ետք 150 հազար հայեր հաւաքուած էին Կիլիկիա եւ կոչ կ'ընէ ֆրանսական կառավարութեան, որ վարչական ինքնավարութիւն տրուի Կիլիկիոյ՝ ֆրանսական գերիշխանութեան տակ:

ՀՀ պատուիրակութեան պետ Ա. Ահարոնեան յայտարարեց թէ քեմալականները տիրացան Կարսին Խորհրդային Ռուսիոյ օգնութեամբ: Ահարոնեան կատարեց քաղաքական մեծ սխալ մը, որ ջուր հասցուց թուրքերու ջաղացքին: Ըսաւ թէ խորհրդային իշխանութիւնը տապալած է Հայաստանի մէջ, իսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրն ալ կնքուած

Ե թուրքերու ճնշումին տակ եւ թէ ինք Յայաստանի կառավարութենէն հրահանգ ստացած է չընդունելու այդ բռնադատուած դաշնագիրը:

Լորտ Զըրզըն երկու պատուիրակութիւնները լսելէ յետոյ պատասխանեց թէ Սեւրի դաշնագիրը գործադրելու համար շատ դժուարութիւններ կան, մատնանշելով հետեւեալ կետերը. թուրքերու յարձակումը Յայաստանի վրայ, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, Յայաստանի խորհրդայնացումը եւ Լոնտոնի խորհրդաժողովին Չիչերիկի յայտարարութիւնը թէ խորհրդային Ռուսիա իր 1914ի սահմանները կը փնտռէ, հայերու պարտութիւնը, որ ցոյց կու տար հայկական բանակին քայքայումը եւ վերջապէս Յայաստանի մէջ սկսած քաղաքացիական կռիւները:

Զըրզըն կը յայտարարէ թէ մեծ պետութիւնները ի վիճակի չեն այժմ զինուորական մեծ օգնութիւն ուղարկելու հայերուն, իսկ Միացեալ Նահանգներու Նախագահ Ուիլսոնը Սեւրով Նախատեսուած Յայաստանի սահմանները ճշդելու իր յանձնառութեան մասին կը շեշտէ թէ դժուարութիւններու դէմ յանդիման կը գտնուի:

Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Պերթըլօս կը յայտարարէ թէ Կիլիկիոյ մէջ նման քայլ մը առնելու պատրաստ չէ Ֆրանսան, որովհետեւ Սեւրի դաշնագրով նման քայլ մը չէ Նախատեսուած: Բայց պիտի ջանայ օգտակար ըլլալ փոքրամասնութիւն մը կազմող հայերուն ապահովութեան:

Մարտ 4ին ժողովը դարձեալ կ'անդրադառնայ հայկական հարցին եւ կը յայտարարէ. «Ինչ կը վերաբերի Յայաստանին՝ ներկայ դաշնագիրը կարելի է ճշդել, պայմանով որ Թուրքիա ընդունի *Ազգային Տան* մը կազմութիւնը իր արեւելեան սահմաններուն վրայ եւ ընդունի որոշումը յանձնաժողովի մը որ պիտի կազմուի Ազգաժողովին կողմէ: Այս յանձնաժողովը տեղւոյն վրայ պիտի քննէ այդ հողամասին հարցը»:

Այս բանաձեւով Լոնտոնի խորհրդաժողովը հայկական հարցին նկատմամբ Թուրքիոյ յաղթանակն էր որ կ'ապահովէր: Տրուելիք Ազգային Տունը կու գար քանդելու Սեւրի մէջ տրուած «Միացեալ եւ Անկախ Յայաստան»ի օղա-

կառոյց շէնքը:

Ու դեռ Մուսթաֆա Զեմալի միլլի կառավարութիւնը պիտի մերժէր Նաեւ Լոնտոնի այս առաջարկը:

Խորհրդաժողովէն ետք, դաշնակցականները Նոր յարձակողականի անցան ռամկավարներու հասցէին: Անոնց բացատրութեամբ, ռամկավարները սկիզբէն Միացեալ Յայաստանի գաղափարին դէմ եղած են, անոնց թելադրութեամբ Պօղոս Նուպար Լոնտոնի խորհրդաժողովին մէջ լքեր է Միացեալ Յայաստանի սկզբունքը, որ Սեւրի դաշնագրով Նուիրագործուած է: Մինչ հակառակն է իրողութիւնը. Ռամկավարները խանդավառութեամբ ընդունած էին Միացեալ Յայաստանի մը կազմութեան սկզբունքը: Բայց իրենց տեսակետը այն էր եղած թէ այդ Յայաստանին հիմքը պետք է ընդունիլ թրքական Յայաստանը, որովհետեւ հայկական հարց ըսելով թէ՛ ամբողջ հայութիւնը եւ թէ եւրոպական պետութիւնները ճանչցած են Թուրքիոյ հայութեան հարցը:

Ռամկավարներու բացատրութեամբ՝ յաղթական դաշնակից պետութիւնները գիտէին թէ ռուսական հարցը դիւրութեամբ չի լուծուիր Կովկասի մէջ:

* * *

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀՅՂ-Ի ՎԱՐԻՉՆԵՐԸ ԿԸ ՓՈԽԱՂԵՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Ապրիլ 2, 1921

*Ազգերը չեն ունեցել եւ պիտի չունենան
Աւելի մեծ թշնամի, քան Նիւթապաշտ
առաջնորդ*

Գարեգին Նժդեհ

Փետրուարեան ապստամբութենէն ետք, Ապրիլ 2, 1921ին, դաշնակցականները փախչելով Երեւանէն, իրենց հետ կը տանին Յայաստանի պետական դրամատան եւ գանձարանի դրամները, ոսկիները եւ արտասահմանեան դրամանիշերը: Թէ՛ Նահանջի ճանապարհին, թէ՛ Չանգեզուրի մէջ առանց ժողովուրդին եւ զինուորութեան գիտակ-

ցութեան, անոնք ըստ իրենց բմահաճոյքին կը վատնեն պետական թողօնը՝ ստացուածքը: Թէ՛ երկրէն ներս, եւ թէ՛ Թաւրիզի մէջ յառաջացած էր անասելի զայրոյթ, զոր մեղմելու համար «հայրենիքի փրկիչները» ողորմելի

փշրանքներ տալով Թաւրիզի գաղթականներուն եւ զինուորականներուն, կը փոխանցեն «հաշուետուութիւն» մը՝ իրենք իրենց օրինապահ եւ անբիծ ցոյց տալու մտահոգութեամբ: Այդ հաշուետուութիւնը պայծառ նմոյշ մըն է դաշնակցական շէֆերու խարդախ գործելակերպին, որով միշտ մոլութեան մէջ պահած են անգիտակից զանգուածները: Յիշեալ հաշուետուութեան մէջ նոյնիսկ ամբողջութեամբ ցոյց չէ տրուած այն ամէնը, ինչ որ դաշնակցականները դուրս բերած են Երեւանէն, եւ համարձակութիւն ունին պաշտօնապէս յայտնելու, որ հաշուետուութեան մէջ չեն մտներ որոշ գումարներ, որոնք «հանուած են դրամատունէն կամ գանձարանէն եւ յանկարծակի նահանջի պատճառով մնացեր են Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէի դրամարկդի կամ սեղանի արկղերու մէջ (Երեւանի մէջ), կամ թէ՛ արկղերէն մէկը արծաթեայ դրամներով եւ իրերով թաղուած է Երեւանի եւ Մեղրիի ճանապարհին»:

Ինչպէս կը գրէ այդ օրերուն Գրիգոր Զադիթեան Թեհրանի «Ռանջբար Իրանի» թերթին 17րդ համարին մէջ, Փետրուար 12, 1922ին, ՀՀԴի ղեկավարները օտար դրամանիշները երեք կնքուած արկղերու մէջ բերած են Մեղրի (Արաքսի ափը), ուր «բացուած են եւ վերստուգման ենթարկուած յատուկ յանձնաժողովի կողմէն», իսկ հաշուետուութեան աւարտին յիշուած է, որ «վերջին յանկարծակի նահանջի ժամանակ Ղաթարի հանքերուն մէջ մնացեր է» օտար դրամանիշներուն մէկ մասը (ինչպէս դանիական, իտալական, զուիցերիական, տաճկական եւ այլ դրամանիշներ): Ինչպէս յայտնի է, Ղաթարի հանքերը կը գտնուին Մեղրիէն երեք օրուայ ճանապարհի դէպի հիւսիս՝ Չանգեզուրի խորքերը. արդ. եթէ այդ օտար դրամանիշները բերուած են Մեղրի եւ այդտեղ ստուգման ենթարկուեր, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ անոր մէկ մասը կը մնայ Ղաթարի հանքերուն մէջ: Այս կը մնայ անյայտ եւ

ան ալ բաւական մեծագումար դրամանիշներու խարդախութիւն է, որ իրենք իրենց թոյլ տուած են դաշնակցական ղեկավարները հոն իսկ՝ Մեղրիի մէջ իւրացնելով այդ դրամներուն մէկ մասը:

Ըստ յիշեալ «հաշուետուութեան»՝ Երեւանի դրամատունէն եւ գանձարանէն, բացի ոսկիի ֆոնտէն եւ օտար դրամանիշներէն, դուրս բերած են 9,400,000,000 հայկական ռուբլի եւ 650,000,000 ռուսական սովետական ռուբլի, ընդամենը՝ 10,050,000,000 թղթադրամ: Բայց այս աւելի քան տասը միլիար ռուբլիէն Թաւրիզ կը հասնի մի միայն 21,385,250 թղթադրամ, այլ խօսքով՝ ընդհանուր գումարին 0,5 տոկոսը:

Մինչ այդ, հետաքրքիր է, թէ ինչպէս կորսուած է 10 միլիար ռուբլին: Ըստ «հաշուետուութեան»՝ 62 միլիոն ռուբլին մնացեր է Երեւան, ճանապարհին, մինչեւ Չանգեզուր բերելը, «ծախսուած եւ հատուցումներ (աւանսներ) տրուած է» 3,676,399,000 ռուբլի: Չանգեզուրի մէջ նոյնպէս ծախսուած եւ աւանսներ տրուեր է 978,715,750 ռուբլի, իսկ մնացած 5,310,500,000 ռուբլին, իբր թէ «մնացեր է Ղաթարի հանքերուն մէջ - Չանգեզուր»: Շատ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ այդ ղեկավարներուն կը յաջողուի Արաքսը անցնիլ մեծաքանակ գոյքերով ու անասուններով, ինչպէս նաեւ՝ թնդանօթներով եւ գնդացիներով, որոնք կը ծախուին Ղարադաղի թուրք խաներուն, բայց չի յաջողուիր փոխադրել հինգ ու կէս միլիար ռուբլին, որ իբր թէ ակամայ կը թողուն Ղաթարի հանքերը:

Այնքան ալ զարմանալի չէ, որ Չանգեզուրի մէջ «ծախսուեր եւ աւանսներ տրուեր են» մօտ մէկ միլիար ռուբլի, քանի որ Չանգեզուրի մէջ դաշնակցականները մօտ երեք ամիս ապրեր եւ ռազմական գործողութիւններ կատարած են, թէեւ այդ գումարն ալ լուրջ կասկածներ կը յարուցանէ: Բայց մեզ միշտ կը զարմացնէ, որ նահանջի ժամանակ երեք շաբթուան ընթացքին (Բաշկեառնէն մինչեւ Չանգեզուր) երեք ու կէս միլիարէն աւելի, այն ալ այնպիսի հանգամանքներով, որ զինուորներու եւ գաղթականներու վրայ ոչ մէկ ծախս չէ կատարուած, եւ անոնք մնացած էին իրենց բախտին: Իսկ աւելի կարեւորը՝ անկարելի էր այդ անմարդաբնակ եւ

կիսաւեր շրջանէն, ուրկէ կատարուած էր նահանջը, մեծ գումարներ փոխանցել: Այս պարզապէս ցոյց կու տար դաշնակցականներուն ինքնայատուկ գործելակերպը: Այդ դրամները պարզապէս բաժնուեցան դաշնակցական շէֆերուն միջեւ ժողովուրդէն ու զինուորականութենէն գաղտնի, որու մասին աւելի ուշ կ'իմացուի Թաւրիզի մէջ:

Ծախսերը կատարուած են փոխատուութեան ձեւով կամ, ինչպէս պաշտօնական հաշուետուութեան մէջ յիշատակուած է՝ իբրեւ առ հաշիւ գումարներ մնացած են զանազաններու մօտ, այլ խօսքով՝ այս կազմակերպուած թալան էր, որուն նմանը վեր էր ամէն երեւակայութենէ:

Վերջապէս, ահա՛ այս էր «հայրենիքի փրկիչներու» հրատարակած հաշուետուութիւնը:

Բայց այս բոլոր իրողութիւնը չէ: «Հաշուետուութիւն»ը կը վերաբերի միայն Երեւան փախցուած դրամական եւ օտար դրամանիշերու արժեքներուն: Իսկ այն, որ անոնք փախցուցին Թիֆլիսէն եւ Պաթումէն եւ կամ այն, որ պահ դրուած էր արտասահմանի մէջ կառավարութեան ներկայացուցիչներու մօտ՝ այդ մասին տակաւին լուռ են:

Ինչպէս յայտնի է, դաշնակցական ղեկավարները Թիֆլիսէն փախուստ տալով արտասահման՝ իրենց հետ կը տանին պետական օտար դրամանշային եւ արժեքաւոր իրեր, որ կը գտնուէին Թիֆլիսի եւ Պաթումի տնտեսական գործակալներու մօտ: Բացի այդ, 1920 թուականի ամառը Ամերիկայի մէջ հանգանակուեցաւ յօգուտ հայկական բանակին աւելի քան հինգ հարիւր հազար տոլար, որ կը մնար արտասահմանի կառավարութեան ներկայացուցիչներուն մօտ եւ այդ հանգանակութենէն ոչ մէկ տոլար չէր ուղարկուած Հայաստան: Հանգանակուած են նաեւ կարելոր գումարներ փոխառութեան, ոսկիի եւ այլ անունի տակ:

Արտասահմանի մէջ գտնուող յիշեալ գումարները կը հասնէին մօտ մէկ միլիոն տոլարի, որոնք կը գտնուէին դաշնակցական կարելոր ղեկավարներուն քմահաճ տրամադրութեան տակ եւ որու մասին անոնք կը մնային լիակատար լուրութեան մէջ: Թէ ինչպէս կը գործածուէին այդ

գումարները, ծանօթ էր բոլորին: Արտասահմանի եւ մանաւանդ Եգիպտոսի դաշնակցական գործիչներու կենցաղը, զէխ կեանքն ու մսխումն իրենց ընկերական ջերմ շրջանակէն ներս ապացոյցն է այդ պետական ստացուածքի վատնումին:

* * *

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԱՐԿԱՇԱՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ 1921

Զանգեզուրը եղաւ վերջին կռուանը Դաշնակցութեան, որ Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւնը կորսնցնելէ ետք, կը ջանար Զանգեզուրի մէջ կազմաւորուիլ, ուժ դառնալ եւ հակահարուածով մը վերատիրանալ իր երբեմնի իշխանութեան: Սակայն Խորհրդային Հայաստանի հայ բանակին եւ դաշնակցական ուժերու միջեւ տեղի ունեցան կռիւներ:

ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԿՈՒՒՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Զանգեզուրի ճակատին վրայ ըմբոստներու յարձակման հետեւանքով՝ 70 քիլոմէթրի չափ ետ քաշուելու ստիպուած հայ զինուորները Յունիս 21ի, 1921ին հակայարձակումի սկսան: Այս գործողութեան շնորհիւ ետ կ'առնեն գրաւուած հողերը, եւ կեդրոնի ուղղութեամբ 30 քիլոմէթր հող ալ գրաւելով, Զանգեզուրի սահմանները կը հասնին: Աջ թեւին վրայ՝ Զանգեզուրի սահմանը անցած հայ զինուորները Բազարչայի ուղղութեամբ գրաւեցին քանի մը կարելոր դիրքեր: Հայ բանակին յարձակողականը կը շարունակուի ընդարձակ սահմանի մը մէջ: Վեց օրուան ընթացքին գերի կ'իյնան 2000 հոգի, կը գրաւուին 2000 հրացան, 27 զնդացի, 4 թնդանօթ, ահագին ռազմական պիտոյք եւ 100 հազար փամփուշտ: Կարգ մը հրոսախումբեր կ'ըլլան անձնատուր եւ կը միանան Խորհրդային Հայաստանի բանակայիններուն:

Հայ պոլշեւիկները գրաւելով Հայաստանի ազգային կուսակցութեան՝ ԶՅԴԻ վերջին ապաստանը եղող Զանգեզուր գաւառը, վերջ կու տան Դաշնակցութեան գոյութեան ու գործունեութեան:

Պաթումի ճամբով Պարսկաստանի հետ հաղորդակցությունները հնարաւոր դարձան այդ յաջողութեան հետեւանքով:

ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՍԵՑԱԲ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ
ԱՐԿԱԾԱԽՆԴՐՈՒԹԻՒՆ

Այս խորագրին ներքեւ Կ. Պոլսոյ «Վերջին Լուր»-ը իր Օգոստոս 2, 1921 թիւին մէջ հետեւեալ յայտարարութիւնները կ'ընէ.

Յայտնի է թէ դաշնակցական երեք պետեր՝ Վրացեան, Նժդէհ եւ Սմբատ փորձած էին իրենց իշխանութիւնը շարունակել Զանգեզուրի մէջ ինքնավարութիւն հռչակելով, ընդդէմ խորհրդային իշխանութեան: Յայտնի է նաեւ որ մերժած էին Միասնիկեանի կառավարութեան հաշտութեան առաջարկները, որով զինուորական գործողութիւններու իսկ ձեռնարկուած էր: Սակայն վերջին պահուն Զանգեզուր հպատակութիւն կը յայտնէ եւ բախտախնդիր վարիչները անցած էին Պարսկաստան:

Այս արկածախնդրութեան այսպէս յանկարծական դադարումին պատճառը այն է որ Փարիզէն, Աւետիս Ահարոնեանի խմբակը ստիպուած էր դադրեցնել իր նիւթական օգնութիւնը: Այս դէպքէն առաջ Ահարոնեան քանիցս դրամ հասցուցած էր Թաւրիզի վրայով, որպէսզի շարունակուին կռիւները: Այնուհետեւ, Ահարոնեանին կ'արգիլուի դրամ առաքել: Նշենք որ դաշնակցական թերթերը կը ծանուցէին 20 հազար անգլիական ոսկիի դրամական առաքումը, իբրեւ Յայաստանի կարօտեալներուն, սովեալներուն բաշխուելու որպէս բարեսիրական օժանդակութիւն...:

* * *

ՂԱՐԱԲԱՂԻ, ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԵՒ ՆԱԽՁԵՒԱՆԻ ԶԱՐՏԸ

Ընկեր Արտակ Դարբինեան ԶՍՌԿԻ Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, գումարուած Սեպտեմբեր 20-Դեկտեմբեր 3, 1920 թ., Կ. Պոլսոյ մէջ հետեւեալ գեկոյցը կը ներկայացնէ պատգամաւորներուն Ղարաբաղի, Զանգեզուրի եւ

Նախիջեւանի մասին, ինչպէս նաեւ՝ հայ-մահմետական բախումներուն շուրջ, որոնց մասին պատգամաւորները ընդհանրապէս շատ աղօտ գաղափար ունէին:

Մուտրոսի զինադադարով, երբ Թուրքիա պարտաւորուեցաւ հեռանալ կովկասեան Յայաստանէն եւ երթալ, կանգնիլ 1914 թ. սահմաններուն վրայ, նորէն արիւն սկսաւ հոսիլ մասնաւորապէս Յայաստանի եւ Ատրպէյճանի հողերուն վրայ: Սահմանային վեճերէն ծնունդ առած այս արիւնահեղութիւնները շարունակուեցան մինչեւ 1920:

Այս անհասկացողութիւններուն մէջ մեծ դեր կատարեցին թուրքերը ու ամէն միջոցով օգնեցին Ատրպէյճանին եւ ընդհանրապէս Յայաստանի տարածքին վրայ ապրող մահմետականներուն: Իրենց ազդեցութիւնն ունեցան նաեւ հայ-թաթարական երկամեայ (1904-1906) ընդհարումները, որոնք փոխադարձ ատելութիւն բորբոքած էին մինչեւ այդ օրերը իրարու հետ հաշտ ապրող երկու դրացի ժողովուրդներուն մէջ:

Անշուշտ Դարբինեան պիտի չտար այդ ընդհարումներուն նկարագրութիւնը կամ պատմութիւնը, այլ քանի մը խօսքով ան պիտի ներկայացնէր այն դերը զոր կատարած էին դաշնակից պետութիւններուն ներկայացուցիչները այդ վեճերուն եւ ընդհարումներուն մէջ:

Մուտրոսի զինադադարով Յայաստան մտած անգլիական թեթեւ զինուորական ուժերը 1919 Մայիսին, երբ սկսան հեռանալ, նախապէս պատրաստուած մահմետական շարժումները սկսան հրապարակ գալ Կարսէն մինչեւ Նախիջեւան եւ լայն ծաւալ ստացան 3-4 ամսուան ընթացքին:

Այդ օրերուն Յաշտութեան Ժողովի Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ իբրեւ *քսիլիսէր* Անդրկովկաս ուղարկուած Գնդ. Զասքէլ Յայաստան հասաւ: Ան Յայաստանի կառավարութեան հետ իր ունեցած տեսակցութեան ընթացքին՝ ըստ վերջինիս յայտարարութեան՝ անարդար համարած էր Ատրպէյճանի կազմակերպած յարձակումները: Իսկ Օգոստոս 22ին Յայաստանի Խորհրդարանին մէջ կը յայտարարէր թէ մինչեւ հաշտութեան վերջնական կնքումը Յայաստան արտաքին օգնութեան պետք

ունի եւ ինքը պահանջած է Փարիզէն որ անգլիական զօրքեր մնան Հայաստան կամ անոնց փոխարէն ուրիշ ուժեր ուղարկուին:

Բայց երկու օր յետոյ, երբ Գևր. Հասթէլ Պաքու կը հասնի եւ կը տեսնուի Ատրպէյճանի կառավարութեան հետ, կը ստորագրէ վարչապետ Ուսուփաէկովի հետ պայմանագիր մը, որով Շարուր-Նախիջեւանի շրջանը Հայաստանի հող համարուելէ կը դադրէր եւ կը յայտարարուէր «չէզոք գօտի», ինչպէս նաեւ հրահանգ կը տրուէր Հայաստանի կառավարութեան հանդարտ մնալ Չանգեզուրի մէջ...:

Այսպէս ուրեմն Գևր. Հասթէլ Ատրպէյճանի կողմը կ'անցնի եւ այդ օրերէն Նախիջեւան փաստօրէն կը դառնայ Ատրպէյճանի հողամաս:

Կարգը կու գայ Ղարաբաղին: Նոյն տարուան Սեպտեմբերին խռովութիւններ եւ արիւնահեղութիւններ կը սկսին նաեւ հոն: Այդ օրերուն էր որ Ղարաբաղցիք Անդրանիկի օգնութեան կը դիմեն եւ կը պարտաւորեցնեն որ ան իր հետեւորդներով այդ շրջանը անցնի: Անդրկովկասի անգլիական ուժերու վերին հրամանատար Չօր. Թոմսըն հեռագրով մը կը հրամայէ որ Անդրանիկ կռիւները դադրեցնէ եւ հեռանայ այդ շրջանէն: Իսկ անցեալ Փետրուարին Նոյն Չօր. Թոմսըն Թիֆլիսէն ղրկուած գրութեամբ մը Երեւանի իր ներկայացուցիչին միջոցաւ կ'իմացներ Հայաստանի կառավարութեան թէ Տոքթ. Սուլթանովը նշանակած է Ղարաբաղի եւ Չանգեզուրի ընդհանուր նահանգապետ՝ ցնոր տնօրինութիւն: Հայաստանի կառավարութիւնը կը բողոքէ, Ղարաբաղի հայութիւնը ժողովներ կը գումարէ, ըմբոստութեան ցոյցեր կ'ընէ, բայց ոեւէ արժէք չեն ունենար: Ապրիլ 3ի յայտարարութեամբ Պաքուի անգլիական զօրքերու հրամանատար Շաթըրուըրտ կը հաստատէր թէ Ատրպէյճանի կառավարութեան տուած որոշման համաձայն Սուլթանով կը մնար իր ընդհանուր նահանգապետի պաշտօնին մէջ եւ պիտի վայելէր անգլիացիներուն աջակցութիւնը:

Նորէն բողոք Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, նորէն Ղարաբաղցիական համաժողովներ, նորէն արիւնահեղութիւններ եւ աւերումներ: Կա-

թողիկոսն ալ՝ ի տես այդ ջարդերուն՝ կը հարկադրուի դիմել անգլիական ներկայացուցչութեան եւ կը խնդրէ որ առաջը առնէ արիւնահեղութիւններուն: Ի վերջոյ ժամանակաւոր համաձայնութեամբ մը Ղարաբաղ կը մնայ Ատրպէյճանին:

Ղարաբաղի տիրանալէ յետոյ ատրպէյճանցիք կը մօտենան Չանգեզուրի հարցին լուծման: 1919 Մարտին Հայաստանի կառավարութիւնը իր կողմէ ներկայացուցիչ մը նշանակած էր այստեղ, որպէսզի անպաշտօն կերպով կատարէր այն աշխատանքները, որոնք անհրաժեշտ կը համարուէին այս գաւառը Հայաստանին միացնելու:

Նոյն տարուան Հոկտեմբերին Ատրպէյճանի կառավարութիւնը գործնական միջոցներու կը դիմէր հարուածելու համար հայկական շարժումը: Անգլիացիները նորէն Ատրպէյճանի հետ էին: Նորէն բախումներ, արիւնահեղութիւններ, մինչեւ որ Հասթէլի փոխանորդ Գևր. Ռէյի միջամտութեամբ Նոյեմբեր 23ին Թիֆլիսի մէջ Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի վարչապետները՝ Ա. Խատիսեան եւ Ուսուփաէկով համաձայնութեան եզր մը գտան խաղաղութիւնը վերահաստատելու համար:

Այս համաձայնութեամբ խորհրդաժողով մը պիտի գումարուէր վերջնական համաձայնութեան գալու համար, բայց իրողապէս կռիւները նորէն ընդհատումներով շարունակուեցան մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Դարբինեան կ'ուզէր շէշտել հայութեան այսպէս կոչուած «մեծ դաշնակից»ներուն վերաբերումը իրենց «փոքր դաշնակցին» հանդէպ անդրկովկասեան հարցերուն մէջ: Ու դեռ ան կը յայտնէ այն կարգ մը ազդանշանները, որոնք ցոյց կու տան թէ թուրքերը կը պատրաստուին յարձակումներու ձեռնարկել Հայաստանի վրայ՝ Օլթիի ածխահանքերու խնդիրը պատրուակ բռնելով: (1920ի Յունիսին Հայաստանի զինուորական ուժերը գրաւած էին 1914ի սահմանագծին վրայ գտնուող Օլթիի ածխահանքերը: Կարճ ժամանակէ մը յետոյ թուրքերը պահանջեցին իրենց վերադարձնել այդ հանքերը, բայց Հայաստանի կառավարութիւնը մերժեց:)

* * *

**ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՊԱՐՊՈՒՄԸ
1921**

*Պիտի ըսենք.- «Մեզ դժոխք, դժոխք դրկե
անգամ մ'ալ.*

*Չէ որ զայն լաւ կը ճանչնանք. Ձայն
ճանչցուցիր մեզ շատ լաւ,*

*Եւ թուրքերուն յատկացող արքայութիւնըդ
անբաւ...»:*

ՎԱՅԱՆ ԹԵՔԵՏԱՆ

ՖՐԱՆՍԱԶՅԻ ՏԽՈՒՐ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երկու տարի Կիլիկիոյ ազգային ու քաղաքական գործերը անյաջող ընթացք մը ունենալէ եւ քաշկռտութենէ յետոյ, վերջապէս՝ ֆրանսական կառավարութիւնը կը համաձայնի թուրքերուն վերադարձնել հայերու Կիլիկիան: Ազգովին եղած բոլոր դիմումները, բոլոր գերագոյն ջանքերը, զոհողութիւններն ու աշխատանքը ապարդիւն անցած էին:

Ֆրանսացիները թուրքիան սիրաշահելու ստորին թրքասէր քաղաքականութիւն մը հետապնդեցին, ոտնակոխելով ամէն իրաւունք ու արդարութիւն: Հայ ժողովուրդը, որ հազիւ շունչ առնել սկսած էր, անգամ մըն ալ կը սկսի տարագրի ցուպը ձեռք առնել եւ գաղթել Սուրիա, Կիպրոս, Լիբանան, Կ. Պոլիս, Իզմիր եւ արտասահման:

**ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՏԽՈՒՐ ՊԱՅՔԱՐ
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԵՋ ՆԱԽ ԶԱՆ ՀԱՅՏԵՐՈՒ
ՊԱՐՊՈՒՄԸ**

Կիլիկիոյ քաղաքական կացութիւնը երբե՛ք նպաստաւոր պարագաներու տակ չգտնուեցաւ: Ա՛յն հաւատքը կար թէ կուսակցական վարիչներ, նկատի ունենալով ժողովուրդին տխուր կացութիւնը եւ անոր ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող վտանգը, սերտօրէն պետք է միանային իրարու, անտեսելով կուսակցական նեղ շահերը եւ ազգային գերագոյն շահերէ թելադրուած կուրծք պիտի տային ներքին եւ արտաքին թշնամիներու նենգամիտ քաղաքականութեան: Եղբայրական սիրով պիտի աշխատէին պահել ներքին համերաշխութիւնը, խոհականութեամբ ու հեռատեսու-

թեամբ վարէին այնչափ վտանգուած Հայ Դատը, ինչպէս նաեւ՝ Կիլիկիոյ հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը: Սակայն իրողութիւնը այն եղաւ որ դաշնակցականներ, ինչպէս ամենուրեք, հետեւեցան իրենց Փարիզի կամ Երեւանի առաջնորդներուն: Անոնք Կիլիկիոյ մէջ ալ միշտ գերադասեցին իրենց կուսակցական շահերը ազգային գերագոյն շահերէն, շարունակեցին նոյն ոտնձգութիւնները, նոյն խանգարումները ընդդէմ ազգային համագործակցութեան ու ջանքերուն:

Բնականաբար՝ խուլ պայքարը սկսաւ շարունակուիլ ռամկավար եւ դաշնակցական գործիչներուն միջեւ, ինչպէս կը շարունակուէր Եւրոպա, Եգիպտոս եւ մասնաւորապէս Ամերիկա:

Դաշնակցականներ Կիլիկիոյ մէջ ալ որդեգրած էին այն աշխատառճը, ինչ որ երբեմն կը գործածէին Կ. Պոլսոյ մէջ Սահմանադրութեան երանելի օրերուն: Այն էր *սօփա*ի քաղաքականութիւնը անհատական ձեռնարկի հանգամանքի տակ:

ՈՒՍԿԱՎԱՐՆԵՐՈՒ ԶԳՈՒՇԱՑՈՒՄԸ

«Հայ Ձայն»՝ Կիլիկիոյ Հայ Ռամկավար պաշտօնաթերթը, իր քննադատութեամբ կը սկսի մերկացնել դաշնակցականներու իսկական նկարագիրը եւ ազգային գործերու հանդէպ իրենց բռնած երկդիմի քաղաքականութիւնը եւ ազգային գերագոյն հարցերու շուրջ իրենց ստեղծած քառասային դրութիւնը:

Կարգ մը դաշնակցական առաջնորդներ չկարենալով հանդուրժել Ռամկավար օրկանին յանդգնութիւնը, ձեռք կ'առնեն *սօփա*ի քաղաքականութիւնը եւ կ'ուզեն պատժել Ռամկավար առաջնորդները:

«Հայ Ձայն»ի խմբագիր Լեւոն Աճեմեան, որ արձակուրդով Մերսին կը գտնուէր, Յունիս 12, 1921 թուակիր, կը ստանար հետեւեալ սպառնագիրը:

*«Հայ Ձայն»ի խմբագիր Պ. Լեւոն Աճեմեան,
Մերսին:*

Պարոն,

*Որոշ կազմակերպութեան մը պատկանող
խմբակի մը կողմէ Ձեզ եւ Ձեր կուսակցութեան*

պատկանող լիտրներու Ատանայէ հեռացուիլը որոշուած է, եւ այս նպատակին հասնելու համար ի հարկին չպիտի ընկրկին Ձեր կենաց իսկ դաւելու: Ես իբրեւ անկեղծ բարեկամ մը իմացնելով այս պարագան Ձեզի, պիտի թելադրէի Ձեզ որ ժամանակի մը համար յետաձգէիք Ձեր վերադարձը յԱտանա»:

Անկեղծ բարեկամ մը

Յ.Գ. Հոդ եւս զգուշացէք»:

Այս նամակը կը կրէ Յունիս 12 թուականը: Ընկեր Աճեմեան այս ստանալուն պէս, Նոյն ժամուն կը վերադառնայ Ատանա եւ խնդիրը կը պարզէ քանի մը ընկերներու միայն: Խնդիրը բացայայտ էր, Նոյնիսկ ձեռագրէն կարելի եղած էր հասկնալ «անկեղծ բարեկամ»ին ինչքան անկեղծութենէ ու պատիւէ իսկ զուրկ մէկը ըլլալը: Բայց այս հրապարակ չհանուեցաւ, լռութեամբ պատասխանելու համար նամակագրին:

Երկու օր յետոյ խմբագիրը եւ ուրիշ ռամկավարներ կը ստանան Նոր սպառնալիքներ:

«Պ. Աճեմեան,

Խրատ մտիկ չես ըներ, լաւ ուրեմն զգոյշ եղիր»:

«Պարոն Ս. Կեպէկեան,

Կնոջդ եւ զաւակներուդ միակ նեցուկը ըլլալ կը թուիս. գթա անոնց եւ քաշուէ ասպարեզէն»:

«Պ. Ապահունի,

Եթէ ասպարեզէ չի քաշուիս, քեզ ամէն գնով այդպէս ընելու պիտի ստիպուին: Քիթիդ եւ բերնիդ արիւնը մոռցած ըլլալ կը թուիս: Հիմա այսչափ քեզի»:

Այս բոլոր նամակներն ալ կը կրեն Յունիս 15, 1921 թուականը: Վերջին նամակը կը բացատրէր ամէն բան: Ապահունին Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Կիլիկիոյ Շրջանային Վարչութեան ընդհանուր քարտուղարն է, տարեց ընկեր մը, որ Կիլիկեան Հայ Արիւններու ծանօթ պայքարին մէջ գտնուելով՝ յարձակում կրած էր դաշնակցականներէ, որ զայն ծեծելու մտքով քիթը արիւնած էին:

Այս նամակներուն ալ ռամկավարները պատասխանեցին լռութեամբ, արգահատելի գտնելով զայն դրկողներու քաղաքացիական անպարկեշտութիւնը: Այդ նամակներու մասին զգուշացան Նոյնիսկ գաղափարի ընկերներուն բան մը ըսելէ, որովհետեւ ատիկա կրնար ծանր դէպքերու առաջնորդել:

Ատանայի ոստիկանապետ Գրիգոր Էֆ. Չոլաքեան այս մասին իմացած ըլլալով ճիմ Չանգալեանէ, որ միայն առաջին նամակէն տեղեակ էր, անձնապէս խնդրեց տեսնել բոլոր սպառնալիքները: «Հայ Ձայն»ի խմբագիրը ներկայացուց իրեն զանոնք, խնդրելով որ ոչ ոքի խօսուի այդ մասին եւ ոչ մէկ հետապնդում կատարուի հրապարակաւ, այլ միայն՝ եթէ կարելի ըլլայ հասկնալ թէ այս գործին ետեւ կազմակերպութիւն մը կա՞յ թէ ոչ, շնորհակալ պիտի ըլլար: Չոլաքեան խոստացաւ եւ այնպէս ալ ըրաւ:

Նոյնպէս՝ Նոյն աղբիւրներէն սպառնալիք կը ստանայ՝ Տիրան Լիւլեմեան, դաշնակցական առաջնորդ Արգարեանի եւ տեսուչ Ղազար Չարըքի դէմ իր ըրած զօրաւոր քննադատութեան ու արտայայտութեան համար:

Երկու կուսակցութիւններու միջեւ բացուած պայքարին վերջ տալու համար, Ազգային Խորհուրդը «Հայ Ձայն» եւ «Կիլիկիա» թերթերուն խմբագիրները կը հրաւիրէ եւ կը խնդրէ անոնցմէ որ նկատի ունենան ժամանակին փափկութիւնը, դադրեցնեն պայքարը եւ գործեն համերաշխաբար:

Այս ազգասիրական խնդրանքին ի պատասխան դաշնակցական օրկանին խմբագիրը կը պատասխանէ. «մենք կրնանք եւ որոշած ենք պատժել Հայ Ձայնը մեր մասին իր գրածներուն համար»:

Դաշնակցականներ կ'աշխատին այս եղածները նետել անհատներու վրայ, սակայն ճշմարտութիւնը չէն կրնար քօղարկել, քանի որ Կեդրոնական Կոմիտէի անդամներէն մին խոստովանած էր եղելութիւնը ըսելով.

«Այդ՝ Հայ Ձայնի խմբագրի պատիժը որոշուած էր, բայց ըստ որում մեր ընկերներէն Գալըպեան Ազգային Խորհուրդի ներկայութեան այդ բանը իր

բերնեն փախցուցած էր, հիմա երբ գործադրենք ակնյայտի կերպով պատասխանատու կը մնանք»:

Այս մեկը կը յանձնենք ցոյց տալու համար դաշնակցականներու սպառնալիքէն օրինակ մը. դժբախտաբար նման դեպքեր նախապէս ալ ու հետագային կրկնուեցան հայաշատ համայնքներէ ու գաղութներէ ներս:

Ահա՛ այս էր կուսակցական կեանքը Կիլիկիոյ իր վերջին մահամերձ օրերուն:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԹԸ

Կիլիկիան պարպուած էր հայերէ:

Տարագրութեան տիւր ուղեքերը որ կրկնուեցան, սրտաճմիկ տեսարանները որ պարզուեցան՝ յուսահատական էին: Հայ ժողովուրդին խիզախ եւ վճռական դիրքը եւ տածած իրաւացի անվտանգութիւնը ֆրանսացիներու դէմ զարմանք ազդող երեւոյթներ էին ականատես ֆրանսացիներուն համար: Անոնք կը համոզէին հայերը, որ հաւատք ընծայեն թուրքերուն անկեղծութեան եւ անոնց խոստումներուն ու մնան Կիլիկիա: Բայց հայ ժողովուրդը կը ճանչնար թուրքը եւ անոնց նենգամիտ խոստումներուն իսկական արժեքը:

Հայութիւնը չհաւատաց ու գաղթեց:

Ընկեր Տոքթ. Աւետիս Գույումճեան ականատես եղած է այս տարագրութեան ու աներեւակայելի տեսարաններուն վերջին արարուածին, եւ մանաւանդ ֆրանսացիներու դաւաճանութեան եւ անոնց նենգամիտ խաղերուն: Իր Դեկտեմբեր 8, 1921 թուակիր նամակ-տեղեկագիրէն կը քաղենք հետեւեալ յոյժ շահեկան մասերը, զորս կ'արտատպենք նոյնութեամբ:

Այսօր միայն 20-30,000 հայութիւն մը մնացած է ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ, մեծագոյն մասը Մերսինի մէջ: Կիլիկեան հայութեան մնացած մասը արդէն ցրուած է ամէն կողմ: Բաւական զանգուած մը իր շունչն առած է Ալեքսանտրէթ, ուր խճողեալ վիճակի մէջ կը սպասէ, հոնկէ հետզհետէ մեկնելու հոն ուր կարելի պիտի ըլլայ ընդունուիլ եւ ապրուստ ձարել:

Այսպէս ամբողջ ժողովուրդ մը որ կրցած էր ահաւոր տարագրութիւններէ վերջ վերադառնալ ու

վերաշինել իր օճախը, ցիրուցան կ'ըլլայ անտուն եւ անտիրական, եւ այս շնորհիւ քաղաքակիրթ եւ ասպետական ճանչցուած ազգի մը: Ո՛վ ճակատագրի դառնութիւն: Չայրոյթն ու ատելութիւնը կը կասեցնեն գրիչս...:

ժամանակա ստիպուած տուի օգնելու ժողովուրդին գաղթը դիւրացնելու, իմ վրայ հրաւիրելով ֆրանսական իշխանութեան տհաճութիւնը: Թուրքերն սկսած էին զանգատիլ թէ Ֆրանսա հայերէ պարպուած Կիլիկիա մը կը յանձնէ իրենց, ինչ որ զիրենք կը մատնէր որսը կորսնցնելու մը յուսախաբութիւնը:

Գաղթի միջոցին, Ձրի Դարմանատան ինչպէս նաեւ Ազգային Հիւանդանոցին գոյքերը փոխադրեցի Ալեքսանտրէթ յանուն Բժշկական Յանձնախումբին (Վեհափառ Կաթողիկոսի հաւանութեամբ): Ծրագիրս էր այդ գոյքերը հոն պահել առժամաբար եւ յետոյ փոխադրել ուր որ գաղթական հայութեան մեծամասնութիւնը պիտի հաւաքուէր, հոն սկսելու համար Ձրի Դարմանատուն մը: Այս վայրը հաւանաբար պիտի ըլլար Կիպրոս, ուր ցարդ 3000 հայ հաւաքուած է:

Երբ ֆրանսացիք զիս ձերբակալեցին Տէօրթ-Եօլի մէջ, քովս կը գտնուէր 7000 օսմանեան ոսկի: Ասիկա մնացորդն էր այն 7000 տոլարին զոր Ամերիկահայ Բժշկական Միութեան դրամէն մեզի փոխանցել տուած էիք Գահիրէէն Վեհափառ Կաթողիկոսին միջոցաւ: Այս դրամին մէկ մասը գործածեցի հատուցանելու համար Ազգային Հիւանդանոցին պարտքը եւ տիրանալու անոր գոյքերուն: Ֆրանսացիք այս դրամը վրաս գտնելով, ամբաստանեցին թէ ըմբոստութիւն կազմակերպելու համար էր ան: Ի զուր փաստերով ջանացի համոզել զիրենք, թէ այդ գումարը Ամերիկայէն դրկուած էր ինծի եւ թէ անով շինուելիք հիւանդանոցին յատկագիծները արդէն ներկայացուցած էինք Չօր. Տիւֆոյի Վեհ. Կաթողիկոսի միջոցաւ եւ ստացած անոր վաւերացումը: Այս միջոցին Չօրավարն ու Կաթողիկոսն արդէն մեկնած են եղեր Ատանայէն: Բանտարկուեցանք: Խղճի պարտք է ըսել թէ բոլոր ամերիկացիներ հոգեւին միջնորդեցին եւ իրենց ազդեցութիւնը գործածեցին: Լուր ալ դրկեցին

Մերսիսի Ամերիկեան մարտանաւի հրամանատարին որ մինչեւ Ատանա փութացած էր հայու մը ամերիկեան քաղաքացիի մը փրկութեան համար: Աստեղագարդ կը պարտիմ կեանքս:

Այս գումարը սակայն զոր վրաս գտնելով գրաւեցին, ֆրանսացիք չվերադարձուցին, առարկելով որ թուրքերու հետ կառավարութեան փոփոխութենէ վերջ պիտի կրնան ետ տալ: Ստացագիր մը յանձնեցին ինձ: Հրամանատար Գընիսկիւմի թելադրութեամբ ստացագիրը թողուցի Ատանա միսինար Չէմպըրսի քով, յանձնարարագրով մը զինք իրաւասու կարգելով գումարին զանձման: Եթէ մերժեն անոր վճարել, հրամանատարը խոստացաւ Պոլսոյ Ամերիկեան Բարձր Գործակատարին դիմել:

Ժէներալ Տիւֆոյի հանդէպ վերապահելով հանդերձ ամէն յարգանք, ինձի պէս շատեր հոս կը խորհին թէ, Ֆրանսիէն Պուլսոն եւ իր արքանեակները բացարձակապէս թրքական ոսկիներու ծախեցին Ֆրանսայի խիղճը, պատիւն ու շահերը:

Մեր դարմանատունն ալ ենթարկուեցաւ հայութեան բաղդին:

Հայութեան համար Կիլիկիան մնաց երա՛գ միայն: ... Ցանկամ տեսնեմ զիմ Կիլիկիա:

* * *

ԹԱԼԱՄԱԹԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պերլին, Մարտ 15, 1921

1919-1920ին Երիտթուրքերու դատավարութիւնը կ'աւարտի հայերու ցեղասպանութեան գլխաւոր յանցագործներուն, այդ շարքին՝ ներքին գործոց նախարար Թալաաթ փաշային մահուան դատապարտութեան վճիռով: Պատիժը իրագործելու նպատակով, Սողոմոն Թեփրեան զինուորագրուած էր Շահան Նաթալիի գլխաւորած «Նեմեսիս» գործողութեան շարժումին, որուն նպատակն էր իրականացնել դահիճներուն սպանութիւնը:

Պատիժը իրագործելու նպատակով, Թեփրեան անպատիժ մնացած Թալաաթին հետեւելով, կ'անցնի կարգ մը երկիրներ եւ վերջապէս Պերլինի մէջ Մարտ 15, 1921ին կը սպաննէ զայն:

Եւրոպայի հայասերներու եւ յառաջադէմ մտաւորականութեան ճնշումով Պերլինի դատարանը (Յունիս 2, 1921ին) կ'արդարացնէ Թեփրեանը, իսկ գերմանական մամուլը կը պահանջէ դատ բանալ Թուրքիոյ մէջ գործող Գերմանիոյ դեսպան Վանկենհայմի դէմ՝ հայկական կոտորածներուն մէջ անոր ունեցած յանցանքին համար:

Սողոմոն Խաչատուրի Թեփրեան ծնած էր 1896ին Ներքին Բագառիճ գիւղը (Էրզրում նահանգի Դարանաղ գաւառը): 1912ին աւարտեր էր Երզնկայի Կեդրոնական վարժարանը: Ուսումը շարունակելու նպատակով 1913ին կը մեկնի Եւրոպա, սակայն Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին կը վերադառնայ Հայաստան եւ կը մտնէ բանակ, արձանագրուելով Անդրանիկի գունդերուն: 1918ին մարտերու ընթացքին կը վիրաւորուի եւ կը տեղափոխուի Թիֆլիս, ապա կ'անցնի Հիւսիսային Կովկաս: 1919ին կը մեկնի Կ. Պոլիս: Կը միանայ Նաթալիի շարժումին:

Կը մահանայ 1960ին, Սան Ֆրանսիսքո:

Իսկ Շահան Նաթալի (Յակոբ Տեր-Յակոբեան) ծնած էր Խարբերդ նահանգի Հիւսէնիկ գիւղը 1884ին: 1897-1900ին կ'ուսանի Կ. Պոլսոյ Պերպերեան վարժարանը: 1901ին կը վերադառնայ ծննդավայր որպէս ուսուցիչ: 1904ին կը մեկնի Ամերիկա եւ կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը: 1909-1912 կը յաճախէ Պոստոն Համալսարանը հետեւելով գրականութեան եւ փիլիսոփայութեան դասընթացքներուն: Խմբագրած է «Շանթ» եւ «Փիւնիկ» գրական հանդէսները: Որոշ շրջան մը աշխատակցած է «Հայրենիք»ին:

Եղած է հայերու ցեղասպանութեան գլխաւոր յանցաւորները ահաբեկող «Յատուկ Յանձնաժողով» անդամ եւ «Նեմեսիս»ի կազմակերպիչ: 1927 Յունուարին կը հրաժարի ՀՀԴ Բիւրոյի անդամակցութենէն, երբ ընթացք չէր տրուեր հակաթուրք ահաբեկչութիւնները շարունակելու իր առաջարկին, իսկ 1929ին ՀՀԴ 11րդ ընդհանուր ժողովին ան դուրս կու գայ Դաշնակցութեան շարքերէն:

Որոշ ժամանակ մը կ'ապրի Եւրոպա եւ Փարիզի մէջ կը հիմնէ «Արեւմտահայ ազատագրական ուխտ» կազմակերպութիւնը ու կը խմբագրէ «Ազա-

տամարտ» անկախ շաբաթաթերթը: Կը վերադառնայ Պոստոն եւ կը գրէ շարք մը պատմագիտական երկեր:

Կը պաշտօնավարէ ԶԲԸՄի Պոստոնի գրասենեակը: Յառաջացեալ տարիքին կը հակի ռամկավարներուն, իրենց մէջ գտնելով մաքուր հայրենասիրութիւն եւ անշահախնդիր ազգասիրութիւն: Կը գրէ ռամկավար ազատական մամուլին: Կը մահանայ Պոստոն 1983ին: (Յաջորդող հատորներուն մէջ առանձինս պիտի տանք իր մասին լայն տեղեկութիւններ):

* * *

«ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԹԱԼԱՊԹԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» - ՇԱՅԱՆ ՆԱԹԱԼԻ
Դեկտեմբեր 2, 1920 – Մարտ 15, 1921

Այս հատորաշարի Ա. Յատորին մէջ (էջ 327-328) արձանագրած էինք դաշնագրին «հաշտութեան պայմանները Թուրքիոյ եւ Ռայաստանի միջեւ», երբ արդէն Ռայաստան խորհրդայնացած էր Նոյեմբեր 29ին: Դաշնագիրը կը ստորագրուէր Ռայաստանի Յանրապետութեան պատուիրակութիւնը ներկայացնող Խատիսեանի եւ Թրքական կողմը ներկայացնող Զեազըմ Զարապէքիի միջեւ, մինչ արդէն Ռայաստանի Յանրապետութեան կառավարութիւնը վտարանդի էր դարձած: Պայմանագիրը պիտի վաւերացուէր մէկ ամսուայ ընթացքին՝ ընդունման օրուընէ սկսեալ:

Ալեքսանդրապոլի Պայմանագիրէն կազմուած էր երկու օրինակ՝ հայերէն եւ թրքերէն: Խորհրդային Ռայաստանի կառավարութիւնը չճանչցաւ Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիրը: Աւելի ուշ՝ 1921 Յոկտեմբեր 13ին, Կարսի մէջ, Թուրքիոյ հետ կնքեց Նոր պայմանագիր մը:

Ստորեւ, Շահան Նաթալիի արխիւէն կը հրատարակենք Սիմոն Վրացեանի կողմէ գրուած այս կարգ մը փաստաթուղթերը:

Ա. Մարտ 15, 1921

«Ռադիօ Զեռագիր»

«Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի

Արտաքին Գործերի Կոմիսարին

Ազատուելով Բօլշեւիզմի անունով Ռայաստան մտած օտար լծից ... իմ կառավարութիւնը Տաճկաստանի եւ Ռայաստանի միջազգային խորմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են անցեալ տարուայ Դեկտեմբեր 2ին Ալեքսանդրապոլում կնքուած հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ հետագային ստեղծուած պայմանները:

Ռայաստանի կառավարութեան

Նախագահ

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Բ.1921 թ. Մարտ 18

«Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեան

Արեւելեան ճակատի հրամանատարութեան ներկայացուցիչ Բեհաւետին Բեյին

«Հաճեցէք ներկայ դիմումը շտապ հասցնել Ձեր բարձր իշխանութեան եւ, ինչպէս անձամբ բացատրել եմ Ձեզ, շտապեցէք, որ շուտափոյթ պատասխան ստացուի:

«Իր ազատութեան եւ անկախութեան համար մարտնչող Ռայաստանի կռիւը բօլշեւիկների դէմ, մեր համոզումով, ծառայում է ո՛չ միայն Ռայաստանի, այլ Առաջաւոր Ասիայի բոլոր ազգերի օգտին: Այդ պատճառով, Ռայաստանը յոյս ունի, որ իր կռուի ընթացքին ինքը կը ստանայ իր հարեւանների եւ, առաջին հերթին, տաճիկ ժողովրդի գործօն աջակցութիւնը, որովհետեւ տաճիկ ժողովրդի կենսական շահն էլ պահանջում է Ռայաստանի յաղթական դուրս գալն այս կռուից եւ անկախ մնալը:

«Այս համոզումից մեկնելով՝ Ռայաստանի կառավարութիւնը խնդրում է Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեան, յանուն երկու ազգերի փոխադարձ շահի, ըստ կարելոյն շուտ՝

«1. Վերադարձնել Երեւան Տաճկաստանում գտնուող հայ զինուորական ռազմագերիներին:

«2. Տալ, որոշ պայմաններով, հայ բանակին ռազմամթերք եւ առաջին հերթին ռուսական երեք գծանի կան տաճկական մաւզերի փամփուշտներ

եւ կամ Ռօսի ու լեբելի սիստեմի հրացաններ:

«3. Հաղորդել մեզ, թե արդեօք Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը հնարաւոր է գտնում հասցնել Հայաստանին *զինուորական օժանդակութիւն* եւ եթէ կարող է, ինչ չափով ու եղանակով եւ ինչ ժամանակամիջոցում:

«Սոյն դիմումը անելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը հիմնուում է այն բարեկամական յարաբերութիւնների վրայ, որոնք հիմք են դրուած Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից* եւ որոնք խանգարուած էին բոլշեւիկեան իշխանութեան ժամանակ»:

Խորին յարգանքներով
Հայաստանի կառավարութեան
Նախագահ
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

1921 թ. Մարտ 18

Վերի երկու վաւերագրերը ստորագրողը՝ Սիմոն Վրացեան, «Փրկութեան Կոմիտե»ի նախագահն էր, երբ Փետրուար 18-Մարտ 15, 1921ին, Նուազ քան ամիս մը տեւողութեամբ Դաշնակցութիւնը Փետրուարեան ապստամբութեամբ Հայաստանի կարգ մը շրջաններու մէջ «իշխանութիւն» կը հաստատէր:

Վրացեան Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին վերահաստատումը կ'աղէրսէր Մուսթաֆա Զեմալին: Թուրքիայէն կը խնդրէ *թրքական զէնք ու զօրք եւ Անգարայի շատ արագ օգնութեան հասնիլը Երեւանի կառավարութեան*:

Քառասունմէկ տարիներ ետք, Մարտ 15, 1962ին, «Պայքար»ի առաջին էջին վրայ Շահան Նաթալին ակնարկելով այդ շրջանի տխուր իրադարձութեան, կը գրէր.

Ամիս մը ...

* Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի Յօդուած 5ի տրամադրութիւնը. «Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը Հայաստանին կը խոստանայ իր զինուորական օգնութիւնը, ներքին թէ արտաքին վտանգի առեւն եւ այն բոլոր դէպքերուն մէջ, երբ Հայաստան խնդրէ այդ օգնութիւնը»:

Արարատեան դաշտն հայասպան ռազմավայր. եղբայր եղբօր ձեռքով կոտորուած տասնեակ հազար հայորդիներ փռուած, արիւնը՝ կը հոսի առու առու...

Եւ տաճկաց մոլուցքը Սիմոն-Ռուբեններուն կ'ոռնայ.

Ոչինչ ... ամիսն է կարծ, տասնեակ հազար՝ քիչ: Թող զան թուրք **ասկեարն ու եաթաղանը** չգայ միայն հայ բոլշեւիկը ... Ամիսը դառնայ տարի, տասնեակ հազարն՝ տաս անգամ տասը բազմապատիկ. հայ արիւնի առունները՝ գետ ու ծով...

Հարցունք, Հայ Մարդ,
Արիւնի այս ծովին մէջ Սիմոն-Ռուբենները մէկ պոլտ ունին ...

Քառասուն օր, Հայրենիքի հողին վրայ, քսան հազար հայկականներու արիւնով, այսպէս գրեցին Հայոց պատմութեան ողբերգական էջը, 1921 Մարտ 15ին:

Եւ քառասուն տարի է, երկրէ երկիր, թուրքի հուր ու թուրի բերնէն մազապուրծ «Մնացորդաց» հոգեվարքին արարը կը բեմադրեն:

Վարագոյրը չէ իջեր դեռ մինչեւ այսօր:

Եւ, ահա ...

Նոյն տարին – 1921, նոյն օրը – Մարտ 15, նոյն ժամուն.

Մահու կենաց մատեանին մէջ, Սիմոնի (Վրացեան) գրած մահազդ էջին դէմն ու դէմ էջին՝ Սողոմոնի (Թեղիորեան) աջը Թալաաթի գանկին արիւնով գրեց հայ կեանքին դիւցազներգը:

Հայոց Աստծոյն մատը կայ:

Յայտնուեցաւ Սողոմոնի ցուցամատին մէջ:

Քեմալի գարշապարին՝ լորձնաշուրթն Սիմոնի սողանքին դէմ, մորթոտուած ազգ մը արիւնի ծովէն կը համբառնար վրիժաթեւ Նեմեսիսը Սողոմոնի դէմքով:

Երեւանէն՝ Անգարա, Սիմոն-Ռուբեններու քեմալականչ աղերսանքին, Բերլինի մայթերէն, Թալաաթի սատակով, Սողոմոնի հրաշէկ կապարն շանթալեզու կու տար պատասխան ...

Եւ իմացաւ, հայուրաց արար աշխարհ, թէ ճշմարտապէս Հայն ինչի է նման ...

Տեսաւ:

Ուտքին տակ Թալաաթի սատակն, Սողումն՝
գանկին արհւնով՝ կրունկը կը լուար ...

Նոյն տարին – 1921ին. նոյն օրը – Մարտ 15ին,
նոյն ժամուն ...

Հայոց Աստծոյն մատը կար:

Արիւնը Հայ, վրէժխնդիր Աջը Հայ ... Այսպէս
միայն պիտի ըլլար, եղաւ վրէժն ամենարդար...

Բ. ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅ

ՌԱՍՄԿԱՎԱՐ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԶ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻԿՆ

Կ. Պոլիս, 1920

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցության ընկերակցությունը եղաւ Հայ Ռամկավար Կուսակցությունը: 1908ին Օսմանեան Սահմանադրության հռչակումէն ետք, որպէս օրինաւոր կուսակցութիւն արձանագրութենէն ետք, արդէն յայտնի դարձած էր Երիտթուրքերու նենգամիտ քաղաքականութիւնը եւ ընդհանրապէս Կ. Պոլիս ու Եգիպտոս հաւաքուած ռամկավար ղեկավարներուն համար այլեւս վերջնականապէս վերջ գտած էր Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին սահմանադրական օրէնքներու կիրառումը: Հայաստանի 1918 թուականի անկախութիւնը եւ անոր յաջորդող տարուան՝ 1919ի Միացեալ Հայաստանի մը յոյսը պատճառ դարձան որ ՀՍՌԿի ծրագիրները վերամշակուին եւ ծնունդ տան նոյն կառոյցէն ներս Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան եւ Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութեան:

ՌԱԿի կեդրոնական արխիւին մէջ պահուած ձեռագիրէ մը կը պարզուի թէ ՀՌԿի Ծրագիրը վաւերացուած է ՀՍՌԿի Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին (Կ. Պոլիս) 1920 Սեպտեմբեր-Ղեկտեմբեր) ԻԹ. Նիստին ընթացքին, իսկ ԾԱ. Նիստի ընթացքին որոշուած է նախապէս Նկատի առնուած Հայաստանի Ռամկավար Կուսակցութիւն անունը վերածել Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնի, Հայաստանի խորհրդայնացումին հետեւանքով:

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ

Իբրեւ առանձին գրքոյկ լոյս տեսած է Կ. Պոլիս, 1921ին:

Կուսակցութեան անունն է:

Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն

Նպատակ

Կուսակցութեանս նպատակն է՝

Ա. Ապահովել եւ պահպանել Միացեալ Հայաս-

տանի անկախութիւնը:

Բ. Աշխատիլ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյական բարգաւաճման:

Գ. Ծառայել ազգային լուսամիտ քաղաքակրթութեան մը զարգացման:

Դ. Ամրապնդել բարոյական կապերը Հայաստանի եւ արտասահմանի հայութեան միջեւ:

Ե. Զաջալերել ներգաղթը դէպի Հայաստան:

2. Ռամկավարական սկզբունքները իբրեւ հիմ ծառայեցնել Հայաստանի սահմանադրական օրէնքներուն:

Պետական Կազմ

Կուսակցութիւնը հիմնուած ըլլալով ժողովրդային վեհապետութեան եւ քաղաքացիական հաւասար իրաւունքներու սկզբունքին վրայ. Հայաստանի կառավարութեան ձեւ կ'ընդունի Ռամկավարական հանրապետութիւն:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Սահմանադրական երաշխաւորութիւններ

Յօդուած 1. Հայաստանի ամեն քաղաքացի բացարձակապէս հաւասար է օրէնքին առջեւ:

Յօդուած 2. Հայաստանի ամեն քաղաքացի կը վայելէ քուէարկութեան հաւասար իրաւունք, Սահմանադրութեամբ որոշուած տարիքէն սկսեալ, առանց սեռի խտրութեան:

Յօդուած 3. Ներկայացուցչական բոլոր մարմիններու ընտրութիւնը կը կատարուի *ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի ու գաղտնի* քուէարկութեամբ եւ *համեմատական* սկզբունքով:

Յօդուած 4. Չինուորական պարտաւորիչ կրթութիւն եւ ի հարկին՝ պարտադիր հաւասար զինուորական ծառայութիւն:

Յօդուած 5. Հայերէնը պետութեան պաշտօնական լեզուն է, իսկ Հայաստանի մէջ խօսուած տարբեր լեզուները կը վայելեն ազատութիւն:

Յօդուած 6. Ընդհանուր, ձրի եւ պարտաւորիչ նախակրթութիւն: Զրի՝ բայց կամաւոր, միջնակարգ, բարձրագոյն եւ մասնագիտական կրթութիւն:

Յօդուած 7. Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, հանրագրութեան, հաւաքումներու, ընկերակցութեան եւ ճամբորդութեան:

Յօդուած 8. Ազատութիւն խղճի, կրօնի եւ պաշտամունքի:

Յօդուած 9. Անձեռնմխելիութիւն անձի, անբռնաբարելիութիւն բնակարանի, ստացուածքի եւ նամակի:

Յօդուած 10. Հրապարակային դատավարութիւն եւ երդուեալ դատաւորներու դրութիւն:

Յօդուած 11. Վարչական ապակեդրոնացում՝ պետութեան հիմնական օրէնքներուն համաձայն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ընկերա-Տնտեսական Սկզբունքներ

Յօդուած 1. Հրատարակում օրէնքներու որ կ'ընծայեն զարգացման հաւասար պատեհութիւն բոլոր քաղաքացիներուն եւ կ'ապահովեն արդարութեան գործադրութիւնը պետութեան ընկերատնտեսական կեանքին մէջ:

Յօդուած 2. Հիմնարկութիւն պետական դրամատուններու՝ ընծայելու համար դիրամատչելի վարկ քաղաքացիներուն:

Յօդուած 3. Կանոնաւորում օրէնսդրական միջոցներով՝ աշխատութեան եւ դրամագլուխի փոխադարձ յարաբերութիւններուն:

Յօդուած 4. Արդար եւ համերաշխ գործակցութիւն եւ շահակցութիւն դրամագլուխի եւ աշխատութեան միջեւ, հաշտարար ատեաններու միջոցաւ:

Յօդուած 5. Պետական վերահսկողութիւն աշխատանքի ժամերու, վարձատրութիւն չափի եւ գործավայրերու առողջապահական պայմաններու:

Կանանց եւ անչափահասներու աշխատութեան պայմաններու մասին մասնաւոր օրէնսդրութիւն:

Յօդուած 6. Հաստատում պետական գրասեն-

եակներու (պիւրօ)՝ իբրեւ միջնորդ գործատիրոջ եւ գործաւորի միջեւ, անգործներուն աշխատանք հայթայթելու համար:

Յօդուած 7. Պետական ապահովագրութիւն՝ պաշտպանելու համար ամէն կարգի աշխատաւորներ՝ ընդդէմ անգործութեան, հիւանդութեան, արկածի, ծերութեան եւ մահուան:

Պետական ապահովագրութիւն նաեւ ընդդէմ բնական պատահարներու, ինչպէս՝ երաշտ, հեղեղ, կարկուտ եւայլն:

Յօդուած 8. Օրէնսդրական մասնաւոր միջոցներով քաջալերել եւ պաշտպանել երկրագործութիւնը եւ առանձին ճարտարարուեստը:

Յօդուած 9. Պետութեան կը պատկանի հանքերու, անտառներու, ջուրերու եւ ուրիշ բնական հարստութիւններու արդիւնագործումը:

Կառավարութիւնը կրնայ իր վերահսկողութեան տակ անոնց շահագործումը տալ անհատներու կամ ընկերութեանց որոշ ժամանակաշրջանի համար:

Յօդուած 10. Պետականացում թղթատարութեան, հեռագրի, հեռախօսի եւ երկաթուղիներու:

Կառավարութիւնը կրնայ՝ իր վերահսկողութեան տակ՝ երկաթուղիներու, հեռագրի եւ հեռախօսի մենաշնորհներ տալ անհատներու կամ ընկերութեանց, որոշ ժամանակաշրջանի համար:

Յօդուած 11. Քաղաքապետութեան կը պատկանի հանրակառքերու, լոյսի ու ջուրի մատակարարութիւնը:

Յօդուած 12. Քաջալերում գործակցութեան (cooperative) ընկերութիւններու կազմակերպումին եւ ծաւալման:

Յօդուած 13. Պետական հասոյթի հայթայթում՝ տուրքի արդար բաշխումով, որպէսզի չջլատուին անհատական ու ընկերակցական ձեռներեցութիւնը եւ երկրին արդիւնաբերական եւ առեւտրական գործունեութիւնը:

Յօդուած 14. Յառաջատուական տուրք եկամուտի եւ ժառանգութեան վրայ, իսկ համեմատական միօրինակ տուրք՝ հողի եւ կալուածի արժեքին վրայ:

Յօդուած 15. Աստիճանական ջնջում անուղ-

դակի տուրքերով:

ԳԼՈՒԽ Գ. Հողային Հարց

Յօդուած 1. Կուսակցութիւնը կ'ընդունի հողային սեփականութեան իրաւունքը:

Յօդուած 2. Հողին անհատական սեփականութիւնը կը սահմանափակուի խորհրդարանին կողմէ քուէարկուած հողային օրէնքներու համաձայն:

Յօդուած 3. Սեփականութեան ընդհանուր պայմանն է հողին մշակութիւնը եւ արդիւնագործումը:

Ներկայ հողային սեփականատիրութեանց իրաւունքները կը ճշդուին սոյն սկզբունքին կիրառութեամբ:

Յօդուած 4. Հողագուրկ եւ սակաւահող գիւղացիներու ծրագրաւ հող կը տրուի պետական տնօրինութեամբ, հողային ընդհանուր օրէնքի համաձայն:

Յօդուած 5. Հողին բաշխման չափանիշը (նորմա) կ'որոշուի տեղական պայմաններու, հողի որակին եւ աշխատութեան չափին համեմատ:

Յօդուած 6. Պետութիւնը իրաւունք ունի գրաւելու անհատներու եւ ընկերութիւններու սեփական հողերը, երբ անոնք օրէնքով սահմանուած չափանիշէն աւելի են, նաեւ այն հողերը եւ անշարժ ստացուածքները, որոնք անհրաժեշտ են հանրագոտւոյ նպատակներու համար, արդար հատուցում ընելով անոնց տէրերուն:

Յօդուած 7. Գրաւման ենթակայ են՝

Ա. Այն հողերը, որոնք թէեւ չափանիշէն աւելի, բայց կը ծառայեն հանրային, մշակութային եւ բարեգործական հաստատութեանց պահպանման:

Բ. Այն հողերը, որոնք իբր պարտեզ, այգի, մրգաստան, փորձադաշտ, բուժարան եւն., իրենց վրայ կը կրեն մասնաւոր աշխատանքի եւ դրամագլուխի արդիւնքը:

Գ. Գործարաններու եւ այլ ճարտարարուեստական հիմնարկութիւններու պատկանող հողերը, որոնք անհրաժեշտ են անոնց գործունեութեան համար:

Յօդուած 8. Ընդհանուր հայ ժողովուրդին նուիրաբերութեամբը գոյացած վանքերու եւ եկեղեցիներու սեփական հողային ստացուածքները ենթակայ չեն գրաւման: Պետութիւնը կը հսկէ սակայն անոնց արդիւնաւոր եւ նպատակայարմար գործունեութեան վրայ:

Յօդուած 9. Հողային օրէնքները կը գործադրուին աստիճանաբար բնակչութեան թիւին, մշակման պահանջներուն եւ տեղական պայմաններուն համեմատ:

Վերաբնութիւն

Ներկայ ծրագիրը վերաբնութիւն է կուսակցութեան Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին կողմէ՝ հիմնական կանոնագրին տրամադրութեանց համաձայն:

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Կ'արտատպենք ՌԱԿ Կեդրոնական Արխիւին մէջ գտնուող ձեռագիր օրինակէն

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան կազմակերպական բաժանումներն են.

Ա. Տեղական ակումբներ եւ իրենց վարչութիւններ.

Բ. Ենթաշրջանակներ եւ ենթաշրջանային վարչութիւններ.

Գ. Շրջանակներ եւ Շրջանային վարչութիւններ.

Դ. Շրջանակային պատգամաւորական ժողովներ.

Ե. Կեդրոնական վարչութիւն.

Զ. Ընդհանուր պատգամաւորական ժողով:

Ընդհանուր Կանոններ

Յօդուած 1. Իւրաքանչիւր Շրջանակ ինքնավար է եւ ունի իր առանձին ներքին կանոնագիրը, յարմարուած տեղական պայմաններուն՝ համաձայն կուսակցութեան հիմնական սկզբունքներու եւ կանոնագրին:

Յօդուած 2. Կուսակցութեան բոլոր պաշտօնական մարմինները՝ Ակումբէն մինչեւ Ընդհ.

Պատգ. Ժողովը, պարտին պահել իրենց որոշումներուն եւ յարաբերութեանց արձանագրութիւնները, որոնք պիտի կրեն դիւանին ստորագրութիւնը:

Յօդուած 3. Բոլոր պաշտօնական մարմիններու դիւանները պարտին աւանդապահը ըլլալ կուսակցութեան տոմարներուն, թղթակցութիւններուն, պայմանագրութեանց եւ կնիքին:

Յօդուած 4. Բոլոր վարչական մարմիններու եւ դիւաններու ընտրութիւնը կը կատարուի գաղտնի քուէարկութեամբ:

Անդամները վերընտրելի են երբ օրինական արգելք չկայ:

Յօդուած 5. Ընտրութեանց ատեն մինչեւ վերջընթեր ամիսը իր անդամատուրքը առանց բաւարար պատճառի չվճարող անդամ մը ընտրող եւ ընտրելի ըլլալու իրաւունք չունի:

Յետեւեալ տուրքերու գանձումը կը փակուի ընտրութիւններէն 24 ժամ առաջ:

Յօդուած 6. Անվստահութեան քուէները եւ կախակայման որոշումը ունէ մարմնի անդամներու ամբողջութեան թիւին մեծամասնութեամբ միայն կրնան ընտրուիլ. իսկ արտաքսումի վերաբերեալ դատական վճիռները՝ երեք չորրորդի քուէով:

Յօդուած 7. Կուսակցութիւնը, իր սովորական պիւտճէն գատ, կ'ունենայ իր հիմնադրամը, որուն գործածութիւնը կ'որոշուի Ընդի. Պատգ. Ժողովին կողմէ:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Անդամակցութիւն

Յօդուած 1. Հայաստանի (Հայ) Ռամկավարական Կուսակցութեան կրնայ անդամակցիլ, առանց սեռի խտրութեան, 18 տարեկանէն ի վեր Հայաստանի ամէն քաղաքացի եւ օտարահպատակ ամէն հայ, որ կ'ընդունի կուսակցութեան սկզբունքները:

Յօդուած 2. Նոր անդամ կ'ընդունուի Ակումբի վարչութեան կամ անդամական ժողովին մեծամասնութեան որոշումով՝ ըստ Շրջանակի ներքին կանոնագրին: Ընդունուած անդամը պարտի ստորագրել խոստմնագիր մը:

Յօդուած 3. Կուսակցութեան անդամ չեն ընդունուիլ անոնք որ՝

Ա. Ուրիշ հայ քաղաքական կուսակցութեան մը անդամ են:

Բ. Ոճիրով եւ զեղծումով դատապարտուած են իբր յոռի նկարագրի տէր անձ:

Յօդուած 4. Կուսակցութեան այր անդամները պարտին վճարել տարեկան անդամատուրք մը, որուն քանակը կ'որոշուի Շրջանակին պատգամաւորական ժողովին կողմէ եւ ամբողջովին կը ղրկուի Շրջանակին կեդրոնական սնտուկը:

Կիներէ եւ ուսանողներէ կազմուած ակումբներ իրենք կ'որոշեն անդամատուրքի քանակը:

Յօդուած 5. Նոր անդամները, յօդուած 4ի մէջ յիշուած անդամատուրքէն զատ, պարտին վճարել նաեւ մուտքի տուրք մը, որուն քանակը իրենք կ'որոշեն:

Յօդուած 6. Անդամատուրքէ զերծ են այն անդամները, որոնց նիւթական անձկութիւնը կը հաստատուի իրենց ակումբին կողմէ:

Յօդուած 7. Բնակութեան փոփոխութեան հետեւանքով անդամ մը իր պատկանած ակումբէն կրնայ ուրիշ ակումբ մը փոխադրուիլ վարչութեան գրաւոր յանձնարարականով:

Յօդուած 8. Իւրաքանչիւր անդամ միայն մէկ ձայնի իրաւունք ունի:

Յօդուած 9. Ամէն անդամ պարտի յարգել կարգապահութեան օրէնքները:

Յօդուած 10. Ունէ անդամ որ չի հնազանդիր իր Ակումբին որոշումներուն, կամ չի վճարեր իր տուրքերը եւ կամ կ'ոտնակոխէ կուսակցութեան օրէնքները, ազդարարութիւն կը ստանայ եւ եթէ ազդարարութիւնը ապարդիւն մնայ, պատժոյ կ'ենթարկուի Շրջանակին ներքին կանոնագրին տրամադրութեանց համաձայն:

Յօդուած 11. Ունէ անդամ որ՝

Ա. Կուսակցութեան սկզբունքներուն դէմ կը գործէ,

Բ. Կարգապահութեան օրէնքները չի յարգեր,

Գ. Իրեն դէմ տրուած վճիռի մը դէմ օրինական միջոցներէ տարբեր միջոցներու կը դիմէ,

Դ. Երբ ուրիշ հայ կուսակցութեան մը եւս

կ'անդամակցի, իր ակումբին անդամական ժողովին կողմէ կը կախակայուի եւ կը կորսնցնէ իր անդամական իրաւունքները որոշուած ժամանակի մը համար եւ ի հարկին կ'արտաքսուի յետ դատավարութեան:

Յօդուած 12. Ոճիրով եւ զեղծումով դատապարտուած անդամ մը կ'արտաքսուի կուսակցութենէն իր Ակումբին վճիռով:

Յօդուած 13. Արտաքսուած անդամի մը անունը կը հաղորդուի կուսակցութեան բոլոր Ակումբներուն գերադաս մարմիններուն միջոցաւ:

Յօդուած 14. Տրուած վճիռէ մը դժգոհ ռեւէ կողմ կրնայ ակումբին գերադաս մարմինն բողոքել, վճիռն թուականէն մինչեւ մէկ ամիս:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Յօդուած 1. Անդամներու խմբաւորում կը կազմէ Ակումբ մը, որուն նուագագոյն թիւը կ'որոշուի իւրաքանչիւր Շրջանակի ներքին կանոնադրութեան համաձայն:

Յօդուած 2. Նորակազմ ակումբի մը գոյութիւնը օրինաւոր կը ճանչցուի այն ատեն միայն, երբ իր կազմութիւնը վաւերացուի Շրջ. Վարչութեան կողմէ:

Յօդուած 3. Տեղական պայմաններու համեմատ կիները կրնան առանձին ակումբներ ունենալ առանձին վարչութիւններով:

Յօդուած 4. Իւրաքանչիւր ակումբ կ'ունենայ 3-7 անդամներէ բաղկացեալ վարչութիւն մը, որ կը պաշտօնավարէ մէկ տարի եւ մինչեւ իր յաջորդին ընտրութիւնը:

Յօդուած 5. Ակումբի մը վարչութեան պակսած կամ հրաժարած անդամներուն յաջորդներ ընտրելու իրաւունքը կը պատկանի անդամական ժողովին:

Յօդուած 6. Թէ՛ Ակումբի վարչութեան եւ թէ՛ անդամական ժողովին որոշումները կը տրուին մեծամասնութեամբ:

Յօդուած 7. Ակումբի վարչութիւնը կը վարէ ակումբին գործերը եւ կը գործադրէ իր գերադաս մարմինն որոշումները եւ հրահանգները:

Յօդուած 8. Ակումբի վարչութիւնը համարա-

տու է թէ՛ անդամական ժողովին եւ թէ՛ իր գերադաս մարմինին:

Յօդուած 9. Ակումբի վարչութիւնը պարտաւոր է կանոնաւորապէս եռամսեայ տեղեկագիրներով իր գերադաս մարմինը իրազեկ պահել ակումբին անդամներու թիւին, ելեւտական կացութեան եւ ընդհանուր գործունէութեան մասին:

Յօդուած 10. Այս կանոնաւոր տեղեկագիրներէն զատ ակումբներու վարչութիւնները պարտաւոր են նաեւ իրենց գերադաս մարմինը տեղեկ պահել, անմիջական տեղեկագիրներով, այնպիսի խնդիրներու մասին, որոնց ծանօթութիւնը կարելի է օգտակար է կուսակցութեան:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Անդամական ժողով

Յօդուած 1. Առ նուազն ամիսը մէկ անգամ տեղի կ'ունենայ անդամական կանոնաւոր ժողով, որուն հրաւերը գրաւորապէս կամ մամուլ միջոցաւ կը հաղորդուի բոլոր անդամներուն, ժողովէն առնուազն երեք օր առաջ:

Յօդուած 2. Ակումբի մը անդամական ժողովը օրինաւոր է երբ անդամներուն կեսէն մէկ աւելի ներկայ է:

Յօդուած 3. Երբ առաջին հրաւերով ժողովը մեծամասնութիւն չունենայ կրնայ նոյն ամսուան մէջ երկրորդ հրաւեր մը ուղղել նոյն օրակարգով: Երկրորդ ժողովին ներկաներուն թիւը օրինական կը նկատուի եւ տրուած որոշումները պարտաւորիչ են բոլոր անդամներուն համար:

Յօդուած 4. Վարչութեան ատենապետը, եւ իր բացակայութեան՝ փոխ-ատենապետը, իրաւունք ունի արտասովոր նիստի հրաւիրել անդամական ժողովը:

Յօդուած 5. Ակումբի տարեկան ժողովը կը գումարուի Շրջանակի Պատգամաւորական ժողովին գումարման թուականէն առնուազն մէկ ամիս առաջ:

Յօդուած 6. Ակումբի վարչութիւնը տարեկան ժողովի մէջ կը կատարէ իր համարատուութիւնը, որ կը տեղեկագրուի Շրջանակի Պատգամաւորական ժողովին:

Յօդուած 7. Ակումբի տարեկան ժողովին մէջ կ'ընտրուին Շրջանակի Պատգ. Ժողովին պատուիրակները, ներքին կանոնադրի տրամադրութեանց համաձայն:

Յօդուած 8. Կանանց ակումբները, եթէ ուզեն, կրնան տեղւոյն այրերու ակումբին հետ խառն ժողով գումարել եւ միասին ընտրել իրենց պատուիրակները:

Յօդուած 9. Եթէ կարելի չըլլայ ընկերաբար կարգադրել վեճերը որոնք կը ծագին ընդմէջ ակումբի վարչութեան անդամներուն եւ կամ ակումբի անդամներուն, եւ կամ վարչութեան ու ակումբի անդամական ժողովին միջեւ, անոնք կը յանձնարարուին գերադաս մարմնի՝ որուն վճիռը պարտաւորիչ է բոլոր կողմերուն համար մինչեւ Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովը:

Յօդուած 10. Իր գերադաս մարմնոյն որոշումներուն եւ կարգադրութեանց դէմ անսաստող ակումբի վարչութիւն մը կը հրաժարեցուի նոյն ակումբին գերադաս մարմնին կողմէ:

Յօդուած 11. Ակումբ մը լուծուած կը համարուի երբ իր անդամներուն թիւը որոշուած նուազագոյն թիւէն պակաս է:

Յօդուած 12. Ակումբի մը լուծման պարագային իր գոյքերը կը յանձնուին գերագոյն մարմնին:

ԳԼՈՒԽ Դ. Շրջանակներ

Յօդուած 1. Կուսակցութիւնը կը բաժնուի շրջանակներու՝ աշխարհագրական կամ վարչական յարմարութիւններու համեմատ:

Յօդուած 2. Շրջանակ մը կը կազմուի մէկ կամ աւելի ակումբներէ պայմանաւ որ առնուազն (100) հարիւր անդամ ունենայ եւ վաւերացուի Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ:

Յօդուած 3. Իւրաքանչիւր շրջանակ տարին անգամ մը կ'ունենայ Շրջ. Ժողով, որ կը կազմուի ակումբներու պատուիրակներէն, որոնց համեմատական թիւը կ'որոշուի իւրաքանչիւր շրջանակի կանոնադրութեան համաձայն:

Յօդուած 4. Շրջ. Պատգ. Ժողովին պատուի-

րակ կ'ընտրուին անոնք միայն, որոնք առնուազն մէկ տարի անդամ եղած են կուսակցութեան: Նորակազմ ակումբները բացառութիւն են:

Յօդուած 5. Շրջանակային Պատգ. Ժողովը կը պատրաստէ նոյն շրջանակին կանոնագիրը, որ պէտք չէ հակասէ կուսակցութեան սկզբունքներուն եւ հիմնական կանոնադրին եւ որ պէտք է վաւերացուի Կեդրոնական Վարչութենէն:

Յօդուած 6. Շրջանակային Պատգմ. Ժողովը կը զբաղի շրջանակին վերաբերեալ խնդիրներով, կը սահմանէ տարեկան պիւտճէն եւ կ'ընտրէ Շրջանային Վարչութիւնը:

Յօդուած 7. Իւրաքանչիւր շրջանակ կուսակցութեան կեդրոնական գանձին կը վճարէ տարեկան տուրք մը, որուն քանակը կ'որոշուի Ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովին կողմէ:

Յօդուած 8. Շրջանային Վարչութիւնը կը բաղկանայ առնուազն հինգ անդամներէ, կ'ընտրուի մէկ տարուան համար եւ կը պաշտօնավարէ մինչեւ յաջորդ ընտրութիւնը:

Յօդուած 9. Շրջանային Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին անոնք միայն, որոնք առնուազն մէկ տարի անդամ եղած են կուսակցութեան:

Նորակազմ շրջանակներ բացառութիւն կը կազմեն:

Յօդուած 10. Շրջ. Վարչութիւնը կ'ընդունի եւ կը գործադրէ Կեդր. Վարչութեան հրահանգները եւ Շրջանակային Պատգամաւորական Ժողովին որոշումները: Կրնայ յարաբերութիւն մշակել միւս շրջանակներուն հետ:

Յօդուած 11. Շրջ. Վարչութիւնը պատասխանատու է իր շրջանակի Պատգամաւորական Ժողովին որուն պարտի ներկայացնել իր տարեկան տեղեկագիրը եւ հաշիւը:

Յօդուած 12. Շրջ. Վարչութիւնը երեք ամիսը անգամ մը պարտաւոր է ղրկել Կեդրոնական Վարչութեան՝ իր շրջանակին վիճակագրական, ելեմտական եւ բարոյական տեղեկագիրը: Ասկէ զատ Շրջ. Վարչութիւնը յաճախակի թղթակցութիւններ կը կատարէ Կեդրոնական Վարչութեան հետ:

Յօդուած 13. Շրջանակին շարժուն եւ անշարժ

ստացուածքները մատակարարելու վերին իրաւասութիւնը կը պատկանի Շրջ. Վարչութեան:

Յօդուած 14. Շրջ. Վարչութեան հսկողութեան եւ պատասխանատուութեան տակ կը իրատարակուին շրջանակին պաշտօնաթերթը եւ ուրիշ իրատարակութիւններ:

Յօդուած 15. Շրջանակները, ըստ տեղական պայմաններու, կրնան ունենալ մէկ կամ աւելի ենթաշրջանակներ համապատասխան վարչութիւններով, որոնք կը վարեն ենթաշրջանակին վերաբերեալ ընդհանուր գործերը եւ պատասխանատու են Շրջանային Վարչութեան:

Յօդուած 16. Շրջ. Վարչութիւնը պետք է նախապէս Կեդր. Վարչութեան հաւանութիւնը ստանայ բոլոր այն ձեռնարկներուն համար, որոնք կուսակցութեան ընդհ. քաղաքականութեան հետ կապ ունին եւ որոնք տեղ. հանգամանք չունին:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողով

Յօդուած 1. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը կուսակցութեան Համարատու մարմինն է:

Յօդուած 2. Ընդհանուր Պատգ. Ժողովը կը կազմուի կուսակցութեան բոլոր շրջանակներէն ընտրուած պատգամաւորներէն:

Կեդրոնական վարչութեան անդամները կը մասնակցին Ընդհ. Պատգմ. Ժողովին առանց քուէի իրաւունքի:

Յօդուած 3. Կուսակցութեան բոլոր շրջանակները պատգամաւոր կը ղրկեն հետեւեալ համեմատութեամբ.

- 100-250 անդամ 1 պատգամաւոր
- 251-500 “ 2 “
- 501-750 “ 3 “
- 751-1000 “ 4 “
- 1001-1500 “ 5 “
- 1501-2000 “ 6 “

Եւ այսպէս իւրաքանչիւր յաւելուածական հինգ հարիւր կամ նուազ անդամի համար մէկ պատգամաւոր աւելի:

Յօդուած 4. Պատգամաւորներու ընտրութիւնը կը կատարուի Շրջանակային Պատգամաւորական

Ժողովներու կողմէ՝ նոյն ժողովին համար ընտրուած պատուիրակներուն թիւին մեծամասնութեամբ: Այն պարագային, երբ անկարելի ըլլայ Շրջ. Պատգմ. Ժողով գումարել, Շրջ. Վարչութիւնը իրաւասութիւն պիտի ունենայ նշանակելու պատգամաւորները:

Յօդուած 5. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը կը գումարուի երկու տարին անգամ մը Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ: Հարկեցուցիչ պարագաներու մէջ, ուրիշ մէկ վայր՝ Կեդր. Վարչութեան միաձայն որոշումով:

Յօդուած 6. Արտասովոր Ընդհ. Ժողովը կը գումարուի՝

Ա. Երբ Կեդր. Վարչութիւնը պետք տեսնէ, իր անդամներու երկու երրորդին քուէովը: Այս պարագային հրաւիրագիրը պետք է կրէ Կեդր. Վարչութեան անդամներուն երկու երրորդին ստորագրութիւնը:

Բ. Երբ կուսակցութեան բոլոր շրջանակներուն երկու երրորդը գրաւորապէս կը պահանջէ զայն եւ նոյն առաջարկով:

Գ. Երբ Կեդր. Վարչութիւնը կը կորսնցնէ իր մեծամասնութիւնը:

Արտասովոր Ընդհ. Պատգմ. Ժողովը իր մասնաւոր նպատակը իրագործելէ յետոյ կրնայ ուրիշ խնդիրներով ալ զբաղիլ, պատգամաւորներու մեծամասնութեան հաւանութեամբ:

Յօդուած 7. Կեդր. Վարչութիւնը պարտաւոր է հրաւիրագիր ղրկել խնդիրներու ցանկով միասին, բոլոր Շրջանակներուն Ընդհ. Պատգ. Ժողովի գումարման թուականէն չորս ամիս առաջ:

Յօդուած 8. Իւրաքանչիւր Շրջանակ պատգամաւոր կ'ընտրէ իր շրջանակի անդամներէն եւ կամ ի հարկին ուրիշ շրջանակի պատկանող ընկերներէն:

Յօդուած 9. Կեդր. Վարչութեան անդամները կրնան ո՛րեւէ շրջանակի ձայնը ներկայացնել Ընդհ. Պատգ. Ժողովին մէջ: Բայց իրենց համարատուութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ չեն կրնար քուէ տալ:

Յօդուած 10. Իւրաքանչիւր պատգամաւոր կրնայ ներկայացնել միայն մէկ ձայն:

Յօդուած 11. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը՝

Ա. Կը գծէ կուսակցութեան ներքին եւ արտաքին բաղաբականութիւնը, որոշելով գործելակերպի ընդհանուր գիծերը:

Բ. Կը պահանջէ, կը քննէ եւ կը վաւերացնէ Կեդր. Վարչութեան, ինչպէս նաեւ շրջանակներու տեղեկագիրները եւ հաշիւները:

Գ. Կը քննէ, կը դատէ եւ կը պատժէ Կեդր. Վարչութեան ամբաստանեալ անդամները:

Դ. Կ'ընտրէ Կեդրոնական Վարչութիւնը:

Ե. Կ'ընտրէ Կեդր. Վարչութեան համար 3 փոխանդամներ:

2. Կը վերաքննէ Կեդր. Վարչութեան դատական վճիռները, եթէ բողոքողներու կողմը գրաւորապէս ներկայացնէ իր բողոքը:

Ե. Կը քուէարկէ կուսակցութեան պիւտճէն եւ կ'որոշէ շրջանակներու մասնակցութեան չափը:

Ը. Կը վերաքննէ ի հարկին Ծրագիրը եւ Զիմնական Կանոնագիրը:

Յօդուած 12. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը օրինաւոր է, երբ շրջանակներուն երկու երրորդը ներկայացուած է եւ ըստ Յօդուած 3ին տրամադրութեան՝ ընտրուելիք պատգամաւորներու ամբողջական թիւին կէսէն մէկ աւելի ներկայ է:

Յօդուած 13. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին պատգամաւոր կ'ընտրուին անոնք միայն, որոնք առնուազն երկու տարի կուսակցութեան անդամ եղած են: Նորակազմ շրջանակները բացառութիւն կը կազմեն:

Յօդուած 14. Ընդհ. Պատգ. Ժողովի որոշումները կը տրուին ներկաներու մեծամասնութեամբ՝ ի բաց առեալ հետեւեալ խնդիրները որոնց համար անհրաժեշտ է վաւերացուած պատգամաւորներու մեծամասնութեան քուէն:

Ա. Ծրագրի եւ Զիմն. Կանոնագրի փոփոխութիւն:

Բ. Կեդրոնական Վարչութեան ընտրութիւն:

Գ. Դատական վճիռներ:

Դ. Պիւտճէի քուէարկութիւն:

Ե. Ընդհանուր բաղաբականութեան հարցեր:

Յօդուած 15. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին ատենա-

գրութիւններուն ամփոփումը տպագրուած կը դրկուին շրջանակներու պատասխանատու մարմիններուն՝ ակումբներուն բաժնուէլու համար:

ԳԼՈՒԽ 2.

Կեդրոնական Վարչութիւն

Յօդուած 1. Կեդրոնական Վարչութիւնը կ'ընտրուի Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովէն, երկու տարուան համար, պատգամաւորներու բացարձակ մեծամասնութեամբ, եւ կը պաշտօնավարէ մինչեւ յաջորդին ընտրութիւնը:

Յօդուած 2. Կեդր. Վարչութեան անդամները թէ՛ անհատապէս, թէ՛ հաւաքաբար պատասխանատու են Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին:

Յօդուած 3. Կեդր. Վարչութիւնը կը բաղկանայ առնուազն հինգ անդամներէ:

Երբ Կեդր. Վարչութեան անդամներէն մէկ կամ աւելի հրաժարին կամ պակսին, անոնց կը յաջորդեն Ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովին կողմէ ընտրուած փոխ-անդամները՝ առաւելագոյն քուէի կարգով:

Երբ ըստ ներկայ յօդուածի տրամադրութեան հրաժարող կամ պակսող անդամի մը յաջորդութեան եղանակը կանոնական դժուարութեանց հանդիպի, Կեդրոնական Վարչութիւնը կրնայ միաձայնութեամբ պակասը լրացնել, պայմանաւ որ այս կերպով լրացուած անդամներուն թիւը երկուքը չանցնի:

Յօդուած 4. Կեդր. Վարչութեան անդամակցութեան թեկնածու են անոնք միայն, որոնք առնուազն երկու տարի կուսակց. անդամ եղած են:

Յօդուած 5. Կեդր. Վարչութեան կեդրոնավայրը Զայաստանի մայրաքաղաքն է:

Յօդուած 6. Կեդր. Վարչութիւնը ինքը կ'ընտրէ իր դիւանը:

Յօդուած 7. Կեդր. Վարչութիւնը երբ հարկ դատէ, կը նշանակէ լիազօրներ, յանձնաժողովներ եւ կը վարձէ քարտուղարներ, գործիչներ եւ ուրիշ պաշտօնեաներ, իր որոշումները գործադրելու եւ կուսակցութեան ընդհանուր գործերուն ընթացք տալու համար:

Յօդուած 8. Կեդր. Վարչութիւնը կը վերաքննէ Շրջանակի մը պատգ. ժողովին դատական վճիռները, պայմանաւ որ բողոքարկուն գրաւորապէս ներկայացնէ իր բողոքը տրուած վճիռին թուականէն մինչեւ երեք ամիս:

Յօդուած 9. Կեդր. Վարչութեան հսկողութեան եւ պատասխանատուութեան տակ կը հրատարակուին կուսակցութեան հրատարակութիւնները:

Յօդուած 10. Կեդր. Վարչութեան պաշտօնն է՝

Ա. Գործադրել Ընդհ. Պատգ. ժողովին կողմէ քուէարկուած օրէնքներն ու որոշումները եւ վարել կուսակցութեան ընդհանուր գործերը:

Բ. Կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ ըլլալ բոլոր շրջանակներուն հետ եւ անոնց հրահանգ տալ կուսակցութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ:

Գ. Ճշդել կուսակցութեան տեսակէտն ու դիրքին հանդէպ պետական հարցերու:

Ե. Առնուազն միամսեայ շրջաբերականներով շրջանակները տեղեակ պահել կուսակցութեան ընդհ. գործունէութեան եւ պետական խնդիրներուն:

2. Պատրաստել կուսակցութեան յաջորդ շրջանի պիւտճէն՝ ներկայացնելու համար Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովին:

Յօդուած 11. Կեդր. Վարչութիւնը իրաւասութիւն ունի բեկանելու շրջանային վարչութեանց որոշումները, երբ զանոնք կուսակցութեան սկզբունքներուն հակառակ գտնէ:

Յօդուած 12. Կեդր. Վարչութիւնը իրաւասութիւն ունի լուծելու Շրջանային Վարչութիւն մը, երբ անոր ընթացքը, յետ ազդարարութեան, կը շարունակէ մնալ հակառակ կուսակցութեան սկզբունքներուն եւ ընդհ. քաղաքականութեան: Այդ պարագային Կեդր. Վարչութիւնը կը հրաւիրէ արտասովոր Շրջանակային Պատգ. ժողով, որ կ'ընտրէ նոր Շրջանային Վարչութիւն:

Լուծուած Շրջ. Վարչութեան անդամները վերընտրելի չեն:

Յօդուած 13. Կեդր. Վարչութեան անդամներն ու ներկայացուցիչները իրաւասութիւն ունին իրենց գտնուած շրջանակներու բոլոր պաշտօնական

մարմիններու նիստերուն մասնակցիլ խորհրդակցական ձայնով:

Յօդուած 14. Կուսակցութեան սեփական շարժուն եւ անշարժ ստացուածքներու մատակարարութեան վերին իրաւասութիւնը Կեդր. Վարչութեան կը պատկանի:

Շրջ. Վարչութիւնները փոխանորդաբար կը վայելեն իրենց շրջանակներուն սեփական շարժուն եւ անշարժ ստացուածքներու մատակարարելու իրաւասութիւնը:

Յօդուած 15. Կեդր. Վարչութեան անդամները պարտին ուխտել հաւատարմութիւն կուսակցութեան սկզբունքներուն եւ շահերուն եւ ստորագրել երդմագիր մը:

Վերաքննութիւն

Ներկայ Զիմնական Կանոնագիրը վերաքննելի է կուսակցութեան Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովին մէջ:

Վաւերացում.- Այս Զիմնական Կանոնագիրը վաւերաց(ուեցաւ) Զայ Ռամկ. Կուսակցութեան Գ. Պատգ. ժողովին ԻԲ. Նիստին մէջ ու ԻԹ. Նիստին մէջ որոշուած է անմիջապէս գործադրութեան դնել: 11 Նոյեմբեր 1920՝

Ծանօթ Ա. Զիմնական Կանոնագրին «Կեդր. Վարչութիւն» հատուածին տրամադրութեան համեմատ Կեդրոնական Վարչութեան անդամները կ'երդնուն հետեւեալ բանաձեւերով եւ անոր մէկ օրինակը կը ստորագրեն յատենի ժողովոյ:

Երդմագիր.- «Կ'երդնում խղճիս եւ պատուոյս վրայ հաւատարիմ գտնուիլ Զայ Ռամկ. Կուսակցութեան սկզբունքներուն, պահպանել եւ գործադրել կուսակցութեան Ծրագիրն ու Կանոնագիրը, խղճմտօրէն կատարել Պատգ. ժողովին որոշումները եւ անոր ինծի վստահուած պաշտօնը, աչալըջօրէն հսկել Ռամկ. Կուսակցութեան շահերուն վրայ եւ ջանալ անոր քաղաքական նպատակներուն իրագործման»:

Ծանօթ Բ. Զիմնական Կանոնագրի «Ընդհանուր Կանոններ» հատուածին վրայ պիտի աւելցուի հետեւեալ ճրդ. Յօդուածը, համաձայն Ծ. Նիստին որոշման:

«Կուսակցության բոլոր պատասխանատու մարմինները կը ստորագրեն երդումագիր մը, որուն բանաձեւը կը խմբագրուի իւրաքանչիւր շրջանակի Պատգամաւորական Ժողովին կողմէ»:

ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Գ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ .-
ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 20 - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 3, 1920 -
Կ.ՊՈԼԻՍ

Հայ Ռամկավար Կուսակցության Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը գումարուեցաւ 1920 թուականի Սեպտեմբեր 20-էն մինչեւ Դեկտեմբեր 3ը Կ. Պոլսոյ մէջ մասնակցութեամբ՝ Հայաստանէն, Կիլիկիայէն, Ամերիկայէն, Եգիպտոսէն, Յունաստանէն, Պուլկարիայէն, Ֆրանսայէն, Սուրիայէն, Իզմիրէն եւ Կ. Պոլսէն մասնակից 31 պատգամաւորներու, որոնք կը ներկայացնէին 138 ակումբ 7600 անդամներով: Ասիկա կը բաւէ ցոյց տալու թէ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը ինչպիսի զօրեղ կազմ մը կը ներկայացնէր յետ Եղեռնի տարիներուն: Հայաստանի Կեդր. Խորհուրդը, Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովին որոշումով, ամիսներ առաջ առաջարկած էր կուսակցութեան Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութեան Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը գումարել Երեւանի մէջ, խնդրելով որ բոլոր շրջանակներու պատգամաւորները գային Հայաստան, ծանօթանային անոր իրական կացութեան եւ պայմաններուն եւ իրենց հաւաքած նիւթերով լուսաբանէին մեր Շրջանակները եւ գաղութահայութիւնը:

Չընդունուեցաւ Երեւանէն եկած այդ առաջարկը: Եգիպտոսի ընկերներէն Խ. Գուրեան այդ օրերուն Հայաստան եկաւ. անոր յանձնարարուած էր, ի միջի այլոց, Հայաստանի Կեդր. Խորհուրդին բացատրել այն դժուարութիւնները, որոնք արգելք կ'ըլլային տրուած կարծ ժամանակի ընթացքին Երեւան հաւաքելու արտասահմանեան պատգամաւորները:

Դարձեալ Կ. Պոլիս գումարուած 1913ի Բ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովէն ետք հայութիւնը գտնուած էր աննախադէպ իրադարձութիւններու դեմ յանդիման: Ցեղասպանութիւնը,

Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի այլ հայաշատ շրջաններու ազատագրական պայքարը, հազարամեայ պատմական հողերէն հայաթափումն ու տեղահանութիւնը, սփիւռքի մը ծնունդը, հայկական պետականութեան մը վերականգնումը դեմ յանդիման դրած էին ՀՌԿը նոր պատասխանատուութիւններու եւ մարտահրաւերներու: Եգիպտոս հաստատուած ժամանակաւոր Կեդրոնական Վարչութիւնը մեկնելով վերոյիշեալ ազգային պարտաւորութիւններէն ժողովի կը հրաւիրէ իր շրջանակները: Թէեւ Հայաստանի կառոյցներու փափաքն էր որ Ընդհանուր Ժողովը գումարուէր Երեւանի մէջ, փոխան՝ Կ. Պոլիս, սակայն Կ. Պոլսոյ եւ Եգիպտոսի մասնաճիւղերու պնդումով որոշուեցաւ գումարել՝ Կ. Պոլսոյ մէջ:

Հայաստանի Շրջանային Վարչութեան կողմէ պատգամաւոր ընտրուեցաւ վարչութեան ատենապետ եւ «Հայաստանի Ձայն» օրաթերթի խմբագիր Արտակ Դարբինեան: Հայաստանի քաղաքական անորոշութեան կացութիւնը թոյլ չտուաւ որ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը իր լիազօր ներկայացուցիչները դրկէր Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովին՝ միացման ծրագիրը իրագործելու համար: Միւս կողմէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որ չէր կրցած մասնակցիլ Փարիզի խորհրդակցութեանց, այս Ժողովին դրկած էր իր ներկայացուցիչները: Դեպի միութիւն ճամբան հարթուած էր արդէն:

52 նիստերով տեղի ունեցող Պատգամաւորական Ժողովի գլխաւոր օրակարգերու շարքին դրուած էին հետեւեալ հարցերը:

ա. Կուսակցութեան տարբեր շրջաններու կազմակերպական միութեան իրագործումը:

բ. Կուսակցութեան ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան որոշում:

գ. Գաղափարակից կուսակցութիւններու հանդէպ վերաբերմունքի ճշդում:

դ. Պիւտճէ:

Կուսակցութեան Գ. Պատգամաւորական Ժողովը որոշեց Հայ Սահմանադիր-Ռամկավար (ՀՍՌԿ) անունը պաշտօնապէս փոխել եւ դարձնել Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն (ՀՌԿ): Նախապէս

որոշուած էր կուսակցութիւնը կոչել Հայաստանի Ռամկավար Կուսակցութիւն, սակայն Հայաստանի խորհրդայնացման պատճառով վերջնական կերպով զայն կ'անուանեն Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն:

Մանրամասն քննարկուելէ յետոյ պատգամաւորական ժողովի 5 լրդ նիստին կը հաստատուի ՀՌԿի ծրագիրը, ուր կուսակցութեան նպատակ որպէս կը յայտարարուի «Ապահովել եւ պահպանել Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը, աշխատիլ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ հոգեւոր զարգացման համար, ամրապնդել կապերը Հայաստանի եւ արտասահմանի հայութեան միջեւ, քաջալերել ներգաղթը դէպի Հայաստան»:

Ժողովը Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարման իտեալական ձեւ կը հռչակէ դեմոկրատական (ռամկավարական) հանրապետութիւն, ուր սահմանադրականօրէն ապահովուած պիտի ըլլան՝

օրէնքի առջեւ բոլորի հաւասարութեան,
ընտրելու եւ ընտրուելու,
զինուորական պարտադիր ծառայութեան,
ընդհանուր ծրի եւ պարտադիր տարրական եւ ծրի, բայց ոչ պարտադիր միջնակարգ ու բարձրագոյն կրթութեան,
խօսքի, մամուլի, խղճի ազատութեան,
սեփականութեան իրաւունքի,
հրապարակային եւ արդար դատավարութեան սկզբունքները:

Կուսակցութեան նոր ծրագրով կը խրախուսուի շուկայական տնտեսութիւնը, միեւնոյն ժամանակ պետական մենաշնորհ կը համարուին երկրին բնական հարստութիւնը, նամակային սպասարկութիւնը, դրամատուրը, երկաթուղին: Կը քաջալերուի հողի մասնաւոր սեփականութիւնը՝ մշակելու պարտադիր պայմանով:

Համագումարը կը հաստատէ նաեւ կուսակցութեան կանոնադրութիւնը, որ կիրառելի պիտի համարուի կուսակցութեան հետեւեալ կառուցուածքին.

Կուսակցութեան գերագոյն մարմինը ընդհանուր պատգամաւորական ժողովն է, իսկ պատգա-

մաւորական ժողովներու միջեւ ինկած ժամանակահատուածի ընթացքին այդ իրաւասութիւնը կը ստանձնէ համագումարին ընտրուած կեդրոնական վարչութիւնը: Այնուհետեւ համապատասխանաբար շրջանային պատգամաւորական ժողով, շրջանակներ եւ շրջանային վարչութիւն, ենթաշրջանակներ եւ ենթաշրջանային վարչութիւն եւ վերջապէս կուսակցութեան սկզբնական կազմակերպութիւններ՝ տեղական ակումբներ եւ անոնց վարչութիւնները:

Ըստ նոր կանոնադրութեան կուսակցութեան շրջանակները կ'օժտուին ներքին ինքնավարութեամբ եւ ունին իրենց կանոնադրութիւնը, որ պիտի համաձայնեցուէր կուսակցութեան հիմնական կանոնադրութեան հետ:

Պատգամաւորական ժողովը կը զուգահեռաբար Հայաստանի վրայ թրքական նոր յարձակումներուն, Նոյեմբերին՝ պատգամաւորական ժողովի ամենէն եռուն շրջանին, եւ հայկական բանակը արդէն պարտուած էր: Ու ահա՛ այսպիսի պատմական իրադարձութեանց պայմաններու մէջ պատգամաւորները քննարկեցին կուսակցութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան հարցերը եւ Նոյեմբերի 25ի նիստին պատգամաւորական ժողովը որոշեց. «Նկատելով, որ հայ ազգը վերջին վերջին ջարդերու եւ տարագրութեանց հետեւանքով ֆիզիքապէս եւ տնտեսապէս ուժասպառ վիճակ մը կը ներկայացնէ եւ նկատելով, որ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան խնդիրը մեր գոյութեան մտահոգութեան առարկայ պէտք է ըլլայ մանաւանդ քաղաքականապէս ներկայ վտանգաւոր շրջանին, կուսակցութիւնը կը դատապարտէ վտանգաւոր գրգռումներ առաջ բերող արտայայտութիւններ եւ հրապարակութիւններ եւ թուրք բարբարոսութեան պատրուակ հայթայթող որեւէ գործելակերպ եւ հարկ կը զգայ շեշտել զգուշաւոր եւ շրջահայեաց քաղաքականութեան մը կարեւորութիւնն եւ պէտքը ընդհանրապէս իր գործելակերպին եւ մասնաւորապէս հարեւան ազգերու հետ ունենալիք փոխադարձ յարաբերութիւններու մէջ»:

Արտաքին քաղաքականութեան հետ

կապուած՝ ժողովը կը քննարկէ նաեւ Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը: Կը նշուի, որ Սեւրի դաշնագրի՝ Հայաստանին վերաբերող մասի անորոշ տրամադրութիւնները եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ու ամբողջ Արեւելքի քաղաքական խառնաշփոթ դրութիւնը նկատի ունենալով, անհրաժեշտ է յանուն «թրքահայ ժողովուրդի եւ ի մասնաւորի յանուն չազատագրուած Հայաստանի, հետապնդել անոնց դրութեան խնդիրը եւ կենսական շահերը, նկատի ունենալով Կիլիկիոյ առանձնայատուկ կարեւորութիւնը, որ անհրաժեշտ կ'ընծայէ դաշնակից պետութեանց եւ մասնաւորապէս ֆրանսական կառավարութեան հետ մօտիկ յարաբերութեանց եւ բանակցութեանց մշակումը: Պատգամաւորական ժողովը հարկ կը տեսնէ, որ Ազգային Պատուիրակութիւնը շարունակէ պահել իր գործունեութիւնը մինչեւ վերոյիշեալ պետերուն զոհացումը, զօրացնելով, սակայն, իր կազմը ներկայ պահանջներու համապատասխան կերպով»:

Ժողովը մէկ առ մէկ կը քննէ իր քաղաքականութիւնը հանդէպ ազգային հաստատութիւններուն եւ մարմիններուն, այսպէս՝

Եկեղեցւոյ հանդէպ որդեգրած քաղաքականութիւնը. Ժողովը որոշեց, որ կուսակցութիւնը հետամուտ պիտի ըլլայ հայ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան, անոր ազդեցութեան զօրացման, լիովին յարգելով հայ ժողովուրդի մէջ գոյութիւն ունեցող տարբեր դաւանանքները:

Կուսակցութեան քաղաքականութիւնը Կիլիկիոյ մէջ. Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը լսելով Կիլիկիոյ պատգամաւորներու ներկայացուցած մանրամասն տեղեկագիրը, հանգեցաւ հետեւեալ եզրակացութեան՝

ա. Հզօրացնել Կիլիկիոյ հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործը:

բ. Հետեւելով Ֆրանսայի հանդէպ բարեկամական քաղաքականութեան մը, ջանադիր ըլլալ միւս ազգաբնակչութեանց հետ համաձայնութեամբ Կիլիկիոյ ինքնավարութիւն մը ստեղծելու:

Թուրքիոյ հանդէպ վերաբերմունքին վերաբերեալ, կը նշուի որ կուսակցութիւնը պէտք է պաշտպանէ Թուրքիոյ ազգային փոքրամասնութիւններու իրաւունքները: Առաջ կը մղէ ազգային փոքրամասնութիւններու համագործակցութեան խնդիրը: Կը պաշտպանէ Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող հայ ազգային իշխանութիւններու իրաւասութիւնները:

Կուսակցութեան քաղաքականութիւնը Հայաստանէն ներս. Ժողովը կ'որոշէ. «Նկատելով Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը գտնուի ճգնաժամային դրութեան մէջ իր հողամասերուն մեծամասնութիւնը գտնուելով թշնամիի գրաւման ներքոյ եւ մնացեալ հողամասերը նոր սպառնալիքին տակ, պատգամաւորական ժողովը որոշեց յանձնարարել կեդրոնական վարչութեանը, որ հետամուտ ըլլայ օգտագործելու այն բոլոր արտաքին ու ներքին քաղաքական յեղաշրջումները, որոնք կրնան ծառայել հայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութեան պահպանման եւ Հայաստանի անկախութեան ապահովման»:

Պատգամաւորական ժողովը Դեկտեմբեր 1ի նիստին ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը: Կեդրոնական Վարչութեան բոլոր շրջանակներուն յանձնարարել քարոզչութեան զանազան միջոցները ծառայեցնել կուսակցութեան սկզբունքները եւ քաղաքականութիւնը տարածելու համար: Նշուած են նաեւ միջոցները՝ մամուլ, հրատարակչութիւն, թեմ, գործիչ, դպրոց:

Կուսակցութիւններու հետ Միութիւն. Պատգամաւորական ժողովին քննարկուեցաւ նաեւ այլ կուսակցութիւններու հետ միութեան խնդիրը: Սկզբունքով ընդունուեցաւ Հայ ժողովրդական եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններու հետ միաւորման գաղափարը: Պէտք է ընդգծել, որ այդ օրերուն արդէն սկսած էին բանակցութիւնները միութեան վերաբերեալ, որ կ'արձանագրուէր ժողովի ատենագրութիւններուն մէջ: Պատգամաւորական ժողովը կ'արձանագրէ հետեւեալ բանաձեւը. «Բանակցութիւններու ժամանակ կուսակցութիւններու համաձայնութեան պարագային աշխատիլ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն անունը

պահել եւ պահանջեալ հարկին *Ռամկավար* բառին կցել ուրիշ բառ մը, բայց ոչ մէկ պարագայի մէջ չընդունիլ *Ռամկավար* բառէն հրաժարումը: Աշխատիլ, որպէսզի Ռամկավար Կուսակցութեան ծրագրային բոլոր կետերը ընդունին միւս կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները: Բանակցութիւններու ժամանակ ամէն հարց վճռել ոչ թէ ձայներու մեծամասնութեամբ, այլ կողմերու համաձայնութեամբ, իսկ եթէ *լիազօրներու համաժողովը չկարենայ համաձայնիլ ծրագրին վերաբերեալ որեւէ կետի շուրջ, ապա վերջնական որոշումը յետաձգել միացեալ կուսակցութեանց ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին*»: Պատգամաւորական ժողովը իբրեւ լիազօրներ ընտրեց Ա. Թերզիպաշեան, Ա. Ինճիճեան, իսկ Կ. Փափագեան՝ իբրեւ փոխ լիազօր:

Կուսակցութեան պիւտճէի քննարկում ու հաստատում. Յստակացաւ որ կուսակցութեան պիւտճէն կը կազմէ 47 հազար տոլար եւ այդ գումարը կը տրամադրուի ամբողջութեամբ միայն կուսակցութեան ծախսերուն, այսինքն՝ Կեդրոնական Վարչութեան հինգ անդամներուն, գործիչներուն եւ պաշտօնեաներու թոշակներուն, գրասենեակի, հրատարակութեան, մամուլի համար: Կը պատուիրուի բոլորին ըլլալ խիստ խնայող ու կատարել միայն անհրաժեշտ ծախսերը:

Սովորական պիւտճէէն բացի ժողովը կ'որոշէ յառաջիկայ տարեշրջանի համար գոյացնել 150 հազար տոլարի գումար, իբրեւ մասնաւոր պիւտճէ: Անոր մէկ մասը պիտի գործածուէր Հայաստանի համար, իսկ մեծագոյն մասը տրամադրուէր Եր Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան գործին: Կը նշուի որ կուսակցութիւնը ունի 133 ակումբ, իսկ կուսակցականներուն ընդհանուր թիւը կը կազմէ 7600 շարքային ընկեր:

Պատգամաւորական ժողովը դիմումներ կը յղէ զանազան երկիրներու կառավարութիւններուն, անհատ քաղաքական դէմքերու եւ Ազգերու Լիկային, խնդրելով Հայաստանի համար «հոգատար պետութիւն մը կարգել» քանի որ, ըստ ժողովի որոշումին, «Հայաստանի համար հոգատար պետութիւն մը անհրաժեշտութիւն է»: Այս հարցին

ընթացք տալու համար համագումարը ներկայացուցիչ կը նշանակէ Լեւոն Մկրտիչեանը:

Ժողովի աւարտին կ'ընտրուի Կեդրոնական Վարչութիւն հետեւեալ հինգ ընկերներէ բաղկացած՝ Վ. Թէքեան՝ ատենապետ, Գ.Ս. Փափագեան՝ ատենադպիր, Ա. Թերզիպաշեան՝ գանձապահ, Ա. Դարբինեան՝ խորհրդական եւ Ս. Կեպէնլեան՝ խորհրդական:

Համաձայն պատգամաւորական ժողովին, Կեդրոնական Վարչութիւնը պիտի գտնուէր Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքին մէջ, բայց կ'ընդգծուէր նաեւ, որ «ներկայիս Հայաստանի քաղաքական անորոշ կացութեան բերումով առժամապէս կը մնայ Կ. Պոլիս եւ եթէ հնարաւոր գտնէ կը փոխադրուի Կիլիկիա»: Կեդրոնական Վարչութեան փոխ անդամներ կ'ընտրուին՝ Ս. Տամատեան, Վ. Գրիգորեան, Ռ. Հերեան:

Երկարատեւ պատգամաւորական ժողովը աւարտեցաւ երբ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդին համար ստեղծուած էր խառնաշփոթ կացութիւն եւ ասոր հետեւանքով ժողովը հաստատեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը քննութեան ենթարկելով Հայաստանի ներկայ քաղաքական ճգնաժամային եւ անստոյգ կացութիւնը՝ որոշեց յանձնարարել Կեդրոնական Վարչութեան, որ հետամուտ ըլլայ օգտագործելու այն բոլոր ներքին ու արտաքին պատեհութիւնները եւ քաղաքական յեղաշրջումները, որոնք կրնան ծառայել հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան եւ Հայաստանի անկախութեան ապահովման»:

Ժողովի աւարտին հետեւեալ հեռագիրը դրկուեցաւ Ազգային Պատուիրակութեան Կիլիկիոյ ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանին.

«Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը՝ գումարուած Պոլիսի մէջ՝ մասնակցութեամբ բոլոր շրջաններու կողմէ ընտրուած պատգամաւորներու, մասնաւոր ուշադրութեամբ քննելէ յետոյ Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին կատարած դերը երկրին պաշտպանութեան համար մղուած դիւցազնամարտին մէջ եւ

Ձեր խիստ օգտակար գործունեության բոլոր մասնաբաժինները, միաձայնությամբ որոշեց.

«Ա. Ձեր միջոցով հաղորդել իր յարգանքի եւ հիացումի ողջոյնները Կիլիկիոյ հայութեան, որ պատուաւոր կերպով ցուցուց իր մարդկային եւ բարոյական արժէքը վերջին միամեայ գոյապայքարին մէջ:

«Բ. Յայտնել Ձեզ՝ իր խորին շնորհակալութիւններն ու անկեղծ գնահատումները Ձեր այնքան անձնուէր ու թանկագին ծառայութիւններուն համար, զորս մատուցիք ազգին՝ որպէս Հայաստանի Պատուիրակութեան Կիլիկիոյ ներկայացուցիչ»:

ՀԱՅԿ ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆԻ ԽՕՍԱԾ ՃԱՌԸ Կ.
ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԺՈՂՈՎԻՆ

Իզմիրի «Արեւելեան Մամուլ»էն կ'արտատպենք 17 Դեկտեմբեր, 1920ին Կ. Պոլսոյ Համագումար ժողովին մէջ խօսուած այս նշանաւոր ճառը, որ կը ցոլացնէ Թրքահայ Գերագոյն ժողովին մէջ տիրող այն խոր ըմբռնումը, որ դժբախտ հետեւանքն եղաւ Հայաստանի վերջին ահաւոր աղետին: Այս կարծիքը մեր կուսակցութեան կարծիքը չէ այլեւս, ինչպէս կը սիրեն բացատրել դաշնակցականները, որոնց կը պատկանի պատասխանատուութիւնը կատարուած այս ծախողութեան, այլ պաշտօնական ներկայացուցչութեան մը կարծիքն է սրտցաւորէն արտայայտուած անոր մէկ հեղինակաւոր անդամին՝ ընկեր Հայկ Խօճասարեանին կողմէ: Այսպէս անոր ճառէն՝

«Կը սպասեի որ այսչափ դժնդակ պայմաններու մէջ միայն միջոցի վրայ պիտի խորհուէր հոս, ինչ որ կարելի է փրկել ազգային ֆիզիքական գոյութենէն եւ պատիւէն: Պարոն Սրենց պատճառներու եւ պատասխանատուութեան վրայ կը խօսի, ուրեմն կը հարկադրէ մեզի որ մենք վեր առնենք այդ տխուր քողը: Ազգերու կեանքին մէջ ծախողութեան իմաստութեան եւ փորձութեան դասեր պիտի կազմեն, բայց երբ Սրենց կը կրկնէ հին յանկերգը եւ կ'ուզէ նուիրագործել հին սխալներ, այդ կ'ապացուցանէ որ մենք աղետներէն ալ օգտուելու իմաստութենէն զուրկ ենք, եւ իրաւամբ ըսուած է թէ ամէն ազգ իր ճակատագիրը

կ'արժէ»:

Հայաստանի այս տխուր ու յուսահատական կացութիւնը ընկեր Խօճասարեան երեք պատճառներու կը վերագրէ. ա. Համաձայնական պետութիւններու անկարեկիր վերաբերումը հայութեան հանդէպ, բ. Հայ կառավարութեան դժուարին դիրքը Ռուս պոլշեւիկներու եւ Համաձայնական պետութիւններու միջեւ եւ գ. գլխաւոր պատճառը այս ակերումին հայ պետութեան վարած անհեռատես, արկածախնդրական եւ տիրամոլական քաղաքականութիւնն էր: Եւ ասոր պատճառով ալ գաղութները երբեմն մնացին անտարբեր հայ պետութեան հանդէպ եւ մեծ յուզումով չփարեցան Մայր Հայրենիքին: Ըստ բանախօսին Դաշնակցութեան չարիքը հող կը սկսի: Դաշնակցութիւնը ազգասիրութիւնը մենաշնորհ դարձուցած էր եւ իր շարքերէն դուրս չէր ընդունէր որ ոեւէ հայ կրնար հայրենիքը սիրել, մինչդէռ չկայ հայ մը որ իրենցմէ նուազ հայրենասէր ըլլար:

Ըստ Խօճասարեանի մեր ծախողանքի գլխաւոր պատճառներէն մին ալ Անգլիոյ օժանդակութիւնը չկարենալ վայելելիս էր երբ մանաւանդ Երեւանի մէջ անգլիացիներու դէմ ցոյցի կազմակերպումն էր եւ «անկցի Անգլիա» կոչելով անոր դէմ ըլլալն էր: Բանախօսը կ'եզրակացնէ Դաշնակցութեան ըսելով. «Պարկեշտ եղէք գոնէ այսօր ձեր կեանքին մէջ այդ բեմը բարձրանալու եւ ըսելու որ հայկական անկախութիւնը մեր ապիկարութեամբ ու կուսակցամոլութեամբ մենք քանդեցինք: Միակ պարկեշտութիւնը որ կը մնայ այլեւս ձեզի ընելու՝ ընդունիլն է իրականութիւնը թէ դուք այլեւս պարտուածներ էք»:

Համազգային ժողովի եկած առաջարկը այնքան ծանրակշիռ է եւ լուրջ խորհրդածութեան կարօտ՝ որ Խօճասարեան կ'առաջարկէ անմիջապէս յանձնաժողով մը կազմել եւ լուրջ ուսումնասիրութենէ վերջ տեղեկագրով մը ներկայանալ:

ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Գ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՊԱՏՏԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԵՆ ԱՆՄԻՋԱՊԵՍ
ԵՏԵ

Ժողովի աւարտէն ետք կուսակցութեան Կեդ-

րոնական Վարչութիւնը Դեկտեմբեր 13, 1920ին, դիմեց շրջանակներուն թիւ 3 շրջաբերականով, նշելով. «Դժբախտաբար Յայաստանի աղիտաբեր դեպքերը անելի կնճռոտեցին կացութիւնը եւ չենք գիտեր, թէ ինչ արդիւնք պիտի ունենան կատարուած աշխատութիւնները թէ հայասերներու լիկայի եւ թէ Ազգաց ընկերութեան մէջ: Հաճելի անկման եւ Կարսի գրաւման առթիւ ժողովը դիմումներ յղեց Ազգերու Լիկային Պոլսոյ բարձր կոմիտեներուն, որոնցմէ ստացաւ պատշաճ պատասխաններ»: Սակայն շրջաբերականին մէջ կը նշուի նաեւ, որ Թուրքիան կ'օգտագործէ Ռուսաստանի եւ Անթանի միջեւ գոյութիւն ունեցող հակասութիւնները իր քաղաքական նպատակներու օգտին: Միեւնոյն ժամանակ, շրջաբերականի մէջ վերլուծելով ստեղծուած բարդ կացութիւնը, ՀՌԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը յայտնէ, որ այս պայմաններու մէջ նոյնիսկ հայերը գործնական օգնութիւն կրնան ակնկալել միայն Ռուսաստանէն: Ընդգծելով, որ ՀՌԿը ստեղծուած ճգնաժամային կացութեան մէջ իր ուշադրութիւնը հիմնականին մէջ կեդրոնացուցած է «հայ ժողովուրդի ֆիզիքական եւ անոր քաղաքական իրաւունքներու պաշտպանութեան շուրջ», Կեդրոնական Վարչութիւնը կը հրահանգէ բոլոր շրջանային վարչութիւններուն երկրորդական նշանակութիւն տալ «Խորհրդային Ռուսաստանի յեղափոխութեան Յայաստանի ներքին ընկերային կարգերու վրայ առաջ բերած ազդեցութիւններուն»:

Կեդրոնական Վարչութիւնը կը յանձնարարէր նաեւ Կուսակցութեան տպագիր օրկաններուն, որպէսզի զգուշանան «անխոհեմ արտայայտութիւններէ ռուսական օգնութիւն ենթադրող որեւէ փաստի կամ երեւոյթի դէմ»: Սակայն այդ չէր նշանակէր, թէ Խորհրդային կարգերու հաստատումը Յայաստանի մէջ ռամկավարները դրական երեւոյթ կը համարէին: Ճիշդ եւ արթուն գնահատելով կատարուած իրողութիւնը, Դեկտեմբեր 26, 1920ին Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Արեւմտեան Եւրոպայի Շրջանային Վարչութեան ուղղուած թիւ 4 շրջաբերականով կը նշուէր. «Հայաստանը իր արտաքին քաղաքականութեան

վարչութիւնը Ռուսաստանին կը յանձնէ»: Որպէս ապացոյց վկայակոչելով Խորհրդային Ատրպէյճանի վիճակը, Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ծրագիրները եւ «Հայաստանի անկախութեան մասին որեւէ ակնարկ չբովանդակող նոր կառավարութեան ողջոյնի հեռագիրները», Շրջաբերականին մէջ կը նշուէր, որ նախկին Ռուսական կայսրութեան սահմաններէն ներս ստեղծուած Հայաստանի Հանրապետութիւնը փաստօրէն զրկուած է իրական անկախութենէն: Այնուհետեւ կը շեշտուէր, որ եթէ նոյնիսկ «Ռուսահայաստանը կորսուած համարենք, ապա պէտք է շարունակենք առաջ տանիլ Հայկական Հարցի վերաբերմամբ մեր ջանքերը»: Ապա Կեդրոնական Վարչութիւնը կ'առաջադրէ այն գլխաւոր հարցերը, որոնց լուծման պէտք է հետամուտ ըլլալ եւ ըստ այնմ մշակէ իր քաղաքականութիւնը: Անոնք էին

ՀՀ ներքին դրութիւնը,

Հայ-թրքական նոր բանակցութիւնները,

Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Հայաստանի, Թուրքիոյ եւ անոր դաշնակիցներու նկատմամբ,

Անթանի պետութիւններու կողմէն Ռուսաստանի նկատմամբ տարուող քաղաքականութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ,

Ուիլսոնի իրաւարարական ձեռնարկները եւ Ազգերու Լիկայէն ներս ստեղծուած տրամադրութիւնը:

Հ.Ռ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ
ԿԵՏՈՒԱԾԸԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆԿԱՏԱՄԱՐ

Մեկնելով Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովի որոշումներէն, նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը Հայկական Հարցին նկատմամբ իր կեցուածքը բանաձեւեց այսպէս. «Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան իտեալը Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանն է: Սակայն յեղափոխական Ռուսաստանի վերաբերմունքը Հայաստանի ապագայի հանդէպ լի է անորոշութեամբ եւ անակնկալներով: Ներկայիս ՀՀ դէպք իր ձեռքն ունեցող Խորհրդային կառավարութիւնը

նոյնպես ճշդած չէ վերաբերմունքը Սեւրի դաշնագրին վերաբերեալ կամ միացեալ եւ անկախ Հայաստանի մը իրականութեան մասին»: Եւ քանի որ կուսակցութիւնը չէր հրաժարեր միացեալ եւ անկախ Հայաստանի պահանջքէն, հետեւաբար անոր շրջանային վարչութիւնները իրենց մամուլով պետք է պաշտպանէին այդ գիծը: Կեդրոնական Վարչութեան այս որոշումը Յունուար 24, 1921ին թիւ 7 շրջաբերականով կը հաղորդուի բոլոր շրջանային վարչութիւններուն: Միաժամանակ կը նշուի, որ ընդունուած բանաձեւը հրատարակութեան համար չէ:

Յունուար 14, 1921 թուակիր, Կ. Պոլսէն Արտակ Դարբինեան նամակ կ'ուղարկէ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Հայաստանի հորհուրդին արեւմտահայերու վիճակի եւ կուսակցութեան Հայաստանի հորհուրդի բռնելիք քաղաքական գիծի մասին: Այստեղ խօսելով արեւմտահայերու մասին, Դարբինեան կ'ընդգրկէ այն կեցուածքը, որ արեւմտահայերը չեն հրաժարած հայրենիք վերադառնալու իրենց ցանկութենէն եւ իրաւունքէն, որ ձեռք բերած են միլիոնաւոր զոհերու գինով:

Կը շեշտուի որ արեւմտահայութիւնը անհրաժեշտութիւն կը համարէ դաշնակիցներուն կողմէ ճանչցուած Ազգային Պատուիրակութեան միջոցով հետապնդել Արեւմտահայաստանի խնդիրը: Իսկ Հայաստանի նոր կառավարութեան վարած քաղաքական ուղիին մասին, Ա. Դարբինեան կը գրէ. «Հայաստանի նոր կառավարութեան ընկերային ծրագիրները մենք համարած ենք անմարսելի մեր ժողովուրդի համար եւ անիրագործելի մեր հայրենիքի նման միջավայրի մը մէջ, բայց քանի որ դէպքերու ընթացքին այսօր Հայաստանի մէջ կը տիրէ խորհրդային վարչաձեւ եւ ատոր ջատագով կուսակցութիւնը Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպութիւնը իր ձեռքն է առած կառավարութեան դէպք, պետք է թողուլ, որ ան առանց ներքին ցուցմունքներու գործադրէ այն ինչ որ Հայաստանի տուեալ պայմանները հնարաւորութիւն կու տան»: Դարբինեանը ցոյց կու տար, որ նոր դժուարութիւն ստեղծողները (դաշնակցականները) պիտի պատճառ դառնային անիշխանութեան

շարունակմանը եւ քաղաքացիական կռիւներուն, որոնց այլեւս չէր կրնար դիմանալ մեծ տառապանքներ տեսած հայ ժողովուրդը:

Հիմնականին մէջ Դարբինեան կը պարզաբանէր, որ Հայաստանի նոր կառավարութիւնը չէր կրնար զենքի ուժով լուծել Արեւմտահայաստանի հարցը, իսկ իրենք ալ չէին հաւատար, թէ Ռուսաստանը պիտի լուծէր մեր դատը, որովհետեւ «վերջին իրադարձութիւնները ցոյց կու տան, որ հորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնը չի հետեւիր Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի խնդրին իրականացմանը»: Ասոր հետ մէկտեղ Դարբինեանը ցոյց կու տար, որ քեմալականները իրենց հերթին ոչ միայն «Տաճկահայաստանէն հրաժարելու մտադիր չեն, այլ նոյնիսկ Դեկտեմբեր 2ի դաշնագրէն ալ ձեռք քաշելու միտք չունին»:

Ինչ կը վերաբերի Թուրքիոյ անգլօ-ռուսական յարաբերութիւններուն, ապա Դարբինեան ճիշդ կը նկատէ, որ մինչեւ այն ատեն որ Անգլիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ համաձայնութիւն չէ ստորագրուած, ապա Ռուսաստան «իր շահերուն համապատասխան անհրաժեշտ պետք չէ գտնէ քեմալականներու դէմ թշնամական ընթացքի մը հետեւիլ»: Նամակի աւարտին Դարբինեան կը յանգի հետեւեալ եզրակացութեան. «Այս ծանրակշիռ հանգամանքները նոյնպէս կը թելադրեն մեզ Տաճկահայաստանի մէջ ազատագրութեան յոյսը չկապել միայն Հայաստանի նոր կառավարութեան բարոյական ջանքերուն հետ եւ հարկադրել անոր, որ ճգմուի իր ուժերէն վեր եղող բեռն տակ: Այս տեսակէտն է, որ կը թելադրէ արտասահմանի հայութեանը չհրաժարիլ Սեւրի Դաշնագրով կամ անկէ դուրս Վերսայի Դաշնագրի տուած սկզբունքով պահանջել Տաճկահայաստանի ստեղծում»:

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ ԵՒ ԱԶԳԵՐՈՒԼԻԿԱՆ

Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորականէն լիազօրուած Լեւոն Մկրտիչեան անմիջապէս գործի կը լծուի իրեն վստահուած պարտականութիւնները կատարելու: Կը հաւաքէ ու կը խմբագրէ հրապարակի վրայ եղած տեղեկատուութիւնը, կը վերլուծէ եւ կը կատարէ համապատասխան եզրակացու-

թիւներ: Դիմումներ կը յղէ միջազգային հեղինակաւոր կազմակերպութիւններուն, կը ներկայացնէ Զայկական Զարցը եւ կոչ կ'ընէ որ անոնք օժանդակեն Զայ Դատի իրաւացի լուծման:

Լեւոն Մկրտիչեանի կողմէ Ազգերու Լիկային ներկայացուած Դեկտեմբեր 15ի Յիշատակագրին մէջ համառօտ տրուած է Զայկական Զարցի ծագումն ու եղբիւնը: Նոյն յուշագրին մէջ Զայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը յոյս կը յայտնէ, որ Զայաստանը արագ կերպով պետք է ենթարկուի որեւէ պետութեան պաշտպանութեան «համաձայն Ազգերու ընկերակցութեան կանոնագրի 22րդ յօդուածին տրամադրութեանց եւ ոգիին»: Այնուհետեւ, անդրադառնալով Զայաստանի խորհրդայնացման խնդրին, յուշագրին մէջ կը յայտնուի այն համոզումը, որ Զայաստան հաստատուած համայնավարական գաղափարաբանութիւնը խորթ է հայ ժողովուրդի աւանդոյթներուն, անոր կրօնական ու ընտանեկան ըմբռնումներուն: Կը նշուի, որ հայ ժողովուրդի նշանաւոր մտաւորականներու մեծագոյն մասը բացարձակապէս կը մերժէ համայնավարութիւնը, որպէս «տիեզերական օրէնքներու հակառակ»: Յուշագրի հեղինակները կը գրեն, թէ հայ ժողովուրդը անընդունելի կը յայտարարէ հաստատուած խորհրդային կարգերը, որ ժողովուրդին պարտադրուած է եղած Մոսկուայի կառավարութենէն քեմալականներու օժանդակութեամբ:

Կ'ընդգծուի նաեւ այն միտքը, որ Զայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը ոչ թէ Երեւանի հանրապետութեան համար հոգատարութիւն կը խնդրէ, այլ այն «հողամասերուն համար, որոնք Սեւրի դաշնագրին տրամադրութեանց եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Նախագահին իրաւարարական վճիռին համաձայն պիտի անջատուին թրքական Նախկին պետութենէն, կազմելու համար հայ պետութիւնը»:

Յուշագրին մէջ համոզում կայ, որ ուշ թէ կանուխ Ռուսաստանի մէջ պիտի հաստատուին ղեմկրատական-սահմանադրական կարգեր եւ կառավարութիւն, որ պիտի յարգէ Նախկին ռուսական կայսրութեան կազմի մէջ մտնող ժողովուրդներու իրաւունքները եւ «Երեւանի հանրապե-

տութեան հողամասերը օր մը պիտի կցուին Սեւրի դաշնագրով ստեղծուած Զայաստանին, որուն կորիզը կը կազմեն թրքական կայսրութեան հայ գաւառները: Ահա՛ այս ոգիով է, որ Ազգերու ընկերակցութիւնը Զայաստանի օգնութեան պարտի հասնիլը»:

Դեկտեմբեր 30, 1920ին Լեւոն Մկրտիչեան Ազգերու Լիկայի ժողովի Նախագահին անունով կը ստանայ պատասխան հեռագիր, ուր կը յայտնուի, որ ժողովը Լիկայի խորհուրդէն կը խնդրէ կազմել յանձնաժողով, որ պիտի շարունակէ Զայկական Զարցի յանձնախումբին կողմէ սկսուած աշխատանքը եւ որ յանձնախումբին իրաւասութիւնը պիտի տարածուի ոչ միայն Նախկին Արեւմտեան Զայաստանի, այլեւ բոլոր հայկական հողերուն վրայ:

ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ ՓԵՏՐՈՒՄԱՐԵԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Պետք է ընդգծել որ ռամկավարները Դաշնակցութեան կողմէ կազմակերպուած Զայաստանի փետրուարան դեպքերուն նկատմամբ բացասական վերաբերմունք ցուցաբերեցին: 1921 թուականի յուզումներն ու ելոյթները համարեցին աւելորդ եղբայրասպան կռիւներ, որոնք միայն նոր աղետներ բերին բազմաչարչար հայ ժողովուրդին: Յատկանշական է, որ ՀՌԿի Փարիզի «Ապագայ» պաշտօնաթերթը, գրելով փետրուարեան ապստամբութեան պատճառներուն մասին, կրցած էր վեր կանգնիլ նեղ կուսակցականութենէն եւ չէր բաւականացած միայն կողմերէն որեւէ մէկը քննադատելով, այլ փաստերով ցոյց կու տար, որ Նորահաստատ համայնավարական իշխանութիւնը իր վարած քաղաքականութեամբ փաստօրէն պատճառ դարձաւ ժողովրդական նոր յուզումի: Մասնաւորապէս կը մատնանշուէին հայ պոլշեիկներու, ինչպէս օրինակ՝ Աթաբէկեանի, գործադրած բռնութիւնները Էջմիածինի շրջանի մէջ բնակութիւն հաստատած սասունցիներու նկատմամբ, պարէնամթերքի համատարած յափշտակութիւններն ու բռնագրաւումները, 1500 հայ սպաներու աքսորը,

թուրքերը Հայաստանէն չհեռացնելը եւ այլն: Միա-
ժամանակ կը քննադատէ Հայ Յեղափոխական
Դաշնակցութիւնը, որ փորձեց օգտուիլ առիթէն եւ
նորէն գրաւել իշխանութիւնը:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԷ ԻՐ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԱԿՈՒՄԲԵՐԸ ԹԱՓ ՏԱԼՈՎ
ՆՈՐ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԱՐՇԱԽԻՆ

Կեդրոնական Վարչութիւնը նոր թափով
ծեռնամուկ կ'ըլլայ իր տեղական մասնաճիւղերու
ամրապնդման գործին, մեծ ուշադրութիւն
դարձնելով կուսակցութեան ներքին կառոյցի
ուժեղացման:

Այսպէս՝

Յունուար 1921ին Հայ Ռամկավար Կուսակ-
ցութեան երկու ակումբներ կը հիմնուին Պրիւքսէի
եւ Անվերսի մէջ: Պրիւքսէի ակումբի բացման
առթիւ, ակումբի հիմնադիր Եսայի Կարիկեան
երկար ճառ մը կ'արտասանէ, որուն եզրակացումը
կ'ըլլայ թէ օտարին վրայ յոյս դնելու չէ, այլ՝
աշխարհասփիւռ հայութեան եւ Հայաստանի
միջոցներով կարելի պիտի ըլլար պաշտպանել
Արեւելեան Հայաստանը եւ վերջին հայ-թրքական
պատերազմին յաղթական դուրս ելլել: Սակայն
այդպէս չեղաւ, որովհետեւ Հայաստանի իշխանու-
թիւնները միշտ ապաւինեցան օտարի օգնութեան,
իսկ «հայութեան ներսը բազմաթիւ էին անտարբեր-
ները ու չէզոքները», եւ որ արտասահմանէն
ստացուած ռազմական օգնութիւնը ամբողջովին
չճանաչեց իր նպատակին: Աւարտելով իր խօսքը
Կարիկեան կոչ կ'ընէ բոլորին այսուհետեւ վերջ տալ
անտարբերութեան, ձերբազատուիլ այդ ախտէն եւ
լծուիլ հայրենիքի հզօրացման գործին:

Յունուար 8ին տեղի ունեցաւ կուսակցութեան
Եգիպտոսի Շրջանային Պատգամաւորական Ժո-
ղովը: Պատգամաւորներէն 13ը Գահիրէի Ակումբէն
էին, 5ը՝ Ադեքսանդրիայէն, 4ը՝ Թանթայէն եւ 3ը՝
Չակագիկէն, հինգն ալ մինչ այդ ստեղծուած ՀՌԿԻ
Եգիպտոսի Շրջանային Ժամանակաւոր կեդրոնա-
կան ակումբէն: Ժողովին մէջ կը շեշտուի կուսակ-
ցական ամրակում կառոյցներ ունենալու անհրա-
ժեշտութիւնը, որ պիտի ընդարձակէ ազգանպաստ

գործունեութիւն ծաւալելու հնարաւորութիւնը:

Ապրիլ 12, 1921ին, Հայ Ռամկավար Կուսակ-
ցութեան Պուկարիայի տարբեր քաղաքներուն մէջ
գործող հինգ ակումբներու մասնակցութեամբ
տեղի կ'ունենայ պատգամաւորական ժողով, որուն
որպէս արդիւնք Պուկարիոյ Ռամկավար ակումբ-
ները միանալով կը կազմեն մէկ Շրջանային Վար-
չութիւն, որուն կեդրոնատեղին կը դառնայ Ֆիլիպ-
պէ քաղաքը: Այս շրջանակի պատգամաւորական
ժողովի մասնակիցները եւս աներկբայօրէն քուէ-
արկեցին ՀՌԿԻ ամուր կառոյցներու օգտին եւ
ծաւալեցին ազգօգուտ գործունեութիւն:

1921ին ՀՌԿԻ մասնաճիւղ կը հիմնադրուի
Նաեւ Հայաստանի մէջ: Մասնաճիւղը սկիզբի
շրջանին ուներ 28 անդամ:

Դարձեալ 1921ի սկիզբը, Արտակ Դարբին-
եանի ջանքերով Ռումանիոյ մէջ եւս կը հիմնուին
երեք ակումբներ, որոնց անդամներու ընդհանուր
թիւը կը կազմէ 70 ընկեր:

Քիչ մը աւելի ուշ կուսակցութեան ակումբ կը
հիմնուի Հապեշիստանի (Եթովպիա) մէջ, որուն
անդամները թէեւ մեծ թիւ մը չէին կազմեր՝
ընդամենը 14 հոգի, սակայն վճռական էին եւ միշտ
գործունեայ մասնակցութիւն կ'ունենային
հայանպաստ ձեռնարկութիւններու առթիւ:

Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովէն
ետք արագօրէն յառաջացած կուսակցական կեան-
քը զգալի արդիւնք տուաւ: Ստեղծուելով կուսակ-
ցութեան վերելք յիշուած ու այլ ակումբներ, ամրա-
պնդուեցան մինչ այդ գոյութիւն ունեցող ակումբ-
ները, ընդլայնեցաւ կուսակցութեան աշխատանքի
դաշտը, իսկ ամենակարելորդ՝ վերատեսութեան
կ'ենթարկուէին կատարուած անցեալի սխալները,
հետագային անոնցմէ զերծ մնալու նպատակով:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՅՈՐԴՈՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱԲԵՆԱԿ
ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐՈՒՆ

Յունուար 14, 1921 թուակիր Նամակով Ար-
տակ Դարբինեան խորհուրդ կու տայ Հայաստանի
խորհրդայնացումէն ետք, գործել եւ շարժիլ
լրջախոհութեամբ ու շրջահայեցութեամբ: Ան կը
գրէ. «Այժմ ստեղծուած նոր եւ ծանր պայմաններու

մեջ տարբեր մտածում մը թոյլատրելի չէ: Ճիշդ է որ Հայաստանի նոր կառավարութեան ծրագիրը մենք համարած ենք անմարսելի մերինին նման ժողովուրդի մը համար եւ անկիրարկելի մեր հայրենիքի նման միջավայրի մը մէջ եւ այժմ ալ մենք նոյն համոզման վրայ կանգնած ենք, բայց քանի որ դէպքերու բերումով այսօր Հայաստանի մէջ կը տիրէ խորհրդային վարչաձեւ եւ ատոր ջատագով կուսակցութիւնը՝ հայ կոմունիստական կազմակերպութիւնը իր ձեռքն է առել եւ կը գտնուի պատասխանատու դիրքի մէջ, *պէտք է թողուլ որ նա առանց ներքին ցնցումներու գործադրէ այն, ինչ որ Հայաստանի ռեալ պայմանները թոյլ կու տան: Ներքին կռիւներ կամ դժուարութիւններ ստեղծողները պատճառ պիտի դառնան միմիայն անիշխանութեան, քաղաքացիական կռիւներու, որոնց չի կրնար տոկալ հայ ժողովուրդը եւ որ պիտի ուժեղցնէ մեր դէմ գտնուած արտաքին ճակատները...»:*

«Հաւատացած եմ որ Հայաստանի նոր կառավարութիւնն ալ կ'ըմբռնէ հայ ժողովուրդի արդարացի ձգտումներու եւ տենչանքներու այս ուժգնութիւնը եւ իր բարոյական ջանքը չպիտի խնայէ հնար եղածին չափ շուտ դիւրացնելու տաճկահայ դատին լուծումը: Կ'ըմբռնենք նաեւ որ Հայաստանի նոր կառավարութիւնը այս հարցի վերաբերմամբ կը գտնուի ծանր եւ փափուկ կացութեան մը հանդէպ ...»:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՑՈՎ

Միացեալ Հայաստանի հարցին մասին ՀՌԿԻ կեդրոնական վարչութիւնը Լոնտոնի Խորհրդակցական ժողովէն (Փետրուար 21, 1921) ամիս մը առաջ, Յունուար 24, 1921ին իր բոլոր Շրջանակներուն ուղղած էր հետեւեալ թիւ 7 շրջաբերականը, որովհետեւ դաշնակցականներ կը մեղադրէին խորհրդաժողովէն առաջ ու ետք թէ ռամկավարները դէմ են եղած Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի մը կազմութեան: Շրջաբերականը կը գրէ.

Կեդրոնական Վարչութիւնն Հայկական հարցին վերաբերեալ բոլոր պարագաները նկատի առնելէ յետոյ իր վերջին նիստերէն մէկուն մէջ որ-

դեգրեց հետեւեալ բանաձեւը, մինչեւ որ դէպքերը նոր եւ վերջնական քաղաքականութիւն մը թելադրեն:

«Հայ Ռամկավար կուսակցութեան իտեալն է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան:

Ըստ որում, սակայն, թէ ամբողջ Ռուսաստանի եւ թէ մասնաւորապէս յեղափոխական Ռուսաստանի վերաբերումը Հայաստանի ապագային հանդէպ լի է անորոշութեամբ եւ անակնկալներով,

Ըստ որում ներկայիս Հայ Հանրապետութեան դէկը իր ձեռքին ունեցող հայ խորհրդային կառավարութիւնը նոյնպէս ճշդած չէ իր վերաբերումը Սեւրի դաշնագրին տրամադրութեան կամ այլ ձեւով Միացեալ Անկախ Հայաստանի մը իրականացման մասին:

Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը եկած է այն եզրակացութեան թէ ամէն պարագայի մէջ թրքական Հայաստանի ժողովուրդը այսուհետեւ պէտք է անպատճառ կոչուի ինքը իր կամքը յայտնելու՝ Հայաստանի այդ մասին ճակատագրին տնօրինութեան գործին մէջ:

Կուսակցութիւնը ուշադիր հետեւելով դէպքերու ընթացքին, թէ՛ իր կողմէ եւ թէ ազգային պաշտօնական մարմիններու միջոցաւ պիտի ճշդէ այն մասնաւոր պարագաները, որոնք կարելի պիտի ընեն թրքական Հայաստանի խնդրոյն մէկ կամ միւս ձեւով լուծումը»:

Ինչպէս կը կարդանք, այս Շրջաբերականին մէջ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը ո՛չ մէկ կերպով կը հրաժարի «Միացեալ Անկախ Հայաստան»ի պահանջէն, այլ նկատի առնելով որ Ռուսիա դեռ ներքին ալեկոծութիւններու մէջ գտնուելով չէ կրցած իր դիրքը ճշդել մեր հարցին հանդէպ, անհրաժեշտ կը գտնէ որ թրքահայ ժողովուրդը հետապնդէ իր դատը:

ՓԵՏՐՈՒՄԱՐԵԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ԴԵՍ Կ'ԵԼԼԵՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

Փետրուար 18, 1921ին Երեւանի մէջ ծագած ապստամբութիւնը Խորհրդային իշխանութիւններու դէմ արիւնահեղ կռիւներ յառաջացուցին բովանդակ Հայաստանի տարածքին: Սկզբնական

օրերուն, ըստ դաշնակցական աղբիւրներու, Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ հայ պոլշեւիկները կը հալածեն, կը սպաննեն, կը բանտարկեն իրենց ոչ-գաղափարակիցները: Այս վայրագութիւնները ոտքի կը հանեն ժողովուրդը եւ կը բռնկի ապստամբութիւնը եւ Սիմոն Վրացեանի գլխաւորութեամբ կը կազմուի «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ» մը, որ պոլշեւիկները դուրս կը նետէ Հայաստանէն:

Ռամկավարները ընդունելով հանդերձ որ հայ համայնավարները իշխանութեան գլուխ անցնելէ յետոյ անհաւանական չէ որ իրենց դիրքը ապահովելու համար դիմած ըլլան խիստ միջոցներու, բայց կը դատապարտեն դաշնակցականները, որոնք ժողովուրդը ապստամբութեան մղած էին: Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Կարսի անկումէն յետոյ պէտք է համոզուած ըլլար թէ Հայաստանի ճակատագիրը այլեւ Մոսկուայի կապուած է:

Ռամկավարներուն քննադատութիւնը դաշնակցականներու հասցէին աւելի խստացաւ, երբ Հայաստանի ներքին խռովութիւններու մասին հասած նոր տեղեկութիւններու կարգին ուրիշ ծանրակշիռ լուր մըն ալ հրապարակ եկաւ:

Դաշնակցականներ այդ կռիւներու ընթացքին թուրքերուն դիմում ըրած եւ օգնութիւն խնդրած էին պոլշեւիկներու դէմ կռուելու համար, բայց Զարա Պէքիր փաշան մերժած էր անոնց դիմումը:

Այս լուրը մեծ յուզում յառաջացուցած էր արտասահմանի մէջ: Ամէն կողմերէն մեղադրանքներ կ'ուղղուէին դաշնակցականներուն դէմ: Այսպէս. «Պարոնայք դաշնակցականներ, դուք որ 30 տարիներէ ի վեր կը կռուէիք թուրքերուն դէմ, դուք որ երկու ամիս առաջ ծանրօրէն պարտուեցաք այդ թուրքերէն եւ ձեր կնքած Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով ոչ միայն թրքական Հայաստանէն հրաժարեցաք, այլ Կարսն ալ անոնց թողուցիք, դուք որ կը կրկնէիք թէ հայ պոլշեւիկներու օգնութեամբ էր որ թուրքերը յաջողեցան գրաւել Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը, դուք որ միշտ կ'աղաղակէիք թէ թուրքերու նպատակն է տրորել նաեւ Կովկասի ափ մը հայութիւնը, իրենց սահմանները Ատրպէյճանին միացնել՝ համիսլամական ծրագրին համա-

ծայն, ի՞նչպէս թոյլ տուիք ձեզ նոյն թուրքերը Հայաստան հրաւիրել եւ անոնց օգնութեամբ մեր երկիրը խլել պոլշեւիկներէն»:

Հայաստանի մէջ հաստատուած խորհրդային իրաւակարգը նախ պէտք է ձեռնարկէր մաքրագործումներու, պիտի հեռացնէր խորհրդային կարգերուն թշնամի եւ կասկածելի տարրերը իրենց դիրքերէն եւ պաշտօններէն: Դաշնակցականներ կը յուսային որ Դրոյի ճարպիկութեամբ պիտի յաջողին նորակազմ ու խառնածին կառավարութիւնը իրենց ազդեցութեան տակ պահել: Անոնք ծանր յուսախաբութեան մատնուեցան, որովհետեւ տեսան թէ իրենցմէ աւելի ճարպիկներուն հետ գործ ունին: Դեկտեմբեր 6ին Յեղափոխական Կոմիտէն Երեւան մտաւ եւ անմիջապէս լուծեց համայնավարներէ եւ դաշնակցականներէ կազմուած այդ «կօալիցիոն» կառավարութիւնը եւ իշխանութիւնը ամբողջութեամբ իր ձեռքը առաւ:

Դաշնակցականներուն այլեւս ուրիշ ընելիք չէր մնար, պէտք էին «պրովոքացիա»ներու դիմել: Զաղաքներու եւ գիւղերու մէջ պաշտօնանկ եղած դաշնակցականներ, անոնց խմբապետները եւ մաուզերիստները սկսան գրգռել ժողովուրդը խորհրդային իշխանութեան դէմ եւ Հայաստան քաղաքացիական կռիւներու թատերավայր դարձուցին, իրենց կազմած «Փրկութեան Կոմիտէ»ն դաշնակցական կառավարութեան եւ քեմալականներու միջեւ Ալեքսանդրապոլի մէջ կնքուած դաշնագրին մէկ յօդուածին տուած յոյսէն ներշնչուած՝ դիմեց թուրքերու օգնութեան «հասարակաց թշնամի»ն՝ «պոլշեւիզմ»ը Անդրկովկասէն հեռացնելու համար: Բայց իրենց այս բոլոր արարքները ձախողութեան մատնուեցան եւ Հայաստանի սահմաններէն դուրս վնասուեցան: Ինչպէս այդ օրերուն, այնպէս ալ աւելի ուշ ռամկավարները մնայուն կերպով դէմ գրեցին արտասահմանի մէջ Դաշնակցութեան մեծաշուք կերպով փետրուարեան ապստամբութեան յիշատակումին հրապարակային հանդիսութեանց առթիւ:

ՌՈՒՄ-ԹՐԶԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Մարտ 16, 1921ին, պոլշեւիկները պայմանա-

գիր կնքեցին Քեմալի միլլի շարժումին հետ ու Թուրքիոյ յանձնեցին Հայաստանի Հանրապետութեան մէկ մասը եւ երկու այլ մասեր ալ տուին Ատրպեյճանին, եւ մնացորդին վրայ կազմեցին Սովետական Հայաստանը Ռուսաստանի անմիջական հսկողութեան տակ: Ահա՛ այս եղաւ փետրուարեան ապստամբութեան պարտամուրհակը...: Ռուսեր դադրած էին, այդ օրերուն, հաւատք ընծայել հայկական քաղաքական իրականութեան մէջ արկածախնդրական արարքներով ծանօթ խմբակցութեան:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆՔԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԸ ՍՈՎԷՆ ՓՐԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ապրիլ 2, 1921ին Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը ընդարձակ նամակ մը կ'ուղարկէ Մերձաւոր Արեւելքին օգնող նպաստամատոյց կոմիտէին, ուր կը նկարագրէ Հայաստանի տնտեսական ծանր կացութիւնը եւ կը խնդրէ շուտափոյթ օգնութիւն ցոյց տալ հայ ժողովուրդին, որուն կը սպառնայ սովամահութեան վտանգը: Կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը Յունիս 25, 1921ին իր շրջաբերականով կը յայտնէ շրջանային վարչութիւններուն հետեւեալ տեսակետը. «Անկախ ընկերային հարցերէ, որոնք ինչքան ալ ժամանակաւոր բնոյթ ունենան, հայերու նախաձեռնութեամբ չէ որ պիտի լուծուին, ամէն հայու պարտքն է օգնել Հայաստանի տնտեսական վերականգնումին եւ ամոքել անոր ներկայիս անսահմանափակ թշուառութեանը»:

Սովեալ Հայաստանին օգնելու համար ռամկավարները կը ծաւալեն լայն քարոզչական գործունեութեան: Կը դիմեն ԶԲԸՄին՝ յայտնելով իրենց պատրաստակամութիւնը նիւթապէս ու բարոյապէս սատար կանգնելու սովեալ Հայաստանին:

Ռամկավարները կոչ կ'ընեն Եւրոպայի հայութեան օգնութեան ձեռք մեկնել սովահար Հայաստանի ժողովուրդին: «Միայն Փարիզի մէջ գտնուող հարուստ հայերը կրնան գէթ մէկ ամիս ապրեցնել ամբողջ Հայաստանի ժողովուրդը, եթէ անոնցմէ ոմանք իրենց հաճոյքին, խաղին եւ իրենց ձիերուն համար ծախսած դրամին 1/10-րդը յատկացնեն

սովահար Հայաստանին», - կը գրէ «Ապագայ»-ն իր «Սովահար Հայաստանը եւ արտասահմանի հայութիւնը» խմբագրականին մէջ եւ կ'ըսէ «պատճառ չդարձնել» Երեւանի պոլշեւիկեան կառավարութիւնը եւ մատնացոյց կ'ընէ Ամերիկեան նպաստամատոյց յանձնաժողովը, որ հաշուի չառնելով թէ ինչ ալ ըլլան իշխանութիւնները Հայաստանի մէջ, պատրաստ է իրեն տուած միջեւ «յետին սանթիմը հասցնել իր բուն նպատակին՝ սովահար հայերուն»: «Արտասահմանի բախտաւոր հայութիւնը պէտք է պատրաստուի մեծ զոհողութիւններու, -եթէ անիկա չ'ուզեր լուռ ականատեսը ըլլալ իր եղբայրներուն ու քոյրերուն անխուսափելի սովամահութեան»: Ռամկավարներու պաշտօնաթերթը ուրիշ առիթով կոչ կ'ընէ անտեսել Հայաստանի քաղաքական կարգերը եւ օգնել Հայաստանի սովեալներուն. «Ինչ որ ալ ըլլան Հայաստանի նոր վարիչներուն հետապնդման սկզբունքները, այս անժխտելի է, որ անիկա հայ կառավարութիւն մըն է վերջապէս»: Որպէս եզրակացութիւն՝ Հայաստանի մէջ վարչակարգի փոփոխութիւնը երբեք չի կրնար պատճառ դառնալ, որ մոռացութեան մատնուի հայ ժողովուրդը: Մերժելով կոմունիստական գաղափարախօսութիւնը եւ պոլշեւիզմը, զայն անյարիր համարելով հայութեան, ռամկավարները առաջնային կը համարէին «Երեւանի սահմաններուն մէջ ապաստանած հայութեան ֆիզիքական գոյութեան փրկութիւնը», որով պայմանաւորուած էր Խորհրդային Հայաստանին օգնելու այն հզօր քարոզչութիւնը, որ ծաւալած էին ռամկավարները իրենց մամուլի էջերուն մէջ:

Ընդառաջելով Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան կոչին, ռամկավարները կը մասնակցին Արեւմտահայոց մէջ գործող չորս քաղաքական կուսակցութիւններու (ՀՌԿ, ՀՅԴ, Ազատական - Վերակազմեալ, Հնչակեան) ներկայացուցիչներուն հետ Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդին օգնելու խնդրով Կ. Պոլսոյ մէջ գումարուած ներկայացուցչական ժողովին, «ուր միաձայնութեամբ որոշուած են լծուիլ գործին»:

Չորս կազմակերպութիւններուն կողմէ ստորագրուած համատեղ շրջաբերականին մէջ կը

նշուի, որ «սոյն կուսակցութիւններու կեդրոնական մարմիններու ներկայացուցչական ժողովը միաձայնութեամբ որոշուած է լծուիլ հայրենիքի օգնութեան գործին եւ այս գրութիւնով կը պահանջուի բոլոր շրջանային մարմիններէն, որպէսզի անմիջապէս նախաձեռնեն համազգային օգնութեան մարմիններու կազմութեան՝ իրենց մասնակցութեամբ կամ արդէն գոյութիւն ունեցող մարմիններու միջոցով իրենց բոլոր ուժովը նուիրուին օգնութեան գործին»: Այնուհետեւ կը թուարկուին այն առաջին անհրաժեշտութեան ապրանքները, որոնք պէտք են Հայաստանին՝ դեղորայք, մսուղ, հագուստ, գիւղատնտեսական գործիքներ: Կը շեշտուի նաեւ, որ շրջաբերականը ստորագրած կուսակցութիւնները իրենց պարբերականներով, տեղական կազմակերպութիւններու եւ գործիչներու միջոցով պէտք է ընդունին, քարոզեն եւ իրականացնեն միջկուսակցական մարմնի այս որոշումը:

Կուսակցութիւններու տեղական կազմակերպութիւնները աշխարհի շատ երկիրներու մէջ արձագանգեցին այս կոչին եւ ձեռնամուխ եղան օգնութեան գործի կազմակերպման, որ զգալի արդիւնք տուաւ: Սովի ու համաճարակներու մահակոյլ ճիրաններէն հնարաւոր եղաւ փրկել մեր ժողովուրդի որոշ մասը:

ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Մայիս 1921ին պաշտօնապէս կը հրապարակուի հետեւեալը.

Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը շատ անգամ կը մեղադրուի – նոյնիսկ իր բարեկամ քննադատներուն կողմէ – թէ իր շարքերը պէտք եղածին պէս չեն եւ զօրաւոր կազմակերպութեան մը չունին: Իր այս յարաբերական տկարութիւնը կամ թերին շատ անգամ կը հակադրուի Հ.Յ. Դաշնակցութեան, որուն համար սովորութիւն դարձած է մեր «*հզօրագոյն կուսակցութիւնը կամ կազմակերպութիւնը*» յորջորջումը: Ու նոյն իսկ սրտցաւ քննադատներ կ'ափսոսան որ մեր կուսակցութեան կազմակերպական տկարութիւնը արգիլած է

զինքը արժանաւորապէս հակակշռել միւս կուսակցութեանց եւ յաճախ ազգավնաս գործունեութիւնը: Ասիկա իրողութիւն մըն է զոր կարելի է հաստատել եւ նոյնիսկ ցաւիլ վրան, բայց ատոր համար ներելի չէ, արդար չէ քննադատել կուսակցութիւնը, կամ իր վարիչները: Պէտք չէ մոռնալ, որ մեր կուսակցութիւնը, կազմակերպական տեսակէտէ՝ բաղդատութեան կը դրուի Հ.Յ.Դաշնակցութեան հետ, թէ այս վերջինը աւելի քան երեսուն տարուան գոյութիւն մը ունի, մինչ Ռամկավար կուսակցութիւնը Եգիպտոսի մէջ հիմնուեցաւ 1908ին վերջերը, երկար տարիներ շնորհիւ միւս քաղաքական-յեղափոխական կուսակցութեանց պառակտեալ, կազմալուծեալ վիճակին կամ «զանցառելի քանակի» հանգամանքին, հրապարակը մնաց գրեթէ ամբողջութեամբ Դաշնակցութեան, որ կրցաւ իր շարքերը ստուարացնել՝ «օգտագործելով մէկ կողմէն ռուսահայութեան ընկերվար յեղափոխական ձգտումները եւ միւսէն՝ թրքահայութեան ազգայնական եւ ազատախնդիր ցանկութիւնները: Տարիներով՝ հայ ժողովուրդին լուման, անվերջանալիօրէն եւ զանազան անուններու, պիտակներու ներքեւ իրարու յաջորդող *ֆոլստ*երը եւ հայ հարուստներէն համոզումով կամ սպառնալիքով առնուած գումարները գացին սնուցանել կուսակցութեան սնտուկը եւ սատարեցին անոր կազմակերպական զօրացումին, շնորհիւ ուրիշ բան գործ չունեցող *գործիչ*ներու քանակի մը որոնք վճարուեցան եւ ապրուեցան այդ բարեխնամ Սնտուկէն:

Մեր կուսակցութիւնը ըլլալով գրեթէ զուտ գաղափարական կուսակցութիւն մը, կամ համախմբումը գաղափարակից սրտցաւ ազգասէրներու, որոնք իրարու քով եկան օրին մէկը ազգին չարիքներուն դարման մը խորհելու համար, ինքզինքնին զգալով սրտի եւ մտքի կատարեալ հաղորդութեան (communion) մէջ եւ հայութեան մեծամասնութեան հետ: Ասիկա եղաւ իր բարձր արժանիքը եւ թերեւս ալ իր կազմակերպական տկարութեան սկզբնական պատճառը: Ռամկավար Կուսակցութեան հիմնադիրներէն, առաջին վարիչներէն ու պետերէն շատերը մարդիկ էին որոնք իրենց բանը, գործը

ունեին – եւ ունին մինչեւ այսօր – որոնք *ազգային ճիւղութեան* պէտքը չունեին եւ չունին՝ ապրելու համար, իրենց անձնական աշխատանքով՝ հասած ըլլալով ընկերական առաւել կամ նուազ փայլուն դիրքերու: Ո՛չ այլ ինչ քան ամենաբարձր եւ անեսական հայրենասիրութիւն մը կը մղէր զիրենք զոհելու իրենց ժամանակէն, իրենց հանգիստէն եւ իրենց դրամէն ալ՝ զբաղելու համար «հանրային գործ»ով, ծառայելու համար բազմակարօտ, բայց մանաւանդ ճշմարտապէս *ազգայնական* եւ ողջ-մտօրէն հայրենասէր կուսակցութեան մը *կարօտ* իրենց ազգին: Անձնական շահու կամ փառասիրութեան ոչ մէկ վախճան կը հետապնդէին անոնք. իրենց անհատական ընկերական կեանքին մէջ, եւ զանազան ուղղութիւններով մարդկային գործունեութեան այդ երկու գլխաւոր *դրոշիւները* գտած էին արդէն իրենց լիակատար գոհացումը: Անոնք ազգին շահը կը փնտռէին լոկ եւ անոր փառքը միայն: Նոյնիսկ մինչեւ այսօր ռամկավար բազմաթիւ ականաւոր լիտըրներ որոշ չափով մը կը բացատրեն մեր կուսակցութեան կազմակերպական թերին, մինչեւ մէկ քանի տարի առաջ:

Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը աւելի ջանադիր եղաւ արդարեւ իր գաղափարները եւ իր վարդապետութիւնները ծաւալելու, միւս կուսակցութեանց սխալները քննադատելու, եւ անոնց վնասակար գործունեութեան դէմ ծառանալու, քան թէ բոլոր խոստովանելի եւ անխոստովանելի միջոցներով եւ ամէ՛ն գնով՝ իր շարքերը ստուարացնելու եւ իր ներքին կազմակերպութիւնը զօրացնելու: Անկկա հայ մտահոգութիւններէն անհունօրէն գեր ի վեր դասեց ազգային բարձրագոյն շահերուն հետապնդումը, անհրաժեշտ փրկարար գործը հայ ժողովուրդին մէջ արթնցնելու խոր գիտակցութիւնը իր պարտականութեանց առ ազգն, մշակելու ճշմարտապէս հայեցի հայրենասիրութիւն մը եւ քաղաքականութիւն մը, կազմելու առողջ հանրային կարծիք մը, զօրավիգ կանգնելու ազգային ճշմարիտ ոգին բոլոր յայտակերպութիւններուն՝ թեւ ու թիկունք ըլլալու ազգօգուտ ամէն հանրային գործիչներու եւ հաստատութեանց, եւ մղելու անընդհատ բարի պայքարը ընդդէմ կուսակցական

գերագահութեան եւ մենատիրութեան բոլոր փորձերուն, կարգի-կանոնի եւ օրէնքի բոլոր խանգարիչներուն ու բռնաբարիչներուն, անիշխանութեան բոլոր տարածիչներուն դէմ, անհատ թէ՛ խմբակցութիւն:

Անկկա, անաչառօրէն եւ խստօրէն քննադատելով հանդերձ «պետական կուսակցութեան» բոլոր սխալները եւ մոլորումները, - Մայիս 18ի համբաւաւոր աթո՛քն առաջ եւ վերջը – ազգային կարիքի եւ վտանգի պահերուն՝ մոռնալով ամէն պարտականութիւն եւ ամէն իրաւացի դժգոհութիւն, իր բոլորանուէր աջակցութիւնը բերաւ, ամէն մարգերու մէջ (եգիպտահայ ժողովուրդը գիտէ թէ ՀՌԿը Նոյնիսկ խորհեցաւ հայկական բանակը օժտել սաւառնակներու տորմիղով մը, եւ ծրագիրը սկսուած էր գործադրութեան դրուիլ, երբ անակնկալ աղէտը վրայ հասաւ), Նորակազմ Հայաստանի Հանրապետութեան, այն աստիճան որ Օհանջանեան եւ Խատիսեան հրապարակաւ եւ քանիցս հռչակեցին մեր կուսակցութեան մայր երկրի ինչպէս եւ արտասահմանի մէջ մատուցած ծառայութիւնները հայրենիքին, դրուատեցին անոր առողջ *պետականութիւնը*:

Ահաւասիկ, իր լայն եւ ընդհանուր գիծերուն մէջ, իր հիմնադրութեան թուականէն ի վեր Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան ազգային-քաղաքական գործունեութիւնը. եւ ի պատիւ եւ ի գովեստ անոր՝ կը բաւէ միայն վեր հանել սա պերճախօս իրողութիւնը թէ մեր կուսակցութիւնը՝ իր գործունեութեան բոլոր դրուագներուն կամ ուղղութիւններուն մէջ՝ իրեն հետ, իր ետին ունեցած է գրեթէ ամբողջ ազգը, *հայ հանրային կարծիքը*, անթիւ շարքերը *չեզոքներու, անկախներուն*, որոնք իր մէջ գտած են թարգմանը, արտայայտիչը եւ գործադրիչը իրենց գաղափարներուն, միտումներուն եւ կամեութիւններուն:

Եւ կարծես այս պատճառաւ է որ անոնք չեն ուզած ցարդ զինուորագրուիլ կուսակցութեան մը որուն ինքզինքնին *գաղափարական անդամները* զգալով կը գոհանան:

Ուրիշ յօդուածով մը ցոյց պիտի տանք սակայն թէ ինչո՛ւ համար չեզոքներուն եւ անկախներուն

այս հեղգ ու պղատոնական կեցուածքը պէտք չէ որ յաւերժանայ այսուհետեւ:

ԻՆՉ ԸՐԱՒ ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Կ. Պոլսոյ կուսակցութեան կեդրոնական օրկանէն՝ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի Օգոստոս 5, 1921ի թիւէն կ'արտատպենք հետեւեալ խմբագրական յօդուածը, յանձնարարելով ընթերցողներուն ուշադրութեամբ կարդալ եւ նոյնիսկ տողընդմէջ կարդալ զայն, որովհետեւ կը պարունակէ բովանդակ հայութիւնը շահագրգռող քաղաքական ամենակարեւոր եւ նորագոյն տեղեկութիւններ քօղարկեալ ձեւով տրուած: Այս առթիւ՝ ի՞նչ է կեղծ համետոութիւն չի կրնար արգիլել դիտել տալէ մեր գաղափարակիցներուն եւ հակառակորդներուն հաւասարապէս թէ Ռամկավար Կուսակցութիւնը ի՞նչ իմաստուն եւ հեռատես ազգային քաղաքականութիւն մը ջատագոված եւ ընդգրկած է առաջին օրէն, ծառայելու միշտ ազգային գերագոյն շահերուն եւ անդադար ցոյց տալով անոնց սպառնացող բոլոր վտանգները, ներքին եւ արտաքին:

Այս րոպէին, երբ Չանգեզուրի արկածախնդրութեան վերջաւորութեամբ Հայաստան բնականոն վիճակի մը մէջ կը մտնէ, եւ երբ մեր մէջ մարդիկ ունինք – ոչ սոսկական – որոնց լուսաբանութիւնները մեզ համար կը պարզեն արդէն Մոսկուայի հետ կապուած Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը, կ'ուզէինք փոքրիկ հաշուետոութիւն մը ընել Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան հայկական հարցին մէջ բռնած դիրքին եւ հետապնդած տեսակետներուն մասին: Հայ ժողովուրդը թող ուշադրութեամբ հետեւի մեր այս քանի մը խօսքերուն, որովհետեւ անոնց մէջ պիտի տեսնէ որ այն ահաւոր սխալներուն մէջ, որոնցմով լի է մեր ժամանակակից պատմութիւնը, գտնուած եւ մարդիկ, իրարու քով եկած հայ կեանքի հարազատ իրականութիւնը ներկայացնող կուսակցութեան մը մէջ, որոնք զինադադարի առաջին օրէն իսկ գուշակած էին այն ինչ որ ուրիշներու աններելի սխալներուն պատճառած անդարմանելի կորուստներէն վերջ կը պարզուի այսօր:

Առաջին օրէն իսկ, երբ աշխարհի չորս ծայ-

րերէն հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչները Փարիզ կը գումարուէին իրենց խօսքը ըսելու հայ դատին վերաբերմամբ, մենք կ'ըսէինք թէ քաղաքական տարրեր՝ գուցէ հակոտնեայ պայմաններու մէջ գտնուող ռուսահայ եւ թրքահայ հարցերը պէտք չէ իրարու հետ շփոթել: Մենք կ'ըսէինք թէ այդ հարցերուն հետ կապուած աւելի ազդեցիկ գործօններու օգնութեամբ է որ անոնք պիտի ստանան իրենց վերջնական վճիռները:

Մենք կ'ըսէինք վերջապէս եւ կը պնդէինք թէ այդ երկու հարցերը անջատօրէն հետապնդելու է, օգտագործելով իւրաքանչիւրին նպաստաւոր պայմանները առանց խանգարուելու մէկին դժուարութիւններով, ազատօրէն խուսափիլ կարենալու համար քաղաքական աննպաստ իրադարձութիւններէն, եւ օգտուելու համար անոնց նպաստաւոր փուլերէն:

Փարիզի Ազգային Համագումարին արձանագրութիւնները որոնք օր մը – անշուշտ ոչ հեռու – ժողովուրդի սեփականութիւնը պիտի դառնան – եթէ ան ալ մոռնալ ուզէ մեր մամուլին այդ ուղղութեամբ կատարած աշխատանքը – հայ ժողովուրդին պիտի պատմեն այն յամառ եւ անյողողող ճիգերը զորս մենք սպառեցինք այդ ուղղութեամբ:

Մեզի չափ յամառ եղան դժբախտաբար մեր հակառակորդները, չլսելու մեր ձայնը, որ բանականութեան ձայնն էր, մեր ձայնը որ հայ իրականութեան հարազատ ձայնն էր, ու անմիտ ու յանդուգն քաղաքականութեան մը խորշակով խամրեցնելէ վերջ տասնեակ հազարներով հայ կեանքեր եւ թշուառացնելէ վերջ ամբողջ ժողովուրդ մը, **այսօր երբ կը հեռանան ասպարէզէն**, երբ քիչ թէ շատ յստակ կացութիւն մը կը ստեղծուի, **մենք կը լսենք խօսքեր՝ զորս ըսած էինք ասկէ երկուքուկէ տարի առաջ, խօսքեր՝ որոնք կը փսփսան մեր ականջին, թէ Ռուսաստանը որուն հետ կապուած է Խորհրդային Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը, չի կրնար միջամտել թրքահայ դատին, որուն պաշտպանութեան ինչպէս նաեւ հետապնդման հոգը կը մնայ թրքահայերուն:**

Այս քիչ մը խորհրդապահ հատուածը լուսաբանելու համար, հարկ կը համարենք դիտել տալ

որ «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի խմբագրականին հրատարակման օրերուն Կ. Պոլիս կը գտնուէր Հայաստանի առեւտրական պատուիրակութիւնը: Անշուշտ ան ունեցած է՝ «ոչ պաշտօնական» տեսակցութիւններ ազգային վերին մարմիններուն հետ Հայաստանի **քաղաքական արդի պայմաններուն մասին** եւ ըրած է կարգ մը խիստ կարեւոր յայտարարութիւններ որոնցմէ պիտի օգտուին հարկաւ այդ մարմինները վերջնականապէս գծելու համար իրենց քաղաքականութիւնը Թրքահայաստանի հարցին վերաբերմամբ:

Ճիշդ է որ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը չկրցաւ արգիլել այն չարիքները, զորս լաւ կազմակերպուած կուսակցութիւն մը իր անհեռատես քաղաքականութեամբ բերաւ հայ ազգին գլխուն: Բայց պէտք է գիտնայ հայ ժողովուրդը որ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան՝ ժողովուրդի ողջամիտ եւ չափաւոր տարրերուն կռթնելով՝ կատարած կազմակերպական անդուլ եւ աննկուն ճիգերն ու զոհողութիւնները **ամենամեծ** զօրավիգը եղան Ազգային Պատուիրակութեան, շարունակելու համար իր ուրոյն գործունեութիւնը եւ ներկայանալու համար Լոնտոնի խորհրդաժողովին, ինչպէս նաեւ ցայսօր պահպանելու համար իր ուրոյն գոյութիւնը:

Հիմա որ թրքահայ ժողովուրդը կը լսէ թէ Խորհրդային Հայաստան թրքահայութեան իրաւունքը կը համարէ թրքահայ դատին պաշտպանութիւնը, հայ ժողովուրդը կրնայ չափել թէ պատմական որպիսի մեծ նշանակութիւն ունի Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան այն ժեսը որով ան հրապարակ իջաւ երէկ, զգուշացնելու համար Ազգային Պատուիրակութիւնը որ չիյնայ իր գոյութեան դեմ լարուած վերջին ծուղակին մէջ:

Ու մտածել որ ժողովուրդին մէջ գտնուեցան մարդիկ որոնք պարկեշտութիւն համարեցին խանգարել այսքան հեռատես գործ մը:

ԶՈՐՍ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԿՈՉԸ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԷՆ
ՊԱՇՏՊԱՆԵԼՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱԲՆԱԿ ՄԵՐ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՄԱՅՈՐՐԱՑԸ

Պոլսահայ թերթերէն կ'արտատպենք հետեւ-

եալ սրտագրաւ եւ զգայացունց կոչը, զոր ստորագրած են Կ. Պոլսոյ հայ քաղաքական կուսակցութեանց կեդրոնական վարչութիւնները, որոնք հայ ժողովուրդի անմիջական եւ անվերապահ ուշադրութեանը կը յանձնեն Հայաստանի ահաւոր վիճակը: Ռամկավարները նախ քան այս կոչը առանձնապէս քանիցս դիմած էին իրենց շրջանակներուն ու բարեկամներուն օժանդակելու Հայաստանի օգնութեան գերազանցապէս սուրբ եւ կենսական այս գործին:

Մեր արիւնքաբաւ ու դժբախտ հայրենիքը, այս անգամ, անօթութեան ու սովի արհաւիրքներուն մատնուած՝ կը դալարուի տանջահար, եւ կը մաշուի՝ սպառնալով նուազեցնել յոյսերը մեր քաղաքական վերածնունդին ու վերականգնումին:

Այս վիճակը չէ՛ր կրնար անտարբեր ձգել հայ քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք տեսաբանական ու տակտիկային ի՛նչ տարբերութիւններ ալ որ ունենային Հայաստանի քաղաքական հարցի հետապնդումին մէջ, եւ որքան ալ զանազանուէին իրենց հայեացքները Հայաստանի ներկայ վարչաձեւին նկատմամբ, մէ՛կ էին մայր երկրի ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը անեղծ պահելու գերազանցապէս մարդկային ու գերազանցապէս հայրենասիրական պարտականութեան ու նպատակին մէջ:

Ու ահա՛, այսօր, անոնք հրապարակ կու գան հռչակելու աշխարհին ու մանաւանդ հա՛յ ժողովուրդին, թէ իրենք միացած են ուժ տալու Հայաստանի սպառնացող սովին դեմ մղուելիք նուիրական կռիւին, անկեղծ ու անվերապահ սրտակցութեամբ մը:

Հրապարակային այս յայտարարութիւնը հրաւեր մըն է թէ՛ կուսակցական հետեւորդներու եւ թէ՛ առհասարակ ամբողջ հայ ժողովուրդին բոլորուելու համար սովի դեմ կռուելու անունով վեր բռնուած այս դրօշակին շուրջ:

Պատերազմելու, յաղթելու եւ վերածնունդը կերտելու համար հուժկու բազուկներ, ստեղծագործող մտքեր եւ զաւակներ դիեցնող կուրծքեր պէտք են: Ո՛ր պիտի գտնենք զանոնք, եթէ անօթութիւնը, սովը Հայաստանի հողին երեսէն սրբէ տանի այդ

ուժերը, այդ գորուփիւնները:

Հայաստանի սովին դեմ մղուելիք կռիւին սրբութիւնը այս փաստին, այս անհրաժեշտութեան մէջն է. եւ բոլոր անոնք որ Հայաստանը կը սիրեն, եւ անոր քաղաքական յոյսերն ու երազները կ'ապրին, այնքա՛ն ոգեւորութեամբ ու ցնծութեամբ պետք է նետուին այս կռիւին մէջ, որքան այն միւս կռիւին մէջ, ուր ռազմափողին ու թնդանօթներուն ձայնը զգլխիչ ու ելեկտրականացնող ազդեցութիւն մը կը գործէ հոգիներուն վրայ:

Այս կռիւին մէջ ռազմափողին ձայնը՝ անսուաղ հայ մանուկին տկար հեծկտանքն է, նո՛յնքան ներշնչող, նո՛յնքան ցնցող՝ զգայուն սրտերու հա՛մար:

Այս կռիւին մէջ թնդանօթին ձայնը, իր զաւկին համար կաթ աղաղակող հայ մօր, իր սրտերուն համար սերմնացու աղերսող հայ գիւղացիին եւ իր դարբնոցին համար սալ ու մուրճ խնդրող հայ աշխատաւորին ձայնն է:

Լսե՛նք այդ ձայնը եւ հասնինք օգնութեան, փրկելու համար Հայաստանը նոր կոտորածէն, սովի կոտորածէն, եւ ծնունդ տալու համար մայր երկրի տնտեսական վերականգնումին, իբր հիմը՝ ազատ հայրենիքի վերածնունդին:

Ամէն սիրտ, ամէն ձեռք դէպի հայրենիք՝ ժամ առաջ օգնութիւն հասցնելու համար:

Ս.Դ. Հնչակեան Պոլսոյ գործադիր Մարմին

Հ.Յ. Դաշնակցութեան Արտասահմանի
Մարմին

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդր.
Վարչութիւն

Ազատական Կուսակցութեան Կեդր.
Վարչութիւն

Սեպտեմբեր 1921

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԵՒ ԱԶԱՏԱԿԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԻԱՑՈՒՄԸ

Յետ երկար խորհրդակցութիւններու, բանակցութիւններու, արդէն հաստատուած էր հանրային կարծիքը կուսակցութեանց շարքերէն ներս թէ ընդհանրապէս ժողովուրդին մօտ որ մօտալուտ էր ազգային այս երկու կուսակցութիւններուն միութիւնը:

Արդարեւ, Հոկտեմբեր 1, 1921ին, երկու կուսակցութեանց միացման գործին դժուարութիւնները հարթուած ըլլալով Հոկտեմբեր 3, 1921 թուակիր հետեւեալ հեռագիրը կը դրկուի ռամկավար եւ ազատական մամուլի խմբագրութիւններուն, ստորագրուած՝ երկու կուսակցութեանց Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութեանց ներկայացուցիչներուն՝ Հրաչ Երուանդի եւ Թերզիպաշեանի կողմէ:

Մեր յառաջիկայ հատորին մէջ լայնօրէն պիտի անդրադառնանք Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան միութեան:

Գ. ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅ ՌԱՍԽԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍՆԱՃԻՂԵՐ

ՆԱՅ ԲԱՄԿԱԿԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԱՂԵՔԱՆԵՐԻՈՅ ԱԿՈՒՄԲԵ

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆԻ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ

Յունիս 1921ին Հայ Ակումբին մեջ տեղի ունեցավ դասախօսական ժողով մը. օրուան դասախօսն էր Լեւոն Մկրտիչեան, որ աւելի քան մէկ ժամ խօսեցաւ Ընկերվարութեան եւ Ռամկավարութեան մասին, ներկայացնելով այս վարդապետութիւններուն հիմնական սկզբունքները եւ ցոյց տալով անոնցմէ իւրաքանչիւրին ունեցած գիտական եւ գործնական արդիւնքը անցեալին մէջ եւ նշանակութիւնը ապագային համար:

Ծանրացաւ Մարքսիզմի գործնականացումը ըլլալու կոչուած պոլշեւիկեան իրաւակարգի վրայ, եւ ցոյց տուաւ անոր՝ իբր իրականացումը ընկերվարական վարդապետութեան՝ ներկայացուցած հակասական կողմերը եւ անգործնական հանգամանքները: Յարգելի դասախօսը շեշտեց վերջապէս ռամկավարութեան գիտական եւ գործնական արժեքը, անոր կատարած դերը քաղաքակիրթ ազգերու մէջ եւ անոր վերապահուած դերը մեր ազգային իրականութեան համար:

Մկրտիչեանի այս յոյժ շահեկան բանախօսութիւնը վերջացաւ խանդավառ ծափերու մէջ:

ՍԱՀ ՍՈՒՐԵՆ ՊԱՐԹԵԻՇԵԱՆԻ

Ռամկավար վաստակաւոր գործիչ ու տաղանդաւոր գրագետ Սուրեն Պարթեւեան անակնկալօրէն կ'աւանդէ իր հոգին Աղեքսանդրիոյ մէջ, Յուլիս 27, 1921ի առաւօտեան: Ան տաս օրէ ի վեր անկողնոյ կը ծառայէր: Անոր մահը մեծ կորուստ մըն է հայ գրականութեան, լրագրութեան ու ռամկավար քաղաքական մտածողութեան: Ան որոշած էր ի մօտոյ Ամերիկա մեկնիլ եւ հոն քաղաքական կեանքէ բոլորովին քաշուած միայն գրականութեամբ զբաղիլ եւ պատրաստութիւնները տեսած էր արդէն, երբ ճակատագիրը այլապէս տնօրինեց:

Ազգային յուղարկաւորութիւնը տեղի ունեցաւ Յուլիս 28ին, տեղւոյն Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցւոյ

մէջ: Դամբանականը խօսեցաւ Միհրան Տամատեան: Ծնած էր Կ. Պոլիս 1876ին:

Մահուան տխուր առթիւ Արշակ Զօպանեան հետեւեալ նամակը կը գրէր Երուսաղէմէն. «Ատիկա մեծ սուգ մըն է հայ գրական ընտանիքին համար, որ այդ վաղաժամ մահով մեր արդի արծակին ամենէն նուրբ արուեստագետը կը կորսնցնէ:

Կը յիշեմ իր պատանեկութեան օրերը, ուր իր մատաղ հոգւոյն մէջ տեսած եմ ծիլն ու օրէ օր աճիլը գրականութեան համար ամենէն երկիւղած եւ ամենէն խանդավառ տարփանքներէն մեկուն զոր գիտեմ. կը յիշեմ այն բազմաթիւ գեղեցիկ էջերը, ուժգին ու խոր զգացմամբ լեցուն, արտայայտութեան կենսալից պերճութեամբ հմայիչ, որոնցմով

“HOSSANK”, Revue Arménienne, Hebdomadaire

ՀՈՍԱՆԿ

Հ Ե Բ Ե Խ Ե Բ Ե Խ

Ա. ՏԱԿԻ 1912 ՅՈՒՆԻՍԻՍ 15/28 ԹԻՒ 3

“ՀՈՍԱՆԿ”-ին մէջ պիտի հրեւան:

Տիգրան Խամարաւիան, Լեւոն Մկրտիչեան, Վստան Մալեկեան, Յովհաննէս Սեփեան, Ժրոմ. Ս. Դաշտեան, Արտուրդ Զանգեան, Աղեքսանդր Շալիան, Կառնիկ Ճնողեան, Տօ՛ւ. Պ. Դալթեան, Մաշկո Մոլիսլապա, Ստեփան Դաքոբեան, Տիգրան Պէշեկեան, Վստան Թէլեան, Տիգրան Զաքեան, Արտուր Ծառեան, Արտուր Զաքեան, Օգոստին Զիմպէ-Սարգս, Թիկա-տիկեան, Ռ. Բ. Ս. Սարգս, Սարգս Անանեան, Միհայլ Կիւրեան, Դաքոբիկ Խաննեան, Սարգիս Դաքոբեան, Էմ. Էմ.:

ԲՈՂԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ Գ. ԹԻՐԻՐՆ

Բաց Նամակ Մաղախա Արեւիկա, Օրմանեանին	Սուրեն Պարթեւեան
Տարագիւն Տեռնոյր (Քերթաւ)	Վահան Մալեկեան
Գրութեան Ակամայ Դաս մը (Նորակէլ)	Յովհաննէս Սեփեան
Թեղա... Դարեր	Միհայլ Կիւրեան
Սոցիալական Իմաստասերներ (Սեւանդ Ալաբոյ)	Սուրեն Պարթեւեան
Քաւորեան Եղբ (Բանաստեղծութիւն)	Հայկական Գրական
Քննադատութեան մը Արքի	Յովհաննէս Սեփեան
Հ. Բ. Ս. Միւրեան Միւսակ	
Նոյսական Կեանք	

ԳԱՆԻՐԷ

Պարթեւեանի խմբագրած «Հոսանք»ը:

ճոխացուց մեր նոր մատենագրութիւնը եւ մեր նոր լեզուն, եւ կ'ողբամ իր կանխահաս անհետացումը: Եթէ կարողացած ըլլար՝ ինչպէս կ'երազէ եղեր՝ քաշուիլ հանրային ամուլ պայքարներէ եւ նուիրուիլ զուտ գրական աշխատութեանց, ինչքան հզօր ու

թանկագին գործերով պիտի ստուարացներ իր արդէն իսկ մեզի տուած քնարերգական իրապաշտութեան թրթռուն եջերուն շքեղ շարքը: Մահը, իր անսիրտ աճապարումով, կրկնապէս անգուրջ է հանդիսացեր իրեն եւ մեզի ամենուս համար:

ՆԱԾ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՏԱՆԱԿԻ ՄԷ

ՀԱՒԱՔ Ի ՊԱՏԻ ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻՆ

Դեկտեմբեր 28, 1920ին Եալընդգեանի բնակարանին մեջ տեղի ունեցաւ Արշակ Չօպանեանի մեկնումին առթիւ ընդունելութիւն մը, որ մասնաւորապէս գրաւման բանակի եւ ֆրանսական իշխանութեանց հանդէպ համակրանքի ցոյցի մը հանգամանքը ստացաւ:

Ազգային դէմքերէն ներկայ էին Սահակ Բ. Կիլիկիոյ կաթողիկոսը, Արշակ Չօպանեան, Միհրան Տամատեան, Թահմազեան, Ազգային Խորհուրդի դիւանը եւ ազգին երեւելիներէն ընտրեալ բազմութիւն մը: Ժամը 9ին կը հասնի Չօր. Տիւֆօ իր հետեւորդներովը: Հրաւիրեալներու շարքին էին հարկւրապետներ Կարսէն, Տրոմար, Լիոթ, Կանի-Եօ, Տոթթ. Տոչնիէ, ոստիկանութեան վերահսկիչ Մ. Միւսը, Նաեւ՝ Փորթուզալեան:

Օրիորդներ Մեյմարեան, Տամատեան եւ Եալընդգեան եւ ջութակահար Կարպիս Պօղոսեան եւ Գրիգոր Կեօնճեան հրամցուցին գեղարուեստական յայտագիր մը: Մինչ այդ Չօպանեան ներկայ հիւրերու իրարու ծանօթացման, խօսակցութեանց ջերմութիւն եւ սրտակցութիւն տալու գործին մէջ տարաւ իր բոլոր ջանքերը:

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Ապրիլ 24, 1921ին, Եգիպտոս մեկնումին առթիւ Տամատեան կը սարքէ ընդունելութիւն մը իր բնակարանին մէջ ի պատիւ Ատանայի իր բարեկամներուն եւ ի մասնաւորի՝ Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ Բարձր Զոմիսերութեան լիազօր ներկայացուցիչ եւ Ա. Չօրաբաժնի հրամանատար Ժէներալ Տիւֆոյի: Ան ներկայ կ'ըլլայ իր սպայակոյտի անդամներով եւ Marseillaise-ով բացումը կը կատարուի հաւաքոյթին: Տիւֆօ երկու տարիներէ ի վեր այդ պաշտօնին կոչուած էր:

Ներկայ էին ֆրանսական վարչական սպասարկութենէն գոմաստան Հասլեր, քաբիթէն Տրոմար, ինչպէս Նաեւ թուրք, հայ, արաբ եւ յոյն կարե-

ւոր դէմքեր: Գործադրուեցաւ բարձրորակ գեղարուեստական յայտագիր մը մասնակցութեամբ Տամպանեան քոյրերու, Պետէլեանի, Շատարեւեանի եւ Եալընդգեանի կողմէ: Իր Եգիպտոս այցին առթիւ խօսք կ'առնէն Տամատեան եւ ուրիշներ:

ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային Պատուիրակութեան Կիլիկիոյ ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեան, իր Կիլիկիայէն մօտալուտ մեկնումին առթիւ, Յունիս 25, 1921ին, Ատանայի Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան սրահին մէջ տուաւ բանախօսութիւն, խօսն եւ ըն-

Ժամանակին հայեր կ'աղօթէին հոն

տրեալ բազմութեան մը ներկայութեան: Մեծանուն ռամկավար գործիչը, իր բանախօսութեան սկսելէ առաջ, ըստ իր սովորութեան, կ'առաջարկէ յոտնկայս եւ միաձայն երգել «Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ» հայրենասիրական երգը:

Ան որպէս հայր մը կը յորդորէ Կիլիկիոյ եւ մասնաւորաբար Ատանայի հայութիւնը սիրել զիրար ու յարգել: Ան կ'ըսէ թէ հինգ անգամ ճամբորդած է Կիլիկիա եւ տեսած՝ դժբախտ օրեր: Կոչ կ'ընէ գործակցութեան եւ համերաշխութեան:

ՆԱԶ ԲԱՄԵԼՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԳԼՆԻՐԻՒ ՄԷՋ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵՆԵՆ ԿԸ ՅՐԱԺԱՐԻՆ

Այնքա՛ն յոյսերով ճամբայ ելած Յայ Ազգային Միութիւնը, որ իր գործունեութիւնը տարածած էր մինչեւ Ամերիկա, իր առաքելութիւնը աւարտած եղաւ երբ Եգիպտոսի Կեդրոնական ակումբը նկատի առնելով Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ ակումբներուն պատճառաբանեալ բանաձեւերը եւ դիտողութիւնները Ազգային Միութեան ներկայ կազմին եւ ուղղութեան մասին, կ'որոշէ դադրած հռչակել իր մասնակցութիւնը եւ յետոս կը կոչէ իր ներկայացուցիչները Ազգային Միութենէն: Պաշտօնական զեկոյցէն անմիջապէս ետք, Դեկտեմբեր 5ին, 1920ին Գահիրէի ակումբը ընկերական ժողովի կը հրաւիրէ իր անդամները խիստ կարեւոր այս օրակարգով: Յայաստան արդէն խորհրդայնացած էր Նոյեմբեր 29ին:

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԱՅՑԸ

Դեկտեմբեր 4, 1920ին Յայ Ակումբի սրահին մէջ վայելչօրէն կատարուեցաւ Զօր. Անդրանիկի Պատուոյ Սուրին (գեղարուեստական այս ճշմարիտ գլուխ գործոցը շինուած է աշխատակցութեամբ հետեւեալ հայ արուեստագետներուն. գծագրած է՝ Երուանդ Տէմիրճեան, շինած է՝ Կարապետ Աֆրիկեան, փորագրած են Գարագաշ եւ Բ. Միւսսեան: Պատուոյ սուրի նուիրման գաղափարը յղացողը եղած է Սիմոն Անտոնեան) յանձնման արարողութիւնը եգիպտահայութեան կողմէ, հոծ թիւով ազգայիններու ներկայութեամբ: Զօրավարը զինուորական համազգեստով, ընկերակցութեամբ ծանօթ ռամկավար ղեկավարներու՝ Մուշեղ Արք. Սերոբեանի, Փիլիպոս Սերոբեանի, Յակոբ Փափազեանի, հարիւրապետ Յայկ Պօնաբարդեանի, Եմի Զանգալեանի, մուտք գործեց սրահ:

«Արեւ»ի խմբագրապետ Միքայէլ Կիւրճեան կը կարդայ հետեւեալ ուղերձը.

Զօրավար,

Իբրեւ խմբագիր «Արեւ»ի, որուն սիւնակներուն

մէջ բացուած ժողովրդային հանգանակութեան համեստ լումաներովն է որ կերտուեցաւ ան, ինծ վիճակուած է պատիւը, որ այս երեկոյ, քանի մը խօսք ընելու պատուոյ սուրին ընծայաբերման առթիւ: Ուրիշ ղեւէ տիտղոս, ղեւէ հանգամանք չունիմ առ այդ, կը խոստովանիմ առանց կեղծ համեստութեան, որովհետեւ ինչ է, ղիկ է հայ գրող մը, ինծի եւ ինձմէ աւելի արժանաւորներուն իսկ նման, որպէսզի յաւակնութիւնը ունենայ կարծելու թէ կրնայ, եղէզի պէս դողդոջուն եւ անզօր գրիչ մը գործածելուն համար, վայելչօրէն եւ պատշաճօրէն յաղթութեան եւ փառքի հասած հերոսին: Յայտն մը, որուն յաղթութիւնը ժպտեցաւ ինչպէս չէր ժպտած ոչ մէկ հայ մարտիկի, եւ զոր փառքը անմահացուց իր կենդանութեան իսկ: Ես գիտեմ նաեւ Զօրավար, այն տեսակ մը ժպտուն եւ ներողամիտ արհամարհանքը, բնական եւ որքան հասկնալի, զոր մեծ զինուորականները, բուն եւ վսեմ գործողութեան այդ հերոսները, կը զգան՝ գրի եւ մտածումի մարդոց համար, հայեցողական կեանքի այդ սիրահարներուն, որոնք ուրիշ բանի ատակ չեն բայց եթէ պատմելու այն դիւցազներգութիւնները, զորս իրենք կ'ապրին կը կերտեն պատերազմի արգաւանդ դաշտերուն վրայ. բայց արդեօք սա նոյնքան բնական եւ հասկնալի սքանչացումը զոր գրչի մարդիկը տածած են միշտ իրենց հոգւոյն խորէն փառքով պսակուած բոլոր Սուրի մարդոց համար, չի կրնամ իրաւունքը տալ խօսելու այս երեկոյ, երբ Զեզի - Յայկական դիւցազնութեան եւ ռազմական հանճարին – պիտի յանձնուի ինչ որ Եգիպտահայ սքանչացումը եւ երախտագիտութիւնը կ'ընծայեն հայ գեղարուեստի այս գլուխ-գործոցին միջոցաւ:

Ու գիտեմ որ այդ իրաւունքը պիտի կրնայի թերեւս լիովին վստահիլ եթէ կարենայի հաւատարիմ թարգմանը հանդիսանալ հոս այն զգացումներուն զորս կը տեսնէ Զեր Անձին եւ գործին նկատմամբ՝ Եգիպտահայ ժողովուրդը՝ բաղկացուցիչ մէկ մասը բովանդակ ազգին որուն համեստ այլ

սրտաբուլիս նուերն է Ձեզի այս Պատուոյ Սուրբ: Մեղք սակայն որ Ձեր՝ հանրային ցոյցերէ եւ հանդիսութիւններէ խորշող մեծ համեստութիւնը մէկ կողմէն, եւ միւսէն՝ դժբախտ պարագաներ, ահաւոր տռամը որ ներկայիս կ'անցնի Հայաստանի մէջ եւ որուն անդոհովը համակուած են հայ հոգիները բոլոր, թոյլ չտուին որ մեծահանդէս հաւաքոյթի մը մէջ կատարուէր ընծայաբերումի այս արարողութիւնը, որպէսզի հասարակութիւնը տեսնէր իր պաշտելի հերոսը եւ իր ներկայութեամբը տար այս արարողութեան ժողովրդային մեծարանքի միահամուռ արտայայտութեան այն հանգամանքը, այն նշանակութիւնը որ հարկաւոր էր եւ վայելուչ:

Ժողովուրդը, Չօրավար, որ այս սուրը կ'ընծայէ Ձեզի, գիտէ թէ ան չէ որ պիտի պատուէ զՁեզ, այլ դուք էք որ պիտի պատուէք այդ սուրը՝ զայն ընդունելով, ընդունելով զանի իբր թանձրացեալ մէկ արտայայտութիւնը, համեստ մէկ խորհրդանշանը այն պաշտումի եւ հիացումի զգացումներուն զորս գիտցած էք ներշնչել իրեն՝ ի սկզբանէ:

Հայ ժողովուրդը, Չօրավար, Ձեր մէջ կ'ողջունէ եւ կը մեծարէ իր ամենէն խոնարհ խաւերէն ելած եւ բարոյական գերագոյն մեծութեան հասած իր աննման, իր անզուգական հերոսը: Ան Ձեր անձին մէջ կը պաշտէ ամենէն հոյակապ, հմայքոտ եւ մաքուր դէմքը հայ ազատագրութեան դիւցազնավէպին, ի ծնէ յեղափոխականը, ի ծնէ մարտիկը, որուն սիրտը մեծ եղաւ որքան իր ռազմական բնածին հանճարը, որուն քաջութիւնը, որուն դիւցազնութիւնը հաւասարեցան իր քաղաքացիական առաքինութեանց եւ իր քաղաքական իմաստութեանը, որ բովանդակ կեանքին մէջ – պայքար կատարի եւ մշտատեւ հայրենեաց թշնամիին դէմ – չի հետապնդեց ոչ մէկ անձնական նպատակ ու վախճան շահու եւ փառքի, որ յաղթող նաեւ էր իր անձին՝ ջնջեց եսը իր մէջ, զայն այրեց հալեցուց հայրենասիրութեան այն սուրբ եւ մեծաբոց կրակին մէջ որ իր եղբիւնը կը վարէր, որուն հոգին ադամանդի պէս լուսապայծառ եւ ոսկիի պէս անխարդախ եղաւ սկիզբէն մինչեւ վերջը:

Ժողովուրդը, Չօրավար, Ձեր մէջ կը պատուէ իր այն զաւակը, - մեծագոյնը իր զաւակներուն – որ

պարզ յեղափոխականի հայրուկի կեանքի մը համեստ սկզբնաւորութենէն մինչեւ աշխարհահռչակ զինուորական փառքի մը կատարը բարձրացաւ անճիգ եւ անշեղ վերելքով մը, առանց ոճէ գայթակմի եւ սայթաքումի, առանց իր երեւութական մեծութիւնը դնելու այն գաղտնի փոքրոգութիւններով, ծածուկ գծութիւններով, բարոյական այն ողբալի թերացումներով որոնք յաճախ կը կազմեն փրկագինը մարդկային փառքերուն, որոնք յաճախ շքեղ մետալին միւս երեսն են, տգեղ երեսը...: Ձեր մեծ փառքին լուսաշող կալուածին մէջ, չի կայ խորշ մը, անկիւն մը, ուր անհրապարակելի, ամօթալի գաղտնիքի մը ստուերը թաքչի: Ձեր գործը ամբողջ, Ձեր գործերը բոլոր մէջտեղն են, հանրութեան աչքին տակ, լիալի լոյսի մէջ պառկած: Դուք ընթացաք հանապազ պարտականութեան ճամբէն, առաջնորդուած մի միայն Ձեր հայրենասէրի մեծ սրտէն, աչքերնիդ սեւեռած մի միայն միակ նպատակի մը, այն է Ձեր ցաւատանջ, Ձեր վիրաւոր ժողովուրդին փրկութիւնը: Ձեր ստրուկ ժողովուրդին ազատագրումը: Եւ փառքը, զոր չի հետապնդեցիք բնաւ, զոր արքայականօրէն արհամարհեցիք, հետեւաբար Ձեր յաղթանակի քայլերուն խոնարհ եւ հլու ստուերի մը պէս, հաւատարիմ ծառայի մը պէս որ գերուած է իր տիրոջ հմայքէն. ան Ձեզ չառաջնորդեց իրեղէն սիւնի նման, այն իսկ որ կը քալէ յաճախ կեղծ եւ եսամոլ մեծ մարդոց առջեւէն, եւ զանոնք կը քաշէ բռնավար դէպի առաջ, շլացնելով ու կուրացնելով անոնց հոգւոյն աչքերը իր արձակած բոցեղէն ճառագայթներուն ուժովը:

Ժողովուրդը, Չօրավար, ձեր մէջ կը մեծարէ իր ամենէն «ժողովրդական» հերոսը:

Ան գիտէ, ան կը զգայ խորապէս որ ցաւը իր հայկական ցաւը, հոծացած կուտակուած է ձեր սրտին մէջ, որ բաւական ընդարձակ է եւ խոր զայն պարունակելու համար ամբողջութեամբ. հսկայական ցաւը հայ ազգին, այո՛ր, այն որ պողպատեց ձեր կիկլոպեան բազուկը, զրահապատեց ձեր ռազմիկի հոգին վրէժի անշէջ հնոցը վառեց ձեր յեղափոխականի հոգւոյն մէջ, որ 30 տարի շարունակ տուաւ ձեզի մաքառիլ, ոգորիլ, անխոց եւ անպարտելի, հասան անարգ եւ վայրագ բռնապետութեան դէմ,

որ ձեզի կատարել տուաւ ամենէն շքեղ եւ դիւցազ-
ներգական սխրագործութիւնները որոնցմով կրնայ
պարծիլ եւ փառաւորուիլ ժամանակակից հայ
յեղափոխական եւ զինուորական պատմութիւնը,
որ ձեզի՝ երբ թշնամիին դէմ կը մղէիք յուսահա-
տօրէն կատարի պայքարներ, թոյլ չտուաւ անտե-
սել, երեսի վրայ ձգել, կամ ձեր ետին թողուլ հայ
քնակչութիւնները որոնց մէջ կը կռուէիք, որոնց
մէջէն կ'անցնէիք, եւ զորս անօթութեամբ կամ
կոտորածով փճացումէ փրկելը ձեզի սրբազան
պարտականութիւն համարեցիք այնքան որքան
թշնամին զարնելն ու ջախջախելը...:

Եւ հայ ժողովուրդը գիտէ թէ ի՞նչ իսկ ցաւն է որ
մերթ ձեր առիծի մռնչիւններուն մէջէն – դիւցազնի
մը բերնին մէջ ցաւը չի լա՛ր երբեք, կը գոռայ հին
մարգարէներուն անիծակում շէշտերովը...:

Անկարելի է ձեզ լսել, երբ մարդ կ'արժանանայ
ահաւոր պատիւին ունկնդրելու ձեր ցասմանկոծ
ցաւակոծ հսկայի ամեհի մենախօսութիւններուն
զայրոյթներուն ամենէն հոյակապը՝ տարերային
ուժի մը պէս կը թօթուէ Ձեր ամբողջ էութիւնը,
գոգցես կը բաշարծակէ Ձեր ալեփառ գլուխը,
որոտումներ կը հանէ Ձեր հուժկու կուրծքէն եւ
կայծեր Ձեր հրամանատարի աչքերէն, անկարելի է
կ'ըսեմ, լսել Ձեզ «տեսնողի» ներշնչման այդ ահար-
կու եւ վսեմ պահերուն եւ չի սարսիլ միւնչել իր
հոգւոյն հիմերը:

Ոչ ոք կրնայ, երբ կը լսէ վերջապէս Ձեր
խօսքերուն մրրիկը, խորհիլ՝ «Զօրավարը կը ստէ,
զօրավարը կը սխալի՝ ...»:

Երբեք անկեղծութիւնը, աւելի խորապէս
հոգեթափանց, աւելի ուժգնօրէն համոզիչ լեզու մը
չէ գործածած քան Ձերինը: Ան կը պոռթկայ Ձեր
ամբողջ անձէն, հեղեղի մը, յորձանքի մը պէս, եւ
կ'ողողէ ով որ մտիկ կ'ընէ Ձեզ ... Ու երբեմն
ճշմարտութիւնը այնքան դէմ յանդիման չի հա-
կադրուիր մարդու մը որքան Ձեր խօսքերուն մէջ:
Ստուգութեան բացարձակ լոյսը կը ճառագայթէ
անոնցմէ, որովհետեւ դուք կ'ըսէք, կը խօսիք ինչ որ
գիտէք, ինչ որ ապրած, տեսած եւ կրած էք,
որովհետեւ Ձեր քնածին ողջմտութիւնը, - հանճար
ըտուելու չափ ահագին – կը յենու ամենէն երկարա-

տեւ եւ բեղուն փորձառութեան զոր հայ հանրային
գործիչ մը ունեցած ըլլայ հայ ժողովուրդին եւ հայ
իրականութեան մէջ:

ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անմիջականօրէն Հայ Ռամկավար Կուսակցու-
թեան պատմութեան մաս պիտի չկազմէր այս մեծ
բարերարութիւնը, եթէ անոր աշխատանքներուն
առիւծի մասնակցութիւն բերած չըլլար ղեկավար
մեր ընկերը՝ Մուշեղ Արք. Սերոբեան: Կա՛յ աւելին.
բարերարներուն երազը՝ ունենալու կրթական
հիմնարկութիւն մը, ուր ռամկավար ազատական
կրթական մշակներ 80 տարիներ պիտի ջամբէին
ազգային տոհմիկ առողջ դաստիարակութիւն ու
հայ կեանքին տային նուիրեալ ազգային գործիչ-
ներ, խմբագիրներ եւ ուսուցիչներ:

Յունիս 12, 1920ին հանգուցեալ Գրիգոր Մել-
գոնեանի եղբայրը՝ Կարապետ Էֆ. Մելգոնեան, յար-

գելու համար իր եղբոր կենդանության մնուցած փափաքը, ինքնաբերաբար կը ներկայանայ Գահիրեի Առաջնորդարանը եւ եղբորմէն իրեն ինկած ամբողջ ժառանգութիւնը, մօտաւորապէս 300 հազար եգիպտական ոսկի, կը նուիրէր Հայ Հանրապետութեան, Հայաստանի մէջ հիմնելու կրթական հաստատութիւններ «Մելգոնեան Հաստատութիւն» անուամբ, եւ մանրամասնութեանց ճշդումը իրեն վերապահելով:

Այս նուիրատուութիւնը սակայն պետք էր, համաձայն վերոյիշեալ արձանագրութեանց, վեց ամսուան ժամանակամիջոցէ մը ետք պաշտօնապէս ընդունուէր հայկական հանրապետութենէն: Դժբախտաբար հանրապետութեան նախկին կառավարութեան ո՛չ Կ. Պոլսոյ եւ Փարիզի ներկայացուցիչները, եւ ո՛չ լիազօր Ալ. Խատիսեան այդ ժամանակամիջոցին մէջ հաստատական կամ ժխտական որեւէ պատասխան կրցան տալ:

Կարապետ Մելգոնեան պայմանաժամը լրանալուն, թէեւ ըստ իր պաշտօնական յայտարարութեան կրնար բոլորովին չեղեալ նկատել իր նուիրատուութիւնը, բայց վեհանձնութիւնը ունեցաւ Դեկտեմբեր 13, 1920 թուակիր նամակով անգամ մըն ալ հաստատելու իր նուիրատուութիւնը, եւ սակայն միայն նկատի ունենալով հայկական հանրապետութեան անցուցած վերջին ճգնաժամը, իր նախորդ յայտարարութեամբ հանրապետութեան տուած իրաւասութիւնները կը փոխանցէր ազգին՝ «յանձին օրուան պաշտօնական մարմնոյն»:

Այս անգամ Յունուար 20 պաշտօնագրով կը ճշդէր թէ Ազգին ներկայացուցիչը Կ. Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանն էր: Աւելի ուշ այդ նուիրատուութիւնը կը յանձնուի ՀԲԸՄին, որ Կիպրոսի մէջ կը բարձրացնէ «Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն»ը, որ պիտի դառնար *Անմար Կանթերը Lուսոյ*: Մելգոնեանները «այս վարժարանը կը բանան ազգիս վրէժը լուծելու համար»:

ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՇՐՋԱՆԱԿԱՅԻՆ
ՊԱՏԳԱՄԱՌՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Գումարուեցաւ Յունուար 8, 1921ին, Գահիրէի

մէջ, նախագահութեամբ ընկեր Խ. Ս. Զոբուրեանի եւ մասնակցութեամբ 30 պատգամաւորներու: Ծանրաբեռնուած ըլլալով օրակարգը, նստաշրջանը երկարաձգուեցաւ զանազան հարցեր լուծելու համար: Այս առթիւ ուղղուեցան հեռագիրներ Ռամկավար Կեդրոնական Ակումբին Ղալաթիա (Կ. Պոլիս) եւ Պօղոս Նուպար փաշային (Փարիզ):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՀՌԿԻ Եգիպտոսի Առժամեայ Կեդրոնական Ակումբը կը հաղորդէ թէ ի մօտոյ ի վիճակի պիտի ըլլայ սաւառնակներու կարելոր մթերք մը տրամադրել Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան համար: Նոյնպէս կը յուսայ աւելի մեծ թիւով սաւառնակներ նուիրել Հայկական Խորհրդային Հանրապետութեան: Կը խոստանայ ժողովուրդը տեղեակ պահել բոլոր մանրամասնութեանց, կարելիութեան սահմանին մէջ:

Առժամեայ Կեդրոնական Ակումբը աւելի քան չորս ամիսներէ ի վեր անձայն անշշուկ կը հետապնդէր այս ծրագրին իրագործումը: Իր դիմումները բարեացակամօրէն նկատուած եւ բարձրագոյն հաւանութեան արժանացած են:

ԲԱՏՈՒՄ ՀՌԿԻ ԳԱՀԻՐԵԻ ԱԿՈՒՄԲԻՆ ՈՒ
ԸՆԹԵՐՏԱՍՐԱՀԻՆ

Կուսակցութեան անդամներուն ինքնազարգացման լաւագոյն միջավայրը ընթերցասրահ մը ըլլալով, նոր ակումբը իր դռները կը բանայ ընդարձակ սենեակներով, սրահներով ու ընթերցասրահով: Ակումբը Գահիրեի լաւագոյն պողոտաներէն Շարա Զամիլ թիւ 4ի վրայ է եւ կը նայի ուղղակի Քանթարա-էլ-Տիքթա հրապարակին, Շեփըրտ պանդոկին կից:

Մինչ այդ, խումբ մը ռամկավար երիտասարդներ նախաձեռնարկ կ'ըլլան ծնունդ տալու միութեան մը, որուն նպատակը պիտի ըլլայ առողջ գեղարուեստը տարածել գաղութին երիտասարդութեան մօտ: Անոր նպատակը պիտի ըլլայ մերթ ընդ մերթ կազմակերպել նաեւ նուագահանդեսներ եւ ընկերային պարահանդեսներ:

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ ԳԱՅԻՐԵԻ ԱԿՈՒՄԲԻՆ ՄԵՋ

Հրապարակային բանախօսություններով Արշակ Չօպանեան ունեցաւ ելոյթ Մարտ 27 եւ Ապրիլ 2, 1921ին ազգային կացութեան եւ մասնաւորապէս Կիլիկիոյ մասին, ուրկէ նոր էր վերադարձեր Ազգային Պատուիրակութեան առաքելութեամբ: Վահան Մալէգեան կատարեց բացումը: Գերազանցապէս շահեկան, յստակ եւ բանաւոր վերլուծումներով ան ներկայացուց հայկական խնդրին ներկայ կացութիւնը, մատնանշելով այն պատճառները, որոնց արդիւնքն էր Հայաստանի վերջին աղէտը, որ հաւանաբար ազգային մեծագոյն ողբերգութիւնը կը կազմէ մեր պատմութեան մէջ, եւ ատոր հետեւանքով ալ մեր դատը կը ստանայ անստոյգ ու վտանգաւոր վիճակ: Չօպանեան յորդորեց ազգը միանալու հայ դատին շուրջ համեստ ու զգուշաւոր կորովով մը:

Ան պարզեց կացութիւնը Կիլիկիոյ մէջ որ պարզուած էր իր առաքելութենէն առաջ: Ֆրանսացիներու մօտ հայերու նկատմամբ եւ փոխադարձաբար կարգ մը թիւր հասկացողութիւններ գոյութիւն առած էին, որոնք կը վնասէին մեր շահերուն եւ բնականաբար առաջին առթիւ աշխատած էր հարթել դժուարութիւնները եւ փարատել այդ փոխադարձ թիւր հասկացողութիւնները, յաճախակի տեսակցութիւններ ունենալով ֆրանսական բարձր պաշտօնատարներու հետ, որ լաւագոյն ընդունելութեամբ պատուած էին զինքը իբր մէկը, որ Ֆրանսայի մեծ ոստանին մէջ ապրած եւ սիրած է Ֆրանսան:

Չօպանեան վեր առաւ թրքական բռնակալ լուծէն ազատագրուելու համար Կիլիկիոյ կտրիճ հայութեան ցուցաբերած աննկուն կամքը եւ մարտական ոգին, մղած հերոսական կռիւները եւ յայտնաբերած կենսունակութիւնը ամէն անգամ որ քիչ մը ազատ շունչ կ'առնէր յարձակումներէ ձերբազատուած:

Դառնացած սրտով վեր հանեց տխուր իրականութիւնը Կիլիկիոյ պարպումին մասին, հակառակ թափուած աշխատանքներուն եւ կատարուած զոհողութիւններուն, որուն առջեւ կը դնէ

հայութիւնը վերջերս Լոնտոնի մէջ ստորագրուած ֆրանքօթուրք համաձայնագիրը, այսուհետեւ լաւատես շեշտով մը թելադրեց երբեք չյուսահատիլ եւ գործել, վստահ ըլլալով որ հայութեան դարերէ ի վեր յայտնաբերած ապրելու անխորտակելի կամքն ու կենսունակութիւնը պիտի յաղթեն վերջապէս, եւ շեշտեց, մանաւանդ, որ Կիլիկիոյ դատը մեզի համար կորսուած չէ ի սպառ, կը բաւէ որ գիտնանք օգտուիլ մեզի ներկայանալիք անվրիպելի առիթներէն եւ Ֆրանսայի բարձր տրամադրութիւններէն:

ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Խումբ մը երիտասարդներ նախաձեռնարկ կ'ըլլան ծնունդ տալու միութեան մը, որու ուղղութիւնը պիտի ըլլայ *առողջ գեղարուեստը* տարածել գաղութին երիտասարդութեան մօտ: Անոր նպատակը պիտի ըլլայ մերթ ընդ մերթ հասարակութեան տալ առիթներ վայելելու մեր լաւագոյն թատրերգութիւններէն ներկայացումներ, զաւեշտներ, նուագահանդէսներ եւ երբեմն ալ պարահանդէսներ: Այս առթիւ կոչ կ'ըլլայ երիտասարդներուն միանալու այս շարժումին:

ՌՈՒԲԵՆ ԶԵՐԵԱՆԻ ՄԱՅԸ

Յուլիս 7, 1921ին, Գահիրէի ֆրանսական հիւանդանոցին մէջ կը մահանայ հայ որբին ճշմարիտ բարեկամ հայրենանուէր եւ ռամկավար գործիչ Ռուբեն Զերեան, սրտի կաթուածի հետեւանքով: Ազգային յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի Յուլիս 9ին, Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ, նախագահութեամբ Եգիպտոսի Հայոց Առաջնորդ Թորգոմ Եպիսկոպոսի: Փոխան ծաղկեպսակի նուէրները կատարուեցան հայ որբերու օգտին: Կը թաղուի Մարմինայի գերեզմանոցը Արփիարեանի մօտ: Ներկայ էին Գահիրէի բոլոր ծանօթ ազգայիները:

Գերեզմանատան մէջ յանուն Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան խօսք առնէ Խ. Գուրեան, ողբացեալի դպրոցական ընկերակիցներու կողմէ՝ Կ. Հիւսեան եւ յանուն Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ՝ Վեր. Հ. Խանդամուր եւ Փրոֆ. Յ. Թ. Գայայեան՝ յանուն Որբախնամի: Զերեան ծնած էր Եւդոկիա եւ մասնակցած Հնչակեան Յեղափոխա-

կան շարժումին երբ Կ. Պոլիս կը գտնուէր: Անցած էր Ամերիկա ու ապա՝ եկած Միջին Արեւելք: Ան կը գրէր համեստաբար. «Գոհ եմ որ քիչ շատ կրցի արժեցնել կեանքս»:

Արշակ Զօպանեան, Երուսաղէմէն Յուլիս 29, 1921 թուակիր այս նամակը կը յղէ Եգիպտոսի իր ընկերներուն.

«Երեկ կը կորսնցնէիք մեծ անձնուէր մը, հայ որբութեան սխրալի բարեկամը, սբանչելի Զերեանը, որ բարի գթութեան քերթուած մը ապրեցաւ իր հետ տանելով կիսատ մնացած ա՛յնքան ազնիւ ծրագիրը. այսօր, հայ թշուառութեան հզօր մէկ երգիչը, հայ ցաւին մէկ հոյակապ թարգմանը կը կորսնցնենք՝ իր ուժեղութեան լրութեան մէջ. այսպիսի դժբախտութեանց հանդէպ, որ մեր ազգէն կենդանի գորութիւն մը կը խլեն, գեղեցկութեան պաշտամունքն ունեցող բոլոր հայ սրտերը անհուն ու անխառն կսկիծի մը մէջ կ'եղբայրանան:

«ՊՈՒՐԺՈՒԱ» ՈԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յեղափոխական ազգային կուսակցութիւնները մի՛շտ ալ ռամկավարները նկատած են (գուցէ մինչեւ այսօր ալ...) *պուրժուաներ*, հակառակ անոր որ կուսակցութիւնը բաղկացնող կազմակերպութիւնները դասական դարձած յեղափոխականներէն շա՛տ առաջ ազգային յեղափոխական շարժումին նախակարապետները եղած են: Արմենականները կը նկատուին մայր հողին՝ Վասպուրական աշխարհին մէջ ազգային ազատագրական պայքարին կազմակերպուած բնոյթ տուողները՝ օրինակ դառնալով ուրիշ հայկական կուսակցութիւններու: Դեռ չենք գրեր ազատականներու եւ ռամկավարներու կատարած առաջին օրերուն եզակի աշխատանքին մասին ազատագրական պայքարին համար:

Նկատելով որ այս *պուրժուազիայի* պիտակը յաճախ շփոթուած է դրամատիրութեան հետ, ռամկավար մամուլը երբեմն ստիպուած եղած է լուսաբանել իր շարքերը, հակառակորդները, չեզոքները եւ ընդհանրապէս լայն հասարակութիւնն ու ընթերցողները: Կու տանք օրինակ մը այդ լուսաբանութիւններէն.

Պուրժուական հանգամանքին մասին «Արեւ»ի մէջ լոյս տեսած Ռամկավարութեան Կոչումը խմբագրականը կը գրէ.

Մենք պետք է հպարտ զգանք ինքզինքնիս, ունենալով մեր մէջ ռամկավար *պուրժուազի* մը, որ իր կեանքէն ու հարստութենէն մաս մը կը տրամադրէ կեանքի բարձրագոյն ձեւերը ստեղծելու անժառանգներուն եւ տկարներուն համար, հաւատալով թէ անո՛նք ալ իրաւունք ունին վայելելու ամէն ինչ որ աշխարհ կը տրամադրէ մարդուն:

Ապահովաբար անոնք որ *պուրժուական* մեղքը կը փաթեթին մեր վիզին, գոհացումի քմծիծաղով մը կարդացին վերոյիշեալ տողերը, անոնց մէջ տեսնել փորձելով իրենց ստեղծած մեղադրանքին մէկ ակամայ խոստովանութիւնը: Անոնց միտքին ու դատողութիւններուն վրայ իշխելու իրաւասութիւնը տրուած չէ մեզի: Իրողութիւն մը կայ, սակայն մեջտեղը, եւ այդ իրողութիւնը իրաւունք ունի ինքզինքը պարտադրելու, Նոյնիսկ ամենէն անիշխանական, ամենէն յամառ, եւ ամենէն այլամերժ ուղեղներու: Այդ իրողութիւնը սա է, թէ, ո՛րեւէ ընկերական կամ կառավարական ձեւ չի կրնար իր գոյութիւնը ապահովել, առանց ընտրանիին կողմէն առաջնորդուած ըլլալու: Եւ ընդունելով հանդերձ թէ «ռամկավարութիւն մը, տեսագիտօրէն կը նշանակէ, ժողովուրդով եղած կառավարութիւնը, բայց իրականին մէջ, ո՛չ մէկ ռամկավարութիւն կրնայ պահպանուիլ առանց ընտրանիի (élite) մը ղեկավարութեան»: Եւ ահա այս պատճառով է, որ Նոյնիսկ ռամկավարութիւն *ձեւացնող* ամէն ընկերական եւ կառավարական սիստեմ, առաջնորդուած է, իրական կամ անուանական ընտրանիի մը կողմէն: Լենին եւ Թրոքսքի ուզեցին ստեղծել գործաւորներու եւ գիւղացիներու յատուկ իրենց հասարակարգը (communism): Եւ սակայն, եթէ տեսագիտօրէն իբր թէ գործաւոր ու գիւղացի է տերը այդ կառավարութեան, իրականին մէջ սակայն, երկու ղեկավարներն ալ կ'իշխեն եւ կը ծրագրեն ամէն բան, ո՛չ իբր պարզ անհատներ, այլ իբր ընտրանիներ, սա տարբերութեամբ միայն որ իրենց այդ ընտրանիի հանգամանքը իւրացուած, յափշտակուած իրաւունք մըն է, եւ ոչ թէ ժողո-

վրդային ազատ կամքով իրենց տրուած արժանիք մը:

Արժանաւոր ընտրանիի մը գոյութիւնը ռամկավարութեան մէջ, հերքում մը չէ ու պիտի չըլլայ բնաւ անոր ժողովրդական սկզբունքին: Ռամկավարութիւնը իբր ընկերական վարդապետութիւն, չի հաւատար բնաւ ո՛չ ընկերական դիրքերու եւ ո՛չ ալ անձնական արժանիքներու հաւասարութեան: Կը հաւատայ իմացականութեան եւ իրական արժանիքի ազնուապետութեան մը, անոր վստահելու համար ժողովրդապետական սկզբունքներու ուղղութիւնը եւ գործադրութիւնը: Եւ այս գծին վրայ ռամկավարութեան շօշափելի արժանիքներէն մին սա է, որ այդ իմացականութեան եւ արժանիքի ազնուապետութեան ճամբան բաց կը թողու ժողովուրդի զաւակներուն առջեւ, միեւնոյն ժամանակ օժանդակելով ամէն մէկ անհատի կարենալ բարձրանալու համար այդ ազնուապետութեան, որ սահմանափակուած չէ ծնունդի կամ դասակարգի նախապաշարումներով: Եւ արդէն նոյնիսկ Եդ. Պելլեմի իր Looking Backward անուն դասակարգային վէպին մէջ, արժանիքի այդ ճանաչողութիւնը պայման դրած է իր երազած ապագայ քոմիւնիստական կազմակերպութեան: Որովհետեւ ընտրանիին արժանիքին հանդէպ ժխտողական կեցուածք մը, մարդկութիւնը պիտի զրկեր հոգեկան եւ բարոյական բարձրացումներու խոյանքէն:

Մարդկային անհաւասարութիւնը ջնջելու երկու եղանակ, երկու սիստեմ միայն կարելի եղած է գտնել ցարդ: Առաջինը կը կայանայ յետամսացներուն յառաջդիմութեան եւ յաղթանակներու միջոցներ տրամադրելուն, իսկ երկրորդը յառաջընթացները բնաջնջելուն մէջ: Երկրորդ ճամբուն հետեւեցան իթթիհատականները, եւ ռուս սովիետները, որոնք կատարեալ պաղարիւնութեամբ ջարդեցին մտաւորականները, ժողովուրդներու այդ ընտրանին, ստորին հաւասարութեան մը մէջ՝ կարենալ իրենց տիրապետութիւնը ստեղծելու համար: Ո՞վ պիտի կրնար ռամկավարութիւնը մեղադրել կամ դատապարտել, հետեւած չըլլալուն համար ջարդարար քաղաքականութեան մը,

որպիսին որդեգրեցին սովետական միտքերը: Ո՞վ պիտի կրնար մեղադրել ռամկավարութիւնը, ժողովուրդի ամէն խաւերու առջեւ արժանիքի ու իմացականութեան ազնուականութեան դռները բացած ըլլալուն համար:

Եւ եթէ երբեք ասոր համար է, որ կուսակցական հակառակորդներու կողմէ Զայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը կը մեղադրուի իբր *պուրժուա* կուսակցութիւն, այդ կուսակցութիւնը հազար անգամ պիտի նախընտրէ *պուրժուա* ըլլալ ու մնալ, քան իր ձեռքերը թաթխել արժանիքի ու մտաւորական ընտրանիի արիւնին մէջ: Բաց աստի Կիւստավ լը Պօնի քաղաքական փիլիսոփայութեան հատուածներէն մին, հրատարակուած Les Annalesի 1921 Ապրիլ 17ի թիւին մէջ կ'ըսէ. «Ռուսական փորձառութիւնը վերջնականապէս պիտի ապացուցանէ, թէ *պուրժուա* կառավարութիւն մը, որքան ալ միջակ նկատուի, անհունապէս աւելի օգտակար է ժողովուրդներու, քան *փլորէտար* կառավարութիւն մը, որքան ալ ան կորովի եղած ըլլար:

Մարդիկ իրաւունք ունին անշուշտ վիճելու սկզբունքներու շուրջ: Վեճը, սակայն, նպատակ մը չէ, այլ համոզման նպատակին հասնելու միջոցը միայն: Կու գայ վայրկեան մը, երբ սկզբունքներու շուրջ տեսագիտական վեճը ստիպուած կ'ըլլայ կանգ առնուլ իրողութեան մը առջեւ, որ իրաւամբ դատաւորի մը դերը կը կատարէ տալու համար բաւարար լուծումը վիճաբանութեան:

Եթէ պատմութեան դասերը, իրենց այլութեանը պատճառաւ, իբրեւ դէպք, իբրեւ իրողութիւն չեն կրնար խօսիլ մեր միտքերուն, Ռուսաստանի այսօրուան գոյավիճակը անհերքելի իրողութիւն մըն է, որ ի նպաստ ռամկավարութեան կը խօսի, կը խօսի ի նպաստ ընտրանիի առաջնորդած ռամկավարութեան, եթէ կ'ուզէք *պուրժուա* ռամկավարութեան: Եւ Զայ Ռամկավարութիւնը մէկ արտայայտութիւնն է անոր:

Ռամկավարը կը հաւատայ իր կոչումին, իր անհատական, ազգային ու մարդկայնական պարտականութիւններուն, որոնց նուիրուած կը մնայ շարունակ, անձնատուր իր զոհողութեան գաղա-

փարին եւ արժանիքի մտաւորականութեան
ազնուականութեան յարգանքը իր սրտին մէջ: Եւ
երբ երբեք ազգին ու հայրենիքին լաւագոյն կերպով

ծառայելու համար կա՛յ ուրիշ աւելի բանաւոր ճամ-
բայ մը քան ռամկավարութիւնը, մենք պատրաստ
ենք զայն ալ ուսումնասիրելու ուղղամտօրէն:

ՆԱԾ ԲԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԻԶՄԻՐԻ ՄԷՋ

ՄԻԱՑԵԱԼ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Արդեն ՌԱԿԻ միութեան հարցով խորհրդակցութիւններ սկսած էին երկու կուսակցութիւններու՝ ազատականներու եւ ռամկավարներու ղեկավարութեան շրջանակներէն ներս, ԶՌԿԻ Իգմիրի ակումբը, Մարտ 27, 1921ին, հրապարակային ժողով մը կը սարքէ սինեմա Բաթէի մէջ, ուր խօսելու հրաւիրուած էին Մուշեղ Արք. Սերոբեան, Գ. Ս. Փափագեան եւ Միհրան Սվազլը:

Այս հրապարակային ժողովը մնաց անմոռանալի երբ նկատի ունենանք գալիք դէպքերն ու Իգմիրի պարպումը: «Այս եղաւ յայտնութիւն մը գիտակցութեան լոյսը սփռող մեր ազգային դժբախտ իրականութեան վրայ եւ փառաւոր յաղթանակ մը, զայն կազմակերպող կուսակցութեան, որ իր ազգային առողջ եւ պայծառ գործունեութեամբ օրէ օր կը ծաւալի ժողովրդական խաւերու մէջ, ուր դառնացած յուսախաբութիւն եւ զայրոյթ միայն սփռած է *մարտական կուսակցութիւնը*, երկրէն ներս թէ դուրս իր վարած խելագար գործունեութեամբ, որուն վերջնագոյն հետեւանքները, աւա՛ղ, աննախընթաց աղետը կը կազմեն մեր ազգային դժբախտութեանց» կը գրէր Իգմիրի «Արեւելեան Մամուլ»: Օրուան բանախօսները յայտագրին ատենապետին՝ Յ. Տերենցի կողմէ հանգամանօրէն ներկայացուեցան: Բարձրորակ այս հրապարակային ժողովին Մուշեղ Սրբազան խօսեցաւ «Կազմակերպական ուժերու պետքը», Սվազլը՝ «Նշանակալից օր մը» եւ Փափագեան՝ «Համերաշխութի՛ւն թէ արդարութիւն» նիւթերու շուրջ:

Գ. Ս. Փափագեան հակիրճ կերպով բացատրեց ԶՌԿԻ ծրագրին էական մասերը, ռամկավարական սկզբունքներու մասին համառօտ բացատրութիւններ տուաւ, եւ միեւնոյն ժամանակ բացատրեց ԶՌԿը ի՞նչ դիրք բռնած է հայ կեանքի իրականութեան մասին եւ միեւնոյն ատեն ի՞նչ դեր կատարած է մինչեւ այսօր, առանց կուսակցակա-

նամոլութենէ կուրանալու եւ առանց կուսակցութեան շահը եւ օգուտը ժողովուրդի շահէն եւ օգուտէն բարձր դաւանելու՝ կարգ մը այլ կուսակցութիւններու նման:

Միհրան Սվազլը, նախկին իգմիրցի եւ Ազատական Կուսակցութեան առաջնորդներէն, զուարթ ոճով մը կը սկսի իր ատենախօսութեան: Հոս պիտի ծանրանանք համակրելի եւ պաշարիւն հանդիսավարին այն կետին վրայ, որ տեղի տուաւ դաշնակցական քանի մը տղաներու անվայել ու տգեղ ընթացքին:

Սվազլը երբ եկաւ հասաւ Կարսի անկման պատճառներուն եւ Անգլիոյ ընձեռած օգնութեան՝ զէնքի, ռազմամթերքի եւ այլ զինուորական պիտոյքներու մասին, այդ պահուն մէկ առ մէկ շարեց դաշնակցական կառավարութեան գործած սխալները:

Այդ պահուն մթնոլորտը ելեկտրականացած ըլլալով՝ արդեն մէկ առ մէկ ցոյց տրուած ճշմարտութիւններէն, քաղաքի դաշնակցական կոմիտէին ամբողջ խումբը կը սկսէր աղմուկի, խեղդելու համար ճշմարտութեան ձայնը, որ այնքան ծանր սկսած էր ճնշել իր մորթին վրայ:

Աւելորդ կը համարենք մանրամասնութեանց մէջ մտնել, այդ տգեղ արարքին յառաջ բերած յոռի տպաւորութիւնը բացատրելու համար, միայն եթէ մատնանշելի պարագայ մը կայ ուշագրաւ, որ այդ ժողովուրդը իբրեւ մէկ անձ ծառացաւ ժողովը խանգարողներու դէմ եւ ամէն գնով անոր շարունակութեան համար պնդեց եւ յաջողեցաւ:

Հելլէն ոստիկանութիւնը հաստատեց կարգն ու կանոնը, սպառնալով դուրս հանել խանգարիչները, որոնք ամէն կերպով եւ ամէն միջոցներով թեւ աշխատեցան ընդհատել ու փակել տալ ժողովը, սակայն չյաջողեցան եւ Սվազլը շարունակեց իր բանախօսութիւնը, խելք ու շնորհի հայցելով Աստուծմէ անոնց համար, որոնք 30 տարիներէ ի վեր չյագեցան այս ժողովուրդը խաբելէ եւ դեռ կը

ջանան այդ ուղղությամբ յառաջ քշել իրենց փտած լաստակները:

Եւ ինչպէս յիշեց ժողովին ատենապետը՝ ժողովը փակելու առթիւ, այս երկրորդ անգամն էր որ դաշնակցականները կը ջանային ռամկավարներու ժողովը խանգարել, առաջին անգամ Զոփիսիմեանց վարժարանին մէջ՝ Սուրեն Պարթեւեանի բանախօսութեան առթիւ զէնք պարպելով եւ

խուճապի մատնելով ներկաները եւ այս երկրորդ անգամ, որ կատարեալ վիժանքի մը հանդիպեցաւ, առաջինին յիշատակը արթնցնելով Իզմիրի հայութեան մէջ. եւ սակայն Է՛ր ժամանակ մը եւ է ժամանակ մը, ուր պարագաները եւ հանգամանքները փոխուած են, եւ թէ կայ բան մը որ չէ փոխուած այդ ալ դաշնակցութեան քարացած տիպուր մտայնութիւնն է:

ՆԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԻՍԿԵՆՏԵՐՈՒՆԻ ՄԷՉ

1920ին Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը Իսկէնտէրունի մէջ կազմեց իր ակումբը հետեւեալ դիւանով. Տոքթ. Մատթէոս Մովսէսեան՝ ատենա-

պետ, Մարթէն Պապիկեան՝ ատենադպիր, Միհրան Թէշիշեան՝ գանձապահ, Յակոբ Շամլեան եւ Գուրգէն Սէրայտարեան՝ խորհրդականներ:

Իսկէնտէրունի (Ալէքսանտրէթ) շուկան անցեալ դարասկիզբին

Մերսինի համայնապատկերը անցնող դարասկզբին

ՆԱԶ ՌԱՍԿԵԼՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅԱՆԻԹԻՆԸ ՄԵՐՄԻՆԻ ՄԷՋ

Մերսինի ակումբը կեդրոնին կը տեղեկացնէ թէ 500 հոգիէ բաղկացած հայ կամաւորական կանոնաւոր գունդի մը կազմութիւնը թոյլատրուած է ֆրանսական իշխանութիւններուն կողմէ: 250 հոգի կ'արձանագրուին առաջին օրերուն եւ կ'անցնին զինուորական մարզանքներու: Ասոնց ծախսերուն համար ֆրանսական իշխանութիւնները կատարեցին կարելոր օժանդակութիւն: Մարզումէն ետք Նոր 250 հոգիւն խումբ մը կը միանայ գունդին: Սկիզբը այս գունդին պաշտօնը կ'ըլլայ քաղաքին Ներքին պաշտպանութիւնը:

Յուլիս 1920ի աւարտին Ատանայէն կը ժամանէ 3000 հոգիւն զօրասիւն մը: 150 հայ քաղաքապահներ եւ ոստիկաններ իրենց կ'ընկերա-

նային: Ճամբան՝ Քեհետօղլու, Եէնիճէ, Հաճի Թալիպ ընդհարումներ կ'ունենան չեթեական ուժերու հետ եւ այս վերջիները մեծ կորուստներու կ'ենթարկուին եւ ցիրուցան կ'ըլլան: Չօրասիւնը կը մնայ Մերսին շրջան մը:

Յուլիս ամսուն Տարսուսի վրայ կ'ըլլան չեթեական բռն յարձակումներ, որոնց ամենքն ալ ետ կը մղուին ֆրանսական ուժերուն կողմէ: Կռիւներուն միշտ կը մասնակցին 200 հայ եւ 100 ֆելլաի քաղաքացիներ:

Յարձակողները 1000ի չափ կորուստ կ'ունենան, իսկ ֆրանսացիները՝ 60-70 զինուոր: 18 հոգիւն կտրիճներուն Գնդ. Պրեմոն կը խոստանայ 3000 ոսկի Նուիրէլ:

Սոֆիան վաղ 1900-ականներուն

ՆԱԾ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ՊՈԼԿԱՐԻՈՅ ՄԷՋ

1919ին կը կազմուէր Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը Սոֆիայի մէջ: Կուսակցութիւնը կարճ ժամանակի մը մէջ կոչուեցաւ կարեւոր ուժ մը դառնալ հայաշատ այդ համայնքէն ներս:

Մինչեւ այն ատեն պուլկարահայ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցած էին երկու ծանօթ կուսակցութիւններ, որոնք դէպքերու բերումով յաջողած էին ստուար թիւ մը համոզել եւ կապել իրենց:

Պուլկարահայութիւնը սակայն դեռ հարուստ էր ողջամիտ չէզոք տարրերով, որոնց վրայ կու գային աւելնալ նախկին կուսակցականներ, եւ որոնք կ'որոշէին 1919ի ամառը հիմնել կազմակերպութիւն մը, որուն նպատակը ըլլար նախ գրաւել ժողովուրդի ստուար զանգուածին վստահութիւնն ու համակրութիւնը եւ ապա արգիլել ինքնակոչ անձերու վնասակար ներշնչումները գաղութին անկազմակերպ տարրին մէջ:

Այս առողջ գաղափարը սակայն մեծ դժուարութեանց կը բաղխէր: Յայտնի ըլլալով կուսակցութեանց մինչեւ հիմա ունեցած առաւելապես քանդիչ գործունեութիւնը, չէզոք տարրեր ո'չ մէկ զնով կը հաւանէին բերել իրենց մասնակցութիւնը՝ գոյութիւն ունեցող բայց իրենց քիչ ծանօթ կուսակցութեան մը: Միւս կողմէ կը պակսէին անոր գաղափարները տարածող գործիչներ, որով յաջողութեան յոյսերը տկար էին:

Կուսակցութեանց դեմ զգուանքը այն աստիճան յառաջ գացած էր որ՝ նախնական խորհրդակցական ժողովներու մէջ երբ խօսք կ'ըլլար Ռամկավար Կուսակցութիւնը կազմել Պուլկարիոյ մէջ, նախկին կուսակցականներ եւ չէզոքներ միանգամայն կը նախընտրէին բարեգործական ընկերութիւն մը հիմնել, քան քաղաքական կազմակերպութիւն մը: Հոն ներկայ եղող մի քանի անձեր կը ջանային համոզել յամառ կուսակցականները, սակայն ապարդիւն: Ի վերջոյ կը հիմնուէր Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը Սոֆիայի մէջ: Շատ

չանցած Պուլկարիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ կը սկսէր շարժում մը ի նպաստ ռամկավարութեան եւ մեծ զարկ կը ստանար:

Վրայ կը հասնէին դաշնակցական կառավարութեան ծախողութիւնները: Ռամկավար դրօշին տակ համախմբուողները աւելի եւս կ'ամրապնդուէին իրենց գաղափարներուն մէջ: Պետք էր միայն գործիչ մը՝ լուսաբանելու եւ խրախուսելու ընկերները: Բարեբախտաբար այդ ալ չուշացաւ. Յունիս 1921ին Պուլկարիա եկաւ ընկեր Արտակ Դարբինեան (տեսուչ Վարագայ վարժարանի եւ խմբագրապետ «Վան-Տոսպ»ի) որուն համոզուած եւ համոզիչ խօսքերը աւելի եւս ամրացուցին ռամկավար սկզբունքները շրջանակին մէջ: Իր այցելութեան անմիջական արդիւնքն էր Ֆիլիպպէի կազմակերպութիւնը որ կը խոստանար կարճ ժամանակի մէջ զօրաւոր ակումբ մը ըլլալ: Սոֆիայի եւ Պուլկազի իր այցելութիւններն ալ տուին նշանակելի արդիւնք, աւելցնելով Նոյն տեղերու ընկերներուն թիւը: Պուլկազ այս առթիւ ունեցաւ նաեւ հայուհեաց ռամկավար ակումբը: Բացի վերոյիշեալ քաղաքներէն, ակումբներ կազմուեցան նաեւ Վառնայի, Ռուսոնքի եւ Շումենի մէջ: Վառնան ունի Նոյնապետ իր հայուհեաց ակումբը եւ երիտասարդաց հատուածը, ինչպէս նաեւ ֆանֆառի խումբ մը: Նոյն շրջանին Սոֆիայի մէջ եւս կազմուեցաւ հայուհեաց ռամկավար ակումբ մը, իր առժամեայ վարչութիւնով: Շուտով Շումենն ալ կը ծանուցէր հայուհեաց Ռամկավար հատուածի մը կազմութիւնը:

Այս բոլորէն որոշակի կը տեսնուի թէ կարճ ժամանակի մը մէջ որքա՞ն արագ զարգացում մը ունեցած է Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը Պուլկարիոյ տարածքին:

Միւս կուսակցութիւնները տարիներէ ի վեր մասնաւոր գործիչներ ունենալով հանդերձ լաւագոյն յաջողութիւններով չէն կրնար պարծենալ, իսկ ռամկավարները առանց գործիչի կը կատարեն

աւելի ազգանպաստ քաղաքական աշխատանք: Անոնք կոթնած մի միայն իրենց սեփական ուժերուն վրայ եւ զօրացած կուսակցական կարգապահութեամբ (առանց որու ամուլ պիտի մնային իրենց ուժերը) իջած են հրապարակ եւ կատարած բարերար դեր մը՝ պուկարահայ ազգային կեանքին կազմակերպման գործին մէջ:

Ասոր համար ալ կարելոր ազդակ մը եղած է ազգասիրութիւնը, որ հայրենաբաղձութեամբ կը բնորոշուի գաղթականութեան մօտ՝ ստիպելով զինքը կազմակերպուելու՝ իր ազգային իղծերուն հասնելու համար:

Անցեալին մէջ մեծ դիրքութեամբ գաղթական հայեր նետուած են մարտական խումբերու գիրկը, շլացած անոնց գաղտնի գործունեութենէն եւ փայլուն խոստումներէն, սակայն այդ խոստումներուն անիրականայի մնալը մեծապէս յուսախաբ ըրած է թէ՛ այդ կուռքերուն հաւատացողները եւ թէ չէզոքները: Հին կուսակցականներէ շատեր կը գտնուին նեղ կացութեան մէջ՝ չկարենալով լքել իրենց շարքերը, թէեւ միւս կողմէ անհանգիստ են, երբ կը մտաբերեն իրենց պատկանած կուսակցութեան գործած անդարմանելի սխալները: Աւելի կամքի տէր անձեր վաղուց ձեռննալի եղած են, իսկ ուրիշներ վերջին աղետներէն յետոյ տակաւ առ տակաւ կը հետեւին անոնց: Ասոնցմէ ոմանք

մեկուսացած կ'ապրին, բայց կան ալ որոնք դեռ կը պահեն իրենց աշխատելու կորովը, կը զգան վերջապէս թէ՛ իրենց ազգային իտեալները կը հետապնդուին եւ կրնան իրագործուիլ Ռամկավարութեան միջոցաւ: Այս իրականութիւնը, ուրախայի է որ, շատեր կ'ըմբռնեն եւ կու գան համախմբուիլ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան մէջ:

Առաջին անգամ երբ կը կազմուէր Պուկարիոյ մէջ Ռամկավարութիւնը, հակառակորդները կատարեալ համոզումով կը յայտարարէին թէ միայն քանի մը ամսուան կեանք կ'ունենայ: Նոյնիսկ ռամկավար բառը տեսակ մը հեգնանքով բերան կ'առնուէր: Սակայն արդէն ան եղած է նշանակելի՝ ոյժ մը եւ Պուկարահայ ազգային ներքին կեանքին մէջ ունի իր որոշ ազդեցութիւնը:

Բաւականին գործ կատարուեցաւ առանց աղմուկի: Կուսակցութիւնը անտարակոյս կոչուեցաւ մեծ դեր խաղալու Հայաստանի վերաշինութեան գործին մէջ, որ իսկական առաքելութիւնն է կուսակցութեան մը: Պուկարահայ ռամկավարը ինքնավստահ կը հաւատայ թէ արագօրէն իր կազմակերպութիւնը պիտի տարածուի եւ պիտի հասնի երջանիկ այն օրուան, երբ Հայաստան դարձեալ պիտի ապրի ազատ ու ժողովուրդը պիտի վերաշինէ իր բոյնը:

ՆԱԾ ՌԱՍԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ՏԵՐԹ-ԵՕԻ ՄԷՋ

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԻՆՔՆԱԴՈՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԿՈՒՐՆԵՐՈՒՆ ԶԵԹԵՆԵՐՈՒ ԴԵՄ

Յուլիս 30, 1920 թուականով Տերթ-եօյի Ա. Ե. Բ. ակումբները կը հաղորդեն հետևեալը.

«Կռիւի մէջ ենք թուրքերուն հետ, որոնք մանաւանդ վերջին օրերս անտանելի դարձուցած էին քաղաքի ներքին կեանքը: Տնտեսական տագնապը հետզհետէ սկսած էր խաղաղ հայրենակիցներուն վրայ ճնշել, ու այս ամէնուն վրայ չէթէներ գետեղուած «Օճագլուի» բարձր շէնքերուն եւ ծառերուն վրայ անդադար կը կրակէին քաղաքին վրայ: Այդ անսպասակ հրացանածգութեան հետեւանքով արդէն երկու հայ երիտասարդներ իրենց աշխատած միջոցին մեռան:

«Հակառակ անոր որ հայ ժողովուրդին բարոյական կորովը անպատմելիօրէն բարձր էր, ու ամենադիւրին միջոցաւ կարելի էր ջախջախել թուրքերու ամբարտաւան դիրքը, սպասեցինք որպէսզի կարենայինք մեր քաղաքականութիւնը պատշաճեցնել գրաւող իշխանութեան պահանջներուն: Շատ բնական էր որ սպասողական այդ դիրքը, որ աստիճանաբար վտանգաւոր կը դառնար, չէր կրնար երկար տեւել:

«Յունիսի վերջին օրերը, տասնէն աւելի թուրքեր գետեղուելով հառնուպուլի բլրակին վրայ կը կրակէին դէպի քաղաք: Ռամկավար ընկեր Աճեմեանի թելադրութեամբ, Ռամկավար Ակումբը համաձայն գտնուեցաւ վերակազմեալ հնչակեան ընկերներու հետ յարձակողական շարժում մը ընել չէթէներու վրայ: Հետեւաբար երեսունի մօտ ընկերներէն եւ նոյնքան մըն ալ վերակազմեալներէն բաղկացած խումբ մը, պաշարեց լեռը, զարկաւ չէթէներուն, որոնց մէկուն գլուխը բերաւ քաղաքին մէջ: Խանդավառութիւնը կատարեալ էր:

«Սակայն բնակչութեան կացութիւնը չէր բարւոքած: Օճագլուի մէջ գետեղուած չէթէները, որոնք նոյն գիւղին թուրքերն էին, միթրայեզներով սկսան կրակել քաղաքին վրայ: Յուլիս 21ին,

հրամանատարը լուր տուաւ որ ֆրանսական զօրասիւն մը Օսմանիէ երթալու համար, Իսկէնտերունէն մեկնած էր, ու թելադրեց որ լեռնային ճամբաները բռնուին, քանի որ իր կարծիքով, չէթէները պիտի փախչէին: 22ի առտուն, երբ զօրասիւնը ծովեզերքի վրայ բանակած էր, մերինները յարձակեցան Օճագլուի չէթէներուն վրայ, հալածեցին զանոնք, մտան Չայլու: Մերինները օգտուեցան նաեւ թուրքերուն առարկաներէն: Հրամանատարը արտօնեց արմտիքի փոխադրութիւնը Տերթ-եօյ, իսկ արգիլեց կողոպուտը: Այսպէս 22ի առտունընէ մինչեւ իրիկուն, առանց կորուստի մաքրուեցաւ Չայլուն եւ Օճագլուն:

«Նոյն օրը հրամատարի քով թարգման եղաւ ռամկավար Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան:

«Վերադարձին, գրաւոր եւ մունետիկով, ժողովուրդին ազդարարուեցաւ հնազանդիլ ազգային եւ կառավարական իշխանութեանց, հեռու մնայ կողոպուտէ եւ հրկիզելէ, անսաստողները խստիւ պիտի պատժուին: Գիշերը հայ ոյժը բանակցեցաւ Չայլուի եւ Օճագլուի դուրսի կողմը: Մուհաճիրներու (իճաֆիէ) եւ Գուզուճուլուղի միջեւ: «Արշալոյսին հայ ոյժեր խանդավառուած իրիկուան յաջողութիւնով, յարձակեցան վերջին թուրք գիւղերուն վրայ:

«Ծովեզերքի ֆրանսական ոյժեր, առանց միջամտելու, նոյն առտուն մեկնեցան Օսմանիյէ իրենց թարգման ունենալով ուրիշ ռամկավար ընկեր մը՝ Միհրան Տէր Ստեփանեանը:

«Գուզուճուլուղի եւ Իճատիէի չէթէները քաշուեցան լեռ եւ սկսան կրակել մերիններուն վրայ, մերինները սակայն թոյլ չտուին նոյն օրը, որ չէթէները վերադառնան: Այդ գիշեր Գուզուճուլուղի մէջ ձերբակալուած թուրք կիներ խոստովանեցան որ չէթէները անկանոն կերպով փախած էին եւ փամփուշտ չունէին: Յուլիս 2ին կէսօրուան մօտ չէթէները նոր ոյժերով զօրացած յարձակեցան Գուզուճուլուղի մեր ոյժերուն վրայ որոնք արդէն տրուած հրամանի համաձայն քաշուած էին, թէեւ

չեթեները անկարող էին ետ առնել յիշեալ գիւղը, սակայն եւ այնպէս զգացուած պետքին համաձայն թոյլ տրուեցաւ անոնց որ մօտեւան ու բոլոր հայերը ապահով քաշուեցան քաղաք: Այս չորս գիւղերու մէջ ալ շատ քիչ տուներ մնացին կանգուն:

«Յուլիս 30ին Տէօրթ-Եօլ կը հասնին ռամկավար ղեկավար ընկեր Ռուբէն Յերեան եւ դաշնակցական Տոքթ. Ե. Խաթանասեան. ժողովուրդի խանդավառութիւնը ծայրայեղ էր, ամէն մարդ առիթէն օգտուելով ուզեց, ու սկսաւ պարպուած գիւղերուն ինչքերը բերել. քաղաքի տնտեսական տազնապը գրեթէ վերջ գտաւ:

«25ին Յերեանի եւ Խաթանասեանի թելադրութեամբ Ազգային Միութեան ատենապետ ընկեր Խաչեր Գարաեաղուպեանի տան մէջ երեք կուսակցութեանց ներկայացուցիչներու ներկայութեամբ խորհրդակցական ժողով մը գումարուեցաւ, ուժեղ կազմակերպութեան մը պետքը շեշտուեցաւ. կուսակցութեանց ներկայացուցիչները համագործակցութիւն ուխտեցին եւ երդում ըրին, կուսակցութեան գործունեութիւնը դադրեցնել ու ազգին փրկութեան համար աշխատիլ խոստացան:

«Ժողովուրդին ազդերով յայտարարուեցաւ հրապարակային ժողովը եւ տեղի ունեցաւ եկեղեցւոյ բակին մէջ: Խօսեցան ընկեր Խաչեր Գարաեաղուպեան, Կ. Փաշայեան (վեր. հնչակեան), Տոքթ. Խաթանասեան (դաշնակցական), ընկերներ Յերեան եւ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան (ռամկավար): Առաջին չորսը ժողովուրդին թելադրեց համագործակցութիւն, իսկ ընկեր Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան ժողովուրդին կողմէ յայտնեց թէ Տէօրթ-Եօլի հայերը իրենց բազուկներուն մէջ թշնամին ջախջախելու չափ զօրութիւն ունին, անոնք անցեալին մէջ թուրք բարբարոսութեան հասկցուած են, եւ ինչպէս երէկ եւ ապագային մէջ կրնան հարուածել իրենց հանգիստը վրդովող բարբարոսները: Ան ժողովուրդին անունով խօսեցաւ եւ ըսաւ թէ՝ տէօրթ-Եօլցիները կը խոստանան հնազանդ եւ կարգապահ ըլլալ: Յերեան ժողովուրդին հարցուց թէ նոյնը կը խոստանա՞ն: Ամբողջ ներկաները միաբերան զոչեցին. «այո՛»:

«Կազմուեցաւ զինուորական խորհուրդ մը

բոլոր գործերը վարելու համար: Նոյն խորհուրդին կը մասնակցին Տոքթ. Խաթանասեան, իբր առողջապահական մարմնի պետ, Փաշայեան՝ պարէնաւորումի քարտուղար, Յերեան՝ վարելու քաղաքի պարէնաւորումի գործը, ընկեր Աճեմեան՝ կազմակերպելու զինուորական գործը, Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան՝ թղթակցութեան, յարաբերութիւններու եւ լրտեսական գործերու վարիչ:

«Ձեռնարկուեցաւ զինուորական արձանագրութիւն, կամաւոր զինուորներուն ընդհանուր թիւը պիտի ըլլայ 200, որոնց հագուստները եւ կօշիկները պատրաստուած են: Անոնց պարէնաւորումը պիտի ապահովուի կարելի եղած բոլոր միջոցներով:

«Որոշուեցաւ Նաճարլու դրկել զինեալ խումբ մը: 20 հոգիէ բաղկացած ձիաւոր խումբը գիշերով ճամբայ ելաւ իր հետ տանելով ընկեր Տամատեանի ուղղուած երկար տեղեկագիր մը: Բացատրուեցաւ տեղւոյն կացութիւնը:

«Յուլիս 23ին զինուորական խորհուրդի լրացուցիչ կազմը անհրաժեշտ նկատուելով, պահանջուեցաւ տեղացի ազդեցիկ հայերէն 3 հոգիի յաւելումը: Ընտրուեցան ընկերներ Խաչեր Գարաեաղուպեան, Պօղոս Գարատանայեան եւ Պաղտասար Պալեան»:

ՌՈՒԲԵՆ ՅԵՐԵԱՆԻ ԱՅՅԸ ՏԵՕՐԹ-ԵՕԼ

Յուլիս 24ին Յերեան եւ բժշկական ուսանող Խաթանասեան կը հասնին քաղաք: Յերեան իր առաքեալի դերին մէջն է ամէն տեղ: Կիլիկեան պատուիրակի իր պաշտօնը Մերսինի մէջ կատարելէ ետք կու գար Տէօրթ-Եօլ: Ռամկավար Ա. եւ Բ. Ակումբներու կողմէ նոյն երեկոյեան Յերեանի ի պատիւ կը տրուի ընդունելութիւն ընկեր Պարսամեանի սրահին մէջ. ներկայ կ'ըլլան 100է անէլի ընկերներ: Յերեան տեղեկութիւններ կու տայ իր այցելութենէն, դատապարտելով Կ. Պոլսոյ եւ Իզմիրի հայութիւնը իրենց անտարբերութեան համար երկրի տառապած հայութեան նկատմամբ, սակայն կը գնահատէ Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի հայութիւնը իրենց ցուցաբերած հետաքրքրութեան եւ նուիրահաւաքի աշխատանքին համար:

Հաւաքոյթը վերջ կը գտնէ գիշերը ուշ ատեն:

Ընկերներ թելադրուած Զերեանի խրատական-ներէն, կ'ուխտեն եռանդով փարիլ ռամկավար գաղափարականին ու կռուիլ՝ Զայ Դատին համար:

ՀԱՍԱՆ ՊԵՅԼԻ ԶԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Ամանոսի կտրիճ հայութիւնը, Յուլիս 30, 1920ին եկաւ ապաստանելու Տէօրթ-Եօլ: Սկիզբը 700 ամանոսցիներ, 27 օր կռուելէ ետք կը հասնին Նախ Թոփրագ-Քալէ եւ անկէ Տէօրթ-Եօլ: Քանի մը օր ետք երկու կառքերով Նոր գաղթականներ կու գան՝ թիւը կազմելով 1500 հոգի: Թշուառութիւնը անոնց մէջ կատարեալ էր, եւ սակայն ամանոսցիներ խրոխտ է հրացանը ուսին, փամփուշտը կուրծքին, Նոյնիսկ եթէ անօթի է: Տէօրթ-Եօլցիները մինչեւ կայարան սափորներով ու դոյլերով ջուր կրեցին անոնց համար եւ անմիջապէս յարմար վայրեր տեղաւորեցին զանոնք:

Ամանոսի իրենց սիրեցեալ լեռներէն հեռացած ամանոսցիներուն տէօրթ-Եօլցիներ բացաւ իր դռները լայն, տեղաւորեց զանոնք եւ աշխատեցաւ ամոքել անոնց վիշտը:

Հասան Պէյլիի հայերէն բաւականաչափ զինեալներ Տէօրթ-Եօլ գալով կարելոր ներդրում մը կը բերեն տէօրթ-Եօլցի զինեալներուն ու այդպիսով եղած մարտական ուժերուն վրայ Նոր ուժ մը եւս կ'աւելնայ, թշուառութիւնը կը մնայ ահագնագային՝ Նոր գաղթականներուն գալուստով: Իրենց հետ բերին 500է աւելի զէնք: Ամանոսցիներու մէջ մեծ է թիւը ռամկավար կորիւններուն:

Սակայն, Տէօրթ-Եօլ արդէն դառնալու վրայ էր ու կոչուած էր ըլլալու հայ Նորագոյն ազատագրման շարժումին ծանրութեան կեդրոնը:

ԱՊԱՀ ՏԵՕՐԹ-ԵՕԼԻ ՄԷՋ

Օգոստոսի 3ին, Ապահի եւ Սարգիս Տէր Յակոբեանի ղեկավարութեամբ Ատանայէն մեկնող «Սիսուան» արշաւախումբի 25 ձիաւորները Տէօրթ-Եօլ կը ժամանեն: Անոնց 40 ընկերները մնացած էին Նաճարլու՝ վերադարձին միանալու պայմանով:

Ապահ եւ Տէր Յակոբեան զօրանոցի մէջ կը

տեսակցին զինուորական կառավարիչին հետ, ներկայացնելու իրենց պաշտօնական թուղթերը՝ տրուած Ատանայի ֆրանսական վերին իշխանութեանց կողմէ:

Կառավարիչը տեղեկանալով անոնց յոյժ կարելոր առաքելութեան, որ էր պահել յարաբերութեան գիծը Տէօրթ-Եօլի եւ Ատանայի միջեւ, առաջարկած է Նաեւ պաշտպանել Տէօրթ-Եօլ-Թօփրագ Գալէ գիծն ալ:

Սպայ ընկեր Տէր Յակոբեան յայտնած է թէ իրենք սիրով պիտի ընէին զայն ալ, եթէ Ատանայի ֆրանսական վերին հրամանատարութիւնը հրամայէր Նոյնը:

Նոյն գիշերը Ռամկավար Ա. Եւ Բ. Ակումբներու կողմէ ճաշկերոյթ կը տրուի «Սիսուան» արշաւախումբի պետերուն եւ զինուորներուն: Ներկայ կ'ըլլան կուսակցութեանց ներկայացուցիչները: Բաժակաճառեր կ'արտասանուին Ե. Խաթանասեանի, Ռ. Զերեանի, Բաշալեանի, Զայկունիի կողմէ: Ռամկավար Երիտասարդ Զատուածէն Արիս Շաքլեան ինքնագիր եւ շատ խանդավառ ու կուռ լեզուով «Ողջոյն»ը կարդաց «Սիսուան» խումբին Նուիրուած, իսկ փակման խօսքը կատարեց Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան, որ բովանդակ Տէօրթ-Եօլի հայութեան անունով բարի գալուստ մաղթեց պատուական կտրիճ հիւրերուն:

Յետոյ խումբին մամսակից երկու յոյն զինուորներուն ուղղուելով ըսաւ. «Դուք որ մեր ճակատագիրը կապեցիք հայու դժբախտ ճակատագրին, դուք որ Զայ Դատին ու Զայ Տառապանքին համար միացաք հայերուն, կեցցէ՛ք»:

Ապա առաջարկեց խմել Զայաստանի, Յունաստանի, հայ եւ յոյն եղբայրակցութեան ու մեծ հայասերին Վենիզելոսի կենացը:

Այդ օրերուն, ռամկավարներ Զերեան, Ապահ եւ Մլէխ քաղաքի Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն ներս կ'ունենան կարելոր դէր:

Նմանօրինակ հաւաք կը կազմակերպուի Վերակազմեալ Հնչակեան Ակումբին մէջ Օգոստոս 4, 1920ին ի պատիւ Ճիմ Զանգալեանին եւ ճան Շիշմանեանին, շրջապատուած իրենց գաղափարի ընկերներով ու ընկերուհիներով:

«ԱՐԵՒ»Ի ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑԸ ՄԼԵՅԻ ՀԵՏ

Չէյթունի հերոս եւ ռամկավար ռազմիկ առաջնորդներէն Մլեհ Կիլիկիայէն իր վերադարձին Բորթ-Սայիտի մէջ, Նոյեմբեր 1920ին, կու տայ այս հարցազրոյցը Կիլիկիոյ կացութեան մասին:

Հարցում. Ինչպէ՞ս է Կիլիկիոյ Հայութեան ընդհանուր վիճակը տնտեսապէս ու բարոյապէս.

Պատասխան . Տնտեսապէս բոլորովին փճացած, սակայն բարոյապէս միշտ յուսալից վաղուան համար, ու կորովի այսօր լաւագոյն տրամադրութիւնով...:

Ձմեռուան ուտելիք ունի՞ ժողովուրդը.

Անձնական աղբիւրներով շատ քիչեր իրենց պարէնը ունին ... սակայն մասնաւորապէս Եգիպտոսի ՀԲԸՄԵՆ ու ընդհանրապէս ուրիշ բարեգործական խողովակներէ հասած նպաստները, նուազագոյն թափով գէթ ընդհանուրը գէշ աղէկ պատրաստուած է խստաշունչ ձմեռին որ այս տարի շատ կանուխէն սկսաւ...:

Ինչպէ՞ս է ֆրանսական իշխանութիւններու վերաբերմունքը դէպի մեզ.

Կատարելապէս ուղղամիտ եւ բարեկամական:

Թուրք չեթէներ կա՞ն դեր Հայութիւնը նեղող:

Դժբախտաբար այո՛ ..., վասնզի այս չարագործ ազգը միշտ սիրահար է ոճիրի ու զոհի ... միշտ ծարաւ է մեր արեան ... արիւնախորժակ բորենիի մը պէս միշտ մեր շուրջը կը դառնայ վայրագօրէն,

(այստեղ վայրկեան մը կանգ կ'առնէ Մլեհ, կը սրբէ աչքերէն հոսող արտասուքը...:

Լացողը՝ հնաւուրց ռազմիկն էր որ Չէյթունի հպարտ սարերէն մինչեւ Տօրթ-Եօլի խրամները հարիւրներով անգամ դէմ դիմաց գտնուած մահուան եւ որ երբե՛ք չէ սարսռած ու հիմա տղու մը պէս կու լայ, վասնզի իւր սիրած ժողովուրդին ցաւովը կը կսկծար քաջի իւր հոգին ...):

Իսկ Հայութիւնը միշտ կը մեռնի՞ ըսելէ առանց դիմագրաւելու, առանց առնական կատաղութեան ... առանց կռուելու:

Երբե՛ք, երբե՛ք Հայութիւնը չի մեռաւ մորթուելով...: Հարուածին տասնով պատասխանեցին ... ու մեռնողները՝ հսկաներու պէս՝ ինկան...: Այն բոլոր կռիւներուն որոնց մասնակցած եմ ու ակա-նատես եղած, ամենախոր հպարտութիւնով հաս-տատեցի թէ այսօրուայ Կիլիկեան Հայութիւնը կը կռուի հերոսներու պէս եւ թէ ան որոշած է երբեք չներել թշնամիին ... միայն թէ՛ (հոս կանգ կ'առնէ).

Ի՞նչ միայն թէ.

Միայն թէ արտասահմանի հայութիւնը գի-տակցի մեր ապրած օրերուն նշանակութեանը, ու եղբայրօրէն բերէ պարտականութեան **անխուսա-փելի** բաժինը. եւ եթէ արտասահմանի հայերը չգիտնան զայն, այն ժամանակ գալիք դժբախտու-թեանց բոլոր մեղքը իրենց վզին ու պատմութեան անեծքը՝ իրենց գլխին պիտի թափի...:

ՆԱԶ ԲԱՄԿԱԿԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԵՂ

ՓԱՐԻԶԻ ԱԿՈՒՄԲԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵՆԵՆ

Մայիս-Յունիս 1920ին ակումբը անսպասելի բեղուն գործունեություն ունենալի է տալիս, վարչության ատենապետ ընտրությունը Տոբթ. Հայկ Տեր Մկրտիչեան, որ ռամկավար անունը բարձր պահած է փարիզահայ կեանքին ներս: Ակումբը այդ շրջանին մեջ կ'ունենայ երկու դասախոսական ժողովներ:

Առաջինը երկու նիստերով. առաջին դասախոսը՝ «Հայ քաղաքական կուսակցությունները եւ քաղաքական կացությունը՝ Հայաստանում» նիւթով հանդես կու գայ Միքայել Պապաջանեան, որ կը վերլուծէ կուսակցություններու ուղղությունները, անոնց գործունեությունները եւ կ'արտայայտուի գոյություն ունեցող քաղաքական մտածողության տարբերություններուն մասին: Ան կը նշէ ժողովրդական եւ Ռամկավար կուսակցություններու զօրացման անհրաժեշտությունը՝ յօգուտ հայրենիքին, Հայ Դատին:

Երկրորդը՝ Կիլիկիայէն ռամկավար պատուիրակ՝ Թելլալեանի ղեկոյցը, նիւթ ունենալով՝ «Կիլիկիոյ ներկայ կացութեան մասին»: Ան ականատես գործիչի հանգամանքով տուաւ հետաքրքրական տեղեկություններ: Տուաւ հայերու յարաբերությունները ֆրանսացիներուն, թուրքերուն եւ տեղացի քրիստոնեայ այլ փոքրամասնութեանց հետ: Ըսաւ թէ մինչեւ վերջերը ֆրանսացիներու հետ միշտ ալ հայեր ունեցած են սիրալիր յարաբերություն, սակայն արդէն այդ սկսած է նուազիլ:

Սրահը գտնուող Արշակ Զօպանեան այդ մասին տուաւ իր լրացուցիչ պատասխանը թէ Ամերիկեան *մանտան* եր պատճառը հայ ֆրանսական յարաբերություններու թուլութեան, որովհետեւ պատուիրակությունը նախ քան համագումարը հասկացողութեան եկած էր ֆրանսայի հետ, բայց համագումարին ատեն՝ ստիպուած էր տեղի տալ միահամուռ փափաքին, որ կ'ուզէր Ամերիկայի *մանտան*:

Երկրորդ դասախոսութեան համար հրաւիրուած էր ռամկավար ղեկավար Աւետիս Թերզիպաշեանը, նիւթ ունենալով՝ «Հայաստանեւոր Միջազգային Կոմիտէ»:

Ան կը ներկայացնէ Նորակազմ այս կոմիտէն, որուն նախագահն է ֆրանսացի նշանաւոր հայասեր եւ ծերակուտական Վիքթոր Պեռառ: Յուլիս 4, 1920ի հրապարակային ասուլիսին ներկայ գտնուեցան եւրոպական երկիրներէ եւ Ամերիկայէն եկած հայասերներ: Ներկայ էին նաեւ Պօղոս Նուպար փաշան, Աւետիս Ահարոնեան, Զօպանեան, Թեքեան, Տոբթ. Ղազարեան...: Խօսք կ'առնէն հայասեր Փրոֆ. Մէյէ, Վենիզելոսի ներկայացուցիչը եւ Պեռառ: Բոլորն ալ Հայաստանի մը ստեղծումը կը շեփորեն:

Յուլիսին դարձեալ Ա. Թերզիպաշեան կու տայ երկրորդ դասախոսություն մը, նիւթ ունենալով «Ռուսիա եւ Հայկական Հարցը»: Ան կը վերլուծէ վերջին 50 տարիներու եւրոպական պետություններու փոխ յարաբերությունը, անոնց ստեղծած քաղաքական տագնապներու պատճառով հայ ժողովուրդի չարչարանքները եւ կորուստները, յոյսերն ու յուսախաբությունները:

Ան լայն բացատրություն տուաւ ցարական նենգամիտ քաղաքականութեան մասին, ծանրանալով՝ Լօպանօֆի յայտարարութեան վրայ «Հայաստան առանց հայու կառավարելը աւելի դիւրին է, որովհետեւ Ռուսաստան պէտք ունէր դէպի Միջերկրական իջնելու եւ Սեւ Ծովու պաշարումէն ազատելու»:

Թերզիպաշեան տուաւ նաեւ պատմական այլ դէպքերու բացատրությունները: Տեղի ունեցող վիճաբանական ասուլիսին մասնակցեցան Լիպարեան, Երամեան, Տեր Մկրտիչեան, Տեր Ստեփանեան, Թեքեան եւ Ուրֆալեան:

Դասախօսած է նաեւ Վահան Թեքեան «Հայ մտաւորականություն եւ քաղաքականություն» նիւթով:

ՌԱՄԿԱԿԱՐ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՄԻԱԶՈՒՆՈՒՄԸ ՄՕՏԱԼՈՒՏ

Յուլիս 1920ին արդեն բաղձալի միութիւնը իրականանալու ճամբուն վրայ է, բան մը որ ժողովուրդը անհամբեր կը սպասէր: Պէտք չէ ուրանալ այս միութեան բարերար ազդեցութիւնը ազգային քաղաքական կեանքին վրայ: Ռոմիւիտեւ զօրաւոր ընդդիմադիր կուսակցութիւն մը միայն կրնայ հակակշռել միահեծան մոլութենէ վարակուած ՀՅԴին: Փարիզահայութիւնը կը սպասէ այդ օրուն: Շուտով պիտի յայտարարուի իրական «Մայր Կուսակցութեան» ծնունդին աւետիսը:

Արդ, Հայ Ազատական Միութեան նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած նախապատրաստական խորհրդաժողովը, որուն նպատակն է հիմը դնել ժողովրդական, Ռամկավար եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեանց միացման գործին, տեղի ունեցաւ Յուլիս 25-30, 1920ին Փարիզի մէջ: Մասնակցեցան իբր լիազօր պատուիրակներ՝ ժողովրդական Կուսակցութեան կողմէ Միքայէլ Պապաջանեան, Ռամկավար Կուսակցութեան կողմէ Վահան Թեքեան եւ Աւետիս Թերզիպաշեան, Ազատական Միութեան կողմէ Արշակ Զօպանեան եւ Ն. Տէր Ստեփանեան:

Թեւեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ Կ. Պոլսոյ կեդրոնէն երկու ներկայացուցիչներու մասնակցութիւնը ծանուցուած էր, բայց վերջին պահուն իրենցմէ ստացուած նամակ մը կը յայտնէր թէ հեռագիրը ուշ հասած ըլլալով, ներկայացուցիչներուն անհնար եղած է ճամբայ ելլել եւ մասնակցիլ խորհրդաժողովին, որուն պատճառաւ Վարչութիւնը կը խնդրէր որ իրեն հաղորդուին տրուած որոշումները, որպէսզի ըստ այնմ իրենց կարծիքներն ու տեսութիւններն եւս բանաձեւեն միացման վերջնական ժողովին մասնակցելու համար:

Խորհրդաժողովը, խնդրոյ առարկայ եղող բոլոր հարցերը քննելէ յետոյ, ուրախութեամբ հաստատեց որ վերոյիշեալ քաղաքական կուսակցութեանց միութիւնը բացարձակապէս կարելի է եւ անհրաժեշտ, ու այս մասին հասաւ դրական եզրա-

կացութեանց՝ զորս շրջաբերականի մը մէջ ամփոփելով ուղղեց ժողովրդական, Ռամկավար եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեանց վարիչ մարմիններուն:

Բացի կարգ մը որոշումներէ եւ թելադրութիւններէ՝ խորհրդաժողովը կ'առաջարկէ որ երեք կուսակցութիւնները իրենց մօտակայ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովներու կողմէ ընտրեն լիազօր պատուիրակներ, որոնք պէտք է մասնակցին Նոյեմբեր ամսուն սկիզբը Կ. Պոլսոյ մէջ գումարուելիք միացման վերջնական խորհրդաժողովին:

ԹԵՔԵԱՆԻ ԶԵԿՈՅՑԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ
ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ՏՐՈՒՄԾ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Գ.
ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԱՍԻՆ

Վահան Թեքեան պատգամաւորական ժողովէն առաջ այցելած ըլլալով Փարիզ, պատգամաւորի հանգամանքով Կ. Պոլիս գումարուող Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին իր զեկոյցին մէջ լայն տեղ կը գրաւէին այն տեղեկութիւնները, որոնք ազգային հարցին շուրջ եղած անցուդարձերուն շուրջ, Ազգային եւ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւններուն փոխ-յարաբերութիւններուն եւ գործունեութեան մասին կը խօսէին:

Ան խօսեցաւ նաեւ այդ օրերուն Փարիզի մէջ խումբ մը անկուսակցականներու կողմէ կազմուած «Ազատական Միութեան» մասին եւ շեշտեց այդ միութեան փափաքը Վերակազմեալներու, Ռամկավարներու եւ Ազատականներու միութեան միանալու:

Ներքին կազմակերպութեան մասին տրուած տեղեկութիւններէն՝ Փարիզի Ակումբը սերտ յարաբերութիւն կը պահէ Ազգային Պատուիրակութեան հետ՝ գործադրելով այս մասին Առժամեայ Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ իրեն տրուած հրահանգները եւ յանձնարարութիւնները եւ օրը օրին անոր հաղորդելով Ազգային Պատուիրակութեան քով հաւաքուած մեր դատին վերաբերեալ տեղեկութիւնները:

ՊԱՊԱՋԱՆԵԱՆԻ ԵՒ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆԻ
ԵԼՈՅԹՆԵՐԸ Ի ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ
ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ

Հայ Ռամկավար Կուսակցության Փարիզի Ակումբը Նոյեմբեր 30, 1920ի երեկոյան «Սոսիեթ Սավանթ»ի սրահին մեջ աննախընթաց հանդիպում մը կազմակերպեց Պապաջանեանի եւ Սաֆրաստեանի հետ: Ներկայ կ'ըլլան Ազգային եւ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւններու եւ բոլոր կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներ, մտաւորականներ, ընկերներ եւ ազգայիներ. ներկայ էին Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշան ընկերակցութեամբ՝ Լեւոն Սկրտիչեանի, ինչպէս նաեւ՝ Հանրապետութեան Պատուիրակութենէն՝ Էնֆիեճեան եւ Հանըմեան: Հանդէսը վարեց ակումբի ատենապետ Յովհաննէս Պօղոսեան, որ ներկայացուց ՀՌԿի ծրագիրն ու գործունեութիւնը:

Առաջին բանախօսն էր Ժողովրդական Կուսակցութեան կարկառուն դէմքերէն Միքայէլ Պապաջանեան, որ ամբողջ ժամ մը վերլուծեց Հայաստանի Հանրապետութեան դժբախտութեան պատճառները, քննադատելով Դաշնակցութիւնը, ի ներկայութեան դաշնակցականներուն: Այսպէս՝ «Մեր աշխարհագրական աննպաստ դիրքը պետք էր մեր դիւանագիտութիւնը ստիպէր աւելի ճկուն ըլլալու: Պետական քաղաքականութիւնը վարողները երկու տարուան մէջ կարգով պատերազմեցան բոլոր դրացիներուն հետ՝ հայ ժողովուրդին եւ զինուորին արիւնը ի զուր վատնելով, ինչպէս հայ-վրացական պատերազմը արժեց 200 հազար հայ կեանքերու: Մինչ այդ ՀՅԴ ինքզինք միակ մարտական ուժը հռչակելով ոչ միայն մեր պատմութիւնը կ'ուրանայ, այլ սրբապղծութիւն կ'ընէ մեր բոլոր նահատակներուն յիշատակին հանար: Դաշնակցութիւնը առաջին օրէն իւրացուց պոլշեւիքեան այն մտայնութիւնը ըստ որում վստահութիւն չունէին հին զօրավարներու եւ սպաներու վրայ: Անոնք իրենց սխալը ըմբռնեցին եւ կարմիր բանակը ենթարկեցին խիստ կարգապահութեան փորձ ունեցող հրամանատարները կրկին պաշտօնի կոչելով: Հակառակ որ մենք հիանալի զօրավար-

ներ ունէինք, հայ բանակը մնաց մեծ մասամբ դաշնակցական խմբապետներու հրամանատարութեան տակ. հայ զինուորը սքանչելի կռուող է եթէ լաւ սպաներու ձեռքին տակ ըլլայ»:

Պապաջանեան Դաշնակցութեան շէֆերուն անկապակից եւ աղիտալի գործունեութեան իբրեւ ապացոյց յիշեց Պաքուի դէպքը, ուր 1918ին, հակառակ Պաթումի դաշնագրութեան, ստորագրուած Նոյն ինքն դաշնակցական ներկայացուցիչներու կողմէ, որուն շնորհիւ մէկ միլիոն մնացորդ հայութեան կեանքը փրկուեցաւ, կարգ մը դաշնակցական շէֆեր կռիւ մղեցին Պաքուն չանձնելու համար թուրք թաթարներուն: Սակայն ասոնք յաջողեցան քաղաք մտնել եւ կոտորեցին 20 հազարի մօտ հայութիւն: Իսկ դաշնակցական շէֆերը «Բուլքին» շոգենաւով արդէն փախած էին իրենց ընտանիքով:

Երկրորդ բանախօսն էր Արշակ Սաֆրաստեան, որ յատկապէս հրաւիրուած էր Ժընեւէն այս առթիւ խօսք առնելու:

Ան պատմեց այն բուռն յուզումը եւ հետաքրքրութիւնը, որ կը տիրէ Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովին մէջ, հանդէպ հայ ժողովուրդին վերջին աղետներուն: Յոյս յայտնեց որ ժողովը յօգուտ հայութեան որոշումի մը պիտի եզրայանգի: Յետոյ դառնալով Հայկական Պատուիրակութեան, զոր կը կազմէն Ահարոնեան եւ Վարանդեան, ըսաւ.

«Ես, իբրեւ շատ մօտէն ծանօթ անոնց անցեալ գործունեութեան եւ անձնական կարողութեան, երբեք չեմ կրնար վստահիլ իրենց՝ իմ եւ Երեւան գտնուող ազգականներուս իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը: Ասոնք տարի մը առաջ *մանտա* կ'ուզէն եւ այսօր չեն ուզեր: Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան կ'երթան եւ *մանտա* կ'ուզեն, յետոյ անգլիացի հայասերներուն կը դառնան եւ կ'ըսեն թէ *մանտա* չեն ուզեր. մեր բարեկամները կ'ըսեն մեզի **մենք ո՞ր խօսքին հաւատանք եւ ձեր բուն նպատակը ի՞նչ է**»:

Սաֆրաստեան կը կարդայ Զիչերիսի հեռագիրը Լոնտոն Զրասիսի ուղղուած, ուր կ'ըսուի թէ պոլշեւիքները քանիցս փորձած են հայ ժողովուրդը պաշտպանել թուրքերուն դէմ, առաջարկելով որ

միջևորդի դեր կատարեն անոնց միջեւ, բայց «Դաշնակցական կառավարութիւնը» մերժած է եւ ուրեմն այսօրուան վիճակին պատասխանատուութիւնը անոր վրայ կ'իյնայ»:

«Այսօր Հայաստանի ճակատներուն վրայ ամբողջ հայ ժողովուրդը, առանց կուսակցական եւ այլ խտրութեան, ինքնաբերաբար ձեռք ձեռքի տուած է եւ մէկտեղ արիւն կը թափէ. ինչո՞ւ մեր ներքին ճակատին միութիւնը չիրագործուէր արտաքին ճակատի վրայ ալ, ինչո՞ւ օտար դիւանագիտութեան եւ աշխարհի առջեւ չներկայանայինք մեր բոլոր լաւագոյն ուժերով, եւ ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը յամառէր, իր այնքան ահաւոր սխալներէն ետք, ինքզինք նկատել Հայոց ճակատագրին միակ վարիչը»:

Ներկաները գնահատեցին բանախօսներուն խօսքերը. դաշնակցականներ ուզեցին խանգարել ժողովը աղմկելով եւ խօսք ուզելով, սակայն վիճաբանական ժողով մը չըլլալուն՝ իրենց խօսք չտրուեցաւ եւ շնորհիւ հայ ռամկավար երիտասարդութեան աջալուրջ հսկողութեան ոեւէ խանգարումի տեղի չտրուեցաւ: Պետք է ըսել որ դաշնակցականներուն մեծ մասը համբերութեամբ մտիկ ըրաւ մինչեւ վերջ այս շատ իրաւացի քննադատութիւնները:

Հոսսկ խօսք առաւ Մկրտիչեան ու ըսաւ. «Այս հանդիպումը պիտի ունենայ իր բարոյական մեծ օգուտը եթէ ամէն ոք իր հետը տանի այն համոզումը թէ մեր վիճակին դարմանը կարելի է միայն համագործակցութեամբ»:

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆԻ ԵԼՈՅԹԸ ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԱԿՈՒՄԲԻՆ ՄԵԶ

Դեկտեմբեր 21, 1920ին կուսակցական ընկերական ժողովին 2 ժամ տեւողութեամբ Լեւոն Մկրտիչեան վերլուծեց ազգային քաղաքական կացութիւնը եւ եզրակացուց թէ որքան ալ դառն ըլլայ ներկայ իրավիճակը, անհրաժեշտ է նոր եւ զօրեղ կերպով լծուիլ գործի: Շահեկան իր դասախօսութենէն կու տանք մասեր:

Ըսենք որ Ակումբին գլխաւոր աշխատանքը եղաւ, այդ օրերուն, ստեղծել հանրային կարծիք

Դաշնակցութեան դէմ, որ բրոքականտ կը կատարէր մանաւանդ Ազգային Պատուիրակութեան դէմ:

Ռամկավարները ամուր կերպով շրջապատած էին Պատուիրակութեան նախագահը՝ Պողոս Նուպարը, որ ունէր անվերապահ վստահութիւն ռամկավարներու նկատմամբ: Այսպէս՝

Հայաստանի կացութիւնը

Երբ անցեալ ամառ Աղէքսանդրիայէն ճամբայ ելայ Փարիզ գալու, դաշնակցական բարեկամներէս մին ըսաւ, թէ եւ կ'երթաք Փարիզ, բայց Ազգային Պատուիրակութեան պետք չկայ, Թուրքիոյ դաշնագրին ստորագրումը մօտ է. արդարեւ Օգոստոս 10ին կը ստորագրուէր Սելրի դաշնագիրը եւ Օգոստոս 15ին բոլորս գացինք Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան մօտ, տօնելու համար Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը: Հոն Ա. Ահարոնեան իր ճառին մէջ մեզի հաւաստեց եւ աւետեց թէ Մոսկուայի մէջ պոլշեւիկներուն հետ կնքուած է Օգոստոս 11ին ուրիշ դաշնագիր մը, որով Սովետական կառավարութիւնը կը ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը: Բայց այսօր հայկական հարցը կ'անցնի ճգնաժամային պահէ՝ Զեմալիստներով շրջապատուած, եւ ըստ առնուած տեղեկութեանց պոլշեւիկեան միջամտութեամբ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը միայն պաշտպանուած է:

Երեւանի մէջ սովետական կառավարութեան հաստատումէն ի վեր դրութիւնը ալ աւելի կնճռոտեցաւ: Դաշնակից պետութիւնները, Ամերիկայի մեզի հաւատարիմ հայասերները սկսան վերապահ ըլլալ եւ շատ անգամ լաւագոյն տրամադրութիւններ ունեցողներն ալ չեն գիտեր թէ այս կացութեան հանդէպ ի՞նչ միջոցի դիմելու են: Անցեալները Անգլիայի հայասերներ ուղղակի կը հարցնէին Ազգային Պատուիրակութեան թէ ո՞րն է իրենց բռնելիք ընթացքը նոր կացութեան հանդէպ: (Մինչ այդ, Անգլիան ու Ֆրանսսան արդէն յաղթական պետութիւններ, ունէին իրաւունքը տնօրինելու Հայաստանի քաղաքական գոյավիճակը այնպէս ինչպէս որ կը կամենային...): Արեւմուտքի երկերեսութիւն... (ՅՎ):

Մեր Պարտության հետեւանքները

Մեր պարտության հետեւանքները որքան ալ ծանր ըլլան եւ մեր ազգային պատիւին արատ բերեն, պարտինք խոստովանիլ թէ, հայ բանակին այս անսպասելի պարտութիւնը մեր դարաւոր քաջութեան համբաւին վրայ ստուեր կ'ածէ: Մենք վարժուած էինք հայ մարտիկին մէջ տեսնել անյադրելի կամք մը, եւ Մեծ պատերազմի ընթացքին բոլոր ճակատներուն վրայ շատ աւելի ծանր պայմաններու տակ կատարուող հերոսական քաջութիւնները մեր ազգին համար շինած էին միջազգային հմայք մը: Մեր ճակատը միշտ բարձր բռնած՝ դաշնակիցներէն կը պահանջէինք մեր քաջութիւնը եւ զոհողութիւնները վարձատրել: Եւ երբ սկսաւ հայ-թրքական սա վերջին պատերազմը, չկար հայ մը, որ ելքին մասին կասկածէր: Բոլորս կը յուսայինք հաստատապէս եւ իրաւունք ալ ունէինք, որ նոր զինաւորուած ու համեմատաբար լաւ օժտուած հայ բանակը ջախջախէր պիտի խեղճ ու կրակ թորէր: Դաշնակցութեան պաշտօնական ամէն օրկանները մեր ականջը վարժեցուցած էին թէ, 40 հազար հաշուող եւ աշխարհիս լաւագոյն բանակներէն մէկը կազմող հայ զինուորական ոյժը անմիջապէս պիտի գրաւէ 4 նահանգները եւ ուստի պետք չկայ հոգատար պետութիւն մը փնտռելու: Մենք այն ատենները ձեռք անցուած թրքական գաղտնի տեղեկագիրներէ կ'իմանայինք թէ հայ բանակը կարելորդ ոյժ մը չի ներկայացներ: Մեր թշնամիին ըսածը ճիշդ է եղեր դժբախտաբար:

Ազգերու Ընկերութիւնը հանդէպ մեր դատին

Ժընեւ գումարուող Ազգերու Ընկերակցութիւնը, այս անգամ լրջօրէն զբաղեցաւ հայկական խնդրով եւ ուզեց անպայման գործնական քայլ մը առնել Հայաստանը ազատելու համար: Երկու առաջարկ բերուած էին, մէկը Վիվիանիի կողմէն, միւսը Լորտ Ռոպերթ Սեսիլէն: Առաջինը կ'առաջարկէր ուղղակի բանակցիլ Մ. Զեմալի հետ, իսկ երկրորդը կ'ուզէր կազմել յանձնախումբ մը, որուն պաշտօն տրուէր գործնական աջակցութեան վրայ խորհելու:

Այս յանձնախումբը կը խորհէր խիստ եւ գործնական միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանի

օգնութեան փութալու համար եւ առ այդ պետք եղած ծախքերը ապահոված էր, սակայն այս միջոցները յետաձգուեցան այն պատճառով որ Երեւանի մէջ հրապարակուած է սովետական կառավարութիւն: Կար նաեւ ուրիշ ոչ նուազ կարելորդ ձեռնարկ մը: Շնորհիւ Ամերիկայի մեր ազնիւ բարեկամներուն այս տեղէն թափած անվերջ ջանքին Մ. Նահանգներու մէջ շատ նպաստաւոր շարժում մը ստեղծուած էր եւ նախագահ Ուիլսոն Ծերակոյտին ուղղած իր պատգամագրին մէջ կը յանձնարարէր 25 միլիոն տոլարի փոխատուութիւն մը ընել ի նպաստ հայերուն: Մենք իրազեկ աղբիւրէ գիտէինք թէ Գոնկրեսը պիտի քուէարկէր այս վարկը:

Երեւանի ծանօթ դէպքերուն պատճառաւ դժբախտաբար փոխատուութիւնը վտանգի մէջ է, թեւեւ այս մասին Ազգային Պատուիրակութիւնը ամէն ջանք ի գործ կը դնէ համոզելու համար Ամերիկայի հայասերները որ Երեւանի դէպքերը արգելք չըլլան:

Հոգատարութեան հարցը

Հայասերներու Միջազգային Ժողովին մէջ, երբ հոգատարութեան հարցը կը ծեծուէր, անգլիացիներու կողմէ ներկայացուած է շատ լաւ ուսումնասիրուած եւ մեր ազգի պետքերուն համապատասխանող ծրագիր մը, որուն բացի արտաքին քաղաքականութեան վերաբերեալ մասէն, Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ ռամկավարներս կատարելապէս համամիտ էինք: Այդ ծրագիրը հոգատար պետութեան ոչ մէկ մասնաւոր տնտեսական շահ կ'ապահովէր, միւս կողմէ սակայն հայ պետութեան վարչական կազմը եւ հաստատութիւնները կ'ենթարկէր խիստ հակակշռի, ինչ որ, մեր համոզումով, բաւական ժամանակի մը համար ամենէն անհրաժեշտ պայմանն էր առողջ պետականութիւն մը ստեղծելու համար: Բայց դաշնակցական կառավարութիւնը իրեն յատուկ պատճառներով այս ծրագրին հակառակ էր:

Հայասիրական միջազգային ընկերութեան զուիցերիական հատուածը, որ հայկական հանրապետութեան ազդեցութեան տակ կը գտնուէր, իր կողմէն պատրաստած էր ուրիշ ծրագիր մը, որուն

մեջ կը թելադրուէր դաշնակցականներու ծրագիրը, այսինքն՝ գրեթէ առանց որեւէ հակակշիռի հոգատարութիւն մը, հոգատար պետութեան գլխաւոր գործը ըլլալով դրամ եւ խորհուրդներ միայն տալ: Սակայն հայկական պարտութիւններէն յետոյ զուգորդական հատուածը համոզուելով ճշմարտութեան, անելորդ համարեց պնդել իր ծրագրին վրայ:

Կ. Պոլիս գումարուող Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Պատգամաւորական Ժողովէն հոգատարութեան հարցին առթիւ ինձ տրուած փոխանորդագրին համաձայն, ժընեւի Ազգերու Ընկ. Ժողովին մատուցի յիշատակագիր մը: Ասով մեր հայկական հարցը նորէն կը դրուի իր իսկական կռուանին վրայ, այսինքն թէ Հայաստան պետք է հիմ ունենայ թրքահայ հարցը, որ նուիրագործուած է միլիոնաւոր հայերու արիւնով եւ միջազգային դաշնագրով: Պետք չէ մոռնալ թէ Դաշնակցութիւնը 28 Մայիսի աթոյմ մեր բուն դատին հիմքերը խախտել ուզեց, եւ Երեւանի մէջ դէպքերու բերումով ստեղծուած հանրապետութեան կառավարութիւնը ինքզինքը ամբողջ Հայաստանի կառավարութիւն հրապարակեց: Հայութեան ողջամիտ մասը բողոքեց այդ աթոյմն դեմ որ կը սպառնար մեր դատին, ինչպէս այսօր դէպքերը ապացուցին:

Կիլիկիա

Գալով Կիլիկիոյ, այդ մասին Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը քանի ամիսներէ ի վեր անդով կերպով կ'աշխատի գոհացուցիչ արդիւնք մը ձեռք բերելու համար: Յիշատակագիրով մը Պօղոս Նուպար փաստեց բոլոր յանձնառութիւնները, որոնք եղած էին Կիլիկիոյ մասին ֆրանսական կառավարութեան կողմէ արեւելեան լեզունին կազմութեան առթիւ: Այս յիշատակագիրը բաշխուեցաւ մասնաւորապէս Ծերակոյտի Արտաքին գործոց եւ երեսփոխանական ժողովի ելեւմտական յանձնաժողովներու անդամներուն: Վիքթոր Պերար Ծերակոյտի մէջ եւ Մ. Պէլլէ երեսփոխանական ժողովին մէջ ձայն բարձրացուցին արդարօրէն ի նպաստ մեր դատին, եւ երեսփոխանական ժողովի ելեւմտական յանձնաժողովը ընդունեց Յունուար եւ Փետրուար ամիսներուն մասնաւոր պիւտճէները, որոնց մէջ նոյնութեամբ պահուած են

Կիլիկիոյ համար որոշուած վարկերը:

Պօղոս Նուպար անցեալ շաբաթ հրաւիրուեցաւ ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ բացատրութիւններ տալու Կիլիկիոյ հանդէպ Ֆրանսայի համար ըրած յանձնառութիւններուն համար: Պ. Նուպար մէկ առ մէկ թուեց այն յանձնառութիւնները, որոնք 1916ի վերջերը յանուն ֆրանսական կառավարութեան իրեն եղած էին Ժորժ Բիթոյի կողմէ: Ինչպէս յայտնի է, Սելրի դաշնագրի վաղորդայնին Ազգային Պատուիրակութիւնը բողոքեց Կիլիկիոյ մեծագոյն մասին Թուրքիոյ թողուելուն դեմ եւ քանի ամիսէ ի վեր ձեռնարկներ կ'ընէ որպէսզի առանց Սելրի դաշնագրին դաշելու եւ ի հարկին սուլթանական *իրաստեւ* տեղական ինքնավարութիւն տրուի Կիլիկիոյ այդ մասի ժողովուրդներուն: Ֆրանսական կառավարութիւնը այս խնդրանքին մասին որոշ եզրակացութեան մը չէ յանգած տակաւին, այսուամենայնիւ այժմէն իսկ խոստացած է որ ֆրանսական զօրքը անմիջապէս չհեռանայ Կիլիկիայէն եւ զօրքը պիտի մնայ հոն, մինչեւ որ դրական ապահովութիւններ ձեռք առնուին տեղւոյն քրիստոնէայ ժողովուրդներուն ի նպաստ: Ասկէ զատ Ազգային Պատուիրակութիւնը խնդրած է որ ըստ Սելրի դաշնագրին Կիլիկիան յանձնուի Ֆրանսայի հոգատարութեան: Յոյսեր ունինք, որ ֆրանսական կառավարութիւնը լուրջ պատճառներ չունի այս խնդիրը մերժելու:

«ԱՊԱԳԱՅ» ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԺ

Փարիզի ակումբը կը սկսի հրատարակել Արեւմտեան Եւրոպայի Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը՝ «Ապագայ» շաբաթաթերթը (բաղաբական, հասարակական եւ գրական), Յունուար 1921ին, խմբագրութեամբ՝ Յովհաննէս Պօղոսեանի եւ որ կը շարունակէ խմբագրել զայն մինչեւ 1923 թուականը:

Մաքուր տպագրութեամբ, ինսամուած խմբագրութեամբ ու շահեկան պարունակութեամբ թերթ մը լոյս կը տեսնէ: Փարիզի հայ մտաւորականութեան եւ ուսանող երիտասարդութեան լաւագոյն ուժերը կը բոլորուին այս թերթին շուրջ: Գաղափար մը տալու համար թերթին ուղղութեան եւ ոգիին

մասին, կը դնենք անոր առաջին խմբագրականէն՝ «Մեր Ապագան», որոշ բաժիններ.

Փարիզի Հայ Ռամկավար Երիտասարդութիւնը հրատարակելով «Ապագա»ն, առաջադրած է զայն ընել նոր եւ կարելոր ազդակ մը, մեր հանրային կարծիքը առաջնորդելու համար ազգային լաւ ըմբռնուած շահերու ծամբուն մէջ:

Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը իր ծրագիրով եղած է մեր ազգային ոգիին հարազատ թարգմանը եւ մեր ժողովուրդին ձգտումները իրենց լաւագոյն արտայայտութիւնները գտած են անոր գործունէութեան մէջ:

Այս է պատճառը որ այսօր Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը իր մէջ եւ իր շուրջ ունի երիտասարդութիւն մը, որ վճռած է աւիւնն ու խանդը ծառայեցնել յաղթանակին համար Հայրենիքին փրկութեան գաղափարին:

Այս փրկութիւնը, համոզուած ենք որ, կախում ունի նոյնքան ներքին պատճառներէ որքան արտաքին ազդակներէ: Մեր ժողովուրդը պատրաստել առողջ ըմբռնումներով, անոր տալ իրականութեան ճշգրիտ ծանօթութիւնը, զայն դաստիարակել քաղաքացիական պարկէշտութեան մէջ, ազգային համերաշխ գործունէութեան մը կարելիութիւնը հասկցնել, փոխանակ անտեղի եւ անժամանակ պայքարներու համար զայն դասակարգելու բաժնելու, ահա գլխաւոր նպատակները այն ջանքին, որուն նուիրուած է Հ. Ռ. Կուսակցութիւնը մեր ներքին կեանքին մէջ:

Մեր ժողովուրդի գոյութեան պահպանումին բնագոյն այնքան զօրաւոր է եղած, որ կրցած է միշտ զանազանել բարի ծամբան չարէն, փրկարարը վտանգաւորէն: Անկա չէ խաբուած երբեք, որքան ատեն որ չէ ունեցած զինք խաբողներու վարպետ խմբակներ, որոնք իրենց դէմքին արտայայտութիւնը կեղծած են միշտ, կարմիր գոյնը պահելով իրենց ներսը՝ ցոյց տալու համար ճերմակը, որ շպարէ տարբեր բան մը չէ:

Օրինակի համար, ասկէ առաջ մեր պետական դէպքը, իր ձեռքն ունեցող կազմակերպութիւնը չէ համարձակած իր ծրագիրը բանալու ժողովուրդին հետաքրքրութեանը առջեւ, անհկա իր տեղւոյն եւ

ժամանակին համեմատ ներկայացած է պահպանողական, ազգայնական, ազատական, ընկերվարական եւ քոմիւնիստ, այսպէս ջանալով եւ յաջողելով իր շարքերը ստուարացնել ամէն գաղափարի եւ ամէն գոյնի պատկանող անձերով, որոնք յաճախ ստիպուած են կասկածիլ իրենց բուն տունէն:

Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը կազմուած է զուտ գաղափարական հողի վրայ, ճիշդ այնպէս ինչպէս եղած է ու կ'ըլլայ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու մէջ: Անոր ծրագիրը եւ գործունէութիւնը զիրար լրացուցած են միշտ, առանց իրարու հակասելու:

Մեր ուղղութիւնը Ռամկավարութիւնն է (Democratie), միակ ճամբան, որուն հետեւած են բոլոր մեծ եւ զօրաւոր ազգերը իրենց պատմութեան ընթացքին, հասնելու համար այսօրուան բարգաւաճ վիճակին: Ռամկավարութիւնը կ'ընտրէ հոլովոյթը (Evolution) իբրեւ գործունէութեան սկզբունք, անհկա չ'աճապարեր ընկերային անհարթութիւնները մէկ օրէն միւսը հաւասարեցնելու համար, այլ կ'աշխատի որ ծաղիկը պտուղ ըլլայ բնական շրջանով:

Մենք կը մերժենք յեղափոխական միջոցներն ու ձեւերը, որոնք մեր ժողովուրդին համար այն են, ինչ որ են զօրաւոր ցնցումները ապաքինումի շրջանին մէջ գտնուող հիւանդի մը համար:

Մենք մեր ընկերային բարեւաւումը կը գտնենք աշխատանքի, տաղանդի եւ դրամագլուխի ներդաշնակ համագործակցութեան մէջ:

Իսկ մեր արտաքին քաղաքականութիւնը պիտի ըլլայ համաձայն մեր դրացիներուն հետ, անոնց բարեկամութիւնը շահիլ, փոխանակ անոնց հետ յարատեւ կռիւներ եւ պատերազմներ փնտռելու, ինչպէս եղաւ մինչեւ հիմա, շնորհիւ անհեռատես եւ անփորձ վարիչներու, որոնք չկրցան ոչ իսկ մէկ բարեկամ, մէկ դաշնակից գտնել մեր շուրջը եւ պատերազմ յայտարարեցին կարծես ամբողջ տիեզերքին: Այս ուղղութեամբ Հայաստան պիտի յաջողի իր գոյութեան ճամբան հարթել այսօրուան տագնապներուն մէջէն: Ինչ որ ալ ըլլայ այսօր անոր պարտադրուած իրաւակարգը, ԱՊԱԳԱՆ Ռամկավարութեան կը պատկանի:

**ՀԱՄԱՐԱԶՈՒՄ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆԻ ՄԱՅՈՒՄՆ
ՏԱՐԵԼԻՑԸ**

Մայիս 1921ին, Փարիզի եկեղեցիին մէջ կատարուեցաւ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան հիմնադիրներէն «Մշակ»ի բազմարդին խմբագրին ու գաղափարի անվեհեր զինուորի սպանութեան երրորդ տարելիցը: Ընկերոջ գաղափարակիցներն ու համակիրները փութացած էին եկեղեցի: Հոգեհանգիստը կազմակերպած էր ՀՌԿի Փարիզի Ակումբը:

Հոգեւոր հովիւ Վռամշապուհ Վրդ. Զիպարեան իր քարոզին մէջ արժանաւոր կերպով վեր կը հանէ անկաշառ եւ անաչառ հասարակական գործիչին կատարած մեծ դերը ազգային կեանքին մէջ եւ կ'ըսէ թէ Համբարձում Առաքելեան ինկաւ իր շուրջի դաշնակցականներուն յախուռն գործունեութիւնները ծաղկելուն համար, բայց իր գաղափարները կանգուն կը մնան:

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐՐՈՒԳԱԼԵԱՆԻ ՄԱՅԸ

ՌԱԿի միութենէն քանի մը օրեր առաջ Մարտէյի մէջ Սեպտեմբեր 27, 1921ին կը մահանայ Մկրտիչ Փորթուգալեան: Ան հայ կեանքէն ներս եղաւ բազմաբեղուն կրթական մշակ մը, քաղաքական գործիչ ու խմբագիր, որ կէս դարու վաստակ մը կը թողու իր ետին: «Արմենիա» իր հրատարակած թերթով Վանի մէջ սկսաւ ազատագրական մեր կազմակերպուած լուրջ գործը եւ Փորթուգալեանի աշակերտները այդ շարժումին տուին Արմենականութիւն անունը: Մեծ եղաւ անոր դերը երիտասարդին մէջ արթնցնելու պահանջատիրական զգացումները՝ տէրը դառնալու իր ճակատագրին ու հայրենիքին: Ան մեր Մեծ Երազի ճամբուն հաւատաւոր ուղեւորը եղաւ, գուցէ՝ առաջինը:

Դ. ԲԱԺԻՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ՄԻՕՐԵՍՅ

ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԻԼԻԿԵՅԻՆԵՐՈՒՆ ՄԻՕՐԵԱՅ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

1920, Օգոստոս 4-ի եւ 5-ի Դէպքերուն Պատմութիւնը

Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր անսովոր հոգեվիճակի ազդեցութեան տակ. Մարաշի ահաւոր ջարդը, Հաճընի սպառնացող վտանգը շիկացուցած էին մթնոլորտը:

Հայութիւնը ոտքի վրայ էր օրուան քսանչորս ժամերը, կարծէք քուն չունէին երիտասարդութիւնն ու միջին տարիքի հայերը. Ատանայի չորս կուսակցութիւններուն ակումբ-սրահները եւ Աբգարեան վարժարանի ընդարձակ բակը դարձեր էին հասարակաց ժամադրավայր, ուր կը հնչէին ներոյժ ձայնը Տամատեանի, Սեդրակ Շահէնի, Պ. Ախիկեանի, Մ. Վերածինի, պատգամը՝ հին մարտիկներուն՝ Արմենակ Եկարեան, Ապահ, Չանգալեան եւ Ս. Արմաղանեան:

Կը մօտենար 1920 Օգոստոս 10ի սեղանը՝ Սեւրի, ուր պիտի վճռուէր հայուն ճակատագիրը՝ ճշդումը հայոց պատմական իրաւունքներուն:

1920 Օգոստոս 2ին Դաշնակցութիւնը, իւրայատուկ իր ճարպիկութեամբ, Մ. Վերածինի գլխաւորութեամբ կը յայտարարէ Սիիուն-Ճիիուն Միջագետքի անկախութիւնը. Օգոստոս 3ին Ազգայնական Ազատական Կուսակցութիւնը կը յայտարարէ իր գրաւման ենթակայ դաշտային Կիլիկիոյ անկախութիւնը. եւ այս երկու յայտարարութիւններուն կը յաջորդեն Ս.Դ. Հնչակեան եւ Հ.Ս. Ռամկավար Կուսակցութիւններուն անկախութեան յայտարարութիւնները՝ իրենց զինեալ ուժերու գրաւման ներքեւ գտնուող հողամասերը:

Այս յայտարարութիւնները կը յիշեցնեն 1918 Մայիսեան ելոյթները կովկասեան երեք երկիրներուն՝ Վրաստանի, Ատրաքեյճանի եւ Հայաստանի: Այս ելոյթները բնական ծնունդն էին տիրող արտակարգ գոյավիճակի մը հարկադրանքին. զայն կրնան ըմբռնել միայն անոնք որ ապրեցան 1920ական թուականներու ճնշիչ մթնոլորտին մէջ:

Կրկին կը մէկտեղուի կիլիկեան քրիստոնեայ հասարակութեանց ներկայացուցչական մարմինը՝

Կիլիկիոյ Միջքրիստոնէից Արտակարգ Խորհուրդը, կը խմբագրէ իր պատմական մանիֆեստը՝ «աթթ»ը. կիլիկեցի 270,000 քրիստոնեաներու անունով կը պահանջէ «Կիլիկիան կիլիկեցիներուն համար» ֆրանսական հովանաւորութեան ներքեւ, եւ բոլորովին անկախ թրքական գերիշխանութենէն, իշխանութիւն մը որ կեղեքում եւ թշուառութիւն միայն բերած է հոն ուր գացած է, ինչպէս գրած էր Վիթթոր Հիլկօ, եւ յայտարարած՝ Ֆրանսայի մեծանուն վարչապետը՝ Ժորժ Գլեմանսօն, Վերսայի յետպատերազմեան Վեհաժողովին մէջ:

Ճիշդ է որ 1919 Փետրուար 12ին Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ հաշտութեան վեհաժողովին ներկայացուած պահանջներուն մէջ կը գտնուէին Կիլիկիոյ չորս գաւառները՝ Մարաշ, Սիս, Ճեպէլ Պերէթէ եւ Ատանա (Ալէքսանտրէթն ունենալով որպէս Նաւահանգիստ) իբր անբաժան մասերը Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանին, սակայն անկէ յետոյ եւրոպական դիւանագիտութեան մտածելակերպին մէջ հայոց մասին այնքան աննպաստ փոփոխութիւններ տեղի ունեցած էին, որ զինադադարէն առաջ ու անկէ անմիջապէս ետք գոյութիւն ունեցող Անկախ Կիլիկիոյ ծրագիրը օդը ցնդած էր:

Հայ Սահմանադիր-Ռամկավար Կուսակցութեան պատմութեան էջերուն մէջ սակայն, մնայուն դրական արձանագրութիւն պիտի մնան, անկասկած, Սիիւրան Տամատեանի ջանքերով Կիլիկիան դէպի անկախացում տանող այն դէպքերը, որոնք Ատանայի մէջ, դժբախտաբար, շուտով ֆրանսական իշխանութիւններու կողմէ կասեցուցանան:

Կու տանք Տամատեանի յուշերը այս գլուխով:

Ան Կիլիկիա ուղղուած էր Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցչի հանգամանքով:

ՕԳՈՍՏՈՍ 4, 1920

Օգոստոս 4ի առաւօտեան ժամը 10ին, Ազգային Միութեան հրաւերով, Միութեան սրահը հրաւիրուած հայ երեք յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերը եւ Ազգային Պաշտպանութեան Գերագոյն Մարմնի անդամները, ինչպէս նաեւ յոյն, ասորի, քաղկեդոնացի եւ սուրիացի հասարակութեանց ներկայացուցիչները, միանալով Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչին՝ Միհրան Տամատեանի եւ Ազգ. Միութեան անդամներուն հետ՝ կազմեցին «Կիլիկիոյ Միջքրիստոնէական Արտակարգ Խորհուրդ»ը:

Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը ժողովը բանալով բացատրեց անոր նպատակը, որ էր Նոյն օրն իսկ հռչակել Կիլիկիոյ անկախութիւնը Թուրքիայէն եւ անոր օժտումը ինքնօրէն վարչութեամբ մը՝ ֆրանսական մանտային տալ:

Ներկաները առանց բացառութեան համոզուած ըլլալով որ այդպիսի պատմական *աթթի* մը ձեռնարկելու ժամանակն հասած էր այլեւս, այդ ուղղութեամբ զգայացունց ճառախօսութիւններ տեղի ունեցան եւ ի վերջոյ՝ անօրինակ խանդավառութեան մը մէջ իրենց միաձայն քուէով եւ իրենց ստորագրութիւններով վաւերացուցին այն Անկախութեան Յայտարարութիւնը, զոր իրենց հաւանութեան ենթարկած էր Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը՝ Միհրան Տամատեան:

Ժողովը որոշեց յիշեալ Յայտարարութիւնը Նոյն օրն իսկ հանդիսաւոր կերպով ներկայացնել Կիլիկիոյ Ֆրանսական Վարչական Հակակշռի պետ Գնդապետ Պրեմոնին (1868-1948):

Ժողովականները բազմաթիւ կառքերով ուղղուեցան կառավարչատուն եւ ժամը 12ին (կէսօր) ներկայանալով Գնդապետ Պրեմոնին, Պատուիրակութեան ներկայացուցիչին հակիրճ բացատրական ճառէն ետք՝ անոր յանձնեցին Անկախութեան յիշեալ *տոքիւմանը*:

Գնդապետ Պրեմոն, յետ ընթերցման, բարեացակամ վերաբերում մը ունեցաւ եւ խոստացաւ այդ կարեւոր Յայտարարութեան ամփոփումը Նոյն օրն իսկ հեռագրով հաղորդել Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ

Բարձր Զումիսէր Չօրավար Կուրոյի, իսկ ամբողջական բնագիրը անոր հասցնել առաջին թղթատարով, իր կողմէ հաղորդուելու համար ֆրանսական կառավարութեան:

Ժողովականներու վերադարձին, արդէն ամբողջ քաղաքը դրօշագարդուած էր ֆրանսական եւ հայկական գոյներով, եւ ամբողջ քրիստոնէայ ժողովուրդը անօրինակ խանդավառութեան ու ցնծութեան մէջ էր: Այսու ամենայնիւ, պաշարման վիճակին պատճառով՝ որեւէ համախմբութիւն կամ հանդիսութիւն տեղի չունեցաւ: Արդէն անդորրութեան անթերի պահպանման համար մասնաւոր միջոցներ ձեռք առնուած էին Ազգային Միութեան կողմէ եւ հանդարտութեան ու խիստ կարգապահութեան հրաւիրող յայտարարութիւն մը ցրուած էր ժողովուրդին մէջ: Արդարեւ, ժողովուրդին վարմունքը անբասիր եւ օրինակելի էր:

ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱԶԹ-Ը

Ֆրանսերէն բնագրի թարգմանութիւնը կ'արտագրենք ստորեւ.

«Մենք, ստորագրեալներս, իրաւասու ներկայացուցիչները Կիլիկիոյ բոլոր քրիստոնէայ համայնքներուն, ներկայ պաշտօնագրով կը յայտարարենք հետեւեալը.

«Նկատելով որ, պատերազմին հետեւանքով Կիլիկիան գրաւուեցաւ Դաշնակից ուժերու կողմէ եւ իոն հաստատուեցաւ ֆրանսական անջատ վարչութիւն մը Չինադադարի ամբողջ շրջանին համար.

«Նկատելով որ, թուրքերը այդ ժամանակաշրջանին մէջ չդադրեցան վրդովելէ այդ երկրին անդորրութիւնն ու խաղաղութիւնը, սփռելով մահ, ւաւեր եւ արհաւիրք, ու այդպէսով յայտնապէս դրժեցին իրենց յանձնառութիւնները եւ բռնաբարեցին զինադադարի պայմանները.

«Նկատելով որ, իրաց այս վիճակը արժեք կեանքը մեր տասնեակ հազարաւոր կրօնակիցներուն, եւ ֆրանսացիներուն արիւնը Նոյնպէս առատօրէն հոսեցաւ միաժամանակ եւ համընթաց մեր նահատակներու արեան.

«Նկատելով որ, թուրքերու հետ խաղաղու-

թեան կնքումի վաղորդայնին իսկ մեր քաղաքներէն շատերը տակաւին կը գտնուին թուրք իշխանութեանց համախոհութեամբ կազմակերպուած արհմարտի յետապնդողներու ռմբակոծումին, պաշարման եւ սպառնալիքին ներքեւ եւ այդ իշխանութիւնները միշտ անկարող պիտի ըլլան զսպելու այդ վայրագութիւններն ու ասպատակութիւնները – ենթադրելով նոյնիսկ որ այդ պիտի ուզէին ընել:

«Նկատելով որ, Թուրքիոյ հետ ամբողջական խաղաղութիւն հաստատուելէ ետք, դեռ երկարատեւ պիտի շարունակենք մնալ պատերազմական վիճակի մէջ, որ վերջ պիտի գտնէ միայն կանոնաւորապէս ձեռնարկուած զինուորական գործողութիւններու շնորհիւ, ֆրանսական քաջակորով ուժերու կողմէ, անձնագոյի օժանդակութեամբ քրիստոնեայ ժողովուրդներու, որոնց քաջարի դիմադրութիւնը օգնած է ֆրանսական բանակի յաջողութեանց:

«Նկատելով որ, այս վայրկեանին իսկ երբ մենք կը խմբագրենք սոյն յայտարարութիւնը, այս երկրին հին տէրերու զնդակները կը սուրան մեր գլխուն վերեւէն եւ միեւնոյն կացութիւնը կը տիրէ ներկայիս Տարսուսի եւ Մերսինի մէջ:

«Նկատելով որ, օտար երկրի մը մէջ ստորագրուած խաղաղութիւն մը անհասկնալի է որ նկատողութեան չառնէ այս կացութիւնը:

«Նկատելով որ, Կիլիկիոյ 275,000 քրիստոնեաները, սերտիւ միաբան իրենց եղբայրական զգացումներով ու շահերով, կը պահեն թուրքերու հանդէպ իրենց ատելութիւնը եւ ֆրանսացիներու հանդէպ իրենց սերտ համակրութիւնը, առանց իսկ որեւէ հարկադրանքի վերոյիշելու ահաւոր անցքերով լի անիծեալ անցեալը իր ջարդերով, տարագրութիւններով, կողոպուտներով, անբարոյականութիւններով, թշնամանքներով եւ ստորնութիւններով, հպարտ են որ երբեք չընկրկեցան որեւէ զոհողութեան առջեւ, զոհողութիւններ որոնք փրկագինը կը կազմեն ճշունած ժողովուրդներու ազատագրութեան, եւ որոնք, նոյն ատեն, կը յիշեցնեն ի նպաստ իրենց, պատերազմի ընթացքին թէ զինադարի երկարատեւ ու ցաւագին տեւողութեան, իրենց մատուցած ամենասուր եւ ահա-

ւոր փրկագինները:

«Նկատելով որ, Կիլիկիոյ քրիստոնեայ համայնքները ամէն պարագայի տակ, ըլլա՛յ ամերիկացիներու կողմէ կատարուած երկու քննութիւններու ընթացքին, ըլլա՛յ ֆրանսական իշխանութեանց մօտ իրենց կատարած դիմումներու միջոցին, անայլայլօրէն յայտնեցին իրենց անյողոզող որոշումը թէ պիտի չընդունին վերադարձը թուրք տիրապետութեան:

«Նկատելով որ, անոնք իրենց անցեալ Մարտ 31ի եւ Մայիս 15ի հաւաքական բողոքագրերովը ուղղուած Համաձայնական բոլոր պետութիւններուն եւ Հաշտութեան Վեհաժողովին, ինչպէս նաեւ իրենց վերջին բոլոր դիմումներով, յստակօրէն հասկցուցին թէ այլեւս իրենք իրենց թոյլ պիտի չտային խաբուիլ կիսամիջոցներով, արուեստական կարգադրութիւններով կամ օտարախորթ լուծումներով, որ անոնք վերջին ծայր ուժգնութեամբ բողոքած են Դաշնագրի այն նախագիծին դէմ, որ պատմականօրէն, ցեղագրականօրէն, ռազմագիտապէս եւ տնտեսապէս մէկ ու անբաժանելի Կիլիկիան կը բաժնէ երկու հատուածներու, մին կցուած Սուրիոյ, միւսը իբր թրքական նահանգ:

«Նկատելով որ, անոնք մինչեւ վերջին րոպէն ոչ մէկ հաւաստիք ստացած են, իրենց պահանջները պիտի յարգուէին, թէ՛ հաշտութեան դաշնագիրը պիտի բարեփոխուէր ըստ արժանւոյն, եւ որոնք, նոյնիսկ այս պահուս, այսինքն՝ խաղաղութեան Դաշնագրի ստորագրութեան նախօրեակին, կը մնան կատարեալ անստուգութեան եւ վրդովեցուցիչ տարտամութեան մէջ:

«Նկատելով որ, անոնց ներկայացուցած ժողովուրդները, Դաշնակից պետութեանց արդարախոհութեան հանդէպ վստահալից սպասումէ ետք, պիտի մատնուին ամենէն դժնդակ յուսախաբութեան մը, եթէ հաշտութեան վեհաժողովի վերջնական որոշումները չգոհացնեն իրենց օրինական պահանջները եւ իրենց ամենացանկալի յոյսերը, այդ պարագային ներկայ Յայտարարութիւնն ստորագրող ներկայացուցիչները անկարող պիտի ըլլան երաշխաւորելու օրինաւոր կեցուածքը իրենց պատկան համայնքներուն, որոնք խմբովին պիտի

ապստամբին Կիլիկիոյ մէջ թրքական գերիշխանութեան եւ վարչութեան մը հաստատման հրէշային փորձերուն դէմ.

«Նկատելով, նաեւ, որ ներկայիս տիրող անկարգ ու անիշխանական վիճակը որ մասամբ արդիւնք է տեղական թուրք վարչութեան անդամալուծութեան, որ կառավարութեան մը ուրուականն է միայն, եւ որ այս պայմաններու մէջ, անհրաժեշտ իրաւասութիւններով օժտուած եւ ամենուն յարգանք ու վստահութիւն ներշնչող տեղական վարչութեան մը շուտափոյթ հաստատումը միայն երկիրը կրնայ փրկել անիշխանութենէ եւ ամբողջական կործանումէ.

«Ուստի, բոլոր այս տուեալներով եւ զօրացած այն իրաւունքներով, փաստերով եւ նկատողութիւններով, որոնք յայտնուած են Մարտ 31 եւ Մայիս 15 թուակիր ԱԶՏը, եւ հիմնուելով մանաւանդ բոլոր ժողովուրդներուն իրենց վիճակը որոշելու բացարձակ իրաւունքին վրայ, որ ծնունդ կ'առնէ ֆրանսական յեղափոխութեան անմահ սկզբունքներէն.

«Մենք այսօրուրնէ սկսեալ, Կիլիկիան հանդիսաւորապէս կը հռչակենք ազատ երկիր մը, անկախ թուրքիայէն, օժտուած տեղական քրիստոնեայ ինքնավար վարչութիւնով մը եւ դրուած ֆրանսայի հոգատարութեան ներքեւ: Կիլիկիոյ այս անջատումը Օսմանեան Նախկին հողամասերէն մենք կը նկատենք Նոյնքան կատարեալ եւ վերջնական, ճիշդ այն ձեւով՝ ինչպէս Հայաստան, Սուրիա, Պաղեստին, Միջագետք եւ Արաբիա:

«Իրականացնելու եւ պահպանելու համար այս անկախութիւնը, վռնտելու համար թշնամին մեր դռներէն, ձերբազատելու համար մեր պաշարուած քաղաքները, վերագրաւելու համար մեր գրաւուած քաղաքներն ու շրջանները եւ գերութենէ ազատելու համար մեր քրիստոնեայ եղբայրները, պատրաստ ենք ամէն զոհողութիւններու եւ մեր երկրին հոգատար ֆրանսայի ծառայութեան տակ կը դնենք մեր ժողովուրդներու բոլոր կենսունակ ուժերը:

«Կուսակցութիւններ, յարանուանութիւններ, համայնքներ, քրիստոնեայ ցեղեր, բոլորս ալ միացած ենք միեւնոյն սրբազան նպատակին շուրջ:

«Մենք՝ ձեռք ձեռքի, պիտի աշխատինք երկրին բարոյական եւ տնտեսական բարձրացման համար, ֆրանսայի հովանաւորութեան ներքեւ: Կը բաղձանք Կիլիկիան ընել Եւրոպայի մէկ պատկերը, նոր կեդրոն մը քաղաքակրթութեան եւ յառաջդիմութեան, ուր տեղացի իսլամ ցեղերը հաւասարապէս պիտի վայելեն բարգաւաճումի բոլոր բարիքները եւ ազատութեան երաշխաւորութիւնները, որոնք ցարդ անծանօթ էին իրենց թուրք տիրապետութեան ներքեւ, եւ անոնք պիտի օրհնեն այն օրը երբ այդ տիրապետութենէն բաժնուեցան:

«Անկախութիւն ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ բացարձակ պայման է այս երկրի քրիստոնեաներու տեւական գոյութեան համար եւ իրենք Նախամեծար կը համարեն մեռնիլ, քան թէ ընդունիլ ուրիշ որեւէ լուծում:

«Վստահ ենք որ վեհանձն ու ասպետական ֆրանսան, աւանդական պաշտպանը Արեւելքի քրիստոնեաներուն, պիտի գնահատէ արդարութիւնը մեր պահանջներուն եւ պիտի բարեհաճի ընդունիլ եւ ճանչնալ մեր անկախութիւնը եւ զայն առնել իր պաշտպանութեան եւ հովանիին տակ:

«Կեցցէ՛ Անկախ Կիլիկիան.

«Կեցցէ՛ Կիլիկիոյ հոգատար ֆրանսան»:

Մ. ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Ամբողջական Հայաստանի ներկայացուցիչ

Գ. ՎՐԴ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

Ատանայի Հայոց Առաջնորդ

ՅՐԹ. ԵՊՍԿ. ԶԵԶԼԻԿԵԱՆ

Առաջնորդ Հայ Կաթողիկէներու

ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՅԱՐՈՒԹԻԷՆԵԱՆ

Հովիւ Հայ Բողոքականաց

ՏԶ. ՄԱՅԱԿԱՆԵԱՆ

Ատենապետ Հայ Ազգային Միութեան

ՎԱՀԱՆ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

Ատենադպիր Ազգային Միութեան

Ա. ՍԻՄԵՈՆ ՕՂԼՈՒ, ՏԶ. Ժ. ՏԱՆԻԷԼԻՏԻՍ, Ա.

ՊԱՐՊՈՒՐ

Յոյն հասարակութեան երեւելիներ

ԺԱՆ

Ասորիներու Ազգային Ժողովի Նախագահ

ՓԵՐ ՖԻԼԻՓ
Կաթոլիկ սուրիացիներու Պատրիարքական
փոխանորդ
ԹԻԻՖԵԼԸՃԻ
Կաթոլիկ քաղղեացիներու Կիլիկիոյ
Պատրիարքական փոխանորդ

ՊԱՇՏՏՈՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

«Այսօր, Օգոստոս 4, 1920, կէսօրին, Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան Պր. Ներկայացուցիչը, Հայ Ազգային Միութիւնը, Հայ երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետերը, յոյն, ասորի, քաղղեացի եւ սուրիացի հասարակութեան կրօնական եւ աշխարհական պատուիրակները՝ միասնաբար ներկայանալով Կիլիկիոյ վարչական հակալքձի պետ գնդապետ Պրեմոնին հանդիսաւորապէս անոր յանձնեցին Կիլիկիոյ թրքական պետութենէն անկախութիւնը եւ Ֆրանսայի հոգատարութեան տակ քրիստոնէայ ինքնավար վարչութեամբ մը օժտումը հռչակող պաշտօնաթուղթ մը՝ ստորագրուած վերոգրեալներէն, յանուն Կիլիկիոյ ընդհանուր քրիստոնէից:

«Ֆրանսական հակակշռի պետը խիստ համակիր վերաբերում ցոյց տալով հանդերձ անմիջապէս իր կառավարութեան հաղորդել այս կարեւոր պաշտօնաթուղթը, որ կոչուած էր նոր թուական մը բանալ Կիլիկիոյ ժամանակակից տարեգրութեանց մէջ, խիստ պատուէր տուաւ մեզ յորդորել մեր ժողովուրդը հանդարտութեան եւ կարգապահութեան:

«Ազգային պաշտօնական մարմինները պարտք կը համարեն յորդորել ամբողջ ժողովուրդը, որ այս հանդիսաւոր առթիւ, ցոյց տայ անթերի կարգապահութիւն, զգուշանալով ամէն կարգի ցոյցերէ եւ համախմբումներէ, որոնք արդէն արգիլուած են պաշարման վիճակի օրէնքով:

«Հայերը իրենց այս վայելուչ վարմունքով, քաղաքին թուրք ու մահմետական բնակիչներուն հանդէպ որեւէ ապօրինութիւններէ, արբեցութենէ եւ առ հասարակ անդորրութիւնը խանգարող որեւէ արարքէ բացարձակապէս հասունցած ժողովուրդ մըն են, արժանի այն ազատութեան, զոր կը պա-

հանջեն ու կը հռչակեն իրենց քրիստոնէայ հայրենակիցներուն հետ համախորհուրդ:

«Միայն կարելի է, իբր ժողովրդային նուիրագործում անկախութեան յայտարարութեան, դրօշազարդել քրիստոնէական շէնքերն ու հաստատութիւնները, նախընտրաբար ֆրանսական դրօշակով»:

ՄԻՋ-ԵՐԻՍՏՈՆԵԻՑ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
Ատանա, Օգոստոս 4, 1920

ՕԳՈՍՏՈՍ 5-Ը

Օգոստոս 5ին առտուն եւ կէսօրէ ետք Միջքրիստոնէական Արտակարգ Խորհուրդը դարձեալ նիստ գումարեց: Այս երկու նիստերուն մէջ ժողովը նկատի ունենալով որ Կիլիկիոյ քրիստոնէից Մարտ 3 ին եւ Մայիս 15ին Խաղաղութեան Վեհաժողովին եւ Դաշնակից պետութեանց մատուցած հաւաքական բողոքագիրները որեւէ նպաստաւոր արդիւնքի յանգած չէին եւ որ պաշտօնական Յայտարարութեամբ մը միայն հռչակուած Անկախութիւն մըն ալ կրնար նոյնպէս նկատի չառնուիլ ու թուղթի վրայ մնալ, նկատելով միւս կողմէ, որ ըստ հեռագրական տեղեկութեանց, նոյն օրն իսկ պիտի ստորագրուէր Սեւրի մէջ Թուրքիոյ հետ հաշտութեան դաշնագիրը եւ թէ վաւերացուած դաշնագրի մը դէմ հետագային ներկայացուած առարկութիւնները կրնային նկատի չառնուիլ, հիմնուելով նաեւ ուրիշ կարգ մը նկատումներու վրայ, որոնք Անկախութեան աքթին մէջ մի առ մի թուարկուած են արդէն, որոշեց իսկոյն գործնական հողի վրայ դնել կատարուած աքթը: Առ այս, անմիջապէս Առժամեայ կառավարութեան մը կազմութեան ձեռնարկելով՝ միաձայնութեամբ ընտրուեցան եւ հռչակուեցան հետեւեալ անձնաւորութիւնները.

Միհրան Տամատեան՝ վարչապետ

Տոքթ. Մնացականեան՝ արտաքին յարաբերութեանց (նախարար)

Տոքթ. Պեգիբեան՝ ներքին գործոց (նախարար)

Կարապետ Ժամկոչեան՝ պատերազմական

Անդրանիկ Կենճեան՝ ելեւմտից

Կարապետ Նալպանտեան՝ պարենաւորման եւ երկրագործական

Ժան (ասորի-բաղդեացի)՝ կրթական
Նիթուլաքի էֆենտի՝ դատական

Հաղորդակցութեանց եւ հանրագուտ շինութեանց երկու աթոռները բաց թողուեցան ապագային յատկացուելու համար թուրքի մը եւ միւսը արաբի մը:

Որոշուեցաւ որ Նոյն օրն իսկ ժամը 4ին Առժամեայ կառավարութիւնը իր պաշտօնին գլուխն անցնի կառավարական շէնքին թուրք կուսակալութեան վերապահուած բաժիններուն մէջ. առ այս, հարկ էր կանխաւ կառավարչատունը գրաւել, որուն համար Յանձնախումբ մը ընտրուեցաւ: Յանձնախումբը հայ ոստիկաններու եւ ոստիկան-զինուորներու օգնութեամբ, ինչպէս նաեւ հեռաձայնի հայ պաշտօնեաներուն տրուած հրահանգներուն ճշգրտիւ գործադրութեամբը յաջող կերպով գլուխ հասեց կառավարչատան գրաւման գործը, առանց որեւէ անախորժ միջադէպի: Կառավարչատան բոլոր թուրք պաշտօնեաները մինչեւ յետին դռնապանը դուրս հանուած էին: Այս վերջիններուն տեղ գրաւած էին հայեր:

Ահա այս պայմաններուն մէջ, ժամը ճիշդ 4ին, Առժամեայ կառավարութեան անդամները, ի բաց առեալ յոյն Նիթուլաքի էֆենտիին, որ բացակայ էր եւ Անդրանիկ Կենճեանէն, որ ուշացած ըլլալով յետոյ արգիլուեցաւ իր ընկերներուն քով հասնիլ, կառքերով առաջնորդուեցան կառավարչատուն, մինչ Ազգային Միութեան սրահին մէջ Միջ-քրիստոնեական Արտակարգ Խորհուրդը իր նիստը կը շարունակէր:

Կառավարչատան բակին մէջ հայ ոստիկաններ կարգ շարուած բարեւի կեցած էին եւ զինուորական մեծարանք ընծայեցին Առժամեայ կառավարութեան անդամներուն: Նոյնը տեղի ունեցաւ կառավարութեան շէնքին մէջ սանդուխներուն վրայ, մինչեւ նահանգապետի (վալիին) մեծ սրահը, ուր առանց որեւէ արգելքի մտան քրիստոնեայ պաշտօնակալները եւ բազմեցան իրենց աթոռներուն վրայ: Սուրճով մը մեծարուելէ եւ Կարգադիր Յանձնախումբի անդամոց շնորհաւորութիւններն ընդունելէ ետք, մինչ անոնք կը պատրաստէին պաշտօնական գրութիւն մը, ուղղեալ

Գնդապետ Պրեմոնին, որով անոր պիտի ծանուցէին տեղի ունեցած յեղաշրջումը, որ վերջ կը դնէր Կիլիկիոյ մէջ թուրքերու վարչութեան, յանկարծ ներս մտաւ Մ. Կիզ, ֆրանսական Տեղեկատու Պիւրոյի պետը, որ Մ. Տամատեանէն բացատրութիւն պահանջեց այս անցուդարձերուն մասին, յանուն Գնդապետ Պրեմոնին – որ արդէն յարակից յարկաբաժինին մէջ իր պաշտօնատեղին ներկայ կը գտնուէր – հրաւիրեց զինք իր ընկերներով անմիջապէս հեռանալ կառավարութեան շէնքէն: Մ. Տամատեան պետք եղած բացատրութիւնները տալէ ետք, միանգամայն աւելցուց թէ իրենք ֆրանսացիներուն հետ որեւէ խնդիր չունէին, ընդհակառակը զանոնք կը նկատէին իրենց դաշնակիցները եւ բարեկամները, եւ թէ իրենք կ'ուզէն ամբողջ կազմով Գնդապետ Պրեմոնին ներկայանալ եւ պետք եղած յայտարարութիւնները ընել իրեն՝ յանուն Միջքրիստոնեական Արտակարգ Խորհուրդին, որ կը ներկայացնէր Կիլիկիոյ ամբողջ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան ծայնը:

Մ. Կիզ գնաց Գնդապետ Պրեմոնին քով եւ քիչ ետք վերադարձաւ աւելի խիստ հրամաններով, որոնցմով կը հրաւիրէր ներկաները անմիջապէս հեռանալ կառավարչատունէն, հակառակ պարագային սպառնալով բուռն միջոցներու դիմել: Մ. Տամատեան իր պաշտօնակիցներուն ալ անունովը յայտարարեց թէ իրենք վեց պատահական անձեր չէին, այլ ամբողջ քրիստոնեից կողմէ ընտրուած պաշտօնական մարմին մը եւ թէ իրենք հոն եկած էին Կիլիկիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն վճռական կամքին իբրեւ արտայայտիչները եւ թէ այդ հանգամանքներու մէջ իրենք չէին կրնար հեռանալ մինչեւ որ իրենց քաշուելու հրամանը գար Արտակարգ Ժողովէն, որ *ան փերմանանս* նիստ կ'ընէր Ազգային Միութեան ժողովասրահին մէջ: Անգամ մըն ալ հաւաստեց թէ իրենք ֆրանսացիներուն բարեկամներն էին եւ Ֆրանսան կ'ընդունէին իբրեւ Կիլիկիոյ *մասնաւոր* (հոգատար) պետութիւն: Բացատրեց նաեւ թէ իրենք Ֆրանսայի հանդէպ իրենց ապացուցած սիրոյն եւ տեղական ֆրանսական իշխանութեանց հաստատած պաշարման վիճակին պատճառաւ էր որ առանձին

իրենց կազմով եկած էին, փոխանակ հազարաւորներու թափօրով մը գալու, ինչ որ ամենայն դիւրութեամբ կրնային ընել եթէ ուզէին:

Այս բոլոր բացատրութիւնները զուր էին սակայն: Մ. Կիզ ոչ միայն աւելի խիստ կերպով կը հրամայէր մեկնիլ եւ չէր ուզէր ոչ մէկ բացատրութիւն լսել, այլ նաեւ վերցուց սրահին հեռաձայնի հաղորդակցութիւնը, որպէսզի ներկաները չկրնային դուրսի հետ յարաբերութիւն ունենալ: Այն ատեն Տամատեան կտրուկ կերպով պատասխանեց թէ «բռնի ուժի առջեւ միայն կրնային տեղի տալ»: Այս խօսակցութեանց միջոցին ասորի-քաղդէացիներու ներկայացուցիչ Մ. Ժան, տեսնելով որ գործը իր ակնկալածէն տարբեր հանգամանք կ'առնէ, խոհեմութիւն համարեց գողունի կերպով սրահէն հեռանալ: Յաջորդաբար եկան Լեօթընան Տէ Փերիէն՝ թիկնապահ Մ. Պրեմոնի, եւ Քոմանտան Յասլէր, նոյն խիստ հրամանները տուին եւ միեւնոյն կտրուկ պատասխանը ստացան Տամատեանէն: Վերջապէս հասաւ ինքը՝ Գնդապետ Պրեմոնը, որ խիստ զայրացած եւ ինքնիրմէն դուրս ելած՝ ծանր բռնէր արտասանեց եւ հրամայեց անմիջապէս մեկնիլ սրահէն: Տամատեան կրկնեց թէ «ուժի առջեւ միայն կրնային տեղի տալ»: Ասոր վրայ Գնդապետը հրաման ըրաւ սուլիսաւորներ ներս մտնելու եւ բռնի դուրս հանելու «այս մարդիկը»: Զիչ ետք չորս սուլիսաւոր ալճերիացի զինուորներ ներս մտան եւ երբ Գնդապետ Պրեմոն, Տամատեանը ցոյց տալով, *Արրեթէ սէթ օւ* («Ձերբակալեցէք այս մարդը») պոռաց Տամատեան վալիի գրասենդանէն ու թիկնաթոռէն, զորոնք գրաւած էր, հանդարտօրէն յառաջացաւ: Իրեն հետեւեցան իր չորս պաշտօնակիցները, եւ իրենց առաջնորդ ու հետեւորդ ունենալով սուլիսաւորները՝ կառավարչատան սանդուխներէն վար իջան դէպի բակը, ուր սպասող իրենց կառքերը մտնելով՝ ողջոյնի կեցած ոստիկաններու զոյգ շարքերուն մէջէն կառքերը յառաջացան դէպի Յայ Ռուբինեան Ակումբը, զոր որոշեցին առժամեայ կառավարչատուն հռչակել:

Զիչ ետք հոն հասան Ազգային Միութեան եւ միւս ազգային մարմիններու ներկայացուցիչները եւ կացութեան վրայ երկար խորհրդակցութիւն մը

ունեցան: Ընդհանուր տրամադրութիւնն էր կառավարչատան պաշտօնական շէնքէն դուրս շարունակել սկսուած ձեռնարկը:

Օգոստոս 6ին անգամ մըն ալ Ազգային Խորհուրդի Նիստ գումարուեցաւ, որուն հրաւիրուած միւս քրիստոնեայ հասարակութեանց ներկայացուցիչներէն ոմանք բացակայ գտնուեցան եւ ոմանք ալ ներկայ ըլլալով ու գործին ամբողջ սրտով իրենց համակրութիւնը յայտնելէ ետք, յայտարարեցին թէ իրենց գործօն մասնակցութիւնը ֆրանսական իշխանութեանց բացորոշ հաւանութեան պայմանին կապուած էր այնուհետեւ: Հակառակ ծագած այս դժուարութիւններուն, որոշուեցաւ Առժամեայ Վարչութիւնը պաշտօնի վրայ նկատել եւ այսպէս անցաւ Օգոստոս 6ի օրը: Չմոռնանք ըսել թէ որոշուած ըլլալով քաղաքը դրօշազարդուած պահել, մինչեւ Օգոստոս 6ի իրիկունը ֆրանսական եւ հայկական եռագոյնները քաղաքին գրեթէ բոլոր քրիստոնեական շէնքերուն եւ խանութներուն վրայ կը ծածանէին:

Օգոստոս 5ի օրը, կառավարչատան գրաւման առթիւ, իբրեւ հետաքրքիր նոյն շէնքին բակը մտնող երեք հայեր ձերբակալուեցան, բայց քիչ ետք ազատ արձակուեցան: Եռօրեայ այս իրադարձութեանց ընթացքին ժողովուրդը պահեց իր հանդարտութիւնը եւ պաղարիւնութիւնը, որով որեւէ անկարգութիւն կամ միջադէպ տեղի չունեցաւ: Այս երեք օրերու ընթացքին զօրաւոր ֆրանսական պահակախումբեր քաղաքին մէջ կը շրջէին:

Օգոստոս 5ի օրը սակայն, ձերբակալուած էր հեռաձայնի ընկերութենէն հայ պաշտօնեայ մը՝ թուրքերու, մասնաւորապէս իր տունը կծկտած մնացած վալիին եւ ֆրանսացիներու միջեւ հեռաձայնի հաղորդագրութիւնը խանգարած ըլլալուն ամբաստանութեամբ: Օգոստոս 7ի առաւօտը լուր տարածուեցաւ որ ֆրանսական իշխանութիւնք պիտի կախեն յիշեալ հայ պաշտօնեան: Ասոր վրայ երեք հայ հոգեւոր պետերը ներկայացան Չօրավար Տիւֆիոյին եւ խնդրեցին այդպիսի վճռական միջոցի չդիմել յիշեալ պաշտօնեային վերաբերմամբ: Չօրավարը բարեացակամ կերպով ընդունեցաւ այս խնդրանքը եւ իրօք հեռաձայնի հայ պաշտօն-

եան մասամբ ալ Պատերազմական Ատեանին առջեւ իր տուած ճարտար պատասխաններուն շնորհիւ՝ մէկ քանի օր ետք անպարտ արձակուեցաւ:

Հոգեւոր պետերու այս տեսակցութեան առթիւ Զօրավար Տիւֆիտ ազդարարած էր անոնց որ Ազգային Խորհուրդը (միւս քրիստոնէից մասնակցութեան դադրելով՝ Միջ-քրիստոնէական այս անունը առած էր), որուն նիստերուն շարունակուելուն մասին տեղեկութիւն ստացած էր, պետք էր ցրուէր վերջնականապէս եւ Ազգային Միութիւնը միայն իր սովորական գործերով զբաղէր, հակառակ պարագային զինու զօրութեամբ պիտի ստիպուէր ցրուել ժողովը եւ ձերբակալել ժողովականները:

Օգոստոս 7ին, Ազգային Խորհուրդի երեկոյեան նիստին, հոգեւոր պետերը ժողովականներուն հաղորդեցին Զօրավարին այս հրամանները: Ժողովը նոյն օրը գումարուած էր Առժամեայ Վարչութեան մշակած գործունեութեան ծրագիրը լսելու: Հոգեւոր պետերու միջոցաւ տեղի ունեցած այս զինուորական հրամաններուն հանդէպ Միհրան Տամատեան իբրեւ վարչապետ խօսք առնելով ըսաւ. «Ստեղծուած այս հանգամանքներուն մէջ մանրամասն ծրագիր պարզելու պետք չկայ: Առժամեայ Վարչութիւնը տեսականապէս կը մնայ իր պաշտօնին վրայ՝ սպասողական դիրքի մէջ: Իր առջեւ կը ներկայանան երկու ստիպողական գործեր: Ա. Ժողովուրդը շարունակել հանդարտութեան մէջ պահել եւ որեւէ նոր բարդութեան առիթ չընծայել. Բ. Ամէն առիթ օգտուիլ՝ ֆրանսական իշխանութեանց պարզելու համար հայերուն անկեղծութիւնը իրենց հանդէպ եւ թիւրիմացութիւնները բառնալով անոնց վստահութիւնը շահելու համար: Առանց այս երկու պայմաններուն լրացման՝ ուրիշ գործի վրայ մտածել աւելորդ է»: Տամատեանի այս յայտարարութիւնները հաւանութեանը արժանացան բոլոր ժողովականներուն, որոնց Առժամեայ Վարչութեան իրենց վստահութիւնը յայտնելով՝ ժողովը ցրուեցաւ անորոշ պայմանաժամով: Մինչ այդ, Ազգային Միութեան յանձնարարուեցաւ իր նիստերը շարու-

նակել ըստ առաջնոյն եւ զբաղիլ առօրեայ գործերով:

Այնուհետեւ Առժամեայ Վարչութիւնը ժամանակ մը շարունակեց իր նիստերը անշշունկ կերպով: Իր ծրագրին առաջին մասը – ժողովուրդին մէջ հանդարտութեան պահպանում – դիւրին էր իրականացնել, եւ իրօք, քաղաքին մէջ որեւէ անախորժութիւն չպատահեցաւ: Բայց երկրորդ մասը, որ կարեւորագոյնն էր – ֆրանսական իշխանութեանց հետ յարաբերութիւն հաստատել – անկարելի եղաւ իրագործել: Ոմանք բոլորովին անհաշտ եւ անհամբեր վերաբերում ունեցան դէպի այս շարժումը, եւ անոնց մերձեցման ամէն փորձ անյաջող անցաւ: Արդէն Օգոստոս 5ի *աքթին* յաջորդ օրն իսկ ֆրանսական իշխանութիւնը ամէն պաշտօնական յարաբերութիւն խզած էր Տամատեանին հետ եւ սպառնալից ու հայ ազգին հասցէին անարգական բառերով լեցուն պաշտօնական յայտարարութեամբ մըն ալ ազգին առաջնորդները *մովէ պերժէր* (վատ հովիւներ) անուանակոչած: Այս հանգամանքներու մէջ այլեւս ոչինչ կարելի էր ընել: Այսուհանդերձ Առժամեայ Վարչութիւնը իր անուանական գոյութիւնը կը պահպանէր, իր վերջին յոյսը դնելով Հաճնոյ արշաւախումբի ձեռնարկին վրայ: Եթէ յիշեալ արշաւախումբը իր ճանապարհին Սիսը կարենար գրաւել, կարելի պիտի ըլլար Առժամեայ Վարչութիւնը այնտեղ փոխադրել եւ աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ բանակցութեան մտնել դժկամակ ֆրանսացի բարեկամներուն հետ: Սակայն արշաւախումբին շուրջ ոգեւորութեան պակասը, որուն բազմադիմի պատճառները զատ գլուխի մը մէջ բացատրած ենք, շուտով այդ յոյսն ալ փարատեց եւ Առժամեայ Վարչութիւնը՝ առանց երբեք հրաժարած ըլլալու՝ գործնականապէս դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ:

ՕԳՈՍՏՈՍ 4-Ի ԵՒ 5-Ի ԱԶԹ-ԵՐՈՒՆ ՏԵՂԻ ՏՈՒՐՈՂԱԳԱՆԵՐԸ ԵՒ ՇԱՐժԱՌԻՑՆԵՐԸ

Հետզհետեւ կը տեղեկացուի որ Ատանայի մէջ Օգոստոս 4ին եւ 5ին տեղի ունեցած քաղաքական խիստ նշանակալից՝ եթէ չըսենք նշանաւոր անցքերը, արտասահմանի մէջ այլ ընդ այլոց մեկնու-

թիւներու եւ նոյնիսկ տեղ տեղ սուր քննադատութիւններու տեղի տուած են, դիւրին է գուշակել թէ՛ ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ այս քննադատութիւններու բուն գաղտնիքը: Ամենէն լուրջ կարծուած մարդիկը անգամ կը սայթաքին խոշոր դժուարութիւններու եւ բարութիւններու ու անյաջողութիւններու հանդէպ: Ինչպէս ռամիկին, նոյնպէս շատ անգամ եւ զարգացեալին աչքին գործ մը, ձեռնարկ մը լաւ եւ նպատակայարմար է, եթէ յաջողութեամբ պսակուի: Նոյն գործը եթէ չգտնէ ակնկալուած յաջողութիւնը, անմիջական յաջողութիւնը, անմիջապէս ծայր կու տան քննադատութիւնները: Մանաւանդ ի բնէ թերահաւատները եւ յոռետեսները, որոնք ոչ մէկ բանով գիտեն ոգեւորուիլ, առաջին անյաջողութեան վայնասունը կը փրցնեն եւ կը սկսին պատասխանատուներ փնտռել: Քաղաքականութեան մէջ ալ «վա՛յ պարտուողին» բացատրութիւնը իր տեղը ունի «վա՛յ վրիպողին» բանաձեւին մէջ, միայն թէ՛ կը կարծենք որ ներկայ պարագային մէջ քննադատները եւ դատախազները քիչ մը շատ աճապարած են, որովհետեւ իսկապէս տակաւին շատ հեռու ենք վրիպած ըլլալէ այն նպատակէն՝ որուն կը ձգտէին Օգոստոս 4ի եւ 5ի պատմական *աբթը*ը, եւ ընդհակառակը ամէն ինչ ցոյց կու տայ թէ դժուարութիւններու, բարդութիւններու եւ անակնկալներու ընդմէջէն կիլիկեան գործը հսկայաքայլ կ'ընթանայ դէպի (...) նպատակը: Օգոստոս 4ի *աբթը* պաշտպանելու համար շատ բան չունի ըսելիք Տամատեան, ըստ որում ամենէն կատաղի քննադատներն անգամ կը հաւանին այդ *աբթին*. կը հաւանին, միմիայն այն պատճառաւ որ Գնդապետ Պրեմոն բարեացակամ ընդունելութիւն ըրած է անոր ...: Վա՛յ եթէ գէշ ընդունելութիւն ըրած ըլլար, այդ *աբթ* իսկոյն կը դառնար կ'ըլլար անխոհեմ եւ վնասակար քայլ մը ...: Բայց որովհետեւ, Օգոստոս 4ի *աբթին* տեղի տուող միեւնոյն պարագաներն էին որ պարտաւորիչ կը դարձնէին իրենց եւ Օգոստոս 5ի *աբթը*, հարկ կը դատէ Տամատեան մասնաւորապէս այդ պարագաները վերլուծել եւ պարզել այստեղ:

Նախ պէտք է գիտնալ թէ՛ Կիլիկիոյ հայերը եւ

առհասարակ քրիստոնեաները իրենց Մարտ 31ի եւ Մայիս 5ի հաւաքական բողոքագիրներով թրքական *ռեժիմի* վերադարձը կը մերժէին, զաւելտ մը կամ կատակ մը չէր որ կ'ընէին, այլ գործը լրջօրէն առած էին՝ համոզուած ըլլալով որ թուրք տիրապետութիւնը իրենց համար մահացու պիտի ըլլար: Հետեւաբար, քանի որ Դաշնակիցները խուլ կը ձեւանային իրենց բոլոր թախանձանքին աղերսանքներուն եւ ամենաբուռն բողոքներուն, անհրաժեշտ էր որ *դաշնագրին ստորագրութենէն առաջ* անոնք հանդիսաւոր գործողութեամբ մը անգամ մըն ալ վճռականօրէն յայտնէին իրենց կամքը երկրին ապագայ բախտին նկատմամբ: Օգոստոս 4ը եւ 5ը կիլիկեցիին համար բախտորոշ օրեր էին, որովհետեւ ըստ ստացուած տեղեկութեանց, այդ օրերէն մին Նախորդ օրն էր եւ երկրորդ՝ օրն իսկ դաշնագրի ստորագրութեան: Որպէսզի ապագային կարելի չըլլար կիլիկեցիին պահանջումներուն հակադրել սա շնական առարկութիւնը թէ՛ «ի՞նչ ընել, դաշնագիր մը կայ ստորագրուած, ստիպուած ենք յարգել մեր ստորագրութիւնը եւ գործադրել զայն», պէտք էր որ Կիլիկիոյ քրիստոնեաները նախ քան այդ դաշնագրի ստորագրութիւնը Նոր կացութիւն մը, կատարուած իրողութիւն մը ստեղծէին, կամ փորձէին ստեղծել: Քաղաքականութեան մէջ այս նկատողութիւնը, որչափ կը կարծենք, առաջնակարգ կշիռ մը ունի: Ասիկա ներկայացուած *աբթը*րուն տեսական կողմերէն մին կը ներկայացնէ:

Այն օրէն ի վեր որ կիլիկեան տագնապը սուր կերպարանք ստացաւ, Տամատեանի սեփական գաղափարը եւ համոզումը եղած էր թէ՛ կիլիկեան հարցի լուծման բանալին Կիլիկիոյ մէջ պէտք է փնտռել: Ինչպէս որ քեմալիստները այստեղ կացութիւն մը ստեղծեցին, պէտք էր նոյնպէս այստեղ հակադիր կացութիւն մը ստեղծել: Հայկական դիւանագիտութիւնը արտասահմանի մէջ իր դիմումներով հզօր պիտի ըլլար կիլիկեան հարցը բարութեամբ լուծումի մը յանգեցնելու, եթէ Կիլիկիոյ մէջ չըլլային իրողութիւններ, չըլլար իրողութիւն մը, որոնց կամ որուն վրայ կարենար յենուլ ան: Մէկ խօսքով կիլիկեան հարցին ծանրութեան կեդրոնը

Նոյնինքն Կիլիկիոյ մէջ էր:

Այս հիմնական տեսակետով Տամատեան կը բացատրէ այն բոլոր դիմումները, հեռագիրները, բողոքները եւ ձեռնարկները, զորս կատարած կամ կատարել տուած է ան յարաճուն սաստկութեամբ եւ վճռականութեամբ, ինչպէս այն մարտական գործողութիւնները, որոնց համար ա՛յնքան աշխատանք եւ այնքան նիւթական զոհողութիւններ ըրած է: Զկարծուի որ քրիստոնէայ հասարակութեանց հանդէս բերած գեղեցիկ համերաշխութիւնը եւ միաձայնութիւնը կիլիկեան հարցին շուրջ, դիւրահեշտ եւ ինքնաբոլիս բան մըն էր. այդ երեւոյթն ու կացութիւնը առաջ բերելու համար տեւական աշխատողութիւններ թափած է ան, ինչպէս նաեւ այդ ուղղութեամբ աշխատած է արաբական եւ Նոյնիսկ թրքական շրջանակներու մէջ, չնայելով որ այս վերջիններուն հետ այս ուղղութեամբ բանակցութիւնները խանգարեցին մէկ քանի տխմարներ, բոլորովին խեղաթիւրելով անոր իսկական բնաւորութիւնը եւ նշանակութիւնը, եւ այս մասին որքան զգուշի Նոյնքան յիմարական զրպարտութիւններ տեղացնելով վրան՝ մասնաւորապէս արտասահմանեան հայ մամուլին մէջ: Ասիկա արգելք մը չեղաւ, սակայն, որ աւելի շրջահայեաց եւ խորհրդապահ ձեւով շարունակէր երբեմն ուղղակի, երբեմն անուղղակի՝ ուժ եւ մղում մը տալ տեղացի իսլամները թուրք պետականութեան գաղափարէն ուժացնելու ձգտող ջանքերուն: Մասնաւորապէս քրիստոնէից միջեւ հաստատուած համերաշխական կապին գերագոյն արտայայտութիւնն էր Օգոստոս 4ի *աքթը*. անիկա առիթ եւ իրաւունք կ'ընծայէ մեր արտասահմանեան դիւանագիտութեան այսուհետեւ խօսելու եւ գործելու յանուն Կիլիկիոյ 275,000 քրիստոնէից: Անկախութեան Յայտարարութիւնը միաժամանակ թանկագին փոխանորդագիր մըն է տրուած Զայ Ազգային Պատուիրակութեան ձեռքը: Բայց միւս կողմէ մենք իրաւամբ չուզեցինք միմիայն թուրքերով բաւականանալ: Թղթեր՝ զորոնք դաշնակից դիւանագետները կրնային սրտի կատարեալ թեթեւութեամբ արհամարհել եւ մէկ կողմ շարտել:

Ամանուսի եւ Տօրթ-Եօլի շրջաններու հայերուն առած մասնայատուկ դիրքը (որ թէեւ տարածայնութիւն պէս անկախութեան հռչակում մը չէր, բայց յայտնապէս դէպի այն բանը նախապատրաստութեան մը երեւոյթը կ'ընծայէր), «Կիլիկեան Միջագետք»ի մէջ կատարուած կենդանի գործերը, եւ ի վերջոյ այնտեղ հռչակուած անկախութիւնը (որոնց մասին խօսած եմ «Ինքնապաշտպանութեան Գործ» գլուխին մէջ), Սիսի եւ Զաճընի վերագրաւման համար արշաւախումբեր ղրկելու երկիցս ձախողած ձեռնարկները, Ատանայի զուտ հայ քաղաքի մը վերածումը եւ նման իրողութիւններու եւ ջանքեր ուրիշ բան չէին, բայց միայն ակնարկուած «նոր կացութիւն»ը ստեղծելու ձգտումներ:

Այս ամենուն նուիրագործումը պիտի ըլլար Օգոստոս 5ի *աքթը*: Մենք շատ հեռահաս հետեւանքներ կ'ակնկալէինք մանաւանդ Սիսի եւ Զաճընի վերագրաւման յաջող փորձէ մը եւ երեքուկէս ամիս շարունակ այս գործը Տամատեանին համար ամբողջ մտահոգութեան եւ տքնութիւններուն առարկան եղան: Ամեն ճիգ ան թափեց որ ոչ միայն այդ գործը յաջողէր, այլ մանաւանդ տեղի ունենար այն՝ «դաշնագրի ստորագրութեան թուականէն առաջ», եւ այնուհետեւ միայն այդպիսի կատարեալ իրողութիւններու իբրեւ բնական հետեւութիւն՝ կ'ուզէր ան յառաջ բերել Օգոստոս 5ի *աքթը*: Բայց եթէ արշաւախումբի ձեռնարկը՝ ինքնապաշտպանութեան գլխուն մէջ բացատրուած պարագաներով ձախողեցաւ, եթէ Նոյնպէս՝ բացատրուած պատճառներով Կիլիկիոյ հայութիւնը թէեւ ինքնապաշտպանութեան մէջ գերազանց, սակայն անատակ հանդիսացաւ պահանջուած լայն թափով կենդանի գործ մը առաջ բերելու, ատիկա պատճառ մը չէր որ գոնէ նուազագոյն չափով գործ մը առաջ բերելէ հրաժարէին: Իրենց շրջապատող աննպաստ պայմաններուն մէջ ի՛նչ որ կարելի էր եւ անյետաձգելի՝ Տամատեան եւ իր խումբը կատարեցին, եւ եթէ լաւագոյնը եւ կատարելագոյնը չկրցան առաջ բերել, եղածը արժեցնել եւ արդիւնագործելը կ'իյնար արտասահմանին, փոխանակ երեմիականներով եւ լալկան քննադատութիւններով ժամանակ անցընելու:

Հաստատելու համար որ Օգոստոս 5ի *աբթը* որքան անհրաժեշտ էր, իբր նուիրագործումը Օգոստոս 4ին, պէտք է ըսել որ Օգոստոս 4ի իրիկունը Գնդ. Պրեմոն երկու հայերու առանձին առանձին սա խօսքերը ըսած է.

«Համոզուեցայ որ հայերը ինդրագիրներ, բողոքագիրներ, *փրոքլամասիոններ* (յայտարարութիւններ) գրելու մէջ աշխարհի առաջին ազգն են, իսկ գործ մը, *աբթ* մը յառաջ բերելու անընդունակ են»: Այս անգամ սակայն *աբթը* յաջորդեց գիրին, հոգ չէ թէ անիկա շատ հաճոյք չպատճառեց յարգելի Գնդապետին: Այստեղ կէս մըն ալ Տամատեան կ'ուզէ պարզել, որ կարեւորութենէ զուրկ չէ: Գնդապետին զգացուցած էր ան հայկական *քու տը մէն* (զինեալ հարուած) մը յառաջ բերելու իր տրամադրութիւնները եւ այն պատճառները, որոնք զինք այդ եզրակացութեան բերած էին: Այդ պատճառներէն մէկ մասը վերը յիշուեցան, մնացեալներուն մասին ալ յետագայ էջերուն մէջ պիտի անդրադարձուին:

Տամատեան զինք *սոնտէ* ընելուն (հարցախուզելուն) մէկ պատճառն ալ այն էր որ ֆրանսասեր քաղաքականութիւնը՝ հակառակ ամէն բանի, «անոր որդեգրած ուղեգիծին գլխաւոր առանցքը կը կազմէր միշտ» եւ չէր ուզէր ընել բան մը, որ յայտնապէս եւ վերջնականապէս հակառակ ըլլար ֆրանսական հայեցակէտներուն, սակայն միեւնոյն ժամանակ երբեք ան չէր հետեւած կոյր համակերպող քաղաքականութեան մը, միշտ պահելով խորհելու, գործելու իր ազատութիւնը եւ իր անկախութիւնը, ըստ որում երկու շահերը հաշտեցնելու մշտական իր միտումը երբեք չէր նշանակէր հայկական կենսական շահերու զոհումը կամ զիջումը: Այդպիսի ստրկամիտ քաղաքականութեան հետեւող չեղաւ եւ չէր ալ կրնար ըլլալ երբեք: Այդ քաղաքականութիւնը իր ջատագովներն ունի յանձինս Առաջնորդին եւ Կաթողիկոսին եւ դեռ ուրիշներու, որոնց անունները Տամատեան կը վերապահէ, բայց անոնց թոյլ չտուաւ որ կացութեան տէր դառնային:

Արդ, երբ Գնդապետ Պրեմոնին անպաշտօն կերպով բացատրեց իր տեսակէտները, անոր ըսաւ

թէ՝ «եթէ ինք հայ ըլլար՝ կատարելապէս իրեն պէս պիտի խորհէր»: Նոյնիսկ Տամատեանին անձնապէս խոստացաւ ալ յարմար ժամանակը իրեն յայտնել ...: Այդ ժամանակը սակայն երբեք չեկաւ ... : Ու երբ վերջին անգամ ան շեշտեց իրեն, թէ դաշնագիրը ստորագրուելու վրայ է եւ թէ կարելի չէ լռութեամբ թողուլ որ հայոց իրաւունքները ոտնակոխ ըլլան, Պրեմոն պատասխանեց թէ՝ «իր կարծիքով արդէն ուշացած էին»: Միեւնոյն ատեն յայտնեց թէ այդպիսի գործ մը իրեն եւ Ժեներալին շահերուն ուղղակի կը հակառակէր: «Անիկա մեզի համար անձնական խնդիր մըն է, ըսաւ. երբ այդպիսի դէպք մը պատահի, ուղղակի մեր պաշտօնանկութեան տեղի կու տայ, որովհետեւ ֆրանսական կառավարութիւնը պիտի խորհի թէ կա՛մ մենք համամիտ էինք եւ աչք գոցեցինք՝ փոխանակ արգիլելու, եւ կամ ա՛յնքան թերի էին մեր աչալոջութիւնը եւ մեր տեղեկատու դիւաններուն կազմակերպութիւնը, որ չկրցանք կանխաւ տեղեկանալ եւ արգիլել դէպքը – այս ալ կը նշանակէ անկարողութիւն»: Իրեն փափկօրէն Տամատեան դիտել կու տայ որ ազգի մը շահերը չէին կրնար ստորադասուիլ անհատական շահերու եւ տեսակէտներու պատճառով:

Այս վերջին տեսակցութենէն մէկ քանի օր վերջն էր որ տեղի ունեցաւ Անկախութեան հռչակումը, որուն յաջորդեց Օգոստոս 5ը: Թերեւս Գնդապետը անձնապէս իրաւունք ուներ եւ խիստ հաւանօրէն իր պաշտօնանկութեան տեղի տուող պատճառներուն մէջ որոշ տեղ մը ունին կիլիկեան վերջին իրադարձութիւնները: Վերագրեալ խօսակցութիւններէն Տամատեան կրնայ դիւրաւ հետեւցնել թէ՝ որեւէ պատրանք չէր տաժեր Օգոստոս 5ի *աբթին* հանդէպ տեղական ֆրանսական իշխանութեանց բռնելիք դիրքին նկատմամբ: Այս մասին գրաւոր փաստեր իսկ ուներ ան, որոնք յարմար ժամանակին կ'ուզէր երեւան հանել զանոնք: Անոնք իբրեւ տեղական իշխանութիւն տարբեր ընթացք մը չէին կրնար բռնել տրամաբանօրէն եւ ըստ միջազգային օրինաց: Ան կատարելապէս գիտէր թէ՝ նոյնչափ ճիշդ է որ եթէ իր գործակիցներէն ոմանք ամբողջովին տեղեկալ ըլլային այս նախընթացներուն, ինչպէս նաեւ գործին առնելիք ընթաց-

քին, ապահովաբար պիտի չհամարձակեին այդ քայլը առնելու: Արդեն առանց անոր ալ շատերը այնքան վարանոտ էին որ, այդ *աբթը* երբեք տեղի չէր կրնար ունենալ՝ եթէ Տամատեան յանձն չառնէր գործին զլուխը անցնիլ: *Տիլեմայի* (երկրնտրանքի) մը առջեւ կը գտնուէր ան, կա՛մ իր դիրքը վտանգել եւ կամ *աբթի* գաղափարէն հրաժարիլ: Բայց *աբթը* անհրաժեշտ կը նկատէր, ու երբեք վայրկեան մը զղջացած չէր անոր կատարումէն: Գալով իր դիրքին ու պաշտօնին, արդէն դաշնագրի ստորագրումէն ետք – քանի որ երկիրը Թուրքիոյ պիտի ձգուէր – անկկա ինքնին վերջ պիտի գտնէր:

Ասկէ զատ Հայկական Միջագետքի անկախութեան յայտարարութիւններէն ետք, ֆրանսական իշխանութիւնները զինք եւ Ազգային Միութիւնը խստիւ կը ստիպէին այնտեղի գործը դատապարտելու, մասնաւորապէս դաշնակցական Վերածինը բռնադատելու որ երկրէն դուրս ելլէ, ինչպէս նաեւ հրաման ընելու որ այդ կողմերը գործող Հայկական Ուժերը ցրուին: Ասոնք անկարելի բաներ էին եւ կացութիւնը անտանելի դարձած էր: Ընդհակառակը Տամատեանն ու իր խումբը կը մտածէին Ատանայի *աբթ*ով այդ մասնակի դեպքերը օրինականացնել ու Նուիրագործել: Միջանկեալ ըսենք թէ՝ Հայկական Միջագետքի մէջ հայ կուսակցականներու կողմէ ձեռնարկուած զինուորական գործողութիւնները միայն քաղաքական նշանակութիւն չունէին, այլեւ քաղաքին պարէնաւորման տեսակետով խիստ մեծ կարեւորութիւն ունէին, այնպէս որ Տամատեան ոչ կ'ուզէր, ոչ ալ կրնար այդ ուժերը ցրուել, հակառակ որ իսկապէս կարգ մը ծայրայեղութիւններ գործուած էին, որոնց դեմ ֆրանսական իշխանութեանց զայրոյթը շատ հասկնալի էր, բայց առանց որոնց ո՛չ քաղաքը պիտի կրնար պարէնաւորուիլ եւ ոչ ալ Քարաթաշի ճամբան բացուիլ: Ֆրանսացիները թուրքերուն հանդէպ իրենց չափազանց խղճահարութեամբ հայերուն եւ Նոյնիսկ ինքզինքնին կ'ուզէին զրկել բացայայտ առաւելութիւններէ, բայց ի հարկէ Տամատեան եւ իր խումբը տարբեր կը մտածէին եւ չէին կրնար կուրօրէն համակերպիլ իրենց հրամաններուն: Ասոնք որ դուրսէն կը դատեն, անկարելի է որ

կարենան կատարելապէս պայծառ տեսնել իրերն ու դեպքերը: Շատ անգամ դեպքերու մինչեւ իսկ ամենաչնչին մանրամասնութիւնները այնպիսի սերտ կապեր ունին իրարու հետ, որ մէկ ծանր կետին փոփոխութիւնը ամբողջ գործին փլուզումին կը յանգի: Տամատեանի այս խորհրդածութիւնը կը հաստատէ թէ Հայկական Միջագետքի ուժերու ցրումը հայոց գործին չէր գար եւ թէ ընդհակառակը հայեր կ'ուզէին անոնց բռնած դիրքը օրինականացնել: Ահա այս ալ մին էր այն պատճառներէն որ առաջ բերին Օգոստոս 5ի *աբթը*:

Օգոստոս 5ի *աբթը* անհրաժեշտ դարձնող ուրիշ շատ մը պարագաներ ալ կային: Բաւական է ուշի ուշով կարդալ Անկախութեան Յայտարարութեան «նկատելով»ները՝ այս հանգամանքներուն եւ պատճառներուն թափանցելու համար: Այդ Յայտարարութեան՝ կացութիւնը շօշափող կետերուն մէջ բառ մը չկայ որ իրականութեան հարազատ արտայայտութիւնը չըլլայ: Այնտեղ մասնաւորապէս շեշտուած են՝ երկրին անտանելի կացութիւնը ամեն տեսակետով, երկրի մէջ բնական իշխանութեան մը չգոյութիւնը՝ որովհետեւ թուրք կառավարութիւնը խրտուիլակ մը եւ խլեակ մըն էր: Ֆրանսական իշխանութիւններն անգամ շուարած եւ ապիկար՝ քաղաքին մէջ կարգ կանոնը պահպանելու միջոցներէն զուրկ էին: Սովը, թալանը, անկարգութիւնները, խուճապները հանրութեան անդորրութիւնը, ապահովութիւնը եւ մինչեւ իսկ քունը խանգարած էին: Հայկական ազգային իշխանութիւնները ֆրանսական իշխանութիւններէն իրենց գտած Նուազ քաջալերանքին պատճառով, իրենց վարկն ու հեղինակութիւնը կորսնցուցած էին յաչս ժողովրդեան շարժումին, որով ազգային ներքին յարակցութիւնը եւ օրինական կապը քայքայուած՝ ժողովուրդը իր ամբոխային բնագոյններուն ձգուած էր, այնպէս որ ամենէն ստոր կիրքերը շղթայազերծուած, երկիրն ու քաղաքը մատնուած էին անիշխանութեան: Ատանա պաշարուած, իր եզերքի պարտէզներէն իսկ, գիշեր ցերեկ բռնն հրացանաձգութեան եւ ռմբակոծութեան ենթարկուած՝ վտանգաւոր դրութեան մէջ կը գտնուէր: Թէ՛ քաղաքին պաշտպանութեան եւ թէ Հաճընի ազատարար

արշաւախումբին համար հայ զինուորներու եւ կամաւորներու թիւը աւելցնելու անհրաժեշտ պետքը կը տեսնուէր, եւ այս պետքը տիրող ընդհանուր բարոյալքումին մէջ միմիայն պարտաւորիչ զօրակոչով մը կարելի էր լրացնել եւ ասոր համար ալ նախ պետք կար ֆրանսական արտօնութեան, որ կը զլացուէր միշտ, եւ երկրորդ՝ ազգային զօրաւոր եւ ազդեցիկ իշխանութեան մը գոյութեան կամ ստեղծումին: Այս ամենուն վրայ պետք է աւելցնել մանաւանդ ֆրանսացիներու թէ՛ զինուորականապէս եւ թէ քաղաքականապէս բռնած դիրքը եւ դիտաւորութիւնները վերջին աստիճան հակասական, անբացատրելի եւ կասկածելի էին, այնպէս որ այդ ամենավտանգաւոր ու տագնապալի օրերուն մէջ իսկ, ամէն վայրկեան կը վախցուէր որ ֆրանսացիք օր մը յանկարծ քաղաքը եւ իրենց դիրքերը թողելով մեկնէին եւ հեռանային երկրէն՝ բացարձակ խուճապի մատնելով անպաշտպան հարիւր հազարաւոր քրիստոնեաները, մանաւանդ որ այսպիսի նախընթացներու եւ անակնկալներու վարժեցուցած էին մեզի ֆրանսացիք: Մարաշի, Սիսի, Այնթապի օրինակները թարմ էին ամենուն մտքին մէջ: Ի՞նչ պիտի ըլլար մեր ժողովուրդին բախտը, եթէ այս տիտուր կասկածները իրականանային յանկարծ՝ առանց որ քրիստոնեայ ժողովուրդը օժտուած ըլլար կանոնաւոր եւ զօրաւոր վարչութեամբ մը: Ժողովուրդին ընդհանուր մահացուցիչ բարոյալքումը դարմանելու, անոր մէջ հաւատքը, յոյսը, խանդավառութիւնը վերահաստատելու տեսակետով իսկ անհրաժեշտ էր ցնցող եւ տպաւորիչ «դէպք մը»:

Օգոստոս 5ի *աքթը* տուեալ պայմաններու մէջ, ամէն տեսակետով անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն մըն էր ու կատարուեցաւ ան: Տամատեանի մասնակցութիւնը այդ դէպքին՝ իրեն համար անխուսափելի բան մըն էր, մանաւանդ որ գործին զաղափարն ալ իր նախաձեռնութիւնն էր: Ասկէ զատ, եթէ դէպքը առանց Տամատեանի մասնակցութեան կատարուէր իսկ, դարձեալ իր դիրքը վայրկեանապէս պիտի խախտուէր, ըստ որում՝ ֆրանսական իշխանութեան հանդէպ այս *աքթը* կա՛մ դատապարտելու եւ կամ պաշտպանելու եւ

արդարացնելու երկընտրանքին մէջ պիտի գտնուէր Տամատեան: Բացայայտ էր որ իրեն համար անկարելի էր զայն դատապարտել: Այսպիսի սուր եւ վճռական կացութեան մը հանդէպ Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Տամատեանին թերեւս ներելի ըլլար վարանիլ, բայց անհատ Տամատեանին անկարելի եւ աններելի էր այդ վարանումը:

Արդէն 14 ամսուան Տամատեանի պաշտօնավարութեանը ընթացքին, մինչեւ այդ բախտավճիռ օրը, ամենամեծ համբերատարութեամբ դիւանագիտական ամէն կարելի եւ երեւակայելի աշխատանք թափած էր ան Կիլիկիոյ հայութեան շահերն ու իրաւունքները պաշտպանելու, ինչպէս նաեւ ստեղծուած ծանր կացութիւնը ի նպաստ հայութեան օգտագործելու տեսակետէն: Այդ դիւանագիտական աշխատանքները, որոնք տրամաբանական երկար շղթայ մը կը կազմեն եւ որոնք դէպքերու յառաջացման ընթացքին համեմատութեամբ հետզհետէ աւելի կորովի եւ վճռական ծել մը առին, եկած հասած էին պատի մը առջեւ: Այլեւս գրեթէ ոչինչ կար ընելիք: Ձայնը այլեւս գործողներունն էր: Եթէ գործը յառաջ բերաւ դիւանագիտական յարաբերութիւններու խզում, անոնք կրնան դիւրաւ վերահաստատուիլ՝ եթէ պարագաները նպաստաւոր դառնան: Հակառակ պարագային այդ յարաբերութիւնները իրենց նախկին պիտանիութիւնը կորսնցուցած են, քանի որ ֆրանսական իշխանութիւնները մեր պահանջները ըստ պատշաճի լսելու տրամադրութիւն չէին ցոյց տար Նոյնիսկ Օգոստոս 5էն առաջ, այլ՝ ընդհակառակը՝ կամայական, բռնապետական ընթացքի մը սկսած էին եւ կը շարունակեն հետեւիլ, օգտուելով պաշարման վիճակէն, զոր մի՛ միայն հայոց դէմ գործելու համար ստեղծեցին:

Անպաշտօն խօսակցութիւններու մէջ, զորս Տամատեան վերջին շրջանին ունեցաւ զանազան բարձր պաշտօնատարներուն հետ, ան իր դիրքը բացատրեց եւ անոնք ըմբռնեցին այն ինչ որ ճակատագրական էր, աւելի լայն հասկացողութեամբ մը, քան թերեւս հայոց արտասահմանեան *սալոնի* դիւանագետներէն ոմանք ...:

Տամատեան կը կրկնէ ինչ որ վերել կ'ըսուի, թէ չէ զոջացած բնաւ իրագործուած քայլէն եւ անոր իր անհրաժեշտ մասնակցութենէն. եւ եթէ Օգոստոս 4ի *աբթը* որելէ նշանակութիւն մը ունեցաւ կամ պիտի ունենայ, այդ ալ ապահովապէս Օգոստոս 5ի գործողութեան կը պարտի: Անոնք որ գրաւոր եւ գործնական երկու անբաժանելի *աբթերը* իրարմէ կը բաժնեն, առաջինը ծափահարելով եւ երկրորդը դատապարտելով՝ ամենամեծ տխմարութիւնը կը գործեն: Իբրեւ թէ առաջինը ֆրանսական կառավարութեան հաճելի եղած է եղեր, բայց երկրորդը առաջինին լաւ տպաւորութիւնը փարատած եւ ֆրանսացիներու զայրոյթը եւ հակառակութիւնը հրահրած է եղեր հայութեան վրայ: Այսպէս մտածողները կը մոռնան թէ՝ դիւանագիտութեան խղճմտանքը շատ լայն ու առածգական է: Անիկա եթէ գործին գայ, կը զիջանի ապստամբելու եւ դաւադիրներու հետ իսկ բանակցիլ հաւասարե հաւասար, եւ մինչեւ իսկ Մուսթաֆա Զեմալի եւ արբանեակներուն պէս անարգ յելուզակներու եւ արիւնարբու մարդասպաններու հետ այնքան գայթակղական զինադադարներ կնքել: Հետեւաբար անոնց Օգոստոս 5ի *աբթէն* չէր որ անոնք պիտի խրտչէին. անոնք՝ համակիր թէ անհամակիր՝ ստիպուած էին հայերուն արգիլել, բայց Տամատեան եւ իր խումբն ալ ստիպուած էին *աբթը* կատարել:

Կը մնայ վերջին, բայց ոչ նուազ կարեւոր բացատրութիւն մը: Արդարացի հարց մը կը ներկայանայ իւրաքանչիւր հեռուէն դիտողին առջեւ, քանի որ Օգոստոս 5ի *աբթը* անհրաժեշտ կը նկատուէր, ինչո՞ւ ուրեմն անշուք կերպով կատարուեցաւ այն, փոխանակ անոր տալու մեծահանդէս աշխարհացունց բնաւորութիւն մը:

Պետք է արձանագրել նաեւ որ Միհրան Տամատեան եւ իր խումբը այս կետին մէջ իրենք զիրենք եւ իրենց գործը նսեմացուցին «մի միայն ի սէր Ֆրանսայի»: Անոնց չափազանց ֆրանսասիրութիւնը, ֆրանսացիներու նկատմամբ անոնց չափազանց փափկանկատութիւնը եւ ուղիղ ընթացքը միակ պատճառն է անոնց *աբթին* այնքան

անշուք կերպով գործադրուելուն: Նոյն օրը, անկէ առաջ եւ մինչեւ անգամ աւելի ետք իսկ Ատանայի մէջ անոնք կացութեան բացարձակ տերն էին, հետեւաբար նոյն օրը իրենց համար ամենադիւրին գործ մը պիտի ըլլար 5,000 հոգինոց վեհաշուք թափօրով մը կառավարչատուն երթալ ու զայն գրաւել, փոխանակ միայն 6 հոգիով երթալու: Ընդհակառակը, յատուկ յայտարարութեամբ մը ժողովուրդը հանդարտութեան հրաւիրեցին եւ համախմբումները արգիլեցին, եւ այս՝ միմիայն յարգած ըլլալու ֆրանսական իշխանութեանց յայտարարած պաշարման վիճակին տրամադրութիւնները, եւ որպէսզի մի գուցէ ֆրանսացիները զինուորական միջոցներու դիմէին եւ անոր իբր հետեւանք՝ ընդհարումներ եւ արիւնահեղութիւն պատահէր:

Տամատեան իր բացատրական եջերուն մէջ կը խնդրէ որ լաւ ուշադրութիւն դարձնեն վաղուան պատմաբանները այն բանին, թէ իրենց բոլոր նախազգուշութիւնները՝ որ հայու արիւնը խնայուէր ըստ հնարաւորին, կ'առաջնորդուէին մեծ գաղափարէ մը՝ մեր ժողովուրդին կենսական շահերէն թելադրուած, ուստի մի քանի տասնեակ, կամ նոյնիսկ հարիւրեակ հայերու կեանքին զոհուիլը մեծ նշանակութիւն մը կրնար չունենալ մեզի պէս գիտակից եւ հայրենասէր ազգի մը համար: Սակայն այս բոլորով հանդերձ հայեր զգոյշ էին որ ֆրանսացի կամ սենեկալցի զինուոր մը չվիրաւորուի, կամ ալճերիացի զինուորի մը գդակը չծակի հայու մը կողմէ, որովհետեւ սկսած ամբողջ գործը կրնար խեղաթիւրուիլ եւ այն երեւոյթը ստանալ որ, իբր թէ՝ հայերը ապստամբած ըլլային ֆրանսական զրաւման իշխանութեանց դէմ եւ անոնց դէմ զենք արծակած: Ահա այս էր զիրենք կաշկանդող միակ պարագան եւ որ իրենց թելադրեց այնքան շրջա-հայեցութեամբ եւ փափկանկատութեամբ շարժիլ, նոյնիսկ այն աստիճան կարեւոր նկատուած գործողութեան մը հանդիսաւորութիւնը եւ նոյնիսկ յաջողութիւնը վնասելու գնով: Այս ամենակարեւոր կետը անոնք այնտեղ, դէպքէն յետոյ, առիթ ունեցած են համոզիչ կերպով պարզաբանելու ֆրանսական իշխանութեանց, որոնք աւելի ուշ

ընդունեցան եւ գնահատեցին Տամատեանին բռնած ընթացքին խղճահարութեան հասնելու աստիճան անկեղծ եւ ուղիղ հանգամանքը: Անշուշտ մենք եւս պետք չէ մոռնանք այս էական կետը վեր առնել, երբ ամեն անգամ առիթը կը ներկայանայ Կիլիկիոյ միօրեայ անկախութեան մասին արտայայտուելու:

Կարելի չէ այս գլուխը վերջացնել առանց մեր ակնարկները սեւեռելու անոնց առած կորովի քայլին հաւանական արդիւնքներուն: Հակառակ որ ֆրանսացիները այս դէպքերէն ետք առերեւոյթ խստացուցին իրենց վերաբերումը հայերուն նկատմամբ, հակառակ որ հալածանքի նմանող կեցուածք մըն ալ ունեցան հայերուն հանդէպ, բայց իրականութեան մէջ անոնք վերջնականապէս համոզուեցան որ Ատանայի մէջ անկարելի պիտի ըլլայ թրքական դաշնագրի տրամադրութիւններ տառացիօրէն գործադրել՝ առանց ծանր անպատեհութիւններու եւ իրարանցումներու: Եւ որովհետեւ տեղւոյն վրայ գտնուող եւ կիլիկեան առօրեայ կեանքին ականատես ֆրանսացիները բնականաբար աւելի պայծառ կը տեսնեն կացութիւնը քան Քէ Տ'Օրսէի մէջ իրենց հաշիւներուն եւ մասնաւոր տեսութիւններուն ու հայեցակէտերու համաձայն ժողովուրդներու բախտը տնօրինել փորձողները, վստահաբար Տամատեան եւ իր խումբը գիտէին որ Կիլիկիոյ ֆրանսական վարչութիւնները կեդրոնէն եւ Պէյրութէն իրենց ստացած հրահանգները գործադրելու ձեւեր առնելով հանդերձ, չեն դադրիր ամեն օր իրենց հեռագիրներով եւ տեղեկագիրներով պարզել կացութիւնը եւ ջանալ համոզել արտաքին գործոց նախարարութիւնը՝ Կիլիկիոյ մէջ ջանալ ստեղծելու առանձին գոյավիճակ մը, որ գոնէ որոշ չափով մը համապատասխանէ հայերուն եւ միւս քրիստոնեաներուն, ինչպէս նաեւ ուրիշ տարրերու բաղձանքներուն: Այս ընդհանուր, բայց իրենց մանրամասնութեանց մէջ իրարմէ տարբերող բաղձանքներուն իբրեւ նուազագոյն արտայայտութիւնը՝ գտնուած է «տեղական ինքնավարութիւն» բանաձեւը՝ Ֆրանսայի *քոնյորոյ* կամ *մանտա*ին տակ: Կիլիկիոյ մէջ տիրող ընդհանուր կարծիքն այն է, որ այս նուազագոյն պահանջին

յաջողութիւնը երաշխաւորուած է այլեւս: Թուրք, իսլամ եւ առհասարակ ոչ քրիստոնեայ ցեղերը կամաց կամաց սկսած են համոզում գոյացնել որ զո՛նէ այս նուազագոյն պահանջի գործադրութեամբ միայն երկիրը կրնայ խաղաղութեան երես տեսնել եւ կարելի է ըսել թէ հաշտուած են այս գաղափարին հետ: Տեղական մամուլը ազատօրէն կը քննասիրէ այս խնդիրը՝ առ հասարակ նպաստաւոր տրամադրութիւններով: Թրքական վարչութեան վերահաստատութեան դատը, բարեբախտաբար հայերուն համար, լրջօրէն վտանգուած է այս կերպով: Նոյնպէս գրեթէ ապահով են հայերը որ ֆրանսացիները հրաժարած կամ հրաժարելու վրայ են Կիլիկիան երկուքի բաժնելու եւ հատուածներէն մին Սուրիոյ կցելու իրենց նախկին գաղափարէն:

Ինչպէս ակնյայտ է, կիլիկեան կացութեան մէջ արդէն փոխուած բան մը կայ եւ հայութեան պահանջներուն գոնէ մէկ մասը գոհացում գտնելու երեւոյթն առած է արդէն, եւ այս ուղղութենէն անգամ մըն ալ յետադարձ նահանջ մը անկարելիութեան պէս բան մը դարձած է: Ասիկա միսիթարական երեւոյթ մըն է, the breaking of the ice (սառցահալ) պիտի ըսէին անգլիացիները: Արտասահմանի հայկական դիւանագիտութեան համար նպաստաւոր գետին մը պատրաստուած է՝ աշխատելու որ հայկական շահերուն աւելի համապատասխան տրամադրութիւններ ձեռք բերուին

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՉԱՆԱՉԱՆ ՁԵՒԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԶՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հոս հարկաւոր է, աւելի պարզութեան համար, մէջբերել ու վերլուծել կիլիկեան հարցի լուծման ձեւերը որ կրնան առաջարկուիլ:

«Թուրք տիրապետութեան եւ վարչութեան վերահաստատութիւնը, ըստ դաշնագրի»: Ասիկա, ի՛նչ *քոնյորոյ*ով եւ երաշխաւորութիւններով ալ որ շրջապատուած ըլլայ, բացարձակապէս անընդունելի է, եւ այլեւս խնդրոյ նիւթ չի կրնար ըլլալ ստեղծուած հանգամանքներուն մէջ:

«Թրքական գերիշխանութիւնը իր լայն իմաստով, բայց երկիրն օժտուած տեսակ մը տեղական

վարչութեամբ մը՝ ֆրանսական վարչական *թոնթորոլ*ին տակ. գրաման գործերուն մէկ մասին առժամապէս պահպանումով՝ մինչեւ երկրին վերջնական խաղաղեցումը եւ նոր ռեժիմին բնականոն կերպարանք ստանալը»: Ասիկա կը համապատասխանէ տեսակ մը թրքական «առանձնաշնորհեալ նահանգ» մը կազմելուն, աւելի կամ նուազ պատշաճեցում տեղական առանձնայատուկ պայմաններուն: Ասիկա կրնայ որակուիլ «վարչական ինքնավարութիւն» բառով եւ կը յիշեցնէ նախկին Լիբանանը կամ Նոյնիսկ անկէ պակաս բան մը: Եթէ Միհրան Տամատեան այս չափով գոհանար, ասիկա սակայն անկէ վերջ բացարձակապէս շահուած բան մը կրնայ նկատուիլ: Ասիկա տեղացի թուրքերը եւ իսլամները կրնայ գոհացնել, բայց քրիստոնեաները՝ երբեք:

«Թրքական անուանական գերիշխանութիւն, բայց երկիրն օժտուած վարչական եւ քաղաքական բացարձակ ինքնավարութեամբ ֆրանսական մանտայի տակ»: Նախկին Արեւելեան Ռումելիի կամ նախապատերազմեան շրջանի Եգիպտոսին պէս բան մը, բայց որուն մէջ տեղական բոլոր տարրերը բացարձակապէս համահաւասար քաղաքական իրաւունքներ պիտի վայելէն իրարու հանդէպ, ո՛չ մէկ տարր գերակշիռ ըլլալով միւսէն, գոնէ ըստ երեւոյթին, Ֆրանսայի բարի կամեցողութեանը մնալով իր շահերուն պահանջման համաձայն մէկ տարրը կամ միւսը ձեռքի տակէ նպաստաւորել: Այս *ռեժիմ*ը միայն հայերուն եւ քրիստոնեաներուն ընդունելի կրնայ ըլլալ «հակառակ պարագային, իբրեւ նուազագոյն չարիք»: Ըսենք որ այս ալ բարիք մըն է արդարեւ եւ կրնայ աստիճանաբար, անզգայիօրէն յանգիլ այս երկրին մէջ քրիստոնեայ եւ մասնաւորապէս հայ տարրին նուազումին ու տկարացումին, տուեալ ըլլալով մէկ կողմէ ֆրանսական արդի արեւելեան քաղաքականութեան նենգամիտ եւ նուազ վստահելի ձգտումները, եւ միւս կողմէ թրքական նոյնիսկ անուանական գերիշխանութեան մնալուն հետեւանքով համիսլամական *էնթրիկ*ներուն շարունակութեան մէկ հաւանականութիւնը: Հետեւաբար այս *ռեժիմ*ն ալ չ'երաշխաւորեր երկրին տեւական

խաղաղեցումը:

«Երրորդ հատուածին մէջ նախատեսուած *ռեժիմ*ը որոշապէս (*նեթըման*) քրիստոնեապաշտպան եւ հայապաշտպան հակումով»: Այսինքն, նկատի առնելով քրիստոնեաներուն եւ մասնաւորապէս հայերուն երկրին գլխաւոր կենսունակ եւ գործօն տարրը ըլլալը, հայերուն պատմական իրաւունքները եւ վերջին տառապանքներն ու զոհողութիւնները, անոնց քաղաքակրթական եւ զարգացական աւելի բարձր մակարդակը, վերջապէս անոնց դաշնակիցի եւ յաղթողի հանգամանքը, մինչ թուրքերը եւ միւս իսլամները մինչեւ այդ օր կը շարունակէն մնալ անուղղայ թշնամիներ, քրիստոնեաներուն եւ հայերուն ապահովուի գերակշիռ դիրք մը տեղական վարչութեան մէջ եւ այժմէն ձեռք բերուին այս մասին դաշնագրական հաստատուն երաշխաւորութիւններ: Մէկ խօսքով, հայերէ՛ կազմուած ըլլալ երկրին ամենէն աւելի նպաստաւորեալ տարրը, որպէսզի կարենայ ազատօրէն զարգացնել իր սեփական քաղաքակրթութիւնը, իր ցեղական հակումն ու բարօրութիւնը այս երկրին մէջ, որ իր հայրենիքն է: Այս *ռեժիմ*ը թէեւ երրորդ հատուածի *ռեժիմ*ին անպատեհութիւններէն մէկ քանին նուազագոյն չափով կը բովանդակէ իր մէջ, սակայն ներկայ հանգամանքներուն մէջ կրնայ ընդունելի ըլլալ հայերուն համար. որովհետեւ «թրքական անուանական գերիշխանութիւն»ը իր բոլոր անպատեհութեանց հետ առաւելութիւն մըն ալ ունի, զոր հայերուն կը սորվեցնէ Թուրքիոյ ժամանակակից պատմութիւնը: Երկիրը անուանապէս թրքական նկատուելով՝ բաց դուռ մը կը մնայ, օր մը չէ օր մը զայն միացնելու Մայր Հայրենիքին եւ իրագործելու՝ մինչեւ Միջերկրական տարածուող Ամբողջական Հայաստանի ծրագիրը, որ մեր քաղաքական իտեալն է:

«Կիլիկեան անկախութիւնը թրքական ամեն գերիշխանութեան բարձումով, քաղաքական եւ վարչական ամենալայն ինքնավարութեամբ, Ֆրանսայի մանտային տակ»: Այս ձեւը Թուրքիայէն բացարձակ անջատում կը նշանակէ, եւ Սուրիոյ մէջ ներկայիս կազմուած չորս անկախ պետութեանց նման պետութեան մը կազմութիւնը: Այսպիսի

անկախութիւն մը կրնայ երկու տարբեր ձեւի տակ ըմբռնուիլ: Առաջինը՝ իր ներքին կազմով եւ վարչական սկզբունքներով կը մօտենայ երրորդ հատուածին մէջ պատկերացում *ռեժիմ*ին, եւ մենք այս հատուածին մէջ այս առաջին ձեւը միայն նկատի ունինք, երկրորդ ձեւը – որ իր կարգին չորրորդ հատուածի նախատեսած դրութեան աւելի առաջացած մէկ կերպն է – վերապահելով յաջորդ հատուածին:

Թուրքիայէն անկախ Կիլիկիա մը հաստատելով հանդերձ՝ ֆրանսացիք կրնան արդարեւ անոր բնակիչներուն տալ հաւասարութեան, «հաւասար եւ արդար վերաբերում» այնպիսի կարգ ու սարք մը՝ որ իրականին մէջ հայկական ազատ զարգացումին ճնշումն ու խեղդումն ըլլայ: Ասիկա արդէն ֆրանսական գաղթային քաղաքականութեան որոշ ձգտումն ու յատկանիշն է ամէն տեղ, - ամենքը հաւասարապէս նպաստաւորել ձեւացնելով, իրականապէս ո՛չ մէկը նպաստաւորել, այլ ամենուն զարգացումը խեղդել եւ միայն իրենց ազդեցութիւնը եւ տիրապետութիւնը տարածել եւ ամրապնդել: «Անկախ» հռչակուած Լիբանանին ֆրանսացիներէ տրուած (թէեւ առժամայ) Սահմանադրութիւնը – անոր պատճէնը ուսումնասիրելով – շատ հրահանգիչ ու թելադրական է այս նկատմամբ:

Այս *ռեժիմ*ը որեւէ գերակշիռ տարրի վրայ չկռթնելով՝ անգոյն, տարտամ, խառնածին վարչութիւն մը պիտի ձեւացնէ: Բաբելոնեան խառնակութիւն մը, որուն մէջ ոչ մէկ խորհրդական իր պաշտօնակիցին հետ պիտի ունենայ տեսակետներու եւ հակումներու նոյնութիւն: Անոնք պիտի չկրնան իրար հասկնալ եւ փոխանակ հասարակաց բարիքին համար աշխատելու, իւրաքանչիւրին ազատ զարգացումին խոչընդոտ պիտի հանդիսանան: Ասիկա «քառակուսի անիւով» կառք մը պիտի ըլլայ, կամ մեր Եզնիկ մատենագիրին բացատրութեամբը՝ «ի չհամազգեաց լծեալ այս կառք զարմանալիք»: Այս *ռեժիմ*ը ֆրանսացիներու բացարձակ քմահաճոյքին ենթակայ, ուրիշ խոշոր վտանգ մըն ալ կը ներկայացնէ: Ֆրանսացիները պիտի կրնան անարգել կերպով մէկ տարրը միւսին դէմ հանել,

բաժնել՝ տիրելու համար, եւ առհասարակ գործադրել մէկը կամ միւսը այն «հայավնաս տարբեր ծրագիրներուն», որոնց մասին ընդարձակօրէն գրուեցաւ առանձին գլուխի մը մէջ: Ֆրանսացիին հետ ո՛վ որ առանց կանխորոշ յստակ համաձայնութեան եւ պարտադիր յանձնառութիւններու, այլ խօսքով՝ առանց պայմանագրուած հաստատուն երաշխաւորութիւններու քալէ, անպայման խաբուած է: Այս մասին ո՛րչափ ծանրանանք քիչ է: Ոչ միայն ամէն օրուան, այլ ամէն վայրկեանի փորձառութիւնն է որ Տամատեանին կը թելադրէ այս նախագգուշացուցիչ տողերը գրել:

«Դարձեալ կիլիկեան անկախութիւն՝ Ֆրանսայի մանտային տակ, բայց շրջապատուած հայանպաստ երաշխաւորութիւններով»: Այս ձեւը, ինչպէս գրուեցաւ, չորրորդ հատուածի նախատեսած դրութեան աւելի յառաջացեալ մէկ կերպն է: Երկութիւն մէջ գլխաւոր տարբերութիւնն այն է որ, մինչ առաջին ձեւին մէջ Սուլթանին անուանական գերիշխանութիւնը կ'ընդունուի, որով երկիրը միջազգային օրէնքով տակաւին թրքական հողամաս մը կը նկատուի՝ առանց թուրք կառավարութեան կողմէ վարչական որեւէ ոտնձգութեան, երկրորդ ձեւին մէջ երկիրը արդէն անջատ եւ անկախ է Թուրքիայէն եւ կը կազմէ առանձին պետութիւն մը: Իսկ երկու *ռեժիմ*ներուն նմանութիւնը կը կայանայ այն բանին մէջ, որ երկութիւն մէջ ալ հայ տարրն է որ առաւելակշիռ դեր մը եւ դիրք մը ունի երկրին վարչութեան մէջ: Այս ձեւն է որ նախատեսած եւ պահանջած էին Տամատեան եւ իր խումբը Անկախութեան *Աթթ*ով, զոր անոնք հռչակեցին Օգոստոս 4ին: Այս ձեւը կ'ենթադրէ ֆրանսացիներու եւ Կիլիկիոյ քրիստոնէաներուն եւ ի մասնաւորի հայերուն սերտ գործակցութիւնը եւ համերաշխ աշխատակցութիւնը երկիրը բարեկարգ վարչութեամբ մը օժտելու եւ անոր բարօրութիւնն ու յառաջդիմութիւնը ապահովելու համար: Եւրոպական արդիական քաղաքակրթութեան սկզբունքներն են որ պիտի կիրարկուին այս երկրին մէջ, ինչ որ մահմետականներու գո՛նէ ժամանակաւորապէս վարչական – քաղաքական իրաւունքներուն սեղմումովը միայն կրնայ ապահովուիլ:

Արդարեւ այս մեծ զրկանք մը պիտի ըլլայ թուրքերուն ու մահմետականներուն համար, որոնք այլապէս ամէն կարգի ազատութիւններ եւ երաշխաւորութիւններ պիտի վայելէն, ինչպէս նաեւ օրէնքին առջեւ քաղաքային բացարձակ հաւասարութիւն, իբրեւ Կիլիկիոյ ազատ քաղաքացիներ: Թուրք եւ իսլամներու քաղաքական իրաւանց այս ժամանակաւոր սեղմումը, սահմանափակումը անհրաժեշտ է, ոչ միայն որովհետեւ անոնք այս պատերազմին մէջ թշնամիներ եւ յետոյ պարտեալներ հանդիսացան, մինչ հայերս դաշնակիցներ եւ յաղթողներ եղանք, այլ նաեւ որովհետեւ անոնց Չինադադարի ընթացքին եւ մինչեւ այդ օր իսկ ապացուցին եւ դեռ կը շարունակեն ապացուցանել թէ՛ անկարող են ըմբռնել դարուն յառաջդիմական ոգին, եւ թէ իրենք տակաւին միեւնոյն անհաշտ թշնամիներն են, միեւնոյն երկրաքանդ մոլեռանդները եւ վայրենիները: Տամատեանի նախընտրած այս *ռեժիմ* է որ կանխաւ գծուած պայմաններով եւ երաշխաւորութիւններով, Ֆրանսան պիտի յարգէ հայերու պատմական իրաւունքներն այս երկրին մէջ, անոնց ազատ զարգացման եւ բարգաւաճման, ինչպէս նաեւ ազատ ներգաղթի իրաւունքը՝ ըլլայ արտասահմանէն, ըլլայ թուրք տիրապետութեան ենթակայ շրջակայ նահանգներէն: Ասիկա նաեւ պիտի ծառայէ իբրեւ հատուցում մը հայերու յանձն առած ճիգերուն եւ զոհողութիւններուն, ինչպէս նաեւ անոնց կրած տառապանքներուն եւ նիւթական անհաշուելի կորուստներուն թէ՛ պատերազմի ընթացքին եւ թէ մանաւանդ Չինադադարի երկարատեւ շրջանին, որ Կիլիկիոյ համար աննախընթաց տաճնապի եւ օրհասական պայքարի շրջան մը եղաւ: Այս շրջանին մէջ հայերու փառաւոր ինքնապաշտպանութիւնը, դեռ մինչեւ այդ օր շարունակուող դիւցազնական դիմադրութիւնը քեմալիստներուն եւ այս կերպով ֆրանսացիներուն մատուցած թանկագին ծառայութիւնը՝ առանց օրինաւոր վարձատրութեան պէտք չէ որ անցնի: Թէ ո՛րչափ բանաւոր ու չափաւոր է հայերուն այս պահանջը՝ այդ արդէն բացայայտ է այն բանով, որ դեռ 1916ի վերջերը Տամատեանի պահանջած իրաւունքները Մ. Պրիանի դաւիժը «նոյնիսկ աւելի

լայն չափով ու ծաւալով» խոստացած էր հայութեան՝ Զայկական Լեզեոնի կազմութեան բանակցութեանց մէջ: Լեզեոնը կազմուեցաւ, իրմէ սպասուած ծառայութեան տասնապատիկը կատարեց, ու վերջին մէկ տարուան ընթացքին կիլիկեցի հայը իր ազատագրութեան ամենէն ծանրագին փրկանքը վճարեց, ու հիմա ասպետական եւ ազատամիտ Ֆրանսան է որ պիտի զլանայ մեզի իր խոստումներուն կատարումը, այն Ֆրանսան, որ մեր ճիգերուն մէկ տասներորդն իսկ չընող եւ մեզմէ քաղաքակրթապէս անհամեմատ ցած մակարդակի վրայ գտնուող ցեղերու, համայնքներու կամ աղանդներու ինքնավարութիւններ կը բաշխէ շռայլօրէն՝ մեզի մօտիկ սուրիական շրջանին մէջ: Բայց մենք միայն իրաւունքի անունով ալ չէ՛ որ կը խօսինք, այլեւ յարմարութեան, պատշաճութեան եւ գործնականութեան անունով: Երկիրը տեւակաւնապէս խաղաղեցնելու, թրքական ոտնձգութեանց եւ համախաւսական *էւթրիկ*ներու վճռական կերպով վերջ մը դնելու եւ երկրին իրական բարգաւաճումը եւ յառաջդիմութիւնը երաշխաւորելու լաւագոյն կերպն է այս միակ արդար եւ բանաւոր լուծումը կիլիկեան խնդրոյն՝ ներկայ հանգամանքներու մէջ, լուծում մը՝ որ միանգամայն մեր հայկական ապագայ հեռապատկերները չի սրբեր, չ'անհետացներ ի սպառ:

Տամատեան կը կարծէ որ արդի ֆրանսական քաղաքականութիւնը շատ դժուար պիտի ըլլայ բերել հաշտեցնել այս լուծումին, զոր ֆրանսացիք – յանիրաւի անշուշտ – իրենց շահերուն հակառակ կը նկատեն ընդհանրապէս: Անոնք Կիլիկիոյ մէջ մնալ կ'ուզեն անշուշտ, բայց առանց որեւէ պայմանի: Կ'ուզեն բնիկներուն (*իւսիժէս* - այս բառը իր *փեժորաթիֆ* «աղճատուած» իմաստով) հետ վարուիլ այնպէս ինչպէս իրենք յարմար կը դատեն եւ հայութեան կողմէ քաղաքական որեւէ պահանջ կամ յաւակնութիւն զարմանք կը պատճառէ իրենց: Տամատեան կը կարծէ առանց մեր բարեկամ Ֆրանսայի դէմ մեղանշելու, կրնայ դիտել այս առթիւ թէ՛ ո՛րչափ որ կիլիկեան խնդրին մէջ Ֆրանսայի կամքը գերակշիռ է, բայց եւ այնպէս Ֆրանսան

մինակը չէ այս խնդրոյն գերիշխան կարգադրողը, մասնաւորապէս Անգլիոյ ծայնն ալ կշիռ ունի այս խնդրոյն մէջ: Պետք է աշխատիլ ձեռքի տակէ, առանց Ֆրանսսան խրտչեցնելու, Անգլիոյ բարեկամական միջնորդութիւնը եւ բարեխօսութիւնը ապահովելու Ֆրանսայի մօտ՝ Տամատեանի վերոյիշեալ հայկական պահանջներուն ի նպաստ: Իր կարծիքով Կիլիկեան *սթաթիւ* մը պետք է պատրաստուի ու կնքուի Փարիզի կամ Լոնտոնի մէջ, որուն մէջ լիովին կերպով նախատեսուած եւ երաշխաւորուած ըլլան հայկական շահերն ու իրաւունքները այս երկրին մէջ. «ոչինչ պետք է ձգուի բախտին»:

Կիլիկեցի հայը, որ այսքան զոհողութիւններ յանձն առաւ, կը պահանջէ ու կը սպասէ որ դիւանագիտութիւնը այս արդիւնքը ապահովէ իրեն: Անկկա կիսամիջոցներով չի գոհանար, լաւ համոզուած ըլլալով որ անոնք ներկայ խռովեալ, քառասային ու կործանարար վիճակին ու պայթարներուն յաւերժացումը պիտի ըլլան: Կիլիկեցին կը խնդրէ ու կը պահանջէ իր Պատուիրակութենէն վերջին կորովով աշխատելու որ Կիլիկիոյ խնդրոյն լուծման մէջ այս վճռական ու դրական արդիւնքը ձեռք բերուի եւ բան չմնայ տարտամութեան, անորոշութեան ու մութիւն մէջ: Այսչափ պայթարներէ ու յուսախաբութիւններէ ետք՝ ֆրանսացիներու հետ ամէն օր մէկ տարբեր չուանի լարախաղացութիւն ընելու սիրտ չունին այլեւս Տամատեանները, մանաւանդ նկատի ունենալով որ, անոնք բաց աչքով լարախաղացութիւն կ'ընեն, մինչ հայերուն աչքերը խնամքով կապած կը պահեն ...:

Իբրեւ ամփոփում, Տամատեան կը կարծէ որոշապէս հասկցուցած ըլլալ որ կիլիկեցիին ակնկալած գոյավիճակը այս վերջին 6րդ հատուածին մէջ պարզուած ձեւն է, եւ թէ՛ անոր բացարձակ անկարելիութեան պարագային՝ 4րդ ձեւը: Ասոնցմէ զատ որեւէ ձեւ լուծում անընդունելի եւ աղիտաբեր է եւ միայն բռնի կրնայ գործադրուիլ, եւ շատ շատ պատասխանատուներու կողմէ ակամայ համակերպութեան մը միայն արժանանալ իբրեւ անկարելիութեան հանդէպ «նուազագոյն չարիք մը»:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԴԱՏԻՆ ԻՍԿԱԿԱՆ ԲՆՈՅԹԸ ԵՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Տամատեան կը շարունակէ գրել.

Ժամանակէ մը ի վեր արտասահմանի մամուլը եւ հայ գործիչները, նոյնիսկ ամենէն ձեռնհասներէն եւ պատասխանատուներէն, որպիսիք են դաշնակցական Ահարոնեան եւ Խատիսեան, կիլիկեան հարցին շուրջ կը պարզեն տեսութիւններ, որոնք հեռու են իրականութիւնը ներկայացնելէ, եւ որոնք կիլիկեան դատին իսկական բնոյթին եւ նշանակութեան մասին ցաւալի անհասկացողութիւն մը կը մատնեն: Շատեր կը կարծեն, արդարեւ, որ կարգ մը կիլիկեանակ գործիչներ արուեստակաւ նօրէն կիլիկեան հարց մը ստեղծած եւ մեջտեղ նետած են, եւ անով կը զբաղեցնեն դիւանագիտութիւնը, մամուլը եւ Կիլիկիոյ տեղական վարչութիւնները: Վտանգաւոր խաղ մը վերջապէս, որ իր դերակատարներուն վրայ ահռելի պատասխանատուութիւններ կը ծանրացնէ, հետեւաբար վերել ակնարկուած հայ գործիչները սրտի կատարեալ թեթեւութեամբ կարող կ'ըլլան թօթուել իրենց ուսերը, լուալ իրենց ձեռքերը եւ յայտարարել ի լուր բարեկամի եւ թշնամիի, յայտարարել տանիքներու վրայ, թէ «Կիլիկիան մի հեռաւոր հողամաս է», որ նուազ կը շահագրգռէ հայութիւնը, թէ հայութիւնը պետք է համախմբուի այնտեղ, ուր ներկայիս հայկական եռագոյնը կը ծածանի, թէ «Ներկայիս կիլիկեան հարց մը կարելի չէ յարուցանել, ատիկա ապագայի խնդիր է. թէ Կիլիկիան ապագայ Զայաստանի ծայրն է, այնպէս որ կարելի չէ կեդրոնը երեսի վրայ ձգել եւ ծայրերով զբաղիլ». թէ «այսպէս ընելով մենք վտանգած կ'ըլլանք Զայկական Զանրապետութեան գոյութիւնը: Մեր ուժերը ամփոփելու ենք: Մենք Տաճկահայաստանը ոչ Իսթէնտերունէն կրնանք գրաւել եւ ոչ ալ Տրապիզոնէն, այլ Երեւանէն, Իկտիրէն: Եկէք Երեւան եւ զօրացուցէք հայ բանակը»: Շատեր նոյնիսկ աւելի առաջ կ'երթան եւ ծիծաղելիօրէն կը կարծեն որ կարգ մը արեւմտահայ գործիչներ՝ կարծես դժգոհ Զայկական Զանրապետութեան կազմութենէն եւ անոր դէմ մախանքով եւ ատելութեամբ լեցուած՝ կը ջանան Կիլիկիոյ մէջ իրենց երեւակայած պատկերին

համապատասխան երկրորդ «Հայաստան» մը ստեղծել՝ մահացու մրցակից մը այժմու Հայկական Հանրապետության: Ասկե աւելի արտառուց ենթադրութիւն մը եւ երեւակայութիւն մը կարելի չէ մտաբերել: Անոնք որ այս ծիծաղելի ենթադրութիւններուն մէջ կ'իյնան, կ'երեւայ թէ բնաւ չեն ուսումնասիրած կիլիկեան հարցը:

Կիլիկեան հարցը մենք չստեղծեցինք: Անիկա գոյութիւն ուներ պատերազմէն առաջ: Անիկա գոյութիւն առաւ պատերազմի ընթացքին, 1916ի գաղտնի համաձայնութեամբ եւ Հայկական Լեզեոնի կազմութեան ծանօթ պարագաներով: Անիկա միջազգայնօրէն մարմին առաւ Թուրքիոյ հետ զինադադարի վաղորդայնին՝ երբ հայկական ու Դաշնակից բանակներու զրաւման տակ առնուեցաւ այդ հողամասը: Անիկա որդեգրուեցաւ ամբողջ հայութեան կողմէ, երբ Կիլիկիան իբրեւ Հայաստանի ամբողջացուցիչ մասը պահանջուեցաւ Դաշնակիցներէն, ոչ միայն Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ, այլ անոր հետ միասնաբար Հայաստանի Հանրապետութեան Պատգամաւորութեան կողմէ: Անիկա սուր կերպարանք եւ կիզիչ այժմութիւն ստացաւ այն օրէն՝ երբ քեմալականներու արշաւանքին եւ աւերումին ենթարկուեցաւ՝ ծանր վտանգի մատնելով այնտեղ ի նորոյ վերահաստատուած հարիւր յիսուն հազարէ աւելի հայութիւնը – հայկական հոծ համախմբում մը, որուն նմանը Հայկական Հանրապետութեան արդի սահմաններէն դուրս, մեր հայրենիքի ոչ մէկ մասին մէջ կարելի է գտնել դժբախտաբար: Անիկա հայութեան համար կենաց եւ մահու խնդիր մը դարձաւ այն օրէն, երբ յայտնուեցաւ թէ Դաշնակիցները Կիլիկիոյ մեծագոյն մասին վրայ կ'ուզեն վերահաստատել թրքական անիծապարտ տիրապետութիւնը: Կիլիկիոյ հայութիւնը դիւանագիտական կացութեան եւ քաղաքական արդի իրականութեան խորապէս խելամուտ, շատոնց համոզուեցաւ որ ներկայիս Կիլիկիան Հայաստանի մէկ նահանգը դարձնելու ձգտիլ եւ յամառիլ երազատեսութիւն պիտի ըլլար: Բայց այդ պատճառ չէր որ կիլիկեահայութիւնը յուսահատութեան եւ անձնասպանութեան մղուէր եւ կոյր կրաւորական

համակերպութեամբ անգամ մըն ալ ընդունէր դարաւոր դահիճին անարգ լուծը: Բայց դարձեալ պէտք չէ մոռնալ որ կիլիկեան այժմու հարցը հայկական նախաձեռնութեամբ ստեղծուած հարց մը չէ: Հայերը չէին որ ապստամբեցան Դաշնակիցներուն կամ Նոյնիսկ Թուրքիոյ դէմ: Քեմալիստ ապստամբներն էին, ընդհակառակը, որ յարձակեցան հայ գիւղերու եւ քաղաքներու վրայ, Մարաշը կոտորեցին, Հաճընը պաշարեցին եւ մինչեւ այդ օր կը շարունակեն իրենց ասպատակութիւնը եւ յարձակումները, Կիլիկիոյ մէկ ծայրէն միւսը սուրի եւ հուրի մատնելով: Միթէ հայերը պէտք չէի՞ն ինքնապաշտպանութեան դիմել, եւ եթէ քեմալականներու անլուր բարբարոսութիւնները մէկ կողմէ, եւ հայերու դիւցազնական դիմադրութիւնը միւս կողմէ՝ քաղաքական սուր հարցի մը կերպարանքը եւ այժմութիւնը ընծայեցին Կիլիկիոյ դատին, միթէ ասոր համար Կիլիկիոյ հայերը եւ գործիչները մեղաւոր եւ դատապարտելի՞ են, թէ ոչ ընդհակառակը շնորհաւորելի: Միթէ իրաւունք չունի՞նք փափաքելու եւ ջանալու արժեցնել մեր տասնեակ հազարաւոր զոհերուն մարտիրոսութիւնը եւ մեր աննկուն հերոսներուն դիւցազնութիւնը: Միթէ ներկայի դառն դասերէն օգտուելով իրաւունք չունի՞նք պահանջելու թրքական տիրապետութեան վտարումը այս էապէս քրիստոնեական եւ ըստ վկայութեան Մ. Ժորժ Փիթոյի «զուտ հայկական» հողամասէն: Միթէ իրաւունք չունի՞նք Կիլիկիոյ 150,000 հայութեան եւ 100,000ի չափ ուրիշ քրիստոնեայ բնակչութեանց կենաց, ընչից եւ պատուոյ ապահովութեան եւ անոնց նիւթական եւ բարոյական յառաջդիմութեան եւ բարգաւաճման համար հաստատուն, իրական երաշխաւորութիւններ պահանջելու: Ու դարձեալ, պահ մը քաղաքական մարզին մէջ մտնելով, արդեօք իրաւունք չունի՞նք մեր կամքէն անկախ կերպով ստեղծուած պարագաներէն օգտուելով եւ հիմնուելով մեր անցեալ ու ներկայ իրաւունքներուն վրայ եւ իբր նախատեսութիւն ապագայ հաւանականութեանց ու պատեհութեանց, այժմէն ձգտիլ օժտելու Կիլիկիան Թուրքիայէն անկախ ինքնավար քրիստոնեական վարչութեամբ մը եւ այս կերպով ստեղ-

ծել Կիլիկիա մը, որ այնպէս համեմատեր Յայաստանին, ինչպէս Կրետէն երբեմն կը համեմատեր Յունաստանին, Արեւելեան Ռումելին՝ Պուլկարիոյ: Բազմաթիւ տնտեսական, քաղաքական եւ ազգային նկատումներ ու շահեր, նոյնպէս վեր կը հանեն այդօրուան կիլիկեան հարցին կենսական կարեւորութիւնը ընդհանուր հայութեան ապագային վերաբերութեամբ: Կիլիկեան հարցի մը գոյութիւնը ուրանալը, կիլիկեան դատը լքելը՝ պիտի նշանակէր 150,000 հայկական հոծ համախմբութիւն մը իր բախտին ձգել, կամ աւելի ճիշդ՝ զայն ցրուել աշխարհի չորս հովերուն եւ նոյնիսկ ենթադրելով որ այս 150,000 հայութիւնը միանգամայն անկարելի տրամադրութիւնը ունենար ամբողջովին Յայաստան փոխադրուելու, ո՞ր մէկ խելացի եւ հեռատես հայը պիտի յանձնարարէր անոր այսպիսի քայլ մը՝ առանց նովին գործով վերջնականապէս հրաժարելու հայ ազգին դարերէ ի վեր սնուցած կիլիկեան ապագայ երազներէն եւ իտեալներէն: Կիլիկիան Յայաստանի ապագայ պատուհանը ըլլալու սահմանուած է, բացուած դէպի բաց ծովը, դէպի Եւրոպա, դէպի քաղաքակրթութիւնը: Բայց որպէսզի օր մը այդ պատուհանը բացուի, պէտք է այժմէն խորհիլ, քանի որ պատերազմը եւ ներկայ իրադարձութիւնները այդ առիթը ընծեռած են, այնտեղ պահպանելու ապահով եւ բարգաւաճ հայութիւն մը: Այդպիսի հայութեան մը գոյութիւնը միայն՝ ապագային իրաւունք պիտի տայ Յայաստանին իր սահմանները ընդարձակելու մինչեւ Միջերկրական, եւ ոչ թէ պատմական մոռցուած իրաւունքներ եւ կամ աշխարհակալական ցանկութիւններ հայութենէ ամայացած հողամասի մը վրայ: Թող չըսեն Տամատեաններուն թէ Կիլիկիոյ հայկական կարեւոր կեդրոն մը դառնալը՝ դէպի այդ երկիրը քաշելով արտասահմանեան հայ ուժերը եւ դրամազուլիսները, Յայկական Յանրապետութեան բազմամարդութեան եւ բարգաւաճումին պիտի վնասէ: Պէտք է գիտնալ միանգամ ընդ միշտ որ իրերուն բնական եւ անդիմադրելի բերմամբ այլ են Յայաստանի բազմամարդութիւնը կազմելու սահմանուած հայ տարրերը, եւ այլ են Կիլիկիոյ մէջ կեդրոնանալ ցանկացող հայ տարրերը: Ինչ արուես-

տական արգելիչ միջոցներ ալ ձեռք առնուին, Իզմիրի, Կ. Պոլսոյ, Յունաստանի, Եգիպտոսի, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հայ գաղութներուն մէկ կարեւոր մասը տնտեսական, կլիմայական եւ այլ բազմապիսի պատճառներով աւելի պիտի նախասիրէ Կիլիկեան արգաւանդ եւ վաճառաշահ դաշտերուն եւ ծովեզերքներուն վրայ հաստատել իր նոր բնակավայրը, քան երթալ հաստատուիլ Մեծ Յայաստանի խստաշունչ լեռնագաւառներուն մէջ: Բայց այս պատճառով Յայաստանը նուազ հայ բնակիչներ պիտի չունենայ, որոնք պիտի դիմեն դէպի Արարատեան մեր մայր բնագաւառը, ինչպէս վերոյիշեալ հայ գաղութներէն, որպէս Ռուսաստանէն, Պեսարապիայէն, Պուլկարիայէն, Պարսկաստանէն եւ Ջնդկաստանէն: Կիլիկիան ոչ միայն Յայաստանի «վտանգաւոր» մրցակից մը պիտի չըլլայ, այլ ընդհակառակը՝ ամէն վայրկեան անոր ցանկալի գիրկը նետուելու տենչացող փոքրիկ քոյրը, մնդկի փոքր գունդ մը, որ ամէն վայրկեան պիտի մղուի վազել միանալ հրամանատարի մեծագոյն գունդին: Պատմութիւնը պիտի կրկնուի Յայաստանի նկատմամբ ճիշդ այն հիւղովոյթով, ինչ որ տեղի ունեցաւ Յունաստանի եւ Պուլկարիոյ պարագային՝ Կրետէի եւ Արեւելեան Ռումելի վերաբերմամբ:

Ահա այս տեսութիւններով Տամատեան կը կարծէ եւ կը պնդէ իսկ, թէ կիլիկեան այդօրուան ճգնաժամը եւ հրատապ հարցը ուշադրութենէ վրիպեցնողները եւ անոր բարւոք ու նպաստաւոր կարգադրութեանը համար իրենց բարոյական եւ նիւթական բոլորապտուղ աջակցութիւնը եւ ձեռնտուութիւնը խնայող ու զլացողները ամենաճանր պատասխանատուութիւն կը ստանձնեն ապագայ հայ սերունդներուն եւ պատմութեան առջեւ:

Ամէն հայ Կիլիկիոյ հարցին հանդէպ իր դիրքը որոշելու համար պէտք է հանապազ ի մտի ունենայ թէ Կիլիկիան հայկական նահանգներու բենիամինն է, թէ Կիլիկիան Յայաստանի միջերկրականներուն գոհարն է, Յայաստանը դէպի ծովը քաշող մագնիսը. անցեալ, ներկայ եւ ապագայ հայ սերունդներուն զրգանոյշ երազը: Եւ պէտք չէ մոռնանք որ Միհրան Տամատեան՝ այս տողերը գրողը հայկա-

կան նահանգներուն մեծագոյն մասը տեսած ու ճանչցած, քայլ առ քայլ չափչփած է:

Իսկ եթէ անոր Կիլիկիոյ մասին կտակը կ'ուզէք լսել, այդ կտակը Աւետարանէն քաղուած միակ պարբերութիւն մըն է. «Մի՛ տայք զսրբութիւնս շանց եւ մի՛ արկանէք մարգարիտս ձեր առաջի խոզոց»:

Այս ամենէն ետք, պէտք է պահ մը կանգ առնել եւ լոջօրէն մտածել Միհրան Տամատեանի հռչակած Անկախութեան Յայտարարութեան կամ *Աքթին* վրայ, 1920 Օգոստոս 4ին, միանգամ ընդ միշտ եզրակացնելու, թէ միջազգային յարաբերութեանց մէջ *պատիւ, բարոյական, սկզբունք, ասպետական ոգի, Արեւելքի Զրիստոնէից Պաշտպան, քաղաքակրթութեան ջահակիր ...* բացատրութիւնները վերացական խօսքեր են լոկ, որոնք իբրեւ ծխաշղարշ կը գործածուին իրականութիւնները

վարագուրելու համար. այլ՝ կան *տնտեսական մնայուն շահեր, քաղաքական ազդեցութեանց գօտիներ* եւ *մշակութային թափանցումներ*, որոնք հիմը կը կազմեն մեծ պետութիւններու վարքագիծին: Այս կարծր իրողութիւններն էին որ վրիպեցան մեր Մեծ Երազը հետապնդող սերունդին ղեկավարներուն մեծագոյն մասին միտքէն, երիցս յարգելի սերունդ՝ որ մեր հնամեայ Ազգին չարչարանքին խաչը կրեց եւ անոր յարութեան դրօշակը պանծացուց՝ յանձն առնելով ամէն զոհողութիւն:

Մօտիկ անցեալի դէպքերուն լոյսին տակ պէտք է գնահատենք վերածնած Խորհրդային Չայաստանի պայծառ իրականութիւնը, որ պերճախօս փաստն է ... *չեղածին* եւ միակ ամուր գրաւականը վաղուան բոլոր *հնարաւորութիւններուն*, ինչպէս կը պատգամէ մեզի Վահան Թեքեան, մեր ժամանակներու մեծագոյն երգիչը Յայ Յոգիին:

Ե. ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅ ՌԱՍԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍՈՒԼԸ

ՀԱՅ ՌԵՄԿԱՎԱՐ ՄԱՍՈՒԼՆ

Մատենագիտական ցանկ Հայ Ռամկավար Կուսակցության պաշտոնաթերթերու

ՎԱՆ-ՏՈՒՊ (1919) - Հասարակական, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ: Հրատարակութիւն Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան: Շարունակութիւնը Վանի եւ Թիֆլիսի մէջ լոյս տեսած «Վան-Տոսպ»ին: Խմբագրական Մարմին՝ Վարդան Պապիկեան եւ Արշակ Ղարիպեան: Լոյս կը տեսնէ Երեւան: Վարդան Պապիկեան զոհ կը դառնար ճակատին վրայ:

ՀԱՅ ԶԱՅՆ (1919-1921) - Սկիզբը՝ «Ազգային, քաղաքական եւ տնտեսական ամենօրեայ անկախ հայաթերթ»: Սուրիահայ մամուլի տպագիր առաջին թերթը: Լոյս տեսած է 1918ին, Հալէպ: 1919-1922ին Ատանայի մէջ իբրեւ պաշտօնաթերթ ՀՌԿԻ Կիլիկիոյ Շրջանային Վարչութեան: Տէր եւ Տնօրէն՝ Սեդրակ Կեպէնլեան: Որպէս պաշտօնաթերթ լոյս տեսած է երկու թիւ միայն: Խմբագիրներ ունեցած է՝ Սեդրակ Կեպէնլեան (1918-1920), Հայկազուն Արամեան (1920), Լեւոն Աճեմեան (1921):

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ-ՍԻՍՈՒԱՆ (1920-1921) - «Նոր Կեանք» եւ «Սիսուան» թերթերու միացումով Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ Գալիֆորնիոյ շրջանակին: Հրատարակուած է Ֆրէզնո: Խմբագիրներ եղած են Տոթթ. Յակոբ Պողոսեան եւ Արամ Ամիրխանեան:

ՍԻՍՈՒԱՆ (1920-1921) - Շաբաթաթերթ: Հրատարակիչներ՝ Սիիրան Տէր Ստեփանեան, Արիս Շաքլեան եւ Սեդրակ Կեպէնլեան: Տօրթ-Եօլ:

ԼՈՒՍԱՐԶԱԿ (1920-1924) - Քաղաքական եւ հասարակական շաբաթաթերթ, ապա կիսամեայ՝ Հրատարակութիւնը ՀՌԿԻ հովանաւորութեամբ: Արտօնատէր՝ Սիմոն Պէնլեան, Խմբագիր՝ Տիգրան Մարտիրոսեան: Լոյս տեսած է 1920-1924ին, Վառնա (Պուլկարիա), մեծ ընդմիջումներով: Տուած է տեղեկութիւններ Խորհրդային Հայաստանի վերաշինութեան եւ ՀՕԿԻ գործունեութեան մասին:

**ԱԶԳԱՅԻՆ
ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ**

ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՆ

Պոստոն, Մայիս 10, 1919

Ազգային Ռամկավարական Կուսակցությունը բնական հետեւանքն է Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցության հետապնդած Ազգայնական ուղիին ու անոր պատմության ամբողջ ընթացքին ի յայտ բերած սա իրողության թե՛ կուսակցության մը համար կարեւորը, կուսակցության անմիջական շահերէն առաջ, ծառայելն է Ազգին:

Թէեւ կազմութեան կոչը հանրութեան յայտարարուած էր Մայիսին, սակայն Նիւ Եորք գումարուած՝ Յուլիս 4-6, 1919ին, Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութեան Ա. Պատգամաւորական Ժողովին պաշտօնապէս կը հաստատուի անոր գոյութիւնը:

Կը հրատարակենք 1919ին Պոստոնի «Ազգ» պաշտօնաթերթին տպարանէն լոյս տեսած Կուսակցութեան ծրագիրը:

ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉԸ

Նախաբան

Հայ Ազգին քաղաքական պահանջներուն ընդառաջ երթալու համար Ազգային Զաղաքական զօրաւոր կազմակերպութեան մը պէտքը զգալի եղած էր Ժամանակէ մը ի վեր: Այսպիսի կազմակերպութիւն մը երեւան բերելու բաղձանքով՝ Ամերիկահայ զանազան գաղութներու ոչ-կուսակցական տարրերուն եւ արդէն գոյութիւն ունեցող երկու ազգայնական կուսակցութիւններու միջեւ տեղի ունեցան կարգ մը բանակցութիւններ: Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, իրեն յատուկ պատճառներով, ի վիճակի չզգաց առաջադրուած նոր կազմակերպութեան մասը կազմել: Հ.Ս.Ռ. Կուսակցութեան եւ ոչ-կուսակցականներու լիազօր ներկայացուցիչներու միջեւ շարունակուած բանակցութիւնները համաձայնութեան մը յանգած ըլլալով՝ հիմնուեցաւ նոր կազմակերպութիւնը, *Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւն* անունով:

Զաղաքականութիւն

Զաղաքակրթութիւնը կը ձգտի իրագործել մարդկային ընկերութեան ազատութիւնն ու երջանկութիւնը գործակցական սկզբունքին կիրառութեամբը:

Հայրենիք եւ Ազգ

Հայրենիքը ազգի մը տունն է՝ բնական ու պատմական յիշատակներով եւ ցեղային մասնա-յատուկ մշակոյթով նուիրագործուած աշխարհագրական որոշ սահմաններու մէջ: Չայն շէնցնել ու գեղեցկացնել նոյն ազգի զաւակներուն ո՛չ միայն անբռնաբարելի իրաւունքը, այլ եւ նուիրական պարտականութիւնն է:

Հայրենասիրութիւնը գերազանցօրէն մարդկային առաքինութիւն մըն է:

Ազգը ամբողջական միութիւն մըն է, որուն հաւաքական շահերը միշտ գերադաս են անհատական եւ դասակարգային առանձնաշնորհումներէ:

Կառավարութիւն

Կառավարութիւնը՝ ժողովրդային վեհապետութեան հեղինակութեամբ օժտուած՝ պարտի ստանձնել ո՛չ միայն ազգային պաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը, այլեւ տնօրինել ընկերային արդարութիւն յառաջացնող օրէնքներ եւ հաստատութիւններ, եւ այդ կերպով արգիլել անսանձ շահագործումները, խափանարար մենաշնորհները եւ այլ եւ այլ տնտեսական անարդարութիւնները, յօգուտ հանրային բարօրութեան:

Օրէնք

Օրէնք եւ Սահմանադրութիւն՝ միշտ ենթակալ բնաշրջական բարեփոխումներու՝ կը ծառայեն իբրեւ ուղեցոյց խաղաղ եւ կանոնաւոր զարգացման ու կը փրկեն հայրենիքը անիշխանութեան կործանարար չարիքներէն: Ազգերու կեանքին մէջ օրէնքը

կը կատարէ դաստիարակի պաշտօնը՝ առաջնորդելով յառաջդիմական նորանոր քայլերու եւ քաղաքակրթական նուաճումներու:

Կազմակերպութիւն

Կազմակերպութիւնը անհատական ոյժերու արդիւնաւորող միջոցն է: Ազնիւ եւ գեղեցիկ բաղձանքներ ու տրամադրութիւններ դատապարտուած են ապարդիւն մնալու առանց կազմակերպուած եւ ներդաշնակ ջանքերու:

Հրաւեր կը կարդանք ամէն պարտաճանաչ Հայո՛ւ գործակցելու Կուսակցութեանս հետ անոր հայրենաշինական նպատակներուն եւ ձեռնարկներուն մէջ:

Հայրենակիցներ՝.

Այսօր, երբ անհուն զոհողութիւններու գնով Հայ Ազգին դարերու երազը կ'իրականանայ, եւ գերութեան տառապանքներէն փրկուած Մայր Հայրենիքին առջեւ կը բացուի ազատութեան եւ յառաջդիմութեան նոր արշալոյսը. այսօր, երբ Հայ ժողովուրդը պատմական նոր շրջանի մը գիտակցութեամբ պարտականութիւն կը զգայ բոլորանուէր ճիգերով փութալ դէպի վերականգնումի սրբազան գործը, Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւնս՝ իբրեւ քաղաքական կազմակերպութիւն՝ կ'ուխտէ նուիրուիլ Հայկական ազատ քաղաքակրթութեան մը իտեալին, որուն հաւատքովը ներշնչուած պայքարեցան մեր հերոսները եւ ինկան մեր նահատակները:

Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւնը, որուն Ծրագիրը կը յանձնենք հանրային դատողութեանս, օրուան պահանջներուն ծառայելու պարտականութենէն թելադրուած՝ կը հրաւիրէ գործակցութիւնը ազգանուէր բոլոր կազմակերպութիւններուն, որոնք այլ եւ այլ կերպով նուիրուած են Հայաստանի ազատութեան եւ վերաշինութեան գործին: Փոխադարձաբար այս կուսակցութիւնը իր գործակցութիւնը կը խոստանայ այն բոլոր մարմիններուն, որոնց ուղղութիւնը եւ գործունեութիւնը չեն հակասեր իր հետապնդած նպատակներուն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐԱԿԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
Մայիս, 1919, Պոստոն

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Անուն

Կուսակցութեանս անունն է Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւն:

Նպատակ

Կուսակցութեանս նպատակն է.

Ապահովել եւ պահպանել պատմական Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը:

Աշխատիլ անկախ հայրենիքին քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյական վերականգնումին:

Ծառայել հայկական լուսամիտ քաղաքակրթութեան մը զարգացման:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Կուսակցութիւնս, հիմնուած ըլլալով ժողովրդային վեհապետութեան եւ քաղաքացիական հաւասար իրաւունքներու սկզբունքին վրայ, կը ջատագովէ Սահմանադրական Հանրապետութիւնը՝ իբրեւ պետական ձեւ Հայրենիքի կառավարութեան: (Ծանօթ. 1)

ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԴԱԻՄՆԱՆՔ

Ամեն Հայ-քաղաքացիի քուէարկութեան հաւասար իրաւունքը՝ Սահմանադրութեամբ որոշուած տարիքէն սկսեալ, առանց սեռի խտրութեան:

Ամեն Հայ-քաղաքացիի բացարձակ հաւասարութիւնը օրէնքի առջեւ:

Զուէներու համեմատական թուով ներկայացուցիչ ընտրելու սկզբունքը, որպէսզի ներկայացուցչական մարմիններու կազմին մէջ՝ տիրող մեծամասնութեան հետ՝ իրենց ձայնը ունենան նաեւ փոքրամասնութիւնները: (Ծանօթ. 2)

Զինուորական պարտադիր կրթութիւն, դպրոցական շրջանէն սկսեալ եւ օրէնքով սահմանուած տարիքներու մէջ, իբրեւ պայման երկրապահ զինուորական ծառայութեան, եւ իբրեւ նախազգուշական միջոց ազգային պաշտպանութեան:

Հայրենի գործածութիւնը իբրեւ պետական

լեզու, եւ իբրեւ կանխապայման կառավարական բոլոր պաշտօնատարութեան:

Պետութիւն եւ եկեղեցի անջատում:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԵՐԱՇԽԱԴՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, հաւաքումներու, ընկերակցութեան եւ ճամբորդութեան:

Ազատութիւն խղճի, կրօնի եւ պաշտամունքի:

Անձեռնմխելիութիւն անձի, անբռնաբարելիութիւն բնակարանի, ստացուածքի եւ նամակագրութեան: (Ճանօթ. 3)

Օրէնսդիր, Դատական եւ Գործադիր Իշխանութեանց իրարմէ անկախութիւնը՝ պետական ընդհանուր կազմին մէջ: (Ճանօթ. 4)

Տեղական Ինքնավարութիւն, պետական ընդհանուր օրէնքներու համաձայն:

Ժողովրդային Նախաձեռնութեան իրաւունքը:

Ա. Նոր օրէնքներ առաջարկելու, (initiative):

Բ. Հին օրէնքներ վերաքննելու, (Referendum):

Գ. Անհաւատարիմ պաշտօնեաներ յետս կոչելու (Recall): (Ճանօթ. 5)

ԿՐԹԱԿԱՆ

Հանրային ընդհանուր, ծրի եւ պարտաւորիչ Նախնական եւ միջնակարգ դաստիարակութիւն Հայաստանի բոլոր երկսեռ մանուկներուն եւ պատանիներուն համար. իսկ երիտասարդներու եւ երիտասարդուիկներու ակադեմական, արհեստագիտական ու մասնագիտական ծրի բայց կամաւոր կրթութեան համար՝ պետական ազատ ուսումնարաններու հաստատութիւնը հայրենիքի յարմարագոյն վայրերուն մէջ:

ԸՆԿԵՐԱ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Օրէնքներ որ կը նպաստաւորեն տնտեսական հաւասար պատեհութիւն եւ ընկերային արդարութիւն: (Ճանօթ. 6)

Պետական դրամատուններու հաստատումը, ընծայելով դիւրամատչելի վարկ բոլոր դասակարգերուն:

Կանոնաւորումը, պետական հեղինակութեամբ, աշխատութեան եւ դրամագլուխի փոխա-

դարձյարաբերութիւններուն:

Հաստատումը պետական ծրի պիւրոներու, իբրեւ միջնորդ գործին եւ գործաւորին միջեւ. ջնջելու համար անգործութեան տնտեսական եւ ընկերային չարիքները:

Պետական Ապահովագրութեան դրութիւն մը, պաշտպանելու համար աշխատաւոր զանազան դասակարգերը՝ ընդդէմ անգործութեան, հիւանդութեան, արկածի, հրդեհի, ծերութեան եւ մահուան: Պետական ապահովագրութիւն Նաեւ ընդդէմ բնական պատահարներու, ինչպէս՝ երաշտ, հեղեղ, կարկուտ եւայլն, հողագործ բնակչութեան մասնաւոր պաշտպանութեանը համար: (Ճանօթ. 7)

Տնօրինութիւնը արդար եւ ազդեցիկ միջոցներու, որ պիտի նպաստէ երկրագործական եւ առտնին ճարտարարուեստական արդիւնաբերութիւններու զարգացման:

Արդիւնագործումը, պետական գօնթօլի տակ, երկրին բնական հարստութիւններուն, ինչպէս՝ հանքեր, անտառներ, ջուրեր, արօտներ եւայլն:

Ղեկավարումը, ազգին հաշւոյն, հանրային մենաշնորհներու, ինչպէս՝ թղթատարութիւն, հեռագիր, հեռախօս, երկաթուղիներ, լոյսի եւ ջուրի մատակարարութիւն, եւայլն:

Չուտ շահադիտական նպատակներու համար հողային մենաշնորհներու օրէնքով արգելումը, եւ արդի հողատիրական անհաւասարակշռութիւններու դարմանումը՝ օրէնսդրական միջոցներով: (Ճանօթ. 8)

ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔ

Հանրային ծախքերու համար տուրքի գիտական դրութիւն մը, առանց սակայն ջլատելու անհատական եւ ընկերակցական ձեռներեցութիւններ, եւ երկրին արդիւնագործական եւ առեւտրական գործունեութիւնները:

Ա. Յառաջատուական Տուրք եկամուտի եւ ժառանգութեան վրայ: (Ճանօթ. 9)

Բ. Միօրինակ Տուրք հողի գետնարժէքին վրայ: (Ճանօթ. 10)

Ներկայ Ծրագիրը վերաքննելի է Կուսակ-

ցութեանս Ընդի. Պատգմ. Ժողովին կողմէ: Հիմնական Կանոնագրին տրամադրութեանց համաձայն

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ծանօթ 1. Իմաստի տարբերութիւն մը կայ Հանրապետութիւն եւ Ռամկավարութիւն բառերուն միջեւ: Առաջինը կը շեշտէ Ներկայացուցչական Դրութիւնը իբրեւ կառավարութեան ձեւ, երկրորդը կը շեշտէ ուղղակի Ժողովրդային Վեհապետութեան սկզբունքը:

Կան երկիրներ, ուր թէեւ Ռամկավարական սկզբունքը աւելի կամ նուազ չափով կը գործադրուի, բայց Հանրապետական չեն անոնք իրենց ձեւին մէջ, ինչպէս Անգլիա եւ Յունաստան: Այս երկիրներուն մէջ դեռ գոյութիւն ունի Ժառանգական թագաւորութիւնը: Չուտ Հանրապետական երկիրներու մէջ, ինչպէս Ֆրանսա եւ Չուիցերիա, Ժառանգական պաշտօնավարութիւնը ի սպառ ջնջուած է:

Միացեալ Նահանգները արդի լաւագոյն օրինակն է Հանրապետական-Ռամկավարութեան, ուր ազգին բարձրագոյն պաշտօնեան՝ Նախագահը, կ'ընտրուի ուղղակի Ժողովրդային քուէով եւ պատասխանատու է անոր, եւ ուր բոլոր քաղաքացիները անխտիր կը վայելեն քաղաքական հաւասար իրաւունքներ:

Ծանօթ. 2. Ներկայացուցչական Մարմիններու ընտրութիւնը երկու գլխաւոր սկզբունքներու հիման վրայ կը կատարուի – *Մեծամասնական* եւ *Համեմատական*:

Ենթադրենք թէ հինգ տարբեր հոսանքներու պատկանող 1000 քաղաքացիներ 10 հոգի պիտի ընտրեն քաղաքի մը գործերը վարելու պաշտօնով: Եթէ *Մեծամասնական* սկզբունքը ընդունուի, այդ հինգ հոսանքներէն ոեւէ մէկը որ 1000 քուէներուն կեսէն մէկ աւելի (501) կը շահի, բացարձակ իրաւունք կ'ունենայ իր 10ը թեկնածուներով տեղւոյն գործերը տնօրինելու: Եթէ *Համեմատական* սկզբունքը ընդունուի եւ իւրաքանչիւր 100 քուէի համար մէկ ներկայացուցիչ տալու չափանիշը որդեգրուի՝ այն ատեն 1000 քուէներուն 600ը շահող հոսանքը վեց ներկայացուցիչ միայն տալու

իրաւունք կ'ունենայ, 300 քուէ շահողը՝ երեք ներկայացուցիչ, 200 քուէ շահողը՝ երկու ներկայացուցիչ, 100 քուէ շահողը՝ մէկ ներկայացուցիչ:

Ոեւէ ընտրութեան ատեն ներկայացուցիչ մը ընտրելու համար պահանջուած քուէներու թիւը կը ճշդուի՝ տրուած քուէներուն համագումարը բաժնելով ընտրելիներու թուովը, օրինակ.

$1000 \div 10$ հաւասար է 100ի, այսինքն, ամէն մէկ 100 քուէի մէկ ներկայացուցիչ:

Հասկնալի է, անշուշտ, թէ ուր որ ընտրութիւնը միակ թեկնածուի մը շուրջ կը դառնայ, ինչպէս Նախագահի ընտրութեան պարագային, *Համեմատական Ներկայացուցչութեան* սկզբունքը անգործադրելի է:

Ծանօթ. 3. Ասիկա կը նշանակէ թէ կառավարական ոեւէ պաշտօնեայ չի կրնար ձերբակալել քաղաքացի մը եւ կամ բռնաբարել անոր ստացուածքը, բնակարանը եւ թղթակցութեան իրաւունքը, առանց օրինական հրամանագրի մը:

Ծանօթ. 4. Պետական կազմին մէջ այս երեք բաժանումներու իրաւասութեան որոշ սահմանները ճշդուած են, որպէսզի անոնք զերծ մնան ա'յն չարիքներէն որ կրնան ծնիլ փոխադարձ միջամտութիւններէ եւ ազդեցութիւններէ:

Օրէնսդիր Իշխանութեանց պաշտօնն է միայն օրէնքները գծել երկրին քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերական պէտքերուն համաձայն:

Դատական Իշխանութեանց պաշտօնը օրէնք չինել չէ, այլ Օրէնսդրութեան Մարմիններու կողմէ հաստատուած օրէնքներուն վրայ հսկել, զանոնք մեկնել եւ անոնց ոգւոյն համեմատ վճիռներ արձակել: Դատաւորը պատասխանատու չէ, օրէնքին արդար կամ անիրաւ հանգամանքին համար:

Գործադիր Իշխանութեանց պաշտօնն է, պարզապէս տրուած վճիռները հաւատարմաբար եւ պատշաճօրէն գործադրել:

Ծանօթ. 5. Նոյնիսկ ամենէն յառաջադէմ երկիրներու մէջ շատ անգամ զեղծումներու եւ չարաշահութիւններու ասպարէզ կ'ըլլայ Օրէնսդրական Մարմինը: Երեսփոխաններ եւ Ծերակուտականներ դասակարգային շահերու ազդեցութեանց ենթարկուելով. կ'անտեսեն իրենց ուխտեալ պարտա-

կանութիւնը ժողովուրդին հանդէպ ու կը դաւաճանեն հանրային շահերու դէմ:

Այս կարգի չարիքները ջնջելու եւ անհաւատարիմ պաշտօնեաները պատժելու համար, արդի Ռամկավարութիւնը կ'որոշեգրէ այս յօդուածին մէջ ամփոփուած սկզբունքները:

Ենթադրենք թէ՝ հանրային կարծիքը ոգելից ըմպելիք արտադրելու եւ վաճառելու դէմ է, եւ այդ կարծիքը մարմնացնող օրէնք մը կը պահանջէ. բայց, ինչպէս երբեմն կը պատահի, Օրէնսդիր Մարմինը, ինչ նկատումներով, կը հակառակի այդպիսի օրէնքի մը: Այս պարագային քաղաքացիներ հանրագրութեան մը միջոցաւ – որ պէտք է պարունակէ օրէնքով սահմանուած թիւով ստորագրութիւններ – իրաւունք կ'ունենան պարտադրել Օրէնսդիր Մարմինը, որ ուղղակի ժողովրդային քուէարկութեան ենթարկէ պահանջուած առաջարկութիւնը: Քուէարկութեան արդիւնքը կը վճռէ խնդիրը: Ասիկա կը կոչուի *Նախաձեռնութեան Իրաւունք* (initiative):

Միւս կողմէն, երբեմն կը պատահի որ Օրէնսդիր Մարմինը կը փորձուի հանրային շահու վնասակար օրէնք մը անցնել: Այս պարագային ալ վերոյիշեալ մեթոտով, ժողովուրդը իրաւունք կ'ունենայ պահանջել որ, այդ օրէնքը գործադրութեան դրուելէ առաջ ժողովուրդին հաւանութեան ենթարկուի: Նոյնպէս քուէարկութեան արդիւնքը կը վճռէ խնդիրը: Ասիկա կը կոչուի *Վերաքննութեան Իրաւունք* (Referendum):

Երբ հանրային պաշտօնեայ մը չարաչար կը գործածէ իրեն վստահուած դիրքը, ժողովուրդը, առա՛նց սպասելու պաշտօնաշրջանի լրանալուն, նոյն մեթոտով, իրաւունք կ'ունենայ պահանջել անոր հրաժարումը: Այս պարագային յիշեալ պաշտօնեային արարքները կը յանձնուին ժողովրդային դատաստանին եւ նոր քուէարկութեամբ մը կ'որոշուի անոր դիրքը: Ասիկա կը կոչուի *Յետս Կոչում* (Recall):

Այսպիսի օրէնքի մը գոյութիւնը ինքնին ազդարարութիւն մըն է հանրային պաշտօնեաներուն, որ անոնք խղճմտօրէն կատարեն իրենց պարտականութիւնները:

Ծանօթ. 6. Այս յօդուածին իմաստը երբեմն կը նկարագրուի «Տնտեսական Ռամկավարութիւն» բացատրութեամբ, եւ կը նշանակէ թէ տնտեսական աշխարհի մէջ ամէն քաղաքացի իրաւունք ունի հաւասար պատեհութիւն վայելելու իր ֆիզիքական, մտային եւ բարոյական կարողութիւնները ի յայտ բերելու եւ արդիւնաւորելու, առանց սակայն ջնջելու ազատ մրցակցութեան ինչպէս եւ անհատական սեպիականութեան դրութիւնը: Այս յօդուածի ոգին հակառակ է անսանձ շահագործումներու, խափանարար մենաշնորհներու (*թըրըսթ*) եւ ընկերային անարդար օրէնքներու եւ հաստատութիւններու, որոնք կը գրկեն անհատը պատեհութեան հաւասար իրաւունքէն կեանքի գոյամարտին մէջ:

Ծանօթ. 7. Ապահովագրութիւնը առանձին ընկերութիւններու ձեռքին մէջ, շահադիտական ձեռնարկ մըն է: Պետական դրութեան մէջ շահու շարժառիթը գոյութիւն չպիտի ունենայ, անոր միակ նպատակը պիտի ըլլայ քաղաքացիներուն բարեկեցութիւնը ապահովել, կարելի նուազագոյն ծախսով: Պետական ապահովագրութիւնը պարտաւորիչ չէ, բայց անոր բարիքները այնքան բացայայտ են որ, ամէն քաղաքացի պիտի ուզէ օգտուիլ այս դրութեան մատուցած առաւելութիւններէն:

Ծանօթ. 8. Երեք գլխաւոր պատճառներով ազգի մը սահմաններուն մէջ պարփակուած հողը՝ հաւաքական ժառանգութիւն մըն է:

Ա. Հողը մարդոց աշխատանքով ստեղծուած չէ, այլ բնութեան մէկ պարգէն է (ինչպէս օդը եւ ջուրը) եւ ազգի մը ֆիզիքական գոյութեան բացարձակ պայմանն է:

Բ. Հողը իր տնտեսական արժեքը կը ստանայ բնակիչներու ներկայութենէն եւ անոնց ընդհանուր շինարար գործունեութենէն, հետեւաբար հողին տնտեսական արժեքը մասնաւոր իմաստով մը ընկերային ծագում եւ բնոյթ ունի:

Գ. Տրուած սահմանի մը մէջ հողին տարածութիւնը կը մնայ նոյնը, մինչ բնակիչներու թիւը օրէ օր կ'աճի: Ապագայ սերունդներն ալ իրաւունք եւ բաժին ունին այս ժառանգութեան մէջ, ուստի

անիրաւութիւն մը պիտի ըլլայ որ ռեւէ անհատ կամ ընկերութիւն հողի ընդարձակ տարածութիւններ գրաւէ, ոչ թէ զայն արդիւնագործելու՝ այլ պարզապէս ապագային յաւելեալ արժէքով վաճառելու շահապաշտ դիտաւորութեամբ:

Հողին մենաշնորհը պատմութեան մէջ բռնապետական ձգտումներու կռուան եղած է: Հողային օրէնքներու նպատակն ըլլալու է.

Ա. Արգիլել հողին մենաշնորհը:

Բ. Քաջալերել հողին ընդհանուր եւ արդիւնաբեր մշակութիւնը:

Գ. Բաւարար հող տալ հողագուրկին՝ պետական տնօրինութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ:

Դ. Ապահովել հողագործին տնտեսական բարեկեցութիւնը:

Ասիկա չնշանակեր թէ հողը մշակելու դժկամակ քաղաքացիներ ստիպուած պիտի ըլլան երկրագործութեամբ զբաղելու՝ եթէ անոնք իրենց արհեստին, տաղանդին կամ դրամագլուխին կրնան աւելի արդիւնաբեր ասպարեզ գտնել ուրիշ զբաղումներու մէջ:

Ծանօթ. 9. Եկամուտի եւ ժառանգութեան Տուրքին չափը կը տարբերի գումարներու քանակին համեմատութեամբ: Նախ՝ օրէնքով որոշուած գումար մը (օրինակ 1,000 տոլար) ազատ կ'ըլլայ տուրքէ, իսկ անկէ վեր իւրաքանչիւր 1,000 տոլարի համար տուրքի սակագին մը կ'որոշուի, (օրինակ, 5 առ հարիւր) մինչեւ օրէնքով ճշդուած յաջորդ քանակը (օրինակ 10,000 տոլար). եւ այսպէս աստիճանաբար, քանի մեծնայ եկամուտի եւ ժառանգութեան գումարը, անոր համեմատ սակագինն ալ կը բարձրանայ:

Ծանօթ. 10. Ամէն քաղաքացի իր սեփական հողի գետնարժէքին համեմատութեամբ միօրինակ տուրք մը վճարելով Պետական Գանձին՝ փոխհատուցում մը ըրած կ'ըլլայ հասարակաց ժառանգութենէն իր գրաւած բաժնին համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԱԿԱՎԱՐԱԿԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏԳԱՍԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Յուլիս 4-6, 1919ին Նիւ Եորքի մէջ կը գու-

մարուի Նորակազմ Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութեան (շարունակութիւնը՝ ՀՍՌԿԻ) անդրանիկ՝ Առաջին Պատգամաւորական Ժողովը եկեղեցւոյ սրահին մէջ: Դիւանը ընտրուեցաւ Միքայէլ Յ. Յովհաննէսեանի ատենապետութեամբ եւ Մաղաթ Պերպերեանի ատենադպրութեամբ:

Նորանուն կուսակցութեան յայտարարութենէն հազիւ վեց շաբաթներ ետք, արդէն հայաշատ կեդրոններու մէջ, ինչպէս Նիւ Եորք, Պոստոն, Ուստր Եւայլն, անոր յարողներուն թիւը հարիւրներով կը համրուի: Ֆրէզնո առաջին հրապարակային ժողովին մասնաճիւղի անդամներուն թիւը կը հասնի 250ի: Շիքակօ, Փրաւիտենս, Պոստոնի շրջակայ արուարձանները Նոր շարժումը կարեւոր համեմատութիւններու կը հասնի, եւ հետզհետէ կը ստանայ ազգային հանգամանք մը:

Պատգամաւորական Ժողովը ընդհանրապէս ծանրացաւ հետեւեալ առաջադրութիւններով.

Հայկական անկախ պետութեան մը կազմութիւնը կասկածի տակ չէ այլեւս: Ազգային Պաշտպանութեան գործը, որ պիտի դառնայ քաղաքական կազմակերպութիւններուն գլխաւոր մտահոգութիւններէն եւ այդ նպատակով կուսակցական ձեռնարկներ եւ յաւակնութիւններ պիտի ըլլան անտեղի եւ վնասակար: Կուսակցութիւնները այսուհետեւ պիտի աշխատին Նոր որակով, ըմբռնումով ու միջոցներով: Անցեալի աւանդական կուսակցութիւնները կամ բոլորովին կազմալուծուին եւ կամ իրենք իրենց պիտի յարմարացնեն Նոր պայմաններու: Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւնը՝ շարունակութիւնը ՀՍՌԿԻ, կը դառնայ առաջինը Ամերիկայի հայ կեանքէն ներս, ընդունելու այս եւ կազմակերպելու իր անդրանիկ պատգամաւորական ժողովը: Կ'արժէ յիշել որ ոչ միայն Ամերիկայի հայ գաղութին այլեւ Եւրոպայի եւ Նոյնիսկ Կովկասահայութեան մէջ այսպիսի կուսակցութեան մը անհրաժեշտութիւնը զգացողներ եւ խորհողներ կը գտնուին: Կովկասի մէջ գրեթէ երկու տարի առաջ կազմուեցաւ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը: Նման շարժում մը արդէն ծնունդ սկսաւ առնել Լոնտոնի ու Փարիզի մէջ Հայ Ազգային Ազատական Միութեան

անունին տակ: Այս բոլորը Ազգային Ռամկավար Կուսակցության հետ նոյն քաղաքական սկզբունքները կը դառնան նոյն ոգին եւ ձգտումները ունին, եւ բնականաբար իրարու ձեռք պիտի երկարեն ու պիտի վերածուին մէկ կուսակցութեան: Մեծ պետութիւններն անգամ երկու կամ երեք կուսակցութիւններ ունին, հայերը՝ 4-5 կուսակցութիւնները կը դժուարացնեն ազգային քաղաքական կեանքը եւ ասկէ մեկնելով ունենալու ենք գէթ մէկ զօրաւոր կուսակցութիւն ռամկավարական հիմերու վրայ եւ ընդդիմադիր կուսակցութիւն մը՝ ընկերվարական խառնուածքով:

Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութեան անդրանիկ Պատգամաւորական Ժողովը ուրեմն, մեծ ու կարեւոր աշխատութիւն մը պիտի կատարէ առաջին իսկ կուսակցութեան գործունեութիւնը ղեկելու համար ուղիղ գծի վրայ եւ գործնական ճամբու մէջ:

Պատգամաւորական Ժողովը ցրուելէ առաջ ընդհանուր խանդավառութեան մէջ հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրները յղուեցան Ամենայն Հայոց եւ Կիլիկիոյ հայրապետներուն, Ազգային Պատրիարքարանին, հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական հոգեւոր պետերուն, Չօր. Անդրանիկին, Ազգային Պատուիրակութեան, Կիլիկիոյ եւ Կովկասի Ռամկավար շրջանակներուն, Ամերիկայի Ազգային Միութեան, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան ղեկավարներէն Միքայէլ Պապաջանեանին:

Ժողովի աւարտին տեղի ունեցաւ ընկերական հաւաք մը Նիւ Եորքի «Պրէվուր» պանդոկին մէջ: Խօսք առին ընկերներ Վեր. Մ. Կ. Մանսվեան, Վեր. Պեննէեան, Փրոֆ. Անանիկեան, որոնք շեշտեցին հաւատարիմ մնալով Ազգային Ռամկավար սկզբունքներու լոյսին տակ պաշտպանելու ազգային գերագոյն շահերուն: Ընկեր Ա. Ն. Նազար յայտարարեց որ Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւնը բնական հետեւանքն է ՀՍՈՒԿի հետապնդած Ազգայնական ուղիին ու անոր պատմութեան ամբողջ ընթացքին ի յայտ բերած այս իրողութեան թէ՛ կուսակցութեան մը համար կարելի է անկեղծօրէն ու նոյն իսկ շատ անգամ ի

վնաս կուսակցութեան անմիջական շահերուն, ծառայել ազգին: Ընկեր Նազարի այս յայտարարութեան ճշմարտութիւնը իր վաւերացումը կը գտնէր ընկեր Ա. Տիքիճեանի խօսքերուն մէջ թէ՛ ինք թէ՛ նոր կուսակցական մը, եւ սակայն, հին մըն է միանգամայն, որովհետեւ միշտ հաւատացող եղած է Ազգային Ռամկավարական սկզբունքներուն:

Պատգամաւորական Ժողովի յարակից գործունեութեան մէջ իր կարեւոր տեղը կը գրաւէ Նիւ Եորքի ակումբին հրապարակային Ժողովը, որ տեղի ունեցաւ Յուլիս 6ին, «Պրայէնթ Դօլ»ի մէջ, ատենապետութեամբ Փրոֆ. Անանիկեանի:

Առաջին խօսք առնողը եղաւ ընկեր Վահան Զիւրքճեան, որ շեշտեց կարեւորութիւնը գիտակից ու անկեղծ հայրենասիրութեան իբր ուղեցոյց ազգային ու կուսակցական գործունեութեան: Ան ըսաւ թէ եթէ ոմանք անցեալի մէջ դուրս մնացին կուսակցութիւններէ, այդ չ'ենթադրէր թէ ոմանք նուազ հայրենասէրներ էին, այլ միայն միեւնոյն նպատակին հասնելու մասին իրենց ունեցած տեսակետի տարբերութիւնն էր որ կ'արգիլէր զիրենք կուսակցական ըլլալէ, բայց հիմա որ պարագաները փոխուած են ու անոնք կը տեսնեն թէ ազգային վերաշինութեան գործին մէջ պէտք կայ կազմակերպուած հաւաքական ոյժի մը, անոնք սրտագին կը միանան ազգային Ռամկավարական այս նոր ու մեծ շարժումին: Անկա մարմնաւորեց այս նոր ըմբռնումը հայրենասիրական յոյժ գողտրիկ պատկերի մը մէջ, որ դրողագին ծափահարութեամբ ողջունուեցաւ ներկաներէ. ան նմանցուց այս նոր շարժումը արծիւի մը, որուն մէկ թեւին վրայ գրուած է Ռամկավարութիւն ու միւս թեւին վրայ Ազգայնականութիւն, որ կը թռչի Ատլանտեանի ափերէն դէպի Մասիս, Հայ Ցեղի ազատութեան աւետիսը ու ազգին վերականգնումի հաւատքը տանելով իր հետ:

Ընկեր Զիւրքճեանին յաջորդեց ռամկավար հռետոր ընկեր Վահրամ Գրիգորեան. անկա տիրական շեշտով մը յայտարարեց թէ սերտ կապակցութիւն մը կայ երեք-չորս տարուան ազգային թմբիրին յաջորդող վերագարթնումի, յեղափոխութեան շարժումին ու Ազգին ներկային

միջեւ: Խոստովանելով հանդերձ թե՛ շատ մը սխալներ գործուած են Յեղափոխութեան անունով, ան ըսաւ թէ, ո՛չ ոք կրնայ պնդել թէ Զայ Տեղին ազատագրումի դատը պիտի առնէր ա՛յն թափը, պիտի արժանանար ա՛յն կարեւորութեան որ կը վայելէ այսօր, եթէ Զայ Ազգը իր անկախութիւնը պահանջած, անոր համար պայքարած ու կռուած չըլլար: Ու մենք պարծանքով կը յիշենք թէ ներկայ Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւնը իր մէջ ունի անգին ժառանգութիւնը Յեղափոխութեան նախակարապետ կազմակերպութեան – Վասպուրականի Արմենականութեան – աւանդութիւններուն: Ան յայտնեց իր անյողողող հաւատքը թէ նոր Շարժումը, Նիակարա Ջրվէժին նման իր մէջ պիտի հաւաքէ արտասահմանի բոլոր գաղութներուն մէջ գտնուող գիտակից հայրենասէրները, ու նոր ու հուժկու կազմակերպական ոյժին միջոցով պիտի յորդի դէպի Զայաստան, մինչեւ որ հոն խաղաղ ու ազատ կեանքը ստեղծուի:

Նիւ Եորքի ակումբի մասնաւոր հրաւերով խօսեցաւ Կ. Փուշմանեան, որ թելադրեց իբր ազգասէր հայ մը, Նոր Կուսակցութիւնը դնել առողջ ու շինարար սկզբունքներու վրայ:

Կուսակցութեան շարքերուն միացան 15 նորագիրներ:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ՆԻԹԱԿԱՆ
ՄԱՅՈՒՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԻՆՔՆԱԴԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Կիլիկիոյ անկախութեան համար թափուած քանքերուն առաւելաբար Ռամկավար Կուսակցութիւնն է որ իր առիւծի մասնակցութիւնը բերաւ եւ այդ միայն խօսքով չէր, այլ նիւթական մսայուն, գրեթէ ամսօրեայ փոխանցումներով, որոնք կը կատարուէին Պոստոնէն դրամատան միջոցով դէպի Փարիզ կամ Աղեքսանդրիա: Ու այս երկու ոստաններէն զանազան միջոցներով այդ դրամը կը հասնէր Կիլիկիա: Այդ օրերու համար ոչ արհամարհելի գումարներ՝ իւրաքանչիւր փոխանցում (5,000): Փարիզի մէջ անոնց յանձնաձումը կը կատարէր Վահան Թէքէեան եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ Լեւոն Մկրտիչեան: Կը ղրկուէին նաեւ աւելի փոքր

գումարներ Գոյումճեանին (Կ. Պոլիս):

Այս գումարները կը հաւաքուէին կուսակցական ընկերներէ. տալու համար օրինակ մը Յուլիս 4-11, 1920ին միայն ներքին հանգանակութեամբ մը ռամկավարներ կը գոյացնէն 10 հազար տոլար, որ ամբողջութեամբ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան Ամերիկայի Կեդրոնական Խորհուրդը կը փոխանցէ Կիլիկիա:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՅՑԵՆ ՆԵՐՍ
ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հոկտեմբեր 19, 1920ին Պոստոնէն Յ. Մ. Պերպերեանէն Կ. Պոլիս Գ. Ս. Փափագեանին առաքուած նամակէն կը քաղենք թէ Ամերիկայի կուսակցութեան կառոյցներէն ներս պատասխանատուութիւններ վերցուցած են հետեւեալները.

Խմբագիրներ - «Ազգ»ի խմբագրութեան պաշտօնին հրաւիրուած են Ա. Ն. Նազար եւ Տ. Ա. Տիքիճեան, իսկ երրորդ խմբագիր-աշխատակիցի մը ընտրութիւնը ձգուած է իրենց, պայմանաւ որ ընտրելին հաւանութեան արժանանայ Կեդրոնական Խորհուրդին կողմէ: Առ այժմ ընկեր Չաքարեան կը մնայ այդ պաշտօնին վրայ: Խմբագրական Մարմինն ադամներն են Ա. Նազար, Տ. Տիքիճեան, Ս. Մալեմեզեան, Փրոֆ. Մ. Անանիկեան եւ Վահան Զիւրքճեան:

Պատասխանատու Զարտուղար - Մասնաւոր հարցարաններ պատրաստուեցան եւ ղրկուեցան Ակումբներուն, որպէսզի եթէ իրենց մէջ կան այս պաշտօնին յարմար ընկերներ, անոնց լեցնել տան զանոնք եւ Կեդրոն վերադարձնեն: Ամիսէն աւելի է որ ղրկուած են այս հարցարանները, լեցուցած է միայն ընկեր Մանուկ Ալեքսանեան, թերթին նախկին գրաշարը: Չընդունուեցաւ: Ակումբներէն բացի ղրկուեցան նաեւ Կեդրոնական Խորհուրդի նշանակած կարգ մը մասնաւոր ընկերներու, որոնց մէջ էր ընկեր Մալքոմ: Ան իր տրամադրութիւնը կը յայտնէ:

«Ազգ»ի գործակալութիւն - Ընկերներ Լեւոն Ահարոնեան եւ Փիլիպոսեան կը գործեն տպարանէն ներս: Թերթին վարչութեան անդամներն են Լ. Ահարոնեան, Յարութիւն Գ. Պերպերեան, Յովհան-

Նես Տեմիրճեան, Սեդրակ Սարաֆեան եւ Ն. Խարմանեան: «Ազգ»ին համար Նոր բաժանորդարշաւի մը կը ձեռնարկուի Նոյեմբերէն սկսեալ:

Ազգային Միութիւն – Կուսակցութեան կողմէ ներկայացուցիչ կը նշանակուի Տ. Տիքիճեան:

Դիւանագիտական Ձեռնարկ – Կեդրոնական Խորհուրդը կ'ընտրէ Դիւանագիտական Յանձնախումբ մը, հետապնդելու Կիլիկիոյ ինքնավարութիւնը Ֆրանսայի մանտաթի տակ եւ պիտի աշխատի ապահովել ազդեցիկ պետութեան մը քաղաքական եւ տնտեսական պաշտպանութիւնը Հայաստանի համար: Յանձնախումբի անդամներն են Մ. Անանիկեան, Պատուելի Հայկակ Խազոյեան, Վահան Զիրքճեան, Ա. Նազար եւ Մալքոմ: Կուսակցութիւնը այսուհետեւ ինք պիտի ստանձնէ այս գործը, հարկաւ գործակցելով Հայ Ամերիկեան Ընկերակցութեան հետ, որուն մէջ են վերոյիշեալ ընկերներէն ոմանք:

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԳԼԽԱԲՈՐԱԾ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Նոյեմբեր 22, 1919ին Ամերիկա կը ժամանէ Զօր. Անդրանիկ, ընկերակցութեամբ Զօր. Յակոբ Բագրատունիի, Զեփըն Հայկ Պօնափարթեանի եւ Տեղակալ Միքայէլ Տէր Պօղոսեանի: Գլխաւոր նպատակը այցին՝ Միացեալ Նահանգներու կառավարութենէն խնդրել պատերազմական ռազմամթերք Հայաստանի Հանրապետութեան համար: Փարիզի Պատուիրակութիւնները նախապէս դիմած էին ֆրանսական կառավարութեան եւ մերժուած էին: Դժբախտաբար, պատերազմական նախարար Պէյքըր Ուաշինկթընէն կը բացակայէր եւ այդ հանդիպումը աւելի ուշ, ինքնագլուխ կատարեց Զօր. Բագրատունին՝ դիտումնաւոր կերպով չեզոքացնելու Ազգային Հերոսին հանգամանքն ու կշիռը:

Սակայն աւելի ուշ Զօր. Անդրանիկ ընկերակցութեամբ Պօնափարթեանի կը ներկայանայ Պէյքըրին եւ ընդարձակօրէն կը բացատրէ ՀՀ քաղաքական կացութիւնը, ժողովուրդին թշուառ վիճակն ու անապահովութիւնը եւ կը խնդրէ զինամթերքի օգնութիւն Հայաստանի Հանրապետու-

թեան գոյութիւնը պաշտպանելու հանար: Պատասխանը կ'ըլլայ ... «Մեր լաւագոյնը պիտի ընենք հայ ազգին համար»:

Զօր. Անդրանիկ իրեն վրայ դրուած զինուորական առաքելութիւնը կատարուած համարելով, կը ձեռնարկէ «Փրկութեան Հանգանակութեան», աջակցութեամբ Ազգային Միութեան կողմէ նշանակուած գործիչներու, ինչպէս Արեւելեան եւ Միջին Նահանգներու համար Կարապետ Յ. Փափագեան եւ Վահէ Հայկ, իսկ Գալիֆորնիոյ շրջանակին համար Շահէ Վրդ. Գասպարեան:

Անգլիայէն ետք երբ Անդրանիկ ինքզինքին պաշտօն կու տայ Ամերիկա մեկնիլ, Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Նուպար փաշա կը յանձնարարէ եւ մասնաւոր պաշտօն կը յանձնէ իրեն Ամերիկայի մէջ եւս սկսիլ եւ ոյժ տալ հանգանակութեան:

Զօր. Անդրանիկ հանգանակութիւնը յաջողութեամբ պսակելու եւ մանաւանդ բոլոր հոսանքները հանգանակութեան շուրջը բոլորելու նկատումով, կը խորհրդակցի Պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչ Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբեանի, ՀՀ ներկայացուցիչ Յ. Զաջաղունիի եւ Հանրապետութեան Ամերիկայի ներկայացուցիչ Տոքթ. Փաստրմաճեանի հետ:

Այս խորհրդակցական ժողովին մէջ կը համաձայնին որ հանգանակութեան արդիւնքը բաժնեն հետեւեալ նպատակներուն.

Պոլսոյ Պատրիարքարանին՝ 30 տոկոսը

Կիլիկիոյ՝ 20 տոկոսը

ՀԲԸՄԻ՝ 10 տոկոսը

ՀՀ կառավարութեան՝ 40 տոկոսը

Դեկտեմբեր 16, 1919 թուակիր Նամակով մը խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ երկու եկեղեցիներու (Մայր եկեղեցի եւ Բողոքական) վարչութիւնները քաղաքական չորս կուսակցութեանց Ամերիկայի Կեդրոնական Մարմինները եւ ՀԲԸՄԻ Շրջանակային Յանձնաժողովը:

Զօրավարին այս կոչին Դաշնակցական եւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւններէն զատ բոլոր կուսակցութիւնները կը պատասխանեն սիրայօժար:

Սոցիալ դեմոկրատ հնչակեաններ նախ յօժարութիւն կը յայտնեն միանալու եւ իրենց ներկայացուցիչն ալ ճամբայ կ'ելլէ Շիքակոյէն, հեռագիրով իմաց կը տրուի Չորավարին, բայց ճամբայ ելած ներկայացուցիչը երբ Պոստոն կը հասնի, ներքին անյայտ շարժառիթներով ո'չ երեւան կ'ելլէ եւ ո'չ ալ իր մասնակցութիւնը կը բերէ: Սոյն կուսակցութեան շարքերը ամենուրեք անտարբեր կը մնան հանգանակութեան հանդէպ («Պատուոյ Գիրք Փրկութեան Հանգանակութեան», Պոստոն, 1921):

Չօր. Անդրանիկ իր հրապարակային կոչին մէջ կ'աւելցնէր հետեւեալ ուրախալի տեղեկութիւնը.

«Ուրախութեամբ կը յայտարարեմ որ Ազգային Պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչ Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբեանի ըրած մէկ կարգադրութեան համաձայն, Հայ աղբիւրէ Հայրենիքի կարօտութեանց յատկացուած ուէւ գումար պիտի կրկնապատկուի օտար հաստատութենէ մը, իբրեւ յաւելեալ նպաստ Նոյն նպատակին ու շրջանակին»:

Ռամկավարներ եւ ազատականներ լայն գործակցութիւն ցուցաբերեցին Չօր. Անդրանիկի նախաձեռնութեան: Չօրավարին նախագահութեան տակ Փրկութեան Հանգանակութեան Կեդրոնական Յանձնախումբի անդամներ կ'ընտրուին հետեւեալ ազգայիները.

Շահէ Կրդ. Գասպարեան՝ ատենապետ, Պատրիկ Կիւլպէնկեան՝ փոխ ատենապետ, Երուանդ Մեսիանեան՝ ատենադպիր, Մաղաք Պէրպերեան՝ փոխ-ատենադպիր, Միհրան Գարակէօզեան՝ գանձապահ, Մ. Ս. Գօնտազեան՝ փոխ-գանձապահ, Վեր. Գ. Պետրոսեան՝ ընդհանուր քարտուղար, եւ անդամներ՝ Աղեքսանդր Գեորգեան, Աշոտ Թիրեաքեան, Աւետիս Կ. Սելեան, Վեր. Անդրանիկ Ս. Պետիկեան, Լեմուէլ Կօստիկեան, Կարապետ Փուշմանեան, Հրանտ Թէֆեեան, Յակոբ Դերձակեան, Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան, Վեր. Յ. Մ. Տէփոյեան, Վահան Տիլիկեան եւ Տիգրան Տօնճեան:

Չօր. Անդրանիկ եւ Զեփթըն Հայկ Պօնափարթեան կը շրջին ամերիկահայ գաղութները, քաղաքէ քաղաք, Ատլանտեանէն՝ Խաղաղականի ափերը: Կը խրախուսեն ժողովուրդը, կը խանդավառեն այս

ծրագրով եւ Չօրավարին հմայքովը հանգանակուած գումարը կը հասնի 532,036.40 տոլարի

Դաշնակցականներ Փրկութեան Հանգանակութեան ո'չ միայն իրենց մասնակցութիւնը չեն բերեր, այլ բացայայտ կերպով կը հակառակին, հրահանգելով իրենց համակիրներուն ու շարքերուն, որպէսզի չմասնակցին ու չքաջալերեն հանգանակութիւնը: Դաշնակցութիւնը արդիւնաւոր Փրկութեան Հանգանակութեան հակազդելու եւ իր համակիրներուն ու շարքայիներուն համակրութիւնը բարձրացնելու համար ընդունելութիւններ եւ բանակին համար հանգանակութիւն կը կազմակերպէ Յովհաննէս Քաջազունիին նախագահութեամբ: Թէեւ վերակազմեալ հնչակեաններ մասնակից կ'ուզեն դառնալ իրենց ալ, սակայն Դաշնակցութիւնը զանազան պատրուակներով կը չէզոքացնէ զանոնք, որպէսզի հանգանակուած դրամներուն հակակշիռը Դաշնակցութեան ձեռքը մնայ լոկ: Ժողովուրդը իրենց եւս մասնակից կը դառնայ եւ ըստ «Հայրենիք»ի Յունիս 20, 1920ի համարին, այդ գումարը կը հասնէ 561 հազար տոլարի:

Հոս յիշենք որ Անդրանիկ, որպէս դաշնակցական, կռուած էր Սասնոյ լեռներուն մէջ թուրքերու եւ քիւրտերու դէմ:

Դաշնակցութիւնը յաճախ շահագործած էր հերոսին անունն ու անոր փայլուն կռիւները: Սակայն աւելի ուշ, Անդրանիկ տեսած էր թրքահայ դատին դէմ ռուսահայ դաշնակցական վարիչներու պատեհապաշտ միտումներն ու բռնած քաղաքականութիւնը եւ այդ առթիւ բողոքած ու հեռացած էր Դաշնակցութենէն:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին մէջ թրքական ճակատի հայ զինուորներու կազմալուծման, դասալքութեան ու բարոյական քայքայման անբաւարար պատասխանատուութիւնը զխաւորաբար կը ծանրանար դաշնակցական վարիչներուն վրայ: Անդրանիկ համարձակօրէն իր սլաքները կ'արձակէր անվերապահօրէն դաշնակցական «շէֆ»երուն դէմ

Ամերիկայի մէջ Ֆրեզնոյի հանգանակութեան արշաւին օրն իսկ, բացագանչելով. «Ասկէ առաջ

տարիներով շահագործեցիք անունս, եւ կթեցիք ժողովուրդը ու գրպանեցիք. այժմ թոյլ տուէք որ քիչ մըն ալ ես կթեմ, բայց որո՞ւ համար՝ թշուառ, սովամահ, տարագիր ու տարաբախտ ժողովուրդին համար»:

Անդրանիկ արդար հակադրութեամբ համակուած էր Դաշնակցական կառավարութեան դէմ: Ան իր բանակին բոլոր զէնքերն ու ռազմամթերքը իբրեւ Ռուս կառավարութեան սեփականութիւն փոխանակ Երեւանի կառավարութեան յանձնելու, յանձնած էր Էջմիածնի Վեհափառ կաթողիկոսին եւ առանց Երեւան մտնելու, անցած էր արտասահման: Չօրավարը ցասումով կը պատմէր թէ ինչպե՛ս դաշնակցական վարիչներ կորսնցուցին ոսկեղէն պատեհութիւնը, թէ ինչպե՛ս գիտակցաբար լքեցին թրքական ճակատն ու վատաբար թուրքերուն թողուցին ռուսներէն ձգուած այն մեծաթիւ զէնքերն ու ռազմական պաշարները, որոնք հինգ հարիւր տարուան գերութեան մէջ մնացած հայ ազգին ձեռքը անցած էին առաջին անգամ:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԳԱՂԱՓԱՐԻՆ ՍԿԻԶԲԸ ԵՒ
ԾՆՈՒՆԴԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍԱՐ

Պատերազմի աւարտով Թրքահայաստանի ազատութեան տեսիլքը ոգեւորած ու խանդավառած էր համայն հայութիւնը, որուն մեծ մասը բոլորանուէր ջանքերով կը գործակցէր Հայ Ազգային Միութեան հետ: Դժբախտաբար ոմանք կէս ճամբայէն սկսած էին շեղիլ: Առաջինը՝ ՍԴՀԿը, առաջնորդութեամբ Սապահ-Գիւլեանի, որ կը շահագործէր միամիտ ժողովուրդը ի նպաստ իր եւ իր կուսակցութեան: Իսկ դաշնակցականները՝ յենած Արարատեան (Հայաստանի) Հանրապետութեան Մայիս 28, 1918ի հռչակումին, լքած էին Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ այլեւս չէին ճանչնար զայն իբրեւ պաշտպան ու ներկայացուցիչ Արեւմտահայ Դատին, եւ հեռագրած էին Հայաստանի Հանրապետութեան՝ յանձնարարելով որ «իրենց հաշտութեան մէջ չմոռնան Տաճկահայաստանի դատն ալ կարգադրել»: Դաշնակցութեան

25րդ Պատգամաւորական Ժողովին արձանագրուած վերոյիշեալ հեռագիրը, որ հայութեան ներքին ճակատին մէջ բացած էր անդարմանելի ճեղք մը, պատճառ հանդիսացաւ նաեւ ներքին աղիտալի պայթարներու եւ խաչածեւումներու:

Բայց եւ այնպէս ողջմիտ ազգայիններ ու իրաւ հայրենասերներ, որոնք հեռու մնացած էին հայ կեանքէն, կ'ըմբռնէն անհրաժեշտութիւնը մեծ ու հզօր կուսակցութեան մը կազմութեան, որ կենար կողքին Հայ Ազգային Միութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան: Ամերիկայի հայաբնակ համայնքներու մէջ չեզոքներ կազմակերպուած էին «Ժողովրդական Կազմակերպութիւն» անուան տակ:

Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանակի 15րդ Պատգամաւորական Ժողովն ալ Սեպտեմբեր 1918ի նիստին մէջ կու տայ հետեւեալ որոշումը.

«Նկատի ունենալով ազգային կեանքի վերջին իրադարձութիւնները եւ ազգային ծրագրով եւ ռամկավարական – բաղաբական սկզբունքներով զօրաւոր կուսակցութեան մը գոյութեան անհրաժեշտութիւնը, ընտրեց հինգ հոգիէ բաղկացեալ լիազօր յանձնախումբ մը, պաշտօն տալով անոր ռամկավարական սկզբունքներու համաձայն, մեծ ու զօրաւոր ազգայնական կուսակցութիւն մը կազմելու համար ջանալ եւ բանակցութիւններ վարել այդ գաղափարին համակիր բոլոր մարմիններուն եւ անհատներուն հետ եւ այդ գործը յաջող ելքի մը յանգեցնել»:

Նոյն օրերուն նաեւ որոշակի բաղձանքներ կային միութիւն մը յառաջ բերելու Վերակազմեալ ու Ռամկավար կուսակցութիւններու միջեւ: Պատգամաւորական Ժողովին լիազօր յանձնախումբը ժողով կը գումարէ եւ նկատի կ'առնէ նախ՝ կարգ մը կարեւոր ու ազդեցիկ ազգայիններու թելադրութիւնները, որոնք կը խոստանային վերակազմեալ հնչակեաններու միութեան պահուն՝ իրենց բոլոր ազդեցութիւնը ի գործ դնել որ նոր ուժերու մասնակցութեամբ իրապէս ժողովրդային միութիւն մը երեւան գայ:

Յանձնախումբը սակայն՝ առանց սպասելու

դուրսեն գալիք ուժերուն իրականացման, ուղղակի խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ ՎՅԿ Նահանգային Վարչութիւնը, Սեպտեմբերի վերջերը:

Մինչ այդ Նիւ Եորքի մէջ կազմուած «Ժողովրդական Յանձնախումբ»ի (ԺՅ) կողմէ նամակ կը հասնի ՅՍՌԿի Նահանգային Վարչութեան՝ շնորհաւորելով կուսակցութեան Պատգամաւորական Ժողովին մէջ միութեան ի նպաստ տրուած որոշումը եւ կը հրաւիրէ կուսակցութեան կողմէն ներկայացուցիչներ ընտրել՝ իրենց հետ բանակցելու համար. նոյն իմաստով նամակ մը եւս կը դրկուի ՎՅԿին:

Նոյեմբեր 29ին Պոստոնի մէջ կը գումարուի խառն ժողով մը՝ ՅՍՌԿի, ՎՅԿի եւ ԺՅի կողմէ: Ժողովրդական Յանձնախումբը կը ներկայացնեն Վարդան Մալքում, Փրոֆ. Անանիկեան, Վահան Զիւրաբեան եւ Տ.Ա. Տիքիճեան:

Յաջորդական ժողովներու մէջ յայտնի կ'ըլլայ որ վերակազմեալ հնչակեաններ «երրորդ» տարրով եւ հաւասար ծայնով կազմուելիք միութեան մը համամիտ չեն. միւս կողմէ ռամկավար ներկայացուցիչներ նկատի ունենալով ազգային քաղաքական պահանջները եւ ժողովուրդին միութենասեր տրամադրութիւնը, եւ նկատելով թէ՛ հաւասարապէս կ'ընդունուի ռամկավար սկզբունքն ու ծրագիրը, կը համաձայնին ԺՅին հետ ընդհանուր միացման համար:

Առժամեայ Յանձնախումբի մը խառն Վարչութիւնը կը վարէ Նոր կազմակերպութեան գործերը եւ կ'աշխատի ընդարձակել իր ուժերը: 1919 Յուլիսին Նիւ Եորք գումարուող Պատգամաւորական անդրանիկ ժողովին մէջ Միութիւնը կը նուիրագործուի եւ կ'որոշեգրուի «Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւն» անունը:

Կուսակցութեան մէջ ծանօթ մտաւորականներու երեւումը կ'ունենայ իր բարերար ազդեցութիւնը:

Կազմակերպութիւնը գօտեպնդուած Նոր ուժերով՝ կ'առաջնորդէ գաղութին մեծ մասը բերելու համար իր նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը ազգային գերագոյն պահանջներուն համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐԱԿԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Բ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ

ԺՈՂՈՎԻՆ ԱՌԹԻԻ

1920 Սեպտեմբեր 3էն 7, Փրաւիտենսի մէջ գումարուեցաւ Պատգամաւորական Բ. Ժողովը:

Այս առթիւ «Ազգ»ը արծագանգ կ'ըլլայ այդ ժողովի կարեւորութեան:

Աւելի քան տարի մը առաջ ամերիկահայութեան մէջ հոգեբանական երեւոյթ մը պարզուեցաւ, ազգային պարտականութեան Նոր լոյս մը, մարտաշունչ գիտակցութիւն մը ծագեցաւ բոլոր անոնց վրայ որոնք՝ Ժամանակի պահանջին ի լուր՝ գէթ պահ մը սպասողական դիրք ուզած էին բռնել, հայ քաղաքական գործերու մէջ, երբ արդէն, լայն առումով, անոնք գոյութիւն աւելունելին պետք է ըսել: Ժողովուրդը սկսաւ շարժիլ անձայն, առանց աղմուկի, բայց հզօր եւ հուժկու ընթացքով մը, ճիշդ որպէս սառնակոյտ մը՝ որ գարնանային արեւի ճառագայթներուն տակ՝ կը սկսի շարժիլ եւ լեռնապատ կողերուն մէջ դանդաղ սահանքով մը եւ աննշմար, այնպիսի թափով մը սակայն՝ որուն զօրութեան առջեւ ովկիանոսին խորութիւնները կը պատռին մինչեւ իրենց յատակը եւ *Թիթանիքները* կը խորտակուին ծովամոյն:

Հայաստանի ազատագրութեան մօտալուտ արշալոյսը՝ դրական գործունեութեան ասպարեզ մը կ'աւետէր բոլոր այն սրտցաւ կուսակցականներուն, որոնք անցեալի կուսակցամոլութեան թնկունքներէն խրտչած եւ կարգ մը առաջնորդներու ազգաւեր գործունեութենէն ապշահար՝ քաշուած էին գործէ պատեհ առթիւ մը մաքուր ձեռքերով մօտենալու հայ ազատագրութեան սրբազան խորանին, անոր վրայ ողջակիզելու համար իրենց զգացումները, իրենց փորձառութիւնը, իրենց նիւթական եւ բարոյական մթերքը – իրենց կեանքը ամբողջ:

Ազգը, ազգայնականութիւնը, Յեղին՝ իր ինքնուրոյն՝ հարազատ բնագոյն եր որ վերապրումի վճռակամութեամբ կը ցնցուէր բազմաթիւ հայ ազգայիններու մօտ:

Այս հայրենասէրներու հոսանքը բոլորուեցաւ արդէն գոյութիւն ունեցող ազգայնական եւ յեղա-

փոխական կուսակցության մը շուրջ իբրեւ կորիզ, որ տարիներով պատնէշին վրայ կանգնած՝ արտաքին եւ ներքին թշնամիներու դէմ հաւասարապէս՝ պայքար մղած էր ազգային դատին շահերուն համար, ի գին ապշեցուցիչ զոհողութեանց. եւ անոր հետ ձեռք ձեռքի՝ ձեւակերպեցին **Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւնը**. միայն մէկ նպատակ կար իբր առաջնորդութիւն. **Ծառայել ազգին ամեն գնով**, որ առանցքն եղաւ ու հոգին՝ այս քաղաքական կազմակերպութեան: Ուստի ուղին՝ ուրկէ ան ուխտած էր ընթանալ իր ստուարաթիւ շարքերով՝ կ'անցնէր ծառայութեան ժայռուտ եւ դժուարին գետնէն. 1. ապահովելու եւ պահպանելու պատմական միացեալ Հայաստանի մը անկախութիւնը, 2. աշխատելու անկախ հայրենիքին քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյական վերականգնումին, 3. հետամտելու հայկական լուսամիտ քաղաքակրթութեան մը՝ հայեցի մշակոյթի մը զարգացման, եւ 4. գործելու Հայաստանի վարչական դրութիւնը դնել ռամկավարական սկզբունքներու վրայ, յառաջդիմութեան ատակ եւ առողջ:

Անցեալ պատգամաւորական ժողովէն մինչեւ այսօր – ամբողջ տասնեւհինգ ամսուն ընթացքին – Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան բեղուն գործունեութիւնը՝ այս լուսով միայն կարելի է հասկնալ եւ հասկնել: Իր որդեգրած նպատակը, իր ազգայնական անկաշկանդ ոգին էր որուն ուժին տակ՝ այս կուսակցութիւնը միշտ կ'առչած մնաց ազգային գերագոյն շահերու հետապնդումին, յաճախ նոյնիսկ ի վնաս իր կուսակցական տեսակետներուն. Աժան ժողովրդականութեան հետամուտ չեղաւ երբեք՝ հոսանքն ի վար թիավարելով. արհամարհեց ուրիշ կազմակերպութեանց կողմէ չարամտօրէն իրեն դէմ տուն տրուած նախապաշարումի, լուտանքներու, վարկաբեկութեանց եւ ամեն յարձակումներու յարուցած փոթորիկները. անյողորդ քալեց ան՝ ճակատը միշտ բարձր, քաջ վստահ թէ արձակուած սլաքներով կարելի չէ արեւին լոյսը խափանել. առանց անմասն մնալու ազգային-քաղաքական լուրջ շարժումներու, ան իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց ներքին կազմակերպական շինութեան ծանր աշխատանքին. եւ այդ

աշխատանքին պտուղով կրցաւ սնուցանել Հայաստանի, Վասպուրականի, Կ. Պոլսոյ եւ Կիլիկիոյ իր քոյր շրջանակներու նորակազմ կեանքը՝ հազիւ լոյս աշխարհ եկած աւերումի, արցունքի եւ արեան ընդմէջէն, եւ ամենէն վերջ՝ ան կրցաւ բարոյական եւ նիւթական ողնայարը ըլլալ Կիլիկիոյ բարձանց վրայ կռուող հայորդիներու մէկ մասին՝ ռամկավար կռուողներու, մարտական ոգին խօսքով՝ թղթի վրայ չփառաբանեց, այլ **ապրեցաւ**:

Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ եւս Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութիւնը մնաց իր անկաշառ վերաբերումին մէջ. անվերապահ քննադատեց, ձաղկեց այն կուսակցամուլ վարիչները որոնք այլամերժ կեցուածքով մը արգիլեցին եւ նոյնիսկ վնասեցին նորաստեղծ հանրապետութեան պետական ձեւաւորումը, զայն կուսակցական անիմաստ շահախնդրութեան ասպարէզ դարձնելով: Սակայն այն ճշմարիտ հայրենասերի մը նուիրումով՝ պաշտպանեց Հայաստանի Հանրապետութեան իրականութիւնը, խարանեց անոր արտաքին թշնամիները, եւ՝ երբ եկաւ ժամանակը՝ ամեն կերպ աշխատեցաւ ամրապնդել կառավարութեան ձեռքերը օտար ոտնձգութեանց առջեւ:

Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան այս անխարդախ եւ զուտ ազգային շարժառիթներէ զսպանակուած գործունեութիւնն էր որ ժողովուրդի ծոցէն անընդհատ մեծաթիւ անգամներ առիթներէ այս տարուան ընթացքին, եւ անոր ակումբներուն թիւը գրեթէ եռապատկեց, միեւնոյն ատեն ստեղծելով համակիրներու բանակ մը իր շուրջ՝

Նոր հանգրուանի մը հասած ենք հիմա. Ազգային Ռամկ. Կուսակցութեան Բ. Պատգամաւորական ժողովը, կը գումարուի Սեպտեմբեր 3-6 Փրաւիտենսի մէջ չափելու համար այն զառ ի վեր ճամբան զոր կուսակցութիւնը կտրեց այս տարեշրջանին, եւ քաղաքական նոր հորիզոններու, զոհողութեան նոր պարտականութիւններու ի տես, նախաչափուած՝ հաստատուն քայլերով կրկին նուիրուելու իր սրբազան նպատակին, վայրաշարժ մեքենայի մը պէս որ կայանները կանգ առնելով իր

մթերքը, ոյժը նորոգել վերջ՝ կը սուրայ դեպի վերջին հանգրուան:

Գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը, ճիշդ այս օրերուն, Հայաստանի, Վասպուրականի, Կ. Պոլսոյ, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի ռամկավարական շրջանակներն եւս յանձին իրենց ներկայացուցիչներուն զումարած են Պատգամաւորական Ժողով մը՝ ծուլելու համար ազգային ռամկավարական հոսանքները, եւ միացեալ՝ հսկայ միակեդրոն ուժով մը սատարելու Հայաստանի վերաշինութեան, իրենց սեպհական միջոցներով:

Հսկայ գործ կայ կատարուելիք. դեռ ներկայ կացութիւնը սկիզբն է երկանց: Հայաստան ազատագրուած է, բայց ո՛չ իր պատմական ամբողջութեան մէջ: Ազգին ֆիզիքական գոյութիւնը դեռ կը քաշկռտուի անապատներու մէջ եւ օտար շունչի տակ: Հանրապետութեան կեանքը անարիւն է եւ տակաւին չունի ոյժ եւ կարողութիւն ինքն իր ոտքին վրայ կանգնելու: Կառավարութիւնը ղեկավարողներ դեռ կը յամառին սոնքալ իրենց կուսակցական սնափառութեան մէջ՝ մերժելով պետական ազգային հանգամանք մը տալ հանրապետութեան: Հայ «կաշիներ կարմիր ներկելու» ցաւազար մտայնութիւններ կան այս ազգին մէջէն մաքրելիք. եւ դեռ ինչե՛ր, ի՛նչ ծանրակշիռ խնդիրներ կան լուծման եւ աշխատանքի կարօտ...:

Տարակոյս չկայ որ Ազգ. Ռամկ. Կուսակցութիւնը աշխարհի չորս կողմէն իր ուժերը համադրած՝ կեդրոնական մարմնի ղեկավարութեան տակ, իբրեւ ազգային քաղաքական պատկառելի ազդակ մը՝ պիտի կրնայ լաւագոյն ծառայութիւնները մատուցել Հայաստանի վերականգման եւ ազգային վերածնութեան:

Այս խնդիրներով է որ պիտի զբաղի Կուսակցութեանս Ամերիկայի Շրջանակի Բ. Պատգամաւորական Ժողովն ալ:

Կեցցէ՛ Հայաստանի հանրապետութիւնը:

Կեցցէ՛ Հայ Ժողովուրդի մարտական բարձր ոգին:

Կեցցէ՛ն Կիլիկիոյ աննկուն հերոսները:

Կեցցէ՛ Ազգային Ռամկավարական կուսակցութիւնը:

Մեծ ոգեւորութիւն կը տիրէր Ժողովին մասնակից պատգամաւորներու մօտ, որովհետեւ ազգային կարեւոր նախաձեռնութիւններով ու ծառայութիւններով հանդէս եկած էին Ազգային Ռամկավար կուսակցութիւնն ու երկրի ռամկավարները ի նպաստ Հայ Դատին ու Հայաստանի Հանրապետութեան:

Առաջին եւ գլխաւոր հարցն էր Հայաստանի անկախութեան հետապնդումի խնդրոյն մէջ կուսակցութեան հետեւած ողջմիտ քաղաքականութիւնը: Ռամկավարութիւնը կատարելապէս իւրացուցած էր մեր դատը եւ առաջին օրէն իսկ ըմբռնած թէ զայն յաջող վախճանի մը հասցնելու համար հարկ էր շեշտը դնել Թրքական Հայաստանի իրաւանց վրայ՝ առանց հրաժարելու Ռուսական Հայաստանի ազատութեան մեր պահանջէն, եւ քաղաքական յարմար վայրկեանին իրագործելու նպատակաւ Միացեալ Հայաստանը: Թուղթի վրայ հրատարակուած Միացեալ Հայաստան մը զինք չխանդավառեց, ընդհակառակը ան առաջին վայրկեանէն իսկ տեսաւ վտանգը Հայկական Դատին հիմը խախտելու կարճատեւ քաղաքականութեան եւ հնչեցուց ահազանգը:

Դժբախտաբար Դաշնակիցներ՝ որոնք կը ձգտին ամենէն դիւրին եղանակով մը լուծել Հայկական Հարցը, իրենց դիւանագիտութեան համաձայն գտան Տաճկահայաստանի դատը անտեսել ջանացող հայ հատուածին ճիգերը, եւ Սան Ռեմոյի մէջ տուին լուծում մը, որ կը ստեղծէր ոչ թէ Միացեալ Հայաստան մը, այլ հռչակուած կոտորակուած Հայաստան մը:

Հայաստանի Դատին այս ձախողութիւնը՝ բնականաբար մեծ կսկիծով կը լեցներ պատգամաւորները, որոնք, սակայն, կ'ոգեւորուէին այն գիտակցութեամբ, թէ կուսակցութեան վարիչները ունին պետական հասկացողութիւն, Հայկական Դատի մասին յստակ ըմբռնում եւ անկաշառ հայրենասիրութիւն, եւ հոգւով ու սրտով նուիրուած են Հայկական Դատին իր բնական լուծման յանգելէ արգելող սխալ քաղաքականութեան արդիւնքները չեզոքացնելու եւ մեր անկախութիւնը ամրապնդելու աշխատանքին:

Ոգեւորութեան կարեւոր պատճառ մըն էր նաեւ կիլիկեան ազատագրական պայքարին մէջ, անցեալ տարուան ընթացքին կուսակցութեան կատարած կարեւոր դերը: Պատգամաւորները միաձայն եւ միակամ վաւերացուցին այս ուղղութեամբ եւ այս նպատակով Ամերիկայի Շրջանակի կողմէ առնուած բոլոր քայլերը եւ յանձնարարեցին եւս առաւել բուռն թափով շարունակել սրբազան գործը, որուն յաջողութեան համար Ամերիկայի Շրջանակը ոչ մէկ զոհողութեան առջեւ կանգ պիտի առնէ:

Փրաւիտենսի Պատգամաւորական Ժողովը մասնաւորապէս կ'ոգեւորուէր այն գիտակցութեամբ նաեւ, թէ այս կուսակցութիւնը ամէն առթիւ պատրաստ է ոյժ տալու այն բոլոր ձեռնարկներուն, որոնք կը ձգտին ի մի հաւաքել ազգին բոլոր հատուածներուն նիւթական ու բարոյական գործունեութիւնը: Այս կուսակցութիւնը իրաւունք ունի հպարտ զգալու իր այն պատուաբեր մասնակցութեան համար, զոր բերաւ «Փրկութեան Հանգանակութեան» եւ այլ վերաշինական ձեռնարկներու:

Փրաւիտենսի Ժողովը կատարեալ վստահութիւն յայտնեց Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան վարիչ մարմինն անցեալ տարեշրջանի ընթացքին իր հետեւած քաղաքական ուղղութեան եւ ազգային շահեր պաշտպանելու մէջ իր ցոյց տուած նախանձախնդրութեան համար, անկախ յառաջիկայ գործունեութեան համար գծեց ուղի մը, որ վստահաբար հաւանութեանը պիտի արժանայ ազգային բոլոր հատուածներուն: Սեւրի դաշնագրով ճանչցուած անկախ Հայաստանի – որքան ալ աղճատուած ըլլան անոր սահմանները եւ քաղաքական վտանգներով շրջապատուած ըլլայ ան – ամրապնդումը եւ զօրացումը՝ ազգային խառն կառավարութեան մը կազմութիւնով, անոր անկախութեան պաշտպանութիւնը՝ ամէն պայմաններու ներքեւ, եւ անոր տնտեսական վերականգնումը, պիտի կազմեն մէկը Ռամկավար Կուսակցութեան գլխաւոր նպատակներէն: Կիլիկիոյ ազատագրական գործը եւ Տաճկահայաստանի անտեսուած դատին պաշտպանութիւնը, Ազգային Պատուիրակութեան գնահատելի առաջ-

նորդութեան ներքեւ, պիտի ըլլան կուսակցութեան գործունեութեան միւս ասպարեզը: Սեւրի դաշնագիրը չի փակեր Արեւմտեան Հայաստանի դատը, որուն պաշտպաններն են Արեւմտեան Հայոց ներկայացուցիչները եւ Կիլիկիոյ մէջ պատերազմող քաջարի ժողովուրդը. անկախ ճանչցուած Հայաստանի ապագայ ապահովութեան իսկ համար անհրաժեշտ է ազատել Կիլիկիան եւ ոտքի կանգնեցնել Հայաստանի չազատագրուած մասերուն դատը:

Ինչ որ ամենէն աւելի ուշագրաւ էր պատգամաւորներէն իւրաքանչիւրը կատարելապէս կ'ըմբռներ թէ, կուսակցութիւնը կը գտնուի քաղաքական գործունեութեան նոր եւ վճռական շրջանի մը առջեւ եւ կոչուած է ճակատագրական դեր մը կատարելու Հայաստանի քաղաքական անմիջական անցուղարձներուն մէջ. անոնք կ'ըմբռնեն թէ Հայաստանի պետութեան հիմերը պիտի ըլլան խախուտ եւ հայ ժողովուրդին ազատութիւնը վտանգուած, եթէ երբեք ռամկավար սկզբունքներով չառաջնորդուին մեր պետական մարդիկը. անոնք կ'ըմբռնեն նաեւ թէ կուսակցութիւնն է որ իր դրօշին ներքեւ կը միացնէ՝ ժողովրդական բոլոր առողջ տարրերուն հետ միասին, նաեւ հայութեան ամենէն լուրջ, զարգացած եւ ողջմիտ մտաւորականները որոնցմէ զօրաւոր եւ պատուական խումբ մը արդէն ներկայ էր Պատգամաւորական Ժողովին:

Փրաւիտենսի Պատգամաւորական Ժողովը փակուեցաւ այն հաստատ համոզումով թէ, յառաջիկայ տարին կուսակցութեան համար պիտի ըլլայ ամենէն արդիւնաւոր եւ ազգային գործունեութեան շրջան մը:

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովի դիւանը (Նախագահ՝ Յ. Տէրենց եւ քարտուղար՝ Հ. Պերպերեան) գնահատելով Ամերիկայի Շրջանակի գործունեութիւնը Կ. Պոլիսէն Հոկտեմբեր 6, 1920 թուակիր այս նամակը կ'առաքէ. «Հ.Ռ. Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովս իր Բ նիստին մէջ լսելով Ամերիկայի շրջանի պատգամաւոր ընկեր Կարապետ Փափազեանի տեղեկագիրը Ամերիկայի Ակումբնե-

րու օգտաշատ գործունեության եւ կենսունակութեան մասին, միաձայնութեամբ որոշեց իր շնորհաւորութիւնները ուղղել Ամերիկայի Նահանգային Վարչութեան եւ անոր միջոցաւ բոլոր Ակումբներուն մաղթելով իրենց եռանդ ու յարատեւութիւն»:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՐՋ ՄՏԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷ
ՄԵԿՆԱԾ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱՊԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ ԲԱԺԻՆ ՎԵՐՏՆՈՂ
ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍԻՆ

Դեկտեմբեր 2, 1920 թուակիր Նամակով մը Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Խորհուրդը Կ. Պոլիս եղող Կեդրոնական Վարչութեան (Գ. Ս. Փափազեանին) կը փոխանցէ հետեւեալ ազգային մտահոգութիւնները.

«Խօսելով անմիջապէս Ազգային Պատուիրակութեան մասին, ըսենք թէ Կեդրոնական Խորհուրդն ալ ժամանակը հասած կը նկատէ որ այս կուսակցութիւնը զգալի ընէ իր ուժն ու հեղինակութիւնը: Ոչ միայն պէտք է որ Տոքթ. Նելլուզի պէս հասարակ լրտեսներ անմիջապէս հեռացուին Ազգային Պատուիրակութենէն, այլ պէտք է որ այսուհետեւ այդ մարմինը բոլորովին զերծ ըլլայ Դաշնակցական ազդեցութենէն, որոնք ամէն տեսակ անխոստովանելի միջոցներու կը դիմեն, եւ ամէն տեսակ դաւաճանական արարքներ ի գործ կը դնեն չեզոքացնելու եւ վիժեցնելու Կիլիկիոյ մասին թափուած ջանքերը: Ահարոնեանի ու իր քիթին կողմէն ֆրանսական Արտաքին Գործերու Տեսչութեան Փոխ-Տնօրէնին մատուցուած վերջին նօթը, որով կը դատապարտեն Կիլիկիոյ հայութեան հայրենասիրական բարձր ձգտումները, եւ նսեմացնել կ'աշխատին Օգոստոս 4ի անկախութեան փառաւոր ժեստով եւ որուն պատճենը մեզ դրկած էր ընկեր Լեւոն Մկրտիչեան, ազգադաւութեան նոր եւ ուրիշ ապացոյց մըն է, որ այլեւս համագործակցութեան գետին չթողուր: Ազգային Պատուիրակութիւնը, չի կրնար թերթերէն անցնիլ այս վերջին արարքին վրայէն եւ շարունակել իր յարաբերութիւնը Ահարոնեանի Պատուիրակու-

թեան հետ: Կիլիկիոյ եւ չազատագրուած Հայաստանի մասին այս ըմբռնումն ու ոգին ունեցող անձերու հետ ոչ թէ պէտք է ի սպառ խզել յարաբերութիւնը, այլ պէտք է զանոնք մի անգամ ընդ միշտ հեռացնել հրապարակէն: Կեդրոնական Խորհուրդը չպիտի թերանայ իր այս տեսակետները հաղորդել Պատուիրակութեան ընկեր Լեւոն Մկրտիչեանի միջոցաւ, որուն այս միտքով Նամակ մը կը դրկուի:

Ասկէ զատ Կեդրոնական Խորհուրդը համակիր է որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը վերակազմուի նոր եւ վստահելի ուժերով: Անպատեհութիւն մը չի տեսնէր ընդհակառակն օգտակար կը նկատէ եթէ Վերակազմեալ մըն ալ գտնուի այդ կազմին մէջ, միայն թէ Վերակազմեալի մը կամ Ս. Դ. Յնչակեանի մը ներկայութիւնը այդ կազմին մէջ, պէտք չէ կուսակցական նկատումներու առիթ տայ, եւ այս տեղի Ազգային Միութեան օրինակին դասուի: Եթէ կան այդ կուսակցութիւններուն մէջ այս պաշտօնին յարմարագոյն մարդիկ, կարելի է զանոնք առնել Ազգային Պատուիրակութեան մէջ իբրեւ անհատներ: Վերակազմութեան այս հարցը հոս քանի մը շաբաթ առաջ լուծուեցաւ Ազգային Միութեան մէջ: Պատուիրակութեան գրուեցաւ պահանջելով Տոքթ. Նելլուզի հեռացումը, եւ փափաք յայտնուեցաւ որ, եթէ կարելի է, նոր համագումար մը կազմուի չազատագրուած Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ գաղութներու մասնակցութեամբ:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՐԱԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱՐԿ ԱՆՈՒՆԻ ՄԸ ՇՈՒՐՋ

Կեդրոնական Խորհուրդը զարմանքով կ'իմանայ որ Կուսակցութեան անունին շուրջ եղած վիճաբանութեանց ընթացքին, Ընդհանուր Ժողովին մասնակից իր շրջանակին պատգամաւորները պաշտպանած չեն Ամերիկայի Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան տեսակետը. եւ հակառակ ընթացած են իրենց տրուած հրահանգներուն: Ընկեր Կարապետ Փափազեան այս մասին որոշ մանտեյթ ունէր: Եթէ երբեք նորէն անունի փոփոխութիւն պիտի ըլլայ, Կեդրոնական Խորհուրդը կը նախընտրէ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն անունը: Խորհուրդը կեդրոնին կը հաղորդէ որ ուրախ

պիտի ըլլայ կեդրոնին եւ Կիլիկիոյ պատգամաւորներուն տեսակետները առնելով, վերանկատողութեան առած ըլլայ անունի խնդիրը, եւ որդեգրած ըլլայ Զայ կամ Ազգային Կուսակցութիւն անունը:

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱԶԳԵՐՈՒ
ԼԻԿԱՅԻՆ

Անկախաբար կամ հաւաքաբար միացեալ յայտարարութիւններով թէ նամակներով հանդէս կու գան մեր ազգային կազմակերպութիւնները միջազգային ատեաններու մօտ պաշտպանելու Զայ Դատը եւ հայոց իրաւունքները: Օրինակ մը նման յայտարարութենէ ուղղուած ժընեւ գործող Ազգերու Լիկային.

His Excellency
M. Paul Hymans
President of the League of Nations
Geneva, Switzerland

The three Political Parties in America wish to express their deep appreciation to and through your excellency to the League Assembly of the League for acting on behalf of Armenia and for securing the services of the distinguished President of the United States to end hostilities to Armenia.

We beg also to inform your excellency that we are ready and willing to put our fighting forces at the disposal of the army proposed by the assembly for the defence of Armenia

Armenian National Democratic Party. Vartan Malcom, Vice President

Reformed Hunchakist Party
Dr. H. Zovickian, President
Armenian Revolutionary Federation
H. Ashodian, President

ՆԱՄԱԿ ՊՕՐՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻՆ

Թէեւ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Խորհուրդին այս նամակը Յունուար 14, 1921ին չէ դրկուած Պօղոս Նուպարի ու կը մնայ կուսակցութեան արխիւներուն մէջ, 95 տարիներ ետք լոյս կ'ընծայենք զայն իր վաւերագրական

տուեալներուն մասին տալու գաղափար մը:

Ն. Վսեմութիւն
Պօղոս Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Փարիզ

Կեդրոնական Խորհուրդս պարտականութիւն կը սեպէ յայտնել իր խորունկ գնահատութիւնը այն անխոնջ ջանքերուն համար, զորս Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որու զուխը կը գտնուի Ձեր Վսեմութիւնը, ի գործ կը դնէ պաշտպանելու եւ ապահովելու Կիլիկիոյ մէջ մեր իրաւունքները, հակառակ ոմանց կողմէ յարուցուած դժուարութիւններուն եւ եղած միջամտութեանց:

Մեզ այնպէս կը թուի որ վերջին դէպքերն ու իրողութիւնները բերած են կացութիւն մը, որ կարելի կ'ընծայէ պնդել Կիլիկիոյ թրքական լուծէն ի սպառ ազատագրութեան վրայ Զայկական Լեգեոնի կազմութեան ամբիւ Դաշնակիցներու հետ եղած համաձայնութեան եւ մասնաւորաբար Ֆրանսայի յանձնառութեանց համեմատ, եւ փոխանակ մեր Նուազագոյն պահանջներուն իրագործման, որ է տեղական ինքնավարութիւն Սուլթանին գերիշխանութեան եւ Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ:

Ուրախ ենք որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը արդէն քայլեր առած է այս ուղղութեամբ: Ֆրանսական կառավարութիւնը ինքն իսկ այսօր կը պնդէ վերաքննութեանը վրայ Սերի Դաշնագրին, որու տրամադրութիւնները յառաջ կը բշուէին իբրեւ արգելք Կիլիկիոյ մէջ մեր բանաւոր պահանջներուն իրագործմանը: Միւս կողմէ Միլլի թուրքեր, առանց ունկնդրելու զիրենք սիրաշահելու համար եղած ճիգերուն, միեւնոյն յամառութեամբ յառաջ կը տանին իրենց Դաշնակիցներու եւ Ֆրանսայի հակառակ քաղաքականութիւնն ու թշնամութիւնները, եւ անհաւանական չէ որ Դաշնակիցները վերջ ի վերջոյ ստիպուին խիստ միջոցներու դիմել անոնց դէմ: Զտեւեալաբար ըստ մեզ, ներկայ պարագաներու տակ լաւագոյն քաղաքականութիւն մը պիտի ըլլայ ամուր մնալ մեր արդար պահանջներուն վրայ եւ կորովի կերպով հետապնդել զանոնք:

Կուսակցութեանս Ամերիկայի Շրջանակին, եւ կրնանք ըսել Ամերիկայի հայ գաղութին ստուար մեծամասնութեան բաղձանքն ու պահանջն է որ 1. Կիլիկիոյ ամրագրութիւնը պահանջուի, այսինքն անկաւ չբաժնուի երկու մասերու, ինչպէս կը տրամադրէր Սելրի Դաշնագիրը, եւ 2. Կիլիկիա ի սպառ ազատագրուի թրքական լուծէն եւ ըլլայ ԱՆԿԱԽ Ֆրանսայի հոգատարութեան տակ 1916ի համաձայնութեան համեմատ:

Կեդր. Խորհուրդս, Նկատի ունենալով 3. 3ան-րապետութեան ներքին դէպքերը, անհրաժեշտ կը գտնէ նաեւ որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը, իբրեւ ներկայացուցիչը Թուրքիոյ 3այոց, միջոցներ ձեռք առնէ Թրքական 3այաստանի ազատագրութիւնը հետապնդելու համար, ոչ միայն Սելրի Դաշնագրին տրամադրութեանց համաձայն, այլ մանաւանդ Վերսայլի Դաշնագրին 22րդ յօդուածին հիման վրայ, որ աւելի զօրաւոր կռուան մը կ'ընծայէ մեզ, եւ Նոյնիսկ հիմա պատեհ առիթն ըլլալ կը կարծենք կազմելու Առժամանակեայ կառավարութիւն մը, զուտ Թուրքիոյ հայերէն եւ այն տարրերէ ու հոսանքներէ, որոնք համամիտ էին Ազգ. Պատուիրակութեան տեսակետներուն եւ մասնակից ըրին այն քաղաքական սխալները, որոնք յանգեցան վերջին աղետներուն:

Վստահ ենք որ Ազգ. Պատուիրակութեան այս ուղղութեամբ առած քայլերը զոհունակութեամբ պիտի ողջունուին ամբողջ հայութեան կողմէ. եւ մենք մեր մասին կը խոստանանք ձեր նիւթական ու բարոյական միջոցները ի սպաս դնել անոնց յաջողութեան:

3աճեցէք ընդունիլ, Տէր Նախագահ, մեր խորին յարգանքները,

Ի Դիմաց

Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան

Ամերիկայի Շրջանակին

Ատենադպիր Ատենապետ

ՆԻԻԹԱԿԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ՄԱՍՈՒԼԻՆ

Ամերիկահայ ռամկավար շրջանակին նիւթա-կան լայն օժանդակութիւնը կը հասնի նաեւ ռամ-

կավար մամուլի ընտանիքին եւ այդ ամենուրեք: Իզմիրի «Արեւելեան Մամուլ»ի խմբագրին՝ ընկեր 3. Մամուրեանին միջոցով Ազգ. Ռամկավար Կուսակ-ցութեան Խորհուրդը յաճախ հասած է թերթին կարիքներուն: Սակայն վերջին Ընդհանուր Պատ-գամաւորական Ժողովին որոշման համաձայն, բոլոր գործառնութիւնները Կեդրոնական Վարչու-թեան միջոցով կատարուելով, Ամերիկայէն Կ. Պոլսոյ կեդրոն փոխանցուելով այդ օժանդակու-թիւնները առ որ անկ է կը փոխանցուին: «Արե-ւելեան Մամուլ» ռամկավար գաղափարախօսու-թիւնը տարածող առաջնային դեր կատարած է թրքահայ կեանքէն ներս:

ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԱՌՈՅՑԸ

ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ԹԻՒՆ ՈՒ ԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

1921 թուականի առաջին ամիսներէն ի վեր, Կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանակին գործու-նելութիւնը անհամեմատաբար կը ծաւալի, խաղա-ղականէն Ատլանտեան, ուր կայ ակումբներու ստուար թիւ մը իր անդամակցութեամբ. անոնք կազմուած են ամերիկահայ լաւագոյն եւ վստահելի տարրերէն: Ընկերներու անհատականութիւնը, դիրքը նկարագրով եւ այլ ուրիշ առումով, շատ աւելի բարձր է քան որեւէ մրցակից քաղաքական կազմակերպութեան մը: Ընդհանուր առմամբ ամուսնացողներ, տուն-տեղ կազմողներ, կամ այդ ուղղութեամբ հակում ունեցող անձնաւորութիւն-ներ են կուսակցութեան այդ ընկերները: 3աս-տատուած ազգայիներ, որոնց մէջ կան բժիշկներ, օրէնսգետներ, վաճառականներ, գանազան արուեստագետներ, արհեստաւորներ, ուսանող-ներ, խանութպաններ եւ մեծագոյն չափով բանուորներ: Վերջապէս շրջանակը կազմուած է այնպիսի ընկերներով, որոնք ֆիզիքապէս եւ մտաւորապէս ցեղի մը մարմնացումին մէջ ամե-նաբաղձալի տարրը պէտք է նկատել:

Ամերիկայի Շրջանակին Ակումբները կը գոր-ծեն ուղղակի Շրջանային Վարչութեան հրահանգ-ներովը եւ հովանաւորութեամբը. եւ իդէնց բոլոր գործառնութիւնները կը կատարուին Վարչութեան գիտութեամբը: Իւրաքանչիւր Ակումբ, բացի

զինուորական տուրքեն (անդամավճար), իրեն ինկած նիւթական բաժինը կը գոյացնէ ներկայացուցներով, վիճակահանութեամբ, հանդէսներով, հանգանակութիւններէ եւ զանազան արդիւնաւոր ձեռնարկներով: Մանր մունր գաղութներ կան ուր, թէեւ Ակումբներ չկան, սակայն ընկերներ կը գտնուին, որոնք անհատաբար յարաբերութեան մէջ են Շրջանակային Վարչութեան հետ:

Ամերիկայի տարածքին Կուսակցութիւնը ակումբներ ունի հետեւեալ տեղերը.

Էքթըն անդամներու թիւը ճշդուած չէ

Էն Արպըր 6 անդամներ

Պոստոն 160

Պոստոն Տիկնանց 13

Պրէսաք 10

Պրիճուոթըր 14

Պրաքթոն 14

Պրիճբորթ 25

Պալթիմոր 9

Չարլսթաուն 16

Չըլսի 46

Շիքակօ 77

Քոնքըրթ 6

Քլիվլենտ 40

Քէյմպրիճ 27

Քէյմպրիճ Տիկնանց 5

Տիթթոյթ 92

Տիթթոյթ Տիկնանց ճշդուած չէ

Ֆաուլըր ճշդուած չէ

Ֆիլպուրկ 9

Ֆրիհուլտ ճշդուած չէ

Ֆրէզնօ 180

Ֆրէնտ Բէփիտս 14

Հարթֆըրտ 28

Հարթֆըրտ Տիկն. 10

Հէյվըրհիլ 53

Լորէնս 52

Լովըլ 54

Լոս Անճելլոս 24

Լին 45

Մանչեսթըր 15

Սէյլմ-Տիփօ 7

Միլֆըրտ 7

Մօլտըն 11

Միտլլաթօ 10

Նիւ Պրիթըն 22

Նիւ Եորթ 170

Նիակարա Ֆոլզ ճշդուած չէ

Նուըրթ 16

Նիւ Հէյվըն ճշդուած չէ

Նիւ Պրիճբորթ 16

Նիւթըն Ըփըք Ֆօլզ 9

Փեթըրսըն 15

Փրինսթըն 13

Ֆիլատելֆիա 96

Փարլիըր ճշդուած չէ

Փրովիտընս 66

Րիսլի 30

Րիչմընտ 9

Րաքսալըրի 30

Սըմըրվիլ 31

Սէնկոր 16

Սէյնթ Լուիզ 14

Սէլմա ճշդուած չէ

Սէյլմ 9

Սփրինկֆիլտ 16

Սթոնհըմ 14

Սիրաքիւս ճշդուած չէ

Սէն Ֆրանսիսքօ 14

Թրէնթըն 11

Ուաշինկթըն 12

Ուոթըրթաուն 78

Ուօնսաքէթ 27

Ուստըր 185

Եդեմ ճշդուած չէ

Թրոյ 13

Թուարի 21

Հըտսըն Զաունթի 49

Ուոթըրթաուն Տիկն. 13

Ուօքէկըն ճշդուած չէ

Ուայթընսվ 15

Ընկերներու զոհողութեան ոգին անբաղդատէլիօրէն մեծ է եւ սքանչելի: Երբեք ընկրկած չեն անոնք, երբ առիթը ներկայացած է, պատասխա-

նատուութիւնը վերցնելէ: Եղան ընկերներ որոնց գործունեութիւնն ու ծառայութիւնը դրուագներու կարգին անցնելու չափ անկարելիին դէմ վազած են...: Միայն դրական գործի հաւատացած են անոնք:

Ենթաշրջանային Վարչութիւններ

Գոյութիւն ունին չորս ենթաշրջանային վարչութիւններ. Նիւ Իսկլընտի, Նիւ Եորքի, Միջին Նահանգներու եւ Գալիֆորնիոյ: Կարիքը զգացուած է զոնէ առաջին երկու շրջանակներու համար ունենալ առանձին գրասենեակներ, որոնք մատակարարելու հաւանականութիւնը վերջին պատգամաւորական ժողովով վստահուեցաւ Շրջանային Վարչութեան: Մինչ այդ Միջին Նահանգներու Ենթաշրջանային Վարչութեան ատենապետն է Տոքթ. Լ. Մուդալեան իսկ ատենադպիրը՝ Տոքթ. Մ. Վարժապետեան. հասցեն՝ Շիքակօ: Իսկ Գալիֆորնիոյ Ենթաշրջանային Վարչութեան ատենապետը՝ Փրոֆ. Մ. Մինասեան եւ ատենադպիրը՝ Վ. Շահպազեան. հասցեն՝ Ֆրէզնօ:

Գործիչներ

1920-1921ի տուեալներով Շրջանակը ուներ երկու վճարովի գործիչներ. ընկեր Վահան Թոթվենց եւ ընկեր Տիգրան Սիրականեան, որոնց պաշտօնն է զինուորական տուրքեր գանձել, խօսիլ հրապարակային, դասախօսական եւ ընկերական ժողովներու մէջ, տեսնուիլ ընկերներու հետ, ու Ռամկավար գաղափարի տարածման աշխատիլ, գտնել «Ազգ»ի նոր բաժանորդներ եւ ամէն նպատակայարմար միջոցներով տարածել զայն:

Տնտեսական Յանձնախումբ

Շրջանակին Պատգամաւորական ժողովին կողմէն Ակումբներուն սահմանուած պիւտճէները հայթայթելու դիւրութիւն մը ընծայած, եւ ուղղութիւն տուած ըլլալու համար, Շրջանային Վարչութիւնը կը կազմէ Տնտեսական Յանձնախումբ մը (Ֆայնէս Զըմըթի) մը, որուն անդամ կ'ըլլան ընկերներ Ալեքսանդր Գեորգեան, Յարութիւն Գ. Պերպերեան, Սարգիս Ադամեան, Մինաս Գոնտազեան

եւ Մկրտիչ Զելեզեան: Այս Յանձնախումբը ամիսը անգամ մը իր կանոնաւոր ժողովները կ'ունենայ եւ Ակումբներուն հրահանգներ կը դրկէ:

Դիւանագիտական Յանձնախումբ

Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի անել ու անտանելի կացութեան դարման մը գտած ըլլալու մտահոգութեամբ, կազմուած է Ամերիկայի Շրջանակին Դիւանագիտական Յանձնախումբը, Շրջանային Վարչութեան Յոկտեմբեր 16-17, 1920ի ժողովի ընթացքին: Այդ Յանձնախումբին անդամներն են ընկերներ Վահան Զիւրքճեան, Փրոֆ. Մ. Յ. Անահիկեան, Պատ. Հայկակ Խազոյեան, Մ. Վարդան Մալքոմ եւ Ա. Ն. Նազար: Յանձնախումբին պաշտօնը պիտի ըլլայ Ազգային Պատուիրակութեան հետ խորհրդակցաբար հետապնդել դիւանագիտական ամէն տեսակ ձեռնարկներ Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար, եւ Հայաստանի Հանրապետութեան վիճակը բարեկարգելու նպատակաւ արտաքին տերութեան մը քաղաքական եւ տնտեսական պաշտպանութիւնը ապահովելու միջոցներ ստեղծել, եւ աշխատիլ, Ա. Բիւրեղացնել եւ պաշտօնական արտայայտութեան մէջ դնել հայ ժողովուրդի բաղձանքը, Բ. Պաշտօնական Մարմիններէ այս ուղղութեամբ յայտարարութիւններ ապահովել: Այս Յանձնախումբը գործեց, իրեն իբրեւ ուղեգիծ ունենալով հետեւեալ կէտերը.

Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը պատրաստ է կորովի եւ անմիջական քայլեր առնել ի նպաստ Կիլիկիոյ եւ Հայ Հանրապետութեան: Այս երկուքին համար թափուած ջանքերը անջատ կը պահուին:

Կիլիկիոյ ինքնավարութիւնը պահանջել Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ French Mandate:

Այս պահանջին իբրեւ հիմ ունենալով.-

Ա. Սելրի Դաշնագրին այն տրամադրութիւնը, որով Թուրքիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց իրաւունքները, անոնց համայնական եւ կրօնական առանձնաշնորհումները պաշտպանել կը հաւաստուի.

Բ. Չէթուն արդէն իսկ ինքնավարութիւն կը վայելէ իբրեւ հետեւանք Սուլթան Մուրատի ֆերմանին եւ 1896ի Հայկական կոտորածներու առթիւ

դեսպաններու միջոցաւ եղած կարգադրութեանց.

Գ. Քրիստոնեայ եւ հայ բնակչութիւնը մեծամասնութիւն կը կազմեն, եթէ մանաւանդ արտասահման գտնուող կիլիկեցիները վերադառնան.

Դ. Քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան կրթական, տնտեսական, սեղանաւորական եւ մշակութային առաւելութիւնները Կիլիկիոյ մէջ.

Ե. Հայոց պատմական իրաւունքները Կիլիկիոյ վրայ:

4. Այս պահանջն ընելու համար, կազմել Կիլիկեան ներկայացուցչական Յանձնախումբ մը կիլիկեցիներով:

5. Վերոյիշեալ աշխատանքները կատարելու համար հարկ է.-Ա. Մասնագէտներու միջոցաւ ճշդել Կիլիկիոյ աշխարհագրական եւ պատմական սահմանները, Բ. Պատրաստել Կիլիկիոյ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան մարդահամարը թէ պատերազմէն առաջ եւ թէ այժմեան:

Դիւանագիտական Յանձնախումբը կը գործէ Armeno America Societyի համագործակցութեամբ եւ գործնական անդամակցութեամբ, եւ կը հետապնդէ դիւանագիտական զանազան ձեռնարկներ:

Յանձնախումբը կապի մէջ կը մնայ Ամերիկայի դեսպան Սորկընթաուի հետ միջնորդելու Ազգային Լիկայի մօտ Հայկական Հարցով, ինչպէս նաեւ՝ Societyի Պարթոն, որ դարձեալ մեկնած էր Լոնտոն, Հայկական Դատին ի նպաստ աշխատելու համար: Սակայն իրատես մնալով Յանձնախումբը մեծ ակնկալութիւններ չի ցուցաբերեր Ամերիկեան կառավարութենէն ի նպաստ Հայ Դատի լուծման աշխատանքներուն մէջ: Անհատներ եւ կազմակերպութիւններ թէեւ մասնաւոր ճիգեր կը թափեն: Մինչ այդ Կուսակցութեան Կեդրոնին կը թելադրէ որ Հայկական Դատին խոստմնալից երեւոյթ մը տալու համար, Փարիզէն կուսակցութեան ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկը ղրկուի Ազգային Պատուիրակութեան կողքին կենալու, եւ զանկա միշտ ոգեւորելու համար, ճիշդ այս օրերուն, երբ միւս կազմակերպութիւնները իրենց լաւագոյն ուժերը հոն կը թափեն, մինչ ռամկավարները հետզհետէ կը հեռանան անկէ:

Մինչ այդ Դիւանագիտական Յանձնախումբին

կողմէ թելադրուած ամերիկահայ զանազան համայնքներու կողմէ Լոնտոն Վարչապետներու Ժողովին հեռագիրներ ղրկուեցան բողոքելով Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրին դէմ, միեւնոյն ատեն զիջելով մեր արդար իրաւունքները Կիլիկիոյ նկատմամբ:

Ամերիկայի Ռամկավար Կուսակցութեան Շրջանակին նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ Կիլիկեան Միութիւն մը, որուն նպատակը պիտի ըլլայ զանազան միջոցներով հետապնդել Կիլիկիոյ անկախութիւնը, եւ այդ ուղղութեամբ ձեռնարկներու նեցուկ ըլլալ:

«Ազգ» Պաշտօնաթերթ

Պաշտօնաթերթին խմբագրական կազմին կը մասնակցին հետեւեալները. Ա. Ն. Նազար՝ խմբագիր, Տ. Ա. Տիքիճեան՝ խմբագիր եւ Կ. Չաքարեան՝ Օգնական խմբագիր: Թերթի գործակալութեան գրասենեակին մէջ կան տնօրէն մը եւ հաշուապահ մը, որոնցմէ զատ պարբերաբար ուրիշ օգնականներ: Տպարանին մէջ կան մէկ տպագրիչ, 3 գրաշարներ եւ մէկ էջադրող: Իսկ առաքման բաժնին մէջ կան երկու պաշտօնեաներ:

Խմբագրատունը ունի իր սեփական մամուլը, տողատիպ մեքենաները, ծալելիք մեքենան եւ հասցեագրելու մեքենան եւ ուրիշ փոքր մամուլներ: Տպարանի եւ գրասենեակի վերաբերեալ ընդհանուր գոյքերու արժեքը կը գնահատուի 15-20,000 տոլար: Ունի 3,000 բաժանորդներ եւ ձեռքէ կը ծախուի 500 օրինակ, իսկ 350 օրինակ արտասահման ձրի կ'առաքուի:

Բաժանորդագրութիւններէն եկամուտ կու գայ 850-900 տոլար ամսական, տպագրական գործերէն՝ 650-700 տոլար, ծանուցումներէ՝ 500-600 տոլար, հատաժառանգներէ՝ 40-50 տոլար: Իսկ ծախսերու բաժնին մէջ. տպարանի վարձք՝ 166 տոլար ամսական, նամակագրում՝ 270-300 տոլար, գործաւորներուն՝ 1,500 տոլար, ելեկտրականութիւն եւ ջեռուցում՝ 60 տոլար, հեռաձայն՝ 12 տոլար, թուղթ՝ 250 տոլար, մելան՝ 15 տոլար, ջուր՝ 4 տոլար, ապահովագրութիւն՝ 15 տոլար, վճարումներ մէկ մեքենայի մը՝ 40 տոլար, այլ եւ այլ ծախսեր՝ 30 տոլար:

«Նոր Կեանք-Սիսուան» - Գալիֆորնիոյ Շրջանակին կողմէ կը հրատարակուի:

Քարտուղարութիւն – կուսակցութեան գործերը վարելու եւ ակումբներու հետ մնայուն յարաբերութիւններ պահելու համար Կուսակցութիւնը ունի երկու քարտուղարներ: Անոնցմէ մէկը՝ Ժամանակաւոր եւ միւսը՝ տեւական ժամանակով:

Ելեւմտական – Յունուար 1, 1921 թուականով մուտք եղած է. զինուորական տուրքերէ՝ 1,335 տոլար, Կիլիկիոյ համար նուիրատուութիւններէ՝ 2,215 տոլար, զանազան նուէրներէ՝ 617 տոլար, պատրաստ դրամ՝ 12,150 տոլար: Ընդհանուր մուտք՝ մօտ 16 հազար տոլար: Իսկ ելք՝ գործիչներու, նաեւ արտասահման դրկուած՝ 16 հազար տոլար, ճանապարհորդութեան՝ 4,500 տոլար «Ազգ»ին՝ 2,500 տոլար, Կովկասի շրջանակին՝ 2,000 տոլար, Հայաստանի պատգամաւորներուն՝ 1,200 տոլար եւ զանազան այլ ծախսեր: Ընդհանուր ելք՝ 15,000 տոլար:

Ահա՛ այս էր պատկերը Կուսակցութեան նիւթական վիճակին 1920ի տարեփակին: Գաղափար մը այսպիսով կը կազմուի անցեալ դարու սկիզբի կուսակցական տնտեսական պատկերին:

Շրջանակը կ'անցնի տնտեսական անխուսափելի տաճկապէ անգործ ընկերներու թիւը համեմատած նախորդ տարիներուն մեծ է: Շրջանակին վրայ 30 հազար տոլար ակնկալութիւն մը ունի Կեդրոնը, այն հասկացողութեամբ որ շրջանակին կողմէ արտասահման եւ Կիլիկիա դրկուած գործիչներուն թոշակները եւ անոնց հետ պայմանագրութիւններու յանձնառութիւնները պիտի փոխանցուի Կեդրոնական Վարչութեան գործադրութեան: Արդէն պիտոճէի հաշուոյն 9 հազար տոլար հեռագրուած է Յունուար 11, 1921ին:

Ընկեր Գ. Ս. Փափագեանի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ ըլլալէն եւ Կ. Յ. Փափագեանի Մարտ 1ին պատգամաւոր գործիչի հանգամանքէն դադրելէն յետոյ, արտասահման կ'ունենան երկու գործիչներ Տոքթ. Գույումճեան եւ Համագասպ Բարունակեանը, որոնցմէ առաջինը պիտի գործէ իբրեւ բժիշկ եւ իբրեւ գործիչ, իսկ երկրորդը իբրեւ միայն գործիչ Կիլիկիոյ մէջ: Մինչ այդ Ամերիկա է

ընկեր Ռուբէն Հերեան, որ Գալիֆորնիա դրկուեցաւ շրջանակին կողմէ Կիլիկիոյ Ազատագրութեան համար հանգանակութիւն կատարելու: Մինչ այդ, Կիլիկիոյ Հանգանակիչ Յանձնախումբը ստացած է ցարդ ի նպաստ Կիլիկիոյ կատարուած հանգանակութենէն 20 հազար տոլարէն քիչ մը աւելի:

Մասնակցութիւնը Ազգային Միութենէն Ներս. Մնաց հաւատարիմ եւ շարունակեց իր բոլորանուէր մասնակցութիւնը Հայ ազգային Միութենէն Ներս, բերելով իր առիւծի մասնակցութիւնը եւ պատասխանատուութիւնը:

Հասցէն. National Democratic Party of Armenia, 998 Washington Street, Boston, MA.

ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ

Ազգային Պատուիրակութեան մէջ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւնը ներկայացուցիչ չունենալը մեծ մտահոգութիւն կը պատճառէ Պոստոնի ռամկավար ղեկավարութեան: Մանաւանդ, քանիցս յիշեցուած է, կը սպասուէր որ Շրջանակին տեսակետները յաջողցնելու համար, շրջանակին կուսակցական ուժերուն լաւագոյնները Փարիզ գտնուէին, նոյնիսկ անկարելին ընելու վճռակամութեամբ:

Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան առթիւ Ամերիկա հանգանակուած գումարը, ժամ առաջ իր նպատակին հասցնելու համար, եւ կը յուսան որ պէտք եղած քայլերը առնուած են, Պօղոս Նուպարին Ամերիկայի Յանձնախումբին հրահանգ մը դրկել տալու համար:

Այնուհետեւ Ամերիկայի Շրջանակի Շրջանային Վարչութիւնը Կեդրոնական Վարչութեան կը հաղորդէ թէ կը շարունակէ իր բաւական լարուած աշխատանքը տանիլ Կիլիկիոյ բժշկական առաքելութեան համար տրամադրուած 20 հազար տոլարը ընկեր Գույումճեանի առաքելութեան տրամադրելու համար: Եւ այս բոլորը ամերիկեան տնտեսական տաճկապի այդ օրերուն:

Մինչ այդ, Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանակը կը դիմէ ՀԲԸՄի Ամերիկայի Շրջանակային Յանձնաժողովին, խնդրելով որ Կիլիկիոյ բժշկական ֆոնտը նիւթա-

կան մասնակցություն մը բերել: Արդիւնքը բաւական խոստմաւից ըլլալով, կը խոստանան անմիջապէս յանձնարարել, ուր որ անկ է, որպէսզի այդ դրամը օրինաւոր միջոցներով եւ Կեդրոնի միջոցով գործածուի այդ նպատակին:

Կեդրոնի ներկայացուցիչ Տոքթ. Աւետիս Գույումճեանին կը հաղորդեն նաեւ որ դեղեր եւ բժշկական գործիքներ չեն դրկած ընկեր Յերեանի այն հաւաստումին վրայ, թէ հոս պէտք եղածին չափ ծախու կայ: Կը հաղորդուի նաեւ որ Կուսակցութեան Կեդրոնական Խորհուրդը Կիլիկեան Դարմանատան Յանձնախումբ մը ընտրած է Տոքթ. Զեպապճեանի հսկողութեան տակ, զանազան միջոցներով Կիլիկիա դրկուելիք պիտոյններն ու դեղերը շարունակաբար հայթայթելու համար:

ԶՐԻ ԴԱՐՄԱՆԱՏՈՒՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ամերիկայի Ռամկավար շրջանակը Կիլիկիոյ վերաշինութեան եւ վերակենդանութեան գործին իր նիւթական ու բարոյական ուժերը տրամադրելի ընելէ յետոյ, ծրի դարմանատուն մը բանալու գաղափարը կը յղանայ եւ անոր գործադրութիւնը կը յանձնէ Տոքթ. Աւետիս Գույումճեանի:

Տոքթորը կը մեկնի Կիլիկիա ուր տեղւոյն վրայ իր քննութեանց իբրեւ արդիւնք կ'իմացնէ թէ «անհրաժեշտ է երկու ծրի դարմանատուներ բանալ, մին Ատանա եւ միւսը Տէօրթ-Եօլ»: Եւ որպէսզի տեւական եւ հաստատուն վիճակի մէջ դրուի դարմանատունը, Ամերիկայի Ազգային Ռամկավար Կեդրոնական Խորհուրդը կը ստեղծէ մնայուն օժանդակ մարմին մը, «Ամերիկահայ Բժշկական Միութիւն»ը նշանակելով՝ Տոքթ. Հ. Ս. Զեպապճեան իբր տնօրէն եւ իբրեւ ներկայացուցիչ կուսակցութեան: Ան այս միութեան կը կապէ ոչ միայն ամերիկահայութեան լաւագոյն դէմքերը, այլ նաեւ ամերիկացի ականաւոր բժիշկներէն Հարվի Զըշինկ, Հըլկ Զեպլը, Ի. Սի Զիթլըր:

Տոքթ. Գույումճեան մեծ խանդավառութեամբ դարմանատունը կը բանայ Ատանա: Տարաբախտ կիլիկեցիներուն համար անխտիր՝ օրինութիւն մը կ'ըլլայ այս դարմանատունը:

Տոքթ. Գույումճեան եւ Օժանդակ Յանձնաժողովը չեն բաւականանար լոկ ծրի դարմանատունով մը, այլ անոնք կը մշակեն նաեւ փառաւոր հիւանդանոցի մը ծրագիրը. բայց երբ ֆրանսացիները կը լքեն Կիլիկիան եւ զայն կը յանձնեն թուրքերուն, այս ծրագիրն ալ ինքնին վերջ կ'ունենայ:

Ռամկավար Կեդրոնական Խորհուրդը Տոքթ. Գույումճեանի հետ միաժամանակ Կիլիկիա կը դրկէ Համազասպ Բարունակեանը: Կուսակցութեան առաջին հրաւերին վրայ Բարունակեան կը մեկնի Կիլիկիա, ուր որքան զգալի էր ողջմիտ ու ծառայող գործիչներու պէտքը:

Ատանայի գաղթին ատեն, ան կը մնայ Տոքթ. Գույումճեանի հետ, մինչեւ վերջին օրերը երբ այլեւս Կիլիկիան յանձնուած էր թուրքերուն եւ գրեթէ հայ չէր մնացած հոն. ինքը եւ ուրիշ ընկերներ կարգ մը զէնքեր եւ տպարանային գործիքներ ապահով վայրի մը մէջ տեղաւորելէ յետոյ կ'անցնին արտասահման:

ԱՐՄԵՆՈ-ԱՄԵՐԻԿԱ ՍՈՍԱՅԻԹԻ

Այս հաստատութիւնը ինքնակոչ մարմին մը չէ, անիկա կը վայելէ համակրութիւնը գրեթէ բոլոր բարեգործական եւ եկեղեցական կազմակերպութիւններուն եւ կը խօսի Նիր Իսթի հանգանակութեան մասնակցող մօտաւորապէս 25 միլիոն ժողովուրդի անունով: Սոսայիթիին հետ յարաբերութեան մէջ է Ազգային Միութեան կողմէ ընտրուած Յանձնախումբը եւ Վեր. Միհրան Գալաճեան ներքին խնդիրներու մէջ կը գործակցի Սոնթկոմըրիի հետ:

Սոսայիթին ամէն ամիս կանոնաւորապէս նիստ կը գումարէ եւ Գործադիր Մարմնի բոլոր անդամները բոլոր նիստերուն ներկայ կ'ըլլան: Սոսայիթին չ'ուզէր մէկ կամ միւս կուսակցութեան հակում ցոյց տալ: Անիկա կը գործէ պարզապէս Հայկական Դատի յաջողութեան ի նպաստ, զերծ կուսակցական հակումներէ:

Ընկեր Տիրատուր Տիքիճեան Սոսայիթիի քարտուղար Սոնթկոմըրիին նամակներ գրել տուած է ընկեր Վահան Թէքեանի, իբրեւ Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ, եւ ընկեր Մ.

Տամատեանի՝ իբր Կիլիկիոյ պատասխանատու: Այսպիսով անհկա ստեղծած է յարաբերութեան միջոց մը: Ամերիկայի Շրջանային Վարչութիւնը խորհուրդ կու տայ որ անոնք ալ յարաբերութիւն մշակեն Մոնթկոմըրիի հետ:

Մոնթկոմըրի Լոնտոն եղած միջոցին տեսնուած է թուրք պատուիրակութեան անդամներէն ճավիտ փաշայի եւ Սամի պէյի հետ, որոնք երկուքն ալ ան գտած է անհաշտ եւ գոռոզ *շովէլիստ*ներ:

Ամերիկեան կառավարութեան կողմէ հայոց փոխատուութեան մը մասին մեծ համակրութիւն կայ: Շուտով Սոսայիթիի քարտուղար Մոնթկոմըրին Ուաշինկթըն կ'երթայ, տեսնելու համար այս մասին կարգ մը ազդեցիկ ծերակուտականներ:

Այս 25 միլիոնի փոխատուութեան յաջողութեան համար, Պօղոս Նուպար փաշայի Ամերիկա Ներկայութիւնը կարելոր նկատելով, Սոսայիթին միջոցներ ձեռք կ'առնէ զինքը Ամերիկա բերել տալու համար:

Ընկեր Տ. Տիքիճեան Նիւ Եորք գտնուած միջոցին Մոնթկոմըրի նամակ մը ստացած է Տոքթ. Պարթընէն, որու կարծիքը այն է թէ, հաւաքական բանաձեւերէն աւելի, անհրաժեշտ է որ Ամերիկայի ամէն կողմերէն անհատական դիմումներ կատարուին իրենց նահանգներու ծերակուտականներու մօտ, փոխատուութեան ի նպաստ: Առ այդ, Սոսայիթին կը խորհի հարկ եղած միջոցները ձեռք առնել:

Թէ Սիոնականներու նախագահ Զայիմ Ուայզմըն (Chaime Weisman), որ Նիւ Եորք եկած է եւ թէ Տոքթ. Այնշթայն (Dr. Einstein), հռչակաւոր գիտնականը, խոստացած են իրենց ամբողջ բարոյական աջակցութիւնը ի նպաստ դնել Զայկական, եւ մասնաւորապէս Կիլիկեան Դատին:

Ճերարտի Զոմիթին ալ, ինչպէս յայտնի եղաւ, սկսած է հետեւիլ Արմէնո-Ամերիկա Սոսայիթիի հետապնդած քաղաքականութեան: Կ'աշխատին համագործակցութիւն մը ստեղծել երկու քոմիթէներու միջեւ:

Հակառակ անոր որ Վիլիանի երբեք չէ ուզած ոճէ պատգամաւորութիւն ընդունիլ, Արմէնո-Ամերիկա Սոսայիթին վերջապէս յաջողած է

տեսակցութեան մը համար ժամադրութիւն ձեռք բերել: Տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ Ապրիլ 14, 1921ին, ընկեր Վ. Մալքոմի Ներկայութեան:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան յղուած Ապրիլ 26, 1921 թուակիր նամակով կ'արձանագրուի. Կուսակցութիւններու միութեան առթիւ լիազօրներուն կատարած բանակցութեանց մանրամասնութիւններուն միջամուխ չէն ուզած ըլլալ: Կեդրոնական Վարչութեան պահանջքին գոհացում տալու համար, սակայն, Շրջանային Վարչութեան վերջին ժողովին մէջ, անունին մասը խորհրդակցութեան առարկայ կը դարձնեն: Առանց Վերակազմեալներու գոհացում տալու համաձայնութիւնը, եւ առանց շրջանակին լիազօրները կաշկանդելու գիտակցութիւնը ունենալու, Ամերիկայի Շրջանակը այն եզրակացութեան եկած է թէ անունին բառական դասաւորման շուրջ ստեղծուած դժուարութիւններուն եւ վեճին համամիտ չէ, կը բաւէ որ միութեան մերձեցումները ըլլան կատարեալ համոզմամբ եւ անկեղծ տրամադրութեամբ:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՉԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ ղրկուած Մարտ 7, 1921 թուակիր նամակը Շրջանային Վարչութեան վրայ անհաճոյ տպաւորութիւն թողած էր, ոչ թէ որովհետեւ ան հրահանգիչ թոնով մը գրուած էր, այլ որովհետեւ անոր միջոցաւ եղած գաղափարներու փոխանակումը հապճեպօրէն եղած էր, մասնաւորապէս Պօղոս Նուպարի դիմումներու նկատմամբ:

Վարչութիւնը իր Ապրիլ 25ի նամակով, խոնարհաբար դիտել կու տայ որ Շրջանակին եւ Ազգ. Պատուիրակութեան միջեւ անհասկացողութեանց հաւանականութիւններ չստեղծուին, եւ որպէսզի այս զոյգ մարմինները գրաւոր կերպով թիւրիմացութիւններու դատապարտուած չըլլան, որեւէ թելադրութիւն, հրահանգ եւ պահանջք Ներկայացուցիչի միջոցաւ պէտք է կատարուին: Այս կերպով Շրջանակին վերին մարմինը առիթ կ'ունե-

նայ յարմարագոյն ատենին արտայայտուելու:

Կուսակցութեան հաւաքական շահը նկատի ունենալով է որ Շրջանային Վարչութիւնը կը ստիպուի վերոյիշեալ դիտողութիւններն ու թելադրութիւնները ընել:

ՄԱՅՈՒՆ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ

Կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանակը մնալուն հոգաճութեան առարկան դարձուց Կիլիկիոյ ազատագրման շարժումը: Հո՛ն կը գտնուէր մեր յոյսերուն եւ երազներուն ենթահողը, ուրկէ պիտի տարածուէր դէպի հիւսիս ու Արեւելք, դէպի Պատմական Հայաստանը:

Այս ուղղութեամբ մնալուն կապի մէջ մնացած են Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան պատասխանատուները Հ. Բարունակեանի հետ, որ Կիլիկիոյ ներկայացուցիչն ու գործավար պատասխանատու ընկերն էր: Մայիս 25, 1921 թուակիր նամակով օրինակ մը կու տանք քանի մը տասնեակ այն նամակագրութենէն, ցոյց տալու համար այն վերաբերումը, զոր ցուցաբերած են Ամերիկայի ռամկավար մեր ընկերները:

Տիար Հ. Բարունակեան

Ատանա

Սիրելի Ընկեր,

Մեր ուշադրութեան յանձնուեցան «Ազգ» խմբագրութեան դրկած ձեր Մարտ 27, 29 եւ Ապրիլ 19 թուակիր նամակները՝ որոնցմով ի միջի այլոց կ'ըսէք թէ մենք որեւէ նամակ չէք ստացած:

Կը փութանք անմիջապէս ըսելու թէ Ձեզի գրած ենք Մարտ 3 եւ Ապրիլ 7 թուակիր երկու նամակներ: Առաջինով ներփակելէ յետոյ 100 տոլարնոց չէք մը, ի հաշիւ Ձեր շաքաթականներուն, ըսած էինք թէ Ձեզի հետ մեր ունեցած համաձայնութիւնը փոխանցուած ըլլալով Պոլիս, Կեդրոնական Վարչութեան Յունուար 1էն սկսեալ Ձեր շաքաթականները պիտի վճարուէին անոնց կողմէ:

Կիլիկիոյ մեր Կուսակցութեան պետքերու գործածելու համար քանի մը շաքաթ առաջ 5,000 տոլար դրկեցինք Կեդր. Վարչութեան որմէ ձեր

ստացած տեղեկութեան ց համաձայն, այդ գումարը արդէն փոխանցուած է Կիլիկիա:

Կեդրոնական Վարչութեան հետ շարունակական յարաբերութեան մէջ ենք: Կիլիկիոյ նկատմամբ այսօր երկար շրջաբերական մը ստացանք անոնցմէ:

Տնտեսական տագնապը դեռ կը շարունակուի, թէեւ գործերը բացուելու նշաններ կ'երեւին:

Ընկեր Հերեան երկու շաքաթ առաջ մեկնեցաւ Ամերիկայէն: Հոս եղած միջոցին Բարեգործականի հովանաւորութեան տակ ի նպաստ որբերուն հանգանակութիւն կատարեց:

Կիլիկիոյ մէջ Հայ Ազգային Կարմիր Խաչի գործունեութեան եւ մանաւանդ ասկէ դրկուած դրամներու մատակարարութեան նկատմամբ կը խնդրենք որ մեզի տեղեկութիւններ դրկէք:

ԱԶԳԻ օֆիսին մէջ գործող աղջիկը Օր. Արաքսի Արսլանեան կը խնդրէ որ հետեւեալ անձին մասին տեղեկութիւն մը հաղորդէք իրեն:-

Գեորգ Ահարոնեան, Խարբերդ Վերի Մեզրեցի՝ Արմաշի Դարեվանքի որբերէն, կարմիր մագերով 25-25 տարեկան երիտասարդ մը: Ատանայի մէջ փոլիս-գոմիսէր եղած է, եւ վերջերս Տէօրթ-Եօլ Հ.Բ.Ը. Միութեան Որբանոցին մէջ վարժապետ: Հաճեցէք իր ողջ կամ սպաննուած ըլլալը հարկ եղած տեղեկութիւններով միասին, մեզի իմացնել:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

Ազգ. Ռամկ. Կուսակցութեան

Ամերիկայի Շրջանակի

Քարտուղարութիւն

ԳԱՐԻԷԼ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ԱՅՏԸ ԱՄԵՐԻԿԱ

Յունիս 1921ին Ամերիկա կը հասնի Գաբրիել Նորատունկեան՝ Փարիզի Ազգային Պատուիրականութեան համանախագահ եւ Սահմանադրութեան շրջանի Թուրքիոյ նախկին արտաքին գործոց նախարար մինչեւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի սկիզբը: Գաղութը իր պաշտօնական մարմիններով արժանաւայել ու խանդավառ պատիւներով կը դիմաւորէ պետական դէմքը եւ գնահատական ընդունելութիւններով կը պատուէ ազգին մեծ դիւանագետը:

Նորատունկեան ազգին անունով շնորհակալութիւն եւ երախտագիտութիւն կը յայտնէ Ամերիկայի կառավարութեան եւ «Նիր Իսթ Րիլիֆ»ին, իրենց վեհանձն եւ մարդասիրական զգացումներուն առթիւ՝ ցուցաբերուած հայ ժողովուրդին ու անոր որբերուն: Կը տեսակցի կառավարական բարձր անձնաւորութիւններու հետ եւ կը ներկայացնէ Յիշատակագիր մը, խնդրելով նիւթական փոխառութիւն Զայաստանի:

Նորատունկեանի առաքելութիւնը միայն Ամերիկայի եւ անոր առատաձեռն ժողովուրդին երախտագիտութիւն յայտնելով չէր վերջանար: Անիկա հայ գաղութին ղեկավար շրջանակին հետ նաեւ ունեցաւ առանձին տեսակցութիւններ՝ թե՛ Ամերիկայի եւ թե՛ եւրոպական ոստաններուն մէջ իր ունեցած աշխատանքներն ու կարելիութիւնները բացատրեց, եւ յորդորեց չափաւոր եւ խոհեմ ընթացք բռնել եւ մեր դատը ծիծաղելի դարձնող աղմկարարութիւններէ զգուշանալ:

Ռամկավար եւ Ազատական անջատ հատուածներու վարչական ներկայացուցիչներուն հետ, իրեն ի պատիւ տրուած հաւաքոյթի մը միջոցին, Պոստոնի մէջ, Նորատունկեան բաղաբական սքանչելի իմաստութեան մը յորդորը տուաւ եւ միութեան, գործակցութեան ու խաղաղ աշխատանքին անհրաժեշտութիւնը շեշտեց, այդ փափուկ օրերուն ընծայած առիթներէն առաւելագոյն չափով օգտուելու համար:

Կեդրոնական Վարչութեան հրահանգին անսալով Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանակի պատասխանատու ընկերներ Նորատունկեանին հարկ եղած տնօրինումները կատարեցին: Փրոֆ. Անանիկեան եւ Մալքոմ միշտ եղան անոր հետ, եւ ամէն միջոց ի գործ կը դրուի անոնց առաքելութիւնը շարունակութեան մէջ դնելու:

Յունիս 27ին Ուաշինկթըն կը մեկնին Նորատունկեան, Սաֆրաստեան եւ Մալքոմ. յաջորդ օրը Ամերիկայի Նախագահ Զարտինկին առանձնատան մէջ կը կայանայ տեսակցութիւն մը, Նախագահին թարգմանին միջոցաւ Նորատունկեան կը խօսի ֆրանսերէն լեզուով եւ հանդիպումը կը կայանայ Նպաստաւոր եւ յուսադրական մթնոլոր-

տի մը մէջ: Թեւեւ կան կարգ մը դժուարութիւններ, եւ սակայն անոնք կարելի պիտի ըլլայ հարթել հարկ եղած հեղինակութիւններուն հետ խորհրդակցելով: Կը տեսակցի նաեւ Զիւզին, ծերակուտական Լոճին եւ զանազան ներկայացուցիչներու եւ այլազան ազգերու դեսպաններուն հետ: Ապա խումբը Պոստոն կը ժամանէ:

Ներկայացուած Յիշատակագրին պատրաստութեան վրայ առաւելաբար աշխատեցան ռամկավար մտաւորական ընկերները:

Աւելի ուշ, ընկեր Սաֆրաստեան, Լորտ Պրայսընի հետ, Ազգային Պատուիրակութեան հրահանգով, տեսակցութիւն մը ունենալէ վերջ, Փարիզ կը վերադառնայ: Մինչ այդ, Մոնթկոմըրի կը տեղեկացնէ կուսակցութեան թէ Պապիստ Զըրչի տարեկան ժողովին մէջ տեսակցութիւն մը ունեցած է Նախագահ Զարտինկի հետ, ուր որոշապէս եւ մեկին ըսած է թէ, յառաջիկայ Նոյեմբեր 11ին գումարուելիք ընկերակցութեան ժողովին մէջ ոեւէ խնդրով զբաղելէ առաջ, պիտի ստիպէ որ մօտաւոր Արեւելքի խնդիրը լուծուի կատարեալ արդարութեամբ:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԶԱՏԱԳՈՎԸ

Շատ պարզ մի քանի բառ միայն Մարտ 22, 1921ի հեռագիրով.

We urge success of Unity,

Միութեան ջատագով Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւնը:

Կեդրոնական Վարչութիւնը թիւ 21, 22 եւ 23 շրջաբերականներով տեղեակ կը պահէ իր շրջանակները միութեան աշխատանքներուն մասին, որոնք կը խմորուէին տարիէ մը ի վեր մասնաւորաբար Կ. Պոլսոյ մէջ: Առ այդ, Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանային Վարչութիւնը իր նիստերուն մէջ առարկայ դարձուց Միութեան հարցը եւ անոր յարակից պարագաները: Զասկնալով հանդերձ, թէ ինչպիսի դժուարութիւններու դէմ յանդիման կը գտնուի կուսակցութիւնը, հայ ժողովուրդին մէջ խանդավառութիւն մը ստեղծելու հաւանականութիւնը ի մտի ունենալով, վարչութիւնը կը թելադրէ որ, անուան դասաւորումին

շուրջ նոյնիսկ եթե պետք ըլլայ, որոշ չափով զիջում ընելու է: Հասկնալի է նաեւ որ, ամէն պարագայի տակ կուսակցութեան եռանդը տեղն է ու պիտի մնայ տեղը:

Լուծելի կը մնայ միութեամբ ծնունդ առած կուսակցութեան անունին հարցը: Կեդրոնական Վարչութիւնը պաշտօնագրով մը կ'առաջարկէ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Ամերիկայի Նահանգային Վարչութեան, միասնաբար խնդրելու Կ. Պոլսոյ երկու Կեդրոնական վարչութիւններէն որ Միութիւնը իրականացնեն, որդեգրելով «Ազատական Ռամկավար» կամ «Ռամկավար Ազատական» անուններէն որը որ կը նախընտրէ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութիւնը: Սկիզբը այս խիստ բանաւոր առաջարկին վերակազմեալներու Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը մերժողական պատասխան կու տայ: Ի վերջոյ սակայն կը համաձայնին անունին շուրջ, զայն մկրտելով Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն (ՌԱԿ):

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Ռամկավար եւ Ազատական (Վերակազմեալ Հնչակեան) կուսակցութեանց միացումը, 1921ի աշնան, ազգային քաղաքական կեանքի ամենէն յատկանշական դէպքը եղաւ:

Միացման նախաքայլի թուականն է Սեպտեմբեր 1, 1921, Երկուշաբթի, Ամերիկայի Աշխատանքի Օրը, երբ այս քաղաքական համանման հատուածները իրենց ուրոյն պատգամաւորական ժողովներով զբաղած էին Պոստոնի մէջ:

Երկու կողմէն ալ արդէն ներկայացուցիչներ պատրաստուած էին նման միութիւն մը յառաջացնելու գաղափարով, թէեւ նախորդ տարիներու ընթացքին քանիցս ջանքեր ու բանակցութիւններ կատարուած էին միութիւն մը գոյացնելու վաղեմի ընկերներու մէջ, բայց անկարելի եղած էր համաձայնութեան եզր մը գտնել:

Ժամանակը եւ դէպքերը հասունութեան բերած էին երկու կողմերը, որովհետեւ ուժերու բաժանման եւ չէզոքացման ողբալի քաղաքականութիւնը աղիտալի եղած էր մեր ազգային կեանքին ընդհանրապէս՝ իսկ Ամերիկայի հայ կուսակցական

գործունեութեան մասնաւորապէս, հետեւաբար հարկ էր կորովի ջանքեր թափել: Ահա՛ պահն էր եկած վերջապէս...:

Երկու կողմի Պատգամաւորական Ժողովները թէեւ պաշտօնապէս օրակարգի հարց ըրած չէին Միութեան խնդիրը, վերջին օրը, սակայն շատերու բաղձանքին առարկայ Միութեան հարցը պաշտօնապէս սեղանի վրայ կու գայ: Պետք է արձանագրել թէ պատուաբեր քաջութեամբ նախաձեռնարկը կ'ըլլայ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութեան Պատգամաւորական Ժողովը: Ազատականներու պատգամաւորներուն առաջարկ կը դրկէ թէ վայրկեանն հասած է որ այս «քոյր կուսակցութիւններ»ը որոնք «*մորկով զատուած էին*» ի մի գան եւ ձեռք ձեռքի եւ սիրտ սրտի տուած գաղութահայ կեանքը ազատեն պատեհապաշտ եւ ինքնամոլ խմբակցութիւններու ձեռքէն, յօգուտ հայ ժողովուրդի եւ քանդուած Հայաստանի:

Ահա՛ այդ նամակին բովանդակութիւնը.

Պատգամաւորական Ժողով

Ազատական Կուսակցութեան Ամերիկայի

Շրջանակին

Պոսթըն, Մեսս.

Պատ. Ժողով

Հաճոյքն ունինք պատ. Ժողովիդ հաղորդելու թէ.

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանակի Գ. Պատ. Ժողովը միաձայնութեամբ կ'որոշէ դիմել Ձեր Պատ. Պատգ. Ժողովին, որ միասնաբար հեռագիր մը դրկուի Պոլսոյ մեր երկուսի Կեդրոններուն, որպէսզի Միութեան իրենց ջանքերը շարունակեն, զայն յաջողութեամբ վերջացնելու համար:

Պատգ. Ժողովը եթէ համամիտ է այս փափաքին, կ'առաջարկենք որ երկուստեք երեքական անձերէ բաղկացեալ Յանձնախումբի մը միջոցաւ խմբագրուի մեր այս բաղձանքը յայտնող հեռագիրը եւ դրկուի պատկան մարմիններուն:

Մնակ յարգանք

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Ամերիկայի Գ. Պատգ. Ժողովի Դիւան»

Նամակը պաշտոնապես կը կարդացուի Ազատական պատգամաւորական ժողովին մէջ եւ կը սկսի վիճաբանութեան առարկայ դառնալ, բացի մի քանի անձերու բացասական վերաբերումէն, ժողովը ամենաստուար մեծամասնութեամբ կ'ընդունի Միութեան առաջարկը եւ երկարած ձեռքը կը սեղմէ նոյն անկեղծութեամբ եւ սիրով:

Անմիջապէս երկու բանագնացներ կ'ընտրուին յանձին Վահէ Զայկի եւ Մանուկ Տերեցեանի, որոնք ուղղակի Ռամկավար Պատգամաւորական ժողովին կը ներկայանան եւ անոնց կը հաղորդեն միացման բաղձանքը: Ապա հրաւեր կը տրուի որպէսզի երկու կողմէն ալ երեքական ներկայացուցիչներ կարգուին անմիջապէս բանակցութիւնները վարելու եւ միութեան հիմնական պայմանները գծելու համար:

Ռամկավարներուն կողմէն կ'ընտրուին Փրոֆ. Մ. Յ. Անանիկեան, Սարգիս Մալեմեզեան եւ Կարապետ Յ. Փափագեան. իսկ Ազատականներու կողմէ Տոքթ. Լուսի Կիւլեզեան, Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեան եւ Տոքթ. Ա. Տէր Մարկոսեան:

Բանակցութիւնները տեղի կ'ունենան «Պահակ» թերթի խմբագրատան մէջ եւ կարճ ժամանակէն համաձայնութիւնը կը գոյանայ:

Պատասխանը կ'ըլլայ անելի քան դրական. *Ձեր եւ մեր պատգամաւորական ժողովները, հիմնուելով Պոլսոյ բանակցութիւններու պայմաններուն վրայ, հոս Ամերիկայի մէջ անմիջապէս կնքեն երկու Կուսակցութեանց միութիւնը Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն անուան տակ:*

Այնուհետեւ կը ստորագրուի համաձայնագիր մը Սեպտեմբեր 11ին եւ կը հեռագրուի հետեւեալը.

Annual Conventions of Liberal and Democratic Parties in America have unanimously decided Union

of two parties under the name of Ramgavar Azadagan.

Have also decided to inform you of this decision with earnest request that you declare within one month from date the general Union of two Parties.

Our decision has created great enthusiasm and promises incalculable results. Any delay on your part will cause great disappointment, and under the pressure of rank and file as well have to declare Union here as unvoidable.

Armenian Liberal Party

Per Mesiaian

Armenian Democratic Party

Dikijian, Chairman

Կը համաձայնին նաեւ որ.

Այն պարագային երբ Կեդրոնական Վարչութեանց, միոյն կամ միասին եւ կամ երկուքին կողմէն ռուս արգելք յարուցուի եւ Միութիւնը չստորագրուի յիշեալ ժամանակամիջոցին մէջ, Միութիւնը հոս պաշտոնապէս պիտի յայտարարուի խզելով մեր յարաբերութիւնը այն Կեդրոնական Վարչութեան հետ որ կը հակառակի: Իսկ համաձայնող կողմին հետ պիտի պահենք մեր յարաբերութիւնը բայց ոչ իբրեւ Կեդրոնական Վարչութիւն, եւ բոլոր շրջանակներու հետ յարաբերութեամբ պիտի իրականացնենք Ընդհանուր Միութիւնը:

Սեպտեմբեր 6, 1921

Պոսթըն, Մեսս.

Այնուհետեւ բանակցութիւնները կը շարունակուին Կ. Պոլսոյ մէջ, երկու կուսակցութիւններու կեդրոնական վարչութեանց մակարդակով: Եւ բանակցութիւնները վերջացած ըլլալով երկու կուսակցութեանց լիազօրները կը համաձայնին վերջնական միութեան Զոկտեմբեր 1, 1921ին:

ՓՈԽԱՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ

Archbishop Vatché Hovsepian

9355 E. Juna Canyon Road, Sun Valley, CA 91352 Tel: (818) 504-4004, E-mail: archbishopvatche@gmail.com

Մեծայարգ
Տիար Յակոբ Վարդիվառեան
Թեքեան Մշակութային Միութիւն
P.O.Box 1074
Englewood, Cliffs, NJ 07632-1074

Սիրելի Յակոբ,

Ինձի մեծ ուրախութիւն պատճառեց «Մեծ երազի ճամբուն ուղեւորները» գիրքը, երբ որ ստացայ: Իսկականի մէջ պարզ գիրք մը չէ, այլ 18-րդ եւ 20-րդ դարերու մեր ազգային կեանքի անձնատրութիւններու, կազմակերպութիւններու, ծառայողներու հսկայական Համայնագիտարան մըն է: Երբ գիրքը կարդացի զմայլանքով եւ հոգեկան մեծ ուրախութիւնով զգացի, որ անհատներ, անձնատրութիւններ, կազմակերպութիւններ, որոնք մեր փոքր տարիքէն առասպելական հոգիներ եղած էին, այս «Մեծ երազի ճամբուն ուղեւորներ»-ով Համայնագիտարանի կառուցուածքով իրականութիւն կը դառնան եւ կեանք կ'առնեն ընթերցողին համար:

Փոքր տարիքէն լսած եւ կարդացած էինք կարգ մը անհատներու, որոնք մեզի համար հսկաներ էին: Այս գրքի հրատարակութեամբ կը դառնան կենդանի էակներ:

Ես նոր ձեռնադրուած էի Անթիլիասի մէջ, Գարեգին Յովսէփեանց Վեհափառի հրաւերով Պէրոյթ ժամանեց մեզի համար հսկայ մը, համայն հայութեան ծանօթ Արշակ Չոպանեանը, որուն բանաստեղծութիւնները կ'արտասանէինք եւ որուն գործունէութեան մասին մեծ յարգանք եւ սէր ունէինք եւ ահա այս փոքրակազմ հսկան եկաւ Անթիլիաս իր կեանքի վերջամուտին եւ որոշ դասախօսութիւններ կարդաց: Ինձի վիճակուեցաւ իրեն ընկերանալու դէպի Հալէպ: Բնական է ճանապարհին բաւական լայն եւ մտերմիկ խօսակցութիւններ ունեցանք: Հալէպի մէջ մնացինք հօթել Բարում եւ յաջորդ օրը այցելեցինք Կիլիկիան Վարժարանը եւ պաշտօնապէս պարտականութիւն տուի Դպրոցի Տնօրէն Երուանդ Պապայեանին, որպէսզի Հալէպի այցելութեան պատասխանանտուն ըլլայ:

Գրքիդ մէջ կան տակաւին անհատներ, որոնց հետ աշխատելու եւ ծառայելու առիթը ունեցայ, ըլլայ Մանչեսթըրը - Անգլիոյ մէջ, ըլլայ Միացեալ Նահանգներու մէջ:

Սիրելի Յակոբ, ի սրտէ կ'ուզեմ շնորհաւորել քեզ «Մեծ երազի ճամբուն ուղեւորներու» գրքին համար, որը Համայնագիտարան մըն է 18-րդ եւ 20-րդ դարերու կազմակերպութիւններու եւ անձնատրութիւններու մասին:

Բոաւ Յակոբ: Կ'աղօթեմ, որ զօրավոր մնաս եւ շարունակես հրատարակութիւններու շարքը, որոնք իւրաքանչիւր հայու գրագարանի մէջ պէտք է գտնուին:

Օրհնութեամբ՝

Վաչէ Արքեպիսկոպոս Յովսէփեան

12 Օգոստոս 2016
Պըրպէնք

DIocese OF THE ARMENIAN CHURCH OF AMERICA (EASTERN)
ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹԵՄԻ

Archbishop Khajag Barsamian, Primate

Թի 8672

Յունիս 9, 2016

Յարգելի
Տիար Յակոբ Վարդիպառեան
Նիւ Դրոզի

Սիրելի Յակոբ,

Ստացած ենք «Մեծ Երազի» Դամբում Ուղեւորները եւ Համապարփակ Պատմություն Ռամկավար Ազատական Կուսակցության» ծառայում գիրքի Բ. Հատորը, որում համար ձեզի կը փոխանցենք մեր շնորհակալությունը:

Ձեր առաջին հատորով արդեն իսկ նախաժաշակը տուած էիք յաջորդ աշխատասիրության, եւ ուրախ ենք որ նոյն հետեւողականութեամբ եւ պատմաբանի վայել բժախնդիր մօտեցումով հրապարակ համաձ էք երկրորդ հատորը:

Հայ Ժողովուրդի պատմության եւ մանաւանդ Ռամկավար Ազատական Կուսակցության պատիւ բերող աշխատասիրություն մըն է, որում համար կը շնորհաւորենք ձեզ:

Այս առթիւ մեր խորին գնահատանքը կը յայտնենք ազգային բարերարներ Տէր եւ Տիկին Նազար եւ Արտեմիս Նազարեաններուն, որոնք սիրայօժար կերպով յանձն առած են Բ. հատորի հրատարակության մեկենասությունը:

Կ'աղօթենք որ Տէրը վարձահատույց ըլլայ ձեզի՝ երկար տարիներու ձեր ազգային, քաղաքական եւ մշակութային նուիրեալ ծառայութեանց՝ համար, օրինէ ձեզ ու ձեր հարազատները եւ Իր առատ բարիքներով ծաղկեցնէ ձեր բոլորին կեանքի օրերը:

Աղօթարար՝

Խաժակ Արք. Պարսամեան
Առաջնորդ

WESTERN DIOCESE OF THE ARMENIAN CHURCH OF NORTH AMERICA

Հայաստանի Կաթողիկոսական Սրբապետության Հիմնական Վերահսկողական Թևո

HIS EMINENCE ARCHBISHOP HOVNAN DERDERIAN, PRIMATE
ԳԵՐԱՇՆՈՐՎ. Տ. ՅՈՒՆԱՆ ԱՐԴԵՐԻԱՆ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Հունիս 07, 2016

Հարգելի Տիար Յակոբ Վարդիվառեան,

Մեր ողջուն ենք բերում Ձեզ՝ հայտնելով մեր շնորհակալությունը Ձեր երախտարժան աշխատանքի համար:

Փնտրտումների և երկարատև քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ ստեղծել եք աշխատություն, որն զետեղված է իմաստալից և կարևորագույն արժեք ներկայացնող տեղեկատվությամբ: Հատորում ներկայացրել եք հայ պանդուխտներին, որոնք Պատմական Հայաստանից խմբեր կազմած՝ զալիս են Միացյալ Նահանգներ՝ ազատության և հացի խնդրի համար, դրանով իսկ նյութն դարձնելով արդիական: Ձեռնեղել եք նյութեր, որոնք արժեքավոր են թե հավատավոր ժողովրդի և թե եկեղեցական սպասավորների համար: Հետաքրքրական մաս են կազմում նաև գաղափարական միություններն, որոնք հիմք են հանդիսանում ազատական կուսակցությունների ձևավորման: Հատորի դասավորվածության աչք զարնող մասերից առանձնահատուկ է Ականավոր վերակազմայինների հատկացված մասն, որում առանձնակի ներկայացվում են ժամանակաշրջանի կարկառուն դեմքերն ու իրենց կատարած սխրանքները: Աշխատությամբ հնարավորություն է ստեղծում համապարփակ պատկերացում կազմել Հնչակյան կուսակցության մասին՝ սկսած հիմնադրումից մինչև մեր օրերը: Սույն հրատարակումը մեծ ոգևորվածության նախադրյալ կարող է հանդիսանալ մատաղ սերնդի համար: Այս կապակցությամբ մեր սրտի ջերմ երախտիքով ու Ամենագոր Տիրոջ օրհնությամբ փափագում ենք տեսնել Ձեր հաջորդող հատորների լույս ընծայումը:

Մեր ամենօրյա աղոթքներում Ամենողորմ Տիրոջից Ձեր համար արևշատություն և երկարակեցություն ենք խնդրում, փափագում նորանոր հրատարակություններ:

Միայն Ողջունի եւ օրհնությամբ,
Աղօթարար՝

Յովհան Արքեպիսկոպոս
Առաջնորդ

3325 North Glenoaks Blvd., Burbank, CA 91504

Tel: 818.558.7474 • Fax: 818.558.6333 • E-Mail: info@armenianchurchwd.com • www.armenianchurchwd.com

Founded and Incorporated in 1955

National Association for Armenian
Studies and Research

October 19, 2016

Hagop Vartivarian
57 Westwood Road
Shrewsbury, MA 01545

Dear Mr. Vartivarian,

Thank you so much for your donation to NAASR of 2 volumes of the *Mets Erazi Jambun Ughewornere ew Hamaparpak Patmutiwn Ramkavar Azatakan Kusaktsutean* collection. These represent important additions to NAASR's Mardigian Library, where they will be available to scholars, historians, students, and the general public for research purposes.

We are most grateful for your thoughtfulness in enriching our library collection.

NAASR is a tax-exempt non-profit organization recognized under section 501(c)(3) of the Internal Revenue Code. No goods or services were provided in consideration of your donation.

Your kindness is a source of encouragement and much-needed support of our efforts to fulfill NAASR's mission fostering Armenian Studies and building community worldwide to preserve and enrich Armenian culture, history, and identity for future generations.

Thank you again for your much-appreciated gift.

Sincerely,

Sarah B. Ignatius

Edward and Helen Mardigian
Armenian Reference and
Research Library
Armenian Bookstore
Armenian Heritage Press

Board of Directors

EXECUTIVE COMMITTEE

Yervant Chekijian
Chairman

Nancy R. Kolligian
First Vice-Chairman

Jack M. Medzorian
Second Vice-Chairman

Stepan Piligian
Secretary

Judith Saryan
Treasurer

Roxanne Etmekjian
Advisor

Raffi P. Yeghayan
Advisor

MEMBERS-AT-LARGE

Gregory L. Altandilian
Vienna, VA

George Aghjayan
Westminster, MA

Van M. Aroian
Worcester, MA

Edward Avedisian
Lexington, MA

Jirair Balayan
Auburn, MA

Marta T. Batmasian
Boca Raton, FL

Nurhan A. Becidyan
Paramus, NJ

Roupen Berberian
Glendale, CA

Michael Bobelian
Cold Spring Harbor, NY

Dr. Bedross Der Matossian
Lincoln, NE

Hazel Antaramian Hofman
Fresno, CA

Dr. Gregory Ketabgian
La Canada, CA

Joan E. Kolligian
Arlington, MA

Nancy Kricorian
New York, NY

Stephen A. Kurkjian
Mamomet, MA

Ann M. Lousin
Chicago, IL

Dr. Lou Ann Matossian
Minneapolis, MN

Dr. Suzanne E. Moranian
Arlington, MA

Bruce W. Roat
Los Angeles, CA

Shushan M. Teager
Belmont, MA

Sarah B. Ignatius
Executive Director

Marc A. Mamigonian
Director of Academic Affairs

ՂԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐԷ

ԴՈԿՏՈՐ ՍՈՒՐԵՆ Թ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ – Երեւան

Ասեմ, որ հատորն իր տարողութեամբ ու արծարծած խնդիրներով իսկապես սպասուած էր ու խիստ անհրաժեշտ: Այնպէս որ, շտապում եմ իմ՝ հետազոտող-ընթերցողիս անունից գորովալից շնորհակալութիւնս յայտնել հեղինակին կատարած այսքան ծաւալուն, սրտացաւ ու բարեխիղճ գործի համար: Աշխատանք, որն առանց չափազանցելու կարող է պատիւ բերել մեծ հեղինակային խմբի եւ արժանի է ամենայն դրուատանքի: Տողերիս հեղինակն էլ պատմաբան է եւ մէկ անգամ չէ, որ անցել է փաստեր ու վկայութիւններ հայթայթելու ծանր ու դժուարին փորձութիւնների բովով, տեղեակ է, թէ ինչ մեծ ջանքեր են պահանջում փաստահեղեղների միջից գատել կարեւորները եւ ամփոփ խօսք ասել: Այնպէս որ, պատկերացնում եմ, թէ բիզնես-աշխատանքով մշտապես ծանրաբեռնուած ու բազմազբաղ բարեկամս որքան գիշերներ է լուսացրել գրասեղանի առջեւ...:

Վերակազմեալների պատմութեան լուսաբանումն իրաւացիօրէն սկսելով Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադրումից եւ ներկայացնելով նրանց ծրագրերը՝ հեղինակը միանգամայն ճիշտ դիտարկում է կատարում գրելով, որ դրա լեզուն «արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի խառնուրդ» էր եւ այդ երեւոյթը դրսեւորում էր նաեւ նրա գաղափարախօսութեան մէջ: Կարելոր հանգամանք, որն էլ հետագայում հիմք դարձաւ կուսակցութեան տարբեր հատուածների բաժանման համար, որի արդիւնքում էլ ստեղծուեց Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

Իր առջեւ դրուած խնդիրն ամբողջական ներկայացնելու անհրաժեշտութեան գիտակցումից ելնելով հեղինակը բաւականին հանգամանալից շարադրել է ամերիկահայ գաղթօճախի ձեւաւորման պատմութիւնը, մասնաւորապէս 19րդ դարի 80ական թուականներից սկսուած հայերի զանգուածային ներգաղթի գործընթացի պայմաններում: Հետաքրքրական է, որ առերեւոյթ հեղինակը ներկայանում է պարզ արձանագրողի դերում, սակայն իրականում դիպուկ, տեղին ու յստակ բնորոշումներով արտայայտում է իր մօտեցումներն ու տեսակետները թէ՛ իրադարձութիւնների ու փաստերի եւ թէ՛ գործիչների վերաբերեալ: Իսկ շատ դէպքերում նրբանկատօրէն դա արել է աննկատ, տողարանքներում:

Անկասկած, Յ. Վարդիվառեանի կարելոր ներդրում կարելի է համարել նաեւ այն, որ մանրամասն ու փաստարկուած ներկայացնում է վերակազմեալների երկփեղկման գործընթացն ու բացայայտում դրա խորքային պատճառները: Իրողութիւն, որ ցայսօր այնքան էլ յստակեցուած չէր հայ պատմագիտութեան մէջ: Շարունակելով պարզաբանումները Յ. Վարդիվառեանը շեշտում է, որ հնչակեանների ու վերակազմեալների տարբեր հատուածների միջեւ հակասութիւններն այն աստիճան սրուեցին, որ դիմեցին եղբայրասպանութեան, որին զոհ գնացին մի շարք պայծառ դէմքեր, ինչպիսիք էին Ա. Արփիարեան, Գ. Զիթեան եւ ուրիշներ:

«Ականաւոր վերակազմեալներ»ն, անկասկած, սոյն աշխատութեան շահեկան ենթաբաժիններից է: Եթէ կուսակցութեան հիմնարկման, բաժանում-միացումների իրողութիւններն այս կամ այն չափով հայ պատմագիտութեան մէջ պարզաբանուած են, ապա նշանաւոր վերակազմեալների փաղանգի ներկայացումը բոլորովին նորոյթ է եւ յիրաւի գնահատելի փաստ:

Գաղափարակցական Միութեանը նուիրուած բաժնում հեղինակն իրաւացիօրէն ցաւ է յայտնում, որ բացի ծրագրից իրեն չի յաջողուել որեւէ այլ փաստաթուղթ գտնել այս միութեան մասին, այնուհետեւ ականաւոր գաղափարակցականներից ներկայացնում Հ. Խուշպուլեանն ու Ա. Շիտանեանը: Նկատենք, որ չէր էլ կարող գտնել, քանի որ այդ միութիւնը դեռ նոր-նոր էր ստեղծուել, իսկ Եգիպտոսում միաւորման բանակցութիւններ սկսուեցին, որոնց արդիւնքում ստեղծուեց Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը, որին էլ մաս կազմեց Գաղափարակցական Միութիւնը:

Հատորի յաջորդ բաժինը նուիրուած է Ազատական Կուսակցութեանը, որն, ինչպէս յայտնի է, ձեւաւորուեց վերակազմեալների երկփեղկման արդիւնքում՝ նրա արմատական թելը ներկայացնող գործիչների կողմից:

Հայ Ազգային Ազատական Միութեանը նուիրուած բաժնում հեղինակը թարմ գոյներով ներկայացնում է այս միութեան ստեղծման պատճառներն ու դրա խաղացած կարեւորագոյն դերակատարութիւնը Ռ.Ա. Կուսակցութեան հիմնադրման գործում: Նշենք, որ հեղինակի կողմից նշանակալի ներդրում է ականաւոր միութենականների մասին ենթաբաժինը: Քանի որ այստեղ նորոյթն աւելի շատ է եւ ընթերցողի ու մասնագէտների համար անշուշտ աւելի պահանջուած: Եթէ ռամկավար որոշ գործիչներ, ինչպիսին էր օրինակ Արշակ Չօպանեանը, ծանօթ ու գնահատուած է ողջ ժողովրդի կողմից, ապա նրանցից շատերը յայտնի են միայն նեղ միջավայրում, ուստի նրանց մասին այս շարադրանքն անշուշտ դրական արձագանքների կ'արժանանայ:

Վստահ եմ, որ այս հատորը եւս սպասուած էր: Կ'անցնի որոշ ժամանակ եւ այն փնտռելի կը դառնայ հայոց եւ յատկապէս հայ աւանդական կուսակցութիւնների պատմութեամբ հետաքրքրուողների համար: Հատորը գալիս է լրացնելու այն բացը, որը միշտ առկայ է եղել ՌԱԿ եւ այն բաղկացնող կազմակերպութիւնների պատմութեան պարագայում: Աւելացնեմ, որ սա յաջողուած եւ փաստառատ ուսումնասիրութիւն է, որն ապագայում հիմք կը դառնայ նոր ու նորովի հետազօտութիւնների համար:

Եւս մէկ անգամ շնորհակալութիւն այսպիսի թելուն, տքնաջան ու բարեխիղճ աշխատանքի համար, եւ ինչպէս նման դէպքերում են ասում՝ վարձքդ կատար:

«Ազգ» (Երեւան) – Յուլիս 22, 2016

«Հայերն Այսօր» (Երեւան) – Յուլիս 25, 2016

«Ապագայ» (Մոնթրէալ) – Օգոստոս 15, 2016

«Նոր Աշխարհ» (Աթէնք) – Հոկտեմբեր 3, 2016

«Հայագիտութեան Հարցեր» – Երեւանի Պետական Համալսարան 3 (9) 2016

* * *

ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՀԱԳՆ - Նորթ Հոլիվուտ, Գալիֆորնիա

Սիրով ստացայ «Մեծ Երազի...» երկրորդ հատորը եւ անմիջապէս սկսայ կարդալ մեծ հետաքրքրութեամբ եւ հաճոյքով: Նախ նիւթը բոլորովին նորութիւն էր ինծի համար:

Շատ աղօտ գիտելիքներ ունէի Վերակազմեալներու մասին, որովհետեւ Հնչակեան շրջանակները կարծեմ լռութեան կապանք դրած էին այդ առնչութեամբ, մինչդեռ քու բացած լուսարձակներուն տակ այդ կազմակերպութիւնը ստացաւ միւս երկու աւանդական կուսակցութիւններուն համահաւասար կարեւորութիւն՝ հայ ազատագրական պայքարին մէջ, ուր նախապէս ընդգրկուեցան մեր մեծանուն գրողներէն Արփիարեան, Բաշալեան, Թէքէեան, Չօպանեան եւ Պարթեւեան:

Ինձի համար ցարդ առեղծուած կը մնար Արփիարեանի սպանութեան պատմութիւնը: Անկեղծօրէն կը հաւատայի թէ միւս հանրածանօթ կուսակցութեան շահատակութիւնն էր իրագործողը: Կը շնորհաւորեմ անաչառ, առարկայական մօտեցումը եւ լայնախոհութիւնը՝ նոյնիսկ Հնչակեան կուսակցութեան կատարած սխրագործութիւններուն յստակ նշումներով: Կամար, իրենց սենն ու կարեւոր սպիտակին ջատագովութեամբ տրուած, առանց որեւէ *գոմիլիքսի* մեկնաբանուած: Լաւ որ յստակ ու պարզ, բայց ճշգրիտ հայերէնով մը մատչելի դարձուցած ես պատմումներդ եւ գաղափարներդ: Իսկապէս որ մեծ ներդրում մը իրագործած ես այս հատորով եւս, լուսաբանելով մութ մնացած շատ մը հարցադրումներ եւ եղելութիւններ անցեալ վերջին դարերու ազատագրական եւ յեղափոխական պատմութեան առնչութեամբ:

Սրտագին կը շնորհաւորեմ նուաճումը եւ շնորհակալութիւն՝ ընթերցումին առթած վայելքին համար:

Յուլիս 8, 2016

* * *

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ՊԱՊԱՅԵԱՆ – Սետտըլ Րիվըր, Նիւ Ճըրզի

Ընթերցողը սոսկ հպանցիկ ակնարկով մը իսկ կը ներգրաւուի գեղատիպ այս հատորին խիստ շահեկան բովանդակութեամբ:

Արդարեւ «Մեծ Երազի ճամբուն Ուղեւորները եւ Համապարփակ Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան» Բ. Հատորով, հեղինակ Յակոբ Վարդիվառեան ոչ միայն յաջողած է համադրել մեր ժողովուրդին ճակատագիրը սահմանող իրադարձութիւնները Մեծ Եղեռնի նախորդ տասնամեակներուն, այլ մանաւանդ ներքողել յեղափոխական-մտաւորական եւ հրապարակագիր տիտաններու դերակատարութիւնները ի փառս Հայ ժողովուրդի ազատագրական աննկուն պայքարին:

Առաւել եւս խորանալով եւ ըմբռնելով այս գիրքին ընթերցումը՝ մեր երեւակայութեան մէջ կը քանդակուին երկու աշխարհներ. առաջինը՝ Պոլիս, Արեւմտահայաստանի մեր գաւառներն ու ավանները եւ կովկասեան գաղութները ուր հայութիւնը ազատագրական իր պայքարի, լրագրութեան, մշակոյթի եւ կրթական կեանքի զարթօնքը կ'ապրէր. իսկ երկրորդը՝ ամերիկահայ կեանքը, ծնունդն ու հասունութիւնը, բարգաւաճումն ու կատարած տպաւորիչ նուաճումները՝ Հայ կեանքի քաղաքական եւ ընկերային բնագաւառներէն ներս:

Այս երկու աշխարհները որոնք աշխարհագրականօրէն հեռու են իրարմէ, հեղինակին շնորհաւորելի ճիգով կը կամրջուին, երբ ազգային ազատագրական պայքարի մեր հերոսները, որոնք պարտադրաբար կամ պարագայական բերումով Միացեալ Նահանգներ եկած եւ հաստատուած էին, իրենց ներդրումը բերած են ամերիկահայ գաղութին կազմաւորման:

Յակոբ Վարդիվառեանի հեղինակած այս գիրքը՝ անտարակոյս հաւատքի գործ է. աւելին՝ գաղափարական հաստատ համոզումներու արգասիքը:

Թեւեւ ապագայ սերունդներու պատմագետներուն կը մնայ առարկայականօրէն արժեւորել այս գիրքը, սակայն այսօրուան պատմութեան ուսանողին համար մեծապէս շահեկան նիւթի հարուստ շտեմարան մըն է: Ահաւասիկ հոս կը կայանայ հատորին այժմեականութիւնն ու կարեւորութիւնը:

Հետեւեալ խորհրդածութեամբ կ'եզրակացնենք մեր յօդուածը.

Այս գիրքը բացայայտ ապացոյցն է այն իրողութեան թէ այս կուսակցութեան (ՌԱԿ) ուժը, վարկը, հեղինակութիւնն ու պատմական իր առաքելութիւնը՝ գերիվեր կը մնայ միջ-կուսակցական խլրտումներէ

Եւ անձնական անփառունակ փառասիրութիւններէ:

«Ազգ» (Երեւան) – Յոկտեմբեր 7, 2016

Անգլերէն թարգմանութիւնը՝

“The Armenian Mirror-Spectator” (Watertown, MA) – October 8, 2016

«Ապագայ» (Մոնթրէալ) – Յոկտեմբեր 31, 2016

«Նոր Աշխարհ» (Աթէնք) – Յոկտեմբեր 31, 2016

* * *

ԽԱԶԻԿ ԵԱՆՈՅԵԱՆ – Կլէնտէյլ, Գալիֆորնիա

Յակոբ Վարդիվառեանի այս հատորը՝ քառասուն տարիներու տքնաջան աշխատանքի, պրպտումներու եւ ուսումնասիրութիւններու սիրաջերմ գործի մը արդիւնք է: Հեղինակը հակառակ անոր որ արտակարգօրէն զբաղած է իր անձնական գործով, ուրիշ հրատարակութիւններով, բայց մանաւանդ հասարակական գործունեութիւններով, կրցած է այսքան հսկայ տեղեկութիւններ, ուսումնասիրութիւններ, արխիւներ, նկարներ եւ վաւերագրական տեղեկութիւններ ճշդել, ստուգել եւ այս բոլորը արհեստավարժ ձեւով տալ գիրքին մէջ: Մանաւանդ որ այս բոլորին համար շատ քիչ աղբիւր կայ, իրեն օգնելու համար: ՌԱԿի բաղկացուցիչ միաւորներու մեծագոյն դժուարութիւնն է, որ անոնք Օսմանեան կայսրութեան եւ յետագային ալ գացած երկիրներուն մէջ, միշտ ալ զգոյշ էին նման արխիւներ պահելու, վախճալով որ երկրի իշխանաւորներ եթէ ունենան այդ արխիւները, իրենց ընկերներուն կեանքը կրնայ վտանգուիլ:

Վարդիվառեան կը ծանրանայ առաւելաբար Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կազմակերպման եւ տարած աշխատանքները ներկայացնելով եւ մեր հայ իրականութեան առաջին, Մայր Կուսակցութիւնը հանդիսացող այս կուսակցութեան գաղափարական անանձնական տարակարծութիւններուն, անջատողական շարժումներուն, կուսակցութեան երեք գործիչներու եղբայրասպան նահատակութեան, որ անկիւնադարձային հանգրուան մը եղաւ Հնչակեան Կուսակցութեան համար:

Մեր համեստ կարծիքով ՌԱԿի համապարփակ պատմութեան Ա. եւ Բ. հատորներու համար մեր թանկագին ընկերը կրնար արժանանալ Դոկտորայի գիտական աստիճանին, որեւէ բարձր մակարդակի համալսարանէ:

Երկու հատորները կարդալով, կարելի է հաստատապէս եզրակացնել, թէ ՌԱԿի ղեկավարները միշտ ալ ճկնութիւնը ունեցած են միաձուլուելու, գործակցելու եւ միանալու բոլոր այն միաւորներուն հետ, որոնց գլխաւոր նպատակն էր մեր դարաւոր հայրենիքի եւ մեր ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան պահպանումը, եւ մեր ժողովուրդի համախմբումը այդ հայրենիքին մէջ: Եւ ասիկա շատ յաջող ձեւով տուած է հեղինակը, մօտ քառասուն տարիներու ծանօթը եւ մեր երբեմնի դասընկերը:

«Հայերն Այսօր» (Երեւան) – Օգոստոս 8, 2016

* * *

ARAM ARKUN – Lynnfield, MA

Volume Two of Hagop Vartivarian's Armenian language work, *Travelers on the Path of the Great Dream and Comprehensive History of the Armenian Democratic Liberal Party*, has just been published. The second in a projected series of six volumes, this publication concerns the history of some of the parties which eventually united to form the Armenian Democratic Liberal Party (ADL); the Reformed Hnchag Party, the Union of Fellow Thinkers (Kaghaparagtzagan Miutun), the Liberal Party and the Armenian National Liberal Union.

Vartivarian intended his *Travelers* series to pay tribute to the ADL activists and leaders of the past who established the first revolutionary Armenian political party, based on democratic and liberal principles. A comprehensive history of the ADL has been lacking for many years. Vartivarian has collected documentation on the history of the party, scattered because of the lack of a central archive. The projected six-volume series will be a resource for historians in the Republic of Armenia, and a guide for new members.

"The Armenian Mirror-Spectator" (Watertown, MA) – May 7, 2016

* * *

ԿԱՐԵՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ – Ալֆորվիլ, Ֆրանսա

Վերջապես լոյս տեսաւ սպասուած երկրորդ հատորը: Վիթխարի եւ բացառիկ աշխատանք է սա: Պատմա-գիտական աշխատասիրութիւն՝ իր բոլորովին մի նոր սկզբունքով, որպիսին է ներկուսակցական մօտեցումը անցեալի ազգային իրադարձութիւններին ու դէմքերին:

Ընտիր աշխատասիրութեան նկատմամբ ունեցած իմ խորին յարգանքը թելադրում է նաեւ հրապարակօրէն խօսել հատորներիդ առիթով, քանի որ քո մօտեցումը անպայման լինելու է օրինակելի՝ մերժելու համար այն թիւր կարծիքը, թէ Նորին Մեծութիւնը անաչառ չի կարող լինել եւ սոսկ մի խմոր է զանազան նպատակներով եւ տարբեր քիմքերի համար հրուշակի տեսակներ թխելիս: Շնորհաւորում եմ: Վարձքդ կատար: Ողջ լեր:

Նոյեմբեր 9, 2016

* * *

ՊԱՐՈՅՐ Յ. ԱՂՊԱՇԵԱՆ – (Պէյրուք, Լիբանան)

Յակոբ Վարդիվառեան, զրուցավարական գրականութեան մէջ («Հանդիպումներ»ու շարքով) իր գտած յաջողութենէն ետք, յաջորդաբար լոյսին բերաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պատմութեան նուիրուած երկու հաստափոր հատորներ (2015 եւ 2016):

Անկասկած, այս հրատարակութիւնները կարելոր ներդրումներ կարելի է նկատել ՌԱԿԻ պատմութեան մէջ, ոչ անպայման պատմագիտական կամ վերլուծագիտական առումներով, այլ՝ վաւերագրական ու փաստագրական առումներով, ի դէմս այն հարուստ տեղեկագրութեանց, յայտնագործութեանց եւ արձանագրութեանց, որոնք, իրօք, հսկայական ճիգի կը կարօտին:

Յակոբին աշխատասիրութիւնը, նաեւ՝ գաղափարական կառչածութիւնն ու նուիրուածութիւնը,

լաւագոյն ապացոյցն են այս հրատարակութիւնները գրաւելու իրենց յատուկ տեղը ՌԱԿի կուսակցական գրականութեան մէջ, որուն այնքան պետք ունեցած է (եւ ունի) ան:

Մեր անկեղծ մաղթանքն է, որ Վարդիվառեան շարունակէ այս ուղղութեամբ աշխատահաւաքել ու հաւաքագրել, որովհետեւ ա՛յս է որ *կ'արժէւորէ* իր դերը, գործը, նաեւ՝ անձը:

Դեկտեմբեր 12, 2016

* * *

ԴՈԿՏ. ԱԲԵՏԻՍ ԵԱՓՈԻՃԵԱՆ – (Սիտնի, Աւստրալիա)

Ինչպէս որ ըսած էի Յակոբ Վարդիվառեանի պատմական այս հատորաշարին առաջին հատորին պարագային, իր այս երկրորդ հատորը կու գայ հաստատելու, որ իրաւունք ունէի, երբ կը գրէի, թէ կոթողային բառը չի կրնար հարազատ բնութագրումը տալ այն տիտանական աշխատանքին, որուն ձեռնարկած է Յակոբ Վարդիվառեանը, իբր գործակից ունենալով պատմաբանի իր հմտութիւնն ու իր անսահմանափակ նուիրումը իր գաղափարականին, որուն ան կը ծառայէ որպէս հաւատաւոր կուսակցական:

Իր այս աշխատասիրութիւնը, անվարան կրնամ կրկնել, որ գերմարդկային տարողութեամբ ստեղծագործութիւն մըն է: Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պատմութիւնը ճիշդ է, որ ուշացաւ, եւ շա՛տ ուշացաւ, սակայն, առաժը կ'ըսէ, «լաւ է ուշ քան երբեք», իսկ ես պիտի աւելցնեմ, թէ լաւ էր որ ուշացաւ, որովհետեւ, չեմ կարծեր, որ անցեալին մէջ գրուած պատմութիւնը այսքան տարողութիւն պիտի ունենար, այսքան համապարփակ պիտի ըլլար: Մինչդէռ այսօր, Յակոբ Վարդիվառեանի ձեռնարկած այս աշխատութիւնը, կը պայթի հրավառութեան մը հանգոյն, որուն գունագեղ շառաւիղները կը լուսաւորեն դէմքերն ու գործը այն հերոսներուն, որոնք իրենց քրտինքով, երբեմն ալ նոյնիսկ իրենց արիւնով, գրեցին Կուսակցութեան պատմութիւնը:

Յակոբ Վարդիվառեան իր այս հերոսական աշխատանքով, անոնց սկսած գործը իր գագաթնակէտին հասցուցած է, իր աւարտին բերած է, որուն համար քիչ է ըսել շնորհաւորելի է: Հայաստանի մէջ, Խորհրդային կարգերու օրով, «աշխատանքի հերոս» կը հռչակէին այն անձը, որ աշխատանքային սիրանք մը կ'արձանագրէր: Յակոբ Վարդիվառեան խաղաղ աշխատանքի այն հերոսն է, որ վստահելով իր սեփական ուժերուն, ձեռնարկած է հերոսական այս նախաձեռնութեան:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ԺԹ. Դարու պատմական դէմքերն ու իրադարձութիւնները հաղորդելով է, որ կը սկսի իր հատորաշարին այս Բ. Հատորը, որ այդ պատմական անցքերուն հակիրճ, սակայն ամբողջական տուեալներով հարուստ սկզբնաւորութիւն մը կ'ունենայ:

Այս Բ. Հատորին առաջին եւ մեծագոյն բաժինը յատկացուած է Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան: Այս բաժինը կը սկսի Հնչակեան եւ Դաշնակցական Կուսակցութիւններուն կազմաւորման պարագաներուն քննարկումով, կը ներկայացնէ այս երկու Կուսակցութիւններուն միութեան մը փորձերուն պարագաները, որոնք կը ծախողին Դաշնակցութեան մենատիրական նկրտումներուն հետեւանքով:

Արդարեւ, Դաշնակցութիւնը կը յայտարարէր. «Դաշնակցութիւնը միայն գործ ունի Թուրքիոյ մէջ», «Դաշնակցութիւնն է միայն յեղափոխական կուսակցութիւնը», «Ազգը Դաշնակցութեան համար» է, «Ամեն գործ Դաշնակցութեան անունով» է, «Արտաքոյ Դաշնակցութեան չիք փրկութիւն», «Բնականաբար ստեղծած էր իրեն նկատմամբ զօրաւոր պայքար մը Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան միջեւ»:

Ապա, Յակոբ Վարդիվառեան կ'անցնի Հնչակեան Կուսակցութեան պառակտման պարագաներուն, հանգամանօրէն քննարկելով անոր դրդապատճառները, որոնք գաղափարական տարակարծութիւններու հետեւանքն էին, որովհետեւ Կուսակցութեան մէկ թեւը ընկերվարական գունաւորում կու տար Կուսակցութեան, մինչ միւս թեւը՝ ազգայնականները, առաջ կը քաշէին Նախ ազգային բնոյթին անհրաժեշտութիւնը Կուսակցութեան:

Շատ հետաքրքրական է եւ հասարակութեան համար բոլորովին նորութիւն. «Վերակազմեալներու տեղը Հ.Բ.Ը. Միութեան հիմնադրութեան մէջ» մասը, ուր յայտնի կ'ըլլայ, որ Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանի Տնօրէնը՝ վերակազմեալ Վահան Զիւրքճեանը իր մօտ հրաւիրելով կարգ մը պատասխանատու դէմքեր, կ'առաջարկէ անոնց կազմել «Հայկական Ընդհանուր Միութիւն» անունով համահայկական կազմակերպութիւն մը, նպատակ ունենալով հետապնդել Հայկական Դատը, եւ վերջ տալ ազգին մէջ տիրող անսանձ գործունեութեան: Անհամաձայնութիւններու հետեւանքով սակայն, այդ կազմակերպութիւնը մարմին չ'առնէր եւ Պօղոս Նուպար Փաշա հանդէս կու գայ եւ 1906 Ապրիլ 15 թուականին՝ Չատուրեան օրը, իր շուրջ համախմբելով իր համախոհները, որոնց մէջն էր վերակազմեալ Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեանը, որ Ցեղասպանութեան առաջին նահատակներէն մին պիտի ըլլար 24 Ապրիլ 1915 թուականին, վերոյիշեալ անուան վրայ աւելցնելով «բարեգործական» բառը, քանի որ ան պիտի գործէր Թուրքիոյ մէջ, կը հիմնէ հայկական ամենածաւալուն եւ ամենաժողովրդական կազմակերպութիւնը՝ Հ.Բ.Ը. Միութիւնը, որ մինչեւ այսօր աւելի քան 110 տարիէ ի վեր կը գոյատեւէ, հայ ժողովուրդին բոլոր կարիքներուն հասնելով:

ՌԱԿԻ համապարփակ պատմութիւնը ըրած միջոցին, Յակոբ Վարդիվառեան համապարփակ պատմութիւնը կ'ընէ նաեւ զայն բաղկացնող կուսակցութիւններուն եւ կազմակերպութիւններուն: Ինչպէս Չահրատը ըսած է. «Մէկ քարով երկու գարուն» կը պարգեւէ մեզի Յակոբ Վարդիվառեանը, որուն գործը գնահատելու համար, գրողին կը պակսին անհրաժեշտ խօսքերը, այնքան որ եզակի աշխատանք մըն է, զոր կը տանի որպէս մէկ ու միակ մտաւորական մը, առաւել եւս՝ պատմաբան մը, որ այս որակականին արժանի է աւելի քան համալսարաններ աւարտած տիտղոսաւոր պատմաբաններ: Մենք միայն կրնանք սրտագինս ողջունել եւ բարձրադաղակ բացագանչել՝ վարձքը կատար սիրելի Յակոբ:

«Միութիւն» (Միտնի, Աւստարլիա) – Դեկտեմբեր, 2016

«Պայքար» (Պոստոն) – Յունուար 22, 2017

* * *

ՓՆԱՅԱՑԱԿԱՆ ԳԻՐԷՐ

Դոկտ. Չալեն Ա. Զինյ. Արզումանեան (Կլենտեյ, Գալիֆորնիա) – Հոյակապ գիրքիդ Բ. Հատորը յանձնեցին: Առաջին հատորը կարդացեր էի վաղուց եւ չէի երեւակայեր որ երկրորդ մը պիտի բարձրացներ քեզ պատուաբեր այս յաջորդ պատուանդանին վրայ: Ներկայ հատորէդ անձամբ ծանօթացած եմ Արշակ Չոպանեանին որ 1952ին Անթիլիաս այցի եկաւ: Նաեւ ծանօթացած էի Կարապետ Սիւլահեանին հետ:

Դոկտ. Արշալիր Կեօնճեան (Մոնթրէալ, Գանատա) – Ամէն անգամ որ այս աշխատանքիդ խօսքը կ'ընես, քանի մը մտածումներ կ'ունենամ որոնց մասին անգամ խորհեցայ գրել քեզի: ... Այս պայմաններու տակ, Յակոբ, իսկական մարտահրաւեր է իմաստալից Կուսակցութեան ամբողջ վաւերական պատմութիւնը գրելու գործը: Պրաւօ՝ քեզի: Անշուշտ որքան ատեն որ ողջ եմ, մեծ հետաքրքրութեամբ եւ անհամբերօրէն կը սպասեմ յաջորդական հատորներուդ:

Յակոբ Գասարճեան (Պէյրուք, Լիբանան) – Շատ լաւ կը շարունակես սկսած հոյակապ գործդ: Վարձքդ կատար այս երկու հատորներուն համար եւ յաջողութիւն գալիքներուն համար:

Պենոն Սեւան (Նիկոսիա, Կիպրոս) – Most sincere thanks for sending to me the second volume of our impressive and most informative book.

Գարեգին Ա. Զինյ. Գասպարեան (Ուայթ Փլէյսզ, Նիւ Եորք) – Կը հիանամ լայնածաւալ հետաքրքրութեանդ եւ համապատասխան գիտութեանդ ու տակաւին՝ անսահման համբերութեանդ՝ երկնելու նման հաստափոր հատոր մը: Շատ կը պատշաճի ժողովրդական իմաստալից խօսքը, զոր առաջին անգամ լսած եմ Դպրեվանքեան պատանի օրերու «կամբ, աշխատանք եւ կորով, երեք բաներ են որով, մարդ ջուրի վրայ թէ հողի, անպայման կը յաջողի»: Անգամ մը եւս յաջողած ես արժեւորել տարիներու գիտութիւնդ եւ իմաստութիւնդ: Հարուստ եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններով եւ ղեկավարի վայել պատումներով լի այս շքեղ հատորը պատիւ կը բերէ ո՛չ միայն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, այլ նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան պատմութեանց ամբողջական գիտելիքներու իբր հանրագիտարան: Ի սրտէ կը շնորհաւորեմ քեզ: Պատիւը եւ հաճոյքն ունեցած եմ լսելու երախտաւորներու շարանէն Հրաչ Երուանդը, Տոքթ. Յովհաննէս Ծովիկեանը, Կարապետ Սիւլահեանը, Չալեն Պայքարը եւ մանաւանդ Տիգրան Պոյաճեանը Թէյմարիճ ուսանողութեանս շրջանին 50ականներու սկիզբը: Բախտաւոր կը զգամ ինքզինքս:

Յակոբ Բագրատունի (Պէյրուք, Լիբանան) – Սիրելի ընկեր Յակոբ, ստացած եմ գիրքդ շնորհակալութեամբ:

Անի Սիմոնեան-Թոթաի (Փոթամաք, Մերիլենտ) – What a pleasure it was to receive the second

volume of your very impressive copy of Medz Yerazi Jampoon Oughevorner. Your book speaks not only volumes about the leaders of the ADL and other Armenian parties, but volumes about your dedicated, intellectual, focused research, writings that is appreciated, not only by us, but will be so for future generations to come. What a great and noble achievement.

Լեւոն Ժամկոչեան (Ուիթըն, Մերիլենտ) – Սքանչելի գործ կատարած ես, անհաւատալի ու երկար պրպտումներով: Այդ բոլորը մեծ հարստութիւն մը կը նկատուին: Վստահ եմ երկուքն ալ խոր եւ իմաստալից արդիւնք պիտի թողուն մեր պատմութեան մէջ: Ձեռքերուդ դալար եւ Աստուած քեզ միշտ ուժ եւ կարողութիւն տայ որ երազներուդ լրումին հասնիս. անհատնում յաջողութեան ջերմ բարեմաղթանքներով:

Տոթթ. Լեւոն Զափան (Նորվուտ, Նիւ Երզրի) – Ձեր գիրքի երկրորդ հատորով ... կարելի դարձուցիք ծանօթանալու մեր անցեալի դէպքերուն եւ Ռամկավար Կուսակցութեան պատմութեան: Մեծ աշխատանքի մը արդիւնքն է այս գործը:

Յակոբ Ասատրեան (Փրակա, Չեխիա) – Շատ հետաքրքիր է:

Շահէ եւ Օլիմփիա Եպէճեան (Էնկլվուտ Գլիֆֆս, Նիւ Երզրի) – Այս Բ. Հատորով անխոնջ եւ նուիրուած յարատեւութեամբ կը շարունակես վերաբաղելու եւ վերաթարմացնելու պատմականը յիշուած կուսակցութիւններուն:

Կարպիս Գազանճեան (Ուէյն, Նիւ Երզրի) – Այս հատորաշարով, շնորհակալութեամբ կը յիշեմ քու բոլոր ազգային նախաձեռնութիւններդ:

Արմինէ Մինասեան (Նիւ Եորթ) – Իրապէս հսկայական աշխատանք է տարուած անցեալի պատմութիւնը լոյս աշխարհի բերելու եւ ապագայ սերունդների միտքը հարստացնելու եւ հայ պատմութեան եւ ինքնապահպանումի խնդրում: Մեծապէս գնահատելի եւ ուրախանալի է այս մեծածաւալ քո տքնաջան աշխատանքը. Հայ պատմութիւնը նորէն երեւան բերելու եւ սերունդների ուշադրութեան յանձնելու համար:

Արթո Պասմանճեան (Մոնթրէալ, Գանատա) – Աստուած գրիչդ դալար պահէ: Առանց քեզի այս արժեքներուն մասին շատեր անտեղեակ պիտի ըլլան:

Տոթթ. Գեորգ եւ Սեսիլ Քէշիշեան (Լոս Անճելլոս) - Որքան աշխատանք եւ հետազոտութիւն ըրած ես: Ոեւէ մէկը չէր կրնար քու ըրածդ ընել: Այդքա՛ն զոհողութիւն, այդքա՛ն նուիրում: Այս գործը միայն Յակոբը կրնար գլուխ հանել ... վարձքդ կատար:

Նաթալի Կապրիելեան (Նիւ Եորթ) – I congratulate you on the publication of your recent book. It will be a nice addition yo my library.

Արտաւազդ Մելքիսեթեան (Պէյրուք, Լիբանան) – Վարձքդ կատար. ուժ եւ կորով կը մաղթեմ:

Արթուր Խրիմեան (Նիլ Եորթ) – Թանկագին պատմութեան գիրքիդ երկրորդ հատորը ստացայ – խորապէս կը շնորհաւորեմ:

Տոթ. Վաղինակ Դարբինեան (Պէթլեհեմ, Փենսիլվանիա) – Գնահատելի է պատմութեան ծալքերէն դուրս բերել եւ նոր աշխոյժով ներկայացնել մեր թանկագին պատմութիւնը:

Պայծիկ Գալայճեան (Պէյրուս, Լիբանան) – Եւ եղեւ լոյս ... Վարձքդ կատար, ընկեր:

Սիմէոն Ծ. Վրդ. Օտապաշեան (Նիլ Եորթ) – Ի սրտէս կ'ողջունեմ ձեր ազգագուտ նուիրումն ու ոգին: Հատորը ոչ միայն պատմական արժէք ունի, նաեւ կը ծառայէ արեւմտահայերէնի պահպանման կարեւոր նպատակին: Վարձքերնիդ կատար:

Ժիրայր Գեորգեան (Լոնտոն, Անգլիա) – Կրկին կը շնորհաւորեմ ձեզ այս փառաւոր աշխատանքին [համար] որ ստանձնած էք յանուն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: Կարողութիւն կը մաղթեմ շարունակելու ձեր ազգագուտ գործունեութիւնը:

Դոկտ. Դաւիթ Նաճարեան (Ռամսըն, Նիլ ճըրզի) – I just received the second volume of your chef d'oeuvre completing the history of the ADL. I was very pleased to read the section about beloved Dr. Edgar Housepian, his father and Margery Hovsepien. What a wonderful family! To boot, I was pleasantly surprised to see the picture of the triumvirate – Dr. Housepian, Arch. Torkom Manoogian of blessed memory and my late father-in-law, Kevork Hovnanian. I often read the articles you pen in the Mirror-Spectator and Nor Or and feel nostalgic of the wonderful days we all spent at AGBU Hov-Man school! May you continue your fecund endeavor as you educate our community on the glorious past of our diaspora.

Գրիգոր Շիկահեր (Լոնտոն, Անգլիա) – Very interesting and lot of hard work. Well done!

«Նոր Օր» (Աթատինա, Գալիֆորնիա) – Նիլ Եորթի մեր քոյր գաղութէն ստացանք Յակոբ Վարդիվառեանի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պատմութեան Բ. հատորը, որ կ'ընդգրկէ կուսակցութեան չորս բաղկացուցիչ կազմակերպութիւններուն մասին հարուստ տեղեկութիւններ: 398 էջեր հաշուող պատկառելի այս երկրորդ հատորին համար կը շնորհաւորենք հեղինակը:

Տոթ. Վազգէն Ժամկոչեան (Պէյրուս, Լիբանան) – Այս շատ շահեկան եւ պատմական գիրքերուն հրատարակութեան առիթով կը շնորհաւորեմ ձեզ:

Շահան Արծրունի (Նիլ Եորթ) – Հմուտ բժախնդրութեամբ եւ անբասիր լրջութեամբ պատրաստուած աշխատասիրութիւն մըն է: Անկասկած խոշոր պակաս մը պիտի լրացնէ հայկական կուսակցական պատմութեան մէջ: Զեզ կը շնորհաւորեմ ու կը մաղթեմ նորանոր յաջողութիւններ:

Տոթ. Լեւոն Սոմճեան (Փարիզ, Ֆրանսա) – Տակաւին կը շարունակեմ կարդալ ձեր հաստափոր վերջին գիրքը: Կը զարմանամ ու կը հիանամ այդ հոյակապ աշխատանքին որ տարած էք: Այդ որբա՛ն համբերութիւն ու ճգնաժամ օրեր: Պրաւօ՛:

Պերճ Թերզեան (Գահիրէ, Եգիպտոս) – Տարած գործը սեր, համոզում, նուիրում, բժախնդրութիւն եւ համբերութիւն պահանջող գործ մըն է, զոր յաջողապէս կը տանիք: Ձերմ մաղթանքս է որ միշտ Ձեր ուժերու լիութեան մէջ ըլլաք եւ նորանոր իրագործումներ գլուխ հանէք:

Սոնիկ Վայեճեան-Գրաճեան (Պոստոն) – How are we going to thank you for the exemplary devotion to your people through our party, through our Tekeyan, our Armenian church? I only pray for your health so you stay long in this world, as God has stopped creating more Hagops.

Ղոկտ. Զրաչ Գոյումճեան (Լոնտոն, Անգլիա) – Thank you very much for sending me Volume 2 your monumental work about the history of our Party and its constituent Volume 2 (2016) – a timely addition to Volume 1. This fills a big gap in our knowledge of the evolution of the Party. It was a timely publication long after the history of ADLP published by G. Tallakian over 25 years ago. Such a work was needed and it could not have been better timed when Party is in the throngs of change while at the same time becoming Armenia centered.

The new volume just like Volume 1 proved to be very informative and sheds light on a number of important issues. As a gifted historian your research was commendable and the illustration excellent; but I think it would have been ring-fenced better if you had mentioned at least some of your sources and references at the end of each section. I know for a fact that you have an excellent library and collection of references which the public would have to share with you,

Հատորաշարի Ա. Հատորին ներածականին մէջ նշած էինք. «Օգտագործուած աղբիւրներու ցանկը պիտի ընծայուի վերջին հատորին մէջ, խոստափելու համար անհարկի կրկնութիւններէ»:

Ղոկտ. Զաւէն Եկաւեան (Տեյ-Լա Պար, Ֆրանսա) – Երախտագիտութեամբ ընդունեցի թու հեղինակած գեղեցիկ ու արժեքաւոր ՌԱԿի պատմութեան նուիրուած երկրորդ հատորը: Յուզումով կարդացի որոշ էջեր եւ անցեալի մասին, որոնց փոքրուց ծանօթ էի: Հին եւ երջանիկ յիշատակներ մասնաւորաբար Ա. Զօպանեանի մասին, որ մեր ընտանիքին մտերիմն էր իօրս հետ կապուած:

Ղոկտ. Միւսա Գոճայեան (Երուսաղէմ) – Բժախնդիր եւ շնորհակալ աշխատանք մը ներկայացուցած ես լայն հասարակութեան: Պէտք է ընդգծեմ որ գրքին կարեւոր ներդրումներէն մէկը պէտք է նկատուի Հնչակեան-Արմենական-Ռամկավար սկզբնական տարիներու փոխյարաբերութիւններու փուլերու պատմական ակնարկները: Փափաքելի պիտի ըլլար օտարախօս հայութեան տրամադրութեան տակ դնել նաեւ Ա. եւ Բ. հատորներուն անգլերէն տարբերակները՝ հասկնալի պատճառներով:

Լեւոն Ժամկոչեան (Ուիթլի, Մերիլենտ) – Երկրորդ հատորդ ալ գրեթէ ծայրէ-ծայր կարդացի, սորվեցայ, վայելեցի, ուրախացայ եւ հպարտացայ: Հիմնալի գործ կատարած ես: Հասկցողին շա՛տ բարեւ: Սրտագին բարեմաղթութիւններ ապագայ հատորներուդ:

Տոթ. Տիգրան Աբրահամեան (Փենթթանկիշըն, Օսթարիո, Գանատա) – I have skimmed through it and will treat it as a significant reference source. It's the product of tremendous labor evoking some powerful memories.

Զրաչ Պոյաճեան (Թորոնթօ, Գանատա) – Ձեզի կը շնորհաւորեմ այս վիթխարի գործին համար. ուժ

Եւ կարողութիւն կը մաղթեմ ձեզի:

Ճոյս Սիւահեան (Փոմփանօ Պիչ, Ֆլորիտա) – It is a masterful work and very much needed in these days when the efforts of those who came before us in the community, whether in the compatriotic organizations or in the Church, are not well known and/or seem to have been forgotten. Whatever we have today we owe to these devoted servants of our nation, church and people. Many spent their lives and sacrificed to get us to this point.

You have put in considerable work, I know, and of course I particularly owe a debt of gratitude to you for the article on my beloved father. A lot of the information you uncovered I did not know, so I am even more grateful to you for your considerable efforts.

Without concerted efforts such as yours, so much information on who we are and how we traveled the road to this point would be lost. Wishing you well and may God continue to give you the strength to carry on good works such as this.

Մինաս Մ. Վայեճեան (Սիւփիրիլըր, Գոլորատօ) – Կոթողային այս գործը կատարելագործած եւ հասցուցած էք բացառիկ յաջողութեան եւ պատմական իրողութեանց թանկագին վաւերականութեան:

Տոբթ. Կիրակոս Ս. Մինասեան (Զաթսուլըրթ, Գալիֆորնիա) – Երկու կոթողային հատորներու լրումին եւ երրորդին ծննդեան սեմին, ջերմօրէն կը շնորհաւորեմ քեզ ազգանուէր եւ կուսակցանուէր համբուրելի աշխատանքիդ համար:

Հայոց պատմութեան եւ ի մասնաւորի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պանծալի պատմութեան համար համայնագիտարանային բծախնդրութեամբ գրուած այս հատորները մեզի, մեր շառաւիղներուն, ապա՝ պատմութեան պրպտողներուն համար պիտի ծառայեն նախ որպէս հիմք, ապա՝ որպէս հումք:

Փանիկ Զէշիշեան (Էնսիւսօ, Գալիֆորնիա) – Վարձքդ, թեպէտ թերաւարտ, թող կատար համարուի: Կուսակցանուէր ոգիդ կ'արտացոլուի գրքիդ էջերուն ընդմէջէն: Ամբողջական յաջողութեան ընկերական լաւագոյն մաղթանքներով:

ՆՈՒՐԱՏՈՒՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԷՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Դանիել Եղևտֆեան (Պուլենոս Այրես, Արժանթին)
Տիկին Ռիթա Պալեան (Արլինկթըն, Վերդինիա)
Ի յիշատակ մեծ դաստիարակին՝ Գերսամ Ահարոնեանին
Տոբթ. Կիրակոս Մինասեան (Լոս Անճելլոս), Մինաս վայեճեան (Գոլորատո),
Մինաս Մ. Վայեճեան (Սիւփիիդըր, Գոլորատո)
Նազարէթ Ֆատըզեան (Նիւ Երզնի)

* * *

Արթուր Մանուկեան (Մոնթրէալ, Գանատա)
Փանիկ Զէշիշեան (Լոս Անճելլոս), ճորճ Մանտոսեան (Լոս Անճելլոս)
ճորճ Գ. Մանտոսեան (Պըրպէնք, Գալիֆորնիա)

**Վերստուգող սրբագրիչ՝
Պայծիկ Գալայճեան**

**Սրբագրութեան օժանդակ՝
Դոկտ. Գեորգ Եազըճեան**

Ստանալու համար դիմել՝

Tekeyan Cultural Association
P. O. Box 1074
Englewood Cliffs, NJ 07632-1074
U.S.A.

Կամ

hvirtivarian@aol.com

Ստանալու համար դիմել՝

Tekeyan Cultural Association
P. O. Box 1074
Englewood Cliffs, NJ 07632-1074
U.S.A.